THE VĀLMĪKI-RĀMĀYAṆA

CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME

Published with the financial assistance of the University Grants Commission and the Government of Gujarat State under the Authority of the Maharaja Sayajirao University of Baroda.

ORIENTAL INSTITUTE

Baroda (India)

1975

THE UTTARAKĀṆḌA

THE SEVENTH BOOK OF THE VĀLMĪKI-RĀMĀYAṆA

The National Epic of India

Critically edited

by

UMAKANT PREMANAND SHAH, M.A. Ph.D., Diploma in Museology

Formerly Deputy Director, Oriental Institute, Baroda.

General Editor,

Critical Edition of Vālmīki's Rāmāyaṇa,

and Head of the Rāmāyaṇa Department

Editor, Journal of Indian Society of Oriental Art.

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

सत्यं शिवं सुन्दरम्

Oriental Institute

Baroda (India)

1975

Printed by R. G. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), near Palace Gate, Palace Road, Baroda, and published by Prof. B. J. Sandesara, the Director, Oriental Institute, Baroda, 1975.

CONTENTS

EDITORIAL NOTE

The Critical Apparatus

The text of the Uttarakāṇḍa in this edition is based upon the following 41 MSS.

I N(orthern) Recension (20 MSS :—ŚÑVB 12 + D 8)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Baroda, Oriental Institute, No. 14061. Undated.

$Ś_2$ = New Delhi, in private possession of Dr. Lokeshchandra, Director, International Academy of Indian Culture. Unnumbered. Dated Saṁvat 58 which is probably the Saptarṣi Saṁvat equivalent to A.D. 1882.

$Ś_3$ = Srinagar, lent by Dr. P. N. Pushp. Dated Saṁvat 42, which is probably the Saptarṣi Saṁvat equivalent to A.D. 1866. (This MS. was obtained only recently so it was taken up for the Crit. App. of Uttarakāṇḍa only.)

(b) North-eastern Group

(i) Nepālī Version [Ñ]

$Ñ_1$ = Baroda, Oriental Institute, No. 14156. Microfilm of MS. No. 934 of the Bir Library, Kathmandu, Nepal, dated Saṁvat 1076 (c.A.D. 1020).

$Ñ_2$ = Baroda, Oriental Institute, No. 14157, Microfilm of MS. No. 905 of the Bir Library, Kathmandu, Nepal, dated Newārī Saṁvat 795 (c.A.D. 1675).

(ii) Maithilī Version [V]

V_1 = Baroda, Oriental Institute, No. Addenda 4. Microfilm of a Maithilī MS. from the University Library, Patna. Dated Śaka 1670 (c.A.D. 1748)

V_2 = Darbhanga, Mithila Research Institute. No. 366/290. Undated.

V_3 = Baroda, Oriental Institute, No. Addenda 57. Microfilm of MSS. Nos. 2, 3 and 1 of the University Library, Patna. Dated Śaka 1763 (c.A.D. 1841).

(iii) Bengālī Version [B]

B_1 = Baroda, Oriental Institute, No. 14126 Photo-stat copy of the MS. No. 348 of the Bibliotheque Nationale, Paris, dated 1689 A.D.

B_2 = Calcutta, Asiatic Society of Bengal, No. G 393. Undated.

B_3 = Calcutta, Bangiya Sahitya Parishad No. 95, Dated Śaka 1767 (c.A.D. 1845).

B_4 = Calcutta, Bangiya Sahitya Parishad, No. 1439 (Kha). Dated Śaka 1721 (c.A.D. 1799).

(c) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, No. 825 of 1875-76. Dated Saṁvat 1829 (c.A.D. 1773). (W)

D_2 = Baroda, Oriental Institute, No. 12864. Dated Saṁvat 1716 (c.A.D. 1660). (NW)

D_3 = Ujjain, Scindia Oriental Institute, No. 5600. Dated Saṁvat 1787 (c.A.D. **1731**). (W)

D_4 = Jodhpur, Palace Library, Bandha No. 5. Dated Saṁvat 1788 (c.A.D. **1732**). (W)

D_5 = Ujjain, Scindia Oriental Institute, No. 1357. Dated Saṁvat 1823 (c.A.D. **1767**). (NE)

D_6 = Baroda, in private possession (of Late Prof. G. H. Bhatt). Unnumbered. Dated Saṁvat 1832 (c.A.D. **1776**). (S) It contains the commentary of Govindarāja.

D_7 = Poona, Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, No. 844. Dated Śaka 1698 (c.A.D. **1776**). (S) It contains the commentary of Maheśvaratīrtha.

D_8 = Jodhpur, Palace Library, Bandha No 5. Dated Saṁvat 1835 (c.A.D. **1779**). (NW)

D_9 = Ujjain, Scindia Oriental Institute No. 1611. Dated Saṁvat 1742 (c.A.D. **1686**). (NW)

D_{10} = Ujjain, Scindia Oriental Institute, No. 1633. Dated Saṁvat 1888 (c.A.D. **1831**). (S)

D_{11} = Jodhpur, Palace Library. Unnumbered. Dated Saṁvat 1876 (c.A.D. **1820**). (S)

D_{12} = Jodhpur, Palace Library, Bandha No. 4. Undated. (NW)

II S(outhern) **Recension (21 MSS :—TGM 17 + D 4)**

(i) Telugu Version (T)

T_1 = Madras, Adyar Library, No. 72372. Undated.

T_2 = Madras, Adyar Library, No. 69041. Undated.

T_3 = Madras, Adyar Library, No. 74122. Undated.

T_4 = Baroda, Oriental Institute, No. 7261.

ii) Grantha Version (G)

G_1 = Baroda, Oriental Institute, No. 6362. Undated.

G_2 = Trippunithura (Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 152. Undated.

G_3 = Ahmedabad, collection of the late Muni Śrī Puṇyavijayaji. Unnumbered. Undated.

(iii) Malayālam Version (M)

M_1 = Trippunithura (Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 158. Dated Kollam 865 (c.A.D. **1690**).

M_2 = Trippunithura (Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 953. Dated Kollam 817 (c.A.D. **1642**).

M_3 = Chundampatta (via Pattambi), South Malbar, in private possession (of C. Chitrabhanu Nambudiri). Unnumbered. Undated.

M_4 = Kerala, Kanjur Mana, Unnumbered.

M_5 = Trivandrum, Kerala University, Oriental Research Institute, No. 13366. Undated.

M_6 = Trivandrum, Kerala University, Oriental Research Institute, No. 19439. Undated.

M_7 = Trivandrum, Kerala University, Oriental Research Institute, No. 22571. Undated.

M_8 = Trivandrum, Kerala University, Oriental Research Institute, No. 1652. Kollam 1001 (c.A.D. **1826**).

M_9 = Baroda, Oriental Institute, No. 24932, Kollam 591 (c.A.D. **1416**).

M_{10} = Kerala, Kanjur Mana, Unnumbered. Kollam 688 (c.A.D. **1513**).

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Cv = Commentary (Vivekatilaka) of Uḍāri (also Uḍāli) Varadarāja as in the transcript of the MS. No. 11778 B of the Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswathi Mahal Library, Tanjore, and the transcript of the MS. of the Adyar Library, Adyar, No. T.R. 745. The commentary is earlier than A.D. 1250.

Cm = Commentary of Maheśvaratīrtha as given in the MSS. of B.O.R. Institute, Poona.

Cg = Commentary of Govindarāja as given in MS. (D_6) of Late Prof. G. H. Bhatt, Baroda. Dated Saṁvat 1832 (c.A.D. 1776).

Ck = Commentary (Kaṭaka or Amṛtakaṭaka) of Katakayogīndra (alias Mādhavayogin) as given in MS. No. 14221 of the Oriental Institute, Baroda ; Transcript of MS. No. 8977 of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, Undated.

Ct = Commentary (Tilaka) of Nāgeśa Bhaṭṭa as given in D_{11}. Dated Śaka 1636 (c.A.D. 1715). Also as printed in Vulgate editions.

(ii) *Epitomes*

(1) The Rāmopākhyāna : Mbh. III. 258–276 (BORI, Poona, 1942).

(2) Purāṇas—Viṣṇu-Purāṇa, III. 3 ; IV. 4 (Gītā Press, Gorakhpur, 1937).

Agni-Purāṇa, Chaps. 5–11 (Ānandāśrama ed., Poona, 1900).

Padma-Purāṇa, IV. 66 ; IV. 112 ; V. 32–35 (Ānandāśrama ed., Poona, 1893–94) etc.

(3) The Rāmāyaṇa-Mañjarī of Kṣemendra (Kāvyamālā No. 83, Nirṇaya Sāgara Press, Bombay, 1903).

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
B. = Bombay edition of the R. (Gujarati Printing Press, A.D. 1919; The Vulgate).
chap. = chapter(s).
comm. = commentary (taries).
cont. = continue(s; ed; ing).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
ed. = edition.
fol. = folio(s).
foll. = following.
frag. = fragment(ary).
G. = Gorresio's ed. of the R.
Gov. = Govindarāja.
hapl. = haplographic(al; ally).
hypm. = hypermetric.
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert (s; ed; ing).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the R.
Kat. = Kataka.
L. = Lahore ed. of the R.
l. = line(s).
m. or marg. = marginal(ly).
Mah. = Maheśvaratīrtha.
Manu. = Manusmṛti (N.S.P. ed.).
Mbh. = Mahābhārata.
meta. = by metathesis.
N = Northern.
NE = North-eastern.
NR = Northern Recension.
NW = North-western.
om. = omit(s; ing; ed).
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
R. = Rāmāyaṇa
r. = repeat(s; ed; ing).
ref. = refer(ence).
resp. = respective.
respy. = respectively.
Rm. = Rāmāyaṇamañjarī (Kāvyamālā No. 83).
Ru. = Rāmopākhyāna (Mbh. III. 258–276, BORI, Poona, 1942).
S. = Southern.
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
SR. = Southern Recension.
st. = stanza(s).
subm. = submetric.
subst. = substitute (s; ed).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
Til. = Tilaka (comm. by Nāgeśa).
transp. = transpose(s; ed), transposition.
v. = verse.
v.l. = varia(e) lectio(nes).
(var.) = (with variation).
vulg. = vulgate.
W. = Western.

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

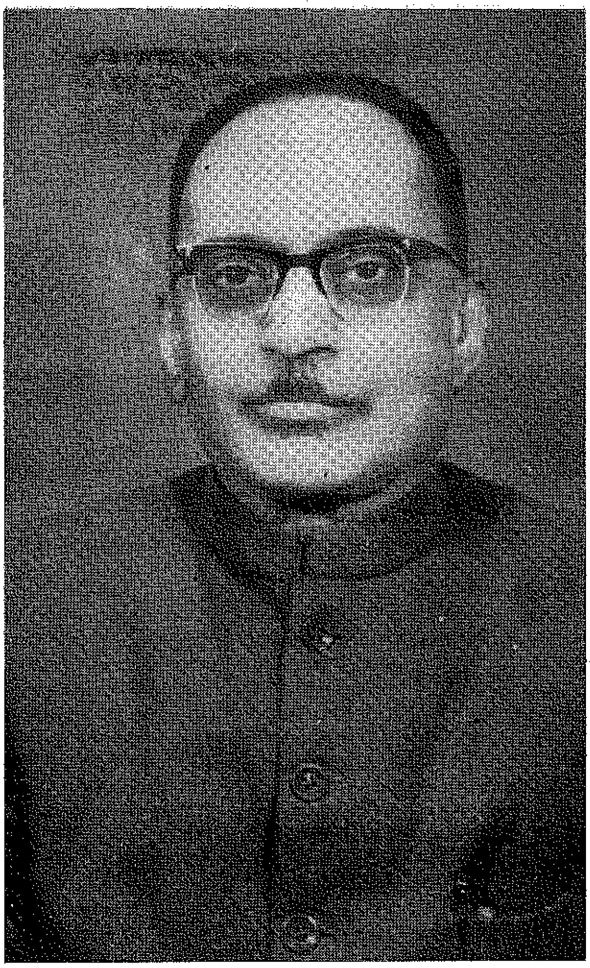
* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* (in the crit. foot-notes before a verse or verses and preceded by a numerical figure) indicates additional or substitute passages.

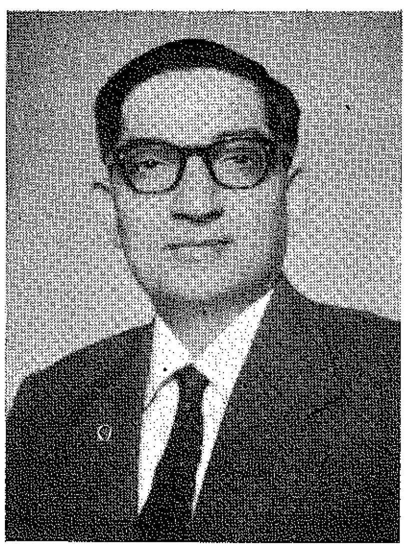
* * (in the MS. readings) indicate equal no. of syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below (or along the side margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator (or a commentary); thus, **C**v = Comm. Vivekatilaka; **C**r = Comm. of Rāmānuja; **C**m.g = Comm. of Maheśvaratīrtha and Govindarāja; **C**k.t = Comm. Kataka and Tilaka. A "*p*" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, **C**r*p* = a pāṭha mentioned in the Comm. of Rāmānuja.
~~~

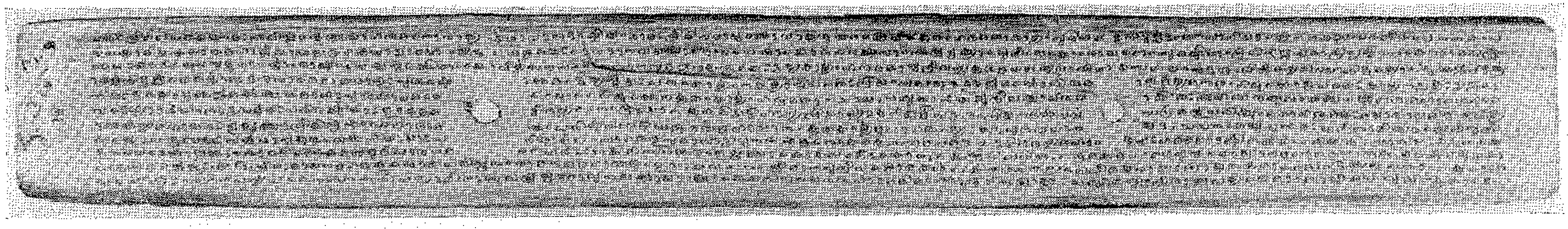

Prof. G. H. Bhatt
First General Editor and Editor, Bālakāṇḍa

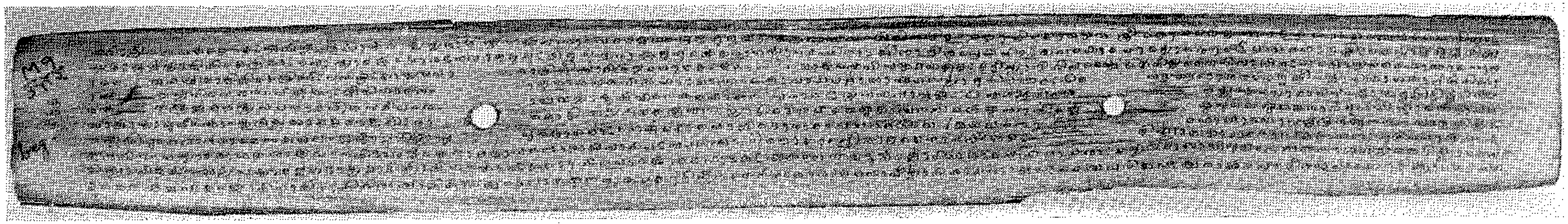

Dr. U. P. Shah
General Editor & Editor, Uttarakāṇḍa

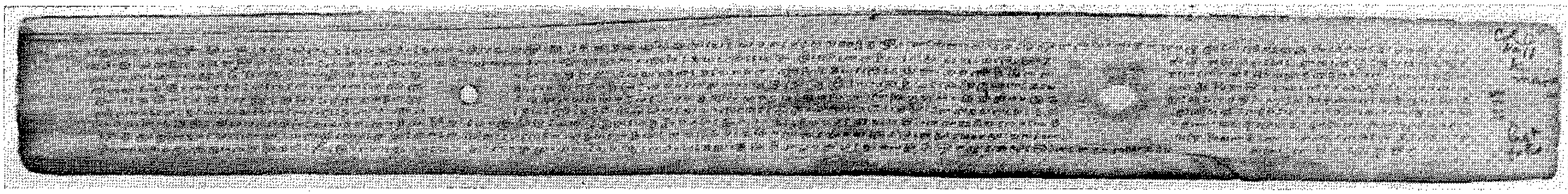
Plate II

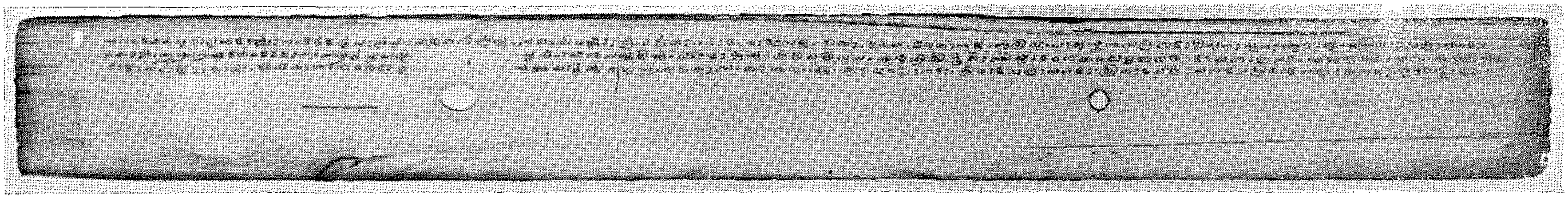
Beginning of Yuddhakāṇḍa, MS. M_9

End of Yuddhakāṇḍa, MS. M_9

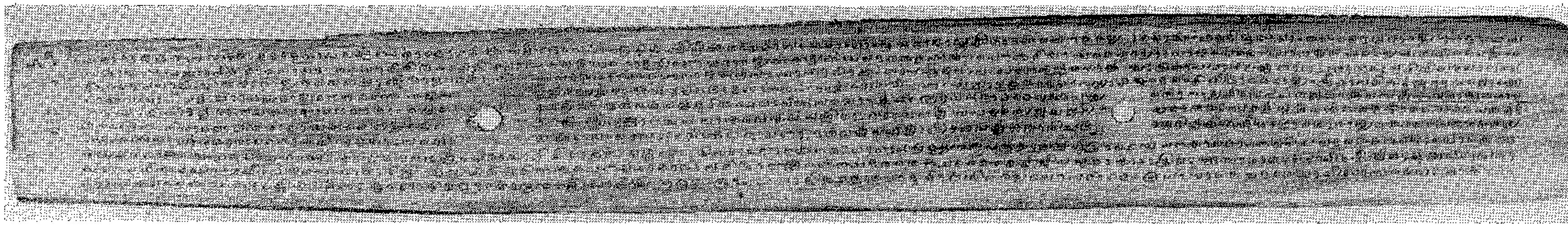

Last folio of Uttarakāṇḍa, MS. M_{10}

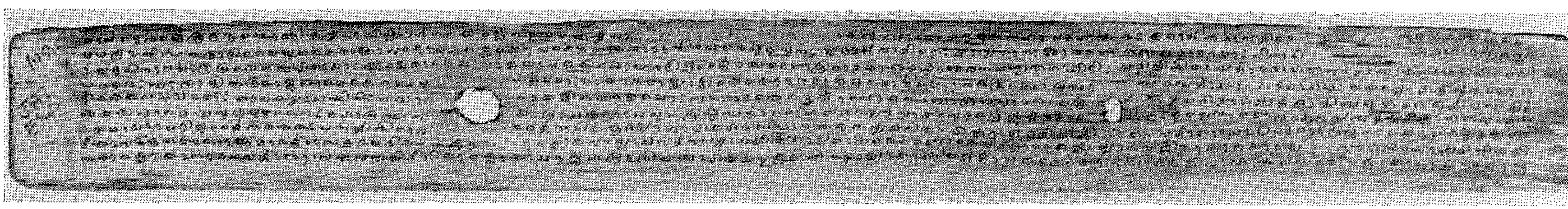

Last folio of Uttarakāṇḍa, MS. M_{10}

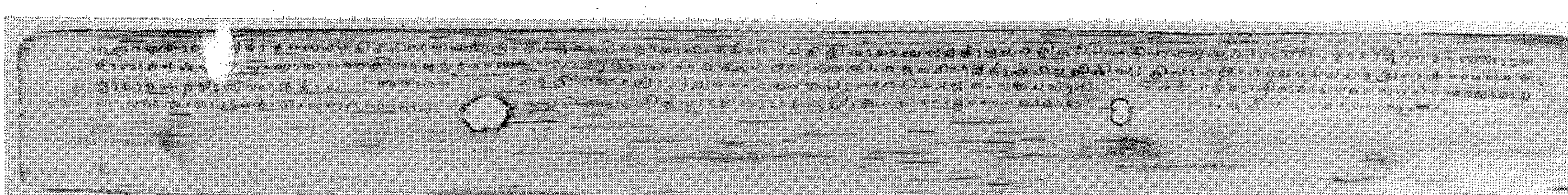
Plate III

Beginning of Uttarakāṇḍa, MS. M_9

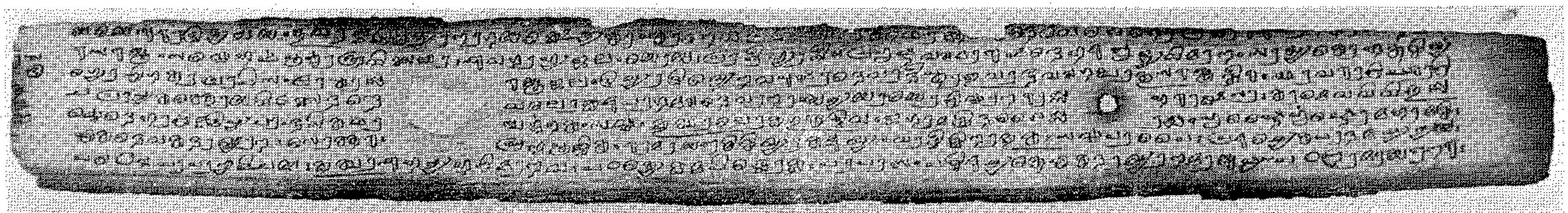

Last folio of Uttarakāṇḍa, MS. M_9—first side

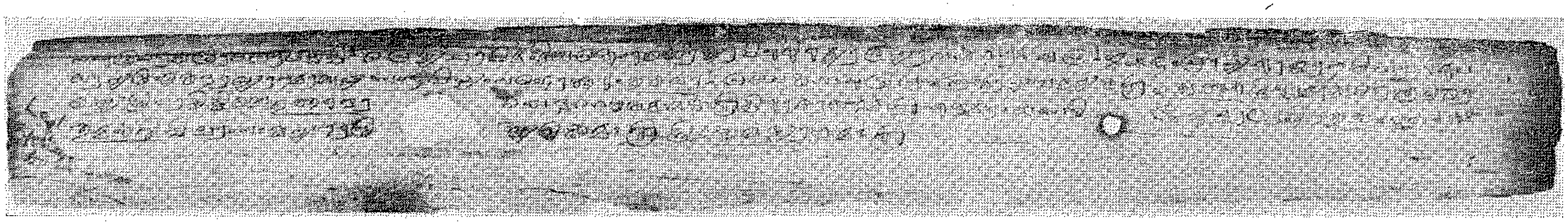

Last folio of Uttarakāṇḍa, MS. M_9—second side

Plate IV

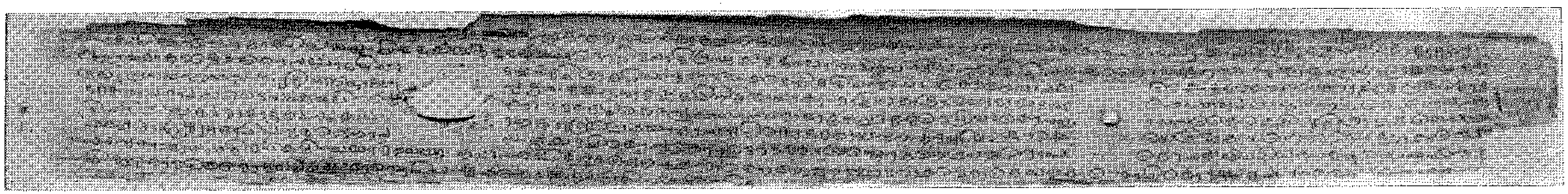

Last folio of M4 of Uttarakāṇḍa—first side

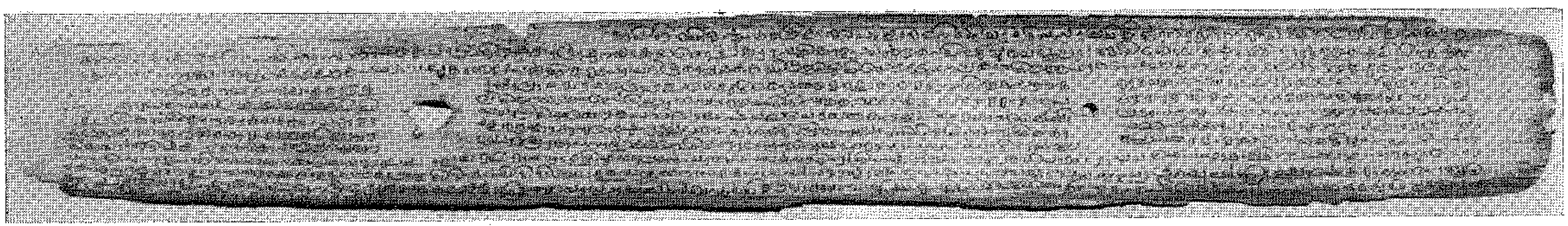

Last folio of M4 of Uttarakāṇḍa—second side

Plate V

Beginning of Ayodhyākāṇḍa, MS. M_4 of Ayodhyākāṇḍa

End of Ayodhyākāṇḍa, MS. M_4 of Ayodhyākāṇḍa

INTRODUCTION

This Critical Edition of the seventh and the last (Uttara) kāṇḍa of Vālmīki's Rāmāyaṇa is based on forty-one collated manuscripts in different scripts, including Śāradā (Ś), Newārī (Ñ), Maithilī (V), Bengali (B), Devanāgarī (D), Telugu (T), Grantha (G), and Malayalam (M). Dr. Prahlad Pradhan kindly collected and lent one Oriya manuscript but was not utilisized, like the Oriya manuscript for Ayodhyākāṇḍa etc., since it was found to be of no special value from collation of some of its folios.

From the Descriptive list that follows, the reader will find that for this kāṇḍa as many as ten manuscripts written in Malayalam script are utilized. One more manuscript, though collated, was dropped in the Critical Apparatus, since a similar codex had already been selected. For this kāṇḍa we were fortunate in obtaining a Śāradā manuscript (Ś$_2$) from the collections of Dr. Raghu Vīra, so kindly lent by Dr. Lokesh Chandra. Also, Dr. P. N. Pusph kindly procured and lent another Śāradā manuscript (Ś$_3$) for this kāṇḍa. This has given us a better picture of the Śāradā version and both Ś$_2$ and Ś$_3$ have been of great value for this edition. Ś$_2$ is superior in value than Ś$_1$.

Unfortunately for want of time the present editor could not explore and collate more Grantha manuscripts even though he felt while preparing the Critical Text, that just as an older M version is found, in our M_4, M_8, M_9 and M_{10} manuscripts (for this kāṇḍa) similarly, we might find an older Grantha version also.

We had originally selected and collated only M_1, M_2 and M_3 for this kāṇḍa. But after editing the text of the first ten to fifteen sargas, it became more and more obvious that our evidence of T, G and M manuscripts so far collected and collacted for this kāṇḍa was not sufficient. Since we could easily explore and select some M manuscripts with the kind cooperation of the Kerala University Manuscripts Library after an on the spot scruting by Śrī M. R. Nambiyar, the then Assistant Editor and myself, and because Śrī M. R. Nambiyar explored and acquired for this Institute valuable codices like our M_9 and M_{10} our task became easier and we could definitely observe an older S text, at least so far as the M version was concerned. The present editor believes that similar evidence can be available for the kāṇḍas previously published by us. Whenever a second edition of this Critical Edition of the Rāmāyaṇa may be undertaken, it is hoped that further evidence for kāṇḍas I-VI will be collected and utilized from G and M versions.

The present editor was associated with this work only from 1965, when collation work for all kāṇḍas was already completed long before. And the new evidence suggested by M_4, M_8, M_9 and M_{10} of this kāṇḍa came at a very late stage, and was not suspected in the stage of collation of other kāṇḍas.

There was another reason also for concentrating our energies in exploring more evidence from the M version. Already, while editing the Ayodhyākāṇḍa, Dr. P. L. Vaidya, was intriguied by the peculiarity of M_4 of the Critical Apparatus for Ayodhyākāṇḍa. (This M_4 is different from the M_4 of the Cri. App. for Uttarakāṇḍa). It had many exclusive passages, often agreed with N and at the same time it is perhaps the oldest M manuscript we have so far come across for all the kāṇḍas. The script is old Malayalam, the manuscript is at least four hundred years old, the pagination is not by aṅkas but by letter symbols. In his Introduction to Ayodhyākāṇḍa, the learned editor (Dr. P. L. Vaidya) remarked, " .....this feature of a number of exclusive *passages in M_4 indicates that it is not only a mixed codex, but most probably a representative of another version ".

A novel interesting feature of this M_4 of Ayodhyākāṇḍa is that, against all other S traditions, it avoids the veiled reference to Buddha (vide, Ayodhyā, Cr. Ed., 2.100, after st. 16, 2241*, line 13 यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धः etc. which Dg1, Dt1, Dd1, Dm1 and S insert after Cr. Ayodhyā, sarga 101.30) and to रामस्य परमाः स्त्रियः (vide, Ayodhyā, Cr. Ed., 8.5 and 139* in the Cr. App., also see Notes on ibid., p. 695).

The earliest known commentary on the Rāmāyaṇa, so far discovered (first pointed out as such by Dr. V. Raghavan) is the Vivekatilaka of Udāri Varadarāja, assigned by V. Raghavan* to period earlier than 1250 A.D. Our M_8 of the Cr. App. of the Uttarakāṇḍa, obtained from the collections of the Kerala University Library, is a codex containing only the Yuddha and the Uttara kāṇḍas. At the end of the Yuddhakāṇḍa it is stated that the text of this codex follows the text accepted by Udāri Varadarāja. cf :—इडालिकुलसंभवेन वरदराजेन वाल्मीकिना सुशोधितं पाठमुद्धृत्य विवेककलितं (°तिलकं)नाम व्याख्यानं कृतवान् । तद्व्याख्यानपाठोऽयम् । रामायणं समाप्तम् ।

(vide, also, p. 545 for post-colophon entry of Uttarakāṇḍa).

Now this M_8 and M_9 as also M_4 and M_{10} have the maximum agreement in text readings as against M_{1-3} and M_{5-7}. Very probably M_4, M_8, $M_{9,10}$, represent a text tradition which is at least as old as the age of Udāri Varadarāja. This tradition, as will be seen from the Cri. App. of the Uttarakāṇḍa, differs from the text tradition of our Vulgate, of the Kumbhakonam edition and of the Southern commentaries of Kataka, Govindarāja and others (dating from c. fourteenth century onwards).

Therefore, for kāṇḍas I-VI, a future search for G and M manuscripts representing the older S traditions would be advisable.

With these preliminary remarks a detailed description of the manuscripts utilized in the Cr. Ed. of the Uttarakāṇḍa is given below.

Description of Manuscripts of the Uttarakāṇḍa

$Ś_1$

Baroda, Oriental Institute, No. 14061. Undated. It was acquired for the Institute by Dr. S. N. Sharma of Śrīnagar.

Thick unglazed paper, size, $12\frac{1}{4}'' \times 7''$. Śāradā script.

The manuscript is complete in seven kāṇḍas, the total number of folios for Uttarakāṇḍa being 107. Each folio has 14 lines per page and about 40 to 45 letters in a line. Margins are seldom ruled. Sargas and stanzas are not numbered. A single daṇḍa demarcates both the halves of the stanza. Colophons, bearing significant sarga names are generally daubed over with orpiment. Sporadically written marginalia. Corrections are few and they are *pr.m.* Transpositions of stanzas and their halves are occasionally found. Additional sargas are noticed. The Ms. is fairly old, writing fairly legible and correct. Parasavarṇa instead of anusvāra is generally used. No pṛsṭhamātrās are noticed. The Ms. seems to have been written by two scribes.

The manuscript represents the NW version.

The *passages exclusive to this Ms. are :—(Ins.) 1156, 1212.

$Ś_2$

New Delhi, in private possession of Dr. Lokesh Chandra, Director, International Academy of Indian Culture. Unnumbered. Dated (Saptarṣi ?) Saṁvat 58 (= A.D. 1882 ?).

Written on paper, size $13.5'' \times 7.2''$. Śāradā script.

The Ms. is complete in seven kāṇḍas. The total number of folios for Uttarakāṇḍa is 83. Each folio has 15 lines to a page and about 45 letters to a line. Margins are unruled. The ślokārdha or a śloka is not uniformly marked with a daṇḍa. Occasionally single daṇḍa marks the ślokārdha or śloka-ending. Double daṇḍa marks the second half of the last stanza in a sarga. No marginalia noticed. Omissions of

---

* Raghavan V., Udali's Commentary on the Rāmāyaṇa. The Date and Identification of the author and the discovery of his commentary, *Annals of Oriental Research*, University *of Madras*, vol. VI, part I (1941-42).

stanzas are noticed in some places. Transpositions of stanzas and their halves are occasionally found. Some folios are moth-eaten. Handwriting nice, with very few errors. No pṛṣṭhamātrās are noticed. Rules of Saṁdhi are not strictly observed. The whole MS. is written by a single hand, only the post-colophon entry giving the genealogy of the scribe, in twelve stanzas, at the end of this kāṇḍa appears to have been written by another person. The name of the scribe is Nīlakaṇṭha.

The post-colophon entry, at the end of this kāṇḍa seems to give the date of completion of the entire Ms., as follows :

ॐ श्रीशुभसंवत् । ५८ श्रा. सुदि नवम्यां बुधे ॥

This probably refers to the Saptarṣi Saṁvat. The MS. represents the NW. version.

No exclusive *passage is found in this MS.

Ś8

Śrīnagar, Kashmir. Kindly lent by Dr. P. N. Pushp, Director of Libraries, Research and Archives, Jammu and Kashmir State, No. 1585. Dated Saṁvat 42 (A.D. 1866). Written on paper, size, 13¾ in. × 7½ in. Śāradā script.

This codex contains all the kāṇḍas except Bālakāṇḍa. The total number of folios for Uttarakāṇḍa is 47. Each folio has 20 to 22 lines per page and about 54 to 64 letters to a line. Margins are not ruled. Stanzas are not numbered. The first five sargas are numbered, thereafter all the other sargas are not numbered. The ślokārdha or the śloka is not marked with a daṇḍa. Two daṇḍas mark the end of a sarga. No marginalia noticed. From stanza 17 of sarga 50 (Cr. Ed.) to the end of sarga 51 all the sargas are omitted. Transpositions of stanzas and their halves are occasionally found. The MS. is in good condition. Writing is legible and correct with only few errors. No pṛṣṭhamātrās are noticed. In place of रेफ, विसर्ग is found in many places. There is one additional episode, namely, the dialogue between a vulture and an owl. The whole MS. is written by a single hand.

As post-colophon entry we find—संवत् ४२ ज्ये. सुदि दशम्यां रवौ ॥ शुभमस्तु सर्वजगतां ।

The MS. represents the NW version.

No exclusive *passage is found in this MS.

Ñ1

Baroda, Oriental Institute, No. 14156. Microfilm of MS. No. 934 of the Bir Library, Kathmandu, Nepal. Dated Saṁvat 1076 (A.D. 1020). Palm-leaf, size, 21½ in. × 2 in. Newari script.

The codex contains all the seven kāṇḍas of the Rāmāyaṇa. Colophons give suitable names for the sargas. For details, regarding date etc., vide, Bālakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XV as also Sundarakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XII and pp. XXIV-XXVII.

It must be remembered that the post-colophon entry giving date, name of the scribe, etc. is found only at the end of the Kiṣkindhākāṇḍa. No date is recorded at the end of Uttarakāṇḍa. The folio numbers for all kāṇḍas are continuous. Uttarakāṇḍa is from folio 697 B to 800 B. Folios 774, 775, 776 are missing.

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS. :—(Ins.) 30, 90, 154, 404 (B), 453, 1335. (Subs.) 58.

Ñ2

Baroda, Oriental Institute, No. 14157. Microfilm of MS. No. 905 of the Bīr Library, Kathmandu, Nepal. Dated Newari Saṁvat 795 (A.D. 1675). Written on thick country paper, size, 20½ in. × 5 in. Newari script.

The codex contains all the seven kāṇḍas of the Rāmāyaṇa. For details, vide, Bālakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XV. Uttarakāṇḍa has 108 folios.

The MS. represents the NE version.

Only two * passages are exclusive to this MS., namely, (Ins.) 1207, 1507.

V1

Baroda, Oriental Institute, No. 4 (Addenda). Microfilm of a Maithili MS. from the University Library, Patna, Bihar. Dated Śaka 1670 (= A.D. 1748). Maithili script.

The codex has all the seven kāṇḍas in 535 folios and has been utilized for the Critical Edition of Araṇya, Kiṣkindhā, Sundara and Yuddha kāṇḍas, as V2 in Araṇya, V3 in Kiṣkindhā, and V1 in Sundara and Yuddha kāṇḍas. For details, vide Araṇyakāṇḍa, Introduction, p. XIII. Uttarakāṇḍa has 94 folios, and 10 lines per page.

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS. :— (Ins.) 2, 219, 222, 880, 1385, 1497, 1500, 1502, 1525 (A), 1528, 1537. (Subst.) 218, 221, 1483.

V2

Darbhanga, Mithila Institute of Research in Sanskrit Learning, No. 366/290. Undated. Written on paper, size, 15 in. × 4½ in. Maithilī script.

The codex contains Uttarakāṇḍa only, the total number of folios being 191. Folios 26 to 100 are missing. It has 6 to 7 lines to a page and 50 to 55 letters to a line. Margins are unruled. Stanzas and sargas are not numbered. Ślokārdha is not marked but sloka ending is marked with a daṇḍa. Some corrections are made *pr.m.* and some *sec.m.* Pṛṣṭhamātrās are used and Saṁdhi rules are observed. The portion of the Critical Text of Uttarakāṇḍa from sarga 12 stanza 2^{d} to sarga 49 stanza 4^{a} is missing. There are occasional lapses, such as स्त for स्थ, त्व for तु, स्व for सु, म्व for मु which are due to similarities of these letters in Maithilī script. The letters न, ल and ण are similar. At places Bengali script is used.

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 18, 1019, 1056, 1057, 1075, 1189, 1375, 1386, 1454, 1511, 1513, 1527 (A).

V3

Baroda, Oriental Institute, No. 57 (Addenda), Microfilm of MS. Nos. 2, 3, and 1 of the University Library, Patna, Bihar. Dated Śaka 1763 (A.D. 1841). Maithilī script.

This MS. has only three kāṇḍas, namely, Kiṣkindhā, Yuddha and Uttara. In Yuddha, Cr. Ed., it is referred to as V2. It has 13 lines to a page and about 39 letters to a line. Margins are unruled. Stanzas are numbered. Sargas are not numbered. Ślokārdha is not marked but śloka ending is marked with a single daṇḍa. Colophons note significant sarga names. Omissions of stanzas are occasionally noticed. Transpositions of stanzas also occasionally occur. At places writing is not clearly readable. No pṛṣṭhamātras are noticed. Saṁdhi rules are observed. य and प, स and म, ल and न are confounded. Many lacunae are found.

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 86, 182, 372, 379, 517, 753 (A), 797 (A), 825, 877, 1167, 1402, 1542.

B1

Baroda, Oriental Institute, No. 14126. Photo copy of MS. No. 348 of the Bibliothéque Nationale, Paris. Dated Śaka 1555 (A.D. 1633). This MS. was utilized by Dr. Gorresio for his edition and was designated as G manuscript by him. Palm-leaves. Bengali script.

This manuscript, utilized for the Critical Edition of the previous six kāṇḍas as B1, is complete and contains all the seven kāṇḍas. Uttarakāṇḍa has folios 1-206 and one more blank folio at the end of this kāṇḍa. Each folio has 4 lines to a page and about 80 letters to a line. Margins are unruled. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered. A single daṇḍa demarcates both the halves of a stanza. Colophons give significant sarga names. A few marginalia and corrections, all *pr.m.* are noticed. Transpositions of stanzas and lines are also noticed in some places. Handwriting is good and devoid of errors. Rules of Saṁdhi are usually observed and pṛṣṭhamātrās are commonly used. The Uttarakāṇḍa is copied by a single hand. The total number of sargas for Uttarakāṇḍa is 113.

All the seven kāṇḍas of this G MS. of Gorresio do not bear the same date. Bāla and Ayodhyā are in one bundle and at the end of Ayodhyā, the date given in Śaka 1610 (c. 1688 A.D.). Araṇya, Kiṣkindhā and Sundarakāṇḍas have no dates at the end; at the end of Yuddhakāṇḍa we have the date Śaka 1593 and the handwriting seems to be different.*

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 3, 306, 874, 1529.

B2

Calcutta, Asiatic Society of Bengal, No. G. 393. Undated. Written on paper, size 19 in. × 6½ in. Bengali script.

The codex contains only three kāṇḍas, namely, Sundara, Yuddha and Uttara, and has been utilized in the Critical Edition of Sundara and Yuddha kāṇḍas as B2 and B3 respectively. It has 83 folios for the Uttarakāṇḍa. Each folio has 12 to 13 lines per page and 51 to 53 letters to a line. Margins are not ruled. Sargas are numbered. The total number of sargas for Uttarakāṇḍa is 100. Sargas 24 to 30 and 35 to 39 of the Critical Text of Uttarakāṇḍa are missing and the dialogue between a brāhmaṇa and a dog, and that between a vulture and an owl etc. are added. Single daṇḍa marks the ślokārdha and the śloka endings. Corrections are made in black ink. Corrections are few in number, usually *pr.m.* A few marginal notes and additions are found. Omissions of stanzas at times are noticed. Transpositions of stanzas and their halves occasionally occur. The MS. is very old. Handwriting is good, legible and generally correct. Pṛṣṭhamātrās are used and rules of Saṁdhi are generally followed. Sometimes श is used for स or ष and ब for व. The MS. is written by a single scribe. At the end of Yuddhakāṇḍa, the name of the scribe is given as Rāmadhanadeva Śarmā. No date of copying is mentioned at the end of the Uttarakāṇḍa or anywhere else.

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 84, 412, 440, 663, 664, 686, 790, 804, 808, 832, 881, 900, 910, 935, 944, 964, 975, 990, 1003, 1025, 1044, 1060, 1073, 1104, 1138, 1164, 1180, 1204, 1269 (A), 1373, 1378, 1420, 1433, 1469, 1485 (A), 1520 (A), 1520 (B); (Subst.) 675.

B3

Calcutta, Bangīya Sāhitya Pariṣad, No. 95. Dated Śaka 1767 (A.D 1845). Written on paper, size 18.5 in. × 4.2 in. Bengali script.

The MS. contains only the Uttarakāṇḍa. It has 93 folios. One more folio is attached at the end. Each folio has 11 to 12 lines per page and about 60 letters to a line. The total number of sargas for the Uttarakāṇḍa is 114. Margins are not ruled. Sargas are not regularly numbered. New episodes such as Balidarśana, Māndhātṛu-yuddha, Hanumadvarapradāna, sārameyavākya and the dialogue between a Brāhmaṇa and a dog are found. Stanzas are not numbered. A single daṇḍa marks both the halves of a stanza. Colophons record suitable sarga names. Very few marginal notes and corrections are noticed. Corrections are made in black ink, *pr. m.* Omissions of stanzas are occasionally noticed.

* In the Editorial note of this edition of the Uttarakāṇḍa, through oversight, the date for this MS. of Uttara is printed as A.D. 1689 instead of A.D. 1633. Please correct accordingly.

A few transpositions of stanzas and lines are noticed. The MS. is in good condition. Handwriting is good and readable, and is generally correct. Pṛṣṭhamātrās are also noticed. Saṁdhi rules are usually observed. The MS. is copied by a single hand. The name of the scribe is given as Rādhāmohanadeva Śarmā. Sometimes wrong forms, such as श for स or ष, ब for व, or ल for न, are used.

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 22, 206, 277, 772, 787, 840, 911, 1520 (C), 1522 (D); (Subst.) 127, 676, 1293.

B4

Calcutta, Bangīya Sāhitya Pariṣad, No. 1439 (kha). Dated Śaka 1721 (A.D. 1799). Written on paper, size 18 in. × 4 in. Bengali script.

This MS. contains only the Uttarakāṇḍa. It has 144 folios. Each folio has 7 lines to a page and about 75 letters to a line. Margins are unruled. Sargas are numbered. The total number of sargas for Uttarakāṇḍa is 116. Stanzas are not numbered. A single daṇḍa demarcates both the halves of a verse. Colophons bear appropriate sarga names. There are very few marginal notes, and corrections are in black ink, generally *pr.m.*, but rarely *sec.m.* Transpositions and omissions of stanzas are occasionally noticed. A few lacunae signify conscientious copying. Writing is fairly legible and correct with only a few errors. Pṛṣṭhamātrās are used and Saṁdhi rules are observed. The MS. is copied by a single scribe. The post-colophon entry at the close of the MS. gives the date as well as the name of the scribe as follows:—

लिखितं श्रीगोवर्द्धनदेवशर्म्मणो लिपिरियं ॥ सा: ॥ शूरभूमवरचोडा ॥ शकाब्दा: १७२१ ॥ श्रीश्रीनन्दनन्दनचरणपरायणश्रीयुक्त: श्रीदेवनारायणसिंहस्य श्रीश्रीरामायणमिदं ॥

The MS. represents the NE version.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 6, 274 (A), 629, 803, 898, 1113, 1410; (Subst.) 1130, 1301.

D1

Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, No. 825 of 1875-76. Dated Saṁvat 1829 (A.D. 1773). Written on paper, size, 11.5 in. × 4.5 in. Devanāgarī script.

The codex, utilized for the previous six kāṇḍas, contains all the seven kāṇḍas. In Bāla and Ayodhyā (Cr. Ed.) it is taken up as D2, in all other kāṇḍas as D1. The total number of folios for Uttarakāṇḍa is 240. Each folio has 10 lines to a page and about 26 letters to a line. Margins are ruled. Sargas are numbered. The total number of sargas for the Uttarakāṇḍa is 100. Stanzas are not numbered. No distinctive signs such daṇḍas are used to indicate endings of ślokārdha or śloka. Colophons bearing suitable sarga names are daubed over with red pigment. No marginalia. Corrections are few and are *pr.m.* Omissions of stanzas as well as transpositions are noticed in a few places. Condition of the MS. is good and writing legible. The Uttarakāṇḍa is copied by a single scribe. For details regarding date and scribe, see Bālakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XX.

The MS. often goes with NW version in various readings and has no exclusive *passages but this as well as D3.4 described below have together several exclusive omissions. The problem of D1 D3 D4 will be discussed below. Even though D1 is here said to go with NW, it is a mixed codex going also with NE, so far as this kāṇḍa is concerned. As shown below, this MS. belongs to W version.

No exclusive *passage is found in this MS.

D2

Baroda, Oriental Institute, No. 12864. Dated Śaka 1581 (A.D. 1659). Written on paper, size, 14.5 in. × 5.5 in. Devanāgarī script.

The MS. contains all the seven kāṇḍas and has been utilized in the Critical Edition of all the kāṇḍas except Ayodhyā, in Bāla as D5, and in Araṇya to Uttara as D2. It has 95 folios for this kāṇḍa.

Each folio has 11 lines to a page and about 58 letters to a line. Margins are ruled. Sargas and stanzas are not numbered. New episodes are found. Ślokardha is marked with a single daṇḍa and śloka ending with a double daṇḍa. Colophons are daubed over with red pigment. Colophons bear significant sarga names. A few marginalia are found. Corrections are made in black ink, they are few and usually *pr.m.* The manuscript is in dilapidated condition. Transpositions of stanzas and lines are occasionally noticed. Writing is good with few errors. Pṛṣṭhamātrās are occasionally noticed. Rules of Saṁdhi are observed. The whole kāṇḍa is copied by a single scribe. For details, vide, Araṇyakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XVII.

The Bālakāṇḍa of this codex bears a date, śāka 1708 (A.D. 1786), the Araṇya and Kiṣkindhā are dated in śāka 1581 (A.D. 1659), the Sundara and Yuddha in Saṁvat 1716 (A.D. 1659).*

The MS. represents the NW version.

Only two * passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 345, 346.

D3

Ujjain, Scindhia Oriental Institute, No. 5600. Dated Saṁvat 1787 (A.D. 1731). Written on paper, size, 12 in. × 5.7 in. Devanāgarī script.

The codex is complete in seven kāṇḍas and has been utilized for the Critical Edition of all the kāṇḍas except Bāla and Ayodhyā, as D3 throughout from Araṇya to Uttara. The total number of folios for Uttara is 109. Each folio has 16 lines to a page and about 44 letters in each line. Margins are not ruled. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for Uttarakāṇḍa is 105. Stanzas are not numbered. Both the halves of stanzas are marked with double daṇḍas. Colophons, daubed over with red colour, record significant sarga names. A few marginalia are found. Corrections are few and are mostly *pr.m.* Transpositions of stanzas are occasionally noticed. Additional sargas and stanzas are found. The condition of the MS. is old. Writing is good with some corrections. Rules of Saṁdhi are observed. The entire kāṇḍa is written by a single hand. At the end of the Uttara kāṇḍa, the scribe gives the date of copying as follows :—

संवत् १७८७। अब्धींदुवसुऋषिसंख्यागते अब्दे। श्रावणे शुक्लपक्षे रविवारे तिथ्यांपतिद्यां (?) लिखितमिदं पुस्तकं।

The MS. represents the W version.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 286, 338, 424, 442, 455, 483, 491, 492, 495, 528, 539, 542, 577, 581, 586, 587, 631, 638, 893, 945, 968, 969, 1009, 1020, 1045, 1177, 1222, 1263, 1267, 1273, 1295; (Subst.) 685.

D4

Jodhpur, Palace Library, Bandha No. 5. Dated Saṁvat 1788 (A.D. 1732). Written on paper, size 15 in. × 6.5 in. Devanāgarī script.

The codex has all the seven kāṇḍas, and has been utilized for the Critical Edition of Kiṣkindhā, Sundara, Yuddha and Uttara, throughout as D4. The total number of folios for Uttarakāṇḍa is 103. Each folio has 13 lines per page and about 50 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas and sargas are not regularly numbered. Both the halves of stanzas are marked with double daṇḍas. Red ink is used for daṇḍas. Colophons give suitable names for sargas. Corrections are mostly made *pr.m.* Very few marginalia. Transpositions of stanzas are noticed occasionally. Repetitions of stanzas also occur occasionally. The manuscript is rather old looking. The writing is clear, with occasional errors. Saṁdhi rules are generally observed. The whole manuscript is copied by one person. The post-colophon entry at the end of Yuddhakāṇḍa gives the date of the MS. as under—

संवत् १७८८ वर्षे मासोत्तमशुभकारीकार्तिकमासे शुक्लपक्षे तृतीया गुरुवासरे लिखितं इदं पुस्तकं॥

*In the Editorial Note the date for Uttara is given as Saṁvat 1716 (c.A.D. 1660) but it may be correc'cd as Śaka 1581 (A.D. 1659).

The MS. represents the W version.

Only two *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 5, 1014.

D_5

Ujjain, Scindhia Oriental Institute, No. 1357. Dated śaka 1689 (A.D. 1767). Written on old paper, size, 14.5 in. × 7 in. Devanāgari script.

The codex contains all the kāṇḍas except Bāla and Sundara. It has been utilized for the Critical Edition of Araṇya as D_4 while in Kiṣhkindhā, Yuddha and Uttara it is referred to as D_5. The total number of folios for Uttarakāṇḍa is 132. Each folio has 12 lines to a page and about 39 letters in a line. Sargas are numbered. The total number of sargas for Uttara is 110. Stanzas are not regularly numbered. Double daṇḍas mark both the halves of the stanza. Red ink is used for daṇḍas and colophons. Corrections are few, made in black and red inks by the copyist himself. No marginalia noticed. In a few instances stanzas are repeated. Transpositions of lines and stanzas are noticed. The condition of the manuscript is old and the first and the last folios have broken borders. Writing is neat and clear. Saṁdhi rules are generally followed. Rāvaṇa's meeting with Mahāpuruṣa is omitted in the Agastya-Rāma-Saṁvāda. The manuscript is complete for Uttara and is written by two scribes. Folios 1 fo 72 and 127 to 132 are written by one scribe and folios 73 to 126 by another.

The MS. represents the NE version and is allied to NW mainly and partly to S.

The following * passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 459, 799, 924, 931, 940, 1519 (A).

D_6

Baroda, in private possession of the late Prof. G. H. Bhatt, unnumbered, now deposited in the Oriental Institute, Baroda. Dated Saṁvat 1832 (A.D. 1776). Written on rough and durable paper, size, 12.5 in. × 5 in. Devanāgarī script.

The codex is complete in seven kāṇḍas and is utilized for the Critical Edition of all the previous kāṇḍas. It is referred to as D_4 in the Cr. Ed. of Bālakāṇḍa, as Dg_1 in Ayodhyā and Araṇya, as D_5 in Sundara and as D_6 in Kiṣkindhā, Yuddha and Uttara kāṇḍas.

The manuscript does not contain the commentary of Govindarāja for this kāṇḍa, and has the text alone. The total number of folios for Uttara kāṇḍa is 97. Each folio has about 14 lines in a page and about 49 letters in a line. Margins are ruled in black ink. The total number of sargas for Uttara is 110. Corrections are made with black ink and yellow pigment and are *pr.m.* Colophons are daubed over with red colour. The kāṇḍa is copied by a single scribe. For details, vide, Kiṣkindhākāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XVI. The post-colophon entry made at the end of the Uttarakāṇḍa is as under :—

संवत् १८३२ फालगुणमासे सुक्लपक्षे द्वितीयां २ शुक्रवार श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्र श्रीराघोदासजीके मठ श्रीराममहोल्ला श्रीपुरुषोत्तमदासजी वैष्णव ॥

The MS. represents the S recension.

Only two *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 957, 1485 (B).

D_7

Poona, Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇdala, No. 844. Dated Śaka 1698 (A.D. 1776). Written on paper, size, 14 in. × 6.5 in. Devanāgarī script.

This codex contains all the kāṇḍas except Kiṣkindhā and has been utilized for the Critical Edition of Araṇya, Sundara and Yuddha kāṇḍas as Dm_1, D_8 and D_7 respectively. The total number of folios for the Uttarakāṇḍa is 212. Each folio has 7 lines per page and approximately 40 letters in a line. Sargas and stanzas are numbered. The total number of sargas for Uttara is 110. Different ink is used for colophons. Margins are ruled. Corrections are made by the copyist himself. Stanzas are rarely omitted. The manuscript is in good condition and is copied by a single scribe. For details, vide,

Araṇyakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XVI. The manuscript contains the commentary *Tattvadīpikā* of Maheśvaratīrtha. The post-colophon entry at the end of Uttarakāṇḍa runs as follows :—

शके १६९८ दुर्मुखनाम संवत्सरे वैशाख शुक्लाष्टम्यां गुरौ याज्ञिकोपनामक विश्वनाथेन लिखितमिदं ॥

The MS. represents the S recension.

No exclusive *passage is found in this MS.

D8

Jodhpur, Palace Library, Bandha No. 5. Dated Saṁvat 1835 (A.D. 1779). Written on paper, size, 14.5 in. × 5 in. Devanāgarī script.

The manuscript has all the seven kāṇḍas and has been utilized for the Critical Edition of the Kiṣkindhā, Sundara and Yuddha kāṇḍas as D13, D11, and D8 respectively. It has 151 folios for the Uttarakāṇḍa. Each folio has 9 lines per page and approximately 40 letters in a line. Margins are not ruled. Stanzas are numbered. Sargas are numbered upto sarga 84 only. There is no mention of total number of sargas at the end. No distinctive marks like daṇḍas are used to demarcate the halves of stanzas. Colophons contain suitable sarga names and are coloured with red pigment. No marginalia. Very few corrections are found and they are *pr.m.* Transpositions of lines and stanzas are occasionally noticed. Stanzas are also occasionally repeated. Condition old. Handwriting is good and scribal mistakes are occasionally noticed. From *Vṛtreṇa* in st. 12^b of sarga 75 to stanza 15 of sarga 76 (Cr. Ed.), there is a lacuna. The whole kāṇḍa is copied by a single hand. For details regarding date and scribe, vide Kiṣkindhākāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XIX (under D13).

The MS. represents the NW version.

Only one exclusive *passage is found in this MS.—(subst.) 1058.

D9

Ujjain, Scindhia Oriental Institute, No. 1611. Dated Saṁvat 1742 (A.D. 1686). Written on paper, size, 14 in. × 5.5 in. Devanāgarī script.

This manuscript contains all the seven kāṇḍas, written probably by different scribes at different periods. The manuscript is utilized for the Critical Edition of all the earlier kāṇḍas — as D10 in Bāla, D4 in Ayodhyā, D5 in Araṇya, D7 in Kiṣkindhā, D6 in Sundara, and D9 in the Yuddha and Uttara kāṇḍas. It has 95 folios for the Uttarakāṇḍa. Each folio has 12 lines per page and approximately 59 to 60 letters in a line. Margins are not ruled. Sargas are numbered. The total number of sargas for Uttara is 115. No daṇḍas are used to demarcate the halves of stanzas. Colophons give significant sarga names. No marginalia. Very few corrections are found and they are *pr.m.* Transpositions of lines and stanzas are occasionally noticed. Stanzas are often omitted. Condition of the manuscript is old. Handwriting is fairly legible. The letters प and य are often confounded, similarly त and न, क्ष and क्य, ण्णु and त्नु are confounded. The present kāṇḍa is copied by a single hand. It is stated at the end that the Uttarakāṇḍa was completed in Saṁvat 1742 (A.D. 1686).

The MS. generally follows the NE but is contaminated by NW.

The following * passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 232, 347, 597, 1041; (subst.) 1297.

D10

Ujjain, Sindhia Oriental Institute, No. 1633. Dated Saṁvat 1888 (A.D. 1831). Written on machine-made paper, size, 12.5 in × 5 in. Devanāgarī script. Handwriting of Rajasthan.

This codex contains all the seven kāṇḍas and has been utilized for the Critical Edition of Bāla and and Kiṣkindhā as D8, as D7 in Sundara and as D10 in the Yuddha and Uttara kāṇḍas. It has 287 folios for the Uttarakāṇḍa. Each folio has 7 lines per page and about 37 letters in each line. The total number of sargas for Uttara is 111. Corrections are made by the scribe himself. A few of them occur in margins. Omissions of stanzas are rare. Writing is good with a few errors. Saṁdhi rules are not

regularly observed. The kāṇḍa is written by a single scribe. For details, vide, Kiṣkindhā (Cr. Ed.), Introduction, p. XVII.

The post-colopon entry at the end of the manuscript is as under:—

संवत १८८८ आश्वन शुक्ल ९ सनौत्तद्दिने लिखितं पुस्तकं पं श्रीतिवारी लाषनेन । मूलसंख्या ४००० ।

The MS. represents the S recension.

No exclusive *passage is found in this MS.

D11

Jodhpur, Palace Library. Unnumbered. Dated Saṁvat 1876, Śaka 1741 (A.D. 1820). Written on tough paper, size, 13 in. × 6 in. Devanāgarī script.

The codex contains all the seven kāṇḍas written probably by differents cribes at different periods, and is thus a composite codex. It has been utilized for the Critical Edition of all the kāṇḍas — as Dt in Bāla, Dt1 in Ayodhyā and Araṇya, as D10 in Kiṣkindhā, as D9 in Sundara, and as D11 in the Yuddha and Uttara kāṇḍas. The total number of folios for the Uttara kāṇḍa is 300. Each folio has 6 lines per page and about 37 letters in a line. The total number of sargas for the Uttara kāṇḍa is 111. Margins are ruled. Stanzas and sargas are regularly numbered. No distinctive marks like daṇḍas are used to demarcate halves of stanzas. No marginalia, additions and omissions. Corrections *pr.m.* are found in some places. Transpositions of lines and stanzas are occasionally noticed. Writing is neat and legible, with few errors. The kāṇḍa is in good condition and complete, and is copied by a single scribe. For more details, vide, Araṇya kāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XV (under Dt1).

The manuscript contains the commentary *Tilaka* of Nāgeśa Bhaṭṭa.

The MS. represents the S recension.

No exclusive * passage is found in this MS.

D12

Jodhpur, Palace Library, Bandha No. 4. Undated. Written on paper, size, 13.5 in. × 7 in. Devanāgarī script.

The codex contains all the seven kāṇḍas and is utilized for the Critical Edition, as D13 in Bāla, as D12 in Kiṣkindhā, as D10 in Sundara, and as D12 in the Yuddha and Uttara kāṇḍas. The total number of folios for the Uttara kāṇḍa is 91. Each folios has 15 lines per page, and about 45 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas and sargas are not numbred. No daṇḍas are used to demarcate the halves of stanzas. No marginalia. Corrections are few in number and are made by the copyist himself with black ink. Condition of the manuscript is good. Writing is neat and legible, with a few errors. Saṁdhi rules are generally observed. The whole kāṇḍa is written by a single scribe. For more details, vide, Sundara kāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XVIII. Though the manuscript is not dated it looks like about 350 years old.

The MS. represents the NW version.

Only two *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 120; (subst.) 315.

T1

Madras, Adyar Library, No. 72372. Undated. Written on palm-leaves, size, 18.5 in. × 2 in. Telugu script.

The manuscript is utilized for the Critical Edition of all the seven kāṇḍas. Folios 298 to 346 cover the text of the Uttara kāṇḍa. Folio 311 is missing. Folios 310 and 339 are duplicate out of which folio 339 seems to have been treated as discarded. Each folio has 12 lines per page and 96 to 100 letters in each line. Stanzas are not numbered. Single daṇḍa demarcates both the halves of a stanza. No marginalia. Saṁdhi rules are observed. Parasavarṇa is replaced by anusvāra. The whole

manuscript is written by a single scribe. For more details, vide, Araṇyakāṇḍa (Cr. Ed.), Introd p. XIX. Although no date is recorded anywhere in the manuscript, it appears to be about 500 yea

The MS. represents the S recension.

No exclusive *passage is found in this MS.

T2

Madras, Adyar Library, No. 69041. Undated. Written on palm-leaves, size, 9.3 in. × 1.5 in. Telugu script.

The manuscript contains only the Uttarakāṇḍa. The total number of folios for Uttarakāṇḍa is 136. Folio 12 is missing. Folio 64 has lacuna on the last half of the first side and on the whole of the reverse. Each folio has usually 10 lines per page and about 32 to 35 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas are numbered upto sarga 55 (Vulgate). Sargas are numbered. The total number of sargas for Uttara is 110. Single daṇḍa marks both the halves of a stanza. No marginalia. Corrections are few and are *pr.m.* Transpositions of lines and stanzas are occasionally noticed.

Handwriting is good. Parasavarṇa is occasionally replaced by anusvāra. नीट्य is used for नीय and ॠ for ऋ. The manuscript is old and at places moth-eaten. The whole manuscript is written by a single scribe.

The MS. represents the S recension.

Only one exclusive *passage is found in this MS.—(Ins.) 102.

T3

Madras, Adyar Library, No. 74122. Dated Śaka 1730 (A.D. 1808). Written on palm-leaves, size, 19.5 in. × 2.3 in. Telugu script.

This codex contains all the seven kāṇḍas and has been previously utilized as T3, in the Critical Edition of Kiṣkindhā, Sundara and the Yuddha kāṇḍas. Folios 261 to 314 of this manuscript contain the text of the Uttara kāṇḍa. There is one blank folio after folio 304. At the close of the Uttara kāṇḍa, four folios containing sargas from the Bhāgavata Purāṇa are inserted and thereafter nine blank folios are also kept. Each folio has 14 to 16 lines per page and about 86 to 95 letters to a line. Stanzas are not regularly numbered. Sargas are generally numbered in words. Sargas 31 to 34 (vulgate) appear after sarga 19. Prakṣipta sargas giving episodes like the dialogue between a vulture and an owl and the anecdote of a dog are found. The total number of sargas for the Uttarakāṇḍa is 115. The manuscript is in good condition, but some folios have turned black with age. Anusvāra is used for Parasavarṇa. The entire manuscript is written by a single scribe. For more details, vide, Kiṣkindhā (Cr. Ed.), Introduction, p. XX. As stated at the end of the Uttara kāṇḍa, the manuscript was completed by the scribe Lakṣmaṇa on Wednesday, the tenth of the dark half of the month Caitra in the Śaka year 1730 (i.e. 20th April, 1808).*

The MS. mostly follows, so far as this kāṇḍa is concerned, the N. recension. Sometimes it goes with S. Hence it is a mixed codex.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 12, 28, 38, 48, 49, 51, 52, 57 (A), 133, 588, 946, 1099; (Subst.) 32 (A).

T4

Baroda, Oriental Institute, No 7261. Undated. Written on palm-leaves, size 14.7 in. × 1.3 in. Telugu script.

The above manuscript is incomplete and contains the text of the Uttara kāṇḍa upto sarga 53 (vulgate) only, so another manuscript was taken up as T4 from sarga 54 upto the end. This second

* In the Editorial Note attached to this kāṇḍa, this manuscript is listed as undated, through oversight. The mistake is regretted.

regularly observed. The kāṇḍa is written by a single scribe. For details, vide, Kiṣkindhā (Cr. Ed.), Introduction, p. XVII.

The post-colopon entry at the end of the manuscript is as under:—

संवत १८८८ आश्वन शुक्ल ९ सनौत्तद्दिने लिखितं पुस्तकं पं श्रीतिवारी लाघनेन। मूलसंख्या ४००० ।

The MS. represents the S recension.

No exclusive *passage is found in this MS.

D11

Jodhpur, Palace Library. Unnumbered. Dated Saṁvat 1876, Śaka 1741 (A.D. 1820). Written on tough paper, size, 13 in. × 6 in. Devanāgarī script.

The codex contains all the seven kāṇḍas written probably by differents cribes at different periods, and is thus a composite codex. It has been utilized for the Critical Edition of all the kāṇḍas — as Dt in Bāla, Dt1 in Ayodhyā and Araṇya, as D10 in Kiṣkindhā, as D8 in Sundara, and as D11 in the Yuddha and Uttara kāṇḍas. The total number of folios for the Uttara kāṇḍa is 300. Each folio has 6 lines per page and about 37 letters in a line. The total number of sargas for the Uttara kāṇḍa is 111. Margins are ruled. Stanzas and sargas are regularly numbered. No distinctive marks like daṇḍas are used to demarcate halves of stanzas. No marginalia, additions and omissions. Corrections *pr.m.* are found in some places. Transpositions of lines and stanzas are occasionally noticed. Writing is neat and legible, with few errors. The kāṇḍa is in good condition and complete, and is copied by a single scribe. For more details, vide, Araṇya kāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XV (under Dt1).

The manuscript contains the commentary *Tilaka* of Nāgeśa Bhaṭṭa.

The MS. represents the S recension.

No exclusive * passage is found in this MS.

D12

Jodhpur, Palace Library, Bandha No. 4. Undated. Written on paper, size, 13.5 in. × 7 in. Devanāgarī script.

The codex contains all the seven kāṇḍas and is utilized for the Critical Edition, as D13 in Bāla, as D12 in Kiṣkindhā, as D10 in Sundara, and as D12 in the Yuddha and Uttara kāṇḍas. The total number of folios for the Uttara kāṇḍa is 91. Each folios has 15 lines per page, and about 45 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas and sargas are not numbred. No daṇḍas are used to demarcate the halves of stanzas. No marginalia. Corrections are few in number and are made by the copyist himself with black ink. Condition of the manuscript is good. Writing is neat and legible, with a few errors. Saṁdhi rules are generally observed. The whole kāṇḍa is written by a single scribe. For more details, vide, Sundara kāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XVIII. Though the manuscript is not dated it looks like about 350 years old.

The MS. represents the NW version.

Only two *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 120; (subst.) 315.

T1

Madras, Adyar Library, No. 72372. Undated. Written on palm-leaves, size, 18.5 in. × 2 in. Telugu script.

The manuscript is utilized for the Critical Edition of all the seven kāṇḍas. Folios 298 to 346 cover the text of the Uttara kāṇḍa. Folio 311 is missing. Folios 310 and 339 are duplicate out of which folio 339 seems to have been treated as discarded. Each folio has 12 lines per page and 96 to 100 letters in each line. Stanzas are not numbered. Single daṇḍa demarcates both the halves of a stanza. No marginalia. Saṁdhi rules are observed. Parasavarṇa is replaced by anusvāra. The whole

manuscript is written by a single scribe. For more details, vide, Araṇyakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XIX. Although no date is recorded anywhere in the manuscript, it appears to be about 500 years old.

The MS. represents the S recension.

No exclusive *passage is found in this MS.

T2

Madras, Adyar Library, No. 69041. Undated. Written on palm-leaves, size, 9.3 in. × 1.5 in. Telugu script.

The manuscript contains only the Uttarakāṇḍa. The total number of folios for Uttarakāṇḍa is 136. Folio 12 is missing. Folio 64 has lacuna on the last half of the first side and on the whole of the reverse. Each folio has usually 10 lines per page and about 32 to 35 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas are numbered upto sarga 55 (Vulgate). Sargas are numbered. The total number of sargas for Uttara is 110. Single daṇḍa marks both the halves of a stanza. No marginalia. Corrections are few and are *pr.m.* Transpositions of lines and stanzas are occasionally noticed.

Handwriting is good. Parasavarṇa is occasionally replaced by anusvāra. नीरद्य is used for नीद्य and ऋ for श्र. The manuscript is old and at places moth-eaten. The whole manuscript is written by a single scribe.

The MS. represents the S recension.

Only one exclusive *passage is found in this MS.—(Ins.) 102.

T3

Madras, Adyar Library, No. 74122. Dated Śaka 1730 (A.D. 1808). Written on palm-leaves, size, 19.5 in. × 2.3 in. Telugu script.

This codex contains all the seven kāṇḍas and has been previously utilized as T3, in the Critical Edition of Kiṣkindhā, Sundara and the Yuddha kāṇḍas. Folios 261 to 314 of this manuscript contain the text of the Uttara kāṇḍa. There is one blank folio after folio 304. At the close of the Uttara kāṇḍa, four folios containing sargas from the Bhāgavata Purāṇa are inserted and thereafter nine blank folios are also kept. Each folio has 14 to 16 lines per page and about 86 to 95 letters to a line. Stanzas are not regularly numbered. Sargas are generally numbered in words. Sargas 31 to 34 (vulgate) appear after sarga 19. Prakṣipta sargas giving episodes like the dialogue between a vulture and an owl and the anecdote of a dog are found. The total number of sargas for the Uttarakāṇḍa is 115. The manuscript is in good condition, but some folios have turned black with age. Anusvāra is used for Parasavarṇa. The entire manuscript is written by a single scribe. For more details, vide, Kiṣkindhā (Cr. Ed.), Introduction, p. XX. As stated at the end of the Uttara kāṇḍa, the manuscript was completed by the scribe Lakṣmaṇa on Wednesday, the tenth of the dark half of the month Caitra in the Śaka year 1730 (i.e. 20th April, 1808).*

The MS. mostly follows, so far as this kāṇḍa is concerned, the N. recension. Sometimes it goes with S. Hence it is a mixed codex.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 12, 28, 38, 48, 49, 51, 52, 57 (A), 133, 588, 946, 1099; (Subst.) 32 (A).

T4

Baroda, Oriental Institute, No 7261. Undated. Written on palm-leaves, size 14.7 in. × 1.3 in. Telugu script.

The above manuscript is incomplete and contains the text of the Uttara kāṇḍa upto sarga 53 (vulgate) only, so another manuscript was taken up as T4 from sarga 54 upto the end. This second

* In the Editorial Note attached to this kāṇḍa, this manuscript is listed as undated, through oversight. The mistake is regretted.

manuscript is from Madras, Adyar Library, No. 75607. Dated in Akṣyaya Saṁvatsara. Written on palm-leaves, size 15 in. × 1.3 in. Telugu script.

The manuscript No. 7261 (O.I.) contains the Uttara kāṇḍa only. It has folios 17 to 109 only. Each folio has generally 5 lines per page and about 75 to 77 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. No daṇḍas are used to demarcate halves of stanzas. Anusvāra is used for Parasavarṇa. Corrections are few, *pr.m.* Transposition of sargas is met with. New episodes like the anecdote of a dog are found. Additional sargas are found. Handwriting is good and legible. The manuscript is in a dilapidated condition. The leaves are old, worn out and broken. The manuscript is written by a single scribe. Even though no date of copying is available, it can be inferred that the manuscript is more than two hundred years old.

The manuscript No. 75607 from Adyar Library contains the present kāṇḍa only. It has 181 folios out of which one folio in the beginning and two folios at the end are blank. There is a lacuna in a part of folio 150 and again a lacuna on folio 178. Each folio has generally 7 lines per page and 67 to 70 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for Uttara is 118. Additional sargas are found. New episodes like the episode of a dog etc. are found. A single daṇḍa demarcates both the halves of a stanza. No marginalia. Transposition of lines and stanzas are occasionally noticed. The leaves are old and worn out but not broken. Handwriting is good and legible. The kāṇḍa is complete and copied by a single scribe whose name is given (in post-colophon entry) as Narasayya, the son of Dhavala-Veṅkateśvara Somayāji. The post-colophon entry is as under :—

अक्षय नाम सं आश्वयुज शु ∩ ∩ (११) स्थिरवासरेषु धवलवेंकटेश्वर सोमयाजुलुगारि कुमारिलु नरसय्य आत्मार्थं गा व्रासुकन्न उत्तरकांडपुस्तकं श्री जयन्ति सीतारामशास्त्रि गारिकि श्रीरामर्पितंगा.......... ।

The MSS. represent the S recension.

The following *passages are exclusive to MS. No. 7261 of O.I.—(Ins.) 313, 552, 647, 696, 771, 773 (A); while only two *passages are exclusive to the MS. No. 75607 of Adyar (so far as the portion collated from sarga 54 upto the end is concerned)—(Ins.) 1526; (Subst.) 1154.

G1

Baroda, Oriental Institute, No. 6362. Dated Kollam 993 (A.D. 1818.). Written on palm-leaves, size, 17 in. × 2.5 in. Grantha script.

The codex is complete in seven kāṇḍas and is utilized for the Critical Edition of all kāṇḍas as G1. Folios 174 to 204 contain the text of the Uttara kāṇḍa. Each folio has 19 to 20 lines per page and 91 to 95 letters per line. Sarga numbers are stated in words and the total number of sargas for the Uttara kāṇḍa is 110. Saṁdhi rules are observed. पद्म and शाल्कि are written as पत्म and षाळ्कि. The whole manuscript is copied by a single scribe. For more details, vide Araṇyakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction p. XX. At the close of the kāṇḍa, the scribe gives his name as Śrīnivāsan, and informs us that the manuscript was completed on Friday, the 28th day of Mithuna (named here as Āṇi) in the Hasta nakṣatra in Kollam year 993 (A.D. 1818) called Bahudhānya Saṁvatsara.*

The MS. represents the S recension.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 34, 68 (A), 1042.

G2

Trippunithura (Kerala State), Mahārājā's Grantha Library, Sanskrit College, No. 152. Undated. Written on palm-leaves, size, 17 in. × 2 in. Grantha script.

The codex is complete in seven kāṇḍas and is utilized for the Critical Edition of all the kāṇḍas as G2. Folios 322 to 380 contain the text of the Uttara kāṇḍa. Sargas are numbered in words. The total

*In the Editorial Note attached to the Cr. Ed. of this kāṇḍa (Uttara) this MS. is erroneously noticed as Undated.

number of sargas for the Uttara kāṇḍa is 111. Rules of Saṁdhi are generally followed. पद्म is written as पद्‍म and कुटुम्ब as कुटुंब. The whole manuscript is from the pen of a single scribe. For more details, vide Araṇya kāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction, p. XXI. The manuscript is not dated but it seems to be about 300 years old.

The MS. represents the S recension.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 1450, 1479; (Subst.) 166.

G3

Ahmedabad, in private collection of Muni Śrī Puṇyavijayaji (now the late Muni Śrī Puṇyavijayaji's whole collection is in the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad). Unnumbered and Undated. Written on palm-leaves, 15 in. × 2.3 in. Grantha script.

The codex is complete in seven kāṇḍas and is utilized for the Critical Edition of all the kāṇḍas. It bears sign G4 in Bāla and G3 in the rest of the kāṇḍas. Folios 148 to 174 contain the text of the Uttara kāṇḍa. At the end, two blank folios are kept. Sarga numbers are mentioned in words. The total number of sargas for the Uttarakāṇḍa is 110. ध्रुवं is written as ध्रुवं. The manuscript is written by a single scribe in minute characters. For more details vide, Araṇyakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction p. XXI. The manuscript appears to be about 500 years old.

The MS. represents the S recension.

No exclusive *passage is found in this MS.

M1

Trippunithura (Kerala State), Mahārājā's Grantha Library, Sanskrit College, No. 158. Dated Kollam 865 (A.D. 1690). Written on plam-leaves, size, 20 in. × 2 in. Malayalam script.

This manuscript is complete in seven kāṇḍas and is utilized for Critical Edition of all the kāṇḍas. It bears the symbol M2 in Bāla and Ayodhyā and M1 in the rest of the kāṇḍas. The subject-matter of the Uttarakāṇḍa is covered by folios 278 to 321. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for the Uttarakāṇḍa is 110. Single daṇḍa demarcates both the halves of a stanza. Corrections are few and are *pr.m.* कर्ता is written as कर्त्ता, धर्मे as धर्म्मे, शालिनी as षालिनी, शार्दूल as शार्द्दूल, ध्वज as ध्वुज and दर्पित as दर्प्पित, ये as य्ये. The entire manuscript is writen by a single scribe. For more details, vide Sundarakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction p. XXI. At the end of the kāṇḍa, the name of the scribe is given as Candraśekharan and the date given in Kollam year is 865 (A.D. 1690).

The MS. represents the S recension.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 67, 224, 818, 1005, 1364, 1522 (F).

M2

Trippunithura (Kerala State), Mahârājā's Grantha Library, Sanskrit College, No. 953. Dated Kollam 817 (A.D. 1642). Written on palm-leaves, size, 12.5 in. × 2 in. Malayalam script.

In addition to the Uttara, this manuscript also contains the Sundara and Yuddha kāṇḍas. The manuscript is utilized for the Critical Edition of Sundara, Yuddha and Uttara as M2. The text of the Uttarakāṇḍa is covered in 75 folios. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for Uttara is 110. कर्मे is written as कर्म्मे and सर्वे as सर्व्वे. The whole manuscript is copied by a single scribe. For more details, vide Sundarakāṇḍa (Cr. Ed.), Introduction p. XXI. As stated at the end of the Uttarakāṇḍa, the manuscript was completed on Wednesday, the 13th day of the dark half the month of Kumbha in Aṇṭu (i.e. Kollam) year 817 (A.D. 1642).

The MS. represents the S recension.

Only one exclusive *passage is found in this MS.—(Ins.) 1524 (A).

M_3

Chundampatta (via Pattambi), South Malabar, in private possession of Śrī C. Chitrabhanu Nambudiri. Unnumbered and undated. Written on palm-leaves, size, 27.5 in. × 2 in. Malayalam script.

The manuscript is complete in seven kāṇḍas and has been utilized for the Critical Edition of Kiṣkindhā, Sundara and Yuddha kāṇḍas as M_3.

Folios 210 to 240 contain the text of the Uttara kāṇḍa. Each folio has 12 to 13 lines per page and 135 to 145 letters in a line. Sargas are numbered in words and the total number of sargas for the Uttarakāṇḍa amounts to 110. खड्ग is written as खड्‌ग, सर्व as सर्‌व, कर्म as कर्‌म. The entire manuscript is written by a single scribe. For more details, vide Sundara kāṇḍa, Introduction p. XXII. The manuscript is undated. However it seems that it is not very old and belongs to a relatively modern period.

The MS. represents the S recension but in several passages and readings it betrays contamination by N recension.

The following *passages are exclusive to this MS. — (Ins.) 9, 42, 128, 287 (C), 409, 616, 627 (A), 639, 674, 730, 864, 872, 1259, 1422, 1460, 1543 (B); (Subst.) 29, 287 (B), 956.

M_4

Chunangad (via Ottapalam), south Malabar, in private possession of Śrī Neelakandhan Nambudripad. Unnumbered and undated. Written on palm-leaves, size, 14 in. × 1.8 in. Malayalam script.

The manuscript contains the Uttarakāṇḍa only. It contains the folio śrī and 735 folios. Folios śrī, 26th and 29th are broken, folio 2 is injured. Each folio has generally 8 lines per page and about 52 letters in a line. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for the kāṇḍa is 110. Margins are not ruled. The manuscript is copied by a single scribe. The manuscript is in good condition and is not very old.

The MS. belongs to the S recension. No exclusive * passage is found in this MS.

M_5

Trivandram, University of Kerala Manuscripts Library, No. 13366. Undated. Written on palm-leaves, size, 19 in. × 2 in. Malayalam script.

The codex contains all the kāṇḍas except Araṇya and Sundara. It bears symbol M_5 in Yuddha Critical Edition. Folios 318 to 380 comprise the subject-matter of the Uttara kāṇḍa. Each folio has generally 13 lines to a page and about 82 letters in a line. Margins are not ruled. Stanzas are not numbered but sargas are numbered in words. The total number of sargas for Uttara is 111. Daṇḍas are not noticed; the writing is continuous. No marginalia. Corrections are very few, generally *pr.m.* ल is written as ळ and ब as व. No omissions, no additions. Transpositions of stanzas and lines are noticed. The manuscript is in good condition. Writing is neat and clear and generally correct. The script is modern and most of the scribal peculiarities of southern manuscripts are noticed in this manuscript also. Rules of Saṁdhi are generally followed. The codex is written in one hand. The manuscript appears to be about 100 years old.

The MS. represents the S recension.

The following *passages are exclusive to this MS.— (Ins.) 430, 584, 966, 1328 (A), 1401, 1521, 1543 (A); (Subst.) 1522 (G).

M_6

Trivandram, University of Kerala Manuscripts Library, No. 19439. Undated. Written on palm-leaves, size, 14.5 in. × 2 in. Malayalam script.

The manuscript contains the present kāṇḍa only. It contains 98 folios. Each folio has 11 to 12 lines per page and 50 to 52 letters in a line. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for the Uttara is 106. Sargas 35 and 36 are omitted. Margins are not ruled. Daṇḍas are not noticed. No marginalia. Corrections are very few, generally *pr.m.* ळ is written as ऴ. No additions. Transpositions of stanzas and lines are occasionally noticed. Except some damaged folios in the middle the manuscript is in good condition. Writing is neat and clear and generally correct. The script is modern. Rules of Saṁdhi are generally observed. The codex is written in one hand and is complete for Uttara kāṇḍa.

The MS. represents the S recension but is interesting for some new readings and is a mixed codex.

The following * passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 318, 395, 451, 644, 691, 892, 947, 1055, 1059 (A), 1114, 1119, 1214, 1219, 1417, 1430, 1435, 1445, 1451, 1473, 1484, 1492; (Subst.) 1408.

The MS. sometimes goes with N, for example, in *63, 71, 75, 81, 118, 124, 205, 211, 242, 310, 330, 334, 341, 351, 378, 404 (C), 404 (D), 467, 501, 529, 598, 619, 636, 743, 774, 904, 995, 1000, 1002 etc.

M_7

Trivandram, University of Kerala Manuscripts Library, No. 22571 (Cranganore Palace collection No. 183). Undated. Written on palm-leaves, size, 20 in. × 1.8 in. Malayalam script.

The manuscript contains the present kāṇḍa only. It has 82 folios. Each folio has 9 to 10 lines per page and 80 to 85 letters in each line. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for the Uttara kāṇḍa is 110. A part of folio 52 is blank. Margins are unruled. Daṇḍa marks are not noticed. No marginalia. Corrections are very few, generally *pr. m.* No additions. Transpositions of lines and stanzas are occasionally noticed. Rules of Saṁdhi are generally observed. The manuscript is in good condition. Writing is neat and clear. The script is modern. The codex is written in one hand and is complete for the Uttara kāṇḍa. The manuscript appears to be a hundred years old.

The MS. represents the S recension. Unlike M_6 this MS. is not so much contaminated by N. It shows some important and interesting readings and often goes with the older S tradition represented by M_{8-9-10}. Perhaps this MS. represents a stage intervening between the earlier M version (of earlier S recension) and the later one represented by the text tradition of Govindarāja and other commentators (and the Kumbhakonam edition).

The followidg *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 160, 1064, 1078, 1094, 1136, 1149, 1174, 1186, 1203, 1217, 1241, 1252, 1270, 1286, 1299, 1336, 1346, 1363, 1394, 1439.

M_8

Trivandram, University of Kerala Manuscripts Library, No. L 652. Dated Kollam 1001 (A.D. 1826). Written on palm-leaves, size 19 in. × 2 in. Malayalam script.

The codex contains the Yuddha and Uttara kāṇḍas. Folios 105 to 175 contain the whole text of the Uttara kāṇḍa. Each folio has 12 to 13 lines per page and about 70 to 74 letters in each line. Margins are not ruled. The text is said to follow the text of the commentary *Vivekatilaka* of Udāri Varadarāja, according to a post-colophon entry in this manuscript. The manuscript however does not contain the above commentary. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. The total number of sargas are for Uttara, in this manuscript, is 109. Daṇḍas are not noticed. No marginalia. Corrections are very few, generally *pr.m.* No additions, no omissions. Transpositions of stanzas and lines are occasionally noticed. The manuscript is in good condition. Writing is neat and clear and generally correct. The script is modern. Rules of Saṁdhi are generaliy observed. The codex is written by one scribe. The post-colophon entry at the close of this manuscript gives the date as well as the name of the scribe as under :—

कोल्लं १००१* माण्ड कर्कटमासं ९ तिय्यति आयराय्च एकादशि नाळ् एळुतित्तीर्त ग्रन्थम् ॥ तृणतण्डुलवहि विष्णुशर्मणा लिखितमिदं पुस्तकं ।

The post-colophon entry at the end of the Yuddha kāṇḍa in this codex is noteworthy :—

इडालिकुलसंभवेन वरदराजेन (perhaps some words are omitted here by scribe, cf. p. 545) वाल्मीकिना सुशोधितपाठमुधृत्य विवेककलितं (°तिलकं) नाम व्याख्यानं कृतवान् । तद्व्याख्यान पाठोयम् । रामायणं समाप्तम् । तृणतण्डुलवहिष्कृ विष्णुशर्मणा लि(खि)तं पुस्तकमिदं श्रीरामाय नमः ।

We also get the following post-colophon entry at the end of the Yuddha kāṇḍa :—

कोल्लं १००१ माण्ट मकरमासं १४ तिय्यति शनियाळ्च पूरटं त्रयोदशि नाळ् एळुतितीर्त्त ग्रन्थं ॥ श्रीरामाय नमः etc, etc.

The MS. represents the S recension.

Only three *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 353, 460, 1095.

M9

Baroda, Oriental Institute, No. 24932. Dated Kollam 591 (A.D. 1416). Written on palm-leaves, size, 17.3 in. × 2.1 in. Malayalam script.

The codex contains Sundara, Yuddha and Uttara kāṇḍas. The total number of folios in this codex is 253. In the beginning there is one blank folio. Folios 186 to 251 contain the text of the Uttara kāṇḍa. Each folio has generally 13 lines per page and about 74 letters in each line. Margins are not ruled. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for Uttar kāṇḍa is 110. Daṇḍa marks are not noticed. No marginaļia. Corrections are very few. No additions, no omissions. Transpositions of stanzas and lines are occasionally noticed. The manuscript is in good condition. Writing is neat and clear and generally correct. The script is modern. Rules of Saṁdhi are generally observed. The kāṇḍa is written in one hand and is complete.

The post-colophon entry at the close of the manuscript, giving the date as well as the name of the scribe, is as under :—

५९१ † माण्ट् मेटमासं २५ नि एळु तित्तीर्त्त वटक्केप्पट्टत्त कुञ्जुण्णि कोळोमूत्तेन रामायणम् ग्रन्थम् ।

The MS. represents the S recension. This MS. is important as it is fairly old and dated and represents the older S tradition (represented in M version) which is earlier than the S represented by southern commentaries of Govindarāja, Nāgeśa Bhaṭṭa and others. M8, M9 and M10 generally agree and represent this earlier tradition.

Only two *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 865, 1384.

M10

Chunangad (via Ottapalam), south Malabar, in private possession of Śrī Neelakandhan Nambudripad. Unnumbered. Dated Kollam 688 (A.D. 1513). Written on palm-leaves, size, 17 in. × 1.8 in.

The manuscript contains Yuddha and Uttara kāṇḍas. The total number of folios in the codex is 229. Folios 1 to 147 contain the text of the Yuddha kāṇḍa while the Uttara kāṇḍa is copied on folios 148 to 229. Each folio has generally 10 lines per page and about 51 letters in each line. Stanzas are not numbered. Sargas are numbered in words. The total number of sargas for the Uttara kāṇḍa is 110. Margins are not ruled. The MS. is copied by a single scribe. The manuscript is in good condition. The name of the scribe is Kaṇṇanūr Śaṅkaran. The post-colophon entry giving the date is—

कोल्लं ६८८ § आमतमेटमासं १५ पूयत्तुं पूर्वपक्षत्तित् सप्तमियुं etc.

---

* On p. 545 this date is printed as कोल्लं 911 but Shri M. R. Nambiyar has finally read it as above.

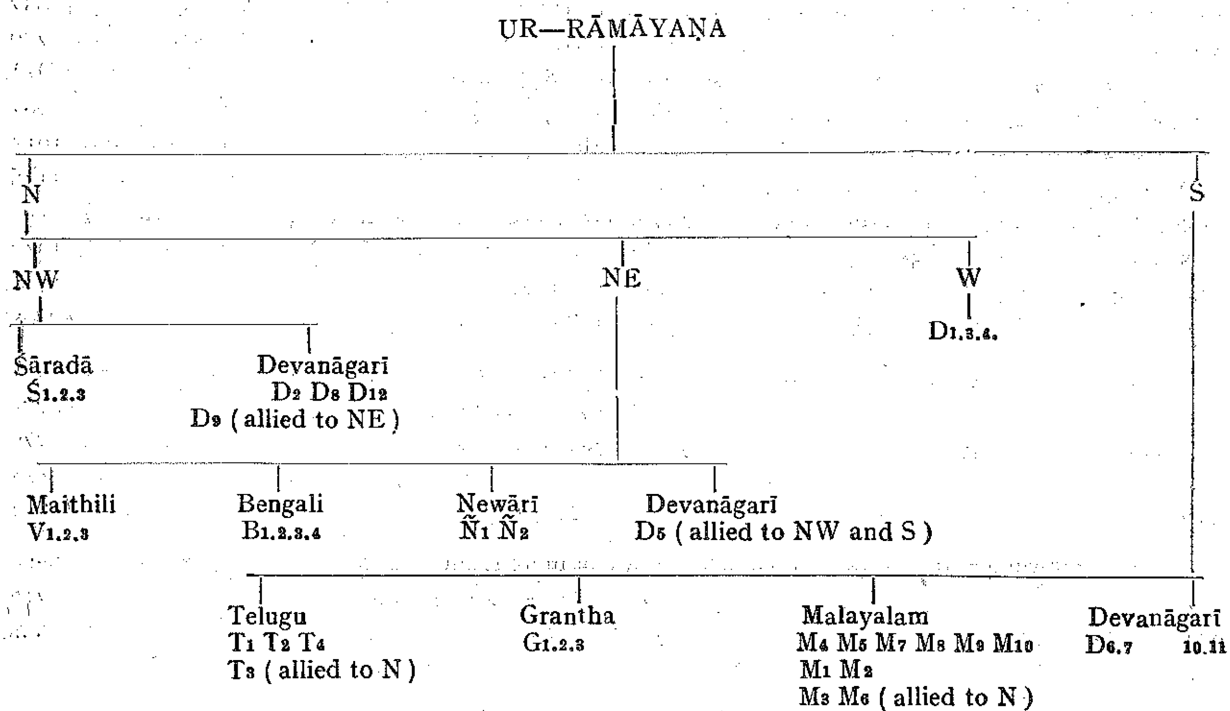
† On p. 547, this date is printed as (1001) माण्ट् मेटमासं etc. but now Shri M. R. Nambiyar has finally read it as above.

§ This date was first read as 818 as printed on p. 547. This is now finally read as 688 by Shri M. R. Nambiyar.

The MS. represents the S recension and represents an earlier tradition like M_8 and M_9.

The following *passages are exclusive to this MS.—(Ins.) 214, 387, 410, 1091, 1419, 1431, 1474, 1475, 1478, 1490.

The above manuscripts of the two Recensions of the Rāmāyaṇa and their different versions suggest the following pedigree of manuscripts used for this edition—

Analysis of Star Passages

The following star passages are common to two or more manuscripts of the *Southern Recension only* (passages exclusive to each single manuscript are already noted before)—

(*Ins.*) 8, 21, 33, 41, 43, 50, 60, 62, 64, 65, 74, 76, 92, 125, 129, 152, 158, 164, 170, 172, 179, 188, 200, 215, 217, 220, 236, 240, 254, 279, 284, 289, 301, 309, 321, 327, 333, 335, 356, 361, 363, 366, 367, 368, 370, 376, 393, 408, 416, 425, 426, 427, 428, 444, 464(A), 469(A), 487, 493, 494, 502, 506, 536, 551, 563, 565, 570, 583, 613, 614, 615, 620, 621, 632, 635, 643(A), 645, 648, 649, 655, 669, 670, 687, 697, 709, 713, 715, 716, 719, 721, 724, 734, 755, 760, 769, 770, 778, 788(C), 815, 831, 836, 838, 856, 870, 871, 885, 888, 889, 890, 896, 897, 901, 903, 912, 918, 919, 926, 953, 985, 1016, 1018, 1030, 1061, 1090, 1097, 1110, 1112, 1121, 1170, 1171, 1184, 1192, 1193, 1205, 1236, 1250, 1266, 1274, 1281, 1283, 1287, 1290, 1294, 1311, 1314, 1315, 1318, 1321, 1341, 1349, 1379, 1380, 1395, 1399, 1411, 1418, 1446, 1448, 1449, 1455, 1457, 1459, 1461, 1464, 1466, 1471, 1472, 1493, 1510, 1514, 1522(A), 1522(B), 1522(C), 1530, 1539, 1540, 1543, 1544.

(*In all 177*).

(*Subst.*) 47, 72, 73, 94, 162, 200, 314, 331, 350, 436, 478, 618, 645, 720, 752(A), 830, 847, 1067, 1097, 1225, 1265, 1294, 1314, 1321, 1461, 1494, 1510, 1518. (*In all 28*)

The following star passages are common to two or more manuscripts of the *Southern Recension only* but in addition D_5 (alone of N) also goes with them—

(*Ins.*) 7, 11, 13, 14, 16, 17, 20, 198, 201, 207, 229, 241, 246, 298, 303, 317, 336, 340, 443, 527, 541, 722, 728, 729, 731, 736, 737, 738, 752, 817, 1330, 1331, 1367, 1522(E). (*In all 34*).

(*Subst.*) 196, 197, 241, 541. (*In all 4*)

The above should be regarded as star passages of the SR. only. They are shown separately to show that D_3 is contaminated to some extent by S.

The following star passages are common to two or more number of manuscripts of the *North-Eastern Version only*—

(*Ins.*) 37, 55, 95, 117, 140, 144, 150, 168 (along with D_3 of W version), 173, 178 (with D_3), 185, 190, 192 (with D_3), 193 (with D_3), 203, 209, 227, 231, 235 (with D_3), 252, 257 (with D_3), 300, 323, 324, 337, 364, 380, 382, 398, 399, 401 (with D_3), 446, 526, 535 (with D_3), 646 (with D_3), 658, 677, 690, 699, 700, 723, 725, 727, 733, 741, 751, 763, 788 (A), 793, 812, 826, 834 (with D_3), 843 (with D_3), 848 (with D_3), 849 (with D_3), 853 (with D_3), 857 (with D_3), 863, 867, 879, 887 (with D_3), 902 (with D_3), 905, 907, 908, 909, 914, 915, 917, 925 (with D_3), 929, 941 (with D_3), 951, 973 (A), 986, 996, 997, 1001, 1012, 1021, 1023, 1039, 1046, 1049, 1074, 1077, 1079, 1083, 1086, 1088, 1092, 1093, 1106, 1117, 1118, 1122, 1125, 1127 (B), 1141, 1155, 1158, 1162, 1173, 1176, 1178, 1185, 1190, 1191, 1198, 1199, 1201 (with D_3), 1202, 1208, 1209, 1215, 1216, 1233, 1234, 1247, 1248, 1261, 1275, 1306, 1307 (with D_3), 1308 (with D_3), 1320, 1322, 1325, 1327 (A), 1329 (with D_3), 1337, 1338, 1360, 1370 (B), 1382, 1393, 1396, 1400, 1416, 1421, 1425, 1438, 1476, 1477, 1495, 1501, 1504, 1505, 1508, 1520, 1535, 1536, 1538. (*In all 153*)

(*Subst.*) 180, 199, 204, 210, 212, 245, 256, 342, 371, 381 (with D_3), 391, 392, 419 (A, with D_3), 504, 511, 516, 523, 529 (A), 532, 537, 540, 547, 595, 599, 668, 672, 678, 681, 692, 703, 705, 706, 711, 712, 766, 806, 807, 809, 860, 895, 906, 913, 920, 949, 959, 961, 983, 1008, 1010, 1011, 1012, 1024, 1059, 1063, 1076, 1103, 1115, 1116, 1152, 1162, 1166, 1181, 1185, 1196, 1202, 1216, 1238, 1254, 1257, 1269 (B), 1271, 1275, 1278 (A), 1292, 1325, 1329 (A, with D_3), 1333, 1414, 1415, 1434 (A), 1456, 1536. (*In all 82*).

The following star passages are common to two or more manuscripts of the *North-Western version*—
(*Ins.*) 87, 98, 223, 251, 452 (A), 499, 605 (with D_3), 610 (with D_3), 640, 651, 659, 661, 718, 745, 748, 754, 757, 844, 858, 868, 869, 873, 875, 922, 943, 962, 965, 1015, 1026, 1179, 1284, 1423, 1441, 1532, 1533. (*In all 35*).

(*Subst.*) 97, 100, 475, 554, 576, 608 (with D_3), 671, 714 (with D_3), 796 (A, with W), 1437, 1517. (*In all 11*).

The Western Version

The following star passages are common to manuscripts of the *Western version only*—
(*Ins.*) 23, 26, 80, 93, 110, 115, 132, 136 (D_1 and D_4), 147, 169, 174 (without D_3), 181, 195, 228, 253 (also M_6 which sometimes goes with N), 260, 285, 292, 312, 325, 339, 717, 749, 796 (A), 1089 (without D_3), 1132 (without D_3), 1312, 1365 (no D_3), 1374 (no D_3), 1527 (B, C, D and E, four in all without D_3). (*In all 32*)

(*Subst.*) 132, 156, 194 (also M_6), 258 (also T_3 which very often goes with N), 272, 282, 320, 348 (also M_6), 882 (*In all 9*).

(The relation of D_3 with NE and NW is shown above. $D_{1.3.4}$ are allied to NE and NW, especially D_1 and D_3).

In the reading of 1.14^{a} (the references are to sargas and verses of the Uttara, Cr. Ed.), $D_{1.3.4}$ go together as in 23* after 1.14. After 1.18, in 26*, $D_{1.3.4}$ insert three lines (न हि भार: स ते राम etc.). Here also in the reading of 1.18^{b} the three MSS. go together. 110* after 7.7 is a one line insertion of a minor character, here also in 7.7^{a} and in 7.7^{c} the three MSS. give common readings. In 114*, the three MSS. go with $D_{6.7.10.11}$ and the whole S and ins. after 7.16 but D_1 D_3 D_4 further continue alone 115*. In 148* insertion, D_1 D_3 D_4 go with Ñ V B S and D_6 D_7 D_{10} D_{11}. They also go with N in 1237*-46, 1251, 1258, 1140, 1068 etc. 156* is a substitute of noteworthy character by D_1 D_3 D_4 for $7.9.34^{cd}$. More noteworthy, however, is 136* by D_1 D_4, after 8.25, which reads:

अनादिनिधनो राम सर्वात्मा प्रभुरव्ययः (Cr. Ed. p. 55). This insertion refers to Rāma being an avatāra. This is not surprising so far as the Uttarakāṇḍa is concerned as the last few sargas show. 169* and 174 are attempts at elaboration. 181* is a typical addition by W alone referring to Mālyavān, omitted by all other MSS. 195* is also noteworthy for an attempt to introduce the threat by Rāvaṇa missed in other MSS. 228* introduces a matter in words different from those of 229* by S. Thus in this insertion even though D_1 D_3 D_4 go with S in meaning, they jointly use different language. In 253*, the three manuscripts have their own insertion, though the idea is similar to 251*, 252* of other groups. A comparative study of insertions after 14.3 in 258*, 259 and 260 shows that D_1 D_3 D_4 have their own insertions. 285* is a long ins. of eleven lines by the three manuscripts alone. 192* is a three line elaboration in narration by D_1 D_3 D_4 alone. In 312*, these three MSS. introduce by simile a mythological belief. 320* subst., though similar in meaning, differs from 319* of N and the text (7.26^{cd}) of S. 339* is an original simile introduced by D_3 D_4. 749* is an interesting seven line insertion by $D_{1.3.4}$ alone referring to the fact that Bharata had invited the different kings for military aid against the rākṣasas.

The following passages are omitted jointly by D_1 D_3 D_4 (W). The references are to sargas and verses of the Uttara (Cr. Ed.)—

1.19^{ab}, 2.16^{c}–17^{b} (except D_3), 3.21^{ab} (except D_3), 6.48^{cd} (except D_3), 7.7 (except D_3), 13.12^{ab} (except D_3), 13.16^{ab} (except D_3), 21. l. 1-2 of 404* (along with V_3), 21. l. 4–13 of 404* (by V_3 D_1 D_4), 21. l. 15 of 404*, 21. l. 18–20 of 404*, 25. l. 1 of 498*, 25.47^{cd} (except D_3), 26. 17^{c}–18^{b} (except D_3), 26.27^{ab} (except D_3), 36.35^{ab} (except D_3), 36.40 (except D_3), 36. l. 1 of 740* (D_{1-4}), 67.11^{ab} (except D_3), 68. 13^{c}–14 (except D_3), 69.2^{cd} (except D_3), 69.22–23^{b} (V_3 D_1 and D_4), 75.15 (except D_3), 87.5 (D_1 D_4 D_5), 88.6 (except D_3), 91.8 (by D_1 D_4 and T_2), 100. l. 1–8 of 1527* (except D_3), 100.1527* l. 27–28 and 32–35 (except D_3), 100.1527* l. 38-39 (except D_3).

Another noteworthy feature is Appendix I, no. 6, which is a passage of 35 lines (after Cr. ed. sarga 42, 7ab) found only in $D_{1.4}$. Even in stray readings $D_{1.3.4}$ alone often go together, as for example, 19.7^{d}, 19.11^{ab}, 19.8, 19.11^{d}, 20.22, 4.13^{ab}, 91.12^{c} (without D_3), 86.6^{c}, 79.21^{b}, 65.24^{d} (without D_3), 65.19^{cd}, 20.21^{d} (without D_4), etc.

The question of the existence of an independent Western version was first mooted by the late Prof. G. H. Bhatt in his Introduction to the Bālakāṇḍa (pp. IV-VII), but he later revised his opinion in his Introduction to the Araṇyakāṇḍa (pp. XXIII-XXV) and stated that the manuscripts in question should be included in the NW version as there was not enough evidence to warrant the postulation of an independent Western version. Before Prof. Bhatt revised his opinion, the Ayodhyākāṇḍa was published but its editor Dr. P. L. Vaidya accepted an independent W version. Dr. Vaidya continued to accept the W version even in his edition of the Yuddhakāṇḍa published long after Prof. Bhatt's Introduction to Araṇyakāṇḍa. Both Prof. D. R. Mankad, the editor of Kiṣkindhākāṇḍa (Introduction, pp. XXVI-XXIX) and Prof. G. C. Jhala, the editor of Sundarkāṇḍa (Introduction, pp. XXVII-XXX) critically examined the problem and thought that there was sufficient evidence to "justify the hypothecation of a separate version—called W. version (Prof. Jhala, Intro. to Sundarkāṇḍa, Cr. Ed., p. XXX). The present editor agrees with the above view and feels that the evidence of $D_{1.3.4}$ of Uttarakāṇḍa is sufficient to indicate the existence of a W version of N Recension.

The Prakṣipta Sargas

There are thirteen sargas which are printed as Prakṣipta Sargas in the Vulgate. These sargas contain different episodes loosely connected with the main story. The following table shows the position of these *Prakṣipta-sargas* (*pr. s.*) of the Vulgate (following SR.) in the different editions (i.e. Gorresio, Lahore and the Critical Edition)—

Nos.	Bombay ed. Vulgate	Gorresio's ed. (NE)	Lahore ed. (NW)	Critical Ed.
I	After sarga 23, pr. s. 1	Sarga 28 except st. 53-70 of vulgate	sarga 27 except st. 53-70 of vulgate	App. I. no. 1, ll. 1-123. Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-4.6-12}$ $T_{1.3.4}$ M_{3}
II	pr. s. 2	Nil	Nil	App. I no. 1, 15* lines 29. $D_{7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_{3}
III	pr. s. 3	sarga 29	sarga 28	App. I. no. 1, ll. 124-245 ŚÑ $V_{1.3}$ $BD_{1-4.6-12}$ $T_{3.4}$ M_{3}
IV	pr. s. 4	sarga 30	sarga 29	App. I. no. 1, ll. 246-346 Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-4.6-12}$ $T_{3.4}$ M_{3}
V	pr. s. 5	sarga 31	sarga 37	App. I. no. 2, ll. 1-140 Ś Ñ $V_{1.3}$ BD T_{4} M_{3}
VI	After sarga 37 pr. s. 1	Nil	After sarga 39, st. 46. pr. s. 1	App. I. no. 3, ll. 1-120 V_{3} $D_{7.9-11}$ T_{4} M_{3}
VII	pr. s. 2	Nil	pr. s. 2	App. I. no. 3. ll. 121-170 V_{3} $D_{7.9-11}$ T_{4} M_{3}
VIII	pr. s. 3	Nil	pr. s. 3	App. I. no. 3, ll. 171-236 V_{3} $D_{7.9-11}$ T_{4} M_{3}
IX	pr. s. 4	Nil	pr. s. 4	App. I. no. 3, ll. 237-254 V_{3} $D_{7.9-11}$ T_{4} M_{3}
X	pr. s. 5	Nil	pr. s. 5	App. I. no. 3, ll. 255-377 V_{3} $D_{7.9-11}$ T_{4} M_{3}
XI	After sarga 59 pr. s. 1	sarga 62	sarga 61. 2^{a} onwards	App. I. no. 8, ll. 305-360 Ś Ñ VBD $T_{3.4}$ M_{3}
XII	pr. s. 2	sarga 63	sarga 62	App. I. no. 8, ll. 361-465 Ś Ñ VBD $T_{3.4}$ M_{3}
XIII	pr. s. 3	sarga 64	sarga 63	App. I. no. 10 Ś Ñ VBD $T_{3.4}$ M_{3}

The last column referring to the Cr. Ed. also lists the manuscripts which give those lines and passages. This will show that No. I (in the above table), variously called बलिदर्शनं, बलिरावणसंवादं, पातालविजयः, बलिनिदर्शनं is mainly a N insertion. No. II referring to Rāvaṇa going to Sūryaloka and his proclamation of victory over Sūrya, is read by only a few manuscripts all of which are more or less mixed codices and this possibly is a relatively very late interpolation. No. III, above, called मान्धातृरावणयुद्धं, No. IV, called variously as ब्रह्मप्रोक्तो महादेवनामाष्टशतस्तवः, रुद्रनामाष्टशतं, ब्रह्मोक्तस्तवराजः ब्रह्मोक्तमहापुरुषस्तवः etc., and No. V whose sarga name is variously called by manuscripts as महापुरुषदर्शनं, पुरुषोत्तमदर्शनं, अगस्त्यरामसंवादे महापुरुषवर्णन etc. are mainly N interpolations. About numbers VI–X it may be noted that they are quoted in foot-notes as Prakṣipta-sargas by both the Vulgate (S) and the Lahore (NW) editions while the NE represented in the Gorresio-edition does not mention them at all. This is further evidenced by the fact that they are found in only V_{3} $D_{7.9-11}$ T_{4} M_{3} of our Critical Apparatus. Again in these manuscripts, No. VI which refers to वाली-सुग्रीवोत्पत्तिः is not given its sarga name at the end. The manuscripts do not give sarga names for VII and IX. No. VIII is termed रावणचिंताकरणः and this interpolation concerns itself with the praise and description of the form of the all pervading highest deity Viṣṇu and it is said that Rāma will be an incarnation of Viṣṇu at the end of the kṛtayuga and in the beginning of the Tretā-Yuga. Prior to this in No. VII Agastya explains to Rāvaṇa the future of persons killed at the hands of Lord Nārāyaṇa. No. IX is a small and a late interpolation merely stating that this story (kathā) of Rāvaṇa kidnapping the daughter of Janaka was told by Nārada to gods, gandharvas, siddhas and others, and Nārada also narrated the rest of the kathā. Then Rāma is told by Agastya—तां कथां श्रृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् । Nothing can be more incongruous than the Hero of the story himself being asked to hear his own story which destroys all great sins! In the last two lines is described the great

benefit that accrues to the teller and the hearer of this kathā. No. X, whose sarga name in our manuscripts is ऋषिप्रयाण: and अगस्त्यवाक्यं has for its subject-matter, the account of the residents of Śveta-dvīpa who are great devotees of Nārāyaṇa. Also we are told how one can attain residence in this Śveta-dvīpa. Rāvaṇa's entry in the Śveta-dvīpa and his being tossed like a toy at the hands of ladies of the Śveta-dvīpa is also narrated. It is not unlikely that an unsuccessfull later attempt was made somehow to introduce Śveta-dvīpa and its importance in the Bhakti-cult in imitation of the reference to it in the Mahābhārata Śāntiparvan (cr. ed. 325-331, pp. 1840ff.). Numbers XI–XIII again are mainly N insertions. They are included in the text of G. ed. (NE) as well as in the Lohore ed. (NW). Nos. XI and XII refer to the episode of the dog who approaches Rāma with a complaint against a Brāhamaṇa. These two sargas are called सारमेयवाक्यं or सारमेयिक: and सारमेयब्राह्मण: or कौलपत्यं or कौलपतिक: or ब्राह्मणसारमेयवाक्यं, वरप्रदान:, or सारमेयसंवाद: respectively. No. XIII refers to गृध्रोलूकसंवाद: or गृध्रोलूकीयं, i.e. the episode of a vulture and an owl. It is interesting to note here this interpolation contains the famous verse न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा: etc. which is well-known from the Mahābhārata (Cr. Ed. V. 35.49).

Manuscript D_9

We have regarded D_9 as belonging to NW version (allied to NE) in the Pedigree of manuscripts given above. This manuscript, as stated above, is used for all the seven kāṇḍas as belonging to NE version. Still however, so far as Uttarakāṇḍa is concerned our evidence shows that inspite of its alliance with NE it has to be included in NW group so far as this kāṇḍa is concerned. There is not a single star-passage showing D_9 going with NE group alone, whereas there are a few star-passages which show D_9 going with NW when all manuscripts of the NE do not agree with NW. Such passages are :—

(*Ins.*) 87, 98, 223, 251, 868, 869, 943, 962, 1284, 1532 (*In all 10*)

(*Subst.*) 97, 475, 554, 576, 671. (*In all 5*)

In stray readings also the same position is observed. Again this is a manuscript written in different hands.

Manuscript D_5

This manuscript was utilized as D_4 in Araṇya, as D_5 in Kiṣkindhā and again as D_5 in Yuddha. It is not used for Bāla and Ayodhyā kāṇḍas. But in all the other three kāṇḍas noted above it has been regarded as a manuscript of S (Devanāgarī composite version). So far as the evidence of Uttara kāṇḍa is concerned, our analysis shows that only in a relatively few number of star passages it goes along with S alone, in a larger number of star-passages it goes with N alone and in a much larger number of star passages it goes with N and S. Even here, there are cases where it goes with NE or NE + W, without NW. Hence this manuscript is regarded as an NE version manuscript allied to NW mainly and partly only allied to S so far as this kāṇḍa is concerned. Even in stray readings it goes with N alone, though cases of its going with S alone are also seen. But whether in *passages or in stray readings when it goes with $D_{6.7.10.11}$ these cases are not decisive in favour of D_5 being a S version manuscript since Devanāgarī is a composite version. Also even though we have included in our calculations all cases of D_5 going with N + T_3 or $T_{3.4}$ or M_6 or $T_{3.4}$ M_6 alone (and no other S manuscript) as cases of D_5 going with N and S., these are not very reliable cases because all throughout, at least for Uttarakāṇḍa, T_3 is very much allied to N. T_4 is also not pure S but somewhat allied to N and M_6 is also a mixed S codex, influenced by N. It is not possible to cite all stray readings in support, but complete lists of *passages showing D_5 with N (and/or W) and D_5 with S are given below. The long list of D_5 going with both N and S (which includes a fairly large number of passages wherein D_5 goes with only T_3 or $T_{3.4}$ or M_6 only amongst S) is not attached below as it would be unnecessary.

The following *passages show D_5 + S (more or less number of manuscripts) alone :—

(*Ins.*) 11, 13, 14, 16, 17, 20, 83, 198, 201, 207, 229, 246, 298, 303, 317, 340, 443, 527, 722, 728, 729, 731, 736, 737, 738, 752, 817, 1236, 1522 E (D_7 + D_5 only). (*In all 29*)

(*Subst.*) 196, 197, 241, 541. (*In all 4*)

The following *passages belong to D5 + N, with or without W—

(*Ins.*) 19, 39, 70 (NE + D5), 185 (NE + D5), 192 (NE + W + D5), 193 (NE + W + D5), 283 (NE + W + D5), 319, 328, 329, 332, 334 (NE + W + D5), 342 (NE + W + D5), 349, 351, 383, 404 A, (NE + W + D5), 538, 747, 909 (NE + D5), 928, 932 (D3 + D5), 974, 1007, 1028, 1096 (NW + W + D5), 1102, 1109, 1134, 1289, 1354, 1516 (D3 + D5), 1534 (D3 + D5). (*In all 33*)

(*Subst.*) 45, 69, 91, 377, 406, 503, 522, 524, 534, 544, 589, 594, 679, 682, 750, 821, 822, 833, 839, 841, 850, 851, 866, 876, 882, 884, 921 (NW + D5), 951, 960, 967, 972, 979, 993, 1062, 1105, 1142, 1153, 1160, 1211, 1216 (NE + D6), 1237, 1240, 1242, 1245, 1260, 1268, 1296, 1305, 1309, 1319, 1324, 1342, 1371, 1390, 1398, 1412, 1426, 1436, 1443, 1447, 1485, 1496, 1509. (*In all 63*)

Appendix Passages

The appendix passages containing the Prakṣipta Sargas are discussed before. Of the remaining appendix passages the position is as follows:—Appendix, I No. 4 lines 1-46 are found in Ñ V1,3 B1,3,4 D1-7,9-11 S where the passage is variously called प्रकृतिसमागमः, प्रकृतिसमाश्वासं, रामराज्यस्थापनं, and रामस्य दिनवृत्तान्तकथनम् । It may be noted that all our Śāradā manuscripts omit these lines, but they are found in printed edition as Sarga 37, st. 1-24 in Bombay ed. (vulgate), and in the Kumbhakonam ed., as sarga 41 st. 1-23 in Gorresio's edition, and as sarga 40 st. 1-2[d], in Lahore ed. Besides the Śāradā mss., our V2 B2 D8,12 omit the passage. The passage occurs after sarga 36 which ends with the departure of sages headed by Agastya. Sarga 37 (omitted by B2) deals with the departure of Kāśi-rāja. Between these two occurs this as well as the Appendix I, No. 4 lines 47-74 dealing with departure of Janaka Vaideha, the king of Mithilā and of Yudhājit kaikeya. This second passage is found in Bombay edition (sarga 38, st. 1-14), Kumbhakonam (sarge 38, st. 1-15), Gorresio (sarga 42, st. 1-13) and in Lahore ed. (sarga 40, st. 22-34) also. But the passage is again omitted by all our Śāradā manuscripts, and by V2 B2 D8,12.

Appendix I. No. 5, read as sarga 39 st. 16-25 by Bombay and Kumbhakonam editions, as sarga 42, lines 42-51 in Gorresio, and as sarga 41 lines 15-23 in the Lahore edition, refers to the praise of the Vānaras and appreciation of their services. This passage is principally Northern interpolation since it is found in Ś Ñ V1,3 B1,3,4 D T3,4 only and is omitted by V2 B2 T1,2 G and M manuscripts.

Appendix I. no. 6, occurring after sarga 42.7[ab] (Cr. ed.) is a passage found in D1,4 only and omitted by all the remaining manuscripts of N and S. It is an interpolation of W only. The passage refers to Sītā's telling Rāma privately about gods' request to her that time is now ripe for returning to Vaikuṇṭha. Rāma's being an incarnation of the Lord of the universe and Sītā's being an incarnation of the Cit-śakti of the Lord is emphasized. At this Rāma agrees and tells Sītā about their future course of action including chāyā-Sītā-tyāga.

Appendix I, no. 7, lines 1-18 is an interesting episode of Bhṛgu's curse. Bombay and Kumbhakonam editions read it as Sarga 51, lines 11-19. This passage is omitted in Gorresio's edition representing NE version. The Lahore edition (p. 195, foot-note on sarga 53. st. 11) relegates the incident to foot-note. Our Critical Apparatus shows that even in NW, only Ś1 reads it (as we have said before Ś2 is superior to Ś1) and the only other manuscripts reading it are D5-7,9-11 S. Thus this passage is mainly a Southern interpolation.

Appendix I, no. 9 lines 1-52 is read by all our manuscripts and by all the printed editions referred to above (in sargas 71-72 by Vulgate, sargas 77-78 by Gorresio and sargas 74-75 by Lahore editions). We have however relegated it to Appendix for two reasons—one, its obvious incongruity and the early Testimonia of Kālidāsa's Raghuvaṁśa. The passage is variously called गीतश्रवणं, संगीतिका, शत्रुघ्नगीतश्रवणं, गीतकः, संगीतप्रवेशः, संगीतकरणं and वाल्मीकिगीतकः by our different manuscripts. The subject matter is as follows. On his way to Madhupuri to conquer Lavaṇa, Śatrughna alone had passed one night in the āśrama of Vālmīki when in the same night, Sītā gave birth to Kuśa and Lava. Śatrughna comes to know of it. After killing Lavaṇa, Śatrughna builds his capital Madupuri and rules there for twelve years. This is known from preceding sargas. Śatrughna desirous of meeting Rāma after a long

interval, proceeds towards Ayodhyā with a retinue of soldiers. On his way back, he again halts at Vālmīki's āśrama along with his soldiers. At night the soldiers hear the exquisitely delightful music of the song (of Rāma's life, composed by Vālmīki) sung by Lava and Kuśa. The soldier's for the first time come to know of the whole story and are inquisitive. Śatrughna stops them and says that it is not proper to ask the sage about this matter.

This means that Vālmīki's poem was not unknown to the soldiers of Ayodhyā, before it was first heard by Rāma and the people of Ayodhyā during the horse sacrifice. Human nature being the same everywhere, the soldiers would have communicated the information to their kith and kin, in confidence, soon after reaching Ayodhyā. But this does not seem to have happened and no one except the hermits of Vālmīki's Āśrama knew of either of the poem composed by the great sage or of the two princes singing it. The incongruity of the passage is obvious.

But all our manuscripts read the episode. If at all this was a later addition, it must have been a very early one, and since both N and S read the passage, perhaps before N and S developed their individual form.

Fortunately we have the very early Testimonia of Kālidāsa's Raghuvaṁśa (5th century A.D.) to support our inference. Negative evidence would not have been valuable if Kālidāsa had altogether omitted the reference to Śatrughna's second visit to Vālmīki's āśrama, this time with his retinue. On the contrary, Kālidāsa refers to the incident and takes pain to deny the very fact of this second visit. He says :—

भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।
मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

रघुवंश, १५.३७.

The poet's desire to show the cause of Śatrughna avoiding this second visit, would, in view of the incongruity of the passage discussed above, suggest that the poet probably wanted to make it clear that this passage (or incident) of the Rāmāyaṇa was not acceptable to him as a genuine one. He cleverly denied it.

After sarga 67.4 (Cr. Ed.), occurs a passage of 21 lines which refers to the boon given to Rāma, after Śambūka-vadha, by gods, to the effect that the dead Brāhmaṇa boy would again come to life. The passage (Appendix I No. 11) is read by all the editions discussed here and by our Ś Ñ V B2–4 DS. Our B1 omits this passage. Now, according to this passage, gods headed by Indra appear before Rāma when Śambūka was killed and being pleased tell Rāma to ask for some boon. At this Rāma requests that the Brāhmaṇa's dead son may come to life. At this the gods say—

निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालकः ।
जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ॥
यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः ॥
तस्मिन्मुहूर्ते जीवेन स बालः समयुज्यत ॥

Lahore ed., 78. 31, 32;
Gorresio ed., 82. 14, 15;
Bombay and Kumbhakonam, 76. 14, 15.

The last line in the above passage is Cr. Ed., 67.5. In view of the above lines the boon of the gods becomes unnecessary. This is what the Tilaka commentary says, on v. 14, of—'अस्मिन्नहनि शूद्रशिरश्छेददिवसे विनापि वरं जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः। Also Govindarāja's comm.—अस्मिन्नहनि त्वया शूद्रशिरश्छेददिवसे वरं विनापि स्वयमेव जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः ॥

Again in Sarga 65.26 (Cr. Ed.), Nārada has already told Rāma that by killing the Śūdra-tāpasa, the dead Brāhmaṇa boy will come to life. So the supernatural element of this passage is incongruous and B1, even though a single manuscript, omits it.

Appendix I no. 8 is of 460 lines in all. Of these lines 305 to 465 have been discussed above under *Prakṣipta-sargas.* Commentators do not comment on lines 307-465 and T1.2 G M1.2.4-10 omit lines 307-465.

In sarga 51 (Cr. Ed.), Lakṣmaṇa consoles Rāma who was very much dejected due to the separation of Sītā. Ultimately Rāma assures Lakṣmaṇa that the dejection is removed and that he has been able to regain his former self-composure. Before Sarga 52 (Cr. Ed.), Ś1 (*sec.* m. l. 1-65), Ś2.3 (both omit lines 1-58), Ñ V B D (D8.12 om. from line 1 up to prior half of l. 64) insert a long passage relegated to Appendix I, no. 8. Of these lines, ll. 1-84 refer to the curse of king Nṛga. Colophons at the end of line 48 (Bombay ed. sargas 53-54) give the sarga name as नृगशाप:, नृगोपाख्यानं etc. The episode is narrated by Rāma to Lakṣmaṇa to show how a king has to suffer on account of his indifference and laziness. The whole passage is incongruous, since in a contemporary account of Rāma's life, narrated by a great poet, there can be no reference to kṛṣṇa Vāsudeva who in all Puranic accounts lived long after Rāma and Vālmīki. Nṛga is told that he would be freed from the curse by Vāsudeva, the incarnation of Viṣṇu. cf:—

उत्पत्स्यति हि लोकेऽस्मिन्यदूनां कीर्तिवर्धन: ।
वासुदेव इति ख्यातो विष्णु: पुरुषविग्रह: ।
स ते मोक्षयिता राजञ्शापादस्माद्द्विजेरितात् ।

App. I, no. 8, ll. 39-41.

Now, this whole passage of our Appendix I. no. 8, occurring before (Cr. Ed.) sarga 52 and as Vulgate sargas 53-59 is a dialogue between Rāma and Lakṣmaṇa. As noted above, at the end of (Cr. Ed.) sarga 51 (and Vulgate sarga 52) Rāma speaks to Lakṣmaṇa—

एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ।
परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १५
निर्वृतिश्च कृता सौम्य संतापश्च निराकृत: ।
भवद्वाक्यै: सुमधुरैरनुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १६

(Cr. Text, p. 325; cf. also Vulgate, 52.18-19).

Now immediately after this an attempt is made to inflate the text by addition of episodes, but the very introduction betrays that this is a clear attempt at interpolation of all these episodes, for, in the next sarga beginning (Vulgate, 53, v. 1) it is said—

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् ।
सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥

Vulgate, 53.1.

But actually the preceding speech was of Rāma and not of Lakṣmaṇa as shown above. Thus the incongruity is obvious. All the incidents or episodes are introduced with this beginning which does not stand to reason.

Even the Nimi episode in this passage, from l.83 onwards has a serious incongruity. We are told in ll. 89-90 (p. 600) that Nimi, of great valour and steadfast in Dharma, was the twelfth son of Īkṣvāku. Vasiṣṭha was requested by Nimi to officiate as his priest in the sacrifice that he undertook to perform. But Vasiṣṭha had to go to Indra for a similar function. In this episode we ultimately find Vasiṣṭha and Nimi cursing each other at which the bodies of both of them become life-less. Later on Vasiṣṭha, born of Mitra and Varuṇa becomes the family priest of the Ikṣvākus (ll. 184-185). Nimi's body was preserved. It was churned with an araṇi by sages to create a son of Nimi, whereupon was born Mithi also known as Janaka Vaideha (ll. 205-210). We are told—

मन्थनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् ।
यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु तत: स्मृत: ॥
एवं विदेहराजस्तु जनक: पूर्वकोऽभवत् ।
मिथिर्नाम महातेजास्तेनासौ मैथिलोऽभवत् ॥

App. I. No. 8, ll. 209-212.

Now in the Bālakāṇḍa (Cr. Ed.), sarga 69, st. 17-32, Vasiṣṭha gives the whole list of forefathers of Rāma (kula-daivatam) at the time of marriage of Rāma. The list begins with Ikṣvāku and ends with Rāma and Lakṣmaṇa. Nowhere are Nimi or his son Mithi (alias Janaka Vaideha Maithila) mentioned. Nor are these names found in the dynastic list given in the Ayodhyākāṇḍa (Cr. Ed. 102,4-28). The names do not figure in the Ikṣvāku genealogy obtained in the Purāṇas. But Nimi and Mithi do figure amongst the forefathers of Sītā in the dynastic list given by Janaka-rāja at the time of marriage of Rāma-Sītā in Bālakāṇḍa (Cr. Ed.), sarga 70, st. 3 ff. Here we find Janaka (the first) as the son of Mithi who was the son of Nimi. Nowhere is it said that this dynasty of the father of Sītā, beginning with Nimi, belonged to the Ikṣvāku-kula.

It is, therefore, reasonable to relegate to Appendix, this whole dialogue between Rāma and Lakṣmaṇa where Rāma narrates these episodes to Lakṣmaṇa.

Appendix I No. 12, occurring after 67.73 (Cr. Ed.) is read by Ś Ñ V B $D_{1-7,9-12}$ T_3 M_3 but omitted by $T_{1,2,4}$ G $M_{1,2,4-10}$ which means that it is mainly a Northern interpolation.

Appendix I No. 13 occurs after sarga 88 and is read by Ś Ñ V B DS. Still however we feel that it is an early interpolation. At the disappearance of Sītā under the ground, Rāma is both dejected and angry. According to this passage, Rāma addresses to Vasudhā and threatens her—

× × आनय त्वं हि सीतां मे मत्तोऽहं मैथिलीकृते ।
नाद्य दास्यसि चेत्सीतां तथारूपां महीतले ।
सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते ह्यहम् ।
नाशयिष्यामि वा भूमिं सर्वमापो भवन्त्विह ।

App. I, No. 13, ll.17-20, pp. 640-41.

The anger is natural and human, but Vālmīki's Rāma, who is सत्यसन्धः, सत्यप्रतिज्ञः, does not fulfil his threat. To explain away, Brahmā and gods are introduced for persuading Rāma and pacifying him. What Brahmā says is interesting—

स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ।
इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ।
अस्याः परिषदो मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ।
एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ।
सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ।
जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् ।
भविष्यमुत्तरं चैव सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ।

And then Brahmā advises Rāma to hear this Ādikāvya in company of Ṛṣis. This is no consolation to Rāma ! This was realized by some people later on. So Ś Ñ V B $D_{1-6,8,9,12}$ $T_{2,4}$ (mainly N) further added ten more lines given in 16* on p. 643. Without this passage of 56 lines, the continuity of narration between sargas 88 and 89 is not hampered and appears in better order.

Rāmāyaṇa and Rāmopākhyāna

The relation of Rāmopākhyāna (Mbh., Āraṇyakaparvan, Cr. Ed., 258-276) and Vālmīki's Rāmāyaṇa was discussed by Jacobi, Weber, Winternitz, Hopkins, and later Sukthankar adduced the evidence of a number of passages to show that the author of Rāmopākhyāna knew and was influenced by Vālmīki's Rāmāyaṇa. P. L. Vaidya in his Introduction to the Critical Edition of Yuddhakāṇḍa (pp. XXXI-XXXVI) again discussed the issue and suggested that the Rāmakathā known to Mahābhārata, Āraṇyaka, is much older than the poem of Vālmīki and affirmed that " the Rāmopākhyāna is centuries older than the Rāmāyaṇa " (*op. cit.*, p. XXXII).

Recently V. Raghavan has re-examined the issue of relative chronology of Rāmāyaṇa and the Rāmopākhyāna, in his The Greater Rāmāyaṇa (Varanasī, 1973), pp. 11-31. He has also examined certain other parallels from other parts of the Mahābhārata and adduced several cogent arguments to

refute P. L. Vaidya's stand. With this recent examination of the problem by V. Raghavan, it seems that this controversy can now be safely set at rest in favour of Vālmīki's Rāmāyaṇa being earlier and known to the author or authors of the Mahābhārata, especially of the Rāmopākhyāna.

But what mainly concerns us here is the fact that the Uttarakāṇḍa, in whatever form, was known to the author of the Mahābhārata. The evidence, already pointed out by V. Raghavan, deserves to be noted here :—

1. "The Āpaddharma in Śānti (Cr. Ed. 149) has the Gṛdhra-Gomāyu-Saṁvāda in the cremation ground, over the dead body of a child. The jackal suggests that 'there is every chance of the boy coming back to life; and to reinforce its last statement the jackal says: "So did the dead Brāhmaṇa boy come back to life, when Rāma killed Śambūka." (Greater Rāmāyaṇa, p. 27).

2. In the Mbh. Āśvamedhika parvan (Cr. Ed. 39), where Yudhiṣṭhira, after establishment as monarch, is persuaded by Vyāsa to perform sacrifices, chiefly Aśvamedha, Vyāsa cites the example of the performance of Aśvamedha by Rāma, son of Daśaratha. This sacrifice is an important element in the life of Rāma as narrated in the Uttarakāṇḍa.

3. "The lines on Vibhīṣaṇa's un-Rākṣasa nature and the boons he calls for and secures, found in the Rāmopākhyāna, are the same as those in the Uttarakāṇḍa of Vālmīki." (The Greater Rāmāyaṇa, p. 13, ft. n. 1; also cf. Jacobi, Das Rāmāyaṇa, pp. 56-57).

4. The points of difference between Rāmopākhyāna and Vālmīki's Rāmāyaṇa, regarding Viśravas and his three wives and their respective issues, already noted by Raghavan, op. cit., however do suggest that this subject-matter of the Uttarakāṇḍa was already recognized as a part of the Rāma story by the author of the Rāmopākhyāna.

To revert to the relation of Rāmāyaṇa and the Mahābhārata, in general, the following points are noteworthy :—

Though most of the Droṇaparvan is generally regarded as later in the process of the growth of the Mahābhārata, the following verse, whatever its age, deserves notice :—

अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि ।
पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥

Droṇaparvan (Cr. Ed.), 118.48, p. 664

This shows that in the age of the author of the above verse, of the Mahābhārata, Rāmāyaṇa of Vālmīki was regarded as an older work. The same conclusion is drawn from another verse in the Mahābhārata :—

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः
रामायणेऽतिविख्यातश्शूरो वानरपुङ्गवः ॥

Āraṇyakaparvan, 147.11.

Again we find :—

असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्देऽकथयदद्भुतं महत् ॥

Mahābhārata (Cr. Ed.), XII. 200.4, p. 1013

Now, we have, in the Mahābhārata, the following verse :—

श्लोकश्चाऽयं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना ।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥

Mahābhārata (Cr. Ed.), XII. 57.40, p. 255

The above verse refers to Bhārgava-authorship of an Ākhyāna of Rāma's Carita. It can also be interpreted as referring to a Rāmacarita which was *ākhyāta* (narrated, told, composed) by a Bhārgava sage.

The Rāmopākhyāna, on a very conservative estimate, and according to one school of scholars, presupposes the existence of an earlier Ākhyāna of Rāma. As already suggested above, we subscribe to the view that some early form of Vālmīki's Rāmāyaṇa was known to the author of the Rāmopākhyāna and even the authors of verses from Droṇa, Āraṇyaka, and Śānti (XII. 200.4) parvans cited above, believed that Vālmīki's Rāmāyaṇa preceded Mahābhārata (including Rāmopākhyāna).

True it is that there are some divergencies in detail between Rāmāyaṇa and Rāmopākhyāna, as already noticed by earlier writers. For example, in the Rāmāyaṇa, Rāvaṇa's General, Prahasta, is said to have been killed in battle by Nīla, while in the Rāmopākhyāna, he is spoken of as killed by Vibhīṣaṇa. Again, as noted by Sengupta and others, according to the Rāmāyaṇa, Kumbhakarṇa was killed by Rāma himself, whereas in the Rāmopākhyāna he is killed by Lakṣmaṇa. Such divergencies are however, few and of a minor character which do not affect the main stream of the story. These divergencies do not sufficiently warrant the theory of Rāmopākhyāna having before it an independent earlier Ākhyāna, to which it is indebted and not the Rāmāyaṇa of Vālmīki which is later than the Rāmopākhyāna. This does not mean of course that the possibility of any other earlier ākhyāna before the author of Rāmopākhyāna is denied by us, but it only means that Rāmāyaṇa precedes the Rāmopākhyāna and that the former seems to be the main source of the latter. It would be interesting to note that we have, in Rāmāyaṇa (Cr. Ed.), VI. 68.27[a] (p. 525)—

न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद् ब्रवीषि प्लवङ्गम ।

and we have in the Mahābhābhārata—

अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि ।
न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद् ब्रवीषि प्लवङ्गम ॥

Mahābhārata (Cr. Ed.), Droṇaparvan, 7.118. 975*, p. 664.

This line is not read by Cr. text, but is read by Ś1 K1-4, B1-3.5 Dc1 D1-3.6, B4 and Dn1 of Mbh. Cri. Apparatus.

The Problem of Laṅkā

In the Rāmopākhyāna, the party sent towards the South, in search of Sītā meets the vulture-king Sampāti on the Malaya hills, and not on the Vindhya hills as described in the Rāmāyaṇa. This, in our view, is a major divergency and is significant. Very probably, the Rāmāyaṇa retains the older tradition.

The context is like this: In the Rāmopākhyāna, (Āraṇyakaparvan, Cr. Ed. 266. vv. 38-55, pp. 928-929) we find that when the monkeys, led by Aṅgada and Hanūmān, lost their way in a big cave (mahāguhā), they were shown the way out of the cave by a Tāpasī called Prabhāvatī. (This whole account is here given by Hanūmāna to Rāma after the search of Sītā). Hanumān says—

× × × तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१ ॥
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२ ॥
ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३ ॥

Then they meet Sampāti, Jaṭāyu's elder brother who is told of J aṭāyu's death and about the aim of this search party. Sampāti says—

रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४ ॥
दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५ ॥

According to the above verse 42, the monkeys, when they come out of the cave, are at a spot near the Sahya, the Malaya and the Dardura mountains. They climb up (a hill of Malaya) and see the expanse of water (Varuṇālaya, the ocean). And Sampāti tells them that Laṅkā is beyond the samudra (pāre samudrasya).

In Vālmīki's Kiṣkindhākāṇḍa (Cr. Ed.), 52.12, (p. 326) the position is differently given. After bringing the vānaras out of the cave (*bila*) Tāpasī Svayamprabhā (she is called Prabhāvatī in Rāmopākhyāna), tells them—

एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः।
एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः॥ १२॥

(Here only Ś$_1$ Ñ$_1$ D$_{1-4.7.12.13}$ read एष सह्यो महागिरिः and B$_4$ reads मलयोऽयं महागिरिः)

Thus Hanūmān, Aṅgada and others, while coming out of the cave, are still on the Vindhya, the "prasravaṇa śailaḥ" as well as the ocean are seen from this hill of the Vindhya, they are near them and not very far from them (Cf. also *Ibid.*, 52.14). The vānaras, still unsuccessful in their search and already late in their task sit on the pāda of the Vindhya-giri and think (Kiṣkindhā, op. cit., 52.16)—

विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे।
उपविश्य महाभागाश्चिन्तामापेदिरे तदा॥

At this juncture, Sampāti the elder brother of Jaṭāyu turns up and hearing the vānaras speaking about the death of Jaṭāyu, asks them to give him more details of the death of his younger brother. The vānaras were on top of the mountain, descending Aṅgada speaks to the vulture king (अवतार्य गिरेः शृङ्गाद्गृध्रमाहाङ्गदस्तदा। *Ibid.*, 46.4). Sampāti tells the vānaras how in the past his wings were burnt while trying to protect Jaṭāyu and how with his wings gone, he fell on the Mt. Vindhya. (cf.: अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः॥ *Ibid.*, 60.15 also cf., *Ibid.*, 57.6-7). So Sampāti is still on the Mt. Vindhya. He describes before the vānaras how he saw a young lady being forcibly carried away by Rāvaṇa (*Ibid.* 57.15-18). Then Sampāti says—

इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने।
तस्मिँल्लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा॥

Ibid., 57.20, p. 352.

At his request the vānaras carry Sampāti to the 'samudra' and after Sampāti has offered water to his late younger brother he is carried back to the same spot. (*Ibid.*, 57.31-34). This clearly indicates that the samudra (*Lavaṇāmbhas*) was near this spot on the Vindhya-giri. It is interesting to note here that there is a lavaṇa paragaṇā to South of Indraṇā and Amarakaṇṭaka hills as noted by Rai Krishnadāsa.

Sampāti fell senseless on the mountain, with his wings scorched by the Sun's heat; when he regained his senses he looked around and ascertained where he had fallen. He says—

हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान्।
दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चितः॥ ७॥

Ibid., 59.7, p. 362

According to the above verse, Vindhya was on the shores of the 'southern sea'. This is very important, and noteworthy. The Mahendra also cannot be far from the spot where Sampāti stayed and where he met the vānaras. After consultation, when Hanuman gets ready to cross the ocean, he stands on the Mahendra (hill)—

ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः।
आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः॥

Ibid., 66.34, p. 411.

That Mahendra, a part or a hill of it, was close to this (end) hill of Vindhya is already suggested by D. R. Mankand in his Intro. to the Critical Ed. of the Kiṣkindhā (pp. LX–LXI). Supārśva who used to bring food to Sampāti was one day near the pass (dvāra) of or leading to (or beyond) Mahendra mountain. The pass was such that only one person could pass at a time. Rāvaṇa could proceed further only after Supārśva made way for him. And the pass was such that Supārśva was blocking it. Supārśva tells this to Sampāti—

महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थित: ॥ १३
तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ।
पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुख: ॥ १४ ॥
तत्र कश्चिन्मया दृष्ट: सूर्योदयसमप्रभाम् ।
स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचयोपम: ॥ १५ ॥
सोऽहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चय: ।
तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचित: ॥ १६ ॥

Ibid., 58. 13-16, pp. 356-57.

All people who wanted to go to and beyond the 'sāgara' had to go only through this only way which was through this *Mahendra-dvāra*. The ocean was visible from this end of the Vindhya. Rāvaṇa passed through this *Mahendra-dvāra*, walking, when he kidnapped Sītā and reached Laṅkā, which as we know from Sundarakāṇḍa (2.1), was situated on the Trikūṭa.

It is interesting to remember that here was a spot where we have the Vindhya, the prasravaṇa hill, the Mahendra-dvāra, and the ocean at visible distances. The Mahendra from which Hanūmān jumped or made the leap must have been not far from this spot. The Malaya mentioned in the Rāmopākhyāna does not figure in the above descriptions.

When Rāma's army marches towards Laṅkā, they reach the Sahya and the Malaya (Yuddha, Cr. Ed., 4. 55-56)

तत: पादपसंबाधं नानामृगसमायुतम् ।
सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् ॥ ५५ ॥
काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च ।
पश्यन्नतियथौ राम: सह्यस्य मलयस्य च ॥ ५६ ॥

The readings सह्य and मलय are mainly from S manuscripts. As shown in the Critical Apparatus (Yuddha, op. cit., p. 25), Ś1 Ñ1 V3 B1.3 D1.6.8.9.12 T2.3 read विंध्य- and Ñ2 V1 B4 D2.4 read विंध्यं for सह्यं in V. 55,[a] and for 55[b] these manuscripts variously read वानरास्ते समावहन् or समारूढा: प्लवंगमा: or वानरास्ते समारूहन्. This last reading is also by Kataka. In the next verse 56 also, Ś1 Ñ V1.3 B D2.3.8.9.12 read विंध्यस्य for सह्यस्य.

It seems that the N tradition has here preserved the older readings consistent with what has been shown before.

But Vindhya is certainly not anywhere near the 'ocean' if Ceylon is to be identified as Laṅkā in the midst of ocean. Vālmīki has not given detailed geography of the route of the march of Rāma's army. After the above verses 55-56, the next thing that we hear is that reaching the Mahendra Rāma climbs and reaches its top (śikhara) from where he sees the " ocean " (salilāśayam). Again we have—

ते सह्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् ।
आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनि:स्वनम् ॥ ६५ ॥

Again we find, Ś1 Ñ1 V3 B, D1-4.8.12 reading विंध्य for सह्य.

D.R. Bhandarkar could well realize the difficulty about this proximity of Vindhya and the ocean. With the help of the Rāmopākhyāna verses quoted by us, in the beginning of this discussion, which locate Sahya, Malaya and Dardura mountains near the hill of Vindhya where the Vānaras met Sampāti, he says, " That part of the Sahya which is spread over South Canara, Coorg and Malabar must therefore stand for the Southern Vindhyas " (Jha Commemoration Vol. p. 56). According to Bhandarkar, Rāvaṇa's Laṅkā was thus an island which could be seen from the junction near the sea, where the Malaya, Dardura and Vindhya met ". Bhandarkar further writes (*Ibid.*, p. 59), " Pargiter long ago pointed out that just as there were two Mahendras, so there were two Vindhyas, and that one Mahendra and one Vindhya

were near the extreme south of the Peninsula (*Ibid.*, p. 55)." But there is no range in the extreme south of India which is said to have preserved this name of Vindhya.[1]

For the identification of the Vindhya and the Mahendra (very near Vindhya according to Rāmāyaṇa description) the following remarks of B. C. Law on Mahendrācala are noteworthy :— " × × The Gautamī plates of Gaṅga Indravarman mention it. It probably refers to the hills of this name in the Ganjam district (E.J., XXIV, Pt. IV, October, 1937, p. 181). The Mahendra range of mountains extended from Ganjam as far south as the Pāṇḍya country to the whole of the Eastern Ghat range. The Mahendrādri or the Mahendra mountain was situated between the Gaṅgāsāgarasaṅgama and the Sapta Godāvarī. A portion of the Eastern Ghats near Ganjam is still called the Mahendra hill. Pargiter thinks that the name should be limited to the hills between the Mahānadī, Godāvarī and Wen Gaṅgā and may perhaps comprise the portion of the Eastern Ghats north of the Godāvarī (*Mārkaṇḍeya-purāṇa*, p. 305 note). According to Bāṇa's *Harṣacarita* (Ch. VII) the Mahendra mountain joins the Malayaparvata. The Raghuvaṁśa (IV. 39, 43; VI. 54) places it in Kaliṅga × × × × ×. The minor hills associated with the Mahendra mountain were Śrīparvata, Puṣpagiri, Veṇkaṭādri, Aruṇācala and Ṛṣabha. The whole range of hills extending from Orissa to the district of Madura was known as Mahendraparvata. It included the Eastern Ghats. It joined the Malaya mountain × × × ×[2]". Copy of Survey sheet Nos. 55 M/10, M/14 and M/15, attached by T. Paramasiva Iyer shows how Vindhya's southern end hill and the hill of Mahendra are very close facing the once vast depression containing the "Ocean" or the "Lavaṇāmbhas." The Mahendradvāra mentioned by Supārśva is the Katas Cleft on this sheet, according to T. Paramasiva Iyer and Rai Krishnadāsa. Places like Bankheri, Bāndrābhān, etc. are reminiscent of settlements of Vānaras, who are called वनवासी, वनचर, वनचारी, वनौकस etc., (in Rāmāyaṇa), according to Rai Krishnadāsa.

Before proceeding further the problem of Malaya-giri has to be considered. It is not certain whether Malaya-kulācala was intended in Yuddha, (Cr. Ed.), 4.55-56 when, as noted above, we have another reading विन्ध्य for सह्य. The following remarks of Dr. D. C. Sircar are noteworthy[3]: "Since the name *Malaya* is derived from the Dravidian word *malai* meaning 'hill', it is not improbable that this word affixed to the end of the names of certain South Indian hills was often Sanskritised as *malaya* and gave rise to a confusion." If we can prove with other independent evidences that for ancient Indian writers Ceylon was not the Laṅkā of Rāvaṇa, then the indentification of Malaya with Malayakulācala of Kerala would not only be not necessary but would also be untenable. Also if the evidence of Purāṇas definitely helps us to locate Kiṣkindhā on the Vindhyapṛṣtha, then, the location of Kiṣkindhā and Pampā, of Rāmāyaṇa, in Mysore has to be rejected and with it all references suggesting Rāma's march further southwards of Mysore naturally must have been interpolations. As already suggested by earlier writers, and as recently shown by Dr. H. D. Sankalia with the help of archaeological evidences, Valmīkī was not properly acquainted with the rites, customs, culture and geography of South India. Incidentally we must note that the Rāmopākhyāna evidence, noted before, from Āraṇyakparvan (Cr. Ed.), 266 vv. 41-43, is later than that of the Rāmāyaṇa of Vālmīki. In the Rāmāyaṇa, Vālmīki gives exact distances between certain spots in N. India visited by Rāma, but does not do so regarding places in the course of the march of Rāma's army. Kibe has suggested that Malaya is the same as Mālyavān, especially vide, Kibe's Location of Laṅkā, pp. 36-87 and p. 40.

In Kiṣkindhāṇḍ (Cr. Ed.), sarga 40 when Sugrīva sends his search party to the south (dakṣiṇām) *i.e. to the south of Kiṣkindhā*, he asks them to make a search in the Vindhya of thousand peaks, in the Narmadā valley (*op.cit.*, sarga 40. v. 8) and in the valleys of Godāvarī and Kṛṣnāveṇī, the Varadā, etc.,

1 For further refutation of Pargiter's Theory (followed by D. R. Bhandarkar), see, T. Paramasiva Iyer, *Rāmāyaṇa and Laṅkā*, Preface, p. XXXI.

2 Law, B. C., Historical Geography of Ancient India, p. 172.

3 Sircar, D. C., Geography of Ancient and Mediaeval India, p. 244.

and amongst the Vidarbhās the Ṛṣikās, the Māhiṣakās and others.[1] Also he adds in v. 12, the Daṇḍakāraṇya with its caves and rivers as also the river Godāvarī.

Now in the above account it is clear that the Vindhya (or at least a major part of it as well as the Narmadā valley and the Godāvarī valleys were to the *south of Kiṣkindhā* from where this search party was dispatched. Another thing to note is that river Godāvarī is mentioned twice, once in *op.cit.*, 40.9 and a second time in 40.12. The Cr. App. shows that B_4 and B_8 omit the verse 40.9, so also this verse is omitted by $Ś_1$ D_{12} and G_1 while $\tilde{N}_1$ reads भीमरथी for गोदावरी, T_8 reads भोगवती, $D_{1-4,18}$ read वेगवतीं रम्यां कृष्णावेणीं महानदीम् (perhaps a better reading qualifying कृष्णावेणीं महानदीम्). Kataka commenting says तत्र गोदावरीमित्यत्र विन्ध्यपूर्वदेशवर्तिगोदावरीम् नदीम् । Tilaka comm. agrees. About 40.12, again referring to गोदावरी, Udāri Varadarāja writes—नदीं गोदावरीं चेति । तत्र गोदावरीशब्दो दण्डकारण्यवर्त्मनि गोदावरीखण्डे वर्तते । But what is noteworthy here is the fact that neither the Godāvarī region of verse 9 nor of verse 12 can be close to Pañcavaṭī from where Sītā was kidnapped by Rāvaṇa. Pañcavaṭī was left behind by Rāma and Lakṣmaṇa when they proceeded towards Ṛśyamūka, the resort of Sugrīva, which obviously was not very very far from Kiṣkindhā.[2] For after the first encounter with Vālī, Sugrīva runs back to Ṛśyamūka, and then again after wearing a garland of gajapuṣpī (as suggested by Rāma, so that Rāma can distinguish and identify Vālī and Sugarīva separately), Sugrīva again returns to Kiṣkindhā and challenges Vālī.

T. Paramasiva Iyer has devoted a whole chapter (chapter IX) to "Kishkindhā, the Hill-cave (Giri-guhā)—Where was it". We need not reproduce here all his arguments regarding this Kishkindhā--hollow surrounded by hills with a narrow entrance passage (*Kiṣkindhā-dvāra*). In Rāmāyaṇa, Kiṣkindhā (Cr. Ed.), 28.32 it is said that after having issued orders for calling vānaras, Sugrīva enters his वेश्म. In the next verse (i.e. 29.1) we find गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे. Also we find in *op.cit.*, 26.1, अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् । आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् । Also cf., बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे । (op.cit. 25.37). In op.cit. 25.7, Hanūmān requests Rāma to enter Kiṣkindhā (after Vālī's death) इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोऽर्हसि । Again in sarga 25.10 we have सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः। प्रविष्टो विधिवद्वीरः etc.

It is very interesting to note here that Patañjali corroborates this description of Kiṣkindhā as a guhā, in his Mahābhāṣya, when, on पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् (6.1.157) of Pāṇini, he cites the instances—पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्पा नदी। किष्किंधा गुहा। किष्कुः।[3] The reference to Kiṣkindha-Gandikam (on Paṇiṇi's 2.4.10) by Patañjali (Kielhorn's ed., p. 475) would suggest that Kiṣkindhā was outside the borders of Āryāvarta but not too far away from it.

Acc. to T. Paramasiva Iyer, Singorgarh Fort (Survey sheet 55. M/4, Lat. 23° 32′, Long 70°45′) is to be identified with Ṛśyamūka, and the Gorkha hollow (same survey sheet, Lat. 23° 32½′, Long. 70° 47′) is to be identified with Kiṣkindhā.[4] According to Rai Krishnadāsa Pañcamaḍhī is the Ṛśyamūka, the Denvā river is possibly the old Pampā and that the surrounding area with places like Bāndrābhāna,

1 The Critical Apparatus of 40.10-11 shows widely different readings for अवन्तीमश्ववन्तीं and वङ्गान्. So I have omitted references to them since these are doubtful. It would be worthwhile collecting more manuscript evidence for 40. 9-12 from different versions.

2 That Ṛśyamūka was not very far from Kiṣkindhā will be obvious from Kiṣkindhā (Cr. Ed.), 12.13-14, 21, 24; 40.13.14 etc. Of course the distance between Ṛśyamūka and Kiṣkindhā is not given, nor are we told anything about the time-interval between the first and the second duels of Vālī and Sugrīva.

3 Patāñjalipraṇīta Mahābhāṣya with Pradīpa and Udyota commentaries, ed. by Pandit Bhargav Shastri, p. 143. Also see Tattvabodhini Comm. on Siddhānta Kaumudi (publ. Kṣemarāja Shrikrishnadas, Bombay, 1954), p. 273.

4 Rāmāyaṇa and Laṅkā, p. 112, esp. see pp. 71-73 for his arguments regarding the identification. It may be noted that according to Kiṣkindhā, 30.16, किष्किन्धा was गिरिसङ्कटे.

Bankheḍī, Bareli (Vānarapalli ?) was the region of the Vānara tribe and that Kiṣkindhā was somewhere in this region.[1]

Investigation into the problem of identification of Laṅkā would become necessary only if we find that ancient Indian writers did not identify Laṅkā with Simhala or with Ceylon and if Kiṣkindhā and its inhabitants are not mentioned anywhere near modern Hampi with which Pampā is generally identified. Dr. D. R. Bhandarkar realized the difficulties regarding Kiṣkindhā. Referring to the evidence of Kaumudī-Mahotsava, he writes,[2] " Any scholar who reads this drama will notice that most of these places which Sardar Kibe was unable to locate were situated either in the flange or to the north of the Vindhyas. The hero of the drama was Kumāra Kalyāṇavarman, who in consequence of the evil times on which he had fallen, was hiding himself in an inaccessible place, on the Vindhyas, called Vyādha-Kiṣkindhā, near the lake Pampā and not far from the temple of Vindhyavāsinī. These places are not far distant from Mount Citrakūṭa in the Bāndā District. And it was Cunningham who more than fifty years ago, expressed the opinion that the Godāvarī of the Rāmāyaṇa was the holy Gupta Godāvarī, or " hidden Godāvarī " which rushes forth from a cave in the hill nine miles south-south-west of Citrakuṭa " (A.S.I.R., Vol. XXI. pp. 11-13). The problem of identification of Godāvarī (described as a big river in Rāmāyaṇa) with a small stream or river issuing from a cave near hill Citrakūṭa is not easy as pointed out by D. R. Bhandarkar. But Bhandarkar's arguments in rejecting the evidence of Rāmāyaṇa and the Purāṇas, regarding the location of Kiṣkindhā, are not at all convincing. He rejects the whole evidence on the basis of the fact that two or three different places in different regions are known as Kiṣkindhā. When a tribe or a people migrate to another region and colonize it they give their old place names to their new habitats and one can say that Kiṣkindhakas living near Bhojas of Vidarbha, when they migrated further southward in the Mysore territory gave their old place names to their new habitat.[3] It would be interesting to note here that the famous Chitod of Rājasthan is also called Citrakūṭa.

Quoting the following verse (Kiṣkindhā, 46.17), D. R. Bhandarkar wrote : " It is true that this verse leaves no doubt as to the Vindhya mountain being to the south of Kiṣkindhā." [4] To escape from this Bhandarkar, following Pargiter, put forward a theory of there being another Vindhya in the far south.[5] The verse quoted by Bhandarkar from some printed edition) is as under—

दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ।
विन्ध्यपादपसंकीर्णां चन्दनद्रुमशोभिताम् ॥

Fortunately for Bhandarkar, the verse, along with a few lines preceding it, finds no place in the text of our Critical Edition of Kiṣkindhākāṇḍa and the lines occur as 989* on p. 294 of our edition. These lines are read by our MSS. $D_{5.6.8-11}$ and all S. manuscripts, and the southern commentators have accepted them as text and commented on them. This is surprising when the text of the commentators had also passages referring to Sahya, Malaya, Dardura etc. But even though our Critical Edition rejects the above lines, the position of Vindhya being or extending to the south of Kiṣkindhā and Prasravaṇa giri from where Sugrīva sent search parties in different directions is supported by Kiṣkindhā (Cr. Ed.), 40.1-9, 12 etc., and 48.15. Kiṣkindhā of Vālmiki's Rāmāyaṇa was not in Karṇāṭaka.

The postulation of a second Vindhya in the far south, beyond Hampi in Mysore, and identifying it with the Vindhya were Sampāti met Hanūman, Aṅgada and others was made on the basis of a verse

1 Rai Krishnadāsa, ऋष्यमूक-किष्किन्धा की भौगोलिक स्थिति, नागरी प्रचारिणी पत्रिका वर्ष ५२, अंक ४, पृ. १३७.

2 Bhandarkar, D. R., Daṇḍakāraṇya, *Jha Commemoration Volume* (Poona, 1937), pp. 47-57, esp. p. 51 and ft. note 1.

3 Also see, Sircar D. C., Studies in the Geography of Ancient and Mediaeval India, Chap. XXVII, entitled, Identical Names of Different Localities.

4 Bhandarkar, D. R., *op. cit.*, p. 55.

5 T. Paramasiva Iyer in his Rāmāyaṇa and Laṅkā, has adduced a very good argument against this theory which need not be repeated here.

from Rāmopākhyāṇa and not from Rāmāyaṇa. Thus Rāmopākhyāna is of an age when ceylon came to be regarded as Rāvaṇa's Laṅkā and when Kiṣkindhā was located in Mysore region. About Kiṣkindhā and its people, Bhandarkar clearly stated : " Even in the Purāṇas. Kiṣkindhaka is said to be Vindhya-pṛṣthavāsin, dweller of a country situated on the surface of the Vindhyas (Vāyu Purāṇa, chp. 45, 132 and 134; Mārkaṇḍeya Purāṇa, transl. by Pargiter, pp. 342 and 360)." This cannot be the postulated second Vindhya. As already known, Aṅgada and others were dispatched in the southern direction by Sugrīva, from Kiṣkindhā.

In the Bhuvana-Vinyāsa portions, the texts of the Purāṇas have located the people of kiṣkindhā, on the Vindhya-pṛṣṭha, along with the following peoples [1]—

× × × × × × शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः ॥
मलदाश्च कारूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ।
उत्तमर्णा(का ?) दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥
तोशलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ।
तुमूरास्तुम्बुराश्चैव पटवो निषधैः सह ॥
अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥

—Vāyu, Pūrvārdha, 45.131-34; also cf.
Brahmāṇḍa, Pūrv., pāda 2, 16.63-66;
Mārkaṇḍeya, 54.53-5; Matsya, 114.51-54

Is it possible to place these peoples in the Vindhyapṛṣṭha along with the people of Kiṣkindhā if we locate Kiṣkindhā and Pampā in Mysore, and is it possible to locate them in the far southern postulated Vindhya ?

Varāhamihira, in Bṛhatsaṁhitā, 14.9.10, also places Kiṣkindhā amongst the Janapadas of the Vindhya region.[2] Dr. D. C. Sircar, in his Studies in the Geography of Ancient and Mediaeval India (p. 43) has discussed the location of Bhojas and the Kiṣkindhakas on the evidence of the relevant passage about Vindhyapṛṣṭha-nivāsinaḥ of the Bhuvanavinyāsa of the Purāṇas. The Kiṣkindhakas are spoken of as ×× भोजाः किष्किन्धकैः सह. He places these Bhojas of the Purāṇas in Berar (Varāḍa) and the Kiṣkindhakas must be close to the Bhojas. According to Dr. Sircar, the Bhojas later moved towards Goa. About the Kiṣkindhakas he writes : " The Kiṣkindhakas may be the people of Kiṣkindhā identified with modern Kalyāṇapur in the south of the Udaipur divison, Rājasthan, and not the well-known Kiṣkindhā in Mysore State." [3] We are not sure about this identification of Kiṣkindhā with Kalyāṇapur, although we do feel that the Kiṣkindhakas must be near Bhojas who were originally in Berar (Varāḍa) as suggested by D. C. Sircar.

We have already referred to Patañjali citing Kiṣkindha-Gandika along with cases like Śaka-Yavana (इतरेतरद्वन्द्वसमास) on Paṇini, 2.4.10 and referring to them as Śūdras (Kielhorn's ed. p. 475).

These citations would naturally be of peoples near (but outside) the borders of Āryāvarta. Kiṣkindhakas are known as Vindhyapṛṣṭhavāsinaḥ from Purāṇas cited above. But who are the Gandikās? V. S. Agrawala, in his India As Known to Paṇini, p. 76, has used the word Gabdika in this context, but we are unable to know the edition or the manuscript used by him. However, Monier-Williams, in his Dictionary, p. 344 and p. 346 also takes Gandika and Gabdika as signifying the same people and it seems

1 The verses quoted here are from the text edited by D. C. Sircar, *Studies in the Geography of Ancient and Mediaeval India*, pp.44-45.
Also see, Ali, S. Muzafer, *The Geography of the Purāṇas* (New Delhi, 1966), pp. 158, 161, 168.
2 Shafer, Robert (Wiesbaden, 1954), *Ethnography of Ancient India*, p. 125.
3 Sircar, D. C., *Studies in the Geography of Ancient and Mediaeval India*, p. 43. Also see, Sircar D. C., *The Guhilots of Kiṣkindhā*, p. 34.

he has taken both as two different readings of the same context. Kāsikā (II.1.6) on Pāṇini, 2.1.6, reads[1]—

व्यृद्धिः ऋध्देरभावः। गवन्दिकानामृध्देरभावः दुर्गवदिकं दुर्यवनं वर्तते।

Also see, Nyāsa, on above, [2]

गवदिकानामृध्दिर्विगमो वर्तत इत्यर्थः।

Again, Kāsikā on Pāṇini 4.3.93 (सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। writes:—

"× × × सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये। सैन्धवः। वार्णवः। सिन्धु। वर्णु। गन्धार। मधुमत्। कम्बोज। कश्मीर। साल्व। किष्किन्धा। गब्दिका। उरस। × × × × ×" (Chaukhamba ed., 1952).

Gandika, Gabdika and Gavadika should be identified with the people speaking the Gadab dialect. These people must be living in the same region as or in a region close to, the region inhabited by Kiṣkindhakas. This should further support T. Paramasiva Iyer's identification of Kiṣkindhā.

Once we make up our mind about the location of Kiṣkindhā of the Rāmāyaṇa and the Purāṇas being on the Vindhya-pṛṣṭha, and reject the possibility of Kiṣkindhā being in the Mysore state, which latter must be a later identification with perhaps the Kiṣkindhakas moving further south after the age of the Purāṇas, it will be easy to see that Laṅka of Rāmāyaṇa cannot be located in Ceylon.

Kiṣkindhā was near Ṛśyamūka which was a part of Ṛkṣavān-parvata, which, as Rai Krishnadāsa has suggested, is the same as Ṛṣyavān. Being inhabited by the Ṛkṣa tribe, it came to be called Ṛkṣvān also. The Ṛkṣa-s and the Vānara-s were friendly. Sugrīva resorted to Ṛśyamūka (Kiṣkindhā, Cr.Ed., 45.16) because this was not under the sway of Vālī. Pampā-saras or river was a southern boundary of Kiṣkindhā, and on the western bank of the former was the Mataṅga āśrama. Being in the area of Ṛkṣavān, the Ṛkṣa territory, Vāli could not enter it. According to Rai Krishnadāsa, Ṛkṣavān extended in the Hoshangabad district, the Ṛśyamūka-śikhara was on what is now known as Mahādeva-kā-Pahāḍa, and that modern Pañcamaḍhī in Madhya-Bharat should be identified with the ancient Ṛśyamūka.[3] It is now worthwhile checking all these identifications.

Another very important point to note is that in the Bhuvana-Vinyāsa (and Bhārata Varṇana) sections, Vāyu, Brahmāṇḍa, Mārkaṇḍeya etc., include the Nāsikyas in the Aparānta or Western India.[4] cf.—

शूर्पारकाः कोलवना दुर्गास्तालीकहैः सहा।
पुलेयाश्च सुरा (मुर?)लाश्च रूपपास्तामहैः सह॥
तथा तुरमिनश्चैव (तुम्बवनाश्चैव?) सर्वे चैव कारस्कराः।
नासिक्याद्याश्च ये चान्ये ये चैवोत्तरनर्मदाः॥
भारुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैरपि।
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्ताश्चार्बुदैः सह।
इत्येते अपरान्ताश्च शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः॥

Now, Pañcavaṭī is located near Nasik and is even now so visited by pilgrims. D. R. Bhandarkar while discussing the location of Daṇḍakāraṇya[5] supports this. Pañcavaṭī has to be located in the

---

1–2 Nyāsa and Padamañjarī on Kāśikāvṛtti, ed. by Swami Dwarkadas Shastri and Kālikāprasad Shukla (Varanasi, 1965), part II, p. 20. Also see, Monier-Williams Dict., p. 351.

3 Rai Krishnadas, रामवनवासका भूगोल in three instalments in नागरी प्रचारिणी पत्रिका, वर्ष ५४, अंक १, २, ३. Also see, Shah, U. P. रामवनवासनी भूगोळ अने लंका, स्वाध्याय (publ. by O. I. Baroda), Vol. 10. no 1, Nov. 1972), pp. 1-24, esp. pp. 14-15.

4 For ready ref. to all Purāṇas and the text of this passage in the various Purāṇas, see, Sircar, D. C. *op.cit.*, pp. 40-41.

5 Bhandarkar, D. R., Daṇḍakāraṇya, Jha Commemoration volume (Poona, 1937), pp. 46-57.

Daṇḍakāraṇya. But where was Daṇḍakāraṇya and what were its boundaries? Was the Nāsik region included in the Daṇḍaka?

Now it is interesting to note that the Purāṇas include Nāsikyas in the Aparānta while the Daṇḍakas are referred to separately amongst the Dakṣiṇāpathavāsinaḥ[1] —

अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिन: ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोला: कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मुषिकाश्चैव कुमारा वनवासका ।
महाराष्ट्रा माहिषका: कलिङ्गाश्चैव सर्वश: ॥
कावेरा: सह चैषीका आटव्या: शवराश्च ये ॥
पुलिन्दा विन्ध्यमूलीका (या) विदर्भा दण्डकै: सह ॥
पौरिका मौलिका(मौलका)श्चैव अश्मका भोगवर्द्धना: ।
नै(ऋ ?)षिका: कुन्तला अन्ध्रा उद्भिदा नलकालिका: ।
दाक्षिणात्याश्च वै देशा अपरान्तान्निबोधत ॥

Here not only are the Daṇḍakas mentioned separately from Mahārāṣṭrās but are mentioned with Vidarbhās and probably both Vidarbhās and the Daṇḍakas were spoken of as Vindhyamūlīyas. It is also obvious that the Nāsikyas are separate from Mahārāṣṭras. Under the circumstance it is not possible to believe that Purāṇas ever identified the Pañcavatī near Nāsik with the Pañcavaṭī in the Daṇḍakāraṇya of Rāmāyaṇa and the Purāṇas.

A very interesting episode regarding the origin of the name Daṇḍakāraṇya is given in the Uttarakāṇḍa. Of the hundred sons of Ikṣvāku, the last one, Daṇḍa by name, was least intelligent. So while dividing his kingdom amongst his sons, Ikṣvāku gave to Daṇḍa, the region between the Vindhya and Śaivala mountains. Daṇḍa made (founded) Madhumanta as his capital and Uśanas was given the position of his Rāja-Purohita (Priest) or the Kulaguru. But since Daṇḍa raped Arajā the daughter of Uśanas Ṛṣi, the Brahmarṣi cursed the king so that his whole kingdom was burnt to ashes[2] within a week and the region later became a forest known as Daṇḍakāraṇya (Uttarakāṇḍa, Cr.Ed., sargas 70-72), cf.—

तस्याऽसौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवल सानुषु ।
शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन पुरा वैधर्मके कृते ॥ १७ ॥
तत: प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विन: स्थिता यत्र जनस्थानमथोऽभवत् ॥ १८ ॥

Uttara., 70. 17-18, p. 412.

Thus according to this episode, this Daṇḍaviṣaya must have been originally under the Kosala rule. In that case the Daṇḍakāraṇya, or at least a part of it should be on the borders of the Kosala country. It seems that the Daṇḍakāraṇya of the Epics and Purāṇas was a very extensive forest region.

T. Paramasiva Iyer, in his Rāmāyaṇa and Laṅkā, identifies the Śaivala mountain with the Pannā range.[3]

The following remarks, of Dr. B. C. Law, on Daṇḍakāraṇya, are noteworthy[4]: "The Daṇḍaka forest (Daṇḍakāraṇya) which is celebrated in the *Rāmāyaṇa* (Ādik. sarga 1. v. 18) in connection with the story of Rāma's exile, seems to have covered almost the whole of Central India from the Bundelkhaṇḍ region to the river Kṛṣṇā (J.R.A.S., 1894, 241; cf. *Jātaka*, V. 29), but the Mahābhārata seems to limit the Daṇḍaka forest to the source of Godāvarī (Sabhāparva, XXX, 1169; Vanaparva, LXXXV, 8183-4).

1 Sircar, D. C., *op. cit.*, pp. 38-39.

2 One would wonder whether this legend about the kingdom turned to ashes had arisen from some cattle cult of the cow-dung ash-mounds, like those of Neolithic Cattle-keepers of S. India, recently discussed by Dr. F. W. Allchin!

3 Iyer, T. Paramaśiva Rāmāyaṇa and Laṅkā, pp. 103-104.

4 Law, B. C., *Historical Geography of Ancient India*, (Paris, 1954), p. 280.

× × This forest was also known as Citrakuñjavat to the west of Janasthāna (Uttararāmacaritaṃ, Act I, 30). × × × This forest is also mentioned in the Milindapañha (p. 130). The Jaina Niśīthacūrṇi has a peculiar story of the burning of this forest to ashes (16.1113). The Daṇḍakāraṇya along the Vindhyas practically separated the Majjhimadeśa from the Dakṣiṇāpatha."

An interesting explanation of the origin and meaning of Daṇḍaka is offered by G. Ramdas.[1] The Uttarakāṇḍa story of king Daṇḍa to explain the origin of the name of Daṇḍakāraṇya is not at all convincing and could have been an interpolation. Especially the introduction of Uśanas, a Bhārgava as priest of a king of the Ikṣvāku family itself would make us suspect of Bhārgava attempt at redacting the Rāmāyaṇa just as a similar attempt was done in the case of the Mahābhārata as shown by Dr. Sukthankar. G. Ramdas says: "The word Daṇḍaka does not mean 'of the King Daṇḍa' but signifies 'full of water.' It is made of Dān + Dāk + ā, the final ā being a *śavara* genitive termination. In *śavara* language Dān means water; in other dialects of *śavara*, Dāk is the word for water. So Dān + dāk denotes excess of water; Dān + dāk + ā + araṇya means the forest of much water."

In Kittel's 'Kannada-English Dictionary,' p. 765, we find daka = water. In 'A Bonda Dictionary' by Sudhibhushan Bhattacharya (Poona, 1968) we find (on p. 59) as entry no. 1179, ḍak' = water, with echo-word ḍag-ḍik'. As a verb, in entry no. 1180, it means "to become water, to become wet." Entry no. 1189 ḍanaī (pl. ḍanaye) means "ghat on the hills". So perhaps Daṇḍaka can also be explained as a hilly region full of water or with marshy lands.

The Araṇyakāṇḍa begins with Rāma's entry in the Daṇḍakāraṇya. The tāpasas offer hospitality. Rāma proceeding into the forest meets a cannibal, Virādha by name. Virādha is killed. He informs Rāghava that at a distance of one and a half yojonas from the spot lived the sage Śarabhaṅga. (*Araṇya*, 3.22). Rāma meets Śarabhaṅga who advises him to go for stay (āvāsa) to sage Sutīkṣṇa (*Ibid.*, 4.30-31). He points out the way to the āśrama of Sutīkṣṇa (एष पन्था नरव्याघ्र etc.) and dies. Various types of tāpasas approach Rāma with a request to protect them from the Rākṣasas who have been killing them. They say—

एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १५ ॥
पम्पानदी(v.l. वन, तीर)निवासानामनुमन्दाकिनीमपि ।
चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १६ ॥

Araṇya., 5.15-16, p. 26.

Obviously the regions of Pampā (forest or lake or river), the Citrakūṭa, and the valley of Mandākinī are not too far from this area.

Rāma promises that he will destroy the Rākṣasas, and proceeds towards the āśrama of Sutīkṣṇa. Here the critical text reads स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः (Araṇya, 6.2). But the variants in reading are अदूरम् and नदीं तीर्त्वा महाजवाम्. Rai Krishnadas identifies the above river with Kena which ultimately meets Yamunā (Nāgarī Pracāriṇī Patrikā, Varṣa 52, no. 1). It must be noted that here Govindarāja comments—अदूरमिति च्छेदः। पूर्वं शरभङ्गेण इह राम महातेजा इति सुतीक्ष्णाश्रमस्यादूरत्वोक्तेः। (See also Cr. app. on Araṇya, 4.31, p 22). All students acquainted with Indian manuscripts are well aware that in cases like this गत्वा अदूरमध्वानं is equally tenable and when Rāma wanted to stay nearby Śarabhaṅga would not suggest a spot too, too far from his own āśrama. And when Rāma meets Sutīkṣṇa, the latter tells him चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः (Araṇya, 3.10). So Sutīkṣṇa used to visit Citrakūṭa which must not have been too far from his āśrama. Rāma is offered a residence in Sutīkṣṇa's āśrama. Rāma politely refuses and says that he would like to see the whole āśrama-*maṇḍala* of sages living in the Daṇḍakāraṇya. Sutīkṣṇa bidding good-bye requests Rāma to come to his āśrama after a visit to this āśrama-pada. This could have been a colony of hermits staying in the Daṇḍakāraṇya which again is not likely to have been too far away from Sutīkṣṇa's āśrama. (*Ibid.*, 7. 12-19). According to Rai

1 G. Ramdas, *Aboriginal Names in the Rāmāyaṇa*, JBORS., Vol. XI (1925), pp. 41-53, esp. p. 47.

Krishnadâsa, sutīkṣṇa's āśrama was somewhere in the range near modern Pannā,[1] near about Bijawar. Crossing several rivers and going through forest region Rāma, with Lakṣmaṇa and Sītā, reaches a lake, Pañcāpsara (Araṇya., 10, 10-11). Rai Krishnadas identifies this with the big lake at Sāgara in Madhya Bharat. According to him, this was in the south-western part of the Daṇḍakāraṇya, and the Janasthāna extended from Damoh up to Maihar. Staying for a total period of ten years in the various āśramas, and destroying fourteen thousand rākṣasas, Rāma returns to Sutīkṣṇa's āsrama, and expresses his desire to pay a visit to the great sage Agastya. Sutīkṣṇa says —

योजनान्याश्रमात्तात याहि चत्वारि वै ततः।
दक्षिणेन महाञ्श्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३६
स्थलप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ।
× × तत्रैकां रजनीमुष्य प्रभाते राम गम्यताम् ।
दक्षिणां दिशमास्थाय वनखण्डस्य पार्श्वतः ॥ ३९
तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ।

—Araṇya, 10.36-40, pp. 40-41

So, the āśrama of Agastya's brother was at a distance of about four yojanas (32 miles) from Sutīkṣṇa, and Agastya's hermitage was one more yojana (8 miles) further to the south, i.e. about 40 miles to the south of Sutīkṣṇa's āśrama.

Rāma inquires of Agastya about a place full of water and forested where he can have his own hermitage and live. To this Agastya replies—

इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ।
देशो बहुमृगः श्रीमान्पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३
तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ।
रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४
× × × × ×
स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ।
गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १८

Araṇya, 12.13-18, p. 63

Rai Krishnadâsa identifies Pañcavaṭi near the region where Kena river rises. He accepts that the reference to Godāvarī is a hurdle. But he solves it by taking गोदारि as a word of Non-Aryan, perhaps Dravidian origin as meaning " a river ", on the evidence of Dr. Hiralal (अवधी हिंदी प्रान्त में राम-रावण युद्ध, कोशोत्सव स्मारक संग्रह, pub. by Nāgarī Pracāriṇī Sabhā, Banaras, pp. 25-26. I have not been able to get a copy of this paper of Dr. Hiralal). Rai Krishnadâsa further says that even now in the Bundelkhaṇḍi dialect, गोदा is a place where a river is divided into two streams with a piece of land (island-like) between the two courses. He further says that like *malai* in Dravidian meaning a hill or table land, Laṅkā is a non-Aryan word meaning a mound, hill, or island, as shown by Dr. Hiralal. Dr. Sankalia[3] accepts Hiralal's meaning of the word Godā and the Muṇḍā word Laṅkā in the sense of an island or a hill-top. He says that even now *Lakkā* is used in this sense by Ādivāsīs of Chanda district. It is important to note here that in the Imperial Gazetteer of India (New edition, 1908, A.D.), Vol. XII, p. 298, the writer of the

1 The same is the view of Sardar Kibe in A volume of Eastern and Indian Studies presented to F. W. Thomas, p. 144. But he does not name the place.

2 Rai Krishnadas also refers to " The Aryan and the Dravidian in India, Journal of the Bihar & Orissa Research Society, Vol. XI, pp. 41-43. Dr. Hiralal has said that in 1926, he heard the word being used in this sense by a peasant in the North of Amarakaṇṭaka, अवधी प्रान्तमें राम-रावण युद्ध, कोशोत्सव स्मारकग्रन्थ, pp. 26-27.

3 Sankalia, H. D., पुरातत्त्व अने रामायण (Ahmedabad 1973) pp. and Sankalia, H. D., Ramayaṇa—Myth or Reality, pp.

note on "*Godāvarī river*" said: "Once through the hills, the river again opens out and forms a series of broad reaches dotted with low alluvial islands (*lankas*) × × × × × × " The above remarks very well support the meaning of *Godā* in Bundelkhaṇḍi dialect noted above. Again the writer of the above remarks, has, in 1908 A.D., used the word *lanka* for alluvial islands formed and surrounded by the river on all sides.[1]

The identification of Godāvarī near Pañcavaṭi is a problem which as yet remains unsolved in case the location of Laṅkā is placed on the Amarkaṇṭaka or the Indrāṇā hill close to it. But there seems to be some force in the argument of Rai Bahadur Hiralal and Rai Krishnadas in interpreting गोदा or गोदारि as a common noun, meaning simply a river or a river branching off into two streams with an island between its two streams. It is interesting to note that in the Ain'-I Akabarī[2], amongst the principal rivers of the Subah of Malwa, are enumerated "the Narbadah, the Siprā, the Kāli Sind, the Betwa, and the Godi". In a foot-note Jadunath Sarkar says, "The *Godi* is a tributary of the Narmada."

It seems that Abu'l Fazl used the word also for 'Gumti' in the sense of a river while describing the Subah of Oudh, or perhaps he used Godi for Gumti. It is said by Abu'l Fazal that this Godi flows near "Nim Khār.[3]"

Referring to the need for a rethinking about the location of Laṅkā of Rāmāyaṇa, Dr. P. V. Bapat, President, All India Oriental Conference, 27th Session, Kurukṣetra (December, 1974), summarized the views of Dr. H. D. Saṅkalia who locates, like T. Paramasiva Iyer, the Laṅkā in Eastern Madhya Pradesh or Vindhya region, at the Trikūṭa Hill, Amarakaṇṭaka. Prof. Bapat further remarked, in his Presidential Address, that "this conclusion about the location of Laṅkā seems to be sound as early Pali sources, it must be remembered, mention only Tamba-paṇṇi-dīpa or Sīhala-dīpa for the island of Ceylon and there are no references to the story of Rāvaṇa or Rāma in early Canonical literature of Ceylon. This confirms a similar theory propounded by the late Sardar Madhavrao Kibe of Indore on evidence of Vālmīki's Rāmāyaṇa. He had also given a photographic reproduction of certain tribes having low at their back hairy projections that could be construed as tails of monkeys [F. W. Thomas Commemoration Volume, between pages 144 and 145]. He had also written a paper in the Annals of the BORI (Vol. XVII, 1935, pp. 371-384), confirming the location of Laṅkā in Central India on the basis of Vālmiki's Rāmāyaṇa. This was further confirmed by Shri J. C. Ghosh (Annals BORI, Vol. XIX, 1938-39, pp. 84-86) who also pointed out that a portion of Orissa was also known as Laṅkā (Epigraphia Indica, Vol. XII, pp. 237-42 and B. C. Majumdar's *Orissa in the Making*, pp. 179-80, 234). David John, however, sticks to the orthodox belief of Laṅkā being located in the present island of Ceylon (Annals, BORI, Vol. XXI, 1939-40, pp. 270-279). This problem, therefore, deserves further investigation."

To begin with, Laṅkā, as already pointed out earlier by T. Paramasiva Iyer, is a city built on the Trikūta-parvata, originally by Viśvakarmā according to the Uttarakāṇḍa (Cr. Ed.), 7.21-22—

दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसंनिभे ।
शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २१
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा स्वर्णप्राकारतोरणा ।
मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञप्तेन निर्मिता ॥ २२

Again in *op. cit.*, verse 24, cf. लङ्कापुरीं. In Uttara, 3 24 we find लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा. Laṅkā is not referred to as an island. Laṅkā cannot be identified with Ceylon, an island.

---

1 Also see, G. Ramdas, Aboriginal Names in the Rāmāyaṇa, Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. XI (1925), pp. 42 ff.

2 Ain-I Akabari, translated by H. S. Jarret, and corrected and annotated by Jadunath Sarkar (Calcutta, 1949), Vol. II p. 206.

3 *Ibid.*, p. 183.

Secondly, as pointed out by Prof. P. V. Bapat, early Pali sources mention only Tambapaṇṇi-dīpa or Sihala-dīpa for the island of Ceylon.

Thirdly, in the Bāla-Rāmāyaṇa of Rājaśekhara, in the act of Sītā-Svayaṁvara, both the Lord of Siṁhala (सिंहलेश्वर) and Rāvaṇa, figure as two distinct individuals. cf.—

प्रतीहार:- (अन्यतोऽवलोक्य । स्वगतम्) अयमित: सिंहलेश्वर:

यस्याम्बुधि: स भगवान्स च रोहणाद्रि:

कोशाविमौ मदनतन्त्रपदैर्वचोभि: ।

सोऽयं प्रिया: परिहरन्मृदु सिंहलेन्द्र:

क्रीडानिधानमनुरोधपुरं धिनोति ॥ ४१ ॥

रावण:— सिंहलपते, किमिदं संदिह्यते । नन्वसंदेहो वीरव्रतनिर्वाह: ।

राजशेखरकृत बालरामायण, अङ्क ३.

In the Bhāgavata, Skandha V, adhyāya 19, Śuka gives a list of eight upadvīpas of Jambūdvīpa. Here he mentions Simhala and Laṅkā separately.[1]

Varāhamihira, in Bṛhatsaṁhitā, adhyāya 14, verses 11-16, mentions Laṅkā and Simhala separately as two different regions.[2]

In the Mahābhārata, Vanaparvan, 3.51.23 we have सिंहलान्बर्बरान्म्लेच्छान्ये च लंकानिवासिन: । The Critical Edition, 48.19 (p. 159), however, reads this as सिंहलान्बर्बरान्म्लेच्छान्ये च जाङ्गलवासिन: । and its Critical Apparatus shows that the whole N reads लंकानिवासिन: । This is important in view of the other evidences cited above, and even the editor of the Cr. Ed. of the Vanaparva has put a wavy line below जाङ्गलवासिन: since the whole N (including the Śarada version) reads लंकानिवासिन: ।

In the Mārkaṇḍeya Purāṇa, in the Kūrmavibhāga, (ed. of Jīvānanda Vidyāsāgara, Calcutta, 1879), chp. 58, v. 20, the people of Laṅkā are mentioned while in v. 27 the people of Simhala are separately referred to.

In the Sonpur Plates of Kumārasomeśvaradeva, the donor is mentioned as *Paścima-Laṅkādhipati*. B. C. Mazumdar, the editor of this grant, writes: " We learn that Kumārādhiraja Someśvaradeva of the Lunar race was the lord of the Sonpur tract then known by the name of Paścima-Laṅkā at the time of this grant. The people of Sonpur know by tradition that once the State had such a name as *Paścima-Laṅkā*. A small rock in the bed of Mahānadī within a stone's throw from the palace of the Mahārāja is called Laṅkeśvarī and this Laṅkeśvarī has been referred to as Laṅkāvarttaka in the Mahaḍā copper-plates of Yogeśvaradevavarman."[3]

A Gond King, Samgrāma-Sāhi-Deva by name, ruling in Central provinces[4] for about 50 years from 1493 to 1593 A.D. styled himself as of *Paulastya-vaṁśa* on his coins.[5]

Apart from the fact that in ancient India Simhala and Laṅkā were not regarded as the same regions, and apart from the fact that in the Rāmāyaṇa, Laṅkā is a city, not an island or a country (which sense however came later as in the Sonpur grant referred to above), there seems to have existed another Simhala in India itself, besides the Simhala-dvīpa, generally identified with Ceylon. J. C.

1 Also see, Vader, V. H., Situation of Ravana's Lanka on the Equator, *Journal of the Mythic Society*, Vol. XVII, pp. 17-22; and Diskalkar, D.B., Ceylon and Laṅkā are different, *Journal of the Mythic Society*, vol. XVIII, 67.

2 Also see, *Bṛhatsamhitā*, 11.60.

3 Mazumdar, B. C., Sonpur Plates of Kumara Someśvaradeva, *Epigraphia Indica*, Vol. XII, pp. 237-242, esp. p. 239.

4 This name is according to the division of Provinces during the British rule.

5 See, *Indian Historical Quarterly*, Vol. V, pp. 355-56; *Annals of the BORI Vol. XIX*, p. 85. Also see Rai Bahadur Hiralal, The Situation of Rāvaṇa's Laṅkā, *Jha Commemoration Volume*, pp. 151-162.

Ghosh[1] has cited an interesting reference to a Simhala being close to Revā (Narmadā). According to an account given in the Kalki Purāṇa, princess Padmā, daughter of king Bṛhadratha of Simhala, falling in love with Kalki, was one day very disconsolate at not being able to meet Kalki. The capital of this Simhala is said to be Kārumatī. She was finding fault even with the cool and fragrant breeze of Revā which was coming to her.[2] This Simhala of Kalki Purāṇa must be near the river Narmadā. A place called Singaldip to south of Indrāṇā hill is shown on the Survey Map attached by T. Paramshiv Iyer.

T. Paramshiv Iyer has located Laṅkā on the Trikūṭa hill at Amarakaṇṭaka about 30 miles from Jabalpur in Madhya Bharat. The name Amarakaṇṭaka is interesting.

As noted by G. Ramdas, Narmadā is spoken of as Trikūṭī in the 5th adhyāya of Revākhaṇḍa, a part of the Avantikhaṇḍa of Skandapurāṇa. Yudhiṣṭhira asks Mārkaṇḍeya why the river was called Trikūṭā:

किमर्थं नर्मदा प्रोक्ता रेवेति च कथं स्मृता ।
त्रिकूटेति किमर्थं वा किमर्थं वालुवाहिनी ॥

In reply to this the sage says (*Ibid.*, 6. 16 f.) that because the river flows out of a mountain having three peaks, it is called Trikūṭā. Now Matsya Purāṇa (chp. 185.11 f.) tells us that the Narmadā rises in the Amarakaṇṭaka, G. Ramdas further says that "the existence of holy bathing places (tīrthas) after the name of Indrajit and Rāvaṇa, so for unknown to exist in any other part of India, is another evidence to prove that this was the site of Rāvaṇa's Laṅkā (Matsya, chp. 189, 3; chp. 190.29)".[3]

But the most interesting and a very convincing argument advanced by G. Ramdas, which should have attracted better attention of Dr. H. D. Sankalia and his predecessors holding the view of Laṅkā being on or near Amarakaṇṭaka, is as follows. G. Ramdas writes: "Above all, the very name of Amarakaṇṭaka, a synonym for Devakaṇṭaka, an appellation of Rāvaṇa (Rāmāyaṇa, Yuddha., canto 124, 14) confirms the truth".[4]

Our Critical Edition of the Yuddha reads this as canto 112, 13 (p. 821)—

सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः ।
यथा च निहतः संख्ये रावणो देवकण्टकः ॥ १३ ॥[5]

Thus Rāvaṇa was a Devakaṇṭakaḥ = Amarakaṇṭakaḥ. In Uttara, 6.7 (Cr.Ed.), the Rākṣasas are called Daivatakaṇṭakāḥ. The place of residence of the Amarakaṇṭaka came to be called Amarakaṇṭaka-parvata.

Before Rāvaṇa made Laṅkā his capital and even before Vaiśravaṇa took charge of it, sometime in the past, Laṅkā, originally built by Viśvakarmā was occupied by the descendants of one Sālakaṭaṅkaṭā, daughter of Sandhyā and wife of Vidyutkeśa (Uttara, Cr.Ed., 4.20-23, p.23). The word *Kaṭaṅkaṭa* in Sāla-kaṭaṅkaṭā seems to be of a non-Aryan origin. In the Yājñavalkya Smṛti, Ācārādhyāya, in the chapter on Śānti of the Vināyakas, we find[6]—

1 Ghosh, Jogendra Chandra, Simhala in Central India, *New Indian Antiquary*, Vol. I, Oct. 1938, p. 463; Rāvaṇa's Laṅkā located in Central India, *Indian Historical Quarterly*, Vol. V (1929), pp. 355 ff.

2 *Kalki-Purāṇa*, II. chp. 2, v. 6. Again in *op.cit.*, chp. 3. v. 18, Kalki directs princess to take bath in Revā.

3 G. Ramdas, *Rāvaṇa's Laṅkā, The Indian Historical Quarterly*, Vol. IV (1928), pp. 339-346

4 *Ibid.*, p. 344.

5 Rāvaṇa is also called लोककण्टकः elsewheve in the Rāmāyaṇa.

6 Yājñavalkya Smṛti with comm. Aparārka by Aparāditya, Ānandāśrama Series no. 46, 1903 A.D. Part I, p. 566. Also see the Dīpakalikā comm. of Śūlapāṇi (ed. by J. R. Gharpure, Bombay, 1939), p. 31; the Bālakrīḍā comm. of Viśvarūpācārya, published in the Anantaśayana Granthavali, no. 74 (Trivandrum, 1922 A.D.), p. 177.

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटः ।
कूष्माण्डराजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८४ ॥
नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।
दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८५ ॥

These four are the Vināyakas (Mita, Sammita, Sālakaṭaṅkaṭa and Kūṣmāṇḍarājaputra) who create obstacles (vighna) and who are therefore malefic deities. Aparārka (about 1125 A.D. commenting takes them as four Vināyakas, but Vijñāneśvara, the author of Mitākṣarā (1075-1100 A.D.) makes them six by splitting Sāla and Kaṭaṅkaṭa and Kūṣmāṇḍa and Rājaputra.

However we have a still earlier reference to these four Vināyakas in the Mānavagṛhya-sūtra :—

अथातो विनायकान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ शालकटङ्कटश्च कूष्माण्डराजपुत्रश्चोस्मितश्च देवयजनश्चेति ॥ २ ॥ एतैरधिगतानामिमानि रूपाणि भवन्ति ॥ लोष्ठं मृद्नाति ॥ ४ ॥ तृणानि छिनत्ति ॥ ५ ॥ ××××××× एतैः खलु विनायकैराविष्टा राजपुत्रा लक्षणवन्तो राज्यं न लभन्ते ॥ etc.[1] The Bhāṣya on this passage calls the Vināyakas as Bhūtas (cf: तेषां विनायकानामभिगतानामधिष्ठितानां भूताक्रान्तानामाविष्टानां etc.).

The fact that these were regarded as malefic beings or deities suggests their non-aryan origin. This tradition of Vināyakas, a sort of Bhūta-grahas possessing people is fairly old. And in the Atharva-veda—Pariśiṣta XX Śālakaṭaṅkaṭa is offered oblation along with Skanda, Viśākha and others.[2] So the tradition of Śālakaṭaṅkaṭas, enemies of gods, who first lived in Laṅkā, as recorded in the Uttarakāṇḍa, is very old and it is quite obvious that they must have been of some non-Aryan origin or stock. Later on Laṅkā was given to Vaiśravaṇa and then Rāvaṇa took it over from Vaiśravaṇa and made it his capital. Now we know that the Gonds are spread over the region around Amarakaṇṭaka and Jabalpur, Chanda district and various other districts of the Madhya Bharata. The Gondwana land of the Muhammadan historians shows that the Gond population was considerable enough to given their name to the region of Gondwana.[3] According to the Imperial Gazetteer, the Gond " tribe proper has two main divisions : the Rāj Gonds, who form the aristocracy; and the Dhūr, or 'dust' Gonds, the people. The latter are also called, by the Hindus, Rāvaṇavaṁśis......"[4] It is interesting to remember that a Gond king took pride in calling himself as belonging to Paulastya-vaṁśa on his coins.

But the memory of the earlier occupation of this region by Sālakaṭaṅkaṭas, as suggested by the Uttarakāṇḍa, was sustained, at least upto the age of Akbar. Abu'l Fazl in his Āīn-I Akabarī has referred to the Gondwana region as Gaḍh—Kaṭaṅgah. Blochman in his translation adds the following foot-note :—

" Gadh (Gurh, Gurhah, Gurrah) lies close to Jabalpur in Central India. Katangah is the name of two small places, one due south of Jabalpur, below Lat. 22, as on the map in Journ. of A.S.B., Dec., 1837, pl. lvii, another apparently larger place of the same name lies N.W. of, and nearer to Jabalpur, and Gaḍh, about Lat. 23° 30′ as on the map of Central India in Sir Malcom's Malwa; but both are called on the maps Katangī. In Muḥammadan Histories, the country is generally called Gaḍha-Katangah. Abū'l-Fazl says, it had an extent of 150 *kos* by 80 *kos* and there were in ancient times 80,000 flourishing

1 मैत्रायणीय मानवगृह्यसूत्र with comm. of Aṣṭāvakra, ed. by R. H. Shastri (G. O. Series no. 35, Baroda, 1936), pp. 180-185.

2 The Pariśiṣṭas of the Atharvaveda, ed. by G. M. Bolling and Julius Von Negelein (Leipzig, 1909-10), Vol. I, p. 130, Pariśiṣta XX. 4.2.

3 See, Imperial Gazetteer of India (1908 ed.), Vol. XII, pp. 321 ff.

4 *Ibid.*, 323. Also compare the following remarks on p. 321—" Abul Fazl describes Gondwana or Garh *Kataṅkā* as bounded on the east by Ratanpur, a dependency of Jhārkhaṇḍ or Chhota Nagpur and on the west by Mālwā, while Pannā lay north of it and the Deccan south."

cities. The inhabitants, he says, are all Gonds..... The Rājās of Gaḍha-Katangah are generally called Gaḍha-Māndlā Rājās."[1]

G. Ramdas has offered an explanation of the name of Sāla-Kataṅkaṭā, which is noted below. I am unable to pass any judgement on it since I am not a student of Śavari dialect. He writes: "From the very sound Śālakaṭaṅkaṭa appears to be non-Aryan. In *śavara*, 'Salo-on' means a daughter. Kaṭaṅkaṭa is almcst like Telugu, Katika Katika Cheekati (thick darkness). Kaṭaṅkaṭa may be a Sanskrit form of a non-Aryan word meaning darkness. Sāla-Kaṭaṅkaṭā appears to be a modification of the non-Aryan word Sala-Kaṭaṅkaṭa which means the daughter of darkness. She is described to be सन्ध्यायास्तनयां सोऽथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावत: × × × ×"[2] (Uttara; Cr. Ed., 4.25 reads सन्ध्यादुहितरं for सन्ध्यायास्तनयां). In *Ibid.* 8.22 we find that Sālakaṭaṅkaṭa has become the name of the dynasty also.[3]

It would seem that Sālakaṭaṅkaṭa is perhaps a Sanskritised word of Dravidian origin, especially *Kaṭaṅkaṭa.* Sāla may stand for Sāla tree so largely growing in the region around Amarakaṅṭaka. Kaṭaṅkaṭa sounds onomatopoetic. In the Dravidian Etymological Dictionary (Burrow and Emeneau), we find a near parallel in entry no. 1382 (pp. 114-115). Tamil *kuṭukuṭu*, to rumble, rattle. Malayalam *kuṭukuṭa*, onomatopoetic, descriptive of guggling rumbling noise. Tamil *kuṭukuṭuppai*, anything making a rattling sound, small tambourine, *wooden clapper*. Thus Sālkaṭaṅkaṭa may refer to rattling rumbling noise of Sāl trees or wood. The meaning of a wooden clapper or rattle making noise, (and if the Kannada parallel cited in this entry may be connected, perhaps a loud thunderous noise) would be tempting but it is not likely here since we do not hear that these Rākṣasas in the Rāmāyaṇa were in the habit of using such rattles. The name could have been given to them because of something of the Sāla wood which they were in the habit of using. Now in the Yuddhakāṇḍa (Cr. Ed.), 48.39 (p. 331) we have the account of how the rākṣasas tried to wake up Kumbhakarṇa from his deep long sleep. The relevant verse is—

निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटंकरैः।
मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः॥ ३९॥

Some noteworthy variants are—ŚB4 D3,8,12 G2—कडंग (G2 क) रैः, D1 कटंगरैः, D7,9 कटंकटैः, D9 कटंककैः, N1 महाकंटककंटकैः. Thus it is clear that the original reading was महाकाष्ठकटंकटैः. However, since Cv which is the earliest datable commentary available reads it as महाकाष्ठकटंकरैः and since Cr, Cg also give the same reading the editor accepted this reading. The commentators have explained कटंकरः as स्तम्भभेदः. Kumbhakarṇa was possibly beaten with heavy logs of the Sāla wood. The use of महाकाष्ठ obviously stands for Sāla (tree) in Sāla-kaṭaṅkata. Now if the word is Sanskritised from some word derived from Ta. *kaṭai*, to churn, turn in lathe, mash to pulp, *kaṭaical*, turned work in wood, Ma. kaṭaiccal, turning on a lathe, in entry no. 957 of Burrow and Emeneau's Dictionary (p. 82), it would suit the sense of a pillar given by commentators in the above reference. In entry no. 1396 (p. 116) we have, Ma. *kuṭṭa*, a knotty log, To. *kuṭy*, a stump, Koḍ. *kuṭṭe*, log.

As an instrument in the महाकाष्ठकटंकरैः, there is another entry, no. 1429 (above Dictionary, p. 118) that gives Ta. *kuṭṭu* (kutti), to puncture, stab. This reminds us also of the Jaina author Haribhadra sūri who refers to the terrific or Mahiṣamarddinī form of Durgā as *Koṭṭakiriyā*, and explains as *kuṭṭanaparā.*

Because of the profusion of Sāla trees in the region, it is just possible that these Rākṣasas built houses of Sāla wood. In the dynastic name Sāla-kaṭaṅkaṭa, this sense is possible on the basis of entry no. 961 of the above Dictionary (p. 83). According to it, Ta. *kaṭṭu* (*kaṭṭ-*), to tie, fasten, build, bind

1 The Āin-Ī Akbarī by Abū'l Fazl Allāmī, transl. by H. Blochmann second ed., edited by S. L. Goomer (Delhi, 1965), p. 396, foot-note.

Also see Rai Bahadur Hiralal, Rāvaṇa's Laṅkā, Jha Commemoration Volume, pp. 153-155.

2 G. Ramdas, *Aboriginal Names in the Rāmāyaṇa*, Journal of the B.O.R.S. Vol. IV, p. 50.

3 The expression used is वंशे सालकटङ्कटे.

by spells etc., as noun, the meanings given are—tie, band, custom, building, dam, causeway etc. *kaṭṭaṭam*, building; *keṭṭakam*, house; *kaṭṭada, kaṭṭaṇa, kaṭṇa*, building; *kaṭṭaṇa*, building; *kaṭṭa* dam, etc.

Entry no. 967 (Dictionary, op.cit, p. 83) is also noteworthy: Ka. kaṭekaṭe, railing, balustrade. Te. kaṭ‍ıkaṭālu, kaṭakaṭākammulu, railing (as of a balcony).

Whatever may be the sense, it would now be possible to infer that *kaṭaṅkata*[1] looks like a Sanskritised non-Aryan word, of proto-Dravidian origin. This goes in favour of the view identifying Laṅkā on or near Amarakaṇṭaka in the Madhya Bharata.

The Rākṣasas seem to have used something of Sāla which being typical of them, they probably got their name from it. Here we are reminded of the test which Rāma gave to Sugrīva of his own strength. He pierces Sāla trees with his arrow, to show that he could defeat Vālī. Now Vālī did remain an ally of Rāvaṇa and therefore like the Rākṣasas perhaps used some typical weapon of Sāla in war. (Also see, Sankalia, Ramayaṇa—Myth or Relity, pp. 50-51).

It appears highly probable that Laṅkā was situated on the Amarakaṅtaka—the Trikūta parvata. The Gonds who regarded themselves as of Paulastya-Vaṁśa live in this area and in many other parts of the Madhya Bhārata and are found in U. P. also. They lived on the borders of southern Kośala. Rāma's killing fourteen thousand Rākṣasas in Janasthāna, perhaps Rāvaṇa's outposts, is understandable. The Ikṣvākus had been enlarging their kingdom at the cost of these Gonds. Perhaps the earlier rulers had conquered the Gonds in U.P. and established their rule. The enmity was of long standing and deep rooted. Rāma finally vanquished them.[2]

One must also solve the problem of the ocean over which a bridge was built for Rāma's army to cross the Laṅkā. Rai Bahadur Hiralal (op. cit., pp. 157-158) already discussed it. In India, even to day the name *Sāgara* is given to big lakes and even ponds. In the heart of the city of Baroda exists a big pond called Sūrasāgara. The Ānāsāgara of Ajmer, much bigger, exists at least from Moghul period. A big tank Kirāta-sāgara was built by the Chandellas at Mahoba, a Lachamaṇa-sāgara was excavated by a Kalachuri king at Bilhari. Rai Krishnadāsa has already referred to a *lavaṇa-paragaṇā* to the south of Amarakaṇṭaka region which is reminiscent of the Lavaṇāmbhas or ocean referred to in Rāmāyaṇa and Mahābhārata. Did Hanumān leap over it or did he swim across it? Firstly the testimonia of Raghuvaṁśa, 12.60 cannot be overlooked. Kālidāsa expressly says: मारुति: सागरं तीर्णः। Even in the Rāmāyaṇa शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम्। (Bāla, Cr. Ed., 1.57), the sense of swimming in पुप्लुवे cannot be overlooked, उत्प्लुत: could have been a better word if leaping was implied. Even in Sundara (Cr. Ed.), 35.5 (p. 261) प्लवमान: परिश्रान्तो हतनौ: सागरे यथा, it implies swimming[3]. In the Jaina work Dhūrtākhyāna of Haribhadra sūri it is said that Hanumān crossed the ocean by swimming with two hands. It is also said that this swimming by Hanumān is mentioned in the Rāmāyaṇa.[4]

---

1 Incidentally we might refer here to another word कङ्कट in सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च, Raghuvaṁśa, 7.59. Mallinātha explains कङ्कट = कवच (armour) citing Amarakośa in support. Also see Halāyudha Kośa (Varanasi, Śaka 1879), p. 192. This word also seems to be of a similar origin.

2 For some more arguments see, Rai Bahadur Hiralal, The situation of Rāvaṇa's Laṅkā, Jha Commemoration Volume, pp. 151 ff.; especially see pp. 152-156; Umakant P. Shah, रामवनवासनी भूगोळ अने लंका, Svādhyāya (Baroda, O. I.) vol. 10, No. 1, Nov. 1972, pp. 1-23.

3 Cf. Tilaka Comm. on this (Guj. Press ed., Sundarkāṇḍa, 37.5 p. 1892)—हतनौः पुरुष परिक्रान्तः कृतपराक्रमो बाहुभ्यां प्लवमानो × × ×।" also Rāmāyaṇa-Śiromaṇi, quoted on the same page, reads—" × × × अत एव प्लवमान: बाहुभ्यां संतरन् × × ×। √प्लु has also the sense of floating, swimming.

4 Dhūrtākhyāna of Haribhadra sūri (ed. by A. N. Upadhye, Singhi Jaina Granthamālā, no. 19, Bombay, V.S. 2000), I. 85-88:—

इत्थवि पच्चयजणणं सुणेहि रामायणे वित्तं ॥ ८५॥
सीआपउत्तिहेउं पवणसुओ राहवेण आणत्तो ।
लंकापुरिं अइगओ बाहाहिं महोअहिं तरिउं ॥ ८६॥

In the Rāmāyaṇa, Sundarakāṇḍā, when Hanūmān meets Sītā, he offers to take her to Rāma by swimming the 'sāgara' carrying her on his back (त्वां हि पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् । Sundarakāṇḍa, Cr. Ed. 35.22).

About Nala constructing the bridge, Rai Krishnadāsa has suggested, and perhaps rightly, a better reading for Bālakāṇḍa, 1.65 (Cr. Ed.)—समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् । where $Ś_1$ Ñ V B $D_{1-3,5,7,9-13}$ read राघवस्य च वचनात् and $D_{10,13}$ and M_4 read नलसेतुं. Nalasetu is a causeway, a bridge over a *Nālā*, or a channel or a canal. cf. the sanskrit words, nālī and nālaḥ.[1]

*R*ai Krishṇadāsji compares the *Nalasetu* with nala-mā'a of Suppārakha jātaka. The word नलसेतु occurs more than once in the Rāmāyaṇa, cf. समुद्रागमनं चैव नलसेतोश्च बन्धनम् (Bāla., 3.24).

The following verse of Yuddha (Cr. Ed.), 110.10 is interesting in this context. While returning from Laṅkā, Rāma points out to Sītā the various memorable places and events in their life in forest. He begins with showing the battlefield, then the place where his army landed and made their one night's halt after crossing the ocean. Next he says :

एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे ।
तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १० ॥[2]

How did the various Rākṣasas cross this ocean whenever they came out of Laṅkā and molested tāpasas of Janasthāna ? How did Śūrpaṇakhā reach Laṅkā to complain to Rāvaṇa against Rāma and Lakṣmaṇa ? Even though there was this so-called ocean or vast expanse of water around Trikūṭa, perhaps on one side of Trikūṭa, perhaps towards the side of Suvela hill (where Rāma's army landed) the waters were not very deep or there was something channel-like which could be easily crossed by them, partly by swimming and partly even by wading through the waters. Even in the courses of big rivers there are spots where this is possible. For a whole army to cross, with whatever primitive war equipments it carried, a bridge may be necessary. Hanūmān when he first reached Laṅkā did not know this way, this military secret of the Rākṣasas. He swam across for many miles; no doubt it was a great feat, like swimming across the English channel. This inference stands to reason because from the Rāmāyaṇa, Araṇyakāṇḍa (Cr. Ed.) sarga 33 (pp. 165 ff.) we know that after hearing the report of Śūrpaṇakhā, Rāvaṇa, planning some strategy, quietly, secretly, goes to his Yānaśālā, asks his charioteer to make ready the chariot yoked with asses and mounting he goes to this "ocean," the *sāgarānūpa* (Araṇya, op.cit., 33.21), the marshy land near the ocean with a big bunyan tree etc. and then crossing this "ocean" he reaches the āśrama of Mārīca in a forest (cf. तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः। ददर्शाश्रममेकान्ते पुण्ये रम्ये वनान्तरे ॥ *Ibid.*, 33.36). Thls crossing was done by Rāvaṇa sitting on a chariot drawn by mules. Rāvaṇa, with Mārīca, goes in the same chariot to Daṇḍakāraṇya, to kidnap Sītā (*Ibid.* 40.6 ff.).[3]

1 Apte's Dictionary (Rev. ed. by Gode & Karve), p. 890. Vācaspatyam (kośa, Chaukhamba S. Series, Vārāṇasī, 1962), V. p. 4049. Also Sanskrit Wörterbuch, Bothlingk and Roth, under Nala, Nālī etc. The origin and growth of the meaning of this word however deserves further investigation.

For all references to Rai Krishnadāsa, see his articles on राम-वनवास की भूगोल in नागरी प्रचारिणी पत्रिका, Vol. 52, no. 4 and Vol. 54, no. 1 and nos. 2-3.

2 Rai Krishnadāsa, in his interesting paper, वाल्मीकिकृत आदि-रामायण, in Bhāratī, Bulletin of college of Indology (Banaras Hindu University), no 6. pt. 1 (1962-63), pp. 105 ff, writes on pp. 128-29 :— "जान पडता है, इस प्रकार लंका को परिवेष्टित करनेवाली महा जल-राशि.....के अत्यंत निकट कोई अन्य जल-राशि थी जो जल-डमरु-मध्य द्वारा मुख्य जलाशय से संबन्धित थी। इस का ही उपयोग राम-सेनाने सन्तरण के लिये किया...........हनूमान जब तैर कर लंका पहुंचा तो उसके सामने त्रिकूट पर्वत पडा जिस पर लंका पुरी बसी थी। किन्तु राम का अभियान जब लंका पहुंचता है तो वह सुवेल पर्वत पर स्थित होता है, जो कहीं ओट में पडता था और इसी कारण राक्षसों को राम की चढाई का पता तब जाकर लगता है जब वह लंका को अवरुद्ध कर लेता है। इस से स्पष्ट है कि सुवेल पर्वत लंका के पिछवाडे था, जिधर से राम को नल-सेतु द्वारा, राक्षसो के अनजाने लंका पहुंच जाने का अच्छा मौका मिल गया।"

3 Also see, T. Paramasiva Iyer, Rāmāyaṇa and Laṅkā, pp. 29-40.

About the ocean around the Trikūṭā mountain, i.e. The Amarakaṇṭaka (which appears to be a more probable location of Laṅkā) the following remarks of Rai Krishṇadāsa may be noted:—

"अमरकंटक की तली में आज भी एक बड़ा भारी दलदल है जिसको कोई पार नहीं कर सकता। ब्रिटिश काल में मध्यप्रांत के चीफ कमिश्नर ने प्रयत्न किया था, परंतु उसे बहुत कष्ट उठाकर असफल लौटना पड़ा। इससे सरलतापूर्वक अनुमान किया जा सकता है कि राम के समय में वहाँ पानी का कितना भारी संचय रहा होगा।" × × ×

"अमरकंटक के दक्षिण में अब तक लवन नामक परगना है जिसकी भूमि आसपास की भूमि से नीची है। इस का तात्पर्य यह हुआ कि प्राचीन कालमें यह भूमि और नीची फलतः पानी से भरी होगी, जो क्रमशः सूख और भर गई, वा उसके पानी का निकास हो गया। अर्थात् राम-काल में उक्त झील यहाँ तक लहराती रही होगी।"[1]

We have in the preceding pages referred to meaning of the word Godā in Bundelkhandi dialect referred to by Rai Krishṇadāsa and Rai Bahadur Hiralal. The suffix *vari* in Godāvarī is equally interesting since, as shown by N. Lahovary, *vāru* in Dravidian and Kui means stream, torrent, and even in ancient Indo-European languages, vara, vāra = water, liquid.[2]. Malayalam *vari-cāla* means channel caused by flow of heavy rain water.

Rāma's return journey by aerial car Puṣpaka, is described in Rāmāyaṇa, Yuddha (Cr. Ed.) sarga 111 (pp. 809 ff.). Starting from Laṅkā the order of all places, with incidents etc., pointed out by Rāma to Sītā is noteworthy. First comes the battlefield, then the coast of the sea where Rāma having crossed the ocean had encamped for a night with his army (verse 9). According to Ś1 Ñ V B_{2-4} $D_{4,8,12}$ it is not तीर्थं समुद्रस्य but तीर्थं सुवेलस्य (see also 3386* on p. 811). Very probably Rāma's army took Rāvaṇa by surprise by suddenly appearing on Suvela mt. on the back of Trikūṭa (Amarakaṇṭaka) hill. Next, Rāma shows the setu he built and calls it Nalasetu (v. 10). The ocean is then pointed out, and the hill in the middle where Vībhīṣaṇa first came to meet Rāma (v. 13). Rāma next points out Kiṣkindhā, the capital city of Sugrīva where he had killed Vālin (v. 14). Ś2 Ñ V B_{2-4} $D_{1,3,4,8,12,13}$ add five lines shown in 3398* which refer to the peak of Mālyavat near the Kiṣkindhā-dvāra where Rāma had to wait for four months of the monsoon. Rāma then points out the Ṛśyamūka mountain where Rāma first met Sugrīva (v. 16). Then he shows the Pampā lake, on the bank of which stayed Śabarī, and he points out the spot were Kabandha was killed (vv. 17-18). Then he shows the Janasthāna where took place the fight between Jaṭāyu and Rāvaṇa (v. 19), where Rāma had killed with arrows Khara, Dūṣaṇa and Triśiras (v. 20). He then shows the Parṇaśālā where Sītā was kidnapped by Rāvaṇa (v. 21). The river Godāvarī is pointed out and then are shown in succession āśramas of Agastya, Śarabhaṅga, the hermitages of Tāpasās and the āśrama of Atri (vv. 22-24). The spot where Virādha was killed is shown (v. 25). Then the car reaches Citrakūṭa (v. 26). Next appear Yamunā and the āśrama of Bharadvāja (v. 27), then the Gaṅgā, then the Śṛṅgaverapura of Guha (v. 28). Then they see Ayodhyā from the car (v. 29).

The above account omits all references to Sahya, Malaya, Dardura, river like Narmadā or any location which might help us to locate Kiṣkindhā in Karṇāṭaka and Laṅkā in Ceylon. One cannot underrate the value of this account.

Rāma's journey from Ayodhyā to Laṅkā is available, in a reverse order, in the testimonia of Raghuvaṁśa canto 13 wherein, on his return journey to Ayodhyā from Laṅka, in the Puṣpaka-vimāna, Rāma describes to Sītā the various sites in regular succession. Kālidāsa here would not miss any noteworthy location. Let us see whether this can help us in our problem. First, Rāma points out, (verses 2 ff.) to Sītā, the Setu which is divided as far as the Malaya mountain by the bridge. They reach the coast of the sea (v. 17), the land with forest emerges (v. 18), next they reach the Janasthāna, where the hermits, knowing that the region is now rid of obstacles, are re-occupying their long forsaken sites of hermitages and commence raising new huts (v. 22). This is important for all references to

1 Rai Krishṇadāsa, राम वनवास का भूगोल, नागरी प्रचारिणी पत्रिका, वर्ष ५४, अंक २-३, p. 117.
2 For more details, see, N. Lahovary, Dravidian Origins and the West (Orient Longmans, Bombay, 1963), p. 270.

Pāṇḍya kavāṭa etc., or to the Dardura mountain etc. are omitted. Malaya noted above need not necessarily be the kulācala Malaya of Kerala as already suggested before in the preceding pages. Sahya is not mentioned. Next comes the spot where Rāma found an anklet (v. 23). The next verse says how creepers pointed out, to Rāma, the direction in which Sītā was carried off. Next, Rāma points out the lofty peak of Mālyavat mountain (v. 26). From the heights of the mountains, Rāma's gaze now descends towards the Pampā-waters (v. 30). Next (v. 33) comes the river Godāvarī, (perhaps not far from Pampā), in v. 34 Rāma refers to the Pañcavaṭī, close by is the Godāvarī (v. 35). They then see the āśrama of Agastya (v. 36). If we remember the Rāmāyaṇa evidence here, it is further obvious here that Agastya's āśrama cannot be very far away from Pañcavaṭi and Godāvarī. The āśrama of Agastya can be located roughly with the distances given by Vālmīki and discussed by Iyer as well as Rai Kriṣṇadāsa. Next in v. 38, Rāma points out the *Pañcāpsara* lake of sage Śātakarṇi (acc. to Mallinātha's reading, but Māṇḍakarṇi, acc. to Hemādri and Dinakara). Next in order, Rāma shows the āśrama of Sutīkṣṇa (v. 41-44). Then they come to see the āśrama of the sage Śarabhaṅga. Rāma then points out the river Mandākinī from a distance. The river is suggested to be near the mountain (v. 48) Citrakūṭa. Rāma now points out the āśrama of Atri (v. 50). Then is seen the famous Vaṭā-tree, known as Śyāma (v. 53). The confluence of Gangā and Yamunā is referred to in verses 54-58. Then they reach the city of the lord of Niṣādas (v. 59). Then they see the river Sarayū (vv. 60-63).

The above account does not refer to the river Narmadā. This account deserves careful consideration. While it does not properly supply evidence in favour of location of Laṅkā in Ceylon or Kiṣkindhā in Mysore State, it clearly indicates that the janasthāna was not far away from the ocean.

Hemādri, commenting on Raghu. 15.103, says रामायणार्थमुपसंजिहीर्षुराह and introduces his comments on Raghu., 16.1 with इदानीं रामायणादधिकमागमान्तरप्रसिद्धमर्थं सर्गचतुष्टयेनाह[1]. Thus he was of opinion that for cantoes 9-15 of Raghu., the main source of Kālidāsa was the Rāmāyaṇa.

The Uttarakāṇḍa

According to an inscription in Cambodia, one Somaśarman presented copies of the "*Rāmāyaṇa*, the Purāṇa and the complete Mahābhārata to a temple in Cambodia, thus showing that by about 600 A.D., the Rāmāyaṇa had got fame in that far-off country as a Hindu sacred book."[2] Kumāralāta's Kalpanāmaṇḍitikā (c. 200 A.D.) mentions a public recitation of Rāmāyaṇa. The Chinese sources tell us that the Rāmāyaṇa was a well-known and popular work among the Indian Buddhists at the time of Vasubandhu whose date is not later than the fourth century A.D.[3] Harivarman, a Buddhist scholar who wrote his Satyasiddhi[4] in c. 250-270 A.D., refers to both Rāmāyaṇa and Mahābhārata as works which do not give and discuss the essence of things (tattvārtha, i.e. philosophy, true knowledge, highest knowledge) and merely are of the nature of (or full of) *ākhyāna*. It is not possible to say from these references anything about the then existing size of either Rāmāyaṇa or the Bhārata, nor is it possible to say anything about whether by the second and third centuries Rāmāyaṇa was already complete in seven kāṇḍas.

Since the Bhaṭṭikāvya gives the Rāma story only upto the Coronation of Rāma, and because in earlier reliefs of the Rāmāyaṇa from places like Nachna Kuthara and Deogaḍh in Madhya Pradesh

1 Raghuvaṁśa of Kālidāsa, ed. by G. R. Nandargirkar, 4th ed., Delhi, 1971 , notes p. 325, 326.

2 Hazra, R. C., in *Our Heritage*, Vol. II. part 1 (Jan.-June, 1958), p. 88. For the inscription, A. Barth, *Inscriptions Sanskrites du Cambodge, Notices of extraites des Mss. de la bibliotheque nationale*, t. xxviii. 1, (Paris 1885), pp. 29 ff.

3 Hazra, R. C., *op.cit.*, p. 89.

4 The work was available in Chinese only. Recently a Sanskrit rendering of it is edited by Pandit Aiyyaswami Shastri in the G. O. Series, cf :—बुद्धधर्मः सारवान् प्रवचनेषु तत्त्वार्थः प्रधानो भवति । न यथा भारतरामायणादीनि तत्त्वार्थं विना केवलमाख्यानरूपाणि । *Satyasiddhi* (GOS), skandha 1, varga 7, p. 25.

(both of the Gupta period)[1] or Paṭṭadakala (c. seventh century) in Karṇātaka, we have not come across reliefs of the later Rāma story as depicted in the Uttarakāṇḍa, it might be suggested that till sixth or seventh century the Uttarakāṇḍa was not regarded as a genuine part of the Rāmāyaṇa. However this does not seem to be quite true because the testimonia of Kālidāsa's Raghuvaṁśa incorporating a good deal of the subject matter of the Uttarakāṇḍa, and weaving it in the Rāma-story, goes against it.

Very valuable testimonia for the existence of Uttarakāṇḍa before Kālidāsa is obtained from Raghuvaṁśa, cantoes 14-15. References to Sītā-tyāga, Lavaṇa-vadha, Kuśa-Lava-janma, Śambūka-vadha, Lakṣmaṇa's death and the Svargārohaṇa of Rāma prove that Kālidāsa very well knew the Uttarakāṇḍa. But the most important and clinching evidence is supplied by Raghu, 15.37. Śatrughna while returning to Ayodhya after Lavaṇa-vadha, founding of the city of Madhupurī etc., is said to have deliberately avoided visiting Vālmiki's āśrama, lest he and his soldiers might disturb the sage in his peaceful meditations etc. Kālidāsa must have realized that Śatrughna's second visit to Vālmīki's āśrama as mentioned in the Uttarakāṇḍa was incongruent and probably an interpolation. If the soldier's heard the Rāma-Kathā sung at night, a number of people in Ayodhya would have come to know of it and the fact that it was first heard at the time of the sacrifice would in that case become incongruous. Kālidāsa, therefore, specially noted the reason for Śatrughna's bypassing the āśrama of Vālmīkī on his return journey to Ayodhyā. Kālidāsa, a poet himself, could have regarded this incident as a later interpolation in the Uttarakāṇḍa. It is, therefore, very likely that the origin of Uttarakāṇḍa was considerably earlier than the age of Kālidāsa.[2] And it is not possible to assign to Kālidāsa a date later than the fifth century A.D.

Vimala sūri is said to have composed his Prakrit Paumacariyam, a Jaina version of Rāma's life, in year 530 after Mahāvīra's Nirvāṇa (i.e. 4 A.D.). But modern scholarship is inclined to assign this work to c. end of the third century A.D. (V. M. Kulakarni, in Journ. of the Oriental Institute, Vol. 9, p. 304). Vimala sūri does not specifically mention the name of Vālmiki as author of Rāmāyaṇa but points out the various absurdities in Rāma's life narrated before (obviously by a non-Jaina writer), cf.. ....तह् विवरीयपयत्थं कईहि रामायणं रइयं । Paumacariyam, II. 116. But the doubts raised by Vimala sūri clearly point to the fact that he has in mind the Rāmāyaṇa of Vālmiki, cf......अलियं ति सव्वमेयं भणंति जं कुकइणो मूढा ॥ Ibid., III. 15. V. M. Kulakarni, after critically examining the Jaina evidence, has shown that "on the whole, Vimala sūri's work is profoundly influenced by the Rāmāyaṇa of Vālmiki" (JOI., vol. 9, p. 197, also see p. 204). As shown by Kulakarṇi, "the Uttarakāṇḍa, although a later addition, was known to the author of Paumacariya" (JOI. vol. 9. p. 285). It would seem that by at least the beginning of the fourth century A.D., the Uttarakāṇḍa (in whatever early form it might have been) was not only in existence but had perhaps gained its place in the Rāmāyaṇa of Vālmiki (i.e. it was not regarded as a separate work, a Khila, of Rāmāyaṇa).

True it is that in the Rāmāyaṇa, kāṇḍas II-VI, Rāma appears to be a mortal hero, while in the later books I and VII he is often depicted as an incarnation of Viṣṇu, and but for very rare cases, the Critical Edition lends support to the above view, still however it must be remembered that the testimonia of Raghuvaṁśa shows that in the age of Kālidāsa, belief in Rāma's being an incarnation of Viṣṇu had already grown.

Dr. Sukthankar has shown that the period of composition of the Rāmāyaṇa falls within the

---

1 It must however be remembered that not all the panels of the Rāma story have survived at the Gupta sites of Nachna Kuthara, Deogadh etc.

2 The Krauñcavadha incident of Bālakaṇḍa is referred to in Raghu., 14.70—

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

interval which separated Bhārata (of 24,000 verses) and the Mahābhārata of (100,000 verses).[1] In that same period the Bhārata came under the very powerful influence of Bhārgavas who re-edited the epic and added a number of episodes and much didactic matter and magic or supernatural elements, etc.[2] Shende has collected together all the references to Aṅgirases and the Bhṛgus in the Rāmāyaṇa and has shown how a major portion of the total number of episodes in the Rāmāyaṇa is found in Kāṇḍas I and VII, added by the Bhārgavas.[3] Besides the evidence of the episode of Daṇḍa in Uttarakāṇḍa, where Bhārgava Uśanas is made the family priest of the Īkṣvāku prince Daṇḍa, we have the following lines put in the mouth of Vālmīki, the author of Rāmāyaṇa, who tells to Rāma :—

प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।
न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥

Uttarakāṇḍa (Cr. Ed.) 87.17.

This and the other evidences collected by Shende show that the Bhārgavas tried to show their superiority in an epic where Vasiṣṭha was the family priest of the Īkṣvākus and where the hero Dāśarathī Rāma is proclaimed as surpassing Bhārgava Paraśurāma ! This seems to have been largely accomplished before the age of Aśvaghoṣa who in his Buddhacarita says :—

वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्नो च्यवनो महर्षिः ।

Buddhacarita, I. 43.

This and other cases are cited by Aśvaghoṣa to show that

तस्मात्प्रमाणं न वयो न वंशः कश्चित्क्वचिच्छ्रैष्ठ्यमुपैति लोके ।
राज्ञामृषीणां च हि तानि तानि कृतानि पुत्रैरकृतानि पूर्वैः ॥

Ibid., I. 46.

Obviously Aśvaghoṣa believed that Vālmīki was a descendant of Cyavana. We do not know his source of information nor do we know whether the information is correct or not. But this reference does suggest that the Rāmāyaṇa with the Bhārgava elements introduced in it must have already come into existence before the age of Aśvaghoṣa. The Uttarakāṇḍa which betrays a good deal of Bhārgava influence in it must have been in existence before Aśvaghoṣa. In the preceding pages 30-31, we have already cited some evidence associating Cyavana, Bhārgava Maharṣi, with Rāmāyaṇa and have also shown the relation of Rāmopākhyāna and Rāmāyaṇa, as well as of Uttarakāṇḍa and Mahābhārata. The differences in certain details are not enough to prove that Rāmopākhyāna is much older than Rāmāyaṇa. Nor can we say that because Rāmopākhyāna makes no reference to Uttarakāṇḍa, i.e. to the life of Rāma after coronation, the Uttarakāṇḍa is spurious and a later addition, because the context of Rāmopākhyāna shows that its purpose was not to give a complete account of Rāma but simply to illustrate how people fallen in misfortune do, later, gain happiness. What we can however say is that all the portions of Uttarakāṇḍa do not form a homogeneous unit with other kāṇḍas, that several portions, from Uttara, sargas 1 to 42 were gradually added, but that the genuine portion of the Uttarakāṇḍa was a subsequent appendix or khila or supplement by the author himself to the main story composed earlier and sung before Rāma and others at the time of the sacrifice. Perhaps, even though the author, whoever he was, composed this supplement himself, still however, for a long time, this came to be regarded as a supplement only. These remarks generally apply to matter which is referred to in Bāla, Cr.Ed., 3.28-29—

1 Sukthankar, V. S., A Volume of Eastern and Indian studies, p. 302.

2 Shende, N. J., in Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Vol. XXIV (May, 1943), pp. 67-68.

3 Shende, N. J., Authorship of the Rāmāyaṇa, Journal of the University of Bombay, Vol. XII (New Series), part 2 (September, 1943), pp. 19-24.

× × स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ २८ ॥
अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले ।
तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ २९ ॥

Were most of these episodes in the Uttara added during some reediting by some Bhārgava sage? The Mahābhārata, Cr. Ed., XII 57.40, cited before, which refers to भार्गवेण महर्षिणा आख्याते रामचरिते, is interesting. The Rāma-carita was narrated (ākhyāta) by Bhārgava Maharṣi? Does this refer to Rāmopākhyāna? We must also note that in the following verse Rāmāyaṇa is called an ākhyāna :—

एतावदेव आख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ।
रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥
—Uttara., Cr. Ed., 100.26.

The whole ākhyāna including Uttaram, was well-known as Rāmāyaṇa. But what does the expression मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् suggest? Does it suggest that this is a "revised and enlarged edition of the original "sottaram Rāmāyaṇam"? or does it simply mean that the Rāmāyaṇa along with Uttara was composed by Vālmīki—Rāmāyaṇa which is a first rank (mukhyam) khyātam (famous) ākhyāna?

That some portions were added to the Uttarakāṇḍa continuing the main thread of Rāma's life-story is clear from some obvious contradictions (occurring in Uttara) with portions from earlier kāṇḍas. But these are problems of "higher criticism."

So far as the "genuine" portions of the Rāmāyaṇa are concerned, we must note that the Rāmāyaṇa is certainly older than Patañjali, the author of the Mahābhāṣya, whose reference to Kiṣkindhā Guhā, cited above, is obviously following Vālmīki's repeated reference to Kiṣkindhā as giri-guhā, giri-gahvara etc., as already pointed out above.

Below is given a Comparative Table of the number of Sargas and the number of Granthas in the Vulgate (Bombay) edition and the Critical Edition for all the Kāṇḍas of Rāmāyaṇa :—

	Vulgate Edition (Bombay)		Critical Edition	
Kāṇḍas	Number of Sargas	Number of Granthas	Number of Sargas	Number of Granthas
Bāla	77	2266	76	1943
Ayodhyā	119	4343	111	3160
Araṇya	75	2469	71	2068
Kiṣkindhā	67	2455	66	1984
Sundara	68	2826	66	2487
Yuddha	128	5710	116	4435
Uttara	111	3980	100	2689
Total	645	24049	606	18766

(Also see, Bālakāṇḍa, Cr. Ed., Introduction, p. xxx, and p. xxxii).

With the publication of this last kāṇḍa of the Rāmāyaṇa, the work of preparing a Critical Edition of Vālmīki's Ādikāvya (Rāmāyaṇa) is completed. Prof. G. H. Bhatt, the first General Editor of this edition and the editor of the Bālakāṇḍa could not live to see this scheme completed, a project which he so enthusiastically formulated and for the successful completion of which he toiled so hard. As a mark of my Śraddhāñjali to my revered Guru, I humbly offer this volume to his sacred memory.

Fortunately the first Vice-Chancellor of the M. S. University of Baroda, Mrs. Hansa Mehta, and then Pro-Vice-Chancellor (later Vice-Chancellor) Dr. C. S. Patel, both took special interest and personal care in this scheme without which the work could not have been started and successfully and smoothly carried out. We also take this opportunity to thank all the successive Vice-Chancellors including the present Vice-Chancellor, Prof. P. J. Madan, who have in several ways encouraged us and helped us in our task.

But for the very generous financial assistance of the U. G. C. in maintaining the staff and in the publication of the volumes, and without similar assistance of the Government of the Gujarat State, the Critical Edition of this great Indian Epic would never have been published. It is a matter of great pleasure that the U.G.C. and the State Government have helped in the successful publication of the Critical Edition of this National Epic. We are very thankful to them.

We are also very grateful to the various Donors who in the beginning encouraged us by their generous donations (see Preface to Bālakāṇḍa).

I take this opportunity to express our deep sense of gratitude to Dr. P. L. Vaidya, the editor of the Ayodhyākṇḍ and the Yuddhakāṇḍa, to the late Shri P. C. Diwanji for editing the Araṇyakāṇḍa, to the late Prof. D. R. Mankad for editing the Kiṣkindhākāṇḍa, and the late Prof. G. C. Jhala for editing the Sundarakāṇḍa. To all the learned members of the Board of Rcferees and the Board of Editors our sincere thanks are due for their everreadiness to help us in our task. We are also obliged to all individuals and Institutions for their kind loans of manuscripts and cooperation in various ways.

Since the beginning of the project, Shri M. R. Nambiyar, Research Officer in the Oriental Institute and Assistant Editor of the Critical Editions has rendered invaluable service by exploring rare manuscripts of various kāṇḍas and by supervising over the work of Crittical Apparatus of all the kāṇḍas. A very good team of Pandits and scholars cooperated in both collation and Critical Apparatus work. The credit of this edition goes to this whole team.

Shri R. J. Patel, (retired), Shri Bansilal Shah and Shri Rasiklal Patel, present Manager, and staff of the M. S. University of Baroda Press have zealously carried out the work of printing. We are very grateful to them for their cooperation and the high quality of work.

I am also thankful to the Director, Oriental Institute and the various Research Officers and other staff of the Oriental Institute for whatever co-operation they have given in this whole project.

All this could be accomplished by the Grace of Śrī Rāma whose ever inspiring life-story we have but meekly tried to re-edit—a life which throughout the ages has been and will be not only the solace of mortal beings tormented by worldly woes but also the sublimator and Mokṣa-dātā of all pious devotees following Truth which is the very essence of the whole life of Śrī Rāma.

यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥
(Bālakāṇḍa, Cr.Ed., 2.3)

Baroda
March, 4, 1975,

UMAKANT P. SHAH
General Editor & Head of
the Ramayana Department.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Kumbhakonam, Gorresio and Lahore Editions

N.B. :—(i) A * passage that is a substitute in one Ms. and an insertion passage in another Ms. is marked by the sign { placed before that * passage.

(ii) A passage noted in the footnotes in the Lahore edition is marked by fn. in the Concordance.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1 1–3^{b}	1 1–3^{b}	1 1–3^{b}	1 1–3^{b}	1 1–3^{b}
7*	3^{cd}	3^{cd}	—	—
8*	—	—	—	—
3^{c}–4^{b}	4	3^{c}–4^{b}	3^{c}–4^{b}	3^{c}–4^{b}
9*	—	—	—	—
4^{c}–5	5–6^{b}	4^{c}–5	4^{c}–5	4^{c}–5
10*	6^{cd}	6^{ab}	6^{ab}	—
6	7	6^{c}–7^{b}	6^{c}–7^{b}	6
11*	8^{ab}	7^{cd}	7^{cd}	—
12*	—	—	—	—
13*	8^{c}–9^{b}	8	8	—
7	9^{c}–10^{b}	9	9	7
14*	10^{cd}	10^{ab}	—	—
8–9	11–12	10^{c}–11	10–11	8–9
15*	—	—	12^{ab}	10^{ab}
10^{ab}	13^{ab}	12^{ab}	12^{cd}	10^{cd}
16*	13^{cd}	12^{cd}	—	—
10^{c}–11^{b}	14	13	13	10^{c}–11^{b}
17*	15^{ab}	14^{ab}	—	—
11^{cd}	15^{cd}	14^{cd}	14^{ab}	11^{cd}
18*	—	—	—	—
19*	—	—	14^{cd}	12^{ab}
20*	—	—	—	—
12–13	16–17^{b}	15–16	15–16	12^{c}–13
21*	17^{cd}	17^{ab}	—	—
14^{ab}	18^{ab}	17^{cd}	17^{ab}	14^{ab}
22*	—	—	—	—
14^{cd}	18^{cd}	18^{ab}	17^{cd}	14^{cd}
23*	—	—	—	—
15^{ab}	19^{ab}	18^{cd}	18^{ab}	14^{cd} fn.
15^{cd}	19^{cd}	19^{ab}	18^{cd}	15^{ab}
24*	20	19^{c}–20^{b}	19	15^{c-f}
16–17	21–22	20^{c}–21	20–21	16–17
25* l. 1–2	23	22	—	—
,, l. 3–4	[24^{a-d}]	23	—	—
18	24^{m-p}	26	22	18
26*	—	—	—	—
{27*	—	—	—	—
28*	—	—	—	—
19	25	27	23	19
30*	—	—	—	—
20^{ab}	26^{ab}	28^{ab}	29^{ab}	19^{cd} fn. l. 1
31*	—	—	—	,, ,, l. 2
32* l. 1	[24^{gh}]	24^{cd}	24^{ab}	,, ,, l. 3
,, l. 2	[24^{ef}]	24^{ab}	24^{cd}	,, ,, l. 4
,, l. 3	—	—	25^{ab}	20^{ab}

१

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ।
आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १

कौशिकोऽथ यवक्रीतो रैभ्यश्च्यवन एव च ।
कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥ २ G. 7. 1. 2 B. 7. 1. 2 L. 7. 1. 2

1

Ś1 begins with ॐ नमः शिवाय; Ś2 with ॐ श्रीगणेशाय नमो नमः ॥ ॐ श्रीरामचन्द्राय नमो नमः; Ś3 with ॐ श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः । ॐ; D6 with श्रीमते रामानुजाय नमः; D8 with श्रीगणपतये नमः; D12 with ॐ स्वस्ति । ॐ श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीनवदुर्गाभगवत्यै नमः । ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामाय and then all the above MSS. ins.; while B2 cont. after 4* :

1* जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।
अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन महात्मना ।

[(l. 1) Ś2 [अ]नेन (for तेन).]

—V1 begins with :

2* जयति रघुवंशतिलकः कौशल्याहृदयनन्दवर्धनो रामः ।

—V2 begins with ॐ नमः ससीतरामलक्ष्मणाभ्यां; B1 with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय and then ins. :

3* जयति जनकपुत्रीवल्लभो रावणारि-
र्दशरथसुतरामः कौशलेयो मुरारिः ।
अमररिपुगणा**** ****
*** ******** **** ।
**रामेति कूजन्तं ***मधुराक्षरम् [5]
शाखामारुह्य कवितां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ।

—B2 begins with ॐ रामचन्द्राय नमः; D3.4 with श्रीरामाय नमः and then ins. along with B2 :

4* जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दवर्धनो रामः ।
दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ।

[(l. 1) D3.4 कौशल्याहृदयनंदनो.]

—Then, D4 cont. :

5* जयति भृगुवंशतिलकः प्रथमकविर्द्विजवरः स वाल्मीकिः ।
मृदुपदललितनिबद्धं कृतमिह रामायणं येन ।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

—B3 begins with ॐ नमः शिवाय । ॐ रामचन्द्राय नमः; B4 with ॐ नमः श्रीरामचन्द्राय and then ins. :

6* रामाय रामचन्द्राय रामभद्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ।

—D1.9–11 begin with श्रीगणेशाय नमः; D2 with ॐ स्वस्ति श्रीगणपतये नमः; D5 with श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः । उत्तरकाण्डप्रारंभः ॥ श्लोक ॥ ; D7 with श्रीगणेशाय नमः ॥ रामचन्द्र ॥ ; T1.2 with श्रीरामचन्द्राय नमः । हरिः । ॐ and then T2 further ins. in marg. शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । उत्तरकाण्डः । श्रीरामजयं श्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ।; T3 with अविघ्नमस्तु । शुभमस्तु । श्रीसीतारामाभ्यां नमः । उत्तरकाण्डं ।; G1 with ॐ and then ins. in marg. हरि ॐ शुभमस्तु; G3 with ॐ and then ins. in marg. हरि ॐ शुभमस्तु श्रीरामाय नमः; M4.6–10 with हरिः श्रीगणपतये नमः and then M6.8–10 ins. अविघ्नमस्तु ।; M5 with श्रीगणपतये नमः । श्रीरामाय नमः ।

☞ Cr and Cm (except st. 1) are not available for this Kāṇḍa. The portion of the text from Sarga 1 up to st. 17 of Sarga 9 is lost in T4 on missing folios. V3 missing for 1–27^{b}.

1 B1 illeg. from रामस्य in 1^{a} up to 1^{c}. —^{a}) B2 (marg. also as in text) ·राज्येन रामेण (for ·राज्यस्य रामस्य). —M4 damaged from 1^{b} up to ॑रैभ्यश्च (see var.) in 2^{b}. —^{b}) V2 B2.4 G2 M7.8 क्षये; Cm.g.k.t as in text (for वधे). —Ñ2 illeg. for 1^{cd}. —^{c}) Ś B4 D2.5–8.10–12 G1 M1.3 Cv.m.t मुनयः; Cg.k as in text (for ऋषयः). V1.2 B2–4 G1.2 M2.6–10 तत्र; Cg.k as in text (for सर्वे). ❀ Cv : प्राप्तराज्यस्य प्राप्तराज्ये रामे - - ष - - - - - - - - ष यत्याहृया भावलक्षणेऽपि सा भवति (?) राज्यप्राप्तिमनादृत्य राक्षसवधप्रशंसार्थं मुनय आगता इति (।); Cm.k.t : राक्षसानां वधे कृतेऽनन्तरं प्राप्तराज्यस्य (Ck सं)प्राप्तराज्याभिषेकस्य (Cm.k °स्य रामस्य) समीपं मुनय (Ck सर्वे ऋषय) आजग्मुः ।; Cg : प्राप्तराज्यस्य रामस्य । अनादरे षष्ठी । प्राप्तराज्यं राममनादृत्य राघवं लक्ष्मणं प्रतिनन्दितुं सर्वे ऋषय आजग्मुः । प्राधान्येनेन्द्रजिद्वधं प्रशंसिष्यन्ति रामस्य समीप इति शेष इत्येके. ❀

2 M4 damaged up to रैभ्यश्च in ^{b} (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś D12 वसिष्ठोऽथ; Ñ1 V2 (marg. also) B1.3 D9 असितोऽथ; D1 औषजोऽथ; D3 औखिजोऽथ; D4 *तथ्योऽथ (for

G. 7. 1. 3
B. 7. 1. 3
L. 7. 1. 3

स्वस्त्यात्रेयश्च भगवान्नमुचुः प्रमुचुस्तथा ।
आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये श्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ ३
पृषद्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः ।
तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ॥ ४

वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्त महर्षयः ॥ ५
संप्राप्यैते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ।
विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः ॥ ६

कौशिकोऽथ). Ś2 यवक्रीडो; V2 om. (for यवक्रीतो). D8 वसिष्ठो * * विक्रांतो. —^{b}) D5.7.10.11 T3 गार्ग्यो गालव; G2 M रैभ्यश्च (M4 damaged) नल; G(ed.) वैद्यश्चयवन (for रैभ्यश्चयवन). —^{c}) G(ed.) कथो (for कण्वो). —^{d}) Ś D1–4.6.8.9.12 T3 संस्थिताः; Ñ1 संश्रिताः; G1 M3.5 ये स्थिताः; Ck.t as in text (for ये श्रिताः). Ñ2 V1.2 B पूर्वां ये सं(V2 च)श्रिता दिशं.

3 B1 illeg. for 3; T3 om. 3^{ab}. —^{a}) B3 T1 G2 M1.2.9.10 [ऽ]थ; M7 [ऽ]त्र (for च). Ñ1 अस्त्यात्रेयश्च; V2 धौम्यात्रेयोथ; D5–7 T2 G1.3 M3 दत्तात्रेयश्च(T2 G3 °योथ). —M4 damaged for 3^{bcd}. —^{b}) Ś D8.12 मुचु(Ś1 °मु)श्च; Ñ2 V1.2 B2–4 D1.3–7.10.11 T1.2 G3 M1.5 नमुचिः(Ñ2 V2 B2.4 °चो); G1.2 M2.7–9 मु (G2 स)मुचुः; M3 प्रमुचिर्; M6 उन्मुचः (for नमुचुः). Ñ2 V2 B2–4 विमु(V2 °धु)चस्; D1.3–7.10.11 T1.2 G3 M1.5 प्रमु(D1.3.4 निमि)चिस्; G1 प्रमुमुचुस् (hypm.); M3.6 मु(M6 प्र)मुचस् (for प्रमुचुस्). M2.8 तदा (for तथा). D9 नमुमुचुः प्रमुमुचुस्तथा (hypm.). —After 3^{ab}, D5.7.10.11 T3 ins. :

7* अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान्नुमुखो विमुखस्तथा ।

[T3 भगवानत्रिः (for ऽत्रिश्च भगवान्).];

while M6.8 ins. after 3^{ab} :

8* आत्रेयपुत्रो धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतः प्रभुः ।
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
दृढायुरिध्मवाहुश्च तृणसोमाग्निरेव च ।
धर्माध्यक्षस्य गुरवस्तथा चाङ्गिरसा सह ।

[(l. 3) M8 कण- (for तृण-). —(l. 4) M8 धर्माध्यक्षश्च.]

—^{c}) T3 सह गणैर्; M9 तथागस्त्यो; G(ed.) महात्मानो (for सहागस्त्या). —^{d}) D2.9 M2.5.7.9 स्थिता (for श्रिता).

4 V1 illeg. for 4; Ñ2 illeg. for 4^{ab}. —^{ab}) Ñ1 V2 B D11 उ(Ñ1 रु; D11 नृ)षंगः(B1–3 °गुः; B4 °षद्गुः); D5.7 नृ(D7 नु) षद्गुः; D10 नृषंगुः; D12 ऋष्यगः; M2 पृथद्गुः; M6 ऋशंगुः (for पृषद्गुः). Ñ1 V2 B कमचो; D5–7.10.11 M6.8 कवषी(D5.7 °ची; D6 °धो; M8 °चो); D12 कपिलो; T2 कवृषो (for कवषो). V2 B G2 धूम्रो (for धौम्यो). Ś D8 ऋष्यशृंगश्च कपिलो; D1.3.4 स(D3 रु)शंगु(D1 °कु)-रैभ्यकपिशो(D4 °शा); D9 ऋषयः कपिलो रैभ्यो; G(ed.)-उषद्गुः कमठो धौम्यो (for ^{a}). Ś2.3 D1.3.4.8.9 धौम्यश्चैव; Ñ1 भृगुश्चैव; V2 B1.2.4 रौद्राश्च(V2 °श)श्च; B3 रौद्रश्च सु-;

D5–7.10.11 G2 M10 कौषे(G2 °स्ते)यश्च; D12 M4.7 रैभ्यश्चैव; T1.2 G3 M3.5 राधे(M5 काद्रे)यश्च (for रौद्रेयश्च). V2 B2.4 M3 महातपाः; D1.3.4 °मुनिः (for महानृषिः). Ś1 रैभ्यो धौम्यो बृहस्पतिः (for ^{b}). D2 ऋष्यंतो कपिलो रैभ्यो धौम्यश्च भगवानृषिः; T3 त्रिशंकुः कथनो धौम्यो लोभको मुनिपुंगवः. —After 4^{ab}, M3 ins. :

9* भार्गवो गालवो गार्ग्यः शैब्यश्चैव महानृषिः ।

—^{c}) V2 आजग्मुः (subm.); T3 तदाजग्मुः; M5 तेपि जग्मुः (for तेऽप्याजग्मुः). T3 ते; M3 ये (for वै). Ś Ñ1 D1–4.8.9.12 अभिजग्मुर्महात्मानः. —M4 damaged from ष in ^{d} up to ऽथ in 5^{b}. —^{d}) Ś1 D2.8 प्रतीच्यां दिशि संस्थिताः; Ś2.3 Ñ1 D1.3.4.9.12 M3 प्रतीचीं दिशमाश्रि(D9 °स्थि)ताः; Ñ2 V2 B3.4 M6.8 प्रतीचीं ये(V2 चा) श्रिता दिशं; B1.2 ये प्रतीचीं श्रिता दिशं(B1 ** [illeg.]); M9 पश्चिमां दिशि ये श्रिताः. —After 4, D7 reads श्रीराम जय राम.

5 M4 damaged up to ऽथ in 5^{b}(cf. v.l. 4). B1 illeg. up to र्भ in 5^{c}. —^{a}) V2 B4 G2 M1.5.9 काश्यपो. B3 [ऽ]त्रिश्च; D6 T2 चात्रिर् (for ऽथात्रिर्). M2.6.7 काश्यपश्चात्रिर्. Ś Ñ1 D1–4.8.9.12 M3 क(M3 का)श्यपोत्रि-र्वसिष्ठश्च. —^{b}) V2 D5–7.10.11 M5.6.8–10 विश्वामित्रः सगौतमः. —^{d}) Ś D2.5–9.12 T3 M2 ते च; Ñ1 ते तु; Ñ2 V2 B तथा (for तेऽपि). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3 सप्तर्षयोगमन्; Ñ2 V2 B सप्तर्षयोमलाः(Ñ2 V2 °यो मताः); D5–7.10.11 G2 M5.10 सप्तर्षयस्तथा. —After 5, V1 D5–7.10.11 T1–3 G M ins. :

10* उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ।

[M1 ये विप्राः ; M6.8 सर्वे ते (for सप्तैते). —M4 damaged from नः in the post. half up to निवे in 6^{b}.]

6 M4 damaged up to निवे in 6^{b} (cf. v.l. 5). —^{a}) Ś Ñ V1 B D2.8.9.12 प्राप्य ते तु(B4 तेथ); V2 प्राप्य तत्र; D1.3.4 T3 संप्राप्तास्ते; T1.2 G3 M1.3.6–9 संप्राप्य ते (for संप्राप्यैते). —^{b}) D3 निवेशने. —^{c}) Ś1 Ñ V1.2 B1–3 D5–11 G1 M2.8 तिष्ठिताः; Ś2.3 B4 D1–4.12 धिष्ठि(D2 °ष्ठि)ताः; T3 वारिताः; G2 M10 निष्ठिताः; M1 सुस्थिताः; Ct as in text (for विष्ठिताः). Ñ2 B3 D1.3.4 T3 प्रतिहारेण(B3 °णु); T1.2 G M Cv प्रतिहारस्थाः; Cg.k.t as in text (for प्रतिहारार्थं). —^{d}) Ñ2 V2 T1.2 G1.3 M1.3.9 हुताशसम-विग्रहाः; D1.3.4 राघवस्य हुताश्रयः; T3 ज्वलनार्कसमप्रभाः; M2.7 हुताशसदृशप्रभाः. —After 6, D5.7.10.11 T3 ins. :

प्रतिहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनादथ ।
समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ७
स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमद्युतिम् ।
अगस्त्यं कथयामास संप्राप्तमृषिभिः सह ॥ ८
श्रुत्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् ।
तदोवाच नृपो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥ ९
दृष्ट्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह ॥ १०
तेषु काञ्चनचित्रेषु स्वास्तीर्णेषु सुखेषु च ।
यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुंगवाः ॥ ११ G. 7. 1. 14 B. 7. 1. 15 L. 7. 1. 11

11* वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ।

—Then T3 cont.:

12* अन्ये च बहवः सिद्धाः सशिष्याः सुमहाव्रताः ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा वेदवेदाङ्गपारगाः ।

—Thereafter T3 further cont.; while D5.7.10.11 cont. after 11*; whereas D6 T1.2 G M1–3.5–10 ins. after 6:

13* द्वास्थं प्रोवाच धर्मात्मा अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषीनस्मानुपागतान् ।

[(l. 1) Note hiatus between the two halves. B (ed.) K (ed.) द्वाःस्थं. G2 M3.5 त्व(M3 ह्य)गस्त्यो; Ct as above (for अगस्त्यो). M8 भगवानृषिः (for मुनिसत्तमः). —(l. 2) T1.3 मुनीन् (for ऋषीन्). T1–3 G3 उपस्थितान्; M1.2.6–9 इहा(M6.8 समा)गतान् (for उपागतान्). D5–7.10.11 G1.2 M5.10 ऋषयो वयमागताः (for the post. half).]

7 B1 illeg. for 7. —^{a}) Ś Ñ V1 B2–4 D1.3–5.7.8.10–12 G1 M1.2.4–9 प्रतीहारस्. B4 तु तं (for ततस्). —Ñ2 illeg. for 7^{b}. —^{b}) D1.3.4 अगस्ति- (for अगस्त्य-). —M4 damaged from दथ up to स रा in 8^{a}. Ś D2.8.9.12 इदं; Ñ1 V1 D3.6.10.11 T3 द्रुतं; V2 किल; B2 ततः; D1 गतः; D4 गतं (for अथ). B3 M2.7 वचनाद्दतः; B4 G2 M1.5.10 वचनो(B4 °ना)दितः; D5.7 वचनाद्रुतं (for वचनादथ). ❀ Ct : तूर्णमिति मानसी त्वरा । द्रुतमिति कायिक्युक्ता. ❀ —^{c}) D1.4 समीपे. Ś Ñ V1 B2–4 D1–4.8.9.12 T3 [अ]थ; Ct as in text (for [आ]शु). —^{d}) M6 प्रविश्य तु (for प्रविवेश). Ñ1 D1.3.4 T3 त्वरान्वितः (for महात्मनः). —After 7, D5.7.10.11 T3 ins.:

14* नयेङ्गितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः ।

[T3 स इंगितज्ञः.]

8 M4 damaged up to स रा in 8^{a} (cf. v.l. 7). —^{a}) Ñ2 V1.2 B प्रेक्ष्य (for दृश्य). Ś Ñ1 D1–4.8.9.12 दृष्ट्वा स (D3 *) रामं; M6.8 रामं संदृष्ट्वा (for स रामं दृश्य). Ñ1 आसीनं (for सहसा). T3 सहसा दृष्ट्वा (for दृश्य सहसा). —^{b}) Ś D2.8.9.12 T2 -समप्रभं; T3 G3 M3 -निभाननं (for -समद्युतिम्). D3 (with hiatus) आगतं स महाद्युतिं. —^{cd}) V1 illeg. for 8^{d}. B4 M2.7 मुनिभिः (for ऋषिभिः). D10.11 ऋषिसत्तमं (for ऋषिभिः सह). Ñ1 D1.3.4 अगस्त्यो मुनिभिः सार्धं संप्राप्त इति चाब्रवीत्(Ñ1 °स्तो मुनिसत्तमः).

9 T3 om. 9^{ab}. M4 mostly damaged for 9^{a}. —^{a}) M6.8 ऋषीन् (for मुनीन्). —T1 G M om. (hapl.) 9^{b}–10^{a}. —^{c}) D1.4 अथोवाच; D3 ततोऽब्रवीत्; D5–7.10.11 T2 प्रत्युवाच; G (ed.) तत्रोवाच (for तदोवाच). Ś1 D8 महाराजः; Ś2.3 D12 यथायोग्यं; Ñ1 B2 (marg. also as in text) नृपो वाक्यं; D5–7.10.11 T2.3 ततो(T3 नृपो) द्वास्थं (for नृपो द्वाःस्थं). —^{d}) Ś1 प्रविवेश; T2 संप्रवेश (sic) (for प्रवेशय). —After 9, Ś Ñ V1.2 B D1–4.8.9.12 T3 ins.:

15* पूजिता विविशुर्वेश्म नानारत्नविभूषितम् ।

[Ś D2.8.9.12 विधिवत्सर्वे(Ś3 °र्वे); V2 विवि * * * (illeg.) (for विविशुर्वेश्म). Ś V1 B4 D1–4.8.9.12 -विभूषिताः (for °षितम्).]

10 T1 G M om. 10^{a} (cf. v.l. 9). —^{a}) D2 च (for तु). B4 ऋषीन्वेश्म (for मुनींस्तांस्तु). K (ed.) तान्संप्राप्तान्मुनीन्दृष्ट्वा. —M4 damaged for 10^{bc}. —^{b}) B2 अभ्युत्थाय (for प्रत्युत्थाय). —After 10^{ab}, D5–7.10.11 T3 ins.:

16* पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य तां निवेद्य च सादरम् ।

[D5.10.11 आनर्चं; T3 आपूज्य (for आनर्च्य). —D6 om. from the post. half up to 10^{c}.]

—^{c}) Ś Ñ1 D2.8.12 प्रणमन्; V1 प्रथमम्; V2 B1.2.4 प्रणत (for प्रयत). B3 रामोऽपि राज्यशमन्(corrupt.). —^{d}) B2 (marg. also as in text) न्यवेदयत् (for [आ]दिदेश ह). Ś Ñ V1 D2.8.9.12 आसनेषु(Ś1 D8 °ने तु) न्यवेशयत्; D1.4 आसनेषूपवेशयत्; D3 आसनेषु समाविशन्.

11 ^{a}) Ś2.3 D2.9.12 ते तु (for तेषु). B1 ** *चन-. T3 -पीठेषु (for -चित्रेषु). —D5 repeats (erroneously) 11^{bcd} after 20*. —D6 om. 11^{b}. —^{b}) Ś Ñ2 V1 D2.8.9.12 महत्सु च; B1.2 कुथ्येषु च; D1.3.4 समंततः (for सुखेषु च). D5 (first time).7.10.11 महत्सु च वरेषु च; T3 विस्तीर्णेषु महत्सु च. ❀ Ct : वरेषु बहुमूल्येषु. ❀ —After 11^{ab}, D5 (after first occurrence of 11^{b})–7.10.11 T3 ins.:

17* कुशान्तर्धानिदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च ।

—Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) M4 damaged after यथा up to 12^{b}. Ś Ñ V1.2 B2–4 D1–4.5 (second time).8.9.12 कुशोत्तरेष्वथासीना(V2 B3 °षु आसीना); B1 T3 कुशेषु च (T3 आसनेषु) सुखासीना; M6.8 कुशोपश्लीतेष्वा-

G. 7. 1. 15
B. 7. 1. 12
L. 7. 1. 12

रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः ।
महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ १२
कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन ।
त्वां तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥ १३
न हि भारः स ते राम रावणो राक्षसेश्वरः ।
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन्विजयेथा न संशयः ॥ १४
दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणः पुत्रपौत्रवान् ।
दिष्ट्या विजयिनं त्वाद्य पश्यामः सह भार्यया ॥ १५
दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः ।
अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ १६

सीता. —T3 om. 11^{d}–12^{a}. —^{d}) M3 ह्यासनेषु (for आ°). Ś2 Ñ2 V1 D5(second time).8 आ(Ñ2 V1 ह्या)सनेष्वपि पुंगवाः; Ñ1 B2 D1–3.12 आसने ऋषि(Ñ1 °ने मुनि; D1 °नेष्वपि)सत्तमाः; T1.2 G3 आसने मुनि(T2 °नेष्वर्षि)पुंगवाः. —After 11, V2 ins. :

18* आसनेषु परार्ध्येषु ससुखं विविशुस्तथा ।

—Thereafter, V2 cont.; while Ś Ñ V1 B D1–4.5 (after second occurrence of 11^{cd}).8.9.12 ins. after 11 :

19* पाद्यमाचमनीयं च दत्त्वा चार्घ्यं पुरोगमम् ।

[B2 चार्घं-; B3 चार्घ्य- (for चार्घ्यं). Ś D2.8.9.12 दत्त्वार्घ्यं (Ś2.3 D2 °र्घं) च प्रयत्नतः; Ñ1 V1 दत्त्वार्घ्यं च पुरोहितः; B1 दत्त्वा चार्घपुरःसरं; D1.3.4 दत्त्वा चार्घं पुरोहितः; D5 दत्त्वा चाद्य यथाविधि (for the post. half).]

—After 11, D5(after first occureence of 11^{cd}).7 ins. :

20* ततो दाशरथी रामः पाद्यमर्घ्यं यथार्हतः ।

—Thereafter, D5 repeats 11^{b-d}.

12 T3 om. 12^{a}; M4 damaged up to 12^{b} (for both, cf. v.l. 11). —^{b}) Ś D2.8.9.12 शिष्या अत्रि-; Ñ1 D1.3.4 सशिष्यात्रि- (for सशिष्याः स-). Ñ2 V2 B D5 ऋषयः (B1.3 सशिष्याः; B4 मुनयः) सर्व एव ते; L(ed.) शिष्टा अत्रिपुरोगमाः. —^{c}) B1 illeg.; B4 महात्मानो (for महर्षयो). T3 देवर्षयो (for वेदविदो). —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 इदं (for रामं). T3 कुशलम् (for वचनम्). Ñ1 D4.5.12 अब्रवीत् (sic) (for अब्रुवन्).

13 M4 mostly damaged for 13–15^{c}. —^{a}) Ś2 वो; T3 ते (for नो). D3 महाराज (for °बाहो). —^{b}) Ś D1.2.4.8.9.12 सर्वेषां(D1.4 °भ्यो); M1 सुपुत्र (for सर्वत्र). —^{cd}) D1.4 च (for तु). Ś2.3 Ñ1 V1 B2.3 D2.5.8.9.12 G3 M2.6.7 दृष्ट्वा; Cg as in text (for दिष्ट्या). Ñ2 त्वां यतो वै (for त्वां तु दिष्ट्या). V2 B D5 पश्यामः सह भार्यया (B1.3 सीतया) (for ^{d}). T3 दिष्ट्या हि त्वां प्रपश्यामो हतशत्रुमरिंदम. ❀ Cv : त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनमिति पाठः. ❀ —After 13, D6.10.11 ins.; while D7 ins. after 15^{ab} (followed by 14^{ab}) :

21* दिष्ट्या त्वया हतो राजन्रावणो लोकरावणः ।

14 M4 damaged for 14 (cf. v.l. 13). D7 reads 14^{ab} after 21*. —^{a}) Ś D8.12 निहतोरिः; Ñ1 D5 न हि तापः; B3 नातिभारः; D1.3.4 न हि राम; D9 निहतश्च (for न हि भारः). V3 च (for स). D1.3.4 भारो (for राम). —^{b}) Ñ2 V1.2 B1.3.4 D7.10.11 पुत्रपौत्रवान्; D6 T1 G M1.2.5–10 राक्षसाधिपः (for राक्षसेश्वरः). —After 14^{ab}, B3 ins. :

22* वध्य एवातिभारोऽयं प्रहस्तादेर्वधस्तदा ।
त्वदृते न हि कोऽप्यस्ति हन्ता तेषां दुरात्मनाम् ।

—^{c}) Ś2.3 D8.12 corrupt; D2 सधरुंधन् (corrupt) (for सधनुस्त्वं). —^{d}) Ś2.3 D2.8.9.12 विजयेत्ता (D2.9 °ना)त्र; D5 विज * न्मान (sic); M6.8 विजयेनाथ (for विजयेथा न). T3 निर्जेतुं शक्त एव हि. —After 14, D1.3.4 ins. :

23* निर्जितारिं कुशलिनं पश्यामो रघुनन्दन ।

15 M4 damaged for 15^{abc} (cf. v.l. 13). Ś D2.8.9.12 om. (hapl.) 15^{ab}. —^{a}) Ñ V1 ते(Ñ2 च) निहतो; V2 B च ते हतो; D1.3.4 विनिहतो (for त्वया हतो). —^{b}) K (ed.) रावणो राक्षसेश्वरः (cf. 14^{b}). —After 15^{ab}, D7 ins. 21* and then reads 14^{ab}.—D5 om. (hapl.) 15^{cd}. —^{c}) Ñ1 युद्धे; V2 B1.2 त्वां तु; D6 T3 त्वद्य; D7 चाद्य; G2 त्वाद्यं; M6 राम (for त्वाद्य). Ś D2.8.12 दिष्ट्या च देव त्वामद्य; D9 दिष्ट्या देव त्वमासाद्य. —^{d}) Ñ2 V2 B हतशात्रवं; D6.7.10.11 G2 M2.6–8.10 सह सीतया (for सह भार्यया). —After 15, Ś Ñ V1.2 B D(D5 after 15^{ab} owing to om.) T3 M3 ins. :

24* लक्ष्मणेन च धर्मात्मन्भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा ।
हनूमता च सहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप ।

[(l. 1) B4 D1.3.4 सह (B4 च ते) भ्रात्रा (for च धर्मात्मन्). Ś Ñ2 V2 B1–3 D2.8.9.12 भ्रात्रा तु(V2 B1–3 ते); B4 सहितं; D1.3.4 सततं (for भ्रात्रा त्वद्-). —(l. 2) B4 बलवता; D1.3.4 च सततं (for च सहितं). D6.7.10.11 मातृभिर्भ्रातृसहितं (for the prior half). V2 B1.3.4 हतशात्रवं (for ऽद्य वयं नृप).]

16 M4 damaged for 16–17^{b}. —^{a}) G2 विघटो (for विकटो). —Ñ2 illeg for 16^{cd}. —^{c}) T3 स (for च). B D5 M6.8 दुर्बुद्धिर् (for दुर्धर्षो). V2 तथाबुद्धिर् (for च दुर्धर्षो). —B2 reads in marg. 16^{d}–17. —^{d}) T3 निहतोन्ये (for °तास्ते). B1 च राक्षसाः (for निशाचराः). B3.4 मकराक्षश्च दुर्जयः.

यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ।
दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः ॥ १७
दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वंद्वयुद्धमुपागतः ।
देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥ १८
संख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभवः ।
द्वंद्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ १९
दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः ।
मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥ २०

G. 7. 1. 0
B. 7. 1. 26
L. 7. 1. 0

17 M4 damaged for 17^{ab}; B2 reads in marg. 17 (for both, cf. v.l. 16). —^{a}) D1 विपुलो (sic); D4 विपुला (sic); T3 वैपुल्यात् (for विपुलं). —^{b}) B4 T3 नैव; G(ed.) तेह (sic) (for नेह). —^{c}) Ś Ñ V1.2 B1.4 D1–5.8.9.12 G1 M3 स; M2.7.8 तु (for ते). T3 स दिष्ट्या (for दिष्ट्या ते). G1 M3 राक्षसो; M2.6.7 निहतो; M8 ते हतो (for समरे). V2 B D5 तात (for राम). —^{d}) M1 damaged from पातित: up to l. 1 of 25*. Ś1 Ñ V1.2 B1.3 D2.5.8.9.12 त्वया हतः; Ś2.3 तथा गतः; B4 च पातितः; M2.6–8 महाबलः (for निपातितः). —After 17, D1.3.4.6.7.10.11 T1–3 G M1–4 (M4 mostly damaged).5–10 K(ed.) ins.:

25* त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ।
दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ।
कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमरूपिणौ ।
दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्णसुतौ मृधे ।

[M1 damaged for l. 1. —(l. 1) D4 -करांतकौ (for -नरान्तकौ). —T3 om. l. 2–4. —D6.7.10.11 G2 M10 om. l. 3–4. —(l. 3) T1.2 G3 M3 भीमदर्शनौ; M6 °विक्रमौ (for भीमरूपिणौ). D1.3.4 महाबलपराक्रमौ (for the post. half). —(l. 4) D1.4 [इ]मौ; D8 T1 M1.2.7.9 ते (for तौ). M6 वीर (for राम). D4 कुंभकर्णसमौ. G1 उभौ (for मृधे).]

—Thereafter, M3 K(ed.) cont. l. 1–6 of 32*.

18 ^{a}) Ś1.2 D8.12 दिष्ट्यात्वं; M6 दिष्ट्या ते; Cg as in text (for दिष्ट्या त्वं). —^{b}) D1.3.4 उपागमत् (D3 °मः); Cg as in text (for उपागतः). Ś2.3 द्वंद्वमुपागतः (subm.). —M8 om. 18^{c}–20^{b}. —^{c}) M4 damaged from मवध्येन up to न किं in 19^{a}. B1.3 D1.4 देवानामपि (D1.4 °थ); M6 त्रिदशानाम् (for देवतानाम्). D3 देवानामप्यवध्योयं. —^{d}) D1.4 प्राप्तवानसौ. —After 18, D1.3.4 ins.:

26* न हि भारः स ते राम रावणो राक्षसाधिपः ।
भारस्तु ते महान्राम पुत्रस्तस्य महात्मनः ।
दिष्ट्या तु ते महामायो मेघनादः प्रतापवान् ।

—After 18, D7 ins.; while T3 subst. for 19–20:

27* सह्यमेतन्महाबाहो रावणस्य निबर्हणम् ।
असह्यमेतत्संप्राप्तं रावणेर्यन्निबर्हणम् ।
दृष्टस्तस्य महाबाहो कालो येन हि धिकृतः ।

[(l. 1) D7 सह्यं ते तन् (for सह्यमेतन्). —(l. 3) D7 धिष्ठता (for धिकृतः).]

—T3 cont:

28* हतस्तु दुर्मुखो युद्धे देवकन्याभिरुकृशः ।

—Thereafter, T3 cont. 32*.

19 M8 om. 19; M4 damaged up to न किं in ^{a} (for both, cf. v.l. 18). For subst. in T3, cf. v.l. 18. D1.3.4 om. 19^{ab}. —^{a}) D6.7 T2 कस्मिंश्चित्; T1 G1.3 तत् (G1 ते) किंचित्; G2 M1.2.5.7.9.10 ते कश्चित्; Ck.t as in text (for किंचित्तु). Ś Ñ V1.2 B D2.5.8.9.12 शक्यं (B2 [marg. also] सह्यं) तच्च (Ñ1 °स्य; V1 B4 °व) महाबाहो; M6 दुष्करं स च ते राम. —^{b}) Ś Ñ V1.2 B D2.5.8.9.12 निबर्हणं (V1 °णे); D6.7 पराजयः (for पराभवः). ❀ Cv: रावणस्य पराभवो रावणेन पराभवः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी ।; Ck.t: रावणस्य त्वत्कर्तृकः पराभव आक्रमणम्. ❀ —For 19^{ab}, M3 subst.:

29* संख्ये न सहते कश्चिद्रावणेस्तु पराक्रमम् ।

—After 19^{ab}, D6.7 ins. 32*. —^{c}) M6 अनुप्राप्य (for °सो). —^{d}) D1.3.4 समरे (for दिष्ट्या ते). Ś2.3 G1 रावणो हतः; Ck.t as in text (for रावणिर्हतः). —After 19, Ñ1 ins.:

30* येन युद्धे महावीर्या देवतानां महात्मनाम् ।
निर्जिता बाहुवीर्येण **** महाबलः । ;

while Ñ2 V2 B(B1 l. 1–3) D5 ins. 32* after 19.

20 M8 om. 20^{ab} (cf. v.l. 18). For subst. in T3, cf. v.l. 18. B1 om. 20–24^{c}. D5 om. 20^{ab}. V1 repeats 20^{ab} after 21. —^{a}) M4 partly damaged for 20^{bc}. —^{b}) M5.9 कालस्यैवाभि-. —After 20^{ab}, Ś Ñ V1 (after first occurrence).2 B3.4 D2.8.9.12 ins.; while D1.3.4 ins. after 20:

31* वधात्ते राक्षसेन्द्रस्य कृतमश्रुप्रमार्जनम् ।

[Ñ2 B3.4 वधात्तु; V2 वधात्तद्; D3 कथं ते (for वधात्ते). Ś D8.9.12 राक्षसेशस्य; Ñ2 V2 B3.4 त्रिदशेंद्रस्य (for राक्षसेन्द्रस्य).]
—Thereafter, Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 cont.; Ñ2 V2 B1 (only l. 1–3).2–4 D5 ins. after 19; D6.7 ins. after 19^{ab}; T1.2 G3 ins. l. 7–8 only after 21; T3 cont. after 28*; M3 K(ed.) cont. l. 1–6 after 25* and ins. l. 7–8 after 21 (K[ed.] after 21^{ab}):

G. 7. 1. 28
B. 7. 1. 28
L. 7. 1. 23

विस्मयस्त्वेष नः सौम्य संश्रुत्येन्द्रजितं हतम् ।
अवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥ २१
दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् ।
दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन ॥ २२
श्रुत्वा तु वचनं तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ।
विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २३

32* दिष्ट्यातिकायो बलवान्यज्ञकोपश्च राक्षसः ।
युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमाः ।
कुम्भो निकुम्भश्च तथा जम्बुमाली घटोदरः ।
कुर्वन्तः कदनं घोरं वीर युद्धे निपातिताः ।
अन्तकप्रतिमौ चापि देवान्तकनरान्तकौ ।
अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या युधि निपातितौ ।
एते चान्ये च बहवो रक्षसां नायकोत्तमाः ।
दिष्ट्या त्वया हता वीर रघूणां कुलवर्धन ।

[L (ed.) om. l. 1–2. M3 transp. l. 1 and 2. —(l. 1) M3 यज्ञकोपश्च (for दिष्ट्यातिकायो). B1 भगवान् (for बलवान्). Ñ1 यज्ञकायश्च; Ñ2 B4 युद्धकोपश्च; D6.7 यज्ञकेतुश्च; M3 धूम्राक्षश्चैव; K (ed.) धूम्राक्षो नाम (for यज्ञकोपश्च). —(l. 2) B2 धूम्रो मुष्टिश्च मत्तश्च; B3 युद्धोन्मत्तश्च हताः (subm.); D1–4.9 युद्धोन्मत्ताश्च मत्ताश्च (D9 * * * *) (for the prior half). Ś2.3 -यमांतकौ; Ñ2 B4 D12 -यमोपमः; V1 D6.7 T3 M3 -यमोपमौ (for -यमोपमाः). V2 B1.2 D5 हताः कालांतकोपमाः (for the post. half). —M3 om. l. 3. —(l. 3) B1 om. after च up to the post. half of l. 3. Ñ2 V2 B2–4 बलवान् (for च तथा). D1.3.4 दिष्ट्या कुंभो निकुंभश्च; D5 कुंभो निकुंभो बलवान् (for the prior half). Ñ2 B4 जांबूमाली. Ñ1 D6.7 महोदरः; V1 तथैव च (for घटोदरः). T3 जंबुमाल्यप्युरोदरः (for the post. half). — (l. 4) Ñ2 B3.4 वीरास्; V1 D3 घोरा; V2 D5 वीर (for घोरं). B2 कुर्वंतश्च महत्कर्म (also in marg. कुर्वंतः कदनं धीराः) (for the prior half). Ñ1 D1.4 T3 वीरा; Ñ2 V2 B2–4 D5 त्वया (for वीर). B3 निवारिताः (for निपातिताः). D6.7 वीरा युधि निपातिताः; M3 एते शस्त्रास्त्रपारगाः (for the post. half). —D6 M3 om. l. 5. —(l. 5) D3.9 वा (for च). Ñ1 V1.2 महापार्श्वत्रिशिरसौ (for the prior half). —(l. 6) Ñ1 अंतकप्रतिमौ वीरौ; V1 D1.3.4 कालदंडोपमैर्बाणैर् (for the prior half). B3 त्वया (for दिष्ट्या). Ñ2 V2 B2.4 युद्धे (for युधि). V1 तु विनिपातितौ; M2 विनिहतास्त्वया (for युधि निपातितौ). —For l. 5–6, T3 subst. :

32(A)* अतिकायश्च तेजस्वी यः स्वतोऽप्रतिमो युधि ।
स हतो लक्ष्मणेनाजौ ब्रह्मास्त्रेणातितेजसा ।

—(l. 7) T2 ये ते (for एते). Ś2.3 Ñ1 V1 D1.2.4.9.12 T3 राक्षसा (for रक्षसां). Ñ2 V2 B2–4 D5 राक्षसा रावणोपमाः; D3 राक्षसा ह्यंतकोपमाः; D6.7 T1.2 G3 M3 राक्षसाः कामरूपिणः (for the post. half). —(l. 8) Ś2.3 Ñ1 V1 D2.9.12 हतास्त्वया (by transp.) (for त्वया हता). Ñ V1.2 B2–4 D1.3–5 राम; T1.2 G3 वीरा (for वीर). Ñ1 V1 D1.4 T3 कुलनंदन (D1.4 °नः) (for कुलवर्धन). Ñ2 V2 B2–4 D5 मुनीनां भयवर्धनाः (for the post. half).]

—Ś D2.8.9.12 om. 20^{cd}. Ñ1 reads 20^{cd} in marg. V1 reads 20^{cd} after 20^{ab} (r.). —^{c}) Ñ1 V1 वधे; V2 व्यक्तः; D1 व्यक्तं; D6 युद्धे; G (ed.) वधः (for मुक्तः). Ñ1 युक्तः; Ñ2 B3.4 त्वं वै; V2 त्वस्ते (sic); B2 त्वं हि (for वीर). D3 निहत्य मेघनादं च; M6.8 शिरः सुररिपोश्छित्त्वा. —^{d}) D1.3 M3 तव; T1.2 G3 तथा (for त्वया). —After 20, D6.7.10.11 ins. :

33* अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम् ।

21 B1 om. 21 (cf. v.l. 20). M6.8 om. 21–22. M1 om. 21^{ab}. D6.7.10.11 G2 M10 K (ed.) transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) G1 M10 च (for तु). B3 D5 त्विह (for त्वेष). D6.7.10.11 T1.2 G M2–5.7.9.10 चास्माकं (for नः सौम्य). —^{b}) V2 D1.3–5 संश्रुत्वेंद्रजितं; D6.7.10.11 तच्छ्रुत्वेंद्रजितं; G1.2 तं श्रुत्वेंद्रजितं; G3 संश्रितेंद्रजितं. D4.5 हतं (for हतम्). —After 21^{ab}, G1 ins. :

34* अचिन्तनीयमेतत्ते कृत्यं राम सुदुष्करम् ।

—After 21^{ab}, K (ed.) ins. l. 7–8 of 32*. —M4 damaged from 21^{c} up to मिमां in 22^{a}. —^{c}) Ś Ñ V1.2 B2.3 D1–3.5.8.9.12 M3 अवध्यं; D4 अवश्यं; K (ed.) सोवध्यः (for अवध्यः). Ñ2 V2 B2 (marg. also as in text).4 T3 -देवानां (for -भूतानां). —^{d}) Ś Ñ V1.2 B2–4 D1–5.8.9.12 T1–3 M3 -मायाधरं (B2 °विनं; T1.2 °परोः T3 °रथो; M3 °करं) (for -मायाधरो). Ś2.3 D1.4 भुवि; D12 रणे (for युधि). —After 21, V1 repeats 20^{ab}. —After 21, T1.2 G3 M3 ins. l. 7–8 of 32*.

22 B1 om. 22 (cf. v.l. 20). M6.8 om. 22; M4 damaged up to मिमां in 22^{a} (for both, cf. v.l. 21). D5 om. 22–26^{a}. —^{ab}) M5 सौम्याम् (for पुण्याम्). D6 वीरः (for वीर). D1.4 हत्वा ददौ त्वं समरे (for ^{a}). M5 पुण्याम् (for सौम्याम्). T3 दत्ता चेयं त्वया राम सौम्या ह्यभयदक्षिणा. ❀ Cv : अभयदक्षिणामभयदानम् . ❀ —^{c}) D9 वर्धस्व; M9 वर्धय (for °सि). D1.3.4 राजेंद्र (for काकुत्स्थ). V2 B2–4 काकुत्स्थ वर्धसे दिष्ट्या. ❀ Cg.k.t : वर्धसि वर्धसे (Ck °स इति यावत्). ❀ —^{d}) D1.4 जयेथामित्रकर्शन (metri causa). Ś Ñ V1.2 B2–4 D1–4.8.9.12 M9 [अ]मितविक्रम (for [अ]मित्रकर्शन).

23 B1 om. 23 (cf. v.l. 20). D5 om. 23 (cf. v.l. 22). G2 om. 23. —^{a}) T3 तद् (for तु). M5 विविधां वाचं; M8 विजयस्तेषां. Ś1.3 Ñ1 D2.8.9.12 तेषां तु वचनं (by transp.) Ś2 T1.2 G3 M1–3.9 transp. वचनं and तेषाम् . —^{b}) Ś Ñ V1 B2 D1–4.6–12 T3 M6.8 मुनीनां (for ऋषीणां). —M4 damaged from भाविता up to प्राञ्जलिर्

भवन्तः कुम्भकर्णं च रावणं च निशाचरम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यौ किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ २४

महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ २५

कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः ।
केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥ २६

शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः ।
यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
कथं शक्रो जितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः ॥ २७ G. 7. 1. 35 B. 7. 1. 35 L. 7. 1. 29

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

---

in ^{d}. —^{e}) Ñ1 ज्ञात्वा (for गत्वा). —After 23, Ñ2 ins. l. 2 of 35* (followed by 36* and 37*).

24 D5 om. 24 (cf. v.l. 22). B1 om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). —^{a}) Ś Ñ V1.2 B2–4 D2.8.9.12 T3 महाबलं (Ś2.3 °वेगं) कुंभकर्णं; D1.10.11 M3 भगवंत: कुंभकर्णं; D3.4 T1 G3 भगवन्कुंभकर्णं च. ❀ Cv: भवतन्त: कुम्भकर्णमिति पाठः। संबोधना चेयं भवन्त इति।; so also Ck; Ct: भगवन्त इति संबोधनम्. ❀ —^{b}) T1.2 G3 M3 च महाबलं; T3 युधि दुर्जयं (for च निशाचरम्). —B3 om. (hapl.) 24^{c}–25^{b}. —^{c}) B2.4 D2 T3 महावीर्यं; D6 G2 °वीरौ; M8 °वीर्यान् (for महावीर्यौ). —^{d}) Ś D2 प्रशशंस (Ś3 D2 °सा)थ; V1 किं प्रशंससि; D8.9 प्रशशंस (D9 °सा)थ (for किं प्रशंसथ).

25 D5 om. 25 (cf. v.l. 22); B3 om. 25^{ab} (cf. v.l. 24). V1 G3 om. (hapl.) 25. G1 om. 25^{ab}. M4 damaged up to महावी in ^{c}. B1 reads in marg. 25^{ab}. —^{b}) D1.3.4 अकंपनं; T3 महौजसं (for च राक्षसम्). —After 25^{ab}, Ñ1 (marg.) V2 B1.2.4 (V2 B2.4 only l. 2) D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 M1–3.5–10 (B1[m.] T1.2 M3.6.10 only l. 1) ins.; while Ñ2 ins. only l. 2 (followed by 36* and 37*) after 23; whereas T3 ins. after 25:

35* अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ।
मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ।

[Ñ1 D6.7.10.11 transp. l. 1 and 2. M2 reads l. 1 twice. —(l. 1) cf. 24^{cd}. Ñ1 B1 महावीर्यं; D7.10 °वीरान् (for महावीर्यान्). —T1 damaged from the post. half up to च in 36*. —T3 reads l. 2 before l. 1 for the first time and repeats here. —(l. 2) B4 सुदुर्धर्षौ. —After l. 2, M7 repeats l. 1.]

—Thereafter, Ñ (Ñ1 in marg.) V2 B2.4 D7.10.11 T1.2 M1–3.5–9 cont.; while G1 ins. after 24 (owing to om.):

36* अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम् ।

[G1 वज्रदंष्ट्रं (for अतिकायं). Ñ2 V2 B2.4 च बलिनं (for त्रिशिरसं). Ñ1 त्रिशिरसं महाकायं (for the prior half). M2.7 यूपाक्षं (for धूम्राक्षं). M6.8 चैव राक्षसं (for च निशाचरम्). Ñ2 V2 B2.4 तथा त्रिशिरसं पुन: (for the post. half).]

—Ñ2 V2 B2.4 further cont.:

37* कुम्भकर्णात्मजौ वीरौ तथान्यान्राक्षसोत्तमान् ।

—After 25^{ab}, T3 ins.:

38* त्रिशिरा अतिकायश्च महामायाश्च राक्षसा: ।

—^{c}) D1.3.4 G2 महावीर्यौ; D7 °वीरान्; G1 °वीर्यं; (for महावीर्यान्). Ś Ñ1 D2.8.9.12 कस्मादेतानतिक्रम्य; T3 संति तांश्चाप्यतिक्रम्य. —^{d}) Ñ1 तं (for किं). Ś D2.8.9.12 प्रशशंस (Ś2.3 D2 °सा)थ (for किं प्रशंसथ).

26 D5 om. 26^{a} (cf. v.l. 22). —^{a}) Ś Ñ V1 D2.8.9.12 T3 किं-; B1.3 D1.3.4 M6.8 वा; G2 M10 [ऽ]द्य (for वै). B2 कीदृशोस्य (for कीदृशो वै). Ś Ñ1 V1 B2 D2.8.12 वा (for ऽस्य). B4 प्रतापोस्य; D1.4 प्रभावश्च; T3 -प्रमाणो वा; Ck.t as in text (for प्रभावोऽस्य). —Ñ2 illeg. for 26^{b}. —^{b}) Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 T3 M6.8.9 -बलः; Ct as in text (for बलं). Ś Ñ1 V1 B3 D2.7–9.12 T3 G1 M6.8 किं- (for कः). G1 पराक्रमं (sic). —^{c}) B1 D1.3.4 [अ]सौ; M1 [ए]व (for [ए]ष). —^{d}) Ś2.3 D2.3.5.9.12 M6 व्यतिरिच्यते.

27 M6.8 transp. 27^{a-d} and 27^{ef}. —^{a}) Ñ1 अथ; D5 सह्यं (for शक्यं). M2.7 चैतन् (for यदि). V3 T3 यदि शक्यं (by transp.); Cg.k.t as in text (for शक्यं यदि). —T1 damaged after या up to 27^{b}. V3 illeg. for 27^{b}. —^{b}) D5 नैष (hypm.) (for न). Ś Ñ V1.2 B2 D2.5.8.9.12 T3 G1 [अ]हं; B1 तत्; D3 च (for वः). —T1 damaged for 27^{cd}. Ñ2 illeg. for 27^{cd}. —^{c}) V2 B2 नन्वगुह्यं (for यदि गुह्यं). Ś V B1.3.4 D1–4.8.9.12 T3 M6 न चैतद्वः; Ñ1 D5 न चै (D5 वै)तच्च; B2 यदि भवेत्; G2 न वै वक्तुं; Cv.k.t as in text (for न

२

G. 7. 2. 1 B. 7. 2. 1 L. 7. 1. 30

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
कुम्भयोनिर्महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
शृणु राजन्यथा वृत्तं तस्य तेजोबलं महत् ।
जघान च रिपून्युद्धे यथावध्यश्च शत्रुभिः ॥ २
अहं ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव ।
वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३
पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः ।
पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४

चेद्वक्तुं). —^{d}) Ś Ñ1 V B D2.5.8.9.12 तत्त्वत:; Cg k.t as in text (for कथ्यताम्). —^{e}) M7 lacuna for कथं. D6.7.10.11 G2 M9 शक्रोपि विजितस्तेन; M2 शक्रो जितस्तेन कथं. —^{f}) V2 लब्धवर: स च. —After 27, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 M3 ins.; while V2 B ins. after 27^{cd} :

39* केन चास्मै वरो दत्तो बालायैव महात्मने ।

[Ś1 D2.8.9 कथं. Ś2.3 D12 किं तु (for केन). B3 D1 M3 वा (for च). Ś1 V1.2 D3.4.8.9 बलायैव; T3 बाल्य एव (for बालायैव). V2 B2 (marg. also as above) महात्मना; D1.4 °त्मन: (for महात्मने).]

—Then, V3 D1.3.4 T3 cont.; while D6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4–10 ins. after 27 (M6.8 after 27^{ef}) :

40* कथं च बलवान्पुत्रो न पिता तस्य रावण: ।

[T3 स (for च). V3 बलवद्रक्षो. V3 यतस्तात: स; D1.3.4 रावणस्य न (for न पिता तस्य). T3 रावणि: (for °ण:).]

—D7.10.11 T3 cont. :

41* कथं पितुश्चाप्यधिको महाहवे
शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षस: ।
वराश्च लब्धा: कथयस्व मेऽद्य
पाप्रच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ।

[(l. 1) K (ed.) चाभ्यधिको. —(l. 2) T3 नु (for स). —(l. 4) D7 प्रियश्रुतश्; T3 संपृच्छतश्; K(ed.) तत्पृच्छतश् (for पाप्रच्छतश्). T3 चात्र (for चास्य).]

—M3 cont. after 39* :

42* कथं स रक्ष:प्रवरो महाबलो
महाहवे चण्डबलोऽतिशौर्य: ।
कथं च सर्वाभ्यधिक: पराक्रमे
कुरु प्रसादं वद कुम्भयोने ।

Colophon. —Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 om. (cont. the Sarga). —*Sarga name* : V2.3 B D1.3.4 M6.8 ऋषिसमागम:. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ2 illeg.; B1 D4 om.

—After colophon, T2 concludes with श्री:, G M1.5.8 with श्रीरामाय नम:; M10 with श्रीरामचन्द्राय नम:.

2

☞ T4 missing for Sarga 2 (cf. v.l. 7.1). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 cont. the previous Sarga.

1 ^{a}) Ś Ñ V1.2 B3.4 D1–5.8.9.12 T3 एतत्तु; V3 एवं तु; Ck.t as in text (for तस्य तद्). Ñ1 तेषां (sic) (for श्रुत्वा). M7 अथ तस्य वच: श्रुत्वा. —^{b}) V2 रामस्य च (for राघवस्य). —^{c}) D1.3.4 मुनिवरो (for महातेजा). —^{d}) K(ed.) रामम् (for वाक्यम्). V3 वाक्यमाह महात्मवान्; D1.3.4 राघवं वाक्यमब्रवीत्; D5 इदं वाक्यमुवाच ह.

2 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B4 D2.5.7–12 T3 M3.6 राम (for राजन्). B4 पुरा; D10.11 तथा; K(ed.) कथा- (for यथा). D5 तत्वं (for वृत्तं). ❀ Ck.t : क(Ct त)थावृत्तं वृत्तकथाम्. ❀ —^{b}) V2 B2 महद्बलं; B1 -महाबलं (for -बलं महत्). —V3 illeg. for 2^{c}. —^{c}) V2 B येन; D5 om. (for युद्धे). D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4.5.7.9.10 Ck.t शत्रून्येनासौ; M6.8 शत्रून्समरे (for च रिपून्युद्धे). —^{d}) D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4.5.7.9.10 Cg.k.t न(G1 स)च वध्य:; M6.8 ह्यवध्य: स (for यथावध्यश्). D1.3.4.6–8.10.11 T1.2 G2.3 M1.2.4.7.9.10 स; G1 न (for च).

3 ^{a}) Ś Ñ V1 B1 D5.8.9.12 T3 तु; D2 च; D3 वै (for ते). V3 B2.3 स्वरूपं; B4 D10.11 Cg.k.t तावत्ते; D1.4 तथा वै; D6 T1.2 M1.2.4–10 अयं ते; G1 तद्धेतो; G2 जयंतो (sic) (for अहं ते). Ś D2.8.12 [इ]ह; V3 B2–4 D1.4.6 T1.2 G M1.2.4–10 [अ]हं; M3 [अ]द्य (for [इ]दं). Ñ2 V2 अहं तु(V2 °यं ते)राक्षसस्याहं. ❀ Ct : ' तावत्ते रावणस्य ' इति पाठ:. ❀ —^{b}) B4 कुले (for कुलं). B3 धर्मं (for जन्म). D1.3.4 य(D3.4 त) था बलं(D4 °ल:) (for च राघव). —^{c}) Ñ2 V1.2 B D5 T3 यथा; M7 तदा (for तथा). —V1 illeg. for 3^{d}. —^{d}) Ñ2 V2 B तथा सर्वं (for तस्मै दत्तं). Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 T3 कथयिष्यामि तच्छृ(T3 ते शृ)णु; V3 यथा च कथयामि ते. ❀ Cv : ब्रवीमि त इति अत्र तच्छ (ते श !)ब्द: पूर्वानुस्मरणार्थ:. ❀

4 ^{a}) M4.7 तात (for राम). D1.3.4 आसीदृषि: पुरा ख्यात:. —^{b}) Ś V1 D2.8.12 -समप्रभ:; Ñ2 -सुत: * *; B D1.3.4.9 -सुत: शुभ:; T3 -सुत: प्रभो (for -सुत: प्रभु:). —^{c}) Ś Ñ V B1-3 D2.5.8.9.12 विप्रर्षि:; B4 राजर्षि:; M6.8 विख्यात: (for ब्रह्मर्षि:). —^{d}) V2.3 B हुताशन: (for पितामह:).

नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा ।
प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५
स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः ।
तृणबिन्द्वाश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुंगवः ॥ ६
तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः ।
गत्वाश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥ ७
देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ८
सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च ।
नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः ॥ ९

G. 7. 2 9
B. 7. 2. 10
L. 7. 1. 38

5 a) Ś V1 D1–4.8.9.12 अनुकीर्त्या(D1.3.4 र्त्यं); D5 G1 अथ(G1 नाम्ना)कीर्त्या; T3 स तु कीर्त्या; Cg.k.t as in text (for नानुकीर्त्या). D1.3.4 गुणांस्; D5 T3 G1 गुणैस्; Cg.t as in text (for गुणास्). M4.5 तत्र (for तस्य). M7 तपसा नियमेनैव. —c) B4 M6 सुत (for पुत्र). —d) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 शक्यं(B3.4 D9 °क्यो) ज्ञातुं; M1–4.6–9 शक्यं वक्तुं (by transp.); Cg.k.t as in text (for वक्तुं शक्यं). D1.3.4 M5 च; Cg.k.t as in text (for हि). Ś D2.8.9.12 अ(D9 म)तो मम; Ñ1 मतिर्मम; Ñ2 V1.2 B1.2 D5 अत: परं; V3 B3.4 गुणै(V3 शुभै)र्हि स:; T3 मतं मम; M1 हि नामकं; M6 हि नान्यथा; Cg.k.t as in text (for हि नामत:).

—After 5, D7.10.11 T3 ins. :

43* प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः ।
इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभैर्महामतिः ।

6 a) B2 च (for तु). ❀ Ck : धर्मप्रसङ्गात् तप:संपादनेच्छयेत्यर्थ: ।; so also Ct. ❀ —Ñ2 illeg. for 6cd. —c) Ś Ñ1 V1.3 B2–4 D1–5.8.12 तृणांगे(V1 B2.3 D5 °को; V3 B4 °के; D1.4 °बु)राश्रमं; D6 T1.2 G M तृणाग्नेराश्रमं (G2 M10 °ग्ने) (for तृणबिन्द्वाश्रमं). D8 G1 कृत्वा; G2 M10 नित्यं (for गत्वा). ❀ Cg : तृणबिन्दुर्नाम ऋषि: ।; Ck : तृणाग्निरिति चर्षि:. ❀ —d) V2 D10 G1 [अ]प्यवसन् (for न्यवसन्). M1 मुनिसत्तम:.

7 T3 reads 7ab twice. —a) G1 M5 सु-; M6 च (for स). Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3 (second time) कुर्वतस्तस्य (B1–3 °त्र) हि तप:. —b) M10 स्वाध्यायी. Ś Ñ V2.3 B D2.5.8.9.12 T3 (second time) -निर(B1.2 D5 T3 °य)तात्मन:; V1 -नियमात्मन:; M3 -निरतेंद्रिय: (for -नियतेन्द्रिय:). —For 7cd, D6 G2 M2.4.5.7–10 subst. 47*. —c) Ñ V2 B रम्यं; T1 सौम्य (for तस्य). G1 गत्वा तस्याश्रमपदं. —d) Ñ2 V2 B M6 विघ्नं कन्या: प्र(V2 B3 M6 स्म)कुर्वते. ❀ Ct : विघ्नं कुर्वन्ति तृणाग्निन्यायेन न तु बुद्धिपूर्वम्. ❀ —For 7cd, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 M3 subst. :

44* अथ गत्वाश्रमपदं विघ्नं कन्याः स्म कुर्वते ।

[D1.3.4 ततो (for अथ). M3 एवं तपस्यतस्तस्य (for the prior half).]

8 a) Ś V3 D2.8.9.12 तत:; Ñ2 B1.3 M6 तत्र; D1.3.4 T1.2 G M1.2.4.5.7–10 अथ; D6.7.10.11 ऋषि- (for देव-). —b) B1 राजर्षैस् (for राजर्षि-). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 M3 तथा (for च या:). —For 8cd, M5 subst. 46*. —c) D5 T3 चास्य; G2 चैवं (for चैव). D1.3.4 इतश्चेतश्च क्रीडंत्यस्; T3 किंनर्योऽप्सरसश्चास्य. —d) Ś D2.8.12 तां दिशम् (for तं देशम्). D1.3.4 M6 उपचक्रमु:; D5 om. (for उपपेदिरे).

9 M5 om. 9. —a) M6 च (for [उ]प-). D1.3.4 सर्वत्र सूपभोग्यत्वाद्. —b) D1 गम्यत्वात्; D4 om. (for रम्यत्वात्). —For 9ab, Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 subst. and read after 9cd; while D7.10.11 T3 ins. after 9 :

45* देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्यो यत्र स द्विजः ।

[D5.7 वर(D7 स्पृह)णीयत्वात् (for रमणीयत्वात्). D7 वै (for स).]

—Thereafter D7.10.11 T3 cont. 46*.

—c) T1.2 G3 M3 च; M1.2.4.7.9 स्म (for तु). D1.3.4 ता नित्यशस्तु; D5 ***स्तास्तु; T3 नित्यं सर्वास्तु; G1 नित्यं शस्ताश्च (for नित्यशस्तास्तु). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 संगम्य (for तं देशं). Ñ2 V2.3 B नित्यशस्तं(B1 °शस्ता) प्रदेशं तु. ❀ Cg : तं देशमाश्रमपदम् ।; so also Ck.t. ❀ —d) Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 T3 तत्र; D5 om. (for गत्वा). —After 9, D1.3.4.6 T1.2 G M1–4.6–10 ins.; while D7.10.11 T3 G(ed.) cont. after 45*; whereas M5 subst. for 8cd :

46* गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च ।

[D4 G3 M5–7 लाल(M5 °प)यंत्यस्; Cv as above (for लासयन्त्यस्). ❀ Cg.k.t : लासयन्त्यो नृत्यन्त्य:(Ck °न्त्य इति यावत्). ❀]

—Then D1.3.4.7.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.6 G(ed) cont.; while D6 G2 M2.4.5.7–10 subst. for 7cd and read after 46*; T3 cont. after 48* :

47* मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिन्दिताः ।

[D1.3.4 नग्नास् (for मुनेस्). T1.2 G3 M3 तपस्यतस् (for तपस्विनस्). M6 तत्र (for तस्य). M9 अतंद्रिता:.]

—After 46*, T3 cont. :

48* बालक्रीडाभिरत्यर्थं नीलायनमुखैस्तथा ।

G. 7. 2. 11 B. 7. 2. 12 L. 7. 1. 39

अथ रुष्टो महातेजा व्याजहार महामुनिः ।
या मे दर्शनमागच्छेत्सा गर्भं धारयिष्यति ॥ १०
तास्तु सर्वाः प्रतिगताः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः ।
ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥ ११
तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ।
गत्वाश्रमपदं तस्य विचचार सुनिर्भया ॥ १२
तस्मिन्नेव तु काले स प्राजापत्यो महानृषिः ।
स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा द्योतितप्रभः ॥ १३
सा तु वेदध्वनिं श्रुत्वा दृष्ट्वा चैव तपोधनम् ।
अभवत्पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १४
दृष्ट्वा परमसंविग्ना सा तु तद्रूपमात्मनः ।
इदं मे किं न्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाग्रतः स्थिता ॥ १५
तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दुरथाब्रवीत् ।
किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १६
सा तु कृत्वाञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् ।
न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ १७

---

10 a) D5 यथा; M6 ततः (for अथ). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 M6 क्रुद्धो (for रुष्टो). —b) Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 T3 महानृ(D5 °ऋ)षिः; D1.4 मुनिस्तदा; D6 मुनीश्वरः (for महामुनिः). —c) M6 अभ्येति (for आगच्छेत्). —d) Ś Ñ2 V B1.2.4 D5.8.9.12 T3 M3 धारयेदिति (for धारयिष्यति). M1 सा मे गर्भं धरिष्यति.

11 a) M10 तस्य (for सर्वाः). Ś D2.7–12 M1 L(ed.) प्रति(L[ed.] ततः)श्रुत्य(Ś1 D2.8.9 L[ed.] °त्वा); M9 प्रतिहताः (for प्रतिगताः). —b) Ś D2.7–12 तस्य (for श्रुत्वा). B1.3 M8 महामुनेः (for महात्मनः). —c) T1 damaged for भयाद्. —d) Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 न तं देशं सि(Ś V1 D8.12 नि)षेविरे; T3 न तं देशं प्रपेदिरे.

12 a) D3.6.8 M2.4.6.9 read तृणविन्दोस् here and below. Ś2 D1–4.8.9.12 च (for तु). —b) B1 दुहिता (for तनया). T3 तदाश्रृणोत् (for शृणोति तत्). Ś Ñ V B2–4 D2.5.8.9.12 दुहिता न तदाशृणोत्(D5 °श्रयात्). D1.3.4 M6 शुश्राव तनया न(D1.4 च)तं(M6 तत्). ❀ Ck.t: तदिति। वाक्य(Ct शापवाक्य)मित्यर्थः। Ct adds न शृणोति न शुश्राव. ❀ —c) Ñ1 V1 D5 चाथ; V2 D1.6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.7.10 तत्र; B4 रम्यं; D3.4 तच्च (for तस्य). Ś D2.8.9.12 -पदद्वारि (for -पदं तत्र). T3 सा गत्वा चाश्रमपदं. —After 12c, T3 ins.:

49* विघ्नं कन्या स्म कुर्वती ।
सा बाला पूर्णवयसा.

—d) Ś Ñ2 B1.3.4 D8.9.12 सा चचार; B2 प्रचचार; D2 सा च भीरुः (for विचचार). B2 तु; G1 स्म (for सु-). —After 12, D7.10.11 T3 M3 ins.:

50* न चापश्यच्च सा तत्र कांचिदभ्यागतां सखीम् ।

[M3 सा (for first च). M3 तदा; K (ed.) स्थिता (for च सा).]

13 ab) B3 om. तु. D5 तु (for स). V2 कालेन (for काले सः). Ś D1.2.4.8.9.12 T3 M3 एतस्मिन्नेव काले तु(D1.4 स); D6.7.10.11 T1.2 G M1.4.5.7.10 Cg तस्मिन्काले महातेजाः (for a). Ñ2 V B D5 महामुनिः (for महानृषिः). M6 पुलस्त्यस्त्वथ विप्रर्षिर्मुक्त्वा शापं महायशाः. —d) D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4–10 तपसा भावितः स्वयं.

14 Ś Ñ1 D2.8.9.12 तं तु; Ñ2 V B1.3.4 D5 तस्य; D1.3.4 M6 अथ; Cg as in text (for सा तु). D6 (m. also as in text).7.10.11 G1.2 M1.4.8.10 Cv.g.t -श्रुतिं; Ck as in text (for -ध्वनिं). —b) T3 lacuna for दृष्ट्वा चैव तपो. Ñ V B तं च (for चैव). Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 दृष्ट्वैव च. Ś D5.8 M2.6–9 तपोनिधिं(Ś1 D8 °वनं; D5 °बलं) (for तपोधनम्). D6.7.10.11 दृष्ट्वा वै तपसो निधिं. —c) V1 बभूव (for अभवत्). B3 पांडुवर्णा (far पाण्डुदेहा). G1 M5 च; G2 M10 तु (for सा). —d) Ñ1 सुव्यंजन-; D1.4.8 G1 अ(D8 G1 स)व्यंजित- (for सुव्यञ्जित-).

15 a) Ś Ñ V B1.3.4 D2.5–12 T3 M3 बभूव च(Ś1 B1 D8.12 सा) समुद्विग्ना; B2 वरं रम्यं समुद्विग्ना. —Ś2.3 om. 15^{bc}. —b) Ś1 Ñ V B D2.5–12 T3 M3 दृष्ट्वा (for सा तु). B1 D6.7.10.11 Ct तद्दोषम् (for तद्रूपम्). T2 रूपसंदुष्टम् (for सा तु तद्रूपम्). —c) Ś1 Ñ1 V3 B2 D2.5–12 T1.2 G M9 Ct मे किं त्विति(D5.6 °दं); Ñ2 B1 किं तदिति; T3 मे किमिति; M1 मे किं ज्ञाति (sic); Cv g as in text (for मे किं न्विति). T1.2 M3 ज्ञातुं; Cv.g as in text (for ज्ञात्वा). B3 इति किंस्विदिति ज्ञात्वा; D1.3.4 इदं किमिति विज्ञाय. —d) Ñ2 V2.3 B2–4 D6.7 T1.2 G M1.2.4–10 [आ]श्रमं; B1 D10.11 [आ]श्रमे (for [अ]ग्रतः). Ś D8.9.12 तथा; D6 T2 प्रति; L(ed.) तदा (for स्थिता). —After 15, T3 ins.:

51* अधोमुखी तथा भूत्वा सव्रीडा मत्तगामिनी ।

16 a) G2 तथारूपां. —b) D1.4 तथा (for अथ). —After 16^{ab}, T3 ins.:

52* पुत्रि केन च शप्तासि कस्य वा विप्रियं कृतम् ।
किमुद्दिश्य गता चासि किं वा तत्र प्रयोजनम् ।

—D1.4 om. 16^{c}–17^{b}. —c) Ś V3 D2.3.5.8.9.12 T3 एवं (for एतत्). Ñ1 B1.3.4 D5 अ(D5 त्वत्)सदृशं; V3 G2 ह्य(G2 तु)सदृशं; Ct as in text (for त्वसदृशं). Ñ2 किमेतदीदृशं रूपं; B2 किं स्विंस्त्वागतमसदृशं (hypm.).

17 D1.4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). —a) Ś Ñ2 V1.2

किं तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः ।
पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ १८

न च पश्याम्यहं तत्र कांचिदप्यागतां सखीम् ।
रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा चाहमिहागता ॥ १९

तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः ।
ध्यानं विवेश तच्चापि अपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २०

स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः ।
गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २१

भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् ।
भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २२

तपश्चरणयुक्तस्य श्राम्यमाणेन्द्रियस्य ते ।
शुश्रूषातत्परा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २३

तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा ।
जिघृक्षुरब्रवीत्कन्यां बाढमित्येव स द्विजः ॥ २४

दत्त्वा तु स गतो राजा स्वमाश्रमपदं तदा ।
साऽपि तत्राऽवसत्कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ।
प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २५ G. 7. 2. 27 B 7. 2. 29 L. 7. 1. 55

B1.3 (marg.) D2.3.8.12 [अ]थ; Ñ1 B4 च; B2 तं (for तु). T3 अथ (for सा तु). Ñ1 V1 B3.4 D5 T3 बद्धांजलिर्; B1.2 कृतांजलिर् (for कृत्वाञ्जलिं). —[b]) V1 D2 M7 तपोनिधिं (D2 °धना) (for तपोधनम्). D3 T3 कन्या पितरमब्रवीत्.

18 V1 om. 18-19. —[a]) B4 नु (for तु). D1.4 गतस्यैका (for गतास्म्येका). —[c]) Ñ2 V2 B D5 G1 M5 [आ]श्रपदम्. —[d]) Ś2.3 D2-5.9.12 स्वं; V2 सु-; B3 च; G2 स- (for स्व-).

19 V1 om. 19 (cf. v.l. 18). Ś2.3 om. 19[ab]. —[a]) T1.2 G3 नापि; G1.2 M1.5.8 न हि (for न च). Ñ2 B2-4 M3 [अ]पश्यमहं (for पश्याम्यहं). G1.2 M10 तात (for तत्र). —[b]) Ś1 Ñ V2.3 B1.3 D1-4.6-12 T3 M3 अभ्या(D1.4 °न्या; M3 °स्या) गतां; D6 तथागतां (for अप्यागतां). B2.3 M8 काश्चिदभ्यागताः सखीः. —[c]) Ś D2.8.12 [अ]पि; B4 D1.3.4 T3 च; L(ed.) [अ]थ (for तु). Ś2.3 D1.3.12 विपर्यास. —[d]) Ñ2 V3 B D9 लब्ध्वैवा(D9 °का)हम् ; V2 संलब्धाहम् ; D6.7.10.11 दृष्ट्वा त्रासाद् (for दृष्टा चाहम्). M5 उपागता (for इहागता). Ś D2.8 12 इममेव(Ś2.3 D12 एतन्मे न)तथाविधं; Ñ1 D5 इदमासीत्तथाविधं; D1.3.4 एवमेष ममाद्य(D3 °द्य)भूत् ; L(ed.) अपश्यं वै तथाविधं.

20 [ab]) For [b], cf. 13[d]. Ś D2.8 9.12 तपसा राजर्षिर् (by transp.). Ñ2 B2 भाति सर्वदा; V2 भावितात्मनः; V3 B1.3.4 भावितः स्वयं (for द्योतितप्रभः). —[c]) Note hiatus between [c] and [d] D1.3.4 निवेश्य (for विवेश). D5 T3 तत्रापि; T1.2 G3 M3 Ck तच्चायम् ; M1 यच्चापि; Ct as in text (for तच्चापि). —[d]) D1.3.4 G1.2 M2.5.6 8-10 (to avoid hiatus) ह्यपश्यद् . Ś Ñ1 V1 B2 D2.5.8.9.12 T3 सो(T3 ह्य [to avoid hiatus])पश्यन्मु(V1 D5 पश्यते मु)निकर्म तत् ; Ñ2 V2.3 B1.3.4 ददर्श मुनिशापजं.

21 [a]) D5 ते (for तं). —For [b], cf. 18[b]. —[c]) Ś Ñ V B D1-5.8 9.12 T3 तनया(V1 illeg.; D3 सुतया)सहितो गत्वा. —[d]) D1.4 इदं वचनम् (for पुलस्त्यमिदम्).

22 [a]) Ś Ñ1 D1-4.8.9.12 तनया. Ś1.3 Ñ1 D1-4.8.9 मह्यं; Ś2 D12 सर्वं-; Ñ2 V B D5 त्वं मे (for transp.) (for मे त्वं). M7 भगवन्मम कन्येयं. —[b]) Ś Ñ1 D1-4.8.9.12 M7 एव भूषिता; T3 उपभूषितां. —[c]) M8 [इ]दं; Cg.k.t as in text (for [इ]मां). —[d]) Ñ2 B2-4 D1.3.4 M2.6 मयाद्य; V3 illeg. (for महर्षे). Ś D8.12 उद्यतां (for उद्यताम्). D5 भयमुद्यतं.

23 [a]) Ñ2 V2.3 B1.3.4 -खिन्नस्य; B2 -सत्त्वस्य; D1.3.4 M6 -सक्तस्य (for -युक्तस्य). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 तपश्चर्याप्रसक्तस्य. —M4 partly damaged for [b]. —[b]) Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 M6 शा(D8 M6 श)म्य(D12 °स्य)मान- (V1 °ण-) (for श्राम्यमाण-). Ś Ñ1 V B1.3.4 D2.5 6 8.9.12 च (for ते). —[c]) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.7-12 T3 M8 शुश्रूषण(V3 °या)परा. —[d]) D1.3.4 ममात्मजा (for न संशयः).

24 G2 om. 24-25[d]. —[a]) M8 तद् (for तं). D1.4 M6 तथा (for तु तद्). M1 damaged for तु तद्वाक्यं. Ś Ñ2 V2.3 B D2.8.9.12 एवं ब्रुवाणं तं(B2.4 तद्) वाक्यं(Ñ2 तं चैव; V3 वाक्यं तं); Ñ1 V1 D3.5 T3 M3 एवं ब्रुवाणं राजर्षिं (D3 ब्रह्मर्षीं; D5 om.). —[b]) Ñ1 V1 T3 M3 महर्षिर्(V1 °र्षिं); D2.7.9 राजर्षिर् (for राजर्षिं). V1 D2 T3 M3.8 धार्मिकस् ; T2 om. (for धार्मिकं). T2.3 M10 तथा. —[c]) Ś Ñ V2.3 B D2.9.12 प्र(Ś1 इ)तिगृह्य; V1 D5 T3 तां प्रगृह्य; D8 प्रतिगत्वा (for जिघृक्षुर्). B2 वाक्यं (for कन्यां). —[d]) D5 वारम् (sic) (for बाढम्).

25 G2 om. 25[a-d] (cf. v. l. 24). —[a]) B3 गत्वा (sic); G3 श्रुत्वा (for दत्त्वा). Ñ B [अ]थ; V3 च; G1 om. (for तु). V3 स ततः; B2 [अ]सौ गतः; D6.7.10.11 G3 M10 तनयां (for स गतो). D3 समागतो; T3 M8 तस्मै ततः (for तु स गतो). Ñ V2.3 B T3 M3 कन्यां; M10 राम (for राजा). Ś D2.8.9.12 स च दत्त्वा ततः कन्यां; V1 स दत्त्वा यततः कन्यां; D5 स दत्त्वाथ ततः कन्यां; K (ed.) दत्त्वा स तु यथान्यायं. ❀ Cg : यथान्यायं पाणिग्रहणपूर्वकमित्यर्थः ।; so also Ck.t. ❀ —[b]) Ś V3 D2.8.9.12 ययौ; Ñ V1 D5-7.10.11 T3

G. 7. 2. 28
B. 7. 2. 30
L. 7. 1. 55

परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते गुणानां संपदा भृशम् ।
तस्मात्ते वितराम्यद्य पुत्रमात्मसमं गुणैः ।
उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् ॥ २६
यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयेहाभ्यस्यतो मम ।
तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः ॥ २७
एवमुक्ता तु सा कन्या प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
अचिरेणैव कालेन सूता विश्रवसं सुतम् ॥ २८
स तु लोकत्रये ख्यातः शौचधर्मसमन्वितः ।
पितेव तपसा युक्तो विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ २९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

M3.10 गतः; Ñ2 V2 B1.2.4 नृपः; B3 प्रति; D1.3.4 M6 पुनः (for तदा). —^{c}) M5.6 तु (for [अ]पि). Ś Ñ V2.3 B D2.8.9.12 T3 M3 साध्वी; D5 सा स्त्री (for कन्या). —^{d}) B3 गुणैः पतिं (by transp.); D1.4 पतिं क्षणैः. —After 25^{cd}, Ñ2 V2.3 B D6.7.10.11 T1–3 G M ins :

53* तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुंगवः ।

[Ñ2 V2 B3.4 च; T3 तच् (for तु). B2 मुनिसत्तमः.]

—Ś1 om. 25^e–26. —^{e}) T3 सुप्रीतः सु-; G2 ततस्तु सः; M6 ततस्तां तु (for प्रीतः स तु). —^{f}) Ñ1 चैतद् (for एतद्). G2 M4.5 अभाषत (for उवाच ह).

26 Ś1 om. 26 (cf. v.l. 25). —^{a}) Ñ2 V1.2 B D1.3 ते भद्रे; D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.3–5.7.10 सुश्रोणि (for भद्रं ते). —^{b}) B2 गुणेन (for गुणानां). V3 तथा (for भृशम्). —^{c}) Ñ2 V2 B2–4 तुष्टश्च; D6 T1.2 G तस्मात्तु (for तस्मात्ते). M10 प्रददामि (for वितरामि). Ś2.3 Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 तुष्टोहं ते ददाम्यद्य (V3 प्रदास्यामि); B1 संतुष्टोहं ददाम्यद्य; D7.10.11 तस्मादेवि ददाम्यद्य. —^{d}) T1.2 स्वात्म- (for आत्म-). Ñ2 V2 B D1.4.6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.2.4–9 तव; V3 ततः; M10 शुभे (for गुणैः). T3 -गुणैः समं (by transp.). D5 प्रभयात्मसमं सुतं. —^{f}) Ś2.3 Ñ V B D1–6.8.9.12 M4.6.7.10 पौलस्त्यम् (for पौलस्त्य).

27 ^{a}) M6 च (for तु). Ñ1 देवास् (sic) (for वेदस्). Ñ2 V2 B3.4 D5 M3.6 विश्रुता वेदास्. —^{b}) Ś1.3 D8 [इ]ह वसतो; Ś2 V3 B1 D12 [इ]हाध्यास(D12 °स्य)तो; Ñ1 V1 D10.11 T2 G3 [इ]हाध्ययतो; Ñ2 B3 T3 [इ]वा(T3 [ए]वा)भ्यस्यतो; V2 [इ]हाध्य°; B4D1–4.9 M6 [इ]हाभ्य (B4 °भ्या)सतो; D5 [इ]हाद्य मतो (sic); D6 [इ]हात्मसतो (sic); M10 [ए]वाधीयतो; K(ed.) [ए]घोध्ययतो (for [इ]हाभ्यस्यतो). M7 मया (for मम). ❀ Cg.t अध्ययतः अधीयानस्येत्यर्थः । वेदो विश्रुतः, गर्भहेतुरिति शेषः ।; so also Ck. ❀ —^{c}) T1.4 G3 तु (for स). —^{d}) Ś Ñ1 V1 D2.3.8.9.12 T3 महायशाः; D5 महातपाः (for न संशयः). B3 पुत्रस्तव भविष्यति.

28 ^{a}) D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.4.5.7 सा देवी; M10 कन्या तु (for सा कन्या). —^{b}) Ś D2.5.8.9.12 T3 G1 M3 भर्त्रा राजीवलोचना. —^{c}) D7 काले तु (for कालेन). —^{d}) Ś V1 D3.8–11 T2 M3.4 [अ]सूत; N2 V2.3 D2.12 सूत (archaic); D6 T3 G2 सूते; G3 [आ]सूता (for सूता). M1 प्रसूता विश्रवं सुतं.

29 ^{a}) Ś2.3 D12 सुतो; V3 तस्य (for स तु). Ñ2 B4 T3 लोकत्रय-; V2 B1–3 D5 लोके(V2 D5 °क-) त्रयं (for लोकत्रये). Ś V1 D5.8.12 जातः; Ñ2 V2.3 D2 T3 ज्ञातः; B1.4 ज्ञाता; B2.3 ज्ञात्वा (for ख्यातः). D6.7.10.11 T1.2 G M1–4.7–10 त्रिषु(M4 इह) लोकेषु विख्यातं(T1.2 M3 °तो); M5 पौलस्त्य इति विख्यातः; M6 स लोकत्रयविख्यातश्. —^{b}) Ś1 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.2.4.5.7–10 यशोधर्म-(T1.2 °र्मैस्); Ñ1 T3 सत्य(T3 °र्वै)धर्म-; V3 श्रौतधर्म- (for शौचधर्म-). B1 D6.7.10.11 G M1.2.4.5.7–10 -समन्वितं; B3 -व्यवस्थितः (for -समन्वितः). —After 29^{ab}, Ñ V2 B1.3.4 D3.5.7.10.11 T3 G1 M3 ins. :

54* श्रुतिमान्समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा ।

[Ñ2 D3.5 G1 M3 द्युतिमान्. B1 धर्माचार- (for व्रताचार-). Ñ1 D3.5 G1 M3 -रुचिस्; D7 -व्रतस् (for -रतस्). T3 सदा (for तथा). V2 पूर्वाचाबुर * स्तथा; B3 सदाचारकरस्तथा; B4 भूभारांतकरस्तदा (for the post. half).]

—Thereafter Ñ2 V2 B3 cont. :

55* सत्यवाक्यकृतज्ञश्च द्युतिमान्धृतिमान्बली

[V2 सत्यवाक्यश्च (hypm.).]

—^{c}) V2 पितरः (sic); V3 अतीव; D4 पित्रे च (for पितेव). T3 सक्तो (for युक्तो). —^{d}) D6.7.10.11 K (ed.) (all except K [ed.] with hiatus) अ(K [ed.]ह्य)भवद्विश्रवा मुनिः; T1.2 G2.3 M1–4.7–10 विश्रवाश्चाभवन्मुनिः; M5 विश्रवाश्च महामुनिः.

Colophon : Ñ1 V1 om. (cont. the Sarga). —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B D8 विश्रवस उत्पत्तिः; Ś2.3 V3 D2.9.12 विश्रवसोत्पत्तिर्; V2 विश्रवोत्पत्तिर्; D1.4 विश्रवाख्याने अगस्त्यवाक्यं; D3.5 अगस्तिवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 V3 B1 D2.12 om. Ś2.3 D5.8.9 1. —After colophon, D2 concludes with रामः; G M1.5.8 conclude with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

३

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुंगवः ।
अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १
सत्यवाङ्शीलवान्दक्षः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २
ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महानृषिः ।
ददौ विश्रवसे भार्यां स्वां सुतां देववर्णिनीम् ॥ ३
प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा ।
मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ ४
स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ।
जनयामास धर्मात्मा सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् ॥ ५
तस्मिञ्जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः ।
नाम चास्याकरोत्प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ६

G. 7. 3. 6
B. 7. 3. 7
L. 7. 2. 6

3

☞ T4 missing for Sarga 3 (cf. v.l. 7.1). Ñ1 V1 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 V1 om. 1. —[a]) D5 T3 स तु; Ck.t as in text (for अथ). —[b]) G1 विश्रवा इति (hypm.). T3 रघुनंदन (for मुनिपुंगवः). —[c]) D1.3.4 अदीर्घेण (for अचिरेण). —After 1, Ś V2 D2.8.9.12 ins. :

56* मतिमान्समदर्शी च व्रताचारयुतः सदा ।

[Ś2.3 D12 सदृशात्मा; D9 सर्वदर्शी (for समदर्शी). Ś2.3 सदाचार-. Ś1 V2 तदा (for सदा).]

2 [a]) D6.10.11 T1 M10 दांतः; D7 क्षांतः; T2 G M1.3–5 वाग्मी; K(ed.) शांतः (for दक्षः). V2 शीलसंपन्नः. —[b]) T1.2 M1.6 -नियतः (for -निरतः). B1 भुवि; D9 सुधीः (for शुचिः). —M10 om. 2[cd]. —[c]) Ś1.3 Ñ1 D2.5.8.9.12 -भावेषु; B4 G1 -भूतेषु (for -भोगेषु). Ś1 Ñ1 D2.5.8.9.12 T3 M3 [अ]सक्तोऽभून् ; Ś2 [अ]नासक्तो; Ś3 [अ]नासक्तोभून् (hypm.); V3 D6 संयुक्तो; B4 संसक्तो; G1 सक्तोभून् (for [अ]संसक्तो). D1.3.4 सर्वभावानुसंरक्तो. —[d]) Ś1 B2 D4 G1 नित्य-. V3 भोग- (for धर्म-).

3 [a]) Ś1 B4 D1.4.8 M10 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). Ś V1.3 D2.3.5.8.9.12 T3 G1 M2.6.10 तु तस्य (by transp.); Ñ2 V2 B1.2.4 च तस्य; B3 तस्य च; D1.4 [अ]थ तस्य (for तस्य तु). T3 M6 सद्वृत्तं; G2 M8 तद्रूपं (for तद्वृत्तं). —[b]) Ś1.2 V1 D12 M7 भारद्वाजो. Ñ2 V2.3 B D1.3.4.6.7.10.11 G1.2 M1–3.5–10 महामुनिः (for महानृषिः). —[c]) D1.3.4 कन्यां (for भार्यां.). —[d]) Ś V3 D2.5 T3 सुतां स्वां (by transp.); V1.2 D6–8.10–12 T1.2 G1.3 M1.3–5.7.10 स्वसुतां (for स्वां सुतां). Ñ V2.3 B वर- (for देव-). Ś2.3 D8.12 -वाणिनीं. D1.3.4 सुशीलां प्रियवादिनीं. ❀ Cg.k.t : देववर्णिनीं देवसमानरूपाम् (Ct °णां तन्नाम्नीं च). ❀

4 [a]) Ñ1 T3 G1 स (for तु). T1.2 G2.3 M1–5.7–10 सोपि (M4 damaged) लब्ध्वा द्विजश्रेष्ठो. —[b]) D8.12 M7 भारद्वाज-. V1 D5 T3 ततः; T2 तथा (for तदा). —After 4[ab], B4 D6.7.10.11 T3 (repeats l. 1 after 6[ab]) ins. l. 1 of 57*. —[d]) D1.3.4 M10 मुनिसत्तमः (for °पुंगवः).

5 [a]) D1.4 तपो- (for तस्यां). Ś Ñ1 B1 D2.8.9.12 T3 शील- (for वीर्य-). M7 -संपन्नः (for -सम्पन्नम्). B4 वीर्यमापन्नम्. —[b]) Ś1 D2.9 अत्यंत-(D9 °तं); Ś2.3 D8.12 सुतं तं(D8 तु); B4 आत्मानं (for अपत्यं). T1.2 G M1–5.7–10 पुत्रं परमधार्मिकं. —[c]) Ś B4 D2.8.9.12 M6 धर्मज्ञं; Ñ V1.2 B1–3 D1.3–7.10.11 T1 धर्मज्ञः(Ñ1 D5 °ज्ञ); V3 सर्वज्ञं (for धर्मात्मा). —[d]) Ś D2.8.9.12 एव; Ñ V2.3 B2–4 आत्म-; V1 B1 D1.4–6 T3 G1 आर्य-; D3 आर्ष-; M5 ब्राह्मैर्; M6 देव-; Cg.k.t as in text (for ब्रह्म-). V1 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.2.4.5.7–10 वृतं; D9 युतः (for युतम्).

6 [a]) Ś1 D8 सु-; D9 [ऽ]थ (for तु). B3 D7 संतुष्टः (for संहृष्टः). D1.3.4 [ऽ]भवद्धृष्टो; D5 [ऽ]तुसंहृष्टः (for तु संहृष्टः). —[b]) Ś D2.8.9 बभूव स (by transp.); D1.3.4 देववंद्यः; D6 T3 सर्वभूत-; D10 संबभूव (for स बभूव). —After 6[ab], V2 B1.3 T1–3 G M ins.; while B4 D6.7.10.11 ins. l. 1 after 4[ab] and l. 2 after 6[ab]; D1.3.4 ins. only l. 1 after 6[ab] :

57* प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ।
दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति ।

[T3 ins. l. 1 after 4[ab], repeating it here. —(l. 1) V2 B1.3.4 M6 -[अ]वे(M6 पे)क्षितया; T1.2 G2.3 M3.5 -[अ]न्वेषित(G2 M5 °क)या; T3 (both times) -[अ]न्वीक्षतया (for -[अ]न्वीक्षिकया). D1.3.4 प्रभावेक्षतपातस्य (for the prior half). V2 B1.3.4 वै ह्य(V2 त)न्न; D1.3.4 समनु-; D6 [ऽ]प्यस्यानु-; T3 (first time) G1 [ऽ]प्यनुवि-; T3 (second time) M6 ह्यस्यानु-; G2 M1.2.4.5.7–9 ह्यनुवि- (for ह्यस्य वि-). D7 श्रेयोप्यनुविचिंत्य च (for the post. half). ❀ Cv : प्रजान्वीक्षकया संतानावेक्षया ।; Cg.k : प्रजामन्विच्छतीति प्रजान्वेषिका "प्रत्ययस्थात्" इतीत्वम् ।; Ct : अत्र स्थाने प्रजान्वेषिकयेत्यर्थमिति कतकस्वरसः । प्रजामन्विच्छति प्रजान्वेषिका तद्गुणागुणपर्यालोचिका ज्योतिःशास्त्रविषया बुद्धिः तयास्य वैश्रवणस्य श्रेयो विचिन्तयन्पुलस्त्यस्तस्मिन्विश्रवसः पुत्रे जाते

G. 7. 3. 7
B. 7. 3. 8
L. 7. 2. 7

यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ।
तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ७
स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा ।
अवर्धत महातेजा हुताहुतिरिवानलः ॥ ८
तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
चरिष्ये नियतो धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥ ९
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु तं तं विधिमवर्तत ॥ १०
जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ।
एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् ॥ ११
अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।
गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२
परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं हि मे मतः ॥ १३
अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् ।
भगवँल्लोकपालत्वमिच्छेयं वित्तरक्षणम् ॥ १४
ततोऽब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा ।
ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १५

तुष्टो बभूवेति तेन व्याख्यानात्. ❀ —After the second occurrence of l. 1, T3 ins.:

57(A)* कथं चासौ भवेद्देवः किमन्यैः श्रिय एव च ।

—(l. 2) G2 M Cv वृत्तिः; Ck.t as above (for बुद्धि). V2 B3.4 भवेदिति (for भविष्यति).]

—^{c}) Ś2.3 D12 नामास्य च (by transp.); B1 स नाम च; K (ed.) नाम तस्य (for नाम चास्य). —D5 om. 6^d. —^{d}) Ñ1 सर्वैर् (for सार्धं). Ś1 D8 च ऋषिभिस्; Ś2.3 D12 सर्वर्षिभिस् (for देवर्षिभिस्). T3 तथा; M1.8.10 सह (for तदा).

7 V3 om. (hapl.) 7–8^b. —^{a}) Ś1 D8 नाम्ना; Ś2.3 संज्ञा (for ऽपत्यं). D12 विश्रवसोत्पन्नः. —^{b}) Ś2.3 D12 सदृशाद् (for सादृश्याद्). Ś D2.6.8.9.12 T2.3 G1 M1.5 इति; Cv.t as in text (for इव). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1.2 B1–3 D8.9 M9 [ए]व (for [ए]ष). —For 7^{cd}, Ñ1 subst.:

58* स तु वैश्रवणस्तत्र बभूव परमो मुनिः ।

8 V3 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). —^{a}) Ñ1 तूर्णं; Ñ2 V2 B तस्य (for तत्र). —^{b}) Ś1 तपोवनं (for तपोवन-). T1.2 G3 M3 तथा (for तदा). —^{c}) V2 B2 T1.2 G3 M3 व्यवर्धत (for अवर्धत). —For 8^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3 subst.:

59* अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथानलः ।

[B1 व्यवर्धत (for अवर्धत). B3 हेतिहोता (sic) (for [आ]हुतिहुतो). V3 महाबलः (for यथानलः).]

9 ^{b}) D5 मतिर्. Ñ1 आसीन्; D1.3.4.6 T1.2 G2.3 M2–10 जाता (for जज्ञे). —After 9^{ab}, M1 ins. 60*. —D4 M1 om. 9^c–10^b. —^{c}) V2 B2 M6 नियतं; D5 विश्रुतो; D6.7.10.11 M10 परमं (for नियतो). —^{d}) Ś3 D12 धर्मं (for धर्मो). D5 यः (for हि).

10 D4 M1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). —^{a}) Ñ1 V2 B ततो (for स तु). —^{b}) T1 G1 M2–9 सह सस (M5 तस्मिन्); T3 त्रीणि तप्त्वा; Ct as in text (for तपस्तप्त्वा). B2 चतुर्दश (for महावने). Ñ V2.3 B1.3.4 D5 तपस्तेपे चतुर्दश. —After 10^{ab}, D6.7.10.11 T1–3 G M2–5.7–10 ins.:, while M1 ins. after 9^{ab} (owing to om.):

60* यन्त्रितो नियमेनोग्रं चकार सुमहत्तपः ।

[T3 G1 M2.4.5.7–9 नियमेषु; Ck as above (for नियमेन). M1 [ए]व (for [उ]ग्रं). D6.7.10.11 नियमैरुग्रैः. ❀ Cg.t : नियमैर्यन्त्रितः संजातबन्धनः (Ct °नियम इत्यर्थः). ❀]

—^{c}) Ñ V2.3 B D1.3.4 पूर्णे पूर्णे (V3 °र्ण-); M6 पूर्णपूर्णे (for पूर्णे वर्ष-). Ñ V2 B3 च (for तु). Ś V1 D T1–3 G3 M1.3.6.8.9 -सहस्रांते. —^{d}) Ñ2 B3.4 तां तां वृद्धिम् (Ñ2 °त्तिम्). D10.11 अकल्पयत्; G1 M6 अवर्तयत्; G2 M10 अवर्धयत् (for अवर्तत). Ś D2.8.12 तासां तृप्तिमवर्तयत्; Ñ1 V1.3 D5.9 ततो (Ñ1 तीव्रां; V3 D9 तां तां) वृत्तिमवर्तयत्; V2 B1.2 तां तां बु(B2 वृ)द्धिं नरर्षभ (V2 °द्धिमवर्धयत्); D1.3.4.6.7 T3 तां तां वृत्तिमकल्पयत्.

11 D5 om. 11. —^{a}) Ś3 जलाशो (for °शी). —^{d}) Ñ V B गतान्यस्य; M5 जग्मुस्तस्य (for जग्मुस्तानि).

12 ^{a}) Ś D2.8.12 ततः (for अथ). D1.4 [अ]ब्रवीन् (for प्रीतो). —^{b}) Ś2.3 सेंद्रः (for सेन्द्रैः). B1 देव- (for सुर-). M10 तदा (for सह). —^{c}) Ñ2 V2.3 B [आ]श्रमपदं तस्य (by transp.). —^{d}) D1.4 स्वयंभूर् (for ब्रह्मेदं).

13 ^{a}) Ś2.3 D12 भो (for ते). G1 भद्रं (for वत्स). —^{b}) T1.2 G M1–5.7–10 तपसा तव (for कर्मणानेन). D1.3.4 T3 सुव्रतः. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 वरय (for वृणीष्व). —^{d}) D7.10.11 महामते (for हि मे मतः).

14 ^{b}) V2 उपस्थितः. —^{c}) Ś D2.3.8.12 लोकपालोहम् (D3 °लानाम्). —^{d}) V1 इह; V2 लोक-; B4 धन- (for वित्त-). V3 धनरक्षणात्.

15 ^{a}) D6.7.10.11 T1.2 G M Cg अथ (for ततो). —^{c}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 M6 ब्रह्मा सह सुरैः सर्वैर्. —^{d}) D1.4 हर्षवान्; D3 T3 हृष्टवान्; T1 हर्षवत्; T2 G1.3 M1.2.5.8 चाब्रवीत्; M3 ब्रयन् (for हृष्टवत्).

अहं हि लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ।
यमेन्द्रवरुणानां हि पदं यत्तव चेप्सितम् ॥ १६
तत्कृतं गच्छ धर्मज्ञ धनेशत्वमवाप्नुहि ।
यमेन्द्रवरुणानां हि चतुर्थोऽद्य भविष्यसि ॥ १७
एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसंनिभम् ।
प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥ १८
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् ।
कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव महावरम् ॥ १९
गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् ।
धनेशः पितरं प्राह विनयात्प्रणतो वचः ॥ २०
भगवँल्लब्धवानस्मि वरं कमलयोनितः ।
निवासं न तु मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ २१
तत्पश्य भगवन्कंचिद्देशं वासाय नः प्रभो ।
न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् ॥ २२
एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुंगवः ।
वचनं प्राह धर्मज्ञ श्रूयतामिति धर्मवित् ॥ २३ G. 7. 3. 24 B. 7. 3. 24 L. 7. 2. 23

16 ^{a}) B1 D1.3.4 तु; D6.7.10.11 G3 M10 वै; M5 च (for हि). —D1.4 transp. 16^{cd} and 17^{ab}. —^{c}) D2 महेंद्र- (for यमेन्द्र-). Ñ2 B2–4 वै; B1 D6.7.10.11 T1.2 G3 M3 च; D3 ते; M4.7 यत् (for हि). V2 यमेंद्रवरुणाभ्यां च; D1.4 महेंद्रवरुणांते (D4 °तां) ते (sic). —D5 T3 G3 om. (hapl.) 16^d–17^c. —^{d}) Ñ2 B1 G2 M4–9 तत्; M10 हि; Ck.t as in text (for यत्). B4 यद्दत्तं; T1 M3 यत्पदं (by transp.). Ś Ñ1 V1.3 D3.12 तच्च तव; V2 D2.9 T3 तच्च य(D2.9 त)था; D1.3.4 दत्तं मया (for यत्तव च). D1.3 [इ]षितं (for [ई]प्सितम्).

17 D5 T3 G3 om. (hapl.) 17^{abc} (cf. v.l. 16). D1.4 transp. 16^{cd} and 17^{ab}. —^{a}) Ñ2 सत् (for तत्). Ñ1 सर्व-; B1 वत्स; D6.7 M10 तव (for गच्छ). Ś D2.8.12 शक्रं निरीक्ष्य; V1 T2 तत्कृते सर्व-; D9 शंकरं गच्छ; D10.11 तद्गच्छ वत्स; T1 M3 त्वं तु तद्गच्छ; G2 M4.5 तत्तु त्वं गच्छ; M6 कृतं तवास्तु; M7 तं तु तं गच्छ (for तत्कृतं गच्छ). M8 धर्मं च (for धर्मज्ञ). —^{b}) Ś V1 D2.8.9 T3 धनैश्वर्यम्; Ñ1 धनत्वम्; V3 भूतेशत्वम्; D10.11 Cg.k.t निधीशत्वम् (for धनेशत्वम्). —V3 illeg. for 17^{cd}. —^{c}) Ñ1 तु; Ñ2 B3 वै; V2 B1.4 M2.7–9 त्वं; B2 D6 T1 G2 M1.3–5 च (for हि). Ś D2.7.8.10–12 T3 शक्रांबुपयमानां हि(D7.10.11 T3 च); D1.3.4 तेषां महात्मनामद्य; D9 शक्रांबुपतियमानां. —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–8.10–12 T3 M6.10 त्वं (for ऽद्य). B2.3 T2 G M4.5 त्वं चतुर्थो (for चतुर्थोऽद्य).

18 ^{a}) Ś D8.12 एतत्तु; T1.2 G M इदं तत् (G1 M4.7.8 तु; M6 च); Cg cites as in text (for एतच्च). —^{c}) Ś2.3 D12 सर्वार्थं; Ñ2 B2.4 यानार्थं; V3 जालेन; B1 यानं मे (for यानार्थं).

19 M3 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{b}) B1 यथागताः (for °गतम्). —^{c}) M9 हि वस् (for वयं). T1.2 G2.3 M1.3–5.8 कृतं(M5.8 °त)कृत्यं हि नस्तात; M7 कृतकृत्यं स तं कृत्वा. —^{d}) Ñ2 V2 B तव दत्त्वा (by transp.). B1 महाबलं; B2 [अ]मरं पदं; D7(marg. also).10.11 Ct वरद्वयं; M1 महद्वरं (for महावरम्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 G1 तुभ्यं दत्त्वा वरद्वयं(D1.3.4 महद्वरं); M7 दत्त्वा च भगवान्वरं. —After 19, Ñ V B D5–7.10.11 T3 G1 M10 ins.:

61* इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ।

[Ñ V B D5 स(V3 प्र-) ययौ (for स गतो). Ñ V2.3 B सह देवैर्नभस्थ(B4 °स्त)लं; V1 त्रिदशैः सहितः प्रभुः; D5 देवैः सह प्रजापतिः (for the post. half).]

20 ^{a}) M7 -मुख्येषु (for -पूर्वेषु). —^{b}) Ñ1 च; D1.4 स; M9 [अ]पि (for [अ]थ). Ñ1 V1 D6.7 T1–3 G2.3 M1–3.5.10 नभस्थलं; Ñ2 V3 B1.3.4 महात्मसु (for नभस्तलम्). V2 B2 सर्वेष्वथ महात्मनः(B2 °त्मसु); D3 देवेषु नभसस्तलं. —^{c}) B3 G1 धनदः; K (ed.) धने स (for धनेशः). V3 याचे; B प्रोचे (for प्राह). Ś D2.8.9.12 प्राह पितरं (by transp.). —^{d}) V1 विनीतः; B1 विनयः; G1 नियमात् (for विनयात्). V3 B3 D1.3.4 विनयावनतो वचः; D5 विनया * न्विता वचः; D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1–5.7–10 प्रांजलिः प्रयतात्मवान्.

21 D1.4 om. 21^{ab}. —^{b}) M8 सलिल- (for कमल-). D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1–5.7–10 वरमिष्टं पितामहात्. —^{c}) Ś Ñ1 V3 D1–4.8–9.12 M2.5.8–10 तु न (by transp.); T2 स तु; T3 तु स (for न तु). V1 B1 D5.10.11 G3 निवासनं न(B1 D5 G3 तु). ❀ Ck.t : निवासनं निवासमिति यावत् (Ct °स्थर्थः). ❀ —^{d}) T3 न (for स). T1 G1.2 M विदधाति(M8 °तु); T3 G3 न ददाति; Cr as in text (for विदधे स).

22 ^{a}) Ñ2 उत्-; V B4 D5.7.10.11 T3 तं; M1 सं- (for तत्). D2.6.7.9.12 T1 G M1–5.7.8 किंचिनु; V2 देशं; D1.3.4 कश्चिद् (for किंचिद्). —^{b}) D1.3.4 देशो (for देशं). Ñ1 B4 T3 मे (for नः). V2 T1.2 G3 निवासाय च मे(T1 मम; T2 G3 महा-) प्रभो; D6.7.10.11 G1.2 M1–5.7–10 निवासं साधु(M10 वद) मे प्रभो; Cr as in text. —^{c}) V2 तत्र; D6 वात्र; M7 यस्य (for यत्र). —^{d}) D1–6.9 [ऽ]न्यस्य (for यस्य).

23 ^{a}) T3 स (for तु). —^{b}) T1.2 G3 M2–4.7–9 मुनिसत्तमः (for मुनिपुंगवः). —^{c}) V2 नित्य-; B2–4 तत्र (for प्राह). Ś Ñ1 V D2.6–8.12 M7 धर्मज्ञः; Ñ2 धर्मज्ञं; D1.3.4 T3 धर्मात्मा(D3 °त्मन्) (for धर्मज्ञ). B1 विचिंत्य तत्र धर्मज्ञः. —^{d}) Ñ1 मुनि- (for इति). Ś Ñ1 V1.3 D2.6–12 T3 सत्तम(V1 D5.6 °मः); Ñ2 V2 B [अ]थाब्रवीत्;

G. 7. 3. 25
B. 7. 3. 26
L. 7. 2. 24

लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ।
राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती ॥ २४

रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा ।
राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः ।
शून्या रक्षोगणैः सर्वैं रसातलतलं गतैः ॥ २५

स त्वं तत्र निवासाय रोचयस्व मतिं स्वकाम् ।
निर्दोषस्तत्र ते वासो न च बाधास्ति कस्यचित् ॥ २६

एतच्छ्रुत्वा तु धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः ।
निवेशयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि ॥ २७

नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा ।
अचिरेणैवकालेन संपूर्णा तस्य शासनात् ॥ २८

अथ तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋताधिपः ।
समुद्रपरिधानायां लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥ २९

काले काले विनीतात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ।
अभ्यगच्छत्सुसंहृष्टः पितरं मातरं च सः ॥ ३०

D1.3.4 चाब्रवीत्; M8 हृष्टवत् (for धर्मवित्).—After 23, D6.7.10.11 T1–3 G1.3 M1.3 G(ed.) ins.:

62* दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा ।

[(l. 1) T3 अंतस्; G1 मध्ये (for तीरे).—(l. 2) G1 विशालाक्ष (for विशाला सा).]

24 M5 transp. ^{ab} and ^{cd}.—^{a}) D5 T3 दिव्या (for रम्या). —Ś1 om.; B2 reads in marg. 24^{c}–25^{b}.—^{c}) B1.3 D1.4.5 निवासाय(D1.4 °र्थे) (for निवासार्थं). Ś2.3 D12 राक्षसैः सा तु संयुक्ता.—^{d}) Ś2.3 देवैरिव; D5 (with hiatus) M7 इंद्रस्येव (for यथेन्द्रस्य). D12 पुरीव स्मामरावती.—After 24, Ś2.3 Ñ V B (B2 m.) D (except D8) T3 M6.10 ins.:

63* तत्र त्वं वस भद्रं ते रंस्यसे तत्र नित्यशः ।

[Ñ2 V3 रंस्यते (for रंस्यसे). Ś2.3 D2.5.9.12 T3 चापि; D1.3.4 वस (for second तत्र). D6.7.10.11 M10 लंकायां नात्र संशयः (for the post. half).]

—Thereafter D6.7.10.11 T3 M10 cont.; while T1.2 G M1–4.7–9 ins. after 24:

64* हेमप्राकारपरिखा यन्त्रशस्त्रसमावृता ।

[T3 (with hiatus) अस्त्र- (for यन्त्र-). M1 -समाकुला (for °वृता).]

25 Ś1 D8 M5 om. 25^{ab}; B2 reads in marg. 25^{ab} (for Ś1 B2, cf. v.l. 24).—^{a}) V3 तु (for हि).—^{b}) Ś2 D2–4.6.7.10–12 T1–3 G M1–4.6–10 -वैडूर्य- here and elsewhere. M10 -वेदिका.—^{c}) T1.2 G2.3 M1–5.7–9 च; G1 M10 सं- (for सा). Ś1 Ñ2 V2.3 B D1–4.8.9 तु (B3 च) संत्यक्ता; D12 तु * * * (for परित्यक्ता). Ś2.3 सांप्रतं राक्षसैः सा तु; D7 राक्षसैः परिसंत्यक्ता.—^{d}) Ś2.3 Ñ1 D12 पुरी; M10 पुत्र (for पुरा).—V3 B3 om. 25^{ef}.—^{e}) Ś Ñ1 D2.8.9.12 T3 हीना (for सर्वै).—After 25, D6.7.10.11 T1–3 G M1–5.7–10 ins.:

65* शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते ।

[T3 सा लंका (by transp.) G1 पतिस्तु (for प्रभुस्).]

26 ^{b}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 स्वयं; B4 शुभां; M10 स्विकां (for स्वकाम्). T1.2 G M1–5.7–9 महाबल(M2.8.9 °यशः) (for मतिं स्वकाम्). D6.7.10.11 T3 गच्छ पुत्र यथासुखं.—^{c}) B1 निर्दिष्टस् (for निर्दोषस्). D8 त्वनु (for तत्र).—^{d}) D2 वासो (for बाधा). T1.2 [अ]स्य; T3 च; G2.3 M2.4.6–9 [अ]त्र; M1 तु (for [अ]स्ति). D6.7.10.11 M10 बाधस्त(D6 M10 °धा त)त्र (for च बाधास्ति).

27 ^{ab}) Ñ1 M6 एवं (for एतच्). V1 B1.2 D6.7.10.11 T3 स (for तु). V2 धर्मज्ञ-; B2 (m. also as in text) धर्मार्थं (for धर्मिष्ठं). B3 सर्वेषां निर्ऋतर्षभः (for ^{b}). T1.2 G M1–5.7–10 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा पित्रा धर्म्यमिदं वचः.—B3 om. (hapl.) 27^{c}–29^{b}.—^{c}) T1.2 G M1–6.8.9 ततो (for तदा). Ñ1 V1 D6.7.10.11 T3 निवासयामास तदा; D5 निवासाय तदागच्छल्.. ❀ Cg: प्रमुदितैः सह निवासयामासेति योजना।; Ck: निवेशं करोति निवेशयति तस्माल्लिट्, आवासमकरोदित्यर्थः।; Ct: निवासयामास। निवासमकरोदित्यर्थः. ❀

28 B3 om. 28 (cf. v.l. 27).—^{a}) Ś2.3 D8.12 निर्ऋतानां; G1 स यक्षाणां; Ct as in text (for नैर्ऋतानां). Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D1–4.8.9.12 T3 M6 सा (for तु). D5 सहस्राणि (for सहस्रैस्तु).—^{b}) G3 M3 यक्षैः (for हृष्टैः). D6 M2 तथा; T1.2 M1.3–5.7.9 सह; M6.8.10 तदा (for सदा). Ś1 V1.3 D1–5.8.9 T3 बहुभिर्मुदितैस्तदा(Ś1 D2.8.9 °था); Ś2.3 Ñ V2 B1.2.4 D12 मुदितैर्बहुभिस्तदा(Ś2.3 D12 °था; V2 सह).—^{c}) B4 काले तु (for कालेन).—^{d}) G2 सा पूर्णा (for संपूर्णा). M10 पितृ- (for तस्य).

29 B3 om. 29^{ab} (cf. v.l. 27).—^{a}) Ś Ñ V B1.2.4 D T3 G1 स तु (for अथ).—^{b}) D5 om. धर्मात्मा. Ś Ñ1 V B1.2.4 D2.5–12 T3 नैर्ऋतर्षभः; Ñ2 नैर्ऋतैः सह; D1.3.4 नैर्ऋतप्रभुः.—V3 illeg. for 29^{c}.—^{c}) Ñ V2 B D7.10.11 T3 M3 -परिखायां हि(B2.3 M3 तु; D7.10.11 स; T3 च); D5 -परिचर्यायां (for -परिधानायां).—^{d}) D6 reads

स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुत-
स्तथैव सिद्धैः सह चारणैरपि ।
गभस्तिभिः सूर्य इवौजसा वृतः
पितुः समीपं प्रययौ श्रिया वृतः ॥ ३१ ॥ G. 7. 3. 34 B. 7. 3. 35 L. 7. 2. 32

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

लंकायां in marg. Ś Ñ V B D1–8.9.9 T3 M3 विश्रवःसुतः; D12 विश्रवासुतः.

30 a) Ñ V B D5 T2 स तु तदा; D1–4.6.9 तु स तदा; D7.10.11 M10 तु (M10 स) धर्मात्मा (विनीतात्मा). Ś1 D8 लोकपालस्तु स तदा; Ś2.3 D12 एककाले (Ś3 °लं) तु स तदा. —c) G2 अभ्यागच्छत्. Ś1.2 Ñ2 V2.3 B1.2.4 D2.8.9.12 T3 विनीतात्मा; B3 धर्मात्मा (subm.); D5 द्वितीयात्मा (for सुसंहृष्टः). Ś3 Ñ1 V1 D1.3.4.6.7.10.11 अभ्यागच्छद्विनीतात्मा; T1 अभ्यगच्छत संहृष्टः. —d) Ś2.3 D12 T2 मातरं पितरं (by transp.). Ś D8.12 सह; Ñ2 तथा; V2.3 B D3.9 च तु; D1.3.4.6.7.10.11 च (D1 न) हि (for च सः).

31 a) Ś D12 सदैव; B2 स सर्व- (for स देव-). M1 अभिहितः (for अभिष्टुतः). —b) M8.10 अपि चारणैः स ह (M10 °णैस्तथा). Ś Ñ V B D T2 तथा (Ś1 स ह्य; Ś2.3 D12 T3 सदा; Ñ1 V1 B2 D3.5.8 °दा) प्सरोनृत्य (Ś D2.8.12 °रोनृत्तः; D1.4 °रोदैत्य) विभूषितालयः. —c) Ñ V2 B [अ]मितौजसः (B1 °सा); V3 [उ]दितो यथा; D1.3.4.6.7.10.11 [अ]वभासयन् (for [ओ]जसा वृतः). —d) Ñ V2.3 B D1.4 T2 धनाधिपः; V1 सदा हि सः; D3.6 तदा सह; D5.7.10.11 स वित्तपः (for श्रिया वृतः). Ś D2.8.9.12 प्रयतो ययौ त (Ś1 शु) दा.

Colophon. —*Sarga name* : Ś V1.3 D1–5.8.9.12 वैश्रवणोत्पत्तिः; Ñ1 वैश्रवणोत्पत्तिवरप्रदानः; Ñ2 V2 B1–3 वैश्रवण (B3 °णो) वरप्रदानं; B4 वैश्रवणवरदानं. —*Sarga no.* (figures words or both) : Ś1 Ñ1 V2.3 B1 D2.12 om.; Ś2.3 B4 D5.8.9 2; V1 1. —After colophon G M1.3 conclude with श्रीरामाय नमः; M5.10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

४

G. 7. 4. 1
B. 7. 4. 1
L. 7. 3. 1

श्रुत्वागस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ।
पूर्वमासीत्तु लङ्कायां रक्षसामिति संभवः ॥ १
ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् ।
अगस्त्यं तं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २
भगवन्पूर्वमप्येषा लङ्कासीत्पिशिताशिनाम् ।
इतीदं भवतः श्रुत्वा विस्मयो जनितो मम ॥ ३
पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् ।
इदानीमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४
रावणात्कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि ।
रावणस्य च पुत्रेभ्यः किं नु ते बलवत्तराः ॥ ५
क एषां पूर्वको ब्रह्मन्किंनामा किंतपोबलः ।
अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः पुरा ॥ ६

4

☞ T4 missing for Sarga 4 (cf. v.l. 7. 1). D12 begins with ॐ.

1 ^{b}) Ś V1.3 D1.2.4.8.9.12 T3 राघवो(D1.4 रामो वै) विस्मयान्वितः; D5 स रामो विस्मयं गतः. —B2 M6 om. 1^{c}–2^{b}. —^{c}) D10.11 T2 G3 Ck.t कथम् (for पूर्वम्). —^{d}) D10.11 Ct संभवो रक्षसां पुरा. ❀ Cv : रक्षसामिति संभव इत्यत्रेतिशब्दोऽन्ते निवेश्यः । अगस्त्येरितमित्यनेन पूर्वेण संबन्धनीयश्च. ❀ —For 1^{cd}, Ś Ñ V B1.3.4 D1–9.12 T3 subst. :

66* लङ्केति पूर्वमप्यासीद्राक्षसानामितीव हि ।

[Ñ2 T3 लंकेयं (for लङ्केति). B4 अस्य; D5 यथा (for अपि). D1.3.4.6.7 पूर्वमासीद्वि(D6.7 °द्धि)लंकेयं (for the prior half). B1 इयं (for इति). V1.2 प्रभो; B1 पुरी; B4 [इ]ह वै; D1 [इ]ति वा; D4 तदा; T3 [इ]व ह (for [इ]व हि).]

2 B2 M6 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) M1 स (subm.) (for ततः). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B3 D2.8.9.12 त्रिरग्नि-; V2 रामोग्नि- (for त्रेताग्नि-). Ś Ñ1 V B1 D1–5.8.12 T3 G1.2 M7 -विग्रहः(B1 °हे). —^{c}) Ś1 V1 D8 च; Ś2.3 Ñ2 V2.3 B D2.9.12 M6 स; Ñ1 D5 T3 तु (for तं). D1.3.4.6.7.10.11 तमगस्त्यं (by transp.). D5 T3 G1 M5.10 मुनिं; M1 ऋषिं (for मुहुर्). —^{d}) T1.2 G1 M3 विस्मयानो (for स्मयमानो).

3 ^{a}) D1.4 देवर्षे (for भगवन्). Ś2.3 V2 D8.12 G1 M3.8 अप्येषां; D1.4 एषा हि; D5 अथैषा; G (ed.) एवैषा (for अप्येषा). —^{b}) Ñ1 लंकेयं; V2 B1.4 लंकाभूत् (for लङ्कासीत्). Ś2.3 पिशिताशनां; M3 पिशितान्नां; Cg.k.t as in text (for पिशिताशिनाम्). —^{c}) M9 भगवन् (for भवतः). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T1.3 G1 इत्येवं(G1 °तीदं) वचनं; T1 G2 M1.2.4.5.7.8.10 इदानीं भवतः; G3 इदानीमन्यतः (for इतीदं भवतः). D1.3.4.6.7.10.11 Ct श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं; M6 श्रुत्वैतद्भगवन्वाक्यं. ❀ Cv : इदानीं भवतः श्रुत्वेति पाठः. ❀ —^{d}) M3 [अ]द्य मे (for मम). Ñ2 V2 B D1.3.4.6.7.10.11 M6 जातो मे विस्मयः परः(Ñ2 पुनः). ❀ Cg: पूर्वं रावणकुबेरयोः पूर्वमपि लङ्का पिशिताशिनामासीदावास आसीदितीदानीमुक्तं श्रुत्वा मम विस्मयो जनितः ।; Ck : पूर्वमपीति । विश्रवःपुत्रवैश्रवणरावणयोः पूर्वमपि पिशिताशिनामावास आसीदिति भगवन् त्वयाद्योक्तमेवमिदानीमन्यतोऽपि संभूतानां रक्षसां लङ्कायां स्थितिं श्रुत्वा मम विस्मयस्त्वद्वचनेन जनितः ।; Ct : पूर्वमपि विश्रवःपुत्रवैश्रवणरावणयोः पूर्वमपि लङ्का पिशिताशिनामावास आसीदिति भगवद्वाक्यमन्यतोऽपि रक्षःसंभवपरं श्रुत्वा मे विस्मयो जातः । ❀

4 ^{a}) D12 पौलस्त्य-. Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 G2 -वंशात्सं(Ñ1 D5 T3 G2 °शसं; D9 °शात्म)भूता; M2.8.9 -वंशादु(M8 °शमु)त्पन्ना (for -वंशादुद्भूता). —^{b}) Ś2.3 मे; B3 om. (subm.); D12 सं-; M1 वि-; M5 हि; Cg.k.t as in text (for नः). M5.6 श्रुताः (for श्रुतं). ❀ Cg : नः अस्माभिः । पूजायां बहुवचनम् ।; so also Ck.t. ❀ —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 अपि चा(D5 वा)न्येषां (for अन्यतश्चापि). —^{d}) D8 संभावस्. Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 त्वदुदीरितः; Ck.t as in text (for कीर्तितस्त्वया).

5 ^{a}) V2 B1.4 वा (for च). D1.4 रावणः कुंभकर्णस्य (sic). —Ś2 om. 5^{c}–7. —^{c}) Ś3 D2.9 T1.2 G2.3 M1–3.5.8–10 तु (for च). Ś3 Ñ1 पूर्वेभ्यः (for पुत्रेभ्यः). Ś1 D8.12 रावणः स तु पूर्वेभ्यः. —^{d}) Ś1.3 D2.4.8.9.12 तु (for नु). V2 B2 के एते; B4 के तत्र (for किं नु ते).

6 Ś2 om. 6 (cf. v.l. 5). —^{a}) Ñ1 D1.4.5 एषः; M6 तेषां (for एषां). Ś1.3 D1–5.8.9.12 G1 पूर्वतो(D1–5.9 °जो; G1 °का); Ck.t as in text (for पूर्वको). —Ñ2 illeg. for ^{b}. —^{b}) Ś1.3 Ñ1 V1 D T3 च(Ś1.3 D2.8.9.12 [अ]थ)बलोत्कटः(D5.6.9 °टाः); V2.3 B किंबलाश्च ते; T1.2 G M1 किंतपोबलं(G1 °लाः). —^{c}) V3 G2 तु; M7 नु (for च). M6 अपराधाय (for अपराधं च). B2 T2 G3 M4–6 किं; Ck.t as in text (for कं). Ś1.3 D1.2.4.8.9.12 अपरे चापि किंवीर्या(D1.4 सद्वीर्या); V1 D5 अपराश्चैव किंवीर्या. —^{d}) Ś1.3 D2.5.8.9.12 घातिताः; Ñ1 निहताः; Ñ2 V2.3 B बाधितास् ; D4 [अ]भ्यंचिता द्राविता (corrupt); D3.6.7 T3 G1.2 M1.2.4–10 च्याविताः; Ck.t as in text (for द्राविताः). Ś1.3 Ñ1 V1 D1–3.5–12 T3 Ct कथं; Ñ2 V2.3 B1.3.4 M6 ततः; B2 M3.8.9 तदा; D4 om.; T1 M1.5 पुरात् (for पुरा).

एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ ।
कौतूहलं कृतं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७
राघवस्य तु तच्छ्रुत्वा संस्कारालंकृतं वचः ।
ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८
प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा अपः सलिलसंभवः ।
तासां गोपायने सत्त्वानसृजत्पद्मसंभवः ॥ ९
ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः ।
किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः ॥ १०
प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव ।
आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानदः ॥ ११

G. 7. 4. 11
B. 7. 4. 11
L. 7. 3. 11

7 Ś2 om. 7 (cf. v.l. 5). —^{a}) V1.3 B3.4 D3 T3 विस्तारतः V2 B2 विश्रवसः (for विस्तरतः). V2 पूर्वं; D3 सर्वे (for सर्वं). —^{b}) T2 G3 कथय त्वं (for कथयस्व). Ñ1 महानघः (for ममानघ). Ś3 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः. —Ś3 om.; V1 illeg.; V3 lacuna for 7^{cd}. —^{c}) Ś1 Ñ1 D2.5.8.9.12 G2 कौतूहल-; V2 कुतूहलम्. Ñ2 V2 B D1.3.4.6.7.10.11 M2.6.10 Ct इदं; L (ed.) -कृते; Ck as in text (for कृतं). Ś1 Ñ1 D2.8.9.12 M10 सर्वं; Ñ2 V2 B1.3.4 त्वं मे; D5 ब्रह्मन्; M2.6 चापि; Ck.t as in text (for मह्यं). —^{d}) D9 G1 दद्यन् (G1 °द्-); T2 M2 नुदन्; M7 तुदन्; M8 तुद; Ck.t as in text (for नुद). L(ed.) यथैव तत् (for यथा तमः). Ś1 D8 त्वं तु वेत्सि यथा तु तत्; D12 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः.

8 ^{a}) M5 च (for तु). Ś Ñ V B D T3 G1 M10 वचः श्रुत्वा (for तु तच्छ्रुत्वा). —^{b}) B3 संस्कृत-; M4 सत्कार- (for संस्कार-). Ś D2.5.8.9.12 T3 M10 तु (M10 च) तत्; Ñ1 V2.3 B1.3.4 तदा; Ñ2 V1 G1 ततः; D1.3.4.6.7.10.11 शुभं (for वचः). B2 स्वल्पहास्यमुखस्तदा. —After 8^{ab}, M1 ins.:

67* तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जाता महात्मनः ।
चरिष्ये नियतो धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ।
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ।

—^{c}) D1.3.4.6.7.10.11 अथ (for ईषद्). Ñ2 विस्मयमानं; V2.3 B2–4 D1.4 च (B3 D1.4 स) स्मयमानस् (V2 °नं); D5 विस्मयमापन्नो (hypm.); T G1.3 M1.2.4–10 उत्स्मयमानस् (M9 °नं). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 हि; Ñ2 V2 B G1 M6 तु (G1 M6 with hiatus) (for तम्). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 स मुनिः (for अगस्त्यः). Ñ2 V2 B तमगस्त्योऽभ्यभाषत (B3 °षितः).

9 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) D9 अपः सर्वाः (for प्रजापतिः). Ś1 D6 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). —^{b}) Ś2.3 Ñ1 D2.8.9.12 प्रभुः; D1.4.6.7 M6 आपः; T3 त्वपः; D3 प्रजाः; M9 om.; K (ed.) ह्यपः; Cg.k.t as in text (for अपः). D6 G1.2 M10 कमल-; Cg.k.t as in text (for सलिल-). D3 -संभवाः; L(ed.) -संभवाः (वान् ?). Ñ2 V B D5 आ (Ñ2 B2.3 अ) पो राघवनंदन. —^{c}) D1.3.4 तेषां (sic) (for तासां). D3.5 T1.2 G3 M2.8.9 सत्त्वानि; Cg.t as in text (for सत्त्वान्). Ś Ñ1 D2.8.12 गोप (D12 °पा) यन्त्र (Ś °यत्स) वै-सत्त्वांस्तान् (Ñ1 °त्वानि); V3 D9 गोपनार्थं तु (D9 च) सत्त्वांस्तान्. ❀ Cg: सत्त्वान् जन्तूनसृजत् । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम्. ❀ —^{d}) Ś D8.12 अभवत्; D2 अयक्षत् (for असृजत्). Ñ1 सृजत्कमलसंभवः; T3 असृजत्कमलसंभवः (hypm.).

10 ^{a}) Ś V1 D2–5.8.12 T3 गत्वा देव- (D5 T3 °ह्-); B3 सत्त्वास्तं तु; D1 गत्वा सत्त्व-; D9 G1 M8 सत्त्वाः सर्वे- (D9 देव-); M6 सत्त्वा लोक- (for सत्त्वाः सत्त्व-). ❀ Ck: ते सत्त्वा इति व्यत्ययात्पुंलिङ्गः । तानि भूतानीत्यर्थः. ❀ —^{b}) D1.4 विनीतास्तम्; D3 विनयात्सम्- (for विनीतवद्). —^{c}) V2 D8 कर्म (for कुर्म). Ś2.3 Ñ V1.2 B D2.5.9.12 G1 [अ]भाषंत; D1.3.4 सर्वे ते; D8 [अ]भिभाषंत (hypm.) (for भाषन्तः). —^{d}) D1.3.4 अब्रुवंश्च (for क्षुत्पिपासा-). G1 -समन्विताः (for -भयार्दिताः).

11 ^{a}) Ś Ñ V3 B1.2.3 D1.2.4.6–12 T3 M6.9 तु तान्; D5 सुतान् (for तु तानि). Ñ2 सत्त्वान्; B1.3 प्राह; B2 D10.11 सर्वान् (for [आ]ह). —^{b}) Ś D2.8.12 सर्वांस्तान्; Ñ2 D10.11 प्रत्याह; V3 T3 सर्वान्सं- (T3 °न्स); B1 D9 सर्वांश्च; B2 समक्षं; M6 सत्त्वान्वि- (for सत्त्वानि). D6.7 M10 सत्त्वानप्र (D7 °नुप) हसन्निव. —^{c}) Ś V1 D2.8.9.12 अम्भांस्येतानि; Ñ1 वरान्येतानि (corrupt); V3 corrupt; T3 आभाषेंभांसि; G1 M3 आभाष्योवाच (for आभाष्य वाचा). D9 यत्नाच्च (for यत्नेन). V2 B D5 आभाष्याप: (B1 °ष्यैव) प्रयत्नेन; D1.3.4 अप एताः (D3 °व) प्रयत्नेन. —^{d}) D7 भुंक्षध्वम् (for रक्षध्वम्). V2 (m. also) B1.3.4 रक्ष (B4 °क्ष्य) तेतीह. Ś Ñ1 V1 D2.7.8.10–12 T3 Ct मानवाः (Ś D2.8.12 °साः; Ñ1 °वः); Ñ2 V2.3 B D1.3.5.6.9 T1.2 G1.3 M1–3.5.6.8.9 Ck मानद (V3 B1.4 D1.5.6.9 °दाः); Cg as in text (for मानदः). —After 11, Ñ1 V1 D5–7.9 T3 G1 M3 (only l. 1–2) ins.; while D3 ins. l. 4–5 after 13^{ab}:

68* इत्युक्तास्ते क्षुधाविष्टा अम्भांस्यादातुमुद्यताः ।
अम्भांस्येतानि रक्षाम उक्तवन्तस्तथा परे ।
ज्ञात्वा प्रजापतिस्तेषामाह धात्वर्थसंयुतम् ।
यक्षेति यक्षणे धातुस्तथा रक्षस्तु पालने ।
यक्षणाद्यक्ष इत्युक्तस्तथा रक्षस्तु पालनात्

[V1 illeg. for l. 2. —(l. 2) D7 रक्षाव (for रक्षाम). G1 [इ]त्युक्तवन्तस् (for उक्तवन्तस्). Ñ1 D7 तदा च ते (D7 °परे). —(l. 3) Ñ1 चात्वर्थ-; G1 हेत्वर्थ- (for धात्वर्थ-). —After l. 3, G1 ins.:

68(A)* सेनेऽथ राक्षसांस्तत्र रक्षिणोऽन्ये तथापरे ।

—Ñ1 V1 D5.9 T3 G1 om. l. 4–5. —(l. 4) D6 यक्षणो.]

G. 7. 4. 12
B. 7. 4. 12
L. 7. 3. 12

रक्षाम इति तत्रान्यैर्यक्षामेति तथापरैः ।
क्षुङ्खिताक्षुङ्खितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १२
रक्षाम इति यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः ।
यक्षाम इति यैरुक्तं ते वै यक्षा भवन्तु वः ॥ १३
तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ।
मधुकैटभसंकाशौ बभूवतुररिंदमौ ॥ १४
प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र न दारान्सोऽभिकाङ्क्षति ।
हेतिर्दारक्रियार्थं तु यत्नं परमथाकरोत् ॥ १५
स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम भयावहाम् ।
उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६

12 a) Note hiatus in a. V3 D1.2.4 भक्षाम; B4 रक्षामि; C Rāmāyaṇa Śiromaṇi as in text (for रक्षाम). T1–3 G M1–5.7–10 रक्षामेति च. V2 M6.10 तत्रान्ये; B2 तत्रान्यैर्; M1 तत्रेति (for तत्रान्यैर्). —b) M4 भक्षामेति. Ñ2V2 B1.3.4 क्षि(Ñ2 क्ष)णुमश्चेत्यथापरैः(B3 °रे); V3 भक्षयामस्तथापरे; B2 यक्षामश्चेति चापरैः; D1.3.4.6.7.10.11 M6 य(D1.3.4 र)क्षाम इति चापरैः (M6 °रे); G1 यक्षामीतीच्छया परैः. —For 12ab, Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 subst.:

69* रक्षामो मेनिरे तत्र क्षणुमेति तथापरे ।

[Ñ1 D2.5 राक्षसा (for रक्षामो). Ś2.3 केचित्; D12 तात (for तत्र). Ñ1 D5 रक्षिणोन्ये(D5 °णो ये); V1 illeg.; D8.9 क्षुणुमोन्ये; D12 क्षुणुमोपि (for क्षणुमेति).]

—c) Ś1.3 D8 क्षणुमेति च तैर्; Ś2 D12 क्ष(D12 क्षु)णुमो मैष तैर्; Ñ V1.2 B D5 क्षुधिताः (Ñ1 कुपिताः; B2 marg.) क्षुधि(V2 * * *)तैर्; D1.4 भक्षतामिति तैर्; D2 क्षिणमर्मस्त्वतितैर्(sic); D3 भक्षितां भक्षतैर्; D9 क्षुणुमस्त्विति यैर्; T1 G1 M2.3 भु(G1 भ)क्षिताभु(G1 भ)क्षितैर्; T3 तृषितैः क्षुधितैर्; G2 M1.5.10 बु(M1 अ)भुक्षितैस्तु तैर्; Cv as in text (for भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैर्). Ñ1 V2 B2 G3 उक्तं; B3 व्यक्तस्; T1.2 एवं; M3 उक्तान् (for उक्तस्). V3 ततस्तान्येव सत्त्वानि; D6.7 बुभुक्षितैस्तु तृषितैर्; M6 यक्षांश्च राक्षसांश्चैव. ❀ Cg : रक्षामेति । तत्र तेषु सत्त्वेषु मध्ये । अन्यैः कैश्चित्सत्त्वैः रक्षामेत्युक्तः । तथापरैर्जक्षामेत्युक्तः प्रजापतिः । उभयमपि लोडुत्तमबहुवचनम् । जक्ष भक्षहसनयोः । कैश्चिन्न वयं रक्षाम किं तु जक्षामेत्युक्तः । कैः रक्षामेत्युक्तं कैर्वा जक्षामेत्युक्तं तत्राह —भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैरिति । अभ्यासलोपश्छान्दसः । अबुभुक्षितै रक्षामेत्युक्तं बुभुक्षितैस्तु जक्षामेत्युक्तमिति क्रमः ।; Ck : भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैः । अत्र बुभुक्षितशब्दस्याभ्यासलोपः अनुनासिकश्छान्दसः । तथा अभुङ्क्षितशब्दश्च । अभुङ्क्षिताः पिपासार्दिताः ।; so also Ct. ❀ —d) D6.7 उक्तस् (for ततस्). V3 तान्प्राह; B3 D3 तान्याह (for तानाह). V2 * * * * *; D5 तथेत्याह स (for ततस्तानाह). T3 हृद्गतं (for भूतकृत्). Ñ1 तथेत्याह च विभकृत्.

13 Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 transp. ab and cd, V3 reads 13ab in marg. M3 reads 13ab twice. —a) Ś Ñ1 D2.6–8.12 T1–3 G M1–5.7–10 रक्षामेति च (for रक्षाम इति). B2 तैर् (for यैर्). B3 व्यक्तं; M6 चोक्तं (for उक्तं). D1.3.4 उक्तं यै रक्ष्यतां ते तु. —b) B2 तेभ्यवंस्ततः; D1.3.4 संभवंत्विति (for ते भवन्तु वः). —After 13ab, D3 ins. l. 4 and 5 of 68*. —c) Ñ2 क्षणुमहेति; V2 B1.3.4 क्षिणुम इति; D6 T1.2 G M1–5.7–10 यक्षामेति च; M6 यक्ष्याम इति (for यक्षाम इति). B2 तैर् (for यैर्). V2 उक्ता; G1 उक्तस् (for उक्तं). Ś V3 D2.9 उक्तं यैस्तु(Ś2.3 °श्च; D9 °र्हि)क्षणुमे(D9 क्षुणम इ)ति; Ñ1 D12 उक्तं यैर्भक्षया(D12 यैश्च क्षणो)मेति; D1.3.4 उक्तं यैर्भक्ष्यतामेतास्; D3 उक्तं यैः क्षगणोमेति (sic). —d) Ñ2 एते (for ते वै). V1.2 B3 D7.10.11 T3 यक्षा एव; B1.2.4 D3 ततो(B2 ते तु; D3 तेपि)यक्षा; D5 यक्षास्ते*; M6 ते यक्षा वै (by transp.) (for ते वै यक्षा). T2 ते; M1 च (for वः). ❀ Cg : यैः रक्षामेत्युक्तं ते राक्षसा भवन्तु । यैर्जक्षामेत्युक्तं ते यक्षा भवन्तु । वर्णव्यत्यय आर्षः. ❀

14 a) Ñ D3 ततः; B3 अत्र (for तत्र). Ś Ñ V2 B2 D1–4.8.9.12 प्रहेतिर्हेतिश्च (by transp.). —b) Ś2.3 B4 D6 M6 राक्षसावुभौ; D7.10.11 M10 राक्षसाधिपौ; G2 राक्षसेश्वरौ (for राक्षसर्षभौ). Ñ V2 B1.2.3 राक्षसौ भ्रातरावुभौ; T3 राक्षसौ राक्षसाधिपौ. —d) G3 अनिंदितौ; M5 अरिंदम (for अरिंदमौ).

15 a) D2 तस्य (for तत्र). —V1 illeg. for b. —b) Ñ2 दानवान् (for न दारान्). B2 स्व; G (ed.) om. (for स). Ś V3 D1–4.8.9.12 T3 M6 अ(D1.3.4 सो)भ्य(M6 °भि)कांक्षत(M6 °ते); Ñ1 D5 अनु(D5 °ल)कांक्षितः(D5 °क्षता [sic]); B1 सो भिकांक्षितः (for सोऽभिकाङ्क्षति). B4 न च दारान्स कांक्षति; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 Cg.k.t तपोवनगतस्त(M3 °मगास)दा(T2 था). —c) V2 -क्रियार्थं च; B4 -क्रियार्थस्तु; D10.11 -क्रियार्थे तु; M2 -क्रियां कर्तुं. —d) D10.11 G2 M5 Ck.t परं यत्नम् (by transp.). D1.3.4.6.7 M6.10 अकुर्वत; G3 तदाकरोत् (for अथाकरोत्). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 यत्नं परममास्थितः; Ñ2 प्रयत्नं परमकार्षीत्.

16 a) Ś Ñ1 V1.3 B4 D1.5.8.12 पुत्रीं; Ñ2 V2 B1.2.3 D9 पत्नीं; G1 कांतां; M6 रौद्रीं (for कन्यां). D2–4 -भगिनी (D2 °गि*)पुत्रीं. —b) Ś3 D2–4 भया; Ñ1 भार्यां (for भयां). B1.3.4 D6.7.10.11 M9 महाभयां; D3.4 भयावहा (for भयावहाम्). —c) D1.4 ह्युद्वाहयद्; D6.8.12 T1 (*inf. lin.* also as in text).2 G3 M6.9.10 उपा(D6.12 तदा)वहद् (for उदावहद्). —d) M1 एवं (for एव). B3 G1.2 महाद्युतिः.

स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुंगवः ।
पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १७
विद्युत्केशो हेतिपुत्रः प्रदीप्ताग्निसमप्रभः ।
व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुजम् ॥ १८
स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः ।
ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ १९
संध्यादुहितरं सोऽथ संध्यातुल्यां प्रभावतः ।
वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुंगवः ॥ २०
अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति संध्यया ।
चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव ॥ २१
संध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः ।
रमते स तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव ॥ २२
केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटंकटा ।
विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २३
ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् ।
प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २४
तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशाद्रतार्थिनी ।
रेमे सा पतिना सार्धं विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥ २५ G. 7. 4. 25 B. 7. 4. 25 L. 7. 3. 25

17 b) D8 हर्ता (for हेती). —c) Ś1 D2.5.8 M8 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो). —d) Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D1–6.8–12 M4.7 विद्युत्केशम्. Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 श्रुतिः; V2 D6 श्रुतः (for श्रुतम्).

18 a) Ñ2 V3 B D1.3.4 M6 स हेतिपुत्रो विक्रांतः (D1.3.4 वेगेन). —b) D7.10.11 T1–3 G3 M2.9.10 स(T1.2 G3 प्र-; M10 सु-)दीप्तार्क-; G1.2 M1.4.5.7.8 स(G1 सु-)दीप्ताग्नि- (for प्रदीप्ताग्नि-). V2 -सदृश- (hypm.) (for -सम-). —c) Ś D5.8.12 T3 G2 प्रा(D5 T3 सो; G2 अ)वर्धत (for व्यवर्धत). —d) Ñ V2.3 D1.3.4 -मध्ये यथा (for -मध्य इव). Ñ V2 D5 T1.2 G3 M2–4.6–10 [अं]बुदः(Ñ D5 M2.4.6.9.10 °जः) (for [अं]बुजम्). B जलमध्ये यथांबुजः(B2 °जं).

19 a) Ś V1 D2.5.8.12 T3 G1 यदा तु(G1 °सौ); Ñ1 V2 B4 स तदा; V3 यदा स (by transp.); T1.2 स यथा (for स यदा). M1 तु वनं (for यौवनं). Ś2.3 D12 भद्र; B1.3 तत्र (for भद्रम्). —b) Ś2.3 D12 स तु प्राप्तो; Ñ V2 B प्राप्त आसीन्(V2 °सन्) (for अनुप्राप्तो). —M6 om. 19cd. —c) Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 G2 M1.7 तदा; M5 त* (for ततो). B2 -क्रियार्थं तु (for -क्रियां तस्य). —d) D5 कर्म (for कर्तुं). Ś V1 D2.5.8.12 T3 चिंतयते; D9 सोचिंतयत् (for व्यवसितः). Ś D2.8.9.12 तदा; G2 पुरा; L (ed.) स्म सः (for पिता). B2 पिता तस्य व्यवस्थितः.

20 a) T1.2 G M1–3.5.7–9 संध्यायास्तनयां (for संध्यादुहितरं). —b) G1 प्रभावतीं (for प्रभावतः). Ñ V2.3 B D5 नाम्ना(B1.3.4 कन्यां) साल(B2 °लो)कटंकटां. ❀ Ct: संध्यादुहिता सालकटङ्कटाख्या । ❀ —c) D8 G1 त्वर(G1 जन)यामास. Ś Ñ V3 B2.3 D1–5.8.9.12 T3 M8 पुत्राय; B4 धर्मात्मा; G [ed.] पुत्राथैं (for पुत्रार्थं).

21 a) D5 कन्यावश्यं प्रदातव्या. —b) Ś Ñ V1.2 B D1.2.8.9.12 वरस्यै(Ñ V2 B °रायै)वे (B1.2 °षे)ति; V3 वरस्येति च; D3.4 परस्मै इति (with hiatus); D5 वरस्य तु (subm.); D6 परस्यैषेति (for परस्मै सेति). T3 परस्यैव स्वकन्यका. —c) V2 प्रजयित्वा (for चिन्तयित्वा). Ś D8.9.12 च(Ś2.3 D12 तु) दत्ता सा; B2.3.4 (m. also as in text) D1.4.6.7 सुतां दत्वा; D2 स दत्ता सा (sic). —d) M1 सा सुकेशाय (for विद्युत्केशाय).

22 B4 om. 26ab. —b) B1 महाबलः (for निशाचरः). —c) Ñ V2 B2 D1 M6 रेमे वै; B1.3.4 रेमे स; D2 रराम (for रमते). Ś2.3 D2.8.12 T1–3 G1.3 M3.7 स्म; B1.3.4 वै (for स). D9 रेमे तस्य (for रमते स). —d) B2–4 D4.5 पौलम्या(B3 D5 °लस्त्या) (for पौलोम्या). Ś2.3 भगवानिव; V1.4 मघवा इव (with hiatus) (for मघवानिव). —After 22, M6 erroneously repeats 22d–25b.

23 a) B2 अथ (for त्वथ). —b) Ś1 V1.2 B4 D8.10.11 सालंकटंकटा. —c) Ś2.3 D2.8.12 गर्भमासाद्य (hypm.); B3 भवो गर्भं (corrupt) (for गर्भमाप). V3 विद्युत्केशं समासाद्य. —d) Ś V1 D1–4.8.9.12 T3 मेघ(V1 D1.3.4 T3 घन)स्तोयम्; Ñ1 V2 B1.2.4 मेघराजिर्; D5 त्वेनस्थोयम् (sic); T2 G2 घनराशिर् (for घनराजिर्). Ñ1 V3 यथा(V3 महा)र्णवात्; B2 इवामरात् (for इवार्णवात्).

24 a) D6.7 तु (for सा). Ñ1 राक्षसाद्; V2 दुर्द्वं (sic) (for राक्षसी). V1 सा राक्षसी तदा गर्भं. —b) B1 मेघ-; B2 खर- (for घन-). Ś D8.12 तदा ह्यनलसप्रभं; D5 ** च गर्भसंभवं. ❀ Ct: घनगर्भसमप्रभं जलगर्भमेघसमकान्तिम् । ❀ —d) Ś D2.8.12 [अ]ग्निना; D1.4 [आ]त्मजं [अ]ग्निजम्).

25 Ñ2 om. 25ab. —a) D1.3.4.6.7.10.11 G2 M10 समुत्सृज्य(D6 °जत्) (for तमुत्सृज्य). Ñ1 T3 तदा; G1 च सा; G2 तु तं (for तु सा). V2.3 B M6 तस्मिन्नुत्सृज्य तं गर्भं; D5 तस्मिन्नुत्पन्नमानं तं गर्भं (hypm.). —b) Ś Ñ1 V1.3 D T3 G1 विद्युत्केश-. B2.3 विद्युत्केशप्रियार्थिनी; B4 (*sup. lin.* also as in text) विद्युत्केशाग्रतार्थिनी. —c) Ś D2.8.9.12 रमते; Ñ1 D1.3.4.6.7.10.11 रेमे तु(Ñ1 ह; D1.3.4 वै); D5 T3 रराम (for रेमे सा). D3 सा तया (for पतिना). D6.7.10.11 सार्धं पतिना (by transp.). Ñ2 V2.3 B रेमे पत्या तदा सार्धं; M3 रेमे हि पत्या सार्धं वै; M10 रेमेऽथ सार्धं पतिना. —d) Ś Ñ

G. 7. 4. 26
B. 7. 4. 26
L. 7. 3. 26

तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः ।
पाणिमास्ये समाधाय रुरोद घनराडिव ॥ २६
अथोपरिष्टाद्गच्छन्वै वृषभस्थो हरः प्रभुः ।
अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम् ॥ २७
कारुण्यभावात्पार्वत्या भवस्त्रिपुरहा ततः ।
तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् ॥ २८
अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षयोऽव्ययः ।
पुरमाकाशगं प्रादात्पार्वत्याः प्रियकाम्यया ॥ २९
उमयापि वरो दत्तो राक्षसीनां नृपात्मज ।
सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च ।
सद्य एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयःसमम् ॥ ३०

V1.3 B3.4 D T G3 M2.4.10 विसृज्य (for विस्मृत्य). D5 परम्; G2 शिशुम् (for सुतम्). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 M6.8 आत्मन: (for आत्मजम्).—After 25, V2 D5 ins.:

70* तस्मिन्गिरावथोत्सृष्टः शालतालसमाकुले ।
सप्तच्छगुल्मबकुले विद्युदग्निसमप्रभः ।

[(l. 1) D5 शातकुंभ- (for शालताल-).—(l. 2) V2 -रक्षणे (for -बकुले).]

26 ^{a}) V2 (*sup. lin.* also as in text) B2 तत्र (for तया). Ñ1 तदा (for स तु). D5 तदा (for शिशुः). D1.4 सुपुत्रं तं (for स तु शिशुः).—^{b}) Ñ V2.3 B प्रदीप्ताग्नि- (for शरदर्क-). B1 -समप्रभः. Ś V1 D2.5.8.9.12 G1 शिशुर्दिवसकृद्यथा; T3 रश्मिभिर्भास्करादितः.—^{c}) Ś1 V1.3 प्राणम् (for पाणिम्). D5 य समासे (sic) (for पाणिमास्ये). Ś1 V1.3 D8.12 समादाय.—^{d}) D5 T3 G1 [अं]भो(G1 °बु)दराड् (for घनराड्).—For 26^{cd}, Ñ V2 B D1.3.4 M6 subst.:

71* आस्ये पाणिं समाधाय मेघवद्विरुराव ह ।

[Ñ1 D1.3.4 M6 संनिधाय. B3 निननाद; D1.3.4 M6 विरराव (for विरुराव).]

—For 26, T1.2 G2.3 M1–5.7–10 subst.; D6.7.10.11 ins. l. 1 after 25 and subst. l. 2 for 26^{cd}; T3 ins. l. 1 only after 25:

72* उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः ।
निधाय चास्ये स्वां मुष्टिं रुरोद शनकैरिव ।

[(l. 1) T3 M8 तथा (for तदा). T1.3 G3 M3.7 -गर्भ- (for -शब्द-). G2 M2.8.9 -समध्वनिः(G2 °स्वनं) (for -समस्वनः). M3.7 घनगर्भसमन्वितः(M7 °प्रभः) (for the post. half).—(l. 2) D6.7.10.11 M4 [आ]स्ये स्वयं (for चास्ये स्वां). G2 स्वमुष्टिं (unmetric). D6.7.10.11 M10 तदा (for इव).]

27 V1 illeg. for 27^{ab}.—^{a}) Ñ V2 B आगच्छद्; G1 भगवान् (for गच्छन्वै).—^{b}) Ñ2 V2 B D5 महेश्वरः (for हरः प्रभुः).—For 27^{ab}, D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1–5.7–10 subst.; while G1 ins. l. 2 only after 27^{ab}:

73* ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः प्रभुः ।
वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ।

[(l. 1) D6.7.10.11 M10 शिवः (for प्रभुः).—(l. 2) M5 रुदतः (for रुदित-).]

—^{d}) Ś V3 D2.8.9.12 यथावद्(V3 °*) (for रुदन्तं). V3 om. for राक्ष.

28 ^{a}) V2 B कारुण्यादथ; M1 का * * * वात् (for कारुण्यभावात्).—^{b}) V3 सहितस्(hypm.); D5 G1 हरस्; M6 ततस् (for भवस्). Ś V1 D2.3.7–9.12 T1.3 त्रिपुरहार्थितः; Ñ V2.3 B D5.10.11 M5.6 त्रिपुरसूदनः(D5 °हान्वितं; M5.6 °घातकः); D1.4.8 G1 त्रिपुरहार्दि(G1 °ह्वास्थि)तः.—^{c}) Ś1 राजसात्मजं. B2 चाद्य (for चक्रे). D1.3.4 M6 चकार(M6 °क्रे तं) राक्षसश्रेष्ठं.—^{d}) Ñ2 V2 B(B2 m. also) D5 पितुरेव (for मातुरेव). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.6.8.9.12 T3 समं तदा(D6 स्वयं); Ñ2 B1.3.4 वपुःसमं (for वयःसमम्). B2 सुकेश इति विश्रुतः.

29 ^{a}) Ś2.3 अपरं (for अमरं). D10 कृत्वा तं (by transp.); G1 तत्कृत्वा. B2 अमरत्वं च वै कृत्वा; D1.3.4 अजरं त्वा(D3 चा)मरं चैव.—^{b}) Ñ1 V1 B3.4 D5–7.10.11 T3 G1 Cg [ऽ]क्षरो(B3.4 °य-) (for ऽक्षयो). V1.2 B3 D1.4 [ऽ]व्ययं; G2 पुरा; M6 विभुः; Cg as in text (for [ऽ]व्ययः).—^{c}) B3 पुराकाशगतं; D5 T2.3 पुनराकाशगं (D5 T3 °गः). B4 D5 T3 प्रायात्; D1.4 प्रागात्; D3 दद्यात् (for प्रादात्).—^{d}) Ś V3 D2.8.9.12 T3 उमायाः; D5 सोमायाः; Ck.t as in text (for पार्वत्याः). Ñ2 D5 T3 प्रीति-; Ck.t as in text (for प्रिय-). D6.7 M1 पार्वत्या परितोषितः.

30 ^{a}) Ś2.3 Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 च; D1.3.4 तु (for [अ]पि).—^{b}) Ś B1.4 D8.12 T3 G M2.4.5.7–9 राक्षसानां (for राक्षसीनां).—^{c}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 सद्यः प्रलब्धिर्; M9 सद्योपलब्धि. Ñ V2 B गर्भोपलब्धिः सद्यश्च. ❀ Cg.k.t: सद्योपलब्धिरित्यार्षः (Ck °ति छान्दसः) संधिः. ❀ —Ś2.3 om. (hapl. see var.) 30^{c}–30^{e}.—^{d}) B3 विस्मृतिः (for प्रसूतिः). D5 तु (for च). D1.4 तुल्यलक्षणा; D3 तुल्य एव च; M1 स * * * *.—B1 om. 30^{ef}. B2 D3 om. up to सद्य एव हि in 30^{e} (cf. var.). From जातस्य onwards B2 wrongly reads after गर्भोपलब्धिः in ^{c}.—^{e}) M4 om. up to सद्य एव च. V1 D10.11 M1.8 प्राप्तिं (for प्राप्तिर्). Ś1 V3 D1–4.8.9.12 T3 M6.10 च(D1.3.4 हि; D2 M6.10 तु)गर्भस्य; Ñ V2 B2.3.4 D5 तु(V2 B3 हि; B2

ततः सुकेशो वरदानगर्वितः
श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः ।
चचार सर्वत्र महामतिः खगः
खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा ॥ ३१ G. 7. 4. 31 B. 7. 4. 32 L. 7. 3. 31

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

D_5 om.; B_4 च)जातस्य(B_2 °श्च) (for वयःप्राप्तिर्). —V_1 illeg. for ^{f}. —^{f}) Ś V_3 $D_{2.8.9.12}$ T_3 वयो भवतु(D_2 T_3 °ति)मातृजं($Ś_{2.3}$ D_{12} °जः; V_3 कामतः); Ñ V_2 $B_{2.3.4}$ D_5 $M_{6.10}$ वयःप्राप्तिश्च(V_2 °प्तिः सु-) कामतः(B_4 °मदः; D_5 °स्यतः; $M_{6.10}$ मानद); $D_{1.3.4}$ वयोभावोतिसंवृतं. ❀ Cg : मातुरेव वयःसमं वयःप्राप्तिरिति योजना. ❀

31 B_2 reads 31^{ab} in marg. —^{a}) D_5 स्वकेशो; M_5 सकेशो (for सुकेशो). $Ñ_1$ V_2 $B_{1.3.4}$ $D_{1.3.4}$ M_6 सं(B_3 वं)चि(D_4 °वि)तां($Ñ_1$ °ता); B_2 गर्वितां (for गर्वितः). ❀ Ct : सुकेश इत्यनुवादात्तन्नामकत्वमस्य बोध्यम्. ❀ —^{b}) D_8 om. for श्रियं प्रभोः. T_3 देव्याः; M_8 श्रियः (for श्रियं). $Ñ_1$ च सं- (for प्रभोः). M_7 शिवस्य (for हरस्य). D_5 (also) प्रसूतिः; T_3 पार्थिव (for पार्श्वतः). —^{c}) $Ñ_1$ M_6 चकार (for चचार). $D_{1.4}$ महान्यथा (for °मतिः). Ñ V_2 B क्षणात्; V_3 खगं; D_5 खगो; M_6 om. (for खगः). $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1-5.7-10}$ महान्म(M_1 °म)हामतिः (for महामतिः खगः). —^{d}) Ś V_1 $D_{2.5.8.9.11}$ T_3 G_1 खगां पुरीं; $V_{2.3}$ वरं(V_2 स्वर्गं)पुरं. Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 G_2 $M_{5.6}$ यथा(D_5 * *)पुरंदरः (by transp.).

Colophon. *Kāṇḍa name* : $Ś_1$ $D_{7.8.12}$ om. —*Sarga name* : $Ś_{1.3}$ $D_{2.12}$ सुकेशवरदानो($Ś_1$ °नं); $Ś_2$ सुकेशवरदो; Ñ V B $D_{5.8.9}$ सुकेशवरप्रदानं(V_1 D_9 °नो); $D_{1.3.4}$ सुकेशवरलंभो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : $Ś_1$ $Ñ_1$ $V_{2.3}$ $B_{1.4}$ $D_{2.12}$ om.; $Ś_{2.3}$ $D_{5.8.9}$ 3; V_1 2. —After colophon, T_3 G $M_{1.5.8}$ conclude with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

५

G. 7. 5. 1
B. 7. 5. 1
L. 7. 4. 1

सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् ।
ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १

तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ।
तां सुकेशाय धर्मेण ददौ दक्षः श्रियं यथा ॥ २

वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ।
आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३

स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचरः ।
अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ४

देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ।
त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रान्राक्षसान्राक्षसाधिपः ।
माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् ॥ ५

त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः ।
त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ६

5

☞ T4 missing for Sarga 5 (cf. v.l. 7.1). D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) M3 राक्षसं (for धार्मिकं). Ś Ñ1 V B1.3.4 D1–4.8.9.12 T3 ज्ञात्वा; Ñ2 B2 D5 मत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) D5 तु (for च). Ś2.3 धार्मिकं; M3 राघव (for राक्षसम्). Ś1 D8 वरं लब्धं च रक्षसा. — ^{c}) B4 D1.3–5 G2 M7.8 ग्रा (D5 ग्रा)मणिर्; M4 damaged; Cv as in text (for ग्रामणीर्). — ^{d}) V2 विभा-(*sup. lin.* also as in text) वसु- (for विश्वा°).

2 M2 om. 2^{ab}. — ^{a}) T2.3 M6 वेदवती (for देव°). B1 (marg.) पुत्री; B3 T2 -नामा (for नाम). —After 2^{ab}, D6.7.10.11 T1.2 G M1.3.5.10 ins.:

71* बभूव लोकविख्याता रूपयौवनशालिनी ।

[M1 लोके. D6.7.10.11 M10 त्रिषु लोकेषु (for बभूव लोक-). G2 M1.5 -गर्विता (for -शालिनी).]

— ^{c}) Ś V3 D2.8.9.12 सुकेशाय सु- (for तां सुकेशाय). D10.11 धर्मात्मा (for धर्मेण). — ^{d}) Ś V1.3 D2.6–12 T G3 M3.4 Cg रक्षः; Ñ1 धर्मः; G1.2 M1.5.8.9 दक्ष- (for दक्षः). —For 2^{cd}, Ñ2 V2 B D1.3.4 M6 subst.:

75* तां स तस्मै ददौ प्रीतः कृष्णायेवोदधिः श्रियम् ।

[Ñ2 B4 तस्मै प्रददौ; B1.3 तस्मै स ददौ (by transp.). D1.3.4 M6 दक्षो (for प्रीतः). Ñ2 प्रियं; B3 स्वयं (for श्रियम्). D1.3.4 M6 धर्माये(M6 °मस्ये)व श्रियं पुरा (for the post. half).]

3 ^{b}) V2 अति प्राप्य; M6 तं संप्राप्य (for सा तं प्राप्य). Ś V1 D2.8.12 प्रिया पतिं; Ñ1 पतिं स्वयं; V3 B1.3.4 D5.9 T3 प्रियं पतिं (by transp.) (for पतिं प्रियम्). B2 सांप्रतं प्राप्य तत्पतिं. — ^{c}) D7 T3 M6 वेदवती (for देव°). B2–4 G1 हृष्टा (for तुष्टा). — ^{d}) Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 स्वर्गं (for धनं). Ñ1 प्राप्य च (for प्राप्येव). Ś1.2 V1 D1.2.4.5.8.9.12 T3 G1 दुर्गतिः; Ś3 दुर्मतिः; Ñ B1.3.4 D3 G2 M1.4–7 दुर्गतः; V2 B3 दुर्वृत्तः; V3 दुर्जनः (for निर्धनः).

4 ^{ab}) Ś1 D2.5.8.9 T3 संस(D5 T3 °र)क्तो; Ñ V2 B1.3.4 सुप्रीतो; B2 संवीतो (for संयुक्तो). M1 तया सह तु संसक्तो (for ^{a}). Ñ1 V2 B रेमेथ(Ñ1 B4 स); G2 रराम (for रराज). D1.3.4 रमयामास तं चापि रहो राक्षसपुंगवं. — ^{c}) Ñ1 V2.3 B D3 M6 -निष्पन्नो (D3 °न्नं); D1.4 -निक्रांतं; D2.12 -निःक्रांतः; Cg.k.t as in text (for -निष्क्रान्तः). D9 अंजनाह्वययोत्पन्नः; T3 अंजनाद्रेर्विनिष्क्रांतः. — ^{d}) D6.9 करिण्येव (for करेण्वेव). Ñ2 V2 B गजो वाशितयेव ह(Ñ2 °येव हि; B2.3 °या यथा; B4 °या सह); D1.3.4 वाशितेव महागजं.

5 ^{a}) D6.7.10.11 M10 ततः काले; T3 M6 वेदवत्यां (for देववत्यां). D5 च (for तु). — ^{b}) D6 देववत्यां स (for जनयामास). V3 पार्थिव (for राघव). —After 5^{ab}, D6.7.10.11 M1 ins., while M10 subst. for 5^{cd}:

76* त्रीन्पुत्राञ्जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् ।

[M10 विश्रुताँल्लोके (for जनयामास).]

—D6.7.10.11 M4 transp. ^{cd} and ^{ef}. — ^{c}) M4 तांस् (for त्रींस्). D8 त्रिंशन्नेत्र-; M6 तांस्त्रेताग्नि- (for त्रींस्त्रिनेत्र-). V2 read पुत्रान् in marg. Ñ1 त्रीनात्मनोपमान्पुत्रान्; T1.2 G M5 तांस्त्रींस्त्रि(T2 पुत्रांस्त्रि; G1 त्रींस्तु त्रि; M5 सुतांस्त्रि) नेत्रसदृशान्; M1 त्रींश्च त्रिभुवनख्यातान्; M4.7–9 त्रीन्पुत्रानग्निसदृशान्. ❀ Ck: तान् प्रसिद्धान् वक्ष्यमाणान्।; Ct: त्रीन्पुत्राञ्जनयामासेति। 'तान्पुत्रान्' इति पाठान्तरम्। तान्प्रसिद्धान्वक्ष्यमाणान्वेत्यर्थः. ❀ — ^{d}) V2 लक्ष्मणाद् (sic) (for राक्षसान्). Ś1 V1 D8 महावीर्यान्स राक्षसः; Ś2.3 D2.12 जनयामास राक्षसः; M6 राक्षसो राक्षसाधिपान्. — ^{e}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 सुमालिनं माल्यवंतं. — ^{f}) D6 G2 M2.8.9 मालिनं (for मालिं च). Ñ2 सुमहाबलं (for बलिनां वरम्). Ś Ñ1 V B D2.5.8.9.12 T3 M7 मालिनं च महाबलं; D1.3.4 तृतीयं मालिमेव च; M1 मालिं चैव बलान्वितं. —After 5, Ñ2 reads 7^{ab} (^{a} illeg.).

6 G2 M1.2.4.5.7–9 om. (hapl.) 6. Ñ1 reads erroneously 7^{a} in place of 6^{a} repeating it in its proper place. — ^{a}) Ś V B2 D2.5.8.9.12 T3 [अ]त्यर्थं; Ñ2 B3.4 D1.3.4 [अ]न्यत्वं(B4 °त्र); B1 [अ]त्यग्रं (for

त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमवर्चसः ।
विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ७
वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वैश्वर्यं ततो महत् ।
तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ८
प्रगृह्य नियमान्घोरान्राक्षसा नृपसत्तम ।
विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ ९
सत्यार्जवदमोपेतैस्तपोभिर्भुवि दुष्करैः ।
संतापयन्तस्त्रींल्लोकान्सदेवासुरमानुषान् ॥ १०
ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमास्थितः ।
सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ ११
ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥ १२
तपसाराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् ।
अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ।
प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १३ G. 7. 5. 14 B. 7. 5. 14 L. 7. 4. 13

[अ]व्यग्राः). —*b*) Ś Ñ2 V B D1–4.8.9.12 ग(D9 जा) तास्; Ñ1 D5 T3 दीप्तास् (for स्थितास्). —*c*) Ś2.3 D8.12 त्रयी- (for त्रयो). T1.2 M3 घोरा; Cg.k.t as in text (for मत्रा). D1.4 [अ]व्यग्रास् (for [अ]त्युग्रास्).—*d*) Ñ2 V2 B1.3.4 [अ]हयः; D1.4.6 [अ]ग्रयः; G3 [आ]धयः; M6 [अ]रयः; M10 [आ]युधाः; Cg as in text (for [आ]मयाः). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 वातास्त्रय इवोद्धता(Ñ1 T3 °लवणाः; D8 °द्यताः); B2 त्रयो योगा इवेश्वरं; D3 त्रयो वाता इवोद्धताः.

7 Ñ2 reads 7*ab* (*a* illeg.) after 5. —*b*) Ñ2 V2 B D6.7.10.11 -तेजसः; T3 G2 M5.10 -विग्रहाः; Cg as in text (for -वर्चसः). —*c*) Ś Ñ1 D8.12 आगमंस् (for अगमंस्). Ś D2.8.9.12 ते तु (for तत्र). M6 विवृद्धिं गतवंतस्ते. —*d*) Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3 M6 प्रबला (for [उ]पेक्षिता). T1.2 यथा (for इव). M3 [उ]पेक्षिता व्याधयो यथा. ❀ Cv : व्याधयोपेक्षिता इवेति । अत्र यकारलोपस्यासिद्धवद्भावो नित्य इति भगवतो मतम् । तेन गुणः कृतः । ; Cg : व्याधयोपेक्षिता इति संधिरार्षः । ; so also Ck.t. ❀

8 *a*) Ñ2 V1.2 B2–4 G3 वरं; D1.3 वयः; D4 om.; D5 T3 बलं (for वर-). Ś D2.6.8.9.12 T1 G3 M3.6 -प्रासं; Ñ2 V1.2 B2–4 D5 T3 प्राप्य; B1 -प्राह्यया; D1.3.4 प्राप्तास् (for -प्राप्तिं). Ś Ñ2 V B D1–5.8.12 T3 M5.6 ततस् (for पितुस्). D5 च (for तु). D9 तु तातस्ते; G1 पितुस्तत्र (for पितुस्ते तु). Ñ1 बलं प्राप्य समं तस्ते. —*b*) D3 मुक्तैश्वर्यं. Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 T3 M6 पितुर्महत्; V3 पितुस्तदा; D6.7.10.11 M10 तपोबलात्; T2 तु ते महत्; M1.3.7.9 तपो महत्. K(ed.) ज्ञात्वेश्वरतपोबलात्. —*c*) G1 ततस् (for तपस्). —*d*) M5 क्रूर- (for कृत-). G2 पावकोपमाः (for कृतनिश्चयाः).

9 *a*) M6 नियमं (for नियमान्). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 तस्थुः; D1.4 तत्रान् (sic); D3 तीव्रान्; M6 घोरं (for घोरान्). —*b*) B3.4 T1 G2.3 M1.9 राक्षसान् (for राक्षसा). T1.2 G3 M3 रघु-; M1 मुनि- (for नृप-). V3 नृपनंदन. —*c*) Ś Ñ V B D2.8.9.12 T3 चेरुस्तत्र (for विचेरुस्ते). —*d*) Ś V1.3 D2.8.9.12 T3 -भयप्रदं; D5 -भयंकरं (for -भयावहम्).

10 *a*) M10 सत्यात्मक-. D6.7.10.11 T1.2 G3 M3.10 -शम-; M8 -दया- (for -दम-). —*b*) T1.2 G3 अति-; M5 अपि (for भुवि). D6.7.10.11 M10 दुर्लभैः; M9 दुष्करं (for दुष्करैः). —For 10*ab*, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 M6 subst. :

77* सत्यार्जवदमोद्भूतः स तु तेषां तपोऽनलः ।

[Ñ1 -दमोद्भूतं; V1 -मदोद्भूतं; B1.4 -शमोपेतैः(B4 °तः); B2 -दयोद्भूतः; D1.4 -तपोजातः (for -दमोद्भूतः). T3 सर्वदेवदमोद्भूतं (for the prior half). Ñ1 V1 T3 तच्च; B2 स च (for स तु). Ś Ñ1 V1 B2.4 D8.12 T3 तपोबलः(Ñ1 V1 T3 °लं).]

—*c*) D1.3.4 निर्द(D1 निद)दाहेव (for संतापयन्तस्). Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3 M6 निर्दहत्ये(Ñ2 B3.4 M6 °दाहे; B1.3 °हत्यै)व लोकांस्त्रीन्. —*d*) Ś V1 B4 D1–5.8.12 M6.10 -मानवान् (for -मानुषान्).

11 *a*) Ś V1.3 B1 D1–5.8.9.12 [ऽ]व्ययाच्; Ñ V2 B2–4 देवश्; T3 तावच्; M6 [ऽ]व्ययश् (for विभुश्). —*b*) D6 G2 विमानं (for विमान-). G2 परम् (for वरम्). D6.7.10.11 आश्रितः (for आस्थितः). —*c*) B2 -पुत्रम् (for -पुत्रान्). D1.4 G2 आगम्य; G1 आक्रम्य (for आमन्त्र्य). —*d*) Ś2.3 D12 तान् (for ऽस्मीति).

12 *b*) D6 युतं (for वृतम्). Ś V1.3 D2.3.5.7–9.12 T3 दृष्ट्वा समंत्र्य राक्षसाः; Ñ V2 B D1.4 M6 दृष्ट्वा वंद्य च(Ñ2 राघव)राक्षसाः. —V1 illeg. for 12*cd*. —*d*) Ś Ñ V2.3 B D1–4.8.9.12 द्रुमा इव (by transp.) (for इव द्रुमाः).

13 *a*) M1 स त्वम् (for तपसा). —V1 illeg. for 13*b*. —*b*) D6 दिदिशे (for दिशसे). M1.4.6.7 transp. यदि नो and दिशसे. Ś V3 D2.5.8.9.12 यद्या(Ś2 D12 °था)दिशसि नो वरं(V3 °रान्); Ñ V2 B D1.3.4 ददासि यदि नो(B3 वो) वरान्(D1.3.4 °रं). ❀ Ct : दिशसे ददासि. ❀ —*c*) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 स्याम शत्रूणां (for शत्रुहन्तारस्). —*d*) Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 वै दीर्घ- (for [ए]व चिर-). —V1 om. 13*e*–15*b*. —*e*) hypm. Ñ2 V2 B D6.7.10.11 G1.2 M2.5–7 प्रभविष्णो; T2 जीविष्णवो; M1 भविष्णवो; M3.10 Cg.k.t प्रभविष्ण्वो (for प्रभविष्णवो). Ñ V3 B M7 भविष्यामः; T1 G2 M2.8.9 भवेमेति(M8 °इ); M1 भवामस्तु; M4 भवेमः * ; M6 भवेयामः (sic) (for

G. 7. 5. 15 B. 7. 5. 15 L. 7. 4. 14 एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान्प्रभुः ।
प्रययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १४
वरं लब्ध्वा ततः सर्वे राम रात्रिंचरास्तदा ।
सुरासुरान्प्रबाधन्ते वरदानात्सुनिर्भयाः ॥ १५
तैर्वध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसंघाः सचारणाः ।
त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः ॥ १६
अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम् ।
ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १७
गृहकर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ।
अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते ॥ १८
हिमवन्तं समाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव वा ।
महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ १९
विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः ।
निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २०

भवामेति). ❀ Cv : प्रभविष्णवो भवामेति पाठः. ❀ —^{f}) D6.7 (marg. also as in text) अनुग्रहाः. —For 13^{ef}, Ś V3 D1–5.8.9.12 T3 subst. :

78* परस्परहिते युक्ता भूयास्म प्रभविष्णवः ।

[D1.3.4 -[अ]नुसत्कारतु (for -हिते युक्ता). D1.3.4 भवेम (for भूयास्म).]

14 V1 om. 14 (cf. v.l. 13). —^{a}) Ñ2 V2.3 B(B2 marg. also as in text) D10.11 G1.2 M1.5.7.10 भविष्यथ (for भविष्यति). —^{b}) Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 प्रति; Ñ2 V2 (also *sup. lin.* as in B) तथा; B तदा; D6.7.10.11 विभुः (for प्रभुः). —^{c}) Ñ2 V2 B D6.7.10.11 स (for प्र-). B1.3.4 देव- (for ब्रह्म-).

15 V1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). —^{a}) Ñ1 T3 वरान् (for वरं). Ś2.3 दत्त्वा (for लब्ध्वा). Ñ2 V2.3 B D6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.8–10 तु(B4 च) ते (for ततः). D1.3.4 M5–7 वरलब्धास्तु ते सर्वे. —^{b}) D2.5.9.12 तथा; T1.2 G3 M3 च ते; M1.2 ततः (for तदा). Ś D1.3.4.8 T3 G2 M4–10 रात्रिचरास्ततः(Ś D8 T3 °था; M10 °दा); Ñ2 V2 B रात्रिंचरेश्वराः; V3 राक्षसपुंगवाः (for रात्रिंचरास्तदा). —^{c}) Ś V2 D2.5.8.9.12 प्र(V2 अ)धावंतो(V2°त; D5 °ति); Ñ1 B D1.3.4 अबाधंत (D1.3.4 °ते); M10 प्रबाधंतो (for प्रबाधन्ते). —^{d}) D6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4–10 वरदान- (for वरदानात्). V1 om.; D4.9 तु (for सु-). G1 सुदर्पिताः (for सुनिर्भयाः).

16 ^{a}) Ś D2.8.12 ते (for तैर्). Ñ2 V2.3 B1.4 D7 T3 M4.5.10 बाध्यमानास् (for वध्यमानास्). Ś2.3 om. त्रिदशाः. —^{b}) Ś2 सप्तर्षिसंघाः (hypm.); B1.2 ऋषिसंघाः; T3 सर्षिचाराः (for सर्षिसंघाः). —^{c}) Ś Ñ V1 B1 D1–5.8.9.12 T3 नाध्यगच्छं त(Ś1 Ñ1 V1 °तु); Ñ2 B2–4 नाध्य(B2 °धि; B4 °भ्य)गच्छंस्ते (for नाधिगच्छन्ति). —^{d}) B1 नियमस्थाः; D1.3.4 नरकस्था (for निरयस्था). Ñ1 reads in marg. यथा.

17 ^{b}) Ñ2 V2 B3.4 प्रभुम्; B1.2 प्रभुर्; D3 परम् (for वरम्). D1.4 शिल्पिनं परमाव्ययं. —D1 om. from व्ययं up to महताम् in 79*. —^{c}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T2.3 आगम्योचुः (Ś1 V1.3 D8.12 °म्योचुः; Ś2.3 °त्योचैः) सु- (for ऊचुः समेत्य). G2 M4.5.7 सहिता (for संहृष्टा). Ñ V2 B प्रोचुराहूय सहिता. —^{d}) Ś V3 D2.8.9.12 राज-; G1 मुनि-; M4.7 नृप- (for रघु-). Ñ V2 B D3.4 -नंदन (for -सत्तम). V1 D5 T2.3 वै रघूत्तम (for रघुसत्तम). —After 17, Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4–12 T G3 M3 ins. :

79* ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा ।

[D1 om. up to महतामा. G3 ऊचुस् (for ओजस्). Ś V1.3 D2.8.9.12 -बलं लब्ध्वा; Ñ1 D4.5 T2.3 -बलं बुद्ध्वा(D5 °द्धिर्); T1 G3 M3 -[s]बलंबानां; Ck.t as above (for -बलवतां). Ś D2.5.8.9.12 महत्त्वम्(D5 °त्त्वात्); G(ed.) महता (for महताम्). D5 स्वात्म-; D9 चात्म- (for आत्म-). V2 महाभागाः सुतेजसः (for the post. half).]

—Thereafter, D1.4 cont.; while D3 ins. after 17 :

80* यशस्तेजोहतं कृत्वा पूर्वमेव तु भौवनम् ।

[D3 ओजस् (for यशस्).]

18 ^{a}) B4 D1.4 G1.2 गृहं (for गृह-). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T2.3 नित्यं; Ñ2 V2 B D3 देवो; D1.4 देव (for एव). —^{b}) M7 मनसा (for हृदय-). Ś Ñ V B2.3 D1–4.8.9.12 T2.3 M5.7 -[ई]प्सितः(V2 B3 °तान्) (for -[ई]प्सितम्). —^{c}) D5 कुरु (for अपि). Ñ2 V2 B देव त्वं; T1 G2.3 M1.2.4.5.8.9 तावद्वो (for तावत्त्वं). —^{d}) Ñ2 V2 B गृहान्कर्तुमिहार्हसि; D5 गृहे यतं महाबलः.

19 ^{a}) B2 समासाद्य; D6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.5.7–10 उपाश्रित्य (for समाश्रित्य). —^{b}) Ś2 Ñ1 V2 B2 D1.2.4.6.10.11 T3.4 G1.2 M2.4.10 मेरु- (for मेरुं). D3 कंदरम् (for मन्दरम्). Ś2.3 B1 D1–5.8.9.12 T1 G2 M1 च (for वा). —^{cd}) Ś1 गृहेश्वर-. D2 -प्रस्थं (for -प्रख्यं). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 M1.3.5 (also as in text) इति (for महत्). Ñ V2 B सुरे(Ñ1 महे)श्वरगृहप्रख्यान्गृहाञ्च:(B3 °हांस्त्वं) कुरु विश्वकृत्(Ñ1 °कृतामिति).

20 ^{a}) D6 विश्वकर्ता. M4 गृहं (for ततस्). —^{b}) Ñ2 V2 B महात्मनां; M2.4.5.7.10 महाभुज (for °भुजः). —^{c}) Ś2.3 Ñ B3.4 D2.6.8.9.12 M1.7 कार(D6 रच)यामास; M2.6.9 रोच(M2.9 कल्प)यामास (for कथयामास). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 देवानामिव(D5 °मपि) तां पुरीं; Ñ2 V2 B शक्र(B3 °क्रा)वासोपमं तदा.

दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसंनिभे ।
शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २१
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा स्वर्णप्राकारतोरणा ।
मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञप्तेन निर्मिता ॥ २२
तस्यां वसत दुर्धर्षाः पुर्यां राक्षससत्तमाः ।
अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥ २३

लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ।
भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २४
विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राम राक्षसाः ।
सहस्रानुचरा गत्वा लङ्कां तामवसन्पुरीम् ॥ २५
दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् ।
लङ्कामवाप्य ते हृष्टा विहरन्ति निशाचराः ॥ २६ G. 7. 5. 29 B. 7. 5. 29 L. 7. 4. 26

21 [a]) M5 कूले (for तीरे). —After 21[ab], Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 T1.3 M3.6 ins.:

81* त्रिकूट इव सह्योऽन्यो द्वितीयो बुद्धिसत्तमाः ।

[T3 एव (for इव). Ś1 Ñ1 V3 D1.3.4 T3 स ह्यन्यो; Ś2.3 D8.12 स ह्येन्यो; T1 M3.6 संपन्नो (for सह्योऽन्यो). Ś2.3 D12 चाद्रि-; V3 om.; D1.3.4 T1 M3.6 तत्र (for बुद्धि-). Ś1 D9 M6 -सत्तम; Ś2.3 V3 D1–4.8.12 -सत्तमः.];

while Ñ2 V1.2 B D6.7.10.11 ins.:

82* सुवेलं इति चाप्यन्यो द्वितीयो राक्षसेश्वराः ।

[V1 illeg.; V2 B2 राक्षसर्षभाः; D6 मनुजेश्वर (sic) (for राक्षसेश्वराः).]

—[c]) M3 तत्र (for तस्य). —[d]) D3 मेरु- (for ऽम्बुद-). M3 बुधसेविते; Cg as in text (for ऽम्बुदसंनिभे). B1 मध्ये चांबुदसप्रभे. —[e]) Ś1 D8.12 दुष्प्रा(D12 दुः प्रा)पाद् (sic); Ś3 Ñ1 T3 दुष्प्राप्य(Ś3 T3 °पा); V1 D1–5.7.9 दुःप्रापे(D2 °पा; D9 °प्ये) (for दुष्प्रापे). —[f]) Ś बलं(Ś2.3 लंका)छन्ना (sic); Ñ2 B D1.3.4.6.9 टंकच्छिन्ने; D2.5.12 टंका(D5 °क)च्छिन्ना; D8 बलंकांता (sic); T3 टंकच्छन्न-; G2 टंकच्छिन्नं; L (ed.) दुर्गमा वै; Cg.k.t as in text (for टंकच्छिन्न-). Ś Ñ V B1.3.4 D1–9.12 T3 M4.7.8 चतुर्दिशं(D7 M8 °शे); M6 -चतुर्दिशा; M10 -शिलातले (for -चतुर्दिशि).

22 [a]) D5 षष्टि- (for त्रिंशद्-). —[b]) G M4–6.8 हेम- (for स्वर्ण-). D5–7.10.11 T1.2 M1–3.9.10 हेमतोरणसंवृ(M1.2.9 °मंडि)ता. —For 22[b], Ñ2 V B subst. l. 1; while D5–7.10.11 T1 M1–3.9.10 ins. after 22[a]:

83* शतयोजनमायता ।
स्वर्णप्राकारसंवीता.

[(l. 1) M1 दश- (for शत-). —(l. 2) T1 M3.10 सप्त-; M1.2.9 हेम- (for स्वर्ण-). M9 -संहिता.]

—B2 cont.:

84* त्रियोजनविस्तीर्णेन पञ्चदशोच्छ्रितेन च ।
प्राकारेण सुवर्णस्य वेष्टिता सा समन्ततः ।

—[c]) Ñ2 V2.3 B तत्र (for मया). V2 B3 च पुरी (for नगरी). —[d]) V3 D10 शक्या (for शक्र-). Ś V1 D8.12 -[आ]ज्ञ(Ś1 V1 °ज्ञा)या वि-; Ñ1 D2 T3 -[आ]ज्ञप्ता वि-; M3 -[आ]ज्ञप्तेव (for -[आ]ज्ञप्तेन). V3 तेजसा (for निर्मिता). Ñ2 V2 B मया शक्राज्ञया कृता.

23 [a]) Ś1 D5.12 वसंतु; Ś2.3 च सम-; D1.3.4 T1.3 G M1.6.8.9 वसध्व(G3 °ध्वं) (for वसत). —[b]) B1.3.4 D10.11 यूयं (for पुर्यां). Ś V1.3 B1.3.4 D2.5–12 T3 G1 M1.6.7 -पुंगवाः (for -सत्तमाः). —[c]) hypm. D5 सुरावतीं (for अमरावतीं). Ś B3 D2.8.9.12 इवासाद्य; B2 T2 M5.6 आसाद्य (for समासाद्य). D1.3.4 विचरध्वं महाभागाः. ❀ Cg.k.t: अमरावतीं समासाद्येति पदवशादक्षराधिक्यम् (Ct °द्येति नवाक्षरपादतार्षी). ❀ —[d]) D2 अपि (for इव).

24 [a]) D6 T1.2 G M लंकां दुर्गां (for लङ्कादुर्गं). —[b]) Ś D2.8.9.12 वृतं; D6 G1 M6.10 वृतां (for वृताः). —V1 illeg. for 24[c]. —[c]) B1.2 M8 भविष्यत(M8 °ति). Ñ2 V2 B2–4 D6 सुदुर्धर्षाः; D7 [अ]सुदुर्धर्षाः (for दुराधर्षाः). Ś1 D2.8.12 दुर्धर्षा वै(D2.12 °श्च) भविष्यंति(D2 °ष्यध्वं); Ś2.3 दुष्प्रधर्षा भविष्यंति; Ñ1 V3 D5.9 T3 M6 दुराधर्षा भविष्यध्वं. —[d]) V2 B शत्रुभिः (for शत्रूणां). G1 कुल- (for शत्रु-). B3 -मर्दनाः (for -सूदनाः).

25 [b]) Ñ1 V1 T3 राक्षसर्षभाः; Ñ2 V2 B1.2.4 D6.7.10.11 राक्षसोत्तमाः; B3 राक्षसेश्वराः (for राम राक्षसाः). —[c]) D1.4 T2 M1 सहसा; M5 सर्वे स-; Cg.k.t as in text (for सहस्र-). Ñ B D6.7.10.11 M10 भूत्वा; V2 भूता (for गत्वा). G2 अनुभूयाचिराद्दत्वा. —[d]) Ñ2 V2 B2.4 D6.7.10.11 गत्वा; B1 पुरीं (for लङ्कां). D3 तामन्त्वसन्; D5 M5 अध्यावसन्; T1.2 G3 ते न्यवसन्; G1.2 M1.2.4.6.8–10 आवासयन् (for तामवसन्). B1 तदा (for पुरीम्). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3 लंकां राक्षसपुंगवाः(Ñ1 V1 T3 °सत्तमाः); B3 विवेशु-र्दर्शनोत्सुकाः; M7 लंकायामावसन्पुरीं.

26 [a]) D3 om. from रिखां up to समा (see var.) in 41[b]. D5 T G M1.3.4.5.10 -परिघां (for -परिखां). —[b]) Ś D1.2.4.5.8.9.12 स्वर्णैर्; Ñ1 स्वर्ण-; D10 हेमैर् (for हैमैर्). Ś2.3 D12 मृग- (for गृह-). Ñ1 युतां; D1.4 स्थितां (for वृताम्). V3 स्वर्णगृहसंवृतां (subm.); T1.2 G M1–5.7–10 सौवर्णगृहशोभितां(M7 °वेदिकां; M10 °गोपुरां); T3 स्वर्णैर्वेश्मशतैर्युतां.

7. 5. 30
7. 5. 30
7. 4. 27

नर्मदा नाम गन्धर्वी नानाधर्मसमेधिता ।
तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीद्ध्रीश्रीकीर्तिसमद्युति ॥ २७

ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी ।
कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ २८

त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ।
मात्रा दत्ता महाभागा नक्षत्रे भगदैवते ॥ २९

कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयाः प्रभो ।
भार्याभिः सह चिक्रीडुरप्सरोभिरिवामराः ॥ ३०

तत्र माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ।
स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् ॥ ३१

वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ।
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च ।
अनला चाभवत्कन्या सुन्दर्यां राम सुन्दरी ॥ ३२

सुमालिनोऽपि भार्यासीत्पूर्णचन्द्रनिभानना ।
नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३

सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः ।
केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३४

—[c]) $D_{1.4}$ आविश्य (for अवाप्य). Ś $D_{2.8.12}$ दृष्टा वै; D_9 दृष्ट्वा वै (for ते हृष्टा). —G_1 om. (hapl.) 26[d]–28[c]. —[d]) G_2 $M_{4.7}$ वि(G_2 प्र)चरंति (for विहरन्ति). $D_{1.4}$ स्म राक्षसाः (for निशाचराः). $\tilde{N}_2$ $V_{2.3}$ B $D_{6.7.10.11}$ न्यवस(B_4 अभव)-न्रजनीचराः. —After 26, Ñ $V_{2.3}$ B $D_{1.4.6.7.9–11}$ ins.:

85* एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव ।

[B_2 च (for तु). $\tilde{N}_1$ अंतरे काले (for एव काले तु). D_6 यथा रंभा (for यथाकामं). $\tilde{N}_1$ V_2 $B_{1.3.4}$ यथाकामचरानघ (for the post. half).]

27 D_3 G_1 om. 27 (cf. v.l. 26). —[a]) G_3 निर्मदा; M_9 नर्दमा. $Ś_{2.3}$ $D_{8.9}$ गांधर्वी (for गन्धर्वी). —[b]) G_3 -वर्ण- (for -धर्म-). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.12}$ -समाहिता; D_9 T_3 -समाश्रि(T_3 °मेक्षि)ता; M_{10} -पथे स्थिता (for -समेधिता). Ñ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ बभूव रघुनंदन. —V_3 illeg. for 27[cd]. —[c]) $M_{4.5.9}$ तस्यां (for तस्याः). $\tilde{N}_1$ M_1 च (for हि). Ś D_8 कन्या बभूवुस्तस्येमा($Ś_{2.3}$ °वुः सुश्रोण्यो); V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ कन्या(V_1 D_5 तस्या) बभूवुस्तिस्रस्ताः($D_{2.9}$ स्तिस्रोस्या); T_3 तस्यां बभूवुस्तिस्रश्च. —[d]) K (ed.) धी- (for ह्री-). $\tilde{N}_1$ B M_7 -कांति- (for -कीर्ति-). Ś V_1 $D_{1.2.4.8.9.12}$ -समन्विताः; D_6 -समाः सुताः; T_3 -समप्रभाः; M_6 -समत्विषः (for -समद्युति).

28 D_3 om. 28; G_1 om. up to 28[c] (cf. v.l. 26). —[a]) D_1 श्रेष्ठ-; M_8 ज्येष्ठा-. V_2 तेषां तु; $D_{1.4}$ सर्वेषां (for सा तेषां). —[c]) $B_{2.3}$ $D_{1.2.4–6.12}$ $T_{1.3}$ $G_{2.3}$ $M_{1.5.6.8.9}$ हृष्टाः (for हृष्टा).

29 D_3 om. 29 (cf. v.l. 26). —[c]) $\tilde{N}_2$ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ M_6 दत्ता मात्रा (by transp.). Ś $D_{7.8.12}$ T_1 $G_{2.3}$ M_5 महाभाग (for °भागा). $D_{1.4}$ ता नर्मदासुता राम.

30 D_3 om. 30 (cf. v.l. 26). —[a]) D_8 कृतदानास्. B_2 च ते; G_2 M_{10} ततो (for तु ते). V_3 सर्वे; $D_{1.4}$ राजन् (for राम). —[b]) Ñ V_2 $B_{2–4}$ $D_{6.7.10.11}$ तदा; B_1 तथा; $D_{1.4}$ ततः; T_3 विभो (for प्रभो). —[c]) G_2 $M_{1.2.4}$ क्रीडंति($M_{1.4}$ °ते); M_7 मोदंते (for चिक्रीडुर्). $\tilde{N}_2$ V_2 B $D_{5–7.10.11}$ transp. भार्याभिः and चिक्रीडुर्. Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.3.9.12}$ T_3 M_5 क्रीडंति($\tilde{N}_1$ V_1 °तः) सह भार्याभिर्. —[d]) G_2 $M_{1.2.4.6.7}$ ह्यप्सरोभिर् (for अप्सरोभिर्).

31 D_3 om. 31 (cf. v.l. 26). —[a]) B_4 $D_{10.11}$ ततो; $D_{1.4}$ अथ; $T_{1.2}$ G_3 तस्य (for तत्र). —[b]) $\tilde{N}_1$ D_9 सुकृती; T_3 संकृतिर्; G_1 संस्कृतिर् (for first सुन्दरी). D_5 चाति- (for नाम). —[c]) Ś $D_{2.8.9.12}$ तस्यां सं- (for स तस्यां). —[d]) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 यान्यपत्यानि वच्मि ते(V_1 विद्महे; D_5 वेदयहं); $D_{1.4}$ अपत्यांस्तान्निबोध ह (sic); M_6 अपत्यं तन्निबोध मे. —After 31, V_3 ins.:

86* तानि ते वर्णयिष्यामि ******** ।

32 D_3 om. 32 (cf. v.l. 26). —[a]) M_1 यज्ञमुष्टिर् (for वज्रमुष्टिर्). —[b]) B_1 चापि; $T_{1.2}$ G_3 नाम; G_1 चेति (for चैव). G_1 राक्षसाः. —[c]) $Ś_1$ D_8 सुप्तज्ञो; D_{12} सप्तघ्नो. G (ed.) -केतुश् (for -कोपश्). —[d]) Ś $D_{8.12}$ मदमत्तस्; D_2 मंगुमत्तस् (sic); D_5 पंगुमतं (sic); D_9 $G_{1.3}$ $M_{2.8}$ मत्तोन्मत्तस् (for मत्तोन्मत्तौ). M_{10} च तावुभौ. —[e]) M_8 या (for च). Ś V_3 $D_{2.8.9.12}$ अनु(V_3 °थ)तस्या; $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{2–4}$ सुवेला च (for अनला च). D_5 अनंगरूपा सुज्ञा च. —[f]) Ś Ñ V_3 $D_{2.8.9.12}$ G_2 सुंदरी नाम; V_1 D_5 T_3 सुंदरीणां च; B_1 $D_{1.4.6}$ $T_{1.2}$ G_1 $M_{1.7}$ सुंदर्या(B_1 T_2 °र्यां) ना(D_6 T_1 M_7 रा)म (for सुन्दर्यां राम).

33 D_3 om. 33 (cf. v.l. 26). —[a]) $T_{1.2}$ G $M_{1–3.5.7–9}$ सुमालेर् (for सुमालिनो). Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.8.9.12}$ T_3 [ऽ]थ (for ऽपि). $D_{1.4}$ चाप्यासीत् (for भार्यासीत्). —[c]) M_{10} सा वै (for नाम्ना). V_2 केतुवती. $\tilde{N}_2$ V $B_{1–3}$ $D_{6.7.10.11}$ राम (for नाम).

34 D_3 om. 34 (cf. v.l. 26). —[a]) $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.8.9}$ सुमालिर्. —After 34[a], Ś $D_{2.8.9.12}$ ins.:

87* भार्यायां रघुनन्दन ।
रूपयौवनशालिन्यां.

—[b]) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 यान्य($\tilde{N}_1$ यद)पत्यानि

प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकटः कालकार्मुकः ।
धूम्राक्षश्चाथ दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥ ३५
संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः ।
राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता ।
कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ३६
मालेस्तु वसुदा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी ।
भार्यासीत्पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥ ३७
सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत्प्रभो ।
अपत्यं कथ्यमानं तन्मया त्वं शृणु राघव ॥ ३८
अनलश्चानिलश्चैव हरः संपातिरेव च ।
एते विभीषणामात्या मालेयास्ते निशाचराः ॥ ३९
ततस्तु ते राक्षसपुंगवास्त्रयो
निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः ।
सुरान्सहेन्द्रानृषिनागदानवा-
न्बबाधिरे ते बलवीर्यदर्पिताः ॥ ४०

G. 7. 5. 44
B. 7. 5. 44
L. 7. 4. 40

राक्षसः. —c) V3 D8 G2 केतुमत्या. Ś D2.9.12 अ(Ś2.3 D12 त)तो राजंस्; Ñ1 M4.7 महाभाग; T1.2 G M1–3.5.8.9 महाबाहो; D8 सुतो राजंस् (for महाराज). —d) Ś1 Ñ1 V1 D2.8.9 T M5 तान् (for तन्).

35 D3 om. 35 (cf. v.l. 26). —a) Ś2.3 सुहस्तो. Ś1 D8 कोपनश्; G1 M5 कंपनश् (for ऽकम्पनश्). —b) Ś2 विकटा (for विकटः). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 करटा(Ñ1 °टो; T3 °टी)मुखः; Ñ2 V2 B D6.7.10.11 G1 M1 कालिकामुखः (M1 °र्मुकः); D1.4 कालवान्मुखः (for कालकार्मुकः). —c) Ñ2 V2 B1.3.4 D6.7.10.11 [ए]व (for [अ]थ). B2 धूम्रश्चैव (for धूम्राक्षश्च). Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 कं(Ñ1 [ऽ]कं)पनो दंडः(D2.5 °नश्चैव); T3 श्यावदंतश्च (for चाथ दण्डश्च). —d) Ś2.3 सुपर्णः (for सुपार्श्वश्). Ś D8.12 सु- (for च). Ñ1 V B D1.4.5 T3 M6 महाम(V2 B2 D5 °द्यु)तिः (for महाबलः).

36 D3 om. 36 (cf. v.l. 26). —a) Ś2.3 B3.4 D2.5.8.9.12 M4.7.9 संह्रादी(D5 °दः); D1.4 संपातिः; M2 सह्रादी (for संह्रादिः). Ś1 D8 प्रसभश्; Ñ1 प्रसघश्; G2 M1 प्रहसश् (for प्रघसश्). Ś2.3 D12 प्रसवेशश्च (for प्रघसश्चैव). —b) G2 प्रासकर्णश् (for भास°). —c) D1.4 वाकः; T1 M3 बाला; T2 G M1.2.4–9 बका (for राका). G2 चैका (for चैव). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 पुष्पोत्कटा च का(D5.9 रा)का च(Ñ1 काकैव; T3 कन्या वै). —d) V2 नैषकी; B2.3 नैकसी; D1.4 M6 केकशी(M6 °सी); D7 कैकेयी; D9 कैकशी; M4 केसरी (for कैकसी). T2 G3 सुमध्यमा; G1 शुचिः प्रभो; G2 M3.10 सुविस्मिता (for शुचिस्मिता). M5 (also as in text) कैकसी नाम राक्षसी. —G1 om. (hapl.) 36e–38b. —e) Note hiatus between च and इत्येते. Ś V1 D1.2.4.5.8.9.12 T3 च कन्यास्ता(Ś2.3 D12 °न्या सा; D5 °न्या च); Ñ1 तथैवैता; Ñ2 V2.3 B D6 तथेत्येते(V2 °ता; B2 °व); G2 M4–7 च इत्येताः; M8 [इ]ति चैवैते (for च इत्येते). —f) Ñ2 V2 B D6 G2 M5.6 सुमालि- (V2 B2–4 °ली-) (for सुमालेः). D6 M3.5.8 प्रभवाः (for प्रसवाः). B2 तथा (for स्मृताः). D1.4 प्रसवः स्मृतः (for प्रसवाः स्मृताः). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 बलिनश्च सुमालिनः.

37 D3 G1 om. 37 (cf. v.l. 26 and 36 respy.) —a) Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3 मालिनो (for मालेस्तु). Ś Ñ1 V1.3 B2 D2.5.8.9.12 T2.3 M3 वसुधा; G2 सुमदा (for वसुदा). —b) Ś2.3 D1.4.5 गंधर्वा. M8 -मालिनी. —c) V2 [अ]स्य (for [आ]सीत्). —d) D10 transp. स्वक्षी and यक्षी. V1 D2.5.9 T3 -समा शुभा; M6.10 -सुतोपमा; Ck.t as in text (for -वरोपमा). Ś V3 D8.12 यक्षी(Ś1 V3 °क्ष)यक्ष(D12 °क्षी)समा शुभा; Ñ1 सुधाकरनिभानना; Ñ2 साक्षात्पद्मसमानना; V2 सुभ्रू पद्मसितानना; B1 समाना वरवर्णिनी; B2.4 सुभ्रू(B4 श्यामा; G [ed.] मुख्या) पद्मसमानना; B3 पूर्णचंद्रसमानना; D1.4 स्वक्षी दक्षा मनोरमा; D6.7 T1 M3 स्वक्षी यक्षसुतोपमा; M7 साक्षात्क्षितिसमोपमा.

38 D3 om. 38; G1 om. 38ab (cf. v.l. 26 and 36 respy.). —a) Ś D2.8.9.12 माली च हि; Ñ V2 B T3 सुमालिनो(B1 °लेश्च); D5 सुमालेर्हि (for सुमालेर्). G3 damaged from स्यां up to त्वं in 38d. D1.4 तस्या; M1.2 तस्य (for तस्यां). —b) Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 यानि तु; Ñ1 यान्विभुः; V1 राक्षसः; M8 तत्प्रभो (for यत्प्रभो). —c) V2 B3 D7.10.11 M5 तु; D1.4 ते (for तन्). —d) Ñ2 V2 B1.2.4 D1.4 निबोध मम राघव; B3 तन्निबोध मयानघ. —For 38cd, Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 subst.:

88* अपत्यानि महाबाहो वदतः शृणु तानि मे ।

[Ñ1 महाभाग (for °बाहो). V3 illeg. for the post. half. D8 यानि. Ś2.3 तु (for मे). Ñ1 V1 D5 T3 राघव (for तानि मे).]

39 D3 om. 39 (cf. v.l. 26). —a) Ñ1 V2 अनिलश् (for अनलश्). Ś Ñ1 V2 D2.5.8.9.12 नलश् (for [अ]निलश्). Ñ2 B T1.2 G3 transp. अनलश् and अनिलश्. —b) Ñ2 V2 B1.3.4 भीमः; G1 वीरः (for हरः). B2 (also marg. as in B1) भासकर्णश्च राक्षसः. —c) Ñ2 V2 B3.4 ये ते; B2 D1.4 ये वै (for एते). —d) Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 बलिनो हि(Ś2.3 D12 °नश्च) (for मालेयास्ते).

40 D3 om. 40 (cf. v.l. 26). V3 reads 40 twice. —a) B3 ततस्ते (for ततस्तु ते). Ś Ñ1 V1.3 (second

G. 7. 5. 45
B. 7. 5. 45
L. 7. 4. 41

जगद्भ्रमन्तोऽनिलवद्दुरासदा
रणे च मृत्युप्रतिमाः समाहिताः ।
वरप्रदानादभिगर्विता भृशं
क्रतुक्रियाणां प्रशमंकराः सदा ॥ ४१

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

time) $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 निशाचरा जा($\tilde{N}_1$ D_2 ज्ञा)तिगुणोपपन्ना. —^{b}) G_3 damaged from चरैः up to 40^{c}. V_2 निशाचराः. V_3 (first time) सु-; D_5 M_6 तु (for च). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ (second time) $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 युक्ताः (for संवृताः). —D_1 om. 40^{cd}. —^{c}) $\tilde{N}_1$ T_3 पुरा (for सुरान्). V_3 (second time) B_4 $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 M_1 महें(V_3 M_1 सुरें)द्रान् (for सहेन्द्रान्). Ś $\tilde{N}_1$ V_3 (second time) $D_{2.5.8.9.12}$ च मुनींश्च सिद्धान्; V_1 T_3 स(T_3 च)मुनीन्ससिद्धान्; V_3 (first time) ऋषिलोकसंघान्; B_4 °दानवेंद्रान्; $D_{6.7.10.11}$ M_{10} °नागयक्षान् (for ऋषिनागदानवान्). —^{d}) T_2 प्रबाधिरे. $D_{10.11}$ G_2 $M_{3.4.7}$ तान्; G_1 om.; M_2 तद् (for ते). $D_{6.7.10.11}$ बहु- (for बल-). M_6 -गर्विताः; M_7 -दर्पितान् (for -दर्पिताः). $\tilde{N}$ $V_{2.3}$ (first time) B D_4 [ऽ]ति ($\tilde{N}_2$ प्र)बलाभि(B_4 D_4 °ति)गर्विताः (for बलवीर्यदर्पिताः). Ś $V_{1.3}$ (second time) $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 सर्वे ह्यबाधं($D_{2.12}$ ह्यधावं; D_5 ववाचं [corrupt])त सदा(T_3 नराः)प्रवृत्ताः(V_1 $D_{2.5.9}$ T_3 °प्रमत्ताः; V_3 °सन्नाः). ❀ Cv : बबाधिरे तानिति सम्यक्. ❀

41 D_3 om. 41^{b} (cf. v.l. 26). —^{a}) Ś$_1$ $D_{8.9}$ द्रवंतो; Ś$_{2.3}$ B_3 D_{12} प्रसंतो (for भ्रमन्तो). Ś$_{2.3}$ [ऽ]नलवद्. Ś$_1$ $D_{8.12}$ दुरासदो (for दुरासदा). G_2 [ऽ]निलदुर्दराः सदा (sic); G_3 [ऽ]निल * * * * *. ❀ Cv : जगद्भ्रमन्त इत्यादि । अस्य पूर्वेण संबन्धः. ❀ —^{b}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ बलेन($D_{1.4}$ रणाय) मृत्युं शतशः(V_1 °त्योः समतां) समास्थिताः; $\tilde{N}_2$ V_2 B रणप्रचंडाः शतशः सदो(B_3 सततं समु)-द्यताः; $D_{6.7.10.11}$ M_{10} रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः; T_3 बलेन मृत्युप्रतिमाः समाश्रिताः. —^{c}) B_4 $T_{1.2}$ G_3 $M_{2.3.5.6.8-10}$ अति-; $D_{6.7.10.11}$ M_1 अपि (for अभि-). $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.2.4}$ -वर्धिता (for -गर्विता). M_1 तदा (for भृशं). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 श्र($\tilde{N}_1$ स; T_3 श)मं न जग्मुर्वरदानगर्वि(D_9 °दर्पि)ताः. —^{d}) V_2 lacuna for क्रतुक्रियाणां. D_5 -क्रियायां (for -क्रियाणां). $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1.3.4}$ G_1 M_4 तदा; T_3 तथा (for सदा). $\tilde{N}_2$ V_2 B प्रशमं प्रचक्रिरे. ❀ Cg.k.t : प्रशमंकरा इत्यार्षः खच्. ❀

Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś$_1$ $D_{8.9}$ om. —*Sarga name* : Ś $D_{1.2.4.5.9.12}$ राक्षसवरप्रदानं($D_{1.4.5}$ °नः); $\tilde{N}_1$ राक्षसोत्पत्तिर्वरप्रदानः; $\tilde{N}_2$ $V_{1.2}$ B राक्षसोत्पत्तिः; V_3 सुकेशपुत्रवरप्रदानं; $D_{3.8}$ राक्षसवरदानं(D_3 °नः). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ $\tilde{N}_1$ $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ $D_{2.4.12}$ om.; Ś$_{2.3}$ $D_{8.9}$ 4; V_1 3. —After colophon, D_{11} concludes with ॐ नमो नमः; T_3 $G_{1.3}$ $M_{1.2.5.8}$ श्रीरामाय नमः; G_2 M_{10} श्रीरामचन्द्राय नमो(M_{10} om. नमो)नमः.

६

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १
ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ २
सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः ।
प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधन ॥ ३
शरण्यान्यशरण्यानि आश्रमाणि कृतानि नः ।
स्वर्गाच्च च्याविताः शक्राः स्वर्गे क्रीडन्ति शक्रवत् ॥ ४
अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् ।
अहं यमोऽहं वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ५
इति ते राक्षसा देव वरदानेन दर्पिताः ।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥ ६

G. 7. 6. 6
B. 7. 6. 7
L. 7. 5. 6

6

☞ T4 missing for Sarga 6 (cf. v.l. 7.1). D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) B1.4 M6 बाध्यमाना; Ck.t as in text (for वध्य°). V2 (marg. also as in text) शतशो (for देवाश्च). —^{b}) V1 D5 मुनयश् (for ऋषयश्). D5 स- (for च). Ś D2.8.9.12 मुनयश्चारणैः सह. —^{d}) Ś2 G2 देवदेव-. —After 1, V1 D7.10.11 T3 ins.:

89* जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ।
आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ।

[(l. 1) V1 जगतः सृष्टिकर्तारमव्यक्तं व्यक्तरूपिणं.]

2 ^{a}) Ś1 D8 [आ]शु; M5.6.10 च (for तु). Ñ V2.3 B नमस्कृत्य (for तु कामारिं). M7 समेत्य सर्वे कामारिं. —^{b}) D5 T1.2 G2.3 M1.3–5.7 त्रिपुरघ्नं (for त्रिपुरारिं). —After 2^{ab}, Ñ1 ins.:

90* दुर्वारवीरजेतारं देवानामभयंकरम् ।
भयंकरं सुरारीणां योगिनां मुक्तिदं शिवम् ।
हर्तारं सर्वलोकानां प्रलये रघुनन्दन ।

—^{c}) Ś B3 D2.8.9.12 सर्वे; V2 om.; B1 [ऽ]भ्येत्य; D1.3.4 M6 देवं (for देवा). —^{d}) Ñ V1 B1.2.4 D1.4 G2 भयाद् (for भय-). Ñ1 T2 G3 -गद्गदया गिरा. Ś D2.8.9.12 गंधर्वाः किंनरैः सह.

3 ^{a}) M6 सुकेशतनयैर्घोरैः. —^{b}) Ś V1 D2.8.9.12 T3 -[अ]न्वितैः; D1.3.4 M6 -[उ]ल्ब(M6 °ल्व)णैः (for -[उ]द्धतैः). Ñ1 त्रासिताः स्मो हता वयं; Ñ2 V2 B1–3 बाधिताः स्मो(B1 प्र) हताश्च ह; B4 बाधिताः सहिताश्च ह. —^{c}) Ś1 प्राबध्यंत; Ś2.3 D12 प्राधक्ष्यंत; M7 एधमानैः (for प्रजाध्यक्ष). —V1 illeg. for ^{d}. —^{d}) Ñ2 रिपु * * * (illeg.); V3 D2.5.9 रिपुबाधिभिः(V3 °त); B4 D1.3.4.10.11 M4 Ct रिपुबाधनैः (B4 °नात् [sic]); D6.7 T1.2 G2.3 M3.5.6 रिपुघातक (D7 °कैः; G2 M5.6 °न); T3 रिपुभिस्त्रिभिः; G1 [ऽ]तीव बाधनैः; M1 रिपुमर्दन; M7 रिपुनाशन; M10 त्रिपुरांतक (for रिपुबाधन). Ś वनानीव वनाग्निभिः; D8 हता आयूर्बाधिभिः (corrupt); D12 व * * * * * धिभिः. ❀ Ck: रिपूणां बाधनं बाधः तैर्हेतुभिरित्यर्थः. ❀

4 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{ab}) D6.7.10.11 T1 G1 M5 Ct शरणानि; Cg.k as in text (for शरण्यानि). D1.4 आश्रमाश्च (sic); T1.2 G2.3 M3.5 (to avoid hiatus) ह्याश्रमाणि. G1 वै (for नः). Ñ1 आरण्ये निःशरण्याश्च कृतास्तैराश्रमाः प्रभो; V2 B आशरण्याः(B1 शरण्याश्च [sic]) क्रियंते वै शरण्याः सर्वे(B4 [with hiatus] स तु) आश्रमाः; T3 (with hiatus) शरणार्हमुनीनां च आश्रमा भस्मसात्कृताः. —For 4^{ab}, Ś Ñ2 V1.3 D2.5.8.9.12 L(ed.) subst.:

91* शरण्या ह्यशरण्याश्च आश्रमस्थानवासिनः ।

[Note hiatus between the two halves. D9 om. (hapl.); L(ed.) अशरण्याश् (for ह्यशरण्याश्). Ñ2 कृतास्तै राक्षसैर्विभो; V1.3 D5 आश्रमाः सहसा कृताः; L(ed.) [आ]श्रमस्था वनवासिनः (for the post. half).]

—V1 illeg. for 4^{cd}. —^{c}) D5.6 M8 प्र-; D9 तु (for च). B2–4 बाध्यते; D1.3.4 चाल्यते; G1.3 M4.7.8.9 च्यवते (for च्याविताः). Ñ1 G2 M1.5 स्वर्गाच्च्यावयते शक्रं(Ñ1 सर्वान्); Ñ2 V2 B1 स्वर्गात्प्रबाध्यते शक्रं; D10.11 Ct स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य; T3 स्वर्गात्प्रच्याविता देवाः. —^{d}) V2 स्वयं (for स्वर्गे). T3 M10 तिष्ठंति; Ct as in text (for क्रीडन्ति). Ś Ñ2 V2.3 D2.6–8.10–12 T3 Ct देववत्; D1.3.4.9 स्वर्गिवत् (for शक्रवत्).

5 ^{c}) Ñ1 V1.3 D6.7.10.11 T3 च (for ऽहं). Ś1 D8 यमोहं वरुणश्चाहं. —^{d}) Ś1 D8 खेचरोपि; Ś2.3 D12 भास्करो हि; B4 T1.2 G M2.4.5.7–10 रविरस्मि; D5 रविरिति (for रविरपि). —After 5, D7 M3.7 ins. 92*.

6 ^{a}) M7 सर्वे (for इति). D6 om. ते (subm.). D6 राम (for देव). M8 भयंकरा महादेव. —^{b}) D1.3.4 G1 M5 गर्विताः (for दर्पिताः). —For 6^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8–12 T3 subst.; D7 M3.7 ins. after 5:

92* इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः ।

[Ñ1 [अ]पि (for [ए]व). D2.7–12 [ए]व राक्षसः; M7 निशाचरः (for [ए]व राक्षसाः). V3 राक्षसौ बलगर्वितौ (for the post. half).]

G. 7. 6. 7 B. 7. 6. 8 L. 7. 5. 7 तन्नो देव भयार्तानामभयं दातुमर्हसि ।
अशिवं वपुरास्थाय जहि दैवतकण्टकान् ॥ ७
इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः ।
सुकेशं प्रति सापेक्ष आह देवगणान्प्रभुः ॥ ८
नाहं तान्निहनिष्यामि अवध्या मम तेऽसुराः ।
किं तु मन्त्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ ९
एवमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य सुरर्षभाः ।
गच्छन्तु शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान्प्रभुः ॥ १०
ततस्ते जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् ।
विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ ११
शङ्खचक्रधरं देवं प्रणम्य बहु मान्य च ।
ऊचुः संभ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयार्दिताः ॥ १२
सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसंनिभैः ।
आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १३
लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता ।
तत्र स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥ १४

—^{c}) Ś$_{1}$ D$_{8}$ ईशंते; Ś$_{2.3}$ D$_{12}$ धर्षंते; Ñ V$_{1.2}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5}$ M$_{6}$ साधंते (for बाधन्ते). Ñ$_{2}$ D$_{1.4}$ M$_{6}$ समरे हर्षाद्; B$_{1.2}$ समरोत्कर्षास्; T$_{1}$ G$_{1.2}$ M$_{3.10}$ समरोद्धर्षाद्; Cg.k.t as in text (for समरोद्धर्षा). V$_{3}$ ते भवंति भयं दक्षा (sic). —^{d}) Ñ$_{2}$ D$_{1.4}$ स्वे च; B$_{3}$ ये वै; D$_{9}$ ह्येवं; D$_{8}$ ये ते (for ये च). V$_{2}$ B$_{1.2.4}$ तेषां ये च (by transp.). B$_{2}$ (marg. also as in text) परस्पराः (for पुरःसराः).

7 ^{a}) Ś D$_{2.8.9.12}$ ततो; B$_{4}$ त्वं नो; D$_{1.3.4}$ तत्त्वं (for तन्नो). —^{b}) D$_{3}$ कर्तुम् (for दातुम्). —^{c}) M$_{10}$ रूपम् (for वपुर्). D$_{3}$ त्वं शिवं रूपमास्थाय. —^{d}) Ñ V$_{2}$ B M$_{2}$ तान्देव-; V$_{3}$ D$_{6.7.10.11}$ T$_{2}$ वै देव- (for दैवत-). G$_{1}$ जहि देव विकत्थनान्.

8 ^{a}) Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B G$_{1}$ स; D$_{7}$ M$_{10}$ तैः (for तु). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3}$ इत्युक्तो दै(Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ दे)वतैर्देव. —^{c}) Ś V$_{1}$ D$_{2.6.8.9.12}$ M$_{2.6}$ साक्षेपः(V$_{1}$ M$_{2.6}$ °पम्); B$_{1}$ T$_{1.2}$ G$_{2}$ M$_{5}$ सापेक्षम्; D$_{1.4}$ चापेक्षः; T$_{3}$ तत्पक्षः; Cg.k.t as in text (for सापेक्ष). —^{d}) Ś Ñ V B D T$_{3}$ M$_{1}$ प्राह; G$_{2}$ ह्याह; M$_{10}$ त्वाह (for आह). M$_{10}$ प्रति (for प्रभुः).

9 G$_{1}$ om. (hapl.) 9–10. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{ab}) Ś Ñ V$_{1.2}$ B D$_{1.2.4-12}$ T$_{3}$ अहं तान्न(Ñ$_{1}$ तु तान्; B$_{3}$ * *); V$_{3}$ सोहं तान्न (for नाहं तान्नि-). D$_{5}$ वधिष्यामि (for -हनिष्यामि). G$_{2}$ M$_{5.10}$ ह्यवध्या (to avoid hiatus) (for अवध्या). Ś D$_{1.2.4.8.9.12}$ मम वध्या न; Ñ V$_{1.2}$ B D$_{6.7.10.11}$ T$_{3}$ M$_{1}$ Ct ममावध्या हि (Ñ$_{1}$ V$_{1}$ T$_{3}$ °स्तु; M$_{1}$ °श्च); K(ed.) मयावध्या हि (for अवध्या मम). V$_{3}$ ममावध्या सुरेसुराः (sic); D$_{5}$ ममावध्याश्च ते सुताः (for ^{b}). M$_{7}$ न करिष्ये सुरास्तेषां विनाशं सुरविद्विषां. —^{c}) Ñ$_{1}$ तुभ्यं; D$_{7}$ यत्नं (for मन्त्रं). Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B D$_{6.7}$ प्रवक्ष्यामि (for प्रदास्यामि). M$_{10}$ कमप्युपायं दास्यामि. —^{d}) Ś$_{1}$ D$_{8}$ यथा; Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.9}$ T$_{3}$ यस्तु; D$_{5}$ यदि (for यो वै). Ś$_{2.3}$ D$_{12}$ मघवा; D$_{3}$ य एतान्; M$_{6}$ येनैतान् (for यो वै तान्). Ś$_{1}$ Ñ$_{1}$ D$_{8}$ M$_{6}$ निहनिष्यथ (for निहनिष्यति). —After 9, D$_{1.4}$ ins.; while D$_{3}$ ins. after 10:

93* शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः ।
हरिर्हंस्यति तान्युद्धे सुकेशतनयान्प्रभुः ।

[(l. 1) D$_{3}$ यस्तु (for शङ्ख-). —(l. 2) D$_{3}$ हनिष्यति हरियुद्धे (for the prior half).]

10 G$_{1}$ om. 10 (cf. v.l. 9). —^{ab}) Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{10.11}$ T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{1-4.8.10}$ एतमेव; B$_{1}$ एवमेवं; G$_{2}$ M$_{5}$ एतदेव; Cg.k.t as in text (for एवमेव). B$_{1}$ transp. समुद्योगं and पुरस्कृत्य. Ś$_{1}$ B$_{1}$ D$_{6.7.10.11}$ M$_{2.7-9}$ महर्षयः; Ś$_{2.3}$ B$_{4}$ D$_{1.3.4.8.9.12}$ T$_{1.2}$ G$_{2.3}$ M$_{1.3.4.6}$ सुरर्षयः (for सुरर्षभाः). —^{c}) V$_{2.3}$ B$_{1}$ D$_{5-7.10.11}$ T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{10}$ गच्छध्वं. —^{d}) Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.5.8.9.12}$ T$_{3}$ स(Ñ$_{1}$ तान्) हनिष्यति राक्षसान् (Ś$_{1}$ D$_{8}$ दानवान्); M$_{10}$ निहनिष्यति तान्प्रभुः. —After 10 D$_{3}$ ins. 93*.

11 ^{a}) Ñ$_{2}$ V$_{1.2}$ B$_{1.2}$ D$_{6.7.10.11}$ G$_{1}$ तु (for ते). M$_{10}$ तेनैव (for ते जय-). —^{b}) Ś D$_{8.12}$ प्रतिवंद्य; Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B वंदित्वा वै(B$_{2}$ च) (for प्रतिनन्द्य). —V$_{1}$ illeg. for 11^{c}–14. —^{c}) B$_{1}$ शरणम्; G$_{1}$ सकाशम् (for समीपम्). Ś V$_{3}$ D$_{1.2.4.5.8.9.12}$ T$_{3}$ अगमन्; Ñ आगम्य (for आजग्मुर्). D$_{3}$ विष्णुं सर्वमयं जग्मुर्.

12 V$_{1}$ illeg. for 12 (cf. v.l. 11). —^{a}) Ś Ñ V$_{2}$ B D$_{1-4.8.9.12}$ M$_{6}$ ते(Ñ$_{1}$ तं) तु; T$_{3}$ विष्णुं (for देवं). —^{b}) Ñ$_{2}$ V$_{3}$ B$_{2-4}$ बहुमानतः (for बहु मान्य च). M$_{3}$ पीतवाससमच्युतं. —^{cd}) T$_{3}$ संभ्रांतिमद्; Cg.k.t as in text (for संभ्रान्तवद्). Ś D$_{1.2.4.8.9.12}$ रजनीचरपीडिताः; D$_{6.7.10.11}$ Ct सुकेशतनयान्प्रति (for ^{d}). M$_{3}$ प्रणम्य जगतां नाथं वाक्यमूचुर्दिवौकसः.

13 V$_{1}$ illeg. for 13 (cf. v.l. 11). —^{a}) D$_{6}$ वीरः; M$_{10}$ वीरैस् (for देव). —^{d}) Ś$_{1.2}$ D$_{1}$ कर्माणि; B$_{1}$ बलानि; D$_{3}$ धर्माणि; M$_{6.8}$ सद्मानि (for स्थानानि). Ś$_{1.2}$ D$_{10}$ च (for नः). Ś$_{3}$ D$_{1.2.5.8.12}$ कर्माण्य(D$_{5}$ °ण्यु)पहृतानि च(D$_{1.5}$ नः); Ñ$_{1}$ धर्मश्चोपहतोहितैः; Ñ$_{2}$ V$_{2.3}$ B$_{2-4}$ G(ed.) वश्या देव(G[ed.] °श्यास्तैस्तु) कृता वयं; D$_{9}$ कर्माण्यपि हृतानि नः; T$_{3}$ साधर्म्येन हतो हि तैः (sic).

14 V$_{1}$ illeg. for 14 (cf. v.l. 11). —^{a}) Ś Ñ$_{2}$ V$_{3}$ B$_{2}$ D$_{1-5.8.9.12}$ रम्या; Ñ$_{1}$ T$_{3}$ दिव्या (for दुर्गा). M$_{6}$ लंकां नाम पुरीं दुर्गां. —^{b}) Ś D$_{2.8.12}$ -शिरसि; B$_{2}$ -शिखर- (for -शिखरे). M$_{6}$ स्थितां (for स्थिता). B$_{1}$ -शिखराश्रिता. —^{c})

स त्वमस्मत्प्रियार्थं तु जहि तान्मधुसूदन ।
चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदय यमाय वै ॥ १५
भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योऽस्ति भवता समः ।
नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १६
इत्येवं दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः ।
अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १७
सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ।
तांश्चास्य तनयाञ्जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ १८
तानहं समतिक्रान्तमर्यादान्राक्षसाधमान् ।
सूदयिष्यामि संग्रामे सुरा भवत विज्वराः ॥ १९
इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २०
विबुधानां समुद्योगं माल्यवान्स निशाचरः ।
श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

G. 7. 6. 21
B. 7. 6. 23
L. 7. 5. 20

B3 स्थित्वा (for स्थिता). M4 om.; M6 आस्थाय तु (for तत्र स्थिताः). Ñ1 B2 D12 प्रधावंते (for प्रबाधन्ते). V3 प्रबाधन्तेह सर्वान्नः; B1 प्रबाधंते स्थिता तत्र; M8 तत्रस्थाः प्रविबाधंते. —^{d}) Ś1 ते सर्वें; Ś2.3 D2.8.9.12 ते सर्वान्; V3 तदेव (for सर्वान्नः).

15 ^{a}) G1 क्षिप्रम् (for स त्वम्). B3 अर्थे- (for अस्मत्-). T3 त्वं तु चास्मत्. Ñ2 B2–4 D3 वै (for तु). V2 D6.7.10.11 M10 हितार्थाय; B1 प्रियायास्त्वैर्; M4 हितार्थं तु (for प्रियार्थं तु). Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 त्वं तु (V3 अथ) तस्मात्प्रि(D2 सर्वान्प्रि)यार्थं(Ś V1.3 D8 °र्थे) नो. —^{b}) D6 reads in marg.; G1 क्षिप (for जहि).—After 15^{ab}, T1.2 G3 M3 ins.; D6.7.10.11 M10 (repeating l. 2 only after 17^{ab}) K(ed.) ins. l. 1 and l. 2 after 15^{ab} and 16^{ab} respy.; G2 (after 15^{ab}) M1 ins. l. 1 after 15; M2.9 ins. l. 1 after 15 and subst. l. 2 for 19^{ab}; M7 ins. l. 2 only after 15^{ab}:

94* शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ।
राक्षसान्समरे हृष्टान्सानुबन्धान्वरोद्धतान् ।

[(l. 2) K (ed.) दुष्टान् (for हृष्टान्). D6.7 M10 (first time) सा(M10 अ)नुक्रोशान् (for सानुबन्धान्). D6.7.10.11 M10 (both times) मदोद्धतान्.]

—G2 om. 15^{cd}. —^{cd}) Ś1 G (ed.) चक्रकृत्तान्स सक (G [ed.] °नुग्रब)लान् (for ^{c}). V3 त्वं कर्ता च विकर्ता च वेद मायाबलं च ते.

16 M7 transp. 16^{ab} and 16^{cd}. —^{a}) Ś2.3 D12 लोकेषु (for भयेषु). G1 नित्यं (for ऽस्माकं). —^{b}) Ś2.3 भवतः (for भवता). D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3 विना (for समः).—After 16^{ab}, V2 B2.3 ins.:

95* त्वदन्यो न भयं देव शक्तो नाशयितुं प्रभो ।
[B2 नो (for न).];

while D6.7.10.11 M10 ins. l. 2 of 94*.

—^{c}) Ñ2 B4 G1 M6 तद् (for त्वं). Ś यातु चेदं; Ñ1 नुदतां नो; V1.3 T3 व्यनुदेदं; V2 B2 अपनेतुं; D1.4 विनुदेदं; D2.8.12 यातु(D8 यत्तु) वेदं; D3 नुदैतन्नो; D5 व्यातुद त्वं; D9 यातु देव; M5 नुद नो वै (for नुद त्वं नो). Ś2.3 D1.2.4.8.9.12 घोरं; Ñ1 V1.3 D5 T3 वीर (for देव).—^{d}) Ś D8.12 भास्करात्.

17 ^{a}) D2 [उ]क्त्वा (for [ए]वं). Ñ V2 B1–3 M8 तैः सुरैर्; B4 स सुरैर् (for दैवतैर्). Ś D8.12 इत्युक्तो दैवतगणैर्. —^{b}) Ś2.3 D12 देवराजो (for देवदेवो). —After 17^{ab}, M10 repeats l. 2 of 94*. —^{c}) Ś2.3 D12 आश्रयं (for अभयं). Ñ2 V2 B भयभीतानां (for भयदोऽरीणां.).

18 ^{a}) Ñ1 D5 देवा (for जाने). —^{b}) V2 B1 D3 G1 M6–8.10 -गर्वितं (for -दर्पितम्). D8 वरदानेन गर्वितं; M5 ईशानमिव गर्वितं. —Ś D2.8.9.12 om. 18^{cd}. —^{c}) Ñ2 V2 B1.2.4 त्रीनस्य; B3 त्रींस्तस्य; D1.3.4 तस्यापि; M3.8 तं चास्य (for तांश्चास्य). —^{d}) B1 (m.) श्रेष्ठो; D6 M10 तेषां (for येषां). D6 M10 तु (for स). Ñ1 V1.3 T3 माल्यवत्प्रमुखास्त्रयः (V3 °खान्सुरान्; T3 °खांस्त्रयः).

19 ^{b}) B2 M3 (before corr.) राक्षसाधिपान्; G (ed.) पुरुषाधमान् (for राक्षसाधमान्).—For 19^{ab}, M2.9 subst. l. 2 of 94*. —After 19^{ab}, V1.3 D5 T3 ins.:

96* हनिष्ये वै रणगतानभयं वोऽस्तु वै सुराः ।
[V3 T3 भयं तेनास्ति(T3 वै मास्तु) वः सुराः (for the post. half).]

—^{c}) D6.7.10.11 T1.2 G M (except M6) निहनिष्यामि संक्रुद्धः. —^{d}) D1.4.5 T G1.3 M6–8 भवथ; D3 भवध्वं (sic) (for भवत). Ñ1 T3 निर्वृताः; V1 D5 निर्व्यथाः; V3 निर्हताः (for विज्वराः). —For 19, Ś D2.8.9.12 subst.:

97* तस्य पुत्रान्हनिष्यामि लङ्कायामपि संस्थितान् ।
[Ś2.3 दर्पितान् (for संस्थितान्).]

20 ^{a}) Ś Ñ1 B2 D2.5.8.9.12 [ऽ]मराः (for सुराः). —^{b}) M6 om. (hapl.) प्रभविष्णुना. —^{d}) G1 जगत्पतिं (for जनार्दनम्). —After 20, D11 ins. ॐ नमो भगवते नमः.

21 ^{b}) V3 D6.7.10.11 M10 तु (for स). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 तु; Ct as in text (for तौ). Ś1 Ñ1 V3 D9 भ्रातरं. Ś1 Ñ1 V3 D9 ज्येष्ठम्; Ś2.3 V1 B1 D2.5.8.12 T3 ज्येष्ठ; Ñ2 V2 B2–4 D1.3.4 M6 इष्टाव् (for वीराव्).

G. 7. 6. 22
B. 7. 6. 24
L. 7. 5. 21

अमरा ऋषयश्चैव संहृत्य किल शंकरम् ।
अस्मद्वधं परीप्सन्त इदमूचुस्त्रिलोचनम् ॥ २२
सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः ।
बाधन्तेऽस्मान्समुद्युक्ता घोररूपाः पदे पदे ॥ २३
राक्षसैरभिभूताः स्म न शक्ताः स्म उमापते ।
स्वेषु वेश्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २४
तदस्माकं हितार्थे त्वं जहि तांस्तांस्त्रिलोचन ।
राक्षसान्हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २५

इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदनः ।
शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे ।
मन्त्रं तु वः प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ २७
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः ।
हनिष्यति स तान्युद्धे शरणं तं प्रपद्यथ ॥ २८
हरान्नावाप्य ते कामं कामारिमभिवाद्य च ।
नारायणालयं प्राप्तास्तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ २९

22 ^{a}) M_{10} विबुधा (for अमरा). V_3 B_3 मुनयश् (for ऋषयश्). —^{b}) $Ś_2$ $D_{1.3.5.9}$ M_5 संहृत्य; $\tilde{N}$ V_2 B G_1 समेत्य; V_3 $D_{6.7.10.11}$ $M_{9.10}$ संगम्य; $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.4.8}$ संगत्य; T_3 संहताः; M_1 संगताः; M_7 संप्रार्थ्य (for संहृत्य). —^{c}) M_{10} अभीप्संत (for परी°). —^{d}) Ś $D_{2.8.9.12}$ सुरा (D_{12} सदा) हरं; $V_{1.3}$ $D_{1.4}$ T_3 सुदारुणं; D_3 पुरातनं; D_5 पुरा हरं (for त्रिलोचनम्). $D_{6.7.10.11}$ M_{10} इदं वचनमब्रुवन्. —After 22, Ś $D_{2.8.9.12}$ ins. :

98* भयभीतास्तु ते सर्वे एवमूचुर्महेश्वरम् ।

[Note hiatus between the two halves. $Ś_1$ D_8 सुराः (for तु ते). D_9 इदम् (for एवम्).]

23 ^{a}) M_1 वीरा (for देव). V_3 सुकेशा बलिनः सर्वे. —^{b}) V_2 वरदानेन (hypm.); V_3 वदंते ते (sic) (for वरदान-). D_3 -बलोत्कटाः. —^{c}) $\tilde{N}_1$ सुसंयुक्ताः V_1 D_5 T_3 समुद्रिक्ताः; V_2 D_3 सदोद्युक्ताः; B_4 $D_{1.4}$ समायुक्ताः; $D_{7.10.11}$ समुद्दृप्ता (for समुद्युक्ता). —^{d}) D_3 om. (hapl.) second पदे.

24 ^{a}) V_1 D_5 परिभूताः; M_8 अतिभूतास् (for अभिभूताः). $\tilde{N}_1$ V_2 $B_{1.4}$ D_9 $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1-3.8.10}$ तु; $\tilde{N}_2$ om.; $B_{2.3}$ च (for स्म). —V_1 illeg. for 24^{b}. —^{b}) Ś V_3 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 शक्नुमः; G_1 M_5 शक्तास्तु (for शक्ताः स्म). V_3 उपासितुं; $D_{10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{2-5.7-10}$ प्रजापते (for उमापते). —^{c}) M_4 तेषु (for स्वेषु). $\tilde{N}_2$ V_2 B D_3 M_1 धर्मेषु; $D_{6.7.10.11}$ सद्मसु; $T_{1.2}$ G M_{2-8} वर्त्मसु (for वेश्मसु). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_3 $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ T_3 [अ]पि($Ś_{2.3}$ D_{12} °भि; $V_{1.3}$ B_3 D_5 T_3 °व)स्थातुं (for संस्थातुं).

25 ^{ab}) Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.8.9.12}$ T_3 त्वम्; M_8 ततो (for तद्). $D_{1.4.5}$ हिताय; D_3 $M_{3.5}$ हितार्थं (for हितार्थे). Ś $\tilde{N}$ V B $D_{2.6-12}$ T_3 M_{10} हितार्थाय; M_6 हितार्थं च (for हितार्थे त्वं). D_3 T_1 G $M_{2-5.7.9}$ अहितांस्; M_{10} राक्षसांस् (for जहि तांस्). Ś B_2 $D_{2.9.12}$ तान्वै; $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{6.7.10.11}$ T_3 तांश्च; $\tilde{N}_2$ B_4 D_5 तांस्त्वं; V_2 B_1 तांस्तु; V_3 सर्वांस्; B_3 शीघ्रं (for तांस्तांस्). M_1 अस्माकमहितार्थे त्वं सहितांस्तांस्त्रिलोचन. —V_1 illeg. for ^{c}. —^{cd}) $Ś_1$ $D_{2.9}$ T_3 भारं त्वं(T_3 तं); D_5 सदनं (for राक्षसान्). $Ś_{2.3}$ $D_{8.12}$ भारं त्वंगकृतेनैव; V_3 कामं त्वं हयतेनैव (sic); $D_{1.4}$ मदनं(D_1 मदनं च [hypm.]) हुंकृतेनैव; M_1 राक्षसानद्य तानेव; M_5 राक्षसान्विकृतान्देव (for ^{c}). $Ś_{2.3}$ B_2 D_9 T_3 $M_{2.9}$ प्रहरतां; V_3 त्वं दहतां (for प्रदहतां). M_{10} अशिवं रूपमास्थाय हुंकृतेनैव संहर.

26 ^{a}) V_2 D_3 T $G_{1.3}$ $M_{3.6.7}$ उक्तं (for उक्तो). V_3 देवतैर् (for त्रिदशैर्). —V_3 illeg. for ^{b}. —^{b}) D_2 निशाम्य. Ś V_1 $D_{2.3.8.12}$ शत्रुसूदनः($Ś_1$ D_8 °नं); D_5 $T_{1.2}$ G $M_{1.3-10}$ [अं]तकसूदनः (for [अ]न्धकसूदनः). —^{c}) Ś V_1 $D_{2.8.9.12}$ T_3 करेण; V_3 * * स; $D_{1.4}$ कंपेन; D_5 कोपेन; D_6 कंठं च (for करं च). $T_{1.2}$ G $M_{2-4.7-10}$ Ck धून्वान (G_2 °नं); Cg.t as in text (for धुन्वान). —^{d}) T_3 भगवानब्रवीद्वचः; M_7 इदं किल वचोब्रवीत्.

27 ^{a}) $D_{1.4}$ भो (for ते). M_{10} देवाश्च (for ते देवाः). —^{c}) M_1 च (for वः). B_3 किं तु मंत्रं (for मन्त्रं तु वः). $\tilde{N}_2$ V_2 B $D_{6.7}$ प्रवक्ष्यामि (for प्रदास्यामि). —^{d}) T_3 स (for यो). Ś $\tilde{N}_2$ $V_{2.3}$ B_4 $D_{2.6-12}$ तान्वै (by transp.); $\tilde{N}_1$ तांस्तु; V_1 B_1 T_3 तु तान्; D_5 च तान् (for वै तान्). B_2 $D_{1.4}$ विनिहनिष्यति; D_3 युधि हनिष्यति (for तान्निहनिष्यति). B_3 भज नारायणं प्रभुं.

28 ^{a}) $\tilde{N}$ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ योसौ; V_3 सर्वांश्; M_1 शंख-; M_3 यस्तु; M_8 धनुश्- (for यः स). B_3 om. -गदा-. —^{c}) $\tilde{N}$ V_2 B $D_{3.6.7.10.11}$ M_6 हरिर्नारायणः श्रीमान्; $T_{1.2}$ G_3 $M_{2.7.8}$ अरीन्हिंस्यति तान्युद्धे; G_1 अरीन्हिंसति संक्रुद्धः; G_2 रिपून्हिंसति तान्युद्धे; M_1 अरीन्हनिष्यति रणे. —^{d}) Ś $\tilde{N}_2$ V_3 $D_{1.2.4-6.8.9.12}$ तं($Ś_{2.3}$ ते) प्रपद्यत; $\tilde{N}_1$ V_2 B_2 G_1 M_8 संप्रपद्यथ($\tilde{N}_1$ V_2 °तां); B_1 तं प्रपद्यतां; $B_{3.4}$ T_1 G_3 M_3 प्रतिपद्यथ($B_{3.4}$ °तां); T_2 प्रत्यपद्यथ; $M_{2.9}$ संप्रपत्स्यथ (for तं प्रपद्यथ).

29 ^{a}) $B_{1.3.4}$ रुद्राद् (for हरान्). Ś $D_{8.12}$ एवाथ; $\tilde{N}$ $V_{2.3}$ B $D_{1-7.9-11}$ T_3 Ct अवाप्य (for नावाप्य). $\tilde{N}$ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ Ct मंत्रं (for कामं). V_1 हरिं देवा यथाकामं; G_1 इति तद्वचनं श्रुत्वा. —^{b}) $Ś_3$ $D_{2.9.12}$ कंसारिम्; M_9 स्मरारिम् (for कामारिम्). $Ś_1$ D_8 अभिवंद्य. —^{c}) D_5 -[आ]लये. $\tilde{N}_2$ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ प्राप्य; D_3 गत्वा (for प्राप्ताः). —^{d}) T_1 M_3 ते च; T_2 तस्य; G_1 ततः; $G_{2.3}$ $M_{2.4.}$

ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
सुरारीन्सूदयिष्यामि सुरा भवत विज्वराः ॥ ३०
देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ ।
प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं तच्चिन्तयथ यत्क्षमम् ॥ ३१

हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् ।
दुःखं नारायणं जेतुं यो नो हन्तुमभीप्सति ॥ ३२
ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः ।
ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठं भगांशाविव वासवम् ॥ ३३

G. 7. 6. 38
B. 7. 6. 39
L. 7. 5. 37

6-9 तच्च; M1 यच्च (for तस्मै). B2 G1 सर्वे; G2 तस्मै (for सर्वं). Ś V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 सर्वार्थ(Ś2 D2.9.12 सर्वार्थं; D5 T3 स चार्थं)स्तैर्निवेदिता:(Ś2 D2.5.9.12 T3 °त:); D3 तस्य तत्संन्यवेदयन्.

30 ^{a}) Ś V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 ते तु (for ततो). —^{b}) D6 सुरा; G2 सेंद्रा (for देवा). Ñ1 (*int. lin.* also) B3 शक्र-; T1.2 G1.3 M1.2.4.5.7–10 सेंद्र-; G2 साग्नि-; M6 चेंद्र- (for इन्द्र-). —^{c}) Ś Ñ V B1.2.4 D1.2.4–12 T3 तान्हनिष्यामि; B3 विहनिष्यामि; D3 M1 तान्वधिष्यामि (for सूदयिष्यामि). —^{d}) T1 G2.3 M1.3–5 सर्वान् (for सुरा). D3 T1.2 G M1.2.7–10 भवथ (for भवत). Ñ V2 B D7.10.11 निर्भया:; D5 निर्व्यथा:; M6 निर्वैरा: (for विज्वरा:).

31 ^{a}) Ś D2.8.9.12 सुराणां (for देवानां). Ś D8.12 भीत-; V1.3 D1.2.4.5.9 T3 किल (for भय-). —^{b}) Ñ1 D1.3.4.7 T1.2 M1.3.4.6–8 राक्षसर्षभा:. Ś1 V1.3 D2.6.8.9 T3 अस्मत्तो राक्षसर्षभा:(Ś1 D8 °भात्); Ś2.3 D12 अस्मत्तो वा सुरर्षभात्; M2.9 अरीणां राक्षसर्षभा:. —^{c}) B3 om. वधो. —^{d}) G1 M1.3–6.9.10 चिंतयत (for चिन्तयथ). Ś D8.12 तत्वं न(Ś2.3 * [lacuna])यत संगता:; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 तच्चिंतयत(D3 °थ) संगता:(D3 मा चिरं); Ñ2 V2 B2–4 D6.7.10.11 चिंत्यतां यदिह क्षमं; B1 चिंत्यतामिह यत्क्षमं.

32 ^{a}) V1 B4 M2 मृत्युम्; T1.2 G3 M3 हंता; L (ed.) मृत्योर् (for मृत्युर्). V2 हिरण्यकशिपुर्दैत्यो. —^{b}) V2 ये चान्ये; T1.2 G3 M3 सर्वेषां (for अन्येषां). —After 32^{ab}, Ś Ñ2 V B1(l. 1–5 only).3.4 D2.3.6–12 ins.; Ñ1 D1.4.5 T2.3 ins. after 32:

99* नमुचिः कालनेमी च प्रह्लादो वीरसत्तमः ।
राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः ।
यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुम्भश्चैव निशुम्भकः ।
असुरा दानवेन्द्राश्च सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः ।
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविनस्तथा ।
सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयंकराः ।
नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
एतज्ज्ञात्वा तु सर्वे वै क्षमं कर्तुमिहार्हथ ।
एतन्माल्यवता प्रोक्तं धार्मिकेण यशस्विना ।
सर्वं क्षमावता युक्तं दीर्घमायुरवाप्यते ।

[(l. 1) Ñ V1.3 D3.5.9–11 T2.3 कालनेमिश्. Ñ2 V3 B1 D6.7.10.11 T2.3 संह्रादो; B4 D2.4.5.9 प्रहादो (for प्रह्लादो). Ś D1.2.4.8.9.12 [ऽ]सुर-; T2 यातु- (for वीर-). —Ś D2.8.9.12 om. l. 2–3. —(l. 2) Ñ1 बर्हिपा वीर; V1 बर्हिपादौ च; V2 B4 च(V2 [ऽ]त्र) सुमाली च; B1 रहिरोषी च; B3 [ऽ]थ दुराधर्षौ; D1.3–5 बर्हि चा(D3.5 वा)पि च; T2.3 बर्हिवातापि (for बहुमायी च). V1 हि (for ऽथ). D5 ह्यधार्मिक: (for ऽथ धार्मिक:). —(l. 3) The prior half hypm. T3 यया * र्जुनौ. Ñ1 * हार्दिक्यं (for च हार्दिक्य:). V3 हार्दिक: मम कार्यश्च; T2 यमा * र्जुनमहार्दिक्यस् (for the prior half). Ñ1 D1.3.4 निशुंभज: (for निशुम्भक:). T2.3 तथा शुभनिशुंभकौ (for the post. half). —(l. 4) B4 अमरा (for असुरा). V2 वै (for च). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 दानवाश्चैव. V2 बलवंतो (for सत्त्ववन्तो). —(l. 5) V2 B3 सर्वे विष्णुं समासाद्य (for the prior half). D1.4 ते (for न). Ñ2 B1.4 D6 श्रूयंते च पराजिता:; V1.2 B3 श्रूयंते न (by transp.) परा°; V3 सर्वे ते न परा° (for the post. half). —(l. 6) B4 शतक्रतु- (for सर्वैः क्रतु-). B3 इष्टा:; D4 जुष्टा: (for इष्टं). Ñ1 सर्व- (for सर्वे). Ś1 Ñ V D6.7.10.11 T2.3 मायाविदस् (for मायाविनस्). —Ś Ñ V1.2 B3.4 D1–6.8.9.12 om. l. 7. —(l. 7) V3 सर्वास्त्रकुशला: सर्वे शत्रूणां च भयावहा:. —B3 om. l. 9. —(l. 9) V2 एवं (for एतज्). D2 ज्ञातुं च (for ज्ञात्वा तु). Ś2.3 D12 वै सर्वे (by transp.) (for सर्वे वै). Ñ2 V1.2 D6.7.10.11 तु सर्वेषां; V3 सुरा: सर्वे (for तु सर्वे वै). Ś D8.12 समायातुम्; Ñ1 B4 D1.4.5 T2.3 साम कर्तुम्; D2 समागंतुम्; D3.9 शमं कर्तुम्; D6 क्षेमं कर्तुम् (for क्षमं कर्तुम्). —Ñ2 D6.7.10.11 om. l. 10–11. —(l. 10) T2 धर्मेण (subm.) (for धार्मिकेण). —B3 om. l. 11. —(l. 11) B4 क्षेमवता; D1.2.4.9 T2 क्षमावतां (for क्षमावता). V2 अवाप्नये (for अवाप्यते).]

—Thereafter, Ś Ñ V (V1 om. 37^{cd}) D1–5.8.9.12 T2.3 read 37, Ñ2 V2 D3 T2.3 only repeating it in its proper place.

—D3 om. 32^{c}–33^{b}. —Ś V1.3 D2.8.9.12 om. 32^{cd}. —^{c}) D6 दुर्गो; M9 एको (for दु:खं). B2–4 D1.4.6 G1.2 M5.6.9 नारायणो. G1 [ऽ]स्माकं; G2 हंतुं (sic) (for जेतुं). Ñ1 रणे नारायणो हतुं. —^{d}) D1.4 वा; M1 वै (for नो). T3 जेतुम्(sic) (for हन्तुम्). Ñ1 इहोद्यत:; Ñ2 V2 B D6.7.10.11 इहेच्छति; T2 अभीप्सते; G1 प्रतीप्सति (for अभीप्सति). —After 32, B2 reads for the first time 43^{cd} (including 104*) repeating it (along with 104*) in its proper place.

33 D3 om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). V1 illeg. for 33^{ab}. —^{a}) D5 om. तत: and माली. M9 सुमालिर्. Ś V3 D2.8.9.12 माली चैव सुमाली च; Ñ1 D1.4 सुमाली स च (Ñ1 चैव) माली च; T3 अथ माली सुमाली च. —^{c}) D9

G. 7. 6.38 B. 7. 6.40 L. 7. 5.38

स्वधीतं दत्तमिष्टं च ऐश्वर्यं परिपालितम् ।
आयुर्निरामयं प्राप्तं स्वधर्मः स्थापितश्च नः ॥ ३४
देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रौघैः प्रविगाह्य च ।
जिता देवा रणे नित्यं न नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ३५
नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा ।
अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्व एव हि बिभ्यति ॥ ३६
विष्णोर्दोषश्च नास्त्यत्र कारणं राक्षसेश्वर ।
देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ३७
तस्मादद्य समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः ।
देवानेव जिघांसामो येभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ३८
इति माली सुमाली च माल्यवानग्रजः प्रभुः ।
उद्योगं घोषयित्वाथ राक्षसाः सर्व एव ते ।
युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जम्भवृत्रबला इव ॥ ३९

भरत-; M10 भ्रातरौ (for भ्रातरं). —^{d}) Ñ2 V2 B D6.7.10.11 M6.10 Ct अश्विनाद्; Cg.k as in text (for भगांशाव्). M7 वासव: . Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 धर्मज्ञ(D5 °ज्ञौ) बलवत्तरौ (Ś2.3 V1 D12 T3 °रं) ; G1 भ्रातरौ राक्षसर्षभौ. ❀ Ct : 'भगांशाविव' इति पाठे भगस्तदंशोऽर्यमा ताविवेत्यर्थः . ❀

34 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ś3 Ñ1 V2 B D1–6.8.9.12 T G M1–3.5–8 अधीतं; M9 अधिकं (for स्वधीतं). G1 M5 इष्टं दत्तं (by transp.). M6 अस्माभिर् (for इष्टं च). V3 अवधीतं दत्तमिष्टं. —^{b}) V3 चापि तं; M6 इष्टं च; K(ed.) [अ]प्यैश्वर्यं (for ऐश्वर्यं). Ś Ñ1 D1.2.4.8.9.12 चानु(Ñ1 प्रति)पालितं; D3 विविधं च नः ; D5 परिपालनं (for परिपालितम्). B1 ऐश्वर्यपरिपालनं. —^{c}) D1.4 वपुर् (for आयुर्). —^{d}) Ś1 V1.3 D5.8 M2.8 सुधर्मः . Ś2.3 Ñ1 D2–5.8.9.12 प्रापितश्; V1 पालितस् (for स्थापितश्). Ñ1 V1 ततः ; T1.2 G3 M3.10 पथि (for च नः). V3 परिपालितः (for स्थापितश्च नः). Ñ2 V2 B D6.7 M6 धर्मश्चापि कुलोचितः ; D10.11 Ck.t सुधर्मः स्थापितः पथि.

35 ^{b}) Ś2.3 Ñ1 B1.3 D2.3.8.12 T3 G2 M1.2.4.5.7–9 शस्त्रौघं; D5 अस्त्रोघैः ; T1.2 G1.3 M3 शस्त्रोर्मिं (for शस्त्रौघैः). Ś D2.8.12 प्रतिगृह्यतां; V3 अवगाह्य च; M9 परिगृह्य च. Ñ2 D6.7.10.11 शस्त्रैः समवगाह्य च. —V3 illeg. for 35^{cd}. V1 illeg. for 35^c. —^{c}) G1 [अ]रयो (for रणे). T3 भीता (for नित्यं). Ś1 D8 जप्यंतां सत आलापान् ; Ś2.3 D12 जप्यंतां त्वसदालापान् ; Ñ V2 B D3.6.7.10.11 Ct जिता द्विषो ह्य(B2 D3 °तारयश्चा)प्रतिमा; D1.4.5.9 जयतां शात्रवान्भीमान्(D5 °तान्); D2 जयंतां सवितान्भीमान् ; L(ed.) जह्यंतां संत्रासालापा. —^{d}) V1 D7.10.11 T1 G2.3 M1 Cv.k तन्नो; B4 नाना-; D8 जनौ; G1 ततो; M10 न तु (for न नो). M6 कुतो मृत्युः कुतो भयं. ❀ Cv : न नो मृत्युकृतं भयमिति सम्यक्. ❀

36 ^{a}) Ñ1 V1.3 D5 T3 [ऽ]थ(D5 वा) रुद्रो वा; D9 [ऽ]थवा रुद्रो (for च रुद्रश्च). —^{b}) Ñ1 वाथ (for चापि). M10 पितामहः (for यमस्तथा). V1.3 D5 T3 त्व(D5 ह्य)थवापि पितामहः ; D9 [ऽ]प्यथवापि पितामहः . —For 36^{ab}, Ś D2.8.12 subst. :

100* इन्द्रादींस्त्रिदशान्वाथ त्वथवापि पितामहम् ।

[Ś2.3 D12 वापि; D2 चाथ (for वाथ).]

—^{c}) Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 T3 नास्माकं. V3 B1.3.4 संमुखे (for प्रमुखे). —V1 illeg. for 36^d. —^{d}) M2.8.9 च (for हि). Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 शक्ष्यंति त्वं (Ś1 शक्ष्यंति किं; Ñ1 शक्ष्यते त्वं; V3 शास्त्रवांस्त्वं; D9 शक्नोति त्वं) बिभेषि किं; Ñ2 V2 B D6.7.10.11 सर्वे बिभ्यति सर्वदा; D1.3.4 M6 बिभ्यंते मन्य(M6 बिभ्य)से कथं.

37 Ś Ñ V(V1 om. 37^{cd}) D1–5.8.9.12 T2.3 read 37 after 99*, Ñ2 V2 D3 T2.3 only repeating it here. —^{a}) Ñ2 (first time) V1 तु (for च). B1 स्वदोषो; B3 च दोषो (by transp.); D3 (first time) दोषस्य; D6 T2 (second time) G3 द्वेषश्च; D10.11 G2 M5 Ck.t द्वेषस्य; T2 (first time) अर्थश्च; K (ed.) देवस्य (for दोषश्च). D10.11 [ए]व (for [अ]त्र). T3 (second time) नो नास्ति (for नास्त्यत्र). —^{b}) Ś V1 D2.3(first time) 5.8.9.12 M2 कारणे. Ś Ñ V2.3 D2.3(Ñ2 V2 D3 first time).5.8.9.12 M1 राक्षसेश्वरौ; Ñ2 V2 (both second time) B4 त्रिदशेश्वराः ; V1 राक्षसर्षभौ; D6 T2.3 (T2.3 both first time) राक्षसेश्वराः (for राक्षसेश्वर). ❀ Ct : विष्णोर्दोषश्च नास्त्यत्र कारणं राक्षसेश्वर इति पाठे विष्णोरस्मद्वधप्रतिज्ञायां यः कारणं स्यात्तादृशो विष्णोः सहजो दोषो नास्तीत्यर्थः ❀ —V1 om. 37^c – 38. —^{c}) T2.3(both second time) G2 अपि (for एव). Ś Ñ1 V2 D1–5.8.9.12 T2.3 (V2 D3 T2.3 first time) अस्माकमिह (Ñ1 V2 D3.9 T2.3 °मपि; D1.4.5 °मेव); V3 अस्माकं चैव (for देवानामेव). —^{d}) G3 M3 प्रज्वलितं. D5 पुरा (for मनः).

38 Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 om. 38 (for V1, cf. v.l. 37). —^{a}) Ñ2 V2 B D6.7.10.11 [ए]व सहिताः (for समुद्युक्ताः). —^{b}) Ñ2 V2 D1.4.6.7.10.11 T3 G2.3 M3.10 सर्वे (for सर्व-). B2 -दैत्य- ; D6.7.10.11 [ऽ]न्योन्य- ; T3 एव; M10 सैन्यैः (for -सैन्य-). B2 -समाश्रिताः. —^{cd}) D1.4 नाम; D3 नाथ (for एव). G1 जिघांसंतो (for °सामो). M6 स्वर्गं गत्वा सुरगणान्नयामि यमसादनं. ❀ Cg : जिघांसाम इति स्वार्थे सन्नर्थः । ; so also Ck.t. ❀ —After 38, B4 reads 39^{cd}.

39 D3 G1 M4 om. 39^{ab}. —^{b}) M10 अनुजः (for अग्रजः). —For 39^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.7–12 T3 subst. :

101* एवं संमन्त्र्य बलिनः सर्वसैन्यसमाश्रिताः ।

स्यन्दनैर्वारणेन्द्रैश्च हयैश्च गिरिसंनिभैः ।
खरैर्गोभिरथोष्ट्रैश्च शिंशुमारैर्भुजंगमैः ॥ ४०
मकरैः कच्छपैर्मीनैर्विहंगैर्गरुडोपमैः ।
सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४१
त्यक्त्वा लङ्कां ततः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ।
प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ ४२
लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ ।
भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ॥ ४३
भौमास्तथान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः ।
उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावायोत्थिता द्रुतम् ॥ ४४

G. 7. 6. 50
B. 7. 6. 53
L. 7. 5. 47

[For the post. half, cf. v.l. 38^{b}. Ś2.3 D2.4.8.12 सर्वे (for सर्व-). D2 सैन्यं (for -सैन्य-). D1.4.5 -समावृताः (for -समाश्रिताः). V1 D7.10.11 T3 सर्वसैन्यमुपासिताः (for the post. half).]

—B4 reads 39^{cd} after 38. —^{c}) Ñ1 V3 योजयित्वा (for घोषयित्वा). Ś V1.3 B2 D2.5.7–12 T G3 M3 तु; Ñ1 G1 च (for [अ]थ). —^{d}) D1.4 तत् (for ते). Ś Ñ1 V1.3 B D2.5.7–12 T3 सर्वे नै (D2 पुनर्नै) र्ऋतपुंगवाः —After 39^{cd}, T2 ins.:

102* प्रास्थानिकमहाभेर्यो निनादं चक्रिरे भृशम् ।
नादेन तेनाम्बुधयश्चुक्षुभुर्दिग्गजा हताः ।
शैलाश्च बिभिदुर्भीमाः कुपिताश्च चराचराः ।

—^{e}) V3 युद्धार्थे. D8 **युः; T3 ते ययुः (for निर्ययुः). Ñ1 T3 क्रूराः (for क्रुद्धाः). —V3 illeg. for 39^{f}. —^{f}) D2–4 जृंभ- (for जम्भ-). Ś D2.8.9.12 त्रयः (for इव). Ñ1 V1 D7.10.11 T3 जंभवृत्रादयो (V1 °वुभौ) यथा. —For 39, Ñ2 V2 D6 subst.; B subst. l. 1 for 39^{ab} and l. 2 for 39^{ef}; D7.10.11 T3 ins. after 39:

103* इति ते राम संमन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः ।
युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ।

[(l. 2) B1 क्रुद्धा (for सर्वे). B4 -भीमा (for -काया).]

40 ^{a}) Ś D8.12 चरणैर्हैमैर् (D8 °हैलैर्); Ñ2 V1.2 B1.3.4 D2.6.7.9–11 G2 वारणैश्चैव (D2 °हैमैर्; D9 °भीमैर्) (for वारणेन्द्रैश्च). —^{b}) Ś D1–4.8.9.12 हरि-; Ñ V2 B1.2.4 D6.7.10.11 करि- (for गिरि-). —^{c}) G2 परैर् (for खरैर्). Ś2.3 D2.8.9.12 तथा (for अथ). M6 बिडालैश् (for अथोष्ट्रैश्). V3 शरैरश्वैश्च सर्वैश्च. —^{d}) Ś Ñ V B D T1 G2 शिशुमारैर्. V3 महाबलैः (for भुजंगमैः).

41 ^{a}) G1 खरैश्च (for मकरैः). V3 चैव (for मीनैर्). —^{b}) Ś2.3 B1 G2.3 M4.6 विहगैर्. —^{c}) Ś2.3 D2.5 सिंह- (for सिंहैर्). Ś D8.12 च हरिणैः; T3 मृगैर्दिव्यैश् (for वराहैश्च). —^{d}) Ñ1 शृगालैश्; V3 मकरैश्; B4 शूकरैश् (for सृमरैश्). Ś D2–4.8.9.12 शंबरैः शरभैर्; B3 शूकरैः शरभैर्; D1.5 समरैः शरभैर्; T3 चमरैः समरैर् (for सृमरैश्चमरैर्). ❀ Ct: सृमरो गवयः। सृमरचामरयोर्नीलश्वेतपुच्छयोगाद्भेद इति तीर्थः. ❀ —After 41, Ś Ñ1 V1.3 B3 D1–5.8.9.12 T3 G1 M6.10 ins. l. 1–2 of 104*.

42 ^{a}) Ñ1 V1 T3 लंकां त्यक्त्वा (by transp.). Ñ2 V2 B2–4 D6.7.10.11 गताः (for ततः). V3 गृहीतशस्त्रास्ते सर्वे. —^{b}) B1 रण- (for बल-). Ñ1 B2 D5 T M4.5.8.10 -दर्पिताः (for -गर्विताः). —^{c}) Ñ1 V1.3 D5.6 T3 देवलोकं तु (T3 ते); D1.3.4 न निवृत्ताश्च (for देवलोकाय). Ś D2.8.9.12 स्वर्गं प्रति सुराञ्जेतुं. —^{d}) M10 वै देव- (for दैवत-). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 M6 प्रयाता (Ñ1 V1 D5 T3 विषमाः; M6 निश्चिता) देवशत्रवः; Ñ2 V2.3 B निस्त्रिंशा (V3 B1 निः शेषा) देवशत्रवः; D1.3.4 मृत्युपाशात्वपाशिताः; D6 प्रमादाद्देवशत्रवः.

43 ^{a}) Ś Ñ1 V2.3 B D1–6.8.9.12 लंकायां (B4 D1.3–6.9 °याः) पर्ययं; T3 लंकायाः प्रलयं (for लङ्काविपर्ययं). —^{b}) Ś Ñ1 B2 D1.2.4–6.8.9.12 T3 यान्ति; V2 तानि (for यानि). Ñ1 V3 D1.3–5 T3 देवालयानि. Ś2.3 D12 M10 [अ]पि; M6 [उ]त; M7 वै (for [अ]थ). —V2 B1 T1.2 G2.3 M1.2.4–10 om. 43^{cd}. —^{c}) G1 M3 भयवर्तीनि. —^{d}) G1 M3 विषमस्थानि (for विमनस्कानि). B2 (both times) सर्वतः. —After 43, Ñ2 V2 B1.4 D6.7.10.11 M3 ins.; Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 ins. l. 1–2 after 41; B2 ins. for the first time after 43^{cd} (first occurrence) repeating it after 43^{cd} (r.); B3 T3 G1 M6.10 ins. l. 1–2 after 41 and l. 3 after 43^{ab}; T1.2 G2.3 M1.2.4.5.7–9 ins. l. 3 only after 43^{ab}:

104* रथोत्तमैरुह्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः ।
रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ।

[M3 om. l. 1–2. B1 transp. l. 1–2 and l. 3. M6 repeats l. 1–2 consecutively. —(l. 1) Ñ1 D1.4 T3 रथोपगैर्; M6 (both times) रथोत्सगैर् (for रथोत्तमैर्). Ś D2.8.9.12 रथैर्वैरुह्यमानाश्च (for the prior half). G1 रथैर्हयैरुह्यमानाः शतधा च सहस्रधा. —(l. 2) Ś D8.12 लंकाया (for प्रयाता). Ñ1 सर्वे (for तूर्णं). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3 जिगीषवः; G1 प्रमथ्य वै; M6 (both times) प्रमर्दितुं (for प्रयत्नतः). D1.3.4 मथनाय सुरालयं; M10 देवलोकप्रमाथिनः (for the post. half). —B2 (first time) T3 om. l. 3. —(l. 3) B2 D7 राक्षसा देवमार्गेण. Ñ2 B M2.6 [उ]प-; T1 G1.3 M10 [अ]पि; M3 [अ]भि- (for [अ]प-).]

44 ^{a}) Ñ2 V2 B D6.7.10.11 M5.6 चैव; D1.3.4 ततो (for तथा). B1.4 [अं]तरीक्षाश्च; D1.3.4 [अं]तरिक्षस्थाः. V3 भौमा मनस्वादनुजाः (corrupt). —^{b}) V3 कालं ज्ञात्वा; B1

G. 7. 6. 50
B. 7. 6. 54
L. 7. 5. 48

अस्थीनि मेघा वर्षन्ति उष्णं शोणितमेव च ।
वेलां समुद्रोऽप्युत्क्रान्तश्चलन्ते चाचलोत्तमाः ॥ ४५
अट्टहासान्विमुञ्चन्तो घननादसमस्वनान् ।
भूताः परिपतन्ति स्म नृत्यमानाः सहस्रशः ॥ ४६
गृध्रचक्रं महच्चापि ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ।
राक्षसानामुपरि वै भ्रमते कालचक्रवत् ॥ ४७
तानचिन्त्य महोत्पातान्राक्षसा बलगर्विताः ।
यान्त्येव न निवर्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ४८

कालदंडा; G1 M5 कालकूसा; M9 काले ज्ञसा; Cg.k.t as in text (for कालाज्ञसा). —For 44^{ab}, Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 subst. :

105* भौमांस्ततोऽन्तरिक्षस्थान्काले ज्ञात्वा भयावहान् ।

[D2 भूम्यां (for भौमांस्). D5 स्वर्गभूमि- (for भौमांस्ततो). D9 जित्वा (for ज्ञात्वा). T3 कालाज्ञसान्. D5 कालं ज्ञात्वा महाभयान् (for the post. half).]

—^{c}) Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 उत्पातान्. —^{d}) B4 D1.4 M1.2 अभवाय; G1.2 महावात-. T1.2 G1 M3 भृशं (for द्रुतम्). Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 [उ]त्थितान्द्रुतं(Ś2 °न्द्रुतान्; V3 D9 °न्ध्रुवं); Ñ2 V1.2 B D6.7.10.11 समुत्थिताः; M5 [उ]द्गता भृशं (for [उ]त्थिता द्रुतम्).

45 Ñ1 repeats 45 before 49. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ñ2 V2 B D6.7.10.11 ववृषुर् (for वर्षन्ति). M6 मेघा ववृषुरस्थीनि. —^{b}) D7 शुक्रं; T2 ह्युष्णं; M4 तूष्णं; M7 कृष्णं (for उष्णं). Ś Ñ1 (first time) V1.3 D1–5.8.9.12 T3 शोणितं चोष्णम् (for उष्णं शोणितम्). V3 वा (for च). —M1 om. 45^{c}–46. —^{c}) M4 ह्युत्क्रांतश् (for ऽप्युत्क्रांतश्). Ś1 D8 लोकं(D8 °कान्) समुद्रा ह्युत्क्रांता; Ś2.3 D2.12 लोकान्समुद्रा ह्यतिक्रांता (hymp.); Ñ1 (first time) T3 G1 M10 वेलाः(M10 °लां) समुद्रा ह्यु(T3 G1 ह्यु)त्क्रांताश्; Ñ2 V D1.3–5.7.9–11 वेलां(D1.3–5 °लाः) समुद्राश्चो(D5.9 °द्रा ह्यु)त्क्रांताश्; B1.2 वेलाः समुद्रादुत्क्रां(B2 °क्रां)ताश्; B3 वेलां समुद्र उत्क्रांतश्; B4 वेलां समुद्रा उत्क्रांताश्; D6 वेलां समुद्रश्चोत्क्रांतश्. —^{d}) D5 वा; T3 हि (for च). Ś V1.3 D2.8.12 बलवंतो बलोत्तमाः; Ñ1(second time).2 V2 B D6.7.10.11 M6 चेलुश्चाप्यथ भूधराः (M6 पर्वताः).

46 M1 om. 46 (cf. v.l. 45). V3 illeg. for 46^{ab}. —^{a}) B1 D1 अट्टहासा; M3 अट्टहासं. Ś D2.5.8.9.12 T3 विमुंचंति. —^{b}) Ś Ñ1 D2.8.9.12 T3 -समां(D9 °मा)स्तथा; Ñ2 V1.2 B D6.7.10.11 T1.2 M3 -सम(B2 °माः)स्वनाः; D1.3–5 -समास्तदा(D5 °था); M7 -समानि च (for -समस्वनान्). G1 M2.4.8.9 Cv घनहा(M9 घनाभा)ससमोपमान्; G2 M6 घनहासस्वनोपमान्; M5 घनाघनरवोपमान्. —After 46^{ab}, Ñ2 B4 D6.7.10.11 ins. l. 3 of 107*. —^{c}) G2 सेनाः; M5.9 श्वानः (for भूताः). G (ed.) भूताश्च परिनृत्यंति. —^{d}) B1.3.4 (with hiatus) उद्यंतस्ते; B2 हसंतस्ते (for नृत्यमानाः). M10 नर्दमानाः समंततः. —For 46^{cd}, Ś Ñ V1.3 D T3 subst.; V2 cont. after 107* (l. 3) :

106* संपतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् ।

[Ś1 D8 कंपयंत्यपि; Ś2.3 D12 प्रपतंत्यपि; V2 निपतंत्यथ; D1.4 संपतंतं च; D2.9 संपतंत्यपि (for संपतन्त्यथ). V3 भूतानि परिगायंति (for the prior half). Ś1 D8 क्रोशंति; Ś2.3 D12 त्रसंति; Ñ1 V2 नृत्यंते; V3 D1.2.4.5.9 T3 नृत्यंति; D3 नृत्यंतो (for दृश्यन्ते). Ś2.3 [अ]पि; D1.3.4 T3 [अ]थ (for च).]

—After 46, V2 reads 48 for the first time, repeating it in its proper place.

47 ^{a}) Ś Ñ V B1.2 D T3 M6 [अ]त्र; B4 [अ]स्य (for [अ]पि). B3 गृध्रचक्रसहस्राणि. ❀ Ct: गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः. ❀ —^{b}) Ś Ñ V B D T3 प्रज्वालोद्गारिभिर्. —^{c}) T1.2 G1.3 M3.7 खे (for वै). Ś Ñ V B2.3 D T3 M6 रक्षोबल(Ñ2 V B3 D5–7.10.11 °गण)स्योपरिष्टाद्; B1 रक्षोगणोपरिष्टात्ते; B4 रक्षोबलोपरिष्टाद्वै. —^{d}) V2 B D1.3.4 G2 M1.4 भ्रमंते; D2 भ्रमंति (for भ्रमते). B1 कपिचक्रवत्; T1.2 G M1.2.4.5.7–10 [ऽ]लातचक्रवत्. Ñ2 D6.7.10.11 परिभ्रमति कालवत्. —After 47, Ñ2 B4 D6.7.10.11 ins. l. 1–2 of 107*.

48 B3 om. 48. V2 reads 48 for the first time after 46, repeating it here. —^{a}) Ś V1.3 D2.3.5.8.9.12 T3 गणयंतो; Ñ1 गणयंति; D1.4 कथयंतो; G2 तान्विचिंत्य; L(ed.) अगणयंतो (hypm.) (for तानचिन्त्य). Ñ2 V2 (both times) B1.2.4 D6.7.10.11 उत्पातांस्ताननादृत्य. —^{b}) M10 वर- (for बल-). V2 (second time) B2 D10.11 T2 G2 M1.3.5 -दर्पिताः (for -गर्विताः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 ते(D3 T3 न) रात्रिचरसत्तमाः. —D1.4 om. 48^{cd}. —^{c}) B2 च (for न). Ñ2 V2 (first time) B1 ययुरेव विचिन्वानो(V2 निर्वृतांते). —^{d}) Ś V1.2(second time).3 D2.3.5–9.12 T3 M6 -वशं गताः; Ñ1 -वशं ततः; Cg.k.t as in text (for -[अ]वपाशिताः). B1 कालपाशवशं गताः. —After 48, Ś Ñ1 V1.3 B1.2(repeats consecutively).3 (after 47 due to om.) D1–5(D1.4 after 48^{ab} due to om.).8.9.12 T3 ins.; Ñ2 B4 D6.7.10.11 ins. l. 1–2 after 47 and l. 3 after 46^{ab}; V2 (marg.) ins. l. 1–2 after 48^{ab} (second time) and l. 3 after 48^{cd} (first time) :

107* कपोता रक्तपादाश्च सारिका विद्रुता ययुः ।
काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपादिकाः ।
वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ।

माल्यवांश्च सुमाली च माली च रजनीचराः ।
आसन्पुरःसरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥ ४९
माल्यवन्तं तु ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् ।
निशाचरा आश्रयन्ते धातारमिव देहिनः ॥ ५०
तद्बलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् ।
जयेप्सया देवलोकं ययौ मालीवशे स्थितम् ॥ ५१
राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः ।
देवदूतादुपश्रुत्य दध्रे युद्धे ततो मनः ॥ ५२
स देवसिद्धर्षिमहोरगैश्च
गन्धर्वमुख्याप्सरसोपगीतः ।
समाससादामरशत्रुसैन्यं
चक्रासिसीरप्रवरादिधारी ॥ ५३

G. 7. 6. 62
B. 7. 6. 68
L. 7. 5. 57

[(l. 1) V_2 रक्तपीताश्. Ś$_{2.3}$ Ñ$_1$ D_{12} च (for वि-). —(l. 2) B_4 हा हा (for काका). Ś Ñ $B_{1.3.4}$ $D_{1-6.8.9.12}$ वाशंति; $V_{1.2}$ B_2 (both times) वसंति (for वाश्यन्ति). Ś $D_{2.8.9.12}$ बिडालाश्च; Ñ$_2$ V बिडालाय; D_5 विज्वलाश्च (for बिडाला वै). Ś B_2 (both times) $D_{2.3.8.9.12}$ द्विपादका: (Ś$_{2.3}$ $D_{2.12}$ °पा:). D_6 वैद्युत्पादिका:; K(ed.) वै द्विपादय: (for वै द्विपादिका:). —(l. 3) Ś $D_{2.8.9.12}$ वाशंते च; Ñ$_1$ V_2 B_1 $D_{1.3.4.6}$ वाशंत्यश्च; B_3 (both times) वसंति च; B_4 वाशंत्येव; D_5 T_3 वाश्यंति च (for वाश्यन्त्यश्च). V_2 दिशास् (for शिवास्).]

—After 107* (l. 3), V_2 cont. 106*.

49 B_4 om. 49. Before 49, Ñ$_1$ repeats 45. —^{a}) G_2 M_9 **सुमालिश्.** —^{b}) Ñ$_1$ **ततस्ते;** D_4 om. (hapl.) (for **माली च**). Ñ$_2$ $D_{6.7.10.11}$ **सुमहाबल:;** D_{1-4} T_1 G_2 $M_{1.2.4.7.9}$ **रजनीचर:.** —^{c}) Ś Ñ V B_{1-3} $D_{2.5-12}$ T_3 **पुर:सरा राक्षसानां.** —^{d}) Ñ$_2$ $D_{5-7.10.11}$ **ज्वलिता** (for **क्रतूनाम्**). Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ T_3 **ज्वलिता: पावका इव;** V_3 **वसूनामिव पावक:.**

50 ^{a}) K (ed.) **च** (for **तु**). $D_{1.3.4}$ **सर्वेषां** (for **ते सर्वे**). —^{b}) V_3 **माल्यवान्नाम चाचलं.** —^{c}) M_7 **निराश्रया** (for **निशाचरा**). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 **संश्रयंते**(V_1 °ति); Ñ$_2$ V_2 $D_{6.7.10.11}$ K (ed.) **आ**(K [ed.] **ह्या**)**श्रयंति;** M_{10} **ह्याश्रयंते** (for **आश्रयन्ते**). —^{d}) G M **दातारम्** (for **धातारम्**). Ñ$_2$ $D_{6.10.11}$ **देवता:** (for **देहिन:**). V_3 D_5 T_3 **प्राणिनो यथा** (for **इव देहिन:**).

51 ^{a}) Ñ$_1$ **यद्** (for **तद्**). —^{b}) B_4 **-स्वन-** (for **-घन-**). V_2 B M_{10} **-नादिनां;** D_5 **-संनिभं** (for **-नादितम्**). D_6 **महाभ्रमिव नादितं.** —^{c}) Ñ$_1$ **यथेप्सया;** $T_{1.2}$ M_3 **जयेच्छया;** G_1 **जयेप्सवो** (for **जयेप्सया**). D_5 **जये धृतमनस्कं च.** —^{d}) T_3 **गच्छन्** (for **ययौ**). Ś Ñ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.7-12}$ T $M_{1.2.4-8.10}$ **मालिवशे;** D_6 **कालवशे** (for **मालीवशे**). M_3 **माल्यवदास्थितं.** V_3 **स तु कालवशं स्थित:;** G_1 **आययुर्माल्यवन्मुखा:.**

52 M_5 om. (hapl.) from 52 up to l. 6 of 108*. —^{b}) Ñ$_1$ V_1 **श्रुत्वा;** G_2 **तत्तु;** M_6 **तथा** (for **तं तु**). —^{c}) Ś$_1$ D_{1-4} **उपाश्रुत्य** (for **उपश्रुत्य**). —^{d}) Ñ$_2$ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ **चक्रे;** T_2 G_2 **ददौ;** G_3 M_1 **दधौ** (for **दध्रे**). $D_{1.3.4}$ M_6 **युद्धे दध्रे** (by transp.). Ñ$_2$ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ **तदा** (for **ततो**). Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 **ततो युद्धे मनो दधे.** —After 52, $D_{6.7.10.11}$ G_2 $M_{1.2.4}$(only l. 7–9)$_{.5.7.9.10}$ ins.; Ñ V_2 B T $G_{1.3}$ $M_{3.6.8}$ ins. l. 1 and l. 7–9 after 52; $D_{1.3.4}$ ins. l. 1, l. 7 and l. 9 only after 52 :

108* स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थित: ।
आसाद्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति ।
आबध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा ।
श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षण: ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गांश्चैव वरायुधान् ।
सुवर्णगिरिसंकाशं वैनतेयमथास्थित: ।
राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं हरि: ।
सुपर्णपृष्ठे प्रबभौ श्याम: पीताम्बरो हरि: ।
काञ्चनस्य गिरे: शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ।

[M_5 om. l. 1–6. G_2 $M_{1.2.7.9.10}$ om. l. 1. —(l. 1) D_7 सहज-; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_2 स शार्ङ्ग-; T_3 M_8 स सज्य; M_6 ससर्ज (for स सज्ज-). M_6 -तूणीरे. $D_{1.4}$ स सहितधनुस्तूणो; D_3 ससर्ज धनुतूणौ स (for the prior half). $D_{1.4}$ M_8 -समास्थित: (for -[उ]परि स्थित:). Ñ$_1$ B_3 वैनतेयमवस्थित:; D_3 $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{3.6}$ वैनतेयमथा(G_1 °मुप)स्थित:; T_3 वैनतेयं समाश्रित: (for the post. half). —(l. 2) G_2 M_1 आधत्त; $M_{2.7.9}$ आसज्य (for आसाद्य). G_2 $M_{1.2.7.9.10}$ -[आ]दित्यसंनिभं (for -[अ]र्कसमद्युति). —(l. 3) G_2 तूणी च (for इषुधी). —(l. 4) $M_{1.2.7}$ श्रोणी-. —(l. 5) M_7 -खड्ग- (for -शार्ङ्ग-). G_2 -विमलाश्च; $M_{1.2.7.9}$ -विमलासि-; K (ed.) -खड्गाख्यप्र- (for -खड्गांश्चैव). G_2 -[आ]युधा:; $M_{1.2.7.9}$ -[आ]युध:. —(l. 6) $D_{10.11}$ M_7 सुपर्ण(M_7 °र्णी-) (for सुवर्ण-). —(l. 7) $D_{6.7.10.11}$ M_6 प्रभु: (for हरि:). —(l. 8) Ñ V_3 B $D_{6.7.10.11}$ स बभौ; M_1 विबभौ (for प्रबभौ). —(l. 9) B_4 (*sup. lin.* also as above) यदा (for यथा).]

53 ^{a}) Ñ$_2$ $D_{6.7.10.11}$ **सिद्धदेवर्षि-** (by transp.); M_1 **दैवतै: सिद्ध-** (for **देवसिद्धर्षि-**). B_2 **-महोरगै: समं;** D_3 **-महोरगौघ-** (for **-महोरगैश्च**). Ś $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ **-द्विजसंघजुष्टो** (for **-[ऋ]षिमहोरगैश्च**). $D_{1.4}$ (also) **स देवदेवर्षिमहोरगेभ्य:;** T_3 **स देवसंघद्विजसिद्धजुष्टो.** —^{b}) M_1 **-[औ]घ-** (for **-[उ]प-**). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 G_3 M_3 **-विद्याधरपूग-**(V_1 °गेय-; V_3 °संघ-; T_3 G_3 °सोप-; M_3 °वाक्प्र-); $D_{1.3.4}$ M_6 **-दिव्याप्सरसोप-;** $T_{1.2}$ G_1 **-विद्याप्सरसोप-;** M_8 **-मुख्यै: सरसोप-;** M_9 **-सिद्धाप्सरसोप-** (for **-मुख्या-**

G. 7. 6. 63 B. 7. 6. 69 L. 7. 5. 58 सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं
भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् ।
चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं
चलोपलो नील इवाचलेन्द्रः ॥ ५४

ततः शितैः शोणितमांसरूषितै-
र्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ।
निशाचराः संपरिवार्य माधवं
वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ॥ ५५

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

प्सरसोप-). D_3 G_2 -नीतः (for -गीतः). Ñ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ गंधर्वयक्षै($Ñ_1$ $B_{1.3.4}$ °दिव्यै; B_2 °गीतै)रुपगीयमानः. —M_{10} transp. ^{c} and ^{d}. —^{c}) V_2 $D_{10.11}$ M_1 [अ]सुर- (for [अ]मर-). B_{2-4} G_1 -शक्र- (for -शत्रु-). $D_{6.7.10}$ M_1 -सैन्य-शत्रुं (by transp.); $D_{10.11}$ -सैन्यशत्रुश्. —^{d}) M_6 -शार्ङ्ग- (for -सीर-). D_3 M_6 -[उ]ग्र-; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{3.10}$ -[अ]स्त्र-; M_8 -[अ]सि- (for -[आ]दि-). Ñ V_2 B $D_{6.7.10.11}$ चक्रासि (B_4 °दि)शार्ङ्गायुधशंखपाणिः; $D_{1.4}$ चक्रासिशंखप्रवरांगधारी. ❀ Cv : ' स देवसिद्धर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वमुख्याप्सरसोपगीतः। चक्रासिसीरप्रवरादिधारी'ति च सम्यक्पाठः. ❀ —For 53^{cd}, Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 subst. :

109* विनिर्ययौ चक्रगदासिपाणिः
सुरारिनाशाय हरिः प्रहृष्टः।

54 ^{a}) V_2 D_5 सुवर्ण- (for सुपर्ण-). B_4 -पत्र- (for -पक्ष-). $B_{3.4}$ G_2 $M_{1.2.9}$ -पत्रं (for -पक्षं). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.6.8.9.12}$ T_3 -धूतवस्त्रं; $Ñ_2$ V_2 B_1 D_7 -धूतपत्रं; B_2 -घोरयंत्रं; $D_{1.3.4}$ -कंप(D_3 -नुन्न)गात्रं; Cg.k.t as in text (for -नुन्नपक्षं). —^{b}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 श(T_3 सि)तातपत्रं; $Ñ_1$ $B_{2.3}$ भ्रमत्पताका-; $D_{1.4}$ चलत्पताकं; T_2 भ्राम्यत्पताकं (for भ्रमत्पताकं). V_2 प्रविशंत- (corrupt); B_4 परिकीर्ण-; M_{10} परिपूर्ण- (for प्रविकीर्ण-). —^{c}) B_2 G_2 चचार (for चचाल). —^{d}) M_4 चलाचलः; M_5 चलोत्पलं. G_3 नीलमिवाचलेंद्रं. Ś $V_{1.3}$ B_1 $D_{2.3.5.8.9.12}$ T_3 दृष्ट्वा हरिं सांबु($D_{3.5}$ श्याम; T_3 सांद्र)पयोद(D_8 °वि)नीलं; Ñ V_2 B_{2-4} $D_{1.4.6.7.10.11}$ G_1 M_6 चलोपलं($Ñ_1$ दृष्ट्वा हरिं; $B_{2.4}$ चलोत्पलं; $D_{1.6}$ चलोपमं) नीलमिवाचलाग्रं($D_{1.4}$ °लोग्रं; G_1 °लेंद्रं); M_{10} चलोर्मिमाली स यथा समुद्रः. ❀ Cg : चलोपलमिति बहुव्रीहिः ।; so also Ck.t. ❀

55 ^{a}) D_{1-4} शरैः; $D_{5.9.12}$ शतैः; $T_{1.2}$ G $M_{1.4.5.7-9}$ तु तैः; $M_{2.3}$ तु ते (for शितैः). D_5 -दूषितैर्; G_1 -रूक्षितैर्; M_3 -तूर्षितैर् (sic); L (ed.) -भूषितैर् (for -रूषितैर्). $D_{1.3.4}$ -भीमरूपैर् (for -मांसरूषितैर्). —^{b}) $Ñ_2$ B -विग्रहाः (for -विग्रहैः). $D_{1.4}$ -तुल्यदेहैः. —^{c}) $T_{1.2}$ M_3 तं (for सं-). $D_{1.3.4}$ केशवं (for माधवं). —^{d}) M_4 वरायुधं (for °धैर्). —After 55, B_3 reads 7 7.43–45^b (including 127*).

Colophon. —*Sarga name* : Ś $Ñ_2$ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ राक्षसनिर्याणं($D_{1.3-5}$ °णः); $Ñ_1$ माल्यवदादिराक्षससेनानिर्याणः; V_2 $B_{1.3.4}$ माल्यवदादिराक्षसनिर्याणं; V_3 माल्यवान्निर्याणः; B_2 माल्यवदादिनिर्याणं. —*Sarga no.* (figures, words or both): $Ś_1$ $Ñ_1$ $V_{2.3}$ B_1 $D_{2.4.12}$ om.; $Ś_{2.3}$ $D_{8.9}$ 5; V_1 4. —After colophon, D_2 concludes with राम; G $M_{1.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

७

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः ।
अवर्षन्निषुवर्षेण वर्षेणाद्रिमिवाम्बुदाः ॥ १
श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः ।
वृतोऽञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २
शलभा इव केदारं मशका इव पर्वतम् ।
यथामृतघटं जीवा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३
तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः ।
हरिं विशन्ति स्म शरा लोकास्तमिव पर्यये ॥ ४
स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गजधूर्गताः ।
अश्वारोहाः सदश्वैश्च पादाताश्चाम्बरेचराः ॥ ५
राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरशक्त्यृष्टितोमरैः ।
निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायाम इव द्विजम् ॥ ६ G. 7.7.6 B. 7.7.6 L. 7.6.6

7

☞ T4 missing for Sarga 7 (cf. v.l. 7.1).

1 D1.4 repeat from 1^a up to गर्जन्तो in 1^b and 2^d after 2. —^{a}) B3 -[आ]लये (for -गिरिं). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1.2.4(D1.4 first time).5.8.9.12 T3 ते(Ś D8.12 तं) तु नारायणं देवं; D3 नारायणं गिरिं जेतुं. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 B2 D1.2.4(D1.4 first time).5.8.9.12 T3 गर्जंतो(Ś V3 D8 °तं) राक्षसा मुदा; M4 गर्जंतो नैर्ऋतांबुदाः. —^{c}) D3 T1.2 G1 M1.3 ववर्षुर्. D3.6 M1 शर- (for इषु-). M10 -जालेन (for -वर्षेण). Ś V B2 D1.2.4.5.7–12 T3 अ(D12 आ)र्दयंतोस्त्र (Ś D2.8.9.12 °स्त्रः; V2 B2 °ञ्शर; D5 °ञ्शस्त्र)वर्षेण(D4 lacuna for वर्षेण); Ñ B1.3.4 बाणवर्षेण सिषिचुर्. —^{d}) M9 lacuna for वर्षेण. D6 वरुणेन (with hiatus) (for वर्षेणाद्रिम्). Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–5.7.10.11 T3 M2.6.8.9 [इ]वाद्रिम् (by transp.). Ś2.3 D5.12 [अं]बुदः. V2 B2 वर्षणेवाचलं घनाः.

2 ^{a}) V2 B2.3 D3.5.9 T3 M7 श्यामावदातैस्. —^{b}) D6 नीलै रात्रि-. B1 -चरेश्वरैः; B3 -चरैः प्रभुः (for -चरोत्तमैः). Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 नी(Ś1 D8 का)लै रात्रिचरैस्तदा (Ñ1 V1.3 D5 T3 °रैः प्रभुः). —^{c}) Ñ1 V1 D8.9 इव; D10.11 [इ]वायं; T3 M4 यद्वद्; Cv as in text (for [इ]वासीद्). Ś V3 D1.2.4.12 वृतोंजनो(Ś2.3 °* *[lacuna]; D12 om.) गि(Ś2.3 D12 ह)रिरिव(V3 °रिः श्रीमान्; D4 °रिवरो); Ñ2 V2 B रेजेंजनगिरिः श्रीमान्; D6.7 M6.7 वृतो (D6 अंजन- [hypm.])गिरिरिवाभाति; T2 आसीद्वृतोंजनगिरिर्. ❀ Cg: अञ्जनगिरीवेति विभक्तिलोपश्छान्दसः ।; so also Ck.t. Ct adds ततः संधिः. ❀ —After 2, D1.4 repeat from 1^a up to गर्जन्तो in 1^b and 2^d. —^{d}) Ś1 D8 वर्षमाणः. T1.2 G3 बलाहकैः (for पयोधरैः). Ñ2 V2.3 B M4 वर्षद्भिरिव तोयदैः; D1.3.4 (except D3 second time) कालमेघैः (D1 om. मेघैः) पयोमुचैः.

3 ^{ab}) Ś D2.8.9.12 पतंगा (for मशका). D1.3–5 transp. शलभा and मशका. Ś D1–5.7–12 T2 पावकं; V3 वातुलं; T3 चाचलं (for पर्वतम्). —After 3^{ab}, D3 reads 4^{cd}. —Ñ2 om. 3^c–4^b. —^{c}) T2 यथामृतं; M9 तथा* *. D1.4 -घटे; D8 M6 -घटा; M8 -घनं; Cg.k.t as in text (for -घटं). V2 B3.4 यथा मृत्युवशं. V3 B2 D5.6.9 T3 देवा; D1.4 जीवी; D7.10.11 T1.2 G1.3 M3.5.10 Cg.k.t दंशा (for जीवा). —^{d}) Ś D8.12 सूकरा; T1 मशका (for मकरा). Ñ1 B3 T3 सागरं; B2 (m. also) चांतरा; D1.3.4 चार्णवान् (for चार्णवम्). V2 पयोमिव महार्णवं (sic).

4 Ñ2 G2 M1.2.4.7–9 om. 4^{ab} (for Ñ2, cf. v.l. 3). —^{a}) D2 यथा; G1 ततो (for तथा). D1.3 -धनुर्युक्ता. —^{b}) V3 B2 G1 वज्रा इव; Cg.k.t as in text (for वज्रानिल-). V2 -महाजवाः; D5 -हता जवाः (for -मनोजवाः). —M6 om. 4^{cd}. D3 reads 4^{cd} after 3^{ab}. —^{cd}) Ś2.3 D12 शरं (for हरिं). Ñ1 D1.4.5 T3 [आ]शु शरा; V3 च तथा (for स्म शरा). Ś Ñ1 D2.5.8.12 T3 तं लोका (by transp.); D9 ते लोका; T1 लोकांतम् (for लोकास्तम्). Ñ1 इव पर्ययुः. V3 B1 D1.4.7.10.11 T2 M3 Cg लोका इव (V3 °काः काल-; B1 अस्तं) विपर्य(D1.4 युगक्ष)ये (for ^{d}). G1 हरिं प्रविविशुस्तेषां शरा लोकविकर्शनाः. ❀ Ct: विपर्यये प्रलयकाले लोका यथा हरिं विशन्ति तद्वत्. ❀

5 ^{a}) D12 (hapl.) om. स्यन्दनैः. —^{b}) Ñ V2 B1 गजधुरं; B2–4 गजवरं (for च गजधूर्-). Ś D2.8.9.12 -संश्रि (Ś2.3 D9 °स्थि)ताः; V1.3 D6.7.10.11 T3 -मूर्धगाः; T1.2 G1.3 M3.5.10 -यूथपाः; M2.8.9 -वाहनाः; K (ed.) -पृष्ठगाः (for -धूर्गताः). —V3 om. 5^{cd}. —^{c}) Ñ1 [अ]श्वरोहैश्; V1 D6.7.10.11 तथाश्वैश्; B2 सादिभिश्; M6 सदश्वाश् (for सदश्वैश्). Ś D1–4.8.9.12 T3 अश्वा(D3 गजा)रूढास्तथाश्वै(D2 °न्यै; D9 °श्वां)श्च; D5 अश्वगजास्तथाश्वैश्च(sic); T1.2 G1.3 M3 अश्वसादिन अश्वैश्च (metricausa). —^{d}) Ñ1 V1 B4 D6.8.9 पदाताश्; B1 पदातिं; B3 पदतोश्(sic); T3 पातिताश् (sic); M5 पादातांश्. Ś2.3 T1.2 G3 M3 तु (for च). Ś D2.6–12 G1 M1.10 Ct [अं]बरे स्थिताः; Ñ1 V1 पदातयः; Ñ2 V2 B पदातिभिः; D1.3.4 तथापरे; D5 [अ]परं तथा; T3 [अं]बरे तथा; L (ed.) [अ]परे स्थिताः (for [अ]-म्बरेचराः).

6 M6 om. 6^{ab}. —^{a}) Ś D8.12 गिरिनिभं; M7 गिरींद्राभाः. —^{b}) D6.7.9–11 शरैः; T2 शस्त्र- (for शर-). V3 -वृष्टिभिः (for -तोमरैः). —^{d}) Ś2.3 V1.2 B D1.3–7.10–12 T G

G. 7. 7. 7
B. 7. 7. 7
L. 7. 6. 7

निशाचरैस्तुद्यमानो मीनैरिव महातिमिः ।
शार्ङ्गमायम्य गात्राणि राक्षसानां महाहवे ॥ ७
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रवक्त्रैर्मनोजवैः ।
चिच्छेद तिलशो विष्णुः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
विद्राव्य शरवर्षं तं वर्षं वायुरिवोत्थितम् ।
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९
सोऽम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शङ्खराट् ।
ररास भीमनिह्रादो युगान्ते जलदो यथा ॥ १०
शङ्खराजरवः सोऽथ त्रासयामास राक्षसान् ।
मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११
न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जराभवन् ।
स्यन्दनेभ्यश्च्युता योधाः शङ्खरावितदुर्बलाः ॥ १२
शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः ।
विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा विविशुः क्षितिम् ॥ १३

M5–7.10 प्राणायामा. Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 यथा; G1 हरि- (for इव). Ñ2 B2 D1.3.4 द्विजान्; D5 मुनिं (for द्विजम्).

7 [a]) D1.3.4 रात्रिंचरैस्; M6 नक्तंचरैस्. Ś V1.3 D2.5.8.9.12 अर्द्यमानो; Ñ1 पीड्य°; Ñ2 हन्य°; V2 B1.4 स्कंद्य°; B2 (m. also as in V2) क्षुण्ण°; B3 D6.7.10.11 G3 ताड्य°, T2 वध्य°; T3 भिद्य° (for तुद्यमानो). —[b]) T1 मी∗∗व (damaged). D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 महोदधिः (for महातिमिः). —[cd]) Ñ2 V1 B D2.5.6.9 आनम्य; V2 M6 आदाय; T3 आसज्य (for आयम्य). V1.3 D2.5.9 T3 वेगेन; D6.7.10.11 T1.2 G M दुर्धर्षो (for गात्राणि). D1.3.4 शार्ङ्गपाणिः सुदुर्धर्षो (for [c]). D2 राक्षसान्स; D5 विशेषांस्तान् (for राक्षसानां). D1.3.4.6.7.10.11 T1.3 G M राक्षसेभ्यो (G2 M1 °श्व) सृजच्छरान् (for [d]). Ś D8.12 जघानाप (Ś3 °पा) त्य वेगेन राक्षसान्स महारणे. —After 7, D1.3.4 ins.:

110* ततस्तेषां शरीराणि राक्षसानां महाबलः ।

8 Ñ1 repeats 8[ab] after 11[ab]. —[a]) B कर्णायत-; D3 तूर्णायत- (for पूर्णायत-). —[b]) Ś Ñ1 (both times) V1 D2.5.8.9.12 T3 वज्रवेगैर्; Ñ2 V3 B2.3 D6.7.11 M10 Ct °कल्पैर्; M3 वज्रैरिव; M6 °धारैर्; Cg.k as in text (for वज्रवक्त्रैर्). B1 मनोहरैः; B2 महाजवैः; D5 महानतैः (for मनोजवैः). D1.3.4 विव्याध समरे स्वराट्. —G1 om. 8[cd]. —[c]) Ś D2.8.9.12 बिभेद (for चिच्छेद). Ñ1 तरसा; D9 तिमिशो; M4 विवशो (for तिलशो). D6.7.10.11 M10 चिच्छेद विष्णुर्निशितैः. —[d]) M4 damaged for सहस्रशः.

9 [a]) B3.4 -वर्षं तद्; D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3.5.6.10 -वर्षेण; G2 -वर्षाणि; G (ed.) -वर्षं तु (for -वर्षं तं). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 तद्बाणवर्षं विद्राव्य (V3 °द्राव्य [sic]); T3 तद्बाणवर्षंविद्धस्त. —[b]) T1.2 G2 M3 मेघं (for वर्षं). Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 T3 G3 M1.6.7.10 [उ]त्थितः; V3 [अ]न्वितं (for [उ]त्थितम्). D1.3.4 राक्षसान्युधि केशवः. —[c]) V1 तथा शंखं. —[d]) Ñ V2 B दध्मौ स (for प्रदध्मौ).

10 Ś1 om. 10. —[a]) Ś2.3 D2.8.12 ध्मात हरिणा (sic). —[b]) D1.3.4 अत्यायासेन (metricausa) (for सर्वप्राणेन). ※ Ct : शङ्खराडिति विशेषणम्. ※ —[c]) Ś2.3 D2.8.9.12 रराज; Ñ V2.3 B D5.6 ननाद (for ररास). V1.3 B1 D5 T1 -निर्ह्रादं; B4 -संह्रादो; G2 -निर्ह्रादैस् (for -निर्ह्रादो). —[d]) V1 illeg. for जलदो यथा. D6.7.10.11 T1.2 G M2–5.7–10 त्रैलोक्यं व्यथयन्निव; M1 मोहयन्राक्षसोत्तमान्.

11 D5 om. 11–12[b]. —[a]) Ś1 -रवश्चैव; Ś2.3 D12 -स्वनेनाथ; B3 D9 -वरः सोथ; D8 -रवश्चाथ; T2 G2.3 M4.7 -रवो ध्मातस्; G1 M2.8.9 -वरो ध्मातस्; L (ed.) -रवः सोत्र (for -रवः सोऽथ). T1 M3.5 शंखराजो हरि (T1 °जस्ततो)-ध्मातस्. —[b]) D2 वीर्यवान् (for राक्षसान्). —After 11[ab], Ñ1 repeats 8[ab]. —[c]) Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3 सिंहराजो (Ñ1 °रावो; T3 °नादो) महारण्ये; Ñ2 V2 B मृगराजवरो (V2 B1 °रवो) रण्ये; D1.3.4 सिंह (D3 °हो) रववरोरण्ये (D3 °रेणेव). —[d]) B3 समदान्विकृतान्गजान्.

12 D5 M5 om. 12[ab] (for D5, cf. v.l. 11). M1 om. 12. —[a]) Ś V1.3 D2.8.9.12 गंतुं ना (Ś2.3 D12 न)-शक्नुवंतश्च; T3 गंतुं नाशक्नुवन्नश्वा. —[b]) B4 प्रमदाः; T3 विवशाः (for विमदाः). Ñ2 V2 B करिणो (for कुञ्जरा). Ś2.3 D12 transp. विमदाः and कुञ्जरा. Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3 कृताः; B2 यथा; G1 भयात् (for [अ]भवन्). ※ Cg : कुञ्जराभवन्निलार्षः संधिः । भवन्निति वा छेदः ।; Ck : कुञ्जरावहन्निति छान्दसः संधिः ।; Ct : भवन्नभवन्. ※ —Ś D2.8.9.12 om.; Ñ1 reads in marg. 12[cd]. —[c]) Ñ V2 B1.3.4 [ऽ]पतन् (for च्युता). B2 स्यंदनादपतन्. V3 D6.7.10.11 वीराः (for योधाः). —[d]) D1.4 -रसित-; D3 -[आ]रसित-; G1 -रावेण; M10 -रावाति-; Cv.g.k.t as in text (for -रावित-). Ñ V2 B शंखशब्देन मोहिताः. —For 12[cd], V1 D5 T3 subst.; Ñ1 (after 12) V3 B4 ins. after 12[ab]:

111* स्यन्दनानि च मुख्यानि नास्यन्दन्त यथा पुरा ।

[V1.3 तस्य तस्थौ (for नास्यन्दन्त).]

13 [a]) Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 -विसृष्टा ये (V3 °श्च; D5 T3 °स्ते); D1.4 -विमुक्तास्ते; Cg as in text (for -विनिर्मुक्ता). —[b]) D3 reads in marg. from तुल्या up to नारायण in 14[b]. B2 -तुल्यनिभाः (sic); B3 -कल्पाननाः; D5 -तुल्यास्ततः; M1 -तुल्यमुखाः (for -तुल्याननाः). —[c]) B2 [ए]तानि (for तानि). Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 शरीराणि

भिद्यमानाः शरैश्चान्ये नारायणधनुश्च्युतैः ।
निपेतू राक्षसा भीमाः शैला वज्रहता इव ॥ १४
व्रणैर्व्रणकरारीणामधोक्षजशरोद्भवैः ।
असृक्क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारामिवाचलाः ॥ १५

शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा ।
राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६
सूर्यादिव करा घोरा ऊर्मयः सागरादिव ।
पर्वतादिव नागेन्द्रा वार्योघा इव चाम्बुदात् ॥ १७

G. 7. 7. 18
B. 7. 7. 18
L. 7. 6. 17

विनिर्भिद्य. —d) B1 2 D1–4.6.8 T3 सपुंखा; D5 पुंखानि- (for सुपुङ्खा).

14 D3 reads in marg. upto नारायण in b (cf. v.l. 13). —a) Ñ1 V2.3 विध्यमानाः ; B2 वध्य°; D5 भिद्य°; G1 खिद्य°; M9 कंद्य° (for भिद्यमानाः). V2.3 B1 D3.8 चान्यैर्; D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1–5.7–10 संख्ये; G2 संघे (for चान्ये). —b) D3.6.7.10.11 M1 -करच्युतैः. —c) Ñ V2 B1.3.4 G2 M1 भीताः ; D6.7.10.11 M10 भूमौ (for भीमाः). Ś V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 अपतन्राक्षसाः शैला. —d) Ś D2.3.9.12 वज्रिवज्र- ; V1 D1.4.5 T3 शक्र°; V3 वज्रपात- (for शैला वज्र-). Ś1 D2.3.12 M1 -[आ]हता यथा; Ś2.3 D9 -हता यथा (for -हता इव).

15 V3 repeats 15–16 (including star passages) after 22. —ab) D3 व्रणाहतकर- ; D6 व्रणा वज्र°; M2 व्रणैर्वज्र° (for व्रणैर्व्रणकर-). G1 M5 व्रणैर्व्रणा(M5 °ड्वृह- त्तरा)कौरैर् ; G2 प्राणैः कायासुरारीणाम् ; M1 बाणैर्व्रणशरीराणाम् (for a). D3 अंबुजाक्ष- (for अधोक्षज-). D6 -शरोद्भवाः. B1 प्राणान्संविजहुर्नागा विष्णुबाणकृता रणे; B2 रक्तानि व्यसृजन्नागो विष्णुबाणकृतानि च ; T1.2 G3 M3.10 निष्प्राणैः (M3 राक्षसाः) सव्रणैर्गात्रै रक्तधारामसु(M3 °सु)स्रवन्. —For 15ab, Ś Ñ V (V3 both times) B3.4 D1.2.4.5.7–12 T3 subst. :

112* व्रणानि वरनागानां विष्णुबाणकृतानि तु ।

[V3 first time illeg. for the prior half. D5 प्राणानां (sic) (for व्रणानि). Ñ1 V1 D7.10.11 T3 पर(Ñ1 चैव; V1 वर)गात्रेभ्यो; V3 (second time) च वरांगानां; B3 वननागानां (for वरनागानां). B4 विष्णुनाग- ; D7 यानि विष्णु- ; D10.11 विष्णुचक्र- (for विष्णुबाण-). Ś2.3 -हतानि; B4 -क्षतानि. Ñ ह; V (V3 second time) च; D7.10.11 T3 हि; K (ed.) वै (for तु).]

—c) Ś2.3 D3.12 M2 अस्रं; M9 om. (for असृक्). D1.3.4 धारासु; G1 बहुधा (for धाराभिः). T1.2 G3 M3.10 राक्षसाः (M3 ते विष्णु)शरसंकृत्ताः M5 असृग्धाराः क्षरंति स्म. —V3 illeg. (second time) for 15d. —d) Ś D2.5.8.9.12 तूर्णं रसम् ; Ñ1 V1 B4 स्वर्णरसम् ; Ñ2 °राशिम् ; V2 जलधाराम् ; V3 (first time) illeg.; B1 स्वर्णभूमीम् (also भूमीरसम्) ; B2 D1 T3 स्वर्णं रसम् ; B3 धातो रसम् ; D6.7.10.11 G1.2 M4–6 स्वर्णधाराः M1 तोयधाराम् ; M3 स्वर्णधातुम् ; G (ed.) सुमीरसम् (for स्वर्णधाराम्). V2 B4 G2 [अ]चलात् ; V3 (first time) द्रुमाः (for [अ]चलाः). D3.4 पौ(D4 पू)र्णमास्यामिवाचलः. ❀ Ct : स्वर्णधारा गैरिकधाराः । गैरिकेऽपि सुवर्णं स्यात्. ❀

16 For repetition in V3, cf. v.l. 15. —ab) V3 (first time) -भयश् ; D3 -स्वाश् ; G3 M6 -रवं (for -रवश्). T2 शंखजारावसंमिश्राः (for a). D2.6 T1 G1 M1.3–5 शाङ्गराज-. Ś1 D2.3 T2 -रवास्तथा; Ñ1 V (V3 second time) B T3 -रवा अपि; Ñ2 -वरोपि च; V3 (first time) -रवा इव; G3 M6 -रवं तथा (for -रवस्तथा). D1.3.4 भीमोतिदारुणश्चैव सर्वसत्त्वभयंकरः. —c) Ñ1 M3.5.7 रवश् (sic) ; D1.3.4 G2 M6 रवं (for रवांश्). G1 चैव. ❀ Ct : रवांश्चापि । अपिना प्राणांश्च. ❀ —d) D1.3 गर्जते; M3 प्रतते (for ग्रसते). M3 रवैः. ❀ Ck.t : वैष्णवो विष्णूत्पादितः. ❀ —For 16cd, Ś Ñ2 V (V3 both times) B D2.5.8.9.12 T3 subst. ; Ñ1 ins. after 16 :

113* ग्रसन्ति वैष्णवा बाणास्तेषां ध्वजवपूंषि च ।

[Ñ V2 B1–3 ग्रसंते(V2 B2 °तो); B4 त्रसंते; D8 ये संति (for ग्रसन्ति). B4 प्राणांस् (for बाणास्). Ñ V1.3 (first time) B2 ध्वजधनूंषि च; V2 om.; B1.3.4 °वतामसून् (B4 °पि) (for °वपूंषि च). V3 (second time) राक्षसानां महाचमूः ; D5 तेषां चापि धनूंषि वै; T3 राक्षसेंद्रान्व्रणाजिरे (for the post. half).]

—Then Ñ2 V2.3 (after first occurrence) B cont.; while D1.3.4.6.7.10.11 S (except T3) ins. after 16 :

114* तेषां शिरोधरान्सूतान्शरध्वजधनूंषि च ।
रथान्पताकास्तूणीरांश्चिच्छेद स हरिः शरैः ।

[(l. 1) D6 marg. ; M7 -वरान् (for -धरान्). D10.11 M7 धूताम् ; G1 M5.10 स्फीताञ् (for सूताञ्). Ñ2 V2.3 B2–4 तेषां कराञ्शरानूरूञ् (Ñ2 °न्धूताञ्) ; B1 D1.3.4 तेषां करानुरूं(B1 °ञ्शरां)श्चैव (for the prior half). V2.3 B D1.3.4 M4 शिरो; M7 छत्र- (for शर-). —(l. 2) V2 B2.3 D1.3.7 T2 G M1–3.6–9 पताकांस. B1 रथानीकान्सतूणीरांश् (for the prior half). D1.3.4 समरे; M6 च हरिः (for स हरिः).]

—Then D1.3.4 cont. :

115* निरस्तान्राक्षसान्कृत्वा समरे मधुसूदनः ।
वारयामास स तदा विष्णुर्विक्रान्तविक्रमः ।

17 D1.6 om. 17. —a) D5 सूर्यबिंब- (for °र्यादिव). Ñ2 V2.3 B मयूखौघाः ; M3 [अं]शवो घोरा. —b) Ś Ñ1 V1 D2.3.5–12 T3 M2.4.6–10 वार्योघाः ; G2 M1 मीनौघाः

G. 7. 7. 19
B. 7. 7. 19
L. 7. 6. 18

तथा बाणा विनिर्मुक्ताः शार्ङ्गान्नारायणेरिताः ।
निर्धावन्तीषवस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८

शरभेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा ।
द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ १९

द्वीपिना च यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा ।
मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाखवः ॥ २०

तथा ते राक्षसा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्रवन्ति द्राविताश्चैव शायिताश्च महीतले ॥ २१

राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः ।
वारिजं नादयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २२

नारायणशरग्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलम् ।
ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २३

प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते ।
सुमाली शरवर्षेण आववार रणे हरिम् ॥ २४

(for ऊर्मयः). D6.7.10.11 M1.10 इव सागरात् (by transp.). Ñ2 V2.3 B सागरादिव पर्वताः (Ñ2 B1 [m. also as in V2] चोर्मयः). —c) V2 B पातालाद् (for पर्वताद्). M6 नगेंद्रादिव नीहारा. —d) Ś V1.3 D2.3.5–12 T3 G1 M3.6.10 धारौघा; M1 वायुः खाद्; M4 वार्योघाद्. V2 B3.4 D3 M4.6 [अं]बुदाः; T1 [अं]बरात् (for [अ]म्बुदात्).

18 a) V2 अथ. Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3 गाढ-; D6.7.10.11 शार्ङ्ग-; T1.2 G3 शरा (for बाणा). D1.3.4 तथा क्रुद्धोरगनिभाः. —b) Ś2 शार्ङ्गैः; Ś3 D1.3–5.8 शार्ङ्ग- (sic); D6.7.10.11 T3 Ck.t शराः; G2 जग्मुर् (for शार्ङ्गान्). V1 D10.11 T1.2 M5 -[ई]रितात्. V2 नारायणेन चोदिताः. —c) D6.7 M2.10 निष्पतंति; M1 निर्धावन्; M6 निर्दहंति (for निर्धावन्ति). Ñ1 D1.3.4 शरास्तूर्णं; Ñ2 V2 B3 शरास्तूणात्; V3 ततस्तूणात्; B1 शरव्राताः; B2 [इ]षवस्तूणात्; B4 D2.9 [इ]व ते तूर्णं (B4 °णात्); T3 [अ]सुरा°; M3 तदा तूर्णं (for [इ]षवस्तूर्णं). Ś1 D8 निर्धावंतश्च ते तूर्णं; Ś2.3 D12 निर्ययुश्च शरास्तूर्णं. ❀ Ck.t : विनिर्मुक्ता (Ck आदिकर्मणि क्तः) विनिर्मोक्तुं प्रक्रान्ताः शरा आसन्निति पृथग्योज्यम्। अथ नारायणेरितान्नारायणव्यापारत (Ck °णकृताकर्षणादिव्यापारवतः शार्ङ्गात्) इषवो निर्धावन्ति. ❀

19 a) M1.4.6 सिंहः. —b) D7.10.11 M6 द्विरदो. G1 इव (for यथा). D1.3.4 सिंहेन च यथा द्विपाः. —c) G1 व्याघ्रः. —d) Ñ V2.3 B D1.3.4 G1.2 M1.4.8.9 शार्दूलेने- (B2 °लैरि)व द्वीपिनः; M6.7 व्याघ्रेण च यथा मृगाः (M7 °गः).

20 a) M6.7 मृगेण (for द्वीपिना). D1.3.4.6.10.11 T1.2 G M1.2.5.8–10 [इ]व (for च). B2–4 कोकाः (for श्वानः). —b) Ñ1 मार्जारिका; V2.3 D1.7 T1.2 G3 M1.2.4.7.8 मार्जारको. Ś Ñ1 V1 D5.8.9.12 T3 G1 इव; B2 तथा (for यथा). —d) D1.3.4 T1.2 G2.3 M1.4.5 [इ]व (for च). Ś D2.5.8.9.12 [उं]दुराः; Ñ1 V3 °खगाः; V1 D1.4.7 खगाः; M6.7 वृषाः; Cg.k.t as in text (for [आ]खवः). Ñ2 V2 B1–3 भुजगैर्मूषिका यथा; B4 भुजंगो मूषिकान्यथा. ❀ Cv : सर्पेण (च?) यथाखव इव (°ति?) पाठः. ❀

21 a) Ñ2 V3 B4 D1.4–7.10.11 M10 सर्वे (for युद्धे). —b) D5 विष्णुना द्राविता इव. —c) Ś D1–4.8.9.12 द्राव्यंते (for द्रवन्ति). D6.7.10.11 चान्ये; T1.2 G M1–5.7–10 Ck चापि (for चैव). Ñ2 V2 B द्राविता वि(B1 °ताश्च)दिश (B3 °ता)श्चैव. —d) B2 D1.3.4 सादिताश्; D9 साधि° (for शायिताश्).

22 b) D1 विहत्य (for निहत्य). —Ś1 om. 22cd. —c) Ś2.3 Ñ V2.3 B D1.2.5.8.9.12 T3 ध्मापयामास; V1 D6.7.10.11 पूरया° (for नादया°). D4 धारया दारयामास. —d) D5 नोदयन् (for तोयदं). Ñ2 V3 B खे वायुरिव तोयदं. —After 22, V3 repeats 15–16 (including star passages).

23 a) Ñ2 V2 B -ध्वस्तं; V1.3 D6.7.10.11 G1 M10 -त्रस्तं (for -ग्रस्तं). —V3 om. 23bc. —b) B1 -परिक्षतं; B2–4 -प्रविह्वलं (for -सुविह्वलम्). M10 शंखनादेन विह्वलं. —c) D1.3.4 आशु (for ययौ). B2 तल्लंकाभि-; G1 तु लंकाभि- (for लङ्कामभि-). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 लंकामभिमुखं (V1 T3 °गतं) चाशु (Ñ1 सर्वे; V1 त्रस्तं). —d) Ś B1 D2.7.8.12 T1.2 G2.3 M3.6–8.10 रक्षसां; Cg.k.t as in text (for राक्षसं).

24 b) M6 -शराहते. —Note hiatus between c and d. —c) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 M6 शरजालेन. —d) Ñ2 आजघान; B1 प्रववार; B3 घोररावो; B4 ववार च; D6 विववार; D7.10.11 T1.2 G3 M2.6.10 निव°; G1 विरराद; M3 विददार (for आववार). Ś1 Ñ1 D2.3.8 चकाराविवरं हरिं; Ś2.3 D1.4.9.12 T3 चकार विवशं हरिं; V1 चकाराचाचितं हरिं (sic); V3 जघान मधुसूदनं. ❀ Ct : निववार वारयामास. ❀ —After 24, Ś Ñ V B D2.3.5–12 T3 ins.:

116* स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् ।
राक्षसाः सत्त्वसम्पन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ।
अथ तेनैव रोषेण राक्षसो बलदर्पितः ।
महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ।

[(l. 1) V2 स च तच्; B3 स तु तच्; B4 स च तं. V2 B1.4 D3 पूरयामास; B2 धून°; D5 पूज° (sic) (for छादयामास). Ñ1 D5–7.10.11 नीहारम्; B D3 नीहारेण. —V2 reads in marg. l. 2–4. B1 om. l. 3–4. —(l. 3) Ñ1 V1 B2 D6.7.10.11 T3 अथ तस्यैव त(D7.10.11 सोभ्यपत)द्रोषाद्; Ñ2 V2 B3.4 तदैव तस्य(B4 °स्यै) तत्क्रोधाद्(B3.4 °द्रोषाद्); D3 अग्रतश्चैव तद्रोषाद्

उत्क्षिप्य हेमाभरणं करं करमिव द्विपः ।
ररास राक्षसो हर्षात्सतडित्तोयदो यथा ॥ २५

सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः ॥ २६

तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः ।
इन्द्रियाश्वैर्यथा भ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः ॥ २७

माली चाभ्यद्रवद्युद्धे प्रगृह्य सशरं धनुः ।
मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः ।
विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्ररथा इव ॥ २८ G. 7. 7. 33 B. 7. 7. 32 L. 7. 6. 31

(for the prior half). Ś D2.8.9.12 स्वबाहु-; B2 सुमाली (for राक्षसो). —(l. 4) D3.5.6 महानादान्. B3 राक्षसा जयमादधे (for the post. half).]

25 M1 om. 25–26. Ñ1 reads 25^ab twice. —^a) Ñ1 (first time) उद्यम्य; Ñ1 (second time) शोकप्र-; V1 सकुंभां (sic); D1.3.4 सोत्क्षिप्य (for उत्क्षिप्य). Ś Ñ1 (both times) V1.3 D2.5–12 T3 लंबाभरणं; Ñ2 V2 B D1.3.4 स्वर्णाभरणं. —^b) Ñ1 (second time) V1 D6.7.10.11 T3 धुन्वन्; D3 वरं (for करं). M7 द्विजः (sic) (for द्विपः). —^c) V2 B रराव; V3 ननाद; D1.4 तत्राड (corrupt); D5.6.8 रराज (for ररास). —^d) D6 संगतस् (for सतडित्). Ñ1 V1.3 T3 भास्यं(Ñ1 महां; V3 प्रीत्यां)बुद इवांबरे.

26 M1 om. 26 (cf. v.l. 25). —^a) Ś2.3 D2.9.12 अथवा; T1.2 G3 M3.10 सारथेर् (for सुमालेर्). Ś2.3 G2 M2.3.7–10 नदतस्. Ś1 V3 D8 अथ नानद्य(V3 °द्)तस्तस्य; Ñ V1.2 B D1.3.4 T3 M6 G(ed.) तस्य(Ñ V1 T3 अथ) नानद(T3 G[ed.] °र्दे)तस्तूच्चैः (Ñ V1 D1.4 T3 संख्ये); D5 अथ नादवतः संख्ये. —^b) M6 ललित- (for ज्वलित-). —D1 om. 26^cd. —^c) V2 स तु बाणेन; B2 M6–9 यंतुरश्वांश्च; T1.2 G3 M3 चतुरोश्वांश्च; G2 यंतुरंगा*; M10 हरिरश्वांश्च (for यन्तुरश्वाश्च). Ś1 Ñ1 V1.3 D2–5.8.9 T3 यंतु(Ś1 D8 विष्णु)श्चिच्छेद (then D4 om. up to तु in 26^d) तस्या(D3 वै ते)श्वा; Ś2.3 D12 उच्चिच्छेद ततश्चाश्वा. ❀ Ct: यन्तुः शिरश्चिच्छेद। ततस्तस्याश्वा नष्टसारथित्वादनवस्थितगतिका आसन्नित्यर्थः. ❀ —^d) Ś Ñ1 V3 D2.3.5.8.9.12 T3 उद्भ्रां(D5 °द्र)ता युधि; Ñ2 V2 प्रोद्भ्रांतास्तस्य; V1 उद्भ्रास्यंति च (sic); M6.7 (both with hiatus) उद्भ्रांतास्तस्य. Ś2.3 V2.3 B2 D4.5.8.12 राक्षसाः (for रक्षसः).

27 V2 reads 27^ab twice (first time in marg.). —^a) V2 (first time) B2.3 अश्वैरुद्- (for तैरश्वैर्). Ñ2 B1.4 अश्वैरभ्राम्यते(B4 °त). Ś D1–5.8.12 उद्भ्रांतैर्भ्रा(D1.4 °तो भ्रा)मितः सोश्वैः; Ñ1 V1.2(second time).3 D9 T3 उद्भ्रांतो (V1 D9 °तैर्)भ्रामि(Ñ1 भ्रांति; V2.3 भ्रमि)तैरश्वैः (D9 °तैः सौम्यैः). ❀ Ct: भ्राम्यते भ्राम्यते स्म. ❀ —^b) Ñ2 V2 (second time) स निशाचरः; V1 राक्षसर्षभः; M8 °साधिपः (for राक्षसेश्वरः). V2 (first time) B तैः सुमाली निशाचरः. —^c) Ñ V B1.3.4 D5.9 इंद्रियार्थैर्(D5 °र्थे). Ś D2.8.9.12 इवोद्-; Ñ1 V1.3 D1.3.4 T3 इव; Ñ2 V2 B2–4 D10.11 परि-; B1 च सं-; T1.2 M3 तथा; Cv.g as in text (for यथा). Ś1 D8 -भ्रांतो. M6 इंद्रियैः स्वैरथ भ्रांतैर्. —^d) Ñ1 V3 वृत्ति- (for धृति-). Ñ2 V2 B वृत्ति(B2.3 वित्त)हीनः पुमानिव; D1.3.4 धृत्या हीनो नरो यथा. ❀ Cv: तैरित्यादि। इन्द्रियाश्वैरिव तैरश्वैर्धृतिहीनो यथा नरः धृतिहीनो नर इव सुमालीति यथाशब्दद्वयस्य निर्वाहः. ❀ —After 27, Ñ2 V2.3 B ins.:

117* स तु तान्संनियम्याश्वानिन्द्रियार्थान्यथा यतिः।
स्थितोऽभूदचलो भूत्वा स्थापयित्वाग्रतो रथम्।

[(l. 1) Ñ2 B4 यथामतिः (for यथा यतिः).]

—Then all the above MSS. cont.; D6.7.10.11 M6 ins. after 27^cd:

118* ततो विष्णुं महाबाहुं प्रपतन्तं रणाजिरे।

[G (ed.) हरिं (for विष्णुं). B2 महात्मानं. Ñ2 V3 B4 M6 प्रतपंतं; B1.3 प्रयतंतं; B2 पतंतं च (for प्रपतन्तं).]

—Then D6.7.10.11 cont.; Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T G M1–5.7–10 ins. after 27; V3 ins. after the first occurrence of 28^ab:

119* हते सुमालेरश्वैस्तु रथे विष्णुरथं प्रति।

[D3 गते; L (ed.) द्रुतैः (for हते). T3 सुमालिनि. Ś Ñ1 V1 D2.4.5.8.9.12 हत:(Ñ1 D2.8.12 हतैः; V1 °हृते) सुमालिस्तु (Ñ1 V1 °लौ तु; D4.5.9 °ली तु)रगैः (D4 °णे); D1 गतः सुमाली तु रणात् (for the prior half). Ś D2.8.12 प्रगृह्य तुरगांस्तदा; Ñ1 V1.3 प्रस(V1 °गृ)ह्य तु रणे तदा(V3 बलप्रदात्); D1.3.4 ततो विष्णुं प्रजापतिं; D5.9 प्रगृह्य च(D9 तु) रणात्तदा; T3 ह्युपावृत्तो रणात्तथा (for the post. half). ❀ Cv: विष्णुरथं प्रति गरुडं प्रति. ❀]

28 V3 D3 read 28^ab twice. V3 illeg. (second time) for 28^a. —^c) D4 मालिश्. Ñ2 B1–3 हि (for च). Ś D2.5.8.9.12 M6 चाभ्यर्दयद्; B4 ह्युपाद्रवद्; L (ed.) चाभ्यार्दयद्. Ñ2 V2.3 (first time) B वीरः; D1.4 क्षिप्रं; D6.7.10.11 युक्तः; M6 धीरः; M8 क्रुद्धः (for युद्धे). D3 (first time) मालिरभ्यद्रवत्तीव्रं; D3 (second time) मालिश्चाभ्यर्दयद्युद्धे. —^b) Ś Ñ1 V1.3 D2.3(V3 D3 both second time).5.8.9.12 T3 जनार्दनमथेषुभिः; D6.7.10.11 M10 प्रगृह्य स (M10 सु-)शरासनं. —^c) Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3 मालिचाप-. —^d) Ñ1 -विभूषणाः (for °षिताः). —^e) D1.3.4

G. 7. 7. 34
B. 7. 7. 33
L. 7. 6. 32

अर्द्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः ।
चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ २९
अथ मौर्वीस्वनं कृत्वा भगवान्भूतभावनः ।
मालिनं प्रति बाणौघान्ससर्जासिगदाधरः ॥ ३०
ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः ।
पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव पुरामृतम् ॥ ३१
मालिनं विमुखं कृत्वा मालिमौलिं हरिर्बलात् ।
रथं च सध्वजं चापं वाजिनश्च न्यपातयत् ॥ ३२
विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तंचरोत्तमः ।
आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३३
स तया गरुडं संख्ये ईशानमिव चान्तकः ।
ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेन्द्रो यथाचलम् ॥ ३४

आक्रम्य (for आसाद्य). —D5 om. (hapl.) from 28^{f}–31^{a}. —^{f}) V1 पक्षिगणा (for पत्ररथा). D9 M10 यथा (for इव).

29 D5 om. 29 (cf. v.l. 28). —^{a}) G1 भिद्यमानः; M4 तुद्य° (for अर्द्यमानः). M1 तैस्तु (for सोऽथ). —^{b}) M1 धनुर्मुक्तैः; M3.9 मालीमुक्तैः. —^{c}) Ś1.2 Ñ1 V1 D1–4.8.12 क्षोभ्यते न; Ś3 T3 क्षुभ्यते न; Ñ2 M1 न चुक्षुभे (by transp.); D9 क्षोभ्यमानो (for चुक्षुभे न). —^{d}) Ś V3 D2.8.9.12 य(Ś1 ह; V3 जि)तेंद्रिय इवेंद्रियैः; Ñ1 V1 T3 धीरो नर इवेंद्रियैः.

30 D5 om. 30 (cf. v.l. 28). —^{a}) Ñ2 V2 B D1.3.4 M6 ततो; Cg as in text (for अथ). G1 Cg श्रुत्वा (for कृत्वा). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3 मौर्वी(Ś2.3 D12 °र्व्याः)स्वनं ततः कृ(Ś2.3 D9 श्रु)त्वा(V3 क्रुद्धो). —D1.4 om. (hapl.) from 30^{c} up to 31. —^{d}) Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 T3 वि(V1 स)ससर्ज. D3.7 [आ]शु गदाधरः; T1.2 G2.3 M1.3.5 [अ]रिनिषूदनः; M2 (also) निशितान्प्रभुः (for [अ]सिगदाधरः).

31 D5 om. 31^{a} (cf. v.l. 28). D1.4 om. 31 (cf. v.l. 30). B1 reads 31 twice. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B1(both times).3.4 D2.8.9.12 T3 मालिनो; G2 ते माली-. —^{b}) Ñ1 विद्युद्दल- (for वज्रविद्युत्-). —D8 reads in marg. from भा शराः up to शिरो यंतुर् (see var.) in 32^{c}. —^{c}) Ś Ñ1 V2.3 D2.8.9.12 T3 भित्त्वा; D6.7 (m. also as in text) T1.2 G1.3 M1–3.5.8–10 ते तु; M4.7 तर्षा (for तस्य). Ñ2 V2 B (B1 both times) बहुरक्तं पपुस्तस्य(Ñ2 °स्तत्र; V2 B3 °स्तेषां); D3 M6 रुधिरं ते प(M6 प्रप)पुस्तर्षा. —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.6.8.9.12 T3 M3 देवा; Cg.k.t as in text (for नागा). V3 D5 यथामृतं; B3.4 D3 G2 M1.6–10 सुधा°; D6.7.10.11 Cg सुधारसं; M4 रसा° (for पुरामृतम्).

32 D8 reads in marg. up to शिरो यंतुर् (see var.) in 32^{c} (cf. v.l. 31). —^{b}) D5.9 चलन्मौलिं; M1.3.9 मालीमौलिं; M3 क्षुराग्रेण (for मालिमौलिं). M1.4.5.8 बली हली; M9 बलिर्हरिः. Ñ V2 B D1.3.4.6.7.10.11 M2.6.7.10 शंखचक्रगदाधरः. —After 32^{ab}, Ś D8 read 121*; while D12 ins. after 32^{ab}:

120* हरिश्चिच्छेद बाणेन शार्ङ्गचापच्युतेन वै ।
छिन्नमौलौ ततः क्रुद्धः प्रत्यावृत्य स राक्षसः ।

—Then D12 reads 121*.

—Ś D8.12 om. 32^{c}–33. —^{c}) Ñ V2 B शितैः शरैर्; V1 रथं **; D6.7 M10 अथ मालेर्; D10.11 Cg.k.t मालिमौलिं; T1 G1.2 M1.2.5.7–9 क्षुराग्रेण; T2 G3 शराग्रेण; T3 शरै रथ-; M6 शिरो यंतुर् (for रथं च स-). V3 D2.9 शरैर्ध्व(D2 °रान्ध्व)जं च चापं च; D1.3.4 शिरो यंतुर्ध्वजं चापि; D5 रथध्वजं कराच्चापं. —^{d}) B1 वाजिनं च; D9 T1.3 M7 मालिनश्च; M9 वा *** (for वाजिनश्च). Ñ1 [अ]प्यचूर्णयत्; Ñ2 V B1.2.4 D6.7.10.11 [अ]प्यपातयत्; B3 [अ]प्यताडयत् (for न्यपातयत्).

33 Ś D8.12 om. 33 (cf. v.l. 32). —^{ab}) D1.3.4 स रथात्; M7 विधनुस् (for विरथस्). T3 च (for तु). V1.3 D2.5.9 तदा माली(D5 लिर्); T3 नदन्माली (for गदां गृह्य). M8 -चरेश्वरः (for -चरोत्तमः). V1.3 D2.5.9 T3 गदामादाय (D9 °दत्त) वीर्यवान्; D1.4 मालिर्नक्तंचराधमः (for ^{b}). Ñ V2 B गदामादाय विरथस्ततो(B3 °था) माली निशाचरः. —^{c}) V D2.5.9 T3 शुशुभे स; D1.3.4 अवप्लुतो (for आपुप्लुवे). —^{d}) D1.4 निर्ययाव्; T2 गिरींद्राद्; M8 शैलाग्राद् (for गिर्यग्राद्). V1.3 D2.5.9 केसरीव महावने(V1 °हरे[sic]; V3 °बलः); B3 यथा केसरिणं गजः; T3 सशृंग इव पर्वतः. —After 33, V2.3 B1–3 ins. 121*.

34 ^{a}) Ñ2 V2.3 तदा (for तया). Ñ1 माली; D1.4 चैव (for संख्ये). D6.7.10.11 T1.2 G M गदया (T1 G2 M1.3.6–9 स तया) गरुडेशानम्. —Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{b}) Ñ1 गदया भ्राम्यमानया; Ñ2 V2.3 B ईशानं वै (Ñ2 B4 च) यथांधकः. ❀ Cg.k: गरुडाः पक्षिणः। तदीशानं वैनतेयम् (Ck °यमित्यर्थः)।; Ct: गरुडानां पक्षिणामीशानं गरुडम्। ईशानमन्तक इव। श्वेतारण्ये मार्कण्डेयरक्षणार्थं कस्यचिद्राज्ञो रक्षणार्थं चेशानान्तकयोर्युद्धमभूत्। तदान्तकेन रुद्रोपर्यायुधप्रक्षेपः कृत इति पुराणप्रसिद्धेयं कथा. ❀ —For 34^{ab}, Ś V1 D2.3.5.8.9.12 T3 subst. (Ś D8 read after 32^{ab} and D12 after 120* owing to om.); while V2.3 B1–3 ins. after 33; D12 subst. for 34^{ab}:

121* विचिक्षेप गदां गुर्वीमुद्भ्राम्य विधिना बली ।

[V2.3 B2.3 चिक्षेप च. T3 गरुडं (for विधिना).]

—^{cd}) T1.2 G2.3 M3–5.7.8 नि-; M2.9 वि- (for ऽभि-). Ñ V2 B M6 जघान (M6 अहनच्) शिरसि क्रुद्धो (for ^{c}). Ñ1

गदयाभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् ।
रणात्पराङ्मुखं देवं कृतवान्वेदनातुरः ॥ ३५
पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै ।
उदतिष्ठन्महानादो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ३६
रक्षसां नदतां नादं श्रुत्वा हरिहयानुजः ।
पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज चक्रं मालिजिघांसया ॥ ३६
तत्सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः ।
कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ३८
तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रोत्कृत्तं विभीषणम् ।
पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ३९
ततः सुरैः सुसंहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः ।
सिंहनादरवो मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥ ४०
मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ।
सबलौ शोकसंतप्तौ लङ्कां प्रति विधावितौ ॥ ४१ G. 7. 7. 46 B. 7. 7. 45 L. 7. 6. 44

V_2 $B_{1.3}$ इवाचलं; $\tilde{N}_2$ B_2 इवारिहा (for यथाचलम्). B_4 वज्रेणेव सुरारिहा (for ^{d}). D_5 ततः शिरस्यभिनदन्गरुडं राक्षसेश्वरः. —For 34^{cd}, Ś $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ T_3 subst. :

122* शिरस्यभ्याहनत्क्रुद्धो वज्रेणेव महागिरिम् ।

[$Ś_{2.3}$ [अ]भ्याहतं क्रुद्धं; D_{12} °हनत्ताक्ष्यँ (for °हनत्क्रुद्धो). $D_{1.3.4}$ अभ्यघ्नच्छिरसि क्रुद्धो (for the prior half). $D_{1.3.4}$ [इं]द्रो (for [इ]व).]

35 ^{a}) $D_{1.3.4}$ $M_{2.8.9}$ निहतस्; T_3 ताडितस् (for [अ]भिहतस्). —^{b}) V_3 गरुडो मालिना (by transp.); M_1 मालिनाभिहतो. $\tilde{N}_2$ तदा (for भृशम्). —^{c}) $Ś_{2.3}$ D_{12} G_2 रणे (for रणात्). —^{d}) D_2 वेदनातुरं.

36 ^{a}) $V_{1.3}$ $D_{2.9.12}$ T_3 G_2 M_7 पराङ्मुखी कृते (D_9 °तो); D_5 पराङ्मुखपरे; Ct as in text (for पराङ्मुखे कृते). D_9 देवो (for देवे). —^{b}) V_1 गरुडेपि. Ś $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ T_3 च (for वै). $\tilde{N}$ V_2 B $D_{1.3-5}$ M_6 गरुडेन पतत्रिणा. —^{c}) $D_{6.7.10.11}$ M_{10} महाञ्शब्दो; M_4 महान्नादो. —^{d}) D_6 अभिनंदतां; M_3 अभिगर्जतां. —For 36^{cd}, Ś V_1 $D_{2.8.9.12}$ T_3 subst. :

123* शुशुभे राक्षसरवं सिंहानामिव गर्जितम् ।

[T_3 शुश्रुवे. V_1 -वचः ; T_3 -रवः (for -रवं). T_3 गर्जतां.]; while $\tilde{N}$ $V_{2.3}$ B $D_{1.3-5}$ M_6 subst. for 36^{cd} :

124* बभूव रक्षसां नादः सिंहानामिव गर्जताम् ।

[D_5 शुशुभे (for बभूव). D_5 मेघानाम्. V_3 गर्जितं; $D_{1.3.4}$ नर्दतां (for गर्जताम्).]

37 ^{a}) Ś $\tilde{N}_2$ B_2 $D_{2.8.12}$ गर्जतां; $D_{1.3.4.6.7.9-11}$ $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.2.4-8}$ रवतां; D_5 अथ तं; G_2 रुदतां; M_3 नर्दतां; M_9 रुवतां (for नदतां). $D_{1.4}$ रावान् ; $D_{3.6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1.2.4.5.7-10}$ रावं (for नादं). V_3 B_1 राक्षसानां तु तं (B_1 तदा) नादं; L (ed.) गर्जतां रक्षसां नादं. —^{b}) $D_{1.4}$ इंद्रानुजः. ❀ Cg.t : हरिहयानुजः इन्द्रानुजः। ; so also Ck. ❀ —After 37^{ab}, $D_{6.7.10.11}$ G_2 $M_{5.10}$ ins. :

125* तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान्हरिः ।

[D_6 अस्त्रैः सु-; M_{10} आस्ते सु- (for आस्थाय).]

—^{c}) B_4 हि; $D_{1.3.4}$ [ऽ]भि-; D_5 वि- (for ऽपि). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 चिक्षेप (for [उ]त्ससर्ज). —^{d}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{2-5.9.10}$ मालेश्चक्रं; $M_{1.8}$ चक्रं मालेर्. T_1 damaged for जिघां.

38 ^{a}) $Ś_{1.2}$ $D_{2.8.12}$ यत्सूर्य-; G_2 तद्भानु- (for तत्सूर्य-). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 -मंडलाकारं; V_2 °लं शेषं (for -मडण्लाभासं). —^{b}) $\tilde{N}$ V_2 B प्रभया; $D_{1.4}$ भासया (for स्वभासा). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.3.5.8.9.12}$ T_3 युगां(V_3 प्रशां)ताग्निसमप्रभं; M_6 भासयत्सर्वतो नभः. —^{c}) M_1 ज्वालाचक्र- (for काल°). —V_1 illeg. for 38^{d}. —^{d}) $\tilde{N}_1$ B मालिशीर्षम् ; $D_{1.4}$ लंकातस्यम्(sic). $T_{1.2}$ G_3 M_3 न्यपातयत् ; $M_{2.8.9}$ व्यपा°; G (ed.) अपाहरत् (for अपातयत्). Ś V_3 $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 व्यहर(D_9 °न)त्तस्य तच्छिरः.

39 ^{a}) B_4 तच्छित्वा. —^{b}) $\tilde{N}_1$ V_2 B_{2-4} M_6 चक्रकृत्तं; B_1 चक्रह(m. also °प्र)तं; D_7 चक्रोत्कृंतं; G_1 °क्षिप्तं (for चक्रोत्कृत्तं). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 चक्रोत्कृत्तं (T_3 °त्कृंतं) तु($Ś_{2.3}$ V_1 D_{12} T_3 च) राघव. —^{d}) Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 वृत्र-; M_3 * हु- (for राहु-). —After 39, B_4 reads 43–47.

40 ^{a}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 सुरगणैर् ; $B_{3.4}$ $D_{10.11}$ T_1 M_{10} सुरैः संप्र-; $D_{6.7}$ सुरैः सुप्र- (for सुरैः सुसं-). —^{b}) V_2 सर्वपापैः (sic); D_7 संप्रणादः (for सर्वप्राण-). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.12}$ T_3 $M_{3.9}$ -समीरिताः(V_3 °तैः). —^{c}) $Ś_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9}$ T_3 -रवा मुक्ताः; $\tilde{N}$ B ततो($\tilde{N}_1$ °था) मुक्तः; $D_{1.4.6.7}$ G_3 $M_{1.2.8.9}$ -रवोन्मुक्तः; T_1 * * न्मुक्तः. $Ś_{2.3}$ D_{12} सिंहनादास्ततो(D_{12} °दा) मुक्ताः. —^{d}) Ś D_8 -वादन-; V_3 G_2 साध्विति; $D_{2.9}$ -वादेन; D_{12} -वादानु- (for देवेति). B_2 T_3 M_7 वादिनः.

41 B_3 om. 41. —^{ab}) T_2 M_9 सुमालिर्. $D_{1.4}$ पिता (for अपि). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9}$ T_3 सुमाली($Ś_1$ $D_{5.8}$ T_3 °लिर्) मालिनं दृष्ट्वा निहतं माल्यवांस्तथा($Ś_{2.3}$ °दा; V_1 [illeg.]; V_3 T_3 °नथ; D_5 °नपि); D_{12} सुमालिनं हतं दृष्ट्वा माल्यवान्मालिनं तथा (corrupt). —^{c}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.12}$ बभूव; $D_{1.4}$ बभौ च (sic); D_3 तावुभौ; D_9 संभूय; M_5 चपलौ; L(ed.) बभूवतुः(hypm.) (for सबलौ). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ -संतप्तो. T_3 बभूवतुः शोकतप्तौ. —^{d}) $D_{6.7.10.11}$ G_1 $M_{2.9.10}$ लंकामेव; T_1 बलं प्रति; M_1 परसैन्ये (for लङ्कां प्रति). V_2

G. 7·7·47 B. 7·7·40 L. 7·6·45 गरुडस्तु समाश्वस्तः संनिवृत्य महामनाः ।
राक्षसान्द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४२
नारायणोऽपीषुवराशनीभि-
र्विदारयामास धनुःप्रमुक्तैः ।
नक्तंचरान्मुक्तविधूतकेशा-
न्यथाशनीभिः सतडिन्महेन्द्रः ॥ ४३
भिन्नातपत्रं पतमानशस्त्रं
शरैरपध्वस्तविशीर्णदेहम् ।
विनिःसृतान्त्रं भयलोलनेत्रं
बलं तदुन्मत्तनिभं बभूव ॥ ४४
सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां
निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् ।
रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः
पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ४५

B2 D1.3.4.6.7.10.11 G1 M1.2.6.9.10 प्रधावितौ; T1.2 G3 M3.5 समीयतुः. Ś V1.3 D2.8.9.12 लंकां चैवाभ्य(V1.3 प्रत्यभि)धाव(Ś2.3 °पद्य)त; Ñ1 D5 लंकां स प्रति धावति; T3 लंकामभ्यभिधावतां.

42 V1 च; B4 [ऽ]पि (for तु). V1.3 D5 समाश्वस्य. —^{b}) T2 M1.7 संनिवर्त्य. Ñ V2 B4 यथामनः; B2.3 यथानिलः; D6.7.10.11 M3.6 यथा पुरा; M2.8 महात्मना; M10 पुरा यथा (for महामनाः). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 चिरेण (Ś1 V1.3 D5.8 °णा) चिरकालकृत् (D5 T3 °वत्); B1 संनिवर्त्य यथामरः; D1.3.4 निवृत्य च यथामनः; T1 G3 संनिकृ(G3 °वृ)त्तमनोरथः. —^{c}) Ñ B1–3 पातयामास; V2 घातया°; B4 पीडया°; M6 रावया° (for द्रावयामास). —^{d}) B2 D2 M4.6–8.10 पक्षपातेन. D3 कोपनः (for कोपितः). D1 पूर्वं तेन प्रकोपितः. —After 42, V2 B3 D6.7.10.11 T1 G1 M6 read 48–49.

43 M6 om. 43–47. B3 reads 43–45^{b} (including 127*) after 7.6.54. B4 reads 43–47 after 39. —^{a}) V1 बाणवर-; B3.4 बाणशर-; D1.3.4 [अ]स्त्रवर-; G1 [ऽ]सीषुवर-; M7 [ऽ]पीषुशर- (for ऽपीषुवर-). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.6.8.9.12 T3 [इ]षुवरैर्विचित्रैर्; Ñ2 B2 वरे (B2 [आ]शु वरे)षुभिः प्रभुर्; B1 [इ]षुवरैः सुवक्त्रैर् (for °राशनीभिर्). ❀ Cv : अशनीभिरिति । अशनीभिरितिस्त्रीनिर्देशः तस्य पूर्वस्त्रीत्वात् । अशनिभरण्यरणय इति पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।; Cg : अशनीभिरित्यार्षो दीर्घः ।; so also Ck.t. ❀ —D4 om. (hapl.) from ^{b} up to शनीभिः in ^{d}. —^{b}) Ñ1 B D7.10.11 M2 -विमुक्तैः; V3 D5.9.12 -प्रयुक्तैः (for -प्रमुक्तैः). —M1 om. 43^{c}–45. —^{c}) V3 रक्त-; B2 बाण-; D3 धूत-; D5 ध्वस्त- (for मुक्त-). D3 -विमुक्तकेशान्; D6 -शिरोरुहांस्तु; T1.2 G3 M5 -विकीर्ण°; Ct as in text (for -विधूतकेशान्). D1 विध्वस्तचापासिविकृत्तबाणान्. —^{d}) B2.4 तु नगान्; B3 दनुजान्; D1.3.4 सहसा (for सतडिन्). D7.10.11 T1.2 G1.3 M2–4 महाभ्रः (for महेन्द्रः). Ś Ñ V B1 D2.5.6.8.9.12 विध्वस्तचापासिनिकृत्त(D2 °विकृंत; D8 °निकृंत)बाणान् (D6 °सि हरिः प्रकोपात्); T3 विध्वस्तकेशान्विनिकृत्तबाहून्. ❀ Cv : अभ्रशब्दस्य पुंस्त्वं ऋषिनिपातनात्. ❀

44 M1.6 om. 44 (cf. v.l. 43). For sequence in B3.4, cf. v.l. 43. —^{a}) Ñ V1.3 B3 D1.3.4 छिन्न- (for भिन्न-). Ñ1 अथ विद्ध-; V1 T3 स्वपविद्ध-; V2 ह्यपरिक्त-; V3 प्रतिहस्त-; B1 D5 प्रतिविद्ध-; B2 पवमान-; D1.4 हत°; D3 हत°; G1 प्लव° (for पतमान-). B2–4 -वस्त्रं (for -शस्त्रं). Ś D2.8.9.12 प्रविद्धपत्रं प्रतिविद्धशस्त्रं. —^{b}) D6 वरैर्ध्वस्त-; M5 अपि ध्वस्त-. D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3–5.7–9 -विनीतवेषं; M2 -विकीर्णदेहं (for -विशीर्णदेहम्). Ś Ñ V1.2 B1 D1.2.5.8.9.12 T3 शरैः (D5 °स्त्रैः) समंतादति(Ñ1 V1 D1 T3 °पि; Ñ2 B1 °भि)भिन्न(V2 °परिक्त)देहं; V3 शरैः सुसंनादविभिन्नदेहं; B2–4 D3.4 शरैः समारो(B3 °वे)पि(D3 °सार्दि; D4 °सादि)तभीमपत्रं (B2 °मंद्रं). —^{c}) Ś Ñ1 V2 B1 D1.2.4–6.8.9.12 T3 M2 विनिःसृ(B1 °सृ; T3 °निःसृ)तासृग्; V1 G2 M10 °तं तद्; B3 G1 M7.8 °तास्त्रं; B4 °तार्थं (sic); D3 °तास्त्रं; T1 °सुतांत्रं; M5 °तांगं; G (ed.) °गतांत्रं (for निनिःसृतान्त्रं). T3 गत- (for भय-). —^{d}) M2.8.9 बलं तदा. D10.11 M5 उन्मत्ततरं (for °निभं).

45 M1.6 om. 45 (cf. v.l. 43). For sequence in B3.4, cf. v.l. 43. —^{b}) B3 रक्षोगणानां (for निशाचराणां). B2 इव; G2 M10 हय- (for सह-). D1.3.4 रणमूर्ध्नि तूर्णं (for सहकुञ्जराणाम्). Ś V3 D2.8.9.12 चक्रार्दितानां हि निशाचराणां. —B2 om. 45^{cd}. —^{c}) B4 D1.3–5 रा(B4 र)वश्च वेगश्च समं बभूव. —^{d}) D6.7 G1 M4.7 पुरा नृसिंहेन; Cg as in text (for पुराणसिंहेन). B4 भयार्दितानां; D1.3–5 शरा°; D6 विन°; M2.4.7–9 सम° (for विमर्दितानाम्). ❀ Ck : पुराणसिंहो नरसिंहः ।; so also Ct. ❀ —For 45^{cd}, Ś Ñ V B1 D2.8.9.12 T3 subst.:

126* दुःखेन लब्धं विजयं हि देवै-
र्युद्धे स्थितानां हि वरान्वितानाम् ।

[(l. 1) Ñ1 दुःखं हि. Ñ2 V2 लब्धो विजयो.—(l. 2) Ñ2 illeg.; V1 हि वराश्रितानां; V3 च शरार्दि°; T3 परार्दि° (for हि वरान्वितानाम्).];

while B3 subst. for 45^{cd}:

127* पुरा नृसिंहेन भयार्दितानां
रक्षोगणानां बलमावभाषे ।

संछाद्यमाना हरिबाणजालैः
स्वबाणजालानि समुत्सृजन्तः ।
धावन्ति नक्तंचरकालमेघा
वायुप्रणुन्ना इव कालमेघाः ॥ ४६
चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः
संचूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः ।
असिप्रहारैर्बहुधा विभक्ताः
पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ४७

चक्रकृत्तास्यकमला गदासंचूर्णितोरसः ।
लाङ्गलग्लपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४८
केचिच्चैवासिना छिन्नास्तथान्ये शरताडिताः ।
निपेतुरम्बरात्तूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४९
तदाम्बरं विगलितहारकुण्डलै-
र्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ।
निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं
निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५० G. 7. 7. 55 B. 7. 7. 54 L. 7. 6. 53

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

---

46 M6 om. 46 (cf. v.l. 43). B3 om. 46–47. For sequence in B4, cf. v.l. 43.—^{a}) Ś Ñ1 D2.8 संसाद्यमानाः V1 प्रशम्य°; V2 T G1.3 M1.2.4.5.7–9 संबाध्य°; B4 संमर्दिता वै; D6.7.10.11 G2 M10 ते वार्यमाणा (for संछाद्यमाना). V1 इव (for हरि-).—^{b}) V2 B2.4 D3 ते; M7 स- (for स्व-). V2 T3 समुत्सृजंति; Cg.k.t as in text (for °जन्तः).—^{c}) V3 रक्तांबर- (for नक्तंचर-).—V3 T2 G1.3 om. (hapl.) 46^{d}.—^{d}) B2 वातैः; B4 वात- (for वायु-). Ñ1 B1 (m.) -प्रभिन्ना; T3 -प्रसन्ना (for -प्रणुन्ना).

47 B3 M6 om. 47 (cf. v.l. 46 and 43 respy.). For sequence in B4, cf. v.l. 43. T1 M3 read 47^{a} twice.—^{a}) V3 शत्रु-; T1 M3 (both first time) शर- (for चक्र-). V2 * विशीर्ण-; B2.4 च निकृत्त-; D7 विनिकृंत- (for विनिकृत्त-). Ś Ñ1 V B1 D2.5.8.9.12 T3 -देहाः; T1 M3 (both first time) -गात्राश् (for -शीर्षाः).—^{b}) Ś2 संचू**** (moth-eaten); D1.3.4 संचूर्णिताश्चापि; M1 संघूर्णि° (for संचूर्णिताङ्गाश्च).—^{c}) Ś Ñ1 V1 B1.2 D1–4.8.9.12 T3 च द्विधा; V2 D10.11 G1 M2.5.8.9 द्विविधा; V3 च गदा-; B4 विविधैर्; M1.7 विविधा; M3 बहुभिर्; M4 विविधं; Cg.k.t as in text (for बहुधा). V2 D6.7.10.11 Cg.t विभिन्नाः; B2.4 विमुक्ताः; Ck as in text (for विभक्ताः).—^{d}) D1 शिला (unmetrical) (for शैला). M3 वज्रभिन्नाः (for राक्षसेन्द्राः).—After 47, M3 ins.:

128* वायुप्रभग्ना इव वृक्षषण्डाः
संछिन्नगात्रा युधि राक्षसेन्द्राः ।

—Then M3 cont.; T1.2 G1.3 ins. after 47:

129* निरन्तरं देवगणैश्च दृष्टाः.

—After 47, D6.7.10.11 T1 G1 (T1 G1 preceded by 129*) M6 read 50.

48 V2 B3 D6.7.10.11 T1 G1 M6 read 48–49 after 42.—^{a}) Ñ2 B D1.3.4 चक्रोत्कृत्त-; D6.7.10 चक्रकृंत-. Ś Ñ1 V D2.5.8.9.12 T3 चक्रविच्छि(V3 °प्रभि; T3 °विभि)न्नशिरसो.—^{b}) D3 -संघूर्णित- (for -संचू°).—D5 om. 48^{c}–49^{b}. D7 om. 48^{cd}.—^{c}) B2.3 M5 लांगूल-. Ñ2 B1.3 -[आ]कर्षित-; B2.4 -[आ]कलित-; D1.3.4 -[अ]प्रहत-; G2 -ग्लापित-; M2 -[उ]न्मथित-; M6 -ग्लावित-; Ck as in text (for -ग्लपित-). Ś Ñ1 V D2.8.9.12 T3 लांग(D2 °गू)लैर्दारि- (V2 °लैः कर्षि)तग्रीवाः; G1 लांगलाभिहताश्चान्ये. ❀ Ck: तदा क्षितिरित्यादिक एक श्लोकः क्वचिदस्ति तदव्याख्येयम्। असंगतस्वरूपत्वात्. ❀

49 Ñ1 D5 om. 49^{ab} (for D5, cf. v.l. 48). D9 om. 49–50^{b}. For sequence in V2 B3 D6.7.10.11 T1 G1 M6, cf. v.l. 48.—^{a}) G1 भिन्नास् (for छिन्नास्).—^{b}) B1.2.4 D1.3.4 T1 M3.6 -पीडिताः; T2 -**ताः (for -ताडिताः).—For 49^{ab}, Ś V1.3 D2.8.12 T3 subst.:

130* असिभिर्बहुभिश्छिन्नाः शरसंभिन्नवक्षसः ।

[T3 बहुधा (for °भिश्). V3 -मस्तकाः (for -वक्षसः).]

—^{c}) Ś Ñ1 D2.5.8.12 V3 निपतंति. V2 B असुरास् (for अम्बरात्). V1.3 निपतंति च ते(V3 °त्यपरे) तूर्णं.

50 D9 om. 50^{ab} (cf. v.l. 49). D6.7.10.11 T1 G1 M6 read 50 after 47.—^{a}) Ś1 V3 D1.2.4.5.8.12 T3 G1.2 M1.2.4.5.9.10 तदंबरं; Ñ B3.4 D3 M7 ततोंबरं (Ñ1 B4 °राद्); V2 ततोसुराः; B1 ततः सुराः; T1.2 G3 तदा(T2 °था) क्षितिर्; M6 ततोंबरे; M3 **बरं (for तदाम्बरं). Ñ2 V2 B1.3.4 M6 प्रच्युत- (for विगलित-). B2 ततो लसच्चारु सु-; D6.7.10.11 विलंबमानैर्मणि- (for तदाम्बरं विगलित-).—^{b}) Ś2.3 अमित-; B2 मीन- (for नील-).—^{c}) V1 D6.7.9 निपात्यमानं. Ś D2.8.9.12 ददृशुर् (for ददृशे). M3 निशांतरं (sic) (for निरन्तरं).—^{d}) Ñ2 V2.3 विशीर्यमाणैर् (for निपात्यमानैर्).

Colophon.—*Sarga name*: Ś D1–5.8.9.12 राक्षसभंगः; Ñ1 मालिवधो राक्षसभंगः; Ñ2 V2 B D7 मालिवधः; V1 राक्षसवधः; V3 राक्षसोत्सादनं.—*Sarga no.* (figures words or both): Ś Ñ1 V2.3 B1.2 D2.4.12 om.; V1 5; D8.9 6.—After colophon, G M1.5.8 conclude with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

८

G. 7 8. 1 B. 7 8. 1 L. 7 7. 1

हन्यमाने बले तस्मिन्पद्मनाभेन पृष्ठतः ।
माल्यवान्संनिवृत्तोऽथ वेलातिग इवार्णवः ॥ १
संरक्तनयनः कोपाच्चलन्मौलिर्निशाचरः ।
पद्मनाभमिदं प्राह वचनं परुषं तदा ॥ २
नारायण न जानीषे क्षत्रधर्मं सनातनम् ।
अयुद्धमनसो भग्नान्योऽस्मान्हंसि यथेतरः ॥ ३
पराङ्मुखवधं पापं यः करोति सुरेश्वर ।
स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४
युद्धश्रद्धाथ वा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर ।
अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५
उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ।
युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाभयम् ।
राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ६

8

☞ T4 missing for Sarga 8 (cf. v.l. 7.1). D12 begins with ॐ.

1 a) Ñ1 हन्यमान-. B2 चैत्र; M4.7 तूर्णं (for तस्मिन्). —b) B1 युध्यता (for पृष्ठतः). —c) Ś2.3 B3 D3.5.6 M6 स (for सं-). V1 D2 -प्रवृत्तो (for -निवृत्तो). Ś D2.8.9.12 [ऽ]भूद् (for ऽथ). B2.4 अपि संवृत्तो; G (ed.) संनिवृत्याथ. —d) V3 D7.10.11 T1.2 G3 M5 Ck.t (all except T1 with hiatus) वेलामेत्य; B2 °भिग; D6 °गतिर्; G2 M10 °तीत (for वेलातिग). T1 यथा (for इव). G1 वेलामिव महार्णवः. ❁ Ck : एत्य इवेति । असंधिश्छान्दसः ।; so also Ct. ❁

2 T3 om. 2ab. —a) M1 स (for सं-). D3 -नयनं. Ś2 D5–7.10.11 M5 क्रोधाच् (for कोपाच्). —b) D1.4 चलन्मूर्तिर्; D5.7 T1.2 G2 M2.5–9 चलमौलिर्. B2 निशाचरैः. —d) D5 तथा (for तदा). D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G M पुरुषोत्तमं; T3 परुषाक्षरं (for परुषं तदा).

3 b) Ñ2 क्षात्रं; V1.3 B1 D10.11 G1 क्षात्र-; B2 D5 क्षेत्र-. D6.7.10.11 पुरातनं (for सनातनम्). —cd) M8 अयत्न- (for अयुद्ध-). Ck.t योस्मान् (as in text). Ś1 B1 D8 यस्माद्भग्नान्; Ś2.3 D12 [ऽ]प्यस्मान्भग्नान्; Ñ1 V1.3 D2.5.9 T3 M9 योस्मान्भग्नान् (by transp.); Ñ2 V2 B2–4 D1.3.4 M6 यत्नो(D1.3.4 यस्त्वं) भग्नान्; D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3.5 भग्ना(D6.7.10.11 भीता)नस्मान्; G2 M10 भग्नान्हंसि. V1.3 D1.2.4.9 M6 हिंसि (sic); G2 M10 त्वं हि; Ck.t as in text (for हंसि). Ś2.3 B3 M6.7 यथेतराः(B3 °रे; M6 °रान्); D1 यथा नरः; M1 सुरेतरान्; M2 यथेरतः (meta.); M9 यथागतः; Cg.t as in text (for यथेतरः). G3 हिंसयसेतरां.

4 ab) Ś V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 नाम; D7 प्रायो (for पापं). Ñ2 B1.2 स हीतरः; T1.2 G1.2 M1–4.6–10 Ck [अ] सुरेतरः(M2.6 °र) (for सुरेश्वर). D3 पराङ्मुखान्वधस्यैतान्प्रचरोथ सुरेतर (sic). —V2 repeats 4cd consecutively in marg. —c) Ś Ñ V3 B D1–5.8.9.12 T3 G3 M4.6 न; V2 (second time) अ-; Ck.t as in text (for स). M8 om. न (subm.). Ś V1.3 D1.2.4 5.8.9.12 T3 M6 लभते; Ñ V2 (second time) B D3 T1 G2 M3.5 न(B1 ना-) हतः; G1 न गतिं; G3 निहतः (for न गतः). —D3 om. from स्वर्गं up to माल्यवन्तं in 131*. V1 पापं; G1 स्वर्ग्यां (for स्वर्गं). V2 (first time) न हंता स्वर्गं लभते. —d) Ñ V2 (second time) B2–4 ते(B3 ये)न कर्मणा (for पुण्यकर्मणाम्). Ś V1.2(first time).3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 कृतपुण्योपि नः श्रुतं; M6 पुनः पुण्येन कर्मणा. ❁ Cv : स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणामिति पाठः । गतः मृतः ।; Ck : स हन्ता पराङ्मुखहन्ता कालान्तरे......हतः ।; Ct : स हन्ता इतो देहाद्गतः सन्स्वर्गं न लभते । 'स हन्ता न हतः' इति पाठे हतः । दैवहत इत्यर्थः. ❁

5 D3 om. up to माल्यवन्तं in 131* (cf. v.l. 4). —a) B3 युद्ध एव; D6 T3 युद्धे श्रद्धा. B3 (also) हि (for ते). V1 D7 M1 यथा(D7 °दा) ते; D5 [अ]थ ते वा (by transp.) (for [अ]थ वा ते). Ñ1 युद्धाय ते यदि श्रद्धा. —b) Ñ V2 M6 चक्रशार्ङ्ग-; B1–3 चक्रशंख- (by transp.). —c) M1 स्थिरो (for स्थितो). B1 [ऽ]यं (for ऽस्मि). Ś Ñ V B3.4 D1.2.4.5.8.9.12 T3 M6 अयं(B3 स्वयं; D5 अत्र) स्थितोहं. Ś D2.8.9.12 देवेश; D1.4 पश्य त्वं; M6 पश्याद्य (for पश्यामि). —d) Ś1 नः पुरः; Ś2.3 D12 सत्तम; Ñ1 D2.9 यत्नतः; V1 तत्त्वतः; D5 G3 मे(G3 तु) तव; D8 नः पुनः; G1 तत्तव (for यत्तव). V3 बलं संदर्शयात्मनः; B1 बलं यत्तव दर्शय. —After 5, Ś1 Ñ V B D1.4.6.7.10.11 T1–3 G M ins.; D3 ins. before 6:

131* माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् ।

[D3 om. माल्यवंतं. D6 श्रीमान् (for दृष्ट्वा).]

6 Before 6, D3 ins. 131*. —b) Ś V1.2 B D1–5.8.9.12 दै(V2 B1 D1–5 दे)वतेंद्र- ; Ñ1 देवेंद्रस्य (for देवराज-). Ñ2 देवेंद्रावरजो बली. —c) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 भवद्भ्यो (for युष्मत्तो). —The portion of the text from 6d up to गान in 7.9. 6b is lost in T2 on a missing folio. —d) V1 तु; T1 G3 च (for वै). Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 देवतानां; Ck.t as in text (for देवानां वै). Ś3 V1.3

प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया ।
सोऽहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ७
देवमेवं ब्रुवाणं तु रक्ताम्बुरुहलोचनम् ।
शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो ररास च ॥ ८
माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ।
हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ ९
ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः ।
माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ १०
स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिःसृता ।
काङ्क्षन्ती राक्षसं प्रायान्महोल्केवाञ्जनाचलम् ॥ ११
सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभासावभासिते ।
अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १२
तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः ।
माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १३
ततः कार्ष्णायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिश्चितम् ।
प्रगृह्याभ्यहनद्देवं स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १४ G. 7. 8. 15 B. 7. 8. 15 L. 7. 7. 14

D1.3.4 M2 महा- ; Ck.t as in text (for मया). Ñ2 V2 B ऽभयं मया (for वै मयाभयम्).—e) Ś1 D8 L (ed.) -[उ]च्छेदनाद् (L [ed.] °नं); Ś2.3 V2 B1.4 D12 -[उ]च्छादनाद् (V2 °नं); Ñ1 B2.3 D2.3 -[उ]त्सादनाद् ; D1.4.5 9 T3 M9 -[उ]त्सादने (for -[उ]त्सादनं). Ś1.2 Ñ1 भूतं; D3 वृत्तं; M7 दत्तं (for दत्तं). G3 राक्षसेभ्यो वरं दत्तं. ❀ Cv : देवानां वै......भयमिति पाठः। भयविशेषणं राक्षसोत्सादनमित्येतत्. ❀ —f) D10 तदेव तद् (hypm.); T1 G1.3 M1.3 तथा तद्; Ct as in text (for तदेतद्). B2 न च (for अनु-) G2 M8 -बध्यते; Ck.t as in text (for -पाल्यते).

7 T2 missing for 7 (cf. v.l. 6).—a) B2 बाणैर् (for प्राणैर्) and हितं (for प्रियं).—b) Ś1.3 Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 देवतानां. Ś1.3 Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3 G1.3 मया सदा (by transp.); D5 T1 मया सह; M7 सदा मम (for सदा मया). M6 देवानां हितकाम्यया.—c) M7 यो (for सो). Ś2.3 [ऽ]यं (for ऽहं). Ś D8.12 चाद्य; D2 वोद्य; D6 वोभि- ; D9 त्वाद्य (for वो नि-).

8 T2 missing for 8 (cf. v.l. 6).—a) Ś2.3 V1.3 D2.9.12 T3 एवं विष्णुं; Ñ1 B1 T1 एवमेवं; Ñ2 V2 B2.3 D6.10.11 देवदेवं; G (ed.) विष्णुमेवं (for देवमेवं). V2 B D6.7.10 11 T3 M9 तं (for तु). Ś1 D5.8 एवं ब्रुवाणं विष्णुं तु.—b) D1.3.4 सित- (for रक्त-). Ñ2 V2 B स तदा (B2 रुषा हि) पुरुषोत्तमं.—c) T1 G1.3 शक्तिं मुमोच; M1.3 शक्त्या जघान.—d) Ś D2.5.9.12 T1 ह (for च). Ñ V2 B1.3.4 ननाद च; B2 नरोत्तमं; D6.7.10.11 M3 भुजांतरे; D8 रराम ह (for ररास च). M7 ररास च स माल्यवान्.

9 T2 missing for 9 (cf. v.l. 6). T3 om. (hapl.) 9–10b.—a) D2 माल्यवान् (sic) (for माल्यवद्-).—b) D5 -समन्विता; D8 -कृतस्वरा.—c) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 संलग्ना (for बभ्राज).—d) Ś Ñ1 V3 मेघस्येव.

10 T2 missing for 10 (cf. v.l. 6). T3 om. 10ab (cf. v.l. 9).—a) B1.4 अभि- (for एव). Ś1 Ñ2 V3 D9 M6 निष्कृष्य; Ś2.3 B D8 निष्क्रम्य; V1 D1–5 निःकृष्य; D12 निःक्रम्य (for चोत्कृष्य). Ñ1 एवमाकृष्य.—b) V1 D1.3.4 6.7 शक्तिधरः प्रभुः (D1.3.4. °रं प्रति).—c) V2 B3.4 स निर्दिश्य (for समुद्दिश्य).

11 T2 missing for 11 (cf. v.l. 6).—a) Ś D2.8.9 स्कंद (Ś2.3 घात्; D2 स्कंदात्) सृष्टा; D1.3.4 स्कंदमुक्ता; D12 दारुसृष्टा; G2 M3.7 स्कंदोत्कृष्टा.—b) Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 T3 -नो (Ñ1 T3 -चो) दिता; V1 -विच्युता; T1 G2.3 M1.5 -निसृ (T1 °स्नु) ता.—c) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 याति (for प्रायान्). D6.7 M6.7 राक्षसप्राणान्.—d) T1 G1.3 M3 माहेंद्रीव (for महोल्केव).

12 T2 missing for 12 (cf. v.l. 6).—a) M7 तत्र (for तस्य).—b) Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.8–12 M5 Ck.t हारभार- ; D3 T3 महा (T3 तार) हार- ; Cg as in text (for हारभासा). Ś Ñ1 V1 D2.3.5.6.8.12 T3 -समन्विते; D1.4 -प्रभाविते; D9 -समर्पिते; M4 विभासिते (for [अ]वभासिते). Ñ2 V2 B M6 हारभाभिः (M6 मुक्ताहार-) प्रभासि (B2 °काशि) ते.—c) Ś Ñ2 V B2 D5.10 G1 M1.2 आपतद्.—d) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 गिरेः ; Ct as in text (for गिरि-). Ś V1.3 D5.8.12 क्रुद्ध; D2 कुड्य; D9 कुंज (for -कूट). Ñ V2 B -कूटे यथा.

13 T2 missing for 13 (cf. v.l. 6).—b) Ś2.3 प्रविष्टो; D5.9 प्रविश्य (for प्राविशद्). Ś1 D2.8.12 प्रविष्टोवि (D2 °श्यावि) रलं.—For 13ab, D1.3.4 subst.:

132* हतस्तु स तदा शक्त्या विह्वलोऽथावनिं गतः ।

[D8 तया (for तदा).]

—c) Ś D2.5.8.9.12 T3 मुहुर् (for पुनर्).—d) Ś V1.3 D2.5 8.9.12 यथा राम जलोक्षि (D2.9 °षि) तः.

14 T2 missing for 14 (cf. v.l. 6).—a) Ñ1 कार्षायनं (sic); D6.7.10.11 G2 कालायसं; M4 कृष्णायसं.—b) M5 घंटाकैर् (for कण्टकैर्). V2 B2 T1 G1 M3.4 वृतं; D4 श्रितं; M5 युतं (for चितम्). Ś Ñ1 V3 D2.5.8 9.12 T3 किंकिणीशतभूषितं (V3 °कृतभूषणं).—c) Ś1 D2.9 [अ]भ्याहनद्; Ñ1 [अ]भ्यद्रवद् ; V2 B न्यवधीद्; T3 [अ]भ्यर्दयद्.—d) Ś2 Ñ1 D5.9 अंतरं (for ऽन्तरे). V1 D5 T1 M3.6 भृशं.

G.7.8.16
B.7.8.16
L.7.7.15

तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम् ।
ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः ॥ १५
ततोऽम्बरे महाञ्शब्दः साधु साध्विति चोत्थितः ।
आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १६
वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन राक्षसम् ।
व्यपोहद्बलवान्वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १७
द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम् ।
सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १८
पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः ।
स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां ह्रिया वृतः ॥ १९
एवं ते राक्षसा राम हरिणा कमलेक्षण ।
बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २०
अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयार्दिताः ।
त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २१

15 T2 missing for 15 (cf. v.l. 6). —^{a}) V2 B1.4 -शक्तस्; D3 -सक्तस्; D6 -युक्तस्; G3 M1.4 -रक्तं; M8 -मुक्तश्; Cg.k.t as in text (for -रक्तस्). T1 G2.3 M1–5.7–9 Cg.k च (for तु). Ś V3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 तु रणे स (D2.5 T3 श)क्तो; V1 बाणं शक्तिं च; G1 तेन युक्तिश्च (for रणरक्तस्तु). —^{b}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 सोरुणानुजं. —^{c}) Ś D2.8.12 विचिक्षिप्य (sic); V1 D9 विनि(V1 °निः)क्षिप्य (for ताडयित्वा). —^{d}) D3.4 व्य(D4 ह्य)पक्रांतो; D5 M6 अपाक्रांतो.

16 T2 missing for 16 (cf. v.l. 6). —^{a}) B3 D1.3.4.6 M5 महाशब्दः(D1.4 °ब्दं); D6 महानादः. —^{b}) Ñ B2.4 D3 M6 [अ]थोत्थितः; B3 D9 T1 चोदितः (for चोत्थितः). D1.4 चकार रणदुर्मदः. —^{c}) Ś1 D8 स हत्वा; Ś2.3 D2.9.12 हत्वा च; V1 D3 आहत्वा; B4 आगत्य (for आहत्य). —^{d}) Ś Ñ V D1–5.8.9.12 T3 M6 यद्(T3 M6 सम)ताडयत्; T1 * *ताडयत् (damaged); G2 M5.10 चाभ्यताडयत्; M8 चाप्यपातयत्.

17 T2 missing for 17 (cf. v.l. 6). —^{a}) D5.12 वैनतेयं(sic). Ñ B2–4 तदा; D5 अतः (for ततः). M6 क्रुद्धं. —M4 mostly damaged for ^{b}. —^{b}) M6–8 -पातेन; Cg.k.t as in text (for -वातेन). —After 17^{ab}, T3 ins.:

133* निर्वाविमानमकरोत्तदा विष्णुश्च संयुगे ।
अभ्यधावत वेगेन ततो विष्णुर्निशाचरम् ।

—^{c}) Ś Ñ V1.3 B1.4 D1.2.4.5.8.9.12 उवाह; V2 B2 D3 व्युवाह; B3 स चिक्षेप(hypm.) (for व्यपोहद्). Ñ1 राक्षसान् (for बलवान्). Ś V1 D2.8.12 T3 वीरः; D9 घोरः (for वायुः). G2 M1 व्यपोथयद्ब(M1 °हत ब)लाद्वायुः; Ck.t as in text (for ^{c}). —^{d}) B2 D1.4 G2 M4.7.9.10 शुष्कं (for शुष्क-). B4 तथा (for यथा). ❀ Cg.t : वायुः शुष्कपर्णं (Ct °र्णचयं) यथा व्यपोहति तथा पक्षवातेन राक्षसं व्यपौहत्(Ct °पोहयत्). ❀

18 T2 missing for 18 (cf. v.l. 6). —^{a}) Ś D2.8.9.12 द्विजस्य; Ñ V1 B D1.3–5 द्विजेश- (for द्विजेन्द्र-). M1 -घातेन; M4.6.7 -पातेन (for -वातेन). —^{b}) G1 त्रासितं; M9 द्राविणं. G1 पश्य; M10 वीक्ष्य; Cg.k.t as in text (for दृश्य). M5 राक्षसं; M6 भ्रातरं (for पूर्वजम्). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 यदा(T3 यथा) क्षिप्तो निशाचरः; Ñ V2 B वीक्ष्य द्रावि(Ñ1 त्रासि; Ñ2 ताडि)तमग्रजं; D1.3.4 निर्धूतं वीक्ष्य(D3 दृश्य) भ्रातरं. —V3 om. 18^{c}–19^{b}. —^{c}) T1 G M1–5.8.9 प्रययौ (for सुमाली). —^{d}) B1 प्रतिमुखं; D4 स्वभिमुखो; D7 M6 अभिमुखं. T1 G M1–5.8.9 द्रुतं (for ययौ). Ñ1 लंकामेव विवेश ह. —For 18^{cd}, Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 subst.:

134* प्रययौ स तदा लङ्कां स्वबलेन समावृतः ।

[D5 च (for स). Ś2.3 समाहतः.]

19 T2 missing for 19 (cf. v.l. 6). V1.3 om. 19^{ab} (for V3, cf. v.l. 18). —^{a}) B2 M4.6.7 पक्षपात-. Ś Ñ1 D2.8.9.12 T3 -भया(T3 -चया)द्धीतो; Ñ2 V2 B1.3.4 D3.6 M6 -समु(D3.6 -चलो; M6 -मुखो)द्धूतो; D5 -भयाद्धीरो (for -बलोद्धूतो). —^{b}) Ś D2.5.8.9.12 T3 स निशाचरः (for अपि राक्षसः). —^{c}) V2 B2 सुबलेन; B3 स्वबलेन च (hypm.); D1 स्वबलानि. Ś2.3 Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 समाविष्टो; V3 तथा युक्तो; B1 समागत्य; T1 स*** (damaged) (for समागम्य). —^{d}) Ś2.3 D2.8.9.12 M7 श्रिया वृतः; V3 तदा वृतः; D5 समन्वितः; T3 M8 ह्रियान्वितः; G1 समावृतः; L (ed.) श्रियावृतः (for ह्रिया वृतः).

20 T2 missing for 20 (cf. v.l. 6). —^{a}) Ñ1 V1 तदा; V3 एते (for एवं). T1 G3 M3 तेन (for राम). —^{b}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 हरिणेक्षण (D8 °या [sic]); M5 कलुषेक्षणाः (for कमलेक्षण). —^{c}) Ñ V2 B1.3.4 G1.2 समरे. Ś2.3 D12 लग्ना (for भग्ना). —^{d}) D9 G1 बहु- (for हत-). Ñ1 B4 -प्रबल- (for -प्रवर-).

21 T2 missing for 21 (cf. v.l. 6). —^{a}) Ñ2 B1.2 तं; D5 om. (subm.) (for ते). Ś D2.8.12 योद्धुं (for विष्णुं). —^{b}) Ñ1 बलान्वितं; V1.3 D6.7.9–11 T3 बलार्दिताः; D5 महाबल; G1.2 M4.5 भयान्विताः; M6.7 निशाचराः (for भयार्दिताः). Ś D2.8.12 विष्णुं प्रति बलान्विताः. —^{c}) D3 त्यक्तुं; M6 त्यज्य (for त्यक्त्वा). D6.7 M10 भयाद् (for गता). Ñ2 सर्वे (for वस्तुं). —^{d}) Ś V(V2 marg. also as in Ñ) D2.5.8.9.12 T3 तु(V1.2 T3 च; D5 ते) सयोषितः;

सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुनन्दन ।
स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे ॥ २२
ये त्वया निहतास्ते वै पौलस्त्या नाम राक्षसाः ।
सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरःसराः ।
सर्वं एते महाभाग रावणाद्बलवत्तराः ॥ २३
न चान्यो रक्षसां हन्ता सुरेष्वपि पुरंजय ।
ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २४
भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः ।
राक्षसान्हन्तुमुत्पन्नो अजेयः प्रभुरव्ययः ॥ २५

G. 7. 8. 27
B. 7. 8. 26
L. 7. 7. 26

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

Ñ B पन्नगालयं; D1.3.4 सह पत्निभिः ; M3 वै सदारकाः ; M6 ते सपत्नयः ; Cg.k.t as in text (for सहपत्नयः).

22 T2 missing for 22 (cf. v.l. 6). —^{a}) M6 सुमालिं तु. M3 समागम्य (for °साद्य). Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 सुमाली (D5.12 T3 °लि)कुलमासाद्य. —^{b}) Ś V3 D2.5.8.9 T3 राक्षसो; B2 D12 G3 M6-9 राक्षसा. Ś2.3 नंदनास्थितः ; Ñ2 D1.4.6.7.10.11 T1 G1.3 M1-3.6.8-10 रघुसत्तम; D12 नंदनाः स्थिताः (for रघुनन्दन). —^{c}) Ñ V B D2.5.9 T3 स्थितः (for स्थिताः). Ś1 D8 -वीर्या ये; Ñ1 V2 D1-5.9 -वीर्याख्या (Ñ1 V2 D5 °ख्यो; D2.9 °ख्यो); Ñ2 V1.3 B T3 -वीर्योयं (T3 °सौ) ; G (ed.) -वीर्यो वै (for -वीर्यास्ते). Ś2.3 D12 प्रख्यातवीर्या ये वंशे. —^{d}) Ś2.3 D12 स्थिताः (for वंशे). Ś2.3 D4 G2 M4.8.9 -कटंकटाः . Ñ V2.3 B वंशः शा(Ñ1 B2 सा)लकटंकटः(V2.3 °टैः). ❀ Cg : सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादीनां पितामही विद्युत्केशपत्नी तस्याः सम्बन्धी सालकटङ्कटः तस्मिन्वंशे प्रख्यातवीर्याः । वृद्धाच्छाभाव आर्षः । ; so also Ck.t. ❀ —After 22, Ś Ñ V1.3 D1-3.5.8.9.12 T3 ins. :

135* ये वै ते राक्षसा राम एते शालकटङ्कटाः ।

[Note hiatus between the two halves. Ñ1 एते ते; Ñ2 कथिता; V1.3 यत्र ते; D1.3.5 T3 य एते; D2 ये चैते (for ये वै ते). D5 ते वै; T3 सर्वे (for एते). V1.3 -कटंकटे.].

23 T2 missing for 23 (cf. v.l. 6). —^{a}) D6.7 [अ]भिहतास्. Ñ1 D5 राम; V D7.10.11 ते तु; D6 तेपि; M6 ये वै (for ते वै). —^{b}) B1.3.4 राम राक्षसाः ; D5 राक्षसेश्वराः . —^{d}) B3 ते; D1.4 त्वं (sic) (for ये). T1 एषां चैव (with hiatus) ; G1.3 M3 ये चैषां च (for ये च तेषां). —D1.4 om. (hapl. ?) 23^{ef}. —^{e}) Ś Ñ V B D2.3.5.8.9.12 T3 ह्येते; K (ed.) तेभ्यो (for एते). Ś Ñ V B2 D2.5-12 M1.4.6.7 महाभागा; T1 G3 M3.8 °वीर्या; M5 °बाहो (for °भाग). —^{f}) V2 बलिनां (for रावणाद्).

24 T2 missing for 24 (cf. v.l. 6). —^{a}) T1 G3 M3 नान्योस्ति; Cg.k.t as in text (for न चान्यो). Ñ1 V3 D6.7.10.11 T3 G M1.2.4.5.8-10 Cg.k.t राक्षसान् (for रक्षसां). M3 हंतुं. —V3 illeg. for ^{b}. —^{b}) V2 B2-4 [अ]स्ति; D1.3.4 M6 [अ]रि- (for [अ]पि). B1 शूरोप्यस्ति. Ñ1 D8.9.12 पुरंजयः ; Ñ2 V2 B रिपुंजय(V2 B2.3 °यः) ; V1 D1.4 T3 पुरंदरः(D1 °र) (for पुरंजय). D6.7.10.11 T1 G M1.2.4.5.8-10 सुरारीन्देवकंटकान् ; M3 सुरारिबलसूदनं. —^{c}) Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 T3 M6.7 ऋते नारायणाद्देवाच् ; Ck.t as in text (for ^{c}). ❀ Ck : ऋते योगेऽपि पञ्चम्यभाव आर्षः . ❀ —^{d}) Ñ V2.3 B1.3 D1.3.4 M6 चक्रशार्ङ्ग- (for शङ्खचक्र-). Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 T3 M6.7 -गदाधरात् ; Ck.t as in text (for -गदाधरम्).

25 T2 missing for 25 (cf. v.l. 6). —^{a}) Ś3 भगवान् (hypm.) ; D1 त्वं तु; D4 तुभ्यं(sic) (for भवान्). Ś V3 D3.8.9.12 नाम; D1.2.4.5 T3 राम; G2 देव (for देवश्). —^{b}) Ñ2 V2.3 B -मूर्तिः D1.3.4 -व्यूहः ; D5 -वक्त्रः ; M6 -भागः (for -बाहुः). D4 सनातन. Ś D2.8.9.12 शंखचक्रगदाधरः . —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) D5 रक्षसां (for राक्षसान्). —^{d}) Ś1 Ñ V2.3 B D1.2.4-6.8.9 T1.3 G2.3 M1-4.6-10 ह्यजेयः (to avoid hiatus) ; Ś2.3 D12 त्वजेयश् (to avoid hiatus) ; D7.10.11 G1 M5 ह्यजयः (to avoid hiatus). Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 च वरप्रदः (for प्रभुरव्ययः). V1 (to avoid hiatus) ह्यजोमरवरप्रदः . —After 25, D1.4 ins. :

136* अनादिनिधनो राम सर्वात्मा प्रभुरव्ययः ।

—Thereafter D1.4 cont. ; Ś Ñ V B1-3 D2.3.5-8.10-12 T3 ins. after 25 ; D9 cont. after 138* :

137* नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले प्रजाकरः ।
नित्योद्यतो दस्युवधे शरणागतवत्सलः ।

[(l. 1) B1 न हि (for नष्ट-). D8 नष्टे धर्मे. Ñ1 D7.10.11 -व्यवस्थानां; D1.4 -व्यवस्थे च (for -व्यवस्थाता). Ś1 नष्टधर्मेष्यवस्थाता; Ś2.3 D12 नष्टे धर्मे प्रजास्थाता; D2 नष्टधर्मस्य च स्थाता (for the prior half). T3 प्रजां गतः (for प्रजाकरः). — (l. 2) Ś Ñ2 D1-4.8.9.12 नित्योदितो; V1 नियोज्यते; B3 नित्योद्युक्तो; D7.10.11 उत्पद्यते; T3 सतोद्यतो(sic). V3 शत्रुजये (for दस्युवधे).]

—Then D1.4 further cont.; while Ñ V2 B1-3 D6.7.10.11 cont. after 137* ; whereas B4 D9 ins. after 25 :

९

G. 7. 9. 1
B. 7. 9. 1
L. 7. 8. 1

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ।
रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १
नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ।
अथापश्यत्स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ २
तं दृष्ट्वामरसंकाशं गच्छन्तं पावकोपमम् ।
अथाब्रवीत्सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ३

138* एषा मया तव नराधिप राक्षसाना-
मुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् ।
भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य
जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ।
चिरात्सुमाली व्यचरद्रसातले
स राक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा ।
पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली
ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वरः ।

[(l. 1) B_1 [अ]भवत् * * (for मया तव). $D_{1.4}$ एषामपातक (for एषा मया तव).—(l. 2) D_1 एव (for अद्य). $D_{6.7}$ सकला कथिता (by transp.). $D_{1.4}$ मया ते (for यथावत्).—(l. 3) $\tilde{N}_1$ च रघूत्तम; $B_{1.3.4}$ रघुनंदन (for रघुसत्तम).—(l. 4) $D_{1.4.9}$ ननु(D_9 खलु) तस्य (for ससुतस्य). $\tilde{N}_1$ सार्धं (for सर्वम्).—(l. 5) $\tilde{N}_2$ $D_{6.7.10.11}$ रसातलं.—(l. 6) B_2 तथा (for तदा).—(l. 7) B_1 योधैश् (for पौत्रैश्). V_2 B D_9 [ऽ]भवत्; $D_{1.4}$ [ऽ]वसत् (for बली).—(l. 8) V_2 B D_9 अविशद् (for अवसद्). $D_{1.4}$ स तत्र लंकामपविध्य शूरः.]

Colophon: T_2 missing (cf. v.l. 6).—*Kāṇḍa name*: $Ś_1$ $D_{2.9}$ om.—*Sarga name*: Ś $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ राक्षसप्रवासः; Ñ V_2 B G (ed.) प्रहे(G [ed.] °हु)त्याख्यानं; D_5 राक्षसवधः.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś $\tilde{N}_1$ $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ $D_{2.12}$ om.; V_1 6; $D_{8.9}$ 7.—After colophon, D_2 concludes with राम; G $M_{1.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

9

☞ T_4 missing up to st. 15 (cf. v.l. 7. 1). T_2 missing up to मान in 6^b (cf. v.l. 7. 8. 6). D_{12} begins with ॐ.

1 ^{a}) D_6 T_1 G $M_{1-5.7.9.10}$ Ck केनचित्त्वथ कालेन; Cg as in text (for ^{a}).—^{b}) D_{12} माल्यवान्; G_1 स माली (for सुमाली). $\tilde{N}_1$ B स तु (for नाम). $D_{1.3.4}$ स निशाचरः (for नाम राक्षसः).—^{c}) D_5 मृत्यु- (for मर्त्य-).—^{d}) $D_{1.3.4}$ सर्वशो (for सर्वं वै). T_1 $G_{1.3}$ $M_{2-4.7-9}$ सं-; M_6 प्र- (for वि-). Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 चचार पिशिताशनः.—After 1, $D_{1.3.4}$ read 2^e–3^b (including star passages).

2 T_2 missing for 2 (cf. v.l. 1). $Ś_1$ om. 2^{ab}. $D_{6.7.10.11}$ repeat 2^{ab} (followed by 139* [r.]) before 3^{cd}.—^{b}) $\tilde{N}_2$ B_3 D_5 -भूषणः (for -कुण्डलः).—^{c}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 कन्यां गृहीत्वा तनयां; Ñ V_2 B सुतामादाय कल्याणीं($\tilde{N}_1$ $B_{3.4}$ °न्यां तु); $D_{1.3.4}$ अपश्यत्तनयां तत्र.—^{d}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ M_3 पद्म(D_5 पुष्प)हीनाम्; Cg.k.t as in text (for विना पद्मम्).—After 2^{cd}, Ñ $V_{2.3}$ B $D_{6.7.10.11}$ T_1 G $M_{1-5.7-10}$ ins., $D_{6.7.10.11}$ repeating it after 2^{ab} (r.); $D_{1.3.4}$ ins. after 2^{ab}; M_6 ins. after 2:

139* राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन्वै महीतलम् ।

[M_6 ददर्शाथ (for स तु तदा). T_1 G_3 विचरंतं; G_1 व्यचरत्तं. Ñ $V_{2.3}$ B $D_{7.10.11}$ M_1 ($D_{7.10.11}$ first time) महीतले; M_9 महावने (for महीतलम्). $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ ($D_{6.7.10.11}$ second time) चिंतयन्सुमहाम(D_6 °ग)तिः; M_6 विचरंतं महाबलं (for the post. half).]

—After 2^{cd}, D_3 ins. l. 2 only of 143*.—$D_{1.3.4}$ read 2^e–3^b (including star passages) after 1. V_3 repeats 2^{ef} (followed by l. 2 of 143*) before 3^{cd}.—^{e}) $D_{6.7.10.11}$ तदा (for अथ). M_3 हि (for स). M_1 [अ]पश्यत. Ś $V_{1.3}$ (second time) $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 सोपश्यद्वित्तदं(V_3 ° * * *; D_9 °द्धनदं; T_3 °द्वित्तपं) देवं; Ñ $V_{2.3}$ (first time) B गच्छंतं गगनेपश्यत्; M_6 कस्यचित्त्वथ कालस्य (=1^a).—^{f}) Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 महौजसं; V_3 (second time) महायशाः (for धनेश्वरम्). B_2 पुष्पके धनदेश्वरं.—After 2, $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.3.4}$ ins.; while B_2 ins. after 3^{ab}:

140* पितरं द्रष्टुमाकाशे मातरं च निशाचरः ।

[B_1 द्रष्टुकामः स (for द्रष्टुमाकाशे) and रघूद्वह (for निशाचरः).]

—Thereafter B_2 cont. 142* and 143*.

—After 2, $D_{3.5.7.10.11}$ ins. 141*.

3 T_2 missing for 3 (cf. v.l. 1). $D_{1.3.4}$ read 2^e–3^b (including star passages) after 1.—^{a}) $\tilde{N}_2$ B_2 [अ]नल-; V_3 सर्व- (sic); B_1 D_{5-7} सुर- (for [अ]मर-). M_6 तं दृष्ट्वाचिंतयद्राम.—^{b}) Ñ $V_{2.3}$ B विमाने; M_3 स्वच्छं तं; Ck स्वच्छंदं (for गच्छन्तं). K (ed.) तपनोपमं. $D_{1.3.4}$ पावकोपमतेजसं.—For 3^{ab}, Ś V_1 $D_{2.8.9.12}$ T_3 subst.; while $D_{3.5.7.10.11}$ ins. after 2; whereas M_3 ins. after 3^{ab}:

141* गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं द्विजम् ।

[$Ś_{2.3}$ दृष्ट्वा. D_{12} M_3 पौलस्त्य-. $D_{7.10.11}$ विभुं (for द्विजम्).]

—Thereafter D_9 T_3 M_3 cont.; while Ñ $V_{2.3}$ $B_{1.3.4}$

पुत्रि प्रदानकालोऽयं यौवनं तेऽतिवर्तते ।
त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः ॥ ४
त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः सपद्मेव पुत्रिके ।
प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥ ५

कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ।
न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति पुत्रिके ॥ ६
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ ७

G. 7.9.11
B. 7.9.11
L. 7.8.8

D1.3–7.10.11 T1 G M1.2.4–10 ins. after 3^{ab}; B2 ins. 140* after 3^{ab} and then cont:

142* रसातलं प्रविष्टः स मर्त्यलोकात्सविस्मयः ।
हितार्थं चिन्तयामास राक्षसानां महामतिः ।
किं कृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् ।

[Ñ V2.3 B D9 om. l. 1. —(l. 1) D6 -तल-. D1.3–7.10.11 M6 सन्; T1 G1.3 [ऽ]सौ; T3 वै; M1.3 [ऽ]थ (for स). T3 मर्त्यलोकं. D3 M6 सविस्मयं. ❀ Ct: तं दृष्ट्वा पुना रसातलं प्रविष्ट इत्यर्थः। 'रसातलात्प्रविष्टः सन्मर्त्यलोकम्' इति पाठे उक्तानुवाद एवायम्. ❀ —(l. 2) D10.11 Ct इत्येवं; M9 पिता तच् (for हितार्थं). Ñ V2.3 B D9 निशाचरः; M1 महाद्युतिः (for महामतिः). —(l. 3) D5–7.10.11 G3 M2.9.10 कृत्वा; T1 M1.3.8 कृत्यं (for कृतं). D1.3–5.7 M6 इत्येव. Ñ V2.3 B D9 किं नु (D9 तु) कृत्वा भवेच्छ्रेयो (for the prior half). D1.3.4.7 वर्धामश्च; G1 वर्तेमहि. M5 यथा (for कथं).]

—Thereafter Ñ V2 B D5.9 T3 cont.; while Ś2.3 V1 D2.8.12 cont. l. 5 only after 141*; V3 cont. l. 1 after 142* and ins. l. 2 after 2^{ef} (r.); D3 ins l. 2 only after 2^{cd}:

143* सुतां विश्रवसे दद्यां राक्षसीं वरवर्णिनीम् ।
सोऽथ राक्षसशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमः ।

[D5 T3 om. l. 1. —(l. 1) G (ed.) वैश्रवणे. —Ñ B2–4 om. l. 2. —(l. 2) V1 T3 [ऽ]थ; V2 B1 च; G (ed.) तु (for ऽथ). D3 शार्दूलसंकाशः (for राक्षसशार्दूलः). Ś2.3 D2.8.12 पाकशासन- (for शार्दूलसम-).]

—Before 3^{cd}, V3 repeats 2^{ef} (followed by l. 2 of 143*; while D6.7.10.11 repeat 2^{ab} (followed by 139* [r.]) before 3^{cd}. —^{c}) D1.3.4 ताम् (for अथ). Ñ1 तां तु; Ñ2 V2 B1.3.4 तत्र; B2 भद्रां (for रक्षः). Ś1 (with hiatus) सोथ उवाच तनयां; Ś2.3 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 उवाच तनयां तत्र. —^{d}) Ś1 V3 D6.8 केकसीं (D6 °शीं); Ñ B3.4 नैकसीं (B3.4 °शीं); V1.2 D1.4.5 कैकशीं; B2 निकसां (also m. मालिनीं) (for कैकसीं).

4 T2 missing for 4 (cf. v.l. 1). —^{a}) D10 G1 पुत्री- (for पुत्रि). Ñ V B D1.3–5 T3 ते (for [ऽ]यं). Ś D2.8.9.12 पुत्रिके दानकालोयं. —^{b}) Ś Ñ2 V1.2 B D2.3.8.9.12 T3 चाति-; Ñ1 V3 D6.7.10.11 व्यति-; D5 चाभि-; G2 ते नि-; M6 तेभि- (for तेऽति-). —After 4^{ab}, Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 read 5 (^{ab} and ^{cd} transp.); while B3 D6.7.10.11 read 5^{cd}. —B1 transp. 4^{cd} (followed by 144*) and 5. —^{c}) Ñ V B1 D9 G3 M10 तत्; D1.4 यत्; Cg.t as in text (for त्वत्-). B3 हि (for च). —^{d}) B4 मंत्रिता. D7 मंत्र- (for धर्म-). ❀ Cv: त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धय इति। त्वत्कृते तव विशिष्टवरपरिग्रहार्थं यन्त्रिता नि*** धार्मिकाश्च वयं वर्तामहे. ❀ —After 4, Ñ V2 B ins.:

144* त्वयि पुत्रि समासक्तः कामः संपत्स्यतेऽचिरात् ।

[V2 B1 प्रति- (for पुत्रि). Ñ1 B2 समास(Ñ1 °यु)क्तं. Ñ1 B2 कर्म; B3 कामं (for कामः). V2 B2 संपद्यते.]

5 T2 missing for 5 (cf. v.l. 1). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 read 5 (^{ab} and ^{cd} transp.) after 4^{ab}. B1 transp. 4^{cd} (followed by 144*) and 5. —^{a}) Ś D2.8.9.12 च (for हि). —^{b}) Ñ2 V1.2 त्वं (V2 सा) पद्मेव; V3 D6.7.10.11 साक्षादिव; B4 सतामेव (for सपद्मेव). Ñ2 V2 B1.3.4 नः कुले (for पुत्रिके). B2 सपद्मेव च नः कुले. —Ñ1 om. 5^{cd}. B3 D6.7.10.11 read 5^{cd} after 4^{ab}. —^{c}) Ś D2.5.8.9.12 M6 प्रत्याख्यातैश्च (D5.12 M6 °ता च); Cg.k.t as in text (for प्रत्याख्यानाच्च). Ś D2.5.8.12 भीरु त्वं; V3 भीतैश्च; D9 नीचैश्च (for भीतैस्त्वं). —^{d}) Ñ2 V2 B1.2 [अ]सुरैर्; B3.4 [अ]मरैः; D6.7 [अ]परैः; M4.6 परैः (for वरैः). Ś2.3 प्रतिगृह्यते; D6.10.11 परिगृह्यसे (D6 °ते); Ñ2 V2 B G (ed.) त्रि(V2 B3 श्रि; G [ed.] हि)यसे शुभे. ❀ Ct: प्रत्याख्यानाद्भीतैः प्रत्याख्यानशङ्कया भीतैर्न वरैः प्रतिगृह्यसे याच्यसे, यद्वा प्रत्याख्यानभीतैरस्माभिस्त्वं वरैर्न परि(N.S.P. [ed.] °रैर्न प्रति)गृह्यसे प्रतिग्रहं न कार्यसे. ❀

6 T2 missing up to मान in 6^{b} (cf. v.l. 1). Ñ2 B2 transp. 6^{ab} and 6^{cd}. —^{a}) M9 दुःखानि (for दुःखं हि). D1.3.4 अस्माकं त्वत्कृते दुःखं. —^{b}) V1 एव मानिनां; T1 वरकांक्षिणां. —V3 om. 6^{cd}. —^{c}) B2 दीयते. Ś D2.8 M7 वरं पुत्रि(M7 कन्यां) (sic); Ñ V1.2 B D5.9.12 T3 वरः पुत्रि; D1.4 तु कं कन्या; D7 G1.2 M6.10 च यः(G2 M10 वरः) कन्यां (for च कः कन्यां). —Ś1 om. (hapl.) 6^{d}–8^{c}. —^{d}) D6.7.10.11 M1 कन्यके (for पुत्रिके). Ś2.3 Ñ V1.2 B D2.5.8.9.12 कन्यार्थे(Ñ1 °थां; Ñ2 V1.2 B D5 °र्थं) चारुदर्शने (Ñ2 B1 D12 °नः; B3.4 °नं); T3 कः कन्यां वरयेदिति.

7 Ś1 om. 7 (cf. v.l. 6). —^{a}) B4 मातृकुलं. Ñ2 पितुश्चैव; T2 om. (hapl.) (for पितृकुलं). D5 पितुः कुलं कुलं मातुर्. —^{b}) B3 कन्या; D4 चैकं (for चैव). Ñ2 V B2 D6.10.11 T1 M6 च (for प्र-). G1 स्वपत्युः कुलमेव च. —^{c}) D2.11 G2 यदा; T1.2 G1.3 हि सा; M1 च सा (for सदा). Ñ V D1.3.11 कन्यां; B3 पुण्या (for कन्या). —^{d})

G. 7. 9. 12 B. 7. 9. 12 L. 7. 8. 9

सा त्वं मुनिवरश्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् ।
गच्छ विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ८
ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः ।
तेजसा भास्करसमा यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ ९
एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः ।
अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः ॥ १०
सा तु तां दारुणां वेलामचिन्त्य पितृगौरवात् ।
उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता ॥ ११
स तु तां वीक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमान इवौजसा ॥ १२
भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता ।
किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १३
एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ।
आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १४

D1.3.4 गच्छति (for तिष्ठति). Ś2.3 Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 कृत्वा तिष्ठति संशये; Ñ2 V2 B संशयस्थं करोति हि.

8 Ś1 om. 8[abc] (cf. v.l. 6). —[a]) Ś2.3 Ñ V B2–4 D2.5–9.12 T3 M1.3 मुनिवरं. Ś2.3 Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 पुत्रि; B3 ज्येष्ठं (for -श्रेष्ठं). —[b]) Ś2.3 D2.5.8.12 -कुलोद्वहं. —[c]) Ñ1 D6.7.10.11 Ct भज (for गच्छ). Ñ1 V1 T3 शीघ्रं (for पुत्रि). —[d]) V2 सुतं (for स्वयम्).

9 [a]) D6.7 तादृशास्. —[b]) D5 पुत्र- (for पुत्राः). M5 संशयं. Ś Ñ V1.3 D2.5.8.9.12 T3 पौत्रा महौजसः (Ñ1 भविष्यति [sic]) (for पुत्रि न संशयः). —[c]) Ñ V2 B D1.3.4 M6 -[उ]दग्राः; D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.2.4.5.7.9.10 -समो; G (ed.) -[उ]दर्या (for -समा). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 श्रिया परमया जुष्टा (Ś2.3 D12 T3 °ष्टो). —[d]) Ś D1–4.8.9.12 [ऽ]सौ (for ऽयं). —After 9, Ñ V2.3 B D1.3.4.6.7.10.11 T1 G M ins.; Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 ins. l. 2 only after 9; T2 ins. l. 1 after 11[ab] and l. 2 after 9:

145* सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् ।
तत्रोपगम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते ।

[D3 transp. l. 1 and 2 and repeats l. 2 after l. 1 (transp.). —(l. 1) M8 [अ]पि (for तु). D1.3.4 पितुरीरितं (for पितृगौरवात्). —B1 reads l. 2 in marg. D4 repeats consecutively from l. 2 up to 10[b]. —(l. 2) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 (D3.4 both times) गत्वाश्रमपदं; D6.7.10.11 तत्र गत्वा च सा; T2 गत्वा विश्रवसं; T3 गत्वोत्तमपदं; M1.5 K (ed.) तत्रोपा(M1 °त्राभि; M5 °तोप)गम्य सा (for तत्रोपगम्य सा). Ś V1 D2.3(second time).8.9.12 T2.3 तिष्ठ; D5 तत्र (for तस्थौ). T2.3 ते पतिः (for तप्यते). Ñ V2 B य(Ñ2 त)त्रातप्यत विश्रवाः; D1.3(first time).4 (both times) मुनिर्यत्र स विश्रवाः; G (ed.) यत्रास्ते स तु विश्रवाः (for the post. half).]

10 D4 repeats 10[ab] (cf. v.l. 145*). —[b]) T2 महान् (for द्विजः). —[c]) D5 उपाविष्टश् (for उपातिष्ठच्). ❀ Ck: उपातिष्ठत् उपातिष्ठतेति यावत. ❀

11 [a]) G1 तदा (for तु तां). Ś V1.3 D2.5–8.10–12 T2.3 Cg अविचिंत्य तु सा कालं (D6 तं कालं; D7 कालं सा; D10.11 तां वेलां); Ñ V2 B सा तु (B3 °पि) तं दारुणं कालम्; D9 अबुद्ध्वा तु सा तत्कालं. —[b]) Ś V1.3 D2.5–9.12 T2.3 दारुणं; Ñ V2 B अबुद्ध्वा; D10.11 दारुणां; T1 M5 विचिंत्य; G2 अचिरं (for अचिन्त्य). ❀ Ck: दारुणां तां वेलामिति। प्रदोषकालमित्यर्थः; so also Ct. ❀ —After 11[ab], T2 ins. l. 1 of 145*. —[c]) V1 उपस्थिता; M5 उपसृता; Ck.t as in text (for उपसृत्य). Ś1 D8 [आ]गता (for [अ]ग्रतस्). —[d]) Ś D1–5.8.9.12 कन्यका; Ñ2 B चरणे; D6.7 M6 स्थिता सा; Cg as in text (for चरण-). D5 -[अ]भिमुखी. B2 D6.7 M6 तदा; Ct as in text (for स्थिता). ❀ Cg: चरणाधोमुखी चरणसमीपाधोमुखी।; Ct: अङ्गुष्ठाग्रेण मुहुर्भूमिं विलिखन्त्यधोमुखी स्थितेति संबन्धः. ❀ —After 11, D1.3.4.6.7.10.11 S ins.:

146* विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ।

[D1.3.4 आलिखंती. T3 मुदा (for मुहुर्).]

12 [a]) K (ed.) प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). Ñ2 V2 B धर्मात्मा (for सुश्रोणीं). —[c]) D5 T3 -[उ]दारं; G2 M4.5.7 -प्रीतो (for -[उ]दारो). —[d]) V1.2 D6.7.10.11 T3 G2 M2.4.7–10 दीप्यमानां (for दीप्यमान). V2 D6.7.10.11 स्वतेजसा; M1 इव श्रिया (for इवौजसा). —After 12, D1.3.4 ins.:

147* कस्य त्वं चारुसर्वाङ्गि संसितायतलोचने ।

[D3 शंस च (for संसित-).]

13 [a]) D1–4 कस्यापि; G1 कन्यासि (for कस्यासि). D5 कस्यासि दुहिता भद्रे. —[b]) T1.2 G1.3 नु (for वा). —[c]) D3 किंकार्यं. —[d]) Ś Ñ V1.3 B1–3 D5.8.9.12 T3 तच्छुभे; V2 (marg. also as in Ś and also as in text) सुव्रता; B4 पृच्छते; M6 मे शुभे (for शोभने). D2 त्वत्तो ब्रूहि ततः शुभे.

14 V2 om. 14[ab]. G2 damaged from कन्या in [a] up to ब्र in [b]. —[a]) Ś D2.8.9.12 च (for तु). —[b]) G2 M10 अभाषत (for [अ]थाब्रवीत्). —B4 om. 14[cd]. Ñ1 repeats 14[cd] and 15[cd] after 15. Ñ2 V2 B1–3 read 14[cd] after 15. —[c]) Ñ1(second time).2 V2 B1–3 तपः- (for आत्म-). Ś1 Ñ2 V B D4.6.10.11 -प्रभावेण; D5 -स्व° (for -प्रभावेन). —[d]) D9 दातुम् (for ज्ञातुम्). Ñ1 मते; D9 मतिं (for मतम्). Ñ1(second time).2 V2 B1–3 यदर्थमहमागता.

किं तु विद्धि हि मां ब्रह्मञ्शासनात्पितुरागताम् ।
कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ १५
स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह ।
विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ १६
दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ।
शृणु तस्मात्सुतान्भद्रे यादृशाञ्जनयिष्यसि ॥ १७
दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ।
प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान्क्रूरकर्मणः ॥ १८
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ।
भगवन्नेदृशाः पुत्रास्त्वत्तोऽर्हा ब्रह्मयोनितः ॥ १९
अथाब्रवीन्मुनिस्तत्र पश्चिमो यस्तवात्मजः ।
मम वंशानुरूपश्च धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २० G. 7. 9. 27 B. 7. 9. 27 L. 7. 8. 21

15 ^{a}) V1 च (for हि). D5 जानीहि (for विद्धि हि). Ñ V2.3 B राक्षसीं विद्धि मां ब्रह्मन्; D1.3.4.6.7.10.11 M6.7 किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे. —^{c}) Ś2.3 V1 D2.5.8.9.12 G2 M7 कै(D8 के)कसीं(D5 °शीं); Ñ1 (first time) नैकसी; Ñ1 (second time) नैकशी; D1.4 कैकशी (for कैकसी). Ñ2 V2 B नैकसीमि(B4 °षीरि)ति (for कैकसी नाम). Ś2.3 D12 च; Ñ2 V2 B वै (for [अ]हं). Ś1 D2.8.9 नामोक्तां; Ñ1 (first time) V1 नामाहं; D1.3.4 तन्नाम्ना (for नाम्नाहं). V3 नामतः प्रोक्तां (for नाम नाम्नाहं). —^{d}) Ś Ñ1 (second time) V1.3 D1.2.5.8.9.12 श्रुतां (Ś2 V1 श्रुत्वा; D1 तथा) पुण्यो(D1.5.9 °ष्पो)त्कटेति च (Ś1 Ñ1 V3 हि [sic] च; D5 °ति वै); T3 श्रुता पुष्पोत्कटानुजा. —After 15, Ñ1 repeats 14^{cd} and 15^{cd}; while Ñ2 V2 B1-3 read 14^{cd}.

16 T4 resumes from 16. —^{a}) Ñ2 V2 B1.3.4 ततो; B2 इतो; M5 स च (for स तु). B4 कृत्वा; D9 ज्ञात्वा (for गत्वा). M9 गत्वा तु (by transp.). T2 G3 M10 मुहुर् (for मुनिर्). —G3 damaged for 16^{c} (except वि). —^{c}) D5 G2 मे (sic) (for ते). D1.4 यथा (for मया). B1.4 सर्वं (for भद्रे). —^{d}) V1 रावणं (for कारणं). B2 यन्मुहुर्गतं; D1.4 जन्मनो(D1 °तो) गतं; T2 त्वन्मनोगतं. —After 16, Ñ V B D1.3.4.6.7.10.11 S ins.:

148* सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातंगगामिनि ।

[D1.3.4 G1 M2.5-9 -[अ]भिलाषा(G1 M9 °षां; M2 °षान्; M8 °षं) (for -[अ]भिलाषो). D1.3.4.11 M5.6 त्वं (for ते).]

17 ^{a}) D6 संध्यायां (for वेलायां). —^{b}) Ś2.3 V3 D2.5.9.12 T3.4 मां (for त्वं). Ś1 D8 त्वं यन्मां (for यस्मात्त्वं). Ś1 D1.3.4.8 समुपस्थिता; Ś2.3 D2.5.9.12 त्वमु°; V3 त्वमिहागता; T3.4 त्वमुपागता; M1 मामुपास्थिता (for मामुपस्थिता). —After 17^{ab}, D11 ins. श्रीरामाय नमः. —T4 damaged up to सुत in 17^{c}. —^{c}) B2 लभ (for शृणु). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 सुतो (for सुतान्). —^{d}) G1 दारुणान् (for यादृशान्). M4 जनयिष्यति. S Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 यादृशस्ते भविष्यति.

18 ^{a}) Ñ2 B1.3.4 -[आ]चारान्; D1.3.4 -[आ]हारान् (for -[आ]कारान्). —^{b}) D1.3.4 भद्रे त्वं जगदप्रियान्. —^{c}) Ñ2 V2 B जनयिष्यसि; G3 ****सि (for प्रसविष्यसि). —For 18, Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 subst.:

149* दारुणो दारुणाचारो दारुणाभिजनप्रियः ।
साक्षाद्दारुणकर्मा च न चिरात्प्रसविष्यति ।

[(l. 1) Ś1 Ñ1 V1.3 D8 दारुणोभि- (for दारुणाभि-). —(l. 2) Ś2.3 D12 सुतो; D5 T3.4 रक्षो (for साक्षाद्). Ñ1 V3 D2.5 T3.4 प्रभविष्यति; D9 प्रसविष्यसि.]

19 ^{a}) Ś D2.9.12 [अ]पि (for तु). —^{b}) D1.3.4 इदं (for वचः). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.12 T3.4 नेदृशः पुत्रः; D3.6.7.10.11 M4.7 ई(D7 ता)दृशान्पुत्रांस्; D9 सदृशः पुत्रः; T1.2 ईदृशाः पुत्रास् (for नेदृशाः पुत्रास्). —^{d}) Ś D2.5.8.9.12 [ऽ]र्हो; Ñ1 [ऽ]यं; V1 T3.4 [ऽ]र्हं; D6.7.10.11 G1.2 M4.7 [ऽ]हं; T1.2 वै (for ऽर्हा). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 ब्रह्मयोनिजः; D6.7.10.11 T1.2 G M1-5.7-10 Ct °वादिनः; T4 ब्रह्म *** (damaged) (for ब्रह्मयोनितः). Ñ2 त्वत्तो ब्राह्मणयोनितः. —After 19, V2.3 ins.:

150* आत्मवन्तं गुणैर्युक्तं दातुमर्हसि मे सुतम् ।

[V2 कुलानुरूपतरं धर्म(hypm.) (for the prior half) and कर्तुम् (for दातुम्).]

—Thereafter V2.3 cont.; Ñ B D1.3.4 T2 G1.3 M1.3.6 ins. after 19 while D6.7.10.11 cont. after 152*:

151* कन्यया चैवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुंगवः ।
उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ।

[(l. 1) Ñ1 स रक्ष एवम् (sic); Ñ2 V2.3 B स कन्ययैवम्; D1.3.4 (all with hiatus) कन्यया एवम् (for कन्यया चैवम्). —(l. 2) Ñ1 V2 B नैकसीं(B4 °षीं); V3 D6 केकसीं; D3.4 कैकशीं; G3 कैकयीं (for कैकसीं). D1 चंद्रो वै रोहिणीं च वा (for the post. half).]

—After 19, D6.7.10.11 ins.:

152* नेच्छामि सुदुराचारान्प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

20 ^{ab}) Ś V1.3 D2.8.9.12 T3.4 ततो (for अथ). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 तां तु (for तत्र). M3 भद्रे बुद्धिमतां श्रेष्ठः (for ^{a}). Ś V1.3 D2.8.9.12 M2.7.9 [ऽ]यं (for यस्). Ś V1.3 D2.8 [अ]नुजः (for [आ]त्मजः). Ñ V2 B D1.3.4.6.7.10.11 M6 पश्चिमो यस्त(Ñ1 °यं त)व सुतो(D1.3.4 यः सुतो भद्रे) भविष्यति शुभानने. —^{c}) Ś1 D8 [ऽ]सौ; Ś2.3 Ñ2 V3 B D1.2-5.7.10-12 स (for च). Ñ1 -रूपेण; D2 -रूपं सः (for -रूपश्च). —^{d}) Ś2.3 V1 G2 M6 स; D1.3.4 M5 सं- (for च). Ñ1 V2 D9 स धर्मात्मा; B1 धर्माचारो; M1 धर्मवांश्च

G. 7. 9. 28 B. 7. 9. 28 L. 7. 8. 22

एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् ।
जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २१
दशशीर्षं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् ।
ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम् ॥ २२
जातमात्रे ततस्तस्मिन्सज्वालकवलाः शिवाः ।
क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रिरे ॥ २३
ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिस्वनाः ।
प्रबभौ न च खे सूर्यो महोल्काश्चापतन्भुवि ॥ २४
अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता ।
दशशीर्षः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ २५
तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः ।
प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ २६
ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना ।
विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ २७

(for धर्मात्मा च). Ñ2 V2 (marg. also as in text) B D6.7.10.11 न संशयः (for भविष्यति).

21 a) D5 च (for तु). —b) V2 (also) कुत्रचित् (for केनचित्). —c) D5 G3 M7.9 बीभत्सुं. —d) Ś1 D8 रजोरूपं. B2 भयावहं (for सुदारुणम्).

22 a) Ñ2 V3 B4 D6.7.10.11 G1 -ग्रीवं (B4 °व-) (for -शीर्षं). —c) Ñ1 V1 D5.9 T3.4 लंबोष्ठं; B1.4 ताम्रौष्ठं (for ताम्रोष्ठं). Ś D2.8.12 लंबोद (D2 °बाध)रं विंशभुजं. —d) B3 सहास्यं; G3 दशास्यं (for महास्यं). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 -लोचनं; G1 -तेजसं (for -मूर्धजम्).

23 a) D6.7.10.11 तस्मिञ्जाते (for जातमात्रे). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 तस्मिञ्जातेथ (T4 °ते तु) भव (Ñ1 V1 D5 T3.4 गग)ने; M7 जातमात्रेण ते तस्मिन्; K (ed.) तस्मिञ्जाते तु तत्काले. —b) Ś Ñ1 V3 D8.12 सज्वाला-; D7 प्रज्वाल- (for सज्वाल-). B2 जज्वलुः सकलाः शिवाः. —d) Ś D2.8.12 प्रव्यथानि (for मण्डलानि). Ñ V2 B D6.7.10.11 G (ed.) प्र (G [ed.] वि)चक्रमुः (for प्रचक्रिरे). V1 प्रापतंस्ते भयंकराः.

24 a) Ś D2.8.9.12 ववृषू; T1.2 G3 M3.6 ववर्षू (for ववर्ष). Ś V3 D2.5.8.9.12 तत्र; V1 देवा; T1.2 G3 M3.6 मेघा; G1 देव (for देवो). T3.4 देवो ववर्ष रुधिरं (by transp.). —b) T1.2 G3 M3 घोराश्च; G1 घनाश्च; M6 दारुणाः (for मेघाश्च). M7 घन- (for खर-). D1.3.4 दारुणं खरनिश्चयः (D3 °स्वनः). —c) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 न दीप्यते; D1.3.4 T1.2 G M न प्रभाति (for प्रबभौ न). Ñ1 V B1.3.4 D2.5.9 T3.4 M5 वै (for खे). Ñ2 D6.7.10.11 सूर्यो वै; B2 सूर्योपि; G1 M1 सूर्यश्च (for खे सूर्यो). —d) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T1.2.4 G2.3 M2.4.5.7–10 च प्रपेदिरे; D6 प्राप°; T3 च प्रचक्रिरे (for चापतन्भुवि). G1 मेघादुल्काः प्रपेदिरे. —After 24, Ś Ñ V B D T3.4 M3 ins.:

153* पृथिवी प्रचकम्पे च ववुर्वाताः सुदारुणाः ।
अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ।

[(l. 1) Ś V3 D2.8.9.12 च; Ñ1 V1 सु-; M3 वि- (for प्र-). V3 D9 प्रकंपे. Ś2.3 [ऽ]थ; V3 तु (for च). Ñ2 V2 B D6.7.10.11 चकंपे जगती (B2 वसुधा) चैव; D1.4 पृथिवी कंपसंयुक्ता (for the prior half). V2 B च (for सु-). —(l. 2) D2 स्व- (for अ-). Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 [अ]पि; T4 M3 [आ]सीत् (for [ए]व). Ñ2 om. समुद्रः.]

25 ab) D5 तत्र (for तस्य). M8 नामाकरोत्तस्य पिता महर्षिसहितस्तदा. —c) Ś Ñ V1.3 D2.6–12 Ct दशग्रीवः. D5 प्रभूतो; M1 प्रसिद्धो (for प्रसूतो). B2 [ऽ]पि (for ऽयं). D1.4 प्रसूतित्वाद् (for प्रसूतोऽयं). ❀ Ct: दशग्रीव इति। कामरूपत्वाच्चान्तःपुरादावेकवक्त्रत्वं द्विभुजत्वं चास्येति बोध्यम्. ❀ —d) Ś Ñ2 V1 B1–3 D2.8.9.12 भवत्विति; Ñ1 भवेत्विति; B4 भवत्विति; D1.3.4 भवत्ययं (for भविष्यति). —After 25, Ñ1 ins.:

154* केनचित्त्वथ कालेन तस्य जातस्य रक्षसः ।

26 a) D1.4 [अ]नंतराज्; D3 T1.2.4 G1.3 M1.2.4.7.8.10 [अ]नंतरो (for [अ]नन्तरं). —D9 repeats 26cd consecutively. —c) Ś D2.8.9 (second time).12 T3.4 त (T3 अ)स्य वैपुल्यात् (for यस्य विपुलं). D1.3.4 T1.2 G2.3 M1–5.7–10 यस्य प्रमाणाद्विपुलं (by transp.); D5 यस्य प्रमाणस्तुल्यो वै. —d) Ñ1 T3.4 तुल्यो नैवेह; D5 बले नैव हि; D6 प्रमाणे नेह (for प्रमाणं नेह). Ś D2.8.9 (second time).12 L (ed.) स (Ś1 ता)दृशो वाथ (D2 °पि; D9 वा न) दृश्यते (L [ed.] °शो वाप्यदृश्यत).

27 b) Ñ1 संजाता; D1.3.4 G2.3 M2.7–10 सा जज्ञे (for संजज्ञे). —c) D5 T1–3 G1.3 M1.3 तु (for च). G2 M10 कैकस्याः; M5 कैकस्यां (for धर्मात्मा). —d) Ñ V2 B नैकस्याः (B4 °स्याः); D1.3–5 T2 कैकश्याः; D6 G3 केकस्याः; G1 कैकेय्याः (for कैकस्याः). T3 परमः (for पश्चिमः). G2 M5.10 पश्चि (M5 पंच- [sic])मश्च ततः सुतः. —After 27, Ñ2 V2.3 (l. 1 only) B1.2 D6.7.10.11 ins.:

155* तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ।
नभःस्थाने दुन्दुभयो देवानां प्रागदंस्तथा ।
वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तदा ।

[(l. 1) V2 -वृष्टिः (for -वर्षं). —(l. 2) Ñ2 V2 B1 नभःस्थाश्च (unmetric); D6 नभःस्थिता; D7 नभ° (for नभःस्थाने). V2 B1 तदा (for तथा). —(l. 3) V2 तं (for तत्). K (ed.) तथा (for तदा).]

ते तु तत्र महारण्ये ववृधुः सुमहौजसः ।
तेषां क्रूरो दशग्रीवो लोकोद्वेगकरोऽभवत् ॥ २८
कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन्धर्मसंश्रितान् ।
त्रैलोक्यं त्रासयन्दुष्टो भक्षयन्विचचार ह ॥ २९
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपथे स्थितः ।
स्वाध्यायनियताहार उवास नियतेन्द्रियः ॥ ३०
अथ वित्तेश्वरो देवस्तत्र कालेन केनचित् ।
आगच्छत्पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण महौजसम् ॥ ३१
तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा ।
आस्थाय राक्षसीं बुद्धिं दशग्रीवमुवाच ह ॥ ३२
पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् ।
भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ३३
दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम ।
यथा भवसि मे पुत्र शीघ्रं वैश्रवणोपमः ॥ ३४ G. 7. 9. 43 B. 7. 9. 43 L. 7. 8. 36

28 ^{a}) Ś Ñ V B D2.5–12 T3.4 तौ (for ते). V1 च (for तु). Ś1 महापुण्ये.—^{b}) M5 -महायशः (for -महौजसः). Ś Ñ V B D2.5–12 T3.4 ववृधाते महौजसौ.—^{c}) Ś Ñ V B D2.5–12 T3.4 कुम्भकर्णदशग्रीवौ.—^{d}) Ś Ñ1 V B3.4 D2.5.8.9.12 T3.4 -करौ सदा; Ñ2 B1 D6.7.10.11 -करौ तदा; B2 -करावुभौ.—After 28, D11 ins. श्रीरामाय रामचन्द्राय नमः.

29 ^{a}) Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 च; T3.4 सन् (for तु).—D4 om. 29^{b}.—^{b}) Ś3 -संस्थितान् ; Ñ2 V2 B D6.7.10.11 -वत्सलान् ; D5 -संस्थितः ; T1.2.4 G M1–5.7.10 -संहितान् (for -संश्रितान्). D1 त्रैलोक्ये नित्यमुद्यते; D3 महर्षीन्संहितान्शुभान्.—D5 om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}.—^{c}) M2.9 दारयन्दुष्टो; K (ed.) भक्षयन्नित्य- (for त्रासयन्दुष्टो). Ś D2.8.9.12 सूलो(D8 °लौ)कं नि(D9 °कसि)त्यसंतु(Ś1 D2.12 °संपु; Ś2.3 °मपु)ष्टो; Ñ V2.3 B2–4 D6.7.10.11 T3.4 M6 Ct त्रैलोक्ये(B3 °के) नित्य(D10.11 T3 Ct °त्या)सं(V2 °शो)तुष्टो(B4 °हृष्टो; T3.4 °तुष्टान्); V1 त्रैलोक्येत्यंतसंहृष्टो; B1 D3.4 त्रैलोक्ये नित्यमुद्युक्तो(B1 °शः क्रुद्धो); D1 अतिक्रूरो महानादो.—^{d}) B2 भयं कुर्वंश्च; D7 भीषयन्वि-; D9 भक्षयित्वा; K (ed.) -[अ]संतुष्टो वि- (for भक्षयन्वि-). T1.2 G1.3 M1.2.4.8.9 सः ; T3 च; T4 damaged (for ह).

30 D5 om. 30^{ab} (cf. v.l. 29).—^{a}) Ś Ñ2 V2 B D2.8.9.12 T1.2 G3 च (for तु).—^{b}) Ñ1 नित्य- (for नित्यं). Ñ1 B D6.9.11 धर्मे; D1 पथि (for धर्म-). Ñ V2.3 B D6.7.10.11 -व्यवस्थितः ; D1 स्थितः सतां; D2–4.8.9.12 -पथि स्थितः ; T3 -पदे स्थितः (for -पथे स्थितः).—^{c}) Ś Ñ B1.3.4 D2.6.7.9.12 स्वाध्यायी (for स्वाध्याय-). B2 -नियताहारे; M2 -नियताचार; Cg.k.t as in text (for -नियताहार). T3 °यानियताहार. ❀ Cg : स्वाध्यायं नियतम् आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः । ; Ck : स्वाध्यायनिर(य)तो नियताहारश्च तथा । नियतशब्दस्यैकशेष आवृत्तिर्वा । ; so also Ct. ❀—^{d}) Ś1 Ñ2 V3 D6.7.10.11 वि(Ś1 नि)जितेंद्रियः ; M6 परिसांत्वयन् (for नियतेन्द्रियः). Ñ1 V2 B1.3.4 उपवास (V2 B3 °सी)जि(Ñ1 °सी य)तेंद्रियः.

31 ^{a}) Ś Ñ V2.3 B D6.7.11 M8 वैश्रवणो; G1 विश्वेश्वरो (for वित्तेश्वरो). D1.3.4 तत्र (for देवस्).—M1 transp. ^{b} and ^{d}.—^{b}) Ś V1 D2.5.9.12 तेन; D1.3.4 ततः; D8 स्वेन (for तत्र). Ś D8 कस्यचित् (for केन°).—After 31^{ab}, D5 reads 33^{cd}.—^{c}) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 अ(D5.9 T3.4 आ)गमत् ; Ñ V2 B D6.7 आयातः ; V3 D10.11 आगतः ; D4 G1 M2.5.6.8 अगच्छत् (for आगच्छत्). M7 तत्र (for द्रष्टुं).—^{d}) Ñ D6.7.10.11 धनेश्वरः ; T1.2 G M महौजसा (for महौजसम्).

32 D5 om. 32–33^{b}. M7 om. (hapl.?) 32^{ab}.—^{a}) V1 दृष्ट्वा तु; T3.4 दृष्ट्वा तं (by transp.) (for तं दृष्ट्वा). Ś1 V3 D8 केकसी; Ñ V2 B नैकसी(B4 °षी); V1 कैकशी (for कैकसी). T1.2 G M1.3.4.9.10 राम; M2.5.8 नाम (for तत्र).—^{b}) V1 भास्करं (for तेजसा).—^{c}) Ñ1 V2 B1.2 T4 आगम्य (for आस्थाय). V2 reads बुद्धिं in marg. Ś Ñ2 V1.3 B3.4 D2.6–12 T3 आगम्य रा(Ś1 D8 अगमद्रा)क्षसी तत्र(Ś V1 D2.8.9.12 T3 बुद्ध्या).

33 D5 om. 33^{ab} (cf. v.l. 32).—^{a}) Ñ2 सुत; M5 पुत्रं(sic) (for पुत्र). D1.4 पश्यन् (for पश्य).—^{b}) V1 D9 दीप्ततेजसं; G2 M4.5.7.10 ते महाबलं(M7 °भुजं) (for तेजसा वृतम्).—D5 reads 33^{cd} after 31^{ab}. V3 lacuna for 33^{c}.—^{c}) D6.8.9 वा (for च). G2 [ऽ]पि च समे (by transp.) (for समे चापि).—^{d}) M1 ईश्वरं; Cg.k.t as in text (for ईदृशम्). D5 M8 पश्य त्वात्मान(M8 ज्येष्ठं त्व)मीदृशं. ❀ Cg : आत्मानमीदृशं कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितम् । दरिद्रमित्यर्थः । ; so also Ck.t. ❀

34 ^{a}) D1.3.4 दशशीर्ष (for दशग्रीव). D9 यथा (for तथा). S2 युक्तं; D5 [आ]यत्तं (for यत्नं).—^{b}) V2 D6 -विक्रमं (for -विक्रम).—^{c}) D5.7.9 तथा (for यथा). Ś Ñ V B D2.5–12 T3.4 त्वमपि(Ñ1 °सि); G1 गच्छसि (for भवसि). B3 T3 वै (for मे). B1.3 M6 वत्स; M5 शीघ्रं (for पुत्र).—^{d}) Ś D2.8.9.12 भव; Ñ1 भासि; Ñ2 V B D6.7.10.11 भवेर्; D5 T3.4 भवेद् ; G1 क्षिप्रं; M5 पुत्र (for शीघ्रं).—For 34^{cd}, D1.3.4 subst.:

156* त्वामप्येव यथा पश्ये ह्येवंभूतं समाहितः ।

[D3 [ए]वं (for [ए]व).]

—After 34, D5 reads 37^{ab} (followed by 157*).

G. 7. 9. 44 B. 7. 9. 44 L. 7. 8. 37 मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ३५
सत्यं ते प्रतिजानामि तुल्यो भ्रात्राधिकोऽपि वा ।
भविष्याम्यचिरान्मातः संतापं त्यज हृद्गतम् ॥ ३६
ततः क्रोधेन तेनैव दशग्रीवः सहानुजः ।
प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाध्यवस्य च ।
आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ३७

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

35 ^{a}) D_{6} स तु (for मातुस्). $\tilde{N}_{1}$ $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} तु; $D_{1.3.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.2.4.6.7.9.10}$ स; M_{8} सद्- (for तद्). —^{b}) $D_{1.3.4}$ सहानुजः (for प्रतापवान्). —^{c}) M_{1} प्रहर्षम् (for अमर्षम्). $T_{3.4}$ गत्वा (for लेभे). $\tilde{N}_{1}$ अमर्षवशमागत्वा. —^{d}) $Ś_{1}$ $D_{2.8.9.12}$ सोकरोत्; $\tilde{N}_{1}$ D_{7} T G_{3} $M_{1-3.9}$ अकरोत् (for चाकरोत्). T_{2} तथा (for तदा).

36 Ś V_{1} $D_{2.5.8.12}$ om. 36. —^{ab}) $\tilde{N}_{1}$ B_{2} भ्राता; $\tilde{N}_{2}$ $V_{2.3}$ $B_{3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ भ्रातृ-; B_{1} भ्रातुस् (for तुल्यो). D_{9} भ्रात्रा तुल्यो (by transp.) (for तुल्यो भ्रात्रा). $\tilde{N}_{1}$ तुल्यो यथा; $\tilde{N}_{2}$ $V_{2.3}$ B $D_{6.7.9-11}$ तुल्योधिको (for भ्रात्राधिको). —^{c}) T_{4} damaged for विष्याम्य. Ñ $V_{2.3}$ B $D_{1.3.4.6.7.9-11}$ M_{6} [ओ]जसा चैव(B_{1} चैवं; $D_{1.3.4}$ M_{6} चापि); M_{5} चिरान्मातः (for [अ]चिरान्मातः). —^{d}) D_{9} मद्गतं; $T_{3.4}$ मा चिरं (for हृद्गतम्).

37 D_{5} reads 37^{ab} (followed by 157*) after 34. T_{4} repeats 37^{ab} consecutively. —^{a}) D_{4} तेनैवं; M_{6} महता (for तेनैव). T (T_{4} [first time] mostly damaged) G $M_{1-5.7-10}$ इत्युक्त्वा मातरं राम; K (ed.) ततस्तेनैव कोपेन. —^{b}) V_{1} T_{4} (second time) महाभुजः (for सहानुजः). —After 37^{ab}, Ś $\tilde{N}_{2}$ V B_{1-3} D $T_{3.4}$ (after the second occurrence of 37^{ab}) ins.:

157* चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ।

[T_{4} चिकीर्षन्. D_{6} दुस्तरं (for दुष्करं). B_{1} तपसा; $D_{1.4}$ तपसि (unmetric) (for तपसे).];

while M_{8} ins. after 37^{ab}; whereas $M_{6.10}$ ins. after 37:

158* सिद्धचारणसम्पन्नं देवर्षिगणसेवितम् ।

—$\tilde{N}_{1}$ B_{4} S (except $T_{3.4}$) om. 37^{cd}. —^{c}) $D_{1.4}$ मनसा (for तपसा). —^{d}) $Ś_{2.3}$ $D_{1.3.4}$ $T_{3.4}$ बुद्ध्या (for कृत्वा). $Ś_{2.3}$ $D_{2.3.5.8.9.12}$ T_{3} व्यवस्य; $D_{1.4}$ [अ]वबुद्ध्य; T_{4} वृतःस (for [अ]ध्यवस्य). V_{2} इति कृत्वा व्यवस्थितः. ❀ Ct: इति कृत्वा इति बुद्धिं कृत्वा । अध्यवस्य तथा निश्चित्य च. ❀ —^{e}) T_{4} damaged for च्छदात्मसिद्ध्य. $Ś_{2.3}$ $D_{2.9}$ $T_{1.2}$ $M_{6.7}$ अगच्छद्; D_{5} अगमद् (for आगच्छद्). $Ś_{1}$ $V_{1.3}$ अथ; $Ś_{2.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ S अर्थ- (for आत्म-). $D_{1.3.4}$ त्वरितो राम (for आत्मसिद्ध्यर्थं). —^{f}) $D_{1.3.4}$ S (except $T_{3.4}$) गोकर्णं नाम चा($D_{1.3.4}$ सा[sic])श्रमं(G_{1} पर्वतं). —After 37, Ñ $V_{2.3}$ B $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ ins.:

159* स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा
तपश्चचारातुलमुग्रविक्रमः ।
अतोषयच्चापि पितामहं विभुं
ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ।

[(l. 1) B_{1} महानुभावस् (for सहानुजस्तदा). $\tilde{N}_{1}$ सहानुजस्तत्र महाभुजस्तदा. —(l. 2) B_{2} चकार (for चचार). —(l. 3) B_{4} प्रभुं; $D_{1.4}$ विभुर् (for विभुं). D_{3} भृशं पितामहं (for पितामहं विभुं). —(l. 4) D_{3} सु- (for च). B_{2} वरं (for वराञ्). $\tilde{N}_{1}$ V_{2} $B_{3.4}$ $D_{1.4}$ महार्हान्; $\tilde{N}_{2}$ महात्मने; B_{1} महाबलान्; B_{2} महात्मा; D_{3} भयावहान् (for जयावहान्).];

while M_{7} ins. after 37:

160* गत्वा गोकर्णं राक्षसेन्द्रोग्रकर्मा
वक्त्रान्भीमाक्षांस्तत्र हुत्वा हुताशे ।
धृत्वा वागादीन्संनियोज्यात्मकृत्ये
भक्त्या युक्तोऽसौ निष्प्रकम्पो बभूव ।

[Second line unmetric.]

Colophon. T_{4} damaged up to उ. —*Sarga name*: Ś $D_{2.8.9.12}$ (D_{2} विप्राद्)रावणादिजन्म; Ñ V_{2} B रावणोत्पत्तिः; V_{1} $D_{1.3.4}$ रावणप्रतिज्ञा; V_{3} रावणादिप्रसूतिः; D_{5} दशग्रीवजन्मवर्णनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś $\tilde{N}_{1}$ $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ $D_{1.2.12}$ om.; V_{1} 7; $D_{8.9}$ 8. —After colophon, D_{2} concludes with राम; T_{4} with श्रीरामार्पणमस्तु; G $M_{1.6.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

१०

अथाब्रवीद्द्विजं रामः कथं ते भ्रातरो वने ।
कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपश्चेरुर्महाव्रताः ॥ १
अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं प्रयतमानसम् ।
तांस्तान्धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २
कुम्भकर्णस्तदा यत्तो नित्यं धर्मपरायणः ।
तताप ग्रैष्मिके काले पञ्चस्वग्निष्ववस्थितः ॥ ३
वर्षे मेघोदकक्लिन्नो वीरासनमसेवत ।
नित्यं च शैशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४
एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः ।
धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः ।
पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ G. 7. 10. 6 B. 7. 10. 6 L. 7. 9. 6

10

D_{12} begins with ॐ.

1 ^{a}) Ś $D_{2.8.9.12}$ राघवस्तं; $D_{6.7.10.11}$ M_{10} मुनिं रामः (for द्विजं रामः). G_1 अब्रवीद्वचनं रामः. —^{b}) $D_{1.3.4}$ $M_{6.7}$ गतास्ते; $G_{2.3}$ $M_{1.2.9.10}$ कथांते (for कथं ते). M_{4-7} वनं. $D_{1.3.4}$ भ्रातुराश्रमं (for भ्रातरो वने). Ś $D_{2.8.9.12}$ गत्वाश्रममनुत्तमं; Ñ V B D_5 $T_{3.4}$ तं(V_3 ते) गत्वाश्रममंडलं(V_1 D_5 $T_{3.4}$ °मुत्तमं). —^{c}) D_5 ते; G_1 वा; M_{6-8} नु (for तु). $G_{1.2}$ तथा (for तदा). $Ñ_2$ V_2 B आचक्ष्व कीदृशं ब्रह्मंस्. —^{d}) $Ñ_2$ V_2 B_{2-4} $D_{6.7.10.11}$ M_{10} तेपुर् ; B_1 तेपे (sic) (for चेरुर्). $Ñ_2$ V_2 B महौजसः; $D_{6.7.10.11}$ $G_{1.2}$ $M_{2.4.5.7-10}$ महाबलाः (for महाव्रताः). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ तपो($Ś_2$ moth-eaten)कुर्वन्निशाचराः.

2 ^{ab}) B_2 च (for तु). M_4 वाक्यं (for तत्र). Ś $D_{2.8.9.12}$ रामं तत्र (by transp.); Ñ V_2 B रामं(V_2 वाक्यं) भूयः (for तत्र रामं). Ś $D_{2.8.9.12}$ प्रणय-; $D_{5-7.10.11}$ सुप्रीत- (for प्रयत-). V_1 B_4 T_3 -मानसः; T_1 G_3 $M_{1.3}$ -विग्रहं (for -मानसम्). M_8 प्रयतमादतः (for प्रयतमानसम्). T_4 * * * *तमानसः (damaged). —^{c}) D_5 तपो- (for धर्म-). Ś $D_{8.12}$ -विदुस् (for -विधींस्). Ś Ñ $V_{2.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.3.8.9.12}$ तात; $D_{1.4}$ तस्य; D_5 तावत् (for तत्र). $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ स्वं स्वं धर्मविधिं(T_4 तपो महत्)तत्र. ❀ Ck.t : तांस्तान्धर्मविधींस्. ❀ —^{d}) Ś $D_{8.12}$ समाग($Ś_1$ D_8 °वृ)ताः; Ñ $V_{2.3}$ B $D_{2.5.9}$ समाश्रि(B_3 D_5 °हि)ताः; V_1 $T_{3.4}$ व्यवस्थिताः (for समाविशन्).

3 ^{a}) $D_{6.10.11}$ ततो; D_7 तपो-; G $M_{4.7.10}$ तथा (for तदा). Ś Ñ V B_{2-4} $D_{2.5.8.9.12}$ [अ]त्यर्थं; B_1 [अ]त्यंतं (for यत्तो). —^{b}) Ś Ñ V_2 B $D_{2.5.8.9.12}$ सत्य- (for नित्यं). $V_{1.3}$ $T_{3.4}$ धर्मसत्य- (for नित्यं धर्म-). $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G M(except M_8) -पथे($D_{1.3.4}$ °थि) स्थितः (for -परायणः). —D_3 om. (hapl., see var.) 3^{cd}. —^{c}) G_2 $M_{1.3}$ ग्रै(M_1 ग्री)ष्मके (for ग्रैष्मिके). G_2 मासि (for काले). $D_{6.7.10.11}$ M_{10} ग्रीष्मकाले तु. —^{d}) $D_{1.4}$ $M_{2.6.8}$ पंचाग्नि($M_{2.8}$ °ग्नी)षु(M_6 °ग्नौ सं-) व्यवस्थितः; $D_{6.10.11}$ पंचाग्नीन्प(D_6 °ग्निप)रितः स्थितः; D_7 वह्निभिः सूर्यपंचमैः; G_1 $M_{4.7.9}$ पंचाग्न्यंतर्व्य(G_1 °ग्नीन्सम)वस्थितः; G_2 M_5 वीर पंचाग्निमध्यगः. ❀ Cv : पञ्चाग्नीष्वि(नि)ति वृत्तानुकूलार्थो दीर्घः ।; Ct : 'वह्निभिः सूर्यपञ्चमैः' इति पाठे सूर्यः पञ्चमो येषां तैर्वह्निभिरित्यर्थः । 'पञ्चाग्नीन्परितः स्थितः' इति पाठेऽपि सूर्यसहिता एव पञ्चाग्नयः. ❀ —For 3^{cd}, Ś Ñ V B $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst. :

161* अतप्यद्ग्रीष्मकाले वै सोऽग्निभिः सूर्यपञ्चमैः ।

[Ś $D_{2.8.9.12}$ तु (for वै). Ś $D_{2.8.12}$ सूर्यसंनिभैः (for °पञ्चमैः).]

4 ^{a}) Ś Ñ V B $D_{2.5-12}$ $T_{3.4}$ मेघांबुसिक्तो वर्षासु. —^{b}) T_4 असे * * (damaged) (for असेवत). B_2 चीरवासा जितेंद्रियः. —^{c}) D_5 वै (for च). $Ś_1$ Ñ V B $D_{3.5.6.8.10.11}$ $M_{4.7}$ शिशिरे(V_1 °रं) (for शैशिरे). V_1 कालं. D_7 नित्यं शिशिरे काले तु. —^{d}) $D_{6.10.11}$ T G_3 $M_{3.4.9.10}$ -मध्ये; M_6 -मध्यं (for -मध्य-). $Ñ_1$ -प्रतिश्रयं; $T_{3.4}$ G_1 M_6 -प्रतिष्ठि(M_6 °श्रि)तः; Ck.t as in text (for -प्रतिश्रयः).

5 ^{b}) $D_{6.7.10.11}$ [अ]प-; M_6 [अ]भि- (for [अ]ति-). $D_{1.3.4}$ तत्राभि- (for तस्याति-). Ś V_1 $D_{2.8.9.12}$ $T_{3.4}$ तथात्यगुः; Ñ $V_{2.3}$ B D_5 तदा ययुः (for [अ]तिचक्रमुः). —^{c}) Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 धर्मसत्या(D_5 सत्यधर्मा)भि($Ñ_1$ M_6 °नु; D_9 °ति)रक्तस्य(Ś D_{12} °क्तः स); $Ñ_2$ V_2 (after corr. in marg.) B सत्य(B_{1-3} °त्ये)धर्मे च ($Ñ_2$ °र्मेनु)रक्तस्य. —^{d}) Ñ V_3 $B_{2.4}$ T_3 $M_{1-3.6.9}$ वि($Ñ_2$ B_4 [ऽ]धि)ष्ठि(V_3 चेष्टि)तस्य; V_1 $T_{3.4}$ D_5 [ऽ]वस्थितस्य (for निष्ठितस्य). T_4 हि; M_5 om. (subm.) (for च). Ś $D_{2.8.9.12}$ तपस्तेपे महो(D_9 °दो)त्कटं; $B_{1.3}$ $D_{1.3.4}$ सत्पथा($D_{1.4}$ °त्ये वा; D_3 °त्यं चा)धिष्ठितस्य च.

6 ^{a}) Ś Ñ V_1 B $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ च (for तु). —^{b}) Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{6-8} G (ed.) धर्मरतः(M_8 °चरः ; G [ed.]°व्रतः) (for धर्मपरः). V_1 च सः; $D_{1.3.4}$ तदा (for शुचिः). —N_2 om. (hapl.) 6^{c}–7. —^{c}) $V_{1.3}$ एवं (for पञ्च). —Ś $D_{8.12}$ om. (hapl.) 6^{d}–9^{c}. M_5 om. (hapl.) 6^{d}–8^{a}.

7 Ś $Ñ_2$ $D_{8.12}$ M_5 om. 7 (cf. v.l. 6). L(ed.)

G. 7. 10. 7
B. 7. 10. 7
L. 7. 9. 0

समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
पपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि देवताः ॥ ७
पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत ।
तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ॥ ८
एवं विभीषणस्यापि गतानि नियतात्मनः ।
दश वर्षसहस्राणि स्वर्गस्थस्येव नन्दने ॥ ९
दश वर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १०
एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः ।
शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११
अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ।
छेत्तुकामः स धर्मात्मा प्राप्तश्चात्र पितामहः ॥ १२
पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः ।
वत्स वत्स दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३
शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षितः ।
किं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४

om. 7–9. V1 D2.5.9 om. 7^{ab}.—^{a}) B1–3 T1.2 G3 तस्मिन् (for तस्य).—^{b}) V3 ददृशुश् (for ननृतुश्). D3 हि (for च).—^{c}) Ñ1 -वर्षाणि (sic) (for -वर्षं च).—^{d}) Ñ1 V B2–4 D7(marg. also).10.11 तुष्टुवुश्; B1 तुतुषुश् (for क्षुभिताश्). B D1.3–5 T3.4 [ए]व (for [अ]पि). D2.9 क्षुत्तृष्णा नाप्य(D2 नैव)वर्तत.

8 Ś D8.12 om. 8; M5 om. 8^{a} (for both, cf. v.l. 6). L(ed.) om. 8 (cf. v.l. 7). D2.9 om. (hapl., see var.) 8^{ab}.—^{a}) V1 एवं (for पञ्च). T4 damaged for -सहस्राणि.—^{b}) Ñ B T3.4 एव (for चैव). Ñ1 V2 B3.4 G2 [अ]न्व(Ñ1 B4 G2 °नु)वर्तयन्; B1 [अ]नुवर्तत; B2 [अ]न्ववर्तयत्; T G1.3 M1.3.10 [अ]न्ववैक्षत; M5 [अ]वलोकयन् (for [अ]न्ववर्तत). D5 भास्करं चाभ्यवर्तत.—^{c}) Ñ V B D2.9 T3 G1 ऊर्ध्व- (for चोर्ध्व-).—^{d}) D1.4.6.7.10.11 M1 स्वाध्याये (for स्वाध्याय-). G1 -[आ]द्दत-; G2 M2.4.5.7.9 -गत-; M10 -हृत- (for -धृत-). Ñ V B D2.5.9 T3 -[आ]सक्तचेतनः (for -धृतमानसः). T4 स्वा ******* (damaged).

9 Ś D8.12 om. 9^{abc} (cf. v.l. 6). L(ed.) om. 9 (cf. v.l. 7). T3 om. 9^{ab}. D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 transp. 9^{b} and 9^{d}.—^{b}) Ñ2 V2 B सुमहात्मनः (for नियता°).—^{c}) G1 एवं (for दश).—B2 reads in marg. 9^{d}–11^{b}. D5 reads erroneously 11^{b} in place of 9^{d} and then reads 11^{cd} for the first time repeating it in its proper place.—^{d}) V1 D7 G1 स्वर्गतस्य; Cg.k.t as in text (for स्वर्गस्थस्य). Ś V1 D2.8.9.12 नंदतः; Ñ1 धर्मिणः (for नन्दने). M6 स्वर्गस्थो नंदने वने.

10 B2 reads in marg. 10 (cf. v.l. 9). D5 om. 10^{ab}.—^{a}) Ś Ñ V B1.4 D1–4.8.9.12 T3.4 M6 दिव्यं; B2.3 दिव्य-; T1.2 G3 M1–3.8.10 स च; G2 M4.5.7 सोपि (for दश-). V2 D1.4 च; M3 वै (for तु). B2 T1.2.4 G1.3 M9 -सहस्राणि (for -सहस्रं तु).—V3 om. 10^{b}. ❀ Cv: निराहारो दशानन इत्यत्राभूदिति वाक्यभेदः। अन्यथा सशब्दोऽतिरिच्येत. ❀—D5 reads 10^{cd} after 11^{cd} (r.).—^{c}) D5 अथ (for पूर्णे). T4 damaged from स्रे up to र्ष (see var.) in ^{d}. Ś D2.8.12 च; T3 [ऽ]थ (for तु).—^{d}) Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3.4 शीर्ष(T4 damaged)म्; D1.3.4 शिरस्तु (for शिरश्च). T1 M3 ह; T2 हि (for सः).

11 B2 reads in marg. 11^{ab} (cf. v.l. 9).—^{b}) Ś2.3 D2.3 चास्य (for तस्य). V1 रावणस्य (for नव तस्य). B2 [अ]पि; D1.3.4 M6 [अ]भि- (for [अ]ति-). B3 गतानि वै (for [अ]तिचक्रमुः).—D5 repeats 11^{cd} here (cf. v.l. 9). T4 damaged for 11^{c}.—^{c}) Ś D2.5 (both times).8.9.12 M6 चैवास्य; Ñ1 वै तस्य; D1.3.4 छिन्नानि (for चाप्यस्य).—^{d}) Ś1 D8 प्राविशंत (for प्रविष्टानि). B2 D5(both times).9 T4 G1 हुताशने (T4 °** [damaged]).—After 11^{cd} (r.) D5 reads 10^{cd}.

12 ^{a}) D9 पूर्णे (for अथ). B1.3.4 वर्षसहस्रांते; T4 वर्ष ****(damaged) (for °सहस्रे तु).—^{c}) Ś1 Ñ V2.3 B D1.3–5.8 T2 G3 M5 छेत्तुकामस्य(G3 M5 °श्च); T1 G1 M1.4.7.8 छेत्तुकामे(G1 M1 °मी) च. D6.7.10.11 G2 M2.3.9.10 छेत्तुकामे दशग्रीवे; M6 छेत्तुकामं च विज्ञाय.—^{d}) Ś V1.3 D2.8.9.12 T4 चाथ; Ñ1 V2 B2–4 D6.7.10.11 M3.7.10 तत्र; Ñ2 B1 तस्य; T3 चापि (for चात्र). D5 संप्राप्तश्च (for प्राप्तश्चात्र). Ś Ñ V2.3 B2–4 D2.5.8.9.12 T3 प्रजापतिः (for पितामहः).—After 12, M2.9 ins.; while G2 subst. for 13^{ab}:

162* देवगन्धर्वसिद्धैश्च ऋषिभिः किंनरैः सह ।

13 ^{b}) Ñ V2 B सह; D5 सर्व- (for सार्धं). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 उदारधीः (for उपस्थितः).—For 13^{ab}, G2 subst. 162*.—^{c}) D6.7.10.11 M4.10 तव तावद् (D6 तात); T1.2 G M1–3.5.8.9 तव वत्स (for वत्स वत्स).—D5 om. (hapl.) from दशग्रीव up to वीद् in 15^{a}. Ś2.3 D12 बभूव च दशग्रीवे.—T4 damaged for ^{d}.—^{d}) Ś2 D12 [ऽ]स्मै प्रति-; Ñ V2 B तेस्मीति; D9 [ऽ]स्मि प्रति- (for ऽस्मीत्यभि-). V1 G1.2 M1.4 सु(V1 सं)प्रीतोस्मीत्यभाषत; V3 प्रहृष्टेनांतरात्मना (= 15^{b}).

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 13).—^{a}) Ñ V2 B M6 वृणीष्व; T4 damaged (for वरय). G1 धर्मिष्ठ (for धर्मज्ञ).

ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५
भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ।
नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमतो वृणे ॥ १६
सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् ।
अवध्यः स्यां प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वतम् ॥ १७
न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित ।
तृणभूता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादयः ॥ १८
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा ।
उवाच वचनं राम सह देवैः पितामहः ॥ १९
भविष्यत्येवमेवैतत्तव राक्षसपुंगव ।
शृणु चापि वचो भूयः प्रीतस्येह शुभं मम ॥ २०
हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयानघ ।
पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस ॥ २१ G. 7. 10. 23 B. 7. 10. 24 L. 7. 9 18

—^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.7.8.10–12 T3.4 G1 कं; Ñ2 V2 B1.4 तत्; B2.3 तं; M8 कस् (for किं). G (ed.) तं तं (for किं ते). M8 [अ]त्र (for [अ]द्य). —^{d}) G1 मया (for वृथा).

15 D5 om. up to वीद् in 15^{a} (cf. v.l. 13). —^{a}) D3.6.7.10.11 S (except T3.4) अथ (for ततो). —^{b}) D8 सुरात्मना (sic) (for [अ]न्त°). G2 प्रीतात्मा लोकभावनं; M1.3–5.7 पितामहमुपागतं.

16 ^{b}) T1–3 G2.3 नास्त्यत्र (G2 °न्यत्) (for नान्यत्र). —^{c}) Ñ2 V2 B न च (for नास्ति). T3.4 मृत्यो: समः. —^{d}) B3 त्वमरत्वम्. Ñ2 V1 ततो; D1.3.4.6.7.10.11 S (except T3.4) Ck अहं (for अतो). D12 रणे (for वृणे). Ñ1 प्रयच्छ मे; D5 ऋते वृणात् (corrupt) (for अतो वृणे). —After 16, Ñ V2.3 B D3.4.7.10.11 ins.:

163* एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह ।
नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व वै ।
एवमुक्तस्तदा राम ब्रह्मणा लोककारिणा ।
दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ।

[(l. 1) B4 ततो (for तदा). Ñ1 देवो (for ब्रह्मा). —(l. 2) Ñ1 वत्स (for सर्व-). D4 शृणुष्व (for वृणीष्व). B2 D3.4.7.10.11 Ct मे (for वै). —(l. 3) D3.7.10.11 उक्ते. V3 तु ते (sic) (for तदा). Ñ1 -धारिणा; D3.7.10.11 -कर्तृणा (for -कारिणा).]

17 D1 om. 17. —^{a}) B1.3.4 सुपर्णयक्षनागानां. —^{b}) M3 -गंधर्व- (for -दानव-). —^{c}) V3 D6.7.10.11 S (except T3.4 M8) [ऽ]हं (for स्यां). Ñ1 V1 अवध्यत्वं (for अवध्यः स्यां). G2 गमिष्यामि (for प्रजाध्यक्ष). —^{d}) D3.4 M6.7 देवानां चैव (for देवतानां च). Ñ2 V2.3 B सर्वेशः; D2.5.6.8.10.11 T G2.3 M1.3.5.10 शाश्वत (D2.6 T2.4 °तः).

18 ^{a}) D1.4 M6 संज्ञा; T4 चिंत्यं (for चिन्ता). T3.4 [अ]न्येभ्यः (for °षु). —^{b}) T3.4 प्राणिभ्यः (for °षु). Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3.4 प्रपितामह (for [अ]मरपूजित). —D5 om. (hapl. ? see var.) 18^{c}–19. —^{c}) Ñ1 V1.2 M1.2.7.8 -भूतानि (for -भूता हि). Ś V3 D2.6–12 T1.2 M1.3 ते (for मे). B1 इमे; D1.3.4 तु मे (for हि मे). V3 B1 D6.7.10.11 मन्ये (for सर्वे). M10 तृणभूतमहं मन्ये. —^{d}) T4 damaged; M6 मानुषाद्भयं (for °षादयः).

19 D5 om. 19 (cf. v.l. 18). —^{a}) B2 स (for तु). Ñ1 T3.4 रौद्रेण; G (ed.) ब्रह्मासौ (for धर्मात्मा). —^{c}) D6.7.10.11 देवः (for राम).

20 ^{ab}) Ñ2 V2.3 B M6 [ए]तदेवं वै (V3 हि; B1 °वस्मै [sic]; B2 M6 ते); D5 [ए]व ते वैतत्; D6.7.10.11 T1.2.4 G M2.4.5.7–9.10 [ए]वमेतत्ते (for [ए]वमेवैतत्). D6.7.10.11 T1.2.4 G M2.4–10 वचो (D6 M10 °रो) (for तव). M1 यथेच्छसि भविष्यंति तथैव तव राक्षस. —After 20^{ab}, D6.7.10.11 M10 ins.:

164* एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ।

[D6 तदा (for तु तं).]

—^{cd}) Ñ1 D7 (marg. also as in text).10.11 वरो; Ñ2 V3 B2 वरं (for वचो). —T4 damaged from भू up to शु. V1 प्रीतस्तेहं; D5 G2 प्रीतस्य च (G2 °स्येदं); T1 G1 M3.5 प्रीतस्यैव; G3 प्रीतोस्येव (sic) (for प्रीतस्येह). Ñ V2 B हितं; D10.11 शुभो (for शुभं). V1 वचः (for मम). —After 20, V3 reads 168* for the first time, repeating it after 30.

21 ^{ab}) T4 damaged from यानि up to पू. D4.9 om. (hapl.) यानि. D5 M7 om. (hapl.) from 21^{b} up to 22^{c}. G2 तूर्णम् (for पूर्वम्). —^{cd}) Ñ1 V2 B1.3.4 अक्षयाणि; B2 अक्षतानि (for पुनस्तानि). B4 तत्र; D9 वर- (for तव). V1 M10 रावण; B1 सर्वेशः (for राक्षस). Ñ2 भविष्यंति पुनस्तानि तव राक्षसपुंगव (for ^{d} cf. 20^{b}). —After 21, Ñ V B1.3.4 D1.3.4.6.7.9–11 S ins.:

165* वितरामि च ते सौम्यरूपमन्यत्सुदुर्लभम् ।
छन्दतस्तेऽनुरूपं च मनसा यत्तवेप्सितम् ।

(l. 1) V1 D1.3.4.9 T3.4 विदधामि (for वितरामि). D7.10.11 M10 [इ]ह (for च). B4 ददामि चैव; D6 नितरामाह (for वितरामि च). D8 तत् (for ते). D6.7 M10 रूपं; T4 वत्स (for सौम्य-). Ñ V2 B1.3.4 M3.6 वरम् (for -रूपम्). Ñ V B1.3.4 अन्यं; G1 M2.4.6.8 अन्यैः (for अन्यत्). M10 सौम्यमन्यैः (for -रूपमन्यत्). D6.7 सौम्यमन्यैर्दुरासदं; D10.11 वरं चान्यं दुरासदं

G. 7. 10.25 B. 7. 10.25 L. 7. 9.20

एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः ।
अग्नौ हुतानि शीर्षाणि यानि तान्युत्थितानि वै ॥ २२
एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं प्रजापतिः ।
विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २३
विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना ।
परितुष्टोऽस्मि धर्मज्ञ वरं वरय सुव्रत ॥ २४
विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः ।
वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा इव रश्मिभिः ॥ २५
भगवन्कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रीतो यदि त्वं दातव्यं वरं मे शृणु सुव्रत ॥ २६
या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेष्विह ।
सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तं धर्मं च पालये ॥ २७

(for the post. half). —(l. 2) G1 छंदसस; Cv.k as above (for छन्दतस्). D6 ते स्व-; D7.10.11 M10 तव; T1.2 G3 M1.3 तेस्तु; M6 कुरु (for तेऽतु-). G2 मनसो (for °सा). D6.7.10.11 यथथा (for यत्तव). M10 मनसोद्य यथेप्सितं (for the post. half). ❀ Cv : वितरामि च ते सौम्यरूपमन्यैः सुदुर्लभमित्युक्ते सर्वदा सौम्यरूपमेव न कामरूपमिति शङ्कित्वा तत्परिहारार्थमाह छन्दत इत्यादि । तेन रावणस्य सौम्यरूपत्वं नित्यमसौम्यरूपत्वमागन्तुकम्. ❀ —For l. 2, Ñ V B1.3.4 D1.3.4.9 T3.4 subst.:

165(A)* छन्दतो विन्द भद्रं ते रूपमन्यद्यदीच्छसि ।

[V1 शृणु हीदानीं; V3 विंदयंश्चापि; D1.3.4.9 T3.4 L (ed.) बिभृ(L [ed.] विभ्र)हीदानीं (for विन्द भद्रं ते). V2.3 B4 D1.4 T3.4 अन्यद्यद्; D3 त्वं यद्यद् (for अन्यद्यदि).]

22 D5 M7 om. 22^{abc} (cf. v.l. 21). Ś1 om. (hapl.) 22; Ś2.3 B2 D2.8.12 om. 22^{ab}. —a) M2 तथा (for एवं). D9 पितामहोक्तं च. —T4 damaged from 22^{c} up to मु in 23^{a}. —d) D6.7.10.11 पुनस्तानि; G1 यानि कानि (for यानि तानि). B4 [उ]च्छ्रितानि; G1 [अ]र्थि°; K (ed.) [उ]द्दि° (for [उ]त्थितानि). B1 च (for वै).

23 T4 damaged up to मु in 23^{a} (cf. v.l. 22). M10 om. 23^{ab}. —a) Ñ1 वरं; V1 तु वै; T3.4 तदा; M8 ततो (for तु तं). D1.3.4 दशग्रीवं (for तु तं राम). —b) D1.3.4 तदा राम (for दशग्रीवं). V1 D6.7.10.11 M1.5 पितामहः (for प्रजापतिः). —Ñ1 reads in marg. 23^{cd}. —c) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 उवाचेदं (for अथोवाच). —d) D6 M10 लोकानां प्र- (for वाक्यं लोक-).

24 b) B1 -शंसित-; T4 -संयुत-; M2 -संस्थित- (for -संहित-). —c) Ś D2.5.8.9.12 संतोषितो; Ñ B आराधितो; V1 T3.4 तोषितश्च; V3 D1.3.4 परितोषितो (hypm.) (for परितुष्टो). D6.7.10.11 M10 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). V2 आराधितोस्मि वै वत्स.

25 M8 om. (hapl.) 25–26. —a) G2 एवमुक्तस् (for विभीषणस्). B1.4 च (for तु). —T4 damaged for 25^{b}. —b) Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3 प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्; T1.2 G1.3 M1–5.7.9.10 प्रो(G1 M4.5.7 [all with hiatus] उ)वाच प्रण(M4.7.9 °य)तो वचः(M1 भृशं); G2 प्रत्युवाच विभीषणः. —c) Ś2.3 Ñ1 B1.3.4 D2.8.12 T1.2 M3 सर्वैर्; V3 पूर्वैर् (for सर्व-). —d) Ś Ñ V B D T3.4 M6 रश्मिभिर्यथा (for इव रश्मिभिः).

26 M8 om. 26 (cf. v.l. 25). —a) Ś1 D8 किमन्यत्कृतम्; Ś2.3 D12 तावच्च कृतम्; Ñ V B1.4 भगवन्कृतम्. M1.3 [ऽ]स्मि; M6 [ऽ]यं (for ऽहं). Ś Ñ V1.2 B4 D1–4.8.9.12 एतावद्; V3 एवैतद्; B1 एवाद्य (for -कृत्योऽहं). B3 एतत्कृतं च तावन्मे; B3 एवं कुरु स्वभावं मे. —b) B1 यस्य; D1.4 यत्त्वं (for यन्मे). Ś Ñ V B1.4 D1–5.8.9.12 T3.4 लोकेश्वरः (for लोकगुरुः). Ñ V1.2 B1.4 प्रभुः (for स्वयम्). B2.3 सर्वलोकेश्वरप्रभो. —c) Ś1 Ñ V2.3 B3.4 D1–9 T3.4 G1 M6.10 तु; V1 च (for त्वं). Ś1 Ñ V B1.3.4 D1–9 दातव्यो. Ś2.3 B2 D10–12 प्रीतेन(Ś2.3 D12 °तोसि; B2 °तो मे) यदि दातव्यो; B1 प्रीतो यदि तदा दिव्यो. —d) Ś Ñ V B1.2.4 D वरो; B3 रामो (sic) (for वरं). B2 [ऽ]यं (for मे). Ś V3 D2.5.8.9.12 T4 सर्वतः(V3 °शः); V1 धर्मतः; G1 सर्वदा (for सुव्रत). —For 26^{cd}, G2 subst.:

166* प्रीतः सफलमद्यैव जन्म मे लोकविश्रुतम् ।
दास्यसे यदि वै मह्यं वरं लोकगुरो शृणु ।

—Thereafter, G2 cont.; while Ñ V2.3 B D1.3.4.6.7.10.11 T G1.3 M ins. after 26:

167* परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्रतिभातु मे ।

[(l. 1) Ñ V2.3 B एव (for मम). Ñ1 B1 धृतिर् (for मतिर्). ❀ Ct : परमापद्गतस्य सांसारिकव्यवहारतः परमामापदं प्राप्तस्यापि मम धर्मे नारायणे मतिर्भवेत् । 'रामो विग्रहवान्धर्मः' इत्युक्तेरत्र धर्मपदेन नारायणः । अन्यथा 'सा सा भवतु धर्मिष्ठ' इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात्. ❀ —(l. 2) T1 ब्राह्मण्यं (for ब्रह्मास्त्रं). Ñ V2.3 B1.3.4 D1.3.4 M2.6 भगवन्ब्रह्मास्त्रं (by transp.). G1 प्रददातु; M6 प्रतिभाति.]

27 a) Ś1 D2.5.8.12 यथा (for या या). Ś Ñ V1 B D1–4.8.9.12 M6 जा(B3 धी)येत मे; V2 जायते मे (by transp.) (for मे जायते). —b) Ś Ñ V1.3 B1.4 D1–5.8.9.12 M6 तेषु तेषु (for येषु येषु). V1 B1.2 D6.7.10.11 M5.6 च; G1 [अ]पि (for [इ]ह). —c) Ś1 D8.12 मे (for second सा). V1 भवेच्च (for भवतु). D5 सामानविह (corrupt) (for सा सा भवतु). D1.4 धर्मेषु (for धर्मिष्ठा). —d) D1.3.4 ततो; D2 G1.2 तत्तद्; T2 K (ed.) तं च (K [ed.] तु); M1 सत्यं (for तं तं). Ś1 भजे तथा; Ñ2 V2 B2.4 D2 भजेत वा(B3.4 हि; D2 च); V3 भजाम्यहं; B1 भजे त्वहं; B2 भजत्वहो; D1 G1 च पालयेत्; D5 भजे हिह

एष मे परमोदार वरः परमको मतः ।
न हि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥ २८
अथ प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह ।
धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ २९
यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्षण ।
नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३०
कुम्भकर्णाय तु वरं प्रयच्छन्तमरिंदम ।
प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३१
न तावत्कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया ।
जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ ३२
नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश ।
अनेन भक्षिता ब्रह्मनृषयो मानुषास्तथा ॥ ३३
वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ ।
लोकानां स्वस्ति चैव स्याद्भवेदस्य च संनतिः ॥ ३४ G. 7. 10. 39 B. 7. 10. 40 L. 7. 9. 32

(corrupt); T3.4 भजे तदा (for च पालये). Ś2.3 D8.12 तं नाधर्मं भजेत वा; Ñ1 तदर्थं भजतेति च (sic); V1 ततो धर्मौ भवेत्ततः; D9 तत्तद्धर्मं भजेति च. ❀ Cg: पालये पालयेयम्. ❀

28 ^{a}) Ś V1 D8.12 एवं (for एष). Ś Ñ2 V2.3 B D2.8.9.12 T3 M6 G (ed.) परमोदारो (B3 °मः कामः; G [ed.] °मो देव). —^{b}) V3 G1 मम (for मतः). V1 वरः सर्वगुणाधिकः; B2 सर्वदा हृदि वर्तते. —^{c}) Ñ B T1.2 G3 M1.3 -[अ]नु- (for -[अ]भि-). D3.4 -सक्तानां (for -रक्तानां). —^{d}) T1.2 G M8 किंचित्सु- (G1 °त्प्र-; G2 °न्न) (for किंचन). Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 किंचिल्लोकेऽस्ति (D1.4 °स्तु) दुर्लभं.

29 ^{a}) Ñ1 D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 पुनः; V1 ततः (for अथ). B2 वाक्यं (for प्रीतो). —^{b}) Ñ B1.3.4 वाक्यमेतद् (for विभीषणम्). G3 हा (for ह). —^{c}) Ñ V1.3 B3 D2.5.7.9–11 T3.4 G M3.6 Cv धर्मिष्ठ (for °ष्ठस्). Ś B4 D2.3.8.9.12 T3 सदा; D1.4 यदा (for यथा). B3 यथा (sic) (for वत्स). V3 धर्मिष्ठं चैव धर्मज्ञ. —B3 om. from 29^{d} up to the prior half of l. 2 of 168*. —^{d}) G1 वा (for च). M5 [ए]वं (for [ए]तद्). Ñ1 यथैतत्ते; Ñ2 तथैतत्तद्; V1 तदा चैवं; V2 B1.2.4 तथैवं ते (V2 तद्); D1.3.4 तदा वै (D3 चै)तद्; D5 G2 M9 तथैवैतद्; T3 तथा वत्स (for तथा चैतद्).

30 B3 om. 30 (cf. v.l. 29). —^{a}) Ś V3 D2.8 तस्माद्; D1.3.4 T1.2 G M1–5.7–9 यस्य (for यस्माद्). T2 G3 तु (for ते). —^{b}) D1.3.4 T1.2 G M1–5.7–9 [अ]मित्रकर्शन; D6.7.10.11 M6.10 [अ]मित्रनाशन (for °कर्षण). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 जातस्य हि (V3 D5 T3.4 °स्यापि) निशाचर. —^{c}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 रमते; Ñ V2 B1.2.4 वर्तते; Ck.t as in text (for जायते). D1.3.4 धर्मे बुद्धिः परमिका (with hiatus). —^{d}) B1 ददानि. —After 30, Ñ V2.3 (repeats here; cf. v.l. 20) B D3 (only l. 1) ins.:

168* एष एव च ते कामो भविष्यति निशाचर ।
अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं यथावत्प्रतिपत्स्यसे ।

[B3 om. up to the prior half of l. 2. —(l. 1) B1 एवम् (for एष). V2 तु; B2 D3 हि (for च). Ñ1 V3 (first time) न संशयः (for निशाचर). Ñ2 नित्यं वत्स भविष्यति (for the post. half). —(l. 2) B3 त्वं चापि (for यथावत्). Ñ2 B3.4 प्रतिपत्स्यते; V2 B2 प्रतिपद्यसे; V3 (first time) °भास्यते; V3 (second time) °भातु ते (for प्रतिपत्स्यसे).]

31 ^{ab}) B3 च (for तु). Ś2.3 D12 प्रायच्छंतम्; Ñ V B दातुकामम्; D1.3.4 प्रदेयं तु (D3 नु) (with hiatus) (for प्रयच्छन्तम्). G1 M5.6 अरिंदमं. D6.7.10.11 G2 M10 इत्युक्त्वा कुंभकर्णाय वरं दातुम (G2 °तुं व्य)व (M10 °मुप)स्थितं. —After 31^{ab}, D1.3.4 ins.:

169* एतस्मिन्नन्तरे राम देवाः सर्षिपुरोगमाः ।

—^{c}) G2 वरदं तु; M1 पितामहं (for प्रजापतिं). M4 प्रजाः (for सुराः). D1.3.4 अथागम्य (for सुराः सर्वे).

32 ^{ab}) Ś V3 B3 D1.4.8.9.12 T3 देव; D2 चैव; T1.2 M1.3 तात (for तावत्). T4 भगवन् (for न तावत्). T4 न (for प्र-). B3 दातव्योद्य; G1 दातव्यो हि (for प्रदातव्यो). V1 कुंभकर्णाय चरते दातव्यो यस्त्वया वरः. —^{c}) Ś Ñ V B1.3.4 D2.8.9.12 T3.4 जानासि; T2 जानीते; Ck.t as in text (for जानीषे). B4 [इ]ह (for हि). —^{d}) V1 B1.2.4 D7 ताप (V1 D7 नाश)यति (for त्रास°). B4 [ए]व (for [ए]ष). Ñ V1.3 D5 T3.4 राक्षसः; Ck.t as in text (for दुर्मतिः). Ś D2.8.9.12 त्रासयिष्यति राक्षसः; V2 त्रासयामास राक्षसः.

33 ^{a}) Ś D2.8.9.12 T3.4 सर्वा; D1.3.4 तत्र (for सप्त). —T4 damaged from च in 33^{b} up to नृ in 33^{d}. —^{c}) G2 अनेका (for अनेन). —^{d}) Ñ1 V1.2 B3 T1.2 M1–3.8.9 मानवास्; Ñ2 ब्राह्मणास् (for मानुषास्). —After 33, D7.10.11 T3.4 M3 ins.:

170* अलब्धवरपूर्वेण यत्कृतं राक्षसेन तु ।
यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ।

[(l. 1) D10.11 -पूर्णेन; Cg as above (for -पूर्वेण). M3 कृतमेवं तु रक्षसा (for the post. half). —(l. 2) K (ed.) तद् (for यदि). M3 स्याल्लब्धवरः (by transp.). T4 नाशितं (for भक्षयेद्).]

34 T3 reads 34^{ab} twice. V3 illeg. for 34^{a}. —^{a}) T1.2 G2.3 M3 तु; T3 (second time) M4.7.8.9 [ऽ]सौ;

G. 7. 10. 40 B. 7. 10. 40 L. 7. 9. 33

एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माचिन्तयत्पद्मसंभवः ।
चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती ॥ ३५
प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती ।
इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥ ३६
प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् ।
वाणि त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव या देवतेप्सिता ॥ ३७
तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ३८
कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ।
स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ३९

G1 M5 [ऽ]यं; M1.2.10 वै (for ऽस्मै). Ś Ñ V1.2 B1.4 D1–4.8.9.12 T3 (first time).4 M6 तच्छापो वरनामास्मै (V1 °दानोस्मै; B1 °सौ); B2.3 एतज्ज्ञात्वा (B3 ततः सुप्तं) वरश्चास्मै. —b) Ś V3 D1–5.8.9.12 अमरप्रभो; Ñ1 B3 अमितप्रभो (B3 °भुः); T (T3 second time) G1 M (except M6) अस्य रक्षसः (for अमितप्रभ). —c) Ñ V2 B D1.3.4 M6 लोकेभ्यः (Ñ2 °के वै); Ck.t as in text (for लोकानां). Ñ V B D1–4.9–11 T3.4 M3.8 Ck.t [ए]वं (for [ए]व). —D1 om. from स्याद् in 34c up to 36c. M6 [अ]स्तु; Ck.t as in text (for स्याद्). —d) Ś1 D8 M4 अस्ति (sic); B1 G3 तस्य (for अस्य). V3 T2 [अ]पि; D5 [इ]व; T1 G3 M5.10 न (for च). Ñ2 V3 B1–3 D10.11 T3 M5 Ck.t संमतिः; V2 D6 T1 सन्मतिः; G2 संततिः (sic); T2 [अ]सन्मतिः; Cg as in text (for संततिः). D5 भवेद्स्येव संततिं (sic).

35 D1 om. 35 (cf. v.l. 34). —b) D2.8.12 M6 चिंतयन्. V3 D2 पद्मसंनिभः. M4.5 चिंतयामास चाब्जजः. —After 35ab, Ś Ñ V B D2–5.8.9.12 M3 ins.; while T3.4 ins. l. 1 after 35ab and ins. l. 2 after 37ab:

171* देवीं सरस्वतीं चैव पद्माक्षीं पद्ममालिनीम् ।
त्रैलोक्ये सर्वभूतानां जिह्वा बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः ।

[(l. 1) Ñ1 V1.2 B3.4 D3.5 देव; Ñ2 B2 M3 देवः (for चैव). —D4 om. from the post. half up to 36c. Ñ2 V2 B1.2.4 पद्मसंभवां (B1 °वः) (for पद्ममालिनीम्). —(l. 2) B1 त्रिलोके. Ñ2 V2 B सर्वभूतेषु (for °तानां). B3 प्रज्ञा (for जिह्वा).];

while G2 M10 ins. after 35ab:

172* सरस्वतीं गिरां देवीं सोपतस्थे प्रजापतिः ।

—c) Ś1 D2.8.12 सा (for च). V1 B1 चिंतितेन. Ś V1 D2.5.6.8 T3.4 M1.3.5 सा (Ś1 D2.8.12 sic); T1.2 G2.3 M2.9 च; M4.7 तु (for ऽस्य). D3 चोपतिष्ठेच; G1 चोपतस्थौ तु (for चोपतस्थेऽस्य). —d) Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T3.4 पार्श्वे (Ñ1 V1 B2 °र्श्वं) हृष्टा; D5.6 G2 M6.8 पार्श्वे देवी (D5 स्वष्टुः) (for पार्श्वं देवी).

36 D1.4 om. 36abc (cf. v.l. 34 and 171* respy.). Ś2.3 Ñ1 B2 D3.9 M8 om. (hapl.) 36ab. —a) L (ed.) सांजलिः. Ś1 D8 M7 प्राह (sic); M1.3 चास्य (for सा तु). D6 T3.4 पद्मस्था (for पार्श्वस्था). —b) Ś1 Ñ2 V1.3 B1.3.4 D2.5.8.12 T3.4 M7 देवी (for वाक्यं). T1.2 G3 M3 वाक्यं प्राह (by transp.). T3.4 पितामहं; G2 M4.5 शनैरिव (for सरस्वती). —c) D5 G1 अहम् (for इयम्). D5 G2 अभ्यागता. —d) Ñ2 V2.3 B ते (for [अ]हम्).

37 ab) Ś V3 B D1–4.8.9.12 M6 सं- (for तां). Ñ2 प्राह (for प्राप्तां). G1 transp. प्राप्तां and प्राह. Ś1 D8 महादेवीं; Ś2.3 Ñ1 V B D1–5.9.12 T3.4 प्राह (Ś2.3 D12 आह) देवीं; Ñ2 देवीं चैव; M3 वाक्यं प्राह (by transp.) (for प्राह वाक्यं). M6.7 शुभाक्षरं (for सरस्वतीम्). —After 37ab, T3.4 ins. l. 2 of 171*. —c) Ś B4 D1–4.8.9 वाणी (for वाणि). Ñ2 V2 B D1.3.4 M6.7 राक्षसस्यास्य (D1.4 M6 °स्ये); M10 कुंभकर्णस्य; K (ed.) राक्षसेंद्रास्ये (for °सेन्द्रस्य). —d) Ñ1 B2 D6.7.10.11 T1.2 M3.5 Ck.t भव वाग् (D6 सा); V2.3 B3.4 D1.4 भवेथा; M3 जिह्वायां; Cv.g as in text (for भव या). Ś D8 सिता; Cv.g.k.t as in text (for [ई]प्सिता). D3.9 M2.4.7–9 दैवतेप्सिता. D12 भव देवहिते रता. ❀ Cv: "वाणि त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव या दैवतेप्सितेति" यादृशव्यवहारा दैवतैरीप्सिता राक्षसेन्द्रस्य तादृशव्यवहारा त्वं भव ।; Cg: भव या देवतेप्सिता यादृग्रूपा दैवतैः काङ्क्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ।; Ct: अस्यास्ये देवतेप्सिता देवानामिष्टा वाग्भव. ❀ —After 37, Ñ V2.3 B ins.:

173* इत्युक्ता सा प्रणम्याथ तं विवेश निशाचरम् ।

[B3 तथा (for इति). V2.3 B2 [उ]क्त्वा सा; B3 [इ]त्युक्त्वा (for [उ]क्ता सा). V2 प्र- (for तं).]

38 ab) T3.4 [उ]क्ता. D1.4 [आ]स्यं (for सा). V3 एवं राघव तद्दक्षो (for a). Ñ V2 B ततो राघव तद्दक्षो ब्रह्मा वचनमब्रवीत्. —Ś1.3 om. (hapl.) 38cd. —d) Ś1 Ñ V B1.2.4 D2.5.6.8.9.12 T3.4 राक्षस; B3 D1.4 सुव्रत (for यो मतः).

39 a) T1.2 G3 M3 स (for तु). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 तु तच्छ्रुत्वा; Ñ V2 B ततो हृष्टः (for तु तद्वाक्यं). —b) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 वाक्यं (Ñ V2 B D1.3.4 M6 श्रुत्वा; V1 हृष्टो) वाक्यमुवाच ह. —After 39ab, D1.4 ins.:

174* अशासि किल लोकेश शयामि वरमावृणोत् ।
ततस्तं मन्दप्रज्ञानं विधात्रा मोहितं तदा ।

—c) D1.4 सुप्तं. Ś Ñ V B D2.3.5.8.9.12 T4 M6 स्वप्तुं (Ś2 °यं) युग (Ś2 पुरा; Ñ V2 B1.2.4 T4 M6 वर्ष) सहस्राणि. —d) D1.4 वरं देहि (for देवदेव). Ś D2.8.9.12 मया (for मम). —After 39, Ś Ñ V B1–3 D2.3.5.8.9.12 T3.4 ins.:

एवमस्त्विति तं चोक्त्वा सह देवैः पितामहः ।
देवी सरस्वती चैव मुक्त्वा तं प्रययौ दिवम् ॥ ४०
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः ।
कीदृशं किं न्विदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्युतम् ॥ ४१
एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः ।
श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ४२ G. 7. 10. 52 B. 7. 10. 49 L. 7. 9. 41

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

175* षण्मासान्हि स्वपे देव दिनमेकं तु भोजनम् ।

[B3 च (for हि). D5 षट्मासं तु (for षण्मासान्हि). Ś1 D8 हि स्वयं (corrupt) (for हि स्वपे). Ñ2 V2.3 B1.2 G (ed.) षण्मासां(G [ed.]°सों [sic])ते सवेदेव (for the prior half). Ś2.3 Ñ2 V2 B1.3 D12 T3 च; D5 हि (for तु). V1 रोधनं (for भोजनम्).]

40 ᵃ) Ś V3 D2.5.8.9.12 चैवोक्तः; Ñ2 V1 T3.4 M3 तं प्राह (Ñ2 प्रोक्तवा); V2 B3 चोक्त्वा तं (by transp.); B1.2.4 चोक्त्वा स; G1 तेनोक्तः; M7 संहृष्टाः (for तं चोक्त्वा). —ᵇ) Ś V3 D2.8.9.12 T1.2 G2.3 M1.7.8 प्रहृष्टास्ते (Ś1 D2.8.9.12 °स्तु) दिवौकसः; V1 T3.4 M3 ततो (V1 देव) हृष्टा दिवौकसः; D1.3.4 ब्रह्मा लोकपितामहः; D5 प्रहृष्टा त्रिदिवौकसः; D6.7.10.11 M2.5.9.10 प्रायाद्ब्र(M10 ययौ ब्र)ह्मा सुरैः समं (M2.5.9 °ह); G1 M4.6 प्रन(G1 °वि)ष्टास्ते दिवौकसः; L (ed.) प्रहृष्टास्ते वनौकसः. —ᶜ) B1 [अ]थ; G (ed.) [अ]पि (for [ए]व). Ś2.3 D2.8 देवीं सरस्वतीं चैव. —ᵈ) Ś D2.8.9 प्रजहौ; B2.4 त्रिदिवं (for प्रययौ). Ś V1 D2.8.9.12 T3.4 ततः; V3 नृप; B2.4 ययौ; B3 स्वयं (for दिवम्). D1.3.4 त्यक्त्वा तं राक्षसं ययौ; D5 मुक्त्वा संप्रजगाम ह; D6.7.10.11 T1.2 G M राक्षसं तं (M3 सा; M8 °सेंद्रं) जहौ पुनः. —After 40, Ñ V2.3 B D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1–3.5 (only l. 2).6.8–10 ins.:

176* ब्रह्मणा सह देवेषु गतेष्वथ नभस्तलम् ।
विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञामगमत्ततः ।

[(l. 1) M8 देवैश्च (sic) (for देवेषु). Ñ V2.3 B गतेषु ब्रह्मपूर्वे (B3 °मुख्ये) षु (for the prior half). D6.7.10.11 M10 च (for [अ]थ). Ñ V2.3 B दैवतेषु (for गतेष्वथ). Ñ2 V2.3 B D10.11 T1.2 G1.3 M1–3.8.10 नभस्थलं. —(l. 2) B3 संत्यक्तो; B4 विसृष्टो (for विमुक्तो). D1.3.4 [ऽ]थ (for ऽसौ). D1.3.4 स्व- (for स्वां). Ñ1 V2.3 B पुनरागतः (B1.3.4 °गमत्) ; D6.7.10.11 च ततो गतः (for अगमत्ततः). Ñ2 पूर्वां प्रकृतिमागतः (for the post. half).]

41 ᵃ) T1.2 स (for तु). —ᵇ) D1.3.4 दुर्मतिः (for दुःखितः). —ᶜ) Ñ V2.3 B D1.3–7.10.11 T G2 M2.5.6.9 ई(B2 ता)दृशं (for कीदृशं). Ś Ñ V B D2.6–12 किमिदं; D1.3–5 T3 G1.2 M1.4.8.9 किं स्विदं (for किं न्विदं). —ᵈ) D7 (after corr. m. as in text) वचनात् (for वदनात्). Ñ V2 B वदनान्मम (B2 °न्मे वि-) निःसृतं; D5 ममाद्य वदनोद्गतं; D6 मम यद्वदनाच्युतं. —After 41, Ś Ñ2 V1.2 B1.2 D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 ins.; while V3 cont. after 178*; whereas B3 D3 cont. after l. 1 of 178*:

177* अनभिप्रेतपूर्वं हि संमोहादिव भाषितम् ।

[V3 D1.3.4 मे; B3 तु (for हि). Ś Ñ2 D2.5.8.12 T3.4 एव (for इव). B3 स्वप्स्यामीत्येव भाषितं (for the post. half).]
—Thereafter, Ñ2 V2 B1.2 cont.; while Ñ1 B3.4 D3 ins. only l. 1 after 41; V3 ins. after 41:

178* भक्षयामीति वदता स्वप्स्यामीत्युदितं मया ।
संतप्यमानो दुःखार्तो विधून्वंश्चरणौ करौ ।
आत्मानमेव बहुशः श्वसंश्चिन्तयन्नपतत्‌ ह ।

[(l. 1) B2 वक्तव्ये; D3 गदितं (for वदता). B2 व्याहृतं (for [इ]त्युदितं). B3 स्वप्स्यामीत्युक्तमेव तु (for the post. half). —After l. 1, B3 D3 cont. 177*. —V3 illeg. for l. 3.]

—Thereafter, V3 cont. 177*.

—After 41, D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–9 ins:

179* अहं व्यामोहितो मन्ये देवैरिति समाहितैः ।

[D6.7.10.11 G1 M2.3.9 transp. मन्ये and देवैरिति. D6.7.10.11 M10 तदा (M10 समा) गतैः (for समाहितैः).]

42 ᵃ) Ś V1 B3 D2.5.8.9.12 T3.4 ते तु (for सर्वे). —ᶜ) D1.3–6.8 श्लेष्मां (D1.4 °षां) तक-; G (ed.) श्लेष्मातकं. Ś1 V2 M10 -वने. Ś Ñ V1.3 B2–4 D1–5.8.9.12 T3 M6 नाम; V2 B1 राम (for गत्वा). —ᵈ) M4.7 तत्रैव (for तत्र ते). Ñ V2 B1.4 D1.3.4 T4 चिरं (for सुखम्). Ś V1.3 B2.3 D2.5.8.9.12 T3 M6 तत्र सर्वे (B2 ते ह्य; B3 तेष्व) वसंश्चि (D8 °स्थि) रं.

Colophon. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D2 om. —*Sarga name*: Ś Ñ B1–3 D2.8.9.12 रावणादिवरप्रदानं; V1 रावणवरप्राप्तिर्; V2.3 B4 रावणादिवरदानं (V3 °नो); D1.3.4 रावणविभीषणकुंभकर्णवरप्रदानो; D5 राक्षसवरप्रदानं; D6 रावणाय वरप्राप्तिर्. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B1 D2 om.; V1 8; D8.9 9. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

११

G. 7. 11. 1
B. 7. 11. 1
L. 7. 10. 1

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा तान्वै निशाचरान् ।
उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १
मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः ।
उदतिष्ठन्सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २
सुमाली चैव तैः सर्वैर्वृतो राक्षसपुंगवैः ।
अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३
दिष्ट्या ते पुत्र संप्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः ।
यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमीदृशम् ॥ ४
यत्कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् ।
तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५
असकृत्तेन भग्ना हि परित्यज्य स्वमालयम् ।
विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६
अस्मदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोषिता ।
निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७
यदि नामात्र शक्यं स्यात्साम्ना दानेन वानघ ।
तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८

11

D_{12} begins with ॐ.

1 ^{a}) V_3 च वरं लब्धान्; B_3 बलवांस्तत्र (for वरलब्धांस्तु). —^{b}) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{5-7.10.11}$ T G $M_{1.3.5.8.10}$ चैतान्; $D_{2.9.12}$ तद्वै; $M_{2.4.7.9}$ वै तान् (by transp.) (for तान्वै). $D_{1.3.4}$ विदित्वा तान्. $\tilde{N}_2$ G_2 निशाचरः; M_5 समाहितान् (for निशाचरान्). B_3 ज्ञात्वा तांश्चैव राक्षसान्. —^{d}) Ś $D_{2.8.9.12}$ सानुजः.

2 ^{a}) B_1 माल्यवांश् (for मारीचश्). —^{b}) Ś V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ विरूपाक्षमहोदरौ. —^{c}) D_6 उपातिष्ठन्. Ś $D_{2.8.12}$ सराजानः; V_1 D_5 $T_{3.4}$ प्रहृष्टास्ते (T_4 °स्तु); V_3 D_9 स राजा तु (D_9 वै); G_2 सुताः सर्वे; $M_{4.7}$ भयं त्यक्त्वा; L (ed.) महाराज (for सुसंरब्धाः). —^{d}) D_1 राघव (for रक्षसः). —For 2^{cd}, Ñ V_2 B subst.:

180* सचिवाः परिवार्यैनमुदतिष्ठन्सुमालिनम् ।

[B_2 संविचार्यैनम्; B_3 परिचर्यैनम् (for परिवार्यैनम्). B_1 उपातिष्ठन्.]

—After 2, $D_{1.3.4}$ ins.:

181* स तैः सर्वैः परिवृतो माल्यवान्वै निशाचरः ।
सदा मत्तैर्गजवरैर्वृतो वनगजो यथा ।

3 T_4 om. 3^{ab}. —^{a}) Ñ V_2 $B_{2.4}$ प्रस्थितः (for सुमाली). $Ś_{1.2}$ तु ($Ś_2$ स) ततः; $Ś_3$ V_3 $D_{2.3.12}$ स तु तैः; $\tilde{N}_1$ B_4 सह तैः; $\tilde{N}_2$ B_2 $D_{6.7.9-11}$ G_2 M_{10} सचिवैः; V_1 D_8 तु स तैः; V_2 B_3 सहितः; B_1 सदृशैः; $D_{1.4.5}$ T_3 M_6 स (T_3 तु)-सुतैः; G (ed.) स च तैः (for चैव तैः). $D_{6.7.10.11}$ M_{10} सार्धं (for सर्वैर्). —^{b}) Ś V_3 $D_{1-4.8.9}$ T_3 $M_{1.6}$ -पुंगवः. —^{c}) M_5 समागम्य. —^{d}) T_4 अब्रुवन् (for अब्रवीत्).

4 ^{a}) D_5 मे (for ते). $D_{5-7.10.11}$ $M_{3.10}$ वत्स (for पुत्र). Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ संवृत्तश्; V_3 संजातश्. —^{b}) B_1 (m. also as in text) संचितो; B_4 चेष्टितो (for चिन्तितो). G_1 M_8 यो (for ऽयं). —^{c}) Ś V_3 B_1 $D_{2.9.12}$ G_2 M_5 यत्त्वं; T_3 यश्च; G_3 यत्र (for यस्त्वं). $D_{7.11}$ त्रिभुवने (D_{11} °नं) (for त्रिभुवन-). $Ś_{1.2}$ V_3 $B_{2.3}$ $D_{2.8.9.12}$ -श्रेष्ठं; $Ś_3$ $\tilde{N}_1$ G_3 -श्रेष्ठ; $D_{5.6}$ -श्रेष्ठो (for -श्रेष्ठाल्). —^{d}) $\tilde{N}_2$ दत्तवान् (sic) (for लब्धवान्). $B_{1.3.4}$ ईप्सितं; $D_{6.7.10.11}$ उत्तमं (for ईदृशम्).

5 ^{a}) $Ś_1$ तु; $Ś_{2.3}$ $D_{4.8.12}$ [ऽ]त्र (for च). $Ś_3$ बलं; G_1 वरं (for वयं). B_3 चास्य यं (sic) (for च वयं). B_3 सर्वे; M_1 त्यक्त्वा (for लङ्कां). —^{b}) B_3 संप्रयाता; M_1 लंकां प्राप्ता (for त्यक्त्वा याता). D_3 त्यक्त्वा पातालमीदृशं. —$D_{1.4}$ om. (hapl.) 5^{c}–6. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ उद्धृतं; B_2 यत्कृतं; D_3 तद्भूतं; D_5 न गतं; G_1 M_5 तत्कृतं; L (ed.) तद्धृतं (for तद्गतं). D_6 वो (for नो). —^{d}) $\tilde{N}_1$ ज्ञात्वा; V_3 भवद्; T_1 मम; G (ed.) दिष्ट्या (for महद्). —After 5, V_3 (prior half illeg.) ins.:

182* ******** भविष्यसि न संशयः ।

6 $D_{1.4}$ om. 6 (cf. v.l. 5). T_3 om. 6^{ab}. —^{a}) $\tilde{N}_1$ V_3 तेन भग्नानि; $D_{6.7.10.11}$ M_{10} तद्भयाद्भग्नाः; K (ed.) तद्भयाद्भीताः (for तेन भग्ना हि). —^{b}) M_8 परित्यक्त्वा. —^{c}) D_5 विहताः (for विद्रुताः). Ś $D_{2.5.8.12}$ $T_{3.4}$ सहसा; D_{11} सगणाः (for सहिताः). D_9 सहसा विद्रुताः सर्वे. —^{d}) B_2 निरस्ताः (for प्रविष्टाः). $Ś_1$ Ñ B $D_{2.5.8.9.12}$ स्मो.

7 ^{ab}) D_5 transp. लङ्केयं and नगरी. K (ed.) -[उ]चिता (for -[उ]षिता). $\tilde{N}_1$ रक्षसोषिता; V_1 राक्षसप्रिया; B_3 राक्षसोत्थिता; D_4 राक्षसयोषिता (hypm.). —^{c}) $Ś_{2.3}$ $D_{2.9.12}$ निषेविता. M_7 सह (for तव). Ś $D_{2.8.9.12}$ संप्रति या; B_2 भवद्भ्रात्रा (for तव भ्रात्रा). —^{d}) $D_{1.3.4}$ सा पुनः (for धीमता).

8 ^{a}) $\tilde{N}_1$ तु; $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.2}$ D_6 न; V_2 B_3 [अ]द्य; B_4 [इ]ह; $D_{1.4}$ [अ]पि (for [अ]त्र). $\tilde{N}_1$ शक्यं ते; $\tilde{N}_2$ शक्येयं; V_2 B_{2-4} शक्येत; Cg.k.t as in text (for शक्यं स्यात्). D_9 या देवतावन्न शक्यं स्यात् (hypm.); T_3 यदि नाम स शक्या स्यात् (sic). —^{b}) M_8 साम- (for साम्ना). Ś $\tilde{N}_2$ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ वस्तुं त्वया; V_2 ते कुलज; V_2 (m. also) B_2 भेदेन च (V_2 वा) (for दानेन

त्वं च लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः ।
सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ॥ ९
अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् ।
वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हस्येवं प्रभाषितुम् ॥ १०
उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः ।
प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह सकारणम् ॥ ११
दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्वं वक्तुमीदृशम् ।
सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ॥ १२
अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते किल ।
भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ १३ G. 7. 11. 15 B. 7. 11. 15 L. 7. 10. 14

वा). Ñ1 D1.3.4 M6 साम्ना वा तरसापि (Ñ1 दारुणेन) वा; B3 साम्ना वादेन रावण. —V3 om. 8^{c}–9^{b}. —^{c}) B3 त्वरस्व (for तरसा). V2 च; B3 [अ]त्र; B4 तु; M5 [अ]पि (for वा). D1.3.4 M6 संप्रदानेन वा वीर. —B2 erroneously repeats 8^{d} after 10^{a}. —^{d}) Ñ1 V1 D1.4.9 कृतो; D3 क्षमो (for कृतं). Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 भयं; D3 भवान् (for भवेत्). Ñ2 T3.4 त्वमर्हसि; Ck.t as in text (for कृतं भवेत्).

9 V3 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). B2 repeats 9^{ab} (followed by the first occurrence of l. 1 of 185*) after 10^{b}. —^{a}) Ś2.3 तव (sic); Ñ2 V1.2 B (B2 both times) T1.2 G3 M1.3 त्वं तु; D1.4 त्वं हि; D12 त्वं वै. G2 लोक- (for लङ्का-). Ś1 D8 तत्र (for तात). —^{b}) Ś2.3 D1.3–5.7.8.11.12 T2 भविष्यति (sic). —After 9^{ab}, V1 D7.10.11 T3.4 ins.; while M3 ins. after 9:

183* त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः ।

[M3 तु (for ऽपि).]

—Thereafter, M3 cont.; while V1 T3.4 ins. after 9:

184* राक्षसानामयं पुत्र त्वया वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वं नाथस्त्वं प्रभुः स्वामी त्वमस्माकं परा गतिः ।

[(l. 1) M3 वत्स (for पुत्र). V1 M3 त्वयि (for त्वया).]

—^{c}) Ś V1.2 D2.8.12 T3 त्वं; D1.4.9 T4 च (for नः). Ñ1 त्वं च (for चैव). —^{d}) T1.4 G M1–5.8.9 नित्यमेव (for भविष्यसि). Ś Ñ1 V2 D1.3.4.8.12 M9 महाबलः; V1.3 T4 हि नः सदा; T3 हिते सदा (for महाबल). M7 नित्यमेवं निशाचर.

10 ^{a}) M6 अब्रवीच्च (for अथाब्रवीद्). B2 महाबाहो. —B2 reads 10^{b} in marg. and then repeats 9^{ab} (followed by the first occurrence of l. 1 of 185*). —^{d}) B3 तु (for प्र-). D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 नार्हसे (M3.5 °स्त्वं) वक्तुमीदृशं. ❀ Ck : अर्हते अर्हतीति यावत् (?) ।; Ct : नार्हसे । ज्येष्ठनिरसनं वक्तुं नार्हसीत्यर्थः. ❀ —After 10, Ñ V2.3 B1.2 (repeats l. 1 here in marg., reading it for the first time after the second occurrence of 9^{ab}).3.4 D5 ins.:

185* इत्येवमुक्तः स तदा सुमाली रावणेन ह ।
नोवाच किंचित्तत्रैव न्यवसच्च सुहृद्वृतः ।

[(l. 1) Ñ1 प्रहसन् (for स तदा). D5 सुमालि. V2 B1 च; V3 D5 हि (for ह).]

—After 10, V1 T3.4 ins.:

186* एवमुक्त्वा दशग्रीवो वसंस्तत्र महाबलः ।

[V1 रणे तत्रावसत्प्रभुः (for the post. half).]

—Thereafter, V1 cont.; while D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.6.10 K (ed.) ins. after 10:

187* सुमाली राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो बलीयसा ।

[D7.10.11 साम्ना हि; K (ed.) साम्नापि (for सुमाली). D6.7.10.11 M10 गरीयसा.]

—Then, all the above MSS. (except V1) cont.:

188 किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य मनोगतम् ।

[G1 किंचिदाह (for किंचिन्नाह). T1.2 M3 ततो (for तदा). D6.7.10.11 चिकीर्षितं; M6.10 मनोरथं (for मनोगतम्).]

—Thereafter, D11 reads श्रीरामाय रामचन्द्राय वेधसे नमः. —T1 M1.3.10 further cont.; while Ś Ñ V B D1–5.7–12 T2–4 G1.3 M6 subst. for 11^{ab}:

189* केनचित्त्वथ कालेन वसन्तं तत्र रावणम् ।

[Ñ2 V2 B2–4 D1.3.4.7.10.11 कस्यचित्त्वथ कालस्य (for the prior half). D1.3.4.7.10.11 रावणं ततः; T1 तत्र राक्षसं (for तत्र रावणम्). V2 निवसंस्तत्र रावणः (for the post. half).]

11 D6 om. 11^{ab}. —^{a}) M10 तदा (for तथा). T1 G2 M5 निशाचरं (for निशाचरः). —For 11^{ab}, Ś Ñ V B D1–5.7–12 T2–4 G1.3 M6 subst. 189*. —^{c}) Ñ1 V1.2 B2–4 D1.3–5 प्रसृतं; D3.8.12 प्रश्रितं; G2 प्रश्रुतं (for प्रश्रितं). G1 उक्तवाक्यं तथा वाक्यं. —^{d}) D1.3.4 महामतिः; D6.7.10.11 T1.2 स रावणं (for सकारणम्). Ś Ñ V B D2.5.8.9.12 T3.4 M6 इदं (Ñ1 तदा) राक्षस(V3 B4 वचन)मब्रवीत्.

12 After 12^{a}, Ñ V2 B1.2.4 ins.:

190* यत्पुरा प्रोक्तवानसि ।
वित्तेशो गुरुरस्माकमिति तच्च निबोध मे ।
ननु वीर महाबाहो.

[(l. 2) Ñ2 तात (for तच्च). —(l. 3) Ñ1 तत्र वीर; V2 B1.4 दशग्रीव (for ननु वीर).]

—^{b}) D1.3.4.6.7.10.11 M4.7.10 नार्हसे. Ś V3 D2.8.9.12 वाक्यम्; B3 उक्तम् (for वक्तुम्). —^{c}) Ñ1 सौहार्दं (for सौभ्रात्रं). —^{d}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 शृणु भूयो वचश्च मे (B2 °चो मम).

13 ^{b}) Ñ2 B3.4 द्वे एते (with hiatus); V3 द्वेत्र

G. 7. 11. 16
B. 7. 11. 15
L. 7. 10. 15

अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ।
दितिस्त्वजनयद्दैत्यान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ १४
दैत्यानां किल धर्मज्ञ पुरेयं सवनार्णवा ।
सपर्वता मही वीर तेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ १५
निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १६
नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् ।
सुरैराचरितं पूर्वं कुरुष्वैतद्वचो मम ॥ १७
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन दुरात्मना ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ १८
स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् ।
वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ १९
त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ।
प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम् ॥ २०
प्रहस्त शीघ्रं गत्वा त्वं ब्रूहि नैरृतपुंगवम् ।
वचनान्मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २१

ते (for भगिन्यौ). M_9 हि च ते; Cg.k.t as in text (for सहिते). $D_{6.7}$ M_{10} उभे (with hiatus) ; $D_{10.11}$ हिते (for किल). Ś V_2(m. also)$_{.3}$ $B_{1.2}$ $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ द्वे भगिन्यौ($T_{3.4}$ भगिन्यौ द्वे [by transp.]) बभूवतुः; $\tilde{N}_1$ V_1 भगिन्यौ संबभूवतुः . —^{d}) $T_{1.2.4}$ G $M_{1-6.8-10}$ काश्यपस्य. Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 महात्मनः (for प्रजापतेः).

14 For 14^{ab}, Ś Ñ V B $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst. :

191* अदित्यां जज्ञिरे देवास्तस्यां त्रिभुवनेश्वराः ।

[Ñ $V_{2.3}$ $B_{1.2.4}$ तदा; B_3 त्रयस्; T_4 ते स्युस् (for तस्यां). V_1 तस्यास्ते भुवनेश्वराः (for the post. half).]

—^{c}) K (ed.) पुत्रान् (for दैत्यान्). —^{d}) $\tilde{N}_2$ V_2 B कश्यपाद् ; $T_{1.2.4}$ G M काश्यपस्य (for कश्यपस्य).

15 ^{a}) M_5 खलु (for किल). —^{b}) Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{1.3.4}$ G_1 भूरियं; B_1 D_6 पुरीयं; $D_{1.3.4}$ पुरासीत् (for पुरेयं). $Ś_{2.3}$ $D_{7.8.12}$ T_2 वसनार्णवा; V_3 D_6 $T_{3.4}$ समहार्णवा; B_1 सरसार्णवा; M_8 किल सार्णवा. —^{c}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9}$ (marg.)$_{.12}$ $T_{3.4}$ आसीत्सपर्वतवना; Ñ V_2 $B_{1.2.4}$ आसीत्सपर्वता भूमिः; B_3 आसीत्सपर्वता वीर; D_4 G_1 सपर्वता महावीर (G_1 °भाग). —^{d}) B_2 स्वभवन् ; T_4 तेचरन् (for तेऽभवन्).

16 B_3 om. 16^{ab}. —^{a}) T_1 G_1 दैत्या हतास् ; M_3 दैत्यान्हत्वा (for निहत्य तांस्). Ñ V_2 $B_{1.2.4}$ ततस्ते निहताः सर्वे. —^{c}) M_4 आपन्नं (for आनीतं). Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ $M_{6.7}$ देवतानां वशं($D_{5.9}$ °शे) नीतं; Ñ V_2 B देवानां च ($\tilde{N}_2$ तु) वशं नीतं. —^{d}) B_3 अब्रुवन् (sic) (for अव्ययम्). —After 16, Ñ $V_{2.3}$ B $D_{3.5}$ ins. :

192* तथा वैरमपर्यन्तं गरुडस्योरगैः सह ।
भ्रातृभिः संप्रसक्तं हि संहारो यस्य नाभवत् ।

[(l. 1) V_3 अथ; $D_{3.5}$ यथा. Ñ V_3 B_4 अपर्यासं; B_1 अपर्यस्तं (for अपर्यन्तं). —(l. 2) $\tilde{N}_2$ वै; B_2 च; D_3 तत् (for हि). D_5 संप्रसंसक्तो. V_3 यैः पराभवं (for यस्य नाभवत्).]

17 ^{a}) $D_{1.4}$ किं तद् ; M_6 इदम् (for नैतद्). Ś Ñ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_6 अद्य; V_3 अत्र; G_2 $M_{4.7.9}$ एवं (for एव). —^{b}) M_4 भविष्यति (for करि°). —M_{10} om. 17^{cd}. —^{c}) T_1 $M_{3.5}$ आचरितो. B_4 यच्च; T_1 $M_{3.5}$ मार्गस् ; $G_{2.3}$ $M_{1.2.4.8.9}$ मार्गं (for पूर्वं). Ś $V_{1.3}$ B_3 $D_{2.5-12}$ $T_{3.4}$ G_1 सुरासुरैराचरितं; T_2 सुरेशचरितो मार्गस्. ❀ Cv : सुरैराचरितं मार्गं करिष्यामीति पूर्वेण संबन्धः. ❀ —^{d}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.8.9}$ तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्).

18 ^{b}) $\tilde{N}_2$ महात्मना; $D_{1.3.4}$ [अ]मितौजसा; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1-4.7-9}$ सकारणं; G_2 M_5 स रावणः (for दुरात्मना). $D_{6.7.10.11}$ $M_{6.10}$ प्रहृष्टेनांतरात्मना. —^{c}) $Ś_1$ $D_{2.8}$ मुहूर्तें; D_9 सुमुहूर्तं (hypm.) (for मुहूर्तं). $Ś_1$ Ñ V_2 B $D_{2.8.9.12}$ तु (for वै). $Ś_{2.3}$ मुहूर्तेन (for मुहूर्तं वै). —^{d}) M_6 एवम् (for एव). V_3 D_5 $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ चाब्रवीत् ; M_6 अब्रवीत् (for सोऽब्रवीत्).

19 ^{a}) $Ś_1$ D_8 ततस् ; M_9 सह (for स तु). —^{c}) Ś $V_{1.3}$ B_3 $D_{2.5.6.8.12}$ $T_{3.4}$ वनाद् ; Ñ V_2 $B_{1.2.4}$ लंकां; $D_{1.3.4}$ एवं; Cv as in text (for वनं). V_2 यातो; $D_{1.3.4}$ स्थितो (for गतो). —^{d}) $B_{3.4}$ M_{10} सहितैः ; D_5 त्रिकूटं (for सह तैः).

20 $Ś_{2.3}$ om. 20^{ab}. —^{a}) $D_{1.3.4}$ M_6 त्रिकूटस्थस्य (for त्रिकूटस्थः स). T_2 ह (for तु). —^{b}) $\tilde{N}_2$ महाबलः ; G_2 $M_{4.5.7}$ महातपाः (for निशाचरः). $D_{1.3.4}$ धनदस्य दशाननः . —^{c}) $Ś_2$ B_{2-4} $D_{4.12}$ दैत्येन; D_9 T_1 G_2 M_5 दूत्येन; Ck.t as in text (for दौत्येन). —^{d}) $D_{10.11}$ -कोविदः .

21 ^{a}) D_{10} reads प्रहस्त in marg. V_1 गच्छ शीघ्रं; V_3 $D_{1.3.4}$ M_6 गत्वा शीघ्रं (by transp.) ; $B_{1.4}$ $D_{6.7.10.11}$ M_{10} शीघ्रं गच्छ (for शीघ्रं गत्वा). Ś B_2 $D_{8.12}$ T_4 $M_{6.7}$ तं; T_3 $M_{1.2.8.9}$ तु (for त्वं). $\tilde{N}_1$ V_2 त्वं गत्वा (by transp.); $\tilde{N}_2$ तं गत्वा; B_3 त्वं गच्छ (for गत्वा त्वं). —^{b}) Ñ V_2 B राक्षस- (for नैरृत-). Ś $\tilde{N}_2$ $V_{2.3}$ B $D_{5.7.8.12}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ $M_{1.2.6-9}$ -पुंगव; $D_{1.3.4}$ -सत्तमं (for -पुंगवम्). G_2 $M_{4.5}$ ब्रूहि ज्येष्ठं समाज्ञया. —^{c}) $D_{6.7.10.11}$ वचसा; G_2 भ्रातरं; M_5 वचनं (for वचनात्). —^{d}) G_2 सांत्वपूर्वम्.

इयं लङ्का पुरी राजन्राक्षसानां महात्मनाम् ।
त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २२
तद्भवान्यदि साम्नैतां दद्यादतुलविक्रम ।
कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ २३

इत्युक्तः स तदा गत्वा प्रहस्तो वाक्यकोविदः ।
दशग्रीववचः सर्वं वित्तेशाय न्यवेदयत् ॥ २४
प्रहस्तादपि संश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः ।
प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २५

G. 7. 11. 30
B. 7. 11. 30
L. 7. 10. 30

22 ^{a}) B1 नाम; M3 पूर्वं (for राजन्).—After 22^{ab}, Ñ V2.3 B D3.5 ins.:

193* निवासो देवविहितः सर्वलोकपरिश्रुतः ।
किंचित्कारणमुद्दिश्य त्यक्तासीद्राक्षसैरियम् ।
ते पुनः कालसमये स्वं निवासमुपागताः ।

[(l. 1) Ñ2 B4 सुर- (for सर्व-). D5 -नमस्कृतः (for -परिश्रुतः).—(l. 2) B2 युक्ता (for त्यक्ता).—(l. 3) Ñ1 V2 B1 स्व-; B3 सं- (for स्वं). Ñ1 इहागताः (for उपागताः).]

—^{c}) B3 निवासिता; M7 निवेदिता; Ck.t as in text (for निवेशिता). Ś D2.8.9.12 यत्तु; Ñ V1.2 B चेयं; V3 यच्च; D5 चैव; T3 ह्यत्र; T4 ह्यद्य (for सौम्य).—^{d}) Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 तन्न युक्तमिदं कृ(T3 श्रु)तं; Ñ2 V2 B तत्ते न सदृशं कृ(B2 °शीकृ)तं(B3 वचः); V3 तदेवं किमिदं कृतं; T4 तन्मया क्षमितं कृतं.—For 22^{cd}, D1.3.4 M6 subst.:

194* निवेशिता त्वया वीर न तु युक्तमिदं कृतम् ।

[M6 च (for तु).]

23 B3 om. (hapl. see var.) 23–25^{b}.—^{a}) Ñ V2.3 B1.2.4 D3 M1–4.6–9 साम्नैतां; V1 साम्ना मां; D1.4 मामेतां; D7.10.11 G2 M5 नो ह्यद्य; T1.2 G1.3 तामेतां(G1 °नां); T3.4 साम्नैनां (for साम्नैतां). D6 M10 तद्भवानधुना चैतद्.—^{b}) Ś V3 B1.4 D2.5.6.8.12 -विक्रमः.—^{c}) D1.3.4 च मे (for मम). V2 B2 मम भवेत(by transp.) (for भवेन्मम). M6 कृते भवेद्धि मे प्रीतिर्.—After 23, D1.3.4 ins.:

195* बलादहं ग्रहीष्यामि देवतानां च पश्यताम् ।

24 B3 om. 24 (cf. v.l. 23). For 24–32, Ś D2.8.9.12 subst. 205*.—^{a}) Ñ1 V1 तेन; B4 [आ]गत्य (for गत्वा).—For 24^{ab}, D1.3.4 M6 subst. l. 1 of 205*, while for 24^{ab}, D5–7.10.11 S (except M6) subst.:

196* स तु गत्वा पुरीं लङ्कां प्रहस्तो धनदं तथा ।

[T1.4 G3 M1.3.8 तदा (for तथा). D5–7.10.11 M10 धनदेन सुरक्षितां.]

—D1 om. 24^{c}–28^{b}.—For 24^{cd}, D5–7.10.11 S subst.:

197* अब्रवीत्परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ।

—Thereafter, all the above MSS. cont.:

198* प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ।
त्वत्समीपं महाबाहो दौत्येन धनदेश्वर ।
तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ।
इयं किल पुरी लङ्का सुमालिप्रमुखैः पुरा ।
भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ।
तेन विज्ञाप्यते योऽयं साम्प्रतं विश्रवात्मज ।
तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ।

[(l. 1) G2 M4.5.7 रावणे(G2 °क्षसे)न महात्मना (for the post. half).—(l. 2) T3.4 -समीपे.—D5–7.10.11 om. from the post. half of l. 2 up to the prior half of l. 3. T1 M1.5.10 दूत्येन (for दौत्येन).—(l. 3) G2 M4.5.7 -विदां वर (for -विशारद). D5–7.10.11 M10 सर्वशस्त्रभृतां वर (for the post. half).—D5 om. from second म in l. 4 up to first वि in l. 6.—(l. 5) G2 M4.7 लंका-; M3 रम्या; M10 खलु (for किल). D6.7.10.11 M8.10 रम्या; G2 M4.7 सौम्य (for लङ्का). G1.3 M2.3.8–10 सुमाली-. M3 किल; M4.7 कृता (for पुरा).—After l. 6, D11 reads श्रीरामाय नमो नमस्तेस्तु तस्मै नमः.—(l. 7) D5–7 चेयं; D10.11 M10 सोयं; T1.2 M3 चेदं (for योऽयं). T3.4 त्वया विश्राम्यते येयं (for the prior half). T1 M3 विश्रवःसुत (for विश्रवात्मज).—(l. 8) D5 भ्रातः; G2 M2.4.9 आर्यं; M5 अद्य; M7 अस्य (for तात). G2 धीमतः (for सामतः). D5 M6 याचिता तत्र सा मया (for the post. half).]

25 D1 om. 25 (cf. v.l. 24). B3 om. 25^{ab} (cf. v.l. 23). For subst. in Ś D2.8.9.12, cf. v.l. 24 and 32.—^{a}) Ñ2 V B1.2.4 D3.5.6 T1.2 G3 M2.3.5.8.9 [अ]भि-; M1 [इ]ति (for [अ]पि).—^{b}) Ñ V1.2 B1.2.4 सर्वं (for देवो). D3.4 तदा (for वचः). V3 सार्धं वैश्रवणेन च.—^{c}) M10 तु (for तं).—^{d}) D7.10.11 G1 M5.10 -विदां वरः (for -विशारदः).—For 25^{cd}, Ñ V B subst.:

199* उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः प्रहस्तं स निशाचरम् ।

—For 25, T3.4 M6 subst.:

200* एवमुक्तः प्रहस्तेन प्रत्युवाच धनेश्वरः ।

—Thereafter, T3.4 M6 cont.; while D5–7.10.11 M3 K (ed.) ins. after 25:

201* दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः ।
निवेशिता च मे रक्षो दानमानादिभिर्गुणैः ।

[(l. 1) T3.4 या (for तु). M3 transp. पित्रा and लङ्का. T3.4 M6 शून्या लंका तु राक्षसैः (for the post. half).—(l. 2) K (ed.) निवासिता. M3 यक्षैर् (for रक्षो). M3 दानमानादिसद्गुणैः (for the post. half).]

—Thereafter, T3.4 further cont.; while Ñ V2.3 B D3–7.10.11 T1 M3.6.10 ins. after 26:

G. 7. 11. 43
B. 7. 11. 32
L. 7. 10. 0

ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरी राज्यं च यन्मम ।
तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्वैतद्धतकण्टकम् ॥ २६

सर्वं कर्तास्मि भद्रं ते राक्षसेशवचोऽचिरात् ।
किं तु तावत्प्रतीक्षस्व पितुर्यावन्निवेदये ॥ २७

एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ।
अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् ॥ २८

एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान्मम ।
दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोषिता ।
मयात्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ २९

ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुंगवः ।
उवाच धनदं वाक्यं शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३०

दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम संनिधौ ।
मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुधोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३१

स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंसस्वेति पुनः पुनः ।
श्रेयोभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३२

202* अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु ।

[T1 M3 मया (for त्वया). Ñ1 सर्वं (for सार्धं). B1.3 [अ]स्ति (for [अ]पि).]

—Thereafter, Ñ V2.3 B further cont. :

203* अहं गच्छामि कैलासं निवासाय सहानुगः ।
लङ्कामावस भद्रं ते स्वधर्मं तत्र पालय ।

[(l. 1) B1.3.4 महागिरिं (for सहानुगः). —(l. 2) B2 लंकायां वस. V2 सु- (for स्व-). Ñ1 B1 अनुपालय; V2 * * पालय (damaged); B2 परिपालय (for तत्र पालय).]

—After 202*, D5 cont. l. 1–2 of 205*.

26 V1 D1 om. 26 (for D1, cf. v.l. 24). For subst. in Ś D2.8.9.12, cf. v.l. 24 and 32. Ñ V2.3 B read 26 (followed by 202* and 203*) after 210*. —^{a}) T3.4 त्वं हि (for गच्छ). B2 D3.4 गच्छ ब्रूहि (by transp.). —^{b}) Ñ1 B D3 पुरीं; G2 पुरं (for पुरी). B4 रम्यं (for राज्यं). —^{c}) D4 [ए]व तन्; T3.4 G3 M1.2.4.5.7–9 [अ]प्येवं (M2.8.9 °व) (for [अ]प्येतन्). M3 अवाप्यैतन् (for तवाप्येतन्). Ñ2 महाभाग (for महाबाहो). —^{d}) D3 G1 M1.9 [ए]नं; D4 T1.2 M3 तद्; T3.4 M7 [ए]वं; M2.4 [ए]व (for [ए]तद्). Ñ2 V2.3 गत-; B2 D4 व्रत-; B3 वन- (sic); B4 धृत-; M1 वीत- (for हत-). B1 D5–7.10.11 M10 भुंक्ष्व राज्यम (B1 चैतद्)कंटकं; M5 भुंक्ष्वेमां हतकंटकां. —After 26, D3–7.10.11 T1 M3.6.10 ins. 202*.

27 D1 om. 27 (cf. v.l. 24). D3–7.10.11 S om. 27. For subst. in Ś D2.8.9.12, cf. v.l. 24 and 32. —^{b}) V2 B1 राक्षसेंद्र-.

28 D1 om. 28^{ab} (cf. v.l. 24). For subst. in Ś D2.8.9.12, cf. v.l. 24 and 32. —^{a}) D5 स मामुक्त्वा. —^{c}) Ñ V B [अ]ब्रवीत्तं च.

29 For subst. in Ś D2.8.9.12, cf. v.l. 24 and 32. —^{b}) M8 प्रेरितवान्. —^{c}) Ñ V B ममेयं दीयतां (for दीयतां नगरी). —^{d}) V1 पूर्वं रक्षोषिता सदा; M6 भुक्तपूर्वा हि राक्षसैः. —D11 reads 29^{ef} in marg. —^{e}) Ñ V B तन्मया; D1.3.4 मया यद्; T3.4 G1 ममात्र (for मयात्र). —^{f}) M4.5.7 तत्त्वम् (for तन्मम). V1 पृच्छतः (for सुव्रत). Ñ V2.3 B1.2.4 तदाचक्ष्व ममानघ; B3 तदाज्ञापय सांप्रतं.

30 For subst. in Ś D2.8.9.12, cf. v.l. 24 and 32. —^{a}) D3 महर्षिस्. D1.3.4 तु; T3.4 M6 हि; G1 वै (for ऽसौ). Ñ V B1.2.4 धनदेनैवमुक्तस्तु; B3 इति पुत्रवचः श्रुत्वा; G2 M4.5.7 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. —^{c}) G1 [ए]नमिदं (for धनदं). Ñ V2 B सोब्रवीद्वचनं तत्र; V1.3 D5–7.10.11 प्रांजलिं धनदं प्राह; G2 M5 ऊचुर्वैश्रवणं वाक्यं. —^{d}) V1.3 transp. शृणु and मम.

31 For subst. in Ś D2.8.9.12, cf. v.l. 24 and 32. —^{a}) Ñ V1.2 B ममाप्येतद् (for महाबाहुर्). —^{b}) Ñ1 B मुनि- (for मम). V1 मुनिसत्तम. —V3 om. 31^{c}–32. —^{c}) D1.3.4 तदा (for मया). Ñ1 V1.2 B T2 M10 चापि; Ñ2 सोपि; D1.3.4 M6 चासौ (for चासीद्). —^{d}) V1 B1.2.4 M4 बहु चोक्तः; D1.3.4.10.11 T2–4 G M1.2.5–9 बहुशो (D1.4 °हुनो) क्तः; D5–7 बहुशोयं; M10 बहुधैष (for बहुधोक्तः). ❀ Cg.k.t : बहुशोक्त इति संधिश्छान्दसः (Ct °धिरार्षः). ❀

32 V3 om. 32 (cf. v.l. 31). —^{a}) D3 सक्रोधनं (for स क्रोधेन). Ñ V1.2 B पुनश् (for मया). B2.3 चोक्तं; D6 प्रोक्तो (for चोक्तो). —^{b}) V1 D6 G1 M1.4.5.7–10 ध्वंसेति च; D1.3.4 M6 ध्वंस ध्वंस; D7 ध्वस्तेति च; D10.11 ध्वंससे च; T4 M2 ध्वंसये (T4 °ते) ति; G2.3 ध्वंस चे (G3 *) ति (for ध्वंसस्वेति). Ñ V2 B1.3.4 ध्वंस ध्वंसेति वै मुहुः (B1.3.4 पुनः); B2 ध्वंसेते वै मुहुर्मुहुः; D5 ध्वस्तेति च मया पुनः. —^{c}) D1.3 S श्रेयोयुक्तं च. D1.3–6 G2 M5.6.10 धर्मं च; M2 धर्मज्ञ (for धर्म्यं च). —^{d}) T1.2 G1.3 M1.3 चैव (G1 °वं) (for पुत्र). —For 32^{cd}, Ñ V1.2 B subst. :

204* तच्छृणु त्वं वचः पुत्र मम धर्मार्थसंयुतम् ।

[B2 तच्छृणुध्वं; B3 ततः श्रुणु (for तच्छृणु त्वं). V1 -संहितं; B4 -संमतं (for -संयुतम्).]

—For 24–32, Ś D2.8.9.12 subst., while D1.3.4 M6 subst. l. 1 for 24^{ab}; whereas D5 cont. l. 1–2 after 202* :

वरप्रदानसंमूढो मान्यामान्यं सुदुर्मतिः ।
न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ३३
तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् ।
निवेशय निवासार्थं त्यज लङ्कां सहानुगः ॥ ३४
तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनां प्रवरा नदी ।
काञ्चनैः सूर्यसंकाशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥ ३५
न हि क्षमं त्वया तेन वैरं धनद रक्षसा ।
जानीषे हि यथानेन लब्धः परमको वरः ॥ ३६
एवमुक्तो गृहीत्वा तु तद्वचः पितृगौरवात् ।
सदारपौरः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ३७ G. 7. 11. 46 B. 7. 11. 44 L. 7. 10. 32

205* स गत्वा तस्य भवनं प्रहस्तो विनिवर्त्य च ।
दशग्रीवमुवाचेदं वाक्यं वाक्यविदां वरः ।
दशग्रीव महाबाहो वाक्यमुक्तवतो मम ।
पिता तव महायोगी विश्रवाः कुपितः प्रभुः ।
निर्भर्त्स्य तेन चाप्युक्तो ध्वंसिष्यति मुहुर्मुहुः ।
प्राञ्जलिं धनदं प्राह मम पुत्र वचः शृणु ।

[(l. 1) Ś $D_{2.8.12}$ वचनं; M_6 वचनात् (for भवनं). D_5 स श्रुत्वा वचनं तस्य (for the prior half). Ś$_{2.3}$ प्राह तं (for प्रहस्तो). $D_{1.3.4}$ वाक्यकोविदः; M_6 विनयान्वितः (for विनिवर्त्य च). —(l. 2) $D_{5.9}$ -विशारदः (D_5 °दं) (for -विदां वरः). —(l. 5) $D_{2.9}$ ध्वंसस्वेति (for ध्वंसिष्यति).]

33 ^{a}) Ś $D_{2.8.9.12}$ -दानात्तु; Ñ V_2 B $D_{1.3.7}$ $T_{3.4}$ G_1 $M_{1.2.9}$ Cg -प्रदानात् (for -प्रदान-). Ś$_3$ संपूर्णो; D_6 -संमोहो; M_5 -सुमूढो (for -संमूढो). —^{b}) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3.6}$ मान्यामान्यान्. Ś V_1 $D_{2.8.9.12}$ M_6 स राक्षसः; Ñ $V_{2.3}$ B न वेत्ति (Ñ$_2$ °द) सः; D_3 $T_{3.4}$ G_1 $M_{3.4}$ स दुर्मतिः (for सुदुर्मतिः). —After 33^{ab}, B_3 ins. :

206* स्वेच्छया क्रियते कर्म अधर्मं नैव पश्यति ।

[Note hiatus between the two halves.]

—^{c}) D_6 $T_{3.4}$ G_2 Ck शापं च; D_{12} शापश्च; Cg.t as in text (for शापाच्च). Ñ $V_{2.3}$ B न बिभेति च मे शापात्.

34 ^{a}) Ś $D_{1-4.8.9.12}$ T G $M_{1.2.4.6-9}$ तदागच्छ. Ñ $V_{2.3}$ B तस्मात्प्रयाहि भद्रं ते (B_3 च); V_1 तदागच्छत गच्छामः. —^{c}) $T_{3.4}$ प्रवेशय. Ś Ñ V B $D_{1-4.8.9.12}$ M_6 निकेतार्थं; G_1 तथात्यर्थं; Cg.k.t as in text (for निवासार्थं). —^{d}) B_3 त्यक्त-; $D_{1.3-7.10.11}$ त्यक्त्वा; $M_{4.7}$ सह; M_6 त्यज्य; M_{10} मुक्त्वा (for त्यज). Ś $D_{2.8.9.12}$ महाभुज; B_2 G_2 सहानुजः (for सहानुगः).

35 ^{a}) Ś$_{2.3}$ D_{12} पुण्या; Ñ$_2$ V_2 B $D_{1.3.4.6}$ M_6 नाम; G_2 रम्य- (for रम्या). Ñ$_1$ मंदाकिनी नाम नदी. —^{b}) $D_{5-7.10.11}$ M_{10} उत्तमा (for प्रवरा). —^{c}) D_3 स्वर्ण- (for सूर्य-). —^{d}) V_1 पुष्करैर्; G_2 संवृतैः (for पङ्कजैः). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ उपशोभिता; Ñ V_2 B मंडितोदका; G_2 संप्रतोदका. —After 35, $D_{5-7.10.11}$ G_2 $M_{1-5.7.8.10}$ ins. :

207* कुमुदैरुत्पलैश्चैव अन्यैश्चैव सुगन्धिभिः ।

[Note hiatus between the two halves. D_5 मुकुदैर् (meta.) (for कुमुदैर्). G_2 अन्यैरेव; K (ed.) तथान्यैश्च (for अन्यैश्चैव).]

—Thereafter, all the above MSS. cont.; while Ñ $V_{2.3}$ B $D_{1.3.4}$ T $G_{1.3}$ $M_{6.8}$ ins. after 35 :

208* तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिंनराः ।
विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः ।

[(l. 1) Ñ$_1$ B_1 $T_{3.4}$ अप्स(Ñ$_1$ साप्सु)रोरग-; V_2 B_{2-4} $G_{1.3}$ $M_{1.2.4.5.8.9}$ साप्सरोगण- (for साप्सरोरग-). —(l. 2) D_3 -लीलाः (for -शीलाः). B_1 वसंते (for रमन्ते). Ñ $V_{2.3}$ $B_{1.2.4}$ धरणीधरे; $D_{1.3.4}$ $T_{1.4}$ G $M_{1-5.8-10}$ सलिलं($D_{1.3.4}$ T_4 °रितं) श्रिताः(G_2 श्रमाः); D_6 T_2 $M_{6.7}$ सरिदा(D_6 संपदा; T_2 सलिला)श्रिताः; T_3 सततं श्रिया (for सर्वदाश्रिताः).]

—Then, Ñ $V_{2.3}$ B_{2-4} cont. :

209* रमस्व पुत्र त्वमपि रम्ये तस्मिञ्शिलोच्चये ।

36 D_5 om. 36.—^{a}) G_2 त्वयेवं (for क्षमं). Ñ V_3 $B_{1.2}$ $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ $M_{6.10}$ तवानेन; V_2 B_3 तदानेन; B_4 ते कालेन; $G_{1.3}$ $M_{4.7.8}$ त्वयानेन; G_2 त्वया वीर (for त्वया तेन). Ś V_1 $D_{2.8.9.12}$ न ते क्षमं तेन पुत्र(V_1 मम; D_9 समं). —G_3 mostly damaged for ^{b}. —^{b}) V_1 वरद (for धनद). —^{c}) Ś Ñ$_2$ V $B_{1.3.4}$ $D_{8.12}$ च; D_2 न; D_9 * (for हि). V_2 B_4 D_9 तथा; V_3 तदा; T_1 यदा (for यथा). Ś Ñ$_2$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.8.9.12}$ T G $M_{1-5.7.9}$ तेन; M_8 वीर (for [अ]नेन). —For 36^{cd}, Ñ$_1$ B_2 subst.; while Ñ$_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.3.4}$ ins. after 36 :

210* तथेत्युक्त्वा स पितरमभिवाद्य धनेश्वरः ।
ययौ लङ्कां पुनस्तूर्णं प्रहस्तं चेदमब्रवीत् ।

[(l. 2) V_3 transp. ययौ and लङ्कां.]

—Then, all the above MSS. read 26 followed by 202* and 203*.

37 ^{a}) G_2 [आ]शु (for तु). —^{b}) G_1 वचनं (for तद्वचः). —For 37^{ab}, Ś V_1 $D_{1-4.8.9.12}$ M_6 subst. :

211* एवमुक्त्वा गृहीत्वा च पिता तव धनेश्वरम् ।

[V_1 उक्तो (for उक्त्वा). M_6 तु (for च). V_1 प्राह; $D_{1.3.4}$ M_6 तं च(M_6 तु) (for तव).];

while Ñ $V_{2.3}$ B subst. :

212* एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो बलेन महता तदा ।

[Ñ$_2$ V_2 उक्तो (for उक्त्वा). V_2 संहता (for महता).]

—^{c}) Ś $D_{2.8.9.12}$ -दारपुत्रं; Ñ V_2 B $D_{1.3.4}$ M_6 -पौरदारः ($D_{1.3.4}$ M_6 °रं); $D_{5-7.10.11}$ M_{10} -दारपुत्रः (for -दारपौरः).

G. 7. 11. 47
B. 7. 11. 45
L. 7. 10. 33

प्रहस्तस्तु दशग्रीवं गत्वा सर्वं न्यवेदयत् ।
शून्या सा नगरी लङ्का त्रिंशद्योजनमायता ।
प्रविश्य तां सहास्माभिः स्वधर्मं तत्र पालय ॥ ३८
एवमुक्तः प्रहस्तेन रावणो राक्षसस्तदा ।
विवेश नगरीं लङ्कां सभ्राता सबलानुगः ॥ ३९
स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा
निवेशयामास पुरीं दशाननः ।
निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी
निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ४०
धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवा-
न्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ।
स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितां
पुरंदरस्येव तदामरावतीम् ॥ ४१

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

Ś D1–4.8.9.12 M6 सामात्यं. —^{d}) Ś V1 D1–4.8.9.12 M6 -धनं; B3 -श्चनो (sic); G1 -गणो (for -धनो). B2 सबलो धनदो गतः. —After 37, D11 reads श्रीरामाय नमः श्रीश; while after 37, S (except M6) reads 38^{cd} (followed by 215*).

38 V2 om. 38–39. Ś V1 D2.5.8.9.12 om. 38^{ab}. —^{a}) Ñ V3 B D6.7.10.11 [ऽ]थ; G2 M10 च (for तु). D1 ब्रूहि गच्छ; G3 damaged (for प्रहस्तस्तु). —^{b}) Ñ V3 B D1.3.4.6.7.10.11 M6 गत्वा वचनमब्रवीत्. —After 38^{ab}, Ñ V3 B D1.3.4.6.7.10.11 T G M1.2.4–10 ins.; while M3 ins. after 39^{ab}:

213* प्रहृष्टात्मा दशग्रीवः सहामात्यः सहानुगः ।

[Ñ V3 B D6.7.10.11 महात्मानं; D1.3.4 M6 महाबाहुं (for दशग्रीवः). M1 सानुबंधः (for सहामात्यः). Ñ V3 B D1.3.4.6.7.10.11 M6 सहामात्यं सहानुजं (Ñ1 D7 M6 °गं) (for the post. half).]

—Thereafter M10 cont.:

214* प्राह तं तु दशग्रीवं सहामात्यैः सहानुजैः ।

—D4 om. (hapl.) from लङ्का in 38^{c} to नगरीं in 39^{c}. S (except M6) reads 38^{cd} (followed by 215*) after 37. —^{c}) T3 कृता; T4 श्रिता (for शून्या). V1 M4 रम्या (for लङ्का). —D1 om. (hapl.?) 38^{d}–39^{c}. —^{d}) Ñ V3 B D6.7.10.11 त्यक्त्वैनां धनदो गतः. —After 38^{cd}, S (except M6) ins.:

215* क्षिप्रमेवाभवद्राम निर्जना चापि निर्भया ।

[G1 राजन् (for राम). G2 निर्जिता (for निर्जना). T3.4 [अ]पीह; M3.5 चाथ (for चापि). G3 नि * * (damaged); M9 निर्मला (for निर्भया). M8 निर्जनापि विनिर्भया (for the post. half).]

—^{e}) Ś D2.8.12 M7 प्रवेश्यतां; Ck.t as in text (for प्रविश्य तां). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 सहामात्यः; T3.4 च सर्वैस्तैः; Ck.t as in text (for सहास्माभिः). Ñ B प्रविश त्वं महाबाहो. —^{f}) Ñ B1.2.4 परि-; B3 अनु-; M5 तात; K (ed.) Ct प्रति- (for तत्र). T3 पालयन्; Ck.t as in text (for पालय). V1 स्वधर्मः परिपाल्यतां (m. also °लय).

39 V2 om. 39; D1 om. 39^{abc}; D4 om. up to नगरीं in 39^{c} (for all, cf. v.l. 38). —^{a}) D6.7.10.11 T3.4 M10 दशग्रीवः; D12 दशग्रीवो; G1 ततस्तेन (for प्रहस्तेन). —^{b}) T2 राक्षसेश्वरः (for राक्षसस्तदा). Ś Ñ V1.3 B D2.3.5.8.9.12 T3.4 M6 दशग्रीवो (T3.4 प्रहस्तेन) निशाचरः; D6.7.10.11 M10 प्रहस्तेन महाबलः; G1 M1.2.8.9 दशग्रीवो महाबलः. —After 39^{ab}, M3 ins. 213*. —^{c}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 M1 प्रविवेश पुरीं लंकां; Ñ B निवेशयामास पुरीं. —^{d}) D6 भ्रातृभिः (for सभ्राता). Ñ2 सपुर- (for सबल-). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 भ्रातृभिः सहितोनघ; Ñ1 T3.4 सह भ्रात्रा सहानुगः; D1.3.4 सानुगो भ्रातृभिः सह; D7.10.11 M10 भ्रातृभिः सबलानुगैः; G1 M4.7 सभ्रातृसबलानुगः (G1 °गं; M4 °न्वितः); M3 सभ्रातृबलवाहनः. —After 39, Ñ V2 B D1.3.4.6.7.10.11 S ins.:

216* धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् ।

[G3 damaged up to वि in the post. half. Ñ2 सं- (for सु-). D1.3.4 सुविभक्तां (D3 °क्तस्तु [sic]) मनोरमां (for the post. half).]

—Thereafter, D6.7.10.11 M3.6.7.10 cont.:

217* आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ।

[M3 वरद्रुमः (for आरुरोह).]

40 ^{a}) T2 सह; T3.4 सदा (for तदा). —^{b}) V2 निवे * * * स (damaged). —^{c}) Ś2.3 न कामपूर्णा; D3.4 निकायपूर्णा (for निकामपूर्णा). D1.3 नु; D4 तु (for च). D11 ब * * (for बभूव). D5 राक्षसैः (for सा पुरी).

41 M8 om. 41. —^{a}) Ñ V2 B3.4 [ऽ]पि; B1 वै; B2 तां (for तु). B1.2 G2 om.; M1 [अ]पि (for [अ]थ).

१२

राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ।
ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत् ॥ १
ददौ तां कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् ।
स्वसां शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥ २
अथ दत्त्वा स्वसारं स मृगयां पर्यटन्नृपः ।
तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३
कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः ।
अपृच्छत्को भवानेको निर्मनुष्यमृगे वने ॥ ४ G. 7. 12. 4 B. 7. 12. 4 L. 7. 11. 4

D$_{9}$ तत् (for त्वथ). Ś D$_{2.5.8.9.12}$ -नोदितो; V$_{1}$ -देशितो; V$_{3}$ -प्रेषितो (for -गौरवात्).—^{b}) V$_{2}$ damaged; G$_{2}$ चातिविपुले (for शशिविमले). T$_{2}$ [ऽ]लङ्का- (for गिरौ). Ś V$_{1}$ D$_{2.5.8.9.12}$ न्यवेशयत्स्व(D$_{2}$ निवेशयन्स्व; D$_{5}$ निवेशयंस्त्व)यमचलोत्तमे पुरीं(Ś$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.8.9}$ °रं); V$_{3}$ न्यवेशनं स्वं तु चलोत्तमोत्तमं; B$_{1}$ न्यवेशयत्स्वे विमले गिरौ पुरीं.—^{c}) Ñ$_{1}$ V$_{2}$ B$_{1.2}$ D$_{5}$ अलंकृतैर्; G$_{2}$ स्वयंकृतैर्. D$_{5.8}$ भुवन-; D$_{9}$ भ * *- (for भवन-). V$_{3}$ -क्षतैर् (sic) (for -वरैर्). Ś$_{1}$ B$_{3}$ D$_{2.8.9}$ विभूषितं.—^{d}) D$_{3}$ T$_{4}$ [ए]व; D$_{6}$ [इ]व हि (for [इ]व). D$_{1.3.4.6}$ यथा; T$_{3.4}$ सदा; M$_{1}$ यदा (for तदा). Ś Ñ V B$_{1.2.4}$ D$_{2.5.8.9.12}$ पुरंदरः स्वपुर(B$_{4}$ °री)मिवामरावतीं; B$_{3}$ पुरंदरपुरमिव चामरावतीं; D$_{7.10.11}$ G$_{2}$ पुरंदरः स्वरिव यथामरावतीं; T$_{1.2}$ M$_{3}$ पुरंदरः पुरममरावतीं यथा; M$_{6}$ पुरा महेंद्रस्त्वमरावतीमिव; M$_{7}$ पुरंदरो मुदित इवामरावतीं. ❀ Cg : अत्र छन्दोभङ्ग आर्षो ज्ञेयः ।; Ck : अत्र छन्दोभङ्गव्यावृत्तये "पुरंदरस्येव तदामरावतीम्" इति पठनीयम् ।; so also Ct. ❀

Colophon. —After Kāṇḍa name, D$_{2}$ ins. आभ्युदयिके पर्वणि. —*Sarga name* : Ś V$_{1.3}$ B$_{1}$ D$_{1-9.12}$ रावणाभिषेकः; Ñ$_{1}$ रावणाभिषेके लंकाध्यासः, Ñ$_{2}$ रावणलंकाप्रवेशः; V$_{2}$ B$_{3.4}$ लंकाप्रवेशः; B$_{2}$ लंकाध्यासः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ$_{1}$ V$_{3}$ B$_{1.2.4}$ D$_{1.2.4.12}$ om.; V$_{2}$ damaged; V$_{1}$ 9; D$_{8.9}$ 10. —After colophon, G M$_{1.5.8}$ conclude with श्रीरामाय नमः; M$_{10}$ with श्रीरामचन्द्राय नमः.

12

D$_{12}$ begins with ॐ.

1 G$_{3}$ damaged for 1^{ab}. —^{a}) D$_{5}$ राक्षसः सो (for राक्षसेन्द्रो). B$_{2}$ स (for तु). —^{b}) Ś V$_{2.3}$ B D T$_{1.2}$ M$_{1.2.6-10}$ भ्रातृभिः (for भ्रातृभ्यां). G$_{1}$ राक्षसैर्बहुभिर्नतः; G$_{2}$ M$_{4}$ राक्षसैर्ब्राह्मणैस्तदा. —^{d}) Ś Ñ V B$_{1.2.4}$ D$_{2.5.8.9.12}$ T$_{3}$ सोऽभ्य(D$_{5}$ सम)रोचयत्; B$_{3}$ अभ्यरोचयत्; D$_{1.3.4}$ सोऽभ्यचिंतयत्; M$_{6}$ त्वभ्यरोचयत् (for समचिन्तयत्).

2 ^{ab}) D$_{1.3.4}$ M$_{6}$ स (for तां). Ś Ñ V B D$_{2.5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ M$_{3}$ Cg स्वसारं (for ददौ तां). Ś D$_{2.8.12}$ M$_{7}$ राक्षसेंद्राय; Ñ$_{1}$ B$_{2}$ D$_{3}$ कालकेशाय; V$_{1.3}$ D$_{5.9}$ T$_{4}$ दानवेंद्राय; D$_{1.4}$ कालिकेयाय; D$_{10}$ कालकेंद्राय; Cg as in text (for कालकेयाय). Ś V$_{1.3}$ D$_{2.5.8.9.12}$ कालखं(V$_{1}$ °कं)जा(D$_{2}$ °डा)य; T$_{4}$ कालजंघाय; G$_{1.2}$ M$_{4}$ राक्षसेंद्राय; M$_{7}$ कालकेयाय (for दानवेन्द्राय). T$_{3}$ transp. कालकेयाय and दानवेन्द्राय. Ś Ñ V$_{2.3}$ B D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{4}$ M$_{6.10}$ राक्षसः; V$_{1}$ T$_{3}$ रक्षसे (for राक्षसीम्). —^{c}) Ś Ñ V B D$_{2.5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ M$_{3}$ ददौ; D$_{1.4}$ M$_{10}$ स्वसा (for स्वसां). Ś$_{2}$ D$_{3.8.12}$ शूर्पनखां (D$_{3}$ °खीं); V$_{2}$ D$_{5}$ सूर्पणखां; D$_{1.4-6}$ सूर्पनखीं(D$_{1.4}$ °खी; D$_{6}$ °खां); T$_{3}$ G$_{1.2}$ M$_{2.4.5.7}$ शूर्पणखीं; M$_{10}$ शूर्पणखा (for शूर्पणखां). Ś Ñ$_{2}$ V$_{2.3}$ B D$_{2.8.9.12}$ राजा; Ñ$_{1}$ राम; D$_{1.3.4}$ नाम्ना (for नाम). ☞ V$_{2}$ is missing from 2^{d} up to 7.49. 4^{a}. —^{d}) G$_{2}$ M$_{4.7}$ विद्युत्केशाय. D$_{7.10.11}$ M$_{4}$ राक्षसः (for नामतः).

3 ^{a}) Ś Ñ$_{1}$ D$_{2.8.12}$ M$_{5}$ तु; B$_{4}$ तां; D$_{9}$ T$_{3}$ च (for स). D$_{6.7.10.11}$ स्वयं रक्षो; G$_{2}$ M$_{1.2.4.7-9}$ स्वसां रक्षो; M$_{6}$ तु तां रक्षो; M$_{10}$ [अ]नुजां रक्षो (for स्वसारं स). —^{b}) B$_{1.3}$ वने; T$_{1-3}$ नृप; T$_{4}$ अपि (for नृपः). D$_{6.7.10.11}$ G$_{2}$ M$_{2.4.5.7-10}$ अटते स्म सः(D$_{7.10.11}$ तत्); M$_{1}$ अगमत्ततः; M$_{6}$ अटते नृप (for पर्यटन्नृपः). D$_{1.3.4}$ चचार मृगयां नृपः. —For subst. in V$_{1}$, cf. v.l. 218*. —^{c}) M$_{6}$ स वै तात (for ततो राम). Ś D$_{2.5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ अपश्यत्स मयं नाम; Ñ V$_{3}$ B अपश्यत्स वने तात (B$_{1}$[m. also]$_{.3}$ राम); D$_{1.3.4}$ ददर्श तत्र वै राम(D$_{3}$ तात). ❀ Ck.t : रामेति संबुद्धिः. ❀ —^{d}) Ś D$_{2.5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ वने तात (for मयं नाम). B$_{2}$ दनोः (for दितेः).

4 ^{a}) B$_{3}$ -सहायतां (for -सहायं तं). M$_{6}$ दृष्ट्वा तु (for तं दृष्ट्वा). —^{b}) G$_{2}$ M$_{4.5.7}$ प्रतापवान् (for निशाचरः). —^{c}) Ś Ñ V$_{3}$ B D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ अ(D$_{2}$ य)त्र (for एको). —^{d}) Ś$_{2.3}$ B$_{4}$ G$_{2}$ निर्मानुष- (for निर्मनुष्य-). —For 3^{c}–4, V$_{1}$ subst.:

218* गत्वा स च वनोद्देशे मयं राक्षसपुंगवम् ।
दद‍र्श कन्यया सार्धं दशग्रीवोऽब्रवीद्वचः ।
कस्त्वं परमया कान्त्या दीप्यसे विजने वने ।

—Then V$_{1}$ cont.:

219* कथ्यतां पुरुषश्रेष्ठ लब्धेयं कस्य का*तः ।

—After 4, D$_{6.7.10.11}$ T$_{1.3}$ M$_{3.4.7.10}$ ins.:

220* अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ।

[D$_{6.7}$ इह (for सह). M$_{4}$ किमर्थं संभविष्यसि; M$_{7}$ यत्र त्वं गंतुमिच्छसि (for the post. half).]

G. 7. 12. 5
B. 7. 12. 5
L. 7. 11. 5

मयस्त्वथाब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं मम ॥ ५
हेमा नामाप्सरास्तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया ।
दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ ६
तस्यां सक्तमनास्तात पञ्च वर्षशतान्यहम् ।
सा च दैवतकार्येण गता वर्षं चतुर्दशम् ॥ ७
तस्याः कृते च हेमायाः सर्वं हेमपुरं मया ।
वज्रवैदूर्यचित्रं च मायया निर्मितं तदा ॥ ८
तत्राहमरतिं विन्दंस्तया हीनः सुदुःखितः ।
तस्मात्पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वनमागतः ॥ ९
इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ।
भर्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् ॥ १०
कन्यापितृत्वं दुःखं हि नराणां मानकाङ्क्षिणाम् ।
कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ ११

5 a) Ś1 V3 D5–7.10.11 G1.2 तदा; Ś2.3 Ñ2 B2–4 D1.4.8.9.12 M4.7 तथा; D3 T3.4 तम् (for त्वथ). —b) Ś D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 पृच्छ(T4 °च्छय)मानं(D1.4 T3.4 °नो); D3 संपृच्छंतं (for पृच्छन्तं तं). G1.2 M4.5.7 पृच्छंतं रावणं वचः. —For 5^{ab}, V1 subst.:

221* राक्षसेन्द्रेण पृष्टः स मयो वचनमब्रवीत् ।

—Then V1 (marg.) cont.:

222* मयं दैत्याधिपं विद्धि मायिनं कश्यपात्मजम् ।

—After 5^{ab}, Ś D2.8.9.12 ins.:

223* कुले महति चोत्पन्नं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
तपसा द्योतमानं तु दितिजो राक्षसेश्वरम् ।

—c) B2 कृपया (for श्रूयतां). D5 आख्येयं (for आख्यास्ये). —d) M2 यदा (for यथा-). D1.3.4.6.7.10.11 M7.10 तव; M6 नृप (for मम).

6 a) M2 हैमा. B1.2 नाम्ना (for नाम). B4 D3.9 [अ]प्सरा (for [अ]प्सरास्). Ñ2 D5–7.10.11 M6 तत्र; G (ed.) सुभ्रूः (for तात). —b) Ñ2 B2 श्रुतपूर्वं. Ś V1.3 D2.8.9.12 T3.4 त्वया यदि (by transp.); D1.3.4 न वा त्वया (D3 °थ); D5 भवेद्यदि (for यदि त्वया). —c) D1.3.4 देवैस्तु (for दैवतैर्). D9 मयि (for मम). M7 मनसा (for मम सा). Ś D2.5.8.9.12 T3.4 transp. सा and दत्ता. Ñ B देवैर्मह्यम(B2 °ह्यं त्व)सौ दत्ता. —d) B3 पुलोमी (for पौलोमी). Ś V3 D4.8 च (for [इ]व). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 पुरंदरे; Ñ B बिडौजसे (for शतक्रतोः).

7 a) Ś2.3 D2.8 तस्याः (for तस्यां). V3 D6.7.11 भक्त-; D12 चक्रे (for सक्त-). D12 मनस् (for -मनास्). Ñ1 B चासं; Ñ2 D1.3.4.10.11 ह्यासं (for तात). —b) Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M6.10 दश (for पञ्च). —After 7^{ab}, M1 ins.:

224* अविप्रमुक्तोऽनया * स्ववसं सुखमिष्टतः ।

—c) Ñ1 V1 T3.4 M10 सा तु; D1.3.4 यावद् (for सा च). D3 देवेन; T3.4 दैव्ये(T4 °वे)न (for दैवत-). —d) Ś Ñ2 V1.3 B1 D2.5.8–12 T3 चतुर्द(Ñ2 V3 D5.10.11 त्रयोद)श समा गताः; Ñ1 B2–4 G (ed.) गता वर्षं(Ñ1 °तवर्षं; G [ed.] °ता वर्षं) त्रयोदशे; D1.3.4 G2 M1.3 गता(M1 गंता) वर्षांश्च(D3.4 G2 °र्षांश्च)तुर्दश; D6.7 मया विरहिता कृता; T1.2 G1.3 M2.5–9 गता वर्षं (T1.2 G1 °र्षं)चतुर्दश; T4 पंचत्वं च समागता; M10 गता वर्षचतुःशतं. ❀ Cg: वर्षं चतुर्दशमिति । चतुर्दशसंख्याविशिष्टं वर्षं च गतमित्यर्थः ।; so also Ck.t. ❀

8 a) Ś1 V3 कृतेन; Ś2.3 D8.12 वृत्तेन; Ñ2 B3 M5.6 कृते तु; L (ed.) कृते (subm.) (for कृते च). D10.11 वर्षं चतुर्दशं चैव. —b) M4.6 हैमं (for हेम-). D6 M10 मम (for मया). Ś Ñ V3 B D2.5.7–9.12 T3.4 है(B3 इ)माः (Ś1 D8 °म्याः) प्रासादपंक्तयः; V1 प्रासादा दशपंक्तयः; D1.3.4.10.11 M1.3 सर्वं(D1.4 सर्व-; D10.11 ततो) हेममयं पुरं. ❀ Cg.k: हेममयं पुरं हेमपुरम् ।; Ct: हेममयं सुवर्णप्रचुरम्. ❀ —After 8^{ab}, D11 ins. श्रीरामाय रामचन्द्राय नमः. —c) Ś2.3 D12 रत्न-; B3 ब्रह्म- (for वज्र-). Some MSS. -वैडूर्य- (for -वैदूर्य-). Ś V3 D2.8.9.12 -विकचाः; Ñ B -वर्णाश्च; V1 -तरणाः; D1.3.4 M3 -चित्रं वै(M3 तत्); D5 T3 -निचिताः; T4 -खचिता (for -चित्रं च). —d) G1 transp. मायया and निर्मितं. D6.7.10.11 M3.10 मया; G2 तथा (for तदा). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 निर्मिता मायया मया(Ś1 D8 °म).

9 Ś1 D8 om. 9. V3 lacuna for a. —a) Ñ1 D9 तस्य (for तत्र). Ñ2 B3 G (ed.) न रतिं विंदे (G [ed.] °दंस्); D6.7.10.11 अवसं दीनः (for अरतिं विन्दंस्). —c) Ñ B M6 भवनात्स्वां; D1.3–5 भ(D5 भु)वनात्स्वाद्; D7 M1–3 तस्मात्पुरा (for तस्मात्पुराद्). —For 9^{cd}, Ś2.3 V1.3 D2.9.12 T3.4 subst.:

225* भवनात्स्वादरण्यं हि दुहित्रा प्रस्थितः सह ।

[Ś2.3 D12 अरण्ये (for अरण्यं) and च (for प्र-).]

10 a) Ś V3 D2.5.8.9.12 G1 सेयं. Ś D2.8.9.12 हैमीः; V1 T3.4 कन्या (for राजंस्). —b) M6 कुक्षि-; Cg.k.t as in text (for कुक्षौ). Ñ B1.3.4 कुक्षिसमुद्भवा; V1 D6 T3.4 कुक्षि(D6 °क्षौ)विनिर्गता. —c) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 अस्या दुहितुः; Ñ B अस्याः सदृशं (for अनया सार्धम्). —d) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 प्राप्तवानस्मि; M2.9 अस्याः प्राप्ता स्म.

11 a) Ś V1.3 B1.3.4 D1.2.4.5.8.9.12 T3 दुःखाय (for दुःखं हि). —b) D6.7.10.11 T1–3 G3 M3.10 सर्वेषां (for

द्वौ सुतौ तु मम त्वस्यां भार्यायां संबभूवतुः ।
मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरम् ॥ १२
एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ।
त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति ॥ १३
एवमुक्तो राक्षसेन्द्रो विनीतमिदमब्रवीत् ।
अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः ॥ १४
ब्रह्मर्षेस्तं सुतं ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागतः ।
दातुं दुहितरं तस्य रोचयामास तत्र वै ॥ १५
प्रहसन्प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ।
इयं ममात्मजा राजन्हेमयाप्सरसा धृता ।
कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १६ G. 7. 12. 18 B. 7. 12. 19 L. 7. 11. 18

नराणां). $T_{3.4}$ हित-; Ct as in text (for मान-). —^{d}) M_{8} संशयं (for संशये). —For 11^{cd}, Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst.:

226* द्वे कुले संशये कृत्वा नित्यं कन्या प्रदीयते ।

[Ñ B_{1-3} D_{5} संशयं. V_{3} च (for प्र-). Ñ B हि तिष्ठति (for प्रदीयते).]

12 ^{a}) G_{2} M_{6} च (for तु). $D_{1.3.4}$ [अ]न्यस्या; M_{6} [अ]द्यस्यां (for त्वस्यां). Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{2.5-12}$ $T_{3.4}$ पुत्रद्वयं ममाप्य($B_{1.3.4}$ °मान्य; B_{2} °मैत)स्यां(Ś$_{2.3}$ °स्या); M_{10} द्वौ सुतौ मम चान्यस्यां. —^{b}) Ś$_{2.3}$ $D_{1.3.4}$ भार्याया:; D_{9} G_{1} हेमायां (for भार्यायां). Ś Ñ$_{2}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_{3} समजायत; Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ B T_{4} अनु(V_{1} T_{4} °स्य; B_{2} °न्व)जायत; $D_{6.7.10.11}$ संबभूव ह(D_{6} °वतु: [sic]). —^{c}) G_{2} M_{8} प्रथमं. Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{2.5.8.9.12}$ तत्र; T_{1} तावद्; $T_{3.4}$ पुत्रो; G_{2} चैव (for तात). —^{d}) $D_{6.10.11}$ T_{1} $G_{1.3}$ $M_{1.3.4.6-8.10}$ तदनंतर:.

13 B_{3} om. 13^{ab}. —^{a}) $V_{1.3}$ $D_{6.7.10.11}$ T $G_{1.3}$ $M_{1-5.7-10}$ एवं (for एतत्). —^{b}) Ñ$_{1}$ $D_{2.8.11.12}$ T_{2-4} G_{2} M_{5} यथा तथ्येन; $D_{1.3.4.6.7}$ T_{1} $G_{1.3}$ $M_{1-4.6-10}$ यथा(M_{10} मया) तत्त्वेन (for याथातथ्येन). —^{d}) B_{3} भवेदिति; D_{5} भवानिह (for भवानिति).

14 ^{a}) $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G M एवमुक्तस्तु($D_{1.3.4.6.7.10.11}$ G_{1} M_{2} °क्तं तु) तद्र(M_{6} तं र)क्षो. —^{b}) Ś $D_{2.8.9.12}$ विनीत (for विनीतम्). D_{5} दानवेंद्रं तमब्रवीत्. —^{c}) Ś $D_{2.8.12}$ पौलस्त्यस्यात्मजश्चा(Ś$_{1}$ D_{8} °श्च पुत्रो; D_{2} °श्च वीर्यो)हं; $V_{1.3}$ $D_{5.9}$ T_{4} पौ(V_{1} T_{4} पु)लस्त्यस्यान्ववाये(D_{5} °ये चा)हं (V_{3} °यो राजन्); T_{3} पुलस्त्यस्यात्मजायायां. —^{d}) Ś$_{1}$ Ñ V_{1} $D_{2.8.9}$ T_{4} [इ]ति; Ś$_{2.3}$ D_{12} [ऽ]स्मि; T_{3} [ऽ]पि (for च). V_{3} [इ]ति विश्रुत:; D_{5} प्रतापवान् (for च नामत:). —After 14, Ñ B ins.:

227* राजा राक्षसमुख्यानां मृगयामस्मि निर्गत: ।

[B_{3} अपि (for अस्मि).];

while $D_{1.3.4}$ ins.:

228* पुत्रो विश्रवस: साक्षाद्दशग्रीव इति श्रुत: ।
प्राप्तप्रतिष्ठस्तपसा भ्राता वैश्रवणस्य च ।;

whereas $D_{5-7.10.11}$ T_{1-3} G $M_{1-5.7}$(only l. 2)$_{.8-10}$ ins.:

229* मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ।
एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानव: ।

[(l. 1) T_{1} M_{5} मुनिर् (sic); Ck.t as above (for मुनेर्). G_{1} M_{8} यत्र (for यस्तु). M_{3} विश्रवा वै मुनिर्यस्तु (for the prior half). T_{2} द्वितीयो (for तृतीयो). $T_{1.2}$ [ऽ]भवं (for ऽभवत्). —(l. 2) $M_{1.4.7}$ उक्ते (for उक्तस्).]

15 ^{a}) B_{2} T_{3} M_{2} तु (for तं). $D_{1.3.4}$ महर्षितनयं; $D_{6.7.10.11}$ $M_{6.9.10}$ मह(M_{9} ब्रह्म)र्षेस्तनयं. Ś$_{1.2}$ $D_{2.8.9.12}$ मत्वा (for ज्ञात्वा). —^{b}) M_{2} मनो- (for मयो). Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ दैत्याधिपस्तत:(Ñ$_{2}$ V_{3} B_{4} $D_{2.9}$ T_{4} °दा; V_{1} °था); $D_{6.7.10.11}$ $M_{6.10}$ दानवपुंगव:; G_{1} हर्षसमन्वित:; G_{2} M_{5} हर्षपरिप्लुत: (for हर्षमुपागत:). —^{c}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{6} प्रदानं दुहितुस्. Ś V_{1} $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{6} तस्या; Ñ B $D_{6.7.10.11}$ M_{10} Ct तस्मै; V_{3} तस्मात्; G_{1} $M_{1.7}$ तत्र; Ck as in text (for तस्य). ❀ Ck: तस्य दातुमिति तस्मै दातुमिति यावत्. ❀ —^{d}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{7} तस्य हि(M_{7} वै); Ñ B M_{5} वै तदा; K (ed.) यत्र वै; Ck.t as in text (for तत्र वै). —After 15, Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ D $T_{3.4}$ $M_{6.10}$ ins.:

230* करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।

[Ś $D_{2.4.5.8.9.12}$ तस्य (for तस्या). T_{4} गृहीत्वा तु (for ग्राहयित्वा). D_{8} तव (sic); T_{4} तत: (for तदा). Ś V_{3} $D_{2.5.8.9.12}$ गृहीत्वा स मय:(Ś$_{3}$ $D_{5.12}$ समये) स्थित: (Ś $D_{8.12}$ °तं); Ñ$_{1}$ V_{1} T_{3} सं(T_{3} प्र)गृहीत्वा मयस्तत:; L(ed.) गृहीत्वा समवस्थितं (for the post. half).];

while Ñ$_{2}$ B ins.:

231* करेणादाय स करं मयस्तस्यामितौजस: ।

[Ñ$_{2}$ तु (for स). B_{1} कन्यां स (for स करं). B_{2} मयमस्य (sic) (for मयस्तस्य). B_{1} मयस्तममितौजसं (for the post. half).]

16 B_{3} om. 16–17. —^{a}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{2.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ इव (for प्राह). G_{2} M_{5} हसन्प्राह च. —^{b}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_{4} अथा(D_{5} तम)ब्रवीत्; Ñ $B_{1.2.4}$ अभाषत (for इदं वच:). —^{d}) D_{3} परमा धृता. Ś Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1.2.4-6.8.9.12}$ T_{4} हेमायाप्सरस: सुता; Ñ$_{2}$ हेमायां पर्यसूयत; $B_{1.2.4}$ हेमाया: पयसा भृ(B_{2} द्रु)ता; T_{3} हेमा नामाप्सर:सुता. ❀ Cg.k.t: धृता धृतगर्भा प्रसूतेत्यर्थ:. ❀ —^{e}) G_{3} M मंडोदरी. $D_{4.9}$ कन्यां मंदोदरीं. B_{2} राजन्; $T_{2.4}$ नामा (for नाम). —^{f}) Ñ $B_{1.2.4}$ भार्यार्थं (for पत्न्यर्थं). M_{10} प्रतिपाद्यते. —After 16, D_{9} ins.:

G. 7.12.19 B. 7.12.19 L. 7.11.19

बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत ।
प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ १७
न हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् ।
विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥ १८
अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् ।
परेण तपसा लब्धां जघ्निवाँल्लक्ष्मणं यया ॥ १९
एवं स कृतदारो वै लङ्कायामीश्वरः प्रभुः ।
गत्वा तु नगरं भार्ये भ्रातृभ्यां समुदावहत् ॥ २०
वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः ।
तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समुदावहत् ॥ २१
गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः ।
सरमां नाम धर्मज्ञो लेभे भार्यां विभीषणः ॥ २२
तीरे तु सरसः सा वै संजज्ञे मानसस्य च ।
मानसं च सरस्तात ववृधे जलदागमे ॥ २३
मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः ।
सरो मा वर्धतेत्युक्तं ततः सा सरमाभवत् ॥ २४

232* गृहाण चेमां कन्यां वै मया दत्तां निशाचर।

17 B3 om. 17 (cf. v.l. 16). —b) Ś Ñ V1 B1.2.4 D2.5.8.9.12 T3.4 [ऽ]ब्रवीद्वचः(V1 D5 T3.4 °त्ततः); V3 ब्रवीति च (for ऽभ्यभाषत). —c) Ñ B1.2.4 च वने वह्निं; V1 D1.4 T3.4 G1 M1 चैव तत्राग्निं (by transp.); M3 तत्र वै चाग्निम् (for तत्र चैवाग्निम्). —d) Ś V3 D2.8.9.12 T3.4 नि(T3.4 सं)वृत्तः पाणिसंग्रहः; Ñ B1.2.4 पाणिं जग्राह धर्मतः (B4 °वित्); V1 संवृत्ते पाणिसंग्रहे.

18 a) D6.10.11 T4 M5 स (for न). Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T3.4 राजन् (for राम). —b) D3 तपोधन; G2 तथो वनात् (sic) (for °धनात्). Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T3.4 शापं जानाति(B2 °मि [sic]) दुर्मतेः(V1.3 T3.4 °तिः). —cd) M6 दत्ता सा (by transp.). V1 सापि (sic); T3.4 पितृ- (for तस्य). Ś Ñ V3 B D2.8.9.12 transp. तेन and तस्य.

19 a) Ś V1.3 D2.8.9.12 T3.4 च ततः(V3 °स्य) शक्तिं; D10 G1 तस्य तां शक्तिं (for तस्य शक्तिं च). B4 तत्रामोघां तस्य शक्तिं. —b) B2 ददौ च; T1 * * दौ (for प्रददौ). —c) G1 M2.6 वरेण (for परेण). —d) D12 तत्क्षणं (for लक्ष्मणं). Ś1 D1.5.12 G1 यथा; V3 मुदा (for यया).

20 a) D1.4 एवं सत्-; M6 स एवं (by transp.) (for एवं स). D7.10.11 कृत्वा दारान् (for कृतदारो). D1.3.4 [ऽ]सौ; G (ed.) हि (for वै). T1.2 G1.3 M3 एवं स्वीकृत°. —b) D6.7.10.11 T1.2 M3 लंकाया (for लङ्कायाम्). G2 राक्षसेश्वरः (for ईश्वरः प्रभुः). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 लब्ध्वा(Ś2.3 B2 D5.8.12 °ब्धां) पत्नीं(V3 लक्ष्मीं) मयात्तदा(T3 °त्ततः; T4 °त्मजां). —c) V3 गतः; D5 गंता; T4 नीत्वा (for गत्वा). Ś1 V1.3 D2.8.9.12 स; Ś2.3 D5 T3 स्व-; Ñ1 om. (subm.); Ñ2 B2.3 स्वां; B1.4 तां; D1.3.4 च (for तु). Ñ B D1.3.4.6.7.10.11 T G M1–5.7–10 नगरीं (for नगरं). Ñ1 D9 M2 भार्यां; D1.4 कार्ये (sic); D7 T1.2 G M1.3–5.7–10 लंकां (for भार्ये). —d) M8 प्रभूत्यां; Ct as in text (for भ्रातृभ्यां). Ñ B Ctp उदवाहयत्; D1.3.4 G1 समुपावहत्; D7.10.11 Ct °पाहरत्; T1.2 G3 M10 °पाविशत्; G2 M5 °पागमत्; M1.3 सहितोवसत्; M8 °पावसत् (for समुदावहत्).

21 V1 D8 om. (hapl.; see var.) 21–22. —a) D1.3.4.9 T1 G2 दौहित्री (for दौहित्रीं). —b) Ñ B विद्युज्-; M6 सप्त- (for वज्र-). D6.7 -सारा; M3 -ज्वालां (for -ज्वाला). D5 M3 तु (for [इ]ति). Ś Ñ V3 B D2.5.9.12 T3.4 विश्रुतां(Ñ2 B1.3 D9 °ता) (for नामतः). —c) Ś Ñ1 V3 D2.5.9.12 T3.4 M6 कुंभकर्णाय. —d) D1.3.4 T4 G M3 समुपावहत्(G2 M3 °दाहरत्); D6.7.10.11 M10 समकल्पयत् (for समुदावहत्). Ś V3 D2.5.9.12 T3.4 दशग्रीव उदा(T3 °पा)वहत्; Ñ B दशग्रीवो व्यवाहयत्.

22 V1 D8 om. 22 (cf. v.l. 21). D5 om. (hapl.) 22. —a) D1.3.4 -राजदौहित्रीं (for -राजस्य सुतां). —c) B4 राम (for नाम). Ñ2 B2.3 D3.7.10.11 M1.3.8.10 धर्मज्ञां; D6 T1.2 G3 M4.7 धर्मज्ञ (for धर्मज्ञो). —For 22cd, Ś V3 D2.9.12 T3.4 subst.:

233* विभीषणस्य भार्यार्थे धर्मज्ञां समुदावहत् ।
[D9 विभीषणः स्व- (for विभीषणस्य). Ś1 V3 T4 भार्यार्थं.]

23 a) D5 नीरे (for तीरे). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 वै; G1 हि; Ck.t as in text (for तु). Ś1 lacuna; Ś2.3 Ñ V1.3 B D1.2.4.9.12 T3.4 M3 सा हि(D1.4 M3 तु); D3 तां तु; D5 सारे; D6.7.10.11 वै तु; D8 साध्वी (for सा वै). —b) D1.3.4 प्रजज्ञे (for संजज्ञे). D1.3.4 G1 M3.4.6.7 वै; D6.7 G2 M5.10 तु; D10.11 हि (for च). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.5.8.9.12 T3.4 मानसस्य(D5 हिमवान्स [sic]) व्यजायत; B2 मानसस्याप्यराजत. —c) D8 आनसे (sic) (for मानसं). Ś Ñ2 V1.3 D2.6–9.12 T3.4 तु (for च). G2 रसस् (meta.) (for सरस्). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 तद्वै; D1.3.4 तद्धि-; T1.2 तत्र; T4 सद्यो; M6 तद्धि (for तात). D10.11 सरस्तदा मानसं तु. —d) Ś Ñ2 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 वर्धते (for ववृधे).

24 a) M9 च (for तु). Ś D2.8.12 [ए]वास्यास्तु; Ñ V1.3 B D9 T3.4 G2 M6 तस्यास्तु (by transp.; V1 om. from तु up to 24d); M4 तु तस्यां (for तु तस्याः). M4 कन्यायां. —b) M1.6–8 स्नेहाद् (for स्नेहेन). D1.3.4 [उ]क्तमिदं; D6 [उ]क्तं हितं (for [आ]क्रन्दितं). M8 श्रुतं (for वचः). Ś D2.8.9.12 पुत्री(D2.9 °रा)स्नेहतया वचः; Ñ

एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः ।
स्वां स्वां भार्यामुपादाय गन्धर्वा इव नन्दने ॥ २५
ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमसूयत ।
स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २६
जातमात्रेण हि पुरा तेन राक्षससूनुना ।
रुदता सुमहान्मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ २७
जडीकृतायां लङ्कायां तेन नादेन तस्य वै ।
पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ २८
सोऽवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे ।
रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥ २९ G. 7. 12. 32 B. 7. 12. 32 L. 7. 11. 31

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

V3 B1.3 D5 पुरा स्नेहार्त(Ñ2 V3 D5 °र्द्र)या वचः; B2.4 T3.4 G (ed.) पुरा स्नेहादिदं(B4 T4 °त्तदा; T3 °त्तथा; G [ed] °त्तया) वचः. —^{c}) D1.3.4 वर्ध इति; T1.2 G2.3 M1.6 वर्ध्रयेति; G1 ववृधेति (for वर्धतेति). D6.7 T1 M10 [उ]क्त्वा (for [उ]क्तं). M3 वर्धयस्वेति. Ś Ñ V3 B D2.5.8.9.12 T3.4 उक्तं सरो मा वर्धेति(B1 भवेति; B2 त्रैलोक्ये; T3.4 वर्धस्व). —^{d}) Ś1 D8 तेन (for ततः). D8 रसमा (meta.) (for सरमा). Ñ1 M8 भवेत्; Ck.t as in text (for [अ] भवत्). ❀ Cg : सरो मा वर्धयस्वेत्युक्त्या सरमेति नामासीत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । ; Ck.t : सरो मा वर्धतेत्युक्तम् । ततः सा कन्या सरमाभवत् । पृषोदरादित्वात्साधुः. ❀

25 D5 om. 25–26^{b}. —^{b}) D8 रोचये(sic); T3 रमंतस्; T4 रमंते (for रेमिरे). —^{c}) T1.2 G3 M3 उपागम्य (for उपादाय). —^{d}) Ñ2 B कानने; D9 नंदनं (for नन्दने).

26 D5 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D2.6.8–12 T3.4 अजीजनत्; D7 अजायत (for असूयत). —^{c}) G3 M1.7.8 एव (for एष). D1.3.4 इंद्रजिन्नाम यो राजन्(D3 युष्माभी). —^{d}) D3 राजभीरभिधीयते(metri causa). —For 26^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 M6 subst. :

234* य एष युद्धे युष्माभिरिन्द्रजित्समभिश्रुतः ।

[V1.3 B3 T3 M6 स (for य). D8 एव (for एष). Ñ B3.4 M6 राम; V1.3 B1 D5 T3.4 राजन् (for युद्धे). B2 य एष कारणैर्लोके (for the prior half). Ñ1 B1.2 नाम(B2 इति) विश्रुतः; V3 समविक्रमः; B3 समिति श्रुतः; M6 त्वभिधीयते (for समभिश्रुतः).]

27 B2 reads in marg. 27. V3 illeg. for 27^{ab}. —^{a}) G1 तु; M6 च (for हि). D1.3.4 G1 M5.6 तदा (for पुरा). —^{b}) Ś2.3 D12 येन (for तेन). D1.6.7.10–12 M10 रावण- (for राक्षस-). D1 -सूनजा(sic) (for -सूनुना). —B2 reads from 27^{c} up to l. 1 of 235* in marg. —^{cd}) G1 तु (for सु-). D3 -महाव्यक्तो (for -महान्मुक्तो). Ñ B M6 संप्रयुक्तो(B3 °मत्तो; B4 M6 °मुक्तो)भून्. Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 रोदमानेन मुक्तोभून् (for ^{c}). G2 M3.4.7 transp. मुक्तो and नादो. T4 यथा (for -[उ]पमः). Ś1 Ñ V3 B1.2.4 D2.8.9.12 T3 जलभृतो(Ñ2 B2 °तां; B1.4 T3 °ता) यथा; Ś2.3 V1 D5 जलधृतो(Ś2.3 °मुचो) यथा; B3 जलदतां यथा. —After 27, Ñ B D3 ins. :

235* सर्वा सा नगरी येन सशैलवनकानना ।
जडीकृताभून्नदता साट्टालगृहगोपुरा ।

[B2 reads in marg. l. 1. —(l. 1) B3 तेन; D3 राम (for येन). —(l. 2) B2 (in marg.) -भूता (for -कृता). Ñ1 B1 -तोरणा (for -गोपुरा).]

28 ^{a}) D6.7.10.11 M10 जडीकृता च सा लंका (M10 लंका सा); T1.2 G M1–5.7–9 जडीकृता च(G1 हि) लंकेयं. —^{b}) D6.7.10.11 तस्य (for तेन). B3.4 तस्य ह; D6.7.10.11 राघव. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 तदा; T3.4 तद् (for तस्य). —^{d}) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 प्रभुः ; Ñ B प्रभो; V3 स्मृतः (for स्वयम्). —After 28, D11 ins. 236*.

29 D11 om. 29. —^{a}) D9 om. (hapl.) राम. —^{b}) Ś Ñ V3 B D2.8.9.12 शिशुः ; D1.3.4 सुतः (for शुभे). —^{c}) D1–5.8 T2 रक्षमाणः . Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T3.4 प्रयत्नेन (for वरस्त्रीभिश्). —^{d}) B3 दग्ध- ; D3 G2 M2.4.8–10 छिन्न-; M5 भिन्न- (for छन्नः). M7 transp. छन्नः and काष्ठैर्. Ñ B यथानलः . —After 29, D7.10.11 (after 28 [owing to om.]) M10 ins. :

236* मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन्रावणात्मजः ।

Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś1.2 D2.9 om. —*Sarga name* : Ś D2.8.9.12 इंद्रजिदुत्पत्तिः ; Ñ V3 B D3.5.6 इंद्रजिज्जन्म(V3 °ज्जननं; D5 °ज्जननो) ; V1 मेघनादोत्पत्तिः ; D1.4 राक्षसविवाह इंद्रजिज्जन्म. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B1–3 D2 om.; V1 10 ; D8.9.12 11. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः ; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

१३

G. 7. 13. 1 B. 7. 13. 1 L. 7. 12. 1

अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् ।
निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १
ततो भ्रातरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ।
निद्रा मां बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २
विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् ।
अकुर्वन्कुम्भकर्णस्य कैलाससममालयम् ॥ ३
विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ।
दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे ॥ ४
स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ।
वैदूर्यकृतशोभं च किङ्किणीजालकं तथा ॥ ५
दन्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ।
सर्वर्तुसुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६
तत्र निद्रां समाविष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः ।
बहून्यब्दसहस्राणि शयानो नावबुध्यते ॥ ७

13

☞ V2 missing for Sarga 13 (cf. v.l. 7.12.2).

1 ^{a}) D7 अथो. Ś D2.8.12 लोकेश्वरात्; D6 M2.8.9 लोकगुरु- (for लोकेश्वर-). Ś D12 सृष्टां (Ś1 °ष्टा); D1.4.5 -सृष्टा; D2 सृष्ट्वा (sic) (for -[उ]त्सृष्टा). —^{b}) B1 ततः (for तत्र). Ś2.3 D2.12 transp. तत्र and कालेन. —^{c}) Ś2.3 D12 निद्रां. Ś D2.5.9.12 T3 समाविशत्; D8 तमाविशत्; Ct as in text (for समभवत्). Ś2.3 D12 तीव्रां; T1.2 G3 M3 तूर्णं (for तीव्रा). —^{d}) Ś D2.5.8.12 T3 कुंभकर्णं (Ś2.3 D12 °र्णः) स्वरूपिणी (Ś2.3 D12 °र्णीं).

2 ^{a}) Ś1 D8 आसीनः; M6 आगम्य (for आसीनं). —^{b}) Ś V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 तदा; Ñ B D5 इदं (for वचः). —^{c}) B1 मे. D2 वर्धते (for बाधते). T4 भ्रातः (for राजन्). —^{d}) D1.4 करापय (for कारयस्व). D6 स्वमालयं; M10 त्वमालयं.

3 ^{a}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 नियुक्तास्तु (V1 °क्ताश्च; D5 °क्ता हि); B2 D1 विनिर्युक्तास्. Ś D2.5.8.9.12 तदा (for ततो). B2 लंका- (for राज्ञा). —^{b}) D1.3–6 विश्वकर्मवित् (D6 °णः). —D6.7.10.11 M10 om. 3^{cd}. —^{c}) M4.7 अथ तत् (for अकुर्वन्). —^{d}) Ś Ñ V3 B1.2.4 D2.5.8.9.12 T3.4 कैलासाकारम्. V1 B3 कैलासाकारमंदिरं.

4 Ś D8.12 om. 4^{ab}. The sequence of st. 4–5 (including star passage) in D5 is 4^{ab}, prior half of 237*, 5^{a}, 5^{c}, post. half of 237*, 4^{c} – 5^{b} and 5^{cd} (r.). —^{a}) D6.7.10.11 स्निग्धं; G1 M1.4.7 Cv शुद्धं (for शुभ्रं). Ñ B1.3.4 द्विकिष्कुशतविस्तीर्णं; V1.3 B2 D1.2.4.5.9 T3.4 षड्ढ (V1 T4 °ड्) व्याम (V3 B2 °ड्वादे) शतविस्तीर्णं; D3 आयामं तु सुविस्तीर्णं; G2 विस्तीर्णं योजनशतं; M6.10 तद्वि (M10 °द्वि) योजनविस्तीर्णं. —^{b}) D5 तच्च; G2 तस्य; Cv.g.t ततो (as in text). Ñ V1.3 B D1–5.9 T3.4 M6 षड्गुणम्; Cv.g.k.t as in text (for द्विगुणम्). —^{c}) Ñ2 V3 B D1.3.4 M6 शयनीयं. Ś D2.8.12 T4 महाकारं; Ñ V1.3 B D1.3–5.9 T3 गुहाकारं; M6 शुभाकारं (for निराबाधं).

5 For sequence in D5, cf. v.l. 4. —^{a}) Ñ V3 B T1.2 G1.3 M3 transp. स्फाटिकैः and काञ्चनैश्. Ñ V3 B2–4 D1.3.4 M6 चैव; B1 चापि; M10 चित्रं (for चित्रैः). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 कांचनाः (D9 12 °न) स्फा (D12 स्फ) टिकास्तत्र. —^{b}) B3 कुंभैः (for स्तम्भैः). T1 M3 भूषितं (for शोभितम्). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 सर्वतः स्तंभपंक्तयः; T2 स्तंभैः सर्वविभूषितं. —M6 om. 5^{cd}. —^{c}) Some Mss. वैडूर्य- here and elsewhere below. Ś V1 D2.5 (second time).8.12 T3.4 -भूषाश्च; Ñ V3 B D10.11 -सोपानं; D9 -भूभागाः (for -शोभं च). —^{d}) Ś V1.3 D2.5 (second time).8.9.12 T3.4 -जालभूषिताः; Ñ B °शोभितं; D1.3.4 °भूषणं; Cg.k.t as in text (for -जालकं तथा).

6 ^{a}) Ñ2 V3 B1.4 D2.5–8 10.11 T1.2.4 G1.3 M1–9 दांत-; B2 दंति-; B3 रम्य-; M10 तथा (for दन्त-). Ś D2.8.9.12 -विन्यासा; Ñ1 B4 G1 -विस्तीर्णं; D1.3 -विज्ञस्तं; T3 -विन्यस्ता; Ck.t as in text (for -विन्यस्तं). G2 ततो रावणविन्यस्तं. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T3.4 -ग्रथित-; D1.4 T1 M1 -स्फाटिक-. Ś D2.8.9.12 T3 -वेदिकाः (for -वेदिकम्). —After 6^{ab}, D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G M ins.; D5 ins. the prior half after 4^{ab} and the post. half after the first occurrence of 5^{c}:

237* मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ।

[D1 सुखकरं; D3 सर्वमुखं. T2 M5 राक्षसं; M1.3 रावणः (for राक्षसः).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1.3 D T3.4 M4 सर्वत्र; Ś2.3 सर्वदा. Ś D2.8.9.12 T3.4 सुखदा; T1.2 G3 M3 -सुखवन् (for -सुखदं). Ñ2 दिव्यं; B3 om. (for नित्यं). —^{d}) B1.3 D1.3.4 प्राड्यां; B4 प्राच्यां; T1 G2 पूर्णां (for पुण्यां). Ś V1 D2 8.9.12 प्राड्या (D9 प्रख्या) मेरुगुहा यथा; Ñ V3 B2 मेरोः प्राड्या- (V3 °ह्ना; B2 रम्या) गुहा यथा; D5 T3.4 प्राड्य (T3.4 °ड्या)- मेरोर्गुहा यथा; M6 मेरोरिव गुहागृहं.

7 ^{a}) B1.4 D1.3.4.6 G2.3 M3.6.9 तत्र निद्रा-. Ś D2.8.9.12 स गत्वा तु; Ñ1 समाधत्ते; Ñ2 V1 स गत्वास्ते; V3 प्रपन्नस्तु; B1.4 -समाक्रांतः (for समाविष्टः). B2 तत्र निद्रावसन्नास्ते.

निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः ।
देवर्षियक्षगन्धर्वान्बाधते स्म स नित्यशः ॥ ८
उद्यानानि विचित्राणि नन्दनादीनि यानि च ।
तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ॥ ९
नदीं गज इव क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् ।
नगान्वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति नित्यशः ॥ १०
तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः ।
कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११
सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा ।
लङ्कां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२
स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् ।
मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३
पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनपि च बान्धवान् ।
सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४

G. 7. 13. 14
B. 7. 13. 14
L. 7. 12. 14

—^{b}) D6.7.10.11 M10 महाबल: (for निशाचर:). —^{c}) D1.3.4 बहून्वर्षं-; D5 बहूनष्ट- (sic). —^{d}) Ś1 V3 D8.9.12 प्रबुद्धो; Ś2.3 Ñ V1 B1.2.4 D2.5 T3.4 प्रसुप्तो (for शयानो). Ñ B1.2.4 न(Ñ1 नो) व्य(B1 वि)बुध्यत; V1 G M6.10 नाव(M10 नैव)बुध्यत; D6.7.10.11 न च बुध्यते; T1.2 M3 G (ed.) न प्र(G [ed.] वि)बुध्यते(T1 °त); T3.4 [ऽ]सौ न बुध्यते. B3 सुस्वपे विधिमोहित: ; D1.3.4 स्वपत्येवाप्रबोधित: .

8 ^{a}) Ñ1 [ऽ]ति; M6 स्म (for तु). —^{b}) Ś2.3 V1 निशाचर:(V1 °रे) (for दशानन:). —D12 om. (hapl.) 8^{c} – 9. —^{c}) G1 देवता-. D3 -गण- (for -यक्ष-). —^{d}) G1 स च; M5 स तु (for स्म स). M10 निरंकुश: . Ñ B अबाधत(B3 बाधते स) निशाचर: ; D6.7.10.11 संजघ्ने हि निरंकुश: . —For 8^{cd}, Ś V1.3 D2.5.8.9 T3.4 subst. :

238* ब्राह्मणान्दैवतान्यक्षान्निजघ्ने स महोरगान् ।
[D2 विजघ्ने. V3 न तु राक्षसान् (for स महोरगान्).]

9 D12 om. 9 (cf. v.l. 8). —^{a}) M2.4.5.7.8 च (for वि-). —^{b}) M1.8 नंदनानि च(M8 °नीति). T1.2 G3 M1–3.8.9 वै (for च). —^{c}) B2 नद्धा(sic); G2 क्रुद्धा (sic) (for गत्वा). V3 दशग्रीवो; D2 G1 M4.5 तु (M5 [अ]भि-) संक्रुद्धो; T1.2 G3 सु(G3 [अ]ति) संरब्धो. —After 9^{c}, D9 repeats wrongly from नावबुध्यते in 7^{d} up to विचि in 9^{a}. —^{d}) D1.3.4 M6 छिनत्ति स(M6 स्म); T1.2 G3 M2.3.9 हिनस्ति स्म. V3 निशाचर: (for दशानन:). Ś2.3 (before corr.; after corr. as in text) विध्वंसयति नित्यश: . —For 9^{cd}, V1 T3.4 subst. ; while B2 ins. after 9 :

239* तानि भङ्क्त्वा दशग्रीवो न्यवर्तत निशाचरः ।
[V1 निवर्तति.]

10 ^{a}) Ś2 D4.5.8.12 नदीगज; T1.2.4 G3 M1.3.4 नदीगेज. Ś Ñ V1 B D2.8.9.12 [आ]क्रीडन्. —^{b}) T2 damaged for वृक्षान्वा. Ś Ñ1 D8.12 [आ]क्षिपत्; Ñ2 V1.3 B G2 M5 [आ]क्षिपन्. —^{c}) Ś D2.5.8.9.12 शैलान्वज्रीव संक्रुद्धो; Ñ B अद्रीन्वज्र इवाक्षिप्तो; V1.3 T3.4 शैलान्वज्र इव क्रुद्धो(T4 क्षुब्धो); D1.3.4 M6 गिरीन्व(M6 नगो व)ज्र इव भ्रष्टो. —D5 reads erroneously 9^{d} in place of 10^{d}. —^{d}) Ś1 V3 D8 विध्वंसन्निव; Ñ1 B1.3 M10 व्यध्वंसयत. D6.7.10.11 M10 राक्षस:; G1 नित्यत: (for नित्यश:). B3 व्यध्वंसयदमर्षण: . —After 10, T3.4 ins. :

240* विध्वंसयति पापात्मा ऋषीणामाश्रमान्स्वयम् ।

11 V1 om. 11. B3 om. 11^{ab}. —^{a}) Ñ1 अथावृत्तं; D7.10 G1 यथावृत्तं. —^{c}) B2 T3.4 कालानुरूपं; B3.4 D1 कुलानुरूप-. Ś1 D8 धर्मज्ञ (for धर्मज्ञो). —^{d}) Ñ1 B1 अन्विष्य; Ñ2 उद्वीक्ष्य; B2 संप्रेक्ष्य; B3.4 अन्वीक्ष्य; G2 संचिंत्य; Ck.t as in text (for संस्मृत्य). D5 चात्मना; D6 नीतिमान्.

12 D1.4 om. 12^{ab}. —^{a}) D6.7 सौभ्रातृ-; G1 सौभ्रात्रं. G2 च (for तु). Ś Ñ V1.3 B D2.3.5.8.9.12 T3.4 M4(before corr. as in text, after corr. *int. lin.*).6 सौभ्रात्रं दर्शयंस्तस्य(Ñ B °यंश्चैव; D3.4 °यंस्तत्र; D8 °यन्स्तस्य; M4.6 °यानस्तु). —^{b}) D3 स्वीयं (for दूतं). Ś1 Ñ V1.3 B1.2.4 D2.5.8.9.12 नृप: ; B3 द्रुत: ; D3 T3.4 नृप; M10 तथा (for तदा). Ś2.3 दूतं वै(Ś2 वि)श्रवणोपम: . —^{c}) D1.3.4 दूतं सं- ; D6 T1.2 G2.3 M1–5.7.9 लंकायां (for लङ्कां सं-). T2 om. प्रेष. —^{d}) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 दशग्रीवहिताय वै; D1.3.4 दशग्रीवहितेप्सया.

13 Ś2.3 wrongly transp. 13 (transp. ^{ab} and ^{cd}) and 14. —^{b}) D1.3.4.9 T3.4 समासाद्य (for आससाद). —^{c}) D4 स्वेन (for तेन). D3 धर्माच्च; M6 धर्मात्मा. Ś D2.5.8.9.12 आगतस्तेन पृष्ट: स(D2.5.9 °ष्टश्च). —^{d}) Ś D2.8.9.12 हेतुम्; D5 हेतुर्; M8 दृष्टश्च (for पृष्टश्च).

14 D9 om. 14^{ab}. Ś2.3 transp. 13 and 14. —^{a}) Ñ B1.3.4 स पृष्ट्वा; B2 स दृष्ट्वा; G1.2 पृष्ट्वा तु. D7 प्राज्ञो (for राज्ञो). Ś V1.3 D2.5.8.12 T3.4 स पृष्ट्वा राजराजं तं. —^{b}) Ś V1.3 D2.5.8.12 T3 अन्यांश् (for अपि). Ñ B ज्ञातीनां चैव सर्व(B1 नित्य)श: ; D1.3.4 ज्ञातीनां सह बांधवै:(D1.4 °वौ); D6.7.10.11 M5.10 ज्ञातीनां च(M5 यक्षाणां स) विभीषण: ; T3.4 ज्ञातिनं स्वांश्च बांधवान्; M8 ज्ञातीनां चापि बांधवान्. —^{c}) G1 सभायैं; M8 सहायं (for सभायां). V1.3 सभायां च ददर्शाथ(V3 तदासीनं). —^{d}) Ś D2.5.8.9.12 T1.2 M1.3.5.7.9 समासीनं; Ñ1 V1 T3.4 तत्रासीनं; V3 ददर्शाथ; B1.2.4 तस्यासीनं (for तमा°).

G. 7. 13. 15
B. 7. 13. 15
L 7. 12. 15

स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
जयेन चाभिसंपूज्य तूष्णीमासीन्मुहूर्तकम् ॥ १५
तस्योपनीते पर्यङ्के वरास्तरणसंवृते ।
उपविश्य दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६
राजन्वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् ।
उभयोः सदृशं सौम्य वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७
साधु पर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः ।
साधु धर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८
दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः ।
देवानां तु समुद्योगस्त्वत्तो राजञ्श्रुतश्च मे ॥ १९
निराकृतश्च बहुशस्त्वयाहं राक्षसाधिप ।
अपराद्धा हि बाल्याच्च रक्षणीयाः स्वबान्धवाः ॥ २०

---

15 ^{a}) B1 स घृष्ट्वा. B1.3.4 तं तु (for तत्र). —Ñ2 om. (hapl.?) 15^{b}–18^{c}. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 B D1–4.8.9.12 T3.4 इव श्रिया (for स्वतेजसा). —^{c}) G1.2 M5.6 चापि. Ś D8 -वंद्यैनं; Ñ1 V3 B D2.9 T4 -नंद्यैनं; V1 -वाद्यैनं; D12 -वर्ध्यैनं; T3 -संध्यैनं (for -संपूज्य). —^{d}) D1.3.4 T1.2 G1.3 M1.2.4–9 तूष्णीं समभवत्तदा (D1.3.4 M6 °त:); G2 तूष्णींभूतोभवत्तदा. —For 15^{cd}, D5–7.10.11 M10 subst.:

241* जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ।

[M10 समभवत्तदा; B (ed.) समभिवर्तते.]

16 Ñ2 om. 16 (cf. v.l. 15). D1.4 om. 16^{ab}. —^{a}) D5–7.10.11 M3.5.10 K (ed.) स (K [ed.] तं) तत्रोत्तम-; T1 G1.2 M1 तत्रोपनीत-; T2 G3 M4 तस्योपनीत-. —^{b}) M2.8.9 व (M2 प) र्यास्तरण-. D5–7.10.11 M10 -शोभिते (for -संवृते). T1.2 G1.3 M1.3.4.7 परार्ध्यास्तरणा (G1 M4.7 °सं) वृते. —For 16^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 B D2.3.8.9.12 T3.4 M6 subst.:

242* तस्योपनीतः पर्यङ्कः स्वास्तीर्णो रावणादनु ।

[V3 T3.4 M6 read objective for nominative. B1 पर्यंक आस्तीर्णो. V1 रावणानुजः; B3 वासवादनु; D3 °णाज्ञया; T3.4 °णोददत् (for रावणादनु). M6 वरास्तरणसंवृतं (for the post. half).]

—^{c}) D5–7.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.5.10 उपविष्टं. V1.3 T3.4 स (V1 च; V3 तु) राजानं; D6 reads in marg. (for दशग्रीवं). Ś Ñ1 B D1–4.8.9.12 तत्रोपविश्य राजानं (D1.3 रक्षेंद्रं; D4 राक्षसेंद्रं [hypm.]). —^{d}) M5 एवं (for दूतो). Ś Ñ1 V1.3 B D1–5.8.9.12 T4 G2 M4.7 वचनम् (for वाक्यमथ). G1 उवाच ह (for अथाब्रवीत्).

17 Ñ2 om. 17 (cf. v.l. 15). —^{a}) Ś Ñ1 V1 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 वक्ष्यामि. V1 धर्मज्ञ; D5 T3.4 सर्वं तद् (for ते सर्वं). M5.10 राजञ्शृणु वचो मह्यं. —^{b}) V1 D5 T2–4 ते यदिह (T2 °दं) (for तव यद्). T2.3 ब्रवीत्. Ñ1 B भ्रातृ (B3 °भ्रा) संदेशमर्पितं (B2 °मीरितं). —^{c}) D1.3.4 उभाभ्यां. B1 सम्यग्; D1 सौम्यं; D6.7.10.11 वीर (for सौम्य). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 सर्वेषां ग्रहि (V1 D9 T3.4 च हि; D5 यद्धि) तं (T3 °ते) सम्यग्; Ñ1 B2–4 उभाभ्यां वि (B3 °भयोर्हि) हितं सम्यग्. —^{d}) D8 वृत्तमस्य (for वृत्तस्य च).

18 Ñ2 om. 18^{abc} (cf. v.l. 15). —^{a}) M8 एवैतत् (for एतावत्). —^{b}) B1 कुतश्; D10.11 M4 Cv.t कृत्यश्; T2 वृत्तश्; Cg.k कृतश् (as in text). B2 चामित्र-; T2 चारित्र्य-; G1 चान्यत्र; Cv.g.k.t as in text (for चारित्र-). Ś Ñ1 V1.3 B D1–4.8.9.12 T3.4 M6 -संकरः. G (ed.) कृतं चामित्रकर्षणं. ❀ Ck: श्लोकस्य कठिनार्थत्वान्मुनिनैव तदर्थो विवियते साध्वित्यादि ।; Ct: कतकस्तु–‘कृतश्चारित्रसंग्रहः’ इति पठित्वा साधु सम्यक्चारित्रसंग्रहः आचारसंग्रहः कृतः संपादितश्चेदेतावदेव पर्याप्तमिहामुत्राभ्युदयाय । अस्यैव विवरणं साध्वित्याह. ❀ —^{c}) Ś V1 B3 D2.8.9.12 T4 धर्म- (for धर्मे). G1 [ऽ]व्यवस्थानं. B3 साधु धर्मस्य वस्थानं.

19 ^{a}) Ś1 D8 दृष्ट्वा. T3 तु; T4 तन्; G2 च (for मे). B2 न कुलं (for नन्दनं). —V3 illeg. for 19^{b}. —^{b}) Ś D2.5.8.9.12 T3.4 च; D1.3.4 T1.2 G3 M1–4.8.9 मे; G2 [ऽ]भि- (for नि-). D1.3.4 श्रुता हताः; T3.4 हताश्रमाः. —^{c}) Ś Ñ V1.3 B D2.5–12 T3.4 M5 देवतानां; D1.3.4 G1 M4.6.7 देवानां च. Ś Ñ1 V1.3 D1.2.8.9.12 समुद्योगं; Ñ2 B D3.6.7 T M2.3 °द्वेगस् (for समुद्योगस्). —^{d}) V3 D1.4 ततो राजञ्; G1 त्वत्तो राजंश्च (hypm.); G2 त्वया ता *; M1.3.5 त्व (M2 त) न्निमित्तः. D6.7.10.11 M6.10 मया श्रुतः; K (ed.) मम श्रुतः (for श्रुतश्च मे). Ś V1 D2.8.9.12 T3.4 ततो राजञ्श्रुतं (T3.4 °तो) मया.

20 ^{b}) G2 राक्षसेश्वर. —For 20^{ab}, Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 subst.:

243* निवारितस्त्वं पूर्वं हि मया भूयो निवार्यसे ।

[Ñ2 B भूयो वै (Ñ2 °योपि; B2 °यो हि) (for पूर्वं हि). B2 (m.) तव (for भूयो).]

—^{c}) M2.9 अपरुद्धा हि; M5 सापराद्धा हि; M6 अपराधाच्च. D1.3.4 [अ]पि बाल्याद्धि (for हि बाल्याच्च). —^{d}) D1.4 स्वबांधवैः; G2 M1 सु (M1 तु) बांधवाः. —For 20^{cd}, Ś V1.3 D2.5–12 T3.4 subst.:

244* अपराध्यंश्च बालोऽपि रक्षितव्यः स्वबान्धवैः ।

[Ś1 D8 अपराध्यति; V3 °धाच्च; D2.9 °ध्यन्हि; D6 °धे च; D7.10.11 T3.4 सापराधो (T4 °धे) पि (for अपराध्यंश्च). V3 D5.7.9–12 T3.4 बालो हि; D6 बाल्येपि. D9 शिक्षितव्यः (for रक्षि°). T3 स बांधवैः];

while Ñ B subst. for 20^{cd}:

245* अपराधाच्च बालत्वाद्रक्षणीयो हि बान्धवः ।

अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् ।
रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१
तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्योमया प्रभुः ।
सव्यं चक्षुर्मया चैव तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२
का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना ।
रूपं ह्यनुपमं कृत्वा तत्र क्रीडति पार्वती ॥ २३
ततो देव्याः प्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् ।
रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥ २४
ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् ।
पूर्णं वर्षशतान्यष्टौ समवाप महाव्रतम् ॥ २५
समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसानेन सुव्रत ।
मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप ॥ २७

G. 7. 13. 27
B. 7. 13. 27
L. 7. 12. 27

21 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 हिमव्रत:; Ñ2 B हि हिमवत्-. Ś1 Ñ1 V3 D1.4.6.8 G2 पृष्ठे (for -पृष्ठं). —^{b}) B4 ततो (for गतो). —^{c}) Ś2.3 T3 रौद्रव्रतम् ; D8 ऐंद्रं व्रतम् ; K (ed.) रौद्रं वृत्तं. Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 L (ed.) उपातिष्ठन् (L [ed.] °ष्ठं); Ñ1 B उपास्थाय; V1 इवातिष्ठन् (for समास्थाय). ❀ Cg.k.t : रौद्रं रुद्रप्रसादकं(Ct °दकरं). ❀ —V3 illeg. for 21^{d}–22^{b}. —^{d}) Ś D2.8.12 निवेश्य चतुरं गिरेः(D2 °रिं); Ñ B2–4 नियसेनो(Ñ2 °मे चो)षितं मया; V1 D5.9 निवेश्यै(V1 °श्यै)व(D9 °श्य च) सितं गिरिं(V1 °रेः); B1 नियमो भावितो मया; D1.3.4 तस्मिन्श्वेतगिरौ तथा; M6 निविष्टोस्मि सितं गिरिं; L (ed.) निवेश्य च(? स)त्वरं गिरिं.

22 V3 illeg. for 22^{ab} (cf. v.l. 21). —^{a}) D6.7 M10 अत्र. Ś V1 D1–5.8.9.12 T3.4 M9 रुद्रो (for देवो). Ś2.3 मया पृष्टो; B1–3 मया रुद्रो; D1.3.4 M6 महादेवो (for मया दृष्टः). —^{b}) Ś1 D8.12 देव्या सह (by transp.). Ś1 D8 तदा प्रभुः; Ś2.3 D12 T1.2 G3 M1 महाप्रभुः; G1 महान्प्रभुः. Ñ V1 B D1–5.9 T3.4 M6 रुद्रो(V1 D2.5.9 T3.4 देवो; B1–3 D1.3.4 M6 दृष्टो) देव्या सह प्रभुः; D6.7.10.11 उमया सहितः प्रभुः. —After 22^{ab}, Ś2.3 read 23^{cd}. —^{c}) M6 च मे (for मया). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.6 (m.).8.9.12 T3.4 राजेंद्र; B3 दत्तं; D7.10.11 दैवात् ; M6 देव्या (for चैव). —^{d}) D1.3.4 ततो; G1 सह (for तत्र). D2.5.8.12 G1.2 M3.8 देव्या; D3 देव्यै; M6 [ए]व च (for देव्यां).

23 ^{a}) D1.3.4 T1 M9 तु; Ck.t as in text (for नु). G2 M1 शुभं; M10 धिया. Ś D2.8.12 कार्यं त्विति(D2 तत्र) महाराज; Ñ V1.3 B D5–7.9 T3.4 केयं त्विति(B2 त्विह; B3 चेति) महाराज(Ñ1 B1 मया राजन् ; T3.4 शुभा राजन्); D10.11 का न्वेषेति महाराज. —^{b}) V1 कथं तु (for न खलु). Ś2.3 D12 [ए]केन (for [अ]न्येन). —D12 om. 23^{cd}. Ś2.3 read 23^{cd} after 22^{ab}. —^{cd}) D6.7.10.11 M6.10 च (for हि). D5 [अ]प्रतिमं; T3.4 [अ]नुत्तमं (for [अ]नुपमं). Ś1 V1.3 D2.5.8.9 T3.4 चिक्रीड; Ñ B1.3.4 [अ]क्रीडत (for क्रीडति). D1.3.4 रुद्रो वै तत्र क्रीडति; D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1–8.10 रुद्राणी तत्र क्रीड(D6.7.10.11 M6 तिष्ठ)ति (for ^{d}). G2 नानारूपाण्यनुपमं कृत्वा रुद्राणि तत्र च.

24 ^{a}) Ś1 Ñ2 V3 B1.3 D5.8.12 तत्र; Ś2.3 तस्या; Ñ1 B2 D2.9 तच्च; V1 तत्तु (for ततो). D6.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 देव्या दिव्य-; D7 देव्यास्तपः-. Ś Ñ V1.3 B D2.10.11 प्रभावेण. —^{b}) Ś2.3 M1.4 दग्धं सर्वं; M6 सव्यं दग्धं (by transp.). M5 निरीक्षणं (for ममेक्षणम्). D1.3.4 दग्धं मे सव्यमी(D1 °ल)क्षणं. —^{c}) V1 D5 रजो- (for रेणु-). Ś2.3 D2.8.12 इवोद्योति-. —^{d}) D6.7 M3.5.6 उपागमत् ; M10 °गतः (for °गतम्).

25 ^{a}) M6 अतो. B1 चाल्प- ; G2 M5 अन्यं; M8 अस्य (for अन्यद्). —^{b}) Ñ1 तत्र (for तस्य). Ś D12 स्थलं; D6 तटे (for तटम्). —^{c}) Ñ B अष्टौ; D3.10.11 T4 M4.6.10 तूर्णीं; D6.7 T2 पूर्णं- ; G1.2 M7 तूर्णं (for पूर्णं). D3 पंच- (for वर्ष-). Ñ B [उ]ग्रं (for [अ]ष्टौ). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 पंच वर्षशतं तूर्णीं(D5 तीव्रम्) ; D1.4 तूर्णीं पंच शताब्दानि. —^{d}) V1.3 D2.5.9 T3 आ(V3 T3 प्रा)सवान्सु-; D1.3.4.6 समाधाय; D7 T4 G2 M3.5.7 समवापं(D7 °प्तं) ; D10.11 Ct समधारं; T1.2 G1 समावापं (for समवाप). D2 -महाव्रतः ; D5 -महद्व्रतं. Ś1 D8 तपोहं तप्तवांस्तदा; Ś2.3 Ñ B D12 तप्तवान्सुमहत्तपः. ❀ Ct : समधारं समधारयम्. ❀

26 Ś2 om. 26–27^{b}. —^{a}) D2 समाप्त- ; D12 समस्त-. —^{b}) Ñ2 B तदा; D1.3.4 मां स; D5 देव- (for तत्र). T2.3 देव्या. G1.2 M4–6 तत्र चा(G2 °लोपा; M4.6 [with hiatus] °त्र आ)याद्वि(M5 रुद्रो वि)भुः स्वयं. —V1 om. 26^{cd}. —^{c}) D6.7.10.11 G2 M5.10 ततः ; T3 प्रीति- (for प्रीतः). M6 प्रीतेन मनसा देवः. —^{d}) Ñ1 वरः; G2 पुनः (for प्रभुः). —After 26, K (ed.) ins. 246*.

27 Ś2 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). —^{a}) Ñ B [ऽ]हमस्मि (for ऽस्मि तव). D5 धर्मेण. G2 M4.7 प्रीतोस्मि तपसानेन. —^{b}) T1.2 M5 तेन (for [अ]नेन). Ś1.3 V3 D2.5.8.9.12 येन (Ś3 D2.9 येनै; D5 यदे)तत्ते कृतं तपः (D2 नृप) ; Ñ1 V1 T3 M6 येनै(T3 तथै)वं ते (M6 यत्त्वयेदं) कृतं तपः ; Ñ2 B यदे(Ñ2 येन)तत्ते(B1 तत्ते यच्च) तपः कृतं; D1.3.4 यत्त्वयेदं धृतं व्रतं; G2 तव धर्मपथे स्थिते; M4.7 तव धर्मज्ञ(M4 °र्मेण) सुव्रत. —^{c}) T2 G3 त्वया. D5 वा (for च). B3 मयाचि तद्; D1.4 M8 मया चैव(D1 °वं) ; D6 मया च तद्. Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 [आ]च(V1 च)रितं पूर्वं (for [ए]तद्व्रतं

G. 7. 13. 28
B. 7. 13. 28
L. 7. 12. 28

तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ।
व्रतं सुदुश्चरं ह्येतन्मयैवोत्पादितं पुरा ॥ २८

तत्सखित्वं मया सार्धं रोचयस्व धनेश्वर ।
तपसा निर्जितत्वाद्धि सखा भव ममानघ ॥ २९

देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ।
एकाक्षिपिङ्गलेत्येव नाम स्थास्यति शाश्वतम् ॥ ३०

एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शंकरात् ।
आगम्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३१

तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषण ।
चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसंघैः सुरैस्तव ॥ ३२

एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।
हस्तान्दन्तांश्च संपीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३३

चीर्णं). B4 मम चैव तपश्चीर्णं. —^{d}) T2 G3 मया (for त्वया). Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T3 [अ]नुपमं व्रतं(Ñ2 B महत्); D1.3.4 सुमहाव्रत; T4 G1 M4 [ए]व नराधिप; M6 [ए]व महाव्रतं (for [ए]व धनाधिप). D5 त्वया समुपसंवृतं.

28 ^{b}) B3 श्रियश्च; M10 यश्चैतद् (for यश्चरेद्). —After 28^{ab}, D11 ins. श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां नमः. —^{c}) V3 तीव्रं (for व्रतं). Ś Ñ V3 B1.3 D3.7.8.10.11 T1.4 सुदुष्करं; V1 T3 हि दुष्करं; D2 सुदुःकृतं; D5 सुचरितं; D12 सुदुःकरं; M10 हि दुश्चरं; K (ed.) सुनिश्चयं. B1.3.4 हीदं; B2 चैव; D9 त्वं तन् (for ह्येतन्). —^{d}) D5 T4 [ए]वासादितं; K (ed.) ह्युत्पादितं.

29 ^{a}) Ñ2 B1–3 सखित्वं तन् (by transp.); V3 तस्मादित्थं; B4 सखित्वं नु. D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1–3.6.8–10 सौम्य; M4.5.7 चैव (for सार्धं). —^{b}) T2 damaged for स्व धनेश्वर. Ś1 D8 त्वं रोचय; V1 परियस्व (sic) (for रोचयस्व). —^{c}) S D2.8.9 चार्जित(S2 moth-eaten)त्वाद्धि; V3 B3 D6 निर्जितं तद्धि (D6 चैव); D1.4 G2 M10 °तश्चाहं; D3 °तोहं त्वं; D7.10.11 T1.2.4 G3 M1–5.7.8 °तश्चैव; D12 वा जितत्वाद्धि; G1 निर्मितश्चैव; M9 निर्जितस्यैव (for निर्जितत्वाद्धि). D5 निर्जितत्वाद्धिनीत्वाद्धि (sic). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 K (ed.) सखा मम भवान्मतः (D1.3.4 सदा भव; D5.8.12 भवात्मनः ; K [ed.] भवानघ).

30 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 प्रभावाच्च; D10 प्रभावेण. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 तव यत्स(D1.3.4 यच्च ते स)व्यमीक्षणं. —After 30^{ab}, D5–7.10.11 T3 M4.5.10 ins. ; T4 cont. after 247* ; K (ed.) ins. after 26 :

246* पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ।

[M4 अवाप्तं च; M5 अवाप्नोति.]

—^{c}) T2 damaged for काक्षिपिङ्गले. T1.2 G2 M1.3.5 [ए]वं (for [ए]व). D6.10.11 -पिंगलीत्ये(D6 °लं ह्ये)व; M6 -पिंगलत्वेन; M10 -पिंगल इति. D1.4 एकाक्षः पिंगलश्चैव; D3 एकाक्षपिंगत्वमतो. —^{d}) D1.3.4 भुवि (for नाम). D3 स्थास्यसि; M10 दत्तं हि. —For 30^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 subst. :

247* एकपिङ्गेक्षण इति नाम ते ख्यास्यते ध्रुवम् ।

[Ñ1 B2–4 एकपिंगेक्षणम् ; D9 एष पिंगेक्षण. Ñ1 अपि; B4 राजन् (for इति). Ś1 B2 नामतः. Ñ1 V1 स्थास्यते; Ñ2 V3 B1–3 D5 स्थास्यति; B4 स्थाप्यते; D8 दृगस्यते (corrupt) (for ख्यास्यते). V1 T4 (also) भुवि.]

31 ^{a}) Ñ B1–3 गत्वा; B4 कृत्वा; D1.3.4 प्राप्तं; M6 ततः; Ck.t as in text (for तेन). G (ed.) गत्वा एवं (with hiatus). Ñ1 B2 D1.3.4 M6 हि (for च). G1 एवं सख्यं मया लब्धं. —^{b}) G1 [अ]नुज्ञाश्. Ñ B M6 रुद्रेण सह धीमता; D1.3.4 मया रुद्रेण मानद. —For 31^{ab}, Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 subst. :

248* एवं कृत्वा मया सख्यं गतो देवः स्वमालयम् ।

[Ś D2.8.12 कृते (for कृत्वा). Ś1.2 सख्ये (for सख्यं).]

—^{c}) G1 आगत्य. G1 M5 धर्मे (for ऽयं मे). —^{d}) G2 -विपर्ययः (for -विनिश्चयः). —For 31^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M6.10 subst. :

249* आगतेन मयैतच्च श्रुतं ते पापचेष्टितम् ।

[V1 आगत्य च; D5 T3 आगम्य च. Ś1 V3 D8.9 तत्ते; Ś2.3 D12 तत्र; V1 D2.5 T3.4 [ए]तत्ते; D6.7 M6.10 चैव; D10.11 चैवं (for [ए]तच्च). D1.3.4 [उ]पलब्धश्च (for मयैतच्च). Ś V3 D2.8.9.12 पापं सु(V3 D2 °पं वि; D9 °पवि)निश्चितं; T3.4 पापमिदं कृतं. V1 श्रुत्वा तं पापनिश्चयं; D1.3.4 तव पापे(D3 °पो) विनिश्चयः; D5 श्रुतं पापविनिश्चयं; D6.7.10.11 M6.10 श्रुतस्ते पापनिश्चयः (for the post. half).]

32 ^{a}) T3 यद्. B2 तदधर्मेण योगाद्धि; D1.4 त्वं हि तद्दुष्टसंयोगाद्; G2 M5 तदधर्मान्निवर्तस्व. —^{b}) D6 निवर्त्यः; G2 M5 त्वं शील-; M10 निवर्त्यः (for निवर्त). D6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4–10 Cg कुल(G2 -गुण)दूषणात्. Ś Ñ V1.3 B D1–4.8.9.12 T3.4 M3 विनिवर्तस्व किल्बिषात्; D5 निवर्तस्व स्वकिल्बिषात्. ❀ Cg.k.t : निवर्त निवर्तस्व(Ck °स्वेति यावत्). ❀ —^{c}) B3 D5.6 G3 चिंतितो. V1 M1.2.9 च (for हि). G2 वधोपायं. —^{d}) B1 ऋषिसंघैः; B2 ऋषिभिश्च. D1.3.4 तव सेंद्रैः सुरर्षिभिः.

33 ^{a}) Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 T3 राक्षसेंद्रः (for दशग्रीवः). —^{b}) Ś Ñ2 D1.2.8.9.12 T4 G2 M5 क्रोध-; V3 D6.7.10.11 M10 कोप- (for क्रुद्धः). —^{c}) Ś V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 तलं तलेन; Ñ1 B1.3 दंतैर्दंतांश्च; Ñ2 हस्तैर्हस्तांश्च; D6 T1 G3 M3 हस्तौ दंतांश्च. B3 निष्पीड्य; D6.7.10.11 संपिष्य (for संपीड्य).

विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यत्त्वं प्रभाषसे ।
नैव त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि प्रेषितः ॥ ३४

हितं न स ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः ।
महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३५

न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो ममायमिति मन्यते ।
तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥ ३६

त्रीँल्लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
एतन्मुहूर्तमेषोऽहं तस्यैकस्य कृते च वै ।
चतुरो लोकपालांस्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३७ G. 7. 13. 38 B. 7. 13. 39 L. 7. 12. 38

34 ^{ab}) B4 ज्ञातं तत्ते; D5–7 विज्ञातं तु(D5 हि); M6 विज्ञायते. Ś1 T3.4 वाक्यं; M10 चैव (for दूत). —Ś1 om. (hapl.) from 34^{b} up to the prior half of 250*. Ś2.3 Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 transp. दूत and वाक्यं. Ś2.3 D2.8.9.12 यच्च; B3 यत्ते; D7 T1.2 G M1–5.8–10 यस्य (for यत्त्वं). T3.4 यत्त्वया दूत भाषितं (for ^{b}). —^{c}) Ś2.3 D8 M9 नैवं त्वम्; M8 देवत्वम्. B1.2 D12 अपि; M2.5.8.9 अस्ति; Ct as in text (for असि). G1 येनासौ. M6.10 नैवाहमस्मि दासस्ते. —^{d}) T2 damaged for भ्रात्रा येनासि. D6 M8 भ्राता; T1 G1 M4.7 भर्त्रा; M6 भर्तुर्; Ck.t as in text (for भ्रात्रा). D7.10.11 T1.2 G3 M1.3.5.10 Ct चोदितः (for प्रेषितः). Ś2.3 Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.8.9.12 T3.4 येन त्वं(D1–4.8.9 °नासि) प्रहि(V1 D5 T3.4 °नासि प्रेषि)तो मम; B3 नैवं प्रतिहतो मम.

35 ^{a}) D6 हितं स न (by transp.); D7 हितबुद्ध्या; D10.11 Ct हितं नैष. M8 मम च (for स मम). —^{b}) M6 यद्ब्रवीति धनेश्वरः. —For 35^{ab}, Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 subst.:

250* हितबुद्ध्या न मे वाक्यमुक्तवान्धनरक्षिता ।

[Ś1 om. up to the prior half (cf. v.l. 34). Ñ2 V3 B हितमेतन्; V1 इति बुद्ध्या. B1.3.4 ते (for मे). B2 उक्तिन-मुक्तरक्षिता (corrupt); T4 धनदेन हि प्रेषितं (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 V3 D2.5.8.9 T4 च; Ś2.3 मां; Ñ V1 B D1.4 T3 हि; D3 किं; D12 om. (subm.) (for तु). —^{d}) M4.10 श्रावयते. Ś1 Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 मां श्रावयति(B4 D5.9 °सि) विस्मितः; Ś2.3 स श्रावयत्यविस्मितः; D3.6.7.10.11 M6 मूढः श्राव(M6 श्लाघ)यते किल. —After 35, Ś D2.8.9.12 ins.:

251* एतावन्तं मया कालं स्नेहात्तस्यैव मर्षितम् ।

[Ś1 D8 अहं कालं (sic); D12 महाकालं.];

while Ñ V3 B1.2.4 ins. after 35:

252* यच्च दूत मया काल एतावांस्तस्य मर्षितः ।

[V3 यदि तावन्; B2 यस्तं दूत (sic). Ñ तव (for तस्य). Ñ1 कर्षितः (for मर्षितः).];

whereas D1.3.4 M6 ins. after 35:

253* य इदानीं महाकालस्ततस्तस्य नु मर्षितः ।

[M6 मया (for महा-). D3 दूत (for ततस्). D4 तु (for नु). M6 तद्वचस्तस्य मर्षितं (for the post. half).]

—After 35, D6.7.10.11 T1–3 G M1–5.7–10 ins.:

254* नैवेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया ।

[K (ed.) न चेदं. T3 रक्षणीयं; Ct as above (for क्षम°).]

—Then D6.7.10.11 T3 cont.; while V1 D5 T4 ins. after 35:

255* यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ।

[V1 D6 T3.4 यदि तावन्; D5.7 यदिदानीं; Ct यदेतावन् (as above). V1 D5 वावयम्; D7 कामम्; T4 काल; Ct कालं (as above) V1 D5.6 T3 एतावत्तस्य; D7 तद्वचस्तस्य; T4 एतावांस्तस्य. V1 रक्षितं; T4 मर्षितः (for मर्षितम्).]

36 ^{a}) Ś D2.8.9.12 भ्राता किं तु(Ś1 D2.8 न; D12 नु); Ñ1 भ्राता मे च; Ñ2 V1.3 B1.4 D1.3–5 T3.4 M6 भ्राता किल; B3 भ्राता गुरुर्; Cg.t as in text (for न हन्तव्यो). B3 मम ज्येष्ठो; D6 G1.2 M10 गुरुः श्रेष्ठो. —V3 illeg. for ^{bcd}. —^{b}) Ś1.2 B1.3.4 D2.3.6–8.10.11 T1.3.4 G3 M1.4.10 मया; Cg.k as in text (for मम). Ś Ñ2 B D2.5.6.8.9 T3.4 जानता; Ñ1 मानितं; D1.3.4 नान्यथा; G1 M10 मान्यते; M1.3 मानितः; M2.9 मन्यतां; M6 संदभात्; M7 मन्यतः; Cg.k.t as in text (for मन्यते). —^{c}) Ñ B वाक्येन; D10 वचनं; T3.4 न क्षंस्ये; G2 M10 श्रुत्वा च (for श्रुत्वा मे). —^{d}) D10 (with hiatus) श्रुत्वा (for वाक्यम्). V1 एतत् (for एषा). M4.7 धृता मतिः. Ś D2.8.12 वाक्यमे-(Ś1 °क्यान्ये)वं(D2 °तत्) कृ(D12 क्ष)तान्य(D2.12 °न)पि; Ñ1 B वरोन्मत्तस्य रोषितः; Ñ2 वरोन्मत्तः सुरोषितः; D1.3.4 वागेषाभ्य(D1.4 [with hiatus] °षा भ्र)कृता इति; D5 तत्कृत्यमिति निश्चयः; D9 वाक्यं मे क्रियतामिति; T3 वाक्यं श्रुत्वा सुदुर्मतेः; T4 श्रुत्वा वाक्यं सुदुर्मतेः; G2 M10 ममैषानुमता मतिः.

37 ^{a}) T3 त्रिलोकान्. Ś Ñ2 B1.4 D1.4.8.9.12 G2 M2.6.8–10 अव-; Ñ1 एव; V1 हि वि-; B2 इह; B3 अथ; D2 न च; D8 न वि-; D5*वि-; T2 अप- (for अपि). —^{b}) Ś V1.3 D2.5.9.12 T3.4 बाहुवीर्यव्यपाश्रयः(V1 T3.4 °यात्); Ñ1 D1.3.4 स्वबाहुबलगर्वितः(Ñ1 °माश्रितः); B1.3.4 बाहुबलसमाश्रितः(B3 °समन्वितः); D8 बाहुवीर्याद्यथा श्रियं. —^{c}) Ś D2.8.12 एवं; D6.7 M6 इदं; D9 अस्मिन् (sic); T1 एतं (for एतन्). Ś D2.5.8.9.12 एको; D6.7.10.11 M4 एव (for एषो). —^{d}) M9 [ए]तस्य (for [ए]कस्य). Ś V1.3

G. 7. 13. 39 B. 7. 13. 40 L. 7. 12 39

एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् ।
ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ३८

ततः कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः ।
त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ३९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

$D_{1-5.7-9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 कृतेन वै(V_1 तु); D_6 कृतस्य वै; $D_{10.11}$ तु वै कृते (for कृते च वै). —For 37^{cd}, Ñ B subst.:

256* अस्मिन्मुहूर्ते एकस्य कृते तस्याहमेष वै ।

[B_3 तस्मिन्. B_2 कृत्वा (for कृते). $Ñ_1$ ह्यमर्षणे (for [अ]हमेष वै).]

—^{e}) $D_{3.6.7}$ $T_{1.2}$ G_3 M_3 च (for तान्). —^{f}) G_2 नेष्यामि च (for नयिष्यामि). Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ G_1 $M_{6.10}$ नयामि(G_1 नयिष्ये; M_{10} नेष्यामि) यमसादनं.

38 ^{a}) M_1 दशग्रीवो (for तु लङ्केशो). Ś Ñ V_3 B $D_{2.8.9.12}$ छि($Ś_3$ D_8 भि)त्वा(B_2 हत्वा) स($Ñ_1$ तं) रोषरक्ता-($Ñ_1$ $B_{1.3.4}$ °ताम्रा)क्षो; V_1 छित्वा तमेव ताम्राक्षो; $D_{1.3.4}$ M_6 स छित्वा क्रोध(M_6 रोष)दीप्ताक्षो; T_3 क्षिप्त्वा सरोषं रक्ताक्षो. —^{b}) $D_{1.3.4}$ क्रोधेन (for खड्गेन). Ś $Ñ_1$ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.8.9.12}$ T_3 M_6 राक्षसः; $Ñ_2$ V_3 B_2 रावणः (for जघ्निवान्). —^{c}) $Ñ_2$ B तत्र; $D_{1.3.4}$ ह्येकं (for ह्येनं). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 भक्ष्या($D_{2.5.9}$ °क्षा)र्थं प्रददौ तत्र (V_1 तं तु). —^{d}) Ś $Ñ_1$ $D_{2.5.8.9.12}$ राक्षसेभ्यो(D_5 °सेंद्रो)-प्रकर्मकृत् ; $Ñ_2$ V_3 B_2 राक्षसेभ्यो गतज्वरः ; V_1 राक्षसेभ्यो दशाननः; $B_{1.3.4}$ राक्षसेभ्यो निशाचरः ; $D_{1.3.4}$ M_6 रक्षोभ्यो ये समीपतः; T_3 राक्षसेभ्यो नृशंसकः . —After 38, Ñ V_3 B D_3 ins.:

257* तत उत्थाय संक्रुद्धो मन्त्रिणस्तान्समागतान् ।
आज्ञापयामास तदा निर्यातेति महाबलः ।

[(l. 1) D_3 व्याहरन्मंत्रिणः *कान् (for the post. half). —(l. 2) V_3 D_3 निर्याणं स(D_3 सु-) (for निर्यातेति). G (ed.) निशाचरः (for महाबलः).]

39 ^{a}) G_2 M_6 कृतस्वस्त्ययनो राम. —^{b}) $Ś_1$ Ñ V_3 B $D_{2.8.9.12}$ T_3 M_6 राक्षसः (for रावणः). V_1 दशग्रीवो महाबलः; $D_{1.3.4}$ रावणो राक्षसाधिपः. —B_3 om. 39^{cd}. —^{c}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.2}$ $D_{2.8.9.12}$ त्रिलोक- (for त्रैलोक्य-). $D_{1.3.4}$ अमात्यबलसंयुक्तो. —^{d}) V_1 B_1 $D_{3.5}$ येन; B_4 D_2 तत्र (for यत्र). $Ś_{2.3}$ D_{12} धनाधिपः ; $Ñ_2$ निशाचरः ; D_3 धनेश्वरं; M_2 नरेश्वरः (for धनेश्वरः).

Colophon. —*Kāṇḍa name* : $Ś_1$ V_3 D_9 om. —*Sarga name* : Ś V_3 D_{12} रावणप्रस्थानं; $Ñ_1$ V_1 $D_{2.8.9}$ रावणप्रस्थानो; $Ñ_2$ B_{1-3} धनदं प्रति यानं($B_{2.3}$ °त्रा) ; $D_{1.3.4}$ दूतप्रस्थानिको; D_5 L (ed.) रावणप्रयाणो (L [ed.] °णं). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś $Ñ_1$ V_3 B_{1-3} D_2 om. ; V_1 11 ; $D_{8.9.12}$ 12. —After colophon, T_4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G $M_{1.5.8}$ with श्रीरामाय नमः ; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः .

१४

ततः स सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यं बलोत्कटैः ।
महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १
धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृध्नुना ।
वृतः संप्रययौ श्रीमान्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २
पुराणि स नदीः शैलान्वनान्युपवनानि च ।
अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमाविशत् ॥ ३
तं निविष्टं गिरौ तस्मिन्राक्षसेन्द्रं निशम्य तु ।
राज्ञो भ्रातायमित्युक्त्वा गता यत्र धनेश्वरः ॥ ४
गत्वा तु सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य विनिश्चयम् ।
अनुज्ञाता ययुश्चैव युद्धाय धनदेन ते ॥ ५
ततो बलस्य संक्षोभः सागरस्येव वर्धतः ।
अभून्नैर्ऋतराजस्य गिरिं संचालयन्निव ॥ ६ G. 7. 14. 7 B. 7. 14. 7 L. 7. 13. 7

14

☞ V2 missing for Sarga 14 (cf. v.l. 7.12.2).

1 B3 om. 1–4^{b}. —^{ab}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 स ययौ; T1.2 M3 Ck ततस्तु (for ततः स). Ñ1 V1 D5 T3.4 क्रुद्धः (for षड्भिर्). G1.2 M4.5.10 षड्भिः सार्धं (by transp.). Ś V3 D2.8.9.12 क्रुद्धो; Ñ1 V1 D5 T3.4 षड्भिर्; Ñ2 B1.2.4 क्रूरैर्; D4.6.7.10.11 G1.2 M3.5.7.10 नित्य- (for नित्यं). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3.4 महारथैः; D5 महाबलैः; D6.7 M10 -बलोद्धतैः; D10.11 -बलोद्धतः (for बलोत्कटैः).

2 B3 om. 2 (cf. v.l. 1). —^{a}) V1 तु (for च). D9 G1.2 स धूम्राक्षेण. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.12 -गृध्रि (D8 * *)णा; Ñ2 illeg.; B1.2.4 -सेविना; D3.6 M10 -बुद्धिना; D7.9–11 M4.7.8 -गर्धिना; G2 -गर्विणा; M1 -शालिना (for -गृध्नुना). —D5 om. 2^{cd}. —^{c}) Ś D2.8.9.12 G1 ततः स(D9 G1 सं-); Ñ B1.2.4 D3.4 T4 वृतः स; M3 संवृतः (for वृतः सं-). Ś Ñ V3 B1.2.4 D2.8.9.12 धीमाँल् (for श्रीमान्). —^{d}) M1 om. कान्दहन्निव. Ś1 V3 D2.8.9.12 लोकान्क्रोधाद् (by transp.); Ś2.3 लोकान्क्रुद्धो; B1.2 लोकान्सर्वान् ; T1.2 G2 M9.10 क्रोधाल्लोकं (for क्रोधाल्लोकान्). Ñ B4 लोकानु (B4 जगदु)द्वर्तयन्निव; D1.3.4 क्रोधात्संप्रदह(D3 °हस)न्निव.

3 B3 om. 3 (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D2.5.8.9.12 T3 स पुराणि(by transp.). Ś2.3 Ñ1 D3.8.12 T1 G M1.3.5.9.10 नदी-; M8 दिशः (for नदीः). V1 (marg. also) रम्या; G1 M1 -शैल-; M4 (after corr. *sec. m.* as in text).7 श्रीमान् (for शैलान्). —^{d}) Ś1 D8.12 G2 कैलास-. Ś V3 D2.6–12 T3.4 (also) M10 आगमत् ; Ñ1 D5 आगतः; Ñ2 B1.4 आसदत् ; V1 अभ्यगात् (for आविशत्). —After 3, T3 ins. 258*.

4 B3 om. 4^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ B1.2.4 D1.3.4.6.7.10.11 T3 M6 संनिविष्टं. —^{b}) D3 M4 निशाम्य. T3 G1.2 च (for तु). —For 4^{ab}, Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T4 subst.; D1.3.4 cont. l. 2–3 only after 260*; T3 ins. after 3 :

258* सोऽधिष्ठितान्गिरौ तस्मिन्यक्षान्रणविशारदान् ।
व्यद्रावयत शैलेन्द्रात्ते तमारुरुहुः क्षणात् ।
ते तु तत्र निशम्यैवं दशग्रीवं निशाचरम् ।

[(l. 1) V1.3 D5 सं(D5 स)निविष्टान् ; T3.4 संनिविष्टो (for सोऽधिष्ठितान्). —(l. 2) D1.3.4 विद्रुता यांति; D2 विद्रावयत. D1.3–5.9 T3.4 शैलेंद्रं. D1.3.4 यक्षाश्चारुरुहुर्भयात् ; D12 ते ततो दुद्रुवुः क्षणात् (for the post. half). —(l. 3) Ś1 V1.3 D2–5.9 निशाम्यैवं; T3.4 निशम्यैनं. D5 महाबलं (for निशाचरम्).]

—After 4^{ab}, Ñ B1.2.4 D1.3.4.6.7.10.11 S (except T4) ins. :

259* युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ।
यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः ।

[(l. 1) Ñ1 युद्धेष्वथ; Ñ2 D6.7.10.11 युद्धेष्वु तं; B1.2.4 D1.3.4 G1 युद्धेत्यर्थं; T3 M1 युद्धेत्यंत-; M4.7 युद्धे नित्यं; M6 युद्धार्थं हि; M10 युद्धेत्यंतं (for युद्धेऽत्यर्थ-). G2 M5 युद्धे कृतमहोत्साहं (for the prior half). B4 दुष्टात्मानं. G2 महाबलं; Ck.t as above (for समन्त्रिणम्). —(l. 2) Ñ1 योधा (for यक्षा).]

—Then D1.3.4 cont. :

260* निरुद्यमा दिशो राम रावणस्य दुरात्मनः ।
ते जवेन प्रधावन्तो भयत्रस्ता विचेतसः ।

[(l. 1) D3 द्रवमाणा दिशो भेजू (for the prior half).]
—^{c}) Ś Ñ V1.3 B D2.5–12 T3.4 [इ]ति विज्ञाय (for [अ]यमित्युक्त्वा). —^{d}) B2 याता (for गता).

5 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D2.5–12 T3.4 M6 ते गत्वा; B3 तैर्गत्वा; D3 M2.4.5.7.9 गत्वा च; M10 ते राज्ञे (for गत्वा तु). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 आख्याय; B3 आख्यातं (for आचख्युर्). —^{b}) M10 तत्र (for तस्य). Ñ1 विचेष्टितं; Ñ2 B D6.7.10.11 चिकीर्षितं; T1.2 सुनिश्चयं (for विनिश्चयम्). —^{c}) Ś Ñ V1.3 B D2.5–12 T3.4 हृष्टा; M8 तेन (for चैव).

6 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M10 बलानां (for बलस्य). B3 संरक्षो (sic); T1.2 M1.4.8.10 संक्षोभं; Ct as in text (for संक्षोभः). —^{b}) G1 वर्धितः; M6.10 वर्धंते (for वर्धतः). Ś V1.3 D2.5.7–12 T3.4 व्यवर्धत यथो(D10 11 इवो)दधेः; Ñ

G. 7. 14. 8
B. 7. 14. 8
L. 7. 13 8

ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ।
व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ ७
तं दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः ।
हर्षान्नादं ततः कृत्वा रोषात्समभिवर्तत ॥ ८
ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः ।
ते सहस्रं सहस्राणामेकैकं समयोधयन् ॥ ९
ततो गदाभिः परिघैरसिभिः शक्तितोमरैः ।
वध्यमानो दशग्रीवस्तत्सैन्यं समगाहत ॥ १०
तैर्निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः ।
वर्षमाणैरिव घनैर्यक्षेन्द्रैः संनिरुध्यत ॥ ११
स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् ।
प्रविवेश ततः सैन्यं नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥ १२

B D6 ववृधे तोयधे(Ñ2 B2.3 °दै)रिव —^{c}) Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4 M6.10 तस्य; D1.4 सैन्यं; D3 अंतस्तन् (hypm.) (for अभून्). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B D1.2.4-12 T3.4 शैलं; D3 सैन्यं; G1.2 M5 गिरीन् (for गिरिं). V1 D5 T3.4 संक्षोभयन्; V3 B2 D4.6.10 G1 संचलयन्.

7 ^{b}) M10 -सेनयोः (for -संकुलम्). —^{c}) B3 अर्दिताश्; D3 मथिताश्; D8 व्याघाताश् (for व्यथिताश्). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4 राक्षसस्य ते (for तस्य रक्षसः).

8 ^{a}) Ś V1.3 B1 D2.5.6.8-12 T3.4 Cg स; Ñ B2-4 G3 M2-4.6.10 तद् (for तं). D6 राक्षसं (for तादृशं). —^{b}) D1.3.4 सविस्मयः (for निशाचरः). —^{c}) M1.5 हर्ष; G1 सिंह-; Cg.k as in text (for हर्षान्). —^{d}) D1.3.4 M6 क्रोधात् (for रोषात्). D1.3.4 समभिधावत; T2 M5.10 समभिवर्तते; G2 M6.8 समभिवर्धते(M8 °त) (for समभिवर्तत). —For 8^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4(repeats after 11^{ab}) subst.:

261* हर्षान्नादान्बहून्कृत्वा स क्रोधादभ्यधावत ।

[Ñ1 D5-7.10.11 T3.4(first time) हर्ष- (for हर्षान्). T4 (second time) नादं. Ś D2.8.9.12 T4 (second time) मुहुर् (for बहून्). Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 मुक्त्वा; Ñ2 दृष्ट्वा; T3.4 (first time) श्रुत्वा (for कृत्वा). Ñ2 B3 D11 अभ्यभाषत (sic). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4(both times) तदा(D9 °था) क्रोधाद(V1.3 D5 T3.4 समभि)धावत (for the post. half). ❀ Ct: हर्षनादान्हर्षजसिंहनादान्. ❀]

9 ^{a}) B4 D5 T3.4 ये च; G1 येन (for ये तु). V1 राक्षसराजस्य (for ते राक्षसेन्द्रस्य). —^{b}) Ś V1 D2.8.9.12 T4 भीम- (for घोर-). T3 -दर्शनाः (for -विक्रमाः). —^{c}) Ś V1.3 D8.12 द्वि(V3 ते)सहस्र(Ś2.3 °स्रं; D8 °स्रे)सहस्राणाम्; Ñ B D6.7.10.11 तेषां सहस्रमेकैको. —^{d}) Ś V1.3 D4.5.8.12 T G M6.8.10 Ck.t समयोधयत्; M5 समयोजयत्; Cg as in text (for समयोधयन्). Ñ B D6.7.10.11 य(B3 द)क्षाणां समयोधयत्(Ñ1 ° येत्).

10 ^{a}) D2.8.9.12 गदासि- (for गदाभिः). Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4 मुसलैर् (for परिघैर्). —^{b}) T3 यष्टिभिः (for असिभिः). V3 शक्तिभिस्तथा (for शक्तितोमरैः). Ś1 D8 शक्तिभिश्च स तोमरैः. —^{c}) Ś Ñ2 D6-8.10.11 हन्यमानो; B3 युध्यमानो; D2.12 मथ्यमानो; G2 M5 बाध्यमानो (for वध्यमानो). —V3 illeg. for 10^{d}. —^{d}) D1.3.4 M4.6.7 अवगाहत (for सम°). Ś D2.5.8.9 T4 L (ed.) व्यवगा(Ś1 D8 रोषाद्व्य; L [ed.] रोषाद)हत तद्बलं; V1 D12 T3 व्यगाहत च(T3 स) तद्बलं; G2 M5 न चकंपेचलोपमः (G2 °समः).

11 G3 om. from 11 up to l. 1 of 263*. G2 M5 om. 11^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ V1.3 D1-4.6-11 T3 M1.6.7 स; Ś2.3 D12 सं- (for तैर्). Ś1 निरुच्छ्वासयस्(sic); Ś2.3 D12 -निरुध्यागतस्; Ñ1 V1 D1-5.9 T3.4 निरुच्छ्वासवांस्; D8 विरुद्धाशयस् (for निरुच्छ्वासवत्). B निरुत्साहो(B1 °द्योगो; B4 °च्छ्वासो)भवत्तत्र. —^{b}) B2 मथ्यमानो; G (ed.) व्यथमानो. Ñ1 V1 D9 T3.4 M1 निशाचरः (for दशाननः). —After 11^{ab}, T4 repeats 261*. —^{c}) Ś1 V3 D8 महास्त्राणि (for इव घनैर्). —^{d}) Ś2.3 D2.9.12 सोवरुध्यत; V1 T3.4 समरुध्यत; D1.3-5 G1 M2 स नि(D5 व्य)रुध्यत; G2 समयुध्यत; M5.10 स न्ययु(M10 °रु)ध्यत; M7 संन्यरुध्यत (for संनिरुध्यत). Ś1 V3 D8 शस्त्राणि च समंततः. —For 11^{cd}, Ñ B D6.7.10.11 subst.:

262* वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ।

[D7 अवरुध्यते. Ñ1 संनिरुध्यत वै तदा; B1.4 स न्य(B4 संव्य)-रुध्यत राक्षसः; B2.3 संनिरुद्धो महाब(B3 °च)लः (for the post. half).]

—Thereafter they (Ñ1 in marg.) cont.; V3 D1.3-5 S ins. after 11:

263* व्यथां न कुरुते वीरो यक्षैः शस्त्रसमाहतः ।
महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ।

[G3 om. l. 1. —(l. 1) M6 वीर. Ñ V3 B2-4 D1.3.4.6.7.10.11 न चकार व्यथां चैव; B1 न विव्यथे दशग्रीवो (for the prior half). Ñ1 V3 B1 D6.7.10.11 T3.4 G1 M5.6.10 यक्ष- (for यक्षैः). V3 D6.7.10.11 T3.4 M3.10 -शस्त्रैः; M1 तत्र (for शस्त्र-). M8 -समाहतैः. —(l. 2) B4 इवास्तोयैर्(sic) (for इवाम्भोदैर्). M5 -समुक्षितैः. D1.3.4 नानावर्षसमुद्यतैः (for the post. half).]

12 ^{a}) Ś1 V3 D8 दशग्रीवः; Ñ V1 B D6.7.10.11 T3.4 M10 स महात्मा; M6 दुरात्मा स (by transp.) (for स दुरात्मा). B1 समुद्दिश्य; B4 समुद्गम्य (for समुद्यम्य). —^{b}) Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T3 कालदंडनिभां. —^{c}) B1.3.4 च तत् (for ततः). G1 सैन्यौ (sic) (for सैन्यं). —^{d}) Ś D8 नेतुं; G1 जक्षद् (for नयन्). D12 यक्षेंद्राणां (for नयन्यक्षान्).

स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनसमाकुलम् ।
वातेनाग्निरिवायत्तोऽदहत्सैन्यं सुदारुणम् ॥ १३

तैस्तु तस्य मृधेऽमात्यैर्महोदरशुकादिभिः ।
अल्पावशिष्टास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥ १४

केचित्त्वायुधभग्नाङ्गाः पतिताः समरक्षितौ ।
ओष्ठान्स्वदशनैस्तीक्ष्णैर्दशन्तो भुवि पातिताः ॥ १५

भयादन्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे ।
निषेदुस्ते तदा यक्षाः कूला जलहता इव ॥ १६

हतानां स्वर्गसंस्थानां युध्यतां पृथिवीतले ।
प्रेक्षतामृषिसंघानां न बभूवान्तरं दिवि ॥ १७

एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः ।
अगमत्सुमहान्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥ १८ G. 7. 14. 21 B. 7. 14. 21 L. 7. 13. 20

13 ^{a}) Ś D2.8.9.12 संपूर्णं (for विस्तीर्णं). —^{b}) D5 आज्येंधन-. D1.3.4 T1.2 G3 M3 समावृतं (for -समाकुलम्). Ñ2 V3 D6.7.10.11 G1 M1 Ct शुष्कैंधनमिवाकुलं. —V3 illeg. for 13^c–16. —^{c}) Ś D8 वनम्; D2.9.12 वातैर् (for वातेन). B1 [इ]वाग्निर् (by transp.) (for [अ]ग्निरिव). Ś Ñ V1 B D2.5–12 T3.4 Ct [आ]दीप्तो; D1.3.4 [आ]यस्तो; M10 [आ]ध्मातो (for [आ]यत्तो). —^{d}) G1 वसन्; G3 M2.4.6.8–10 दहन् (for ऽदहत्). Ś Ñ V1 B D2.5–12 T3.4 यक्षसैन्यं ददाह तत्.

14 V3 illeg. for 14 (cf. v.l. 13). —^{a}) Ś D12 ते तु; D8 तत्ते (for तैस्तु). Ś Ñ V1 B D2.5–12 T3 तत्र (for तस्य). Ś Ñ B D2.5.8.10–12 T3.4 महामात्यैर्; V1 महासैन्यं; D6.7.9 सहामात्यैर्; G3 M5 तथामात्यैर् (for मृधेऽमात्यैर्). —^{c}) B2 स्वल्प- (for अल्प-). —D7 reads from स्ते up to ^{d} in marg. Ś Ñ V1 B D2.5–11 T3.4 -[अ]वशेषास् (for -[अ]वशिष्टास्). D12 अल्पावशेषिता; M5 अल्पाः शिष्टास्ततो. —^{d}) B2 हृता (for कृता).

15 V3 illeg. for 15 (cf. v.l. 13). —^{a}) T3 om. केचित्. Ś Ñ V1 B1.3 D2.5–12 T3 स(T3 *)माहृ(Ñ1 °ग)ता भग्नाः; B2.4 समागमे भग्नाः; T4 G2 M2.5.10 चा(M10 आ)युधभग्नांगाः. —^{b}) D1.3.4 कुपिताः (for पतिताः). Ś Ñ2 V1 B D2.5–12 M6 समरे; T3 शेरते; G2 ते रण- (for समर-). —D1.4 repeat 15^{cd} after 17^{ab}. —^{c}) Ñ2 B1(orig.)4 D1.3.4(D1.4 both times).7.10.11 T3 ओष्ठांश्च; B1 (marg. also) अन्यांश्च; B2 ओष्ठाग्रे; B3 G1.2 ओष्ठान्स-; D8 M7 ओष्ठान्सु-; D12 दृष्टाश्च (for ओष्ठान्स्व-). B3 -वदनैस्. —^{d}) T1.2.4 G1 M2.6.10 दशंतो. M5 विनिपातिताः; M6 रुषिता रणे (for भुवि पातिताः). Ś Ñ V1 B D2.5–12 T3 ददंशुः (Ñ2 B1.2 D5–7.10.11 अदशन्; D2.8.12 ददशुः) कुपिता रणे; D1.4(both first time) दशंति रुषिता रणे; D1.3.4(D1.4 second time) क्रोधात्संदशतां रणे.

16 V3 illeg. for 16 (cf. v.l. 13). D8 om. 16–17^b. —^{a}) Ś Ñ1 B1.2.4 D8.12 T3 श्रांतास्तु; Ñ2 V1 B3 D6.7.10.11 श्रांताश्च; D2.5 शांतास्तु; D9 अतस्तु (for भयाद्). G (ed.) आलोक्य (for आलिङ्ग्य). —^{c}) Ś Ñ V1 B D2.5–12 T3 सीदंति स्म(Ñ2 D6.7.10.11 च); T1.2 G1.3 M8 विषेदुस्ते (for निषेदुस्ते). Ś V1 D2.8.9.12 च ते; Ñ2 यदा; T4 G2 M10 तथा; G1 यथा (for तदा). T4 वीरा; M10 राम (for यक्षाः). D1.4 विदीर्णा विद्रुता यक्षाः; M6 सीदंति निहता यक्षाः. —^{d}) M10 वृक्षजाल- (for कूला जल-). Ś V1 B4 D2.5.8.9.12 T3 कूलानि(B4 ग्राहाणि) सलिले य(T3 °लये,था; Ñ B1–3 D6.7.10.11 कूलानी(D10.11 °ला इ)व जलेन ह; T4 यक्षा जलधरा इव; G1 कूला इव गजाहताः. ❋ Ct: कूला इति लिङ्गव्यत्ययः. ❋

17 D8 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). —^{a}) Ś1 गतानां; T2 G1.3 भूतानां; Cv.g.k.t as in text (for हतानां). Ś Ñ V1.3 B D2.5–12 T3.4 गच्छतां स्वर्गं (for स्वर्गसंस्थानां). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D2.5–8.10–12 T3 अथ(B4 °भि)धाव(B2 °वाध[meta.])तां (for पृथिवीतले). —After 17^{ab}, D1.4 repeat 15^{cd}. —^{c}) Ś Ñ B D2.6–9.12 M6 पश्यताम्; Cv.g.k.t as in text (for प्रेक्षताम्). —^{d}) T2 सं-; T3 स (for न). Ś V1 D1–5.8.9 तदा; M4 दिवः (for दिवि). Ñ B D6.7 बभूव हि तद(Ñ2 तदा; B3 मह)द्भुतं; V3 D10.11 बभूव न तदा(V3 तदन)तरं; D12 बभूवाकुलितं नभः. —After 17, Ś Ñ V1.3 B D T3.4 ins.:

264* भग्नांस्तांस्तु समालक्ष्य यक्षेन्द्रान्सुमहाबलान् ।
धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास नायकान् ।

[(l. 1) V3 भिन्नांस्; T4 त्रस्तांस् (for भग्नांस्). Ñ B2 D6.7.10.11 तु तान् (by transp.) (for तांस्तु). D2 शक्र- (sic) (for यक्ष-). Ñ D6.7.10.11 तु; D1.4 T4 स (for सु-). V1 -महाबलः. —(l. 2) V3 D1.3–5 नायकं; B4 सैनिकान्; D6.7.10.11 यक्षकान् (for नायकान्).]

18 ^{a}) B2 तस्मिन्नेव (for एतस्मिन्). —^{c}) M3.9 आगमत्. G1 स (for सु-). Ś Ñ1 V1.3 D8.9.12 प्रेक्षि(Ś1 V1.3 D8.9 °षि)तोभ्यागमद्; Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 प्रेषि(D6 °क्षि)तो न्यपतद्; B3 प्रेषितव्यपतन् (sic); D1.3.4 आजगाम महा-; D2 प्रेषितोभ्यापतद्; D5 प्रेषितो ह्यगमद्; T3.4 प्रेषितोथागमद् (for अगमत्सुमहान्). D7 रक्षो; D12 तत्र (for यक्षो). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B1–3 D1.2.4.6–9.12 यो(V1 स) गंडभिंडि(Ś2.3 °भिंड; Ñ °भिंदु; B1.3 D1.4.6.7 °बिंदु; B2 °भिंदु; D2.9.12 °तिंड)कः; B4 यो गासुनंदकः; D8 यो बिंदुतिंदुकः; D5 यो गजतुंदकः; T3.4 M8 संयुगकंटकः; G2 संकोचकंटकः; M2.4.7.9 संयोगकंट(M9 °कर्ण)कः; M6 योगांडविद्युतः; G (ed.) यो गंडविल्वकः.

G 7. 14. 22
B 7. 14. 22
L 7. 13. 21

तेन यक्षेण मारीचो विष्णुनेव समाहतः ।
पतितः पृथिवीं भेजे क्षीणपुण्य इवाम्बरात् ॥ १९

प्राप्तसंज्ञो मुहूर्तेन विश्रम्य च निशाचरः ।
तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २०

ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्यरजतोक्षितम् ।
मर्यादां द्वारपालानां तोरणं तत्समाविशत् ॥ २१

ततो राम दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् ।
सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २२

ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः ।
राक्षसो यक्षसृष्टेन तोरणेन समाहतः ।
न क्षतिं प्रययौ राम वरात्सलिलयोनिनः ॥ २३

स तु तेनैव तं यक्षं तोरणेन समाहनत् ।
नादृश्यत तदा यक्षो भस्म तेन कृतस्तु सः ॥ २४

---

19 a) M5 येन; Ck.t as in text (for तेन). Ś Ñ V1.3 B1-3 D2.5-12 T3 M4 Ct चक्रेण (for यक्षेण). —b) B3 [ए]व (for [इ]व). Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4 रणे हतः (for समाहतः). D1.3.4 विन(D4 °कृ)ष्टोरसि ताडितः; M6 निपत्य समरे हतः. —c) Ñ B D7 पृथिवी-. Ś2.3 D12 पृथिवीं पतितः (by transp.); V3 पृथिव्यां पतितः; D6.9 M10 पातितः पृथिवीं(D6 °वी-); D10.11 Ct पतितो भूतले (for पतितः पृथिवीं). Ś V1.3 D1-4.8-12 T3 M6 शैलात्; Ñ B D6.7 -पृष्ठे (for भेजे). —d) Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4 ग्रहः (for [अ]म्बरात्).

20 a) Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4 स(Ñ1 V1.3 वि)-संज्ञस्तु(Ś3 D2 °स्तं); D1.4 अथ संज्ञां; D3 M6 प्राप्य संज्ञां (for प्राप्तसंज्ञो). —V1 repeats 20^{bc} consecutively. —b) Ś Ñ2 V1(first time).3 D2.8.9 विश्रा(Ś3 D8.9 °श्र)म्याथ; Ñ1 B1.3 D5-7.10.11 स विश्र(D5 °श्रा)म्य; B4 स विश्रस्य; D1.3.4 G3 M6.10 विश्राम्य च; D12 विश्रस्याथ; T4 M3 विश्रम्य स; G1 विश्रांतश्च; G2 M4.5.7 विमृश्य च (for विश्रम्य च). D3 महासुरः (for निशाचरः). —c) V3 यक्षेंद्रं (for तं यक्षं). —d) Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 तु (for च). B4 भग्नं; T4 M2.8.9 यक्षः (for भग्नः). D1.3.4 स(D3 तु) विद्रुतः (for प्रदुद्रुवे).

21 a) Ś D2.8 ताल-; D9 नील-; D12 तप्त- (for ततः). Ś V1 D2.8.9-12 -चित्रांगो. —b) Ś1.2 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 -मणिभूषितः(V3 D5 T3.4 °तं); Ś3 -रजतोक्षितः; D1.3.4 -कृतभूषणं; K (ed.) -रजसोक्षितं (for -रजतोक्षितम्). M6 वज्रवैडूर्यभूषितं. —c) D3.5.6.9 M2 मर्यादा-. Ś Ñ V1.3 B D T3 M6 प्रतिहाराणां (for द्वारपालानां). —d) Ñ सममाविशत्; B D6.7 M6 स(D6.7 च) समाविशत्; D1.3.4 M2 समुपाविशत्. Ś V1.3 D2.5.8-12 T3.4 M10 तोरणांतरमाविशत्. ❀ Ct: मर्यादां जनप्रवेशावधिं प्रतीहाराणां तोरणान्तरं द्वारमध्यमिति तीर्थः। आविशत् रावण इति शेषः. ❀

22 a) Ś V1.3 D2.7-12 T3.4 तं तु; D5 तत्र (for ततो). Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 राजन् (for राम). —b) M2 प्राविशंतं. M3 दशाननं (for निशाचरम्). —M2 repeats 22^{cd} consecutively. —c) M9 -पाल (for -भानुर्). D9 स्वर्भानुरिति विख्यातो. —d) B4 लोकपालो. D1 निवारयत्; T1.2 G3 M3(second time).3.8.9 न्यरोधयत् (for न्यवारयत्). —After 22, Ś Ñ V1.3 B D2.5-12 T3.4 ins.:

265* स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेशैव रावणः ।

[T3 वारितोपि (for वार्यमाणो). Ñ V1 B D6.7.10.11 निशाचरः; V3 च राक्षसः; D5 स रावणः (for [ए]व रावणः).]

—Thereafter Ñ B D6.7.10.11 cont.; D1.3.4 T1.2 G M ins. after 22; while T4 ins. after 23^{ab}:

266* स तेन वारितो राजन्न व्यतिष्ठत्स राक्षसः ।

[G2 om. न वारितो. Ñ B D6.7.10.11 यदा तु; D1.3.4 M6 तदा(M6 °तो) नि- (for स तेन). T4 ताडितो. Ñ B D6.7.10.11 G3 M5 राम; T4 G2 M10 राजा (for राजन्). B1.4 न व्यतिष्ठत; D1.3.4 G1 M2.5.6.8 नाभ्य(M5 न ह्य)तिष्ठत्स; T1.2 G3 न ह्यतिष्ठच्च; M3 सह तिष्ठच्च; M4.7 न ह्यतिष्ठत (for न व्यतिष्ठत्स). T4 G2 M10 द्वारि तिष्ठन्निशाचरः (for the post. half).]

23 a) B3 तोमरम् (for तोरणम्). —b) V1 तं यक्षं समताडयत्. —After 23^{ab}, Ñ1(marg.).2 B D6.7.10.11 ins.; D1.3.4 M6.7 ins. after 23^{cd} (first time):

267* रुधिरं प्रस्रवन्भाति शैलो धातुस्रवैरिव ।

[B1 संस्रवन्; M7 प्रस्रवैर्; G (ed.) स स्रवन्; D1.3.4 M6 रुधिरप्रस्रवैर्.]

—After 23^{ab}, T4 ins. 266*. —V1 om. 23^{c}–24^{b}. D1.3.4 M6.7 repeat 23^{cd} after 267*. —c) M8 यक्षवर्येण. Ś Ñ V3 B D T3.4 M6.7 (D1.3.4 M6.7 second time) स शैलशिखराभेण(B3 °त्तेन); D1.3.4 (all first time) तद्रक्षस्तेन यक्षेण. —d) B3 तोमरेण. D1.4 (both first time) समाहतः; D8 समाहितः (for समाहतः). —e) D1.3.4 G3 M4.7.8 क्षितिं; M1-3.9 मृतिं (for क्षतिं). Ś V3 D2.5.8.9.12 T3.4 अगच्छन्न क्षि(D5 T3.4 क्ष)तिं रक्षो; Ñ B D6.7.10.11 M6 जगाम न(M6 तज्जगाम) क्षितिं(B4 D10 क्षतिं; D6 क्षतीर्) वीरो(B3 भूयो; M6 रक्षो). —f) G2 M10 कमल-; M1 जलज- (for सलिल-). D1.3.4 M4.6.7 -योनितः. Ś Ñ V3 B D2.5-12 T3.4 M3.5 वरदा(M5 चिराद्धा)नात्स्वयंभुवः.

24 V1 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). —a) T4 M10 रक्षस (for यक्षं). —b) D1.3.4 समाहतं(sic). —For 24^{ab}, Ś Ñ V3 B D2.5-12 T3 subst.:

ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे यक्षा दृष्ट्वा पराक्रमम् । ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः ॥ २५ G. 7. 14. 30 B. 7. 14. 30 L. 7. 13. 28

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

268* तेनैव तोरणेनाथ रक्षसा सोऽपि ताडितः ।

[D_9 reads from 26S* up to 25 in marg. B_3 समरे नाथ (for तोरणेनाथ). $Ś_1$ D_8 [ऽ]भि- (for ऽपि). $Ñ$ V_3 $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ यक्षस्तेनाभि- ; B_2 यक्ष एवाभि- (for रक्षसा सोऽपि). $Ś_{2.3}$ $B_{1,4}$ पीडितः (for ताडितः).]

—^{c}) V_3 सोदृश्यत; G_1 ताडितस्तु (for नादृश्यत). $Ś$ $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ ततो (for तदा). $Ś$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ राजन् ; T_3 राम (for यक्षो). —^{d}) T_4 ततः कृतः ; G_3 कृतं महत् ; M_{10} कृतस्ततः (for कृतस्तु सः). $Ś$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ T_3 भस्मीकृत(D_5 °भूतो)दृढच्छविः ; $Ñ$ B $D_{6.7.10.11}$ भस्मीकृ ($Ñ_2$ B_{2-4} D_7 °भू)तत($Ñ_2$ °स्त)नुस्तदा(B_4 °था). ❀ Cg : भस्मीकृततनुरिति । रावणकृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित इत्यर्थः । ; so also Ck.t. ❀

25 D_9 reads 25 in marg. (cf. v.l. 268*). B_1 om. from 25 up to 7.15. V_3 illeg. for 25^{ab}. —^{a}) $D_{1.3.4}$ विदुद्रुवुः. M_6 तस्य (for सर्वे). —^{b}) $Ñ_1$ दृष्ट्वा यक्ष- ; $Ñ_2$ $D_{6.7.10.11}$ दृष्ट्वा रक्षः-; V_1 B_{2-4} दृष्ट्वा यक्षाः(by transp.) (for यक्षा दृष्ट्वा). M_8 यक्षा दृष्टपराक्रमाः . —^{c}) $Ñ_1$ B_{2-4} $D_{1.3.4.9}$ T_4 नभो; D_8 तमो (for ततो). B_{2-4} $D_{2.3.6.7.9}$ G_2 M_6 नदी-. $Ś_{2,3}$ D_{12} तमोरु(D_{12} °न)द्धा; M_{10} ततो गिरिर् (for ततो नदीर्). D_5 नगाश्च् (for गुहाश्च्). $D_{1.4}$ -शैलान् (for चैव). —^{d}) D_2 ददृशुर्. V_1 $D_{1.4}$ -विह्वलाः (for -पीडिताः). —After 25, $Ñ$ $V_{1.3}$ B_3 $D_{5-7.9-11}$ $T_{3.4}$ ins. ; D_8 ins. before 7.15.1 :

269* त्यक्तप्रहरणाः श्रान्ता विवर्णवदनास्तदा ।

[V_3 यक्ष-; D_6 त्यक्त्वा (sic) (for त्यक्त-). $D_{3.5}$ शांता; D_9 सर्वे (for श्रान्ता). $T_{3.4}$ -प्रहरणांश्चार्तान्. $T_{3.4}$ -वदनांस् . $Ñ_1$ V_3 B_3 D_9 T_3 तथा (for तदा).]

Colophon : V_1 $T_{3.4}$ om. —*Sarga name* : $Ś$ $Ñ_2$ B_2 $D_{1-5.8.9.12}$ कैलासयुद्धं; $Ñ_1$ रावणदिग्विजये कैलासयुद्धं; V_3 B_4 यक्षयुद्धं; B_3 कैलासे यक्षयुद्धं. —*Sarga no.* (figures, words or both): $Ś$ $Ñ_1$ V_3 $D_{2.12}$ om.; B_4 15; $D_{8.9}$ 13. —After colophon, G $M_{1.5.8}$ conclude with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

१५

G. 7.15.1
B. 7.15.1
L. 7.14.1

ततस्तान्विद्रुतान्दृष्ट्वा यक्षाञ्शतसहस्रशः ।
स्वयमेव धनाध्यक्षो निर्जगाम रणं प्रति ॥ १
तत्र माणिचरो नाम यक्षः परमदुर्जयः ।
वृतो यक्षसहस्रैः स चतुर्भिः समयोधयत् ॥ २
ते गदामुसलप्रासशक्तितोमरमुद्गरैः ।
अभिघ्नन्तो रणे यक्षा राक्षसानभिदुद्रुवुः ॥ ३
ततः प्रहस्तेन तदा सहस्रं निहतं रणे ।
महोदरेण गदया सहस्रमपरं हतम् ॥ ४
क्रुद्धेन च तदा राम मारीचेन दुरात्मना ।
निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ५

15

☞ V2 missing for Sarga 15 (cf. v.l. 7.12.2). B1 om. Sarga 15 (cf. v.l. 7.14.25). V1 T3.4 continue the previous Sarga. Before 1, D3 ins. 269*.

1 ^{a}) M10 तु (for तान्). D10.11 Ct लक्ष्य वित्रस्तान् (for विद्रुतान्दृष्ट्वा). Ś Ñ V1.3 B2.4 D2.5–9.12 T3.4 तान्समालक्ष्य (V3 D9 °मालोक्य; D8 °मभ्यर्च्य) वित्र (D2.5 °ध्व) स्तान्; B3 विद्रुतांस्तान्समालक्ष्य. —^{b}) Ś D2.8.9.12 गच्छन् (for शत-). Ñ2 D6.7.10.11 यक्षेंद्रांश्च; B2 शतसंख्य- (for यक्षाञ्शत-). Ñ1 B3 यक्षेंद्राञ्शतसंघशः. —^{c}) D1.4 महायक्षो (for धनाध्यक्षो). —For 1^{cd}, Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T4 subst.; while D1.4 ins. after 1^{ab}; D3 T3 ins. after 1:

270* धनाध्यक्षो महायक्षं माणिभद्रमथाब्रवीत् ।

[Ś2.3 D12 -[अ]ध्यक्षं; V3 -यक्षो (for -यक्षं). V1 महायक्षं धनाध्यक्षो (for the prior half). Ś V1 D1–3.5.8.12 मणिभद्रम्; D10.11 माणिचारम्. ❀ Cg.t : माणिचारो माणिभद्रः. ❀]
—Then all the above MSS. cont.:

271* रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् ।
शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ।

[(l. 1) V3 यक्ष त्वं (for यक्षेन्द्र). D3 दुर्मति (for दुर्वृत्तं). B3.4 पापचेष्टितं. —(l. 2) D1.4 भीरूणां; T3 भीतानां (for वीराणां). D1 त्वं धुरंधर; D3.5 बाहुशालिनां (for युद्धशालिनाम्).]
—D1.3.4 further cont. 272*.

2 ^{a}) D1.3.4 योसौ (for तत्र). D3.4 मणिचरो; M1.6.7 माणिवरो; M3 माणीचरो. —^{b}) G2 M10 यक्षः परपुरंजयः. —For 2^{ab}, Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3.4 subst.; whereas D1.3.4 cont. after 271*:

272* एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः ।

[Ś2.3 D3.5.8.9.12 मणिभ (D12 °भि [sic]) द्रः. Ñ1 स (for सु-). B3.4 प्रतापवान् (for सुदुर्जयः). D1.4 यक्षाणां मानकांक्षिणां (for the post. half).]
—^{c}) M1.4 ततो (for वृतो). T4 बल- (for यक्ष-). Ś1 Ñ2 V3 D1.3–7.10.11 T3 G1.2 M4–7.10 तु; Ś2.3 D12 M1 च; D8 यश्च (for स). D2.9 -सहस्रौघैश्च. —^{d}) Ñ1 D2 M4 समयोजयत् (Ñ1 °धयेत्).

3 ^{ab}) B3 om. (subm.); D4 तैर् (for ते). D5 तदा (for गदा-). D1.3.4.11 -मुसलैः. Ñ2 V1.3 B3 D1.4.6.7.10.11 G2 M4.7.10 -प्रासैः; D3 पाशैः (for -प्रास-). M6 ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः. —^{c}) Ś2.3 D8.12 अभिघ्नंतं (sic); B2 क्रोधाविष्टास्; D3 अभिघ्नंति. Ś Ñ V1.3 B2 D T3.4 तदा; B4 तथा (for रणे). D1.3.4 योधा (for यक्षा). B3 मुदा युक्ता (for रणे यक्षा). —^{d}) Ñ1 V3 T3.4 समभिद्रवन्; Ñ2 B2–4 D5–7.10.11 समुपाद्रवन्; V1 समभिद्रुतान्; T1.2 G3 M1.3 च सहस्रशः (for अभिदुद्रुवुः). —After 3, Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3.4 ins.:

273* कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु ।

[D9 खलु (for लघु). D5 स्वनवत्तु (for श्येनवल्लघु).]
—Thereafter Ñ V3 B2–4 D6.7.10.11 cont.:

274* बाढं प्रयच्छ नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ।
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ।

[(l. 1) D6 बाहुं (for बाढं). B4 [इ]च्छामो (for [इ]च्छामि) and युद्धमुत्तमं (for इति भाषिणः). —After l. 1, B4 ins.:

274(A)* वृतास्तैर्बहुभिर्यक्षैः सहतामिति भाषिणः ।

—(l. 3) Ñ1 D7 (after corr.).11 आगतं; V3 आत्मनः; B4 आगताः (for आगमन्).]

4 ^{a}) Ś D2.8.12 तदा (for ततः). Ś D12 सदा; D8 मुदा (for तदा). Ñ V3 B2–4 D6.7.10.11 यक्षाणां तु (B2 च) प्रहस्तेन (D6 सहस्रेण); M8 प्रहस्तेन तदा तूर्णं. —^{b}) B3 विहतं (for निहतं). Ś V1 D2.8.9.12 T3.4 विनिपातितं. —^{c}) Ñ2 D10.11 चानिंद्यं; D1.3.4 M6 चासाद्य; T1 महता (for गदया). —^{d}) M8 परमं (for अपरं). D2 महत् (for हतम्). G1 परमाहतं (for अपरं हतम्). —After 4, G (ed.) ins. 275*.

5 V1 om. 5^{ab}. —^{a}) Ñ1 B3.4 तु; D5 हि (for च). Ñ V3 B2.3 D6.7.10.11 तदा राजन्; B4 महाराज (for तदा राम). —^{b}) Ś Ñ V3 B3.4 D3.5–8.10–12 M6 युयुत्सुना; B2 D1.2.4.9 युयुत्सता (D9 °या); T1 G1 महात्मना. —For 5^{ab}, T3.4 subst.; while Ñ1 ins. after the first occurrence of 5^{cd}; G (ed.) ins. after 4:

धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे ।
मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ ६
ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः ।
धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलो निपपात ह ॥ ७
धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो माणिभद्रं दशाननः ॥ ८

तं क्रुद्धमभिधावन्तं युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ।
शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुंगवः ॥ ९
ततो राक्षसराजेन ताडितो गदया रणे ।
तस्य तेन प्रहारेण मुकुटः पार्श्वमागतः ।
तदा प्रभृति यक्षोऽसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृतः ॥ १० G. 7. 15. 15 B. 7. 15. 15 L. 7. 14. 11

275* धूम्राक्षेण तु क्रुद्धेन यक्षाणां समरे पुनः ।

[G (ed.) च (for तु) and युधि (for पुनः).]

—Ñ1 reads 5^cd twice (var.).—^c) D1.3-5.12 निमिष- (for निमेष-).—^d) D8 M8 द्वि- (for द्वे). B4 D12 सहस्रे वि-; T3 G2 M4.5.7.10 सहस्रे द्वे (by transp.) (for द्वे सहस्रे). Ñ1 (second time).2 V1.3 D5 निसू(D5 °षू)दिते.—After 5, Ñ2 V1.3 B2–4 D3.5–7.10.11 T3.4 G (ed.) ins.; while Ñ1 ins. after the second occurrence of 5^cd :

276* क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् ।
रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ।

[(l. 1) T4 यक्षाश्रयं; G (ed.) [आ]जवं यक्ष- (for यक्षार्जवं). V1 B2 D3.5 T4 -बलाश्रयाः; V3 -बलं श्रियः.—(l. 2) Ñ1 V1 B2 D3.5 T3.4 राक्षसाः (for रक्षसां). Ñ1 -व्याघ्राः. Ñ1 न ते; D3 येन (for तेन). T3 तेभ्योधिका. V3 भुवि; D3 पुनः (for युधि).]

6 ^a) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 च (D9 [अ]व; T4 तु)संगम्य; M7 समाहत्य.—^b) Ś2.3 Ñ1 D2.3.8.9.12 मणिभद्रो. V3 महारथः (for °रणे).—After 6^ab, B3 ins. (erroneously):

277* तमभिप्रेक्ष्य धावन्तं माणिभद्रं दशाननः ।

—G2 repeats 6^cd after 7^ab.—^c) Ñ1 T3.4 M6 क्रुद्धस् (for क्रोधात्).—^d) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 [ऽ]पि न कंपितः; D1.3.4 रणमूर्धनि (D1 om. [hapl.] from मू up to तो in 7^c); G (ed.) न चकंप ह.

7 D1 om. up to तो in 7^c (cf. v.l. 6).—^a) D5 समादाय; T4 समाक्षिप्य; G1 समाहत्य; G2 समाविश्य.—^b) Ś Ñ V1.3 B3 D2.5.6.8.9.12 G2 मणिभद्रेण.—After 7^ab, G2 repeats 6^cd.—^d) D2.6 विह्वलं. Ñ2 B2 D6.7.10.11 स (for नि-). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D2.5.8.9.12 T3.4 पतितो भुवि (for निपपात ह).

8 ^ab) Ś D2.8.12 T4 प(Ś1 D2.8 पा)तितं; M6 निहतं (for ताडितं). Ś1 D2.8 ताडितं; Ñ1 पातितः(sic); B3 D12 G1 पातितं (for पतितं). V1.3 D1.3.4 transp. ताडितं and पतितं. B3 T4 शोणितं(T4 °*) क्षितं; D5.9 शोणितोक्षिणं(D9 °तः).—^c) Ś1.2 Ñ1 V1 D1.2.4 स (for सु-). Ñ2 V3 B2–4 D6.7.10.11 T1.2 G3 M1.2.8 9 अ (B3 सम [hypm.])-भ्यधावत सं(M8 तं)क्रुद्धो (Ñ2 B2–4 D6.7.10.11 संग्रामे).—^d) Ś V1.3 D8.9 G2 मणिभद्रं.

9 ^a) Ñ1 D10.11 सं- (for तं). D4 इव (for अभि-).—^b) V1 -[अ]ग्निर्. V1 T1.2 इवोद्धतं(V1 °त्थितः); D9 इमं तदा (for इवोत्थितम्). Ñ2 B2–4 D6.7.10.11 माणिभद्रो दशाननं.—^cd) Ñ1 B4 T3.4 रघुनंदन; D5 लघुविक्रमः ; G2 यक्षपुंगवैः (for यक्षपुंगवः). B2 राक्षसेंद्रं महाबलं (for ^d). D1.3.4 शक्तिं ततः प्रचिक्षेप रावणाय रणाजिरे.—After 9, D1 ins. 278* (owing to om.)

10 D1 om. 10^abcd.—^ab) Ñ V3 B2–4 D6.7 सोपि (for ततो). G1.2 M1.2.4.5.8–10 -राजेन्द्रस् (for -राजेन). T1.2 G3 M3 ततो वै राक्षसेंद्रस्तु (for ^a). Ś2.3 V3 D3.4 transp. ताडितो and गदया. Ñ1 तया; D3.4 T1.2 G2.3 M तदा; G1 तथा (for रणे). D10.11 ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे.—^c) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 मुकुटेन नि(T4 वि)वृत्तस्य(D5 °त्तिश्च; T3.4 °त्तश्च); D3 मुकुटे तं निवृत्तं च; D4 मुकुटे च निवृत्तस्तु; T1.2 G M मकुटे चा(G3 M3.5 °टेना)हनत्क्रुद्धः.—^d) V1 D6.10.11 T3 G2 M3.4.7.10 मु(G2 M7 म)कुटं; T1 G1.3 M1.2.5 8.9 प्रहारात् ; T2 प्रहरन् ; M6 मकुटः (for मुकुटः). B4 आपतत् ; D5 M3 आगमत् ; D6.10.11 T1.2 G1.2 M1.2.5.7.8.10 आगतं (for आगतः). Ś V1.3 D2–4.8.9 12 T3.4 पार्श्वतोगमत्(D3.4 °तो गतः).—After 10^cd, D3.4 T1.2 G M ins.; while D1 ins. after 9 (owing to om.) :

278* ततः संयुध्यमानेन विष्टब्धो नाप्यकम्पत ।

[G1.2 M2–4.9 स; M8 सु- (for सं-). G1 बहुमानेन (for -युध्यमानेन). M6 स समाविध्यमानस्तु (for the prior half). M2 विष्टभ्यो. M3.6 व्यकंपत; M5 [अ]भ्य°; M10 ह्यकं° (for [अ]प्यकम्पत). D1.3.4 विष्टंभो (D1 °ष्कंपे)नास्य कंपितः (for the post. half).]

—^e) Ś Ñ V1.3 B2–4 D T3.4 ततः (for तदा).—^f) Ś D2.8.12 पार्श्वे(D2 °र्श्वं)शूलिर्; D3.4 पार्श्वमौली. Ś V1.3 D2.5.12 अ(V1 D5 त)थाभवत् ; Ñ B2–4 D6.7.9–11 अभूत्किल; D1.3.4 M6 नराधिप; D8 अथाब्रवीत् ; T3 अतोभवत् ; T4 तथा किल; M7 इति श्रुतः (for इति स्मृतः).

G. 7. 15. 16
B. 7. 15. 15
L. 7. 14. 12

तस्मिंस्तु विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि ।
संनादः सुमहान्राम तस्मिञ्शैले व्यवर्धत ॥ ११
ततो दूरात्प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः ।
शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च शङ्खपद्मसमावृतः ॥ १२
स दृष्ट्वा भ्रातरं संख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् ।
उवाच वचनं धीमान्युक्तं पैतामहे कुले ॥ १३
मया त्वं वार्यमाणोऽपि नावगच्छसि दुर्मते ।
पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १४
यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति मानवः ।
परिणामे स वै मूढो जानीते कर्मणः फलम् ॥ १५
दैवतानि हि नन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् ।
येन त्वमीदृशं भावं नीतस्तच्च न बुध्यसे ॥ १६
यो हि मातॄः पितॄन्भ्रातॄनाचार्यांश्चावमन्यते ।
स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ १७

---

11 a) D1 सु- (for तु). G1 सुमुखे. Ś2.3 B2 D8 भूते; D1.3.4 M6 राजन् (for यक्षे). Ś1 Ñ V1.3 B3.4 D2.5–7.9–12 T3.4 विमुखीभूते. — b) Ś D2.8.9.12 मणिभद्रे. — c) D8 संसादः. T3 तु; G3 स (for सु-). Ś Ñ V1.3 B2.3 D2.5–8.10–12 T3.4 राजंस्; B4 नादं (sic); D9 om. (for राम). — d) Ś1 D8 तत्र. B2–4 सैन्ये (for शैले). B4 व्यजायत; D1.3.4 विवर्धते(D1.3 °त); K (ed.) [ऽ]भ्यवर्तत.

12 a) Ñ2 B2–4 D1.6.7 G2 M1.5.10 स (for प्र-). — b) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 महाबलः; M5 महारथः (for गदाधरः). — c) B2 D1.4 शक्र-; D5.11 T3.4 शुक्र- (for शुक्र-). Ś1.3 Ñ V1.3 B2–4 D1.4.9–12 M4 Ct -प्रौष्ठ-पदाभ्यां(Ñ1 °नां [sic]); Cv.g.k as in text (for -प्रोष्ठ-पदाभ्यां). Ś D2.8.12 वा (for च). ❀ Cg: शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ. ❀ — d) Ñ2 V1.3 B2.3 D5–7.10.11 T3.4 Ct पद्म-शंख- (by transp.); B4 पद्मशंखैः; Cv.g.k as in text (for शङ्खपद्म-). B2 -गदावृतः (for -समावृतः). D1.3.4 शंखपद्मैश्च संयुतः(D1 °तैः); M6 पद्मशंखैश्च संवृतः. ❀ Cv: शङ्खपद्मसमावृत इत्यत्र अन्योऽर्थो वेदितव्यः। द्वाभ्यां समावृतत्वासंभवात्, परत्र च शङ्खपद्मादीनां निधीनामुपादानाच्च।; Cg.k: शङ्खपद्मसमावृतः शङ्खपद्मनिध्यभिमानिदेवैः संवृतः।; so also Ct. ❀

13 a) D4 संदृष्ट्वा. G2 M9 संघे (for संख्ये). — b) B3 पापाद्; D5 शाप-; D6 तथा; T4 कालाद्; G1 पाशाद् (meta.); Cg.k.t as in text (for शापाद्). V3 विगत-; M8 विभ्रवच- (sic) (for विभ्रष्ट-). — c) Ñ1 कोपाद्; B2 धीरो (for धीमान्).

14 a) Ñ B2–4 D6.7.10.11 यन्मया; G3 मयार्थं (for मया त्वं). Ñ B2.3 D6.7.10.11 त्वं; B4 तु; D1.3.4 वै; T3 हि (for ऽपि). — b) G2 नार्थं गच्छसि; M1 नावगच्छस्तु (sic); Ct as in text (for नावगच्छसि). — c) B4 पश्चादेतत्-; T3 पश्य तस्य. — d) Ś V1.3 D2.8.12 बाध्यसे; Ñ1 B2 दह्यसे; B4 D1.4.5.9 T4 भोक्ष्यसे. G1 नरकं; M6 नियतं; Ck.t निरयं (as in text).

15 a) M4 लोभ- (for यो हि). Ś D2.8.12 महाविषं. V1 T3.4 transp. मोहाद् and पीत्वा. — b) Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3.4 दुर्मतिः; D1.4 मानद(D4 °दः) (for मानवः). — c) G1 मूढ (for मूढो). Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3.4 स तस्य परिणामांते; D1.3.4 परिणामसुखे(D3 °मे सुखे) मूढो. — d) D1.3.4 M6 तस्य तत्; T2 G3 M5 कर्मणां (for कर्मणः).

16 a) Ś Ñ V1.3 B2–4 D1–4.6–12 T3 न; D5 T4 च; M7.10 [इ]ह (for हि). Ś Ñ1 V1.3 B2.3 D1.4 T2.4 M1.3.9 निं(Ś2 *)दंति (for नन्दन्ति). M5 Cg.k.t देवता नाभिनंदंति. — b) Ś V1.3 D2.9.12 T3.4 तपो-; D5 तथा- (for धर्म-). D1 -युक्तं न (for -युक्तेन). B2 धर्मोक्तेन च केन च. — c) M6 पापं; Cg.k.t भावं (as in text). — d) M4.6 नीवः; Cg.k.t as in text (for नीतस्). Ś1 D8 सर्वं न; Ś2.3 V1.3 D1–4.9.12 T3 स च न; B2 D5 T1.2 G1.3 M3–6 Cg.k.t स(B2 त)न्नाव-; Cv as in text (for तच्च न). D1.3 T3 G2 बुध्यते; Cg.k.t as in text (for बुध्यसे). M1 प्रापितो नावबुध्यसे. ❀ Cv: दैवतानि हीत्यादि। धर्मयुक्तेन केनचित्कर्मणा दैवतानि नन्दन्ति। येन त्वमीदृशं भावमतिमूर्खस्य भावं नीतः तेन तच्च दैवतं नन्दनं च न बुध्यसे। अभिवादनादि गुरुगौरवकर्मणा दैवतानि नन्दन्तीत्येतदतिमूर्खप्रकृतितया न जानीष इत्यर्थः।; Cg: देवता इति। धर्मयुक्तेन तव केनचिद्व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति, धर्माभावात्त्वयि विमुखा भवन्तीत्यर्थः। येन देवतावैमुख्येन। त्वमीदृशं क्रूरं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे।; Ck: देवता ब्रह्मरुद्रादयः। धर्मयुक्तेन केनचिद्व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति। त्वयि विमुखा भवन्ति। धर्माभिभावाद्येन वैमुख्येन त्वमीदृशं क्रूरं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे।; Ct: दैवतानि ब्रह्मरुद्रादयः। धर्मयुक्तेन केनचित्प्राकृतेन व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति त्वयि विमुखा भवन्ति। संप्रति त्वयि धर्माभावाद्येन देवतानभिनन्दनेन त्वमीदृशं क्रूरं नीतः प्रापितः सन्नावबुध्यसे. ❀

17 a) D1 G1.3 M1.2.4 मातृ-; T4 मर्त्यः (for मातॄः). G1 M4 पितृ- (for पितॄन्). Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3 मातरं पितरं विप्रान्(Ñ V3 B2–4 D6.7.10.11 °प्रम्). — b) Ñ B2–4 D6.7.10.11 G2 आचार्यं. Ñ2 V1 D6.10.11 चावमन्य वै; V3 B2.3 T3 अ(T3 त्व)वमन्य वै(B3 च); B4 G2.3 M4.5.10 अव(G2 न च; M4 वाव-)मन्यते; D5 M7 वा(D5 यो)व° (for चावमन्यते). G1 आर्यंश्चाप्यवमन्यते. — c) B2 M9 न; M6 यत् (for स). D1.3.4 पश्येत्तत् (for पश्यति). T3 तत्र (for तस्य). — d) M10 प्रेतराज्य-. D1.3.4 M6 -पुरं (for -वशं).

अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् ।
स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो दृष्ट्वात्मनो गतिम् ॥ १८
कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ १९
बुद्धिं रूपं बलं वित्तं पुत्रान्माहात्म्यमेव च ।
प्राप्नुवन्ति नराः सर्वं स्वकृतैः पूर्वकर्मभिः ॥ २०
एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी ।
न त्वां समभिभाषिष्ये दुर्वृत्तस्यैष निर्णयः ॥ २१
एवमुक्त्वा ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः ।
मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥ २२

G. 7. 15. 27
B. 7. 15. 26
L. 7. 14. 23

18 a) B4 अध्रुवो. M1 [ऽ]स्मिन् (for हि). Ś V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 यो (D9 अ)ध्रुवेण शरीरेण; Ñ1 अध्रुवं हि शरीरं यो. —b) D9 तपो ध्रुवं; T2 G M5 तपार्जनं. —c) B3 तत् (for स). —d) B2.4 G1 मृते. Ñ2 V3 D3.6.7.10.11 गत्वा (for दृष्ट्वा). G2 M10 जनो (for [आ]त्मनो). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 मृतो दुःखां (T3 दुःख)गतिं गतः. —After 18, D7 T3 M3 K (ed.) ins.; while T4 ins. l. 1 after 18 and l. 2–4 after 19:

279* धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च ।
तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात्पापं विवर्जयेत् ।
पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना ।
तस्मादात्मोपघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ।

[(l. 1) T3 धान्यम् (for सौख्यम्). —(l. 2) D7 उपादाय (for सुखार्थाय). D7 T4 विसर्जयेत् (for विवर्जयेत्). —(l. 3) T4 महात्मना (for इहा°). —(l. 4) D7 T3.4 तत्किम् (for तस्माद्). K (ed.) आत्माप-. D7 T3.4 मूढ पापं करिष्यसि (for the post. half).]

19 a) M6 च; Cg.k as in text (for हि). B3.4 D3.6.7.10.11 T3 M7 दुर्बुद्धे; Cg.k.t दुर्बुद्धेश् (as in text). —b) B3 दुर्गतौ. Ñ B2-4 D7 हीयते; M6 नियता; G (ed.) क्षीयते; Cv.g.k.t as in text (for जायते). M8 गतिः; Cv as in text (for मतिः). —For 19^{ab}, Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 subst.:

280* न हि सर्वस्य दुर्बुद्धे दीप्यते छन्दतो गतिः ।

[Ś2.3 [अ]ति (for हि). V3 धर्मस्य (for सर्वस्य). Ś2 दुर्बुद्धेर्. T3 नियता (for दीप्यते).]

—Then V3 cont.; while Ñ2 B3.4 D6.7 ins. after 19^{ab}:

281* दैवं चेष्टयते सर्वं हतो दैवेन हन्यते ।

[D6 ततो (for हतो). B3 दृश्यते (for हन्यते).]

—c) T3 क्रियते (for कुरुते). B3 राजंस् (for कर्म). —After 19, T4 ins. l. 2–4 of 279*.

20 a) Ñ V1.3 B2-4 D7.10.11 T4 M6 ऋद्धिं; D5 M9 बुद्धि-; D6 T3 ऋद्धि-; D9 बुद्धी (for बुद्धिं). Ñ1 रूप-; M6 हर्ष- (for रूपं). Ś D2.8.9.12 कुलं; T3 फलं (for बलं). Ś Ñ V1.3 B2-4 D5-8.10-12 T3 पुत्रान्; D2.9 पुत्राः; T4 वीर्यं (for वित्तं). —b) Ś D8.12 K (ed.) शौर्यं (D12 °चं) गांभीर्यम् (K [ed.] धीरत्वम्); Ñ V1.3 B2.3 D6 शौर्यं (B3 °चं) शौटी (B2 D6 शौंडी)र्यम्; B4 शौटीरं शौर्यम्; D2.5.9 शौचं शौंडीर्यम्; D7.10.11 वित्तं (D7 शौर्यं) शूरत्वम्; T3 शौर्यं शौंडीरम्; M9 पुत्रमाहात्म्यम् (for पुत्रान्माहात्म्यम्). M4 (also as in text) वा (for च). —For 20^{ab}, D1.3.4 subst.:

282* सुखं सिद्धिर्बलं शौर्यं चित्तं वित्तं तथैव च ।

[D3 रूपमृद्धिं (for सुखं सिद्धिर्) and विवृत्तिं (subm.) (for चित्तं वित्तं).]

—c) B4 आप्नुवंति. Ś Ñ V1.3 B2-4 D T3 लोके; T2 M10 सर्वे; M3 स्वर्गं (for सर्वं). —d) Ś Ñ B2 D2.6-12 M2 निर्जि (D8 °र्मि)तं; V1 प्रार्थितं; V3 B3 D3 T4 M6.7 सुकृतैः; B4 (with hiatus) अर्जितं; D1.4 सुवृत्तैः; D5 T3 स्वार्जितैः (for स्वकृतैः). Ñ2 D6.7.10-12 पुण्य-; B2 यत्तु (for पूर्व-).

21 a) Ś3 B2 D1.4.6.8.12 M6 Cv -गामित्वं; Cg.k.t -गामी त्वं (as in text). —b) B4 यास्यसे (for यस्य ते). —c) T2 M5.6 त्वा; Cv.g.k.t as in text (for त्वां). Ñ1 समभिभाषंत (sic); D1.4 विनयो विशति; D12 समति°; G2 समव°; M6 [अ]हमभि°; Cv.g.k.t as in text (for समभिभाषिष्ये). —d) Ś Ñ V1.3 B2.3 D2.5.8.12 T1.2 G3 दुर्वृ (D5 °र्दृ)त्तो हि; D1.4 दुर्बलस्य; D6.9 °त्ते हि; D7 °त्तेषु; D10.11 Ck.t [ऽ]सद्वृत्तेषु; Cv.g as in text (for दुर्वृत्तस्य). B2.3 [अ]सि; D1.10.11 M6 [ए]व; Cv.g.k.t as in text (for [ए]ष). Ñ B4 D6.7 निश्चयः; B2.3 निश्चितं (for निर्णयः). —After 21, Ñ1 V3 ins. 283*.

22 Ñ1 om. 22^{ab}. —a) Ś2.3 B2-4 D2.3.8.9.12 T3 M8.9 उक्तस्; Ñ2 V1.3 D7.10.11 T3 G2.3 M1.2.7.10 Cg.k.t उक्तास्; D4-6 T4 G1 M3-5 उक्ते (for उक्त्वा). Ś1 D1 T1 उक्तवतस्. —b) Ś Ñ2 V1 B2-4 D2.5.6.8.9.12 T3 समागताः; T1.4 G M3-5.7-10 °हिताः; Cg.k.t as in text (for समाहताः). —After 22^{ab}, Ñ2 B2-4 D6.7 ins.; while Ñ1 V3 ins. after 21:

283* दृष्ट्वाथ धनदं राम राक्षसाः सुमहाबलाः ।

[V3 B2 च; B4 तु (for [अ]थ).];

whereas T1.3.4 G M3.5.10 ins.:

284* संक्रुद्धाद्राक्षसाञ्शूरान्निजघ्नुः संयुगे तदा ।

[T1.3.4 M3.10 संक्रुद्धा. T3.4 राक्षसाः (for राक्षसान्). T2 M3 क्रूरान्; T3 क्रूरा; M5 शूरा. T3.4 G3 निहन्युः (for निजघ्नुः). T3 तथा.]

G. 7. 15. 28
B. 7. 15. 27
L. 7. 14. 24

ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना ।
गदयाभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानाद्व्यकम्पत ॥ २३
ततस्तौ राम निघ्नन्तावन्योन्यं परमाहवे ।
न विह्वलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ ॥ २४

आग्नेयमस्त्रं स ततो मुमोच धनदो रणे ।
वारुणेन दशग्रीवस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ २५
ततो मायां प्रविष्टः स राक्षसीं राक्षसेश्वरः ।
जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम् ॥ २६

—d) Ś2.3 V3 D2.9.12 संप्र- ; D1.3.4 तेथ; D5 T3 ते प्र- ; T4 तु प्र-; Ck.t as in text (for विप्र-).

23 b) D1.4 धनदेन (for यक्षेन्द्रेण). —c) Ñ1 B2 M6.8 निहतो; B4 D1.3.4 ताडितो (for [अ]भिहतो). T3 मूर्ध्न्यभिहतो (by transp.). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 मूर्ध्न्याह(D2.9 °र्ध्ना ह; D5 °र्ध्नि ह)तः स(V1 °तस्तु) गदया. —d) D1.3–5.7.10.11 T3.4 G2 M5.8.10 प्रकंपितः ; D6 T1.2 G1.3 M1.3.4.7 प्रकंपते (for व्यकम्पत). Ś1 V3 D2.8 नास्थातुं तस्य राक्षसः ; Ś2.3 D12 न चकंपे च राक्षसः ; Ñ B2.3 D9 नास्थाभू(Ñ1 °भूय[sic])च्चास्य(D9 °त्तस्य) रक्षसः; B4 त्रस्तोभूच्चास्य राक्षसः. —After 23, D11 ins. श्रीरामाय नमः.

24 a) T1.2 G1.3 M1–5.7–9 अभि- ; G2 M10 अति- (for राम). —b) M4 परमावहे (meta.). Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3.4 तदा(Ś D2.5.12 तथा; D9 यथा)न्योन्यं महाहवे (Ñ B2.3 D6.7.10.11 °मृधे). —c) B3 निराकुलौ. Ś1 D8 T3 तौ न; Ñ1 श्रम- (for न च). B2 अविश्रांतौ; D1.4 न च ग्लानौ; M9 न विक्रांतौ (for न च श्रान्तौ). V1 D2 न वि(V1 व्य)ह्वलेतां न श्रांताव् ; M6 विह्वलौ न च विश्रांतौ. —d) T4 G1 M5 अरिंदमौ; G2 M1.3.4.7.10 अमर्षिणौ (for अमर्षणौ). Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3 तावुभौ(Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 अभूतां) यक्षराक्षसौ.

25 a) Ś D2.8.9.12 तस्मै तु; Ñ V1.3 B2–4 D5–7.10.11 T3 G (ed.) तस्मै स(G [ed.] च) ; M6 स तदा; M8 च ततो (for स ततो). —b) Ś Ñ2 V1.3 B2–4 D2.5–12 तदा; Ñ1 T3 तथा (for रणे). D1.3.4 T4 G2 M1.2.4.6–10 द्रविणेश्वरः. —c) D1.3.4 च रक्षेंद्रस् (for दशग्रीवस्). Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3 G (ed.) राक्षसेंद्रो वारुणेन (G [ed.] रावणोसौ). —d) M1 ततस्तं (for तदस्त्रं). Ś Ñ1 V1.3 B2–4 D2.8.9.12 T3 G3 पर्यवारयत्. —After 25, D1.3.4 ins.:

285* एतस्मिन्नन्तरे राम रविसूनुर्महायशाः ।
धनेशं व्यथितं श्रुत्वा रावणेन दुरात्मना ।
आजगाम ततः श्रीमान्बलेन महता वृतः ।
साहाय्यमकरोत्तत्र सार्थवाहः प्रतापवान् ।
वृतो यक्षसहस्रैः सोऽश्वारूढस्तत्र सुव्रतः ।
परस्वधैर्भिण्डमालैर्गदामुसलपट्टसैः ।
योधयामास रक्षेन्द्रः स ततः परवीरहा ।
तस्यानुगौ महावीर्यौ दण्डनायकपिङ्गलौ ।
युध्येतां परमोदग्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ।
ततो रक्षोबलं ताभ्यां बभञ्ज पुरुषर्षभ ।
गोधनानीव कृषिपाः क्षेत्रमुन्मार्गगामिनः ।

[(l. 2) D3 स्खलितं (for व्यथितं). —(l. 5) D3 तु (subm.) (for तत्र). —(l. 6) D3 भिंडिमालैर्. D3 -पट्टिसैः. —(l. 7) D3 रक्षेंद्रं रेवतः (sic) (for रक्षेन्द्रः स ततः).]

—D3 cont.:

286* तदासीत्तुमुलं युद्धं भ्रातृभ्यां च नराधिप ।
सप्तरात्रं महाबाहो न बभूव परिश्रमः ।

26 ab) Ñ V3 B2–4 D6.7.10.11 [ऽ]सौ (for स). Ñ2 D6 राक्षसस्तदा; D1.3.4 °साधिपः (for राक्षसेश्वरः). Ñ1 B2–4 राक्षसो राक्षसीं तदा (for b). M6 ततो माया विसृष्टा सा राक्षसी राक्षसाधिपान्. —After 26ab, Ś Ñ V1.3 B2–4 D T3.4 ins.; T1.2 G3 M1.3.6.7 cont. l. 2–3 only after 289*:

287* रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ।
व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः ।
यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः ।

[(l. 1) D3 -साहस्रे. V3 करोति च; T3.4 [अ]करोत्तदा (for चकार च). Ś V1 D2.5.8.9.12 विनाशं(V1 D5.9 °श्य; D2.12 °श्यं) प्रकरोति च(D5 सः); Ñ B2–4 D6.7 स चकार (Ñ2 D6.7 चकार च) ननाद च; D1.3.4 नश्यते च करोति च (for the post. half). —B4 om. l. 2. M1 transp. l. 2 and l. 3. —(l. 2) G3 damaged for घ्रो वराहो. D1.3.4 वाराहो (unmetric) (for वराहो). Ś Ñ1 V1 D1–5.8 T3 ह्रदः; D12 [ऽ]बुदः (for द्रुमः). B2 स तदा पर्वतद्रुमः; T1.2 G3 M1.3.6.7 सारंगः(G3 M6.7 °गरः) पर्वतो ह्रदः (for the post. half). —(l. 3) B2 यक्षैर् (for यक्षो). T1.2 G3 M1.6.7 -रूपं (for -रूपी). D1.3.4 देवस्वरूपश्च ; D5 दैत्यः स्वरूपैश्. B4 सोपश्यत दशाननं; D1.3–5 T1.2 G3 M1.6.7 दृश्यते न च दृश्यते (for the post. half). —For l. 3, Ś V1.3 D2.8.9.12 T3.4 subst.:

287(A)* रक्षोरूपश्च स तदा दृश्यते च नराधिप ।

[V1 राक्षसो दैत्यरूपश्च; V3 यक्षो दैत्यो भुजंगश्च; T3.4 यक्षो दैत्यस्वरूपश्च (for the prior half). Ś2.3 V1.3 D2.12 T3.4 स (for second च).];

whereas M3 subst. for l. 3:

287(B)* यक्षराट् तादृशं राम नालुलोके दशाननम् ।

—Then M3 cont.:

287(C)* एवं मायां प्रकुर्वाणो बहुमायः स रावणः ।]

—After 287*, V3 ins. one illeg. line; while D1.3.4.5 (l. 1 only) cont.:

एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ।
कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ २७
ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स धनाधिपः ।
नन्दनं वनमानीय धनदो श्वासितस्तदा ॥ २८

ततो निर्जित्य तं राम धनदं राक्षसाधिपः ।
पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम् ॥ २९
काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैदूर्यमणितोरणम् ।
मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलद्रुमम् ॥ ३० G. 7. 15. 37 B. 7. 15. 36 L. 7. 14. 33

288* संमोहयित्वा मायाभिरेवं राक्षसपुंगवः ।
परिवृत्य तदा तत्र सार्थवाहं दशाननः ।;

whereas D10.11 cont. after 287*; T1.2 G3 M1.3.6.7 ins. after 26^{ab} :

289* बहूनि च करोति स्म दृश्यन्ते न त्वसौ ततः ।

[M3 ववर्ष (for बहूनि). T1.2 M3 चास्त्रशस्त्राणि; G3 M1.6.7 शस्त्रवर्षाणि (for च करोति स्म). T1.2 G3 M1.6.7 च करोति च (for न त्वसौ ततः). M3 बहुरूपो बभूव ह (for the post. half).]

—D10.11 further cont.; Ñ2 D7 cont. after 287* :

290* प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः ।

—Ś Ñ1 V1 B4 D2.8.9.12 om. 26^{cd}. —^{cd}) M6 धनदं मूर्ध्नि (by transp.). D7 विव्याध (for व्याविध्य). V3 अताडय- द्दशग्रीवस्तेजसा धनदं रणे; D1.3–5 आजघ्ने(D5 जघान) गदया मूर्ध्नि धनदं विननाद च.

27 M1 om. 27–28. —^{a}) D1.3.4 ततः (for एवं). Ñ1 B2–4 माया- (for तेन). B3 -[अ]भिमतो; B4 -विहतो. —^{b}) G1 विह्वलन. B3 निशिताक्षितः(sic). —^{c}) Ś1 D8 क्षत-; D7.11 कृत-; G2 हृत- (for कृत्त-). Ś D1.2.4.8.9.12 G2 इवा- काशे(D1.4 °शान्); G3 इव स्सालो (metri causa). —^{d}) Ś V1 D2.8.9.12 T3 वि(Ś1 V1 D2.8.9 नि)षसाद (for निपपात).

28 M1 om. 28 (cf. v.l. 27). —^{a}) D1.4 तथा (for ततः). —^{b}) Ñ1 B2.4 D6.7 निधानैः; V1 निधिपैः. B4 च; T3 स्वैर् (for स). Ñ B2.3 D6.7.10.11 तदा वृतः; V1 D5 नराधिपः; B4 समावृतः; D1.3.4 T2 G2 M10 तथा(T2 G2 M10 °दा) नृपः(D8 °प); T1.4 G1.3 M2.4–9 तदा नृप (for धनाधिपः). —^{c}) D3 M6 नंदन-. D1.3.4 T4 M6 आनीतो; G2 आधाय (for आनीय). —^{d}) M8 धनदोच्छ्वासितस् (for धनदो श्वासितस्). D4 तथा (for तदा). T4 M6 धनदश्चाभव- त्स्थि(T4 °त्त)तः. —For 28^{cd}, Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T3 M3 subst. :

291* आश्वासितो धनपतिर्वनमानीय नन्दनम् ।

[Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 नरपते(D5 °तिर्); M3 तदा राम (for धनपतिर्). D10.11 धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु (for the prior half). ❀ Cg.t : धनदोच्छ्वासित इति संधिरार्षः ।; so also Ck. ❀ D8 वरम् (for वनम्). B2 आदाय (for आनीय).]

—After 28, D1.3.4 ins. :

292* धनेशं निर्जितं दृष्ट्वा रावणस्य च तद्बलम् ।
यक्षाधिपतयः सर्वे सार्थवाहादयस्तथा ।
विषण्णास्तस्थुषश्चैव न किंचित्प्रत्यपद्यत ।

29 G3 damaged up to धनदं in ^{b}. —^{a}) M3 एवं (for ततो). M1 निर्भिद्य; Cg निर्जित्य (as in text). D1.3.4 रक्षो (for राम). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 निर्जित्य राक्षसस्तत्र; Ñ B2–4 D6.7.10.11 निर्जित्य राक्षसेंद्रस्तं(B3.4 °द्रस्तु; D6 °द्रो वै). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B2–4 D T3 हृ(B4 दु)ष्टमानसः (D1.3.4 °सं) (for राक्षसाधिपः). —^{d}) G2 M10 कामगं शुभं; Cg.k.t जयलक्षणं (as in text).

30 D5 om. (hapl. ?) 30^{ab}. T1.2 G M1–5.7–10 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) Ś V1.3 D2.8.9.12 T3.4 -निर्व्यूहं; G1 M5 -संस्फीतं (for -संवीतं). —^{b}) Ś D1–4.6–12 S वैडूर्य-. V3 D1.3.4 T4 -कृत-; T1.2 G M -मय- (for -मणि-). —^{c}) M9 मुक्तादाम-. D5 T3.4 -परि- (for -प्रति-). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1.3 B3 (before corr.; after corr. as in text) D6.10.11 T1 (*inf. lin.* also as in text) G1 M2.3 -काल- (for -काम-). Ñ1 -हत- (sic) (for -फल-). Ś1 B2–4 D8 T2.3 G1.2 M1.5.7 -प्रदं (for -द्रुमम्). —After 30, Ñ2 V1 D3.5–7.9–11 T3.4 G (ed.) ins.; while M3 ins. after 30^{ab} (transp.) :

293* मनोजवं कामगमं कामरूपं विहंगमम् ।
मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ।
देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टिमनःसुखम् ।
बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

[(l. 1) V1 कामगं च (for कामगमं). —D8 reads the post. half of l. 1 of 294* in place of the post. half of l. 1. T3.4 M3 वियद्गमं (for विहंगमम्). —(l. 2) Ñ2 -संकाशं (for -सोपानं). V1 D9 T3 M3 तप्तहाटक-; D3.5 वैडूर्य- मणि- (for तप्तकाञ्चन-). —(l. 3) D6 दैव- (for देव-). D9 दैवोपवासम्. G (ed.) अक्षुब्धं (for अक्षय्यं). Ñ2 V1 देवोपवाह्य- पक्षय्यं (for the prior half). D3.5.9 T3.4 M3 श्रीमद् (for सदा). —(l. 4) M3 बह्वाश्चर्यं.]

—Then Ñ2 V1 D3.6.7.10.11 G (ed.) cont.; whereas Ñ1 V3 B2–4 D1.4 M6 ins. after 30 :

294* निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् ।
न तु शीतं न चोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभम् ।

[(l. 1) D3 om. the prior half. M6 निर्जितं (for निर्मितं) and तं (for तु). V1 वर्धमानं सर्वकामैर् (for the prior half). —D8 reads the post. half of l. 1 in

G. 7. 15. 41 B. 7. 15. 40 L. 7. 14. 36 तत्तु राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् । जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासादवरोहत ॥ ३१

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

place of the post. half of l. 1 of 293*. Ñ1 B2–4 मनोरमम्(Ñ1 °थम्). B2 अनुत्तमैः (for °त्तमम्). D1.4 नानाहर्षसमाकुलं (for the post. half). —(l. 2) B2–4 च (for तु). Ñ1 B2.4 [ए]वोष्णं; D11 [उ]ष्मं च (for [न]ष्णं च). V1 D1.3.4 M6 न शीतं न(D1 om. [subm.]) च घर्मार्तं(V1 °र्मातं) (for the prior half). D1.3.4 सर्वत्र (for सर्वर्तु-). B3 शिवं (for शुभम्). B4 सर्वदुःखसुखं शिवं (for the post. half).]

31 [a]) Ś V3 D2.8.9.12 तं स; Ñ B2–4 D6.7.10.11 स तं; D3 G2 तत्र; T1 G3 M1.8 तं तु; T3.4 तच्च; M5 यत्तु (for तत्तु). D1.3.4 T3.4 M6 रक्षः; T1.2 G1.3 M1–3.5.8.9 राजन् (for राजा). V1 तत्संसक्तः; D5 तद्राक्षसः (for तत्तु राजा). T1.2 G M1–4.7–10 समारूढः. —[b]) M3 कामगो. V1 B4 ब्रह्म (B4 वीर्य)निर्मितं. —After 31[ab], Ñ2 V1 B2.4 D3.6.7.10.11 T3.4 M3 ins.; while D5 ins. after 31 :

295* जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः ।

[B2.4 वीर्योत्सुक-(B4 °त्सेकात); D3.5 वीर्यौत्सुक्यात् (for दर्पोत्सेकात्). B4 D3.7 T4 M3 स; T3 च (for सु-).]

—[c]) B4 हित्वा (for जित्वा). M6 ततो नगवराच्छुभ्रात्. —[d]) D1.3.4 कैलासम् . Ś V1 D8.9.12 T3.4 व्य(T4 अ)तर (V1 °गम)त्तदा; Ñ B3 D6.7.10.11 समवातरत् ; V3 विचरंस्तदा; B2.4 समवाह(B4 °र)यत् ; D2 ह्युत्तरे तदा; D3 अवगाहत; D5 उत्तरं तदा; T2 G3 अवरोहयत् (for अवरोहत). —After 31, Ñ V3 B2–4 D3.6.7.10.11 ins.:

296* स तेजसा विपुलमवाप्य तं जयं
　　प्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् ।
रराज वै परमविमानमास्थितो
　　निशाचरः सदसि गतो यथानलः ।

[(l. 1) B3 D3 स्व- (for स). Ñ1 अवाप्यते (for अवाप्य तं). D3 तज्जवे (for तं जयं). —(l. 2) V3 B3 विपुल-; D3 निर्मल- (for विमल-). Ñ V3 B2–4 -व(Ñ1 V3 -ध)र्मभृत् ; D3 -चर्मधृक् (for -हारवान्). D6 प्रतापवान्वै विपरीतकर्मकृत. —(l. 3) D3 स राजते (for रराज वै). Ñ1 -विधानम् (for -विमानम्). B3 रराज वैश्रवणपुरं समाश्रितः. —(l. 4) B3 स रावणः (for निशाचरः). D3 महानलः (for यथा°). ❀ Ct : कतकस्तु त्रयस्त्रिंशच्छ्लोकसंख्यामत्र सर्गे लिलेख. ❀]

Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś1 om. —*Sarga name* : Ś1 धनदजयः; Ś2.3 V3 D2.8.9.12 कैलासनिर्ज(V3 °विज)यः; Ñ1 कैलासयुद्धवैश्रवणविजयः; Ñ2 B4 D6 (B4 उत्तरदिग्विजये) वैश्रवणजयः; V1 वैश्रवणनिर्जयः; B2 D1.3.4 वैश्रवणपराजयः; B3 दिग्विजयः; D5 कैलासानंदविजयः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B2.4 D2 om. ; V1 12 ; D8.9.12 T3.4 14. —After colophon, G M1.5.8 conclude with श्रीरामाय नमः ; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

१६

स जित्वा भ्रातरं राम धनदं राक्षसाधिपः ।
महासेनप्रसूतिं तु ययौ शरवणं ततः ॥ १
अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं तदा ।
गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २
पर्वतं स समासाद्य किंचिद्रम्यवनान्तरम् ।
अपश्यत्पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं दिवि ॥ ३
विष्टब्धं पुष्पकं दृष्ट्वा कामगं ह्यगमं कृतम् ।
राक्षसश्चिन्तयामास सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४
किमिदं यन्निमित्तं मे न च गच्छति पुष्पकम् ।
पर्वतस्योपरिस्थस्य कस्य कर्म त्विदं भवेत् ॥ ५
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवं मारीचो बुद्धिकोविदः ।
नैतन्निष्कारणं राजन्पुष्पकोऽयं न गच्छति ॥ ६ G. 7. 15. 6 B. 7. 16. 6 L. 7. 15. 6

16

☞ V2 missing for Sarga 16 (cf. v.l. 7.12.2). M10 begins with श्रीरामचन्द्राय नमः.

1 ^{ab}) B1 reads ^{a} in marg. Ñ2 जित्वा तं; V3 B D1.3.4 M6 तं जित्वा; Cg.k.t as in text (for स जित्वा). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3.4 जित्वा स(V1 T3.4 स जित्वा) धनदं देवं (T4 °व) (for ^{a}) and कैलासाद् (for धनदं). B1 D6.7.10.11 transp. भ्रातरं and धनदं. M4 राक्षसेश्वरः. —^{c}) B1.3 -प्रसूतं; G2 -प्रसूयं (sic); Cg.k.t as in text (for -प्रसूतिं). Ś D2.5–8 तां; Ñ1 V3 B2–4 D3 T4 M1.2.4.7–9 स; V1 तं; B1 D1.4.9 T3 G3 च; D10–12 G1 M5 तद् (for तु). —^{d}) Ś2.3 D8.12 शरवनं. Ś Ñ2 V2 D2.5–12 T4 महत्; D1.3.4 M6 प्रति (for ततः). V1 ययौ स रावणो महान्; B2 संययौ श्रवणं तथा (sic); T3 स ययौ शरणं महत्.

2 ^{a}) Ś Ñ V1.3 D2.8.9.12 T3.4 सोपश्यत्तद्(V3 T4 °च्च; D8 °त्तु); D1 तथापश्यद्. —^{b}) D7 T3.4 M1–3.8.9 रौद्रं; M6 रम्यं (for रौक्मं). Ś2.3 D8.12 शरवनं. Ś V1 B2 D1–5. 8–12 T3.4 महत्; Ñ B1.4 M6 ततः; D6.7 तथा (for तदा). V3 रोषकं पनसं गतः (sic); B3 स कथं शरणं गतः (sic).

3 Ñ1 om. 3^{ab}. – ^{a}) Ś Ñ2 V1.3 B D T3.4 स पर्वतं (by transp.); G1 M2.5.8.9 पर्वतं तं; G2 M6.10 पर्वते स (for पर्वतं स). Ś Ñ2 V1.3 D2.5–12 T M10 समारुह्य. —^{b}) Ś D2.8.9.12 कश्चिद् ; Ñ2 V3 D5.10.11 T3 कंचिद्. Ś D8.12 भव्य-; V1 भव्यं; B रौक्मं; D3.6.7 G2 M1.5.6.10 रम्यं; M4 (*sec. m.* also) द्रष्टुं (for रम्य-). D9 -लतांतरं. G (ed.) किंचिद्रौक्मवनात्तदा. —^{cd}) Ś1 D8 प्रकृतेः; Ś2.3 D12 प्रवृत्तं; Ñ1 V1.3 D6.10.11 T3.4 प्रेक्षते; D2 प्राकृते; D5.7 प्रेक्ष्यते; D9 प्रख्यातं (for अपश्यत्). B3 पौष्पकं; D2 पुष्पके. Ñ2 B transp. तत्र and राम. Ś V3 D2.5.7–9.12 बलात् ; Ñ1 V1 D6.10.11 तदा; Ñ2 B स्थितं; G2 दिशि (for दिवि).

4 ^{a}) Ñ1 V1 T3.4 स्तंभितं. V1 पुष्करं; V3 कामगं; D7.10.11 Ct किमिदं; Cg as in text (for पुष्पकं). Ñ1 ज्ञात्वा; V3 D7.10.11 T2 Ct कस्मान् (for दृष्ट्वा). —^{b}) Ñ1 खगमं; M6 ह्यगमत् (for ह्यगमं). B3 स्मृतं. Ś V1 D2.5 6.8.9.12 T3.4 दशग्रीवः प्रतापवान् ; V3 पुष्पकं कामगं कृतं; B1.2 कामगं कृतनिश्चयः; D7.10.11 Ct नागमत्कामगं कृतं; T1.2 G M1–5.7–10 ह्य(T2 त्वि)गमं(G3 °म्यं) कामगं कृतं. ❀ Ck : ब्रह्मनिर्मितमपीदं पुष्पकं न गमत् न गच्छत् भवति । च्छाभाव आर्षः. ❀ —Ś2 om. 4^{c}–5. —^{c}) D1.3.4 तद्रक्षश् (for राक्षसश्). Ś1.3 Ñ V1.3 B D2.5–12 T3.4 श(B4 सो; T3 च्य)चिंतयद्राक्षसेंद्रः. —^{d}) Ś1.3 D8.12 G1 M5 समाश्रि(G1 M5 °हि)तः (for समावृतः).

5 Ś2 om 5 (cf. v.l. 4). —^{a}) D7 ह्रीदं (for इदं). Ñ2 D6 M1 किं (for यन्). Ñ2 B1.3.4 तु; M6 वै (for मे). Ś3 D2.5 7.9.12 T3.4 ह्यनिमित्तं मे; Ñ1 B2 यन्निमित्तेन (for यन्निमित्तं मे). Ś1 D8.10.11 Cg.k.t किं निमित्तमिदं मेने (D10.11 Ck.t °च्छया मे). —^{b}) Ś1.3 Ñ V3 B D T3.4 [इ]दं; M6 [ए]तद् (for च). V1 G1 M5 न गच्छति च (by transp.) (for न च गच्छति). —^{c}) Ś1.3 Ñ V1.3 B D1–9.12 T3.4 M6 [उ]परिष्टात्तु(Ñ2 B D6.7 °च्च; D1.3–5 M6 °द्धि) (for [उ]परिस्थस्य). —^{d}) G1 M5 कृतं (for भवेत्). Ś1.3 D1–4.8.9.12 M6 कर्म कस्य भवेदिदं; Ñ B D5 कस्येदं कर्म वै भवेत् ; V1.3 D6.7.10.11 T3.4 Ck.t कर्मेदं कस्यचिद्भ(V1 D7 T3 °स्य वै भ)वेत् . —After 5, D11 ins. श्री.

6 ^{a}) Ñ V3 B तम् (for ततो). Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M6 ततो (Ś V1 B3 D T3.4 M6 °दा) राम (for दशग्रीवं). —^{b}) Ñ1 B4 बुद्धिस(B4 °म)त्तमः; Ñ2 B1–3 बुद्धिसंमतः. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5–12 T3.4 [इ]दं (for [ए]तन्). B4 निष्कारणाद्. T4 शून्यं (for राजन्). —^{d}) Ś V3 D2.8. 9.12 T3.4 नाद्य गच्छति पुष्पकं; Ñ B G (ed.) विमानं ते न- (B4 तन्न; G [ed.] यन्न) गच्छति; D1.3.4.7.10.11 M6 Ck.t पुष्पकं यन्न गच्छति; D5 6 M3 यन्न गच्छ(D6 कंप)ति पुष्पकं. —After 6, Ś V1 D2.3.5–9.12 T3.4 M10 ins. ; while V3 ins. after 7 :

297* शिखरस्थं गिरिस्थस्य कर्म कस्येदमद्भुतम् ।
निश्चितं राजराजेन पुष्पकं विनिवारितम् ।

[(l. 1) D3 श्रवणस्य (for शिखरस्थं). D3.5 गिरेरस्य; T4 गिरेस्तस्य (for गिरिस्थस्य). M10 transp. कर्म and कस्य. —(l. 2) T3 विनिपातितं.]

—Thereafter D5 cont. ; while D7.10.11 T3.4 M6 cont. after 301* :

G. 7. 16. 8
B. 7. 16. 9
L. 7. 15. 8

ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरो बली ।
नन्दीश्वर उवाचेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ ७
निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः ॥ ८
सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् ।
प्राणिनामेव सर्वेषामगम्यः पर्वतः कृतः ॥ ९
स रोषात्ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य च ।
कोऽयं शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागमत् ॥ १०
नन्दीश्वरमथापश्यदविदूरस्थितं प्रभुम् ।
दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम् ॥ ११

298* इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः ।
वामनो विकटो मुण्डी नन्दी ह्रस्वभुजो बली ।

[(l. 2) T3 M6 मुंडो (for मुण्डी). D5 M6 दंडी; D7 क्रूरो (for नन्दी). K (ed.) प्रह्वभुजो.]

—After 6, Ñ V3 B D1.3.4.6.7.10.11 T1.2 G M1–9 ins.; while T3.4 M10 cont. after 297*:

299* अथ वा पुष्पकमिदं धनदात्रान्यवाहनम् ।

[Ñ V3 B G (ed.) इदं हि(Ñ2 तु; B2 *) पुष्पकं रम्यं (G [ed.] नाम) (for the prior half). —V3 illeg. for the post. half. Ñ1 नान्य वै तदा (sic); Ñ2 B2–4 D3 M2.6.9 नान्यवाहि वै; Ck.t as above (for नान्यवाहनम्). B1 धनदार्थे तवं वहेत (sic); D1.4 जाने धनदवाहि तत् (for the post. half).]

—Thereafter Ñ V3 B cont.:

300* तेनेदं विष्ठितं व्योम्नि नान्यदस्तीह कारणम् ।
एवं मन्त्रयतां तेषां राक्षसानां नराधिप ।

[(l. 1) Ñ2 V3 B1 [इ]ति (for [इ]ह). —B1.3 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 एव (for तेषां).];

while D6.7.10.11 S (T3.4 M10 further) cont. after 299*:

301* अतो निष्पन्दमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ।

[T3.4 G1 M5 ततो. D10.11 G1 निस्पंदम्. D6 अनिष्पंदं समभवद् (for the prior half). G3 धनदेन (for धनाध्यक्ष-).]

7 ᵃ) V1 तस्य (for ततः). D6 पश्चाद् (for पार्श्वम्). —ᵇ) Ś V1 B3 D2.5–12 T3.4 [ऽ]ब्रवीत्; Ñ V3 B1.2 D1.3.4 M6 तदा; B4 तथा (for बली). —Ś V1 D2.5.8.9.12 om. 7ᶜᵈ. —ᶜ) Ñ1 B दशाननम्; D1.4 नंदीशस्तम् (for नन्दीश्वर). D6 चोवाचेदं; D7.10.11 T3.4 वचश्चेदं(T4 °श्चैनं). —ᵈ) D1.4 उपागतं; G1 M4 अशंकितं. V3 राक्षसेंद्रवशं गतः. —After 7, V3 ins. 297*.

8 ᵃ) Ñ1 निवर्तय.

9 B3 om. (hapl.?) 9–11. Ñ B1.2.4 D1.3.4 T1.2 G M2–10 G (ed.) transp. 9ᵃᵇ and 9ᶜᵈ (Ñ1 alone repeating 9ᶜᵈ after 9ᵃᵇ [transp.]). —ᵃ) B1 -यक्षनागानां (by transp.). —ᵇ) Ś V1.3 D2.5–12 T3.4 M1 देवगंधर्व- (for दैत्यदानव-). —After 9ᵃᵇ, Ñ2 B1.2.4 D1.3.4 T1.2 G M1–3.6.7.10 ins.; while Ñ1 V3 M4.5.8.9 ins. after 9ᶜᵈ (Ñ1 after ᶜᵈ [r.]):

302* तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ।

[Ñ1 तं निवर्तय. B2 निवर्तस्व सुदुर्बुद्धे (for the prior half). Ñ1 न (for मा). B1 विषादम् (for विनाशम्). Ñ1 M1.3 अवाप्नुहि; D3 अवाप्स्यति.]

—ᶜ) D1.3.4 G1.2 M5.6.10 एष (for एव). Ś Ñ1 (second time).2 V1.3 B1.2 D2.5–12 T3.4 सर्वेषामेव(Ñ2 B1.2 °षां तेन) भूता(Ñ1 B2 देवा)नाम्; Ñ1 (first time) B4 सर्वप्राणिषु तेनैव(B4 °च). —ᵈ) Ñ1 (first time).2 B1.2.4 दुर्गमः; G2 M2.9.10 अगमः (for अगम्यः). D1.3.4.7 सर्वतः कृतः; D5 पर्वतोत्तमः; D6 [ऽ]यं स पर्वतः (for पर्वतः कृतः). —After 9, D5–7.10.11 T3.4 M10 ins.; while M6 cont. after 302*:

303* इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कम्पितकुण्डलः ।

[T3.4 M6 तस्य (for नन्दि-).]

10 B3 D9 om. 10 (for B3, cf. v.l. 9). —ᵃ) Ñ1 B1.2.4 D1.4 M1.3 स रोष-; Ñ2 V1 D2.5–7.10.11 T3.4 M10 रोषात्तु; T1.2 G1.3 M5 अमर्ष- (for स रोषात्). Ñ1 -नयनैः. —ᵇ) V3 D3.6.7.10.11 T4 M10 सः (for च). Ś V1 D2.5.8.12 T3 अवतीर्य सः (for अवरुह्य च). Ñ B1.2.4 M6 त्व(B4 M6 ह्य)वरुह्याथ(B1.2 °तीर्याथ; M6 °रुह्य च) पुष्पकात्. —ᶜ) D2.8 [उ]क्तः (for [उ]क्त्वा). —ᵈ) B4 तं शैलं सम्-; M8 शैलराजम् (for शैलमूलम्). Ś2.3 V3 D2.5–7.10.12 T3.4 उपागतः; D1.3.4 उपाविशत्. V1 कैलासतलमागमत्.

11 B3 om. 11 (cf. v.l. 9). —ᵃ) G1 M5 अथोपश्यद्. Ñ B1.2.4 नंदिनं स तदापश्यद्; D1.3.4 स पश्यति तदा नंदिम्. —ᵇ) Ñ1 B1.2.4 G2 M4.7 अवि(Ñ1 °पि; G2 °ति)दूरे; Ñ2 तमदूरे. Ñ1 M1 प्रभुः; B1.2 M10 प्रभो: (for प्रभुम्). M6 अदूरे विष्ठितं प्रभुं. —For 11ᵃᵇ, Ś V1.3 D2.5–12 T3.4 subst.:

304* अपश्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् ।

[V3 D6.7.10.11 T3.4 सोपश्यन्. V1 पुरतः (for [अ]दूरतः).]

—G1 M5 om. 11ᶜ–13. —ᶜ) Ñ B1.2.4 शूलं दीप्तम् (by transp.); V1 दीप्तस्तंभम्; D1.3.4 T1.2 G2 M7.9.10 दीप्तशूलम्. D1.3.4 अवष्टब्धं (for अवष्टभ्य).

स वानरमुखं दृष्ट्वा तमवज्ञाय राक्षसः ।
प्रहासं मुमुचे मौर्ख्यात्सतोय इव तोयदः ॥ १२
संक्रुद्धो भगवान्नन्दी शंकरस्यापरा तनुः ।
अब्रवीद्राक्षसं तत्र दशग्रीवमुपस्थितम् ॥ १३
यस्माद्वानरमूर्तिं मां दृष्ट्वा राक्षस दुर्मते ।
मौर्ख्यात्त्वमवजानीषे परिहासं च मुञ्चसि ॥ १४
तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः ।
उत्पत्स्यन्ते वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १५
किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं यत्त्वां निशाचर ।
न हन्तव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ १६

G. 7. 15. 20
B. 7. 16. 20
L. 7. 15. 18

12 G1 M5 om. 12 (cf. v.l. 11). —For 12ab, Ś Ñ V1.3 B D2.5–12 T3.4 subst.:

305* तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ।

[Ñ B2–4 दृष्ट्वा तं (by transp.). Ñ1 स रावणः; T4 दशाननः (for स राक्षसः).]

—Thereafter B1 cont.:

306* शैलमुत्पाटयामास सह देव्या च शंकरम् ।
तत्पृष्ठेन महादेवः पीडयामास पर्वतम् ।
तत्र आर्तस्वरो मुक्तो रावणेन दुरात्मना ।

—c) Ś1 M1 प्रहसं; G2 प्राहासं; Ck.t प्रहासं (as in text). Ś Ñ V1.3 B D T3.4 तत्र; M8 मौख्यात् (for मौर्ख्यात्). —d) Ś D2.8.12 T2 L (ed.) स(Ś2.3 D12 प्र; L [ed.] सु)तोयम्.

13 G1 M5 om. 13 (cf. v.l. 11). —a) Ś D8.12 तत्; V1.3 B1 D1–7.9–11 T3.4 तं; T2 G3 M1–3.8 स (for सं-). B2 ह्यभवन् (for भगवान्). —b) M8 परा (for [अ]परा). —B1 om. 13c – 24b. —c) Ś1 D2.8.9 तत्र रक्षेंद्रं(D2.9 °क्षः स); Ñ V1.3 B2–4 राक्षसेंद्रं तं(Ñ1 B2.4 च); D1.3.4.6.7.10.11 T3.4 तत्र तद्रक्षो (for राक्षसं तत्र). —d) Ś1 D8 रावणं सम्-; Ś2.3 V1.3 D1–7.9–12 T3.4 दशाननम् (for दशग्रीवम्). B4 अवस्थितं; M9 उपस्थितः.

14 B1 om. 14 (cf. v.l. 13). —a) Ś V1 D T3.4 -रूपं मां; B3 -रक्तं मां (for -मूर्तिं मां). —b) V3 lacuna for राक्षस दुर्मते. Ś D1–4.8.9.12 त्वमवज्ञाय (for दृष्ट्वा राक्षस). V1 D5–7.10.11 T3.4 अवज्ञाय दशानन; B2 दृष्ट्वा हससि राक्षस. —c) Ñ1 V3 B2–4 मोहादिह(B2 °व); G2 मूर्ख त्वम्; M8 मौख्यात्त्वम् (for मौर्ख्यात्त्वम्). G (ed.) न जानीषे. Ñ2 *** न विजानीषे (illeg.); M6 अवजानासि मोहान्मा. —d) Ñ V3 B2–4 प्रहासं चैव(B2–4 च वि-); M6 अपहासं च (with hiatus) (for परिहासं च). —For 14cd, Ś V1 D T3.4 subst.

307* अशनीपातसंकाशमट्टहासं प्रमुक्तवान् ।

[V1 अशनीकाश-; D1.4 corrupt. D1.3.4 -सदृशम् (for -संकाशम्). V1 D7.10.11 T3 अपहासं. D5 वि- (for प्र-).]

15 B1 om. 15 (cf. v.l. 13). —a) Ś V1.3 D1–5.9.12 T3.4 मन्मुख-; B3 त्वं सुप- (sic); D6.7.10.11 G3 मद्वीर्य-; D8 संमुख- (for मद्रूप-) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 -संकाशा; M6 -संपन्ना (for -संयुक्ता). M1 तस्माद्वीर्यसमायुक्ता. —b) Ñ2 D6.7.10.11 M1.3 मद्रूप-; G2 द्वितीय- (sic) (for मद्वीर्य-). V3 -बल- (for -सम-). Ś V1 D8.12 मद्वी(Ś2.3 D12 °द्वे)र्या ममतेजसः(Ś2 °सा). —c) V1 D6.7.10.11 T1–3 G M1–5.7–10 उत्पत्स्यंति; D12 उत्पद्यंते. Ś2.3 D1.4 वधार्थे (for वधार्थं). Ś1.3 Ñ V1 B2–4 D2.5.8.9.12 T3.4 ते; V3 वै; M3 इ (for हि). G2 M10 वधार्थाय. —d) M9 दशस्य (for कुलस्य). Ś V1 D2.5.9.12 T4 [अ]स्य च; Ñ V3 B2–4 भुवि (for तव). D8 ब्रह्मस्यास्य च वानराः (sic); T3 सकुलस्यान्यवानराः. —After 15, Ś Ñ V1.3 (l. 1 only) B2–4 D T3.4 M3 ins.:

308* नखदंष्ट्रायुधाः शूरा मनःपवनरंहसः ।
युद्धोन्मत्ता बलोदग्राः शैला इव विसर्पिणः ।
ते तवाशु बलं दर्पमुत्सेकं च पृथग्विधम् ।
व्यपनेष्यन्ति संभूय सहामात्यसुतस्य हि ।

[(l. 1) Ś D8.12 -दंत- (for -दंष्ट्रा). V3 D10.11 क्रूर; D6.7 क्रूरा (for शूरा). V3 D6.7.10.11 -संपातरंहसः. B4 महाबलपराक्रमाः (for the post. half). —(l. 2) B4 युद्धेषु च; D4 युद्धोन्मग्ना (for युद्धोन्मत्ता). V1 महावीर्या; D7.10.11 बलोद्रिक्ताः. V1 बलिनः कामरूपिणः (for the post. half). —(l. 3) D1 तत् (for ते). Ñ1 V1 त्वामाशु; Ñ2 B3.4 T4 M3 तवास्त्रं(B3 T4 M3 °स्त्र-); B2 राक्षस; D1.4 त्वदीयं; D3.5–7.10.11 T3 तव(D6 नव) प्र- (for तवाशु). D7.10.11 उत्सेधं. D11 चेत् (for च). D12 पृथग्विधा. —(l. 4) Ś1 D8 व्ययं नेष्यंति. B4 ते भूयः; D9 संभूय. D1.4 सामात्यस- (for सहामात्य-). Ñ1 V1 -पुरस्य; B3 -ससुतस्य (hypm.) (for -सुतस्य). Ñ2 B3 D3 T3.4 इ; B2 ते; B4 D6.7.10.11 च (for हि).]

16 B1 om. 16 (cf. v.l. 13). —a) D5 तु तावत् (for त्विदानीं). V3 कर्तुं; D1.3.4 M6 भवेच्; T3 कर्म (for शक्यं). —b) V3 शक्यं; D6.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.5.7 Ck.t हंतुं (for कर्तुं). D10.11 Ck.t त्वां हे; G1 यत्त्वा; G2 M2.8–10 यत्त्वं; M3 शक्यं; M4 यत्तत् (for यत्त्वां). G2 निबध्यसे (for निशाचर). Ś D2.5.8.9.12 यावन्न बु(D2.9.12 व)ध्यसे; Ñ1 V1.3 D7 T3.4 यत्नावबुध्यसे(T3 °ते); Ñ2 B2–4 यत्न(B3 बल)वतापि(Ñ2 °शतानि) यत्(Ñ2 च; B2 वा); D1.3.4 M6 यत्नं भवान्मया(M6 °म); G (ed.) यन्न मया भवान् (for यत्त्वां निशाचर). —c) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 शक्यो हंतुं; D3 निहंतव्यो; Ck.t as in text (for न हन्तव्यो). Ñ2 B2.4 वा (for हि). G (ed.) हंतव्यो हत एव त्वं. —d) V1 पूर्वैर् (for पूर्वम्). Ś D2.8.12 च यत्त्वया; Ñ1 V3 D5.9 च यन्मया; Ñ2 स्वकर्मणा; V1 न संशयः; B2–4 D3 M6 [आ]त्म-

G. 7. 16. 20
B 7. 16. 22
L 7. 15. 19

अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं निशाचरः ।
पर्वतं तं समासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १७

पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः ।
तदेतच्छैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ १८

केन प्रभावेन भवस्तत्र क्रीडति राजवत् ।
विज्ञातव्यं न जानीषे भयस्थानमुपस्थितम् ॥ १९

एवमुक्त्वा ततो राजन्भुजान्प्रक्षिप्य पर्वते ।
तोलयामास तं शैलं समृगव्यालपादपम् ॥ २०

ततो राम महादेवः प्रहसन्वीक्ष्य तत्कृतम् ।
पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २१

ततस्ते पीडितास्तस्य शैलस्याधोगता भुजाः ।
विस्मितायाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २२

(B3 [अ]नु; D4 [अ]स्य)कर्मभिः. —After 16, D6 7.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.5 ins.:

309* इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन्महात्मनि ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ।

[(l. 2) G1 M5 पपात ह (for च खाच्च्युता).]

17 B1 om. 17 (cf. v.l. 13). —[a]) Ñ1 D5 तु तदा; D1.3.4 M6 तद्वाक्यं (for स तदा). —[b]) D1.3.4 M6 दशग्रीवो; T4 नंदिशापं; M8 नंदीवाक्यं. Ś Ñ V1 B2 D M6 महाबलः; V3 B3.4 महामनाः; T3.4 दशाननः (for निशाचरः). —[c]) Ñ1 D5.6 T3.4 स; V1 D10.11 तु (for तं). Ñ2 V3 B2–4 तच्छापाग्नि (V3 °च्च)विनिर्दग्धो; D1.3.4 M6 नंदिवाक्याग्निनिर्दग्धो; G (ed.) तच्छापाग्निना निर्दग्धो. —[d]) Ś N1 V1 D2.5–12 T3.4 वाक्यमाह दशाननः (T4 महाबलः). ❀ Cv: पर्वतमासाद्य तं नन्दिं वाक्यमुवाचेत्यन्वयः. ❀

18 B1 om. 18 (cf. v.l. 13). —[a]) Ś1 D5.8 T1.2 G1 M3.5 छन्ना; B2 मंदा; Ct as in text (for छिन्ना). —[b]) Ś1 D8 यतस्ते; Ś2.3 D12 पर्वते (for यत्कृते). —After 18[ab], Ñ2 B2–4 D1.3.4 M6 ins.:

310* करिष्याम्यहमप्यत्र प्रतिकारं सुदारुणम् ।

[G (ed.) [अ]स्य (for [अ]त्र). B3 [अ]नम चाद्यैव (sic) (for [अ]हमप्यत्र). Ñ2 B4 D3.4 प्रतीकारं.]

—[c]) Ś Ñ1 V1.3 D5–8.10–12 T3.4 M6 Ct तमि(Ś2.3 D12 M6 °दि)मं; Ñ2 B2.4 तदेष; B3 तमेष; D1.4 तथैव; D2.9 य(D9 त)दिदं; D3 तदेवं; T2 G1.2 M2.3.5.10 तदेतं; M4.7 ततस्तच्- (for तदेतच्-). —[d]) Ñ1 B3 M1 करोति. B4 D1.4 M2.9 गोपतेः. ❀ Cv: तव गोपतेः तव स्वामिनः पशुपतेः।; Cg.t: गोपते हे वृषभपते रुद्र।; so also Ck. ❀

19 B1 om. 19 (cf. v.l. 13). —[a]) T4 यस्य; M9 तेन (for केन). V3 प्रकारेण; D1.3.4 M6 प्रभुत्वेन. Ś1 D8 12 नायं; Ś2.3 [अ]त्रायं; Ñ1 B3.4 D1.3.4 T3 G M2.5.6.8–10 भवान्; D5 हरः; M1 [ए]वात्र (for भवस्). B2 केन भावेन भगवान्; D6 केन त्विह प्रभावेन. —[b]) D1.3.4 T2 G1.3 M2.5.9 अत्र; D6 भवः; D7.10.11 M10 नित्यं; M1 (with hiatus) ईशः; M3 त्वत्र; M6 उग्रः (for तत्र). Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5.8.9.12 T3.4 G (ed.) क्रीडत्यत्र प्रभुर्यथा(Ñ B2–4 यथा प्रभुः; G [ed.] स लीलया). —G (ed.) om. 19[c]–21. —[c]) B2 वर्जनीयं (for विज्ञातव्यं). D7.10.11 T1.4 G2.3 M3.4.7.10 जानीते. Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5.8 9.12 T3 वर्जनीयं न जानीते(B2 °षे). —[d]) D9 मम (for भय-). Ś Ñ V3 B2–4 D2.5.8.9.12 T3 न बुध्यते(Ś2 Ñ1 B2 °से; B3 °ति); V1 न विंदति; D1.3.4 उपागतं.

20 B1 G (ed.) om. 20 (cf. v.l. 13 and 19 respy.). —[a]) Ś D2.8.9 12 राजा; D5–7.10.11 T3.4 M3.7 राम (for राजन्). —[b]) Ñ B3.4 D1.3.4 भुजौ. Ś V1 D2.8.12 आ-; Ñ1 V3 D6.7.10.11 वि-; Ñ2 B4 G1 M5 9 नि- (for प्र-). V1 भूतले (for पर्वते). B2 प्रक्षिप्य पर्वते तदा; D5 T3.4 भुजेनाक्षि(T3 °नोत्क्षि)प्य पर्वतं. ❀ Ct: पर्वते पर्वताधस्तात्. ❀ —[c]) G1 चालयामास. Ś V1 D2.5–12 शीघ्रं (for शैलं). —[d]) Ś Ñ V3 B2–4 D1–4.8 9.12 M6 L (ed.) स च(Ś2.3 D12 सर्वः) शैलोऽभ्य(D1.3.4 °लो व्य; D9 °लो ह्य; M6 °प्य)-कंपत(Ñ1 °ते; L (ed.) °यत्); V1 D5–7.10.11 स शैलः समकंपत(D5 °नः). —After 20, V1 D5–7.10.11 S ins.:

311* चलनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः ।
चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम् ।

[(l. 1) V1 D5–7.10.11 G1 M6.7.10 चालनात्. T2 G3 पर्वतेंद्रस्य. G2 M2.4.7–9 गणो (for गणा). T2 देवाश्च (for देवस्य). G2 M2.4.7–9 कंपितः; M6 तापिताः. —(l. 2) D5–7 तदाश्लिष्य.];

while D1.3.4 ins. after 20:

312* नारायणभुजोत्क्षिप्तो मन्दरः स इवाचलः ।

[D1 -भुजे क्षिप्तो.]

21 B1 G (ed.) om. 21 (cf. v.l. 13 and 19 respy.). —[a]) D1.3.4 M6 राजन् (for राम). V3 महाबाहो. —[b]) G1.2 M1.4.5.7–10 त(G2 M4 स)त्कृतिं. Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5–12 T4 देवानां प्रवरो हरः(Ñ B2–4 हसन्; V3 भवः); D1.3.4 M6 प्रहसन्देवसत्तमः. —After 21[ab], T4 ins:

313* तत्त्वतश्चेष्टितं ज्ञात्वा प्रहस्य गिरिजा गणान् ।

—[d]) D2 क्रीडयामास. Ś D2.8.9.12 पर्वतं; L (ed.) सर्वतः (for लीलया).

22 B1 om. 22 (cf. v.l. 13). B4 T4 repeat 22[ab] consecutively. —[a]) Ś Ñ V1.3 D2.5–9.12 T4 (second time) आ(V1 D2.5–7.9 अ)पीड्यंत ततस्; B2 अपीडयत्ततस्; B3.4 (first time) आपीड्येतां ततस्; D10.11 T4 (first time) Cg पीडितास्तु ततस्. B4 (second time) M6

रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तथा ।
मुक्तो विरावः सुमहांस्त्रैलोक्यं येन पूरितम् ॥ २३
मानुषाः शब्दवित्रस्ता मेनिरे लोकसंक्षयम् ।
देवताश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताः स्वेषु कर्मसु ॥ २४
ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितस्तदा ।
मुक्त्वा तस्य भुजान्राजन्प्राह वाक्यं दशाननम् ॥ २५

G. 7. 16. 30
B. 7. 16. 35
L. 7. 15. 27

ततस्तान्पीडितान्मत्वा (M6 °न्दृष्ट्वा); D1.3.4 ततस्तौ पीडितौ दृष्ट्वा. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B3.4 (first time) D1–5.7–12 T4 (second time) शैलस्तंभोपमा (V1 °भमहा) भुजाः (Ñ B3.4 D1.3.4 °मौ भुजौ); B2.4 (second time) M6 शैलस्तंभोपमान्भुजान्. ❀ Cg: अधोभागगता भुजाः पीडिता आसन्।; so also Ck.t. ❀ —Ś D8 om. 22^{c}–23. D12 om. 22^{c}–23^{b}. —^{c}) D1.3.4 M6 ते (for च). —^{d}) V3 B3 राक्षसाः.

23 B1 om. 23 (cf. v.l. 13). Ś D8 om. 23; D12 om. 23^{ab} (for both, cf. v.l. 22). —^{b}) Ñ2 D1.3.4 भुजयोः; D6 भुजाभ्यां. B2 अवपीडनात्; D1.3.4 M6 पीडनेन च; D2.9 पीडनं तथा; T3.4 पीडनात्तदा. B3 भुजयोश्चैव पीडनात् (sic); B4 भुजयोरवपीडनात्. —For 23^{ab}, T1.2 G M1–5.7–10 subst. :

314* तेन रक्षोधिपेनात्र वेदनार्तभुजेन वै ।
[G3 देवेन (for वेदना-). M8 च (for वै).]

—^{c}) Ñ2 निनादः (for विरावः). V1.3 D6.7.10.11 सहसा. —^{d}) Ñ V1.3 B2–4 D1–5.7.9–11 T3 कंपितं; D6 कर्षितं; T4 पीडितं; M6 रावितं (for पूरितम्). —For 23^{cd}, D12 subst. :

315* ततोऽमुञ्चन्महारावं दशग्रीवो महाबलः ।

24 B1 D6 om. 24^{ab} (for B1, cf. v.l. 13). —^{ab}) G2 M10 मनुष्याः. M5 लोकसंक्षये. D1.3.4 M6 दैत्या (D1.4 °त्य) वज्रनिपातं हि (M6 च) विदुर्मर्त्या युगक्षयं. —^{c}) G2 M10 देवता अपि. M4 संक्रुद्धाश् (for संक्षुब्धाश्). D1.3.4 M6 त्रिदशाश्चाभि (M6 °पि) संक्षोभाच्च. —^{d}) T2 तेषु (for स्वेषु). D1.3.4 वेश्मसु; T1.2 G M1.3.5.6.10 वर्त्मसु (for कर्मसु). —For 24, Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5.7–12 T3.4 subst.; while B1 D6 subst. l. 2 only for 24^{cd} :

316* मेनिरे वज्रनिष्पेषं दैत्या मर्त्या युगक्षयम् ।
आसनेभ्यः प्रचलिता देवाः शक्रपुरोगमाः ।

[(l. 1) Ś1 D8 तं रावं; Ś2.3 तमेव; D12 तच्छ्रुत्वा; L (ed.) तमेवं (for मेनिरे). D7 तस्य (for वज्र-). T4 (also) देवा (for दैत्या). Ś1 D8 मत्वा; Ś2.3 D12 ज्ञात्वा; D2.5 -[अ]मात्या (for मर्त्या). G (ed.) transp. दैत्या and मर्त्या. B3 युगक्षये. V1 D7.10.11 T3.4 तस्यामात्या युगक्षये (for the post. half). —(l. 2) Ñ च (for प्र-). D10.11 तदा वर्त्मसु चलिता (for the prior half). B3 D6.7.10.11 इंद्र-; D12 चक्रे (for शक्र-). ❀ Ct: वर्त्मसु स्थिता देवा वर्त्मभ्यः प्रचलिता इत्यर्थः. ❀]

—Thereafter D6.7.10.11 T3.4 cont.; T1.2 G M1–5.7–10 ins. (M2.8 l. 10 only) after 24; while D5 ins. after 25^{ab} (first time); M6 cont. l. 10 only after 318* :

317* समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः ।
यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ।
अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् ।
तोषयस्व महादेवं नीलग्रीवमुमापतिम् ।
तमृते शरणं नान्यं पश्यामोऽत्र दशानन ।
स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज ।
कृपालुः शंकरस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति ।
एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ।
सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः ।
संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम् ।

[T1.2 G M1.4.5.7.10 om. l. 1. —(l. 1) D7 चालिताश् (for चलिताश्). —M4.7 read l. 2 after the first occurrence of l. 10. —(l. 2) G3 M4 यक्ष-. G3 सर्वाः; M1 चैव (for सिद्धाः). —D5.7.10.11 om. l. 3. —(l. 3) G3 तं; M1 [ए]ते (for ते). D6 तत्र; G2 ते तु; G3 सर्वे; M10 तं तु (for तस्य). G2 M10 तथा (for अथ). T3 विक्रोशंतस्त * * वन्; T4 विक्रोशंतस्तमब्रुवन् (for the post. half). —(l. 4) D5–7.10.11 T3.4 नीलकंठम्. —(l. 5) G2 अत्र ते (for तमृते). M1 शंकरं (for शरणं). G1 M5 तु (for न). M4.7 [ऽ]त्र (M4 °त्र) विशारद (for ऽत्र दशानन). —(l. 6) T1 M10 त्वमेनं; M8 तमेनं (for तमेव). —(l. 7) D5.6 T3.4 हि दास्यति; T1 M5 [ऽ]भियास्यति. —(l. 8) T4 G3 तथा (for तदा). —(l. 9) D5.6 नामभिर्. G2 दशाननं. —G M5.10 read l. 10 before l. 2 (G3 after l. 2); G1 M5 repeating it here. M4.7 read l. 10 twice. —(l. 10) M4.7 (both first time) कालो महान्नरश्रेष्ठ (for the prior half). T1.2 G1.3 M3.4 (first time).7.8 (G1 M7 both times) रवतो; M1.2.5 (first time).6.9 स्रवतो. D5 गतिः; D6 M4.5 (both first time).7 (both times).8 गतः (for गतम्). M4 (second time) रवतो राक्षसस्यैव गतः संवत्सरस्तदा.]

—After 24, M6 ins. :

318* विस्फोटिताश्च गिरयो नागा गच्छन्ति चासकृत् ।
निश्चेष्टाः सत्त्ववन्तश्च गतप्राणास्तदाभवन् ।
समुद्राश्चुक्षुभुस्तत्र प्रचकम्पे वसुंधरा ।
रक्षोरगाः सगन्धर्वाः स्तब्धाक्षास्तत्रसुस्तदा ।

25 B3 om. 25–27^{b}. D5 reads 25^{ab} twice. —^{b}) Ś2.3 मूलेन; D12 मूलाग्रे; L (ed.) मलेन (for शैलाग्रे). Ś1 D12 [ऽ]धिष्ठितांस्; Ś2.3 [अ]धिष्ठितास्; Ñ1 B2.4 D2.5 (first time).8.9 [ऽ]धिष्ठितस्; D5 (second time).6.7 विस्मितः; D10.11 विष्ठितं; G2 M10 निष्ठितस्. D5 (second time).6.7.10.11 T3.4 प्रभुः (for तदा). D1.3.4 प्रहस्य वृषभध्वजः; M6 प्रहसन्देवसत्तमः. —After 25^{ab} (first time), D5 ins. 317*. —^{c}) Ś V3 D2.5–12 T4 G1 चास्य (for

G. 7.16.31 B. 7.16.36 L. 7.15.28 प्रीतोऽस्मि तव वीर्याच्च शौण्डीर्याच्च निशाचर ।
रवतो वेदनामुक्तः स्वरः परमदारुणः ॥ २६
यस्माल्लोकत्रयं त्वेतद्रावितं भयमागतम् ।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना तेन भविष्यसि ॥ २७

देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले ।
एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥ २८
गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धः पथा येन त्वमिच्छसि ।
मया त्वमभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥ २९

तस्य). Ś2.3 B2 भुजा; Ñ B1.4 D1.3.4 भुजौ (for भुजान्). D6.7.10.11 T3.4 M1.6 राम; D9 प्राह (for राजन्). —^{d}) Ñ B1.2.4 उवाचेदं; D5 वाक्यं प्राह (by transp.); D6 प्राह राम; D9 वाक्यं राम (for प्राह वाक्यं).

26 B3 om. 26 (cf. v.l. 25). D10 om. 26^{ab}. —^{a}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 वीर्येण; D6.7 वीर्यस्य; D11 वीरस्य. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D9.12 शौटीर्याच्च. Ś V1.3 D T G1.2 M1.3–5.7.10 दशानन. ❀ Ck : शौण्डीर्यादिति । बलमिह शौण्डीर्यशब्देनोच्यते ।; Ct : शौटीर्यात् । चास्तुते:. ❀ —^{cd}) G2 M10 वदनाद्; G3 M6.8 रवता; M1.2.9 रुवता (for रवतो). T1.2 G3 M1.3 वदनान्; M2.7.8 वेदनान्; M6 वेगवन्-. T2 G1 M5 -मुक्ताः (for मुक्तः). G2.3 M10 स्वनः. T2 G1 M5 स्वराः परमदारुणाः (for ^{d}). D6.7.10.11 T4 शैलाक्रांतेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः. — For 26^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D2.5.8.9.12 T3 subst. :

319* अराक्षसश्च ते रावो मुक्तो लोकभयंकरः ।

[B1.2 T3 अ(T3 स)राक्षसस्य. V3 रावस्ते (by transp.); B4 ते भावः (for ते रावो). Ñ2 G (ed.) अराक्षस(G [ed.] °सः)स्वभावस्ते (for the prior half). Ñ2 V3 B1.2.4 रू(Ñ2 B4 स्व)र एषः सुदारुणः (for the prior half).];

while D1.3.4 subst. :

320* राक्षसेश त्वया मुक्तो रावणः प्रमहास्वनः ।

[D3 रक्षेश यत् (for राक्षसेश). —D4 om. (hapl.) from the post. half up to तस्मात्त्वं in 27^{c}. D3 एवमेष महास्वनः (for the post. half).]

27 B3 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). D4 om. up to तस्मात्त्वं in 27^{c} (cf. v.l. 320*). —^{a}) Ś D2.8.12 चैव; V1.3 B1 D5–7.9–11 T2.4 चैतद् (for त्वेतद्). D1.3 M6 येन लो(M6 यस्माल्लो)कास्त्रयस्त्वेते. —^{b}) B4 भावितं; D1.3 M6 र(D3 रा)वात्ते. D1.3 M6 आगताः. —^{c}) D2 यस्मात्. Ñ B नाम्ना (for नाम). —^{d}) Ś V2 D T4 M6 राजन्; V1 राज्ञो; T3 M3 वीर; M4.7 [अ]नेन (for तेन). D8 G1 भविष्यति. Ñ B ख्यातिं राजन्ग(B4 लोके ग)मिष्यसि.

28 G2 repeats 28–29^{b} consecutively. —^{ab}) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 एवं त्वां(Ś2.3 D12 ते); Ñ V3 B1–3 भवंतं; B4 ध्रुवं त्वां (for देवता). T1 दानवा; G3 वा न वा; M1 मानवा (for मानुषा). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 दैत्या (for यक्षा). M8 देवदानवयक्षाश्च (for ^{a}). D10 (m.) [अ]पि (for [अ]न्ये). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 गंधर्वाः सह दैवतैः(Ś2.3 किंनराः; D5 राक्षसैः; D12 किंनरैः) (for ^{b}). D1.3.4 M6 देवमानुषगंधर्वा दैत्यदानवराक्षसाः. —^{c}) Ś V3 D2.8.9.12 सर्वदैव; Ñ1 सर्वत्र वा; Ñ2 V1 B D5 T3 सर्व एव (for एवं त्वाम्). D6 [अ]पि (for [अ]भि-). —^{d}) G2 M10 -राविणं. Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 रावणेत्ये(D9 °णादे)व रावण(V1.3 °णं; D5.8.9 °णः).

29 G2 repeats 28–29^{b} consecutively. —^{a}) V3 स तु (for गच्छ). D1.3.4 T1.2 G M1–5.7–10 गच्छ सु- (for पौलस्त्य). Ś D8.12 विश्रब्धः; Ñ V1.3 B D1–6 विश्रब्धं; D7.9–11 T3.4 M5 विस्रब्धं. M6 गच्छ गच्छ शिवं तेस्तु. —^{b}) Ś3 V3 B4 D1–6.8 G2 यथा (for पथा). Ñ1 त्वमागतः. —^{c}) Ś Ñ1 V1 D2.5–12 T3.4 चैव (for त्वम्). M10 समनुज्ञातो. —After 29, D6.7.10.11 T G1.2 M1.3.5.10 ins. :

321* एवमुक्तः स लङ्केशः शंभुना स्वयमब्रवीत् ।
प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ।
अवध्यता मया प्राप्ता देवगन्धर्वदानवैः ।
राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ।
तिर्यङ्मनुष्यान्न गणे दुर्बला इति चिन्तयन् ।
दीर्घमायुश्च संप्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ।
वाञ्छितस्यायुषः शेषं शस्त्रं च त्वं प्रयच्छ मे ।
एवमुक्तस्तदा तेन रावणेन स शंकरः ।
ददौ खड्गं महादीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् ।
आयुषश्चावशेषं च स्मित्वा भूतपतिस्तदा ।
दत्त्वोवाच तदा शंभुर्नावज्ञेयमिदं त्वया ।
अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ।

[(l. 1) D6.7.10.11 T3 G1 M5 तु (for स). —(l. 2) T4 वरये (for वरं मे). D7 धेहि यततः. —(l. 3) D6.7.10.11 T3.4 अवध्यत्वं मया प्राप्तं (for the prior half). —(l. 4) T4 बलदर्पिताः (for °वत्तराः). —D6 om. l. 5-6. D7 T3.4 om. l. 5. —(l. 5) G2 -मनुष्यं. T1 M3 तिर्यङ्नरान्न गणये; G1 M5 गणये मानुषान्नाहं (for the prior half). G2 M10 मे मतिः (for चिन्तयन्). D10.11 M10 Cg मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम संमताः. ❀ Cg : न गणे न गणयामि ।; so also Ck.t. ❀ —(l. 6) D7.10.11 T4 मे (for सं-). —(l. 7) D10.11 Cg.k.t वांछितं च. M3 [आ]युध- (for [आ]युषः). T1 G2 शिष्टं; M3 श्रेष्ठं; Cg.k.t as above (for शेषं). T2 चंद्रहासं महादिव्यं; G1 M5 आयुषश्चार्धकोटिं च (for the prior half). G1 M5 तस्मात् (for शस्त्रं). D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M5.10 त्वं च (by transp.). —(l. 8) D6.7.10.11 T3.4 ततस्; G1 M5 तथा (for तदा). G1 M5 तु (for स). —(l. 9) G1 M5 ततो (for ददौ). T3 च सं-; G2 M1.10 महद्- (for महा-). M1.10 -दिव्यं (for -दीप्तं). —D6 om. l. 10–12. —(l. 10) D7.10.11 T3 ददौ; T2

साक्षान्महेश्वरेणैवं कृतनामा स रावणः ।
अभिवाद्य महादेवं विमानं तत्समारुहत् ॥ ३०

ततो महीतले राम परिचक्राम रावणः । G. 7. 16. 36 B. 7. 16. 46 L. 7. 15. 33
क्षत्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमानस्ततस्ततः ॥ ३१

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

M1.10 स्मृत्वा (for स्मित्वा). T1 तथा (for तदा). —(l. 11) D7.10.11 T3.4 M10 ततः (for तदा). —(l. 12) D11 अभिज्ञातं. T1 यदिह; M3 हि यदि (by transp.). T3 अवज्ञाता यदा हेतिर् (for the prior half). T4 M10 [अ]संशयं. G2 मामेवैष न संशयः (for the post. half).]

30 [a]) D6.7.10.11 T4 एवं (for साक्षान्). Ś2.3 Ñ V1.3 B1.2 D1.3.4.6–8.10.11 T4 G2 M10 [ए]व; T1.2 [अ]यं (for [ए]वं). M8 महेश्वरादेवं. —[b]) G2 वरं प्राप्य (for कृतनामा). Ś1 D8 च (for स). Ś2.3 Ñ2 V1.3 D2.9.12 T3 राक्षसः. —[c]) T1.2 G M1–5.7–10 नमस्कृत्य (for अभिवाद्य). D1.3.4 M6 महात्मानं. —[d]) Ś Ñ1 V1.3 D2.5–12 T3.4 आरुरोहाथ पुष्पकं; Ñ2 B आरोहत्पुष्पकं पुनः (B4 रथं); D1.3.4 विमानं सोध्य (D3 °भ्य) रोहत.

31 [a]) Ś Ñ2 V1.3 B D2.3.5–12 T3.4 महीतलं. Ñ2 प्राप्य; B3 कामं (for राम). G2 रावणो भूतले राम. —[b]) Ś D2.5.8.9.12 पर्याक्रमत; Ñ1 B पर्यं (Ñ1 °र्या) क्रामत्स; Ñ2 योद्धुकामः स; V1 D7.10.11 पर्यक्रामत; D1.3.4 परिक्रांतः स (for परिचक्राम). T1–3 G M2.4–10 राक्षसः. —[c]) Ñ1 D2.8.9 T3 G2 M10 स; D1.3.4 तु (for सु-). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 -महाभागान् (V3 °ग) (for -महावीर्यान्). M6 क्षत्रियान्वीर्यसंपन्नान्. —[d]) V3 D5 M3 इतस् (for ततस्). D1.3.4 तदा (for ततः). —After 31, Ś Ñ V1 B1.2 D T3.4 ins.:

322* केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ।
तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः ।
अपरे दुर्जयं रक्षो जानानाः प्राज्ञसंमताः ।
जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ।
एवं दर्पबलोत्सिक्तो रावणो लोकरावणः ।
प्रतापावनतान्कुर्वन्क्षत्रियान्विचचार ह ।

[(l. 2) Ñ1 विविशुः (sic) (for विनेशुः). —(l. 3) Ñ2 B1 D5–7.10.11 जानंतः; B2 जानीयः (sic); D3 राजानः (for जानानाः). B1 सर्वसंमताः; D10 संमता जिताः. —(l. 4) D7 T4 भाषंतो (for [अ]भाषन्त). D5 राजानं वरदर्पितं (for the post. half). —D10.11 om. l. 5–6. —(l. 5) T3 सर्व- (for दर्प-). —D6 om. l. 6. —(l. 6) B2 प्रतापवान्सदेव (sic); D1.4.5 प्रतापवि (D5 °पादा) नतान्कुर्वन्; G (ed.) प्रतापवान्वशीकुर्वन्; K (ed.) प्रतापावनतीकुर्वन् (for the prior half). Ñ1 V1 D1.3.4.7 T3.4 राष्ट्राणि; Ñ2 B1 लोकांस्तु; B2 त्रीन्लोकान् (for क्षत्रियान्).]

—Thereafter Ñ B1.2 cont.; while V3 B3.4 ins. after 31:

323* स मानुषं लोकमरीन्द्रमर्दनो
निशाचरेन्द्रोऽप्रतिमश्च तेजसा ।
चकार विघ्नं तरसा महीक्षिताम् ।
युगान्तकाले प्रतपन्रविर्यथा ।

[(l. 1) V3 B2 अहींद्र-; B1 अनींद्र-; B4 अहीस्तु (sic) (for अरीन्द्र-). B1.2 -दर्पणो. Ñ2 समानुषं लोकं स विप्रमर्दनो (sic). —(l. 2) V3 B3.4 स्व- (for च). —(l. 4) B3 तथा (for यथा).]

Colophon: V1 D4 T3 om. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D2 om. —*Sarga name*: Ś D2.8.9.12 म (D8 श्रीम) हादेववाक्यं; Ñ1 कैलासोद्धरणे रावणत्वप्राप्तिः; Ñ2 B1.3.4 कैलासोद्धरणं; V3 महेश्वरवरप्रदानं; B2 कैलासोद्धारः; D1.3 रावणनामः; D5 शरवणप्रवेशो महादेववाक्यं; D7 रावणनामप्राप्तिः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1.2 D2.12 om.; D8.9 T4 15. —After colophon, T4 concludes with रामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

१७

G. 7 17. 1 B. 7 17. 1 L. 7. 16. 1 अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्स महीतलम् ।
हिमवद्वनमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १
तत्रापश्यत वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ।
आर्षेण विधिना युक्तां तपन्तीं देवतामिव ॥ २
स दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् ।
काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३
किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते ।
न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्येयं प्रतिक्रिया ॥ ४
कस्यासि दुहिता भद्रे को वा भर्ता तवानघे ।
पृच्छतः शंस मे शीघ्रं को वा हेतुस्तपोऽर्जने ॥ ५
एवमुक्ता तु सा कन्या तेनानार्येण रक्षसा ।
अब्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना ॥ ६

17

☞ V2 missing Sarga 17 (cf. v.l. 7.12.2). V1 T3 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 a) Ñ2 T4 अथ राम; G2 M10 अथ राजा; M6 राक्षसोथ; Cg.k.t अथ राजन् (as in text). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 अथ राम दशग्रीवो; D1.3.4 अथ रक्षो महाराज. —b) V1.3 T3 विचचार; G1 M5 विहरन्स (for विचरन्स). Ś2.3 B4 D1.3.4.12 M1.3 स महीतले; Ñ B1–3 वसुधातले; D6.7.10.11 पृथिवीतले (for स महीतलम्). —c) T4 हिमवन्नगम्; G1 M5 हिमवत्सानुम्. Ñ B1.4 आलोक्य; D1.3.4 आगच्छन् (for आसाद्य). B2.3 M6 हिमवंतं समालोक्य (M6 °साद्य). —d) D7 पर्यक्रामत (for परिचक्राम). T2 राक्षसः.

2 a) Ñ V3 B [अ]पश्यच्च; D6.7.10.11 T4 M2–4.6–9 [अ]पश्यत्स (M8 °त्तु) (for [अ]पश्यत). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 कन्यां स. —b) Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 -धरां तदा (for -जटाधराम्). —c) K (ed.) चैनां (for युक्तां). —d) Ś D8 तथा तां; Ñ1 V1 D2.8.9 G2 M10 तप्यंतीं; Ñ2 B D10.11 दीप्यंतीं; V3 पश्यन्तां; D12 तत्रस्थां; M6 तापसीं (for तपन्तीं). G2 तमसीम्; M10 तापसीम् (for देवताम्). —After 2, Ñ V3 B1.3.4 ins.:

324* प्रत्यक्षामिव सावित्रीं ज्वलन्तीं देवमातरम् ।
प्रभामिव रवेर्दीप्तामेकां मूर्तिमतीमिव ।

[(l. 1) B1.3 प्रत्यक्षम्. Ñ2 ** तेजसा; B1 वेदमातरं (for देव°). —(l. 2) V3 मूर्तिमयीम्.];
while D1.3.4 ins. after 2:

325* सावित्रीमिव प्रत्यक्षां वेदमातां तपस्विनीम् ।

3 V1 om. 3ab. —a) D3 दृष्ट्वा सुतपसंपन्नां. —b) Ñ1 B1.3.4 G2 M10 तां कन्यां (by transp.); D1.3.4 M6 कन्यकां (for कन्यां तां). Ś2.3 D1.2.5.8.9 सु(D1 तु)महाप्रभां; G1 M5 सुसमाहितां. —c) Ś V3 D2.5.8.9.12 -लोभ- (for -मोह-). —d) Ñ2 B हसन्पप्रच्छ रावणः. ❀ Ck: बत ममा(या)रण्ये अनाथा सुकन्या प्राप्तेति संतोषजप्रहासवानेवेत्यर्थः ।; Ct: प्रहसन्निवारण्ये मयानाथा सुकन्या प्राप्तेति संतोषजः प्रहास इति कतकः. ❀

4 a) Ś Ñ2 V3 B2.3 D2.6.8.9.12 वर्तते; V1 तप्यते; T3.4 क्रियते (for वर्तसे). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.5.8.9.12 T3.4 भीरु (for भद्रे). —b) Ñ1 मध्यमं (for विरुद्धं). —c) V1 न तु; D1.3.4 ब्रूहि; D5 न वै (for न हि). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3 M8 युक्तं; D5 युक्तस्. G2 M10 तपस्येवं (for तवैतस्य). —d) Ś V1 D2.5.8.9.12 M8 [इ]ह; D1.4 [अ]यं; D6 T3 [ए]व; D7.10.11 M4 Ct [ए]वं; T4 [ए]ष; Ck as in text (for [इ]यं). Ś V1 D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 परिश्रमः (V1 D9 °मं) (for प्रतिक्रिया). T1 G1 M3.5 रूपस्य तपसः क्रिया. ❀ Cg: रूपस्य तपसः क्रिया इति पाठः. ❀ —After 4, Ñ V3 B D1.3.4.7.10.11 T G1.3 M1.3.5.6 ins.:

326* रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् ।
न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ।

[(l. 1) Ñ V3 B भद्रे (for भीरु). M1 कामोन्मादनकारणं (for the post. half). —(l. 2) B4 युक्ता. Ñ D1.3.4 M6 तप आ-; B3.4 T1.2 G1.3 M1.5 तपसा (G1 M5 °सो) (for तपसि). T1.2 M1 भद्रे; G1.3 M5 भीरु (for स्थातुं). T1.2 G1.3 M5 ह्यफलो; T3.4 ह्युद्गतो; M1 व्यफलो; M3 अफलो (for निर्गतो). G1 M5 [ऽ]स्य वि- (for ह्येष). T4 कन्यका (sic) (for निर्णयः). Ñ B D1.3.4 M6 वृद्धानामेष (M6 °व) निर्ण(Ñ1 B3 °श्च)यः (for the post. half).]

5 a) B3 कस्यचिद् (sic). D6.7.10.11 Ct किमिदं (for दुहिता). Ś V1.3 D2.8.9.12 T3 भीरु; B2 कन्ये (for भद्रे). G1 M5 कस्य कस्यासि दुहिता. —b) B3 कथयस्व; T4 कश्च भर्ता. D1.3.4 M6 शुभे तव; T1.2 G M1.2.4.5.7–10 नरस्तव (for तवानघे). D6.7.10.11 कश्च भर्ता वरानने (D6 °रस्तव). —After 5ab, D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins.:

327* येन संभुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ।

[T1–3 G M1.2.4.5.7–9 केन. G2 स भुज्यते; M1.10 वा (M10 स्म) भुज्यसे. D6 चारु (for भीरु). T3 पुण्यवान्. D6 T1.2 G3 M1.3 भवेत् (for भुवि).]
—T4 damaged for 5c. —c) Ś V3 D2.8.9.12 तत्त्वं; D1.3.4 M6 क्षिप्रं; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 सर्वं (for शीघ्रं). D5 पृच्छतस्तन्ममाचक्ष्व. —d) D5 तपोधने. D6.7.10.11 T4 कस्य हेतोः परिश्रमः; T1.2 G M1–5.7–10 कस्य हेतोः श्रमस्तव.

6 a) V3 तदा (for तु सा). Ś2.3 तेन (for कन्या). —b) Ś2.3 (with hiatus) अनार्येण च रक्षसा; D6.7.10.11

कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिर्मम धार्मिकः ।
बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ७
तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः ।
संभूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ८
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ते चापि गत्वा पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ ९
न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसेश्वर ।
कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुज ॥ १०

पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरोत्तमः ।
अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ ११
दातुमिच्छति धर्मात्मा तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः ।
शंभुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ।
तेन रात्रौ प्रसुप्तो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १२
ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम ।
परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा दहनं सह ॥ १३
ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ।
करोमीति ममेच्छा च हृदये साधु विष्ठिता ॥ १४

G. 7. 17. 16
B. 7. 17. 13
L. 7. 16. 14

T1.2.4 G M1–5.7–10 रावणेन यशस्विनी.—^{c}) Ś D2.8.9.12 विविधं (for विधिवत्).—^{d}) M1 तपस्विनी (for तपोधना).

7 ^{a}) D6 T1.2 G M1–5.7–10 मम (for नाम).—^{b}) D5 महर्षिर्. B D5 मे सु(B4 ह्येष)धार्मिकः; D6.7.10.11 T4 G1.2 M1.2.4.5.7–10 अमितप्रभः; T1.2 G3 M3 अतुलप्रभः (for मम धार्मिकः).—^{c}) B4 T3 G1.3 M1.5.9 बृहस्पतिसमः; T1.2 पुरंदरसमः; M10 प्रजापतिसुतः (for बृहस्पति°).

8 ^{a}) B3 कर्षितस् (for कुर्वतो). Ñ V1.3 B D5 T3 तात (for नित्यं).—^{b}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 निशाचर; Ck.t as in text (for महात्मनः).—^{c}) M5 संहृता (sic) (for संभूता). B2.3 D12 वाङ्मया.—^{d}) V1 वेदमती. Ś1 D8.12 -समा; Ś2.3 च सा; Ñ2 शुभा; V1 D2.5.9 T3.4 मता; B4 श्रुता; G1 M5 [इ]ति च; Ck.t as in text (for स्मृता).

9 ^{a}) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 दैत्याः (for देवाः).—^{b}) Ñ1 V3 B M6 -दानवाः; D1.3.4 -मानवाः (for -पन्नगाः). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 देवदानवराक्षसाः.—^{cd}) G1 ते चाप्यागम्य; M6 समाभिगम्य; K (ed.) तेपि गत्वा हि (for ते चापि गत्वा). T4 damaged for पितरं वरणं. M5 याचयंति. T4 मां; M6 ते (for मे). D6.7 M10 भार्यार्थं वरयंति मां (for ^{d}).—For 9^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 subst.:

328* ममाभिगम्य पितरं वरणायोपचक्रमुः ।

[Ś1 B3.4 D5 समा-; T3 तदा (for मम). D5 याचनाय; D9 वरं वरणाय (hypm.). Ñ2 V3 B D1.3.4 वरणं(V3 °चनं) मे(B3 ब्रुवाणम)भ्यरोचयन् (for the post. half).]

10 G2 M2.4.7–9 om. 10.—^{b}) K (ed.) दत्तवान्राक्षसर्षभ.—^{c}) Ś Ñ1 V1 B1.2 D1–5.8.9.12 T3.4 तच्च(Ñ1 B2 °स्य; B1 T3.4 °त्र) वक्ष्यामि.—^{d}) D1.3.4 निशाचर (for महाभुज). K (ed.) निशाचर निशामय.

11 ^{a}) Ś Ñ V1.3 D2.5.8.9.12 T3 हि (for तु).—After 11^{a}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 ins.:

329*   योऽभिप्रेतः पुरा किल ।
श्रावितं तच्च मे मात्रा.

[(l. 1) V1 यो हि विष्णुः; T3 सोभिप्रेतः. Ñ2 B पुरा वि(B4 प्र)भुः; D5 पुरातनः (for पुरा किल).—(l. 2) Ñ B1.4 D1.3.4 M6 श्रुतं(B1 M6 °तो) मया राक्षसेंद्र(Ñ1 यथा मातुर्; Ñ2 B1 यथा रक्षो; B4 °न्वहं मातुर्); V1 T3.4 श्रावितः स च (T3 °तस्तस्य) मे मात्रा; B2 श्रुतो ह्ययं मया मातुर्; B3 एतन्मया श्रुतो रक्षो.]

—^{b}) D1.3.4 M6 सर्व- (for किल). D6.7.9–11 G1 M1.5 सुरेश्वरः.—Ś Ñ V3 B D1–5.8.9.12 M6 om. 11^{c}–12^{b}.—^{c}) G2 M2.7.9.10 त्रिलोकेशात् (for °केशस्). M4 अभिप्रेतस्य लोकेशात्.—^{d}) T1 नान्यः स (for नान्यस्य). ❀ Ck.t : अन्यस्य अन्यस्मा इति यावत्(Ct °स्मै इत्यर्थः). ❀

12 Ś Ñ V3 B D1–5.8.9.12 M6 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). D11 missing 12^{abcd}.—^{a}) D6.7.10 तस्मै तु (for धर्मात्मा).—^{b}) G2 M10 बलवत्तरः (for °दर्पितः).—^{c}) D1.4.9 शुंभो; T1 G3 M1.3 दंभुर्. Ñ1 D1 ततो राजन्; V1 महाराजा; B1.4 महातेजा.—^{d}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 तदा (for ऽभवत्).—^{e}) Ś D2.8.12 प्रमत्तेन; Ñ2 स सुप्तो मे; D1.3.4 प्रसुप्तो वै; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 शयानो मे (M10 वै).—^{f}) B3 ह्यपेन. Ñ2 घातितः (for हिंसितः). D1.3.4 पिता मम निपातितः.

13 ^{a}) M7 हीना (for दीना). Ś Ñ V3 B1.3.4 D2.5.8.9.12 जनित्री मम या(D9 मे दीना); V1 मम जनित्री या; B2 मे जनयित्री सा (for मे जननी दीना).—T1 damaged from ^{b} up to म in ^{c}.—^{b}) Ś V1.3 B2 D2.5.8.9.12 T3 शरीरं सा (B2 तत् [by transp.]); Ñ B1.3.4 सा शरीरं (for तच्छरीरं). B3 वचः (for मम).—^{c}) Ñ1 B3.4 परिगृह्य.—^{d}) Ś Ñ V1.3 B D2.5–12 T3.4 M3.10 हव्यवाहनं; D1.3.4 जातवेदसं; G1 M5 दहनं सती; M1 ज्वलनं सह; M6 सा हुताशनं (for दहनं सह).

14 ^{a}) Ñ2 B1.3.4 मनोगतं. Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 M6 श्रुत्वा; D1.3.4 कृत्वा (for सत्यं).—^{b}) B3 पितुर्नारायणः प्रभुः.—^{c}) T1 वै (for च).—^{d}) G2 निष्ठिता (for वि°).—For 14^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.7–9.12 T3 M6 subst.:

G. 7. 17. 17
B. 7. 17. 9
L. 7. 16. 15

अहं प्रेतगतस्यापि करिष्ये काङ्क्षितं पितुः ।
इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुंगव ।
आश्रितां विद्धि मां धर्मं नारायणपतीच्छया ॥ १६
विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनन्दन ।
जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १७
सोऽब्रवीद्रावणस्तत्र तां कन्यां सुमहाव्रताम् ।
अवरुह्य विमानाग्रात्कन्दर्पशरपीडितः ॥ १८
अवलिप्तासि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी ।
वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते धर्मसंचयः ॥ १९
त्वं सर्वगुणसम्पन्ना नार्हसे कर्तुमीदृशम् ।
त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवने वार्धकं विधिम् ॥ २०

330* मृतं च पितरं दृष्ट्वा चर्तुकामा महाव्रतम् ।

[B2 स्वर्गतं (for मृतं च). Ś2.3 V1.3 D12 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). Ñ1 बृहच्छोका; Ñ2 V3 B1 महाकामं(Ñ2 °* * [illeg.]; B1 °कायं); B3 मया कार्यं; D1.3.4.7 T3 M6 वृ(T3 व्य)थाकामं; D5 पतिकामं; D9 कर्तुकामा; G (ed.) मिथ्याकामं (for चर्तुकामा). V1 बृहच्छोकान्महाबल; B2 शोकव्याकुलचेतना; B4 गृहान्निरगमत्तदा (for the post. half).];

while D6.10.11 T4 M10 subst. for 14^{cd}; whereas D7 ins. after 15^{ab}:

331* करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ।

15 D10.11 om. 15^{ab}. —^{a}) Ś V3 D2.5.7–9.12 T3 तस्य; V1 साहं (for अहं). Ñ1 B2 अहं प्रेतं गमिष्यामि. —^{b}) Ñ1 T1.2 G3 M2.3.6.8.9 कुर्वंती; Ñ2 B D1.3.4.6.7 T4 G1 M1.4.5.7.10 कुर्वंती (for करिष्ये). B3 प्रभुः (for पितुः). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 करिष्यामि(D5 °रोम्येषा) मनोरथं. —After 15^{ab}, Ñ2 reads 16^{cd} for the first time repeating it in its proper place; while D7 ins. 331*. —Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 om. 15^{cd}. —^{c}) Ñ2 आश्रित्य; D7 M10 आगम्य; M1 आसाद्य; Ck.t as in text (for आरुह्य). —T1 damaged from तपः in 15^{d} up to 16^{b}. —^{d}) Ñ B2.4 धर्ममेत(Ñ1 °व)महं श्रिता; B1.3 धर्ममेतं(B3 °तत्) समाश्रिता; D1.3.4 धर्ममेतं चराम्यहं.

16 T1 damaged for 16^{ab} (cf. v.l. 15). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.12 T3 transp. 16^{ab} (followed by 332*) and 16^{cd}. —^{a}) Ś1 इत्येवं; Ś2.3 Ñ V1 B D2.8.9.12 T3 इत्येतत् (for एतत्ते). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 तव (for मया). —After 16^{ab}, Ś Ñ V1.3 B1.2(reads in m. up to 17^{b}).4 D2.5.7–12 T3 ins.; while D1.3.4 T4 ins. after 16:

332* नारायणः पतिर्मह्यं न चान्यो मानुषो मतः ।

[Ñ1 V1 वास्तु पतिर्; Ñ2 B1.2.4 पतिर्मेस्तु(B2 °र्मे तु); D1.3.4 चापि पतिर्; D7.10.11 T3.4 मम पतिर् (for पतिर्मह्यं). Ñ2 V1.3 हि; D7.10.11 T3.4 तु (for च). B1.2 मानुषोत्तमः; D1.3.4 मे मतः कश्चित्; D7.10.11 T3.4 पुरुषोत्तमात् (T3 °षोर्हति; T4 °षो मुनि) (for मानुषो मतः). D5 नारायणान्न चान्यो मे मानुषो वै पतिर्मतः .]

—Ñ2 reads 16^{cd} after 15^{ab} repeating it here. Ñ1 illeg. for 16^{c}. —^{c}) Ñ2 (second time) B चापि मां विद्धि; M2.4.9 विद्धि मां धर्मे. Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 मम चेदं (D5 चैव) तपो विद्धि(D5 °वृत्तिर्); Ñ2 (first time) मम चैव सदा बुद्धिर्; D6.7.10.11 T4 M10 आश्रये(D6.7 °श्रमे; M10 °श्रिता) नियमं घोरं. —^{d}) B1 नानारूप- (for नारायण-). Ś Ñ1.2 (first time) V1.3 D T3.4 G1 M4.5.7 -परीप्सया; Ñ2 (second time) B -परायणां; G2 M6.10 -पतीप्सया (for -पतीच्छया).

17 B2 reads 17^{ab} in marg. (cf. v.l. 332*). —^{a}) B2 विज्ञातं तन्; G2 ज्ञातश्च त्वं (for विज्ञातस्त्वं). G3 damaged from मे up to पौ in ^{b}. Ś V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 मया राजन्; Ñ महाराज. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 पौ (T4 पु)लस्त्यकुल-. Ś2.3 V1 D4.8.9.12 -नंदनः; Ñ2 B1.2 -संभव; B3.4 -संभवः (for -नन्दन). —^{c}) B2 तवास्ति (for जानामि). —^{d}) Ś2 D2.8 त्रैलोक्यं. B2 तव; D5 यच्च; D8 यदि (for यद्धि). B2 वर्धते; M9 वर्तसे (for वर्तते).

18 ^{a}) D11 अब्रवीद्. B3 राक्षसस् (for रावणस्). D6.7.10.11 T1.2.4 G2.3 M1–4.8–10 भूयस्; G1 M5 कन्यां (for तत्र). —T1 damaged from व्र in 18^{b} up to य in 19^{b}. —^{b}) B1 कन्यां तां (by transp.); G1 M5 भूयस्तां (for तां कन्यां). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 (also) कनकप्रभां; G1 M5 स महाव्रतां. —^{c}) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 अवतीर्य (for अवरुह्य). —^{d}) M3 -वश- (for -शर-). —After 18, T3 ins. l. 2 of 333*.

19 T1 damaged up to य in 19^{b} (cf. v.l. 18). —^{b}) M8 यस्मात्ते. —^{d}) Ñ B1.3.4 D9 राजते. D6.7 T4 G1 M5.10 धर्म(T4 पुण्य)संग्रहः; D10.11 M4 Cg.k.t पुण्यसंचयः (for धर्म°).

20 ^{a}) M4 तत् (for त्वं). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 त्वं तु(Ñ2 तत्वं) सर्वगुणोपेता. —^{b}) D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–5.7–10 वक्तुम् (for कर्तुम्). Ñ B D1.3.4 नेदृशं कर्तुमर्हसि. —^{c}) T1.2 G1.3 M1.3.5 -सुंदरं. Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 भूत्वा; D1.3.4 M6 भद्रे (for भीरु). —^{d}) Ñ1 चारुहासिनी; B2 D1.3.4 वार्धिकं(B2 °र्धकीं [sic]) विधिं; B3 वार्धको विधिः; T3 नार्थकं विधिं (for वार्धकं विधिम्). D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–5.7–10 K (ed.) यौवनं तेति(K [ed.] नि)वर्तते. —After 20, D6.7.10.11 T1–3(l. 2 after 18).4 G M1–5.7–10 ins.:

कथं तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे ।
वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च ।
न मयासौ समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २१

मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् ।
मूर्धजेषु च तां रक्षः कराग्रेण परामृशत् ॥ २२

ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्हस्तेन साच्छिनत् ।
उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ २३

धर्षितायास्त्वयानार्य नेदानीं मम जीवितम् ।
रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ २४

यस्मात्तु धर्षिता चाहमपापा चाप्यनाथवत् ।
तस्मात्तव वधार्थं वै समुत्पत्स्याम्यहं पुनः ॥ २५ G. 7. 17. 28 B. 7. 17. 30 L. 7. 16. 25

333* अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः ।
तस्य मे भव भार्या त्वं भुङ्क्ष्व भोगान्यथासुखम् ।

[(l. 1) T1 damaged from लङ्का up to l. 2. D6 श्रुतिः. —(l. 2) T2 G M3–5 7 यथेप्सितान्.]

21 ^{a}) Ś2.3 D12 कस्तु; B2 अस्तु; B4 क्व च (for कथं). D1 कस्माद्भावाद्; D3 कः स्वभावाद्. Ñ1 असौंद्यो; B3 असौ त्वं यं (by transp.); B4 M6 असौ यस्त्वं; D1 अयं तावद्; D5 अयं यं त्वं (for असौ यं त्वं). —^{b}) Ś1 D2.8 9.12 T3 G2 इत्येव (for इत्यभि-). D1 असौ विष्णुरभाषसे (sic). —^{e}) D6 7.10.11 स मया नो (D7 न); G2 M3 न मया स. M1 सदृशो (for [अ]सौ समो). —^{f}) M8 कं (for यं). —For 21^{cdef}, Ś Ñ V1.3 B D1–5 8.9.12 M6 subst.; while T3 ins. after 21^{cd}:

334* एकेनापि न तुल्योऽसौ गुणेन मम वीर्यतः ।

[Ś1 मे (for ऽसौ). Ñ2 V3 B भुजेन; M6 भुजानां (for गुणेन). D5 विश्रुतः (for वीर्यतः).]

—After 21, D6.7.10.11 T3.4 G2 M3.10 ins.:

335* इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साब्रवीत् ।

[G2 [अ]नवद्यधीः; M8 [अ]तिधर्मधीः (for [अ]थ साब्रवीत्).]

—After 21, M8 ins. 336*.

22 M8 om. 22^{ab}. —^{a}) M2.9 (with hiatus) मा वोच (for मा मैवम्). —^{b}) D5 [अ]थ रावणं (for निशाचरम्). —After 22^{ab}, D6.7.10.11 T G M1–5.7.8 (after 21).10 ins.; while D5 ins. after 22:

336* त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
त्वदृते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ।
एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः ।

[(l. 1) D6 M10 -देव- (for -लोक-). —T3 G2 M2.4.7.8 om. l. 2. —(l. 2) T1 damaged from ते up to नि in l. 3. D5.7 विमन्येत (for ऽवमन्येत). T4 द्वेष्टि यस्त्वं स दुष्टात्मन्स्वश्रेयः क्षयमेष्यति. —(l. 3) D5 तीव्रं (for तत्र). T3 स रावणः (for निशाचरः).]

—M9 om. 22^{c}–23^{b}. —^{c}) B3 निषिद्धमानां; D2 मूर्धजेन च (sic); M6 °जाग्रेषु (for मूर्धजेषु च). D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–5.7.8.10 तदा कन्यां (for च तां रक्षः). D1.3.4 मूर्धजाग्रेष्वथ स तां. —^{d}) D1.3.4 [उ]पसंस्पृशन्; D5 च तां स्पृशन्; M6 समस्पृशत् (for परामृशत्). Ñ2 B करेणोप (Ñ2 °णैव) समस्पृशत्. —After 22, Ñ V3 B ins.:

337* स्त्रीभावमनयच्चैनां विस्फुरन्तीं बलाद्बली ।

[B1 चापि (for चैनां). B3 विस्फुरंतं.];

while D3 ins. after 22:

338* विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ।

—Then cont.; while D1.4 ins. after 22:

339* स रावणकरो देव्या मूर्धजस्थो व्यराजत ।
मानसःसरपद्मिन्याः पद्मे गजकरो यथा ।

23 M9 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). T3 repeats 23^{ab} after l. 1 of 340*. —^{b}) D6 reads in m. from हस्तेन up to केशांश् (see var.) in l. 1 of 340*. G2 M10 च (for सा). Ś1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 (second time).4 नेत्राभ्यां ज्वलतीव सा (V1 °ती तदा); Ś2.3 नेत्राभ्यां ज्वालतेजसा; Ñ B श्वसं(Ñ2 ज्वलं)ती(B4 °तं) ज्वलिताननाः; D1.3.4 नेत्रप्रज्वलितानना; M6 प्रज्वलंतीव तेजसा. —After 23^{ab}, D5–7.10.11 T1–3 (T3 l. 1 only) G M1–5.7.8.10 ins.:

340* असिर्भूत्वा करस्तस्यास्तदा केशान्द्विधाकरोत् ।
सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् ।

[(l. 1) D5–7.10.11 T3 केशांश्छित्त्वा; T2 G3 तथा केशान्; M8.10 केशांस्फीतान् (for तदा केशान्). D10.11 तदा (for द्विधा). —(l. 2) G2 ज्वलन्निव. M2.8 दशाननं (for निशाचरम्).]

—^{c}) Ś D7.8.12 समादाय. —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 दृष्टिपा(Ś1 D8.12 °प्रां)तैर्दहन्निव; Ñ2 B2–4 दहंतीव निरीक्षितैः; B1 D1.3.4 दहंतीव निशाचरं; M6 क्रोधदीप्तेक्षणा भृशं.

24 ^{a}) Ś1 V3 B2 T3 धर्षिता या (Ś1 यत्); D5 धर्षिताहं. —T1 damaged from ^{b} up to तस्मात् in ^{c}. —^{b}) V1.3 B1 जीवनं; D1.3.4 T3 जीवितुं (for °तम्). D6.7.10.11 T2 G M1–5.7–10 न मे जीवितमिष्यते. —^{c}) Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 T3 M6 क्ष(Ś D2.8.12 क्षे)मं(T3 °मा) तस्मात्; V3 क्षमं तावत्; T2 G3 M3 रक्षोधम; T4 अहं तस्मात्; G1 M5 राक्षसेयं (for रक्षस्तस्मात्). B3.4 M6 प्रवेष्टुं मे (for प्रवेक्ष्यामि). —^{d}) T4 पुरतस् (for पश्यतस्).

25 ^{a}) Ñ1 T3 M8 च; B1.2 D5 प्र- (for तु).

C. 7. 17. 29 B. 7. 17. 31 L. 7. 16. 26

न हि शक्यः स्त्रिया पाप हन्तुं त्वं तु विशेषतः ।
शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ २६
यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा ।
तेन ह्ययोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ २७
एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलन्तं वै हुताशनम् ।
पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ २८

Ñ1 V1.3 B1.2 D1–5.9.12 M6 तेहम्; B3 तेन; M1 चा* (for चाहम्).—^{b}) M5 पापाचार (for अपापा च). M4 [अ]स्मि (for [अ]पि). Ś D2.8.12 एकेन(D2 °ना) चरता(D12 °नाचरती) वने; Ñ1 V1 T3 शून्ये निवसती वने; Ñ2 V3 एकेत्येव महा(V3 तपो)वने; B1.2 D9 M6 एकेत्य(D9 °ना)वमता वने(M6 च ते); B3 धनेन वसता वने; B4 त्वयैका वनमागता; D1.3.4 एकैव वसती वने; D5 एका शून्या सती वने; D6.7.10.11 T4 M10 त्वया पापात्मना वने.—^{c}) D8 पुत्र- (for तव). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3.4 वधार्थाय; D6.7.10.11 M6 वधार्थं हि.—^{d}) Ś1.3 Ñ2 V1 B2 D10–12 T3 M3 Ct समुत्पत्स्यति (M3 °त्स्ये हि); G M3.4–9 (all with hiatus) उत्पद्ये(G1.3 M5 °त्स्ये)यम् (for समुत्पत्स्यामि). Ñ1 V1 स्वयं; V3 बले (sic) (for पुनः). D6.7 M1.10 (all with hiatus) उत्पत्स्येहं महीतले (M1 °हमियं पुनः). ❀ Ct : पुनः समुत्पत्स्यति। समुत्पत्स्ये इत्यर्थः. ❀

26 ^{a}) T4 damaged for क्यः स्त्रिया पाप. K(ed.) शक्यं. G2 M8 मया; M4 त्वया (sic) (for स्त्रिया). D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 हंतुं (for पाप). Ś D3.8 न हि शक्याः (Ś1 D8 °क्ताः) स्त्रियः पापं(D3 °प); Ñ B न हि स्त्रिया पुमाञ्शक्यो.—^{b}) Ś V3 B1.3 D3.8 T4 त्वाम्. B1.4 च; B3 D1.3.4 M6 हि (for तु). Ś Ñ1 V3 D2.5.8.9.12 T4 अशुभव्रत (Ś V3 D8 T4 °तं) (for तु विशेषतः). D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 पुरुषः पापनिश्चयः(G1 M5 °श्रितः); T3 हंतुं पापविनिश्चयः.—^{c}) G1 M5 मयि तव (for त्वयि मया).—For 26^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 M6 subst. :

341* शापाद्यदपि मे प्राप्तं तपसः किं व्ययेन मे ।

[V3 शापं तदपि; D12 श्रमाद्यदस्ति; M6 शापादपि हि; L(ed.) शापाद्यद्यपि. D9 शक्तिः (for प्राप्तं). Ñ B शपा(Ñ1 नया)मि न च पाप(B1.2 °पं) त्वां; D1.3.4 शापान्मे विलयं प्राप्तस् (for the prior half). B4 क्षयेन (for व्ययेन). Ñ1 तमत्वं कितवो बलात् (corrupt); D1.4 तपसा परमेन मे (for the post. half).]

27 ^{a}) V1 [अ]स्ति च; B1 किंचिन्; B3 वास्ति; D5 चास्ति; M8 स्वस्ति (for त्वस्ति). M8 मयि. B1 स्वस्ति (for किंचित्).—^{b}) B3 यदि; D6 भुवं (sic) (for कृतं). D1.3.4 M6 अथो हुतं; D6 कृतं तथा; D7.9 हुतं यथा; M1.3 हुतं पुरा. M10 transp. कृतं and हुतं.—^{c}) Ñ B2.4 D1.3.4 M6 तत्रापि; B3 तदपि; D6.7.10.11 T4 M10 तस्मात्तु; T1.2 G M1–5.7–9 तस्माद्; T3 तेन तु (for तेन हि). T1.2 G M1.3–5.7–9 भूत्वा (for साध्वी).—^{d}) D5 T1.2 G1.3 M1.3.5 धरणी-; T3 M10 भवनेः; Ck.t as in text (for धर्मिणः). Ñ1 कुले; D3 पुरा (for सुता).

28 ^{a}) D3 om. सा (subm.).—^{b}) V1.3 D5–7.10.11 T4 M1.2.4.7–10 ज्वलितं; T3 ज्वलंती. M6 तं (for वै). Ñ B1.3.4 प्रज्वलंतं. Ś V1.3 D2.6–12 T3 जातवेदसं; B2 D1.3–5 हव्यवाहनं (for वै हुताशनम्).—^{c}) Ñ1 B2 खात्पपात; M1 पपाताथ. Ñ1 V1 T3 G2 तदा; B2 M1 ततो; D10 in marg. (for दिवो).—^{d}) B2 समंतात्पुष्पवृष्टिका.—For 28^{cd}, Ñ2 V3 B1.3.4 D6 subst. :

342* खात्प्रपेतुस्ततो दिव्याः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ।

[D5 प्रपेतुश्च. B1 D5 तदा (for ततो). B3 देवैः.]

—Then B1 D5 cont.; while B2 D3.6.7 K (ed., within brackets) ins. after 28 :

343* पुनरेव हि संभूता पद्मे पद्मसमप्रभा ।
तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ।
कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ ।
प्रविश्य रावणश्चैनां दर्शयामास मन्त्रिणे ।
लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणस्येदमाह च । [5]
गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ।
एतच्छ्रुत्वार्णवे राम संप्रचिक्षेप रावणः ।
सा क्षिप्ता क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ।
राज्ञो हलमुखाग्रस्था पुनरभ्युत्थिता सती ।

[(l. 1) K (ed.) समुद्भूता. B1.2 पद्मानन- (for पद्मसम-).—(l. 2) B1.2 पर्यंतेन च; D5 पर्यटन्तेन; D7 पूर्ववृत्तेन (for °वत्तेन).—(l. 3) B1.2 पंकज-; D5 अमर- (for कमल-). B1 D5 तां गृह्य. B2 D5 स्वगृहाद् (for स्वगृहं).—(l. 4) K (ed.) प्रगृह्य. D3.6.7 चैतां; K (ed.) त्वेतां (for चैनां).—(l. 5) B1.2 [ए]तां; G (ed.) [ए]नां (for [ए]व). D5 आवदत्. B1.2 इदमाह दशाननं; K (ed.) रावणं चैवमब्रवीत् (for the post. half).—(l. 6) B1.2 गृहस्थो नार्हति श्रोणीं त्वमेतां त्यक्तुमर्हसि.—(l. 7) B1.2 [अं]तरे (for [अ]र्णवे). K (ed.) तां (for सं-). D5 राक्षसः (for रावणः). B1.2 सोक्षिपद्राक्षसस्तदा (for the post. half).—(l. 8) D3.6.7 चैव (for क्षिप्ता). D5 तस्थौ यज्ञाय (for यज्ञायतन-). B1.2 सा क्षिप्तोर्मिभिरानाय्य यज्ञोपवनमंतिके.—(l. 9) K (ed.) -मुखोत्कृष्टा (for -मुखाग्रस्था). B1.2 [अ]पि (for [अ]भि-). B1.2 [उ]द्धृता; D5 -[उ]दिता (for -[उ]त्थिता).]

—Thereafter all the above MSS. cont.; while Ñ V1.3 B3.4 D1.4.10.11 S ins. after 28; D2 cont. after 346*; D9 cont. after 347* :

344* सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो ।
तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ।

पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ निहतस्त्वया ।
समुपाश्रित्य शैलाभं तव वीर्यममानुषम् ॥ २९
एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पद्यते पुनः ।
क्षेत्रे हलमुखग्रस्ते वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ३०
एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे ।
त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ।
सीतोत्पन्नेति सीतैषा मानुषैः पुनरुच्यते ॥ ३१

G. 7. 17. 40
B. 7. 17. 37
L. 7 16 31

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

[(l. 1) D1 सैका. D2 -राजन्या. D1.4 प्रख्याता; M3 प्रभूता (for प्रसूता). Ñ2 विभो; T4 -समा; M10 [अ]नघ (for प्रभो). —(l. 2) B3 देवदेवो (for तव भार्या). Ñ V1.3 B2–4 D2.5.9 T3 त्वं हि विष्णुः (by transp.); B1 त्वं विष्णुर्हि (for विष्णुस्त्वं हि).]

—Then D3 further cont.:

345* विदेहो जनकः काश्यां प्राप्तवान्कन्यकां शुभाम् ।
एवं तवावतारो हि सीतायाश्चापि सर्वतः ।

—After 28, D3 ins.:

346* तवावतारा बहवो रामासन्वै युगे युगे ।
आद्या शक्तिश्च ते सीता सुरकार्यार्थमुद्यता ।
कस्मिंश्चिदवतारेऽपि परब्रह्ममयं महत् ।
पपाताकाशमध्याच्च वीर्यं सरसि मानसे ।
पद्मे ब्रह्ममयं वीर्यं पद्मकोशे तदाभवत् ।
तत्पद्मखण्डात्पद्मानि बटुको गृह्य सत्वरम् ।
पूजार्थं देवतानां हि रावणाय न्यवेदयत् ।
तत्कूले ददृशे कन्यां साक्षाद्ब्रह्ममयीमिव ।
ज्ञानिना ब्रह्मणा दृष्ट्वा त्वद्वधाय भविष्यति ।
इति श्रुत्वा वचो घोरं रावणोऽदृष्टचेतनः ।
आदिदेश वधायास्या न स्यान्मृत्युर्हि दुर्भरा ।
पेटायां सा समाक्षिप्य मुक्ता गङ्गाजले शुभे ।
काश्यां प्राप्य तदा भूमौ प्रविष्टा सा शुभानना ।

29 [a]) B3 सर्वं; B4 D5 T1 G1 पूर्व-; Cg.k.t as in text (for पूर्वं). M1.3.6 क्रोधाद् (for क्रोध-). M5 पूर्वकोयं. K (ed.) Cg -[आ]हितः (for -हतः). —[b]) Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T1.2 G3 M3 तया; D1.4 यद्; D3.6.7 यथा (for यया). T1 G3 सोपि; Cg.k.t as in text (for [अ]सौ नि-). Ś Ñ1 V1 D1–9.12 T3 घातितस्; M6 पातितस् (for निहतस्). Ś3 D10.11 Ck.t तया; D9 तदा; M7.8 तव; K (ed.) Cg तथा (for त्वया). Ñ2 V3 B अनया यो ह(B3 मोहि)तस्त्वया. ❀ Cv: 'पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ निहतस्त्वयेति पाठः। पूर्वं क्रोधहतो यः शत्रुः स इदानीं त्वया तव वीर्यमाश्रित्य हतः. ❀ —[c]) Ñ1 तमुपाश्रित्य; D3.6.7 G1.2 M1.2.4–10 अपाश्रयित्वा; D10.11 M3 उपाश्रयित्वा; T1.2 G3 आश्रयित्वा च (for समुपाश्रित्य). D10.11 शैलाभस्. —[d]) D1.3.4 तत्र; M7 तया (for तव). —After 29[ab], D9 (followed by 344*) ins.:

347* सत्ये वेदवती प्रोक्ता त्रेतायां जनकात्मजा ।
द्वापरे द्रौपदी प्रोक्ता तेन तेन च जन्मना ।
कृतक्षेत्रे शरीरे तु केदारे सिद्धतस्तया ।

30 [a]) Ñ2 महाराज; D1.4 M1 महाभाग. —[b]) D10.11 T1 Ck.t [उ]त्पत्स्यते (for °द्यते). Ś Ñ V1.3 B1.4 D1–9.12 T3.4 पुनर्मर्त्येष्वजायत; B2.3 पुनर्यज्ञेषु(B3 °र्मर्त्येषु)जायते. ❀ Cv: मर्त्येषूत्पद्यते मर्त्येषूदपद्यत। व्यत्ययेन भूते लट्।; Cg: एवमित्यादि। उत्पन्नेयम्। व्यत्यय आर्षः. ❀ —[c]) Ñ B1.3 D6.7.10.11 T M3 Ct -मुखोत्कृष्टे; B4 G2.3 -मुखाकृष्टे; D5 -मुखाग्रस्था; Ck as in text (for -मुखग्रस्ते). —[d]) M2.10 -शिखा इव (for -शिखोपमा). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 जनकस्य महात्मनः; Ñ2 B वेदी(B3 देवी [meta.])संस्थानसंस्थिते. —For 30[cd], D1.3.4 M6 subst.:

348* समुत्तस्थौ पुनर्देवी क्षेत्राद्धलमुखक्षतात् ।

[D3 भूमेः; M6 वेद्याः (for देवी). M6 क्षेत्रे हलमुखक्षते (for the post. half).]

31 [a]) Ś Ñ V1 B D2.5.8.9.12 T3.4 सैषा. Ś2.3 D12 नाम्ना (for नाम). —Ñ2 B1.3 D1.3.4.6.7 T1.2 G1.3 M5.6 transp. 31[cd] and 31[ef] (except D6.7 followed by 351*). B4 repeats 31[cd] after 31 (preceded by 351*). —[c]) Ñ2 B1.2 D1.3.4 M6 इदं; B3.4 (second time) इमं (for अनु-). G1 M5 -प्राप्ता (for -प्राप्य). —[d]) D1.3.4 चाभवत् (for रक्षसः). Ñ2 B2–4 (second time) तव भार्या हतश्च सः:(B4 यः); B1 G (ed.) तव भार्या कृ(B1 हृ)ता च सा. —For 31[cd], Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 subst. and read after 31 (preceded by 351*):

349* त्रेतायुगे तद्वधार्थं जज्ञे तु जनकात्मजा ।

[Ñ1 V1 T3 जातेयं; D5 जज्ञे च (for जज्ञे तु).]

—[e]) D5.9 T2 G M5 सीर- (for सीता-). Ś V3 D1–4.6.8.9.12 M3 तु (for [इ]ति). Ś V1.3 D1–9.12 T G1.3 M3.5 सीतेति; B1.4 सीता सा. —[f]) Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D2.3.5.8.9.12 मानवैः; D1.4 छायेव (for मानुषैः). —For 31[ef], D10.11 G2 M1.2.4.7–10 subst.; while D6.7 T1.2.4 (after 31) G1.3 M3.5.6 ins. after 31[cd]:

350* उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः।

१८

G 7.18.1 B 7.18.1 L 7.17.1 प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः ।
पुष्पकं तत्समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १
ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं सह दैवतैः ।
उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु राक्षसः ॥ २
संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिर्भ्राता साक्षाद्बृहस्पतेः ।
याजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगणैर्वृतः ॥ ३
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ।
तां तां योनिं समापन्नास्तस्य धर्षणभीरवः ॥ ४
इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः ।
कृकलासो धनाध्यक्षो हंसो वै वरुणोऽभवत् ॥ ५

—After 31, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M6 ins.:

351* कृते युगे विनिर्वृत्तमेतत्परपुरंजय ।

[B1–3 कृतयुगे. Ñ1 हि; Ñ2 B D1.4 तु; D3.5 च; T3 [ऽ]पि (for वि-). Ñ2 B1.2.4 निर्वृत्ते; D1.3.4 वृत्ते(D3 °त्तं) तु (with hiatus) (for -निर्वृत्तम्). V1 D9 M6 निर्वृत्ते तु (D9 °त्तं च) (D9 M6 with hiatus). —V3 illeg. for the post. half. Ñ2 B4 त्रेता; V1 ततः; B1 ह्येतत् (for एतत्). D1.3.4 M6 आसीन्नराधिप (for परपुरंजय).]

Colophon. —*Kāṇḍa name.* Ś1 V3 D2 M7 om. —*Sarga name*: Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 वेदवत्युपाख्यानं (Ñ1 °ने रावणशापः); Ñ2 B D1.3.4.6 सीतोत्पत्तिः; V3 रामायोत्पत्तिकथनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1–3 D2.4 om.; Ñ2 D12 T3 15; V1 13; D8.9 T4 16. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

18

☞ V2 missing for Sarga 18 (cf. v.l. 7.12.2).

1 [a]) V1 D5 हुताशं तु प्रविष्टायां. —[b]) B1 देववत्यां (meta.). —[c]) Ñ1 V1.3 B2.4 D6.7.10.11 T3 M10 तु; Ñ2 G2 M7 तं; B1 स (for तत्). G (ed.) तमारुह्य. Ś1 D8 ततो विमानमारुह्य; Ś2.3 D12 आरुह्य पुष्पकं कृत्स्नां. —[d]) Ś V1 D2.5.8.12 पर्यक्रमत; Ñ1 D9 T3 पर्य(Ñ1 °र्या)क्रामत; G (ed.) परिबभ्राम (for परिचक्राम).

2 [a]) Ś2 मरुत्तिं; D4 मरुतं; D5 मारुतं. —[b]) V1 वै समाहितं; D2 दैवतैः सह(by transp.); T1 G2 M1 सर्वदैवतैः. —[c]) G2 उशीरं. B3 -ध्वजम्; D4 -वनम्; M6 -द्वीपम् (for -बीजम्). ❀ Cg.k.t : उशीरबीजमिति देशनाम. ❀ —[d]) Ś D2.8.9.12 शैलं प्रैक्षत; Ñ V3 B D5 T3 शैल(T3 स त)मैक्षत; V1 D1.3.4 M6 शैलं (D1.4 यज्ञं)पश्यति (for ददर्श स तु). Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M3(before corr.).6.10 रावणः (for राक्षसः).

3 [a]) Ś Ñ V1 B4 D5.8.9.12 विप्रर्षिः(Ś D8.12 °र्षेः); V3 B2.3 D2 राज(B2 देव)र्षिर्; T3 ब्रह्मर्षेः. —[b]) Ś Ñ1 V3 D2.5–12 T3.4 G1 M5 साक्षाद्भ्राता(by transp.); V1 साक्षादिव. M8 प्रजापतेः (for बृहस्पतेः). Ñ2 B बृहस्पतिकुलोद्भवः. —[c]) B2 सर्वज्ञः; D2 T3 G1 धर्मज्ञ; M1 ब्रह्मर्षिः; M6 धर्मज्ञं (for धर्मज्ञः). —[d]) Ñ2 B1.2.4 D1.4 G3 M6 ब्रह्मगुणैर्; D3 विप्रगणैर्; D7.10.11 M3 Ck.t देवगणैर् (for ब्रह्मगणैर्). Ñ2 B1 D1.3.4 युतः; D6 T4 M10 सह (for वृतः). Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 T3 M4.7 तं सर्वै(Ñ1 V1 सर्वैश्च; T3 स सर्वै; M4.7 स्व सभै) र्ब्राह्मणैर्वृतः; M1 सर्वदेवगणैर्वृतः.

4 [a]) B1 ततस्तु; D5 देवाश्च. V3 ततो (for तु तद्-). —[b]) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 -दानात्तु- (for -दानेन). —B2 reads in marg. from 4[c] up to 5. —[c]) D6.7.10.11 T4 M4.10 तिर्यग्- (M4 damaged after ति up to ध in 5[b]); G1 M5.8 स्वां स्वां (for तां तां). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8–12 समाविष्टास्; D1 समुत्पन्नास्; D6.7 (marg. also as in Ś) T4 समास्थाय; T3 °विश्य (for समापन्नास्). M6 तत्तद्रूपं परित्यज्य. —[d]) Ś D8.12 तथा; V1.3 D3.5.9 T3 तस्माद् (for तस्य). Ñ1 B2.4 M6 दर्शन- (for धर्षण-).

5 B2 reads 5 in marg.; M4 damaged up to ध in [b] (for both, cf. v.l. 4). —[a]) B2 संभूतो; D6 T1.2.4 G M1–3.5.8–10 तं दृष्ट्वा (for संवृत्तो). —[b]) B2 धर्मजातस्तु; T4 M10 धर्मराजश्च. —[c]) M10 कुक्कवाकुर्. —[d]) D1.3.4 तु; D6.7.10.11 T4 M6.10 च (for वै). —After 5, Ñ V3 B D1.3.4.6.7.10.11 S ins.:

352* अन्येष्वपि गतेष्वेवं सुरेषु सुरसूदनः ।
रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ।

[M4 damaged from l. 1 up to the prior half of l. 2. —(l. 1) Ñ V3 B1.3.4 अन्ययोनि-(B3 °निं); B2 तां तां योनिं; D6 अन्यादन्यं; D7 T3.4 G2 M1.2.7.9 अन्येष्वेवं; G1 M5 अन्येष्वभि-; M6 अन्यत्वान्नि-; M10 अन्येष्वन्यं; Ct as above (for अन्येष्वपि). D7 [अ]न्यं; T3.4 G2 M2.7.9 [ए]व; Ck.t as above (for [ए]वं). D1.4 अन्येष्वेवं विपन्नेषु; D3 अन्यत्वं प्रतिपन्नेषु (for the prior half). D1 om.; D6.7.10.11 G1.2 M1.2.5.7–10 Ct देवेषु; T1.2 G3 रावणः (for सुरेषु). Ñ1 B4 M1.2.6–9 [अ]सुरसूदन; V3 विनिसूदन; B1 D6.7.10.11 [अ]रिनिषूदन(B1 °नः); D3 मधुसूदन; T3.4 G1 [अ]सुरसूदनः (sic); M10 [ए]वारि° (for सुरसूदनः). —(l. 2) G (ed.) युद्ध (for यज्ञं). T1.2 G3 प्राविशद्यज्ञशालां च (for the prior half).]

तं च राजानमासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ।
प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ ६
ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् ।
अवहासं ततो मुक्त्वा राक्षसो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव ।
धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ८
त्रिषु लोकेषु कः सोऽस्ति यो न जानाति मे बलम् ।
भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥ ९
ततो मरुत्तो नृपतिस्तं राक्षसमथाब्रवीत् ।
धन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः ॥ १०
नाधर्मसहितं श्लाघ्यं न लोकप्रतिसंहितम् ।
कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघसे भ्रातृनिर्जयात् ॥ ११

G. 7. 18. 12
B. 7. 18. 11
L. 7. 17. 11

6 ^{a}) D1.3.4 तं स; M6 स तं (for तं च). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 तं राजानं समासाद्य(B1 °गम्य); T3.4 मरुत्तं नृपमासाद्य. —M4 damaged from प: in ^{b} up to नृ in 7^{a}. —^{d}) Ś1 D8 वद वा निर्जितोस्म्यहं.

7 M4 damaged up to नृ in ^{a} (cf. v.l. 6). —^{a}) D1.3.4 पप्रच्छ; D5.6 मरुतो. —After 7^{a}, M8 ins.:

353* तं राक्षसमथाब्रवीत् ।
धन्यः खलु भवान्येन.

—^{b}) Ś Ñ V3 B D2.5.8.9.12 T3 [अ]भाषत; D1.3 G2 [उ]वाच ह. V1 T4 कस्त्वं भोसीत्य(T4 °स्त्वमित्यभि)भाषत. —^{c}) Ś D6.8 T3.4 अट्टहासं; T1.2 G M1–5.7–10 अपहासं. Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 च(T3 स) मुक्त्वा तद् (for ततो मुक्त्वा). ❀ Ct : मुक्त्वा कृत्वा. ❀ —^{d}) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 रक्षो वचनम् ; D6.7.10.11 T1.2.4 G3 M1.3.7 रावणो वाक्यम् (for राक्षसो वाक्यम्). —M4 damaged from अब्रवीत् up to धनद in 8^{c}.

8 M4 damaged up to धनद in ^{c} (cf. v.l. 7). —^{a}) Ś Ñ1 V1 B3 D2.5.6.8.9.12 T G1.2 M2.3.5–10 Cv अ(V1 सु)कौतूहल-; V3 B4 D1.4 सुकुतूहल-; D7 आः कौतूहल-; G3 कौतूहलप्र-; Cg.t as in text (for अकुतूहल-). —^{b}) B3 [ऽ]हं (for ऽस्मि). —^{c}) D7 G1 M5.6 [अ]नुजो. M6 योहं; M10 त्वं मां (for यो मां). —^{d}) M1 पार्थिव (for रावणम्). —For 8^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 subst.:

354* भ्रातरं धनदस्यैवं रावणं यत्र वेत्सि माम् ।

[Ś1 V1 B3 D8 T3 [ए]व; Ñ1 [अ]हं (sic); Ñ2 V3 B2.4 [इ]ह; D5 [अ]सि(sic) (for [ए]वं). B1 भ्राताहं धनदस्य त्वं; D1.3.4 भ्रातरं यो(D3 च)धनेशस्य (for the prior half). Ś1 वेद्मि यत्र (sic); V3 यत्र विद्धि. Ñ B वेत्सि(Ñ2 विद्धि) मां यत्र(B1–3 °त्तु; B4 यं न) रावणं; D1.3.4 न मां जानासि रावणं (for the post. half).]

9 ^{a}) D6.7.10.11 [ऽ]न्यो; T4 वा (for सो). Ñ B को हि नाम स(B4 त्रि-) लोकेषु. —M4 damaged for ^{bcd}. —^{b}) B1 नो बलं; D1.3.4 रावणं (for मे बलम्). —For 9^{ab}, Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 subst.:

355* लोकानां न स लोकोऽस्ति यो मे वीर्यं न विन्दति ।

[V1 स न (by transp.). V3 सर्वलोकेभ्यो (for न स लोकोऽस्ति).]

—D6 om. 9^{cd}. —^{c}) Ñ B धनदं (for भ्रातरं). V1 T1 G1 M3.5 भ्रातरं मे(V1 तं) विनिर्जित्य. —^{d}) B4 एतद् (for इदम्). D9 अद्भुतं (for आहृतम्).

10 ^{a}) D5 मारुतो; D6 मरुतः. D1.3.4.6.7.10.11 G1 M1.2.4–7.9 स(G1 M5 तु) नृपस् (for नृपतिस्). – ^{b}) D6.7.10.11 M3(before corr.).10 रावणम् (for राक्षसम्). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 रावणं प्रत्यु(D1.3.4 M6 तमु)वाच ह(T3.4 °त्यभाषत). —^{c}) V3 मान्यः (for धन्यः). V1 भवानेवं; D5 त्वया येन. —M4 damaged from 10^{d} up to संहि in 11^{b}. —^{d}) Ś1 D8 निजो (for ज्येष्ठो). V1 त्वया जितः. ❀ Ck : अनन्तरमत्र क्वचिदेकः श्लोको दृश्यते । स तु गतार्थत्वादुपेक्ष्यः । ; Ct : 'लोकेषु विद्यते' इत्युत्तरम् 'नाधर्मसहितं श्लाघ्यं न लोकप्रतिसंहितम् । कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघसे भ्रातृनिर्जयात्' इत्येकः श्लोकः प्रक्षिप्तः । उक्तार्थत्वादिति कतकः. ❀ —After 10, D3.7.10.11 T3.4 M4 (damaged) ins. ; M10 ins. after 11^{ab} :

356* न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

11 M4 damaged up to संहि in ^{b} (cf. v.l. 10). —^{a}) B1–3 -सहितं श्राव्यं; D6 M3 Cv -र(M3 Cv -स)हितं कर्म (for °तं श्लाघ्यं). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3.4 न(V1 D5 अ- ; D9 T3 ना-; T4 स्व-) धर्मसदृशं(D2 °संहितं) प्रोक्तं (V1 प्राप्तं). —^{b}) B (ed.) तल्लोकं; M10 न लोभ- . G2 -प्रतिहिंसितं; M1 -प्रतिनिंदितं; M5 -प्रीतिसंहितं; Cv -प्रतिसंहृतं (for -प्रतिसंहितम्). Ñ B न च लोके(Ñ1 B3 °क-) विगर्हितं; D6 T3.4 न लोकं प्रति तद्धितं; T1.2 G1.3 M3 न लोकः(M3 लोकोयं) प्रतिनंदति. —After 11^{ab}, M10 ins. 356*. —^{c}) Ñ2 B त्वं तु; D12 धर्म-; T1.2 G3 M3 कथं; M1 अथ (for कर्म). Ś D2.8.9.12 T1.2 G3 पापात्मकं; Ñ2 B दौरात्म्य(B3 °त्म)तः ; D3.6 M4.10 °त्मकं; T4 M6–8 °त्मिकं; Cv as in text (for दौरात्म्यकं). —^{d}) Ñ V1.3 B2.3 D3.6.9.10.12 श्लाघ्यसे. Ś D2.8.9.12 भ्रातृनिंदया; Ñ V1.3 B D1.3–5 T3 °निर्जयं; D6.7 M6 °भिर्जयात् (M6 °यं) ; Cv as in text (for भ्रातृनिर्जयात्).

G 7. 18. 13
B 7. 18. 12
L 7. 17. 12

किं त्वं प्राकेवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान्वरम् ।
श्रुतपूर्वं हि न मया यादृशं भाषसे स्वयम् ॥ १२
ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च स पार्थिवः ।
रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १३
सोऽब्रवीत्स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः ।
श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते क्षमः ॥ १४
माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत् ।
दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रूरत्वं दीक्षिते कुतः ॥ १५
संशयश्च रणे नित्यं राक्षसश्चैष दुर्जयः ।
स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः ।
विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥ १६
ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः ।
रावणो जितवांश्चेति हर्षान्नादं च मुक्तवान् ॥ १७
तान्भक्षयित्वा तत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् ।
वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः संप्रययौ महीम् ॥ १८

12 M9 om. 12^{ab}. —^{a}) Ś D2.8.9.12 किं त्वेकः; B3 किं तु ते; D5 एकः प्राक्; D10.11 Cg.k.t कं त्वं प्राक्; Cv किं त्वं प्राक् (as in text). Ñ B1.2.4 D5 केवलो (for केवलं). Ś Ñ1 V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 धात्रा; Cv.g.k.t as in text (for धर्मं). —^{b}) M4 damaged from लब्ध up to तिष्ठे in l. 1 of 357*. Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 T3.4 निर्मितः पापकर्मकृत्; Ñ2 B D1.3.4 M6 निर्मितः क्रूर(B1–3 कृत)कर्मकृत्(B3 °चित्); V3 निर्मितः पापकृत्तमः; D5 निर्मितः कर्मपापकृत्. —^{c}) Ś1 Ñ1 V3 B3 D1.4.8 M8.9 श्रुतं पूर्वं; D3 पूर्वं श्रुतं. B4 D1.3.4 M6 न हि (by transp.). —^{d}) T4 सदृशं; M6 तादृशं. D1.3.4 M6 वदसि; Cv.g.k.t as in text (for भाषसे). D6.7 भाषसे हि यथा स्वयं; D10.11 भाषसे यादृशं स्वयं. —After 12, Ñ V1.3 B D1.3–7.10.11 S ins.:

357* तिष्ठेदानीं न मे जीवन्प्रतियास्यसि दुर्मते ।
अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ।

[(l. 1) M4 damaged up to तिष्ठे. D5 वै नीच; D6 वै जीवन् (for मे जीवन्). —(l. 2) G1 त्वा. M4 damaged for यमक्षयम्. V3 नयामि यमसादनं (for the post. half).]

13 ^{a}) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 गृहीत्वा तु(V1 °पि; D5 T3 च) ततश्चापं; Ñ B इत्युक्त्वा धनुरादाय; V3 स गृहीत्वा ततश्चापं. —^{b}) Ś2.3 D12 सायकं. Ś V1.3 D2.5–12 T4 नराधिपः; T2 M1 [ए]व पार्थिवः; T3 स राघवः (for स पार्थिवः). —^{c}) M10 रावणं (for रणाय). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M6 निर्जगाम(V3 lacuna) ततस्तस्य. —^{d}) B1.2 सरुत्तो (sic); D6 संवृत्तो (for संवर्तो). —M4 damaged from मावृणोत् up to श्रोत in 14^{c}.

14 M4 damaged up to श्रोत in ^{c} (cf. v.l. 13). —^{a}) Ś2.3 D2.5.9.12 T3.4 धर्म- (for स्नेह-). Ñ1 -संश्लिष्टस् ; Ñ2 B4 -संश्लिष्टं; B1.3 -संक्लिष्टं; B2 -संदिष्टं; M6 -संयुक्तस् ; G (ed.) -संक्लिष्टस् (for -संयुक्तं). Ś1 D8 संवर्तो धर्मसंयुक्तं. —T4 damaged for ^{bcd}. —^{b}) Ñ B M6 तं मरुत्तं (by transp.); D1.5 मरुतं तं; D2 T3 मरुत्तं तु. G2 M2.5.7 महीपतिं (for महानृषिः). ❀ Cg.t : महानृषिः तत्पुरोहित इत्यर्थः (Ct °षिः संवर्तः). ❀ —^{c}) Ś1 V1.3 D2.5.9 ते मह्यं; Ś2.3 D8.12 ते(D12 मे) सत्यं; Ñ1 मे वाक्यं; B3 तद्वाक्यं; T3 तन्मह्यं (for मद्वाक्यं). —^{d}) B2 च (for ते).

15 ^{ab}) G2 lacuna for सत्रमस. Ñ2 B मा(B3 म)हेश्वरो हि यज्ञोयम् (for ^{a}). Ñ2 B2–4 असमाप्तः. —For 15^{ab}, Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T3 subst.:

358* माहेश्वरोऽयं यज्ञस्ते हन्यात्कुलमधिष्ठितः ।

[Ś2.3 D2.8.12 महेश्वरो. V1 D5.9 T3 अनिष्ठितः.]

—G1.2 M7.8 om. 15^{cd}. —^{c}) M4 damaged from द्धं up to ^{d}. Ś3 युक्तं(sic) (for युद्धं). —^{d}) V3 D6.7.10.11 क्रोधित्वं; D5 क्रुद्धत्वं (for क्रूरत्वं).

16 ^{a}) M4 damaged after संश up to ^{c}. Ñ2 विजयश्च. V3 D6.7.10.11 T3 M3.7 जये; T1.2 G M1.2.5.8–10 जयो; T4 कुतो (for रणे). Ñ2 [ऽ]नित्यं; B3 G2 M1.6.8.9 नित्यो. —^{b}) V3 lacuna for राक्षस. Ś Ñ2 V3 B2.3 D1–5.8.9.12 T1.2 G1.3 M1.6.7 [ए]व; D6.7.10.11 T4 G2 M3.10 सु- (for [ए]ष). —^{c}) D2.4 T2 G1.2 M6 संनिवृत्तो; D6 स निर्वृत्तो. —T4 damaged from ^{d} up to ऽभ in ^{f}. —^{d}) D1.2.4–6 मरुतः. —^{e}) Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 उत्सृज्य (for विसृज्य). —^{f}) Ś D2.8.9.12 M6 स्थितो; B1.3.4 सुस्थो; G1 स्पष्टो (for स्वस्थो). Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 मखमुखे(B1 °ख-). Ñ B D1.3.4 स्थितः (for ऽभवत्). D6 ततः स्वस्थो मखेभवत् ; G3 स्वस्थो मखमुखे* * (lacuna); M10 भीतोस्मीत्याह रावणं. ❀ Ct : मखमुखो मखसमाप्त्युन्मुखः. ❀

17 ^{a}) M1 तु (for तं). M4 damaged from निर्जितं up to ह in ^{d}. Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T3 ज्ञात्वा; M6 दृष्ट्वा (for मत्वा). —^{b}) D8 हर्षयामास (for घोष°). B3 पुनः ; T1 दिशः (for शुकः). —^{c}) D6 M10 उच्चैर् (for चेति). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 M6 रावणो जयतीत्युक्त्वा; Ñ V3 B D1.3.4.7.10.11 T4 रावणो जयतीत्येवं(V3 D7.10.11 T4 °त्युच्चैर्). —^{d}) Ś V1.3 D2.6–12 T3.4 M6 वि- (for च). Ñ B हर्षगद्गदया गिरा.

18 T1 damaged up to तत्र in ^{a}. —^{a}) Ś1 V1.3 D2.5.8.9 T3 स; Ñ B1.3.4 D1.3.4 M6 ते (for तान्). Ś2.3 B2 D12 भक्षयित्वा च तत्रस्थान्. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.5.8.9.12 T3 ब्रह्मर्षीन्. —T4 damaged from मागतान् up to म in ^{d}. Ś Ñ V1 B2 D2.8.9.12 यज्ञसंगतान् ; B1.4 D1.3.4

रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः ।
ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वान्यथाब्रुवन् ॥ १९
हर्षात्तदाब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ उपकाराद्विहंगम ॥ २०
मम नेत्रसहस्रं यत्तत्ते बर्हे भविष्यति ।
वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणम् ॥ २१
नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ।
सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥ २२
धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् ।
पक्षिंस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य च वचः शृणु ॥ २३

G. 7. 18. 33
B. 7. 18. 24
L. 7. 17. 29

°संस्थितान्; D5 °संमतान्; T3 °संस्तरे; M6 °संहितान् (for यज्ञभाग°). —^{c}) M4 damaged after वितृ up to दे in 19^a. Ś V1 B3 D2.8.12 T3 वितृष्णो; V3 illeg.; B1.4 D1.3.4 M2.7–9 वितृप्ता; D5 T1.2 M3 स तृप्तो; G2 राक्षसो; M5 राक्षसा; M6 वितृषो; Ck.t as in text (for वितृप्तो). D7 रुधिरेणैषां. ❀ Ck.t : वितृप्तो विशेषेण तृप्तः. ❀ —^{d}) Ś D9 पुनः स; G3 वितृप्तः (for पुनः सं-). B1.4 D1.3.4 M2.6.8.9 संप्रययुर्. M5.7 वितृप्ताः (M7 राक्षसाः) प्रययुर्महीं.

19 M4 damaged up to दे in ^{a} (cf. v.l. 18). —^{ab}) D5 [ऽ]थ (for तु). D1.3–5 M6 ततो (for गते). M4.5.7 तत्र (for चैव). D1.3–5 M6 या (M6 ग) ते (D5 प्रया) ते क्रूरकर्मणि (for ^{b}). T3 सेंद्राश्चैवामराः श्रुत्वा रावणं जितकाशिनं. —For 19^{ab}, Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 subst.:

359* जितकाशिनो निवृत्तस्य रावणस्य तु ते सुराः ।

[Prior half hypm. Ñ2 B2–4 [अ]थ ते; B1 ततः (for तु ते).]

—^{c}) Ñ V1 B M6 पुनः (for ततः). Ñ1 V1 आगम्य; Ñ2 B D6.7 T4 M10 आस्थाय (for आसाद्य). Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 पुनः स्वरूपमास्थाय; D1.3.4 पुनः स्वां प्रकृतिं प्राप्य. —^{d}) Ś V3 D8.12 तानित्येवम् (for तानि सत्त्वानि). Ñ B ते; V1 D6.7.10.11 T3.4 M10 च (for [अ]थ). —M4 damaged from वन् up to त in 20^a.

20 M4 damaged up to त in ^{c} (cf. v.l. 19). —^{a}) Ś Ñ V3 B2–4 D2.8.9.12 T1.3 G3 M5 हर्षादथ; D1.3.4 तुष्टस्त्वथ; G2 M10 हर्षात्तथा; M6 प्रहर्षाद् (for हर्षात्तदा). Ś D5.8.9.12 शक्रो (for इन्द्रो). —^{b}) V1 -लोहितं; M3 -हर्षिणं (for -बर्हिणम्). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —T4 damaged from 20^c up to मम ने in 21^a. —^{d}) Ś Ñ V1.3 D8.9.12 T3 M6 भुजंगारे; B D2.5 भुजगारे; M5 ह्युपकाराद् (for उपकाराद्). D6.7.10.11 भुजंगाद्धि न ते भयं.

21 T4 damaged for मम ने (cf. v.l. 20). —^{a}) Ś1 D6.7.10.11 इदं (for मम). B2 नेत्रं; D1.3.4 त्वक्षि-; T3 [ए]वाक्षि- (for नेत्र-). Ś B2 D2.6–8.10–12 T4 M4 तु; D3 om. (subm.); D5 हि (for यत्). —^{b}) Ś D8 पर्यंते ते; Ñ1 B3 D3.12 त (D12 य) त्ते बर्हिन्; B2 ते बर्हिषि; D2.6.9 यत्ते बर्ह (D6 °र्हे); D5 तव बर्हे; D7.10.11 T4 M10 यत्तद्बर्हे; K (ed.) यत्त्वद्बर्हे; L (ed.) यत्ते बर्हिर् (for तत्ते बर्हे). —M4 damaged from 21^c up to the prior half of 361*. —^{c}) Ñ1 V1 पयः; D1.3.4 M6.7 मदं (for मुदं). —^{d}) D1.3.4 T4 G M1–3.5–10 प्राप्स्यसि. Ñ1 परं हर्षमुपेष्यसि; V1 सदा चैव प्रहृष्यसि. —For 21^{cd}, Ś Ñ2 V3 B D2.5.8.9.12 T3 subst.:

360* मयि वर्षति हर्षं च परं त्वमुपयास्यसि ।

[D5 हर्षं त्वं; T3 वर्षं च (for हर्षं च). Ñ2 B3 मयि वर्षं विसृजति; B2.4 मयि प्रवर्षमाणे च (for the prior half). B1 परं स्वम्; T3 मुदं त्वम् (for परं त्वम्). Ñ2 B2–4 हर्षमुपेष्यसि; D5 चैव समेष्यसि (for त्वमुपयास्यसि).]

—Then T3 cont.; while D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins. after 21:

361* एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ।

[M4 damaged up to the prior half. M3 reads मयूरस्य *int. lin.* M5 महेश्वरः (for सुरेश्वरः).]

22 ^{a}) T4 damaged from पुरा up to वरं in ^{c}. Ñ2 पुरा किल (by transp.). D1.3.4 राम (for बर्हा). ❀ Cg.t : नीलाः किलेति । नेत्ररहिता (Ct °ताः केवलं नीला) इत्यर्थः ।; so also Ck. ❀ —^{b}) Ś V3 D2.5.8.9.12 T3 इवा (D5.9 T3 °ह्य) भवन्; V1 बभूव ह; G2.3 M5 नरेश्वर (for नराधिप). —^{c}) Ñ2 B सुराधिप-; G2 सुरेश्वराद् (for सुराधिपाद्). —M4 damaged from वरं up to वंशे in 23^b. B1.3 -वरं लब्ध्वा. —^{d}) B1 त्वन्न; D5 ह्येते (for सर्वे). D7.10.11 [ऽ]पि बर्हिणः (for विचित्रताम्).

23 M4 damaged up to वंशे in ^{b} (cf. v.l. 22). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3 M6 read 23–26 after 32 (Ñ1 V1 D1.3.4 T3 preceded by 362*). T4 reads 23–26 (damaged from 23^a up to पक्षिंस्त in 23^c) after the first occurrence of 362*. —^{a}) Ś1 D8.12 यमस्त्वथ; Ś2.3 Ñ V3 B D1–4 T3 M6 यमस्तथा; V1 D5.9 यमस्तत्र (D9 °स्तम्); Cg as in text (for धर्मराजो). D12 नित्यं; M3 तत्र; M8 वीर (for राम). —^{b}) Ś2 वायसं; Ñ1 प्राग्दिशं; D5 प्राग्देशे; D8 प्रवेशे (for प्राग्वंशे). Ś D2.8.9.12 चोपसंस्थितं; D5 वायसे स्थिते; D10.11 वायसं प्रति. ❀ Cg : प्राग्वंशे यज्ञशालादारुणि ।; Ck : प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहः ।; Ct : प्राग्वंशे प्राग्घविर्गेहे. ❀ —^{c}) T1.2 G3 [अ]द्य (for [अ]स्मि). Ś B3 D2.8.9.12 T3 संप्रीतः; Ñ1 सुप्रीतिः. D1.3.4 तवास्मि पक्षिन्सं (D3 °न्सु) प्रीतः. —^{d}) Ś3 प्रीतस्तु; D10 तस्य मे (for प्रीतस्य). T4 om. च (subm.). Ś Ñ2 V3

G. 7. 18. 34 B. 7. 18. 25 L. 7. 17. 31 यथान्ये विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया ।
ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥ २४
मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहंगम ।
यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २५
ये च मद्विषयस्थास्तु मानवाः क्षुधयार्दिताः ।
त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २६
वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं गङ्गातोयविचारिणम् ।
श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्ररथेश्वर ॥ २७
वर्णो मनोहरः सौम्यश्चन्द्रमण्डलसंनिभः ।
भविष्यति तवोदग्रः शुक्लफेनसमप्रभः ॥ २८
मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि ।
प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ २९

B D2.5.8.9.12 शृणु मे वचः; V1 D6.7.10.11 T1–3 M3 वचनं शृणु (for च वचः शृणु).

24 For sequence in Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M6, cf. v.l. 23 and 32. D2 om. 24. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D5.8.9.12 T3 transp. 24 and 25.—[a]) B2.3 D1 T4 G1.2 M3.6.8 यथान्यैर्; D3 ये चान्ये (for यथान्ये). M4 damaged from रोगैः up to प्रीते न in [d]. T1.2 G3 आमाद्यैर्विविधै(G3 °विधे) रोगैः.—[b]) T3 युज्यंते (for पीड्यन्ते). Ś D8.9.12 सदा; Ñ2 B तथा; V1 भुवि; V3 तदा; D5 स्वयं (for मया).—[c]) Ś Ñ V3 B D5.8.9.12 न त्वामभि-; V1 T3.4 न तु(V1 त्वां) ते प्र-; D1.3.4 M6 त्वयि ते न; M1 ∗∗∗ प्र-; Cv.g.k.t as in text (for ते न ते प्र-). ❀ Ck: ते न इति पदम् । ते रोगा इत्यर्थः. ❀—[d]) Ś Ñ2 V3 B D1.3–5.8.9.12 M6 तु(D8 सु-) वायस; Ñ1 V1 T3 विहंगम (for न संशयः).

25 For sequence in Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M6, cf. v.l. 23 and 32. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D5.8.9.12 T3 transp. 24 and 25.—[a]) Ś Ñ2 B2–4 D2.5.8.9.12 मृत्युतो वै; V3 शून्यतो वै; D1.4 मत्तस्तव; D3 M6 °तश्च (for मृत्युतस्ते). G नास्ते.—[b]) T4 damaged from मम up to [d]. Ś Ñ V3 B D2.3.5.8.9.12 M6 मत्तस्तव; V1 T3 मत्त एव (for वरान्मम). D1.4 मृत्योस्तव तु वायस.—[c]) B1 हि त्वां (for त्वां न). Ś Ñ V3 B D2.8.9.12 हनिष्यंति; T2 भक्षिष्यंते(sic) (for वधिष्यन्ति).—D2 reads erroneously 24[d] in place of 25[d].—[d]) Ñ1 जनास्; Ñ2 B परे; G2 लोकास् (for नरास्). Ñ1 M6 धरिष्यसि; M8 गमिष्यसि; G (ed) चरिष्यसे (for भविष्यसि). Ś V3 D5.8.12 तावत्त्वं हि(V3 च) धरिष्यसि; V1 T3 मनुष्यास्त्वं चरि(T3 वसि) ष्यसि; D1.3.4 परे तावच्चरिष्यसि; D9 तावत्त्वं न मरिष्यसि.

26 For sequence in Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M6, cf. v.l. 23 and 32.—[a]) Ñ2 V3 B1.3.4 D1.3.4.9 M6 यश्च; B2 यं तु; D2 यश्च; D12 यथा; G1 ये ∗; G2 ये तु; K (ed.) एते (for ये च). Ñ V1 B D2–5.9 T3 M4.6.7 मद्विषयस्थानां; V3 D6.7.10.11 T4 M10 मद्विषयस्था वै(T4 °∗∗ damaged); D1 मर्त्या विषयस्थानां(sic) (for °स्थास्तु). Ś D8 यदि मद्विषयस्थांस्तु(D8 °ये प्रासो). ❀ Cg.k.t: मद्विषयस्था यमलोकस्थाः. ❀—[b]) G2 च क्षुधार्दिताः; M4.7 क्षुधयान्विताः; K (ed.) क्षुद्भयार्दिताः (for क्षुधया°). Ś1 D8 मानवो निर्वेपेत्त्वयि; Ś2.3 Ñ2 V3 B D1–4.9.12 मानवो(B3 नराणां) निर्वपिष्यति; Ñ1 V1 D5 T3 निर्वपिष्यंति मानवाः.—[c]) V1 D1.3.4 M2.8.9 त्वया. Ñ1 V1 T3 च; Ñ2 V3 D10.11 सु-; D1.4 [ऽ]ति-; D3 वि- (for तु). B2 तुष्टे तु; D5 T2 M1.3 तृप्ते तु; M2.8.9 भुक्तेन (for भुक्ते तु). B1 ते तृप्ता (by transp.).—[d]) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 [अ]न्य(V1 °पि)लोकगाः; D1.4 त्रिलोकगाः; L (ed.) [अं]त्य-लोकगाः (for सबान्धवाः).

27 D11 missing for 27–33.—[a]) V3 च (for तु).—[b]) M4.7 गंगातोये. T1.2 G2.3 M1.3.5 -विहारिणं (for -विचा°).—[c]) Ś Ñ2 V3 B D2.8.9.12 मे प्रस(B1.2 °प)-न्नस्य; Ñ1 V1 D1.3.4 T3 M6 प्रीतिपूर्वं मे; D5 मे प्रसादश्च (for प्रीतिसंयुक्तं).—[d]) Ñ1 B3.4 वरं; V1 B4 D5 वरः; D7.10 ततः (for वचः). V3 पत्ररथेश्वरं; B3 च पतगेश्वर (for पत्ररथे°).

28 D11 missing for 28 (cf. v.l. 27). D5 om. 28–29[b].—[a]) D1.3.4.6.7.10 T1.2.4 G M1.2.4.6–10 मनोरमः (for °हरः). B4 T1.2.4 G M1–3.7–9 सौम्य.—[b]) T4 damaged from मण्डल up to मच्छ in 29[a]. Ś Ñ2 V3 B D2.8.9.12 -निर्मलः; D1.3.4 -मंडितः (for -संनिभः).—V1 om. (hapl.?) 28[cd].—[c]) Ś1 तथोदग्रः; Ś2.3 किलोदग्रः; G2 ततोदग्रः.—[d]) Ś Ñ1 D2.8.9.12 शुक्लतोय-; Ñ2 D1.4 M6 शुक्लः फेन(D4 ∗∗); V3 D7.10 G2 M10 शुद्धफेन-; D6 °पक्ष- (for शुक्लफेन-). D1.3.4 -समद्युतिः.

29 D11 missing for 29 (cf. v.l. 27). D5 om. 29[ab]; T4 damaged up to मच्छ in [a] (for both, cf. v.l. 28).—[a]) D6 प्रभावात्; D7 प्रभावं; T4 ∗सादात् (for शरीरं). ❀ Cv.t: मच्छरीरं जलम्। ; so also Cg.k. ❀—[b]) Ś Ñ V3 B D2.8.9.12 तोयं(Ñ B जलं; D2 तोये) जलच(B3 °ध)रेश्वर; V1 सदाह्यास्तु जलेचर; D1 पक्षजालवतां वर; D3 M6 जलैः(D3 °ले) पक्षवतां वर; D4 जालपक्षवतां वरः; T3 जलेचर सदा भव.—[c]) Ś1 D2.8.9 प्राप्स्यसि; Ñ1 B लप्स्यसे. Ś D1–5.8.9.12 हि (for च). V1 T3 भविष्यत्यतुला प्रीतिर्.—[d]) Ś Ñ V1 B1.2.4 D2.8.9.12 T3 एतत्ते; B3 यद्भवेत् (for एतन्मे). V3 (with hiatus) लक्षणं प्राप्य उत्तमं.—After 29, T4 reads 32[cd] (including 362*) for the first time repeating it (along with 362*) in its proper place.

हंसानां हि पुरा राम न वर्णः सर्वपाण्डुरः ।
पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३०
अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् ।
हैरण्यं संप्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३१
सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् ।
एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ॥ ३२
एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुराः ।
निवृत्ते सह राज्ञा वै पुनः स्वभवनं गताः ॥ ३३   G. 7. 18. 36 B. 7. 18. 34 L. 7. 17. 33

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

30 D11 missing for 30 (cf. v.l. 27). T4 om. 30. —^{a}) D1.3.4 तु; G1 वा (for हि). Ś Ñ2 V3 B D2.8.9.12 राजन्; M1 नाम (for राम). —^{b}) Ñ2 वर्णः सर्वत्र; B3 वर्णश्च श्वेत-; B4 वर्णः सर्वो हि; D1.3.4 न वर्णः शुक्ल-; K (ed.) नीलवर्णः स- (for न वर्णः सर्व-). T1.2 G M1–4.6–10 -पांडरः. —D8.12 om. 30^{cd}. —^{c}) Ñ2 V1 B3 पक्षौ. G2 M4.5.7.8.10 नीलाभ्र-; Ck.t as in text (for नीलाग्र-). Ñ2 V1 B3 -संवीतौ; D7 -सहिताः; G2 M10 -सदृशाः; M4.7 -नीलाभाः; M5 -संकाशाः; Ck.t as in text (for -संवीताः). —^{d}) Ś1 V3 D5 क्रोडः. D1 शृंगाग्र- (for शष्पाग्र-). Ś1 V3 D5 -पांडुरः; D6 -पिंगलाः (for -निर्मलाः). Ś2.3 D2 क्रोडाः सर्पाग्रपांडुराः; Ñ B क्रोडः(B1.3 °ड-) पृष्ठं च पांडु(B4 °ड)रं; V1 D9 क्रोडः सर्व(D9 पृष्ठ)श्च पांडुरः.

31 D11 missing for 31 (cf. v.l. 27). —^{a}) B1 धनाध्यक्षः (for वैश्रवणः). —^{b}) G2 कृतवासं (sic); M10 कृकवाकुं. D6.7 M10 पुरः- (for गिरौ). —T4 om. 31^{cd}. D9 reads from 31^{c}–32 in marg. —^{c}) Ñ1 B2 D1.4 हिरण्यं; D9 तं हैरण्यं(hypm.). Ñ1 B2 D5 T3 ते (for सं-). —^{d}) B1 प्रीतो वर्णं(by transp.). Ñ1 V1 T3 ह्यहं तव; D6 T1.2 M3 तव ह्यहं; D7 तथाप्यहं (for तवाप्यहम्). B2 वर्णं प्रीतिसमन्वितं; M10 वर्णं पीतं तथा ह्यहं.

32 D11 missing for 32 (cf. v.l. 27). D9 reads 32 in marg. (cf. v.l. 31). —^{a}) B2 स्वरूपं; B3 सुद्रव्यं; D6.7 T3.4 G1.3 M3.5 सद्रवं; G2 द्रविणं; Cg.k.t as in text (for सद्रव्यं). Ś2 lacuna for च. D8 शिरोदेशे. ❀ Ck : सद्रव्यमिति स्वर्णवर्णमित्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —^{b}) T3 तथाक्षयं. —T4 reads 32^{cd} and 362* for the first time after 29 repeating it along with 362* here. —^{cd}) T3 G1 M5.6 एवं. Ś B1.2 D1–5.8.9.12 M6 चां(D8.9 वां; M6 आं)जनको; G1 कांचनगो; Cg.k.t as in text (for काञ्चनको). B3 एतत्ते परमो वर्णस्. ❀ Ct : एष काञ्चनक इति । पूर्वं हि कृकलासा अञ्जनवर्णा इत्याहुः. ❀ Ñ2 B तवेह न (B3 च); T3 निःशेषस्ते (for मत्प्रीत्या ते). D1.3.4 नशिष्यति. Ś V3 D2.8.9.12 निःशेषं ते नशिष्यते(D2.8.9 °ति); D5 निःशेषं च विहास्यति (for ^{d}). Ñ1 V1 T4 (first time) एतत्कांच(V1 T4 °चांज)नकं वर्णमर्पनेष्यामि सत्तम. —After 32, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3 M6 read 23–26 (Ñ1 V1 D1.3.4 T3 preceded by 362*). —After 32, Ñ1 V1 B2 D1.3.4 T3.4 ins. :

362* रूपमन्यत्प्रयच्छामि तप्तचामीकरप्रभम् ।

[D1.3.4 वर्णमन्यं; T3.4(second time) रूपमन्यं (for °मन्यत्). T4 (first time) damaged for करप्रभम्.]

—After 362* (first occurrence), T4 reads 23–26.

33 D11 missing for 33 (cf. v.l. 27). —^{a}) T4 damaged from वरांस् up to रा in ^{c}. Ñ2 B2 D12 M10 वरं. Ś Ñ V1.3 B D2.3.5.8.9.12 तेषां (for तेभ्यस्). —^{b}) Ś D2.8.9.12 यज्ञाश्रमे; Ñ V1 B1.4 D5 यज्ञोत्तमे; V3 B2 D1.3.4 यज्ञे तु ते; T3 यज्ञे ततः (for यज्ञोत्सवे). —^{c}) T1 G3 M7 निर्वृत्ते; M3 निर्वृत्ताः; M6.10 निवृत्ताः. D7.10 T4 M6.10 राज्ञा ते; G1 यज्ञे वै (for राज्ञा वै). Ś Ñ V1.3 B D1.2.4.5.8.9.12 T3 निवृत्ते यज्ञसमये; D3 निवृत्ताश्च हि ते राज्ञा. —^{d}) T4 M6 ततः; G1 प्रीताः; M9 सर्वे (for पुनः). Ś V3 D2.5.8.9.12 स्वत्रिषयं; B2 स्वं स्वं स्थलं; D1.6 स्वभुवनं; T3 M1 स्वं(M1 सु-) भवनं. B2 G1 ययुः (for गताः).

Colophon. —*Kāṇḍa name*: Ś1 om. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 V1.3 B D2.5.8.9.12 मरुत्तसमागमः; Ś2.3 मरुत्तसंयोगः; Ñ1 मरुत्तरावणसमागमनं; D1.4 मरुत्तयज्ञः; D8 मरुत्तपक्षः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B1–3 D1.2 om.; Ñ2 illeg.; V1 14; D8.9 T4 17; D12 T3 16. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 श्रीरामचन्द्राय नमः.

१९

G. 7. 19. 1
B. 7. 19. 1
L. 7. 18. 1

अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः ।
नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकाङ्क्षी दशाननः ॥ १
स समासाद्य राजेन्द्रान्महेन्द्रवरुणोपमान् ।
अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २
निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एषो हि मम निश्चयः ।
अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो वो नोपपद्यते ॥ ३
ततस्तु बहवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः ।
निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४
दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः ।
एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥ ५
अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ।
सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणेवामरावतीम् ॥ ६
प्राह राजानमासाद्य युद्धं मे संप्रदीयताम् ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ममैतदिह शासनम् ॥ ७

19

☞ V_2 missing for Sarga 19 (cf. v.l. 7.12.2).

1 ^{a}) Ś V_3 $D_{2.8.9.12}$ ततो (for अथ). $\tilde{N}_1$ गत्वा (for जित्वा). $\tilde{N}_1$ तु; M_6 तं (for स). —^{b}) Ś $D_{2.8.9.12}$ M_5 राक्षसेश्वरः. —^{c}) Ś $\tilde{N}_2$ V_3 B_{2-4} $D_{2.5.8.9.12}$ नरेंद्रानपरांस्तांस्तान्; $\tilde{N}_1$ नरेंद्राणां नराणां च; V_1 T_3 नृपाणां नगरांतानि; B_1 नरोत्तमान्परांस्तांस्तु; $D_{1.3.4}$ M_6 नरेंद्रनगरांस्तांस्तान्. —^{d}) $Ś_{1.2}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.8-10.12}$ युद्धाकांक्षी. Ś $\tilde{N}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 दुरात्मवान्; V_1 T_3 महाबलः; V_3 सुदुर्मतिः; B_2 महीतले (for दशाननः).

2 ^{ab}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{1-5.7-10}$ समासाद्य तु. Ś $\tilde{N}$ V_3 B $D_{2.5.8.9.12}$ नृपतीन् (for राजेन्द्रान्). V_1 T_3 तान्नरेंद्रान्महेंद्राभान्महेंद्रसमविक्रमान्. —^{c}) Ś $\tilde{N}_2$ V_3 B_3 $D_{2.5.8.9.12}$ M_6 राक्षसः क्रुद्धो; $B_{1.2.4}$ °सः क्रूरो; $D_{1.3.4}$ रावणः क्रुद्धो (for राक्षसेन्द्रस्तु). —^{d}) Ś V_1 $D_{1-4.8.9.12}$ M_6 संप्रदीयतां (for दीयतामिति). G_3 *****तामिति (damaged).

3 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ś $\tilde{N}$ V_3 B $D_{2.5.8.12}$ जिताः स्म इति; $D_{3.6}$ T_2 M_6 निर्जितोस्मीति. D_5 ब्रूयाद् (sic); M_6 ब्रूहि (for ब्रूत). —^{b}) G_2 M_5 वै मम; M_3 मे किल (for हि मम). Ś V_3 $D_{2.8.9.12}$ ज्ञात्वैवात्मविनिश्चयं; $\tilde{N}_1$ V_1 D_5 T_3 एषा मे निश्चिता मतिः; $\tilde{N}_2$ B यद्वै (B_4 मत्वै)तन्मम निश्चयं; $D_{1.3.4}$ निश्चयो ह्येष मे स्थितः; $D_{7.10.11}$ T_4 एष मे हि सुनिश्चयः; M_6 (with hiatus) मम एष विनिश्चयः; M_{10} एवमेव हि निश्चयः. —^{c}) $\tilde{N}_2$ अथवा (for अन्यथा). M_6 कुर्वतो. Ś V_3 D_8 वाचं; $\tilde{N}_1$ वाचि; $\tilde{N}_2$ युद्धं; V_1 T_3 चापि; B_1 वोत्र; B_2 त्वाद्य; $B_{3.4}$ वस्तु; $D_{1.3.4}$ M_6 राजन्; $D_{2.5.9.12}$ वाचो; T_4 $G_{1.2}$ $M_{3.4.7.9.10}$ एव (for एवं). —^{d}) Ś $\tilde{N}_2$ V_3 $D_{1-4.8.12}$ नास्ति मोक्षोद्य($Ś_1$ V_3 °त्र; D_1 °थ) जीवतां; $\tilde{N}_1$ $T_{3.4}$ M_6 मोक्षो वोत्र(M_6 °क्षस्तव) न विद्यते; V_1 न वो मोक्षोत्र विद्यते; B $D_{5.9}$ नास्ति मोक्षोद्य(B_1 °स्य; B_2 हि; D_5 °स्ति) जीवितात्; $D_{6.7.10.11}$ T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.10}$ मोक्षो नैवोपपद्यते.

4 ^{a}) Ś $\tilde{N}_2$ B_{2-4} $D_{2-5.8.12}$ M_6 सुबहवः; B_1 $D_{10.11}$ Ck.t त्वभीरवः. D_5 प्रेताः; G_1 M_5 प्राप्ताः (for प्राज्ञाः). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ D_9 T_4 रावणं तु(D_9 मानयंतस्) ततः प्राज्ञाः. —^{b}) $\tilde{N}$ $B_{2.3}$ T_3 -निश्चिताः; V_3 -संहिताः; B_1 -विष्ठिताः (for -निश्चयाः). —After 4^{ab}, $D_{6.7.10.11}$ S (except M_6) ins.:

363* मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं युद्धे सन्तोऽप्यभीरवः ।

[$G_{1.2}$ $M_{1.2.4.5.7.9.10}$ तथा; M_3 तदा (for ततो). $D_{7.10.11}$ T_4 राजानः स(D_7 सु)महाबलाः; T_3 युद्धसंतोषभीरवः (for the post. half).]

—^{c}) Ś $\tilde{N}_2$ B $D_{2.5.8.9.12}$ जिताः स्म इति. G_3 damaged from भाषन्त up to ^{d}. M_6 भाषंतो. —^{d}) $\tilde{N}_1$ परवरं; $\tilde{N}_2$ B_2 तस्य बलं; V_3 च वचनं; $B_{1.3.4}$ परबलं; D_3 चर°; M_{10} स्वं च बलं; G (ed.) परं बलं (for वरबलं). V_1 स्म ते (for रिपोः).

5 ^{a}) $T_{1.4}$ G_3 $M_{1.2.4.5.7-10}$ दुष्यंतः; G (ed.) दुष्मंतः. B_3 D_{12} स्वरथो. Some S. MSS. read गाथिर् for गाधिर्. —^{b}) $Ś_{2.3}$ $D_{2.8.9.12}$ M_4 जयो; $G_{1.2}$ गजो; M_5 भयो (for गयो). T_4 विजयोथ (for गयो राजा). —After 5^{ab}, $\tilde{N}_2$ V_3 ins.:

364* हरिश्चन्द्रोऽथ रोघ्रश्च शशबिन्दुश्च पार्थिवः ।

—^{c}) D_5 सर्वं एते (by transp.); M_6 एतत्सर्वे. Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_2 $D_{2.8.9.12}$ $T_{3.4}$ राम; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ राजन् (for तात). —^{d}) $\tilde{N}_1$ V_1 T_3 सर्वशः; V_3 रावणं (for पार्थिवाः). Ś $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 जिताः स्मेत्यरिसूदन; $\tilde{N}_2$ B जिताः स्म इति रावणं.

6 ^{a}) $\tilde{N}_1$ B T_3 G_1 M_3 अयोध्यां स(T_3 सु-; M_3 *). —^{b}) D_9 राक्षसेश्वरः. —^{c}) B_1 D_{10} T_3 संगुप्ताम्. —^{d}) M_6 शक्रस्य (for शक्रेण). D_6 च (for [इ]व). —After 6, Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.7-12}$ $T_{3.4}$ ins.:

365* स तं पुरुषशार्दूलं पुरंदरसमं बले ।

[$D_{2.4}$ पुरुषशार्दूल.]

7 ^{a}) $\tilde{N}$ B तमुवाच स राजानं(B_1 महाराज). —^{b}) Ś V_3 B_1 $D_{2.5.8.9.12}$ T_2 (before corr.) युद्धं मे दीयतामिति;

अनरण्यः सुसंक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ।
दीयते द्वंद्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया ॥ ८
अथ पूर्वं श्रुतार्थेन सज्जितं सुमहद्धि यत् ।
निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ९

नागानां बहुसाहस्रं वाजिनामयुतं तथा ।
महीं संछाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं क्षणात् ॥ १०
तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ।
प्राणश्यत तदा राजन्हव्यं हुतमिवानले ॥ ११

G. 7.19 12
B. 7.19.15
L. 7.18.11

D6.7.10.11 S (except M6) युद्धं देहीति रावण:. —^{d}) Ñ1 V1 (with hiatus) एवं हि मम शासनं; Ñ2 B मम ह्ये(B2 ह्वे)ष विनिश्चयः; V3 D6.7.10.11 T G M1.2.4.5.7–10 त्वमेवं (G M1.2.4.5.7–10 °व) मम शासनं; D1.3.4 M6 (with hiatus) एष वै मम निश्चयः; D5 ममैव वह शासनं. —After 7, D6.7.10.11 S (except M6) ins. :

366* अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा चावमतं वचः ।

[D7.10.11 T3.4 M10 पापात्मनो; G1 चा * मतं (damaged); G2 वाचमतं (meta.) (for चावमतं).]

8 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B D1–4.7–12 T3.4 M3.4.6.10 तु (for सु-). —^{b}) D1.3.4 राक्षसं तम्. Ñ1 अथाब्रुवन् (sic) ; T3 अभाषत (for अथाब्रवीत्). —^{c}) Ś Ñ2 V3 B2–4 D1–5.8.12 स्थीयतां द्वंद्वयुद्धे मे; Ñ1 V1 B1 D9 M6 दीयतां द्वंद्वयुद्धं मे. —^{d}) Ñ2 V3 B1.3.4 D1.3–5 M6 त्वया (for मया). Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 राक्षसेंद्राधिप स्वयं. —After 8, D6.7.10.11 S (except M6) ins. :

367* संतिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ।

[T3 तीव्रम् (for क्षिप्रम्). M8 तिष्ठ क्षिप्रं ममायत्तो (for the prior half). D6.7 T G2 भव चैव; M5 त्वद्वधाय; M7.9 वधाय च (M9 प्र-) ; Cg.k.t as above (for भव चैवं).]

9 ^{a}) Ś D1.2.8 अथ पूर्वं-. D1.4 श्रुतार्थे च; T3 °र्थं तु; T4 °र्थं हि; Cv.g.k.t as in text (for श्रुतार्थेन). —^{b}) Ś D12 सूर्जितं; Ñ1 V3 B4 D10.11 T1.2 G1.3 M1.2.4.8.9 Ck.t निर्जितं; B2 सहितं; D2 स्वर्जितं; D5.8 (with hiatus) ऊर्जितं; D6 नियुक्तं; D7 संयुक्तं; G2 M5.8.10 निर्दिष्टं; M7 संचितं; G (ed.) निश्चितं (for सज्जितं). Ś Ñ V1.3 B D1–5.7–12 बलं (for हि यत्). T3.4 सज्जमेव महा(T4 °हद्)बलं. —^{c}) Ś Ñ2 V3 B2–4 D1.2.4.5.7–9.12 T3.4 M3 निश्चक्राम; Ñ1 V1 D3 निष्क्रामतो(D3 °मंतं) ; D6 T1.2 G M4.5.7.9 निष्क्रम्य तत्; M2.8 निष्क्राम्य तत्; M10 निष्क्रांतं तत्. Ñ2 B1 नरेंद्रः स; B4 °द्रेण; D5 °द्रस्तु; G (ed.) °द्रश्च (for नरेन्द्रस्य). ❀ Cg.k.t : निष्क्रामत् निरक्रामत्. ❀ —D1 om. (hapl. ?) from 9^{d} up to the prior half of l. 2 of 369*. —^{d}) Ś3 B1 D5 राक्षसेंद्र- ; Ñ1 V1.3 तद्रावण- ; Ñ2 रावणस्य (for बलं रक्षो-). Ñ2 B1 D5 -वधोद्यतः ; D3.4 °जितं; Ck.t as in text (for °द्यतम्). Ś1.2 B2–4 D2.8.9.12 राक्षसेंद्रवधे द्रु(B2–4 द्रु)तं.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9). M8 om. 10–11. —^{a}) Ñ1 V1.3 B1.2 D3–5.7.10.11 T3.4 दशसाहस्रं. —M5 om. (hapl.) from 10^{b} up to the prior half of 368*. —^{b}) M10 रथानां (for वाजिनाम्). Ś B1.4 D2.8.9.12 अयुतान्वितं; Ñ V1.3 D7.10.11 T3.4 M3.10 नियुतं तथा; B2.3 D3.4 अयुतानि च; D5 अयुतायुतं. —After 10^{ab}, D7.10.11 G2 M5 ins. :

368* रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ।

[M5 om. up to the prior half.]

—^{c}) D3 संस्थाप्य; G1 आछिद्य (for संछाद्य). Ś Ñ2 B D1–4.8 9.12 M6 निर्यातं (for निष्क्रान्तं). —^{d}) D3.4 M6 तथा; D7.10.11 T3.4 रणे (for क्षणात्). G2 M5 वायुवेगसमं क्षणात्. —After 10, Ñ V1.3 B D1.3–5.7.9–11 T3.4 M3 ins. :

369* ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ।
अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् ।

[D1 om. up to the prior half of l. 2. —(l. 1) B3 प्रवृद्धं (for प्रवृत्तं). —(l. 2) Ñ2 V3 B D3.4 अनरण्यनरेंद्रस्य (for the prior half).]

11 M8 om. 11 (cf. v.l. 10). —^{ab}) Ñ1 तद्राक्षस-. M6 -मुखं; Cv.t as in text (for -बलं). D5 चास्य (for तस्य). D1.3.4 (except D3 with hiatus) ततस्तद्रावणं प्राप्य आनरण्यं(D3 बलं तस्य) महात्मनः. ❀ Cv : तद्रावणबलमित्याद्यध्यर्ध(वर्धं ?) श्लोकद्वयमेकवाक्यार्थम्. ❀ —D6 G1 M2.4.5.7.9.10 om. ; V3 illeg. for 11^{cd}. G3 B (ed., within brackets) repeat 11^{cd} after 370*. —^{c}) T1.2 G3 (second time) M1.6 प्रणश्यति. Ñ2 D10.11 G2.3 B (ed.) (G3 B [ed.] first time) Ct तदा सर्वं; B2 T1.2 G3 (second time) तथा(B2 °तो) राजन् ; D7 बलं तस्य; T3 बलं राम; T4 बलं तत्र (for तदा राजन्). Ñ1 V1 प्राणश्यदद्भुतं राम; M3 B (ed., second time) नश्यति स्म बलं तत्र. —T3 transp. 11^{d} and the post. half of l. 4 of 370*. —^{d}) Ś Ñ B D2.5 8.9.12 हुताहुतिर् (for हव्यं हुतम्). Ñ B इवानलं. V1 वह्निप्राप्तो यथाहुतिः ; D1.4 ग्रस्ता दत्ताहुतिर्यथा; D3 अग्नौ दत्ता यथाहुतिः . —After 11, D7.10.11 T3.4 G2.3 B (ed.) ins. ; while D6 T1.2 G1 M1–5.7.9.10 ins. after 11^{ab}; M8 ins. l. 3–4 only after 9 :

370* युद्धा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ।
समासाद्य रणोत्साहं शिक्षाबलसमन्वितम् ।
प्रज्वलन्तं नरश्रेष्ठं क्षिप्रमेवावशोषितम् ।
प्राविशत्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ।

[(l. 1) T1.2 G2 युद्धाय; T3 युद्धं च; G3 युद्धाथ; M5.9 युद्धा तु. —D6.7.10.11 T3.4 M10 B (ed.) om. l. 2. —(l. 2) M1 बलोत्साहं (for रणो°). G1 M5 -समन्वितः . —(l. 3) D6.7

G. 7. 19. 13
B. 7. 19 17
L. 7. 18. 12

सोऽपश्यत नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महद्बलम् ।
महार्णवं समासाद्य यथा पञ्चापगाजलम् ॥ १२

ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् ।
आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्छितः ॥ १३

ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि ।
तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १४

तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतं क्वचित् ।
वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो नगमूर्धनि ॥ १५

ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा ।
तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ १६

स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः ।
वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो महान् ॥ १७

G1 नृप(G1 नर)श्रेष्ठं(D6 °ष्ठ) ; D10.11 तमासाद्य; M3 नरश्रेष्ठः. —(l. 4) T1.4 पावके. T3 वह्निं हि शलभा इव (for the post. half).]

12 ^{ab}) D7.10.11 M2–4.6.7.9.10 सोपश्यत्तन्. G1 नरेंद्रस्तन् (for °स्तु). V1 D5 अनरण्यस्तदापश्यन् ; D3 सोथ पश्यन्नरेंद्रः स्वं; T3 अपश्यदनरण्यस्तु (for ^{a}). D5 तप्यमानं; T3 वध्य° (for नश्यमानं). V1 D6.7.10.11 T G3 M1–5.7–10 महाबलं. Ś D2.8.9.12 स नश्यमानं संप्रेक्ष्य नरेंद्रस्तन्महद्बलं; D1.4 स प्रोवाच नरेंद्रस्त्वं न योद्धुं शक्य मामिति (sic). —For 12^{ab}, Ñ V3 B subst. :

371* स नश्यदथ संप्रेक्ष्य नरेन्द्रस्तद्बलं महत् ।

[V3 च तस्य (for नश्यद्). B3 स च सीदद्बलं प्रेक्ष्य (for the prior half). B2 तु (for तद्-).]

—Then V3 cont. :

372* ******** नश्यात्मानं महाबलम् । (illeg.)

—^{c}) Ñ1 V3 D1.3.4 M6 इवासाद्य; D2 तमासाद्य. —^{d}) D9 सर्वापगा. Ñ V3 B सलिलं सरितामिव; V1 D3 जलं(D3 पूर्णा)पंचापगं यथा; D1.4.7.10.11 G3 M1 Ck.t वना(D1.4 पूर्णा)पगशतं यथा; D5 यथा ये जायगं जलं (corrupt); D6 T1.2.4 G1.2 M3.5.6.10 (all with hiatus) आपगानां शतं यथा; T3 जलं गंगादिकं यथा; M2.4.7–9 पंचापगशतं यथा. ❀ Ck : वनापगशतमिति छान्दसो ह्रस्वः । ; so also Ct. ❀ —After 12, Ñ V1.3 B D1.3–5.9 T3.4 ins. ; while D7.10.11 ins. after 13 :

373* अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः ।
प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ।

[(l. 1) D1.3.4 चागम्य (for तेऽमात्या). Ñ2 प्रहस्त- (for मारीच-). —(l. 2) Ñ2 मारीच-. B1.4 विद्रवंत(B4 °ति) ; B2 विभ्रामंत; D9 प्राद्रवंत (for व्यद्रवन्त).]

13 ^{b}) B3 सुधीः ; B4 स्वकं; D1.3.4 महत् (for स्वयम्). Ś D2.5.8.9.12 धनुर्विस्फार्य वीर्यवान् ; V1.3 T3.4 विस्फार्य सुमहद्धनुः. —^{c}) G2 नरेशस्तं. —^{d}) V1.3 D1.3.4 राक्षसं (for रावणं). Ś D2.8.9.12 T1.3 G3 M4.6 राक्षसं(T1 G3 M4 °वणं) क्रोधमूर्छितं; Ñ B राक्षसेंद्रं महाबलं. —After 13, D7.10.11 ins. 373*.

14 ^{a}) Ś Ñ V3 B D2.5.8.9.12 ततो(Ñ V3 B °स्य) बाणमयं वर्षं; V1 T3 तस्य पंचशतं बा(T3 °तान्बा)णान्. —^{b}) V1 T3.4 पार्थिवः (for मूर्धनि). —B3 G2 om. (hapl.) from 14^{c} up to 15. D9 om. (hapl.) 14^{cd}. Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ñ V3 B1.2.4 तदा (for तस्य). Ś D2.8.12 -वीरस्य (for -राजस्य). —^{d}) M1 -वर्धनः (for -नन्दनः). Ś Ñ V3 B1.2.4 D2.5.8.12 सो(Ñ2 [with hiatus] अ)नरण्यो नराधिपः(D5 महीपतिः). —For 14^{cd}, V1 T3.4 subst.; while V3 ins. after 14 :

374* मूर्धन्यशनिसंकाशान्रावणस्य महाबलः ।

15 B3 G2 om. 15 (cf. v.l. 14). —^{a}) Ñ1 V1.3 T3.4 रावणस्य न(V1 च; V3 कृ-; T4 तु) ते बाणाः(Ñ1 तु बाणास्ते); Ñ2 B1 ततो बाणानु(B1 °णनि)पातस्ते; B2.4 ततो बाणाव(B4 °भि)घातास्ते; D2.9 तस्य बाणावपातास्ते; D5 तस्य बाणनिपातास्तं. —V3 illeg. for ^{b}. —^{b}) Ś D2.5.8.9.12 नाकुर्वंत; T3 कुर्वते न (for चक्रिरे न). D3 क्षरं; T2.4 G1.3 M1–3.5.9.10 क्षतिं (for क्षतं). Ñ1 V1 कुर्वंतस्तीव्रवेदनां; Ñ2 B1.2.4 नाकुर्वंस्राक्षसं(Ñ2 °द्रक्षसः) क्षतं(B4 °सक्षयं). —^{c}) V3 सहस्रेभ्यः; D5 यथाभ्रेभ्यः; D6.7 T1 G1.3 M1.3–7.10 इवाब्दे(D6 °ब्धि)भ्यः; T2 °भ्येत्य (for इवाभ्रेभ्यः). —^{d}) D6.7.10.11 M3 गिरि- (for नग-). Ś D2.8.9.12 पतमाना महीधरे; Ñ1 V1 T3.4 पत(T4 पात्य)माना यथा(T3 इवा)चले.

16 ^{a}) Ñ1 V1.3 T3 स तु; T4 तस्य (sic) (for ततो). Ñ2 B राक्षसेंद्रेण सहसा. —^{b}) D1.3.4 M6 (with hiatus) इक्ष्वाकुः (for क्रुद्धेन). Ś D1–5.8.9.12 M6 स नराधिपः; Ñ2 B वसुधाधिप(Ñ2 B4 °पः) (for नृपतिस्तदा). Ñ1 V1.3 T3 संक्रुद्धेन(V1 द्धय च) नरेश्वरः. —^{c}) M8 शरेण (for तलेन). D12 [अ]भिहते. —^{d}) D1.3.4 M6 स्यंदनान् ; T3 ततो वै; G2 M5.10 सहसा; M1.3 स्वरथान् (for स रथान्). Ñ B स पपात रथात्स्वकात्.

17 ^{a}) Ś2 D12 पातितो. —^{b}) Ś1 D8 प्रवेपत; Ñ1 D5 प्रपीडितः; D2 °पते; D9 स्ववेपत (for प्रवेपितः). D6.7.10.11 विह्वलः प्रविवेपितः. —^{cd}) D4 वज्रदग्धे (with hiatus); D12 वज्रोदग्ध; T3.4 G2 M4.10 वज्राहत (for वज्रदग्ध). Ś2.3 D12 शैलो; D1–7.9 शालो (for सालो). Ś D2.8.9.12 [ऽ]भवत्; D1.3.4.6.7.10 M6 यथा; D5 भुवि (for महान्). Ñ1 V1 T3.4 सा(V1 शा)लः कुसुमपिंजरः; V3 illeg. (for ^{d}). Ñ2 B वज्रवेगाहत इव सालवृक्षो महावने.

तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् ।
किमिदानीं त्वया प्राप्तं फलं मां प्रति युध्यता ॥ १८
त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वंद्वं मम दद्यान्नराधिप ।
शङ्के प्रमत्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ १९
तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासुर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं शक्यमिह कर्तुं वै यत्कालो दुरतिक्रमः ॥ २०
न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना ।
कालेनेह विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २१
किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये ।
इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस ॥ २२ G. 7. 19 25 B. 7. 19 29 L. 7. 18 22

18 ᵃ) T1.2 G3 सं-; M1 स (for तं). G3 प्रयच्छ (sic) (for प्रहस्य). M4.10 राम (with hiatus) (for रक्ष). —ᵇ) Ś D2.8.9.12 [ऽ]नरण्यं; G2 M2.5.8–10 ऐक्ष्वाकं (for इक्ष्वाकुं). Ñ B D5 ह्य(Ñ1 D5 [with hiatus] अ)नरण्यं महीपतिं(D5 नराधिपं). ❀ Cg : इक्ष्वाकुमिक्ष्वाकुवंश्यम् ।; so also Ck.t. ❀ —ᶜᵈ) D5 किं तु (for किम्). M9 बलं (for फलं). V3 D6.7.10.11 T1.3.4 G1 M1 transp. त्वया and फलं. Ś Ñ2 B D2.5.8.9.12 मया सह(Ś2.3 सार्धं) युयुत्सता(Ś1 B1 D5.8 9 °त्सुना).

19 ᵃ) Ś2.3 D12 कस्तु; Ñ1 नापि; D1.3.4 M6 यस्य (for नास्ति). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T3 यो द्वंद्वे; Ñ2 B मे द्वंद्वं; V3 योद्धुं मां; D1.3.4 M6 मे नास्ति (for यो द्वंद्वं). —ᵇ) Ś Ñ1 V1 D2.5 8.9 12 T3 तिष्ठेन् (for दद्यान्). Ś2.3 D5.12 T1.4 G1 M1 नराधिपः. Ñ2 B प्रतितिष्ठेत कोपि यः:(B2 कश्चन; B3 यो युधि); V3 * तिष्ठेतु नराधिप; D1.3.4 M6 द्वंद्वयुद्धप्रदो नृप(D1 M6 °पः). —Ś2.3 om. 19ᶜᵈ. —ᶜ) D1.3 4 स कः; M10 सक्तो (for शङ्के). Ś1 D2.8.12 हि सक्तो; Ñ V1.3 D6.7.9–11 T3.4 M1.3 प्रसक्तो (for प्रमत्तो). D1.3.4 भोगैस्त्वं(D3 °स्तु); D3 भौमेषु (for भोगेषु). —ᵈ) V3 वचो (for बलं). Ñ V1 B D5 न वि(Ñ1 न हि; V1 त्वं न; D5 न त्वं)जानासि मे बलं.

20 ᵃ) T3 वाक्यं (for राजा). —ᵇ) Ñ1 मंदाग्रेर् (sic); B2.4 D5 °युर् ; G (ed.) °दांशुर् (for मन्दासुर्). —After 20ᵃᵇ, Ñ1(repeats after 21).2 V3 (repeats l. 1 after 20) B D1.3–5 ins.; while V1 T3.4 ins. after 21 :

375* सुरारे गर्वितोऽसि त्वं मां निहत्य विकत्थसे ।
नह्येवं भाषते शूरो दौष्कुलेयोऽसि राक्षस ।

[(l. 1) D1.3.4 [अ]ध (for त्वं). Ñ1 (second time) V1.3 (first time) D5 T3.4 किमिदं गर्वि(D5 °र्जि)तं(V3 °र्जितो) रक्षो(D5 युद्धे) (for the prior half). V3 (second time) रक्षो रक्षामि तत्सुखं (for the post. half). —After the second occurrence of l. 1, V3 ins. 378*. —(l. 2) V3 वीरो (for शूरो). V3 illeg.; B3 हि (for ऽसि). B1 रावण. Ñ1 (second time) V1 D1.3–5 T3.4 दौष्कुलेय(D5 कुलीनो यो) नराधम(Ñ1 V1 °शन; T3.4 दशानन) (for the post. half).]

—ᶜ) M3 इव (for इह). G2 यत् (for वै). Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 T3 किं तु(Ñ1 न; Ñ2 V3 B T3 नु) शक्यं मया कर्तुं; G1 किं कर्तुमिह शक्यं यत् —ᵈ) V3 D6.7.10.11 T1.2.4 G1.2 M3.5.9 कालो हि; D2.9 तत्कालो (for यत्कालो). Ñ1 यत्काले दुरतिक्रमे.

21 V3 illeg. for 21ᵃ. —ᵃ) Ñ2 B नाहं वि-. D1 3.4.6.7 T1.2.4 G3 M निहतो; Cg.t as in text (for निर्जितो). —ᵇ) Ś D2.8 12 त्वया ह्यद्यामिभावि(D2 °मानि)ना; Ñ B1.2.4 D5 T3 त्वयेहात्माभिमानिना; V1.3 B3 D9 T4 त्वया चेहा(V3 T4 चात्मा; B3 मोघा; D9 च ह्य)भिमानिना; D1.3.4 M6 त्वयेहाद्य(M6 °या ह्यात्म-) प्रगल्भिना. —ᶜ) Ś D8.9.12 चाभि-; Ñ2 V3 B D6.7.10.11 T1.2.4 G1.3 M1.3.10 [ए]व वि-; V1 T3 [इ]हाभि-; D2 [ए]वाभि-; M5.7 हि वि-; M8 ह्य वि(for [इ]ह वि-). Ñ2 V3 B [ऽ]स्मि (for ऽहं). Ñ1 कालेनैवोपपन्नोस्मि; D1.3.4 M6 कालेनोपनिषण्णोहं; D5 कालेनैवाभियत्तोहं. —ᵈ) Ñ B हि मे; V3 [ऽ]स्ति वै (for तु मे). —After 21, Ñ1 (repeats) V1 T3.4 ins. 375*.

22 D10 om. 22ᵃᵇ. —ᵃᵇ) Ñ1 V1 किं तु चैव; T1 G1 M3.10 किं न्वि(M10 चे)दानीं; T2 G2 M1 किमिदानीं; T3 किं तु चैव; Ct as in text (for किं त्विदानीं). D3 इहाशक्यं. G1 T4 M4 transp. शक्यं and कर्तुं. Ś D2.5.8.9.12 -परिक्षयात्. —After 22ᵃᵇ, D6.7.11 T1–3 G M1–5.7–10 ins. ; T4 cont. after 378* :

376* न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया जितः।

[M3 स (for न). D7.11 T3 विमुखी. D6.7.11 T3.4 M2.8.9 हतः (for जितः).]

—T4 reads 22ᶜᵈ twice. —ᶜ) D1.3.4 -भावैस्त्वां (for -भावित्वाद्). V1 इक्ष्वाकुः परिभाषे त्वां; T3 इक्ष्वाकुरभिभाषिष्ठ. —ᵈ) M6 काले (for वचो). V1 T3.4 (both times) रक्षो(T4 वचो) वक्ष्यामि ते स्वयं; D1.3.4 वाचा धक्ष्यामि राक्षस. —For 22ᶜᵈ, Ś Ñ V3 B D2.5.8.9.12 subst. :

377* वाचा त्वां संप्रवक्ष्येऽहमिक्ष्वाकुपरिभाविनम् ।

[V3 illeg. for the prior half. B1 आपद्वा (for वाचा त्वां). Ñ B संप्रवक्ष्यामि (with hiatus); D5 संप्रहर्षेहम्. Ñ1 -भाविकं; V3 B3 D5 -भावितं (for -भाविनम्).]

—Then Ś Ñ B D2.5.8.9.12 cont. ; while V1 D1.3 4 T3 M6 ins. after 22 ; whereas V3 ins. after the second occurrence of l. 1 of 375* and repeats l. 2 after 377* ; T4 ins. after the first occurrence of 22ᶜᵈ :

378* कालपाशस्य हि यथा मध्ये तिष्ठन्ति मानवाः ।
एवं वाक्यान्तरे शत्रुं मम तिष्ठसि रावण ।

[(l. 1) V1 मध्ये हि; T3.4 तु यदा; M6 मध्ये तु (for हि यथा). V1 सदा; M6 यथा (for मध्ये). V3 D1.3.4 M6 तिष्ठ(M6 पत)ति मानवः. —T4 reads l. 2 twice. —(l. 2) Ś D2.8.12

G. 7.19.27 B. 7.19.29 L. 7.18.24 यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ।
यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक्तथा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥ २३
उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ।
राजा परमतेजस्वी यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ २४
ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः ।
तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २५
ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् ।
स्वर्गते च नृपे राम राक्षसः स न्यवर्तत ॥ २६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

वाक्योत्तरे. Ś1 Ñ2 V3 (second time) शक्ते; Ś2.3 सक्तो; D2 शक्तो; D5 सक्तो; D8.12 सक्ते (for शप्तं). V1.3 (first time) D9 T3.4 (first time) एवमसिञ्जयो (V3 °स्ति क्षयो; D9 °सि जितो; T3.4 °स्मिन्क्षये) युद्धे (for the prior half). Ñ मया. Ñ V3 (second time) B2-4 राक्षस (for रावण). Ś D5.8.12 मम राक्षस तिष्ठतः (D5 °ति); V1 D9 T3.4 (first time) वदतः शृणु राक्षस; V3 (first time) illeg.; D2 मम राजन्न तिष्ठसि (for the post. half). D1.3.4 एवमसि (D3 °स्मिन्) स्थितो युद्धेषिष्ठितः शृणु रावण; T4 (second time) एवं वाक्यांतरासक्तो मम राक्षस तिष्ठसि; M6 एवं सज्ञाजितः प्राणः शापमध्ये च तिष्ठति.]

23 Ñ1 reads 23 in marg. —[a]) D8 दातुं (sic) (for दत्तं). D11 om. (hapl.) यदि हुतं. —[b]) B2 वा (for मे). D6 [ऽ]स्तु; D9 [ऽ]स्ति (for सु-). Ñ V3 B कृतं (for तपः). —[c]) V3 प्राप्ताः; D6 तृप्ताः (for गुप्ताः). D8 तस्य (for सम्यक्). —[d]) Ñ V1 D6.7.10.11 T4 M3 तदा; V3 मम (for तथा). D8 सत्ये. V3 [ऽ]स्तु ते; T2 मम (for ऽस्तु मे).

24 [a]) Ś V1 D1-5.8.9.12 T3 उत्पत्स्यति. Ñ B [ऽ]स्माकं; V3 D12 तस्मिन्; D1 यस्मिन् (for ह्यस्मिन्). —[c]) D1.3.4.6.7.10.11 S (except T4) रामो दाशरथिर्नाम. —[d]) B D1.3-5 G2 M5.7 स (for यस्). D5 हनिष्यति.

25 [a]) Ñ2 B M6-8 -[उ]दग्रास् (M7 °ग्रं). V1 ततो नेदुर्जलधरास् . —[b]) Ñ2 B M6.8 ताडिता. D5 हेम- (for देव-). —[c]) Ś D8.12 तदाहुते; D2.9 तदाहृते; D6 मुदाहृते (for उदाहृते). V3 भीरोः (for शापे). D5 तस्मै तदा वृते शापे. —[d]) Ś Ñ B D2.5.8.9.12 पपात ह (Ñ1 B3.4 च); V1 शिरोपतत्; V3 तदापतत् (for च खाच्च्युता). —After 25, V3 ins. :

379* चचार पृथिवी चाथ हर्षाच्चाभून्महास्वनः ।
*** *** ** साधु साधिवति सर्वशः । (illeg.)

—Then V3 cont.; while Ñ B1.3.4 ins. after 25 :

380* एवं दत्त्वा तु शापं स पञ्चत्वमगमन्नृपः ।
[V3 च (for तु).]

—Then Ñ1 cont. 383*.

26 V3 illeg. for 26[a]. —[a]) Ś1 D8 राजन् (for राजा). Ś D2.8.12 G2 राजेंद्रो; D1.3.4 तं शह्वा (for राजेन्द्र). V1 T3 स राजा राजराजेंद्रो. —[b]) Ś1 गत्वा; V1 शक्र- (for गतः). D5 गतः स्वर्गं महायशाः. —For 26[ab], Ñ B subst. (all except Ñ1 read after 26); while V3 D3 ins. after 26 :

381* ततः स राजा रजनीचराहत-
त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद सानुगः ।

[(l. 1) Ñ1 V3 -करानलस् (for -चराहतस्). —(l. 2) B1.2 वज्रिणा (for सानुगः).]

—Then Ñ2 V3 B D3 cont.; while Ñ1 subst. for 26[cd] :

382* ययौ च हत्वा रजनीचरस्तदा
विमानमारुह्य पुनर्युयुत्सया ।

[(l. 1) Ñ1 V3 B1.3 स (for च). Ñ1 राजा (for हत्वा). D3 स निशाचरस्तथा.]

—After 26[ab], Ś V1.3 D2.3.5.8.12 ins.; while Ñ1 cont. after 380* :

383* कर्मणा तेन दुर्धर्षस्तथा सुव्याहृतेन च ।

[Ś1 Ñ1 V1.3 D3 तथा स-; D5 तदा सु-; D12 परासुर् (for तथा सु-). Ñ1 -सुहृदेन (for -व्याहृतेन).]

—[c]) Ñ2 B1.2.4 D5 T4 स्वर्गते तु; B3 स्वर्गं गते. Ś V3 D8 T3 M2.9.10 नृपतौ; D12 च पतौ (for च नृपे). D6.7.10.11 T1.2.4 G3 M1.3.10 तस्मिन्; M8 वीर (for राम). —[d]) Ś3 B3 संन्यवर्तत; D1.3.4 सोप°; D5 स ऽप°; D6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4.5.7-10 सोपसर्पत; T4 [ऽ]पि न्यवर्तत (for स न्यवर्तत). ❀ Cg.k : अपसर्पत अपासर्पत्, अपगतवानित्यर्थः ।; so also Ct. ❀

Colophon : D4 om. —*Kāṇḍa name* : Ś1 D9 M7 om. —*Sarga name* : Ś D2.8.9.12 पृथ्वी (D2.8 °थिवी) जयः; Ñ1 V1.3 अनरण्यनिर्जयः (Ñ1 °नृपवधः); Ñ2 D6 रावणशापः; B D1.3 अनरण्यवधः (B1 °शापः); D5 पृथिवीविजये अनरण्यवधः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B D1.2 om.; V1 15; D8.9 T4 18; D12 T3 17. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.3.10 with श्रीरामाय नमः.

२०

ततो वित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्यां राक्षसाधिपः ।
आससाद घने तस्मिन्नारदं मुनिसत्तमम् ॥ १
नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः ।
अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ २
राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत ।
प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेत विक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ३
विष्णुना दैत्यघातैश्च तार्क्ष्यस्योरगधर्षणैः ।
त्वया समरमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ४
किंचिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ।
श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षसपुंगव ॥ ५
किमयं वध्यते लोकस्त्वयावध्येन दैवतैः ।
हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ६ G. 7. 24. 6 B. 7. 20. 7 L. 7. 23. 6

20

Before 7.20, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 read Sargas 31–34. V2 missing Sarga 20 (cf. v.l. 7.12.2).

1 [ab]) Ś1 V1 D1–5.8.9 M6 स तु; Ś2.3 D12 सर्वान्; Ñ V3 B अथ; Cg as in text (for ततो). D5 सर्वां पृथिवीं (for मर्त्यान्पृथिव्यां). V3 B3 G2 राक्षसेश्वरः. ❀ Ck: अतो वित्रासयन्नित्यादि. ❀ —[c]) Ś Ñ V1.3 B D1–4.8.9.12 T3.4 M6 वने पुण्ये; D5 वने रम्ये; D6.7 T1 G M1–5.7.9.10 वने (G1 रणे) तस्मिन्; M8 वने क्वापि; Cg.k.t as in text (for घने तस्मिन्). —[d]) D6.7.10.11 T1 M10 -पुंगवं; Ck as in text (for -सत्तमम्). Ś Ñ V1.3 B D1.3–5.8.9.12 T3.4 देव(V3 B1–3 मह)र्षिं नारदं ततः(V1 पुनः; B तथा; D9 सदा); D2 देवर्षिर्नारदस्ततः. —After 1, D3.6.7.10.11 S (except M6) ins.:

384* तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः ।
अब्रवीत्कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ।

[(l. 1) T4 damaged from कृत्वा up to अ in l. 2. M8 प्रतापवान् (for निशाचरः). —(l. 2) T1 G3 M3 पृष्टे; Cg.t as above (for पृष्ट्वा). T1–3 G1.3 M2.3.5.9.10 वै; Cv.g.k as above (for च). D3 नालवनेत देवर्षिं वेलामिव महोदधिः.]

2 [a]) M4.7 स (for तु). M1.3 वचः श्रुत्वा (for महातेजा). —[b]) G1 M3 ब्रह्मर्षिर्. Ś Ñ V3 D1–5.8.9.12 T3.4 अमितद्युतिः; M3 अतुलप्रभः (for अमितप्रभः). —[c]) Ś2 D1.4.8.9.12 मेरु- (for मेघ-). Ś1 D8.9.12 -पृष्ठस्थं. —[d]) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 पुष्पके रावणं (by transp.). M6 पुष्पकस्थं दशाननं.

3 [a]) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 वीर (for सौम्य). —[b]) D7 वैश्रवसः. —[c]) Ś D8 -जनप्रीत्या; Ñ1 T4 -जनोपेतो; D12 -जनप्रीत; M6 -जनोपेतैर् (for -जनोपेत). —[d]) T4 damaged from ऊर्जितैस् up to 4[a]. Ñ1 ऊर्जितस्तथा.

4 T4 damaged for [a] (cf. v.l. 3). —[a]) Ś D1–5.8.9.12 -मथनात्; Ñ1 T3 -मथने; Ñ2 V1.3 B -मथनैस्; T1 -घातस्य (for -घातैश्च). —[b]) Ś Ñ V1.3 B D1–4.8.9.12 T2.3 G2 M1.3.6 तार्क्ष्येण; D5 चारण-; D6 गरुड-; D7.10.11 T4 गंधर्व- (for तार्क्ष्यस्य). Ś D1–5.8.9.12 -धर्षणात्; Ñ1 M9 -धर्षणे; B2 -मर्षणैः; T3 -धर्षिता (sic) (for -धर्षणैः). —[c]) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 च युद्धशौंडेन; V3 B1 समरनादैश्च; B3 °मतेन; D7.10.11 Ct समं विमर्दैश्च; G2 °मर्दैस्तु (for समरमर्दैश्च). —[d]) D6 बहुधा; M6 दृढं स (for भृशं हि). Ś Ñ V1.3 B D2–5.8.9.12 T3 दृढ(B3 D3.4 T3 भृश) मस्म्यभि(B2 [m. also] °नादैश्च)तोषितः; D1 भृशमस्माच्च तोषितं. ❀ Ck: विष्णुना दैत्यघातादिभिः कृत्यैरहं परितोषितः ।; Ct: विष्णुना दैत्यघातादिभिरहं तोषितः । त्वया समं गन्धर्वोरगधर्षणैर्विमर्दैर्भाविभिः परितोषितो भविष्यामीत्यर्थः. ❀

5 [a]) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 किं तु; B1 G3 किं च; T3 हितं (for किंचिद्). Ś1 D8 त्वं; Ś2.3 Ñ V3 B D1–5.9.12 M6 त्वां; D6.7.10.11 तु (for ते). —[b]) Ś V1.3 D1.3.4.8.12 तत्त्वमेव च; Ñ B यदि मन्य(B2 रोच)से; D2 मतमेव च; D5 च वचो मम; D9 T3.4 तत्र(D9 यदि) मे वचः (for श्रोष्यसे यदि). —[c]) V3 तु; D5.8.12 T1.2 G3 M1 वा (for च). —[d]) T1.2 G3 M1.3.5 -सत्तम (for -पुंगव). —For 5[cd], Ñ B D6.7.10.11 G1.2 M2.4.6–10 subst.; while V3 T1.2 G3 M1.3 ins. after 5; M5 ins. after 5[ab]:

385* तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ।

[Ñ2 ततो मे; M4 तस्मै नि- (for तन्मे नि-). Ñ1 तावत् (for तात). ❀ Cg.k: समाधिमैकाग्र्यम् ।; so also Ct. ❀]

6 [a]) G1 मैवायं. D5.9 बाध्यते (for वध्यते). D5–7.10.11 तात; Cg.k.t as in text (for लोकस्). D2 बुध्यसे लोकं (sic). —[b]) T4 damaged from वतैः up to य in [d]. M6 संयुगे; Ct as in text (for दैवतैः). ❀ Cg: त्वया अवध्येनेति छेदः. ❀ —Ś1 D8 om. 6[c]–7[b]. —[c]) G2 अत (for हत). D2 स्वयं; T3 M1.3 स्वयं (for ह्ययं). B1.3.4 M6 वीर (for लोको). —[d]) T2 G2 यथा (for यदा). D9 मृत्योर् (for मृत्यु-). G1 गतं (for गतः). Ś2.3 Ñ1 V1 D1–5.12 T3 य(D1.4 स)दा(Ś2.3 D5 T3 °तो) मर्त्यो नि(Ñ1 V1 वि)सर्गतः. —After 6, Ñ2 V3 (l. 8 only) B D6.7.10.11 T1.2 G M ins.; D3 cont. l. 4 and l. 2 only after 390*; T4 cont. l. 7–8 only after 393*:

G. 7. 24. 11
B. 7. 20. 12
L 7. 23. 7

पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् ।
लोकमेनं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ ७

क्वचिद्वादित्रनृत्तानि सेव्यन्ते मुदितैर्जनैः ।
रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ ८

386* देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं युक्तो न मानुषः ।
नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् ।
हन्यात्कस्त्वादृशो लोकं जराव्याधिशतैर्वृतम् ।
तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र तप्यते । [5]
को बुद्ध्या मतिमानस्मिन्युद्धेन प्रणयी भवेत् ।
क्षीयमाणं सदैवैनं क्षुत्पिपासाजरादिभिः ।
विषादशोकसंमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ।

[(l. 1) B1 G2 M3.5 -यक्षाणां दैत्य- ; B2 -मर्त्यानां यक्ष- (for -दैत्यानां यक्ष-). —(l. 2) Ñ2 B D9 वीर; M4.7 लोकं (for लोकः). Ñ2 B D8 हंतुं युक्तं; D6.7 क्लेष्टुं शक्यो; D10.11 क्लेष्टुं योग्यो; G3 M4.6–8 क्लेष्टुं युक्तं (for क्लेष्टुं युक्तो). Ñ2 B2.3 न मानुषान् ; B1.4 M4.7 न मानुषं; D8 च मानवं (for न मानुषः). —(l. 3) M8 वृजिनैर् (for व्यसनैर्). Ñ2 युतं (for वृतम्). G1 व्यसनैर्बहुभिर्वृतं (for the post. half). —G2.3 om. (hapl.) l. 4. —(l. 4) M6 न (for कस्). Ñ2 B2.3 D6.7.10.11 तादृशं; B1 M6.10 त्वीदृशं; B4 तादृशो (for त्वादृशो). B1 D3 M6.9 -शतैर्हतं; D6.7.10.11 M10 °र्युतं; T1.2 M3 -वशं गतं; M2.8 °र्हतं (for -शतैर्वृतम्). —(l. 5) D6 तत्र; M1.8 यत्तु; M3 यस्तु (for यत्र). Ñ2 B G2 M6 वर्तते; D6 G1 M2.9 तत्र ते; D7 कुत्र वै; D10.11 कुत्र कः ; M4 तज्र्यते; M7 तन्यते; M8 तुद्यते (for तप्यते). —(l. 6) M1.3.10 बुद्धा. M10 तस्मिन् (for अस्मिन्). Ñ2 B G1.2 M2.4–9 युद्धं(G1.2 -दुःखं; M4 युध्यन् ; M8 बुद्धया) न(M5 तु) तत्र(G1.2 °स्मिन्) म(B1 ग)तिमान् ; D6.7 यस्य ते मानुषो लोको; D10.11 Cg.k.t मतिमान्मानुषे लोके (for the prior half). M1.3 युद्धेषु; Cg.k.t as above (for युद्धेन). M5 प्रणिधी; Cg.k.t as above (for प्रणयी). —(l. 7) B1.3.4 [इ]मं; M2.8–10 [ए]तत् ; M7 [ए]तं (for [ए]नं). D6.7.10.11 दे(D11 दे)वहतं; T4 सदैवं तु; G1.2 सदा चैनं (for सदैवैनं). M4 damaged from जरादिभिः up to शोक in l. 8. —(l. 8) D6.7 T4 -संरुद्धं; M10 -संक्रुद्धं (for -संमूढं). Ñ2 V3 B मा लोकं क्षप(B1 °य)य प्रभो (for the post. half).]

—After 6, T4 reads 7^{a}, 9^{b}, 390*, 10^{ab} (followed by 393* and l. 7–8 of 386*) for the first time, repeating them (except star passages) in their proper place.

7 Ś1 D8 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). For sequence and repetition in T4, cf. v.l. 6. —^{a}) Ś2.3 D2.9.12 **पश्यस्येतान्** ; B1 **पश्येमं त्वं**; L (ed.) **पश्यैतान्** (subm.) (for **पश्य तावन्**). Ñ1 **महाभाग**; T4 (first time) **महा**** (for **°बाहो**). —After 7^{a}, D5 reads 9^{b}. —V3 om. 7^{bcd}. Ś2.3 Ñ1 V1 D2.5.9.12 T3 om. 7^{b}. —Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 read 7^{c} – 8 (including star passage) after 10. D1.3.4.7 repeat 7^{c} – 8^{b} after 10. The sequence of st. 7^{c} – 10 (including star passages) in Ñ1 is 9^{b} – 10, 7^{a} – 9^{b} (9^{b} r.). —^{c}) Ś D8.12 **यशस्ते च**; Ñ1 (with hiatus) **पश्य एवं**; Ñ2 B2 D3 (first time) **लोकमेतं**; V1 D1.3–5.7 (D1.3.4.7 second time) **पश्य चेमं**; B1 D6.7 (first time) T4 **लोकमेवं**; B3.4 M6 **लोकमेतद्** ; D2.9 **पश्यस्येवं**; D10.11 **मूढमेवं**; T3 **पश्यस्वेमं** (for **लोकमेनं**). M6 **विचित्रं तु**. —^{d}) M4 **यत्र** (for **यस्य**). G1 **त्रिधिः** (for **गतिः**). Ś Ñ1 V1 D1–5.7–9.12 T3 (D1.3.4.7 second time) **जीवलोक** (Ś1 **°के**) **समंततः** (Ñ1 **न संशयः**). —After 7, M10 ins. :

387* कतिचिद्व्याधिपीडाश्च सेव्यन्ते मनुजैर्भृशम् ।

8 For sequence in Ś Ñ1 V1 D1–5.7–9.12 T3 cf. vl. 7. V3 reads 8^{ab} after 10. T4 damaged from 8^{a} up to **मु** in ^{b}. —^{a}) Ś V1 D2.7(second time)–9.12 T3 **यत्र**; D5 **यद्वद्** (for **क्वचिद्**). T2 **क्रत्वादि-** (for **वादित्र-**). —V3 lacuna from **-नृत्तानि** up to **जनैः** in ^{b}. Ś Ñ1 V1 D1–4.7 (D1.3.4.7 second time).8.12 **-निनदा**; Ñ2 B3.4 D1.3.4 (D1.3.4 first time).9 **-नृत्यानि**; B1.2 **-गीतानि**; D5 **-निर्ह्रादो**; D7(first time).10.11 G1 M4 **-नृत्यादि**; T3 **-निनदो**; M3 **-नृत्तादि** (for **-नृत्तानि**). —^{b}) D7(first time).10.11 G1 M1.4 **सेव्यते**. B2 **मुनिसज्जनैः** (for **मुदितैर्जनैः**). Ś Ñ1 V1 D1–5.7(D1.3.4.7 second time).8.12 T3 **मुदितैः**(Ś2 D8.12 **सुदिनैः** ; D5 **मुदितः**) **संप्रवर्तिताः**(D5 T3 **°वर्तितः** ; D7 **°तिष्ठिताः**). —V3 B2 D6 T4 om. (hapl.?) 8^{cd}. D1.3.4 read 8^{cd} after 8^{ab}(r.). —^{d}) Ñ B1.3.4 **अश्रुविक्लेदितान्नैः** . —For 8^{cd}, Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 subst. ; Ñ1 ins. after 8^{ab} ; D7 ins. after 8^{ab} (r.) :

388* भज्यते किल चाप्येतदश्रुधौताननैर्जनैः ।

[D9 रुद्यते (for भज्यते). D2.12 वा (for च). Ñ1 V1 D1.3–5.7 T3 रुद्य(D1 °ह्य)ते क्वचिदप्येतद् (D5 °तैर्) (for the prior half). D2 -भूत- (for -धौत-). D7 T3 -[अं]जनैर् (for -[आ]ननैर्).]

—Thereafter, Ś V1 D1–5.7–9.12 T3 cont. ; Ñ1 cont. after 392* ; Ñ2 B D10.11 T4 ins. after 10 ; V3 ins. after 8^{ab} :

389* अवश्यमेव गन्तव्यं सर्वैश्च यमसादनम् ।
तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ।
तस्मिन्हि विजिते सर्वं जितं भवति धर्मतः ।

[D3 repeats l. 1 consecutively. V3 illeg. after मे up to सर्वै(see Var.). Ñ1 अपि; V1 D5.10.11 T3 एभिः (for एव). Ñ1 V1.3 D1.3(first time)–5.7.10.11 T3 transp. गन्तव्यं and सर्वै(V3 illeg. for सर्वै)श्च; T4 मर्त्यैश्च गंतव्यं. Ñ2 B D3 (second time) यतो विनाशो भूतानां येनेदं वध्यते जगत् . —(l. 2) Ñ2 V1 B4 D4.5.9 T3 तं (for तन्). Ś1 D8 तं

मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः ।
मोहेनायं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ ९
तत्किमेवं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् ।
जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १०
एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमान इवौजसा ।
अब्रवीन्नारदं तत्र संप्रहस्याभिवाद्य च ॥ ११
महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय ।
अहं खल्वुद्यतो गन्तुं विजयार्थी रसातलम् ॥ १२

G. 7. 24. 18
B. 7. 20. 19
L. 7. 23. 14

गृह्णीष्व च; Ś2.3 D12 तत्त्वं गृह्णीष्व; D7 तं निगृह्णस्व (for तन्निगृह्णीष्व). D2 यम-; D9 पाप- (for पर-). D5 T4 -पुरंजयं. —(l. 3) Ñ1 जिते यमे; B3 तु विजिते; D7.10.11 T3.4 जिते जितं (for हि विजिते). Ś Ñ1 V3 D2.8.9.12 तस्मिन्विनिर्जिते (Ñ1 °र्जिते यमे) सर्वे (D2.9 °र्वं) (for the prior half). Ñ1 सर्वतः (for धर्मतः). D7.10.11 T3.4 भवत्येव (T3.4 °तीति) न संशयः (for the post. half).]

9 For sequence and repetition in T4 cf. v.l. 6 and for Ñ1 cf. v.l. 7. Ś1 D8 om. 9^{ab}. Ś2.3 V1.3 D2.5.9.12 T3 om. 9^{a}. —^{a}) B3 पितृमातृ- (for मातापितृ-). Ñ1 -सुहृत्स्नेह-; Ñ2 B2–4 D1.3.4 -सुतस्नेहाद्; D6.7.10.11 M10 °स्नेह- (for -सुतस्नेहैर्). T4 मातासुतपितृस्नेह-. —D5 reads 9^{b} after 7^{a}. —^{b}) Ś2.3 -बंधूनू (for -बन्धु-). Ś2.3 Ñ1 (first time) V1.3 D1–5 T3.4 M3.6 Ct -मनोरथैः; Ñ1 (second time).2 B °रथात्; M1 °हरैः; M7 -जनानुगैः; M10 -वियोगजैः; Cg.k as in text (for -मनोरमैः). ❀ Cv: भार्याबन्धुमनोरमैः। भार्याभिर्बन्धुभिर्मनोरमैः। इष्टविषयैश्च. ❀ —^{c}) D6.7.10.11 मोहितोयं; T4 मोहात्सोयं (for मोहेनायं). D6.7 T4 रुद्धः; M1.3 ग्रस्तः; M10 बद्धः; Ct as in text (for ध्वस्तः). M6 मुह्यंते च रुदंतश्च. —^{d}) T1 G3 क्लेशैः स्वैर्; T2 क्लेशैस्तैर्; Ck.t as in text (for क्लेशं स्वं). M6.10 कस्मात्त्वं (M10 क्लेशैस्त्वं) नावबुध्यसे. —For 9^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 subst.; T4 ins. after 9^{b} (first occurrence):

390* मुह्यमानो ह्ययं लोको लोभान्मृत्युं न बुध्यते ।

[D1.3.4 [ऽ]पि (for हि). Ś1.3 V1.3 D8 भवान्; Ś2 D12 भावान्; D5 तात (for लोभान्). T4 सत्यं (for मृत्युं). Ś2.3 बाधते (for बुध्यते).]

—Thereafter, D8 cont. l. 4 and l. 2 of 386*.

—Ñ2 B subst. for 9^{cd}; Ñ1 ins. after 9^{b} (r.):

391* न वेत्ति क्लेशमत्यर्थं लोको मोहसमावृतः ।

[B2 लोकोत्साह-; B3 °कमोह- (for लोको मोह-).]

—Then Ñ1 cont. 392*.

10 For sequence and repetition in T4, cf. v.l. 6 and for Ñ1, cf. v.l. 7. —^{a}) D5 तं (for तत्). D1.4 G2 M4 तत्किमेतं; T1 G3 M1 Cg अलमेनं; T2 अलमेवं; T4 (both times) तस्यमेवं; G1 अलमेतं; M2.7.9.10 तत्किमे (M10 °त्किंत्वे) तत्; M3 अयमेनं (sic); Ct as in text (for तत्किमेवं). T3 G1 M5 परिक्लिंश्य; G2 परिक्लेष्टुं; Cg as in text (for परिक्लिश्य). M6 किमेतेन तु क्लिष्टेन. —^{b}) T1.2 G1.3 M1.3 लोभ-; M6 लोको (for लोकं). Ś D8 मोहो निरर्थकः; Ñ1 D1.2.4.9.12 मोहान्निरर्थकं; V1 D5 T3 मोह (D5 मूढ) निरर्थकं; M6.10 °निराकृतः; Ck.t as in text (for मोहनिराकृतम्). D8 लोकान्मोहान्निरर्थकात्; T4 (first time) लोभान्मोहं निरर्थकं. —For 10^{ab}, Ñ2 B subst.; Ñ1 cont. after 391*:

392* तत्क्लिष्टेन किमेतेन नित्यं क्लेशपरेण ते ।

[B4 वै (for ते). Ñ1 क्लेशपरायण.]

—Thereafter, Ñ1 further cont. 389*.

—After 10^{ab}, T3.4 (after first occurrence) ins.:

393* स्वकर्मभिरयं लोको हतोऽयमिति मे मतिः ।

[T4 damaged after र.]

—Then T4 cont. l. 7–8 only of 386*. —^{c}) M10 स्वयं (for त्वया). T4 damaged from सौम्य up to ^{d}. Ñ1 T3 सम्यक्; V3 lacuna; M2 राजन् (for सौम्य). —^{d}) Ś2.3 G2 मर्त्यलोके; Ñ2 B2.3 यदा मर्त्यो; D5.9.12 मृत्युलोको (for मर्त्यलोको). Ñ2 B M6 निसर्गतः (for न संशयः). —After 10, Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 read 7^{c}–8 (including star passage); while Ñ2 B D10.11 T4 ins. 389*; V3 reads 8^{ab}; whereas D1.3.4.7 repeat 7^{c}–8^{b} (including star passage) after 10.

11 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B2.4 D1–5.8.9.12 T3 राक्षसेंद्रो; B1 M6 दशग्रीवो; G2 स लंकेशो (for तु लङ्केशो). B3 इत्युक्तो राक्षसेंद्रस्तु. —^{b}) D1.3.4.7.10.11 T3 दीप्यमानम्. D5–7.10.11 T4 M10 स्वतेजसा (for इवौजसा). —T4 damaged from ^{c} up to भिवा in ^{d}. —^{c}) Ś1 D8 अवोचन् (for अब्रवीन्). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M6 वाक्यं (for तत्र). —^{d}) Ś3 D3.8 स प्रहस्य; T3 संप्र*त्वा (moth-eaten); M6.7 प्रहसन् (for संप्रहस्य). M10 सप्रहासमिदं वचः.

12 ^{a}) B ब्रह्मर्षे (for महर्षे). —^{b}) Ñ1 V3 D8.12 T2 M1 -प्रियः; Cg.k.t as in text (for -प्रिय). ❀ Cg: समरप्रिय समरदर्शनप्रिय. ❀ —After 12^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 ins.:

394* शृणुष्वैकमना ब्रह्मन्यन्निमित्तमयं श्रमः ।

[D5 विप्र (for ब्रह्मन्). Ñ1 V1 मम श्रमं (V1 °मः); D5 इदं मम (for अयं श्रमः).]

—^{c}) D6.7.11 T4 M8 समुद्यतो; D10 तु ह्युद्यतो; M6 बलोद्यतो (for खल्वुद्यतो). —^{d}) D6.7.10.11 T2 G2 M1.3.5 विजयार्थं; M6 विजयार्थे. Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 जयार्थी (Ś1 D1.8 °र्थे; D2–5.9 T3.4 °र्थं) वसुधातलं.

G. 7. 24. 18 B. 7. 20. 19 L. 7. 23. 14

ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान्सुरान्वशे ।
समुद्रममृतार्थं वै मथिष्यामि रसालयम् ॥ १३

अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः ।
क्व खल्विदानीं मार्गेण त्वयानेन गमिष्यते ॥ १४

अयं खलु सुदुर्गम्यः पितृराज्ञः पुरं प्रति ।
मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन ॥ १५

स तु शारदमेघाभं मुक्त्वा हासं दशाननः ।
उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १६

तस्मादेष महाब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः ।
गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ १७

मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थिना ।
अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ १८

---

13 a) Ś Ñ1 D1–4.8.9.12 T4 M6 लोक(D12 °के)द्वयं (D8 °ये). T3 कृत्वा (for जित्वा). —b) Ñ V1.3 B1.2.4 D1.4.9 T4 कृत्वा; D3 om. (hapl.?) (for स्थाप्य). M6 स्थाप्यमानः (for स्थाप्य नागान्). M10 वरान् (for सुरान्). Ś D2.8.12 कृत्वा तान(D2 नाना)सुरान्वशे; B3 T3 जित्वा नागान्सुरासुरान्; D5 कृत्वा नामासुरं वशे. —After 13ab, M6 ins.:

395* यथासुखं गमिष्यामि यथेष्टं तत्र नारद ।

—T4 damaged from c up to मथिष्यामि in d. —c) Ś1 D3 M4.6 अमृतार्थे; Ś2.3 Ñ2 B D1–4.9.12 T1 M7 अमृतार्थी (for अमृतार्थं). Ś Ñ1 V1.3 B3 D3.5–8.10–12 T3 M4.6.10 च; Ñ2 B1.2.4 D1.2.4.9 T1 M7 [इ]व (for वै). —d) Ś1 B1 D2.9 (with hiatus) अन्वेष्यामि; Ś2.3 D8.12 (with hiatus) अप्येष्यामि; Ñ2 प्रतिष्ठामि; V3 B3 D6 गमिष्यामि; D1.3.4 निर्मथिष्ये; T2 मथिष्ये हि; Ct as in text (for मथिष्यामि). Ś V3 B D1–5.8.9.12 T4 नभस्त(V3 B1–3 D3 T4 °स्थ)लं; Ñ1 ह्यपां निधिं; Ñ2 D6.7 T1–3 G2.3 M1.2.6–9 रसातलं; V1 ह्यपां पतिं; G1 M5 रसाकरं; Cg.k.t as in text (for रसालयम्).

14 a) T3 यथा (for अथ). —b) M4 ना * * * * * * वि: (damaged). —c) Ś Ñ1 V1.3 D8.12 किंचित्तु; D1–5 किं खलु (for क्व खलु). Ñ2 B किमिदानीं विमार्गेण. —d) Ś D8.12 T3.4 ह्या(T3 चा; T4 ह्य)न्येन गम्यते; Ñ1 V1 D1–4.7.9–11 [इ]हान्ये(D9 °ने)न गम्यते; Ñ2 B1.3.4 [अ]न्यथेह गम्यते; B2 T1.2 G3 [अ]न्ये(T1 G3 °ने)नेह गम्यते; D5 हास्येन गम्यते; D6 M1.3.6 [अ]ने(M1 °न्ये)न हि(M6 च) गम्यते (for [अ]नेन गमिष्यते). V3 त्वया * * * * * * (lacuna).

15 a) D6 M10 सुदुर्गश्च (for °गम्यः). Ś D8.9.12 अयं तु सुगमः पंथाः; Ñ1 V1.3 D1–5 T3.4 अयं सुदुर्ग(D2 °संग)मः पंथाः(Ñ1 °मं स्थानं); Ñ2 B सुदुर्गमः खलु महान्. ❀ Cg.t : सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्षः ।; so also Ck. ❀ —b) Ś Ñ1 V1 D T G3 M3.8 प्रेतराज-; Ñ2 V3 B M5.6.10 पितृराज-; M1.2.9 प्रेतराज्ञः (for पितृराज्ञः). B1 -पुरस्य ते (for पुरं प्रति). ❀ Cv : पितृराज्ञः पुरं प्रतीति पाठः. ❀ —c) Ñ2 B4 D6.7.10.11 M4–7 दुर्धर्षं (for दुर्धर्षो). Ś1 V3 D1.4.5 गच्छ त्वं सुर(D1.4 त्वमरि; D5 चामर)मुख्यस्य; Ś2.3 V1 D2.3.8.9.12 T3.4 गच्छत्व(T4 °त्त)मरमुख्यस्य; Ñ1 गच्छ परममुख्यस्य; B1 मार्गेण गच्छ दुर्धर्षं; B2 प्रजासंक्लेशकर्तव्यं (sic). —d) T4 damaged from मित्र up to 16a. Ś1 D2.4.8.12 -कर्शिनः; Ś2.3 D1 -कर्षिणः; Ñ V1 B1.3 D9 -कर्षण; B4 -कर्षणः; D5 M5 -कर्शनः; D10 -कर्मिणः (for -कर्शन). ❀ Ct : यमस्य यमपुरस्य. ❀

16 T4 damaged for a (cf. v.l. 15). —a) M4 damaged for स तु शारदमे. —b) Ś D1.4.8.9.12 हास्यं मुक्त्वा; Ñ1 V1.3 D2.3.5–7.10.11 T3 Cg.k.t हासं मुक्त्वा (by transp.); T4 हासं कृत्वा (for मुक्त्वा हासं). ❀ Cg.k : हासं मुक्त्वेति । कृत्वेति यावत् ।; so also Ct. ❀ —c) Ś V3 D2.5.8.9.12 अब्रवीत् (for उवाच). Ś B D5.8.9.12 इत्येवं; V3 एतद्वै (for इत्येव). —d) V3 [ए]व रावणः (for [इ]दमब्रवीत्). —For 16cd, Ñ1 V1 D1.3.4 T3.4 subst.; while M3 ins. after 16:

396* अब्रवीन्नारदं यस्मात्त्वं हि लोकान्कृपायसे ।

[M3 यस्मात्त्वं मानुषं लोकम् (for the prior half) and एतं प्रति (for त्वं हि लोकान्).]

17 a) Ñ1 D1.3–7.10.11 T3 Ct एवं; M9.10 एव (for एष). D1.3–7 अहं; T3 G1 M3.5 ह्यहं; T4 ह्ययं; G2 मया; Ck.t as in text (for महा-). Ś D2.8.9.12 तस्य चैवमहं; Ñ2 B अनेनैव पथा; V1 यास्यामेष महा-; V3 अस्मादेशादहं (for तस्मादेष महा-). D10.11 -ब्रह्म; T2 G3 -प्राज्ञ; Ck.t as in text (for -ब्रह्मन्). —b) M6 om. after वैवस्वत up to पितृराज in 19b. —Ś D2.8.9.12 om. (hapl.) 17d–20c. —d) M4 damaged for यत्र सूर्यात्म. T3.4 बली; M1 यमः; M10 नृ ह्य (sic) (for नृपः).

18 Ś D2.8.9.12 M6 om. 18 (cf. v.l. 17). T4 damaged from या in 18a up to ज्ञातं in b. —a) Ñ2 V3 B तु; T1.2 G3 M10 च; G1 [अ]पि (for हि). M8 यमोपि (sic) (for मया हि). M10 कोपात् (for क्रोधात्). —b) M1 प्रतिज्ञातो (for प्रतिज्ञातं). Ñ1 V1 D1.3 T3 जयार्थिना; B3 वधा°; L (ed.) वधा° (for रणार्थिना). —D4 om. from 18c up to 7.21.8. —c) B3 ताडयिष्यामि; T3 अथ जेष्यामि; M5 अपि जेष्यामि (for अवजेष्यामि). —d) B2–4 इमान् (for इति). M9 प्रजा (sic) (for प्रभो). D1.3 न संशयः (for इति प्रभो).

तेनैष प्रस्थितोऽहं वै पितृराजपुरं प्रति ।
प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ १९
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च ।
प्रययौ दक्षिणामाशां प्रहृष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २०
नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ।
चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥ २१

येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः ।
क्षीणे चायुषि धर्मे च स कालो हिंस्यते कथम् ॥ २२
यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः ।
तं कथं राक्षसेन्द्रोऽसौ स्वयमेवाभिगच्छति ॥ २३
यो विधाता च धाता च सुकृते दुष्कृते तथा ।
त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं नु विजेष्यति ॥ २४ G. 7. 24. 30 B. 7. 20. 31 L. 7. 23. 25

19 Ś D2.8.9.12 om. 19; M6 om. up to पितृराज- in 19^{b} (for both cf. v.l. 17). D4 om. 19 (cf. v.l. 18). —^{a}) Ñ V1 B T4 M1.3.10 तदेष; V3 D5 तदेव; D1 तं देवं; D3 तदेवं; D6 T1.2 G3 तेनेह; D7.10.11 तदिह (for तेनैष). B1 ब्रह्मन्; G1 भावैः (for ऽहं वै). —^{b}) Ñ B1.2.4 धर्मराज-; V1.3 D1.3.5 T3.4 M3 वैवस्वत-; M2.8 पितृराज्ञः; M4 damaged; K (ed.) प्रेतराज- (for पितृराज-). V1.3 -वधं प्रति. —^{c}) Ñ1 V1 T3 प्रजानां; Ñ2 V3 B1.2.4 D1.3 प्रजासं-; B3 प्रसादं; D5 प्रजासु; D7 M6 प्राणिनां; T4 जनानां (for प्राणिसं-). G1 समहं प्राणिसंक्लेशं. —^{d}) B2 योधयिष्यामि.

20 Ś D2.8.9.12 om. 20^{abc} (cf. v.l. 17). D4 om. 20 (cf. v.l. 18). T4 damaged from 20^{b} up to प्रययौ in ^{c}. —^{b}) V3 lacuna for तमभिवाद्य च. —^{c}) Ñ2 B2-4 प्रयातो; B1 प्रहृष्टो (for प्रययौ). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1-3.5.6.9.12 T3.4 M9 प्रहृष्टः; Ñ2 B2 D6.7.10.11 प्रविष्टः; B1 प्रयातः; G1 प्रविष्टैः; M6 संहृष्टैः (for प्रहृष्टैः). M3 प्रहृष्टैः सचिवैः सह.

21 D4 om. 21 (cf. v.l. 18). —^{a}) M4 damaged for नारदस्तु म. M9 महाप्राज्ञो (for °तेजा). —^{b}) Ñ1 B1 (marg. also).2-4 D5 ध्यानतत्परः. —^{d}) Ñ2 B1.2.4 सधूम (for विधूम).

22 D4 om. 22 (cf. v.l. 18). —^{a}) B2 तेन (for येन). Ś Ñ1 V1.3 D1-3.5.8.9.12 T3 कृत्स्नाः (for सेन्द्राः). —^{b}) B1 क्रूश्यंते (for क्लिश्यन्ते). B5 च (for स-). D9 स * * चराः; D12 स च रावणः (for सचराचराः). —Ñ2 B om. 22^{cd}. T4 damaged from 22^{c} up to स in ^{d}. M4 damaged from चि in ^{c} up to स in ^{d}. —^{c}) Ś2.3 D12 वा (for first च). Ś2.3 धर्मे वा; Ñ1 V1 D2.6.10-12 (D12 before corr.) T3 धर्मेण; D3 धर्म च (for धर्मे च). —V3 illeg. for 22^{d}. —^{d}) Ñ1 V1 T3.4 तं कालं; D9 सबलो; Ct as in text (for स कालो). Ś Ñ1 D2.8.9.12 T3 हन्यते; D10.11 T3.4 Ct जेष्यते (for हिंस्यते). D1.3 तं कथं नु हनिष्यति; D5 तं बलं हास्यते कथं. —After 22, D6.7.10.11 S ins.; while Ñ2 B ins. after 22^{ab} (due to om.):

397* यश्च दत्ते कृते साक्षी द्वितीय इव पावकः ।
लब्धसंज्ञा विचेष्टन्ते यस्य लोका महात्मनः ।

[(l. 1) T3.4 यस्य (for यश्च). B1 कर्म-; B3 दत्त-; D6 T3.4 दंडे; G (ed.) दंड- (for दत्ते). M1 हुते (for कृते). D7.10.11 स्वदत्तकृतसाक्षी यो; M6 दत्ततत्कृतसाक्षी च (for the prior half). B2 इव भास्करः; G3 damaged (for इव पावकः). —(l. 2) Ñ2 B भयत्रस्ता; G3 M4.6-9 बद्धसंज्ञा; M5 नष्टसंज्ञा (for लब्धसंज्ञा). K (ed.) विजेष्यंते (for विचेष्टन्ते). Ñ2 B M1.3 यस्माल्लोका; D6.7.10.11 लोका यस्य (by transp.) (for यस्य लोका). ❀ Ct: यस्य लब्धसंज्ञा यतो लब्धसंज्ञा विचेष्टन्ते । व्यवहरन्तीत्यर्थः । यद्वा यस्य महात्मनः । अनुग्रहादिति शेषः . ❀]

23 D4 om. 23 (cf. v.l. 18). —^{ab}) Ś Ñ1 V1.3 D1-3.5.8.9.12 T3 यस्य (V1 °स्माल्; D2 येन) लोकास्त्रयो नित्यं (for ^{a}). Ñ2 B त्रैलोक्यमपि यस्यैतद्वशे तिष्ठति सर्वदा. —^{c}) T1.2 G3 तं यमं; M1 तमेव; M5 कथं तं (by transp.). Ś Ñ V1.3 B D1-3.5.8.9.12 T3 [ऽ]यं; G1.2 M5 वै (for ऽसौ). —T4 damaged from 23^{d} up to first च in 24^{a}. —^{d}) Ś1 D8.12 [अ]भिधावति; Ś2.3 Ñ V1.3 D1-3.5.9 T3 [अ]भिया(Ñ2 V3 °योत्)स्यति; B1.2.4 [अ]धि(B2 °नु)गच्छति; D6.7.10.11 M10 गमिष्यति; G (ed.) [अ]भियोत्स्यते (for [अ]भिगच्छति).

24 D4 om. 24 (cf. v.l. 18). T4 damaged up to first च in ^{a} (cf. v.l. 23). —^{a}) M10 स (for यो). D10 reads second धाता च in marg. Ñ1 G1.2 M5.7 यो धाता च विधाता च; D5 विधाता चैव धाता च. —Ś D8.12 om. 24^{b} – 25^{a}. —^{b}) D10.11 सुकृतं दुष्कृतं. Ñ1 ततः; V3 T3 [ऽ]पि च (for तथा). —V3 illeg. for ^{c}. —^{c}) G3 damaged for त्रैलोक्यं विजि. D6 त्रिलोकं (for त्रैलोक्यं). Ñ B M4.6.8 विदितं; V1 D3.5 हि वशे; D1 T3 च वशे; D2.9 तु वशे; T4 जीवितं (for विजितं). Ñ B V1 D1-3.5-7.9 T3.4 G1.2 M4.6.7.10 यस्य (for येन). —^{d}) M9 न (for नु). Ñ2 V1.3 B D1-3.5.9 T3 तु (V3 B2.4 नि-; D5 स; T3 नु) हनिष्यति; D6.7.10.11 T4 M10 Ct विजयिष्यते(T4 °ति); G2 नु विजेष्यते (for नु विजेष्यति). Ñ1 कथं स निहनिष्यति. ❀ Ct: विजयिष्यते विजेष्यते. ❀ —After 24, Ñ2 V1 B ins.:

398* यमक्षयं तु संप्राप्ते दशग्रीवे निशाचरे ।

[B3 दशानन- (for दशग्रीवे).]

G. 7. 24. 31
B. 7. 20. 31
L. 7. 23. 26

अपरं किं नु कृत्वैवं विधानं संविधास्यति । | कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ २५

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

25 D4 om. 25 (cf. v.l. 18). Ś D8.12 om. 25^{a} (cf. v.l. 24). Ñ1 om. (hapl. ?) 25^{ab}. —^{a}) T1.2 G3 M3 अयं तु; Cv.g.k.t as in text (for अपरं). V1 B2.3 D2.5.7.9-11 Ck.t किं तु; D6 किमु (for किं नु). Ñ2 B1.2.4 तत्रायं; V1 दृष्ट्वा वै; V3 दृष्ट्वेमं; B3 तत्रापि; D2 दृष्ट्वेव; D5 दृष्ट्वेनं; D9 दृष्ट्वेवं; M6.8 कृत्वैव; Cv.t as in text (for कृत्वैवं). D1.3 अपरः किमु दृष्ट्वेदं; T3 आः कथं किं नु दुष्टोयं; G2 M5.10 अस्य पापकृतः(M5 °तं) किं नु. —^{b}) Ś D8.12 वधं कथं; Ñ2 T1.2 G3 विधानं किं; B2 D5.7 G1.2 M10 °नं स; T3 °नं हि; Cv.g.k.t as in text (for विधानं सं-). V1 D1-3.9 अभि- (V1 संप्र)धास्यति (for संविधास्यति). —After 25^{ab}, B1.3.4 ins. ; Ñ2 ins. after 25 ; B2 cont. after 401* :

399* द्रष्टुं तदद्भुतं युद्धं रावणस्य यमस्य च ।

[B3 तदा; B4 तम् (for तद्).]

—^{c}) Ñ V3 B D10.11 M5.10 Ct कौतूहलं; Cv.g.k कौतूहल- (as in text). Ś Ñ1 V1.3 D1-3.5.8.9.12 T3.4 M3 -समाविष्टः ; Ñ2 B2.4 ममोत्पन्नं; B1 समुत्पन्नं; B3 तु सोत्साहं; G (ed.) ममात्यर्थं; Cv.g.k.t as in text (for -समुत्पन्नो). ❀ Cv : कौतूहलसमुत्पन्नः समुत्पन्नकौतूहलः. ❀ —^{d}) D6 जगाम (for यास्यामि). Ś Ñ1 V1.3 D1-3.5.8.9.12 T3 सोहं यास्ये यमाल- (D1.3 °मक्ष)यं. —After 25, Ñ1 V1 D1.3.5.7.10.11 T3.4 M3 ins. :

400* विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ।

[T4 damaged except विमर्दं. D5 उभयोर् (for अनयोर्). M3 -रावणयोः (for -राक्षसयोः).]

—Thereafter, Ñ1 D3 cont. ; Ñ2 cont. after 399*; V3 B ins. after 25 :

401* इति स मुनिवरो विचार्य बुद्ध्या
बहुविधमन्वगमत्तदा नरेन्द्र ।
यमसदनमुपेत्य चैव सर्वं
प्रकथितवान्स हितं भानुसूनवे तत् ।

[(l. 1) B4 इति (for °ति स). B2 -वचो (for -वरो). D3 विधाय ब्रह्मा (sic). —(l. 2) Ñ1 अगमत् (for अन्वगमत्). —(l. 3) V3 -नगरम् ; D3 -भवनम् (for -सदनम्). D3 तत्समक्षं (for चैव सर्वं). —(l. 4) B3 कथितवान् (for प्रकथितवान्). Ñ1 B2.4 स हि; D3 भृशं हि (for स हितं). B3 om. ; D3 वै (for तत्).]

Colophon : V1 D4 om. (cont. the Sarga). —*Kāṇḍa name* : Ś1 V3 D2.10 M7 om. —*Sarga name* : Ś Ñ1 V3 B3.4 D1-3.5.8.9.12 नारदसमागमः(Ñ1 °मं) ; Ñ2 वैवस्वतं प्रति रावणयात्रा; B1 रावणसमागमः ; B2 रावणनारदसंवादः . —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B1-3 D2 om. ; Ñ2 B4 D1.5 M6 24 ; D3.8.9 T4 23. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M3 with श्रीरामाय नमः ; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः .

२१

एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः ।
आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १
अपश्यत्स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् ।
विधानमुपतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २
स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् ।
अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३
कच्चित्क्षेमं नु देवर्षे कच्चिद्धर्मो न नश्यति ।
किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥ ४
अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः ।
श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५
एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः ।
उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ G. 7. 25. 6 B. 7. 21. 6 L. 7. 24. 6

21

☞ V2 missing for Sarga 21 (cf. v.l. 7.12.2). V1 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 D4 om. 1–8 (cf. v.l. 7.20.18). —a) Ś Ñ V3 B D2.5.8.9.12 T3 विचिंत्य. —b) Ś Ñ V1.3 B D1–3.5.8.9.12 T3 ययौ त्वरित- (for जगाम लघु-). —c) B2 आचख्यातुं; D5.12 M9 आख्यातं तद् (for आख्यातुं तद्). M6 तत्र यद् (for तद्यथा-). —d) M5 यमाय (for यमस्य). —T4 damaged from ति up to दे in 2^{b}. Ś D8.12 [अ]पि (D12 [अ]ति-) महात्मनः; Ñ1 V1.3 D1–3.5.9 T3 L (ed.) सु(D9 तु; L [ed.] [आ]शु)महा(Ñ1 °ना)त्मनः (for सदनं प्रति).

2 D4 om. 2; T4 damaged up to दे in b (for both, cf. v.l. 1). —a) V1.3 D5.9 सोपश्यत् (sic). D1.3 च (for स). D6 सप्रभं; G2 M1 समयं (for स यमं). Ś D2.8.12 सोपश्यत्स्मयदं तत्र; Ñ B ततोपश्यद्य(B3 °श्यत्स)मं तत्र; T3 अपश्यत यमं तत्र. —b) Ś D2.8.9.12 देवताग्निः (for देवमग्नि-). D6.7 M6 -पुरोगमं. ❀ Cg: अग्निपुरस्कृतः साक्षितया येनासौ अग्निपुरस्कृतः तम् ।; so also Ck.t. ❀ —c) M5 विमानम्. Ś N V1.3 B D1–3.5–12 T3.4 Ct अनु-; Cg.k as in text (for उप-). —d) Ś Ñ V3 B D2.8.9.12 T4 M2.9 प्राणिनां; Cg.k.t प्राणिनो (as in text). D12 तादृशं (for यादृशम्). ❀ Cg.k: विधानं निग्रहानुग्रहकृत्यमुपतिष्ठन्तमनुतिष्ठन्तम् ।; Ct: यस्य प्राणिनो यादृशं विधानं पुण्यपापरूपं कर्म तादृशमनुतिष्ठन्तं तत्तदनुगुणफलं प्रयच्छन्तम् । यद्वा यस्य यादृशं विधानं निग्रहानुग्रहरूपं कृत्यमनुतिष्ठन्तमित्यर्थः. ❀

3 D4 om. 3 (cf. v.l. 1). —a) M4.7 तं (for स). V1 D2 T4 M3 तं (for तु). G2 M4.7 दृष्ट्वा तु (by transp.). M5 स दृष्ट्वा धर्मराजस्तं. —b) T1.2 G3 M1 देवर्षिं. Ś Ñ V1.3 B D1–3.5.8.9.12 T3 G (ed.) नारदं देवदर्शनं(Ś1 D8 °दर्शिनं; Ñ1 B4 °संमतं; Ñ2 B1.2 °संमितं; B3 °संनिभं; G [ed.] °पूजितं); M3 देवर्षिं नारदं तदा; M6 नारदं मुनिसत्तमं. —D11 om. 3^{cd}. D12 reads 5^{ab} for the first time in place of 3^{cd}, repeating it in its proper place. —c) Ś Ñ V1.3 B D1–3.5.8.9 M6 स(M6 त)मुपासीनम् (for सुखमासीनम्). —d) D5 अर्घमावेद्य; D8 अर्च्यमावेद्य. B2 धर्मवित् (for धर्मतः).

4 D4 om. 4 (cf. v.l. 1). T4 damaged up to कच्चिद्ध in b. —a) Ñ1 D3.5.6 M5 कच्चित् (for कच्चित्). —M4 damaged from मं up to धर्मो in b. Ś1 V3 B4 D2.3.6.8.9.12 M2.5.9.10 तु (for नु). Ś V3 D2.5.8.9.12 M6 विप्रर्षे (for देवर्षे). —b) Ś3 D1.8.12 कश्चिद्; D3.6.9 कच्चिद्; M5 कश्च (for कच्चिद्). M8 हीयते (for नश्यति). —c) Ś Ñ1 V1.3 B2.3 D2.8.9.12 T1 G2.3 M2.4–7.9.10 चागमन-; Ñ2 B4 T3 M1.3 वागमन- (for आगमन-). —T2 damaged from कृ up to वै in d. B3 तु (for ते). —d) B1 -सेविते; B2 -सेवन; T2 M6 -सेवितः; M9 -सेवितं. Ś Ñ1 V1.3 D1–3.5.8.9.12 T3 नृत्यगां(Ñ1 युद्धं गं; D2 नित्यगां)धर्वकोविद(Ñ1 D8 °दः).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 1). D12 repeats 5^{ab} here (cf. v.l. 3). —a) M5 देवं (for वाक्यं). Ś Ñ1 V1.3 D1–3.5.8.9.12 (first time) T3.4 प्रेत(D5 धर्म)राजानं; G2 M10 तु ततो देवं; M6 स ततो वाक्यं (for तु तदा वाक्यं). Ñ2 B तमब्रवीत्तथा(Ñ2 °तो; B3.4 °दा) पृष्टो(Ñ2 B3 हृष्टो); M3 अथाब्रवीद्धर्मराजं. —b) M6 मुनिसत्तमः (for भगवानृषिः). —c) Ś1.3 D2.5.9.12 चाभि-; D8 वाभि- (for अभि-). —d) Ś Ñ1 V1.3 D1–3.5.8.9.12 T3.4 श्रुत्वा चैव (D5 °वं) (for विधानं च). D9 [अ]वधीयतां. ❀ Cg.k: विधानं मत्तः श्रुतापदः प्रतिक्रिये(Ck °यामि)त्यर्थः ।; so also Ct. ❀

6 D4 om. 6 (cf. v.l. 1). —a) Ś D2.8.9.12 एवः; G2 नाम (for नाम्ना). —b) V3 B3 दशाननः (for निशाचरः). —c) Ñ2 B1–3 उपैति त्वां; D3.5.9 उपायाति (for उपयाति). B1.3.4 वशे. B3 कर्तुं (for नेतुं). —d) Ś2.3 विक्रमैस्त्वा; Ñ2 B विक्रमेण; M8 विक्रमास्त्वां (for विक्रमैस्त्वां). Ñ2 V3 B D1.5.9 T3.4 सुदुर्जयः; D2.8.12 सुदुर्जयं(D2 °यः); L (ed.) तु दुर्जयः. M6 त्वां युधा सत्यविक्रमः.

G. 7. 25. 7
B. 7. 21. 7
L. 7. 24. 7

एतेन कारणेनाहं त्वरितोऽस्म्यागतः प्रभो ।
दण्डप्रहरणस्याद्य तव किं नु करिष्यति ॥ ७
एतस्मिन्नन्तरे दूराद्अंशुमन्तमिवोदितम् ।
ददृशे दिव्यमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८
तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः ।
कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपं समवर्तत ॥ ९
स त्वपश्यन्महाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः ।
प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १०

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś Ñ V1.3 B D1–3.5.8.9.12 T3 M6 एतद्धै(Ñ2 °च्च; B °त्तु; D1 T3 M6 °द्धि) कारणं येन. —^{b}) Ñ1 V1 D10.11 T4 हि; D6.7 [ऽ]पि; G1 [ऽ]भि- (for ऽस्मि). Ñ2 V3 B [अ]हमागतः; G3 [आ]गतं प्रभो (for [आ]गतः प्रभो). —^{c}) Ñ1 V1.3 D3.5 T3 मृत्यु- ; D9 मृत्योः ; Cg.k.t as in text (for दण्ड-). M6 -प्रकरणस्य. Ñ1 [अ]पि; V1 [अ]स्य (for [अ]द्य). Ś1 D8 मृत्युहः(Ś1 °हा) चर* स्याद्य; Ś2.3 D12 मृत्यो हररतस्याद्य; Ñ2 B दंडहस्तस्य ते युद्धं; D1 मृत्युप्रहरणः सोद्य; D2 मृत्युं प्रहरतश्चाद्य. —^{d}) Ś2 D2.3.5.8.9.12 तु (for नु). Ś2 D10.11 T3.4 G2 M1.2.4.8.9 Cg.k.t भवि(M4 om.)ष्यति. Ñ2 B द्रष्टुं तस्य(B4 रावणस्य) च रक्षसः.

8 D4 om. 8 (cf. v.l. 1). —^{b}) T1.2 स्थितं; G2 M1.5 [उ]द्यतं (for [उ]दितम्). Ś Ñ V1.2 B D1–3.5.8.9.12 T3.4 उदय(B3 तूदय)न्निव भास्करः. —^{c}) D6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.5.7–10 ददृशुर्; M3 ददर्श (for ददृशे). D6.7.10.11 दीप्तम् (for दिव्यम्). D5 आगच्छद् (for आयान्तं). T4 दीप्यमानं तु. —^{d}) ❀ Ct : विमानशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि. ❀ —After 8, D9 ins. 402*.

9 Ś Ñ V1.3 B D1–4(om. 10^{ab}).5.8.12 transp. 9 and 10 (including star passages). B1.3.4 repeat 9 consecutively. T3.4 repeat 9 after l. 6 (r.) of 403*. —^{a}) T3 (first time) तद्- (for तं). —^{b}) B4 (first time) पुष्पकेन; M4 विमानस्य (for पुष्पकस्य). Ś Ñ1 V1.3 B4 (both times) D1–5.8.9.12 T3 (second time) महात्मनः ; M5 महाजवं (for महाबलः). —^{d}) D9 समीपे; G1 विमानं (for समीपं). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 सोभ्यवर्तत; Ñ2 B (B1.3.4 both times) D10.11 अभ्यवर्तत; D7 तस्य वर्तते (for समवर्तत). T3 (second time) तां पुरीं सोभ्यवर्तत.

10 D9 om. 10. Ś Ñ V1.3 B D1–4 (om. 10^{ab}).5.8.12 transp. 9 and 10 (including star passages). —^{ab}) Ś1 V3 B2.3 D5.8 स तु पश्यन् ; Ñ1 V1 स तं पश्यन् ; D1.3 अथापश्यन् ; D6.7.10.11 T1.2.4 G M1.3–5.7.8.10 सोपश्यत्स(D7 T2.4 G3 M1.8.10 °त्सु-); T3 तस्य पश्यन् ; M2.9 सोपश्यत (for स त्वपश्यन्). B1.2.4 महाबाहो. D5 transp. महाबाहुर् and दशग्रीवस्. —Ñ1 repeats 10^{cd} after 402*. —^{c}) Ś Ñ1 (first time) V1.3 D2.5.8.12 T1.3 G3 प्राणिनां. Ñ1 (first time) V1 T3 दुष्कृतं; T2 स्वकृतं (for सुकृतं). D6.7.10.11 M10 चैव (for कर्म). —^{d}) G3 भुंजतां. M4.7 चापि. Ś Ñ1 (first time) V1.3 D2.5.8.12 T4 दुष्कृ-(Ñ1 V1 सुकृ)तं चोपभुंजतां(T4 °तः); Ñ1(second time).2 B D1.3.4 भुंजानां(B2 °जतो; B4 D1.3.4 °जानान्) दुष्कृतं तथा; T3 सुकृतं चाप्यभुज्यतां; G1 भुंजमानांश्च दुष्कृतं. —After 10, Ś Ñ1 (after 10^{cd} [first time]) V1.3 D1–5.7–9 (after 8).10–12 ins.; T3 cont. after l. 8 of 404*; T4 cont. after l. 3 (r.) of 404* :

402* अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह ।

[D9 स पश्यन्. V3 सैनिकं तस्य (for सैनिकांश्चास्य).]

—Thereafter, Ś D8.12 cont. ; Ñ B (B2 l. 6 only) cont. l. 5–6 only after l. 19 of 404*; V1.3 D1–5.9 cont. l. 1 after 402* and l. 3 (V1 D2.5.9 l. 3–6) after l. 14 of 404*; then V3 (after l. 19) D1.3.4 cont. l. 4–6 after l. 17 of 404*; T4 cont. l. 1 after l. 8 of 404* and T3.4 cont. l. 3–6 (both repeat l. 6 after l. 19 of 404*) after l. 14 of 404* :

403* वध्यतीः पूज्यमानाश्च प्रजाः सुकृतदुष्कृतैः ।
रात्र्यानितद्विकं च क्रोशतीश्च महानलैः ।
ददृशे रमतीस्तत्र रावणः सुकृतीः प्रजाः ।
सभाकर्तॄन्गृहांश्चैव तत्र तत्र समन्ततः ।
क्वचिदन्तर्जलगृहांस्तमसा संवृतान्क्वचित् ।
क्वचिद्रम्यांश्च दिव्यांश्च ददृशे समये शुभान् ।

[(l. 1) Ś1 D8 वध्यतां; Ś2.3 D12 वध्यतः ; V1.3 D9 वध्यंतः(D9 °त्य) ; D1.4 दह्यतीः ; D2 वध्यंतीः (for वध्यतीः). Ś1 V1 पूजमानाश् ; D3 पूज्यमानश् ; D9 पूज्यमानांश् (for पूज्यमानाश्). D5 वध्यमानाः पूज्यमानाः (for the prior half). —(l. 2) Ś1 D8 सुदुष्कृतैर्महाघोरैः ; L (ed.) दुष्कृतैः सुमहाघोरैः (for the prior half). —(l. 3) T4 ददर्श. V3 D8 रमतां (for रमतीस्). V1 D12 रावणैः. Ś1.3 V1 D2.3.8.9.12 सुकृतैः ; V3 सुकृताः ; T3 स्वकृतैः (for सुकृतीः). —(l. 4) D4 सभ्रातॄन् (subm.); D5 सगवाक्षान् ; D9 सभाकृत- (for सभाकर्तॄन्). Ś2.3 गृहां ** (moth-eaten) ; V3 गृहांस्तत्र. T3.4 सभाश्रितगृहांश्चैव (for the prior half). V3 चैव (for second तत्र). V1 समपश्यति (hypm.) ; D1.3.4 समश्नुतीः ; D5 समाश्रितान् ; T3 समश्नुते; T4 [अ]समद्युतिः (for समन्ततः). —(l. 5) Ñ2 B1.3.4 T3.4 -जलनिभास् (T3.4 °भांस्) ; D1 -जलं ग्राहीस् ; D2.9 -जलगृहास् (for -जलगृहांस्). D5 अभ्रसमप्रख्यान् (for अन्तर्जलगृहांस्). V1 तपसा. Ś1 D2.9.12 संवृताः ; Ñ1 V1 संचितान् ; Ñ2 B1.3.4 चावृताः (for संवृतान्). V3 तमसानामपि स्थितान् (for the post. half). —(l. 6) Ñ1 कांश्चिद्. D1.3–5 ग्राम्याश्(D3.4 °म्यांश्); T3(both times).4 (second time) भौमांश् ; T4 (first time) धर्म्यांश् (for रम्यांश्). Ñ2 B सौम्याश्च दिव्याश्च. V1 सुपथः ; V3 सत्पथः ; D1.4.9

स पथः; D2 स पथि; D5 सुपथं; D8 स * *; T3 (both times) प्राणिनां; L (ed.) राक्षसः (for समये). V3 पुमान् (for शुभान्). Ś1 स शुभाशुभान् (for समये शुभान्). Ñ1 ददृशे च भयाञ्शुभान्; Ñ2 B पंथानो दृष्टि(B2 दिव्य)दर्शनाः; D3 ददृशे स पथि स्थितान्; T4 (first time) ददर्श स्फुरतः शुभान्; T4 (second time) ददर्श प्राणिनः शुभान् (for the post. half). —After l. 6(r.), T3.4 repeat st. 9.]

—Ñ1(after 10cd [r.]).2 B D6 T1.2 G M ins. after 10; V1.3 D1–5.9 (D2.5.9 l. 3 and l. 14 only) cont. after l. 1 of 403*; D7.10.11 cont. after 402*; T3.4 ins. l. 1–8 after st. 10, cont. l. 9–14 after 402* and l. 15–19 after 403*:

404* यमस्य पुरुषै रौद्रैर्घोररूपैर्भयानकैः।
ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः।
क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान्।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः।
श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहान्।
संतार्यमाणान्वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम्।
वालुकायां च तप्तायां तप्यमानान्मुहुर्मुहुः।
असिपत्रवने चैव भिद्यमानाननेकशः।
रौरवे क्षारनद्यां च क्षुरधारे तथैव च।
पानीयं याचमानांश्च तृषितान्क्षुधितानपि।
शवभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान्।
मलपङ्कधराञ्श्रान्तान्नग्नांश्च परिधावतः।
ददर्श रावणो मर्त्याञ्शतशोऽथ सहस्रशः।
कांश्चिद्गृहेषु मुख्येषु गीतवादित्रनिस्वनैः।
प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः।
गोरसं गोप्रदातारो भोजनं चान्नदायिनः।
गृहांश्च गृहदातारस्तत्र तत्र समश्नुते।
सुवर्णमणिमुक्तानां प्रदातॄंश्चाप्यलंकृतान्।
धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान्स्वतेजसा।
ददर्श स महाबाहू रावणो राक्षसाधिपः।

[V3 D1.3.4 om. l. 1–2. Ñ V1 (reading after 404(A)*) B transp. l. 1 and 2. —(l. 1) Ñ V1 B M8 घोरैर्; D10.11 T3.4 उग्रैर् (for रौद्रैर्). Ñ V1 B नैक- (for घोर-). M8 -रूप- (for -रूपैर्). Ñ B1–3 भयंकरैः; B4 G1 भयावहैः (for भयानकैः). —(l. 2) Ñ B स (for first च). Ñ V1 B1.3.4 कृष्यमाणांश्. D6 वेदिनः (for देहिनः). —Ñ B transp. l. 3 and 4. V1 repeats l. 3 after l. 4. D3 repeats l. 3 after l. 3 of 403*. T4 repeats l. 3 after l. 1 of 403*. —(l. 3) Ñ1 मुंचमानान्; D2.5.6.9 क्रोशंतश्च. Ñ V1.3 B D1–5.9(V1 D3 both times) T4 (second time) G2 M4.6.7 महानादांस्; D6 महानादैस्. D6 T1 तीव्रं; M6 तीव्रान् (for तीव्र-). T2 -वेदन- (for -निष्टन-). M7 -तत्पराः (for -तत्परान्). Ñ B1–3 तीव्रान्निश्वनतो(Ñ2 °न्निश्वसतः; B1 °न्निष्टनतो; B3 °न्निनिघ्नतो)परान्; V1(both times).3 D1–3(first time).4.5.9 T3.4 (both times) दुष्कृतैश्च (D1.3.4 °तैस्तु; D5 °तैः स) ततो(V1 [second time] हतान्; V3 तदा; D2 तथा)परान्; B4 तीव्रं निश्वासितोपरान्; D3 (second time) तीव्रं निःस्वनतस्तथा; G1 तीव्रनिष्ठुरतः परान्; M2.5.9 तीव्रनि-(M2 °व्रं नि)ष्टनतः परान् (for the post. half). ❀ Cg.k: तीव्रो निष्टनः क्रूर(Ck कुबेर [?])शब्दः।; Ct: तीव्रनिष्टनो दुःखितशब्दस्तत्परान्. ❀ —After l. 3, V1.3 D1-3(after l. 3 [first time]).4.5.9 ins.:

404(A)* निमज्जतः क्षारनद्यां क्षुरधारापथे स्थितान्।

[V3 D2.9 निमज्जंतः. D3 -पथं (for -पथे). V3 D3.4 च तान्; D2 [ऽ]चिरात् (for स्थितान्). D1 क्षुरधारामि * प्य तान्; D5 क्षुरधारापथोच्चितान्; D9 क्षुरधारपथेरितान् (for the post. half).]

—V3 D1.4 om. l. 4–13. —(l. 4) Ñ1 D6.7 T G2 क्रिमिभिर्; M7 पक्षिभिर् (for कृमिभिर्). Ñ V1 B1–3 भक्षमाणांश्. B4 सु- (for second च). —(l. 5) D6 T1.2 G3 M3 श्रोत्रत्रास- (for श्रोत्रायास-). Ñ B1.2.4 T1.3.4 M3 -करीर्वचः; B3 -करैर्वचः (for -करा वाचो). D3 G1.2 M2.5.7.9.10 नद(M10 °दं)तश्; M4 नदंतश्; M6 वदतां; M8 ददतश् (for वदतश्). D3.7.10.11 G2 T4 M2.3.10 भयावहाः; D6 महाभयान्; T2 भयाव * (damaged after व up to बहुशः in l. 6); T3 भयानकाः. Ñ B शुश्राव(B4 [before corr.] °श्रुवे) नदतां(B2 °तः) क्वचित् (for the post. half). V1 तेषां भयकरीर्वचः शुश्राव वदतां क्वचित्. —Ñ V1 B read l. 6-7 after l. 1 (transp.). —(l. 6) Prior half hypm. Ñ1 तात्रार्यमाणान्; Ñ2 V1 B D3 M3.6 तार्यमाणान्; Cg.k.t as above (for संतार्य°). G2 वैतरणिं. Ñ B4 प्रापि(Ñ1 B4 पायि)ताञ्ज्वलितं वपुः(Ñ2 पुरं); V1 याचिताञ्ज्वलितानपि; B1 पाचितान्क्वथितं वपुः; B2 पातितान्बहुशस्तथा; B3 पातितान्क्वथितानपि; D3 M6 पिबतः शोणितोदकं (for the post. half). ❀ Cg.k.t: संतार्यमाणान्वैतरणीमिति संज्ञापदवशात्पादाक्षराधिक्यम् (Ct °णीमित्यक्षराधिक्यमार्षम्). ❀ —(l. 7) V1 M4 सु- (for च). D6.7.10.11 वालुकासु च तप्तासु (for the prior half). Ñ V1 B1.3.4 कृष्यमाणान्; B2 क्लिश्यमानान् (for तप्यमानान्). —(l. 8) Ñ1 B2 -वने घोरे; Ñ2 V1 B1.3.4 -वनेपश्यच् (for -वने चैव). Ñ2 V1 B D3 छिद्यमानान्. Ñ V1 B D3.6.7.10.11 M6 अधार्मिकान् (for अनेकशः). —V1 om. l. 9. —(l. 9) T2 क्षुरधारैस्. Ñ B D3 M6 च दारुणे (for तथैव च). D6.7.10.11 T4 क्षुरधारासु चैव हि (for the post. half). —G2 M10 om. l. 10–13. —(l. 10) Ñ1 याचमानाय. Ñ V1 B क्षुधितान्कश्चित्; T1.2 च बुभुक्षितान्; T3 क्षुधिताशनः (for क्षुधितानपि). G1 M1.5 transp. तृषितान् and क्षुधितान्. —(l. 11) Ñ1 वश- (meta.); B1 सर्व-; B3 स च (for शव-). B4 क्षतान् (for कृशान्). M1 विकीर्णान् (for विवर्णान्). —Ñ1 om. l. 12–15. —(l. 12) Ñ2 V1 B D3 G1 M4–7 रूक्षान्; D6.7.10.11 दीनान्; T1 भ्रांतान्; T3 भग्नान्; T4 नग्नान्; G3 दांतान्; M2.9 शांतान् (for श्रान्तान्). Ñ2 V1 B2.3 T1 भग्नांश्; D6.7.10.11 T3.4 रूक्षांश्; G1 M1.9 अन्यांश्; G (ed.) लग्नांश् (for नग्नांश्). M6 परिधा-

G. 7. 25. 22 B. 7. 21. 21 L. 7. 24. 14

ततस्तान्वध्यमानांस्तु कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः ।
रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली ॥ ११
प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन बलीयसा ।
प्रेतगोपाः सुसंरब्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ १२
ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुद्गरैः शक्तितोमरैः ।
पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः ॥ १३

वितान्. —D_3 om. l. 13. —(l. 13) $D_{6.7.10.11}$ मार्गे (for मर्त्यान्). —D_3 reads l. 14 after 404(A)*. —(l. 14) $D_{2.5.9}$ $T_{3.4}$ क्वचिद् (for कांश्चिद्). B_4 गेहेषु; D_3 हृदेषु; $D_{6.7.10.11}$ M_1 च (M_1 om. [subm.]) गृह-; $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.5}$ विमान- (for गृहेषु). $V_{1.3}$ वन्येषु; B_4 पुण्येषु; $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ रम्येषु; D_5 मृक्षेषु (sic); G_2 M_{10} वीणादि- (for मुख्येषु). B_1 कांश्चित्सुखे स्वभवने (for the prior half). $D_{2.3.5-7.9-11}$ -निःस्वनैः. —V_1 om. l. 15–20. $D_{1.3.4}$ om. l. 15. —(l. 15) B_2 प्रमोदमानान्; T_4 आमोदमानान्. Ñ$_2$ V_3 $B_{1.2.4}$ प्राणिनः; B_3 प्राशिनः (for रावणः). G_2 स्वकृतैः. —Ñ$_1$ reads from l. 16 up to 404(B)* in marg. D_3 reads l. 16–17 after l. 20. —(l. 16) M_8 गोरसान्. Ñ$_2$ V_3 B M_6 -दातॄंश्च (for -दातारो). Ñ$_2$ V_3 B $D_{7.10.11}$ K (ed.) अ(K [ed.] ह्य)न्नं चैव; M_6 अन्नपांश्च (for भोजनं च). $D_{1.4}$ चाज्य-; D_3 याच्य-; M_9 चानु- (for चान्न-). B_1 -दायिनं. M_1 -दायकाः (for -दायिनः). Ñ$_1$ अन्यांश्चैव प्रदायिनः (for the post. half). —After l. 16, Ñ$_1$ (marg.) ins. :

404(B)* तत्र तत्रायतुञ्जानां वृक्षादिगुणसंयुताम् ।

—Ñ$_1$ cont.; Ñ$_2$ V_3 B M_6 ins. after l. 16 :

404(C)* तत्र तत्रोपभुञ्जानान्वर्णादिगुणसंयुतान् ।

[M_6 om. (hapl.) first तत्र. Ñ$_1$ [अ]वजानानां; Ñ$_2$ B_4 [अ]पि भुंजानान्; B_1 [उ]पभुंजानान्; B_3 [उ]पमुक्तानान् (sic) (for [उ]पभुञ्जानान्). B_2 वर्णानि; B_3 सक्षादि- (for वर्णादि-). M_6 गंधमाल्यैश्च शोभितान् (for the post. half).]

—B_3 om. l. 17. —(l. 17) $D_{1.3.4}$ गृहाणि (for गृहांश्च). T_4 -कर्तारस् (for -दातारस्). $D_{6.7.10.11}$ स्वकर्मफलमश्नतः; M_3 [ऽ]श्नुवते तत्र तत्र ह (for the post. half). ❀ Ct : गृहदातारो गृहदातॄन्। अश्नत उपभुञ्जानान्. ❀ —For l. 17, Ñ V_3 $B_{1.3.4}$ M_6 subst. :

404(D)* वस्त्रदान्वस्त्रसंछन्नान्गृहदांश्च गृहे स्थितान् ।

[V_3 B_3 -संवीतान्; M_6 -संपन्नान् (for -संछन्नान्). Ñ$_1$ B_1 गृह- (for गृहे).]

—$D_{1.4}$ om. l. 18–20. V_3 om. l. 18. —(l. 18) B_2 -मुक्तादि-; $D_{6.7.10.11}$ -मुक्ताभिः (for -मुक्तानां). G_1 सुवर्णमुक्तारत्नानां (for the prior half). G_1 प्रदातॄणां (for प्रदातॄंश्च). $D_{6.7.10.11}$ प्रमदाभिर् (for प्रदातॄंश्चापि). D_6 अलंकृताः (for [अ]लंकृतान्). Ñ $B_{1.3}$ M_9 [अ]भ्यलंकृतान्; B_2 (with hiatus) अलंकृतान्; T_3 G_1 स्वलंकृतान्; G_3 ह्यलंकृतान् (for [अ]प्यलंकृतान्). —(l. 19) T_4 स्वपरांस् (for अपरांस्). Ñ V_3 B M_6 धार्मिकांश्च(B_2 °स्तु) नरांस्तत्र; D_3 प्रायशश्च नरांस्तत्र; T_2 धार्मिकांश्चापरांस्तत्र (for the prior half). D_7 च (for स्व-).

—Ñ V_3 B D_{11} $T_{3.4}$ om. l. 20. —(l. 20) $G_{1.2}$ M_{10} सुमहाबाहू (G_2 M_{10} °तेजा) (for स महाबाहू).]

11 [a]) M_6 च (for तु). Ñ$_2$ B बध्यमानांस्तु(Ñ$_2$ °श्च); $D_{6.7.10.11}$ Ct भिद्यमानांश्च; Ctp as in text (for वध्यमानांस्तु). Ś V_3 $D_{1-5.8.9.12}$ ततो यास्तत्र(V_3 °स्त्र) वध्यं(Ś$_2$ वर्धं; $D_{1.4}$ बाध्यं)ते; Ñ$_1$ ततस्ते यत्र वध्यंते; V_1 $T_{3.4}$ ततस्ता यत्र व(T_3 बा)ध्यंते. —[b]) Ñ$_1$ दुष्कृतो. Ñ$_2$ B प्राणिनः कर्मभिः; M_1 दुष्कृतैः कर्मभिः (by transp.) (for कर्मभिर्दुष्कृतैः). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ प्रजाः; Ñ$_1$ नराः (for स्वकैः). —[c]) Ś V_1 $D_{2.3.5.8.9.12}$ ता रक्षो; Ñ$_1$ $D_{1.4}$ $T_{3.4}$ तान्रक्षो (for रावणो). Ś Ñ$_2$ V_3 B $D_{1-4.8.9.12}$ M_6 मोक्षयामास. —[d]) Ñ B M_6 महाबलः (for बलाद्बली). —After 11, Ñ V_1 B $D_{3.6.7.10.11}$ S ins. :

405* प्राणिनो मोक्षितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा ।
सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतर्कितमचिन्तितम् ।

[(l. 1) D_3 बलेन (for प्राणिनो). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ मोचितास्. Ñ$_1$ V_1 B_3 तेथ; D_3 तत्र; $T_{3.4}$ M_9 ते तु (for तेन). ❀ Cv : प्राणिनो मोक्षितास्तेनेति पाठः. ❀ —(l. 2) B_4 सुखमीयुर्; D_3 सुखं मुहुर्; D_6 सुखमापुर् (for सुखमापुर्). Ñ$_1$ तु; Ñ$_2$ V_1 $B_{1.2.4}$ तद् (for ते). V_1 $B_{1.2.4}$ G_1 (with hiatus) अतर्कितम्. Ñ$_2$ अचिंतितमतर्कितं; D_3 ह्यप्रतर्कितमागतं; $T_{3.4}$ ह्यचिंतितमतर्कितं (for the post. half). ❀ Cv : अतर्कितमाकस्मिकम्।; Ct : अचिन्तितमित्यतर्कितमित्यस्यैव विवरणम्. ❀]

12 [a]) D_3 मोक्ष्यमाणेषु. —[b]) T_1 रावणेन (for राक्षसेन). $D_{7.10.11}$ $T_{1.4}$ महीयसा (for बलीयसा). —[c]) B_2 (marg. also) तस्यामात्याः (for प्रेतगोपाः). Ñ$_1$ $D_{6.7.10.11}$ T_4 $G_{1.2}$ $M_{1.3-5.7.10}$ सुसंक्रुद्धाः; B_3 स्वयं बद्धा (for सुसंरब्धा). ❀ Ct : प्रेतगोपाः प्रेतरक्षकाः. ❀ —[d]) Ñ V_1 B उपाद्रवन्; D_3 $M_{6.7}$ अभिद्रुताः. —For 12, Ś V_3 $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ subst.; while Ñ$_{1(marg.).2}$ V_1 B $D_{3.7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_3 ins. after 12 :

406* ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ।
धर्मराजस्य योधानां शूराणां संप्रधावताम् ।

[(l. 1) D_5 कोलाहलः (for हलहला-). Ñ B कृतैर्हलहलाशब्दैः सर्वमाविद्धमाबभौ. —(l. 2) Ñ$_2$ $B_{1.3}$ शूराणां योधानां (by transp.). M_3 परिधावतां (for संप्रधावताम्).]

—Thereafter, D_5 cont. l. 2 of 407*.

13 [a]) Ś $D_{8.12}$ प्रासैश्च; V_1 ते पाशैः; D_5 ते प्रास- (for ते प्रासैः). $T_{3.4}$ पट्टिसैः(T_4 °शैः) (for परिघैः). —[b]) Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 तोमरैः; Ñ$_1$ $B_{1.3}$ $D_{6.7.10.11}$ मुसलैः; T_4 समरैः (for मुद्गरैः). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ -मुद्गरैः; D_5 -कंपनैः (for -तोमरैः). —[c]) G_2 $M_{5.10}$ पुष्पके. $D_{5.6}$

तस्यासनानि प्रासादान्वेदिकास्तोरणानि च ।
पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ १४
देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे ।
भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ १५

ततस्ते रावणामात्या यथाकामं यथाबलम् ।
अयुध्यन्त महावीर्याः स च राजा दशाननः ॥ १६
ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वशस्त्रसमाहताः ।
अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ १७

G. 7. 25. 31
B. 7. 24. 31
L. 7. 24. 22

T1.4 G3 M1 समवर्तंत; D7.10.11 समघर्षंत; D12 समवर्षंतु (for समवर्षन्त). G1 पुष्पकस्यमवर्षंत. —After 13, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M3 ins.; D6.7.10.11 ins. after 15; M10 ins. after 18 :

407* असंख्येयं यमस्यासीत्तत्र सैन्यं महात्मनः ।
शूराणामुग्रवीर्याणां संयुगेष्वनिवर्तिनाम् ।

[(l. 1) V3 असंख्यातं; D5 असंक्षेयं. Ñ1 यमस्य रक्षः सुमहत्; Ñ2 B असंख्यमासीत्सुमहत्(B4 °त्संवृत्तं) ; D6.7.10.11 M10 असंख्या सुमहत्यासीत् (for the prior half). Ñ B1–3 D5–7.10.11 M10 तस्य; B4 तथा (for तत्र). D6.7.10.11 M10 सेना (for सैन्यं). B3 महास्वनः(sic) (for महात्मनः). —D5 cont. l. 2 after 406*. —(l. 2) D5 वीराणाम् . Ś1 D8.9.12 उपवीर्याणां; Ś2.3 D2 अतिवीर्याणां; D6.7.10.11 M10 अग्रयातॄणां (for उग्रवीर्याणां). D5 संग्रामेषु; M3 समरेषु. D8 अनिवर्तते (sic) (for [अ]निवर्तिनां). D6.7.10.11 M10 सहस्राणि शतानि च (for the post. half).]

14 ^{a}) T1.2 G3 M1 प्राकारान् ; G1 प्रासादं (for प्रासादान्). —^{b}) D6 M4 -[आ]स्तरणानि (for तोरणानि). —For 14^{ab}, Ś Ñ V1.3 B D1–5(reading after l. 1 of 407*).8.9.12 T3.4 subst.; while D6.7.10.11 M3.10 cont. after 407* :

408* ततो वृक्षांश्च शैलांश्च प्रासादानासनानि च ।

[D6.7.10.11 T4 M10 वृक्षैश् (for वृक्षांश्) and शैलैश् (for शैलांश्). B1 transp. वृक्षांश् and शैलांश् . D1.4 प्रासादानि. Ñ2 सदनानि च; D5 आयुधानपि (for आसनानि च). Ś D2.8.9.12 प्रासादी(D2.8 °दा)न्यायुधानि च; B3 T3.4 M3 प्रासादानां(M3 °दीनां) शतानि च; D6.7 M10 प्रासानां च शतैस्तथा; D10.11 प्रासादानां शतैस्तथा (for the post. half).]

—M3 further cont. :

409* पुष्पकं समवर्षन्त यमदूता भयानकाः ।;
[prior half = 13^{c}.]

while M10 further cont. after 408* :

410* ततोऽभवत्समं युद्धं यमराक्षसयोस्तथा ।
विजयाकाङ्क्षिणोस्तत्र समरेष्वनिवर्तिनोः ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ददृशुस्ते रणाजिरम् ।
संवर्त इव लोकानामभवद्युध्यतोस्तयोः । [5]
राक्षसानां च मुख्यस्य प्रजानामीश्वरस्य च ।
राक्षसेन्द्रस्ततः क्रुद्धश्चापमानम्य संयुगे ।
निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन्बाणान्मुमोच ह ।
चतुर्भिर्विशिखैः सूतं ध्वजं सप्तभिरर्दयत् ।

—Thereafter M10 repeats 18^{cd}.

—^{c}) Ś D8.9.12 पुष्पके समसर्जंत. —^{d}) Ś2.3 D2.3.5.9.12 T3.4 M6 शीघ्राः; D1.4 तीव्राः; D6 T2 पुष्पं. T3.4 करि- (for मधु-). Ñ B पुष्पाणि मधुपा इव. —After 14, Ś2.3 Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 T3.4 ins.; M3 cont. after 409* :

411* समन्ताद्विद्रुतं तैस्तु पुष्पकं यानमाबभौ ।
यथा स्वर्णमयं शृङ्गं समन्ताद्विद्रुतं घनैः ।

[(l. 1) V3 समंतोभिद्रुतं; D1–4 समंताभिद्रुतं; D5 समंताद्वै प्लुतं; T3 समंतादावृतं (for समन्ताद्विद्रुतं). D2 T4 यैस् (for तैस्). D5 आहवे (for आबभौ). Ś2.3 D12 आयुधैः पूर्यमाण तु यानं पुष्पकमाबभौ. —(l. 2) N1 दिव्यं (for शृङ्गं). D5 निश्रुतं; T3 आवृतं (for विद्रुतं). Ś2.3 D3.4.12 समंताभिद्रुतैर्घ(D3.4 °तं घ)नैः; D1.2 समंताभिद्रुतं जनैः(D1 नवैः) (for the post. half).]

15 ^{a}) Ś1.2 D1.8.9.12 दैव- (for देव-). Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 -निर्माण-; B3 -निर्मित-; Ct as in text (for -निष्ठान-). D6.7 G2 M2.5.9.10 देवाधिष्ठान-; T1 G3 M1.3 देवतास्थान-; G1 किंकरैरभि-; M8 देवानुष्ठान- (for देवनिर्माण-). Ś Ñ V1.3 B1–3 D2.5.8.12 T3 G1 M6 -भूतं तु (Ś2.3 G1 M6 तं; B3 हि); D1.3.4 -भूतत्वाद् ; D9 (with hiatus) अभूत्तु (for -भूतं तद्). ❀ Ct : देवनिष्ठानभूतं देवाधिष्ठानभूतम् . ❀ —^{b}) Ś V3 D2.8.9.12 तथा; Ñ1 V1 कृतं; Ñ2 B D1.3–5 T3.4 तदा (for मृधे). —^{c}) Ś D8.12 पूर्यमाणं; D5 भ्राजमानं; D9 पूज्यमानं; T4 वध्यमानं (for भज्यमानं). Ñ2 तदैवाभूद् ; B1.3.4 तथैवाभूद् ; B2 तदेवाभूद् (for तथैवासीद्). —After 15, D6.7.10.11 ins. 407*.

16 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M6 सचिवास्तस्य(D3 °स्तत्र) (for रावणामात्या). —^{b}) B2.4 T1.2 G1.3 M4.5.7 यथाकालं; G2 यथालोकं (for यथाकामं). —After 16^{ab}, B2 ins. :

412* निर्गम्य सहसा तत्र युद्धाय कृतनिश्चयाः ।

—^{c}) D10.11 आयुध्यंत; G2 अयुध्यत. D6.7.10.11 T1.2 M3 महावीराः; T4 तथा वीराः; G1 महावीर्यः. —^{d}) G1 राजन् . —For 16^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 subst. :

413* अयुध्यन्त महाबाहो दशग्रीवस्य रक्षसः ।

[D4.8 आयुध्यंत. D9 यथान्यायं (for महाबाहो). B4 रक्षसा.]

17 ^{a}) Ś B1 D8.12 च (for तु). D2.9 तेन (for ते

G. 7. 25. 32 B. 7. 21. 31 L. 7. 24. 23
अन्योन्यं च महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्युधि ।
यमस्य च महत्सैन्यं राक्षसस्य च मन्त्रिणः ॥ १८
अमात्यांस्तांस्तु संत्यज्य राक्षसस्य महौजसः ।
तमेव समधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ १९
ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ।
विमाने राक्षसश्रेष्ठः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ २०
स शूलानि गदाः प्रासाञ्शक्तितोमरसायकान् ।
मुसलानि शिलावृक्षान्मुमोचास्त्रबलाद्बली ॥ २१
तांस्तु सर्वान्समाक्षिप्य तदस्त्रमपहत्य च ।
जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ २२

तु). G1 -मांसाहाः (sic) (for -दिग्धाङ्गाः). —[b]) G1.2 M4.5.7 सर्वे (for सर्व-). Ś2 B3 -शास्त्र-. Ś V1.3 D2.8.9.12 T3 -निराकृताः; Ñ B -विशारदाः; D1.3.4 -निकृंतनाः; D5 निरीक्षताः; D6 -समाहिताः (for -समाहताः).

18 [a]) Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M5.6 ते (for च). Ś Ñ1 B1–3 D1.3.4.8.9.12 T3.4 महावेगाः; Ñ2 महायोधाः; V1.3 महातेजाः; D5 महानागाः; G2 M3 महाभागाः; M1.2.8 महावीर्या (M1 °र्यं) (for महाभागा). —[b]) Ñ2 ध्नंतः; D12 हताः (for जघ्नुः). D2 प्राहरणैर् (for प्रहरणैर्). Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M6 भृशं (for युधि). Ś1 D8 नानाप्रहरणा भृशं; Ś2.3 हताः प्राणहरैर्भृशं. —M10 repeats 18[cd] after 410*. —[c]) Ś V3 D1–5.8.9.12 महात्मानो; Ñ B G1 M6 महासैन्यं; V1 D6.7.10.11 T3.4 महाबाहो; M10 (second time) G (ed.) महासेना (for महत्सैन्यं). —[d]) Ś1 D6–8.10.11 T4 G1 रावणस्य (for राक्षसस्य). —M9 om. (hapl.) from च up to राक्षसस्य in 19[b]. B3 राक्षसेंद्रस्य (for राक्षसस्य च). —After 18, M10 ins. 407* (followed by 408* and 410*).

19 M9 om. up to राक्षसस्य in 19[b] (cf. v.l. 18). —[a]) V3 संपूज्य; B2 संत्याज्य (for संत्यज्य). —[b]) Ś V1.3 D T3.4 यमयोधा महाबलाः (Ś1 V3 D8 °जवाः; D5 °बलान्); Ñ B यमस्यानुचरास्तथा (Ñ2 B1.3.4 °दा); M5.10 राक्षसस्य रिपोर्बलं. —[c]) Ś V3 D2.8.9.12 पर्यधावंत (D2.9 °तः); Ñ2 B समवर्षंत; D6.7.10.11 G2 चाभ्यधावंत (G2 °तः); T2 G3 समधावंतः; M3.5 तेभ्यधावंत (M5 °तः); M6 समधावंस्ते (for समधावन्त). Ñ1 V1 T3 तमेकमभ्य (V1 °प्य) धावंत; G1 ते तमेवाभ्यधावंत; M10 तमेवमभिधावंतः. —[d]) D6.7 -पट्टैर्; M7 -धर्षैर् (for -वर्षैर्). V3 महाबलं (for दशाननम्).

20 V3 om. (hapl.) 20. —[a]) D2 -दिग्धांगैः; D8 -दिग्धांगाः. —[b]) Ś V1 D1–5.8.9.12 G2 M7 जर्जरच्छविः; D7 G1 M1.2.8–10 झ (G1 ज) र्झरीकृतः; T1.2 G3 M4.5 ज (T2 M4.5 झ) र्झरच्छविः; T3 रुधिरच्छविः (for जर्जरीकृतः). —[d]) M6 पुष्पाशोक (for फुल्लाशोक). —For 20[cd], Ś Ñ V1 B D T3.4 M10 subst.:

414* फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसेश्वरः ।

[Ñ B इवारा (B4 °भ्रा) जन् (Ñ2 B4 °जद्) (for इवाभाति) and विमाने (for पुष्पके). Ñ2 B2–4 D6.7.10.11 T4 M10 राक्षसाधिपः.]

21 [a]) D6.7.10.11 T4 M10 स तु शूल-; T1.2 M3.5 स शूलासि- (for स शूलानि). D6.7.10.11 T1.2.4 M3.10 -गदा-; M6 गदां. —[c]) D6.7.10.11 M10 मुमोच च; T3 शरान्बाणान् (for मुसलानि). M8 -वर्षान् (for -वृक्षान्). —[d]) D6 T1.2.4 G3 [अ] स्त्रं; G1 [अ] स्त्रान्; M1 स (for [अ] स्त्र-). T3 चिक्षेपाशु (for मुमोचास्त्र-). —For 21, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 subst.; while T3 subst. l. 1 only for 21[ab] :

415* ततः शूलगदाप्रासान्राक्षसो विविधान्सृजन् ।
नगान्बाणांश्च वृक्षांश्च चिक्षेप कार्मुकच्युतान् ।

[(l. 1) B D1.3–5 T3 शूलान् (for शूल-). V1 D1.3.4 T3 आयसान्; V3 om. (for राक्षसो). Ś1 विविधानायुधान्सृजन्; Ñ B3 आयुधा (Ñ2 सायका) न्विविधाञ्शि (B3 °न्सि) तान्; B1.2.4 आयसान्विविधान्स्थि (B2 °धाचि B4 °धांचि) तान् (for the post. half). — (l. 2) D2.8 नागान्; D8 उरगान् (hypm.). Ñ B D1.3–5 शिलावृक्षान्; V1 तथा शैलान्; V3 D9 शिलाश्चैव (for च वृक्षांश्च). D3 चिक्षिपे. D9 कार्मुकाच्. Ñ1 बाणांश्च कार्मुकविच्युतान् (hypm.); Ñ2 B2.3 क्षिपन्कार्मुकविच्यु (B3 °निसृ) तान्; V1 B4 अक्षिपत्कार्मुकच्युतान्; B1 क्षिपत्सुकार्मुकाच्च्युतान् (for the post. half).]

—After 21, D6.7.10.11 S ins.:

416* तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चैव दारुणम् ।
यमसैन्येषु तद्वर्षं पपातातिभयंकरम् ।

[(l. 1) T3 वृक्षाणां (for शस्त्राणां). D6.7.10.11 T4 G1 M6 [अ] ति-; T3 M2.4.6.7.9 [अ] पि (for [ए] व). M8 विदारणं (for [ए] व दारुणम्). — (l. 2) G2 M5.10 च (for [अ] ति-). D6.7.10.11 Ct धरणीतले (for [अ] तिभयंकरम्).]

22 D4 repeats 22 consecutively. —[a]) D6.7.10.11 विनिर्भिद्य; T4 M10 विनिर्जित्य; M5 om.; M6 व्यवक्षिप्य (for समाक्षिप्य). Ś Ñ V1.3 B1.4 D1–4 (both times).5.8.9.12 T3 तानि (Ś2 तांस्तु; D4 [second time] om.) सर्वाण्यवा (Ñ1 °व; Ñ2 V1 °धि) क्षिप्य; B2.3 तानि सर्वाणि विक्षिप्य. —[b]) Ñ1 D6.7 अवहत्य; Ñ2 B4 व्यवहत्य; V1 T4 M5.6.10 अभिह (M10 °पा) त्य; B1 व्यवहृत्य; B2 व्यवहन्य; B3 प्रतिहन्य; D2 अपहन्य; D5 उपहन्य; M1 उपहत्य; M8 अपगृह्य; Cg.k.t as in text (for अपहत्य). V3 तु (for च). Ś D8.12 तच्चास्त्रमु (Ś2.3 D12 °म) पकृत्य च. —Ñ2 B om. 22[c]–23[b]. —[c]) Ś Ñ1 V1.3 D1–4 (both times).5.8.9.12 T3 तद्रक्षो रुषितं (Ñ1 V1.3 D5 °ता) जघ्नुर्. —[d]) Ś Ñ1 V1.3 D2.9.12 एकं तं (Ñ1 V1.3 D2.9.12 ते) वै; D1.4 (both

परिवार्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव ।
भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमकारयन् ॥ २३
विमुक्तकवचः क्रुद्धो सिक्तः शोणितविस्रवैः ।
स पुष्पकं परित्यज्य पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ २४
ततः स कार्मुकी बाणी पृथिव्यां राक्षसाधिपः ।
लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथान्तकः ॥ २५
ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं संधाय कार्मुके ।
तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं व्यपकर्षत ॥ २६
ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे ।
मुक्तो गुल्मान्द्रुमांश्चैव भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ २७ G. 7. 25. 42 B. 7. 21. 43 L. 7. 24. 32

times).$_5$ एकांते वै; D_8 एकं तं चैव (hypm.); T_3 एकमेव; G_2 एकैकं च (for एकं शत-). D_3 समंतात्सर्वतो दिशः; M_{10} एकादशसहस्रकं.

23 Ñ$_2$ B om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). —^{a}) $D_{4.8}$ परिचार्य. V_1 च तत्; $D_{1.4}$ M_{10} च ते; D_3 तु ते (for च तं). Ś$_1$ D_8 रक्षः (for सर्वे). —^{b}) Ś $D_{2.3.5.9.12}$ मेघाकराः; Ñ$_1$ $V_{1.3}$ मेघरवाः; $D_{1.4}$ मेघाः करैर्; M_6 वर्षोत्तराः (for मेघोत्कराः). —^{c}) Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1.3-6}$ T_1 M_7 भिंदिपा($D_{1.3-5}$ °डिमा; T_1 °डिवा)लैश्च. Ś $D_{8.12}$ शक्तिभिर्भिंडिपालैश्च. —^{d}) Ś$_1$ V_1 $D_{1.2.4.6-8.10.11}$ T_3 $M_{5.10}$ Ct अपोथयन्; Ś$_{2.3}$ $D_{3.5.9.12}$ अयोधयन्; Ñ $B_{1.2.4}$ प्रचक्रिरे; V_3 अकारयन्; B_3 च चक्रिरे; T_4 अताडयन्; G_2 असावकन् (sic) (for अकारयन्).

24 ^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ T_2 M_3 सक्तः; M_4 स्निग्धः; M_7 om. (for सिक्तः). Ś$_1$ $D_{1.4.8}$ -विप्लवैः; $M_{2.8.9}$ -निस्रवैः (for -विस्रवैः). —^{c}) M_5 परित्यक्त्वा. $D_{6.7.10.11}$ M_{10} ततः स(M_{10} °तश्च) पुष्पकं त्यक्त्वा. —^{d}) G_1 $M_{2.6.8}$ एव तिष्ठति; G_2 अभिधिष्ठत; M_{10} अवतिष्ठति (for अवतिष्ठत). —For 24^{cd}, Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst.:

417* त्यक्त्वा तत्पुष्पकं वीरः पृथिवीं समतिष्ठत ।

[Ñ B संत्यज्य; V_3 ततस्तु; D_5 संत्यक्त्वा; T_3 मुक्त्वा तत् (for त्यक्त्वा तत्). T_3 शूरः (for वीरः). $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ पृथिव्यां. V_3 D_5 अवतिष्ठत. Ñ B पृथिव्या(B_2 °वी)मेव धिष्ठि(B_3 चेष्टि)तः (for the post. half).]

25 ^{a}) Ś $D_{8.12}$ गतः सः; Ñ $B_{2.4}$ तत्रस्थः(Ñ$_1$ °स्थं); B_3 ततस्तु (for ततः स). Ś$_{2.3}$ $D_{9.12}$ -कार्मुक-; V_1 रावणः; D_2 कार्मुकान्; $D_{3.5}$ -कार्मुको (for कार्मुकी). Ś$_{2.3}$ $D_{2.9.12}$ -बाणान्; V_1 सधनू (hypm.); $D_{1.4}$ बाणं; L (ed.) -बाणो (for बाणी). $T_{3.4}$ ततः सबाणकोदंडो. —^{b}) G_2 $M_{5.10}$ राक्षसेश्वरः. Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ राक्षसेंद्रो महाबलः(D_2 °लान्); Ñ B क्रोधसंरक्तलोचनः; $D_{6.7.10.11}$ समरे चाभिवर्ध(D_6 °र्ते)त. —^{c}) D_5 सहासंज्ञो. V_3 मुहूर्तं तु (for मुहूर्तेन). —^{d}) T_2 यदा; G_3 इव (for यथा). Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ तस्थौ($D_{1.4}$ बभौ; T_3 रक्षः) क्रुद्ध इवांतकः.

26 ^{a}) Ś $D_{8.12}$ तथा (for ततः). —^{b}) M_{10} स तं (for अस्त्रं). Ś$_{2.3}$ संधार्य. —^{c}) G_1 चापि (for तान्). M_6 व्यतिष्ठध्वमथेत्युक्त्वा. —^{d}) T_4 M_3 विचकर्ष सः; $M_{5.6}$ समकर्षत (for व्यपकर्षत). —For 26^{cd}, Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 subst.:

418* इदानीं तिष्ठतेत्युक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ।

[Ñ$_2$ B ह (for सः).]

—Thereafter Ñ $V_{1.3}$ B D_3 T_3 cont.; while $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G M ins. after 26:

419* आकर्णं स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे ।
मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शंकरो यथा ।
तस्य रूपं शरस्यासीत्सधूमज्वालमण्डलम् ।
वनं दहिष्यतो ग्रीष्मे एधितस्येव शुष्मणः ।

[D_3 om. l. 1. —(l. 1) Ñ $V_{1.3}$ B_{1-3} $D_{6.7.10.11}$ T $G_{1.3}$ $M_{1.2.4-10}$ आकर्णात्; B_4 आकर्णः (for आकर्णं). G_1 ह कृष्याथ. $V_{1.3}$ इंद्र इवाहवे (for इन्द्रारिराहवे). —(l. 2) Ñ$_1$ मुमोचाथ. D_3 सुसंक्रुद्धस् (for शरं क्रुद्धस्). M_8 त्रिपुरान्. —(l. 3) M_1 तच्छरीरं (for तस्य रूपं). $G_{1.2}$ $M_{3-5.7.10}$ विधूम- (for सधूम-). —(l. 4) Note hiatus between the two halves. $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ $M_{2.5.8-10}$ घर्मे; $M_{4.7}$ वह्नेर् (for ग्रीष्मे). T_2 मेधितस्येव; M_3 ज्वलितस्येव. G_3 M_1 शुष्मिणः. $D_{6.7.10.11}$ M_5 दा(M_5 द)वाग्ने(D_6 °ग्नि)रिव मूर्छि(D_{11} °र्छं)तः; $T_{3.4}$ $M_{2.7.9}$ वनजस्येव बर्हिषः(T_4 $M_{2.9}$ वह्निनः; M_7 घर्मगे); G_1 दहनस्येव वह्निनः; G_2 M_{10} दावस्येव च वह्निनः; $M_{4.8}$ दह(M_4 वद)नस्येव वह्निना; M_6 पावकस्येव भास्वतः (for the post. half). —For l. 4, Ñ $V_{1.3}$ B D_3 subst.:

419(A)* वनं दिधक्षतः शुष्कमिद्धस्येव विभावसोः ।

[D_3 दिधक्षतं. B_1 तत्र; D_3 शून्यम् (for शुष्कम्). B_1 स्निग्धस्य (for इद्धस्य).]

27 ^{a}) B_2 $T_{1.2}$ G_3 ज्वालामाला- (B_2 °लस्); M_8 ज्वालालीढः; Cg ज्वालामाली (as in text). D_5 शिरः; D_{10} marg. (for शरः). Ś$_{2.3}$ Ñ$_2$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.3.4.9.12}$ T_3 तु (B_4 च) स शरः; B_2 तु संबद्धः; D_2 तु सशिराः; $T_{1.2}$ G_3 -[आ]वृतशरः (for स तु शरः). Ñ$_1$ ज्वालामालीव स शरः. —^{b}) G_2 M_{10} क्रुद्धाद(M_{10} °न)नुगतो; M_8 क्रौंचव्यानुगतो. —^{c}) Ś$_{2.3}$ D_{12} मुक्तान् (for मुक्तो). B_4 पुष्पान्; T_3 गुल्मं (for गुल्मान्). B_3 लताश्; D_9 क्रमाच्; T_3 लता (for द्रुमांश्). V_1 विमुक्तास्ताश् (for गुल्मान्द्रुमांश्). $D_{6.7.10.11}$ चापि; T_3 यद्वद् (for चैव). —^{d}) G_1 $M_{7.9}$ भस्मीकृत्वा. Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 भस्मसादकरोत्तदा; Ñ भस्मीकृत्वात्यधावत; B_1 भस्मीकृत्यानुधावत; B_{2-4} भस्मी(B_2 °स्म)कृत्याभ्यधावत.

G. 7. 25. 43 B. 7. 21. 44 L. 7. 24. 33 ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु ।
रणे तस्मिन्निपतिता दावदग्धा नगा इव ॥ २८

ततः स सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः ।
ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

28 ^{a}) Ś V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 अथास्त्र-($D_{1.2.4}$ °स्त्र); T_2 ततोस्य (for ते तस्य). —^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 योधा (for सैन्या). Ś $D_{8.9.12}$ वैवस्वताश्च. Ś $V_{1.3}$ $D_{1-3.5.8.9.12}$ T_3 ते; $Ñ_1$ B_2 च; $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ ह (for तु). D_4 चैवास्य लक्ष्यते (for वैवस्वतस्य तु). —^{c}) $D_{7.10.11}$ बले (for रणे). T_4 प्रपतंति रणे तस्मिन्. —^{d}) $D_{6.7.10.11}$ T_4 माहेंद्रा इव केतवः . —For 28^{cd}, Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 subst. :

420* निपतन्ति रणे तस्मिन्महेन्द्रध्वजसंनिभाः ।

[Ś V_3 $D_{2.8.9.12}$ न्यपतंत (for निपतन्ति). Ñ B_{1-3} क्षणे-($B_{2.3}$ अने)न तस्मिन्निह(B_1 °न्निपत [hypm.])ता; B_4 क्षणेन निहताः सर्वे (for the prior half). $Ñ_2$ माहेंद्र-. Ñ B -द्विप- ; $D_{1.4}$ -वज्र- ; D_2 -द्विज- (for -ध्वज-).]

29 ^{a}) $Ś_{2.3}$ $D_{6.7.10-12}$ $T_{1.2}$ G_3 तु (for स). —^{b}) $T_{1.2}$ M_3 रावणो (for राक्षसो). —M_6 om. 29^{cd}. —^{c}) D_8 तु (for सु-). $Ś_1$ $D_{3.8}$ T_3 M_7 -महान् (for -महा-). M_8 -नादः . —After 29, V_1 D_3 $T_{3.4}$ ins. :

421* प्रहस्तप्रमुखाश्चापि नेदुश्च भृशहर्षिताः ।

[D_3 ते (for first च). T_3 ते चाप्यनदंन् ; T_4 ये चाप्यनदन् (for चापि नेदुश्च).]

Colophon : V_1 om. —*Kāṇda name* : Ś D_2 M_7 om. —*Sarga name* : Ś $D_{1.3-5.12}$ यमबल(D_5 °सैन्य)विध्वंसो ($Ś_1$ $D_{5.12}$ °सनं; D_3 °सनो); Ñ $B_{1.3.4}$ वैवस्वतबलविध्वंसनं; V_3 D_9 बलविध्वंसनं(D_9 °नो); B_2 वैवस्वतविध्वंसनं; D_2 बलध्वंसनं; D_8 धर्मराजबलिविध्वंसो. —*Sarga no.* : Ś $Ñ_1$ V_3 B_{1-3} D_2 om. ; $Ñ_2$ B_4 $D_{1.4.5}$ M_8 25 ; $D_{3.8.9}$ T_4 24 ; T_3 23. —After colophon, T_4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G $M_{5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः .

२२

स तु तस्य महानादं श्रुत्वा वैवस्वतो यमः ।
शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १
स तु योधान्हतान्मत्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथः समुपनीयताम् ॥ २
तस्य सूतो रथं दिव्यमुपस्थाप्य महास्वनम् ।
स्थितः स च महातेजा आरुरोह महारथम् ॥ ३
पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ।
येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४
कालदण्डश्च पार्श्वस्थो मूर्तिमान्स्यन्दने स्थितः ।
यमप्रहरणं दिव्यं प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ५
ततो लोकास्त्रयस्त्रस्ताः कम्पन्ते च दिवौकसः ।
कालं क्रुद्धं तदा दृष्ट्वा लोकत्रयभयावहम् ॥ ६

G. 7.26.6
B. 7.22.6
L. 7.25.6

22

☞ V2 missing for Sarga 22 (cf. v.l. 7.12.2). D12 begins with ॐ; T3 with श्रीरामाय नमः.

1 a) V1 तं (for स). Ś1 B1 D6.7.10.11 Cg.k.t तस्य तु (by transp.); V1 T3.4 तु तेषां (for तु तस्य). —b) Ś Ñ V1.3 B D T3.4 प्रभुः (for यमः). —c) D2 श्रुत्वा (sic); D8 om.; D9 स तं (for शत्रुं). Ś D8.9.12 विजयमानं (D8 °सारं) वै. —d) Ś V3 D1.2.4.5.8.9.12 परिक्षयं; V1 पराजयं; G1 च संक्षयात्.

2 G3 damaged for 2^{a}. —a) Ś V1.3 D1–5.8.9 T3 ततो; Ñ B1.2.4 D6.7.10–12 Cg स हि; M2 स च (for स तु). Ś1 Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 ज्ञात्वा; Ś2.3 G1 श्रुत्वा (for मत्वा). —b) T1.2 M3 कोप-. Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M10 क्रोधसं(T3 °धारसं)रक्तलोचनः. —c) Ñ2 B D2.3.5–7.10–12 T1.3 M8 त्वरितः. —d) D10.11 मे (with hiatus); K (ed.) [ऽ]यम् (for सम्-). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 रथं मे समुपानय; Ñ2 B D6.7 रथो मे यु(B2 स)ज्यतामिति; T4 M6.10 रथमानीयतामिति. ❀ Cg.t: उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः।; so also Ck. ❀

3 a) D1 T3 M3 ततः (for तस्य). D1 तस्य (for सूतो). Ñ2 B D6.7.10.11 तदा (for रथं). —b) Ś Ñ1 V1.3 B1 D1.2.4.8.12 उपस्थाय; T4 M10 उपा(M10 °प)नीय. Ś D8.12 महाप्रभं; Ñ1 V1 D3.5 T3 °जवं; Ñ2 B D1.2.4.6.7.10.11 °रथं; V3 D9 °बलः (for महास्वनम्). —c) B3 M6.9 स्थितस्य (for स्थितः स). Ñ1 T G3 तु; D5 सु- (for च). —d) T4 M10 ह्यारुरोह. T4 G3 M2.5.10 रथोत्तमं (for महारथम्). Ś D2.8.9.12 रथं समध्य(Ś1 °भि; D2.8.12 °धि)रोहत; Ñ1 D1.4 रथं तमधि(Ñ1 °भि)रोहत; Ñ2 B D6.7.10.11 अध्या(B2 प्राध्या; D6.7 अध्य)रोहत तं रथं; V1.3 रथं समधिरोहयत्.

4 a) Ś2.3 Ñ2 B2.4 D2.5–7.9–12 T3.4 G1.2 M2.4–10 प्रास-; D1.4 पश्च (for पाश-). Ñ1 V1.3 B D5 T3 M5.10 तु (for च). —b) G2 M5 चैव (for तस्य). —D5 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. —c) T4 G1.2 M5 संक्षीयते; Ck.t as in text (for संक्षिप्यते). M4 लोकं. —d) Ñ2 B D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–4.6–10 इदमव्ययं (for सचराचरम्). —After 4, V3 reads 9^{ab} (followed by 423*).

5 D5 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). V3 reads 5–6 after 8. —a) Ś Ñ2 V1.3 B D1–4.6–12 T1 तु; M10 स (for च). —b) Ñ1 स्यंदनस्थितः; Ñ2 B D6.7.10.11 अस्य चाभवत्; T1.2 G M1–5.7–9 स्यंदनोत्तमे. —d) T1.2 G3 M1–3.5.9 प्रदहन्; G2 M8 प्रहसन् (for प्रज्वलन्). Ś D1.2.4.8.9.12 T3 तेजसैव समु(T3 महो)ज्ज्वलं; Ñ1 V1 तेजसैव समाज्वलत्; Ñ2 B D6.7.10.11 K (ed.) तेजसा ज्वलदग्निवत् (K [ed.] °मत्); V3 D3.5 तेजसा प्रज्वलन्निव. —After 5, D3 T G2.3 M B (ed., within brackets) Cg read 28 for the first time, repeating it in its proper place; while G1 reads 28 for the first time after 5, repeating it after 7.23.43.

6 V3 reads 5–6 after 8. —a) Ś Ñ1 V1.3 D8.12 क्रुत्स्नाश्च; D1–5.9 क्षुब्धाश्च (for त्रस्ताः). G1.2 त्रयो लोका भयत्रस्ताः; M10 ततो लोकास्तु वित्रस्ताः. —b) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M5 चकंपे (M5 कंपते) च वसुंधरा; M6.10 कंपते च दिवाकरः. —For 6^{ab}, Ñ2 B D6.7.10.11 subst.:

422* ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः ।

—c) Ñ1 V1 B1 T3 M2.3.5 ततो; Ñ2 V3 D5–7.10.11 T4 G2 तथा (for तदा). Ñ1 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). Ñ2 B D6.7.10.11 transp. क्रुद्धं and दृष्ट्वा. —d) Ś V1 D1–5.8.9.12 G1 M2.4–10 लोकक्षय-; Ñ B D6.7.10.11 G2 सर्वलोक- (for लोकत्रय-). Ś D2.8.9.12 -भयंकरं; B2 -भयप्रदं; G2 -क्षयावहं (for -भयावहम्). V3 लोकपाल **** (lacuna). —After 6, Ñ2 B D3.6.7.9–11 S ins.; while V3 ins. after 9^{ab}:

423* ततः संचोदयन्सूतस्तान्हयान्रुचिरप्रभान् ।
प्रययौ भीमसंनादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ।
मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः ।
प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणम् ।

[(l. 1) Ñ2 V3 B1 D9 तु चोदयन्; B2.3 D7.10.11 T1 G3 स्व(B2 T1 G3 सं)चोदयत्; K (ed.) Cg प्रचोदयन्. D3 तत्र (for सूतस्). D6 T2 M3 संचोदयामास. Ñ2 V3 D6.7.9–11 तानश्वान्; B2 हयांश्च; T3 तान्पाशान्; G2 हयांस्तान्

G. 7.26.9
B. 7.22.9
L. 7.25.7

दृष्ट्वा तु ते तं विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् ।
सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सर्वलोकभयावहम् ॥ ७
लघुसत्त्वतया सर्वे नष्टसंज्ञा भयार्दिताः ।
नात्र योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा विप्रदुद्रुवुः ॥ ८
स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् ।
नाक्षुभ्यत तदा रक्षो व्यथा चैवास्य नाभवत् ॥ ९
स तु रावणमासाद्य विसृजञ्शक्तितोमरान् ।
यमो मर्माणि संक्रुद्धो राक्षसस्य न्यकृन्तत ॥ १०
रावणस्तु स्थितः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह ।
तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ ११

(by transp.) (for तान्हयान्). D3.6 T3.4 G M1–5.8–10 Cg रुधिर- (for रुचिर-). —(l. 2) V3 तं यमो (sic) (for प्रययौ). D3 -निर्हादो; G1 M6 -संनाहो (sic); M8 -संकाशो; M9 -सेनादौ (for -संनादो). D6 T1.2 G2.3 M1–4.7–9 रक्षोधिपः (for रक्षःपतिः). D3.7 प्रतिष्ठितः (D7 °तं) (for -पतिः स्थितः). —D9 om. l. 3–4. —(l. 3) T3 ययुस् (for यमं). B1 G2 तं (for ते). B4 समास्तत्र (for यमं ते तु). —(l. 4) D3 प्रययुर् (for प्रापयन्). G2 मनसा; Cg.k.t as above (for मनसस्). B3 तत्प्रस्थितं; T4 यत्र तु तं (for तत्प्रस्तुतं). D3 बलं (for रणम्). B2 यत्र स प्रस्तुतो रणः (for the post. half).]

—Thereafter D3 cont.:

424* ततो मृत्युसमायुक्तं वरं ह्यरिरथारुजम् ।
श्वसद्भिः पन्नगैर्युक्तं तस्य भीता निशाचराः ।

7 a) Ś1 D8 तं ते; Ś2.3 Ñ1 V1 D1–4.9.12 T3 ते तु (for दृष्ट्वा). Ś Ñ1 V1 D1.2.4.8.9.12 संदृश्य; Ñ2 V3 B D5–7.10.11 तथैव; D3 T3 संप्रेक्ष्य; T4 G1 [अ]थ ते तं (T4 तु); M6 तथा तं (for तु ते तं). G2 M2.4.5.7–9 दृष्ट्वा तु राक्षसास्ते तं. —b) B1 -समर्चितं (for -समन्वितम्). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3 रथं मृत्योर्भयावहं. —d) T4 G1 -भयावहाः; G2 -भयंकरं. Ś Ñ V1.3 B D T3 सहसा वि(Ñ1 V1 °हसैव; B °हिता वि)प्रदुद्रुवुः. —After 7, M3.4 ins.:

425* अभ्यधावन्त संक्रुद्धा बलिनोऽतिभयंकराः ।

—Then M4 repeats wrongly 7.21.22–24^{ab}.

8 Ś1 D1.4.8 om. (hapl. see var.) 8. —a) G1.2 M3–5.7 अल्प-; Cg.k.t as in text (for लघु-). Ś2.3 D12 -स्त्विता यतस्; D2.9 -चित्ततया (for -सत्त्वतया). Ś2.3 Ñ V1.3 B D2.3.5–7.9–12 T3 ते हि (for सर्वे). —b) G1 नष्टवक्त्रा. T4 M10 राक्षसा विप्रदुद्रुवुः. —M10 om. (hapl.?) 8^{cd}. —c) Ñ2 B D6.7.10.11 नेह; D5 तात्र (for नात्र). Ñ2 B3 D10 युद्धं (for योद्धुं). M1 समर्थोहम्. —D9 om. after इत्युक्त्वा up to 9. —d) Ś2.3 Ñ1 V1.3 D2.3.5.12 T3.4 सं-; T1 G1.3 च; T2 ते (for वि-). Ñ2 B D6.7.10.11 प्रययुर्दिशः (B1 D7 °शं). —After 8, V3 reads 5–6.

9 D9 om. 9 (cf. v.l. 8). V3 reads 9^{ab} (followed by 423*) after 4. —a) B4 तं रक्षस्; D1 शत्रुं तं; G2 स ततस् (for स तु तं). —b) Ś D2.8.12 मृत्युं; T2 M4.7 सर्व- (for रथं). —c) Ś Ñ1 V1 D1–4.8.12 चुक्षुभे न; V3 lacuna; D5 प्रचुक्षुभे; T3.4 न चुक्षुभे (for नाक्षुभ्यत). Ś Ñ V1.3 B D1–8.10–12 T3.4 दशग्रीवो (for तदा रक्षो). M6 नाभ्युत्पतद्रणे रक्षो. —D5 om. 9^{d}–10^{a}. —d) G1 नो (for न). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.12 T3.4 न बभूवास्य च (V1 तु) व्यथा; Ñ2 B D6.7.10.11 न चापि भयमाविशत्.

10 D5 om. 10^{a} (cf. v.l. 9). —a) T1.2.4 G2.3 M यमो; T3 स तं; G1 यमौ (for स तु). D9 संप्राप्य (for आसाद्य). —b) Ś Ñ2 B1.3 D6–12 T1–3 M3 व्यसृजच्; Ñ1 V1.3 D2 G1.2 M1.2.5.6 विसृजच्; B2 विसृज्य (for विसृजन्). T4 शक्तिमोजसा. —c) T1.2.4 G M सर्व- (for यमो). Ś Ñ1 V1 D1.2.4.5.8.9.12 [ऽ]प्यस्त्राणि (for मर्माणि). B2 संक्रोधाद्; D1 चास्त्रेण; D5 दिव्यानि (for संक्रुद्धो). T3 यमो मर्मसु शस्त्राणि. —d) Ś Ñ V1.3 B D1.2.4.6–12 रावणस्य (for राक्षसस्य). Ñ1 V1.3 T3 न्यपातयत्; B3 क्षतं कृतं (sic); B4 D2.3.5 T4 नि(T4 व्य)कृंतत; M6 [अ]भ्यकृंतत; M8 [अ]स्य कृंतत; K (ed.) [उ]पकृंतत. —After 10, T1.2.4 G M ins.:

426* मर्मसु छिद्यमानेषु रावणो राक्षसेश्वरः ।
सहंस्तस्थौ रुजं घोरां भिद्यमान इवाचलः ।

[(l. 1) M3 मर्मेषु भिद्यमानेषु (for the prior half). G2 M1 राक्षसाधिपः. —(l. 2) M4.6.7 रुजां (for रुजं). T2 G3 स तस्थौ पृथुजंघोरुर् (for the prior half).]

11 a) B2.4 च; T4 M6 [ऽ]पि; M10 [ऽ]त्र- (for तु). Ś Ñ V1.3 B D T3.4 ततः (for स्थितः). B1.3 D8 सुस्थः; D5 T3 क्रुद्धः (for स्वस्थः). —c) D1.4 वैवस्वतश्चैव. —After 11, S ins.:

427* शरास्ते वज्रसंकाशाश्छादयन्तो रणे यमम् ।
यथाचलं महाघोरा नानावर्णा बलाहकाः ।
तान्निहत्य शरांस्तूर्णं रावणस्य यमः स्वयम् ।
ततः प्रहरणं घोरं मुमोचारिनिषूदनः ।

[(l. 1) G2 M1.5.8.10 छादयंति. —(l. 2) T2 G2 -घोरं; G1 -वेगा; M6 -मेघा (for -घोरा). —G2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 4. T3 धारावर्षैर्; G3 M8 नानावर्षा (M8 °र्षी-) (for नानावर्णा). M6 नानाधारैः समावृणोत् (sic) (for the post. half). —(l. 3) T4 M10 रणे (for शरांस्). M6.10 राक्षसस्य (for रावणस्य). T4 M10 शरान्; M5 क्षयं (for स्वयम्). —(l. 4) G1 M6.10 प्रहरणान्घोरान्. M2.4.6.7.9 -निसूदनः.]

ततो महाशक्तिशतैः पात्यमानैर्महोरसि ।
प्रतिकर्तुं स नाशक्नोद्राक्षसः शल्यपीडितः ॥ १२
नानाप्रहरणैरेवं यमेनामित्रकर्शिना ।
सप्तरात्रं कृते संख्ये न भग्नो विजितोऽपि वा ॥ १३
ततोऽभवत्पुनर्युद्धं यमराक्षसयोस्तदा ।
विजयाकाङ्क्षिणोस्तत्र समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १४
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ददृशुस्तद्रणाजिरम् ॥ १५
संवर्त इव लोकानामभवद्युध्यतोस्तयोः ।
राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १६
राक्षसेन्द्रस्ततः क्रुद्धश्चापमायम्य संयुगे ।
निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन्बाणान्मुमोच ह ॥ १७
मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरर्दयत् ।
यमं शरसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ १८
ततः क्रुद्धस्य सहसा यमस्याभिविनिःसृतः ।
ज्वालामालो विनिश्वासो वदनात्क्रोधपावकः ॥ १९ G. 7. 26. 21 B 7. 22. 21 L. 7. 25. 19

---

12 G1 om. 12[ab]. —[a]) Ś V1.3 D1–6.8.9.12 T3 M8 गदा- (for महा-). T1.3 G2.3 M2–4.7–10 -शरैः ; T2 -करैः ; M1.5 -धरैः (for -शतैः). T4 M6 शितैर्महाशरैस्तीक्ष्णैः. —[b]) Ñ1 T1 G2 M3.6 पात्यमानो; B2.4 G (ed.) दी(G [ed.]दा)र्यमाणो. —[c]) B1 G1 च; T1.2.4 G3 M1.2.6 न (for स). T1.3 G3 M3 शक्नोति; T4 M6 शक्तः सन् (T4 स); G1.2 नासक्तो; M1 शक्तोभूद् (for नाशक्नोद्). Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 नाशक्तप्र(V3 नासक्तः प्र)तिकर्तुं(D2 °हर्तुं) स; Ñ2 B2–4 D6.7.10.11 T3 नाशक्नोत्प्रतिकर्तुं सः; D3 नाशकत्समरं कर्तुं. —[d]) Ñ1 G2 रावणः (for राक्षसः). B2 D7 T4 G1.2 M1.10 शर- ; D1.4 शक्ति- ; D10.11 स्वल्प- (for शल्य-).

13 [a]) Ś Ñ V1.3 B D T3 एवं नानाप्रहरणैर्. —[b]) Ś Ñ V1.3 B D7.10.11 -कर्षिणा (for -कर्शिना). —B4 om. from संख्ये in 13[c] up to 15[b]. —[c]) T2 नव- (for सप्त-). Ś1 D2 T4 M2.6.8.9 -रात्र- ; Ñ1 V1.3 D5 T3 -रात्रात् ; D3 -वारान् ; Ct as in text (for -रात्रं). Ś B1 D2.8.9.12 T1 कृतं; Ñ V1.3 B2–4 D1.3–5.7.10.11 T3 M6 कृतः (for कृते). Ś D8.9.12 संख्यं; B1 T1 युद्धं; T2.4 G2.3 M1.5.10 युद्धे (for संख्ये). ❀ Cv : सप्तरात्रिकृते संख्य इति पाठः. ❀ —[d]) G1 चा (for वि-). Ś Ñ V1.3 B1–3 D1–5.7–12 T3.4 M5.6 विसंज्ञो(M5 न श्रांतो; M6 निःसंज्ञो)विमुखो रिपुः ; D6 न भग्नौ न जितावपि; G2 M10 न जयो विजयोपि वा.

14 B4 om. 14 (cf. v.l. 13). —[a]) M5 समं (for पुनर्). Ś Ñ V1.3 B1–3 D1.3.4–12 T3.4 तदा(V1 यदा; B1 तत्रा; T3 अथा)सीत्तुमुलं युद्धं; G1 M3.4.7 तयोः(G1 °तः) समभवद्युद्धं. —[b]) Ś1 D8 M6 तयोः ; Ś2.3 Ñ V1.3 B1–3 D1–7.9–12 T3.4 द्वयोः ; M3 तथा (for तदा). —[c]) Ś Ñ V1.3 B1–3 D T3.4 जय(B3 यम[sic])माकांक्षतो(D3 T3.4 °क्षिणो)र्वीर(Ś1 D8 °तत्रैव).

15 B4 om. 15[ab] (cf. v.l. 13). —[b]) B1–3 स (B3 [अ]पि) महर्षयः (for परमर्षयः). —[c]) B1 नमस्कृत्य. —[d]) Ś Ñ V1.3 B D T3.4 समेतास् (for ददृशुस्). Ś3 D12 तु; G2 ते (for तद्). Ś Ñ2 B1(before corr.; after corr. as in text).2 D5–8.10–12 G1 रणाजिरे.

16 [a]) Ś1 D8 लोकेषु; D3 लोकस्य (for लोकानाम्). —[b]) G3 भवत्तद् (for अभवद्). G1 तदा (for तयोः). Ś D2.3.5.8.12 युध्यतोराबभौ तदा; Ñ V1 B D6.7.10.11 T3.4 युध्यतोरभवत्तदा; V3 D9 युध्येते तावुभौ तदा; D1.4 प्रेक्ष्यतां स बभौ तदा. —[c]) T1.2 G3 M1 पुरोगस्य (for च मुख्यस्य). —[d]) Ś2 ***म् (moth-eaten); B3 प्रभानाम् (sic); T1.2 G M प्रजानाम् (for प्रेतानाम्).

17 D9 om. 17. —[a]) Ś Ñ V1.3 B D1–8.10–12 T4 M6 [ऽ]थ(Ñ1 V1 T4 M6 तु; Ñ2 D6.7.10.11 [ऽ]पि) विस्फार्य; T1.2 G3 M3 तु संक्रुद्धस् ; T3 तु निष्पाद्य (for ततः क्रुद्धस्). —[b]) M8 आनम्य (for आयम्य). Ś Ñ V1.3 B D1–8.10–12 T3.4 M6 चापमिन्द्राशनिस्वनं(Ś V1 D2.5.8.10–12 T3.4 °प्रभं). —[c]) B1 D8 विच(D8 °ह)रंतम् (for निरन्तरम्). —[d]) D3 M3.6 सः (for ह). Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.12 T3.4 अ(Ñ1 D5 व्य)मुंचत; Ñ2 B D6.7.10.11 ततोसृजत् (for मुमोच ह).

18 [a]) Ñ1 M9 मृत्युश्; T1.2 G3 M1 रथ्यांश्; G1 रथं (for मृत्युं). B3 च जित्वा (for चतुर्भिर्). —[b]) Ś D8.12 कालं; D9 पुनः (for सूतं). Ś2.3 Ñ2 B D7.9–12 M10 आर्दयत्; Ñ1 V3 D2.3.5 T1 G3 M3 अर्दयन्; D8 om.; T4 एव च; M6 अर्दितः (for अर्दयत्). —[c]) M8.9 यमः. Ś Ñ V1.3 B D1–6.8–12 T1–3 G3 M3.5.6 शत- (for शर-). —[d]) D2.9 शीर्षे; D8 शीर्ष- (for शीघ्रं). Ś2.3 D12 शीर्षे समभ्यताडयत् ; M6 शीघ्रं मर्माणि ताडितः.

19 D11 om. 19[ab]. —[a]) Ś D2.8.9.12 T3 वदनं(T3 °ने); Ñ V1.3 B1.2.4 D1.3–7.10 वदनाद्; B3 वचनाद् (for सहसा). —[b]) Ś Ñ V1.3 B D1–10.12 T3 समजायत; T1.2 M1 [अ]भिविनिसृ(T1 °सु)तः. —[c]) Ś Ñ V1.3 B D T2–4 G2 M3.5.7 ज्वालामाली; T1 G1.3 M2.4.8.9 ज्वालामाला-. Ś Ñ V1.3 B D T3.4 M7 सनि(Ś2.3 D2.4.8.9.12 T3 °निः)श्वासः ; G2 M5 सनिश्वासाद् (for विनिश्वासो). —[d]) Ś Ñ V1.3 B D T3 सधूमः (for वदनात्). Ś Ñ1 V1.3 B3 D1–5.8.9.12 इव; Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 T4 M1.10 कोप- (for क्रोध-). —After 19, T3.4 ins. :

428* स ग्रसन्निव त्रैलोक्यं पिबन्निव महोदधिम् ।

[T4 लोकांत्रीन् (for त्रैलोक्यं).]

G. 7. 23. 22
B. 7. 22. 22
L. 7. 25. 20

ततोऽपश्यंस्तदाश्चर्यं देवदानवराक्षसाः ।
क्रोधजं पावकं दीप्तं दिधक्षन्तं रिपोर्बलम् ॥ २०
मृत्युस्तु परमक्रुद्धो वैवस्वतमथाब्रवीत् ।
मुञ्च मां देव शीघ्रं त्वं निहन्मि समरे रिपुम् ॥ २१
नरकः शम्बरो वृत्रः शंभुः कार्तस्वरो बली ।
नमुचिर्विरोचनश्चैव तावुभौ मधुकैटभौ ॥ २२
एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः ।
विनिपन्ना मया दृष्टाः का चिन्तास्मिन्निशाचरे ॥ २३
मुञ्च मां साधु धर्मज्ञ यावदेनं निहन्म्यहम् ।
न हि कश्चिन्मया दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ॥ २४

20 a) M6 तम् (for तद्). —b) T4 यक्ष-; G2 M1.4–9 दैत्य- (for देव-). M10 यक्षराक्षसदानवाः. —c) M1 कोपजं (for क्रोधजं). —d) T4 दीप्तवंतम्(sic). T4 M10 अरेर् (for रिपोर्). —For 20, Ś Ñ V1.3 B D1–5.7–12 T3 subst.; while D6 subst. l. 1 only for 20ab (wrongly):

429* तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसंनिधौ ।
प्रहर्षितौ मुदा युक्तौ मृत्युकालौ बभूवतुः ।

[(l. 1) Ś1 तथाश्चर्यम्; D8 त ***म्. D1.4 महद्; T3 अतो (for अथो). B2 जज्ञे (for दृष्ट्वा). D6 -राक्षसं(sic) (for -संनिधौ). —(l. 2) B2 प्रहर्षात्तु. Ñ2 B1 D7.10.11 Ct सुसंरब्धौ; B2–4 सुसंक्रुद्धौ (for मुदा युक्तौ).]

—After 20, M5 ins.:

430* क्रुद्धस्य धर्षणात्तस्य मृत्योः कालस्य चोभयोः ।

21 a) M6 च (for तु). —c) G2 मा (for मां). G3 M3.5 तं (for त्वं). M6 मुंच मा यावदेवं ते. —For 21, Ś Ñ V1.3 B D T3 subst.:

431* ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत ।
मुञ्च मां समरे यावद्धन्म्येनं पापराक्षसम् ।

[(l. 1) Ñ1 क्रोधतरो(sic); B3 क्रुद्धस्तं (sic); D9 कृते वैरे (for क्रुद्धतरो). —(l. 2) D3.5 तावद्; D8 **न् (for यावद्). Ñ2 D6.7.10.11 [इ]मं; D2 [ए]वं (for [ए]नं). V3 -जीवितं (for -राक्षसम्).]

—Thereafter, Ś Ñ V1.3 B D1–4.6–12 T3 cont.; D5 subst. for 25ab and reads after 21; while T4 ins. after 21:

432* न ममैष भवेत्कश्चिन्मर्यादा मे निसर्गतः ।

[Ñ1 B2 D1–3 [ए]व; B1.3.4 [ए]षा; D9 [ए]नां (for [ए]ष). Ñ2 D6.7.10.11 नैषा(D6.7 °ष) रक्षो (for न ममैष). D3.9 तरेत् (for भवेत्). T3 [अ]पहरेद्; T4 [अ]वतरेत् (for [ए]ष भवेत्). Ñ2 B2–4 D6.7.10.11 अद्य; B1 अन्या (for कश्चिन्). D3.9 T3.4 मर्यादां. Ñ1 V1 D3 T4 वै; Ñ2 B1.3 D6.7.10.11 हि; B2 [अ]पि; B4 [ए]षा (for मे). V3 मेति निर्जयन् (for मे निसर्गतः).]

22 a) M1 समरे (for नरकः). —b) G2 M1 जंभः (for शुंभुः). T1 M2.3.9 कार्त(M9 °म)स्वनो; M6 आर्तस्वरो (for कार्तस्वरो). T2 G3 शमकः कार्तनो बली; M8 शंभुकः कर्तनो बली. —c) Hypm. G3 [अ]पि (for [ए]व). —For 22, Ś Ñ V1.3 B D T3.4 subst.:

433* हिरण्यकशिपुः श्रीमान्नमुचिः शम्बरस्तथा ।
संह्रादो धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ।
शंभुर्दैत्यो महाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च ।
राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः ।
ऋषयः पन्नगा यक्षास्तथैवाप्सरसां गणाः । [5]
युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ।
क्षयं नीता महाराज सपर्वतवनद्रुमा ।

[(l. 2) Ś1 विसंदो; Ś2.3 D12 विन्दरो; Ñ2 D6.7 संह्रादिर्; B3 संह्रादी; D1.4 संमार्दो; D2.9 निसुंदो; D8 विशुद्धो; D10.11 निसंदिर्; T3 निह्रादो; K (ed.) विसंधिर्; L (ed.) विसुंदो (for संह्रादो). T4 बली (for बलिर्). B2 वैरोचनिस्तु, Ś D8.12 [ऽ]पि वा; V3 D6 नृपः; B2 D3 तथा (for ऽपि च). —(l. 3) D5 शुंभ-; D9 शुंभौ; K (ed.) Cg दंभुर्; Ck.t as above (for शंभुर्). B2.4 D6.7 दैत्य-; D9 दैत्यौ (for दैत्यो). Ś D2.5.9.11 T3.4 -राज; V3 -तेजा (for -राजो). ❀ Cg : दम्भुर्नाम कश्चिदसुरः ।; Ck शं(भु)रिति कुशध्वजब्रह्मर्षिहन्तासुरः ।; so also Ct. ❀ —(l. 4) Ś1 D5.7.9 शस्त्र-; B1.3 चास्त्र-; B2 चार्थ- (for शास्त्र-). D9 च (for स-). —(l. 5) Ś2.3 Ñ1 V1 D3.5 T3.4 पितरो; D1.12 पतगा (for पन्नगा). D5 किंनर- (for तथैव). Ñ2 B D6.7.10.11 दैत्या यक्षाश्च (for यक्षास्तथैव). Ñ2 B3 D6 [अ]प्सरसो; D10.11 ह्यप्सरो- (for [अ]प्सरसां). T3 गणः. —L (ed.) reads l. 6 and 7 within brackets. —(l. 6) Ś Ñ1 B1 D1.2.8.9.12 T3 युगांते (for युगान्त-). Ś1 D2.8.9 T3 परिवर्तेत(T3 °र्तां च); Ś2.3 Ñ1 D12 परिवर्तते; D5 -परिवर्तेन. —(l. 7) Ś1 D8 प्राप्ता; Ś2.3 D12 गता (for नीता). B2 विनिष्पिष्टा (for क्षयं नीता). B4 मया राजन् (for महाराज). Ñ1 B1.2.4 -सरीसृपा; Ñ2 D6.7.10.11 -सरिद्द्रुमा (for -वनद्रुमा). B3 पर्वताश्च सरीसृपाः (for the post. half).]

23 b) Ś D2.8.12 [ऽ]परे(D2 °राः) सदा (for दुरासदाः). —Ś1 reads from दृष्टाः in 23c up to मया in 24c in marg. —c) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 निपातिता; Ñ2 B D6.7 M10 विपन्ना हि(M10 °न्नाश्च); G3 विनिषण्णा; M4.5 विनिष्पन्ना; Cg.k.t as in text (for विनिपन्ना). B1 दृष्टया; D1.4 दुष्टः; D2.3.12 दुष्टाः; D8 दृष्ट्वा; T1 G M2.3.5.6.8–10 [आ]विष्टाः; T3.4 सर्वे; Cg.k.t as in text (for दृष्टाः). D5 मया निपातिता दुष्टाः. —d) M6 संज्ञा (for चिन्ता). Ś Ñ V1.3 B D T3.4 किमुतायं निशाचरः.

24 Ś1 reads up to मया in 24c in marg. (cf. v.l. 23). —a) B4 M3 सर्व- (for साधु). T3.4 भोचैव (for

बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः ।
संस्पृष्टो हि मया कश्चिन्न जीवेदिति निश्चयः ॥ २५
एतत्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्तत्र तं मृत्युमयमेनं निहन्म्यहम् ॥ २६
ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः ।
कालदण्डममोघं तं तोलयामास पाणिना ॥ २७
यस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ।
पावकस्पर्शसंकाशो मुद्गरो मूर्तिमान्स्थितः ॥ २८
दर्शनादेव यः प्राणान्प्राणिनामुपरुध्यति ।
किं पुनस्ताडनाद्वापि पीडनाद्वापि देहिनः ॥ २९ G. 7. 26. 34 B. 7. 22. 34 L. 7. 25. 32

धर्मज्ञ). —^{b}) G3 तावद्; Ck.t as in text (for यावद्). D2.8.9 G3 M10 एव; M2 एतं (for एनं). ❀ Cg : यावन्निहन्मि निहनिष्यामीत्यर्थः । यावद्योगे भविष्यदर्थे लट् । so also Ck.t. ❀ —G1 om. (hapl.); T1 reads *int. lin.* 24^{c}–26. —^{c}) V1 न न (for न हि). D4(also) कस्मिन् (for कश्चिन्). Ñ1 V1.3 D3.5 T1.4 G2.3 M1–6.8–10 [आ]विष्टो; D6.7 स्पृष्टो; Cg.k.t as in text (for दृष्टो). —^{d}) Ñ2 B D6.7.10.11 बलवान् (for मुहूर्तम्).

25 G1 om.; T1 reads *int. lin.* 25 (for both, cf. v.l. 24). —For 25^{ab}, D5 subst. 432* and reads after 21. —^{a}) D2 न मम (by transp.). Ñ1 T3 [इ]दं; T4 [ए]वं (for [ए]तन्). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3 हि; B2 सा; G2 M9 Ck [ए]षां; Cg.t as in text (for [ए]षा). B2 विनिर्गता; M6 निसर्गजा; Cg.k.t as in text (for निसर्गतः). —D5 om. 25^{cd}. —^{c}) Ś V3 D2.8.9.12 दृष्टो हि; Ñ1 B2.4 स्पृष्टो यन्; Ñ2 V1 B1 D6.7 T3 M6 स्पृष्टो हि; B3 दृष्टो यन्; D1.3.4 स्पृष्टो न; D10.11 Cg.t स दृष्टो; M3.8 संसृष्टो (for संस्पृष्टो). Ś Ñ V1.3 B D2.6–12 T3 M6 न; T2 G2.3 M1.3 [ऽ]पि (for हि). D10.11 काल (for कश्चिन्). ❀ Ck : संदृष्ट इत्यादि । संहारचक्षुषा दृष्ट इत्यर्थः । ❀ —^{d}) M6 जीवेदित्येष (for न जीवेदिति). Ś V3 D1–4.8.9.12 T3 मुहूर्तान्मि(D1.3.4 T3 °र्तं क्षि; D8.12 °र्तांद्वि)यते न यः (D1.3.4.8 नरः; T3 ह्यसून्); Ñ V1 B D6.7.10.11 M2 Cg.k.t मुहूर्तमपि जीवति (cf. 24^{d}).

26 G1 om.; T1 reads *int. lin.* 26 (for both, cf. v.l. 24). —^{a}) Ñ1 B तस्यैवं; Ñ2 D6.7.10.11 तस्यैवं; V3 एवं तु (for एतत्तु). D6 हि वचः (for वचनं). D3.5 एवं मृत्युव(D3 °स्योर्व)चः श्रुत्वा; T3 एतद्वचनमाकर्ण्य. —D5 om. 26^{cd}. —^{c}) D3 T3 हर्षयन्; M10 तत्र वै (for तत्र तं). —^{d}) Ś D2.8.12 य एनं च; Ñ B1.2.4 D6.7.10.11 त्वं तिष्ठैनं; V3 T1.2.4 G2 M3.5.8 त्वयमेनं(T4 °व); B3 तिष्ठैनं त्वं; D1.9 M6.10 अहमेनं(M6.10 °व); G3 मा त्वमेनं; M1 यावदेनं (for अयमेनं). D7 हि (for नि-). D9 च; T4 M6 तं; M10 [अ]मुं (for [अ]हम्).

27 ^{a}) Ś2.3 D12 स (for सं-). M1 संरक्तनयनः क्रुद्धस्. —^{b}) G2 दग्धो; M1 ततो (for क्रुद्धो). G3 (orig.; *int. lin.* also as in text) M6 यमः (for प्रभुः). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1.3 D6.7.10.11 G2 M6 तु (for तं). D1.4 अथोद्यस्य (for अमोघं तं).

28 D3 T G2.3 M B (ed., within brackets) Cg repeat 28 here (cf. v.l. 5). G1 reads 28 for the first time after 5, repeating it after 7.23.43. —^{a}) D3 T G M1–5.7–9 Cg (D3 second time and the rest first time) तस्य; M2 (second time) स्वस्य; M10 (first time) अस्य (for यस्य). B2 D3 (second time) पार्श्वे सु-; T2 G2.3 M1.3.6.10 (M1.10 first time and the rest second time) पार्श्वे तु (for पार्श्वेषु). Ñ2 B D6.7.10.11 निहिताः; D8 M2.9 (M2.9 first time) [अ]निश्छिद्राः; T1.2.4 G M1–5.7–10 (all second time) निखिलाः; T4 M10 (both first time) सततं; M6 (first time) निस्त्रिंशाः; Cg (first time) as in text (for निश्छिद्राः). D3 (first time) यस्य पार्श्वे विचित्राश्च. —^{b}) T4 (second time) पाशाश्चैव (for कालपाशाः). —^{c}) D7.10.11 -[अ]शनि-; T4 (both times) -प्रति- (for -स्पर्श-). Ś D5.8.9.12 पावकस्याथ(D5.9 °स्य च). Ñ2 B -निर्यासो (B3 °तो); M6.7 (both first time) -संकाशाः (for -संकाशो). —^{d}) M8 (second time) ततः (for स्थितः). Ś1 मूर्ध्नि व्यवस्थितः (hypm.); Ś2.3 Ñ B1 D5.7–9 मूर्ध्न्यवस्थितः; V1 D3 (second time) मूर्ध्नि स्थितः; V3 B2–4 D1.2.4.12 T3.4 (T3.4 second time) मूर्ध्नि सं(V3 D1.2.4.12 च)स्थितः; M6 (second time) मूर्ध्नि विष्ठितः; Ck.t as in text (for मूर्तिमान्स्थितः). D3 T3.4 M2.4–6.8.9 (all first time) स्थितो मूर्ध्नि च(M8 स) मुद्गरः (T4 संस्थितः [sic]); T1.2 G1.3 M1.3.7.10 (all first time) स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः; G2 (first time) मूर्तिमानिव मुद्गरः.

29 ^{a}) G1 यत् (for यः). B2 पाशान् (for प्राणान्). —^{b}) V1 D3 प्राणिनो. Ś B1 D8–12 विप्र(B1 अनु; D10.11 अपि)कर्षति; Ñ V1.3 B2–4 D1–7 T3 M3 अ(V1 D1–4 T3 व्य; V3 चा)पकर्षति; T4 उपरुध्य वै; M6.10 आ(M10 नि)रुणद्धि वै (for उपरुध्यति). —^{c}) T4 M6 स्पर्शनाद् (for ताडनाद्). T1.2 G3 M3 स्पर्शात्; T4 M1.10 चापि (for वापि). —^{d}) T4 M1.10 चापि; M3 अपि (for वापि). M6 ताडनाद्वापि देहिनां. —For 29^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D T3 subst. :

434* किं पुनः स्पृश्यमानस्य ताड्यमानस्य वा पुनः ।

[D5 स्पृश्यमानश्च. Ñ2 V3 B1–3 D6.7.10.11 पात्यमानस; D5 ताड्यमानश्च. Ś1 वै (for वा).]

G. 7. 26. 35 B 7. 22. 35 L 7. 25. 33 स ज्वालापरिवारस्तु पिबन्निव निशाचरम् ।
करस्पृष्टो बलवता दण्डः क्रुद्धः सुदारुणः ॥ ३०
ततो विदुद्रुवुः सर्वे सत्त्वास्तस्माद्रणाजिरात् ।
सुराश्च क्षुभिता दृष्ट्वा कालदण्डोद्यतं यमम् ॥ ३१
तस्मिन्प्रहर्तुकामे तु दण्डमुद्यम्य रावणम् ।
यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३२
वैवस्वत महाबाहो न खल्वतुलविक्रम ।
प्रहर्तव्यं त्वयैतेन दण्डेनास्मिन्निशाचरे ॥ ३३
वरः खलु मया दत्तस्तस्य त्रिदशपुंगव ।
तत्त्वया नानृतं कार्यं यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ३४
अमोघो ह्येष सर्वासां प्रजानां विनिपातने ।
कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः ॥ ३५
तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो राक्षसमूर्धनि ।
न ह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३६

30 ^{a}) Ś$_{2.3}$ B$_{4}$ D$_{1.2.4.6.8.12}$ T$_{3.4}$ G$_{1.2}$ M$_{3.4.8-10}$ सज्वाल-; D$_{3}$ जज्वाल; M$_{2}$ स्वजाल- (for स ज्वाला-). D$_{1}$ -परिवारैस्तु. D$_{9}$ स च ज्वालपरीवारो. —^{b}) M$_{9}$ विध्यन्निव. Ś Ñ V$_{1.3}$ B D T$_{3}$ निर्दह(B$_{2}$ °र्झर[sic])न्निव राक्षसं (Ś$_{2}$ V$_{3}$ °सान्). —^{c}) Ś V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.8.9.12}$ करे; Ñ$_{1}$ काल-; D$_{10.11}$ तेन (for कर-). Ś V$_{1.3}$ D$_{8.9.12}$ स्पृष्टं. M$_{10}$ भगवता (for बलवता). —^{d}) M$_{10}$ यमदंडः. D$_{6}$ स (for सु-). Ś Ñ$_{1}$ V$_{3}$ B$_{1.4}$ D$_{1.2.4.8.9.12}$ महाप्रहरणं(B$_{1.4}$ °णः) स्फुरत् (Ñ$_{1}$ B$_{1.4}$ D$_{2}$ °रन्); Ñ$_{2}$ B$_{2.3}$ D$_{7.10.11}$ महाप्रहरणोस्फुरत् (B$_{2}$ °णो रणे); V$_{1}$ T$_{3}$ कालपाशमथा(T$_{3}$ °स्तदा)स्फुरत्; D$_{3.5}$ T$_{4}$ काल(T$_{4}$ यम)दंडस्ततो(T$_{4}$ °दा)स्फुरत्.

31 ^{a}) Ś D$_{2.8.9.12}$ [ऽ]भि-; Ñ B$_{1.3.4}$ D$_{6}$ प्र-; B$_{2}$ ते (for वि-). —^{b}) T$_{2}$ कालदंडाद् (for सत्त्वास्तस्माद्). G$_{3}$ सुदारुणात् (for रणाजिरात्). Ś V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ राक्षसा भयपीडिताः; Ñ B D$_{6.7}$ दृष्ट्वा दंडो(B$_{2}$ पाशो)-द्यतं यमं; D$_{10.11}$ M$_{1}$ Ck.t तस्माद्यस्ता रणाजिरे; M$_{10}$ तस्मा-त्तूर्णतरं रणात्. —^{c}) Ñ$_{1}$ V$_{1}$ सागराः (for सुराश्च). Ñ$_{2}$ illeg. for क्षुभिता. Ś Ñ V$_{1.3}$ B D T$_{3}$ सर्वे (for दृष्ट्वा). T$_{4}$ सुराः समुद्राः क्षुभिताः. —^{d}) D$_{10.11}$ दृष्ट्वा (for काल-). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ सय(D$_{3}$ T$_{4}$ °र)क्षोरगराक्षसाः (D$_{3.5}$ °चारणाः); Ñ$_{2}$ B D$_{6.7}$ तदा तस्मिन्रणाजिरे. ❀ Ct: दण्डोद्यतमुद्यतदण्डम्. ❀

32 ^{a}) M$_{5}$ प्रहर्तुमुद्युक्ते. —^{b}) Ñ V$_{3}$ B D$_{6.7.10.11}$ G (ed.) यमो (Ñ$_{1}$ यम-; G [ed.] तदा) दंडेन; M$_{6}$ दंड-मुद्दिश्य (for दण्डमुद्यम्य). Ś V$_{1}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ यम(D$_{3}$ T$_{3}$ °मो)दंडेन भास्वता. —^{d}) D$_{2}$ दर्शयंश्चेदम्; G$_{1}$ दर्शयन्निदम्.

33 ^{b}) D$_{7}$ स (for न). Ś Ñ V$_{1.3}$ B D T$_{3.4}$ G$_{2}$ M$_{5.10}$ [अ]मित- (for [अ]तुल-). D$_{1.4.5.7.9-11}$ -विक्रमः. —^{c}) Ś Ñ V$_{1}$ B$_{3.4}$ D$_{2.6.8.9.12}$ नि(V$_{1}$ प्र)हंतव्यस्; V$_{3}$ B$_{1.2}$ D$_{1.3-5.7.10.11}$ न हंतव्यस्; T$_{3.4}$ M$_{3}$ प्रहर्तव्यस्; M$_{1.2}$ न हर्तव्यं (for प्रहर्तव्यं). V$_{3}$ तथा (for त्वया). Ś D$_{2.8.12}$ M$_{5.6}$ [अ]नेन; V$_{1}$ चेह; K (ed.) तेन (for [ए]तेन). ❀ Ct: नञ्द्वयेन न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्यावृत्तिः. ❀ —^{d}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B D T$_{3.4}$ M$_{3}$ दंडेनैष(B$_{3}$ D$_{3}$ T$_{3}$ °नैव; T$_{4}$ °नेह; M$_{3}$ °नायं) निशाचरः.

34 ^{a}) D$_{3}$ ततः; D$_{9}$ वराः (for वरः). M$_{10}$ पूर्वं (for खलु). Ś V$_{3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ M$_{6}$ [ए]तस्य; Ñ V$_{1}$ B D$_{6.10.11}$ [ए]तस्मै; D$_{7}$ तस्मै; M$_{2.8.9}$ तस्य; M$_{10}$ ह्यस्य (for दत्तस्). —^{b}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B D$_{1-8.10-12}$ T$_{3.4}$ M$_{2.6.8-10}$ दत्तस्; D$_{9}$ दत्तास्; M$_{1}$ तस्मिन्स् (for तस्य). —^{c}) G$_{2}$ transp. तत् and त्वया. Ñ V$_{1}$ B D$_{1.3.4.6.7.10.11}$ T$_{3}$ स त्वया(D$_{1.4}$ तत्त्वया) नानृतः कार्यो. —^{d}) D$_{1.4}$ व्याहृतो वरः (for व्याहृतं वचः). —After 34, Ñ$_{1}$(marg.)$_{.2}$ V$_{3}$ B D$_{3.6.7.10.11}$ S ins.:

435* यो हि मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ।
क्रुद्धस्य करमुक्तोऽयं निर्विशेषः प्रियाप्रिये ।
प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ।

[T$_{3}$ transp. l. 1–2 and l. 3–4. —(l. 1) Ñ$_{1}$ B$_{4}$ D$_{3}$ T$_{3.4}$ G$_{1.2}$ M$_{1.2.4-9}$ दानवो (for मानुषो). —M$_{1.2.8.9}$ om. l. 3–4. T$_{1.2}$ M$_{3}$ om. l. 3. —(l. 3) D$_{3.7.10.11}$ T$_{3.4}$ M$_{5.10}$ Ct क्रुद्धेन. D$_{7.10.11}$ Ct विप्र- (for कर-). D$_{10.11}$ -युक्तो; Ct as above (for -मुक्तो). Ñ$_{1}$ D$_{10.11}$ T$_{3.4}$ M$_{4.10}$ Ct निर्विशेषं; Ñ$_{2}$ निर्विवेश (sic). ❀ Ct: प्रियाप्रिये । समाहार-द्वन्द्वः. ❀ —T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{3}$ ins. l. 4 after 35. —(l. 4) G$_{1.2}$ M$_{4-7}$ प्रजासंहरणे. Ñ$_{1}$ B$_{1.4}$ T$_{1-3}$ G$_{1}$ M$_{3-5.7}$ -क्षय-; M$_{6}$ -द्वय- (for -त्रय-). T$_{1}$ -करोभवत्; T$_{2}$ G$_{3}$ -करो भवेत्; G$_{1}$ M$_{4}$ -भयावहं; M$_{3}$ -करस्तथा (for -भयावहः). D$_{3}$ त्रैलोक्यं स ददाह च (for the post. half).]

35 ^{a}) B$_{4}$ ह्यस्य; D$_{2}$ त्वेष; D$_{9}$ खलु; M$_{2.9}$ [ऽ]प्येष; M$_{8}$ om. (for ह्येष). Ś Ñ V$_{1.3}$ B D T$_{3}$ M$_{10}$ सर्वेषां (for सर्वासां). —^{b}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B D T$_{3}$ प्राणिनाममि(D$_{8.9}$ °सि)-तप्रभः; M$_{10}$ प्राणिनां विनिपीडने. ❀ Ct: सर्वेषां प्राणिनां ब्रह्मसृष्टप्राणिमात्रस्य विनिपातन इत्यर्थः. ❀. —^{c}) G$_{1}$ -दृष्टो (for -दण्डो). —^{d}) Ś$_{1.3}$ Ñ$_{2}$ D$_{10.11}$ सर्वं; Ś$_{2}$ D$_{2.6-9.12}$ Ct सर्व- (for पूर्वं). Ś Ñ V$_{1.3}$ B D$_{1-5.7-9.12}$ T$_{3}$ -पुरःसरः; G$_{1}$ -पुरस्कृतं (sic); Cg.k.t as in text (for -पुरस्कृतः). ❀ Cg: मृत्युपुरस्कृतः मृत्युना पुरस्कृतः । बहुव्रीहिश्च ।; so also Ck; Ct: सर्वमृत्युपुरस्कृतः । तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्च. ❀ —After 35, T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{3}$ ins. l. 4 of 435*.

36 ^{a}) Ś D$_{2.3.8.9.12}$ न तु; T$_{3}$ ततः (for तन्न). D$_{2}$ [ए]व (for [ए]ष). M$_{6}$ वै (for ते). —^{b}) Ś$_{2.3}$ पाशो; Ñ$_{1}$ मृत्यो (for पात्यो). Ñ B D$_{6.7.10.11}$ G$_{2}$ M$_{1}$ रावण-

यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः ।
म्रियेत वा दशग्रीवस्तथाप्युभयतोऽनृतम् ॥ ३७
राक्षसेन्द्रान्नियच्छाद्य दण्डमेनं वधोद्यतम् ।
सत्यं मम कुरुष्वेदं लोकांस्त्वं समवेक्ष्य च ॥ ३८
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा ।
एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्भवान्हि नः ॥ ३९
किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि ।
यन्मया यन्न हन्तव्यो राक्षसो वरदर्पितः ॥ ४०
एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादस्य रक्षसः ।
इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४१
दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ।
पुष्पकेण तु संहृष्टो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ४२
ततो वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ॥ ४३   G. 7. 26. 50 B. 7. 22. 50 L. 7 25 46

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

(for राक्षस-). V_{3} -पुंगवे (for -मूर्धनि). V_{1} $D_{8.5}$ T_{3} निपात्यो(T_{3} पातितो) रणमूर्धनि; M_{6} निपात्यो राक्षसे त्वया. —For 36^{ab}, T_{4} M_{10} subst. :

436* न खल्वेष त्वया सौम्य निपात्यो राक्षसेश्वरे ।

[M_{10} राक्षसे पुनः.]

—^{c}) B_{4} $D_{8.5}$ T_{3} पातिते (for पतिते).

37 ^{a}) D_{9} G_{1} तस्मिन् (for ह्यस्मिन्). —^{b}) Ś $D_{2.8.9.12}$ [ए]व; T_{4} M_{10} स (for [ए]ष). B_{1} न म्रियेदेष; T_{3} म्रियते नैष; M_{9} म्रियेतैष न (by transp.). —^{c}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B_{2-4} $D_{2.3.5-7.10-12}$ $T_{2.3}$ G_{2} $M_{2.7.8}$ म्रियते (for म्रियेत). $Ś_{2.3}$ वै; B_{1} स (for वा). —^{d}) V_{3} $D_{6.7.10.11}$ G_{1} तदा; B_{3} ततो (for तथा). $Ś_{2}$ T_{3} हि (for [अ]पि). $D_{3.7}$ $T_{3.4}$ [उ]भयथा. ❀ Cg : उभयतोऽनृतं मया कालदण्डस्य मोघत्वसंपादने दण्डस्यानृतत्वम्, रक्षोमरणापेक्षणे वरवचनस्यानृतत्वमिति ।; so also Ck.t. ❀

38 M_{8} om. from म्रिय in 38^{a} up to मया in 40^{a}. —^{a}) M_{5} नियम्याद्य; M_{6} नियच्छस्व; M_{10} नियच्छ त्वं. Ś Ñ $V_{1.3}$ B D $T_{3.4}$ K (ed.) तन्निवर्तय लंकेशाद्($Ñ_{2}$ V_{3} $B_{1.3.4}$ D_{7} लंकेशे; D_{1} लोकेश; D_{12} लंकेश; K [ed.] लंकेशं). —^{b}) $Ñ_{2}$ $V_{1.3}$ B_{3} $D_{1.2.4.9-11}$ M_{6} एतं; G_{2} एव; G_{3} $M_{2.4.5.7.9}$ एवं; M_{10} एतद्- (for एनं). Ś Ñ $V_{1.3}$ B D $T_{3.4}$ समुद्यतं; G_{1} M_{5} यथो(M_{5} त्वयो)द्यतं; M_{4} वधोद्यमं. M_{1} दंडमेवंविधोद्यतं. —^{c}) Ś $D_{2.8.9.12}$ शेषं (for सत्यं). Ś $D_{1.2.8.9.12}$ च मा(D_{1} मे); Ñ $V_{1.3}$ B $D_{3.5-7.10.11}$ $T_{3.4}$ च मां; D_{4} समी-; T_{1} marg.; $M_{4.7}$ एवं (for मम). Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{2.3.5-12}$ $T_{3.4}$ [अ]द्य; $D_{1.4}$ [अ]स्य; M_{6} [ए]तल् (for [इ]दं). —^{d}) B_{4} लोकांल्लीन्; G_{2} लोकं त्वं; M_{5} लोकार्थं. Ñ V_{3} B $D_{3.7.10.11}$ यद्यवेक्षसे(B_{3} °सि); T_{4} पर्यवेक्ष्य च; M_{6} समवेक्षथाः (for समवेक्ष्य च). Ś V_{1} $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ T_{3} लो(D_{2} ना)कस्त्वां($Ś_{2}$ °स्त्वा) पर्यवेक्षते.

39 M_{8} om. 39 (cf. v.l. 38). —^{a}) D_{4} सु- (for तु). —^{b}) B_{1} T_{2} तथा (for तदा). —^{c}) Ś D_{8} मया; V_{1} D_{1} G_{2} M_{9} एवं (for एष). —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-4.6-12}$ T_{3} हि(B_{3} तु) नो(B_{3} यो) भवान्; D_{5} यतो भवान्; $T_{1.2}$ G_{3} M_{10} भवानिह; T_{4} M_{1} भवान्मम; M_{9} भवान्विभो (for भवान्हि नः). ❀ Cg.k.t : प्रभविष्णुः स्वामी. ❀

40 M_{8} om. up to मया in 40^{a} (cf. v.l. 38). —^{a}) G_{2} च; M_{3} नु (for तु). M_{7} इदानीं. —^{b}) D_{2} गण- (for रण-). $Ś_{2.3}$ वा; $D_{1.2.4.12}$ ह (for हि). —^{c}) $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} न नि-; T_{4} वा न; G_{1} M_{10} हि न (for यन्न). —^{d}) G_{2} बल- (for वर-). —For 40^{cd}, Ś Ñ $V_{1.3}$ B D T_{3} subst. :

437* न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ।

[V_{3} D_{9} स (for न). $Ñ_{1}$ [अ]यं मूढो; V_{3} D_{9} [अ]शक्योयं (for [अ]यं शक्यो). $Ñ_{1}$ हतो मृत्यु- (for हन्तुं वर-).]

41 ^{a}) $Ñ_{1}$ एतत्; $D_{1.4}$ एवं; T_{4} M_{10} अहं (for एष). Ñ V_{1} B $D_{6.7}$ पलायिष्ये (for प्रणश्यामि). —^{b}) B_{4} D_{11} $M_{1.4.6.7}$ तस्य; G_{1} एव; K (ed.) अद्य; Cg.k.t as in text (for अस्य). ❀ Cg : प्रणश्यामि । “ णश अदर्शने ” अन्तर्हितो भविष्यामीत्यर्थः ।; so also Ck.t. ❀ —^{d}) $Ñ_{1}$ B_{2} तथा (for तत्र).

42 ^{a}) $Ś_{2.3}$ $D_{1-5.9.12}$ जित्वा तं (by transp.); B_{4} तं दृष्ट्वा; M_{5} तच्छ्रुत्वा; Ck.t as in text (for तं जित्वा). ❀ Ck.t : तं जित्वा (Ck °त्वेति ।) भगवत्कृपयेति शेषः. ❀ —^{c}) T_{3} पुष्पकस्थस्. Ś $V_{1.3}$ $D_{1.4.8.12}$ T_{1} M_{6} सु- (for तु). D_{3} स्वयं हृष्टो (for तु संहृष्टो). Ñ B $D_{6.7.10.11}$ आरुह्य पुष्पकं भूयो. —^{d}) B_{2} निर्यातो (for निष्क्रान्तो). D_{7} reads यमसादनात् in marg. Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_{3} निश्चक्राम यमा(D_{5} सुरा)लयात्.

43 ^{a}) $Ś_{1.3}$ Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ D $T_{3.4}$ स तु; B_{3} एवं (for ततो). $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ B_{3} T_{4} G_{1} $M_{6.10}$ देवः; $T_{1.2}$ G_{3} M_{1}

२३

G 7.27.1 B 7.23.1 L 7.26.1 स तु जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुंगवम् ।
रावणस्तु जयश्लाघी स्वसहायान्ददर्श ह ॥ १
जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः ।
पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन ह ॥ २
ततो रसातलं हृष्टः प्रविष्टः पयसो निधिम् ।
दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ३
स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् ।
स्थाप्य नागान्वशे कृत्वा ययौ मणिमतीं पुरीम् ॥ ४
निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् ।
राक्षसस्तान्समासाद्य युद्धेन समुपाह्वयत् ॥ ५

हृष्टः (for देवैः). Ś2 स तु वैव **** (moth-eaten); M2.3.8.9 ततो देवसहस्रं तु; M5 स तु वैवस्वतं दृष्ट्वा. —b) G2 सेंद्रैर्देव- (for सह ब्रह्म-). B4 -पुरःसरैः (for -पुरोगमैः). Ñ1 G1 M5.6.8 सहब्रह्मपुरोगमः (M5.8 °मं); M2.9 सब्रह्मर्षिपुरोगमं; M3 तद्ब्रह्मर्षिपुरःसरं. —c) Ś D1–5.8.9.12 T1.2 G3 देवो; M9 धृष्टो; Ck.t as in text (for हृष्टो). —d) B3 तु (for च). Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 महानृषिः.

Colophon. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D2 M7 om. —*Sarga name*: Ś D1.2.4.8.9.12 यमांतर्धानं; Ñ1 वैवस्वतपराजयं; Ñ2 B D5.6 यमविजयः; V1.3 यमविसर्गः; D3 यमरावणयोर्युद्धं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1–3 D2.12 om.; Ñ2 23; V1 20; B4 D1.4.5 M6 26; D3.9 T4 25; D8 T3 24. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

23

☞ V2 missing for Sarga 23 (cf. v.l. 7.12.2). D12 begins with ॐ.

1 a) B4 D6.7.10.11 G1 M1 Ck.t ततो; T4 M10 तं तु (for स तु). D2 गत्वा (for जित्वा). Ñ B1–3 जित्वा तु तं; M6 स जित्वा च (for स तु जित्वा). —c) G1.2 M2.5.8.9 च (for तु). D6.7.10.11 T1.2 G3 M1.4.10 रणश्लाघी (for जय°). M6 निष्क्रम्य नगरात्तस्मात्. —d) D6.7 च; G2 M4.10 सः (for ह). —For 1cd, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

438* निर्गत्य नगरात्तस्मादमात्यान्ददर्श पुनः ।

[Ñ V1.3 B निष्क्रम्य; D3.5 निर्गम्य (for निर्गत्य). Ś D8.12 नारदं; Ñ1 नाप्यसौ; Ñ2 B1.2.4 योधांस्तान्; V1 *स्ततो; V3 तांस्तथा; B3 घोरांस्तान्; D9 रावणो (for अमात्यान्). B3 पुरः; D3.5 ततः (for पुनः).]

D3 cont.; D6.7.10.11 S ins. after 1:

439* ततो रुधिरसिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ।
रावणं राक्षसा दृष्ट्वा हृष्टवत्समुपागमन् ।

[(l. 1) M2.6.8.9 तं ते; Cg as above (for ततो). T3 M1 -दिग्धांगं (for -सिक्ताङ्गं). T1 G1 जर्झरीकृतं; T2.3 G2.3 M1.2.4.5.8–10 झर्झरी° (for जर्जरी°). —(l. 2) M10 राक्षसं. D6.7.10.11 T3 Ct विस्मयं; T4 विस्मयात् (for हृष्टवत्). ❀ Cg: हृष्टवत् यमादपि कथंचिन्मुक्ता इति हृष्टाः सन्तः ।; so also Ck. ❀]

2 a) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 तं (for च). —b) T4 प्रहस्त- (for मारीच-). Ś Ñ V3 B1.2.4 D1–5.8.9.12 तदा; V1 B3 T3.4 तथा (for ततः). —c) V1 पुष्पके. Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T4 तं (Ñ V1.3 D1.3–5 तत्; B3 T4 तु) समारूढाः (for भेजिरे सर्वे). —d) M1 साश्रिता (for सान्त्विता). Ś V1.3 D1.2.4.6–12 T4 तु; Ñ B1.2.4 D3.5 G1 ते; T1–3 G2 M3.5.10 हि (for ह). —After 2, D11 ins. श्रीरामाय रामचन्द्राय रामभद्राय वेधसे श्रीरघुनाथाय नमः.

3 ab) D5 रसातले. Ś Ñ V1.3 B D T3 M6.10 रक्षः; T1.2 G3 M1.3 Cg.k गच्छन्; T4 तत्र; G1 प्राप्तः; M5 हृष्टं (for हृष्टः). Ś D3.5.8.12 M6 प्रविष्टं; Ñ2 B विवेश; G1 प्रहृष्टः; Cg.k.t as in text (for प्रविष्टः). M4 हृष्टाः प्रहृष्टाः (for हृष्टः प्रविष्टः). Ñ V1.3 B2.4 D6.10.11 T G M1.3.5.10 Cg.k.t पयसां; D2 स पयो-; D7 तोयसां (for पयसो). —M4 om. 3cd. —c) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 -गणाकीर्णं; Ñ2 B4 -गणैर्व्याप्तं; B1 T2 -गणैर्जुष्टं; B2.3 -गणाध्यासं; M1 -गणाध्युष्टां; M6 -गणावासं; Ct as in text (for -गणाध्युष्टं). ❀ Cv: दैत्योरगगणाध्युष्टं दैत्योरगगणाध्युषितम्. ❀ —d) M1 सुरक्षितां; M7 [अ]भिपालितं (for सुरक्षितम्).

4 a) Ñ2 B1.3.4 M6 तत्र. Ś D2.8.12 भोगपुरीं; M2 बोधवतीं (for भोगवतीं). Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 T3.4 जित्वा; V3 दृष्ट्वा. —c) Ś Ñ1 V1.3 D T3.4 Cg कृत्वा; G2 M10 प्राप्य (for स्थाप्य). Ś Ñ1 V1.3 D T3.4 हृष्टो; Ct as in text (for कृत्वा). Ñ2 B स्थाप (Ñ2 पाल)यित्वा वशे नागान् (B3 हृष्टो). —d) Ñ2 B2.3 D3 T2 G3 M1.2.4.6.7 मणिवतीं; D6.10.11 M10 मणिमयीं; D7 मणिमयां; G1 महिमयीं (for मणिमतीं). ❀ Ck: तत्र नागान्स्वस्य वशे कृत्वाथ स्वीयत्वेन स्थाप्य स्थापयित्वा. ❀

5 a) Ś Ñ2 V1.3 B3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 यत्र (for तत्र). —b) D1.5.12 G3 लब्धा वराः; Ck.t लब्धवरा (as in text). Ś Ñ B1.2.4 D1–5.8.9.12 T3.4 स्थिताः; D6.7 M10 च ते; Ck.t as in text (for वसन्). V1.3 स्थिता दैत्या महाबलाः; B3 दैतेयाः समरस्थिताः. ❀ Cg: वसन् अवसन् ।; Ck.t: वसन्निति (Ck °ति, अ)डभावः आर्षः. ❀ —D5 om. 5c – 6b. —c) G1 राक्षसास्. D6.7.10.11 समागम्य;

ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः ।
नानाप्रहरणास्तत्र प्रयुद्धा युद्धदुर्मदाः ॥ ६

तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः ।
न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि वा ॥ ७

ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः ।
आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ ८

निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् ।
वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ९

न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः ।
न भवन्तः क्षयं नेतुं शक्याः सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ १०

राक्षसस्य सखित्वं वै भवद्भिः सह रोचते ।
अविभक्ता हि सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ ११ G. 7. 27. 12 B. 7. 23. 13 L. 7. 26. 11

G1 उपासाद्य (for समासाद्य). Ś Ñ1 V1.3 D1-4.8.9.12 T3 आसाद्य तान्(D12 तद्) राक्षसेंद्रो; B3 निवातकवचांस्तांस्तु; M6 तान्समासाद्य तद्रक्षो. —V3 lacuna from 5^{d} up to नाना in 6^{c}. —^{d}) Ś Ñ V1 B D1-4.6-12 T G1.3 M1.3.5.10 युद्धाय (for युद्धेन). Ś Ñ1 V1 D1-4.8.9.12 T3 [आ]ह्व(D1.3.4 °ह्व)-यते तदा(T3 °था); Ñ2 B1-3 स समाह्वयत्; G1 समुपाह्वयन्.

6 D5 om. 6^{ab}; V3 lacuna up to नाना in 6^{c} (for both, cf. v.l. 5). —^{a}) Ñ2 B1.2.4 [ऽ]पि (for तु). —^{b}) Ś V1 B D1-4.8.9.12 T3 बाहुशालिनः; Ñ1 बाहुपालिताः; Ñ2 युद्धशालिनः (for बलशालिनः). —^{c}) M6 -प्रहरणैस्; M9 -प्रहरणांस्. —^{d}) Ś D2.3.8.9.12 प्रवृद्धा; Ñ1 V1.3 D1.4 T3.4 प्रवृत्ता; Ñ2 B1 D6.7.10.11 प्रहृष्टा; B2-4 निर्ययुर्; T1.2 G3 M1.3.5 प्रययुर्; G2 युयुधुर्; M10 प्रायुध्यन् (for प्रयुद्धा). V1.3 -दुर्जयाः (for -दुर्मदाः). —After 6, B2 ins.:

440* नानारूपधराः सर्वे युद्धधर्मविशारदाः ।

—Then B2 cont., while Ñ1(marg.).2 B1.3.4 D6.7.10.11 K(ed.) ins. after 6:

441* शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः ।
अन्योऽन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ।

[(l. 1) B1.4 मुषलैः; B3 कुशलैः (for कुलिशैः). K (ed.) पट्टसासि-. —(l. 2) B1 दितिजास् (for दानवास्). B3 तदा (for तथा). B2 दैत्यास्ते राक्षसास्तथा (for the post. half).]

7 ^{a}) Ś D2.8.9.12 प्रयुध्यतां तत्र; Ñ V1.3 D1.4.5 T3.4 तु युध्यतां तत्र (for तु युध्यमानानां). —^{b}) D8 शीघ्रः (for साग्रः). —D1.4 om. 7^{cd}. —^{c}) B1 चान्यतमयोस्; D5 वारोन्मत्तयोस् (corrupt); D6.7.10.11 चान्यतरतस्; G2 चान्यत्र भयोस्(sic); M1 चान्यस्य तयोस्; M5 वान्यतरयोस्. —^{d}) Ś D2.8.12 [ऽ]थ; Ñ2 B1 D3.5 [ऽ]भूत्; G2 [ऽ]पि (for first वा). Ś2.3 D12 [ऽ]थ (for ऽपि). Ñ1 V1.3 T4 क्षयोभूद्विजयोपि(Ñ1 °थ) वा; B2-4 जयो वासीत्क्षयोपि वा; D9 विजयोविजयोपि वा. —After 7, D6.7 T1.2 G3 M1.3 read 9^{ab}.

8 M1 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B2-4 D1-5.8.9.12 T4 देवस्; Ñ2 B1 देवैस् (for तत्र). —^{b}) Ñ1 V1 T4 त्रिलोक- (for त्रैलोक्य-). Ñ2 V1 B4 -पतिर् (for -गतिर्). T3 त्रैलोक**र्. Ś1 D8 ईश्वरः; Ś2.3 D12 -संश्रयः (for अव्ययः). —^{c}) V3 द्रुतस्; D5 [अ]द्भुतं (for द्रुतं). Ś Ñ1 V1.3 B D2-5.8.9.12 T4 तत्र (for देवो). —^{d}) V3 विमानव*म्; B1 विमानं परम् (for विमानवरम्). —After 8, D11 ins. श्रीरामचन्द्राय नमः.

9 D6.7 T1.2 G3 M1.3 read 9^{ab} after 7. V2 om. (hapl.?) 9^{a}. —^{a}) Ś Ñ1 V1 D2.3.5.8.9.12 T4 च (for तु). D1.4 -कवचैः सार्धं (for -कवचानां तु). —^{b}) D2 रणकर्मकृत्; M3 रणकर्मसु. V1 दृष्ट्वा कर्म रणं ततः. —D1.4 om. (hapl.?) 9^{c}–12^{b}. —^{c}) T1 G1 M3 क्रुद्धः; M3 ततः; Cg.k.t as in text (for वृद्धः). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.9.12 T3 पितामहस्ततो (for वृद्धः पितामहो). —^{d}) Ñ2 B विदितात्मवान्; T1.2 G3 M3 परमार्थव(T2 °वि)त् (for विदितार्थवत्). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 T3.4 आ(D8 T3.4 प्रा)ह दैतेयराक्षसान् (V1.3 °रक्षसां; D5 °दानवान्). ❀ Cg: विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः ।; Ck: विदितार्थवत् सुस्पष्टावगताभिधेयार्थवत् ।; so also Ct. ❀

10 D1.4 om. 10 (cf. v.l. 9). —^{ab}) T3 च; M6 [ए]व (for हि). Ś D2.8.9.12 नैव चायं रणे शक्यो; Ñ2 B न त्वं रावण संग्रामे; V1.3 नैवायं बलिनः शक्यो (sic); D3.5 नैवायं(D3 °द्य) रावणः शक्यो (for ^{a}). Ś V1.3 D2.3.5.8.9.12 युद्धे; B2 जेतुं (for शक्यो). Ñ1 T3 transp. युद्धे and शक्यो. B2 शक्तः (for जेतुं). Ñ2 B1.3.4 जेतुं शक्यः(by transp.). G2 transp. युद्धे and जेतुं. —Ñ1 M10 om. (hapl.) 10^{cd}. —^{cd}) Ś2.3 भवद्भिः; Ñ2 चैतेपि; B चेमेपि; D2.5 T3 भवंतं (for भवन्तः). D9 क्षये. G3 damaged for नेतुं श. M5.6 सुरैरपि (for सुरासुरैः). Ś V1.3 D2.3.7.12 T3.4 अपि(D12 शक्याः) सामरदानवैः(Ś2 द** lacuna); D5 अलं सामरदानवाः (for ^{d}).

11 D1.4 om. 11 (cf. v.l. 9). —^{a}) D10.11 च; G2 M4-7.10 मे (for वै). Ś Ñ V3 B1 D2.5.8.9.12 T3.4 तस्सखित्वं च(Ñ B1 T3.4 तु; V3 om. [subm.]; D5 हि) भवतां (Ñ °तो; B1 D9 °ता); V1 B2-4 D3 ततः(D3 °स्मात्) सखित्वं भवतां(B2 °तु; B3.4 °तो). —^{b}) Ś D2.8.12 राक्षसेन (D12 °सस्य)तु; Ñ B1.3.4 D9 राक्षसेश्वरः; V1 D5 राक्षसेशो च (V1 तु); V3 D3 T3.4 राक्षसेंद्रेण (for भवद्भिः सह). Ñ V1.3 B1 D3 T3.4 रोचये; B3.4 रोचय; D5 रावणे; Cg.t as in text

G. 7. 27. 13 B. 7. 23. 14 L. 7. 23. 12

ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः ।
निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १२

अर्चितस्तैर्यथान्यायं संवत्सरसुखोषितः ।
स्वपुरान्निर्विशेषं च पूजां प्राप्तो दशाननः ॥ १३

स तूपधार्य मायानां शतमेकोनमात्मवान् ।
सलिलेन्द्रपुरान्वेषी स बभ्राम रसातलम् ॥ १४

ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयाभिरक्षितम् ।
तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुःशतम् ॥ १५

(for रोचते). G3 अभिरोचते. B3 भवतो राक्षसेश्वर. —^{c}) B2.3 अविभक्तं हि; D6.7 अविभागेन; D10.11 Ct अविभक्ताश्च; M10 अविभागित-. Ñ1 V3 सर्वेषां; B3 सुहृदां (for सर्वार्थाः). Ś D2.8.9.12 अविभक्तांश्च सर्वांस्तान् (D2.9 °र्वार्थान्); B1.4 अविभाज्या हि सर्वेर्थाः; T1.2 G3 अविभक्तो हि सर्वार्थः. ❀ Cg: सख्यप्रयोजनं दर्शयति—अविभक्ता इति ।; so also Ck. ❀ —^{d}) Ś D2.8.9.12 M10 सुहृदो; B3 सर्वेषां (for सुहृदां).

12 D1.4 om. 12^{ab} (cf. v.l. 9). —^{a}) D9 तानग्नि-. Ñ1 कृत्वा (for सख्यं). —^{b}) G1.2 M1 राक्षसः (for रावणः). Ś Ñ V1.3 B D2.3.5.8.9.12 T3 कृत्वा (Ñ1 सख्यं) तत्र (B4 तत्र कृत्वा) दशाननः; T4 कृत्वा तत्र स रावणः. —V3 B2 om. (hapl. see var.) 12^c–13. G3 damaged from 12^d up to अर्चि in 13^a. —^{d}) Ś1 प्रीयमाणो; M6 प्रीतिश्चैव; M10 प्रियवान् (for प्रीतिमान्).

13 V3 B2 om. 13; G3 damaged up to अर्चि in 13^a (for both, cf. v.l 12). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B3.4 D1-3.5.9 T4 M6 पूजितस्; Ś2.3 D4.8.12 पूजितैस्; B1 अर्चितैस्; T3 पूरितैस्; K (ed.) अर्थतस् (for अर्चितस्). G1 तद् (for तैर्). Ś D1-5.8.9.12 T3 यथाकामं; T1.2 °न्यार्थं (for °न्यायं). —^{b}) Ś V1 D T G3 M1.3.10 संवत्सरम्. Ś V1 D1.2.4.5.8.9.12 T3 अथावसत्; D3.6.7.10.11 T1.2.4 G3 M1.3.10 अथोषित:(D6 °तं) (for -सुखोषितः). —^{c}) Ś1 स्वे पुरीं; Ś2.3 स्वपुरान्; Ñ2 B3.4 D8 स्वपुरीं (for स्वपुरान्). —G3 damaged from षं up to 14^b. Ś2.3 Ñ1 T4 हि (for च). Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1-5.8.9.12 T3 M6.7 निर्विशेषां हि (M6.7 च); M10 निर्विशेषेण. —^{d}) Ñ B1.3.4 प्रीतिं; D6 सुखं; D7.10.11 प्रियं (for पूजां). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1-5.8.9.12 T3.4 लेभे (for प्राप्तो). Ś2 moth-eaten; G1 निशाचरः (for दशाननः).

14 G3 damaged for 14^{ab} (cf. v.l. 13). —^{a}) Ś B1 D8.12 सरूपं (B1 स भूत्वा) धार्यमाणानां (Ś2.3 D12 °धार्यणां [sic]); Ñ1 संभृत्य वार्यमाणानां; Ñ2 स तूपलभ्य मायानां; V1 D2.4.5 M7 स रूपं (V1 D4.5 M7 °प) धार्य मायानां; V3 D9 ततः (D9 स तु [metricausa]) परममायानां; B2 D6.7.10.11 T3 तत्रोप (D6.7 °त्र सं) धार्य मायानां; B4 G (ed.) स च (G [ed.] तु) तेभ्यश्च (G [ed.] °स्तु) मायानां; G1 स तत्र पर्यमानानां (sic); G2 स तूपधार्यमाणानां. —^{b}) Ñ2 B2 T1.2.4 G2 M1.3.10 आसवान्; M6 आत्मनः (for आत्मवान्). Ñ1 D5 शतमेको नवासवान्; V1.3 B3 D6.7.10.11 T3 शतमेकं समा (V1 स वा; T3 °कमवा) सवान्; M8 शतमेको महात्मवान्; ❀ Cg: उपधार्य अनुसृत्य मायानामसुरमायायोगविद्यानाम् ।; so also Ck; Ct: उपसृत्य सखित्वेनानुसृत्य । समासवान्प्रासवान्. ❀ —^{c}) Ñ2 B2-4 सलिलेश- (for °लेन्द्र-). Ñ2 -पुरीं जेतुं (for -पुरान्वेषी). —^{d}) Ś Ñ V B D1-5.7-12 T4 भ्रमति स्म; D6 M5.6.10 बभ्राम स (by transp.); T1 भ्रमते च (for स बभ्राम). Ś2.3 D12 M6 रसातले.

15 G3 damaged from ^{a} up to के in ^{b}. —^{a}) D5 [ऽ]न्यं; D8 G1 *; D9 T1.2 [ऽ]श्व- (for ऽश्म-). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D1-4.8.9.12 T3.4 दैत्यानां पुरमाविशत्; D5-7.10.11 काल (D5 °लि) केयैरभिष्ठितं. —After 15^{ab}, D5 ins.:

442* कालिकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ।
ततो युद्धं समभवद्दैत्यानां राक्षसं कुलम् ।
सप्तरात्रं महाराज तुमुलं लोमहर्षणम् ।;

While D6-7.10.11 S (except M6) ins. after 15^{ab}:

443* गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ।
शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना चाच्छिनत्तदा ।
श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटम् ।
जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तदा ।

[(l. 1) D6 च (for तु). M1 कालकेयानां गत्वा (for °केयांश्च हत्वा). M7 चैव (for तत्र). T3.4 मदोत्कटान् (for बलो°). —(l. 2) G3 damaged from ण in the prior half up to राक्षसं in the post. half of l. 4. D6-7 M10 च्या (D7 M10 च्य) च्छिनत्; D10.11 T3.4 G2 M4.7 प्रा (T4 ह्य) च्छिनत्; M3 चार्चितस्; M8 चाहनत् (for चाच्छिनत्). ❀ Ck: स्यालत्वादिगुणकमप्यच्छिनत् विद्युज्जिह्वम् । परमनृशंसत्वात् ।; so also Ct, which adds श्यालोऽत्र भगिनीपतिः. ❀ —(l. 3) T4 damaged from first च up to व in the post. half. D6 श्यामं च; G2 श्यालं तं; M3 श्यालोपि; M10 श्यालं तु. M10 तं (for second च). G2 -केशं (for -जिह्वं). —(l. 4) D7 स लिहंतं; T1.2 G2 लेलिहानं; Cg.k.t as above (for संलिहन्तं). T4 G1.2 M1-3.7-9 राक्षसान्. M2.8.9 स्थितान् (for तदा).]

—V3 om. (hapl.) 15^c–16^b. —^{c}) D7 M6 तान् (for तं). —G3 damaged from त्य up to श्च in ^{d}. Ñ1 विजित्वा. Ś D2.8.9.12 तांस्तु जित्वा; Ñ2 B1.4 तान्स जित्वा; V1 D1.3-5 तांश्च जित्वा; B2.3 ताञ्जित्वा स; T4 तान्निहत्य (for तं विजित्य). —^{d}) T2 जघ्नुद् (sic). Ś Ñ1 V1 D1-4.8.9.12 T3.4 हत्वा (T3.4 जघ्ने) दैत्यान्सहस्रशः; Ñ2 B हत्वा दैत्यायुतं (B2 °तान्) बली; D5 दैत्याञ्शतसहस्रशः; M6 जघ्ने दैत्यांश्चतुर्दश.

ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव संस्थितम् ।
वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ १६
क्षरन्तीं च पयो नित्यं सुरभिं गामवस्थिताम् ।
यस्याः पयोविनिष्यन्दात्क्षीरोदो नाम सागरः ॥ १७
यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिः प्रजाहितः ।
यं समासाद्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः ।
अमृतं यत्र चोत्पन्नं सुरा चापि सुराशिनाम् ॥ १८
यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः ।
प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ।
प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः ॥ १९
ततो धाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा ।
नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २० G. 7. 27. 22 B. 7. 23. 25 L. 7. 26. 21

16 V3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). —a) Ś2.3 D2.9.12 तत्र (for ततः). T1.2 G M पांडर-. M1 -शैलाभं (for -मेघाभं). —b) D6.7.10.11 M10 भास्वरं; M3 सुस्थितं (for संस्थितम्). Ś V1 D2.3.5.8.9.12 T3.4 कैलासवदवस्थितं; Ñ2 B कैलासाकारसं(B3 °मा)स्थितं(B2 °निभं); D1.4 कैलासस्योपरिस्थितं. —c) G3 damaged from यं up to 17^{c}. B2 [आ]श्रमं (for [आ]लयं). Ś V1.3 D2.8.9.12 T4 चित्रम्; D3 रम्यम् (for दिव्यम्). —d) M8 अगमद् (for अपश्यद्). T3.4 रावणस्ततः(T4 °दा) (for राक्षसाधिपः).

17 G3 damaged up to 17^{c} (cf. v.l. 16). M7 om. 17^{ab}. —ab) M6 रक्षंतीं (meta.) (for क्षरन्तीं). T4 damaged for नित्यं सुरभिं. D10.11 Ck.t तत्र; M6 दिव्यं (for नित्यं). Ś Ñ2 V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 पयः क्षरंती(Ñ2 B °तीं) सततं (for a). D6.7 उपस्थितां (for अव°). Ś V1.3 D2.3.8.9.12 T3 य(D3 त)त्र गौर्नाभि(D9 गौः काम)संज्ञिता; Ñ2 B तत्र गां च ददर्श सः; D1.4 तत्र गौर्नंदिसंज्ञिता; D5 यत्र गौस्तिष्ठते स्थिरा (for b). Ñ1 विजयः पयः क्षरंतीं सततं नाभिसंज्ञिता (sic). —c) Ś1 D12 G2 M2.3.5.10 पयोभिनि-(Ś1 °भिर्नि:; M2 °भिर्नि)ष्यंदात्; Ś2.3 D1–4 पयोभिर्नि(D3.4 °भिवि)ष्पंदात्; Ñ B1.3.4 पयोभिर्नि(Ñ1 °र्त्रि; B3.4 °नि:)ष्यंदैः; V1.3 D5–7.10.11 T3 पयोभिनिष्पंदात्; D9 G1 M4.7 पयोभिवि(M7 °भिर्वि)ष्यंदात्. M6 निष्यंदः पयसो यस्याः. ❀ Cv: यस्याः पयोभिविष्यन्दादित्याद्यध्यर्धश्लोकमेकान्वयम्। यस्माच्चन्द्रः प्रभवति यं समासाद्य फेनपा जीवन्ति अमृतं यत्र चोत्पन्नं सुधा च सा क्षीरोदो यस्याः पयोभिविष्यन्दात्तां गोवृषेन्द्रवरारणिं गोवृषेन्द्रवरमातरं ददर्श इति. ❀ —After 17, D6.7.10.11 T1–3 G M1.2.4.5.7–10 ins.; while M3.6 ins. after 17^{ab}:

444* ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् ।

[G3 damaged from व up to षेन्द्र. D6 गोवृषप्रवरा-; G2 गोवृषेंद्र वरा-.]

18 a) Ñ2 B1.3.4 यतश्; B2 ततश् (for यस्माच्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 त(V1 D1.3–5 य)स्मात्प्रभवति श्रीमान्. ❀ Cg: यस्माच्चन्द्र इति। इन्दूत्पादकः क्षीरसमुद्र इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दा व्याख्येयाः।; so also Ck. ❀ —b) Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 प्रजापतिः; V3 D7.10.11 T4 M10 निशाकरः; D6 दिवाकरः (sic) (for प्रजाहितः). —c) Ñ2 D1 T1.2 G1 यां; Cv.g.t as in text (for यं). V3 समा **; D6.7.10.11 T1.2 G3 M1.3 समाश्रित्य; Cv as in text (for °साद्य). —d) T3 देवताः (for फेनपाः). —e) Ś1 D8 M8 तत्र; Cv as in text (for यत्र). Ñ2 B यस्मादमृतम् (for अमृतं यत्र च). —f) Ś Ñ V1.3 B2–4 D1–4.8.9.12 T4 Cv सुधा; B1 स्वधा (for सुरा). D5 वा (for च). V3 [ए]व (for [अ]पि). Ś Ñ V1.3 B D1–4.8.9.12 T4 सुधा- (for सुरा-). D5 -[अ]र्थिनां (for -[अ]शिनाम्). D6.7 T3 स्व(D6 सु)धा च सुर(D7 [m also] पितृ)जीवनं; D10.11 M1 Cg.k.t स्वधा च स्वधभोजिनां; T1 G M2–10 सुधा च सुधभोजिनां(M5 °नः); T2 सुधा चामृतभोजिनां. ❀ Cg: स्वधभोजिनामिति ह्रस्व आर्षः। स्वधाभोजिनां पितृणाम्। स्वधा पितृभक्षं कव्यम्।; so also Ck.t. ❀

19 a) T4 damaged for ब्रुवन्ति. Ś1 Ñ1 D3.5 ब्रुवंते यां; Ś2.3 Ñ2 B1.3.4 D12 ब्रुवंति यां (by transp.); V1.3 D1.2.4.8.9 T3 ब्रुवते यां. T4 सुरा; M6 सदा (for नरा). Ś2 damaged for लोके. B2 ब्रुवंति मानवा लोके. —b) Ś Ñ2 V1 B D3.8.12 सुर(Ś2 damaged)भीं; V3 D6 सुरभिर्; D2.4.5 सुरभी. Ñ2 B2–4 इति; B1 एव (for नाम). —c) G (ed.) प्रदक्षिणीं. M1 ततः (for तु तां). —d) Ś2.3 D1.2.4.5 परमाद्भुतं. —e) Ñ2 -वीरैर्; B -घोरैर् (for -घोरं). —f) B4 गुप्तां. M6 नरैः (for बलैः). Ñ2 B यादोगणैः पुरं (B4 °रीं) (for बहुविधैर्बलैः). —For 19^{ef}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

445* प्रविश्य वारुणं वेश्म रम्यं यादोगणैर्वृतम् ।

[D1.3–5 विवेश; D12 प्रविष्टो (for प्रविश्य). D1.3.4 युतं (for वृतम्).]

20 a) D1.4 पयो-; T3.4 M7 तोय-; M6 वारि-; G (ed.) तत्र (for ततो). D6.7 बलगणाकीर्णं; M10 जलकणाकीर्णं. —b) D1.4 शारदभ्र-. B1.4 D6 T2.3 तथा; D5 सदा; M1 ततः (for तदा). —Ñ1 om. 20^{cd}. —c) B3 D7.12 T2–4 G1 M3.10 नित्यं. Ś2 B2 D2.8.9 T3 -प्रहृष्टो; Ct as in text (for -प्रहृष्टं). T1.2 M3 सुमहद्; G2 M1 ददर्श (for ददृशे). V3 -हृष्टं संददृशे; G3 -हृष्टं ददर्शासौ; M6 -प्रमुदिताकीर्णम्; M7 -प्रहृष्टसंदर्शं. ❀ Ct.: प्रहृष्टं प्रहृष्टजनम्. ❀ —d) M5 गृहं तदा (for गृहोत्तमम्). Ś Ñ2 V1 B D1–5.8.9.12 T3.4 यत्रास्ते वरुणो(T4 damaged for वरुणो) गृहे(D3.4 °हं); V3 रावणो वारुणं गृहं; M6 अपांनेतुर्निकेतनं.

G 7. 27. 23
B. 7. 23. 25
L. 7. 26. 22

ततो हत्वा बलाध्यक्षान्समरे तैश्च ताडितः ।
अब्रवीत्क गतो यो वो राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २१

युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् ।
वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साञ्जलिः ॥ २२

एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः ।
पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन्गौश्च पुष्कर एव च ॥ २३

ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः ।
युक्त्वा रथान्कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः ॥ २४

ततो युद्धं समभवद्दारुणं लोमहर्षणम् ।
सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च रक्षसः ॥ २५

अमात्यैस्तु महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः ।
वारुणं तद्बलं कृत्स्नं क्षणेन विनिपातितम् ॥ २६

समीक्ष्य स्वबलं संख्ये वरुणस्य सुतास्तदा ।
अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ २७

महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके ।
आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ २८

---

21 ^{a}) B4 तत्र (for ततो). D1 reads हत्वा in marg. Ñ1 D3 G3 बलाध्यक्षं. —^{b}) Ś3 D8 M5 ताडिताः; Ñ1 ताडितं; Ck.t as in text (for ताडितः). —D3 om. 21^{c} – 22. —^{c}) T2 त्वरितो (for क गतो). Ñ1 राजा; G2 M4.5 यो वा; G3 योधान्; M1 यो वै; M6 [ऽ]सौ तु (for यो वो). Ś Ñ2 V1.3 B D2.5.8.9.12 क्व स (V3 lacuna; B2 स क्व; B3 क्व च; D8 *स) वो राजा (Ñ2 राजा वो); D1.4 राक्षसो राजा; D6.7.10.11 च ततो योधान्; T1 M3 त्वरितो योधान्; T3 च गतो राजा; T4 क नु वो राजा; G (ed.) सचिवान्राजा. —^{d}) Ś Ñ2 B1.4 D1.2.4.5.8.9.12 गतः; Ñ1 B3 गत्वा; B2 यत्ते; T3 यतः; T4 कुतः (for राजा). Ñ2 स वेद्यतां. ❀ Cv: निवेद्यतामस्मानिति शेषः. ❀

22 D3 om. 22 (cf. v.l. 21). Ś2.3 om. (hapl.) 22^{ab}. —^{a}) D9 युद्धार्थं. G2 प्राप (for प्राप्तस्). —^{b}) M1 युद्धः. —^{c}) Ś2 B1.3 D5 T2 वरदान-; D6 भवतो न; T3 अथवा न; T4 वद वोथ; G3 यदा वा न; M8 यदि वा न; M10 वद तत्र (for वद वा न). Ś2 illeg. for भयं. D5 नास्ति; D6 M10 तस्य (for तेऽस्ति). —^{d}) Ś B3 D8.12 कृतांजलिः; D1.4 [इ]ति प्रांजलिः; D2 [इ]ति चांजलिं; D5 [इ]ति सांप्रतं; T3 [इ]ति वा वद (for [इ]ति साञ्जलिः). ❀ Cg: निर्जितोऽस्मीति वद। एवं चेत्ते भयं नास्तीत्यब्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः।; so also Ck. ❀

23 ^{b}) V1 T3 महौजसः (for महात्मनः). —^{c}) D1.3.4 पुत्र-. G2 च पौत्रा (by transp.). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M3.6 निष्क्रांता; D10 विक्रामन् (for निष्क्रामन्). T1 विनिष्क्रामन्. —^{d}) Ś1 ते च; Ś2 D8 *श्च; Ś3 मध्य-; Ñ V3 B D1.4 T4 गौरः (B2 D1.4 °र-); D12 चानू- (for गौश्च). D11 om. second च (subm.). Ñ1 B2.4 पुष्कररोचिषः. G2 गोमुखः पुष्करस्तथा; M6 जग्मुः पौष्पकमेव च. ❀ Cg.k.t: गौश्च पुष्करश्च (Cg °रश्चेति) पुत्राणां पौत्राणां च बलाध्यक्षौ. ❀

24 ^{a}) M10 हंतुं (for ते तु). D7 पैतृ-; D10.11 तत्र (for वीर्य-). M8 -बलोपेता (for -गुणो°). Ś1 विनिष्क्रम्य महावीर्या; Ś2.3 Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 निष्क्र (V3 निक्र)-म्य च (Ñ1 D5 T3 तु; Ñ2 V1 B D2 सु-) महावीर्या. —M4 om. 24^{b} – 27^{c}. —^{b}) Ñ1 V1.3 D1.3–5 तदा; T3 तथा (for स्वकैः). Ś D2.8.9.12 T3 समुदितास्तथा. —^{cd}) D7 T1 युंक्त्वा. —T1 damaged from नुद्यद् up to स in 25^{a}. Ñ2 V3 B2 कामगांस्तु; D2 कामगतांस्; G2 कामगान्वै (for °गमान्). V1 रथाः कामगमास्. Ś Ñ1 V1 D8.12 तुल्याः; Ñ2 V3 B D1–5.9 T3 तुल्यान् (for उद्यद्-). Ś Ñ2 V1.3 B1.2 D2.8.12 पुष्करतेजसा; Ñ1 B3.4 D1.3–5.9 T3 पुष्पकतेजसा; K (ed.) -भास्वरवर्चसः.

25 M4 om. 25; T1 damaged up to स in ^{a} (for both, cf. v.l. 24). —^{a}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 तद्यु (D4 त*)द्धम् (for युद्धं सम्-). Ñ1 तद्युद्धमभवद्घोरं. —^{b}) Ñ2 B तुमुलं (for दारुणं). Some MSS. रोम- (for लोम-). —^{c}) Ś2.3 Ñ1 V3 D2.8.9.12 सलिलेशस्य; D5 सलिलेश्वर-. —^{d}) G1 om. च (subm.). D1.3–5 मंत्रिणां; D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–3.5.10 धीमतः; T3 राक्षसैः (for रक्षसः).

26 M4 om. 26 (cf. v.l. 24). Ś2.3 V3 om. (hapl.) 26^{ab}. —^{a}) Ś1 B1 D2.5.8.9.12 सु-; Ñ1 V1 B2.4 D6.7.10.11 T3.4 च (for तु). Ñ1 महाभागैर् (for °वीर्यैर्). —^{b}) Ñ2 B1.3 राक्षसैः. G1 दशग्रीवेण रक्षसा. —^{c}) Ś2.3 D12 तद्वनं (sic); M6 तु बलं (for तद्बलं). V1.3 B2 D5–7.9–11 T3.4 G1.2 M1.10 Ct सर्वं; M5 क्षिप्रं (for कृत्स्नं).

27 M4 om. 27^{abc} (cf. v.l. 24). —^{a}) M6 तत्समीक्ष्य (for समीक्ष्य स्व-). B भग्नं; M3 क्षीणं (for संख्ये). Ś Ñ V1.3 B2 (m. also) D1–5.8.9.12 ततस्ते तान् (Ś D9 °स्त्वेतान्; V1 °स्तेषां [sic]) समासाद्य; T3 ततः समरमासाद्य. —^{b}) Ñ2 D3–5.8 सुतांस्तदा. —^{c}) T2 G M1.5–7 अर्दितं (for °ताः). Ś Ñ2 V1.3 B4 D2.5.8.9.12 वै (Ñ2 B4 तैः) शरौघेन; Ñ1 B1–3 D1.3.4 T3 च (B1–3 T3 ते) शरौघेन (for शरजालेन). —^{d}) Ñ1 निर्वृत्ता; D2 प्रवृत्ता; T2 G1 M1.5–7 निवृत्तं. Ñ2 B1.3.4 D2 रणकर्मतः. —After 27, Ñ V3 B ins.:

446* अर्दितेष्वथ रक्षःसु तदा वरुणसूनुभिः ।
रावणः क्रोधताम्राक्ष आकाशे समतिष्ठत ।

28 ^{a}) G2 महीतलं; M6 पृथ्वीतल-. —For 28^{ab}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 subst.:

महदासीत्ततस्तेषां तुल्यं स्थानमवाप्य तत् ।
आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ २९

ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसंनिभैः ।
विमुखीकृत्य संहृष्टा विनेदुर्विविधान्रवान् ॥ ३०

ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं दृश्य धर्षितम् ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं वीरो युद्धकाङ्क्षी व्यलोकयत् ॥ ३१

तेन तेषां हया ये च कामगाः पवनोपमाः ।
महोदरेण गदया हतास्ते प्रययुः क्षितिम् ॥ ३२

तेषां वरुणसूनूनां हत्वा योधान्हयांश्च तान् ।
मुमोचाशु महानादं विरथान्प्रेक्ष्य तान्स्थितान् ॥ ३३

ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्वरैः ।
महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३४

ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मनः ।
आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ३५

G. 7. 27. 38
B. 7. 23. 40
L. 7. 26. 37

447* दृष्ट्वाकाशगतं तं तु रावणं राक्षसं स्थितम् ।

[Ñ2 B1.4 [आ]काशगमं; V1 B2 कामगमं. Ñ2 B गगने (for राक्षसं). T3 राक्षसेश्वरं.]

—^{c}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 एव (for आशु). Ś D2.8.9.12 [आ]विविशुस्. —^{d}) T4 damaged; M6 ते रथैः (for स्यन्दनैः). Ś N V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 ते रथाः(Ñ1 T3 °थैः) शीघ्रगामिनः.

29 ^{ab}) G3 महानासीत्. D6.7 M10 घोरं युद्धम्; T1.2 G3 M2.8.9 तुल्यस्थानम् (for तुल्यं स्थानम्). G1.2 M4.7 अवेक्ष्य (for अवाप्य). M5 च (for तत्). M6 ततः सुमहदासीत्तद्युद्धं लोकभयावहं. ❀ Cg : स्थानमाकाशरूपम् ।; Ck : तुल्यं स्थानमुभयोरप्याकाशलक्षणम् ।; so also Ct. ❀ —For 29^{ab}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

448* तदासीत्तुमुलं तेषां तुल्यं विजयमिच्छताम् ।

[Ñ2 V3 B युद्धं (for तेषां). T3 तदादासीत्तुमुलं ते (corrupt) (for the prior half). V3 lacuna for मिच्छताम्.]

—D11 reads erroneously 28^{cd} in place of 29^{cd}. —^{c}) D3 G2 आकाशे. Ñ1 सुमहत्; D1.3–5 अतुलं; G2 M6 अभवद् (for तुमुलं). Ñ2 B तदा(B4 तेषां) सुमहदाकाशे. ❀ Cg.k.t : आकाशे युद्धमाकाशयुद्धम्. ❀ —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 पुरा वृत्रेन्द्रयोर्यथा(Ñ1 V1.3 D1.3–5 °रिव); Ñ2 B वृत्रवासवयोरिव; G2 तुमुलं रोमहर्षणं. ❀ Cv : आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिवेति पाठः. ❀

30 ^{a}) D9 [ऽ]स्ते (for ते). —^{b}) Ñ1 शरैः; Ñ2 V1.3 B D1.4.9 T3 शितैः (for शरैः). D5 G1 शरैरग्निशिखोपमैः. —^{c}) D1 ते हृष्टाः (for संहृष्टा). —^{d}) M6 स्वरान्; M10 नृपाः (for रवान्). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 शरै (D5 शितै)र्मर्मस्वता(D8 °सु ता)डयन्.

31 T4 moth-eaten from दरः in ^{a} up to दृश्य in ^{b}. —^{b}) Ś Ñ2 V1 B D2.8–12 T3 M10 वीक्ष्य; Ñ1 V3 D1.3–5.7 प्रेक्ष्य (for दृश्य). Ś D2.8.9.12 ताडितं; V3 विह्वलं; T3 धर्षकं; M1 पीडितं; M8 धावितं (for धर्षितम्). —^{c}) Ś D2.8.9.12 मृत्योर्. Ś Ñ1 V3 B1.4 D1–5.8.9.12 T3.4 शूरो; D6.7.10.11 M10 क्रुद्धो; G2 घोरो (for वीरो). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8–10.12 T3 M6 युद्धाकांक्षी. Ñ1 D3.5 व्यलोडयत्; V1 T3.4 व्यवस्थितः; D1.4 व्यताडयत्.

32 V3 om. 32^{ab}. —^{a}) Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 T3.4 सर्वैः; T1 G1 M4.6.7 ये ते; T2 G2.3 M1 एते (for ये च). D6.7.10.11 M10 तेन ते(M10 ते हया) वारुणा युद्धे. —^{b}) Ś2.3 D12 पवनोपगाः; D1.3–5 पर्वतोपमाः. T3 सह सारथिभिः शरैः.—T3 om. (hapl.) 32^{c}–34^{b}. —^{c}) T4 [अ]र्दयता; G (ed.) सहसा (for गदया). —^{d}) T1.2 G3 वै (for ते). G2 प्रययौ (sic). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T4 ताडितास्ते मदो(D2.9 °हो)त्कटाः; Ñ2 B1.3.4 हतास्ते पेतुरंबरात्; B2 हताः पेतुरथांबरात्; D1.3.4 दारितास्ते महो(D3 °दो)त्कटाः; M6 (with hiatus) उपेत्य निहता रणे.

33 T3 om. 33 (cf. v.l. 32). —^{ab}) T1 M3 -पुत्राणां (for -सूनूनां). —After ^{a}, M8 erroneously reads दृश्यते यत्र धर्षितं. M4.7 सूतान् (for योधान्). M1 स्वः (for तान्). M6 निहत्य सारथिं चापि तेषां वरुणसूनुनां. —For 33^{ab}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T4 subst. :

449* हत्वा रथांश्च योधांश्च वारुणानां स राक्षसः ।

[Ś सुयोधांश्च; V3 च समरे; D2.8.12 स(D12 स्व)योधांश्च; T4 च योधानां (for च योधांश्च). Ñ2 B D9 वारुणीयान्; D5 वारुणांश्च. D9 च (for स). —T4 damaged from क्षसः up to मुमोच in 33^{c}.]

—M5 om. (hapl.) 33^{cd}. —^{c}) D5 ननाद (for मुमोच). Ś1 D8 तु; Ś2.3 Ñ2 V1.3 B D1–5.9 T4 M6 सु-; Ñ1 स; D6 [अ]थ; D12 च (for [आ]शु). Ñ1 हसन्नादं; D1.3.4 -महान्नादं. —^{d}) M1 वितथान् (for विर°). Ñ2 B वीक्ष्य; M6 दृश्य (for प्रेक्ष्य). Ś Ñ1 V1.3 B3 D1–5.8.9.12 T4 G3 M1 सं(Ś2 moth-eaten)स्थितान्; M6 तान्रिपून् (for तान्स्थितान्).

34 T3 om. 34^{ab} (cf. v.l. 32). —^{a}) Ś D2.8.9.12 तेन; Ñ1 तेषु; T4 M3 ये तु (for ते तु). —^{b}) Ś2.3 D12 आशु (for सह). Ś D2.8.9.12 सह; B2 तदा; K (ed.) हतैः (for वरैः). —^{d}) D3 om. (hapl.) पतिताः. Ś D2.8.9.12 जगतीतले (for पृथिवी°).

35 Ñ2 B1–3 (B2 m. also as in text for ^{c}) read Instrumental plural in place of Nominative plural in ^{a} and ^{c}. —^{a}) V3 मुक्त्वा; M1 युंक्त्वा (for त्यक्त्वा). V3 रथं. —^{b}) Ñ2 B1–3 महात्मभिः. —^{c}) Ś Ñ1 B4 D1–9.12 T3.4 विष्ठिताः(D2 °तान्); M5 निष्ठिताः; Ck.t as in text

G. 7. 27. 39
B. 7. 23. 41
L. 7. 26. 38

धनूंषि कृत्वा सज्यानि विनिर्भिद्य महोदरम् ।
रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समभिद्रवन् ॥ ३६

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव विष्ठितः ।
शरवर्षं महावेगं तेषां मर्मस्वपातयत् ॥ ३७

मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ।
पट्टसांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरांस्तथा ।
पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः ॥ ३८

अथ विद्रुतास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः ॥ ३९

(for विष्ठिताः). Ś B_{4} $D_{2.8.9.12}$ सर्वे (for शूराः). —T_{4} damaged for 35^{d}. —^{d}) $B_{2.3}$ सुप्रभावान् ; D_{1} G_{2} M_{5} स(D_{1} *; M_{5} स्व)प्र(M_{5} *)भावान् ; M_{6} स्वैः प्रभावैर् (for स्वप्रभावान्). V_{3} स्व*भावा*; $D_{2.6}$ T_{3} G_{3} स्वभावान्न च (D_{2} हि; G_{3} वि- [sic]). $\tilde{N}_{2}$ $B_{1.2}$(m. also as in text).$_{3}$ विव्यथे. ❀ Cg : स्वप्रभावात् देवतात्वप्रभावात् ।; Ck : स्वप्रभावात् सहजदेवतात्वप्रयुक्तवैभवेन आकाश एव विष्ठिता न विव्यथुः व्यथिताश्च नाभवन् ।; so also Ct. ❀

36 ^{a}) Ś $\tilde{N}_{2}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-10.12}$ G_{3} सज्जानि; $\tilde{N}_{1}$ विशिखैः (for सज्यानि). —^{b}) Ś V_{1} $D_{1-4.8.9.12}$ T_{4} M_{6} विनिर्भर्त्स्य; $\tilde{N}_{1}$ सुनिर्भर्त्स्य; $\tilde{N}_{2}$ illeg; V_{3} * निर्भर्त्स्य; B_{1} निवर्त्य च; $B_{2.4}$ विनिवर्त्य; B_{3} ते निवृत्ता (for विनिर्भिद्य). —^{c}) V_{1} तु सुसंक्रुद्धाः; D_{5} समभिक्रुद्धाः. —^{d}) B_{3} संहताः; $T_{3.4}$ सज्जिताः (for सहिताः). $\tilde{N}_{1}$ $D_{1.3.4.9}$ समुपाद्रवन् ; $\tilde{N}_{2}$ B D_{5} G_{2} समभिद्रुताः; $D_{6.7.10.11}$ समवारयन् ; M_{1} संप्रदुद्रुवुः; M_{8} समभिद्रुवन्. —After 36, $\tilde{N}_{1}$(in marg.).$_{2}$ V_{3} B $D_{3.6.7.10.11}$ S (except T_{4}) ins. :

450* सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रवक्त्रैः सुदारुणैः ।
दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ।

[(l. 1) $\tilde{N}$ V_{3} B ते($\tilde{N}_{2}$ V_{3} $B_{1.3}$ तैः) शरैश् (for सायकैश्). $\tilde{N}_{2}$ V_{3} B -निर्मुक्तैर् (for -विभ्रष्टैर्). D_{3} तेषां शरैश्चापमुक्तैर् (for the prior half). $D_{6.7.10.11}$ T_{3} G_{1} $M_{3.10}$ वज्रकल्पैः (for °वक्त्रैः). —(l. 2) G_{2} M_{10} छादयंति. $\tilde{N}$ V_{3} B दशग्रीवं; T_{3} सुसंक्रुद्धा; $M_{9.10}$ स्म यं(M_{10} समं) क्रुद्धा (for स्म संक्रुद्धा). $\tilde{N}_{1}$ वज्रा (for मेघा). D_{3} दारितस्तु दशग्रीवो वज्रैरिव महीधरः.]

37 ^{b}) Ś $\tilde{N}_{1}$ V_{3} $D_{1-5.8.9.12}$ धिष्ठितः; V_{1} $D_{6.7.10.11}$ T_{4} M_{10} मूर्छितः ; K (ed.) निर्गतः (for विष्ठितः). B_{1} युगांताग्निरिव स्थितः. —After 37^{ab}, V_{3} reads 39; while M_{6} ins. :

451* युगान्ते भीमदीप्तांशुः सहस्रांशुरिवापरः ।

—^{c}) D_{6} तु दुर्धर्षं; $D_{7.10.11}$ T_{4} M_{10} महाघोरं (for महावेगं). K (ed.) शरवर्षैर्महाघोरैस् . —D_{6} erroneously reads 38^{d} (followed by 39) in place of 37^{c}. —^{d}) $Ś_{1}$ $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B_{1-3} $D_{5.8}$ T_{3} $M_{2.5.8.9}$ [अ]ताडयत् ; $Ś_{2.3}$ D_{12} [अ]वासृजत् ; $D_{1.4}$ पातयत् . —After 37, K (ed.) reads 39 for the first time, repeating it in its proper place.

38 $Ś_{1}$ D_{8} om. 38. D_{6} om. 38^{ab}. T_{4} damaged for 38^{ab} (except शतानि च). —^{a}) M_{4} च चित्राणि. —^{b}) $Ś_{2.3}$ $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.9.12}$ G_{1} M_{6} तथो(G_{1} °तो)पल- ; G_{3} ततो फल- . —^{c}) $Ś_{2.3}$ $\tilde{N}_{1}$ V_{1} $D_{1-7.9-12}$ $T_{3.4}$ पट्टिशांश्चैव; $\tilde{N}_{2}$ B पट्टिशानि च; V_{3} परिघांश्चैव (for पट्टसांश्चैव). G_{2} तथा संघैश्च शक्तीनां. —^{d}) $Ś_{2.3}$ $\tilde{N}_{2}$ B $D_{1-5.7.9-12}$ T_{3} महतीरपि; $\tilde{N}_{1}$ च महामतिः ; D_{6} मुसलानि च; T_{4} M_{10} तोमराणि च (for तोमरांस्तथा). V_{1} शतघ्नीभिर्महामतिः ; V_{3} शतघ्नीमशनीमपि. —$Ś_{2.3}$ $D_{2.9.12}$ om. 38^{ef}. —^{e}) $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ लंकेशस् (for दुर्धर्षस्). —^{f}) $\tilde{N}_{1}$ $D_{1.3-6}$ T_{4} धिष्ठितः; $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} तिष्ठतां; M_{5} निष्ठितः ; M_{10} पृष्ठतः (for विष्ठितः).

39 V_{3} reads 39 after 37^{ab}. K (ed.) reads 39 for the first time after 37, repeating it here. —^{a}) M_{1} K (ed., second time) अप- (for अथ). Ś $\tilde{N}$ V_{1} B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{6} रथभ्रंशात् ; V_{3} रथाक्रान्यत् ; $G_{1.2}$ $M_{2.4.7-9}$ अ($G_{1.2}$ र)थ भ्रष्टास् (for अथ विद्रुतास्). $\tilde{N}$ B ततो; $D_{1.3.4}$ च ते (for तु ते). D_{5} transp. ते and वीरा. $D_{6.7.10.11}$ M_{10} K (ed., first time) ततस्तेनै(M_{10} °स्तैरे)व सहसा. —^{b}) Ś $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ D $T_{3.4}$ $M_{3.10}$ K (ed., both times) सीदंति स्म; $\tilde{N}_{2}$ $B_{2.4}$ न्यसीदंस्ते; B_{1} न्यपीडंस्ते; B_{3} प्रसीदंति; M_{6} प्रविषेदुः (for विनिष्पेतुः). B_{4} $D_{6.7.9-11}$ पदातिनः. —After 39, Ś $\tilde{N}_{1}$ V_{1} D S ins. :

452* महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराः षष्टिहायनाः ।
सीदमानांस्तु तान्दृष्ट्वा विह्वलान्स महाबलः ।
ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ।

[(l. 1) $\tilde{N}_{1}$ V_{1} अप्रकंप्यम् ; G_{2} महाकंपम् (meta.) (for महापङ्कम्). Ś $D_{8.9.12}$ समासाद्य (for इवासाद्य). M_{8} निर्भिन्नाः (for कुञ्जराः). T $G_{1.3}$ $M_{1.2.4-6.9}$ षाष्टिहायनाः . ❀ Cg.k : षष्टिहा(Ck °हा)यनं परिमाणं येषां ते ष(Ck षा)ष्टिहायनाः ।; Ct. : षष्टिहायनाः षष्टिवर्षाः . ❀ —T_{4} damaged for l. 2 (except महाबलः). —(l. 2) $\tilde{N}_{1}$ V_{1} $D_{5.6.10.11}$ सुतान् ; G_{2} स तान् (for तु तान्). M_{8} विबलान् (for विह्व°). $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} सु(M_{3} तु)महौजसः ; $G_{1.2}$ $M_{1.2.4-10}$ सु($M_{4.7}$ स)महाबलान् ($M_{6.10}$ °लः). Ś $\tilde{N}_{1}$ V_{1} $D_{1-5.8.9.12}$ T_{3} पुत्रानंबुपते(Ś $D_{8.12}$ °ति [sic])स्तदा (for the post. half). —After l. 2, Ś D_{12} ins. :

452(A)* निवर्तध्वमिति प्रोच्य ब्रह्मलोकं गतोऽभवत् ।
[$Ś_{2}$ * * र्तध्वम् (moth-eaten).]

—$Ś_{1}$ $D_{8.12}$ om. from l. 3 up to st. 40]

ततो रक्षो महानादं मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् ।
नानाप्रहरणैर्घोरैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥ ४०

ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले ।
रणात्स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४१

तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ।
रावणं चाब्रवीन्मन्त्री प्रभासो नाम वारुणः ॥ ४२

गतः खलु महातेजा ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ।
गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि ॥ ४३

तत्किं तव वृथा वीर परिश्राम्य गते नृपे ।
ये तु संनिहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ४४

राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ।
हर्षान्नादं विमुञ्चन्वै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ ४५ G. 7. 27. 49 B. 7. 23. 52 L. 7. 26. 48

40 Ś D8.12 om. 40 (cf. v.l. 452*). —^{a}) Ñ2 B मुक्त्वा (for रक्षो). B3 D7.10.11 महानादान्. —^{b}) G2 कृत्वा (for मुक्त्वा). Ñ1 संप्राहरत्तदा; V1 D2.3 संप्रहरत्त (D3 °रंस्त)-दा (D2 °त्ततः); V3 स प्रहरंस्ततः; D1.4.5.9 स (D9 सं)प्राहरत्तदा; T3 संप्राहरत्तु तान्. Ñ2 B हा (B4 ना)दं मुक्त्वा जघान तान्. —^{c}) D1–5.9 -प्रहरणासारैर्; D6 -प्रश्नावणोपेतैर्; D7.10.11 T2.3 G2 M2.4.5.7–10 -प्रहरणापा (D7.10.11 M9 °णोपे; G2 °णोत्पा)तैर् (T2 °णोपेतान्). Ñ1 V1.3 D1–5.9 नाना (Ñ1 V1.3 महा)प्रहरणासारैर्. —^{d}) V1.3 D1–5.9 धारासारैर् (for °पातैर्). T3 G1.2 M5 [अं]बुदाः. Ñ B धारामिरिव तोयदः (Ñ1 °दैः); M6 वारिवाह इवांबुभिः. —After 40, Ñ1 ins.:

453* ववर्ष समरे तत्र रावणो लोकरावणः ।

41 ^{a}) Ñ2 B1 सहिताः; B3 G1 पतिताः; B4 घातिताः (for विमुखाः). —^{b}) B3 सहिता; G1 वारुणा; M1 पातिताः (for पतिता). B4 M1 पृथिवीतले; T4 damaged (for धरणीतले). V3 विमुखा वानरा यथा. —^{c}) Ś Ñ2 V1.3 B2.4 D2.5.8.9.12 T3.4 युद्धात्स्वैः; Ñ1 युद्धार्थे; B1 योधाः स्वैः; B3 दयितैः; D1.3.4 युद्धात्तैः (for रणात्स्व-). B1 पौरुषैः. Ś Ñ1 V1 D1.3–5.8.9.12 क्षिप्रं; V3 सार्धं; D2 क्षिप्रा (sic) (for शीघ्रं). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B2.4 D1–5.8.9.12 T3.4 G2 M10 गृ (D5.12 म)हानेव; M8 गृह्यतेव (for गृहाण्येव). Ś D2.9.12 निवेशिताः.

42 D9 om. (hapl.?) 42–44. —^{a}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.12 T3.4 ततस्तानब्रवीद् (by transp.). —^{b}) M2 वारुणाय. —^{c}) Ñ2 B D5.7.10.11 M4 तु (for च). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1.3 B1 D7.10.11 T4 M10 प्रहासो; T1 (*inf. lin.* also *pr.m.*) M3 प्रहसो; T2 प्रहस्तो; T3 सुहासो; G1 प्रघसो (for प्रभासो). D5 वारुणं (sic).

43 D9 om. 43 (cf. v.l. 42). —^{a}) D1 ततः (for गतः). B2 स तु (for खलु). Ś Ñ V1.3 B3.4 D2.8.10–12 T3.4 महाराजो; B1.2 D1.3.4 महाराज; D6 M6 महाबाहो; D7 महाकायो (for °तेजा). —^{b}) M1.4 जनेश्वरः (for जले°). —^{c}) V3 गांधर्वैस् (sic). G3 वारुणं. Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.12 T3.4 हि (V3 च) सुरैः सार्धं (D3 °रैर्जुष्टं); B1–3 हि स्वैरैः सार्धं (for वरुणः श्रोतुं). —^{d}) Ś1.2 D8.12 विश्राव्यं (Ś2 वि** [lacuna]; Ñ1 श्राव्यते) पद्मसंभवः; Ś3 V1.3 D2 T3.4 श्रो (Ś3 विश्रो [hypm.])ष्यते पद्मसंभवः; Ñ2 B श्रोष्य- (B4 श्रूय)ते पद्मयोनिना; D1.3–5 श्रोष्यते पद्मसंभवात्. —After 43, G1 repeats 7.22.28.

44 D9 om. 44 (cf. v.l. 42). —^{a}) Ñ2 B1–3 तद्वलं ते; V3 ततः किं ते; B4 तत्र किं ते (for तत्किं तव). D6 व्यथा; D10.11 यथा (for वृथा). —^{b}) Ñ2 B2 D10.11 T1.2.4 G1.3 M1.4.6 Ck परिश्रम्य; D6.7 ब्रह्मलोकं; M10 परिक्रम्य (for परिश्राम्य). Ñ2 G1 नृपे गते (by transp.); M3 हते नृपे; Ck as in text (for गते नृपे). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.12 T3 श्रमेण नृप (V3 सुक्र)ते ।गते; B1 प्रतिपद्य नृपे गते; B3 पवित्रमनुपेक्षते (sic). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D2–4.8.12 T3 ये हि; B1 ये च; B4 येत्र; D5 यदि (for ये तु). B2.3 M2 संनिहता. M6 राजन् (for वीराः). —^{d}) V1 पुरुषास् (for कुमारास्). Ñ2 B त्वया जिताः (for पराजिताः). G2 कुमाराभ्ये न राजिनाः (corrupt).

45 T3 om. 45. —^{a}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 एतच्छ्रु (Ñ2 B °च्च श्रु)त्वा राक्षसेंद्रो. —^{b}) D4 निश्रेय (sic) (for विश्राव्य). —T1 M3 K (ed.) repeat 45^{cd} before App. I (No. 1). —M10 om. 45^{cd}. —^{c}) Ñ V3 B T1 M3 K (ed.) (T1 M3 K [ed.] second time) नादान्; G2 नादैः (for नादं). G3 हर्षनादं. M4.6.7 स (for वै). Ś1 V1 D8 च (V1 om. [subm.]) व्यसृजन्; Ś2.3 स विमृशन्; Ñ V3 B अव (B1 अ*)सृजन्; D1.3–5.9.12 T1 M3 K (ed.) (T1 M3 K [ed.] second time) तु (D3.5 च; D9.12 स) विसृजन्; M5 विमुंचन्सन् (for विमुञ्चन्वै). —^{d}) Ś2.3 D12 विश्रांतो; T1 (first time).2 G1.3 M3 (first time).4.6.7 निष्क्रामद् (for निष्क्रान्तो). —After 45, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 ins.; while T1 M3 K (ed.) (K ed., only l. 1) ins. after the second occurrence of 45^{cd}; whereas T4 ins. after 46^{ab}:

454* महोदरेण संघुष्टं हर्षगद्गदया गिरा ।
द्वितीयं जितवाँल्लोकं रावणो राक्षसाधिपः ।

[(l. 1) Ś D8 संजुष्टो; D1 संक्रुद्धो; D4 संक्रुद्धं; D5 विज्ञप्तो; D12 संजुष्टं; T4 संयुक्तो (for संघुष्टं). Ñ1 हर्षाद्. —(l. 2) T4 damaged from जि up to first रा. Ñ1 लोकान् (sic). G (ed.) वारुणं (for रावणो). B राक्षसेश्वरः.]
—Then D3 cont.:

G. 7. 27. 51 B. 7. 23. 53 L. 7. 20. 50 आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः । लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्तलगतो ययौ ॥ ४६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

455* एवमुक्त्वा तु ते वीरा राक्षसा युद्धदुर्मदाः ।
विचेरुर्मुदिताः सर्वे निर्भया वसुधातलम् ।
आजह्रू रूपसम्पन्नाः स्त्रियश्चाभरणोज्वलाः ।
विद्राव्य भर्तृपुत्रांश्च पुष्पकेष्ववरोपयन् ।
तथारूढा महावीर्या निःक्रान्ता वरुणालयात् । [5]

46 D_3 transp. 46^{ab} (including 458*) and 46^{cd}. —^{a}) M_2 आगतं; M_6 प्रयातस्. Ś Ñ V_1 B $D_{2,8,12}$ ते येनैवा($Ś_1$ $Ñ_1$ °व; $Ñ_2$ V_1 B येनैव ते)गतास्तत्र; V_3 येन प्रविष्टास्ते तत्र; $D_{1,3-5}$ येन चैवागता(D_5 °त)स्तत्र; T_3 * * सैवागतास्तत्र. —^{b}) $D_{1,4}$ [ए]वं (for [ए]व). Ś $Ñ_1$ $V_{1,3}$ $D_{1-5,8,9,12}$ प्रतिनिर्गताः(D_5 °तः); $Ñ_2$ B_{2-4} [आ]शु विनिःसृताः ; B_1 [आ]शु विनिर्गताः ; $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ $M_{1,2,6}$ विनिवर्त्य सः(M_2 तत्). T_3 पथा तेनैव निर्जिताः.—After 46^{ab}, D_5 ins. ; $D_{1,4}$ ins. before App. I (No. 1); $T_{3,4}$ cont. after 458* :

456* रावणो वारुणं लोकं जित्वाश्मनगरं ययौ ।

—Then $T_{3,4}$ cont. (followed by App. I [No. 1]); while V_1 ins. before App. I (No. 1):

457* पुरस्तादास्थिता रौद्रा वरोन्मत्तस्य रक्षसः ।

[T_4 damaged for पुरस्ता. V_1 संस्थिता रौद्रा; T_4 आस्थितं रौद्रं. V_1 बल- (for वर-).]

— After 46^{ab}, T_4 ins. 454*.

—V_1 reads colophon before 46^{cd}. —^{c}) $Ñ_2$ B D_3 अभिमुखा; M_3 अभिमुखं. $Ñ_2$ B D_3 हृष्टा; M_6 हृष्टो (for रक्षो). —^{d}) B_1 $T_{1,2}$ $G_{2,3}$ $M_{1,2,5}$ नभस्थल- . $Ñ_2$ $B_{1,4}$ -कृतक्षणाः ; B_2 -कृतव्रणाः ; B_3 -कृतेक्षणाः ; M_3 -गतं ययौ; M_7 -गतो यथा (for -गतो ययौ). D_3 नभसा कृतलक्षणाः ; G_1 नभस्थलमितो ययौ. —For 46^{cd}, S $Ñ_1$ $V_{1,3}$ $D_{1,2,4,5,8,9,12}$ $T_{3,4}$ subst. ; while D_3 ins. after 46^{ab} :

458* पाषाणनगरं हृष्टास्ततस्ते प्रययुर्द्रुतम् ।

[Ś $D_{8,9,12}$ पाताल- (for पाषाण-). Ś $D_{8,9,12}$ जित्वा; V_3 D_5 T_3 दृष्ट्वा; D_2 हित्वा (for हृष्टास्). T_4 ततोश्मनगरं दृष्ट्वा (for the prior half). V_3 ते प्रस्थिता; T_4 तत्र ययौ (for ते प्रययुर्).]

—After 46, D_5 ins. :

459* समहोदरधूम्राक्षप्रहस्तशुकसारणाः ।

—Then D_5 cont. only l. 1 of App. I (No. 1).

—After 46, M_3 ins. :

460* अधिसमरमवाप्य वीरलक्ष्मीं
पटहमृदङ्गरवैर्विनादयन्सः ।
भुवनमभियथौ पुरीं निजां तां
दशवदनो विरराज शत्रुरूक्षैः ।

Colophon : $T_{3,4}$ om. —*Kāṇḍa name* : $Ś_1$ $D_{2,3}$ M_7 om. —*Sarga name* : Ś V_3 $D_{1-5,8,9,12}$ पातालविज(D_3 °ल)यः; $Ñ_1$ वरुणलोकपराजयः; $Ñ_2$ B रसातलविजयः; V_1 वरुणलोकविजयः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś $Ñ_1$ V_3 B_{1-3} $D_{2,4,7,12}$ om. ; $Ñ_2$ B_4 $D_{1,5}$ M_3 27 ; V_1 21 ; $D_{3,9}$ 26 ; D_8 25. —After colophon, $G_{1,3}$ $M_{1,5,8}$ conclude with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—After Sarga 23, Ś Ñ $V_{1,3}$ B $D_{1-4,6-12}$ T_1 (only l. 1–122) M_3 ins. a long passage relegated to App. I (No. 1).

२४

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ।
जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १
दर्शनीयां हि यां रक्षः कन्यां स्त्रीं वाथ पश्यति ।
हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने संन्यवेशयत् ॥ २
तत्र पन्नगयक्षाणां मानुषाणां च रक्षसाम् ।
दैत्यानां दानवानां च कन्या जग्राह रावणः ॥ ३ G. 7. 32. 3 B. 7. 24. 3 L. 7. 30. 4

24

☞ V2 missing for Sarga 24 (cf. v.l. 7.12.2). B2 om. 7. 24–30.

1 D3 transp. 1^ab and 1^cd. —^a) D3 निवर्ततस्तु; T1 G1 M1.2.5.9 °र्त्स्यमानः; G2 M8 निवृत्त°; Ck.t as in text (for निवर्तमानः). —^b) B1 सत्ववान्बलात्; B4 D6.7 T1.2 G1.2 M1.8–10 सु(G1 [ऽ]थ) दुरात्मवान्. —For 1^ab, Ś D8.12 subst; Ñ1 V1.3 D1–4 T3 M3 (before 1^ab) ins. before 1^cd :

461* रावणोऽपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा ।

[Ś D2.8.12 तु (for ऽपि). Ś D8 गृहं (for तदा).]

—For 1^ab, Ñ1 V1.3 B3 D1.2.4.5 T3.4 subst. and all except B3 read after 464*; D12 cont. after 464*:

462* निवर्ततस्तु हृष्टस्य रावणस्य दुरात्मनः ।

[B3 निवृत्तस्य तु. D5 T3 दुष्टस्य (for हृष्टस्य). D12 राक्षसस्य (for रावणस्य). V1 महात्मनः.]

—Then Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.12 T3.4 cont.; while D3 ins. after 1^ab:

463* पुष्पके याः स्त्रियो रुद्धास्तेन ता रुरुदुर्भृशम् ।

[D5 तु (for याः). Ñ1 V1 बद्धास्. V3 तास्तथा; D1 सा स्तुता (sic) (for तेन ता). D12 तास्तेपुश्चारुदर्शनाः (for the post. half).]

—B3 D9 om. 1^cd. —^c) B1.4 जहार स; T1 G3 जह्रे पथीर् (for जह्रे पथि). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.12 T3.4 हत्वारीन्बहुशश्चैव(D5 °स्तत्र); Ñ2 जहार राम देवर्षि-. —^d) Ñ2 M6 -दैत्यगंधर्व-; B1 -दैत्यराक्षस-; B4 G1.2 M4.5.7 -दैत्यदानव-; D6.7.10.11 -देवदानव- (for -देवगन्धर्व-). —After 1, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.12 T3.4 ins.:

464* स प्रसह्याहरत्क्रुद्धः क्रोशमानास्ततस्ततः ।
राजन्यनागकन्याश्च अप्सरो मुनिकन्यकाः ।

[(l. 1) Ś D8 प्रगृह्य; Ñ1 प्रमथ्य; T3 प्रहस्य (for प्रसह्य). Ñ1 V1.3 D2.5 T4 रक्ष°; D12 तत्र; T3 राम (for क्रुद्धः). D5 क्रेशमानास्; D12 रुदमानास्(sic). —After l. 1, T3.4 ins.:

464(A)* यक्षविद्याधराणां च किंनराणां च कन्यकाः ।

—(l. 2) Note hiatus between the two halves. Ñ1 V1.3 T3.4 राज(V1 राजन्; V3 नाग)पन्नग-; D2.5 राजर्षिनाग- (D5 °देव-) (for °न्यनाग-). D12 देवकन्या नागकन्या (for the prior half). D12 आरोप्य; T3 (to avoid hiatus) ह्यप्सरो. D5 -गण- (for मुनि-).]

2 ^ab) T1.2 G3 M3 तु(M3 हि) तद्रक्षो; K (ed.) हि रक्षः स. Ñ1 B4 D6.7 M1.10 दर्शनीया हि(M10 °यास्तु) या रक्षः(B4 या: कन्या) (for ^a). Ñ2 B1 D9 कन्यां रक्षः (by transp.). Ñ1 तथा यास्; B3 कन्यां तां; B4 रक्षः स्त्रीर्; D6.7 M1.10 कन्याः स्त्रीर्; T1.2 G3 यां कन्यां (for कन्यां स्त्रीं). Ñ2 स्त्रीषु (for स्त्रीं वा). Ñ1 तत्र; B3 चापि; T1.2 G3 वानु-; M3 वा सु- (for वाथ). Ñ2 B1.4 D9 M6 ददर्श ह (for [अ]थ पश्यति). ❀ Cg : रक्षः स इति संबन्धः । कन्या अनूढा । स्त्री सभर्तृका ।; Ck : रक्ष इति पृथक् पदम् । कन्या अनूढाः स्त्रीः सभर्तृकाः. ❀ —For 2^ab, Ś V1.3 D1–5.8.12 T3.4 subst.:

465* दर्शनीया राक्षसेन्द्रः स्त्रियो या यत्र पश्यति ।

[D8 वा यत्र; T3 यत्र स (for या यत्र).]

—^c) Ś D8 तथा; D12 यासां; M10 तासां (for हत्वा). B3 बंधुजनांस्; D12 बंधुजनस्. Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.12 (sic) T3.4 तासां; M1 तास्ता; M10 हत्वा (for तस्या). —^d) Ñ1 V1 D1.3 T3.4 विमानं. T1 G1.3 M1.2.4.7.8.10 स; M3 तां (for सं-). Ś D2.5.8.12 चाध्य(Ś °प्य)रोपयत्; Ñ1 V1.3 D9 T3.4 चाभ्य(D9 T4 °ध्य)रोहयत्(Ñ1 V3 °त); Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 M6 तां रुरोध सः(B4 M6 ह); D1.3 ता आरोपयत् (unmetric); D4 (with hiatus) अपरोपयत् (for संन्यवेशयत्). —After 2, B1 reads 5 (^ab and ^cd transp.); while M6 ins. l. 1–2 of 467*.

3 ^b) G1.2 M1.4.5.7.10 मनुष्याणां. G1 हि (for च). B3 मनुष्यरक्षसोरपि. —^cd) G1 om. from 3^d up to the prior half of l. 4 of 467*. B3 दैत्यदानवनार्यश्च विमाने रुरुधुः स्त्रियः. —For 3, Ś Ñ V1.3 B4 D T3 subst.:

466* एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः ।
दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽभवन् ।

[(l. 1) V3 lacuna for the prior half. Ś D8.12 ता (for च). Ś D2.8.12 राक्षस्यो; V1 D1.3.4 राक्षसी°. —(l. 2) Ñ2 B4 D6.7.10.11 यक्ष°; D5 देव- (for दैत्य-). —D1.3.4 T3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 4 of 467*. Ñ2 B4 D6.7.10.11 सोध्यरोपयत् (for शतशोऽभवन्).]

—Then D1.3.4 T3 cont.; T1.2.4 G2.3 M1.3–5.7–10 ins. after 3; Ñ2 B3.4 D7(ins. l. 1 after 5^cd).10.11 ins.

G. 7. 32. 7 दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
L. 7. 30. 5 शोकायत्तास्तरुण्यश्च समस्ता स्तननम्रिताः ॥ ४
तुल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसंभवम् ।
प्रवेपमाना दुःखार्ता मुमुचुर्बाष्पजं जलम् ॥ ५
तासां निश्वसमानानां निश्वासैः संप्रदीपितम् ।
अग्निहोत्रमिवाभाति संनिरुद्धाग्नि पुष्पकम् ॥ ६

after 5^{ab}; B1 ins. l. 1–2 after 5^{ab} and subst. l. 3–4 for 3; D6 ins. after 5^{cd}; G1 ins. after 3^{c} (owing to om.); M6 ins. l. 1–2 after 2 and subst. l. 3–4 for 3:

467* ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः ।
आपुपूरे विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ।
नागगन्धर्वकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः ।
दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ।

[D1.3.4 T3 G1 om. up to the prior half of l. 4. D11 transp. l. 1–2 and l. 3-4.—(l. 2) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 T4 M10 Ct आपूरितं. B1 तु (for तद्). Ñ2 B1.3.4 D6.7 शोकजैरश्रुबिंदुभिः; T1.2.4 M10 भयशोकाश्रुवर्षिभिः(T4 °श्रुपीडितं; M10 °ग्निवाहिभिः) (for the post. half). ❀ Cg : भयशोकाभ्यामशिवमश्रु यासां ताभिः ।; Ck : भयं शोकमशिवाश्रु दुःखाश्रु च यासां तास्तथा ।; Ct : भयं शोकः अशिवाश्रु दुःखाश्रु च यासां ताभिर्विमानमापूरितम् । नदीभिः सागर इव. ❀ —(l. 3) M1 नाना- (for नाग-). T4 M10 -यक्षाणां (for -कन्याश्च). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 महर्षि- (for राजर्षि-). M8 तथा (for च याः).]

—After 3, Ñ2 B3.4 D6(only 5^{cd})7.10.11 read 5 (^{ab} and ^{cd} transp.).

4 ^{a}) B8 सुदीर्घकेश्यश्. —^{b}) V1 D1.3.4 -[आ]ननाः शुभाः (for -निभाननाः). —B8 D1.4 om. 4^{cd}. —^{c}) T4 शोचयंत्यस्; G1 शोकवत्यस्; M2.6.7 शोकायस्तास्; M10 शोचंत्यस्तास्. M1 रुदंत्यश् (for तरुण्यश्). M6 ताः (for च). —^{d}) T1 G2 M10 स्तननम्रिकाः; T2 °वर्तैकाः (sic); T4 °वर्तुलाः; G1 °नात्मकाः (sic); G3 M3.9 °नम्रकाः; M1 अवमानिताः; M6 °नामिताः (for स्तननम्रिताः). —For 4^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.4 D2.3.5–12 T3 K (ed.) subst.; T4 ins. after 4:

468* पीनस्तनतटा मध्ये वज्रवेदिसमप्रभाः ।

[D3 मध्यैर् (for मध्ये). D5 शुभाः पीनस्तनतटा; K (ed.) पीनस्तन्यस्तथा वज्र- (for the prior half). D2 वज्रवेदी-; D5 मध्ये वेदि-; K (ed.) -वेदिमध्य- (for वज्रवेदि-). D3 -समप्रभैः. ❀ Ct : वज्रयुता वेदिर्वज्रवेदिस्तन्मध्यसमप्रभाः मध्यभागे इति भावः । यद्वा वज्रतुल्यवर्णा वेदिः पीतवर्णा भ्रमरिकातिसूक्ष्मकटिषट्पदविशेषस्तन्मध्येत्यादिरर्थः. ❀]

—Then all the above MSS. cont.:

469* रथकूबरसंकाशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः ।
स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ।

[(l. 1) D6 -संकाशे. Ś1 D2.9 श्रोणीसूत्रैर्; Ś2.3 D8.12 श्रोणिसूत्रैर्; Ñ1 श्रोणीवक्त्रैर्; V1.3 D5 T3.4 श्रोणिचक्रैर्; B1.4 °भारैर्; D3 श्रोणीचक्रैर्; D6 श्रोणिदेशे; D10.11 श्रोणीदेशैर्. Ś V3 B1.4 D2.8.9.12 T3 मनोहरैः; D3 T4 °रमैः (for मनोहराः). —After l. 1, T3.4 ins.:

469(A)* मध्यक्षामाः सुजघना रूपलावण्यसंयुताः ।

—(l. 2) D2.3.8 सुरांगनाः. V1 -मुख्या (for -प्रख्या). T3.4 सर्वा यौवनशालिन्यो (for the prior half). Ś D8 संतप्त-; Ñ1 V1 निस्तप्त-; D2 निसृष्ट-; D12 प्रतप्त- (for निष्टप्त-). B4 -कांचन- (for -कनक-). B1 तप्तकांचनसप्रभाः (for the post. half).]

—Thereafter Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 cont.; B3 ins. after 4^{ab} (owing to om.):

470* शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः ।

[B3 दुःखशोक- (by transp.). B1 -परित्रस्ता. B3.4 रुरुदुस्ताः (for विह्वलाश्च).]

5 Ñ2 B3.4 D6(om. 5^{ab}).7.10.11 transp. 5^{ab} and 5^{cd} and read after 3; B1 transp. 5^{ab} and 5^{cd} and reads after 2. —^{a}) G M1.2.6–8 अग्न्यर्चिषा; Ck.t अग्न्यर्चिषां (as in text). —^{b}) G2 M10 शोकाग्निश्वास-; M5 शोकाग्निश्वास-. —After 5^{ab}, Ñ2 B3.4 D7(l. 2–4).10.11 ins. 467*. —^{c}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 K (ed.) ता हि (K[ed.] ताश्च) सर्वाः समं दुःखान्. —^{d}) Ñ2 B1.3 D6.7 नेत्रजं; B4 दुःखजं (for बाष्पजं). —For 5, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

471* सर्वास्ताः समदुःखार्ता मुमुचुः शोकजं जलम् ।
तुल्यमग्नित्विषा तत्र पुष्पकं तद्धि दीपयन् ।

[(l. 1) Ñ1 सर्व-; V3 महद्-; D1.3–5 बंधु-; T3.4 सह-; L (ed.) श्रम- (for सम-). —(l. 2) Ñ1 V1.3 D1.3.4 T3.4 अग्न्यर्चिषा; D2 अग्निशिखा. Ñ1 V1.3 तं तु; T3.4 तत्तु (for तत्र). Ś1.2 V1.3 D8 तद्विदीपयन्; Ñ1 D3.4 ता व्य°; D1 ता त्व°; D5 ता ह्य°; D9 तद्य°; T3.4 चाप्य° (for तद्धि दीपयन्).]

—After 5^{cd}, D6.7 (l. 1) ins. 467*.

6 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9 T3 4 विनि(Ś D3.8.9 °निः)-श्वसंतीनां; Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 M6 नि(D7 निः)श्वासवातेन; D12 विनिश्वयं स्त्रीणां; G2.3 M1.2.5.8.9 निश्वाससमानानां. —^{b}) Ś1.3 D3.4.8.9.12 निःश्वासैः सं-; Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 M6 सर्वतः सं-; B3 महता सु- (for निश्वासैः सं-). Ś1.2 D3.4.8.9 -प्रदीपितः; Ñ1 V1.3 D5 -प्रपीडितः; T3 -प्रदूषितं; M3.5.6 -प्रपीडितं; M10 -प्रधूपितं (for -प्रदीपितम्). —^{c}) Ś2.3 D2.8.9.12 अग्निहोत्रं; B1.4 D6.7 अंबरीषम् (for अग्निहोत्रम्). —^{d}) G1.2 M3.10 संनिरुद्धं हि (for °द्धाग्नि). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T4 निरु(V1.3 °चि)ताग्निः स पुष्पकः; Ñ2 B1.3.4 D1.3.4.6.7 दीप्तिमत्पुष्पकं तदा. ❀ Cg.t : संनिरुद्धा अग्नयो

काचिद्दध्यौ सुदुःखार्ता हन्यादपि हि मामयम् ।
स्मृत्वा मातॄः पितॄन्भ्रातॄन्पुत्रान्वै श्वशुरानपि ।
दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ ७
कथं नु खलु मे पुत्रः करिष्यति मया विना ।
कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ ८
हा कथं नु करिष्यामि भर्तारं दैवतं विना ।
मृत्यो प्रसीद याचे त्वां नय मां यमसादनम् ॥ ९
किं नु मे दुष्कृतं कर्म कृतं देहान्तरे पुरा ।
ततोऽस्मि धर्षितानेन पतिता शोकसागरे ॥ १०
न खल्विदानीं पश्यामि दुःखस्यान्तमिहात्मनः ।
अहो धिङ्मानुषाँल्लोकान्नास्ति खल्वधमः परः ॥ ११ G. 7. 32. 17 B. 7. 24. 17 L. 7. 30. 14

यस्मिंस्ताहशमग्निहोत्रमग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ।; so also Ck. ❀ —After 6, Ś Ñ V3 B1.3.4 D6-12 ins.:

472* दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ।
दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव ।

[(l. 1) D8 दशग्रीवं च सं- (for °ग्रीववशं). D8.9 स्वशोक- (for तु शोक-). —(l. 2) B1 (m. also as above) प्रख्या (for श्यामा). B4 D8 मृगाः (sic) (for मृग्यः).] —Then Ñ (Ñ2 illeg.) B1.3.4 D6.7.10.11 cont.; while V1 D3-5 S ins. after 6:

473* काचित्स्वचिन्तयत्त्रस्ता किं नु मां भक्षयिष्यति ।

[Ñ1 V1 D3-5 T4 M6 चिंतयते; D6.7.10.11 Ct चिंतयती; T3 विचिंतयत्; M3 अत्र भय- (for स्वचिन्तयत्). Ñ1 V1 B1.3.4 D3-7.10.11 T4 M5 तत्र (for त्रस्ता). ❀ Ct: चिन्तयती । चिन्तयन्ती बभूवेति शेषः. ❀ D3-5.7 किं तु. T4 न क्षयिष्यति; G1 भक्षयिष्यतः (sic).]

7 [a]) B3 अन्या (for दध्यौ). B1 विचिंत्य नारीणाम् (for दध्यौ सुदुःखार्ता). —[b]) M10 च (for हि). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 (all with hiatus) अपि मां मार(B1 स्वाद)येदयं. —For 7[ab], Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 subst.:

474* काचिच्चिन्तयते दुःखाद्धनिष्यति च मां ध्रुवम् ।

[T3 स्वचिंतयद् (for चिन्तयते). Ñ1 V1 T3 वधिष्यति; D2 विनश्यति; D8 भविष्यति (sic) (for हनिष्यति). T4 न वधिष्यति. V3 न संशयः; D12 च मां क्षुधा (for च मां ध्रुवम्).] —[cd]) M6 तास्तु (for स्मृत्वा). T1.2 M3.5.10 मातृ-; T3 G2.3 मातॄन् (for मातॄः). M10 -पितृभ्रातृ- (for पितॄन्भ्रातॄन्). G1 M8 पुत्रान्भ्रातॄन् (by transp.). M4 च (for वै). M10 अथ (for अपि). M6 स्मृत्वा पुत्रांस्तथैव च (for [d]). Ñ1 V1.3 T4 पितन्मातॄः पतीन्पुत्रांश्चिंतयंत्यः सु(V3 °न्त्यति)दुःखिताः; D1.3.4 काचिन्मातॄपितृभ्रातॄन्स्मृत्वा स्मृत्वा(D4 om. [hapl.]) पतीनपि. — For 7[cd], Ś D2.8.9.12 subst.:

475* पितॄन्भ्रातॄंश्चिन्तयन्त्यस्ताः स्त्रियः शोकपीडिताः ।

[Ś3 D8 स्वान् (for ताः). D9 पतीन्पुत्रान्सुदुःखिताः (for the post. half).];
while Ñ2 B1.3.4 D5-7.10.11 subst. for 7[cd]:

475* इति मातॄः पितॄन्स्मृत्वा भर्तॄन्भ्रातॄंस्तथैव च ।

[B4 मातृ-; D6 भ्रातॄन् (for मातॄः). B1 सुहृद्भ्रातॄन्; B4 पितॄन्भ्रातॄन्; D6 तथा पितॄन् (for पितॄन्स्मृत्वा). B1.4 स्मृत्वा भर्तॄंस्(B4 °र्तॄंस); B3 भर्तृभ्रातॄंस्; D6 भर्तॄन्मातॄंस् (for भर्तॄन्भ्रातॄंस्). D6 भ्रातॄन्पुत्रपतीनपि (for the post. half).] —[e]) B3.4 D6.7 (m. also as in text) -समाविग्ना (for -समाविष्टा). —[f]) Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 असितेक्षणाः; B1 सहसा स्त्रियः (for सहिताः स्त्रियः).

8 [a]) Ś3 D4.5 तु (for नु). B3 सुखं तु (for नु खलु). D1.3.4 ते(D3 से) तत्र; M8 से पुत्राः (for मे पुत्रः). —[b]) Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 भविष्यति; D1.4 M8 करिष्यंति (for करिष्यति). Ñ1 D1.3.4 विना मया (by transp.); V1 च मां विना. M6 किं करिष्यति मद्विना. —[c]) B3 पिता (for माता). Ñ1 V1.3 D1.3-5 T3 पिता; T4 विना (for second कथं). G1 M5 transp. माता and भ्राता. —[d]) D6 विमग्नाः.

9 V3 B3 G2 om. (hapl.) 9–10. D1 wrongly repeats 9–10[b] after 10. —[a]) G1 सा (for हा). Ś3 D2-4.8 हा कथं तु; V1 कथं नु हा (by transp.). Ś Ñ1 V1 B1.4 D1-5.8.9.12 T4 भविष्यामि; M1 भरिष्यामि (for करिष्यामि). —[b]) Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 भर्तुस्तस्मादहं विना. —[c]) Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 प्रसादयामि (for प्रसीद याचे). Ś Ñ1 V1 D1-5.8.9.12 T3.4 [स]हं (for त्वां). —[d]) Ś D8 नय से; T1.2 G3 नयस्व. Ñ2 D6.7.10.11 दुःखभागिनीं (for यमसादनम्).

10 V3 B3 G2 om. 10 (cf. v.l. 9). —[a]) D1-5.8.9.12 किं तु. Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 नो; Ñ2 B1.4 D7.10.11 तद्; D1.4 मो (for मे). T3 दुष्करं. Ś Ñ1 V1 D1-5.8.9.12 T3.4 पापं; G1 किंचित् (for कर्म). —[b]) Ñ1 V1 देहेषु वै (for देहान्तरे). Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 transp. कृतं and पुरा. —[c]) T3 यास्म्यहं; G1 M3.7 यतोस्मि; M10 या यतो (for ततोऽस्मि). T1.2 G3 येन; T3 M2.4.8.9 तेन (for [अ]नेन). Ś V1 D1-5.8.9.12 T4 येन स्म (D2.8.12 स्मः) कृपणाः सर्वाः; Ñ B1.4 D7.10.11 येन (D10.11 एवं) स्म (B1 स्मो) दुःखि (Ñ1 पति)ताः सर्वाः; D6 येनास्मि दुःखिता तेन; M6 या सास्मि कृपणा भूत्वा. —[d]) Ś Ñ V1 B1.4 D2.5.7-12 प(D8 पा)तिताः; D1.3.4 निमग्नाः; T3 पातिता (for पतिता). D6 दुःख- (for शोक-).

11 [a]) Ś Ñ V1.3 B1.4 D पश्यामो; M1 damaged (for पश्यामि). B3 न हीदानीं प्रपश्यामो. —[b]) Ś Ñ1 D2.8.

G. 7. 32. 17
B. 7. 24. 17
L. 7. 30. 15

यद्बला बलवता बान्धवा रावणेन मे ।
उदितेनैव सूर्येण तारका इव नाशिताः ॥ १२
अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु रज्यते ।
अहो दुर्वृत्तमात्मानं स्वयमेव न बुध्यते ॥ १३
सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ।
इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ १४
यस्मादेष परक्यासु स्त्रीषु रज्यति दुर्मतिः ।
तस्माद्धि स्त्रीकृतेनैव वधं प्राप्स्यति रावणः ॥ १५
शप्तः स्त्रीभिः स तु तदा हततेजाः सुनिष्प्रभः ।
पतिव्रताभिः साध्वीभिः स्थिताभिः साधुवर्त्मनि ॥ १६

9.12 T3 इम पुनः; V3 अहं पुनः (sic); D4 इहात्यपि (sic); D6 इवात्मनः; G3 महात्मनः (for इहात्मनः). Ñ2 दुःखहंतारमात्मनः; V1 B1.3.4 D7.10.11 दुःखस्यास्यांतमात्मनः. —After 11^{ab}, D3 T G2.3 M3.4.6.7.10 ins.; M5 cont. after 478*:

477* अहो धिगस्तु जन्मेदं निःसारं बुद्बुदोपमम् ।

[T3.4 M10 मे जन्म; M5 जन्मैतन् (for जन्मेदं).]

—D9 om. 11^{c}–12^{b}.—^{c}) D1.3.4 चेन् (for धिङ्). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 M6 मानुषं लोकं; T1 G3 मानुषो लोको; T3 M3.10 मानुषे लोके. —^{d}) B1.3.4 खल्वस्ति (by transp.). Ñ1 B4 [अ]परोधमः; D1.3.4 [अ]धर्मोपरः. T3 M3.10 नास्ति धर्मपरो जनः. ❀ Ck : नास्ति खल्वधमः पर इति । अस्मान्मानुषलोकादिति शेषः ।; so also Ct. ❀ —For 11^{cd}, G1 M1.2.8.9 subst.; while T1.3.4 M3.5(after 11^{ab}).10 ins. after 11:

478* अहो धिगस्तु लोकानां यो नो बन्धुर्न दृश्यते ।

[M10 लोकेस्मिन्. G1 M1.2.8.9 स्यान्नो; M10 न नो (for यो नो). M10 हि (for न). ❀ Cv : अहो धिगित्यादि । लोकानां धिगस्तु येषां नो बन्धुः रक्षकः स्यात् स तादृशो न दृश्यते । यतो बान्धवा रावणेन नाशिताः. ❀]

12 D9 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). —^{a}) V3 B1.3.4 D4.5 ये (for यद्). G1 दुर्लभा; Ck.t as in text (for दुर्बला). —^{b}) D6.7.10.11 भर्तारो; T3.4 बाधिता; Cv as in text (for बान्धवा). Ś Ñ B1 D1–3.6–8.10–12 नः; B3 ह; B4 D4 च; T3.4 वै; M6 ते (for मे). V3 रावणे जिते (sic); D5 रक्षसा हताः; G2 राक्षसेन मे (for रावणेन मे). V1 रावणेन कृता वयं. —^{c}) M6 नक्षत्राणि (for उदितेन). T2 G1.3 M2.6.8.9 [इ]व (for [ए]व). —^{d}) M6 (with hiatus) उदितेन प्रणाशिताः. —For 12^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 subst.:

479* सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः ।

[D3 ऋक्षश्रेणीव (for नक्षत्राणीव). T3.4 post. half=12^{d}.]

13 ^{a}) T1.2 अथो (for अहो). D1.4.7 M7 तु; D6 T3 स; D12 च (for सु-). Ñ1 D3 -बलवान् (for -बलवद्). —^{b}) M3 वधोपायेन. B3.4 रक्ष्य(B4 °क्ष)ते; M5 सज्जते (for रज्यते). D1.3–5 वधोपायैर्न(D5 °येन) युज्यते; D6 T1.2 G1.3 M1 वधोपायो न विद्य(M1 दृश्य)ते. ❀ Ct : वधोपायेषु वधसंपादकेषूपायेषु शस्त्रघातादिषु. ❀ —Ñ1 repeats 13^{cd} consecutively. —^{c}) D1.3.4 तेन (for अहो). Ñ1 (first time).2 B1.4 D7.10.11 आस्थाय; B3 आदाय; D6 आसाद्य (for आत्मानं). Ñ1 (second time) V1.3 D2.5.9 अहो दुर्वृत्तमोहा(Ñ1 V1 °भूता)त्मा(D9 °माहात्म्यं). —^{d}) Ś1.3 Ñ1 (second time) V1.3 D1–5.8.9 न विंदति; Ś2 विनंदति; M6 विगर्हति (for न बुध्यते). Ñ1 (first time).2 B1.3.4 D6.7.10.11 ना(B3 चा)त्मानं वै जुगुप्सते; D12 न स्वयमेव विंदति. ❀ Ct : जुगुप्सते निन्दति. ❀

14 Ś D8.12 om. 14^{ab}. —^{a}) B3 सर्वदा. V1.3 सुकृतं; D1.3.4 शक्तितस्; D2.9 [अ]धिकृतस्; D5 सत्कृतस् (for सदृशस्). D2 त्याज्यो; D9 पापो (for तावद्). —^{b}) Ñ1 विक्रमस्य. V1.3 D3.5 सुदुर्जयः (for दुरात्मनः). D1.4 विक्रमो यस्य दुर्जयः. ❀ Ck : विक्रमः सर्वथैव सदृशः योग्यः । तपःसंपादितभगवत्प्रसादस्येति शेषः ।; so also Ct. ❀ —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–3.5.8.9.12 T3 नानु(D2 °ना)रूपमिदं चा(D1.3 त; D9 वा)स्य; D4 नानुरू * * * * *. —^{d}) Ś Ñ V1.3 B3.4 D2.6.8.10.11 -[अ]भिमर्षणं.

15 V3 om. 15. —^{a}) D2 G1 M3 एव (for एष). Ś Ñ V1 B3.4 D2.5–9.12 T3.4 प(D6 व)रस्त्रीषु; T2 G2 M2.7.9.10 परस्वासु; M3 परेषां तु; M6 वराकासु (for परक्यासु). D1.3.4 यस्माद्धि स्त्रीकृतेनैष. ❀ Cg.k.t : परक्यासु परकीयासु(Ck °स्विति यावत्). ❀ —^{b}) M5.9 सज्जति (for रज्यति). Ś Ñ1 V1 D1–6.8.9.12 T4 रज्य(D1.4 °म)ते राक्षसाधिपः; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 रमते(B1.3 रंस्यते; B4 रज्यते; D6 रतोसौ) राक्षसाधमः; T3 रज्यते राक्षसेश्वरः. —D8 om. (hapl.; see var.) 15^{c} – 17^{b}. —^{c}) Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–4.6.7.9–12 T3 वै; T1.2 G3 M3 तु (for हि). D9 T3 [ए]ष. —^{d}) M1 वयं(sic) (for वधं). Ś Ñ V1 B1.3.4 D (except D8) T3 M1 दुर्मतिः (for रावणः). K (ed.) प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधं. —After 15, Ś Ñ1 V1.3 D1–7.10–12 T3.4 ins.:

480* सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्यैरुदीरितैः ।
नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च ।

[(l. 1) V1.3 D1.3.4 T3.4 वाक्य उदीरिते; D6.7.10.11 वाक्येष्युदीरिते (for वाक्यैरुदीरितैः). —(l. 2) Ś D12 चैव (for खस्थाः). Ñ1 V1.3 D5 ह (for च).]

16 D8 om. 16 (cf. v.l. 15). —^{a}) Ñ2 B1.4 D7.10.11 समं; M9 सदा (for तदा). M6 समभवद् (for स तु तदा). B3 स तु शप्तः समं स्त्रीभिर्. —^{b}) T1.2 M8 स; M6 वि- (for सु-). T3 -दुष्प्रभः. M1 स दुष्प्रभः. Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11

एवं विलपमानासु रावणो राक्षसाधिपः ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १७
ततो राक्षसराजस्य स्वसा परमदुःखिता ।
पादयोः पतिता तस्य वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १८
ततः स्वसारमुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् ।
अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुमर्हसि मे द्रुतम् ॥ १९

सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
हतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता कृता ॥ २०
एते वीर्यात्त्वया राजन्दैत्या विनिहता रणे ।
कालकेया इति ख्याता महाबलपराक्रमाः ॥ २१
तत्र मे निहतो भर्ता गरीयाञ्जीवितादपि ।
स त्वया दयितस्तत्र भ्रात्रा शत्रुसमेन वै ॥ २२ G. 7. 32. 28 B. 7. 24. 29 L. 7. 30. 26

हतौ(D6 महौ)जा इव निष्प्रभः . —ᵈ) M1–3.8.9 साधुवर्त्मसु (for °वर्त्मनि). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 बभूव विमना इव. —For 16, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 T4 subst. :

481* पतिव्रताभिर्नारीभिः स तु दुष्टो दशाननः।
स हतौजास्तदा भाति यथा शान्तो हुताशनः।

[(l. 1) D9 सतीभिर्वरनारीभिः (for the prior half). Ñ1 स तु मत्तो; V1.3 D1.3–5 T4 एवं(V1 स तु; V3 ततः) शप्तो (for स तु दुष्टो). —(l. 2) D1.4 वि- ; D3 T4 नि- (for स). V3 D2 हततेजास (for स हतौजास्). Ñ1 V1.3 T4 इवाभाति; D1.3.4.9 तथा(D9 °तो) भाति. D2.9 यद्वत् (for यथा). Ñ1 V1.3 D1.3–5 T4 ह्यर्क(V1 T4 ह्यर्कं; V3 ह्येष; D3 यद्वत्; D5 चार्थं)शांतो(D1.4 स निशांते) यथा(V1 T4 °त इवा)नलः (for the post. half).]

17 D8 om. 17ᵃᵇ (cf. v.l. 15). —ᵃ) T1 विलपितेष्वेव; T2 G1.3 M1.5.8.10 विलपतीष्वेव (for विलपमानासु). Ś V1.3 D1–5.9.12 T3.4 M3 स्त्रीष्वे(M3 तास्वे)वं विलपंतीषु. —ᵇ) V3 G1.2 M1.4.5.7 राक्षसेश्वरः (for राक्षसाधिपः). —For 17ᵃᵇ, Ñ B1.3.4 D6.7.10 11 subst. :

482* एवं विलपितं तासां शृण्वन्राक्षसपुंगवः।

[Ñ1 वाक्यं (for तासां).]

—After 17, D3 ins. :

483* स प्रविश्य पुरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम्।
तूर्यशङ्खनिनादैश्च प्रविवेश गृहं पुनः।
पुष्पाक्षतैः कीर्यमाण उपविष्टो वरासने।

—Then D3 cont. l. 1 only of 485*.

18 ᶜ) M6 गता चरणयोर्भूमौ. —ᵈ) M6 चैव (for एव). G2 M10 रुरोद च महास्वनं. —For 18, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

484* ततः शूर्पणखा नाम भगिनी तस्य रक्षसः।
पादयोः पतिता तूर्णं पतिघाताभिमूर्छिता।

[(l. 1) Ñ1 V1 T3 राक्षसी (for रक्षसः). —(l. 2) Ñ1 V1.3 D1.3–5 अपतत् (for पतिता). T3.4 पपात पादयोस्तूर्णं (for the prior half). Ś D8 परिघात- .];
while Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 K (ed.) subst. for 18; D3 cont. l. 1 only after 483* :

485* एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी।
सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्य सा।

[(l. 1) B3 पाप- ; D8 राम (for घोरा). —(l. 2) B4 D7 राक्षसस्य सा; K (ed.) रावणस्वसा (for रावणस्य सा).]

19 ᵃ) G1 आसाद्य (for उत्थाप्य). Ś V3 D1–4.8.12 तां (Ś1.2 D2.8.12 स; Ś3 स्व-) स्वसारं शूर्पणखां; Ñ1 V1 D9 ततः (D9 स तां) स्वसारं शूर्पणखां(hypm.); Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 तां स्वसारं समुत्थाप्य; D5 स्वसारं तां सूर्पणखीं. —ᶜ) D1.3.4 M6 वत्से; Ct as in text (for भद्रे). —ᵈ) V3 D1.3.4 इच्छसि; G3 damaged (for अर्हसि). Ś D8 मामिति; T3 मेद्रुतं; G1 M5 मे मतं; M10 तद्द्रुतं (for मे द्रुतम्). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 वक्तुकामासि मां द्रुतं (Ñ2 D6.7 इदं). ❀ Ck : किं द्रुतं वक्तुमर्हसि। एवं वदता रावणेन विद्युज्जिह्ववधोऽपि विशिष्य न ज्ञायत इत्यवगम्यते। ; Ct : भद्रे मे मह्यं किं द्रुतं वक्तुकामासि। एवं वदता विद्युज्जिह्ववधोऽपि विशिष्य न ज्ञायत इति सूच्यते. ❀

20 ᵃ) B3 चाश्रु- (for बाष्प-). M6 -जल- (for -परि-). Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 T4 -पूर्णाक्षी; M10 -रुद्धांगी (for -रुद्धाक्षी). Ś D8 द्रुतं सा बाष्पपूर्णाक्षी. —ᵇ) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 रक्ताक्षी; D5 राक्षसं (for राक्षसी). —ᶜ) Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 कृता; G1.2 M4.7.9 एषा (for हता). M7 विवशा (for विधवा). —ᵈ) Ñ B1.3.4 D6.7.10–12 बलात् (for कृता).

21 ᵃ) M6.7.9 ये ते. T1.2 G3 M1.3 वीरास् (for वीर्यात्). Ś Ñ V1 B1.3.4 D T3.4 K (ed.) ये ते (D1.4.12 यत्ते; D6.7.10.11 एते; T3 ये वै; T4 येन) राजंस्त्वया युद्धे(Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 वीर्याद् ; K [ed.] वीरा); V3 ये च युद्धे त्वया राजन् . —D8 om. (hapl.) 21ᵇ–22ᵃ (see var.). —ᵇ) M8 किल (for रणे). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 T3.4 दैतेया विनिपातिताः. —ᶜ) Ñ2 B3.4 कालकंजा; D1.4.5 कालिकेया; G2 कालकेता. V3 कालेयास्तेतिविख्याताः. —ᵈ) Ś Ñ V1.3 B3.4 D1–7.9–12 T3.4 M6 सहस्राणि त्रयोद(Ñ2 B3.4 D2.3.6.7.10.11 चतुर्द)श; B1 शतानि च सहस्रशः.

22 D8 om. 22ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 21). —ᵃ) Ś Ñ1 V3 D1–5.9.12 T3.4 M6 दयितो (for निहतो). V3 भ्राता(sic) (for भर्ता). —ᵇ) Ś D1–5.9.12 T3.4 प्राणेभ्योप्य(D1.4 T3.4 °भ्य)धिक(D1–5 °कः)प्रियः (D2 T3.4 प्रभुः ; D5 मम); Ñ1 प्राणेभ्योपि गरीयसि (sic); V1.3 प्राणेभ्यो ह्यधिकः प्रभुः (V3 शुभः). —ᶜ) V3 यस् (for स). Ś V1.3 D1–5.9.12 T3.4 निहतो राजन् (Ś D12 युद्धे; D2 राजा); M3 दयितो वीरः; M6.10

Ś. 7. 32. 28
B. 7. 24. 29
L. 7. 30. 27

या त्वयास्मि हता राजन्स्वयमेवेह बन्धुना ।
दुःखं वैधव्यशब्दं च दत्तं भोक्ष्याम्यहं त्वया ॥ २३
ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ।
तं निहत्य रणे राजन्स्वयमेव न लज्जसे ॥ २४
एवमुक्तस्तया रक्षो भगिन्या क्रोशमानया ।
अब्रवीत्सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥ २५
अलं वत्से विषादेन न भेतव्यं च सर्वशः ।
मानदानविशेषैस्त्वां तोषयिष्यामि नित्यशः ॥ २६
युद्धे प्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकाङ्क्षी क्षिपञ्शरान् ।
नावगच्छामि युद्धेषु स्वान्परान्वाप्यहं शुभे ।
तेनासौ निहतः संख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ २७

निहतस्तत्र (for दयितस्तत्र). Ñ1 सोपि त्वया हतो राजन्. —^{d}) T3 भर्ता. M6 शक्र- (for शत्रु-). T3 G1.2 M1.2.4.5.7–9 मे (for वै). Ś Ñ1 V1 D1.4.8.9.12 T4 भर्ता प्राणसमो विभुः (Ñ1 V1 °मो रणे; D1.4.9 °मो मम; T4 °मोनघः). V3 भर्ता प्राणेश्वरो मम; D2.3.5 भ्रात्रा (D5 भर्ता) प्राणसमेन मे. ❀ Cv: मे निहत इत्यादि । तेषु कालकेयेषु स मे दयितो भर्ता तत्र युद्धे मे शत्रुसमेन भ्रात्रा त्वया निहतः. ❀ —For 22, Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 K (ed.) subst.:

486* प्राणेभ्योऽपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः ।
सोऽपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगन्धिना ।

[(l. 2) K (ed.) -गृध्नुना (for -गन्धिना).]

—After 22, T1.2 G3 M3.5 ins.:

487* निहतो युधि कोपेन मां विस्मृत्य यवीयसीम् ।

23 ^{a}) Ñ2 B1.3.4 D6 M6 तत् (for या). Ñ2 B4 महाराज (for हता राजन्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 सा (Ś D8 T4 हा) हतास्मि त्वया राजन् (Ñ1 V1 नाम; T3.4 भ्रातः); D7.10.11 G1 M3.5 त्वयास्मि (M3 या त्वया) निहता राजन्; M10 त्वया कस्माद्धतो राजन्. —^{b}) Ñ2 D5–7.10.11 T2 हि; B3 च (for [इ]ह). B1 शत्रुणा (for बन्धुना). G3 स्वय * * * * * ना (damaged). ❀ Cg: यतो मे भर्ता हतः, अत एव साहं स्वयं स्वबन्धुनैव त्वया निहतास्मि ।; Ck: त्वयेति । हे राजन् याहं हतास्मि साहं स्वयं बन्धुनैव त्वया हतास्मि ।; Ct: यतो मे भर्ता हतः, अतोऽहं बन्धुना त्वया स्वयमेव हतास्मि. ❀ —^{c}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 Cg राजन्; M10 एवं (for दुःखं). M6 हि (for च). ❀ Cg: राजन्नित्यादि सार्धम्. ❀ —^{d}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 भो (B4 र) क्ष्यामि त्वत्कृतं (B1.4 °ते) ह्यहं. —For 23^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

488* वैधव्यशब्दं भोक्ष्येऽहं त्वत्कृते राक्षसर्षभ ।

[T3.4 -दुःखं (for -शब्दं). Ś D2.8.12 च (for ऽहं). Ś V3 D8.12 T4 राक्षसेश्वर; D5 राक्षसाधिप (for राक्षसर्षभ).]

24 ^{a}) V1 स तु (for ननु). M3 हतो (for त्वया). D1.4 नन्ववध्यो हि रक्षो (D1 °ध्यो) थ. —^{b}) Ś D8.12 हि; D2.9 [इ]ह (for [अ]पि). M3.6 समरे त्वया (M6 भवेत्) (for समरेष्वपि). ❀ Cg: न न्विति पृथक् पदम् । जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो न नु नेति काकुः । रक्ष्य एव किलेत्यर्थः ।; so also Ck.t. ❀ —^{c}) T1.2 G3 M1.3.8 महाराज. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 स त्वया निहतो युद्धे. —^{d}) D5 किं रावण (for स्वयमेव). Ś D2.8 लज्जसि.

25 ^{a}) B3.4 एवमुक्तं; D4 स एवमुक्तो (hypm.). Ś Ñ V1.3 D T3.4 दशग्रीवो; M4 तदा रक्षो; M10 ततो रक्षो (for तया रक्षो). —^{b}) D6 M3 क्रोधमानया; M10 शोकमोहया (for क्रोशमानया). —^{c}) V3 D3.4 T3.4 [ए]नां; B1 तु; D1 [ए]तां; G1 [इ]मां (for तां). D6 सांत्वयामास; D12 क्षमयित्वा तां (for सान्त्वयित्वा तां).

26 ^{a}) G3 damaged from विषा up to भेत in ^{b}. Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.7–12 रुदित्वा ते; T3.4 रोदनेन; G1 M5 विलापेन (for विषादेन). V3 भगिन्यलं रोदनेन. —^{b}) D1.4 रोदिव्यं (metri causa) (for भेतव्यं). B1 हि (for च). Ś D8.9.12 सर्वथा; T3 °दा; T4 M3 °तः (for सर्वशः). ❀ Cv.t: न भेतव्यं च सर्वशः । बान्धवादिभ्योऽपि मा भैषीः । स्वैरं चरेत्यर्थः (Ct °र्थ इति तीर्थः). ❀ —^{c}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 दानमान- (by transp.). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 -विभागैस्; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 -प्रसादैस्; M6 -विभोगैस् (for -विशेषैस्). M10 -विशेषेण. —^{d}) D12 मानयिष्यामि. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 सर्वदा (V3 °था); Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 यत्नतः (for नित्यशः).

27 ^{a}) Ñ2 B1.4 D9–11 G2 M10 युद्ध-; D5 अहं (for युद्धे). B3 प्रसक्तो; M5 प्रमत्ते (for प्रमत्तो). M6 क्षिप्तो वा (for व्याक्षिप्तो). —^{b}) Ś D2.5.8.9.12 युद्धाकांक्षी; Ñ2 B1.3.4 D1.3.4.6 T1 G1.2 M10 जयाकांक्षी (for जय°). V1 क्षिपंस्तदा; V3 च दुर्मदः; D9 पतञ्शरान्; M2 क्षिपञ्जनान्; M10 रिपुश्छलात् (sic) (for क्षिपञ्शरान्). —V3 om. 27^{cd}. —^{c}) D3 नावगच्छति. M1 [अ]हं युद्धे (for युद्धेषु). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 नाहम (D6 °हं प्र) ज्ञासिषं युध्यन् (B1.3.4 °द्धे). —^{d}) G2 चापि; M6 अपि (for वापि). Ś Ñ1 V1 D2.3.5.8.9.12 T4 वि (Ñ1 V1 D3 T4 वा) जयातुरः; Ñ2 B4 D6.7.10.11 वा (B4 D6 अ) पि संयुगे; D1.6 च यथातुरः; T3 M10 इति (M10 अपि) शोभने (for वाप्यहं शुभे). B1.3 परान्वापि यदि (B3 °न्वा यदि वा) स्वकान्. —After 27^{cd}, Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.10.11 T G3 M3.6.10 ins.:

489* जामातरं न जानामि प्रहरन्युद्धदुर्मदः ।

[Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 जाने स्म; V1.3 D1–5 T3.4 [अ]भिजाने (for जानामि). Ñ1 भर्तारं नाभिजाने ते (for the prior

अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं तत्करिष्यामि ते हितम् ।
भ्रातुरैश्वर्यसंस्थस्य खरस्य भव पार्श्वतः ॥ २८
चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ।
प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महौजसाम् ॥ २९
तत्र मातृष्वसुः पुत्रो भ्राता तव खरः प्रभुः ।
भविष्यति सदा कुर्वन्यद्वक्ष्यसि वचः स्वयम् ॥ ३०
शीघ्रं गच्छत्वयं शूरो दण्डकान्परिरक्षितुम् ।
दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ॥ ३१
स हि शप्तो वनोद्देशः क्रुद्धेनोशनसा पुरा ।
राक्षसानामयं वासो भविष्यति न संशयः ॥ ३२
एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यं तस्यादिदेश ह ।
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३३

G. 7. 32. 41
B. 7. 24. 41
L. 7. 30. 38

half). B3 प्रहसन् (for प्रहरन्). B3 -दुर्दम:; T1.2 G3 -दुर्मति: (for -दुर्मद:).]

—Ś D8.9.12 om. 27[ef]. —[e]) Ñ1 ततो; M3 अतो (for तेन). D1.4 [अ]यं; D2 मे (for [अ]सौ). T1.2 G M1.2.5.7–9 चाभि(G1 M5.7 °पि)हत: (for [अ]सौ निहत:). —[f]) Ñ1 D2.5 तव (for मया). D2 हि च; D5 च मे; L (ed.) च हि (for तव). V1.3 D1.3.4 T3.4 M1 transp. मया and तव. Ñ2 D2 T1.2 G1.3 M1.5.8 स्वयं; D4 हि स: (for स्वस:). Ñ1 मम स्वसु:; G2 M2.4.6.7.9.10 स्वसुस्तव.

28 [a]) D1.4 यस्मिन् (sic). D2.5 च (for तु). B1 M1 सं- (for यत्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 युक्तं; M1 -प्राप्ते (for प्राप्तं). ❀ Cg.k: अस्मिन् काले तु यत्प्राप्तं मत्कर्तव्यत्वेनेति शेष: ।; so also Ct. ❀ —[b]) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9 T3.4 मा रुद; V3 मा व्यथ; D12 मा नद (for ते हितम्). —[c]) Ś Ñ V1.3 D T3.4 M1.6.10 -युक्तस्य (for -संस्थस्य). —[d]) Ś Ñ V1.3 B3.4 D2.8.12 M5.8 तव; B1 D10.11 T3.4 Cg.t वस; Ck as in text (for भव). D1.4 वसतश्चैव पार्श्वत:. ❀ Cg: मातृष्वसेयस्य खरस्य भ्रातृत्वात् भ्रातुरित्युच्यते। पार्श्वतो वनसमीपे वसेत्यर्थ:। मम तु राज्यपरवशस्य न त्वत्संमानने अवकाश इति भाव: ।; so also Ck.t. ❀

29 [a]) D1 स्वामित्वं; D5 भर्ता च; T3.4 G1 भ्राता मे (for भ्राता ते). —[c]) V1.3 D3.5 M3.6 प्रदाने; T1.2 G1 प्रायेण; T3 प्रधाने; Cv.g.k.t as in text (for प्रयाणे). V3 T3 माने च; B1 D3.5.7 M3.6 याने च; M8 दानेन (for दाने च). Ś D8.9.12 प्रभु: प्रसाद(D8.9.12 °दान)मानेन; Ñ1 सदा कुर्वंत वादेशं; D1.4 प्रभु: शूरश्च संख्ये च; D2 प्रभु: प्रदानयानेन. —[d]) Ś Ñ V1 D T3.4 महाबल:; V3 निशाचर: ; T1.2 भविष्यति (for महौजसाम्). ❀ Cv: प्रयाणे निर्वाहे ।; Cg: चतुर्दशानां सहस्राणां प्रयाणे प्रेषणे दाने अन्नपानवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्रातेत्यन्वय: ।; so also Ck.t. ❀

30 Ś D2.8.9.12 T1.2 G M read, while T3 repeats 30 after 32. —[a]) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.7–12 T3 (first time) तत्र मातृष्वसेयस्ते. —[b]) Ś1.2 D1.2.4.8.9.12 स हि; Ś3 Ñ1 V1.3 D7.10.11 [अ]यं वै; D3.5 [अ]यं हि; T3 (first time) [अ]यं च (for तव). T3 (second time) सुखप्रद:; M10 सुखे प्रभु: (for खर: प्रभु:). —[c]) V1 सदा कुर्यात्; V3 तदा कुर्वन्; D1.4 सदा तूर्णं; D7.10.11 T3 (first time).4 तवादेशं; T3 (second time) M4.6.7 स ते क(M7 भ)र्ता (for सदा कुर्वन्). G2 M5 करिष्यति सदा सर्वं. —[d]) G1 तव (for स्वयम्). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 तवादेशं(V1 तु वैराज्ञां) निशाचर:; D1.4 वनदेशं निवत्स्यति; D7.10.11 T3 (first time).4 सदा कुर्वन्निशाचर:; T3 (second time) M4.6.7 यत्त्वं वक्ष्यसि तद्वच: . ❀ Cg: भविष्यतीति । तवादेशं त्वद्वच: सदा कुर्वन्भविष्यति ।; Ck: सदा कुर्वन्भविष्यति ।; so also Ct. ❀ —For 30, Ñ2 B1.3(B1.3 read after 31).4 D6 subst. and read after 32; Ñ1 V3 D7 ins. after 32; D10.11 ins. after 31:

490* तत्र ते वचनं शूर: करिष्यति सदा खर: ।
रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ।

[(l. 1) B1.3 D6.7.10.11 तदा (for सदा). —(l. 2) B3.4 एव (for एष).]

31 [a]) D1.4 महाबलस्तु (for शीघ्रं गच्छतु). Ñ2 V3 B3 D6.7.10.11 G1.2 M5 वीरो (for शूरो). —[b]) B1.3 दंडकं. Ñ1 D8 G1 परिरक्षतु. —[c]) Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 G1 च; M1 तु; M6 हि (for ऽस्य). B3 खरस्तस्य (for दूषणोऽस्य). —After 31, B1.3 read, while D10.11 ins. 490*.

32 B1.3 D10.11 om. and K (ed.) reads within brackets 32. —[b]) Ś1 D8 क्रोधेन. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 स्वयं; M6 पुन: (for पुरा). —[c]) Ś Ñ1 V1 D2.3.5.7–9.12 M6 अधी(Ś2 Ñ1 V1 D2.3.9 °धि)वासो; D1.4 वनोद्देशो; M3 अयं दासो (for अयं वासो). —[d]) B4 भवेदिति; G (ed.) भवेति सु- (for भविष्यति). Ñ2 B4 D6.7 महात्मनां; M6 [ए]वमब्रवीत् (for न संशय:). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 भवितेति द्रु(D5 ह)तं (V1.3 ध्रुवं) व्रज. —After 32, Ś D2.8.9.12 T1.2 G M read, while T3 repeats 30. —After 32, Ñ1 V3 D7 ins., while Ñ2 B4 D6 read 490*.

33 [a]) K (ed.) एतम् . —[b]) M10 सेनां. Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 M8 अस्य; M7 तत्र (for तस्य). —[d]) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 वीर्य(B1.4 बल)शालिनां; T3 M10 भीमकर्मणां (for कामरूपिणाम्). —After 33, D8 ins.:

491* षष्टिं चाश्वसहस्राणि सहस्रा विंशदन्तिनाम् ।
चतुर्दश सहस्राणां परेषां रक्षसां प्रभु: ।

G. 7 32.41 B. 7 24.41 L. 7.30.39 स तैः सर्वैः परिवृतो राक्षसैर्घोरदर्शनैः ।
खरः संप्रययौ शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः ॥ ३४

स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् ।
सा च शूर्पणखा प्रीता न्यवसद्दण्डकावने ॥ ३५

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

34 [a]) Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 ततः स तैः (T3 सर्वैः) (for स तैः सर्वैः). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 परिवृतः सर्वै (by transp.). —[b]) B1 G2 भीमविक्रमैः (for घोरदर्शनैः). —[c]) Ś D8 प्रययौ च खरः ; Ñ1 D1.3.4 अ(D1 आ)-गच्छद्राक्षसः ; Ñ2 D6.7.10.11 T3 आ(D6.10.11 अ)गच्छत खरः ; V1.3 B4 D2.5.9.12 अ(D2.5 आ)गच्छत्स खरः ; B1 समागच्छत्खरः ; M4 ततः संप्रययौ (for खरः संप्रययौ). —[d]) T1-3 G3 M8 अकुतोभयान् (T3 M8 °यं).

35 [ab]) Ñ1 सर्वत्र; T1.2 G3 ततः स (for स तत्र). Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 स तत्र राज्यं कुर्वाणः खरो निहतकंटकः(Ñ1 D1.3.4 °कं). —[c]) B4 सा तु. D2 G2.3 M5.7 शूर्पणखी; D8 शीर्पनखा. Ñ1 नाम; Ñ2 B1.3.4 D7.10.11 तत्र; D5 वीरा; D6 चैव; T2 G M2.4-6.8.10 प्रीत्या (for प्रीता). —[d]) D1.4 (both with hiatus) अवसद्; D6 निवसद् ; T3 वसंती (for न्यवसद्). Ñ2 B1.3.4 D1.3.5.7.10.11 M6 दंडके. Ś D2.8.9 वसं(D2 चरं)ती दंडकं वनं; Ñ1 V1.3 D12 T4 वसंती-(Ñ1 °सते) दंडके वने.

Colophon.—*Kāṇḍa name*: Ś1 B1 D9 M7 om. —*Sarga name*: Ś D2.5.9.12 वर(D5.12 °न)प्रदानिको (Ś3 °कं); Ñ1 खरप्रस्थानो; Ñ2 B1 D7 स्त्रीपरिदेवनं; V1 खरवरप्रदानो; V3 खरपुरप्रदानो; B3 परिदेवितं; B4 खरयानं; D1.3.4 खरस्य वरदानं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1 D2.12 om.; Ñ2 B3.4 32; V1 25; D1.4.5 31; D3.9 T4 30; D8 T3 29; G1 14; M6 28. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः ; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

२५

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् ।
भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १
ततो निकुम्भिला नाम लङ्कायाः काननं महत् ।
महात्मा राक्षसेन्द्रस्तत्प्रविवेश सहानुगः ॥ २
तत्र यूपशताकीर्णं सौम्यचैत्योपशोभितम् ।
ददर्श विष्ठितं यज्ञं संप्रदीप्तमिव श्रिया ॥ ३
ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् ।
ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादमरिंदमम् ॥ ४
रक्षःपतिः समासाद्य समाश्लिष्य च बाहुभिः ।
अब्रवीत्किमिदं वत्स वर्तते तद्ब्रवीहि मे ॥ ५
उशना त्वब्रवीत्तत्र गुरुर्यज्ञसमृद्धये ।
रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६

G. 7.33.6
B. 7.25.6
L. 7.31.6

25

☞ V2 missing; B2 om. Sarga 25 (cf. v.l. 7.12.2 and 7.24.1 respy.). D12 begins with ॐ.

—Before 1, D3 ins.:

492* ततः कृताञ्जलिपुटो रामस्तं प्रत्युवाच ह ।
बहुचित्रा सुमधुरा कथा श्रोतृसुखावहा ।
त्वयैषा कथ्यमाना हि मनस्तृप्तिं न याति वै ।
कथं देवेन्द्रः समरे मेघनादेन संतितः । (sic)
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां तात विस्तरम् ।
एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच मुनिस्तदा ।

1 ^{ab}) M6 गत्वा तु; Cg.k.t as in text (for तु दत्त्वा). Ñ2 V1 B1.3.4 D6.7.10.11 बलं (for वनं). Ś D2.8.9.12 T3 transp. दशग्रीवो and वनं घोरं. Ś B3 D2.5.8.9.12 T3.4 M6.7 तु; Ñ1 V1 तं; B1 च (for तत्). —^{c}) M10 तदाश्वास्य. —^{d}) D1.4 T2 G M5.8 हृष्ट- (for हृष्टः). B1 सुस्थ- (for स्वस्थ-). Ś D2.5.8.9.12 हृष्टः स्वस्थोभवत्तदा. —After 1, G1.2 M5.10 ins.:

493* स प्रविश्य दशग्रीवो गृहं मन्दरसंनिभम् ।
[G2 M5.10 अप्रविश्य (for अप्र°). M5 मंदिर- (for मन्दर-).]

2 ^{a}) T1 G1 M1–3.5.6 निकुंभिलां; G2 निजकुलां; Cv.g.k.t as in text (for निकुम्भिला). —^{b}) V1 M5 लंकायां. V1 D5 तु वनं; V3 T4 तद्वनं (for काननं). Ś D2.8.9.12 लंकायां तु महावनं; Ñ1 लंकाबाह्यवनं महत्; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 लंकोपवनमुत्तमं; D1.3.4 लंकां (D3 °का) पश्चिमतो वनं; G2 M10 लंकायाः कानने शुभे. ❀ Cv: निकुम्भिलासंबन्धात्काननमपि तथोच्यते ।; Cg: निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारवर्ति काननम् ।; so also Ck.t. ❀ —After 2^{ab}, G1.2 M10 ins.:

494* काली संतर्प्यते यत्र सुखं वसतिरुत्तमा ।
[G2 M10 गौरी तस्यां (for यत्र सुखं).]

—^{c}) G1.2 M2.10 तु; M6 तां (for तत्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 तन्महात्मा दशग्रीवः; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 तद्राक्षसेंद्रो बलवान्. —^{d}) Ś D8 महाभुजः; D2.9.12 सहानुजः (for °नुगः).

3 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 Cg ततो (for तत्र). B4 D7 -शताकीर्णः; M4.7 -समाकीर्णं (for -शताकीर्णं). —^{b}) Ś V1 D1.3.4.8.12 T1.2.4 G3 M1–4.6–8 सौम्यं; V3 सम्यं; B4 सोम- (for सौम्य-). B3.4 -चित्य- (for -चैत्य-). B4 D7 -शोभितः (for -शोभितम्). —^{c}) Ś Ñ1 V3 B1.4 D1–5.7–9.12 ददृशे. Ś Ñ1 V3 B1.4 D2.8.9.12 M3 [अ]धिष्ठितं (B1.4 °तो; D2 °ते); B3 विष्ठिते; D1.3–7 विस्मितो; T4 धिष्ठितं; M6 विष्ठितो (for विष्ठितं). Ś D12 यज्ञे; B1.3.4 यज्ञः. —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 श्रिया परमया युतं (Ñ1 वृतं; D2.5 युतः); Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 श्रिया संप्रज्वलन्निव; B3 श्रिया प्रज्वालयन्क्रिरे (sic); M6 श्रिया प्रबलयन्निव.

4 ^{ab}) V1 D1.3.4 T3.4 तत्र (for ततः). G (ed.) -[अं]बर- (for -[अ]जिन-). M6 transp. कृष्णाजिन- and कमण्डलु-. B1.3.4 D1.2.4.6.7 M6 -शिखि (B3 °ख) ध्वजं; D3 T3 -कुशध्वजं; D5 -जटाधरं; T2 G1.2 M10 -शिखोज्ज्वलं; T4 -शिखाधरं; M3 -कुशोज्ज्वलं; Cv.g.k.t as in text (for -शिखाध्वजम्). —^{cd}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 भयावहं (for अरिंदमम्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 ददर्श रावणः पुत्रमिंद्रजेतारमाहवे (D5 T3 °मध्वरे).

5 ^{ab}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 तं समासाद्य (V1.3 D1.3.4 T3.4 °गम्य) रक्षस्तु; Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 तं समासाद्य (Ñ1 °गम्य) लंकेशः; M6 राक्षसेंद्रस्तमासाद्य (for ^{a}). M10 transp. समासाद्य and समाश्लिष्य. Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 परिष्वज्याथ (B1.3.4 °ज्य च); G1 समाश्वास्य च (for समाश्लिष्य च). D12 राक्षसः (for बाहुभिः). —^{c}) Ñ1 भद्र (for वत्स). —^{d}) D5 G1.2 M1 वर्तसे (for वर्तते). G2 यद् (for तद्). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः. —After 5, D3 ins.:

495* उक्तस्तु समरामर्दी पित्रा ह्येवमथेन्द्रजित् ।
शुक्रमाह च तद्ब्रूहि यथैतद्वर्ततेऽद्भुतम् ।

6 ^{a}) V3 D5–7.9 T3.4 G M1–3.5.10 Ck उशनास्; Cg.t as in text (for उशना). B4 तं तु; G (ed.) तूर्णं (for तत्र). —^{b}) V1.3 भृगुर् (for गुरुर्). Ś D2.8.9.12 योत्र (for यज्ञ-). B1 यज्ञ* *; D6.7.10.11 Ct यज्ञसंपत्- (for गुरुर्यज्ञ-). V1 -समृद्धया (for -समृद्धये). ❀ Cg: उशना गुरुः शुक्राचार्यः । प्रवर्तकत्वात् स्वयमब्रवीदिति भावः ।; Ck: पुत्रस्य मौनित्वात्

G. 7. 33. 7
B. 7. 25. 7
L. 7. 31. 7

अहमाख्यामि ते राजञ्श्रूयतां सर्वमेव च ।
यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७
अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः ।
राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८
माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुम्भिः सुदुर्लभे ।
वरांस्ते लब्धवान्पुत्रः साक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९
कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् ।
मायां च तामसीं नाम यया संपद्यते तमः ॥ १०
एतया किल संग्रामे मायया राक्षसेश्वर ।
प्रयुद्धस्य गतिः शक्या न हि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११
अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदुर्जयम् ।
अस्त्रं च बलवत्सौम्य शत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२
एतान्सर्वान्वरॉंल्लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन ।
अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वत्प्रतीक्षः स्थितो *अहम् ॥ १३

याजकः पुरोहितो वक्ति। गुरुः पुरोहितः।; so also Ct. ❀ —^{c}) D5 रक्षसां श्रेष्ठं. —^{d}) Ñ1 V1.3 D1.3.4 परंतपः (V3 °प); G2 °बलं (for महातपाः).

7 V3 lacuna up to ञ्श्रू in ^{b}. —^{a}) T4 M2.4.8.9 अयम्; Cg as in text (for अहम्). Ś D2.8.9.12 सुप्रियं तव हे; Ñ V1 B1.3.4 D3.5 प्रियं भवतु ते; D1.4 प्रियं तव सुतो; M6 प्रीतिस्त्वां भजतां (for अहमाख्यामि ते). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 हि; D6.7.10.11 T3.4 G2 तत् (for च). Ñ2 B1.3.4 वचनं मम; M5 सर्वमादितः (for सर्वमेव च). —^{c}) D8 यज्ञस्ते. V3 साधु-; M1 तव (for सप्त). Ñ1 D2 -रात्रेण; M5 पूर्णेन (sic) (for पुत्रेण). —^{d}) D8 प्राप्तः; M6 हुताः (for प्राप्ताः). D7.10.11 G1 ते (for सु-). Ñ1 B3.4 संप्राप्ता (for प्राप्ताः सु-). G2 -पुत्रवान् (for -विस्तराः). Ś Ñ2 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 पुंभिः (D1.3.4 प्रति) सुदुर्लभाः (D8 °भः); Ñ1 ननु विस्तरात् (for सुबहुविस्तराः).

8 Ś D8.12 om. (hapl., see var.) 8–9^{b}. —^{a}) D5.11 M6 अग्निष्टोम-; D9 °सोमो (for °ष्टोमो). M6 -मेधाश् (for -मेधश्). —^{b}) Ñ1 B1.4 तथा (for यज्ञो). G2 सुबहुवर्णकः. M6 यज्ञा बहुसुवर्णकाः. —^{c}) M10 वाजपेयो (for तथा यज्ञो). —^{d}) B1.3.4 D1–5.9 M6 गोसवो; L (ed.) गोप्लवो (for गोमेधो).

9 Ś D8.12 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). —^{a}) B1 महेश्वरे. M10 च (for तु). Ñ1 D2.9 मा(D2 म)हेश्वरः प्रवृत्तस्तु. —^{b}) Ñ1 D9 यज्ञः; D2 प्राज्ञः; L (ed.) प्राप्ताः (for यज्ञे). —V3 lacuna from पुम्भिः up to ^{c}. B3 पुष्टिः (for पुम्भिः). Ñ1 D2.9 -दुर्लभः; D3.5 -दुर्लभौ (sic); T2 -दुर्लभैः; L (ed.) -दुर्लभाः (for -दुर्लभे). —^{c}) Ñ2 B1.3.4 वरं (for वरांस्). G1 तु (for ते). M8 तत्र (for पुत्रः).

10 ^{a}) D1.4 विद्वाम् (sic); G2 नित्यम् (for दिव्यम्). —^{b}) B4 M7 अंतरीक्ष-; G1 M8 °रिक्षे (for अन्तरिक्ष-). M8 च तत् (for -चरं). Ñ2 V3 B1.3.4 D1.3–5 T3.4 शुभं; T2 द्रुतं; M10 मृधे (for ध्रुवम्). —^{c}) D1.3.4 M10 माया. D1.3.4 M10 तामसी; D9 तामसां (for °सीं). —V3 lacuna for 10^{d}. G2 om. (hapl.) from 10^{d} up to मा in 11^{b}. —^{d}) T1.4 G1.3 यथा; M6 यतः (for यया). G3 संपाद्यते. Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3 यस्यां (V1 D1.3.4 T3 °स्याः) प्रभवते तमः; Ñ2 B1.3.4 तमसः प्रभवो यतः (B1.3 हि यत्); D5 यदस्यां प्रभवेत्तमः.

11 G2 om. up to मा in ^{b} (cf. v.l. 10). —^{a}) B3 अनया (for एतया). B4 किं नु (for किल). G1 तया किलास्य (for एतया किल). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 राक्षसोत्तम (for राक्षसेश्वर). —^{c}) Ñ2 B1.3 D6.7.10.11 M2.8.9 प्रयुक्तस्य (D10.11 °या); V1.3 प्रवृद्धस्य; B4 संनद्धस्य; T1.2 G3 M1 प्रयुध्यतो; M3 प्रयुध्यया; M10 प्रवृत्तस्य (for प्रयुद्धस्य). Ś2.3 Ñ1 D2.8.12 M6 गतिं (for गतिः). Ś D8 बोद्धुं; Ñ1 V1.3 D1–5.9 M6 वेत्तुं; D12 वक्तुं (for शक्या). Ñ2 B1.3.4 न शक्या वै (for गतिः शक्या). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 न शक्या (D2.4 °क्यो [sic]) वै; Ñ2 B1.3.4 गतिर्वेत्तुं (B1 °र्बद्धुं [sic]); T1.2 G3 M3 न विज्ञातुं; M6 नैव शक्यं; G (ed.) न हि वेत्तुं (for न हि ज्ञातुं).

12 Ñ2 B1.3.4 om. 12^{ab}. —^{a}) Ñ1 V1 अक्षयौ (V1 °यौ) त्विषुधी; T3 अक्षय्याविषुधी; L (ed.) अक्षयान्निषुधीन् (for अक्षयाविषुधी). Ś V1 D2.5.8.9.12 बाणांश्; D1.4 बाणाश् (for बाणैश्). —^{b}) D6 marg.; T4 युद्धे (for चापि). D5 T4 सुदारुणं (for सुदुर्जयम्). Ś D8.9.12 चापि (D9.12 °प) युद्धे सुदारुणान्; Ñ1 V1.3 D1–4 चापं यु(V3 धनुर्यु)द्धे सुदारुणं (Ñ1 °णः); T3 चापश्चापि सुदुर्जयः. —^{c}) D6.7.10.11 T2 M10 राजन्; G2 सम्यक्; M8 सौम्यं (for सौम्य). —^{d}) T3 सर्वो; G1 शस्त्र- (for शत्रु-). —For 12^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 subst.:

496* अस्त्राणि विविधान्येव शत्रुविध्वंसनानि च ।

[Ś D8.12 [ए]वं (for [ए]व). Ñ2 च समस्तानि; B1 च समग्राणि; B3 च समृद्धानि (for विविधान्येव). V1 D1.3.4 T4 वै (for च). V3 तुल्यानि वरतेजसा (for the post. half.).]

13 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 M6 एवं (for एतान्). M6 प्राप्तः (for लब्ध्वा). M1 transp. सर्वान् and लब्ध्वा. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 त(V3 D9 सु)तश्च (for पुत्रस्ते). M3 तव (for तेऽयं). —^{c}) Ñ2 B1.3 महा-; B4 समा; M6 अस्य (for अद्य). T3 यज्ञः; M10 यज्ञे. Ñ V1.3 -समाप्तिस्; T3 समाप्तश्; M10 समाप्ते (for -समाप्तौ). Ś Ñ D2.5.8.9.12 T1.2 G2.3 M3 तु (for च). —^{d}) D1.4 त्वत्प्रतीक्षा-; D3 त्वत्प्रतीक्षन्; D6.7.10.11 K (ed.) Ct त्वां

ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् ।
पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४
एहीदानीं कृतं यद्धि तदकर्तुं न शक्यते ।
आगच्छ सौम्य गच्छामः स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५
ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः ।
स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पविक्लवाः ॥ १६
लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् ।
नानाभूषणसम्पन्ना ज्वलन्त्यः स्वेन तेजसा ॥ १७
विभीषणस्तु ता नारीर्दृष्ट्वा शोकसमाकुलाः ।
तस्य तां च मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ G. 7. 33. 18 B. 7. 25. 17 L. 7. 31. 20

दिदृक्षन्(K [ed.]°क्षुः) ; T G2.3 M1.3.5.10 त्वां प्रतीक्ष्य (for त्वत्प्रतीक्षः). Ś D2.8.9.12 [ऽ]भवत्; Ñ1 V3 D6 (also).10.11 T3.4 G1 M2.6.8 ह्यहं; Ñ2 B1.3.4 विभो; V1 D1.3–7 T1.2 G2.3 M1.3–5.7.9.10 ह्ययं (for *अहं).

14 ^{c}) Ñ1 V1.3 D1.3.4 अर्चिताः (for पूजिताः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 मह्यं; Ñ2 B1.3.4 यन्मे (for यस्माद्). —^{d}) Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T4 देवा; B1.4 M6.7 हव्यैर् ; B3 देवैर् (sic); G2 द्रवैर् (for द्रव्यैर्). V1 T4 शक्र- (for इन्द्र-). Ś D1–4.8.9.12 -पुरःसराः (for -पुरोगमाः).

15 M6 repeats 15^{ab} consecutively. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 इह (for एहि). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.9 M4.7 यत्तु; Ñ2 B1.3 यज्ञे; B4 यत्ते; D8.12 यत्तत् ; T1 M3 विद्धि; T4 किं नु (for यद्धि). M6 (second time) देहिनां निष्कृतं युद्धं. —^{b}) Ś Ñ1 D5.8.12 तच्च (Ñ1 तत्तु; D5 यद्; D12 तत्र) कर्तुं; M2.5.9 तदाहर्तुं (for तदकर्तुं). D12 शक्नुते; T2 विद्यते (for शक्यते). Ñ2 B1.3.4 न कर्तव्यमजानता; V3 कर्तुं तदनु शक्यते; D7.10.11 T3 M6(first time).10 सुकृतं तच्च (M10 ते न) संशयः ; T4 त्वया चात्मा प्रयासितः; M3 कर्तुमन्यच्च शक्यते. —^{c}) Ñ2 B1.3.4 D9 जहीहि (for आगच्छ). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.12 T3.4 वत्स (for सौम्य). Ñ1 गच्छामि; B1 D9 T3 G1 गच्छावः(T3 G1 °व) ; D2 T1.2 G2.3 M2.5.8.9 गच्छाम (for गच्छामः). —^{d}) M5 पुनः (for प्रति). —After 15, D2 ins. 498*.

16 D2 om. 16. M8 om. 16^{b} – 18^{a}. —^{b}) G2 सुपुत्रः. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.9.12 T3.4 अवतारयितुं चक्रे. —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.9.12 T3.4 ताः स्त्रियो; Ñ2 B3.4 ततस्ताः ; B1 तत्रस्थाः (for सर्वास्ता). Ñ1 वाक्यमब्रवीत् ; Ñ2 B1.4 शोकविक्लवाः(B4 °ह्वलाः); B3 शोककर्षिताः ; D6.7.10.11 बाष्पगद्गदाः ; D12 M1 बाष्पविह्वलाः ; M6 विक्लवा भृशं (for बाष्पविक्लवाः).

17 M1.6 om. 17 (for M8, cf.v.l. 16). —^{a}) D6 T1–3 M2.9.10 लक्ष्मण्यो; G1 स्वक्षिण्यो; G2 रक्षिण्यो; M4.6.7 यक्षिण्यो; Ct as in text (for लक्षिण्यो). D6 T1 G1.2 -भूषाश्च ; Ck.t as in text (for -भूताश्च). M3 लक्ष्मण्यो या रत्नभूता. —^{b}) M6 दैत्यदानवकन्यकाः. —D10.11 om. ; K (ed.) reads within brackets 17^{c} – 18^{b}. —^{c}) K (ed.) [नार्यो (for नाना-). —^{d}) D6.7 M10 ज्वलंतीः ; T3 ज्वलंति; G1 ज्वलंते (for ज्वलन्त्यः). —For 17, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 subst. :

497* रक्षणीयानि रत्नानि दैत्यगन्धर्वरक्षसाम् ।
तेजसा ज्वलमानानि नानाप्रहरणानि च ।

[Ś D8 repeat l. 1 after 499*. —(l. 1) Ś D8 (both second time रमणीयानि).9.12 पृथिव्यां यानि; Ñ2 B1.3.4 दैत्योरगाणां (for रक्षणीयानि). V3 रक्षणीयाः प्रयत्नेन (for the prior half). Ñ2 B1.3.4 यान्यथो यक्ष- (for दैत्यगन्धर्व-). —(l. 2) D2 -मानानां (for -मानानि) and वै (for च). Ñ2 V3 B1.3.4 नानाभरणयुक्तानि भासमानानि तेजसा (B4 सर्वशः).]

—Thereafter, Ś Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.12 T4 cont.; while D2 ins. after 15; whereas T3 ins. after 17 :

498* सिंहीनां राजसिंहीनां सरितां कोकिलास्वपि ।
तुल्यवेषाः स्त्रियस्तत्र ददर्शाथ विभीषणः ।

[D1.4 om. l. 1. —(l. 1) V3 वनिताः (for सरितां). Ñ1 V1 कोकिलामि(Ñ1 °म)ति (sic); V3 D5 कोकिला इव(D5 अपि); D2 कोकिलामपि (sic); D3 कोशिनामिति (for कोकिलास्वपि). T4 सरिदः सरसामपि (for the post. half). T3 सिंहानां राजसिंहानां सरिदप्सरसामपि. —(l. 2) T3 तुल्याश्चैताः; T4 तुल्यवेगाः (for तुल्यवेषाः). D12 ददृशे (for ददर्श).]

—Ś D8.12 further cont. :

499* मध्ये क्षामा भवेत्सिंही राजसिंही कुचोज्ज्वला ।
सरिद्विस्तीर्णजघना कोकिला मञ्जुभाषिणी ।

[(l. 1) L (ed.) [अ]भवत् (for भवेत्) and -[उ]न्नता (for -[उ]ज्ज्वला).]

18 M8 om. 18^{a} (cf. v.l. 16). D10.11 om.; K(ed.) reads within brackets 18^{ab} (for both, cf. v.l. 17). —^{ab}) Ś D2.8.9.12 च; Ñ2 B1.3.4 [ऽ]थ (for तु). D9 तां; M1 का (for ता). T4 M10 ततो (for तु ता). D9 G2 दृष्ट्वा (for नारीर्). G2 दुःख- (for दृष्ट्वा). Ś Ñ2 B1.3.4 D1.2.8.12 T3 दृष्ट्वा नारीः (by transp.); Ñ1 V1.3 D3–5 दृष्ट्वा नार्यः (for नारीर्दृष्ट्वा). D6.7 -परायणाः; M3.5 -समन्विताः (for -समाकुलाः). D9 M8 नारीं(M8 पुष्पा [sic]) शोकसमाकुलां (for ^{b}). —^{c}) D6 तां सु-; D7.10.11 तासु (for तां च). Ś D2.8.9.12 पापं भ्रातुर्मतं दृष्ट्वा; Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 पापां भ्रातुर्मतिं ज्ञात्वा; Ñ2 तस्य तत्कर्म विज्ञाय; B1.3.4 G (ed.) तासां(B3 तस्य) तद्व(G [ed.]तु व)चनं श्रुत्वा. —^{d}) Ś D8 सधर्मस् ; D2.12 सधर्मा; L (ed.) स धर्मात्

G. 7. 33. 19 B. 7. 25. 18 L. 7. 31. 21

ईदृशैस्तैः समाचारैर्यशोऽर्थकुलनाशनैः ।
धर्षणं प्राणिनां दत्त्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १९
ज्ञातीन्वै धर्षयित्वेमास्त्वयानीता वराङ्गनाः ।
त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुम्भीनसी हृता ॥ २०
रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किं त्विदम् ।
को वायं यस्त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥ २१
विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ।
श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २२
मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः ।
माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः ॥ २३
पितुर्ज्येष्ठो जनन्याश्च अस्माकं त्वार्यकोऽभवत् ।
तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताभवत् ॥ २४

(for धर्मात्मा). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 त्विदम् (for वाक्यम्). D7 धर्मवाक्यमथाब्रवीत्.—After 18, Ñ2 V1 read 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

19 ^{a}) Ñ1 तादृशैस्. Ś2.3 D8 पाप- (hypm.); Ñ V1 D1–5 G1 ते; V3 B1 D6.7.10.11 T4 M1.5.10 त्वं; M8 त्वत्- (for तैः). Ś1 D12 दुरिताचारैर्; M6 असमाचारैर् (for तैः समाचारैर्). L (ed.) ईदृक्पापसमाचारैर्.—^{b}) Ś D8 -बलवि-; V1 स्वकुल-; D2 वः कुल-; D12 -लक्ष्मीवि- (for -ऽर्थकुल-). Ñ2 B1.3.4 कुलात्म(B4 °र्थं)गुणनाशनैः.—^{c}) G1 M1.4 धर्षणां. K (ed.) ज्ञातिनां (for प्राणिनां). D7.10.11 M10 ज्ञात्वा; T2 G2 M1 कृत्वा (for दत्त्वा).—^{d}) M4.7 त्वयमेव; Cg.k.t as in text (for स्वमतेन).—For 19^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.; while Ñ2 cont. after 501*:

500* परान्धर्षयतो राजन्धर्षणेयमुपस्थिता ।

[D1.2.4 धर्षयते. V1 परार्थं वै धर्षणेयम् (for the prior half). Ś1.2 D8.12 धर्षणीयमुपस्थितं; Ñ2 V1.3 धर्षणा(V1 अस्माकं; V3 त्वयंति [sic]) समुपस्थिता (for the post. half).];

while Ñ2 B1.3.4 M6 subst.:

501* धर्षणां प्रापिता राजन्त्समं हि विनिपातनम् ।

[M6 धर्षिताः (for धर्षणां). B3 प्राप्तवान्; M6 सादिता (for प्रापिता). B1 न निपातिता (for विनिपातनम्). M6 सा मही विनिपात्यते (for the post. half).]

20 T2 reads 20^{ab} twice.—^{a}) D10.11 तान्; G1 च (for वै). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.12 T3 M6 परान्हि(V3 °न्सं; T3 °न्वै); Ñ2 यथा हि; B1 पुरा हि; D6 T1.2 (first time) प्राणिनो; G (ed.) परा हि; Cg.k.t as in text (for ज्ञातीन्वै). V3 च; D5 [इ]ह; D6.7 T1.2 (both times) G3 M1.3.5.10 [ए]तास्; G1 [ए]व (for [इ]मास्). D9 परं हि धर्मं हित्वेमास्.—^{b}) V3 पुरांगनाः; D5 परांगनाः; G1 कुलांगनाः (for वराङ्गनाः).—^{c}) Ś Ñ1 V1.3 B3 D1–5.8.9.12 M6 तवाप्या(D2 °था)क्रम्य; Ñ2 B1.4 तव(Ñ2 °था)चा°; G2 त्वामभि° (for त्वामतिक्रम्य). Ś D8.12 बंधूनां (for मधुना).

21 ^{a}) B1.3.4 तत्र (for वाक्यं).—^{b}) T4 M1.3.4.6-8.10 स्तु (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 इदानीं ना(D9° नीम) वगच्छसि(Ñ1 V1.3 D1.3–5 °म्यते; D9 °च्छसे); Ñ2 B1.3.4 किमिदं नाव(B1.4 °धि; B3 °भि)गम्यते.—^{c}) Ś D2.8.9.12 [ऽ]यं पाप; Ñ1 [ऽ]यमघ; V1 [ऽ]यं वा यस्; V3 D1.3–5 [ऽ]यं पापस्; D6.7.10.11 T3.4 M4 [ऽ]यं यस्तु; M10 [ऽ]यं रक्षस् (for वायं यस्).—Ś2.3 D8 G2 om. (hapl.) 21^{d}–23^{c}.—^{d}) Ś1 V1.3 D1–5.9.12 राक्षसः; Ñ B1.3.4 चोच्यते (for नामतः). M6 मधुरित्यभिधीयते.

22 Ś2.3 D8 G2 om. 22 (cf. v.l. 21).—^{a}) M6 च (for तु). Ś1 V1 D1.4.5.9.12 सक्रोधो(D9 °धं); D2 स क्रोधाद् (for संक्रुद्धो). Ñ B1.3.4 ततो विभीषणः क्रुद्धो.—^{b}) Ś1 D2.5.9.12 रावणं (for भ्रातरं). B1 चेदम् (for वाक्यम्).—Ñ2 V1 repeat 22^{cd} here (cf. v.l. 18).—^{c}) V1 (second time) तव (for अस्य).—^{d}) V1(second time [first time उत्तमं]).3 ईदृशं (for आगतम्).

23 Ś2.3 D8 G2 om. 23^{abc} (cf. v.l. 21).—^{a}) Ś1 V1.3 D1–5.9.12 योस्म(D1.3.4.12 °स्मा)न्मातामहस्तस्य; Ñ B1.3.4 योसौ मातामहोस्माकं.—Ñ B1.3.4 transp. ^{b} and ^{d}.—^{b}) M10 भ्राता ज्येष्ठः (by transp.). Ś1 V1.3 D1–5.9.12 निशाचरः (for सुमालिनः).—^{c}) Ñ B1.3.4 नाम (for इति).—^{d}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 देवानामपि दर्पहा; Ñ B1.3.4 वृद्धो वै रजनीचरः; T4 देवदानवदर्पहा.—After 23, D6 T1.2 G3 M1.3–6 ins.:

502* जनन्या भगिनी ज्येष्ठा नाम्ना पुष्पोत्कटा स्मृता ।

[D6 मता (for स्मृता).]

24 Note hiatus between ^{a} and ^{b}.—^{a}) D6.7.10.11 T3.4 M3.5.6.10 Cg पिता; G3 M2.4.9 मातुर्; M8 मातृ- (for पितुर्). M5 भगिन्याश्; Cg as in text (for जनन्याश्). D6.7.10.11 T3.4 M6.10 नो (for च). T2 मातुर्ज्येष्ठा पितृस्वश्च (sic); M1 मातुर्ज्येष्ठभगिन्याश्च.—^{b}) D6.7.10.11 T3.4 G1 M3.6.9.10 (all to avoid hiatus) ह्य(G1 सो)स्माकं च (G1 M3.6.9 तु) (for अस्माकं तु). M6 भवेत् (for ऽभवत्). T4 स आर्यकः (for [आ]र्यकोऽभवत्). ❀ Ct: आर्यको मातामहः. ❀ —For 24^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 subst.:

503* सुमालिनः स्वसा ज्येष्ठा अस्माकं तु स आर्यकः ।

[Note hiatus between the two halves. D8 स्वमालिनः. D1.3–5.9 स तु(D4 सुतो; D5 सुत) ज्ये(D1 श्रे)ष्ठो (for स्वसा ज्येष्ठा). V3 सुमाली च ततो ज्येष्ठ (for the prior

मातृष्वसुरथास्माकं सा कन्या चानलोद्भवा ।
भवत्यस्माकमेषा वै भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा ॥ २५
सा हृता मधुना राजन्राक्षसेन बलीयसा ।
यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे ते मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २६
निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यांस्तव संमतान् ।
धर्षयित्वा हृता राजन्गुप्ता ह्यन्तःपुरे तव ॥ २७
श्रुत्वा त्वेतन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ।
यस्माद्वश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि दातृभिः ।
अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते ॥ २८ G. 7. 33. 29 B 7. 25. 29 L. 7 31. 30

half). D_9 (to avoid hiatus) त्वस्माकं (for अस्माकं). V_3 स च; $D_{1.3.4}$ च स; D_5 स तु (by transp.) (for तु स).]; while $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ subst. :

504* ज्येष्ठतातो जनन्या हि योऽसावस्माकमार्यकः ।

—^{c}) B_4 यस्य (for तस्य). D_5 -नामा (for नाम).

25 G_2 repeats erroneously 25^{ab} after 25. —^{a}) $D_{6.11}$ मातृस्वसुर्; M_{10} मातृष्वसृ- (for मातृष्वसुर्). T_2 G_2 $M_{1.3.9}$ अथो; G_1 अतो; $M_{7.10}$ सुता (for अथ). —^{b}) $D_{6.7.10.11}$ T_4 transp. कन्या and च. M_6 कन्या पुष्पोत्कटोद्भवा. —D_6 reads 25^c–26 in marg. —^{c}) $D_{3.5}$ M_6 अपि हि; $D_{6.7.10.11}$ G_3 एवैषा; $T_{1.2}$ M_1 एवै(M_1 °ते)षां; G_1 $M_{3-5.7}$ एषा हि (for एषा वै). —^{d}) $D_{3.5}$ सर्वेषां (for भ्रातॄणां). M_6 स्वयं (for स्वसा). ❀ Cv : अनलोद्भवेति अनलेत्यस्याः कुम्भीनस्या माता । द्वे कुम्भीनस्यौ माल्यवतो दौहित्री च माल्यवतो दुहिता च ।; Cg : अनलोद्भवा अनला माल्यवतः सुता तस्याः कन्या कुम्भीनसीत्यर्थः । अस्मन्मातामहस्य सुमालिनः द्वे पुत्र्यौ प्रसिद्धे । पुष्पोत्कचा कैकसी चेति । तयोर्ज्येष्ठः पिता माल्यवान् । तस्य पुत्री अनला । तस्याः कन्या कुम्भीनसी । साऽस्माकं स्वसा । ज्येष्ठमातामहपुत्रीत्वादत एव धर्मतः स्वसेत्युक्ता ।; Ck : " वेगा पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता । कुम्भीनसी च इत्येताः सुमालिप्रसवाः स्मृताः " इत्युक्ता अनलोद्भवा । सा च कुम्भीनसी कन्या अस्माकं मातृष्वसुर्भवति । अनलाया अस्माकं कनिष्ठमातृत्वात् । यदेवमतः अस्माकं भ्रातॄणामेषानलादुहिता कुम्भीनसी च शूर्पणखावद्धर्मतो न्यायतः स्वसा ।; Ct : अस्मन्मातामहस्य सुता कैकसी, तज्ज्येष्ठा भगिनी पुष्पोत्कटा, कनिष्ठा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्तम् । सुमालिभ्राता माल्यवानस्मन्मातुर्ज्येष्ठः पितेत्यस्माकमार्यकः सः । तस्य कन्यानला तत्कन्या कुम्भीनसी सुमाल्यपत्यभूतकुम्भीनस्या अन्या इति । सा च कुम्भीनस्यस्माकं मातृष्वसुः कन्या भवति । अनलाया अस्मत्कनिष्ठमातृत्वात्, अत एषा शूर्पणखावदनलाकन्या कुम्भीनसी धर्मतो न्यायतः स्वसा भवति. ❀ —For 25, Ś N $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.2.4.8.9.12}$ subst.; while $D_{3.5}$ T_3 subst. l. 1 only for 25^{ab} :

505* मातृष्वसा हि सास्माकं जाता पुष्पोत्कटा सुता ।
भ्रातॄणां धर्मतोऽस्माकं सा शुभा भवति स्वसा ।

[(l. 1) $B_{1.3}$ G (ed.) मातुः स्व(G [ed.] ष्व)सा. Ś $D_{8.8.12}$ तव; $\tilde{N}_1$ [अ]पि सा; V_1 या सा; V_3 [इ]यम्; B_1 हि च (for हि सा). D_{1-5} T_3 मातृष्वसेया सा(D_2 त्व; D_5 T_3 चा)स्माकं (for the prior half). V_3 शुभा; $B_{1.3.4}$ यतः; D_3 -[उ]द्भवा; T_3 [अ]भवत् (for सुता). —(l. 2) Ś $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.8.9.12}$ भवतो (for भ्रातॄणां). Ś $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.8.9.12}$ सर्वेषां नः(V_3 हि) स्वसा हि सा (V_1 च सा; D_1 हिता) (for the post. half).]

26 D_6 reads 26 in marg. (cf. v.l. 25). —^{a}) D_5 सा हृता; D_6 सा स्वसा; G_2 हृता च (for सा हृता). —G_2 reads 27^d in place of 26^b. —^{b}) $Ś_1$ D_{12} पापेन च (D_{12} सु-); $Ś_{2.3}$ $D_{2.8.9}$ प्राणेन च; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ असुरेण (for राक्षसेन). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 दुरात्मना (for बलीयसा). —V_3 lacuna for 26^{cd}. —^{c}) Ś $D_{2.7-9}$ $M_{6.10}$ यज्ञे (for यज्ञ-). B_1 -प्रवृत्तं; B_3 $M_{1.2.6-9}$ -प्रमत्ते; D_2 पवित्रे (for -प्रवृत्ते). B_1 पुत्रं (for पुत्रे). $Ś_1$ $\tilde{N}_2$ V_1 B_1 $D_{7.10.11}$ T_{1-3} तु; M_2 से (for ते). M_5 ते पुत्रे (by transp.) (for पुत्रे ते). D_{12} यज्ञप्रववृते पुत्रे. —^{d}) D_8 सचिव-(for मयि च). $D_{1.4}$ -जलं गते (for -जलोषिते). ❀ Cg : यज्ञप्रमत्तः यज्ञेन प्रमत्तः । विस्मृतस्वगृहकृत्य इत्यर्थः । अन्तर्जलोषित इति । तपोर्थमिति शेषः ।; so also Ck; Ct : यज्ञप्रवृत्ते तेन दीक्षावत्त्वाद्युध्दप्रवृत्तिनिवारणम् । 'यज्ञप्रमत्ते' इति पाठे यज्ञेन प्रमत्ते स्वगृहकृत्यविस्मृतिमति । अन्तर्जलोषिते । तपोर्थमिति शेषः. ❀ —After 26, $D_{6.7.10.11}$ S (except M_6) ins. :

506* कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्युत ।

[$D_{6.10.11}$ $T_{3.4}$ G_3 $M_{4.10}$ कुंभकर्णो (for कुम्भकर्णे). D_6 M_8 -राजन् (for -राज). $D_{6.7.10.11}$ [अ]थ (for [उ]त).]

27 G_2 om. 27^{abc}. —^{a}) $Ś_2$ प्रहृत्य; M_3 निपात्य (for निहत्य). B_3 राक्षसान् (for राक्षस-). Ś V_1 $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठान्). —^{b}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 सचिवांस् (for अमात्यांस्). $D_{1.4}$ स च; D_2 तत्र; D_5 तस्य; $D_{10.11}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ Cg.k.t इह (for तव). $\tilde{N}_2$ $B_{3.4}$ वल्लभान्; $D_{1.4}$ सं(D_4 तां)गतान्; D_5 संभवान्; D_7 सत्तमान् (for संमतान्). B_1 वल्लभांस्तव (for तव संमतान्). —^{c}) Ś $D_{8.12}$ हृतं (for हृता). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 तेन; K (ed.) सा तु (for राजन्). —G_2 reads 27^d in place of 26^b. —^{d}) $\tilde{N}_1$ $D_{6.7.10.11}$ [अ]पि; V_3 G_2 च (for हि). D_9 तदा (for तव). Ś $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.8.12}$ गु(D_5 सु)प्तमंतःपुरं तव (B_1 महत्); M_5 गुप्तानंतःपुरे तव.

28 ^{a}) $\tilde{N}_1$ क्षांतं (for श्रुत्वा). Ś $D_{2.8.9.12}$ चेदं; $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ D_3 M_3 चै($\tilde{N}_1$ V_1 वै)तन्; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ G_1 [अ]प्येतन्;

G 7. 33. 30 B. 7. 25. 30 L 7. 32. 32

ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।
कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु च ॥ २९

भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः ।
वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥ ३०

अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् ।
इन्द्रलोकं गमिष्यामि युद्धकाङ्क्षी सुहृद्वृतः ॥ ३१

ततो विजित्य त्रिदिवं वशे स्थाप्य पुरंदरम् ।
निर्वृतो विहरिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यशोभितः ॥ ३२

D1.4 तस्य; D5 वेदं; D6.7.10.11 T3 M10 [अ]पि तत्; T1 M1 त्वेवं; T2 त्विमं; T4 चैतत्; M6 ह्येतत् (for त्वेतत्). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–6.8.9.12 T4 M3.6.7 मया सर्वं (Ś2.3 Ñ2 B1.4 क्षांतं; B3 ख्यातं; D6 M6.7 राजन्); M8 महाराजन् (for महाराज). —b) Ś2.3 om.; Ñ2 B1.3.4 पूर्वम् (for क्षान्तम्). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 तस्य; T3 मम (for पुत्र). Ś1 D12 कृतैनसः; Ś3 D3.8 हतैनसः; D1 हतायुषः; D5 तु रक्षसः; T2 हितं स्म सः; T4 हतात्मनः; M5 हतौजसः (for हतो न सः). Ñ1 तस्य रक्षो दुरात्मनः; G2 तमेवं हितो न संशयः (sic). —c) G2 त्ववश्यं. T4 तस्मादेतस्य दातव्या. —d) M5 transp. कन्या and भर्त्रे. B1 च; G2 [ऽ]तिः; M5.8 [ऽ]भि- (for हि). B1 बंधुभिः; D7.10.11 M6.7 Cg.k.t भ्रातृभिः (for दातृभिः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 सेयं धर्मेण वै हृता (D2 कृता; T4 स्वसा); Ñ2 B3.4 कन्यान्यस्मैः स्व (Ñ2 सु) बंधुभिः. ❀ Cg: भ्रातृभिरस्माभिरित्यर्थः।; Ck: भ्रातृभिरिति गुरुवैषम्यमार्षम्। भ्रातृभिरस्माभिरित्यर्थः।; Ct: भ्रातृभिरिति गुरुपरम्. ❀ —After 28cd, Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 S (except T4) ins.:

507* तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतेः ।

[T3 तव तत्-; Cg.k.t as above (for तदेतत्). B4 damaged for कर्मणो ह्य. Ñ B1.3 तस्य (for ह्यस्य). D6.7 T2.3 G1.2 M5–8 दुर्मते (for दुर्मतेः). Ñ B1.3.4 पापस्य फलमागतं (for the post. half).]

—e) B4 D5 तस्मिन्. Ñ2 B1.3.4 तु; M5 हि (for [अ]भि-). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 -संप्राप्ते (for -संप्राप्तं). —f) Ñ1 V3 D1.3–5 T3.4 काले; Cg.k.t as in text (for लोके). G2 भ्राशु (for अस्तु). Ś D3.12 वः; D2 च; D11 मे (for ते). —After 28, Ś Ñ V1.3 B3 D1–5.7–12 T3.4 ins.:

508* विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः ।
दौरात्म्येनात्मनोद्भूतस्तप्ताम्भा इव सागरः ।

[(l. 1) D3 reads from श्रुत्वा up to 29b in marg. Ñ2 B3 प्रतापवान् (for स रावणः). —(l. 2) Ś2.3 D8 धूर्तस् (for [उ]द्धतस्). Ñ2 D9 दौरात्म्यवा (D9 °त्म्याद्वा) युनोद्धतस्; B3 वारिणा वारिणोद्धतस् (for the prior half). Ś D2.8.9.12 तप्तांतेने (Ś D8.12 °नै) व; Ñ1 V1.3 तप्तांते इव; B3 तटांत इव; D3 तप्तांत इव; L (ed.) तप्तोतेनेव (for तप्ताम्भा इव). D1.4 तपन्निव दिवाकरः; D5 तप्तांते सागरो यथा (for the post. half).]

29 D3 reads 29ab in marg. (cf. v.l. 28). —a) D1.4 [ऽ]वदद् (for ऽब्रवीद्). —b) Ś D1.2.4.5.8.9.12 क्रोधात्; D3 T3.4 क्रोध- (for क्रुद्धः). —c) T3.4 वै (for मे). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 संकल्प्य (D2.5 °ल्प; D3 °ल्प्यं) तां; D1.4 स कल्पतां; D6.7 कल्पतां मे (for कल्प्यतां मे). D2.9 M5.7 रथं; D3 रथाः. G2 रथश्रेष्ठः (for रथः शीघ्रं). —d) B3.4 योधाः (for शूराः). T1.2 सज्जा (for सज्जी-). Ś Ñ2 B1.4 D2.3.5–12 T2 M6 नः; Ñ1 वै; B3 मे; T1 G1.3 M3 [इ]ह (for च). —After 29, Ś2.3 Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 ins.:

509* वर्मभिश्चित्रसंनाहैः प्राव्रियन्तां गजोत्तमाः ।

[Ś2.3 D8 वर्मिभिश्; Ñ1 बद्धैः सु-; D3 चर्मभिश् (for वर्मभिश्). Ś2.3 Ñ1 V1.3 T3.4 -संनादैः (for -संनाहैः). D1.4 संनद्धाश्चित्रसंनाहाः (for the prior half). Ś2.3 D8 व्याव्रियंतां; D1.4 आह्रियंतां (for प्राव्रियन्तां).]

30 a) Ś V1.3 D2.3.8.12 पुत्रो मे; Ñ1 D1.4 पुत्रा मे; Ñ2 B1.3.4 D5 इंद्रजित् (for भ्राता मे). V3 तु (for च). —b) M1.2.9 ते (for ये). G2 दुःखा (for मुख्या). Ś D2.5.8.9.12 मुख्या ये वै; Ñ1 V1.3 D3 T3.4 मुख्या ये च (by transp.) (for ये च मुख्या). —cd) Ś V1.3 D2.3.5.8.9.12 T3.4 [अ]व (V1 D3 T3.4 [अ]पि) रुह्याशु; Ñ1 D1.4 [अ]भिरुह्याशु (for [अ]धिरोहन्तु). M5 -प्रहरणैर्युताः; M6 °णोद्यताः (for -प्रहरणायुधाः). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 निर्यांत्वेते (Ñ1 V1 T3.4 °त्विह; D1 °तु ते; D3 °त्वद्य; D9 °त्विमे) ममाज्ञया; V3 निर्गच्छंतु ममाज्ञया (for d). Ñ2 B1.3.4 नानाप्रहरणाः सर्वे वाहनेष्वधिरोहत (B3 °हिताः).

31 a) D1.4 M6 [अ]हं (for तं). D5 अयुतं; T2 पश्यतः (for अद्य तं). —b) D8 om. मधुं. V1 राक्षस-; D9 सर्वत्र (for रावण-). ❀ Cg: रावणान्निर्भयो रावणनिर्भयः तम्।; so also Ck.t. ❀ —c) D6.7.10.11 M6.10 सुरलोकं. —D4.6 om. (hapl.) 31d–32c. —d) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.3.5.7–12 T1.2 M6 युद्धाकांक्षी.

32 D4.6 om. 32abc (cf. v.l. 31). D7.10.11 om. 32. K (ed.) reads 32 within brackets. —a) D2 विचिंत्य; G (ed.) निर्जित्य (for विजित्य). V3 त्रिदशान् (for त्रिदिवं). —b) B1.3 वशं (for वशे). Ñ1 B1.3 कृत्वा; Ñ2 B4 कृत्य (for स्थाप्य). Ś V1.3 D1–3.5.8.9.12 T3 स्था (D12 प्रा) प्य चें (V3 आस्थाप्ये) द्रं बलाद्वशे; T4 स्थाप्य चेंद्रं बलान्वितः. —c) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–3.5.8.9.12 T3.4 M2.3.7.8 निवृ (Ñ1 M8 °र्वृ) त्तो; K (ed.) निर्भयो (for निर्वृतो). Ñ2 V1 B1.3.4 T2 विचरिष्यामि. —d) V3 -वर- (for -[ऐ]श्वर्य-).

अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्युग्राणि रक्षसाम् ।
नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ ३३
इन्द्रजित्त्वग्रतः सैन्यं सैनिकान्परिगृह्य च ।
रावणो मध्यतः शूरः कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३४
विभीषणस्तु धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् ।
ते तु सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३५
रथैर्नागैः खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैर्महोरगैः ।
राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाकाशं निरन्तरम् ॥ ३६
दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराः सुरैः सह ।
रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन्त पृष्ठतः ॥ ३७
स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः ।
न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ३८
सा प्रह्वा प्राञ्जलिर्भूत्वा शिरसा पादयोर्गता ।
तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी स्वसा ॥ ३९ G. 7. 33. 40 B. 7. 25. 39 L. 7. 31. 42

Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{2.3.5.8.9.12}$ T$_3$ -दर्पित:; D$_{1.4}$ -गर्वित:; D$_6$ M$_{10}$ -मोहित: (for -शोभित:). T$_4$ त्रैलोक्याश्चर्यदर्पित: .

33 M$_8$ om. 33–34.—^{a}) D$_{1.4.6.10.12}$ T$_{2-4}$ G$_2$ M$_{1.2.4.5.7.9}$ अक्षोहिणी-(T$_3$ °णि-) (sic); G$_1$ अक्षोहिण्यां (sic) (for अक्षौहिणी-). G$_3$ अक्षोहिणी च सहसा —^{b}) D$_{5.7}$ G$_2$ M$_{2.5.9}$ [अ]ग्राणि; D$_6$ [अ]न्यानि; D$_{10.11}$ Ct [अ]ग्र्याणि (for [उ]ग्राणि). Ś D$_{1-4.8.9.12}$ दश तस्य तु(D$_8$ सु) रक्षस:(Ś D$_8$ राक्षसा:); Ñ B$_{1.3.4}$ तत्र चत्वारि रक्षसां (Ñ राक्षसा:); V$_{1.3}$ T$_3$ राक्षसानां महात्मनां.—^{c}) Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.8.9.12}$ नानाप्रहरणा हृष्टा(D$_8$ om.); Ñ$_2$ नानायुधा: प्रहृष्टाश्च; B$_{1.3.4}$ नानायुधानां हृष्टानि(B$_4$ दीप्तानां).—^{d}) B$_4$ प्रययुर्. Ś Ñ V$_{1.3}$ D$_{1-6.8.9.12}$ T$_{1.2}$ G$_{1.2}$ M$_{1.6.7.9}$ -कांक्षिण: (for -काङ्क्षिणाम्).

34 M$_8$ om. 34 (cf. v.l. 33).—^{a}) G$_1$ मेघनादो (for इन्द्रजित्तु). D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ M$_{10}$ Ct सैन्यात् (for सैन्यं).—^{b}) M$_6$ जगाम प्रहर्षं महत् (unmetric). —For 34^{ab}, Ś Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ subst. :

510* इन्द्रजिच्चाग्रतस्तस्य रक्ष:सैन्यस्य सोऽभ्ययात् ।

[Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1-5.9}$ तु (for च). T$_3$ इंद्रजेता (for इन्द्रजिच्च). D$_1$ सोभवत्; D$_{3.5}$ सोभ्यगात्; D$_9$ चाभ्यधात् (for सोऽभ्ययात्).] ;
while Ñ$_2$ V$_3$ B$_{1.3.4}$ subst. :

511* मेघनादस्तु सेनाग्रे सैनिक: प्रययौ तदा ।

[B$_3$ सेनाग्र: ; B$_4$ संग्रामे (for सेनाग्रे). V$_3$ सरथ: सैन्यसंयुत: (for the post. half).]

—^{c}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ पृष्ठतो वीर: ; M$_6$ मध्यग: शूर: (for मध्यत: शूर:). D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ M$_{10}$ जगाम रावणो मध्ये.—^{d}) D$_3$ T$_3$ G$_2$ M$_{1.10}$ तु (for च). Ś D$_{2.5.8.9.12}$ वीर्यवान् ; Ñ V$_{1.3}$ D$_{1.3.4}$ T$_3$ मध्यत: ; B$_{1.3.4}$ राक्षस: (for पृष्ठत:).

35 ^{ab}) Ñ$_2$ B$_4$ D$_{6.8}$(before corr.)$_{.10.11}$ च (for तु). Ñ$_2$ D$_5$ transp. धर्मात्मा and लङ्कायां. Ñ$_2$ संस्थितो हि स: ; V$_3$ D$_{1.2.4-6.9.10}$ T$_{3.4}$ G$_3$ M$_{3-10}$ Ct धर्ममाचरन् (for धर्ममाचरत्). B$_{1.3.4}$ धर्ममेव समाचरत् (for ^{b}). ❀ Ct : लङ्कायां धर्ममाचरन् । तत्रैव स्थित इत्यर्थ: . ❀ —G$_1$ transp. 35^{cd} and 36^{ab}.—^{c}) B$_1$ ये तु; D$_{6.7.10.11}$ M$_{6.10}$ शेषा: (for ते तु). Ñ$_2$ B$_{1.3}$ महावेगा; M$_1$ °वीरा (for महाभागा).—^{d}) B$_{1.3.4}$ गता (for ययुर्). B$_{1.3}$ मधुवनं; M$_{4.7}$ °पुरीं (for मधुपुरं). —For 35^{cd}, Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ subst. :

512* शेषा राक्षसशार्दूला गता: सुरपुरं प्रति ।

[Ś D$_{2.8.9.12}$ एते; D$_9$ शेषात् (for शेषा). Ñ$_1$ D$_{3.5}$ T$_{3.4}$ मधुपुरं(Ñ$_1$ °वनं) (for सुरपुरं).]

36 G$_1$ transp. 35^{cd} and 36^{ab}.—^{ab}) Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ transp. खरैर् and हयैर्. G$_1$ भीमैर् ; G$_3$ उग्रैर् (for दीप्तैर्). G$_2$ दीप्तैरन्यैर् (for हयैर्दीप्तैर्). Ś$_{2.3}$ मनोरथै: (for महोरगै:). Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ चैव महारथै:(B$_3$ °जवै:) (for दीप्तैर्महोरगै:). —For 36^{ab}, D$_{1.6-8.10.11}$ M$_{10}$ subst. :

513* खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तै: शिशुमारैर्महोरगै: ।

[D$_1$ हृष्टैर् (for उष्ट्रैर्). D$_7$ द्वीपै: ; (for दीप्तै:). D$_{1.8}$ om. ; M$_{10}$ शिशुमारैर् (for शिशुमारैर्).]

—^{c}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ निर्ययु: ; B$_3$ निर्गता: (for प्रययु:).

37 ^{a}) Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ बहवस् (for शतशस्).—^{b}) Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ बद्ध- (for कृत-). V$_3$ corrupt; D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ M$_{10}$ च दैवतै: (for सुरै: सह).—^{c}) Ñ$_2$ G$_1$ वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य).—^{d}) D$_{7.10.11}$ अन्वगच्छन्हि; G$_2$ अनुगच्छंति; M$_3$ °गच्छंस्तु (for अन्वगच्छन्त). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ पृष्ठतोनुय(V$_3$ °तो निर्य)युस्त(D$_{1.3.4}$ T$_{3.4}$ °सुं)दा; Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ ते चा(Ñ$_2$ ये चा; B$_4$ तं ते)प्यनुसमीयिरे; M$_6$ पृष्ठत: सहसैनिका: .

38 ^{a}) V$_3$ च (for तु). D$_3$ transp. तु and गत्वा. D$_5$ M$_{4-7}$ -पुरीं (for -पुरं).—^{b}) M$_8$ तु (for च). D$_{1.4}$ प्रविवेश (for प्रविश्य च).—^{cd}) Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ G (ed.) [अ]पश्यत्तं(G [ed.] °त्तु) (for ददर्श). M$_1$ ददर्श मधुरं तत्र (sic) (for ^{c}). Ñ$_2$ illeg. for ^{d}. B$_{1.4}$ एव चैक्षत; B$_3$ तामवैक्षत; G$_2$ दृष्टवांस्तदा (for तत्र दृष्टवान्). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ अ(D$_{1.4}$ सो)पश्यद्भगिनीं तत्र मधुं तत्र न दृष्टवान् .

39 ^{a}) Ś V$_{1.3}$ D$_{2.3.5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ भ्रातु: सा; Ñ$_1$ प्रह्वा सा (by transp.) ; B$_1$ साप्युक्ता; M$_3$ सा तदा (for सा प्रह्वा).

G. 7. 33. 41
B. 7. 25. 40
L. 7. 31. 43

तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ।
रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते ॥ ४०
साब्रवीद्यदि मे राजन्प्रसन्नस्त्वं महाबल ।
भर्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४१
सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् ।
त्वया ह्युक्तं महाबाहो न भेतव्यमिति स्वयम् ॥ ४२
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् ।
क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ ४३
सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय वै ।
तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात् ॥ ४४
इत्युक्ता सा प्रसुप्तं तं समुत्थाप्य निशाचरम् ।
अब्रवीत्संप्रहृष्टेव राक्षसी सुविपश्चितम् ॥ ४५

Ñ2 B3 D6.7.10.11 M5.10 सा च(M5 तु) प्रह्वां(B3 प्रबद्धां)-जलिर्भूत्वा; D1.4 भ्रातुः प्रांजलि सा भूत्वा (metri causa). ❀ Ct : प्रह्वाञ्जलिः कृतनम्रत्वचिह्नाञ्जलिः . ❀ —^{b}) D6.7.10.11 M6 चरणौ (for पादयोर्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 transp. शिरसा and पादयोर्. —^{c}) V3 तत्र; D1.4 यस्य (for तस्य). —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 भयात्; V3 तदा; M1 प्रह्वा; M5 तस्थौ (for त्रस्ता). Ś Ñ1 V3 D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 शुभा; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 तदा; V1 D3 सुता (for स्वसा).

40 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 स ताम् ; M1 तासाम् (sic) (for तां सम्-). M3 सा तमुत्पातयामास (sic). —^{b}) V1 om. (hapl.) from ब्रुवन् up to इति in 42^{d}. D3 ध्रुवं (for ब्रुवन्). ❀ Cv : न भेतव्यमिति ब्रुवन्नित्यत्र इतिशब्दः किं चापि करवाणि त इत्यत्र संनिवेश्यः . ❀ —^{c}) Ś D12 उवाच (for रावणो). D1 T3 राक्षसः (for राक्षस-). V3 राक्षसो रावणस्तत्र. —^{d}) Ś V3 D1–5.8.9.12 T3.4 किं ददामि तवेप्सितं; Ñ1 किं ददामीति चाब्रवीत् ; Ñ2 B1.3.4 किं च ते करवाण्यहं; M6 किं च ते क्रियतामिति; G (ed.) किं च वै ते करोम्यहं.

41 V1 om. 41 (cf. v.l. 40). —^{a}) Ñ1 दास्यं; B4 देव (for राजन्). —^{b}) Ś Ñ1 V3 D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 [ऽ]सि; D3 हि (for त्वं). Ñ2 B1.3.4 दशानन; D1–3.8.12 T3 महाबलः(T3 °लं); D6.7.10.11 G3 °भुज (for महाबल). —^{cd}) Ñ1 हि; D9 T3 तु; T1.2 तं; T4 च; M3 मे (for न). D7 transp. न and मम. Ñ1 D1.3–5.9 T1.3.4 M3 मधुं मह्यं (Ñ1 मेद्य; T1 M3 नाद्य) ; T2 म* *द्य (damaged) ; M10 च मेहाद्य (for ममेहाद्य). M6 हतुंम् (for हन्तुम्). G2 इच्छसि (for अर्हसि). D1.3–5 [अ]रिंदम (for मानद). Ñ1 T3 न त्वं हंतुमिहार्हसि; D9 नैव हंतुं त्वमर्हसि; T4 हंतुं नार्हस्यरिंदम (for ^{d}). Ś D2.8.12 भर्तारं मधुरं मह्यं(D12 मधुरेषोद्य) न हंतव्यम- (Ś1 °व्यो ह्य)रिंदम (sic); L (ed.) भर्ता मे मधुरेषोद्य न हंतव्यो ह्यरिंदम. —After 41, D3.6.7.10.11 S (G3 damaged) ins. :

514* न हीदृशं भयं किंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते ।
भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ।

[(l. 1) T3 मानं (for कुल-). G1 न विद्यते (sic) (for इहोच्यते). ❀ Cg : ईदृशं भयं भर्तृवधसंभवं भयमित्यर्थः । ; so also Ck.t. ❀ — (l. 2) M6 सर्वासां (for सर्वेषां). D3 भयांतमिति सर्वस्वं (for the prior half). T3 G2 M6 वैधव्य- (for वैधव्यं). D3 G1 तथा; D6.7 T3.4 G2 M1.2.4–10 यथा (for महत्).]

42 V1 om. up to इति in 42^{d} (cf. v.l. 40). —^{a}) G2 सत्यभाग्. Ś2 moth-eaten for ग्भव राजेन्द्र. ❀ Cg.k : सत्यवाग्भवेति । न भेतव्यमिति वचनं सत्यं कुर्वित्यर्थः. ❀ —^{b}) D2 ममैवेक्षस्व; D4 मामेवेक्षस्व; D5 °क्ष च (for मामवेक्षस्व). Ñ2 B1.3.4 याचमानामवेक्ष(B4 °क्ष्य) मां; V3 मामवेक्ष प्रजावतीं. —^{c}) Ñ1 V3 D6.7.10.11 T3.4 G2 M2.4–10 [अ]प्युक्तं; Ñ2 B1.3.4 [उ]क्तास्मि (for ह्युक्तं). Ś1 V3 D1.3–7.9–12 T1.3.4 M10 महाराज; Ś2.3 Ñ1 D2.8 °राजन् ; G2 °भाग (for महाबाहो). —^{d}) B1 प्रभो (for स्वयम्).

43 ^{a}) B1.3.4 [ऽ]थ; D9 च (for तु). Ś Ñ2 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 वाक्यं (for हृष्टः). —^{b}) B1.3.4 अभितः (for तत्र सं-). B4 स्थितः (for -स्थिताम्). Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 ततः(Ś3 D8 कुतः) कुंभी(D2 °भ)नसीं बली (Ñ1 V3 स्थितां). —^{c}) M1 [अ]सौ (for वै). —^{d}) M8 अवेद्यतां. —For 43^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

515* क्व गतो राक्षसेन्द्रोऽसौ तव कान्तो निवेद्यताम् ।

[Ś2 moth-eaten from सेन्द्रो up to कान्तो. Ś1.3 D8 वै (for ऽसौ). Ñ1 [ऽ]स्ति राक्षसश्रेष्ठस् (hypm.) (for राक्षसेन्द्रोऽसौ). Ñ1 V1.3 D1.3.4 T3.4 भर्ता (for कान्तो). Ś3 D8 निबोध्यतां (for निवेद्यताम्).];
while Ñ2 B1.3.4 subst. :

516* क्व ते भर्ता गतो भद्रे तन्मे शीघ्रं निवेदय ।

[B3 त्वं; B4 तं (for तन्). Ñ2 निवेद्यतां.]

44 ^{ab}) D12 प्रयास्यामि; M6 हि यास्यामि (for गमिष्यामि). G2 देव- (for सुर-). D7 T1–3 M3.7.9 -लोक- (for -लोकं). G1 transp. सह तेन and सुरलोकं. D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M2–5.7–10 हि (for वै). K (ed.) जयावहे (for जयाय वै). Ñ2 B1.3.4 तेन सार्धं प्रयास्यामि सुराणां विजयाय वै. —^{c}) Ś3 D2.5.8.9 -मोहात्मा(D5 °च्च) (for -सौहार्दान्). —^{d}) G3 [ऽ]हं (for ऽस्मि). V3 ह्यवधारय (for ऽस्मि मधोर्वधात्). —After 44, V3 ins. :

517* भगिन्याश्च ममत्वं हि जायतेऽतीव सौहृदात् ।

45 ^{ab}) D6.7 समुत्थाय (for प्रसुप्तं तं). Ś Ñ1 D1–5.

एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता निशाचरः ।
सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च ॥ ४६
तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस ।
स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ४७
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ।
ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्यायमुपेत्य सः ॥ ४८
पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ।
प्राप्तपूजो दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् ।
तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ४९
ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् ।
राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५० G. 7.33. 51 B. 7.25. 52 L. 7.31. 53

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

8.9.12 शयानं (D5 शायिनं) शयने तं तु (Ñ1 शूरं; D1.3.4 तत्र); Ñ2 V1.3 T3 ततः शयानं शयने; B1.3.4 शयने तं प्रसुप्तं तु (B1 °सुप्य) (for ^{a}). Ś1.3 V3 D1.4.8 समुत्थाय; Ś2 moth-eaten; D6.7 प्रसुप्तं तं (for समुत्थाप्य). D10.11 T4 M10 transp. प्रसुप्तं तं and समुत्थाप्य. Ñ2 B1.3.4 तदासुरं; M8 निशाचरी (for निशाचरम्). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 सा (for सं-). Ñ2 B1.3.4 सा; G1 M2.3.5 Ck [ए]व (for [इ]व). V3 -हृष्टेन; D1.3.4 T3 -हर्षेण (for -हृष्टेव). —^{d}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 सु (D1.4 च)विपश्चिता; Ñ2 B1.3.4 °चक्षणा; D7.10.11 T4 M6.10 सा (M10 स्व-) पतिं (M6 मुदिता) वचः; M3 स्वपतिं तदा; Ck as in text (for सुविपश्चितम्). Ñ1 राक्षसेन्द्रं पतिं वचः.

46 ^{b}) Ñ1 भर्ता; D8 धाता (for भ्राता). Ñ2 B3.4 M6 भ्राता मम (by transp.); B1 गेहं मम (for मम भ्राता). D6.7.10.11 M6.10 महाबलः; G2 दशाननः (for निशाचरः). —^{c}) Ś Ñ2 V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 देव- (for सुर-). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3.4 सहायं; D9.12 T3.4 G1 M5.7 साहायं (for साहाय्ये). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 सः; Ñ2 B1.3.4 हि; M6 वै (for च).

47 ^{a}) Ñ V1.3 D9 T3 तस्य त्वं हि (Ñ2 तु) (for तदस्य त्वं). Ś D2.12 सहार्थे (D12 °र्थ्ये)न; V3 D5 सहाकार्ये (D5 °र्यं); D1.4.8 T3 सहायार्थे (D4 °यार्थौ; D8 °यैर्थेन [hypm.]) (for सहायार्थं). —^{b}) G2 स्व- (for स-). M10 सहघोर. G2 राक्षसः; M8 राक्षसं (for राक्षस). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 रक्षः संबंधिनो व्रज. —D1.4 om. 47^{cd}. —^{c}) V3 स्निग्धं सं-; T1.2 स्निग्धत्वं (for स्निग्धस्य). T3 याच-मानस्य (for भजमानस्य). G1 राक्षसस्य सहायार्थं. —^{d}) D5 गच्छ युद्धाय; G2 M1 युद्धमर्थाय; M5 युक्तमास्थाय; Ck.t as in text (for युक्तमर्थाय). Ś D2.5.8.9.12 रक्षितुं; T4 कल्पितं (for कल्पितुम्). ❀ Ck : अर्थाय प्रयोजनाय साहाय्यं कल्पितुं संपादयितुं युक्तम् ।; so also Ct.❀

48 ^{a}) T3 तु (for तद्). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 पत्न्यास्तु (V1.3 °श्च; D1.4 °स्तु) (for तस्यास्तद्). D1.4 स्तुत्वा (for श्रुत्वा). —^{b}) Ñ2 V3 B1.3.4 स (V3 च) तां मधुः (for मधुर्वचः). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 तथेत्युक्त्वा मधुस्तदा (D3 T3 °था). —B1.3 om. 48^{c}–49^{d}. —^{d}) G1 च (for सः). —For 48^{cd}, Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3 M6 subst. :

518* दृष्ट्वा स रावणं तत्र समेत्य च यथा वयः ।

[M6 ततः (for दृष्ट्वा). Ñ2 V1 B4 D1.3.4 T3 च; V3 तु (for स). M6 दृश्य (for तत्र). T3 रावणस्तस्या (sic) (for रावणं तत्र). Ś D2.8.9.12 संमान्य; V3 संमंत्र्य (for समेत्य). Ñ2 B4 D5 यथाविधि (for यथा वयः). T3 यथान्याय्यं समेत्य सः (for the post. half).]

49 B1.3 om. 49^{a}–^{d} (cf. v.l. 48). —^{b}) M4.7 -[ई]-श्वरं; M6 -[उ]त्तमं; (for -[अ]धिपम्). Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9.12 राक्षसं राक्षस (B4 दानव)र्षभः. —^{c}) Ś1.2 Ñ2 प्राप्य वै तु; Ś3 Ñ1 V1.3 B4 D2.5.8.9.12 प्राप्यैव तु; D1.4 प्राप्यैव च; D3 प्रेक्ष्यैव तु; D6.7.10.11 T3.4 M6.10 प्राप्य पूजां (for प्राप्तपूजो). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9.12 मधोर्गृ (B4 °र्गे)हमनु (Ñ2 °स्तु गृहसु)त्तमं. —After 49^{cd}, D6.7 T1.2 G3 M3.5 read $7.26.1^{cd}$ for the first time, repeating it in its proper place. —^{e}) M8 om. चैकां. B1.3.4 उषित्वैकां निशां तत्र.

50 ^{d}) T1 -निवेशयन् (for -निवेशयत्). Ś D2.5.8.9.12 सैन्यमु (D2.5.9.12 °न्यान्यु)पन्य (D5 °नि)वेशयत्; Ñ1 V1.3 D3 ससैन्यः प्र (V3 सं; D3 स)विवेश ह; Ñ2 B1.3.4 ससैन्यः समुपाविशत्; D1.4 T3 स्वसैन्यान्युपवेशयत्; M8 सोवतीर्य निवेशयत्.

Colophon. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D2 M7 om. —*Sarga name* : Ś D3 सैन्योपनिवेशनो (D3 °नं); Ñ B1.3.4 मधुपुर (Ñ1 °वन)गमनं; V1 सैन्यनिवेशो; V3 D2.5.12 सैन्योपवेशनो (D12 °नं); D1.4.9 सैन्योपवेशो; D8 सैन्योपनिवेशो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B1 D2.12 om.; Ñ2 B3.4 33; V1 26; D1.4.5 32; D3.9 T4 31; D8 T3 30; M6 29. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः ; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

२६

G 7.34.1
B 7.26.1
L 7.32.1

स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् ।
अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १
उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि ।
स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादोपशोभितान् ॥ २
कर्णिकारवनैर्दिव्यैः कदम्बगहनैस्तथा ।
पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥ ३

26

☞ V2 missing for Sarga 26 (cf. v.l. 7.12.2). B2 om. Sarga 26 (cf. v.l. 7.24.1). D12 begins with ॐ.

1 ^a) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 तस्मिन्गिरौ; Ck.t as in text (for स तु तत्र). D1.4 दर्शनीये (for दशग्रीवः). —^b) Ñ1 ससैन्यः स ह; V3 सहसैन्यः स; T1.2 G3 M1.3 सैन्येन सह (by transp.) (for सह सैन्येन). V1 T3.4 सहसैन्यः प्रतापवान्. —D6.7 T1.2 G3 M3.5 read 1^cd for the first time after 7.25.49^cd and repeat it here. —^c) Ś Ñ1 D2.5.8.9.12 T3.4 गते (for प्राप्ते). D4 [ऽ]हिमकरे. B3 दिनकरे प्राप्ते (by transp.). —^d) G2 समचोदयत्; M3 (second time) समरोचत.

2 ^a) T3 च तथा (for विमले). —^b) Ś Ñ1 D1–5.8.9.12 T3.4 तुंगे; V1 दिव्य-; V3 दुर्गे; D7 गंतुं; G1 हिम-; M3 तुंग-; M5.6 तुल्ये; Cv.g.k.t as in text (for तुल्य-). Ñ2 B1.3.4 सवितुस्तुल्य- (for तुल्यपर्वत-). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.7–9.12 T3.4 -मूर्धनि; M6 -वर्चसा; Cv.g.k.t as in text (for -वर्चसि). ❀ Cv: तुल्यपर्वतवर्चसि तुल्यकैलासवर्चसि।; Cg.k.t: तुल्यपर्वतवर्चसि स्वनिविष्टकैलासपर्वततुल्यप्रभे (Cg °ष्टकैलासवत्तुल्याभे). ❀ —After 2^ab, Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.9–12 S ins.:

519* प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ।
रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि ।

[V3 om. l. 1. —(l. 1) M6 तन् (for सु-). Ñ V1 B1.3.4 D1–5.9.12 T3.4 प्रसुप्ते च महा(T3 तथा)सैन्ये(Ñ1 °भागे) (for the prior half). Ñ1 T4 -[उ]द्यते; Ñ2 M5 -[अ]न्विते(M5 °तं); V1 B1.3.4 D5 -[आ]युधे; D1–4.9.12 G2 M7 -[आ]युते(G2 M7 °तं) (for -[आ]युधम्). T3 नानाप्रहरणैर्युते (for the post. half). —(l. 2) V1 B1.3.4 D1–4.9.12 G1 सु- (for तु). D2.5.9.12 विचरन् (for निषण्णः). M1 नग- (for शैल-).]

—^c) T1 गुहास्; G1 गिरिं; M3.9 गणांस्; Cg.k.t as in text (for गुणांस्). M3 बहून्भागांश्च (for गुणांस्तत्र). ❀ Cg: गुणान्भोगार्हधर्मान्।; Ck.t: गुणान्कैलासपर्वतीयसकलकामभोगार्हधर्मान्. ❀ —M8 om. from 2^d up to the prior half of l. 1 of 521*. —^d) D10.11 T1 G2.3 -पादप-; G1 -ह्रासोप-; K (ed.) -पादसु- (for -पादोप-). T1 -शोभिताः; G1 °तं; M6 °ते (for -शोभितान्). —For 2^cd, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 subst.:

520* अपश्यत्सुबहून्भावान्प्रदोषे विमले गिरौ ।

[V3 विमलान् (for सुबहून्). Ñ1 भागान् (for भावान्). Ñ2 स च तत्रस्थः; B1.3.4 गग(B4 नंद)नं तत्र; D9 तु प्रसुप्ते च (for सुबहून्भावान्). Ś D8 विमलेंबरे; Ñ2 समये गिरौ (for विमले गिरौ).]

—Thereafter, D12 cont. l. 2 only of 524*.

3 D12 M8 om. 3 (for M8, cf. v.l. 2). —^a) Ś2 कर्णिकारैर्. D6.7.10.11 T4 M10 दीप्तैः (for दिव्यैः). Ñ1 -वनोद्देशे; Ñ2 -वनं दिव्यं; V1.3 T3 -वने दिव्ये (for -वनैर्दिव्यैः). —^b) Ñ1 V1.3 T3 -गहने; Ñ2 -गहनं; D8 -बहुलैस्; D7.10.11 M2.9.10 -बकुलैस्; T4 -कमलैस्; M5 -गणनैस्; Cg as in text (for -गहनैस्). Ñ1 तदा. —^c) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.3.5.8.9 T3 सरिद्भिश्च; D1.4 सपद्माभिर् (for च फुल्लाभिर्). ❀ Cv: पद्मिनीभिरिति। सुरस्त्रीणा(सरसीना?)सुपलक्षणमेतत्। न हि केवला पद्मिनी चन्द्रोदये विकसति।; Ck: फुल्लाभिः पद्मिनीभिश्चेति। सरस्यः पद्मिन्यः। तासां फुल्लत्वं तत्कालविकासोचितकल्हारकैरवेन्दीवरादिभिः।; Ct: पद्मिन्यः सरांसि तासां फुल्लत्वं तत्कालोचितविकासवत्कल्हारादिभिर्बोध्यम्. ❀ —^d) G M1.2.4.6.9.10 मंदाकिनि- (for मन्दाकिन्या). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9 T3.4 मंदाकिन्यादिभिर्युतैः(Ñ2 D2 °तं; V1.3 B1 D3 T3.4 °ते; D9 °तः). —After 3, Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.8.9 read 524*. —After 3, V3 D6.7.10.11 S (M8 after 2^c owing to om.) ins.:

521* चम्पकाशोकपुंनागमन्दारतरुभिस्तथा ।
चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्ग्वर्जुनकेतकैः ।
आरग्वधतमालैश्च प्रियालबकुलैरपि ।
एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे ।
किंनरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः । [5]
समं संप्रजगुर्गेयं मनस्तुष्टिविवर्धनम् ।
विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तान्तलोचनाः ।
योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च ह ।

[M8 om. the prior half of l. 1 (cf. v.l. 2). —(l. 2) T3 बकुलैश्चूत- (for चूतपाटल-). —K (ed.) reads l. 3 twice (second time in marg.). —(l. 3) V3 कंकोलैश्च; G2 सालैस्तालैस्; M2.4.6–9 तगरैश्च; M5 सालताल-; K (ed.) (second time) आरग्वधैस् (for आरग्वध-). D6.7 सुरंगैर्नारि(D7 °लि)केरैश्च; D10.11 T4 M10 K (ed.; first time) तगरै(T4 सुगतै)र्नारि(D11 M10 °लि)केरै(K [ed.] °लै)श्च; T3 खर्जूरैर्नारिकेलैश्च (for the prior half). V3 प्रियंगु-; M6 प्रियालैर् (for प्रियाल-). V3 तथा (for अपि). D6.7.10.11

घण्टानामिव संनादः शुश्रुवे मधुरस्वनः ।
अप्सरोगणसंघानां गायतां धनदालये ॥ ४
पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः ।
शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ ५
मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम् ।
प्रववौ वर्धयन्कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ६
गेयात्पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गुणैर्गिरेः ।
प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ ७
रावणः सुमहावीर्यः कामबाणवशं गतः ।
विनिश्वस्य विनिश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्यपुष्पविभूषिता ।
सर्वाप्सरोवरा रम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ ९

G. 7. 34. 10
B. 7. 26. 14
L. 7. 32. 10

T3.4 M10 K (ed.; first time) -पनसैस्तथा. —(l. 4) D6 चूतैर् (for एतैर्). M5 चान्यैश्च (for अन्यैश्च). T4 M1 बहुभिर् (for तरुभिर्). V3 बहुभिश्च मनोहरैः (for the post. half). —(l. 5) V3 मदगंभीराः (for मदनेनार्ता). M1.5 -कर्णिनः; Cg.k.t as above (for -कण्ठिनः). V3 कमलोत्फुल्ललोचनाः (for the post. half). ❀ Cg.t : मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठध्वनयः ।; so also Ck. ❀ —V3 om. l. 6–7. —(l. 6) G1 नित्यं; Cg.k.t as above (for समं). M6 -जहुर् (for -जगुर्). D7.10.11 यत्र (for गेयं). —(l. 7) G3 मदक्षीबा; M3 मधुक्षीबा. —(l. 8) V3 कांक्षद्भिश; T4 संभ्रांताश्; M6 ते कांताश् (for संक्रान्ताश्). D6 बहुशश्; G2 M6 जहसुश् (for जहृषुश्). D6.7.10.11 T3.4 वै; M10 ते (for ह). T1.2 G1.3 M5 तत्र पर्वते; M1 जहृष्श्च ह (sic) (for जहृषुश्च ह). V3 चित्रीवद्भिश्च सर्वशः (sic) (for the post. half).]

4 Before 4, V3 reads 524*. —^{a}) Ñ2 B1.3 संह्रादः; M10 नादस्तु (for संनादः). —^{b}) B4 T1.2 G3 श्रूयते (for शुश्रुवे). Ś Ñ1 V1.3 D3–5.8.9.12 T3 मधुरः पटुः; D1 मधुरो बहुः; D2 स मधुः पटुः; M4.7–10 मधुरस्वरः (M10 °नं) (for मधुरस्वनः). —For 4^{cd}, Ś V1.3 D1–5.8.9.12 subst. :

522* गायन्तीनामप्सरसां शब्देनापूरयन्गिरिम् ।

[G (ed.) नृत्यंतीनां (for अप्सरसां). D2.3.5 [आ]पूरयद्; D9 [आ]पूरितं (for °रयन्). V1.3 D1.4 धनदोपासिते (V1 D1.4 °श्रये) गिरौ (for the post. half).];

while Ñ B1.3.4 subst. for 4^{cd} :

523* गायतामुपनृत्यानां गन्धर्वाप्सरसां प्रभो ।

[Ñ1 नृत्यतां चैव (for उपनृत्यानां). Ñ1 गिरौ (for प्रभो).]

5 ^{a}) V3 lacuna for पुष्पवर्षाणि. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 वर्षंतो (Ñ1 V1.3 °ति; D1.4 °ते) (for मुञ्चन्तो). Ñ2 B1.3.4 ववृषुः पुष्पवर्षाणि. —^{b}) D6 नक्तं (for नगाः). Ñ2 B1.3.4 -घूर्णिताः (for -ताडिताः). —^{c}) D8 ते; T3 तु (for तं). V3 तं शैलं (by transp.). M6 शैलांतं. T3.4 वासयंतो; Ck.t as in text (for वासयन्ति). D1.4.5 च; T3.4 वै (for [इ]व). Ñ2 B1.3.4 G (ed.) वासयंतोथ तं शैलं (B4 शैलं ते; G [ed.] शैलं तं). —^{d}) V3 M6 मधुवाससु- (for मधु-माधव-). V1 -गंधिनं; M9 -गंधिभिः. B3 माधवमधुगंधिनः (unmetric). ❀ Cv : मधुमाधवगन्धिनः, मधुगन्धिनो माधवगन्धिनश्च । माधवं माध्वीकं तच्च शर्कराप्रकृतिकम् । ' मधु शार्करो माधवो स्त्रिया 'मिति वैजयन्ती ।; Cg : मधुमाधवगन्धिनः नित्यमेव मधुमाधवाभ्यां चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्तमासाभ्यां गन्धिनः तत्कृतपुष्पगन्धा इत्यर्थः ।; Ck : मधुमाधवगन्धिनः नित्यमेव तूक्तद्विमासमयवसन्तसर्वपुष्पसुगन्धिनः ।; Ct : मधुमाधवगन्धिनो वसन्तीयसर्वपुष्पसुगन्धयः. ❀

6 D12 om. 6; Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9 om. 6^{ab}. —^{a}) M6 मृदुः (for मधु-). —^{c}) G2 M1 प्रययौ (for प्रववौ). —^{d}) T3 M1.3.9 सुखानिलः (for सुखोऽनिलः). —For 6^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9 subst. and read after 3 (V3 subst. and reads before 4); D12 cont. l. 2 only after 520* (owing to om.):

524* प्रववौ सुसुखो वायुः पुष्पगन्धवहस्तथा ।
तस्मिन्गिरिवरे रम्ये चन्द्रपादोपशोभिते ।

[D3 om. l. 1. —(l. 1) Ñ2 B1.3.4 च (for सु-). D5 पुण्य- (for पुष्प-). Ñ2 B1.3.4 शुचिः (for तथा).]

7 ^{a}) Ś Ñ2 B1.3.4 D1.2.4.8.9 स तु; Ñ1 V1.3 तत्र; D3.5 तेषां; D12 मधु- (for गेयात्). T3 पुष्पवृष्टि- (for गेयात्पुष्प-). V3 -समृद्धं. Ś2 moth-eaten; D1.4 वै; T3 [अ]थ (for च). —^{b}) D6.7.10.11 T4 M10 गिरेर्गुणाद्; T1.2 M1.6 गिरेर्गुणैः (by transp.); G2 गुणाद्गिरेः; M3 गुणादपि (for गुणैर्गिरेः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 वातस्य (Ś2 moth-eaten) शिशिरस्य च; Ñ2 B1.3.4 शिशिरस्यानिलस्य च. —^{c}) D6 प्रव्यक्तायां; M6 प्रवृत्तया (for प्रवृत्तायां). Ñ B1.3.4 T3 G3 तु (for च). M6 रजन्या च. —^{d}) L (ed.) तु (for च). Ñ B1.3.4 D1.4 [उ]दयनं प्रति (for °नेन च).

8 ^{a}) Ś3 D1.6.7.10.11 T G1.3 M1–3.6.8.9 स; V3 M10 तु (for सु-). Ñ2 B3.4 महातेजाः (for °वीर्यः). —^{b}) Ñ V1.3 B1.3.4 -मोह-; D1.4 -लोभ-; G1 -पाश- (for -बाण-). M4.5.7 -प्रपीडितः (for -वशं गतः). D6.7.10.11 कामस्य वशमागतः. —^{c}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1.4.8.9 विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य (Ś2 moth-eaten; V3 च चंद्रं च). —^{d}) T1.2 G3 M1.2.4.9 अवेक्ष्य च; M5 उदैक्षत (for अवैक्षत). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 चंद्रं (V3 मुहुर्) मुहुरु (Ś2 moth-eaten) दै (D8 °रवे) क्षत.

9 ^{a}) Ñ2 B1.3.4 राम; M1 तात (for तत्र). —^{b}) D1.3.4 -गंध-; M8 -[उ]त्सव- (for -पुष्प-). Ñ2 B1.3.4 दिव्यमाल्या (B4 °गंधा) नुलेपना; D6.7.10.11 T1–3 G M1–5.

G. 7. 34. 11
B. 7. 26. 17
L. 7. 32. 11

कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षडर्तुकुसुमोत्सवैः ।
नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवगुण्ठिता ॥ १०

यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे ।
ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ।
सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपलक्षिता ॥ ११

7.9.10 दिव्या(G2 सर्वा)भरणभूषिता. —V1 om. 9^{cd}. —^{c}) M10 तत्र (for सर्व-). G1.3 M2 -[अ]प्सर- (for -[अ]-प्सरो-). —^{d}) Ś Ñ V3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 गच्छंती तेन लक्षिता. —After 9, V3 D3.5–7.10.11 T1–3 G M ins.:

525* दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा ।
रतोत्सवकृता रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ।
चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् ।
समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ।

[(l. 1) D3 M6 -दिव्यांगी; M3 -लिप्ता च (for -लिप्ताङ्गी). G1 मंथरा; Cv.g.k.t as above (for मन्दार-). —(l. 2) V3 वन-; D3 ऋतु-; D5–7.10.11 T3 दिव्य- (for रत-). M5 -क्षमा (for -कृता). M2 दिव्या (for दिव्य-). M4.7 -[उ]त्सवविं-; M6 -भूषण-; Cv as above (for -पुष्पवि-). M1 दिव्याभरणभूषिता; M5 दिव्यांबरधरा शुभा; K (ed.) पूर्णचंद्रनिभानना (for the post. half). —(l. 3) M2.8.9 मनोरमं (for °हरं). V3 T2 M1 स्फीतं (for पीनं). G1 M5 -शोभितं (for -भूषितम्). —(l. 4) T1 G1 M3 -प्रावृतम् (for -प्राभृतम्). V3 रतिप्राभृति चोत्तमं; T3 गच्छंती तेन लक्षिता (for the post. half). ❀ Cv : रतिप्राभृतकं प्राभृतमुपदा ।; Cg : रतिप्राभृतं रत्युपदाभूतम्, रतिवर्धकमित्यर्थः ।; so also Ck.t. ❀

10 Ś2 moth-eaten from वि in ^{a} up to सो in ^{b}. —^{a}) T4 G2 विशेषणैर्; Cg.t as in text (for °कैर्). Ś1.3 D3 हृद्यैः; B1 गात्रैः; B3.4 वेशैः; D5 T4 सांद्रैः; D9 संघैः; D12 पद्यैः; M3 रम्यैः; M8 आद्यैः (for आर्द्रैः). ❀ Cg : विशेषकैरलङ्कारैरित्यर्थः ।; Ct : विशेषकैर्हरिचन्दनादिकल्पितैः कपोलादिषु चित्रकैः. ❀ —^{b}) Ś1.3 Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.7–9.12 T3.4 G1.2 M8–10 सर्वर्तु-(D3 °त्र); Cv.g.k.t as in text (for षडर्तु-). Ś Ñ V3 B1.3.4 D2.8.9.12 M6 -[उ]ज्ज्वलैः; V1 D1.3–5 T3.4 -[उ]ज्ज्वला; D6 M4.10 -[उ]त्करैः; D7.10.11 T1.2 G M5 Cg.k.t -[उ]द्भवैः; M3 -[उ]त्तमैः (for -[उ]-त्सवैः). ❀ Cv : षडर्तुकुसुमोत्सवैः षडर्तुकुसुमानां शृङ्गारैः ।; Cg : षडर्तुकुसुमोद्भवैरित्यर्थः । ऋकारस्य गुणश्छान्दसः ।; so also Ck.t. ❀ —After 10^{ab}, Ñ B1.3.4 ins.:

526* बिभ्रती कान्तिमद्रूपं कान्तिद्युतिमतिश्रियम् ।

[Ñ1 -कांतिम् (for -द्युतिम्). Ñ2 कांतिद्युतिसमाश्रयं; G (ed.) कांता कांतिमतीं श्रियं (for the post. half).];

while D5–7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 ins. after 10^{ab}:

527* बभावन्यतमेव श्रीः कान्तिद्युतिमतिश्रियाम् ।

[T1 M2.3 ह्रीः; G2 स्त्री (for श्रीः). G M4.5.8 -श्रिया; M7 -ह्रिया (for -श्रियाम्). D5–7.10.11 M10 कांतिश्रीद्युतिकीर्तिभिः (for the post. half). ❀ Cg : श्रीकान्तिद्युतिमतिह्रियां देवस्त्रीविशेषाणामन्यतमेव स्थिता ।; Ct : कान्त्या प्रत्यवयवशोभारूपसौन्दर्येण श्रियाभरणसंपदा द्युत्या लावण्येन कीर्त्या च । अन्यतमा स्वार्थे तमः । अन्या श्रीरिव लक्ष्मीरिव बभावित्यर्थः. ❀]

—^{c}) T1.2 G3 -मेघाभ- (for -मेघाभं). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 नीलतोयदसंकाशैः(Ñ B1.3.4 °वर्णेन; V1.3 D1–5 T3.4 °संकाशं [D1.4 °शा]); M6 नीलनिर्मलतोयाभं. —^{d}) Ś V3 D1.8.9.12 वस्त्रैः; D5 वासः; M6 वक्त्रं (for वस्त्रं). V3 G1 -[अ]भि- (for -[अ]व-). T3.4 G2 M1.2.4.6.7.9.10 -कुंठिता; G1 M3 -कुंठितं; M8 -गुंठयत् (for -गुण्ठिता). Ñ B1.3.4 सा पटेनावगुंठिता; T1.2 G3 -वस्त्रेणैवावकुंठिता; M5 कौशेयं परिवेष्ट्य सा. ❀ Cg.k.t : समवकु(Ct °गु)ण्ठिता प्रावृतवती. ❀ —After 10, D3 ins.:

528* काञ्चीभूषणशब्देन भूषणोन्मिश्रितेन च ।
वित्रासयन्ती पतगान्मृगानपि च भामिनी ।

11 ^{a}) Ñ1 V1.3 T3.4 तस्या (for यस्या). D4 G2 वस्त्रं. Ñ2 B1.3.4 वक्त्रं यस्याः (by transp.); G (ed.) वक्त्रमस्याः (for यस्या वक्त्रं). Ñ2 B3.4 -प्रख्यं (for -निभं). D4 तथा कृष्णं (for शशिनिभं). —^{b}) T1.2 G1.3 M7 चाप(T1 G3 M7 °व)नते; M4 चाप्यायते (for चापनिभे). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 गात्रं(Ñ1 वपुश्) चामीकरप्रभं; Ñ2 B1.3.4 मध्यं चापि (B1 चाप; B3 बाण)लतोपमं; T4 विशाले जलजेक्षणे; M6 गात्रं चावनतोत्तमं. —^{c}) Ś D1.4.8.12 कुचौ(Ś2 moth-eaten) (for ऊरू). Ś1.3 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 -करोद्गमौ (for -कराकारौ). Ś2 * * * रोद्गमौ (moth-eaten) (for करिकराकारौ). V3 सुवर्णनिकराकारौ. —^{d}) M6 हस्तौ; M10 पाणी (for करौ). V1 परम-; B3 उत्पल-; D12 पद्मसु-; L (ed.) कमल- (for पल्लव-). Ñ1 V3 कोमलपल्लवौ (by transp.) (for पल्लवकोमलौ). —After 11^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3.4 ins.; while M6 ins. l. 5 only after 11^{cd}:

529* वज्रमध्योपमं मध्यं श्रोणी पुलिनविस्तृता ।
पादौ फुल्लारविन्दाभौ स्वङ्गुलीतललक्षणौ ।
रुते वीणा गतौ हंसी कुन्दपुष्पनिभा द्विजाः ।
इत्येषा ह्युपमा स्त्रीणां स्वर्गे च वरवर्णिनी ।
द्वितीया श्रीरिवोदग्रा श्रीरिवोदग्रगामिनी । [5]

[(l. 1) T3.4 वेदि- (for वज्र-). Ñ1 वीरं (sic); V3 corrupt; D8 (m.) वज्रं (for मध्यं). B4 गात्रं चामीकरप्रख्यं; D5 घनस्तनी वज्रमध्या (for the prior half). V1 परम-; B4 D5 विपुल- (for पुलिन-). —(l. 2) Ś2.3 पदौ (for पादौ). Ñ1 T3.4 रक्त-; V3 D1.2.4.5 न्युब्ज-; B4 अपि (for फुल्ल-). D12 च (for सु-). T3.4 -शुभ- (for -तल-). Ñ1 -लक्षिणौ; D2.8 -लक्ष्मणौ (for -लक्षणौ). B4 अंगुली शुभलक्षणा;

तां समुत्थाय रक्षेन्द्रः कामबाणबलार्दितः ।
करे गृहीत्वा गच्छन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ १२
क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् ।
कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥ १३
तवाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः ।
सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ १४
स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ ।
कस्योरःस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ १५
सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु ।
अध्यारोक्ष्यति कस्तेऽद्य स्वर्गं जघनरूपिणम् ॥ १६ G. 7.34. 0 B. 7.26. 24 L. 7.32. 20

(for the post. half).—(l. 3) V_3 स्वरे (for रुते). D_5 सततं च (for रुते वीणा). D_5 -समा (for -निभा).—(l. 4) V_1 सकामा; V_3 $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ इह(T_4 °यं) या($D_{1.4}$ हि); B_4 ईहया (for इत्येषा). V_1 B_4 $D_{2.5}$ $T_{3.4}$ [अ]नु(D_2 [अ]प्यु; $T_{3.4}$ [अ]त्यु)पमा; $D_{1.4}$ [अ]नुत्तमा (for ह्युपमा). G (ed.) ईदृशाप्युत्तमस्त्रीणां (for the prior half). Ś $D_{2.5.8.12}$ स्वर्गेपि; V_3 स्वर्गेषु; $T_{3.4}$ स्वर्गेथ (for स्वर्गे च). Ś V_1 $D_{8.12}$ -वर्णिनां (for -वर्णिनी).—(l. 5) D_5 M_6 [आ]भाति (for [उ]दग्रा). V_3 lacuna for second श्रीरिवो. $D_{1-5.9}$ T_3 ह्रीर् (for second श्रीर्). T_4 कांतिश्रीद्युतिकीर्तिभिः; M_6 साध्वी ह्रीमत्तया च सा (for the post. half).—For l. 5, $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ subst.:

529(A)* बभासे श्रीर्द्वितीया सा तदा श्रीरिव रूपिणी ।

[$B_{3.4}$ कृता (for तदा). B_1 गताश्चादिव (for तदा श्रीरिव).]

—^{e}) V_3 नेतृ- (for सैन्य-) B_3 $D_{2.5.9}$ -मध्ये च (for -मध्येन). V_3 lacuna for न गच्छंती. Ś Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ सा रंभा (for गच्छन्ती).—^{f}) B_3 गच्छंती तेन (for रावणेनोप-). K (ed.) -वीक्षिता (for -लक्षिता). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ गंगेव($T_{3.4}$ वेगेन) त्वरिता ययौ; $\tilde{N}_2$ $B_{1.4}$ शीघ्रं गंगेव गच्छती.

12 ^{a}) B_3 समुत्थाप्य; M_3 समा*य (for समुत्थाय). $\tilde{N}_1$ पौलस्त्यः; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ D_3 $T_{3.4}$ लंकेशः; V_1 राक्षसेंद्रः (hypm.); V_3 तद्रक्षः; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G M_{2-10} गच्छंतीं (for रक्षेन्द्रः). M_1 तां निरीक्ष्य समुत्थाय.—^{b}) $\tilde{N}_1$ -वेग-; B_3 -राग-; $T_{3.4}$ -बाणैः (for -बाण-). V_3 -प्रपीडितः; $D_{3.6.7.10.11}$ -वशं गतः; $T_{3.4}$ समाहतः (for -बलार्दितः).—^{c}) G_1 करैर्; M_6 करं (for करे). Ñ $B_{1.3.4}$ सव्रीडां; $V_{1.3}$ $D_{3.5}$ गच्छंत्या; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{4.5.7.8.10}$ लज्जंतीं; Ct as in text (for गच्छन्तीं).—^{d}) G_2 ह्यभाषत; M_6 [ऽ]ब्रवीदिदं; Ct as in text (for ऽभ्यभाषत). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ वदनं वीक्ष्य सो($D_{1.4}$ चा)ब्रवीत्.

13 ^{a}) V_1 महाभागे (for वरारोहे).—^{b}) M_6 क्व सिद्धं; Cg.k.t as in text (for कां सिद्धिं). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ रंभे($D_{1.4}$ भद्रे) तत्त्वं(V_3 सत्यं; T_3 तथ्यं) ब्रवीहि मे; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ रंभे त्वं ब्रूहि तत्त्वतः.—^{c}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ [ऽ]द्य (for ऽयं).—^{d}) $T_{1.2}$ $M_{3.5}$ कस् (for यस्). M_6 -भोक्ष्यति.—After 13, B_4 reads 17.

14 $\tilde{N}_2$ $B_{1.3}$ om. 14–16.—^{a}) $D_{6.7.10.11}$ त्वदानन-. D_3 G_1 $M_{1.5.6}$ [अ]स्य (for [अ]द्य).—^{b}) D_6 -सुगंधिभिः.—^{c}) T_2 स्निग्ध-; M_3 वृथा-; M_5 पीत्वा (for सुधा-). T_1 G_3 M_3 [इ]ह (for [इ]व). ❀ Cg: सुधामृतरसस्येव अमृतादमृतरसस्येवेत्यर्थः । तृप्तियोगे षष्ठी. ❀ —^{d}) M_8 तृप्यन् (for तृप्तिं).—For 14, Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_4 $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst.; while D_3 M_3 ins. after 14:

530* क्व इदं पूर्णचन्द्राभं निरवद्योपलक्षणम् ।
मुखामृतं पास्यति ते ह्यमृतं देवराडिव ।

[(l. 1) Ś D_8 यत्रेदं; V_3 वदनं; B_4 कस्यायं; $D_{2.9.12}$ य इदं (for क्व इदं). D_8 -चंद्राभे. V_3 lacuna for निरवद्यो. V_1 -[उ]पलक्षणे; V_3 $D_{1.3-5}$ T_4 M_3 -[उ]त्पलेक्षणं; T_3 -[उ]त्स-वेक्षणं (for -[उ]पलक्षणम्). D_2 निवाद्योत्पललक्षणं (sic) (for the post. half).—(l. 2) Ś $D_{1.2.4.5.8.12}$ पास्यते. Ś $D_{8.12}$ को; $D_{1.4}$ वा; D_5 [ऽ]द्य (for ते). $\tilde{N}_1$ ह्युच्छितं; D_2 (with hiatus) अमृतं; D_9 पीयूषं (for ह्यमृतं).]

15 $\tilde{N}_2$ $B_{1.3}$ D_9 om. 15 (for $\tilde{N}_2$ $B_{1.3}$, cf. v.l. 14).—^{a}) V_1 कुचौ; $D_{1.2.4}$ पूर्ण- (for स्वर्ण-). D_3 -गतौ (for -निभौ). Ś D_8 पीतौ (for पीनौ). M_6 सुवर्णकुंभोपनिभौ.—^{b}) Ś $D_{2.5.8.12}$ उभावपि; $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_4 D_3 T_3 उभौ भीरु ($\tilde{N}_1$ पीनौ); $D_{1.4}$ मध्ये भीरु; G_1 M_6 शुभौ पीनौ (for शुभौ भीरु). M_1 निरुत्तरौ (for निरन्तरौ).—^{c}) Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-6.8.10-12}$ कस्योरः-(Ś $D_{2.8.12}$ °रु-) (for कस्योर-). Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-4.8.12}$ -कर- (for -स्थल-). V_3 कस्य पुण्यैः करस्पर्शौ; M_1 कस्योरस्थ संस्पर्शं (sic).—^{d}) Ś $\tilde{N}_1$ D_8 $T_{3.4}$ संप्राप्स्येते; V_1 प्राप्स्येते तौ; B_4 प्राप्स्येते च; $D_{1-5.12}$ संप्राप्स्येते; D_7 T_2 G_3 $M_{2.6.9}$ दास्येते ते (for दास्यतस्ते). Ś $\tilde{N}_1$ V_1 B_4 $D_{1-5.8.12}$ $T_{3.4}$ तव; D_6 उभौ; M_5 om. (for इमौ). G_1 कुचोत्तमौ (for कुचाविमौ). V_3 दृश्येते रुचिरौ तव.

16 $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ om. 16 (for $\tilde{N}_2$ $B_{1.3}$, cf. v.l. 14).—^{a}) M_3 सुवक्र- (for सुवर्ण-). $M_{5.9}$ -चंद्र- (for -चक्र-).—^{b}) M_6 -[आ]लिकं (for -चितं). T_4 स्वर्णदाम्ना परिष्कृतं (cf. the post. half of 531*).—For 16^{ab}, Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 subst.:

531* स्वर्णचक्रप्रतीकाशं स्वर्णदाम्ना परिष्कृतम् ।

[V_1 पूर्णचंद्र- (for स्वर्णचक्र-). V_3 $D_{1.4}$ -दाम- (for -दाम्ना). $Ś_3$ D_8 परिस्थितं.]

—^{c}) T_3 अध्यारोहति. Ś $D_{2.8.9.12}$ अध्यारोहयते कस्ते; $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ T_4 अध्या(T_4 °धि)रोहिष्यते($D_{1.4}$ °ति) कस्ते.—^{d}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{6.8.9.12}$ जघनं स्वर्ण-; $D_{2.5.7.10.11}$ M_{10}

G. 7.34.18 B. 7.26.25 L. 7.32.21

मद्विशिष्टः पुमान्कोऽन्यः शक्रो विष्णुरथाश्विनौ ।
मामतीत्य हि यस्य त्वं यासि भीरु न शोभनम् ॥ १७
विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ।
त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव तुल्यो मम न विद्यते ॥ १८
तदेष प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः ।
यः प्रभुश्चापि भर्ता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ १९
एवमुक्ताब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः ।
प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २०
अन्येभ्योऽपि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि ।
धर्मतश्च स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २१
अब्रवीत्तां दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम् ।
सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं मे स्नुषा भवेः ॥ २२

जघनं स्वर्ग- (by transp.) (for स्वर्गं जघन-). T3.4 जघनं वरवर्णिनि. ❀ Ct : स्वर्गरूपिणं स्वर्गो निरतिशयसुखं तस्य रूपं यस्यास्ति। निरतिशयसुखहेतुभूतमित्यर्थः. ❀

17 B4 reads 17 after 13. —^{a}) Ñ1 D2.5 T4 [ऽ]यम्; V1 D6.7.10.11 T1–3 G3 M1.3.4.6.7.10 [ऽ]स्य; D1.4 [ऽ]सौ (for ऽन्यः). D3 नान्य (for कोऽन्यः). Ñ2 B1.3.4 मद्विशिष्टतरः कोन्य(B1 °स्य). —^{b}) Ñ2 B1.3.4 इंद्रो (for शक्रो). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 इंद्रो(V3 शक्रो)-ग्निर्व(Ñ1 °थ व; D5 T3.4 वा व)रुणो यमः (V3 D1.3.5.8 °णोपमः). —D1.4 om. 17^{c}–18^{b}. —^{c}) D5 यम् (for माम्). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9 तु; D12 [ए]व; T3.4 च (for हि). Ś D8 कस्य; Ñ1 D10.11 यच्च; V3 D6.7 T3 M10 यं च(V3 मा [sic]); T4 यत्त्वं; M8 यस्मात् (for यस्य). T4 च (for त्वं). —^{d}) M8 याता (for यासि). D6 शोभसे (for शोभनम्). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 T3.4 गच्छसीं(Ś3 D3 °च्छंतीं)-दुनिभानने. —For 17^{cd}, Ñ2 B1.3.4 subst. :

532* गच्छसि त्वमतिक्रम्य यन्मां तत्ते न शोभनम् ।

18 D1.4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). —^{a}) Ś B4 D8.12 विश्राम्यतु(B4 °म्यतां; D12 °म्य त्वं); Ñ2 B1.3 विश्रम्यतां; D2 निशाम्य त्वं (sic); D3.5 T1.2 G3 M3.10 विश्रमस्व (for विश्रम त्वं). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.5.8.9.12 T3.4 वरारोहे; D3 विशालाक्षि (for पृथुश्रोणि). —^{b}) Ś D8.12 -तटम् (for -तलम्). —G2 om. 18^{c}– 20^{b}. —^{c}) M6 यस्य पुरुषस् ; Cv as in text (for यः प्रभुश्चैव). —^{d}) D6.7.10.11 मदन्यो नैव; Cv as in text (for तुल्यो मम न). ❀ Cv : त्रैलोक्ये मम तुल्यो यः प्रभुः स च न विद्यते. ❀ —For 18^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

533* त्रिषु लोकेषु न ह्यस्ति यो मे तुल्यबलो भवेत् ।

[D2.12 कालेषु (for लोकेषु). V3 न ह्यत्र; D12 न ह्यास्ते; T3.4 नान्योस्ति (for न ह्यस्ति). B1 मत्तुल्यः; B3.4 मे तुल्यः; D5 मे प्रति- (for मे तुल्य-). Ñ2 -पराक्रमः; B1.3.4 पराक्रमे (for -बलो भवेत्). T3 यो मे तुल्यो भवेदिति (for the post. half).]

19 G2 om. 19 (cf. v.l. 18). —^{a}) M1.5 स (for तद्). V1.3 B1 D6.7.10.11 एवं; G1 एतत् ; G (ed.) एव (for एष). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 भूत्वा (for प्रह्वो). —^{b}) D1.4 याचे त्वां वै (for याचते त्वां). —^{c}) Ñ2 B1.3.4 सं- (for first च). Ś D2.8.12 [ए]व भर्ता; Ñ V1 B1.3.4 D3.5 विभक्ता; V3 निहंता; D1.4 T3.4 M3 विभोक्ता; T1.2 विकर्ता; G1.3 M1.4.5.7 वि(G1 [अ]प)हर्ता; M6 विधाता (for [अ]पि भर्ता). D6.7.10.11 Ct भर्तुर्भ(D6 हर्ता भ)र्ता विधाता च; D9 प्रभुश्चैव च भर्ता च. ❀ Ct : त्रैलोक्यस्य भर्तुरपि भर्ता विधाता च । तं मां भजस्वेत्यर्थः. ❀

20 G2 om. 20^{ab} (cf. v.l. 18). —^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 तु सा (for [अ]ब्रवीद्). —^{b}) B1.3.4 [अ]ब्रवीद्वचः (for कृताञ्जलिः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 वेपंती प्रांजलिः स्थिता(Ñ1 V1.3 D3 T4 °लिर्भृशं; D1.4 °लिर्भयात्). —D3 om. 20^{c} – 21. B1.3.4 om. 20^{c} – 21^{b}. D11 reads 20^{cd} in marg. —For 20^{cd}, Ś Ñ V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 subst. :

534* अब्रवीन्नार्हसे राजन्याचितुं त्वं गुरुर्हि मे ।

[Ñ याचितं; V1 श्रावितुं (for याचितुं). D1.4 श्वशुरो (hypm.) (for गुरुर्). V3 हि गुरुर्मम (for त्वं गुरुर्हि मे).]

21 D3 om. 21; B1.3.4 om. 21^{ab} (for both, cf. v.l. 20). D9 repeats 21 (both times ^{ab} and ^{cd} transp.) after 24. Ś Ñ V1.3 D1.2.4.5.8.12 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) D12 [ऽ]स्मि; M2.7 हि; Ck.t as in text (for ऽपि). —^{b}) T4 G1.3 M10 धर्षणां; Ct धर्षणं (as in text). T1.2 G3 M2.4.6–10 यतः ; G2 प्रति; Ck.t as in text (for यदि). Ś Ñ V1.3 D1.2.4.5.8.9(both times).12 नार्हसे वक्तुमीदृशं. —After 21^{ab} (transp.), V1 ins. ; D3 ins. after 23^{ab} :

535* ततोऽब्रवीद्रावणस्तां मत्पुत्रः कः प्रियं तव ।

[D3 प्रियस्.]

—Thereafter, V1 D3 (followed by 539*) cont. 538*.

—^{c}) D6.7.10.11 T3.4 M10 तद्धर्मतः (for धर्मतश्च). M1 देव (for तेऽहं). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4.5.8.9(both times).12 G (ed.) स्नुषाहं तव राजेंद्र (Ñ2 रक्षेंद्र; V1 राक्षसेंद्र [hypm.] ; B1.3.4 मा मैवं; G [ed.] मा चैवं). —^{d}) Ñ2 D5 M2.8 सत्यम् ; D9 (second time) T3 तथ्यम् (for तत्त्वम्). D6.7.10.11 T3 M10 एव (for एतद्). M1 धर्मतश्च (for तत्त्वमेतद्). Ñ2 [अ]हं; G2 च (for ते). B1.3.4 भाषिष्टास्त्वं हि मे गुरुः .

22 ^{a}) V1.3 D6.7.10.11 S (except M6) अथाब्रवीद् (for अब्रवीत्तां). Ñ1 ततोब्रवीद्रावणस्तां. —After 22^{ab}, D6.7.10.11 S (except M6) ins. :

बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम् ।
धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुंगव ॥ २३
पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ।
ख्यातो यस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्यसौ ॥ २४
धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् ।
क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ॥ २५

तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै ।
तमुद्दिश्य च मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ २६
यथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ।
तेन सत्येन मां राजन्मोक्तुमर्हस्यरिंदम ॥ २७
स हि तिष्ठति धर्मात्मा साम्प्रतं मत्समुत्सुकः ।
तन्न विघ्नं सुतस्येह कर्तुमर्हसि मुञ्च माम् ॥ २८ G. 7. 34. 29 B. 7. 25. 37 L. 7. 32. 32

536* रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ।

[T1.2 G3 M3 -प्राप्तः (for -प्राप्तां). T1.2 G2.3 M1–3.5.10 स्पृष्ट- (for दृष्ट-). T3 G1 तथा (for तदा).]

—V1 om. 22^{c}–23^{b}. —^{c}) Ś Ñ1 V3 D3.5.8.9.12 कस्य; D1.2.4 M4 किं त्वं (for यदि). Ñ1 D1.3–5 M6 भार्या मे (by transp.). —^{d}) Ś Ñ1 D1–5.8.9.12 येन त्वं; M8 तस्त्वतो (for ततस्त्वं). Ś V3 D2.3.8.9.12 स्नु-; D6.7.10.11 हि (for मे). Ś D1–5.8.12 -स्नुषाप्सराः; D9 -स्नुषायसे; T2 M8.9 स्नुषा भवेत् (for स्नुषा भवेः). M6 स्नुषा भवसि मे यतः. —For 22, Ñ2 B1.3.4 subst. :

537* एवमुक्तो राक्षसेन्द्रः प्रत्युवाच शुभाननाम् ।
किं त्वं सुतस्य मे भार्या येन त्वं भवसि स्नुषा ।

[(l. 2) B1 मे (for second त्वं).]

—After 22, Ś Ñ1 D5.8.9.12 ins. ; V1 D3 cont. after 535* :

538* इन्द्रजित्त्वतिकायो वा यो वान्यः स निगद्यताम् ।

[D3.5 वा (for तु). Ś om. (subm.); V1 D3.5 च (for second वा). Ñ1 V1 D3.5 निवेद्यतां.]

—D3 further cont. :

539* अथाब्रवीद्दशग्रीवं रम्भा चाधोमुखी स्थिता ।

23 V1 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). —^{a}) Ś Ñ V3 B1.3.4 D2.3.5.8.9.12 M6 तं (for सा). D1.4 वाचमेवंविधां (for बाढमित्येव सा). Ś1.3 Ñ1 D1.4.5 प्राह; Ś3 V3 D2.3.8.9.12 चाह (for रम्भा). —^{b}) D6 T3.4 उत्तमं (for उत्तरम्). Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 रंभा कमललोचना; Ñ2 B1.3.4 प्रत्युवाच शुभानना; M6 वेपंती प्राह रावणं. —After 23^{ab}, D3 ins. 535*, 538* and 539*. —^{c}) V3 तु (for ते). Ñ1 V1 भवेयं वै; D2 सुतः स्वामी (for सुतस्याहं). —^{d}) Ñ1 V1 स्नुषा (for भार्या).

24 ^{a}) Ñ1 D8 प्रियतरैः ; M6 °तमः (for प्रियतरः). —^{b}) V3 B1 च; D5.7 वै (for ते). —^{c}) Ś1.2 D2.8.9.12 T G1 [ऽ]यं; Ś3 [ऽ]हं; Ñ1 [ऽ]पि (for यस्). V1 यः ख्यातस् (by transp.); D6.7.10.11 M10 विख्यातस् (for ख्यातो यस्). —^{d}) Ñ2 B1.3.4 [उ]त; D6.7.10.11 [अ]यं (for [अ]सौ). —After 24, D9 repeats 21 (both times ^{ab} and ^{cd} transp.).

25 ^{a}) Ś2 moth-eaten for यो भवेद्विप्रः. D2 T2 [ऽ]भवद् (for भवेद्). —^{b}) D2.9 [ऽ]भवत् (for भवेत्). —^{c}) G1 क्रोधतश् (for क्रोधाद्यश्). M3 तु (for च). Ś1 Ñ2 B1.3.4 क्रोधेन(Ñ2 °धतो) यो(Ś1 चा)ग्निना तुल्यः ; Ś2.3 Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 L (ed.) क्रोधो यस्या(Ś2 °धस्तस्या; L [ed.] °धेनास्त्य)ग्निना तुल्यः ; D8 क्रोधोस्याग्निवस्तुल्यः ; M6 क्रोधाद्वह्निश्च यस्तुल्यः . —^{d}) Ś3 D1–5.8.9.12 क्षांतिश् (for क्षान्त्या). Ñ1 यो (for च). Ś1.2 Ñ2 B1.3.4 D2.5.8.12 -[उ]पमः (for -समः). V3 यस्य क्षांतिश्च नोपमा.

26 ^{a}) V3 यस्य (for तस्य). D6 [अ]भि- ; D8 [अ]स्मिन् (for [अ]स्मि). G1 -संकल्पा; Cg.k.t as in text (for -संकेता). —^{b}) B3 M6 ह; B4 हि (for वै). D9 लोकपालेषु तस्य वै. —^{c}) Ś1.3 D2.8.9.12 हि; D5–7.10.11 T3.4 M10 तु; M5 om. (subm.) (for च). Ś2 moth-eaten ; V1 च सर्वं हि; V3 महात्मानं (for च मे सर्वं). B1.3.4 तमेव च समुद्दिश्य.

27 D1.4 om. 27^{ab}. —^{a}) Ś D2.8.12 M1 तथा; T3 तदा; M7 तस्य; Cg.k.t as in text (for यथा). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 T4 तत्र; Ñ2 B1.3.4 तस्माद् (for तस्य). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.3.8.9.12 M6.10 हि नान्यत्र; D5 हि भावोत्र; T3.4 विनान्यस्य(T4 °त्र) ; Cg.k.t as in text (for हि नान्यस्य). —^{b}) Ś D8.12 सर्वं मे; Ñ1 V3 D2.3.7.9 T3.4 M3.10 भावो मे; D5 नान्यत्र; Cg.k.t as in text (for भावो मां). M3 (after corr. as in text) पथि (for प्रति). Ñ2 तिष्ठते (for तिष्ठति). B1.3.4 भावो मे न प्रतिष्ठति (B4 °ते) ; G3 भावो मामप्रतिष्ठति; M6 भावः संप्रति वर्तते. —V3 lacuna for ^{c}. —^{c}) Ś D8 L (ed.) हेतुना ते (L [ed.] °ने)न; D12 धर्मेण तेन (for तेन सत्येन). Ś B1.4 D3.8 T3 M7 मे (for मां). —^{d}) V3 M8 वक्तुम् ; D9 त्यक्तुम् (for मोक्तुम्). B1 रावण (for [अ]रिंदम).

28 Ś2 moth-eaten from ^{a} up to मत्प्रतीक्षो (see var.) in ^{b}. —^{a}) Ś1.3 Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 संप्रति; D3 मां प्रति (for तिष्ठति). Ñ2 B1.3.4 संप्रति हि (for हि तिष्ठति). —^{b}) D6.7.10.11 K (ed.) मां प्रतीक्ष्य (K [ed.] °क्षन्) (for साम्प्रतं मत्-). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 मत्प्रतीक्षो(Ś2 moth-eaten up to °क्षो)वतिष्ठते (Ñ1 V3 D5 °ति). —^{c}) V3 D5 T3 G3 M2 तन्निर्विघ्नं; B3 D7.9–12 M10 तत्र(M10 न त्वं) विघ्नं; D8 तत्तु** (for तन्न विघ्नं).

G. 7. 34. 29
B. 7. 26. 37
L. 7. 32. 33

सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुंगव ।
माननीयो मया हि त्वं लालनीया तथास्मि ते ॥ २९
एवं ब्रुवाणां रम्भां तां धर्मार्थसहितं वचः ।
निर्भर्त्स्य राक्षसो मोहात्प्रतिगृह्य बलाद्बली ।
काममोहाभिसंरब्धो मैथुनायोपचक्रमे ॥ ३०
सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा ।
गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥ ३१
सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः ।
नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ३२
तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः ।
अब्रवीत्किमिदं भद्रे पादयोः पतितासि मे ॥ ३३
सा तु निश्वसमाना च वेपमानाथ साञ्जलिः ।
तस्मै सर्वं यथातथ्यमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३४

V3 D5.6.10 T3 तु (T3 न) तस्येह. —^{d}) Ñ2 V1 B1.3 D7.9–12 नार्हसि (for अर्हसि). D5 सत्वरं (for मुञ्च माम्).

29 ^{a}) V3 आचरिते. Ś D8.12 पूर्वं; V3 मार्गे (for मार्गं). —G2 om. from व in 29^{b} up to विनीत in l. 1 of 541*. —^{c}) Ś2 मा * * यो (moth-eaten) (for माननीयो). D6.7.10.11 मम (for मया). D6.7.10.11 M5.6 त्वं हि (by transp.). B1.3.4 त्वं मया माननीयो हि. —^{d}) V1 B1.3 D6.7.10.11 T3.4 M5.10 पालनीया. Ñ1 B1.3.4 त्वया-प्यहं; V1 भवाम्यहं; V3 मे नषु ते (corrupt) ; T3 तवास्मि ते (for तथास्मि ते).

30 ^{a}) Ñ1 V1 D1–4.9.12 तु (for तां). V3 एवं ब्रुवाणं तं सा च. —^{b}) V3 रंभा नु (for धर्मार्थ-). —For 30^{ab}, Ñ2 B1.3.4 subst. :

540* एवंप्रकारान्सुबहून्याचमानां तपस्विनीम् ।

—^{c}) Ñ2 B1.3.4 वेपमानां तां (for राक्षसो मोहात्). —^{d}) Ñ2 V3 B1.2.4 प्रगृह्य च (for प्रतिगृह्य). —For 30^{abcd}, D5–7.10.11 S subst. :

541* एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ।
स्नुषास्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः ।
देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती स्थिता ।
पतिरप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः ।
एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले । [5]

[(l. 1) G2 om. up to विनीत (cf. v.l. 29). —(l. 2) M10 स्नुषेति. —(l. 3) M1.6 -लोके (for -लोक-). M8 रावणं (sic) (for सुराणां). D5–7.10.11 मता; M10 स्मृता (for स्थिता). —(l. 4) D5–7 T3 M6 [ए]कोस्ति; T1.2 G3 M1.3.10 [ए]कस्य; G1.2 M2.4.5 7–9 [ए]कोत्र (for [ए]कस्त्री-). —(l. 5) M4.7 तु (for स). D5 दशग्रीवो (for स तां रक्षो). M6 संनिवेश्य. D5 तामाश्लिष्य बलाद्बली (for the post. half).]

—^{e}) D6.7.10.11 T3.4 -भोग- (for -मोह-). G2 M5 [अ]ति- (for [अ]भि-). Ś D2.8.9.12 M7 -[अ]भिसंतप्तो; Ñ B1.3.4 -परीतात्मा; V3 M4 -[आ]दिसंतप्तो; D5 -[अ]तिसंलुब्धो; D6.7.10.11 T1.3.4 K(ed.) -[अ]भिसंर(K[ed.] °स)क्तो (for -[अ]भिसंरब्धो). —After 30, D3 ins. :

542* अकार्यं तु ततो रक्षः कृतवान्दुष्टचेतनः ।

31 ^{a}) Ñ1 विलज्जा; B3 विरक्ता; D6.7 [अ]पि मुक्ता; M10 तु भुक्ता (for विमुक्ता). Ś D2.8.9.12 भयाद् (for ततो). D6.7 रक्षो- (for रम्भा). —^{b}) M2 -विभीषणा. Ś Ñ1 D2.8.9.12 भ्रष्टमाल्यांतरांबरा; V1.3 D1.3–5 M6 भ्रष्टमाल्योत्तरांबरा (V3 °शुका). —^{c}) D7 -क्रीडा-; G1.2 M1.2.8–10 -क्रीड-; M3 -लीला- (for -[आ]क्रीड-). —^{d}) Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4.5.12 वापी (for नदी). Ñ1 G2 [आ]कुलितां. Ś D3.8.9 बाष्प(D3.9 वापी)व्याकुलतां गता; M7 नलिनीवाकुलीकृता. —After 31, Ñ V3 B1.3.4 D6.7.10.11 S ins. :

543* लुलितालककेशान्ता करवेपितपल्लवा ।
पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ।

[(l. 1) V3 lacuna for ककेशान्ता कर. B1 G2 M5 ल(B1 लो)लितालक-; B3 D6.7.10.11 T3 M6 लुलिताकुल- (B3 °नेक-). ※ Cv : करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा । ; so also Cg.k.t. ※ —(l. 2) Ñ B1.3.4 विधूतेव(B3 °न); V3 विनिर्भूता (for [अ]वधूतेव). Ñ V3 B1.3.4 -शोभिता; T3 -मालिनी (for -शालिनी).]

32 ^{a}) M6 प्र- (for सा). Ñ2 B1.3.4 लज्जया वेपमानाथ. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–6.8.9.12 रंभा(D6 भीता) कृत- ; T4 रंभा कर- (for भीता कर-). Ñ1 V1 B4 D1–6.9.12 -कर- (for -कृत-). —G3 om. (hapl.) 32^{c}–34^{b}. —^{d}) D6 पदयोर्. M10 पादोपरि पपात ह. —For 32^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3 4 D1–5.8.9.12 subst. :

544* पादयोः पतिता गत्वा ततो वैश्रवणात्मजम् ।

[B1.3.4 पतिता शिरसा (for पादयोः पतिता). B4 नत्वा. B1.3 तत्र; B4 यत्र; D3 तदा (for ततो).]

33 G3 om. 33 (cf. v.l. 32). —^{a}) Ś B4 D8.9.12 तदा ध्वस्तां(B4 रंभां) (for तदवस्थां). Ś2.3 Ñ1 D1–5.8.9.12 T3 M3.5.6 तु (for च). —V3 lacuna for ^{cd} except पतितासि मे. —^{d}) Ś2.3 किं (for मे).

34 G3 om. 34^{ab} (cf. v.l. 32). —^{a}) V1 वि- ; D6.7.10.11 वै (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D1.4.6–9.12 T3.4 M9 निःश्व(D6 T4 M9 निश्वा)समाना. D6.7.10.11 T4 तु; T1.2 M1–3.6.8.9 [अ]थ; G2 M10 वै; M7 हि (for च). Ñ2 B1.3.4 सा तु (B3 वि)निःश्वसती तत्र. —^{b}) Ś D2.8.9.12 च प्रांजलिः ; Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3.4.6.7.10.11 T2–4 G1.2 M3.4.6.10 कृतां°;

एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् ।
तेन सैन्यसहायेन निशेह परिणाम्यते ॥ ३५
आयान्ती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिंदम ।
गृहीत्वा तेन पृष्टास्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥ ३६
मया तु सर्वं यत्सत्यं तद्धि तस्मै निवेदितम् ।
काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ ३७
याच्यमानो मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो ।
तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ ३८
एवं त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि मानद ।
न हि तुल्यं बलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ३९
एवं श्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः ।
धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह ॥ ४०
तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः ।
मुहूर्ताद्रोषताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ ४१
गृहीत्वा सलिलं दिव्यमुपस्पृश्य यथाविधि ।
उत्ससर्ज तदा शापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ४२ G. 7. 34. 44 B. 7. 26. 54 L. 7. 32. 46

D5 T1 M5.7.8 च सा°. — ^{c}) Ñ2 B1.3.4 तस्य (for तस्मै). Ś D1.2.4.5.8.9.12 तत्र तस्य; V1 D3 T3 तस्य तत्र; V3 साचरत (corrupt) (for तस्मै सर्वं). Ñ V1.3 B1.3.4 D3.9 G2 M5 -वृत्तम्; D1.4–7.10.11 T1.2.4 G1.3 M3.10 -तरवम्; T3 -युक्तम् (for -तद्वचम्).

35 ^{a}) B1 एवं (for एष). G (ed.) एव (for देव). — ^{b}) D1.4 जेतुं (for गन्तुं). — ^{d}) Ñ2 V1 B1 D5–7.10.11 S (except T3) निशेयं; B3.4 निःशेषं (for निशेह). Ś1.2 D8 परिणेष्यते; D2.12 G1 परिणस्यते; D6.7.10.11 T1.2 G3 M1.3 परिणामिता; G (ed.) परिगम्यते. ❀ Cg : परिणामिता यापितेत्यर्थः, इहेति शेषः ॥; so also Ck.t. ❀

36 ^{a}) M6 आयाती. Ñ1 तत्र (for तेन). M6 [अ]हं (for [अ]स्मि). — Ñ1 V1 om. (hapl.) 36^{bc}. — ^{c}) D6.10.11 T G1.3 M1.8 गृहीता (for गृहीत्वा). Ś V3 D1.2.5.8.12 चापि; Ñ2 B1.3.4 चैव; D3 [अ]पि *; D4 वापि; D9 चास्मि; D10 [अ]नेन (for तेन). Ñ2 B3.4 पृष्टाहं; B1 स्पृष्टाहं; T3 M8 दृष्टास्मि. — ^{d}) M8 रंस्ये (for कस्य). B1 चेति (for इति). Ñ1 कास्यमिच्छति राक्षसः.

37 B1 om. 37^{ab}. — ^{a}) T1.2 M1.3 सर्वं हि (for तु सर्वं). M6 transp. सर्वं and सत्यं. — ^{b}) D7.10.11 तस्मै सर्वं; M1 तद्धि तस्य (for तद्धि तस्मै). M6 तत्तस्मै प्रतिवेदितं. ❀ Ct : अत्र सर्वपदद्वय द्विरुपादानं भयवशान्न दोषाय. ❀ — ^{c}) M5 -मोहपरीतात्मा. — For 37, Ś Ñ V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.; B1 subst. l. 2 only for 37^{cd} :

545* मया तु तथ्यं कथितं पृच्छतो रावणस्य ह ।
काममोहात्तु तत्सर्वं न स वाक्यं शृणोति मे ।

[(l. 1) B3.4 च (for तु). B3 सर्वं; B4 सत्यं (for तथ्यं). Ñ2 कथितं सत्यं (for तथ्यं कथितं). V3 च; D1.5 T3.4 हि (for ह). D5 काल- (for काम-). — D1 om. (hapl.) from तत्सर्वं up to 38^b. D9 om. (hapl. ? see var.) from the post. half up to 39^a. Ñ1 V3 [अ]सद् and सः (for स and मे). Ñ2 B1.3.4 न कृतं तेन मे वचः (for the post. half).]

38 D1 om. 38^{ab}; D9 om. 38 (for both, cf. v.l. 545*). V3 om. 38–39. — ^{a}) Ś1.2 D8 मया देवः; Ñ2 [ऽ]पि च मया; M6 दशग्रीव: (for मया देव). B1.3.4 D3 याच्यमानेन च मया (D3 मे देव). — ^{b}) Ś Ñ1 V1 D2–5.8.12 T3.4 स्नुषाहं तव चे(D3 वे)ति वै(Ś D8 च).

39 V3 om. 39; D9 om. 39^a (cf. v.l. 38 and 545* respy.). — ^{a}) Ñ1 V1 D3 T3.4 तदेतद्; B3 एतत्त्वम्; D1.4 तदेवम्; M6 एतं त्वम् (for एवं त्वम्). Ś D2.5.8.12 एतद्विदित्वा तत्सर्वं (D2 सर्वं त्वं; D5 सर्वं तं). — ^{b}) D6.7.10.11 सुव्रत (for मानद). Ś Ñ1 V1 D1.2.5.8.9.12 T3.4 मम (Ñ1 V1 D1 T3.4 देव) क्षंतुमिहार्हसि; Ñ2 B1.3.4 D3.4 देव त्वं (Ñ2 ज्ञात्वैकं; B1 दैहिकं; B3 दैविकं; B4 देवैकं) क्षंतुमर्हसि. — ^{c}) Ś D2.8.9.12 [अ]पि (for हि). D2.5.7.9.12 T1 M3 तुल्य- (for तुल्यं). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 देव (for सौम्य). — ^{d}) D2.5 T3 G2 M2.5.8 स्त्रियश्. Ñ1 D8 वा; B3 D5.12 ह; D2.6.7.9–11 हि; M4 om. (subm.) (for च).

40 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D T3.4 M10 एतच् (for एवं). M4.7 सु- (for तु). V1 स; G2 तं (for सं-). Ñ1 सक्रोधस्. Ñ2 B1.3.4 G(ed.) श्रुत्वै(G[ed.] °त्वा)तद्वचनं क्रुद्धस्. — ^{b}) D3 तथा (for तदा). — V1.3 D3 G2 M8 om. (hapl.) 40^c–41^b. — ^{c}) T1.2 G3 धर्षणं तं(G3 च); G1 धर्षणातां (for धर्षणां तां). D7 T1.2 परं (for परां). D6 श्रुत्य; T3 ज्ञातुं (for श्रुत्वा). M6 धर्षणात्परमार्थस्य. — ^{d}) Ñ1 तं; D5 स (for सं-). M6 ज्ञातुं ध्यानं (for ध्यानं संप्र-).

41 V1.3 D3 G2 M8 om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). — ^{a}) Ś Ñ B1.3.4 D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 गुरोस् (for तस्य). — ^{b}) M3 यथा; M6 ततो (for तदा). — ^{c}) Ś D8 मुहूर्तं; G1 अब्रवीद् (for मुहूर्ताद्). V1 रक्त-; D6.7.10.11 G3 क्रोध- (for रोष-). Ś D2.5.8.9.12 -रक्ताक्षस् (for -ताम्राक्षस्). — ^{d}) D1.4 जलं (for तोयं).

42 ^{a}) D10.11 सर्वम् (for दिव्यम्). — ^{c}) T1.2 G2 M1.2.6.8.9 ततश्; G1 यथा (for तदा). Ñ2 शापं तस्य ससर्जाशु. — ^{d}) D11 wrongly repeats 41^d after राक्ष. M6 राक्षसाय सु- (for राक्षसेन्द्राय). — For 42^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 subst. :

546* शापं तस्योत्ससर्जाथ राक्षसस्य सुदारुणम् ।

G. 7. 34. 45 B. 7. 20. 34 L. 7. 32. 47 अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता ।
तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ ४३
यदा त्वकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् ।
मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ ४४
तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ४५
प्रजापतिमुखाश्चापि सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ।
ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः ॥ ४६
श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् ।
नारीषु मैथुनं भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ ४७

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

[D$_{12}$ ससर्जाथ (for [उ]त्ससर्जाथ). D$_{1.4}$ रावणस्य (for राक्षसस्य).];

while B$_{1.3.4}$ subst. for 42^{cd} :

547* शापमुत्सृजते तस्य रावणस्य दुरासदम् ।

[B$_{3}$ समुत्सृजेत; B$_{4}$ उत्ससृजे (for उत्सृजते).]

43 ^{a}) Ś$_{3}$ Ñ$_{1}$ B$_{3}$ D$_{8.12}$ अ(B$_{3}$ आ)कामात; M$_{3}$ अकामे. Ś$_{1.2}$ V$_{3}$ B$_{1.4}$ येन; G$_{1}$ [अ]नेन (for तेन). M$_{5}$ om.; M$_{7}$ तस्मात्त्वं. —^{b}) D$_{5}$ रंभे; D$_{12}$ बाले (for भद्रे). D$_{5}$ प्रकर्षिता; G$_{2}$ om. (for प्रधर्षिता). —V$_{3}$ om. 43^{cd}. —^{c}) Ś Ñ V$_{1}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ युवतीः सर्वाः; M$_{8}$ युवतीं कन्यां (for युवतीमन्यां). —^{d}) T$_{1.2}$ अकामाम् (for नाकामाम्). Ś Ñ V$_{1}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ ना(Ś$_{1.2}$ D$_{5}$ अ; D$_{2}$ स)कामा धर्षयिष्यति; G$_{2}$ कामामपनयस्यति (sic).

44 ^{a}) D$_{6.7.10.11}$ M$_{8}$ हि; T$_{1.2}$ G M$_{1.2.4.7.9.10}$ [अ]पि (for तु). Ś Ñ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ यदा ह्यकामा (D$_{9}$ °मां) दु(D$_{1}$ तु)ष्टात्मा; B$_{1.3.4}$ यदा त्वकामाः का(B$_{1}$ °श्च का [hypm.])मात्स(B$_{3}$ °त्मा). —^{b}) M$_{2}$ धर्षयति (subm.). Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.12}$ T$_{3.4}$ योषितः. —^{c}) D$_{6.7}$ M$_{3.10}$ सहस्रधा; T$_{1}$ G$_{3}$ [अ]थ शतधा; T$_{2}$ G$_{1}$ तु शतधा; M$_{1.2.6.8.9}$ [अ]थ सप्तधा (for तु सप्तधा). M$_{7}$ तदास्य शतधा मूर्धा. —^{d}) G$_{3}$ M$_{3.4.6.7}$ तथा (for तदा). ❀ Cg: सप्तधा सप्तप्रकारेण शकलीभविता ।; Ck.t: सप्तधा तस्येति । सप्तधातुवशात्सप्तप्रकारेण. ❀ —For 44^{cd}, Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ subst.:

548* तदास्य सप्तधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ।

[B$_{1}$ D$_{1.4}$ T$_{3.4}$ शतधा (for सप्तधा). Ś$_{2}$ moth-eaten for मूर्धा. Ś$_{3}$ (*sup. lin.* also) B$_{1.3.4}$ D$_{1.4.5.9}$ स्फुटिष्यति; D$_{8}$ पतिष्यति; T$_{4}$ भविष्यति (for फलिष्यति).]

45 ☞ G$_{2}$ missing from 7.26.45 up to 7.30. —^{a}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ तस्मिन्प्रमु(Ñ$_{1}$ V$_{1}$ °न्विमु; B$_{4}$ D$_{1.2.4.9.12}$ T$_{3.4}$ °न्प्रयु)क्ते(V$_{3}$ °विष्टे) शापे तु. —^{b}) Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ ज्वलनार्क-; T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{1-5.7-9}$ जले चाग्नि-; G$_{1}$ जलेनाग्नि- (for ज्वलिताग्नि-). —^{d}) Ñ$_{2}$ B$_{1.3}$ D$_{1.4}$ -वर्षं; B$_{4}$ -वर्षः (for -वृष्टिश्च). Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-4.8.9.12}$ T$_{3.4}$ M$_{6}$ पपात च(Ñ$_{1}$ V$_{3}$ D$_{1.3.4}$ T$_{3}$ M$_{6}$ ह) (for च खाच्च्युता).

46 ^{a}) D$_{6.7.10.11}$ M$_{10}$ पितामहमुखाश्चैव. —^{b}) G$_{3}$ M$_{3}$ सर्व- (for सर्वे). M$_{4.7}$ लोकाः (for देवाः). —For 46^{ab}, Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ subst.:

549* ब्रह्मणा च विमुक्तोऽत्र हासस्तुष्टाश्च देवताः ।

[V$_{1}$ D$_{4}$ प्र- (for first च). V$_{3}$ ब्राह्मश्चैव. V$_{3}$ B$_{3}$ D$_{8.5}$ विनिर्मुक्तो (for विमुक्तोऽत्र).]

—^{c}) Ś Ñ B$_{1.3.4}$ D$_{2.8.9.12}$ -गतीः सर्वास्; D$_{7}$ T$_{3.4}$ -गतिं सर्वे (for -गतिं सर्वां). —^{d}) M$_{6}$ वृत्तं (for मृत्युं). —After 46, K (ed.) ins.:

550* ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ।

47 ^{a}) B$_{4}$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). Ñ$_{2}$ तत्र; V$_{1}$ तदा; V$_{3}$ B$_{1.3}$ च स; B$_{4}$ चैव; D$_{1.4.9}$ G$_{1}$ M$_{3}$ स तु (by transp.); M$_{2.7-9}$ स च; M$_{6}$ तु वै (for तु स). D$_{5}$ स श्रुत्वा च; T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{1}$ तदा श्रुत्वा; M$_{4}$ संश्रुत्वा च (for श्रुत्वा तु स). —^{b}) Ś Ñ V$_{1}$ B$_{1.3.4}$ D$_{2.3.5.8.9.12}$ लोमहर्षणं. —Ś$_{2}$ moth-eaten from श्रु in ^{c} up to ना in ^{d}. —^{c}) Ś$_{1.3}$ Ñ$_{2}$ V$_{3}$ B$_{1}$ D$_{6-12}$ T$_{3.4}$ मैथुनीभावं; Ñ$_{1}$ D$_{2.3}$ मैथुने भावं(Ñ$_{1}$ °वे); M$_{6}$ मैथुनं चैव; M$_{10}$ मैथुनभावं. —^{d}) Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.8.9.12}$ T$_{3.4}$ [अ]भ्यगच्छत; Ñ$_{2}$ B$_{3.4}$ [अ]भ्यपद्यत; B$_{1}$ [अ]भ्यवर्तत; G (ed.) °वर्तयत्; Ck.t as in text (for °रोचयत्). D$_{5}$ नाकामयत राक्षसः. ❀ Ck: अकामासु नाभ्यरोचयदिति । इदं वचनं देव्या अक्षतत्वस्य सम्यग्ज्ञानबोधनार्थम् ।; so also Ct. ❀ —After 47, D$_{6.7.10.11}$ T G$_{1.3}$ M$_{1-5.7-10}$ ins.:

551* स्त्रियश्च तेन निर्णीताः प्रीतिमापुः पतिव्रताः ।
नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ।

२७

कैलासं लङ्घयित्वाथ दशग्रीवः सराक्षसः ।
आससाद महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः ॥ १
तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः ।
देवलोकं ययौ शब्दो भिद्यमानार्णवोपमः ॥ २
श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रः संचलितासनः ।
अब्रवीत्तत्र तान्देवान्सर्वानेव समागतान् ॥ ३
आदित्यान्सवसूत्रुद्रान्विश्वान्साध्यान्मरुद्गणान् ।
सज्जीभवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४
एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि ।
संनह्यन्त महासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५
स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति ।
विष्णोः समीपमागत्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ G. 7. 35. 6 B. 7. 27. 6 L. 7. 30. 6

[(l. 1) M2.8 [अ]नेन (for तेन). T3.4 नीताश्च (for निर्गीताः). D6.7.10.11 Ck.t तेन नीता स्त्रियः (D6.7 निःसीमतां) प्रीतिं; M10 ततो निःसीमतां प्रीतेर् (for the prior half). D6.7.10.11 M10 आयुः सर्वाः; G1 नीतिमायुः.—(l. 2) T1 -विनिर्मुक्तं (hypm.) (for -निर्मुक्तं). D6.7 बुद्ध्वा; G1 ज्ञात्वा; Ck.t as above (for श्रुत्वा). M1 ततः (for मनः-).]

—Thereafter T4 cont.:

552* तदा प्रभृति स स्त्रीषु शङ्कां कुर्वन्ययौ नृप ।

Colophon:—*Kāṇḍa name*: Ś1 D2.4 M7 om. —*Sarga name*: Ś D1–5.8.9.12 रावणशापः (D5 °कोपः); Ñ V1.3 B1.3.4 D6 नलकूबरशापः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1 D2.12 om.; Ñ2 D8 T3 31; V1 27; B3.4 34; D1.4.5 33; D3.9 T4 32; M6 30. —After colophon, D2 concludes with रामः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G1.3 M2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

27

☞ V2 G2 missing for Sarga 27 (cf. v.l. 7.12.2 and 7.26.45 respy.). B2 om. Sarga 27 (cf. v.l. 7.24.1). Ś2.3 D12 begin with ॐ.

1 ^{a}) Ś1.3 D2.8.9 स; Ś2 moth-eaten; Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3.7.10.11 T3.4 तु; M3 च (for [अ]थ). D12 तं लंघयित्वा (for लङ्घयित्वाथ). —^{b}) V3 D3.5 प्रतापवान्; K (ed.) स रावणः (for सराक्षसः). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 ससैन्यबलवाहनः. —^{d}) M6 शक्रलोकं; Ck.t इंद्रलोकं (as in text). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 G1 दशाननः; T4 जयाय वै (for निशाचरः).

2 Ś D3.12 om. 2–3^{b}. —^{a}) T1.2 G1.3 M -राजस्य (for -सैन्यस्य). —^{c}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 M1 -लोकं ग(D4 °कग)तः; Ñ2 B1 D6.7.10.11 -लोके बभौ; B3 -लोके स्वभूच्; B4 लोकेभवच् (for -लोकं ययौ). —^{d}) D6 T1.2 G3 M3 मथ्यमान- (for भिद्यमान-). M6 भिद्यमान इवार्णवः.

3 Ś D3.12 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). —^{a}) M3 स (for तु). —^{b}) T1.2 G3 M5.8.9 स; M2 om. (subm.); M6 प्र- (for सं-). T2 -[आ]ननः (for -[आ]सनः). Ñ V1.3 B1.3.4 D2–7.9–11 T3.4 इंद्रश्चलित आसनात्; G1 इंद्रः संकुचिताननः; M1 इंद्रः स चलितासनः.—V3 om. 3^{cd}. —^{c}) Ś D2.3.9.12 स देवान(D12 सर्वान [subm.])ब्रवीच्छक्रः; Ñ V1 B1.3.4 D3–7.10.11 T3 देवान(Ñ1 °वांस)-थाब्रवीत्तत्र(D4 °त्रस्तः); D1 देवताथोब्रवीत्रस्तः (metri causa); M6 देवानुवाच वै तत्र.

4 ^{a}) Ñ2 D1.4.6.7.10.11 च; G1 om. (subm.) (for स-). D5 तत्र; D6 marg. (for रुद्रान्). —^{b}) Ñ2 B1.3.4 D1.3.4.6.7.10.11 G1 M5 साध्यांश्च स-; D5 साध्यान्रुद्रान्; M1 सिद्धान्साध्यान्; M4.7 साध्यान्विश्वान् (by transp.) M6 अश्विनौ च (for विश्वान्साध्यान्). —For 4^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3.4 subst.:

553* आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।

[Ñ1 T3.4 विश्वे (for च स-).]

—^{c}) Ñ2 D7.10.11 M5 सज्जा भवत. —D11 om. from युद्धार्थं up to 4^{d} and reads erroneously 5^{d} for the first time in its place. D3.5 युद्धाय (for °र्थं). Ś Ñ1 D2.8.9.12 T3.4 सज्जीभवंतु युद्धाय(Ñ1 T3.4 °र्थं).

5 ^{a}) Ś D1–4.8.9.12 T3 M6 त एवमुक्ताः; M8 एवमुक्त्वा तु. —^{b}) Ñ1 -पुरोगमाः (for -समा युधि). —^{c}) Ś D2.8.12 अनह्यंत; Ñ1 V1 D1.3–5 T3.4 सम(D1.4 असं)नह्यन्; Ñ2 D6.7.10.11 M1 संनह्य सु-; M6 संनद्धाश्च (for संनह्यन्त). Ñ1 महातेजा (sic); G1 M2 समासत्त्वा. —^{d}) D3 युद्धाय च (for युद्धश्रद्धा-).

6 ^{a}) B4 D6 दीन-. T3 वज्रधरस् (for दीनः परि-) T4 सुसंत्रस्तो. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 इंद्रोपि दीनः(D5 °न) संत्रस्तः(V1 °क्रुद्धः; D12 °त्रस्तः); Ñ1 इंद्रोपि दीनमनसः. —^{b}) Ś D2.8.9.12 स ययौ; Ñ1 V1.3 D1.3-5 स ययौ(V1 °यं) (for महेन्द्रो). —D9 om. 6^{c}–7^{b}. —^{c}) G1 सकाशम् (for समीपम्). Ś2.3 Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.12 T1.2.4 G1.3 M2–10 आगम्य. —^{d}) D1.3.4 अभाषत (for उवाच ह). Ś Ñ1 V1 D2.8.12 (all with hiatus) इदं वचनमब्रवीत्; V3 वचनं चेदमब्रवीत्.

G. 7. 35. 7
B. 7. 27. 7
L. 7. 30. 7

विष्णो कथं करिष्यामो महावीर्यपराक्रम ।
असौ हि बलवान्रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७
वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना ।
तच्च सत्यं हि कर्तव्यं वाक्यं देव प्रजापतेः ॥ ८
तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ ।
त्वन्मतं समवष्टभ्य यथा दग्धास्तथा कुरु ॥ ९
नह्यन्यो देव देवानामापत्सु सुमहाबल ।
गतिः परायणं वास्ति त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ १०
त्वं हि नारायणः श्रीमान्पद्मनाभः सनातनः ।
त्वयाहं स्थापितश्चैव देवराज्ये सनातने ॥ ११
तदाख्याहि यथातत्त्वं देवदेव मम स्वयम् ।
असिचक्रसहायस्त्वं युध्यसे संयुगे रिपुम् ॥ १२
एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः ।
अब्रवीन्न परित्रासः कार्यस्ते श्रूयतां च मे ॥ १३

---

7 D9 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). —^{a}) Ñ2 B1.3.4 D5–7.10.11 T1 G1 M3.6.10 क(D5 ह)रिष्यामि. —^{b}) T2 G1 M3.7–10 -पराक्रमः. Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–8.10–12 T3.4 रावणं राक्षसं प्रति (T4 °साधिपं); V3 राक्षसं रावणं प्रति. —^{c}) D3 अदो हि; T4 अतीव (for असौ हि). D1.3.4 T3.4 G3 M6.8 बलवद् (for बलवान्). Ñ2 B1.3.4 D7.10.11 अहोतिबलवद्रक्षो. —^{d}) Ś D2.3.8.9.12 M10 अनु(D3 °ति)वर्तते.

8 T4 repeats 8 (including 555*) after 17^{ab}. —^{a}) Ś D2.8.9.12 -दानेन; M6 -दानात्तु (for -प्रदानाद्). —^{b}) B1.3.4 राक्षसः (for हेतुना). —^{d}) M6 transp. वाक्यं and देव. —For 8^{cd}, Ś D2.8.9.12 subst.:

554* स च सत्यो वरः कार्यो यो दत्तो वै स्वयंभुवा ।

[D9 om. (hapl.) स च and यो. —D9 reads from भुवा up to 10^{b} in marg.];
while Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–7.10.11 T3.4 (both times) subst. for 8^{cd}:

555* तत्तु सत्यं वचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ।

[Ñ1 V3 B1 तत्र; V1 B4 D3.5 T3.4 (both times) तच्च; D1.4 तत्तत् (for तत्तु). K (ed.) सत्यवचः. D3 कार्ये (for कार्यं). Ñ1 V1 T3.4 (both times) वै स्वयंभुवा; D5 व्यक्तयोनिना.]

9 D9 reads 9 in marg. (cf. v.l. 8). —^{a}) T4 M1–3.5.7.8 पुरा (for यथा). D5 om. वृत्रो. M6 यथा नमुचिर्वृत्रस्तु. ❀ Cv : तत्पुरा नमुचिर्वृत्र इति पाठः। अत्र च वराविरोधेन वधोपायोऽभिप्रेतः. ❀ —^{b}) M1 बली; M5 बलो. B3 खरक- ; D4 भरक- (for नरक-). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3.4 एव च (for -शम्बरौ). —^{c}) Ś1.3 Ñ1 V1.3 D T2–4 M1 Cg.k त्वद्बलं; Ś2 त्व** (moth-eaten); Ñ2 B1.3.4 त्वन्मंत्रं; G1 तं मत्तं (for त्वन्मतं). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B1.4 D1–4.6–12 T3.4 G3 M5.6 मया (for यथा). T3.4 M6 परे (for कुरु). ❀ Ck : त्वद्बलमपरिमितं तावकं बलमाश्रित्य यथा नमुच्यादयो दग्धाः हताः तथैतस्य च हननोपायं मे कुरु। ; Ct : तद्बलमपरिमितं तावकं बलमाश्रित्य यथा दग्धास्तथा रावणस्यापि वधोपाययत्नं कुरु मे आख्याहि. ❀

10 D9 reads 10^{ab} in marg. (cf. v.l. 8). —^{a}) D9 om. (hapl.) देव. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 Ct देवेश (for देवानाम्). ❀ Cg : देवेति संबुद्धिः। ; so also Ck.t. ❀ —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 त्वामृते(Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 त्वदृते) मधुसूदन(Ñ1 पुरुषोत्तम). —^{c}) T1.2 G3 M1.8 परायणो. Ñ B1.4 D6.10.11 चापि; D1–5.9.12 T3.4 M5 चास्ति; D7 M4.6.7 वापि; T1.2 G3 M8 नास्ति (for वास्ति). V3 रक्षणे सर्वभूतानां; B3 गतिः परायणार्थापि. —^{d}) T2 पुरुषोत्तमं; M1 पुरुषर्षभ. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 त्रैलोक्ये सचराचरे.

11 D9 reads 11^{ab} in marg. —^{a}) D1.4 T3 G1.3 M1.4.8 नारायण. M5 श्रीमन्. —^{c}) M6 सं- (for [अ]हं). T4 देव; M6 चास्मि (for चैव). —^{d}) M6 च संस्तुते (for सनातने). —For 11^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3 subst.:

556* त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ।

[Ś V1 B3 D8.12 त्वया मे(B3 यत्); Ñ1 स्वयं ते (for त्वयेमे). D5 [ए]व क्रामिता (for [इ]मे स्थापिता). Ś2 स्थापितो लोकः. Ś D2.8.9.12 प्रभुः कृतः; Ñ1 D1.3.4 T3 कृतः पुरा; V1.3 कृतस्त्वया; D5 त्वया कृतः (for सुरेश्वरः).]
—Thereafter Ñ1 V1 B1 (l. 1 only) D3.7.10.11 T3.4 cont.:

557* त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ।

12 D9 reads 12^{ab} in marg. —^{a}) Ś1.2 D2.8.9.12 T1 त(D9 य)थाख्याहि; Ñ2 B3.4 D6.7.10.11 तदाचक्ष्व; G3 Ck तदाख्याय. T3.4 -वृत्तं (for -तत्त्वं). B1 यथातत्त्वं तदाचक्ष्व. —^{b}) Ś1.2.3 (orig.; m. also as in D12) D2.8 मयि; D9 तथा; D12 ह्यसि (for मम). —^{cd}) V3 B1.4 D1.3.4 G3 M2.3.6.7 अपि (for असि-). M3.5 शक्र- (for -चक्र-). Ś Ñ1 D8.9.12 योत्स्येहं(Ś3 [m. also] युध्यस्व) रावणं प्रभो; Ñ2 V1.3 B1.3.4 D1–7.10.11 योत्स्यसे(B1.4 °ते [sic]) रावणं प्रति(Ñ2 D7 विभो; V1 D2 प्रभो; D1.3–5 रणे). T3.4 योद्धुमर्हसि रावणं; M6 योत्स्यसे संयुगे रिपून् (for ^{d}). G1 अपि शक्रस्य सततं संयुगे युध्यसे रिपुं. ❀ Cg : तत्तस्मात् कारणात्। यथा मे जयः स्यात् तथा तत्त्वमुपायतत्त्वम् आचक्ष्व। स्वयमेव युध्यस्वेति वा। ब्रूहीति शेषः। ; so also Ck.t. ❀ —For 12^{cd}, M1 subst.; while M5 ins. after 12 :

558* अथवा चक्रमादाय स्वयं युध्यस्व संयुगे ।

[M5 युध्यसि.]

13 —^{a}) Ñ1 M1.8 तु (for स). —^{c}) V3 तमपत्रासः

न तावदेष दुर्वृत्तः शक्यो दैवतदानवैः ।
हन्तुं युधि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १४
सर्वथा तु महत्कर्म करिष्यति बलोत्कटः ।
रक्षः पुत्रसहायोऽसौ दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १५
ब्रवीषि यत्तु मां शक्र संयुगे योत्स्यसीति ह ।
नैवाहं प्रतियोत्स्ये तं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६
अनिहत्य रिपुं विष्णुर्न हि प्रतिनिवर्तते ।
दुर्लभश्चैष कामोऽद्य वरमासाद्य राक्षसे ॥ १७
प्रतिजानामि देवेन्द्र त्वत्समीपं शतक्रतो ।
राक्षसस्याहमेवास्य भविता मृत्युकारणम् ॥ १८
अहमेनं वधिष्यामि रावणं ससुतं युधि ।
देवतास्तोषयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपस्थितम् ॥ १९ G. 7. 35. 19 B. 7. 27. 20 L. 7. 30. 19

(for न परि°). —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D कर्तव्यः; M_6 कार्यस्तच्. V_1 इति; V_3 B_3 मम (for च मे). T_2 श्रूयते च मां (sic).

14 ^{a}) $D_{2.3}$ G_3 M_6 एव (for एष). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D T_3 दुष्टात्मा; M_{10} उद्वृत्तः. —^{b}) M_{10} देवैर्न (for दैवत-). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.6-12}$ $T_{3.4}$ शक्यो जेतुं (B_4 जेतुं शक्यः) सुरासुरैः; $D_{1.3-5}$ शक्यः शक्र सुरासुरैः; M_1 शक्यो देवैः सनातनैः; M_6 शक्यो दानवदैवतैः. —^{c}) G_1 गंतुं. $Ś_1$ $Ñ_2$ B_3 $D_{6.7.10.11}$ चापि; $B_{1.4}$ वापि; D_3 M_3 युद्धे (for युधि). —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-9.12}$ T_4 वरगुप्तः स्वयंभुवा; M_6 वरगुप्तः प्रजापतेः.

15 ^{a}) $Ś_3$ D_9 स तथा (for सर्वथा). $Ñ_1$ T_3 सु-; B_4 हि (for तु). —^{b}) Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ B_1 $D_{2.8.9.12}$ T_4 रणो(V_3 B_1 मदो)त्कटः; D_5 स रावणः; M_1 न संशयः (for बलोत्कटः). —^{c}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D $T_{3.4}$ राक्षसः पुत्रसहितो(D_{11} reads from तो up to 15^{d} in marg.). ❀ Ck: असौ रक्ष इति नित्यनपुंसकत्वात्. ❀ —^{d}) D_2 दिष्टम् (for दृष्टम्). Ś $D_{2.8.9.12}$ पुरातनैः(D_2 °ने); $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3.5}$ न संशयः; Ct as in text (for निसर्गतः).

16 ^{ab}) M_{10} मे (for मां). T_2 M_6 योत्स्यसेति. T_1 $M_{3.10}$ वै; T_2 G_3 हि (for ह). $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.10.11}$ यत्तु मां त्वमभाषिष्ठा युध्यस्वेति सुरेश्वर. —For 16^{ab}, Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.7-9.12}$ $T_{3.4}$ subst.:

559* यत्तु मां भाषसे शक्र युध्यस्वेति सुरोत्तम ।

[$Ś_3$ मा (for मां). $D_{1.4}$ $T_{3.4}$ त्व($T_{3.4}$ मा)माभाषसे. D_4 सुरोत्तमः; $D_{5.7}$ सुरेश्वर.]

—^{c}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B_1 $D_{1-4.6-12}$ $T_{3.4}$ नाहं तु(Ñ $V_{1.3}$ B_1 $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ तं); $B_{3.4}$ नाद्य तं; $M_{4.7}$ नैवाद्य (for नैवाहं). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.3.8.9.12}$ $T_{3.4}$ [ऽ]द्य; $B_{3.4}$ $M_{4.7}$ [ऽ]हं (for तं). $Ñ_2$ B_1 $D_{6.7.10.11}$ T_1 M_3 Cg.k.t प्रतियोत्स्यामि; $D_{1.4}$ प्रति यास्यामि. D_5 नाहं संप्रति देवेश. —D_5 om. 16^{d}–18^{a}. —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ D राक्षसं युधि(B_1 प्रति) (for राक्षसाधिपम्). B_3 राक्षसं प्रति दुर्मदं; M_6 राक्षसं रावणं युधि.

17 D_5 om. 17 (cf. v.l. 16). —^{a}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.6-12}$ $T_{3.4}$ नाहत्वा समरे शत्रुं($Ñ_1$ हंति [sic]; V_3 $D_{8.12}$ शत्रून्; D_3 शक्र); $M_{4.6.7}$ अनिहत्वा($M_{4.7}$ °हत्वा वै) न हि रिपुं; M_5 नानिहत्यैव तु रिपुं. —^{b}) Ś $Ñ_2$ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.6-12}$ $T_{3.4}$ M_{4-7} विष्णुः प्रति-; $Ñ_1$ शत्रुं विष्णुः (for न हि प्रति-). V_3 विष्णुः संपरिवर्तते. —After 17^{ab}, T_4 repeats 8 (including 555*). —^{c}) Ś Ñ V_1 B_1 $D_{1.2.4.6-12}$ T_2 $G_{1.3}$ $M_{3.4.6.7}$ [ए]व (for [ए]ष). B_1 [ऽ]यं (for ऽद्य). —^{d}) G_1 राक्षसः; M_1 संयुगे (for राक्षसे). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.6-12}$ $T_{3.4}$ वरगुप्ताद्धि($B_{1.3.4}$ °त्तु) रावणात्.

18 D_5 om. 18^{a} (cf. v.l. 16). —^{a}) Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ Ct प्रतिजाने तु($Ñ_2$ $D_{6.7.10.11}$ °ने च; $T_{3.4}$ °नेत्र). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ देवेश; G_3 $M_{2.8.9}$ राजेंद्र (for देवेन्द्र). —^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1.3-12}$ T_{1-3} G_3 M_6 त्वत्समीपे; T_4 M_{10} त्वत्सकाशे; M_3 त्वत्समक्षं. —After 18^{ab}, D_1 repeats erroneously 15^{c}–18^{b}. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ M_1 [अ]त्र; T_2 G_1 $M_{4.7}$ [अ]द्य; M_6 [आ]दौ (for [अ]स्य). $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ भवितास्मि(B_1 प्रवक्ष्यामि) यथास्याहं. —^{d}) Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 भविष्ये; $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ रक्षसो (for भविता).

19 ^{a}) $Ñ_2$ B_3 $D_{6.7.10.11}$ T_1 G_1 M_{10} एव; V_1 एतं; T_2 नूनं (for एनं). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 निहत्याशु; $Ñ_2$ $B_{3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ निहंतास्मि; B_1 T_3 M_5 हनिष्यामि. —^{b}) Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.8.9.12}$ राक्षसं (for रावणं). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.6-11}$ सपुरःसरं; D_5 सपरिच्छदं; D_{12} सपुरस्कृतं; $T_{3.4}$ ससुहृज्जनं; M_5 राक्षसाधिपं. —^{c}) M_6 देवांश्च; M_9 दैवतांस्. Ś Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{2.3.6-12}$ T_3 G_1 नंद(G_1 स्थाप)यिष्यामि (for तोषयिष्यामि). V_3 देवतानां क्षयिष्यामि (sic!); $D_{1.4.5}$ देवानानंदयिष्यामि. —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D $T_{3.4}$ उपागतं (for उपस्थितम्). L (ed.) लोकपालैः समन्वितान्. —After 19, Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D $T_{3.4}$ M_3 K (ed.) ins.:

560* एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ।
युध्यस्व विगतत्रासः सुरैः सह महात्मभिः ।
ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ ।
संनद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् ।

[(l. 1) B_3 एवं (for एतत्). V_3 D_5 सर्वं (for तत्त्वं). —(l. 2) $D_{5.12}$ -त्रास (for -त्रासः). K (ed.) सर्वैः (for सुरैः). $Ñ_2$ $D_{3.5-7.10.11}$ सार्धं (for सह). $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{3.5-7.10.11}$ महाबल($D_{3.5}$ °लैः) (for महात्मभिः). —$Ñ_2$ $B_{1.3}$ D_6 M_3 om. l. 3–4. —(l. 3) $D_{3.5}$ तथा (for सह-). T_4 transp. वसवो and मरुतो. —(l. 4) Ś $D_{2.3.8}$ पुरा; B_4 $D_{1.4}$ सुराः (for पुरात्).]

G. 7. 35. 21
B. 7. 27. 23
L. 7. 30. 22

एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्रुवे रजनीक्षये ।
तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः ॥ २०
अथ युद्धं समभवद्देवराक्षसयोस्तदा ।
घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २१
एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ।
युद्धार्थमभ्यधावन्त सचिवा रावणाज्ञया ॥ २२
मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ।
अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २३
संह्रादिर्धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो महामुखः ।
जम्बुमाली महामाली विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २४
एतैः सर्वैर्महावीर्यैर्वृतो राक्षसपुंगवः ।
रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह ॥ २५

20 M4 om. (hapl.) 20–21. —b) Ś2 B1 D6.7.10.11 शुश्राव; T1.2 G1.3 M1–3.5.8–10 श्रूयते (for शुश्रुवे). B1 रजनीचरैः; T3 G3 रजनिक्षये. —c) Ś D2.3.9.12 तत्र (for तस्य). B4 G1 M3.5.6 राक्षस- (for रावण-). —d) Ñ V1 B1.3.4 T3 प्रबु(Ñ2 B4 T3 °वृ)द्धस्य; D6.7 M3 प्रवृ(M3 °म)त्तस्य; M5 प्रतियुद्धे; Ct as in text (for प्रयुद्धस्य). B4 महत्ततः; M6 सुरैः सह (for समन्ततः). D3 समंतादुपयास्यतः. ❀ Cg: प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत् प्रयुद्धं तस्य ।; so also Ck.t. ❀ —After 20, Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–7.10.11 T G1.3 M1–3.5–10 ins.:

561* ते प्रबुद्धा महावीर्या अन्योन्यमभिवीक्ष्य वै ।
संग्राममेवाभिमुखा अभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ।
ततस्त्रिदशसैन्यानां संक्षोभः समजायत ।
तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा परमदुर्जयम् ।

[(l. 1) Ñ1 V1.3 T4 प्रययुस्ते; B1 ते ते योधा; B4 M3 ते प्रवृद्धा; D3.5 ते प्रयाता; T1–3 G1.3 M1.2.5.6.8–10 ते प्रयुद्धा(T3 G1.3 M10 °ध्य) (for ते प्रबुद्धा). Ñ1 V1.3 D1.4 T3 G1 M2.5–7.9.10 महासैन्या; B4 महावीरा; T4 ससैन्याश्च (for महावीर्या). Ñ1 V3 ते(V3 ह्य)न्योन्यम्. D1.4 ते; D3.5 T G1.3 M1–3.5–10 च (for वै). —(l. 2) Ñ1 M1 अध्य(M1 तेभ्य)वर्तंत; D5 अभ्यवर्षंत; T1–3 G1 M2.5.7–9 ते(T3 अ)भ्यधावंत; G3 M3.10 त्वभ्य(G3 तेभ्य; M10 ते ह्य)धावंत (for अभ्यवर्तन्त). —(l. 3) Ñ1 V3 D1.4 तत्र (for ततस्). Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–7.10.11 T3.4 दैवत- (for त्रिदश-). —Ñ1 om. from the post. half up to the prior half of l. 4. —(l. 4) D3.5. M6 महत् (for महा-). Ñ2 D6.7.10.11 समरमूर्धनि; B1.3.4 समरदुर्जयं.]

21 M4 om. 21 (cf. v.l. 20). V1 repeats 21ab (var.) after 572*. —a) Ñ V1(first time).3 B1.3.4 D1.3.4.6.7.10.11 T3 ततो; V1 (second time) तेषां (for अथ). Ś D2.5.8.9.12 ततः समभवद्युद्धं. —b) M1 -दानवयोस् (for -राक्षसयोस्). Ś Ñ V1(both times).3 B1.3.4 D T4 देवदानवरक्षसां; M6 देवराक्षससैन्ययोः. —d) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 M6 -[उ]द्यतं; M5 -[अ]न्वितं (for -[आ]युधम्).

22 a) M4.7 घोरा; M10 वीरा (for शूरा). —b) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 भीम(Ñ1 D1.4 घोर; D12 यम)विक्रमाः (for घोरदर्शनाः). —c) Ś B1.3.4 D1–5.8.9.12 G1 M3–5 अभ्य(Ś1.2 D8 M4 °भि)वर्तंत; Ñ2 D6.7.10.11 समवर्तंत; T1.2 G3 M10 अभिधावंत; M6 अभिवर्तंते (for अभ्यधावन्त). Ñ1 V1.3 T3.4 युद्धाय चाभ्यवर्तंत. —d) M1 राक्षसा (for सचिवा). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.3.5–12 T4 रावण(Ñ1 D2.3.5.9.12 °क्षस)स्य ते(V3 च; B3 तु); D1.4 तस्य रक्षसः.

23 c) Ñ1 प्रकंपनो. D3 निशुंभश्च. —M3 om. (hapl.?) from 23d up to the prior half of l. 1 of 562*. —d) D3 सारणः शुक (by transp.); D5 रावणः शुक. M5 कुंभश्च शुकसारणौ.

24 M3 om. 24 (cf. v.l. 23). —a) Ñ1 V3 D1.2.4.9 T3 M1–7 सं(V3 नि)ह्रादी; Ñ2 V1 B1.3.4 D3.5–7.10.11 T4 संह्रादो; K (ed.) संह्लादो. D5 T2 धूम्र(T2 वज्र°)केतुश्च. —b) Ś D8.12 -दंतो (for -दंष्ट्रो). Ś Ñ1 D1–5.8.9.12 महाननः; Ñ2 V3 B1.3.4 D6.7.10.11 घटो(V3 महो)दरः; V1 °बलः; T4 °हनुः (for महामुखः). —c) Ś D12 महानासो; Ñ1 °द्रष्टो; Ñ2 D6.7.10.11 °ह्रादो; V1.3 B1.3.4 D1.3–5 T3.4 °नादो; D2.9 °नासीद्; D8 °नालो; G1 विरूपाक्षस् (for महामाली). —d) D6 वीर्यवान् (for राक्षसः). G1 तथा शूराश्च राक्षसाः. —After 24, Ñ1 V1.3 D1.3.4.6.7.10.11 T G1.3 M1–7.9.10 ins.; M8 ins. before 25:

562* सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः ।
त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ।

[M8 om. the prior half of l. 1 (cf. v.l. 23). —(l. 2) V3 करवीरास्यः; T2 G3 °वीरश्च; M9 खरवीराक्षः; M10 मकराक्षश्च; Cg.k.t as above (for करवीराक्षः).]

—D7.10.11 T3.4 cont.:

563* महाकायोऽतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ।

25 Ś D2.8.9.12 om. 25. Before 25, M8 ins. 562*. —a) B4 सैन्यैः (for सर्वैर्). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 परिवृतो; V1 महाभागैर् (for महावीर्यैर्). —b) M1 गुप्तो (for वृतो). Ñ1 D3.5 T1–3 G1.3 M4.5.7 -पुंगवैः (for -पुंगवः). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 महावीर्यैर्महाबलः(B3.4 °लैः). —c) B4 [अ]व्रतः; D3 नायकः (hypm.) (for [आ]र्यकः). T1–3 G1.3 M1–5.7–10 श्रीमान् (for सैन्यं).

स हि देवगणान्सर्वान्नानाप्रहरणैः शितैः ।
विध्वंसयति संक्रुद्धः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः ।
सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश महारणम् ॥ २७
ततो युद्धं समभवत्सुराणां राक्षसैः सह ।
क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २८
ततस्ते राक्षसाः शूरा देवांस्तान्समरे स्थितान् ।
नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ २९
सुरास्तु राक्षसान्घोरान्महावीर्यान्स्वतेजसा ।
समरे विविधैः शस्त्रैरनयन्यमसादनम् ॥ ३० G. 7. 35. 35 B. 7. 27. 39 L. 7. 30. 33

26 ^{a}) B_3 तु (for हि). $\tilde{N}_2$ $B_{1.4}$ $D_{6.7.10.11}$ दैवत-; M_6 देवानां (for हि देव-). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ स (Ś D_8 ते) दैवतबलं(D_9 °ले) सर्वं; $T_{3.4}$ तदामरबलं सर्वं. —^{b}) $D_{1.4}$ शतैः. —^{cd}) $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1.4}$ $D_{1-5.9.12}$ व्य($D_{3.5}$ वि)ध्वंसयत; V_3 व्यशातयत (for विध्वंसयति). $\tilde{N}_2$ B_3 $D_{7.10.11}$ व्यध्वंसयत्ससं($D_{10.11}$ °त्सुसं-) क्रुद्धो; M_6 निजघान सुसंक्रुद्धः (for ^{c}). $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ K (ed.) वायुर्जलध(K [ed.] °च)रानिव (for ^{d}). Ś D_8 व्य(D_8 अ)ध्वंसयंत संक्रुद्धाः संगताः क्षणदाचराः. —After 26, Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.7-12}$ $T_{3.4}$ ins.:

564* तद्दैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः ।
प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना यथा मृगाः ।

[V_3 $D_{1.4.12}$ om. l. 1.—(l. 1) D_8 तं (for तद्). —(l. 2) D_8 प्र * *; T_3 प्रद्रुतं (for प्रणुन्नं). T_3 -त्रस्ता (for -नुन्ना). $V_{1.3}$ D_2 मृगा यथा (by transp.); $D_{7.9-11}$ $T_{3.4}$ मृगा इव (for यथा मृगाः). $\tilde{N}_1$ D_{12} सिंहनुन्नमृगो(D_{12} °गा) यथा; $D_{1.4}$ सिंहनुन्नो यथा गजः (for the post. half).];

while D_6 $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M ins.:

565* सुमालीभयसंत्रस्ताः सुरास्ते सर्वतो दिशम् ।
प्रदुद्रुवुर्बध्यमानाः सिंहत्रस्ता मृगा इव ।

[(l. 1) T_1 $M_{3.5.8.10}$ सुमालि-. D_6 $T_{1.2}$ G_3 M_3 दिशः (for दिशम्).—(l. 2) $G_{1.3}$ M_{10} मथ्यमानाः. $T_{1.2}$ G_3 M_3 यथा (for इव).]

27 ^{a}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ राम; G_1 देवो; $M_{2.9}$ वीरो (for शूरो). —^{b}) M_6 गुरुः (for वसुः). —^{d}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8-12}$ $T_{3.4}$ रणाजिरं(D_1 °रे); B_3 G_1 महारणे. —After 27, $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-7.9-12}$ T_{1-3} $G_{1.3}$ M K (ed.) ins.:

566* सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः ।
त्रासयञ्शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।
अथापरौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ ।
सहसा सह सैन्येन प्रविष्टौ तद्रणाजिरम् ।

[K (ed.) reads l. 1-2 within brackets.—(l. 1) $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9.12}$ T_3 देवैः (for सैन्यैः). $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.3-7.10.11}$ T_3 M_{10} हृष्टैर्; $D_{2.9.12}$ धृष्टैर्; T_1 damaged (for हृष्टो). G_1 -[उ]द्धतैः; M_4 -[उ]द्यतः (for -[उ]द्यतैः). —D_7 reads l. 2-3 in marg.—(l. 2) $D_{1.4.5.9}$ सर्व-; D_{12} स तु (for शत्रु-). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ T_3 प्रजा($D_{1.2.4.9}$ T_3 °जाः)-काल इवांतकः($V_{1.3}$ T_3 °वागतः; D_2 °वातुरः); $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10-12}$ प्रविवेश रणाजिरं (for the post. half). —$D_{9.12}$ om. l. 3-4.—(l. 3) $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B_1 $D_{6.7.10.11}$ T_3 त($\tilde{N}_1$ V_1 T_3 अ)थादित्यौ; M_1 तथापरौ (for अथापरौ). $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ तौ समं(B_1 °मौ); M_6 संहितौ (for दंशितौ).—(l. 4) $\tilde{N}_1$ पपतुः (sic); $\tilde{N}_2$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-7.10.11}$ T_3 निर्भयौ; M_6 दंशितौ (for सहसा). G_1 प्रहृष्टौ (for प्रविष्टौ). $\tilde{N}_1$ V_1 D_2 T_3 तु; V_3 च; $D_{1.3-5}$ तौ (for तद्). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ D_2 G_1 रणाजिरे. $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ तदा प्रा(B_1 प्र)विशतां रणे($B_{1.3}$ रणं) (for the post. half).]

28 ^{b}) Ś $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{7.8.10-12}$ T_3 सह राक्षसैः (by transp.); D_1 अथ रक्षसां; $D_{2-4.9}$ अथ राक्षसैः. —^{c}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ जयमिच्छू($D_{1.3.4}$ °मीप्सू)नां; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ D_{5-7} M_6 जयकामा(D_5 °लुब्धा)नां; $M_{1.2.4.5.7.10}$ र(M_{10} कां)क्षतां कीर्तिं (for रक्षसां कीर्तिं). —^{d}) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ संयुगेषु; V_3 संग्रामेषु; Cg.k.t as in text (for समरेषु). $\tilde{N}_1$ [अ]नुवर्तिनां; $T_{1.2}$ G_3 [अ]दृहन्बलात्; Cg.k.t as in text (for [अ]निवर्तिनाम्). ❀ Cg: समरेष्वनिवर्तिनां रक्षसां कीर्तिं क्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः सह युद्धमभवदिति योजना ।; so also Ct. ❀

29 ^{a}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{5-7.10.11}$ सर्वे (for शूरा). —^{b}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ विबुधान् (for देवांस्तान्). G_1 $M_{5.8}$ समव(M_8 °मुप)स्थितान् (for समरे स्थितान्). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ देवानां प्रमुखे स्थिताः. —^{c}) V_3 -प्रहारैस्ते (for -प्रहरणैर्). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ देवान्; M_6 सारैर् (for घोरैर्). $\tilde{N}_1$ नानाप्रहरणा देवं.

30 ^{a}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ M_{10} देवाश्च(M_{10} °स्तु); M_5 सुराश्च (for सुरास्तु). M_5 शूरान् (for घोरान्). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ राक्षसानपि ते दे($V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ तान्दे)वा. —^{b}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ -वीर्याः (for -वीर्यान्). V_1 च तेजसा; V_3 महाबलाः; $T_{3.4}$ महौजसः; $M_{6.10}$ सुतेजसः (for स्वतेजसा). $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ M_5 महावीर्य-($D_{10.11}$ °बल)पराक्रमान्. —^{c}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ विमलैः (for विविधैः). $T_{1.2}$ G_3 M_3 अस्त्रैर् (for शस्त्रैर्). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ समेत्य($D_{1.4}$ °ता) निशितैः शस्त्रैर्. —^{d}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{10} नयंति; T_2 $G_{1.3}$ M_{4-9} अनयद् (for अनयन्). $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ उपनिन्युर्यमक्षयं.

G. 7.35.36
B. 7.27.40
L. 7.30.34

एतस्मिन्नन्तरे शूरः सुमाली नाम राक्षसः ।
नानाप्रहरणैः क्रुद्धो रणमेवाभ्यवर्तत ॥ ३१
देवानां तद्बलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ।
विध्वंसयति संक्रुद्धो वायुर्जलधरानिव ॥ ३२
ते महाबाणवर्षैश्च शूलैः प्रासैश्च दारुणैः ।
पीड्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्समाहिताः ॥ ३३
ततो विद्राव्यमाणेषु त्रिदशेषु सुमालिना ।
वसूनामष्टमो देवः सावित्रो व्यवतिष्ठत ॥ ३४
संवृतः स्वैरनीकैस्तु प्रहरन्तं निशाचरम् ।
विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ३५
सुमत्तयोस्तयोरासीद्युद्धं लोके सुदारुणम् ।
सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ ३६
ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना ।
महान्स पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥ ३७
हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैः शितैः ।
गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ३८

---

31 ^{a}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D $T_{3.4}$ रामः M_{6} वीरः (for शूरः). —^{b}) D_{5} सुमालिः. Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.12}$ स तु (V_{3} च) (for नाम). M_{7} राक्षसेश्वरः (for नाम राक्षसः). —^{c}) Ś $D_{2.8.9.12}$ -प्रहरणः. V_{3} शस्त्रैः ; G_{1} M_{10} घोरै (for क्रुद्धो). —^{d}) V_{3} क्रुद्ध (for रणम्). Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ एको (for एव). Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ तत्सैन्यं सो (B_{1} सम्-) (for रणमेव). B_{1} अवर्तत; D_{3} व्यगाहत; $M_{4.7}$ [अ]भ्यधावत; M_{5} [अ]भ्यपद्यत (for [अ]भ्यवर्तत).

32 Ś $D_{8.12}$ om. 32^{ab}. —^{a}) Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-7.9-11}$ $T_{3.4}$ स दैवत- (D_{6} °तं) (for देवानां तद्). —^{b}) Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{2.3.5.9}$ T_{4} दिव्यैः (for नाना-). L (ed.) शतैः. —^{c}) Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.4-7.10.11}$ M_{9} व्य (D_{5} M_{9} वि)ध्वंसयत. Ś D_{8} वै देवान् ; Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1.2.4.9.12}$ T_{4} रक्षेंद्रो; V_{3} दैत्येंद्रो (for संक्रुद्धो). —^{d}) Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ जलधरं यथा.

33 ^{a}) B_{4} तैर् (for ते). Ś $D_{2.8.9.12}$ -दानवाश्चैव; Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.4}$ -बाणवर्षेण (for -बाणवर्षैश्च). —^{b}) $B_{3.4}$ $M_{4.5.7.10}$ शूल- (for शूलैः). D_{6} सु- (for च). Ś $D_{2.8.9.12}$ शूलवर्षैः सु- ; Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ M_{6} शूल(Ñ$_{1}$ V_{1} शर)-वर्षै(M_{6} °पातै)श्च; Ñ$_{2}$ B_{1} $D_{7.10.11}$ शूलप्रासैः(B_{1} °पाशैः) सु-. —^{c}) Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ पात्यमानाः ; Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ हन्यमानाः. Ś Ñ$_{1}$ $D_{2.8.9}$ सुरैः (for सुराः). Ś Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-4.8.9.12}$ T_{4} संख्ये (for सर्वे). —^{d}) G_{1} $M_{2.3.8.9}$ ह्यतिष्ठन् ; $M_{6.10}$ [अ]भ्यतिष्ठन् (for व्यतिष्ठन्). Ś Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{2.3.5.8.12}$ $T_{3.4}$ व्य(T_{4} ना)तिष्ठंत विभीषणाः ($T_{3.4}$ °षिताः) ; Ñ$_{2}$ V_{3} $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ न व्यतिष्ठंत संहताः (V_{3} विह्वलाः) ; $D_{1.4}$ विद्रवंति भयार्दिताः ; D_{9} व्यद्रवंत विभीषिताः.

34 ^{b}) Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3.4}$ T_{4} देवेष्वथ; Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ दैवतेषु; D_{5} सुरेष्वथ; T_{3} देवेषु च (for त्रिदशेषु). Ś $D_{2.8.12}$ तेषु देवेषु मालिना; D_{9} देवेषु मालिना तदा. —^{c}) Ś $D_{2.8.9.12}$ संख्ये; Ñ$_{1}$ V_{3} $D_{1.3-5.7.10.11}$ $T_{3.4}$ क्रुद्धः ; Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ D_{6} भागः ; V_{1} तत्र (for देवः). —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D $T_{3.4}$ पर्य(Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ वै व्य; $D_{3.5}$ प्रत्य)-वस्थितः (for व्यवतिष्ठत).

35 ^{a}) G (ed.) स (for सं-). V_{3} B_{1} D_{7} T_{3} तैर् (for स्वैर्). Ś $D_{8.9.12}$ स ततोस्त्रैर् ; D_{2} ततस्त्वस्त्रैर् ; G_{1} $M_{4.5.7}$ संवृतं स्वैर् (for संवृतः स्वैर्). $D_{2.9.12}$ अनेकैश्च (for अनीकैस्). Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ T_{4} च (for तु). Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ अथानीकैः (for अनीकैस्तु). —^{b}) T_{4} प्रहरंश्च (for प्रहरन्तं). —^{c}) Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ विक्रम्य स वसुः(Ś °म्य वासवः ; V_{3} °म्याभीरसं- ; D_{3} °म्य स च सं-) क्रुद्धो. —^{d}) D_{5} ताडयामास; D_{8} दारयामास. Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ राक्षसं (for संयुगे).

36 ^{a}) G_{1} $M_{8.10}$ समंततस् ; $M_{1.4.7}$ सं(M_{1} प्र)मत्तयोस् ; M_{5} समेतयोस् ; M_{6} सुमहत्तत् (for सुमत्तयोस्). $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} सुरराक्षसयोरासीद्. —^{b}) $M_{3.6}$ लोक- (for लोके). —For 36^{ab}, Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst.:

567* ततो युद्धं महत्तत्र राक्षसामरमुख्ययोः ।

[Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ अभूत् (for महत्).];

while Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ K (ed.) subst.:

568* ततस्तयोर्महायुद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।

[B_{1} द्वयोर् ; D_{7} महद् (for महा-). K (ed.) रोमहर्षणं.]

—^{d}) Ś Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ भीरूणां भयवर्धनं.

37 ^{a}) D_{9} वृतस् (for ततस्). D_{5} चास्य; $T_{1.2}$ G_{3} तेन (for तस्य). Ñ$_{2}$ $B_{1.3.4}$ महाबाहो; V_{3} महद्युद्धम् (for महाबाणैर्). —^{b}) V_{3} अभूत्तेन (for वसुना सु-). D_{2} वसूनां सुमहात्मनां. —^{cd}) Ś Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{2.3.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{1} सुमहान् ; Ñ$_{2}$ $D_{6.7.10.11}$ निहतः; $D_{1.4}$ अग्रतः; G_{1} M_{8} महान्सु- (for महान्स). $D_{8.12}$ सन्नाग- (for पन्नग-). D_{5} रथः सह तुरंगाभ्यां (for ^{c}). Ś Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ क्षणे तस्मिन् (for क्षणेन वि-). V_{3} सु*श्चातिरथश्चैव मतेन युधि पातितः.

38 ^{a}) Ś Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-5.8.9.12}$ T_{4} तं हत्वा. D_{5} समरे (for संयुगे). V_{3} तं हत्वा पन्नगरथं; M_{6} गत्वा तं समरे वीरो. —^{b}) V_{3} रणे (for रथं). Ś $D_{8.12}$ तथा; Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.3-7.10.11}$ चितं; $D_{2.9}$ ततः (for शितैः). —^{c}) T_{1} तथा (for गदां). Ś $D_{8.12}$ अस्य (for तस्य).

तां प्रदीप्तां प्रगृह्याशु कालदण्डनिभां शुभाम् ।
तस्य मूर्धनि सावित्रः सुमालेर्विनिपातयत् ॥ ३९

तस्य मूर्धनि सोल्काभा पतन्ती च तदा बभौ ।
सहस्राक्षसमुत्सृष्टा गिराविव महाशनिः ॥ ४०

तस्य नैवास्थि कायो वा न मांसं ददृशे तदा ।
गदया भस्मसाद्भूतो रणे तस्मिन्निपातितः ॥ ४१

तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये राक्षसास्ते समन्ततः ।
दुद्रुवुः सहिताः सर्वे क्रोशमाना महास्वनम् ॥ ४२

G. 7. 35. 47
B. 7. 27. 51
L. 7. 30. 45

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

39 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 महावेगां; G1 गृहीत्वाशु (for प्रगृह्याशु). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 M6 ततः प्र (B4 सं)गृह्य दीप्ताग्रां. —^{b}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 -[उ]पमां (for -निभां). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–11 T1.3.4 M6 गदां (for शुभाम्). D2.12 -निभाननां. —^{cd}) D1.4 चिक्षेप (for सावित्रः). Ś V1.3 D2.3.5.8.9.12 T3.4 पातयामास रक्षसः; D1.4 सावित्रः परमाद्भुतां (for ^{d}). Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः.

40 ^{a}) T1 च (for सा). Ś Ñ V3 B1.3.4 D T3.4 सा तस्योपरि(V3 D5 T3 °रसि) चो(V3 सो)ल्काभा; V1 (with hiatus) तस्य चोरसि उल्काभा; M6 सा तस्य मूर्ध्नि ह्युल्काभा. —^{b}) G1 M8 [इ]व (for च). Ś D8.12 निपतंती (for पतन्ती च). T1.2 G3 M1.3 गदा (for तदा). D12 बभौ तदा (by transp.). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.6.7.9–11 T3.4 विब- (B3.4 निर्ब)भौ ग(V3 D2.9 T3 त)दा; D5 M6 च(D5 [इ]व) बभौ ग(D5 त)दा (for च तदा बभौ). —^{c}) Ś V1 D2.8.9.12 इंद्रप्रयुक्ता राजंती; Ñ V3 B1.3.4 D1.3–7.10.11 T3.4 M6 इं(V3 रु)द्रप्रमु(T3.4 °यु)क्ता गर्जं(M6 °च्छं)ती. —^{d}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 M5 गिरेर् (for गिराव्). Ś Ñ1 B1.3.4 D2.8.9.12 T3.4 M2.6.8–10 यथा (for महा-).

41 ^{a}) B4 वै न (for नैव). Ś D8 T2 M3 [अ]स्ति (for [अ]स्थि). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 न शिरो (for कायो वा). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 मांसं रुधिर(V3 T4 शोणित)मेव च(Ñ1 D3.5 T4 वा). —^{c}) Ñ2 D6.7.10.11 G (ed.)भस्मतां नीतं(G [ed.]°तो); B1.3.4 भस्मसान्नीतं; T4 भस्मकृतः स (unmetric); M1 भस्मसंभूतो (for भस्मसाद्भूतो). M6 तस्मिन्कृताक्षे गदया. —^{d}) M3.5.10 निशाचरः; M6 निपातिते (for निपातितः). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 G (ed.) निहतस्य(G [ed.] °तः स) रणाजिरे; T4 निपपात ****. —For 41^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 subst. :

569* दृश्यते गदया भस्मकृतः स निपपात ह ।

[Ñ1 V1 T3 भस्मीकृतः; V3 सम्यकृतः. D1.3.4 T3 सं- (for स). D1.3.4 च (for ह).]

—After 41, M3.10 ins. :

570* निपपात तदा भूमौ महातरुरिवाशनेः ।

[M3 ततो (for तदा).]

42 ^{ab}) M8 पातितं (for निहतं). —G3 damaged from ^{b} up to सहिताः in ^{c}. B4 transp. तं and ते. B1 निशाचरं; G1 निपातितं (for समन्ततः). —For 42^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

571* सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना राक्षसा भयात् ।

[D1.4 श्रुत्वा; T4 संख्ये (for दृष्ट्वा). V1.3 बलिनो; T3 बलिना (for वसुना). D3 T4 भस्मसात्कृतं (for राक्षसा भयात्).]

—^{c}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 व्यद्रवन् ; V1 प्रदुद्रुवुः (hypm.) (for दुद्रुवुः). Ñ1 ते वै प्रदुद्रुवुः सर्वे. —^{d}) M5 क्रोधमाना. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 समंततः; Ñ1 ततस्ततः; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 परस्परं (for महास्वनम्). —After 42, Ñ V1.3 D1.3.4.6.7.10.11 T3.4 ins. :

572* विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ।

—Thereafter V1 repeats 21^{ab} (var.).

Colophon : V1 om. (cont. the Sarga). —*Kāṇḍa name* : Ś1 D2.7 M7 om. —After Kāṇḍa name, D5 ins. दैवासुरसंग्रामे. —*Sarga name* : Ś Ñ V3 B1.3.4 D1–5.8–12 सुमालि(Ñ2 B3 D1 °ली)वधः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B1 D2.12 om. ; Ñ2 B3.4 35; D1.4.5 T4 34; D3.9 33; D8 T3 32; M6 31. —After colophon, D2 concludes with रामचन्द्रः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G1.3 M5.8 with श्रीरामाय नमः; M1 with ॐ ॐ श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

२८

G. 7. 36. 1
B. 7. 28. 1
L. 7. 34. 1

सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् ।
विद्रुतं चापि स्वं सैन्यं लक्षयित्वार्दितं शरैः ॥ १
ततः स बलवान्क्रुद्धो रावणस्य सुतो युधि ।
निवर्त्य राक्षसान्सर्वान्मेघनादो व्यतिष्ठत ॥ २
स रथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः ।
अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३
ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः ।
विदुद्रुवुर्दिशः सर्वा देवास्तस्य च दर्शनात् ॥ ४
न तत्रावस्थितः कश्चिद्रणे तस्य युयुत्सतः ।
सर्वानाविध्य वित्रस्तान्दृष्ट्वा शक्रोऽभ्यभाषत ॥ ५
न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणं प्रति ।
एष गच्छति मे पुत्रो युद्धार्थमपराजितः ॥ ६

28

☞ V2 G2 missing for Sarga 28 (cf. v.l. 7.12.2 and 7.26.45 respy.). B2 om. Sarga 28 (cf. v.l. 7.24.1).

1 a) D1.4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). M6 सुमालिं निहतं दृष्ट्वा. —c) Ś V3 D1–5.8.9.12 M5.8 [अ]पि तत्सैन्यं; Ñ1 हतं श्रुत्वा; V1 हतं सैन्यं; T1.3 G3 M1.3.7 स्वकं सैन्यं; T2 स्व *** (damaged); T4 [ए]व तत्सैन्यं; M10 [अ]पि सैन्यं स्वं (by transp.) (for [अ]पि स्वं सैन्यं). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 M4 स्वसैन्यं विद्रुतं चापि. —d) T1.2 लंघयित्वा. Ñ V1.3 B1.4 D2.6.7.9–11 [अ]र्दितं सुरैः; D1.3.4 °तः सुतः; T1.2 G3 M1.3 शरार्दितं; M2 [अ]र्दितं शतैः; M6 जितं सुरैः (for [अ]र्दितं शरैः). G1 लक्षयामास तं शरैः.

2 a) Ñ1 B4 T3 M4.6–8.10 सु-; T1.2 G3 M1 तु (for स). D5 स तस्य (for ततः स). G1 माल्यवान् (sic) (for बलवान्). Ñ1 रक्षो (for क्रुद्धो). —b) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D तदा; T3 तथा; M6 बली (for युधि). —c) B1.3 निर्भर्त्स्य; D1.4 निर्वृत्य (for निवर्त्य). —d) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.6–12 T3 M6 व्यवस्थितः; M3 [ऽ]ध्यतिष्ठत; M10 [ऽ]वति° (for व्यतिष्ठत).

3 D12 om. 3^{ab}. —a) K (ed.) सुरथेन. Ś D8 म(D8 स)हाश्वेन; Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.9–11 T3 महार्हेण (for [अ]ग्निवर्णेन). —b) Ñ2 महाबलः (for °रथः). —c) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 तत्सैन्यम्; T1.2 G3 M1.3 Cg.k.t तां सेनां (by transp.). —d) Ś Ñ B1.3.4 D2.8.9.12 T3.4 M6 अग्निः कक्षम् (Ś Ñ D12 °क्ष्यम्; D8 °क्ष्याम्); D1.3–5 कक्षमग्निर् (for वनान्यग्निर्). Ñ1 [आ]दहन् (for ज्वलन्). V1.3 अग्निः कक्ष(V1 °क्ष्य)गतो दहन्.

4 a) M6 तत्र (for तस्य). D9 प्रविशतस्तदा तस्य; G1 ततः प्रविशता तेन. ❀ Cv: ततः प्रविशतस्तस्य ततः प्रविशति तस्मिन्. ❀ —b) D5 G1 -[आ]युधपाणयः; T4 °पाणिनः; M6 -[अ]स्त्रप्रहारिणः (for -[आ]युधधारिणः). —c) Ś1 Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 व्य(T3 अ)द्रवंत; Ś2.3 विद्रवंति; B1 प्रदुद्रुवुर् (for विदुद्रुवुर्). M3 ततः (for दिशः). M3.5.8.10 सर्वे. —d) M6 वै तस्य (for तस्य च). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 दर्शना(then D11 reads in marg.)देव देवताः. —After 4, V1 ins. l. 2 only of 575*.

5 V1 om. 5–6. —For 5^{ab}, Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

573* न त्वस्य कश्चित्प्रमुखो बभूवान्यो युयुत्सतः ।

[Ñ1 D2.9 तस्य; V3 D1.3–5 T3.4 तत्र (for त्वस्य). V3 D1–5.9 T3.4 प्रमुखे. Ñ1 [अ]त्र; V3 D1.3–5 T3.4 [अ]स्य (for [अ]न्यो). V3 T4 रणोत्सुकः (for युयुत्सतः).];

while Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 subst. for 5^{ab}:

574* न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे ।

[B4 युध्यतोर् (for युयुत्सोर्).]

—c) D6.7 अवेक्ष्य; D9 उद्विग्न-; T3 आलक्ष्य; M5 आमथ्य; M3 तानपि; Cg.k.t as in text (for आविध्य). D9 -संत्रस्तांस्; G3 विध्वस्तान्; Cg.k.t as in text (for वित्रस्तान्). Ś D2.8.12 दृष्ट्वा तु देवान्संत्रस्तांस्; Ñ1 D3.5 सर्वमाविध्य(Ñ1 D5 °भ्र-)वित्रस्तं; V3 सर्वानाविधमस्तत्र (sic); D1.4 सर्वं दृष्ट्वा तु वित्रस्तं; T1.2 M3 सर्वानायुधविध्वस्तान्; M6 सर्वानपि परित्रस्तान्. —d) Ś Ñ V3 B1.3.4 D1.3–8.10.11 T4 ततः; D2.9.12 तत्र (for दृष्ट्वा). Ś Ñ V3 B3.4 D T4 M6 [ऽ]ब्रवीत्सुरान्; B1 [ऽ]ब्रवीद्वचः (for ऽभ्यभाषत).

6 V1 om. 6 (cf. v.l. 5). —a) B1 भेतव्यं नो. Ś D2.7–9.12 T4 M1.4.7 न भेतव्यं; G1 M5 निवर्तध्वं (for न गन्तव्यं). —b) G1 अहं यास्ये; M5 देवाः सर्वे (for निवर्तध्वं). Ś Ñ V3 B3.4 D T4 रणे सुराः; B1 सुदारुणं (for रणं प्रति). —c) Ś1 Ñ2 B3.4 D6.7.10.11 transp. मे and पुत्रो. —After 6, Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 T3.4 ins.; while V1 ins. l. 2 only after 4 (owing to om.):

575* ते शक्रवचनं श्रुत्वा देवाः शत्रुबलार्दिताः ।
पुनर्निवृत्ता युद्धाय नानाप्रहरणोद्यताः ।

[(l. 1) D1.3.5 रक्षो-; D4 राक्षस- (hypm.) (for शत्रु-). T4 -भयार्दिताः. —(l. 2) D9 प्रवृत्ता. V3 युद्धार्थं (for युद्धाय).]

ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः ।
रथेनाद्भुतकल्पेन संग्राममभिवर्तत ॥ ७
ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् ।
रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य व्यवस्थिताः ॥ ८
तेषां युद्धं महदभूत्सदृशं देवरक्षसाम् ।
कृते महेन्द्रपुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९
ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः ।
सारथौ पातयामास शरान्काञ्चनभूषणान् ॥ १०
शचीसुतस्त्वपि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् ।
तं चैव रावणिं क्रुद्धः प्रत्यविध्यद्रणाजिरे ॥ ११
ततः क्रुद्धो महातेजा रक्षो विस्फारितेक्षणः ।
रावणिः शक्रपुत्रं तं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२
ततः प्रगृह्य शस्त्राणि सारवन्ति महान्ति च ।
शतघ्नीस्तोमरान्प्रासान्गदाखड्गपरश्वधान् ।
सुमहान्त्यद्रिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १३ G. 7. 36. 14 B. 7. 28. 14 L. 7. 34. 14

---

7 ^{c}) Ś $D_{2.8.9.12}$ -युक्तेन; $D_{1.4}$ -रूपेण; D_{3} -कारेण; M_{3} -वर्णेन; M_{5} -कालेन (for -कल्पेन). —^{d}) $Ñ_{2}$ $D_{6.7.10.11}$ संग्रामे; D_{8} सं * *. Ś $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ D_{6-12} सोऽभ्यवर्तत; $Ñ_{1}$ D_{2} M_{3} अ(M_{3} ह्य)भ्य°; V_{1} M_{10} अभिवर्तते; V_{3} प्रत्यपद्यत; $D_{1.3-5}$ M_{6} प्रत्य(M_{6} सम)वर्तत (for अभिवर्तत). $T_{3.4}$ संग्रामाभिमुखो ययौ.

8 ^{a}) $T_{1.2}$ सचिवाः; G_{1} राक्षसाः (sic) (for त्रिदशाः). —^{b}) Ś $D_{8.12}$ शचीपतिं. —D_{5} om. 8^{cd}. —^{c}) B_{4} $M_{4.7}$ सुतं सर्वे; $M_{5.10}$ सुतं दृष्ट्वा; M_{6} सुसंक्रुद्धाः (for सुतं युद्धे). —^{d}) $Ñ_{1}$ परिवार्य (for समासाद्य). Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ [अ]वतस्थिरे; $Ñ_{2}$ B_{3} $D_{6.7.10.11}$ प्रजघ्निरे; B_{1} प्रचक्रिरे; B_{4} प्रजह्रिरे (sic); G (ed.) प्रतस्थिरे (for व्यवस्थिताः).

9 ^{a}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{3.4}$ D समभवत् (for महदभूत्). B_{1} $T_{3.4}$ तेषां समभवद्युद्धं. —^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.6-9.12}$ T_{4} देवदानवरक्षसां. —^{c}) Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ शक्रपुत्रस्य शूरस्य; $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ महेंद्रस्य च पुत्रस्य. —^{d}) M_{1} रावणस्य (for राक्षसेन्द्र-).

10 ^{a}) Ś Ñ $V_{1.3}$ D T_{3} -पुत्रस्य (for -पुत्रे तु). —$Ñ_{2}$ illeg. for ^{b}. —^{b}) T_{4} राक्षसाधिपः ; M_{6} रावणात्मजः (for राक्षसात्मजः). Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ D T_{3} गोमुखस्य स(D_{7} T_{3} च)रावणिः ; $B_{1.3.4}$ गो(B_{3} सं)मुखे स हि रावणिः. ❀ Cg: गोमुख इति मातलिसुतनाम ।; Ck: गोमुखो गोमुखाख्यः. ❀ —^{c}) Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3}$ $D_{1.3-7.10.11}$ T_{3} M_{5} सारथेः (for सारथौ). —^{d}) $Ñ_{2}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{5-7.10.11}$ कनक- (for काञ्चन-). T_{4} $M_{5.6}$ -भूषितान् . —For 10^{cd}, Ś $D_{2.8.9.12}$ subst. :

576* सारथेरथ कायात्तु क्षणेनापातयच्छिरः ।

[$D_{2.9.12}$ शिरः कांचनकुंडलं (for the post. half).]

11 ^{a}) $Ś_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ T_{3} -पुत्रस्तु; $Ś_{2}$ -पुत्रस्य(sic); $Ñ_{1}$ -सुतस्य (sic); $Ñ_{2}$ V_{3} $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ T_{4} °श्च (for -सुतस्तु). M_{1} [ऽ]पि च (for त्वपि). $T_{1.2}$ G_{3} M_{1} तदा. —^{b}) $V_{1.3}$ $D_{2.6.9}$ सारथेः (for °थिम्). —^{c}) $Ñ_{2}$ V_{1} $D_{6.7.10.11}$ चापि; T_{3} च वै (for चैव). $Ś_{2}$ $V_{1.3}$ B_{4} $D_{2.9-11}$ $T_{1.2.4}$ G_{3} रावणिः. G_{1} क्रुद्धं (for क्रुद्धः). —G_{3} om. (hapl.) from 11^{d} up to the prior half of 579*. —^{d}) T_{2} G_{1} $M_{4.5.7.10}$ प्रत्यषे(T_{2} M_{4} °वे)धद् (for °विध्यद्). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D समंतात्प्र($B_{1.3.4}$ °मरे प्र) त्यविध्यत. —After 11, D_{3} ins.:

577* ततः पुनः स संधाय शरान्दश शचीसुतः ।
रावणिं स्तनयोर्मध्ये जघानातिसुदारुणैः ।

12 G_{3} om. 12 (cf. v.l. 11). —^{a}) Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{6} स तु क्रोधात्सुसंरब्धो(M_{6} °क्रुद्धो) ; $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ स हि क्रोधसमाविष्टो. —^{b}) $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ बली; $D_{1.3-5}$ M_{6} रक्त- (for रक्षो). $B_{3.4}$ D_{7} विस्फुरित- ; T_{2} विह्वलित- (for विस्फारित-). Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ T_{4} रक्तांतनयनस्ततः($Ñ_{1}$ T_{4} °था; $V_{1.3}$ °दा) ; T_{3} रक्तेक्षणमुखस्तथा. —^{c}) Ñ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ -तनयं; D_{5} -पुत्रं च (for -पुत्रं तं).

13 G_{3} om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). —^{ab}) M_{6} स गृह्य (for प्रगृह्य). $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ ततो नानाप्रहरणान्छितधारान्सहस्रशः. —For 13^{ab}, Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_{3} subst. :

578* ततो नानायुधान्याशु शितधाराणि संयुगे ।

[V_{3} -सुराः पेतुः (for -[आ]युधान्याशु). $D_{2.5.9}$ शर- (for शित-). V_{3} D_{5} -धाराश्च.]

—Then $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ T_{3} cont.; while $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G_{1} M ins. after 13^{ab}; G_{3} ins. before 13^{cd}:

579* सुरसैन्येषु संक्रुद्धः पातयामास रावणिः ।

[G_{3} om. up to the prior half (cf. v.l. 11). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.3-7.10.11}$ T_{3} transp. सुरसैन्येषु and पातयामास.]

—V_{3} om. (hapl.) 13^{cdef}. —^{c}) Ś $Ñ_{1}$ V_{1} $D_{1-5.8.9.12}$ T_{3} नानाप्रहरणान्याशु; $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ शतघ्नीमुसलप्रास-. —^{d}) V_{1} $D_{1.5}$ T G_{1} M_{1-9} गदाः खड्गान्. $D_{5.6.9-11}$ -परस्वधान् (for °श्वधान्). —^{e}) G_{1} -शिखराणि (hypm.) (for -शृङ्गाणि). Ś $Ñ_{1}$ V_{1} $D_{1-5.8.9.12}$ T_{3} शैलशृंगाणि च तदा (V_{1} T_{3} °था) ; $Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ महांति गिरि ($B_{1.3.4}$ चाद्रि)शृंगाणि; $T_{1.2}$ G_{3} $M_{1.3.5-7}$ मुसलान्य-

G. 7. 35. 15
B. 7. 28. 15
L. 7. 34. 15

ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च तमो महत् ।
तस्य रावणपुत्रस्य तदा शत्रूनभिघ्नतः ॥ १४
ततस्तद्दैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम् ।
बहुप्रकारमस्वस्थं तत्र तत्र स्म धावति ॥ १५
नाभ्यजानंस्तदान्योन्यं शत्रून्वा दैवतानि वा ।
तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात्परिधावितम् ॥ १६
एतस्मिन्नन्तरे शूरः पुलोमा नाम वीर्यवान् ।
दैतेयस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १७
गृहीत्वा तं तु नप्तारं प्रविष्टः स महोदधिम् ।
मातामहोऽर्यकस्तस्य पौलोमी येन सा शची ॥ १८

(T2 °न)द्रि(G3 °लं तत्र; M6 °लान्यसि) शृंगाणि. —f) M4.7 शस्त्राण्यवकिरद्रणे.

14 a) G1 M3.7 देवाः ; Ck.t as in text (for लोकाः). V3 प्रमथितान्देवांस् ; T3 M4 प्रव्यथितो लोको. —b) M9 om. च (subm.). M8 समं जज्ञे. D10.11 तमस्ततः ; G1 M5.7 ततो महत् ; G3 महद्भयं (for तमो महत्). Ś D2.8.12 L (ed.) तमश्च महदाभवत् (L [ed.] °विशत्) ; Ñ V1 B1.3.4 D1.3–7.9 तमश्च समजायत; V3 तस्मिन्युद्धे सुदारुणान् ; M6 तदस्त्रं सृजतो महत् ; M10 जयंतः पतितोभवत्. —c) Ś D2.8.9.12 अस्य. T4 रावणि- ; M10 राक्षस- (for रावण-). Ñ1 V1.3 D2.5.12 T4 -सैन्यस्य (for -पुत्रस्य). —d) M3 तथा. M10 [अ]मार्त्यैर् (for शत्रून्). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1.3–5.7–12 T4 शत्रु(D4.9.12 शक्र; D5 सुर)सैन्यानि नि(B4 ज; D1.4 वि; D3 प्र)घ्नतः ; V3 राक्षसस्यासितिष्ठतः ; D2.6 शक्रसैन्यं विनिघ्नतः ; M6 शत्रूनभिजिघांसतः .

15 a) B1 D9 T1.2 G3 M1.10 ततस्तु; T3 तत्रस्थं (for ततस्तद्). M3 तथैव च (for तद्दैवत-). M6 ततो देवबलं तद्दै. —D9 om. (hapl.) 15b – 16c. —b) Ś Ñ2 V1.3 B1.3.4 D1–5.7.8.12 T3.4 M3.6 स- ; M1 तु (for तं). Ñ1 समभिद्रुतं; G (ed.) शरविक्षतं (for तं शचीसुतम्). —cd) Ś D8.12 -प्रहारमध्यस्थं; D2 -प्रकारविध्वस्तं (for °मस्वस्थं). T1.2 G3 M1 च; M4 प्र- ; M10 [उ]प- (for स्म). M6 प्रविद्रुतं (for स्म धावति). Ś Ñ V1 D1–4.6–8.10–12 अभज्ञ(Ś D2.8.12 समंता; V1 अपत; D1.3.4 व्यभ्रम)च्छरपीडितं; D5 अभूत्तामसपीडितं; T4 रणे रावणिपीडितं (for d). V3 वज्रप्रहारैरसकृत्पीडयामास दानवान्.

16 D9 om. 16abc (cf. v.l. 15). —a) Ś3 D8 नाभिजानंस् ; B1.3.4 नाभिजघ्नुस् ; D12 M2.4.7.8 नाभ्यजानात् ; G3 न ह्यजानंस् ; M6 नाभिजज्ञे; M10 न ह्यजानात् (for नाभ्यजानंस्). T1–3 G3 M3.8 ततो; G1 M5.6 तथा (for तदा). Ñ V1 D5–7.10.11 M1 नाभ्यजानंत चा(M1 ते)न्योन्यं. —b) D1 राक्षसा; T2 शत्रून्वै; T3 G1 M3–5.7 शत्रुं वा. G3 M3 च (for second वा). Ś Ñ V1.3 D2.6–8.10–12 T4 रक्षो वा देवतापि(Ñ2 D6.7.10.11 °थ) वा(D2 च) ; B1.3.4 D3–5 राक्षसा दैवतानि च; M6 शत्रुणाभिप्रपीडितं. —c) Ś D8 तत्र बलं; D5 तत्रासत; D6 ते च तत्र (for तत्र तत्र). Ñ2 B1.3.4 D6.7 विपर्यासात्. —d) D1.3–5 तत्सैन्यं (for समन्तात्). Ś Ñ1 V3 D1–4.7–9.12 T4 पर्यधावत; Ñ2 V1 D5.6.10.11 Ct परिधावत(Ñ2 °तः) ; B3.4 °वारिताः ; T1.2 G3 M1 °धावति; T3 संप्रधावति; M5 अपि धावितं; M10 संप्र° (for परिधावितम्). M8 यतः सैन्यं प्रधावति. ❀ Ct : परिधावत पर्यधावत. ❀ —After 16, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T4 ins. :

580* देवा देवान्निजघ्नुश्च राक्षसा राक्षसांस्तथा ।
संमूढास्तमसा छन्ना व्यद्रवन्नपरे तथा ।

[(l. 1) V1 transp. देवा and देवान्. Ñ2 B1 D5–7.10.11 ते (for च). D6.7 read राक्षसांस् in marg. Ñ V1.3 D11 राक्षसान्राक्षसास् (by transp.). —(l. 2) Ś D8.12 ते मोह- ; D9 संमोहात् (for संमूढास्). B3 चापरे (for तमसा). D2 समूहे ते समाच्छिन्ना (for the prior half). B3 दिशः ; K (ed.) तदा (for तथा). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 निवर्तंते(Ñ1 V1.3 D1.3.4 न्यवर्तंत) तथा(Ñ1 [with hiatus] इवा)परे; D5 पर्यटंतस्तथा तथा; T4 पतंति स्म तथापरे; G (ed.) व्याद्रवंत परे तथा (for the post. half).]

17 a) Ś Ñ2 V1.3 B1.3 D3.5–8.10–12 T1.2.4 G1 वीरः ; B4 D1.2.4.9 T3 वीर; M10 तिष्ठन् (for शूरः). Ñ1 दैत्येयानां महावीरः . —c) Ñ2 B1.3.4 D6.7.9–11 दैत्येंद्रस् ; D3 T3 G3 दैत्येन (for दैतेयस्). M3 संहृत्य (for संगृह्य). —d) B1 [ऽ]पराजितः (for ऽपवाहितः). Ś D2.8.9.12 पुलोम्ना चातिवाहितः .

18 a) Ś V1.3 D2.8.9.12 T4 स संगृह्य; Ñ2 B1.3.4 D1.3.4.6.7.10.11 संगृह्य तं(D1.3.4 स) ; D5 तं गृह्य सः T3 स संग्राह्य (for गृहीत्वा तं). V3 D9 च (for तु). Ś Ñ2 V1.3 D T2–4 दौहित्रं (for नप्तारं). Ñ1 स तु तं गृह्य दौहित्रं; M6 गृहीत्वा तु स्वनप्तारं. —b) Ś D8.12 प्रविष्टं. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 सा(D9 सं)गरं तदा(V1.3 °था) (for स महोदधिम्). —c) M5 मातामहोदयस्(sic). T3.4 M10 [ऽ]पि(T4 हि) तस्य स्या(T3 °स्यासी)त् (for ऽर्यकस्तस्य). Ś D2.8.12 आर्तोथ सा(D2.8 स) हि तेनासीत् ; Ñ V1.3 B1.3.4 D3.5–7.9–11 आर्यकः स हि तस्या(B3 सहितोप्या; D9 सहितश्चा)सीत्; D1.4 सर्व(D4 °र्गं)काले हि तस्यासीत् ; M3 आर्यो मातामहस्तस्य. —d) Ñ1 V3 पुलोमी; D10.11 T4 पुलोमा; T3 पौलोमा. L (ed.) [इ]त्येन (sic) (for येन). ❀ Cg : तेन । पुलोम्ना । येन सा शची, उत्पादितेति शेषः । तस्माच्छची पौलोमीति नामवती जातेत्यर्थः । ; so also Ck.t. ❀

प्रणाशं दृश्य तु सुरा जयन्तस्यातिदारुणम् ।
व्यथिताश्चाप्रहृष्टाश्च समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ १९
रावणिस्त्वथ संहृष्टो बलैः परिवृतः स्वकैः ।
अभ्यधावत देवांस्तान्मुमोच च महास्वनम् ॥ २०
दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य रावणेश्चापि विक्रमम् ।
मातलिं प्राह देवेन्द्रो रथः समुपनीयताम् ॥ २१
स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः ।
उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो मनोजवः ॥ २२
ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडिद्वन्तो महास्वनाः ।
अग्रतो वायुचपला गच्छन्तो व्यनदंस्तदा ॥ २३
नानावाद्यानि वाद्यन्त स्तुतयश्च समाहिताः ।
ननृतुश्चाप्सरःसंघाः प्रयाते वासवे रणम् ॥ २४
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च समरुद्गणैः ।
वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २५ G. 7. 36. 27 B. 7. 28. 27 L. 7. 34. 27

19 a) Ñ1 V1 D1.4.5.9 M3 प्रेक्ष्य च; T2 G1 तस्य तु; M5 वीक्ष्य च (for दृश्य तु). T2 G3 M8 तदा (for सुरा). Ś D2.8.12 व्रणान्समी(D2.12 °संप्रे)क्ष्य च तदा; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा; V3 T3.4 पलायनं प्रे(V3 °यितान्प्रे)क्ष्य सुरा; D3 प्राणान्संप्रेक्ष्य च सुरा. ❀ Cg.k.t : प्रणाशमदर्शनम्. ❀ —b) Ś D2.3.8.12 [अ]तिदारुणान्; Ñ1 [अ]पि दारुणं; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 [अ]थ देवताः; V1 M1 सुदारुणं; D9 च दारुणं. —M1 om. 19c – 20. —c) D3 M3 [अ]प्यहृष्टाश्; D9.12 T2 G1 प्रहृष्टाश् (sic) (for [अ]प्र°). Ñ2 B1.3.4 D6.7 भग्नदर्पास्त(B4 °यार्ताश्च त)तः(D6 °दा) सर्वे; D10.11 अप्रहृष्टास्ततः सर्वे. ❀ Cg. k.t : व्यथिताः, अत एवाप्रहृष्टाः(Ck. t : °ष्टाः खिन्नाः). ❀ —d) Ñ2 B1.3 D6.7 भयार्ता सं-; B4 भयात्तस्य; D10.11 व्यथिताः सं- (for समन्ताद्वि-). M5 अभि-; M6 प्रति- (for विप्र-). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 व्यद्रवं(V3 न्यवर्तं)त भयार्दिताः.

20 M1 om. 20 (cf. v.l. 19). —a) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3 चापि; D5 चाथ; T1.2 G1.3 M2.4.5.7.8 त्वपि; M6 त्वभि- (for त्वथ). Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 M6 संक्रुद्धो (for संहृष्टो). —c) Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 च (for तान्). Ś D2.8.9.12 M6 अभ्यधावत्ततो दे(D2 °त्तदा दे; M6 °त्स तान्दे) वान्. —d) Ñ1 [इ]व; L (ed.) स (for च). B4 स मुमोच; D1.3–5.9 T3 मुमुचे स(D3 T3 °चेथ; D9 °चे सु-); D2 मुमुचुः सु-. V3 D9 महास्वरं; D1.4 °शरं; D3 °स्वरान् (for महास्वनम्).

21 a) Ś2.3 Ñ V1.3 B1.4 D1–5.8.9.12 T3.4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). Ñ1 G1 M4.7 विनाशं; T1 M3 प्रकाशं (for प्रणाशं). —b) G1 विश्रमं (for विक्रमम्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 दे(V1.3 D3 T3.4 दै)वतानां च वि(D8 *न) क्रियां(Ñ1 T3 °क्रमं; V1.3 °क्रियाः); Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 दैवतेषु च विद्रुतं(B1.3.4 °द्रवं); M6.8 रावणस्यास्य(M8 °पि) विक्रमं. —c) Ś1 Ñ2 B1.3 D6.7.10.11 चाह. Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 देवेशो (for देवेन्द्रो). —d) Ś D1.2.4.5.8 रथं. B1 प्रत्युपनीयतां; D1 मे समुपानय (for समुपनीयताम्).

22 ab) B1.3 M10 महान्भीमः. M8 transp. दिव्यो and भीमः. T1.2.4 G3 M1–3.8–10 सद्य (for सज्ज). M6 transp. दिव्यो and सज्ज. —c) D1.3–5 हरिहयैर् (for मातलिना). —d) D1.3–5 उह्यमानो(D1 om. from मानो up to च in 23c); G1 व्यूह्य° (for वाह्यमानो). Ś Ñ1 D2.8.9.12 महारथः ; Ñ2 V1 B1.4 D3.4.6.7.10.11 T1–3 M5.8.10 महाजवः(D4 °वैः); V3 महाबलः ; D5 M2.7 मनोजवैः (for मनोजवः).

23 D1 om. up to च in 23c (cf. v.l. 22). —a) Ś3 D8 मेघरवे; B1.4 महारथे; T3 M5 मेघा रणे (for मेघा रथे). —b) Ñ2 D6.7.10.11 महाबलाः; B1.3.4 बलाहकाः (for महास्वनाः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 तडिद्गुण(V3 °* *; D2.5.9 °द्गण)धराः(D5 °वराः ; T3 °वृताः) स्वयं. —c) M5 -चलिता; Cg.k.t as in text (for -चपला). —d) T1 [ऽ]पि; G1 M2.4.5.9 Ck [ऽ]भि-; M6 हि (for वि-). T2 M10 तथा (for तदा). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 गच्छं(V1.3 °जं)ति च(Ñ1 V1 D1.3–5 T3.4 स्म) नदंति च; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 नेदुः परमनि(D6.10.11 °निः)स्वनाः.

24 a) B3 नानावाद्यादि; D2 °द्यान्; D6 °द्याश्च; G1 तालवाद्यानि (for नानावाद्यानि). Ś Ñ2 V1.3 B3.4 D1.2.4.5.7–9.12 T3.4 M3.5.10 [अ]वाद्यंत; T1.2 G1.3 M1.2.4.7–9 वाद्यंते (for वाद्यन्त). B1 नानावाद्यमवाद्यंत. ❀ Ck : वाद्यन्तेति । अवाद्यन्तेति यावत् ।; so also Ct. ❀ —b) Ś V1 D8 स्तुतया (sic); D10.11 गंधर्वाश् (for स्तुतयश्). Ñ2 B1.3.4 D6.7 गंधर्वाश्च जगुस्तथा(B3.4 °दा). —c) B3 [अ]प्सरःसंघाश्च (hypm.); B4 °रस्तत्र (for °रःसंघाः). Ś D2.8.9.12 नृत्यन्तिश्चाप्सरःसंघैर्. —d) Ś D2.8.9.12 निर्यातस्त्रि(Ś2.3 °र्ययौ त्रि; D2 °र्याति त्रि)दशेश्वरः; Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–7.10.11 T3.4 निर्याते त्रिदशे(D6.7 °दिवे)श्वरे.

25 a) B3 वज्रैर् (for रुद्रैर्). —b) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 ऋषिभिः; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 अश्विभ्यां (for साध्यैश्च). D1–4.9.12 च (for स-). —c) Ñ1 नानाविध- (for वृतो नाना-). D4 -सह रणैर् (sic) (for -प्रहरणैर्). B1 सैन्यैः परिवृतो योद्धुं. —d) D4 M10 त्रिदिवाधिपः; M1.6 त्रिदशेश्वरः.

G. 7. 36. 28
B. 7. 28. 28
L. 7. 34. 28

निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो ववौ ।
भास्करो निष्प्रभश्चासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शूरो दशग्रीवः प्रतापवान् ।
आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २७
पन्नगैः सुमहाकायैर्वेष्टितं लोमहर्षणैः ।
येषां निश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगम् ॥ २८
दैत्यैर्निशाचरैः शूरै रथः संपरिवारितः ।
समराभिमुखो दिव्यो महेन्द्रमभिवर्तत ॥ २९
पुत्रं तं वारयित्वासौ स्वयमेव व्यवस्थितः ।
सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३०
ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह ।
शस्त्राभिवर्षणं घोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३१
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः ।
नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३२
दन्तैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तितोमरसायकैः ।
येन केनैव संरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३३

26 [a]) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 निर्याणे चापि(V3 चैव); Ñ1 निर्ययौ चापि(sic); T3 M10 प्रतिकूलं तु; M2 विनिर्गते तु; M6 निर्यातस्य तु (for निर्गच्छतस्तु). —[b]) Ś Ñ2 B1.3.4 D2.6–12 परुषः पवनो; Ñ1 V1.3 D1.3–5 T4 पवनः परुषो; G1 मारुतः परुषो (for परुषं पवनो). —[c]) V1 D1–5.9.12 निःप्रभश्च. Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 [ए]व (for [आ]सीन्). V3 भास्करस्तिमिराक्रांतो. —[d]) D9 (also) मरुद्गणैः (for महोल्काश्च). D3 पपातिरे.

27 [a]) D5 T1.2.4 G1.3 M1.3–5.7 वीरो (for शूरो).

28 [a]) Ś Ñ1 V1.3 D5 T3.4 M4 सु(Ś स)महावेगैर्; D1.4 सहसा घोरैर्; D2.8.9.12 सु(D8 स)महानागैर्; D3 G1 °घोरैर्; T1.2 G3 M1–3.5.7–10 K (ed.) सु(T1.2 स; K [ed.] तु) महाभोगैर् (for सुमहाकायैर्). —[b]) B1.3 M3.8 विष्टितं. Ś Ñ1 B4 D2.8.9.12 लोमहर्षणं; T1 G1 M3.4.7 रोमहर्षणं; T2–4 G3 M1.2.5.6.8–10 रोमहर्षणैः. —[c]) Ñ1 V1.3 D1.3–5 तेषां; D10.11 T1.2 G3 M6 एषां (for येषां). Ś Ñ2 V1.3 B1.3.4 D5.7–9.11.12 T निःश्वासवातेन. —[d]) B3 D10.11 G1 संयुगे; D1.3–5 सर्वतः (for संयुगम्). Ś D8 दीप्यते सचराचरं; Ñ1 V1.3 D2.9.12 T3 M2 प्रदीप्त इव सर्वतः(V3 सर्वशः; M2 संयुगे).

29 B3 om. (hapl.) 29–31. —[a]) G3 दीप्तैर् (for दैत्यैर्). Ñ2 B1 D6.7.10.11 M10 चैव; V3 भीमैर्; B4 घोरैः; G3 क्रूरै (for शूरै). —[b]) Ś D2.8.12 G1 M3.6.8 रथः स; Ñ2 B1.4 D1.3–7.10.11 T3.4 स रथः; V3 अन्यैः सं-; D9 रथैः स; T1.2 रथस्थः; M2.9 रथैः सं-. —After 29[ab], D3 ins. :

581* ततो भेरीनिनादांश्च स्फुटकोलाहलानि च ।
सहस्रं त्रिंशद्वाद्यन्ते निर्गते राक्षसाधिपे ।
राक्षसैर्बहुभिर्युक्तो निहन्तुं सोऽभ्यवर्तत ।

—[c]) D1.4 M3 दैत्यो; T3.4 वीरो (for दिव्यो). —[d]) Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 चाभ्यवर्तत; Ñ2 B4 D6.7.10.11 सोभ्य°; B1 M6.7 सम°; D3 प्रति राक्षसः; M1.5.10 अभिवर्तते; M3 त्वभ्य° (for अभिवर्तत).

30 B3 om. 30 (cf. v.l. 29). D5 om. 30[ab]. —[a]) D1 पुत्रं च; D3.4 M3 पुत्रं स्वं; T4 स्वपुत्रं; G1.3 M1.2.4.5.7–10 पुत्रस्तं (for पुत्रं तं). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 च; Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 तु; M3.10 [आ]जौ (for [अ]सौ). —[b]) G1 एवं. D1.3.4 [अ]भ्यवर्तत (for व्यवस्थितः). —M10 om. 30[c]–31. —[c]) D2 युद्धाय (for °द्वि-). V3 तमसागम्य (corrupt); D3.10 हि निष्क्रम्य; T4 समागम्य (for विनिष्क्रम्य). B1.4 पूर्वं(B4 द्वंद्वं) स चापि विक्रम्य; M6 ततः प्रदिशतस्तस्य. ❀ Ct : युद्धाद्युद्धस्थानात्. ❀ —[d]) M2 रावणः (sic); M7.8 रावणं (for रावणिः).

31 B3 M10 om. 31 (cf. v.l. 29 and 30 respy.). —[a]) Ś3 D6 प्रवर्ततु (sic); B1 G3 प्रवृद्धं तु (G3 तत्); D1–4 T G1 M1–4.6.8.9 °त्तं तत्; M5 समभवत् (for प्रवृत्तं तु). —[b]) D1.3.4 transp. राक्षसैः and सह. —[c]) M2.8.9 -वर्षं घोरं तत् (for -वर्षणं घोरं). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 नानाशस्त्रविवर्षं(Ś D8 °विचक्षू [sic]; D1 °प्रहर्षा; D3 °विवक्षू; D5 °वबर्षा; T3 °प्रवर्षा)णां; Ñ2 D6.7.10.11 K (ed.) शस्त्राणि वर्षतां तेषां(D10 °तो मेघा [sic]; K [ed.] °तां घोरं); V3 नानाशस्त्रैः प्रवर्षूणां; B1 शस्त्राणि वत्रूषेषूणां(sic); T4 M6 नानाशस्त्राभिवर्षाणां(M6 °णि वर्षतां). —[d]) D10 reads मेघाना in marg.

32 [a]) Ś V3 D8 च दुष्टात्मा; B3 दुरात्माथ. —[b]) D5 M5 नानाप्रहरणैर्यु(M5 °र्वृ)तः. ❀ Cg.k.t : नानाप्रहरणोद्यतः, उद्यतनानाप्रहरणः. ❀ —[c]) Ś D8.12 प्राख्या(D8.12 ＊＊)-पयत्; D1.2.4 न ज्ञायते; D3 वज्राहतस्; M8 नाभिज्ञाय; L (ed.) समुपायात्; Cg.k.t as in text (for नाज्ञायत). Ñ V3 B1.3.4 D6.7.10.11 तदा राजन्; D1.4 महायुद्धे. —[d]) G1.3 M4 केनाभि-; M2.3.5.7 तेनापि; Cg.k as in text (for केनापि). T1.2 [अ]पद्यत. Ś V1 D1–5.8.9.12 T3.4 गच्छन्नेवा(V1 D1.2.5.9 T3.4 °छन्केना; D3.4 °च्छेत्केना)प्यसौ बली; Ñ V3 B1.3.4 D7.10.11 Ct युद्धं(Ñ1 युद्धे; B4 द्वंद्वं) केनाभ्यपद्यत; D6 युद्धे केन ह्ययुध्यत.

33 [a]) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 हस्त(Ś2 °स्तैः)-पादैः शिला(D5 °दैस्तथा)वृक्षैः; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 दंतैः पादैर्भुजैर्हस्तैः(B3 °जैः पुष्टैः); M9 स तैर्भुजाभ्यां पा＊भ्यां. —[b]) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 -मुद्गरैः; T2 -साधकैः; M6 -मुष्टिभिः (for -सायकैः). V3 T3 शक्तिसायकतोमरैः. —[c]) Ś Ñ V1.3 B1.3 D1–4.7–12 T3.4 M2.6.7 तेन; B4 D5 येन;

ततो रुद्रैर्महाभागैः सहादित्यैर्निशाचरः ।
प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे कृत्तः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३४
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं त्रिदशैः समरुद्गणैः ।
रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३५
केचिद्विनिहताः शस्त्रैर्वेष्टन्ति स्म महीतले ।
वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३६
रथान्नागान्खरानुष्ट्रान्पन्नगांस्तुरगांस्तथा ।
शिंशुमारान्वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ॥ ३७
तान्समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः ।
देवैस्तु शस्त्रसंविद्धा मम्रिरे च निशाचराः ॥ ३८

G. 7. 36. 40
B. 7. 28. 40
L. 7. 34. 41

D3 *न (for केन). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 M7 [ए]व संक्रुद्धस्; M5 च संरब्धस्. —d) Ś D2.3.9.12 वै परान्; Ñ1 V1.3 सोपरान्; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 देवताः; D1.3-5 सोमरान्; T3 सोसु° (sic); M6 तान्सु° (for वै सुरान्).

34 ab) V1 B3.4 स तु (for ततो). Ñ V3 B1 D1.3.4.6.7.10.11 T3.4 स तु रुद्रैर्महावेगैः (Ñ2 D6.7.10.11 °घोरैः; B1 °भीमैस्) (for a). Ñ1 सह सार्थैर्; Ñ2 D7.10.11 संगम्याथ; V1.3 T3 M7 सह साध्यैर्; B1 ताडितोथ; B3.4 ससैन्योथ; D1.3.4 सह सैन्यैर्; D6 सैन्यनाथैर्; G1 M4 सह दैत्यैर्; M6 सहसैन्यो (for सहादित्यैर्). Ñ1 V1.3 महाबलैः (Ñ1 °लः); B4 T1.2 G1 निशाचरैः (for °चरः). Ś D2.5.8.9.12 स तु रुद्रैः समागम्य वसुभिश्च तथा विभो (D5 °थाश्विभिः). —B1 om. (hapl.; see var.) 34c–36b. —c) Ś V1 D5.8.12 प्रयुद्धं; D6 प्रयुक्तैस्; D7 प्रयुद्धैस्; T3 M6 प्रयुध्यन्; T4 प्रविद्धैस्; M3 प्रयुध्य; G (ed.) युयुत्सुस् (for प्रयुद्धस्). V1 चैव; V3 तैस्तु (for तैश्च). —d) Ś D8.12 कृतमस्त्र-; Ñ1 B3.4 D3 T2.3 G3 M6 कृतशस्त्रैर्; Ñ2 D5-7.10.11 क्षतः श°; V1 कृतं श°; D2 कृतं शस्त्रं; D9 कृत्तः शस्त्र-; T4 वृतः शस्त्रैर्; G1 सहयुद्धैर्; M4.5 कूटयुद्धैर्; M10 क्रूररूपैर् (for कृत्तः शस्त्रैर्). B3.4 D1.3.9 M7 निरंतरः. —After 34, Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 ins.:

582* असृक्क्षरन्कुम्भकर्णस्तदा शस्त्रार्दितो बभौ ।
सहार्कविद्युत्स्तनितो धाराभिरिव तोयदः ।

[(l. 1) Ś Ñ1 D8.12 असृग्व्यासः. Ś D8 शस्त्रादिभिर्; D1.4.9.12 °चितो; D3 °न्वितो (for शस्त्रार्दितो). V3 स तदा * र्दितो बभौ; D5 तु शस्त्रास्त्रचितो बभौ (for the post. half). —(l. 2) Ś D8.12 सहैव; Ñ1 D1.4 T3.4 स सार्क-; V3 स चार्क- (for सहार्क-). V3 D3 -विद्युत्स्वनितो. D1.3.4 T3.4 धारावान् (for °भिर्). V1 धातुमानिव पर्वतः (for the post. half).];
while T1.2 G1.3 M ins. after 34:

583* बभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक् ।
विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ।

[(l. 1) M5 बहु- (for बभौ). M8 शस्त्रांकित-. M6 महाबलः (for क्षरन्नसृक्). —M6 om. l. 2. —(l. 2) G1 धारावाही (for °वान्).]
—Then M5 cont.:

584* व्यथितश्चाप्रहृष्टश्च समन्तादभ्यधावत ।

35 B1 om. 35 (cf. v.l. 34). —a) Ñ1 राक्षसबलं. —b) Ś Ñ2 B3.4 D1-5.8.9.12 दैवतैः; D6.7.10.11 प्रयुद्धं (for त्रिदशैः). Ñ1 V1 T3.4 देवताः समरुद्गणाः; V3 देवानां समरुद्गणान् (sic). —c) T4 शस्त्रैर् (for रणे). Ś D8.12 व्यद्राव्यत; D1-4.9 व्यद्रावत (sic); T3.4 व्य (T3 वि) द्रावयन्; M1.2.4.5.7-9 विदारितं (for विद्रावितं). Ś D1-5.8.9.12 मुहुर् (for सर्वं). V1 रणे मुहुर्व्यद्रवंश्च; V3 * * व्यद्राव्य तान्सर्वान्. —d) Ś Ñ V1.3 B3.4 D T4 तदा (for शितैः).

36 B1 om. 36ab (cf. v.l. 34). —a) M5 विदारिताः (for विनिहताः). Ś Ñ V1.3 B3.4 D1-9.12 T3.4 M10 भूमौ; D10.11 कृत्तास् (for शस्त्रैर्). —b) D10.11 चेष्टंति स्म; M3-5.7 वेष्टंते स्म; M6 वेष्टयंति (for वेष्टन्ति स्म). Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 व्य (Ś3 D8.9.12 व्या) चे- (T3.4 °वे) ष्टंत (D1.3.4 विचेष्टंते) तथापरे; Ñ2 B3.4 व्यचेष्टंत निशाचराः. —V3 om. 36cd. —c) Ñ V1 D1-5.9 T3.4 वाहनानि; Cv as in text (for °नेषु). Ñ V1 D1-4.9 T3.4 [अ]वसन्नानि; B1.3 °क्ता ये; B4 [अ]थ संसक्ताः; D5 च संत्यज्य; M6 [ए]व संरब्धाः; M8 [अ]न्ववसक्ताश्च; Cv च सक्ताश्च (for [अ]वसक्ताश्च). —d) G1 ये वा (for एव). Ś D8.12 [आ]यते रणे; B1.3.4 [अ]परे तथा; D1.3.4 [उ]परेमिरे; D5 [उ]पपेदिरे; M1 परा रणे (for [अ]परे रणे). Ñ V1 T3.4 स्थितान्येवाव (Ñ1 T3 °वाप; V1 °वोप) पेदि (Ñ2 °तस्थि) रे; D2.9 स्थि (D9 हि) त्वा चैवोपपेदिरे; M6 केचित्तेष्वेव विष्ठिताः; Cv as in text (for d).

37 a) Ś D8.12 यथा; Ñ1 हयान्; Ñ2 B1.3.4 केचिन्; V1 D1-5.9 T4 तथा (for रथान्). ❀ Cg: रथान्नित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्. ❀ —b) Ñ1 कुररान्; B3 मृगांस्तु; T3.4 पतंगान् (for पन्नगांस्). Ñ1 D9 T3.4 उरगांस् (for तुर°). T1.2 G3 M1.3 रणे (for तथा). —D1.5 om. (hapl.) 37cd. —c) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2-4.6.8-12 शिशुमारान्. —d) Ś1 -वदनांस्तदा; D6.7.10.11 M6 °नानपि; T2 G1.3 M1.2.4.5.7-10 °नानि च (for °नांस्तथा). ❀ Cv: पिशाचवदनानि पिशाचवाहनानीति च शेषः. ❀

38 a) Ñ2 B1.3.4 आलिंग्य (for तान्सम्-). G1 हस्ताभ्यां (for बाहुभ्यां). Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 आलिंग्य बाहुभिस्तांस्तान्. —b) V1 विष्टब्धान्; D2 निष्टब्धाः; D5 विश्रब्धान्; D8 वि * *; D9 विनष्टाः; M7 निष्टब्धाः; Cv.g.k.t as in text (for विष्टब्धाः). D2.9 कैश्चिद्; D6 किंचिद्. Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 आहवे; D6.7.10.11 Ct उत्थिताः; G3 उद्धृताः; M10 आश्रिताः; Cv.g.k.t as in text (for

G. 7. 36. 41 B. 7. 28. 41 L. 7. 34. 42

चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसंप्लवः ।
निहतानां प्रमत्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ३९
शोणितोदकनिष्यन्दा कङ्कगृध्रसमाकुला ।
प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४०
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् ।
निरीक्ष्य तद्बलं सर्वं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४१
स तं प्रतिविगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् ।
त्रिदशान्समरे निघ्नञ्शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४२
ततः शक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम् ।
यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ॥ ४३
तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि ।
निपातयामास शरान्पावकादित्यवर्चसः ॥ ४४
तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो व्यवस्थितः ।
शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४५

उच्छ्रिताः). N2 विष्ठितानेकशः स्थितान् ; B1 विष्ठिता एकशः स्थिताः ; B3.4 विष्टब्धानेकसंस्थितान् ; G (ed.) विष्टब्धा एव संस्थिताः . —c) B3.4 दैवतैः ; G1 M4.5.7 देवैश्च; M6 देवेभिः (for देवैस्तु). D6.7 -संविग्ना; D10.11 -संभिन्ना; Cv as in text (for -संविद्धा). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 दैवतैः सह संरब्धा(D5 °रब्धो; T3 °बद्धा); Ñ2 दैवतैः शस्त्रसंछिन्ना; B1 नादेवतैः समं विद्धा (sic). —d) T1.2 G3 M10 अभिपेतुर् ; G1 दुद्रुवुश्च; M5 समरे च; Ck.t as in text (for मम्रिरे च). Ś1.3 Ñ V1.3 D1–4.8.9.12 T3 राक्षसा विललंबि(D9 °लापि)रे; B1.3.4 राक्षसा उपपेदिरे; D5 राक्षसो विमलेंबरे; T4 राक्षसा मम्रिरे तदा.

39 ab) B3 -वदाभाति; M3 [इ]व चा° ; M6 [इ]व च बभौ (for इवाभाति). V3 B4 तेषां स (by transp.) ; B3 तेषां स्म; D5 स एषां; D6.7.10.11 G1 M4.7 सर्वेषां. Ś3 D8.12 -संभवः ; B4 -विप्लवः (for -संप्लवः). B1 विचित्रकर्मवद्भाति तेषां समरविप्लवः. ❀ Cg : चित्रकर्म इवेति वाक्ये संधिरनित्यः । ; Ck.t : चित्रकर्म इवेत्यसंधिरार्षः . ❀ —c) Ś1.3 D8.12 T4 प्रविद्धानां; Ś2 Ñ V1.3 B4 D1.3–5.9 प्र(D1.3.4 तु)वृद्धानां; B1 D6.7.10.11 प्रसुप्तानां; B3 प्रवर्तानां (sic); D2 T3 प्रवृत्तानां; M6 प्रभग्नानां (for प्रमत्तानां).

40 a) D6.7.10.11 -निष्पंदा ; M1 -निष्यंद- ; M4.6.7 -विष्यंदा (for -निष्यन्दा). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 तोय- (D9 वाप [sic])शोणितविस्पं(Ñ B3 °निष्पं; D5.9 °विस्यं)दा (B1 °निष्पन्ना; D1.4 °विष्पंद- ; D8 °विस्यंद-). —b) Ś Ñ2 V1 B1.3.4 D2.8.9.12 कंककूर्म- ; V3 चर्मवर्म- ; D1.3.4 -[उ]लूकगृध्र- ; D5 हयकूर्म- ; D6.7.10.11 T3.4 M2.8.9 काकगृध्र- ; M6 कंककाक- ; M10 काककंक- (for कङ्कगृध्र-). —c) Ś B3 D1–5.8.9.12 T4 M6 संयुगतले; Ñ1 V1.3 °गात्तसाच् ; Ñ2 B1.4 °गे तत्र(B1 °स्य) (for °गमुखे). —d) D2 सास्त्र- (for शस्त्र-). T2 सती (sic) (for नदी).

41 For 41ab cf. 27ab. —a) B4 वीरो (for क्रुद्धो). —c) D1.3.4 T3.4 निरैक्षत. Ñ1 च बलं; V3 वचनं (sic); D6.7.10.11 तु बलं (for तद्बलं). T1.2 G3 M2.3.5.6.8.9 कृत्स्नं (for सर्वं). Ñ2 B1.3.4 अपश्यद्बलमात्मीयं. —d) Ñ2 B1.3.4 त्रिदशैर् ; M6 देवेभिर् (for दैवतैर्).

42 a) T2 G3 M3 तु; M1.2.6–10 तत् (for तं). Ś Ñ1 D1–4.8.9.12 सोथ तत्प्रतिगृ(D1.3.4 °विगा)ह्याशु; Ñ2 B1.3.4 स तु तं प्रविगाह्याशु(B3 °गृह्याथ) ; V1 सोपि संप्रतिगृह्याथ; V3 संबोध्य तं प्रगृह्याथ; D5 सोथ तत्प्रविविश्याशु; T3 सोथ संप्रविगाह्याशु. —b) Ñ2 B1.3.4 महांतं; M6 रावणः (for प्रवृद्धं). —c) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 देवताः समभिघ्नंश्च (Ñ1 V1.3 D1.4.9 T3.4 °भिघ्नन्वै; D2.5 °भिघ्नंस्तं; D3 °निघ्नानः); Ñ2 B1.3.4 देवताः समतिक्रम्य. —d) M6 शत्रुम् (for शक्रम्). Ñ2 B1.3.4 D1–5 T4 [अ]भ्य(B3 [अ]भि)धावत; D8 [अ]भिवर्तत; D9 च धावत (for [अ]भ्यवर्तत). Ñ1 V1.3 शक्रं समभिधावत.

43 a) D9 तद्विकृष्य; K (ed.) आगाच्छक्रो (for ततः शक्रो). D8 महाचापं. —b) M6 अगृह्णात् (for विस्फार्य). T1.2 स; M10 च (for सु-). M7 सुमहत्स्वनं. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 व्य(V1.3 D1.3–5 वि)स्फारयदनुत्तमं. —c) V1.3 T3.4 तस्य. D10 T3 विस्फार्य (sic) (for विस्फार-). Ś B1 D2.8.9.12 -शब्देन; Ñ2 illeg. ; B3 -धनुषः (sic); D6.7 -निर्घोष ; D10.11 -निर्घोषैः ; M10 -निर्घोषात् (for -घोषेण). —d) B3.4 D5.10.11 T1 M1–3.8.9 स्तनंति; D6.7 स्तनति. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 [इ]व; T3 वि- (for स्म). M6 स्वनत्वंति. —After 43, Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 ins. :

585* उग्रं परमनाधृष्यं भयदं सर्वविद्विषाम् ।

[T3 अधृष्यं च (for अनाधृष्यं).]

44 a) V3 स (for तद्). D3 महाचापं; D8 महांश्चापं. —b) Ś Ñ2 V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 -वक्षसि; M6 -राक्षसे (for -मूर्धनि). Ñ1 ववर्षेंद्रोथ रावणं. —c) D6.7.10.11 M1.5.10 पातयामास स (M5 च). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 तदा (for शरान्). V3 तथाभिपातयामास; T3 निवासयामास शतं. —d) M6 -संनिभान् (for -वर्चसः). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3 G3 शरा(G3 शिता)न्पावकसंनिभान् (D1.3–5 G3 °वर्चसः). —After 45, D3 ins. :

586* ते वासवधनुर्भ्रष्टाः शराश्चाशनिसंनिभाः ।
विशन्ति रावणं तूर्णं सूर्यांशव इवाचलम् ।

45 a) D1.4 महाबाहो. —b) D6.7.10.11 निशाचरः ; T3.4 प्रतापवान् (for व्यवस्थितः). —c) Ś M10 -निर्मुक्तैः ;

प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समन्ततः । नाज्ञायत तदा किंचित्सर्वं हि तमसा वृतम् ॥ ४६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

२९

ततस्तमसि संजाते राक्षसा दैवतैः सह ।
अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १

ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां महद्बलम् ।
दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २

G. 7.37.0
B. 7.29.2
L. 7.35.3

D$_{9}$ -निसृष्टैः ; D$_{12}$ -विसृष्टैः (for -विश्रष्टैः). —^{d}) D$_{1}$ अवाच्छिनत् (for °किरत्). —After 45, D$_{3}$ ins. :

587* इन्द्रारिबाणैः संक्रुद्धश्चकासे रणसंस्थितः ।
स्वरश्मिभिरिव सूर्यो यथा नभसि संस्थितः । [sic] ;

while T$_{3}$ ins. :

588* ततस्तस्मिन्नयुध्यन्त राक्षसा दैवतैः सह ।

46 ^{ab}) D$_{6}$ प्रवृद्धतोर् (for प्रयुध्यतोर्). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3}$ ततस्तेषां प्रवृ(D$_{1.3.4}$ °यु)द्धानां; Ñ$_{2}$ V$_{3}$ B$_{1.3.4}$ G (ed.) ततः प्रवर्षिणो(V$_{3}$ B$_{3}$ प्रविष्टयो; B$_{1}$ °श्च प्रविद्धयो [hypm.] ; B$_{4}$ प्रवर्षतो; G [ed.] प्रवृष्टयो)स्तत्र (for ^{a}). Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ शर- (for बाण-). M$_{6}$ प्रवृद्धयोर्बाणवर्षैः समंतादभिपूरितं. —^{c}) D$_{1.4.6}$ न ज्ञायत; D$_{3}$ नाक्षयेत (sic) ; T$_{1.2}$ G$_{3}$ न ज्ञायते. —^{d}) Ñ$_{1}$ V$_{1}$ तु; V$_{3}$ M$_{6}$ तद् ; Ck.t as in text (for हि). V$_{3}$ रजसा (for तमसा). Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ तमसा सर्वतो वृते(B$_{3}$ °तं).

Colophon : V$_{1}$ om. (cont. the Sarga). —*Kāṇḍa name* : Ś$_{1}$ D$_{4.9}$ M$_{7}$ om. —*Sarga name* : Ś$_{1}$ Ñ$_{1}$ D$_{2.8.9}$ इंद्ररावणसमागमः(Ñ$_{1}$ °मनं) ; Ś$_{2.3}$ रावणसमागमः ; Ñ$_{2}$ B$_{1.3}$ D$_{6}$ इंद्ररावणयोर्युद्धं; V$_{3}$ रावणेंद्रसमागमः ; B$_{4}$ इंद्ररावणयोर्द्वैरथयुद्धं ; D$_{1.3.4.12}$ इंद्रसमागमः ; D$_{5}$ देवासुरसंग्रामे इंद्ररावणसमागमः ; D$_{7}$ रावणयुद्धं ; G (ed.) इंद्ररावणयोर्द्वैरथः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ V$_{3}$ B$_{1.3}$ D$_{2.12}$ om. ; B$_{4}$ 36 ; D$_{1.4.5}$ 35 ; D$_{3.9}$ T$_{4}$ 34 ; D$_{8}$ T$_{3}$ 33 ; M$_{6}$ 32. —After colophon, T$_{4}$ concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G$_{1.3}$ M$_{1.5.8}$ with श्रीरामाय नमः ; M$_{10}$ with श्रीरामचन्द्राय नमः .

29

☞ V$_{2}$ G$_{2}$ missing for Sarga 29 (cf. v.l. 7.12. 2 and 7.26.45 respy.). B$_{2}$ om. Sarga 29 (cf. v.l. 7.24.1). V$_{1}$ cont. the previous Sarga. D$_{12}$ begins with ॐ.

1 ^{a}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{2.3.5.8.9.12}$ T$_{4}$ तस्मिंस्तमोभूते; D$_{1.4}$ तस्मिंस्तदा जाते (for तमसि संजाते). —^{b}) D$_{1}$ रक्षसां. Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ त्रिदशैः (for दैवतैः). D$_{10.11}$ सर्वे ते देवराक्षसाः (= 3^{b}); M$_{3}$ राक्षसास्त्रिदशा अपि. —M$_{6}$ om. (hapl. ?) 1^{c}–3^{b}. —^{c}) M$_{10}$ अवध्यंत; B (ed.) आयुध्यंत. —For 1^{cd}, Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.2.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ G (ed.) subst.; while T$_{3}$ ins. after 1 :

589* प्रयुद्धान्स्वान्परांश्चैव पोथयन्तो विचक्रमुः ।

[Ñ$_{1}$ युयुध्यंतः; Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ प्रयुद्धाः स्वान् ; G (ed.) प्रमुग्धाः स्वान्. Ñ V$_{3}$ B$_{1.3}$ D$_{1.4}$ T$_{3}$ यो(T$_{3}$ बा)धयंतो (for पोथ°). Ñ$_{1}$ प्र-; B$_{1}$ हि (for वि-).]

—Thereafter all the above MSS. (except B$_{1.3.4}$) cont.; while T$_{4}$ ins. after 1 :

590* चक्रशूलगदाबाणास्तोमराशनिशक्तयः ।
राक्षसामरनिर्मुक्ताः सूदयन्तीतरेतरम् ।

[(l. 1) Ñ V$_{1.3}$ T$_{3.4}$ -प्रासमुसलानि च (Ñ °लाशनि-) (for -बाणास्तोमराशनि-). V$_{1}$ सर्वशः (for -शक्तयः). —(l. 2) D$_{5}$ -निर्वृत्ताः (for -निर्मुक्ताः). Ñ$_{2}$ रक्षोगणविनिर्मुक्ताः (for the prior half).]

2 M$_{6}$ G (ed.) om. 2 (for M$_{6}$, cf. v.l. 1). D$_{7.10.11}$ M$_{9}$ om. (hapl.), B (ed.) reads within brackets 2–3. —^{a}) B$_{3}$ च; M$_{2.4.7.8.10}$ तद् (for तु). Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ ततो दैवतसैन्येन(Ñ$_{1}$ T$_{3}$ °न्यैस्तु; V$_{1.3}$ D$_{1}$ °न्यैस्तद् ; D$_{3.4}$ °न्यं तद्). —^{b}) Ñ$_{1}$ महात्मनां; B$_{1.3.4}$ बलं तदा; T$_{3}$ महद्भयं; G$_{1}$ M$_{4}$ महाबलं (for महद्बलम्). —^{c}) B$_{1.4}$ दशास्य- ; D$_{2.9}$ दिशः(D$_{9}$ °शं) प्र- ; D$_{5}$ देशं प्र- (for दशांशं). Ś Ñ V$_{1.3}$ D$_{1.3.4.8.12}$ T$_{3.4}$ दिशः प्र(Ñ$_{1}$ D$_{1.3.4}$ °शो वि)द्रावितं (for दशांशं स्थापितं). —G$_{3}$ om. (hapl. ?) 2^{d}–3^{a}. —^{d}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ सर्वं (for शेषं).

G. 7.37.2
B. 7.29.2
L. 7.35.4

तस्मिंस्तु तमसा नद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः।
अन्योऽन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ॥ ३
इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः।
तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४
स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणो रणे।
क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्तवान् ॥ ५
क्रोधात्सूतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह।
परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तं नयस्व माम् ॥ ६
अद्यैतांस्त्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरे स्वयम्।
नानाशस्त्रैर्महासारैर्नाशयामि नभस्तलात् ॥ ७
अहमिन्द्रं वधिष्यामि वरुणं धनदं यमम्।
त्रिदशान्विनिहत्याशु स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥ ८

3 M6 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). D7.10.11 M9 om. 3; G3 om. 3^{a}; B (ed.) reads 3 within brackets (for all, cf. v.l. 2). —^{a}) D6 T1 M1.3 युद्धे; G1 [आ]रब्धे (for नद्धे). —^{b}) G1 M10 सर्वतो (for सर्वे ते). ❀ Ck.t: देवाश्च राक्षसाश्च देवराक्षसाः. ❀ —^{c}) D6 M4.8 नाभिजानंत; G1 अभिजानंति; M6 नाभिजग्मुस्ते. —For 3, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

591* तस्मिंस्तमसि दुर्धर्षे मग्ना दैवतराक्षसाः।
अन्योऽन्यं न प्रपश्यन्ति त्रीञ्जनान्प्राप्य केवलम्।

[(l. 1) Ñ2 V3 B3.4 दुष्पारे (for दुर्धर्षे). D3.5 मग्ना (for मग्ना). —(l. 2) D2.9 स्म; D5 T3 च (for न). Ñ2 V1 B3.4 D5 T4 स्म; V3 [अ]भि-; D2.9 T3 न (for प्र-). V3 विकृतान् (for त्रीञ्जनान्). Ś D8.12 वर्ज्यं; Ñ1 पश्य; V1 प्रेक्ष्य; T4 अथ (for प्राप्य). Ñ1 V1.3 केवलान्. Ñ2 B1.3.4 वर्जयित्वा जनत्रयं; D2.5.9 केवलं तु जनास्त्रयः (D5 °नत्रयं); T3 त्रीन्बहूनपरे परान् (for the post. half).]

—Thereafter T3 cont. 592*.

4 D12 om. 4^{ab}. —^{ab}) D2.9 तु (for first च). D9 G1 M1.6 transp. रावणश् and रावणिश्. B3 महाबलं. —For 4^{ab}, Ś Ñ V1.3 B1.4 D1.3.4.8 T4 subst.; while T3 cont. after 591*:

592* शक्रं च रावणं चैव रावणिं च महाबलम्।

[Ñ2 B1.4 D1.3.4 इंद्रं (for शक्रं). T3.4 transp. रावणं and रावणिं. T4 सुमहाबलं.]

—Then T3 further cont.; while T4 subst. for 4^{cd}:

593* सर्वं तमस्तदा चैव पश्यति स्म दशाननः।

[T4 तद्धि तदा (for तदा चैव).]

—^{c}) D6.10 -वृत्ते (for -वृते). T3 तमसि संवृत्ते. M6 तमोजालवृते तस्मिन्. —^{d}) M6 जग्मुश्च (for ईयुर्न). —For 4^{cd}, Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 subst.:

594* सर्वं तद्धि च ते तत्र पश्यन्ति स्म स्वतेजसा।

[D1.4.5 तमस् (for तद्धि). Ñ1 तमोभूतं; D1.4 तत्र तद्वै; D2.3.9 तमस्तत्र; D5 तद्धि तमः (sic) (for च ते तत्र). V1 तत्र सर्वं हि तमसा (for the prior half). D1 प्रपश्यंति. Ś3 D8 सु- (for स्व-).];

while Ñ2 V3 B1.3.4 subst. for 4^{cd}:

595* सर्वं हि तत्तमोभूतं न किंचित्प्रत्यदृश्यत।

[V3 तत्र समाछन्नं (for हि तत्तमोभूतं).]

5 ^{b}) M2.8–10 क्षणात् (for रणे). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 दैवतैर्विनिपाति(Ñ1 °पीडि)तं; Ñ2 B1.3.4 हतं देवैर्दशाननः; D6.7.10.11 रावणो निहतं क्षणात्; T2 G3 M6 हतं रावणराक्षसः. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 G1 आहारयत् (D1.3.4.9 °यंस्); Ñ2 B1.3.4 D10.11 T1.2 G3 M6 अभ्यगमत्; D6.7 अभ्याहरत् (for अभ्यागमत्). Ñ2 B1.3.4 तूर्णं (for तीव्रं). —^{d}) D10 चक्रिवान् (for मुक्तवान्). Ś N1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 दशग्रीवो ननाद च.

6 ^{a}) D6 T1.2 G1.3 M3 दुर्धर्षं. —^{b}) D11 समरे स्वयं वाच ह (sic). —For 6^{ab}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 subst.:

596* स क्रोधात्सूतमाहेदं स्यन्दनं सूत वाहय।

[D1 om. स (subm.). B1.4 स्म (for [इ]दं). B3 आभाष्य (for आहेदं). Ñ2 B1.3.4 D1 मम (for सूत). D3 चाह्वय; T4 चोदय (for वाहय).]

—^{c}) Ñ2 B1.3.4 सुर- (for पर-). B3 मध्ये च (for मध्येन). —^{d}) D10.11 Cg.k.t यावदंतो. Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 न याम्यहं (for नयस्व माम्). T4 यावत्सेना निहन्म्यहं.

7 ^{a}) D6.7.10.11 T3 M2.8–10 [ए]त्र (for [ए]तांस्). Ś D8.12 T3 दैवतान् (for त्रिदशान्). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 अद्यैता(Ñ2 V1.3 B1.3.4 °व) देवताः सर्वाः. —^{b}) Ñ2 B1.3.4 transp. विक्रमैः and समरे. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 समरे विक्रमेण हि(Ś D8.12 ह). —After 7^{ab}, D9 ins.:

597* विनिहत्याहं पश्चाच्च स्थापयिष्यामि चापरान्।

—^{c}) D6.7.10.11 M2.8.10 नानाशस्त्र-. D6 -समाहारैर्; T1.2 G3 M3.5 महाघोरैर् (for महासारैर्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 शस्त्र(Ś D3.8 °र)वर्ष(T3.4 अस्त्रशस्त्र)महावर्षैर्(Ñ1 V3 °वेगैर्); Ñ2 B1.3.4 प्र(B1 आ)वर्षञ्शरजालानि. —^{d}) M6 पातयामि (for नाशयामि). D6 T1.2 G1.3 M1–3.5.10 नभस्थलात्. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D (except D6) T3.4 नयामि यमसादनं.

8 ^{b}) D6.7.10.11 T1–3 M3 transp. वरुणं and धनदं. —T4 damaged from मम् in यमम् up to वि in 9^{a}. —^{c})

विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ।
द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तं नयस्व माम् ॥ ९
अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् ।
नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरगान्स मनोजवान् ।
आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११
तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा ।
रथस्थः समरस्थांस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १२
सुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते ।
जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३
एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा ।
गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १४
न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात्सुनिर्भयः ।
तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १५ G. 7. 37. 14 B. 7. 29. 13 L. 7. 35. 16

T1.2 G1.3 M1.3–5.7 विनिहत्याथ (G1 M3.4.7 °त्वा च; M5 °त्याजौ). —For 8, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 subst.; while M6 subst. only l. 1 for 8^{ab}; T3 subst. only l. 2 for 8^{cd}:

598* अहमिन्द्रो भविष्यामि धनदो वरुणो यमः।
देवता विनिहत्याहं स्थापयिष्यामि चापरान्।

[(l. 1) Ñ2 B1.3.4 M6 transp. धनदो and वरुणो. —(l. 2) D5 दैवतान्. Ś D8.12 विनियम्य; D2 वै निहत्य (for विनिहत्य). Ñ1 D3 [आ]जौ; Ñ2 B1.3.4 [अ]च (for [अ]हं). T3 दैवतानि निहत्याजौ (for the prior half). Ñ2 B1.3.4 [अ]सुरान् (for [अ]परान्).]

9 T4 damaged up to वि in ^{a} (cf. v.l. 8). —^{a}) B3 विवादो (for विषादो). Ñ1 नात्र; D1.3.4 च न (by transp.); D6.7.10.11 नैव (for न च). —Ñ2 B1.3.4 om. 9^{cd}. —^{c}) D5.6 T1.2 G1.3 M3.10 त्रिः (for द्विः). D9 विषण्णत्वात् (for द्विः खलु त्वां). Ś D2.3.8.9.12 [ए]ष; V1 [ए]तद्; D5 [ए]षां; G1 M6 [अ]त्र (for [अ]द्य). V3 मां च दृष्ट्वा द्रवत्येष; D1.4 खलु त्वामब्रवीम्येष (sic). —^{d}) = 6^{d}. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 न याम्यहं (for नयस्व माम्). ❁ Cg.k : यावदन्तो (Ck °न्तं) नयस्व मामिति द्विर्द्विवारं त्वां ब्रवीमि खलु । तत्कथं न नयसीत्यर्थः (Ck °सीति शेषः) । ; so also Ct. ❁

10 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 हि; Cg.k as in text (for स). —^{b}) B1 D5.7.12 G1 M2 वर्तावहे; Cg.k वर्तामहे (as in text). G1 स्वयं; Cg.k as in text (for वयम्). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 (all with hiatus) नयस्व मां सूतवर (D3.5 °त तत्र). —^{d}) T4 damaged from यत्र up to 11^{b}. Ñ1 D1–5.9 उदयः पर्वतो यतः; V1.3 उदयं पर्वतं पतिं (V3 पूर्वपर्वतं).

11 T4 damaged for ^{ab} (cf. v.l. 10). —^{a}) G1 तत्र (for तस्य). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 स सूत- (D5 तत)स्तद्वचः (for तस्य तद्वचनं). —^{b}) Ś D8.12 सदश्वान् (for तुरगान्). Ñ1 D1.4 स्वान्; Ñ2 V3 B1.3.4 D2.3 M6 तान्; V1 D9 च; D6 तु (for स). Ś D8.12 T3 वातरंहसः ; D5 ताननोदयत् (for स मनोजवान्). —^{c}) V3 हि; D2.5.9 [ए]व (for [अ]थ). —^{d}) Ñ1 [ए]ष; D1.4 [ए]वं (for [ए]व). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 G1 M6 स (for च). Ñ2 B1.3.4 मध्येनिमि (B4 °ध्ये न मि)ष (B3 देवस [sic])तां रणे.

12 ^{a}) D5 ततस्; G1 तत्र (for तस्य). D5 नियमं (for निश्चयं). Ś Ñ1 V1 B3.4 D1–4.8.9.12 मत्वा (for ज्ञात्वा). —^{b}) M8 शत्रोर् (for शक्रो). Ś D8.12 देववरस् (for देवेश्वरस्). D2.5 T3 तथा (for तदा). —^{c}) Ś Ñ2 V1.3 B4 D1.3–12 T3 समरस्थास् (Ñ2 D1.6.7.9–11 °स्थस्) (for समरस्थांस्). Ś D8.12 स; Ñ2 V1 B4 D1.3–5 T3 ता (for तान्). B1 समरत्रस्ता; B3 समरे तस्थौ (for समरस्थांस्तान्). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3 देवता इ (Ñ1 V3 D2.9 °तानि)दम्.

13 ^{a}) D2.5.9 देवाः (for सुराः). M6 शृण्वंतु. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 मे (D5 भो) सर्वे (B1° वें); M6 मे वाक्यं (for मद्वाक्यं). —^{b}) T4 damaged from मम up to ह्य in 14^{a}. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 यन्मह्यमिह; Ñ2 B1.3.4 मह्यं यदिह; D6 यथा च मम (for यत्तावन्मम). —^{c}) Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T3 रावणो जीवमानोयं. —For 13^{cd}, B1.3.4 subst.:

599* निगृह्यतां साधु जीवन्रावणो राक्षसाधिपः।
[B4 रक्षसां पतिः (for राक्षसाधिपः).]

14 T4 damaged up to ह्य in ^{a} (cf. v.l. 13). —^{a}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 ह्य (T4 *)तिरथः; D6 M6 ह्यतिबलं. Ś Ñ2 B1.3.4 D1–4.6.8.9.12 M6 सैन्यं; Ñ1 V1.3 T3.4 शीघ्रं; G1 स्वैरं (for सैन्ये). —^{b}) M1 रथौ * (for रथेन). Ñ1 V3 T3 पवनो यथा; Ñ2 च महौजसा; V1 B1.3.4 D7 परमौजसा (for पवनौजसा). —^{c}) Ñ2 V3 B1.3.4 आगमिष्यति; M1.3 आगच्छति प्र-; M5.9 गमिष्यामि प्र- (for गमिष्यति प्र-). D1–5 प्र (D5 नि)वृत्तोर्मिः. —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3.4 पर्वसु (for पर्वणि).

15 ^{a}) Ñ1 V3 D1–5.9 T3 चैष (Ñ1 V3 D2.9 °व); B1 M9 ह्येव (for ह्येष). D6 T3 M8.9 शक्तो (for शक्यो). —^{b}) Ś D8 स्वयंभुवः (for सुनिर्भयः). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T3 वरदानेन (B1 °नाति) दर्पि (D1.3.4 गर्वि)तः. —D5 om. (hapl.?) 15^{c}–16. —^{c}) T1.2 G3 M3.5 तं (for तद्). M3 ग्रहिष्यामि वै; M7 गमिष्यामहे. G1 M4.5 सर्वे (for रक्षो). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 M6

G. 7. 37. 15
B. 7. 29. 14
L. 7. 35. 17

यथा बलिं निगृह्यैतत्त्रैलोक्यं भुज्यते मया ।
एवमेतस्य पापस्य निग्रहो मम रोचते ॥ १६
ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः संत्यज्य रावणम् ।
अयुध्यत महातेजा राक्षसान्नाशयन्रणे ॥ १७
उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तितः ।
दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८
ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः ।
देवतानां बलं कृत्स्नं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९
ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रविष्टं तं बलं स्वकम् ।
न्यवर्तयदसंभ्रान्तः समावृत्य दशाननम् ॥ २०
एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः ।
हा हताः स्मेति तं दृष्ट्वा ग्रस्तं शक्रेण रावणम् ॥ २१
ततो रथं समारुह्य रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २२

सज्जी- (for यत्ता). D2 T1.2 G3 M2.4.6–10 भवथ(D2 °तु) (for भवत). Ś Ñ1 D1–4.8.9.12 T3.4 भो(Ś D8 नो) सुराः ; Ñ2 B1.3.4 मा चिरं (for संयुगे).

16 D5 om. 16 (cf. v.l. 15). T4 damaged up to एतस्य in ^{c}. —^{a}) Ś V1 D1.8.12 M5 बलं; M7.8 बलिर् (for बलिं). Ñ1 V1.3 D1.3.4.6 T3 M6 निगृह्यैव; Ñ2 D7 T1.2 G1.3 M2.4.5.7–9 निरुध्यैतत्(Ñ2 D7 °व) ; B1.3.4 निरुध्येह(B3 °ध्याहं) (for निगृह्यैतत्). D2.9 तथैव बलमागृह्य; D10.11 M1 यथा बलौ निरुद्धे च(M1 तु). —^{c}) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3 अस्य हि; Ñ2 B1.4 अस्याद्य; B3 अद्यास्य (for एतस्य). Ś D8.12 तथैवाप्यस्य (for एवमेतस्य). —^{d}) Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 T1.2 G3 M1.2.8–10 Cg.k.t नि(B3 वि)रोधो (for निग्रहो). Ñ B1.3.4 रोचते हि मे (for मम रोचते). ❀ Cg : बलौ महाबलौ। निरुद्धे अहत्वैव कृतनिरोधे सति। एवमेतस्य निरोधोऽपीत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ।; so also Ck.t. ❀

17 ^{a}) D1.4 देवेशम् (sic) (for ऽन्यं देशम्). T1.2 G3 M1.3.6 आसाद्य (for आस्थाय). —^{b}) Ñ2 B3.4 D6.7 त्यक्त्वा च(D7 स) ; G1 M2.4.5.7–9 त्यज्य च (for संत्यज्य). M6 शक्रस्तं जयितुं रणे. ❀ Cg.k : रावणं संत्यज्येति, वज्रादिना प्रहर्तुमशक्य(Ck °युक्त)त्वात्पुरःस्थितिर्निष्प्रयोजनेति मत्वेति शेषः । ; so also Ct. ❀ —^{c}) Ñ1 युयुध्यत; B1 अवध्यत. Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.9–11 G3 महाराज(Ñ1 °संख्ये; V1 D2.5.9 °युद्धे; V3 D1.3.4 °युद्धं) (for महातेजा). —^{d}) Ñ2 B3.4 D6.7.10.11 त्रासयन् (for नाशयन्). T1.2 G3 M3 मृधे (for रणे). Ñ1 V3 D2.3.5.9 राक्षसं नाशयद्बलं; D1.4 राक्षसं त्रासयन्बलिः(D4 °न्बलं) ; T3.4 राक्षसानां महद्बलं. —After 17, V1 D1.3.4 T3.4 ins. :

600* शस्त्रवर्षं महावर्षं दैवतैर्विनिपातितम् ।

[D1 दैवतैश्च (for महावर्षं). T3.4 अस्त्रवर्षं महावेगं (T4 damaged from वेगं up to 18^{b}) (for the prior half). D1 रावणं (for दैवतैर्). V1 विनिपातिभिः .]

18 T4 damaged for ^{ab} (cf. v.l. 600*). —^{a}) Ñ1 ततो रणं (for उत्तरेण). —^{b}) Ś D8.12 [उ]त्तरं द्रुतं; Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.9–11 G1 M6 Ct [अ]निवर्तकः; T1.2 G3 दिवि स्थितः ; M1 [अ]निवर्त्तदा; M2 [अ]निवारितः ; M4 [अ]निवर्तितं (for [अ]निवर्तितः). T3 बलात्तमनिवर्तते. ❀ Ct : अनिवर्तकोऽनिवर्तितुम्. ❀ —G1 repeats 18^{cd} after 22^{ab}. —^{c}) B1 D6 G1(both times).3 M2.4.7–10 च; D8 सु- ; T1.2 M3 [ए]व (for तु).

19 ^{a}) Ñ1 तन्महत्सैन्यं (for योजनशतं). —^{c}) Ś D7.8.12 M3.6 देवानां तद्(D7 M3 च) (for देवतानां). Ñ B1.3.4 D1.4–7.10.11 M4.7 सर्वं (for कृत्स्नं). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9 M6 बाण- (for शर-). D5 इवाकिरन् ; D10 अवारयत्.

20 ^{a}) D5 तेन (for ततः). —^{b}) M7 तद् (for तं). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 प्रभग्नं तत् ; Ñ2 B1.3 D6.7.10.11 प्रनष्टं तु(B1.3 तत्); B4 तत्प्रनष्टं (for प्रविष्टं तं). Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4–7.10–12 T3.4 G1 M1.2.5.6.8–10 स्वकं बलं (by transp.); D3 स केवलं (for बलं स्वकम्). —T4 damaged from 20^{c} up to न्तरे in 21^{a}. —^{cd}) V1 M6 निवर्तयद्. Ñ1 स्वकं धाम; B3 असंभ्रांतं; D1 त्वसंभ्रांतो (for असंभ्रान्तः). Ś D8.12 तमावृत्य; Ñ V1 B4 D1–5.7.9 दधार च; V3 स दधार; B1 रुराव च; B3 चचार च; M6 समाहृत्य; G (ed.) रुरोध च; Cg.k.t as in text (for समावृत्य). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–9.12 M6 निशाचरं; Cg.k.t as in text (for दशाननम्). T3 रक्षोभिमुखमायांतं जग्राह बलवान्रणे.

21 T4 damaged up to न्तरे in ^{a} (cf. v.l. 20). —^{ab}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 transp. नादो and मुक्तो. —^{cd}) B1 मृताः (for हताः). T3 हंतास्मीति. Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 स्म इति (for स्मेति तं). Ś2.3 V3 D1.4 G3 M4.5.8 हतोस्मीति तं. V3 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D5 युक्तं (for ग्रस्तं). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 transp. दृष्ट्वा and ग्रस्तं. B4 (with hiatus) इंद्रेण (for शक्रेण). —T4 damaged from रावणम् up to रावणिः in 22^{b}. D2.5.9 राक्षसं (for रावणम्).

22 T4 damaged up to रावणिः in ^{b} (cf. v.l. 21). —^{a}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 M6 समास्थाय (for °रुह्य). —After 22^{ab}, G1 repeats 18^{cd}. —^{c}) B1.3.4 D2.9 T G3 M (except M1) अभि-; G1 अपि (for अति-). —^{d}) V1 D2.5.9 M2 सुदारुणः; M9 स दारुणं.

स तां प्रविश्य मायां तु दत्तां गोपतिना पुरा ।
अदृश्यः सर्वभूतानां तत्सैन्यं समवाकिरत् ॥ २३
ततः स देवान्संत्यज्य शक्रमेवाभ्ययाद्द्रुतम् ।
महेन्द्रश्च महातेजा न ददर्श सुतं रिपोः ॥ २४
स मातलिं हयांश्चैव ताडयित्वा शरोत्तमैः ।
महेन्द्रं बाणवर्षेण शीघ्रहस्तो ह्यवाकिरत् ॥ २५
ततः शक्रो रथं त्यक्त्वा विसृज्य च स मातलिम् ।
ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम् ॥ २६
स तु मायाबलाद्रक्षः संग्रामे नाभ्यदृश्यत ।
किरमाणः शरौघेन महेन्द्रममितौजसम् ॥ २७

G. 7. 37. 27
B. 7. 29. 26
L. 7. 35. 29

23 T$_4$ damaged from प्रविश्य in ^{a} up to सर्वभू in ^{c}. —^{b}) T$_3$ दत्ता. Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.9}$ T$_3$ रुद्रेण वै (T$_3$ या) (for गोपतिना). Ś D$_{8.12}$ युवा (for पुरा). ❀ Cg : गोपतिना रुद्रेण. ❀ —For 23^{ab}, Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ subst. :

601* तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां पशुपतेः पुरा ।

[B$_1$ [अ]थ मायां तु (for महामायां). B$_3$ महाकायं प्राप्तं (sic).]

—^{c}) Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1.2.4.5.7.9-11}$ प्रविवेश सु(V$_3$ तु)-संरब्धस् (Ñ$_2$ V$_{1.3}$ B$_3$ °क्रुद्धस्). —^{d}) Ñ$_2$ V$_3$ B$_{1.3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ T$_3$ Ct समभिद्रवत् (B$_1$ °वन्); M$_1$ अवगाहत (for समवाकिरत्). Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.2.4.5.9}$ T$_3$ तच्च (D$_{1.4}$ °स्य) सैन्यमभिद्रवत्. ❀ Ct : समभिद्रवत् समभ्यद्रावयदित्यर्थः. ❀ —After 23, D$_3$ reads 7.30.12 (repeating it in its proper place)–18^b (including star passage).

24 ^{a}) Ñ$_1$ स सर्वान् (for ततः स). M$_6$ तांस्त्यक्त्वा (for संत्यज्य). Ñ$_2$ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1.4-7.9-11}$ T$_{3.4}$ स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा (D$_5$ °ताः शक्त्या); D$_2$ स सर्वान्दैवतांस्त्यक्त्वा. —^{b}) Ś Ñ V$_1$ B$_{1.3.4}$ D$_{2.3.5-12}$ T$_{3.4}$ M$_1$ [अ]भ्यधावत (M$_1$ °याद्रणे); V$_3$ D$_{1.4}$ [अ]भिदुद्रुवे (D$_4$ °द्रवत् [sic]) (for [अ]भ्ययाद्द्रुतम्). —B$_1$ om. (hapl.) 24^c–25^b. —^{c}) B$_3$ तु; M$_{10}$ तं (for च). —^{d}) Ñ V$_{1.3}$ D$_{2.5-7.10.11}$ T$_{3.4}$ [अ]पश्यत (Ñ$_2$ D$_{6.7.10.11}$ °च); B$_{3.4}$ [अ]पश्यत्तं; D$_{1.4.9}$ पश्यति (for ददर्श). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.5.9}$ T$_{3.4}$ रिपोः सुतं (by transp.); D$_8$ तदा रिपुं (for सुतं रिपोः). —After 24, Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{3.4}$ D T$_{3.4}$ K (ed.) ins. :

602* विमुक्तकवचस्तत्र वध्यते चापि रावणिः ।
देवतैः सुमहावीर्यैर्न चकार स किंचन ।

[(l. 1) Ś$_3$ V$_1$ D$_{3.4.8.9.12}$ T$_{3.4}$ त्रस्तो; Ñ$_1$ V$_3$ ग्रस्तो; D$_{1.2.4}$ स्रस्तो; D$_5$ स्तब्धो (for तत्र). Ñ$_2$ B$_{3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ वध्यमानो; D$_5$ बाध्यते च (for वध्यते च). T$_{3.4}$ तेन (for चापि). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.5.9}$ रावणः. —T$_4$ damaged from l. 2 up to the prior half of 603*. —(l. 2) Ñ$_2$ B$_{3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ T$_3$ त्रिदशैः (for दैवतैः). Ñ$_1$ T$_3$ च; D$_{7.9}$ तु (for सु-). K (ed.) -महावीरैर्. D$_{5-7.10.11}$ च (for स). ❀ Ct : किंचन । किमपि भयमित्यर्थः. ❀

25 B$_1$ om. 25^{ab} (cf. v.l. 24). —^{a}) Ñ$_2$ B$_{3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ समायांतं (for हयांश्चैव). —^{b}) Ś D$_{3.8.12}$ M$_6$ लोड (M$_6$ छाद)यित्वा (for ताड°). B$_3$ शरोत्कटैः. —For 25^{ab}, Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.5.9}$ T$_{3.4}$ subst. :

603* इन्द्रजित्ताडयामास महेन्द्रं सहसारथिम् ।

[T$_4$ damadged up to the prior half (cf. v.l. 602*). D$_{1.4}$ रावणिस् (for इन्द्रजित्). T$_{3.4}$ मातलिं तथा (for सहसारथिम्).]

—^{c}) Ñ$_1$ D$_{2.5.9}$ सुरेंद्रं (D$_5$ °द्रो); D$_{1.4}$ महेंद्रो; T$_{3.4}$ इंद्रजिद्- (for महेन्द्रं). G$_1$ M$_{1.4.5.7}$ शर- (for बाण-). D$_5$ -वर्षं च. —^{d}) Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ भूय एव (for शीघ्रहस्तो). Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{3.6-8.10-12}$ G$_1$ M$_{10}$ [अ]भि-; D$_{1.4}$ तु; T$_{1.2}$ G$_3$ M$_{2-4.8.9}$ [ऽ]पि; M$_{6.7}$ वि- (for हि). M$_5$ न्यवारयत् (for ह्यवाकिरत्). T$_{3.4}$ मातलिर्मूर्छितो भृशं.

26 ^{a}) T$_{3.4}$ रणे (for शक्रो). T$_3$ शक्रो; M$_6$ त्यज्य (for त्यक्त्वा). Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1.2.4-7.9-11}$ transp. शक्रो and त्यक्त्वा. —^{b}) Ñ$_2$ D$_{6.7.10.11}$ विससर्ज च (for विसृज्य च स). Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ सारथिं (for मातलिम्). T$_4$ मातलिं च शतक्रतुः. —^{d}) Ñ$_1$ संप्राद्रवत; V$_1$ (with hiatus) अर्दयामास; D$_{1.2.4.5.9}$ T$_4$ मार्गयामास (for मृगयामास). —T$_4$ damaged from रावणिम् up to किरमाणः in 27^c.

27 T$_4$ damaged up to किरमाणः in ^{c} (cf. v.l. 26). —^{a}) Ś D$_{3.8.12}$ -बलो (for -बलाद्). T$_3$ राम (for रक्षः). —^{b}) T$_3$ M$_{1.10}$ न हि (for नाभि-). Ś D$_{3.8.12}$ प्रहरंश्चाभिवर्तते (Ś$_1$ D$_{12}$ °भ्यवर्तत; D$_3$ °भिसर्वतः). —^{c}) Ś D$_{3.8}$ ह्रियमाणं; D$_{12}$ T$_3$ M$_{10}$ कीर्यमाणं; T$_2$ G$_{1.3}$ कीर्यमाणः. —For 27, Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1.2.4-7.9-11}$ subst.; while Ś D$_{3.8.12}$ cont. only l. 2 after 605* :

604* स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षगः ।
इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा संप्राद्रवच्छरैः ।

[(l. 1) D$_7$ यो (for [ऽ]थ). Ñ$_1$ V$_1$ D$_{2.5.9}$ वीक्ष्यैकं र(Ñ$_1$ °कत्व)हितं रिपुं; D$_{1.4}$ वीक्ष्यया रहितो रिपुः(sic) (for the post. half). —(l. 2) Ñ$_1$ तं; Ñ$_2$ D$_{6.7.10.11}$ स (for सं-). Ś D$_{3.8.12}$ तं प्राहरच्; V$_1$ प्राद्रावयच्; V$_3$ संप्रपेतच् (sic) (for संप्राद्रवच्). D$_{2.5}$ शनैः (for शरैः). B$_{1.3.4}$ कृत्वा जहे महाबलः (B$_3$ °लं) (for the post. half).]
—After 27, Ś D$_{3.8.12}$ ins. :

605* ततस्तु मायया युद्धं दृष्ट्वैकं रहितं रिपुम् ।

G. 7. 37. 28
B. 7. 29. 27
L. 7. 35. 31

स तं यदा परिश्रान्तमिन्द्रं मेनेऽथ रावणिः ।
तदैनं मायया बद्ध्वा स्वसैन्यमभितोऽनयत् ॥ २८

तं दृष्ट्वाथ बलात्तस्मिन्मायययापहृतं रणे ।
महेन्द्रममराः सर्वे किं न्वेतदिति चुक्रुशुः ।
न हि दृश्यति विद्यावान्मायया येन नीयते ॥ २९

एतस्मिन्नन्तरे चापि सर्वे सुरगणास्तदा ।
अभ्यद्रवन्सुसंक्रुद्धा रावणं शस्त्रवृष्टिभिः ॥ ३०

रावणस्तु समासाद्य वस्वादित्यमरुद्गणान् ।
न शशाक रणे स्थातुं न योद्धुं शस्त्रपीडितः ॥ ३१

तं तु दृष्ट्वा परिश्रान्तं प्रहारैर्जर्जरच्छविम् ।
रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३२

28 ^{a}) T_3 तं (for स). Ś V_3 $D_{2.3.8.9}$ तं तदा; $\tilde{N}_1$ V_1 तदा तं(V_1 च); D_6 तं यदि; T_3 तु युद्ध-; T_4 तं तथा (for तं यदा). —^{b}) Ś $D_{3.8.12}$ एको; $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.4.9}$ जित्वा; $\tilde{N}_2$ B_3 $D_{2.5-7.10.11}$ जज्ञे; B_1 चक्रे; B_4 जह्रे (for मेने). Ś $D_{3.3.12}$ M_6 हि; V_3 B_3 $D_{5.6}$ T $G_{1.3}$ $M_{1.3-5.7}$ स; B_1 च (for ऽथ). —^{c}) Ś $D_{2.3.8.12}$ तथैव(D_2 °नं); V_3 स द्रुतं; B_3 तदेनं; L (ed.) तयैनं (for तदैनं). D_2 बद्धं; G_1 बुद्ध्वा (for बद्ध्वा). —^{d}) Ś $D_{3.5.8.12}$ स-; M_6 स्वं (for स्व-). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.4.5.9}$ T_3 अभिनीतवान् ; D_2 अभिनीय तत्. ❀ Cg.k : स्वसैन्यमभितः स्वसेनायाः पार्श्वम्(Ck °र्श्वमित्यर्थः) ।; so also Ct. ❀

29 D_7 om. 29^{abcd}. —^{a}) $Ś_3$ $D_{3.8}$ तत् ; D_5 ते (for तं). Ś $\tilde{N}_2$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-6.8-12}$ $T_{3.4}$ M_6 तु (B_4 ते) दृष्ट्वा; $\tilde{N}_1$ दृष्ट्वा तु (for दृष्ट्वाथ). Ś $D_{8.12}$ $M_{5.6}$ तस्मात् ; Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.2.4-6.9-11}$ $T_{3.4}$ तेन(T_4 damaged from न up to 29^{c}) (for तस्मिन्). —^{b}) M_6 रणात् (for रणे). Ś V_3 $D_{2.3.5.8.9.12}$ नीयमानं महाबलं(V_3 °हवात् ; $D_{2.5.9}$ °रथं; D_{12} °बलात्) ; Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{1.4.6.10.11}$ T_3 नीयमानं महारणात्(V_1 रणाजिरात्). —^{c}) Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.2.4.5.9}$ T_3 देवताः सर्वाः (for अमराः सर्वे). —^{d}) Ś $D_{3.8.12}$ एतद्; G_1 M_6 त्वेतद् (for न्वेतद्). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.9}$ $T_{3.4}$ किमि(T_3 किं त्वि)दं त्विव्य(V_1 त्वभ्य; V_3 तस्य)चिंतयन्; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.10.11}$ किं नु स्यादि($D_{1.4}$ किमिदमि)त्यचिंतयन् ; D_5 किमेतदित्यभाषत. —M_6 om. 29^{ef}. —^{e}) T_1 G_1 M_5 [अ]दृश्यत (for दृश्यति). T_1 G_3 $M_{1.2.8.10}$ विद्या वा (for विद्यावान्). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D $T_{3.4}$ दृश्यते न($\tilde{N}_2$ om.) स(D_2 स न; D_5 ननु; T_4 न हि) मायावी (V_1 च सा माया) ; $M_{3.4.7}$ दृश्यते नैव(M_3 न हि) विद्या वा(M_4 सा). —^{f}) Ś $\tilde{N}_1$ $D_{1-5.8.12}$ $T_{3.4}$ त्विं($\tilde{N}_1$ D_2 $T_{3.4}$ [all with hiatus] इं)द्रजिद् ; V_3 जित्वेंद्रो; $T_{1.2}$ G_3 $M_{2-4.7}$ माया वा; M_9 मायावी (for मायया). D_{12} तेन; $T_{3.4}$ केन (for येन). $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ शक्रजित्समितिंजयः ; V_1 रथेंद्रो नीयते जयः(sic) ; M_5 मायया नीयते यथा. ❀ Cg : विद्यावानपि असुरमायासंहार्येऽपि येनानेन रावणिना मायया नीयते । एतत्किं न्विति चुक्रुशुः ।; Ck : महेन्द्रमपहृतं दृष्ट्वा विद्यावानपि असुरमायासंहारविद्यावानपि येनानेन रावणिना मायया नीयत एतत्किं न्विति चुक्रुशुः ।; so also Ct. ❀ —After 29, Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ ins. :

606* बलं रोदिति तत्सर्वं शक्रो दैवबलाद्धृतः ।

[V_1 $D_{1.2.4.5.9}$ तदभि(D_5 प्रतिह)तः शूरः (for रोदिति तत्सर्वं). $\tilde{N}_1$ कथं तदा स्थितः शूरः ; $T_{3.4}$ रक्षसैवं गृहीतस्तु (for the prior half). $D_{1.2.4}$ देव-. D_2 कृतः; D_3 हतः (for हृतः). $\tilde{N}_1$ -बलात्कृती ; D_4 -बलावृतः ; D_5 -बलादितः ; $T_{3.4}$ -बलान्वितः.]; while $\tilde{N}_2$ V_3 $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ K (ed.) ins. after 29 :

607* बद्ध्वा सुरपतिर्येन माययापहृतो बलात् ।

[B_3 तच्चामरपतिर्येन ; $D_{10\ 11}$ विद्यावानपि येनेंद्रो (for the prior half). K (ed.) नीयते (for [अ]पहृतो).]

30 ^{a}) $Ś_1$ $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ क्रुद्धाः ; $Ś_{2.3}$ $D_{8.12}$ घोरे; $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.5.9}$ $T_{3.4}$ क्रुद्धं (for चापि). —^{b}) $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.5.9}$ $T_{3.4}$ सर्वं दे(D_9 $T_{3.4}$ दै)व($\tilde{N}_1$ $D_{1.4}$ सुर)बलं. B_1 $T_{2.3}$ तथा; $M_{1.2.4-10}$ ततः (for तदा). —For 30^{ab}, D_3 subst.; while Ś $D_{8.12}$ ins. after 30 :

608* नानाप्रहरणाः सर्वे बलवन्तः सुरोत्तमाः ।

—D_3 om. 30^{cd}. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ तु (for सु-). —^{d}) G_2 M_{10} रावणिं (for °णं). G_3 M_7 शरवृष्टिभिः . Ś $D_{8.12}$ रावणिं क्रोधमूर्छिताः . —For 30^{cd}, Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.2.4-7.9-11}$ $T_{3.4}$ subst. :

609* रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ।

[$\tilde{N}_1$ $D_{1.4}$ -कृत्वा (for -कृत्य). $D_{1.2.4.5.9}$ शस्त्र- (for शर-). D_5 इवाकिरन्. B_1 शरवर्षेण चाकिरन् (for the post. half).]

31 $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.5.9}$ T_3 om. 31^{ab}. —^{a}) M_5 स रावणः (for रावणस्तु). D_6 तूर्णमासाद्य (for तु समा°). —^{b}) T_4 $M_{2.4.6-9}$ विश्व- (for वसु-). $\tilde{N}_2$ $D_{6.7.10.11}$ (all with hiatus) आदित्यांश्च वसूंस्तदा; $B_{1.3.4}$ तानादित्यान्वसूंस्तथा. —^{c}) Ś $D_{3.8.12}$ बले (for रणे). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.2.4-7.9-11}$ T_3 स($\tilde{N}_1$ च) संग्रामे (for रणे स्थातुं). —^{d}) $M_{4.7}$ योद्धुं वा (for न योद्धुं). Ś $D_{3.8.12}$ शत्रु- (for शस्त्र-). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.2.4-7.9-11}$ T_3 योद्धुं शत्रुभिरर्दितः (D_5 °तैः) ; M_6 योद्धुं शस्त्रनिपीडितः .

32 ^{a}) $D_{6.7.10.11}$ G_1 Cg स तं (for तं तु). V_3 M_6 transp. तु and दृष्ट्वा. $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ G (ed.) परिम्ला(G [ed.]°ग्ला)नं (for °श्रान्तं). —^{b}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$

आगच्छ तात गच्छावो निवृत्तं रणकर्म तत् ।
जितं ते विदितं भोऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३३
अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ।
स गृहीतो मया शक्रो भग्नमानाः सुराः कृताः ॥ ३४
यथेष्टं भुङ्क्ष्व त्रैलोक्यं निगृह्य रिपुमोजसा ।
वृथा ते किं श्रमं कृत्वा युद्धं हि तव निष्फलम् ॥ ३५
स दैवतबलात्तस्मान्निवृत्तो रणकर्मणः ।
तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं स्वस्थचेता दशाननः ॥ ३६
अथ रणविगतज्वरः प्रभु-
र्विजयमवाप्य निशाचराधिपः ।
भवनमभि ततो जगाम हृष्टः
स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७

G. 7. 37. 38
B. 7. 29. 37
L. 7. 35. 41

D2.5–7.9–11 T1–3 G3 M3.10 जर्जं (T1 G3 जर्झं; T2.3 M10 झर्झ)रीकृतं; M2.5.8 झर्झरच्छविं. —c) G1 परसक्रुद्धो (for पितरं युद्धे). —d) T3.4 स्यंदनस्थो; M1.2.9 गगनस्थो (for ऽदृश्यगस्थो). ❀ Cg.k: युद्धे अदर्शनस्थोऽब्रवीदिति। सति दर्शने महेन्द्र एव नाशयेत् (Ck °येत्किल) ।; Ct: युद्धेदर्शनस्थ इति अदर्शनस्थ इति छेदः, अन्तर्हित एवाब्रवीदित्यर्थः। दर्शने महेन्द्रनाशभियेति भावः. ❀

33 a) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D M6 गच्छामो; Ck as in text (for गच्छावो). —b) G3 निर्वृत्तं. Ś N1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 निवर्ते (D1.4 °वृत्य; D2 °वर्त्य; T4 °वृत्ता) रणकर्मतः (V3 D1.2.4.5.9 T4 °णः); Ñ2 B1.3.4 D6.7 M6 निवर्तस्व रणादितः (M6 °जिरात्); D10.11 Ck.t रणकर्म निवर्तंतां. ❀ Cg: निवर्ततां निवृत्तमस्तु समाप्तमस्तु ।; so also Ck.t. ❀ —c) T1.2 G3 M3 जितस्; Cg.k.t as in text (for जितं). Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4.6.7.9–11 T3.4 Ct नो (for ते). Ś D3.8.12 जितोयं. T1.2 G1.3 M1.3.8 विदि (G1 M1.8 °जि)तः; T4 जीवितं (for विदितं). Ś1.2 Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4–12 T3.4 M10 Ct से; G1 सो (for भो). Ś3 D8 ते तु; T1.2 G3 M1.3 शत्रुः; M5 भोद्य (for भोऽस्तु). M6 जितं त्रिभुवनं तात. —d) D5 नैव गत- (sic) (for भव गत-). D12 च विज्वरः. ❀ Cg.k: जितमिति। भावे निष्ठा। (Ck: °ष्ठा। जयो वा त्वया विदितोऽस्तु ।; so also Ct. ❀

34 a) B1 च (for हि). Ñ1 योधास्य; V1 योधा ह्यस्य (hypm.); D2.5.9 हि योस्य (for हि सुर-). —b) M6 त्रिलोकस्य. —c) Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 T3.4 नि-; M6.9 सं- (for स). D10.11 Cg.k.t दे (Cg दै)वबलाद् (for मया शक्रो). ❀ Cg.k.t: दे (Cg दै)वबलात् देवसेनायाः. ❀ —d) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 भग्नदर्पाः; G1.3 गतमानाः; M8 भज्यमानाः (for भग्नमानाः). B1.4 M10 transp. सुराः and कृताः. Ñ1 सुरा भग्नमनोरथाः.

35 a) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 भोगांस्त्वं; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 लोकांस्त्रीन् (for त्रैलोक्यं). —b) G1 रिपुमंजसा. Ś1.3 Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 निगृहीतो रिपुस्तव; Ś2 Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 निगृह्यारातिमोजसा. —c) Ś Ñ2 V1.3 B1.4 D2.3.5–12 transp. ते and किं. Ś Ñ2 B3.4 D3.6–8.10–12 श्रमेणेह; B1 श्रमेणाद्य; M5.6 श्रमं गत्वा. —d) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 युद्धमद्य तु (for युद्धं हि तव). Ś D3.8.12 युद्धेनाद्य (D12 °दानीं [sic]) न वै फलं; Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 युद्धमेतन्निरर्थकं (D1.4 °द्धि निःफलं); T4 युद्धं तव निरर्थकं. —After 33, Ś D3.8.12 ins.:

610* एह्यागच्छ दशग्रीव कृतकृत्योऽसि मानद ।

36 a) T1.2 G3 M1 तु दैव- (for दैवत-). M6 ततः स दैवतबलान्. —For 36ab, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3 subst.:

611* ततस्तद्दैवतबलं निवृत्तं रणकर्मतः ।

[Ñ V1.3 B1.3.4 D6.7.10.11 ते (for तद्). Ñ2 V3 B1.3.4 D6.7.10.11 -गणा and निवृत्ता (B1 °त्य) (for -बलं and निवृत्तं). V1.3 B3 D2.5.9–12 T3 -कर्मणः (for -कर्मतः).]

—c) G3 M4.7 रावणो (for °णेर्). —d) Ś D3.8.12 स्वस्थ एव; G1 स्वस्थ ** (damaged) (for °चेता). K (ed.) बभूव ह (for दशाननः). Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 गता देवा यथागतं; Ñ2 V3 B1.3.4 D6.7.10.11 शक्रहीनाः सुरा गताः (V3 B3.4 गताः सुराः).

37 a) Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 T4 स्व (D2.9 श्व)यमथ (for अथ रण-). D9 च (for वि-). T3 विगतरण- (by transp.). V3 प्रभावो (for प्रभुर्). ❀ Cg: रणविगतज्वरः विगतरणज्वर इत्यर्थः ।; Ck: रणविगतेति विगतरणेति यावत् ।; Ct: रणविगतो विगतरणः. ❀ —b) T4 damaged from निशा up to दशाश्व in 38a. Ñ1 -सुतः; V1 D1.2.4.5.9 T1.3 M3 -[ई]श्वरः (for -[अ]धिपः). V3 दक्षिणपथात्समवाप्य राक्षसेश्वरः. —c) M9 अपि (for अभि). G1 भुवनमभि. T1.2 -गतो (for ततो). M5 स्वभवनमभितो. Ś D3.8.12 M6 स्वशिबिरमुपगम्य रावणः; Ñ1 स्वनगरमतिहितो जगाम; V1.3 D1.2.4.5.9 T3 स्वनगरमभितो (D2 °भिगतो) जगाम सद्यः (D1.4 T3 हृष्टः; D2.5.9 विक्रमी); G3 स्व *** भिसृतो जगाम हृष्टं; M10 भवनमभिजगाम संप्रहृष्टः. ❀ Cv: भवनमभि ततो जगाम इति। ततो देशाद्भवनमभिजगाम। व्यवहिताश्च इति व्यवहितस्याभेः प्राक् प्रयोगः. ❀ —d) V1 स्वबलम् (for स्वसुतम्). Ś D3.8.12 अवेक्ष्य; D4 अथावाप्य (for अवाप्य). D2.5.9 स; D12 om. (for च). D5 वाक्यमथाब्रवीत्. V3 सुतमभिबलवंतमब्रवीच्च; M6 स्वसुतमुपेत्य जगाद हृष्टवान्. —For 37, Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 G (ed.) subst.:

612* अथ स विगतमन्युरुत्तमौजा-
स्त्रिदशरिपुः प्रथितो निशाचरेन्द्रः ।

G. 7. 37. 39
B. 7. 29. 38
L. 7. 35. 42

अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्तै-
मम कुलमानविवर्धनं कृतम् ।
यदमरसमविक्रम त्वया
त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ३८

त्वरितमुपनयस्व वासवं
नगरमितो व्रज सैन्यसंवृतः ।
अहमपि तव गच्छतो द्रुतं
सह सचिवैरनुयामि पृष्ठतः ॥ ३९

अथ स बलवृतः सवाहन-
स्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ।
स्वभवनमुपगम्य राक्षसो
मुदितमना विससर्ज राक्षसान् ॥ ४०

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

स्वसुतवचनमादृतः प्रियं त-
त्समनुनिशम्य जगाद चैव सूनुम् ।

[(l. 1) Ñ2 D6 विगतमृत्युर्; D7.10.11 रणविगतम (for विगतमन्युर्). —(l. 2) B3.4 निशाचरेशः. —(l. 3) G (ed.) स्वसुतस्य वचनमति- (for °वचनमादृतः). —(l. 4) B1.3.4 [अ]पि (for [ए]व).]

38 T4 damaged up to दशाश्च in d) (cf. v.l. 37). —a) M3 सुत- (for अति-). V1.3 D2.5 -सदृशः. Ś1.3 D2–4.8.12 M2.6.9.10 om.; Ś2 Ñ V1.3 B1 D5–7.10.11 T3 स्वं; B3.4 T1 (before corr. as in text, after corr. *inf. lin. pr. m.*) स्वैर् (for तैर्). D9 अतिबललसल्लीलापराक्रमैर्. —b) G1 damaged for मम. B1.3.4 जय-; D1.4 [अ]सुर-; M8 नाम- (for कुल-). Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4–7.9–11 -वंश-; M8 -कुल- (for -मान-). Ś Ñ1 D1–4.8.9 -विवर्धनप्रभो; Ñ2 V1.3 B1.3 D5–7.10.11 -विवर्धनः प्रभो. —c) Ñ2 B1.3.4 D6.10.11 T3 M6 अयमतुल-; M7 अतुल- (for अमरसम-). Ñ2 D6.10.11 -बल (D6 * *)स्त्वयाद्य वै (Ñ2 *; D6 °* *); B1.3 M7 -विक्रमस्त्वया वै (M7 °यासौ). Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 तव हि सुत (Ñ1 नः स्व) गुणेन (V3 °णैश्च) वीर्यवांस्; V1 भवति सुत गुणेन वीर्यवांश्च; D7 यदयमलमतुलबलस्त्वया. —d) V1 -रिपो (for -पतिस्). Ñ1 V1 D2.4.9 मे (for निर्-).

39 a) G1 इति; M2.4.7–10 अपि; M5 अति- (for उप-). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3.4 M6 नय (D1.4 नयैनं) रथ (T3 **) मधि (T4 °व)रोपय (M6 °रुह्य) (for त्वरितमुपनयस्व). ❀ Cg: नयेति । त्वरितमुपनयस्वेति पाठे निर्जिता इति पूर्वेणान्वयः ।; so also Ck. ❀ —b) D5 अभितो; D6 इति (for इतो). Ñ1 नगरवृतो (sic). G3 वृत- (sic); L (ed.) ऽथ व्रज (for व्रज). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 सेनया वृतस्त्वं; M1 संगतः स्वसैन्यैः (for सैन्यसंवृतः). —c) V1 खलु (for तव). Ñ2 V1 B1.3.4 D6.7.10.11 पृष्ठतो (for गच्छतो). V1 [अ]नुगस्ते; D6 वृतः (for द्रुतं). Ś Ñ1 V3 D1.3.4.8.12 M6 अय (Ś2.3 D8 °ह)महमपि पृष्ठतः स्वयं (Ñ1 V3 °ष्ठतस्ते; D1.4 °ष्ठतोनु ते); D2.9 अहमयमधिपृष्ठतोनु ते वै; D5 अहमपि पृष्ठतो नितांतं तं. —d) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 M6 उप- (for अनु-). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.7–12 M6 हृष्टवत् (D1.4 °वान्); D5.6 हृष्टचित्तः (for पृष्ठतः).

40 a) Ñ1 V1.3 D1.2.4.9 स्व (Ñ1 स)बल (D9 °*लं) परि- (for अथ स बल-). V1 सवाहनाख्यं; D5 सवाहनोसौ; D6 सवाहनं. —b) Ñ1 om.; D1.4 G3 M1.6 प्रति- (for परि-). D5 स रावणः (for रावणिः). —c) Ñ2 B1 D6.7.10.11 अभि-; B (ed.) अधि- (for उप-). Ś Ñ2 B1.3.4 D3.6–8.10–12 M6 वीर्यवान्; D1.2.4.5.9 राक्षसेंद्रः (D2.9 °सेशः); T3 रावणो (for राक्षसो). —d) Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4–7.9–11 कृ (V1 स कृ)तसमरान्; D3 दुर्हितमना (sic) (for मुदितमना). ❀ Cg: राक्षसान्विससर्जेति स्वं स्वं निवेशं प्रतीति शेषः ।; so also Ck.t. ❀ —After 40, K (ed.) ins. (within brackets) 613*.

Colophon. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D2 M7 om. —*Sarga name*: Ś D3.8.12 महेंद्रग्रहणं (D12 °णो); Ñ1 V1.3 इंद्रनिग्रहो; Ñ2 B1.3.4 D2.7.9 इंद्रग्रहणं; D1.4 इंद्रविनिग्रहो; D5 पुरंदरग्रहणो; D6 इंद्रहरणं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1.3 D2.12 om.; Ñ2 37; V1 28; B4 31; D1.4.5 36; D3.9 T4 35; D8 T3 34; M6 33. —After colophon, D2 concludes with राम; G1.3 M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

३०

जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य गता लङ्कां सुरास्तदा ॥ १
तं रावणं समासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ।
अब्रवीद्गगने तिष्ठन्सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ २
वत्स रावण तुष्टोऽस्मि तव पुत्रस्य संयुगे ।
अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३
जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ।
कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि स्वसुतेन वै ॥ ४   G. 7. 38. 4 B. 7. 30. 4 L. 7. 36. 4

30

☞ V2 G2 missing for Sarga 30 (cf. v.l. 7.12.2 and 7.26.45 respy.). B2 om. Sarga 30 (cf. v.l. 7.24.1). D12 begins with ॐ.

Before 1, T2 M4.9 ins.; K (ed., within brackets) ins. after 7.29.40 :

613* तान्विसृज्य तदा रक्षो महेन्द्रं पाकशासनम् ।
बबन्ध नगरद्वारि मध्ये क्रीडति निर्वृतः ।

[(l. 2) M4 -द्वारे. K (ed.) क्रीडन्-. M4 निर्वृतं.]

1 ^{a}) D12 [ऽ]भि- (for ऽति-). —^{b}) Ñ1 V3 D1.2.4.5.9 तु; V1 च; D8.12 ते; M10 हि (for वै). Ś D3 सुतेमराः (for सुतेन वै). —After 1^{ab}, T3.4 G1 M2–4.7.10 K (ed., within brackets) ins. :

614* प्रजापतिं सुराः सर्वे गताः परमदुःखिताः ।
प्रजापते महेन्द्रोऽयं गृहीतो भगवद्वरात् ।
राक्षसेन्द्रं त्रिलोकेश अवध्यं कृतवानसि ।
महेश्वरेण पुत्रस्य माया दत्ता महात्मना ।
किं करोति सुरेन्द्रस्तं मायया बलवत्तरम् । [5]
सुरा वा देव सर्वेश न जयन्ति भवद्वरात् ।
ततस्त्वमेव देवेन्द्रं मोक्षयस्व प्रजापते ।

[(l. 1) M3 transp. सुराः and गताः. —(l. 2) K (ed.) भगवन्पुरुहूतोयं निगृहीतो भवद्वरात्. —(l. 3) Note hiatus between the two halves. M7 राक्षसेशं. M10 त्रिलोकेशाद्; K (ed.) सुरैः सर्वैर् (for त्रिलोकेश). —(l. 4) M3 [इं]द्रजितो (for पुत्रस्य). K (ed.) वरा दत्ता दुरात्मनः (for the post. half). —T3 om. l. 5–6. —(l. 5) K (ed.) करोतु. T4 damaged for सुरेन्द्रस्तं. M3 किं करिष्यति देवेंद्रः (for the prior half) and तं माया- (for मायया). —M7 om. l. 6. —(l. 6) T4 M10 सुराणां राक्षसा भीतिं; K (ed.) सुराश्च सर्वे लोकेश (for the prior half). T4 M10 जनयंति; G1 न जयो नो (for न जयन्ति). —(l. 7) K (ed.) तस्मात् (for ततस्). T4 M3.7 मोचयस्व. K (ed.) महाद्युते (for प्रजापते).]

—Thereafter M3 K (ed., within brackets) cont.; while M2.4.6–9 ins. after 5^{ab} :

615* अद्यप्रभृति लङ्केशः स्वविक्रमबलोदितः ।

[K (ed.) लोकेश. M3 सु- (for स्व-).]

—Then M3 further cont. :

616* तस्मान्मोचय देवेन्द्रं भक्तं तव जगत्पते ।;

while K (ed., within brackets) further cont. :

617* इति विज्ञाप्य भावज्ञाः प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।

—^{d}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 ययुर् (for गता). Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 ततः (for तदा). Ś D3.8.12 दुरत्ययां (for सुरास्तदा). G1 सुरा लंकागतास्तदा. —For 1^{cd}, T3.4 M2–4.7.9.10 subst. :

618* एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्मा गत्वा लङ्कां नरेश्वर ।

[T4 damaged for the post. half. T3 M10 सुरेश्वर.]

2 T2 om. 2^{ab}. T4 transp. 2^{ab} and 2^{cd}. —^{a}) Ś V1.3 D2.3.8.9.12 T1 G3 M5–7 ते; Ñ1 D1.4.5 T3 स (for तं). M4 रावणं तं (by transp.). D2.9 समासेदुः (for °साद्य). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 T4 तत्र (T4 तं तु) रावणमासाद्य. ❀ Cv : तं रावणं समासाद्येति पाठः । अस्य च पुरस्ताच्चत्वारः श्लोकाः केषुचित्कोशेषु दृश्यन्ते. ❀ —^{b}) Ś D3.8.12 -भ्रातृसमावृतं (for °भिरावृतम्). —After 2^{ab}, Ś D1.3.4.8.12 M6 ins. :

619* विमानैश्छादितं देशमवतस्थुस्तदाम्बरे ।

[D1.4.12 M6 छाद्य (M6 गत्य) तं (for छादितं).]

—^{c}) Ś D1.3.4.8.12 T4 अथाब्रवीद्विमानस्थः; M6 अब्रवीच्च विमानस्थः. —^{d}) Ñ2 B1.3.4 D5–7.10.11 सामपूर्वं. Ś V1 D3.8.12 इदं वचः (for प्रजापतिः). —After 2, M4.7 ins. :

620* तदा देवाश्च शृण्वन्त स्थिता गगनमास्थिताः ।

[M4 आश्रिताः (for आस्थिताः).]

3 ^{a}) V3 पुत्र (for वत्स). B3 प्रीतो (for तुष्टो). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.4 D T3 पुत्रस्य तव (by transp.). M6 संयुगात्. B3 ससुतस्य स ते युगे. —^{c}) Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 -[ऐ]श्वर्यं (D9 °र्ये); B4 T3 M10 -[औ]दार्ये (for -[औ]दार्यं). B1 विक्रमो दर्पस्; T4 विक्रमश्चैव (for विक्रमौदार्यं). ❀ Cg.k.t : अहोऽस्येति संधिरार्षः. ❀ —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T4 M6 त्वया; T3 न हि; Ct as in text (for तव). V3 तुल्यबलाधिकः.

4 ^{a}) M1 तपसा (for भवता). —^{b}) Ñ2 B1.3.4 इदमव्ययं (for स्वेन तेजसा). —^{d}) G1 M3 स- (for स्व-). G1 M4.7 -सुतस्य (for -सुतेन). T4 च (for वै). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D T3 ससुतस्य ते; M5 सुतमस्य वै; M10 त्वत्सुतेन च; Cg.k as in text (for स्वसुतेन वै). M6 कृतं कार्यं तवेप्सितं.

G. 7. 38. 5
B. 7. 30. 5
L. 7. 36. 5

अयं च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण रावणिः ।
इन्द्रजिच्चिति विख्यातो जगत्येष भविष्यति ॥ ५
बलवाञ्शत्रुनिर्जेता भविष्यत्येष राक्षसः ।
यमाश्रित्य त्वया राजन्स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६
तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः ।
किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ॥ ७
अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित्समितिंजयः ।
अमरत्वमहं देव वृणोमीहास्य मोक्षणे ॥ ८
अब्रवीत्तु तदा देवो रावणिं कमलोद्भवः ।
नास्ति सर्वामरत्वं हि केषांचित्प्राणिनां भुवि ॥ ९

❀ Cg : स्वसुतेन स्वसुतबलेन । त्वया कृता प्रतिज्ञा चतुरो दिक्पालाञ्जेष्यामीति कृता प्रतिज्ञा ।; so also Ck; Ct : त्रीँल्लोकाञ्जेष्यामीति या प्रतिज्ञा कृता सा सफला जाता. ❀

5 ^{ab}) D2.9 तु (for च). B3 बलवांस् (for ऽतिबलस्). D12 reads रावण in marg. Ś V1.3 D1–4.6–12 T3.4 वीर्यवान्; D5 संयुगे (for रावणिः). Ñ1 तव राक्षसपुंगव (for ^{b}). M6 अयं ते बलवान्पुत्रो रावणी राक्षसाधिप. ❀ Cv : अयं च पुत्रोऽतिबलस्तव रावणेत्येतदन्तमेकं वाक्यम्. ❀ —After 5^{ab}, M2.4.6–9 ins. 615*. —^{c}) Ś D3.8.12 M10 च (for तु). T1.2 G1.3 M1.3.5.8.9 इंद्रजेता (for इन्द्रजित्तु). Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.4–7.9–11 T3.4 जगतींद्रजिदित्येव (D2.9 °द्वैत्येशः; D5 T4 °दित्येवं). —D7 om. 5^{d}–6^{a}. —^{d}) G1 [ए]व (for [ए]ष). Ñ1 V1.3 D1.2.4–6.9–11 T3.4 परिख्यातो; Ñ2 B3.4 ख्यातो नाम्ना; B1 ख्यातनामा (for जगत्येष). M6 भविष्यति न संशयः. —After 5, M4.6.8 ins. :

621* अतस्त्वयं महद्रक्षः पुत्रस्ते लोकविश्रुतः ।

[M6 अतिमान्यस्त्वया रक्षः (for the prior half).]

6 D7 om. 6^{a} (cf. v.l. 5). Ś D3.8.12 repeat 6^{ab} after 6. —^{a}) Ś D12 (all second time) शक्र-; D8 (second time) शा *- (for शत्रु-). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–6.8–12 (Ś D3.8.12 first time) दुर्जयश्चैव; T3.4 दुर्जयो जेता (for शत्रुनिर्जेता). ❀ Cv : बलवाञ्शत्रुजिच्चेति पाठः. ❀ —^{b}) D5.10.11 T1.3.4 M3 [ए]व (for [ए]ष). B3 भवत्येव हि (for भविष्यत्येष). Ñ2 B1.3.4 विश्रुतः; T3 M1.10 रावणिः (for राक्षसः). Ś D3.7.8.12 (Ś D3.8.12 second time) भवितायं रणाजिरे (D7 च राक्षसः). —^{c}) M2.9 म (M9 मा)-माश्रित्य (for यमाश्रित्य). Ñ V1.3 B3.4 D1.2.4–7.9–11 T3.4 M4.6.7 समाश्रित्य ते (for आश्रित्य त्वया). B1 यं समाश्रित्य राजंस्ते. —^{d}) M9 पते (for वशे).

7 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–9.12 T3 मुंचस्व; Ñ2 B4 मुंच त्वं; T4 मुंचाद्य (for मुच्यतां). B1 मुंच त्वं हि; B3 विमुंच त्वं; M6 मुच्यतां हि (for तन्मुच्यतां). Ñ1 महाभाग (for °बाहो). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–9.12 T3.4 महेंद्रं पाकशासनं. —^{c}) D5 T1.2 G1.2 M1.3.10 वा (for च). Ñ2 B1.3.4 ते मोक्षणायास्य. ❀ Cv : किं चास्येत्यत्रास्येत्यनेनेन्द्रजित्परामृश्यते. ❀ —^{d}) D1.4 M1.6 प्रयच्छंति; D2 प्रायच्छंत; T3 (with hiatus) आयांति त्रि-; T4 प्रार्थयंते (for प्रयच्छन्तु).

8 ^{a}) Ñ1 अब्रवीत्सु-; Ñ2 B1.4 अथेंद्रजिन्; B3 अथेंद्रजित्तु (hypm.) (for अथाब्रवीन्). G (ed.) महाराज (for °तेजा). —D5 wrongly reads the post. half of 624* for the first time in place of 8^{b}, repeating it in its proper place. —^{b}) Ñ2 B1.3.4 वाक्यमा (B4 °क्यं प्रा)ह प्रजापतिं. —^{c}) G1 महा- (for अहं). M5 सौम्य (for देव). —D3 om. (hapl.) from 8^{d} up to the prior half of l. 2 of 622*. —^{d}) T1.2 G1 M1.4.5.7.10 ह्यस्य; M3 [अ]स्य वि- (for [इ]हास्य). Ś D8.12 वृणुयाम्यस्य मोक्षणे; Ñ1 वृणेयं बलमुत्तमं; Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2.4.5.7.9–11 T3.4 M6 वृणे यद्येष (B1 तेनेह; D2.5 M6 यद्येव) मुच्यते; V3 * कुत्वेष प्रमुच्यते; D6 वृणये ह्येष मुच्यता. —After 8, Ś D3.8.12 M6.10 ins. :

622* तद्दद्यास्त्वमरत्वं मे यावदेष प्रमुच्यताम् ।
त्वत्तो नान्यमहं देव लब्धुमिच्छामि वै वरम् ।

[D3 om. up to the prior half of l. 2. —(l. 1) M10 दद्युः सर्वे (for तद्दद्यास्तु). M6 ददस्व वरं त्वं (for दद्यास्त्वमरत्वं). M10 तदैवैष विमुच्यते (for the post. half). —(l. 2) M10 ततो (for त्वत्तो) and ते (for वै).]

—After 8, K (ed.) ins. 626*, l. 1 of 627* and 627(A)*.

9 ^{b}) T1.2 G1.3 M1.2.4.5.8–10 Ck सलिल-; M3 नलिन- (for कमल-). —For 9^{ab}, Ś Ñ2 B1.3.4 D3.8.12 M6 subst. :

623* अथाब्रवीदिन्द्रजितं देवः कमलसंभवः ।

[D8.12 M6 सलिल- (for कमल-). Ñ2 B1.3.4 सर्वलोकपितामहः (for the post. half).];

while Ñ1 V1.3 D1.2.4–7.9–11 T3.4 subst. :

624* ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः ।

[D5 अथ (for ततो).]

—^{c}) L (ed.) पुत्र (for सर्व-). —^{d}) Ñ1 V1 D1.2.4–7.9–11 T3.4 कस्यचित्; M3.10 सर्वेषां; M4.7.9 कस्माचिद् (for केषांचित्). Ñ1 V1 D1.2.4–7.9–11 T3.4 प्राणिनो. M3 इह (for भुवि). M2.4.7.9 भयमिष्यते (for प्राणिनां भुवि). Ñ2 V3 B1.3.4 प्राणिनो यस्य कस्यचित्. —After 9, Ś D3.8.12 M6 ins. :

625* अप्सरसां चैव गणा ये च सत्त्वाश्चतुष्पदाः ।
यथा चान्यानि सत्त्वानि स्थावराणि चराणि च ।

[(l. 1) Unmetrical. M6 अप्सराणां खगानां वा (for the

अथाब्रवीत्स तत्रस्थमिन्द्रजित्पद्मसंभवम् ।
श्रूयतां या भवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ १०

समेष्टं नित्यशो देव हव्यैः संपूज्य पावकम् ।
संग्राममवतर्तुं वै शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः ॥ ११   G. 7. 38. 12
B. 7. 30. 12
L. 7. 35. 13

prior half) and वा (for second च). —(l. 2) M6 यानि यानि च भूतानि (for the prior half).];

while Ñ V1.3 B1.3 D1.2.4–6.7 (repeats consecutively). 9–11 T G1.3 M1.2.3 (repeats after 627[A]*).4.5.7–9 ins.; B4 cont. after l. 1 of 627*; K (ed.) ins. after 8:

626* पक्षिणो वा चतुष्पादो अन्यस्माद्वा महौजसः ।

[Note hiatus between the two halves. M3 (second time) [ऽ]थ (for first वा). D7 (first time) चतुष्पादाः M8 चतुष्पाद्वा. T1 G3 M5 यद्वा भूतं (M5 °ता); M3 (second time) यद्वान्यस्मात् (for अन्यस्माद्वा). D7 (first time) शतक्रतुविमोक्षणे (for the post. half). Ñ1 V1 D1.2.4–6.7 second time).9 T3.4 M3 (first time) चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च (Ñ1 V1 वा; D1.4–7 तु) महौजसां; Ñ2 V3 B1.3.4 चतुष्पदः पक्षिणो वा यद्वा सत्वं महीतले; K (ed.) चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजसां. ❀ Cv : पक्षिणो वा चतुष्पाद अन्यस्माद्वा महौजस इति पाठः ।; Ck : महौजसौ भूता इति । द्विपाद्विशेषा रोमशाष्टावक्रादयोऽपीत्यर्थः ।; Ct : महौजसो भूता द्विपादाः. ❀]

—Ñ1 V1.3 D1.2.4–6.7 (after 626* [r.]).9–11 T3.4 M3 (after 626* [first time]) K (ed.) cont.; Ñ2 B1 cont. l. 2 only after l. 2 of 628*; B4 cont. after 629*:

627* वृक्षगुल्मद्रुमलतातृणोपलमहीभृताम् ।
श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित्प्रभुणाव्ययम् ।

[D9–11 om. l. 1. —(l. 1) D6 -क्रुप- (for -द्रुम-). Ñ1 -लतानां च; B4 corrupt; D5.7 T3 M3 -क्षुपलता-; T4 -लता-पक्षि- (for -द्रुमलता-). V1 वृक्षगुल्मेषु च लता- (for the prior half). Ñ1 V1.3 -तृणोत्पल- (for -तृणोपल-). D1.4 -भृतां (for -भृताम्). —After l. 1, M3 K (ed.) ins.:

627(A)* सर्वेऽपि जन्तवोऽन्योन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति ।
अतोऽत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ।

—V3 B4 M3 K (ed.) om. l. 2. —(l. 2) Ñ1 V1 D2.9 प्रभवाव्ययं; Ñ2 प्रत्युवाच ह (for प्रभुणाव्ययम्).]

—After 626*, Ñ2 B1.3 T1.2 G1.3 M1.2.3 (after 626* [r.]).4.5.7–9 cont.; M10 ins. l. 1 only after 9:

628* मरणान्तानि सर्वाणि स्थावराणि चराणि च ।
अपि शुष्कस्य वृक्षस्य पर्णस्य पतनं भवेत् ।

[Ñ2 B1.3.4 om. l. 1. G1 M3.4 transp. l. 1 and 2. —(l. 1) M4 पतनांतानि. M1.5 चैतानि (for सर्वाणि). T2 M3 transp. स्थावराणि and चराणि. —M1.2.7–9 om. l. 2. —(l. 2) M3.4 transp. शुष्कस्य and वृक्षस्य. G1 M4 पतनाद्भवेत्; M3 पतनाद्भयं. Ñ2 B1.3.4 पर्णपाताद्भयं भवेत् (for the post. half).]

—After 9, B4 ins.:

629* देवानामपि सेन्द्राणां यक्षपन्नगरक्षसाम् ।

10 Ñ om. 10[ab]. —[a]) V1 मेघनादस्; V3 महातेजाः B1.3.4 विहायस्थम्; D8 विमानस्थम् (for स तत्रस्थम्). —[b]) V3 B1.3.4 प्रभुमव्ययं (for पद्मसंभवम्). V1 D1.2.4–7.9–11 T3.4 मेघनादो (V1 तत्रस्थं च) महाबलः (V1 D2.5.9 पितामहं). —[c]) Ñ2 B3.4 M6 यो: D6.10.11 G1 M3–5.7.10 वा; M1 सा (for या). D5 भावयेत् (sic) (for या भवेत्). Ñ2 B3.4 M6 संधिः; B1 शक्तिः (for सिद्धिः). —[d]) M3 शक्रस्य तु (for शतक्रतु-). Ś D3.8.12 तां ब्रवीमि पितामह; Ñ1 V1 D1.2.4.5.7.9 T3.4 मम जीवितसिद्ध (Ñ1 D1.4.5 °संक्ष) ये; V3 B3.4 मम शक्रस्य चोभयोः (B3 मोक्षणे). —After 10, Ś D1.3.8 ins. 630* (owing to om.).

11 Ś D1.3.8 om. 11. —[a]) Ñ2 V3 B1.3 [इ]ष्टो; B4 [इ]ष्टे; T3 [ई]प्सुः; Cv.k.t as in text (for [इ]ष्टं). Ñ1 V1 D2.4–7.9 हवनं; Ñ2 V3 B1.3.4 दहनो (B4 °ने); T3 पावकं; T4 वाहनं; Cg.k.t as in text (for नित्यशो). Ñ V1.3 B1.3.4 D2.4–7.9 T3.4 नित्यं; D10–12 Cg.t हव्यैर्; M1.8.10 देवं (for देव). —[b]) D10–12 Ct मंत्रैः; Cv.k as in text (for हव्यैः). Ñ2 V3 B1.3.4 मंत्रवत् (for पावकम्). Ñ1 D9 मंत्रवत्तस्य (D9 °द्वह्नि) पूजनं; V1 D2.4–7 T3.4 मंत्रवद्ध (D5–7 °द्व) ह्यपूजितं. —D12 om. 11[cd]. —[c]) D6 एष; M3 अभि-; Cv.g.k.t as in text (for अव-). D5 G1 M2.4 -कर्तुं; Cv.g.k.t as in text (for -तर्तुं). Ñ1 V1 D2.4.5.7.9–11 T3.4 च (for वै). Ñ2 V3 B3.4 तं निवर्त्य च (V3 ह) संग्रामे; B1 G (ed.) तं निवर्तेय (G [ed.] यं प्रवर्तेयं) संग्रामं; M6 संग्रामे मम सर्वेश. —[d]) G1 शत्रून्विजय-; M8 शत्रुभिर्जय-. V1 -निधनकांक्षया; Cg.k.t as in text (for -निर्जयकाङ्क्षिणः). Ñ1 D2.4–7.9 T3.4 शत्रोर्निधनकांक्ष (Ñ1 °काम्य)-या; Ñ2 V3 B1.3.4 G (ed.) न च स्यान्मे (B1 स्यात्तु; G [ed.] मे स्यात्) पराजयः. —After 11, B1 D4–7.10.11 S ins.; while Ś D1.3.8 ins. after 10; D12 ins. after 11[ab] (owing to om.):

630* अश्वयुक्तो मम रथ उत्तिष्ठेत विभावसोः ।
तत्स्थस्यामरता च स्यादेष मे निश्चयो वरः ।

[(l. 1) B1 D6.7.10.11 रथो मह्यं; Cg.k.t as above (for मम रथ). D1.4 अश्वयुक्तं मम रथम् (for the prior half). Ś D1.3.4.6–8.12 M7 उत्तिष्ठतु; B1 D10.11 M9.10 उत्तिष्ठेत्तु (M9 °त्स); T1.2 G3 उद्तिष्ठेद्; T4 M3 समुत्तिष्ठेद्; Cg.k.t as above (for उत्तिष्ठेत). D5 T3 M10 विहायसः (T3 °सा; M10 °सं); Cg.k.t as above (for विभावसोः). —B1 om. l. 2. —(l. 2) D5 तत्सत्यामरता. Ś D3.5.8.12 M4–7.10 मे (for च). D1.4.6.7.10.11 स्यान्मे (for च स्याद्). D12 नो (for मे). Ś D1.3.4.6–8.10–12 M4.6.7 Ct निश्चि (D4 °र) तो; Cg.k as above (for निश्चयो).]

G. 7. 38. 13
B. 7. 30. 14
L. 7. 36. 15

तस्मिंश्चेदसमाप्ते तु जप्यहोमे विभावसोः ।
युध्येयं देव संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ १२
सर्वो हि तपसा चैव वृणोत्यमरतां पुमान् ।
विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १३
एवमस्त्विति तं प्राह वाक्यं देवः प्रजापतिः ।
मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥ १४
एतस्मिन्नन्तरे शक्रो दीनो भ्रष्टाम्बरस्रजः ।
राम चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥ १५
तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः ।
शतक्रतो किमुत्कण्ठां करोषि स्मर दुष्कृतम् ॥ १६
अमरेन्द्र मया बह्व्यः प्रजाः सृष्टाः पुरा प्रभो ।
एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ १७

12 D3 reads st. 12–18^{b} (including star passage) after 7.29.23, repeating st. 12 only here. —^{a}) Ś D3 (second time).8.12 तस्मिंश्चैव समाप्तौ तु; Ñ1 V1 D2.5.6.9 T4 तद्यदि ह्यसमाप्ते च(V1 °प्ते व; D2.5.9 °प्त्यैवं; D6 °प्त्यैव); Ñ2 V3 B1.3.4 तं यदा ह्य(V3 °दात्तु; B1 °दाप्य)समाप्याहं; D1.4 तद्धविर्ह्यसमाप्यैव; D7.10.11 Cg.k.t तस्मिन्यद्यसमाप्ते च; G (ed.) तं यदा त्वसमाप्याहं. —^{b}) Ś D3(second time).8.12 जाते; Ñ2 V1.3 B1.3 T4 जप्यं; D1.3(first time).4 जह्यां; D5.9 T2.3 जप-; D6 जप्ता; T1 G3 देव-; M2 जय-; M6 जन्य-; L (ed.) जातु; Ck जप्ये (for जप्य-). Ñ1 -होम-; V3 B1.3 D1.2.3(first time).4–6.9 T4 -होमं; B4 -होमौ; M6 -होमैर्; M7 -होमो; Ck होमे. Cg जप्यहोमे (as in text). Ñ1 -विधावहं; Ñ2 V1.3 B1.3.4 D3(both times).5.7.9–11 T1–3 G1.3 M1–5.8.10 Cg.k विभावसौ(B4 °सुं) (for विभावसोः). ❀ Ct : जप्यहोमम् समाहारद्वंद्वः तस्मिन्नसमाप्ते. ❀ —^{c}) D2.5.9 गच्छेयं (for युध्येयं). Ñ1 मध्ये वहेयं; M10 यद्यंतरायः; Cg.k.t as in text (for युध्येयं देव). V1 मध्ये भवेद्वै संग्रामस. —^{d}) V1 तस्य (for तदा). Ś D12 तद्यत्र; D3(second time) युद्धे न; D8.12 तद्यथा (for तदा मे). B1 स्यान्मे (by transp.) (for मे स्याद्). Ñ V1.3 B1.3.4 D1.2.3(first time).4.5.7.9 T4 विपर्ययः; D6 पराजयः (for विनाशनम्).

13 For sequence in D3, cf. v.l. 12. —^{a}) B3 G1 [ऽ]पि; D12 om. (subm.) (for हि). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8–12 T1.3 M6 देव (for चैव). —^{b}) Ñ V1 D1–5.9 T4 प्रभो; T3 विभो; M8 जनः (for पुमान्). —^{c}) Ñ V1 B1.3.4 D1–5.9 T3.4 [आ]जितं (for मया). Ś Ñ2 B1.3.4 D12 चेदम्; Ñ1 V1 D1.3.4 चैवम्; D2.5.6.9 T3.4 चैतद्; D8 देव (with hiatus) (for त्वेतद्). —^{d}) Ñ V1 B1.3.4 D1–4.9 T3.4 मया वि(D2 प्र)भो; D5 मयाचत (for प्रवर्तितम्). ❀ Cg.k : प्रकीर्तितमिति(Cg °वर्तितं प्रकीर्तितम्।) दातव्यत्वेनेति शेषः. ❀

14 For sequence in D3, cf. v.l. 12. —^{a}) Ñ1 V1.3 D1.3–5.9 T3.4 स; Ñ2 D2 M6 सं- (for तं). B1 आह; B3 वाक्यं; D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1–5.7–10 चाह (for प्राह). —^{b}) B3 M10 देव- (for वाक्यं). V1 D6.7.10.11 M1–5.8–10 पितामहः. —^{c}) D5 त्यक्तश् (for मुक्तश्). V3 reads शक्रो in marg. Ñ1 transp. मुक्तश् and शक्रो. —^{d}) M2 जगाम and सुरैः (for गताश्च and सुराः respy.).

15 For sequence in D3, cf. v.l. 12. D5 om. 15^{ab}. —^{a}) Ś D6–8.10–12 M8.10 राम; Ñ2 B1.3.4 मुक्तो (for शक्रो). —^{b}) B4 D8.12 दीन- (for दीनो) B3 भ्रष्टः. Ñ1 illeg.; Ñ2 V3 B1.4 D1.2.4.9 T3.4 M6 -स्रगंबरः; V1 -दिगंबरः; B3 सुरेश्वरः; D6.7 M4.7.10 -स्वरद्युतिः; D10.11 M9 -[अ]मरद्युतिः; T1.2 G1.3 M1–3.5.8 -[अं]बरद्युतिः (for -[अ]म्बरस्रजः). ❀ Cg : भ्रष्टामरद्युतिः; भ्रष्टा अमराणां देवानां द्युतिर्यस्य स तथा।; Ck : भ्रष्टा अंब(अम ?)-राणां खेचराणां देवानां द्युतिर्यस्य स तथा।; Ct : भ्रष्टा अमराणां द्युतिर्यस्य सः. ❀ —^{c}) Ś Ñ2 B1.3.4 D6–8.10–12 M6.10 इंद्रश्; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 व्रीडा-; M5 कामं (for राम). T3 व्रीडावांस्तु (for राम चिन्ता-). Ś D8.12 L (ed.) -परो दीनो(L [ed.] देवो); Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T3.4 -परिम्ला(B4 D5 °ग्ला)नो; M6 -परिश्रांतो (for -परीतात्मा). —^{d}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 -मूक(T3 °र्ति)त्वमागतः (for -तत्परतां गतः). —After 15, L (ed.) reads 17^{ab}.

16 For sequence in D3, cf. v.l. 12. L (ed.) transp. 16^{ab} and 16^{cd}. —^{a}) G1 देवं (for -भूतं). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 तथाभूतं तु तं शक्रं(D3 शक्रं च). —^{b}) Ś D M9.10 पितामहः (for प्रजापतिः). —^{c}) Ś D8.12 किं न कथं; Ñ1 V1.3 D1–5.9 मूकतां किं(D4 om. [hapl. ?] from तां किं up to एक in 17^{c}); Ñ2 B1.4 [ऽ]त्समुत्कंठां; B3 [ऽ]भ्युदुत्कंठां(sic); D6.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.5 किमु पुरा; T3 किमुक्तं त्वं; M10 पुरा यत्तत् (for किमुत्कण्ठां). —^{d}) Ñ2 B1.3.4 कृत्वा त्वं(B1 च; B3 सं-); D7.10.11 T3 करोति; G3 कृणोषि; M10 कृतं तत् (for करोषि). D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3.5.7 स्म सु- (for स्मर). D6 G1 M5 -दुष्करं (for दुष्कृतम्). ❀ Cv : शतक्रतो किमुत्कण्ठां करोषि स्मर दुष्कृतमिति पाठः. ❀ —After 16, D3 ins. :

631* शृणुष्व स्मारयिष्यामि त्वां यथावत्सुरोत्तम ।

17 For sequence in D3, cf. v.l. 12. D4 om. up to एक- in 17^{c} (cf. v.l. 16). L (ed.) reads 17^{ab} after 15. —^{a}) D7 पूर्वं; D10.11 बुद्ध्या (for बह्व्यः). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–3.5.9 T3.4 पुरा (B3.4 सुरा)सुरेंद्र बह्व्यो(D3 बुद्ध्या) हि (D5 °पि)(Ñ1 बह्व्यो [sic]; B1 ब्रह्मादि-). —^{b}) D2.5 मया (for प्रजाः). Ñ V1 B1.3.4 T3.4 मया; V3 परं; D5 प्रजा; D6.7.10.11 तथा; T1.2 G1.3 M1.2.5.8–10 तदा; M4 तु ताः (for पुरा). Ñ V3 T3.4 विभो (for प्रभो). D2.9 शतक्रतो (for पुरा प्रभो). —^{c}) T1.3 M1.2.4.5.7–9 एकवर्ण-. M6

तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा ।
ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः पर्यचिन्तयम् ॥ १८

सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे ।
यद्यत्प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ १९

ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता ।
अहल्येत्येव च मया तस्या नाम प्रवर्तितम् ॥ २०

निर्मितायां तु देवेन्द्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ ।
भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोऽभवत् ॥ २१

त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो ।
स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरंदर ॥ २२

सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः ।
न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च सा ॥ २३   G. 7.38.24 B. 7.30.26 L. 7.36.26

समा ह्यासन् (for समाभाषा). Ś D8.12 एकवर्णसमानास्ता; Ñ V1.3 B1.3.4 D2.3.5.9 T3.4 एकवर्णवयो(Ñ2 B1.3.4 °बलो)-पेता(D3.5 T3.4 °वेषा); D1 एकवर्णमथो येषां; D4 * * वर्णमथो * *. —[d]) Ś D8.12 ह्येक- (for एक-). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 रूपतश्चैक(Ñ2 V3 B1.3.4 °तः सम; D3 °तश्चैव)दर्शनाः. ❀ Cg : एकवर्णाः समाभाषाः एकरूपकान्तिस्वराः । एकरूपाः समानवयोवस्थाकालाः ।; Ck : वर्णो देहकान्तिः । एकरूपाः समानवयोवस्थाकाराः ।; Ct : वर्णो देहकान्तिः । एकविधदेहकान्तयः । समाभाषाः समवचनाः । एकरूपाः समानवयोवस्थाः . ❀

18 For sequence in D3, cf. v.l. 12. —[a]) D2.5.9 नाम (for नास्ति). V1.3 विशेषं. Ñ2 B1.3.4 तु; V1.3 D1–5 T3.4 च (for हि). D9 वि * * * (for विशेषो हि). Ñ1 तासां सामान्यशेषानां. —[b]) T3 तथा (for ऽपि वा). Ś D8.12 ऽपि क्षणेपि च(D8 वः). (for लक्षणेऽपि वा). Ñ1 V1.3 D1–5.9 दर्शनं लक्षणं तथा(Ñ1 सदा; D2.5.9 समं). —[d]) D6.7.10.11 समचिंतयं; T1 पर्यचोदयं; T2 परिचिंतयन् (for पर्यचिन्तयम्). Ś Ñ2 B1.3.4 D8.12 चिंतयामास ताः प्रजाः; Ñ1 V1.3 D1–4.9 चिंतयामि स्म ताः प्रजाः; D5 चिंतयन्नस्मि ताः प्रजाः; M6 चिंतयेयं तथा प्रजाः.

19 [a]) T2 G3 M3.5 तेषां (for तासां). Ñ1 विनाशार्थं; D1–5 T3 M6 विशेषार्थी. —[b]) Ñ1 विनिर्मिता (corrupt) (for °र्ममे). Ñ2 B1.4 निर्ममे परमां(Ñ2 °मं)गनां; B3 निर्ममे स्वपरांगनां. —[c]) D5 यत्प्रजानां च. T2 लावण्यं; Cg.k as in text (for प्रत्यङ्गं). Ñ1 यद्यत्प्रजायतिस्यंगं (sic). —[d]) T2 प्रत्यंगं; T4 G1 विशेषं; M1 प्रविष्टं (for विशिष्टं). D3 तं (for तत्). D8 तु (for तद्). Ñ1 D3 उत्तरं; V1 D2.5 T3.4 उद्धरं(T4 °रन्) (for उद्धृतम्).

20 [a]) Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.9 रूपगुणाद् ; D5 च स्वगुणाद्. —[b]) B4 D9 अतुल्या. B3 च (for वि-). D5 विनिर्ममे (sic) (for °र्मिता). —After 20[ab], D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins. :

632* हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ।
यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता ।

[(l. 1) T3 किं तु (for हलं). G3 नास्य (for नाम). D6 [इ]व; M5 च (for [इ]ह). T1 महत् ; G1 स्मृतं (for भवेत्). M4 अहल्यं तत्प्रभं भवेत् (for the post. half). —(l. 2) D6.10.11 T3.4 G1 M3.10 यस्या; D7 तस्यां (for यस्मान्). M3 ततो (for तेन). ❀ Cv : अहल्या स्त्री विनिर्मितेत्यस्य परस्तात् ' हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् । यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुते'ति केषुचित्कोशेषु श्लोको दृश्यते । हल्यं च दौर्भाग्यादिदोषः. ❀] —[c]) Ñ V1.3 D2.5.9 T3 मया(D9 °हा)वीर; T1.2 G3 M3 मया शक्र(T1 damaged from श up to स्या in [d]) (for [ए]व च मया). —T4 damaged from स्या in 20[d] up to निर्मि in 21[a]. —[d]) Ñ V1.3 D2.9 T3 नाम तस्याः (by transp.). Ś D8.12 विनिर्मितं; Ñ1 प्रतिस्थिता (sic); Ñ2 प्रकल्पितं; V1.3 D2.5.9 T3 प्रतिष्ठितं; B1.3 D6.7.10.11 M2.4.8–10 प्रकीर्तितं; B4 प्रकाशितं (for प्रवर्तितम्).

21 T4 damaged up to निर्मि in [a] (cf. v.l. 20). —[a]) Ñ2 B1 D6.7.10.11 T G1.3 M1–5.8–10 च (for तु). —[b]) Ś3 V1.3 D5 T3 सुरेश्वर; Ñ1 विशेषतः (for सुरर्षभ). —[c]) Ñ1 B4 D1–5.9 तु; Ñ2 V1.3 B1 T3.4 च (for [इ]ति). Ś B3 D8.12 [इ]यं (for [ए]षा). —[d]) Ñ V1 B1.4 D1–5.9 T3.4 [इ]त्येवं; B3 एवं (for मम). V3 चिंतैषैव (for मम चिन्ता). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M4.7 ममा(Ś Ñ1 D8.12 समा; M4.7 परा)भवत.

22 [a]) Ñ2 illeg.; B1.3 स्म; B4 हि (for तु). M8 ततो (for तदा). Ś Ñ V3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 तां स्त्रीं (for नारीं). —[b]) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 मन्यसे; Cg.k.t as in text (for जानीषे). V1.3 D2.5.9 T3 विभो (for प्रभो). —[c]) Ś D8.12 रूप- (for स्थान-). —[d]) B3 M4.7 [ए]व; Cg.k.t as in text (for [ए]ष). D2 तु; D5 च (for [इ]ति). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 सुरेश्वर (for पुरंदर).

23 [a]) Ś D8 स (sic) (for सा). B4 हि (for तु). Ñ1 सा मान्या सर्वभूतानां. —T4 damaged from त in [b] up to नि in [c]. —[b]) Ñ1 यमस्य तु; D1 गोतमस्य. Ñ2 B1.3.4 निवेशने (for महात्मनः). —D9 om. 23[c]–24[b]. D5 transp. 23[cd] and 24[ab]. —[c]) Ś1.2 D8.12 ततो (for न्यस्ता). M6 हि सुबहून्वर्षान् (for बहूनि वर्षाणि). —[d]) D6 M10 निर्यापिता; M1 निर्धारिता; Cg.k.t as in text (for निर्यातिता). Ś V3 D8.12 मया; D7.10.11 च ह; T1.2 G1.3 M1–5.7–9 शुभा (for च सा). D1.4 तेजे निर्याति(D4 °नि)रक्षिता (corrupt).

G. 7. 38. 25
B. 7. 30. 27
L. 7. 36. 27

ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्यं महामुनेः ।
ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ २४
स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः ।
आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥ २५
त्वं क्रुद्धस्त्विह कामात्मा गत्वा तस्याश्रमं मुनेः ।
दृष्टवांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ २६
सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना ।
दृष्टस्त्वं च तदा तेन आश्रमे परमर्षिणा ॥ २७
ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा ।
गतोऽसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ २८
यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयम् ।
तस्मात्त्वं समरे राजञ्शत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ २९
अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः ।
मानुषेष्वपि सर्वेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३०

---

24 D$_9$ om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). D$_5$ transp. 23^{cd} and 24^{ab}. —^{a}) B$_{1.3.4}$ तस्यां (for ततस्). Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-4.8.12}$ T$_{3.4}$ मया; D$_5$ तस्यां (for तस्य). Ś Ñ V$_{1.3}$ D$_{8.12}$ परिज्ञातं; B$_4$ T$_{2.4}$ तु (B$_4$ प्र)विज्ञाय (for परिज्ञाय). —^{b}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.12}$ T$_{3.4}$ तस्य; D$_{6.7.10.11}$ T$_2$ M$_4$ महा- (for मया). Ś Ñ V$_{1.3}$ D$_{1-4.8.12}$ धैर्यं; D$_5$ वीर्यं (for स्थैर्यं). M$_6$ धैर्यमस्य (for मया स्थैर्यं). Ś$_3$ Ñ V$_{1.3}$ B$_4$ D$_{1-5}$ T$_{3.4}$ M$_6$ महात्मनः (for °मुनेः). —^{c}) Ś D$_{8.12}$ धैर्यस्य; B$_1$ तपसः; M$_1$ तत्र सु- (for तपसि). V$_3$ तु (for च). T$_4$ च तपसः सिद्धिं (for तपसि सिद्धिं च). ❀ Cg.k : तपसि तपोविषये. ❀ —^{d}) Ś D$_{8.12}$ यदर्थं (for पत्न्यर्थं). Ñ$_2$ सार्पिता; B$_3$ स्पर्शितं (for स्पर्शिता). M$_1$ प्रभो; M$_{10}$ मया (for तदा). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ प्रतिपादिता (for स्पर्शिता तदा). ❀ Cv.g.k : स्पर्शिता दत्ता ।; so also Ct. ❀

25 K (ed.) reads 25 within brackets. —^{b}) Ś Ñ$_2$ V$_1$ D$_{8.12}$ T$_{3.4}$ च (for स्म). Ñ$_1$ प्रजापतिः; Ñ$_2$ D$_{1-4.9}$ T$_{3.4}$ तपो(D$_{1.3.4}$ °दा)वने; V$_1$ तपोधनः; M$_6$ तदा मुनिः (for महामुनिः). V$_3$ तपसा वने (for स्म महामुनिः). —^{c}) Ś D$_{8.12}$ त्रिदशा (for देवास्तु). —^{d}) M$_5$ तदा (for तया). T$_{1.2}$ G$_3$ M$_1$ गौतमग्रहणात्तदा. —For 25^{cd}, Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ subst. :

633* निराशाश्चाभवन्देवा दत्तायां गौतमस्य हि ।

[Ñ B$_{1.3.4}$ गौतमाय. V$_1$ च; V$_3$ तु; B$_{1.3}$ वै; D$_{2.9}$ T$_{3.4}$ ह (for हि).]

26 ^{a}) T$_{1.3}$ सं- (for त्वं). T$_1$ त्वं हि; M$_6$ त्वाह (for त्विह). Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.3.4}$ तु क्रुद्धः स(Ñ$_1$ V$_1$ °द्धश्च); Ñ$_2$ V$_3$ D$_{1-5.9}$ T$_3$ तु लुब्धः स(V$_3$ D$_{2.9}$ T$_3$ °ब्धश्च) (for क्रुद्धस्त्विह). D$_{1.4}$ -कामश्च; M$_6$ धर्मात्मा; K (ed.) धर्मात्मन् (for कामात्मा). Ś D$_{8.12}$ त्रिदिवान्मायी (for त्विह कामात्मा). —^{b}) Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ गतस् (for गत्वा). M$_2$ तत्र (for तस्य). Ñ$_1$ पदं (for [आ]श्रमं). M$_{10}$ तस्याश्रमपदं (for गत्वा तस्याश्रमं). —^{c}) Ñ$_1$ D$_{2.9}$ त्वं; T$_{1.2}$ G$_3$ M$_1$ तु (for च). Ñ$_1$ तु तां (for तदा). M$_{10}$ च (for स्त्रीं). Ñ$_1$ पत्नीं; Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ [अ]हल्यां (for तां स्त्रीं).

27 ^{a}) B$_{1.3.4}$ सौम्य (for शक्र). —^{b}) T$_{1.2}$ कामार्थेन. Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ तु(B$_1$ च) वै पुरा (for समन्युना). Ñ$_1$ V$_3$ D$_{1-5.9}$ T$_3$ विमनाश्च कृतो मुनिः; V$_1$ विमनाश्चाद्य निःकृतः. —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) V$_3$ पृष्टश् (for दृष्टस्). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ M$_6$ च त्वं (by transp.); Ñ$_2$ B$_3$ चापि; B$_{1.4}$ चासि; D$_{10.11}$ त्वं स (for त्वं च). V$_1$ तेन तदा (by transp.). —^{d}) Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ M$_6$ महेंद्र; M$_3$ ह्याश्रमे (for आश्रमे). Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ गौतमेन महात्मना.

28 ^{a}) G$_3$ damaged from क्रु up to ते in ^{b}. D$_5$ [अ]पि (for [अ]सि). —^{b}) D$_5$ शप्तं; D$_8$ प्राप्तः (for शप्तः). —^{c}) M$_6$ येनासि (by transp.). —^{d}) G$_3$ निशा- (corrupt) (for दशा-). —For 28^{cd}, Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3.4}$ subst. :

634* विफलोऽसि कृतो देव तदा मेषवृषो भवान् ।

[Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.9}$ विफलश्च; V$_{1.3}$ विफलोसि; T$_{3.4}$ निष्फलोसि. Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{2.5.9}$ T$_{3.4}$ तेन (for देव). T$_3$ तथा (for तदा). V$_1$ महान्; D$_{1-5.9}$ [ऽ]भवत् (for भवान्). Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ मेषांडोभूः सुरेश्वर; T$_4$ तन्मेषवृषणो भवान् (for the post. half).]

29 L (ed.) om. 29^{ab}. B$_1$ reads 29–30^{b} after 32. —^{a}) Ś V$_1$ B$_3$ D$_{8.12}$ तु; Ñ V$_3$ B$_{1.4}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ ते (for मे). —^{b}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-4.8.9.12}$ T$_3$ मम (for त्वया). D$_{6.7.10.11}$ M$_{2.4.6.7.9.10}$ निर्भयात्(M$_{4.6.7.9.10}$ °य). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ B$_{3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ निर्भय वासव. T$_4$ निर्भयान्मम वासव. —^{c}) Ś D$_{6.8.10-12}$ T$_{3.4}$ शक्र; D$_7$ नूनं (for राजन्). —After 29, Ś$_1$ reads 33.

30 B$_1$ reads 29–30^{b} after 32. —^{a}) Ś D$_{8.12}$ त्वसाधो; B$_3$ भावोथ (for तु भावो). —^{b}) B$_1$ तव (for त्वया). B$_3$ तु; M$_5$ [ए]व (for [इ]ह). Ś D$_{8.12}$ त्वमेवं (sic); M$_{10}$ तु येन (for त्वयेह). V$_1$ स्वयमेव (for यस्त्वयेह). V$_3$ प्रधर्षितः. D$_1$ विषयस्त्विह वर्तितः. —After 30^{ab}, Ś$_{2.3}$ D$_{8.12}$ read 33^{ab}. —^{cd}) D$_{6.7.10.11}$ M$_{10}$ लोकेषु; M$_{2.4.7.9}$ सत्त्वेषु (for सर्वेषु). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ M$_6$ मानुषा(Ś$_{1.2}$ Ñ$_1$ V$_3$ °ष्या)ण्यपि सत्त्वानि (for ^{c}). Ś D$_{8.12}$ गमिष्यंति; Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1.3.4}$ M$_6$ सं(V$_3$ D$_{1.3.4}$ स)यास्यति; D$_{2.5.9}$ T$_3$ सं(D$_9$ om. [subm.]; T$_3$ तु)यास्यंति; Cg.k.t as in text (for भविष्यति). Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ तं मनुष्यादयो येपि तेपि यास्यंत्यसंशयं(B$_3$ °यः).

तत्राधर्मः सुबलवान्समुत्थास्यति यो महान् ।
तत्रार्धं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्धं निपतिष्यति ॥ ३१

न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति पुरंदर ।
एतेनाधर्मयोगेन यस्त्वयेह प्रवर्तितः ॥ ३२

यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्ध्रुवः स न भविष्यति ।
एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाब्रवीत् ॥ ३३

तां तु भार्यां विनिर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत्सुमहातपाः ।
दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३४

रूपयौवनसम्पन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता ।
तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यसि ॥ ३५

रूपं च तत्प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति सुदुर्लभम् ।
यत्तवेदं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ३६   G. 7. 38. 37 B. 7. 30. 38 L. 7. 36. 38

31 D10.11 om. 31^{ab}. —^{a}) D6.7 M6 यत्र (for तत्र). Ś V1 D8.12 धर्मः (sic) (for [अ]धर्मः). D2.5.9 T3.4 G1 M1 तु; D7.8.12 स (for सु-). Ñ1 सुमहान् (subm.) (for सुबलवान्). —^{b}) Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 यः समुत्थास्य(Ś V1 D8.12 °च्य)ते; V3 यः समुत्पत्स्यते; T3 यः समुत्थास्यति (by transp.) (for समुत्थास्यति यो). V1.3 भवान् (for महान्). —^{c}) Ñ1 V1 D2.5.6.9 T3 G1.3 M7 तस्य; V3 D1.2.4 ततो (for तत्र). M6 [अ]धर्मस्य (for [अ]र्धं तस्य). G1 यत् (for यः). Ñ1 V1 D2.9 T3.4 लभते; Ñ2 D5–7 तत्र यः; D1.3.4 तव यः (for तस्य यः). V3 कर्तुं (for कर्ता). Ś D8.12 समासेन स्वयं दत्तां. —Ñ2 illeg. for ^{d}. —^{d}) Ś D8.12 तवा * न यतिष्यति; Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T3.4 तव(V3 D1.3.4 °स्य; T3 °था) चा(T4 ह्य)र्धं भवि(D5.9 गमि)ष्यति; G1 त्वयि संनिपतिष्यति.

32 Ś D8.12 om. 32. —^{a}) M6 वै तद् (for च ते). G1 स्थापनं; M4 स्थावरे (for स्थावरं). Ñ V1.3 B1.3.4 T3 L (ed.) चैतद्चलं(L [ed.] °सतः); D1.4 चैतद्विहितं; D2.5.9 चैतत्स(D5 चित्यं स)ततं; D3 चैव तद्बलं (for च ते स्थावरं). —^{b}) D2.5.9 सुरेश्वर; D6.7.10.11 T3 न संशयः (for पुरंदर). M6 तव शक्र भविष्यति. —D10.11 om. 32^{cd}. V3 transp. 32^{cd} and 33^{ab}. —^{c}) G1 अनेन (for एतेन). —^{d}) M3 तत्र (for त्वया). D5 [इ]तत् (for [इ]ह). —After 32, B1 reads 29–30^{b}.

33 Ś1 reads 33 after 29. Ś2.3 D8.12 read 33^{ab} after 30^{ab}. V3 transp. 32^{cd} and 33^{ab}. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1.3.4.8.12 T3.4 यस्तु यस्तु (for यश्च यश्च). Ś D8.12 महेंद्रः (for सुरेन्द्रः). D2.9 च (for स्याद्). Ñ2 B1.3.4 भविष्यतींद्रो योन्योपि. —^{b}) Ñ2 B1.3 D1.3.4 T4 ध्रुवं; D8 सुवः (for ध्रुवः). D1–3.9 T3 न स (by transp.); D4 तस्य; D5.8 न(D8 स) सं- (for स न). —^{c}) Ś3 D1.4.12 युक्तः; B4 ह्युक्त (for मुक्त). V3 विमुक्तस्तु (for मया मुक्त). —^{d}) T3 [उ]क्त्वा तां (for [अ]सौ त्वां). D11 reads तदाब्रवीत् in marg. Ñ2 B1.3.4 वाक्यम् (for त्वां तदा). Ś D1.8.12 त्वदर्थं च(D1 °र्थे तु) सुरेश्वर; Ñ1 V1.3 D2–5.9 इति वाक्य(V3 °च)मथाब्रवीत्.

34 ^{a}) Ñ2 B1.3.4 च (for तु). D6.7.10.11 T1.2 M10 सु-; M1 स (for वि-). G1 स विनिर्भर्त्स्य (hypm.). —^{b}) V1.3 सुमहायशाः; T3.4 मुनिसत्तमः (for सुमहातपाः). —^{c}) Ś D3.8.12 गता ध्वंस; Ñ1 D2.9 वनाद्ध्वंस; Ñ2 B1.3.4 व्रज क्षिप्रं; V1 पराद्ध्वं च; V3 चिराद्ध्वंस; D1.4 च नाध्वंसः; D6 विनिध्वंस; T3 बलाद्ध्वंस; M4.7 प्रविध्वंस; Ct as in text (for विनिध्वंस). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 चा(D5 वा)पि (for [आ]श्रम-). —After 34, T2 M4.7 ins.:

635* ममेष्टं पावकं देवं हविषा पूज्य देववत् ।
बहुवर्षगणान्दग्धा शर्म संपूज्य मोक्ष्यसे ।
तदैव हि भवेत्सिद्धिर्मेया पापस्य संक्षये ।

35 ^{cd}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 न त्वमेका लोके (by transp.). Ś2.3 Ñ1 B1.3 D4.5.8.10.11 M1.8 भविष्यति.

36 ^{a}) Ś D8.12 M2.6 [ए]तत्; D6.7.10.11 T3.4 ते (for तत्). Ñ1 रूपं प्रजापतिं ह्येतद्; V1.3 D1–5.9 रूपं प्रजास्वपि ह्ये(V1 ते)तद्. —^{b}) Ś2 Ñ1 D1–5.8.9–11 M2.8 गमिष्यति; V1.3 भविष्यति. D6.7.10.11 T3.4 M10 न संशयः; M1 च दुर्लभं (for सुदुर्लभम्). —^{c}) D7 T1.2 M1.2.5.7.10 तदेवं; D10.11 Ct तदेकं; G3 तदेव (for तवेदं). G1 समासाद्य (for समाश्रित्य). —^{d}) G1 M9 विभ्रमोयम्: Cg.k.t as in text (for विभ्रमोऽयम्). ❀ Cg: विभ्रमः काममोहः ।; so also Ck; Ct: विभ्रमः कामविकार उपस्थितः । प्रवृत्त इन्द्रस्येति शेषः ❀ —For 36, Ñ2 B1.3.4 subst.; while Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 subst. l. 2 only for 36^{cd}; M4.7 ins. l. 2 only after 36:

636* सुदुर्लभं रूपमेतत्प्रजास्वपि गमिष्यति ।
मामिह त्वं सुदुर्वृत्ते यदाश्रित्यात्रमन्यसे ।

[(l. 1) B1 दुर्लभं ते रूपमिदं; B3 दुर्लभं रूपमेतत्तु (for the prior half). B1.3 भविष्यति (for गमिष्यति). —(l. 2) M4.7 [अ]च (for त्वं). M6 तां विहाय (sic) (for मामिह त्वं). Ñ1 B1.3.4 मामनादृत्य दुर्वृत्ते(Ñ1 °बुद्धे) (for the prior half). D2.9 (both with hiatus) अवष्टभ्य; M6 मामेवं तु (for यदाश्रित्य).]
—Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 cont.; Ś D8.12 cont. after 640*; Ñ2 V3 B1.3.4 D3 (V3 D3 after 37 first occurrence) ins. after 37; D6.7.10.11 T3.4 (T3.4 after 37^{ab} first occurrence) ins. after 37^{ab}; M3 ins. after 36:

637* सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ।
अज्ञानाद्धर्षिता विप्र त्वद्रूपेण दिवौकसा ।

G. 7. 38. 38
B. 7. 30. 39
L. 7. 36. 44

तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विताः ।
शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपागतम् ॥ ३७
तत्स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् ।
येन त्वं ग्रहणं शत्रोर्गतो नान्येन वासव ॥ ३८
शीघ्रं यजस्व यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः ।
पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसि त्रिदिवं ततः ॥ ३९

न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः ।
उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ।
रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति ।
ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः ।
तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ।
स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतम् ।
तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ।
वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि ।
एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ।
तपश्चचार सुमहत्सा पत्नी ब्रह्मवादिनः ।

[(l. 1) Ś V3 B1.3.4 D8.12 प्रसादयामास च सा (unmetric) (for the prior half). —(l. 2) M3 नाथ (for विप्र). Ś Ñ2 B1.3.4 D8.12 अजानती धर्षितास्मि (for the prior half). —(l. 3) B3 -कामाद्; D3.5 -कारि (for -काराद्). D3 देवर्षे (for विप्रर्षे). Ś D8.12 -कारणाद्विप्र (for -काराद्विप्रर्षे). B1 प्रसादयितुम् (for प्रसादं कर्तुम्). —(l. 4) B1 च (for तु). D5 तथेत्युक्तः (for त्वेवमुक्तः). V3 अहल्याया वचः श्रुत्वा (for the prior half). —(l. 5) B1.3.4 D1.3-5 M3 उत्पत्स्यते. —(l. 6) Ś Ñ2 B1.3.4 D8.12 लोके राम इति ख्यातो (for the prior half). D8 वा (for च). V3 बलवान् (for वनं चापि). V1 सौम्यः प्रयास्यति; B3 चाप्रापयिष्यति; B4 चापि गमिष्यति (for चाप्युपयास्यति). —(l. 7) D7 ब्राह्मणार्थं. B1 महाभागो (for महाबाहुर्). G (ed.) मनुज- (for मानुष-). Ś D8.12 -रूपवान्; D5 -रूपधृक् (for -विग्रहः). ❀ Ct : ब्राह्मणार्थे विश्वामित्रार्थे. ❀ —(l. 8) D10.11 यथा (for यदा). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1-5.8.9.12 T3.4 M3 तदा (for ततः). Ś D8.12 मुक्ता (for पूता). —Ś Ñ V1.3 B3.4 D1-5.8.9.12 om. l. 10. —B3 om. l. 11-13. B1 cont. l. 11-13 after 641*. —(l. 11) Ś Ñ2 B1.4 D8.12 समेष्यसि; V1 वसिष्यसि (for वत्स्यसि त्वं). D2 [इ]ह (for हि). Ś Ñ2 B1.4 D8.12 -प्रभृति भामि(Ñ2 B1.4 °वि)नि (for हि वरवर्णिनि). —(l. 12) M3 मुनिश्रेष्ठ (for स विप्रर्षिर्). Ś2.3 D6 आश्रमं; D5 आलयं (for आश्रमम्). —(l. 13) V1 D1-4 चकार (for चचार). Ś Ñ2 B1.4 D8.12 सापि तत्र धृत(B4 पति)व्रता; V3 सपत्नीको द्विजोत्तमः (for the post. half).]

—After 636*, D3 cont.:

638* भविष्यसि दुराचारे शिलाभूता महावने ।

—After 637*, M3 cont.:

639* शिलारूपमनुप्राप्य त्वत्संगकृतकिल्बिषा ।

37 Ś V3 D3.8.12 T3.4 M6 read 37^{ab} (V3 D3 37) twice. —^{a}) Ś D3.8.12 (all first time) भूयिष्ठाः; Ś V3 D1.3.4.8.12 (Ś V3 D3.8.12 second time) राजेन्द्र; Ñ1 V1 D2.5.9 T3.4 (T3.4 second time) देवेन्द्र; Ñ2 लोकास्तु; V3 (first time) भूयश्च; B1 भूयस्तु; B3.4 भूयस्यः (for भूयिष्ठं). —^{b}) D9 पूता (for प्रजा). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1-5.8.9.12 T3.4 M6 (Ś D8.12 T3.4 second time; V3 D3 both times) -गुणान्विताः (for -समन्विताः). —After 37^{ab} (first occurrence), Ś D8.12 ins.:

640* शापात्स सर्जयामास पुनः सत्त्वमुपासते ।

—Thereafter they cont. 637*; while D6.7.10.11 T3.4 (T3.4 after 37^{ab} [first occurrence]) ins. 637* after 37^{ab}. —Ñ1 transp. 37^{cd} and 38^{ab}. —^{c}) D2.9 च (for हि). G1 M5 -[उ]त्सर्गान्वितस्य (for -[उ]त्सर्गाद्धि तस्य). Ś Ñ V1 D8.12 M2 [ए]तन्; D1.2.3(both times).4.5 [ए]व; D9 [ए]वं (for [इ]दं). —^{d}) T2 समम् (for सर्वम्). V1.3 (second time) T4 उपागमत्; D6.7.10.11 T3 G1 M10 उपस्थितं. —After 37, Ñ2 V3 B1.3.4 D3 (V3 D3 after 37 [first occurrence]) ins. 637*.

38 B3 om. 38^{ab}. Ñ1 transp. 37^{cd} and 38^{ab}. B1 reads 38^{ab} before 40. —^{a}) V3 सु- (for त्वं). Ś D1-5.8.12 स्मरस्व (for स्मर त्वं). —^{b}) T1.2 दुष्करं (for दुष्कृतं). Ñ1 V1.3 D1-5.9 T3.4 स्वं(Ñ1 V1 त्वं) पुरा (for यत्त्वया). Ś B1.4 D8.12 यत्त्वया दुष्कृतं (by transp.); Ñ2 यत्पुरा दुष्कृतं (for दुष्कृतं यत्त्वया). —^{c}) V3 D6.7.10.11 G1 M1-5.7.8 तेन (for येन). D2 शक्र (for शत्रोर्). ❀ Cv : तेन त्वं ग्रहणमिति पाठः ❀ —D9 om. from नान्येन in 38^{d} up to धूत in the post. half of 641*. —^{d}) B3 कृतो; B4 नीतो; D6.7.10.11 M10 यातो (for गतो). Ñ1 [अ]न्ये च (for [अ]न्येन). M3 हेतुना (for वासव).

39 ^{a}) D6.7.10.11 T3.4 M2.8.9.10 शीघ्रं वै यज; G1 M1.5 स(M1 सु) शीघ्रं यज (for शीघ्रं यजस्व). T1 वै (for त्वं). D2 यज्ञेन (for यज्ञं त्वं). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3-5.8.12 स शीघ्रं(Ñ2 B1.3.4 तच्छीघ्रं) यज यज्ञेन. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1-5.8.12 वैष्णवेन (for वैष्णवं सु-). —D2 om. 39^{c}-41^{b}. —^{d}) D6.7.10.11 यास्यसे. —For 39^{cd}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3-5.8.9.12 T4 subst.:

641* ततस्त्रिदिवमाक्राम धूतपाप्मा जितेन्द्रियः ।

[D9 om. up to धूत in the post. half (cf. v.l. 38). Ñ2 V1 B1.3.4 आगच्छ; V3 D1.4 आक्रम्य (for आक्राम). Ñ1 तु त्रिदिवं याहि (for त्रिदिवमाक्राम). Ñ2 V1.3 B1.3 D1 धूतपापो. T4 न संशयः (for जितेन्द्रियः).]

—Thereafter B1 cont. l. 11-13 of 637*.

पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महारणे ।
नीतः संनिहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ४०
एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् ।
पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवताः ॥ ४१
एतदिन्द्रजितो राम बलं यत्कीर्तितं मया ।
निर्जितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोऽन्ये च किं पुनः ॥ ४२

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

G. 7. 38. 49
B. 7. 30. 51
L. 7. 36. 49

40 D2 om. 40 (cf. v.l. 39). Before 40, B1 reads 38[ab]. —[a]) M8 सुतश्च (for पुत्रश्च). V1 B3 तु (for च). V3 राजेंद्र; B1 देवेश (for देवेन्द्र). —Ś D8 om. (hapl.?) 40[b]–42[c]. —[b]) V1.3 D1.3–5.9 T3.4 महाहवे (T3 °मते) (for महारणे). —Note hiatus between [c] and [d]. —[c]) Ñ B4 च (for सं-). B3 चापिहितश्च; G3 M1.2.6 संनिह(M6 °भृ)तश्च (for संनिहितश्च). B1 संनीतश्चाहतश्च (for नीतः संनिहितश्च). V1.3 D1.3–5.9 T3.4 आर्यकेण स नीतश्च (V1.3 T3.4 समानीतो); D12 नीतश्चैव सुगुप्तश्च; M10 नीतः स नहतेनैव. —[d]) Ñ1 B1.4 सो(Ñ1 शौ)र्यकेण; V1.3 D3–5.9 T3.4 निहि(V3 °ह)तश्च; D1 पुलोम्ना वै (for आर्यकेण). Ñ B1.3.4 महोदधिं. D12 पुलोम्ना आर्यकेण तु. ❀ Cv : नीतः संनिहितश्चेति सम्यक् ।; Cg : आर्यकेण मातामहेन । नीतः महोदधौ संनिहितः सम्यङ्निहितः निक्षिप्तः ।; Ct : आर्यकेण पुलोम्ना. ❀

41 D2 om. 41[ab] (cf. v.l. 39). Ś D8 om. 41 (cf. v.l. 40). —[a]) D9 ततः (for एतच्). V1 D5.9 स; D1.3.4 च; T3 [ऽ]सौ (for तु). —[b]) Ñ B1.3.4(all with hiatus) इष्ट्वा यज्ञं (by transp.); V3 D1.3–5.9 यज्ञेनेष्ट्वा (for यज्ञमिष्ट्वा). Ñ V1 B1 D5 स; T1.2 G1.3 M3–5.7 तु; M1.2 [अ]थ (for च). D12(with hiatus) इष्ट्वा यज्ञेन. Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–5.9.12 T3.4 वीर्यवान् (for वैष्णवम्). ❀ Ct : यज्ञमिष्ट्वेति । देवानां न यज्ञेष्वधिकार इति जैमिन्युक्तं तु प्रमादादिति निरूपितं प्राक्. ❀ —[c]) Ñ1 B1.3.4 D2.5.9 ततस् (for पुनस्). V3 D12 आक्र(D12 °ग)म्य (for आक्रामद्). —[d]) T1 अन्वगुः सर्व-; T2 G3 M1.3.6 अन्वशात्सर्व-(M6 °च्च स) (for अन्वशासच्च). D6.7.10.11 देवराट्. Ñ1 B3 देवांश्चानुशिषे(B3 °शषः) पुनः (sic); Ñ2 देवानामभवत्प्रभुः; V1.3 T3.4 देवताश्चा(V3 °स्तान)न्वगा(T3.4 °शा)त्प्रभुः; B1.4 देवांश्चान्वा(B4 °न्व)शिषत्तदा(B4 °त्पुनः); D1.4 देवताः सांत्वयन्प्रभुः; D2.3.5.9 देवदेवो जगत्प्रभुः; D12 दैवतैः सह मोदते.

42 Ś D8 om. 42[abc] (cf. v.l. 40). —[a]) Ñ V1 D6.7.9–11 नाम (for राम). —[b]) T1.2 G3 M5 तत् (for यत्). B4 D12 कथितं (for कीर्तितं). —[d]) Ñ2 B1.3 D6.7.10.11 T3.4 M3 तु; T1.2 G3 M1 [ऽ]थ (for च). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 किमुतान्यं न(D2.5 °मुतान्याञ्च) जेष्यति (Ś1.2 °सि). —After 42, Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9.12 ins.; while D7.10.11 T4 cont. after 643*:

642* एवं राम समुद्भूतो रावणो देवकण्टकः ।
सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ।

[(l. 1) T4 [अ]द्भुतो वीरो (for समुद्भूतो). Ñ2 B4 D3.7.10.11 T4 लोककंटकः. —After l. 2, B4 ins. नमः शिवाय.]; while B1.3 D6.7.10.11 T G1.3 M (except M3) ins.:

643* आश्चर्यमिति तद्रामो लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ।
अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ।
विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ।
आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् ।
अगस्त्यस्त्वब्रवीद्राम दृष्टमेतच्छ्रुतं च मे । [5]

[(l. 1) D6.7.10.11 रामश्च (for तद्रामो). B3 M6 लक्ष्मणं. M6 इदं (for तदा). M10 तदाब्रवीत् (by transp.). —T4 damaged from l. 2 up to पार्श्वस्थो in l. 3. —(l. 2) T1.2 G1.3 M3.4.6.7 अगस्त्यस्य वचः. B1.3 G1 M1–3.5.7–9 तथा (for तदा). —After l. 2, M2.6.7 ins.:

643(A)* विस्मयं परमं जग्मुस्तुष्टुवुश्च महामुनिम् ।

—(l. 3) B1 transp. रामस्य and पार्श्वस्थो. —(l. 4) M1 यज्ञ-; M9 (with hiatus) एतद् (for यत्तद्). D10.11 दृष्टं; T3.4 उक्तं (for वृत्तं). M2.6 transp. तद् and वृत्तं. —B3 om. l. 5. —(l. 5) B1 D6.7.10.11 अगस्त्यं. M3.5 अगस्त्यमब्रवीत्. B1 D6.7.10.11 M3.5 रामः; T3.4 G3 M4.6.9 रामं. B1 D10.11 सत्यम् (for दृष्टम्). M1.2.8–10 ते (for मे). M6 एतत्सर्वं श्रुतं मया (for the post. half). ❀ Cg : विभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य सत्यत्वं दर्शितम् ।; so also Ck.t. ❀]
—Then M6 cont.:

644* दृष्टः संभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ।
एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ।
राघवश्च तमेवाथ चिन्तयामास विस्मितः ।
ततोऽस्तं भास्करे प्राप्ते विसृज्य नरवानरान् ।
प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्तःपुरमुपागमत् । [5]

Colophon : B1.3 om. —*Kāṇḍa name* : Ś1 Ñ2 D2 M7 om. —*Sarga name* : Ś D8.12 अहल्याशापवर्णनं; Ñ1 अहल्याशापकथनं; V1 अहल्याशापः; V3 B4 अहल्योपाख्यानं; D1 अहल्यो नाम; D2.3 आहल्यं; D4 आहल्यः; D5 अहल्यकं; D9 अहिल्यां. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D2.7.12 om.; Ñ2 B4 38; V1 29; D1.4.5 37; D3.9 T4 36; D8 T3 35; M6 34. —After colophon, D2 concludes with रामः; G1.3 M1.3.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः. —After 7.30, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 M3 ins. a long passage relegated to App. I (No. 2).

३१

G. 7.20.1
B. 7.31.1
L. 7.19.1

तततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि ।
उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १
भगवन्किं तदा लोकाः शून्या आसन्द्विजोत्तम ।
धर्षणां यत्र न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २
उताहो हीनवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः ।
बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ३
राघवस्य वचः श्रुत्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ।
उवाच रामं प्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ॥ ४

31

☞ V_2 missing Sarga 31 (cf. v.l. 7.12.2). Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 read Sargas 31–34 before 7.20 (T_3 alone repeating them here verbatim).

1 ^{a}) G_1 राजा; Cg.k as in text (for रामो). —^{b}) Ś V_1 $D_{1-4.9.12}$ स्मयित्वा; Ñ B श्रुत्वेदं; D_5 सुजित्वा; D_8 मथित्वा; M_6 श्रुत्वा तु; Ck.t as in text (for विस्मयात्). M_1 ह (for हि). Ś Ñ V_1 B $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 परवीरहा (for पुनरेव हि). —^{c}) Ñ B प्रहसन्; $T_{1.2}$ M_3 प्रयतो (for प्रणतो). —^{d}) D_{12} अगस्तिम् (for अगस्त्यम्). B_2 ऋषिमुत्तमं. D_6 अगस्त्यमुनिपुंगवं. —After 1, $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ ins. l. 1 of 645*.

2 ^{a}) $D_{6.7}$ $G_{1.3}$ M_1 पर्यटन्; $D_{10.11}$ $T_{1.2}$ M_3 पर्यटत् (for भगवन्). $Ñ_1$ धर्षिता (for किं तदा). Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ लोकः; M_3 लोके (for लोकाः). —^{b}) Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ शून्य आसीद्; $D_{1.3.4}$ M_6 शून्या ह्यासन्; M_3 मान्या नासन् (for शून्या आसन्). ❀ Ck.t : लोका मनुष्यलोकप्राणिनः । शून्या आसन् (Ct °न्याः शूरत्वगुणशून्याः). ❀ —For 2^{ab}, T_3 G_2 $M_{2.4.5.7-10}$ subst. ; while $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ ins. l. 1 after 1 and l. 2 after 2^{ab}; whereas T_4 ins. l. 2 only after 2^{ab} :

645* भगवन्राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् ।
राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन ।

[D_{11} begins the line with राम. —(l. 1) D_6 क्रुद्धो (for क्रूरो). T_3 G_2 यथा (for यदा-). T_3 $M_{1.5.7.10}$ भ्रमति; M_8 चरति (for -प्रभृति). —(l. 2) $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ $M_{2-4.8.9}$ राजपुत्रो (for राजमात्रो). $T_{1.2}$ तथा (for तदा). T_4 G_3 $M_{1.5.7}$ नास्ति; M_4 ब्रूहि (for नात्र). M_8 यदा चरति कश्चन (for the post. half).]

—^{c}) Ñ V_3 $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G_3 $M_{1.6}$ धर्षणं (for धर्षणां). V_1 तत्र; $D_{1.4}$ स च; D_3 न च; G_1 येन (for यत्र). Ś $D_{2.5.8.9.12}$ येन युद्धेषु (D_5 °न) (for धर्षणां यत्र). D_3 T_2 $M_{4.9}$ सं- (for न). M_3 यतो न धर्षणं प्राप्तो. ❀ Cg : येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः । तस्मात्तदा तत्काले राजा क्षत्रियो वा राजमात्रो वा अक्षत्रियोऽपि प्रभुर्वा कश्चन नासीत् । ; Ck : मन्वन्तरादाविव सत्यपि प्राणिजाते तन्निग्रहार्हः क्षत्रियो राजा राजमात्रः अक्षत्रियः केवलप्रभुर्वा कश्चन तदा नासीत् । ; Ct : राजा क्षत्रियः । राजमात्रोऽक्षत्रियः केवलप्रभुः. ❀ —^{d}) Ś D_8 संपरायणं; Ñ $V_{1.3}$ B T_4 राक्षसाधिपः; $D_{2.5.9.12}$ स (D_5 तु; D_{12} सं-) पराजयं (for राक्षसेश्वरः).

3 ^{a}) $D_{1.10.11}$ $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.10}$ Cg.k.t हत-; $D_{3.5}$ दीन-; L (ed.) क्षीण- (for हीन-). $D_{6.7}$ -सत्त्वास् (for -वीर्यास्). $Ñ_1$ च (for ते). —^{b}) T_3 पृथिवीभुजः. —^{c}) Ñ B_4 वास्त्रवैर्; B_2 चास्त्रधैर् ; G_1 वरैस्तैश्च (for वरास्त्रैश्च). $B_{1.3}$ वरै (B_3 अस्त्रै) र्बहिष्कृतास्ते वा (B_3 ये). —^{d}) T_4 यैरुक्तं (for बहवो). V_3 विजिता (for निर्जिता). $V_{1.3}$ T_4 इति (for नृपाः). Ś $D_{1-5.8.9.12}$ यैरुक्तं विजिता इति; $Ñ_1$ येनात्रोचस्थिता इव; $Ñ_2$ B येवोच (B_3 * चय) न्निर्जिता इति; M_6 येन सर्वे विनिर्जिताः. ❀ Cg : उताहो इति पक्षान्तरे वर्तते । अथवा विद्यमाना एव पृथिवीक्षितः हतवीर्याः वीर्यरहिता आसन् । अथवा वीर्यवत्त्वेऽपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैः बहिष्कृताः सन्तः निर्जिता इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ।; Ck : अथ विद्यमाना एव पृथिवीक्षितो हतवीर्याः वीर्यरहिताः अथवा वीर्यवत्त्वेऽपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रबलैर्बहिष्कृता इति कृत्वा बहवो नृपा निर्जिताः । ; Ct : उताहोऽथवा विद्यमाना एव हतवीर्या वीर्यरहिता वीर्यवत्त्वेऽपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैर्बहिष्कृताः । यद्बहवो नृपा निर्जिता इति वदसीति शेषः. ❀

4 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ś $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ T_4 रामस्य तु (D_9 *) (for राघवस्य). T_3 रामस्य वचनं श्रुत्वा. —^{b}) D_5 T_4 M_3 ह्यगस्त्यो (to avoid hiatus). —D_{11} reads 4^{cd} in marg. —^{c}) $Ñ_2$ वाक्यं (for रामं). $Ś_1$ D_8 सहसा (for प्रहसन्). $Ñ_1$ D_9 transp. रामं and प्रहसन्. $D_{1.3.4}$ वचनं परमं प्राह. —^{d}) D_5 इवामरं; G_3 इवेश्वरः (for इवेश्वरम्). ❀ Cg : रावणापजयस्मरणप्रीत्या प्रहसन्नित्युक्तम् । रामस्यामर्षो वर्तेत इति मुनेर्मन्दहासो वा । ईश्वरमग्निप्रधानशौर्यादिक्षत्रगुणं रुद्रम् । ; Ck : उवाच प्रहसन्निति । बत, केनापि क्षत्रियेण दुरात्मनः कथं पराभवो न जात इति रामस्यामर्षो वर्तेत इति दर्शनेनागस्त्यस्य मन्दस्मितवत्त्वम् । ; so also Ct. ❀ —After 4, $Ñ_1$ (l. 2 only).$_2$ $V_{1.3}$ B D_3 ins. :

646* शृणु राघव भद्रं ते यत्रासौ राक्षसेश्वरः ।
धर्षणामभिसंप्राप्तो यथा प्राकृतपूरुषः ।

[(l. 1) $Ñ_2$ यथा; V_1 B_2 यदा (for यत्र). —(l. 2) $Ñ_1$ धर्षणम्. $Ñ_2$ $B_{1.3}$ समभि- ; D_3 समनु- (for अभिसं-). —V_3 erroneously repeats the post. half of l. 1 in place of the post. half of l. 2. $Ñ_1$ यथा कापुरुषास्तथा; B_1 रावणो राक्षसाधिपः (for the post. half).];

while T_4 ins. after 4 :

647* शृणु राम परं तस्य चेष्टितं रक्षसां पतेः ।

स एवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ ।
चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ५
ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् ।
संप्राप्तो यत्र सांनिध्यं परमं वसुरेतसः ॥ ६
तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रतापाद्वसुरेतसः ।
अर्जुनो नाम यस्याग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ७
तमेव दिवसं सोऽथ हैहयाधिपतिर्बली ।
अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ८
रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ।
क्वार्जुनो वो नृपः सोऽद्य शीघ्रमाख्यातुमर्हथ ॥ ९
रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सुर्नृवरेण तु ।
ममागमनमव्यग्रैर्युष्माभिः संनिवेद्यताम् ॥ १०
इत्येवं रावणेनोक्तास्तेऽमात्याः सुविपश्चितः ।
अब्रुवन्राक्षसपतिमसांनिध्यं महीपतेः ॥ ११ G. 7.20.12 B. 7.31.13 L. 7.19 11

5 [a]) D6.7.10.11 G2 M2.4.8–10 इत्येवं; G1 सदा सं- (for स एवं). —[b]) Ś1.3 D6.8.9.12 पार्थिवर्षभः; Ñ V3 B2–4 पार्थिवेश्वर(B4 °रः); B1 D5 राक्षसेश्वरः(D5 °सर्वशः). —[c]) D1.3.4 बबाध (for चचार). V1 D9 राजा; B2 D3.8.12 G2 नाम (for राम). —[d]) D7 पृथिव्यां; D11 marg. (for पृथिवीं). Ñ V3 B2–4 राक्षसेश्वरः(V3 °साधिपः); B1 पर्यटन्बली; D2 T3 पृथिवीतले(D2 °पतिः). D1.3.4 पृथिव्यां सर्वपार्थिवान्.

6 [a]) Ñ1 महिष्मतीं; D1 माहेष्मतीं; D5 माहिमतीं. Ś1 D2.8.9.12 राम (for नाम). —[b]) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T4 -पुरीमिव; T2 -समप्रभां; T3 -पुरोपमां; M2.8.9 -पुरप्रभां (for -पुरीप्रभाम्). M4.7 पुरीमप्रतिमप्रभां. —[c]) D8.12 स (for सं-). —[d]) D3 परं वै; D6.10.11 सदासीद्; D7 तस्यासीद्; M4.7 प्रथमं (for परमं). Ś V1 D3.8.9.12 T4 राज्ञां नै(D8 राजा नै; D9 राज्ञो नै; T4 अग्नेर्नै)ऋतसत्तमः; Ñ1 अतीव सुरतेजसः.

7 G2 M9 om. (hapl.) 7[ab]. Ñ1 reads 7[ab] in marg. —[a]) D1.4 उग्र (for तुल्य). Ś B D1–5.8.9.12 T2–4 G1.3 M1.3.5.6.8.10 तत्र; T1 damaged (for तस्य). —[b]) Ñ V3 B D3.6.7.10.11 T G1 M3.10 प्रभावाद् (for प्रतापाद्). V3 ब्रह्मतेजसः. D9 प्रतापवान्सुरेतसः. —[c]) B3 om. नाम. Ś V1 D2.5.8–9.12 T4 बलवान्; V3 B1–3 D6.7.10.11 G2 M1.6.10 यत्राग्निः (for यस्याग्निः). —[d]) Ś D8.12 अग्नि-(Ś1.3 °*; Ś2 °* [lacuna]); V1 D5.9 T4 शूरः (for शर-). Ñ -कांडशयः; V1 -कालेसुरस्; B1.4 -कांडाश्रयः; B2 -गुल्मशयः; B3 -कुंडीशयस्; D9 T4 -कुंडेश्वरस्; G1 -कुंडमयः; Cg.k.t as in text (for -कुण्डेशयः). V1 D5 T4 तथा; B3 D7.9 T1.2 G3 M5.6.9 तदा (for सदा). ❀ Cg: शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत्कुण्डमग्निकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् । "शयवासवासिषु" इत्यलुक् ।; so also Ck; Ct: यत्रार्जुनराज्यवेलायामग्निः शरकुण्डेशयः शरास्तृतकुण्डे वसति । शत्रूणामभिचारार्थं शरपरिस्तृतकुण्डे नित्यं संनिहितो वर्तेत इत्यर्थः. ❀

8 [a]) D6.7 M1.3.5 यमेव; D12 तदेव (for तमेव). B1 नाम (for सोऽथ). —[b]) Ś3 D12 T1.2 G M हेहय- (for हैहय-). Ñ1 महान्; G1 बलः (for बली). —After 8[ab], G2 M10 ins.; while D6.7.10.11 ins. after 8:

648* तमेव दिवसं सोऽथ रावणस्तत्र आगतः ।

[G2 M10 यमेव. Note hiatus between तत्र and आगतः.] —[c]) Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 नर्मदातीरे(V1 D1.3–5 T4 °रं); Ñ V3 B नर्मदां यातः (for नर्मदां रन्तुं). —[d]) Ś2.3 D3 सहस्त्रशः; M8 सुरेश्वर (for सहेश्वरः). Ñ V3 B क्रीडार्थं स्त्रीभिरावृतः. ❀ Cg.k.t: ईश्वरो राजा. ❀

9 [a]) D8.12 स (for तु). V1 T4 राक्षसश्रेष्ठस् (for राक्षसेन्द्रस्तु). —After 9[a], G1 M1.3–5.10 ins.:

649* तस्मिन्प्राप्य दिने पुरीम् ।
अपश्यन्हेहयेशं तु.

[(l. 1) M1 प्राप (for प्राप्य). G1 M5.10 पुरं; M4 पुरे (for पुरीम्). —(l. 2) M3 नापश्यद्; M4 अपृच्छद् (for अपश्यन्). M4 तं (for तु).]

—[cd]) T3 सोऽर्जुनो; G2 अर्जुनो. B1.2 [ऽ]सौ; G1 यो; G (ed.) वै (for वो). V1 D6.7.10.11 G2 M6.7 नृपतिः (for वो नृपः). Ñ2 क्वाद्य; V1 क्वासौ; T3 M1.2.4.5.7 सौम्याः; M9 सोयं (for सोऽद्य). Ś D1–4.8.9.12 T4 क्व सो(D2 अथो; T4 क्व वा)र्जुनोथ(T4 °नो वो) नृपतिः; V3 illeg.; D5 क्वास्त्वर्जुनोयं नृपतिः (for °). D6.7.10.11 G2 शीघ्रं सम्यग् (for सोऽद्य शीघ्रम्).

10 D5 om. 10. —[b]) Ñ B युद्धार्थं (for युद्धेप्सुर्). B1–3 च; D6.7.10.11 T3 G1 M3.4.7 ह; G2 हि; M6 वः (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T4 सह भूभुजा; Ñ2 illeg.; B4 नृप रावणः (for नृवरेण तु). —[c]) D8.12 समागमनम्. Ś Ñ2 D2.8.9.12 अव्यग्रास्; V3 अव्यग्र; D7.10.11 अव्यग्रे (for अव्यग्रैर्). —[d]) D10 T3 M2.5 स (for सं-). Ś Ñ1 V1.3 B D2.8.9.12 T4 M6 तस्य वै(Ś1.3 °स्यैव) सं-; Ñ2 शीघ्रं वै सं-; D1.3.4 तस्य शीघ्रं (for युष्माभिः सं-).

11 [a]) Ś D2.8.9.12 [ए]तद्; B4 [ए]व; D5 [ए]ते (for [ए]वं). Ñ2 B1.3.4 T4 रावणोक्तास्ते. M6 रावणेनैवमुक्तास्ते. —[b]) Ñ2 B तस्यामात्या; D1.4 T4 अमात्याः सु- (for तेऽमात्याः सु-). Ñ1 सुयशस्विनः (for सुविपश्चितः). —[cd]) T1.2 G3 M1.3.7.8 ब्रुवते; G1 M2.4.6 ब्रुवंतो (for अब्रुवन्). Ś D2.3 राक्षसाधीशम्; V1 D1.3.4 T4 राक्षसश्रेष्ठम्; D9 राक्षसं धीरा (for राक्षसपतिम्). D1 आह्वयंतं (for असांनिध्यं). T4 अगार्द्दिध्यं महीपतिः(for [d]). Ñ V3 B

G. 7. 20. 13 B. 7. 31. 13 L. 7. 19. 12

श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् ।
अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्संनिभं गिरिम् ॥ १२
स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् ।
अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १३
सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् ।
प्रपातपतितैः शीतैः साट्टहासमिवाम्बुभिः ॥ १४
देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिंनरैः ।
सह स्त्रीभिः क्रीडमानैः स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ १५
नदीभिः स्यन्दमानाभिरगतिप्रतिमं जलम् ।
स्फुटीभिश्चलजिह्वाभिर्वमन्तमिव विष्ठितम् ॥ १६
उल्काबन्तं दरीवन्तं हिमवत्संनिभं गिरिम् ।
पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥ १७

G (ed.) अती(G [ed.] °भी)ताः कथयामासुर्नर्मदां नृपतिं गतं. ❀ Cg : अब्रुवन् ब्रुवते स्म. ❀

12 ^{b}) Ś Ñ V3 D1–5.8.9.12 पौरे(D9 मंत्रि)भ्यो(Ñ1 °राणां) नृपतिं; V1 T4 माहिष्मत्याः पतिं; M3 पौरेभ्यो ह्यर्जुनं; M9 पौराणा * * * (for पौराणामर्जुनं). Cv : पौराणां पौरेभ्यः ।; Cg.k.t : पौराणां(Ck °णामिति ।) मुखादिति शेषः. ❀ —^{c}) V3 M7 अपवृत्य; D5 अथ तत्र; T1–3 M3 उपसृत्य; M6 अपरेण; Cv.g.k.t as in text (for अपसृत्य). Ś1.2 D2.8.9.12 [आ]स्थितो; Ñ1 V1 D1.3–5 स्थितो; Ñ2 B M6 [आ]श्रितो; V3 T4 ततो; D6 G2 गतो (for [आ]गतो). ❀ Cv : अपसृत्य (°त्यागतो ?) विन्ध्यमिति पाठः ।; Cg : अपसृत्य पुरान्निवृत्य ।; Ck : अपसृत्येति स्वराज्यादिति शेषः ।; Ct : अपसृत्य । पुरादिति शेषः. ❀ —Ś D2.8.9.12 om. (hapl.) 12^{d}–13^{c}. —^{d}) Ñ2 B G1 -गिरिसंनिभं; V1 -भूनिभं गिरिं. V3 हिमवंतं गिरेर्निभं.

13 Ś D2.8.9.12 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). V3 om. 13^{ab}. —^{a}) Ñ B1.2 अभ्रगण- (for अभ्रमिव). B1 -[आ]क्लिन्नम्; B2 -[आ]विद्युद्-; M6 [आ]विद्धम्; G (ed.) -[आ]कीर्णम् (for [आ]विष्टम्). B3 शतपत्रगणान्विध्य (sic); B4 स तमभ्रगणाविद्धम्. —^{b}) Ñ B M4 उ(B3 तू) द्भ्रांतमृगपक्षिणं(M4 °मोदितं). —For 13^{ab}, V1 D1.3–5 T4 subst.; while Ñ1 ins. after 13^{ab}:

650* जलदच्छन्नमूर्धानं महाकुञ्जरसंकुलम् ।

[D5 जलसंछन्न-. Ñ1 बहु-; V1 रथ-; D5 मत्त-; T4 अध: (for महा-). T4 -संयुतं (for -संकुलम्).]

—^{c}) M6 पश्यते (for अपश्यद्). B3 राक्षसो (for रावणो). —^{d}) Ś D2.8.9.12 G2 M2.10 उ(Ś1.2 D8 चो)ल्लिखंतम्; Ñ B1.2.4 D1.3–5 आह्वयंतम्; B3 आक्षिपंतम् (for आलिखन्तम्). Ñ2 V3 B1–3 D1.3–5 [अ]चलं. M6 बहुकाननशोभितं.

14 ^{a}) Ś D2.8.12 T1 G2 M10 -शिरसा; Ñ1 -कंदर-; Cg.k.t as in text (for -शिखर-). —^{b}) D9 -[अ]भ्युषित-; M5 -[अ]ध्यासित- (for -[अ]ध्युषित-). —^{c}) Ś2.3 प्रवात- (for प्रपात-). B2 -पातिभिः (for -पतितैः). D1.3–5 M3 श्वेतैः; K (ed.) तोयैः (for शीतैः). —^{d}) T4 [अं]बुधिं (for [अ]म्बुभिः).

15 ^{b}) V3 D6.7.10.11 T3 G1.2 M2.4–10 सा(G2 M4.10 अ)प्सरोभिः स-; B3 अप्सरोगण-; D5 T1.2.4 M3 सा(D5 अ)प्सरोरग- (for साप्सरोगण-). —^{c}) Ś D8.12 क्रीडमानैः सदा हृष्टैः(Ś1 D8 °भार्यैश्च); Ñ2 B D2.9 M6 क्रीडमानैः सह स्त्रीभिः(M6° दाकीर्णं); V3 D6.7.10.11 T3 G1.2 M1.2.4.5.7–10 स्व(T3 G1.2 M2.4.7–10 स)स्त्रीभिः(T3 M2.4.7 °कैः) क्रीडमानैश्च. —^{d}) Ś V1 D2.8.9.12 इवोत्थितं; Ñ1 D1.3–5 इवोच्छ्रि(D3 °स्त्र)तं (for महोच्छ्रयम्).

16 ^{a}) B4 D2.6.9 स्पंदमानाभिः; D5 दृश्यमानाभिः; M6 बहुभिः पादे. —^{b}) Ś D1–5.8.9.12 षड्गुण-; Ñ1 चंद्रांशु-; Ñ2 V1.3 B1.3 D10.11 G2.3 M10 Cg.k.t स्फटिक-; B2.4 T1.2 M3 स्फाटिक-; D6 T3 आगत-; T4 फट्गुण- (sic); G1 रजत-; M1 अगम-; Cv as in text (for अगति-). D6 T3 M4 -प्र(T3 प्री)तिमाकुलं; L (ed.) -प्रतिमंडलं. M6 पातिताभिः स्वलंकृते. ❀ Cv : अगतिप्रतिमम्, आकाशप्रतिमं जलं वहन्तम्. ❀ —M6 om. 16^{cd}. —^{c}) Ñ1 V1 T2 स्फुटाभिश्; Ñ2 V3 B1.3.4 स्फटाभिश्; B2 D1.3.4.10.11 T1 G3 M3 Ck.t फणाभिश्; D5 फलिभिश् (sic); D6 T3 नदीभिश्; D7 फणीभिश्; T4 G1 M1.5 स्फटीभिश्; Cv as in text (for स्फुटीभिश्). G2 M10 वर-; Cv.k.t as in text (for चल-). Ś D2.8.9 स्फुटनि(D2.9 °टाभि)श्चलवीर्या(Ś3 °दीर्वा)भिर्; D12 स्फुटकल्लोलदीर्घाभिर्. —^{d}) Ś D2.8.9.12 उन्मत्तम्; Ñ V1.3 B D1.3.4.7.10.11 T1.2 G3 M3 Cg.k.t अनंतम्; Cv as in text (for वमन्तम्). Ś D2.8.9.12 धिष्ठितं; B2.3 D1 वेष्टितं; D3.4 चेष्टितं; G2 Cv निष्ठितं; Cg.k.t as in text (for विष्ठितम्). D5 कर्णिभिर्ध्वंवचेष्टितं.

17 ^{a}) Ñ2 V3 B D9 गुहावंतं; D10.11 T1.2.4 M1.3 Cg.k.t उल्कासंतं; Cgp as in text (for उल्कावन्तं). B1.3 नदीवंतं; B4 T4 M3.10 दरीमंतं (for दरीवन्तं). —^{b}) = 12^{d}. B4 -गिरिसंनिभं; G (ed.) -शिखरोपमं (for -संनिभं गिरिम्). V1 D2.9 हिमवंतदरीनिभं(D2.9 °निभं गिरिं). —^{c}) Ś V3 D1–4.8.9.12 पश्यन्नेवं(D1 °न्निव; D2–4 °न्नेव); Ñ B वीक्ष्यमाणस् (for पश्यमानस्). Ś1 Ñ V1.3 B2–4 D1–5.8.9.12 T4 M6 तदा; Ś2.3 -विधं (for ततो). —After 17^{c}, Ś D8.12 ins.:

651* स रेमे राक्षसाधिपः ।

[Ś1 D8 तुष्टोभूद् (for स रेमे).]

—Ś (followed by 659*) D12 read 17^{d}–38^{d} after

चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ।
महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः ।
उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ १८
चक्रवाकैः सकारण्डैः सहंसजलकुक्कुटैः ।
सारसैश्च सदा मत्तैः कोकूजद्भिः समावृताम् ॥ १९
फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् ।
विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २०
पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् ।
जलावगाहसंस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥ २१
पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम् ।
इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः ॥ २२
स तस्याः पुलिने रम्ये नानाकुसुमशोभिते ।
उपोपविष्टः सचिवैः सार्धं राक्षसपुंगवः ।
नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवान्राक्षसेश्वरः ॥ २३ G. 7. 20. 25 B. 7. 31. 20 L. 7. 19. 23.

7.32.20^{c}; while D8 reads 17^{d} (followed by 659*) after 7.32.20^{c}. —^{d}) Ś D8.12 त्वरया (for रावणो). D5 नदीं (for ययौ).

18 For sequence in Ś D12, cf. v.l. 17. D8 reads 18–38^{d} after 7.32.20. —^{a}) B3 नानोत्पल-; B4 D6.7.9 T3 G1.2 M3.5.10 चलोत्पल-; D1.4 श्वेतो(D4 वेलो)पल-; D5 वेलामल- (for चलोपल-). Ś V1 D1–4.8.12 T3 M1.6 -[अ]मलां; M3 -युतां; M9 -चयां (for -जलां). T4 चलन्मीनावलीजालां. ❀ Cg : चलोपलजलामुपलेषु चलानि जलानि यस्यास्ताम् । चलोपलामलामिति पाठे—जलवेगेन चलोपलतया निर्मलाम् ।; Ck.t: चलान्युपलेषु जलानि यस्यास्तथा (Ct यस्यास्ताम्). ❀ —^{b}) Ś1.3 V1.3 D2.5.8.9.12 दक्षिण- (for पश्चिम-). T3 -[अं]बुधि- (for -[उ]दधि-). —^{c}) M1 समरैश्च (for महिषैः). Ś D2.8.9.12 T1.3 M1.3 चमरैः; Ñ1 वृश्चलैः (sic); Ñ2 शूकरैः; V1 D1.3.4 T4 पृषतैः; T2 शरभैः (for सृमरैः). D2 शृंगैः; D12 सिद्धैः (for सिंहैः). —^{d}) D5 शार्दूलैर्हि; L (ed.) शार्दूलर्क्षैर्; Ñ2 B2–4 -द्विजोत्तमैः; T3 -खगोत्तमैः (for -गजोत्तमैः). —^{e}) Ś2.3 D12 -[अ]भिभूतैस्; B2 -[अ]तितप्तैस्. Ś2.3 तृष्णार्तैः; D5 T2 पृषतैः (for तृषितैः). — ^{f}) T3 -जलां शिवां (for -जलाशयाम्).

19 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) D8 बहुवाकैः (sic); T1 **वाकैः. M1 च (for स-). Ś V1 B D1–6.8.9.12 T4 M6 सकादंबैः. —^{b}) Ś D2.8.9.12 M7 सहंसैर्; L (ed.) सहसैर् (for सहंस-). Ñ2 B3 -कुकुभैः; D4.5 -कुर्कुटैः (for -कुक्कुटैः). —^{c}) D1 तु (for च). D4 सदा मत्तां; D6 महामत्तैः; G2 समादत्तैः (meta.) (for सदा मत्तैः). —^{d}) Ś1.2 Ñ1 D1–5.8.9.12 T3 कूजद्भिश्च; Ś3 चलद्भिश्च; V1.3 D6.7.10.11 कूजद्भिः सु-; T1.2 सुकूजद्भिः; G1 सारसैश्च; G3 M1.2.9 चोत्कू(M1 चुकू; M9 कूकू)जद्भिः; M6 रोरूयद्भिः (for कोकूजद्भिः). D4 सदावृतां; T3 समाकुलां. Ñ2 B कूजद्भिर्विविधा गिरः; T4 M3 कूजद्भिः सर्वतो वृतां.

20 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) D5 चलत्फुल्ल-; G1 फुल्लैर्द्रुमैः; G3 फुल्लपद्म-; Cg.k.t as in text (for फुल्लद्रुम-). V3 -नतोत्पलां; D5 T4 -लतोत्तंसां; G1 M7 -कृतोत्संघां(M7 °त्संगां). —^{b}) D8 बहुवाक-(sic); G3 चक्रवाकि-. Ś2 -कृतस्तनीं; V1(also) D5 T4 -स्तनीं शुभां (for -युगस्तनीम्). —^{c}) Ś2 विकीर्ण-. Ś1 D8.12 -विपुल- (for -पुलिन-). —^{d}) Ś Ñ V3 B D2.8.9 M6 हंसाव(Ñ V3 B1.4 °क; B2.3 °कु)लित- (for हंसावलिसु-). D12 हंसावलीव सांचलां (sic).

21 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) B4 M3 -रेणुसु-; D3 -रेखानु- (for -रेण्वनु-). Ñ2 B2–4 D6.7 T1–3 G M -रक्तांगीं (for -लिप्ताङ्गीं). —^{b}) T1 G3 M3 ज्वलत्-; M1 लसत्- (for जल-). Ñ1 -[आ]कुलांशुकां; Ñ2 V1 D5 M3 -[अ]मलां शुभां(M3 सितां); D2 -[अं]बरां शुभां; D9 -[अं]बरावृतां (for -[अ]मलांशुकाम्). Ś D8.12 जलपुष्पांबरैर्वृतां. —^{c}) Ñ1 B सुशीतजल- (for जलावगाह-). Ś D8.12 -संस्पर्शात्; V3 -संयुक्तां; B1–3 -संपन्नां; B4 -संस्पर्श-; D1 -संस्पृश्यां; D6.7.10.11 T3 G1 -सुस्पर्शां (for -संस्पर्शां). Ñ2 सुशीतलजलस्पर्शां. ❀ Cv : जलावगाहनस्पर्शां जलावगाह एव स्पर्शगुणो यस्याः. ❀ —^{d}) D2.9 फलो(D9 फुल्लो)त्फुल्ल-; G3 M3 नीलोत्पल- (for फुल्लोत्पल-). Ś2.3 D12 -शुभेक्षणात्; B2 -निभेक्षणां; D3 T4 -विलोचनां. T1 फुल्लोत्प***क्षणां (damaged).

22 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) D5 अवतीर्थं. Ñ2 V3 B [अ]थ; V1 [अ]सौ (for [आ]शु). D3 अवरुह्यांगीं (sic) (for अवरुह्याशु). —^{b}) D4 सरितांतरां; T4 सरितं शुभां. —^{c}) Ś1.3 Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T4 प्रियाम् (for इष्टाम्). D5 नरो (for वरां). —^{d}) Ś Ñ1 D1–5.8.9 अवगाहद्; T1.2 G3 M1.3.5 अवगाढो; T4 G1 M6.8 अवगाहे. Ñ2 B सोभ्य(B1 अभ्य; B2 सोव्य)गाहत रावणः.

23 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. D9 repeats 23 (including 652*) after 33. —^{a}) V3 तस्याः स (by transp.); T3 तस्याश्च (for स तस्याः). Ñ2 B चित्रे (for रम्ये). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D1.2.4.5.8.9 (first time).12 -चित्रिते; D3 -चर्चिते; D9 (second time) -मंडिते (for -शोभिते). D6.7.10.11 नानामुनिनिषेविते. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 B2.3 D1–5.8.9(both times).12 T3.4 M3 सुख- (for उप-). T1 G1.3 -[उ]पविष्टैः. —^{d}) Ñ2 B सह (for सार्धं). Ñ B2.4 D1–5 T2 -पुंगवैः. —After 23^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D S ins. :

652* प्रणम्य नर्मदां सोऽथ गङ्गेयमिति रावणः ।

G. 7. 20. 26
B. 7. 31. 0
L. 7. 19. 24

ततः सलीलं प्रहसन्रावणो राक्षसाधिपः ।
उवाच सचिवांस्तत्र मारीचशुकसारणान् ॥ २४
एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वेव काञ्चनम् ।
तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसो मध्यमास्थितः ।
मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २५
नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः ।
मद्भयादनिलो ह्येष वात्यसौ सुसमाहितः ॥ २६
इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी ।
लीनमीनविहंगोर्मिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ २७
तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ।
चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ २८
ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां नृणाम् ।
महापद्ममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः ॥ २९

[Ś Ñ1 V3 D8.9 (first time).12 आस्थाय; V1 T4 विलोक्य; D1–7.10.11 G2 M6.10 आख्याय; D9 (second time) अध्यास्ते; Cg.k.t as above (for प्रख्याय). K (ed.) च (for सो). Ś V1.3 D1–5.8.9 (both times).12 T4 नर्मदातोयं (for नर्मदां सोऽश्र). Ś1.3 Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.9 (both times).12 T4 गांगेयम्. Ś Ñ1 V1 D8.9 (both times).12 T4 इव (for इति). ❀ Cg.k.t : नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य (Ct अनेन नर्मदायास्तद्वत्पापनाशकत्वं तत्तटकृतशिवपूजादेर्महाफलत्वं गङ्गायाः सर्वोत्कृष्टत्वं च सूचितम्). ❀]

—e) Ś V1.3 D1–5.7.8.9 (first time).10–12 M8 -दर्शने (D3.7 M8 °नं); T4 M5 -दर्शनाद् (for -दर्शजं). Ñ B M6 नदीदर्शनजं हर्षं; D9 (second time) नर्मदादर्शनेनैतद्. —f) Ś D8.12 तदागाद्; Ñ B T3 M1.6.8 प्राप्तवान्; V1 अवाप; V3 स ययौ; D1.3.4 अवापद्; D2.9 (first time) तदापद्; D5 आवहद्; D9 (second time) यत्नवान्; T4 अगमत् (for आप्तवान्). Ś Ñ V1.3 B1–3 D1–5.8.9 (first time).12 T1–3 G3 M1–3.5.6.8.9 राक्षसाधिपः (Ñ2 °सर्षभः); D6.7.10.11 T4 स दशाननः (for राक्षसेश्वरः).

24 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. V3 D3.6.7.10.11 G2 M1.10 om. (V3 D3 M1 hapl.) 24ab. —a) D5 सशैलं (for सलीलं). Ñ1 सलीलं प्रहसन्राम; V1 ततः प्रशंसन्सलिलं; M6 ततः सलिलवद्राजा. —b) T1.2 G1.3 M3.4 राक्षसेश्वरः. —c) D5 राक्षसांस् (for सचिवांस्). —d) D6.7 (both with hiatus) अमात्यौ; D10.11 सलीलं (for मारीच-). D6.7.10.11 शुकसारणौ.

25 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —a) Ś3 D12 रथ-; B3 एको; D9 ईषद्- (for एष). D1.4 -सहस्राणां. —b) B2.4 D1–3.12 T2 G1.3 M1.7 [ए]व (for [इ]व). D6.7 G2 M10 निर्मलं (for काञ्चनम्). ❀ Cg : काञ्चनं कृत्वा सुवर्णं कृत्वेत्यर्थः ।; so Ck.t. ❀ —c) Ś1 Ñ1 V1 D1–4.8.9 T4 M1.3 तीक्ष्णातप-; B2 (m. also) तिग्मताप-; M6 तीक्ष्णस्ताप-. G1 -गतः; G2 -युतः (for -करः). —d) D3.7.11 T4 आश्रितः; T3 G1 M3–5.7 आगतः (for आस्थितः). T2 नभसोर्ध्वं समास्थितः. —e) Ś D2.5.8.9.12 समासीनं; Ñ B2–4 मां चासीनं. V1 T4 M5.6.10 [इ]व; B1 D6.10.11 G2 M1 [ए]व; D5 [ए]वं (for [इ]ह). —f) Ś D8.9.12 चंद्रा(Ś1.2 °डा)तप; V1 D3.5 T4 M3 चंद्रायत; B1 मंदं याति; D2 चंद्रताप (for चन्द्रायति). Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 M3 इवांशुमान्. ❀ Cg.k : चन्द्रायति चन्द्रवदाचरति ।; so also Ct which adds आर्षं परस्मैपदम्. ❀

26 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —ab) V1 नर्मदायां सु-; V3 नर्मदातोय-; M6 उन्मर्दजल-. Ś D2.8.12 -शीतांशुः (for -शीतश्च). Ñ1 D1.2.4.5 सुगंधः (for सुगन्धिः). T1 सुगं***नाशनः (damaged) (for b). D9 नर्मदाया जलं शीतं सुगंधं श्रमनाशनं. —c) B2 यद्- (for मद्-). D8 दिवसो (for अनिलो). B4 D1.3.4 M7 [ऽ]प्येष; T1.2 G3 M3 [ऽ]प्यत्र (for ह्येष). —d) T1.2 G3 M3 [ए]ष; M4.7 [अ]त्र (for [अ]सौ). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 वाति सद्यः (Ś2.3 वायुः; D1.4 रम्यः; D5 सम्यक्; D9 सव्यः) शनैः शनैः; Ñ B प्रवातीह (B2 °ति च) शनैः शनैः; M6 वायते शनकैः शनैः.

27 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —a) V1 D6.8.10.11 T1 वा (for च). M1 नदी (for सरिच्). —b) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 पुण्य-; Ñ1 B1.4 D10.11 T3 G2.3 M10 शर्म-; B2 धर्म-; Cg as in text (for नर्म-). Ñ1 D1.3–5.10–12 T2–4 G2 M7 -वर्धनी; Cg as in text (for -वर्धिनी). ❀ Cg : नर्मवर्धिनी प्रीतिवर्धिनीत्यर्थः. ❀ —c) Ś1 Ñ V1.3 D8.9 M8 नील-; D6.7.10.11 G2 नक्र-; T3 फेन- (for लीन-). B3 -नील- (for -मीन-). Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 -तरंगोर्मिः; B4 -विहारांगा. —d) Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 शंकितेव; Ñ1 सुभयेव (for सभयेव). Ś D8 [अं]गने (sic); D12 यथा (for स्थिता).

28 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —a) Ś1 D2.8.12 सर्वतस्तु (D2 °तः सु-); Ś2.3 सर्वथा तु; V3 D1.3–5.9 T4 भवंतस्तु (D1.3.4 °श्च); B4 उद्भवंतः (for तद्भवन्तः). —b) T3 दुष्टैर् (for नृपैर्). M8 -सुरैर् (sic) (for -समैर्). —c) B3 D1.2.4–6 M1.7 रसेनैव; T3 रसस्येव (for रसेनेव). —d) Ñ1 पुष्परेणुसुगंधिभिः.

29 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —a) B4 के (for ते). Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 ते भवंतो-वगाहंतु (D1.3.4 T4 °तां); V3 ते भवंतो न गायंति (sic). —b) V3 G3 निर्मलां (for नर्मदां). V3 M1.4.6 नर्मदां (for शर्मदां). Ñ1 transp. नर्मदां and शर्मदां. Ñ1 नृधि (sic); D6.7.10.11 शुभां (for नृणाम्). D9 नर्मदासलिलं नृणां. —Ś1 om.;

ततोऽनुद्भ्रान्तशकुनां स्वाभाव्ये परमे स्थिताम् ।
निर्विकाराङ्गनाभासां पश्यते रावणो नदीम् ॥ १०
सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः ।
वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुकसारणौ ॥ ११
तौ तु रावणसंदिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ ।
व्योमान्तरचरौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमोन्मुखौ ॥ १२
अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ तु निशाचरौ ।
पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३
बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् ।
मदरक्तान्तनयनं मदनाकारवर्चसम् ॥ १४
नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् ।
गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तामिव मेदिनीम् ॥ १५

G. 7. 21. 15
B. 7. 32. 15
L. 7. 20 15

M6 अपश्यत; B1.3 उदैक्षत; T2 प्रपश्यत: ; T4 अवस्थित: ; G3 M4.5 प्रपश्यति; M3 स्म पश्यति (for प्रविश्य तु). Ś V3 D2.3.9.12 पूर्वां दिशमपश्यत; D1.3.4 पूर्वां दिशमथापतत् ; T1 पू * * * प्रविश्यति (damaged); G2 M10 पूर्वस्यां दिशि पश्यति; G (ed.) दिशं पूर्वामवैक्षत. ❀ Cg : सागरोद्गारसंनिभं समुद्रपरीवाहसंनिभम् । पूर्वामाशां प्रविश्य त्विति। पूर्वामाशां प्रविश्य पश्यत इत्यन्वय:। रावण इति शेष: ।; Ck : सागरोद्गार: समुद्रपरिवाह:। पूर्वामाशां पश्यतीति ।; Ct : सागरोद्गारश्चन्द्रोदयकालिकसमुद्रपरिवृद्धि: । तेन हि समुद्रगा नद्यस्तत्समीपदेशे विपरीतप्रवाहा: क्रियन्त इति प्रसिद्धम् । पश्चिमेन मार्गेण पूर्वामाशां प्रविश्य वर्धन्तमम्भसो वेगं दृष्ट्वा प्रतिकूलां कान्तां प्रियामिव नर्मदां पश्यति स्मेत्यन्वय: । 'पूर्वामाशां प्रविश्यति' इति पाठे रावण इति शेष: । तस्य कियद्दूरे वृद्धिरिति निर्णयार्थमिति भाव: । तस्मात्'त्प्रविश्य तु' इत्येव पाठो युक्त: कतकसंमतश्च. ❀

10 G1 damaged for 10^{a}.—^{a}) Ś Ñ V1 B D1–5.9.12 M3.6.10 (with hiatus) तत्र; T3 स ताम् ; Cg.t as in text (for ततो). D5 तूद्भ्रांत- ; D6.7.10 T4 M1.4.9 [ऽ]नुभ्रांत-; T3 G2 M10 उद्भ्रांत- (for ऽनुद्भ्रान्त-). Ś3 -सक्तानां; Ñ1 V1.3 -सलिलां; G (ed.) -शकुलां (for -शकुनां). D8 त * * * तसक्तानां.—^{b}) Ś Ñ V1.3 B D M6.10 स्वभावे (for स्वाभाव्ये). D6 स्थिते. T4 G2 स्वभावोपरमे स्थितां. ❀ Cg : स्वभावस्य नदीस्वभावस्योपरमे अलंभावे स्थितां नदीमपश्यत्, नद्या एव स्वभावो निमित्तान्तरेण वेति जिज्ञासयेति शेष: ।; so also Ck. ❀ —^{c}) B2 न विकारो (sic). Ś1 V1 D2.3.5.8.9 T3 -[अ]रुण-; Ś2.3 D12 -[अ]र्णव- (for -[अ]ङ्गना-). G2 M1.5.10 -[आ]काराम् (for -[आ]भासां). D1.4 निर्विकारेण मनसा.—^{d}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D2.3.5–12 T G2.3 M1.3.10 अपश्यद् ; B2 अद्राक्षीद् ; D1.4 त्वपश्यद् (for पश्यते). B3 नर्मदां (for रावणो).

11 T4 om. 11^{ab}.—^{a}) Ś V1 D1–5.8.12 करेण सव्येन; B3 सव्ये तत्र कर- (for सव्येतरकर-). D9 अंगुल्या सव्यहस्तस्य.—^{b}) Ñ1 V1 D1.4.5 हि (for च). Ś D2.3.8.9.12 शशा(D3 °शं)स हि; Ñ2 B4 स संज्ञाप्य; V3 D7.10.11 हशब्दास्यो; B1 स संदर्श्य; B2 सशब्दास्यो; B3 ह्रासवीर्यं (sic); M2.4–9 सशब्दोस्या; G (ed.) (with hiatus) अशब्दं च (for सशब्दं च). T2 द * * * (damaged); M6 निशाचर: (for दशानन:). D6 T3 सशब्दं त्रुटि(T3 त्वम)तं तदा. ❀ Cg : सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वेषणद्योतिहुंकारसहितं यथा तथा ।; Ck : सव्येतरकराङ्गुल्या दक्षिणहस्ताङ्गुल्या शीघ्रान्वेषणद्योतित्रुटिशब्दसहितं यथा तथा; so also Ct. ❀ —^{c}) V1 कोप- (for वेग-). Ś V1.3 B2–4 D1.2.7.8.10–12 -प्रभावम् ; D5 -प्रहरम् (for -प्रभवम्). D9 आवेष्टुं (for अन्वेष्टुं).—^{d}) Ś D1–4.8.9.12 मंत्रिणौ; Ñ B4 D5 G1 M8 आदिशच् ; V1 M6 संदिशच् ; B1 दिदेश; M1 व्यादिशच् ; G (ed.) अदिशच् (for सोऽदिशच्).

12 D6.12 T1–3 G M1–5.7–10 om. (hapl.) 12^{ab}.—^{a}) Ś V1 D2–4.8.9 च (for तु). M6 तौ रावणसमादिष्टौ.—V3 om. 12^{cd}.—^{c}) Ś1.2 D8 वेपमानौ वरौ; Ś3 अंतरस्थालनौ; Ñ1 V1 D5–7.10.11 G2 M5.10 Ct व्योमांतरगतौ; D2.9 व्योममार्गेच(D9 °च)रौ; D12 आत्ततच्छासनौ; T1.2 G3 M1 तौ व्योमचारिणौ (for व्योमान्तरचरौ)—^{d}) D3 प्रसृतौ. Ś Ñ V1 B D1.3–5.7–12 T3.4 G2 M10 पश्चिमामुखौ (for °मोन्मुखौ). D2 पश्चिमाभिमुखौ स्थितौ.

13 ^{a}) D3 -मात्रे तु; D9 -मात्रं च.—^{b}) T1 damaged for तौ तु नि. D5 [उ]भौ (for तौ). Ś2.3 D4 T4 च; D2 कु- ; D9 om. (subm.) (for तु). M6 (with hiatus) आगत्वा तौ (for गत्वा तौ तु). Ñ2 V3 B1.3.4 D10.11 रजनीचरौ; B2 राक्षसेश्वरौ; T3 M5 शुकसारणौ (for तु निशाचरौ).—^{c}) V1 T4 पश्यत:; D5 M10 पश्यतां (for पश्येतां). Ñ B अपश्ये(B4 °श्य)तां नरं (for पश्येतां पुरुषं). V1 ते तु; B1 D5 तोयं (for तोये). ❀ Cg : पश्येतामपश्यतामित्यर्थ: ।; so also Ck.t ❀ —^{d}) Ñ1 B1 स्त्रीभिरच्युतं; Ñ2 B3 स्त्रीभिरार्चितं; B2.4 स्त्रीभिरावृतं (for सहयोषितम्). V1.3 D1.3–5 T4 क्रीडमानं सयोषितं.

14 ^{a}) B1.2.4 D2 -शाल-; D5 -ताल-; G2 -बाल- (sic); Cg as in text (for -साल-).—^{b}) V1 -लोचनं (for -मूर्धजम्).—^{c}) M6 मदाद् (for मद-).—^{d}) Ś2.3 D12 -[आ]क्रांत- ; V1 T4 -[आ]कुल- (for -[आ]कार-). Ś1 D8 मदनाक्रांतचक्षुषं; V3 D6.7.10.11 मदव्याकुलचेतसं.

15 ^{a}) M3 कर- (for बाहु-).—Ñ2 D1 om. (hapl.) 15^{bc}.—^{b}) Ñ1 B रुंधानम् ; G3 क्रीडंतम् (for रुन्धन्तम्). D2 त्वरिमर्दनं; T1 M3 इव भास्करं (for अरिमर्दनम्).—Ś1 D8 om. 15^{c}–16^{b}.—^{cd}) T3 M1 बाहु-; G (ed.) पादप- (hypm.) (for पाद-). V1 कुर्वंतम् (for रुन्धन्तम्). D9

G. 7. 20. 38
B. 7. 31. 38
L. 7. 19. 36

पुष्पेषूपहृतेष्वेव रावणो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः ॥ ३६
तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ।
नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः ॥ ३७
रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सप्त राक्षसाः ।
यत्र यत्र स याति स्म रावणो राक्षसाधिपः ।
जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ३८

M4.5.7 शुभ्रे; G3 हृद्य:; M1 तत्र (for रम्ये). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D5.9–11 शुभ-; T3 M6.7 शुक्ल- (for शुभ्र-). M6 -[इं]दु- (for -[अ]भ्र-). M7 -सदृशे शुभे. —^{c}) V1 D1.3.4–7.10.11 G2 M10 राक्षसैस्तु(D1.3–5 °स्तैर् ; G3 M10 °श्च) (for राक्षसेन्द्रैर्). —D3 repeats erroneously 33^{b} in place of 35^{d}. —^{d}) B2 पुष्पचयो.

36 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. D3 om. 36. —^{a}) D6 [अ]व-; D9 [अ]प- (for उप-). Ñ1 -हितेषु; B2.3 -कृतेषु (for -हृतेषु). Ś Ñ1 V1 D1.2.4.5.8.9.12 M8 [आ]शु; Ñ2 V3 B3.4 D6.7.10.11 T4 G2 M10 [ए]वं; M6 [अ]त्र (for [ए]व). —^{b}) Ñ2 V1.3 B2 T4 M5.6 राक्षसाधिप:. —V3 om. (hapl.) 36^{c}–38^{d}. —^{c}) Ñ B M6 अवा(Ñ1 °व)तरन् (for अवतीर्णो).

37 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. V3 om. 37 (cf. v.l. 36). —^{a}) Ś2.3 Ñ2 D5.12 तत: (for तत्र). Ś Ñ V1 D1–4.12 तु; D8 सु- (for च). —^{b}) D1.3.4 जाप्यम् ; M8 जपम् (for जप्यम्). —^{d}) G1 उत्पपात (for उत्ततार). —After 37, D6.7.10.11 T1.3 G1 M1.3.5.10 K (ed.) ins. :

655* ततः क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् ।

[K (ed.) तत्र (for तत:). M10 शुद्ध- (for शुक्ल-). D6.7.10.11 T3 G1 -समावृत:.]

38 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. V3 om. 38^{a-d} (cf. v.l. 36). —^{a}) M1 आसीनं (for रावणं). G1 M1.5 दृष्ट्वा (for यान्तम्). —^{b}) G1 M1.5 शुचिनं (for अन्वयु:). V1 B4 D1.4.6.7.9–11 T1–3 G2.3 M1.3.5.8.10 सर्वे-; T4 तत्र (for सप्त). —After 38^{ab}, Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 ins.; while Ñ1 cont. after 658*; M3 cont. after 657* :

656* गायन्तो मधुरं तत्र नृत्यन्तश्च महाबला: ।

[Ś3 गायंतं (for गायन्तो).];

while Ñ B D6.7.10.11 T1–3 G M ins. after 38^{ab} :

657* तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचला: ।

[D6.7 M1.3.5 तत्कर्म-; T1 तन्नदी-; T2 तद्गतं; G1 तत्काले; M2 तद्गतिं; M8 तद्गतैर् (for तद्गती-). Ñ B महाबलं सुरपतिं; T3 G2 M10 तं यांतं त्वरिता:(T3 °तं) सर्वे; M6 तं गतं विवशा जीवा (for the prior half). Ñ2 [अ]नला:; B1 [अ]निला:; B3 [अ]मला: (for [अ]चला:). T3 G2 M6.10 मूर्तिमंतमिवाचलं (for the post. half). ❀ Cg.k.t : तद्गतीवशमिति छान्दसो (Ct °मित्यार्षो)दीर्घ:. ❀].

—Thereafter Ñ B cont. :

658* महोदरमहापार्श्वमारीचशुकसारणा: ।
धूम्राक्षश्च प्रहस्तश्च नित्यं प्रयतमानसा: ।

—^{c}) Ś Ñ1 V1 B1–3 D2.8.9.12 M6 हि; Ñ2 om. (subm.); B4 ह; D1.3-7.10.11 T1.2.4 M5 च (for स). Ś1.3 D1.8.12 यांति (for याति). Ś2 यांति स्म यत्र यत्र हि. —^{d}) D1.3.4.6.7.10.11 G2 M4.8.10 राक्षसेश्वर:. Ś1 D8 राक्षसेंद्रस्य मंत्रिण:; Ś2.3 D12 तत्र तत्र ववौ मरुत्. —After 38^{cd}, Ś ins.; while D8 ins. after 17^{d} :

659* रावणो राक्षसश्रेष्ठ:.

[Ś1 D8 राक्षसश्चाथ.]

—^{e}) T3 जांबूनदनिभं. —^{f}) Ñ2 V3 B हि; G2 M10 [ए]व (for स्म). Ñ2 V3 D5 लीयते; V1 G1 M5.6 दीयते; D7 T1.2 G3 दृश्यते (for नीयते). ❀ Cg : तत्र तत्र नीयत इति । प्रतिदिवसं देवपूजार्थं तै: राक्षसैरिति शेष: । यदा कैलासे रावण: पीडितो विमुक्त: तदाप्रभृति तत्प्रीत्यर्थं रावणो लिङ्गपूजां करोति स्मेति ज्ञेयम् । ; so also Ck.t. ❀ —After 38, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 L (ed., l. 1–9) ins.; while T3 ins. after 39^{ab}; whereas M3 cont. after 656* :

660* लिङ्गं तु पूजयन्रक्षो रावणो लोकरावण: ।
जप्योपहारै: सततं गन्धै: पुष्पैश्च नित्यश: ।
बलिधूपप्रदानैश्च रावणो लिङ्गमर्चयत् ।
स वादित्रनिनादैश्च शर्वमाराधयत्प्रभुम् ।
घृतक्षीराभिषेकैश्च दध्ना वाप्युदकेन च ।
पट्टै: कौशेयसंमिश्रैर्नामाष्टशतसंस्तवै: ।
शुशुभे तत्र तल्लिङ्गं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अर्चयित्वा तु तं देवं यदाचरति रावण: ।
तत्सर्वं सिध्यते तस्य शिवलिङ्गं यदार्चयेत् ।
अथावज्ञां करोत्येष रावणो दुर्मतिर्यदा ।
ऋषिभिर्दैवतैश्चास्य मृत्यु: संचिन्त्यते तदा ।
स तु मत्तो न जानीते विधिहीनं तदार्चयन् ।

[(l. 1) D1.4 T4 तत्पूजयद् ; D2.8.9 तु पूजयद् ; D3.5 T3 M3 त्वपूजयद् (for तु पूजयन्). —(l. 2) D1 अथ; D4 जाप्य-; D12 गंध-; T3 जप- (for जप्य-). Ś2.3 स तं तैर् ; D12 सत्तैर् (for सततं). D5 पुण्य-; M3 गंध- (for गन्धै:). D5 -गंधैश् (for पुष्पैश्). T3 समंतत: (for च नित्यश:). —(l. 3) Ñ1 -[उ]पहारैश् (for -प्रदानैश्). Ś1 D9 M3 अर्चयन्; D12 आर्चयत् (for अर्चयत्). —(l. 4) Ś V3 D2.8.9.12 सर्ववादित्रनादैश्च (for the prior half). D2.9 आराधयन्. Ś2.3 V1 D2.8.9.12 प्रभु: (for प्रभुम्). —(l. 5) D9 तु (for first

वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः ।
अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥ ३९

ततः सतामार्तिहरं हरं परं
वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् ।
समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ
प्रसार्य हस्तान्प्रणनर्त चायतान् ॥ ४० G. 7.20.44 B. 7.31.44 L. 7.19.45

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

च). D$_{12}$ हृद- (for दश्मा). Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.4}$ T$_{3.4}$ M$_3$ च (for वा). D$_5$ वै; D$_9$ वा (for second च). —(l. 6) Ñ$_1$ D$_9$ पट्ट-; V$_1$ D$_{1.4}$ M$_3$ पटै:; D$_3$ पक्षै:; T$_3$ वस्त्रै: (for पट्टैः). V$_1$ -मिश्रैश्च (for -संमिश्रैर्). D$_{3.5}$ -शतशः स्त(D$_5$ °संभ)वैः (for -शतसंस्तवैः) —(l. 7) T$_4$ शुशुभे यत्र; M$_3$ आराध्य भक्त्या (for शुशुभे तत्र). Ś Ñ$_1$ V$_3$ D$_{2.8.9.12}$ लिंगं च(Ñ$_1$ * [subm.]) (for तल्लिङ्गं). T$_{3.4}$ M$_3$ नाना- (for सर्व-). —(l. 8) D$_{1.3-5}$ तल्लिंगं (for तं देवं). Ś Ñ$_1$ V$_3$ D$_{1-4.8.9.12}$ यदा(D$_{2.9}$ °था)रभति; V$_1$ यदावहति. —(l. 9) Ś$_{2.3}$ साध्यते (for सिध्यते). D$_5$ सम्यक् (for तस्य). Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.3-5}$ विधानेन (for शिवलिङ्ग). Ś$_3$ D$_{1.4.5.9.12}$ यदार्चयत् ; Ñ$_1$ तमर्दनाद् (sic); V$_1$ समर्चयन्. T$_{3.4}$ M$_3$ विधिनार्चयतो हरं (for the post. half). —(l. 10) Ś V$_3$ D$_{2.8.9}$ [अ]त्र; Ñ$_1$ T$_4$ M$_3$ [ए]व (for [ए]ष). D$_{12}$ अथ वज्रांकुरोत्पन्नं (for the prior half). Ś$_{2.3}$ तदा (for यदा). —(l. 11) M$_3$ [अ]पि (for [अ]स्य). D$_{1.4}$ आर्चित्यते (for सं°). D$_{3.12}$ सदा (for तदा). —(l. 12) V$_1$ महा- (for स तु). Ś V$_3$ D$_{2.8.9.12}$ रक्षो (for मत्तो). D$_5$ [ऽ]व- (for न). Ś$_{2.3}$ Ñ$_1$ D$_2$ तदार्चयेत् ; V$_1$ D$_{1.3.4}$ तमर्चयन्(D$_{1.4}$ °यत्); D$_{5.12}$ त(D$_5$ य)दार्चयत् ; D$_9$ तदार्चनं; T$_{3.4}$ M$_3$ शिवार्चनं (for तदार्चयन्).]

39 ^{a}) Ñ$_2$ B -वेदिकामध्ये (for -वेदिमध्ये तु). M$_6$ स वालुकावेदिमध्ये. —^{b}) Ś Ñ$_1$ B$_{1-3}$ D$_{8.9}$ लिंगं सं- (for तल्लिङ्गं). D$_{2.12}$ लिंगं स्थाप्य स रावणः. ❀ Ck : लिङ्गं स्थाप्येति । जाम्बूनदमयं नित्यपूजालिङ्गमित्यर्थः । ऐश्वर्यार्थं नित्यं (?) स्वर्णलिङ्गपूजा नित्या रावणस्य ।; Ct : तल्लिङ्गं जाम्बूनदमयं नित्यपूजालिङ्गम् । ऐश्वर्यकामनया हि तल्लिङ्गपूजा रावणस्य । ऐश्वर्यकामस्य सौवर्णलिङ्गपूजाशास्त्रेषूक्तेः. ❀ —After 39^{ab}, T$_3$ ins. 660*. —^{cd}) Ś Ñ$_2$ B D$_{1-4.8.9.12}$ M$_6$ transp. गन्धैश् and पुष्पैश्. B$_3$ चामित-; M$_7$ अमृत-; M$_8$ चामोद- (for चामृत-). M$_5$ पुष्पधूपैः सुगंधिभिः (for ^{d}).

40 ^{a}) Ś V$_3$ D$_{2.8.9.12}$ सदा चार्तिहरं; Ñ B M$_6$ स तं मूर्तिधरं(M$_6$ °युतं); M$_{8.9}$ सकामार्तिहरं (for सतामार्तिहरं). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1.3-5.8.9.12}$ T$_4$ तदा; T$_{1.2}$ G$_3$ शुभं; M$_3$ शिवं (for परं). Ñ$_2$ B$_{1.2.4}$ वरं हरं(Ñ$_2$ * *); B$_3$ D$_{6.7.10.11}$ प(B$_3$ ह)रं वरं; G$_1$ परं शिवं; D$_2$ om. (hapl.); G$_2$ M$_{10}$ परात्परं ; M$_8$ * * परं (for हरं परं). —^{b}) T$_{1.2}$ G$_3$ M$_1$ समुल्लसच्- (for वरप्रदं). Ñ$_2$ B -किरीट-; T$_{2.3}$ G$_3$ M$_{1.3}$ -मरीचि-; M$_8$ -सहस्र- (for -मयूख-). M$_{10}$ -भूषितं. Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_4$ वरप्रदं चंद्रमसा विभूषितं. —^{c}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B D$_{1-5.8.9.12}$ T$_4$ M$_{6.7}$ तम् (for सम्-). G (ed.) om. स. T$_4$ damaged for निशाचरो. Ś V$_1$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_4$ शिरसा महीं ग(D$_5$ त)तः(D$_3$ °हामतिः) (for स निशाचरो जगौ). ❀ Cg : जगाविति । सामगानं कृतवानित्यर्थः । साम्नां सहस्रशाखापारगो रावण इति प्रसिद्धिः ।; Ck : जगाविति । सामगानं कृतवानित्यर्थः । साम्नां सहस्रशाखापारगः स एक एवास्मिन् काले ।; Ct : जगौ । सामानीति शेषः. ❀ —^{d}) G$_1$ विस्तार्य. Ś D$_{1.4.5.8}$ हस्तौ; Ñ$_1$ T$_3$ G$_1$ M$_{2.5.9}$ बाहून् (for हस्तान्). Ś V$_1$ D$_{2.3.8.9.12}$ T$_4$ च(D$_3$ स) जगौ(T$_4$ तदा) ननर्त च; Ñ B च ननर्त सोग्रतः; V$_3$ D$_{10.11}$ प्रणनर्त चाग्रतः; D$_{1.4.5}$ नितरां(D$_5$ सुभगो) ननर्त च; M$_6$ निननर्त चासकृत् (for प्रणनर्त चायतान्).

Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś$_1$ D$_2$ M$_7$ om. —*Sarga name* : Ś D$_{2.8.9.12}$ रेवातीर(D$_9$ °रा)गमनं; Ñ$_1$ रावणनर्मदातीरगमनं; Ñ$_2$ B$_3$ नर्मदाजलावगाहः(B$_3$ °हनं); V$_{1.3}$ D$_{1.3.4}$ नर्मदातीरगमनः(V$_{1.3}$ °नं); B$_{1.2.4}$ नर्मदावगाहः; D$_5$ नर्मदातीरे पूजोपहारः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ$_1$ V$_3$ B$_{1.3}$ D$_2$ om.; Ñ$_2$ B$_4$ D$_{1.3.5}$ M$_6$ 20; V$_1$ 16; B$_2$ D$_{8.9}$ T$_4$ 19; D$_{12}$ 18; T$_3$ 36. —After colophon, D$_3$ concludes with राम; T$_4$ with श्रीरामार्पणमस्तु; G M$_{1.5.8}$ with श्रीरामाय नमः ; M$_{10}$ with श्रीरामचन्द्राय नमः.

G. 7. 21. 30
B. 7. 32. 30
L. 7. 20. 29

क्षमस्वाद्य दशग्रीव उष्यतां रजनी त्वया ।
युद्धश्रद्धा तु यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ॥ २९
यदि वापि त्वरा तुभ्यं युद्धतृष्णासमावृता ।
निहत्यास्मांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३०
ततस्ते रावणामात्यैरमात्याः पार्थिवस्य तु ।
सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३१
ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आबभौ ।
अर्जुनस्यानुयात्राणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३२
इषुभिस्तोमरैः शूलैर्वज्रकल्पैः सकर्षणैः ।
सरावणानर्दयन्तः समन्तात्समभिद्रुताः ॥ ३३

damaged after योद्धु up to वाशिताम in 28^{e}. D8 रिपुं; D10.11 T2 नृपं; G2 [ऽ]नघ (for ऽर्जुनम्).]

—D10.11 om. 28^{ef}. —^{e}) B3 घोषितां (for वाशिता-). Ś1 V3 D8 दीप्तं; Ś2.3 V1 D2-5.12 T4 दृप्तं; D1 द्रृप्तं (sic) (for मत्तं). —^{f}) B4 हरि (for इव).

29 D9 om. 29 (cf. v.l. 27). Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) M6 तमासाद्य (for क्षमस्वाद्य). —^{b}) K (ed.) चोष्यतां. T1.2 G2.3 M1.3 शर्वरी (for रजनी). Ś V3 D2.3.12 वस चैकां क्ष(Ś2 °क्षि)पामिमां; Ñ1 V1 T4 वसैकां च निशामिमां; Ñ2 B इष्य मा संयुगं प्रति; D1.3.4 वस वै (D3 चै)कामिमां क्ष(D4 क्षि)पां; D5 कामं चैव क्षपामिमां; M6 तुष्याम: संयुगं प्रति. —M3 repeats 29^{cd} consecutively. —^{c}) Ś D11 M3 युद्धय श्रद्धां (D11 M3 °द्धा); Ñ B1.3.4 D1-5.8.12 T4 M3 (second time).6 °श्रद्धां; K (ed.) युद्धे श्रद्धा (for युद्धश्रद्धा). Ś1 V3 D1.8 विनीता ते; Ś2.3 B2-4 D2-5.12 M3 (second time) विनेता ते; Ñ1 B1 विनेता च; Ñ2 विनेताशु; D6 G3 च यद्यस्ति; T4 विनेतुस्ते; M6 विहंता च (for तु यद्यस्ति). V1 युद्धश्रद्धां च ते हन्याच्. —^{d}) Ś D2.3.12 विश्वस्त:; Ñ2 V3 तात ते; D5 सुस्नात:; T4 श्वो रक्ष:; M6 श्वस्तावद् (for श्वस्तात). Ś Ñ V1.3 B2-4 D1-5.8.12 T4 M6 [ऽ]र्जुन:. B1 श्व: समरे तात तेर्जुन: (hypm.); G1 M5.10 श्वो युद्धयस्वार्जुनेन वै; M3 (first time) श्वस्तात समरं कुरु; M3 (second time) स * र: समरेर्जुन:. ❀ Cv : युद्ध(ध्य?)श्रद्धा तु यद्यस्ति श्वस्तात समरेर्जुनमिति । यदि समरे श्रद्धास्ति यो(श्वो?)ऽर्जुनं युध्य ।; Ck : 'युध्य' इति पदम् । समरे श्रद्धा यद्यस्ति ते तदा तात श्व एवार्जुनं युध्य युद्धं कुरु ।; Ct : युध्येति पदम् । समरे श्रद्धा यद्यस्ति तदा श्वोऽर्जुनं युध्य युध्यस्व. ❀

30 D9 om. 30 (cf. v.l. 27). —^{a}) V3 चापि; G1 M10 वा तु; M3 वास्ति; M6 [अ]स्ति चेत् (for वापि). T3 [अ]प्रतस्त्वं तु; Ck.t as in text (for त्वरा तुभ्यं). Ñ2 B G (ed.) यदि वातितरां (B3 °ति तव) श्रद्धा (G [ed.] श्रुत्वा); K (ed.) यद्यद्यास्ति मतिर्योद्धुं. —^{b}) M7 युद्धश्रद्धा- ; Ck.t युद्धतृष्णा- (as in text). Ñ2 V3 B1.3.4 -समाश्रिता; B2 -समास्थिता; D10.11 T3 M6.9 Ck.t -समावृत; M7 -समेधिता (for -समावृता). —For 30^{ab}, Ś Ñ1 V1 D1-5.8.12 T4 subst. :

666* अथ वाप्यसमस्तेऽद्य युद्धश्रद्धा च ते यदि ।

[D3 च (for वा). Ś2.3 [अ]प्यसमाप्ता; V1 [अ]प्यश्रमं ते; D1-5. [अ]प्यशमस्ते (for [अ]प्यसमस्ते). T4 अथ वाश गृहस्थस्य (for the prior half). Ñ1 युद्धे (for युद्ध-). T4 [अ]स्ति (for च). D1.4 [ऽ]थ हि (for यदि).]

—^{c}) Ñ2 B विजित्य; Ck as in text (for निहत्य). Ś Ñ1 V1 D2.3.12 T4 निह(V1 °ध)तस्त्वं ततो युद्धाद् (Ñ1 V1 T4 दर्पाद्); V3 (with hiatus) विनिर्जितस्ततो युद्धे; D6.7.10.11 निपात्यास्माञ्रणे युद्धम्. —^{d}) V1 अर्जुनं च (for अर्जुनेन). Ś3 D8 [अ]प-; M3 [ए]व; Ck as in text (for [उ]प-).

31 D9 om. 31^{ab} (cf. v.l. 27). G3 damaged from ^{a} up to माल्या: in ^{b}. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.12 तु; Ñ2 B1.3.4 D8.10.11 तै (for ते). —^{b}) Ś B3 D1.2.4.5.8.12 T4 ते; D3 च (for तु). Ñ1 V1 पृथिवीपते:; V3 D6.7.10.11 ते नृपस्य तु (for पार्थिवस्य तु). —^{c}) T1 सादिताश्च. Ś1.2 Ñ V3 B D8 बहु(Ñ B शत)शो द्राविता; Ś3 D2.3.5.9.12 बहुधा द्राविता; V1 T4 बहुश: प्रहता; D1.4 युयुधुर्द्राविता; M5 सूदितास्त्वरितं (for सूदिताश्चापि ते). M6 सर्वे (for युद्धे).

32 ^{a}) D8 हुक्हुलो; D9.12 हुकाहुला-. ❀ Ck.t : हलहलेति शब्दानुकार:. ❀ —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 -तीरसंनिधौ; Ñ2 B -तीरमाश्रित:; D6.7.10.11 -तीरगो बभौ; T3 M5 -तीर उद्बभौ; G3 -तीरतो बभौ (for -तीर आबभौ). —After 32^{ab}, T3 ins. 667*. —^{c}) B1 [अ]थ यात्राणां; B4 [अ]नुयातानां; D6.7 T1.3.4 M1.3 Ck °यातॄणां; M6 °यात्रस्य; M3 °तानां च (for [अ]नुयात्राणां). ❀ Ck : अनुयातॄणां अनुचराणां मन्त्रिणामित्यर्थ: ।; Ct : अनुयात्रा अनुचरा: मन्त्रिण इत्यर्थ:. ❀ —^{d}) G1 राक्षसस्य. Ś2.3 Ñ1 V1 D2.12 तु; D9 [अ]नु- (for च). M6 मंत्रिण:.

33 ^{a}) D5 गदाभिस्; T3 G1 M2.4.9 यष्टिभिस्; Cg as in text (for इषुभिस्). B3 तोरणैश्च (for तोमरै:). Ñ B4 D10.11 प्रासैश्च; B1.3 पाशैश्च; B2 चैव; D5 तालैर् (for शूलैर्). V1 गदातोमरशूलैश्च. —^{b}) G1 M2.4.7.9 वज्रवक्त्रै: D6.7 T3.4 G2 M8.10 सुदारुणै:; M4 सकर्परै:; M7 °र्पणै: (for सकर्षणै:). Ś V1.3 D1-5.8.9.12 मुष्टिभिर्वज्रकंपनै: (D5 °संनिभै:); Ñ1 B D10.11 T1.2 G3 (damaged from ज्र up to first सम in ^{d}) M1.3.6 G (ed.) त्रिशूलैर्वज्रकर्षणै: (B1 °कल्पितै:; B3.4 °कंपनै:; T2 °दर्शनै:; M1 °कर्परै:; M3 °संनिभै:; G [ed.] °कल्पकै:); Ñ2 त्रिशूलै * * * * * (illeg.); M5 वज्रवज्रै: सकर्परै:. ❀ Cg.t : कर्षणमायुधविशेष: ।; Ck : वज्राणि च कर्षणानि च तथा । कर्षणमायुधविशेष:. ❀ —D5 om.

अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ ३०

अहमप्यत्र पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे ।
पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि उमापतेः ॥ ३१

रावणेनैवमुक्तास्तु मारीचशुकसारणाः ।
समहोदरधूम्राक्षा नर्मदामवगाहिरे ॥ ३२

राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभ्यते नर्मदा नदी ।
वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥ ३३

ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदाया वराम्भसि ।
उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥ ३४

नर्मदापुलिने रम्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे ।
राक्षसेन्द्रैर्मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ ३५

G. 7. 20. 38
B. 7. 31. 38
L. 7. 19. 35

V3 illeg. for 29^{cd}. —^{c}) D6.7.10.11 G2 M10 Ct सार्वभौम-; Cg.k as in text (for महापद्म-). G1 -मुखां (for -मुखा). Ñ2 G1 मत्तां; B1 वार्तां(sic); M3 om. (for मत्ता). Ś2.3 D8.12 यथा त्रिपथगां मत्तां(Ś3 D12 °त्ता); V1 ते जलं विविशुर्मत्ता; D1.3–5 T4 मत्ताः सलीलं(T4 °लिल) विश्र(T4 °स्र)ब्धाः; D2 सलिलं त्रिपथगां मत्ता (hypm.); D9 सलीलं तु त्रिपथगां. —^{d}) D9 मत्ता (for गङ्गाम्). ❀ Cg: महापद्मः पुण्डरीकाख्यः दिग्गजस्तन्मुखाः महागजाः इव ।; so also Ck; Ct: सार्वभौममुखाः सार्वभौमनामकदिग्गजादयः। 'महापद्मः' इति पाठान्तरम्। महापद्मो दिग्गजः. ❀

30 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) Ś V3 D8.9.12 अस्यास्तीरं(D9 °रे); Ñ B श्रमस्यां; D1–5 M6 अस्यां(D1.4 °स्रा; D3.5 °श्रा)श्रमं; T4 तस्या अंशु; G1 तस्यां स्नात्वा (for अस्यां स्नात्वा). Ś V3 D1.3–5.8.9.12 T4 महानद्याः. —D9 om. from 30^{a} up to the prior half of 653*. —^{b}) B3 M6 च (for वि-). Ś V1.3 D1.3–5.8.12 T4 पावनं च; Ñ1 पानतर्ष-; Ñ2 B1 अपनीय; B2.4 ग्लानतां च; D2 अपोह्य च; D6 पापं वो वि-; D7.10.11 G3 M2.8–10 पाप्मानो वि-; T3 स्नात्वा पापं (for पाप्मानं वि-). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.12 T4 M3 निशाचराः; T3 विमोक्ष्यथ (for -प्रमोक्ष्यथ). —After 30, Ś Ñ2 V1.3 B1.2 D1–5.8.9.12 T4 ins.:

653* विचरध्वं महात्मानः पुष्पाहरणकारणात् ।

[D9 om. up to the prior half. V1 T4 विहरध्वं. V1 T4 महावीराः(V1 °र्याः); B1.2 D1.3–5 महोत्साहाः (for महात्मानः). D8 पुष्पाभरण-.];

while Ñ1 B3.4 M6 ins. after 30:

654* चुदध्वमर्हा वै यूयं मत्तः प्रासमनुग्रहम् ।

[B3 धूनयध्वं महच्चेदं; B4 भुनुध्वमर्हा चैवेयं (for the prior half). M6 (with hiatus) च नदी इयं (for वै यूयं मत्तः).]

31 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) M3 अस्याम् (for अहम्). Ñ1 अस्याश्च; Ñ2 D6.7.10.11 G M2.4–10 अप्यद्य (for अप्यत्र). Ś D8.9.12 महोदराश्च; V1.3 D1.4 T4 सुमहत्य(V3 °त्त)त्र; D2 अहोरात्रं सु-; D5 सुमहत्पुण्य- (for अहमप्यत्र). —^{b}) Ñ B नद्याश्चंद्र- (for शरदिन्दु-). Ñ1 -समे शुभे. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 नर्मदायाः शशिप्रभे; M6 नार्मदे चेंदुसंनिभे. —^{c}) V3 पुष्पोपहाराद्. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 विधिवत्; M6 स्थैर्यंकं (for शनकैः). Ñ B प्रयच्छाम्यथ कुसुमैर्. —^{d}) Note hiatus between करिष्यामि and उमापतेः. Ñ B उपहारम्; T4 करोम्यहम् (for करिष्यामि). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 M3.6 ह्युमापतेः (to avoid hiatus); D6.7.10.11 T3 G2 M2.4.7–10 कपर्दिनः; T1.2 G3 M1.5 कपर्दिने (for उमापतेः).

32 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) Ñ2 G2 M10 ते (for तु). —^{b}) Ñ V1 B D6.7.10.11 T1–3 G1.3 M1–9 प्रहस्त-; G2 M10 मंत्रिणः (for मारीच-). —^{cd}) V3 D6 G3 महोदरश्च(D6 °रः स) धूम्राक्षो (for ^{c}). Ñ B D10.11 विजगाहिरे; D6.7 उप° (for अवगाहिरे). Ś V1.3 D1–4.8.9.12 T4 अवतेरुर्महानदीं; D5 तेरुस्ते नर्मदानदीं (for ^{d}). M4.7 महोदरमहापार्श्वौ नदीमवजगाहिरे.

33 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. V1 D1.4.9 om. (hapl.?) 33^{ab}. —^{a}) G1 रक्षसेंद्र- (sic) (for राक्षसेन्द्र-). B1 च; T1 * (for तु). Ś V3 D8.12 -भुजैरेतैः; Ñ B2–4 D6 T3 G2 M1,2.5.7–10 -गजेंद्रैस्तु(B2.3 M1 °श्च); D2.5 -भुजैस्तैस्तु (for -गजैस्तैस्तु). ❀ Ck: राक्षसेन्द्रा एव गजाः तथा. ❀ —^{b}) D6.7.10.11 T2.4 G3 M1.3.10 क्षोभिता; T1 **ता; T3 क्षुभिता; M8 भोक्ष्यते (meta.) (for क्षोभ्यते). T1.2 M3 सा महा- (for नर्मदा-). Ñ B साक्षोभ्यत महानदी. —^{c}) D3 चयेन (for वामन-). Ñ1 यथा वामनपद्माद्यैर्. ❀ Ct: वामनाद्या दिग्गजाः. ❀ —^{d}) Note hiatus between गङ्गा and इव. Ś1 D3 गंगा हीव; Ś2.3 Ñ V1 B D3.7.13 T3 G2.3 M10 गंगेव हि(D6.7 T3 G2 M10 सु-; G3 च); D1.3–5 यथा गंगा; T1 M3 जाह्नवीव; T4 खे गंगेव (for गङ्गा इव). D6.7 T3 G2 M10 -नदी (for -गजैः). ❀ Ck.t: गङ्गा इव महागजैरित्यसंधिरार्षः. ❀ —After 33, D9 repeats 23 (including 652*).

34 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) T4 राक्षस-. Ś V3 D2.5.8.9.12 सर्वे; Ñ B2–4 स्नाता; V1 T4 श्रेष्ठा (for स्नात्वा). —^{b}) B3 D6–7.10.11 T1.2 G2 M1.10 नर्मदायां. V1 T4 वरांभसः; B1 शुभे जले; D6.7.10.11 M10 महाबलाः (for वराम्भसि). —^{d}) Ñ1 बल्यर्थे; B1 क्रीडार्थं; B3 तुष्ट्यर्थं (for बल्यर्थं). Ś D2.9.12 च; Ñ1 हु; D8 om. (subm.) (for तु).

35 For sequence in Ś D8.12, cf. v.l. 17 and 18. —^{a}) V1 दिव्ये; D6.7.10.11 T2 M3.6.8.9 हृद्ये; T1.2 G1

G. 7. 21. 16
B. 7. 32. 16
L. 7. 20. 0

बालानां वरनारीणां सहस्रेणाभिसंवृतम् ।
समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६
तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ ।
संनिवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७
बृहत्सालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर ।
नर्मदां रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८
तेन बाहुसहस्रेण संनिरुद्धजला नदी ।
सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान्सृजते मुहुः ॥ १९
इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ ।
रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा उत्तस्थौ युद्धलालसः ॥ २०
अर्जुनाभिमुखे तस्मिन्प्रस्थिते राक्षसेश्वरे ।
सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः ॥ २१
महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ।
संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र सोऽर्जुनः ॥ २२

सर्वतो ह्यभिनंदितं (for ^{d}). $Ś_{2.3}$ D_{12} गिरिपादसमीपे तु सर्वकांताभिनंदितं.

16 Ś $D_{2.8.9.12}$ om. 16^{ab} (for $Ś_1$ D_8, cf. v.l. 15). —^{a}) M_5 सह-; M_{10} नव- (for वर-). —^{b}) T_1 damaged for सहस्रे. Ñ V_3 B $D_{1.3–7.10.11}$ T_3 G_2 समावृतं; T_4 च सं°; M_4 [अ]पि सं° (for [अ]भिसंवृतम्). —^{c}) B_2 कुमदानां. —^{d}) D_2 च (for [इ]व).

17 ^{ab}) $B_{1.4}$ $D_{1–5.9.12}$ $M_{2.8}$ तद् (for तम्). $Ñ_2$ $B_{1.2.4}$ अद्भुतं महद्; D_6 °तसमं; K (ed.) °ततरं (for अद्भुततमं). D_5 भ्रातरौ; G_1 तावुभौ (for राक्षसौ). B_3 तमद्भुतमथालक्ष्य रावणं प्रति जग्मतुः. — D_5 om. (hapl.) 17^{c}–20^{b}. —^{c}) T_3 सुनिवृत्ताव्; G_2 (with hiatus) संनिवर्त्य (for संनिवृत्ताव्). —^{d}) V_1 तद् (for तम्). V_3 D_{10} M_8 रावणांतम्. $Ñ_1$ V_1 T_4 अभाषतां; M_6 अथाहतुः; M_7 अवोचतुः (for अथोचतुः).

18 D_5 om. 18 (cf. v.l. 17). —^{a}) Ñ V_1 B D_2 -शाल- (for -साल-). —^{b}) $Ñ_1$ V_1 [ऽ]प्ययं; M_6 ह्ययं (for ऽप्यसौ). $Ñ_1$ राक्षसाधिप; $D_{1.2.4}$ T_3 G_2 M_7 राक्षसेश्वरः. —^{c}) $D_{6.7}$ $G_{2.3}$ $M_{3.5}$ शैलवद्; M_{10} बलवद् (for रोधवद्). Ś V_1 $D_{2.8.9.12}$ T_4 रोधयन्ब(T4 °न्त्रु)द्ध्वा; $D_{1.3.4}$ बाहुभिर्बद्ध्वा; T_3 रोधयत्सर्वा (for रोधवद्रुद्ध्वा). Ñ V_3 B बाहुभिर्नर्मदां रुद्ध्वा ($Ñ_1$ B_2 बद्ध्वा; B_3 रुद्धय). —^{d}) $Ñ_2$ V_3 B संक्रीडयति (for क्रीडापयति). ❀ Cg : रोधवत्तटवत् । अकारान्तत्वमार्षम् । क्रीडापयतीति पुगार्षः । क्रीडयतीत्यर्थः ।; Ck : रोधवत् रुध्यतेऽनेनेति रोधः सेतुस्तद्वदित्यर्थः । योषितः क्रीडापयति, पुगार्षः । क्रीडयतीति यावत् ।; so also Ct. ❀

19 D_5 om. 19 (cf. v.l. 17). —^{a}) $Ñ_1$ ततो (for तेन). —^{b}) $Ś_1$ D_8 संविरुद्ध-. $D_{1.4}$ -जलाशयः; D_{12} -जलानलो (sic) (for -जला नदी). $Ś_{2.3}$ संरुद्धसलिला नदी. —^{c}) $Ś_1$ D_8 -संपर्कान्; $Ñ_1$ V_1 -सदृशान्; B_3 -सदृशीम् (for -संकाशान्). —^{d}) $Ś_3$ $D_{8.12}$ सृजती; B_2 उत्सृजेद्; $D_{1.3.4}$ असृजद्; D_7 सृज्यते (for सृजते). Ś V_1 B_2 $D_{1–4.8.9.12}$ T_4 बहून् (for मुहुः). B_3 आचक्षतुररिंदमौ.

20 D_5 om. 20^{ab} (cf. v.l. 17). —^{a}) B_3 तथैवं; $T_{1.2}$ M_3 इति सं- (for इत्येवं). G_1 M_8 भाषमाणं (sic) (for भाषमाणौ). D_8 om. (subm.); G_2 तु (for तौ). —^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1–4.6–12}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{5.6.8}$ निशम्य; Cg.t as in text (for निशाम्य). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —After 20^{c} Ś (followed by 659*) D_{12} read $7.31.17^{d}$–38^{d}; while D_8 reads $7.31.17^{d}$ (followed by 659*). —D_{12} om. 20^{d}. V_3 lacuna for ^{d}. —^{d}) Ś $D_{2.8}$ प्रतस्थे; $D_{1.3.4}$ प्रोत्तस्थौ; D_5 ह्युत्तस्थे; $D_{6.7.10.11}$ स ययौ; T_4 M_3 ह्युत्तस्थौ; G_1 रावणो; K (ed.) प्रययौ (for उत्तस्थौ). —After 20, D_8 reads 7.31. 18–38^{d}.

21 ^{a}) V_1 -मुखं (for -मुखे). —^{b}) D_5 प्रयाते; $D_{6.7.10.11}$ रावणे; T_1 $G_{2.3}$ M_1 उत्थिते (for प्रस्थिते). $D_{6.7.9–11}$ T_4 $M_{5.8.10}$ राक्षसाधिपे. —After 21^{ab}, $Ś_{2.3}$ ins. :

661* सुगन्धः शीतलश्चापि राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणः ।

—^{c}) V_3 सकृदेवं. Ñ $B_{1.3.4}$ कृतो नादः; $D_{1.3.4}$ कृतारावैः; D_8 कृतो देवैः; M_8 कृतो रोषः; Cg.t as in text (for कृतो रावः). —^{d}) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{9.10}$ संरक्तः; Cv.g.k सरक्तः (as in text). T_1 [ऽ]नघ; M_8 [ऽ]र्घनैः; Cg.k as in text (for घनैः). Ñ $B_{1.3.4}$ M_8 स(B1.4 सं)रक्तपृषतैर्घनैः; V_1 संवर्तक्षुभितोपमः; $D_{1.3–5}$ संवर्तकघनै(D5 °वृतै)रिव; $D_{6.7.10.11}$ सरक्तपृष(D_6 °प्रेषि)तो घनैः; T_4 M_3 संवर्तक्षुभितैर्घनैः; G_3 संरक्तः प्रोषितो घनः; M_5 संरक्तः प्राप तद्घनैः; G (ed.) संवृत्तः क्षुभितो यथा. ❀ Cv : सरक्तः सरक्तवर्षः ।; Cg : सरक्तः रक्तवर्षसहितः । रावः शब्दः । सकृदेकवारमेव । घनैः प्रेषितः कृतः । वर्षुकमेघानां सकृद्राव उत्पात इति भावः ।; so also Ck; Ct : सरक्तपृषतो रक्तबिन्दुसहितो रावः शब्दः सकृदेव रावणप्रस्थानेन सहैवैकवारं च घनैः कृतः । रक्तवर्षुकमेघानां सकृद्रावोऽप्युत्पात इति कतकः. ❀ —For 21^{cd}, Ś B_2 $D_{2.8.9.12}$ subst.; Ñ $V_{1.3}$ $D_{1.2–5.7.10.11}$ T_4 M_3 ins. after 21^{ab} :

662* चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजस्तथा ।

[$Ñ_1$ प्रववौ (for प्रवाति). $Ś_3$ सनदः. $Ś_3$ $D_{3.7–10.12}$ T_4 सरजास्; D_2 सरुजास् (for सरजस्). $V_{1.3}$ T_4 M_3 तदा (for तथा).]

22 ^{cd}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.3}$ संवृत्तो. G_1 यत्रागात्तत्र (by transp.). V_3 $D_{10.11}$ च (for सो). B_2 स वृतो राक्षसेंद्रैस्तु तत्रायासुत्र सोज्वलः (sic).

नातिदीर्घेण कालेन स ततो राक्षसो बली ।
तं नर्मदाह्रदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३

स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् ।
नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदार्जुनम् ॥ २४

स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ।
इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा ॥ २५

अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ।
युद्धार्थं समनुप्राप्तो रावणो नाम नामतः ॥ २६

रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथार्जुनस्य ते ।
उत्तस्थुः सायुधास्तं च रावणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २७

युद्धस्य कालो विज्ञातः साधु भोः साधु रावण ।
यः क्षीबं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमिच्छसि नो नृपम् ।
वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २८ G. 7.21.29 B. 7.32.30 L. 7.20.28

23 ^{a}) V3 D6.7.10.11 T1–3 G M1–5.7–10 अदीर्घेणैव (for नातिदीर्घेण). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.7–12 T4 M5.8.10 तदा (for ततो). B4 T4 रावणो (for राक्षसो). Ñ1 T4 व्रजन् (for बली). —^{c}) Ś D2.8.9.12 स (for तं). B3 -ह्रदे; D1.4 -गतं; L (ed.) -ह्रादं (for -ह्रदं). Ñ1 V1 T4 घोरम्; B3 स्नानं (for भीमम्). —^{d}) B3 कुर्वतम्; M5 प्रविवेश (for आजगाम). Ñ1 M9 [अ]र्जुनं प्रति (M9 * *) (for [अ]ञ्जनप्रभः). V1 अंजनामंजनप्रभं (sic).

24 ^{a}) B1 स ततः स्त्री-; B2 स तं स्त्रीभिः; M3 तत्र स्त्रीभिः (for स तत्र स्त्री-). V1 -वृतं तं तु (for -परिवृतं). D1.3–5 स्त्रीभिः परिवृतं तत्र. —^{b}) Ś D2.8.9.12 गीतवाद्यनिना(D9 °विनो)दितं; V1 वाद्यगीताभिनंदितं. ❀ Cg: वाशिताभिः करेणुभिः । "वाशिता स्त्रीकरेण्वोश्च" इत्यमरः. ❀ —V3 illeg. for 24^{cd}. B2 reads 24^{cd} twice. —^{c}) G M1 पश्यतो. V1 B2 (second time) T4 राम (for राजा). Ñ B (B2 first time) अपश्यत्तत्र तं राजा (B2 राजानं). ❀ Cg.k.t : पश्यते पश्यति (Ck.t °ति स्म). ❀ —^{d}) G3 damaged for नां तदार्जुनं. V1 राक्षसेशस्; D5 T4 राक्षसेंद्रस्. Ñ2 तमर्जुनं; B2 (first time) पतिस्तदा (for तदार्जुनम्). Ś D8.12 रावणो राक्षसो बली. —After 24^{cd} (first time), B2 ins. :

663* सोऽनन्दत स्त्रीप्रवृत्तेर्वाद्यगीतविनादितैः ।

25 ^{a}) D1.4 -नयन- (for -नयनो). —^{b}) M6 बलोद्यतः. —After 25^{ab}, B2 ins. :

664* तं जेतुं च मनश्चक्रे राक्षसैः परिवारितः ।

—^{c}) Ñ2 B अभाषत; M6 इत्येतद्; Cg.k.t as in text (for इत्येवम्). —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 प्राह; Ñ2 B1.2.4 इति; B3 उच्चैर्; G (ed.) नाति- (for आह). B2 गद्गदया (for गम्भीरया).

26 ^{a}) Ś D1–4.8.9.12 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). Ś1 D8 आगत्य (for आख्यात). —^{b}) some MSS. read हेहयस्य for हैहयस्य. Ś D1–5.8.9.12 M6 मां; Ñ B1.4 G1 ह; B2.3 च (for वै). —V3 illeg. for ^{cd}. —^{c}) Ś1 V1 D1–5.8.9 T1.2 G M1.3.5.6.8.10 युद्धार्थी. Ñ B युद्धार्थिनमनुप्राप्तं. —^{d}) Ñ B रावणं. Ś D1.3–5.8.9.12 नाम राक्षसः; D2 राक्षसेश्वरः (for नाम नामतः).

27 Ñ2 om. 27^a–28^b. —^{ab}) T4 तद्रावण- (for रावणस्य). —G3 damaged for चः श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथा. M6 च (for ऽथ). M8 वै (for ते). —D9 om. (hapl. [see var.]) 27^c–31^b. —^{c}) Ś D8.12 ते वै; V3 ते तु; D1.3–5 सर्वे; D2 ते च; M6 तत्र (for तं च). K (ed.) सायुधाश्चाश्च. —^{d}) Ś1 D8 निष्ठुरा (for रावणं). D1.3–5 चेदम् (for वाक्यम्).

28 Ñ2 om. 28^{ab}; D9 om. 28 (for both, cf. v.l. 27). —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B1.2.4 D1–5.8.12 T4 M6 रणस्य (for युद्धस्य). D1.4 काले. D1.4 विज्ञाते; D5.6 G2 M2 न ज्ञातः; T1 हि विज्ञेयः (hypm.); T2 G3 विज्ञेयः; G1 नाख्यातु (for विज्ञातः). M3.4 युद्धकालो हि(M3 ह्य) विज्ञातः. —^{b}) Ñ1 B2.4 सुष्ठु (for second साधु). M3 वासाधु (for भोः साधु). Ś D2.8.12 साधु रावण (Ś1 D8 °क्षस) तं(D12 तच्) शृणु; B1 सासुरो ह्यद्य रावण; D5 साधु भो राक्षसेश्वर. —Ś2.3 D2.8.12 repeat 28^{cd} consecutively. —^{c}) D1.3.4.6 T3 यत्क्षीबं; D2.12 (both second time) M4 क्षीबं च; G M1.3.6 यः क्लीबं (for यः क्षीबं). D2.6.7.10–12 (D2.12 both second time) T3 G1 M1.2.4.5.8–10 स्त्रीगतं; D5 G2 स्त्रीजितं (for स्त्रीवृतं). B1 [ए]वं (for [ए]व). Ś D2.8.12(Ś2.3 D8 both times; D2.12 first time) क्षीबं च स्त्रीप्रसक्तं च; V3 यतः स्त्रीमध्यगं चैव. —^{d}) Ś1 D2.8 (D2.8 second time) इच्छति यो (D2 नो); Ś2.3 D12 (all second time) इच्छति को; D5 इच्छस्यमुं; D6.7.10.11 T1–3 G M1–5.8–10 उत्सहसे(T1 M2.3.5.8–10 °ते) (for इच्छसि नो). M1 [ऽ]र्जुनं (for नृपम्). Ś2.3 D2.8 (all first time) बाधयेत रिपुं मम(D2 न तु); D12 (first time) न बाधते रिपुं रिपुः. —After 28^{cd}, Ñ B D6.10.11 S (except T4) ins. :

665* स्त्रीसमक्षं कथं चापि योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् ।

[G1 स्त्रीसहायं (for स्त्रीसमक्षं). Ñ B2.4 वा त्वं; B1–3 राज्ञं (metri causa ?); K (ed.) यत्तद् (for चापि). D6.10.11 स्त्रीसमक्षगतं यत्त्वं (D6 चापि) (for the prior half). —G3

३२

G. 7.21.1 B. 7.32.1 L. 7.20.1 नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः स रावणः ।
पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः ।
क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २
तासां मध्यगतो राजा रराज स ततोऽर्जुनः ।
करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३
जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् ।
रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिः स तदार्जुनः ॥ ४
कार्तवीर्यभुजासेतुं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् ।
कूलापहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥ ५
समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः ।
स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६
स वेगः कार्तवीर्येण संप्रेषित इवाम्भसः ।
पुष्पोपहारं तत्सर्वं रावणस्य जहार ह ॥ ७
रावणोऽर्धसमाप्तं तु उत्सृज्य नियमं तदा ।
नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८
पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसंनिभम् ।
वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९

32

☞ V2 missing for Sarga 32 (cf. v.l. 7.12.2). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 read Sargas 31–34 before 7.20 (T3 alone repeating them here). D12 begins with ॐ.

1 a) Ś2.3 Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T4 रम्ये; M4.9 तत्र (for यत्र).—b) D7.10.11 T1 K (ed.) स (K [ed.] सु) दारुणः; G1 [ऽ]थ रावणः (for स रावणः).—c) Ñ B कृतवांस् (for कुरुते).

2 a) Ś2.3 D8 यजतां (for जयतां).—b) D5 प्रभुर्यतः (for पतिः प्रभुः).—c) Ñ1 B2.3 चिक्रीडे; Ñ2 B4 चिक्रीड; B1 विक्रीडन् (for क्रीडते). B2 स च (for सह).—d) D1.3.4 -तोयमध्यगः; D6 T2.3 G M1–5.7–10 -तीरमाश्रितः (for -तोयमाश्रितः).

3 T1 partly damaged for 3^{ab}.—a) D1.2.4.6.9 G3 M6 मध्ये गतो. M6 राम (for राजा).—b) D7.10.11 रराज च; M1 विरराज; Ck as in text (for रराज स). Ñ V1.3 B D6.7.10.11 T3.4 M8.10 तदा; Ck as in text (for ततो). ❀ Ck: स तत इति पदम्. ❀—c) Ñ1 सहस्रेषु.

4 a) B1 जिज्ञासन्. B2 स च; D1.4 गुरु-; D3 तु स (by transp.); D5 अथ; D8 स * (for स तु). T3 विजिज्ञासुः स्वबाहूनां.—b) B1 [उ]त्तरं (for [उ]त्तमं).—D10 om. (hapl.?) 4^{c}–5^{b}.—c) Ś2.3 V1.3 D2–5.8.9.12 T3.4 M4.7 नर्मदातोयं; D1 तोयं रेवाया (for नर्मदावेगं).—d) G1 तथा; M9 ततो (for तदा). Ś Ñ V1.3 B2–4 D2.3.5.8.9.11.12 T1.2.4 G3 M1.3.6 बाहुभिर्बहुभिः प्रभुः (Ñ V3 B2–4 D11 °भिर्वृतः; T4 °भिर्विभुः); B1 D1.4 बहुभिर्बाहुभिः प्रभुः (B1 °भिर्वृतः); T3 वेगं बाहुभिरर्जुनः.

5 D10 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4).—a) Ñ1 कार्तिवीर्य- (for कार्तवीर्य-). Ś -भुजसेतुं (unmetric); Ñ V3 B D1.4.9 G3 -भुजैः सेतुं; V1 D3.7.11 T4 -भुजासक्तं; T3 -भुजं सेतुं; M6 -भुजासेतुस् (for -भुजासेतुं).—c) Ś1 V3 D10.11 T3 कूलोपहारं; D6.7 (marg. also as in Ś1) G1.2 M1.2.4.7–9 पुष्पोपहारं; T1.2 G3 M3.10 कूलोपघातं (for कूलापहारं). Ñ1 कुर्वतं; D2 कुर्वति (sic) (for कुर्वाणं).—d) D1.4 प्रतिविध्यं; Cg.k.t as in text (for प्रतिस्रोतः). Ś D2.8.12 सुधावति; Ñ B D9 प्रधावितं (for प्रधावति).

6 b) V1 -कुसुमश्रवः; B2 -कुशसंकरः; T1 -* * * * रः (damaged) (for -कुशसंस्तरः).—d) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T4 M6 [अ]भवत् (for [आ]बभौ).

7 V3 om. 7^{ab}.—a) Ñ1 कार्तिवीर्येण. T3 G1 M4.9 सहस्रबाहुवीर्येण.—b) Ñ1 संप्रेष्यत; D2 संप्रेक्षित; G1 संप्रोषित; G (ed.) संप्रेरित (for संप्रेषित). T3 [अं]भसि; G1 [अं]भसा.—c) Ñ2 B D1.4.5 T4 M4.9 तं सर्वं; D6.7.10.11 सकलं (for तत्सर्वं).—d) V3 वै; B1 च; B3 D6.7 G2 M4.10 सः (for ह).

8 Note hiatus between a and b.—a) D1.4 [ऽ]र्धं (for ऽर्ध-). Ñ V1 B3 D1.3.4.6.7.9–11 M1.3.6.8 तम्; V3 T1.2 G2 M10 तद् (for तु). Ś D2.12 [ऽ]र्धसमं प्राप्तम्; B1.2.4 G3 [ऽ]प्यसमाप्तं तम् (G3 °द्); D5 ह्यसमाप्तं तम्; D8 * * * प्राप्तम्; M9 [ऽ]र्धसमानं तु (for ऽर्धसमाप्तं तु).—b) M2.4.5.7 विसृज्य. T1 नियतं (for नियमं).—c) M4 क्रान्तां. Ñ B D9 अपश्यन्नर्मदां राम (D9 कांतां). ❀ Ck.t: पश्यते पश्यति स्म (Ck स्मेति यावत्). ❀—d) B1 प्रतिकूलं; B2 प्रतिकूली; D7 अनुकूलां (for प्रतिकूलां). D5 T1–3 G M10 इव प्रियां; M1 इव स्त्रियं; M3.4.7 प्रियामिव (for यथा प्रियाम्). Ñ1 प्रावृट्कालोपमां प्रियां.

9 a) V1 D3 M5 तु तां; T3 G1 M1.2.4.7.9 तदा; G3 M3 स तं; M10 तु सं- (for तु तं). T4 स पश्चिमेन तं दृष्ट्वा; M6 पश्चिमादागतां दृष्ट्वा.—b) V1 D3 M5.6 -संनिभां; V3 -निःस्वनं (for -संनिभम्).—c) Ñ2 B1.3.4 विवृद्धम्; B2 प्रवृद्धं तु (for वर्धन्तम्). Ś V3 D1–4.8.9.12 अंभसां.—d) Ñ1 B2 M2.8 पूर्वम्. Ñ1 इवैक्षत; Ñ2 B3.4 अवेक्षत; V1 D5

हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्सुदारुणः ।
सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः ॥ ३४
रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः ।
कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निर्दहन्त्यग्नितेजसः ॥ ३५
अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समन्त्रिणः ।
क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३६

उक्त्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं स ततोऽर्जुनः ।
उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जनः ॥ ३७
क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावकः ।
प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८
स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् ।
अभिद्रवति रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ३९

G. 7. 21. 41
B. 7. 32. 40
L. 7. 20. 39

33^{c}–34. —^{c}) M1.5.10 अर्दयतां. M2.8 सरावणं नर्दयंतः. —^{d}) M6 [ऽ]मात्यास्ते (for समन्तात्). M1 परिधावतां; M5.10 अभिधावतां (for समभिद्रुताः). —For 33^{cd}, Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T2.4 subst.; Ñ2 cont. after 668*; T3 ins. after 32^{ab} :

667* रावणेनाहतानां हि समन्ताद्बलिनां तदा।

[Ñ V1 D1–4 T2–4 [अ]र्दितानां; D9 हतानां. Ñ1 om. (subm.); Ñ2 T3 तु; V1 D1.3.4 T2.4 च (for हि). Ñ2 बलिनां ततः; T2 संप्रधावतां (for बलिनां तदा).];

while Ñ2 V3 B subst. for 33^{cd} :

668* आर्दयंस्ते रणे सर्वानर्जुनानुचरांस्तदा ।

[B1 अर्दयंस्तु; B2.3 अर्दयंतो(B3 °त). Ñ2 तथा (for तदा).]

—After 33, D6 T3 ins.:

669* राक्षसान्सुमहावीर्यान्कार्तवीर्यस्य मन्त्रिणः।

34 D5 om. 34 (cf. v.l. 33). —^{a}) B3 -योधिनां; M6.8 -यौधानां (for -योधानां). —^{b}) B2 भंग (for वेग). —G2 om. (hapl. ? 34^{c}–36^{b}. D9 om. 34^{c}–35^{b}. —^{c}) D7 -मीननक्र- (by transp.). Ś V3 D1–4.8.12 T1–3 G3 M1.2.4–10 -मीनमकरः; Ñ B -मकरस्येव (for -मीनमकर-). —^{d}) Ś V1.3 D1–4.8.12 संक्षये(V1 D1.4 °यः); D7 निःस्वनः (for निस्वनः). Ñ B समीनस्य महोदधेः; M6 समुद्र इव संक्षये.

35 G2 om. 35; D9 om. 35^{ab} (for both, cf. v.l. 34). —^{a}) T4 ततो; M2 कृते (for तु ते). Ś D2.8.12 भृत्याः (for ऽमात्याः). Ñ B अथ ते रावणामात्याः. —^{c}) Ś V1 D2.8.9.12 -बले क्रुद्धा; Ñ1 -[अ]र्जुनबलम् ; Ñ2 V3 B -बलं सर्वम् ; D5 -बलं युद्धा (for -बलं क्रुद्धा). — ^{d}) M3 न्यदहन् ; M8 निर्मथंति. —G3 damaged from ग्नि up to सम in 36^{b}. M10 [अ]ति- (for [अ]ग्नि-). Ś D2.8.9.12 ज्वलंत इव तेजसा; Ñ V3 B1.2.4 अदहन्न(B2 °न्श)स्वतेजसा; V1 प्रज्वलंत इवौजसा; B3 अदहंस्तत्र तेजसा; D5 दहंत इव तेजसा; D6.7.10.11 निर्हंति स्म स्वतेजसा; M6 K (ed.) निर्दहंति च(K [ed.] स्म) तेजसा; G (ed.) निजघ्नुस्ते महौजसः.

36 G2 om. 36^{ab} (cf. v.l. 34). G3 damaged up to सम in ^{b} (cf. v.l. 35). —^{a}) D5 अर्जुनस्य. Ś D1–4.8.9.12 [अ]थ; B4 च (for तु). V1 अर्जुनस्य रणे कर्म. —^{b}) Ś Ñ1 D2.5.8.12 M3 तु; V1 B2 D1.3.4 T3 च; D9 [अ]नु- (for स-). Ś Ñ1 V1 D2.3.5.8.9.12 T3 मंत्रिणां. —B3 om. 36^{cd}. —^{c}) V1 D5 क्रीडमानस्य. Ñ B1.2.4 क्रीडते कथितं तस्मै. —^{d}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 G2.3 M5–7.10 द्वा(Ś1.2 V1.3 M5–7.10 द्वा)रदर्शि(G2.3 °रक्षि)भिः; D6.7.10.11 भयविह्वलैः; M2.4.8.9 जितकाशिभिः; G (ed.) नाररक्षिभिः (for द्वाररक्षिभिः). —After 36, T3 M1.3 ins. :

670* तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जलक्रीडावसक्तधीः।

[M3 तु (for तद्).]

37 ^{a}) D6.7.10.11 श्रुत्वा (for उक्त्वा). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 न भेतव्यमिति ह्युक्त्वा; V3 नैव भेतव्यमित्युक्त्वा. —^{b}) Ñ1 V1 स तम् ; B2 सर्वतो; B3 शतशो; D1.3.4.6.7.10.11 T3 M5 स तदा; T4 तं ततो (for स ततो). —^{d}) V1 -तोयम् (for -तोयाद्). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 द्विपः; M6 [अं]बुदः; Ck.t as in text (for [अ]ञ्जनः).

38 ^{a}) Ś1 D2.8 -[आ]विष्टित-; Ś2.3 D9.12 -[अ]धिष्ठित-; Ñ1 -मूर्छित-; T1–3 M3 -रू(T1 -*)षित- (for -दूषित-). V3 -देहस् (for -नेत्रस्). —^{b}) V1 B3 D1.5.7.9–11 T3.4 M8.10 स तदा; M1 ततो हि (for स ततो). ❀ Ck : अर्जुनरूपपावकस्तथा।; Ct : अर्जुनरूपः पावक इति रूपकम्. ❀ —Ś1 D8 M6 om. (hapl.); G3 damaged for 38^{cd}. —^{c}) T1.2 जज्वाल सु- (for प्रजज्वाल). Ś2.3 Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.9.12 T4 यथा घोरो(Ś3 °रे); B3 तथा घोरो; G1 महावेगो; L (ed.) यथा धीरो. —^{d}) Ś3 Ñ2 V1 D1.2.4.5.9.12 युगांतार्णव- ; Ñ1 युगांतादिव; B1.2 D3 युगांते- र्णव-; B3 वो भ्रांतार्णव (sic) (for युगान्त इव). M5 युगांताग्निरिवार्णवे. ❀ Cv : 'महाघोरो युगान्त इव पावक' इति पाठः।; Cg.k : युगान्ते युगान्तकाले उत्थितो घोरः पावक इव. ❀

39 ^{b}) Ś D1–3.5.8.9.12 T3 वरां; D4 वरा (for वर-). Ś Ñ1 V3 B D1–3.5.8.9.12 -हेमांगदां. D4 गदाः (for गदाम्). —^{c}) Ś V1 D12 अभ्यद्रवच्च; Ñ V3 B D10.11 अभिदुद्राव; D1–5 अभ्यद्रवत; D6.9 अभिद्रवत; D8 अन्यत्र वर-; T4 अभ्यद्रावत; L (ed.) अभ्याद्रवद् (subm.) (for अभिद्रवति).

G. 7. 21. 41
B. 7. 32. 41
L. 7. 20. 40

बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् ।
गारुडं वेगमास्थाय आपपातैव सोऽर्जुनः ॥ ४०
तस्य मार्गं समावृत्य विन्ध्योऽर्कस्येव पर्वतः ।
स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ॥ ४१
ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं मदोद्धतः ।
प्रहस्तः प्रेषयन्क्रुद्धो ररास च यथाम्बुदः ॥ ४२
तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसंनिभः ।
प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४३
आधावमानं मुसलं कार्तवीर्यस्तदार्जुनः ।
निपुणं वञ्चयामास सगदो गजविक्रमः ॥ ४४
ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्तं हैहयाधिपः ।
भ्रामयाणो गदां गुर्वीं पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४५
तेनाहतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा ।
निपपात स्थितः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४६

40 ^{a}) Ś $D_{2.5.8.9.12}$ -करणैः; Ñ $V_{1.3}$ B M_{6} -करणः; $D_{6.7}$ T_{3} -करणीं; T_{4} -करणं; G_{3} -करुणं (for -करणां). $D_{1.3.4}$ बाहुविक्षिप्तकिरणः. ❀ Cv : बाहुविक्षेपकरणं(णां ?) बाहुविक्षेपैर्बाहुव्यायामैः करणं निर्माणं यस्याः ।; Cg.k.t : बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमणं(Ck भ्रमणसंपादनं; Ct भ्रमसंपादनं) यस्यास्ताम् (Ck °स्याः सा तथा). ❀ —^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ समुद्यतमहागदः (Ś$_{2.3}$ D_{12} °दैः) (for °गदाम्). —V_{3} lacuna for ^{cd}. Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) M_{8} स्नारुत्सं (sic) (for गारुडं). Ś Ñ V_{1} $B_{1.3.4}$ $D_{1-6.7}$(marg. also as in text)$_{.8.9.12}$ T_{1-3} G $M_{2-8.10}$ रूपम् ; M_{9} om.; Cg.k.t as in text (for वेगम्). —G_{3} damaged from मास्थाय up to 41^{a}. —^{d}) Ś$_{1.3}$ V_{1} $D_{1-4.8.9.12}$ T_{4} K (ed.) नि(K [ed.] चा)पपातै(D_{2} °ते)व; Ñ B उत्पपाताथ; D_{6} T_{1} $G_{1.2}$ M_{2-10} आपपातेव(M_{1} °तेथ; M_{6} °ते च); $T_{2.3}$ आ(T_{3} त्वा)पपात च; Cg.k.t as in text (for आपपातैव). D_{5} निपपात स चार्जुनः.

41 G_{3} damaged for ^{a} (cf. v.l. 40). —^{a}) B_{2} अपावृत्य; B_{3} समाश्रित्य; D_{6} °रुंध्यन् ; $D_{7.10.11}$ °रुध्य (for समावृत्य). —^{c}) Ś V_{1} $D_{1-5.8.9.12}$ M_{3} मेरुर् (for विन्ध्य). B_{2} [अ]कल्पः; $D_{1.4}$ [अ]कंपः. ❀ Ck : विन्ध्यः पर्वतोऽर्कस्य मार्गमावृत्येति । तथास्ति पौराणिकी कथा ।; Ct : विन्ध्यपर्वतोऽर्कमार्गं रुद्ध्वा स्थित इति पौराणिकी कथा. ❀ —^{d}) D_{8} प्रहस्य.

42 V_{3} om. 42^{ab}. —^{a}) Ñ$_{1}$ तं तस्य; Ñ$_{2}$ B तत्तस्य; V_{1} स ततो; M_{10} ततः स (for ततोऽस्य). —^{b}) $D_{1.3.4}$ -नद्धं; $T_{1.2}$ M_{6} -बंधं (for -बद्धं). Ñ V_{1} B D_{3} महोत्कटं(Ñ$_{1}$ V_{1} B °टः); $D_{1.3-5}$ बलोत्कटः (D_{3} °टं); G_{1} मदोत्कटं; M_{4} °द्धतं; M_{5} महोद्धतः; M_{6} महोद्युतं (for मदोद्धतः). —For 42^{ab}, Ś $D_{2.8.9.12}$ subst. :

671* ततोऽस्य लोहमुसलं नर्दयित्वा बलोत्कटः ।

[D_{9} -मुसलैर्. Ś$_{3}$ D_{8} नंदयित्वा; D_{12} भ्रामयित्वा (for नर्दयित्वा). Ś$_{1}$ मदोत्कटः; D_{8} महोत्कटः.]

—^{c}) Ś$_{3}$ D_{12} प्रैषयत् ; B_{4} T_{4} प्रेरयन् (for प्रेषयन्). Ñ$_{2}$ B क्रोधान्. —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.8.9.12}$ T_{4} ननाद च; B_{2} वज्रमेव; $D_{1.3-5}$ विननाद (for ररास च). $D_{6.7.10.11}$ यथांतकः.

43 G_{3} damaged for 43^{abc}. —^{a}) Ś$_{1}$ V_{1} D_{5} T_{4} [अ]ग्निस्. —^{b}) Ñ$_{1}$ आकाश-; D_{8} सशोक- (for अशोक-). Ś$_{1}$ V_{1} D_{5} T_{4} -संनिभं. B_{3} शोकापीडसमन्वितः. —^{c}) Ñ$_{2}$ V_{3} B बभूव (for प्रहस्त-). D_{2} T_{1} -मुक्तश्च (for -मुक्तस्य). —Ś$_{1}$ D_{8} om. 43^{d}–44^{c}. —^{d}) D_{3} वह्निश्च (for बभूव). M_{8} प्रहसन् (for प्रदहन्). Ś$_{2.3}$ निरीक्ष्यत हसन्निव; Ñ V_{3} B कुर्वाणो विमला दिशः; V_{1} $D_{2.5.9.12}$ T_{4} निरीक्ष्य प्रहसन्निव.

44 Ś$_{1}$ D_{8} om. 44^{abc} (cf. v.l. 43). —^{a}) Ś$_{2.3}$ $D_{2.9.12}$ अथापतंतं; Ñ V_{3} $B_{1.2.4}$ आपतंतं च; D_{9} आत्मावमानं; K (ed.) अथायांतं तु (for आधावमानं). B_{3} बलवान्दर्शयामास. —^{b}) Ñ$_{1}$ कार्तिवीर्यस् ; B_{3} बाहुवीर्यं (for कार्तवीर्यस्). Ñ$_{1}$ $M_{2.4.7-9}$ ततोर्जुनः; $T_{1.2}$ तथार्जुनः (for तदा°). Ñ$_{2}$ V_{3} कार्तवीर्यंजनस्तदा; T_{4} G_{1} कार्तवीर्यार्जुनस्तदा. —^{c}) Ñ B लाघवाद् ; T_{3} निपुणो (for निपुणं). Ś$_{2}$ मुंचयामास; Ś$_{3}$ D_{12} चूर्णयामास. —^{d}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B D $T_{1.2.4}$ G_{3} M_{3} गदया; Cg as in text (for सगदो). Ś$_{2}$ Ñ$_{2}$ चातिविक्रमः; V_{1} T_{4} [अ]मितविक्रमः; $D_{6.7.10.11}$ गतविक्लवः; M_{8} [ऽ]गदविक्रमः. ❀ Cg : वञ्चयामास प्रतिहतवानित्यर्थः । सगदः गदासहितः । अगदः अरोगः अप्रतिबन्ध इति यावत्, विक्रमो यस्येति विग्रहः ।; Ck : सगदः गदासहितः. ❀

45 ^{a}) B_{2} सम्- (for तम्). —^{b}) $D_{10.11}$ सगदो; M_{3} प्रहसन् (for प्रहस्तं). —^{c}) Ś$_{1.2}$ $V_{1.3}$ D_{8} भ्रामयंतं; Ś$_{3}$ $D_{1-5.12}$ भ्रामयंस्तां; Ñ$_{1}$ भ्रामयित्वा; Ñ$_{2}$ B D_{9} भ्रामयन्वै (B_{2} °न्स); $D_{6.7}$ S भ्रामयानो (for भ्रामयाणो). —G_{3} damaged from र्वीं up to गद् in 46^{b}. —^{d}) Ś$_{1.2}$ $D_{8.12}$ तस्य (for पञ्च-). Ś$_{1.2}$ $V_{1.3}$ D_{8} -समुच्छ्रितां; Ś$_{3}$ $D_{2.12}$ -समुत्थितां; Ñ B $D_{1.3.4.9}$ M_{6} -शतोच्छ्रितां; D_{5} -समुच्छ्रयां; T_{2} -शतायुतां; G_{2} -शताश्रितां; M_{3} -शतोद्यतां; Cg.k.t as in text (for -शतोच्छ्रयाम्).

46 G_{3} damaged up to गद् in ^{b} (cf. v.l. 45). —^{a}) Ś$_{3}$ $D_{6.7.10.11}$ ततो हतो; K (ed.) तथा हतो (for तेनाहतो). B_{3} [अ]भिहतो (for [आ]हतोऽति-). —^{b}) Ñ$_{2}$ $D_{1.3-5}$ तया; M_{9} सदा (for तदा). —^{c}) Ś B_{2} $D_{1.3-5.8.9.12}$ M_{2} ततः; V_{1} T_{4} M_{3} महा-; B_{1} [अ]र्दितः; B_{4} [अ]मितः; M_{6} [अ]सितः; K (ed.) हतः (for स्थितः). —D_{11} reads from लो up to ^{d} in marg. $D_{4.9}$ शैले (for शैलो). —^{d}) $B_{1.3.4}$ $D_{3.5.8.9.12}$ -[आ]हतो (for -हतो.).

प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः ।
समहोदरधूम्राक्षा अपसृप्ता रणाजिरात् ॥ ४७
अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते च निपातिते ।
रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४८
सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् ।
नृपराक्षसयोस्तत्र आरब्धं लोमहर्षणम् ॥ ४९
सागराविव संक्षुब्धौ चलमूलाविवाचलौ ।
तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५०

बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथा वृषौ ।
मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५१
रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तौ तथा राक्षसार्जुनौ ।
परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५२
वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विषेहिरे ।
गदाप्रहारांस्तद्वत्तौ सहेते नरराक्षसौ ॥ ५३
यथाशनिरवेभ्यस्तु जायते वै प्रतिश्रुतिः ।
तथा ताभ्यां गदापातैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५४   G. 7. 21. 56 B. 7. 32. 55 L. 7. 20. 54

47 ^{a}) V3 निहतं (for पतितं). —^{d}) Ś D2.8.9.12 M6 अप(Ś1 D8.12 °पा)क्रांता; Ñ B °याता; V1 °सृत्य; V3 D6.7.10.11 T4 °सृष्टा; D1.3.4 नेशुस्तूर्णं; T3 अपवृत्ता; G1 अपावृत्ता; M1 अपपाता; M10 °स्रस्ता; K (ed.) ह्यपसृष्टा (for अपसृप्ता). Ñ1 रणाजिरे.

48 G3 damaged for 48^{ab}. —^{a}) Ś D8.12 अपयातेषु; D2 अपाक्रांतेषु. —^{b}) K (ed.) वि- (for च). B2 निशाचरे (for निपातिते). —^{c}) G2 M1.2.4.6.7–9 [ऽ]भिद्रवत्; B2 [ऽ]भ्यपतत् (for ऽभ्यद्रवत्). —^{d}) B3 नृपनंदनं.

49 ^{a}) G3 damaged from स्तद् up to बाहो in ^{b}. —^{b}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 रावणस्य (for विंशद्बाहोश्च). V3 सुदारुणं; T4 तथैव च (for च दारुणम्). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{d}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 विषमं; Ñ B1.3.4 G1 संरब्धं; B2 सशब्दं; D6 प्रारब्धं; T3 त्वारब्धं; G2 चारब्धं (for आरब्धं). Ś Ñ2 V1.3 B3 D2.6–12 S रोमहर्षणं.

50 G3 damaged from ^{a} up to प्रदहन्ता in 50^{d}. —^{a}) Ñ V3 B2–4 D6.9 T4 G1 M5.9 संक्रुद्धौ; M6 संरब्धौ (for संक्षुब्धौ). —^{b}) D3.6 T1.2.4 M3 चलन्- (for चल-). Ñ1 सपक्षाविव चाचलौ. —D5 om. (hapl.?) 50^{c}–51^{b}. M5 om. (hapl.?) 50^{cd}. Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 transp. 50^{cd} and 51^{ab}. T4 partly damaged for ^{c}. —^{c}) Ś1.2 D9 तेजोद्दप्ताव्; Ś3 D2.8.12 ओजोद्दप्ताव्; Ñ1 V1 तेजोवृद्धाव्; D1.3.4 °न्विताव्; M3 °वंताव् (for तेजोयुक्ताव्).

51 D5 om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 transp. 50^{cd} and 51^{ab}. —^{a}) Ś2.3 D12 बद्धयुद्धौ; D1.4 बलोद्धतौ; D9 बलोद्गणौ; G2 बलवंतौ (for बलोद्धतौ). T3 यदा (for यथा). M10 गावौ (for नागौ). —^{b}) G3 damaged from ता up to ^{c}. Ś Ñ2 V1.3 B D1.2.4.6.7.9–11 Ct वासितार्थे; Ñ1 D3 वासितार्थौ; Cg.k as in text (for वाशितार्थे). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 महाबलौ; B2.3 यथा द्विपौ; B4 M9.10 यथा गजौ (for यथा वृषौ). M5 (with hiatus) बाहिकार्थी इवर्षभौ. ❀ Cg: वाशितार्थे करेण्वर्थे, युध्यन्ताविति शेषः ।; Ck: वाशितार्थे करिणीप्रयोजनाय युध्यन्ताविति शेषः ।; Ct: वासितार्थे करिणीरूपप्रयोजनाय । युयुधाते इति शेषः. ❀ —^{c}) D6 घनाविव. Ś1.2 D2 प्रनर्दंतौ; Ś3 प्रणादंतौ; Ñ1 T4 च गर्जंतौ; B1.3 D3 च नर्दंतौ; D8 प्रनंदंतौ; D12 प्रनादंतौ; T3 विवर्षंतौ (for विनर्दन्तौ). —^{d}) D1.3.4 महोत्कटौ; T4 मदोद्धतौ; M4.8 मदोत्कटौ (for बलोत्कटौ).

52 ^{a}) D2 भद्रकालाव्. Ś1 D2.8.9.12 [अ]ग्न्युग्रौ; Ś2.3 [आ]दित्यौ; Ñ1 B1.4 D1.4.5 [अ]श्रांतौ; Ñ2 V1 B2.3 M6 श्रांतौ; V3 भ्रांतौ; D3 क्रांतौ (for क्रुद्धौ). —G3 damaged for 52^{bcd}. —^{b}) B2 यथा; B3 अथ; D6.7.10.11 T1.4 G2 M1.3.5 तदा (for तथा). D1.3–5 तथा तौ (by transp.). Ś1 D8 नृपराक्षसौ; Ñ1 B [अ]र्जुनरावणौ; Ñ2 G1 M6 रावणार्जुनौ; M3 [अ]र्जुनराक्षसौ (by transp.) (for राक्षसार्जुनौ). ❀ Cv: तौ तथेत्यत्र तौशब्दो रुद्रकालयोर्विशेषणम् । इतरथा अतिरिच्येत. ❀ —^{c}) Ñ1 D5 T3 परस्पर-. Ś1 गदामिश्च; Ś2.3 D2.8.9.12 गदाभ्यां च; Ñ V1 B2–4 D1.3.4 M6 °ग्राभ्यां; V3 D6.7.10.11 T4 गदां गृह्य; B1 गदापातैर्; G1 M1 गदाभ्यां तु; G2 गदावंतौ (for गदाभ्यां तौ). —^{d}) Ñ1 B1 दारयामासतुर्; B2 द्राव°; T4 ताड * * * तुर् (for ताडयामासतुर्).

53 Ñ2 B1.3.4 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) Ś D8.9.12 अतुलान्; Ñ V1.3 B D1–5 M6 अचलौ(B2.4 °लो); D7 T2 G3 अचलान् (for अचला). —^{b}) T1 विद्धा (for यथा). M6 घोषान् (for घोरान्). Ñ1 V1.3 D1.3–5 विषेहतुः; D7 निषेविरे; T3 हि सेहिरे (for विषेहिरे). Ś D8.12 यथा मेघौ विषेहतुः; Ñ2 B यथैव हि(B4 च) सुदुःसहान्; D2.9 यथा मेघौ विनेदतुः. —^{c}) B4 D6 -प्रहारं; D2 -प्रहारैस्. Ś1 D8 तांस्तद्वद्; Ś2.3 V1 B1 D1–4.9.12 M6 तौ तद्वत् (by transp.); Ñ1 V3 B4 D6.7.10.11 T G M1.3.5.8.10 तौ तत्र; Ñ2 B3 तौ दत्तान्; B2 तौ दत्त्वा (for तद्वत्तौ). D5 तथा प्रहरतौ तद्वत्. —^{d}) Ñ1 V3 B1.2.4 D6.7.10.11 M3.5.8–10 सेहाते; Ñ2 B3 सहाते; V1 सेहातां; D1–5.9 T4 सहेतां; G1 सहेतौ; M6 सेहतां (for सहेते). D6 नृप- (for नर-). Ś1 D8 असहेतां परस्परं.

54 ^{a}) Ś1 Ñ2 B4 च (for तु). M6 यथाशने रवेभ्यस्तु. —^{b}) B2 D7.10.11 [ऽ]थ (for वै). Ś1 Ñ2 V3 B D2.8

G. 7. 21. 56
B. 7. 32. 56
L. 7. 40. 55

अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाहितोरसि ।
काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ५५
तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः ।
अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५६
नार्जुनः खेदमाप्नोति न राक्षसगणेश्वरः ।
सममासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५७
शृङ्गैर्महर्षभौ यद्वद्दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ ।
परस्परं विनिघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५८
ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा ।
स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महाहवे ॥ ५९
वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि ।
दुर्बलेव यथा सेना द्विधाभूतापतत्क्षितौ ॥ ६०
स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावणः ।
अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६१

-स्वनः (for -श्रुतिः). Ś2.3 Ñ1 V1 D1.3–5.9.12 T4 जायंते वै (V1 °थ) प्रतिस्वनाः(D3 °श्रवाः). —Ś1 V1 D8 om. 54^{cd}. V3 reads 54^{cd} after 55. —^{c}) B2 तयोस् ; D2 T2 G1 तदा (for तथा). —G3 damaged from ताभ्यां up to 55^{a}. B1 D5–7.10.11 तयोर् (for ताभ्यां). Ś2.3 B3 D1–5.12 T4 M6 -घातैर् ; D7.10.11 Cg.t -पोथैर् (for -पातैर्). ❀ Cg.t : गदापोथैर्गदापातैः. ❀ —^{d}) M1 तदा (for दिशः). T4 damaged for सर्वाः. Ñ1 B D1.3–5 प्रसस्वनुः; D2.9 T4 M6 प्रतिस्वनाः(M6 °नुः); Cg.k.t as in text (for प्रतिश्रुताः). Ñ2 प्रतिनादस्तु जायते.

55 G3 damaged up to ^{a} (cf. v.l. 54). —^{a}) Ñ1 तथा ताभ्यां; Ñ2 B अर्जुनेन (for अर्जुनस्य). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 हि (for तु). —^{b}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 M6 क्षिप्यमाना(Ś3 D1–5.9.12 M6 °णा) (for पात्यमाना). Ś V3 D1–5.8.9.12 तथोरसि; Ñ B2–4 T2 G2.3 M1.3 Ck महो°; V1 T3 तदो°; T4 ततो°; M5.8 [अ]भितो°; Ct as in text (for [अ]हितोरसि). —^{d}) Ś2.3 D7.10–12 T3 M5–7 सौदामनी. —After 55, V3 reads 54^{cd}.

56 ^{a}) D4 तथैवं. M3 [आ]जौ (for [अ]पि). —^{b}) Ñ2 महागदा (for मुहुर्मुहुः). —Ś1 om. 56^{cd}. —^{c}) Ñ B भाति स्म (for निर्भाति). —^{d}) Ñ2 B2 G3 महो(G3 damaged after महो up to न in 57^{b})ल्केव; D8 *** व; L (ed.) रविज्योतिर् (for गदोल्केव). G1 महारणे. Ś2.3 D12 गदावज्रं यथा गिरौ.

57 G3 damaged up to न in ^{b} (cf. v.l. 56). —^{a}) D5 T3 अर्जुनः. Ś V3 D1–5.8–12 आयाति; Ñ1 B1.4 आयातो; Ñ2 B3 आपेदे; B2 ईयाय (for आप्नोति). —^{b}) V1 न रक्षः स; B1 स च रक्षो- (for न राक्षस-). T3 -गणाधिपः. —^{c}) Ś D8.12 G2 द्वयोर् ; V1 T3 तदा; T1.2 M2.6 ततो (for तयोर्). —^{d}) G1 युद्धं (for पूर्वं). Ś D8.9.12 M6 बलेंद्रयोः (for बलीन्द्रयोः). Ñ B यथा बलिमहेंद्रयोः; V1 T4 बलिवासवयोरिव.

58 ^{a}) G3 तद्वद्. Ś V1.3 D2.5.8.9 T4 ऋ(D5 T4 वृ) षभाविव तौ शृंगैर्; D1.3.4 वृषभाविव शृंगाभ्यां; D6.7.10.11 Ct शृंगैरिव वृषा(D6 °षौ)युध्यन् ; D12 अवलाविव तौ शृंगैर् (corrupt); M6 शृंगैरिव ककुद्मंतौ. ❀ Ct : वृषायुध्यन् । वृषावयुध्यन्नित्यर्थः. ❀ —^{b}) D1.3.4 दंताभ्याम् (for दन्ताग्रैर्). —For 58^{ab}, Ñ B subst. :

672* दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महावृषौ ।

[B2.3 महर्षभौ (for महावृषौ).]

—^{c}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 M3 जघ्नतुर्वै(D1.3–5 T4 M3 °स्तौ); T1.2 G2.3 M1.10 तौ निघ्नंतौ; M6 तु तौ वीरौ; Cv as in text (for विनिघ्नन्तौ). Ñ B जघ्नतु(B1.2 °घ्नंत)स्तौ रणे घोरौ (Ñ1 महात्मानौ). ❀ Cv : परस्परं विनिघ्नन्तौ अभूतामिति शेषः. ❀ —^{d}) Ñ B तदा; M6 घ्नंतौ (for नर-). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 M6 -राक्षसपार्थिवौ; B2 पार्थिवराक्षसौ; M10 -राक्षसपुंगवौ (for °सत्तमौ).

59 ^{a}) G3 damaged from क्रुद्धेन up to रन्तरे in ^{c}. B1 तरसा (for क्रुद्धेन). —V3 lacuna for 59^{cd}. —^{c}) B2.3 युक्ता (for मुक्ता). —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T4 महामृधे; B4 तदा भृशं; D6.7.10.11 महोरसि (for महाहवे).

60 ^{a}) G1 -गत- (for -कृत-). G3 -त्राते (fop -त्राणे). —^{c}) V1 D4 दुर्बले च; T2 M5 °लेन; T3 °लैव; Cg.k.t as in text (for दुर्बलेव). Ñ V3 B तदा सेना; D6.7 शिला यद्वद्; D10.11 Cg.k.t यथा वेगं; T1 यथा शाखा (for यथा सेना). ❀ Cv : इवयथाशब्दावेकार्थावेव. ❀ —^{d}) M8 तथा (for द्विधा-). D8 T1.2.4 Cg.k द्विधा भूत्वा; Ct °भूता(as in text). G1 M6 [अ]भवत् ; Cg.k.t as in text (for [अ]पतत्).

61 ^{a}) Ś D2.8.9.12 T4 च (for तु). Ñ2 V1.3 B2.3 D2.5–7.9–11 T G2 M1.3.5.10 -प्रयुक्तेन. —^{b}) G3 damaged from -पातेन up to first नि in ^{d}. Ś1.3 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 -वेगेन; Ś2 Ñ1 D6.7.10.11 M5.6.9.10 -घातेन (for -पातेन). B1 पीडितः (for रावणः). —^{c}) Ś2.3 D8.12 अथासर्पद् ; Ñ2 B T4 अपसृत्य; D3.4 T3 G1 M3.5 अपसर्पद् ; T1 अ *** द् (damaged) (for अपासर्पद्). —^{d}) Ś D2.5.8.9.12 च धिष्ठितः; Ñ1 सनिस्वनं; Ñ2 V3 विनिश्वसन् ; V1 तु धिष्ठितः; B1 निशाचरः; B2 स निष्टनन् ; B3.4 विनष्टवत् ; D1.4 महीतले; D6 T3 M6 च निष्वसन्; G1 न निष्टनन्; G2 च निष्पतत् ; G (ed.) सनिस्वनः (for च निष्टनन्). ❀ Cg : निष्टनन् रटन् ।; Ck : निष्टनन् नदन् ।; Ct : निष्टनन् रुदन्. ❀

स विह्वलं तदालक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः ।
सहसा प्रतिजग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६२
स तं बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् ।
बबन्ध बलवान्राजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६३
बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः ।
साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६४
व्याघ्रो मृगमिवादाय सिंहराडिव दन्तिनम् ।
ररास हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥ ६५
प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् ।
सह तै राक्षसैः क्रुद्ध अभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६६
नक्तंचराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ ।
उद्धूत आतपापाये समुद्राणामिवाद्भुतः ॥ ६७
मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् ।
मुसलानि च शूलानि उत्ससर्जुस्तदार्जुने ॥ ६८

G. 7. 21. 7
B. 7. 32. 6[...]
L. 7. 20 6[...]

62 ^{a}) G1 विह्वलं तं (for स विह्वलं). M1 तमावीक्ष्य (for तदालक्ष्य). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 विह्वलं तु (Ñ1 V1.3 D1.4 तं; D5 च) समालक्ष्य (V3 °साद्य); Ñ2 B M6 G (ed.) तं विह्वलित (M6 °लं स) मालक्ष्य (B4 °ज्ञाय; G [ed.] °लोक्य). —^{b}) B2 रणे; B3 D2 M8 तदा; G2 तथा (for ततो). —^{c}) V3 B3 D6.7.10.11 M6 [उ]त्पत्य; B1.2.4 [आ]प्लुत्य (for प्रति-). —^{d}) D12 मंत्रगं (for पन्नगम्).

63 ^{a}) D6.7.10.11 T1–3 M9 तु (for तं). —^{b}) Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 बलेनादाय राक्षसं; Ñ V3 B बलादा (Ñ1 °लेना)दाय रावणं; T3 M5 बलात्संगृह्य (M5 °द्गृह्य च) रावणं. —G1 om. 63^{c}–65^{b} (hapl.?). G2 om. 63^{c}–64. —^{c}) G3 damaged from जा up to बध्यमा in 64^{a}. —M1 reads 63^{d} *inf. lin.*

64 G1.2 om. 64; G3 damaged up to बध्यमा in ^{a} (for all, cf. v.l. 63). —^{a}) D1.4 बद्धमाने (for बध्यमाने). —^{b}) Ñ1 सिद्धि-; B1 D5 सिद्धाश् (for सिद्ध-). M4 -सेविताः (for -देवताः). —^{c}) B1 T1 साध्विति; M9 साधु प्र- (for साध्वीति). D6.7 साधु साध्विति वाक्पुष्पैः. ❀ Cv: साध्वीति वादिनः इति। दीर्घो वृत्तानुकूल्यात् ।; Cg: साध्वीति वादिनः इयं क्रिया साध्विति वदन्तः ।; Ck.t: साध्वीति वादिन इति दीर्घश्छान्दसः (Ct °र्घ आर्षः). ❀ —^{d}) T2 कीर्यंति. Ñ2 V3 B1.4 व्यकिर (B1 अभ्यर्च; B4 अकिर)न्नर्जुनं तदा. —For 64^{cd}, Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T4 M3.5.6.10 subst.:

673* साधु साध्वित्यभाषन्त किरन्तः कुसुमं बहु ।

[Ñ1 D2.9 T4 M3.5.10 भाषंतः; D1.3.4 जल्पंतः; M6 तं पुष्पैः (for [अ]भाषन्त). D1.3.4 किरंति. D5 T4 किरंतः कुसुमान्बहून्; M3 व्यकिरन्कुसुमानि वै; M5.10 पुष्पैरवकिरंति तं; M6 किरंतोर्जुनमब्रुवन् (for the post. half).]

—Then M3 cont.:

674* मूर्ध्नि राजाधिराजस्य कार्तवीर्यस्य राघव ।

—For 64^{cd}, B2 subst.:

675* साधु साध्विति वादिभ्यः पुष्पैरभ्यर्चार्जुनं तदा ।

—B3 subst. for 64^{cd}:

676* मुमुचुः पुष्पवर्षाणि साधु साध्विति वादिनः ।

65 Ś1 D8 G1 om. 65^{ab} (for G1, cf. v.l. 63). —^{a}) Ś2.3 D2.9.12 [आ]साद्य (for [आ]दाय). —^{b}) D10.11 T1 M3 मृग- (for सिंह-). D6.7.10.11 T4 M6 कुंजरं (for दन्तिनम्). Ś2.3 V1 D1.5.12 नर (Ś2.3 D12 वन)सिंहोहरत्तथा (Ś2 °रस्तथा; Ś3 °रद्यथा; V1 D5 °रत्तदा; D12 °नद्यथा); Ñ V3 B D2.9 सिंहो वा गज (D2 वन; D9 मृग)यूथपं; D3.4 नरसिंहो हरो यथा; M5 सिंहः क्रुद्ध इव द्विपं; M6 नृसिंह इव कुंजरं; M9 नरसिंहो यथासुरं; L (ed.) सिंहो वा हस्तिनं यथा. ❀ Cv: सिंहराडिव दन्तिनमिति सम्यक्. ❀ —^{c}) V3 B1.3.4 D6.9 रराज; B2 ररास; D5 जहास; T1.2 M3 ननाद (for ररास). —^{d}) D4 अंबु वहन्; D8 अंबु द्रवन् (for अम्बुदवन्).

66 ^{a}) Ś Ñ1 D2.8.9.12 T4 [ऽ]थ; V1 [ऽ]यं (for तु). —G3 damaged from मा up to ^{b}. D3 महाश्वस्तो; T3 तदाश्वस्तो (for समाश्वस्तो). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ś1 D8.12 संहते; G (ed.) सहितै (for सह तै). Ś1 D8 क्रुद्धैः; Ñ2 V3 B क्रोधाद्; G (ed.) सवैर् (for क्रुद्ध). D6.7.10.11 M6 सहसा राक्षसः क्रुद्ध. —^{d}) M7 ह्यभिदुद्राव; K (ed.) चाभिदुद्राव. Ñ1 स रावणं (hypm.); V3 भूपतिं; D6.7.10.11 हैहयं (for पार्थिवम्). Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 प्रदुद्राव नराधिपं (V1 दशाननं).

67 ^{b}) Ñ1 चापततां. D6 बहु (for बभौ). —^{c}) D10.11 T4 M3 उद्भूत. Ś V1 D1.2.8.12 उद्भू (D1 °द्धू)तानां तपापाये; Ñ V3 B उद्ध (B4 °द्ध)तानां युगापाये; D3–5.9 उद्धूतानां तपा (D5 °दा)पाये. —^{d}) D10.11 पयोदानाम् (for समुद्राणाम्). V3 illeg. for इवाद्भुतः. Ś D1–4.8.9.12 [उ]द्धतः; B2.4 T1.2 G M1.3.8.10 [अ]द्भुतं; D5 स्वनः; D6.7 T4 M6 [अं]बुवत्; D10.11 [अं]बुधौ (for [अ]द्भुतः).

68 ^{a}) Ñ1 D5 [अ]भाषंत; D2 M9 भाषंते (for भाषन्तस्). —^{b}) T4 तिष्ठ तिष्ठे **** (damaged). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. G3 damaged from ^{c} up to उत्ससर्जु in ^{d}. —^{c}) B2 मुसलादि (for मुसलानि). Ñ B1.2.4 D1.3.4 T1.2 G1.2 M2.3.9 स- (for च). M6 मुसलानसि-. Ś D2.5.8.12 शैलांश्च; V1 D9 T4 शूलांश्च (for शूलानि). M1 महावेगा (for च शूलानि). —^{d}) Ñ V3 B ससृजुस्ते; T1 G2 ह्युत्ससर्जुस् (for उत्ससर्जुस्). B2 M10

G. 7. 21. 70 B. 7. 32. 70 L. 7. 20. 69

अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रान्तस्तदार्जुनः ।
आयुधान्यमरारीणां जग्राह रिपुसूदनः ॥ ६९
ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः ।
भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७०
राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्यार्जुनस्तदा ।
रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७१
स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करै-
र्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसंनिभः ।
तदार्जुनः संप्रविवेश तां पुरीं
बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७२

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

तथा; M1 ततो (for तदा). B1 रणे; M6 [अ]र्जुनं. Ś1.3 D8.9.12 अर्जुने ससृजुस्तदा; Ś2 D6.7.10.11 सोत्ससर्ज तदा रणे; V1 T4 व्यसृजन्नर्जुने तदा; D1–4 तेर्जुने ससृजुस्तदा; D5 चिक्षिपुर्हैहयं प्रति; T2 ह्युत्ससर्जुस्तथार्जुने; M8 उत्ससर्ज तथार्जुने. ❀ Ct : सोत्ससर्जेत्यार्षम् । सहैव त्यक्तवन्त इत्यर्थः. ❀

69 Note hiatus between ᵃ and ᵇ. V3 illeg. for ᵃ. —ᵃ) D4 M1 अप्राप्तानि च; M6 प्रहसन्नेव; Ck.t as in text (for अप्राप्तान्येव). B3 तान्यासन्; D1 तान्या * (for तान्याशु). D2.9 अप्राप्तानेव तानाशु (sic). —ᵇ) Ñ V3 B1–3 सोसंभ्रांतस्; T4 ह्यसंभ्रांतस्. Ñ1 B2 G1 M1.3 ततो; T2 G2 तथा (for तदा). Ś V1 D2.5.8.9.12 ह्यसंभ्रांतं (V1 D2.5.9 °तस्) ततोर्जुनः; B4 सोभ्रांतस्तु ततोर्जुनः; D1.3.4 बभंज तांस्ततोर्जुनः. —ᶜ) Ś (Ś3 *sup. lin.* also) D9.12 सुरारीणां; Ś3 D2.8 परारीणां (for [अ]मरारीणां). —ᵈ) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T4 M6 च ननाद च; D7.10.11 T1–3 G2.3 M1.3.9 [अ]रिनिषूदनः (for रिपुसूदनः).

70 ᵃ) Ś1 D8 तथा तैर्; V3 D5 G1 ततस्तेन; B3 प्रहारैर्; B (ed.) ततस्तानि (for ततस्तैर्). V3 कुपितः (for रक्षांसि). —ᵇ) Ś1 Ñ1 D2.5.9.12 दुर्धर्षप्र-; Ś2.3 V1 D8 दुर्धर्षः प्र-; Ñ2 V3 B शितधारैर्; D1.3.4 T4 M10 दुर्धर्षैः प्र-; M4 राक्षसैः प्र- (for दुर्धरैः प्र-). G1 परमायुधैः. —ᶜ) T4 damaged for भित्त्वा विद्रा. V1 M1 हत्वा; D2 जित्वा; T1.2 G2.3 भीतान् (for भित्त्वा). B1 च (for वि-). —ᵈ) D5 यथा (for इव). B3 रथे रज्जुधरानिव.

71 ᵃ) Ñ1 V1.3 D1.3.4.6.7.10.11 त्रासयामास; Ñ2 B M6 त्रासयित्वाथ (Ñ2 °त्वा च; B2.3 °त्वाशु); D5 सूदयामास; G3 damaged; M1 ध्वंसयित्वा तु; M4.7 त्रासयित्वैतान्; M8.10 द्रावयित्वाथ (M8 °त्वा तु) (for त्रासयित्वा तु). —ᵇ) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1–4.8 T1.2 G3 M1.3.4.6 कार्त (Ñ1 °र्ति)-वीर्यो. T2 तथा (for तदा). —V3 repeats 71ᶜᵈ consecutively. —ᶜ) M6.7 नगरीं (for नगरं). Ś Ñ1 V1.3 (second time) D1–5.8.9.12 T4 गृहीत्वा नगरं (Ś V3 D8 °रीं) रक्षः; Ñ2 V3 (first time) B आदाय रावणं वीरः (V3 °रं). —ᵈ) Ñ2 V3 (first time) B3 ततः पुरं; B1 पुरीं ततः; B2 तदा पुरीं; B4 पुरं ततः; D9 सुदुर्हृदं (for सुहृद्वृतः). —After 71, B ins.:

677* तेऽपि सर्वे महात्मानो रावणस्य भयार्दिताः ।
अतिष्ठन्पुष्पकं गृह्य स्वामिमोक्षणकाङ्क्षया ।

[(l. 1) B4 सर्वे तु (for ऽपि सर्वे). B1 तदामात्या; B4 भयार्तानो (sic) (for महात्मानो). —(l. 2) B4 स्वामिनो मोक्षकांक्षया (for the post. half).]

72 ᵃ) B3 D5.7 M6 सं (D5 वि) कीर्यमाणः. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 कुसुमोत्करैः शुभैर् (V1 D3 °रैस्तदा; V3 °रैर्द्विजैर्; D1.4 T4 °रैः करैर्; D5 °रोत्करैः); M3 °माक्षतैर्द्विजैर् (for कुसुमाक्षतोत्करैर्). —ᵇ) V3 जनैः; G1 M5 लाजैः; M3 निजैः (for द्विजैः). B4 च पौरैश्च; T4 सदारैः; G1 सुपूरैः; M3 स्वपौरैः (for सपौरैः). Ś Ñ B D8 -विक्रमः (Ś3 B3 °मैः); D3 -संनिभैः (for -संनिभः). —B1 transp. ᶜ and ᵈ. —ᶜ) Ś V3 D2.8.9.12 नृपो; Ñ V1 B D6.7.10.11 T4 M3.5–7.10 ततो (for तदा). Ś1 B1 D6.7.10.11 स्वां; B2 D9 स (for सं-). Ñ1 तत्पुरं (for तां पुरीं). —ᵈ) Ś2.3 D1.4 M6 बलं (for बलिं). T3 यथा त्रिविक्रमैः (for सहस्रलोचनः).

Colophon. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D2 M7 om. —*Sarga name*: Ś1 पौलस्त्यपुत्रग्रहणं; Ś2.3 D2.9.12 रावणप्रग्रहणं; Ñ V1.3 B2–4 D8 रावणग्रहणं (Ñ1 V1 °णः); B1 कार्तवीर्यार्जुनेन रावणनिग्रहः; D1.3.4 सहस्रार्जुन (D3 °नेन) रावणनिग्रहो; D6 रावणप्रहरणं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1.3 D2 om.; Ñ2 B4 D1.3–5 M6 21; V1 17; B2 D8.9 T4 20; D12 19; T3 37. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G2.3 M1.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

३३

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसंनिभम् ।
ऋषिः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १
ततः पुत्रसुतस्नेहात्कम्प्यमानो महाधृतिः ।
माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महानृषिः ॥ २
स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ।
पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ॥ ३
सोऽमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनावृताम् ।
प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४
पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् ।
ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय अर्जुनाय न्यवेदयन् ॥ ५
पुलस्त्य इति तं श्रुत्वा वचनं हैहयाधिपः ।
शिरस्यञ्जलिमुद्धृत्य प्रत्युद्गच्छाद्द्विजोत्तमम् ॥ ६   G. 7. 22. 6 B. 7. 33. 6 L. 7. 21. 6

33

☞ V2 missing for Sarga 33 (cf. v.l. 7.12.2). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 read 7.31–34 before 7.20 (T3 alone repeating here). D12 begins with ॐ.

1 a) Ś D8.12 तत्र; D1.3.4 T3.4 G1 M2.4.8–10 तं तु; G2 दृष्ट्वा (for तत्तु).—For 1ab, Ñ B subst.:

678* ग्रहणं राक्षसेन्द्रस्य तत्तु वायुग्रहोपमम् ।

[Ñ1 अर्जुनेन तु तत्कर्म (for the prior half). Ñ1 कृतं (for तत्तु). B1–3 राहु- (for वायु-).]

—c) D5 om.; D6.7.10.11 M1 ततः (for ऋषिः). D1.12 पौलस्त्यः.—d) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 कथ्यमानं दिवालयैः (D2–4 °ये).

2 a) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 भृशं; B2 पुनः; D5 नृशंसं (corrupt); G1 पौत्र- (for पुत्र-). B1 D6.7.10.11 T4 G1 -कृत-; T3 -गत-; M2 -स्नत- (for -सुत-).—b) D6.7 T2.3 G कंपमानो; M2.7.9 कंप्यमान-. V3 मनोधृतिः; G3 महाव्रतः; M5.10 महामतिः (for महाधृतिः). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 M6 कंप(Ś D9.12 तप्य; D2 काव्यं; D8 तुष्य)मानमनोधृतिः; Ñ2 B त्वरितं(B1 °तः) स(Ñ2 *) महामुनिः(B1 °मतिः); D5 तथाममतो धृतिः (sic). ❀ Cg : कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपद्यमानः । यद्वा पौत्रस्नेहात्कम्पित इत्यर्थः । अथवा महाधृतेरपि कम्पितं हृदयमित्यर्थः ।; Ck : कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपा(प ?)द्यमानः ।; so also Ct. ❀ —d) Ñ1 V1.3 T4 महामुनिः; Ñ2 B महातपाः (for महानृषिः). D1.3.4 जगाम स महामुनिः.—For 2cd, Ś D2.5.8.9.12 subst.:

679* स च माहिष्मतीं द्रष्टुं जगाम सहसा मुनिः ।

3 a) D1.4 वायोर् (for वायु-). V3 B2 -वेगम् (for -मार्गम्).—b) B2 वात-; B3 वज्रि-; D4 वासु- (for वायु-).—Ś1 om. 3cd.—c) Ś3 D2.5.8.9.12 प्रायान् (for प्राप्तो).—d) D1.4 मुनिः; D5 द्विज- (for मनः-). Ñ B -संकल्प-; D1.4.8 T4 G2 -संपाति-; Cg.k.t as in text (for -संपात-). ❀ Cg.t : मनःसंपातविक्रमः मनो(Ct °नस्तुल्य)गतिः ।; Ck : विक्रमो गतिः. ❀

4 a) D2 सामरावति-; G (ed.) °वती- (for सोऽमरावति-). D2 -संकाशा; D3 -सकाशां (unmetric) (for -संकाशां). ❀ Cg : अमरावतिसंकाशामित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः ।; Ck.t : अमरावतिसंकाशाम् ङ्यापोरिति(Ct °संकाशाम् आर्षो) ह्रस्वः. ❀ —b) D5 हर्ष- (for हृष्ट-). B2 M4.7 -[आ]कुलां; D2 [आ]वृता; M10 -[आ]युतां (for -[आ]वृताम्).—Note hiatus between c and d.—c) G2 M1 (also as in text) रम्याम् (for ब्रह्मा). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 विवेश ब्रह्मणः पुत्र.—d) Ñ2 B यथेंद्रस्य(B2 °श्च) (for इन्द्रस्येव).

5 a) B3 पात्रवंतम्; M3 पादचाराद् (for पादचारम्). B1 [आ]दित्यः.—b) Ñ2 B2–4 प्रविशंतं; M6 निष्पतंतं (for निष्पतन्तं). B3 सुदुर्जयं; T1.2 M3 महामुनिं; Ck.t as in text (for सुदुर्दशम्). B1 प्रविवेश सुदुःखितः. ❀ Cg : सुदुर्दशम् दुर्दर्शमिति यावत् ।; Ck : सुदुर्दशमिति । सुदुर्दर्शमिति यावत् ।; so also Ct. ❀ —For 5ab, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 subst.:

680* पादचारी यथादित्यः प्रतपन्सर्वतो दिशः ।

[D5 * पितृवद् (for पादचारी). Ñ1 प्रभवन्; D2.8 प्रपतन् (for प्रतपन्).]

—Note hiatus between c and d.—c) Ś1 V3 D8 सं-; Ś3 V1 D1–5.9.12 T4 M3 तं (for ते). D1.4 सम(D1 °*) भिज्ञाय. Ñ B विज्ञाय तमृषिं द्वा(B2 द्वाः) स्था(Ñ1 B1 °स्थो).—d) D6 अर्जुनस्य; T3 त्वर्जुनाय. Ñ1 B1 न्यवेदयत्. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 M3 द्वा(D8 द्वार [hypm.])स्थो(D5 M3 °स्था) राज्ञे न्यवेदयत्(D5 M3 °यन्).

6 a) V1 पुलस्त्यम्. Ś2.3 D1.3.4.12 इह (for इति). Ś V3 D1–5.8 M3.6 संप्राप्तः(D2 °सं); V1 D6.7.10.11 विज्ञाय; T4 M2.7–9 तच्छ्रुत्वा; M5 तं ज्ञात्वा; M10 संश्रुत्वा. D9 पुलस्त्यं प्रतिसंप्रा*म्; M1 पुलस्त्यमागतं श्रुत्वा.—b) Ś D1–5.8.12 प्राह तं; V1 प्राहुस्ते; V3 corrupt; D9 आह तं; D10.11 वचनाद् (for वचनं). V1.3 D6.9 हैहयाधिपं; T1.2 G M1.2.4–10 हेहयाधिपः. M3 इति श्रुत्वा तु हैहयः.—For 6ab, Ñ B subst.:

681* श्रुत्वा पुलस्त्यं संप्राप्तमर्जुनः सह मन्त्रिभिः ।

G. 7. 22. 7
B. 7. 33. 7
L. 7. 21. 7

पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च ।
पुरस्तात्प्रययौ राज्ञ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७
ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् ।
अर्जुनो दृश्य संप्राप्तं ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८
स तस्य मधुपर्कं च पाद्यमर्घ्यं च दापयन् ।
पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९

अद्येयममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता ।
अद्याहं तु द्विजेन्द्रेन्द्र यस्मात्पश्यामि दुर्दशम् ॥ १०
अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुलमुद्धृतम् ।
यत्ते देवगणैर्वन्द्यौ वन्देऽहं चरणाविमौ ॥ ११
इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् ।
ब्रह्मन्किं कुर्म किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥ १२

[B3 महर्षिम् (unmetric); B4 आयांतम् (for संप्राप्तम्).] —^{c}) B1.3 शिरसा (for शिरसि). Ś Ñ V1 B2–4 D2.8.12 T4 G2.3 आदाय; V3 B1 D1.3–7.9–11 T1.2 M1.3 आघ्राय; M6 उत्क्षिप्य (for उद्धृत्य). —V3 illeg. for ^{d}. —^{d}) D2.5.8.9.12 T4 M3 प्रत्यगच्छत्; D6.7 M6 प्रत्युद्गम्य; Cg.k.t as in text (for प्रत्युद्गच्छद्). Ś D2.5.8.9.12 स ब्रह्मजं; D6.7.10.11 T4 तपस्विनं; T2 M10 स तं (T2 ततो) द्विजं; G1 *बांधवं; M6 च ब्राह्मणं (for द्विजोत्तमम्). Ñ B ततः प्रत्युद्ययौ मुनिं; V1 ब्रह्मणः पुत्रमन्वगात्; D1.3.4 शीघ्रं प्रत्युद्य(D1 °त्थाय)यौ द्विजं; T1 G2.3 M1.8 प्रत्युद्गच्छत तं द्विजं; M5 प्रत्युद्गच्छति सत्वरं. ❀ Cg.k.t : प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत्. ❀

7 ^{a}) D2 T3 पुरोहितं. Ś2.3 Ñ1 V1.3 D3.5.9.12 T3 प्र-; D1.4 T4 च; D8 स (for ऽस्य). Ś1 V3 D1.4 [अ]र्थं; D5.9 [अ]र्थ; T3 [अ]र्घं; M8 [अ]र्घ्यान् (for [अ]र्घ्यं). Ñ2 B गृहीत्वार्घ्यं (B1 °र्घं); D2 प्रगृह्यार्थं (for ऽस्य गृह्यार्घ्यं). —^{b}) D4 मधुपर्कं. Ñ2 B2.4 गां (for च). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 च गां च (Ñ1 गाश्च) ह; M6 च मारिष. —^{c}) Ś V1 D2.8.9.12 पुरतः (for पुरस्तात्). V1 M5 राजन्; D1.3.4 प्राज्ञः (for राज्ञ). D5 पुरतः पुरतः प्रेक्ष्य. —D5 om. 7^{d}–8^{c}. —^{d}) Ś Ñ V1.3 B D1–4.6–12 T4 M6 शक्रस्य (for इन्द्रस्य).

8 D5 om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). V3 lacuna for 8^{ab}. —^{c}) D1.3.4 प्रेक्ष्य (for दृश्य). D10.11 संभ्रांतो (for संप्राप्तं). Ś Ñ V1.3 B D2.8.9.12 T4 प्रेक्ष्य (Ñ2 B भृश) संभ्रांतो (T4 °तोषाद्). —^{d}) V1 संपश्य; G1 पन्नग-; M2.4.7.8 वंदते (for ववन्दे). D6 T1.2 G2.3 जितेंद्रिय (G2 °यम्) (for ववन्देन्द्र). Ś1 D8 द्रुतम्; D1.4 ब्राह्मण-; T3 [इं]द्रमिव; M1 तं मुनि-; M9 [अ]जमिव (for [इ]न्द्र इव). D4 M3 -[ई]श्वरः. Ś2.3 D12 चरणावृषेः; Ñ1 मुनिसत्तमं; Ñ2 B [अ]र्घं (B4 °र्घ्यं)पुरःसरः (B2.4 °रं) (for [इ]न्द्र इवेश्वरम्). ❀ Cg.t : ईश्वरं ब्रह्माणम् ।; Ck : ईश्वरं चतुर्मुखरुद्रम्. ❀

9 ^{a}) Ñ2 B D10.11 गां; V3 वै (for च). —^{b}) D1.3.4.8 G2 अर्घं (for अर्घ्यं). B3 पाद्यार्घ्यं च (for पाद्यमर्घ्यं). Ś D2.8.12 प्रदाप्य (D2 °य) च; Ñ1 निवेदयेत्; V1 T4 न्यवेदयत्; B3 D10.11 निवेद्य च; D1.4 M1 च दापयेत्; D5.9 तथैव च (for च दापयन्). —G2 repeats 9^{cd} consecutively. —^{c}) Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T4 प्राह (for आह). M8 राजेंद्र. Ñ2 B अब्रवीद्राजा (for आह राजेन्द्रो). —^{d}) G2 (both times) हर्षाद् (for हर्ष-).

10 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 D1.4–7.9–11 G1 M2.4.7–9 अद्यैवम् (V1 °व हि; G1 M2.4.7–9 °व मे); V3 पुरीयम् (for अद्येयम्). Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 अमरावत्यास्. —^{b}) M8 तुल्यं (for तुल्या). Ś1 D8 पुरी; Ś2.3 V1 D1–5.9.12 T4 मम (for कृता). —^{c}) M7 त्वां (for तु). T4 अद्य चाहं; M6 अद्यैवाहं (for अद्याहं तु). D6.7.10.11 T3.4 M3.5 द्विजेंद्र (T3 M3.5 °द्रं) त्वां (T3 M3 त्वा); T1 G2 M1.7–9 द्विजेंद्रेंद्र. —^{d}) M6 यस्त्वां (for यस्मात्). T4 [अ]हं मुने (for दुर्दशम्). —For 10^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 subst.:

682* अद्य चाहं द्विजेन्द्राभो यस्त्वां पश्यामि वेश्मनि ।

[Ñ2 अपि (for अद्य). D2.8.9 अद्य वा (D2 °चैवा)हं. Ś2.3 D12 द्विजश्रेष्ठ (Ś3 °ष्ठो); Ñ1 B मनुष्येंद्रो; Ñ2 सुरेंद्रोस्मि; V1 द्विजेंद्रोपि; D1–5.9 द्विजेंद्रें(D5 °*)द्रो(D1 °*; D3 °द्र). B2 यस् (for यस्). D1.5 त्वा (for त्वां). Ñ1 (with hiatus) ईदृशं; Ñ2 B1.2.4 दुर्दृशं; V1 [अ]हं मुनिं; B3 त्वादृशं (for वेश्मनि).]

11 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ś1 V1 D7.8 ब्रह्मन्; D6 T4 G1.2 M4.7 दैवम् (for देव). D1.3.4 transp. कुशलं and देव. —^{b}) D1.4 यच्च (for अद्य). V3 D6.7.10.11 कुशलं व्रतं; B1 सफलं कुलं (for कुलमुद्धृतम्). —For 11^{ab}, Ñ2 subst.; while D7.10.11 T3.4 M3 ins. after 11^{ab}:

683* अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ।

[Note hiatus between the two halves. Ñ2 कुशलं व्रतं (for सफलं तपः).]

—^{c}) V1 अद्य; T1 यत्तैर्; M6 यतो (for यत्ते). Ś1 Ñ V1.3 B D1–5.8.9 M6 -शतैर्; Ś2.3 D12 -वरैर् (for -गणैर्). —^{d}) D6.7.10.11 तव; M1 उभौ (for इमौ). G2 चरणांबुजौ (for चरणाविमौ).

12 ^{b}) D4 इमा (for first इमे). Ñ2 B तथा; M6 अयं (for second इमे). B2 बलं; M6 त्वहं (for वयम्). —For subst. in Ś etc. cf. v.l. 13. —^{c}) D1.3.4 करोमि; D10.11 किं कुर्मः; M2.4.7 किं कर्म; K(ed.) किं कुर्मि (for किं कुर्म); Ñ1 B1.3 कुर्मस्ते; Ñ2 B2.4 कुर्महे (for कुर्म किं). V3 किं कार्यं विप्र किं कुर्म. ❀ Cg : किं कुर्मि किं करवाणि ।; Ck : किं

तं धर्मेऽग्निषु भृत्येषु शिवं पृष्ट्वाथ पार्थिवम् ।
पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तदार्जुनम् ॥ १३
राजेन्द्रामलपद्माक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन ।
अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४
भयाद्यस्यावतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ ।
सोऽयमद्य त्वया बद्धः पौत्रो मेऽतीवदुर्जयः ॥ १५
तत्पुत्रक यशःस्फीतं नाम विश्रावितं त्वया ।
मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्स दशाननम् ॥ १६
पुलस्त्याज्ञां स गृह्याथ अकिंचनवचोऽर्जुनः ।
मुमोच पार्थिवेन्द्रेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥ १७
स तं प्रमुक्त्वा त्रिदशारिमर्जुनः
प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरैः ।
अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं
प्रणम्य स ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८

G. 7. 22. 18
B. 7. 33. 18
L. 7. 21. 18

कुर्मे किं करवामेति. ❀ —^{d}) $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ मे; M_1 मां; M_{10} मा (for नो). $D_{1.3.4}$ आज्ञापय ममानघ.

13 V_3 illeg. for ^{ab}. —^{a}) $M_{8.10}$ स; M_9 तद् (for तं). T_3 स तं धर्माग्नि-; G_1 M_6 धर्मेष्वग्निषु (for तं धर्मेऽग्निषु). $D_{6.7.10.11}$ M_9 पुत्रेषु (for भृत्येषु). —^{b}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{2.3.6}$ च; G_1 ह; M_{10} तु (for [अ]थ). G_2 M_8 पार्थिव:. —For 12^{c}–13^{b}, Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ T_4 subst.; while $\tilde{N}_2$ B $D_{1.3.4}$ subst. l. 2 only for 13^{ab}:

684* किं कार्यं विप्र किं कुर्मे आज्ञापय ममानघ ।
धर्मे चाग्निषु भृत्येषु पृष्ट्वा तं कुशलं यथा ।

[(l. 1) D_5 ब्रूहि; T_4 देव (for विप्र). V_1 ते (for second किं). D_2 कर्मे (for कुर्मे). D_5 ममा * *; D_8 ननाम च (for ममानघ). —(l. 2) Ñ $B_{3.4}$ तं धर्मेग्निषु; B_1 तं धर्मेष्वपि (for धर्मे चाग्निषु). B_4 राज्ये च (for भृत्येषु). B_2 तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं; D_5 नथाधर्मेवग्निक्षत्येषु (corrupt) (for the prior half). $D_{1.2.4.12}$ दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). D_8 *गतं (for पृष्ट्वा तं). $\tilde{N}_1$ V_1 T_4 तदा; D_{1-4} तथा (for यथा). $\tilde{N}_2$ B पृष्ट्वा कुशलमव्ययं (for the post. half).]

—^{c}) Ñ B M_8 प्रा(M_9 त्वा)ह (for [उ]वाच). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ उवाच विप्रो राजानं. ❀ Cg.k.t : पुलस्त्योवाचेति संधिरार्षः(Ck °धिश्छान्दसः). ❀ —^{d}) Ś V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ ततो; $\tilde{N}_2$ V_3 $D_{6.7.10.11}$ T_1 M_5 तथा (for तदा). T_3 हैहयाधिपमर्जुनं.

14 ^{a}) D_8 [आ]यत-; $T_{1.2.4}$ G_3 $M_{1.6.10}$ [अं]बुज- (for [अ]मल-). $Ś_3$ V_1 $D_{2.5.8.9}$ $T_{1.2.4}$ $G_{2.3}$ $M_{1.5.6.8.10}$ -पत्राक्ष (for -पद्माक्ष). $Ś_{1.2}$ Ñ V_3 B $D_{1.3.4.12}$ राजन्कमलपत्राक्ष; $D_{6.7.10.11}$ नरेंद्रांबुजपत्राक्ष. —^{b}) T_3 पूर्णेंदुसदृशानन. —^{c}) D_6 अचलं; $G_{2.3}$ M_{10} अतुल्यं (for अतुलं). M_9 तु (for ते). —After 14, D_{11} ins. रामाय नमः.

15 ^{a}) Ś $D_{8.12}$ तु तिष्ठेते; $V_{1.3}$ $D_{2.5-7.9-11}$ $T_{2.3}$ [उ]प(V_1 $D_{2.5.9}$ तु)तिष्ठतां (for [अ]वतिष्ठेतां). $D_{1.3.4}$ भयात्तु यस्य तिष्ठेते. —^{b}) $D_{1.5.12}$ निस्पंदौ (for निष्पन्दौ). V_3 भास्करानिलौ; B_3 सागराविमौ (for सागरानिलौ). —^{c}) V_3 $D_{7.10.11}$ मृधे (for अद्य). —^{d}) $Ś_1$ M_1 पुत्रो (for पौत्रो). M_6 सो (for मे). $D_{6.7.10.11}$ रण- (for ऽतीव-). D_5 यो मेतीव सुदुर्जयः.

16 ^{a}) $\tilde{N}_1$ तं; T_4 यत् (for तत्). $Ś_{1.2}$ $V_{1.3}$ $T_{1.3}$ G $M_{1.5}$ पीतं; $M_{2-4.6.7}$ प्राप्तं (for -स्फीतं). M_{10} यशस्यं च (for यशःस्फीतं). $D_{7.10.11}$ Ck.t पुत्रकस्य यशः पीतं. —^{b}) $\tilde{N}_2$ B लोके (for नाम). ❀ Cg : पुत्रकस्य मदीयबालकस्य नाम विश्रावितं रावणजिदिति नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितम् ।; Ck : पुत्रकस्य मदीयबालस्य रावणस्य यशः पीतं त्वदीयं नाम च रावणजिदित्येवं रूपं त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितम् ।; Ct : पुत्रकस्य मदीयबालस्य रावणस्य यशः पीतं नाशितम्, स्वीयं नाम च रावणजि दित्येवं त्रैलोक्ये विश्रावितम्. ❀ —V_3 illeg. for ^{cd}. —^{c}) D_6 $M_{6.7}$ वाच्यमानोद्य(D_6 °पि) (for याच्यमानोऽद्य). Ś Ñ V_1 B $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 मद्वाक्यं मानयाद्य त्वं($\tilde{N}_2$ B °यस्वद्य; D_5 °याद्य *). —^{d}) $\tilde{N}_1$ त्वं तद्; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ तात; B_2 $D_{1.3.4}$ तावद्; M_8 मुंच; Cg k वत्सं (for वत्स). Ś V_1 $D_{2.5.8.9.12}$ T_4 मुच्यतां हि दशाननः.

17 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) $D_{1.3.4}$ -[उ]क्तं (for -[आ]ज्ञां). $D_{6.7.10.11}$ M_7 प्र-; M_8 सु- (for स). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 प्रगृह्याशु; $\tilde{N}_2$ B गृहीत्वा स; T_{1-3} $G_{2.3}$ M_3 स(T_2 G_2 सु) संगृह्य (for स गृह्याथ). —^{b}) $D_{6.7.10.11}$ G_2 M_1 न किंचन; T_{1-3} $G_{1.3}$ नोचे किंचिद् (for अकिंचन-). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 प्रहृष्टः स(D_8 सु) नृपो($Ś_3$ नरो)त्तमः ($D_{1.3.4}$ नराधिपः); $\tilde{N}_2$ B नाकिंचिद्वचनोर्जुनः; M_3 किंचिन्नावोचदर्जुनः. ❀ Cv : अकिंचनवचः अविद्यमानकिंचिद्वचः । किंचिदप्यवदन्नित्यर्थः ।; Cg : किंचिद्वचोऽपि नोवाच किंचन अविद्यमानं किंचिद्वचनं न किंचिदप्यवददित्यर्थः; अपि तु क्रिया केवलमुत्तरमिति मुमोचेत्यर्थः ।; so also Ck.t. ❀ —^{c}) M_6 अमुचत् (for मुमोच). G_1 राक्षस- (for पार्थिव-). D_6 पार्थिवइंद्रो (metri causa) (for °वेन्द्रेन्द्रो.). Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ T_4 अमुं(D_5 °मु)चत्पार्थिवेंद्रो हि(Ñ B D_4 °द्रस्तं; D_1 °द्र *; T_4 °द्रोपि); $D_{10.11}$ मुमोचैव पार्थिवेंद्रो. —^{d}) T_3 प्रहृष्टवान्; Cg.k.t as in text (for प्रहृष्टवत्). ❀ Cg.k : प्रहृष्टवत् ब्रह्मणा प्रार्थनीयोऽ(Ck °णा च प्रार्थनीयकृत्यवान)स्मीति संतोषयुक्तः सन् ।; Ct : प्रहृष्टवद्ब्रह्मपुत्रो मां प्रार्थितवानिति संतोषयुक्तः सन्. ❀ —For 17^{cd}, D_3 subst.:

685* अमुञ्चद्राक्षसेन्द्रं स पार्थिवेन्द्रः प्रहृष्टवान् ।

18 ^{a}) Ś $\tilde{N}_2$ $V_{1.3}$ B_{1-3} D T_4 $M_{3.6}$ वि($D_{1.3.4.6.7.10.11}$ प्र)मुच्य(M_6 °क्त्वा); B_4 व्यमुंचत्; G_1 च मुक्त्वा

G. 7. 22. 19
B. 7. 33. 19
L. 7. 21. 19

पुलस्त्येनापि संगम्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
परिष्वङ्गकृतातिथ्यो लज्जमानो विसर्जितः ॥ १९
पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिसत्तमः ।
मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम सः ॥ २०
एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात्तु धर्षणाम् ।
पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मोक्षमवाप्तवान् ॥ २१
एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन ।
नावज्ञा परतः कार्या य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २२
ततः स राजा पिशिताशनानां
सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम् ।
पुनर्नराणां कदनं चकार
चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

(for प्रमुक्त्वा). B1.3 T3 M6.7 त्रिदशारिमर्द(B3 °वधं)नः (B1 T3 °नं) (for त्रिदशारिमर्जुनः). —[b]) Ś D5.8.9 प्रहस्य; V1 B3 प्रगृह्य; B2 प्रयुज्य; D2 प्रदास्य; M3.6 संपूज्य (for प्रपूज्य). B1.3.4 दिव्याभरणैः(B4 °णानि च) (for दिव्याभरण-). Ś D2.8.9.12 T4 -[अं]बरस्रजं(T4 °जा); Ñ V1.3 B2 -[अं]बरैः(V1 °र) शुभैः(Ñ1 V1 स्रजैः; B2 शनैः); B1 स्वलंकृतैः; B3 कुले शुभैः; B4 तत्र तत्र; D5 -* * स्रजं; M6 -[अं]बराशनैः (for -स्रगम्बरैः). —[c]) Ñ2 B अहिंसया (for अहिंसकं). M7.8 सत्यम् (for सख्यम्). M1 इतोग्निसाक्षिकं (for उपेत्य साग्निकं). ❀ Cv : अहिंसकं परस्परहिंसाहीनम् ।; Cg : परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनभूतं साग्निकमग्निसाक्षिपूर्वकम् ।; so also Ck.t. ❀ —[d]) Ñ1 V1 प्रगृह्य (for प्रणम्य). Ś V3 D2–4.8.12 च; Ñ1 V1 B2 D1.6.7.10.11 T4 M3 तं; D5.9 om. (for स). Ñ1 D1 ब्रह्मसुतो (for ब्रह्मसुतं). B व्यसर्जयत्; M5 ययौ पुरं (for गृहं ययौ).

19 V3 om. 19. —[a]) Ś V1 D2.5.8.9.12 G2 M1.3.5 [अ]भि-; T4 [अ]थ; Cg.k.t as in text (for [अ]पि). D6 संयुक्तो; D7.10.11 T3 Ct संत्यक्तो; T1.2 G M1.2.4.5.7.9.10 संपूज्य; M6 संत्यज्य; M8 संप्राप्तो (for संगम्य). ❀ Cg.k : पुलस्त्येनेति । अपि(Ck °नापीत्यपि)नार्जुनेनापीति समुच्चीयते ।; Ct : पुलस्त्येनापि संत्यक्तो गच्छ लङ्कामित्यनुज्ञातः । अपिनार्जुनेनापि त्यक्तो बन्धनान्मुक्तः. ❀ —[b]) Ś D8.12 सु(D8.12 स) रोषणः; Ñ V1 B D1–4.9 T4 M6 स(B2 सु) रावणः (for प्रतापवान्). D5 राक्षसेंद्रमुपागतः. —[c]) Ñ2 B3 D6.7.10.11 M10 परिष्वक्तः; B2 परियुज्य; B4 T1.2 G2.3 M1.5 परिष्वज्य (for परिष्वङ्ग-). ❀ Cg.k.t : कृतातिथ्य इति(Ct °थ्यः) । अर्जुनेनेति शेषः. ❀ —[d]) B1 [ऽ]वसर्जितः; B4 D7.10.11 विनिर्जितः (for विसर्जितः).

20 [b]) V1 D6.7.10.11 T1–3 G M1.3.5.8–10 -पुंगवः (for -सत्तमः). —[c]) Ñ2 B D1.3.4 M6 मोक्षयित्वा (for मोचयित्वा). —[d]) Ś Ñ V1.3 B D T3 ह; T4 हि (for सः).

21 [a]) D3.5 om. स (subm). Ś D1–5.8.12 T4 प्राप्य (for प्राप्तः). —[b]) Ś Ñ1 V1.3 D1–3(m.).4.5.7–12 T4 M3.6 प्रधर्षणं(Ś3 V3 °णां; Ñ1 °णात्); B4 D6 T2.3 G2.3 M1.2.4.7.8.10 तु(T3 च) धर्षणं (for तु धर्षणाम्). M5 कार्तवीर्येण धर्षणं. —[c]) T4 राम; G1 चैव (for चापि). —[d]) D2 मुनेर्; M2.4.7.8 विनिर्-; M5 नृपान् (for पुनर्). Ś1.2 Ñ1 D1.3.4.8 अवाप्नुयात्; Ś3 D12 अवाप ह(D12 हि) (for अवाप्तवान्). D6.7.10.11 पुनर्मुक्तो महाबलः. ❀ Cv : विनिर्मोक्षमवाप्तवानिति पाठः. ❀

22 [b]) V1 T4 राघवसत्तम. D1.3.4 पृथिव्यां संति राघव. —[c]) D3 तावत्सा; T4 नावज्ञाम् (for नावज्ञा). Ñ1 D1.3.4 तु परे; Ñ2 V3 B D10.11 हि परे; V1 T4 अ(V1 त्व)परे; D6.7 [अ]पि परे; G2 M10 रिपवे; G3 परितः; M6 [अ]रिवले (for परतः). Ś D2.8.9.12 नावज्ञां तु(Ś1 °ज्ञानं) परे कुर्याद्; D5 अज्ञानां परे कुर्याद् (sic). —[d]) Ś3 Ñ2 B1.2.4 D1.3.4.12 T3.4 M2.7.9 यदीच्छेच्च; G2 M10 इच्छेच्चेच्; M4 यदि चेच्; G (ed.) यदीच्छेः (for य इच्छेच्). Ñ2 B1 D2.5.7 G1 श्रेयम्; D1.3.4 जयम्; K (ed.) प्रियम् (for श्रेय). ❀ Ct : यः श्रेय इच्छेत्तेन परे परस्मिन्नवज्ञा न कार्या. ❀

23 [a]) Ś1 D8 पिशिताशितानां; D1 पिशिताशताभां (sic). —[b]) G2 उपतुल्य-; M1 प्रतिलभ्य (for उपलभ्य). M3–8 मैत्रं (for मैत्रीम्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 सहस्रबाहुं परिर(Ñ1 V1 D1.3.4 प्रतिल)भ्य मित्रं; Ñ2 B सहस्रबाहुं समवेक्ष्य मित्रं(Ñ2 धार्मिकं). —[c]) B3 D6.7.10.11 T4 नृपाणां (for नराणां). —V3 lacuna for [d]. —[d]) B2 D5 om. (hapl.) चचार. Ñ1 B4 D9 स (for च). M4 दर्पवान् (for दर्पात्).

Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś1 V3 D2.5.9 M7 om. —*Sarga name* : Ś Ñ V1.3 B D5.8 रावणमोक्षः(Ñ1 °क्षं; B3 °क्षणं); Ś2.3 D1–4.9.12 सहस्रार्जुनबद्ध (D1.4 °युद्ध) रावणमोक्षः(D1.3.4 °क्षणं). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B1–3 D2 om.; Ñ2 B4 D1.3–5 M6 22; V1 18; D8.9 T4 21; D12 20; T3 38. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

३४

अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः ।
चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १
राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम् ।
रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २
ततः कदाचित्किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् ।
गत्वाह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥ ३
ततस्तं वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभुः ।
उवाच रावणं वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४
राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् ।
नान्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवंगमः ॥ ५
चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण ।
इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६
एतानस्थिचयान्पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः ।
युद्धार्थिनामिमे राजन्वानराधिपतेजसा ॥ ७
यद्वामृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस ।
तथा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८   G. 7. 23. 8 B. 7. 34. 8 L. 7. 22. 8

34

☞ V2 missing for Sarga 34 (cf. v.l. 7.12.2). Ś Ñ V1.3 B D1-5.8.9.12 T3.4 M6 read Sargas 7.31-34 before Sarga 7.20 (T3 alone repeating them here).

1 a) M6 [ए]वमुक्तस्. —b) Ś Ñ1 V1 D1-5.8.12 T4 M1 राक्षसेश्वरः; V3 नाम वीर्यवान्. —c) Ñ2 B2.3 कृत्स्नाम्. —d) Ś1 D8 अविषण्णस्; B3 अनुद्विग्नस् (for अनिर्विण्णस्). D11 reads तथा कृतः in marg. M3 तदा; Ck as in text (for तथा). V1 D3 T4 युधि; Ck.t as in text (for कृतः). M6 इच्छन्विजयमात्मनः.

2 D1 om. 2. —a) Ñ1 प्लवंगं (for राक्षसं). D10 reads second वा in marg. B3 M6 राक्षसाद्वा (M6 °नां) मनुष्याद्वा (M6 °णां). —b) Ś Ñ1 V1.3 D2-5.8.9.12 T4 यं शृणोति; Ñ2 B श्रुतवान्यं (B2.3 °न्यद्). —c) Ñ2 B4 राक्षसस्तं; B1.3 राक्षसः (B3 °सं) स; B2 स राक्षसः (for रावणस्तं). —d) M6 दारुणः (for दर्पितः). Ś Ñ1 V1.3 D2-5.8.9.12 T4 युद्धायाह्वयते हि तं (Ñ1 D2-5 T4 सः); Ñ2 B M3 G (ed.) युद्धायाह्वयति (G [ed.] °ते) स्म तं (Ñ2 °ति * सः; M3 °तीति सः). ✻ Cg : युद्धे युद्धनिमित्तम् । ह्वयति आह्वयति स्म ।; Ck.t : युद्धे ह्वयति (Ck °यतीति) । युद्धनिमित्तमाह्वयतीत्यर्थः. ✻

3 c) Ś Ñ1 V1 B D1-5.8.9.12 T4 [आ]ह्वयत. Ś V3 D1-4.8.12 युद्धार्थं. —After 3, B2 ins. :

686* तं च वै वानरं मत्वा बलहीनं स राक्षसः ।

4 a) Ś1 D6.7.10.11 तु (for तं). Ś1.2 Ñ1 V1.3 D10.11 T1 वानरामात्यास्; T3 G1 M3 वालिनोमात्यस्. —b) G1 तस्य (for तारस्). Ś1.2 Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9 -[अ]धिपः प्रभुः; Ś3 D3.12 T4 M5.6 -[अ]धिपप्रभः; Ñ2 B -[अ]धिपोपमः (for -पिता प्रभुः). —c) D6.7.10.11 वानरो (for रावणं). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 T4 वीरो; D1.3.4 राम. —d) D1 समागतं. ✻ Cv : तारस्तारापितेति । अत्र पितृव्यत्वादिसंबन्धविशेषेण तारस्य पितृव्यत्वमवगन्तव्यम् । सर्वत्र सुषेणस्यैव पितृत्वकथनात् ।; Cg.k : वानरामात्यः वालिनोऽमात्यः मन्त्री तार उवाच । तथा तारापिता सुषेणश्चोवाच । प्रभुर्युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ।; Ct : तार एकः । तारापिता सुषेणः प्रभुर्युवराजः सुग्रीवश्चोवाच. ✻

5 a) M6 सो वै (for वाली). —b) Ś D8.12 योसौ; Ñ1 तव (for यस्ते). T1.2 तुल्यः प्र-; T3 G2.3 M1.5.6.8 तुभ्यं प्र-; G1 M3.7.10 त्वत्तः प्र-; Cg.k.t as in text (for ते प्रति-). Ñ1 मृधे (for भवेत्). Ñ2 B यस्तव प्रबलो (Ñ2 B2.3 °वरो) मृधे. ✻ Cg : ते तुभ्यम् । प्रतिबल इति, युद्धं दातुमिति शेषः ।; so also Ck.t. ✻ —c) D6.7.10.11 कोन्यः. —d) B3 पुरंगवः (sic); M5 प्लवंगमात्. —After 5, T1.2 M3 ins. :

687* ऋते वानरशार्दूलाद्वालिनो हेममालिनः ।

6 a) M6 हि (for ऽपि). Ś Ñ V1.3 B D1-5.8.9.12 T4 चतुर्ष्वपि समुद्रेषु. —b) Ñ1 गत्वा स; D5 अध्यास्त (for अन्वास्य). —D5 om. 6c-7b. —c) B2 D6.7.10.11 T4 G1 M1.6 इदं. Ś V3 D1-4.8.9.12 क्षणमिह (D1.3.4 °व) (for मुहूर्तम्). Ñ1 V1 इदं क्षणमुपायाति. —d) G2 बली (for वाली). ✻ Ct : चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यश्चतुर्षु समुद्रेषु । संध्यां सन्ध्याध्येयदेवतां ब्रह्मरूपामन्वास्य ध्यात्वेदं मुहूर्तमस्मिन्मुहूर्ते आयाति. ✻

7 D5 om. 7ab (cf. v.l. 6). M2 om. 7b-8c. —b) B2 यत्र ते (for य एते). B2.4 T1 G M1.3-5.7-10 -पांडराः. —For 7ab, Ś Ñ1 V1.3 D1-4.8.9.12 subst. :

688* पश्यस्यस्थीनि यान्येव महान्ति बलिनामपि ।

[D1.3.4 पश्य हि (D4 तु) (for पश्यसि). V3 परेषां (for महान्ति). Ñ1 V1 D1.3.4 वाप्ये (Ñ1 V1 यान्ये; D4 वाप्ये) तान्यन्येषां (for यान्येव महान्ति).]

—c) Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 दृश्यंते शंख (Ś2.3 सार्व; D8.12 शाव) शुद्धानि (D5 °भ्राणि). —d) Ñ1 ताराधिपतितेजसा.

8 M2 om. 8abc (cf. v.l. 7). V3 lacuna for a. —a) B अद्यामृत-; D1.4.5 यद्यमृतो (for यद्वामृत-). D3

G. 7. 23. 10
B. 7. 34. 10
L. 7. 22. 9

अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् ।
वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिष्ठमिव भास्करम् ॥ ९
स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो राक्षसेश्वरः ।
पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ १०
तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् ।
रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम् ॥ ११
पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसंनिभः ।
ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमाद्रवत् ॥ १२
यदृच्छयोन्मीलयता वालिनापि स रावणः ।
पापाभिप्रायवान्दृष्टश्चकार न च संभ्रमम् ॥ १३

रसोमृतः (for [अ]मृतरसः). Ś $D_{2.8.9.12}$ भवे(D_2 ताव)-त्पीतोमृतरसस् ; Ñ$_1$ V_1 पीतं यद्यमृतरसं. —^{b}) Ñ$_2$ त्वयाद्य रजनीचर; B त्वया यद्यपि रावण; T_4 त्वया यदि निशाचर. —^{c}) $D_{6.7.10.11}$ T M_1 Cg.t तदा; Ck तथा (as in text). Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ तथापि वालिनं(Ś$_1$ D_8 रावणं [sic]; D_2 बलिनं) प्राप्य. —^{d}) V_1 न भवेत् ; B_1 तदस्तं; T_1 M_3 दुर्लभं. D_{12} चैव (for तव). B_2 जीवनं. ❀ Cg : यद्वेति । तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।; Ck : यद्वा यद्यपि अमृतरसोऽपि पीतो भवतु तथा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।; Ct : यद्वेति यद्यप्यर्थे । यद्यप्यमृतरसः पीतो भवति तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपगमनपर्यन्तम्. ❀ —After 8, Ñ V_3 B $D_{6.7.10.11}$ S ins. :

689* पश्येदानीं जगच्चित्रमिह विश्रवसः सुत ।
इमं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ।

[(l. 1) Ñ$_2$ B_3 $D_{10.11}$ इमं (for इह). $D_{6.7}$ T_4 इह बलं तस्य (for जगच्चित्रमिह). Ñ$_1$ V_3 $B_{2.4}$ M_6 इदं(V_3 इमं) विश्रवसा-(Ñ$_1$ °वआ)त्मज (for the post. half). B_1 (with hiatus) जगच्चित्रमिदं पश्य इदानीं विश्रवात्मज. —(l. 2) Ñ V_3 $D_{10.11}$ T_4 M_{4-7} इदं (for इमं). Ñ B_{1-3} M_6 पश्याद्य; B_4 पश्चात्तु; G (ed.) संप्राप्य (for तिष्ठस्व). M_1 तव जीवितं (for ते भविष्यति).]

—After 8, D_3 reads erroneously 42^{c}–44, repeating 42^{cd} in its proper place.

9 ^{a}) $D_{3.8}$ गंतुं; D_5 कर्तुं; D_{12} सर्तुं. —^{b}) Ñ$_2$ B M_6 याहि. Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ T_4 दक्षिणं गच्छ (for गच्छ दक्षिण-). —B_4 om. 9^{cd}. —^{c}) G_1 प्रेक्ष्यसे; $M_{2.4.5.7.9}$ प्रेक्षसे; M_8 द्रक्ष्यते (for द्रक्ष्यसे). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 ह($D_{1.4.5}$ अ)रिं द्रक्ष्यसि तत्र त्वं (D_9 T_4 °त्रस्थं). —^{d}) Ś V_3 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 $G_{1.3}$ M_{2-9} भूमिस्थम्(G_3 °स्थ). V_3 $D_{6.7.10.11}$ पावकं (for भास्करम्).

10 ^{a}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B_1 $D_{1.3-5.8.9.12}$ T_4 स तं; M_6 ततस्; Cg.k as in text (for स तु). D_2 तु (for वि-). ❀ Cg : तारं तारादीन् । यद्वा पूर्वं तार एवोक्तवान् । तस्य तारापितृत्वं संबन्धविशेषात् ।; Ck.t तारं तारादीनित्यर्थः. ❀ —^{b}) Ñ $B_{2.4}$ $M_{2.4.5.7}$ राक्षसाधिपः; $D_{6.7.10.11}$ लोकरावणः. —^{c}) Ś V_1 $D_{2.3.8.9.12}$ T_4 तु; V_3 स; $D_{1.4.5}$ च; $M_{4.9}$ तं (for तत्). Ñ B ततः पुष्पकमारुह्य. —^{d}) T_4 प्रयातो. G_2 M_{10} दक्षिणां दिशं.

11 ^{a}) Ś $D_{2.3.8.9.12}$ -गिरिं प्राप्य; B_3 -गिरिसख्यं. —^{b}) V_3 -समप्रभं (for -निभाननम्). —^{c}) M_1 बलिनं (for वालिनं). D_5 प्रेक्ष्य. B_1 [ऽ]पश्यत हरिं (for वालिनं दृष्ट्वा). Ś Ñ $V_{1.3}$ B_{2-4} $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ वालिनं रावणोपश्यत् (D_2 °णः पश्यन् ; T_3 °णो दृष्ट्वा). —^{d}) D_3 -तर्पणं (for -तत्परम्).

12 Ñ$_2$ B read 12 (along with 690*) after 692*. D_{11} reads 12 twice. —^{a}) Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{6.10}$ [आ]शु (for [अ]थ). —^{b}) Ñ$_2$ $B_{3.4}$ -सप्रभः (for -संनिभः). —^{c}) Ñ$_2$ B पश्चाद् (for तूर्णं). —^{d}) Ñ$_2$ B अशब्द-; G (ed.) अशब्दः. $M_{2.4.7.9}$ Ck -पदः; Cg.t as in text (for -पदम्). Ś Ñ$_1$ V_1 $D_{2.3.8.12}$ $T_{3.4}$ M_5 आव्रजत् ; Ñ$_2$ $D_{5.9-11}$ (both times) T_2 अव्रजत् ; V_3 $B_{1.4}$ M_8 अद्रवत् ; B_2 om. (for आद्रवत्). $D_{6.7}$ निःशब्देन पदाव्रजत्. ❀ Cv : तत्रेत्यादावेको वालिशब्दो यौगिकः. ❀ Cg : निःशब्दपदं निःशब्दचरणविन्यासम् ।; Ck : निःशब्दपदः निःशब्दं यथा तथा पदं पदविक्षेपो यस्य स तथा ।; Ct : निःशब्दपदं निःशब्दः पदविक्षेपो यस्यां क्रियायां तथा. ❀ —After 12, Ñ$_2$ B ins.; Ñ$_1$ cont. after 692*; V_1 ins. after 14 :

690* विज्ञातं वालिना तस्य तच्च पापविचेष्टितम् ।
असंभ्रममतिश्चासौ चिन्तयामास राघव ।

[(l. 1) Ñ$_1$ V_1 तच्चैवाप(V_1 °च्च पापं)च्चिकीर्षितं (for the post. half). —(l. 2) Ñ$_1$ V_1 -गतश्, $B_{1.3}$ -मनाश् (for -मतिश्).]

13 ^{a}) $D_{6.7.10.11}$ तदा दृष्टो; G_2 $M_{6.8.10}$ [उ]न्मीलितया(M_6 °तेन) (for [उ]न्मीलयता). Ś $D_{3.8.12}$ पश्चादुन्मी(Ś$_3$ $D_{3.8.12}$ °त्संमी)लितदृशा; Ñ$_1$ $V_{1.3}$ B_2 $D_{1.2.4.5.9}$ $T_{3.4}$ M_5 यदृच्छोन्मीलितदृशा(V_3 °तं दृष्टो). —^{b}) Ś $D_{2.3.8.9.12}$ स च; Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.4.5}$ M_5 [अ]थ स; B_1 वै स (for [अ]पि स). —After 13^{ab}, M_6 ins. :

691* दृष्टो जिघृक्षुः संलीनस्तस्य पापस्य दुर्मतेः ।

—Ś $D_{3.8.12}$ om. 13^{c}–14^{b}. —^{c}) D_5 दुष्ट- (for पाप-). Ñ$_1$ -[अ]भिप्रायको (for °वान्). Ñ$_2$ B आयातो(Ñ$_2$ आगच्छन्)लक्षितो दूराच् ; V_3 $D_{6.7.10.11}$ G_3 पापाभिप्रायकं दृष्ट्वा(G_3 °दृष्टिः स). —^{d}) Ñ$_1$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.4.9}$ T_4 च

शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा ।
न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १४
जिघृक्षमाणमद्यैनं रावणं पापबुद्धिनम् ।
कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्यामि महार्णवान् ॥ १५
द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसितोरुकराम्बरम् ।
लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १६
इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः ।
जपन्वै नैगमान्मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १७
तावन्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ ।
प्रयत्नवन्तौ तत्कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १८
हस्तग्राह्यं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ।
पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ १९
ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ।
खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २० G. 7. 23 22 B. 7. 34. 21 L. 7. 22. 20

न (by transp.); Ñ2 V3 D6.7.10.11 न तु; G3 कर-. T1.2 M3 स चकार न (for चकार न च).

14 Ś D3.8.12 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). —^{a}) Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T4 गजम्. D1.2.4.5.9 T4 आलंक्य (for आलक्ष्य). M4 सिंहेंद्र:; M6 सिंहेव [sic]. ❀ Cv : सिंहो वा सिंह इव । 'इववद्वायथाशब्दाः सादृश्ये संप्रकीर्तिताः' इति हलायुधः ।; so also Cg.k.t. ❀ —^{b}) Ñ1 V3 D2 T4 M6 भुजंगं; D1.4.9 भुजगं. G3 [ऽ]पि वा (for यथा). D5 गरुडो भुजगं यथा. —^{c}) Ś V1 D1.3–5.8.9.12 T4 M6 नाचिंतयत. V1 transp. तं and वाली. D2 T1.2 G3 M3 नाचिंतयत्तदा(D2 °तो) वाली. —^{d}) D1 पापचेतसं. —For 14, Ñ2 B subst.; Ñ1 subst. l. 2 only for 14^{cd} (followed by 690*) :

692* सिंहः शशमिवालक्ष्य गरुडो वा भुजंगमम् ।
नाचिन्तयत्तदा दृष्ट्वा वाली रावणमागतम् ।

[(l. 2) N1 यथा; B3.4 तथा (for तदा).]

—Then Ñ2 B read 12 (along with 690*). —After 14, V1 ins. 690*.

15 D1 (hapl.) T3.4 G3 M8 om. 15^{ab}. —^{a}) Ś V1 D2–5.8.9.12 एवैनं; V3 D6.7.10.11 आयांतं; T1.2 स्वेनैव (for अद्यैनं). —^{b}) Ś1 Ñ V1.3 B D2.4.6–11 पापचेतसं; Ś2.3 D3.5.12 T1.2 M1.3.6 पापनिश्चयं; G1 लोकरावणं. —^{c}) D3.7.12 कक्ष्या-. Ś1 D6.8 -विलंबिनं; Ñ1 B4 (orig.; marg. also as in text) -[अ]वलंबितं; D2 T1 G3 -[अ]वलंबनं. —^{d}) Ś Ñ2 V1.3 B D T3.4 M1.3.6 गमिष्ये त्रीन् ; Ñ1 नयिष्ये त्रीन् ; T1.2 G1.3 गमिष्येत्र(G1 °द्य) (for गमिष्यामि).

16 ^{a}) Ś1.2 D8 M4 द्रक्ष्यति; Ś3 D3.5.12 T2 द्रक्ष्यंतु; B2 M8 द्रक्ष्यामि; Cg.k.t द्रक्ष्यंति (as in text). Ś1.2 V3 D8 [ए]वं; Ś3 Ñ B D2.3.5.9.12 [ए]नं (for [अ]रिं). V1 द्रक्ष्यते ते; D1.4 प्रेक्ष्यसेनं; G (ed.) पश्यंत्वेनं (for द्रक्ष्यन्त्यरिं). D1.4.5 G2 M5.10 [शं]गस्थं. Ś D2.3.8.9.12 मयानीतं; M9 मां कक्षस्थं; Cg.k.t as in text (for ममाङ्कस्थं). T2 M3 मम कक्षस्थं; T4 मामकांकस्थं. M6 द्रक्ष्यतेरिमिमं कक्षे. —D5 om. 16^{b}–17^{c}. —^{b}) Ñ1 संहृतोरु-; Ñ2 B M6 प्र (M6 सं)सृतोरु-; V1 D2 संश्रितोरु-; D7 विवृतोरु-; D10.11 T1.2 G3 M3 स्रंसदूरु-; T4 स्तंभितोरु-. Ś V3 D2.3.8.9.12 -[आ]ननं (for -[अ]म्बरम्). D1.4 संत्रस्ताभरणांबरं; D6 T3 अंबरे देवतागणाः. ❀ Ck.t : स्रंसत्स्रंसमानान्यूरुकरावम्बरं वस्त्रं च यस्य तम्(Ct °था). ❀

17 D5 om. 17^{abc} (cf. v.l. 16). —^{a}) Ñ B [ए]तां (for [ए]वं). —^{b}) D6.7.10.11 T1.2 G3 M3 मौनम् ; T3 बलम् ; G2 कंठम् ; M10 कक्षम् ; Cv.g as in text (for कर्णम्). D11 उपास्थितः; G2 M2.4.7.8.10 अपाश्रितः; Cv.g as in text (for उपाश्रितः). Ś D2–4.8.12 वाली कर्णब(D12 °बि)लं श्रितं(Ś2.3 °तः); Ñ V1.3 B वाली नियम(V1 सुबल)मास्थितः; D1 T4 वाली स्वबलमाश्रि(T4 °स्थि)तः; D9 M6 वाली निज(M6 ह्यात्म)बलाश्रितः; M5 वाली कर्मसमाश्रितः. ❀ Cv.g : कर्णमुपाश्रितः पा(Cv प)दशब्दश्रवणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः. ❀ —^{c}) Ś Ñ V1 B2–4 D1–4.8.9.12 T4 वै नैगमं मंत्रं; B1 ब्रह्ममयं मंत्रं. ❀ Cg : नैगमान्वैदिकान् । देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वम् ।; Ck : नैगमा वैदिकाः । वालिहनुमदादीनां देवकुमारत्वात् । स्वयं प्रतिभातवेदशाखा इमे ।; so also Ct which adds जपंस्तदर्थं ध्यायन्. ❀

18 ^{b}) T4 वालि- (for हरि-). B3 -पुंगवौ (for -पार्थिवौ). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{d}) Ñ B4 चेरतुर् ; B1 रेजतुर् ; M3 स्वीहतुर्. B3 चतुर्वदन- (for ईहतुर्बल-).

19 ^{a}) Ñ B1.3.4 हस्तप्रासं(B3 °प्यं); V1.3 D1.4.5.10.11 Cg.k.t हस्तग्राहं; B2 प्रहस्तप्रासं (hypm.); T4 जिघृक्षंतं. Ś D2.3.8.9.12 ततो (for तु तं). B4 D6.7 दृष्ट्वा; D1.4 गत्वा. —^{b}) Ñ1 पादैः; B1.3.4 पद- (for पाद-). —^{cd}) Ś2.3 D1.2.4 पराङ्मुखं(D2 °खात्); G (ed.) प्राङ्मुखस्तं. Ś Ñ V3 B D1–5.8.9.12 T4 प्र(Ñ B नि; D1 च; D9 स)जग्राह; G2 M10 [ऽ]भिज°; M4 हि ज°; M6 [ऽ]वज° (for ऽपि जग्राह). Ś1 Ñ1 D2.8 वालिः; M9 बाल-. M10 पुत्रम् (for सर्पम्). V1 प्राङ्मुखं परिजग्राह संसर्पंस्तमिवांडजं (sic). ❀ Cg : हस्तग्राहं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तम् । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन ।; Ck : हस्तग्राहं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तमित्यर्थः । पादशब्देन मत्वेति । सूक्ष्मपादविक्षेपशब्देन पश्चादायान्तं ज्ञात्वेत्यर्थः । पराङ्मुखोऽपि तद्दिगवलोकनरहितोऽपि ।; so also Ct which adds 'हस्तग्राह्यम्' इति पाठे रावणपादशब्देन तादृशं मत्वेत्यर्थः. ❀

20 ^{a}) D2 ग्रहीतुं कर्म. Ś D1–4.8.9.12 संगृह्य; Ñ V1 B

G. 7. 23. 23
B. 7. 34. 22
L. 7. 22. 21

स तं पीडयमानस्तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः ।
जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २१
अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणे दशानने ।
मुमोक्षयिषवो घोरा रवमाणा ह्यभिद्रवन् ॥ २२
अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः ।
अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २३
तेऽशक्नुवन्तः संप्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः ।
तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ताः पतन्ति च ॥ २४
वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः ॥ २५
अपक्षिगणसंपातो वानरेन्द्रो महाजवः ।
क्रमशः सागरान्सर्वान्संध्याकालमवन्दत ॥ २६

T4 आदाय; G1 तद्गृह्य. —d) D3 कक्ष्या-. T1.2.4 G3 [अ]-वलंबनं.

21 a) D1.4 तमुत्-; T3 M2.5.8.9 तमा-; T4 तं च (for स तं). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.8.9.12 ततः संपीड्यमानं तु (Ñ1 V1 °नस्तु); Ñ2 B2.4 G (ed.) अत्यर्थं पीड्यमानं तं (G [ed.] °नस्तु); B1.3 अत्यंतं पीड्यमानं हि (B3 °नस्तु); D5-7.10.11 M1.6.7 तं च पी (D5 तमुत्पी; M1.7 स तं पी)डयमानं तु; G2 M4.10 स तु तं (M4 damaged up to तं) पीड्यमानस्तु; K (ed.) तं चापीड्यमानं तु (subm.). ❀ Cg : तं चेति । आपीडयमानम् "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् ।; Ck : पीडयमानः णिचश्चेत्यात्मनेपदम्. ❀ —b) Ś Ñ1 V1 D2.3.8.9.12 तु (D2.8 र)दते स्म (Ś2 स); V3 स तुदंतं; D1 T3 वितुदन्वै (T3 °न्स्म); T1.2 G3 (all with hiatus) ऊरुदंत-; G1 M1 करदंत-; G3 M10 नखैर्दंतैर्; G (ed.) तदा दंत- (for वितुदन्तं). B4 M10 मुखैर्; G2 मुहुर् (for नखैर्). —D12 om. 21cd. —c) Ś V3 D2.3.8.9 T1.2 G3 M6 जग्राह (for जहार). T3 वेगात् (for वाली).

22 a) Ś V3 D2.3.8.9.12 ततस्. V3 तं (for ते). Ś Ñ V1.3 D1-5.8.9.12 T4 G1 M1 रावण- (for राक्षस-). —b) Ś Ñ V1.3 B D1-5.8.9.12 T4 M3.6 ह्रि (Ś3 D3.8 ध्रि)यमाणं दशाननं. —c) Ś Ñ V1.3 B D2.3.8.9.12 T4 M6 मुमोच (M6 उन्मोक्ष)यिषवो. Ś Ñ1 V1 D T4 M6 वालिं; Ñ2 V3 B राजन्; M8 घोरं (for घोरा). ❀ Ck : मुमोक्षयिषव इति तत्करोतिण्यन्तमोक्षशब्दात्सन् ।; so also Ct. ❀ —d) G1 रवमाणं; M5 त्वरमाणा; Ck.t रवमाणा (as in text). D5.10.11 अभिद्रुताः (for ह्यभिद्रवन्). Ś V1 D1-4.6-9.12 T4 M6 द्रवमाण (D6.7 T4 प्लवमान)मभि (D9 °नु)द्रुताः; Ñ V3 B वालिनं समनु (V3 °मभि; B4 °मुप)द्रुताः; G2 M10 रावणं ह्यभिदुद्रुवुः.

23 Ś1.2 V3 B2 D2.3.8.9.12 om. (hapl.) 23ab. —ab) M5 राजते (for भ्राजते). Ñ V1 B1.3.4 बभौ नीलैर्नि (Ñ1 °लनि)शाचरैः (for b). Ś3 (marg.) स तै राक्षसवर्यैस्तु शुशुभे वानरोत्तमः. —d) D9 अंबररूढ (hypm.).

24 a) Ś V3 D1-4.6.9.12 T3.4 अ (D1.4 T3 न)शक्नुवंतः; Ñ1 V1 नाशक्नुवंश्च. Ñ2 T1.3.4 G M3.5.10 तं प्राप्तुं; D5 प्राप्तुं ते. ❀ Cg.k.t : अशक्नुवन्त इति पदम्. ❀ —b) Ñ2 B राक्षसास्तदा; D5 G2 M10 राक्षसेश्वराः. —d) D2 परिश्रांत; M3 परिश्रांताः. Ś Ñ V1.3 B D T G2.3 M1.6.8.10 व्यवस्थिताः (for पतन्ति च).

25 a) Ñ1 (with hiatus) वालिनोपि. Ś V1.3 B2 D1.3-5.9.12 T4 अप (B2 °पा)क्रांताः; Ñ T3 G2 M5 अपक्रामन् (M5 °मत्); D2.8 ह्यु (D8 उ)पक्रांताः; M1 अपाक्रामेत्; M6 अपक्रेमुः; Cg.k.t as in text (for अपाक्रामन्). —b) D10.11 Ct [अ]पि; G1.3 [अ]भि-; Cgp.k as in text (for हि). Ñ B1.3.4 M6 पर्वता अपि; B2 पर्वतादपि; D6.7 T4 °तस्येव; M1.5 °तेंद्रोपि (for पर्वतेन्द्रा हि). M2.8.9 हि भूरिणः; G (ed.) इव प्लुताः (for हि गच्छतः). Ś V1.3 D1-5.8.9.12 पर्वतेंद्रादिव च्युताः (D1.4.5 °वांबुदाः). —After 25, Ñ B D6.7.10.11 T1-3 G M ins. :

693* किं पुनर्जीवितप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ।

[B1 D10.11 Ct जीवन-; B4 M1 जीवितं (B4 °तुं); Cg.k as above (for जीवित-). Ñ B1.3.4 बिभ्राणो; T1 M1.3 बिभ्रन्वै. ❀ Cg.k : हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपाक्रामन् । मांसादिमाञ्जीवितप्रेप्सुः प्राणी गच्छतस्तस्य मार्गादपा (Ck °प)क्रामतीति किं पुनः । Cg adds पर्वतेन्द्रा हीति च पाठः ।; Ct : यतः पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपाक्रामन् । मांसशोणितं बिभ्रज्जीवनप्रेप्सुः प्राणी तस्य मार्गादपक्रामतीति किं वक्तव्यम्. ❀]

26 a) Ś D3.8.9.12 सपक्षि-. Ñ1 V1 D1.4-7.10.11 T3.4 G1.2 M10 Cg.k.t -संपातान्; M1 -संपाते; M2.4.5.7.9 -संपाताद् (for -संपातो). Ñ2 B यो ह्यक्षि (B3 योक्षि [subm.])पक्ष्मसंपा (B2 °घा)ताद्. —b) Ñ2 V3 M2.6 महाबलः; B1.3 मनोजवः; G2 M10 महाजवान्. —c) Ś V3 D3.8.12 T4 अगमत्; Ñ1 V1 D5 आक्रमत्; Ñ2 B M6 क्र (B3 क्रा)मते; D1.2.4.9 आक्रमन्; Cg.k.t as in text (for क्रमशः). M8 गत्वा (for सर्वान्). —After 26c, M5 reads from 28d up to the prior half of l. 2 of 694* for the first time, repeating them in their proper place. —d) Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T4 उपासितुं; Ñ2 B M6 च विंदति; M5 अवर्तत; Cg.k.t as in text (for अवन्दत). G2 M1.3.10 संध्याकाले ययौ तदा (M1.3 समाययौ). ❀ Cg.k : संध्याकालं प्रातःसंध्याकालदेवतारूपमवन्दत (Ck °पं ब्रह्माणमवन्दतेत्यर्थः) ।; so also Ct. Ck adds तस्य दक्षिणसमुद्रे शौचं पश्चिमे स्नानमुत्तरे प्रोक्षणं पूर्वेऽर्घ्यमेतादृशं परमं व्रतं महेन्द्रः पुत्रद्वारा रावणस्य समूलोन्मूलनार्थमनुतिष्ठति. ❀

सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरो हरिः ।
पश्चिमं सागरं वाली आजगाम सरावणः ॥ २७
तत्र संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः ।
उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् ॥ २८
उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् ।
वहमानोऽगमद्वाली पूर्वमम्बुमहानिधिम् ॥ २९
तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः ।
किष्किन्धाभिमुखो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३०
चतुर्ष्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः ।
रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३१
रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ।
कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावणं प्रति ॥ ३२ G. 7. 23. 35 B. 7. 34. 34 L. 7. 22. 31

27 a) Ś Ñ1 V1.3 D T4 सं(D6 स)पूज्यमानो; M8 संभाव्यमानो. Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 M9 च; Ñ2 B2–4 स (for तु). D6.7.10.11 यातस्तु; M1 भूतौघैः.—b) Ś1 D8 वचनैः; Ś2.3 Ñ V1 B4 D2.3.5.6.7.9–12 T4 G1.3 M1.6 खचरैः (for खेचरैः). Ś D3.8.12 खे बभौ; V1 B1 D2.5.9 T4 M2.6.9 खचरो (for खेचरो). D6.7.10.11 खचरोत्त(D7 °प)मः. —Note hiatus between c and d.—c) D5 वालिर्; T3 संध्याम्.—d) Ś D1–5.8.9.12 जगामैव(D1.2.4.9 °वं); V3 निपपात; M1.5 ह्याजगाम. ❀ Cg: सभाज्यमानः पूज्यमानः । पश्चिममित्यादि । दक्षिणे संध्याङ्गशौचम् । पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानम् । उत्तरे प्रोक्षणादिकम् । पूर्वेऽर्घ्यप्रदानादिकमिति । अन्यथा संध्याचतुष्टयाभावात्तदङ्गस्यापि तत्त्वेन व्यपदेशात् ।; Ck: सभाज्यमानः पूज्यमानो हरिर्वानरः । सर्वसमुद्रेषु । संध्यामुपासित्वेति वचनमस्त्वस्मदुक्तरीत्या संध्यावन्दनशेषाङ्गानुष्ठानत्वात्संध्यावन्दनं कृत्वेत्युच्यत इति द्रष्टव्यम् । न ह्युत्तरदक्षिणयोः कदाचिदपि संध्याप्रसक्तिरस्ति । 'संध्या हि नामोद्यतोऽस्तं यतो वा मण्डलस्य रश्मिमात्रोपेतः कालः ।; Ct: सरावणः कक्षस्थरावणसहितः. ❀

28 L (ed.) repeats 28ab in place of 29ab.—a) D6.7.10.11 तस्मिन्; D9 ततः (for तत्र). Ś V1.3 D1–4.8.9.12 T4 उपास्यैव(D8.9.12 °वं); Ñ B उपास्यासौ.—b) Ś1 D8 जप्य (for जप्त्वा). Ñ2 B जप्त्वा जप्यं; G2 जप्त्वा स्नात्वा (by transp.). M6 [अ]पि (for च). Ś1 D8 सागरे.—D9 om. (hapl.) 28c–31b.—c) V1 प्राप्य (for प्रायाद्).—M5 repeats from 28d up to the prior half of l. 2 of 694* (cf. v.l. 26).—d) V1 D1.4 T4 लंबमानं (for वहमानो). V1 स रावणं; B1 निशाचरं. Ś D2.3.5.8.12 लंब(D2 ब्रुव)माने दशानने.—After 28, Ñ B D6.7.10.11 S ins.:

694* बहुयोजनसाहस्रं तदध्वानं महाहरिः ।
वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ।

[M5 repeats up to the prior half of l. 2.—(l. 1) Ñ B G1.2 M2.4.5(first time).7.10 तमध्वानं; D6.7.10.11 T4 वहमानो; M5(second time).9 तदाध्वानं; M6 अध्वानं च. Ñ1 महाबलः; Ñ2 B M5 (both times) °कपिः (for °हरिः).—T4 om. l. 2.]

29 D9 om. 29 (cf. v.l. 28). Ś V1.3 D1–5.8.12 om. (V3 D1.4 hapl.) 29ab. L (ed.) repeats 28ab in place of 29ab.—a) M6 सांध्यम्.—b) Ñ B उपास्यैवं(B3 °व) विधानतः. ❀ Ct: तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वेत्यादि। दक्षिणसमुद्रतटेऽपि । 'जपन्वै नैगमान्मन्त्रान्' इत्युक्तेः समुद्रचतुष्टयेऽपि प्रातःसंध्याकालस्योदयात्पूर्वं परतश्च मिलित्वा त्रिमुहूर्तात्मकस्य मध्ये चतुःसमुद्रतटावच्छेदेन किंचित्किंचित्कालं ध्येयब्रह्मणो ध्याननियमस्तत्प्रतिपादकमन्त्रस्मरणनियमश्च वालिन इति गम्यते । ईदृशं व्रतं च महेन्द्रो रावणस्य समूलनाशाय पुत्रद्वारानुतिष्ठतीति बोध्यम् । यत्तु तस्य दक्षिणसमुद्रे शौचम्, पश्चिमे स्नानम्, उत्तरे आपोहिष्ठादिमन्त्रैर्मार्जनम्, पूर्वसमुद्रेऽर्घ्यादीत्येवं संध्यावन्दनशेषानुष्ठानत्वाच्चतुर्षु समुद्रेषु संध्यामन्वास्येत्युक्तिरिति कतकतीर्थादयः, तत् 'जपन्वै नैगमान्मन्त्रान्' इति दक्षिणसमुद्रस्नानकालोक्त्या विरुध्यते । मदुक्तरीत्या सामञ्जस्याच्च । संध्याकाले गायत्र्यर्थं ब्रह्मणो ध्यानमेव प्रधानं स एव संध्यापदार्थ इति स्पष्टं श्रुतिस्मृतिविदाम्. ❀—c) Ñ B प्रययौ वेगवान्वा(B4 बलवद्वा)ली; M6 वहमानोत्तसबली.—d) V3 एव पयो- (for अम्बुमहा-). M3 -निधिं परं; M8 -महोदधिं (for -महानिधिम्). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 पूर्वमेव(D3 °वं) त(D5 य)थोदधिं; D6.7.10.11 T4 पूर्वं वै स महोदधिं; T3 तथा पूर्वपयोनिधिं; G2.3 M10 पूर्वाबुनिधिमुत्तमं.

30 D9 om. 30 (cf. v.l. 28).—c) Ñ2 B3 -[अ]भिमुखं. Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.12 T4 रक्षः (for गृह्य). D6.7.10.11 G1 किंष्किधामभितो(G1 °भिमुखो [hypm.]) गृह्य.—d) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.12 T4 सं(V3 D5 प्र)गृह्य; Ñ2 B गृहीत्वा (for रावणं). B3 पुरम् (for पुनर्). M1 आगतः.

31 D9 om. 31ab (cf. v.l. 28). V3 illeg. for 31.—a) G1 [अ]थ (for [अ]पि).—b) B4 वासविः (for वानरः). ❀ Cg.k.t वासवस्यापत्यं वासविः. ❀—c) G1 -[उ]द्वहने. M7 -क्रांतः (for -श्रान्तः). Ś V1 D1–4.8.9.12 सरक्षो वालिरश्रां(Ś3 D3 °रभ्रां; D2 °वें श्रां)तः; D5 रक्षो बहुतरश्रांतः.

32 a) Ś2.3 B1.3 D1–4.8.9.12 च; V3 प्र- (for तु). T4 विमुच्याथ.—b) Ñ2 B4 कक्षात्; B1 कक्षांतः; G3 कक्षाच्च; M6 कक्षात्स; M7 स कक्षात्; M10 कक्षात्तु (for स्वकक्षात्). Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 T4 कक्ष्यातः(Ñ1 °क्षया; V3 D3.12 °क्ष्यांतः; B2 D1.5.9 °क्षातः; D3.4 °क्षांतः; T4 °क्षस्थं) कपिकुंजरः; B3 कक्षांतं कपिपुंगवः:—c) B2 हृतस् (for कुतस्). D3 त्व **. Ś Ñ2 V1.3 D2.3.8.9.12 T1.2.4

G. 7. 23. 36
B. 7. 34. 35
L. 7. 22. 32

विस्मयं तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ।
राक्षसेशो हरीशं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३
वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः ।
युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३४
अहो बलमहो वीर्यमहो गम्भीरता च ते ।
येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३५
एवमश्रान्तवद्वीर शीघ्रमेव च वानर ।
मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीरः क्रमिष्यति ॥ ३६
त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवंगम ।
मनोनिलसुपर्णानां तव वा नात्र संशयः ॥ ३७
सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुंगव ।
त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ३८
दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् ।
सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ३९

M3.5–7 ह; B1 प्र- (for च). —[d]) Ś D3.8.12 दारुणं; B2 वानरं (sic) (for रावणं). Ñ2 B पुनः; D6.7.10.11 मुहुः; T4 बली; M3 हरिः.

33 [a]) Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 T4 परमं; Ñ2 B तु परं (for तु महद्). B4 मत्वा; M10 प्राप्य (for गत्वा). V1 अविस्मयं परं गत्वा (sic). —[b]) Ñ1 V1 T4 भय-; M6 सम- (for श्रम-). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 -[आ]कुलेक्षणः (for -निरीक्षणः). —[c]) Ś D2.3.8.9.12 राक्षसश्च; Ñ V1.3 B D6.7.10.11 G1 M5.6 °सेंद्रो; G2 M10 °सोथ (for राक्षसेशो). Ñ2 B2–4 D6.7.10.11 हरींद्रं. —D3 reads from तम् in [c] up to म in 34[a] in marg.

34 D8 reads up to म in [a] in marg. (cf. v.l. 33). —[a]) B1 सुरेंद्राभ; D4 om.; M8 महाभाग (for महेन्द्राभ). —[b]) B1 राक्षसोस्मीति (for °सेन्द्रोऽस्मि). Ś D2.3.8.9.12 रावणो (D3 om. [hapl.]) राक्षसाधिपः. —[c]) Ñ1 युद्धोस्मिरिह (corrupt); D5 युद्धेच्छयामि- (for युद्धेप्सुरिह). Ñ2 B G (ed.) युद्ध(G [ed.] °द्धं)प्रेप्सुरिह प्राप्तः. —[d]) B1 M6 [अ]पि; G1 [अ]भि- (for [अ]द्य). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 ततो हि; Ñ2 B3.4 श्रमश्च; T1 G2 M5.10 सोहम् (for स चाद्य). D6.7 [अ]सौ जितस् (for [आ]सादितस्). T4 चाहं निर्जितस्. T2 स्वयं (for त्वया). Ñ1 B2 G (ed.) ततो ह्या(B2 °दस्या; G [ed.] °चाप्या)सादितं मया; M8 संध्यामन्वासितस्त्वया.

35 [a]) Ś V1 D1–4.8.9.12 G1 M6.10 धैर्यम् (for वीर्यम्). —[b]) B4 D5 तव (for च ते). D6.7.10.11 T4 G3 अहो गांभीर्यमेव च. —V1 om. (hapl.; see Ś var.) 35[c]–36[b]. —[c]) T4 दंशवद् (for पशुवद्). Ś Ñ1 D1.3–5.8.9.12 गृहीत्वा दंश(Ñ1 पशु; D1.4 श्येन)वद्येन; D2 गृहीत्वा दंशितस्तेन. —[d]) Ñ1 भ्रामितं.

36 V1 om. 36[ab] (cf. v.l. 35). —[a]) Ñ1 B1 G1.2 M10 अश्रांतवान्(B1 G1 °मद्). Ñ2 B1.3.4 वीरम्; T2 वीरः (for वीर). D5 अहो ह्यश्रांतता वीर. —[b]) D2.8.9.12 एवं. Ñ B T4 M6(Ñ1 B2 T4 M6 with hiatus) एवं शीघ्रं; V3 illeg.; D5 (with hiatus) अहो शौर्यं (for शीघ्रमेव). D4.8 T2.4 च वानरः; M3 महार्णवान्. —V3 illeg. for [cd]. —[c]) Ñ B मामुद्वहंश्च कोध्वानम्; M6 मां चोद्वहनकोध्वानम्. —[d]) Ñ B एतं (for कोऽन्यो). Ñ1 B1–3 D10.11 T3 M2.4.9 वीर; M8 धीरः. D7.10.11 भविष्यति; G1 करिष्यति. —For 36[cd], Ś V1 D1–5.8.9.12 T4 subst.:

695* गृहीत्वा मां च कोऽध्वानमेवमन्यो गमिष्यति ।

[D5 स; D8 om. (subm.) (for च). V1 T4 बद्धा (with hiatus) (for ऽध्वानम्).]

—T4 cont.:

696* आहवे हि मया दृष्टा दैत्यदानवराक्षसाः ।
सिद्धविद्याधरा देवास्तेषामप्यधिको ह्यसि ।

—After 36, D6 T1.2 G1.3 M1 ins.:

697* ये सुरा दानवा लोके तेषामभ्यधिको ह्यसि ।;

whereas K [ed., within brackets] ins.:

698* ये सुरा दानवा लोके दैत्यराक्षसपन्नगाः ।
सर्वेषामेव तेषां त्वं बलादभ्यधिको ह्यसि ।

37 [a]) B3 T4 G1 M1–3 अपि (for एव). —[b]) T1–3 G1.3 M1–5.7–9 शक्तिर् (for गतिर्). —[c]) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 मनोगरुडवा(D3.4 °भू)तानां. —[d]) Ś1 D7.11 वात्र न (by transp.); V3 D6.8.10 चात्र न.

38 [a]) Ñ B तव (for सोऽहं). M7 -फलस् (for -बलस्). —T4 damaged from तुभ्यम् up to [b]. Ś3 V3 युद्धे; Ñ B सोहम्; M8 कर्तुम् (for तुभ्यम्). Ś1.2 V1 D1–5.8.9.12 दृढबलो युद्धे. ❀ Cg.k: तुभ्यं तवेत्यर्थः(Ck °ति यावत्) ।; so also Ct. ❀ —[b]) Ś V3 D1–5.8.9.12 बलिनां (for इच्छामि). V1 तोषितो हरिमुत्सहे. —[c]) T3 यस्त्वया सु- (for त्वया सह). Ñ2 B स्थिरं. G2 M10 कालं (for सख्यं). —[d]) D1.4.5 इच्छेयं; M6 सुस्निग्धः; M7 करिष्ये (for सुस्निग्धं). Ś1 D8 पावकग्रहं; G3 °काश्रितः; L (ed.) °नं ग्रहे (for पावकाग्रतः). G2 M10 सख्यं पावकसंनिधौ.

39 [a]) G3 पुत्रः. V1 प्रियं; B1 सुहृद्; D3.8.12 M2.3 परं (for पुरं). Ś V1 D1–5.8.9.12 भृत्याः; V3 स्त्रियं; M2.4.7 राज्यं (for राष्ट्रं). —[b]) Ś2.3 D3.12 -भोजने; D6 M9 -भाजनं; M5 -संयुतं (for -भोजनम्). B2 भोगाच्छादनमेव च. —[c]) D8 पूर्वम् (for सर्वम्). D6 सर्वदैव. D2.7 [अ]भिभक्तं (sic); M8 [अ]पि भोग्यं (for [अ]विभक्तं). Ñ1 B1.3.4 D7 G1.2

ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ ।
भ्रातृत्वमुपसम्पन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४०
अन्योन्यं लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ ।
किष्किन्धां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४१
स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः ।
अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४२
एवमेतत्पुरावृत्तं वालिना रावणः प्रभो ।
धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसंनिधौ ॥ ४३
बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् ।
सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४४ G. 7. 23. 48 B. 7. 34. 46 L. 7. 22. 43

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

M2.4–7.9.10 नो; D6 भो. B2 [अ]विभक्तात्मा. —^{d}) B2 M3 न संशयः (for हरीश्वर). —After 39, Ñ V1.2 B ins. :

699* एवमुक्तस्तदा तेन रावणेन स वानरः ।
तथास्त्वित्यब्रवीद्धृष्टं तं विभीषणपूर्वजम् ।

[(l. 2) B1–3 स (for तं).]

40 ^{a}) T3 तत्र (for ततः). Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 T4 ततः प्रज्वाल्य दहनं (Ñ2 B1–3 तावग्निं; B4 तौ वह्निं); G2 M10 प्रज्वालयित्वा तत्राग्निं. —^{b}) Ñ2 illeg.; B1 तदा तौ; B2–4 तदो (B4 °त्रो)भौ (for तावुभौ). M3 वालि- (for हरि-). —Ś V3 D2.3.8.9.12 om. (hapl.) 40^c–41^b. B4 repeats 40^c–41^b after 43. T4 damaged from ^{c} up to परिष्वज्य in ^{d}. —^{c}) V1 B (B4 both times) D1.4.5 उपपन्नौ तौ (V1 तु); T1.2 उपसंप्राप्तौ.

41 Ś V3 D2.3.8.9.12 om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). B4 repeats 40^c–41^b after 43. —^{a}) B1.2.4 (both times) D6 T3 G2 M1.6–8.10 अन्योन्य-. B1.2.4(both times) M7.10 -[आ]लंबित-; M3 लंबित- (for लम्बित-). D1.4 अन्योन्यालिंगितकरैः; D5 T4 अन्योन्यालिंगनप(D5 °क)रौ. —^{b}) V1 T4 तावुभौ; M5 तत्र तौ. Ñ B (B4 both times) मित्रतां गतौ (for हरिराक्षसौ). —^{c}) V1 विशतां; V3 D2.9 T4 M1.6 विविशुर्; B2 G3 विशतौ; T1–3 G1 विशतो. Ś1 D8 हृष्टां (for हृष्टौ). Ñ1 विविशंस्तुष्टौ; B1 M3 तौ नि(M3 वि)विशतुः (for विशतुर्हृष्टौ). D1.4.5 किष्किंधायां विविशतुः.

42 ^{a}) G2 M10 मासमात्रम् (for तत्र मासम्). —^{b}) Ñ B वालिना सह; V3 M6 सुग्रीव इव. M5 राक्षसः. (for रावणः). D3 reads erroneously 42^c–44 after 8, repeating 42^{cd} here. D7 reads from स्यै in ^{c} up to ^{d} in marg. —^{c}) B रावणो; D5 राम तैर् (for आगतैर्). T1 हीनस्; T2.4 G1 M2–4.7–9 निर्त्यं; M6 क्रूरैस् (for नीतस्). G2 रावणो नीतस्. —T4 damaged for ^{d}. —^{d}) Ñ1 V1 -[उ]त्सादनादिभिः; Ñ2 B1–3 -[उ]च्छादनार्थि(B3 °दि)भिः.

43 For sequence in D3, cf. v.l. 42. —^{a}) M4 एतं; M6 एव (for एतत्). M6 -वृत्तो. —^{b}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T4 वालिनो रावणस्य च (D5 तु). —^{c}) B1 सत्कृतश्; B2.3 च हृतश्; B (ed.) च वृतश्. D1.3–5 [ए]व; T4 [आ]सीत्; G3 [अ]त्र (for [अ]पि). —^{d}) B3 G3 भ्रात्रा (sic). —After 43, B4 repeats 40^c–41^b.

44 For sequence in D3, cf. v.l. 42. B4 om. 44^{ab}. —^{ab}) M6 वीर (for राम). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 T4 [ऽ]द्भुतम् (for ऽभवद्). D1.4 बलवान्राक्षसां राजा राम कालानलोपमः. —^{c}) Ś2.3 D1–5.8.9.12 सोयं; Ñ1 V1 योसौ (for सोऽपि). V3 पुनर्दग्धः; G2 M10 विनिर्भिन्नः. —^{d}) M3 शलभा. Ś D2.5.8.9.12 M6 वै यथाग्निना (for वह्निना यथा). G2 M10 शैलो वज्रहतो यथा.

Colophon : D3 om. —*Kāṇḍa name* : Ś1 D2.9 M7 om. —*Sarga name* : Ś Ñ2 V3 D12 रावणसख्यं; Ñ1 B1–3 वालिसख्यं; V1 B4 D2.8.9 वालिरावणसख्यं; D1.4–6 वालिरावणयोः सख्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1.3.4 D2.12 om.; Ñ2 D1.4.5 M6 23; V1 19; B2 D8.9 T4 22; T3 39. —After colophon, D2 concludes with रामः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.3 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः. —After Sarga 7.34, Ñ2 reads erroneously, 7.20. 1–10 (along with l. 1–2 of 389*) and 7.34.42–44 (along with colophon).

३५

G. 7.38.52
B. 7.35.1
L. 7.38.4

अपृच्छत ततो रामो दक्षिणाशालयं मुनिम् ।
प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १
अतुलं बलमेताभ्यां वालिनो रावणस्य च ।
न त्वेतौ हनुमद्वीर्यैः समाविति मतिर्मम ॥ २
शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ।
विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३
दृष्ट्वोदधिं विषीदन्तीं तदैष कपिवाहिनीम् ।
समाश्वास्य कपीन्भूयो योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४
धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तथा ।
दृष्ट्वा संभाषिता चापि सीता विश्वासिता तथा ॥ ५
सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किंकरा रावणात्मजः ।
एते हनुमता तत्र एकेन विनिपातिताः ॥ ६
भूयो बन्धाद्विमुक्तेन संभाषित्वा दशाननम् ।
लङ्का भस्मीकृता तेन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७

35

☞ V2 missing for Sarga 35 (cf. v.l. 7.12.2). B2 om. Sargas 35–40. M6 om. Sargas 35–36.

1 ab) Ś1.3 Ñ1 D12 M3 अ(D12 आ)पृच्छत्तं(M3 °च्छ); D1–4.9 आपृच्छंतं(D3 °च्छय तं); Cv.g.k.t as in text (for अपृच्छत). Ś D2.6.7.9–11 T G M3.3.8.10 सदा (for ततो). Ś2 Ñ1 D6.7.10.11 -[आ]श्रयं (for -[आ]लयं). Ñ2 B1.3.4 रामस्त्वा(B1 आसंग्य)पृच्छमानं तं कुंभयोनिं महामुनिं. —c) V1 D4 प्रांजलिं. Ñ1 D1.2.4.9 -[उ]पेतम्; M2.5.9 -[आ]पन्न (for -[उ]पेत). —d) Ñ1 वचोर्थवित्; Ñ2 [अ]र्थवद्वचः; B1 ब्रवीद्वचः (sic) (for वचोऽर्थवत्). T1.3 M1 इदं वचनमर्थव(M1 °ब्रवी)त्. ❀ Cv.t : अपृच्छतेत्यस्य विवरणमिदमाह वच इ(Ct °माहे)ति ।; Cg : अपृच्छतेत्यस्य विवरणमिदं वचनमिति ।; Ck : अपृच्छतेत्यादि. ❀

2 a) M9 अलं तद् (for अतुलं). D6.7.10.11 T4 M3 एतद्वै (for एताभ्यां). Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9 एतयोरतुलं (V3 D3 °रंतरं) वीर्यं(V3 ब्रूहि); B1.3 एतयोर्बहु संकीर्णं(B3 वीर्यं *). —b) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 रावणे (for वालिनो). D2.9 हि; G2 तु (for च). —c) Ñ1 नैव; B1 D2 ननु; B4 न च (for न तु). Ś Ñ V3 B4 D1–4.8.9.12 -वीर्यैः; B1.3 D5.6 -वीर्यं- (for -वीर्यैः). D10.11 न त्वेताभ्यां हनुमता. —d) D10.11 समं त्विति (for समाविति). D3 marg.; D4 om.; D12 मतं; T1 *inf. lin. pr.m.* (for मतिर्). ❀ Cv.t : एताभ्यामेतयोः(Ct षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यार्षी । एतयोर्बलं हनूमता तद्बलेन न सममित्यर्थः) ।; Cg : एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । "षष्ठ्यर्थे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्" इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।; Ck : एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी'त्यत्र बहुलग्रहणात् षष्ठ्यर्थेऽपि चतुर्थीह सर्वत्र. ❀

3 a) B3 धैर्यं (for शौर्यं). Ś D8.12 तेजो; D10 दास्यं (for दाक्ष्यं). Ñ1 V1 D1–5.9 श्रुतं (for बलं). Ñ2 B1.3.4 वीर्यं (for धैर्यं). V3 शौर्यौदार्यतुलं वीर्यं. —b) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 प्रज्ञा च(D1.3.4 °ज्ञाथ); M8 प्रज्ञता (for प्राज्ञता). M2 जय-; M10 बल-; Cg.k.t as in text (for नय-). Ś D8.12 -संयुता; D1.4 -साहसे(D4 °सं) (for -साधनम्). Ñ1 प्रज्ञा विनयसाधकः. —c) Ñ2 B1.3.4 T1.3 G2.3 M1.3.5.8.10 प्रतापश्च (for प्रभावश्च). —d) Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 सर्वमेत(V1 °त्तस्त)स्य संस्थितं(Ś2.3 संय[Ś3 °यु]तं; V3 सिंहवत्); T4 सर्वं वै मारुते स्थितं.

4 a) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 सागरं प्रे(B1.3.4 वी)क्ष्य सीदंतीं; D10.11 Ct दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य. —b) Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T4 दृष्ट्वैव(Ś2.3 D8.12 °ष्ट्वैवं; D1.4 °ष्ट्वा च); B1.3.4 पुरैष; D6 तामेव; D10.11 सीदंतीं; T1 G2.3 तदेष; T3 M2.4.8.9 तथैव; G1 तदै * (for तदैष). Ñ2 V1.3 D6 हरि- (for कपि-). Ñ1 -कुंजरः (for -वाहिनीम्). —c) Ñ2 B1.3.4 D10.11 महाबाहुर्; G1 M1.3 कपिर्भूयो (for कपीन्भूयो). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T4 एष वीरः समाश्वस्य(V1 D1.2.5.9 T4 °श्वास्य); V3 एष वीर्यं समास्थाय. —d) Ś D8 शते (for शतं). ❀ Ck : दृष्ट्वैवेत्यादि । Ct : दृष्ट्वैवेति । सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीं दृष्ट्वा तां समाश्वास्य योजनशतं प्लुतः. ❀

5 a) Ñ1 प्लुतं (for पुरीं). —b) M3 -पुरे (for -पुरं). D6.7.10–12 T1.4 G1.3 M3 तदा; G2 यथा (for तथा). —Ś D8.12 M10 om. (hapl.) 5cd. —cd) D1.4 संतोषिता; D5 संभाविता; T2 °षितं (for संभाषिता). Ñ1 V3 चैव; B3 तत्र; D1–5.9 सीता (for चापि). D1.4.5 दृष्ट्वा; D2.3.9 पृष्ट्वा(D9 °ष्टा) (for सीता). T4 transp. चापि and सीता. Ñ2 V1 B3 D10.11 ह्याश्वासिता; B1 प्राश्वासिता. B4 सा सीताश्वासिता. T1.4 तदा (for तथा).

6 a) Ś D8.12 -[अ]ग्रस्था; T2 -[अ]ग्रोणा (sic) (for -[अ]ग्रगा). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 -पुत्राः (for -सुताः). —b) B1.3.4 D1–4.9.12 M1.2.8.9 -[आ]त्मजाः (for -[आ]त्मजः). —Note hiatus between c and d. —c) Ś1.2 एके (sic) (for एते). —d) T3 G1 M3 त्वे(M3 ह्ये)केन (for एकेन). Ś D8.12 निहता रणे; Ñ2 B1.3.4 [ए]व नि(B1 वि)सू(B3 °षू)दिताः (for विनिपातिताः). Ñ1 V1.3 D1–5.9 सूदि(D3 स्कंदि; D9 ताडि)ता रावणालये.

7 a) Ś D8.12 वधाद्; Ñ B1.3.4 D1–5 T1.2 G3 बंध-;

न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च ।
कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८
एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः ।
प्राप्तो मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ॥ ९
हनूमान्यदि मे न स्याद्वानराधिपतेः सखा ।
प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान्भवेत् ॥ १०
किमर्थं वाली चैतेन सुग्रीवप्रियकाम्यया ।
तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११
न हि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम् ।
यद्दृष्टवाञ्जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२
एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महामुने ।
विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३
राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्ततः ।
हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४

G. 7. 38. 65
B. 7. 35. 14
L. 7. 38. 17

M10 भयाद् (for बन्धाद्). V1.3 D9 बंधन- (for बन्धाद्धि-). Ñ1 -मुक्तं च (for -मुक्तेन). —^{b}) Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 G1 संभाष्य च (D1.3.4 तु); D6.7.10.11 T4 भाषयित्वा (for संभाषित्वा). —^{c}) Ñ B1.3 D12 T1.2 M3.7.10 [अ]नेन; D6.7.10.11 T4 G2 येन (for तेन). —^{d}) G2 M4 [ए]व (for [इ]व). Ñ2 B1.3.4 लांगू(B3 °गु)लस्थेन वह्निना.

8 ^{b}) D2.9 वायोर् (for विष्णोर्). Ñ2 V3 B4 D8 T1–3 G1.3 M2–5.7.9 धनद(D6 °प)स्य; V1 B3 D1–5.9 M1 वित्तदस्य (for वित्तपस्य). Ñ1 B3 D2.5 T1–3 G3 M1.2.4.5.7–10 वा (for च). —^{cd}) Ś D8.12 [ए]तानि; D6.7 तस्य (for तानि). Ñ V1.3 B1.4 D1–5.9 श्रू(V3 स्तू)यंते तानि कर्माणि (for ^{c}). Ñ2 युद्धे यानि (by transp.); V3 D1.3–5 यादृशानि; B1 पूर्वं यानि; D6 यानि तस्य (for यानि युद्धे). G2 transp. तानि and यानि. —After 8, Ñ1 V1 ins.:

700* श्रुत्वागस्त्यस्य वचनं राघवः श्रीविवर्धनः ।
उवाच रामो वचनमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।

9 ^{a}) Ś D8.12 वीर्येण मया. —^{b}) Ñ2 लब्धा (for लङ्का). V3 सीता लंका (by transp.). Ś2 B3.4 D3.12 T1 (before corr. *inf. lin. pr.m.* as in text).2 G3 M1.3.5.9 [अ]थ (for च). —^{c}) Ñ1 प्राप्तं; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 T3.4 प्राप्ता (for प्राप्तो). Ś D8.12 नयश्; Ñ1 V3 यशश् (for जयश्). —^{d}) D5 राज- (for राज्यं). D12 बांधवः.

10 ^{a}) Ñ2 B3.4 न स्याच्च (for मे न स्याद्). —For 10^{ab}, Ñ1 V1.3 D1–4.9 subst.:

701* सखायं वानरपतिं मुक्त्वैनं हरिपुंगवम् ।

[Ñ1 V1 सहायं. D1.3.4 -पतेर् (for -पतिं). Ñ1 V1.3 [ए]वं (for [ए]नं). Ñ1 -पुंगवः; V3 -यूथपः (for -पुंगवम्).]
—D11 reads from त्तुं in ^{c} up to ^{d} in marg. —^{cd}) Ś D8.12 प्रवृत्तावपि कश्चास्या (for ^{c}). D3.5 transp. को वेत्तुं and जानक्याः. D8 शक्ति * * * त्.

11 ^{a}) T2 कथं नु. Ś D6–8.12 T1 G3 वालिर्; M7.8 वालि-; M9 वापि (for वाली). Ñ1 V1.3 D1.2.4.9 T3 वाली किमर्थम् (by transp.); D3.5 वालिः किमर्थम् (for किमर्थं वाली). Ś Ñ1 V1.3 D1–9.12 T1.3 एतेन; G1.2 M1.3.5.10 [अ]नेनैव; G3 वा तेन; M7.8 -घातेन (for चैतेन). T4 वालिना तेन (for वाली चैतेन). Ñ2 B1.3.4 तदेवं बलयुक्तेन. —^{b}) D2.9 -हित- (for -प्रिय-). —^{c}) Ñ2 B1.3.4 वाली; T2.3 M1.2.9 Ck तथा; Ct as in text (for तदा). D8 om. वैरे. G3 तदा वैरः समुत्पन्नो. —^{d}) M9 दग्धा. Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 तृणवन्मुने(Ñ B1.3.4 °त्कथं; V1.3 °द्रुने) (for वीरुधो यथा). Ś D8.12 न नीतो यमसादनं. ❀ Cv: किमर्थं वाली चैतेनेति पाठः। न हि वेदितवान्मन्य इति च।; Cg: किमर्थमिति। वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची।; Ck: सुग्रीवप्रियकाम्यया वालिघाते किमर्थं न प्रवृत्तः। पदच्छेदवशतो गूढत्वादुक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते मुनिना। तथा वैर इत्यादि। वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची।; Ct: वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची। 'किमर्थं वालिघातेन' इति पाठे सुग्रीवप्रियकाम्यया वालिघाते किमर्थं न प्रवृत्त इत्यर्थः। पदच्छेदशेषपूरणाभ्यां गूढत्वात्तस्यैव विवरणम्–तदा वैर इत्यादि. ❀

12 D8 om. (hapl. see var.) 12–13^{b}. —^{a}) Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 T4 M3 [अ]यं; D7 [अ]हं; G1 तु (for हि). Ñ1 V1.3 D1.2.4 T4 M3 विदितवान्; Ñ2 B1.4 विज्ञातवान्; D5 हि वेद नो; M1 वेद तदा (for वेदितवान्). B3 भाजौ (for मन्ये). —^{c}) D8 om.; M10 यं (for यद्). M8 यो दृष्टो वा (for यद्दृष्टवान्). T3 जीवितेष्टः. Ñ1 उपेक्षिते च तस्मिंस्तत्; Ñ2 B1.3.4 क्षांतवान्यत्प्रियं(Ñ2 °न्यः प्रियैः) प्राणैः; V1.3 D2.9 T4 उपेक्षितं(T4 °क्ष्यते) च यन्मित्रं; D1.4 यदुपेक्षितवान्मित्रं; M2.9 दृष्ट्वाञ्जीवितादिष्टः(M2 °ष्टं).

13 D8 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). —^{ab}) G1 M4 भगवान्; G2 जीवितं (for भगवन्). V1 महाबले; T1.2 °मते; M8 °मतौ (for महामुने). Ñ2 V3 B3.4 चरितं वै(V3 तु; B3 मे) हनूमतः (for ^{b}). B1 एतस्मिन्मे चरितं सर्वं भगवन्वै हनूमतः (hypm.). ❀ Cg: हनूमत्येतदिति हनूमद्विषये पृष्टमित्यर्थः. ❀ —^{c}) Ś2 महातत्त्वं; B1 यथापूर्वं (for यथातत्त्वं). —^{d}) G2 कथं वा (for कथय). Ñ2 V3 D2 [अ]मरपूजितः; D9 [अ]मितविक्रम (for [अ]मरपूजित). Ś D8.12 निखिलं कथयस्व मे; V1 B1 कथयस्व महामुने(B1 समाहितः). —After 13, Ñ2 ins. an addl. colophon:

[कारण * * (illeg.) तत्कथनं. 36.]

14 Ñ1 om. 14^{ab}. —^{a}) Ś D8.12 रामस्य वचनं श्रुत्वा.

G. 7. 38. 66
B. 7. 35. 15
L. 7. 38. 18

सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्ब्रवीषि हनूमतः ।
न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५
अमोघशापैः शापस्तु दत्तोऽस्य ऋषिभिः पुरा ।
न वेदिता बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६
बाल्येऽप्येतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल ।
तन्न वर्णयितुं शक्यमतिबालतयास्य ते ॥ १७

यदि वास्ति त्वभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव ।
समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८
सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः ।
यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९
तस्य भार्या बभूवेष्टा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ।
जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २०

—^{b}) Ñ2 B3.4 T1.2 G3 M1.3.10 तदा; D6 G2 तथा (for ततः). D7 महानृषिः (for ऋषिस्ततः). —^{c}) Ñ D2.9 तद्; D5 (with hiatus) हि; T3 (with hiatus) तु (for तम्). —^{d}) Ñ2 B1.3.4 राघवं वाक्यमब्रवीत्.

15 ^{a}) D1.4 तथ्यम् (for सत्यम्). V3 -पते (for -श्रेष्ठ). —^{b}) B1 ब्रवीमि (for ब्रवीषि). D6.7.10.11 T1 हनूमति. —^{c}) Ś1.3 D8 यद्बले (Ś1 °लं); Ś3 यद्बाल्ये; B3 बले न (by transp.); D3 न बलैर् (for न बले). —^{d}) D3 तु (for second न). D1.4 प्रभाव; M2 समौ (sic) (for मतौ). Ñ2 B1.4 transp. गतौ and मतौ. Ñ1 V1 D1–4.9 T3 अपि; Ñ2 B1.3.4 G1 तथा; V3 क्वचित्; D8 पुरः; M1 परं (for परः).

16 ^{a}) B1 च शापो (for शापस्तु). Ñ2 °वाक्यैर्मुनिभिः. —^{b}) Ś3 [ऽ]स्ति (for ऽस्य). Ś Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–5. 7–12 T1.2.4 M1 मुनिभिः (for ऋषिभिः). Ñ2 शापो दत्तो हनूमतः. —^{cd}) T1–3 G3 M5.8 वेदितं; M4 वेदितो; M10 वेद तद् (for वेदिता). D6.7.10.11 न वेत्ता हि बलं सर्वं (for ^{c}). D6.10.11 T3 -मर्दन. Ś D8.12 न च वेद बलं येन बलिनां बलमर्दनं (D12 °न). —For 16^{cd}, Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 subst.:

702* न ज्ञातं हि बलं येन बलिना वालिमर्दने ।

[T4 वा (for हि). Ñ1 D1.4.5 तेन (for येन). D5 बलिनाम्. V1 D9 बलि- (for वालि-). V3 D9 T4 -मर्दन (for -मर्दने). D5 अरिमर्दनं.];

while Ñ2 B1.3.4 G (ed.) subst.:

703* न ज्ञातवानयं येन बली सद्बलमात्मनः ।

[B1 नो (for न). Ñ2 स; B1 च (for सद्-). G (ed.) बलवान् (for बली सद्-). B3 बलिना वारिमर्दने (for the post. half).]

17 ^{a}) D1.3 बाले; G3 बालो; Cg as in text (for बाल्ये). Ś Ñ2 V3 B1.3.4 D1.3–6.8 [ऽ]प्यनेन; V1 G2 M10 तेन च (V1 तु) (for ऽप्येतेन). D2.9 बालेनानेन. —^{b}) Ś वै सु-; D12 कर्म (sic) (for राम). Ś Ñ2 V3 B1.4 D1–5.8.9.12 महात्मना; V1 हतात्मना (for महाबल). B3 कृतं वा रघुनंदन. —^{c}) Ñ2 D2.9 न तद् (by transp.) (for तन्न). D2.9 कथयितुं (for वर्ण°). —^{d}) D6.7.10.11 T1–3 G1.3 M3.5.8 इति; Cv as in text (for अति-). D6.7,10.11 M1.5 Ct बाल्यतया; T1.2 G1.3 M3 तूर्ष्णीं मया; Cv.g.k as in text (for -बालतया). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 एतस्य बलिनो महत् (D5 °नोऽपि); Ñ2 B1.3.4 अश्रद्धेयं पृथग्जनैः; G2 मतिहीनतयास्य ते. ❀ Cv: अतिबालतयास्य ते इति। न कस्यचिदप्यतिबाल्य एतत्संभाव्यत इति बुद्धिर्भविष्यति । अतोऽर्थस्यासंभाव्यत्वात् सहसा वक्तुं न शक्यते ।; Cg.k: बालतया आस्यत इति (Cg बालतया) बालभावेन अजानते (Cg °ते) वेत्यर्थः ।; Ct: बाल्यतया बाल्यभावेन । अजानतेवेत्यर्थः । अनेनास्यते. ❀

18 ^{a}) V1 D2.6.7 G2 M4.5.7.9 च (for वा). V1 D2.9 T4 हि (for तु). Ś D8.12 चाप्यस्ति; Ñ2 B4 तेत्रास्ति; B1 चेदस्ति (for वास्ति तु). B3 यदि तेस्त्यभिप्रायस्तु (unmetric). —^{b}) B1 तं; D6.7.10.11 सं- (for तच्). B3 श्रोतुं त्वं (for तच्छ्रोतुं). Ñ2 B3.4 रघुनंदन; V3 त्वं विशांपते (for तव राघव). D1.3.4 तव श्रोतुं च राघव. —^{c}) Ś3 D8.12 गतिं; G3 मतं (for मतिं). G2 वीर (for राम). D2.9 [ए]कभावेन (for मतिं राम). Ñ2 B1.3.4 ततः समाधाय मनो (B1.3 °तिं). —^{d}) G2 शृणु राम; Cg.k.t as in text (for निशामय). B4 ममानघ.

19 ^{a}) Ś V1.3 D1.2.4.6–8.12 M3 -वरः (for -वर-). Ś D8.12 पूर्वं; D5 -स्वर्ण-; M3 श्रीमान् (for -स्वर्णः). Ñ2 B3.4 अस्ति रत्नमयः श्रीमान्; B1 आस्ते रत्नमयः स्वर्णः. —T4 damaged for ^{b}. ❀ Cg: सूर्यदत्तवरस्वर्णः सूर्यदत्तवरेण स्वर्णरूपः। सुमेरुः सुवर्णमेरुः ।; so also Ck.t. ❀ —^{cd}) T4 तत्र; M7 तस्य (for यत्र). M5 [आ]र्यः (for [अ]स्य). Ñ1 V1.3 D1–5.9 तत्रास्ते (Ñ1 V1.3 °सु) बलवानस्य (for ^{c}). T1.2 G2 M2.4.8.9 केसरिर्. D1.4 राम (for नाम). Ñ2 B1.3.4 तत्रास्य केशरी ना(Ñ2 °रिर्ना)म पिता राज्यं प्रशास्ति वै.

20 ^{a}) D7 या च; T4 यस्य (for तस्य). —^{b}) B1 D5 M5.10 (all with hiatus) अंजनेति; D1.4 ह्यंजनीति (D4 °नाति-) (for ह्यञ्जनेति). B1 T1 प्रतिश्रुता; D6.7 च वि°; T2 सती श्रुता; M3 प्रवि°; Cg.k.t as in text (for परिश्रुता). —^{c}) Ñ B3 तु; V3 B4 च; B1 स (for वै). D1.4 तत्रैव; D2.3.5.9 तत्रैनं; T4 यस्यां वै; M1 वै तस्यां (by transp.) (for तस्यां वै). —^{d}) Ś Ñ V3 B3.4 D8.12 पवनः सुतमुत्तमं (Ś D8.12 पुरुषोत्तम); V1 D1–5.9 पवनो बलवांस्तदा (V1 D2.9 °था); B1 वीर्यवंतमनुत्तमं.

शालिशूकसमाभासं प्रासूतेमं तदाञ्जना ।
फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१
एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः ।
रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरभराडिव ॥ २२
ततोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् ।
ददृशे फललोभाच्च उत्पपात रविं प्रति ॥ २३
बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् ।
ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४
एतस्मिन्प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति ।
देवदानवसिद्धानां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५
नाप्येवं वेगवान्वायुर्गरुडो न मनस्तथा ।
यथायं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६
यदि तावच्छिशोरस्य ईदृशौ गतिविक्रमौ ।
यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ G. 7. 38. 78 B. 7. 35. 27 L. 7. 38. 30

21 ^{a}) V_3 बालसूर्य-; $D_{1.4}$ सालिशूक-; D_2 पावकार्क-; G_2 $M_{2.8}$ शाली(M_2 °लि)शुक- (for शालिशूक-). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.10.11}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ Cg.k.t -निभाभासं; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ -वर्णाभं च(B_1 तं); G_2 -समानाभासं (hypm.) (for -समाभासं). ❀ Cg : शालिशूकनिभाभासं शाल्यग्रवत् पिङ्गलाभासम् । " काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् " इत्युक्तेः ।; Ck.t : शालिशूकनिभाभासं शाल्यग्रसमानवर्णम्. ❀ —^{b}) $\tilde{N}_1$ B_3 D_{12} T_2 G_1 $M_{4.8.9}$ Ck प्रसूता; $\tilde{N}_2$ $B_{1.4}$ $D_{1.3.4}$ M_7 प्रसूय; Cg.t as in text (for प्रासूत). V_3 B_3 [ए]नं; M_8 [इ]यं (for [इ]मं). $\tilde{N}_1$ D_5 ह्ये(D_5 सु)तमंजना. V_1 $D_{2.9}$ सू(D_2 भू)त्वा क्षेत्रजमंजना (V_1 °सा); T_1 M_3 प्रसूते मंदरेंजना; G_2 संप्रसूते तदांजना. ❀ Cg.k.t : प्रासूत(Ck प्रसूता) प्रसूतवती. ❀ —^{c}) M_{10} फलम् (for फलानि). M_8 -कामो (for -कामा). $\acute{S}_{2.3}$ $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 सा (for वै). —^{d}) T_4 damaged from गहने up to एष मा in 22^a. $\tilde{N}_1$ $D_{2.9}$ च वनं तदा; D_6 $M_{1.2.4.5.9}$ गगनेचरा; $D_{8.10.11}$ ग(D_8 वा)हने वरा (for गहनेचरा). $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.3.4}$ विनिष्क्रांता तदा वनं(V_1 वनं तदा); V_3 निष्क्रामस्व रणेचरा; $D_{1.3-5}$ निष्क्रांता च वनेचरा; M_8 निष्क्रांतो गगनेचरः.

22 T_4 damaged up to एष मा in ^{a} (cf. v.l. 21). —^{a}) D_8 G_1 एवं (for एष). T_3 M_5 मातृ- (for मातुर्). $D_{2.5.9}$ वि(D_9 नि)योगेन (for वियोगाच्च). —^{b}) $B_{3.4}$ क्षुधा चैव (for क्षुधया च). B_3 तृषार्दितः. D_5 G_2 क्षुधा च(D_5 °धया) भृशमर्दितः. —^{c}) $B_{1.3.4}$ रुराव. T_4 M_4 भृशम् (for शिशुर्). —^{d}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.4}$ गिरौ; B_3 ततः; D_6 T_3 G_3 गुहः (for शिशुः). V_3 ** (lacuna) भराडिव; B_1 शरभवन्निव; $D_{1.3.4}$ पतगराडिव; $D_{5-7.10.11}$ T $G_{2.3}$ $M_{1.3.4}$ शरवणे यथा(D_5 °णेति च; T_3 M_4 °णादिव); G (ed.) करभराडिव. Ś $D_{8.12}$ यथैव श($D_{8.12}$ स)रभः ($\acute{S}_2$ शभरः [meta.]) शिशुः. ❀ Cg.k : शरवणे शिशुः स्कन्दः (Ck °शुरिति। कुमारस्वामीत्यर्थः) ।; so also Ct. ❀

23 ^{a}) Ś $\tilde{N}_1$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 अ(D_{12} त)थोद्यंतं; $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{3.4}$ $D_{6.10.11}$ T_1 G_2 $M_{3-4.8.10}$ तदो°; M_1 तत्रो° (for ततोद्यन्तं). —^{b}) $\tilde{N}_1$ D_5 T_4 -[उ]त्करप्रभं; $T_{1.2}$ G_3 -[उ]त्कटोपमं; M_8 -समप्रभं (for -[उ]त्करोपमम्). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-6.9-11}$ T_4 $M_{3.8}$ ददर्श; G_1 अपश्यत् (for ददृशे). Ś -शोभाच्च (sic); $D_{3.9}$ -लाभाय (for -लोभाच्च). —^{d}) $\tilde{N}$ B_4 $D_{1-4.7.9-11}$ $T_{1.4}$ M_3 ह्यु($\tilde{N}$ B_4 प्रो)त्पपात; B_1 स्वात्प° (for उत्पपात). $D_{2.5.9}$ च तं (for रविं).

24 ^{b}) T_4 damaged from इव up to ग्रही in ^{c}. Ś D_8 -[अ]र्कातप-; G_1 -[अ]र्कस्तु सः; G_2 -[अ]र्कसम- (for -[अ]र्क इव). —^{c}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.4}$ ततो ग्रहीतुं(B_1 °ह्यर्थं [sic]). —^{d}) Ś V_3 $D_{1-5.8.12}$ पुप्लुवे; D_9 पुप्लाव (for प्लवते). $T_{3.4}$ -मध्यगं (for -मध्यगः). $\tilde{N}_1$ प्लवमानस्तदांबरं; $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ G (ed.) पुप्लुवेंबरमाशुगः(G [ed.] °स्थितः); V_1 प्लवतांबरमध्ययं; G_1 $M_{2.4.5.7}$ प्लवते हनुमान्बली; G_3 M_{10} प्लवतेंबरमुत्तमं.

25 $\acute{S}_2$ om. 25–26. —^{b}) B_4 $D_{1.3-5}$ -भावाद् (for -भावे). $D_{2.9}$ शिशुभावेन वै तदा. —^{c}) B_1 $D_{3.6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ -यक्षाणां (for -सिद्धानां). —^{d}) B_1 च; D_9 स (for सु-).

26 $\acute{S}_2$ om. 26 (cf. v.l. 25). —^{a}) $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.9}$ T_4 हि (for [अ]पि). B_1 [अ]थं; M_8 [ए]नं (for [ए]वं). V_3 धृतवान् ; T_4 बलवान् (for वेगवान्). —^{b}) D_2 $T_{1.3}$ G_3 M_3 वा (for न). $\tilde{N}_2$ $B_{3.4}$ न गरुत्मान् ; B_1 गरुत्मान्वा (for गरुडो न). $\tilde{N}_2$ B_3 $D_{2.9}$ [ऽ]थ वा; $B_{1.4}$ [ऽ]पि वा (for तथा). $\acute{S}_{1.3}$ $D_{8.12}$ गरुडो वा पतत्रवान् ; $M_{1.2}$ न मनो गरुडस्तथा. —T_4 damaged from यु in ^{c} up to ऽम्ब in ^{d}. —^{c}) $\acute{S}_{1.3}$ $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{8.12}$ T_3 G_1 $M_{4.7.9}$ वै; D_3 च; M_2 [ऽ]पि; M_5 यैः (for तु). $D_{2.9}$ यदेतद्वीर्यमासाद्य. —^{d}) D_2 क्रमति; D_9 क्रामति (for क्रमते). $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ क्रा(B_3 क्र)मत्यंबरमध्यगः.

27 D_9 om. 27. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) $B_{1.3.4}$ अयं (for यदि). —^{b}) G_1 तादृशौ; M_1 हीदृशौ (for ईदृशौ). $\acute{S}_{1.3}$ $D_{1.3-5.8.12}$ त्वीदृशो ग(D_5 ह्य)ति(D_8 भाति)विक्रमः; $\acute{S}_2$ $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.7.11}$ ईदृशो गतिवि($\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ हि परा)क्रमः; D_6 ईदृशी गतिविक्रिया. —^{c}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ यौवने. V_3 आस्थाय (for आसाद्य). —^{d}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ कीदृशोस्य($\tilde{N}_2$ °यं); D_2 कीदृग्वेगो (for कथं वेगो).

G. 7. 38. 79 B. 7. 35. 28 L. 7. 38. 31

तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः ।
सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८
बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष ततोऽम्बरम् ।
पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९
शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिवाकरः ।
कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३०
यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः ।
तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१
अनेन च परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि ।
अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२
स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः ।
अब्रवीद्भ्रुकुटीं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३
बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव ।
किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४

---

28 a) Ñ2 B1.3.4 चानु(B1 °थ)प्लुप्लुवे (for अनुप्लवते). M5 ततस्तदा ववौ वायुः. — b) Ñ1 V1 D1.3.4 आत्मजं (for आत्मनः). Ñ2 B1.3.4 प्लवमानं तदात्मजं; V3 गच्छंतं सुतमात्मनः. —After 28 ab, Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 ins.:

704* तस्मात्सर्वेषु भूतेषु हनुमान्बलवत्तरः ।
स्थैर्याद्धैर्यात्तु गाम्भीर्याच्च समोऽस्तीह कश्चन ।

[(l. 1) Ś D8 प्राणेषु; D12 वीरेषु (for भूतेषु). V1 transp. भूतेषु and हनुमान्. —(l. 2) V1 धैर्याद् (for स्थैर्याद्). V1 D1–4.9 वीर्याच् (for धैर्यात्). V1.3 D1.3–5 च (for तु). Ś D8.12 [ऽ]स्तीति; D5 [ऽ]हेति (for ऽस्तीह).]

— c) T1–3 G2.3 M1.2.4.5 सूर्याद्. T1 G2.3 M1.2.4.6.8 -भयं (for -भयाद्). Ś D8 रक्षति (for रक्षंस्). Ñ2 B1.3.4 सूर्यदाहादरक्षच्च (Ñ2 °च्च रक्षन्वै). — d) Ñ2 B1.3.4 D7 -कण-; D6 -कर-; G1 -मय- (for -चय-). Ś D8 [ए]नं वायुस्तु; Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 वायुस्तु(V3 °श्च) हिम-(Ñ1 D1–4 °स्तुहिन-); G2 तुषारयति (for तुषारचय-).

29 D9 om. 29. T4 damaged from साहस्रं in a up to b. — a) D2 वायुर् (for बहु-). — b) Ñ1 चक्रामैष; Ñ2 B1.3.4 प्रक्रांतोयं; D1.3.4.10.11 T3 क्र(D4.10.11 क्रा)मन्नेव(D1.3.4 °ष); M7 क्रमित्वैष (for क्रमत्येष). B1.3.4 तदा; D6.7.10.11 T1–3 G M1.3–5.8.9 गतो (for ततो). Ś D8.12 M7 ततोंबरे; Ñ V3 नभस्तलं(Ñ2 °ले); V1 नभःसुतं; M10 ततो बली. — c) Ś D8.12 दुर्बल(D8 °लभ)त्वाच्; D5 पितुर्वाक्याच् (for पितुर्बलाच्). Ñ2 वेगाच्; T3 G1 M2.3.5.9 वीर्याच् (for बाल्याच्). — d) Ś D1–5.8.12 भास्करेण समागतः; Ñ2 B1.3.4 भास्करेणाभिरक्षितः; T3 सूर्याभ्याशमुपागतः.

30 a) Ś Ñ B1.3.4 D2.8.9.12 हि; V1 D1.3.5 [ऽ]पि (for तु). V3 [ऽ]प्यदोषः स्याद्; D4 [ऽ]थ दोषज्ञ; D6 T1.2 G2.3 न दोषज्ञ; M4 त्वरोषज्ञ (for त्वदोषज्ञ). ❀ Cg k.t: दोषज्ञः विद्वान् स न भवतीत्यदोषज्ञः । Cg adds "दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ" इत्यमरः(?). ❀ — b) Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T1.2 M3 दिने(V3 सुरे)श्वरः; B1.3.4 विरोचनः (for दिवाकरः). —V3 om. 30c–31. — c) D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M3.4 चास्मिन्; D9 चास्य; M10 अत्र (for चात्र). V1 समापन्नम्; D1–5 समायां(D2.5 °या)तम् (for समायत्तम्). Ś D8.12 सूर्यं एवं समायांतम्. — d) Ś2 B4 D2 G2 [ए]वः; D1.3–5.12 T3 M3 [ए]नं; G2 [ए]तं (for [ए]वं). Ñ1 मत्वा (for [ए]वं न). Ś D8 तं (for सः).

31 V3 om. 31 (cf. v.l. 30). D9 om. from 31 up to राम in 32b. — a) B1 तमेव; D12 यमेवं; G2 यदि मे (for यमेव). Ñ2 B1 राम; B3.4 चैव; D6.7 ह्येवं (for ह्येष). — b) B1 प्लुतं; D1–5 T3 M1 गतः (for प्लुतः). Ñ1 V1 ग्रहीतुं प्रति भास्करं. — d) Ś D8.12 जिग्रासति; Ñ1 व्यजिघृक्षद् (for जिघृक्षति). G1 विभावसुं (for दिवाकरम्). Ñ2 B1.3.4 चकार ग्रहणे मतिं.

32 D9 om. up to राम in 32b (cf. v.l. 31). — a) B1 परेण. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.12 T4 तु; K (ed.) Cg स (for च). T4 damaged from परा up to b. Ñ2 B1.3.4 M3 परामृष्टे; D6.7 पुरा दृष्टो; Cg.k.t as in text (for परामृष्टो). — b) D2.6.7.10–12 M5 राहुः (for राम). Ñ1 D1–5 M7 -रथो(M7 °थे)धुरि; Ñ2 B1.3.4 -रथेध्वनि; G2 -रथांतिके (for -रथोपरि). — c) V3 अपक्रामत्. Ś D8.12 तदा त(D12 °तस्त)स्थौ; V3 T4 M10 ततो राहुस्; B3 ततो रामः; D2.9 तु(D9 च) तत्रस्थो; M3 स्वतस्त्रासो; L (ed.) तदा त्रस्तो (for ततस्त्रस्तो). — d) T4 रवेश्; M10 तदा (for राहुश्). Ñ1 -मर्दने; T1 -कर्शनः; T2 -दर्शनः; M9 -मर्दनं (for -मर्दनः). V3 चंद्रार्कस्यातिमर्दनः.

33 a) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 M8 स चेंद्र-; D6.7.10.11 T4 इंद्रस्य (for स इन्द्र-). D5 -भुवनं. — b) V3 D1.2.4.9 T1 G3 M1.2.8.10 सरोषं. — c) D1 भ्रकुटिं; D2–5.8.10–12 T M1–3.5 भ्रु(D3.4 T3 भ्रू; M1.2 भ्रू)कुटिं (for भ्रुकुटीं). — d) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 शक्रं देव-(D1.3.4 चैव); T3 M3.9 देवदेवं; G3 देव देव- (for देवं देव-). —For 33, Ñ2 B1.3.4 subst.:

705* अथ दृष्ट्वा हनूमन्तं जिघृक्षन्तं तु भास्करम् ।
अब्रवीत्सत्वरं गत्वा राहुः शक्रमिदं वचः ।

[(l. 1) B1 अद्य (for अथ). —(l. 2) B3 त्वरितं (for सत्वरं).]

34 a) D6 T3 M5 -[अ]पनये; G1 M10 -[अ]पनयौ (for -[अ]पनयं). G1 M1.10 Ck कृत्वा; Ct as in text (for दत्त्वा). Ś D8.12 भक्ष्याविमौ हि नैवास्तां; Ñ V1.3

अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ।
अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५
स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः ।
उत्पपातासनं हित्वा उद्वहन्काञ्चनस्रजम् ॥ ३६
ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् ।
शृङ्गारकारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ ३७
इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरम् ।
प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८
अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् ।
अनेन च स वै दृष्ट आधावञ्शैलकूटवत् ॥ ३९
ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुमेवमवेक्ष्य च ।
उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४०
उत्सृज्यार्कमिमं राम आधावन्तं प्लवंगमम् ।
दृष्ट्वा राहुः परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ G. 7. 38. 92 B. 7. 35. 41 L. 7. 38. 45

B1.3.4 D1.3–5.9 क्षुधाविनय(Ñ1 V1 D1.3–5 क्षुधाविनोद; D9 क्षुधापनोद)नं कृत्वा(Ñ2 V3 °नं दत्त्वा; B1 °नार्थौ तु; B3.4 °नं दत्तं); D2 क्षुधया रोदनं कृत्वा. ❀ Cv : बुभुक्षापनयनं अन्नं परावृत्य अन्नमसिक्रम्य ।; Ck : बुभुक्षापनयं कृत्वा अन्नं विधाय 'बुभुक्षापनीयतेऽनेनेति' व्युत्पत्तिः ।; so also Ct. ❀ —^{c}) V1 D6 अयं (for इदं). Ś Ñ2 V3 B1.3.4 D1.3.4.8 यत्; V1 तु; D5 यस् (for तत्). D2.9 T4 इदानीं (for इदं तत्). Ñ1 देव; Ñ2 V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 दत्तो; M8 काले (for दत्तम्). —^{d}) Ś D8.12 विन्यस्य; M4.8 अन्यत्र (for अन्यस्य). G1 बलसूदन; G3 बलि° (for बलवृत्रहन्). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 वरोन्य(T4 damaged from न्य up to पर्व in 35^{a})स्मै सुरेश्वर; M3 दत्तमन्यस्य वृत्रहन्.

35 T4 damaged up to पर्व in ^{a} (cf. v.l. 34). —^{b}) Ś Ñ V1 B1.3.4 D1.3–5.8.12 आस्थितः (for आगतः). —^{c}) Ś D8 G2 M10 अद्य; T4 तदा (for अथ). —^{d}) D4 * * सा; T4 सह *; G1 तरसा (for सहसा). G2 रश्मिः (for रविम्). Ś D8.12 सूर्यं ग्रसति पर्वणि. —For 35^{cd}, Ñ2 B1.3.4 subst. :

706* दृष्ट्वा गृहीतमन्येन तमहं त्वामुपागमम् ।

[Ñ2 illeg.; B4 ततोहं त्वामुपागतः (for the post. half).]

36 ^{a}) Ś D8.12 राहोस्तु. —^{b}) D5 सहसोत्थितः; G2 M8.10 संभ्रमार्दितः. —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{d}) V1 D1–5.9 समव्यूढं(V1 °हं) (for उद्वहन्). Ś D6–8.10–12 T1.2 G3 M1.8 कांचनीं (for काञ्चन-). V1 -स्रजः; M3 -प्रभं (for -स्रजम्). Ñ2 B1.3.4 पराध्यास्तरणान्वितं; V3 सर्वैस्ते बलसंयुतः.

37 ^{a}) B3 तत्र (for ततः). V3 -शैलाभं (for -कूटाभं). —^{b}) T4 damaged from मद up to कारिणं in ^{c}. Ś मदं स्रवन् (sic); Ñ1 महाश्रवं; Ñ2 B1 महामदं; D1.3.4.6 मदश्रवं; D2 महाश्रुतं; D5.9 महागजं; M5 मधु° (for मदस्रवम्). B4 चतुर्दंष्ट्रं सदामदं. —V3 om. 37^{c}–38^{b}. —^{c}) M2 शृंगानु- (for शृङ्गार-). Ñ1 D1–7.9–11 T3 G1 M3 -धारिणं; V1 -चारिणं; T2 -[आ]कारिणं; M7 -करिणं (for -कारिणं). V1 प्रासं; D2.10 T3 M1 प्रांशु- (for प्रांशुं). Ś D8.12 शुक्लं गजवरं चैव; Ñ2 B1.3.4 षट्पदैरन्वितं प्रांशुं(B3 प्रासं). —Ñ2 illeg. for ^{d}. —^{d}) B3 शून्य-; M4 श्रीमद्- (for स्वर्ण-). B4 -नादिनं (for -हासिनम्).

38 V3 om. 38^{ab} (cf. v.l. 37). —^{a}) T1.2 M1 करिणम् (for करीन्द्रम्). —^{c}) V3 प्रासो (for प्रायाद्). B3 [आ]तपः (for [अ]भवत्). —^{d}) Ñ1 V1.3 D5.7 M10 तेन; D8.9 तत्र (for [अ]नेन).

39 ^{a}) V1 तथा. B4 [अ]भि- (for [अ]ति-). Ñ1 V1 D1–4.9 T4 -रभसः; Ñ2 B1.3.4 -रभसात्; D5 -रभसा; G2 -भरसेन (meta.) (for -रभसेन). Ś D8.12 [अ]याद्; Ñ1 D1.3–5 प्रागाद्; Ñ2 V1.3 B1.3 D2.9 T4 प्रायाद्; B4 राहुः (for [अ]गाद्). —^{b}) V3 सूर्यम्; B4 प्रायाद् (for राहुर्). T2 वासवः (sic). D5.9 राहुमुत्सृज्य वासवः. —^{c}) V1 तु (for च). Ś D8.12 युद्धे; D2 दग्धो (for दृष्ट). B1 D9 दृष्टोसौ(D9 °*) (for वै दृष्ट). —Ñ2 illeg. for ^{d}. T4 damaged from ^{d} up to ततः in 40^{a}. —^{d}) Ś D8.12 धावंतं; Ñ1 V1.3 D1–4.9 ह्यधावन्; D5 द्रावयन्; D6 G2 (with hiatus) अधावन्; D10.11 प्रधा° (for आधावन्). B3 -कूटवान् (for -कूटवत्).

40 T4 damaged up to ततः in ^{a} (cf. v.l. 39). B1 om. 40^{ab}. —^{a}) V3 तीरैः (sic) (for सूर्यं). T3 G1 M1.2.4.8.9 तम् (for सम्-). B3 ततः समुत्सृज्य राहुः. —^{b}) Ś D1–5.8.9.12 T4 स्थूलम्; Ñ V1.3 B4 D6.7.10.11 M7 फलम्; G1 M1.5 एव; M3.10 एनम् (for एवम्). B3 फलं चैवम् (for राहुमेवम्). G1 M5.8 निरीक्ष्य; M1 [अ]भ्यवेक्ष्य; G (ed.) उपेत्य (for अवेक्ष्य). D2.9 सः (for च). —^{c}) Ñ2 B1 ततो व्योम; G1 स वेगेन; M1 पुनर्व्योम्नि (for पुनर्व्योम). —^{d}) Ñ1 हिंसिका- (meta.); D1 सिंहका- (for सिंहिका-).

41 B4 om. (hapl.?) 41–42^{b}. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ś D1–4.6–8.12 T2 G M2–5.8–10 उत्सृष्ट-; T1 °ष्ट्वा (for उत्सृज्य). Ś D8.12 अमुं (for इमं). V3 (with hiatus) च इमं (for [अ]र्कमिमं). D9 अंबरे स; T1.2 G3 M3 हनूमंतम्; T3 M7.10 इमं राहुम् (for इमं राम). —^{b}) Ś1.2 D6 अधावंतं; Ñ1 V1 D2.9 T4 ह्य(T4 ह्या)धावंतं; Ñ2 V3 B3 D1.3–5.7.10.11 T1 M2 प्रधावंतं. Ñ1 तं प्लवंगमं (hypm.) (for प्लवंगमम्). —^{c}) Ś

G. 7. 38. 93
B. 7. 35. 42
L. 7. 38. 46

इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः ।
इन्द्र इन्द्रेति संत्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२
राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितः स्वरः ।
श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरयमेनं निहन्म्यहम् ॥ ४३
ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि ।
फलं तं हस्तिराजानमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४
तदास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया ।
मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥ ४५
एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः ।
हस्तान्तेनातिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६
ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः ।
पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत ॥ ४७

D8.12 T1–3 G1 M2.4.7–9 द्रुतं; Ñ1 V1.3 D1–5.9 दूराद् (for दृष्ट्वा). Ñ2 B1.3 D9 परावृत्तो; D2 परिवृतो; L (ed.) परि° (for परावृत्य). D6.7 T4 परावृत्याब्रवीद्रामः; D10.11 अवेक्ष्यैवं परावृत्तो. —^{d}) Ś1.2 Ñ1 V1 D2 M4 मुखशेष-; Ś3 D8.12 °शोष-; D6.7 T3.4 मुक्ताक्रोशः (for मुखशेषः). G2 भयार्दितः; M1.3.5.10 [ऽ]पयाद्रुतं (for पराङ्मुखः). ❀ Cg.k.t : मुखशेष इति राहु(Ct °होः)स्वरूपकथनम्. ❀

42 B4 om. 42^{ab} (cf. v.l. 41). —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 प्रा(Ś D8.12 प्र; D5 वि)क्रोशमानस्; M7 आशंसमानं (for आशंसमानस्). Ś D8.12 च; M8 तन् (for तु). Ñ2 B1.3 इंद्रमेव समाधावत्(Ñ2 °गच्छत्; B3 °साद्य); M1 इंद्रेति क्रोशमानस्तु. —^{b}) T4 damaged from का up to इन्द्रेति in ^{c}. G2 हिंसिका- (meta.) (for सिंहिका-). —^{c}) Ñ V1.3 B3 D2.4.9 T3 M3 इंद्रें(D9 °*) द्रेति च; D1 इंद्र * द्रेति (for इन्द्र इन्द्रेति). G1 [अ]यं; M10 स (for सं-). D9 संग्रामात्; M1 संत्रासं (for संत्रासान्). —^{d}) D8 मुहूर्तं (hypm.); M1 राहुर् (for first मुहुर्). Ñ2 B1.3.4 विचुक्रोश मुहुर्मुहुः.

43 ^{a}) B3 ततो (for राहोर्). Ñ2 B1.4 ततो विक्रोशतस्तस्य. —^{b}) V3 एवं (for एव). Ś Ñ1 V1 D2.8–11 M5 [आ]लक्षितं; Ñ2 B1.3.4 D1.3.4 [आ]लक्ष्य तं; V3 लक्षितं; D12 [आ]लिखितं; T3 G M1.2.4.7–10 [आ]लक्षित-. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.8–12 G2 M2.4.5 स्वरं. D5 प्रभुश्चावेक्ष्य तं स्वरं. —^{c}) Ś D8 प्राह; D2.9 [ऽ]प्याह; M3 आह (for [उ]वाच). D1.3–5 उवाच शक्रो (for श्रुत्वेन्द्रोवाच). Ś D8.12 भैस्त्वम् (for भैषीर्). Ñ2 B1.3.4 मा भैरिति तमाहेंद्रस्(B3 महेंद्रस्तु). —^{d}) Ñ2 B4 D12 स्वहम्; B1 [ऽ]प्यहम्; B3 (with hiatus) D5–11 T G1.3 M1.3 अहम्; M5 अरिम्; M8 असुम् (for अयम्). G2 एवं; M8 एव (for एनं). T1.2 G1.3 M3 च; T3 वै; M1 हि (for [अ]हम्). Ś Ñ2 V1.3 B1.3 D8.12 निसूदये; Ñ1 B4 D2.3.5–7.9–11 T4 निषूदये; D1.4 न सूदये (for निहन्म्यहम्).

44 ^{a}) Ś D1–5.8.9.12 ऐरावणं (here and below). T3 तदा (for ततो). Ś D8.12 द्वारं (for दृष्ट्वा). —^{b}) Ñ1 V1 D2.4.5.9 T1.2 G2.3 M1.3.5.8.10 महांतमिद(Ñ1 V1 D2/4.9 °मिम; D5 °मय)म्; D3 महाद्रिमयम्; M7 महत्तमिदम् (for महत्तदिदम्). Ś D8.12 महदन्यदुपागतं; Ñ2 B1.3.4 D1 महांतमिदमेव हि(D1 °ममितद्युतिं); V1 महांतं पर्वतं यथा; T4 महत्फलमिदं त्विति. —^{c}) Ś D8.12 बलिनं; Ñ1 फलांतं; V1.3 D1–4.9 बलात्तं; D5 बलेन; T3 पतंतं; T4 फलात्तं (for फलं तं). Ñ2 B1.3.4 फलमित्यभिवि(B3 °सं)ज्ञाय; M5 K (ed.) फलं मत्वा हस्तिवरम्(K [ed.] °राजम्). —^{d}) Ñ2 B1.4 सं प्र-; B3 संप्र- (for अभि-). T3 तं शिशुः (for मारुतिः).

45 ^{a}) Ś D8 अथ; V1.3 B1.4 D1.2.4.9 तद्; D6–7. 10–12 M3 तथा (for तदा). Ñ2 त * स्य; B3 तस्य तं; T1.2 G3 तथाभि-; M1 तदाभि- (for तदास्य). B4 T1.2 G3 [आ]धावतो (for धावतो). Ñ1 राजन्; D9 नूनम् (for रूपम्). —^{d}) D7.10.11 इंद्राद्युपरि. Ś1.3 Ñ V3 B1.3.4 D1.2.4.8 कालाग्निरिव मूर्छितं(Ñ2 B3.4 राघव; V3 वर्धतः; B1 वासवं [sic]; D2.4 मूर्छतः); Ś2 V1 D3.5.9.12 कालाग्निरिव मूर्छितः; T4 कालाद्ग्योरिव मूर्तिमान्.

46 ^{a}) Ś D8.12 तं दृष्ट्वा (for एवमा-). T4 तम् (for तु). Ñ V1.3 D1–5.9 आधावतस्तस्य(Ñ1 °श्चान्यं; D3 °श्चास्य); T3 °मानस्तु (for आधावमानं तु). —^{b}) Ñ2 प्रति-; V3 (with hiatus) T4 अति-; D1.4 ह्यति-; M5 तदा (for नाति-). B1 हस्तस्थेन (for नातिक्रुद्धः). —After 46^{ab}, Ñ1 V1.3 D1.3.4.9 T4 ins.:

707* वज्रमेवाभिमुक्तं तु देवेन्द्रेण महात्मना ।

[Ñ1 [अ]ति- (for [अ]भि-). D3 हि (for तु).]

—^{c}) Ś1.2 Ñ1 हनुं तेन; Ś3 V1 D5.8.12 T4 हंतुं तेन; D1.4 हंतुं वैर-; D2.9 हनुस्तस्य; D3 ग्रस्तस्तेन; D10.11 Cg.k.t हस्तांताद्; G1 M4 हस्तेन न; M5.7 हस्तात्तेन; M10 स्वहस्तेन (for हस्तान्तेन). Ś Ñ1 V1 D2.3.5.8.9.12 T4 [अ]भिमु(D2.3 °मु)क्तेन; G3 [अ]वि° (for [अ]तिमुक्तेन). Ñ2 नातिक्रोधप्रयुक्तेन; V3 हनूमानपि शक्रेन; B1 नातिक्रुद्धो विमुक्तेन; B3.4 हस्तस्थेन प्रमुक्तेन. ❀ Cv : हस्तान्ते हस्तान्तिके ।; Cg.k.t : हस्तान्तात् हस्ताग्रात् ।; Cg adds हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः. ❀ —^{d}) Ś D8.12 व्यताडयत्; D9 [अ]भिताडिता; T4 [अ]थ ता°; G1.2 [अ]त्य(G1 °स्य)ता° (for [अ]भ्यताडयत्).

47 B3 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) B4 मेरौ (for गिरौ). Ñ1 [अ]यं; V1 [आ]शु; B4 [ए]व (for [ए]ष). M8 गिरौ पपात तेनैव. —^{b}) Ñ2 V3 B1.3 D1.3–5.9 शक्र-; D2 शक्ति- (for इन्द्र-). Ñ1 वज्रइंद्र- (by transp.) (for इन्द्रवज्र-). V3 D1–4.9 -पीडितः; B3 -विक्षतः (for -ताडितः).

तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले ।
चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामशिवाय च ॥ ४८
विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः ।
रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ४९
वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः ।
संधिभिर्भज्यमानानि काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५०
निःस्वधं निर्वषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् ।
वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाबभौ ॥ ५१
ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।
प्रजापतिं समाधावन्नसुखार्ताः सुखैषिणः ॥ ५२
ऊचुः प्राञ्जलयो देवा दरोदरनिभोदराः ।
त्वया स्म भगवन्सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥ ५३ G. 7. 38. 104 B. 7. 35. 54 L. 7. 38. 57

—c) Ñ1 V1.3 D1–4.9 चैवास्य; D7 वै तस्य; D8 देहस्य (for चैतस्य). Ñ2 B1.3.4 कुलिशेन च तेनास्य. —d) D10.11 Ct वामा (for वामो). D3 अभिद्यत (for अभज्यत). D8 वामे यदि व्यभज्यत (sic). ❀ Ct: वामा हनुः। हनुशब्दः स्त्रियाम्। 'तत्परा हनुः' इति कोशात्. ❀

48 a) D1–4.9 G2 M2.4.7.9.10 अस्मिंस्. B1 नि- (for तु). B3.4 ततोस्मिन् (for तस्मिंस्तु). G1 पातिते (for पतिते). B1 काले; B4 marg.; D6.7.10.11 चापि (for बाले). —b) Ś D8.12 -ताडित-; G2 -[आ]ताडन- (for -ताडन-). Ñ2 -विह्वलः (for -विह्वले). —c) V3 D1–5.9 T4 M1 चुकोप. —d) D6.7.10.11 अहिताय. B1.3.4 D6.7.10.11 सः (for च). —After 48, D6.7.10.11 T4 M3 ins. 708*; while G1.2 M1 ins. 709*.

49 M1 om. 49^{ab}. —a) M5 -मूत्रद्वारम् (for -मूत्राशयम्). M7 आहृत्य (for आवृत्य). —b) D6.7.10.11 T4 M3 प्रजानां परमार्तिकृत्. —For 49^{ab}, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T1–3 G1.3 subst.; while D6.7.10.11 T4 M3 ins. after 48:

708* प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः ।

[V3 तदा तं; B1 T4 प्रभावं; G (ed.) प्रवातं (for प्रचारं). Ñ2 B1.3.4 स्वं च; T4 तं तु (for स तु). Ś D8.12 ततः प्रचारं; D5 प्राणं तदा स (for प्रचारं स तु). Ñ V1 B1.4 D1–5.9 T4 संहृत्य; V3 संदिश्य (for संगृह्य). —T4 om. the post. half. Post. half = 49^{b}. B1 D5 [अं]तर्गतं; D1.3.4 [अ]नुगतं (for [अ]न्तर्गतः). D5 तदा (for प्रभुः).]

—Then D6.7.10.11 T1.2 G3 M3 cont.; while G1.2 M1 ins. after 48:

709* गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ।

[T1.2 M3 स; G3 सु- (for स्व-). G1 -पुरं (for -सुतं).]

—c) Ś D8.12 निरोध्य (for रुरोध). —D2 om. (hapl.) 49^{d}–50^{a}. —d) Ś D8.12 मातरिश्वाथ राघव; Ñ1 V1.3 D1.3–5.9 वायुर्वर्षं(V3 °युः सर्वं)मिवोषरे(Ñ1 °वोपले; D3 °येष वै; D5 °वौषधैः; D9 °वांबरः [sic]); Ñ2 B1.3.4 न प्रावास्स(B3 प्रववौ न) तदानिलः.

50 D2 om. 50^{a} (cf. v.l. 49). —a) Ñ V1.3 B1.3.4 D1.3–5.9 वायोः (for वायु-). D1.3–5 सत्त्वानि (for भूतानि). —b) Ś D8.12 वज्यमानानि; D10 (with hiatus) अनु° (for निरुच्छ्वासानि). Ñ2 V3 B1.3.4 D1–4.6.9 G1 M1.5.7 सर्वशः. —B1 om. 50^{cd}. —c) Ś D8.12 संधिषु; G3 वलिभिर् (for संधिभिर्). Ñ1 V3 D1.2.4.5.9 भज्यमानैश्च (D1.4.5 °स्तु); Ñ2 B4 चाप्यसंना(B4 °न)स्थैः; B3 श्वासन्यासैश्च (sic); D3.7.10.11 T1.2.4 G M1.3.5.8.10 भिद्यमानैश्च(D3 °स्तु); D6 T3 M2.9 भिद्यमानानि(for भज्यमानानि).

51 a) Ñ1 निःस्वधा-; D3 निःसंध्यं; D5 G1 M7 निः(G1 M7 नि)स्वनं; T1.2 G2.3 M1.2.4.8–10 निस्वधं (for निःस्वधं). D6.7.10.11 T3.4 M3 निः(D6 न)स्वाध्याय-. —c) B1 D2.9 वायोः (for वायु-). —d) Ś Ñ V1 B1.3 4 D6–8.10.11 [अ]भवत् (for [आ]बभौ).

52 a) V1.3 D1–5.9 M3 [ऽ]मराः (for प्रजाः). —b) Ñ1 V1.3 D1–5.9 -यक्ष- (for -देव-). Ś V3 D1.3–5.8.12 M3 -मानवाः (for -मानुषाः). M3 सयक्षोरगराक्षसाः. —For subst. in Ñ2 B1.3.4 cf. v.l. 53. —c) Ś D8.12 समाध्याय (Ś3 D12 °ध्यायन्; D8 °ध्यायन्); V1 T1.2 G1.3 °धाय; V3 D1.3.4 (D1.3.4 with hiatus) अधावंत; T3 °पन्नाः; M1 °साद्य (for समाधावन्). —d) V1 T1.2 G1.3 M1 न सुखार्ताः; V3 दुःखार्ताश्च; D3 अदुःखार्ताः; T3.4 सुदुःखार्ताः (for असुखार्ताः). Ś D8.12 बहुधा हितकाम्यया; D6.7.10.11 दुःखिताश्च सुखेच्छया. —After 52, Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8 9.12 T4 G1 M2.4.7.9 ins.:

710* प्रजापतिं प्रजास्तास्तु सुखहीनाः सुदुःखिताः ।

[D5 पुरोधाय (for प्रजापतिं). Ñ1 V1 D2.9 T4 भृशातुराः; D1.4.5 भृशार्दिताः; G1 M2.4.7.9 सुखेप्स(G1 °च्छ)या (for सुदुःखिताः).]

53 a) Ś D8.12 ऊर्ध्वं (for ऊचुः). Ñ1 D4 देव; D1.3.5 G2.3 M2–5.7.8.10 देवं (for देवा). —b) D6.7 (marg.).10.11 T2 G1.3 M3 Cg.k.t महोदर- (for दरो°). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 ब्रह्माणं जगतः(D5 °तां) पतिं. ❀ Cv: दरोदरनिभोदराः शङ्खोदरसदृशोदराः समुन्नतोदरा इत्यर्थः। 'दरोऽस्त्री शङ्खभीगर्तेष्विति वैजयन्ती।; Cg.k: महोदरनिभोदराः वायुस्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवदुदरं येषां ते तथा।; so also Ct. ❀ —For 52^{c}–53^{b}, Ñ2 B1.3.4 subst.:

711* कृच्छ्रात्प्रजापतिं गत्वा प्रोचुरार्ता इदं वचः ।

G. 7. 38. 104
B. 7. 35. 55
L. 7. 38. 58

त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः ।
सोऽस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५४
रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः ।
तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता विभो ॥ ५५
वायुसंरोधजं दुःखमिदं नो नुद शत्रुहन् ॥ ५६
एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ।
कारणादिति तानुक्त्वा प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७
यस्मिन्वः कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च ।
प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥ ५८
पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः ।
राहोर्वचनमाज्ञाय राज्ञा वः कोपितोऽनिलः ॥ ५९
अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ।
शरीरं हि विना वायुं समतां याति रेणुभिः ॥ ६०

[B3 (with hiatus) ऊचुर् (for प्रोचुर्).]
—After 53^{ab}, V3 ins. a long passage relegated to App. I (No. 3). ☞ V3 missing from 53^{c} up to 7.36.—^{c}) M1 प्रजा: (for त्वया). Ś Ñ1 B4 D2.5.9.12 स्रो; B1 D7.10.11 तु; D6 नु; M9 हि (for स). —^{d}) Ñ2 B1.3.4 प्रजा: सर्वाश्; L (ed.) प्रजा नाम (for प्रजानाथ).

54 ^{a}) Ñ V1 B1.3.4 D1–5.9 च दत्त: सो (for दत्तोऽयम्). Ś D8.12 सृष्ट्वा (D12 स्रष्टा) चैव कृतोस्माकम्. —^{b}) Ñ2 B1.3.4 आयुषां.—^{c}) Ñ1 B3 D1–5.9 T4 M1.8 [ऽ]स्मत्- (for ऽस्मान्).—^{d}) Ñ2 B1.3.4 अपि (for एषो). G2 M4.10 सत्तम: (for सत्तम). Ś D8.12 कस्मादद्य पितामह; Ñ1 V1 D1.3.4.9 T4 क्व वसत्यद्य सत्तम: (Ñ1 °म); D2.5 क्व च सत्पथसत्तम: (D5 °संमत:).

55 ^{ab}) Ñ V1 D1–5.9 रुणद्धि (for रुरोध). Ñ2 B1.3.4 किंचित्प्राणांश्चकार स: (Ñ2 B3 °श्च कारण:); T3 रिपुदुर्गमिवारय: (for ^{b}). Ś D8.12 बाधयत्येष किं चास्मांस्तद्भवाञ्ज्ञातुमर्हति.—^{c}) Ś Ñ D1–5.8.9.12 त्वामेव; B1 तस्य ते; B3 G2 M5.7.8.10 तस्मात्ते (M7 °त्वा); B4 ता: स ते (for तस्मात्त्वां). —^{d}) Ś D8 [अ]प- (for [उ]प-). M6 -हृता (for -हता). Ś D1.3–5.8.12 M8 भृशं; Ñ V1 B1.3.4 D2.6.7.9–11 T4 M5 वयं; T1.2 G2.3 M1.8.10 [अ]नघ (for विभो).

56 ^{a}) B1 वायो: (for वायु-). D4 om. from सं in ^{a} up to द in ^{b}. Ś D8.12 वायो: सु(Ś2 सं)रोधजं (D12 °णं).—^{b}) Ñ1 V1 D2.9 सत्त्वानां; D3.4 सर्वं नो (for इदं नो). Ñ1 तत्तु; V1 हंतु (for नुद). D2 शात्रवं; D4 * सहं; D6.7.10.11 T4 दु:ख° (for शत्रुहन्). Ś D8.12 नुद न: परमेश्वर; Ñ2 B1.3.4 नुद नोद्य पितामह; D1 सर्वं नाशय दु:सह:; G1 इदं न: शत्रुदु:खहन्; M9 इदं न: सुमहत्प्रभो.

57 ^{a}) B1.3.4 इति. M10 प्रलापं (for प्रजानां). Ś D8.12 ज्ञात्वा प्रजानां; Ñ D1–5.9 T4 श्रुत्वा प्रजानां (by transp.) (for प्रजानां श्रुत्वा). Ñ2 च; B1.3 स; T3 G1 M1 [अ]थ (for तु).—^{b}) Ś2 D5 प्रजानाथ-; B3 वाक्यं देव-; D1 प्रजानां स (for प्रजानाथ:).—G2 om. 57^{c}–59^{b}.—^{c}) T2.3 M2.4.5.9 कारुण्याद्. Ś D8.12 चापि; T1–3 M2.3.5.9 ता (for तान्). T3 मत्वा; M2.5.9 गत्वा (for उक्त्वा). Ñ2 B1.3.4 D10.11 चोक्त्वासौ (B3 °क्त्वा स) (for तानुक्त्वा). Ñ1 V1 D2.5.9 T4 कारणं कारणात्मा स; D1.3.4 कारणं कारणेनात्मा; D6 M10 कारणं तु ततो मत्वा; D7 (marg. also as in Ñ2) करुणां तु ततो गत्वा; G3 कारुण्यान्विदितानुक्त्वा; M7 कारुण्याद्दीनतां गत्वा; M8 कारणानीति तानुक्त्वा. ❀ Cg.k: कारणादिति (Cg °ति चोक्त्वा) किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा।; Ct: कारणादित्युक्त्वा किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा यस्मिन्कारणे वायुश्चुक्रोध तत्कारणं पुनरभाषत. ❀—^{d}) M5 अथाब्रवीत् (for अभाषत).

58 G2 om. 58 (cf. v.l. 57).—^{a}) B1.4 यत्र (for यस्मिन्). Ś D5.8.12 तु; Ñ V1 B3 D2.3.9–11 T3.4 G1 च; B1 वै; D6.7 M5.8 वा; T1.2 G3 M1.3 हि (for व:). D1.4 यस्मिंश्चित्. M4 कारणो (for कारणे).—^{b}) Ś Ñ1 V1 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 चुकोप; Ct चुक्रोध (as in text). Ś3 D12 रुरोद (for रुरोध).—^{c}) B1.3.4 शृणुत (for शृणुध्वं).—^{d}) Ś D8.12 श्रूयतां; Ñ1 कुरुध्व (sic); Ñ2 B1.3.4 M7 क्रियतां; V1 D1–5.9 T3 कुरुध्वं (for श्रोतव्यं). Ś D8.12 T2 क्षयं; Ñ1 क्रमं; T4 क्षतं (for क्षमम्).

59 G2 om. 59^{ab} (cf. v.l. 57). Note hiatus between ^{a} and ^{b}.—^{a}) Ś3 [अ]मरीचेन (sic); B1.3.4 [अ]द्य वज्रे (B3 शक्रे)ण; D3 T3 [अ]मरेंद्रेण (for [अ]मरेशेन).—^{b}) Ñ1 B3 T3 M1 वज्रेण; V1 B1.4 D1–5.9 T4 शक्रेण (for इन्द्रेण). B1.3.4 वि-; D1.4 [अ]थ; T3 [अ]भि- (for [अ]द्य). Ś Ñ B1.3.4 D1–4.8.9.12 निसू- (D2.3 °षू)दित:; V1 [अ]भिसूदित: (for निपातित:). D5 प्रतिसूदित:; M9 न्यतिपा° (for [अ]द्य निपातित:).—T1.2 G3 transp. 59^{c}–60^{b} and 60^{c}–61^{b}.—^{c}) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 T1.2.4 G2.3 M3.8.10 आस्थाय (for आज्ञाय). —^{d}) Ś Ñ2 B1.3.4 D1.3–5.8.12 M7 तेन; Ñ1 V1 D2.6.7.9–11 T4 तत: (for राज्ञा). Ñ2 B3.4 [अ]सौ; B1 [अ]यं; D5 च; D6.7 T4 M7 सं-; D10.11 स (for व:). T3 रुरोध; M5 राजा व: (for राज्ञा व:). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.8–12 T3.4 G1 M7 कुपितो; D6.7 -क्षुभितो (for कोपितो).

60 T1.2 G3 transp. 59^{c}–60^{b} and 60^{c}–61^{b}.—^{b}) B4 M8 चलति (for चरति). Ñ1 पावयन्.—^{c}) D9 शारीरं. B1 च; D1.4 तु (for हि). D2.9 यथा (for विना).

वायुः प्राणाः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ।
वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ ६१
अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ।
अद्यैवेमे निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥ ६२
तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि वः ।
मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतम् ॥ ६३

ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः
सदेवगन्धर्वभुजंगगुह्यकः ।
जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः
सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४
ततोऽर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं
सुतं तदोत्सङ्गगतं सदागतेः ।
चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरो-
त्सदेवसिद्धर्षिभुजंगराक्षसः ॥ ६५ G. 7. 38. 115 B. 7. 35. 65 L. 7. 38. 68

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

D1–4.9 T3 G3 M5.7 वायु:; D5 चायं; G1 वातं (for वायुं). —^{d}) B1 शमतां; D1 वेदनां; D2 T4 समंताद्; T3 क्षमतां (for समतां). D3 यदि; G3 यातु (for याति). Ś Ñ2 B1.3.4 D7(marg. also).8.10–12 दारुभिः; Ñ1 V1 D3.4 दारुणा; D1 दारुणं; D2.9 दारुणः; D6 रोक्षसां (sic); T3.4 नो क्षणं (for रेणुभिः). ❀ Ct : दारुभिः समतां याति । क्षणमपि न चलतीत्यर्थः. ❀

61 Ñ1 om. (hapl.) 61^{ab}. T1.2 G3 transp. 59^{c}–60^{b} and 60^{c}–61^{b}. —^{a}) D4 M1 वायु- (for वायुः). Ś Ñ2 V1 B1.3 D6.9–11 T4 M1.5 प्राणः; G2 प्राण- (for प्राणाः). T3 प्राणसखा (for प्राणाः सुखं). M5 दुःखं (for वायुर्). —B1 om. (hapl.) 61^{cd}. —^{c}) G1 अद्यैव (for वायुना). T3 G1 M2.4.5.7.9 हि (for सं-). D1–5.9 -त्यक्तो; G2 -त्यक्ता (for -त्यक्तं). —^{d}) Ś D8 सुखं नो; G2 न शुभं (for न सुखं). Ñ1 V1 D1–5.9 जनः; M1 क्वचित्; M4.10 हि तत् (for जगत्). T1.2 G2.3 M5 विद्यते क्वचि(G2 M5 हि य)त्.

62 D5 om. (hapl.) 62^{ab}. —^{a}) Ś D8 सं-; Ñ2 तु; V1 नः; T3 G1 हि (for च). Ñ1 D3 पूर्वं; D1 प्रजा; D2.4.9 T4 यूयं (for [ए]व च). Ñ V1 B1.3.4 D1–4.9 T4 G2 -त्यक्ता (for -त्यक्तं). —^{b}) Ñ V1 D2.7.9–11 जगदायुना (sic); B3 °त्मना (for जगदायुषा). —^{c}) Ś D5.8 तु; V1 D1–4.9 च; D6.7.10–12 T2.3 G1.3 ते; M4.10 मे (for [इ]मे). Ñ1 अद्येयंनो (sic); Ñ2 B1.3.4 M3 यूयं(M3 अद्य) सर्वे (for अद्यैवेमे). D5 निरुत्साहाः (for निरुच्छ्वासाः). —^{d}) Ñ2 V1 T4 कृताः.

63 ^{a}) V1 D1 T1–3 G2 M2–6.8.9 तद्याम; D3.5 गच्छामस्; M10 यास्यामो (for तद्यामस्). G2 M3.5.8.10 transp. तत्र and यत्र. —Ñ2 illeg. for 63^{bcd}. —^{b}) D6.7.10.11 नः; M1 सः (for वः). Ś D8.12 [ऽ]त्युत्कटो हि यः; Ñ1 B1.4 सुखदो हि नः(B1 सः); V1 D1–5.9 T4 नः(D1.3–5 वः) प्रजाहितः (D9 °पतिः) (for रुक्प्रदो हि वः). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ñ1 विषादं (for विनाशं). Ś Ñ1 V1 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 गमिष्यध्वं. ❀ Cg.k.t : गमिष्याम अप्रसाद्येत्य(Cg °द्येति)सन्धिरार्षः. ❀ —^{d}) B1 D6.7 तं प्रसाद्य; G1 संप्रसाद्य. B1.4 M1 दितेः (for [अ]दितेः). D6 T1.2 G1.3 M3 सुताः (for सुतम्). Ś D8.12 प्रसादाम(Ś °मः) सदागतिं; V1 प्रसादात्तस्य वै प्रभोः; D1.3–5 T3.4 ह्य(T3 यत्-; T4 आ)प्रसादात्तु तस्य वै; D2.9 प्रसादात्तु तथास्य वै; G2 प्रसादादाप्यते सुखं.

64 ^{a}) G (ed.) सहितं (for सहितः). B4 om. प्रजापतिः. V1 D2.9 सह देवगुह्यकैर्. —^{b}) D1.3–5 -सुपर्ण-; T3 G1 M2.4.5.7.9 -मनुष्य- (for -भुजंग-). Ñ B1.3.4 D1.3–7.10.11 T G M1.3.5.8.10 -गुह्यकैः; M9 -गुह्यकाः (for -गुह्यकः). V1 D2.9 गंधर्वयक्षोरगराक्षसोत्तमैः. —^{c}) D2.9 यत्र (for तत्र). Ś D8.12 [आ]शु स; Ñ2 B1.4 G1 M3 [अ]स्ति स(M3 हि); M10 [आ]सत (sic) (for [आ]स्यति). D1.3–5 [ए]व यतः सः; D2.9 स्वभवत्स (for [आ]स्यति यत्र). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 M5 transp. तत्र and यत्र. Ś D8.12 गुह्यकः (for मारुतः). T4 * * * वज्राभिहतं श्रमातुरं. ❀ Cg : तत्रास्यतीति । यत्र अस्यति तिष्ठतीति यावत् ।; Ck : तत्र आस्यतीति पदम् । तिष्ठतीति यावत् ।; Ct : आस्यत्यास्ते. ❀ —^{d}) Ś Ñ V1 B1.4 D1–5.8.9.12 तु(Ś D8.12 हि; Ñ1 V1 D2.5.9 च) वज्र-; M1 महेंद्र- (for सुरेन्द्र-). B3 हि वज्रेण (for सुरेन्द्राभि-). Ś D8 तान्; Ñ1 V1 B3.4 D1.2.4.9.12 तं; Ñ2 वै (for सः). D3 प्रजेश्वरं (for प्रगृह्य सः). D6 त्वं प्रसाद्यादितेः * * प्रगृह्य सः(sic).

65 ^{a}) Ś D8.12 हि (for ऽर्क-). D5 -विग्रह-; T1.2 G3 M10 -मारुत- (for -काञ्चन-). Ś D8.12 -[अ]र्चिषं (for -प्रभं). —^{b}) Ñ B3.4 शिशुं; B1 शिशुः (sic) (for सुतं). Ś D8.12 T3 तथोत्संग-; Ñ B4 समु°; V1 च स्वो°; B1.3 D2.9 तमु°;

३६

G. 7. 39. 1
B. 7. 36. 1
L. 7. 39. 1

ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः ।
शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १
चलत्कुण्डलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः ।
पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थाय वेधसे ॥ २
तं तु वेदविदाद्यस्तु लम्बाभरणशोभिना ।
वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ३

D5 G3 तदु°; M2.9 ततो° (for तदोत्सङ्ग-). Ñ B1.3.4 निरीक्ष्य (Ñ1 °क्ष्य तु); D2.5 T4 सदागतिः; D6.9 त(D9 स)दागतः; M5 समागतः (for सदागतेः). —[c]) D2 T4 चतुर्मुखं. Ś3 D8 [उ]द्वी *; V1 D1.2.4.5.9 प्रेक्ष्य; D3 प्रेक्ष्यम्; D12 भिद्य (sic) (for वीक्ष्य). V1 D2.9 T4 मुदं; D3 इदं (for कृपाम्). V1 D1.4 ह्यथ; D2.9 यथा; D3 तथा; T4 तदा (for अथ). D5 च तं सहामरैः (for कृपामथाकरोत्). —[d]) Ś D8.12 वृतः स (for सदेव-). T1 -गंधर्व- (for -सिद्धर्षि-). T1 M1 -राक्षसैः; T3 -गुह्यकैः (for -राक्षसः). Ś V1 D2.8.9.12 T2.4 M3.8 -गंधर्वैस यक्ष(V1 D2.9 T4 M3 °महर्षि)राक्षसैः(T2 °सः; T4 °सं); D1.3–5 -गंधर्वमहर्षिपन्नगः(D3.5 °गैः); D6.7.10.11 Ck.t -गंधर्वैऋषियक्षराक्षसैः; G2 M5 Cg -गंधर्वैर्षियक्षराक्षसैः(M5 °सः); G3 -गंधर्वै***श्रराक्षसः (for -सिद्धर्षिभुजंगराक्षसः). ❀ Cg.k.t: गंधर्वैऋषि(Cg °र्वैर्षि)यक्षैति गुरुलघुभेद आर्षः. ❀ —For 65[cd], Ñ B1.3.4 subst.:

712* चतुर्मुखाद्या मुदितास्तदा प्रजाः
सदेवगन्धर्वपुरोगमा भृशम् ।

[(l. 1) Ñ2 ततः (for तदा).]

Colophon.—*Kāṇḍa name*: Ś1 Ñ1 D2.9 om. —*Sarga name*: Ś D8.12 वायुप्रदर्शनं; Ñ1 हनुवज्रन हत (corrupt); Ñ2 D3 हनूमद्वर्णनं(D3 °नो); V1 D2.9 हनूमज्जन्मवर्णनो(V1 °नं); B1 हनूमतो हनूखंडनं; B3 हनुमत्ताडनं; B4 हनुमतो वज्रेण हनुखंडनं; D1.4 हनुमद्धर्षणो; D5 हनुमच्चरित्रवर्णनो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1.2 Ñ1 B3 D2.12 om.; Ś3 33; Ñ2 D8 37; V1 30; B1 D3.9 T4 38; B4 D1.4.5 39; T3 40. —After colophon, D2 concludes with राम ॥ राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; GM1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

36

☞ V2.3 missing for Sarga 36 (cf. v.l. 7.12.2 and 7.35.53 respy.). B2 M6 om. Sarga 36 (cf. v.l. 7.35).

1 [b]) D6.7 T1.2 G2.3 M8 वायुः पुत्रमथार्दितं. —Note hiatus between [c] and [d]. —[c]) B3 ताडितं (for शिशुकं). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1.3–5.8.12 पुत्रमादाय; G1 तं समाधाय (for तं समादाय). D2.9 T4 शिशुं पुत्रक(T4 °त्रं स)मादाय; G3 तं शिशुं तूर्णमादाय. —[d]) D1.4 प्रतस्थौ; D2.9 T2.4 M3 ह्युत्तस्थौ; D3.5 प्रो° (for उत्तस्थौ). Ś D8 वायुरु(Ś3 °स)-त्तमः; Ñ1 V1 D1–5.9 T1.3 G3 M3 वेगवत्तरः(T1 °रं); Ñ2 B1.3.4 त्वरितस्तदा; M1 राजसत्तम (for धातुरग्रतः). D12 उत्तस्थावाशु सत्तमः; G1 समुत्तस्थौ तदग्रतः.

2 [a]) Ś Ñ1 V1 B4 D1.4 G1 M4 चल-; T1.2 G2.3 M3.5.8.10 तत:; M1 हार- (for चलत्-). Ś D8.12 -मौली यस्; Ñ B3.4 -मौलिस्तु; V1 D1–5.9 °लि: स; T4 °लिः संस्; G2 -दीप्तास्यस्; G3 -माल्यस्रक्-; M1 -केयूर-; M8 -माली स्रक्- (for -मौलिस्रक्-). —[b]) Ś V1 D1.3–5.8.12 -विभूषितः (for °षणः). M1 -मकुटाद्यैरलंकृतः; G (ed.) तप्तकांचनभूषणः. Ck.t: स्रक्तपनीयेति । तपनीयस्रगिति यावत्(Ct °गित्यर्थः). ❀ —[c]) B3 अपतद्; T1 निपतद्. Ñ2 B1.3.4 G1 मूर्ध्ना (for वायुस्). —[d]) D6 G2.3 M10 त्रिदिवस्थाय; D10.11 Ct त्रिरुप°; T1–3 M2.3 Cg तिस्रोप°; M4.9 सास्रोप° (for तिस्रोऽवस्थाय). Ś Ñ1 V1 D2.3.6.8.9.12 शिरोवस्थाप्य वेधसः; Ñ2 B1.3.4 दुःखितः पद्मयोनये; D1.4 शिरोधारय वेधसः (sic); T4 शिरोपस्थाप्य वेधसे; G1 ब्रह्मणो विश्ववेधसः. ❀ Cv: तिस्रोऽवस्था यस्य त्र्यवस्थावान् । अन्यत्सर्वमार्षम् ।; Cg: तिस्रोपस्थाय त्रिरुपस्थाय । अलुगप्यार्षः । त्रिरुपस्थाय चेति पाठः । न्यपतदिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गमनमदित्यर्थः ।; Ck: उपस्थाय न्यपतदिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गनमस्कारं कृतवानित्यर्थः ।; Ct: त्रिरुपस्थाय न्यपतत् । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गं प्रणतवानित्यर्थः. ❀ —After 2, D6 ins.; while T1.2 M3 ins. l. 1–3 after 2 and then subst. l. 4–5 for 3[cd]:

713* त्रिगुणाय त्रिवेदाय त्रियुगाय त्रिशक्तये ।
त्रिकालाय त्रिधाम्ने ते त्रिलोकपतये नमः ।
इति नत्वा ततो वायुर्ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
शिशुकं तं समादाय उपतस्थे पितामहम् ।
ततः पितामहो देवस्तं हस्तेन समार्जयत् । [5]

[(l. 2) M3 च (for ते). —(l. 4) Note hiatus between the two halves. Prior half = 1[c]. —(l. 5) M3 शिशुं (for ततः). D6 समज्जयत् (for समार्जयत्). M3 हस्तेन परिमृष्टवान् (for the post. half).]

3 [a]) T1.2 G3 M3 स (for तं). Ś D8.12 वेदवतानेन; Ñ2 B3.4 G (ed.) देवः पदांतेन(B3 °ते तु; G [ed.] °तेपि); V1 धृतपदांतेन; B1 D6.7.10.11 T1.2.4 G3 M3.5 वेदविदा ते (B1 G3 °ने)न; D1–5.9 धौतपटांतेन; T3 G1 वेदनया युक्तः; G2 देवविदा तेन (meta.); M8 वेदपदांतेन; M10 वेदविदेकेन; L (ed.) °वता तेन (for वेदविदाद्यस्तु). Ñ1 तमुद्धृतपदांतेन. —For 3[cd], T1.2 M3 subst. l. 4–5 of 713*. —[d]) B3 शिशुं सं-; D4.5 शिशुकं (for शिशुं तं). Ñ1 -स्पृष्टवान्; D5

स्पृष्टमात्रस्ततः सोऽथ सलीलं पद्मजन्मना ।
जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४
प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा ।
चचार सर्वभूतेषु संनिरुद्धं यथा पुरा ॥ ५
मरुद्रोगविनिर्मुक्ताः प्रजा वै मुदिताभवन् ।
शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ६

ततस्त्रियुग्मस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चितः ।
उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७
भो महेन्द्राग्निवरुणधनेश्वरमहेश्वराः ।
जानतामपि तत्सर्वं हितं वक्ष्यामि श्रूयताम् ॥ ८
अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति ।
ददतास्य वरान्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टिदान् ॥ ९ G. 7. 39. 9 B. 7. 36. 9 L. 7. 39. 9

-पृष्ट° (for -मृष्टवान्). ❀ Cv : तं तु वेदविदा वेदविदा तेन हनुमदुज्जीवनार्थमङ्गुल्यग्रविन्यस्तवेदवादेन ।; Cg : तमिति । हनुमज्जीवनार्थमङ्गुल्यग्रविन्यस्तवेदपदेन वेदविदा विदितनिखिलवेदवेदान्तेन ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना हस्तेन तं शिशुं च परिमृष्टवान् ।; Ck : वेदविदा चतुरोऽपि वेदान्स्वमुखत्वेन विन्दता अनादितोऽशेषवेदार्थविदा ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना हस्तेन वायुमुत्थाप्य तं शिशुं च परिमृष्टवान् ।; Ct : वेदविदानादितोऽशेषवेदार्थविदा लम्बाभरणशोभिना हस्तेन वायुमुत्थाप्य । परिमर्शः स्पर्शः. ❀

4 D5 om. (hapl.?) 4. —a) Ś Ñ1 V1 D8.12 M9 स्पृष्टमात्रं; D2.9 परिसृ(D9 °स्पृ)ष्टस्; T2 दृष्टमात्रस् (for स्पृष्ट°). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.12 T4 तु देवेन; Ñ2 B1 तदाप्ये (Ñ2 °दा चै)ष; B3 तदैवाथ; B4 तदैवैष; D9 तु वेगेन; M8 तदा तेन (for ततः सोऽथ). —b) Ñ2 B1.3.4 -योनिना (for -जन्मना). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T4 पाणिना(Ś D8.12 स तदा) पद्मयोनिना. —d) V1 D2.9 पुनर्जीवितवांस्तदा.

5 a) Ś Ñ1 D8.12 तु तं; V1 D9 सुतं; B4 इदं (sic); D2 तु सं-; T4 शिशुं (for इमं). —b) Ś D8.12 M2.9 प्राण-; Ñ2 B1.3.4 पुनर्; T4 सुतं (for प्राणो). D1.4 G1 तदा (for मुदा). —c) D9 चकार. —d) Ś D8.12 (all with hiatus) अविरुद्धं; Ñ ह्यविरोधं; V1 D1–4.9 ह्यवि°; B1 विशेषश्च; B3.4 (both with hiatus) अविरोधाद्; D5 ह्यविरुद्धो; T4 चावि°; G2 संनिरुद्धो; M1 सोनिरुंधन्; G (ed.) ह्यविरोधो; Cg.k.t as in text (for संनिरुद्धं). ❀ Cg : सर्वभूतेषु संनिरुद्धमन्तःप्रतिष्ठितं यथा भवति तथा प्राणः प्राणभूतश्चचार ।; Ck : संनिरुद्धमन्तःप्रतिष्ठितं यथा भवति तथैव स्थित्वा प्राणापानात्मना चचार ।; Ct : सर्वभूतेषु संनिरुद्धं संत्यक्तनिरोधं यथा भवति तथा । यथापुरा यथापूर्वं प्राणापानात्मना चचार. ❀

6 a) Ñ2 मारुतक्रोध-; V1 D1–7.9–11 T3.4 G1 M5 मरुद्रो(D5 असुरो)धाद्वि-(D9 °द्वि); D12 M1–4.7.8 °गाद्वि-; T1.2 °गात्तु; G2 °द्योगाद्वि-; M10 °गाभि- (for मरुद्रोगवि-). Ñ1 B4 मारुताद्रो(B4 °तक्रो)धमुक्तास्ताः; B1.3 मारुतः क्रोधनिर्मुक्तः. —M10 om. (hapl.) 6bc. —b) Ñ2 V1 B3 D1–3.5–7.9–11 T4 ताः प्रजा; M5 प्रभावैर्. D2 सुस्थिता; D9 सुखिता (for मुदिता). Ñ1 B3.4 D1.3.5 बभुः; Ñ2 भृशं; L (ed.) भवन् (for [अ]भवन्). B1 स्वां प्रजां मुदिताः प्रभुः; D4 प्रजा मुदितया बभुः. —c) Ś D8.12 शीतातप-; Ñ1 V1 D1–5.9 T4 Cg शीतदाह- (for °वात-). ❀ Cg : शीतदाहो हिमेन दाहः । शीतवातविनिर्मुक्ता इति च पाठः. ❀ —d) Ñ1 V1 D1–5.9 M3 पुष्पिताः; Ñ2 B4 सद्द्विजाः; T1.2 G3 शैशिरे; G2 M5.10 ताः प्रजाः (for साम्बुजाः).

7 G3 om. 7ab. —a) M1 तत्र. B1 त्रियामा; B3.4 त्रिधामा; D1.3.4 त्रियुग्मा. D1.4 त्रिकाकुस् (sic); D7 M2.8 त्रिककुप् (for त्रिककुत्). —b) Ñ1 B4 त्रियुग्मस्; Ñ2 B3 त्रिमुख-; B1 त्रियुगस्; D3 त्रिधा*; D4 त्रिधामी (for त्रिधामा). Ś D3.5.8.12 त्रिवृतोच्युतः; Ñ B1.3.4 त्रिदिवच्युतः; V1 D1.4 त्रिदिवोच्युतः; D2 त्रिवृदश्रुतः (sic); D9 त्रिवर्णेच्युतः; T G2 M2.8 त्रिदिवार्चितः; Cg as in text (for त्रिदशार्चितः). —c) V1 D6 T1 देव तान् (for देवता). Ś D8.12 प्राप्ता; T3 G1 M2.4.9 सर्वा (for ब्रह्मा). —d) Ś B4 D8.12 मारुतेः; D1.3.4 मारुति-; M8 (with hiatus) उवाच (for मारुत-). B3 -हितकाम्यया.

8 a) G1 M1 हे (for भो). Ñ1 B1.3.4 इंद्रसूर्य-; M8 महेंद्राश्वि-; K (ed.) °द्रेश- (for महेन्द्राग्नि-). Ñ2 V1 B1.3.4 D1.3–5.10 T4 M2.5.9 -वरुणा. —After 8a, G3 erroneously repeats 5–8a. —b) G2 M7 -प्रजेश्वर- (for -धनेश्वर-). Ś Ñ V1 B1.3.4 D2.4.6–12 M3.5 महेश्वर(D4 om.)-धनेश्वराः; T1–3 G1.3 M2.4.8–10 प्रजे(T1.2 G3 प्राणे)श्वर-धनेश्वराः(M2.9 °रौ). —Ñ2 illeg. for 8cd. —c) Ś D6–8.10–12 M3 वः (for तत्). Ñ1 B3.4 जानतोपि हि वः(B4 नः) सर्वान्(B3 °र्वं); V1 D1–5.9 T3.4 सर्वेषां वः(D2 T3 च) परं (V1 पुरं; D9 पुरो) देवा; B1 जानतो मोक्षितः सर्वं. —d) M1.10 इदं (for हितं). Ś D8.12 सर्वत्र (for वक्ष्यामि). M2.5.9 शृण्वतां. Ñ1 B1.3.4 D1.3–7.10.11 M3 वक्ष्यामि श्रूयतां हितं. ❀ Cg.k.t : वक्ष्यामि श्रूयतामिति । गुरुवैषम्यमार्षम्. ❀

9 b) Ś D8.12 भवतां सं-; B1 M1 कर्तव्यं मे(M1 वै). —c) Ś D8.12 तद्ददाम; Ñ1 B4 प्रयच्छध्वं; Ñ2 B1 प्रयच्छत; V1 तद्दास्यामो; B3 D10.11 तद्ददध्वं; D1-5.9 T4 तद्द्योस्य; D6.7 तद्ददध्वं (for ददतास्य). G3 वरं. V1 M9 सर्वान् (for सर्वे). —d) Ś D6–8.10–12 [अ]स्य तुष्टये; Ñ2 B1.4 [आ]त्मजा(B1 सुता)य वै; G3 [अ]स्य तुष्टिदं; M10 [अ]द्य तुष्टिदान् (for [अ]स्य तु°). Ñ1 V1 D1–5.9 T4 मारुतेर्मुदिता वयं.

G. 7. 39. 10
B. 7. 36. 10
L. 7. 39. 10

ततः सहस्रनयनः प्रीतिरक्तः शुभाननः ।
कुशेशयमयीं मालां समुत्क्षिप्येदमब्रवीत् ॥ १०
मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा क्षतः ।
नाम्नैष कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११
अहमेवास्य दास्यामि परमं वरमुत्तमम् ।
अतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२
मार्ताण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः ।
तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३
यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ।
तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ १४
वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ।
वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५
यमोऽपि दण्डावध्यत्वमरोगत्वं च नित्यशः ।
दिशतेऽस्य वरं तुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६

---

10 b) D6.7.10.11 T1–3 G M1.3.5.10 प्रीतियुक्तः (for °रक्तः). Ś D8.12 पीतरक्तांशुभास्व(Ś3 °क्तांशुभासु; D8 °क्तां शुभां व)रां; Ñ V1 D1–5.9 रक्तां(Ñ2 दिव्यां)बरधरः प्रभुः; B1.4 दिव्यवज्र(B4 °रत्न)धरः प्रभुः; B3 दिव्यालंकारधृक्प्रभुः; T4 पीतरक्तस्रगंबरः. — d) Ś2.3 Ñ1 D8.12 G2 M2.4.5.7–10 समुत्कृष्य (for °त्क्षिप्य). D6.7.10.11 M1 उत्क्षिप्ये(M1 आमुच्ये)दं वचोब्रवीत.

11 a) Ś3 D8.12 -[उ]त्कृष्टवज्रेण; D2 -[उ]त्सृष्टहस्तेन (sic) (for °वज्रेण). Ñ मया वज्रेण मुक्तेन; B4 मया मुक्तेन वज्रेण. — b) T2 G3 तस्य तदा; G1 ते यत्तदा; M3.8 अस्य यदा; M5 अस्य तदा (for अस्य यथा). B1 D6.7.10.11 हतः (for क्षतः). Ś D8.12 गिरौ हन्वा व्यवस्थितः; Ñ1 B3.4 यस्मादस्य क्षतो हनुः; Ñ2 हनुर्यस्मात्क्षतो *वै; V1 D1–5.9 T4 यस्मादेष(D5 T4 °दस्य) हनौ(V1 D5 T4 °नुर्) हतः. ❀ Cv: मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा क्षत इति पाठः. ❀ — B1 om. 11c–13b. — c) Ñ1 V1 नाम्नैव; D1.3.4 नामैष; D5 नामैक (sic); D6.7.10.11 T4 नाम्ना वै (for नाम्नैष). V1 हरि-; M3 कृत- (for कपि-). Ś D8.12 नामैतत्कपिशार्दूल; Ñ2 B3.4 G (ed.) तस्मादेष(Ñ2 °व) कपिर्नाम्ना(G [ed.] °म). — d) Ś D8.12 भवताद् (for भविता). Ñ V1 B3.4 D1–5.9 हनूमांस्तु(Ñ2 B4 °न्वै; B3 °न्हि; D1.3 °श्च; D4 °श्चैव[hypm.]) भविष्यति.

12 B1 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) B4 इमं चैव; D6.7 T4 अहमपि; D10.11 °मस्य (for अहमेव). Ś D10.11 प्र- (for [अ]स्य). B3 इदं चास्य ददाम्यद्य; M1 इदमेवापरं वत्स. — b) Ñ2 प्रथमं; T1.2 G3 M3 (all with hiatus) अपरं; M1 दास्यामि (for परमं). Ñ V1 D2–7.10.11 अद्भुतं (for उत्तमम्). M5.7 वरं परमनुत्तमं. — c) Ñ V1 D1–5.9 T4 G1.2 M5 अद्य-; D6.7.10.11 T1.2 G3 M2.3.10 इतः; T3 ततः (for अतः). — d) G2 मा वध्योयं (for ममावध्यो). — For 12cd, Ś D8.12 subst.; D3 ins. l.2 only after 12:

714* नासुं वज्राधिकं वास्त्रं प्रहरिष्यति मारुतिम् ।
अवध्योऽयमवध्योऽयमजरोऽमर एव च ।

[(l. 1) Ś2 च (for वा). — (l. 2) D3 अभेद्यो and अजरामर (for first अवध्यो and अजरोऽमर).]

13 B1 om. 13ab (cf. v.l. 11). — a) Ś1.2 Ñ V1 B3.4 D1–11 G2 M4 Cg मार्तंडस्. Ñ2 G2 च (for तु). D9 तं तु (for तत्र). — c) T4 [ऽ]द्य (for ऽस्य). — d) Ś Ñ B1.4 D1–5.8.9.12 शतमं(B4 °कां)शकं; V1 शतमं करं; B3 दशमीं कलां; T1 च समांशकं; G2 समतां कलां; M8 गतिमान्कलां (for शतिकां कलाम्).

14 a) B4 D6.7.10.11 T G M1–5.7.9 च; Cg as in text (for तु). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.8.9.12 शास्त्रम्. — b) Ś3 D8.9.12 मतिर्; B4 बुद्धिर् (for शक्तिर्). — c) G1 तदस्त्र- (for तदास्य). Ś Ñ2 D8.9 शास्त्रं च(D9 प्र-); B1 D6 च शास्त्रं; L (ed.) शास्त्रं तु. ❀ Cg: शास्त्रं शास्त्रार्थज्ञानम् । ऐन्द्रव्याकरणमित्यर्थः ।; Ck: शास्त्रं दास्यामीति । शास्त्राध्ययनं शास्त्रार्थज्ञानं चेत्यर्थः ।; so also Ct. ❀ — d) D5 यतो (for येन). — After 14, D7 T4 ins.:

715* भविता त्रिषु लोकेषु न कश्चिच्छास्त्रदर्शने ।;

while T2 G M1–5.7–10 ins. after 14:

716* न चास्य भविता कश्चित्सदृशः शास्त्रदर्शने ।

[T2 [अ]न्यश्च (for कश्चित्). ❀ Cg: शास्त्रदर्शने शास्त्रज्ञाने. ❀]

15 a) Ś Ñ1 V1 B1.3 D1.3–5.8.12 M8 [ऽ]स्य (for च). — b) M1 ते (for [अ]स्य). ❀ Cg: वरुणोक्तवरस्तु स्वयुद्धनिमित्तमरणाभावमात्रम्. ❀ — G1 om. (hapl.) 15c–17b. — c) D1.4 -शतेवापि (for -शतेनापि). T3 वर्षाणामयुतेनापि. — d) Ñ2 B1.3.4 तथा (for अपि). T4 मत्पाशेभ्यो जलादपि.

16 G1 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) B4 यम-. Ś Ñ V1 B1.3.4 D T1.2.4 G3 M3 दंडाद्; M8 [ऽ]ददाद् (for ऽपि दण्ड-). — b) Ś B3 D8.12 M1 अरोगित्वं. D6.7.10.11 T4 दत्तवान्; T3 सर्वदा (for नित्यशः). B4 आरोग्यं चैव नित्यशः. — Note hiatus between c and d. — c) Ś दिशेत्तस्य; Ñ B1.3.4 ददावस्य; V1 D9 धनेशोस्य; D1.3.4 दिदेशास्य; D2 दिशतास्य; D5 वित्तेशोस्य; M1 दिशते स्म; M3 दिशत्यस्य (for दिशतेऽस्य). D5 M4 परं. D4 पुष्टो; G2 जुष्टम्; M5 तुष्टिम् (for तुष्ट). D6.7.10.11 T4 वरं ददामि(D7 T4 °ति) संतुष्ट; M8 दिशते वरं तुष्टस्तु. — d) Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.8.9.12 ह्यविषादं(D3 °दश्); T1.2 M2 अविषादश्; T4 ह्यमरत्वं; G2 अविदष्टश्; Ck.t as in text (for अविषादं). D1.3.4 हि; M3 स्म (for च). Ñ1 नित्यशः (for संयुगे). ❀ Ck.t: तुष्ट अविषादमित्यार्षः (Ct °र्षोऽसंधिः). ❀

गदेयं मामिका नैनं संयुगेषु वधिष्यति ।
इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १७
मत्तो मदायुधानां च न वध्योऽयं भविष्यति ।
इत्येवं शंकरेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८
सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति ।
दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माब्रवीद्वचः ॥ १९
विश्वकर्मा तु दृष्ट्वैनं बालसूर्योपमं शिशुम् ।
शिल्पिनां प्रवरः प्राह वरमस्य महामतिः ॥ २०
विनिर्मितानि देवानामायुधानीह यानि तु ।
तेषां संग्रामकाले तु अवध्योऽयं भविष्यति ॥ २१
ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् ।
चतुर्मुखस्तुष्टमुखो वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २२   G. 7. 39. 22 B. 7. 36. 21 L. 7. 39. 22

17 G1 om. 17^{ab} (cf. v.l. 15).—^{a}) Ś D2.5.8.9 मामका(D2.9 °की). Ś1.2 D2.5.8.9.12 चैव; Ś3 Ñ V1 B3 D1.3.4 T4 चैनं; M2.4.7.9 नेमं (for नैनं).—^{b}) T2 भविष्यति. Ś Ñ2 V1 B3 D1–6.8.9.12 T4 K (ed.) संयुगे(V1 °ग्रामे) न हनि(K[ed.]वधि)ष्यति.—D9 om. 17^{cd}.—^{c}) M3 इति स्म. Ś Ñ V1 B1.3.4 D3.5–8.10–12 T4 धनदः; G2 वरदं (sic) (for वरदः). Ś B3 D8 प्रादात्; D12 प्राहस् (for प्राह).—^{d}) T2 तथा हि; G2 तथापि (for तदा हि). D1.2.4–6 [ए]काक्ष-. Ś3 D8.12 तत्तदा ह्येकपिंगलः. ❀ Cv: एकाक्षिपिङ्गलः वैश्रवणः. ❀

18 ^{a}) D6 ततो. Ś D2.7 गदा-; Ñ2 मम; D6 महा- (for मद्). Ś2.3 lacuna for नां च. Ś1 हि; D12 T3 तु (for च). D8 मदायुधान्नित्यं; L (ed.) गदायुधा(त्)पाशाद्. ❀ Ct: मदायुधानां शूलादिपाशुपतास्त्रान्तानाम् . ❀—^{b}) Ś D2.6–12 T1 G1 M3 अवध्योयं; T3 ह्यव°; M2.4.7.10 वध्योयं न (by transp.) (for न वध्योऽयं).—After 18^{ab}, D3 ins.; while D1.4 ins. after 18:

717* शूलोऽयं मामको येन संयुगे न हनिष्यति ।
[D3 नैनं (for येन).]

—^{c}) D2.9 इत्येव. Ñ1 D1–5.9 [अ]स्य (for [अ]पि).—^{d}) Ñ1 D1–5.9 वै (for ऽस्य).—After 18, Ś D8 ins.:

718* सर्वेषां च त्रिशूलानामवध्योऽयं भविष्यति ।;

while D7 T4 ins. after 18:

719* मच्छूलेनाप्यवध्यत्वं मम चैव भविष्यति ।
मच्छक्तिमचलां चैव वहन्नित्यं विशेषतः ।
[(l. 2) D7 हंत्येव हि (for वहन्नित्यं).]

19 B1.3 read 19 after 21. D6.7.10.11 T4 read 19 (^{abcd} transp.) before 22.—^{a}) Ñ2 B1.3.4 ब्रह्मास्त्र- (for सर्वेषां).—^{b}) D6.7.11 T4 अवध्यत्वं; D10 °ध्यस्त्वं (for °ध्योऽयं).—After 19^{ab}, G2 repeats erroneously 18^{c}–19^{b}. Note hiatus between ^{c} and ^{d}.—^{c}) Ś D8.12 सु- (for first च). ❀ Cg: सर्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानामित्यर्थः । ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां ब्रह्मायुधानां वा ।; Ck: सर्वेषामिति । ब्रह्मास्त्रान्तानामित्यर्थः । ब्रह्मदण्डः प्रसिद्धः । ब्रह्मर्षिक्रियमाणसंहारार्थशापे च ब्रह्मदण्डः । महात्मा चेति । महान् आत्मा यस्य स तथा । ब्रह्मज्ञश्रेष्ठस्यर्थः ।; Ct: महात्मा महानात्मा यस्य सः । ब्रह्मज्ञ इति यावत् । सर्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानाम् । ब्रह्मदण्डो ब्रह्मर्षिक्रियमाणः संहारोद्देश्यकः शापो न भविष्यति । अस्येति शेषः.❀—^{d}) D6.7.10.11 ब्रह्मा तं प्र- (for इति ब्रह्मा). T4 तमब्रवीत्.

20 ^{a}) Ñ V1 B3 D1–7.9–11 T3.4 च; B1.4 M1 [अ]पि; M3 स्म (for तु). Ñ1 D8 M1 [ए]वं; V1 [ए]व; B1.4 D1.4–7.10.11 T2.4 [इ]मं (for [ए]नं). ❀ Cg: विश्वकर्मेति । यज्ञाद्यायुधानामपि विश्वकर्मनिर्मितत्वेऽपि तदतिरिक्तायुधपरमिदम्. ❀—^{b}) Ś2.3 Ñ2 D1 T4 M1 बालं. Ñ V1 D2.3.5 T4 -सूर्यनिभं; D1.4.9 T3 -सूर्यसमं (for -सूर्योपमं). Ñ1 V1 सुतं (for शिशुम्). D6.7.10.11 बालं प्रति महारथः.—D6.7.10.11 om., B (ed.) reads within brackets 20^{cd}.—^{c}) D3 G3 M3.4.7.9.10 वरदः; M1 परमः (for प्रवरः). Ś Ñ V1 B1.3.4 D2.3.5.8.9.12 प्रादाद्.—^{d}) B3 बालस्य (for वरम्). T3 G1.2 M2.4.7.9.10 महात्मनः (for °मतिः). Ñ V1 D1–5.9 T4 G (ed.) वरमस्मै महात्मने(G [ed.] °मतिः).

21 ^{a}) Ñ1 संनिर्मितानि; Ñ2 V1 B1.3 D1–4.9 मन्नि°; B4 यन्नि°; D5 मन्निमित्तानि; M1 निर्मितानि च (for विनिर्मितानि). Ś D8.12 दैवानि.—^{b}) Ñ V1 B1.4 D3 च (for तु). D9 तु यानि ह; T1 M3 महांति च; T2 महाकपिः; T3 मया तु वै; G2 वधाय तु; M1 ममापि तु (for [इ]ह यानि तु). Ś D8.12 देवानामायुधानि च.—Note hiatus between ^{c} and ^{d}.—^{c}) Ñ1 D1.4 -काले च; D2.3.5.9 °लेयं; T1.2 G1.3 M2.4.8.9 °लेषु (for -काले तु).—^{d}) Ñ1 B1.4 G1.3 न वध्योयं; T3 M3 ह्यव°; M1.5 वध्योयं न (for अवध्योऽयं). V1 D1–5.9 अ (D1.4 त्व)वध्यो भविता(V1 D1 °वति) सदा.—For 21, D6.7.10.11 T4 K (ed.) subst.:

720* मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि तानि च ।
तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ।

[(l. 1) K (ed.) संयुगे (for तानि च).—(l. 2) D7 चिरंजीवी.]

—After 21, B1.3 read 19.

22 Before 22, D6.7.10.11 T4 read 19 (^{abcd} transp.).—^{a}) Ñ1 V1 D1–5 T4 प्रवरो; D9 प्रवणे (sic) (for तु वरैर्). Ś D8.12 ततः सुरैस्तु सहितो; Ñ2 B1.3.4 एवं वरैः(B1 मुनैः [sic]) सुराणां च(B3 तु); T1 तत्सुराणां तु प्रवरैर्.—^{b}) M5 बालम् (for ह्येनम्). Ñ1 V1 D1–5.9 T4 दृष्ट्वा वरसमन्वितं(D5 °मनुत्तमं).—^{c}) Ś D8.12 हृष्टमुखो;

G. 7. 39. 23 B. 7. 36. 22 L. 7. 39. 23

अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयंकरः ।
अजेयो भविता तेऽत्र पुत्रो मारुत मारुतिः ॥ २३
रावणोत्सादनार्थानि रामप्रीतिकराणि च ।
रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २४
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुतं तेऽमरैः सह ।
यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २५
सोऽपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् ।
अञ्जनायास्तमाख्याय वरं दत्तं विनिःसृतः ॥ २६
प्राप्य राम वरानेष वरदानबलान्वितः ।
बलेनात्मनि संस्थेन सोऽपूर्यत यथार्णवः ॥ २७
बलेनापूर्यमाणो हि एष वानरपुंगवः ।
आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ २८
स्रुग्भाण्डानग्निहोत्रं च वल्कलानां च संचयान् ।
भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्सुशान्तानां करोत्ययम् ॥ २९

Ñ V1 D2.3.5–7.9–11 T4 M1 तुष्टमना; B4 तु सुमुखो; D1.4 तु भगवान् (for तुष्टमुखो).

23 ^{a}) Ñ1 एषोमित्र- (for अमित्राणां). Ś D8.12 भयं कर्ता. Ñ2 B1 एष मित्राभय(B1 °यं)कर:; V1 D1–5.9 एषोमित्रभयंकारी; B3.4 मित्राणामभयं कर्ता; M5 भयंकरो ह्यमित्राणां. —^{b}) G2 om. from णा up to तमा in 25^{a}. Ś Ñ1 D1–5.8.12 मित्राणामभयप्रद:; Ñ2 B1.3.4 शत्रूणां च (B1 हि) भयंकर:.—^{c}) B3 भवत: (for भविता). Ś Ñ V1 B1.3.4 D T4 M3 पुत्रस्; T1.2 G3 M1.5 तत्र (for तेऽत्र). —^{d}) Ś Ñ V1 B1.4 D T4 M3 तव (for पुत्रो). Ñ2 B1 D1.3.4 मानद; V1 मा रुद; B4 मानद: (for मारुति:). B3 युद्धे चायं भविष्यति. —After 23, D7.10.11 T4 ins. :

721* कामरूप: कामचारी कामग: प्लवतां वर: ।
भवत्यव्याहतगति: कीर्तिमांश्च भविष्यति ।

24 G2 om. 24 (cf. v.l. 23). —^{a}) Ñ1 V1 D1–5.8 (before corr.).9 T4 -[उ]त्सा(D1.3.4 °च्छे)दनार्थाय; B1.3 -[उ]च्छेदनार्थानि. —^{b}) Ś D8.12 M1.4.5.10 -प्रिय- (for -प्रीति-). Ñ1 V1 D1–5.9 T4 राघवप्रीणनाय च(D5 न:). —^{c}) D1–3.5 रामहर्ष-. D2.6.7.10.11 T G1.3 M8 [ए]त्र (for [ए]ष). Ñ2 B1.3.4 दैवतानां च सर्वेषां. —^{d}) B3.4 कार्याणि (for कर्माणि). —After 24, Ñ2 B1.3.4 read an addl. Colophon.

[*Sarga name* : Ñ2 B1.3.4 हनूमद्वरप्र(B1 °*)दानं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B3 om.; Ñ2 38; B1 39; B4 40.]

25 G2 om. up to तमा in ^{a} (cf. v.l. 23). —^{a}) Ś D8.12 समासेन; Ñ1 तदामंत्र्य; D5 समा° (for तमामन्त्र्य). —^{b}) D6.7.10.11 T1.2 G3 M3 तु (for ते). Ñ1 तदामरा:; Ñ2 B1.3.4 D1–5.9 [ऽ]मरा: सह(D1–5.9 शुभा:); V1 सुरा: शुभा:; T4 [ऽ]मरास्तत:; M1 सुरा: सह; M3 [अ]मरास्तदा (for ऽमरै: सह). Ś D8.12 त्रिदिवेशा:(D8.12 °दशास्ते) समीरणं. —^{c}) M8 यथागता. —^{d}) B1.4 -पुर:सरा: (for -पुरोगमा:).

26 ^{a}) Ś D8.12 तत्र (for पुत्रं). —^{b}) B3 आगत:; B4 °गमत् (for आनयत्). Ś D8.12 प्रगृह्य सुतमात्मन:. —^{c}) B4 अंजनायै. G2.3 M1.3–5.7.10 तदा (for तम्). Ñ1 V1 D1–5.9 T1.2.4 M8 अंजनायै(T1.2 °यास्) तदाचख्यौ(M8 समाख्याय). —^{d}) Ś D8.12 M1.5 वरदानं; Ñ1 वरप्राप्तिम्; Ñ2 V1 B1.3 D2.5.10.11 T4 G2 M2.8.9 Cg.t वरदत्तं (for वरं दत्तं). Ñ D1–5.9 T4 इति प्रभु:; V1 इमं प्रभु:; D6.7.10.11 M3.8 विनिर्गत: (M8 °तं); T1.2 M4 विनि:सृतं; T3 G1 सुरोत्तमै:; M1.5 दिवि स्थितै: (for विनि:सृत:). ❀ Cg.t : वरदत्तं दत्तवरम् . ❀

27 Ñ2 reads 27(^{ab} [first time] illeg.) twice. —^{a}) G2 एवं प्राप्य (for प्राप्य राम). Ś D8.12 प्राप्यैव निर्द(Ś1.2 °र्भ)यस्त्वेष; Ñ D9 प्राप्य चापि(D9 °सं चाति)-वयस्त्वेष; V1 B3.4 D2.3 प्राप्य(B4 तस्मान्) नातिवय(V1 चातिवल)स्त्वेष; B1 तस्मात्त्वभिचराम्येष; D1.4 प्राप्यैतानि वरस्त्वेष. —^{b}) Ś3 D8 वरदानं. T1–3 G M2–4.7.9.10 -समन्वित: (for -बलान्वित:). — V1 om. 27^{cd}. —^{c}) D6.7.10.11 T G1 M2 जवेन (for बलेन). Ñ(Ñ2 first time) B1.3.4 [आ]त्मसमुत्थेन (for °निसंस्थेन). —^{d}) Ś D8.12 (all with hiatus) आ(Ś अ)पूर्यत; Ñ1.2 (second time) D2.9 T4 ह्यापूर्य(D9 °रि)त; Ñ2 (first time) B4 (with hiatus) अपां पूर्णो(Ñ2 °र्णैर्); B1.3 (with hiatus) आपुपूर(B3 °प्लाव); D1.3–5 संपूर्यत; D6.7.10.11 सोसौ पूर्ण; L (ed.) ह्यपूर्यत (for सोऽपूर्यत). Ś Ñ1.2 (second time) D T4 (all except D6.7.10.11 with hiatus) इवार्णव:.

28 T1–3 G3 om. (hapl.) 28^{ab}. Ñ2 illeg. for ^{a}. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) D10.11 तरसा; M5 बलैर् (for बलेन). D6 पूर्यमाणो. B1.3 च; B4 तु; D6.7.10.11 M1.5 [ऽ]पि (for हि). Ś D8.12 आपूर्यमाणो बलवान्; Ñ1 V1 D1–5.9 आपूर्यमाणस्तरसा. —^{b}) Ñ1 V1 D1–5.9 ह्येष; D6.7.10.11 T4 तदा (for एष). B1.3.4 वयसा च प्लवंगम:. —^{d}) M8 अवरुध्यति. Ñ2 B1.3.4 M10 नित्यश:; D5 M1 निर्भयं (for निर्भय:).

29 D5 reads 29 twice. —^{a}) Ñ2 स्रुग्भांडम्; B3 D9 T3 M7.10 Cg.k.t स्रुग्भांडानि. G1 अग्निहोत्रांश् (for °होत्रं). Ś Ñ1 V1 D1–5 (second time).8.12 स्रुग्भांडं दहनाज्यं (Ś3 D5.8.12 °द्यं) च; B4 M1.3.5.8 स्रुग्भांडान्य(M1 °डम)ग्निमाज्यं च; D5(first time)–7.10.11 T4 स्रुग्भांडान्यग्निहोत्राणि. ❀ Cg.k.t.: स्रुग्भाण्डानि यज्ञोपकरणानि । Ct adds अग्निहोत्राण्यग्निहोत्रसाधनभूताग्नय:. ❀ —^{b}) T1 वल्क-

सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यं ब्रह्मणा कृतम् ।
जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य नित्यशः ॥ ३०
यदा केसरिणा त्वेष वायुना साञ्जनेन च ।
प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥ ३१
ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः ।
शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ ३२
बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्प्लवंगम ।
तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ॥ ३३
ततस्तु हृततेजौजा महर्षिवचनौजसा ।
एषोऽश्रमाणि नात्येति मृदुभावगतश्चरन् ॥ ३४

G. 7. 40. 11
B. 7. 36. 35
L. 7. 39. 34

लाजिन- (for °नां च). T3 संचयं. Ś Ñ V1 B3 D1–5 (second time).8.9.12 वल्कलान्यजिनानि च; B1.4 वल्कलानि च सर्वशः. —c) G1 भिन्न- (for भग्न-). D8 -[आ]विच्छिन्न-. Ś V1 D1.4.8.12 -विध्वस्त-; Ñ1 D3.5(first time).9 -विध्वस्तं; D2 -विध्वंसं; T1.2 -विस्रस्तान् (for -विध्वस्तान्). Ñ2 B1.3.4 भग्नविध्वस्तच्छिन्नानि. ❀ Ct : भग्नविच्छिन्नविध्वस्तशब्दाः स्रुग्भाण्डादिषु क्रमेण योज्याः. ❀ —d) Ś D8.12 -संशीतानि; V1 -समस्तानि; D1.4 -संशस्तानि; D3.5 (first time) संश्रितोपि; D5 (second time) T4 M9 महर्षीणां; D10 G1 M8 सशांतानां; D11 संशांतानां; T1 G3 शांतानग्नीन्; T2 सशांतानग्नीन् (hypm.); G2 सुगंधानां; M1 हवींषि च (for सुशान्तानां). D1.3–5 (first time) [अ]करोदयं; D6 करोत्यसौ; G3 करो** (damaged) (for करोत्ययम्). Ñ B1.3.4 करोत्येष प्लवंगमः; D2.9 समंतादकरोदयं; T3 सुशांतानकरोदयं. ❀ Cg : संशान्तानां शान्तिप्रधानानाम् ।; Ck : संशान्तानामिति । शान्तिप्रधानानामृषीणामित्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —After 29, D5 (after second occurrence).6.7.10.11 G2 M1.3.5 ins. :

722* एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः ।

[M3 कुरुते स्म (for प्रावर्तत). G2 महाकपिः. ❀ Ct : प्रावर्तत । प्रावर्तयदित्यर्थः. ❀]

30 Before 30, G2 reads 31ab. —a) M1.8 एव (for ब्रह्म-). M8 देवानाम् (for -दण्डा°). —b) Ś Ñ2 V1 B1.3.4 D6–8.10–12 G3 अवध्यो. Ñ1 प्रभुना; Ñ2 विधिना; B1.3 विष्णुना; B4 विभुना; D1.3–7.10.11 T3 G1.2 M1.3.4.5.7–10 Cg शंभुना (for ब्रह्मणा). Ś Ñ2 B1.3.4 D6–8.10–12 कृतः. ❀ Cg.t : शंभुना ब्रह्मणा । Cg adds "शम्भूब्रह्मत्रिलोचनौ" इत्यमरः ।; Ck : शंभुना चतुर्मुखरुद्रेण. ❀ —c) Ñ1 V1 D1–5.9 T4 मुनयस्. Ś Ñ1 V1 D3.12 ते वै; D2.9 तद्धि; D5 त्वेनं; D6.7.10.11 T4 G1 M1 सर्वे (for तं वै). Ñ2 B1.3.4 इति विज्ञाय मुनयः; M5 जानयंतर्षयस्तं वै (sic). —d) D6.7.10.11 Ct सहंते (for क्षमन्ते). D2–5.9–11 T1.4 G1.3 M3.5.10 Cv.g.t शक्तितः; T2 शक्तिभिः (for नित्यशः). Ś D8.12 क्षमं तस्य न शक्तितः (sic); Ñ1 V1 क्षमंत तस्य शक्तितः; Ñ2 B1.4 क्षमंते शक्तिहानितः; B3 क्षमंते स्म स्वशक्तितः. ❀ Cv : तस्य शक्तितः शंभोर्माहात्म्यात् ।; Cg : तस्य शक्तितः ब्रह्मणो वरशक्तितः ।; Ct : तस्य ब्रह्मणः शक्तितो वरसामर्थ्यात्सहन्ते क्षमन्ते तस्य चेष्टितमिति शेषः. ❀

31 G2 reads 31ab before 30. —a) V1 D1–5.9 तदा; D6.7.10.11 T4 तथा (for यदा). Ś Ñ1 V1 D1–5.9.12 T4 हि; G2 च (for तु). —b) Ś D8.12 [अं]जनया तथा; Ñ B1.3 स्वजनैः सह; V1 D2.9 T4 [अं]जनयापि च (D2 वा); B4 अजनेन च; D5.7.10.11 सोंजनी (D7 °ना) सुतः. —d) B3 G1 M3 लंघयित्वा. Ś2.3 B4 D1.2.4–9.12 T G M1.3.5.10 [ए]ष; B3 च (for [ए]व).

32 a) Ś D8 तदा. V1 D3.5 सिद्धा (for क्रुद्धा). —b) Ñ1 B3 M3 -[आं]गि(M3 °गी)रस-; T3 -[अं]गीरस-. —c) D8 पुनरेतं. D2.9 नरश्रेष्ठ; G2 M5.8.10 हरिश्रेष्ठं (for रघुश्रेष्ठ). —d) Ñ1 D2.9 तेपि; V1 T4 तेति-; M5 अति- (for नाति-). D3 -क्रोधा; M7 -वृद्धा (for -क्रुद्धा). D7 विमन्यवः; M8 न मन्यवः. Ñ2 B1 नातिक्रोधसमन्विताः; B3.4 हनूमंतं तपोधनाः; D1.4 नातिक्रोधातिमन्यु च; D5 ते तु क्रुद्धाः समन्यवः. ❀ Cg.k.t : (Cg नातिक्रुद्धातिमन्यवः ।) क्रोधो जिघांसा । मन्युरमर्षः । अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति यावत् (Ck °न्तीति तथा; Ct °न्तीत्यर्थः). ❀

33 a) V1 D1.4 T1.4 M2.8.9 बाधते. Ś Ñ1 D5.7.8.12 यं (for यत्). —b) D6.7 वरम्; T4 बलेन (for बलम्). V1 (m.) D1.4.12 T1.2 M2.8.9 प्लवंगमः. —c) Ś Ñ1 D1.3.4.8.12 न (for तद्-). D1.4 दीर्घकाले. Ñ2 B3.4 तत्त्वं न वेत्स्यसे कालं; B1 न त्वमात्मबलं वेत्सि; T4 न बलं स्वस्य वेत्तासि; G (ed.) तत्त्वं नात्मबलं वेत्सि. —d) Ś D8.12 तस्मात्त्वं; M1 मामाकं (for नास्माकं). Ñ1 D1.4 (all with hiatus) अस्मच्छापविमोहितः; Ñ2 B1.3.4 किंचि(Ñ2 B3 कश्चि)च्छापविमोहितः; D2.5.9 T4 ना(T4 ह्य)स्मच्छापविमोहितः; D3 ह्यस्मच्छापविमोहितः (hypm.). —After 33, Ñ2 B1 ins. :

723* स्मारितो मित्रकार्यार्थं स्ववीर्यं वेत्स्यसे पुनः ।

[Ñ2 illeg. for the prior half and सुरार्थं (for स्ववीर्यं).];

while D6.7.10.11 T3.4 ins. after 33 :

724* यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ।

[D7 तु (for first ते).]

34 M9 om. (hapl.?) 34–36. —a) Ś2.3 B1 D1.2.4–6.8–12 T4 तु हृत-; Ñ2 [ऽ]यं हृत-; T1.2 स हृत-; G3 M1 संहृत- (for तु हृत-). Ñ2 -तेजास्तु; B1 °जा हि; B3.4 °जा वै (for -तेजौजा). —b) Ñ1 -वचनादसौ; B3 °नात्तदा; M2 °नेन वै (for -वचनौजसा). —cd) T3 आश्रमानेष; G1 आश्रमाणि च (for एषोऽश्रमाणि). D10–12 तान्येव; M10 नाभ्येति (for

G. 7. 40. 11
B. 7. 36. 36
L. 7. 39. 35

अथ ऋक्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ।
सर्ववानरराजासीत्तेजसा इव भास्करः ॥ ३५
स तु राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः ।
ततस्त्वृक्षरजा नाम कालधर्मेण संगतः ॥ ३६
तस्मिन्नस्तमिते वाली मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ।
पित्र्ये पदे कृतो राजा सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ३७
सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् ।
अहार्यं सख्यमभवदनिलस्य यथाग्निना ॥ ३८
एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः ।
वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ३९

नात्येति). Ś D$_{8}$ तान्येव चा(D$_{8}$ [with hiatus] आ)-श्रमाण्येष; Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.9}$ अथाश्रमाणि तान्येष(Ñ$_{1}$ तस्येव); Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ M$_{8}$ आश्रमाण्येष तान्येव(M$_{8}$ नात्येति); D$_{6.7}$ T$_{4}$ एष तानाश्रमानेव (for ^{c}). ❀ Cg.k.t : एषोश्रमाणीत्यार्षः (Ck °णीति छान्दसः) संधिः. ❀ Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ T G$_{3}$ M$_{1.3.7}$ मृदुभावं; G$_{1}$ मृदुभूत-. Ś Ñ$_{2}$ B$_{1.3}$ D$_{6-8.10-12}$ गतोचरत् ; Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.9}$ G$_{1}$ M$_{2.8}$ -गतिश्चरन् ; B$_{4}$ गतोभवत् (for -गतश्चरन्). D$_{1.3-5}$ तान्याश्रमपदान्येव मृदुपूर्वं चचार ह. —After 34, V$_{1}$ B$_{4}$ ins. :

725* तें तत्पुरा राम हरीश्वरस्य
वृत्तं शिशोर्जन्म महाशुभं तत् ।
हनूमतो जन्म वरप्रदानं
बलं च वीर्यं च पराक्रमं च ।

Colophon.

[(l. 1) V$_{1}$ एतत् (for ते तत्). —(l. 2) V$_{1}$ महदद्भुतं भुवि (for महाशुभं तत्). —*Sarga name* : V$_{1}$ हनुमद्वृत्तं; B$_{4}$ हनूमतो मुनिशापः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B$_{4}$ om. ; V$_{1}$ 31.]

35 M$_{9}$ om. 35 (cf. v.l. 34). D$_{1.4}$ om. 35^{ab}.—^{a}) Ś D$_{8.12}$ अथ(Ś थो)क्षों विरजा(Ś$_{2}$ °जो); Ñ$_{1}$ अथासौ विरजा; Ñ$_{2}$ B$_{1.3.4}$ आसीद(B$_{1}$ °च्चा)क्षिरजा; V$_{1}$ D$_{9}$ अथर्क्षविरजा; D$_{2.5}$ अथाक्षिवितु(D$_{5}$ °र)जा; D$_{8}$ अथातो विरजा; D$_{10.11}$ T$_{1.2}$ G$_{1.3}$ M$_{1.3}$ अथर्क्षरजसो; T$_{3}$ G$_{2}$ अथ ऋक्षरजो; M$_{2.7.10}$ अथ चर्क्षरजा(M$_{10}$ °जो) (for अथ ऋक्षरजा). ❀ Cg.k.t : ऋक्षरजस इत्यकारान्तः (Cg °न्तोऽप्यस्ति). ❀ —^{c}) Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.9}$ -तेजस्वी; B$_{1}$ -वीराणां; D$_{1.4}$ -राजोसौ (for -राजासीत्). Ñ$_{2}$ B$_{1.4}$ वानराधिपतिर्वीरस् .—^{d}) Note hiatus between तेजसा and इव. Ś B$_{3}$ D$_{8.12}$ T$_{3.4}$ G$_{1}$ M$_{3.5}$ तेजसाम् ; Ñ$_{1}$ ज्योतिषां; V$_{1}$ D$_{3.5}$ तेजस्वी; D$_{1.4}$ तेजस्वान् ; D$_{2.9}$ दीप्तिमान् (for तेजसा). Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.3.5.9}$ G$_{2}$ M$_{10}$ भास्करो यथा; Ñ$_{2}$ B$_{1.4}$ M$_{7}$ भास्करोपमः; T$_{1.2}$ M$_{1}$ भास्करप्रभः (for इव भास्करः).

36 M$_{9}$ om. 36 (cf. v.l. 34).—^{a}) Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.3.5.9}$ राज्यं सु-; B$_{1.4}$ च राज्यं (for तु राज्यं).—^{b}) B$_{4}$ प्रभुर्बली; D$_{1.4}$ अधीश्वरः; D$_{2.9-11}$ महे° (for हरीश्वरः).—^{c}) Ñ$_{1}$ D$_{9}$ तदार्क्षो(D$_{9}$ °क्षं) विरजा; Ñ$_{2}$ B$_{1.3}$ श्रीमानक्षिरजा; V$_{1}$ तदर्क्षविरजा; D$_{1.4}$ अथर्क्षो विरजो; D$_{2}$ अथाक्षिवितुजा; D$_{3.5}$ तदाक्ष(D$_{5}$ °क्षि)विरजा; D$_{6}$ K (ed.) स च ऋक्षरजो (K [ed.] °जा); T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{1.8}$ स ऋ(M$_{8}$ तद)क्षरजसो(M$_{1}$ °सा); T$_{4}$ M$_{2-4.7.10}$ ततस्त्वृक्षरजा(M$_{10}$ °जो); G$_{1}$ M$_{5}$ तदृक्षरजसो; G$_{2}$ ततः सर्क्षरजो (for ततस्त्वृक्षरजा). D$_{6}$ T$_{1.2}$ M$_{1}$ राम; G$_{2}$ M$_{2.7.8.10}$ राजा (for नाम). B$_{4}$ किष्किंधाधिपतिः श्रीमान् .—^{d}) D$_{6.7.10.11}$ T$_{4}$ योजितः (for संगतः). Ś Ñ$_{1}$ D$_{1-5.8.9.12}$ कालधर्ममुपागतः; Ñ$_{2}$ V$_{1}$(m. also as in Ś) B$_{1.3.4}$ T$_{3}$ G$_{1}$ M$_{1}$ कालधर्ममुपेयिवान् .

37 ^{a}) Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.9}$ T$_{4}$ राम; D$_{6.7.10.11}$ M$_{2.4.7.8}$ चाथ (for वाली). ❀ Cv : तस्मिन्नस्तमिते चाथ इति पाठः. ❀ —^{b}) D$_{2}$ मंत्रिकोविदैः; G$_{2}$ मंत्रिणोचितैः.—^{c}) Ś$_{1}$ D$_{2.3}$ पैत्रे; Ñ$_{2}$ B$_{3.4}$ पित्रे; B$_{1}$ D$_{5.6.9}$ पैत्र्ये (for पित्र्ये). Ś D$_{8.12}$ नाम; Ñ B$_{1.3.4}$ सोथ; V$_{1}$ D$_{2.6.7.9-11}$ T$_{3}$ G$_{1}$ M$_{2.5.8}$ वाली; T$_{4}$ ह्यो * ; L (ed.) राम (for राजा). M$_{1}$ पित्र्ये कृतः पदे वाली. —^{d}) B$_{1}$ वालिनोंशके.

38 Note hiatus between ^{a} and ^{b}.—^{a}) Ñ B$_{1.3.4}$ M$_{1}$ तदा (for समं). Ś Ñ$_{1}$ B$_{1.3}$ D$_{1.3-8.12}$ T$_{1.2}$ G$_{2.3}$ M$_{1}$ Cv.k तस्य; Ñ$_{2}$ [ए]तस्य; G$_{1}$ M$_{4.5.9.10}$ तत्र (for त्वस्य). —^{b}) Ś D$_{8.12}$ अद्वेष्यं; B$_{3}$ देवतं (sic); D$_{6}$ G$_{1}$ M$_{9.10}$ अद्वैतं; T$_{1.2}$ राज्यार्धं(T$_{2}$ °र्थं); T$_{3}$ ह्यद्वैतं; G$_{1}$ तद्वैधं; G$_{3}$ राज्यार्थं; Cv.t as in text (for अद्वैधं). M$_{5}$ द्वैध-; Cv.t as in text (for छिद्र-). Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{1-5.9}$ T$_{4}$ द्वे(V$_{1}$ दो)षछिद्रविवर्जितं. ❀ Ct : अद्वैधमेकप्रकारम् . ❀ —^{c}) Ś D$_{8.12}$ अ(Ś आ)पार्यं; Ñ$_{2}$ B$_{3.4}$ D$_{6.7}$ M$_{1.4.9.10}$ आहार्यं; V$_{1}$ अक्षयं; D$_{1.4}$ अभयं; D$_{2}$ अजय्यं; D$_{5}$ अक्षय्यं; D$_{10.11}$ T$_{1.3}$ M$_{3}$ Cg.k आबाल्यं; T$_{2}$ आबाल्य-; G$_{3}$ आबाल-; Cv as in text (for अहार्यं). T$_{3}$ M$_{5}$ मित्रम् ; Cv as in text (for सख्यम्). D$_{8}$ सख्यमभवदस्याथ (with hiatus).—^{d}) V$_{1}$ D$_{2.6.7.9-11}$ T$_{4}$ [अ]ग्निना यथा (by transp.); G$_{2}$ यथानिलः (sic) (for यथाग्निना). ❀ Cv : सुग्रीवेण समं तस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् । अहार्यं सख्यमभवदिति च । ; Cg : अस्य हनूमतः सुग्रीवेण सह आबाल्यं बाल्यमारभ्य । ; Ck.t: आबाल्यं बाल्यमारभ्य. ❀

39 D$_{11}$ om. 39.—^{a}) Ñ B$_{1.3.4}$ D$_{1.3-5}$ एवं (for एष). Ñ B$_{3.4}$ D$_{1.3-5}$ एष; T$_{3}$ एवं (for एव). V$_{1}$ D$_{2.9}$ T$_{4}$ एवं शापबलादेष. — D$_{9}$ om. (hapl.) 39^{b}–40^{c}.—^{b}) D$_{5}$ तुल्यम् (for बलम्).—^{d}) Ś V$_{1}$ D$_{8}$ T$_{1.2}$ यथा; D$_{2}$ सदा; Ck.t as in text (for यदा). B$_{4}$ ह्यासीत् (for राम). Ñ$_{2}$ B$_{1.3}$ यदासीत्समुपस्थितं; T$_{3}$ G$_{2}$ M$_{2.4.7.9.10}$ यदा रोषपरीतयोः.

न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ।
वेदयानो न च ह्येष बलमात्मनि मारुतिः ॥ ४०

पराक्रमोत्साहमतिप्रतापैः
सौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ।
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यै-
र्हनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४१ G. 7. 40. 17 B. 7. 36. 43 L. 7. 39. 42

40 D9 om. 40^{abc} (cf. v.l. 39). D1.4 om. 40. B1.3.4 om. 40^{ab}. M3 repeats 40^{ab} after 40.—^{a}) V1 स ह्येष; D2 नो ह्येष; G2 M9.10 तदा च; M3 न स्याद्धि; Cv.k.t as in text (for न ह्येष). Ś D8.12 न क्षमेच्चैष सुग्रीवं; M3 (second time).5 परित्रास्यति सुग्रीवं.—^{b}) G1.3 M9.10 हि; M3 (first time) तु (for ऽपि). Ś D8.12 M3 (second time) वध्यमानं हि; Ñ1 तदाक्लिश्येन; Ñ2 V1 D2.3.5 T4 त- (D5 य) दा (T4 °था) क्लिश्यत; M5 भ्राम्यमाणं * (for भ्राम्यमाणोऽपि).—D3 om. 40^{cd}.—^{c}) T1 G3 M2.3 यदा; T2.3 यथा; G1 M1.2.5 यदि (for न च). Ś D8.12 यद्यवैत्सीदयं धीमान्; Ñ1 V1 तदावैत्स्यद्यदि ह्येष; Ñ2 तज्जानाति हि यद्येष; B1.4 तज्जानानो हि यद्येष; B3 वेदमानो यदि ह्येष; D2 तदा- वेत्स्यत्कपिर्ह्येष; D5 तदा न ज्ञातवानेष; D6.7.10.11 देव जानाति न ह्येष; T4 तदावेत्स्यति तर्ह्येष.—^{d}) B3 बलञ्चेति मारुतिः. ❀ Cv : 'न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना । वेदयानो यदा ह्येष बलमात्मनि मारुतिः' इति । एष सुग्रीवोऽपि इदानीं वालिना भ्राम्यमाणोऽपि न भवति यदेष बलं वेदयानो भवति । अस्येदानीमात्मनि बलवेदनम् । अनेन चास्य सुग्रीवस्य कार्यं न भवतीत्यर्थः ।; Ck : न ह्येष इत्यादि । हे राम वालिना भ्राम्यमाण एष सुग्रीवोऽपि मारुतेर्बलं वेदयानो न ह्यभूत् तदपि यावद्देवकार्यमृषिशापादेव । देवकार्ये प्राप्ते तु जाम्बवान् स्मृत्वा समुद्रलङ्घनादिसमयेषु बोधयति स्म । अथ यदा ह्येष बल- मित्यादि ।; Ct : न ह्येष इति । वालिना भ्राम्यमाण एष सुग्रीवोऽपि तद्बलं न वेदेत्यनुकर्षः । तदपि देवकार्यं यावदेव । तदा तु जाम्बवता स्मारितः समुद्रतीरे तज्ज्ञातवान् । उक्तमेव पुनराह देवेति. ❀ —After 40, Ś Ñ1 V1 D S (except M6) ins. :

726* ऋषिशापाद्धृतबलस्तदैष कपिसत्तमः ।
सिंहः पञ्जररुद्धेव आस्थितः सहितो रणे ।

[(l. 1) Ś D8.12 -शापाद्बलवतस्; Ñ1 V1 D1–5.9 T4 -शापबला (Ñ1 °वशा) न्मूढस् (D5 °दज्ञस); D6.7 M3.7 °द्धृतबलस्; D10.11 °ध्दृतबलस्; T2 M2.5.8 °पोद्धृतबलस्; T3 °वृतबलस् (for -शापाद्धृत°). Ś D1.3.4.8.12 T1.2 G1.3 M3.5.10 तदेष; D11 T3 M9 तदैव (for तदैष). Ñ1 कपिकुंजरः.—(l. 2) Note hiatus between the two halves. D1 पिंजर-; D7.10.11 कुंजर-. Ś D8.12 -बंधस्थो; Ñ1 D1–7.9–11 T1.2.4 M3.10 -रुद्धो वा; V1 -संरुद्धो; T3 -रोधीव (for -रुद्धेव). T3 [अ]प्यास्थितः; G1 ह्यास्थितः. D6 T3 समतां (for सहितो). Ś D8.12 यथा तत्सहते रणे; Ñ1 D2.9 ह्या (Ñ1 आ) साद्य स हतो भवेत्; V1 बाल्यात्सौख्यहतो भवेत्; D1.2–6 सहेता (D3 °त वा [hypm.]) पि पराभवं (for the post. half). ❀ Cv : आस्थितः सहितो रणे ।; Cg : सिंह इति । रणे युद्धादौ स्वबलमास्थितोऽभूत् ।; Ck : पञ्जररुद्धेवेति । संधिरार्षः । यदैव देवकार्यरहितकाले ऋषिशापोऽभूत् तदैव पञ्जररुद्धः सिंह इव एष कपि- सत्तम ऋषिशापाद्धृतबलः अपहृतस्वबलपरिज्ञानोऽभूत् । यदा हि देवकार्ये प्रवृत्ते एष मारुतिर्जाम्बवद्बोधनेनात्मनि बलं वेदयानो जानानो भवति ततः परं स हि हनुमान् तोरणे तोरणयुद्धादौ स्वबलमास्थितोऽभूत् ।; Ct : तदा सुग्रीवविपत्समये आहृतबलोऽपहृतस्वबलपरिज्ञानः, अत एव रणे कुञ्जररुद्धः सिंह इव सहितोऽयमास्थितः स्थित एव, न तु युद्धं कृतवानिति । 'सिंहः कुञ्जररुद्धेव' इति पाठान्तरम् । तत्र संधिरार्षः. ❀];

while Ñ2 B1.3.4 ins. after 40 :

727* तदैव विनिहन्यात्तं वालिनं हेममालिनम् ।

[B1.3 तदेव हि (for तदैव वि-).]

41 ^{a}) G2 M10 -गति- (for -मति-). Ś Ñ V1 B1.3.4 D8.12 T3 G2 M3.10 -प्रभावैः; D5.7.10.11 T4 M5 -प्रताप- (for -प्रतापैः).—^{b}) Ñ2 V1 B3.4 D9 शौटी (D9 शौडी) र्य- माधुर्य-; B1 स्वकीयशौटीर्य- (for सौशील्यमाधुर्य-). Ñ3 B3.4 -नयागमैश्च (B3 ° *); D8 -मयैर्नयैश्च; M7 -दयानयैश्च.—^{c}) D1.4 -माधुर्य- (for -चातुर्य-). Ñ1 -प्रवीर्य-; D1.3.4. 8.12 -सवीर्य- M3 -सुवीर- (for -सुवीर्य-). B3 -स्वद्वीर्यवीर्यैर् (sic).—^{d}) Ś D8.12 नाप्यधिको; Ñ1 B4 D1.3.4 G1 M5.7 कोप्यधिको; T3 को ह्यधिको. B4 तु (for ऽस्ति). ❀ Cg.k : पराक्रमेति । सौशील्यं सुस्वभावत्वम् । माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्ती । गाम्भीर्यं चित्तस्य । धैर्यमापद्यक्षोभः ।; Ct : पराक्रमो महत्स्वपि युद्धकार्येषूत्साहः । उत्साहपदेनेतरकार्यविषयः सः । मतिरर्थनिर्धारणम् । प्रतापः प्रभावः । सौशील्यं सुस्वभाव- त्वम् । माधुर्यं वाचि । नयानयौ तत्परिज्ञाने । प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यन्ये । गाम्भीर्यमापद्यक्षोभः । सुवीर्यं स्वरक्षणेन परपराभवः । धैर्यमकम्प्यचित्तता । हनूमत एतैर्गुणैः कोऽप्यधिकः । न कोऽ- पीत्यर्थः. ❀ —After 41, D5 T1.4 M3 ins. ; D6.7.10.11 T2 G1.3 M1.7 ins. after 42 ; T3 G2 M2.5.8–10 ins. after 43 ; M4 ins. after 42^{ab} (owing to om.) :

728* ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं
ससंग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः ।
न ह्यस्य कश्चित्सदृशोऽस्ति शास्त्रे
वैशारदे छन्दगतौ तथैव ।

[M4.7 om. l. 1–2.—(l. 1) M3 -[अ]र्थपरं. D6.7 T4 नितांतं (for महार्थं).—(l. 2) D10.11 T4 G1 सिध्यति. D5.7 T4 M3 यः (for वै). T3 M2.9 स्माधिजगे; G2 चाध्यगिषे; M5 राध्यति वै; M8 साध्यजवैः (sic); M10 चाध्यगमत् (for साध्यति वै).—G1 om. l. 3–4.—(l. 3) D5.10 T1–3 G3 M3–4.7–9 [अ]स्ति (for [अ]स्य). G3 किंचित्. T1–3 G3 M3.4.7–9 [ऽ]स्य; M3 हि (for ऽस्ति). D6 T2 शास्त्रैर्.

G. 7. 40. 18
B. 7. 36. 44
L. 7. 39. 43

असौ पुरा व्याकरणं ग्रहीष्य-
न्सूर्योन्मुखः पृष्ठगमः कपीन्द्रः ।
उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम
ग्रन्थं महद्धारयदप्रमेयः ॥ ४२

प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य
लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य ।
लोकक्षयेष्वेव यथान्तकस्य
हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ४३

एषोऽपि चान्ये च महाकपीन्द्राः
सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः ।
सतारतारेयनलाः सरम्भा-
स्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ४४

—(l. 4) T2 G2 तथैव च.—After l. 4, D11 ins. राम. ❀ Cg : ससूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिः सूत्रार्थमात्रप्रतिपादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकम् । उक्तानुक्तदुरुक्तिचिन्तानुरूपम् । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपम् । संग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति, धारयतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दःशास्त्रे ।; Ck : ससूत्रेत्यादि । सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिस्तत्कालीनसूत्रवृत्तिः । अर्थपदं वार्तिकम् । महार्थं महाभाष्यम् । ससंग्रहम्, अस्मदादिभिरस्मिन् काल इव तत्कालीनकृतसूत्रवृत्तिवार्तिकभाष्यार्थसंग्राहकसंग्रहाख्यमहाग्रन्थसहितम् । सिध्यति वै इति । सिद्धो भवति । शास्त्रान्तरेष्वपीत्यर्थः । विशिष्य नवमव्याकरणकर्ता हनुमानिति प्रसिद्धिः । तदेवोक्तं शास्त्रे इति । शब्दशास्त्रविषये । वैशारदे वैदुष्ये । सिध्यति वा इति, अस्मद्यथाकृतार्थ एव स्पष्टीकृतः । सर्वासु विद्यास्विति । यं हि स्पर्धत इति उक्तव्याकरणादिविद्याविषय इति शेषः ।; Ct : सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणं । वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः । अर्थपदं सूत्रार्थबोधकपदवद्वार्तिकम् । महार्थं महाभाष्यं पतञ्जलिकृतम् । ससंग्रहं व्याडिकृतसंग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । सिध्यति वै सिद्धो भवति । शास्त्रान्तरेष्वपीत्यर्थः । तदेवाह—नह्यस्य सदृशः शास्त्रे कश्चित् । छन्दगतौ पूर्वोत्तरमीमांसामुखेन वेदार्थनिर्णये वैशारदे वैदुष्ये । विशिष्य नवमव्याकरणकर्ता हनूमानिति च प्रसिद्धिरिति कतकः. ❀]

—Then D10.11 T2.3 G2.3 M1.4.5.7–10 cont.; D5–7 T1.4 M3 ins. after 43; M2 ins. after 42 :

729* सर्वासु विद्यासु तपोविधाने
प्रस्पर्धतेऽयं हि गुरुं सुराणाम् ।

[(l.1) D5.7 T4 कः स्पर्धते; D6 M1.5 पस्पर्धते; G2 बृहस्पते (sic) (for प्रस्पर्धते). D5.7 T4 यं हि सुरा-, (T4 * *); T3 G2.3 M10 यं हि गुरुः; M1.3 यो हि गुरुं; M2.4. 7–9 येन गुरुः (for ऽयं हि गुरुं). M5 गुरूणां (for सुराणाम्). —Thereafter M3 cont. :

730* सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता
ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ।

42 a) Ś Ñ B3.4 D8.12 अयं पुरा; V1 पुरा ह्येष; B1 D5–7.10 11 T4 असौ (B1 °यं) पुनर्; D1.3.4 गतः पुरा; D2.9 पुरा ह्यसौ (for असौ पुरा). D5 व्याकरणे.—b) D5 G2 सूर्योन्मुखं. Ś Ñ1 V1 D8.12 T4 पृष्ठगतः; D1–4.9 पृष्ठगतिः; D5–7.10.11 प्रष्टुमनाः (for पृष्ठगमः).—M4 om. (hapl.) from 42c up to l. 2 of 728*.—c) D5 अस्तमयं; G1 °गिरेर् (for अस्तगिरिं).—d) Ś D8.12 सर्वं; Ñ1 गच्छन्; B1 ग्रस्तं (for ग्रन्थं). D10–12 M1.7.8.10 धारयन्; G1 धारयते. B1 समुच्चारयन्. Ś Ñ1 V1 D1.3.4.6. 8.12 T2–4 अप्रमेयं; (for अप्रमेयः). ❀ Cv : उद्यतो गिरिरित्युद्यद्गिरिः । उद्यद्गिरेः उदयगिरेरित्यर्थः । महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थम् । धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णन्नित्यर्थः । धारयदिति पाठे लुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठान्तरम् ।; Ck : उद्यद्गिरेरुदयगिरेरित्यर्थः । महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थम् । धारयन्नर्थतः पाठतश्च गृह्णन्नित्यर्थः धारयदप्रमेय इति पाठे लुडभाव आर्षः ।; Ct : उद्यद्गिरेरुदयगिरेः । महद्ग्रन्थं धारयन्नर्थतः पाठतश्च गृह्णन् । धारयदप्रमेय इति । लुडभाव आर्षः. ❀ —After 42, D6.7.10.11 T2 G1.3 M1.4 (after 42ab).7 ins. 728*; while M2 ins. 729*.

43 M4.7 om. 43.—a) Ś D8.12 यथानिलक्षोभित-; Ñ V1 D1.3.4 अपामिव क्षोभित-; D2.9 T3 वायोरिव क्षोभित-; D5.6 G1.3 M2.8.9 प्रजा चिचि (D5.6 रिर; M2 विव; M8 बिभ; M9 विवि) क्षोरिव; T1 M3 प्रजा जिघृक्षो°; T2 प्रजा बुभुक्षो°; T4 G2 M1.10 प्रजा सि (G2 म) मंक्षो°; M5 प्रजा बिभित्सो° (for प्रवीविविक्षोरिव). B1.3.4 G (ed.) लोकान्प्र (G [ed.] °कांश्च) पिप्लावयिषोरिवाब्धेः. ❀ Cg : प्रवीविविक्षोः युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेष्टुमिच्छोः ।; Ck : प्रवीविविक्षोरिति दीर्घश्छान्दसः । युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं प्रवेष्टुमिच्छोरित्यर्थः ।; Ct : प्रवीविविक्षोर्युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं तां प्रकर्षेण विशेषेण वेष्टुमिच्छोः । प्रवी इति दीर्घ आर्षः. ❀ —b) Ś D8.12 G2 लोकं; B1.4 प्रजा (for लोकान्).—c) Ś D8.12 लोकक्षयोत्थस्य; D6 °येच्छेव; K (ed.) युगक्षये ह्येव; Ck as in text (for लोकक्षयेष्वेव). Ñ B1.3.4 D1–4.9 T3 प्रजा जिही (B1.3.4 क्षयं चिकी) र्षोरिव चान्तकस्य; G1 लोकक्षये काल इवान्तकस्य. ❀ Cg : युगक्षये काले युगान्तकाल इत्यर्थः ।; Ck : लोकक्षयेष्वेवेति । युगान्तकालेष्वेवेत्यर्थः ।; Ct : लोकक्षये युगान्तकाले. ❀ —d) M8 कोप्यधिकः (for स्थास्यति कः). —After 43, D5–7 T1.4 M3 ins. 729*; while T3 G2 M2.5.8–10 ins. 728*.

44 a) Ñ1 V1 D2.7.9 M1 एतेपि; B3 यथैव; D1.3.4 एते च; D10.11 Cg. k.t : एषैव; G2 एषो हि; G3 एषैव; M3 अयं हि (for एषोऽपि). Ñ2 B1 अयं तथान्ये. Ñ1 तु महा-; D2.3.5. 7.9 T3 [ऽ]पि महा-; M1 बहवः (for च महा-). M5 कपिप्रवीराः (for महाकपीन्द्राः). Ś D8.12 एषो (D8 यथा) यथान्ये च तथा कपींद्राः B4 अयं तथान्येपि च ये कपींद्राः.—b) D6 T2 सुनीलाः.—c) D1.3.4 समस्तास्.—d) Ñ1 B1.3.4 त्वत्कारणे; D1.3.4 तत्कारणाद्. D8 वैरेस

तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथितं मया ॥ ४५

दृष्टः संभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ।
एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ॥ ४६

G. 7. 40. 22
B. 7. 36. 5
L. 7. 39. 47

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

(for सुरैर्). Ś Ñ2 V1 B3.4 D3.8.12 तु; Ñ1 B1 च; D1.4 सु-; T2.3 M2.4.5 7.9 वि-; G3 नि- (for हि). ❀ Cg : एषेवेति । संधिरार्षः । तारेयोऽङ्गदः ।; Ck : एषेवेति एष इवेत्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —After 44, D5–7.10.11 T G1.2 M1–5. 8–10 K (ed., within brackets) ins. :

731* गजो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रो
मैन्दः प्रभो ज्योतिमुखो नलश्च ।
एतेऽपि ऋक्षाः सह वानरेन्द्रै-
स्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ।

[(l. 2) T1.2 M3 तथर्षभो; M10 धूम्रः प्रभो (for मैन्दः प्रभो). —(l. 3) D7 (m. also) एतैश्च; D10.11 T4 M5 एते च; T3 एते हि. D5 एतेप्यथर्क्षैः; D6 T1.2 M3 °पि ऋक्षैः; D7 M3 एतेप्यथर्क्षाः (for एतेऽपि ऋक्षाः). D5.6 T1.2 M3 वानरेंद्रास. —l. 4=44[d]. —(l. 4) T2 निसृष्टाः; T3 M2.4.5.9 विसृष्टाः.]
—Then D7 T4 K (ed.) cont.; while Ś Ñ V1 B4 D1–4.8.9.12 ins. after 44 :

732* महीं गता देवगणाः समग्रा
महाबला रावणनाशहेतोः ।

[(l. 1) Ś1 D8 महेंद्र-; Ś2.3 D12 -महेंद्र-; B4 D3 T4 समस्ता (for समग्रा). —(l. 2) D8 महाबली-. T4 राक्षस- (for रावण-).]
—Then Ñ2 B4 cont. :

733* वीर्याणि निक्षिप्य च वानरीषु
उत्पादिरे देवबलांश्च कीशान् ।

[(l. 2) Ñ2 देवबलाः सुकीर्णाः.]
—After 732* ; D7 T4 K (ed.) further cont. :

734* एतत्तु मत्तो विदितं तवास्तु
प्लवंगमानां धरणीनिवासः ।

[(l.1) T4 गुह्यं (for मत्तो). — (l.2) T4 -निवासं.]

45 [a]) Ñ1 V1 B3.4 D1–4.9 तुभ्यं; T3 राम (for सर्वं). Ś D8.12 L (ed.) एतत्तु (D12 °त्त; L [ed.] °त्ते) देव कथितं. —[b]) Ś D8 यथा; D2 M1 यस्मात्; T3.4 M4 यन्मा. G2 च (for त्वं). Ś Ñ2 B1.3.4 D8.12 पृच्छसि राघव. —[c]) Ś D3.6–8.12 [ऽ]स्य बालत्वे; Ñ B1.4 प्रभावं च; V1 D2.9 T4 हि (D9 [ऽ]पि; T4 [ऽ]स्य) बालस्य; B3 प्रभावो हि; D5 [ऽ]थ बालत्वे (for बालभावे). D1.4 हनूमानस्य बालत्वे. —[d]) Ś V1 D1–4.8.9.12 L (ed.) कर्मा (Ś3 D8 °र्म) ण्य (L [ed.] °र्मणा) द्भुतकर्मणः ; Ñ B1.3.4 चरितं शापमे (Ñ2 B3 °प ए) व च. —After 45, D9 T4 ins.; D7 ins. after l. 4 of 737* :

735* एतत्पुरा राम हरीश्वरस्य
वृत्तं शिशोश्चैव यदद्भुतं विभो ।
हनूमदुत्पत्तिवरप्रदानं
बलं च वीर्यं च पराक्रमं च ।

[Cf. 725*. —(l. 1) D9 महीश्वरस्य. —(l. 2) D7 एव (for चैव). —(l. 3) D7 -प्रदाश्च.]
—Then T4 cont.; while D5.6.7 (m.).10.11 T1–3 G M1–5.7–10 ins. after 45 :

736* श्रुत्वागस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च ।
विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ।
अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ।

[(l. 1) D5.6 T3.4 G1 M1.4.7.10 वचनं; T1.2 G3 M3 गदितं (for कथितं). T3 G1 सौमित्रिणा सह (for °त्रिरेव च). — After l. 2, T4 (after an addl. colophon) M3 ins. a long passage relegated to App. I (No. 3).—T4 om. l.3.]
—Then T4 reads an addl. colophon : इति श्रीमदुत्तरकाण्डे एकोनचत्वा * * * * श्री रामार्पणमस्तु.

46 D9 om. 46. —[a]) Ś Ñ V1 B1.3.4 D2.3.8.12 सभाजिताश्. Ś Ñ2 V1 B1 D6 T1.2 G1 M1.3.4.8 चापि; T3.4 चैव; G2 चासीद् (for चासि). D1.4 सत्कृताः पूजिताश्चापि; D5 दुष्करं भाषितश्चापि; M5 दृष्टाः संभाषिताश्चापि. —[b]) V1 यास्यामहे (for गच्छा°). Ñ B1.4 गच्छामो राम सांप्रतं. —After 46[ab], D5–7.10.11 S (except M6) ins. :

737* श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः ।
प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ।
अद्य मे देवताः सर्वे पितरः प्रपितामहाः ।
युष्माकं दर्शनादेव नित्यतुष्टाः सबान्धवाः ।
विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि यद्वदाम्यागतस्पृहः ।
तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ।
पौरजानपदान्स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः ।
क्रतूनहं करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ।
सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव हि ।
भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकाङ्क्षिणः ।
अहं युष्मान्समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् ।
अनुगृहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ।
तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह संगतैः ।
अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ।
एवमस्त्विति संश्रुत्य प्रयातुमुपचक्रमुः ।

३७

G. 7. 42. 14
B. 7. 38. 15
L. 7. 40. 35

विमृश्य च ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् । प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १

[(l. 1) $T_{1.2}$ G_3 M_3 तद् (for [ए]तद्). —(l. 2) T_1 M_3 चैव. M_8 महर्षीन् (for °र्षिम्). —(l. 3) $D_{5.6}$ G_3 $M_{1.7.10}$ सर्वा: ; $D_{7.10.11}$ तुष्टा: ; K (ed.) हृष्टा: (for सर्वे). T_3 च (for प्र-). —(l. 4) G_2 युष्मत्सं- (for युष्माकं). $D_{5-7.10.11}$ $T_{1.4}$ G_2 नित्यं तुष्टा: ; G_1 $M_{4.7}$ नित्यतृप्ता:. D_5 स्स (for स-). —After l. 4, D_7 ins. 735*. —(l. 5) T_3 ममैवैतद् ; G_2 मया तद्धि; M_1 मयैतद्धि (for ममै°). —(l. 6) M_1 अविशंकया. —(l. 7) $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{5.8.10}$ -जानपदं. D_{5-7} T_4 स्वधर्मेषु; G_2 तत्कार्येषु (for स्वकार्येषु). D_{5-7} T_4 [अ]हमाहूत:; $M_{7.8}$ समाहित: (for [अ]-हमागत:). —(l. 8) $M_{4.7.9}$ अपि; K (ed.) एव (for अहं). T_4 प्रणयाद् ; G_1 प्रसादाद् (for प्रभावाद्). —(l. 9) G_2 तदस्य (for सदस्या). $D_{10.11}$ तु; $T_{1.2.4}$ $G_{2.3}$ मे ; M_8 वै; K (ed.) तत् (for हि). —(l. 10) D_{5-7} T_4 भविष्यध्वं ; M_1 भविष्यंति. M_5 महाप्राज्ञा; Cg.k.t as above (for °वीर्या). G_2 मदा- (for मम). T_3 G_1 $M_{2.4.5.7.9}$ -कारिण: (for -काङ्क्षिण:). —(l. 11) G_3 समाश्रुत्य (for °श्रित्य). D_5 तपोभिर्धूत-. —(l. 12) T_3 अनुग्रहीतुं ; T_4 अनुग्राह्यश्च ; G_1 अनुगृहीतं ; Cg.k.t as above (for °गृहीत:). $T_{1.2}$ गमिष्यामि; Ct as above (for भवि°). —T_4 om. l. 13. —(l. 13) T_3 तथा (for तदा). D_{5-7} इत्येव (for अनिशं). M_2 संगमै: (for °तै:). ❀ Ct : तदा आगन्तव्यमिति छेद:. ❀ —(l. 15) D_7 एतम् (for एवम्). $D_{10.11}$ तं प्रोच्य; $T_{1.2}$ G_3 संचिंत्य; K (ed.) तं चोक्त्वा (for संश्रुत्य). —D_7 reads the post. half in marg.]

—[c]) B_1 एवं चोक्त्वा. G_2 $M_{5.10}$ ययु: (for गता:). —[d]) Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ D_{1-4} मुनयस् (for ऋषयस्). $Ñ_2$ B_4 G_3 ते (B_4 तु) यथागता: ; D_{5-7} स्वं स्वमाश्रमं (for ते यथागतम्). —After 46, D_{5-7} $T_{1.3.4}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3.8}$ K (ed., within brackets) ins. :

738* अभिवाद्य महात्मानो राघवेण विसर्जिता: ।

[G_1 अनुवाद्य (for अभिवाद्य). M_8 महात्मानं.]

—Then all the above mss. cont. ; while Ś $Ñ_1$ (l. 1 only) V_1 $D_{1-4.8.10-12}$ T_3 G_2 $M_{2.4.5.7.9.10}$ ins. after 46 :

739* राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मित: ।
ततोऽस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् ।

[Ś $D_{8.12}$ om. l. 1. —(l. 1) D_{5-7} तु (for च). —(l. 2) Ś $D_{8.12}$ प्राप्ते; $M_{2.5.9}$ याति (for याते). D_{5-7} ततोस्तंगत आदित्ये (for the prior half). Ś $D_{1-3.5-8.12}$ T_4 नर- (for नृप-).]

—Then $D_{1-7.10.11}$ S (except M_6) cont. :

740* संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तम: ।
प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्त:पुरचरोऽभवत् ।

[D_{1-4} om. l. 1. —(l. 1) M_5 अन्वास्य (for उपास्य). G_1 ततो. T_3 G_1 $M_{2.4.7.9}$ नृपवरोत्तम:; M_1 नृपवरात्मज: (for नरवरोत्तम:). —(l. 2) $D_{1.3.4}$ च (for तु). $D_{2.4}$ M_{10} -परो; T_3 G_1 -गतो (for -चरो). M_8 सोंत:पुरमुपागमत् (for the post. half).]

—After 46, $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ ins. ; $Ñ_1$ cont. l. 3-6 only after l. 1 of 739* :

741* आश्चर्यमिति रामश्च तान्संभाष्य ततो मुनीन् ।
विदित्वा चैव तत्सर्वं पूजयामास तान्पुन: ।
ततो गतेऽस्तं तु रवौ स राघवो
विसर्जयित्वा नरवानरान्प्रभु: ।
उपास्य संध्यां विधिवद्विवेश
ततस्तु सोऽन्त:पुरमूर्जितश्री: ।

[(l. 1) $Ñ_2$ illeg. for आश्चर्यमि. B_4 रामस्तान् (for रामश्च). B_3 सभाज्य (for संभाष्य). B_4 संभाष्य मुदितो मुनीन् (for the post. half). —(l. 2) $Ñ_2$ [ए]व च (by transp.). B_4 राघव: (for तान्पुन:). —(l. 3) For l. 3-6 cf. l. 2 of 739* and 740*. $Ñ_1$ B_1 च (for तु). —(l. 4) Ñ B_4 विसृज्य रक्षो-($Ñ_2$ * *) (for विसर्जयित्वा). —(l. 5) B_4 उपास्त (for उपास्य). —(l. 6) B_1 उच्छ्रितश्री:.]

Colophon : Ś $D_{8.12}$ om. —*Sarga name* : $Ñ_1$ महर्षिप्रयाणं; $Ñ_2$ V_1 $B_{1.3.4}$ D_{1-4} ऋषिप्रयाणं ($D_{2.3}$ °णो); D_5 अगस्त्यादिमुनिगमनं; D_9 हनूमदुत्पत्ति:. —*Sarga no.* (figures, words or both) : $Ñ_1$ B_1 D_2 om.; $Ñ_2$ $D_{3.8}$ 39; V_1 32; B_3 38; B_4 T_3 41; $D_{1.4.5}$ 40; T_4 44. —After colophon, D_2 concludes with राम; T_4 with श्रीरामार्पणमस्तु ; G $M_{1.5.8}$ with श्रीरामाय नम:; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नम:. —After Sarga 36, D_9 ins. App. I (No. 3).

37

Before Sarga 37, Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D_{1-6} S L (ed.) ins. App. I (No. 4), while $D_{7.10.11}$ ins. l. 1-47 of App. I (No. 4).

☞ V_2 missing ; B_2 om. Sarga 37 (cf. v.l. 7.12.2 and 7.35 respy.).

1 [a]) Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-6.9}$ T_4 गते त(D_5 चा)स्मिन् ; B_3 $D_{6.7.10.11}$ T_{1-3} G M Cg.k.t तं विसृज्य (for विमृश्य च). T_2 M_3 तदा (for ततो). —$Ñ_2$ reads 1[c]–2 after 4. —[c]) G_3 प्रतर्दिनं. Ś $D_{8.12}$ स नृपतिं (for काशिपतिं).

दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् ।
उद्योगश्च कृतो राजन्भरतेन त्वया सह ॥ २
तद्भवानद्य काशेयीं पुरीं वाराणसीं व्रज ।
रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्राकारां सुतोरणाम् ॥ ३
एतावदुक्त्वा उत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् ।
पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥ ४

विसृज्य तं वयस्यं स स्वागतान्पृथिवीपतीन् ।
प्रहसन्राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ ५
भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता ।
धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ ६
युष्माकं च प्रभावेन तेजसा च महात्मनाम् ।
हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधिपः ॥ ७ G. 7. 42. 20 B. 7. 38. 23 L. 7. 40. 41

2 Ñ$_2$ reads 1^{c}–2 after 4. D$_5$ transp. 2^{ab} and 2^{cd}. —^{b}) Ñ$_2$ B$_4$ सौहार्दं दर्शितं परं; B$_1$ सौहार्दं चापि दर्शितं. —^{c}) Ś D$_{8.12}$ उद्योगाय; Ñ$_1$ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.9}$ M$_8$ उद्योगो यस् (Ñ$_1$ B$_{1.4}$ M$_6$ °गोयं) (for उद्योगश्च). Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D T$_4$ M$_{1.6.8}$ त्वया (for कृतो). —^{d}) G$_1$ शत्रुघ्नेन (for भरतेन). Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-7.9-11}$ T$_4$ M$_{1.6.8}$ कृतः (for त्वया). Ś D$_{8.12}$ L (ed.) भरतोनुग(Ś D$_{8.12}$ lacuna)तः सदा. ❀ Cg : यस्मात्त्वया भरतेन सह मम रणसहायार्थमुद्योगः कृतः । यस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परं सौहार्दं च दर्शितम् । अनेनानुवादेन रावणसंहारार्थं काशीराजेन संगतमिति सिद्धम् ।; so also Ck.t. ❀

3 ^{a}) B$_3$ D$_5$ G$_1$ काशीश; D$_{6.7.10.11}$ Cg काशेय; T$_2$ कैशायां; T$_3$ काशेयां; G$_3$ M$_{5.9}$ कौशेयीं. Ś Ñ$_2$ B$_{1.4}$ D$_{8.12}$ तत्त्वमद्यैव काशेयां; Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_4$ त्वमद्यैव हि (D$_9$ °व्यद्यैव) काशीश; M$_3$ तत्त्वमेवाद्य कौशेयीं. —^{b}) Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_4$ गच्छ (for पुरीं). D$_8$ राजन तां (sic) (for वाराणसीं). Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_4$ पुरीं; B$_3$ प्रति; M$_6$ अपि (for व्रज). ❀ Cg : काशेय काशीदेशे भव । ढगभाव आर्षः । ; Ck : काशीदेशे भवा काशेयी । ; Ct : काशिदेशे भवः काशेयः । ढगार्षः । भवान्पुरीं व्रज व्रजतु. ❀ —^{cd}) M$_{7.10}$ स- (for first सु-). T$_3$ G$_1$ -प्रकारां (for -प्राकारां). M$_{2.4.7.8.10}$ सतोरणां. Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_4$ इंद्रेणे(B$_1$ °ण; D$_{2.8}$ °णै)वामरावतीं (for ^{d}). B$_3$ M$_6$ याहीति (B$_3$ प्रयातु) रमणीया सा त्वियं(B$_3$ त्वया) गुप्ता भविष्यति.

4 Note hiatus in ^{a}. —^{ab}) D$_{6.7.10.11}$ T$_{3.4}$ M$_{10}$ (all to avoid hiatus) चोत्थाय; G$_{1.2}$ M$_5$ (all to avoid hiatus) [अ]प्युत्थाय (for उत्थाय). B$_{1.3}$ M$_6$ उत्थाय चैव(M$_6$ चेद)मुक्त्वा च (B$_3$ °क्तस्तु; M$_6$ °क्त्वाथ); B$_4$ उत्थायैतावदुक्त्वा च (for ^{a}). T$_3$ राघवः (for काकुत्स्थः). Ś Ñ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ M$_{1.3}$ transp. उत्थाय and काकुत्स्थः. —^{c}) Ś V$_3$ D$_{2.8.9.12}$ T$_3$ G$_2$ M$_{6.10}$ परिष्वज्य च; D$_3$ T$_4$ परिष्वजत; Cg.k.t पर्यष्वजत (as in text). —^{d}) G$_3$ M$_{5.6}$ उरोगतः ; Cg.k.t उरोगतं (as in text). Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ G (ed.) काशि(G [ed.] °शी)राजं प्रतर्दनं ; T$_3$ चिरंतनपुरोगतं. —After 4, Ñ$_2$ reads 1^{c}–2; while B$_3$ D$_{6.7.10.11}$ S K (ed.) ins. :

742* विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दिवर्धनः ।
राघवेणाभ्यनुज्ञातः काशेयो ह्यकुतोभयः ।
वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ।

[B$_3$ M$_6$ om. l. 1. —(l. 1) T$_1$ तथा (for तदा). D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ -प्रीति-; T$_{1-3}$ G$_{2.3}$ -[आ]नंद- (for -नन्दि-). —(l. 2) M$_6$ रामेणैव (for राघवेण). B$_3$ [अ]भ्यनुज्ञाते; D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ कृतानुज्ञः (for [अ]भ्यनुज्ञातः). T$_1$ G$_{1.3}$ M$_{1.3}$ काशीशो (for काशेयो). M$_1$ च; K (ed.) [ऽ]पि (for हि). B$_3$ काशीशोमितविक्रमः ; T$_4$ काशीश अकुतोभयः ; G$_2$ M$_5$ कौ(G$_2$ का)शेयीमकुतोभयं (for the post. half). —(l. 3) M$_1$ ययौ वाराणसीं (by transp.).]

5 ^{a}) B$_3$ विसर्जितं; M$_6$ स विसृज्य. M$_6$ तं (for स). Ś D$_{5.8.12}$ स महावीर्यो ; D$_{6.7.10.11}$ तं काशीपतिं (for तं वयस्यं स). Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-4.9}$ तं (Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1-4.9}$ स; V$_3$ सं-) विसृज्य महातेजाः (Ñ$_1$ D$_{1.3.4}$ °वीर्यस् ; V$_1$ D$_{2.9}$ °वीर्यांस्). —^{b}) Ñ V$_3$ B$_{1.4}$ सर्वांस्तान् ; V$_1$ D$_{1.2.4-7.9-11}$ T$_{3.4}$ G$_1$ M$_{1.3.5.6.8.10}$ त्रिशतं; D$_3$ T$_{1.2}$ G$_3$ त्रिंशतं (for स्वागतान्). T$_4$ पृथिवीश्वरान् . Ś D$_{8.12}$ महीपालान्सुदुर्जयान् ; B$_3$ आसीनान्शेषभूपतीन् ; G$_2$ प्रयातं पृथिवीपतिं. —^{c}) G$_1$ स (for प्र-). Ñ$_1$ B$_4$ वाचम् . —^{d}) B$_1$ प्रोवाच. Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-4.9}$ T$_4$ M$_6$ मधुरं तदा(M$_6$ गिरा); D$_5$ प्रहसन्निव (for मधुराक्षरम्). B$_3$ ऊचे मधुरया गिरा.

6 For 6^{ab}, Ś Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_4$ M$_6$ subst. :

743* भवन्तो गुणसम्पन्ना भवतां वीर्यमुत्तमम् ।

[B$_3$ (sic) M$_6$ अव्यग्रं(B$_3$ °ग्रा हि) भवतां तेजो(B$_3$ श्रेष्ठो) (for the prior half). Ñ$_2$ B$_{1.4}$ वी(B$_4$ का)र्यमद्भुतं; M$_6$ तेज उत्तमं (for वीर्यमुत्तमम्). B$_3$ यथाज्ञानमनुत्तमं (for the post. half).]

—^{c}) G$_{1.2}$ M$_5$ भवता; Cg as in text (for नियतो). —^{d}) G$_{2.3}$ M$_{2.4.7-10}$ सत्वं; Cg as in text (for सत्यं). G$_{1.2}$ सतां (for सदा). Ś V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ भवत्स्वि(V$_3$ °विष्य)ति मतिर्मम(Ś D$_{8.12}$ च मे मतिः); Ñ$_1$ B$_4$ M$_6$ नित्यं(M$_6$ नीता) च प्रीतिरुत्तमा; Ñ$_2$ B$_{1.3}$ प्रीतिश्चास्मा(B$_1$ °युंष्मा)स्ववस्थिता.

7 ^{a}) Ś D$_{8.12}$ वै; V$_1$ तु; T$_4$ हि (for च). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.9}$ प्रसादेन; D$_{6.7.10.11}$ [अ]नुभावेन; M$_3$ प्रभावेण. —^{b}) B$_3$ [अ]पि तथा रणे (for च महात्मनाम्). —^{c}) Ś

G. 7. 42. 21
B. 7. 38. 23
L. 7. 40. 42

हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः ।
रावणः सगणो युद्धे सपुत्रः सहबान्धवः ॥ ८
भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना ।
श्रुत्वा जनकराजस्य कानने तनयां हृताम् ॥ ९
उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् ।
कालो ह्यतीतः सुमहान्गमने रोचतां मतिः ॥ १०
प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महतान्विताः ।
दिष्ट्या त्वं विजयी राम राज्यं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ११
दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः ।
एष नः परमः काम एषा नः कीर्तिरुत्तमा ॥ १२
यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ।
उपपन्नं च काकुत्स्थ यत्त्वमस्मान्प्रशंससि ॥ १३

$D_{8.12}$ मया (for हतो). Ñ V_3 $B_{1.4}$ मया स (Ñ$_1$ B_4 सु-); D_8 दुरात्म- (for दुरात्मा). $D_{1.3.4}$ दुर्धर्षो. —^{d}) $D_{1.3.4}$ लोककंटकः ; $D_{6.7.10.11}$ T_1 राक्षसाधमः. B_3 निशाचरगणेश्वरः.

8 ^{a}) M_3 तस्य (for तत्र). Ś $D_{8.12}$ कृत्वा कर्म हेतुमात्रं. —^{b}) G_1 भवता. M_5 transp. भवतां and तेजसा. D_1 [अ]वहृतः (hypm.) (for हतः). B_3 एव तेजसा (for तेजसा हतः). —^{c}) $D_{1.4}$ रावणस्य (for रावणः स-). $T_{1.2}$ G_3 स हतो (for सगणो). B_3 निहतो ह्येष (for सगणो युद्धे). —^{d}) Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ सह बंधु($D_{2.5.9}$ मंत्रि)भिः. B_3 पुत्रामात्यसबांधवः; $D_{6.7.10.11}$ T_4 G_3 M_6 सपुत्रामात्य (G_3 °हपुत्रः स)बांधवः.

9 B_1 om. 9^{ab}. G_3 M_8 om. 9^{cd}. —^{d}) $D_{7.10.11}$ M_6 काननात् ; T_4 शासनात् . Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.8.12}$ रक्षसापहृ(V_3 D_2 °सा धर्षि)तां सुतां; $D_{1.3-5}$ सुतां राक्षसधर्षितां; D_9 रक्षितां धर्षितां शुभां.

10 ^{a}) V_3 T_{1-3} G_3 M_5 इत्युक्तानां; $D_{8.12}$ तद्युक्तानां. D_3 तु; T_3 हि (for च). T_4 सीता सा त्वपि सर्वेषां. —^{b}) Ś Ñ$_1$ $B_{1.4}$ $D_{8.12}$ भवतां सु-(B_1 च) (for पार्थिवानां). —^{c}) Ñ V_3 $B_{1.3.4}$ $D_{2.3.9}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3.5.8}$ व्यतीतः ; $D_{1.4}$ [ऽ]भ्यतीतः; D_5 [ऽ]भ्युपेतः ; $D_{6.7.10.11}$ T_4 $M_{6.7}$ [ऽ]प्यतीतः (for ह्यतीतः). D_4 स (for सु-). —^{d}) Ś Ñ$_2$ $V_{1.3}$ B_3 $D_{1-5.7-12}$ T_4 गमनं. T_{1-3} G_3 M_3 मनः ; M_{10} इति (for मतिः). Ś Ñ$_2$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5.8.12}$ T_4 रोचयामि वः ; B_4 रोचते मतिः ; $D_{2.9}$ चो(D_9 नो)दयामि वः ; $D_{7.10.11}$ रोचयाम्यतः .

11 ^{a}) M_1 इत्यूचुस् . $G_{1.2}$ ते (for तं). —^{b}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ M_8 महतावृताः ; M_6 परमान्विताः . —For 11^{ab}, Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 subst. :

744* तथेत्यूचुर्नृपतयो मुदा परमया युताः ।

[Ś $D_{8.12}$ [उ]क्त्वा (for [ऊ]चुर्). B_3 प्रत्यूचुस्तत्र राजानो (for the prior half). V_1 $D_{1.3-5}$ T_4 [अ]न्विताः (for युताः). Ñ$_2$ राजानं ते मुदान्विताः (for the post. half).]

—Thereafter Ś $D_{8.12}$ cont. :

745* ऊचुः स प्रणयं वाक्यं राघवं नृपतिं प्रति ।

—Ś $D_{8.12}$ transp. 11^{cd} and 12^{ab}. —^{c}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ [अ]सि (for त्वं). D_5 राजन् (for राम). —D_1 om (hapl., see var.) 11^d–12^a. —^{d}) M_7 चैव (for चापि). Ś Ñ $B_{1.3.4}$ $D_{8.12}$ M_1 राज्ये चैव(B_3 चासि; M_1 चापि) प्रतिष्ठितः ; $V_{1.3}$ $D_{2-5.9}$ T_4 K (ed.) दिष्ट्या राज्ये(K [ed.] स्वराज्येपि) प्रतिष्ठितः.

12 D_1 om. 12^a (cf. v.l. 11). M_1 om. (hapl.) 12^{ab}. Ś $D_{8.12}$ transp. 11^{cd} and 12^{ab}. —^{a}) $D_{3.4}$ प्रीत्याहृता; T_4 प्रमोचिता. —^{b}) Ś $D_{8.12}$ दिष्ट्या प्रत्याहृतो रिपुः. —After 12^{ab}, Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ ins. ; D_7 cont. after the first occurrence of 752*; T_4 M_3 ins. after 14 ; K (ed., within brackets) cont. after l. 2 of 752* :

746* दिष्ट्या ते कमलदलेक्षणं सुनासं
ताम्रोष्ठं मुखमिदमद्य शुक्लदन्तम् ।
पश्यामो विजयिनं महाहवेषु नित्यं
भ्राजन्तं नवशरदीव पूर्णचन्द्रम् ।

[(l. 1) M_3 वै (for ते). D_7 कमलवरेक्षणं. Ś $D_{8.12}$ कमलनिभं सुचारुनासं. —(l. 2) B_4 D_8 ताम्रौष्ठं. T_4 इमम् (for इदम्). V_3 आशु; D_1 एव; D_4 om. (for अद्य). K (ed.) अतिशोभि (for इदमद्य). V_3 चारुहासं ; B_4 सुदंतं; D_9 शुक्लदंष्ट्रं. —(l. 3) V_3 $D_{1.3-5}$ विजय-. Ś V_1 $D_{7.8.12}$ T_4 M_3 आहवेषु; $D_{2.9}$ आहवात् (for महाहवेषु). B_4 om. ; $D_{2.9}$ प्रमुक्तं (for नित्यं). —(l. 4) Ś $D_{8.12}$ राजंतं ; M_3 भ्राजन्ते. Ś$_{1.2}$ $V_{1.3}$ B_4 D_5 तव; D_7 T_4 M_3 निशि (for नव-). Ś D_8 शरदेव; D_2 -शारदीय- (for -शरदीव). V_1 om. ; T_4 पूर्व- (for पूर्ण-).]

—D_9 om. 12^c–13^b. —^{c}) D_2 अयं नः; D_5 M_8 एष मे(M_8 ते) (for एष नः). —^{d}) $M_{1.5}$ ह्येषा (for एषा). K (ed.) वः (for नः). Ñ$_2$ V_3 $B_{1.3.4}$ $D_{1.4.10.11}$ प्रीतिर् (for कीर्तिर्). Ś Ñ$_1$ V_1 $D_{2.3.5.8.12}$ एषा (D_2 इयं) प्रीतिरनुत्तमा.

13 D_9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). —^{a}) $T_{1.2}$ यं (for यत्). G_2 M_1 रामं (for राम). —^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.8.12}$ -कंटकं (for -शात्रवम्). —^{c}) T_2 स (for च). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.8-12}$ एतत्त्वयु(V_3 °त्प्रत्यु)पपन्नं च (Ś $D_{8.12}$ हि). —^{d}) D_6 यस् (for यत्). Ś Ñ $B_{1.4}$ $D_{1.3-5.8.10-12}$ यदस्मांस्त्वं; V_3 योस्मान्स्त्वं; B_3 योद्यास्माकं; D_9 यस्माज्जस्त्वं; M_6 योस्मानेव (for यत्त्वमस्मान्). $D_{6.7.10.11}$ T_1 प्रशंससे; M_1 प्रशास्यसि. V_1 योस्मांस्त्वं संप्रशंसिरे; D_2 योस्मांस्त्वं प्रशशंससि; G_1 यत्त्वस्मान्प्रशशंससे. —After 13, Ś Ñ$_2$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ ins.; while Ñ$_1$ $B_{1.4}$ ins. after 14^{ab} :

747* हतं हि बाहुवीर्येण रक्षस्तत्र नरेश्वर ।

प्रशंसार्हा हि जानन्ति प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ।
आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् ।
भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ १४

G. 7. 42. 28
B. 7. 38. 31
L. 7. 40. 50

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

[Ś1 Ñ D8.12 हतो हि; Ś2.3 हतोभि-; V1 हतं तु; B1.4 हता हि (for हतं हि). V3 D2.9 नरोत्तम; D4 नरेश्वर:. Ś D8.12 रावणो हि महाबल:; Ñ1 रक्षस्ते नृपसत्तम; Ñ2 B1.4 राक्षसा(Ñ2 °स)स्ते नृपोत्तम(Ñ2 °पात्मज); V1 रक्षस्त्वद्बलवोत्तमां (sic) (for the post. half).]

—Thereafter Ś D8.12 cont. :

748* रावण: सगणो युद्धे देवैरपि दुरासद: ।;

while D1.3.4 cont. l. 1 of 750*.

14 Ś Ñ2 V1.3 D2.5.8.9.12 om. 14^{ab}. D1.3.4 transp. 14^{ab} and 14^{cd} (followed by 749*). —^{ab}) M1 [अ]भि- (for हि). D1.3.4 T1.2 कर्तुम् (for वक्तुम्). D7.10.11 G1.3 M5 प्रशंसार्ह(G1 °र्हं) न जानीम: ; M3 प्रशंसां नाभिजानंति (for ^{a}). T G1.3 M1.8.9 ईदृशं. Ñ1 B1.4 प्रशंसार्होसि राजेंद्र प्रशंसामस्ततो वयं. —After 14^{ab}, Ñ1 B1.4 ins. 747*. —^{c}) Ś D8 T1.2 G2 M3 आपृच्छाम. B3 D1.3.4 M6 च(B3 [ऽ]द्य; M6 [ऽ]थ) गच्छामो; G2 गमिष्याम (for गमिष्यामो). —^{d}) D1.3.4 भव (for भवान्). T4 हृदि ते नित्यशो वयं. —After 14^{cd}, D1.3.4 ins. :

749* न रामरावणं युद्धं पश्यामः पुरतः स्थितम् ।
भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् ।
हता हि पार्थिवैर्नित्यं राक्षसाः स्युर्न संशयः ।
रामस्य बाहुवीर्येण रक्षितैर्लक्ष्मणस्य च ।
सुखं पारे समुद्रस्य युद्धेन विगतज्वरैः । [5]
एताश्चान्याश्च राजानो गिरस्तत्र सहस्रशः ।
कथयन्तः स्वराष्ट्राणि जग्मुर्हर्षसमन्विताः ।

[Cf. 7.38. 3^{c}–6. —(l. 6) D3 कथाश्चैवं (for गिरस्तत्र). — (l. 7) D1 च (for स्व-).]

—D5 reads 14^{ef} (followed by 752*) after colophon. —^{ef}) B3 भवेद्यात्र; M1 भूयाच्च ते (for भवेच्च ते). M6 रतिर् (for प्रीतिर्). B3 निश्चिता; G1 नित्यश: (for नित्यदा). Ś D8.12 अस्माकमपि या प्रीति: सा ते भूयात्तु नित्यदा. —For 14^{cdef}, Ñ V1 B1.4 D2.9 subst. ; V3 D5 subst. l. 1 for 14^{cd} and then cont. l. 2 ; D1.3.4 cont. l. 1 after 747* and subst. l. 2 for 14^{ef} and read before 14^{cd}; D6.7.10.11 T3.4 M1–4.7.9.10 ins. l. 2 only after 14^{cd}; M1 ins. l. 2 only after 14^{ab} :

750* आमन्त्रयामहे वीर हृदि ते नित्यशो वयम् ।
वर्तामहे महाबाहो प्रीत्या च परयान्विताः ।

[(l. 1) B1 चेन् (for ते). D1.4 नित्यशोचितं (sic). —(l. 2) V1.3 D1–4.9 वर्तमहि. Ñ V1.3 B1.4 D1–5.9 T4 प्रीतिह्यस्मा(B1.4 D1.3.4.9 °रस्मा; D5 T4 °युष्मा)कमुत्तमा; D6.7.10.11 प्रीत्यात्र महता(D6 परया; D7 भवता)वृता: ; M3 प्रीत्या त्वयि समन्विता: ; M4.7.10 प्रीत्या परमयान्विता: (for the post. half).]

—Thereafter B1.4 cont. ; V3 B3 ins. after 14 :

751* भवत्येव महाराज इक्ष्वाकुकुलनन्दन ।
एवं नृपाः समभिधाय तदा नरेन्द्रं
नानाविधानि सुबहूनि चिरं प्रियाणि ।
नानाविधाः प्रवरवाहनसंप्रयुक्ताः
प्रीताः स्वकानि नगराणि पुनः प्रयाताः । [5]

[B1 om. l. 1. —(l. 1) Note hiatus between two halves. V3 B3 सुस्निग्धा (V3 °स्थिता) नरशार्दूला (V3 °ल) (for the prior half). —(l. 2) B1 एवंविधा:. —(l. 3) B1 चिर- (for चिरं). —(l. 4) B4 नानाविध-.]

—After 14, D5.6.7(repeats before 7. 38. 1).10.11 T1–3 G M1.2.4.5.7–10 K (ed.) ins. ; T4 M3 ins. before 7. 38. 1 :

752* बाढमित्येव राजानो हर्षेण महतान्विताः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ।
पूजिताः सह रामेण जग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ।

[M1 transp. l. 1 and l. 2. —(l. 1) D7(second time) T4 M3 इत्युत्सुका हि (for बाढमित्येव). T3 प्रीत्या च (for हर्षेण). D5.6.7(both times).10.11 T3 M2.4.5.8 परमा(T3 °या)न्विता: ; K (ed.) परमन्विता:. —(l. 2) D7(second time) T4 M1.3 -[उ]द्यता: ; T3 -[उ]न्मुखा: (for -[उ]त्सुका:). —After l. 2, K (ed., within brackets) cont. 746* followed by l. 1 and 2 of 752(A)*. —(l. 3) D7(first time).10.11 ते च; T1.2 ते हि; G3 * हि; M1.5 त्वथ; K (ed.) चैव (for सह). M3 पूजिताश्च महात्मानो (for the prior half). M3 गृहान् (for second स्वकान्). —For l. 3, D7 (second time) T4 subst. ; M3 ins. after l. 2 :

752(A)* पूजिताश्च त्वया राम मानिताश्च विशेषतः ।
गमिष्यामो महाराज स्वं स्वं देशं रघूत्तम ।
तथेत्युक्तवता तेन रघूणां प्रवरेण ते ।

[(l. 2) M3 स्वान्स्वान्देशान्. —D7 T4 om. l. 3.]

—After the first occurrence of 752*, D7 cont. 746*. —After 14, T4 M3 ins. 746*.

३८

G. 7. 42. 29 B. 7. 39. 1 L. 7. 41. 1 ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवाः सर्वतो दिशम् ।
कम्पयन्तो महीं वीराः स्वपुराणि प्रहृष्टवत् ॥ १
अक्षौहिणीसहस्रैस्ते समवेतास्त्वनेकशः ।
हृष्टाः प्रतिगताः सर्वे राघवार्थे समागताः ॥ २
ऊचुश्चैव महीपाला बलदर्पसमन्विताः ।
न नाम रावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३
भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् ।
हता हि राक्षसास्तत्र पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४

Colophon : G (ed.) om. —*Sarga name* : Ś1 D2.8.9.12 राज्ञां प्रयाणं (D8.12 °णः); Ś2.3 Ñ2 V1.3 D1.4 राजप्रयाणः (Ñ2 V1.3 °णं; D1.4 °णे); Ñ1 राजन्यकप्रयाणं; B1.3 राजसंप्रेष (B3 °र)णं; B4 राजप्रेषणः ; D5 समागतराजविसर्जनः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1.3 D2.12 om.; Ñ2 D1.3–5 41; V1 33; B4 T3 43; D6–8.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 38; D9 46; T4 45; M6 36; L (ed.) 40. —After colophon, D5 reads 14^{ef} (followed by 752*); while T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

38

☞ V2 missing; B2 om. Sarga 38 (cf. v.l. 7.12.2 and 7.35 respy.). Before 1, D7 (repeats) T4 M3 ins. 752*.

1 ^{b}) D7 सर्वतो दिशः; D10.11 ते प्रहृष्टवत् (for सर्वतो दिशम्). ❀ Cg.k.t : प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः (Cg.k add सन्तः). ❀ —For subst. in Ś etc. cf. v.l. 2. —^{c}) M1.5 कृत्स्नां (for वीराः). —^{d}) M6 महाबलाः (for प्रहृष्टवत्). M1 पुराण्युपवनानि च; M5 पुराणेवनावृतां.

2 M6 transp. 2^{ab} and 2^{cd}. —^{a}) B3 T2.4 तु; T1 G M1.3.10 तैः (for ते). —^{b}) B3 M9 सहस्रशः (for त्वनेकशः). —^{c}) T4 M1.5 प्रमुदिताः (for प्रतिगताः). M6 प्रहृष्टा मुदिताः सर्वे. —^{d}) M6 राघवार्थं. M1.5 समाहिताः (for °गताः). —For 1^{c}–2, Ś Ñ V1.3 B1.4 D subst.; B3 subst. l. 2 and l. 4 only for 1^{cd} and 2^{cd} respy.; T4 subst. l. 2 only for 1^{cd} :

753* कथयन्तो महावीराः स्वपुराणि महाबलाः ।
गजवाजिसहस्रौघैः कम्पयन्ति स्म मेदिनीम् ।
अक्षौहिण्यो हि तत्रासन्राघवार्थे समुद्यताः ।
भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टबलवाहनाः ।

[Ñ V1.3 B1.4 D2–7.9–11 om. l. 1. —(l. 2) Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–4.9.12 T4 रथ- (for गज-). D4.6.8 -[ओ]घैः (for -[औ]घैः). D4 च (for स्म). Ñ1 V1 D9 T4 कंपयंतश्च; V3 कंपयश्चिव (for कम्पयन्ति स्म). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 कंपयंतो वसुंधरां (for the post. half). —After l. 2, V3 ins. :

753(A)* अथ तत्र महाशब्दो नद्यां वर्षेष्विवोत्थितः ।

—(l. 3) D5 [आ]सीत् (sic) (for [आ]सन्). Ñ1 अक्षौहिणीसहायास्ते (for the prior half). D2 रावणार्थे. —(l. 4) Ñ1 चैव (for [अ]नेकाः). B3 D6 प्रहृष्टा. Ś Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 -नर-; D6 -जन- (for -बल-).]

3 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–8.10–12 ते (for च). D9 ययुस्ते (for ऊचुश्च). Ñ2 B1.3 D6.7.10.11 च; B4 तु; M6 ते (for [ए]व). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 पृथिवीपालाः; M3 [ए]व महात्मानो (for [ए]व महीपालाः). —For 3^{c}–6 in D1.3.4 cf. 749*. B3 om. 3^{cd}. M6 transp. 3^{cd} and 4^{ab}. —^{c}) V3 तं (for न). Ś Ñ V1.3 B1 D2.5.7–11 T2.3 G3 M1 राम; B4 D6.12 T1 रामं; M3 हि स्म (for नाम). Ñ1 M6 रावणो. V3 D2.5 T3 G3 युद्धं; M6 [ऽ]स्माभिर् (for युद्धे). ❀ Cg : रामरावणं रामस्य रावणम् । वध्यघातुकसंबन्धः षष्ठ्यर्थः। रामं रावणमिति पाठे युद्धे रामं रावणं च युध्यमानौ रामरावणावित्यर्थः।; Ck : रामरावणमिति । रामस्य रावणो रामरावणः। वध्यघातकसंबन्धषष्ठ्याः समासः। रामस्य शत्रू रावणो रामरावणः।; Ct : रामरावणमिति । रामशत्रुं रावणमित्यर्थः। मध्यमपदलोपी समासः. ❀ —^{d}) T2.3 G1.3 M5.8.10 पश्याम. Ś D8.12 T3 G3 स्थिताः. D5 तदस्माभिर्निरीक्षितं; M1 अपश्यामः परस्थितं (sic); M6 दृष्टो युद्धे स राक्षसः. —After 3, Ś2.3 D8.12 ins. the lines (l. 1 and 2 transp.) of 2 and 3^{ab}.

[(l. 1) Ś2.3 D8.12 अक्षौहिणी(Ś2 °ण्य)स्तु तास्तत्र (for the prior half). Ś3 त्वनीकशः (for त्वने°). —(l. 2) Ś2.3 D8 समुदिताः; D12 प्रमुदिताः (for प्रतिगताः). Ś2.3 D8.12 राघवार्थं. Ś2.3 D8 समुद्यताः (for समागताः). —(l. 3) Ś2.3 D8.12 ययुश्च सुमहावीर्या (for the prior half).]

4 For 3^{c}–6 in D1.3.4 cf. 749*. M6 transp. 3^{cd} and 4^{ab}. —^{a}) B1 वश्याः (for पश्चात्). ❀ Cg.t : पश्चाद्रावणवधानन्तरम् ।; so also Ck. ❀ —After 4^{ab}, Ś D8.12 ins. :

754* न चैव रावणोऽस्माभिर्दृष्टश्च युधि राक्षसः।

[D12 स (for च). D8 दृष्ट युधि स (for दृष्टश्च युधि).]

—^{cd}) Ś D8.12 तथा (sic); B3 मृताः; T3 हतो (for हता). Ñ V1.3 B1.4 D2.5.7.9–11 क्षिप्रं (for तत्र). Ś D8.12 M6 पार्थिवाः. V1.3 D2.5.9 transp. राक्षसास् and पार्थिवैः. T4 G2 तैर् ; M5 तु (for स्युर्).

रामस्य बाहुवीर्येण पालिता लक्ष्मणस्य च ।
सुखं पारे समुद्रस्य युध्येम विगतज्वराः ॥ ५
एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः ।
कथयन्तः स्वराष्ट्राणि विविशुस्ते महारथाः ॥ ६
यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधानि च ।
रामाय प्रियकामार्थमुपहारान्नृपा ददुः ॥ ७

अश्वान्रत्नानि वस्त्राणि हस्तिनश्च मदोत्कटान् ।
चन्दनानि च दिव्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ८
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महारथः ।
आदाय तानि रत्नानि अयोध्यामगमन्पुनः ॥ ९
आगताश्च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः ।
ददुः सर्वाणि रत्नानि राघवाय महात्मने ॥ १० G. 7. 42. 38 B. 7. 39. 12 L. 7. 41. 11

5 For 3^{c}–6 in D1.3.4 cf. 749*. Ś D8.12 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{b}) Ñ V1.3 B1.4 D5.7.9–11 रक्षिता; D2 लक्षिता (for पालिता). D2.9 लक्ष्मणेन. —^{c}) D6 T4 पारं. M6 सुपारे हि (for सुखं पारे). —^{d}) Ś D8.12 वत्स्यामो; B3 युद्धे हि; D2 युध्यामो; T3 युध्याम; T4 पश्येम; G2 यास्यामो (for युध्येम). B1.4 M8 हि गतज्वराः; M3 यदि विज्वराः (for विगतज्वराः). M5 युद्धे विगतविज्वराः.

6 For 3^{c}–6 in D1.3.4 cf. 749*. —^{a}) T1.4 G2 एते चान्ये च (for एताश्चान्याश्च). —^{b}) B3 शत-; D2.9 तस्य (for तत्र). —V3 om. 6^{c}–7^{b}. —^{c}) Ś3 D8.12 च (for स्व-). Ñ2 D7.10.11 -राज्यानि (for -राष्ट्राणि). —^{d}) B1 तैर्; B3 सु- (for ते). Ś D8 महाबलाः; B1.3.4 बलैर्वृताः (for महारथाः). Ñ V1 D2.5.7.9–11 T4 जग्मुर्हर्षसमन्विताः. —After 6, D6.10.11 S (except M6) ins.:

755* स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च।
युक्तानि धनधान्येन पूर्णानि वसुमन्ति च ।

[(l. 1) T3 M2.4.5.7.9 तानि; Cg.t as above (for स्वानि). ❀ Cg.k : मुख्यानीति । प्रसिद्धानीत्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —(l. 2) D6 T1.2 G3 दृश्यानि; G2 M1 ऋद्धानि; M3 रम्याणि (for युक्तानि). D6 T1.2 M3.10 -धान्यैश्च; G3 -धान्यानि (for -धान्येन). D10.11 T4 समृद्धधनधान्यानि; G1 धनधान्यैश्च पूर्णानि; M5 धनधान्येन पूर्णेन (for the prior half). D11 reads the post. half in marg. G1 M5 वसुमंति महांति च (for the post. half). ❀ Cg.k.t : धनं जीवा (Cg °विका) जीवरूपम् । वसुमन्ति महानिधिमन्ति. ❀]

7 V3 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). —^{a}) Ñ V1 B1.3.4 D1–5.7.9 पुराणि स्वानि; M3 तदा पुराणि (for यथापुराणि). T3 गत्वाथ (for ते गत्वा). ❀ Cg : यथापुराणि यथाप्राप्तस्वस्वपुराणि ।; so also Ck; Ct : यथापुराणि यथापूर्वमक्षतशरीरतया पुराणि. ❀ —^{b}) Ś Ñ B1.4 D2.7–12 T4 G1.2 M5.8 [अ]थ (for च). —^{c}) Ś Ñ V1.3 D1–5.7–12 M1.3 रामस्य (for रामाय). B1.4 T3 प्रीति- (for प्रिय-). B1 -कामाय; Ck.t as in text (for -कामार्थम्). —^{d}) V1 D1–5.9 M2.6.9 Cv अभि-; B1 सद्भि-; Cg as in text (for उप-). Ñ2 V1.3 D1–7.9–11 T1.2.4 M3.6 -हारं; Cv.g as in text (for -हारान्). B3 अभिवादं; G3 उपाहारान् (for उपहारान्). Ñ1 नृपाहरन् (metri causa); B1.4 उपाहरन् (for नृपा ददुः). ❀ Cv.g : अभि (Cg उप) हारान् प्रत्युपहारान्. ❀

8 V3 om. 8^{ab}. —^{a}) Ś1 D1–5.8.9.12 T3 अश्वान्धनानि; Ś2.3 Ñ2 V1 B1.4 D7.10.11 G2 M2.4.5.8–10 अश्वान्यानानि; Ñ1 अश्वानि यानि (sic); B3 यानान्यश्वांश्च; D6 T1.2 G3 M1.3 अश्वरत्नानि; T4 अश्वान्रथांश्च (for अश्वान्रत्नानि). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–3.5.7–12 रत्नानि; D4 om. (hapl.); G1 वर्णानि (for वस्त्राणि). —^{b}) T2 सहस्त्रिश्; T3 दंतिनश् (for हस्तिनश्). Ś D1–5.8.9.12 [ऽ]थ (for च). D2.9 मदोत्कटाः. —^{c}) Ñ1 B1.3.4 चंदनागुरु-; G1 चंदनान्यपि (for चन्दनानि च). Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–5.7–12 T4 M6 मुख्यानि (for दिव्यानि). —^{d}) Ś D8.12 चित्राणि; V3 मुख्यानि (for दिव्यानि). —After 8, Ś Ñ2 B3 D1.4.6–8.10–12 S K (ed.) ins.:

756* मणिमुक्ताप्रवालांश्च दासी रूपसमन्विताः ।
अजाविकं च विविधं रथांश्च विविधान्बहून् ।

[(l. 1) D12 M8.9 -मुक्त-. Ś1.3 D1.4.8.12 -प्रवालं. Ś2 Ñ2 D7.10.11 तु (for च). T3 -प्रवालानि. Ñ2 B3 D7.10.11 दास्यो रूप-; D1.4 (both with hiatus) आशीर्जय- (for दासी रूप-). Ś D8.12 दासीजनसमायुतं (for the post. half). —(l. 2) Ś D1.4.8.12 M1.6.7 अजाविकांश्च विविधान् (for the prior half). ❀ Cg : अजाविकान् चर्ममयान् तल्पविशेषानित्यर्थः । अजाविकं च विविधमिति वा पाठः ।; so also Ck; Ct : अजाविकं विशिष्टचर्मवत्. ❀ D6 रत्नांश् (for रथांश्). Ś3 Ñ2 D7.10.11 तु (for च). D1.4 दिव्यांश्चैव रथान्; M10 विविधांश्च रथान (by transp.) (for रथांश्च विविधान्). K (ed.) ददुः (for बहून्).]

9 M9 om. 9–11^{b}. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B3 D1–5.7–12 T4 M3 महाबलः; B1.4 महायशाः; T3 महाबलाः (for महारथः). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) D2 [ए]तानि (for तानि). —^{d}) T3 त्वयोध्याम्; M3.5 ह्ययोध्याम् (for अयोध्याम्). D6 M2.3 अगमत्; M6 आगताः; M8 आगमन् (for अगमन्). D6 T1.2 G3 M1.3 पुरीं (for पुनः). Ś Ñ V1.3 D1–5.7–12 स्वां पुरीं (Ś1.2 D8.12 अयोध्यां; Ś3 पुर्योध्यां) पुनरागताः (D5 °मन्); B1.3.4 तेयोध्यामागताः पुनः; G2 अयोध्यानगरीं पुरीं.

10 M9 om. 10 (cf. v.l. 9). —^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.7–12 आगम्य; D5 T4 आगत्य (for आगताश्). D1.4

G. 7. 42. 39
B. 7. 39. 13
L. 7. 41. 12

प्रतिगृह्य च तत्सर्वं प्रीतियुक्तः स राघवः ।
सर्वाणि तानि प्रददौ सुग्रीवाय महात्मने ॥ ११
विभीषणाय च ददौ ये चान्ये ऋक्षवानराः ।
हनूमत्प्रमुखा वीरा राक्षसाश्च महाबलाः ॥ १२
ते सर्वे हृष्टमनसो रामदत्तानि तान्यथ ।
शिरोभिर्धारयामासुर्बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १३
पपुश्चैव सुगन्धीनि मधूनि विविधानि च ।
मांसानि च सुमृष्टानि फलान्यास्वादयन्ति च ॥ १४
एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो गतस्तदा ।
मुहूर्तमिव तत्सर्वं रामभक्त्या समर्थयन् ॥ १५

तां; D_5 तु (for च). V_3 पुण्याम् (for रम्याम्). —^{b}) Ś D_8 राघवर्षभाः. —After 10^{ab}, Ś $D_{8.12}$ ins.:

757* ततः सर्वं यतो येन आनीतं सुमहद्धनम् ।

[Note hiatus between the two halves.]

—^{c}) M_{10} वस्त्राणि (for सर्वाणि). —For 10^{cd}, Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ subst.:

758* तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपानयन् ।

[$B_{1.3.4}$ रामाय (for चित्राणि). $B_{1.3.4}$ विचित्राणि न्यवेदयन् (for the post. half).]

11 M_9 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). —^{a}) $Ñ_1$ परि- (for प्रति-). $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{2.9}$ T_4 तु (for च). —^{b}) D_6 $T_{1.2}$ G_3 च (for स). M_8 प्रीतियुक्तेन. Ñ $V_{1.3}$ $D_{1-5.7.9-11}$ रामः प्रीतिसमन्वितः. —^{cd}) G_1 प्रददुः. Ś $D_{8.12}$ प्रददौ तानि (by transp.). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ T_4 सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे.

12 ^{a}) V_3 B_1 M_6 प्र-; L (ed.) om. (subm.) (for च). —^{b}) D_6 वा (for च). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ $T_{3.4}$ तथान्येभ्योपि (V_3 °था चान्येपि च [hypm.]) राघवः. —After 12^{ab}, T_3 ins. a passage relegated to App. I (No. 5). —^{c}) Ś $D_{8.12}$ M_6 सर्वे (for वीरा). —For 12^{cd}, Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ subst.:

759* राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ।

[$B_{1.3.4}$ कपिभ्यो राक्षसेभ्यश् (by transp.). —V_3 lacuna for the post. half. $D_{1.4}$ कृत्वा (for वृतो). $B_{1.3.4}$ युद्धवांस्तदा (B_4 °था); D_3 जयमाप्नुयात्.]

—After 12, $G_{1.2}$ $M_{1.5}$ ins.:

760* तेषामपि ददौ रामो रत्नवस्त्राण्यनेकशः ।

13 ^{a}) $Ñ_2$ V_1 $D_{2.9}$ T_4 सर्वे ते (by transp.); B_3 ते तदा (for ते सर्वे). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ T_4 रामदत्तानि (for हृष्टमनसो). —^{b}) Ś $D_{8.12}$ [अ]मानुषाः (for तान्यथ). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ T_4 रत्नानि (B_1 गृहीत्वा) कपिराक्षसाः. —^{c}) V_1 $D_{2.5.9}$ T_4 शिरःसु; $D_{1.4}$ शिरसा; D_3 शिरसि (for शिरोभिर्). —^{d}) $Ś_{1.3}$ $D_{8.12}$ M_6 भुजैश्चापि; $Ś_2$ damaged; $Ñ_2$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5.7.9-11}$ T_4 भुजेषु च (V_1 om. च [subm.]); D_2 रत्नेषु च (for बाहुभिश्च). G_2 महारथाः (for °बलाः). $Ñ_1$ $B_{1.3.4}$ भुजैश्च भुजगोपमैः. ❀ Cg: शिरोभिरिति। मुकुटकुण्डलादीनीति भावः। बाहुभिरिति। अङ्गदादीनीत्यर्थः। भुजेषु चेति पाठः।; Ck: शिरोभिर्धारयामासुरिति। किरीटकुण्डलादिरूपेण शिरोलंकाराईरत्नानि शिरोभिर्धारयामासुरित्यर्थः। तथा बाह्वा(ह्वा?)द्यलंकाराहीङ्गदहारादीन् बाह्वादिभिरित्यर्थः।; Ct: शिरोभिः किरीटकुण्डलादीनां धारणम्। अङ्गदादीनां भुजेषु धारणम्. ❀ —After 13, Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D (D_6 l. 1 only) ins. a passage relegated to App. I (No. 5).

14 ^{a}) Ś $D_{8.12}$ बहूनि च; Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ T_4 ते पिबंत:(T_4 °ति); M_9 पुरश्चैव (for पपुश्चैव). —^{b}) Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.7.9-11}$ T_4 मधुपिंगलाः; T_3 च फलानि च (for विविधानि च). —^{c}) M_6 मद्यानि (for मांसानि). D_2 [ए]व; D_9 [ए]वं; M_1 सु- (for च). D_5 प्र-; G_2 M_1 स- (for सु-). —After 14^{c}, $Ñ_1$ V_1 $D_{2.3.5.9}$ T_4 ins.:

761* दिव्यानि रुचिराणि च ।
विविधानि सुगन्धानि.

[(l. 2) $D_{2.3.5}$ T_4 सुगंधीनी.]

—^{d}) T_3 बहूनि (for फलानि). $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ $M_{4.7.8.10}$ [आ]स्वादवंति. Ś $D_{8.12}$ L (ed.) भुक्त्वाति(L [ed.] भु[भो?]क्तानि)स्वादवंति च; $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ T_4 फलानि परमाणि च; $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{7.10.11}$ मूलानि च फलानि च. —After 14, $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_4 ins.:

762* पुष्पाणि च विचित्राणि सुगन्धीनि लघूनि च ।

[$D_{1.4}$ सु- (for च). $D_{1.3-5}$ या(D_5 पा)नानि विविधानि च (for the post. half).]

—Thereafter, V_1 cont.; while B_4 ins. after 14:

763* भुञ्जाना भोगजालानि तेऽयोध्यां न्यवसन्पुरीम् ।

[V_1 -जातानि, च and तु ते (for -जालानि, ते and पुरीम् respy.).]

15 ^{ab}) Ś $D_{8.12}$ हैमो (for साग्रो). Ś $Ñ_2$ V_3 $B_{1.3.4}$ $D_{7.8.10-12}$ ययौ तदा; D_6 $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ व्यतीयत; T_3 [ऽ]गमत्तथा; Cv as in text (for गतस्तदा). $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_4 एवं तैः समतिक्रांतं(V_1 °ते) दीर्घकालं सुतर्पितैः. —^{c}) D_7 अपि (for इव). Ñ V_3 $B_{1.3.4}$ $D_{7.9-11}$ ते सर्वे; V_1 सर्वे ते; D_2 सर्वं ते; T_4 सेवंते (for तत्सर्वं). —^{d}) D_2 रामभक्ताः; G_2 वानरार्थैः; M_9 °शक्त्या (for रामभक्त्या). Ś $D_{8.12}$ समर्पयन्; Ñ V_3 $B_{1.3.4}$ $D_{7.10.11}$ च मेनिरे; $D_{1.4}$ समर्चितं; $D_{3.5}$ समन्वितं; T_3 समत्यजन्; T_4 समर्चयन् (for समर्थयन्). ❀ Cv: एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो गतस्तदेति। वसन्ते रघु-

रेमे रामः स तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः ।
राजभिश्च महावीर्यै राक्षसैश्च महाबलैः ॥ १६

एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः सुखम् ।
वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥ १७

G. 7. 42. 55
B. 7. 39. 29
L. 7. 41. 27

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

नाथस्याभिषेकमभिसंधाय तस्य सेवया ग्रीष्मप्रावृषी नीत्वा शरदि स्वदेशान्प्रति गतेषु राजसु ।; Cg : एवं तेषां निवसतामिति । आभरणादिभिः सत्कृतानां निवसतां तेषां साग्रः पञ्चषड्दिनाधिको मासो गतः ।; Ck: एवं तेषां निवसतामिति । भरताद्यानीतरत्नाविशेषतोऽपि (°तो वि ?)शेषसत्कारप्राप्तिपर्यन्तं निवसतां तेषां साग्रः पञ्चषड्दिनाभ्यधिको मासो गत इत्यर्थः ।; Ct : एवं तेषामिति । वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरं विशेषसत्कारप्राप्तौ शिशिरः शिशिरर्तुसंबन्धी द्वितीयो मासः सुखं गत इत्युक्त्या संवत्सरपर्यन्तं तेषां रामसमीपे वास उक्त इति तीर्थादयः । वस्तुतोऽधिकमासगणनयामान्तमानेनाश्विनकृष्णपक्षेऽयोध्याप्रवेशेन तत्रैव तदुत्तरशुक्लपक्षे वाभिषेकः । साग्रो मास इत्यनेन कार्तिकान्ता स्थितिरुक्ता । ततः शिशिरो द्वितीयो मासः फाल्गुनो गत इति हेमन्तशिशिरावधेशरच्च तत्र वास इति पञ्चमासपर्यन्तं तत्र वास इति लभ्यते इति मम भाति । पूर्वकाण्डान्तसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्र काण्डे विस्तरेणोक्तिरिति बोध्यम् । एवं भरताद्यानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्तिपर्यन्तं निवसतां तेषां साग्राः षड्षड्दिनाधिका मासा गताः. ❀

16 ^{a}) Ś D8.12 M6 [ऽ]पि (for स). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.7.9–11 T4 रामोपि रमते(Ñ2 B1.4 D1.3.7.10.11 रेमे तैः (for रेमे रामः स तैः).—G2 om. 16^{c}–17. Ś2 D5 read 16^{c}–17 twice.—^{c}) Ś (Ś2 both times) D8.12 भ्रातृभिश्च ; Ñ V1.3 B1.3.4 D2.7.9–11 T4 राक्षसै° ; D1.3–5 (first time) गोपुच्छै°; D5 (second time) राजर्षिभिर् (for राजभिश्च).—^{d}) Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5(first time) .7.9–11 T4 ऋक्षै(V3 * * [lacuna])श्चैव(B1 °श्च सु-) (for राक्षसैश्च). Ñ1 मदोद्धतैः; V1.3 D1–5(first time).9 T4 बलो(V1.3 D2.9 T4 मदो)त्कटैः (for महाबलैः). T3 राक्षसैः कामरूपिभिः.

17 G2 om. 17 (cf. v.l. 16). Ś2 D5 read 16^{c}–17 twice.—^{a}) D8 एष (for एवं). D5 (second time) M1.5 गतो (for ययौ). Ñ1 V1.3 D2.3.5(first time).9 T4 उपययौ (for ययौ मासो).—^{b}) Ñ2 B1.3.4 D7.10.11 T1.3 M1.6.9.10 Ct शिशिरः; Cv.g.k as in text (for शैशिरः). Ñ2 B1 D7 तथा; B3.4 तदा; M6 सुखः; Cv.g.k.t as in text (for सुखम्). Ñ1 V1.3 D1–5(first time).9 T4 वसतां तत्र शैशिरः.—D1 om. 17^{cd}. T4 reads 17^{cd} twice.—^{cd}) Ś2 (both times) D8.12 M5 च सर्वेषां; D5(second time).6 T G1.3 M1–4.6–10 च(G1 सु) हृ-(D6 पु)ष्टानां (for प्रहृष्टानां). Ñ1 V1.3 D2–4.5(first time).9 T4 (both times) कालः प्रहृष्टमनसा(T4 [second time] तथा च तेषां रमता)मृक्षवानरक्षसां. ❀ Cv : एवं तेषां वसतामुपहारप्रदानसंमानेन वसतां शिशिर्तोः प्रथमो मासो गतः । वक्ष्यति हि 'द्वितीयः शैशिरः सुखमित्यनेन तेषामयोध्यायां संवत्सरः परिपूर्ण इति सूच्यते । अभिषेकदर्शनार्थं वसन्ते संप्राप्तानां शिशिरापगमेन संवत्सरः परिपूर्ण इति ।; Cg : एवं तेषामिति । वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरमपि अविशेषसत्कारं प्राप्तानां तेषां द्वितीयः शैशिरो मासः फाल्गुनमासः सुखं गतः । अभिषेकानन्तरं संवत्सरं सुखमुषितास्त इत्यर्थः ।; Ck : एवं तेषामिति । वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरं विशेषसत्कारं प्राप्तानां तेषां पश्चाच्छैशिरः शिशिरसंबन्धद्वितीयो मासः सप्तमः स मासश्च सुखं गतः । एवं च संवत्सरं रामसमीपे सुखोषिता इत्युक्तं भवति ।; for Ct, see st. 15. ❀ —After 17, Ś D5(Ś2 D5 after 17 [second occurrence])–8.10–12 S (G2 after 16^{ab} owing to om.) ins.; Ñ2 B3.4 ins. l. 1 only after 17:

764* इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् ।
रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ।

[Ś2 reads l. 1 for the first time after 17 (first time) repeating it here.—(l. 1) Ñ2 B3.4 काकुत्स्थ- (for इक्ष्वाकु-). Ś2 (first time) सार्धे (for रम्ये). Ś1.2(second time).3 उपेयुषां; D8 उपेयिवान्; D12 उपागतां; G2 उपास्यतां (for उपासताम्). Ś2 (first time) वानरैः कामरूपिभिः (for the post. half).—(l. 2) Ś D8.12 ययौ तदा (D12 महान्) (for सुखं ययौ). ❀ Cg.k.t : प्रीतिकरणैः संमानैः (Ct °माननैः). ❀]

—Thereafter, Ś D8.12 cont.; Ñ1 V1 D2–5.9 T4 (D5 T4 after 17 [first occurrence]) ins. after 17:

765* न विना वानरै रामो रेमे रामं विना न ते ।

[D5 वानरान् (for वानरै). T4 च (for न).]

Colophon. V1 D1–4 om.—*Sarga name*: Ś D8.12 रत्नाभरणदानं; Ñ1 V3 रत्नोपदानं; Ñ2 B1.3.4 राजप्रे(B1.3 संप्रे)षणं(Ñ2 प्रयाणं); D5 वानरसुखनिवासः.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B3 D12 om.; Ñ2 B1 43; B4 T3 44; D5 42; D6.7.10.11 T1.2 G1 M1–5.7–10 39; D8 40; T4 46; M6 37.—After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.2.5.8.10 श्रीरामाय नमः.

३९

G. 7. 43. 1
B. 7. 40. 1
L. 7. 42. 1

तथा स्म तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् ।
राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १
गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः ।
पालयस्व सहामात्यै राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २
अङ्गदं च महाबाहो प्रीत्या परमयान्वितः ।
पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३
सुषेणं श्वशुरं शूरं तारं च बलिनां वरम् ।
कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं च सुमहाबलम् ॥ ४
वीरं शतबलिं चैव मैन्दं द्विविदमेव च ।
गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् ॥ ५
ऋक्षराजं च दुर्धर्षं जाम्बवन्तं महाबलम् ।
पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ६

39

☞ V2 missing Sarga 39 (cf. v.l. 7.12.2). B2 om. Sarga 39 (cf. v.l. 7. 35). V1 D1.3.4.9 cont. the previous Sarga. No Cv on Sarga 39.

1 T4 om. 1^{ab}.—^{a}) T1.3 तदा; M5 ततः; M6 एवं; Cg.k as in text (for तथा). Ś D8.12 M1.3.6 तेषां नि-; Ñ1 V1 D2.9 T1 G3 M5 स तेषां; D5 तु तेषां; Cg.k as in text (for स्म तेषां). V3 D3.4 तथा तु (V3 च) वसतां तेषाम्; D1 कालः प्रहृष्टमनसाम्. ❀ Cg : तेषामिति भावलक्षणे षष्ठी। तेषु वसत्स्विति यावत् ।; so also Ck; Ct : वसतां तेषामिति निर्धारणे षष्ठी. ❀—For 1^{ab}, Ñ2 B1.3.4 subst.; V3 ins. after 1^{ab} :

766* बालोदितार्कवपुषं पीनस्कन्धं महाभुजम् ।

[B4 -सदृशं (for -वपुषं).]

—^{c}) Ś V3 B1.3.4 D1.3.4.8.12 M6 सु-; D5 स (for तु).—^{d}) D6 marg.; M1 वाक्यम् (for इदम्). Ś D8.12 इदं वचनमब्रवीत्.—For 1^{cd}, Ñ1 V1 D2.9 T4 subst.; while Ś D8.12 ins. after 1 :

767* कालो व्यतीतः सुमहांस्ततो राजाब्रवीत्कपिम् ।

2 ^{a}) Ś1 अद्य; Ñ2 B1.3.4 वीर; M1 वत्स (for सौम्य). T4 G2 सौम्य (T4 गच्छ) सुग्रीव किष्किंधां. ❀ Cg.t : किष्किन्धां प्रतीति शेषः।; so also Ck. ❀—^{b}) Ñ1 V3 D1–4.9 T4 सुदुर्धर्षां. Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T4 सुरैरपि (for सुरासुरैः).—^{c}) Ñ2 B4 पालय त्वं. Ś2.3 D8 G1.2 M3.4.7 महामात्यै; Ñ1 V3 D1.3–5 T4 महाबाहो; Ñ2 V1 B1.3.4 महासत्त्व; D2.9 च तत्सर्वं; T1.2 M6.8 सहामात्यो (for सहामात्यै).

3 ^{a}) Ś D8.12 अंगदश्च; V3 अंगदं सु-. Ś2 Ñ2 B1.4 M8 महाबाहुं (Ś2 °हुः); Ñ1 D2.5.9 T4 °वीर्यं (for महाबाहो). D1.3.4 अंगदं सुमहावीर्यं.—^{b}) T3 च परया (for परमया). Ś D8.12 त्वया; V3 D6.7.10.11 G2 M5.6 युतः; D2 M9 [अ]न्वितं (for [अ]न्वितः).—^{cd}) V3 D5 संपश्य; D1.4 संप्रेक्ष्य; D2 संपश्यन्; D3 संपश्ये; M8 पश्यतां (for पश्य त्वं). D2 om. च (subm.). V3 D5 G2 च हनूमंतं. Ñ V1 B1.4 संपश्येस्त्वं (V1 °*) हनूमंतं; B3 सख्या समं हनूमंतं; D9 संपश्यस्व हनूमतं; T4 हनूमंतं च संपश्य; G1 पश्य स त्वं हनूमंतं (for ^{c}). D6 नीलं (for नलं). Ñ1 नीलं; V3 M5 चैव; D7 च स- (for च सु-). Ñ1 महाबलः. Ś D8.12 सखा च हनुमांश्चैव मलय (Ś1 D8 transp. हनुमां and मलय) श्च महाबलः.

4 D9 om. (hapl.) 4.—^{a}) V3 श्वमुखं; D12 सुशुभं; T4 गवयं (for श्वशुरं). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4 T4 चैव; D5–7.10.11 T1–3 G2.3 M1.3.6.8 वीरं; D12 सूतं (for शूरं).—^{b}) Ś D8.12 M6 सुमहाद्युतिं; Ñ V1.3 B1.3.4 [अ]तु (B1 °न)लविक्रमं (V3 °ग्रहं); D1–5 T4 [उ]त्तमविक्रमं (for बलिनां वरम्).—M4 om. 4^{cd}.—^{c}) D2 सु- (for [ए]व).—^{d}) D6.7.10.11 T1.2 M1.3.8 नीलं चैव; G2 जांबवंतं (for नीलं च सु-). G1 -महाबलः. Ś D8.12 M6 प्लवंगं चैव (D12 च सु) पाटलिं (M6 °लं); Ñ V1 B1.4 D1–5 T4 सुबाहुं चापराजितं; G3 M3 नीलं च बलिनां वरं.

5 ^{a}) M9 om. वीरं. Ś Ñ1 D6 शतबलं; D5 सेतुबलिं; D8 शांतबलं.—^{b}) D12 मैंद्रं. M6–8 विविदम् (for द्विविदम्). D2.9 transp. मैन्दं and द्विविदम्.—After 5^{ab}, T1.3 G3 M2–10 read 6^{cd}.—T2 G2 M1 om. 5^{c}–6^{b}. Ś D8.12 transp. 5^{cd} and 6^{cd}. Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 read 5^{cd} (including 768*) after 6.—^{cd}) Ñ2 B1.4 गवयं च गवाक्षं च (for ^{c}). Ś Ñ1 V3 D1.3.4.8.12 शरभं गवयं (by transp.); V1 पनसं गवयं (for गवयं शरभं). Ñ2 B1.3.4 T3 M5 गंधमादनं; T4 सुंदरं हरं (for च महाबलम्).

6 T2 G2 M1 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). Ś D8.12 om. (hapl.) 6^{ab}. K (ed.) transp. ^{ab} and ^{cd}.—^{a}) Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 जांबवंतं; D6.7 T1.3 G1.3 M2–4.6–8.10 ऋक्षवंतं (for ऋक्षराजं). Ñ1 V1.3 D1.3–5 तथा नीलं; D2.9 महावीरं; T4 तथा वीरं (for च दुर्धर्षं). K (ed.) ऋषभं च सुविक्रांतं.—Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 om. 6^{bc}.—^{b}) Ñ2 B1.3.4 M6 सुबाहुं चापराजितं = 4^{d} (var.); M5 बलवंतं महाद्युतिं.—Ñ2 B1.3.4 G1 om. 6^{cd}. Ś D8.12 transp. 5^{cd} and 6^{cd}. T1.3 G3 M2–10 read 6^{cd} after 5^{ab}.—^{c}) G2 पश्यन्. Ś D8.12 यशःप्रीतिसमायुक्तं.—T2 G2 M1 om. (hapl.) from 6^{d} up to 7^{c}.—After 6, Ś D7.8.10–12 ins.; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 ins. after 5^{cd} :

768* ऋषभं च सुविक्रान्तं प्लवंगं च सुपाटलम् ।

ये चान्ये सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ ७
एवमुक्त्वा च सुग्रीवं प्रशस्य च पुनः पुनः ।
विभीषणमथोवाच रामो मधुरया गिरा ॥ ८
लङ्कां प्रशाधि धर्मेण संमतो ह्यसि पार्थिव ।
पुरस्य राक्षसानां च भ्रातुर्वैश्रवणस्य च ॥ ९
मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन्कथंचन ।
बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ १०
अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया ।
स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ ११
रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः ।
साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १२
तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च ।
माधुर्यं परमं राम स्वयंभोरिव नित्यदा ॥ १३ G. 7. 43. 13 B. 7. 40. 14 L. 7. 42. 13

[Ś2 ऋषिभं. V3 D1.3.4 चैव; D5 दैव- (for च सु-). D2.3 प्लवगं. Ś D8.12 चा(D8 वा)तिक्रांतं च सुगंधं (for च सुविक्रान्तं प्लवंगं). Ñ1 V3 D9 सु(D9 स)पाट(Ñ1 °त)लिं. Cf. 4^d v.l.]

—Then D7.10.11 T4 cont. :

769* केसरिं शरभं शुम्भं शङ्खचूडं महाबलम् ।

[T4 महाकपिं (for °बलम्).]

—After 6, Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 read 5^{cd} (including 768*).

7 T2 G2 M1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). —^{a}) Ñ1 D1.2.4.9 T4 ये चान्येपि; V3 एते चान्ये; D7.10.11 T1 G1.3 ये चेमे सु-; T3 M5.6.8.9 ये च(M8 ते) मे सु-; B (ed.) ये ये मे सु- (for ये चान्ये सु-). —^{b}) D2.4.9 M6 मदर्थं. V3 -जीविनः (for -जीविताः). —^{c}) Ś V1 संपश्येः; Ñ B1.3.4 पश्यैतान्; V3 D9 संपश्यन् ; D1.3.4.12 तान्पश्येः; D2.8 संपश्येत् ; T4 संपश्य; G (ed.) पश्य तान्. B1.4 प्रीतिसंयुक्तं; B3 °संयुक्तान् ; D5 °संपन्नो (for °संयुक्तो). M8 पश्य प्रीतिसमायुक्तो = 6^c. —^{d}) D9 om. मा (subm.). D2 तेषां (for चैषां).

8 ^{a}) D5 एवं रामः. Ñ1 B3.4 स; Ñ2 V1.3 D1.3.4 T3.4 M4.6–8.10 तु; D5 om. (subm.) (for च). —^{b}) Ś D8.12 प्रसाद्य; Ñ1 B1.4 D1 M8 प्रशंस्य; Ñ2 V1 B3 प्रपश्य; D6.7.10.11 आश्लिष्य (for प्रशस्य). M8 तु (for च). V3 प्रशसंस्य (sic). —After 8^{ab}, T3.4 ins. :

770* प्रत्येकं तत्समालिङ्ग्य सर्वांश्च हरिपुंगवान् ।

[T4 प्रत्येकतः (for प्रत्येकं तत्).]

—^{c}) D6.10.11 T4 उवाचाथ (by transp.); D7 उवाचेदं (for अथोवाच). —^{d}) Ś V3 D8.12 राघवो रघुनंदनः; Ñ B1.3.4 M8 राघवो मधुरां गिरं; V1 D1–5.9 M6 राघवो मधुरं वचः(M6 गिरा). —After 8, T4 ins. :

771* धर्मात्मा सुमहात्मा च सत्यात्मा च दृढव्रतः ।

9 ^{b}) Ś D8.12 समेत्यान्यैश्च; D2.9 संगतो ह्यसि; G2 M4.8.10 धर्मतो ह्यसि; M3 समर्थो ह्यसि. Ñ1 पार्थिवैः; V1 राघव (sic); D1.2.4 G2 M8.10 पार्थिवः (for पार्थिव). D6.7.10.11 T4 धर्मज्ञस्त्वं मतो मम. —^{c}) Ś Ñ V1.3 B1.3 D1.3–5.8.12 T4 सुराणां; B4 शूराणां; D2.9 देवानां (for पुरस्य). V3 B1 D2.9 T4 रक्षसां चैव. ❀ Cg : पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसादीनां ; स्वभ्रातुर्वैश्रवणस्य च संमतो ह्यसि परमाप्तोऽसि । 'भ्रातुर्वैश्रवणस्य चेति पाठे' संमतोऽसीति शेषः ।; Ck : पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां ब्राह्मणादीनां राक्षसानां स्वामात्यादीनां भ्रातुर्वैश्रवणस्य च संमतो ह्यसि परमाप्तोऽसि ।; Ct : पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसानाम् । वैश्रवणस्य । संमतोऽसीति शेषः. ❀

10 ^{a}) Ś D8.12 बुद्धिं त्वम् (for च बुद्धिम्). —^{b}) D7 G2 M2 कुर्याद्. T4 राजन्कुर्याः (by transp.). T4 M6 कदाचन (for कथं°). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 राजन्कार्षीः कदा(V1.3 °थं)चन; Ñ2 B3.4 कृथा राजन्कदाचन. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 धर्मयुक्ता; Ñ2 B3 धर्मवं(B3 °मं)तो (for बुद्धिमन्तो). D1 हि वै (hypm.). M5 धर्मज्ञाः खलु राजानो. —^{d}) D6.7 T4 चिरम् (for ध्रुवम्). G2 अश्नंत. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 भुंजते मेदिनीं(V3 पृथिवीं) चिरं. ❀ Cg.k : ध्रुवं शाश्वतम् ।; Ct : ध्रुवं चिरकालम्. ❀

11 ^{a}) T1.2 M3 अहं तु. B3 M6 हि(B3 [अ]पि) त्वया नित्यं; D8 विभीषणे राम (sic) (for नित्यशो राजन्). ❀ Ct : अहं चेति । अनेन रावणवत्क्रूरबुद्धिः कदापि न कार्या । तथा सति सुग्रीवादयो रावणमिव त्वामपि नाशयिष्यन्तीति व्यङ्ग्यम्. ❀ —^{b}) Ś V1 D1.3–5.8.12 -सहितेन च; Ñ1 D2.9 °तेन तु; V3 °तेन वै (for -सहितस्त्वया). B3 M6 सुग्रीवेण च धीमता. —^{c}) Ś1 D2 परमप्रीत्या; M1 स्नेहयुक्तेन (for परया प्रीत्या). —^{d}) G1 M1.5.8 गच्छस्व. Ś V3 D1.3.4.8.12 मित्रै(Ś सिद्धै)-रेतैः सहै(Ś2 D1.3.4 °दै)व तु(D1.3 हि; D4 ह); Ñ1 V1 D2 T4 सहितोमात्य(Ñ1 °तो मंत्रि)सत्तमैः; Ñ2 B1.3.4 स्नेहस्यैषा परा गतिः; D5 सर्वैरेभिः सहैव च; D9 सहितो मर्त्यराक्षसैः; T1 G2 गच्छ(G2 व्रज)ध्वं विगतज्वराः.

12 ^{a}) Ñ2 T1.2.4 G3 M1.3.4.7.10 वचनं (for भाषितं). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 राघवस्य वचः श्रुत्वा. —^{b}) Ś V3 D8.12 वानरा ऋक्ष-; Ñ1 V1 D1–4.9 वानरक्षाः(sic)स-; D5 वानराः सह- (for ऋक्षवानर-). —After 12^{ab}, B3 ins. :

772* सर्वे ते प्रीतिमनसो रामचिन्तानुवर्तिनः ।

—^{d}) T4 प्रशंसंते (for प्रशशंसुः). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 प्रशंसंति स्म(D12 om. [subm.]) नै(Ś D8 ह्यने)कधा.

13 ^{a}) D8 तं च बुद्धिं (sic); M5 तव नित्यं (for तव

G. 7. 43. 13
B. 7. 40. 15
L. 7. 42. 14

तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् ।
हनूमान्प्रणतो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितः ।
भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छति ॥ १५
यावद्रामकथां वीर श्रोष्येऽहं पृथिवीतले ।
तावच्छरीरे वत्स्यन्तु मम प्राणा न संशयः ॥ १६
एवं ब्रुवाणं राजेन्द्रो हनूमन्तमथासनात् ।
उत्थाय च परिष्वज्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १७

बुद्धिर्). B3 महाराज. —b) M2.4.5.7.9 वा (for च). Ñ1 वीर्यमद्भुतकर्म च; D10 सुबलं वीर्यमेव च. ❀ Cg.k: अद्भुतं वीर्यं जगदद्भुतकरं(Ck °दाश्चर्यभूतं)शौर्यम्।; so also Ct. ❀ —Ś D8.12 om. 13c–14. —c) V1 D2.9 अतुलं; D5 च परं (for परमं). Ñ1 V1.3 D1–5.9 चापि; Ñ2 चैव; B3 वाक्यं (for राम). B1 माधुर्यवचनं चैव. —d) M5 नित्यशः; Ck.t नित्यदा (as in text). Ñ1 V1.3 D1–5.9 शुचि चा(D5 सचिवा [sic])सुत्तमं यशः; Ñ2 B1.3.4 स्वयंभुव इव ध्रुवं. ❀ Ck: स्वयंभोरिवेति । नित्यनिरुपमानन्तकल्याणगुणगणैकतानता भगवतो ब्रह्मणः सिद्धा सर्वश्रुतिस्मृत्यविवादतः, तद्वत्तवापि । नित्यदा नित्यम् ।; Ct: स्वयंभोरिवानन्तकल्याणगुणस्य भगवतो ब्रह्मण इव. ❀

14 Ś D8.12 om. 14 (cf. v.l. 13). —a) V1.3 तेषामित्थं. Ñ1 V1.3 D1–5.9 कथयतां (for ब्रुवाणानां). Ñ2 B1.4 तेषां तु ब्रुवतामेवम्. —b) Ñ1 V1 D2.3.5.9 L (ed.) हर्यं (L [ed.] °र्यृ)क्षाणां स-(D2.5 च); Ñ2 V3 B1.4 ऋक्षवानर- (for वानराणां च). B3 महौजसां; D1.4 G1.2 M2.4–10 स (M6 सु)रक्षसां. —c) M7 प्रयतो (for प्रणतो). Ñ1 V1 D2.9 प्रणम्य मूर्ध्ना(Ñ1 भूत्वा [sic]) हनूमान्; V3 D1.3–5 मूर्ध्ना प्रणम्य हनुमान्; B3 उत्थाय हनूमान्रामं. —d) B3 प्रांजलिर् (for राघवं). Ñ2 B1.4 रामं वाक्यमथाब्रवीत्; V3 वाक्यं राघवमब्रवीत्.

15 a) Ñ1 V3 D1–4.9 T1.2 G3 M3 राम (for राजंस्). V1 परमोदारे. —b) V1 च सर्वदा (for प्रतिष्ठितः). Ś Ñ V3 B1.3.4 D1–5.8–12 M6 त्वयि तिष्ठति(D10.11 °तु) नित्यशः(Ñ2 V3 D2.9 सर्वदा; D1.10.11 M6 नित्यदा); M7 त्वयि सत्यं प्रतिष्ठितं. —V3 repeats 15cd after the first occurrence of l. 2 of 773*. —c) V3 (first time) भक्तश्च. V1 D2.5.9 परमा; V3 (first time) नियतः (for नियता). Ñ1 V1.3 (both times) D1–4.9 साधो; Ñ2 B1.4 नित्यं; D5 मेधा (for वीर). —d) Ñ2 V3 (second time) B1 भावम्. Ñ1 V1.3(second time) D1.3–5 चान्यं न; Ñ2 B1 अन्यं न; B4 मेन्यं न; D2.9 चैव न; T4 नान्यं हि (for नान्यत्र). Ñ2 D6.7.10.11 गच्छतु. Ś D8.12 भवत्येषानुवर्तते; V3 (first time) सौभाग्यं चाधिगच्छति. ❀ Cg: स्नेहः सुहृदि प्रीतिः, भक्तिः उत्कृष्टे प्रीतिः ।; Ck: स्नेहः प्रिये प्रियाया इव सदा स्मृतिहेतुः । भक्तिः परलोकपरगतित्वेनोपास्यत्वबुद्धिः ।; Ct: नित्यदा सर्वकाले । स्नेहो नाम प्रियायां प्रियस्येव सदा स्मृतिहेतुः । भक्तिर्नाम परलोकगतित्वेनोपास्यत्वबुद्धिः । नित्यदेत्यनेन जलं विना मत्स्यस्येव क्षणमपि तं विना जीवितुमशक्यत्वं सूचितम् । अन्यत्र भावो मा गच्छतु विषयान्तरे इत्यर्थः. ❀

16 a) Ñ2 B1.3.4 D5–7.9–11 T3 रामकथा. Ś1 लोके (for वीर). —b) Ś1 शृणोसि; Ś2.3 Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 M6 श्रोष्यामि; T3 श्रोष्यते (for श्रोष्येऽहं). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 चरिष्यति महीतले. —c) B3 तावत्स्थास्यंति. Ś D8.12 सततं; Ñ B1 D6.7 स्थास्यंति; V1 D1–5.9 T1.2 G2.3 M1–3.5.8.9 Cg.k.t वत्स्यंति; B3 मे प्राणाः; B4 तिष्ठंति (for वत्स्यन्तु). —d) Ñ2 V1.3 D1–7.9–11 T4 G2 transp. मम and प्राणा. B3 शरीरे नात्र संशयः. ❀ Cg: यावदिति । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति त्वत्कथामृतरसास्वादबलादिति भावः ।; Ck: तावद्वत्स्यन्तीति । त्वत्कथाश्रवणपरमामृतास्वादबलादिति शेषः ।; Ct: तावद्वत्स्यन्ति । त्वत्कथाश्रवणपरमामृतास्वादनबलादिति भावः । न तु तदुत्तरमित्याशयः । 'वत्स्यन्तु' इति पाठे वसन्त्वित्यर्थः । आर्षः स्पः । एतेन मुक्तिमप्यनादृत्य त्वत्कथामृतपानमेवाकाङ्क्षितमिति दर्शितम्. ❀ —After 16, Ś Ñ V1.3 (repeats only l. 2 after 17) B4 D T3.4 ins.:

773* यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथा च रघुनन्दन ।
तन्मामप्सरसो राम श्रावयेयुर्नरर्षभ ।
तच्छ्रुत्वाहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो ।
उत्कण्ठां विहरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ।

[(l. 1) Ñ1 ये (for यच्). D2 [ए]तं (sic). V1 वीर; B4 D12 नित्यं (for दिव्यं). Ś कदा; Ñ1 V3 B4 D1–4 T3.4 कथास्; D7 कथां. V1 कथासु; D10.11 कथा ते; K (ed.) कथां ते (for कथा च). —(l. 2) V3 (first time) lacuna for the prior half. Ś D8.12 तन्नाम; Ñ2 तन्मया; V3 तथा च; D2.7.9–11 तन्मम. D9 स्मरतो (for अप्सरसो). T4 त्वन्नामस्मरणं. Ñ1 B4 नित्यं; V3 D6 नाम (for राम). Ś D8.12 श्रावयंति; T3 द्रावयेयुर्; T4 महनीयं (for श्रावयेयुर्). Ñ न संशयः; V3 (first time) नरर्षभं; V3 (second time) अतंद्रिताः (for नरर्षभ). —After the first occurrence of l. 2, V3 repeats 15cd. —(l. 3) V1 राम (for वीर). Ś D8.12 वाक्यामृतं; B4 चर्यामिमां; D2.9 वीर्यामृतं. Ś B4 D3.8.12 T3.4 विभो (for प्रभो). —(l. 4) V3 मुक्तं वो; D5 T3 उत्कंठो; Ct उत्कंठां (as above). Ñ1 V1 तु ह(V1 क)रिष्यामि; V3 विच°; B4 तां हनिष्यामि; D6.7.10.11 तां हरि° (for विहरिष्यामि). —After the prior half of l. 4, T4 ins.:

773 (A)* मेघाध्वाने शशी यथा ।
सर्वशत्रून्हनिष्यामि.

T3 मेघरेखाम्. D2.3.5.9 [अ]चलः (for [अ]निलः).]

17 T1 om. (hapl.) 17–19. —a) G2 इति (for एवं). Ñ1 V1.3 D2.3.5.9 T4 ब्रुवंतं; M4 ब्रुवाणो(sic). Ñ

एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः ।
लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यति मे कथा ॥ १८
चरिष्यति कथा यावल्लोकानेषा हि मामिका ।
तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणास्तव न संशयः ॥ १९

ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात्स राघवः ।
वैदूर्यतरलं स्नेहादाबबन्धे हनूमति ॥ २०
तेनोरसि निबद्धेन हारेण स महाकपिः ।
रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २१

G. 7. 43. 22
B. 7. 40. 20
L. 7. 42 24

V1.3 B4 D2.3.5–7.9–11 M4 रामस्तु; B1 T4 रामस्तं; G1 रामश्च (for राजेन्द्रो). —*b*) Ñ V1.3 B1.4 D2.3.5–7.9–11 वर-; G2 M3 तथा (for अथ). —For 17*ab*, Ś B3 D1.4.8.12 M6 subst.:

774* हनूमति ब्रुवत्येवं राघवः परवीरहा ।

[B3 M6 परमासनात्.]

—D12 om. 17*c*–18. —*c*) B3 तं; G2 तु (for च). Ś D8 सस्वजे तं च; Ñ V1.3 B1.4 D1–7.9–11 T4 सस्वजे (V3 lacuna) स्नेहाद्; M6 [अ]भ्यस्वजत्तत्र (for च परिष्वज्य). —*d*) Ś D2.8.9 T4 M6 चेदम्; D1.4 चैतद् (for एतद्). —After 17, V3 repeats l. 2 only of 773*.

18 D12 T1 om. 18 (cf. v.l. 17). —*a*) B1 एतदेवं (by transp.); B3 M6 एवमेव (for एवमेतत्). —*b*) T3 भविष्यति न संशयः. —Ñ2 B3 (after 19) D6.7.10.11 read 18*cd* after 777*. —*c*) V3 D3 च (for हि). —*d*) Ś D8 वत्स्यति. Ñ2 V1.3 B1.3 D6.10.11 T2 M4.5.7.9.10 तावत्स्थास्यंति मे कथाः. ❀ Ck: लोके हीत्यादि। अयं वादः स्वकब्रह्मवैभवानुभवसंधानपूर्वकम्। एवं च हनूमते रामेणार्थितत्वं दत्तमिदं चातिदुष्करम्।; Ct: एवं च हनूमते भगवताकारनित्यत्वं कल्पस्थायित्वरूपं दत्तमित्याभाति. ❀ —After 18, Ñ2 D6.7.10.11 K (ed.) ins.:

775* एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ।
शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ।

[(l. 1) D6 एकस्यैव. —K (ed.) reads l. 2 within brackets. —(l. 2) D6.7 [ए]व (for [इ]ह). ❀ Ct: उपकाराणां मध्ये शेषस्येत्यर्थः. ❀]

—Then all the above Mss. cont.; Ś2.3 D8.12 T4 ins. after 19; while Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3 cont. after 777*; B3 ins. after 18:

776* अङ्गेष्वेव जरा यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ।
नरः प्रत्युपकाराणामापत्सु लभते फलम् ।

[K (ed.) reads l. 1 within brackets. D8.12 om. up to त्व in l. 1. —(l. 1) Ś3 D9 [ए]वं; Ñ2 ते; T4 [अ]पि (for [ए]व). B3.4 अंगेभ्यस्तु. D4 T3 जरां. Ś3 न स्यान्; Ñ1 D2 T3 यांतु; Ñ2 T4 मास्तु (for यातु). D6.7.10.11 मदंगे जीर्णतां यातु (for the prior half). Ś3 न चैव (for यत्त्वया). Ś3 [अ]पकृतं (sic); B4 [उ]पस्कृतं; D8.12 [आ]पत्कृतं; G (ed.) [उ]पहृतं (for [उ]पकृतं). D5 मम (for कपे). —(l. 2) G (ed.) तस्य (for नरः). B4 अवश्यं (for आपत्सु). Ñ2 च लभेत् (for लभते). D6(m. also as above)

.7.10.11 Ct आपत्स्वायाति पात्रतां (for the post. half). ❀ Ct: प्रत्युपकाराणां पात्रतां नर आपत्स्वायातीत्यनेन प्रत्युपकारार्थिन उपकृतावापत्प्रार्थना भवति। सा मे कदापि मा भूदिति व्यङ्ग्यम्. ❀

19 T1 om. 19 (cf. v.l. 17). B1 om. 19–21. —*a*) Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 T3 भविष्यति; M8 करिष्यति. G (ed.) यावदेषा (for कथा यावल्). —*b*) D1.4 T3 एषा लोके; G2 लोके चेषां; M2.4.7.10 लोकेष्वेषा; M6 लोके चैव (for लोकानेषा). M9 मामका. Ś D8.12 लोकानेतान्हि मामकी (D8 °कान्); Ñ1 V1 B4 D2.9 एषा (D2.9 °व) लोके हि मामकी (V1 शाश्वती); Ñ2 B3 D6.7.10.11 एषा लोके च मामिका; V3 एव लोकेषु मामिका; D5 एषा लोकेषु कामिका; G (ed.) लोके च मामका कथा. —*d*) T4 M8 तत्र प्राणा (by transp.). —For 19*cd*, Ñ V1.3 B4 D1–7.9–11 T3 subst.:

777* तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ।

[V1 D1–5.9 T3 हि (for ऽपि). Ñ2 T3 तव; D2 तदा.]

—Then Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3 cont. 776*; while Ñ2 D6.7.10.11 read 18*cd*. —After 19, Ś2.3 D8.12 T4 ins. 776*; while B3 reads 18*cd*.

20 B1 om. 20 (cf. v.l. 19). M6 om. 20–21. —*a*) Ś1.2 D5 स्वहारं; Ś3 स्व हारं; D8.12 स हारं; T1.2 G3 M3 हारं च; L (ed.) हारं तु (for ऽस्य हारं). —*b*) Ś1.3 Ñ1 V1.3 B3.4 D1–9.12 T3 मुक्त्वा; Ck.t as in text (for मुच्य). ❀ Ck: मुच्य कंठादिति। स्वीयाद्विसृज्येत्यर्थः।; so also Ct. ❀ —*c*) B4 -प्रभवं; D5 -तरले; G2 -तनयं (sic) (for -तरलं). Ś Ñ V1.3 B3.4 D T4 कंठे (for स्नेहाद्). ❀ Cg.k: तरलो हारमध्यगः (Cg °गो मणिः); so also Ct. ❀ —*d*) T1–3 G1.3 M1.3.8 आबबंध. T3 G1 M2.3 हनूमतः (for °मति). Ś Ñ V1.3 B3.4 D T4 G2 M10 बबंध च (G2 M10 °धांसे) हनूमतः (Ñ1 °ते).

21 B1 D9 M6 om. 21 (for B1 M6, cf. v.l. 19 and 20 respy.). —*a*) D3 M1 ततोरसि. —*b*) Ś D8.12 रराज (for हारेण). Ñ V1.3 B3.4 D2.5–7.10.11 महता (for स महा-). —*c*) T4 G3 M1.4.9 हैम-; Cg.k.t as in text (for हेम-). T3 G2 M10 -[अ]द्रिरिव; M1.2.4.5.7–9 -शैलेव; Cg.k.t as in text (for -शैलेन्द्रश्). Ś Ñ V1.3 B3.4 D1–8.12 रराज (Ś D8.12 हारेण) कांचनः शैलश्. ❀ Cg: हेमशैलेन्द्रो मेरुः। चन्द्रेण चन्द्रकिरणैः। आक्रान्तमस्तक आक्रान्तकर्णप्रदेश इत्यर्थः।; Ck: हेमशैलेन्द्रो मेरुः। चन्द्रेण चन्द्रकिरणेन। आक्रान्तमस्तकः। व्याप्तशिखराद्यामूलप्रदेश इत्यर्थः।; Ct: हेमशलेन्द्रो मेरुश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकस्तादृशः पर्वतो यथा

G. 7.43.22 B. 7.40.27 L. 7.42.25 श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः ।
प्रणम्य शिरसा पादौ प्रजग्मुस्ते महाबलाः ॥ २२
सुग्रीवश्चैव रामेण परिष्वक्तो महाभुजः ।
विभीषणश्च धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतः ॥ २३
सर्वे च ते बाष्पगलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः ।
संमूढा इव दुःखेन त्यजन्ते राघवं तदा ॥ २४

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

आमूलशिखरं तत्किरणैर्व्याप्तो भवति तथा हनूमांस्त्वद्गतकिरणव्याप्तो जात इत्यर्थः. ❀

22 B3 om. 22. Ñ1 V3 D2.3.5.9 transp. 22 and 23. D1.4 (after 24) repeat 22 after 23.—a) D1 (both times) श्रुत्वा च; T3 तच्छ्रुत्वा; G3 धृत्वा तु; M1 दृष्ट्वा तु (for श्रुत्वा तु). Ñ1 रामस्य वचः; B1 राघवस्यैवम्; D1 (both times).4 (first time) °वचस् (for राघवस्यैतद्). V1 D2.3.4(second time).5.9 श्रुत्वा रामस्य वचनम्(D3–5 तु वचः); V3 (with hiatus) रामस्य च वचः श्रुत्वा. ❀ Ct: श्रुत्वेति । हनूमदुद्देश्यकमैकैकस्येत्यादि वाक्यम्. ❀ —b) D1 (both times).4 (first time) त्वरया; D7 तत (for first उत्थाय). Ñ1 साश्रुनेत्रा विचेतसः. —c) M4.7.10 भूमौ (for पादौ). —d) Ś Ñ2 B1.4 D1(both times).4(first time).6–8.10–12 M6 निर्जग्मुस्ते; V1.3 D2.3.4(second time).5.9 प्रययुस्ते; T3 जग्मुस्ते च; G1 जग्मुस्ते तु (for प्रजग्मुस्ते).

23 Ñ1 V3 D2.3.5.9 transp. 22 and 23.—a) Ñ1 V3 D1–5.9 T3 चापि; Ñ2 B1 D6.7.10.11 स च (for चैव). —b) T3 G1 M1.2.4.7.9.10 महाबलः; M5 °मतिः (for महाभुजः). D10.11 निरंतरमुरोगतः = 23d. —c) V1 तु (for च). T4 रामेण (for धर्मात्मा). —d) Ś D3.12 अनंतरं; T1 G3 M1–4.8.9 उरोगतं; Cg.k.t as in text (for उरोगतः). Ñ1 V1 D2.3.5.9 सर्वे च(V1 D5 ते) हरियूथपाः; Ñ2 B1 D6.7.10.11 सर्वे ते(B1 ते सर्वे) बाष्पविक्लवाः; D1.4 (with hiatus) अश्रुने(D4 om. after ने up to 24b)त्रो बभूव ह. ❀ Cg.k: निरन्तरमुरोगत इति । गाढ(Ck °ढं)परिष्वक्त इत्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —After 23, D1 repeats 22.

24 Ñ1 D4 om. 24ab (for D4 cf. v.l. 23). V1 D1–3.5.9 om. 24.—a) D12 सर्वे एते. B3 बाष्पजलैर्; D3.7.10.11 T1.2 M1.5.6 Ct बाष्पकलाः (for °गलाः). Ñ2 कामरूपाश्च दुःखार्ताः; V3 B4 सर्वे ते बाष्पकलिलाः(B4 °ला:); B1 परिष्वज्य च रामाय. ❀ Ct: बाष्पकलाः कण्ठस्य बाष्परुद्धत्वेनाव्यक्तभाषिणः. ❀ —b) M4.7.10 सास्रनेत्रा; Ct साश्रुनेत्रा (as in text). Ś D8.12 अश्रुनेत्रैः प्रसुस्रुवुः; B3 आवृतास्तैरचेतसः. ❀ Cg: विचेतसो वियोगखिन्नचेतसः ।; Ck: विचेतसो वियोगखिन्ना इति यावत् ।; Ct: विचेतसः शून्यमनसः, अतः संमूढा इव मूर्छिता इव बभूवुरिति शेषः. ❀ —B4 om. 24cd.—d) D6.7.10.11 T G M1.3.5.6.9.10 त्यजंतो. T1 M8 भ्रातरं (for राघवं). T3 तथा. Ś D8.12 रामं ते तत्यजुस्तदा; Ñ1 प्रययुस्ते महाबलाः; Ñ2 V3 B1.3 निर्ययुस्ते च(Ñ2 °युस्तच्च; V3 °युः स च) राघव; D4 रामं ते सत्यतेजसः. —After 24, D4 repeats 22; while D6.7.10.11 T G M1.3–5.7.8.10 ins.:

778* कृतप्रसादास्तेनैव राघवेण महात्मना ।
जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ।

[T3 damaged for l. 1.—(l. 1) D6.10.11 M4.7.8 [ए]वं (for [ए]व).—(l. 2) D6.7 T4 स्वं स्वं (for देही). M1 इह; Cg.k.t as above (for इव). D6.7 T3.4 G M5.8 [अ]त्यजन्; Cg.k.t as above (for त्यजन्). ❀ Cg: देहं त्यजन्देहीव रामवियोगखिन्ना इत्यर्थः । युद्धकाण्डान्ते वानरादीनां विसर्जनोक्तिः काण्डसमापनायत्रैव विसर्जनं तत्रोक्तमिति मन्तव्यम् ।; Ck: देहं त्यजन्देहीवेति रामपरित्यागखिन्ना इति शेषः ।; Ct: देहं त्यजन्देहीव रामवियोगखिन्नाः अभूवन्निति शेषः । शरीरात्माभिमानिनां देहत्यागेनेव तेषां रामविश्लेषणखेदोऽभूदित्यर्थः. ❀]

—Then D7.10.11 cont.; while Ñ V3 B1.3.4 ins. after 24:

779* ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानराः
प्रगम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ।
वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाः
प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ।

[(l. 3) Ñ1 V3 B3 -परि- (for -प्रति-).—(l. 4) V3 तथा (for यथा).]

Colophon.—*Kāṇḍa name*: Ś1 D2.9 M7 om. —*Sarga name*: Ś D5.8.12 वानरप्रयाणं(D5 °णो); Ñ1 D9 वानरराक्षसप्रयाणो(D9 °णं); Ñ2 V3 वानरऋक्षराक्षसविसर्जनं; V1 हरिराक्षसविसर्जनं; B1 ऋक्षवानरप्रेषणं; B3 राक्षसवानरसंप्रेषणं; D1.2 वानरऋक्षराक्षसप्रयाणो(D2 °णं); D3 वानरक्षंगोपुच्छराक्षसप्रयाणं; D4 वानरक्षाणामुत्थाय राक्षसप्रयाणो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B3 D2.12 om.; Ñ2 B1 44; V1 34; B4 T3 45; D1.3.4 42; D5 43; D6–8.10.11 T1–3 M1–5.7–10 40; D9 48; T4 47; M6 38. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

४०

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ।
भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखी सुखम् ॥ १
अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः ।
शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् ॥ २
सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् ।
कैलासशिखरात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३
तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि धनदं प्रति ।
उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४
निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ।
निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५
ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन्दुरात्मनि ।
रावणे सगणे सौम्य सपुत्रामात्यबान्धवे ॥ ६
स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना ।
वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७
एष मे परमः कामो यत्त्वं राघवनन्दनम् ।
वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८   G. 7. 44. 8 B. 7. 41. 8 L. 7. 43. 8

40

☞ V_2 missing for Sarga 40 (cf. v.l. 7.12.2). D_{12} begins with ॐ.

1 ^{a}) T_4 damaged for विसृज्य. Ś $D_{8.12}$ तान्; $B_{1.2.4}$ T_4 $M_{2.6.9}$ तु; M_8 ते (sic) (for च). —^{b}) B_3 -राक्षस-वानरान् (by transp.). —^{c}) M_6 राजा (for रामः). —^{d}) $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ विजहार (for प्रमुमोद). Ś $V_{1.3}$ $D_{1.3-5.7-12}$ T_3 G_2 Cg सुखं सुखी (by transp.); B_2 सुखं सुखं; D_2 सुखे सुखी; M_1 सुखी सुखी (for सुखी सुखम्). ❀ Cg : प्रमुमोद सुखं सुखी, स्वतः सुखी राम आश्रितदुःखनिवृत्त्या सुखं प्रमुमोद, अविच्छिन्नप्रमोदमगमदित्यर्थः. ❀

2 ^{a}) M_8 तथा (for अथ). M_9 अथापराह्ण भगवान्. —^{b}) $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ रामः सर्वैः सहानु(V_3 D_5 °र्वैर्महानु)-जैः(V_1 $D_{2.9}$ °गैः). —^{c}) $D_{3.5}$ शुश्रुवे (for शुश्राव). —^{d}) Ñ B $D_{6.7}$ अंतरिक्ष($\tilde{N}_1$ °क्षे)गतां(B_1 °चरीं) प्रभुः; $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ T_4 अंतरिक्षे प्र(V_1 $D_{2.9}$ T_4 वि)भु स्तदा; $D_{10.11}$ अंतरिक्षान्महाप्रभुः. ❀ Cg : अन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् , अन्तरिक्षगतेनोक्ताम् । पुष्पकाभिमानिदेवतयोक्तामित्यर्थः । अन्तरिक्षाद्भिनिःसृतामिति च पाठः ।; Ck : अन्तरिक्षात् , अन्तरिक्षचरभूतेनेत्यर्थः ।; Ct : अन्तरिक्षात् । अन्तरिक्षचराभिःसृतामित्यर्थः. ❀

3 ^{a}) T_3 सौम्यं. —T_4 damaged from ^{b} up to त्प्रा in ^{c}. —^{b}) G_1 M_5 नयनेन (for वदनेन). —^{c}) $\tilde{N}_2$ B $D_{6.7.10.11}$ कुबेर-; $D_{1.3-5}$ कैलासाद् (for कैलास-). Ś $\tilde{N}_2$ V_3 B $D_{6-8.10-12}$ M_6 -भवनात्; V_1 $D_{2.9}$ -निलयात्; $D_{1.4}$ अभिसं-; $D_{3.5}$ अचलात् (for -शिखरात्). —^{d}) $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-6.9}$ M_8 विमानं (for विद्धि मां). G_1 M_1 transp. विद्धि मां and पुष्पकं. V_1 $D_{3.9}$ तदा; $B_{1.2.4}$ $T_{3.4}$ $M_{5.10}$ विभो (for प्रभो). ❀ Ck : मां पुष्पकं विद्धीति । एवं च पुष्पकविमानाधिष्ठातृदेवताया अयं वादः । न त्विह पुष्पकविमानाकारस्य ।; so also Ct. ❀

4 ^{a}) B_2 आदाय (for आज्ञाय). —^{b}) D_3 राज्ञो (for गतो). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 M_6 [ऽ]हं (for ऽस्मि). Ś $D_{8.12}$ M_6 धनदेश्वरं; $D_{6.10.11}$ भवनं प्रति; G_1 धनदालयं (for धनदं प्रति). —^{c}) $\tilde{N}_2$ B उपस्थितं ; V_1 $D_{2.5.9}$ M_6 उपस्थाने(M_6 °द्य); T_4 उपस्थास्य (for उपस्थातुं). Ś $D_{8.12}$ नरव्याघ्र; $D_{2.9}$ T_4 रघुश्रेष्ठ; D_5 नृप° (for नरश्रेष्ठ). —^{d}) B_3 स तु; D_5 तत्र (for स च). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ T_4 इदमब्रवीत् .

5 ^{a}) V_3 रक्षितस् (for निर्जितस्). —^{c}) Ś $D_{8.12}$ च सु-; $\tilde{N}_2$ B_3 युद्धे (for युधि). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ हत्वा युधि दुराधर्षं. —^{d}) T_4 damaged after रावणं रा up to 6^{a}. $D_{6.7.10.11}$ राक्षसेश्वरं (for राक्षसाधिपम्). Ś $D_{8.12}$ राक्षसं रावणं ततः (D_{12} प्रति).

6 T_4 damaged up to 6^{a} (cf. v.l. 5). —^{a}) B_3 $D_{1.2.4}$ परम- (for परमा). —^{b}) $\tilde{N}_1$ निर्जितेस्मिन् ; V_3 $D_{1-4.9}$ जिते त(V_3 चा)स्मिन् ; D_5 जितेस्मिन् (subm.) (for हते तस्मिन्). —^{c}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.2}$ $D_{6.7.10.11}$ चैव; $B_{3.4}$ रौद्रे (for सौम्य). $D_{1.3-5}$ transp. सगणे and सौम्य. —^{d}) $\tilde{N}_1$ सपुत्रैः सह बांधवैः; $\tilde{N}_2$ V_1 B $D_{6.7.10.11}$ सपुत्रे सहबांधवे; V_3 $D_{1.3-5}$ सपुत्र(V_3 °त्रे)ज्ञातिबांधवे; $D_{2.9}$ सहपुत्रे सबांधवे.

7 M_6 om. 7^{ab}. —^{a}) D_3 सत्यं (for स त्वं). —^{b}) $D_{2.3.5}$ अर्जितं(D_3 °तः) (for निर्जितः). V_3 विजितात्मना. —^{c}) B_3 सह (for वह). V_1 चैव (for सौम्य). $Ś_1$ $\tilde{N}_2$ $D_{1.6.10.11}$ त्वम् (sic) (for तम्). B_4 वह सौम्य त रामेणम् (corrupt). —^{d}) $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ प्रभुर् (for अहम्). Ś $D_{8.12}$ T_4 M_6 वै; V_3 [अ]हं (for ते).

8 ^{a}) Ś $D_{8.12}$ M_9 एवं (for एष). M_5 नः; M_7 ते (for मे). $\tilde{N}_2$ V_1 B $D_{1.3-7.10.11}$ T_1 transp. एष मे and परमः. T_4 damaged from कामो up to ^{b}. $\tilde{N}_1$ V_3 परमो ह्येष कामोयं (V_3 मोघस्त्वाम् [sic]); $D_{2.9}$ परमो हर्षकामो मे. —^{b}) $\tilde{N}_2$ $B_{1.4}$ यस्त्वं; B_2 यद्वा; M_6 स त्वं (for यत्त्वं). M_6 -वर्धनं (for -नन्दनम्). Ś $D_{8.12}$ यस्त्वं रघुविवर्धनं; $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ यत्त्व($\tilde{N}_1$ V_1 °स्त्व)मिक्ष्वाकुनंद($D_{2.9}$ °वर्ध)नं; V_3 इक्ष्वाकुकुलनंदनं. —D_4 om. 8^{c}–9^{b}. —^{c}) M_8 वह. M_5 शरणं (for

. 7. 44. 9
. 7. 41. 9
. 7. 43. 9

तच्छासनमहं ज्ञात्वा धनदस्य महात्मनः ।
त्वत्सकाशं पुनः प्राप्तः स एवं प्रतिगृह्ण माम् ॥ ९
बाढमित्येव काकुत्स्थः पुष्पकं समपूजयत् ।
लाजाक्षतैश्च पुष्पैश्च गन्धैश्च सुसुगन्धिभिः ॥ १०

गम्यतां च यथाकाममागच्छेस्त्वं यदा स्मरे ।
एवमस्त्विति रामेण विसृष्टः पुष्पकः पुनः ।
अभिप्रेतां दिशं प्रायात्पुष्पकः पुष्पभूषितः ॥ ११

संयानं). Ś $D_{8.12}$ वहेश्च लोकसंयानां; T_3 M_6 वहेथा लोककर्तारं (M_6 °संयानं). —^{d}) Ś $D_{8.12}$ T_{1-3} G_3 $M_{2-4.7.9}$ गच्छ त्वं (for गच्छस्व). ❀ Cv: लोकस्य संयानं लोकस्य शरणम् ।; Cg: लोकस्य संयानमिति । लोकसंचरणमित्यर्थः ।; Ck.t: लोकस्य भूराद्यशेषाभिमतलोकप्रापणस्य संयानं समीचीनयानभूतस्त्वं राघवनन्दनं वहेरिति यदेव मे परमः कामः ।; (Ct: °मः, अतस्त्वं गच्छेति संबन्धः). ❀ —For 8^{cd}, Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-3.5.6.9}$ T_4 subst.:

780* वहेः सुप्रीतिमनसं तस्मात्त्वैव गम्यताम् ।

[V_3 वहेस्तं; D_6 वहेथाः (for वहेः सु-). V_3 $D_{1.3.5.6}$ -प्रीत- (for -प्रीति-). V_1 $D_{1.3.5}$ -बुद्धिस्तं (for -मनसं). $D_{2.9}$ T_4 वहस्व प्रतिबुद्धस्त्वं (T_4 °ध्यस्व) (for the prior half).]

9 D_4 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). —^{a}) G_3 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-3.5-7.9.11}$ T_4 सोऽहं शासनमाज्ञा(Ñ$_2$ B °दा)य; M_1 अथ तच्छासनं ज्ञात्वा. —^{c}) Ñ$_1$ $V_{1.3}$ B $D_{1-4.6.7.9-11}$ अनु-; Ñ$_2$ D_5 T_4 इह (for पुनः). T_3 प्राप्तम् (for प्राप्तः). —^{d}) G_1 स्वयं च; M_8 सकाशं; M_8 स एव (for स एवं). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 शाधि किं(V_1 ते) करवाणि ते(Ś $D_{8.12}$ वै; V_1 किं); Ñ B $D_{6.7.10.11}$ K (ed.) निर्विशंकः (Ñ$_1$ °कं)प्रतीच्छ(K [ed.] °क्ष) मां; T_{1-3} G_3 $M_{1.3}$ स्वयं प्रति(T_3 एनं परि)गृहाण मां. —After 9, Ś Ñ $V_{1.3}$ B D T_4 ins.:

781* अधृष्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया ।
चराम्यहं प्रभावेन तवाज्ञां परिपालयन् ।

[(l. 1) Ś $D_{8.12}$ अदृष्टः; Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ T_4 अदृश्यश् (for अधृष्यः). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{1-5.9.12}$ T_4 चैव (for सर्वे-). —T_4 damaged from नदा in the post. half up to प्र in the prior half of l. 2. —(l. 2) D_5 वहामि (for चरामि). Ś $D_{8.12}$ चानु-; Ñ$_2$ $B_{1.3.4}$ [आ]त्मप्र-; B_2 [अ]थ प्र- (for [अ]हं प्र-). B_3 तथा; D_8 ताम् (for तव). Ś $D_{2.8.12}$ प्रति- (for परि-).]

—Thereafter, Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 cont.:

782* यदा मे स्मरणे बुद्धिं त्वं करिष्यसि राघव ।
तदाहमीप्सितं ज्ञात्वा उपस्थास्ये तवान्तिकम् ।

[(l. 1) V_3 वीर (for बुद्धिं). V_3 त्वं च बुद्धिं करिष्यसि (for the post. half). Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_4 यदा च मे त्वं स्मरणे बुद्धिं नृप करिष्यसि. —(l. 2) Note hiatus between the two halves. Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ T_4 उपस्थास्याम्यहं वीर (V_3 भूप) (for the prior half). Ñ$_1$ तदा त्वद्विहिते श्रितं; $V_{1.3}$ $D_{1.4}$ तदा तद्वि(V_3 ते वि)दितेंगितः($D_{1.4}$ °तैः); $D_{2.9}$ तदा त(D_9 त्व)द्विहितां गतिं; D_3 तदा तद्विहितेंद्रियः; D_5 तदा त्वद्विहितेंगितः; T_4 त्वदाज्ञाविदितेंगितः (for the post. half).]; while Ñ$_2$ B $D_{6.7.10.11}$ cont.:

783* एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः ।
उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ।
यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक ।
आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ।

[(l. 1) B_3 तेन (for रामः). —D_6 om. l. 4. —(l. 4) B_3 आत्मकूलाकुलेशस्य (sic) (for the prior half). B_3 नूनं (for वृत्त-). $B_{3.4}$ मे (for नो).]

10 For 10^{ab}, Ñ$_2$ B $D_{7.10.11}$ subst. and read after 10^{cd}; while D_6 ins. after 10:

784* पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ।

—^{c}) Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ लाजोत्करेण (for लाजाक्षतैश्च). Ś $D_{8.12}$ धूपैश्; $M_{1.7}$ गंधैश् (for पुष्पैश्). Ñ$_2$ B $D_{6.7.10.11}$ लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्. —^{d}) Ś $D_{8.12}$ $M_{1.7}$ पुष्पैश्; Ñ$_2$ B $D_{6.7.10.11}$ धूपैश् (for गन्धैश्). —T_4 damaged from श्च सु up to यथा in 11^{a}. Ś Ñ$_2$ $B_{1.4}$ D_{6-12} $G_{1.2}$ चैव; B_2 चापि; B_3 सह; $D_{1.3-5}$ बहु-; $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.10}$ च स- (for च सु-).

11 T_4 damaged up to यथा in ^{a} (cf. v.l. 10). —^{a}) Ñ$_1$ V_1 गच्छ त्वं (for गम्यतां). Ñ$_1$ V_1 वै; D_1 ते (for च). Ñ$_2$ B $D_{6.7.10.11}$ (all except B with hiatus) गम्यतामिति चोवाच($B_{1.2.4}$ चावोचद्). —^{b}) $D_{10.11}$ $G_{1.2}$ $M_{1.3-8.10}$ आगच्छ (for आगच्छेस्). D_{12} $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ त्वां (for त्वं). $G_{1.2}$ $M_{4.6.7}$ यथा (for यदा). $D_{10.11}$ स्मरे यदा (by transp.). Ñ$_1$ V_1 $D_{2.9}$ T_4 आगच्छेथाः स्मृतो (T_4 °तं) मया; Ñ$_2$ V_3 $B_{1.2.4}$ $D_{1.3-7}$ आगच्छेः संस्मृतो मया; B_3 तदागच्छेः स्मृतो मया; T_3 आगच्छाहं यथा स्मरे. ❀ Cg.k.t: स्मरे स्मरामि(Ck °मीति यावत्). ❀ —After 11^{ab}, Ñ$_2$ B $D_{6.7.10.11}$ S (except T_4) ins.:

785* सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय ।

[Ñ$_2$ $B_{1.3}$ D_6 $M_{4.6}$ गतिं; $B_{2.4}$ M_9 गतिः; T_1 पथा (for गतौ). Ñ$_2$ B विघातेन; D_6 विघातय (for विषादेन). Ñ$_2$ सं * तः (illeg.); $B_{1.4}$ यूयुजः; B_2 सस्वज; B_3 पुष्पक; D_6 संयते (for योजय). D_7 T_3 $M_{4.9}$ मा विषादमवाप्नुहि(D_7 °योजय [sic]) (for the post. half). ❀ Cv: 'सिद्धानां च गतौ सौम्य माविषादेन योजयेति' सिद्धानां च गतौ मार्गे मामविषादेनाश्रमेण योजय प्रापय ।; Cg: सिद्धानां च गतौ आकाशमार्गे । आत्मानं विषादेन अस्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । विमुक्तगत्या गतदुःखः सुप्रतिष्ठितः सुखमास्स्वेत्यर्थः ।

एवमन्तर्हिते तस्मिन्पुष्पके विविधात्मनि ।
भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १२
अत्यद्भुतानि दृश्यन्ते त्वयि राज्यं प्रशासति ।
अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ १३
अनामयाच्च मर्त्यानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् ।
जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ १४
पुत्रान्नार्यः प्रसूयन्ते वपुष्मन्तश्च मानवाः ।
हर्षश्चाभ्यधिको राजञ्जनस्य पुरवासिनः ॥ १५
काले च वासवो वर्षं पातयत्यमृतोपमम् ।
वायवश्चापि वायन्ते स्पर्शवन्तः सुखप्रदाः ॥ १६

सिद्धानां गतौ मा मामविषादेनाश्रमेण योजय प्रापयेति वार्थः।; Ck : हे सौम्य सिद्धानां च गतौ व्योममार्गे आत्मानं विषादेन खेदेन मा योजय । विमुक्तगत्या गति(त ?) दुःखः सुप्रतिष्ठः सुखमास्स्वेत्यर्थः । ; Ct : हे सौम्य, सिद्धानां गतौ व्योममार्गे । विषादेनास्मद्वियोगदुःखेन मा योजय आत्मनमिति शेषः । सुखमास्स्वेति तात्पर्यम्. ❀

—Thereafter Ñ2 D6.7.10.11 cont., while Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 ins. after 11^{ab} :

786* प्रतिघातश्च ते मा भूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ।

[D2.9 T4 परि- (for प्रति-). V3 मा भूत्ते (by transp.); D1.4 मा तेभूद् (by transp.); D3.5 मा ते(D5 ते मा) भूद् (for ते मा भूद्). D1 अष्टौ हि; D8.12 यथेष्टां (for यथेष्टं). Ś D5.8.12 दिशं; V3 दिवं (for दिशः).]

—^{cd}) T3 G2 M6 विसृ(G2 प्रहृ)ष्टं पुष्पकं पुनः (for ^{d}). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 एवं विसृ(Ñ1 °नि)र्जितस्ते(V1.3 D1–5.9 °तं ते) न रामेणाक्लिष्टकर्मणा; Ñ2 B D6.7.10.11 एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितः(Ñ2 B4 D6.7.10.11 °तं). —^{e}) Ś D8 अभिप्रीतो (for °प्रेतां). Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 पूर्वां; Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 तस्मात् ; T3 M5 यायात् (for प्रायात्). —^{f}) T3 G2 M4.6 पुष्पकं (for पुष्पकः). T1.2 G3 M3 -मोदितः; T3 G1.2 M5.8.10 -पूजितः(T3 G2 °तं); T4 -निर्मितः; M4.6 -भूषितं (for -भूषितः). Ś Ñ1 D8.12 प्रयातः पुष्पकस्तथा(Ñ1 °दा); Ñ2 V1.3 B D1–7.9–11 प्रयातं(B1 प्रायास्स; B3.4 D7.10.11 प्रायात्तत्) पुष्पकं तदा. ❀ Ct : पुष्पकं पुष्पमिव लघ्विति पुष्पकम् । संज्ञायां कन्. ❀

12 ^{a}) B2 स तु गते; B3 चांतर्हिते; T1.2 अंतर्गते (for अन्तर्हिते). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 गते तस्मिन्विमाने तु. —^{b}) Ś Ñ1 D1.3.4.8.12 रुचिरात्मनि; Ñ2 V1 D2.5.7.9–11 सु(D2.9 तु) कृतात्मनि; V3 च सुवेश्मनि; B विदितात्मनि; G1 विधृतात्मनि; T4 M1.3.10 विबुधात्मनि(T4 damaged from धात्मनि up to ^{c}) (for विविधात्मनि). —^{c}) Ś V3 D1.3–5.8.12 भूत्वा (for वाक्यम्). —^{d}) M1 -सत्तमं (for -नन्दनम्). Ś D8.12 रामं वचनमब्रवीत्; Ñ V1 B D2.6.7.9–11 उवाच(B3 अब्रवीद्) रघुनंदनं; V3 D1.3–5 वाक्यं प्रो(V3 चो)वाच राघवं.

13 ^{a}) D10.11 Ck.t विबुधात्मनि; K (ed.) विविधात्मनि. V3 भूयस्ते (for दृश्यन्ते). ❀ Cg : विविधात्मनि नानारूपे चित्र इत्यर्थः ।; Ck.t : विबुधात्मनि देवमूर्तौ. ❀ —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D वीर (for राज्यं). —^{c}) D10.11 T1 G M1.5.9.10 Ck.t अमानुषाणि सत्त्वानि. —V3 om. (hapl.) from 13^{d} up to 14^{c}. —^{d}) Ś B1.2 D8.12 T3 M1 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). ❀ Cg : अमानुषाणां सत्त्वानां पुष्पकादीनामित्यर्थः ।; Ck : अमानुषाणि सत्त्वानीति पुष्पकादीनीत्यर्थः । व्याहृतानीति । मत्वर्थीयाजन्तः । व्याहारवन्ति ।; so also Ct. ❀

14 V3 om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). —^{a}) D9 om. from च up to हर्ष in 15^{c}. Ś Ñ1 V1 D3.5.7.8.10–12 T1.2 G3 M3 अनामयश्च; Ñ2 B D1.2.4.6 T3.4 G1 M8 अनामयानां (D1.4 T3.4 G1 M8 °श्च; D2 °स्तु) (for अनामयाच्च). Ś B1.3.4 D8 सत्त्वानां; B2 लोकानां (for मर्त्यानां). —B4 om. (hapl.) 14^{bc}. —^{b}) B1 [अ]द्य वर्तते; T3 M6 गत (M6 °तो)व्ययः (for गतोह्ययम्). Ñ V1 B2 D1–6 T4 सुखं संवत्सरा ययुः; B3 संगमः सोभ्यवर्तते. ❀ Cg : साग्रो मासो गत इति । अभिषेकानन्तरं साग्रो मासो गतः । तावन्मात्रेणानामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याश्चर्यमित्यर्थः । अनेन पुष्पकागमनं मासाभ्यन्तर एव तत्कालवृत्तान्तो भरतेन निदर्शित इत्यवगम्यते । पुनः फाल्गुनमासप्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् ।; Ck : तवाभिषेकानन्तरं साग्रो ह्ययं मासो गतः । तन्मध्ये तावन्मात्रेण मर्त्यानामनामयादिगुणप्रादुर्भावः ।; Ct : साग्रो मास इति जात्यैकवचनम् । मासा इत्यर्थः. ❀ —^{c}) T4 damaged from सत्त्वानां up to ^{d}. G1.2 M6.7 मर्त्यानां (for सत्त्वानां). —^{d}) Ś B1.3.4 D8.12 नाभ्ये(D12 °त्ये)ति (for नायाति). Ñ1 V3 D1.3–5 नास्ति मृत्युकृतं भयं(Ñ1 °भयं कृतं).

15 D9 om. up to हर्ष in ^{c} (cf. v.l. 14). —^{a}) Ñ V1.3 D1–7.10.11 T4 अरोगप्रस(V3 °भ)वा नार्यो; B प्रसूयंते सुतान्नार्यो. —^{b}) Ś B1.3.4 D8.12 M6 वपुः पुण्यं(B1.3.4 M6 °ण्यं)ति; Ñ2 V1 D6.7.10.11 T4 वपुष्मंतो हि(V1 °तोपि); G1.2 वसुमंतश्च (for वपुष्मन्तश्च). ❀ Cg.t : वपुष्मन्तो हृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः ।; so also Ck. ❀ —^{c}) D3.5 G2 M1.3.8 [अ]पि (for [अ]भि-). V3 हर्षवंतस्तथा; D1 प्रहर्षश्चाधिको (for हर्षश्चाभ्यधिको). V1 D2 राम; B2 जीवन् ; D5 राष्ट्रे; D10 नूनं (for राजन्). —M8 om. 15^{d}–17^{c}. —^{d}) Ś D8.12 जातश्च पुरवासिनां; V3 पौरजानपदास्तथा. —After 15, V3 reads 18^{ab}.

16 M8 om. 16 (cf. v.l. 15). T1.2 G M5.6.10 om. 16^{ab}. —^{a}) Ś D8.12 कालेन (for काले च). Ñ V1.3 B D1–7.9–11 काले वर्षति पर्जन्यः(D4 ***). —^{b}) Ś D8.12 जनयति (for पातयति). Ñ V1 B D1–7.9–11 पातयत्यमृतं पयः; V3 प्रापयत्यमृतं पयः. —^{c}) Ś D8.12 [ए]व (for [अ]पि). T1.2 G3 M1.3 [अ]भितो वांति (for [अ]पि वायन्ते). Ñ V1.3 B D1–4.6.7.9–11 T4 वाताश्चापि प्रवां(D4

G. 7. 44. 21 B. 7. 41. 21 L. 7. 43. 20 ईदृशो नश्चिरं राजा भवत्विति नरेश्वर ।
कथयन्ति पुरे पौरा जना जनपदेषु च ॥ १७

एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः ।
श्रुत्वा रामो मुदा युक्तः प्रमुमोद सुखी सुखम् ॥ १८

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

°यां)स्त्येते(V3 °वास्यंते). —^{d}) Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.6.7.9–11 T4 स्पर्शयुक्ताः; B2 सुखस्पर्शाः; T2 स्पर्शयंति (for स्पर्शवन्तः). Ñ1 V3 D3 शिवाः सुखाः; Ñ2 V1 B1.3.4 D2.4.6.7.9–11 सुखाः शिवाः(D4 * *); B2 सदैव *; D1 M5 सुखावहाः (for सुखप्रदाः).

17 M8 om. 17^{abc} (cf. v.l. 15). T4 damaged up to भवत्वि in ^{b}. —^{a}) B2 यादृशो (for ईदृशो). Ñ1 V1 D1–4.9 नः सदा; D8 निश्चितं (for नश्चिरं). G1 राजन्. —^{b}) Ñ2 V3 B D6.7.10.11 भवेद्; T1 जीवतु (for भवतु). D5 G1 इह (for इति). Ñ1 V3 B1.2 D2.9–12 T3 नरेश्वरः; B3 नराधिपः; B4 न संशयः; D1.3.4 नरोत्तमः (for नरेश्वर). —^{c}) D5 कथयंतः. Ñ V1.3 D1–4.6.7.9–11 T4 राजन् (for पौरा). —^{d}) M4 पौर- (for जना). M2.4.9 जानपदेषु. D5 [अ]पि (for च). Ñ V1.3 D1–4.6.7.9–11 T4 पौर(Ñ1 D7 °रा) जानपदास्तथा(V1 °दास्तदा; T4 °दा जनाः).

18 V3 reads 18^{ab} after 15. —^{a}) D3 च (for सु-). D4 * * रा; G1 -मनसा (for -मधुरा). V3 एताश्चान्याश्च मधुरा. —^{c}) Ś D8 शृण्वन् ; D12 तत्र (for श्रुत्वा). D5 राजा; M1 वाचो (for रामो). —^{d}) = 1^{d}. G3 सुखं सुखी (by transp.). Ñ V1.3 B D1–4.6.7.9–11 T4 बभूव नृपसत्तमः. ❀ Cg: सुखी सुखमिति वक्ष्यमाणसर्गकथानुवादसंग्रहः. ❀ —After 18, B3 ins. :

787* संपूज्य तद्धनदविमानमादरा-
द्रघूत्तमो धनदविभूषितं तदा ।
विसृज्य चैनं तदभीष्टमार्गं
प्रतिप्रविष्टः प्रमदावनं तदा ।

Colophon : D4 om. (cont. the sarga). —*Kāṇḍa name* : Ś1 B3 D2 M7 om. —*Sarga name* : Ś D8.12 पुष्पकप्रत्यानयनः(Ś2 °नं); Ñ V3 B D1–3.6.9 पुष्पकप्रत्यागमनं(Ñ1 D2.9 °नः; B2 °गमः); V1 पुष्पकप्रस्थानं; D5 पुष्पकपुनर्गमनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D2.12 om. ; Ñ2 B1.3 45 ; V1 35 ; B2 31; B4 T3 46; D1.3 43 ; D5 44 ; D6.8.10.11 T1.2 G M1–5.9–10 41 ; D9 49 ; T4 48 ; M6 39. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M6 with श्रीं; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

४१

स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् ।
प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १
चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गकालेयकैरपि ।
देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २
प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा कुरबकैरपि ।
जम्बूभिः पाटलीभिश्च कोविदारैश्च संवृताम् ॥ ३
सर्वदा कुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः ।
चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ॥ ४

G. 7. 45. 1
B. 7. 42. 7
L. 7. 44. 5

41

☞ V2 missing for Sarga 41 (cf. v.l. 7.12.2). D8 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 ^a) Ś Ñ2 V3 B D8.12 तं; Ñ1 V1 D1.2.4.9 T4 तद्; D3 प्र- (for स). T1-3 G3 M3 विसृज्य च (T3 तु); Cg.k as in text (for स विसृज्य). V1 तदा (for ततो).—^b) M1 पुष्प- (for हेम-).—D11 om. 1^cd.—^d) Ś Ñ V1.3 B2-4 D1-4.8.9.12 T4 M5.6 शुभां; T2 तथा (for तदा). B1 रत्नाकरनिभां सभां. ❀ Cg: अशोकवनिकामन्तःपुरगतं लीलोद्यानम् ।; Ck: अशोकवनिकेति । सामान्यतो महाप्रभूणां शृङ्गारविहारोपवनमन्तःपुरवर्ति ।; so also Ct. ❀ —After 1, Ñ2 B ins. 792* and then Ñ2 B1-3 read 9 for the first time repeating it in its proper place.

2 For 2-8, Ñ1 V1 D2.3.9 subst. 792*.—^a) Ś Ñ2 B D8.10.12 -[अ]गुरु- (for -[अ]गरु-). Ś D8.12 -गंधैश्च; Ñ2 B2-4 वृक्षैश्च; D1.4 -धूपांश्च (sic); D5 -धूपैश्च; G (ed.) -पर्णैश्च (for -चूतैश्च). V3 तत्राशोकान्प्रियंगश्च (sic).—^b) Ś Ñ2 V3 B D5.8.12 -कालीयकैर् (for -कालेयकैर्).—After 2^ab, M1 reads 3 (transp. ^ab and ^cd [followed by first occurrence of 2^cd]).—^c) Ñ2 V3 B [ए]व (for [अ]पि).—^d) V3 B2.4 -शोभिताः (for -शोभिताम्). Ś D8.12 M1(first time).5 शोभितां हेमस(Ś1 °सु)प्रभैः.—After 2, Ñ2 V3 B D1.4-7.10.11 T G M1(after 2^cd [second occurrence]).2-4.6-10 ins.; while Ś D8.12 ins. l. 3-4 only after 2:

788* चम्पकाशोकपुंनागमधूकपनसासनैः ।
शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः ।
लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः ।
मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ।

[(l. 1) D5-7.10.11 T4 -[अ]ग(D10 [अ]गु)रु- (for -[अ]शोक-). Ñ2 V3 B -पुंनागैर् (for -पुंनाग-). G1 -पवन- (for -पनस-). V3 B -पनसादिभिः (for -पनसासनैः).—After l. 1, Ñ2 V3 B ins.:

788(A)* शालैस्तालैस्तमालैश्च गगनार्धसमुच्छ्रितैः ।

[B3 सुमालैश्च (for तमालैश्च).]

—(l. 2) D1.4 M1 -ज्वलनोपमैः (for °नप्रभैः). Ñ2 V3 B वृक्षैर्बहुविधैश्चापि(B1 °श्चैव) शोभिता(Ñ2 V3 B1 °तां) हेमसप्रभैः (B3 °संनिभाः).—After l. 2, D1.4 T1-3 G2.3 M1-4.7-10 ins.; while G1 M6 cont. after 788(C)*:

788(B)* कर्णिकारवनैश्चापि शोभितां हेमसप्रभैः ।

[T1.3 M3 [ए]व (for [अ]पि). T2 -सुप्रभैः.];

while G1 M6 ins. after l. 2:

788(C)* सुरभीणि च माल्यानि जलजानि शुभानि च ।

[G1 सुगंधीनि (for च माल्यानि). G1 जलानि च सुखानि च (for the post. half).]

—T1 G M1.2.8 om. l. 3-4.—(l. 3) Ś D1.4.8.12 रोध्र- (for लोध्र-). Ś D8.12 -नीराजनैर्; B3 -नीलार्जुनैर् (for -नीपार्जुनैर्). B1 नीपैः (for नागैः). Ś D1.4.8.12 -पत्र- (for -पर्ण-). Ś3 D8.12 °मुक्तकैः; D6 °नक्तकैः (for -[अ]तिमुक्तकैः).—(l. 4) V3 असन- (for मन्दार-). V3 B2.4 -समावृताः; T2.3 -समाकुलां (for -समावृताम्).]

3 For subst. in Ñ1 V1 D2.3.9 cf. v.l. 2 and 8. V3 D1.4 om. (hapl.?) 3. M1 reads 3 (transp. ^ab and ^cd) after 2^ab.—^a) Ñ2 B कुरबकैः (for कदम्बैश्च).—After 3^a, D5 reads 4^b and the prior half of l. 1 of 789* for the first time repeating them in their proper places.—^b) Ś D8.12 कारंटकैर्(D12 °कटैर्); D5-7.10.11 T4 च बकुलैर् (for कुरबकैर्). Ñ2 B कदंबैश्चोपशोभितां(B2.4 °ताः).—^c) Ś Ñ2 B4 D8.12 M5 पाटलाभिश्च; B2 कोविदारैश्च; D5-7.10.11 T4 दाडिमैश्चैव (for पाटलीभिश्च).—^d) B2 पाटलाभिश्च (for कोविदारैश्च). Ñ2 सु- (for च). Ś2 B D5-7.10.11 T4 शोभितां; B3 संभृतां (for संवृताम्).—After 3^cd, M1 reads 2^cd for the first time repeating it in its proper place.

4 For subst. in Ñ1 V1 D2.3.9 cf. v.l. 2 and 8.—^a) Ñ2 V3 B G3 सर्वर्तु-; M5 सदा सु-; Ck.t as in text (for सर्वदा). Ñ2 V3 B दिव्यैः; T1.2 G M2-5.7-10 अन्यैः (for रम्यैः).—D5 repeats 4^b and the prior half of l. 1 of 789* here (cf. v.l. 3).—^b) Ñ2 V3 B सु(Ñ2 B3 स)पुष्पितैः; T3 M1 मनोहरैः (for मनोरमैः).—After 4^ab, Ñ2 V3 B D1.4-7.10.11 S ins.:

789* दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवैः ।
तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिकल्पितैः ।

[D5 repeats the prior half of l. 1 here (cf. v.l. 3).—(l. 1) Ñ2 -रसोपेतं; D1 -सयुक्तैश्च (for -रसोपेतैस्). Ñ2

7. 45. 12 7. 42. 8 7. 44. 6 कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः ।
शोभितां शतशश्चित्रैश्चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ५
शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ।
नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्र स्म पादपाः ॥ ६
दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ।
महार्हमणिसोपानस्फटिकान्तरकुट्टिमाः ॥ ७
फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ।
प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः ॥ ८

B -कोमलैः; $D_{1.4}$ -राखैः (sic); M_6 -कोरकैः (for -पल्लवैः). —(l. 2) $\tilde{N}_2$ V_3 B $D_{1.4}$ M_6 शोभितां($B_{2.4}$ °तास्) (for तथैव). D_6 शिलाभिः (for शिल्पिभिः). M_1 चारु- (for परि-). $D_{1.4}$ -कल्पितां. ❀ Cg : दिव्यैः शिल्पिभिरिति । ऋतुभिरित्यर्थः । दोहलकादिभिर्वा ।; Ck : दिव्यैः शिल्पिभिरित्यर्थः ।; Ct : दिव्यैः शिल्पिभिर्वृक्षारोपणादिशिल्पवद्भिः. ❀]

—^{c}) Ś $D_{8.12}$ -पुष्पाढ्यां $D_{4-7.11}$ -पुष्पाद्यैर् (for -पुष्पाढ्यैर्). —^{d}) Ś $D_{8.12}$ -संकुलां; $\tilde{N}_2$ V_3 B -कूजितैः (for -संकुलैः).

5 For subst. in $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.3.9}$ cf. v.l. 2 and 8. —^{a}) M_1 बर्हिणैश्चैव (for भृङ्गराजैश्च). —$\tilde{N}_2$ om. (hapl ?) 5^{bc}. D_1 om. 5^c–8. —^{c}) B_2 शोभिताः (for शोभितां). V_3 $B_{1.2}$ पत्रपुष्पैश्च; $B_{3.4}$ पुष्पपत्रैश्च; D_4 सर्वतश्चित्रैश्; $D_{5-7.10.11}$ शतशश्चित्रां (for शतशश्चित्रैश्). —^{d}) D_6 कृत- (for चूत-). V_3 -पत्र-; M_1 -पुष्प-; Cv.g.t as in text (for -वृक्ष-). ❀ Cg : चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षाग्रस्थैरित्यर्थः ।; Ck : चूता(°त वृक्षा ?)वतंसकैः, चूतवृक्षपल्लवरूपावतंससंनिभैः । तत्समानवर्णैः । पक्षिविशेषणमिदम् ।; Ct : चूतवृक्षपुष्परजोऽवतंसभूतं येषां तैः पक्षिभिः. ❀

6 For subst. in $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.3.9}$ cf. v.l. 2 and 8. D_1 om. 6 (cf. v.l. 5). —^{a}) Ś $D_{8.12}$ शातकौम्भ- (for शातकुम्भ-). D_4 -निभैः कैश्चित् (for -निभाः केचित्). $\tilde{N}_2$ V_3 B शातकुंभमयैः कै(B_1 क)श्चित्. —^{b}) $\tilde{N}_2$ V_3 B कैश्चिद्; D_4 * * द् (for केचिद्). $\tilde{N}_2$ V_3 B -शिखोपमैः; $D_{4.12}$ -शिखाप्रभैः(D_{12} °भाः); G_2 -शिखासमाः (for -शिखोपमाः). —^{c}) $\tilde{N}_2$ V_3 B $D_{4.11}$ -निभैश्चान्यैः; G_1 $M_{1.5}$ -निभाः केचिद् (for -निभाश्चान्ये). —^{d}) Ś D_8 तत्र भांति (by transp.). T_3 सु- (for स्म). K (ed.) तत्रत्य- (for तत्र स्म). $\tilde{N}_2$ B_1 पादपैः शोभितां वरां; V_3 B_4 शोभिता वरपादपैः; $B_{2.3}$ शोभिताः(B_3 °तां) सुरपादपैः; B_2 (m. also) पादपैः शोभितांतरा. —After 6, $D_{5-7.10.11}$ T G $M_{1-5.7-10}$ ins. l. 2 of 792*.

7 For subst. in $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.3.9}$ cf. v.l. 2 and 8. D_1 om. 7 (cf. v.l. 5). —^{a}) $\tilde{N}_2$ V_3 B तत्र रुचिराः (for विविधाकाराः). —^{b}) D_{11} reads परमवारिणा in marg. G_2 -वारिभिः (for -वारिणा). Ś $D_{4.8.12}$ वृक्षाः(D_4 * *) फलसमन्विताः; $\tilde{N}_2$ V_3 B पूर्णाश्च परमांभसा($\tilde{N}_2$ B_2 °माकुलाः). —^{c}) $D_{5-7.10.11}$ T_4 माणिक्यकृत- (for महार्हमणि-). Ś $\tilde{N}_2$ V_3 B $D_{4-8.10-12}$ T_3 $M_{3.5.6}$ -सोपानाः (for -सोपान-). —^{d}) $\tilde{N}_2$ V_3 $B_{3.4}$ $D_{4.10.11}$ $T_{1.3}$ G M_{2-8} Cg.k स्फाटिक- (for -स्फटिक-). ❀ Cg : स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः स्फटिकमयसोपानप्रान्तस्थानार्हा निबद्धभूमयः । अन्यथा सर्वत्रान्तरे स्फटिककुट्टिमत्वे पद्माद्युत्पत्तिविरोधात् ।; Ck : स्फाटिकेति । स्फटिकरत्ननिबद्धान्तरालवत्कुट्टिमबद्धभूमिर्यासु ताः स्थिताः ।; so also Ct. ❀

8 D_1 om. 8 (cf. v.l. 5). —^{a}) Ś $D_{8.12}$ -वृतश्; M_1 -युताश् (for -वनाश्). M_5 -[उ]त्पलवती (for -[उ]त्पलवनाश्). B_1 प्रफुल्लपद्मोपवनाश्; D_4 पुष्पपद्मोत्पलावृताश्. —^{b}) G_2 -कूजिताः (for -शोभिताः). —After 8^{ab}, B_2 ins. :

790* नानापक्षिगणैर्युक्ता मधुपैः परिवारिताः ।

—Thereafter B_2 cont.; while $\tilde{N}_2$ V_3 B_4 $D_{5-7.10.11}$ S ins. after 8^{ab} :

791* दात्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ।
तरुभिः पुष्पशबलैस्तीरजैरुपशोभिताः ।

[(l. 1) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.2-5.9.10}$ न त्यूह- (for दात्यूह-). $\tilde{N}_2$ B_4 $D_{5-7.10.11}$ -शुक-; B_2 गण- (for -रुत-). $\tilde{N}_2$ B_2 -संपूर्णा; M_1 -घुष्टाश्च (for -संघुष्टा). V_3 जलपद्मगणाकीर्णा (for the prior half). D_5 हिम- (for हंस-). V_3 -शोभिताः; M_1 -सेविताः (for -नादिताः).]

—^{c}) Ś $\tilde{N}_2$ V_3 B_{1-3} $D_{4.8.12}$ T_1 G_3 $M_{3.6}$ प्रासादैर् (for प्राकारैर्). —^{d}) B_4 शोभितैश् (for शोभिताश्). G_3 शिलातलाः. —For 2–8, $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.3.9}$ subst.; while $\tilde{N}_2$ B ins. after 1; D_1 ins. after 5^{ab} (owing to om.); D_4 ins. after 9^{ab} (first occurrence); $D_{5-7.10.11}$ T G $M_{1-5.7-10}$ ins. l. 2 after 6 and l. 5–6 after 9 (M_5 l. 5–6 after 8) :

792* यत्राशोकः प्रियङ्गुश्च चम्पका नवमालिकाः ।
सुबहूनि सुगन्धीनि माल्यानि विविधानि च ।
अकालपुष्पास्तरवः शिल्पिभिः परिकल्पिताः ।
ते पुष्पिता बहुविधा बभुर्मायाकृता इव ।
संहर्षादिव जातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् । [5]
प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव ।

[(l. 1) $\tilde{N}_1$ $D_{1.4}$ तत्र (for यत्र). $\tilde{N}_2$ $B_{2.3}$ $D_{1.4}$ [अ]शोकाः (for [अ]शोकः). $\tilde{N}_1$ रक्त-; B_3 वन-; $D_{1.4}$ नक्त- (for नव-). $\tilde{N}_1$ -मल्लिकाः; $D_{1.4}$ -मालकाः (for -मालिकाः). V_1 $D_{3.9}$ तत्राशोकान्प्रियंगूंश्च चंपकान्न(V_1 °त्र)क्तमालिकाः(V_1 °मल्लिकान्; D_9 °मालकान्); D_2 तत्राशोकप्रियंगाश्च चंपका नक्तमालकाः. —(l. 2) $D_{5-7.10.11}$ T G $M_{1-5.7-10}$ सुरभीणि च पुष्पाणि (for the prior half). M_1 सुरभीणि (for विविधानि). —D_1 om. l. 3. —(l. 3) B_2 -पुष्पस्तबकाः (for -पुष्पास्तरवः). V_1 $D_{2-4.9}$ अकालगा($D_{3.9}$ °जा)श्चापि(D_4 °जाताश्च) नगाः (for the

तत्र तत्र वनोद्देशे वैदूर्यमणिसंनिभैः ।
शाद्वलैः परमोपेताः पुष्पितद्रुमसंयुताः ॥ ९
नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा ।
तथारूपं हि रामस्य काननं तन्निवेशितम् ॥ १०
बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम् ।
अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ ११ G. 7. 45. 19 B. 7. 42. 17 L. 7. 44. 12

prior half). D$_{3.4}$ -कीर्तिताः (for -कल्पिताः).—(l. 4) Ñ$_1$ पुष्पवंतः सुगंधाढ्याः; V$_1$ D$_{1.2.4}$ पुष्यंते ते(D$_1$ °ष्पितास्ते)पि गंधाढ्याः; D$_{3.9}$ पुष्यंत्यति(D$_3$ °ति ते)सुगंधाढ्याः (for the prior half). Ñ$_2$ B$_4$ चतुर्माया-; B$_3$ चतुर्मुख- (for बभुर्माया-). B$_2$ -[आ]हृता (for -कृता). Ñ$_1$ V$_1$ D$_{2-4.9}$ पुष्पं मायाकृतं यथा (V$_1$ D$_3$ तथा); D$_1$ पुष्पमय्यास्वलंकृता (sic) (for the post. half).—After l. 4, B$_4$ reads 9^{cd} for the first time repeating it in its proper place.—B$_3$ repeats l. 5–6 after 793*.—(l. 5) D$_{2.3.9}$ संघर्षादिव(D$_2$ °नपि); D$_{5-7.10.11}$ T G M$_{1-5.7-10}$ तत्र संघर्ष- (for संहर्षादिव). B$_2$ -शोभिनां; B$_3$ (first time) -मालिनां (for -शालिनाम्). ❀ Cg: संघर्षजातानां स्पर्धयैव जातानाम्, जातपुष्पाणामित्यर्थः ।; Ck: संघर्षात्स्पर्धयेव जातानां जातपुष्पाणामित्यर्थः ।; so also Ct. ❀—(l. 6) B$_1$ किंशुकाः; B$_3$ (both times) संभाराः; D$_{2.9}$ स्वास्तराः; D$_3$ संपूर्णाः; D$_4$ स्वस्तेशः (sic) (for प्रस्तराः). D$_9$ -शालाश्च (for -शबला). D$_1$ सर्वे पुष्पस्तबका (subm.) (for the prior half). B$_3$ (second time) बभुस् (for नभस्). Ñ V$_1$ -गणा इव (for -गणैरिव). B$_{1-3}$(first time).$_4$ D$_{1-4.9}$ बभुस्तारागणा इव (for the post. half).]

9 Ñ$_2$ B$_{1-3}$ read 9 for the first time after 792* repeating it here. Ñ$_1$ D$_4$ read 9^{ab} twice. M$_5$ transp. 9 and 10.—^{a}) D$_{5-7.10.11}$ तत्रैव च (for तत्र तत्र). D$_6$ T$_3$ G$_{1.2}$ M$_{1.2.4-7.9}$ वनोद्देशा(D$_6$ G$_1$ M$_{5.6}$ °शैर्); T$_2$ शिलोद्देशैर् (for वनोद्देशे). Ś Ñ B (Ñ$_1$ [both times; Ñ$_2$ B$_{1-3}$ first time]) D$_{1-3.4}$(both times).$_{8.9.12}$ त(Ñ$_2$ B$_{1.2}$ य)त्रोद्देशाः सु(Ñ$_1$ first time °शास्तु)रुचिराः; V$_1$ तत्रोद्योगाय रुचिरा.—^{b}) Ś D$_{1-9}$(D$_4$ both times).$_{11}$ T G M$_{1.3-6.8}$ वैडूर्यमणि-; B$_3$ (first time) M$_{2.9}$ वैदूर्यमाल-(M$_{2.9}$ °मय-). Ś D$_{8.12}$ -शोभिताः; Ñ V$_{1.3}$ B D$_{1-4.9}$ G$_2$ M$_{2.4.7}$(Ñ B$_{2.3}$ D$_4$ both times; B$_1$ first time) -संनिभाः (for -संनिभैः).—After 9^{ab} (first occurrence), D$_4$ ins. 792*.—B$_4$ reads 9^{cd} for the first time after l. 4 of 792* repeating it here.—^{c}) D$_{2-4.7.8.10.11}$ T$_{1-3}$ G M$_{1.3.6.8}$ शाड्वलैः; Cg as in text (for शाद्वलैः). Ñ$_1$ V$_1$ B$_2$(second time) D$_{1-4.9}$ उपसंपन्ना(Ñ$_1$ °लग्ना; V$_1$ D$_{1.4}$ °छन्ना); B$_3$ (first time) T$_2$ परमोपेतैः; D$_{5-7}$ T$_4$ परमैर्युक्तां; D$_{10.11}$ M$_{4-6.8.10}$ Cg.t परमोपेतां; M$_1$ मृदुभिर्युक्तां; Ck as in text (for परमोपेताः). ❀ Cg.t: परमोपेतामत्यन्तसंयुक्ताम् ।; Ck: परमोपेता अत्यन्तसंयुक्ताः. ❀—^{d}) D$_{5-7.10.11}$ T$_4$ -काननां; M$_{1.4.5.8.10}$ -संयुतां (for -संयुताः). Ś Ñ V$_{1.3}$ B(Ñ$_2$ B both times) D$_{1-4.8.9.12}$ M$_6$ सीता(Ś V$_1$ D$_{1.4.8.12}$ शीता; V$_3$ क्रीडा)र्थमुपक(B$_3$ °शि)ल्पिताः(M$_6$ °तां).

—After 9, Ñ$_2$ V$_3$ B (Ñ$_2$ B after 9^{cd} [second occurrence]) ins.:

793* सर्वर्तुसुखदा रम्याः पुंस्कोकिलकलारवाः ।

[B$_{3.4}$ सर्वत्र (for सर्वर्तु-). B$_2$ -कृत- (for -कल-).]

—Thereafter, B$_3$ repeats l. 5–6 of 792*; while D$_{5-7.10.11}$ T G M$_{1-4.7-10}$ ins. l. 5–5 only of 792* after 9.

10 M$_5$ transp. 9 and 10.—^{a}) Ñ$_1$ भवनं (for नन्दनं). Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1.2.8.9.12}$ G$_3$ च; T$_{1.2}$ M$_3$ तु (for हि). D$_4$ नंदनानं (sic) (for नन्दनं हि).—^{b}) Ñ$_1$ V$_{1.3}$ B$_{2-4}$ D$_{1-7.9}$ T$_{3.4}$ वनं; G$_2$ ब्राह्मैश् (for ब्राह्मं). D$_7$ M$_2$ तथा (for यथा).—^{c}) D$_{5-7.10.11}$ T$_{1.2}$ G$_3$ M$_6$ तथाभूतं (M$_6$ °रूपां) (for तथारूपं). M$_3$ च (for हि). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ राघवस्य(V$_1$ °मस्य च) त(D$_9$ य)था(D$_2$ °दा)रूपं.—^{d}) Ñ$_1$ कानने (for काननं). Ś Ñ$_2$ V$_{1.3}$ D$_{2.3.8-12}$ T$_{1.2}$ G$_3$ M$_{3.10}$ Cg.k.t सन्-; T$_3$ यन् (for तन्). V$_{1.3}$ D$_{1-4.9-11}$ T$_2$ G$_3$ M$_5$ Cg.k.t -निवेशने(D$_{3.10.11}$ T$_2$ G$_3$ M$_5$ Cg.k.t °नं); T$_3$ निवेदितं (for निवेशितम्). T$_4$ काननं मुनिसेवितं; M$_6$ कारणात्तां निवेशितां. ❀ Cg.k.t: ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम्(Ct adds चैत्ररथं कुबेरस्य) संनिवेशनं समीचीनसंस्थानोपेतम्. ❀—After 10, Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ M$_{2.4.7.9.10}$ ins.:

794* नीलजीमूतसंकाशाः पद्मिन्यो विमले जले ।
हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ।

[(l. 1) T$_3$ M$_{2.4.7.9.10}$ -वैडूर्यवर्णा(M$_4$ °र्णौ)श्च (for -जीमूतसंकाशा). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ विमलैर्जलैः; T$_3$ M$_{2.4.7.9.10}$ बहुविस्तराः (for विमले जले).]

11 Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ om. 11.—^{a}) D$_5$ T$_4$ M$_{4.7}$ Cv -कृतोपेतां; T$_1$ M$_{2.3.6.10}$ -कुथोपेतां; Ck.t as in text (for -गृहोपेतां).—^{b}) D$_5$ -वन-; D$_{10.11}$ T$_{3.4}$ M$_{1.2.4.7-9}$ Cv.k.t -[आ]सन-; G$_1$ M$_5$ -शत-; Cg as in text (for -गृह-). Ś D$_{8.12}$ -समन्विता; M$_8$ -समावृताः; Cv.g k.t as in text (for -समावृताम्). Ñ$_2$ B D$_{6.7}$ G (ed.) लतापादपशोभितां G[ed.] °संवृतां); T$_{1.2}$ G$_3$ M$_3$ पुष्पितद्रुमसंयुतां; G$_2$ संतानकसमावृतां. ❀ Cv: बह्वासनकृतोपेताम्, बहुभिस्तमालपत्रादिभिः कृतासनोपेताम् । लतासनसमावृताम्, एलालतादिभिः कृतासनयुक्ताम् ।; Cg: बह्वासनगृहोपेताम्, अनेकावस्थानयोग्यगृहोपेतामित्यर्थः । लतागृहसमावृतां लतामयगृहसमावृताम् ।; Ck: बह्वासनोचितैरनेकावस्थानयोग्यैर्गृहैरुपेताम् । तथा लतानामासनं परिक्षेपो यस्मिंस्तत्तथा । तैः समावृताम् । लतागृहैरुपेतामित्यर्थः ।; Ct: बह्वासनगृहोपेतां बहूनामवस्थानोचितगृहयुतां लतासनसमावृतां लतानामासनं परिक्षेपो येषु तैर्लतासनैर्लतागृहैः समावृतामुपेताम्. ❀—^{d}) Ś B$_3$ D$_8$ विवेश (for प्रविश्य).

G. 7. 45. 20 B. 7. 42. 17 L. 7. 44. 13 आसने तु शुभाकारे पुष्पस्तबकभूषिते ।
कुथास्तरणसंवीते रामः संनिषसाद ह ॥ १२
सीतां संगृह्य बाहुभ्यां मधुमैरेयमुत्तमम् ।
पाययामास काकुत्स्थः शचीमिन्द्रो यथामृतम् ॥ १३
मांसानि च विचित्राणि फलानि विविधानि च ।
रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ १४
उपनृत्यन्ति राजानं नृत्यगीतविशारदाः ।
बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशंगताः ॥ १५
एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरुचिराननाम् ।
रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ १६

---

12 ^{a}) Ś1.2 D8.12 सं-; Ś3 Ñ2 B2–4 D6.7.10.11 T1.2 G3 M3.4 च; B1 M6.7.10 सु- (for तु). Ś1.2 D12 -नत-; D8 -वृत- (for -शुभ-). Ñ1 V1.3 D1–4.9 ततस्त(D3 °त्र त)त्र शुभे देशे(V3 °स्मिन्वनोद्देशे). —^{b}) B3 om. पुष्प-. Ś1 Ñ2 B1.3.4 D7.8.10–12 -प्रक(D12 °का)र-; Ś2.3 D6 -प्राकार-; Ñ1 V1 D1–4.9 -प्रस्तर-; B2 -प्रवर-; D5 -[आ]स्तरण- (for -स्तबक-). Ś B1–3 D8.12 T1.2 G M1.3 -शोभिते; Ñ1 V1 D2 -संवृते; D1.4 -संस्रुते; D3.9 -संस्तृते; T3 -पूजिते; M4.7.10 -संयुते (for -भूषिते). V3 प्रचुरे पुष्पसंवृते. —Ñ1 om. 12^{cd}. —^{c}) Ś Ñ2 V3 B1 D1.3.5.6–11 G2 कुश-; D2 अथ; T3 सुख-; M1.6 तथा (for कुथ-). Ś V1.3 B2.4 D8.12 M6 -संकीर्णे; Ñ2 B1.3 D1–4.6.7.9–11 -संस्तीर्णे; Cg as in text (for -संवीते). ❀ Cg : कुथास्तरणसंवीते उपर्यास्तरणावृते ।; Ck. : कुथास्तरणमुपर्यास्तरणम्; Ct कुशास्तरणं नामोपर्यास्तरणम्. ❀ —^{d}) B2 D4.5.7 M2.4.6–10 स; D2.3.9 च; G1 तन् (for सं-). Ś2.3 -विषसाद (for -निषसाद). D5 हा (for ह).

13 Ñ2 illeg. for 13^{ab}. —^{a}) Ś2.3 स तां (for सीतां). Ñ1 V1.3 D1.2.4.9 T4 आलंब्य; B D3.6.7.10.11 आदाय; G2 संश्लिष्य (for संगृह्य). Ñ1 V1.3 B2 D1–4.6.7.9–11 हस्तेन; T4 हस्ताभ्यां; M5 पाणिभ्यां (for बाहुभ्यां). —^{b}) Ñ1 V1.3 D1–4.6.7.9–11 T4 मधुमैरेयकं शुचि(Ñ1 V3 D1.6 °चिः); B1 मधुपेयमनुत्तमं. —^{d}) Ñ1 V1.3 D1.3.4.9 इव (for यथा). M1 [ऽ]मृतं यथा (by transp.). Ñ2 D6.7.10.11 शचीमिव पुरंदरः; D2(with hiatus) शची इंद्रमिवामृतं.

14 Ñ2 B1.2(m. also as in text).3.4 D6.7.10.11 सुमृष्टानि (for विचित्राणि). —^{b}) B1.3.4 विविधानि फलानि च. —^{c}) Ś3 D8 रामम्; Ñ1 V1.3 D2–4 T4 रामाय (for रामस्य). D1 रामाभ्यव्यवहारार्थं (sic). —^{d}) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T4 समुपानयन्; D5 T1 M3 तूर्णमानयन्. —After 14, B1 G (ed.) ins. 795*; D4 ins. 796*.

15 D4 om. 15. B1 transp. ^{ab} and ^{cd}. K (ed.) repeats 15 (^{ab} and ^{cd} transp.) after 795* within brackets. B2–4 D6.7.10.11 repeats 15^{ab} after 15. G1 reads 15^{ab} twice. —^{a}) Ś D8.12 उपानृ(D8 °नृ)त्य च; Ñ1 D1.2 T3 उपनृत्यंतु; Ñ2 B1–3 D6.7.10.11 K (ed.) (B2 first time; B3 both times; D6.7.10.11 K [ed.] second time) उपानृत्यंत; B4(both times) D6.7.10.11 K (ed.) (all except B4 first time) Cg.t उपानृत्यंश्च (for उपनृत्यन्ति). Ñ2 D6.7.10.11 K (ed.) (all except Ñ2 second time) काकुत्स्थं; B1 रामस्य; D2 राजानः (for राजानं). ❀ Cg : उपानृत्यन्निति । उपनृत्यन्तीति वा पाठः । राजानमिति । राजानमुप राज्ञः समीपे ।; Ct : राजानमुपानृत्यन्राजसमीपेऽनृत्यन्. ❀ —^{b}) Ś1 D6.8.12 T3.4 G M1.3.5–10 (D6 G1 second time) नृत्तगीत-; V1 D2.3.9 गीतनृत्य- (by transp.); V3 गीतवाद्य- (for नृत्यगीत-). B1 सीताया हर्षवर्धनाः. —After 15^{ab} (first occurrence), B2–4 D6.7.10.11 ins.; while B1 G (ed.) ins. after 14; K (ed.) ins. (within brackets) after 15 (first occurrence) :

795* अप्सरोरगसंघाश्च किंनरीपरिवारिताः ।

[B K (ed.) -गण- (for -[उ]रग-). G (ed.) नृत्यगीतविशारदाः. =15^{b} (for the post. half).]

—Ñ2 om. 15^{cd}. —^{c}) Ñ1 V1.3 B4 D2.3.7.10.11 T4 K (ed. [second time]) दक्षिणा; D1.6.9 दाक्षिण्यो (for बालाश्च). Ś D8.12 कामवत्यश्च; D1 तपवत्यश्च; D2 रूपमान्याश्च (for रूपवत्यश्च). —^{d}) Ś D8.12 किं न; D6 पण- (for पान-). D5 T2 G3 M3.6.8 -वशानुगाः; T1 -विशारदाः (for -वशंगताः). Ñ1 V1.3 D1–3.9 T4 स्त्रियः सर्वगुणान्विताः; B3 राघवं पानकं गताः. —After 15, Ś Ñ1 V1.3 D1–3.4 (after 14 owing to om.).8.9.12 T4 ins.; while Ñ2 ins. after 15^{ab} (owing to om.); B2 D6.7.10.11 K (ed.) ins. after 15^{ab} (second occurrence) :

796* मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः ।
रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषिताः ।
स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह ।
अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ।

[Ś D8.12 om. l. 1. —(l. 1) V3 मनोभिरामै; B2 रामाभिराम- (for मनोभिरामा). D6 तु (for ता). T4 ता रामा (by transp.). D2 रामाय रमतां वरं (for the post. half). —(l. 2) Ś D6–8.12 -भूषितः; D1.4 -हर्षितः(D4 °ताः) (for -भूषिताः). Ñ1 दिव्यांबरविभूषिताः (for the post. half). —(l. 3) D4 तथा (for तया). B2 (marg. also) देववत् (for आसीनो). D6 नि- (for वि-). B2 च; D3 हा; T4 हि (for ह). V1 विजहार च; D1.4 स विराजते (for विरराज ह). —For l. 4, D1.4 subst; while D3 ins. after l. 4 :

796(A)* रोहिण्या तु सहासीनश्चन्द्रमा इव तेजसा ।]

16 ^{b}) B1 D3.4 T3 शीतांशु- (for सीतां सु-). Ñ V1.3 D2.6.7.9–11 T4 सुरसुतोपमां; M1 रुचिरलोचनां (for

तथा तु रममाणस्य तस्यैवं शिशिरः शुभः ।
अत्यक्रामन्नरेन्द्रस्य राघवस्य महात्मनः ॥ १७
पूर्वाह्णे पौरकृत्यानि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् ।
शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोऽभवत् ॥ १८
सीता च देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि तु ।
श्वश्रूणामविशेषेण सर्वासां प्राञ्जलिः स्थिता ॥ १९
ततो राममुपागच्छद्विचित्रबहुभूषणा ।
त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ २०
दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् ।
प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २१ G. 7. 45. 30 B 7. 42. 30 L. 7. 44. 23

सुरुचिराननाम्). —[c]) B1.2 कामयामास (for रमयामास). —[d]) Ś3 D8 [अ]देववत् ; Ñ1 V1 B2.4 D1–4.9 राघव:; G2 पूर्ववत् (for देववत्). —After 16, V3 D5 (l. 2 only) ins. 797*.

17 [a]) Ś V3 D8.12 तां; B1.2.4 च (for तु). B2 तथैव (for तथा तु). ❀ Cv : तथा तु रममाणस्येत्यादिना सीतासंभोगकाल: संवत्सर इति सूच्यते। वसन्ते प्राप्ते शिशिरात्ययेन संवत्सरपूर्तिर्भवति. ❀ —[b]) Ś V3 D8.12 भार्या वै(V3 D12 तां); D1.3.4 M6 तस्यतुं: (for तस्यैवं). D1 दिवसास्; D3–5 M3.8 Ck शैशिर:(D5 M8 °रं); Cg as in text (for शिशिर:). V3 प्रभु: ; D1.4 तदा; D5 M8 शुभं; Cg.k as in text (for शुभ:). B1.2.4 तस्याथ शिशिरागम:; B3 तस्यतुं: शैशव: शुचि:. —B2 D2 om. 17[cd]. —[c]) Ś2.3 T1 G1.3 M1.6 अतिक्रामन् ; V3 अभ्यक्रामन् ; D4 अव्यक्रामन् (for अत्यक्रामन्). D7.10.11 Ct शुभ: काल: (for नरेन्द्रस्य). B1.4 व्यतीत: पुरुषेंद्रस्य. —[d]) G2 रावणस्य (sic) (for राघवस्य). D7.10.11 Ct शैशिरो भोगद: सदा. ❀ Cg : शिशिर: शुभोऽत्यक्रामदिति । पुनश्च संवत्सरोऽतीत इत्यर्थ: । वानरादिसुहृत्संलापादिना क्रीडावसराभावात्तै: सह एकसंवत्सरो गत: । तद्विसर्जनानन्तरं क्रीडया पुनरेक: संवत्सरो गत:। तथा चाभिषेकानन्तरं वर्षद्वयं जातम् । ; Ck : शैशिर: शुभो(ऽ)त्यक्रामदिति । पुनश्च संवत्सरोऽतीत इत्यर्थ:. ❀ —For 17, Ñ V1 D6.9 T4 subst.; while V3 D5 (l. 2 only) ins. after 16; D2.7.10.11 K (ed.) subst. l. 1 only for 17[ab] and D7.10.11 K (ed.) ins. l. 2 after 17; T2.3 ins. after 20 :

797* तथा तयोर्विहरतो: सीताराघवयोश्चिरम् ।
दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनो: ।

[(l. 1) T2.3 एवं (for तथा). Ñ1 विरहतो: (meta.) (for विहरतो:). —Ñ2 illeg. for the post. half. ❀ Ct : 'सीताराघवयोश्चिरम्' इत्यनन्तरम्, 'अत्यक्रामच्छुभ: काल: शैशिरो भोगद: सदा' इत्येव श्लोक: । वानराणां गमनोत्तरं पुनश्च संवत्सरोऽतीत इति कतकव्याख्यानात् । 'दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनो:' इति प्रक्षिप्तमिति गम्यते । 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगम: शाश्वती: समा:' इति वाल्मीकिशापाच्च । सीतात्यागोत्तरमश्वमेधप्रवृत्त्या तदन्ते 'दश वर्षसहस्राणि वाजमेधानथाकरोत्' इति वाल्मीक्युक्तेश्च । यद्वा वर्षशब्दो दिनपर:। विवाहोत्तरं तावन्ति गतानि । द्वादशादधिकमयोध्यायां चतुर्दश वने एकं पुनरयोध्यायामित्येवं किंचिदधिकसप्तविंशतिर्गतानीति बोध्यम् । पूर्वाह्णे द्विधाभागेनेदम्. ❀ —(l. 2) Ñ1 एवं (for दश). —After the prior half, V3 ins.:

797(A)* दश वर्षशतानि च ।
शतवर्षेण चैतानि.

Ñ V1 सुमहात्मन:; V3 सह सीतया (for सुमहात्मनो:).]

—Thereafter, Ñ2 D6.7.10 K (ed.) cont. :

798* प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीत: शिशिरागम: ।;

while D5 ins. after 17 :

799* प्राप्तस्तयोर्विहरतोर्वसन्त: प्रीतियुक्तयो: ।
मैथिल्या: पतिदेवाया रामस्य च महात्मन: ।

18 L (ed.) om. 18. —[a]) D6 पूर्वाह्ण- (for पूर्वाह्णे). Ś Ñ1 V1 B2 D1–5.8.9.12 T4 देव-; Ñ2 D6.7.10.11 धर्म-; G1 पर- (for पौर-). Ś Ñ1 V1.3 B D1–4.8–12 T4 G2 M1 -कार्याणि; Ñ2 D5–7 -कर्माणि (for -कृत्यानि). —Ś D8.9.12 om. (hapl.?) 18[b]–19[a]. —[b]) Ñ2 V1 T4 धर्माणि (for धर्मेण). —[c]) V1 सोयं (for शेषं). V3 -पश्चार्धम् ; B1 -भागानाम् ; D2 M1 -भो(M1 -भा)गार्थम् ; D5 भागं तु (with hiatus) (for -भागार्धम्). ❀ Cg : शेषं दिवसभागार्धम्, अपराह्ण इत्यर्थ: ।; Ck : शेषमवशिष्टं दिवसभागस्यार्धं पराह्णादिकाल इत्यर्थ: ।; Ct : शेषं दिवसभागार्धमिति । अवशिष्टमर्धमित्यर्थ:. ❀ —[d]) V1.3 D2–5 G2 M5 -चरो (for -गतो). Ñ B D6 [ऽ]नयत् (for ऽभवत्).

19 Ś D8.9.12 om. 19[a] (cf. v.l. 18). —[a]) Ñ V1.3 B D1–4.7.10.11 T4 [अ]पि; D5.6 T3 M6 तु (for च). —[b]) Ś2.3 Ñ1 V3 D1–4.6.8.9.12 G1.2 M5 पूर्व- (for पौर्व-). Ś Ñ B2 D6–8.10–12 वै; V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 M5.6.8 च (for तु). —[c]) Ś Ñ V1 B D T4 अकरोत्पूजां; V3 अभव * * (lacuna); M6 भवनं विश्य (for अविशेषेण). —[d]) D5 T1.4 G3 M2.4.7–10 तदा; T2.3 G2 M3 तथा (for स्थिता). Ś Ñ V3 B D1–4.6–12 M6 अ(B1 चा)विशेषत: ; V1 एव सर्वदा (for प्राञ्जलि: स्थिता).

20 [a]) D5 उपागम्य (for °गच्छद्). Ñ V1 B1.2.4 D1–4.6.7.9–11 T4 अभ्यगच्छत्ततो रामं. —[b]) M6 विचित्रा (for विचित्र-). Ñ1 B3 D1.3–5 T4 -[अं]बर- (for -बहु-). D1.3.4 T4 -भूषिता (for -भूषणा). Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 विचित्राभरणांबरा; V1 D2.9 चित्रांबरविभूषिता. —[d]) D1.9 उपविष्टा(D9 °तिष्ठेत्) (for उपविष्टं). Ś V3 D5.8.12 T G M1.3.5.8 शची यथा (by transp.). —After 20, T2.3 ins. 797*.

21 [a]) Ñ1 D2.9 च (for तु). D2.9 T4 सीतां (for

G. 7. 45. 31
B. 7. 42. 31
L. 7. 44. 24

अपत्यलाभो वैदेहि ममायं समुपस्थितः ।
किमिच्छसि हि तद्ब्रूहि कः कामः क्रियतां तव ॥ २२
प्रहसन्ती तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् ।
तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ २३
गङ्गातीरे निविष्टानि ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ।
फलमूलाशिनां वीर पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ २४
एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिषु ।
अप्येकरात्रं काकुत्स्थ वसेयं पुण्यशालिषु ॥ २५
तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ २६
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
मध्यकक्षान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ २७

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

पत्नीं). —^{b}) Ñ2 समप्रभां; D5 समावृतां (for समन्विताम्). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 शोभमाना(V1 अंतर्वत्नी)मनिंदितां; B4 शोभया परया युतां. —After 21, Ñ B D6.7.10.11 ins. :

800* अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् ।

22 Ś om. (hapl.) 22–23^{b}. —^{a}) G2 अपूर्व- (for अपत्य-). Ñ V1 B D1–4.6–9.12 T4 M4 -कालो; Cg.k.t as in text (for -लाभो). —^{b}) Ñ V1 B D1–4.6–9.12 तव; D10.11 Cg.k.t त्वयि; T4 तदा; M6 मत्तो; M8 माम् (for मम). M1.10 त्वय्युपस्थितः; Cg.k.t as in text (for समुपस्थितः). ❀ Cg : ममायमपत्यलाभस्त्वयि समुपस्थितः, तत्र गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः । ; so also Ck.t. ❀ —^{c}) T3 M2.9 च (for हि). Ñ V3 B1.2.4 D6–8.10–12 वरारोहे; V1 D1–4.9 T4 M6 च(D2.9 त्वं; T4 हि) कल्याणि; D5 T1.2 G2 M3.8 च(G2 हि) कः कामः ; G1 च कान्कामान् ; G3 च किं कामा; M5 त्वं वैदेहि; M7 हि तं ब्रूहि (for हि तद्ब्रूहि). B3 तत्किमिच्छसि कल्याणि. —^{d}) Ñ1 B1.2 कामः कः (by transp.); Ñ2 V3 B4 D6.7.10.11 M2 कामः किं; D5 G2 M8 कर्तव्यं(D5 G2 °व्यः) (for कः कामः). T4 प्रीतये; M8 प्रीयते (for क्रियतां). D8.12 इति (for तव). T1.2 G1.3 M8 ब्रूहि सर्वं वरानने. ❀ Ct : किंकामः किंविषयो मनोरथः. ❀

23 Ś om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). —^{a}) Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 Ct स्मितं कृ(D6 श्रु)त्वा (for प्रहसन्ती). D8.12 च; G2 [इ]व; G3 [इ]ति (for तु). —^{b}) D5 T4 G2 M8 राघवं वाक्यमब्रवीत्. ❀ Ct : स्मितं कृत्वा । स्वावतारकृत्यं पूर्णमिति ब्राह्मणशापस्य सत्यत्वकरणौचित्यं च हासेन सूचितम् . ❀ —For 23^{ab}, Ñ1 V1 D1–4.9 subst. :

801* सीतापि सस्मितं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ।
[Ñ1 संमितं (for सस्मितं).]

—^{c}) D5 तेषां (for तपो-). Ś2.3 Ñ1 V1.3 B3 D1–4.8.9.12 M7 रम्याणि (for पुण्यानि). B4 आश्रमाणि पवित्राणि.

24 V3 om. 24. —^{a}) V1 T3 G2 M1.2.5.6.8.9 -तीर-; M4.7.10 -कूल- (for -तीरे). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 M7.10 निविष्टानाम् (for निविष्टानि). Ñ2 B1.2 D6.7.10.11 गंगातीरोपविष्टानाम् (Ñ2 B1 D6 °नि). —D11 reads 11^{b} in marg. —^{b}) B3 D2.9 M1 मुनीनां (for ऋषीणां). Ś Ñ V1 B1.2.4 D1–4.6–12 T4 L (ed.) उग्र(D8 अग्नि; L [ed.] उग्रय) तेजसां; M1 भावितात्मनां (for पुण्यकर्मणाम्). —^{c}) Ñ B1.2.4 D7.10.11 देव; M5 राम (for वीर). —^{d}) Ñ1 समीपे परि-; B3 फलमूलैश्च; T3 पादमूले तु (for पादमूलेषु). B4 पादमूलमुपासितुं. —For 24^{cd}, Ś V1 D1–4.8.9.12 T4 subst. :

802* वन्यमाहारमिच्छामि समीपे परिवर्तितुम् ।
[V1 D1–4.9 T4 वन्याहारा(D2 °रे; D9 °नाम)हम् (for वन्यमाहारम्).]

25 ^{ab}) B1.2.4 पर एष हि कामो मे; G (ed.) पर एव हि मे कामो (for ^{a}). Ñ1 यत्पूर्वं (for यन्मूल-). B1 om. -फल-. Ñ B2–4 D6.7.10.11 -भोजिनां; V1 B1 D1.2 T4 -भोजनं (D2 °नः); D3.4.9 -भोजना (for -भोजिषु). Ś D8.12 एष मे नृप कामोद्य फलमूली(Ś1 D8 °ले)यभोजने. —^{c}) V3 अप्येष; D1.4 अद्यैक-; D5 अथैक-; G2 अनेक-; M8 उष्येत (for अप्येक-). Ñ2 B4 D6.7.10.11 Ct -रात्रिं (for -रात्रं). ❀ Ct : अप्येकरात्रिमित्यनेन चिरकालवासमनोरथो ध्वनितः. ❀ —Ñ2 om. (hapl.?) 25^{d}–27^{a}. —^{d}) V3 D5 T1.2 G2.3 M1.3.6.8 -कीर्तिषु; T3 M2.4.5.7.9.10 -शीलिषु (for -शालिषु). Ś Ñ1 V1 B D1–4.6–12 T4 नि(B1 सं)वसेयं(B3 वसेयं वै) तपोवने (D9 °नं). —After 25, B4 ins. :

803* दृष्टं पूर्वं त्वया सार्धं यद्यत्प्रियतमं विभो ।
तत्पुनर्द्रष्टुमिच्छामि मुनिपत्नीसमागमम् ।

26 Ñ2 om. 26 (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś D8 परिज्ञातं; V3 B4 प्रतिज्ञाय (for प्रतिज्ञातं). —^{b}) D9 -कारिणा (for -कर्मणा). B3 राघवेण महात्मना. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 B D1–5.9–11 विश्रब्धा; Cg.k.t as in text (for विस्रब्धा). —^{d}) T2 G2 M3.8–10 [अ]संशयः (for [अ]संशयम्). Ś V1 B2 D1–4.8.9.12 T4 श्वो(D8 त्वं) यास्यसि(B2 °स्यामि) तपोवनं; Ñ1 B1.3 श्वो याता(Ñ1 गच्छ; B3 गंता)सि तपोवनं; B4 गमिष्यसि तपोवनं. —After 26, B2 ins. :

804* इत्येवमुक्त्वा रघुवंशवर्धनः
प्रतापवान्स्वाखिलराजनन्दिनीम् ।
जगाम कक्षां स्वगृहस्य बुद्धिमा-
न्कथाः प्रकर्तुं त्रिविधास्तथा प्रभुः ।

27 Ñ2 om. 27^{a} (cf. v.l. 25). —^{a}) B4 स (for तु). V3 तु वैदेहीं; D4 काकुत्स्थो हि (unmetric) (for तु

४२

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ।
कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १
विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुशः ।
सुराजिः कालियो भद्रो दन्तवक्रः समागधः ॥ २
एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः ।
कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३
ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत ।
काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४ G. 7. 46. 4 B. 7. 43. 4 L. 7. 45. 4

काकुत्स्थो). —^{b}) Ñ V_{1} $D_{1.3.4}$ वैदेहीं; V_{3} काकुत्स्थो; $D_{2.9}$ जानकीं (for मैथिलीं). —^{c}) Ñ$_{2}$ अन्यत ; B_{1-3} अन्य-(B_{2} °न्यं); D_{1} सेध्यां; D_{4} मध्यां; D_{9} संध्यं (for मध्य-). $D_{1.4}$ कक्षांतरो; D_{8} S -कक्ष्यांतरं (for -कक्षान्तरं). Ñ$_{2}$ B तस्मान् (for रामो). —^{d}) Ñ B M_{6} स्व(Ñ$_{1}$ B_{2} स; Ñ$_{2}$ B_{1} सु; M_{6} [अ]थ)वेश्मन: ; D_{6} सुहृद्धृत: (for सुहृद्वृत:). —After 27, Ś V_{1} B_{2} $D_{2.3.8.9.12}$ ins.; while $D_{1.4}$ $T_{3.4}$ ins. before 7.42.1 :

805* मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्बलमुख्यैश्च संवृत: ।

[V_{1} $D_{2.9}$ -तत्त्वज्ञो; B_{3} -कुशलैर् (for -तत्त्वज्ञैर्). D_{2} स (for च). V_{1} सर्वश: (for संवृत:).];

Colophon: Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{2.3.9}$ om. —*Kāṇḍa name* : M_{7} om. —*Sarga name* : Ś V_{3} $D_{1.4.8.12}$ सीताप्रमोद:; Ñ$_{2}$ B सीतादोहद:(B_{3} °दं); D_{5} सीतारामविलास:. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V_{3} D_{12} om. Ñ$_{2}$ $B_{1.3}$ 46; B_{2} 32; B_{4} T_{3} 47; $D_{1.4}$ 44; D_{5} 45; $D_{6-8.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7-10}$ 42; T_{4} 49; M_{6} 40. —After colophon, T_{4} concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G $M_{1.5.8}$ conclude with श्रीरामाय नम: ; M_{6} with ॐ; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नम:.

42

☞ V_{2} missing for Sarga 42 (cf. v.l. 7.12.2). Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{2.3.9}$ cont. the previous Sarga.
—Before 1, $D_{1.4}$ $T_{3.4}$ ins. 805*.

1 ^{a}) M_{5} तथा; Cg.k.t as in text (for तत्र). Ś$_{1}$ D_{8} ततोपविष्टं (archaic). Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ रामं तु (for राजानम्). —^{b}) $M_{3.5}$ उपासंत. M_{6} पुरे जना: (for विचक्षणा:). Ś V_{3} $D_{8.12}$ उपासांचक्रिरे तदा; Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ सुहृद: पर्यु(V_{1} समु)पासते ($T_{3.4}$ °सिरे). —For 1^{ab}, Ñ$_{2}$ B subst. ; while Ñ$_{1}$ ins. before 1 :

806* उपविष्टस्ततो राम: सुहृद्भि: परिवारित:

—^{c}) Ś V_{3} $D_{8.12}$ -जल्पानां (for -रूपाणां). $M_{2.4.7-10}$ कथाभिर्बहुरूपाभिर् . —^{d}) Ś V_{3} $D_{8.12}$ M_{6} कथा(M_{6} हास्य)कारा: सुसं(V_{3} समा)हिता: ; Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-4.9}$ शृण्वानं (D_{1-4} °न:) सारचित्र(V_{1} °त्रि)तां; Ñ$_{2}$ B अशृणोत्सार ($B_{2.4}$ °णोत्स च)विस्तरं. ❀ Cg (within brackets): उपासन्ते उपासते । धात्वन्तरस्येदं रूपं वा ।; Ck : कथानां बहुरूपाणामिति । प्रकथनद्वारेणेति शेष: । हास्यकारा इति । कर्मण्यण् ।; Ct : बहुरूपाणां कथानां प्रकथनद्वारेण हास्यकारा उपासन्ते. ❀

2 ^{a}) T_{3} विलयो (for विजयो). Ñ B [ऽ]थ सुमंत्रश्च; V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ मधुमांश्चैव; V_{3} मतियुक्तश्च G_{1} M_{2} मधुमंतश्च (for मधुमत्तश्च). —^{b}) Ś$_{1}$ Ñ$_{1}$ $V_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{1.3-5.8}$ T_{3} कश्यप:; $D_{2.9}$ विशिष्ट: (for काश्यप:). $D_{5.7.10.11}$ मंगल: ; M_{4} विजय: (for पिङ्गल:). G_{2} transp. काश्यप: and पिङ्गल:. Ś Ñ$_{2}$ $B_{1.2.4}$ D_{8} तथा; Ñ$_{1}$ $D_{5.7.10.11}$ कुल:; V_{3} तत: ; B_{3} M_{6} शुभ: ; $D_{1.4.12}$ सुत: ; $D_{2.9}$ कुहु: ; D_{3} क्षम:; D_{6} $T_{1.2}$ $M_{1.3}$ कुट:; $T_{3.4}$ कुरु: (for कुश:). —^{c}) D_{5-7} पुराजि:(D_{6} °जी:); $T_{1.2}$ M_{8} सुराज: (for सुराजि:). B_{1} कलियो; $B_{2.4}$ M_{6} कालि(M_{6} °ल)को; B_{3} कपिलो (for कालियो). Ś V_{3} $D_{8.12}$ L (ed.) पशुराजी(L [ed.]°जि:) कलिर्भद्रो; Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ सुराजी(D_{1} °जि; $T_{3.4}$ °ज)-कश्च भद्रश्च. —^{d}) Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ वज्रदंतो. Ś $D_{8.12}$ दंतवज्र: स-; Ñ$_{2}$ V_{3} B_{1} $D_{5-7.10.11}$ T_{2} $G_{2.3}$ दंतवक्त्र: सु- (D_{5} °क्तुस्त्र); B_{2} दन्तचक्र: स-; B_{3} दंतो रल: सु-; B_{4} दंतो वक्त्र: स- (for दन्तवक्र: स-). Ñ$_{1}$ $D_{1.3.4}$ [ऽ]थ मागध: ; V_{1} $T_{3.4}$ [ऽ]थ माधव:; $D_{2.9}$ च मागध:; T_{1} G_{1} M(except M_{3}) सुमागध:.

3 ^{a}) Ñ B उपविष्टा; D_{6} एते कथां (for एते कथा). D_{5} बहुविद: ; D_{6} बहुविधां. ❀ Cg (within brackets) : कथा: अतीतवार्ता: ।; Ct : कथा वार्ता:. ❀ —^{b}) D_{6} -समन्वितां. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ स्म ते हृष्टा; Ñ$_{1}$ कथां तत्र; Ñ$_{2}$ $B_{1.2.4}$ स्म रामस्य; V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ नरेंद्रस्य; B_{3} स्म हृष्टास्ते; $M_{1.4.7.10}$ सुसंहृष्टा (for स्म संहृष्टा). —^{d}) D_{11} reads स्य महात्मन: in marg. Ñ$_{2}$ $B_{1.2.4}$ कथास्तत्र(Ñ$_{2}$ °स्य) (for राघवस्य). Ñ$_{1}$ V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ समीपत: (for महात्मन:).

4 D_{11} om. 4–7. —^{b}) Ñ $B_{1.2.4}$ तानभाषत; $D_{1.4}$ प्रत्य° (for समभाषत). —B_{4} om. 4^{cd}. —^{c}) Ś Ñ$_{1}$ V_{3} $D_{5.8.12}$ $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ का कथा. Ś Ñ$_{1}$ $D_{8.12}$ वर्तते भद्र; Ñ$_{2}$ B_{1-3} इह वर्तते (for नगरे भद्र). V_{1} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ वर्तते का कथा भद्र(V_{1} तत्र). —^{d}) Ś V_{3} $D_{5.8.12}$ $T_{1.2}$ G_{3} $M_{1.3}$ वर्तते (for वर्तन्ते). T_{2} M_{5} विजयेषु; M_{1} नगरेषु; Cg.k.t as in text (for विषयेषु). Ñ V_{1} B_{1-3} $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ पुरे ज($D_{2.9}$ जा)नपदे तथा; G_{1} विषयेषु च वर्तते; M_{6} वर्तंते पुरवासिनां. ❀ For Cv cf. 5. Cg.t. : विषयेषु देशेषु(Ct °ष्विति सामान्यत: प्रश्न:) ।; Ck : विषयेषु राज्ञां विजयविषयेषु का कथा प्रवर्तते । सामान्यात्. ❀

G. 7. 46. 5
B. 7. 43. 5
L. 7. 45. 5

मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः ।
किं च सीतां समाश्रित्य भरतं किं नु लक्ष्मणम् ॥ ५
किं नु शत्रुघ्नमाश्रित्य कैकेयीं मातरं च मे ।
वक्तव्यतां च राजानो नवे राज्ये व्रजन्ति हि ॥ ६
एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
स्थिताः कथाः शुभा राजन्वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७
अयं तु विजयः सौम्य दशग्रीववधाश्रितः ।
भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यते पुरुषर्षभ ॥ ८
एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ।
कथयस्व यथातथ्यं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९
शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः पुरवासिनः ।
श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥ १०

5 D11 om. 5 (cf. v.l. 4). —ᵃ) Ś D5 G1.3 M6 मम; D8 सम-; D12 राम- (for माम्). V3 तानि (for कानि). Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 मय्याश्रिता (T3.4 °तां) वा किं चाहुः; Ñ2 मदाश्रयं किं किमाह; B1 मदाश्रया कथायां तु; B2.4 G (ed.) मदाश्रया वा काश्चाहुः (B4 का आह; G [ed.] काः प्राह); B3 मदुपाश्रिता का आहुः. ❀ Cv: वर्तन्ते विषयेषु च। मामाश्रिता नीति च पाठः. ❀ —ᵇ) Ñ1 पौरा (for पौर-). Ñ2 B1.4 -जानपदो; B3 -जानपदांस्. Ñ2 B1.4 जनः; V1 (m. also as in text) B3 तथा; G2 नराः (for जनाः). —ᶜ) D8 कां (for किं). B1.4 वा; G1 M10 नु (for च). B2 किं सीतां वा; D2.9 किंचित्सीतां; G2 किंचित्कथां (for किं च सीतां). —ᵈ) Ś Ñ V3 B D5–8.10.12 M6 च (for नु). V1 D1–4.9 T3.4 भ्रातृनाश्रित्य (D1 om. [hapl.]) किं च मे (V1 किंचन; D1.3.4 वा सखे).

6 D11 om. 6 (cf. v.l. 4). V1 om. (hapl.?) 6ᵃᵇ. —ᵃ) Ś V3 D8.12 M6 च (for नु). D5–7.10 उद्दिश्य (for आश्रित्य). Ñ B D1–4.9 T3.4 कैकेयीं (Ñ B शत्रुघ्नं) च (D2 किं) सुमित्रां च. —ᵇ) D1–4.9 T3.4 कौशल्यां (for कैकेयीं). D1 भरतमेव च; (hypm.); D3.4 भरतं च मे; D5–7.10 किं नु (D5 तु) मातरं (for मातरं च मे). —ᶜ) Ś V3 D8.12 हि (for च). V1 D1–4.9 T3.4 नृपतयो (for च राजानो). —ᵈ) D1.4.6.7.10 T2–4 Ck.t वने (Ck °रे); M8 न वै; Cg as in text (for नवे). T3 राज्ञो (sic) (for राज्ये). D2.9 वै राज्येन; D5 न वै राज्यं (for नवे राज्ये). V1 D1–4.9 T3.4 प्रयांति; Cg.t as in text (for व्रजन्ति). Ś1 D6.7.10 Ct च; V1.3 ह; Cg as in text (for हि). ❀ Cg: किं न्विति। वक्तव्यतां च राजानो नवे राज्ये व्रजन्ति हीति च पाठः। नवे राज्ये सति राजानो वक्तव्यतां सम्यगसम्यग्वा कीर्तनीयतां व्रजन्ति हि।; Ck: वरे राज्ये वक्तव्यतां रक्षाप्रसङ्गेन कीर्तनीयतामित्यर्थः।; Ct: वने तापसाश्रमे राज्ये च धर्मादिविचारहीना राजानो वक्तव्यतां सर्वजनकृतदुर्भाषणविषयतां व्रजन्ति. ❀ —For 6ᶜᵈ, Ñ B subst.:

807* कथयन्ति गुणान्यांस्तु दोषान्वा ब्रूत तन्मम ।

[Ñ1 योन्ये (for यांस्तु). B1.3 ब्रूहि (for ब्रूत). B1–3 तान् (for तन्).]

—Then B2 cont.:

808* न च शङ्का त्वया कार्या सर्वं च परिकथ्यताम् ।

7 D11 om. 7 (cf. v.l. 4). Ś1 D8 om. (hapl.) 7–8. —ᵃ) Ś2 उक्त्वा (sic); B3 D1–4.9.12 T G3 M3.5 उक्तस् (for उक्ते). —ᵇ) M1 वचनम् (for प्राञ्जलिर्). —After 7ᵃᵇ, D1.4 ins. a long passage relegated to App. I (No. 6). —ᶜ) D5.10 M6 शुभाः कथा (by transp.) (for कथाः शुभा). Ś2 Ñ V1.3 B3.4 D1.3.4 T3.4 शुभाशुभाः (B3 °भ) कथा राजन्; Ś3 B1.2 D2.9.12 शुभाः शुभाः कथा राजन्; G2 स्थिताः शुभ्राः कथा राम. —ᵈ) T1 G3 M8 विजयं; G1.2 M1.5 विषये (for वर्तन्ते). V1 D1–4.9 T3.4 क्रियंते पुरवासिभिः.

8 Ś1 D8 om. 8 (cf. v.l. 7). M5 om. 8ᵃᵇ. —ᵃ) K (ed.) अमुं (for अयं). L (ed.) च (for तु). D10.11 Ck.t विजयं (for विजयः). ❀ Ck.t: विजयमिति। उद्दिश्येति शेषः. ❀ —ᵇ) Ñ B1.2.4 -वधाश्रयः; V1 -वधे तथा; D1 -वधस्तदा; D2.9 -वधस्तथा; D3.4 T3.4 वधः सदा; D5–7 M8 -वधार्जितः; D10.11 -वधार्जितं; G1 -समाश्रितः (for -वधाश्रितः). —ᶜ) Ñ2 B1.2 G2 M5.6 भूयिष्ठः. Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 कथ्यते; D5 स्वपुरं; T2 स्वपुरैः; L (ed.) तु पुरे (for स्वपुरे). —ᵈ) Ñ2 V3 B3.4 D5.11.12 T1 G2 M2.4.5.8.10 Ct कथ्यंते. M1 भरताग्रज (for पुरुषर्षभ). Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 पुरे ज (D2.9 पौरजा) नपदे (D9 देस्) तथा. ❀ Ct: कथ्यन्ते। वार्ता इति शेषः. ❀

9 ᵃ) G1 M1.2.7.8 उक्ते (for उक्तस्). —ᵇ) D1.3.4 रामः प्राह वचस्तदा; T3.4 रामो वाक्यमथाब्रवीत्; M1 रामो वचनमब्रवीत्. —B4 om. (hapl.) 9ᶜ–10. —ᶜ) Ñ V1 B1–3 कथय त्वं. V3 D2–4.6.7.9–11 T1.2 M1.3 यथातत्त्वं; D1 यथा वृत्तं; G2 कथास्तत्त्वं (before corr. °थ्यं); M8 कथाः कथ्यं (for यथातथ्यं). —ᵈ) G1 श्रुतं (for सर्वं). Ś1 D8 सर्वमे (D8 °मि) व विशेषतः; Ñ V1 B1.2 D1–4.9 T3.4 किमाहुः पुरवासिनः; D5 सर्वं निरवरोधतः.

10 B4 om. 10 (cf. v.l. 9). —ᵃ) Ś D8.12 शुभानि वाक्यानि मयि. —ᵇ) Ś V3 D5.8.10–12 M6.7 कान्याहुः; Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 यानि मे (for यान्याहुः). Ñ V1 B1.3 D1–4.9 T3.4 गुणदोषतः. —ᶜ) M6 श्रुत्वैतानि. D6 M7 शुभां (for शुभं). D2.9 वाक्यं (for कुर्यां). —ᵈ) D6 अकुर्याम्. Ñ2 B1–3 अशुभं च (Ñ2 न [sic]; B1 हि) यत् (for अशुभानि च). Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 वर्जयेयम (D4 च) य) थाशुभं.

कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयो विगतज्वरः ।
कथयन्ते यथा पौरा जना जनपदेषु च ॥ ११
राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः ।
प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२
शृणु राजन्यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् ।
चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३
दुष्करं कृतवान्रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् ।
अकृतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४
रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः ।
वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५
हत्वा च रावणं युद्धे सीतामाहृत्य राघवः ।
अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६
कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् ।
अङ्कमारोप्य हि पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७
लङ्कामपि पुनर्नीतामशोकवनिकां गताम् ।
रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८
अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।
यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९ G. 7. 46. 19 B. 7. 43. 19 L. 7. 45. 19

11 a) Ñ B1.2.4 कथय त्वं; D4 कथयंति. Ñ B1.2.4 D2.9 सु-; D4 स्व-; M1 स- (for च). V1 D4.9 T3.4 विस्रब्धं; B1.2 D6.7 -विश्रब्धो; D1-3 विश्रब्धं (for विस्रब्धो). —b) D10.11 Ct निर्भयं. —c) Ś Ñ V1.3 B D1.3-12 T3.4 M3.6 कथयंति. Ñ2 पुरे; B2 कथाः (for यथा). —d) Ñ1 B M6 पुरे; Ñ2 यथा; D5-7 नाना-; D10.11 Ct पापा (for जना). Ñ1 B4 वा; D5-7 वै (for च). V1 D1-4.9 T3.4 तथा (D9 T3.4 °दा) जा (T3 ज) नपदा जनाः (D3.4 °दो जनः). ❀ Ct: पापाः पापानि. ❀

12 a) V1 D1-4.9 T3.4 काकुत्स्थेन (for राघवेण). —b) D2 तु (for सु-). Ś V3 D8.12 प्रह्वः कृतांजलिः; D1.3.4 शुभतरं वचः (for सुरुचिरं वचः). D9 सुभद्रः सुचिरं वचः. —cd) B3 -घोरं; G1 -बाहुः (for -बाहुं). Ś V3 D8.12 काकुत्स्थं (for प्राञ्जलिः). Ñ B1.2.4 वाक्यकोविदः; G1 M1.2.4.5.7.9.10 पृथिवीपतिं (for सुसमाहितः). V1 D1-4.9 T3.4 उवाच प्रांजलिर्भूत्वा राघवं वाक्यकोविदः (V1 D3 T3.4 °दं).

13 a) B3 राजन्यथा कथाश्चक्रुः. —b) B3 शृणु पौरा (for कथयन्ति). Ś D8.12 शुभं (D8 °भे) त्वयि; V1.3 B3 D5 शुभाशुभाः. —c) B3.4 चत्वरांगण-; M2 चत्व * * *-; G (ed.) चत्वरायन- (for चत्वरापण-). V1 T1.2 G3 M3 -वीथीषु; G2 -मुख्यासु (for -रथ्यासु). —d) B3 प्रपासु (for वनेषु). D9 om. -पवनेषु च.

14 a) V3 B3 D1.3.4 दुष्कृतं (for दुष्करं). —b) Ś D8.12 सागरे सेतुबंधने. —Ś V1 D8.12 T3.4 om. 14cd. —c) V3 D1-4.9 T1 G2 M10 न कृतं; D5-7.10.11 Ct अश्रुतं (for अकृतं). V3 D1.4 पौर्वकैः; D3 पूर्वजैः (for पूर्वकैः). G2 कश्चिद् (for कैश्चिद्). Ñ1 अकृतपूर्वं यैः कैश्चित्. —d) G1 सवासवैः (for सदानवैः). Ñ V3 B सेंद्रै (V3 B4 सर्वै) रपि सुरासुरैः; D1.3.4 ईदृशं चाद्भुतं महत्; D2.9 समुद्रे सेतुबंधनं; M6 सुरैरपि सुदुष्करं.

15 a) Ś D1.3.4.8.12 स; Ñ1 सु-; V3 M1 तु (for च). —c) D1.4 वशे (for वशं). —d) B1.2 राक्षसैः सह (by transp.); M1 सह वानरैः. Ś V3 B3 D8.12 M6 हत्वा (V3 B3 M6 ऋक्ष) रक्षांसि चैव हि; Ñ तथाऽर्क्षा राक्षसैः सह.

16 a) D5 हत्वैव; T1.2 G3 स हत्वा; G1 हत्वा तं (for हत्वा च). D5-7.10.11 M1 संख्ये (for युद्धे). T3.4 किं तु हत्वा दशग्रीवं. —b) B2 आदाय; L (ed.) आहृत्य (for आहृत्य). —d) V3 स्वं; D8 M8 सु- (for स्व-). Ś V3 D8.12 पुनरागमत् (Ś2.3 °गतं); Ñ1 V1 D1-4.9 प्रत्यपादयत्; M4.6.7.10 पुनराविशत् (M6 °हरत्); M5 कथमानयत्; L (ed.) पुनराव्रजत् (for पुनरानयत्). Ñ2 B स्वं प्रावेशयदालयं.

17 L (ed.) transp. 17ab and 17cd. —a) Ñ2 B3 D1-4.9 M6 हृदयं. —b) Ñ1 सीतायाः संगजं; Ñ2 B सीतासंगमजं (for सीतासंभोगजं). D2 M5 शुभं (for सुखम्). —c) G2 अंगमारोप्य. Ś V3 D8.12 हि तदा; Ñ B या पूर्वं; V1 या वश्या; D1.2.4.9 T4 याऽरण्याद् (D2 °ण्ये); D5-7.10.11 तु पुरा; T3 या वीर्याद् (for हि पुरा). D3 अंकमारोपिताऽरण्ये. —d) Ś V3 D8.12 बलाद्धृता; Ñ V1 B D1-4.9 T3.4 हृता बलात्; D6 बलीयसा; M1.6.8 वनाद्धृतां (for बलाद्धृताम्).

18 a) Ñ V1 B D1-4.9 T3.4 चापि (for अपि). Ñ1 D2.5-7.10.11 M10 पुरा; Ñ2 V1 B D1.3.4.9 T G M3.8 पुरीं; M1 पुरं (for पुनर्). Ś V3 D8.12 M6 (with hiatus) लंकायामवसच्चा (M6 °शां चा) पि. —b) Ś D1-4.8.9.12 T3.4 ह्यशोक- (for अशोक-). Ś D8.12 गता; Ñ1 V1 D3.4 T3.4 तथा; Ñ2 B3 D2.9 शुभां (for गताम्). V3 शोकं च विवशा गता. —c) D1.3.4 तां रक्षो- (for रक्षसां). Ś V3 D8.12 वशमापन्ना; Ñ1 च समापन्नां; M1 वशमानीतां (for वशमापन्नां). —d) Ñ1 D1-4.9 T3.4 दृष्ट्वा; V1 दिष्ट्या (for कथं). Ñ1 V1 D1-5.9 T3.4 कुप्यति (V1 D2.9 °ते); D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.5.9 Ct कुत्स्यति; G2 M2.4.7.8.10 कुत्सति (for कुत्सते). —For 18cd, Ñ2 B subst.; while Ñ1 ins. after 18:

809* कथं रक्षोवशं प्राप्तां रामः कुत्सयते न ताम् ।

19 D1 om. 19ab. —a) Ś V3 D2-4.8.9.12 T3.4

G. 7. 46. 20
B. 7. 43. 20
L. 7. 45. 20

एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः ।
नगरेषु च सर्वेषु राजञ्जनपदेषु च ॥ २०
तस्यैतद्भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् ।
उवाच सर्वान्सुहृदः कथमेतन्निवेद्यताम् ॥ २१
सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२
श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् ।
विसर्जयामास तदा सर्वांस्ताञ्शत्रुतापनः ॥ २३

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अस्माभिर्; Cg as in text (for अस्माकम्). Ñ V1 B D2-4.9 T3.4 दाराणां (for दारेषु). —^{b}) T4 महनीयं; M1.6 हसनीयं; M7 वचनीयं; Cg.k.t as in text (for सहनीयं). ❀ Cg.k : सहनीयमिति। एवं कश्मलमित्यर्थः:(Ck °ति शेषः) ।; so also Ct. ❀ —^{cd}) Ś1.2 D10.11 T1.2 G2.3 M1.3.8.9 प्रजास्तम् ; V3 तदर्थम् (for प्रजा तम्). Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 यादृग्भवति राजा तु तादृशी(T3.4 °शा) भवति (V1 T3.4 नियतं) प्रजा(T3.4 °जाः); Ñ2 B यच्छीलो हि भवेद्राजा तच्छीला हि(B1 च; B4 तत्) प्रजा भवेत्(B2 ततः प्रजाः); M4.7.10 यद्वृत्ताः संति राजानस्तद्वृत्ताः संति हि प्रजाः. ❀ Ct : प्रजास्तमनुवर्तन्तेऽनुवर्तन्ते. ❀

20 ^{a}) V1 D2.3.9 T3 एता (for एवं). D3 तद्विविधा (for बहुविधा). D1.4 एतां बहुविधां वा(D4 °* *)चं. —For 20^{cd}, Ś V3 D8.12 M6 subst.:

810* वैदेह्याश्च पुरे राजन्नानाजनपदेषु हि ।

[M6 वैदेह्यानयने. V3 M6 जना and च (for नाना- and हि respy.).];

while Ñ V1 B D1–4.9 T3.4 subst. for 20^{cd} :

811* वैदेह्याः कारणे राजंस्तथा जानपदो जनः ।

[T4 damaged for वैदेह्याः कारणे. D2.9 जानक्यास्; T3 वैदेह्यां (for वैदेह्याः). V1 -[आ]श्रयिनो; D1–4.9 च जनो; T3 स्वजनो (for कारणे). Ñ1 B1 जनपदो. V1 D1–4.9 T3.4 पौर(D9 °रा)जानपदा(D1.3.4 °द)स्तथा(T3.4 °दा अपि); B2 तथा जानपदा जनाः (for the post. half).]

21 ^{a}) D5–7.10.11 M1 [ए]वं; M5 तद् (for [ए]तद्). Ñ V1 B D1–4.9 T3.4 तस्य श्रुत्वाप्रियं वाक्यं. —^{b}) V1 D1.4–7.9 T3.4 M1.3 परमार्थवित्; D2 T1 G3 M7 °मार्थवत्; G2 °मार्तवान्(sic); Cg.k.t as in text (for परमार्तवत्). —^{c}) Ś V3 D5–8.10–12 G2 transp. सर्वान् and सुहृदः. —^{d}) Ś V3 D8.12 ब्रवीत(Ś2 °ति; V3 °पि) मे; Ñ V1 B D1–4.9 इति प्रभुः; D5.7.10.11 T3.4 ब्रवीथ मां; D6 ब्रवीत्ययं; B (ed.)वदंतु मां (for निवेद्यताम्). ❀ Cg.k : परमार्तवत्, परमदुःखी भूत्वा । सर्वान्सुहृद इति भद्रव्यतिरिक्तानित्यर्थः। कथमेतदिति । भद्रोक्तमेतदपयशोवचनं कथं तत्त्वमतत्त्वं वेति भवद्भिश्च निवेद्यतामित्यर्थः(Ck °त्युवाच) ।; Ct : परमार्तवत्, परमदुःखीवाकारं कृत्वा। वस्तुतो भगवति हर्षदुःखयोरभावादेवमुक्तिः । सर्वान्सुहृदो भद्रव्यतिरिक्तानपि कथमेतद्भद्रोक्तमेतदयशोवाक्यं तत्त्वमतत्त्वं वेति भवन्तोऽपि वदन्त्वित्युवाच. ❀

22 ^{a}) Ś D8.12 T3.4 ते सर्वे; M1.3.10 सर्वे च (for सर्वे तु). V1 D1–4.9 भूमिम्. Ñ B शिरोभिस्ते ततो रामम्. —^{b}) Ñ B D1.3.4 अभिगम्य; G2 °नंद्य; M4.9 °वंद्य; M8 पादौ वंद्य (for अभिवाद्य). —^{c}) Ñ V1 B D1–4.9 T3.4 ऊचुर्नरपतिं दीनम्(V1 देवम्; D2.9 वीरम्). —^{d}) D3 वाक्यम् (for एवम्). Ñ1 B1 D1.6 एव (for एतन्). ❀ Cg : एवमेतत्, यथा भद्रेणोक्तमेतत्तथैव ।; so also Ck.t. ❀

23 ^{a}) Ś V1 D2.9 वाक्यं च; M2.7.8 [अ]थ वाक्यं (for तु वाक्यं). V1 तेषां तु; D1–4.9 तत्तेषां (for काकुत्स्थः). —^{b}) Ś Ñ V3 D3.12 M3 सर्वैस्तैः ; V1 D1–4.9 काकुत्स्थः ; B1.3.4 सर्वैस्तत् ; B2 सर्वं तत् (for सर्वेषां). —^{c}) Ñ2 V1 B D1.3.4.9 T3.4 ततः (for तदा). —^{d}) D5–7.10.11 वयस्यान् (for सर्वांस्तान्). Ñ2 B सुहृदस्तथा(Ñ2 °दा); D5–7.10.11 G1.2 M1 शत्रुसूदनः; G (ed.)सुहृदः प्रभुः (for शत्रुतापनः). —After 23, Ñ2 B2–4 ins.:

812* इति वचनं निशम्य रामो
हृदयविदारणमप्रमेयतेजाः ।
हृदयगतमचिन्तयत्तदानीं
स्वजनजनं स विसर्जयन्महात्मा ।

[(l. 1) B2 वचनगणं; B3 वचनमिदं (for वचनं). —(l. 4) B2 च; B3.4 om. (for स). B2.4 विससर्ज तं (for विसर्जयन्).]

Colophon : *Kāṇḍa name* : Ś1 D2.9 om. —*Sarga name* : Ś1.3 D3.12 प्रजाप्रमो(Ś3 °मा)दः; Ś2 प्रमोदः ; Ñ1 V1 D2.3.9 जनापवादः ; Ñ2 B1.2.4 भद्रवाक्यं; V3 प्रजाप्रश्नः ; B3 दूतवाक्यं; D1.4 जनवादः ; D5 रामविनोदः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 B3 D2.12 om. ; Ñ2 B1 47 ; V1 36 ; B2 32 ; B4 T3 48 ; D1.4 45 ; D3 44; D5 46; D6–8.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 43; D9 T4 50; M6 41. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

४३

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः ।
समीपे द्वाःस्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
भरतं च महाबाहुं शत्रुघ्नं चापराजितम् ॥ २
रामस्य भाषितं श्रुत्वा द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३
उवाच च तदा वाक्यं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ।
द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४
बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् ।
प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५
प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वाःस्थो भरतमन्तिकात् ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ६
भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वाःस्थाद्रामसमीरितम् ।
उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ततोऽगमत् ॥ ७ G. 7.47.8 B. 7.44.8 L. 7.46.7

43

☞ V2 missing for Sarga 43 (cf. v.l. 7.12.2). D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) Ś V3 B2 D8 G2 M1.8 च; Ñ1 B3 स; V1 D1–4.9 T4 तं; Ck.t as in text (for तु). D6.7 स विसृज्य. B1 सुहृद्वर्गान्; T4 बंधुवर्गं; M8 °द्वंशं (for सुहृद्वर्गं).—^{b}) Ś1 बुद्ध्या निश्चितमानसः.

2 ^{b}) D12 लक्षणे (for लक्ष्मणं). V3 -दर्शनं; B2 D4 -लक्ष्मणं (for -लक्षणम्).—^{c}) G1 तं (for च). D5–7.10.11 महाभागं; D9 °वीर्यं (for महाबाहुं).—^{d}) D4–7.10.11 T1.2 G1 M3.5.6 अ(D4 वा)पराजितं.—After 2, D11 ins. श्रीरामाय नमः। कृष्णाय नमः। रामः.

3 ^{a}) B4 D5–7.10.11 वचनं (for भाषितं).—^{b}) Ñ1 D1–3.9 कृत्वा; Ñ2 illeg.; V1 B1.3.4 क्षत्ता; B2 स च; D4 om. (hapl.) (for द्वाःस्थो). D5.6 स मूर्धनि (for द्वाःस्थो मूर्ध्नि).—V3 om. 3^{cd}.—For 3^{c}–4^{b}, Ñ1 (for 3^{cd} only) V1 D1–4.9 T3.4 subst. 813*.—^{d}) Ś D8 त्वरान्वितः; Ñ2 B विनीतवत्; D12 रथान्वितः; M6 स सत्वरं; M9 [अ]-निवेदितः (for [अ]निवारितः).

4 Ñ1 reads 4^{ab} in marg.—^{a}) Ñ B तमुवाच; D5-7.10.11 M8 उवाच सु-. Ś Ñ B3.4 D5–8.10–12 T1.2 G2.3 M5.6.8 महात्मानं; B1.2 महाबाहुं (for तदा वाक्यं). V3 गत्वा तु लक्ष्मणं प्राह.—^{b}) Ś D8.12 G1.2 वंदयित्वा; V3 महाप्राज्ञं; Cg.k.t as in text (for वर्धयित्वा).—For 3^{c}–4^{b}, V1 D1–4.9 T3.4 subst.; while Ñ1 subst. for 3^{cd} :

813* अब्रवील्लक्ष्मणं पूर्वं सोऽभिगम्य विनीतवत् ।

[V1 सौम्यं; T3 वाक्यं (for पूर्वं).]

—^{c}) G2 राजा त्वा; M6 ते राजा (for राजा त्वां).—^{d}) V3 marg.; B2 भद्र; D6 M1 अत्र (for तत्र). B2 (marg. also) सत्वरं गंतुमर्हसि; B3 सौमित्रे गच्छ मा चिरं. ❀ Cg.k : वर्धयित्वेति, जयाशिषेति शेषः। मा चिरं विलम्बो मा भूत्।; so also Ct. ❀ —After 4, Ś Ñ V1.3 B D1–4.8.9.12 T3.4 M3 ins. :

814* यावद्भरतशत्रुघ्नौ त्वरयामि नृपाज्ञया ।

5 ^{b}) B3 D10.11 T3.4 कृत्वा (for श्रुत्वा). Ś Ñ V1.3 B1.4 D1–4.8.9.12 T3.4 रामस्य (for राघव-). Ñ1 B1 भाषितं (for -शासनम्).—After 5^{ab}, M1.2.4.7.9.10 ins. :

815* उत्पपातासनात्तूर्णं महाबाहुररिंदमः ।

[The prior half = 7^{c}.]

—D9 T4 om. (hapl ?) 5^{cd}.—^{c}) Ñ2 B प्रस्थितो (for प्राद्रवद्). Ś V3 D8.12 M6 आस्थाय (for आरुह्य).—^{d}) Ś D8.12 रामस्य च (for राघवस्य).

6 ^{a}) D5 M1 प्रयातं.—^{b}) Ś D8.12 M4 अंतिके(M4 °कं); M8 अभ्यगात्; Cg.k.t as in text (for अन्तिकात्). ❀ Cg.k : भरतमन्तिकात् भरतस्यान्तिकमित्यर्थः(Ck °ति यावत्)। गत्वेति शेषः।; so also Ct. ❀ —For 6^{ab}, Ñ V1.3 B D1–4.9 T3.4 subst. :

816* प्रयाते लक्ष्मणे द्वाःस्थो भरतं गृहमाश्रितम् ।

[B3 प्रस्थिते and क्षत्ता (for प्रयाते and द्वाःस्थो). T3.4 आगतः (for आश्रितम्). Ñ B भरतं स्वगृहे(B3 भवने)स्थितं; V3 गत्वा भरतमंतिके (for the post. half).]

—G2 om. 6^{c}–8^{b}.—^{c}) D5–7.10.11 उवाच भरतं(D5 वचनं) तत्र.—After 6^{c}, D5–7.10.11 ins. :

817* वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ।
विनयावनतो भूत्वा.

—^{d}) T3.4 द्रष्टुमिच्छति राघवः.

7 G2 om. 7 (cf. v.l. 6).—^{a}) Ñ2 B तद्; D2 च; D9 स (for तु).—^{b}) Ñ1 श्रुत्वा; V1 क्षणे; D1.4 विद्वान्; D3 तत्तु (for द्वाःस्थाद्). D2.9 द्वाःस्थेन च; G1 द्वाःस्थस्यैवं (for द्वाःस्थाद्राम-). Ñ2 B1 G (ed.) क्षत्ता(G [ed.] °त्ता) थत्समुदीरितं; T2 द्वाःस्थाद्रामस्य शासनं.—^{c}) D1.4 उत्थाय चासनाच्छीघ्रं. ❀ Cv.g : उत्पपात उत्थाय जगाम. ❀ —^{d}) D11 om. after पद्भ्यां up to दृष्ट्वा in 9^{a}. Ñ V1 B D1–4.9 T3.4 ययौ च(D4 हि) सः; D5–7.10 T1.2 G1.3 M1.3.4.5.7–10 महाबलः; M3 ययौ बली (for ततोऽगमत्).

G. 7. 47. 8
B. 7. 44. 8
L. 7. 46. 8

दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ।
शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ ८
एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः ॥ ९
श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नो रामशासनम् ।
शिरसा वन्द्य धरणीं प्रययौ यत्र राघवः ॥ १०
कुमारानागताञ्श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ।
अवाक्शिरा दीनमना द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ ११

प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ।
एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणा बहिश्चराः ॥ १२
आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शुक्लवाससः ।
प्रह्वाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ १३
ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा ।
संध्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ १४
बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ।
हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १५

---

8 G2 M8 om. 8^{ab} (for G2, cf. v.l. 6). D11 om. 8 (cf. v.l. 7). —a) Ñ2 V3 B D1–4.9 प्रयातं; T2 [अ]भियांतं (for प्रयान्तं). M9 प्रयांतं भरतं दृष्ट्वा. —b) Ñ2 V1 M10 त्वरमाणं. D3 कृतांजलिं. B3 द्वाःस्थस्त्वरितविक्रमः. —M4 om. 8^{cd}. —d) T1 M3 रामवाक्यं; M6 ततो द्वाःस्थो (for ततो वाक्यं). D5–7.10 G1.2 M5.8 उवाच (for जगाद). G2 हा (for ह). Ñ V1 B1.2.4 D1–4.9 T3.4 शत्रुघ्नं (B2 सत्वरं; T3.4 दूतस्तद्)वाक्य(Ñ2 °म्रमिद)मब्रवीत्.

9 D11 om. up to एह्या in a (cf. v.l. 7). —a) Ś D8 इह (for एहि). —b) Ś B3 D8.12 T3.4 M6 रामस् (for राजा). —c) V3 D5 ततो (sic) (for गतो). —d) Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 महाबलः; Ñ2 B1.2 °रथः (for महायशाः).

10 a) B गदतस् (for वचनं). —b) Ś3 Ñ1 V1.3 D2.9 रामशासनात्; B2 राजशासनं; D5–7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 परमासनात् (for रामशासनम्). —After 10^{ab}, M1 ins. :

818* अवतीर्य तदा भूमौ राघवाय महात्मने ।

—c) D6 उत्थाय (for शिरसा). Ś D8.12 [अ]भिनं(D12 °वं)द्य शत्रुघ्नः (hypm.); Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 प्रतिगृह्याशु; V3 M6.9 [अ]भिवाद्य धरणीं(V3 सौमित्रिः) (hypm.) (for वन्द्य धरणीं). Ñ2 B D5 शिरसि(Ñ2 °सा) प्रतिगृह्याज्ञां; M1 प्रणम्य शिरसा तूर्णं; M2 शिराभिवाद्य धरणीं; M4.7.10 धरण्यां शिरसा वंद्य. ❀ Cg : शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वन्दित्वेत्यर्थः । ; Ck.t : शिरसा वन्द्य धरणीं(Ck °णीमिति ।) शिरसा धरणीं प्राप्य । रामाय वन्दित्वेत्यर्थः. ❀ —d) B1 स ययौ; M5 प्रतस्थे (for प्रययौ). Ñ V1 B2.4 D1–4.9 T3.4 ययौ य(Ñ1 त)त्र स राघवः. —After 10, Ś Ñ V1.3 B D1–5.7–12 T3.4 M3 ins. :

819* द्वाःस्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
निवेदयामास तदा भ्रातॄंस्तान्समुपस्थितान् ।

[(l. 1) Ś D8.12 चागत्य (for त्वागम्य). V3 द्वाःस्थश्चैवाभिगम्याथ; D2.9 तत्रागम्य स रामाय (for the prior half). V3 B4 सर्वत्रैव (for सर्वानेव). —(l. 2) Ś1 D10.11 तथा; B3 भ्रातॄंस्; D1.4 ततो (for तदा). Ñ1 B3.4 D7.10.11 T3.4 M3 भ्रातॄन्स्वान्; Ñ2 स भ्रातॄन्; B2 ततस्तान् (for भ्रातॄंस्तान्). B3 समुपागतान्.]

11 a) T1 G3 M5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). —b) B3 रामश्चिंताकुलेंद्रियः; D5 चिंतया व्याकुलेंद्रियः. —c) Ś1.2 D3 अर्वाक्शिरा; Ñ B1.2.4 अधःशिरा(B1 °रो-); D5 G1.2 M8 अवाक्शिरो-; D6.7.10.11 अवाङ्मुखो (for अवाक्शिरा).

12 a) D5 प्रविवेश (sic) (for प्रवेशय). B4 तान् (for त्वं). —b) G2 M8 मत्समीपे; M4.7.10 मत्सकाशं. —c) Ś V3 D8.12 चैव; G2 मन्ये (for मह्यम्). M5 एतेषु जीवितेष्वेव. ❀ Cg.k : मह्यं ममेत्यर्थः(Ck °मेति यावत्) ।; Ct : मह्यं मम जीवितमेतेषु स्थितमिति शेषः. ❀ —d) G2 M5 एतैः (for एते). T1.2 G2.3 M3.5.8.10 प्राणैः (for प्राणा). D6.7.10.11 T1.2 G M2–5.8–10 प्रिया मम; M6 च सांप्रतं (for बहिश्चराः). Ś V3 D8.12 प्राणाश्च मम सांप्रतं. —For 12^{cd}, Ñ V1 B D1–5.9 T3.4 subst. :

820* मम जीवितमेते हि प्राणाश्चैव बहिश्चराः ।

[Ñ2 B3.4 एवैते; B1.2 एते वै (for एते हि). B3 चापि.]

13 a) Ś Ñ V1.3 B2–4 D1–5.8.9.12 T3.4 ते (for तु). B3 वरेंद्रेण. M6 आज्ञप्तास्तेन रामेण. —b) Ñ2 प्रभया (for कुमाराः). Ñ2 B सूर्यवर्चसः; D1–5.9 T3.4 सूक्ष्मवाससः; T1.2 G1.3 M1.3 श्लक्ष्ण°; K (ed.) शुक्रतेजसः (for शुक्लवाससः). —c) G2 कुमाराः (hypm.) (for प्रह्वाः). Ś V3 D8.12 सर्वे (for भूत्वा). —d) B3 च; G2 सु- (for ते). B1.2 त्वरान्विताः (for समाहिताः). V1 D1–5.9 T3.4 प्राविशन्पुरुषर्षभाः.

14 a) Ś V3 D8.12 एते (for ते तु). —b) Ś D8.12 ह्यप्रभं; Ñ1 सबाहुं (sic); V3 निष्प्रभं (for सग्रहं). G1 शशिनं सग्रहं (by transp.). —For 14^{ab}, V1 D1–5.9 subst. :

821* दृष्ट्वा पूर्णं यथा चन्द्रं राहुणा समभिप्लुतम् ।

[D2.9 पूर्वं (sic) (for पूर्णं). D2 समभिप्लुतं.]

—c) D1.4 संध्यायांतम्; D6 संध्यारामम् (for संध्यागतम्). G1 [आ]दित्यः. —d) G3 प्रताप- (for प्रभया). G1 परिवर्जितः. Ñ V1 B D1.3–5 T3.4 अभ्र(D5 उप)जाल(D1.3–5 T3.4 °राग) समा(B2 °मिवा)वृतं; D2.9 अंतरा तमसावृतं.

15 a) B2 वारि- (for बाष्प-). V1 om. (subm.); B2 तु (for च). M5 तद्बाष्पपूर्णनयनं. —c) Ś V3 D8.12 गतशोभं.

ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः ।
तस्थुः समाहिताः सर्वे रामश्चाश्रूण्यवर्तयत् ॥ १६
तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाभुजः ।
आसनेष्वाध्वमित्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १७
भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो मम जीवितम् ।
भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १८
भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्धौ च परिनिष्ठिताः ।
संभूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ १९ G. 7. 47. 21 B. 7. 44. 20 L. 7. 46. 20

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

M6 तथा (for यथा). —^{d}) V3 om. मुखं. M5 तु (for च). T3.4 transp. वीक्ष्य and तस्य. ❀ Cv: 'हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्येव तस्य ते' इति पुनरुक्तोपन्यासः पद्मौपम्यविशेषकथनार्थः । प्रत्युपमानमुपमानस्योपमेयवतश्च क्रियायाश्च प्रयोगेण भाव्यते। तथाप्यर्थस्य गम्यमानत्वात्, सर्वत्रैवं प्रयुज्यते । अतोऽत्र न पुनरुक्तिदोष इति च केचिदाचक्षते. ❀ —For 15^{cd}, Ñ V1 B D1–5.9 subst.:

822* म्लानपत्रस्य पद्मस्य मुखं च सदृशप्रभम् ।

[V1 D1–4.9 क्लिष्ट-; D5 क्लिन्न- (for म्लान-). D1 तत् (for च). D5 मुखं चंद्रसमप्रभं (for the post. half).]

16 ^{a}) M5 कुमारास् (for ऽभिवाद्य). —^{b}) M5 जगृहुर् (for रामस्य). M1.6 धीमतः (for मूर्धभिः). —For 16^{ab}, Ñ V1 B D1–5.9 T3.4 subst.:

823* शिरोभिस्ते तदा राममभिवाद्य नृपात्मजाः ।

[D5 अभिवंद्य (for °वाद्य). B1 अभिगम्य प्रणम्य च (for the post. half).]

—^{c}) M1 ततः (for तस्थुः). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 प्रांजलयः; M6 च सहिताः (for समाहिताः). M5 तत्र (for सर्वे). —^{d}) Ś V1.3 D1–4.7–12 T3.4 तु; Ñ1 [ऽ]पि; Ñ2 B हि (for च). T2 G2.3 M1 रामस्याश्रूण्यवर्तयन्.

17 ^{b}) Ś V3 D8.12 स; G1 तु (for च). G2 समुत्थाप्य (for उत्थाप्य च). D6.7.10.11 T1.3.4 M3 महाबलः. Ñ V1 B2.4 D1–4.9 G (ed.) हार्देन (D1 भवने; D2.9 हर्षेण; D3.4 भावेन; G [ed.] सौहार्दं) मनुजाधिपः; D5 सौहार्देन नराधिपः; M1 उरसा पीडयन्निव. —^{c}) Ś V3 B3 D6–8.10–12 T1.2 G M1.3.10 [आ]सतेत्युक्त्वा; B4 [आ]सध्वमिति; M5 [आ]स्थितान्मुक्त्वा (for [आ]ध्वमित्युक्त्वा). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 आसध्वमिति चोक्त्वा तांस्. —^{d}) T3.4 तदा (for ततो). Ś1.2 B3 D8 G1 च; D1.3–5 स; (for ह). Ñ2 उवाच ह; D2.9 अथाब्रवीत् (for जगाद ह).

18 ^{a}) Ñ1 D2.9 सर्वं हि; D5 वीर्यं हि (for सर्वस्वं). —^{b}) Ñ2 D6.7.10.11 जीवितं मम (by transp.); D5 मम जीवनं. —V1 D1–5.9 om.; Ñ1 reads in marg. 18^{c}–19^{b}. —^{c}) T3.4 सु- (for च). Ś Ñ V3 B D8.12 G1.2 M6.10 भवतां च कृते (Ñ1 °तं). Ñ1 राजा; B2 वाक्यं; G (ed.) राष्ट्रं (for राज्यं). ❀ Ck: भवद्भिश्च सह कृतं न्यास्तं राज्यम्।; Ct: भवद्भिः कृतं संपादितम्. ❀ —^{d}) Ñ B महाबलाः (Ñ2 B3 °लः) (for नरेश्वराः). T3.4 भवद्भिः पालितो ह्यहं. —After 18, T3.4 ins. 824*.

19 V1 D1–5.9 om.; Ñ1 reads in marg. 19^{ab} (for both cf. v.l. 18). T3.4 om. 19. —^{a}) Ś V3 D8.12 M1.6 कृतशास्त्राश्च; Ñ B सर्वशास्त्रज्ञा; M5 कृतशास्त्रा मे; Cg.k.t as in text (for कृतशास्त्रार्था). ❀ Cg.k.t: कृतशास्त्रार्था अनुष्ठितशास्त्रार्थाः (Ck.t °र्थानुष्ठाना:). ❀ —^{b}) Ś3 B1.2 D6.7.10.11 G3 M3 बुद्धया; M5 वृद्धौ M6 युद्धे (for बुद्धौ). —^{c}) B3 (with hiatus) तदान्वानो; M6 तदर्थोयम् (for मद°). Ñ V1 B1.2.4 D1–4.9 भवद्भिश्च (B1.2 [m. also as in Ñ] तद्भवद्भिः) स (Ñ1 D1.3.4 म)ह्यार्थोयम्; V3 सत्यव्रता मदर्थं ते; D5 भवद्भिश्च सहायार्थौ; M1 सर्वथा हि मदर्थोयम्. —^{d}) Ś V3 D8.12 L (ed.) गतौ (V3 मन्ये; L [ed.] सर्वैश्) चिंत्यो; D5 ह्यन्वेष्टव्यो (for अन्वे°). Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 M6 नरर्षभाः. ❀ Ck: मदर्थोऽयमिति । वक्ष्यमाण इति शेषः। अन्वेष्टव्यः अनुसरणीय इत्यर्थः।; so also Ct. ❀ —After 19, Ñ V1.2 B D1–7.9–11 T1.2 G M K (ed.) ins.; while T3.4 ins. after 18 (owing to om.):

824* तथा वदति काकुत्स्थे अवधानपरायणाः ।
उद्विग्नमनसः सर्वे किं नु राजाभिधास्यति ।

[(l. 1) Note hiatus between the two halves. V3 तदा. B1.2.4 D1.3–5 ब्रुवति (for वदति). Ñ1 B1 ते वै (B1 च) ध्यान-; Ñ2 V1 D1–5.9 T3.4 सर्वे ध्यान-; V3 पौरा राम-; B2–4 ते (B3 दे) वध्यान-; D6 सावधान-; M6 स्वव°; K (ed.) ह्यव° (for अवधान-). Ñ1 B2.4 D1.3.4 -परास्तदा (Ñ1 B2 °था); Ñ2 V1 D2.9 T3.4 -पराः स्थिताः (for -परायणाः). —After l. 1, Ñ2 V1 D1–5.9 T3.4 ins.:

824(A)* चिन्तयन्तोऽपि ते नैव पश्यन्त्युद्वेगकारणम् ।
[D2 पश्यंत (for पश्यन्ति).]

—D3 om l. 2. —(l. 2) V1 D1.2.4.5.9 वितर्क- (for उद्विग्न-). Ñ1 B दध्युः (for सर्वे). T3.4 वितर्कमगमन्सर्वे; M1 तस्थुरुद्विग्नमनसः (for the prior half). B नो (for नु). M1 रामो (for राजा). Ñ1 B वदिष्यति; T3.4 वदेदिति (for [अ]भिधास्यति).]

—Then, V3 cont.:

825* अपराधः कृतोऽस्माभिरथवा यो नरर्षभैः ।

while, B2–4 cont. after 824*:

४४

. 7. 48. 1
. 7. 45. 1
. 7. 47. 1

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ।
उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १
सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा ।
पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २
पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ।
वर्तते मयि बीभत्सः स मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३
अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ।
सीतां पापसमाचारामानयेयं कथं पुरे ॥ ४
जानासि हि यथा सौम्य दण्डके विजने वने ।
रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥ ५

826* इति ब्रुवन्तं मनुजेन्द्रमातुरं
समीक्ष्य ते ह्यार्ततरा व्यषीदन् ।
ब्रूयादयं किं न्विति चित्तवृत्तयो
नरेन्द्रपुत्रा ह्यभवन्सुदुःखिताः ।

[(l. 2) B3 भ्रांततरा (for ह्यार्ततरा). B4 प्रमादयन् (for व्यषीदन्). —(l. 4) B2 ह्य * * न्.]

Colophon: V1 D2.5.9 om. —*Kāṇḍa name.* Ś M7 om. —*Sarga name*: Ś1 कुमारानयनं; Ś2.3 Ñ V3 B D1.3.4.8.12 G (ed.) कुमारा (G [ed.] भ्रात्रा) ह्वानं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B4 D12 om.; Ñ2 B1.3 48; B2 33; D1.4 46; D3 45; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 44; T3 49; T4 51; M6 42. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

44

☞ V2 missing for Sarga 44 (cf. v.l. 7.12.2). V1 D2.5.9 cont. the previous Sarga.

1 ^{b}) D2.9 चैक- (for दीन-). B3 -मानसां (sic) (for -चेतसाम्). —^{c}) M6 राजा (for वाक्यं). —For 1^{cd}, Ñ V1 B1.2.4 D1–5.9 T3.4 subst.; while B3 wrongly ins after 1^{ab}:

827* अश्रुपूर्णेक्षणो राम इदं वचनमब्रवीत् ।

[Ñ V1 B -पूर्णमुखो. B1 कार्यार्थमिदम् (for इदं वचनम्).]

2 Ñ1 V1 B1.2.4 D1.2.4.5.9 om. 2. —^{a}) Ś Ñ2 V3 B3 D3.8.12 M6 इदं; Cg as in text (for सर्वे). D6 transp. भद्रं and वो. —^{b}) Ñ2 B3 M6 कार्यश्च; D6.7 कृपीध्वं; T1 G2.3 M2.4.7–9 कुर्ध्वं च; G1 M1.5 कुणुध्वं; Cg.t as in text (for कुरुध्वं). Ś Ñ2 V3 D6.8.12 T3.4 M3 मनोन्यथां; D3 वचोन्यथा. ❀ Cg: मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा, मदभिप्रायाननुकूलं मा कुरुध्वमित्यर्थः ।; Ck: मनोऽन्यथा मा कुध्वमिति । मदभिप्रायाननुकूलभावं मा कुरुध्वमित्यर्थः ।; Ct: अन्यथा मा कुरुध्वम् । मदभिप्रायाननुकूलभावं मा कुरुध्वमित्यर्थः. ❀ —Ñ2 B3 D3 om. (hapl ?) 2^{cd}. —^{c}) Ś2.3 D8.12 चैव; T3.4 इह; M1.6 मयि (for मम). V3 पौरवाणां च (for पौराणां मम). Ś D12 T1.2 G M3 सीताया. —^{d}) G1 transp. यादृशी and वर्तते.

3 ^{b}) Ś V3 D8.12 जनपदेषु. —For 3^{ab}, Ñ V1 B D1–5.9 T3.4 subst.:

828* सीतापवादः सुमहान्पौरजानपदैः कृतः ।

[D5 अपवादो हि (for सीतापवादः).]

—Thereafter, all the above MSS. cont.; while Ś V3 D8.12 ins. after 3^{ab}:

829* चारित्रं प्रति वैदेह्या अज्ञानान्मन्दबुद्धिभिः ।
अयशः सुमहत्प्राप्तं पुरे जनपदे तथा ।

[B2 transp. l. 1 and 2. —(l. 1) Ñ V1.3 चरित्रं; B3.4 D9 चारित्र्यं (for चारित्रं). D9 वैदेह्याम्. D12 -बुद्धिषु (for -बुद्धिभिः). —(l. 2) D9 T3.4 तु (for सु-). Ñ2 B वीरा: (for प्राप्तं). D2.3.5.9 जानपदे (for जन°). D1 तदा (for तथा).]

—^{c}) Ś Ñ2 V1.3 B1.2 D8.12 M1.2.4.7–10 मम; Cg.k.t as in text (for मयि). Ñ V1 B D1–5.9 G3 बीभत्सं; D6.7.10.11 T G2 M1.3.8 Cg.k.t बीभत्सा. —^{d}) Ś V3 D8.12 स च; Ñ V1 B D1–5.9 तन्मे; D6.7.10.11 T3.4 G2 M6.8 Ct सा मे; T1.2 G3 M3 मम; M1 सर्व- (for स मे). ❀ Cg.k.t: पौरापवाद इत्यादि । (Ct °द इति । पौराणां) मयि मद्विषये । बीभत्सा कुत्सा वर्तते सा (Ct सा मे) मम मर्माणि कृन्तति. ❀

4 D6 G2 om. 4^{cd}. —^{d}) V3 आनयित्वा; M6 आनयामि (for आनयेयं). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 पर (Ñ1 V1 D12 परि) क्षयात्, D3.5 °गृहात्); Ñ2 V3 B2–4 पुनः कथं; B1 पुनः पुनः; T1.2 G3 M3 कथं पुनः; T3.4 M8 कथं पुरं; M6 पुनर्गृहान् (for कथं पुरे). —For 4^{cd}, D7.10.11 G1 M1.5.10 subst.:

830* सीतापि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ।

5 ^{a}) Ś V3 D8.12 जानीषे; B1.2 जानासि; B4 D6 T1.2 G M3.5.6.8.10 जानीध्वं; M1 ज्ञातं हि (for जानासि). Ñ2 V1 D2.7.9–11 T3.4 त्वं; B च; M1 वो (for हि). B2 यदा; T3 कथां (for यथा). B2.4 D6 T1.2 G M3.5.6.8.10 सौम्याः; M1 सीता (for सौम्य). V1 महाभाग (for यथा सौम्य). —^{b}) M3 निर्जने (for विजने). Ñ V1 D2.3.5.9 T3.4 निर्जं (D2.3.5 विज) नाद्दंडकाद्ध (D2.9 °कान; T3.4 °का व) नात्; B1.2.4 दंडकाद्विजनाद्वलात् (B4 °नाद्वनात्); D1.4 विजने दंडकाद्वनात्. —^{d}) T3.4 [ऽ]पि (for च). B1 रावणो हिंसितो मया. —After 5, D6.7.10.11 G1.2 M1.5.10 ins.:

प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः ।
अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥ ६
चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां संनिधौ पुरा ।
ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥ ७
एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसंनिधौ ।
लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥ ८
अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् ।
ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ ९
अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ।
पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ १०
अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ ११
अकीर्तिर्निन्द्यते दैवैः कीर्तिर्देवेषु पूज्यते ।
कीर्त्यर्थं च समारम्भः सर्व एव महात्मनाम् ॥ १२ G. 7. 48. 12 B. 7. 45. 14 L. 7. 47. 13

831* तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति ।
अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ।
प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा ।

[(l. 2) G2 तत्र (for अत्र). G1 इतः (for इमां).]

6 ^{a}) B2 अपि (for तव). T4 प्रत्यक्षतश्च. —^{b}) B1 च हुताशनः; B3 चैव हव्यभुक्; M1 हि विभावसुः (for हव्यवाहनः). Ñ V1 B2.4 D1–5.9 यथा (D2 °दि; D9° च) देवो हुताशनः. —After 6^{ab}, B2 ins.:

832* सर्वैरुक्ता मैथिलीयं शुद्धा चैव न संशयः ।

—^{c}) Ś Ñ1 V1 B1 D8.12 T1.2 M5 प्राह; D5 चाह (for आह). M1 अपापा मैथिलीत्याह. —^{d}) G1 आकाश- (for चाकाश-). B1.2 -संभवः (for -गोचरः).

7 ^{a}) Ś Ñ V3 B D2–4.8.12 M6 श (Ñ1 प्र) शंसतुश्च चंद्रार्कौ (D2–4 °तुश्चंद्रसूर्यौ); V1 D1.5.9 शंसतुश्चंद्रसूर्यौ च (D9 तु). —^{b}) Ś Ñ1 V3 D3.5.8.12 तदा; V1 यथा; D2.9 तथा (for पुरा). D1.4 सुराणां चेंद्रसंनिधौ. —^{c}) Ñ2 V1 D1–5 अपि (for चैव). —^{d}) T3.4 अपापा जनकात्मजा.

8 Ś2 om. 8^{c}–10^{b}. V1 om. 8^{cd}. —^{c}) Ñ1 -देशे (for -द्वीपे). Ñ2 [ऽ]ग्निना सीता (for महेन्द्रेण). —^{d}) D1 समर्पिता; D6.7.10.11 T3.4 M3 निवेदिता (for निवेशिता). ❀ Ct: लङ्काद्वीपे महेन्द्रेणेति । लङ्काद्वीपे तदाग्निना इति पाठान्तरम्. ❀.

9 Ś2 om. 9 (cf. v.l. 8). —^{a}) Ś1 D8.12 अहमात्मा (for अन्तरात्मा). B2 रौतु (for वेत्ति). M2 corrupt (for मे वेत्ति). —^{b}) Ś1.3 Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 M6 सीतायाः (Ś3 D8 °यां) गुणविस्तरं. —^{c}) Ñ2 B2–4 T1.2 G3 M3.5.6.10 अतो (for ततो). M1 इत्यतो गृह्य वैदेहीम्. —^{d}) B2 पुनर् (for अहम्). Ñ2 अयोध्यायां समागतः. —For 9^{cd}, Ś1.3 Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 subst.:

833* ततस्तामहमादाय स्वां पुरीं पुनरागतः ।

[Ś1.3 D8.12 पुनर् (for अहम्).]

10 Ś2 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). —^{a}) Ś1.3 D8.12 जाता; V3 इयं (for अयं). Ñ V1 T G2.3 M3 च; Cv.g.k.t as in text (for तु). D5 T3.4 सु- (for मे). M1 मे तु (by transp.). Ñ2 D1–5.9 T3.4 शोको; M1 नादः; M6 दाहः (for वादः). Ś1.3 Ñ1 V1.3 D8.12 G2 महाशंका (Ñ1 V1 °शोको; G2 °वादः); D6.7 [ऽ]पवादश्च; Cg.k.t as in text (for महान्वादः). B अयं महानधर्मो मे; M8 ततो मिथ्याभिशापेन. —^{b}) B4 परि-; M1 मयि; Cv.t as in text (for हृदि). Ś1.3 V3 D8.9.12 हृदि शल्यमिवार्पितं (V3 °ता); Ñ V1 D1–5 T3.4 हृदि शल्य इवार्पितः. —10^{cd}=3^{ab}. —^{c}) D1–5.9 T3.4 घोरा (D2.5.9 घोरो; T3.4 वृथा) पवादः. Ñ V1 D1–5.9 T3.4 सीतायाः (for सुमहांस्). —^{d}) D7 ततो (for तथा). B2 जानपदस्य. Ñ V1 D1–5.9 T3.4 पौरजा (Ñ V1 D9 °ज) नपदैः कृ (D1.4 °दैर्वृ) तः. ❀ Cv: अयं त्वित्यादि । अयं सर्वप्रकारपरिशुद्धः सीतापरिग्रह अन्ततो गत्वापवादः संवृत्तः । ततो मिथ्याभिशापेन शोकश्च हृदि वर्तते । किमेवमपवादः संवृत्त इति चेत्, पौरापवादः सुमहान् । स्वेनानुनयेन (?) ।; Cg: अयं त्विति । महान्वाद इति, वर्तत इति शेषः । शोकश्चेति, तच्छ्रवणादिति शेषः ।; Ck: अयं त्विति । तत्त्वार्थे प्राक्प्रतिपादितरीत्या स्थित इति शेषः । महान्वाद इति, वर्तत इति शेषः । शोकश्चेति तच्छ्रवणादिति शेषः ।; Ct: अयं त्विति । प्राक्प्रतिपादितरीत्या तत्त्वार्थेऽन्यस्मिंस्थितेऽपीति शेषः । महान्वादो वर्तते निन्दा वर्तते । तच्छ्रवणाच्छोकश्च हृदि वर्तते. ❀ —After 10, Ś V3 D8.9.12 ins. the line of 3^{cd} (var.).

[Ś D8.9.12 मम; V3 स च (for मयि). D9 सर्व- (for स मे).]

11 ^{a}) T1.2 G3 M3 जायेत; T3.4 वर्तेत (for गीयेत). M1 अकीर्तिर्जायते यस्य. —^{b}) T4 भूपस्य (for भूतस्य). D5 नरस्य यस्य कस्यचित्. —^{c}) D9 तपति (meta.) (for पतति). D7 [अ]थ धर्मात्स; G1 समान्लोकान् (for [अ]धमाँल्लोकान्). Ś V3 D8.12 वसते ह्य (D12 [with hiatus] अ) धमे लोके; Ñ1 निलयं पद्यते तेन; Ñ2 B1.2.4 निरये पच्य (B2 गम्य) ते तेन (Ñ2 तावद्). —^{d}) Ñ1 V1 D2.9 T3.4 शब्दोस्य; Ñ2 B2–4 सा तस्य (B4 सौम्य); B1 शास्त्रे प्र-; D7.10.11 शब्दः प्र-; T1.2 G3 M1.3 शब्दस्तु (for शब्दः स). Ñ V1 B1.2.4 D2.9 T3.4 गीयते (for कीर्त्यते). ❀ Cg: अकीर्तिरिति । भूतस्य प्राणिनः । शब्दोऽकीर्तिबोधकः ।; Ck: भूतस्येति प्राणिन इत्यर्थः । शब्द इति । अकीर्तिमतः पुरुषस्य नामेत्यर्थः ।; Ct: भूतस्य प्राणिनः । शब्दोऽकीर्तिबोधकः । अधमाँल्लोकान्निरयान्. ❀

12 D3 reads 12 twice (var.). —^{a}) M4 om. (hapl. ?) अकीर्तिर्निन्द्यते. G1 निंदिता (for निन्द्यते). T3

48. 13 अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः ।
45. 14 अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ १३
47. 15 तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे ।
न हि पश्याम्यहं भूयः किंचिद्दुःखमतोऽधिकम् ॥ १४
श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् ।
आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ १५

गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेः सुमहात्मनः ।
आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ १६
तत्रैनां विजने कक्षे विसृज्य रघुनन्दन ।
शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुरुष्व वचनं मम ॥ १७
न चास्मि प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन ।
अप्रीतिः परमा मह्यं भवेत्तु प्रतिवारिते ॥ १८

लोके (for देवैः). Ś V3 D8.12 कीर्तिरेवातुला लोके; Ñ B D3 (second time) अकीर्तिरधमा लोके; V1 D1.2.3 (first time)-5 लोककीर्त्या त्वतुलया; D9 लोके कीर्त्या च तुलया; M2.5.7.9 कीर्तिर्हि कीर्त्यते देवैः. —^{b}) Ñ B D3 (second time).6.7.10.11 G2 M8.10 लोकेषु; T3.4 देवैश्च; G1 देवेन (for देवेषु). Ñ1 गीयते; M2.4.5.7.9 पूजिता (for पूज्यते). V1 D1.2.3 (first time).4.9 पूज्यंते त्रिदिवे नराः; D5 त्रिदिवे पूज्यते नरः. —After 12^{ab} (second occurrence) D3 ins.; while Ñ2 ins. after 13; whereas B2.3 ins. after 14:

834* तत्किमत्र बहूक्तेन त्यजामि जनकात्मजाम् ।
लोकापवादाद्भीतोऽहं नोत्तरं दातुमर्हथ ।

[(l. 1) B2 बहून्युक्ते; D3 बहूक्ते तु. B3 किमत्र बहुशोक्तेन (for the prior half).]

—^{c}) D6.7.10.11 तु; T3.4 M3 हि (for च). M8 कीर्त्यंशोर्थं (sic) (for कीर्त्यर्थं च). M1 महारंभाः. Ś Ñ2 V3 B2 D3 (second time).8.12 M6 कीर्तेर्धं (D8 °र्त्या ध; M6 °र्तौ ध)र्मः प्रभवति; Ñ1 B1.3.4 G (ed.) कीर्तिर्धर्मः (G [ed.] °र्मं) प्रभवति; V1 कीर्त्या चान्वसमारंभाद्; D1.2.3 (first time)-5 कीर्त्यर्थाश्च (D2 °र्त्या वाथ) समारंभाः; D9 कीर्त्या चाप्यासमारंभः. —^{d}) Ś V3 D8.12 M6 यचों ह्येतन्; V1 D2.3 (first time).5.9 वासः (D5 कीर्तिः) स्वर्गे; D1.4 वासश्चैषां; D6.7.10.11 सर्वेषां सु- (for सर्वं एव). Ñ B कीर्तिर्लोके प्र (B1 °केषु) शस्यते; D3 (second time) कीर्त्या लोके प्रशस्यते. —After 12, Ś V3 D8.12 ins.

835* सर्वारम्भाश्च कीर्त्यर्थं क्रियन्ते सुमहात्मभिः
कीर्त्या सुखमिहाप्नोति अमुत्र च महद्यशः ।

[(l. 1) V3 कीर्त्यर्थे. —(l. 2) Note hiatus between the two halves. V3 [आ]युषम् (for सुखम्). V3 (with hiatus) युवा लोके अमुत्र च (for the post. half).]

13 ^{a}) B4 अपि त्वं; D2.9 अवश्यं; D6 अथाहं (for अप्यहं). —^{b}) B2 च (for वा). Ś D8 पुरुषर्षभ; D1-5.9 T3.4 [अ]पि नरर्षभाः. —After 13, Ñ2 ins. 834*

14 Ś2.3 om. 14. —^{a}) Ś1 Ñ V1.3 B D1-5.8.9.12 T3.4 M6 ते मां (for तस्माद्). —^{c}) Ś1 D8 [इ]ह; D2 च (for हि). Ñ V1 B D1-5.9 T3.4 [अ]तो (for [अ]हं). D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3.5.10 Cg.k.t भूतं; G2 पूर्वं; M1 घोरं (for भूयः). —^{d}) M1 इतो (for अतो). Ñ V1 B D1-5.9 T3.4 दुःख (B2 सूक्ष्म) तरं (for दुःखमतो). Ñ1 B मम; Ñ2 V1 D1-5.9 T3.4 नृणां (for ऽधिकम्). ❀ Cg.k.t : भूतमुत्पन्नम्. ❀ —After 14, B2.3 ins. 834*.

15 ^{a}) Ś V3 D8.12 स (for श्वस्). G1.2 तु; M1.4.6 तां; Ct as in text (for त्वं). V1 D1-5.9 प्रभाते तु (V1 D1 °ते च; D3 4 °तेन) (for त्वं प्रभाते). —M5 om. (hapl.) 15^{b}–17^{c}. —^{b}) Ś3 D8.12 सुमित्र- (for सुमन्त्र-). Ś V3 D8.12 M6 -[अ]धिष्ठिते रथे (for -[अ]धिष्ठितं रथम्). —^{c}) Ś V3 D8.12 M6 चारोप्य (for आरोप्य). V1 transp. आरुह्य and आरोप्य. —^{d}) Ś V3 D8.12 परित्यज (for समुत्सृज).

16 M5 om. 16 (cf. v.l. 15). —^{a}) T1.2 G2 M6.8 Ck [अ]परे; Ct as in text (for परे). B2 (marg. also) पश्चिमे; B3 दक्षिणे (for तु परे). M1 तीरदेशेषु (for तु परे पारे). ❀ Ck : अपरे पारे, अन्यस्मिंस्तीर इत्यर्थः ।; Ct : परे पारे गङ्गोल्लङ्घनलभ्ये पारे. ❀ —^{b}) Ś Ñ2 V1.3 D2.6.9-12 T3.4 तु; D1.4 च (for सु-). Ñ1 D3.5 वाल्मीकस्य (for वाल्मीकेः सु-). —^{d}) Ś V3 D8.12 तपस्विजनसं (Ś3 D8.12 °सु) प्रियः; D5 नदीतीरसमाश्रितः. ❀ Ct : तमसासंज्ञं नदीद्वयमयोध्यासमीपे गङ्गार्वाक्तत्परपारे च । दिव्यसंकाशो दिव्यदेशसदृशः. ❀

17 M5 om. 17^{abc} (cf. v.l. 15). —^{a}) Ś2 [ए]तां; B3 [इ]मां (for [ए]नां). Ś विजये. Ś Ñ V1 B2.4 D1-5.9 [ऽ]रण्ये; B1 वन्ये; B3 D6.7.10.11 T3.4 M3.10 देशे; D8.12 रम्ये (for कक्षे). —^{b}) Ñ2 B1.2.4 (all with hiatus) उत्सृज्य; V1 D1-5.9 ह्युत्सृज्य (for विसृज्य). B3 जनकात्मजां. —^{c}) V3 M6 भद्रं ते (for सौमित्रे). —D6 G3 M8 om. (hapl.) from 17^{d} up to the prior half of 836*.

18 D6 G3 M8 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). M7 om. (hapl.) 18-20. —^{a}) D2 त्वया (for न च). Ś D8 [अ]स्ति; B1 [अ]पि (for [अ]स्मि). Ś D8.12 G1 -वक्तव्यं (for -वक्तव्यः). —^{b}) B4 कदाचन. ❀ Ct : सीतां प्रति सीतापरित्यागमुद्दिश्य. ❀ —After 18^{ab}, D6.7.10.11 T G M1-5.8-10 ins. :

836* तस्माद्गच्छस्व सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा ।

[D6 G3 M8 om. up to the prior half. D7.10.11 T3.4 त्वं गच्छ; M2.4.9 गच्छैव (for गच्छस्व). M1 भद्रं ते (for सौमित्रे).]

शापिताश्च मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च ।
ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथंचन ॥ १९
मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः ।
इतोऽद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥ २०

पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरे महाश्रमान् ।
पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २१
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहितेक्षणः ।
प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २२

G. 7. 48. 22
B. 7. 45. 24
L. 7. 47. 24

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

—^{c}) Ñ1 V1 B4 D1–5.9 मे स्याद् (for मह्यं). Ś Ñ2 V3 B1–3 D8.12 T3.4 हि परा मे स्याद्; D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M3 हि परा मह्यं; M1 हि भवेत्तुभ्यं (for परमा मह्यं). ❀ Cg.k.t : मह्यं मम. ❀ —^{d}) Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M1 भवद्भिः; D6.7.10.11 त्वयैतत्-; M6 भवेति (sic); M8 भवे त्वं (sic) (for भवेत्तु). Ś1 परिवारिते; V1 D9 प्रविचारिते; V3 प्रत्युदीरिते; D5 चान्यथा कृते; T G1.3 M3 प्रतिवारणे (T3.4 °दितैः) (for प्रतिवारिते). B वचनेऽस्मिन्विचा(B1 °न्विवा)रिते. ❀ Ct : एतत्प्रतिवारिते । एतस्य प्रतिवारण इत्यर्थः. ❀

19 M7 om. 19 (cf. v.l. 18).—^{a}) D6.7.10.11 हि (for च). B2 (marg. also) D2 पूर्वं (for यूयं).—^{b}) D6.7.10.11 T1.3.4 M2–4.10 पादाभ्यां; Cg.k as in text (for भुजाभ्यां). ❀ Cg : भुजाभ्यामिति वीरवचनम् ।; Ck : भुजाभ्यामिति । लक्षणया पादौ गृह्येते । तथा वादश्च विनयार्थः ।; Ct : 'भुजाभ्याम्' इति पाठेऽपि पादाभ्यामित्येवार्थः. ❀ —^{c}) Ñ2 B3.4 D9 यो; D5 यन् (for ये). Ñ2 D9 T4 M6 मे (for मां). Ś D1.3.4.8.12 वाक्यांतरं. Ñ2 B3.4 D9 ब्रूयाद् (for ब्रूयुर्).—^{d}) Ñ V1 B D1–5.9 T3.4 वचोनु (D1.4 °वि) नय(D3 °थ तप [sic])संहितं (T3.4 °नं हितं). ❀ Cg.k : वाक्यान्तरेऽस्मद्वाक्यमध्ये । अनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते शापिता इति पूर्वेणा (Ck °ताश्चेत्य)न्वयः । ❀ —After 19, Ñ (Ñ1 marg.) B D2.3 ins.:

837* स मे शत्रुरिति ज्ञेयः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ।

[B1 मम (for स मे). D2 हि वि- (for इति). B1 एव (for एतद्). B4 ते; D2 [अ]हं (for वः).];

while D6.7.10.11 T3.4 G M1.3–5.9.10 ins. after 19:

838* अहिता मम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ।

[D6.7.10.11 T3.4 M3 Ct नाम (for मम). D6 -विघातिनः. ❀ Ct : ये वाक्यान्तरेऽस्मद्वाक्यमध्ये मामनुनेतुं ब्रूयुस्ते मदभीष्टविघातनान्नित्यं ममाहिता नामाहिता इति प्रसिद्धम्. ❀]

20 M7 om. 20 (cf. v.l. 18).—^{a}) Ś1 मे; M3 मा (for मां).—For 20^{ab}, Ñ V1 B D1–5.9 subst.; while Ś V3 D8.12 T3.4 ins. after 20^{ab}:

839* यद्यहं प्रभविष्णुर्वो यदि वा मयि गौरवम् ।

[D1.4 अद्य (for first यदि). Ś2.3 वै; Ñ V1 B D12 वा (for वो). D1.3.4 T3.4 वो (for वा).]

—^{c}) D6 G3 सीतां (for सीता). Ñ V1 B1.2.4 D1–5.9 नीयतां जानकी शीघ्रं.—^{d}) Ñ2 B1.2.4 D5 M6 कुरुध्वं (for कुरुष्व).—After 20, B3 ins.:

840* यदि वो मत्प्रियं कार्यं सर्वदा पुरुषर्षभाः ।

21 Ñ2 illeg. for 21.—^{a}) Ñ1 V1 B1.3.4 D1–5.9 पूर्वं हि कामो (D2.9 कामो हि; D5 कामोस्ति) वैदेह्या.—^{b}) Ś V3 D2.3.6–12 T3.4 G2 M7 [ऽ]हमाश्रमान् (Ś D8.12 °मं); Ñ B1.2.4 D4 यथाश्रमान्; D1 च योभवत् (for महाश्रमान्).—^{c}) Ś V3 D8.12 चाप्यस्याः (for तस्याश्च).—^{d}) Ś V3 D8.12 संपाद्यताम् (for संवर्त्यताम्).—For 21^{cd}, Ñ V1 B D1–5.9 subst.:

841* द्रष्टुमिच्छेयमित्येव स कामः क्रियतामिति ।

[Ñ2 B1.2 [उ]क्तं; B4 [उ]क्तः; D2.5.9 [ए]वं (for [ए]व). B3 तस्यास्तु (for इत्येव). D1 आश्रमान्द्रष्टुमिच्छेयं (for the prior half). Ñ2 B2.4 तथा; B1 मम (for इति). B3 कामः संपाद्यतामयं (for the post. half).]

22 ^{a}) M1 सौमित्रिं (for काकुत्स्थो).—^{b}) Ś Ñ1 V1.3 B1.3.4 D4.12 M8 [अ]पि(M8 °व)हितेक्षणः(Ñ1 V1.3 D4 °तेंद्रियः); Ñ2 B2 [आ]कुलितेक्षणः; D1–3.5.9 पिहितेंद्रियः; D6.7.10.11 T3.4 पि(D7 [अ]पि; T3 वि)हिताननः; T1.2 M3.6 विहितेक्षणः (for पिहितेक्षणः). G2 सौमित्रिं स्वगृहं तदा.—^{c}) Ś V3 D8–12 संविवेश स; G1 गृहं विवेश (for प्रविवेश स). T3.4 M3 स्वभवनं (for स धर्मात्मा).—^{d}) Ś2.3 V1.3 B1.2 D1–5.8.9.12 परमार्चि(V3 °स्थि)तः; B4 G2 परिवेष्टितः; G3 परिपालितः (for परिवारितः). ❀ Cg : भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेशेति । भ्रातॄन्विसृज्य स्ववेश्म प्रविवेशेत्यर्थः ।; Ck : प्रविवेशेति । तान्विसृज्य स्ववेश्मेति शेषः ।; so also Ct. ❀ —After 22, Ñ1 V1 D1–5.9–11 T3.4 K (ed.) ins.:

842* शोकसंविग्नहृदयो निश्श्वास यथा द्विपः ।

[K (ed.) -संलग्न- (for -संविग्न-). D1.4 सनिःश्वासो (for निश्श्वास). T3.4 निश्वसन्नुरगो यथा (for the post. half).]

—Thereafter, D3 cont.; while B3 ins. after 22:

४५

G. 7. 49. 1
B. 7. 46. 1
L. 7. 48. 1

ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १
सारथे तुरगाञ्शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे ।
स्वास्तीर्णं राजभवनात्सीतायाश्चासनं शुभम् ॥ २
सीता हि राजभवनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् ।
मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३
सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः ।
रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४
आदायोवाच सौमित्रिं मित्राणां हर्षवर्धनम् ।
रथोऽयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियतां प्रभो ॥ ५
एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्म स लक्ष्मणः ।
प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६

843* इत्येवमुक्त्वा स रघुप्रवीरो
बाष्पेण संरोषितलोलनेत्रः ।
अन्तर्गृहं वै सहसा प्रविष्टः
संपूजितस्तैर्नृवरेन्द्रपुत्रैः ।

[(l. 2) D3 -लोचनांतः (for -लोलनेत्रः).]

Colophon: V1 D1.2.4 om. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D9 M7 om. —*Sarga name*: Ś V3 D12 कुमारवाक्यं; Ñ1 B1.2.4 D5.8.9 रामवाक्यं; Ñ2 श्रीरामवाक्यं; B3 सीतां प्रति रामविषादसंचोदनं; D3 निःश्वासः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D12 om.; Ñ2 B4 50; B1 49; B2 33; B3 47; D3.5 46; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 45; D9 51; T3.4 52; M6 43. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.3 with श्रीरामाय नमः; M5 with श्रीकृष्णाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

45

☞ V2 missing for Sarga 45 (cf. v.l. 7.12.2). V1 D1.2.4 cont. the previous Sarga. No Cv on this Sarga.

1 ^{b}) Ś Ñ2 V3 B D1–6.8.9.12 T3.4 G1 -मानसः; Ñ1 -चेतसः (for -चेतनः).

2 ^{a}) D6.7.10.11 शीघ्रान् (for शीघ्रं). Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 M6 शीघ्र(D9 °घ्रं)तुरगं; B2 शीघ्रं तुरगान् (by transp.); D5 शीघ्रतुरंगं (both unmetric) (for तुरगाञ्शीघ्रं). —^{b}) Ś V3 D8.12 M6.7 आनयस्व; Ñ2 B1.3.4 त्वर° (for योजयस्व). Ś V3 D8.12 रथं मम; Ñ2 B M6 रथोत्तमं (for °त्तमे). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 स्यंदनं समुपानय. —^{c}) B1 D5 आस्तीर्णं. Ś1 D6.8.10.11 G1.2 M1.2.4.5.7–10 राजवचनात्; B3 कांचनसमं; D1.4.5 राजभुवनात्; Cg.k.t as in text (for राजभवनात्). —^{d}) Ś D5.8.12 स्व-; Ñ1 D3 तु; D2.9 T3.4 हि; Cg.k.t as in text (for च). Ñ2 B1.2 महत्; K (ed.) कुरु; Cg.k.t as in text (for शुभम्). —After 2, Ś D8.12 read 4^{cd} for the first time (all except Ś1) repeating it in its proper place.

3 V3 om. 3–4^{b}. —^{a}) G1.2 M5 [अ]पि; Cg.k.t as in text (for हि). Ñ1 राम- (for राज-). Ś1.3 Ñ1 V1 B1.3 D2.5–7.9–11 T3.4 G2 M7.10 -वचनाद् (for -भवनाद्). —^{b}) Ś2 Ñ1 V1 D1–5.9 आश्रमे; Ñ2 B3.4 M5 आश्रमान्. Ñ1 V1 D1–5.9 वनवासिनां (for पुण्यकर्मणाम्). —After 3^{ab}, Ś D8.12 ins.:

844* आशु वै नीयते सूत शासनाद्राघवस्य वै ।

—^{c}) Ñ2 B इतो (for मया). Ś D8 उपनीया; Ñ1 V1 D1–5.9.12 उप(D2.9 °पा)नेया; T4 मम नेया (for मया नेया). —^{d}) G2 रथं.

4 V3 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). —^{b}) Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 M6 रथं (for युक्तं). —Ś1 reads 4^{cd} after 2; Ś2.3 D8.12 repeat 4^{cd} here (cf. v.l. 2). —^{c}) Ś Ñ2 V3 B1.3.4 D8.12 (Ś2.3 D8.12 both times) M6 युक्तं (for रथं). D8 (both times) सुरुचिरं (for सुरुचिर-). Ñ1 V1 D1–5.9 युक्तमादाय संप्राप्तः; B2 युक्तं सुरुचिरं मुख्यं. ❀ Cg.t: सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरशोभम्।; so also Ck. ❀ —D5 om. (hapl.?) 4^{d}–5^{a}. —^{d}) T1.2 M3 शुभ- (for सुख-). Ñ1 V1 D1.2.4.9 रचितासनं; Ñ2 B1.2.4 समुपाल(B4 °न)यत् (for सुखशय्यया). D3 स्वास्तीर्णंरचितासनः.

5 D5 om. 5^{abc} (cf. v.l. 4). —^{a}) B3 D10.11 G3 आनीय (for आदाय). —^{b}) T3.4 मंत्रिणां; G2 मातॄणां (for मित्राणां). B3 M6 अभयंकरं; D6.7.10.11 मानवर्धनं (for हर्षवर्धनम्). —For 5^{ab}, Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D1–4.8.9.12 subst.:

845* उवाच शीघ्रमागम्य सौमित्रिं मित्रवत्सलम् ।

[Ñ V1 B1.2.4 D1–4.9 च(Ñ2 B1 D2.9 स; B2 सु) महात्मानं (for शीघ्रमागम्य). D1.4.9 सौमित्रं.]

—^{c}) B2 रथौघं (for रथोऽयं). Ś D8.12 अनुसंप्राप्तो —^{d}) B3 कार्यं वै; D1.4 युक्तार्थं (for यत्कार्यं). Ś V3 D8.12 इति; Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 तु(V1 च) तत्; Ñ2 B लघु (for प्रभो).

6 ^{a}) Ñ1 V1 D1–5.9 सुमंत्रेणैव(D1.4 °णेद)मुक्तस्तु. —^{b}) Ñ2 B1.2.4 राम- (for राज-). G1 च (for स). Ñ1 V1 D1–7.9–11 -वेश्मनि (for -वेश्म स). —^{c}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 अभ्येत्य (for आसाद्य). —^{d}) Ñ1 V1 D1–5.9 परंतपः

गङ्गातीरे मया देवि मुनीनामाश्रमे शुभे ।
शीघ्रं गत्वोपनेयासि शासनात्पार्थिवस्य नः ॥ ७
एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ।
प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाभ्यरोचयत् ॥ ८
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ।
गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ ९
इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् ।
सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् ।
प्रययौ शीघ्रतुरगो रामस्याज्ञामनुसरन् ॥ १० G. 7. 49. 12 B. 7. 46. 13 L 7. 48. 10

(for नरर्षभः). B_3 ततो वचनमब्रवीत्. —After 6, $D_{10.11}$ K (ed.) ins. l. 2–3 of 847*.

7 ^{a}) D_{12} गंगातीरं. Ś $D_{8.12}$ ह्यहं; M_3 महा- (for मया). $\tilde{N}_1$ वने रम्ये (for मया देवि). $\tilde{N}_2$ B गंगतीरेषु रम्ये(B_1 पुण्ये)षु. —^{b}) $D_{10.11}$ ऋषीणाम् (for मुनीनाम्). Ñ B $D_{10.11}$ आश्रमाञ्शुभान्. —For 7^{ab}, V_1 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ subst.:

846* त्वं देवि गङ्गापुलिने ह्याश्रमे वनवासिनाम् ।

[V_1 ह्याश्रमं. D_5 (with hiatus) आश्रमे मृगवासिनां (for the post. half).]

—^{c}) $D_{6.7}$ M_1 गच्छ; M_3 मया; Ck.t as in text (for गत्वा). $T_{1.2}$ G_3 [अ]प- (for [उ]प-). $D_{6.7.10.11}$ तु वैदेहि; D_{12} विनेष्यामि (for [उ]पनेयासि). Ś D_8 शीघ्रं हि त्वां($Ś_3$ त्वा)विनेष्यामि; Ñ B उपनेयासि मे देवि; $V_{1.3}$ $D_{2.3.5.9}$ $T_{3.4}$ उप($D_{2.9}$ °पा)नेया मया गत्वा; $D_{1.4}$ गंतुकामा नयामि त्वां. —^{d}) $\tilde{N}_2$ वचनात् (for शासनात्). Ś B_3 $D_{8.12}$ वै; $\tilde{N}_1$ T_1 च; $\tilde{N}_2$ $B_{1.2.4}$ D_5 $T_{3.4}$ हि; $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ M_6 तु (for नः). ❀ Ck : शीघ्रं गत्वा तीरं गत्वा, आश्रमान्प्रत्यवनेयासि, अवरोप्य प्रापणीयासि ।; Ct : शीघ्रं गत्वा । गङ्गातीरमिति शेषः । मुनीनामाश्रमान्प्रत्यवनेयावरोप्य प्रापणीया. ❀ —For 7^{cd}, G_2 $M_{2.4.5.7.9.10}$ subst.; $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ ins. after 7; $D_{10.11}$ K (ed.) ins. l. 1 after 7 and l. 2–3 after 6; $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ ins. after 7^{ab}; G_1 ins. l. 1 after 7^{ab} and l. 2–3 after 7:

847* पुण्ये च ऋषिजुष्टे च मया नेया भविष्यसि ।
त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः ।
नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्ता चासि धीमता ।

[(l. 1) M_1 महर्षि- (for च ऋषि-). $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ अरण्ये (D_6 °ण्यं) मुनिभिर्जुष्टे(D_6 °ष्टं) (for the prior half.). $D_{6.10.11}$ K (ed.) (with hiatus) अव(K [ed.] °प)नेया; M_5 त्वमानेया (for मया नेया). T_3 भविष्यति. G_1 गंभीरमृगसेविते (for the post. half). —(l. 2) $T_{1.2}$ G_3 M_3 काले च (for किलैष). —(l. 3) $T_{1.2}$ G_3 M_3 प्रतिज्ञप्ता (for °ज्ञातम्). $T_{1.2}$ G_3 विज्ञप्ता (for आज्ञप्ता). G_2 वा (for च). $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ M_3 आ(M_3 त्वा)श्रमं प्रति धीमता; $D_{10.11}$ आज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति (for the post. half).]

8 ^{a}) B_3 च; G_2 $M_{4.7.10}$ हि (for तु). —^{d}) Ś $D_{6-8.10-12}$ $M_{8.10}$ चापि; $T_{1.2}$ M_3 सम- (for चाभि-). Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ चक्रे च गमने मतिं. —After 8, Ñ V_3 B D_3 ins.:

848* श्वश्रूणां सा तु सर्वासां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
पुनरागमनायेति ताभिश्च प्रतिनन्दिता ।
सुबहूनि तु जग्राह दिव्यान्याभरणानि च ।

[(l. 1) $\tilde{N}_2$ चैव; B_1 अथ (for सा तु). —$\tilde{N}_1$ D_3 om. l. 3. —(l. 3) V_3 $B_{2.4}$ च (for तु). V_3 B_4 सा (for च).]

9 $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $B_{1.2}$(second time in marg.)$_{.3.4}$ D (except D_1) T $G_{1.3}$ M repeat 9^{ab} after 10^{ab}. —^{a}) B $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G_1 M (all second time) वस्त्राणि च; D_2 (second time)तासामिव (for वासांसि च). Ś $D_{8.12}$ M_1($D_{8.12}$ both times; M_1 first time) विचित्राणि; D_{10} (second time) वरा(marg.)र्हाणि (for महार्हाणि). —^{b}) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2-5.9}$ $T_{3.4}$ (all first time) दिव्यानि; $B_{1.4}$ $D_{6.7.10.11}$ (all second time) धनानि (for रत्नानि). Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2-5.9.12}$ $T_{3.4}$ (all [except Ś] first time) [आ]भरणानि (for विविधानि). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ (all [except D_1] second time) सामित्रे वनवासिनां; M_5 (second time) विविधानि मृदूनि च. —$\tilde{N}_2$ G_2 om. 9^{c}–10^{b}. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ चैव; $B_{1.2}$ सा तु; B_4 सा च (for तानि). $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2-4.9}$ $T_{3.4}$ सा वै गृहीत्वा; V_3 ततो निशम्य; B_3 आदाय साथ (for गृहीत्वा तानि). —^{d}) Ś $\tilde{N}_1$ V_1 B $D_{2-5.8.9.12}$ $T_{2.4}$ ततो लक्ष्मणमब्रवीत्; V_3 लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्.

10 $\tilde{N}_2$ G_2 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). —^{a}) $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2-5.9}$ $T_{3.4}$ अमूनि; B_2 एतानि; $G_{1.3}$ $M_{1.5}$ इदानीं (for इमानि). B_1 ऋषि-; B_2 चर्षि- (for मुनि-). $\tilde{N}_1$ -मुख्यानां; B -पत्नीभ्यो (for -पत्नीनां). —^{b}) T_1 ददानि (for दास्यामि). $\tilde{N}_2$ D_5 G_1 M_6 च; $D_{3.4}$ $T_{3.4}$ वै (for [अ]हम्). —After 10^{ab}, $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $B_{1.2}$(second time in marg.)$_{.3.4}$ D (except D_1) T $G_{1.3}$ M repeat 9^{ab}. —M_8 om. 10^{cd}. —^{c}) D_5 सौमित्रः. B_1 $T_{3.4}$ च; $D_{2.5.9}$ स (for तु). ❀ Ck.t : तथेत्युक्त्वा यथेष्टं प्रयच्छेत्युक्त्वा(Ck °क्त्वेत्यर्थः). ❀ —^{e}) Ś $V_{1.3}$ B_2 $D_{6-8.12}$ -तुरगैः; $\tilde{N}_1$ $D_{1-4.9-11}$ $T_{3.4}$ $M_{4.7}$ -तुरगं; D_5 -तुरंगं(unmetric) (for -तुरगो). —^{f}) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ रथमास्थाय($D_{2.9}$ °रोप्य) सुप्रभं ($\tilde{N}_1$ °व्रतः; V_1 °व्रतं); V_3 रथमारुह्य सत्वरः. —After 10, $\tilde{N}_2$ B_{2-4} D_3 ins., while B_1 ins. after 11^{ab} (first occurrence):

G. 7. 49. 14
B. 7. 46. 13
L. 7. 48. 11

अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ।
अशुभानि बहून्यद्य पश्यामि रघुनन्दन ॥ ११
नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते ।
हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १२
औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम ।
शून्यामिव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ १३
अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृभिः सह ।
श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः ॥ १४
पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि ।
इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १५

849* गत्वा सुदूरमध्वानं मैथिली जनकात्मजा ।
अशुभानि निमित्तानि ददर्श कमलेक्षणा ।

[(l. 1) B_2 सा दूरम् (for सुदूरम्).]

11 B_1 reads 11^{ab} twice. —^{a}) $B_{3.4}$ ततोब्रवीत् (for अब्रवीच्च). Ś $D_{8.12}$ अथ सा; G_1 च ततः (for च तदा). —^{b}) Ś D_8 शुभलक्षणं; B_3 रघुनंदनं; D_{12} T_2 लक्ष्मवर्धनं (for लक्ष्मिवर्धनम्). —For 11^{ab}, Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ subst.:

850* उवाच पथि सीता च सौमित्रिं मित्रवत्सलम् ।

[V_1 $D_{2.9}$ तु (for च). Ñ$_1$ V_3 मैथिली सीता (for पथि सीता च). D_5 रामवत्सला (for मित्रवत्सलम्).]

—After 11^{ab} (first occurrence) B_1 ins. 849*.

—^{c}) D_5 अत्युष्णानि (for अशुभानि). Ś $D_{8.12}$ [अ]त्र; $B_{3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G_3 M_2 [ए]व; $G_{1.2}$ $M_{1.4.5.7-10}$ [ए]वं (for [अ]द्य). M_6 शुभान्येव (for बहून्यद्य). —M_4 damaged for 11^d. —^{d}) M_1 पश्येयं (for पश्यामि).

12 ^{a}) Ñ$_2$ B दक्षिणं (for नयनं). B_2 प्र- (for मे). Ñ$_2$ B [अ]क्षि; T_2 G_3 M_5 [अ]त्र (for [अ]द्य). Ś $D_{8.12}$ [ऽ]स्फुरत्सव्यं (for स्फुरत्यद्य). ❀ Ct: नयनं दक्षिणम्. ❀ —^{b}) Ś $D_{8.12}$ ममोत्कंठाति-; Ñ$_2$ $B_{1.2.4}$ गात्र(B_2 °त्रे) कंपश्च (for गात्रोत्कंपश्च). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) $B_{1.2.4}$ [अ]पि (for [ए]व). ❀ Cg.kt: हृदयं मनः. ❀ —^{d}) Ś$_{2.3}$ अस्वास्थं(Ś$_3$ °स्थ्यं). Ś $D_{8.12}$ चैव लक्ष्यते; D_6 $T_{3.4}$ M_8 इव लक्ष्य(D_6 °क्ष)ते (for इव लक्षये). Ñ$_2$ B M_6 G (ed.) न स्व(G [ed.] सु)स्थमुपलक्षये. —For 12, Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ subst.:

851* वेपन्तीव हि गात्राणि नेत्रं स्फुरति मे भृशम् ।
अस्वस्थमिव सौमित्रे हृदयं चोपलक्षये ।

[(l. 1) D_1 च हि; D_5 मम (for [इ]व हि). $D_{2.9}$ वै (for मे). —(l. 2) V_3 -लभ्यते (for -लक्षये).]

13 $B_{1.4}$ om. 13. —Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) V_3 विषादं (for औत्सुक्यं). G_2 अपरं (for परमं). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{2-5.9}$ मेद्य (for चापि). D_1 उद्वेगो मेद्य परमो. ❀ Cg.k: औत्सुक्यं पुण्याश्रमदर्शनविषयजम्(Ck °श्रमविषयम्) ।; Ct: औत्सुक्यं नगरविषयं रामविषयं वा. ❀ —^{b}) M_4 damaged for तिश्च परा. Ś$_1$ अरतिश्च; D_{12} M_3 न(M_3 ह्य)धृतिश्च (for अधृतिश्च). B_3 चापरा; M_6 परमा (for च परा). Ñ$_1$ V_3 $D_{1-5.9}$ ह्यधृ(Ñ$_1$ अधृ; D_4 अवृ)तिः परमा च(D_1 हि) मे(D_5 वै); V_1 धृतिश्च परमा मम; B_2 निवृत्तं च परं मम. —^{c}) Ñ$_2$ $D_{5-7.10.11}$ एव (for इव). V_3 D_5 हि; $D_{1.4}$ प्र- (for च). —After 13, Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{2.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 ins.; while D_5 ins. (l. 2 only) after 14^{ab} (first occurrence):

852* दृढं च तस्य देवस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल ।
स्मरामि न च मे रामो हृदयादपसर्पति ।

[(l. 1) Ś सुखं; Ñ$_1$ V_1 B_2 अहं; D_8 सुखं; D_{12} दृष्टं (for दृढं). Ñ$_2$ $V_{1.3}$ $D_{2.9}$ हि (for च). $T_{3.4}$ दार्ढ्यं हि तस्य देहस्य (for the prior half). D_{12} चारुस् (for भ्रातुस्). —D_3 repeats भ्रातुस्ते. B_3 $D_{1.3.4.12}$ भ्रातृवत्सलः. —(l. 2) Ś D_8 चैव; Ñ$_1$ V_1 च न (by transp.); B_3 च स (for न च). B_2 om. (subm.); D_{12} ते (for मे). B_3 $T_{3.4}$ नापसर्पति; M_6 व्यपगच्छति (for अपसर्पति).]

14 D_5 reads 14^{ab} twice. —^{a}) Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-4.5}$ (both times).$_9$ $T_{3.4}$ M_6 सौम्य (for तस्य). Ś $D_{8.12}$ कुशलं च भवेत्सम्यग्. —^{b}) B_1 भ्रात्रे ते; B_4 नृपतेर् (for भ्रातुस्ते). Ñ$_2$ B_1 वा(B_1 म)नुजैः सह; B_2 सानुजस्य ह; B_3 D_5(first time)$_{.6.7.10.11}$ M_6 भ्रातृवत्सल (for भ्रातृभिः सह). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.5}$(second time)$_{.9}$ राघवाया($V_{1.3}$ वस्या)नुजैः सह; $T_{3.4}$ राघवाय सहानुजैः. —After 14^{ab} (first occurrence), D_5 ins. l. 2 only of 852*. —^{c}) G_2 M_6 भ्रातृणां (for श्वश्रूणां). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.9}$ चापि; $D_{1.3-5}$ G_1 अपि (for चैव). Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 सौमित्रे; T_4 सर्वासाम्; M_6 ते वीर (for मे वीर). —^{d}) M_6 सर्वेषाम् (for सर्वासाम्). T_4 अविशेषेण सर्वतः.

15 ^{a}) G_1 M_5 [अ]पि (for [ए]व). —^{b}) Ś $D_{8.12}$ इह; Ñ$_2$ B_1 इति; B_2 (marg.) च किं (for अपि). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ सर्वेषु विषयेषु च. —Ñ$_2$ repeats 15^{cd} after 16; D_3 reads 15^{cd} twice. —^{c}) D_5 $T_{3.4}$ M_3 कृत्वांजलिं; D_6 कृतांजली (by transp.) (for [अ]ञ्जलिकृता). B_2 सा च (for सीता). Ś D_8 इत्यंजलिं च सा कृत्वा; Ñ$_2$ V_3 $B_{1.4}$ D_3 (Ñ$_2$ D_3 second time) एवं ब्रुवत्यां सीतायां. ❀ Cg.k.t: अञ्जलिकृता कृताञ्जलिः. ❀ —^{d}) $D_{1.4}$ स्वस्ति (for अभि-). M_9 °वंदत (for अभ्ययाचत). Ś $D_{8.12}$ देवतास्तत्र(Ś$_{1.2}$ °ताभ्यस्तत्र[hypm.])भ्ययाचत; Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.3}$(first time)$_{.9}$ दिवसं(V_3 °सः) प्रययौ तदा(V_1 °तः); Ñ$_2$ (first time; second time illeg.) दैवतान्यभ्ययाचत; $B_{1.4}$ D_3(second time) प्रययौ दिवस(D_3 °सः)क्षयं; $B_{2.3}$ देवतानि स्वयाचते.

लक्ष्मणोऽर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसा वन्द्य मैथिलीम् ।
शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥ १६
ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे ।
प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १७
योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् ।
शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥ १८
सोऽश्वान्विचारयित्वाशु रथे युक्त्वा मनोजवान् ।
आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १९
सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् ।
सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥ २०
अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ।
निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनम् ॥ २१ G. 7.49.22 B. 7.46.24 L. 7.48.22

16 Ñ1 V1.3 B1.4 D1.2.4.9 om. 16. —[a]) Ś2 D5.8 [ऽ]र्थि; B3 [ऽ]र्यं; D6.12 T3.4 [ऽ]थ (for ऽर्थं). D3 स लक्ष्मणस् (for लक्ष्मणोऽर्थं). D3.5–7.10.11 ततः; T3.4 स तद् (for तु तं). Ñ2 B2.3 M6 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). Ś D8.12 ततोप्येवं (for तु तं श्रुत्वा). ❀ Cg: तमर्थमिति । दुर्निमित्तरूपं वस्त्वित्यर्थः ।; Ck: तमर्थमिति । दुर्निमित्तवस्त्वित्यर्थः ।; Ct: अर्थं दुर्निमित्तवस्तु. ❀ —[b]) Ś नंद्य (for वन्द्य). —[c]) T1.2 G3 M3 अस्तु; Ck.t as in text (for इति). M6 हृष्टं (for हृष्टो). ❀ Cg.t: हृष्टो हृष्ट इव ।; so also Ck. ❀ —[d]) Ś Ñ2 B2.3 D3.8 M6 विदू(Ś D8 °धू)यता; D12 विदीर्यता; M9 विशुद्धयता (for विशुष्यता). —After 16, Ñ2 repeats 15[cd]. —After 16, B3 D3 ins.:

853* एवं संजल्पतोरेव सीताया लक्ष्मणस्य च ।
रविरस्तं ययौ पुण्ये गोमतीतीर उत्तरे ।

[(l. 1) B3 रामं (for एव). —(l. 2) B3 रामो (for पुण्ये).]

17 [b]) Ś B3 D8.12 M6 गोमत्यास्तीरे; Ñ1 D6.7 G °तीरम्; B4 गोतमी° (for गोमतीतीर). Ñ1 G2 आश्रये; D6.7 आश्रितः (for आश्रमे). —For 17[ab], V1.3 D1–5.9 T3.4 subst.:

854* गोमतीतीरमासाद्य ह्युपगम्याश्रमं ततः ।

[V1 D1.3.4 आवासम् (for आसाद्य). V1.3 (with hiatus) D1.3.4 उप- (for ह्युप-). V3 तदा (for ततः). V1 समंततः; D1.3–5 [आ]श्रमेवसत् (for [आ]श्रमं ततः).]

—M1 om. 17[c]–18. —[c]) Ś D12 कल्यम्; D8 कालम् (for पुनर्). Ñ2 B2 इदम्; B1 पुनर् (for सूतम्).

18 M1 om. 18 (cf. v.l. 17). —[a]) Ñ V1.3 B1.4 D1.3–5 T3.4 हयांस्; B2 (with hiatus) इमांस् (for रथं). D2.9 योजयाश्वान्रथे (for योजयस्व रथं). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 तूर्णम् (for शीघ्रम्). —[b]) G1 om. अद्य. Ñ1 V3 भागीरथं; D5 [अ]हं पार्वती- (for भागीरथी-). —[c]) V3 धारयाम्यत्र (for °यिष्यामि). —[d]) D4 M5 त्र्यंबकं. Ś D8.12 पततीं; Ñ1 D6 T1 M5 पर्वतो; V3 B4 D1.3.4 पतितं (for पर्वते). Ñ2 B1–3 नियतं त्र्यंबको; V1 D2.5.9 T3.4 देवः पशुपतिर् (for त्र्यम्बकः पर्वते). G3 M8 इव तेजसा (for पर्वते यथा). D7.10.11 T2 G1.2 M10 त्रियंबक इवौजसा. ❀ Cg: योजयस्वेति । शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथेति दृष्टान्ते रुद्रोऽपि स्नानार्थमेव गङ्गां दधारेति गम्यते ।; Ct: 'पर्वतत्र्यम्बको यथा' इति पाठे उपमाद्वयम् । त्र्यम्बक इव पर्वतो हिमवानिवेति वा. ❀

19 [a]) M8 अश्वान् (for सोऽश्वान्). V3 तान्; D6.7.10.11 G1 M4.5.7–9 तु (for [आ]शु). Ñ D1–5.9 प्रचार(Ñ2 °योज; D1.2.4.9 °णोद)यित्वा तु(D1.4 च); V1 प्रयुज्य तु रथे; B2 तु शीघ्रगानाशु; T1.2 G3 M1.3 रज्वाश्च चतुरो (for विचारयित्वाशु). Ś D8.12 (ed.) अश्वांस्तु स्व(L [ed.] स्वा)पयित्वाशु; B1 अश्वांस्तु परिवार्याथ; B3 ततोश्वांश्चारयित्वा तु; B4 अश्वांस्तु चारयित्वाशु; T3.4 अश्वान्संयोजयित्वा तु. —[b]) V1 सुप्र-; D5 रथं (for रथे). Ñ2 V1.3 D2.7.9–11 T3.4 M9 युक्तान्; T1 M1 युङ्क्त्वा; M8 युक्तो (for युक्त्वा). D6 तथैयुक्त्वा (for रथे युक्त्वा). Ñ1 D1.3.4 M6 महाजवान्; D2.9 मनोरमान् (for मनोजवान्). —[c]) Ñ1 B1.2.4 समारोहेति (for आरोहस्वेति). B2 G1 वैदेहि. —[d]) Ś D8.12 ततः (for सूतः). —For 19[cd], Ñ2 V1.3 D1–5.9 T3.4 subst.:

855* आरोहेत्यब्रवीत्सीतां सूतो लक्ष्मणमेव च ।

[V3 D5 अब्रवीत् (for एव च).]

20 [a]) Ñ1 V1.3 D1–5.9 सूतस्य मतमा(Ñ1 °नता)ज्ञा-(D1.3.4 स्था)य(all with hiatus); Ñ2 B1.2.4 सूतस्य वचनात्सा तु(B2 °त्सीता; B4 °त्सा च) (all with hiatus); T3.4 सा तस्य वचनात्तूर्णम्. —[b]) B3 महारथं (for रथोत्तमम्). —[d]) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 सू(D9 सा)तेन च सुमंत्रिणा. —After 20, D6.7.10.11 T3.4 G3 M1.4.5 ins.; while G2 ins. after 21[ab]:

856* आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् ।

21 [a]) Ñ1 V1.3 D1–5.9 ततो; D6 अर्ध- (for अथ). V1 D2.5.9 [अ]र्धं (for [अ]र्ध-). M2.4.7.9 -दिवसे (for -दिवसं). —[b]) D1 T1.2 G1.3 M1.5 भागीरथि- (for भागीरथ्या). D5 T2 जलाश्रयं (for जलाशयम्). Ñ B प्राप्य भागीरथीं नदीं. —After 21[ab], G2 ins. 856*. —[c]) B वीरः; D2.9 G3 दीनं; M6 धीरः (for दीनः). —[d]) V3 रुरोद च; D3.5 स रुरोद (for प्ररुरोद). Ś3 B2.3 D6.7.10.11 महास्वनः; B1 G (ed.) स(G [ed.] म)हास्वनान् (for महास्वनम्).

G. 7. 49. 23 B. 7. 46. 25 L. 7. 48. 23 सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ।
उवाच वाक्यं धर्मज्ञ किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २२
जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम ।
हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २३
नित्यं त्वं रामपादेषु वर्तसे पुरुषर्षभ ।
कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रे शोकमागतः ॥ २४
ममापि दयितो रामो जीवितेनापि लक्ष्मण ।
न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २५
तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् ।
ततो धनानि वासांसि दास्याम्याभरणानि च ॥ २६
ततः कृत्वा महर्षीणां यथार्हमभिवादनम् ।
तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ २७

22 ^{a}) Ś D8.12 हि; B2 सा; M3 यं (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 लक्ष्मणं दृष्ट्वा; Ñ2 B2.4 परम(B4 °मा) त्रस्ता; B1 परमावस्थां; T1 M3.6 परमायस्ता (for परमायत्ता). —Ñ2 illeg. for 22^b. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 रुदंतं परमातुरं. —^{c}) L (ed.) वचनं (hypm.) (for वाक्यं). Ś Ñ V1.3 B2–4 D1.3–5.7.8.10.11 T3.4 M5.6.8.10 धर्मज्ञा; T1.2 M3 धर्मज्ञं; G1 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ).—^{d}) B किमर्थं (B3 °र्था) (for किमिदं). Ñ1 V1.3 D2.3.5.9 पथि (for त्वया).

23 ^{a}) M4.7 आश्रित्य (for आसाद्य). —^{b}) Ñ1 चिंताभि- (for चिराभि-). M6 मया (for मम). Ñ2 V1.3 D2.5.9 T3.4 प्रीतिर्हि मम वर्त(D2.9 विद्य; D5 वर्ध)ते; D1 प्रीतिर्हि वर्धते बहु; D3.4 प्रीतिर्हि समवर्धते(D4 °त).—^{c}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 त्वं; M6 मे (for मां).

24 D5 T1 om. (hapl.) 24–25^b. —^{a}) M6 तु (for त्वं). D6.7.10.11 Cg -पार्श्वेषु; M3 -पार्श्वे तु; M5 -पादाभ्यां (for -पादेषु). Ś D8.12 वर्तयसे भ्रातुः; Ñ V1.3 D1.3.4 T3.4 च (Ñ2 त्वं) वर्तसे भ्रातुः; B त्वं पादयोर्भ्रातुः; D2.9 स्मरसि किं भ्रातुः (for त्वं रामपादेषु). ❀ Cg: पार्श्वेष्विति पूजायां बहुवचनम्. ❀ —^{b}) Ś Ñ V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 पादयोः (for वर्तसे). G1 रघुनंदन (for पुरुषर्षभ). M5 सहितः सत्तरोत्तम. —After 24^{ab}, Ñ V3 B D3(B4 D3 l. 1 only) ins.:

857* नित्यमेवानुरक्तस्त्वं नित्यं चैव गुणैर्वृतः ।
संभावी त्वं महाबाहो शीलवान्दक्ष एव च ।

[(l. 1) B4 चैव (for एव). B2 च (for त्वं). D3 एव (for चैव). Ñ1 गुणान्वितः; B1 गुणैर्हितः; B4 गुणैर्युतः; D3 समाश्रितः (for गुणैर्वृतः). V3 च गुणसंयुतः (for चैव गुणैर्वृतः). —(l. 2) Ñ1 damaged for संभावी त्वं.]

—D1.4 read 24^{cd} twice. —^{c}) T3.4 क्वचिन्; G2.3 किंचिद् (for कच्चिद्). B1.2 निराकृतस्; D1 (first time) तिरस्कृतस् (for विनाकृतस्). Ś Ñ1 V1.3 D2.4(second time).8.9.12 न तद्विनाभावात्; Ñ2 तदविना भ्रातुस्; D1(second time) तं विना सौम्य(subm.); T3.4 न त्वां विना भ्राता (for विनाकृतस्तेन). —^{d}) B य(B4 त)स्मात्ते; D1.4 (both first time) वनांते; D6 M10 सौमित्रे; D7.10.11 M1 द्विरात्रं; T2 M3 °त्राच्; M8 चिरं ते; G (ed.) यस्मात्तु (for द्विरात्रे). B1.2.4 D1.4 (D1.4 first time) G1 M5 शोक (for शोकम्). B1 आगमत्. Ś Ñ V1.3 D1–4(D1.4 second time).8.9.12 तवेदं दुःखमागतं; T3.4 तव दुःखं कथं न्विदं. ❀ Cg.k.t: शोकमागतः कच्चित्(Cg °च्चिदित्यन्वयः). ❀

25 D5 T1 om. 25^{ab} (cf. v.l. 24). —^{a}) M6 विदितो (for दयितो). Ś V1.3 B3 D1–4.8.9.12 M6 राजा; G2.3 कामो (for रामो). —^{b}) Ñ V1 B1.3.4 D1.6.7.10.11 T2 G2.3 M3.10 जीविताद(D1 °त्रा)पि; B2 जीवादपि च (for जीवितेनापि). —After 25^{ab}, Ś D8 ins.:

858* न चाहं तव शोचामि मा गा विक्लवतामिमाम् ।
[Ś corrupt for मा गा.]

—^{c}) D2 तव (for न च). T3.4 M3 रामम् (for चाहम्). Ñ1 V1 B1 D5.10.11 एव; D2.9 M1 अपि (for एवं). M4 अस्वस्था (for शोचामि). —^{d}) B यथा; D6 मैव; T1.2 G3 M3 नैव; G1.2 नैवं (for मैवं). G (ed.) [ए]व (for त्वं). Ś D8.12 बाष्पशो (corrupt) (for बालिशो). B भवान्; G1 मम (for भव). Ñ V1.3 D1–5.9 T3.4 मा गा विक्लव(Ñ2 °वि)तामिमां (cf. post. half of 858*).

26 ^{a}) B1 तारयाशु (for °यस्व). —^{b}) D2.3 om. च (subm.). —^{cd}) Ñ V1.3 B D1–5.9 M3 तेभ्यो (for ततो). Ñ1 वराणि; D6.7.10.11 T3.4 मुनिभ्यो; G (ed.) रत्नानि (for धनानि). Ś D8.12 तपोवनेषु (for ततो धनानि). Ñ1 V1.3 D1–5.9 रत्नानि (for वासांसि). B2 ददामि (for दास्यामि). K (ed.) दास्यामि वासांसि (by transp.).

27 ^{a}) M1 तत्र (for ततः). —^{b}) D1–4.9 यथावद् (for यथार्हम्). T2 अभिवासनं (for °दनम्). —^{c}) Ś D8.12 L (ed.) तथै(L [ed.] त्रै)कां च; M2 तत्र चैतां (for तत्र चैकां). Ñ B उषित्वैकां निशां तत्र; V1.3 D1–5.9 उष्य तत्र निशामेकां. —^{d}) Ñ V3 B यास्यामि (for °मस्). Ś D8 M1 स्व(D8 सु)पुरीं; Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.9 नगरीं(V1.3 D2.9 °रं); D12 स्वपुरं (for तां पुरीं). Ñ1 B1.4 M1 ततः (for पुनः). T3.4 transp. पुरीं and पुनः. B3 पुनरेव ह (for तां पुरीं पुनः). —After 27, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.7–12 T3.4 M3 ins.:

859* ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् ।
त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम् ।

[(l. 1) D1.2.4.9 सिंहस्कंधं. V1 तनु- (for कृश-). —(l. 2) D1.4 मे; D7 [ऽ]ति- (for हि).]

—Thereafter D1.4 read colophon.

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे । तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपाहरत् ॥ २८ G. 7. 49. 30 B. 7. 46. 33 L. 7. 48. 30

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

28 [a]) Ś Ñ2 B3.4 D8.12 ततस् (for तस्यास्). V1 D1-4.9 भाषितं (for वचनं). —[b]) D5 विसृज्य; D9 प्रगृह्य (for प्रमृज्य). —[d]) Ś D8.12 M1 उपा(M1 समा)नयत्; D10.11 T2 M2.4.7.9 उपारुहत्; M5 अथारुहत्; M6 उपावहत् (for उपाहरत्). M3 नाविकानब्रवीत्तदा. —For 28[cd], Ñ B1.3.4 subst.:

860* मतिं तारयितुं चक्रे लक्ष्मणो मैथिलीं तदा ।

—Ñ1 cont.; V1.3 D1.2(reads after colophon).3–5 T3.4 subst. for 28[cd]; Ñ2 cont. after 863*; D7.10.11 ins. after 28[ab]; D9 ins. before 46.1:

861* नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ।
इमे स्म सज्जा नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।

[Ñ1 V3 om. l. 2. —(l. 2) D7.10.11 इयं च (for इमे स्म). D1.3.4.9 सज्ज (for सज्जा). T3.4 इयं सज्जा सु- (for इमे स्म सज्जा). Ñ2 V1 D2.5.9 चेयम् (for चेति). Ñ2 V1 D2.5.9 इति ते तमथाब्रुवन् (for the post. half).]

—For 28[cd], D9 subst.; D6.7.10.11 M2.4.7 ins. after 28; M9 cont. after 865*:

862* गङ्गां संतारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ।

[D9 स त्वरयामास (for संतारया°) and परवीरहा (for तां समाहितः).]

—For 28, B2 subst.; Ñ2 B3 cont. after 860*:

863* श्रुत्वा तु तस्या वचनं महात्मा
प्रमृज्य नेत्रे रुचिरे तदानीम् ।
स लक्ष्मणो लक्ष्मिविवर्धनोऽथ
नावं समानाय यथादरेण ।

[(l. 4) Ñ2 B3 यदा(B3 तथा)दरेण (for यथादरेण).]

—After 28, M3 ins.:

864* शीघ्रमानयताद्यैव नावं रम्यामलंकृताम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
सज्जा नौरियमस्तीति सौमित्रिं तं ससंभ्रमाः ।;

while, M9 ins.:

865* सीतां चापि समारोप्य तापसालोकनोत्सुकाम् ।

Colophon: Ñ V1 B1.4 D5 om.. —*Kāṇḍa name*: D2.9 M7 om. —*Sarga name*: Ś D8.12 सीताधिवासः; V3 सीतावनगमनः; B2 सीतानिर्वासः; B3 सीतानिर्वासनं; D1.2 सीतावनवासः; D3.4 सीतावनवासगमनं; D9 सीताविवासनं; L (ed.) सीताविवासः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V3 B3 D2.12 om.; B2 34; D1.3.4 47; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.8–10 46; D9 51; T3 53; T4 damaged; M6 44; M7 36. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

४६

G. 7.49.31 B. 7.47.1 L. 7.49.1 अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः ।
आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १
सुमन्त्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः ।
उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २
ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः ।
उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्बाष्पगद्गदः ॥ ३
हृद्गतं मे महच्छल्यं यदस्म्यार्येण धीमता ।
अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४
श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्योर्वा यत्परं भवेत् ।
न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥ ५

46

☞ V2 missing for Sarga 46 (cf. v.l. 7.12.2). Ñ V1 B1.4 D5 cont. the previous Sarga.

1 Before 1 D9 ins. 861*.—^{a}) V1.3 D1–5.9 ततो (for अथ). Ś D8.12 M6.10 सुसंस्तीर्णां; B3 समानीतां; D2 सुखास्तीर्णां; D4.5 G (ed.) तु (G [ed.] प्र)विस्तीर्णां; T1.2 सुनिस्तीर्णां.—^{b}) Ñ1 नैषादां. V1 इति राघवः (for राघवानुजः). B3 निषादेन स लक्ष्मणः. ❀ Cg.k : निषादस्य गुहस्येयं नैषादी (Cg °दी ताम्); Ct : नैषादीं निषादोपनीताम्. ❀—^{c}) Ś B2.3 D8.12 सुसंयुक्तां; D6 समायस्तां (for समायुक्तां).—^{d}) D12 आरुह्य (for आरोप्य).—For 1^{cd}, Ñ V1.3 D1–5.9 subst.:

866* आरोप्य सीतां प्रथमं सोप्यारोहन्महारथः ।

[Ñ2 प्रथमं सीतां (by transp.). D1.3.4 [अ]भि- (for [अ]पि). Ñ V1 D1.4.9 [अ]रोहत्. D5 आरोहत्स; D9 सोनुरोह (for सोप्यारोहन्).]

2 ^{a}) M4 damaged for व सरथं. Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D1-5.8.9.12 T3.4 [अ]पि (for [ए]व). D1.3.4 सुरथं; G (ed.) स्वरथे. T1.2 G3 सारथिं चैव (for चैव सरथं).—^{b}) D12 अपि (for इति). D5 आह्वयताति (corrupt) (for स्थीयतामिति).—Ś1 V1.3 D8 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}.—^{d}) G1 प्राह याहीति (for प्रयाहीति च). Ñ1 D1–5.9 नाविकांश्चाभ्य (D9 °दय)नो (Ñ1 D1.4 °चो)दयत्. ❀ Ct : प्रयाहि परं तीरमिति शेषः. ❀—After 2, Ñ2 B ins.:

867* नाविकस्तु वचः श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
वाहयामास तां नावं दक्षिणं कूलमादरात् ।

[(l. 1) B1 तद् (for तु).—(l. 2) B2 दक्षिणां दिशम्.]

3 Ś1 V1.3 D8 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2).—^{a}) Ś2.3 D12 समासाद्य; B2 समा° (for उपागम्य).—^{b}) M6 राघवः (for लक्ष्मणः).—After 3^{ab}, D2.9 ins.:

868* अथ व्यवस्थापितवाक्यंचि-
रसौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं
महीपतेः शासनमुज्जहार ।

—^{cd}) D5 T1.2 G3 प्रांजलिर् (for मैथिलीं). M4 damaged for वाक्यं प्रा-. D5 वैदेहीं; T1.2 G3 औत्कंठ्याद् (for प्राञ्जलिर्). Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–4.8.9.12 transp. मैथिलीं and प्राञ्जलिर्. Ñ V1.3 B1.2.4 D1.3–5 -विक्लवः; B3 -विस्वरात्; D2.9 -विह्वलः; D6.7.10.11 T3.4 -संवृतः; G1 M2–4.6.7.10 -गद्गदं; K (ed.) -संप्लुतः (for -गद्गदः).

4 B3 om. 4–5^{b}. D5 om. 4.—^{a}) Ś1.2 V1.3 B1.2.4 D1–4.9 T3.4 M6 हृद्गतो; Ś3 D8.12 त्वद्गतो; Ñ1 हृद्भवो (for हृद्गतं). V3 हि (for मे). M1 ह तच् (for महच्). Ś D8.9.12 M6 महान्दाहो; Ñ V1 D2.3.9 T3.4 महाञ्शोको; V3 महान्क्रोधो; B1.2.4 महांस्तापो; D1.4 महाबाहुर् (for महच्छल्यं).—^{b}) Ś D6–8.10–12 यस्माद्; T1.2 G1.3 M3 उक्तोस्मि; G2 यताद् (for यदस्मि). B1 यदार्येण च; M1 यस्म्यार्येण च (sic) (for यदस्म्यार्येण). Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 यदार्योपि हि (T3.4 च) बुद्धिमान्.—^{cd}) D2.9 कस्मिन्. G2 M5 नियुक्तो (for निमित्ते). Ñ2 B1.2.4 लोकस्य नीतोहं (for वैदेहि लोकस्य). Ś D8.12 वचनात्कृतः; Ñ1 V1 D2 T3.4 वचने स्थितः; Ñ2 B1.2.4 G2 वचनीयतां (G2 °तः); M5 वचनीकृते. D9 कस्य वचने च स्थितः (unmetric, for ^{d}). ❀ Cv : एतन्मे महद्धृच्छल्यं यदार्येणास्मिन्कार्ये भवामि लोकस्य वचनीकृतः लोकस्य वचनीयः कृतः । लोकस्य वाच्ये यदस्मिन्कार्ये निमित्ते नियुज्येत, एतदेव मे हृच्छल्यमित्यर्थः ।; Cg.k : हे वैदेहि ! यस्मिन्निमित्ते यत्कृत्यानुष्ठानतः । अहं लोकस्य वचनीकृतः वचनीयः कृतः । यलोप आर्षः । निन्द्यः संपादितो भवेयम् । अस्मिन्निमित्ते धीमता सर्वज्ञेनार्येण यद्यस्मादहं नियुक्तस्तेन हेतुना मे महच्छल्यं हृद्गतम् ।; Ct : वैदेहि, अस्मिन्निमित्ते यस्माद्धीमताप्यार्येण लोकनिन्दाहेतुभूते क्रूरकार्ये यदहं नियुक्तस्तल्लोकस्य वचनीकृतः । यलोप आर्षः । वचनीयो निन्द्यः कृतः, अतो मे महच्छल्यं हृद्गतं हृदयं प्रविष्टम्. ❀

5 B1.3 om. 5^{ab} (for B3 cf. v.l. 4).—^{a}) Ś2.3 [ऽ]द्य (for हि).—M4 damaged from मे up to यत् in ^{b}. Ś2 [ऽ]स्तु; D6 स्यान् (for ऽद्य). Ñ1 V1 D2.9 T3.4 समाद्य (Ñ1 V1 °पि) मरणं श्रेयो; Ñ2 V3 B2.4 D1.3–5 मरणं हि मम (B4 परं) श्रेयो.—^{b}) D6.7.10.11 T2 Cg.t मृत्युर्; Ck as in text (for मृत्योर्). Ñ V1.3 B2.4 D1–5.9 यदन्यद्राप्य (Ñ1 V3 D2–4.9 °द्रा त)तोधिकं; T3.4 किं प्राणैः पार्थिवेन वा; G1.2 मृत्योर्नान्यद्गरीयसः.—^{c}) Ś D8.12 तव; Ñ V1.3 B2.4 D1.3–5 न तु; D9 यत्तु (for न च). T3.4 एतस्मिन्. B3 देवि न त्वीदृशे कार्ये.—^{d}) Ś Ñ B D8.12 नियोगो; V1.3 D2.3.9 विन्यासो; D5 विश्वासो; T3.4 निर्दिष्टो; G2 न योग्यो;

प्रसीद न च मे रोषं कर्तुमर्हसि सुव्रते ।
इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६

रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः ।
मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७

किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ।
पश्यामि त्वां च न स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८

शापितोऽसि नरेन्द्रेण यत्त्वं संतापमात्मनः ।
तद्ब्रूयाः संनिधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९

वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
अवाङ्मुखो बाष्पगलो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १०

श्रुत्वा परिषदो मध्ये अपवादं सुदारुणम् ।
पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनककात्मजे ॥ ११   G. 7. 49. 42 B. 7. 47. 11 L. 7. 49. 11

Cg.k.t as in text (for नियोज्यो). V_3 -निंदित:; M_5 -वंदिते (sic) (for -निन्दिते). D_6 लोकनिंदाविनिंदिते. ❀ Cv : न चास्मिन्नित्यादिश्लोकः सा त्वमित्यादेः परतो द्रष्टव्यः । पूर्वत्र तु लेखकैः प्रमादाल्लिखितः ।; Cg : एवं हृच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्युर्मरणं हि वा यद्यदि स्यात्, अथ तदेव मे परं श्रेयो भवेत् । न चेत्यादि । ईदृशे लक्ष्मणो निर्घृण इति लोकनिन्द्येऽस्मिन्वक्ष्यमाणरूपे कार्ये न चाहं नियोज्योऽस्मि नियोक्तुमर्होऽस्मि, तथा विनियुक्तस्य कार्यस्य सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः ।; Ck : एवं महच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्योर्मरणं हि वा यद्यदि स्यात्, अथ तदेव मे परं श्रेयो भवेत्। न चेत्यादि। ईदृशे निर्घृणे(णो ?) लक्ष्मण इति लोकनिन्द्ये (महत्य) स्मिन्वक्ष्यमाणरूपे कार्ये चाहं नियोज्योऽस्मि नियोक्तुमर्हो भवामि। अथापि नियुक्तः सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः।; Ct : एवं महच्छल्यं प्राप्तवतो मे यन्मरणं तत्प्रागवस्था मूर्छा मृत्युमुख्यं मरणं वा यद्भवेत्तत्परं श्रेयो भवेत् । न च न त्वीदृशे लोकनिन्द्येऽस्मिन्वक्ष्यमाणे कार्येऽहं नियोज्यो नियोक्तुमर्हो भवामि । अथापि राजनियोगस्य सर्वथा कर्तव्यत्वान्नियोगं करोमीति शेषः. ❀

6 [a]) Ñ $B_{1.4}$ $D_{3.5-7.10.11}$ $T_{1.2}$ transp. न and च. $D_{2.9}$ प्रसीदस्व न (for प्रसीद न च). $Ś_2$ शेषोथ (sic); B_4 $D_{6.7.10.11}$ से पापं (for मे रोषं).—[b]) Ś Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 मैथिलि; $D_{6.7.10.11}$ शोभने (for सुव्रते). ❀ Ct : पापं कर्तुम् । दोषं ज्ञातुमित्यर्थः. ❀ —[c]) V_1 -गतो (for -कृतो). $Ñ_2$ B कृत्वांजलिं (for [अ]ञ्जलिकृतो). G_2 भूत्वा (for भूमौ). ❀ Ck.t : अञ्जलिकृतः कृताञ्जलिः. ❀ —[d]) D_2 पपात स ह (for निपपात स). Ś $D_{8.12}$ महीतले; M_4 damaged (for स लक्ष्मणः).—After 6, $D_{2.9}$ ins. :

869* सुखेन लङ्कासमरे मृतं मा-
मजीवयन्मारुतिशास्त्रवैरः ।
आर्यां समस्त्वां विपिनेऽपहातुं
श्रोतुं च तस्याः परिदेवितानि ।

[(l. 3) D_2 विजने विहातुं (for विपिनेऽपहातुं).]

7 [a]) V_1 कृत्वा (for दृष्ट्वा).—[c]) Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $B_{2.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ भृशमुद्विग्ना; G_2 शोकसंविग्ना.

8 [b]) M_6 सत्येन (for तत्त्वेन). B_1 $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.8.10}$ राघव (for लक्ष्मण). D_6 ब्रूहि लक्ष्मण तत्त्वतः.—[c]) $Ñ_2$ $B_{1.2.4}$ M_1 न हि; D_7 $T_{1.2}$ $M_{2.4.7}$ न च (by transp.); $T_{3.4}$ अपि (for च न). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.3.8.9.12}$ हि त्वामस्वस्थम् ; B_3 त्वामिहास्वस्थम् ; $D_{2.4}$ त्वामवस्वस्थम् ; D_5 हि त्वा गच्छस्वम् (sic).—[d]) $D_{6.7}$ च भूपतेः (for मही°).

9 [a]) Ś D_5 शासितो (for शापितो). $Ñ_2$ [ऽ]हं; D_5 हि (for ऽसि). V_1 महेंद्रेण; $D_{2.9}$ मम प्राणैर् (for नरेन्द्रेण).—[b]) Ś $Ñ_1$ V_3 $D_{2.8.12}$ M_6 यस्त्वं; $Ñ_2$ B यदि (for यत्त्वं). D_5 संत्रासम् (for संतापम्). $D_{10.11}$ $M_{1.10}$ आगतः (for आत्मनः).—[c]) Ś $Ñ_2$ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.12}$ $T_{3.4}$ M_{6-9} न (for तद्). $D_{1-5.9}$ T_2 G_2 M_9 ब्रूयात् ; M_8 ब्रूयां (for ब्रूयाः). M_2 आब्रूयाः (for तद्ब्रूयाः). T_8 संनिधिं. $Ś_3$ B_3 $D_{8.12}$ M_6 मेद्य (with hiatus) (for मह्यम्).—[d]) V_1 सेयम् ; $D_{2.9}$ स्वयम् (for अहम्). ❀ Cg : यस्मात्त्वमेवं संतापमागतस्तस्मात्त्वं नरेन्द्रेणैव शापितोऽसि । मह्यं मम । आज्ञापयामि त इति त्वामित्यर्थः ।; Ck : यद्यस्मात्त्वमेवं संतापमागतस्तस्मात्त्वं शापितोऽसि, अप्रत्युत्तरतया शापपूर्वं क्रूरे कर्मण्याज्ञप्तोऽसीत्यर्थः । मह्यं मम संनिधौ, आज्ञापयामि त इति । त्वामित्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —After 9, T_4 G_1 ins. :

870* मया च शापितश्चासि वद मे वेपते मनः ।

10 [a]) Ś $D_{5.8.12}$ नोद्यमानस् ; V_3 [आ]देश्यमानस् ; B_3 प्रेक्ष्यमाणस् ; D_3 वोह्यमानस् ; T_2 G_3 बाध्यमानस् (for चोद्य°).—[b]) Ś $Ñ_2$ $V_{1.3}$ B $D_{5.8.12}$ $T_{3.4}$ -मानसः ; D_2 -चेतसः ; D_{11} -* तनः (for -चेतनः).—[c]) B_2 पराङ्मुखो. Ś $D_{1.3.4.8.12}$ बाष्पकंठो; $Ñ_1$ M_6 दीनमना; $Ñ_2$ B बाष्पकलं; V_1 $D_{5.9}$ $T_{3.4}$ ध्वस्तवपुर् ; V_3 दीनमुखो; D_2 दुःस्थवपुर् ; M_1 (*inf. lin.*) बाष्पकलो (for बाष्पगलो).—[d]) G_1 हा (for ह).

11 Note hiatus between [a] and [b].—[a]) Ś $Ñ_1$ V_3 $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 तु (M_6 om. [subm.]) पर्षदो (for परिषदो). V_3 [ऽ]साकं (for मध्ये).—[b]) Ñ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ परिवादं; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.7}$ ह्यपवादं; Cg.k.t as in text (for अप°).—$Ś_1$ om. 11[c]–12[a].—[c]) $D_{8.12}$ जानपदे.—After 11, $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1-5.7.9.10}$ ins. :

871* रामः संतप्तहृदयो मां नियोज्य गृहं गतः ।

[D_6 मा (for मां). $D_{6.7.10.11}$ निवेद्य (for नियोज्य). G_1 मां नियोजितवानिह (for the post. half).]

—Thereafter M_3 cont. :

G. 7. 49. 43
B. 7. 47. 12
L. 7. 49. 12

न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ।
यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षः पृष्ठतः कृतः ॥ १२
सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम संनिधौ ।
पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥ १३
आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ।
राज्ञः शासनमाज्ञाय तवैवं किल दौर्हृदम् ॥ १४

तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् ।
पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ १५
राज्ञो दशरथस्यैष पितुर्मे मुनिपुंगवः ।
सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ १६
पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ।
उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७

872* वनं प्रापयितुं त्वां वै निर्दोषामपि मैथिलि ।

12 Ś1 om. 12^{a} (cf. v.l. 11). M10 om. (hapl.?) 12. D6 om. (hapl.?) 12^{ab}. T3.4 G1 M1.2.4.7.8 transp. 12 and 13. B3 D7 transp. ^{ab} and ^{cd}.—^{a}) Ñ V1.3 B D1–5.9 न तच्छ (D1.4 तच्च श; D5 न च श) क्यं कथयितुं.—After 12^{ab}, Ś D8.12 ins.:

873* शक्यं कथयितुं शुद्धे पातिव्रत्यसमन्विते ।

—V3 om. 12^{cd}. D6 transp. 12^{cd} and 13.—^{c}) Ś B3 D7.8.12 M6 न्यस्य (for न्यस्तानि). Ñ V1 B1.2.4 D1–5.9 यद्राज्ञा (V1 D2.9 राज्ञा हि) हृदये कृत्वा; G2 यानि वाक्यो हृदि स्थानि (corrupt).—^{d}) Ś Ñ V1 B1 D2.8.9.12 M6 नामर्षः; B2–4 स्नेहस्ते; D1.3–5 विमर्शः; D10.11 G2 M7 Ck.t [अ]मर्षात्; G3 M8 [अ]मर्षं; Cv.g as in text (for [अ]मर्षः). ❀ Cv: अमर्षः पृष्ठतः कृतः, यैरपवादादिषु कोपो राज्ञा पृष्ठतः कृतः।; Cg: यानि वचनानि राज्ञा, अमर्षात् हृदि न्यस्तानि तानि तवाग्रतो मया न वचनीयानि वक्तुमशक्यानि। अत एवामर्षः मया पृष्ठतः कृतः, नोपन्यस्त इत्यर्थः।; Ck: यानि वचनानि यानि राज्ञामर्षाद्धृदि न्यस्तानि तानि हे देवि मया तवाग्रतो न वचनीयानि वक्तुमशक्यानि। अत एव मया तस्य वादः पृष्ठीकृतः नोपन्यस्तः।; Ct: यानि वचनानि राज्ञामर्षाद्धृदि न्यस्तानि तानि हे देवि, मया तवाग्रतो न वचनीयानि न वक्तुं शक्यानि, अत एव तेषां वादो मया पृष्ठतः कृतः. ❀

13 T3.4 G1 M1.2.4.7.8 transp. 12 and 13. D6 transp. 12^{cd} and 13. D7 transp. ^{ab} and ^{cd}.—^{a}) D1 दृष्टा (for त्यक्ता). Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.8.9.12 नरेन्द्रेण (for नृपतिना). M8 transp. त्यक्ता and नृपतिना.—Ś2 om. from 13^{b} up to the prior half of l. 1 of 875*.—^{b}) M6 (with haitus) अपापा (for निर्दोषा). M8 नृप- (for मम). M3 निर्दोषामपि. B साध्वी कुलसमन्विता.—^{c}) Ś1.3 Ñ1 V1.3 B3 D1.3–5.8.9.12 T4 लोकापवाद-; Ñ2 B1.2.4 लोकापवादाद्; D2 लोकापवादे.—^{d}) Ś1.3 Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 तद्ग्राह्यं (B1 त्वं त्यक्ता) नान्यथा त्वया (Ñ B देवि नान्यथा; T3.4 °था कृतं).—After 13, B1 ins. (r. after 16):

874* तत्र गच्छस्व वैदेहि मा तेऽस्तु हृदये व्यथा ।

14 Ś2 B1 om. 14 (for Ś2 cf. v.l. 13).—^{a}) D3 om. च (subm.). Ñ2 B2.4 इहाश्रमांतेषु (Ñ2 °मांते हि; B2 °मेषु च). Ś1.3 D8.12 च तदा; M1 वचनात् (for च मया).—^{b}) L (ed.) त्वं त्यक्तव्या (by transp.). Ś1.3 D8.12 न संशयः (for भविष्यसि).—^{c}) Ś1.3 V3 D8.12 M4.6 राजशासनम्. Ñ2 आस्थाय; V1 B2 D1.3.4.10.11 G3 आदाय (for आज्ञाय).—^{d}) Ñ V1 B2–4 D3–5.9 [ए]ष (for [ए]वं). V3 D6.7.10.11 तथैव; T2.3 तथैवं; G1.2 M1.3.10 तवैव. M5 om. किल. Ñ V1 B2–4 D2–5.9 दोहदः; G3 सौहदं; Cg.k.t as in text (for दौर्हृदम्). Ś1.3 D8.12 तव चैव विदोषतां; D1 कृतमेतन्न संशयः; M6 तव चैव हि दौहृदात्.—After 14, Ś1.3 D8.12 ins., while Ś2 ins. after 13^{a} (owing to om.):

875* गङ्गातीरे महापुण्ये आश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।
त्वं तु नेया मया गत्वा शासनात्पार्थिवस्य तु ।

[Ś2 om. the prior half of l. 1. Note hiatus between the two halvas.]

15 ^{b}) Ś B D8.12 M6 महर्षीणां; Ñ1 V1.3 D1–5.9 राजर्षीणां. B3 D6.9 तपोवने.—D6 om. 15^{c}–16^{b}.—^{d}) B4 विषादं मा (by transp.). Ñ1 V1 D2.9 मुनिसंघैर्वृ (V1 °घवृ) तं शुभं (D9 °र्निषेवितं); V3 D1.3–5 मुनिभिः (D5 सर्वतः) संवृतं शुभं.

16 D6 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15).—^{a}) D7.10.11 T3 G2 [ए]व; T1.2 G3 M3 [इ]ष्टः; M1 [ए]वं; M5 [इ]मे (sic) (for [ए]ष).—^{b}) Ñ1 D1–5.9 नो (for मे). M8 पुंगवः सखा (for मुनिपुंगवः).—^{c}) M8 ऋषिः (for सखा). G2 यः परमो (for परमको).—^{d}) Ś B3 D8.12 M6 सुमहानृषिः; Ñ1 V3 D1.3–5 भगवानृषिः; Ñ2 V1 B1.2.4 D3.9 T3.4 सुमहातपाः. ❀ Cg.k.t: परमकः परमानुकम्पावान्. ❀ —After 16, B1 repeats 874*.

17 B1 om. 17–18^{b}.—^{a}) Ś D8.12 उपागच्छ (for °गम्य).—^{b}) Ś D8.12 तस्यैतस्य; Ñ1 V1.3 D1–5.9 सुखं तस्य (for सुखमस्य).—^{c}) B3 उपासन- (for उपवास-). M8 -कृतैकाग्रा (foi -परैकाग्रा).—For 17^{cd}, Ñ1 V1.3 D1–5.9 subst.:

876* रामस्य स्निग्धहृदया गच्छ त्वं मा व्यथां कृथाः ।

[V3 **हृदया. V1 वस (for गच्छ). D2 [अ]न्यथा; D5 वृथा (for व्यथां).]

पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि । श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ G. 7. 49. B. 7. 47. L. 7. 49.

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

18 B1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). —^{a}) Ś3 Ñ1 V1.3 D2.3.6.8.9.12 पतिव्रतत्वम् (sic). Ñ1 V1.3 D1–5.9 आदाय (for आस्थाय). —^{b}) Ñ1 V1 B2.4 D1–5.9 कृत्वा रामं (by transp.). —After 18^{ab}, V3 ins.:

877* जानञ्शुद्धसमाचारा ममापि त्वं विसर्जिता ।

—^{c}) B1 च (for ते). Ś D8.12 चैव परं; Ñ V1 B2.4 D2.3.5.9 T3.4 परमकं (for ते परमं). D1.4 परममेवेह. —^{d}) Ñ V1 D2.3.5.9 T3 तवै(D2.9 T3 °दै)वं(D5 °व) हि; V3 तथैव हि; D1.4 तव नित्यं; T4 तपश्चैव; G1 तदा कृत्वा (for तथा कृत्वा). Ś D8.12 विशुद्धैवं भविष्यसि. —After 18, Ś Ñ1 D1–5.8.9.12 T3.4 ins.:

878* लालितालालितानां हि सत्स्त्रीणां दैवतं पतिः ।

[D2.5.9 च (for हि). D1.3.4 ललितोललितो वापि(D3 वा च); T3.4 ललितो वा स्वललितो (for the prior half). D1.4 परमं; D2.9 सुस्त्रीणां; D5 स्त्रीणां च; T3.4 स्त्रीणां वै(for सत्स्त्रीणां).]; while Ñ2 B2–4 ins.:

879* इतीदमुक्त्वा प्ररुदन्स लक्ष्मणः
कृताञ्जलिर्बाष्पविधूतलोचनः ।
पपात देव्याः सहसाथ पादयोः
सुपुष्पितो वायुवशाद्यथा द्रुमः ।

[(l. 3) Ñ2 तु (for [अ]थ).];

whereas V1 ins. after 18:

880* ताडितानां च सत्स्त्रीणां दैवतं परमं पतिः ।

Colophon: Ñ1 V1 D1.2.4.9 om. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D12 M7 om. —*Sarga name*: Ś Ñ2 V3 B D3.8.12 लक्ष्मणवाक्यं; D5 सीतालक्ष्मणसंवादः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V3 D12 om.; Ñ2 B4 51; B1 50; B2 35; B3 60; D3 48; D5–7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 47; T3 52; T4 54; M6 45. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

४७

G. 7. 50. 1
B. 7. 48. 1
L. 7. 50. 1

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ।
परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १
सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पव्याकुलितेक्षणा ।
लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २
मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण ।
धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३
किं नु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः ।
याहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४
पुराहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी ।
अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे विपरिवर्तिनी ॥ ५

47

☞ V3 missing for Sarga 47 (cf. v.l. 7.12.2). Ñ1 V1 D1.2.4.9 cont. the previous Sarga. D5 begins with श्रीगणेशाय नमः.

1 Ñ1 V1 D2.5.9 om. 1. Before 1, D1.4 ins. 882*. —^{a}) M6 तु तद्वाक्यं (for वचः श्रुत्वा). Ś Ñ2 V3 B D1.3.4.8.12 श्रुत्वा तु लक्ष्मणस्यैतद्. —^{b}) Ñ2 V3 B1.2.4 D3 वचनं; T3 दार्मेतः (sic) (for दारुणं). Ś D1.4.8.12 वाक्यं परमदारुणं; B3 वाक्यं घोरमुपस्थितं; M6 श्रुत्वा सा घोरसंहितं. —V3 om. 1^{cd}. —^{c}) Ś D6.8 आपन्ना; Ñ2 B1.4 आगच्छन्; B2 D1.4.12 M6 आवेदे; B3 आरोप्य; M8 आरुह्य (for आगम्य). —^{d}) Ñ2 B1.2.4 D3 मेदिन्यां (for वैदेही). G (ed.) च (for ह). D3 निषसाद ह; M6 पतिता भुवि. —After 1, B2 ins.:

881* छिन्नमूला यथा चैव कदली भुवि दृश्यते ।

2 ^{b}) D10.11 Ck.t -पर्याकुल-; T1 -पूर्णाकुल-; T4 -वार्याकुल-; Cg as in text (for -व्याकुलित-). Ś D1.4.8.12 शोक (D1.4 शब्द)व्याकुलिताक्षरं; Ñ2 B D3 भूत्वा बाष्पाकु(Ñ2 °वि)लेक्षणा; M6 गद्गदाकुलिताक्षरा. ❀ Cg : बाष्पव्याकुलितेक्षणेत्यनेन पुनः संज्ञाप्राप्तिः सूचिता ।; Ck.t : बाष्पपर्याकुलेक्षणा । संज्ञां प्राप्येति शेषः. ❀ —For 2^{ab}, Ñ1 V1.3 D2.5.9 subst.; D1.4 ins. before 1; D3 ins. after 2^{ab} :

882* तथा वदन्तमत्यन्तं बाष्पसंरुद्धलोचनम् ।

[V1 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). D1 वदंश्च तत्रैव. V3 D5 -संरक्त-; D2.9 -संदिग्ध- (for -संरुद्ध-).]

—Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ś Ñ V1 B D1.3–5.8.12 M6 जानकी वाक्यम् (for दीनया वाचा). V3 D2.9 जानकी लक्ष्मणं वाक्यम् . —^{d}) M3 ह्युवाच. Ś Ñ1 V1.3 D3.5.8.12 M6 परमार्त(V3 D3.5 M6 °र्थ)वत् ; Ñ2 B [अ]तीव दुःखिता; D1.4 पतिदेवता; D2.9 परमार्थवित् (for जनकात्मजा).

3 Ñ1 V1.3 B1 D1.2.4.5.9 om. 3. —^{a}) Ś D3 मामकी; M9 मामका; Cm.g as in text (for मामिका). —^{b}) D3 दृष्टा (for सृष्टा). —^{c}) Ś D8.12 [अ]स्या यत्; M6 यत्र (for यस्यास्). Ś Ñ2 B2–4 D3.8 न(D3 नु) मेद्यापि; D12 M6 न मे चापि(M6 °त्र) (for तथा मेऽद्य). —^{d}) Ś D8.12 दुःखस्यांतः; Ñ2 B2–4 D3 °मोक्षः; G2 दुर्निमित्तं; M6 °शांतिः; Cm.g.k.t as in text (for दुःखमूर्तिः). B2 D3 न दृश्यते; M4 प्रशस्यते. ❀ Cg : मामिकेयं तनुर्धात्रा दुःखायैव सृष्टा । यस्मात्कारणाद्यस्या मे दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ।; Ck : दुःखमूर्तिर्मूर्तिकृतदुःखाकारैव यतो मम तनुर्दृश्यते तस्माद्दुःखायैव सृष्टास्मि ।; Ct : दुःखमूर्तिः सकलदुःखसमूहः. ❀ —After 3, D11 ins. रामाय नमो नमः.

4 ^{a}) D6 (with hiatus) एवं (for पापं). V3 मयापकृतं. G2 transp. पापं and पूर्वं. —^{b}) Ñ1 दारैर्वा (by transp.). Ś D8.12 M6 विनाकृतः (for वियोजितः). —Ś2 om. 4^c–6^b. M5 om. (hapl.?) from तिना in 4^d up to मयाप in 7^b. —^{cd}) B3 अहं. B2 दुःख- (for शुद्ध-). M9 शुची (for सती). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 जानन्शु(D3 °तां शु)द्धसमाचारां यन्मां संत्यक्तवान्नृपः(Ñ1 °न्पुनः). ❀ Ck.t : सती पतिव्रता. ❀

5 Ś2 M5 om. 5 (cf. v.l. 4). —^{a}) D4 तम् (for [अ]हम्). M8 वस्स (for वासं). M6 आश्रमावासं. Ñ1 V1.3 D1.2.9 पुरा तदा (V1 °त्रा; D1 °आ)श्रमावासं; D3.5 पुरातनाश्रमे वासं. —Ñ2 illeg. for ^{b}. —^{b}) M6 -पादेषु (for -पादानु-). Ś1.3 D8.12 रामपार्श्वे तु(D12 °श्वेषु) वर्तती; Ñ1 V1.3 D1–5.9 रामपादौ समाश्रिता; B निरता रामपादयोः. —M8.10 om. (hapl.) 5^{cd}. M9 reads 5^{cd} after 6. —^{c}) Ś1.3 Ñ1 V1.3 D2.3.8.9.12 T3.4 M3 नाचिंतयं वै(V1.3 °यंती); B3 न चिंतयामि; D1.4 नाचिंतयत; D5 नाज्ञासिषं वै; D7 अनुरुध्यामि; T1.2 G1.3 M4 अनिरुध्या(G3 °द्धा)पि(G1 M4 °मि); G2 M1.7.9 अनुरुध्यामि(M1 °पि); M2 अनुरोत्स्यामि; M6 नातिरिच्यामि (for अनुरुध्यापि). Ñ2 B1.2.4 सौमित्रेणानुरुध्येहं(Ñ2 B3 °ध्येयं; B4 °ध्ये च). —T3 repeats 5^d (var.) consecutively. —^{d}) Ñ2 D6.7.10.11 M3 च; G1 M6 [ऽ]पि (for वि-). B1.2.4 दुःखेन. Ñ2 B1 -वर्तिता; B3.4 -वर्जिता (for -वर्तिनी). Ś1.3 Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3(first time).4 L (ed.) वर्तमाना(L [ed.] °ने) नि(T3.4 °नाति)भी(D8.12 °भू)षणं; B3 दुःखदुःखेन वर्त्मनि. ❀ Cv : पुराहमाश्रमे वासमित्याद्यर्धस्यानन्तरम्, अनुरुध्यामीत्यादि । एतदन्यत्र प्रमादाल्लिखितम् ।; Cg : पुरेति । अनुरुध्यापि सोढ्वापि ।; Ck : पुरेत्यादि । हे सौमित्रे पुरा पूर्वकाले रामपादानुवर्तिनी भूत्वा तद्बलादेव दुःखे वनवासदुःखेऽपि परिवर्तिनी वर्तमानापि तच्चानुरुध्य सोढ्वा आश्रमे वासमरोचयमिति

सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता ।
आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६
किं च वक्ष्यामि मुनिषु किं मयापकृतं नृपे ।
कस्मिन्वा कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥ ७
न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ।
त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८
यथाज्ञां कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् ।
निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९
श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिः प्रग्रहेण च ।
शिरसा वन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० G. 7. 50. 9 B. 7. 48. 10 L. 7. 50. 10

शेषः ।; Ct : हे सौमित्रे, पुरा पूर्वकाले रामपादानुवर्तिनी भूत्वा दुःखे वनवासदुःखे परिवर्तिनी वर्तमानाप्यनुरुध्य तस्योद्वा आश्रमे वासमरोचयमिति शेषः. ✿

6 M5 om. 6; Ś2 om. 6^{ab} (for both, cf. v.l. 4). —^{a}) Ñ2 B1.2.4 तु (for हि). B3 कथमद्य (for सा कथं हि). Ś1.3 D8.12 पुण्ये (for सौम्य). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 कथं त्व (V1 °थम)द्य वने सौम्य. —^{b}) D1.4 वृजिनीकृता; D2.9 विजने कृ(D9 °नीकृ)ते; D6.7 मुनिभिः सह; G2 च विनाकृता. —^{c}) G1 [इ]व (for च). —^{d}) G1 सुखं; G2 M1.2.4.7–9 इदं; Ck.t as in text (for दुःखं). ✿ Cg : विजनीकृता, इष्टजनविरहिता कृता ।; Ck : साहमिदानीं विजनीकृता, इष्टजनरहिततया संपादिताहं कथं ह्याश्रमे वत्स्यामि कस्याहं मामकं दुःखमाख्यास्यामि विजने वने। पतितेति शेषः ।; Ct : साहमिदानीं विजनीकृतेष्टजनरहिता कृता कथमाश्रमे वत्स्यामि । कस्य च स्वीयं दुःखमाख्यास्यामि । विजनवनस्थेति शेषः. ✿—For 6^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 subst. :

883* किमाहारा कथाः काश्च करिष्यामि नृपात्मज ।

[M6 किमाहारं. Ś2 काश्चित् (for काश्च). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 किमाहारं (D2.5 °र)विहारं(D3 °नोदं) च(V1.3 T3.4 वा) (for the prior half). Ñ2 B1.2 D4 नृपात्मजा; T3.4 किमात्मनः (for नृपात्मज). Ś B3 D8.12 M6 कथयिष्यामि केषु च(M6 वा) (for the post. half).]

—After 6, M9 reads 5^{cd}.

7 M5 om. up to मयाप in 7^{b} (cf. v.l. 4). —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 वा; B4 D6.7.10.11 T3.4 G1 M1.10 नु (for च). D5 आवक्ष्यामि. Ś Ñ V1.3 B1.2 D1–5.8.9.12 सिद्धेषु (for मुनिषु). —Ñ2 illeg. for ^{b}. —^{b}) V1 D2.5.9 यन्मयाप-; V3 किमु पापं M8 किं मया च (for किं मयाप-). Ñ1 कृतं; D1 किल; D5 नृपं (for नृपे). D6.7.10.11 T3.4 K (ed.) कर्म चा(D6.7 T4 वा)सत्कृतं प्रभो(K [ed.] च किं). —^{c}) Ñ1 D1–4 यस्मिंस्. Ś D8.12 हि; Ñ1 D1–5.9 तु; G2 नु (for वा). —^{d}) Ś Ñ B D1–5.8.9.12 [इ]ति वादिषु; V1.3 [अ]भिमानि(V3 °वादि)ता (for महात्मना). ✿ Ck : किं न्वित्यादि । महात्मना राघवेण कस्मिन्वा कारणे "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" केन कारणेन त्यक्तासीति प्रष्टृषु मुनिषु सत्सु किं नु वक्ष्यामि । नृपे किंचित्पापं त्यागकारणं मया कृतं चेदनेन त्यक्तास्मीति वक्तुं शक्यते। अतो न किमपि वक्तव्यं प्रत्युत्तरं पश्यामीत्यर्थः ।; Ct : किं न्विति । महात्मना राघवेण केन कारणेन त्यक्ता, किं वा त्यागकारणमसत्कर्म त्वया कृतमिति प्रष्टृषु मुनिषु किं नु वक्ष्यामि । त्यागकारणपापस्य कस्याप्यकरणाद्वक्तव्यं प्रत्युत्तरं न किमपि पश्यामीत्याशयः. ✿

8 ^{a}) B3 किम् (for खलु). Ñ1 D1–5.9 सा(D2.9 अ)हं खल्वद्य; T3.4 अद्यैव खलु; M4 न * * * व (damaged) (for न खल्वद्यैव). M6 नचिराज् (for सौमित्रे). —Ś D8.12 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}. —^{b}) Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.9 न(Ñ2 B1.2.4 किं; D2.9 स्व; D5 om. [subm.]) प्राणान्; T3.4 प्राणांश्चेज् (for जीवितं). V3 B3 T1 M3 -तटे; Cg as in text (for -जले). —^{c}) M5 नाम; Cg.k.t as in text (for राज-). Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 -वंशाद्. —^{d}) Ñ1 V3 D1–5.9 राघवः (D2.9 °वं) (for भर्तुर्मे). V3 प्रति- (for परि-). Ñ B2–4 D1–5.9 -हास्यति; Cm.g.k.t as in text (for -हास्यते). V1 T3.4 परिहास्यति राघवः. ✿ Cg : न खल्विति। त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते इत्युत्तरार्धपाठः । अत्यागकारणमुच्यते । राजवंशो राजसंतानः । परिहास्यते विच्छिद्यते, मयि गर्भस्य विद्यमानत्वादिति शेषः । मया देहो धर्तव्य इति भावः। यद्वा त्यजेयं राघवं वंशे भर्तुर्मा परिहास्यतीति पाठः। रामकृतक्रौर्यादद्यैव जाह्नवीजले जीवस्त्यक्तव्यः, तथापि तं न त्यजेयम्। कुतो भर्तुर्वंशे निष्कलङ्के राघवमेकं मा परिहास्यति मा परिहसतु। व्यत्ययस्त्वार्षः । जीवितत्यागे स्त्रीहत्यामूलोऽपवादो रामस्य स्यादिति भावः। अद्यैवेत्यनेन प्रसवानन्तरं तु त्याज्यमेवेत्यर्थः।; Ck : न खल्वित्यादि । न त्यजेयमित्यत्र कारणमाह राजवंशस्तु, इत्यादि। राजवंशो राजसंतानः । स तु परिहास्यते विच्छिद्येतेति यावत्। मयि गर्भस्य विद्यमानत्वादिति शेषः। ततश्च मया देहो धर्तव्यः । त्वया च राजशासनं कर्तव्यम् ।; Ct : न खल्विति । तदत्यागहेतुमाह—राजवंश इति। राजसंतानः परिहास्यते विच्छिद्यते, इत्यर्थः। मयि गर्भस्य विद्यमानत्वात्. ✿

9 Ś D8.12 om. 9^{a} (cf. v.l. 8). —^{a}) Ñ1 अथाज्ञां; B1 यदाह; T1 Cg.t यथाज्ञं; T2 तदाज्ञं; G2 यथा त्वं; Ck तथाज्ञां. L (ed.) न(? तत्) खल्वद्यैव सौमित्रे. —^{b}) Ñ V1.3 B1.2 D9 त्यज्य (for त्यज). M4 [इ]मां. —^{c}) Ś D8 संदेशे; Ñ1 D9.12 निर्देशे. M4 damaged for स्थीयतां. —^{d}) Ś D8.12 कुरु (for शृणु). M1 चैतद्; M6 चैव (for चेदं).

10 ^{b}) Ñ1 B1.3 D10.11 M4 प्रांजलि-; Ñ2 V1 B2.4 D2–4.9 सांजलि-; V3 D1 T3.4 सांजलिः (for प्राञ्जलिः). Ś D1.8.12 T1.2 G1.3 प्रश्रयेण च; D3 -ग्रहणेन च; T3.4 जनकात्मजा; M1 प्रणयेन च; M6 प्रयतेन च (for प्रग्रहेण च). D5 राजवंशमिमं मयि. —^{cd}) M1 राघवं; Cv.t as in text (for पार्थिवम्). T3.4 शिरसाव(T4 °भि)नता भक्त्या सर्वाश्च

G. 7. 50. 10 B. 7. 48. 15 L. 7. 50. 11

यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ।
परमो ह्येष धर्मः स्यादेषा कीर्तिरनुत्तमा ॥ ११

यत्त्वं पौरजनं राजन्धर्मेण समवाप्नुयाः ।
अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ।
यथापवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन ॥ १२

भवतीरिति. ❀ Cg.k: चरणौ भाव(Ck °णौ व)न्द्येति, मदर्थमिति शेषः ।; Ct: प्रग्रहेण प्रकृष्टाञ्जलिग्रहणसमेतेन शिरसेत्यन्वयः । चरणौ वन्द्य । मत्प्रतिनिधितयेति भावः । पार्थिवं च वन्दयित्वा कुशलं ब्रूहि. ❀—For 10^{cd}, Ñ V1.3 B1.2.4 D1.2.4.5.9 subst.; while B3 D3 ins. after 10^{ab}; whereas D7.10.11 ins. after 10:

884* शिरसा वन्दनं कुर्याः सर्वासामेव लक्ष्मण ।

[Ñ1 V1.3 D1–5.7.9–11 [अ]भि(Ñ1 D1.3–5 [अ]व)नतो ब्रूयाः (for वन्दनं कुर्याः). D6 वर्तमानं तु (for सर्वासामेव).]

—Thereafter D7.10.11 cont.; D6 T G M1–5.7–10 ins. after 10:

885* जानीषे हि यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ।
भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ।
अहं त्यक्ता च ते वीर प्रजास्वयशभीरुणा ।
यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् ।
मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः । [5]

[(l. 1) M4 mostly damaged for the prior half. D7.10.11 जानासि च (for जानीषे हि).—(l. 2) T4 M8 परमया (for च परया). T3.4 सीता (for हिता). D6.10.11 T3.4 तव च (by transp.); G2 चरति.—(l. 3) G2 M1 साहं (for अहं). D7 वने; T3.4 M1.3 त्वया (for च ते). D6.7 T3.4 M3 प्रजावादेन(T3.4 M3 °दस्य); G2 M5 प्रजानिर्वाद-. D10.11 (both hiatus) अयशोभीरुणा जने (for the post. half).—(l. 4) T4 मे (for ते).—M4 mostly damaged for the post. half. D6 -समुच्छ्रितं (for -समुत्थितम्). D7.10.11 T4 M1 अपवादः समुत्थितः (for the post. half).—(l. 5) D6 T3.4 G1.2 M3 Cm [अ]पि; D10 T1 M3 च; M5 तत् (for first हि). ❀ Cg: अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता, अनाथेवेत्यर्थः । वचनीयं जुगुप्सनम् । तन्मया परिहर्तव्यम्, त्वदाज्ञया वनस्थल इति शेषः ।; Ck: अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता नान्यथेति शेषः । वचनीयं जुगुप्सनम् । तन्मया परिहर्तव्यमिति त्वदाज्ञया वनस्थलेति शेषः ।; Ct: जनेऽयशोभीरुणा जननिमित्तायशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता । नान्यथेति जानामीति शेषः । वचनीयं निन्दा । अपवादोऽभिशापः. ❀]

—D6.7.10.11 T G1.3 M1–5.7–10 cont.; Ś B3 D3.8.12 M6 ins. after 10; Ñ V1.3 B1.2.4 D1.2.4.5.9 cont. after 884*:

886* वक्तव्यश्चैव नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ।

[D7.10.11 read 886* for the first time before l. 1 of 885*, repeating it here. Ś D6.8.12 T3.4 M6 विज्ञाप्यश् ; B3 विज्ञाय (for वक्तव्यश्). V1 B4 D1.3–5.7.10.11(D7.10.11 first time) चापि; B3 [अ]थैव (for चैव). Ñ2 B4 D7.10.11 (D7.10.11 first time) धर्मेषु (for धर्मेण). Ś D8.12 तु; V2 च (for सु-).]

11 ^{a}) Ś D8.12 यद्वद् (for यथा). V3 पुत्रेषु. Ñ1 V1 D1–5.9 भ्रातृष्वेतेषु (for यथा भ्रातृषु). D5 सर्वेषु; M6 वर्तेत.—^{b}) Ś D8 तद्वद् (for तथा). Ñ2 B T3.4 M8 नित्यशः; V3 सर्वशः (for नित्यदा). Ñ1 V1 D1–5.9 पौरजानपदेषु च(D2.9 °ष्वपि).—^{c}) D6.7.10.11 ते (for स्याद्). Ś D8.12 M6 एष ते(Ś1 मे; M6 वै) परमो धर्मः; Ñ1 V1 B2 D1–5.9 T3.4 एष धर्मो हि(B2 °र्मोस्य; D9 °र्मोपि) सुमहान्; Ñ2 V3 B1.3.4 एष धर्मो हि परम(V3 महांश्चैव).—^{d}) V3 भूयात्; D6.7.10.11 तस्मात् (for एषा). T3.4 नीतिर् (for कीर्तिर्). D1 रघूत्तम (for अनुत्तमा). M8 एषा वै कीर्तिरुत्तमा.

12 ^{a}) Ś D8.12 G1 M4.6 यस्त्वं (for यत्त्वं). M3 मां च; M5 राम (for राजन्). Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 यस्त्वां(V3 D1.3.4 °था) सर्वाः प्रजा राजन्(Ñ1 °ज्ञो); D2.9 यस्त्वां सर्वात्मना राजन्; D6.7.10.11 यत्तु पौरजने राजन्.—^{b}) D6.7.10.11 समवाप्नुयात्; T1.2 G3 समभाप्नुयाः; M6.9 समुपाप्नु(M9 °प्नु)याः (for समवाप्नुयाः). Ś D8.12 धर्मं तु(Ś1 च) परिपालयेः; Ñ1 V1 D3.4 हर्षपूर्णाः समाप्नुयुः; Ñ2 B हर्षपूर्णं(Ñ2 B2 °र्णं) प्रशाधि हि(Ñ2 °स्सि); V3 तथैव रघुनंदन($=12^{f}$); D1.2.9 हर्षपूर्णा वसंति च(D2.9 °र्णाननस्तु यः); D5 T3.4 हर्षपूर्णाः(T3.4 °र्णाः) समन्वयुः.—B1 om. (hapl.) from 12^{c} up to l. 2 of 887*.—^{c}) B3 om. तु (subm.). D2 अन्वहं (for अहं तु). D1.3–5 नात्र (for नानु-).—G1 damaged from शरीरं in ^{d} up to वादं in ^{e}.—^{d}) Ś D8.12 स्वं (for स्व-). B2–4 नरोत्तम; M1 नरेश्वर (for नरर्षभ). Ñ V1.3 D1–5.9 T3.4 विप्रयोगं त्वया सह(T3.4 विना).—^{e}) Ñ1 V1 जनापवादः(V1 °दं); Ñ2 V3 B3 D2.3.5.6.9 T3.4 M4.8 यथा(D2.3.5 °दा)पवादः. Ś D8.12 पौरेषु; Ñ2 B2–4 D2.9 M6 पौरेभ्यस्.—^{f}) Ś D8 ते चेह; Ñ2 V1 D12 तवेह; B2.4 D4.5 तवैव; D2.9 तवापि; M10 तथा ते (for तथैव). V3 पूर्णचंद्रसमद्युतिः; T3.4 तथा त्यक्तास्मि भर्तृणा (T4 ***). ❀ Cv: यथापवादं पौराणां त्वया पौरैः कृतमपवादम् ।; Ck: यथापवादं पौराणामिति । परिहृत्य स्थितिर्भवति तथैव रघुनन्दन वर्तस्वेति शेषः ।; Ct: यथा पौराणामपवादं परिहृत्य स्थितिर्भवति तथैव रघुनन्दन वर्तस्वेति शेषः. ❀ —After 12, Ñ2 B2–4 D3 ins.; while B1 ins. after 12^{ab} (owing to om.):

887* तत्र शोके मनः कार्यं मद्विनाशे नराधिप ।
अपवादभयात्यक्त्वा मां न शोकोऽस्तु ते पुनः ।
अहं तु खलु नात्मानमनुशोचामि लक्ष्मण ।
यदहं जनवादेन त्यक्ता दोषेण नात्मनः ।

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
शिरसा धरणीं गत्वा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १३

प्रदक्षिणं च कृत्वा स रुदन्नेव महास्वनम् ।
आरुरोह पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥ १४

स गत्वा चोत्तरं कूलं शोकभारसमन्वितः ।
संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद्द्रुतम् ॥ १५

मुहुर्मुहुरपावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् ।
वेष्टन्तीं परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥ १६

G. 7. 50. 20
B. 7. 48. 25
L. 7. 50. 17

[B1 om. l. 1–2.—(l. 1) B2 न तु (for तत्र). Ñ2 B2.3 D8 मद्विना ते. B3 नरर्षभ.—(l. 2) B2 त्यक्ता; D8 तेन (for त्यक्त्वा). B3 अपवादेन मां त्यक्त्वा (for the prior half). B2 मात्र (for मां न) and मे (for ते). D8 मा न शोकं च वै पुनः (for the post. half).—(l. 3) D8 हेतुना (for अहं तु).—(l. 4) B3 अहं जनापवादेन (for the prior half).]

—After 12, D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins.:

888* पतिर्हि दैवतं नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
प्राणैरपि प्रियं कार्यं भर्तुस्तस्माद्विशेषतः ।
इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो धर्मसंगरः ।
निरीक्ष्य माद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ।

[(l. 1) T4 damaged for पतिर्हि. D6.7.10.11 T3.4 G1 देवता (for दैवतं). D6.7.10.11 गुरुः; T2 G1 damaged (for गतिः).—(l. 2) D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M3.8 तस्माद्भर्तुः कार्यं (by transp.); T3.4 यस्मात्पत्युः कुर्याद्.—T M3.8.9 om. l. 3–4.—(l. 3) D6 G1 धर्मसागरः; D10.11 G2 M1.5 Ck.t धर्मसं(D10.11 Ck.t मम सं)ग्रहः. ❀ Ck: मम संग्रह इति । मया रामं प्रति वक्तव्यसंदेशसंग्रह इत्यर्थः ।; so also Ct. ❀—M2.7.10 om. l. 4.—(l. 4) M1 मार्य; M4 *च (for माद्य). D6 मृत्युकालेनिवर्तिनीं (for the post. half). ❀ Cg: ऋतुकालातिवार्तिनीं गर्भलक्षणवतीम् ।; Ck: ऋतुकाल(°लाति?)वर्तिनीं गर्भलक्षणवतीं मां निरीक्ष्य त्वं गच्छ पुनश्चापवादप्रसक्तिव्यावृत्त्या इति शेषः ।; Ct: ऋतुकालातिवर्तिनीं गर्भलक्षणवतीं मा मां निरीक्ष्य गच्छ । पुना रामादिकृतापवादप्रसक्तिनिवृत्तय इति भावः. ❀]

—Then M4.5 cont.:

889* पुनरप्याह सौमित्रिं शोकवेगपरिप्लुता ।

13 [a]) Ñ1 B3 M2.4.6–9 ब्रुवत्यां (for ब्रुवन्त्यां). Ñ2 एवं ब्रुवाणां तां सीतां; V3 D1–5.9 एवं ब्रु(D2 °न्नु)वं(D1.9 °व)त्याः सीतायाः; B1.2.4 एवं तु वादिनीं सीतां.—[b]) Ś1 Ñ V1.3 B D1–5.9 T3.4 -मानसः; D8 G2 -चेतसः (for -चेतनः).—[c]) D6.7.10.11 T3.4 K (ed.) वंद्य(K [ed.] [अ]वंद्य) धरणीं(T3.4 वैदेहीं) (for धरणीं गत्वा). Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.9 मूर्ध्नाभिवाद्य भूयस्तां(Ñ1 B4 °मौ तां; Ñ2 °मौ तु; B1 °मौ वै; B2 °मौ च).—[d]) T3.4 च (for ह).

14 [a]) Ś Ñ1 B1.2.4 D1.2.4.8.9.12 G3 M3 तु; M8 स (for च). Ñ2 V1 D1–5.9 T G1.3 M3 तां; D12 ह; G2 M8 च; M6.10 [अ]थ (for स). Ñ1 V3 B1.2.4 D6.7.10.11 तां कृत्वा. B3 तां तु प्रदक्षिणं कृत्वा.—[b]) Ñ2 स च; V3 एष; D1.4.9 इव (for एव). Ś D8.12 रोदिति स्म(Ś2 D8 स). Ś B3 D8.12 M6 महायशाः; Ñ1 V3 D6.7.10.11 °स्वनः (for °स्वनम्). B1.2.4 प्ररुदन्नतिनिस्वनं(B4 °तिविस्तरं).—After 14[ab], D6.7.10.11 G1.2 M1.5 ins.:

890* ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ।
दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे ।
कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ।
इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् ।

[(l. 1) M1.5 मा (for मां).—(l. 2) D6 G1.2 M1.5 मया (for तव). ❀ Ct: किं मां वक्ष्यसि । निरीक्ष्य मां गच्छेति किं वदसीत्यर्थः । शोकवशात्कालान्तरे प्रयोगो न दोषाय । तथा निरीक्षणस्यायोग्यतोपपादकम्—दृष्टपूर्वमिति. ❀—(l. 4) G2 उपागमत्; M5 अथारुहत् (for उपारुहत्). M1 रुदन्नेव महास्वनं(=14[b]) (for the post. half).]

—[c]) G1 आरुह्य च (for आरुरोह).—[d]) Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 M9 नाविकांश्च (for नाविकं). V1 T3.4 M6 [अ]भ्यचोद(V1 °देश)यत्; D2.5.9 [अ]भ्यनोदयत्; T2 G3 स चोदयत् (for [अ]भ्यचोदयत्). Ś D8.12 नाविकेनानिलोद्यात्(Ś1.3 D8 °यां); Ñ2 B1.2.4 त्वरयामास नाविकं.

15 [a]) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3 तु गत्वा; T4 च गत्वा (by transp.) (for गत्वा च). V1 D5–7.10.11 T1.2 G3 M1.3 तीरं (for कूलं).—[b]) Ñ1 V1.3 D2.9 T3.4 -प्रपीडितः (for -समन्वितः).—Ś2 repeats 15[cd] after 17[ab].—[c]) Ñ2 B1.2 D5 M2.7 शोकेन (for दुःखेन).—[d]) D5 G1.3 M1.2.5.7.9 अभ्या(M5 °भ्या)रुहद्. D5 रुदन् (for द्रुतम्). Ñ2 B रथमारूढवान्पुनः.—For 15[cd], Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 subst.:

891* आरुरोह रथं दीनः सौमित्रिर्व्याकुलेन्द्रियः ।
[V3 वीरः (for दीनः).]

16 [a]) Ś Ñ V1.3 B D2.5.8.9.12 M6 अथावृत्य(B2 °वर्त्य; M6 °ह्रत्य); D6.7.10.11 G2 M1.3.10 परावृत्य; T2 असौ वृत्य; T3.4 G1 M2.4.7.9 उपावृत्य (for अपावृत्य).—[b]) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 पश्यन्; M6 दृष्टिं (for दृष्ट्वा). Ś D8.12 अथ त्वरन्; V1.3 D2.9 T3.4 अ(V3 त)थारुदत्; D5 अनंतरं (for अनाथवत्). ❀ Ck: अनाथवत्, अनाथेव ।; Ct: अनाथवदनाथेव, न तु वस्तुतोऽनाथा । पूर्णचिद्घनस्वरूपत्वादिति भावः. ❀—[c]) Ś D8.12 तिष्ठंतीं; D5–7.10.11 चेष्टंतीं; M2 *ष्टंतीं. G2 पथि (for पर-). Ś D5.8.12 -कूलस्थां (for -तीरस्थां). M10 परमस्वस्थां. Ñ V1.3 B1.2.4 D1–4.9 T3.4 चेष्ट(Ñ1 वेप; T3.4 वेष्ट)मानां परे तीरे(Ñ2 B1.2.4 पारे); B3

7.50.21
7.48.2?
7.50.18

दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः ।
निरीक्षमाणामुद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥ १७

सा दुःखभारावनता तपस्विनी
यशोधरा नाथमपश्यती सती ।
रुरोद सा बर्हिणनादिते वने
महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ १८

इती श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

विचेष्टंतीं तु पार्श्वस्थां. —^{d}) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 ततः; Ñ2 B1.2.4 तदा; G1 द्रुतं; G2 पथि (for अथ). B3 गंतुमारभत् (for प्रययावथ).

17 V3 om. 17^{ab}.—^{a}) M6 दूरं तं; M9 दूरस्थ-. Ñ1 लक्ष्मणं दृष्ट्वा; B1.2.4 च रथं दृष्ट्वा (for रथमालोक्य).—^{b}) Ñ1 रथं चैव (for लक्ष्मणं च).—After 17^{ab}, Ś2 repeats 15^{cd}.—After 17^{ab}, M6 ins.:

892* आलोक्य लक्ष्मणो वीरो वेपन्तीं परवीरहा ।

—^{cd}) D2.9 सोद्वेगां; D5 चोद्विग्नां; D10.11 तूद्विग्नां (for उद्विग्नां). Ñ2 V1.3 T3.4 निरीक्ष्यमाणा सोद्विग्ना(Ñ2 V1 °द्वेगा); M6 निरीक्षमाणश्चोद्विग्नः (for ^{c}). Ñ2 V1.3 T3.4 सीता (for सीतां). Ñ2 V3 M6 शोकं; V1 T3.4 दुःखं (for शोकः). B3 रुदंती भृशसंतप्ता सीता शोकमुपागमत्.

18 ^{a}) M1.2.4.6.7 सु- (for सा). D6.7.10.11 यशस्विनी. Ñ V1.3 B1.4 D1–4.9 T3.4 -[अ]सि(Ñ T3.4 -[अ]ति; V1.3 [अ]पि; B1 -[अ]व)निपीडिता सती (for -[अ]वनता तपस्विनी). B2 सा दुःखभारेण निपीडिता सती; B3 सा दुःखिता चोपहता ****.—^{b}) Ś1.3 B3 D5.12 T1.2 G2.3 M1.3.5.10 यशोधना(B3 T2 °ध *; M10 °धनं); Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 T3.4 यशस्विनी; Ñ2 B1.2 मन(Ñ2 तप)स्विनी; Ct as in text (for यशोधरा). Ñ V3 B D1–4.9 T3.4 भृशं; D5 तदा (for सती). ❀ Ct: दुःखभारावनता सेव। यशोधरा पातिव्रत्ययशोवती. ❀ —^{c}) Ś D8.12 वै (for सा). Ñ V1.3 B D1–4.9 त(B3 चा)स्मिन्बहु(B1 °न्वर)बर्हिणे (for सा बर्हिणनादिते). D5 सीता रुरोदार्तमयूरनादवत्.—^{d}) V1 G1 महास्वना; M5 मनस्विनी (for महास्वनं). Ś D5.8.12 M6 तदा (for सती). Ñ B बाष्पसमाकुले(B2 °परिप्लुते)क्षणा; V1.3 D1–4.9 T3.4 बाष्पसमा(D1 °कुला)कुला तदा (for दुःखपरायणा सती).

Colophon.—*Kāṇḍa name*: Ś1 D2.9 om.—*Sarga name*: Ś Ñ V1 B1.3.4 D1–4.8.12 लक्ष्मणोप(Ñ V1 B1.4 D3.4 °पा)वर्तनं(D2 °नः); V3 लक्ष्मणपरावर्तनं; B2 लक्ष्मणगमनं; D5 सीतापरित्यागः; D6 लक्ष्मणवर्तनं; D9 लक्ष्मणोपावर्तः.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B3 D2.12 om.; Ñ2 B2.4 D9 52; V1 37; B1 51; D1.4–7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 48; D8 49; T3 53; T4 55; M6 46.—After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

४८

सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा ये तत्र मुनिदारकाः ।
प्राद्रवन्यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरग्र्यधीः ॥ १
अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ।
सर्वे निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २
अदृष्टपूर्वा भगवन्कस्याप्येषा महात्मनः ।
पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतस्वरा ॥ ३
भगवन्साधु पश्येमां देवतामिव खाच्च्युताम् ।
न ह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ॥ ४ G. 7.51.4 B. 7.49.6 L. 7.51.4

48

V_{2} missing for 1–4^{a} (cf. v.l. 7.12.2). —Before 1, D_{3} ins.:

893* एवं सा राम रामेति विलप्य बहुशस्तथा ।
विलपन्ती जगामाशु वाल्मीकेराश्रमं शुभा ।

1 ^{a}) Ś V_{3} $D_{2.8.9.12}$ $T_{3.4}$ प्र-; B_{2} G_{1} M_{8} च; Cm g.k.t as in text (for तु). D_{5} श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D_{6} M_{3} K (ed.) सीतां रुदंतीं दृष्ट्वा तु (M_{3} तां दृष्ट्वा; K [ed.] दृष्ट्वा तां). —^{b}) T_{2} damaged for ये त. $D_{5-7.10.11}$ ते (for ये). K (ed.) तत्र वै (for ये तत्र). B_{1} -पुंगवाः (for -दारकाः). —D_{9} om. (hapl. see var. below) 1^{c}–2^{b}. —^{c}) D_{5} भगवंतं तं (for यत्र भगवान्). B_{3} त्वरमाणास्ततो जग्मुर्. —^{d}) B_{3} D_{5} यत्र (for आस्ते). B_{3} आश्रमं; D_{6} $G_{1.3}$ $M_{1.9}$ अग्रधीः; $D_{7.10-12}$ M_{6} Ct उग्रधीः (for अग्र्यधीः). ❀ Ct: उग्रधीरुग्रतपोविषयबुद्धिः. ❀ —For 1^{cd}, $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ D_{1-4} $T_{3.4}$ subst.:

894* प्राद्रवन्त स यत्रास्ते वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।

[$\tilde{N}_{1}$ दुद्रुवुस्ते; $D_{1.4}$ प्राद्रवंस्ते (for प्राद्रवन्त). V_{3} प्राद्रवंश्चैव यत्रासौ; D_{3} प्राद्रवन्यत्र सहसा (for the prior half).];
while $\tilde{N}_{2}$ $B_{1.2.4}$ subst. for 1^{cd}:

895* दुद्रुवुस्ते तदा सर्वे वाल्मीकिं मुनिपुंगवम् ।

[$\tilde{N}_{2}$ B_{1} वाल्मीकि-.]

2 V_{2} missing for 2; D_{9} om. 2^{ab} (for both cf. v.l. 1). —^{a}) Ś $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B_{1-3} $D_{1-5.8.12}$ M_{6} तेभिवा(Ś$_{3}$ $D_{8.12}$ °वं)द्य. B ततः (for मुनेः). —^{b}) Ś $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B_{3} $D_{1-5.8.12}$ $T_{3.4}$ M_{6} संभ्रांता(Ś B_{3} $D_{8.12}$ M_{6} वाल्मीकेर्; D_{5} वाल्मीकीं) मुनिदारकाः. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ M_{6} त्रस्ता; D_{7} $T_{1.2}$ G_{3} $M_{1.3}$ Cm.g.k सर्वं (for सर्वे). $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ न्यवेदयंत($\tilde{N}_{1}$ V_{3} °श्च; V_{1} °स्तु) तां चैव; $\tilde{N}_{2}$ B कारुण्या-त्कथयामासुस्(B_{4} °यांचक्रुस्). —^{d}) Ś $D_{5.8.12}$ M_{6} तं; G_{1} च; G_{2} वै; M_{5} तद् (for तु). $V_{1.3}$ तथैव; $D_{1.3.4}$ $T_{3.4}$ तं चैव; D_{2} मुनये; D_{9} तदेव (for तस्यास्तु). V_{3} D_{7} M_{1} रुदितं (for रुदित-). Ś V_{1} $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{6} -ध्वनिं; V_{3} मुनिं; M_{1} वने (for -स्वनम्). $\tilde{N}$ B तां($\tilde{N}_{1}$ ते) तत्र रुदतीं तदा.

3 V_{2} missing for 3 (cf. v.l. 1). —^{a}) $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{1-4.9}$ अचिंत्यरूपा; B_{3} वा नष्टपूर्वा; D_{5} T_{2} M_{9} अदृष्टपूर्वं(D_{5} °र्वो); G_{1} * दृष्टपूर्वा; G_{2} सा दृष्ट° (for अदृष्ट-पूर्वा). —T_{4} om. (hapl.) from 3^{b} up to the prior half of l. 1 of 896*. —^{b}) Ś $D_{8.12}$ योषिन्; B_{1} [अ]प्येका; D_{5} °व (for [अ]प्येषा). Ś D_{8} महास्वरा; $\tilde{N}_{2}$ B_{4} °मुने; D_{5} °स्वनः; D_{12} °स्वना (for महात्मनः). —^{c}) G_{2} M_{6} पद्मा (for पत्नी). $\tilde{N}_{2}$ B इतो लक्ष्मीरिवापन्ना. —^{d}) D_{6} हि रौति; T_{1} M_{3} विभाति; T_{2} एकाकी (for विरौति). $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B $D_{1-4.9}$ T_{3} G (ed.) भृशसंगना(G [ed.] °माकुला); $D_{6.7.10.11}$ G $M_{1.2.4-10}$ विकृतानना; $T_{1.2}$ M_{3} °स्वना (for विकृतस्वरा).

4 V_{2} missing for 4^{a} (cf. v.l. 1). —^{a}) B_{1} स भवान्. Ś$_{1}$ $\tilde{N}_{2}$ V_{1} B_{1-3} D_{3} [ए]तां; $\tilde{N}_{1}$ B_{4} $D_{2.9}$ T_{3} M_{6} [ए]नां (for [इ]मां). Ś$_{3}$ $D_{8.12}$ पश्येम; $D_{7.10.11}$ पश्येस्त्वं; K (ed.) पश्य त्वं. —V_{2} resumes from 4^{b} (cf. v.l. 7.12.2). —^{b}) Ś $D_{5.8.12}$ प्र-; B_{2} ख- (for खाच्). $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ T_{3} खाच्च्युतां(V_{3} प्रद्योतां; D_{9} वा च्युतां) देवता-मिव. —After 4^{ab}, $D_{6.7.10.11}$ S (except M_{6}) ins.:

896* नद्यास्तीरे तु भगवन्वरस्त्री कापि दुःखिता ।
दृष्टास्माभिः प्ररुदिता दृढशोकपरायणा ।
अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना अनाथवत् ।

[T_{4} om. up to the prior half of l. 1 (cf. v.l. 3). —(l. 1) $T_{3.4}$ च (for तु). $D_{6.7.10.11}$ transp. तीरे and तु. M_{10} वरा (for वर-). $T_{3.4}$ च (for का). —(l. 2) M_{8} पृष्टा (for दृष्टा). D_{6} स-; M_{3} सु- (for प्र-). $T_{3.4}$ M_{8} -रुदती (for -रुदिता). $D_{6.7.10.11}$ $M_{2.4.7-9}$ दृढं (for दृढ-). —(l. 3) $M_{8.9}$ अनर्हां. T $G_{2.3}$ $M_{2-5.7.10}$ (all with hiatus) -शोकार्ता; M_{1} °ताम्; $M_{8.9}$ °र्ताम्; Ct as above (for -शोकाभ्याम्). G_{1} ह्येका दीना; $M_{8.9}$ एकां दीनाम्. T [अ]प्यनाथवत्; G $M_{3.5}$ ह्य(G_{3} त्व)नाथवत्. ❀ Cm: अनर्हा दुःखस्येति शेषः।; Cg.k: अनर्हेति, दुःखस्येति शेषः (। Ck अनाथवद्वर्तते तामिमां साधु पश्य सम्यग्दृष्ट्वानुगृहाणेति पूर्वेण संबन्धः)।; Ct: अनर्हा दुःखस्येति शेषः। दुःखशोकाभ्यां दीना अनाथवद्वर्तते तामिमां साधु पश्येः, दृष्ट्वानुगृहाण च. ❀]

B (ed.) reads 4^{c}–6 (along with insertions) within brackets. —^{c}) M_{4} damaged for न ह्ये. B_{1} एहि (for न हि). Ś $\tilde{N}_{1}$ V $D_{2.9.12}$ T_{2} [ए]तां; $\tilde{N}_{2}$ B_{1-3} D_{5} [इ]मां; $D_{1.4.8}$ T_{1} $M_{3.8}$ [ए]षां (erroneously) (for [ए]नां). Ś $D_{8.12}$ विप्र (for विद्मः). B_{4} मन्यामहेमानुषीं तां; $G_{1.3}$ न ह्येषा मानुषी विद्वन् (G_{3} °प्र). —^{d}) T_{1} $M_{3.5.7}$ [अ]स्यां (for [अ]स्याः). $M_{2.4.5.7.9}$ प्रदीयतां (for प्रयुज्यताम्). Ś $D_{8.12}$ गमनं प्रति युज्यतां; $\tilde{N}_{1}$ V B_{4} $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ लक्ष्म्या परमया

7.51.5 7.49.6 7.51.5 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ।
तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥ ५
तं तु देशमभिप्रेत्य किंचित्पद्भ्यां महामुनिः ।
अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमाश्रितः ।
ददर्श राघवस्येष्टां पत्नीं सीतामनाथवत् ॥ ६

तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ।
उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ ७
स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी सती ।
जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥ ८
आयान्त्येवासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ।
कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ ९

यु(D5 कृ)तां; B3 कृपा त्वस्याः प्रयुज्यतां.—After 4, D6.7.10.11 S (except M6) ins.:

897* आश्रमस्याविदूरे च व्यक्तं सा शरणं गता ।
त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ।

[(l. 1) T3.4 [अ]ति- (for [अ]वि-). D7 -दूरं (for -दूरे). T1.2 M3.5 सा; G1.3 तु (for च). M1 -दूरेण (for -दूरे च). T3 त्यक्तं (for व्यक्तं). T1.2 M3 हि; M5 च (for सा). D6.7.10.11 त्वामियं (for व्यक्तं सा). G2 M2.4.8.9 शरणागता. —D11 om. from l. 2 up to 7.—(l. 2) D6 T3.4 M1.2.5.7.10 इच्छती (for इच्छते).]

5 D11 om. 5 (cf. v.l. 4).—^{a}) M4 damaged for तद्वचनं. D6.7.10 G2 M8.10 तु (for तद्).—^{b}) D1.3.4 मुनिर् (for बुद्ध्या). Ś D8.12 वै मुनिः (for धर्मवित्). D5 तपसा लब्धचक्षुषा.—^{c}) T1 G3 M3.5 मनसा (for तपसा). Ñ2 [आ]दित्य-; V2 B दिव्य- (for लब्ध-). Ś D5.8.12 वाल्मीकिः सु(D5 °किस्तु)महातेजाः M6 तपसा लक्षयित्वाशु. ❀ Cv : तपसा लब्धचक्षुष्मानिति पाठः. ❀ —^{d}) V3 अगमद्; M8 प्राद्रवन् (for प्राद्रवद्). Ñ2 श्रुत्वा यत्र स मैथिली (corrupt); B1 प्राद्दश्यस्तत्र मैथिली (sic); B2 प्रायाद्यत्र स मैथिली; B4 अपश्यत्तत्र मैथिलीं.—After 5, V2 D6.7.10 ins. 899*, while B4 ins.:

898* ततस्तैः सहितो विप्रः प्रतस्थौ मैथिलीं प्रति ।

6 D11 om. 6 (cf. v.l. 4).—^{a}) D6.7.10 -द्रुत्य; M4.5.9 -प्रेक्ष्य (for -प्रेत्य). V2 B1-3 ततः शिष्यैः परिवृतः. —^{b}) V2 दत्त्वा; B1-3 M6 गत्वा (for पद्भ्यां). D6.7.10 -मतिः (for -मुनिः). M1.5 चित्रपादपसंकुलं.—For 6^{ab}, Ś Ñ V1.3 B4 D1-5.8.9.12 T3.4 subst.; while V2 D6.7.10 ins. after 5 :

899* तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य शिष्या ब्रह्मर्षिमन्वयुः ।

[D7 transp. तं and प्रयान्तम्. V2 अति- (for अभि-). B4 D6.7.10 -प्रेत्य (for -प्रेक्ष्य). V2 damaged for शिष्या. Ś D8.12 महर्षिम् (for ब्रह्मर्षिम्). Ñ2 अभ्ययुः (for अन्वयुः). V2 B4 सर्वे तदान्व(V2 °दा य)युः; D6.7.10 ह्येनं महामतिं (for ब्रह्मर्षिमन्वयुः).]

—^{c}) Ś1 Ñ2 V2 B1 D3.5.8.12 अर्घम्. B4 आवेद्य (for आदाय). Ś D12 तु चिरं; V1 सु°; V2 B4 M10 विपुलं (for रुचिरं).—^{d}) V1.3 D1-4.9 T3.4 जाह्नव्यास्. Ś Ñ B1-3 D5.6.8.12 M6 आविशत्(Ś1 D8 °न्); V1.3 D1-4.7.9.10 T3.4 आगमत्(D4.9 T3.4 °न्); V2 B4 T1.2 M3 आश्रितां(V2 B4 °ताः) (for आश्रितः).—D5 om. 6^{c}-8^{b}. Ś Ñ V B D1-4.8.9.12 M6 om. 6^{ef}.—^{e}) G2 [इ]मां (for [इ]ष्टां). D6 राघवश्रेष्ठां; T1(before corr.) राघवश्रेष्ठां.—^{f}) D6.7.10 सीतां पत्नीम् (by transp.).

7 D5.11 om. 7 (cf. v.l. 6 and 4 respy.).—V2 reads 7^{ab} twice (second occurrence in marg.).—^{a}) Ś B4 D8.12 स (for तां). Ś V2 (first time) B4 D8.12 M6 दुःख- (for शोक-). Ñ1 V1.3 D1-4.9 तां(D2.9 स) सीतामतिदुःखार्तां; Ñ2 V2 (second time) B1-3 ततः सीतां सुदुःखार्तां.—^{b}) M4 damaged from कि up to ङ in ^{c}. Ś V2 (second time) B3 D8 M6 मुनि(M6 ऋषि)सत्तमः; Ñ1 V1.2(first time).3 B4 D1-4.9 T3.4 भगवानृषिः. —After 7^{ab}, B2 ins. :

900* दृष्ट्वा तत्र समासीनां रोदमानां भयाकुलाम् ।

—^{c}) Ñ1 V1.3 D1-4.9 आबभाषे मधुरया(V1 रुचिरया; V3 स मधुरां; D1.3.4 स मधुरं).—^{d}) Ś Ñ V B D1-4.8.9.12 M6 साम्ना(Ñ1 V1 D1-4.9 वाचा; V3 वाचं) प्र(B2 प्रा) ह्लादयन्निव. ❀ Ck : तां सीतां मुनिपुत्रैर्दृष्टानुग्राह्यत्वेनोक्तां शोकभारार्तां सीतां दृष्ट्वा वाल्मीकिरुवाच । एवमिह सोपस्कारं ग्रन्थयोजनाशक्त्या 'अनाथवत्' सीतां तामित्येतन्मध्ये योजनार्थं कांश्चिच्छ्लोकान्प्रक्षिपन्ति, बहुषु कोशेषु सन्ति ते ।; Ct : एतदुत्तरम्, 'तां सीताम्' इति श्लोकः । मध्ये 'नह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् । आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता ॥ त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि । तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ॥ तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली । तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् । तं तु देशमभिद्रुत्य किंचित्पद्भ्यां महामतिः । अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् ॥ ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥' इति श्लोकचतुष्टयमर्धाधिकं प्रक्षिप्तमिति कतकः । तां सीतां मुनिपुत्रैर्दृष्टानुग्राह्यत्वेनोक्तां शोकग्रस्तां तां सीतां तत्समीपे गत्वा दृष्ट्वा वाल्मीकिरुवाचेति सोपस्कारः संबन्धः. ❀

8 D5 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6).—^{b}) Ś Ñ2 V2 B D6-8.10-12 प्रिया (for सती). Ñ1 V1.3 D1-4.9 T3.4 पत्नी रामस्य धीमतः.—^{d}) Ś D5.8.12 M6 महाव्रते (for पतिव्रते).

9 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B3 D1-5.8-12 T3 च; D6 [इ]व (for [ए]व). M4 damaged for सि विज्ञा. V1 [अ]पि; T3.4

अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा ।
विशुद्धभावा वैदेहि साम्प्रतं मयि वर्तसे ॥ १०
आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ।
तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥ ११
इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा ।
यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ १२
श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् ।
शिरसा वन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ १३

G. 7. 51. 14
B. 7. 49. 13
L. 7. 51. 13

[अ]थ; G3 [अ]सि- (for [अ]लि). D2.9 विदिता (for विज्ञाता). —^{b}) Ñ1 V1.3 D1–4.9 चित्त- (for धर्म-). ❀ Cm.t : धर्मसमाधिना योगजधर्मलब्धध्यानपरिपाकेन (Cm : धर्मसंस्मृतध्यानपरिपाकेनेत्यर्थः) ।; Ck : धर्माय समाधिस्तथा. ❀ —^{c}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 तत्त्व(Ñ1 V1.3 ते स)र्वं; Ñ2 B2 सर्वं तु(B2 ते); V2 B4 वैदेहि (for सर्वं मे). —^{d}) Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 तपसैव(D5 °सा च); D2.9 ध्रुवसेव (for हृदयेन). Ś D8.12 [अ]पि (for [उ]प-). Ñ2 V2 B ज्ञातं प्रागेव तन्मया; T1.2 G3 M3 विदितं तव तत्त्वतः. —After 9, D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 ins. :

901* तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः ।
सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ।

[T1.2 G3 M3 om. l. 1. —(l. 2) M5 च (for हि). G2 वर्धते. ❀ Cm : तव कारणं त्वदागमनकारणं मम मया विदितं मह्यम् ।; Cg : तव चैवेति । शुद्धभावत्वमिति शेषः । मम मया । मह्यं मम ।; Ck : मम मया, मह्यं मया(°म ?) ।; Ct : तव चैवेति । तत्त्वतस्तत्त्वं तव तत्त्वं शुद्धभावस्वरूपं मम मया विदितम् । तदेवाह–सर्वं चेति । मह्यं मम. ❀]

10 ^{a}) D3.5 अपापो. D10.11 Ck.t ते; T2 त्वा (for त्वां). T1 G3 ते सीते; G1.2 त्वां सीते (by transp.) (for सीते त्वां). —^{b}) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 तपसा लब्ध (D9 °सालं सु)दर्शनः. —^{c}) M2.7 -भावे; Cm as in text (for -भावा). Ñ2 V B D1–4.9–11 T3.4 विस्र(D1–4.9 °श्र)ब्धा भव (for विशुद्धभावा). D6 वैदेही. Ñ1 विस्रब्ध-भवने देवि. —^{d}) D9 किं प्रतं (corrupt) (for साम्प्रतं). T3.4 सम; M6 तव; Cm.g.k.t as in text (for मयि). D3 वर्तते; T3.4 संनिधौ (for वर्तसे). ❀ Cv : अपापामवैमीति च(°पां वेद्मीति च पाठः ?) ।; Cm.g : अपापामिति । मयि वर्तस इति, मत्समीपे निवत्स्यसीत्यर्थः ।; Ck.t : ते त्वां मयि वर्तसे(Ck °स इति) । मत्समीपे निवत्स्यसीत्यर्थः. ❀

11 ^{a}) L (ed.) वि-; Ct as in text (for [अ]वि-). Ñ V1.3 D1–5.9 वै; V2 B तु (for मे). —^{b}) D2 ताप-सास् (for तापस्यस्). V3 B2 तत्र सं- (for तपसि). Ś D8.12 स्थितां (for स्थिताः). D2.9 तापस्यः शंसितव्रताः. ❀ Cv : आश्रमस्याविदूर इति पाठः ।; Cm : आश्रमस्याविदूरे तापस्यः स्थिताः । तपश्चरणार्थमेकान्तस्थितादाश्रमादविदूरे स्त्रीणां निवासोऽप्यस्तीत्यन्वयः ।; Ct : आश्रमस्याविदूरे समीप एकान्ते तपश्चरणार्थं तापस्योऽपि स्थिताः सन्ति । तासां निवासो-ऽस्तीत्यर्थः. ❀ —^{c}) B2 D5 तां; B3 त्वा (for त्वां). Ś Ñ1 V B D2.3.5.8.9.12 T3.4 यथावच्च(D3 °त्तु); D4 M3.5.6 यथा वत्सां(D4 °त्से); Ck.t as in text (for यथा वत्सं).

Ñ2 ताभिः सह सदा तिष्ठ; D1 ते त्वां वीक्ष्य यथा वत्से. ❀ Ck.t : यथा वत्सं पुत्रं यथा (Ct °त्रमिव). ❀ —^{d}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 सर्वशः(Ñ1 °तः); D11 *inf. lin.* (for नित्यशः). —After 11, Ñ2 V2 B1.3.4 D2 ins. :

902* सख्यश्च ते समस्तास्ता भविष्यन्ति शुभव्रते ।

[V2 B1 च (for ता). D8 याः स्त्रियस्ते सखीस्तास्ता (for the prior half). Ñ2 शुभानने.]

12 ^{a}) D5 इममर्घं. D12 om. त्वं (subm.). V1.3 B1.3 D2.5.9 M6 प्रतीच्छस्व. —^{b}) V2 B4 विस्रब्धं; D1 प्रीता च; D2–4.9 मानार्हा; D5 विश्रब्धा (for विस्रब्धा). V1.3 मानार्हासि पतिव्रते. —^{c}) T2 यदा. T1.2 M3 [अ]स्मद्-; Cv.g.k.t as in text (for स्व-). Ś D5.8.12 अभ्येहि; Ñ V B D1–4.9 T3.4 अभ्येषि (for अभ्येत्य). ❀ Cv : यथा स्वगृहं स्वगृहमभ्येत्येव ।; Cg.k : यथा स्वगृहमभ्येत्येति तथैवावतिष्ठस्वेति शेषः ।; Ct : यथा स्वगृहमभ्येत्य तिष्ठसि तथैव तिष्ठेति शेषः. ❀ —^{d}) Ñ V B D1–4.9 T3.4 तथै (D2 T3.4 °था)तद्ध(Ñ1 V3 B1 °व व)नमाविश. —After 12, T3.4 ins. :

903* मा विषादं कृथाः पुत्रि दृष्टमेतत्पुरातने ।

13 ^{a}) B3 वै; D1.4 तद् (for तु). D1.5 वचनं (for भाषितं). B4 तस्य (for सीता). Ñ2 B1–3 तन्मुनेर्वाक्यं (for भाषितं सीता). M5 transp. श्रुत्वा and सीता. —^{b}) Ñ2 B1–3 सीता; D1.4 मेने (for मुनेः). Ś B3 D8 सा परम-; Ñ2 B2 D12 सा परम् ; D5 तत्परम- (for परमम्). B1 मुनेः सा परमाद्भुता; M6 वाक्यं तत्परमाद्भुतं. —^{c}) K (ed.) [आ]वंद्य (for वन्द्य). Ś Ñ1 V B4 D1–4.8.9.12 T3.4 प्रणम्य(Ñ1 V2 B4 D1.3.4 वंदित्वा) शिरसा पादौ. —^{d}) G (ed.) [ऊ]चे (for [आ]ह). D4 कृतांजलिं. —After 13, Ś2.3 Ñ2 V2.3 B D5.8.12 M6 ins.; D3 ins. after 14^{ab}; while G (ed.) subst. l. 1 only for 14 :

904* अन्वगच्छच्च गच्छन्तं वाल्मीकिमृषिसत्तमम् ।
उदारमृषिभिर्जुष्टं श्रीर्धर्ममिव रूपिणी ।

[(l. 1) Ś2.3 V2 D8.12 तु (for च). D5 अनुगच्छामि (for अन्वगच्छच्च). D3 असौ तमनुगच्छंती (for the prior half). V2 वाल्मीकि- (for वाल्मीकिम्). V3 transp. गच्छन्तं and वाल्मीकिम्. Ś2.3 Ñ2 V2 D8 मुनि- (for ऋषि-). Ñ2 V2 B1–3 -पुंगवं (for -सत्तमम्). —(l. 2) D3 श्रेष्ठं (for जुष्टं). V3 तदा तमृषिभिर्युक्तं; B1.2 उदारमुनिभिर्जुष्टं (for the prior half). D3 अनु- (for इव). B3 सिद्धा धर्मस्वरूपिणी; M6 ह्रीर्धर्ममिव रूपिणं (for the post. half).]

G. 7. 51. 14 B. 7. 49. 14 L. 7. 51. 14

तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
अन्वयाद्यत्र तापस्यो धर्मनित्याः समाहिताः ॥ १४
तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्यानुगतं तदा ।
उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १५
स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं प्रभो ।
अभिवादयामः सर्वास्त्वामुच्यतां किं च कुर्महे ॥ १६
तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् ।
सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥ १७
स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती ।
अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ १८
इमां भवत्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण ह ।
गौरवान्मम वाक्यस्य पूज्या वोऽस्तु विशेषतः ॥ १९
मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं परिसान्त्व्य महायशाः ।
स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः ॥ २०

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

---

14 Ś1 om. (hapl.) 14. —^{a}) Ś2.3 D8.12 तु यांतं; Ñ V B D1.3.4 T3.4 M6 व्रजंतं (for प्रयान्तं). —^{b}) D6 [ऽ]न्वयात् (for ऽन्वगात्). Ś2.3 Ñ2 V2 B D1–5.8.9.12 M6 सुसमाहिता (for पृष्ठतोऽन्वगात्). Ñ1 V1.3 T3 पत्नी रामस्य धीमतः (= 17^{d}). —After 14^{ab}, D3 ins. 904*. —D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.10 om. 14^{cd}. —^{c}) Ś2.3 D8.12 M6 अन्वगाद्; Ñ1 V3 D1–4.9 T3.4 आ(V3 D9 T3.4 अ)गच्छद् (for अन्वयाद्). Ś3 D2.8.9.12 M8.9 येन; D1.4 अनु-; D3 om.; D5 चैव; M6 एव (for यत्र). V1 आगच्छत्स्येव (for अन्वयाद्यत्र). M9 ताः पत्न्यो (for तापस्यो). —^{d}) D9 धर्मे (for धर्म-). Ś2.3 D8.12 -[आ]नंत्याः; V2 -चर्या-; B2 -निष्ठा (for -नित्याः). Ñ1 समाधिना; Ñ2 B महा(B1 °हद्)व्रताः; T3 पतिव्रताः (for समाहिताः).

15 ^{b}) T2-4 M1 तथा (for तदा). D6.7.10.11 M10 वैदेह्या मुनि(M10 ऋषि)पत्नयः. —^{cd}) D5 M6 उपजग्मुर्; T1 M3 तापस्यस्तां(M3 °स्तु); Cv.m as in text (for उपाजग्मुर्). D5 T2 M3 अब्रवीत् (sic) (for अब्रुवन्). Ñ V B D1-4.9 T3.4 प्रत्युद्गताः प्रांजलयस्तापस्यो वाक्यमब्रुवन्. ❀ Cv: 'उपाजग्मुर्मुदा युक्ताः, तापस्य इति शेषः । ; Cm: उपाजग्मुः । तापस्य इति शेषः । अब्रुवन् । वाल्मीकिमिति शेषः; Cg.k: मुदा युक्ता इति । (Cg मुनिपत्नयः) तापस्यः (Ck °स्य इति शेषः) । अब्रुवन्निति । वाल्मीकिमिति शेषः । ; Ct: वैदेह्या सहेति शेषः । मुनिपत्नयस्तापस्यो मुदा युक्ता अब्रुवन्वाल्मीकिम्. ❀

16 ^{b}) D1 चिराच्च; D6.7 चिराद् (for चिरस्य). Ś V2 (*inf. lin.* also as in text) D8.12 विभो; Ñ1 D1.3.4 तव; D6.7.10.11 च ते (for प्रभो). —^{c}) Hypm. D7.10.11 M3 transp. सर्वास् and त्वाम्. Ñ V2 B D5.6 G1.2 M1.2.4.7.10 अभिवादा(B2 °वंद्या; B3 G3 M1 °वाद्या; M2.4.7 °वंदा; M10 °नंदा)महे सर्वा(G1 M4 °र्वे [with hiatus]); D1 अभिवाद्यामासुस्तं; T1.2 M5.8.9 अभिवादयामहे सर्वा; T3.4 प्रणताः सकलाश्च त्वाम्. —^{d}) Ś Ñ1 V1.2(after corr. m. as in text).3 B4 D1–4.8.9.12 T3.4 करवाम किं (for किं च कुर्महे). ❀ Cg.k: चिरस्यागमनमिति । प्रतीक्ष्य स्थिता वयमभिवादयामहे । एतेन सीतायाः समाश्वासादिना विलम्बो जात इत्यवगम्यते । ; Ct: चिरस्य तवागमनं दृष्ट्वा स्थिता वयमभिवादयामः । अभिवादयाम किं च कुर्महे. ❀

17 ^{a}) G2 ख्याता. Ñ2 M1.5 तु (for तद्). Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 M6 भाषितं (for वचनं). —^{b}) Ñ1 V1.2 B2 D1–4.9 T3.4 मुनिर् (for इदम्). Ś D5.8.12 M6 अवदद्वचः; Ñ2 V3 (marg. also) B1.3 अब्रवीद्वचः (for इदमब्रवीत्). —^{c}) T4 damaged from प्राप्ता up to स्य in ^{d}. —Ś D8.12 om. 17^{d}–18^{c}. —^{d}) B1 धर्मितः.

18 Ś D8.12 om. 18^{abc} (cf. v.l. 17). —^{a}) Ñ1 V3 D1–5.9 [इ]यं; T2 M3.8 [इ]ष्टा (for [ए]षा). —^{b}) Ñ1 V1.2(after corr. marg. as in text).3 B4 D1–4.9 [आ]श्रमसंभवा (for सुता सती). —^{c}) D5 मुक्ता (for त्यक्ता). B4 पत्या त्यक्ता ह्यपापेयं. —^{d}) Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 सती (for सदा). Ś Ñ2 V2 B1–3 D5.8.12 M6 स्व(M6 स्वि)यं मया; G1 सदा स्त्रियं (for मया सदा). M1 परिपालयामहे वयं.

19 ^{a}) B4 एनां (for इमां). Ś D2.5.6.8.9 G1.2 भवंत्यः (for भवत्यः). —^{b}) Ś Ñ1 V3 D1–4.8.9.12 वै; Ñ2 B2 तु; V2 B1.4 D6.7.10.11 T3.4 G1 हि; D5 T1.2 G3 M3 च (for ह). V1 [ए]व प्रयत्नतः (for परमेण ह). —^{c}) D6.7.10.11 T3.4 वाक्याच्च; M6 वाक्यं हि (for वाक्यस्य). —^{d}) M1 पूजा; M6 पूज्यं (for पूज्या). G2 [इ]यं तु (for वोऽस्तु).—For 19^{cd}, Ñ1 V1.3 B3.4 D1–4.9 subst.; while Ñ2 V2 cont. after 906*:

905* गौरवेण मयोक्तस्य वाक्यस्यास्य विशेषतः ।

[Ñ2 V2 B3 गौरवाच्च; B4 स्त्रीभावाच्च (for गौरवेण). D1.4 [ए]व चोक्तस्य; D3.9 मयोक्ता सा (for मयोक्तस्य).];

whereas Ñ2 V2 B1.2 subst. for 19^{cd}:

906* स्त्रीभावे मम वाक्यं च यदि गृह्यं विशेषतः ।

[Ñ2 गौरवे; V2 स्त्रीभावो (for स्त्रीभावे). Ñ2 तु (for च). Ñ2 यतः; B1 परि- (for यदि). Ñ2 V2 पूज्यं (for गृह्यं).]

20 ^{a}) M1 स (for च). Ñ V1.3 D1–4.9 ततः (Ñ1 तथा; D1.4 स्वतः) सीतां (for च वैदेहीं). —^{b}) D1 अभिवाद्य; D10.11 G M1.2.4.5.7–10 Ck.t परिदाय; T1.2

४९

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमं संप्रवेशिताम् ।
संतापमकरोद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १
अब्रवीच्च महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् ।
सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य धीमतः ॥ २

अतो दुःखतरं किं नु राघवस्य भविष्यति ।
पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३
व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् ।
वैदेह्या सारथे सार्धं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४ G. 7. 5 B. 7. 5 L. 7. 5

°धाय; K (ed.) Cg प्रणिधाय (for परिसान्त्व्य). D1 M6 महामुनिः; D5 °तपाः (for महायशाः). Ñ V1.3 D2–4.9 महर्षिः परिसांत्वयन्(D3.4 °दाय सः); V2 B2–4 तासु(V2 तां वि)निक्षिप्य सर्वशः(B2 यत्नतः). ※ Cg.k.t : परिदा(Cg प्रणिधा)य तापसीनां हस्ते दत्त्वा. ※ —^{cd}) G2 M1.4 -वृतं (for -वृतः). G2 आप (for आयान्). Ś D8 महामुनिः; D6.12 T1 G2.3 M6 °यशाः (for महातपाः). Ñ V1.3 D1–4.9 शिष्यैः परिवृतः प्रीतः(D1 °त्या) पुनरायात्स्वमाश्रमं. —For 20, B1 subst.; while Ñ V2 B2-4 D3 G (ed.) ins. after 20 :

907* इति मुनिवचनं निशम्य तत्तां
प्रतिजगृहुः शिरसा तथेति सीताम् ।
स च मुनिरभिसान्त्व्य राजपत्नीं
प्रतिगत आश्रममात्मनस्तदेति ।

[(l. 1) B2 मुनिवरवचनं (for मुनिवचनं). Ñ2 B1 तत्ताः; V2 तास्ता; D3 तुष्टाः (for तत्तां). —(l. 2) D3 -गृह्य (for -जगृहुः). —(l. 3) B3 om. च. B1 रामपत्नीं. —(l. 4) Ñ B3.4 प्रतिगतम् (sic); B1 प्रविशत (for प्रतिगत). Ñ1 B3.4 तदा; B1 तथेति (for तदेति). D3 एव संप्रहृष्टः (for आत्मनस्तदेति).]

Colophon. —*Kāṇḍa name*: Ś1 D2 M7 om. —*Sarga name* : Ś Ñ1 V3 B4 D1.2–5.8.12 वाल्मीकिदर्शनं(D5 °नो); Ñ2 सीतासंग्रहः; V1 सीतादर्शनं; V2 B1–3 वाल्मीकिसंग्रहः; D2 वाल्मीकिसीतादर्शनो; D9 वाल्मीकिदर्शनो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B3 D2.12 om.; Ñ2 B4 D9 53; V1 38; B1 52; B2 57; D1.4–7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 49; D3 50; T3.4 56; M6 47. —After colophon, T4 concludes with रामार्पणमस्तु; G M1.3 with श्रीरामाय नमः; M5.10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

49

D12 begins with ॐ.

1 Ñ2 reads 1^{ab} twice. —^{a}) Ñ1.2 (second time) V3 D6 T3.4 त्यक्त्वा; Cm.g.k.t as in text (for दृष्ट्वा). B2 तां (for तु). Ñ2 (first time) B1–3 मुनिना (for मैथिलीं). Ś D1.3–5.8.12 दीनाम् ; Ñ1.2(second time) V1.3 T3.4 साध्वीम् ; V2 B4 D2.9 M6 द्वारम् (for सीताम्). —^{b}) Ñ2 (first time) D10.11 आश्रमे (for आश्रमं). Ś D5.12 तु; D8 सु- (for सं-). G1 समवेशितां (for संप्र°). Ñ1.2(second time) V1 D1.3.4 T3.4 आश्रमस्य समीपगां(Ñ2 T3.4 °तः); V2.3 B4 D2.9 M6 आश्रमस्य (D2.9 °स्या)गतां स(M6 प्रवेश)तीं. —After 1^{ab}, Ñ2 (after the first occurrence of 1^{ab}) V2 B G (ed.) ins. :

908* सौमित्रिर्दुःखसंतप्तश्चोदयामास सारथिम् ।
सारथे चोदयाश्वाँस्तु तं च सोऽवाहयद्रथम् ।
गच्छन्नेव तदा धीमाञ्शीघ्रगेन रथेन तु ।

[(l. 1) B1.2 शोक- (for दुःख-). —(l. 2) Ñ2 B3.4 त्वं; B3 वै; G (ed.) तांस्(for तु). Ñ2 सत्वरं; V2 तं चासौ; B1.3 त(B1 य)थासौ; B4 तच्चासौ (for तं च सो). Ñ2 V2 B1.3.4 वाहयद्(B1 °येद्) (for ऽवाहयद्). B2 संवाह्य रथं द्रुतं (for the post. half). —(l. 3) B3 गच्छति (for गच्छन्). V2 शीघ्रवेग- (for शीघ्रगेन).]

—^{c}) Ś1 D5–7.10–12 अगमद् (for अकरोद्). Ś2 Ñ V1.3 D2.3.9 T3.4 तीव्रं; D1.4 तत्र; G2 दीनो (for घोरं). —^{d}) Ñ1 D2.3.9 हत-; Ñ2 V1.3 गत-; D1.4 नष्ट- (for दीन-). Ś B2.3 D5.8.12 T3.4 -मानसः; D6.11 -चेतसः (for -चेतनः).

2 ^{a}) V2 B1 सु-; B2 स (for च). Ś D5.8.12 सुमंत्रं तं (D5 च); Ñ V B4 D1–4.9 T3.4 महाबाहुः (for महातेजाः). —^{b}) Ś D5.8.12 सखायं (for सुमन्त्रं). Ś D5.8.12 M1.5 तत्र; Ñ V D1–4.9 T3.4 मंत्रि-; B1–3 अथ; B4 रथ-; Cm.g.k.t as in text (for मन्त्र-). Ñ V1.3 D1–4.9 -सत्तमं; T3.4 -वत्सलं; Cm.k.t as in text (for -सारथिम्). —^{c}) Ñ2 V2 B1.2 -विवासजं; B3 -निर्वासजं; D2 -संत्याजदं (sic); D9 -संत्यागजं (for -संतापजं). D5 पश्य (for दुःखं). B4 मैथिलीसंभवं दुःखं. ※ Cg.k.t : सीतासंतापजं सीतावियोग (Cg °रह)संतापजमित्यर्थः(Ct °जम्). ※ —^{d}) D2.9 पश्यन् ; D5 भवान् (for पश्य). D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 सारथे (for धीमतः).

3 ^{a}) Ś1 Ñ2 V3 B3.4 D10.11 M8 ततो; D2.9 T3.4 इतो (for अतो). B3 किंचिद् (for किं नु). —^{c}) D2.9 पत्नी (for पत्नीं). B3.4 शुभ- (for शुद्ध-). D2.9 -[आ]चारा (for -[आ]चारां). —^{d}) D5 उत्सृज्य (for विसृज्य). Ñ1 V1 D1.3.4 यदुत्सृज्य नृपात्मजां; V3 समुत्सृज्याथ संमतां; D2.9 यदुत्सृ(D9 °द्दु)ष्टा नृपात्मजा; T3.4 त्यक्तवान्य- नृपात्मजां.

4 ^{a}) Ś2.3 Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 अयं (for अहं). Ñ V B D1–4.9 T3.4 जातो (for मन्ये). —^{b}) Ś Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 विनाशा(D1.4 °भोर्भा)वो; V3 महाबाहोर् ; B2 (marg. also as in B1) विनाशो वा; Ck

G 7. 52. 6 B. 7. 50. 5 L. 7. 52. 5

यो हि देवान्सगन्धर्वानसुरान्सह राक्षसैः ।
निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते ॥ ५
पुरा मम पितुर्वाक्यैर्दण्डके विजने वने ।
उषितो नव वर्षाणि पञ्च चैव सुदारुणे ॥ ६
ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् ।
पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७
को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन्यशोहरे ।
मैथिलीं प्रति संप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८
एता बहुविधा वाचः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः ।
सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९
न संतापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति ।
दृष्टमेतत्पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १०

as in text (for राघवस्य). Ś D8.12 गुरुमैथा; Ñ V B D1–4.9 T3.4 महात्मनः; D5 गुरोर्मम; T1.2 M1.3 पराभवं; G2 विनाभवः; Cm.g.k.t as in text (for विनाभवम्). —c) M5 वैदेह्याः. D6.7.10.11 नित्यं; M5 तस्माद्; Cm.g.k as in text (for सार्धं). Ñ V B D1–5.9 T3.4 धर्मपत्न्या नरेन्द्रस्य. ❀ Cm : विनाभवं वियोगेनावस्थानम् । दैवात्प्राचीनकर्मवशादिति मन्ये । कुतो दैवं दुरतिक्रमम् ।; So also Cg.k.t. ❀

5 a) V1 [ऽ]यं (for हि). Ñ1 V3 D1.3.4 दैत्यान् (for देवान्). —b) Ñ1 D1–4 सामरान्; V B1.3.4 D9 M4 सासुरान् (for असुरान्). Ś D8.12 -पन्नगान्; Ñ1 V1.3 B D2.6.9 M1 -राक्षसान्; D5 पन्नगैः (for राक्षसैः). —c) Ś D5.8.12 निहंता; V1 D2.3.9 धुनुयाद्; V3 धुनुवा; D1.4 अजयद्; T3 विरहाद्; T4 विदहेद् (for निहन्याद्). Ś D8.12 क्षुद्रम्; V1.3 B2 D1–4.9 T3.4 क्रोधात् (for क्रुद्धः). —d) D1 om. from स up to चैव in 6d. M7 देवम् (for दैवम्). V1 समुपासते; V3 D6.7.10.11 T1.2 G M1.3.5.8.10 Ck.t पर्युपासते (D6.7 °स्ति हि); Cg as in text (for अनुवर्तते). Ś D5.8.12 M6 उपास्ते दै(Ś1.2 दे)ववशः(D5 M6 °मद्य सः); Ñ V2 B सोद्य(Ñ2 V2 B1 °यं) दैववशंगतः.

6 D1 om. up to चैव in 6d (cf. v.l. 5). —a) Ś Ñ V1.3 D2–12 T3.4 M1 रामः; M6 तावत् (for मम). Ś Ñ V B D2–12 T3.4 M3.6 वाक्याद् (for वाक्यैर्). —b) D9 निर्जने (for विजने). Ñ2 V2 B transp. दण्डके and विजने. —c) B2 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.2.4.5.7-10 Cm.t उषित्वा; M3 उवास (for उषितो). B3 स नव (hypm.) (for नव). —d) D2.5.9 M2.4.7.9 सुदारुणं; D6.7.10.11 महावने (for सुदारुणे).

7 D1.4 repeat 7a in place of 7c. —a) Ñ1 B4 T1 M3 अतो; V1 इतो (for ततो). D6 [ऽ]तिदुस्तरं; M4 damaged; M6 दुःखतरो; Cm.t as in text (for दुःखतरं). G3 M10 किं नु; M5 घोरं (for भूयः). —b) Ś D8.12 प्रतिवासनं; V1 M6 विप्रवासने; D1.4 वै प्रवासनं (D1 °नं); Cm.g.k.t as in text (for विप्रवासनम्). —c) Ś Ñ V B D2.3.5.8.9.12 M6 वचनात्सु(D5 °नं सू)त (for °चनं श्रुत्वा). —d) V3 D2 G1 M6.10 नृशंसः; Cm.g.k.t नृशंसं (as in text). V1 T4 प्रति मे पुनः(T4 ∗∗) (for प्रतिभाति मे). —After 7, D5 ins. 909*.

8 a) Ñ2 V2.3 B वा; D10 न; Cg.k.t as in text (for नु). G (ed.) धर्माशयः; Cg.k.t as in text (for धर्माश्रयः). Ś D5 8.12 को नु धर्मोत्र(D5 °मेत्य) सूत स्यात्. —b) Ś D5.8.12 G1 M5 अशोभने; Cg.k.t as in text (for यशोहरे). —c) Ś D8.12 तु समुत्सृज्य; T3 M1 प्रति संप्राप्ते; M4 ∗∗∗∗ प्ता (damaged); Cg.k.t as in text (for प्रति संप्राप्तः). D5 मैथिली समनुत्सृष्टा; T4 ∗∗∗∗∗∗ प्राप्ते (damaged); M8 आश्रमं मैथिलीं प्राप्ता (sic). —d) B2 -[आ]त्म- (for -[अ]र्थ-). D5.8.12 पौरे हीनार्थवादिनि. —For 8, Ñ1 V1 D1–4.9 subst.; while Ñ2 V2 B ins. after 8; whereas D5 ins. after 7:

909* सूत कर्मण्यनार्येऽस्मिन्नधर्मः संश्रयिष्यति ।
राजानं लक्ष्मणं चापि पौरान्वा वाक्यदुर्बलान् ।

[(l. 1) Ñ1 V1 D1–4.9 [अ]कार्ये (for [अ]नार्ये). D5 कार्पण्यकार्ये. Ñ1 V1 D2.9 किं तु (D2.9 तु) धर्मः; V2 अधर्मः किं; B2 धर्मः कं सं-; D1.3–5 कं तु (D3 स्व) धर्मः (for अधर्मः सं-). D2.9 करिष्यति; D5 श्रयिष्यते (for -श्रयिष्यति). B1 धर्मः कं श्रावयिष्यति; B3 अधर्मः कथयिष्यति (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 V1 B2 D1.4 वापि; D5 चाथ (for चापि). Ñ1 V1 पौराणां; D2 पौरांस्तान्; D9 पौरास्तं (for पौरान्वा). Ñ1 D2.3.5 वाक्यदुर्वचः; V1 °कोविदः; D1 °वाचकान्; D4.9 °दुर्वचान् (for °दुर्बलान्). B3 वाक्यगुदुर्बलान्.]

9 V2 (first time in marg.) repeats 9ab consecutively. —ab) Ñ2 B3 एवं (for एता). D6.7.10.11 transp. बहुविधा and वाचः. G3 M2.8 -भाषितं (for -भाषिताः). Ñ1 V1.2(second time).3 B4 D1–4.9 श्रुत्वै(D2.9 °त्वा)ता(D1.4 °ताश्च) विविधा वाचो लक्ष्मणेन समीरिताः. —c) D2 युगपत्; D9 स्तुवंश्च (for सुमन्त्रः). D6.7.10.11 श्रद्धया (for प्राञ्जलिर्). D6.7.10.11 T1.2 G M1.3.5.8–10 प्राज्ञो (for भूत्वा). —d) Ś Ñ1 V1.3 D1.3.4.8.12 T3.4 सौमित्रिमिदमब्रवीत्; D2.9 सुमंत्रश्चेदमब्रवीत्; M4 वाक्य ∗∗∗∗∗∗.

10 a) T3.4 च तापस् (for संतापस्). Ñ1 V3 D2.3.9 T3.4 वीर; D1.4 सौम्य (for कार्यः). —b) Ñ1 V3 D1–4.9 T3.4 कर्तव्यो (for सौमित्रे). —c) D1.4.5 दिष्टम्; Cm.g.t as in text (for दृष्टम्). M1 मे हि (for एतत्). Ñ1 V1 D1.3.4 T3.4 सौम्य; D2.9 वीर; M2.4.7 वृत्तैः; M5 वृत्तं; Ck.t as in text (for विप्रैः). —d) V2 पितुस्तव समीपतः. —After 10, V2 ins. 914*; while B2 ins.:

भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायोऽल्पसौख्यवान् ।
त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतौ तथा ।
संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ ११

न त्विदं त्वयि वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा ।
राज्ञा वोऽव्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह ॥ १२
महाराजसमीपे च मम चैव नरर्षभ ।
ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च संनिधौ ॥ १३ G. 7.52.17 B. 7.50.14 L. 7.52.13

910* भविष्यं च श्रुतं तच्च विशेषं रघुवंशज: ।;
whereas B_3 ins. after 10:

911* पितुस्तव समीपे हि ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि: ।

11 ^{a}) Ś $D_{5.8.12}$ गमिष्यति (for भवि°). Ś $D_{5.8.12}$ वनं; Ñ$_2$ V_2 B चिरं; G_1 ध्रुवं (for दृढं). M_5 दु:खं (for रामो).—^{b}) $D_{10.11}$ Ck.t वि-; G_2 [ऽ]ति-; K (ed.) [ऽ]पि; Cm as in text (for ऽल्प-). M_5 प्रायो वै यो; Cm.g.k.t as in text (for दु:खप्रायो).—M_4 damaged from ख्य in ^{b} up to प्स्य in 912*. $D_{10.11}$ G_2 $M_{1.8.10}$ Ck.t -सौख्यभाक्; $T_{1.2}$ -सत्त्ववान्; Cm as in text (for -सौख्यवान्). Ś $D_{8.12}$ सुखाद्दु:खमवाप्नुयात् (D_{12} °प्स्यति); Ñ$_2$ V_2 B D_5 M_6 सुखदु:(Ñ$_2$ B_1 °खं दु:)खमवाप्स्यति(M_6 °प्स्य च).—After 11^{ab}, $D_{6.7.10.11}$ T G $M_{1-5.7-10}$ ins.:

912* प्राप्स्यते च महाबाहो विप्रयोगं प्रियैर्ध्रुवम् ।

[T_1 प्राप्यते; Ct as above. $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_3 -बाहुर्; G_2 $M_{2.4.7.8.10}$ -भागो (for -बाहो). $D_{7.10.11}$ प्रियैर्द्रुतं; M_5 अपि प्रियै: (for प्रियैर्ध्रुवम्).]

—^{c}) M_5 ध्रुवं त्वा (for त्वां चैव).—^{d}) Ś $D_{8.12}$ अपि; D_5 G_1 $M_{1.2.4-9}$ Cv उभौ (for तथा).—For 11^{cd}, Ñ$_2$ V_2 B subst.:

913* कस्मिंश्चित्कारणे त्वां तु मैथिलीं च यशस्विनीम् ।

[V_2 B_3 च (for तु). B_2 कारणेनैव. V_2 तपस्विनीं (for यश°).]

—^{e}) Ñ$_2$ V_2 B_1 $D_{5.10.11}$ स; Cv.m.k as in text (for सं-).—^{f}) Ñ$_2$ V_2 B किल (for महान्). ❀ Cv : शत्रुघ्नभरतावुभौ संत्यजिष्यतीति । राज्यमनिच्छतोरपि तयोरयोध्याया: मधुरायां यत्प्रवासनं तदनयोस्त्याग: ।; Cm : भविष्यतीत्यादि रामो दृढं ध्रुवं दु:खप्रायो दु:खबहुलोऽल्पसौख्यवांश्च भविष्यतीति दृष्टमिति पूर्वेण संबन्ध: ।; Ck : भविष्यतीत्यादि । रामो दृढं ध्रुवं दु:खप्रायो दु:खबहुलो भविष्यतीति । अतो विसौख्यभाक्सौख्यवियोगभाक्च भविष्यति, इति मया दृष्टमिति पूर्वेणान्वय: । यदेवमत: संप्राप्स्यत इत्यादि । ❀ —For 11, Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ subst.; while V_2 ins. after 10; whereas B_2 ins. only l. 2 in marg. after 11^{ab}:

914* भविष्यो राघवश्चैव सीता त्वं च नरर्षभ ।
भरतश्चैव शत्रुघ्न: कथिता ब्रह्मवादिना ।

[(l. 1) Ñ$_1$ V_2 भविष्यति च(V_2 हि)रामश्च (for the prior half). $D_{2.9}$ नरर्षभ:.—(l. 2) V_1 चापि; $D_{1.3.4}$ च स-; $D_{2.9}$ स च (for चैव). Ñ$_1$ V_2 B_2 शत्रुघ्नभरतौ चैव (for the prior half). Ñ$_1$ V_2 B_2 यदुक्तं; D_2 कथितो (for कथिता). $D_{2.9}$ ब्रह्मवादिभि:.]

—After 914*, B_2 cont. 916*.—After 11, Ñ$_2$ V_2 B ins.:

915* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् ।
ब्रूहीत्युवाच सौमित्रि: सूतं वाक्यविशारद: । (cf. 18)

[(l. 1) B_2 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). B_3 -[अं]बु- (for -[अ]र्थ-). B_2 -प्रदं (for -पदं).—(l. 2) $B_{1.4}$ -विशारदं (for -विशारद:).]

—Thereafter, Ñ$_2$ V_2 B ins. the l. of 7.50.1 and then B_2 erroneously repeats (var.) l. 2 of 915* and l. of 7.50.1.

12 D_5 om. 12–15.—^{ab}) Ś $D_{8.12}$ नत्विदं तव; $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ Cg.t इदं त्वयि(D_7 $T_{3.4}$ °या) न (for न त्विदं त्वयि). Ñ$_2$ B_4 सौमित्रे न ब्रूयाश्चेदं (unmetric) (for ^{a}). Ñ$_2$ B_4 वक्तव्यं (for सौमित्रे). Ś V_2 B_{1-3} $D_{8.12}$ transp. वक्तव्यं and सौमित्रे. Ś $D_{8.12}$ भरतैरपि (sic); Ñ$_2$ भरताय वै; B_4 भरते कश्चित्; M_5 भरतेन वा.—For 12^{ab}, Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ subst.; while B_2 cont. after 914*:

916* न श्रोतव्यं तु सौमित्रे त्वया तद्भरतेन वा ।

[V_3 $D_{2.9}$ च (for तु). Ñ$_1$ B_2 त्वया न खलु; V_1 न श्रुतं तत्तु (for न श्रोतव्यं तु). V_1 वा (for तद्). Ñ$_1$ B_2 श्रोतव्यं (for त्वया तद्). B_2 च स तेन (for भरतेन).]

—D_3 om. 12^c–13. B_2 repeats 12^{cd} consecutively (second time in marg.).—^{c}) V_3 D_1 वा; B_2 (second time) च; T_1 G_3 $M_{3.4}$ वै; M_6 तु (for वो). Ś $D_{8.12}$ राजानं; Ñ$_1$ राज्ञे वा; Ñ$_2$ V_2(marg. also) B (B_2 first time) पित्रा ते; V_1 D_4 $T_{3.4}$ G_2 $M_{1.5}$ राज्ञो वा(G_2 M_5 वै); Cm.g.k.t as in text (for राज्ञा वो). Ñ$_1$ V_1 D_2 चाभूतं; $D_{1.4}$ [अ]प्य(D_4 °थ)प्रियं (for ऽव्याहृतं). B_2 (second time) पूर्वं (for वाक्यं). Ś Ñ$_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{8.12}$ M_6 व्याहृते वाक्ये; Cm.k.t व्याहृतं वाक्यं (for ऽव्याहृतं वाक्यं). V_3 राज्ञस्तस्य च तद्वाक्यं; $D_{2.9}$ राज्ञो वचो(D_2 वाचा)स्मृतं यत्तु.—^{d}) T_4 हि (for ह). ❀ Cv : राज्ञो(ज्ञा ?)वोऽव्याहृतमिति पाठ: । अव्याहृतमिति पदच्छेद: ।; Cm.k : राज्ञा दशरथेन वो युष्मान्रामादीन्प्रति व्याहृतं वाक्यम् । So also Ct. ❀

13 $D_{3.5}$ om. 13 (cf. v.l. 12).—^{a}) Ś$_1$ $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7-10}$ Cm.g.k.t महाजन- (for महाराज-). Ś

G. 7.52.17 B. 7.50.15 L. 7.52.14

ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः ।
सूत न कश्चिदेवं ते वक्तव्यं जनसंनिधौ ॥ १४
तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत्सुसमाहितः ।
नैव जात्वनृतं कुर्यामिति मे सौम्य दर्शनम् ॥ १५
सर्वथा नास्त्यवक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः ।
यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १६
यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः पुरा ।
तच्चाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १७
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् ।
तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

D2.8.9.12 G2 तु; Ñ1 यत्; V B T1.2 G3 M3.6 हि; M5 [ऽ]पि; Cg.k.t as in text (for च). —^{b}) Ś D8.12 मया (for मम). M5 [ए]वं (for [ए]व). Ñ1 V1.3 D1.2.4.9 नरोत्तम; Ñ2 V2 B [अ]ग्रतस्तदा(V2 °तः; B4 °था) (for नरर्षभ). —^{c}) Ś Ñ1 B1 D2.8 G1 M8 Cm ऋषीणां; Cg.t as in text (for ऋषिणा).

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 12). —^{a}) V2 B4 ऋषेस्तद्; M1 महर्षेर् (for ऋषेस्तु). Ñ2 तद्वचः (for वचनं). Ś V1.3 D1–4.8.9.12 तदृषेस्तु वचः श्रुत्वा. —M5 om. 14^{b}–16^{c}. —^{b}) G2 मुमोह (for मामाह). B1.3.4 M6 स(B1.4 च) नरर्षभः (for पुरुषर्षभः). Ś Ñ V1.2 (m. also as in B3) B2 D1–4.8.9.12 मामुवाच स पार्थिवः(V1 नराधिपः; B2 नरर्षभः); V3 नोवाच स च पार्थिवः. ❀ Cm.t : ऋषेर्दुर्वाससः पुरुषर्षभो दशरथः. ❀ —^{c}) Ñ2 B एतत् (for एवं). Ś Ñ1 V1.2 (marg. also as in Ñ2).3 D1–4.8.9.12 T3.4 न ते(V2 च; V3 से) क(Ś2 om. from क up to यदि in 16^{c})श्चिदिदं (D8 °हिवं [sic]; D12 °दिनं [sic]) सूत. —T4 damaged for ^{d} (except धौ). —^{d}) Ś1.3 V3 D8 इति भाषितं; Ñ V1.2 B D1–4.9.12 T3 ऋषि(D12 मुनि)भाषितं; M1 जनसंसदि; M6 वचनामृतं (for जनसंनिधौ).

15 Ś2 D5 M5 om. 15 (cf. v.l. 12 and 14). —^{a}) B2 अस्य (for तस्य). Ś1.3 Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 लोकनाथस्य. —^{b}) Ś1.3 Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 वाक्येन (for वाक्यं तत्). D6.7 T2 G1.3 M1.3.6.8 -समाहितं; Cm.k.t as in text. —^{c}) T1.2 G3 M3.4 Cm.g.k.t कार्यम् (for कुर्याम्). Ś1.3 Ñ V B D1–4.8.9.12 नानृतं(V1 तथानृ; B4 नैवानृ)तम(V2 B2.3 D1–4.9 °द)हं कुर्याम्. —^{d}) Ś1.3 Ñ1 V1 B4 D1.2.4.8.9.12 सौम्य नि-(D1.4 प्र-) (for मे सौम्य). B2 सौम्यदर्शन. G1.2 इति मे निश्चिता मतिः. ❀ Cg : समाहितं सम्यग्गुप्तम्. ❀

16 Ś2 om. up to यदि in 16^{c}; M5 om. 16^{abc} (for both, cf. v.l. 14). —^{a}) B3 D6.7 T3.4 Cm सर्वदा; Cg.k.t as in text (for सर्वथा). Ś1.3 V2.3 B2 D5.8 M4 नास्ति (V2.3 B2 °स्य) वक्तव्यं; Ñ1 V1 B4 D1–4 यत्तु(Ñ1 B4 त्वेव) वक्तव्यं; Ñ2 [अ]पि तु वक्तव्यं; B1 वास्त्यवक्तव्यं; D6.7.10.11 T G M1.3.8 [ए]व न(D6.7 T3.4 G2 °तत्र) वक्त(G1 कर्त)व्य; D9 तत्तु न वक्तुं (for नास्त्यवक्तव्यं). ❀ Cm : एतत्सर्वदा न वक्तव्यम् ।; Cg : सर्वथैवेति । न वक्तव्यमिति ।; so also Ck.t. ❀ —^{b}) B मम (for मया). —^{c}) Ñ2 वा; D1 om. (subm.) (for ते). D5 T1 G3 M3.9 श्रवण-; Cm as in text (for श्रवणे). V3 D2–4.9 बुद्धिः (for श्रद्धा). —^{d}) Ñ2 तच्छ्रुतं यथा; V1 D1–4.9 तच्छ्रुतान्वितं (D1.3.4 °तः); V3 श्रद्धयान्वितः; T3.4 तदृषेर्वचः (for रघुनन्दन).

17 ^{a}) Ñ1 D2.5.9 य(D2.9 त)द्यप्यहं; V3 यद्यहं च; B2 यद्यप्ययं; D1.4 यदाप्यहं; D3 यदाप्यहं (for यद्यप्यहं). —^{b}) M2 हरस्यं (meta.) (for रहस्यं). Ñ1 V1.2 B1.4 D8.10.11 श्रावितं (for °तः). —^{c}) Ś D5.8.12 तत्तेहं कथयिष्यामि; Ñ1 V1.3 D1–4.9 न तत्परि(D1.4 °श्रोदा; D3 °वोदा)हरिष्यामि; Ñ2 V2 B D10.11 M6.8 तथाप्यु(B1.3 °दाप्यु; M6 °त्वो)दाहरिष्यामि. —^{d}) Ś D8.12 शृणु तत् (for दैवं हि). Ś Ñ1 V3 D1.3.4.8.12 महदद्भुतं; D2.9 परमाद्भुतं; T1.2 G M3.6.8 सुमहाद्भुतं; Cv.m.g.t as in text (for दुरतिक्रमम्). Ñ2 V2 B1.3.4 दिवं तस्मिन्नृपे गते(B3 °न्गते नृपे); V1 दैवतं हि महाद्भुतं; B2 विदितं मे नृपात्मज; D5 शृणु तत्र महाद्भुतं. —After 17, Ñ2 V2 B ins. :

917* सर्वं ते नरशार्दूल रहस्यं यच्छ्रुतं मया ।

[V2 पूर्वं (for सर्वं). Ñ2 रघु-; V2 नृप- (for नर-). V2 B2.3 त(V2 स)च्छ्रुतं (for यच्छ्रुतं).];

while D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 K (ed.) ins. after 17 :

918* येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखशोकसमन्वितम् ।

[T1.2 प्रोक्तं (for प्राप्तं). ❀ Cv : येनेदमीदृशं प्राप्तमिति पाठः. ❀ D6.7.10.11 G1.2 M3.8 दुःखं (for दुःख-). T2 M3.10 -समन्वितः.]
—Thereafter, D6.7.10.11 M3 cont. :

919* न त्वया भरतस्याग्रे शत्रुघ्नस्यापि संनिधौ ।

[M3 भरते वाच्यं (for भरतस्याग्रे). ❀ Ct: यद्यपीति । 'दैवं हि सुमहद्भुतम्' 'येनेदमीदृशं प्राप्यम्' इति च पाठे राज्ञाप्रकाश्यत्वोक्तौ हेतुः -दैवं हीत्यादि. ❀]

18 M6 om. 18. —^{a}) D2 यच् (for तच्). Ś Ñ1

५०

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना ।
तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १

पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः ।
वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये स वार्षिक्यमुवास ह ॥ २

तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः ।
पुरोधसं महात्मानं दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३

स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्ये पार्श्वे महामुनिम् ।
तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतस्त्वभ्यवादयत् ॥ ४   G. 7. 53. 5 B. 7. 51. 5 L. 7. 53. 5

V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 व्याहृतं(T3.4 मंत्रिणो) वाक्यं; Ñ2 वचनं तस्य (for भाषितं तस्य). —b) Ñ1 -[अ]र्थमिदं (for -[अ]र्थपदं). Ś D5.8.12 -पदाक्षरं; Cg.k.t as in text (for -पदं महत्). —c) Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 ब्रूहि; D7 M3 सत्यं (for तथ्यं). Ñ2 [इ]त्युवाच (for ब्रूहीति). —d) Ś D5.8.12 वाक्यमुवाच ह; D6.7.10.11 (marg.) तं वाक्यमब्रवीत्; T1.2 G3 M3 वाक्यविदब्रवीत् (for वाक्यमथाब्रवीत्). Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 उवाचा(V3 कथया)व(D9 °त्म)हितस्तदा (T3.4 °था); Ñ2 उवाच तं * * * * (illeg.). —For 18, V2 B subst.; while G (ed.) subst. only l. 2 for 18^{cd} :

920* इति संश्रुत्य तद्वाक्यं सारथिं परवीरहा ।
उवाच कथयस्वेति सुमन्त्रं वाक्यकोविदम् ।

[(l. 1) B2.4 सारथेः (for °थिं). —(l. 2) V2 B3 मंत्र- (for वाक्य-).]

Colophon : V1 D2.9 T3.4 om. —*Kāṇḍa name* : Ś1 om. —*Sarga name* : Ś Ñ1 V3 D1.3–5.12 लक्ष्मणसंता(Ś3 °त्सनी)पः; Ñ3 लक्ष्मणसमाश्वासनं; V2 B1.2.4 लक्ष्मणाश्वासनं (V2 °नः); B3 लक्ष्मणाभ्यागमनं; D8 लक्ष्मणसुमन्त्रयोर्वाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2.3 B2–4 D12 om.; Ñ2 54; B1 53; D1.4–7.10 T1.2 G M1–5.7–10 50; D8 51; M6 48. —After colophon, G M1.5.8 conclude with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

50

V1 D2.9 T3.4 cont. the previous Sarga.

1 a) Ś Ñ2 V2 B D5.6.8.12 M2–4.6.7 ततः; G2 तदा; Cg.k.t as in text (for तथा). Ś D8 तेनोदितः; V3 [अ]थं चोदितो; D2.5.9.12 संनोदितः; G (ed.) प्रचोदितः (for संचोदितः). V3 यंता (for सूतो). —Ñ2 illeg. for c. —c) V3 B4 यद् (for तद्). V2 B1 मुनिना (for ऋषिणा). —d) Ñ2 M5 आख्यातुम् (for व्याहर्तुम्). —For 1^{cd}, Ś D5.8.12 subst. :

921* तद्वाक्यं श्रावयामास लक्ष्मणाय महात्मने ।

2 a) T1.2 G3 M3 transp. नाम्ना and हि. Ñ1 दुर्वासा नाम विप्रर्षिर्; Ñ2 V2 B (all with hiatus) दुर्वासा हि पुरा सौम्य; V1.3 D5 T3.4 दुर्वासा नामात्रिसुतः; D1.3.4 अत्रिपुत्रः पुरा नाम्ना; D2.9 सुतोऽत्रेर्नाम दुर्वासाः. —b) V1.3 D2.5.9 T3.4 पूर्वमासीन्; D1.3.4 दुर्वासाः स (for अत्रेः पुत्रो). Ś D8.12 महानृषिः; Ñ V2 B महातपाः; D6 G1.2 M1.2.4–10 महात्मनः (for महामुनिः). —c) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 [आ]श्रमपदे; M2.7 [आ]श्रमेऽरण्ये (for [आ]श्रमे पुण्ये). —Ś1 reads 2^{d} in marg. —d) Ś1 D6.7.10.11 M10 वार्षिक्यं सम्- ; Ś2.3 D8 वसिष्ठं सम्- ; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 वर्षावासम्; Ñ2 V2 B M6 वर्षारात्रम्; D12 व * * * म्; G1 वार्षिकात्स; Cm.g.k.t as in text (for स वार्षिक्यम्). Ś2.3 D8.12 उपागमत्; Ñ2 V2.3 B D1.3–5 M6 उपाव्रसत्(B °विशत्; D5 °गतः); M8 उपासत (for उवास ह).

3 a) B1–3 तस्य (for तम्). Ś D1.3.5.8.12 महाराज; Ñ1 V1 D2.9 T3.4 M6 महाराजः(T4 °* *); Ñ2 V2(also in marg.).3 B1–3 D4 महाबाहो(V3 °बाहुः; D4 °शंका [corrupt]) (for महातेजाः). —b) Ś Ñ2 D8.12 तु (for सु-). V1 (marg. also as in text) -महातपाः (for -महायशाः). B4 पिता तव नराधिपः. —c) D6.7.10.11 पुरोहितं (for पुरोधसं). —Ś1 reads 3^{d}–4^{b} in marg. —d) Ś2.3 D8.12 मित्रावरुणसंभवं. —After 3, Ś2.3 D8.12 ins.; while Ś1 ins. after 4^{ab} (first occurrence) :

922* तं मुनिं तपसा युक्तं विनीतस्त्वभ्यवादयत् ।

4 Ś1 repeats 4^{ab} (first occurrence in marg.) consecutively. —a) Ś1(second time) 2.3 Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 सोपश्यत् (for स दृष्ट्वा). V2 (marg. also as in text) B4 स ददर्श महात्मानं. —After 4^{ab} (first occurrence), Ś1 ins. 922*. —Ś D8.12 repeat 4^{cd} (var.) after 9. —c) Ś D8.12 (all second time) उपविष्टो (for उपविष्टं). —d) Ś2 (first time) V2 B4 D6.7.9–11 T1.3.4 सव्यपार्श्वे; Ñ2 B1 M6 पार्श्वे सव्ये(by transp.); V3 D2 मध्ये(D2 मध्य) पार्श्वे; B2 वामपार्श्वे; D5 पार्श्वे तस्य. Ś D8.12 (all second time) G2 महामुनिः; B1 D5 महात्मनः; B4 G1 महामुनेः; Cm.k.t as in text (for महामुनिम्). ❀ Cm : महामुनिं दुर्वाससम्। ; Ck : महामुनिं दुर्वाससं च दृष्ट्वेत्यर्थः।; so also Ct. ❀ —After 4^{cd}, Ś2.3

G. 7. 53. 6
B. 7. 51. 5
L. 7. 53. 6

स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ।
पाद्येन फलमूलैश्च सोऽप्यास्ते मुनिभिः सह ॥ ५
तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ।
बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६
ततः कथायां कस्यांचित्प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ।
उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७
भगवन्किंप्रमाणेन मम वंशो भविष्यति ।
किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ८
रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् ।
काम्यया भगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ ९
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य तु ।
दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १०

Ñ V B D1–5.8.9.12 (Ś2.3 D8.12 after 4^{cd} first occurrence) T3.4 ins. :

923* ततोऽभिवाद्यर्षिवरं मित्रावरुणसंभवम् ।

[Ś2.3 D8.12 [ऋ]षिवरौ; B4 D2.9 तमृषिं (for [ऋ]षिवरं). Ñ2 V2.3 B1–3 D5 सोभिवाद्य महात्मानं(V3 मुनिं तत्र; B2 [m.] महामुनिं) (for the prior half). B1 -वरुणि- (for -वरुण-). Ś2.3 D8.12 -संभवौ; D9 -संनिधौ (for -संभवम्).]

—^{e}) Ñ V B D1–5.9.12 T3.4 तं मुनिं (for तौ मुनी). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 तपसा युक्तम्(Ś D8.12 °क्ताव्); M1 तपसि श्रेष्ठौ; M5 पार्थिवश्रेष्ठो (for तापसश्रेष्ठौ). —^{f}) Ś Ñ V1.2 B D1–4.8.9.12 T3.4 अभिगम्य; D6.7 विनीतोपि (D7 °तः सो); D10.11 विनीताव् (for विनीतस्तु). Ś B1.3 T4 [अ]भिवादयत् ; G (ed.) [अ]भ्यभाषत (for [अ]भ्यवादयत्). V3 अभिवाद्याभिगम्य च.

5 ^{a}) Ñ1 V3 D2.3.9 T3.4 ताभ्यां सं-; V1 D1.4 ताभ्यां स (by transp.) (for स ताभ्यां). —^{b}) M6 महायशाः (for [आ]सनेन च). —^{c}) Ś D8.12 M6 वन्येन; B1 पानेन; B4 हार्देन; D5 वन्यास्त-; M5 पाद्यैश्च (for पाद्येन). Ś D8 च फलैर्न(Ś2 °नै)ब; Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 T3.4 M6 फलमूलेन (for फलमूलैश्च). —B4 reads ^{d} *inf. lin.* —^{d}) D6 सोवसन् ; D7.10.11 G2 M1.8.10 (all with hiatus) उवास; T1.2 G1.3 M2–5.7 सोप्यास(G3 M4 °सन् ; M2.7 °सीन् ; M5 °ह) (for सोऽप्यास्ते). Ś D5.8.12(all except D5 with hiatus) आस्ते(D5 तेन) ताभ्यां नियोजितः ; Ñ V1.2 B D1–4.9 T3.4 स तत्रोप(B1.2 तत्र चोप)विवेश ह(D1.3.4 च); V3 तत्रोपास्याविशत्स्वयं. —After 5, D5 ins. :

924* उवाच तं महाबाहुरत्रेः पुत्रमिदं वचः ।

6 ^{a}) T3.4 M2.4 समुप-; M8 ततोप- (for तत्रोप-). —^{b}) M8 ततस् (for तास्ताः). Ś3 D8.12 तु; D1–4 G1 M3 स; M8 ता (for सु-). —Ñ2 illeg. for ^{cd}. —^{c}) Ś B1–3 D8.12 विविधा(B1.2 मधुरा) रम्या; Ñ1 V B4 D1–4.9 T3.4 परमोदाराः; D6 विविधाकाराः; G1 च मुनींद्राणां (for परमर्षीणां). —^{d}) Ś D5.8.12 मध्यंदिन-; B1–3 तदा मध्य-; M5.10 मध्यादित्यं (M10 °त्ये); Cv.m.g.k.t as in text (for मध्यादित्य-). Ś D5.8.12 रवौ (for ऽहनि). V3 मध्यादित्यगतेन हि; D2–4 मध्यादित्यागतेहनि.

7 ^{a}) V3 तथा (for ततः). —^{b}) D3.5 सांजलिः (for प्राञ्जलिः). Ś D8 T3 प्रश्रयी(T3 °यान्); D5 प्रहसन् (for प्रग्रहो). ❀ Cm.k.t : प्रग्रह ऊर्ध्वबाहुः । ; Cg : प्रग्रहः सविनय इत्यर्थः. ❀ —^{c}) D2.9 महाबाहुर् (for महात्मानम्). —^{d}) V3 T3.4 अत्रि- (for अत्रेः). Ñ1 V B4 D1–4.9 इदं वचः; Ñ2 B1.3 महौजसं; B2 महायशाः ; T4 (also as in text) महामुनिं (for तपोधनम्). —After 7, V3 reads 9^{cd}.

8 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 M6 -प्रमाणो(D1.3.4 °णं) मे (Ś D5.8.12 वा; M6 वै); Cm.g.k.t as in text (for -प्रमाणेन). —^{b}) Ñ1 V3 वंशशेषो; Ñ2 V1 B D2.9 शेषो(B2 °ष) वंशो; D1.3.4 वंशे शेषं (for मम वंशो). —^{c}) Ś Ñ2 V2 B D5.8.12 भवेद् (for हि मे). T2 कामः (sic); M5 सौम्य; Cm.g.k as in text (for रामः). Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 रामः किमायुः पुत्रो मे(Ñ1 °युश्च भवेत्); V3 रामः किमायुषः पुत्रः; M6 किमायुश्चापि रामस्य. —^{d}) M2.4.5.7.9 [इ]मे (for [अ]न्ये).

9 ^{a}) Ñ1 V1 G1 M1.2.4.5.7–9 तु; T1 (also *inf. lin. pr. m.* as in text).3.4 G2 M3 हि (for च). Ñ1 येषां; V3 D9 M5 के स्युस् ; D2 केचित् (for ये स्युस्). —^{b}) B3 अर्थश् (for आयुः). Ñ V B D1–4.9 च किं (for कियद्). Ñ1 V1.3 D1–4.9 मुने (for भवेत्). —V3 reads 9^{cd} after 7. —^{c}) Ś D5.8.12 क्रमशो; Ñ V2 B कामं मे; V1.3 D2.3.9 T4 (also) इच्छया; D1.4 पृच्छतां; D6 का स्थिर्यं; M1.5 तथ्येन (for काम्यया). V1.3 D1–4.9 transp. भगवन् and ब्रूहि. T2 भगवन्ब्रूहि वंशस्य. —^{d}) T2 मा गता च (sic) (for वंशस्यास्य). Ś B1.2 D8.12 गतागतं; Ñ V B3.4 D1–4.9 T4 गतागतिं(B4 °तिः); D5.6 G2 M4.5.8.9 गतिर्मम (for गतिं मम). —After 9, Ś D8.12 repeat 4^{cd} (var.); while Ñ2 V2 B D3 ins. :

925* त्वत्तः श्रोतुमिदं सर्वमिच्छेयं मुनिसत्तम ।

[B2 transp. श्रोतुम् and सर्वम्.]

10 ^{a}) Ś D8.12 [अ]भिहितं (for व्याहृतं). D1 राज्ञा (for वाक्यं). —^{b}) V2 B2 D5 G2 च (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D2–4.8.9.12 T3.4 M3.6 राज्ञा दशरथेन च(Ñ1 V1 ह; D2.9 हि; D3.4 M3.6 तु); D1 वाक्यं दशरथेन तु. —^{c}) Ś D8.12 तु; D4 स (for सु-). —After 10, Ś1 D5-7.9-11 S (except M6) ins. a long passage, relegated to App. I (No. 7). —After 10, Ś2.3 Ñ V D1–4.8.12 read 15-16 (including 928*). —After 10, B ins. 928*.

अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति ।
सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य चानुजाः ॥ ११
कस्मिंश्चित्कारणे त्वां च मैथिलीं च यशस्विनीम् ।
संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता किल ॥ १२
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ १३
समृद्धैर्हयमेधैश्च इष्ट्वा परपुरंजयः ।
राजवंशांश्च काकुत्स्थो बहून्संस्थापयिष्यति ॥ १४
स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्यास्य गतागतम् ।
आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महाद्युतिः ॥ १५
तूष्णीं भूते मुनौ तस्मिन्राजा दशरथस्तदा ।
अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात्पुरोत्तमम् ॥ १६
एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा ।
श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति ॥ १७ G. 7. 53. 20 B. 7. 51. 25 L. 7. 53 18

11 Ś1 reads from 11 up to sarga 51 *sec. m.* Before 11, M8 ins. 927*. —a) Ś B1–3 D8.12 M8 अयोध्याधि- (for अयोध्यायाः). Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 रामः पतिरयोध्यायां (B4 D1 °या). —b) D5.7 चरिष्यति (for भविष्यति). —After 11ab, T1.2 M3 ins.:

926* तत्र पत्नीवियोगं च दीर्घकालं गमिष्यति ।

—c) B4 निखनश् (sic); T1.2 G2.3 M1–5.7–10 सुखिताश् (for सुखिनश्). Ñ1 D1.3.4 समृद्धार्था; B4 भविष्यंति (for समृद्धाश्च). —d) B4 सिद्धार्था तस्य; G1 भवंत्यस्यापि (for भविष्यन्त्यस्य). Ś V2 D5.6.8.10–12 T1 ये(Ś2.3 D8.12 T1 चा)नुगाः; Ñ2 B3.4 D7 येनुजाः; B1 चात्मजाः; B2 चान्वयाः (for चानुजाः).

12 Ś V1 D1.2.4–12 S om. 12. —a) Ñ2 रामो; D3 भार्यां (for त्वां च). B2 कारणेनैव (for कारणे त्वां च). —b) Ñ2 लक्ष्मणं मैथिलीं तथा. —c) D3 संत्यक्ष्यति महातेजा.

13 c) Ś2.3 D8.12 transp. रामो and राज्यम्. Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 प्रशास्य राघवो राज्यं. —d) M5 प्रयास्यति; Ck as in text (for गमिष्यति).

14 Ś2.3 D8.12 om. (hapl.) 14. Note hiatus between a and b. —a) V1.3 D1–4.9 T3.4 बहुभिर् (for समृद्धैर्). Ś1 D5–7.10.11 चाश्वमेधैश् (for हयमेधैश्). Ñ1 हयमेधैश्च बहुभिर्. —b) V3 इज्य (sic) (for इष्ट्वा). Ś1 D5–7.10.11 परमदुर्जयः (for परपुरंजयः). —c) B4 -वंशं (for -वंशांश्). S1 D5–7.10.11 बहुशो; D1–4 काकुत्स्थ (for काकुत्स्थो). —d) Ñ V1.3 D1–4.9 T3.4 G1 सु(Ñ1 V3 G1 स)बहून्; B4 ध्रुवं सं- (for बहून्सं-). ❀ Ct: बहून्राजवंशान् । लक्ष्मणादिपुत्रद्वारेति भावः. ❀ —After 14, Ś1 D5–7.10.11 T G M1–7.9.10 ins.; while M8 ins. before 11:

927* द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु ।

[G1.2 M6.8–10 पुत्रौ च; M6 च पुत्रौ (for पुत्रौ तु). T3.4 ते; G1 हि (for second तु).]

—Thereafter D5 M3 cont. 930*.

15 B4 om. 15–16. Ś2.3 Ñ V D1–4.8.9 (after App. I [No. 7]).12 read 15–16 (including 928*) after 10. Ñ2 V2 read 15ab twice. —a) M2 तत् (for स). Ñ1 V2 (second time) तस्मै तामखिलां; Ñ2 (first time) एतत्सर्वं तदा; V1 सर्वेषामखिलां; V2 (first time) B1–3 सर्वमेतत्त (V2 °वं त; B2 °व त)दा; D1–4.9 स सर्वामखिलां (for स सर्वमखिलं). B1 M6 राज्ञे (for राज्ञो). ❀ Cm: स दुर्वासाः।; so also Cg.k.t. ❀ —b) Ś1 D5–7.10.11 [आ]ह (for [अ]स्य). Ñ V1.2 (Ñ2 V2 second time) D1–4.9 G2.3 M2.4.5.7.8 गतागतिं; V3 विनिश्चयं; M9 [आ]गतागतिं (for गतागतम्). Ñ2 V2 (both first time) B1–3 वंशस्यागामिनीं गतिं. —After 15ab (second occurrence), Ñ2 ins. 928*. —c) Ś3 B1 D1.13 आख्याय स (D1 तु); B3 आख्यायाथ (for आख्याय सु-). —d) T1.2 G3 M1.5 आस्ते (for आसीन्). Ñ2 महामतिः; M1 महायशाः.

16 B4 om. 16 (cf. v.l. 15). Ś2.3 Ñ V D1–4.8.9 (after App I [No. 7]).12 read 15–16 (with 928*) after 10. —a) D1–6 तूष्णीभूते. Ś1 D5.7.10.11 T3.4 तदा तस्मिन्; B2 च तस्मिन्वै (for मुनौ तस्मिन्). —b) Ñ V1.3 D1–4.9 पिता (for राजा). Ś D6.7.10.11 T3.4 मुनौ; V1.3 D1–4.9 तव; T2 तथा (for तदा). —c) Ś Ñ1 V1.3 B1–3 D1–6.8.9.12 T1.2 G1.3 M1.3.6 महात्मानं (for महात्मानौ). —d) D1.3–5 आगात् (for आयात्). Ñ2 V2 B1–3 स्वकं पुरं; D3 पुरोगमः (for पुरोत्तमम्). —After 16, Ś2.3 Ñ1 V D1–5.8.9.12 ins.; while Ñ2 ins. after 15ab (second occurrence); whereas B ins. after 10:

928* यत्तु पृच्छसि मां सौम्य वाक्यं ब्रूहीति राघव ।
शृणु तत्सर्वमखिलं यदाह भगवानृषिः ।

[(l. 1) Ñ2 यन्मां; V2 यत्त्वं; B1 यत्तु; D2 यतः; D9 यत्तत् (for यत्तु). V3 पश्यसि (for पृच्छसि). Ñ2 V2 B2–4 सौम्य त्वं; V3 मां ब्रूहि; B1 मे सौम्य (for मां सौम्य). V3 शंस (for ब्रूहि). B1 त्वं वाक्यं ब्रूहि राघव (for the post. half). Ś2.3 D5.8.12 यथा पृच्छसि मां तत्त्वमिदं ब्रूहीति (Ś2.3 °हि स) लक्ष्मण. —(l. 2) V2 B1.2 शृणु त्वं; D5 एतत्ते (for शृणु तत्). Ñ2 V2 B2–4 सावधानस्त्वं (B2.3 °नस्तु); B1 सावधानेन (for सर्वमखिलं). D5 यथा (for यद्). Ñ1 D1–4.9 मुनिः (for ऋषिः). Ñ2 V2 B यदुवाच महामुनिः (Ñ2 °द्युतिः) (for the post. half).]

17 ☞ Ś2.3 D8.12 om. from 17 up to Sarga 51. D3 repeats 17 after 18. D5 repeats con-

G. 7. 53. 21 B. 7. 51. 27 L. 7. 53. 19 एवं गते न संतापं गन्तुमर्हसि राघव ।
सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरोत्तम ॥ १८
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् ।
प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ १९
तयोः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि ।
अस्तमर्के गतो वासं गोमत्यां तावथोषतुः ॥ २०

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

---

secutively 17 and reads 18 before 17. —[a]) Ñ1 V1 B4 D2.3(first time).9 एता वाचो; V3 तेन वाचो; D1.4 एवं विधाः (for एतद्वचो). D1.4 कथास् (for मया). V2 B1 भद्र (for तत्र). —[b]) Ñ2 V2 B2.3 D3(second time).5(first time) तदा (for पुरा). Ñ1 समुदाहृताः; V1.3 B4 D1.2.3(first time).4.9 समुदीरिताः (for व्याहृतं पुरा). B1 मुनिवाक्यं कृतं तु यत्. —[c]) Ś1 Ñ V B D1.2.3(first time).4.9 श्रुत्वा (for श्रुतं). Ñ1 V1 B3 D3 (second time) च हृदि (by transp.) निक्षिप्ता(B3 D3 °प्तं); V2 B2 M4 हृदि विनिक्षिप्तं; V3 ता हृदि निक्षिप्ता; B1 D6 हृदि च विक्षिप्तं; D1.3(first time).4 तु हृदि निक्षिप्ता; D2.9 च हृदये क्षिप्ता; T1.2 M3 हि हृदि निक्षिप्तं (for हृदि च निक्षिप्तं). —[d]) M3 [अ]न्यसत्; Cm.k.t as in text (for [अ]न्यथा). —After 17, V2 B3.4 ins.:

929* सुखिनश्च भविष्यन्ति सर्वे च पुरवासिनः ।

[B3 ते (for second च).]

—Thereafter they cont.; Ś Ñ V1.3 B1.2 D1–4.6–12 T G M1.2.4–10 ins. after 17; while, D5 M3 cont. after 927*:

930* सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ।
अन्यत्र न त्वयोध्यायां मुनेस्तु वचनं यथा ।

[(l. 1) M3 transp. l. 1 and l. 2. Ñ2 B1–3 D5 M6 नृपः; G2 तथा (for ततः). D5 पुत्रम्; M6 पुत्रान् (for पुत्राव्). B4 पुत्रावस्यास्तु सीतायाः; G (ed.) अस्या पुत्रं च सीताया (for the prior half). —For l. 1, Ñ1 V1.3 D1–4.9 subst.:

930(A)* अस्याश्च पुत्रं सीताया रामः समभिषेक्ष्यति ।

[V3 उ (for च). D9 पुत्रौ (for पुत्रं). V3 तम् (for सम्-).] —(l. 2) Ś1 स; D1.4 तद् (for न). T1.2 G3 अन्यो नास्तीति (for अन्यत्र न तु). Ñ1 त्वया वाच्यं; B1 त्वयोध्यासु (for त्वयोध्यायां). D5 मुहुस् (for मुनेस्). T3.4 च (for तु). Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 तस्य वचो; B1.3 D5 M6 तद्वचनं (for तु वचनं). B2 T1.2 G3 M2.7–9 तथा (for यथा). M3 सत्यमेतत्र संशयः (for the post. half).]

18 D5 reads 18 before 17. —[a]) D1.4 मनो (for गते). —[b]) Ś1 Ñ2 V2.3 B D1–7.9–11 T3.4 कर्तुम् (for गन्तुम्). D1.4 अर्हति. Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.9 M3.6 लक्ष्मण; V3 सुव्रत (for राघव). —[c]) Ñ2 V2 B D5 M6 सीतार्थं (for सीतार्थे). Ñ2 V1.2 B D5 M6 राघवार्थं (for राघवार्थे). Ñ1 D1–4.9 T3.4 M2.4.7.8 च; D5 om. (subm.) (for वा). —B3 om. from नरोत्तम in 18[d] up to लक्ष्म in 20[b]. —After 18, D3 repeats 17.

19 B3 om. 19 (cf. v.l. 18). —[a]) Ś1 D6.7.10.11 G2 M3.10 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). B1.2 लक्ष्मणो (for व्याहृतं). D4 om. वाक्यं. —[b]) Ñ1 V1.3 D2.3.5.9 T3.4 M6 सूतेन; D1.4 स तेन (for सूतस्य). —[c]) T3.4 लक्ष्मणो (for अतुलं).

20 B3 om. up to लक्ष्म in[b] (cf. v.l. 18). —[a]) Ś1 D6.7.10.11 T1.2 G3 M3.8 Ck ततः; G1 तयोस्तु (hypm.) (for तयोः). D1.3.4 संभाषतोर् (for संवदतोर्). D1.2 G2 M5.8.9 एव (for एवं). ❀ Ck: तत इति। यतो मुनिना अशापि तत इत्यर्थः. ❀ —[b]) Ñ1 मुदा; V1 D2.9 T3 तदा; T4 तथा (for पथि). —[c]) Ś1 D6.7.10.11 G1 M1.6 अस्तमर्के (G1 °र्कं [sic]); Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3.4 रविरस्तं; T1.2 G3 M3 अर्के चास्तं (for अस्तमर्कों). Ś1 Ñ1 V1 B4 D1.6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.6 गते; V2 B1–3 ययौ (for गतो). V2 B रात्रिः; M1 देवे (for वासं). Ñ2 अर्कमस्तं ययौ रात्रिः; V3 रवेरस्तंगते राजन्. —[d]) Ś1 Ñ V B1.3.4 D6.7.10.11 T3.4 केशिन्यां; B2 D1–5.9 M6 कौशिक्याम्; M5 गोमत्याम् (for गोमत्यां). Ñ1 V1.3 D1–5.9 एव चक्रतुः; Ñ2 V2 B समवर्तत(V2 °यत्; B2 °ते); T3 च तयोषतुः; T3.4 तौ प्रचक्रतुः (for तावथोषतुः).

Colophon: Ś2.3 D3.12 om. —*Kāṇḍa name*: Ś1 om. —*Sarga name*: Ñ V B D1–5.9 सूतवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 V2.3 B4 D2 om.; Ñ2 55; V1 B2 39; B1.3 D9 54; D1.4–7.10.11 T1.2 G M1.5.7–10 51; D3 52; T3.4 57; M6 49. —After colophon, D2 concludes with रामः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

५१

तत्र तां रजनीमुष्य गोमत्यां रघुनन्दनः ।
प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः ।
अयोध्यां रत्नसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २
सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः ।
रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३
तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसंनिभम् ।
रामस्य परमोदारं पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४
राज्ञस्तु भवनद्वारि सोऽवतीर्य नरोत्तमः ।
अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५
स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥ ६
जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७ G. 7.54.7 B. 7.52.7 L. 7.54.7

51

☞ Ś1 reads Sarga 51 *sec. m.* (cf. v.l. 7.50.11). Ś2.3 D8.12 om. sarga 51 (cf. v.l. 7.50.17).

1 a) B3 ततस् (for तत्र). Ñ1 V1.3 D1.3.4 तत्र(D1.3.4 तां स) रात्रि(Ñ1 V1 वास)मुषित्वा तु(D3 च); V2 (before corr. as in B4, after corr. m.) तत्र तां रजनीं सुप्तः; B4 उषित्वा तां निशां तत्र; D2.9 तां यामिनीमुषित्वा तु. —b) Ś1 Ñ V1.2 B1.2.4 D6.7.10.11 T3.4 केशिन्यां; V3 D1–5.9 कौशिक्यां; B3 कोशल्यां (for गोमत्यां). ❀ Ck : कैशिकी काचिन्नदी ।; Ct : केशिनी (?) काचिन्नदीति कतकः. ❀ —c) V3 lacuna for पुनरुत्थाय. —d) Ñ V2 B1–3 D1–4.9 स्वां पुरीं; V1 स्वपुरं; V3 B4 तां पुरीं; D5 M6 (both with hiatus) अयोध्यां (for लक्ष्मणः). D5 निर्ययौ. Ñ V B D3 G2 अथ; D4 T2 तथा; G1 पुनः; M2.7 ततः (for तदा).

2 D5 om. 2–3^{b}. —a) D2 -दिवसं; D6 -दिवस- (for -दिवसे). T3.4 काले (for प्राप्ते). ❀ Ck : अर्धं(र्धं)दिवसस्य अर्धदिवसः ।; Ct : दिवसस्यार्धमर्धदिवसम्. ❀ —b) V1 महामनाः (for महारथः). —c) B3 -पूर्णा च (for -संपूर्णां). D6 अथ रत्नसुसंपूर्णां. —d) G2 -पुण्य- (for -पुष्ट-). Ñ1 -[अ]न्वितां; V1 T3.4 M6 -[आ]कुलां; V2 marg.; G1 M10 -[आ]युतां(for -[आ]वृताम्).

3 D5 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). —a) V2 स (for तु). Ñ2 V2(before corr. as in text; after corr. marg.) B1–3 तदा (for परं). —b) M4 damaged for गाम सुम. B2 T1.2 G3 M3.6.9 स (for सु-). B2 -महाद्युतिः; T3.4 °यशाः (for -महामतिः). Ñ1 V1.2(before corr., after corr. m. as in text).3 B4 D1–4.9 आजगाम परंतपः(D1.4 पदे पदे). —c) Ś1 रामपादं. —d) Ñ1 V1.3 B4 D1.3.4.9 त्विति; D2 प्रति; D5 ततः (for गतः). Ñ2 V2(m.) B1–3 किं वक्ष्यामीति चिंतयन्.

4 a) Ś1 Ñ V3 B2.3 चिंतमानस्य; D9 °यमानस्य (hypm.) (for चिन्तयानस्य). B4 तस्य चिंतयतस्त्वेवं. —b) Ñ1 V1 D2.9 देवसंनिभं; Ñ2 B दिव्यमुत्तमं; V2.3 D1.4 दिव्यसंनिभं; D5 शोभनं पुरः; G (ed.) गिरि° (for शशिसंनिभम्). —c) D1 पुरतोदारम्. —d) Ñ1 V1.3 D1–4.9 अग्रतः (for पुरस्तात्). Ñ1 V1 B1.2 D2 संप्र(B1 सम; B2 प्रत्य)दृश्यते(V1 B2 °त); V3 सम * * * (lacuna) (for समदृश्यत). B4 समदृश्यत दूरतः.

5 a) Ñ V B D1–4.9 स राज- (V1 °म-); M4 damaged (for राज्ञस्तु). B1 T2 -द्वारे (for -द्वारि). D5 रामस्य भुवने द्वारे. —b) D5 T1.2 G3 M1.3.10 रथोत्तमात्; M6 महारथः (for नरोत्तमः). Ñ V B D1–4.9 T3.4 रथं संत्यज्य लक्ष्मणः. —c) Ś1 अवाङ्मनो. —d) Ñ1 B4 नृपालयं; V1.3 D1–5.9 दिनक्षये; T2 [अ]निवारितं (for [अ]निवारितः). —After 5, D5 ins. :

931* अकृतस्य हि कार्यस्य फलं नोपैति पार्थिवात् ।
लक्ष्मणस्तूपसंगम्य चिन्ताशोकसमन्वितः ।

6 D5 om. (hapl. ?) 6. —a) B1 सं-; G1 तं (for स). Ñ1 V3 D1–4.9 T3.4 तत्रापश्यन्नृपं दीनम्; V1 तत्रापश्यद्दीनमना. —b) V1 नृपं च (for आसीनं). —M4 damaged after पर up to त्रा in c. —d) G1 [अ]ग्रजमारुतः (for °मग्रतः). Ñ V B D1–4.9 T3.4 M6 दृष्टं(T3.4 द्रवं)तमिव मेदिनीं. ❀ Cv : स दृष्ट्वा ददर्शेत्युभयनिर्देशः सामान्यविशेषार्थः । पूर्वं सामान्येन राघवं दृष्ट्वा पुनस्तत्राश्रुपूर्णनेत्रत्वं नाम विशेषं दृष्टवानित्यर्थः ।; Cm.g.k.t : नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामुपलक्षितमग्रजम् (Ct °मुपलक्षितम्). ❀

7 After 7^{a}, D3.6 ins. :

932* सुमित्रानन्दवर्धनः ।
राघवस्य महातेजा.

[(l. 2) D5 राघवाय.]

—Ñ2 illeg. for b. —b) Ñ1 V2.3 B1.3.4 D1.3–5 दीनमान(B1 °चेत)सः (for दीनचेतनः).

—c) Ñ V1 B3 D1–5.9 M6 च(Ñ2 तं; B3 स) महाबाहुः; B1.2 स महातेजाः (for दीनया वाचा). V2.3 B4 स उ(V2 [before corr.] B4 तमु)वाच(V2 [after corr. m.] उवाच स) महाबाहुः. —d) M4 damaged from हितः up to पु in 8^{a}. B3 प्रांजलिर्वाक्यमग्रतः.

G. 7. 54. 8
B. 7. 52. 8
L. 7. 54. 8

आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् ।
गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुभे ।
पुनरस्म्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ८
मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी ।
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सत्त्ववन्तो मनस्विनः ॥ ९
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १०
शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विजेतुं मनसैव हि ।
लोकान्सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनर्दुःखमीदृशम् ॥ ११
नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः ।
यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप ॥ १२

8 M4 damaged up to पु in ^{a} (cf. v.l. 7). —^{a}) Ś1 नाथस्य (for आर्यस्य). —^{c}) Ñ1 D1.2.4 यथोद्दिष्टं; T3 यथाज्ञा *; T4 यथादिष्टे; M3 °द्दिष्टो (for यथोद्दिष्टे). —^{d}) V2 marg.; K (ed.) शुचौ (for शुभे). Ñ1 V1 B4 आश्रमांतिके; V3 D1–4.9 अनु चा(D2 °तुला)श्रमं (for आश्रमे शुभे). —After 8^{cd}, Ś1 Ñ2 V2 B D8.7.10.11 G (ed.) ins.:

933* तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् ।

[B4 ततस् (for तत्र). G (ed.) सु- (for च). V2 B1–3 सुप्र(B3 च शु)भाका(V2 °चा)राम् (for च शुभाचाराम्).]

—V3 lacuna for ^{e}. —^{e}) M2 पुरम् (for पुनर्). Ś1 Ñ2 V1.2 B1.2.4 D5–7.10.11 T1 अपि; G1 चाभि-; G (ed.) अभि- (for अस्मि). —^{f}) B1.2 पादयुग्मम्; D1.3.4 °मूले; D5 M6 तव पादान्(M6 °दम्); Cg as in text (for पादमूलम्). Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 तवानघ; Ck.t as in text (for उपासितुम्).

9 ^{a}) D5 मा शोच. —M4 damaged for ^{b}. —V1.3 D1 2.4.9 om. 9^{cd}. —^{c}) V2 B D7 M3 हि न (by transp.); M9 न तु (for न हि). Ñ1 त्वद्विधा हि यशोवंतः; Ñ2 भवद्विधा न शोचंति. —^{d}) Ś1 D10.11 बुद्धिमंतो; Ñ1 D7 सत्यवंतो; D3.5 बल° (for सत्त्ववन्तो).

10 =2.98.16. D9 om. 10. —^{a}) M6 क्षयांता निचयाः सर्वे. —^{c}) Ñ2 B1.2.4 च वियोगांताः V2 च विभागांता (for विप्रयोगान्ता). B3 न संयोगा वियोगांताः T3.6 संयोगो विप्रयोगांतो. —^{d}) T2 damaged for च जीवितम्. Ñ V B1.3 D1–5 T1.3.4 M3 हि (for च). —After 10, Ś1 D5–7.10.11 S ins.:

934* तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ।
नातिप्रसंगः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ।

[(l. 1) M4 damaged for तस्मात्. D5 स्वजनेषु (for च धनेषु). —(l. 2) D6 T2 वै (for तैर्). T1 G3 M1–4.6–9 ध्रुवः (for ध्रुवम्).]

11 ^{a}) D9 शक्त्या (for शक्तस्). D5 तम्; M6 त्वं हि; M8 त्वया (for त्वम्). —T2 damaged from ना up to सै in ^{b}. —^{b}) Ś1 D10.11 T1.3 G M3.5.10 Cg.k.t विनेतुं; Ñ2 V2 जिनेतुं; B नियंतुं; M6 जेतुं वै (for विजेतुं). D5 अंजसा (for मनसा). Ś1 Ñ2 V2 B1–3 D6.7.10.11 G1 Cm.t मनः; Ñ1 V3 D1–4.9 नृप; V1 T3.4 पुनः; B4 G2 M3 [आ]त्मनः; Cg as in text (for [ए]व हि). —After 11^{ab}, B2 ins.:

935* ईश्वरस्य वशे लोकाः सर्वे वै सचराचराः ।

—^{c}) Ñ1 V3 D2.3.9 च सर्वान् (by transp.); D5 सर्वान्हि (for सर्वांश्च). —^{d}) Ś1 D6.7.10.11 T3.4 G2 M3.10 Ct शोकम्; D1.4 कार्यम् (for दुःखम्). Ś1 Ñ V B D1–4.6.7. 9–11 T3.4 Ct आत्मनः; G2 M3.10 Ck आत्मजे (for ईदृशम्). ❀ Cv: विजेतुमुपेक्षितुं त्यक्तुमिति यावत्. ❀

12 ^{a}) D1–5.9 T3.4 हि; G2 M4.7.10 च (for ई-). T2 M6 विमुह्यंते. —^{b}) Ñ1 D1–5.9 कार्येषु; V1.3 B4 T3.4 स्थानेषु (for त्वद्विधाः). V3 च सुदुर्लभाः; D5 T2 G1 M4.7–10 पुरुषर्षभ (for पुरुषर्षभाः). Ñ2 V2 B1–3 व्यसनेषु नृपोत्तम. —After 12^{ab}, Ś1 V2 B D5–7.10.11 T1.2 G M ins.:

936* अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ।

[V2 reads in marg. the prior half. G2 अपचारः (for °वादः). V2 B2 M6 च न पुरात्(M6 °रे); B1 च पुरान्; B3 च नो पौरात्; D5 च नगरे (for स किल ते). V2 (before corr.) B4 न चापवादो लोकेस्मिन् (for the prior half).]

—Then V2 B1.3.4 D5 cont.; while Ñ V1.3 D1–4.9 T3.4 G (ed.) ins. after 12^{ab}:

937* त्वद्विधाः सत्त्वसम्पन्ना राजन्नुत्तमबुद्धयः ।

[Ñ2 B4 सद-; V3 D5 बुद्धि-; G (ed.) सत्- (for सत्त्व-). D5 महाबुद्धय एव च (for the post. half).]

—Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) D5 तदर्थं; G2 M10 यतः सा; Cm.g.k.t as in text (for यदर्थं). —^{d}) B4 T1.2 G2.3 M3 ह्य(G2 त्व)पवाद-. V2 -कृतो भयं; B4 D5 -कृते भये(D5 त्वया); M8 -कृता नृप; Cm.g.k.t as in text (for -भयान्नृप). Ñ V1.3 D1–4.9 T3.4 त्वया सा च(D1.3.4 साधु) मनस्विनी. —For 12^{cd}, B1–3 M6 subst.; while V2 (m.) ins. after 12^{ab}:

938* अपवादकृते त्यक्ता यदर्थं मैथिली त्वया ।

[V2 B1 अपवादश्च ते (for अपवादकृते).]

—Then V2 (marg.) B1–3 M6 cont.; Ś1 Ñ V1.3 D1–7. 9–11 T G M1–5.7–10 ins. after 12:

939* सोपवादः पुरे राजन्भविष्यति न संशयः ।

स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः ।
त्यजेमां दुर्बलां बुद्धिं संतापं मा कुरुष्व ह ॥ १३
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना ।
उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलम् ॥ १४
एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ।
परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १५
निर्वृतिश्च कृता सौम्य संतापश्च निराकृतः ।
भवद्वाक्यैः सुमधुरैरनुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १६ G. 7. 54. 18 B. 7. 52. 19 L. 7. 54. 17

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

[V2 B1-3 जनाद्; G2 पुरो (for पुरे). Ñ V1.3 D2.9 वचनादप(D2 °प्र)वादस्ते; D1.3.4 स च लोकापवादस्ते; T3.4 इतः परं प्रवादस्ते (for the prior half.) D5 च (for न). Ñ V B1.3 D1-4.9 T3.4 transp. भविष्यति and न. Ñ V1.3 D1-4.9 T3.4 मानद; V2 B1-3 D5 M6 ते प्रभो (for संशयः). ❀ Cg : सोऽपवादः पुनः प्रकारान्तरेण भविष्यति । सीतामपवादात्त्यक्त्वा पुनः शोचति । तस्मात्त्स्यानतिमात्रोऽयं कामुकस्य रामस्यानुराग इति पुनरप्यपवादो भविष्यतीत्यर्थः ।; Ck : स इत्यादि । सुग्रीवविभीषणाद्यपरिमितलोकैः सर्वैर्देवैः सर्वज्ञैर्ऋषिभिश्च क्रियमाणः, अग्नौ शुद्धां सर्वैर्देवैः प्रत्यक्षत आगत्य शुद्धेत्युक्तां गृहीतां गर्भिणीमपि प्राकृतवद्रामो विसृष्टवानिति योऽपवादः स तत्र देवादिपुरे राजन्भविष्यति नात्र संशयः ।; Ct follows Cg and adds यत्तु कतकेनाङ्ग्यादिना शुद्धत्वेनोक्तां स्वयं दृष्टशुद्धिं गर्भिणीमपि रामः प्राकृतवद्विसृष्टवानिति पुरे देवादिपुरेऽपवादो भविष्यतीति व्याख्यातम्, तत्तु शोकत्यागानुपपादकतयोपेक्षितम्. ❀]

13 ^{a}) M5 सत्यं (for स त्वं). G2 -शार्दूलो. —^{b}) D2.9 कार्येषु (for धैर्येण). —^{c}) Ñ2 B1-3 त्यजैनां; D1-4.9 T3.4 त्यक्त्वेमां (for त्यजेमां). Ñ V1.3 B1-3 D1-4.9 T3.4 शोकजां (for दुर्बलां). ❀ Ck : इमां बुद्धिमिति । दुष्पीडा नास्य (°डामस्य ?) लोकवादमूलदुःखबुद्धिमित्यर्थः ।; Ct : इमां बुद्धिं शोकबुद्धिं त्यज. ❀ —^{d}) Ñ1 V1.3 D1-4.9 M8 संतापे. M8 न (for मा). G2 हि; G3 च (for ह). Ñ1 V1.3 D1-4.9 मा मनः कृथाः; Ñ2 V2 B1-3 D5 चैव(V2 **) मा कृथाः; B4 M6 मा कृथाः प्रभो(M6 °था नृप) (for मा कुरुष्व ह). —After 13, D3 ins. 941* and then reads the colophon.

14 ^{a}) Ś1 D6.7.10.11 स (for तु). —^{c}) Ñ V B1-3 D1-5.9 T1.2 M3.6.8 परम- (for परया). Ñ2 V2 B1-3 D5 M6 -प्रीतः (for प्रीत्या). —^{d}) Ś1 Ñ B2.3 D2.6.7.10.11 G1.2 M2.4.5.7-10 मित्रवत्सलः.

15 ^{a}) V3 D2.5.9 एव (for एतन्). Ñ1 V1.3 D1-4.9 T3.4 G1 महाबाहो (for नरश्रेष्ठ). —After 15^{ab}, B2.4 ins. 941*; while D2 ins. 942*. —B2.4 D2 om. (hapl.) 15^{c}-16. —^{c}) V1 D1.3-5.9 T3.4 तु (for च). G2 om. मे (subm.). Ñ1 D1.3-5.9 T3.4 सौम्य (for वीर). Ñ2 V2 B1.3 M6 परितुष्टोस्मि(M6 °ष्टिश्च) ते सौम्य; V3 प्रीतिश्च परमा जाता. ❀ Cv : परितोषः श्रद्धा. ❀ —Ñ2 illeg. for ^{d}. —^{d}) Ñ1 तव वाक्यैर्महाद्भुतैः; V1.3 D1.3.4.9 T3.4 वाक्येस्मिन्प(V3 °क्यैश्च प)रमाद्भुते(V3 °तैः); V2 B1.3 M6 वाक्यैरद्भुतदर्शनैः; D5 तव वाक्यमकिल्बिषं. ❀ Cg : कार्यानुशासने गङ्गातीरत्यागरूपे त्वत्कृते. ❀ —After 15, D5 ins. :

940* निवृत्तं मानसं दुःखं मनसः स्थैर्यमागतम् ।
श्रुत्वा तव महाबाहो वाक्यान्युक्तानि सुव्रत ।

16 B2,4 D2 om. 16 (cf. v.l. 15). —^{a}) Ś1 Ñ V B1.3 D1.3-7.10.11 T1.3.4 G2.3 M1.3.5 Cm निवृत्तिश्च. Ś1 Ñ V1.2 B1.3 D1.3-7.10.11 T3.4 M6 Ct [आ]गता वीर(Ś1 D6.7.10.11 Ct सौम्य); V3 समापन्ना (for कृता सौम्य). D9 निर्गतो वीर संतापश्. ❀ Cg : निर्वृतिः सुखम् ।; Ck : निवृत्तिश्चेति । दुःखबुद्धेरिति शेषः. ❀ —^{b}) D9 च शोकश् (for संतापश्). D6 निराकृतः; M8 निवारितः; Cm.t as in text (for निराकृतः). —^{c}) Ś1 Ñ2 D6.10.11 M2.4 सुरुचिरैर् (for सुमधुरैर्). Ñ1 V B1.3 D1.3.4.9 T3.4 त्वद्वाक्यैर्मधुरैरेभिर्. ❀ Cm : हे लक्ष्मण वीर सौम्य लक्ष्मणेत्यत्यादरेण संबोधनादपौनरुक्त्यम् ।; Ct follows Cm. ❀ —After 16, Ñ V3 B1.3 ins.; while B2.4 ins. after 15^{ab} (owing to om.); whereas D3 ins. after 13:

941* इति लक्ष्मणवाक्यमद्भुतं
तच्छ्रुत्वा रघुनन्दनस्तदानीम् ।
प्रकृतिमुपगतः परां च शान्तिं
वचनं चेदमुवाच लक्ष्मणम् ।

[(l. 1) D3 अद्भुतं च (for अद्भुतं). —(l. 3) Ñ2 B1.3 उपागतः (for उप°). D3 स्वप्रकृतिमुपागतः परां च सौम्यां. —(l. 4) B4 इदम् (for चेदम्). V2 B4 लक्ष्मणमिति; D3 लक्ष्मणं प्रति (for लक्ष्मणम्).]

—Then Ñ1 cont.; while V1 D1.3-5.9 T3.4 L (ed.) ins. after 16; whereas D2 ins. after 15^{ab} (owing to om.) :

942* जानानश्च गतिं चित्रां द्वंद्वानां च क्षयोदयौ ।

[D1.4 जानीमश्; D3 जातानां; D5 जनानां (for जानानश्). D1-5 गतीश्चित्रा (for गतिं चित्रां). V1 दुःखानां (for द्वंद्वानां). D1.4 च क्षयावहौ; D5 च क्षयोदयैः; T3 च क्षयो यथा; L (ed.) पक्षयोर्द्वयोः (for च क्षयोदयौ).]

—Then, D2 cont.; while D9 ins. after colophon :

५२

G. 7. 65. 1
B. 7. 60. 3
L. 7. 64. 1

ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं वाक्यमब्रवीत् ।
एते निवारिता राजन्द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥ १
भार्गवं च्यवनं नाम पुरस्कृत्य महर्षयः ।
दर्शनं ते महाराज चोदयन्ति कृतत्वराः ।
प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ २
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् ।
प्रवेश्यन्तां महात्मानो भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ ३
राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
प्रवेशयामास ततस्तापसान्संमतान्बहून् ॥ ४

943* तस्य त्वन्तरमाज्ञाय क्षुधार्त्तस्य द्विजस्य च ।

[D2 त्वं परम् (for त्वन्तरम्). D9 om. (hapl. ?) द्विजस्य.]

Colophon : Ñ1 V1 D1.2.4 om.; D8 reads after 941*. —*Sarga name*: V2 B1.3.4 D3 रामाश्वासनं; V3 शोकापनयनः; B2 रामप्रत्याश्वासनं; D5 रामशोकः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 V2.3 om.; Ñ2 B4 56; B1.3 (after corr. *sup. lin.* 54) D9 55; B2 40; D3 53; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 52; T3.4 58; M6 50. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

52

Before Sarga 52, Ś1(*sec. m.* l. 1–64).2.3 (both om. l. 1–58) Ñ V B D (D8.12 om. from l. 1 up to the prior half of l. 64) S ins. a long passage relegated to App. I (No. 8).

1 Ñ V1.3 B D1–5.9 T3 M6 om.; V2 missing for 1^{ab}. —^{a}) Ś D8.12 द्वाःस्थः प्राह ततो राजन्. —Ś D8.12 om. 1^{bc}. D3 reads 1^{c}–2^{b} twice. —^{c}) D10.11 G2 Ck.t प्रतिहता; M1.3 न वारिता. M8 राज्ञा (for राजन्). Ñ1 V1.3 D2.5.9 T3 ततः प्रणिहिते(T3 °ता) राज्ञा(D2 °ज्ञो; D9 T3 °ज्ञि); Ñ2 V2 B D1.3(second time).4 ततो निवेदितं (Ñ2 V2 B1.2 °ता; B3.4 °ते) राज्ञो(Ñ2 V2 °ज्ञा; B1.2 °ज्ञे; B3.4 °ज्ञि); D3(first time) ततोप्रतिहते राज्ञो; M6 ततः प्रतिहता राज्ञो. —^{d}) Ñ1 द्वारं तिष्ठंत तापसाः. —After 1, B2 ins. :

944* फलमूलाशनाः सर्वे योगीन्द्राः सूर्यवर्चसः ।

2 D3 repeats 2^{ab} (cf. v.l. 1). V2 damaged up to म in ^{b}. B3 reads 2^{c} in place of 2^{a} repeating it in its proper place. —^{a}) D2 T1 G M1.4.5 Cg भार्गव-. D2 -च्यवनौ; M6 कांचनं (for च्यवनं). Ñ1 D2.3(first time).9 T3 ते तु; Ñ2 D5–7.10.11 T4 G2 M8.9 चैव; V1 तेत्र; V3 तत्र; B2 D12 राम (for नाम). —^{b}) M4 damaged for पुरस्कृत्य म. Ñ V B D1–3(D3 second time).4.5 महामुनिं; D3(first time) समाहिताः; D9 T3 महामुनीन् (for महर्षयः). —After 2^{ab} (first occurrence), D3 ins. :

945* निवेदयेति नो राज्ञे द्वाःस्थमूचुस्तपस्विनः ।
तापसानां वचः श्रुत्वा द्वाःस्थो बद्धाञ्जलिस्तदा ।
प्रणम्य शिरसा राममिदं वचनमब्रवीत् ।;

while T3 ins. after 2^{ab} :

946* द्वाःस्था न्यवेदयन्राज्ञे आगतानृषिसत्तमान् ।

[Note hiatus between the two halves.]

—^{c}) D1.4.5 च (for ते). Ś D8.12 G2 M6.9 ते दर्शनं (by transp.). T3 महाभाग; G2 M9 Cg.k °राज्ञश्; Ct as in text (for महाराज). Ñ2 V2 B दर्शनं तव राजेंद्र(B1 °जर्षे). —^{d}) Ś D8.12 नोद(D12 रोच)यंति समाहिताः; Ñ V B D1–5.9 T3 G (ed.) कांक्षंते ते (D1.3.4 T3 °क्ष्येते; D2.9 °तो वै; D5 °ते वै; G [ed.] °ति ते) महर्षयः(V3 तपस्विनः). —^{e}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 M6 त्वरमाणा (for प्रीय°). V1 मुनिव्याघ्र; M9 नरव्याघ्रे (for नरव्याघ्र). Ñ2 V2 B आग(B2 °या)तास्त्वरमाणा हि. —^{f}) V1 (marg. also as in text) -तीरमाश्रिताः (for -तीरवासिनः).

3 D9 om. 3–4^{b}. —^{a}) Ñ2 V2 B1–3 इति; V1.3 B4 D1–5 स तु (for तस्य). T3 राजा द्वाःस्थवचः श्रुत्वा. —^{b}) M4 damaged for मः प्रोवा. Ś D1–5.8.12 T3 सस्मितं; Ñ1 V3 संमतं; V1 सत्तमं; V2 (before corr.) B4 सत्वरं; M6 संमतः (for धर्मवित्). Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 द्वाःस्थं(Ñ2 रामः) प्रोवाच राघवः. —^{c}) G1 प्रविश्यंतां; M6 प्रविशंतु. Ś B1 D8.12 महाबाहो; D5.10 °भाग; D6.7.11 °भागा (for महात्मानो). —After ?, M6 ins. :

947* सततं पुण्यकर्माणस्तेजोबलसमन्विताः ।
स्वकर्मप्रयताः शान्ताः प्रस्वस्थेन्द्रियचारिणः ।
फलमूलफलाहारा निराहारा निरन्तरम् ।
वाय्वम्बुभक्षिणश्चान्ये सुखमेष्यन्तु मा चिरम् ।

4 Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 om. 4^{ab} (for D9, cf. v.l. 3). V2 damaged for ^{a}. —^{ab}) Ś D8.12 M2.7.10 रामस्य (for राज्ञस्तु). T1.2.4 M3 transp. राज्ञस् and द्वाःस्थो. D10.11 मूर्ध्ना (for मूर्ध्नि). —^{c}) Ñ2 D6.7.10.11 तदा (for ततस्). D12 प्रविशंतु ततः सर्वे. —^{d}) M4 damaged for स्तापसान्संम. D12 तापसा. Ś D8.12 M1.6 धर्मचारिणः; D6.7.10.11 सुदुरासदान्; T1.2 M3 धर्मसंहितान् (for संमतान्बहून्). Ñ2 V2 B1–3 जटावल्कलधारिणः; B4 समेतांस्तांस्तु तापसान्. —For 4^{cd}, Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 subst. :

शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा ।
प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम् ॥ ५
ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बु सत्कृतम् ।
गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन्बहु ॥ ६
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः ।
तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ ७
उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् ।
इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ ८
रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ।
बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनीषु ते ॥ ९
उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरंजयः ।
प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १०
किमागमनकार्यं वः किं करोमि तपोधनाः ।
आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ ११

G. 7. 65. 11
B. 7. 60. 13
L. 7. 64. 11

948* ततः प्रवेशयामास समस्तांस्तांस्तु तापसान् ।

[D1.4 रामस्तांस् (for सम°). V1 om. (hapl.) स्तां.—Ñ1 damaged from तापसान् up to सम in 5[a]. D9 रक्त- (for तांस्तु). D3 T3 तपोधनान् (for तु तापसान्).]

5 Ñ1 damaged up to सम in [a] (cf. v.l. 4).—[a]) Ś D3.8.12 शांतं; Ñ2 B2–4 ते तं; D9 एवं (for शतं). B2 D2 M2 समाधिकं. Ñ1 V1.3 B4 लक्ष्य; D1–5.9 लक्ष्म्या (for तत्र). B1 ते तं सुधार्मिकं प्राप्य; T3 असंख्यातांस्तपोलक्ष्म्या.—[b]) V1 [आ]दीप्यमानं; D1 T1–3 G1.3 M3.9 दीप्यमानान्. B1 सु- (for स्व-). M1 तापसांस्तेजसावृतान्.—Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 M1.4.5.8.9 om. 5[cd].—[c]) Ś D8.12 T1.2 G प्रविष्टा. M2.6.7.10 राम- (for राज-).—[d]) Ś D8.12 G2 तापसास्ते महा(G2 °सा: संशित)व्रताः; T1.2 G1.3 तापसाः क्षीणकल्मषाः.—For 5[cd], Ñ2 V2 B subst. :

949* प्रविश्य राममद्राक्षंस्तापसाः सुसमाहिताः ।

[Ñ2 V2 B1.3 अद्राक्षुस .]

6 [a]) Ś D8.12 सं(Ś1.2 स)हिताः; G1 द्विजास्तु (for ते द्विजाः).—[b]) M4 सर्वे (for सर्व-). D6 M5 संस्कृतैः; D7.10.11 G2 M10 सत्कृतैः; T2.4 संस्कृतं (for सत्कृतम्). Ś Ñ2 B1–3 D8.12 M6 तीर्थेभ्य उ(Ś D8.12 °र्थीयमु)दकं शुचि.—For 6[ab], Ñ1 V(V2 mostly damaged) B4 D1–5.9 T3 subst. :

950* ते द्विजाः कलशैस्तोयं नानातीर्थाहृतं शुचि ।

[Ñ1 -तीर्थोद्धृतं; V1 -तीर्थकृतं; V3 D9 -तीर्थहृतं; B4 -तीर्थधृतं (for -तीर्थाहृतं).]

—[c]) V1 D2.9 तु; B1.2 हि (for च). V2.3 B4 -मूलानि; D8 -मूले च.—[d]) M4 damaged for रन्बहु. Ñ2 B1.2 [उ]पानयन्; V2 (m.) [उ]पायनं; M5 [आ]हारयन्; M6 [अ]प्याहरन्; Cm.t as in text (for [अ]भ्या°). Ñ1 V (V2 before corr.) B3.4 D1–5.9 T3 L (ed.) रामाय (D2 समये) समुपानय(V2 B3.4 °हर; L [ed.] °वह)न्.

7 [a]) Ś D8.12 च तत्सर्वं; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 महर्षिभ्यः; Ñ2 B ततः सर्वं; V2 (before corr., after corr. m. as in text) T1.2 G2.3 M3.8 महर्षीणां (for तु तत्सर्वं).—[b]) Ś B3 D8.12 G1 M3.4.6 -पुरस्कृतं; B1 M1 -पुरःसरं; B4 -समाधिना (for -पुरस्कृतः). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 प्रीतिमान्वै(V1 °मांस्तु) स राघवः.—[c]) D9 प्रीतियुक्तानि. Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 पुण्यानि (for सर्वाणि).—[d]) Ś Ñ2 B1–3 D8.12 M6 तथा मूलफलानि च; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 फलमूल(D9 °* * om. [hapl.])म(T3 °लान्य)थापि च(D5 वा); V2 B4 मूलानि च फलानि च.

8 Ñ1 damaged for [a].—[a]) Ś1.3 V2 (before corr.) B4 D1.3–5.8.12 T3 M6 स; Ś2 Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 सु- (for च). Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 -महातेजाः; V1.2(before corr.).3 B4 D1–5.9 T3 विनीतात्मा (for महाबाहुः).—[b]) Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 तपोधनान्; M4 * * मुनीन् (damaged) (for महामुनीन्). Ñ V1.2(before corr.).3 B4 D1–5.9 T3 सर्वांस्तान्द्विज (V B4 D2.9 T3 °नृषि)सत्तमान्.—[d]) M4 damaged for इमान्यासन.

9 [a]) D12 [आ]भाषितं.—[b]) M1 एते (for एव).—[c]) D1.3.5 वृशीषु; D2.6.9 बृषीषु; D7.8.12 M2.4.6.7–9 वृसीषु. Ś D12 रुचिरांतासु; Ñ1 V3 B4 D1.3–5 T3 विष्टराग्रा-(B4 °ख्या; T3 °ढ्या)सु; Ñ2 V2 B1–3 D6.9 M6 रुचिराभा (D9 °द्या; M6 °ग्रा)सु; V1 विविधज्ञानाः; D2 विधिवज्ञाताः; D8 रुचिरो नाम; M5 मणिचित्रासु; Cv.t as in text (for रुचिराख्यासु).—[d]) D9 विविशुः (for निषेदुः). B1 T G1 M3.5 कांचनेषु; M6 कांचनासु. Ñ2 V2 B1–3 T1.2.4 G1.3 M3.5 च (for ते). Ñ1 V1.3 B4 D1–5 कांचनीषु(Ñ1 °नासु; D1.5 °नेषु) समाविशन्.—After 9, T2 ins. the line of 5[ab] as in T3.

10 [ab]) M4 damaged for स्तत्र दृष्ट्वा प. Ś Ñ2 V2.3 B D1.3–5.9.12 M6 महाभागान् (for ऋषींस्तत्र). Ñ1 V1 D2 उपविष्टा महात्मानो (for [a]).—[d]) Ñ1 damaged from क्य up to गमन in 11[a]. Ñ2 रामो वचनम्; V1 (with hiatus) इदं वचनम् (for राघवो वाक्यम्).

11 Ñ1 damaged up to गमन in [a] (cf. v.l. 10).—[a]) Ñ V (V2 before corr., after corr. m. as in text) B4 D1–5.9 T3 -कृत्यं (for -कार्यं). V3 D1.4 च (for वः).—[b]) Ñ1 V1.3 D2.9 T3 करवाणि; M5 करिष्यामि. Ñ1 V1 D2.6.7.9–11 T1.2.4 G M1–5.7–10 समाहितः; V2

G. 7. 65. 12 B. 7. 60. 14 L. 7. 64. 12

इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् ।
सर्वमेतद्द्विजार्थं मे सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ १२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुवादो महानभूत् ।
ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १३

ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महतान्विताः ।
उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १४

बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः ।
कार्यगौरवमश्रुत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् ॥ १५

त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं
कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् ।
कुरुष्व कर्ता ह्यसि नात्र संशयो
महाभयात्त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

---

marg.; V3 समाहितं; T3 किमुच्यतां (for तपोधनाः). ❀ Cv: महर्षय इति संबोधनम्. ❀ V2 (before corr.) B4 सानुजः करवाणि किं. —^{c}) Ś D8.12 य(D12 त)तः सिद्ध्यै; Ñ1 V (V2 before corr., after corr. m. as in text) B4 D1–5.9 तपः(V3 °दा; B4 °तः)सिद्धैः(D5 °द्धिः) (for महर्षीणां). —^{d}) Ñ2 सर्वकार्य-. —M4 damaged from खम् up to इदं in 12^{a}. Ś D8.12 -पुरःसरः; Ñ2 V2 B1–3 -करः सदा; G2 -करः शुभं (for -करः सुखम्). Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 सर्वदा सर्वदैः(D4 om. [hapl.?]) सुखं (D2 °खैः; D9 °खी); B4 G (ed.) सर्वथा किंकरः सुखं(G [ed.] स्वयं); D3 सर्वदा सर्वदुःसहं. ❀ Cm.g.k.t: किं करोमि किं कुर्याम्। सर्वकामकरः सर्वाभीष्टसाधकः. ❀

12 M4 damaged up to इदं in ^{a} (cf. v.l. 11). —^{a}) V1 B4 D1.3.4 च राज्यं (by transp.); D5 राज्यं तु. —^{b}) B1–3 हृदि सं- (for च हृदि). —^{c}) D5 एव (for एतद्). B1 द्विजानां; T2 द्विजार्थे. D5 वै; T4 मे धर्मे (hypm.) (for मे). —^{d}) Ś1 T2 M1 सर्वम्; M6 सत्येन (for सत्यम्). V3 तद्ब्रवीत महाव्रताः.

13 V2 damaged for ^{ab}. —^{a}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3 एतत्तु; V3 एवं च (for तस्य तद्). —M5 om. (hapl.) 13^{b}–15^{c}. —^{b}) B2.3 D6.7.10.11 T G M1.3.8 Cm.g.k.t साधुकारो. —^{c}) M4 damaged for षीणामुग्रत. V2 B4 मुनीनाम् (for ऋषीणाम्). D6 -तपसा. —D11 reads ^{d} in marg. —^{d}) Ñ1 damaged from वासिनाम् up to श्च ते in 14^{a}. D6 -निवासिनां (hypm.) (for -वासि°).

14 M5 om. 14; Ñ1 damaged up to श्च ते in ^{a} (for both, cf. v.l. 13). —^{a}) Ś Ñ2 V1.3 B4 D2.5–12 T3.4 M6 चैव; V2 B1–3 चैनं; D1.3.4 ते तं (for च ते). —^{b}) Ś B1 D8.12 M6 परमान्विताः; B3 महताश्रिताः; D2 [ए]व समन्विताः; D6.7.10.11 महता वृताः; D9 च सम°; K (ed.) °तावृताः (for महतान्विताः). Ñ V B2.4 D1.3–5 T3 प्रहर्षेण(D1.4 °णिधान) समन्विताः. —G1 om. 14^{c}–15. V2 damaged for ^{c}. For ^{cd}, cf. 1.18. 2^{ab}. —^{c}) Ś Ñ V1.3 B D1–4.8.9.12 M6 नरव्याघ्र; D5 महाभाग (for नरश्रेष्ठ). —^{d}) Ś B4 D8.12 त्वय्येव; Ñ2 त्वय्येतद्; V2 B1–3 त्वय्यैव (for तवैव). Ñ1 V1.3 D1–5.9 त्वय्ये(Ñ1 V3 °य्यै)वैत(D5 °य्यैव त्व)त्कुलोपमं(V1.3 °चितं); T3 त्वय्येतत्त्वत्कुलोचितं; T4 तथैवमपि नान्यतः. ❀ Cm.g.k.t : नान्यतो नान्यस्येत्यर्थः(Cg.t °स्य). ❀

15 M5 om. 15^{abc}; G1 om. 15 (for both, cf. v.l. 13 and 14 respy.). V2 damaged from ^{a} up to नाभ्य in ^{d}. —^{a}) M4 damaged for वः पार्थिवा. —^{b}) Ñ1 V D6 G2.3 नाति-; D5 अप- (for अति-). —^{cd}) D6 T1.2.4 G3 M2–4.7 Cm अज्ञात्वा; D7 M1.10 आज्ञाय; G2 आश्रित्य (for अश्रुत्वा). Ñ2 B D10.11 M6 Cg.t कार्यस्य गौरवं श(M6 श्रु)त्वा (for ^{c}). B2 प्रतिष्ठां. Ñ2 B2 नाहरंति ते; V2 B1.3.4 नाह(V2 **)रंति ते; D10 नाभ्य रोचयन्; T2 नाप्यरो°; T4 नाभ्यचोदयन्; Cm.g.k.t as in text (for °रोचयन्). T3 (with hiatus) अश्रुतं नो महाभाग ईदृशं त्वत्कृतं वचः. —For 15^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 subst.; while V2 ins. after 15; B2 ins. after 15^{ab}:

951* अश्रुत्वा नाभ्यरोहन्त प्रतिज्ञां कार्यगौरवात् ।

[V2 damaged for the prior half. Ś D8.12 अश्रुता; V1 D5 अश्रुतां; V3 तच्छ्रुत्वा; B2 D1.4 ते श्रुत्वा; D9 अकृत्वा; L (ed.) आश्रुत्वा (for अश्रुत्वा). V3 नाभ्यरोचंत; B2 नेह रोहंते.]

—Then B2 cont. 952*.

16 ^{a}) G2 बहु- (for पुनर्). —^{b}) M4 damaged for ज्ञा ह्यन. M5 [अ]भ्यनुज्ञा (for प्रतिज्ञा). B3 समवेक्ष्य; G1.2 M1.5.10 [अ]प्यन° (for ह्यनवेक्ष्य). —^{c}) D10.11 ततश्च (for कुरुष्व). Ñ2 B1.2 [अ]सि हि न (by transp.); B3 [अ]सि न च (for ह्यसि न). —^{d}) M6 महद्भयात्. G1 समर्हसि (for त्वमर्ह°). —For 16, Ś Ñ1 V B4 D1–5.8.9.12 T3 subst.; while B2 cont. after 951*:

952* त्वया पुनः सत्पुरुषेण दुर्वहं
वचः प्रतिज्ञातमचिन्त्यविक्रम ।
करिष्यसे तच्च तथा न संशयो
मुनीन्भवान्पालयिता महाभयात् ।

[(l. 1) V2 damaged from षेण up to l. 2. B4 सत्पुरुषेषु. Ñ1 V3 D1.2.4.5.9 दुर्वचो; V1 B2 D3 दुर्वचं; B4 दुर्धरं; T3 दुर्लभं (for दुर्वहं). —(l. 2) Ñ1 damaged for तिज्ञातमचिन्त्य. B4 अनंत- (for अचिन्त्य-). Ś1 -विक्रमे; D2.5.8.12 -विक्रमः; D3.4.9 -विक्रमं; T3 -रूपं (for -विक्रम). —(l. 3) V2.3 B4

५३

ब्रुवद्भिरेवमृषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं ब्रूत भवतां भयं नाशयितास्मि वः ॥ १
तथा वदति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् ।
भयं नः शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥ २
पूर्वं कृतयुगे राम दैतेयः सुमहाबलः ।
लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥ ३
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ।
सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ॥ ४
स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मे च सुसमाहितः ।
बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ५
शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ६ G. 7. 66. 6 B. 7. 61. 6 L. 7. 65. 6

D1.3–5 T3 करिष्यते. Ś D8.12 हि (for च). Ñ1 D9 T3 यथा न संशयो(Ñ1 °यं); V3 न संशयो मुनीस्. ☞ V2 missing from l. 4 up to 57.13. —(l. 4) Ñ1 D2.5.9 मुनींस्ततः; V1 मुनीन्स्ततः; V3 ततः सदा; B4 मुनीन्भयात् (for मुनीन्भवान्). Ñ1 V1.3 B4 D2.9 पालयतां. V1 B4 महात्मना; D2.5.9 भयात्तदा; D8 महानयात् (for महाभयात्). D1.3.4 T3 महाभयात्त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि = 16^{d}.]

Colophon: —*Sarga name*: Ś1 Ñ V1 B1–3 D6.8.12 ऋषिदर्शनं(Ñ2 °* * * [illeg.]); V3 D2.3.9 ऋषिदर्शनः; B4 ऋषिसमागमः; D1.4 ऋषिसंदर्शनः; D5 ऋषिनिदर्शनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D2.5.12 om.; Ñ2 T3 66; V1 46; B1 D9 65; B2 50; B3 63; B4 56; D1.4.8 M6 58; D3 61; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 60; T4 68. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

53

☞ V2 missing for Sarga 53 (cf. v.l. 952*); M8 om. Sarga 53. D12 begins with ॐ. Cv does not comment on the portion from 7.53 up to 7.54.16^{b}.

1 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 ब्रुवत्स्वे(V3 B4 °स्त्ये) वं तदा तेषु; Ñ2 B1–3 मुनीनां(Ñ2 illeg.) ब्रुवतामेवं; T1.2 G1.3 M1.3 एवं ब्रुवाणेष्वृषिषु. —^{b}) Ñ1 राघवो; D1 काकुत्स्थं (for काकुत्स्थो). —ŚD1.5.8.12 om. (hapl.) 1^{c}–2^{b}. —^{c}) Ñ2 B1–3 भयं (for कार्यं). B3 ब्रूथ; D6.7 T4 G2 M6 ब्रूहि (for ब्रूत). Ñ2 V1.3 B4 D2–4.9–11 T3 मुनयो; D6.7 T4 M6 भगवन् (for भवतां). Ñ1 मुनयो ब्रूत (for ब्रूत भवतां). —^{d}) B1–3 अहं (for भयं). Ñ1V1 यावद्(V1 °द्)पैति; Ñ2 B4 D2.9–11 तावदपैतु (for नाशयितास्मि). B1–3 तत्; D7 ते; T1.2 G2.3 M1.3 [अ]हं (for वः).

2 Ś D1.5.8.12 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ2 B1–3 इति; G2 यथा (for तथा). Ñ V1.3 B D2–4.6.7.9–11 T1.3.4 ब्रुवति (for वदति). —^{c}) D6.7.10.11 T4 Ct भयानां (for भयं नः). —^{d}) Ñ2 illeg.; T4 क्लेशस्य च; Ct as in text (for देशस्य च). Ñ1 च नराधिप; B4 च नरोत्तमः; D2.9 नगरस्य च (for च नरेश्वर).

3 ^{a}) Ś D8.12 पुरा; D1.4.5 पूर्वं (for पूर्वं). B3 कृते (for कृत-). Ñ1 तात; B2 चैव; D1.5–7.10.11 T4 राजन्; G1 वीर (for राम). —G3 damaged for ^{b}. —^{b}) G2 M4.5 दैत्यो यः (for दैतेयः). Ś Ñ V1 B1.2.4 D1–5.8.9.12 T3 M6 सु(D1 M6 तु; D8 स)महानभूत्; D6.7.10.11 T4 G2 M9 सुमहामतिः (for सुमहाबलः). V3 B3 दैतेयस्य(B3 °वतेय) महानभूत्. —G2 om. 3^{c}–5. —^{c}) D6 T4 लोल-; D7 Cm लोदा-; M2.4.5.7.10 गोला-; M9 गोपा-; Cg.k.t as in text (for लोला-). Ś D8.12 श्रेष्ठः कुंभीनसीभर्ता; Ñ1 V1.3 D2.3.5.9 T3 प्रभुः(Ñ1 V3 पुत्रः) परमधर्मात्मा; Ñ2 B हिरण्यकशिपोर्नप्ता; D1.4 प्रभुश्चैव महद्धर्मा; M6 पुत्रः कुंभीनसो ज्येष्ठो. —^{d}) M8 महाबलः (for महासुरः).

4 D9 G2 om. 4 (for G2 cf. v.l. 3). —^{a}) Ñ2 V1 B D1–5 M6 च वदान्यश्; V3 सत्यवादी (for च शरण्यश्). Ś D8.12 ब्रह्मज्ञश्च कृतज्ञश्च. —^{b}) D6 बुद्ध्यां. Ñ1 वै (for च). Ñ1 V1.3 B4 D1–5 T3 सुसमाहितः (for परिनिष्ठितः). —^{c}) D6 (m. also) गुणैश्; T1.2 G3 शूरैश्; M4 सुतैश् (for सुरैश्). —^{d}) V3 B D1.3–5 अस्य; D2 अपि (for तस्य). G1 [अ]धिकाभवत्.

5 G2 om. 5 (cf. v.l. 3). —^{b}) M9 तु (for सु-). Ñ2 T1 G1 M3 धर्मेण सु- (Ñ2 च) (for धर्मे च सु-). B2 (m. also) D1.3–5 T3 परिनिष्ठितः (for सुसमाहितः). Ś1 धर्मं परममास्थवान्; Ś2.3 D8.12 धर्मं च परमास्थवान्; Ñ1 V1.3 D2.9 धर्मेण(V1 धर्मं च) परिनिष्ठितः; B4 वीर्ये * परिनिष्ठितः. —After 5^{ab}, T1.2 M3 ins.:

953* बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याकरोत्तपः ।
रुद्रः प्रीतोऽभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः ।

[T1 तपस्ततः; T2 [अ]तपत्तपः (for [अ]करोत्तपः).]

—^{c}) Ñ2 B1–3 ततस्तुष्टेन (for बहुमानाच्च). —^{d}) B2 दत्तोस्य च; B4 दत्तो यस्य (for दत्तस्तस्य). Ś D8.12 [अ]द्भुतोपमः (for [अ]द्भुतो वरः). Ñ1 V1.3 D1–5.9 दत्तोस्य परमो वरः; G3 M1 दत्तोस्यात्यद्भुतो वरः; M6 दत्तं तस्याद्भुतोपमं.

6 V3 om. 6–10^{b}. —^{a}) Ś शूलाच्छूलं; D8 शूलशूलं (for शूलं शूलाद्). V1 D1–4.8.12 विनिः(D8 °नि) कृष्य

G. 7.66.7 B. 7.61.7 L. 7.65 7 त्वयायमतुलो धर्मो मत्प्रसादात्कृतः शुभः ।
प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ७
यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर ।
तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमाप्नुयात् ॥ ८
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः ।
तं शूलं भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥ ९
एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ।
प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १०
भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ।
भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ ११
तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ।
प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति ॥ १२
मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा ।
भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यति ॥ १३

(D_{12} क्रम्य); B_1 G $M_{2.10}$ विनिष्क्र(B_1 °ष्क्रा)म्य; Cm.g.k.t as in text (for विनिष्क्रम्य). —^{b}) D_6 महद्वीर्यं (for महावीर्यं). Ñ$_2$ B G_1 M_2 महाबलं; D_{10} समप्रभं (for महाप्रभम्). —^{c}) D_5 देवो; M_6 दत्त्वा (for ददौ). M_6 मधुं च (for महात्मा). Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ प्रीतात्मा (for सुप्रीतो). Ś $D_{8.12}$ दत्त्वा स मधुने प्रीतो; T_3 ददौ च तस्मै प्रीतात्मा. —^{d}) Ś Ñ$_2$ B_{1-3} $D_{2.8.9.12}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3.6}$ एतद्; Ñ$_1$ V_1 $D_{1.3-5}$ T_3 चेदम् (for चैतद्).

7 V_3 om. 7 (cf. v.l. 6). G_1 om. (hapl.) 7–10. —^{b}) Ś Ñ V_1 B $D_{1-5.8-12}$ T_3 $M_{3.6}$ प्रसादकरः(M_3 °कृतः). B_1 तव; B_3 कृतः (for शुभः). —^{c}) M_6 ते परया (for परमया). Ś Ñ V_1 B $D_{2.3.5.8.9.12}$ T_3 येन प्रीतस्तवा(D_2 °तश्च चा)रि(Ñ$_2$ V_1 B_2 वि)न्नं; $D_{1.4}$ प्रसन्नोसुरराजेंद्र. —^{d}) B_3 दास्यामि (for ददामि).

8 V_3 G_1 om. 8 (cf. v.l. 6 and 7 respy.). —^{a}) M_3 त्वं (for first च). D_6 reads विप्रैश्च in marg. —^{b}) $T_{1.2}$ M_3 विरुद्धो; G_3 M_7 विरुद्धैर्; M_5 विरुध्येन् ; Ct as in text (for विरुध्येर्). M_1 महाबल (for महासुर). Ś Ñ$_1$ V_1 B_2 $D_{1-5.8.9.12}$$T_3$ न विरोधं करिष्यसि($D_{2.3}$ °ति); Ñ$_2$ $B_{1.3}$ विरोधं न करिष्यसि; B_4 विरुध्येन्न भवान्भुवि; T_4 न विरुंधेर्महासुरः; M_6 न विरुध्यसि मानद. —M_{10} om. (hapl.?) 8^{c}–10^{b}. —^{c}) Ś Ñ V_1 B $D_{1.3.5.8.9.12}$ तवैतत् ; D_2 तदेतत् (for तवेदं). M_6 transp. शूलं and तवेदं. D_4 तवैतस्य; T_3 (with hiatus) च दैतेय (for तवेदं स्याद्). —^{d}) Ś Ñ V_1 B_{2-4} D T_3 नाशमेष्यति; B_1 नाशयिष्यसि (for नाशमाप्नुयात्).

9 V_3 G_1 M_{10} om. 9 (cf. v.l. 6, 7 and 8 respy.). —^{a}) $T_{1.2}$ G_3 उप- (for अभि-). —^{b}) T_1 G_3 $M_{1.9}$ विगतज्वरं. B_4 युद्धे युद्धविशारदः. —For 9^{ab}, Ś Ñ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 subst. :

954* अभियास्यति यश्च त्वां युधि योद्धुं महासुर ।

[$D_{1.4}$ तथा (for अभि-). Ñ$_2$ त्वां वै (for च त्वां). Ñ$_1$ V_1 युद्धे (for युधि). $D_{3.5}$ transp. युधि and योद्धुं. T_3 योद्धुमिच्छुर्महासुरः (for the post. half).]

—^{c}) D_1 तत् (for तं). $D_{2.5.9}$ शत्रुं; $D_{6.7.10.11}$ T_{1-3} G_2 $M_{1.2.7.9}$ शूलो (for शूलं). Ñ$_1$ V_1 $D_{1.3.4}$ भस्म कृत्वैव (for भस्मसात्कृत्वा). —^{d}) B_3 नेष्यति (for एष्यति). Ñ$_1$ तं; B_3 तत् (for ते).

10 V_3 M_{10} om. 10^{ab} (cf. v.l. 6 and 8 respy.). G_1 om. 10 (cf. v.l. 7). —^{a}) Ñ V_1 B D_{1-5} शूल(Ñ$_2$ B_2 D_5 °लं)वरं; D_9 शूलं वराद् (for रुद्राद्वरं). D_2 लब्धं (for लब्ध्वा). Ś $D_{8.12}$ एवं शूलं समासाद्य; M_6 एवमुक्तस्तु देवेन. —^{b}) V_1 $D_{2.9}$ T_3 सद्य (for भूय). Ñ$_1$ शर्वाद्देवान् ; Ñ$_2$ B स्मयमानो (for भूय एव). —^{c}) M_6 महात्मानं (for °देवं). —^{d}) M_5 चैतद् (for एतद्).

11 D_2 om. 11^{cd}. —^{c}) Ś Ñ $V_{1.3}$ B_{1-3} $D_{1.3-5.8.12}$ T_3 M_6 भवेद्धि; $M_{2.4.7.9.10}$ भवेत (for भवेत्तु). Ñ$_2$ सदनं; T_3 शरणं (for सततं). B_1 (marg. also as in text) तस्य; B_3 चैव (for देव). B_4 भवेदं न परां देव (sic); D_9 भवेत्प्रहरणं देव. —^{d}) Ś Ñ V_3 B_{2-4} $D_{1.3-6.8.9.12}$ M_6 वराणाम् (for सुराणाम्).

12 ^{a}) Ś Ñ$_2$ $V_{1.3}$ $B_{1.3}$ $D_{8.9.12}$ T_3 ब्रुवाणं तं (by transp.); B_2 D_{1-5} M_6 ब्रुवाणं तु. Ñ$_1$ ब्रुवाणं मधुरं देवः; B_4 तथा ब्रुवाणमसुरं; $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ एवं ब्रुवाणं तं देवः. —^{b}) Ñ$_1$ -देव- (for -भूत-). D_9 -गतिः (for -पतिः). Ś Ñ$_1$ V_1 $D_{1.3-5.8.12}$ भवः; D_2 वचः; T_3 प्रभुः; M_6 हरः (for शिवः). V_3 सर्वभूतेश्वरो हरः. —V_3 om. 12^{cd}. —^{c}) M_4 damaged for च महा. Ś Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.8.12}$ महाभागो(Ś $D_{8.12}$ °ग); Ñ$_2$ B_{2-4} D_9 तदा(B_4 स्वयं) साक्षात्; B_1 ततः सौम्य; $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ M_3 महातेजा; M_1 ततो देवो (for महादेवो). —^{d}) D_9 (with hiatus)एतदेव.

13 ^{a}) B_4 नु (for ते). Ś $B_{1.2}$ $D_{8.12}$ transp. भूत् and ते. D_4 विकला; M_2(after corr. as in text).$_9$ विमला (for विफला). —^{b}) $Ś_3$ $B_{1.2}$ $D_{6.8.9}$ T_1 G_2 M_3 मत्प्रसादात्; Cm.g.k.t मत्प्रसाद- (as in text). Ś D_8 -कृतासुर; Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.12}$ -कृता($D_{1.4}$ °ते)मधो(D_{12} प्रभो); B_4 -करी तव; D_9 -कृता विभो (for -कृता शुभा). —^{c}) Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ भाव्यं वै; B_4 उरसं (for भवतः). $B_{1.2}$ पुत्र एके; D_9 पुत्र एकस् (for पुत्रमेकं). Ñ$_1$ V_1 B_4 $D_{1.2.4.5.9}$ ते; D_3 om. (subm.) (for तु). V_3 भाव्ये वै ते पुत्रपक्षे. —^{d}) Ñ$_2$ D_9 तस्य (for एतद्). Ś Ñ $V_{1.3}$ B D T $G_{2.3}$ $M_{3.6.10}$ भविष्यति(M_3 °ते); K(ed.) भजिष्यते (for गमिष्यति).

यावत्करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ।
अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥ १४
एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतम् ।
भवनं चासुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १५
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसी हि या ।
विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा ॥ १६
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ।
बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥ १७
तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा दुःखसमन्वितः ।
मधुः स शोकमापेदे न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ १८
स विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् ।
शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १९
स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा ।
संतापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण तु तापसान् ॥ २० G. 7. 65. 2[0] B. 7. 61. 2[0] L. 7. 65. 2[0]

14 Ś1 D2 M2 om. (hapl.) 14.—[a]) Ś2.3 Ñ1 V1.3 B3.4 D1.3–5.8.9.12 T3 M6 करस्थं (for करस्थः). Ś2.3 D8.12 तच्छूलं; Ñ1 V1.3 B3.4 D1.3.4.5.9 T3 M6 शूलं तु (V1 वै; B3.4 हि; D5 ते; T3 मे); M4 damaged (for शूलोऽयं). B1.2 यावच्छूलं करस्थं तु.—[b]) D9 वै (for ते).—M10 om. 14[cd]. B2 -देवानां (for -भूतानां).—[d]) Ś2.3 V1.3 D1.3–5.8.9.12 T3 तावत्त्व तु; Ñ B1.2.4 तावदेव (B2 °ष); B3 तदेव स (for शूलहस्तो).

15 [a]) Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 T3 देववराद्; M3 वरं लेभे (for वरं लब्ध्वा).—Ñ2 illeg. for [b].—[b]) Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 T3 वरं लब्ध्वा सु(D1 स)दुर्मतिः (Ñ1 B4 °दुर्लभं).—[c]) Ś D8.12 M1.6 सो; D6 वा (for च). D7 T4 शूलं तद् (for भवनं च).—For 15[cd], Ñ V1.3 B D1–5.9 T3 subst.:

955* भवनं कारयामास सोऽसुरः सुप्रभं महत् ।

[Ñ1 सोमरश्मि- (for सोऽसुरः सु-). V3 D9 प्रसभं; D5 सुशुभं (for सुप्रभं). Ñ2 illeg.; B सुप्रभं सोसुरोत्तमः (B3 °रेश्वरः) (for the post. half).];

while M3 subst.:

956* तच्छूलमाराधयितुं कालकालस्य भक्तितः ।

—After 15, D6 ins.:

957* अनेन मधुना लब्ध्वा रावणं तं पुरे शुभा ।

16 [a]) D1.3–5 तेन (for तस्य). Ñ B महाराज (B1 °जन्); V3 महावस्या (sic) (for महाभागा).—[b]) Ś D8.12 चित्रा; Ñ V3 B नाम्ना; D1.3–5 बलात्; M6 पित्रा (for प्रिया). Ś D3.4.8.12 M6 हृता; Ñ V3 B1–3 पुरा; B4 D7.10.11 T3.4 G1.3 M2–5.10 [इ]ति या; D1 कृता; D5 वृता; D6 तु या; T1.2 G2 M1 हि सा; M7 तया (for हि या).—For 16[ab], V1 D2.9 subst.; while T3 ins. after 16[ab]:

958* तेन पत्नी पुरा लब्धा रावणान्तःपुरे हृता ।

[D9 परा (for पुरा). V1 -[अं]तःपुरे धृता; D2.9 -[अं]तःपुरेषि (D9 °रैधि)ता (for -[अ]न्तःपुरे हृता).]

—T3 M2.4.5.7.9.10 om. 16[cd].—[c]) V1 D1–4.9 दत्ता वि (V1 जित्वा वै)श्रवसोपत्यं.—[d]) Ś V1 D2.8.9.12 M6 मा (M6 गो)ला नाम; D1.3.4 मालिना सु-; D5 अबला सा (with hiatus); D6.7.10.11 T4 G2 M1 [अ]प्यनलायां (D6 G2 °या); T1.2 G1 M3 ह्यनलाया (for ह्यनलायां). T1.2 G1.2 M3 महाप्रभो. G3 ह्यनला चानलप्रभा.—For 16[cd], Ñ V3 B subst.:

959* दत्ता विश्रवसोऽपत्यं राक्षसी रावणस्वसा ।

[Ñ1 दैत्या (for दत्ता). V3 B2.4 रावणस्य सा (for रावणस्वसा).]

17 [a]) T4 तस्यां (for तस्याः). B2.4 महाराज (B4 °कायो); D12 मातवीर्यो (corrupt) (for महावीर्यो).—[b]) Ś Ñ1 V1 B2 D8.12 T3 M2.4.7.10 दानवः (for दारुणः).—[d]) D5 पापम् (for पापानि). B2.3 D2–6.8.12 T1.2.4 M2 समाचरन् (B2.3 °रेत्).

18 [b]) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3 शोक-; D5–7.10.11 क्रोध- (for दुःख-).—[c]) Ñ1 V3 D1–5.9 T3 तु (for स). V1 G1 transp. मधुः and स. Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3 दुःखम् (for शोकम्). Ś D8.12 [आ]दत्ते; D1 [आ]पन्नो (for [आ]पेदे). Ñ2 B शोकं समापेदे (for स शोकमापेदे).—[d]) D7 M1 तु (for च). D1 न किंचिदेनमब्रवीत्.

19 [a]) Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 transp. स and विहाय.—Note hiatus between विहाय and इमं. B2 M10 त्विमं (for इमं).—[b]) B4 प्रयातो (for प्रविष्टो).—[c]) V1.3 D1–5.9 G1.3 M1.5.9 निवेद्य (for निवेश्य). M4 damaged for लवणे.—[d]) B1 बलं; B2 वर्ज (sic); G2 वरान्; Cm.g.k.t as in text (for वरं). Ś D8.12 चास्य; Ñ2 V1.3 B D1–4.9 M6 चास्मै; G3 अस्मै (for तस्मै). Ś1 तथाविधं; Ś2.3 Ñ2 B D8.12 M6 निवेद्य च (Ñ2 B3.4 तं; M6 ह); D2.8 निवेदयत्; Cm.g.k.t as in text (for न्यवेदयत्).

20 Ś1 om. 20–21[b]; Ś2.3 D8.12 om. 20[ab].—[b]) Ñ1 V1.3 D1–5.9 स प्र (V3 सत्प्र)भावाच्च; Ñ2 B1.3.4 D7.10.11 स (Ñ2 अ)प्रभावेण; D6 प्रभावेण सः; M1 स हि प्रभावाच् (for स प्रभावेन).—[b]) V1.3 D1–4.9 T1.2 दौरात्म्याद् (for दौरात्म्येन). D5 M3 तदा (for तथा). Ñ B दौरात्म्याच्च (B1 °त्म्येन) तथात्मनः.—[c]) Ś2.3 Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 लोकान्संताप (Ñ2 °कान्संपीड; V3 °कानुमोद [sic])यामासः

G. 7. 66. 21
B. 7. 61. 21
L. 7. 65. 21

एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् ।
श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ २१
बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा ।
अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विद्महे ॥ २२
ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् ।
त्रातारं विद्महे राम नान्यं भुवि नराधिपम् ।
तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडिताः ॥ २३

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

M6 संत्रासयति लोकांस्त्रीन्. —d) Ñ V1.3 B D2.5–7.9–11 T3 M1 च (for तु).

21 Ś1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). —a) Ñ1 damaged from एवं up to ल. Ñ2 एवंप्रभावं लवणं. —b) Ś2.3 Ñ1 V3 B4 D2–5.8.9.12 T3.4 शूलं चास्य (B4 चापि; T4 चैतत्); D1 तस्य शूलं (for शूलं चैव). G1 M1.10 शूलश्चैव तथाविधः. —D9 om. 21^{c}–22^{b}. —c) M6 कुरु; Cm as in text (for श्रुत्वा). Ñ1 प्रणामं (meta.); B3 G1 प्रभावं; M6 प्रसादं; Cm.t as in text (for प्रमाणं). B3 काकुत्स्थः. —d) M6 त्वं ह्यत्र (for त्वं हि नः).

22 D9 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). —a) Ś Ñ V1.3 B2–4 D1–5.8.12 राजन् (for राम). B1 पार्थिवाश्चापि ते राजन्. —c) Ś B2 D2.8.9.12 याचितं (for याचिता). Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 तेभ्यो; Ñ2 V3 B D1.3–5 तेषां; G1 राम; M5 तेषु; M6 ह्यासन् (for वीर). —d) M4 damaged after त्रातारं. D6.7 G2 M1 transp. न and च. Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 न कश्चिद् (Ñ1 V1 D1.4.5 °च्चा; D3 °त्व) भयं ददौ; M6 परं कश्चन लब्धवान्.

23 a) D2.9 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). —b) Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9.12 हतं ससुतबांधवं. —Ñ1 damaged from त्रा in c up to नान्यं in d. —c) B3 रामं; D6.7.10.11 तात; T1.2 G2.3 वीर; M1 त्वां वै (for राम). Ś Ñ2 V1.3 B4 D1–4.8.9.12 T3 राम विद्मस्त्वां; D5 विद्म राम त्वां (for विद्महे राम). —d) Ś1 T2.3 M1.3.4 नराधिप. —M6 om. 23^{ef}. —e) G1 परित्राणम् (for परित्रातुम्). M2.4.5.7.9 इच्छाम; M3 इच्छासि. —f) M4 damaged after लवणाद्. M7.10 परि- (for भय-). D10.11 -पीडितान्. —For 23^{ef}, Ś Ñ1 V1.3 (reads after colophon) D1–5.8.9.12 subst.:

960* लवणान्नो भयं तीव्रं नुद शीघ्रं महामते ।

[Ś V3 D8 transp. तीव्रं and शीघ्रं. Ś D4.8.12 महाद्युते (for महामते).];

while Ñ2 B subst. for 23^{ef}; D7.10.11 ins. after 23:

961* इति राम निवेदितं तु ते
भयजं कारणमुत्थितं च यत् ।
विनिवारयितुं भवान्क्षमः
कुरु तं काममहीनविक्रम ।

[(l. 1) B1 तव (for तु ते). —(l. 2) B3.4 भयदं (for भयजं). B1 ऊर्जितं (for उत्थितं). B हि (for च). —(l. 4) B1.4 कुरु तं काममहीनमेव नः; B2 कुरु तं काममहीनपराक्रमं; B3 कुरुतामिहमहीनमेव नः (corrupt).]

Colophon: Ś V1 D1–5.8.12 om. —*Sarga name*: Ñ1 V3 B4 D9 लवणोत्पत्तिः; Ñ2 B1–3 ऋषिवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 V3 B2 om.; Ñ2 B4 T3 67; B1 D9 66; B3 64; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 61; T4 69; M6 59. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

५४

तथोक्ते तानृषीन्रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥ १
राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्व एव ते ।
ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २
आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ।
आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने सदा ॥ ३
हत्वा दशसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ।
मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४
ततोऽपराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः ।
संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् ।
घातयिष्यामि तद्रक्षो व्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ G. 7. 67. 6 B. 7. 62. 6 L. 7. 65. 30

54

☞ V2 missing for Sarga 54 (cf. v.l. 952*). Ś V1 D1–5.8.12 cont. the previous Sarga. Cv does not comment up to 16^{b}.

1 Ś1 D8.12 om. 1–2^{b}. —^{a}) D6 T1 G1 M3.6.9 Cm तथोक्तस् (M9 °क्तांस्); T4 तथेति; Ct तथोक्ते (as in text). T4 [ए]नान् (for तान्). Ś2.3 Ñ V1.3 B D1–5.9 T3 रामस्तथोक्तो मुनि (Ś2.3 V1 D2.9 T3 °क्त ऋषि)भिः. ❀ Ck: तथोक्त इत्यादि । परित्राणमिच्छाम इत्युक्त इत्यर्थः. ❀ —^{b}) M1 कृतांजलिपुटस्तदा. —^{c}) V3 M2.4.5.7.10 किमाचारः किमाहारो. —^{d}) Ñ1 सांप्रतं क्व; T4 लवणस्य; M4 damaged (for लवणः क्व). Ś2.3 V1 B3 कुत्र (for क्व च). B2 विद्यते. —After 1, Ś3 D9 ins.:

962* कीदृशो लवणः शूली तच्छीघ्रं मे निवेद्यताम् ।
[D9 वै (for मे).]

2 Ś1 D8.12 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś2.3 V1 D1–5.9 ऋषयो राघववचः; Ñ1 B4 ऋषयो रामवचनं. —Ñ1 damaged from ^{b} up to ततो in ^{c}. —^{b}) Ś2.3 V1 D1–5.9 श्रुत्वा वै; B4 श्रुत्वा तत्; L (ed.) श्रुत्वा ते (for ऋषयः). G1 lacuna for एव. V1 हि; L (ed.) वै (for ते). —^{d}) Ñ2 B लवणो यत्र वर्तते; M5 लवणस्य वधे यथा. —For 2^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 subst.:

963* निवेदयं तदा चक्रुर्लवणस्य विचेष्टितम् ।
[V3 ततश्; D4 तथा (for तदा). Ñ1 ** दयन्यथातथ्यं (for the prior half).]

—After 2, B2 ins.:

964* सविशेषं ततः सर्वं कथयन्ति महात्मनः ।

3 Ś2 om. 3^{ab}. —^{a}) M5.9 आहाराः. Ś1.3 D8 -भूतानां; V1 B1–3 D2.9.12 T3 -भूतानि (for -सत्त्वानि). —^{b}) Ś1.3 Ñ1 V1.3 B3.4 D1.3–5.8.12 G1 M6 तु; T2 [ए]व (for च). Ś1.3 D2.8.12 मानुषान्; Ñ1 V1.3 D3.4.6 M6 मानुषाः; B1.3 पार्थिवाः; D1 मानवाः; D5 मानवान्; M8 तापसान् (for तापसाः). —Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 om. 3^{cd}. Ś D8.12 read 3^{cd} (followed by 965*) after 5. —^{c}) Ś D8.12 आचरद् (D12 °न्); V3 B D3 प्रचारो (for आचारो). Ś D8.12 रौद्रतां. —^{d}) Ś D8.12 वासं. Ñ2 मधुपुरे (for °वने). Ñ2 V3 B D3.6.7.10.11 M5 तथा; M8.10 तदा (for सदा). —After 3, Ś D8.12 ins.:

965* लवणस्तु महाबाहो संतापयति नित्यशः ।

4 Ś2 om. 4. —^{a}) Ñ2 M5 शत-; D6.7.10.11 T3.4 M8 बहु- (for दश-). —^{b}) B1 -महाद्विपान्; D6.7.10.11 T3.4 -मृगांडजान्; M3 -मृगद्विजान् (for °द्विपान्). Ś1.3 V1.3 D1–5.8.9.12 पूर्ण ते तस्य राघव. —After 4^{ab}, M5 ins.:

966* मनुष्यांश्च वने गत्वा शूले प्रोतान्नराधिप ।

—^{c}) B1 मानुषं; T1.2 G2.3 महिषांश्; M5 महर्षीश् (for मानुषांश्). —^{d}) M2.7 आहितं (for आह्निकम्). —For 4^{cd}, Ś1.3 Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9.12 subst.:

967* मृगाणां महिषाणां च भक्ष्यमेकाह्निकं किल ।
मानुषाणां वराहाणां गवां चैव चतुःशतम् ।
[Ñ1 B4 om. l. 1. —(l. 1) Ś3 D3.4.8 भक्ष्यम्; D5 शतम्; (for भक्ष्यम्). —(l. 2) V1 महिषाणां (for मानु°). Ñ1 च मांसानि; B4 शतं चैव (for वराहाणां). Ñ2 D5 शतं शतं. Ñ1 B4 नित्य(B4 भक्त)मश्नाति राघव (for the post. half).]

5 Ñ1 V1.3 D1–5.9 om. 5. Ñ2 D7 om. 5^{ab}. —^{a}) D6.8 T1 M3.5 ततोवराणि; D10.11 Ct ततोत°; G1 M10 हत्वाव (M10 °प)राणि (for ततोऽपराणि). —^{b}) B3 खादत्येष; G3 खादते सु-. —^{c}) Ś1 B1.3 आहारे (for संहारे). Ñ2 संहारं कुरुते नित्यं; B2 संप्रहारं बले प्राप्ते. —^{d}) Ś D8 व्याधितास्य (sic); D12 (with hiatus) व्याधितस्य. —After 5, Ś D8.12 read 3^{cd} (followed by 965*).

6 ^{a}) D10 वाचम् (for वाक्यम्). —^{b}) D10 समाधाय (for उवाच स). T1.2 G3 M1.5 प्रीतिसंयुतः; M2.7 स महर्षयः; M4 स तपोधनान्; M6 परमान्मुनीन् (for स महामुनीन्). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 तानुवाच तपस्विनः. —^{c}) Ś B3 D8 T3 G घातयिष्यामि. —Ñ1 damaged for ^{d}. —^{d}) B1 व्युप-; K (ed.) ह्यप- (for व्यप-). B2 त्वा- (for वो). Ś V1 B4 D1–5.8.9.12 भयं वो न (V1 नो); D2 वै न पश्यतां ततः (B4 द्विजाः); V3 भयं चैतस्य मुच्यतां; T3 भयं वो नीयतां क्षयं.

G. 7. 67. 7
B 7. 62. 7
L. 7. 65. 31

तथा तेषां प्रतिज्ञाय मुनीनामुग्रतेजसाम् ।
स भ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७

को हन्ता लवणं वीराः कस्यांशः स विधीयताम् ।
भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्याथवा पुनः ॥ ८

राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९

भरतस्य वचः श्रुत्वा शौर्यवीर्यसमन्वितम् ।
लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १०

शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ।
कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ॥ ११

आर्येण हि पुरा शून्या अयोध्या रक्षिता पुरी ।
संतापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥ १२

दुःखानि च बहूनीह अनुभूतानि पार्थिव ।
शयानो दुःखशय्यासु नन्दिग्रामे महात्मना ॥ १३

फलमूलाशनो भूत्वा जटाचीरधरस्तथा ।
अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनन्दनः ।
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ १४

7 ^{a}) G_{3} वचः श्रुत्वा; M_{5} प्रतिज्ञातो (for °ज्ञाय). Ś Ñ $V_{1.3}$ B D $T_{3.4}$ प्रति($Ś_{2.3}$ D_{8} ° वि)ज्ञाय(T_{4} °तं) तदा($Ñ_{2}$ $B_{1.3.4}$ °था)तेषां. —^{b}) Ś $Ñ_{2}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_{3} $M_{2.4.7}$ ऋषीणाम्; T_{4} यतीनाम् (for मुनीनाम्).—^{c}) Ś V_{1} $D_{8.12}$ भ्रातॄंश्च; $Ñ_{2}$ B_{1} भ्रातॄन्स्वान्; $B_{2.4}$ भ्रातॄंस्तान्; B_{3} * भ्रातॄन्; D_{6} स भ्रातृ-; M_{6} अनुजान् (for स भ्रातॄन्). M_{5} सहितः. $Ñ_{1}$ V_{3} $D_{1-5.9}$ भ्रातॄंश्च तान्वै सहिता(V_{3} °कला)न्. —^{d}) Ś $D_{8.12}$ इदं वचनमब्रवीत्.

8 ^{a}) $Ś_{1.3}$ $Ñ_{2}$ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ D_{6-11} $M_{9.10}$ वीरः; $B_{2.3}$ M_{6} सौम्याः (for वीराः).—^{b}) V_{3} $B_{1.4}$ D_{2-4} T_{4} G_{1} $M_{3.6.7}$ सं- (for स). Ś $D_{8.12}$ विधीयते. —After 8^{ab}, D_{3} ins.:

968* लक्ष्मणेन कृतं कर्म पूर्वं शत्रुनिबर्हणं।

—D_{5} om. 8^{cd}. D_{3} reads 8^{c}–9^{a} in marg. —^{d}) Ś Ñ V_{1} $D_{1.2.4.8.9.12}$ [अ]पि वा(Ś $Ñ_{2}$ D_{12} च) विभोः; V_{3} च वा विभोः; B M_{6} महात्मनः; D_{3} [अ]पि वाचिते (sic); $D_{6.7.10.11}$ T G_{2} $M_{2-4.7-9}$ च(M_{3} om. च [subm.]) धीमतः (for [अ]थवा पुनः). —After 8, D_{3}(m.) ins.:

969* श्रुतं तपः कृतं पूर्वं दुष्करं चाकृतात्मभिः।

9 D_{3} reads 9^{a} in marg. (cf. v.l. 8).—^{a}) Ś $D_{1.3.4.8.12}$ M_{1} उक्ते (for उक्तस्). —^{b}) $Ñ_{1}$ damaged for -मब्रवीत्. —^{c}) V_{1} $D_{1.3.4}$ एव; D_{5} एवं (for एनं). Ś $Ñ_{1}$ V_{1} B_{2-4} $D_{1-4.8.9.12}$ M_{1} हनिष्यामि. —T_{1} om. 9^{d}–10^{a}. —^{d}) $B_{1.2}$ D_{3-5} $M_{2.4.6.7.9}$ ममांशः सं-; T_{3} ममादेशो; T_{4} त्वादेशः सं- (for ममांशः स).

10 T_{1} om. 10^{a} (cf. v.l. 9). $Ñ_{1}$ $D_{1-5.9}$ om. 10. V_{3} om. 10^{ab}. —^{b}) $Ś_{1}$ शौर्यौदार्य-; $Ś_{2.3}$ V_{1} $D_{8.12}$ शौर्यधैर्य-; B_{2} वीर्यशौर्य- (by transp.); D_{6} तद्धैर्य-; $D_{7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G_{3} M_{1-3} धैर्यशौर्य-; T_{3} M_{7} धैर्यवीर्य-; $G_{1.2}$ शौर्यशौर्य- (for शौर्यवीर्य-). $B_{2.3}$ T_{4} M_{3-6} -समन्वितः. —^{c}) G_{2} Ck स्थित्वा (for तस्थौ). Ś $Ñ_{2}$ V_{1} $B_{1.3.4}$ D_{8} लक्ष्मणानुज उत्तस्थौ.

11 ^{a}) $Ñ_{2}$ B_{1-3} [ऽ]थ; V_{3} D_{5} $T_{3.4}$ च (for तु). —^{b}) M_{5} महानृपं (for नराधिपम्).—B_{1} om. 11^{c}–12^{b}. —^{c}) $Ñ_{1}$ $D_{1-4.9}$ G_{2} महाबाहो; V_{1} °भागो (for महाबाहुर्). —^{d}) M_{1} भरतो (for मध्यमो). $D_{2.8.10.11}$ G_{3} $M_{1.2.4.6.7}$ रघुनंदन.

12 B_{1} om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) B_{2} च (for हि). Ś पुरे; $D_{8.12}$ पुरी (for पुरा). Ñ V_{1} B_{4} $D_{1-5.9}$ [अ]योध्या (for शून्या). —^{b}) $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ M_{3} त्वयोध्या; G_{1} ह्ययोध्या. Ś $D_{8.12}$ पुरा (for पुरी). $Ñ_{1}$ B_{4} शून्या तेनापि($Ñ_{1}$ °न्यानेन हि)रक्षिता; $Ñ_{2}$ V_{1} $D_{1-5.9-11}$ शून्येयं($D_{10.11}$ त्वयोध्या)परिपालिता. —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) D_{6} T_{2} हृदयं. Ñ V_{1} B_{4} $D_{1-5.9}$ हृदि कृत्वा च($Ñ_{1}$ °थ; $Ñ_{2}$ $D_{2.3.9}$ तु) संतापं. —^{d}) $D_{1-5.8.9.12}$ गमनं (for [आ]गमनं).

13 D_{7} transp. ^{ab} and ^{cd}. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. M_{4} damaged from नीह in ^{a} up to अनु in ^{b}. —^{a}) Ś V_{3} B_{1-3} $D_{8.12}$ M_{6} सुबहूनि च दुःखानि. —^{b}) B_{3} शृणु; $G_{1.2}$ M_{6} ह्यनु- (for अनु-). B_{1-3} सर्वशः (for पार्थिव). —For 13^{ab}, Ñ V_{1} B_{4} $D_{1-5.9}$ T_{3} subst.:

970* अनुभूतानि दुःखानि पार्थिवानि बहूनि च ।

[B_{4} भरतेन; T_{3} श्रीराम सु- (for पार्थिवानि). B_{4} इह (for च). $Ñ_{2}$ सुबहूनि त्वया विना (for the post. half).]

—^{c}) Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{2.5.8.9.12}$ M_{6} शयितं; $Ñ_{2}$ शयिता; B_{1} श्रूयतां; B_{2} स्वपता; B_{3} सुप्तोयं; B_{4} शयितो; $D_{1.3.4}$ शायितं (for शयानो). D_{1} दुःखशय्यायां. —^{d}) $Ś_{3}$ B_{4} D_{5} G_{2} महात्मनः (sic); $Ñ_{2}$ $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ $M_{9.10}$ °यशाः; $T_{1.2}$ G_{3} $M_{1.3}$ [ऽ]वसत्पुरा; G_{1} $M_{5.7}$ °मनाः; G (ed.) °त्मवान् (for महात्मना).

14 ^{a}) $D_{2.9}$ ततः फल- (for फलमूल-). —^{b}) $D_{1.2.7.9-11}$ $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ $M_{1-5.7-10}$ जटी (for जटा-). $B_{1.2}$ -धरेण च; T_{3} -धरः सदा; G_{2} $M_{2.4-9}$ -धरस्तदा (for °स्तथा). —$Ñ_{1}$ V_{1} B_{4} $D_{1-5.9}$ om. 14^{cd}. —^{cd}) $G_{1.2}$ $M_{5.6.8-10}$ भृशं (for [ई]दृशं). Ś $D_{8.12}$ $M_{2.7}$ -नंदन; M_{4} damaged (for -नन्दनः). $Ñ_{2}$ B_{1-3} अनुभूतानि दुःखानि महांति रघुनंदन (cf. 970*). —^{e}) Ś V_{3} $D_{8.12}$ भूयः; M_{5} यतं (for राजन्). $Ñ_{2}$ B_{1-3} तस्मात्स्थिते मयि प्रेष्ये; B_{4} मयि प्रेष्ये स्थिते ह्येष. —^{f})

तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ।
एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ १५
राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे ।
निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६
शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थः संनिवेशने ।
नगरं मधुना जुष्टं तथा जनपदाञ्शुभान् ॥ १७
यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य पुनः क्षये ।
न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स निगच्छति ॥ १८
स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् ।
राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९
उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम ।
बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥ २०
अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् । G. 7.67.21 B. 7.62 21 L. 7 65.45
वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ २१

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

Ñ1 V1 D1–4.9 भूयो न (by transp.); D5 भूयो मा (for न भूयः). Ñ1 आप्नुहि (sic); Ñ2 B अर्हति (for आप्नुयात्). Ś V3 D8.12 कथं क्लेश(V3 दुःख)मवाप्नुयात्.

15 a) B2 अथो (for तथा). V3 B4 D2.9 काकुत्स्थे; D5 काकुत्स्थः (for शत्रुघ्ने).—b) V3 D5 शत्रुघ्ने (for राघवः). Ñ2 B1–3 रामः पुनरुवाच ह.—c) T1.2 G3 M1.3 एवास्तु (for भवतु). Ñ2 B शत्रुघ्न; M1 काकुत्स्थः (for काकुत्स्थ).—d) Ñ1 V1 D1–5.9 वचनं मम; G (ed.) शासनं मम (by transp.) (for मम शासनम्). B2 शासनं क्रियतां मम.

16 a) M4 damaged for राज्ये. Ś D8.12 अभिषिंचामि; Ñ1 चाभिषेक्ष्यामि.—b) D1.4 मध्ये च; D3.5 मधोश्च. D12 M6 तस्य पुरे (for तु नगरे). Ś D8 मधोस्तस्य महापुरे; V3 पुरे तस्य मधोः शुभे.—c) Ñ1 महाभाग (for °बाहो).—d) Ñ2 B2–4 नगरं; V3 लवणं; B1 पुरीं त्वं (for भरतं). B3 परिरक्ष च; D6 G1 M4.6.8.9 यद्यपेक्षसे; G2 °वेक्षसि; Cm.g.k.t as in text (for यद्यवेक्षसे). ❀ Cv : निवेशयेत्याद्यर्धश्लोक एकवाक्यार्थः. ❀

17 a) D1.4 तु (for त्वं). D6 कृतवीर्यश्च.—b) B3 कुशलश् (for समर्थः). Ś Ñ V1.3 B D T4 M6 च; T1.2 G M1.3–5.10 Cm.k.t त्वं; Cv as in text (for सं-).—K (ed.) om. 17cd.—c) M4 damaged for ना जुष्टं तथा. D5–7.10.11 T4 यमुना- (for मधुना).—d) T2 तदा. G1 बहून् (for शुभान्). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T4 M6 तथा(Ś V3 D8.12 T4 तदा; B2 सर्वं)जा(Ñ2 B1.3.4 D4 T4 M6 ज)नपदं (D1 जनपदे) शुभं(T4 °भे).

18 a) D6 T1.2 G3 M1.3 हि शत्रुं; T4 रिरंसुं; G2 हि शत्रून्; M4.8 हि वंशः; M6.9 हि वंशे. Ś1.3 Ñ V1.3 D G1.2 M2.5–7.9.10 समुत्पाद्य; B1 समुच्छाद्य; B4 °त्साद्य (for समुत्पाद्य).—b) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 परिक्षये; D6.7.10.11 T4 Ct निवेशने; G2 पुरक्षये; M6 कुलक्षये (for पुनः क्षये).—Ś1 D8.12 om. 18c–19.—c) G3 विनिधत्ते; M9 विधत्ते न (by transp.). Ś2.3 V1 D2.5.9 पुरं; G2 परं; M4.9 पुनस्; M6 नृपस्; Cm.g.k.t as in text (for नृपं). Ñ2 भूयो (for तत्र).—d) V1 नरकी (for नरकं). Ś2.3 Ñ V1.3 B D2.9 सोव(Ś2.3 सो हि)गाहते(Ñ1 °ति); D1.3–5 स विगाह(D1.4 °ह्य)ते; D6.7.10.11 T3.4 M2–4.7 स हि(D7 हि स; M2.7 स तु)गच्छति; T2 G2.3 M8.9 संनि° (for स निगच्छति).

19 Ś1 D8.12 om. 19 (cf. v.l. 18).—a) M9 तं (for त्वं). Ś2.3 मधुसुतं हत्वा (by transp.).—b) Ś2.3 Ñ1 V1.3 B3 D1–5.9 पापचेतसं; M4 पार्थिवश्च यः (for पापनिश्चयम्).—c) M4 damaged for राज्यं.—G2 reads erroneously 55. 1b–2 in place of 54. 19d–21b.—d) M10 भरतं; L (ed.) मद्वाक्यं (for वाक्यं मे). Ś2.3 नाभ्यवे(Ś3 °पे)क्षसे; M4.9.10 यद्यपेक्षसे.

20 a) Ś V3 D2.8.9.12 T3 transp. च and न.—b) B4 त्वया (for शूर). B3 वाक्यं भवेन्; D1.4 वाक्यांतरैर् (for वाक्यान्तरे).—cd) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 पूर्वजस्याविचार्याज्ञा कर्तव्या ह्यनुजैः सदा(D5 °ह).

21 a) M4 damaged for अभिषे. B3 तु (for च).—b) Ś Ñ1 V3 B3 D8.12 प्रतीच्छ त्वं; D1–5.9 °च्छेमं; M5 °क्षस्व (for प्रतीच्छस्व). Ś1 B4 D5–7.10.11 G3 M6 मम; D9 पश्य (for मया). V3 D3 [उ]दितं; M6 [उ]द्यमं (for [उ]द्यतम्).—V1 om. (hapl.?) 21cd.—c) Ñ1 damaged for वसिष्ठप्र-. T1.2 M3 सर्वैर् (for विप्रैर्).—d) G2 विधिपूर्वं; Cm.g.k.t as in text (for °मन्त्र-). Ś Ñ V3 B1–3 D1–5.8.9.12 T3 M6 मंत्रपू(B1 °त्रैर्युं; B3 °त्रैः पू)त(D5 M6 °र्वं)मनिंदितं(V3 °तैः); B4 मंत्रपूतैररिंदम.

Colophon.—*Sarga name* : Ś Ñ2 V1.3 B2–4 D1.4.5.7.8.12 शत्रुघ्नलि (D4 °वि)यो(D5 °र्यो)गः; Ñ1 D2.3 शत्रुघ्नविनियोगः; B1 शत्रुघ्नाभिषेकः; D6 शत्रुघ्नविजयः.—*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ V3 B3 D2.12 om.; V1 47; B1 D9 67; B2 52; B4 T3 68; D1.4.8 59; D3 63; D5 71; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 62; T4 70; M6 60; M8 61.—After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

५५

G. 7. 63. 1 B. 7. 63. 1 L. 7. 66. 1

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागतः ।
शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १

अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ ।
तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ।
अयं कामकरो राजंस्तवास्मि पुरुषर्षभ ॥ २

55

☞ V2 missing for Sarga 55 (cf. v.l. 952*). D12 begins with ॐ.

1 ^{ab}) Ś V1 D2.3.5.8.9.12 हर्षात्; Ñ1 ध्यात्वा; B4 कृत्वा; T4 परं; G (ed.) भूत्वा (for परां). Ś Ñ1 V1 B4 D2.3.5.8.9.12 किंचिद्; B1.2 प्रीतिम् (for व्रीडाम्). Ś V1 B4 D8.12 अधोमुखः (B4 °खं); Ñ1 D2.3.5.9 अवाङ्मुखः; B2.3 D6.7.10.11 G1 M6.10 उपागमत् (for उपागतः). V3 राघवः समुपागमत् (for ^{b}). D1.4 रामस्य तु वचः श्रुत्वा लज्जितो वै पराङ्मुखः. —^{d}) B1.3 D1.3.6.7 मंदमंदम्. —After 1, Ś Ñ V1.3 B D S ins.:

971* अधर्मं विद्म काकुत्स्थ अस्मिन्नर्थे नरेश्वर ।
कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ।

[(l. 1) Note hiatus between the two halves. Ñ2 illeg. for the prior half. G1 M2.5.10 न धर्मं; Cm.g.k.t अधर्मं (as above). B1.3 M6 विद्धि; B2 T1 G1 M1.3.10 वेद्मि; Cm.g.k.t as above (for विद्म). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3 काकुत्स्थ वेत्सि धर्मं त्वम् (for the prior half). T4 G1 M3 ह्यस्मिन्. B4 लोके (for अर्थे). D1.4 न संशयः (for नरेश्वर). Ñ2 B1–3 M6 मद्व्रतं रघुनंदन (for the post. half). —(l. 2) Ś Ñ V1.3 B D2.3.5.8.9.12 T3 transp. तिष्ठत्सु and ज्येष्ठेषु. D1.4 ज्येष्ठेन गुरुणा चैव; G1 कथं संतिष्ठति ज्येष्ठे; M3 कथंचित्स्वेषु ज्येष्ठेषु (for the prior half). Ñ1 M4 damaged for नीयानभि. B4 अभिषिच्यसे; D1 अभिषेच्यते; D6.7 अभिषेक्ष्यते (for °षिच्यते). ❀ Cg: तिष्ठत्सु ज्येष्ठेष्विति गुरुवैषम्यमार्षम् ।; so also Ck.t. ❀]
—Thereafter, M3 cont. 976*.

2 T3 repeats 2^{ab} (followed by l. 4 and l. 6 of 973*) after 2^{cd}. —^{a}) M2.4–7 अवश्य-; Cm.g.k.t as in text (for अवश्यं). Ś D8.12 ते; D1.3–5 T3 (first time) हि; M6 Ck तु; Cm.g.t as in text (for च). —^{b}) Ñ1 वचनं; M3 केनापि; Cg.t as in text (for शासनं). Ñ2 B1 तव राघव; B2–4 तव पार्थिव (for पुरुषर्षभ). T3 (second time) श्रीराम तव शासनं. —G1.2 M1.8.10 read 2^{cd} twice. M5 reads from 2^{c} up to l. 3 of 973* twice. —^{c}) Ñ2 B3 तत्र (for तव). Ñ2 V1 B1.3.4 T1.2 G M1.2.4.6–8.10 (G1.2 M1 both times; M8.10 second time) महाबाहो (for महाभाग). —^{d}) T2 दुरतिक्षमं (for °क्रमम्). T1 G M1.8.10 (all with hiatus; G1.2 M1.8.10 first time) आत्मनश्च यथा श्रुतं. ❀ Ct: यतस्तव शासनं वेदशासनवद्दुरतिक्रममतिक्रमितुमशक्यम्. ❀ —For 2^{cd}, Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 subst.; V1 ins. after 2^{ab}:

972* गुरूणां हि महाबाहो तव चैव मया श्रुतम् ।

[Ñ1 V1 D1–5.9 आत्मनश्च (for गुरूणां हि).]

—Thereafter they cont.; Ñ2 B1.3.4 T2 M1.2.4.6.7 cont. l. 1–5 after 976* and ins. l. 6 after 2^{cd} (M1 after 2^{cd} [r.]); B2 D6.7.10.11 T4 M5.9 cont. after 976*; T1 G3 M3 ins. after 2^{cd}; T3 ins. l. 4 and l. 6 only after 2^{ab} (r.); G1.2 M8.10 ins. l. 1–5 and l. 6 after 2^{cd} (first and second occurrence respy.):

973* नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति ।
व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि लवणं मृधे ।
तस्येयं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ।
उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते सति ।
अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् । [5]
सोऽहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम् ।

[M5 repeats l. 1–3. —(l. 1) Ñ2 illeg. for the prior half. Ś Ñ1 V1.3 B D2.3.5.8.9.12 T3 उत्तरं; T1.2 G3 M10 मया हि; G2 मया न; M3 मयापि; Cv.g.k.t as above (for नोत्तरं). B यन्; D3 च; D5 न (for हि). M5 (both times) यथा; Cv.g.k.t as above (for मया). T1 M3.10 नोत्तरं; T2 G2.3 चोत्तरं (for हि मया). B1 दत्तं; B2–4 तुभ्यं; D2.5.9 T1.2 G3 वाक्यं; Cv.m.g.k.t as above (for वाच्यं). Ś V3 D8.12 T3 न वक्तव्यं (for मया वाच्यं). D1.4 उच्यमानं न तद्वाच्यम् (for the prior half). Ś Ñ V1.3 B D1.3–5.7.8.12 गुरूणां (Ñ1 V1 D1.3–5 उच्यते; Ñ2 B1 तुभ्यम; B3–4 दत्तम; D7 अद्य मे) प्रतिजानता; D2.9 उच्यते विप्रजानता; T3 ज्येष्ठानां मद्विधैः सह (for the post. half). —(l. 2) B4 अनार्यं; D2 व्याहर्तुं (for व्याहृतं). D2.5 तद्वचो; T1.2 G2.3 M3 तद्दिमो; Cv.m.g.k.t as above (for दुर्वचो). M6 लोके; Ct as above (for घोरं). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 तन्मे मर्माणि कृंतति (for the post. half). —(l. 3) V1.3 D1–4.7.9–11 T4 G1 M2.3.7.10 तस्यैवं; B1 तस्येदं; M6 तस्य* (for तस्येयं). D1–4.9 तु (for मे). B1 D6 द्विरुक्तस्य; B4 दुरुक्तव्यं; T1.2 G3 [ऽ]नुरक्तस्य; Cg.k.t as above (for दुरुक्तस्य). D5 दुष्कृतस्य तु तस्येह (for the prior half). —B1 om. from the post. half up to the prior half of 973(A)*. Ś Ñ1 V1.3 B2–4 D1–5.8.9.12 निष्कृतिः; M6 दुर्बुद्धेः; Cv.m.g.k.t as above (for दुर्गतिः). —After l. 3, Ñ2 B ins.:

973(A)* अस्यैव मे दुरुक्तस्य क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।

[B4 च (for मे). Ñ2 एतस्यैवं (for अस्यैव मे). Ñ2 illeg.

एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना ।
उवाच रामः संहृष्टो लक्ष्मणं भरतं तथा ॥ ३
संभारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः ।
अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि दुर्जयम् ॥ ४
पुरोधसं च काकुत्स्थौ नैगमानृत्विजस्तथा ।
मन्त्रिणश्चैव मे सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ५ G. 7. 68. 11 B. 7. 63. 11 L. 7. 66. 8

after क्षन्तु up to the prior half of l. 4 B4 मेनघ (for [अ]निन्दित).]

—Ś V3 D8.12 om. l. 4–5.—(l. 4) Ñ1 damaged; D1.4 वक्तव्यं (for उत्तरं). M3 damaged for न वक्तव्यं. B3 D1.3–5 तु न; D6.7.10.11 न हि (by transp.); T1.2 G3 M6 च न; M5 च हि; Cv.g.k.t as above (for हि न). D3 M8 कर्तव्यं; Cg.k.t as above (for वक्तव्यं). T4 [अ]भिहितः; M5 [अ]-भिहितं. D6.7.10.11 T4 पुनः; G1.2 M2.4.5.7–10 वचः (for सति). M1 [अ]भिजनेन च; Cm.g.k.t as above (for [अ]भिहिते सति). Ñ V1 B D1.3–5.9 M6 ज्येष्ठानां मद्विधैः सदा; D2 ज्येष्ठेनास्मद्विधैः सदा (for the post. half).—Ñ1 D1–5.9 om. l. 5.—(l. 5) B1 अधर्म्यम् (for अधर्म-). B1 अहितं; M8 न हितं (for -सहितं). D7 G1.2 M5.8.10 Cm -विगर्हितं; Cg.k.t as above (for -विवर्जितम्). Ñ2 B इहामु(B3 °न्य)त्र च गर्हितं; V1 इह चामुत्र गर्हितं (for the post. half). ❀ Cv: उत्तरं हीत्यादिना पूर्वोक्तं विशदयति । अत्राप्युत्तरशब्दः परवचनः ।; so also Cm.g.k.t. ❀—V1 ins. l. 6 after 2^{cd}.—(l. 6) Ś D8.12 यदि (for सोऽहं). V3 यद्वितीयं च (for सोऽहं द्वितीयं). M6 तद् (for न). V3 पश्यामि (for वक्ष्यामि). Ś B1 D8.12 T1 तथोत्तरं; D6.7.10.11 [इ]ति चोत्तरं (for तवोत्तरम्).]

—Then Ś Ñ1 V1.3 B2.4 D1–5.8.12 further cont.:

974* दण्डो द्वितीयो नेदानीमेतन्मयि परंतप ।

[Ñ1 V1 B4 D5 पतेन् (for एतन्). B4 D1.4 मम (for मयि). B2 यत्वन्नाम; L (ed.) हीयते मे (for एतन्मयि).];

while, Ñ2 B1.3 D6.7.9–11 S further cont. after 973*; B2 cont. after 974*:

975* मा द्वितीयो हि दण्डो वै निपतेन्मयि राघव ।

[M1.2 मद् (for मा). D6 T3.4 M8 द्वितीयस्तु; D7.10.11 द्वितीयेन(D7 °ये तु); T1.2 द्वितीयो न (for द्वितीयो हि). Ñ2 द्वितीयो व्याहृतो दंडो; B1.3 द्वितीयोयं च ते दंडो; B2 द्वितीये चापि दंडो वै; D9 द्वितीये व्याहृते दंडो (for the prior half). M8 om. निपतेन्. Ñ2 B1–3 D9 मम (for मयि). D6.7.10.11 मानद (for राघव).]

—For 2^{cd}, B2 subst.; Ñ2 B1.3.4 T2 M2.4.6.7 ins. after 2^{ab}; D6.7.10.11 T4 M1(after first occurrence).5.9 ins. after 2^{cd}; M3 cont. after 971*:

976* त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् ।

[T4 कृतं (for श्रुतं). T2 सर्वं (for वीर). M5 (both times) श्रुतयश्च. T2 M2.3.7 तथा; M1.5(both times).9 यथा (for मया). T4 कृतं (for श्रुतम्). Ñ2 illeg.; B1.3 श्रुतिमद्भ्यस्तथा श्रुतं; B2 श्रुतिमत्तस्तथापि च; B4 श्रुतेरर्थस्तथा श्रुतं (for the post. half).]

—^{e}) Ś Ñ V1.3 B D1–9.12 T G3 M1.3 अहं (for अयं). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 कर्मकरो; Ñ2 B1–3 आज्ञाकरो; D6.7 T3.4 M5 हि(M5 वै) किंकरो (for कामकरो). D10.11 Cg.k.t कामकारो ह्यहं (for अयं कामकरो). B4 ते हि; D2 राजस; G1 नित्यं; Ck.t as in text (for राजस्).—^{f}) V3 सर्व- (for तव). D5.10.11 [अ]स्य; Cg as in text (for [अ]स्मि). Ñ2 रघुनंदन; G2 पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 धर्मज्ञ सर्वदा (for [अ]स्मि पुरुषर्षभ). B4 सर्वधर्मभृतां वर.—After 2, Ś Ñ V1.3 B D S (except M1) ins.:

977* अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ।

[Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 M6 मद्वृते; Cg.k.t as above (for °त्कृते). Ñ2 B1.3.4 पुरुषोत्तम; B2 पुरुषर्षभ (for रघुनन्दन).]

3 Ñ1 damaged for ^{a}.—^{a}) B G1 M6 उक्तस्तु (for उक्ते).—For 3^{ab}, Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

978* शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा राघवः प्रीतमानसः ।

[D5 शत्रुघ्नवचनं. D12 प्रीति- (for प्रीत-).]

—Thereafter V1 cont. 979*.

—Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 om. 3^{cd}.—^{c}) M9 राजा (for रामः).—^{d}) D6.7.10.11 transp. लक्ष्मणं and भरतं. Ñ2 B2 T1.2 M3 तदा; Cv.g as in text (for तथा).

4 Note hiatus between ^{a} and ^{b}.—^{a}) D6 अभिषेकाय (for अभिषेकस्य).—^{b}) T3 चानयध्वं. M5 ह्यानयेथां समाहितौ. ❀ Cm: आनयध्वमिति बहुवचनेन सुमन्त्रादीन्प्रत्याहेति द्रष्टव्यम्. ❀—For 4^{ab}, Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 subst.; V1 cont. after 978*; T3 ins. after 4:

979* आज्ञापयामास विभुराभिषेचनिकं विधिम् ।

[V1 D1–4 अ(D2 त्वा)भिषेचनकं; D9 चाभिषेचनिकं. V1 D1–4.9 T3 महत् (for विधिम्). Ñ1 अभिषेकाय मानदः; D5 अभिषेचनिकं परं (for the post. half).];

while, Ñ2 V1 B M6 subst. for 4^{ab}:

980* अभिषेकस्य संभारा आनीयन्तां ममाज्ञया ।

[B4 संभारान्. B4 आनयंतु त्वरान्विताः (for the post. half).]

—Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 om. 4^{cd}.—^{d}) Ñ2 B D6.7.10.11 T4 M6 राघवं (for दुर्जयम्).

5 ^{a}) B2.3 M6 पुरोहितं (for पुरोधसं). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3 वसिष्ठं च; Ñ2 B2.3 M6 च धर्मज्ञ; B1 च सर्वज्ञ; D6.7.10.11 G M1.3.8 च काकुत्स्थ; M2.7 च काकुत्स्था (for च काकुत्स्थौ). ❀ Cv: काकुत्स्था इति काकुत्स्थप्राधान्यात् अकाकुत्स्था अपि तथा संबोध्यन्ते । एकस्मादन्यस्सर्वमनेकम् ।

G. 7. 68. 12
B. 7. 63. 12
L. 7. 66. 9

राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाकुर्वन्महारथाः ।
अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम् ।
प्रविष्टा राजभवनं पुरंदरगृहोपमम् ॥ ६

ततोऽभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
संप्रहर्षकरः श्रीमान्राघवस्य पुरस्य च ॥ ७

ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः ।
उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ ८

अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरंजयः ।
अनेन लवणं सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥ ९

सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ।
स्वयंभूरजितो देवो यं नापश्यन्सुरासुराः ॥ १०

अतो द्वयोरपि बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति भगवतोऽभिप्राय इति केचित्. ❀ —^{b}) Ś D8.12 च द्विजांस्; M8.9 ऋत्विजांस् (for ऋत्विजस्). Ñ2 B1–3 M6 transp. नैगमान् and ऋत्विजस्. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 तथा; D6 [ए]व ये; D7.10.11 G2 [ए]व तान्; T2 [ए]व मा; T4 [ए]व नः; M6 [अ]पि मे (for [ए]व मे). Ñ2 B नरव्याघ्र (for [ए]व मे सर्वान्). —^{d}) M5 आनयेथा. Ś V3 D8.12 त्वरितो नृपसत्तमः; Ñ1 V1 D1–5.9 T3 शीघ्रं नृपतिसत्तमः; Ñ2 B2.4 शीघ्रं सर्वान्समानय; B1 शीघ्रं सर्वानुपानय; B3 सर्वाञ्शीघ्रं समानय.

6 ^{b}) M5 कृत्वा; M6 [अ]कार्षुर् (for [अ]कुर्वन्). M5 महारथौ. Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 चक्रुः (Ś Ñ1 V3 D2.4.8.12 वक्तुं) सर्वमशेषतः; Ñ2 B चक्रुस्तूर्णमशेषतः; D3 चक्रुः सर्वं विशेषतः. —Ñ1 damaged for 6^{c}. —^{c}) V1 D2.5.9 T3 -समाहारं; D1.3.4 M1 -समाचारं; Ck.t as in text (for -समारम्भं). Ñ2 B1–3 M6 ते(B2 अ)भिषेकं पुरस्कृत्य. —^{d}) Ñ2 B1–3 M6 वसिष्ठं च; D9 ब्राह्मणैश्च; T1 पुराकृत्य; Ck.t as in text (for पुरस्कृत्य). Ñ2 पुरोहितं; D9 पुरस्कृतं; G3 पुरोधसः; Ck.t as in text (for पुरोधसम्). —Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 om. ^{ef}. —^{e}) B1.2 D3 G2 प्रविष्टो; D6 वसिष्ठो; M5 प्रविष्टौ; Ck.t as in text (for प्रविष्टा). M5 राम- (for राज-). —^{f}) Ñ2 D3 M6 -पुरोपमं (for -गृहोपमम्). D10.11 Ck.t राजानो ब्राह्मणास्तथा.

7 ^{a}) K (ed.) तथा (for ततो). Ś V3 D8.12 [ऽ]वधृतः; Ñ2 M8.9 ववृते; G2 विवृतः; M6 निर्वृत्तः (for ववृधे). Ñ1 V1 D1.2.4.9 अभिषेकस्तु स(D2 °स्तु सु; D9 °श्च सु) श्रीमान्; D3.5 T3 अभिषिक्तस्तु स श्रीमान्. —^{b}) D3 शत्रुघ्नश्च महात्मनः; D5 शत्रुघ्नः सुमहामनाः; T3 शत्रुघ्नः सुसमाहितः. —D9 om. 7^{c}–8^{b}. —^{c}) T2.4 G1.3 M4.8 -हर्षंकर-; G2 -हर्षपर- (for -हर्षकरः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.12 T3 प्रहर्षमतुलं चक्रे (Ñ1 V1.3 T3 लेभे). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.12 भ्रातॄणां च(Ñ1 स्व-) (for राघवस्य). T3 भ्रातॄणां संनिधौ तदा. —After 7, Ś Ñ2 V3 B D3.6–8.10–12 T1.2.4 G M ins.:

981* अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभूवादित्यसंनिभः ।
अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रैरिव मरुद्गणैः ।
अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
पौराः प्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं कैकयी तथा ।
चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ।
ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः ।
हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ।

[M2.4.7 om. (hapl.) l. 1–2. L (ed.) transp. l. 1 and l. 2. —(l. 1) D6 च; G1 स (for तु). Ñ2 B D6.10.11 M1 काकुत्स्थो (for शत्रुघ्नो). Ś V3 D8.12 प्रभया; D3 T4 M6.8–10 बभाव्; D6.7.10.11 M3 बभौ च (for बभूव). Ñ2 B भ्रात्रा ज्येष्ठेन सादरं (for the post. half). —(l. 2) Ś Ñ2 V3 B1.3.4 D3.6–8.10–12 T4 M6.8–10 दिवौकसैः; M5 पुरामरैः (for मरुद्गणैः). B2 सेंद्रैरपि सुरासुरैः (for the post. half). —D3 om. l. 3. —(l. 3) Ñ2 B M2.7 काकुत्स्थे (for शत्रुघ्ने). —(l. 4) B1 समुदिताः (for प्रमुदिताश्). Ś Ñ2 V3 B D3.8.12 सर्वे; T1 M3 आसन् (for चासन्). —(l. 5) V3 D8.10.11 T4 केकयी. G2 तदा (for तथा). Ñ2 B कैकेयी चैव मंगलं (for the post. half). —(l. 6) G2 ते (for ता). M4 damaged for भवने याश्चा. Ś3 G1 M2 -योषिताः. —(l. 7) D3 कृते सति (for ऋषयश्च). V3 -तीरमाश्रिताः. —(l. 8) M6 तलं (for हतं). ❀ Ct: आशंसुराशशंसुर्निश्चितवन्तः. ❀ Ś Ñ2 V3 B D3.8.12 M1 [अ]भिषेचने.]

8 D9 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). —^{a}) D5 अभिषिक्तं च; M4 damaged (for ततोऽभिषिक्तं). Ś D8.12 T1.2 G3 M1.3.6 काकुत्स्थम् (for शत्रुघ्नम्). —^{c}) B1–3 परमां (for मधुरां). —^{d}) Ś1.3 V3 D8.12 M6 तेजश्चास्य; V1 तेजसश्च; D1–5.9 तेजसोस्य (for तेजस्तस्य). Ś विवर्धनं; Ñ1 वि *** (damaged); Ñ2 V3 B3 D8.12 M6 विवर्धयन्; V1 B4 D1–5.9 विवर्ध(B4 D3 °र्धि)नीं; B1 M1 [अ]भिवर्धयन्; B3 विमर्दयन् (for [अ]भिपूरयन्).

9 Ñ1 damaged for 9^{a}. —^{a}) Ñ2 B1.3 हि (for तु). M3 तु (for ते). V1 B2(*pr. m.* marg. also).4 D1–5.9 अमोघोयं शरो वीर; B2 अयं शरेश्वरो यस्ते. —^{b}) T3 देयः (for दिव्यः). Ś2.3 D1.4 M2.7 -पुरंजय. —^{c}) Ñ1 V1 D1–5.9 क्रूरं; B2 दैत्यं; B4 वीर (for सौम्य). —^{d}) Ś V3 D8.12 मधुनः सुतं; B4 जयतां वर (for रघुनन्दन).

10 ^{a}) D4.6.8 स्पृष्टः (for सृष्टः). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M6 शत्रुघ्न (for काकुत्स्थ). —^{b}) T1 M10 यथा (for यदा). M6 शिश्ये; M10 तेन (for शेते). Ñ V1 B D1–5.9 T3 जगत्येकार्णवे पुरा(B4 D2.9 °वीकृते). —^{c}) Ś V3 D8.12 अच्युतो; G1.3 M3.5 अमितो; Cm.g.k.t as in text (for अजितो). D6.7.10.11 Cm दिव्यो (for देवो). —For 10^{cd}, Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 subst.:

अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं हि शरोत्तमः ।
सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः ।
मधुकैटभयोर्वीर विघाते वर्तमानयोः ॥ ११

स्रष्टुकामेन लोकाँस्त्रींस्तौ चानेन हतौ युधि ।
अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ १२

नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना ।
मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महांस्त्रासो भवेदिति ॥ १३

यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना ।
दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ १४ G. 7. 69. 2 B. 7. 63. 25 L. 7. 66. 21

982* स्वयंभुवाथ देवेन वधार्थं हि सुरद्विषाम् ।

[D5 वै; D9 T3.4 च (for [अ]थ). D1.3–5 अमरद्विषां; D9 T3.4 सुरविद्विषां (for हि सुरद्विषाम्).];

while, Ñ2 B subst. :

983* स्वयंभुवा देवदेवेनाजितेन महात्मना ।

[B1 च देवेन याचितेन (for देवदेवेनाजितेन).]

11 [a]) Ñ V1 B2.3 D1–4.9 अदृश्यः(D1.4 °ष्टः) (for अदृश्यः). —[b]) Ś V3 D1.3.4.8.12 M6 येनायं; B3 सृष्टोयं (for तेनायं). Ñ V1 B D1–5.9 T3 शर उत्तमः (for हि शरोत्तमः). ❀ Cv : अदृश्यः सर्वभूतानां तश्चा(तेना ?)यं हि शरोत्तम इति पाठः. ❀ —[c]) B2 तेन; D4 स्पृष्टः; G2 एष (for सृष्टः). B2 क्रोधाभिहतेन; B3 °भूतानां; T1.2 G3 M1.5.10 कोपाभिभूतेन; G1 क्रोधेन महता; G2 क्रोधाभिघातेन; Cm.g.k.t as in text (for क्रोधाभिभूतेन). —Ñ1 damaged from र्थं in [d] up to ता in 984*. —[d]) Ñ2 B D5 विनाशाय (for विनाशार्थं). Ś V1.3 D3.8.12 सुरद्विषां (D3 °षोः); B2.3 D1.2.4.5.9 T3 दुरात्मनां; Ct as in text (for दुरात्मनोः). T1.2 G2.3 M1.3 Cg विनाशे सर्वरक्षसां. ❀ Cm : सृष्ट इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ; Ct : ' सृष्टः क्रोधाभिभूतेन प्रभो सर्वदुरात्मनोः ' इति पाठेऽभिविक्तत्वाच्छत्रुघ्नसंबोधनं प्रभो इति. ❀ —[e]) T4 एव (for वीर). —[f]) G1 M2.4.7.10 विनाशे(G1 °शो). D10.11 सर्वरक्षसां; T1.2 G2.3 M1.10 वर्तते प्रभो (for वर्तमानयोः). ❀ Cg : मधुकैटभयोर्वीर विघाते सर्वरक्षसामिति च पाठः. ❀ —For 11[ef], Ñ1 V1 D1–5.9 T3 subst.; B2 ins. after 984*.

12 [a]) V3 M1 -कामस्तु; D12 -कामस्य (for -कामेन). M4 damaged for लोकांस्त्रींस्. Ś V3 B2 D8.12 G1 M5.6 transp. लोकांस् and त्रींस्. —[b]) Ś Ñ2 V3 B2.3 D8 तौ च तेन; B4 तेन तौ च (for तौ चानेन). B1 तौ हतौ हरिणा युधि. —For 11[e]–12[b], Ñ1 V1 D1–5.9 T3 subst.; B2 ins. after 11 :

984* जगदर्थे विनिहताावसुरौ मधुकैटभौ ।

[Ñ1 damaged up to ता (cf. v.l. 11). B3 D5 जगत्यर्थे; D4 जगदर्थं. V1 D9 हि निहताव (V1 °तौ with hiatus); B2 निहत्यैताव् ; D1.3.4 निहत्योग्राव् ; D5 निहत्याजाव् (for विनिहताव्).]

—After 12[ab], D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–5.7–10 ins. :

985* तौ हत्वा जगतो ह्यर्थे कैटभं च मधुं तथा ।

[T1.2 G2.3 हत्वा तु; G1 तौ गत्वा; M3 हत्वा तौ (by transp.); M9 तौ हित्वा (for तौ हत्वा). G2 [ऽ]पि; Ck as above (for हि). D6.7.10.11 T4 K (ed.) जनभोगार्थे(K [ed.] °र्थं) (for जगतो ह्यर्थे). D6.7.10.11 G1 M8–10 तु (for च). G3 M4 मधुनं (for च मधुं). T1 G2 M5 तदा (for तथा).] —[d]) M10 तथा (for ततो). D6 लोकश् (for लोकांश्). Ñ2 B1 ह (for सः). G2 ततो लोकान्स राक्षसः (sic).

13 [a]) V3 श्रुतः (for शरः). B4 transp. मया and शरः. —[b]) B4 जिघांसया (for वधार्थिना). Ñ1 V1 D1–5.9 T3 दशग्रीवजिघांसया. —[c]) B4 सृष्टः; D3 युक्तः (for मुक्तः). Ñ1 V1 B4 D1–5.9 मा त्रासो; T3 मा नाशो; M3 लोकानां (for भूतानां). G3 न मुक्तः शत्रुभूतानां. —[d]) Ñ1 V1 D2.9 T3 भूतानां तु; D6 महात्रासो; D7.10.11 Cgp.t महान्ह्रासो; Cg.k.t as in text (for महांस्त्रासो). Ñ1 [इ]ह (for [इ]ति). Ś Ñ2 V3 B1–3 D8.12 M6 त्रासो मा भून्महानिति; B4 लोकानां त्वत्वभूदिति (sic); D1.3–5 भूतानां भवितेति ह(D1 सः). —After 13, Ñ2 B ins. :

986* अनेन तं सुरगणशत्रुमाहवे
हनिष्यसे रघुवर नात्र संशयः ।
निहत्य तं पुरवरमेव च स्वयं
निवेशय त्रिदशपुरोपमं लघु ।

Colophon

शरं दत्त्वाथ शत्रुघ्ने राघवः परवीरहा । [5]
पुनश्चैवमुवाचेदं वचनं वाक्यकोविदः ।

[(l. 1) G (ed.) मुनि- (for सुर-). — (l. 2) B1.3 हनिष्यसि. — (l. 3) B3 रिपुवरम् (for पुरवरम्). Ñ2 तु (for च). B2 उत्तमं (for एव च). B1 द्रुतं (for स्वयं).

—*Sarga name* : Ñ2 B शत्रुघ्नाभिषेकः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ2 om.; B1 68 ; B2 53 ; B3 66 ; B4 69. — (l. 5) Ñ2 B2–4 तु (for [अ]थ). B2.3 शत्रुघ्नं.]

14 [a]) Ś Ñ1 V3 B4 D1–5.8.9 T3 तु; M6 तत् (for च). Ñ2 B1–3 यत्तस्य सु-(Ñ2 तु); V1 यस्य तच्च; D6.7 T4 M1 तस्य तच्च; G2 यस्य तस्य; Cg.k.t as in text (for यच्च तस्य). —[b]) D5 शंकरस्य महात्मनः. —[c]) D3 -विघाताय (for -विनाशाय). —[d]) V1 (with hiatus) राघव (for आयुधम्). Ś1.2 D8 मध्ये * * *; Ñ2 B1–3 पितुरायुधम् ; (for मधोरायुधम्). —Ñ1 damaged from त्तमम् up to पूज्य in 15[b].

G. 7. 69. 3
B. 7. 63. 26
L. 7. 66. 22

तत्संनिक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनः पुनः ।
दिशः सर्वाः समालोक्य प्राप्नोत्याहारमात्मनः ॥ १५
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन्कश्चिदेनं समाह्वयेत् ।
तदा शूलं गृहीत्वा तद्भस्म रक्षः करोति तम् ॥ १६
स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविवर्जितम् ।
अप्रविष्टपुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ १७
अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ ।
आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ १८
अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ।
यदि त्वेवं कृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥ १९
एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययम् ।
श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥ २०

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

---

15 Ñ1 damaged up to पूज्य in ^{b} (cf. v. l. 14). —^{a}) Ñ2 M10 तं; G2 यत्; M1.2.7 स (for तत्). Ś Ñ2 B2.3 D8.12 तु; B1 तु वि- (hypm.); T1.2 G2.3 च; T3 M3–5.8–10 स; M1.2.7 तं (for सं-). B1 भुवने. —^{b}) V1 D2 पूज्यमाने; G2 M5 °मानः (for °मानं). M5 om. (hapl.) second पुनः. Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M6 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). —^{c}) D6.7.10.11 T4 M3 समालाद्य (for समालोक्य). —^{d}) D6.7.10.11 T4 M1.3.9 उत्तमं (for आत्मनः). T1.2 G2.3 (all with hiatus) आहारमुपपा(T2 °सा)दयन्. —For 15^{cd}, Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 T3 subst.:

987* दिशो विलोकयन्सर्वाश्चरत्याहारकर्मवान् ।

[Ñ1 B1.3.4 विलोभयन्; B2 विमोहयन्; D1–4.9 विलोडयन् (for विलोकयन्). B2 [अ]धम- (for [आ]हार-). Ś D8.12 -कर्म तत्; Ñ2 B1.4 -धर्मतां; B3 -धर्मतः; T3 -कांक्षया (for -कर्मवान्).]

16 ^{a}) Ś D8.12 सु- (for तु). Ñ2 B2–4 युद्ध(B3 °द्धा)-कांक्षी तं(B2.3 सन्); B1 स पुराकांक्षी तं (hypm.); D2.9 T1.2 G2.3 M1.2.4.5.7 Ck युद्धमाकांक्षी; G1 कश्चिदेनं वै; M6 योद्धुमाकांक्षेत्; Cg.k as in text (for युद्धमाकाङ्क्षन्). —^{b}) D6.7.10.11 यदि कश्चित्; G1 युद्धाय हि; M4 क * * नं (for कश्चिदेनं). T1 G2.3 M9 समाह्वयत्; M6 महाबलं (for समाह्वयेत्). Ñ V1 B1.2.4 D1–5.9 कश्चि(Ñ V1 कचि)दाह्वयते रिपुः(Ñ1 V1 स्वयं; D1–5.9 स तं); B3 किंचिदागच्छते रिपुः. —^{c}) Ś Ñ1 V1 B4 D1–4.6–12 T3 G3 M5.6 तु; Ñ2 B1 D5 स; V3 [ए]वं; B2.3 सु-; T1.2.4 G1.2 M3.8–10 तं (for तद्). M1 ततो गृहीत्वा तं शूलं. —^{d}) D6.7.10.11 हि; T3 सः; T4 M9 तत् (for तम्). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 शत्रुं(Ñ1 V1 °त्रून्) भस्मीकरोति सः; Ñ2 B3 भस्मसात्कुरुते रिपुं(B3 युधि); B1.2.4 भस्म तं (B1 प्र)कुरुते युधि; D5 भस्मी शत्रुन्करोति सः; T1.2 G2.3 M3.8.10 भस्म कुर्यात्स(M8.10 कुर्वीत) राक्षसः; M1 तं भस्म कुरुते च सः.

17 ^{a}) T4 तत् (for स). —^{b}) Ś V3 D8.12 आहार- (for आयुध-). Ś D8.12 -विनिर्गतं; V3 D6.7.10.11 Cg.t -विनाकृतं; Cv.m as in text (for -विवर्जितम्). —For 17^{ab}, Ñ V1 B D1–5.9 T3 subst.:

988* स त्वं निवर्तमानं तं दृष्ट्वाहारप्रचारतः ।

[V1 D1.3.4 निर्धावमानं; D5 निर्गच्छमानं; D9 निधर्यमानं; (for निवर्तमानं). Ñ V1 B1.3 D2.9 तु; D5 च (for तं). B2 स त्वं दुर्वारमायांतं; T3 स त्वं तं दानवं क्रूरं (for the prior half). V1 [आ]वार- (for [आ]हार-). Ñ1 damaged from रतः up to ^{c}. D1–4.9 T3 -प्रचारिणं (for -प्रचारतः). D5 तं दृष्ट्वाहारकर्मणि (for the post. half).]

—M5 om. 17^{c}–19^{b}. —^{c}) Ś Ñ2 V3 B D6–8.10–12 अप्रविष्ट(Ś3 °ष्ट; D8 °ष्टे) पुरं(Ś V3 D8.12 °रे). T2 -पुरद्वारं (for -पुरं पूर्वं). V1 D1–5.9 T3 प्रविष्टः(T3 °ष्ट) प्रथमं क्षिप्रं; G1 M2.4.6.7.10 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि. —^{d}) M4 damaged for द्वारि तिष्ठ. Ś D8.12 करे; D6 T2 द्वारे (for द्वारि). B1 तिष्ठेर्; B2 D9 T3 तिष्ठन् (for तिष्ठ). T4 द्वारि तिष्ठायुधैर्वृतः.

18 M5 om. 18 (cf. v.l. 17). —^{a}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 अगृहीता(Ś2.3 D8 अगृह्यता; B2 प्रगृहीत्वा; D2 अगृहीत्वा)युधं चैव. —^{b}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3 रघुनंदन; D11 M6 भरतर्षभ (for पुरुषर्षभ). —D1.3(after 989*).4 repeat 18^{cd} after 56. 1. —^{c}) V1 आह्वयेस्त्वं. V3 महात्मानं; G1 महाभाग (for महाबाहो). —^{d}) V3 T1.2 G M2–4.7 तदा (for ततो).

19 M5 om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) G2 युध्यमाने (for क्रियमाणे). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 न वध्यः; B1 वध्यश्च (for अवध्यः). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 स्यात्स(Ś V1 D12 °त्तु; D8 °त्सु) वीर्यवान् (for स भविष्यति). —^{c}) Ś V3 D8.12 सद्यस्त्वेवं; Ñ2 B सत्यं चैव; M1 damaged; M6 यद्यप्येवं; Cg.k.t as in text (for यदि त्वेवं). B2 D7.10.11 T1 Ct कृतं; M8 भवेद्; Cg.k as in text (for कृते). Ñ1 V1 D1–5.9 सद्यश्च(V1 सद्यः स) पुरुषव्याघ्र; D6 यस्त्वेवं कुरुते वीर.

20 B2 reads 20 twice. —^{ab}) V3 B3 T G2.3 एवं; Cg.k.t as in text (for एतत्). M5 तु (for ते). Ñ1 damaged for वेमाख्यातं शू. D10.11 T2 M1 Cg.k.t विपर्ययः; Cm as in text (for विपर्ययम्). Ś Ñ1 V1 B2 (both times).4 D1–5.8.9.12 T3 शूलहस्तः सु(B2 D1.3–5.8.9.12 T3 स)दुर्जयः; Ñ2 शूलं तस्य सुदुर्जयं. —^{c}) Ś Ñ2 V3

५६

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः ।
पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १
इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ ।
रथानां च सहस्रे द्वे गजानां शतमेव च ॥ २
अन्तरापणवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः ।
अनुगच्छन्तु शत्रुघ्न तथैव नटनर्तकाः ॥ ३
हिरण्यस्य सुवर्णस्य अयुतं पुरुषर्षभ ।
गृहीत्वा गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४
बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुत्तमम् ।
संभाष्य संप्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५

G. 7.70.5
B. 7.64.5
L. 7.67.5

B1.3 D8.12 M6 श्रीमता शितिकंठेन. —d) Ś D8.12 कृतो; Ñ1 V1 B2 (first time).4 D1.3–5.9 कीर्तिर्; Ñ2 B1.2 (second time).3 M6.8 कृतं; G1 सत्यं; Cg.k.t as in text (for कृत्यं). V3 न कृतं; D2 कीर्तिश्च (for कृत्यं हि). Ś D8.12 दुरतिक्रमः; Ñ1 V1 B2 (first time).4 D1–5.9 °क्रमा (for °क्रमम्). —After 20, Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 ins.:

989* तस्मादनेन विधिना युध्येथा सुनिकण्टकम् ।

—Thereafter, D3 repeats 18cd.

Colophon: Ñ2 V1 D1–5.9 T3 om. colophon. —*Sarga name*: Ś D8.12 शरप्रदानिकः; Ñ1 V3 शरप्रदानं; B भेदकथनं (B1 °नो). —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D12 om.; B1 69; B2 54; B3 67; B4 70; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 63; D8 60; T4 71; M6 61; M8 62. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

56

☞ V2 missing for Sarga 56 (cf. v.l. 952*). Ñ2 V1 D1–5.9 T3 cont. the previous Sarga.

1 a) V3 D6.7.10.11 च; D1.3–5 स; G (ed.) [अ]थ (for तु). B1–3 इति संदिश्य (for एवमुक्त्वा तु). Ś Ñ V1 B4 D1–5.8.9.12 T3 शत्रुघ्नं; V3 B1–3 T1.2 G3 M3.9.10 काकुत्स्थः (for काकुत्स्थं). —b) Ś1.3 D4 प्रशंस्य; Ñ1 V1 प्रशास्य; B4 संदिश्य; M1 प्रविश्य; Ct as in text (for प्रशस्य). D12 om. (hapl.) second पुनः. B1–3 शत्रुघ्नं सु (B1 स) महायशाः. —c) Ñ1 damaged from रे up to क्य. B4 अपि (for एव). —d) Ś V3 D8.12 वदतां वरः; T1.2 G2.3 M8.9 रघुनंदनं; M1 रघु * * * (for रघुनन्दनः). B2 प्रत्युवाच च राघवः. —After 1, D1.4 repeat 55. 18cd; while D6 T4 read 4 after 1.

2 b) Ś Ñ V3 D8.12 M5 रघुनंदन (for पुरुषर्षभ). —c) Ś Ñ1 V3 D1.3–5.8.12 M6 द्वे (for च). D4 सहस्रं. Ś Ñ1 V3 D1.3–5.8.12 M6 तु; M3 च (for द्वे). Ñ2 V1 B D2.6.7.9–11 T3.4 transp. द्वे and च. T1 G2.3 सहस्राणि (for सहस्रे द्वे). —d) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 द्विपानां (for गजानां). Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 T4 M3.6 उत्तमं (for एव च). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T3 M1 तु (V1.3 T3 M1 च; D5 त्रि) शतं तथा; B3 उत्तमं शतं; T2 च सहस्रशः (for शतमेव च). D1.3.4 द्विपोत्तमशतं तथा.

3 a) Ñ2 B चत्वर- (for अन्तर-). M8 -[अ]वर- (for -[आ]पण-). —b) M8 Ck नानावर्ण- (Ck °र्णे-); Cm.g.t नानापण्य- (as in text). —c) Ś Ñ1 V1.3 D T3.4 M3.6 काकुत्स्थं (Ñ1 D11 °त्स्थ; D9 °*); T1.2 G3 M1.2.4–10 शत्रुघ्नं (for शत्रुघ्न). —G1 om. (hapl.) 3d–4c. —d) D1 तव; D4 तं च (for तथा). D5 [ए]ते (for [ए]व). ❀ Cg: नानावर्णोपशोभिता इति पाठे वर्णा ब्राह्मणादयः।; Ct: 'नानावर्णोपशोभिताः' इति पाठे नानावर्णैर्ब्राह्मणादिभिरुपशोभिता इत्यर्थ इति कतकः। 'पण्य' इति पाठ एव युक्तः. ❀ —After 3, B2 (marg.) ins.:

990* अन्ये च बहुशो यान्तु नानाकार्यविशारदाः ।

4 G1 om. 4a–c (cf. v.l. 3). D6 T4 read 4 after 1. Note hiatus between a and b. —a) D5 हैरण्यस्य. Ñ1 damaged from second स्य in a up to तं in b. Ś V3 D8.12 हिरण्यं च सुवर्णं च; Ñ2 B1–3 D6 T4 M6 अयुतं च (D6 T4 M6 अ[D6 प्र]युतानि) हिरण्यं च (Ñ2 B2 T4 °ण्यस्य). —b) Ś V3 D8.12 अमितं; V1 D1–5.7.9–11 T3 M3 Ct नियु (V1 °य)तं; M2.4.5.7.8.10 प्र (M5 [to avoid hiatus] ह्य)युतं (for अयुतं). Ñ2 B1.2 सुवर्ण (B1 °र्ण-; B2 तथैव) नियुतं तथा; B3 सुवर्णस्यायुतं तथा; B4 नियुतं प्रयुतं तथा; D6 T4 M6 धनधान्यं च पुष्कलं (M6 वीर्यवान्). —c) Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.7–12 T3 आदाय (for गृहीत्वा). D6 सौमित्रे; T1.2 G2.3 वस्त्राणि (for शत्रुघ्न). —d) V3 प्रवृद्ध- (for पर्याप्त-). Ś Ñ1 V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M1 -बल-; Cm.g.t as in text (for -धन-). D2.9 -वाहनं.

5 a) M8 त्वं (for च). B2 D9 सु (D9 सं)वृतं; T3 सुमहद्; G2 M5.6 सुभृशं; M8 सुहृदं; Cg.t as in text (for सुभृतं). D5 चतुर्विधं (for च सुभृतं). B1 चैव; B3 वीरं (for वीर). Ś V3 D8.12 सुप्रभूतं च (for सुभृतं वीर). —b) Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 M6 तुष्ट-; D7 हृष्टं (for हृष्ट-). Ś V3 D8.12 M6 -पुष्ट-; D1.6.7.10.11 T4 Ct -तुष्टम् (for -पुष्टम्). Ś V3 D8.12 M6 -जनाकुलं (V3 M6 °वृतं); Ñ1 D1–5.7.9–11

G. 7.70.6
B. 7.64.6
L. 7.67.6

न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः ।
सुप्रीतो भृत्यवर्गस्तु यत्र तिष्ठति राघव ॥ ६
अतो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् ।
एक एव धनुष्पाणिस्तद्गच्छ त्वं मधोर्वनम् ॥ ७
यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकाङ्क्षिणम् ।
लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितः ॥ ८
न तस्य मृत्युरन्योऽस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ ।
दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९
स ग्रीष्मे व्यपयाते तु वर्षरात्र उपस्थिते ।
हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥ १०

T4 G2.3 M2.4.5.7.9 Ct अनुद्ध(D5 °ग्र; M9 °द्यु)तं(D4 °द्धयं); Ñ2 B अनिंदितं (for अनुत्तमम्). —c) D7.10.11 T1.2 G2.3 M2.4.5.7.8 Cg.t संभाषा-(M2.7 °ष्य) (for संभाष्य). M6 संभाषण- (for संभाष्य सं-). T1 moth-eaten from न up to रो in d. D6 संविधानेन (for संप्रदानेन). —For 5^{cd}, Ś Ñ V1.3 B D1-5.8.9.12 T3 subst.:

991* वश्यं सान्त्वप्रदानाभ्यां कुरुष्व रघुनन्दन ।

[D1.4 रम्यं; T3 पश्य (for वश्यं). Ś D8.12 साम-; Ñ2 B1.2.4 मान- (for सान्त्व-). B2 D3 -प्रसादाभ्यां (for -प्रदानाभ्यां). B3 संयुक्तं दानमानाभ्यां (for the prior half). Ñ2 B कुर्यास्त्वं (for कुरुष्व).]

6 a) Ś3 D2.8.12 तव; M3 यत्र (for तत्र). D5 सिध्यंति; T2 तिष्ठंते (for तिष्ठन्ति). M6 न ह्यर्थस्तिष्ठते यत्र. —b) D6 दाता (for दारा). G2 तु (for च). M2.7 च दारा न (for दारा न च). T3.4 पर्याप्तधन(T3 °नं बल)वाहन: (T4 °ना:). —c) B1 न सुतो; B2 सुप्रीता; B3.4 M1.4.5 सुभृतो; D6.7 T1.2.4 G M2.3.7-10 सुहृदो; M6 न सुहृद् (for सुप्रीतो). D3 वधु- (for भृत्य-). B2 D6.7 G1 -वर्गास् (for -वर्गस्). Ś V1 B1.4 D6.8.12 T1.2 G1.3 M1.2.5.6.8 च; B2 *; G(ed.) न (for तु). —d) M2.6 तत्र (for यत्र). D7 तिष्ठसि; G1 M6 तिष्ठंति; M5 नैव तु (for तिष्ठति). B1 M1 राघव:; D6 M2.4.7-10 राक्षस:; Cm as in text (for राघव). D1.3.4 नास्ति वदान्यता(D3 °था) (for तिष्ठति राघव).

7 a) Ś Ñ V1.3 B D1.3-5.8.12 M6 स त्वं; D9 संप्र-; T1.2.4 G M3 Cg ततो; T3 सर्वां; Cv.m.k.t as in text (for अतो). M1 बहु- (for हृष्ट-). D2 स प्रहृष्ट- (for अतो हृष्ट-). V3 -सम- (for -जन-). Ñ1 D2.4.8 -[आ]कीर्णं(Ñ1 °र्णां) (for -[आ]कीर्णां). —b) Ñ1 B2.3 D1-5.9 T3 संस्था(D2.9 °प्रा)प्य; Cv.m.g.t as in text (for प्रस्थाप्य). —d) D10.11 Ct गच्छ त्वं (for तद्गच्छ). Ś Ñ V1 B3.4 D1-5.8.9.12 उप(Ñ1 V1 D2.9 अनु) गच्छ (D8 °च्छन्); V3 उपगम्य; B1.2 T3 उप(T3 अनु) गच्छेर् (for तद्गच्छ त्वं). D10.11 T1.2 G M2.4-7.10 Cm.k.t मधुनो (for त्वं मधोर्). Ś V3 B2 D8.12 वने; Ñ V1 D1-5.9 T3 सुतं; D11 बलं (for वनम्).

8 a) T1 त्वा; M1 स (for त्वां). Ś2.3 तु (for न). Ñ B D1-5.9 T3 च(B3 स) त्वां; V1 न त्वां (by transp.) (for त्वां न). Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 T3 प्र(Ś1 V1 वि; Ñ1 D2.9 T3 न)जानीयाद्; Ñ2 B D1.3-5 न जानाति; M5 प्रजानंति; M6 प्रजानीते (for प्रजानाति). —b) Ś Ñ1 V1 D2.8.9.12 आयांतं; T2 गच्छ त्वं; T3 आगतं; M1 भवंतं (for गच्छन्तं). M2 युद्धकांक्षिणं तं (hypm.). —c) M5 लवणं. Ś1.2 Ñ V1.3 B D1.2.4.5.8.9.12 स (for तु). D3 स लवण: (for लवणस्तु). Ś1 मधु- (for मधो:). T1.2 G2 M1.2.4.5.7 मधुन: (for तु मधो:). G3 मधुनो लवण: (for लवणस्तु मधो:). M5 पुत्रं (for पुत्रस्). M6 मधुपुत्रस्तु (for तु मधो: पुत्रस्). —d) M5 तदा (for तथा). D6 M5 गच्छेद्; T4 न स्याद् (for गच्छेर्). D10.11 Cg.k.t अशंकितं (for अशङ्कित:). Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3 निशंकितो व्रज(Ñ1 °जन्); Ñ2 B त्वं गच्छ राघव; M1 त्वमविशंकित: (for गच्छेरशङ्कित:).

9 b) T2 वा (for हि). G1 पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ). —For 9^{ab}, Ś V3 B D8.12 M3 subst.:

992* न ह्यन्यथा भवेन्मृत्युस्तस्य घोरस्य रक्षस: ।

[V3 * * * रस्य (lacuna) (for तस्य घोरस्य). B1 (marg. also as above) सर्वश: (for रक्षस:).];

while Ñ V1 D1-5.9 subst. for 9^{ab}; whereas Ś V3 B2.4 D8.12 cont. after 992*:

993* आख्याता न हि तस्यास्ति कश्चिन्मृत्युभयात्किल ।

[B4 तु (for हि). Ñ V1 B2.4 D2.9 -भयान्वित: (for -भयात्किल).]

—B4 om. 9^{cd}. —c) D6 दर्शनाद् (for °नं). Ś Ñ V1.3 D8.12 G M1.8.10 हि; T4 [ऽ]धि- (for ऽभि-). B1-3 हि तस्यैयात्; D1-5.9 M6.9 [ऽ]धि(D2 हि; M6 नु; M9 [ऽ]भि) गच्छेद्धि (D1.4 °च्छे हि; M9 °च्छेत्तु) (for ऽभिगच्छेत). —d) Ś Ñ2 V3 D3.8.12 हन्येत; Ñ1 हन्यात्तल्; V1 D1.2.4.5 हन्यते; D9 निहतो (for स वध्यो). B1-3 लवणस्य (for °णेन). Ś Ñ2 V1 D1-5.8.9.12 स:; Ñ1 से; V3 च; M6.10 ह (for हि). —After 9, Ś2.3 V3 D8.12 ins.:

994* न तस्यास्ति त्वदन्यस्तु मृत्यु: कश्चित्सुनिर्भय: ।

[Ś2.3 D8.12 तदन्यो हि (for त्वदन्यस्तु). V3 कश्चिन्मृत्यो: (for मृत्यु: कश्चित्). D8 स (for सु-).]

10 a) D6 T4 तं (for स). D6.7.10.11 अपयाते (for व्य°). Ś Ñ1 D1-5.8.9.12 T3 ग्रीष्मे चा(D8 वा)पि(Ñ1 ति)-व्य(D12 ह्य)तिक्रांते; Ñ2 V1.3 B ग्रीष्म(Ñ2 V1.3 °ष्मे)काले व्यतिक्रांते; T1.2 G M1.3.10 स(M3 तं) च(G1 त्वं; M10 हि) ग्रीष्म(G1 °ष्मे)व्यपाये तु; M6 ग्रीष्मे समनुयाते च. —b) Ñ2

महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः ।
यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११
ततः स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः ।
अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रम ॥ १२
एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ।
सेनामुख्यान्समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३
एते वो गणिता वासा यत्र यत्र निवत्स्यथ ।
स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥ १४
तथा तांस्तु समाज्ञाप्य निर्याप्य च महद्बलम् ।
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ G. 7. 70. 17 B. 7. 64. 15 L. 7. 67. 16

V1 B3 वर्षारात्रम्(V1 °त्राव्); V3 B4 D1–4.6.7.9–11 M2 Cg.t वर्षारात्र(D2.9 °त्रे); B1.2 D5 वर्षाकाले(B2 °ल; D5 °लम्); Cm.k as in text (for वर्षरात्र). Ñ2 B1–3 D6.7.10.11 उपा(B1 समा)गते; V3 G2 उपास(G2 °सि)ते; D2.9 T3 (to avoid hiatus) ह्युपस्थिते (for उपस्थिते). Ś D8.12 वर्षारात्रिरुपस्थिता; Ñ1 वर्षाकालक्षयस्थिते. ❀ Cg.k : वर्षा (Ck °र्ष)रात्रे वर्षाकाले(Ck °ल इत्यर्थः । समासान्त आर्षः ।); so also Ct. ❀ —c) Ñ1 G1 तं (for त्वं). Ś D8.12 हन्येत (for हन्यास्त्वं). Ñ V1 D1–5.9 T3 G1 M2.4.5.7 वीर(M5 °रं) (for सौम्य). —d) G1 M2.4.5.7.8 कालो हि (by transp.); Cm.g.k.t as in text (for हि कालो). G1 [अ]सि (for ऽस्य). Ś D8.12 L (ed.) तद्यु(L [ed.] तं यु)क्त्या लोककंटकं; Ñ1 V1.3 D1–5.9 स हि(V1 तं त्रि) लोकस्य कंटकः(V1 D1.4 °कं; V3 संकटः).

11 a) M1 महिर्षीं (for महर्षींस्). Ś V3 D8.12 च; Ñ1 त्वं (for तु). Ñ2 B ऋषीनिमान् (for महर्षींस्तु). M6 महर्षीणां पुरस्तात्तु. —b) Ñ2 V3 B1.3.4 D1.4 गच्छंतु (for प्रयान्तु). B2 तव गच्छंतु (for प्रयान्तु तव). —c) B1.3 M6.10 अथ (for यथा). Ñ2 B1–3 M1 ग्रीष्मावसाने(M1 °वशेषे) तु; D1.2.4.9 M6 ग्रीष्मे विशेषेण; D3 ग्रीष्माच्च शेषेण (for ग्रीष्मावशेषेण).

12 a) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.7–12 T2.3 M6.7.9 Cg.k.t तत्र; D6 T4 तथा (for ततः). Ñ2 B स्थापयित्वा (for ततः स्थाप्य). M6 जनं (for बलं). Ñ2 B तत्र (for सर्वं). —b) Ñ1 D1.3.4 अनु-; B नद्यास् (for नदी-). Ś V1.3 D2.5.8.9.12 अनुनीतं(V1 D12 °तीरं); T3 तत्तीरे सु- (for नदीतीरे). Ś D1.3.4.8 समाहिताः; M6 समाहितं. —c) V1 अज्ञातस् (for अग्रतो). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 त्वं धनुष्पाणिर्; V3 धनुरादाय (for धनुषा सार्धं). —d) Ś Ñ1 D8.12 गच्छस्व (Ñ1 °* * [damaged]); Ñ2 B या(Ñ2 B2 प्रा)यास्त्वं; V1 D1–5.9 गच्छेथा; T3 निर्गच्छेर्; G1 M2.5.7 त्वं गच्छ (by transp.) (for गच्छ त्वं). Ñ2 G2 क्रूर(G2 लघु)विक्रमं; V1 B D1.4.5.7 लघु(B1 तुल्य; B3 रघु)विक्रमः (for लघुविक्रम).

13 b) Ś Ñ2 V3 B1–3 D8.12 G1 स(Ś1 B2.3 D8 सु; V3 च; G1 तु) महाबलः (for तान्महाबलान्). Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3 स सर्वांल्ल(Ñ1 D5 T3 °र्वं ल; D2.9 तदा ल)क्ष्मणानु (V1 °णोग्र)जः. —c) D7 G1 समाहूय (for समानीय). —d) T3 बालो (for ततो). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3 जगाद (for उवाच). D5 सः (for ह). —After 13, B2–4 ins. 996*.

14 B2 om. 14ab. —a) Ñ1 V1 B3.4 D1–4.9 T3 इमे; Cg.t as in text; Ck ये ते (for एते). B1 त्वा; D1.3.4.7 नो; G (ed.) ते (for वो). Ś V3 D8.12 वासरा (for एते वो). Ś V3 D8.12 ह्येते; D2 मासा (for वासा). T4 एते साम्र-सुवासाय (sic); M6 एतान्वो गणितान्वासान्. —b) Ś D8.12 यथा; T4 तत्र (for first यत्र). Ś B1 D1.6–8.10.11 T4 M9 तत्र; D4 om.; G1 M5.8.10 यूयं (for second यत्र). D1 विविशथ (sic); D4 विधस्तथा (for निवत्स्यथ). V3 निवत्स्यथ विशेषतः; D2 यथावत्तान्निवत्स्यथ; D9 यत्र यत्तत्तु वत्स्यथ (sic). —c) G2 [अ]विरुद्धेन; M5 [अ]नुरोधेन; Cg.k.t as in text (for [अ]विरोधेन). —d) T4 [अ]रिष्टं (for बाधा). —For 14cd, Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 M6 subst. :

995* स्थेयं तत्राप्रमादेन ममाज्ञां प्रतिकाङ्क्षिभिः ।

[D1.4 तत्र; D2 स्वयं (for स्थेयं). V3 B4 तेषु (for तत्र). Ś D8.12 स्थीय तेषु (for स्थेयं तत्र). D12 [अ]प्रदानेन (sic) (for [अ]प्रमादेन). B1.3 स्थेयं वो (B3 त्वा)गमने सज्जैर्; B2 सदस्यो नृपतेर्वीराः (sic); M6 स्थातव्यं तत्र पुरुषैर् (for the prior half). B3.4 प्रीति- (for प्रति-). Ś V3 D8.12 -रक्षितः (for -काङ्क्षिभिः). B2 स्थातव्यं मम शासने; D9 ममाह्वप्रकांक्षिभिः (for the post. half).]

—Then Ñ2 V1 (V1 l. 3–4 only) B1 cont.; while B2–4 ins. after 13 :

996* शीघ्रमद्यैव निर्यात सम्भृत्यबलवाहनाः ।
पुरस्कृत्य महाभागान्सर्वानेतांस्तपोधनान् ।
न च वो विषये कश्चिद्बाधः कार्यः प्रतापजः ।
प्रतापार्थोपचारेण राजा दोषेण लिप्यते ।

[(l. 1) B4 यास्यंति (for निर्यात). —(l. 3) B1 वै; B3 त्वां (for वो). B4 प्रतापनः. —(l. 4) B1 प्रयात- (for प्रताप-). B2–4 प्रतापाच्छा(B3 °न्नो; B4 °च्चो)प- (for प्रतापार्थोप-). B4 -रागेण (for -चारेण). V1 B3.4 गम्यते; B2 चोच्यते (for लिप्यते).]

15 a) B2.3 अथ (for तथा). G2 स तान् (for तांस्तु). Ñ2 B1–3 समादि(B2 °मुद्दि)श्य; B4 M1 समाधा(M1 °ज्ञा)य (for समाज्ञाप्य). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 तथेति वै(V1.3 ते; D1.3.4 तत्; D2.9 T3 च; D5 तैः) प्रतिज्ञाते(Ś3 D8.12 °तो; D5 °तैः). —Ñ1 damaged for b. —b) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 M1 निर्यात्य(D5 °ति); B1–3 निष्क्र(B2 °र्ग)म्य; B4 निर्वाप्य; D6.7.10.11 T3.4 M3 प्रस्थाप्य (for निर्याप्य). Ś स्व-; V1 [आ]शु; V3 स्वं; D1–5.8.9.12 सु- (for च). B

G. 7.70.18 B. 7.64.16 L. 7.67.17

रामं प्रदक्षिणं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ।
रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६

लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
पुरोधसं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

D7 M1.5.6.8.9 महाबलं(B °लः) (for महद्बलम्). Ñ2 निष्क्रांतबलवाहनः. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 कै(V3 के) क(D1.3 के)यीं चैव(D5 तत्र) (for च सुमित्रां च). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 सुमित्रां (for कैकेयीं). B4 अभिवाद्य सः (for चाभ्यवादयत्).

16 ^{a}) Ś V3 B4 D6–8.10–12 T4 G1 M5.6.9.10 प्रदक्षिणीकृत्य (for प्रदक्षिणं कृत्वा). —D5 om. (hapl.) 16^{b}–17^{e}. B4 T3 repeat, while D6.7.10.11 T4 read 16^{cd} after 17^{cd}. —^{cd}) B1–3 M6 मूर्ध्न्युपाघ्रातः(B3 °घ्राय); B4 (first time) च परिष्वक्तः (for चाभ्यनुज्ञातः). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.9.12 T3 (T3 first time) उपाघ्रातश्च रामेण (for ^{c}). B2 प्रयतात्मवान् ; M2.4.7 शत्रुनाशनः; M6 शत्रुकर्शनः (for शत्रुतापनः). B4(second time) राघवेणाभ्यनुज्ञातो निर्जगाम नृपालयात् . —For 16^{cd}, Ñ2 subst.; while B ins. after 17^{ab} :

997* ताभ्यां चैवाभ्यनुज्ञात आघ्रातः शिरसि स्म सः ।

[Ñ2 illeg. for ताभ्यां चैव. B1 [अ]पि (for [ए]व). B2 आघ्राय (for आघ्रातः). B3 शिरसश्च (for °सि स्म). B1 प्रभुः (for स्म सः).]

17 D5 om. 17^{a-e} (cf. v.l. 16). Ñ2 om. 17^{ab}. Ś2 repeats 17^{abcd} consecutively. —^{a}) Ś1.3 भरतश् (for भरतं). V1 M1 भरतं लक्ष्मणं (by transp.). Ś3 D8.12 [ए]वम् (for [ए]व). —^{b}) Ś(Ś2 both times, with hiatus) Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3 सो(Ś2.3 D8.12 अ)भिवाद्य; T1.2 M3 प्रणम्य च (for प्रणिपत्य). M4 * * *लिः. —After 17^{ab}, B ins. 997*. —Ñ1 V1 D1.2.4.9 om. 17^{cd}. —^{c}) Ś(Ś2 both times) Ñ2 V3 D3.6–8.10–12 G1 M5 पुरोहितं (for पुरोधसं). —^{d}) Ś (Ś2 second time) V3 D3.8.12 परमात्मवान् ; Ś2 (first time) शत्रुतापनः; Ñ2 B1.3 स प्रतापवान् (for प्रयतात्मवान्). —After 17^{cd}, B4 T3 repeat, while D6.7.10.11 T4 read 16^{cd}. —G2 om. 17^{ef}. —^{e}) D1.4 ताभ्यां स्तुतस्तु भगवान् ; D3 प्रदक्षिणं च तौ कृत्वा. —Ñ1 damaged; D11 reads in marg. 17^{f}. —^{f}) V1 D1–4.9 T3 नृपालयात् (for महाबलः). —After 17, Ś V3 D3.8.12 ins. :

998* आशास्ता विजयं श्रीमान्वसिष्ठाद्यैर्महात्मभिः ।

[D3 दत्ताशीर् (for आशास्ता). V3 D3.12 महर्षिभिः (for महात्मभिः).];

while Ñ2 B D7.10.11 ins. after 17 :

999* निर्याप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा
गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ।
उपास्यमानः स नरेन्द्रपार्श्वतः
प्रतिप्रयातो रघुवंशवर्धनः ।

[(l. 1) B4 चोग्रतस् (for सोऽग्रतस्). —(l. 3) Ñ2 D7 उपास्य मासं; B1.4 उपोष्य मासं; B2 संप्राप्य मासं; K (ed.) उवास मासं (for उपास्यमानः). B2 च; K (ed.) तु (for स). —(l. 4) K (ed.) त्वथ (for प्रति-).]

Colophon : Ñ2 illeg. —*Sarga name* : Ś V1.3 D3.12 शत्रुघ्ननिर्याणं; Ñ1 B2 D1–5.9 शत्रुघ्नप्रयाणः(Ñ1 B2 D5 °याणं); B1 D6 शत्रुघ्नप्रस्थानं; B3.4 शत्रुघ्नप्रस्थापनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V3 D2.12 om.; V1 48; B1 70; B2 55; B3 D9 68; B4 71; D1.4 60; D3.6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 64; D5 M6 62; D8 61; T3 69; T4 72. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

५७

प्रस्थाप्य तद्बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि ।
एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितस्तदा ॥ १
द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः ।
वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २
सोऽभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ।
कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३
भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः ।
श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥ ४
शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ।
प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५
स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य ह ।
आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे ॥ ६
प्रतिगृह्य ततः पूजां फलमूलं च भोजनम् ।
भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ G. 7. 71. 7 B. 7. 65. 7 L. 7. 68. 7

57

☞ V2 missing for St. 1-13 (cf. v.l. 952*). D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) Ñ1 V1 D2.3.5 प्रायात्तस्य; B4 D6.7.10.11 T3.4 प्रस्थाप्य च; D1.4 अथ तस्य (for प्रस्थाप्य तद्). —^{b}) Ś V3 D8.12 मासमर्धं(V3 D12 °मात्र)मथोष्य च; Ñ1 V1 B3.4 D2.3.5.9 T3 सप्तरात्रमथोष्य(B3 °मुपास्य) च(B4 °षितः); Ñ2 B1.2 मासमात्रमुपास्य च(B1 °मुपोषितः); D1.4 जगामातुलविक्रमं. ❀ Cv: मासमात्रोषितः अयोध्यायां ग्रीष्मशेषमुषितः। पथि एक एव जगाम।; so also Ck.t. ❀ —D12 om. 1^{cd}. —^{c}) V1 एवम् (for एक). Ñ1 V1 D5.6 T3 M1 च; B1.3 [अ]थ; B2.4 स; D1–4.9 तु (for [आ]शु). —^{d}) D6.7.10.11 T1.3.4 M3.5 त्वरितं. Ñ1 V1.3 D1–4 ततः; T2.4 M4 तथा (for तदा). — For 1^{cd}, Ś V3 D8 M6 subst.:

1000* शत्रुघ्न एवाशु तदा जगामैकरथः किल ।

[V3 [ए]क (for [आ]शु). M6 एक एवाशु (for एवाशु तदा). V3 ततः (for किल). M6 [अ]तिरथस्तदा.]

2 ^{a}) Ñ1 V1 B1.2 D1–5.9 T3 M1 त्रि-; Cg as in text (for द्वि-). Ś Ñ V1.3 B2.4 D1–5.8.9.12 T3 M6 अंतरा(Ñ1 °राद्). Ñ1 B1 (with hiatus) उष्य; Ñ2 B4 [उ]षित्वा; V1 D1.3–5 चोष्य; B2 प्रोष्य; D2.9 [अ]प्युष्य; T3 ह्युष्य; M5 वीर (for शूर). B3 द्विरात्रमात्रमत्रोष्य. —^{b}) B शूरो; M3 तूष्य (for उष्य). M6 -वर्धनः (for -नन्दनः). Ñ1 V1 D1–5.9 T3 शूर इ(T3 वर्त्मनी)क्ष्वाकुनंदनः; Ñ2 शूरो ****** (illeg. up to ^{d}); M1 उषित्वा रघुनंदनः. —^{c}) D9 om. from राश्रमं up to 2^{d}. Ñ1 damaged from पुण्यम् up to ^{d}. D1.4 प्रापद् (for पुण्यम्). D2 पुण्यमाश्रमं वाल्मीकेर् (unmetric). —^{d}) D2.5 T3.4 M6 अगमद्; D3 अग*द्; G2 M1.5 आगच्छद्. T3 रम्यम् (for वासम्). M6 रघुसत्तमः (for वासमुत्तमम्). Ś D8.12 अध्यासामास चोत्तमं; V1 स गत्वा समनुत्तमं; B प्रविवेश महाद्यु(B1.4 °म)तिः; D1.4 राजा राजीवलोचनः.

3 ^{a}) Ñ V1 B D1.3–5.9 T3 M6 [ऽ]भिगम्य; D2 [ऽ]भिगच्छन् (for ऽभिवाद्य). —G2 om. (hapl.) 3^{b}–5^{c}. —^{b}) G1 M8 -पुंगवं (for -सत्तमम्). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M6 अभिवाद्य(Ś V3 D8.12 °गम्य) च(D2 स) राघवः. —^{c}) Ś Ñ2 V3 B D1.3–5.8.9.12 T3 -[अं]जलिपुटो.

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 3). Ñ2 illeg. for 4. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 वासम् (for वस्तुम्). B1–3 वस्तुमिच्छामि भगवन्. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 गुरुवाक्याद्; B गुरुकार्याद्; T3 गुरुकृत्याद्. D1.4 त्वाश्रमे तव मानद. —^{c}) Ś3 D8.12 सु- (for श्वः). M6 प्रयास्यामि. B4 सोहं प्रभाते गंतास्मि; D1.4 प्रभाते गंतुमिच्छामि. —^{d}) Ś V3 D8.12 अभितो; D10 Cgp.t दारुणां; G1 वरुणां; Cg as in text (for वारुणीं). D11 प्रतीचीं दिशि दारुणां.

5 G2 om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). —^{b}) Ś D8.12 जहर्ष; Ñ2 B1.2 प्रहसन्; D9 प्रहृष्टो (for प्रहस्य). B1 T1.2 G3 M3 मुनिसत्तमः. —Ñ1 mostly damaged for ^{cd}. —^{c}) B1 M1 महातेजाः; D1 महात्मा स. —^{d}) D1.4 भो (for ते). Ś V1.3 B4 D2.3.5.8.9.12 T3 [ऽ]स्त्विति(B4 °ह्) प्रभुः(Ś2.3 °भो); Ñ2 B1–3 D1.4 नराधिप; T4 M4.5.9 महायशाः; M6 नरेश्वर.

6 M2 om. 6. —^{a}) B1 D1.4 मम (for स्वम्). D6.7 T4 G2.3 इमं (for इदं). Ñ2 V3 B2–4 M6 स्व(B2 म)माश्रमपदं. Ñ1 V1.3 प्रासस्; B4 ह्येतद् (for सौम्य). Ś D8.12 अभिप्रासस्; D1–5.9 T3 इमं प्रासस्(D2 °द्य); G1 M5 इमं पुण्यं (for इदं सौम्य). —Ñ2 illeg. for ^{b}. —^{b}) D6 G M3 हि; D7 T4 M1.10 च; D10.11 T1.2 वै; M6 ते (for ह). B न संशयः (for कुलस्य ह). Ś V1.3 D1–4.8.12 त्वं रघूणां हि(V1 D1.3.4 स्म; D2 स) राघव; Ñ1 D9 T3 त्वं रघूणां कुलोद्वह(T3 °त्तम); D5 शूराणां त्वं हि राघव. —^{c}) D5.12 अर्घं. —^{d}) D1.6 T1 G2 M1.3.5 निर्विशंकं. D6 M5 प्रयच्छ. —After 6, D11 ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः.

7 ^{a}) B4 स तां; D6.7.10.11 तदा; M1 च तत्; M3 तु तां (for ततः). —^{b}) T4 फलं. Ś Ñ V1.3 B1.2.4 D1–5.8.9.12 T3 M6 वन्यं च फल- (for फलमूलं च). M9 शोभनं (for भोजनम्). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3 ययौ (for गतः). B1–3 M6 तद्रसममृतोपमं.

G. 7. 71. 8 B. 7. 65. 8 L. 7. 68. 8

स तु भुक्त्वा महाबाहुर्महर्षिं तमुवाच ह ।
पूर्वं यज्ञविभूतीयं कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९
युष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्य महात्मनः ।
पुत्रो मित्रसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १०
स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे ।
चञ्चूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११
शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान्बहुसहस्रशः ।
भक्षयानावसंतुष्टौ पर्याप्तिं च न जग्मतुः ॥ १२
स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् ।
क्रोधेन महताविष्टो जघानैकं महेषुणा ॥ १३
विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः ।
विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षोऽभ्यवैक्षत ॥ १४
निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायस्तस्य रक्षसः ।
संतापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५

8 a) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 भुक्तवान् (for तु भुक्त्वा). D6.7.10.11 T3.4 स भुक्त्वा फलमूलं च. —b) B1 तं मुनींद्रम् (for महर्षिं तम्). —Ñ1 mostly damaged for ^{cd}. —c) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 M1 Cg इयं; Ñ2 B4 D6.7.10.11 T4 Cm.k.t पूर्वा; B1–3 मुने; T1 G2 M3.6.8.10 पूर्व- (for पूर्वं). Ś D8.12 -विभूतिर्वै; V1 D2.5.9 T3 G2 M1 -विभूतिस्तु; V3 -समृद्धिर्वै; D1.3.4 -विभूतिर्वः. —d) Ś D8.12 [अ]स्त्यत्र (for [आ]श्रम-). ❀ Ck: पूर्वा यज्ञविभूतीयमिति छान्दसः संधिः।; so also Ct. ❀

9 a) D2.9 [ए]तद् (for तद्). D6.7.10.11 T4 transp. तस्य and तद्. Ñ2 B3 D3.5.9 T1–3 G2.3 M1.3 वचनं (for भाषितं). —c) B4 transp. शत्रुघ्न and शृणु. Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 M6 [ए]तद् (for [इ]दं). —d) D3.9 तदा (for पुरा).

10 a) Ś2.3 B4 D1–4.8.9.12 T4 पूर्वजो. —b) T2 G1.3 M10 सौदासस्य. Ñ1 V1 D1–4.9 सु(D2.3.9 सौ)दासस्तस्य पार्थिवः; Ñ2 B सुदासो नाम धर्मवित्(B4 धार्मिकः); D5 सुदासस्य हि पार्थिवः; D6.7.10.11 T3.4 M3 सु(D10.11 T3 सौ)दासस्तस्य भूपतेः. —After 10^{ab}, Ñ2 B1.2(subst. l. 1 only for 10^{cd}).3.4 G (ed.) ins.:

1001* तस्य पुत्रो महाभागः सर्वास्त्रज्ञश्च संयुगे ।
यज्वा दानपतिः क्षान्तः प्रजानां पालने रतः ।

[(l. 2) Ñ2 यज्ञ-; G (ed.) यष्टा (for यज्वा). G (ed.) शांतः (for क्षान्तः).]

—c) Ñ2 B1.3.4 राजा (for पुत्रो). D6.7.10.11 वीर्यसहो (for मित्रसहो). Ñ1 om. नाम. —d) Ñ2 B1.3.4 सत्त्ववान् (for वीर्यवान्). B1 चैव (for अति-). Ñ1 D1–3.5.9 T3 रूपवान्मतिमा(D1 °वा)न्बुधः(T3 °भूपः); V1 सुरूपो रूपवान्बुधः; D4 रूप * * * * न्बुधः.

11 a) B3 सु- (for स). —After एव, D11 wrongly repeats 10^{bcd} omitting from सौदासो up to ^{d}. —b) Ś V3 D8.12 अटते नृप (for उपचक्रमे). Ñ1 एकदा * * * * * (damaged). —c) Ś Ñ V1.3 B D2.3.5.8.9.12 T3 चं(V1.3 सं)क्रम्यमाणो; D1.4 भ्रममाणस्तु; T2 G2.3 M5 संचू(G2.3 °चा)र्यमाणं(M5 °णो); G1 संचर्यमाणो; Cm.g.k.t as in text (for चञ्चूर्यमाणं). Ñ1 V1 B3.4 D1–5.9 T3 सोद्राक्षीद्; B1.3 ददर्श (for ददृशे). M6 क्रममाणः संददर्श. —d) Ś V3 D8.12 M6 वीर्यवान् (for स शूरो). M9 राक्षसान्वयं (for राक्षसद्वयम्). Ñ V1 B D1–5.9 T3 राक्षसौ द्वौ(Ñ1 B1 च; T3 तौ) महाबलौ(T3 °लः).

12 b) Ñ1 B4 D9 M1.3.4.7 शत-; Ñ2 B1–3 तौ च; M6 तौ तु (for बहु-). —c) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3 G3 M6 भक्षयंतौ; D6.7.10.11 T4 भक्षमाणौ (for भक्षयानाव्). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3 महाकायौ; D5 महाकर्णौ; G3 न संतुष्टौ (for असंतुष्टौ). T3 G3 भक्षयामासतुस्तुष्टौ. —D6 om. 12^{d}–13^{c}. —d) Ś Ñ V3 B1–3 D7.8.10–12 T3.4 M6 नैव; B4 नोप- (for च न). V1 D1–5.9 न चैवालमभूत्तयोः.

13 D6 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). Ñ1 om. 13–15^{b}. —a) V1 B4 D1–5.9 स दृष्ट्वा नृवरस्ता(D2 तृणवत्ता)भ्यां. —b) D2 निर्गमं; G3 निर्वनं (for निर्मृगं). B4 D1.3–5 तद् (for च). D12 वचनं (meta.). ❀ Cg.k.t: निर्मृगं कृतं वनं च दृष्ट्वेत्यनुकर्षः. ❀ —^{cd}) M1 घोरेण (for क्रोधेन). B3 सहसा (for महता). D12 [आ]विष्टौ. Ñ2 [ए]नं (for [ए]कं). B2 (before corr.; after corr. m. also as in B4) ययोरेकं; B4 तयोरेकं (for जघानैकं). Ñ2 मृगेषुणा; B2 (after corr. m. also; before corr. as in text) जघान सः; T3 वरेषुणा (for महेषुणा). V1 D1–5.9 जघान परमक्रुद्धस्तयोरेकं वरेषुणा.

14 V2 resumes from here. Ñ1 om. 14 (cf. v.l. 13). B2 reads 14^{ab} twice (first time in m.). —a) V1 B2 (first time).4 D1–5.9 विनिहत्य; M5 निपात्य (subm.). Ñ2 B1.2 (first time) M6 स (for तु). V2 B3.4 तयोरेकं (for तमेकं तु). V3 एवं निपात्य सौदासः. —b) V3 मदांधः (for सौदासः). —c) M4.5.8.9 विगतामर्षी. —d) D7.10.11 T1 M3 ह्युदैक्षत; T2.4 G3 M8.10 ह्यवैक्षत; M2 (before corr. as in M4) न वैक्षत; M4.7 [ऽ]न्ववैक्षत; M6 [ऽ]द्य वैक्षत (for ऽभ्यवैक्षत). Ś V1 D2.5.8.9.12 T3 तद्रक्षः समवैक्षत; Ñ2 V2 B बभूव रघुनंदन(Ñ2 V2 °नः); D1.3.4 द्वितीयं समुदैक्षत.

15 Ñ1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). —a) D8.9 M6.10

यस्मादनपराधं त्वं सहायं मम जघ्निवान् ।
तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६
एवमुक्त्वा तु तं रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७
राजापि यजते यज्ञं तस्याश्रमसमीपतः ।
अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८
तत्र यज्ञो महानासीद्बहुवर्षगणायुतान् ।
समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९
अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः ॥ २०
अद्य यज्ञावसानान्ते सामिषं भोजनं मम ।
दीयतामिति शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥ २१
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा कामरूपिणा ।
भक्षसंस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ G. 7. 71. 23 B. 7. 65. 22 L. 7. 68. 22

निरीक्षमाणः; Cg. k.t निरीक्षमाणं (as in text). D6 सहसा (for तं दृष्ट्वा). Ñ2 V2 B सखा(B3 °हा)यं निहतं दृष्ट्वा. —b) Ñ2 सखा यस् ; V2 D10.11 G2 Ck.t सहायं; D1.4 सुदासं (for सहायस्). V1 तत्र (for तस्य). —c) Ñ1 V1 D2.9 T3 स रोषम् (for संतापम्). Ñ2 अगमद्. Ś D8.12 क्रूरः (for घोरं). —d) V3 वचनं (for सौदासं).

16 T1 reads 16 and 17 *inf. lin.* —a) G2 M2.4.7–9 अनपराधे. V3 D2.3.6.7.10–12 T1–3 तं (for त्वं). —For 16ab, Ñ2 V3 (marg.) B M6 subst. :

1002* सखा ह्यनपराधोऽयं यस्मान्मे निहतस्त्वया ।

[M6 सखायमपराधात्त्वं (for the prior half) and हिंसितवानिमं (for मे निहतस्त्वया).]

—c) B ततस् (for तस्मात्). Ś V3 B D8.12 त्वमपि; G3 तथैव; M6 तवास्य. Ñ1 D3.4 पापिष्ठां (for पापिष्ठ). M6 पापीयसीं तवाप्यस्मात् . —d) Ñ V1.2 D1–5.9 T3 करिष्यामि (for प्रदास्यामि). Ś V3 D8.12 पापमुक्तमवाप्स्यसि; B शापमुग्रमवाप्स्यसि.

17 T1 reads 17 *inf. lin.* (cf. v.l. 16). —a) G3 damaged for तु तं रक्ष. Ś Ñ V1.3 B1–3 D T3 तु तद् ; V2 ततो; B4 वचो; M6 कृतं (for तु तं). —c) B3 -पर्यास- (for -पर्याय-). Ñ1 V1 D1–5.9 -योगाच्च. —d) Ñ2 V2 B1.2.4 [ऽ]प्यथ (for ऽभवत्). ❀ Ct : वीर्यसहस्यैव मित्रसह इति नामान्तरम् . ❀

18 a) T1.2 G3 M1.3 तु (for [अ]पि). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 स ईजे(D5 च वै; D8 रेजे) नृपतिर्धी(Ś D5.8 °तिः श्री)मान्; Ñ2 B1–3 स राजा यजते(Ñ2 जयते [meta.]) सत्रे(Ñ2 धीमान् ; B2 सत्रं); V2 B4 ईजे च स नृपो धीमान् ; V3 यजेत्स नृपतिर्धीमान्; M6 स राजा त्वयजद्यज्ञम् . —b) Ś V3 D8.12 ममाश्रम-; Ñ V1 B4 D1–5.9 T3 M6 आश्रमस्य; V2 D6.10.11 M10 Cg.k.t अस्याश्रम-; Cm as in text (for तस्याश्रम-). B1–3 ह्य(B2 त)स्मिन्देशे नरर्षभ(B2.3 °भः). ❀ Cg : अस्याश्रमस्येत्यविभक्तिकनिर्देशः ।; Ck : आश्रमेति लुप्तषष्ठीकम् । संधिरार्षः ।; so also Ct. ❀ —c) M6 महाबाहुस् (for °यज्ञं). —Ñ2 illeg. for d. —d) D6 T4 G1 वसिष्ठो हि (for तं वसिष्ठो). Ś V3 D8.10–12 M6.8 [ऽ]नु (D8 M6 [ऽ]न्व; D10.11 M8 [ऽ]प्य)पालयत् ; T1.2 ह्यपालयत् (for ऽभ्यपालयत्). Ñ1 V1.2 B D1–5.9 T3 वसिष्ठेनाभिपालितः(Ñ1 V2 B1 D1.3.4 T3 °तं).

19 a) Ś2 Ñ V B4 D1–5.8.9.12 T3 M6 ततो; B1–3 तदा (for तत्र). Ś V3 B1–3 D8.12 M6 तस्य (for आसीद्). —Ñ2 illeg. for b. —b) V2 D1–5.9 T3 बहून् (for बहु-). D6 -गणात्मकः; D7.10.11 T4 G1.2 M1.2.4.5.7.8.10 Ct -गणायुतः(G1 M4.5 °तं); T1.2 G3 M3 -सहस्रकं (for -गणायुतान्). Ś V3 B D8.12 M6 सर्वकामसम(B4 °गुणा)न्वितः. ❀ Ct : गणायुत इत्यत्राकृप्रश्लेषः. ❀ —V2 reads cd in marg. —c) Ñ1 D1–5.9 T3 दक्षिणाद्यैर्; V1 दक्षिणाद्याच्यो (corrupt); B4 ऋषिसंघाद्यैर् (for परया लक्ष्म्या). —d) D2.9 दक्ष- (for देव-). Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3 श्रिया (for ऽभवत्).

20 a) Ñ V1 D1–5.9 T3 अवसाने तु; T1 यथावसाने; G3 अथावसानं; M1.6 तदावसाने (for अथावसाने). —V2 reads b in marg. —b) B3 पूर्वस्यैवम् (for पूर्ववैरम्). Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3 पूर्ववैरी(Ñ1 D9 °रः; D3 °रं) स राक्षसः. —c) Ś D8.12 वसिष्ठं च स (sic); Ñ1 B2.4 D1–5.9 G2 वसिष्ठरूपो (for वसिष्ठरूपी). —d) V1.2 B4 D2–5.9 T3 दारुणं(B4 D5 °णः) (for राक्षसः). Ñ2 B1–3 उवाचेदं स राक्षसः.

21 Ñ1 om. 21. —a) Ś V3 D8.12 T1.2 G2.3 M5.6 K(ed.) अस्य यज्ञस्य कर्मां (T1.2 G2.3 M5 यज्ञां; M6 संज्ञां)ते (V3 धर्मार्थे; K [ed.] जातेंतो); Ñ2 V1.2 B D1–5.9 T3 अस्या (T3 °था)वसाने(B4 °शेषे) यज्ञस्य; G1 M10 अस्मिन्यज्ञावसाने तु; M1.2.4.7 अद्य यज्ञावसानं ते; M3 अद्य यज्ञस्यावसाने. ❀ Cv : अद्य यज्ञावसानान्त इति पाठः. ❀ —V2 reads b in marg. —b) V1 om. मम. G1 M1.2.4.5.7 transp. भोजनं and मम. B4 D1–5.9 T3 मह्यं सा(B4 T3 °ह्यमा)मिषभोजनं. —c) D2.9 अद्य; D7 अति-; K(ed.) इह (for इति). Ñ2 वै शीघ्रं (by transp.); V1 D1–5.9 T3 राजानम् ; B4 होवाच (for शीघ्रं वै). —V2 reads d in marg. —d) V2 B1–3 G1 M2.4.6.7–10 न च (for नात्र). Ś V3 D8.12 M6 परितुष्येद्य (M6 °तुष्टो य)था गुरुः; V1 D1–4.9 T3 इति होवाच राक्षसः; B4 राजानमभिगम्य सः; D5 अथावोचत्स राक्षसः.

22 a) V2 reads from व्या up to काम in b in marg. B4 भाषितं; G2 राघवो (for व्याहृतं). B4 तस्य (for वाक्यं).

G. 7. 71. 24
B. 7. 65. 23
L. 7. 68. 23

हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् ।
तथा कुरुष्व शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३
शासनात्पार्थिवेन्द्रस्य सूदः संभ्रान्तमानसः ।
स च रक्षः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४
स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् ।
इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् ॥ २५
स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् ।
मदयन्त्या नरव्याघ्र सामिषं रक्षसा हृतम् ॥ २६
ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भोजनाहृतम् ।
क्रोधेन महताविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २७
यस्मात्त्वं भोजनं राजन्ममैतद्दातुमिच्छसि ।
तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८

—^{b}) Ś Ñ V1.3 D T3.4 ब्रह्मरूपिणा (for कामरूपिणा). B G2 रक्षसः काम(B4 ब्रह्म)रूपिणः. —^{c}) Ś Ñ V1 B2–4 D1.4.8.9.12 T3 M1.3.5 Cg भक्ष्य-; D6.7.10.11 T3.4 सूदान् ; G1 M2.4.7.10 भक्त- (for भक्ष-). G3 damaged from स्का up to वा in ^{d}. B1 -संस्थान-; D2 -सत्कार- (for -संस्कार-). Ś Ñ V1.3 B D1–7.9–12 T3.4 -कुशलान् ; T4 (also) -संपन्नान् (for -कुशलम्). —V2 reads ^{d} in marg. —^{d}) Ś3 नत्वा च (for उवाच). V2 B1–3 उवाचाथ(B3 °चाशु) नराधिपः; B4 उवाच स महीपतिः; M10 इति होवाच पार्थिवः.

23 G2 om. 23–24^{b}. V2 reads ^{a} in marg. —^{a}) V2.3 B1.2.4 हविष्य-; D8 हविषाम् (for हविष्यं). Ś D1–5.8.9.12 T1(*inf. lin.* also as in text).2 M1 आमिषं (for सामिषं). Ś1 M5 साधु (for स्वादु). —^{b}) M1 शोभनः (for भोजनम्). —^{c}) Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 कुरुध्वं; Ñ2 V2.3 B D5–7.10.11 T3.4 कुरुत (for कुरुष्व). B4 यत्नेन (for शीघ्रं वै). —^{d}) Ś Ñ1 D1.4.8.12 परितुष्टो. Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 द्विजः (for गुरुः). —After 23, B2 ins. :

1003* विलम्बेन हि दोषः स्याद्यथा शीघ्रं भवेत्किल ।
अथ रक्षः पुनस्तत्र सूदवेशं समास्थितः ।

24 G2 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). Ñ2 V2 B1.4 M6 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) M1 शासनं (for °नात्). D1 पृथिवींद्रस्य. —^{b}) Ś1 V3 D8.12 ततः; Ś2.3 तथा; Ñ1 B3 D5.6 T3 M2.4.7 सूदाः; V2 (marg.) B1.2.4 M6 शीघ्रं; D1–4.9 तदा (for सूदः). Ś V3 B3 D8.12 M1 संभ्रांतचेतसः; Ñ1 D3.5.6.9 T3 M2.4.7 °मानसाः; Ñ2 V2 (marg.) B1.4 संभ्रांतमेव हि; Cm.t as in text (for संभ्रान्तमानसः). —After 24^{ab}, Ś V3 D8.12 L (ed.) ins. :

1004* संचस्करुस्तथा क्षिप्रमामिषं सूपकारकाः ।

[V3 संस्कुर्युश्च तदा. L (ed.) सामिषं (for आमिषं).]; while M1 ins. after 24^{ab} :

1005* प्रतिगृह्य तदा चक्रे यथोक्तं नृवरेण च ।

—B2 om. (hapl. ?) 24^{cd}. —^{c}) Ś Ñ V1.3 B3.4 D तच्च; V2 B1 अथ (for स च). K (ed.) Cm.k स राक्षसः (for स च रक्षः). Ś पुरस् (for पुनस्). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 कृत्वा (for तत्र). M6 एवमुक्त्वाधुना रक्षः. —Ñ2 illeg. for ^{d}. —^{d}) Ś D8.12 सूक्ष्म-; D2.9 तदा (for सूद-). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 उपस्थितः(V1.3 B3.4 D3.5 °तं); V2 M6 समास्थितः; Cm.k as in text (for अथाकरोत्). B1 सूदवेशसमाश्रितः.

25 V2 reads ^{a} in marg. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 मानुषं चा(Ñ1 °षस्या)पि संस्कृत्य; Ñ2 V2 B1–3 मानुषं मांसमानी(Ñ2 B1 °दा)य. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 मांसं राज्ञे; G3 damaged (for पार्थिवाय). M6 निवेदयत् ; Cm.k.t न्यवेदयत् (as in text). —^{c}) M6 एवं; Cm.k.t as in text (for इदं). M5 तु; Cm.k as in text (for च). —^{d}) T3 (with hiatus) आमिषं. V2 B3 मांसम् ; M6 मार्गम् (for चान्नम्). Ś Ñ V1 D1–5.8.9.12 संस्कृतं मांसम् ; B1 (with hiatus) आमिषं मांसम् ; B3.4 मांससामिषम् (for सामिषं चान्नम्). T1 G2.3 M1.3.8 सा(G2.3 M1 [all with hiatus] आ)मिषं त्विह पूजितं(G2 M8 मानुषं); M1.5.10 सामिषं च मयाहृतं.

26 ^{a}) D5 संभोजनं; M1 स एतच्च (for स भोजनं). V2 damaged ; D5 मनुष्याय (for वसिष्ठाय). B4 भोजनं स तु विप्राय. —^{b}) T3.4 M2.6.7 उपानयत् ; M4 उवाच ह; M9 उदाहरत् ; Ck.t as in text (for उपाहरत्). —^{c}) Ś3 रमयंत्या; B1 ददौ पत्न्या; T3 अरुंधत्या; Cg.k as in text (for मदयन्त्या). D5 नृप-; T3 द्विज- (for नर-). Ś Ñ V B2–4 D T3.4 M6 -श्रेष्ठ(Ś D8.12 T3 °ष्ठः); M9 -व्याघ्रः (for -व्याघ्र). —^{d}) T1.2 G2.3 M1 (all with hiatus) आमिषं; M3 ह्यामिषं; M6 स्वामिषं; Ct as in text (for सामिषं). Ś D1.4.8.9.12 G1 M1.5.8 राक्षसाहृतं; K (ed.) रक्षसाहृतं. Ñ2 V2 B रक्षसा(B2 राक्षसा) हृतमा(B2 °सा)मिषं.

27 ^{a}) Ñ1 V1 D1.3–5 transp. तदा and [आ]मिषं. Ñ2 B1–3 चैव (for विप्रो). —^{b}) B4 मानुषी-; D2 मानुषे. D2.9 M8 भोजने; D6 भोजनं. Ś Ñ1 D1.7.8.10–12 T G2.3 M1.3.5.6 Cm.k.t -[आ]गतं; V1 -[अ]शनं; V2 B4 -[आ]हितं; D2.6 गतं; D3.4 -[आ]गमं; D9 M8 कृतं (for -[आ]हृतम्). K (ed.) भाजनं गतं. Ñ2 B1–3 वसिष्ठो मानुषं तदा; D5 मानुषं भोज्यमागतं. —^{c}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 तं राजानं भृशं क्रुद्धो.

28 Ñ2 illeg. for 28^{ab}. —^{a}) V2 (m.) damaged from भो up to ^{b}. B1.2 मानुषं मांसं; B3 भोजनमिदं (for भोजनं राजन्). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 अ(V1 कु)भोजनमिदं यस्मान् ; B4 अद्य भोजनमिदं मांसं (hypm.). —^{b}) Ś Ñ1 V1

G. 7. 71. 31
B. 7. 65. 34
L. 7. 68. 30

स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ।
पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ २९

तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् ।
पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३०

B3 D1–5.8.9.12 T3 मह्यं त्वं; B1.2 ममेदं; B4 यस्मात्त्वं (for ममैतद्). V3 B4 (after corr. as in text) D2.9 अर्हसि (for इच्छसि). T4 ममैतद्दारुणतुमिच्छति (corrupt). —^{c}) D5 पश्चाद् (for तस्माद्). B1 एवं ते (for एतत्ते). —After 28, D6 reads 32^c-33^b (including star passage); while D7.10.11 ins. after 28; Ś Ñ2 V2.3 B D3.6.8.12 G (ed.) ins. after 32; whereas Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 ins. after 32^{ab} (owing to om.):

1006* **ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना ।**
वसिष्ठं शप्तुकामस्तु भार्या चैनमवारयत् ।
राजन्प्रभवतेऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः ।
प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ।
ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् ।
व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ।
तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ दग्धौ कल्माषतां गतौ ।
तदाप्रभृति राजासौ सौदासः सुमहायशाः ।
कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ।

[(l. 1) V2 B स (for तु). D2.9 transp. क्रुद्धस् and तु. D4 सौदासस् (for सौदा°). —(l. 2) Ñ2 तं; V1.2 B च (for तु). D6.7.10.11 T3 शप्तुमारेभे. —Ñ2 illeg. from the post. half up to the prior half of l. 3. D3 वै तम् (for चैनम्). Ś Ñ1 V3 D2.8.9.12 T3 उवाच ह (Ñ1 damaged from वाच up to ते in l. 3); V2 B D6 न्य(D6 नि)वारयत् (for अवारयत्). —(l. 3) V2 reads the prior half in marg. B3 प्रभुश्च ते; D1 स प्रभुर्; D6.7.10.11 प्रभुर्यतो (for प्रभवते). Ś3 राजेंद्र भवतेस्माकं; B4 अस्माकं प्रभवत्येव (for the prior half). —(l. 4) Ś V3 D12 अभि-; D8 अधि- (for प्रति-). Ś D8.12 युक्तस्त्वं; B1.3.4 युक्तं ते; B2 शक्यं ते; D6 शक्तस्ते (for शक्तस्त्वं). G (ed.) अयुक्तं ते (for न शक्तस्त्वं). Ś2.3 V2.3 B D8.12 -भूतं (for -तुल्यं). T3 पुरोहितं. —(l. 5) Ś V2.3 B D8.12 स तु; Ñ2 तत्तु (for ततः). D2.9 °समं (for क्रोधमयं). V2 damaged; B1 वह्निं (for तोयं). —(l. 6) Ñ2 V2 B विससर्ज स(Ñ2 च); D1 व्यसर्जचैव; D4 व्यसर्जचेत् (sic); D5.7 व्यसर्जत स; D12 व्यसर्जयत्तु. —Ñ2 illeg. for the post. half. D1.3.4 तस्य; D5 तेन (for ततः). D1.3.4 सिषेच तत्; D6 निपीड्य च; T3 असिंचयत् (for सिषेच च). Ś D8 स्वौ पादावभिषेचयत्; Ñ1 V1 स्वस्य पादौ सिषेचत; V2 सोत्र (*sup. lin.* also तेन) पादौ न्यषेचयत्; V3 B1 स्वौ च(B1 स्वस्य) पादौ सिषेच ह; B2 द्वौ तु पादौ निषेचयन्; B3 स पादौ स्वस्य सेचयत्; B4 स्वौ पादौ च न्यसेचयत्; D12 द्वौ पादावभ्यषेचयत् (for the post. half). —(l. 7) B1 तेनास्य पादौ तौ दग्धौ (for the prior half). Ś D8.12 तत्र; V1 D7.10.11 T3 तदा; B1 राज्ञः; D6 यदा (for दग्धौ). Ś2.3 B2 D2.7.8.10.12 कल्मषतां. —(l. 8) Ñ1 damaged up to सु. —D4 om. from the post. half up to the prior half of 1007*. D6 (m.) तु (for सु-). Ś Ñ1 V1.3 B4 D8.12 सु(Ñ1 damaged)महाबलः; Ñ2 V2 (m.) B1–3 पृथिवीपतिः (for सुमहायशाः). —(l. 9) D1.12 कल्मष-. V3 संभूतो (for संवृत्तः). G (ed). कल्माषपादनामेति (for the prior half). Ś Ñ V1.2 B D3.6.8.12 T3 ख्यायते च; V3 विख्यातश्च; D2.9 ख्यातिं यातस् (for ख्यातश्चैव). Ś V3 D8.12 महान्; Ñ1 V1 B1 D3.7 तदा; B2 यथा; D2.5.9 ततो; T3 सदा (for तथा). D1 ख्यायतेसौ नरेश्वरः (for the post. half).]

—Then, Ñ1 V1.2 D1–5.9 cont.; B2.4 ins. after 33; B3 cont. after 1010*:

1007* **इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र स च यज्ञः समाप्यते ।**

[D3 om. up to the prior half. V3 B2–4 इक्ष्वाकवो; D1 अस्मिस्थाने (for इक्ष्वाकोस्तु). V2 damaged for -व्याघ्र. D4 सर्व- (for स च). V2 B2.4 यज्ञं. V2 B2 समापयत्; B4 समाप्य च; D2.8.9 समाप्यत.]

29 ^{a}) V2 **सभार्यः** (for **स राजा**). V2 damaged from **सह** up to ^{b}. Ś V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 **भार्यया सहितो राजा**; Ñ1 **भार्यासहायस्तं राजा**; Ñ2 B1–3 **सभार्यः स तु राजा तं**; B4 **तं राजा भार्यया सार्धं**; D3 **भार्यया सह तं पत्न्या**; M6 **तं राजा सह भार्याभिः**. —^{b}) D7 **प्रतिश्रुत्य** (for **प्रणिपत्य**). Ñ2 B1–3 **यथातथं** (for **मुहुर्मुहुः**). —^{c}) B4 **ततो** (for **पुनर्**). B4 **सौदासो** (for **प्रोवाच**). —Ś2.3 om. 29^d–30^c. —^{d}) D1 **यत्कृतं तेन रक्षसा**. —For 29^{cd}, Ñ2 B1–3 subst.; while B4 ins. after 29:

1008* **निवेदयामास तदा राक्षसस्य वचः स्वयम् ।**

[Ñ2 विदं (for स्वयम्).]

—After 29, D3 ins.:

1009* **तत्र जाने महाभाग कृपां कुरु ममोपरि ।**

30 Ś2.3 om. 30^{abc} (cf. v. l. 29). —^{a}) Ś1 V3 D8.12 तं (for तच्). Ś1 B4 D5.8.12 **ज्ञात्वा** (for **श्रुत्वा**). B1.3 **पार्थिवेंद्राय**. —Ñ2 illeg. for ^{b}. —^{b}) Ś1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 [उ]**पाधिना कृ**(Ś1 V3 D8 **हृ**)**तं**; Ñ1 damaged; V2 (m.) B1–3 [उ]**दाहृतं वचः**; T3 **पापिना कृतं**; G2 M5.7 [अ]**पि कृतं च त**(G2 **य**)**त्**; M6 [अ]**धिकृतं वचः** (for **विकृतं च तत्**). ❀ Cv cites 30^{ab}: "**तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसां (सा ?) विकृतं च तदिति**"। **तत्पार्थिवेन्द्रस्य प्रणिपातवाक्यं रक्षसां (सा ?) विकृतं वाक्यं च श्रुत्वा** ।; so also Cm.g. k.t. Cg adds **रक्षसाधिकृतमिति पाठे अधिकृतं राजद्वेषमाश्रित्य कृतम्** . ❀ —V3 om. 30^d–31^c. B4 om. 30^{cd}. —^{d}) Ñ2 V2 (m.) B1–3 **द्विजसत्तमः**; D1.4.6 G3 M1.8.9 **पुरुषर्षभः**; T3 **मुनिपुंगवः**; G1 M2.4.6.7 **ब्रह्मसंभवः**; M5 **ब्रह्मणः सुतः** (for **पुरुषर्षभम्**).

G. 7. 71. 32
B. 7. 65. 35
L. 7. 68. 31

मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः ।
नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३१
कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र अतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३२
एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिमर्दनः ।
प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३३
तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् ।
आश्रमस्य समीपेऽस्मिन्यस्मिन्पृच्छसि राघव ॥ ३४
तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् ।
विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३५

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

---

31 V3 om. 31^abc (cf. v. l. 30). —^a) D12 यथा (for मया). —^b) T3 इत्थं (for इदं). Ñ1 D1–4.9 T3 भाषितं (for व्याहृतं). —Ñ1 V1 D2.9 om. 31^cd. —^c) Ś Ñ2 V2 B1.2.4 D1.3–5.6.12 न तच्च् (for नैतच्). Ñ2 V2 B1.2.4 D1.3–5 मृषा (for वृथा). —^d) D1.3–5 तु (for च). Ś D8 प्रयच्छामि च; B2 संप्रदास्यामि (for प्रदास्यामि च).

32 G3 damaged for ^a (except का). —^b) Ñ1 V1 D2.3.5.9 पर्यंतोस्य; Ñ2 V2.3 D6.7.10.11 T2.4 G2 शापस्यांतो (G2 °तं); D1.4 पर्यासश्च (for शापस्यास्य). —Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 om. 32^c–33^b. D8 reads 32^c–33^b (including star passage) after 28. Note hiatus between ^c and ^d. —^c) K (ed.) यत् (for मत्). Ś V3 D12 तु (for च). G2 ते राजन् (for राजेन्द्र). —^d) G3 आनीतं; M5 ह्यतीतं; M8 पुनीतं; K (ed.) Cg व्यतीतं; Ck.t as in text (for अतीतं). V2 (m.) भविष्यसि; T4 स्मरिष्यति. B3 शापमोक्षमवाप्स्यसि. —After 32, Ś Ñ V B D1–6.8.9.12 T3 (Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 after 32^ab) ins. 1006*.

33 Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 om. 33 (cf. v.l. 32). Ñ2 V2 B om. 33^ab. D6 reads 32^c–33^b (including star passage) after 28. —^a) D6.7 च (for स). Ś D8.12 तच् (for तं). Ś2 lacuna for -मुपभु-. D3 उपभुक्त्वा; M9 उपलभ्य (for उपभुज्य). Ś1.3 -नंदनः; D6.7.10.11 -सूदनः; T4 M1 -मर्दन (for -मर्दनः). —^c) Ñ2 B पुनर् (for प्रति-). Ś D8.12 -लभ्य; V3 G2 M1.6.8 -पेदे (for -लेभे). Ś D7 T2 G1 M1.2 (before corr.; after corr. *Sec. m.* as in G2).7 पुरा; Ñ2 B1 तदा; V2 B2–4 तथा; G3 स्वकं; M9 [ऽ]धुना; M10 च तद् (for पुना). Ś D8.12 राजा (for राज्यं). —^d) Ś D8.12 राज्यं (for प्रजाश्च). Ś G3 [अ]नुपालयत् (G3 °न्); V3 B1.4 D3 [अ]भ्यपालयत्; B2 [अ]थ पालयत्. —After 33, B3.4 ins. 1007*; while B3 ins. 1010*.

34 ^a) Ś Ñ1 V1.3 D12 कल्मष-; M6.8.9 कन्माष- (for कल्माष-). B4 कल्माषपादभूपस्य. —^b) B3.4 यज्ञभूमिरियं. V1 B3 प्रभो; B4 शुभा; M1.5 महत् (for शुभम्). —For 34^ab, Ñ2 V2 (m.) B1.2 subst.; while B3 ins. after 33:

1010* तस्येदं राजसिंहस्य यज्ञायतनमद्भुतम् ।

[B1.2 उत्तमं (for अद्भुतम्).]

—Thereafter B3 cont. 1007*.

—^c) V2 B1–3 हि; B4 मां; M3 [ऽ]स्य (for ऽस्मिन्). Ñ1 V1 D2.3.5.9 T3 आश्रमस्यै (Ñ1 V1 °श्रै) तदभितो; D1.4 आश्रमस्तस्य राज्ञस्तु. —^d) Ś V B D3.5.8.12 यत्त्वं; Ñ1 D2.9 यस्त्वं; D6.10.11 T4 G1 M1–3.5.10 यन्मां; D7 M8 यस्मात्; T2 यत्तु; Cv as in text (for यस्मिन्). Ñ1 V1 D2.3.9 पार्थिव (for राघव). D1.4 कथितो नरसत्तम. ❀ Cv: यस्मिन्यज्ञायतनविषये ।; Ct: कल्माषपाद इति मित्रसहस्यैवनामान्तरम्. ❀

35 Ñ1 damaged up to श्रुत्वा in ^b. G3 mostly damaged for ^a. —^a) V2 B4 स तु (for तस्य). V1 D3 T3 तस्य राज्ञस्तु (D3 °ज्ञः स) शत्रुघ्नः; D1.4 शत्रुघ्नोपि महावीर्यः; D2.9 स तस्य राज्ञः शत्रुघ्नः; D5 राज्ञस्तस्य च शत्रुघ्नः. —^b) B4 श्रुत्वा वाचं (for कथां श्रुत्वा). V3 [अ]ति-; D4 M1 स (for सु-). —^c) Ñ1 D2.5.9 -शालां च; V1 -शालां तु; B4 T3 -शालां ताम्; D1.3.4 T2.4 G1.3 M2.3.5–9 -शालां स (for -शालायां). ❀ Ct: विवेश । शत्रुघ्नः स्वसुमिति शेषः. ❀ —^d) Ś D8.12 मुनिं सम्-; Ñ1 ऋषिं सम्-; V1 D2.9 T3 ऋषिं तम्; V3 D1.3.5 मुनिं तम्; M8.10 महर्षीन् (for महर्षिम्). Ś D8.12 सः (for च). V2 B4 अभिवाद्य महामुनिं (B4 कृतांजलिः). —For 35, Ñ2 B1–3 subst.; while V2 B4 ins. after 35:

1011* इति स मुनिवचो निशम्य तस्य-
रघुकुलवंशवर्धनस्तदानीम् ।
महर्षिमभिवाद्य पर्णशालां
स कुशतनुः प्रविवेश राजसूनुः ।

[(l. 1) Ñ2 illeg.; B1.4 -वचनं (for -वचो). —(l. 3) V2 om. from प up to स in l. 4. —(l. 4) B1.4 om. स. Ñ2 V2 B1 हर्षिततनुः (for स कुशतनुः). Ñ2 illeg. for विवेश राज-.]

Colophon. —*Sarga name*: Ś Ñ1 V3 B4 D2.8.9.12 सौदासोपाख्यानं; Ñ2 V1.2 B1.2 D3.5 मित्रसहोपाख्यानं; B3 लवणवधे सौदासोपाख्यानं; D1 वाल्मीकेराश्रमप्रवेशः; D4 आश्रमप्रवेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ V2.3 B4 D8.12 om.; V1 49; B1 71; B2 56; B3 66; D1.4 61; D3 M8 64; D5 M6 63; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 65; D8 62; D9 69; T3 70; T4 73. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

५८

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् ।
तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १
ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः ।
वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ।
तस्य रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ २
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनिर्हर्षमुपागमत् ।
भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ३
कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः ।
वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥ ४ G. 7. 72. 5 B. 7. 66. 6 L. 7. 69. 5

58

D12 begins with ॐ. Cv does not comment on this Sarga.

1 ^{a}) Ś Ñ1 V1.2(after corr. m. as in text).3 B3.4 D1–5.8.9.12 वेलां (for रात्रिं). B2.3 काकुत्स्थः (for शत्रुघ्नः). —^{b}) Ñ2 V3 B M2.5.7 उपाविशत् ; V2 (marg.; before corr. as in Ñ2) G2 उपागमत् (for समाविशत्). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 वेलां (for रात्रिं). D2.5.9 सीतायाः; M3 सा सीता (for सीतापि). —^{d}) Ś Ñ1 V1 D2.3.5.8.9.12 T3 प्रजज्ञे; B1 सूता च (for प्रसूता). D1.4 सुषुवे च सुतद्वयं. ❀ Cm : यामेव रात्रिं यस्यां रात्र्याम् ।; so also Cg.k.t. ❀ —After 1, V2 ins. l. 1 of 1012*.

2 ^{a}) D12 M6 तत्र (for ततो). G1 M1 -रात्रि- (for -रात्र-). D1.4 ततो हर्षपरीताश्च. —Ñ1 damaged from ^{b} up to मा in ^{c}. —^{b}) D1.4 सकला (for बालका). D6.7 transp. बालका and -दारकाः. —^{c}) D8 वाल्मीकि- (for वाल्मीकेः). B2 आचक्रुः; (for आचख्युः). —D3 om. from 2^{d} up to श्रु in 3^{a}. —D6 repeats 1^{b} in place of 2^{d}. Ś Ñ2 V3 D2.3.9.12 दारकद्वयं; Ñ1 D1.4.5 प्रसवद्वयं; V2 B2.4 प्रसवावुभौ (for प्रसवं शुभम्). V1 सीताप्रसवमुत्तमं. —For 2^{abcd}, B1.3 subst.; V2 ins. l. 1 only after 1; B2 erroneously cont. after 1013* :

1012* प्रसूतामृषये तां च आशंसुर्मुनिदारकाः ।
प्रसूता भगवन्सीता दारकद्वयमद्भुतम् ।

[Note hiatus between the two halves. —(l. 1) B2 मुनये and तु (for ऋषये and च respy.). V2 B1.2 आचक्षुर् (sic).]

—After 2^{cd}, Ñ V1.2 (marg.) B2.4 D2.5–7.9–11 S ins. :

1013* भगवन्रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् ।

[D5 महर्षे (for भगवन्). Post. half = 1^{d}.]; while, D4 ins. after 2^{cd} :

1014* महर्षे भवितास्मान सीताया प्रसवः कृती । (sic)

—D1 om. 2^{e}–3^{b}. D4 om. 2^{ef}. —^{e}) Ś2 damaged for तस्य रक्षां म. Ś1.3 Ñ V1.3 D2.5.8.9.12 तत्र; B2–4 D6 T4 तयो; D7.10.11 ततो; T2 M9 तस्यां; T3 रक्षां (for तस्य). V2 B1 T1 G3 M4 [आ]रक्षां; T3 तयोर् (for रक्षां). Ś Ñ V1.3 D2.8.9.12 T3 महर्षे त्वं; V3 B2–4 महाभाग; B1 प्रयत्नेन; D5 कुरुष्व त्वं; D6 T4 महातेजाः (for महातेजः). —^{f}) Ś1.3 D8.12 सर्व-; Ś2 damaged (for कुरु). B1–3 रक्षो- (for भूत-). D2 -विनाशनां. D5 महर्षे भूतशायिनीं. —After 2, Ś D6 ins. :

1015* कुरुष्व मुनिशार्दूल सीताया बालयोर्द्वयोः ।

3 D1 om. 3^{ab}; D3 om. up to श्रु in ^{a} (for both cf. v. l. 2). M6 om. (hapl.) 3–4. Ñ1 V1.3 D2.9 T3 om. (hapl.) 3. B2(within brackets) repeats 3 after 7. —^{a}) B1 तासां (for तेषां). Ś V2 B4 D5.8.12 तद्भाषितं (V2 reads from द्भा up to मा [see var.] in ^{b} in marg.); D4 संभाषितं (for तद्वचनं). —^{b}) D6.7.10.11 T4 महर्षिः सम्-; T1.2 G3 M1–4.7 महाहर्षम् ; G1 M5.9.10 महद्धर्षम् ; G2 परं हर्षम् (for मुनिर्हर्षम्). Ś B4 D4.8.12 G1 उपागतः. Ñ2 V3 B1.2(both times).3 मुनिर्विस्मयमा(V2 reads up to मा in marg.)गतः. —After 3^{ab}, D7.10.11 T4 M3.7 ins. ; D6 T1.2 G M1.2.4.5.8–10 ins. l. 2 only after 3^{ab} :

1016* बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ।
जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ ।

[M7 transp. l. 1 and l. 2. —(l. 1) M3 बालौ (for बाल-). M3 देवपुत्रोपमौजसा (for the post. half). M7 महायशाः (for महौजसौ). ❀ Ct : देवपुत्रौ तत्सदृशौ । द्रष्टुमिति शेषः. ❀]

—^{cd}) Ś D8 हृष्टां चैव; D1.3–5.12 हृष्टश्चैव (for भूतघ्नीं च). B3 अकरोद्; G2 M2(marg. *sec. m.*) प्रददौ (for चाकरोत्). Ñ2 B1.2(both times).3 transp. ताभ्यां and रक्षां. Ś D5.8.12 भूत- (for रक्षो-). D4.7 -विनाशनीं; D5 -[अ]धिशायिनीं (for -विनाशिनीम्). V2 B4 चकार रक्षां वाल्मीकिस्तयोर्दारकयोस्तदा.

4 M6 om. 4 (cf. v. l. 3). Ś2.3 G2 M5 om. (hapl.) 4. Ñ2 illeg. for 4^{ab}. —^{a}) M10 ततः कुशम् ; Cm.g.t as in text (for कुशमुष्टिम्). —^{b}) V1 स लवं च; D2 लवैरेव; D5 बलं चैव (for लवं चैव). B3 हि; M1 च (for तु). Ś1 D3.12 महाद्युतिः; Ñ1 V1 D1–5.9 T3 [अ]भिरक्षणं; V3 महाद्विजः (for तु स द्विजः). D7 M3 transp. तु and स. V2 B1.2.4 M2.4.7.8 लवणं चैव स(M8 तु) द्विजः; G (ed.) लवणं चाभिरक्षिणं. —D1.4 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. T1 M3 repeat 4^{cd} after 1018*. —^{c}) M4 ताभ्यो. Ñ1 V1 D1–5.9 T3

G. 7. 72. 6
B. 7. 66. 7
L. 7. 69. 6

यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।
निर्माजनीयस्तु भवेत्कुश इत्यस्य नामतः ॥ ५
यश्चापरो भवेत्ताभ्यां लवेन सुसमाहितः ।
निर्माजनीयो वृद्धाभिर्लवश्चेति स नामतः ॥ ६
एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ ।
मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ॥ ७
ते रक्षां जगृहुस्तां च मुनिहस्तात्समाहिताः ।
अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ ८

प्रययौ स्नेहात् (for प्रददौ ताभ्यां). —V_2 reads 4^{d} in marg. —^{d}) B_1 -प्रणाशिनीं (for -विनाशिनीम्). $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ ताभ्यां रक्षां विधाय तु($D_{1.4}$ °य च; $D_{5.9}$ °यितुं [sic]); T_3 तयो रक्षाविधानकृत् .

5 $D_{1.4}$ transp. 4^{cd} and 5^{ab}. —^{a}) $D_{2.9}$ योनयोः (for यस्तयोः). $\tilde{N}_1$ V_1 B_4 $D_{1-5.9}$ T_3 प्रथमं (for पूर्वजो). D_3 जातं; $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ ह्यासीत् ; M_6 स्यात्तु; Cm as in text (for जातः). Ś $V_{2.3}$ B_{1-3} $D_{8.12}$ पूर्वजातस्तु (V_2 marg. after पूर्व; B_1 °तं तु). —$\tilde{N}_1$ damaged from कु in ^{b} up to नि in ^{c}. —^{b}) M_6 कुलैर् ; Cm as in text (for कुशैर्). $Ś_1$ V_3 $D_{8.12}$ M_9 -संहितैः(M_9 °तः); $Ś_{2.3}$ $\tilde{N}_2$ V_2 B_{1-3} -संयुतैः; $D_{2.4.6.7.9-11}$ T_1 G_2 -सत्कृतैः (for -संस्कृतैः). V_1 कुशैर्मंत्रसुसंस्कृतैः. —$Ś_{2.3}$ M_9 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}. G_3 (second time in marg.) reads 5^{cd} twice. —^{c}) $\tilde{N}$ $V_{1.2}$ B_4 $D_{2.3.9}$ T_3 नाम्ना वै(V_2 B_4 हि); $B_{2.3}$ स्त्वभवत् ; D_5 वृद्धाभिर् ; $D_{10.11}$ M_1 तु तदा (for तु भवेत्). $D_{1.4}$ निर्मार्जितः कुशैर्यस्मात् ; $D_{6.7}$ $T_{1.2}$ $G_{2.3}$(second time) निर्मार्जितस्तेन तदा(D_6 भवेत्). —^{d}) G_1 M_{10} [ए]ष; G_3 (first time) [अ]स्तु (for [अ]स्य). $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ $M_{2.3.7}$ Ct नाम तत् ; Ck as in text (for नामतः). $Ś_1$ V_3 $D_{5.8.12}$ नाम्ना स च कुशोभवत् ; $\tilde{N}$ V_1 $D_{1-4.9}$ T_3 ततः ($D_{1.4}$ नाम्ना) कुश इति स्मृतः; V_2 B_4 भविता कुश इत्यसौ; G_3 (second time) कुश इत्य * * * * (damaged).

6 $Ś_{2.3}$ M_9 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). M_6 om. (hapl. ?) 6–7. V_2 om.; $\tilde{N}_2$ illeg. for 6^{ab}. —^{a}) $D_{6.7.10.11}$ T_3 M_3 Cg [अ]वरो; Cm as in text (for [अ]परो). $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ T_3 तयोस्तत्र; $D_{1.3.4}$ तयोः सूनुः; T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ [ऽ]भवत्ताभ्यां (for भवेत्ताभ्यां). B_1 तयोरवरजो यः स्यात् ; $B_{2.4}$ यश्चावरज एव स्यात् ; B_3 यश्चावरस्तयोः स स्यात् ; D_5 पुत्रस्तदनु यो जातः. —^{b}) D_7 M_1 तु; T_1 M_3 स (for सु-). $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-6.8.9.12}$ T_3 स लवेन(V_3 °ति); B G_2 $M_{2.4.7.8}$ लवणेन (for लवेन सु-). B_1 [ए]व चैव हि; $B_{2.3}$ स(B_3 तु)चैव हि; $D_{7.9}$ Cm स(D_9 प्र)मार्जितः; T_3 -समावृतः (for -समाहितः). M_5 लवैश्च सुसमाहितैः. —^{c}) $Ś_3$ V_3 निर्माजनीय-(V_3 °नीभिर्); $\tilde{N}_1$ V_1 M_8 सं($\tilde{N}_1$ वि)-मार्जनीयो (for निर्माजनीयो). $\tilde{N}_1$ विद्वद्भिर् ; $D_{6.7}$ T_4 तु (D_6 च) भवेत् ; G_1 M_{10} युष्माभिर् ; Cm.g.k.t as in text (for वृद्धाभिर्). —^{d}) V_3 $D_{6.7.10.11}$ $M_{4.5.8.9}$ T_4 लवेति च (for लवश्चेति). $\tilde{N}$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 नाम्ना तु($D_{2.9}$ °पि; D_5 च) स(V_1 स तु) लवोभवत् ; V_2 B नाम्ना स(B_2 च) भविता लवः; $M_{2.7}$ लव इत्यस्य नाम च; M_{10} K (ed.) लव इत्येष(K [ed.] °व) नामतः. ❀ Cg : ताभ्यां तयोः कुमारयोर्मध्य इत्यर्थः ।; so also Ct. ❀

7 M_6 om. 7 (cf. v. l. 6). D_5 reads 7^{ab} after 8^{cd} (transp.). —^{a}) M_9 नाम (for नाम्ना). —^{b}) Ś $D_{1.3-5.8.12}$ T_3 यमलौ; $\tilde{N}_1$ V यमजौ; B_4 यमौ तौ; D_2 तौ युतौ; D_9 तौ यमौ (for तावुभौ). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 संबभूवतुः; M_2 यजमातकौ (meta.); M_5 धर्मजातकौ; Cg.t as in text (for यमजातकौ). T_4 चोभौ यमलजातकौ. —^{c}) G_1 मत्कृतानां. B_1 तु (for च). $\tilde{N}_2$ मया कृताभ्यां (for मत्कृताभ्यां च). —$\tilde{N}_2$ illeg. for 7^{d}–8^{b}. —^{d}) V_2 B_{1-3} $M_{5.10}$ लोके ख्यातिं($M_{5.10}$ ख्यातिं लोके)गमिष्यतः(V_2 $B_{2.3}$ °ति). ❀ Cg : ख्यातियुक्तौ भविष्यत इति । यमजातकौ यमलौ ।; so also Ct. ❀ —For 7^{cd}, Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_4 $D_{1-4.5}$(reads after 8^{ab})$_{.8.9.12}$ subst.; V_2 T_3 ins. after 7 :

1017* भगवत्कृतनामानौ सुकृतौ रक्षया च तौ ।

[Ś $D_{8.12}$ भावेन कृत-; V_2 अंगरक्षक- (for भगवत्कृत-). Ś $D_{8.12}$ मुनयो; $D_{2.9}$ विधिवद् (for सुकृतौ). $\tilde{N}_1$ र * * * * (damaged); $D_{1.4}$ रक्षया युतौ; D_2 °यान्वितौ; D_5 °या युतौ; D_9 °यार्चितौ (for रक्षया च तौ). V_2 B_4 सुखिनावक्षयौ च तौ (for the post. half).]

—After 7, B_2 repeats 3 (within brackets); T_1 M_3 ins. after 7 :

1018* इत्युक्त्वा स मुनिश्रेष्ठो मुनिपत्नीः समाहितः ।

—Thereafter, T_1 M_3 repeat 4^{cd}.

8 $\tilde{N}_2$ illeg. for 8^{ab} (cf. v.l. 7). B_2 reads 8 twice. $\tilde{N}_1$ om. up to प्रति in ^{a} (see var.). —^{a}) Ś V B $D_{1-5.8-12}$ T G_3 $M_{1.3.5}$ Cg.k.t तां (for ते). B_2 (second time)राज्ञां तु (for ते रक्षां). Ś $D_{8.9.12}$ परिगृह्याशु; $\tilde{N}_1$ V B D_{1-5} T_3 प्रति($\tilde{N}_1$ om.)गृह्याथ; T_1 M_3 जगृहुस्ताश्च; T_2 जग्मतुस्तां च (for जगृहुस्तां च). —^{b}) Ś $\tilde{N}$ V B (B_2 both times) $D_{1-5.8.9.12}$ मुनेर्; Cg.k.t as in text (for मुनि-). Ś B_4 $D_{8.12}$ हर्ष-; V_2 (marg.) $B_{1.2}$(second time)$_{.3}$ तस्य; T_4 -पत्न्यस् (for -हस्तात्). Ś $V_{1.3}$ B_2 (first time)$_{.4}$ $D_{1.3.4.8.12}$ समाधिना; $\tilde{N}_1$ प्रमोधिना (sic); T_2 समाहितां (for समाहिताः). —After 8^{ab}, D_5 reads 1017*. —D_5 transp. 8^{cd} and 9^{ab} and then reads 7^{ab}. —^{c}) $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.2}$(second time)$_{.3}$ तु (for च). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_3(first time)$_{.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ अ(D_9 आ)कुर्वंत (for अकुर्वंश्च). $\tilde{N}$ V_2 B (B_2 both times) $D_{1-5.9}$ T_2 तदा; T_1 M_3 तथा; $T_{3.4}$ तयो; Cg.k as in text (for ततो).

तथा तां क्रियमाणां तु रक्षां गोत्रं च नाम च ।
संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ ९

अधरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम् ।
पर्णशालां गतो रात्रौ दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ १०

तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा ॥ ११

प्रभाते तु महावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकं क्रमम् ।
मुनिं प्राञ्जलिरामन्त्र्य प्रायात्पश्चान्मुखः पुनः ॥ १२

G. 7. 72. 13
B. 7. 66. 14
L. 7. 69. 13

—^{d}) Ś Ñ2 V3 B2(first time).4 D5.8.12 तापस्यो; Ñ1 V1 D1–4.9 तयोस्ते; T3 तदा ता; T4 G2 ततो वि-; M6 विप्रा वि- (for तयोर्वि-). M8 -कल्मषौ (for -कल्मषाः). V3 (m.) B1.2(second time).3 तयोर्भूतविनाशिनीं.

9 D5 transp. 8^{cd} and 9^{ab}.—^{a}) Ś Ñ1 D8.12 संजल्प्य; Ñ2 V3 D1.4 संजल्पं; V1 तं जन्यं; V2 B D5 मंगलं(D5 °ल्यं); D2 संजल्पे; D3.9 T3 संकल्पं(D9 °ल्पे); M1 अथ तां; M6 तं जपं (for तथा तां). Ñ V1.3 B2–4 D1–5.9 M6 क्रियमाणं(Ñ1 B2 °णम्; D2.9 °णे) (for क्रियमाणां). V2 B3 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M2.3.7 च; D9 om. (subm.) (for तु). Ś D8.12 क्रियमाणायां; B1 (m. also as in B3) क्रियमाणस्य (for क्रियमाणां तु). —^{b}) D6.7 तां गोत्र-; T1.2 G2.3 M3 वै गोत्र- (for गोत्रं च). T4 नामतः. Ś V3 D8.12 रक्षायां नामगोत्रतः; Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 सीताया नामगोत्रतः (D1.4 °तां); Ñ2 सीताया गोत्रनामतः; V2 रक्षणं गोत्रनाम च; B रक्षणं(B3 रक्षां स्वे; B4 रक्षां वै) गोत्रनामतः(B4 °म च); D3 सीताया दारकद्वयं; D10.11 वृद्धाभिर्गोत्रनाम च; G (ed.) दिष्ट्या दिष्ट्येति चासकृत्. —After 9^{ab}, V3 ins.:

1019* ज्वलन्तं सर्पमतिं तं दिष्ट्या दिष्ट्येति चासकृत् । (sic);

while D3 ins. after 9^{ab}:

1020* वाल्मीकिः कथयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

—D3 om. 9^{c}–10^{b}. Ñ2 illeg. for 9^{cd}. —^{cd}) D1.4 तं (for सं-). Ś V3 D8.12 तु (for च). Ñ1 V3 D2.9 संकीर्तनार्थं(V3 °नस्य; D2.9 °नाच्च); G (ed.) संकीर्त्यमानं; Cg.k as in text (for संकीर्तनं च). M6 नामास्याः; Cg.k.t as in text (for रामस्य). D5 transp. रामस्य and सीतायाः. Ś D8.12 प्रसवे तथा; Ñ1 V B D1.2.4.5.9 T4 प्रस(D5 °भ)वं तथा(V3 T4 °दा); T1–3 G1 M2.5.7 प्रसवं शुभं; M6 प्रसवं च तं; L (ed.) प्रथमं तथा (for प्रसवौ शुभौ).

10 D3 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). —^{ab}) Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 T3 M6 स; B1(m. also as in B3).2 च; B3.4 [ऽ]थ (for तु). Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 काकुत्स्थः (for शत्रुघ्नः). Ñ2 B1.4 transp. शत्रुघ्नः and शुश्राव. —Ñ1 damaged from प्रियम् up to गतो in ^{c}. B मधुरं तदा (B4 °था) (for सुमहत्प्रियम्). G1 स शुश्राव च तत्प्रियं; M8 शृण्वन्वै मधुरां गिरं (for ^{b}). —^{c}) D5 -शाला- (for -शालां). V2.3 D2.7.9–11 T1–3 G M1.3.5.8–10 Cmp.k.t ततो; Cm as in text (for गतो). D7.10.11 T1.2 G M1.3.5.8–10 Cmp.k.t गत्वा; Cm as in text (for रात्रौ). D3 श्रुत्वा प्रहृष्टः शत्रुघ्नो. —^{d}) D10.11 Ck.t मातर् (for first दिष्ट्या). M3 सोऽब्रवीत्. ❀ Cm: पर्णशालां गतो रात्रौ दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीदिति, पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीदिति च पाठद्वयमस्ति ।; Cg सामान्यतो दिष्ट्या दृष्टेति सूचयन् मुनिं प्रति हर्षेणाह अर्धरात्र इत्यादिना अनेन सीता विसृष्टेति रामादिव्यतिरिक्तैर्न ज्ञातमिति सूचितम् ।; Ck: ततः पर्णशालां सीतायाः प्रसवपर्णशालां गत्वा मातर्दिष्ट्या दैवयोगेन दृष्टेति सीतामब्रवीत् । एवं च शत्रुघ्नादिभिरिह सीताविसर्जनं न ज्ञातम् ।; Ct cites both Cm and Ck. ❀

11 V3 om. 11^{ab}. —^{a}) D6.7.10.11 T2 तदा (for तथा). —^{b}) D5 राघवस्य (for शत्रुघ्नस्य). —^{c}) V1 B2–4 D1.3.4 M6 व्यतीयाद्; T1.2 आनीता; G2.3 अतीता (for व्यतीता). —^{d}) G2.3 M2.7–9 लघुविक्रमः(G2.3 °म); M3 ह्याश्रमे मुनेः; M5 समुपस्थिता; Cm.gp.t as in text (for लघुविक्रमा). Ś Ñ1 V B2 D1–5.8.9.12 T3 न(D8 न च [hypm.])शीता न च घर्मदा. ❀ Cg: लघुविक्रम इत्यग्रेण संबन्धः। लघुविक्रमेति पाठे शीघ्रगमनेति रात्रिविशेषणम्. ❀ —After 11, Ñ2 V2 B ins.:

1021* सीतायाः सहितं तच्च मुनेः सुस्वप्नदर्शनम् ।
अतर्कनीयं मत्वा च वाल्मीकिं नानुपृच्छत ।

[(l. 1) B4 प्रसवं (for सहितं). V2 यच्च (for तच्च). B1 सुखप्रदर्शनं; B3 शत्रुघ्नदर्शनं(for सुस्वप्न°). —(l. 2) Ñ2 तु (for च). Ñ2 [अ]नुपृच्छतः; B3.4 [अ]न्वपृच्छत (for [अ]नुपृच्छत).]

12 V2 reads 12^{a} in marg. —^{a}) Ñ2 V2 D5.7.10.11 M3 सु-; D1 om. (subm.); T3 स; M8 च (for तु). B3 स प्रभाते (for प्रभाते तु). D2 तदा; D9 सदा (for महा-). Ś2 B3 D2.9 -वीरः; T1.2 G2.3 M3 -तेजाः (for -वीर्यः). —Ñ2 illeg. for ^{b}. —^{b}) D9 M5 कृत- (for कृत्वा). Ś Ñ1 B1 D2.3.8.9.12 पूर्व- (for पौर्व-). Ś D1.2.4.9.12 G1 M5.6 -[आ]ह्णिक-; V2.3 B1–3 D6.7.10.11 T2.3 M3.4.10 -[आ]ह्णिकीं(D6 °की-) (for -[आ]ह्णिकं). Ś1 V2.3 B1–3 D6.7.10.11 T3.4 M3.10 क्रियां; B4 विधिं; M4.7 क्रमात्; M5 -क्रियः (for क्रमम्). —V2 reads 12^{cd} in marg. —^{c}) B ययौ (for मुनिं). D9.12 प्रांजलिम् (for प्राञ्जलिर्). Ś D8 प्रांजलिर्मुनिमामंत्र्य. —Ñ2 illeg. for ^{d}. —^{d}) Ñ1 यातः; D5–7.10.11 ययौ (for प्रायात्). G2 M3–5 -मुखं (for -मुखः). Ñ1 V1 D1–5.9 नृपः; M3 कविः; L (ed.) शनैः (for पुनः). V2 प्रययौ रघुनंदनः; B मुनिं तेन विसर्जि(B2 °र्ज)तः; T3 प्रययौ पश्चिमामुखं.

G. 7. 72. 14 B. 7. 66. 14 L. 7. 69. 14 स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि ।
ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १३

स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः ।
कथाभिर्बहुरूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः ॥ १४

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

13 [a]) Ś1 marg.; D3 यात्वा (for गत्वा). V1 ससार (for स गत्वा). B2(m. also) तीरमासाद्य; D6 यमुनातीरे (for यमुनातीरं). —[b]) V1 -[उ]षितं (for -[उ]षितः). —V1 om. 13^{cd}. —[d]) V3 T2 M1 अभ्यगात् (for अभ्ययात्). Ñ V2 B D1–5.9 T3 अकरोद्वासमाश्रमे.

14 M1 om. 14. —[a]) Ñ1 V1 T3 शत्रुघ्नस्त्वृ(Ñ1 °घ्न ऋ)षिभिः; D2.9 शत्रुघ्नो ऋषिभिः; G2 सततं मुनिभिः. —[b]) V3 -प्रतिमैर् (for -प्रमुखैर्). Ñ1 D2.3.5.9 T3 वृतः; Ñ2 B तदा (B4 °था); V1.2 (m. also as in text and as in Ñ2) द्विजैः (for नृपः). ❀ Cg : मुनिभिः सार्धमित्यनेन सेना गङ्गातीर एव स्थापितेति सूचितम् ।; Ck : ‘मन्त्रिभिः सार्धं’ इत्यनेन सेना तु गङ्गातीर एवास्त इति सूचितम् ।; Ct : स तत्र यमुनातीरे। यत्तु गङ्गातीर इति कतकस्तत्पूर्वापरसन्दर्भविरुद्धम्. ❀ —[c]) D7.10.11 T1.4 अभि- (for बहु-). —[d]) D1–5.9 आसांचक्रे (for वासं चक्रे). G3 महातपाः. —After 14, Ñ2 V2 B1.2(l. 3–4 only).3.4 D7.10.11 K(ed.) ins.:

1022* स काञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतै
रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ।
कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा
विरामयामास नरेन्द्रसूनुः ।

[(l. 1) D7 कांक्षमाणैर् (for काञ्चनाद्यैर्). K(ed.) समेतो (for समेतै). ❀ Ct : स काञ्चनाद्यैरिति । काञ्चनेति च्यवनस्य नामान्तरम् । ‘स भार्गवाद्यैः’ इति पाठान्तरम्. ❀ —(l. 3) B2.3 -प्रचारैर् (for -प्रकारैर्). —(l. 4) B2 स नरेंद्र- (for नरेन्द्र-).

Colophon : Ñ2 om. —*Sarga name*: Ś V2.3 D8.12 कुशलवजन्म; Ñ1 रामपुत्रोत्पत्तिः; V1 D2.9 यमुनातीरनिवासः (D9 °रवासः); B1.2.4 कुशलवोत्पत्तिः; B3 लवणवधे कुशलवोत्पत्तिः; D1.3–5 सीताप्रसवः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B2 D2.12 om.; V1 50; B1 72; B3 D9 70; B4 73; D1.4 62; D3 M8 65; D5.8 63; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 66; T3 71; T4 74; M6 64. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु; श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

५९

अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ।
पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य बलाबलम् ॥ १
शूलस्य च बलं ब्रह्मन्के च पूर्वं निपातिताः ।
अनेन शूलमुख्येन द्वंद्वयुद्धमुपागताः ॥ २
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३
असंख्येयानि कर्माणि यान्यस्य पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥ ४

अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली ।
मान्धाता इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५
स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः ।
सुरलोकमथो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६
इन्द्रस्य तु भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् ।
मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७
अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः ।
वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ G. 7. 73. 9 B. 7. 67. 8 L. 7. 70. 8

59

Ñ2 cont. the previous Sarga.

1 ^{a}) B2 रात्रौ (for रात्र्यां). Ñ D1–4.6–9.12 T1–3 G2.3 M1.3.5.6 व्यतीतायां; D5 तु वार्षिक्यां; Cv.g.k.t as in text (for प्रवृत्तायां). —^{b}) Ś V3 D8.12 शत्रुतापनः; Ñ V1.2 B D2.9 T3 G1 M1.4.8.10 रघु(M9 नृप)नंदनः (for भृगुनन्दनम्). —V2 reads ^{c} in marg. —^{c}) V2 B1.3.4 M6 कांचनं (for च्यवनं). —V3 om. from विप्रं up to बलं in 2^{a}. B2 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि. —^{d}) B1 D7.10.11 यथाबलं; T4 M1.5.10 महाब(M5 °हद्ब)लं; Cm as in text (for बलाबलम्). —For 1^{cd}, Ñ1 V1 D1–5.9 T3 subst.; while V2 B2 ins. after 1^{ab}:

1023* उवाच परमां वाणीं लवणः किंपराक्रमः ।

[V2 B2 मधुरां; T3 च्यवनं (for परमां). V1 परमावाणी. V2 B3 लवणं प्रति राघवः (for the post. half).]

2 V3 om. up to बलं in ^{a} (cf. v.l. 1). —^{a}) D3 om. (subm.); T3 किं (for च). D2 सशूलस्य (for शूलस्य च). Ñ2 किं च; V2 (marg.) B1.4 किंचित्; G1 सर्वं; Cv.g as in text (for ब्रह्मन्). —^{b}) D5 T3.4 ये; M2 ते; Cg as in text (for के). Ñ1 V1 D1–4.9 येन; V2 marg. (for के च). B1 D1.3–5.8.9 पूर्वै (for पूर्वं). D7.10.11 T4 Ct विनाशिताः; Cg as in text (for निपातिताः). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 रक्षसा; V2 B3 पार्थिवाः (for अनेन). —^{d}) Ś Ñ1 V D8.12 T3 द्वंद्वयुद्धे; B3 हता युद्धे; D5 येन द्वंद्वम् (for °युद्धम्). Ś Ñ1 V2.3 D8.12 T3 महामुने; V1 B3 महाबलाः(B3 °त्मने) (for उपागताः). —For 2^{cd}, Ñ2 B1.2.4 subst.; while V2 ins. after 2:

1024* तेन शूलेन भगवन्कथय त्वं ममानघ ।

3 ^{a}) B2 D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–5.7–10 वचनं (for भाषितं). —^{d}) Ñ2 V2 B1.3.4 M6 कांचनो; G (ed.) भार्गवो (for च्यवनो). Ñ1 V1 D1–5.9 भृगु(V1 D2 रघु)नंदनः (D5 °नं).

4 ^{a}) D2.9 अप्रमेयानि (for असंख्येयानि). —^{b}) B3 पापस्य; M5.8.9 तान्यस्य; Cm.g.t as in text (for यान्यस्य). Ñ1 V1 B3 D1–7.9–11 T3 रघुनंदन (for पुरुषर्षभ). Ñ2 B1.2.4 G (ed.) पापस्यैतस्य(G [ed.] °स्य तस्य) राघव; V2 यान्यप्यस्य नरर्षभ. —^{cd}) Ś3 D8.11.12 T2 G2 -प्रभवो; B2 D1–4.6 M1 -प्रभव; D5.9 T1 G3 M3 -प्रभवं; Cm.t as in text (for -प्रभवे). Ś D8.12 शृणुयान्मम; Ñ1 D1–5.9 शृणु तन्मम (for तच्छृणुष्व मे). G (ed.) तच्छृणुष्व नराधिप (for ^{d}). V2 इक्ष्वाकुवंशे यद्वृत्तं तच्छृणु त्वं नरर्षभ. ❀ Cg : इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति. ❀

5 ^{a}) V1 बभौ (for पुरा). B1 D6 राजन् (for राजा). —^{c}) Note hiatus between मान्धाता and इति. Ñ1 V1 D1.2.4.9 T3 नाम; Ñ2 B3 T4 M5 [इ]ति च; M3 [इ]ति प्र- (for इति). —^{d}) Ñ2 B राघव; V3 विश्रुतः; T1.2 पार्थिवः (for वीर्यवान्).

6 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 M6 सर्वां; Ñ2 V2 B राजा (for कृत्स्नां). —^{b}) Ñ2 B स्ववशां; V2 (marg.) शासनात् (for शासने). —^{c}) D6.7.10.11 T1 इतो (for अथो). V2 (marg.) वशेकर्तुम्; D1.4.5.9 जयं प्राप्तुम् (for अथो जेतुम्). Ñ1 D2 सुरलो(Ñ1 °*)कजयं प्राप्तुम् (D2 प्राप्य [with hiatus]). —^{d}) Ñ2 V1 B अकरोन्मतिमात्मवान्.

7 ^{a}) Ñ V1.3 B1.3.4 D2.5–7.9–11 T1.2.4 G M3 च (for तु). B3 महेंद्रस्य (for इन्द्रस्य तु). T3 आविशद्भयमिंद्रस्य. —^{b}) D2.9 देवानां (for सुराणां). D12 तु (for च). Ñ2 V2 B [अ]भवत्तदा; G (ed.) [अ]भवन्महत् (for महात्मनाम्). —^{c}) B2 मांधाता च; M4 मा * तरि. —^{d}) D6 -लोकं. Ś D8.12 देवलोकं जिगीषति.

8 ^{ab}) Ś2 Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 सोर्ध-; Cv.m.g.k.t as in text (for अर्ध-). Ś3 D8 पार्थस्य (for शक्रस्य). K (ed.) -[अ]र्थेन (for -[अ]र्धेन). D6 स (for च). Ñ1 V1 राज्यमिच्छति पार्थिवः (for ^{b}). Ś1 (except सोर्धा *inf. lin. sec. m.*) सोर्धासनमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः cf. 9^{ab}. —^{c}) Ñ1 D2.9 छंद्यमानः (for वन्द्यमानः). B2 सुरैः

G. 7. 73. 9
B. 7. 67. 9
L. 7. 70. 9

तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९
राजा त्वं मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ ।
अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १०
यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे ।
देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११
इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तु मान्धाता वाक्यमब्रवीत् ।
क्व मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२
तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः ।
मधुपुत्रो मधुवने नाज्ञां ते कुरुतेऽनघ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् ।
व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४
आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ।
पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५
स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः ।
आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमनिन्दितः ॥ १६

सर्वैः (for सुरगणैः). —^{d}) Ś V2(marg.).3 B D8.12 नाभि(Ś3 V3 D8.12 °ति)चक्रमे; Ñ V1 D1.5.9 नाजहत्तदा; G1 M2.4.7.8 अभ्यरोहत; M6 L (ed.)इ(L [ed.]चा)ति-चक्रमे; Cv.k.t as in text (for अध्यरोहत). G2 प्रतिज्ञा नाधिरोपिता. ❀ Cm : शक्रस्यार्धासनेन अर्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा भूत्वा सुरगणैर्वन्द्यमानः स्थास्य इति प्रतिज्ञां कृत्वाध्यारोहत दिवमिति शेषः. ❀

9 Ñ1 damaged after प in ^{a} up to त्वा in ^{b}. —After 9^{ab}, T4 reads 12^{ab} for the first time repeating it in its proper place. —D12 om. 9^{cd}. —^{c}) M6 अथो (for इदं). —^{d}) B1 प्रोवाच (for उवाच). Ś1 यौवनाश्वजं; V1 T4 युवनात्मजं (for युवनाश्वजम्).

10 Ñ2 illeg. for ^{ab}. —^{a}) Ś D3.8.12 T3 G2 M10 राजंस् ; B वशे; Cg.k.t as in text (for राजा). Ś2.3 B मानुषं. B लोकं; M8 तावन् ; Cg.k.t as in text (for लोके). —^{b}) B4 न भवेत् ; T3 प्रशस्तः; M8 मांधातः; Cg.k.t as in text (for न तावत्). V2 (marg.) B कुरुषेनघ (for पुरुषर्षभ). —V2 reads 10^{cd} twice. —^{c}) D6 कृत्स्नां (for वश्यां). V2 (second time) तदभुंक्तेन्महं सर्वं (corrupt); B1 तदकुर्वन्महीं सर्वां; B2 प्रदत्ता ते मही कृत्स्ना; B3 तद्भुंक्त्वा नो महीं कृत्स्नां; B4 एतद्भुंजन्महीं कृत्स्नां. —^{d}) Ñ2 दिवि; V2 (second time) B कथं (for देव-). Ñ V1.2 (first time) D1–5.9 न ते क्षमं (for इहेच्छसि). T3 देवलोकं रथं गतः.

11 V3 om. 11. —^{a}) D9 वश्या; G1 M5 नीता (for वीर). —^{b}) B1 lacuna ; M6 विहिता (for निखिला). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 सागरांबरा; T3 जीविता मता (for निखिला वशे). —Ñ1 damaged from ष्वे in ^{c} up to ^{d}. —^{c}) Ś1 त्वं ; D1.4 [ए]तत् ; D3.5 M2.9 [इ]व; D9 [इ]दं; M7 [ए]व (for [इ]ह). —^{d}) V2 marg.; B3 भृशं स-; D1.3–5 T3 समग्र-(D4 °ग्रं); D2 M5 सपुत्र-; D9 ससैन्य-; T1.2 G3 M1.3 समृद्ध- (for सभृत्य-). —After 11, B2 ins. :

1025* एवं कृते भवेत्कार्यसिद्धिरेव न संशयः ।

12 T4 repeats 12^{ab} here (cf. v.l. 9). V2 reads ^{a} in marg. —^{a}) Ñ2 D6.7.10.11 T1.4 तं (for तु). Ñ1 V1 D1–5.9 T3 इंद्रस्य वि(Ñ1 T3 °स्यैवं; D2.9 °स्येति)ब्रुवाणस्य; V2 ब्रुवाणमेवमिंद्रं तु. —^{c}) B1 को; M8 त्वं (for क्व). B1 (m. also as in text) वा (for मे). D2 प्रतिहतं; T3 प्रतिहतः (for °हतं). Ś2.3 Ñ2 V3 B D8.12 M6 प्रतिहतं शक्र (by transp.); Ñ1 शक्रः प्रतिहतः (sic) (for शक्र प्रतिहतं). —^{d}) Ñ1 शासनः (sic); T1 *सनं. Ñ2 पृथिवीपते (sic).

13 ^{a}) Ñ2 V2 (marg.) B शक्रस्तं(V2 °क्रोयं) प्रत्युवाचाथ. —^{b}) Ś D8 दानवः; D12 मानदः (for राक्षसः). —^{c}) D2.3.5.9 मधोः पुत्रो; D8 मधुमंतो (for °पुत्रो). —^{d}) Ñ V1.2 D2.3.5.9 स; D1.4 तु (for ते). Ś D8.12 राज्यं स; V3 D10.11 M2.7–9 Cg.k.t न तेज्ञां; D6.7 T3.4 M5.10 न चाज्ञां; G1 M6 ते नाज्ञां (by transp.) (for नाज्ञां ते). Ś Ñ1 V1 D1–6.8.9.12 T3 G2 M10 तव; Ñ2 V2 (marg.).3 B G1 M2.4–7 नृप (for ऽनघ). ❀ Cg : तेज्ञामिति संधिरार्षः। ते आज्ञाम् ।; so also Ck.t. ❀

14 ^{a}) V2 reads from वि in ^{a} up to ण in ^{b} in marg. Ñ1 V1 D1–5.9 T3 सुमहद् ; Ñ2 B भाषितं (for विप्रियं). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T1.2 M3 वाक्यं (for घोरं). —Ñ1 damaged from ^{b} up to व्री in ^{c}. —^{b}) D5 सहस्राक्षेण च (hypm.). Ñ2 B धीमता; V2 damaged (for भाषितम्). —V2 reads ^{c} in marg. —^{c}) B2.3 व्रीडया (for व्रीडितो). D2.9 T2 [ऽ]धोमुखो (for ऽवाङ्मुखो). Ñ2 T1 M3 भूत्वा (for राजा). —^{d}) Ñ2 D2.5.9 T3 सः (for ह).

15 ^{a}) Ś D1–5.8.9.12 M6 च; Ñ1 om. (subm.); B2.3 तं (for तु). —^{b}) D6.7.10.11 प्रायात् (for ह्रिया). —^{c}) Ñ1 V2 D2.9 T1.2 G3 M1–3.7 शीघ्रम् ; V3 क्षिप्रम् (for श्रीमान्). —^{d}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3 मर्त्यं-; M8 इमां (for इमं). M8 भूमिं (for लोकं). G1 M9 नरेश्वर.

16 ^{a}) D1.2.4 सर्वं (for ऽमर्षं). —^{c}) Ñ1 V1 D1–5.9 आगम्य तं; V2 marg. (for आजगाम). —Ñ1 damaged from पु up to का in 17^{a}. —^{d}) Ś D5 वशी-; V3 वशं (for वशे). Ś Ñ2 V1 D1–5.8.9.12 प्रचक्रमे; V2.3 D6.7.10.11 T3.4 G1 M2.3.7.10 अरिंदमः(T3 °मं; T4 G1 °म); B1–3 अनिर्जितं(B1 °तः) (for अनिन्दितः).

स काङ्क्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः ।
दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य सः ॥ १७
स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् ।
वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८
चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः ।
अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥ १९
ततः प्रहस्य लवणः शूलं जग्राह पाणिना ।
वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २०
तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् ।
भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लवणस्यागमत्करम् ॥ २१
एवं स राजा सुमहान्हतः सबलवाहनः ।
शूलस्य च बलं वीर अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२
श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः ।
अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

G. 7. 73. 24
B. 7. 67. 23
L. 7. 70. 24

17 Ñ$_{1}$ damaged up to का in ^{a} (cf. v.l. 16).—^{a}) D$_{8}$ सं- (for स). Ñ$_{2}$ B युद्धं तु; V$_{1}$ लवणो (sic) (for लवणं).—^{b}) Ś D$_{12}$ T$_{4}$ G$_{1.2}$ M$_{6}$ पुरुषर्षभ. Ñ$_{2}$ B लवणेन नरोत्तमः.—Ñ$_{2}$ illeg. for ^{cd}.—^{c}) Ś$_{1}$ स; V$_{1}$ वै; D$_{1.4}$ तु (for सं-).—^{d}) Ś$_{2.3}$ D$_{5}$ स कालं; D$_{6}$ समीपे (for सकाशं). Ś D$_{8}$ चै; Ñ$_{1}$ V$_{2}$ M$_{8}$ हि; V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.9}$ T$_{3}$ M$_{10}$ ह; B$_{1-3}$ M$_{6}$ तु; B$_{4}$ D$_{3.5.7.12}$ च (for सः).

18 ^{a}) Ś D$_{8.12}$ [आ]ह्व (for [आ]ह). G$_{2}$ विप्रियां वाचम्.—^{b}) G$_{2}$ उवाच (for बहूनि). Ś Ñ V$_{1}$ B$_{2}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3}$ सुबहूनि मधोः सुतं.—^{c}) D$_{1-4.6-9.11}$ T$_{3.4}$ G$_{1.2}$ M$_{1.2.4.7.9.10}$ एव (for एवं). Ś$_{1}$ M$_{6}$ दूतं तु; Ñ$_{1}$ D$_{1-5.9}$ दूतं स; M$_{5}$ दूतं तं (by transp.) (for तं दूतं). Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B$_{1.3.4}$ राजवाक्यात्ततो (B$_{1}$ °च्च तं) दूतं; B$_{2}$ राजवाक्यं वदंतं तं.

19 ^{a}) M$_{6}$ भक्ष्यमाणे तु; Cg.k.t as in text (for चिरायमाणे). D$_{5}$ स (for तु).—^{b}) D$_{3}$ om. from -समन्वितः up to -बन्ध in 20^{c}. V$_{3}$ reads -समन्वितः in marg. M$_{2.6.7.10}$ स राजा क्रोधमूर्छितः.—After 19^{ab}, M$_{5}$ repeats erroneously 17–19^{b}.—Ñ$_{1}$ damaged from ^{c} up to र्वा in ^{d} (see var.).—^{c}) V$_{1}$ D$_{1.2.4.5.8.9.12}$ T$_{1-3}$ G$_{2.3}$ M$_{1.3}$ आह्व (D$_{8.12}$ °र्द)यामास (for अर्दयामास). Ś$_{3}$ D$_{8.12}$ शक्रः (sic) (for रक्षः). Ñ$_{2}$ B आगत्याभ्य (Ñ$_{2}$ **** [illeg.]; B$_{2}$ °पा)द्रवद्रक्षः; V$_{3}$ आगत्याच्छादयद्रक्षः.—^{d}) Ś V$_{3}$ D$_{8.12}$ क्रुद्धः शत्रुं (for शरवृष्ट्या). D$_{5}$ [अ]खवित्तमः; G$_{2}$ M$_{1}$ समन्वितः (for समन्ततः). Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{1.2.4.9}$ T$_{3}$ G (ed.) गत्वा सर्वा (Ñ$_{1}$ damaged)स्त्रविद्नृपः (D$_{9}$ °त्तमः; G [ed.] °क्रमैः).—After 19, Ś D$_{8.12}$ ins.:

1026* आह्वयामास तद्राजा गन्धर्वास्त्रं च विक्रमी ।

20 D$_{3}$ om. up to बन्ध in ^{c} (cf. v.l. 19).—^{a}) G$_{1}$ स तु (for ततः). D$_{6.7.10.11}$ T$_{4}$ तद्रक्षः (for लवणः). T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{1.3.4.6.7}$ प्रहस्य लवणः शूलम्.—^{b}) T$_{1.2}$ G$_{3}$ M$_{1.3}$ ऐशं; M$_{4.7}$ om. (for शूलं). V$_{2}$ B शूलं चिक्षेप (V$_{2}$ marg.; B$_{2.3}$ °लमादाय) दारुणं; M$_{6}$ घोरं गृह्य सुदारुणं.—V$_{2}$ reads 20^{d} in marg.—^{d}) Ś Ñ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3}$ तस्य राज्ञो मुमोच ह.

21 D$_{9}$ om. (hapl.?) from दीप्यमानं in ^{a} up to बलं in 22^{c}.—^{b}) B नृपं स- (for सभृत्य-).—^{c}) B$_{3}$ D$_{1.4.5}$ M$_{2.7.10}$ भस्मीकृत्य; T$_{1.2.4}$ G$_{2.3}$ M$_{1.3.5.6.9}$ भस्मकृत्वा. V$_{2}$ damaged; B ततस्तूर्णं; D$_{7.10.11}$ T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{1}$ नृपं भूमौ (T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{1}$ घोरं) (for नृपं भूयो).—^{d}) G$_{2}$ महत्करं (for [अ]गमत्करम्).—After 21, Ś$_{2.3}$ Ñ$_{2}$ V$_{3}$ B D$_{3.8.12}$ M$_{6}$ ins.; while V$_{2}$ ins. l. 1 and l. 3 after 21 and 22 respy.; whereas D$_{7.10.11}$ T$_{4}$ cont. after 1030*; M$_{3}$ ins. after 22:

1027* एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य बलं महत् ।
शूलस्य च बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ ।
विनाशश्चैव मान्धातुर्यत्नवान्भव पार्थिव ।

[(l. 1) Ś$_{2.3}$ D$_{8.12}$ T$_{4}$ M$_{3}$ महद्बलं (by transp.); V$_{2}$ बलं मया; D$_{7.10.11}$ दुरात्मनः (for बलं महत्).—(l. 2) Ñ$_{2}$ B सौम्य (for घोरम्). Ñ$_{2}$ B दुष्प्रधृष्यं (B$_{3.4}$ °धर्षं) सुरासुरैः (for the post. half).—(l. 3) M$_{6}$ विनाशं (for विनाशश्).
Ś$_{2}$ V$_{2}$ D$_{7.10.11}$ T$_{4}$ M$_{3}$ यत्ने (D$_{7}$ °त्ते)नाभूच्च (for यत्नवान्भव).]
—Thereafter, D$_{7.10.11}$ cont. 1029*.

22 D$_{9}$ om. up to बलं in ^{c} (cf. v.l. 21). B$_{4}$ om. 22^{ab}.—^{a}) B$_{1}$ स एवं (by transp.) (for एवं स). D$_{6}$ T$_{4}$ राजा च (for स राजा). Ś Ñ V D$_{1-5.8.12}$ T$_{1-3}$ G$_{2.3}$ M$_{1.3}$ बलवान्; B$_{3}$ मांधाता; D$_{6}$ स महान् (for सुमहान्).—^{b}) Ś$_{2.3}$ हतः सु-; T$_{2}$ सभृत्य- (for हतः स-). V$_{1}$ लवणेन हतः पुरा.—Ś V$_{3}$ B$_{2.3}$ D$_{8.12}$ om. 22^{cd}. Note hiatus between ^{c} and ^{d}. Ñ$_{1}$ damaged up to य in ^{d}.—^{c}) Ñ$_{2}$ V$_{1.2}$ D$_{6.7.10.11}$ तु (for च). Ñ$_{2}$ D$_{6.7.10.11}$ सौम्य; V$_{1}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3}$ तीव्रम्; V$_{2}$ damaged (for वीर). B$_{1.4}$ शूल (B$_{4}$ °र)स्यैतद्बलं राजन्; T$_{4}$ M$_{3}$ तं शूलिनं महावीर्यम् (M$_{3}$ समासाद्य).—^{d}) T$_{1.2}$ M$_{5}$ त्व (M$_{5}$ ह्य)प्रमेयम्; M$_{3}$ महावीर्यम् (for अप्रमेयम्).—After 22, V$_{2}$ (l. 3 only) M$_{3}$ ins. 1027*.

23 ^{a}) Ś V$_{2}$ D$_{8.12}$ सु- (for श्वः). D$_{12}$ om. तु लवणं. Ś$_{1.3}$ V$_{1}$ D$_{5.8}$ T$_{3}$ च (for तु).—^{b}) D$_{11}$ reads from सि up to ^{d} in marg. Ñ V$_{1.2}$ D$_{2.3.5.9}$ T$_{3}$ सि (V$_{2}$

६०

G. 7. 74. 1
B. 7. 68. 1
L. 7. 71. 1

कथां कथयतां तेषां जयं चाकाङ्क्षतां शुभम् ।
व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १

ततः प्रभाते विमले तस्मिन्काले स राक्षसः ।
निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्षाहारप्रचोदितः ॥ २

एतस्मिन्नन्तरे शूरः शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् ।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३

ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः ।
आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनामुद्वहन्भरम् ॥ ४

त्वं)हंतासि; $D_{1.4}$ हंतासि त्वं; M_6 हनिष्यसि; M_8 वधिष्यति (for वधिष्यसि). G (ed.) त्वं हंता नात्र संशयः. —^{c}) Ñ V_3 -[आ]युधो (for -[आ]युधं). Ś $D_{8.12}$ M_6 सौम्य; Ñ V $D_{1-5.9}$ वीर; G (ed.) वीरं (for क्षिप्रं). —For 23^{cd}, T_3 subst.; while Ś Ñ$_1$ V_3 $D_{1-5.8.9.12}$ ins. after 23 :

1028* शूलपाणिः स ते वर्ज्यो हन्तव्यस्तद्विनाकृतः ।

[V_3 हि; T_3 न (for स). V_3 [ऽ]वध्यो; D_5 [ऽ]मर्त्यो; T_3 वध्यो (for वर्ज्यो).]

—For 23, B subst.; while Ñ$_2$ V_2 ins. after 23; $D_{7.10.11}$ cont. after 1027* :

1029* त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्म-
　　न्वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ।
　शूलं विना निर्गतमामिषार्थे
　　ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ।

[(l. 1) B_1 महात्मवान् (for °त्मन्). —(l. 2) B_1 हि; B_{2-4} च (for तु). —(l. 3) B_3 निकृतम् (sic) (for निर्ग°). —(l. 4) Ñ$_2$ ध्रुवं (for ध्रुवो).]

—After 23, $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G M(except M_6) ins. :

1030* लोकानां स्वस्ति चैवं स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ।

[T_2 $G_{1.2}$ $M_{1-3.5.7-10}$ [ए]व (for [ए]वं). $T_{1.2}$ यत् (for च). M_3 [ऽ]स्मिन्कर्मणि (for कर्मणि च).]

—Thereafter $D_{7.10.11}$ T_4 cont. 1027*.

Colophon : $D_{1.2.4.5.9}$ om. —*Sarga name* : Ś Ñ$_1$ V_1 B_2 D_{12} मान्धात्रु(Ś$_3$ V_1 °तु; D_{12} °तो)पाख्यानं; Ñ$_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.3.4}$ D_3 मान्धातुरुपाख्यानं(D_3 °ने); D_8 मान्धात्र्युपागमनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ $V_{2.3}$ D_{12} om.; V_1 51; B_1 73; B_3 71; B_4 74; D_3 M_8 66; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7.9.10}$ 67; D_8 64; T_3 72; T_4 75; M_6 65. —After colophon, T_3 concludes with श्रीरामाय नमः । श्रीरामार्पणमस्तु; T_4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G $M_{1.2.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

60

$D_{1.2.4.5.9}$ cont. the previous Sarga.

1 Ñ$_1$ damaged up to जयं चा in ^{b}. —^{a}) Ś V_3 $D_{8.12}$ एतत्; Ñ$_2$ B M_6 ततस्; V_2 T_4 तथा; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_{10} कथाः; Cm.g.k.t as in text (for कथां). Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8-10.12}$ T_3 M_6 कथयतस्; Ñ$_2$ B तच्छृणुतस् (for कथयतां). Ś Ñ$_2$ $V_{1.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_6 तस्य; Ct as in text (for तेषां). —^{b}) Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{5.8.12}$ T_3 M_6 चा(Ñ$_1$ *)कांक्षतः; Ñ$_2$ $B_{2.3}$ $D_{1-4.9}$ आकांक्षतः; V_2 $G_{1.2}$ M_1 आकांक्षतां (for चाकाङ्क्षतां). Ñ$_2$ B तदा; G_1 शुभाः; G_2 $M_{2.4.7}$ शुभां (for शुभम्). —^{c}) M_1 अतीता; M_6 व्यतीयाद्; Ct as in text (for व्यतीता). Ś Ñ$_2$ V_3 B $D_{8.12}$ M_6 क्षिप्रं (for शीघ्रं).

2 ^{a}) M_5 ततः प्रभातवेलायां. —^{b}) $B_{1.2.4}$ $D_{1.3-5}$ T_1 $M_{1.6.9}$ यस्मिन्काले; G_1 $M_{2.4.5.7.8.10}$ क्रूर(M_5 कृत)कर्मा; G_2 मधुपुत्रः (for तस्मिन्काले). Ñ$_2$ तु (for स). —^{c}) Ś $D_{8.12}$ विनिर्गतः; Ñ V $B_{1.2}$ $D_{1-5.9}$ T_3 M_5 निर्गतः स्व-($D_{4.5}$ स); B_3 निकृतस्तु (for निर्गतस्तु). —^{d}) Ś$_{1.2}$ V_3 $D_{8.12}$ भक्ष्य-हेतोर्; Ś$_3$ भक्षहेतोर्; Ñ $V_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.9}$ T_3 भक्ष्या ($D_{2.3.5}$ °क्षा)र्थी सु-(V_2 $B_{3.4}$ D_{3-5} स); B_2 भक्ष्यार्थं तु; $D_{6.7.10.11}$ $M_{1.7.10}$ Cv.g.t भक्ष्याहार-; M_5 मृगाहार-; M_6 भक्षार्थं सु-; Cm.k as in text (for भक्षाहार-). Ś$_{1.3}$ V_3 महात्मनः; Ś$_2$ Ñ $V_{1.2}$ B_{2-4} $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_6 महाबलः; B_1 -महासुरः; G_2 -प्रतारितः; Cv.m.g.t as in text (for -प्रचोदितः). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_3 भक्षा(T_2 °क्ष्या)र्थं भीमविक्रमः.

3 ^{a}) Ñ $V_{1.3}$ B $D_{2.6.7.9-11}$ T G_3 $M_{2.3.6.7.10}$ वीरः; V_2 marg. (for शूरः). —^{b}) $D_{6-8.10.11}$ उत्तीर्य (for शत्रुघ्नो). $T_{3.4}$ $G_{2.3}$ यमुना- (for यमुनां). V_2 (marg.) B तदा (for नदीम्). —^{c}) B_3 तीर्थमेत्य (for तीर्त्वा मधु-). Ñ V_1 $B_{1.4}$ $D_{1-5.9}$ -वन- (for -पुर-). Ñ$_1$ damaged for -द्वारि. —^{d}) Ś $D_{2.8.9.12}$ G_2 अधिष्ठितः; D_5 अवस्थितः (for अतिष्ठत). Ñ$_1$ * * * * * * ष्ठति (damaged); B_3 धनुष्मान-ध्यतिष्ठत.

4 ^{b}) Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_6 तद्रक्षो घोरदर्शनं (Ś$_{1.2}$ $D_{2.3.5}$ °नः; B_1 missing from घोर up to मोक्तव्यः in 18^{d}). —^{c}) Ś Ñ V_1 B_{2-4} $D_{1-4.8.9.12}$ आ(B_{2-4} $D_{8.12}$ अ)गमद् (for आगच्छद्). V_3 सत्त्व- (for बहु-). —^{d}) Ś Ñ $V_{1.2}$ B_{2-4} $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ प्राणिनां भार(D_9 गण)-

ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ।
तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५
ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम ।
भक्षितानि मया रोषात्कालमाकाङ्क्षसे नु किम् ॥ ६
आहारश्चाप्यसंपूर्णो ममायं पुरुषाधम ।
स्वयं प्रविष्टो नु मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७
तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः ।
शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो रोषादश्रूण्यवर्तयत् ॥ ८
तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९
उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् ।
योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वंद्वयुद्धं त्वया सह ॥ १०
पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः ।
शत्रुघ्नो नाम शत्रुघ्नो वधाकाङ्क्षी तवागतः ॥ ११

G. 7. 74. 11
B. 7. 68. 11
L. 7. 71. 11

मुद्वहन्; V3 आदायाजौ महात्मनः; M6 आदायाहारमात्मनः. —After 4, D11 ins. राम (6 times).

5 B1 missing 5 (cf. v.l. 4). —^{a}) D9 तत्र (for ततो). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 [ऽ]पश्यत्स(V1 °*; D2 °त) (for ददर्श). —^{b}) D4 वृत-; D8 भृत- (for धृत-). —^{c}) D1.3–5 हसन् (for ततो). Ś V1.3 D2.8.9.12 M6 उवाच प्रहस(Ś2 °*** [damaged])न्रक्षो; Ñ2 V2 (marg.) B2–4 उवाच चैनं(V2 °चैनं वि; B2 °चैनं तु) प्रहसन्. —^{d}) Ś V1.3 B3.4 D1–4.8.9.12 T3 धनुषा किं; V2 (marg.) Cg.k.t as in text (for किमनेन). Ś1 V2 D2.5 करिष्यति; B2 भविष्यति (for करिष्यसि).

6 B1 missing 6 (cf. v.l. 4). —^{a}) Ñ2 त्वादृशानां. Ś1 सहस्रस्य; D3 सहस्राणां (for सहस्राणि). —^{b}) Ñ1 damaged; V3 B4 D1.4 नराधिप (for नराधम). —^{c}) Ś V3 D8.12 क्रोधात् (for रोषात्). —Ñ2 illeg. for ^{d}. —^{d}) V3 कथम्; B3.4 [ऽ]त्र किं (for नु किम्). Ś Ñ1 V1 D T3.4 कालेनानु(D12 °त्र)गतो ह्यसि; V2 (marg.) कालमाका **** (illeg.).

7 B1 missing 7 (cf. v.l. 4). —^{a}) Ś2 damaged for चाप्य. D6 न संपूर्णो (for [अ]प्यसं°). —V3 B3 om. 7^{b}–8^{c}. —^{b}) Ś1 Ñ D1–5.9 T3 M6 ममाद्य; V1 मामैव (for ममायं). T2 G M1.2.4.7.9.10 पुरुषर्षभ (for °षाधम). —V2 om. 7^{cd}. —^{c}) D6.7.10.11 T3.4 [ऽ]द्य; T1.2 G M1.3.5.6.10 Ck.t [ऽ]सि (for नु). D6 मुखे (for मुखं). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 स्वयमास्यम(D1 °मेवास्य)नुप्राप्तः; Ñ2 B2.4 स्वयमास्य(B4 °स्ये)प्रविष्टोसि(B4 °ष्टो मे). —^{d}) D6.7 T3.4 G1.3 M2–5.7.10 यास्यसि; M6 अद्यास्य (for आसाद्य). Ś D8.12 दुर्बुद्धे नावबुध्यसे; Ñ V1 B2.4 D1–5.9 कथमद्य विमोक्ष्यसे.

8 B1 missing 8 (cf. v.l. 4). V3 B3 om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). —^{a}) Ś तस्य वै; D10 T1 G1 तस्यैव; T4 तथैव (for तस्यैवं). D1.2.4 ब्रुव(D2 **)माणस्य (for भाष°). —^{c}) Ś D5.8 रोष- (for वीर्य-). —^{d}) Ś D8 हर्षाद्; Cg as in text (for रोषाद्). Ś D8 वर्तये(D8 °य)त् (sic); V1 B3 [अ]वर्तत; D6.7.10.11 [अ]वासृजत् (for [अ]वर्तयत्).

9 B1 missing 9 (cf. v.l. 4). Ś om. 9. —^{a}) Ñ1 damaged for तस्य. D6 -परीतस्य (for -[अ]भिभूतस्य). —^{c}) G1 M2.4 च (for तु). —^{d}) T4 -गात्राद्; G3 M1.5 -गात्रे; M9 -शस्त्रैर्; Cg.k.t as in text (for -गात्रैर्). D6.7 T4 M3 विनिर्ययुः; M10 व्यनिष्पतन्; Cg.k.t as in text (for विनिष्पतन्). M1 सर्वगात्रेषु निष्पतन्. —For 9^{cd}, Ñ1 V1 D1–5.9 T3 subst.:

1031* तेजोमयो मरीचाग्निर्गात्रेभ्यो निष्पपात ह ।

[T3 सरोषाचिर् (for मरीचाग्निर्). Ñ1 D3 निःपपात; D2.5.9 निप° (for निष्प°). D3 हा (for ह).]

—For 9^{cd}, Ñ2 V2(marg.)3 B2–4 D8.12 M6 subst.:

1032* निश्चेरुः सर्वगात्रेभ्यस्तेजोमय्यो मरीचयः ।

[V3 D8.12 M6 गात्रेभ्यश्चा(V3 °त्रैश्चैवा; M6 °त्रेभ्यस्त्व)भिनिष्पेतुस् (for the prior half).]

—For 9^{cd}, G (ed.) subst.:

1033* दीप्तिमन्तो विनिश्चेरुर्नेत्राभ्यां पावकार्चिषः ।

10 B1 missing 10 (cf. v.l. 4). —^{ab}) Ś तमुवाच; Ñ1 V1 D1–5.9.12 उवाचाथ(D12 °चैव); V2 B3 उवाच स (for उवाच च). Ś च; V2 तु; D3.5.8.12 स; D9 om. (subm.) (for सु-). B3 उवाच वचनं क्रुद्धः (for ^{a}). Ñ2 illeg. for शत्रुघ्नस्तं. Ś D8 transp. संक्रुद्धः and शत्रुघ्नस्. V3 D6.7.10.11 G3 स; B2 च; T4 तु (for तं). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 पुरुषादकं; V2 marg. (for तं निशाचरम्). —V3 om. 10^{c}–12^{b}. —^{c}) Ś D8 युद्धम् (for योद्धुम्). D1.4.8 इच्छसि (for इच्छामि). —Ś D8 om. (hapl. see D12 var.) 10^{d}–11^{c}. —^{d}) D7 T3 द्वंद्वयुद्धे; M6 द्वंद्वमद्य (for द्वंद्वयुद्धं). Ñ1 V1 D1–5.9.12 उपैहि मां(D3.5 मे) (for त्वया सह).

11 B1 missing 11 (cf. v.l. 4). V3 om. 11; Ś D8 om. up to 11^{c} (for all, cf. v.l. 10). —^{c}) Ñ2 देव-; T1.2 G2 M3 नित्य- (for नाम). Ñ1 V1 D1.4.12 दुर्बुद्धे; D2.3.5.9 दुष्टात्मन् (for शत्रुघ्नो). V2 शत्रुघ्नो नामतः क्रूरः(°तः क्रूरः marg.). —^{d}) V2 D4 T4 G M2.3.5.7 -कांक्षी (for -[आ]काङ्क्षी). V2 B3 [अ]ग्रतः (for [आ]गतः).

G. 7. 74. 12 B. 7. 68. 12 7. 71. 12 तस्य मे युद्धकामस्य द्वंद्वयुद्धं प्रदीयताम् ।
शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां न मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १२
तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव ।
प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते ॥ १३
मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो नाम राक्षसः ।
हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४
तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् ।
अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥ १५
न हताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा ।
भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६
तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते ।
ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ १७

12 B1 missing 12; V3 om. 12^{ab} (cf. v.l. 4 and 10 respy.). —^{a}) G (ed.) अथ (for तस्य). Ñ1 V1 D2–5.8.9.12 T2.3 योद्धुकामस्य; M1 युद्धमानस्य. V2 B2–4 मम युद्धाभिकामस्य. —^{c}) Ś Ñ V B2–4 D T3.4 M1.3.5.6 -भूतानां (for -जीवानां). —Ñ2 illeg. 12^{d}–13^{a}. —^{d}) B2 नात्र (for न मे). Ś Ñ1 V B2–4 D1–5.8.9.12 T3 M6 विमोक्ष्य(Ñ1 V D2 °क्ष)से; Cm.g.t as in text (for गमिष्यसि). ❀ Cm : मे मम पुरत इति शेषः।; Cg.t : मे मत्तः. ❀

13 B1 missing 13; Ñ2 illeg. for 13^{a} (cf. v.l. 4 and 12 respy.). —^{a}) B4 तदा; G2 अथ (for तथा). Ś Ñ1 V1.2 (marg.) D1–5.8.9.12 तथा तस्य ब्रुवाणस्य; V3 एवं ब्रुवति शत्रुघ्ने. —^{b}) Ś Ñ V2 B2.4 D1–4.8.9.12 वचः (for इव). —^{c}) Ś Ñ V1.2 B2–4 D1–5.8.9.12 -व्याघ्रं (for -श्रेष्ठं).

14 B1 missing 14 (cf. v.l. 4). —^{a}) Ś V1.3 B2 D1–5.8.9.12 M4.6.7 मातुः स्वको; Ñ मातुश्च यो; V2 B4 मातुः स्वसुर्; T3 प्रियसखो; G2 मातृष्वसृ-; Cm.g.k.t as in text (for मातृष्वसुर्). B4 पुत्रो (for भ्राता). —^{b}) T1.2 M3.7 राक्षसाधिपः (for नाम राक्षसः). Ś Ñ V B2–4 D1–5.8.9.12 T3 M6 दशग्रीवो (T3 ते दशास्यो) महाबलः (V3 निशाचरः). —^{c}) D5 समरे (for दुर्बुद्धे). —^{d}) Ś D8 पुरुषादकः; M5 °षर्षभ (for पुरुषाधम).

15 B1 missing 15 (cf. v.l. 4). M10 om. (hapl.?) 15–16. —^{a}) D7 कच्चित् (for तच्च). Ś V2 (marg.).3 B2–4 D8.12 M6 स तु सर्वो मया क्षांतो; Ñ V1 D1–4.9 तं चाहं (Ñ2 D1.4 तच्चाहं; V1 उवाच) मर्षयन्सर्वं; D5 तं चाहमशृणो-त्सर्वं; T3 त्वद्भ्रात्रा रचितः सोपि; G (ed.) तच्च मे मर्षितं सर्वं. —^{b}) Ś V2.3 B2–4 D8.12 T3 M6 कुलक्षयः. —D2 om. 15^{c}–16. V3 om. (hapl.?) 15^{cd}. —^{c}) D6.7 अवमानं पुरस्कृत्य. —^{d}) D7 मम (for मया). M9 Cg*p* पूर्वं (for यूयं). —For 15^{cd}, Ś Ñ V1 D1.3–5.8.9.12 T3 G (ed.) subst.:

1034* अवज्ञापूर्वकं तन्मां दहत्यग्निरिवाशयम् ।

[Ñ2 V1 यन्मां; D9 तन्मे (for तन्मां). D5 [आ]श्रयं (for [आ]शयम्). G (ed.) दहत्यप्रतिकारणं (for the post. half).];

while V2 (mostly in m.) B2–4 M6 subst.:

1035* अवज्ञां तु पुरस्कृत्य भवन्तं भक्षयाम्यहम् ।

[V2 तां (for तु). B4 तत्क्षयामि (for भक्ष°). M6 न क्षमिष्याम्यहं तव (for the post. half).]

16 B1 missing 16 (cf. v.l. 4). D2 M10 om. 16 (cf. v.l. 15). —^{a}) D10.11 T2.4 G1 M8 Cm.g.k.t नि-; Cv as in text (for न). D6 इ ते; D7.10.11 हि ते; G2 M8 (both with hiatus) इमे (for हि मे). Ś Ñ V B2–4 D1.3–5.8.9.12 T3 M6 इक्ष्वाकवो मया (V3 *मे; B3.4 M6 हि मे) सर्वे; G3 M5 निहंतारश्च (G3 °तव्यापि [metri causa]) मे सर्वे. —^{b}) B2–4 परिज्ञाता (for °भूतास्). G3 damaged from तृणं up to पुरुषा in ^{d}. Ś1.2 Ñ V2.3 B2–4 D1.3 T3 M6 यथा तृणं (by transp.); Ś3 D4.5.8.9.12 यथा तृणां; V1 यथा भृशं; T2 तृणां यथा; G2 स्त्रियो यथा; Cg.k.t as in text (for तृणं यथा). —^{c}) V2 damaged for व भवि. Ñ1 तथा भूता (for भूताश्चैव). Ñ1 V1 D1.3.5–9 T3 भविष्यंति. —^{d}) B2 युष्माकं (for यूयं च). T1 M3.8 पुरुषाधम (for °धमाः). Ś Ñ V1 D1.3–5.8.9.12 T3 ये युष्माकं नराधम. ❀ Cv : भूताश्चैवेत्याद्यर्धं पूर्वशेषः. ❀

17 B1 missing 17 (cf. v.l. 4). M6 om. 17. —^{ab}) Ñ V1 D1–5.9 T3 अथ (for तस्य). Ś D8 योद्धु- (for युद्ध-). G1.2 द्वंद्वं; Cv.g as in text (for युद्धं). D12 दास्यति (for दास्यामि). V3 मृत्युश्चाद्य भविष्यामि तव चापि सुदुर्मते. —After 17^{ab}, D5–7.10.11 T3.4 ins.; while Ñ2 V2 B2–4 M3 ins. after 17; M6 ins. after 16 (owing to om.):

1036* तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये ।

[M6 तु (for च). B3.4 transp. त्वं and च. B2 तिष्ठेह त्वं. Ñ2 B4 हि (for तु). V2 तिष्ठ * च * * तं हि (for the prior half).]

—^{cd}) V3 ईदृशं (for ईप्सितं). D1–4.9 सदृशं; G3 तादृशं; Cv.m.g.t as in text (for यादृशं). Ñ2 V2 (*sup. lin.* also as in text) B3 यत्ते; V1 D1.2.4.9 यच्च; B3 यत्तु; M7 तुभ्यं; Cv.m.g.t as in text (for तुभ्यं). D5 स युजस्वायुधं घोरं (for ^{c}). Ś V3 D3.5.8.12 यावदायुधमानये (=post. half of 1036*); Ñ2 सज्जेथास्त्वमथायुधं; V1 सज्जय सुमहायुधं; B2–4 सज्जयेथास्त्वमायुधं; D1.2.4.9 सज्जयस्व स्व (D2 म) मा (D9 °य त्वं मया) युधं; T4 सज्जयेयं तथायुधं; M3 स ******* (for ^{d}). Ñ1 ईप्सितं स ******** मायुधं (damaged).

तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क्व मे जीवन्गमिष्यसि ।
दुर्बलोऽप्यागतः शत्रुर्न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ १८

योहि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ ।
स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ G. 7. 74. 19 B. 7. 68. 19 L. 7. 71. 19

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

18 B1 missing up to मोक्तव्यः in 18^{d} (cf. v.l. 4). —a) Ñ1 D1.2.4.9 स; V1 D6.7.10.11 G2 M1.4.5.8.9 [आ]शु; T4 च (for [अ]थ). Ś Ñ2 V2.3 B2–4 D8.12 M6 शत्रुघ्नस्त्व (V2 B2–4 °श्चा)ब्रवीद्वाक्यं. —b) Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3 M6 न; G2 त्वं (for क्व). D3 [अ]नु- (for मे). B4 M6 विमोक्ष्यसे (M6 °सि); D2.5.8 गमिष्यति (for गमिष्यसि). —M6 om. 18^{cd}. —c) M4.5 हि (for ऽपि). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 G (ed.) आ(G [ed.] सं)गतो दर्शनं(Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 °ने) शत्रुर्; Ñ2 V2 B2–4 गतो हि दर्शनं शत्रुर्; D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M9 स्वयमेवा(G1 यदृच्छया)गतः शत्रुर्; T1.2 G3 M1.3 शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो. —d) Ś V3 D8.12 कथंचन; Ñ2 V2 B M5 कृतात्मभिः(M5 °नां) (for कृतात्मना).

19 a) V1 सो (for यो). D6 स्वयं हस्तागतं दृष्ट्वा. —b) Ñ1 V1 प्रहरेच्; Ñ2 V2.3 B D3.5 M6 प्रदद्यात्; D1.4 प्रहारं; D2.9 प्रहरन्; T2 G2 प्रसभं; M2 प्रदरं; G (ed.) ददाति; Cm.g.k.t as in text (for प्रसरं). Ñ2 V2 B2.4 D3.5 M6 प्रसरं; V3 शरणं; B1.3 D1.4 प्रसभं; D9 शात्रवान् (for शत्रवे). Ś D8.12 प्र(D8 न)ददाति रणं; M1 शत्रवे प्रसरं (by transp.) (for प्रसरं शत्रवे). Ś Ñ2 V2.3 B D1.3–5.8.12 M6 रिपोः; Ñ1 V1 D2.9 रिपुः; D6 [ऽ]दिशत्; D7.10.11 T3.4 दिशेत् (for ददौ). ❀ Cm.g.k.t : प्रसरमवकाशम्. ❀ —V2 reads 19^{cd} in marg. —c) Ñ1 V1 D1.2.4.5 सहते; Ñ2 V2 B स(B2.3 सु) महान्; D9 हन्यते; T2 M8 सहसा (for स हतो). Ñ2 V2 B D7.10.11 T3.4 -बुद्धिः स्यात् (for -बुद्धित्वाद्). Ś V3 D3.8.12 M6 स हन्यते मंदबुद्धिर्. —d) Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 सोपि कापुरुषः स्मृतः; Ñ2 V2 B स लोके पुरुषाधमः(V2 °षस्तथा). —After 19, Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 T3 L (ed.) ins.:

1037* किमुक्त्वा बहु युध्यस्व वध्योऽसि मम दुर्मते ।

[D5 मम (for बहु). T3 किं बहूक्त्या च; L (ed.) विमुक्तबाहुर्. Ś D8.12 विमुक्तं(D12 °क्तो) बाहुयुद्धस्त्वं (corrupt) (for the prior half). Ñ1 व ******* (damaged) (for the post. half).];

while Ñ2 B1.2 D7.10.11 ins. after 19; whereas V2 B3.4 cont. after 1039*:

1038* तस्मात्सुदृष्टं कुरु जीवलोकं
शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि ।
यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं
रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ।

[(l. 1) B2 स्व- (for सु-). —(l. 2) B3 विमलैर्; B4 विलयं (for विविधैर्). B1 विमलीकृतैश्च. —(l. 3) V2 B2–4 हि पाप; B1 नयामि (for हि पापं). —(l. 4) B1.4 सदेवकस्य (for च राघवस्य). B2 यथा त्रिनेत्रो त्रिपुरं त्रिलोके; B3 यथैव रुद्रस्त्रिपुरं त्रिनेत्रः.]

—After 19, V2 B3.4 ins.:

1039* एवमेव हि शत्रूणां वर्तितव्यं यथा तथा ।
तस्मात्त्वां निहनिष्यामि शरेणानतपर्वणा ।

[(l. 2) V2 तच्छ्रुत्वा; B3 तच्च त्वां; B4 त्वामद्य (for तस्मात्त्वां). B3 [अ]नेन (for [आ]नत-). V2 B3 -वर्चसा (for -पर्वणा).]

Colophon: D1–5.9 om. —*Sarga name*: Ś Ñ1 V1 D8.12 शत्रुघ्नवाक्यं; Ñ2 V3 B D6 लवणाक्षेपः; V2 लवणाधिक्षेपः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B4 D12 om.; Ñ2 T3 73; V1 52; B1 74; B2 59; B3 72; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 68; D8 65; T4 76; M6 66; M8 67. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

६१

G. 7. 75. 1
B. 7. 69. 1
L. 7. 72. 1

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १
पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाय्य च ।
लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २
तं ब्रुवाणं तथा वाक्यं लवणं घोरविक्रमम् ।
शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
शत्रुघ्नो न तदा जातो यदान्ये निर्जितास्त्वया ।
तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४
ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्मया त्वां निहतं रणे ।
पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥ ५
त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर ।
पुरं जनपदं चापि क्षेममेतद्भविष्यति ॥ ६

61

D1–5,9 cont. the previous Sarga.

1 [a]) Ñ1 D3.5 रोषतप्तस्य (for भाषितं तस्य). V1 D1.2.4.9 श्रुत्वा रोषपरीतस्य.—[b]) B3 राघवस्य (for शत्रुघ्नस्य). —G1 damaged after म up to य in 4[b] reading 2[ab] only after 1042*. —V2 reads 1[cd] (except रोष [see var.]) in marg. —[c]) Ś Ñ V B D1–5,8,9,12 M6 रोषम् (for क्रोधम्). —[d]) D1 om. (hapl.); G (ed.) रक्षस् (for first तिष्ठ). Ñ2 V2 B राक्षसः स नरोत्तमे(Ñ2 V2 °मः).

2 G1 damaged for 2 (2[ab] first time) (cf. v.l. 1). Ś V3 D8.12 om. 2. —[a]) G1.2 पाणिं पाणौ (by transp.). B4 D6.7.10.11 T1.2.4 स निष्पिष्य; M2.4.6.7 च निष्पीड्य; M10 च नि° (for विनिष्पिष्य). —[b]) D6 (marg. also as in text) T1.3.4 G1.3 M Ck कटकटाप्य; Ct as in text (for कटकटाय्य). G2 कटकटाययन्. B2 (marg. also) दंतैर्दंतान्समस्पृशन्; B4 क्रोधताम्रायतेक्षणः. —For 2[ab], Ñ1 V1 D1–5,9 T3 subst.:

1040* निपीड्य पाणिना पाणिं दन्तैर्दन्तांस्तथापिषत् ।

[V1 D2.3.5 निष्पीड्य. D1.4 तदा (for तथा). Ñ1 [अ]परान्; D9 [अ]पिषन् (for [अ]पिषत्). D3.5 अ(D5 च)संस्पृशन् (for तथापिषत्).]

—T1.2 M1.8 om. 2[c]–7. —[c]) Ñ2 V2 B1.2 भारं च भुवि (Ñ2 भूमौ; B2 तं वि) निक्षिप्य; B3 भारं भुवि विनिक्षिप्य; B4 शत्रुघ्नस्तु स चाक्षिप्य. —[d]) Ñ1 V1 D2.3.9 T3 राक्षसः स(Ñ1 damaged from स up to तथा in 3[a]; D9 om. [subm.]; T3 तं) नरांतकः; Ñ2 V2 B M6 तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्(=1[d]); D1.4.5 राक्षसः समरांतकः. —After 2, D9 ins.:

1041* उवाच निर्घृणो वाक्यं महानादं विनद्य च ।
मया विनिर्जिताः पूर्वं राजानो बहुविक्रमाः ।
भस्मीकृतश्च बलवान्मांधाता तव पूर्वजः ।
अमराश्चैव बलिनो द्वंद्वयुद्धमुपागताः ।
मम रोषपरीतस्य पुनः कः स्थातुमर्हति । [5]
कालदिष्टोऽसि यद्बाल्यान्मत्वशु(?)र्विस्मयं गतः ।

3 G1 damaged for 3 (cf. v.l. 1). T1.2 M1.8 om. 3; Ñ1 damaged up to तथा in [a] (for both, cf. v.l. 2). —[a]) Ñ2 V1.2 B D1–4.9 तदा (for तथा). Ñ2 V2 B पापं; D8 दृष्ट्वा (for वाक्यं). M3 तमाह्वयंतं सौमित्रिर्. —[b]) D5.8 राक्षसं (for लवणं). Ś Ñ V B D1–5,9,12 T3 भीम- (for घोर-). Ñ1 D6.7.10.11 T4 M3 -दर्शनं; M5 -विक्रमः (for -विक्रमम्). —[c]) D6 (marg. also) नित्य- (for देव-). Ñ2 B D3 -शत्रुं तम् (B1 [with hiatus] तु; D8 [with hiatus] च) (for -शत्रुघ्न). —[d]) G3 वचनं चेदम् (for इदं वचनम्).

4 G1 damaged up to य in [b] (cf. v.l. 1). T1.2 M1.8 om. 4 (cf. v.l. 2). —[a]) D6 शत्रुघ्ने. B2 D6 T3 G2.3 M3–5,9 तथा (for तदा). D6 जाते; T4 M3 राजा; G2 जेता (for जातो). B4 त्वया जेयो (for तदा जातो). —[b]) D6 G3 M3.5.6.9 यथा (for यदा). Ś D8.12 [अ]द्य विजितास्; Ñ1 V1 D1–5,9 T3 चान्ये (Ñ1 T3 [अ]न्ये नि)हतास् (for [अ]न्ये निर्जितास्). B4 यथान्यो निर्जितस्त्वया. —[c]) Ñ2 V2 B1.2.4 मम (for तद्). Ñ1 V1 D1–5,9 शत्रुघ्न-; M5 तदस्य; M9 अमेय- (for तदद्य). B3 मम बाणैर्नाभिहतो (sic). —[d]) G1 damaged for ज त्वं य. Ñ V1 D2–5,9 यास्यसे(Ñ1 D5 °ते); D1 यास्यसि त्वं (hypm.); D8 सुज त्वं (for व्रज त्वं). V1 -पत्तनं (for -सादनम्).

5 T1.2 M1.8 om. 5 (cf. v.l. 2). —[a]) Ñ2 V2 B तु; G2.3 हि (for ऽपि). Ś Ñ1 V1 D1–5,9,12 ऋषयश्चैव; D8 सर्वभूतानि (for ऋषयोऽप्यद्य). Ñ2 V2 B पश्यंतु (for पापात्मन्). —[b]) Ś D8 [अ]द्य (for त्वां). M4 निहते. Ñ2 V2 B पापात्मानं हतं रणे(B1.4 रणे हतं); D12 यदैव निहतो रणे; T3.4 M3 ये त्वया निहता रणे(M3 पुरा). —Ñ1 damaged for [cd] (except णम्). —[c]) Ñ2 V2 B मदीय-; V3 पश्यंति (for पश्यन्तु). Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 शरविद्धांगं(Ñ2 D8 °सं); D1 **वि*गं; D3–5 विप्रविद्धांगं; T3 विप्रदिग्धांगं (for विप्रा विद्वांसस्). D2.9 प्रपश्यंतु महात्मानः.

6 T1.2 M1.8 om. 6 (cf. v.l. 2). —[a]) Ñ1 D1–5,9 बाणाग्नि- (for मद्बाण-). Ś1 -निहते; B4 -निर्भिन्ने (for -निर्दग्धे). —[b]) D1.4.5 पातिते. V2 च (for ऽद्य). Ñ1 V2.3 B D3.6.7.10,11 G1 M5 निशाचरे(B1 °*); Ñ2 महीतले (for निशाचर).

अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः ।
प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७
एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्छितः ।
शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप तं शूरः शतधाच्छिनत् ॥ ८
तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु ।
पादपान्सुबहून्गृह्य शत्रुघ्ने व्यसृजद्बली ॥ ९
शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् ।
त्रिभिस्त्रिभिस्तुभिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १०
ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि ।
शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो विव्यथे न च राक्षसः ॥ ११
ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुत्पाट्य लीलया ।
शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२
तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् ।
ऋषीणां देवसंघानां गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ १३ G. 7. 75. 13 B. 7. 69. 13 L. 7. 72. 13

—^{c}) V2 B1–3 जनपदश्च (sic); D2.9 जानपदं. Ś V3 D3.6.8.10–12 M5 पुरे ज(D8.12 जा)नपदे (for पुरं जनपदं). D4.5.8.11 वा (for च). Ñ2 V2 B [ए]व (for [अ]पि). D7 पुरो जनपदस्यापि. —^{d}) Ñ1 D1–5.9 शिवम्; V1 M6 स्वस्थम्; V2 धर्मम्; B बलम्; G2 क्षेत्रम् (for क्षेमम्). D6.7.10.11 एव (for एतद्). Ś V3 D12 निवृत्तिश्च; Ñ2 मम चैतद्; D8 निर्भयश्च; L (ed.) निर्वृत्तिश्च (for क्षेममेतद्).

7 T1.2 M1.3 om. 7 (cf. v.l. 2). —^{a}) V1 मे; D3 स (for मद्-). Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 M5.6 -चाप-; D7 G1 -बाण-; T3 -पाणि-; M2.4.7.10 -तूण- (for -बाहु-). Ś D1.3–5.8 T3 M5 -निर्मुक्तः; V1 D2.9.12 -वि(D2.9 -नि)क्षिप्तः; B1 -विभ्रांतः (for -निष्क्रान्तः). —^{b}) Ś D3.12 -निभद्युतिः; V1 T2 -निभः स्वनः; D1.4 -निभः श्वसन्; D2.3.5.9 -[अ]नलद्युतिः; Cm.t as in text (for -निभाननः). Ñ1 शरो वज्रानिलस्वनः. —^{c}) D2.7 प्रवेक्षते; D3 प्रावेक्ष्यते; M3 प्रवेक्ष्यति. D8 ते हृदये; T4 महातीक्ष्णः; M8 त्वद्धृ° (for ते हृदयं). —^{d}) T3 यथा (for इव). D1.4 विवरं पन्नगो यथा; G1 रुधिरं तव पास्यति. —After 7, G1 ins.:

1042* एवमुक्तः स लवणः शत्रुघ्नेन महात्मना ।

—Thereafter, G1 reads 2^{ab}.

8 G2 reads 8^{ab} twice. V2 reads 8^{a} in marg. —^{a}) T1.2 G2 (second time) M1.3 सं(G2 सु; M1 प्र)गृह्य सु-; G1 स संगृह्य (for एवमुक्तो). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 ततः प्रगृह्य वृक्षं तु (D5 लवणो); G (ed.) स उत्पाट्य महच्छालं. —^{b}) D5 वृक्षं तु (for लवणः). —Ñ1 damaged from ^{c} up to धा in ^{d}. —^{c}) V3 D10 (marg.) -[उ]परि (for -[उ]रसि). Ñ2 V3 B M6 शत्रुघ्नं प्रति चिक्षेप. —^{d}) Ñ2 B चासौ; D3 शूलं (sic) (for शूरः). D6.7.10.11 स च तं (for तं शूरः). Ś D8.12 बहुधा; V1.3 B3 D2–5.9 M6 दशधा (for शतधा). V2 (damaged except द) B3 दश(marg. also शत)धाक्षिपत्.

9 ^{a}) G2 विविधं; M2 विमलं; M5.8 विपुलं (for विफलं). —^{b}) Ś D8 च; Ñ2 B4 हि; V3 D3.5 M3 सः; B2.3 ह (for तु). —^{c}) M9 स (for सु-). V2 om. गृह्य. Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 G (ed.) वृक्षाननेकानु(G [ed.] °क्षान्महत उ)त्पाट्य; D5 वृक्षाननेकांस्तत्रत्यान्; M6 गृहीत्वा च बहून्वृक्षान्.

—^{d}) B3 D9 शत्रुघ्नं. Ś1.3 D8.12 [ऽ]न्यसृजद्; Ś2 न्यसृजद्; (for व्यसृजद्). Ñ2 V2 B1.2.4 D6.7.10.11 शत्रुघ्नाया(Ñ2 B1.2 °घ्नस्या)सृजद्(V2 °क्षिपद्). Ñ1 V1 D1–5.9 समवासृज(D9 °क्षिप)त्; T2 °सुधि; M1 विनिपातयत् (for व्यसृजद्बली).

10 ^{a}) V1 शतशश् (for शत्रुघ्नश्). G3 M6 [ऽ]पि च (by transp.) (for चापि). —^{b}) D3 आपतितान् (for आपततो). —^{c}) B2 एभिश् (for त्रिभिश्). Ñ2 B1–3 चैकैकं. —^{d}) Ñ2 B [आ]नत- (for नत-). —For 10^{cd}, Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 G (ed.) subst.; Ñ2 ins. after 10^{ab}:

1043* चिच्छेद सायकैस्तीक्ष्णैरेकैकं सप्तधा त्रिधा ।

[G (ed.) दीप्तैर् (for तीक्ष्णैर्). Ś1 शतधा; Ñ2 स द्विधा (for सप्तधा). Ś D8.12 [अ]च्छिनत् (for त्रिधा). G (ed.) त्रिभिः सप्तधा (unmetric) (for सप्तधा त्रिधा).]

11 ^{b}) Ś1.3 Ñ V1 B3 D1–5.8.9.12 ह्य(B3 वि; D1.4 सो)सृजद् (for व्यसृजद्). Ñ1 V1 B4 D1–7.9–12 T3.4 M6 -[उ]परि (for -[उ]रसि). —Ñ1 damaged for ^{cd} (except राक्षसः). —^{c}) M1 [ऽ]पि महातेजा (for वीर्यसम्पन्नो). —^{d}) V1 सुसंक्रुद्धः; D2.9 उद्धतः स (for विव्यथे न). V1.3 D5.6.10.11 स (for च). B2.3 च न (by transp.). V2 (marg. also as in text) क्षोभो नाभूच्च रक्षसः.

12 ^{a}) G3 स तं (for ततः). —^{b}) D2.9 वृक्षान्. D5 उत्साद्य; D7.10.11 T4 उद्यम्य (for उत्पाट्य). Ñ2 V3 B1 D5–7.10.11 T3.4 वीर्यवान् (for लीलया). —^{c}) Ś B2.3 D1.4.8.12 [अ]सि(B2 D1.4 [अ]भ्या)हतः; T1–3 G2 M1.8.9 [अ]भिहनच् (for [अ]भ्यहनच्). Ś Ñ V1.3 B1–3 D1.4.8.12 G1.3 M1.5.6.8–10 शूरः; D2.9 क्रुद्धः (for शूरं). G (ed.) भृशं जघान शिरसि. —V2 reads ^{d} in marg. —^{d}) V2 च; B3–4 सं-; D1.4 प्र- (for स). V2 B2–4 सः; T4 ह; M2.7 च (for वै). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 पपात ह (for मुमोह वै).

13 ^{a}) D2.9 शत्रुघ्ने (for तस्मिन्नि-). D3 पातिते. G2 अभिहते (for निपतिते). Ś Ñ V B2.3 D1–5.8.9.12 M6 भूमौ; B1.4 M5 शूरे (for वीरे). —After 13^{ab}, B2 ins.:

1044* चकम्पे वसुधा तत्र दृष्ट्वा कार्यं भयावहम् ।

—^{c}) G (ed.) सिद्ध- (for देव-). D2.9 देवतानां च (for °संघानां). —V2 reads 13^{d}–14^{b} in marg. —^{d}) Ñ1 V1.3

G. 7. 75. 14
B. 7. 69. 14
L. 7. 72. 14

तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् ।
रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४
नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् ।
ततो हत इति ज्ञात्वा तान्भक्षान्समुदावहत् ॥ १५
मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः ।
शत्रुघ्नो राक्षसद्वारि ऋषिभिः संप्रपूजितः ॥ १६
ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् ।
ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७
वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरगौरवम् ।
नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८
असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्रं पतत्रिणम् ।
दानवेन्द्राचलेन्द्राणामसुराणां च दारुणम् ॥ १९

D2.3.5–7.9–11 T3.6 M6 तथा; D1.4 M7 तदा (for अपि). Ñ2 V2 B गंधर्वाणां च सर्वशः (B1.4 सहस्रशः).

14 V3 reads 14^{ab} in marg. (cf. v.l. 13). Ñ1 damaged after ज्ञा in ^{a} up to ति in ^{b}. —^{a}) Ś V3 D8.12 स तमाज्ञाय; Ñ2 T1.2 M3 स तु (Ñ2 तं स) विज्ञाय; V2 B1 तम (B1 तं तु) विज्ञाय (for तमवज्ञाय). Ñ2 B1 M6 नि-; V3 च (for तु). B3 लवणः (for तु हतं). V1 D2.3 तमवज्ञाहतं दृष्ट्वा; B2 ततः स विज्ञाय हतं; B4 तं विज्ञाय हतं शत्रुं; D1.4.5.9 न च (D5.9 तं तु) वृक्ष (D9 °क्षा) हतं दृष्ट्वा. —^{b}) Ś B2 D1–5.8.9.12 T2 M7 वि (Ś D8.12 तु) निपातितं; V3 शत्रुतापनं; B4 तु विपा°; G (ed.) पतितं भुवि (for भुवि पातितम्). —After 14^{ab}, D3 ins.:

1045* हाहाकारो महानासीद्दुःखितानां मुहुर्मुहुः ।

—^{c}) T3 ततः; G2 रणे (for रक्षो). D2.9 T1.3 M3 लब्ध्वां (T3 कक्ष्यां) तरम्; Cm.g.k.t as in text (for लब्धान्तरम्). Ñ1 T3 अथ; D2.9 पापः (for अपि). —^{d}) Ñ1 V3 D8.12 (all with hiatus) आविवेश; D2.9 T3 प्रविवेश (for न विवेश). Ś V3 D8.12 स्वकं गृहं; V1 स्वमाश्रमं (for स्वमालयम्).

15 ^{a}) Ñ2 B1.3 स; B2 च (for प्र-). Ñ1 V1 D1–5.9 नाप्यगृह्णान्महच्छू (D1.4.9 °हाशू) लं; V2 नापि जग्राह तच्छूलं; B4 न चापि शूलं जग्राह. —^{b}) Ñ1 D1–5.9 दृष्ट्वा तं (by transp.); V1 दृष्ट्वा तु (for तं दृष्ट्वा). Ñ1 तु नि-; V1 D2.5.9 M2.10 विनि- (for भुवि). Ñ2 G (ed.) दैवोपहतमान (G [ed.] °चेत) सः; V2 B1.3.4 मृतोयमिति दानवः; B2 दूतोयमिति मानवः. —After 15^{ab}, D1 erroneously repeats 14^{c}–15^{b}. —^{c}) Ñ1 हतं (for ततो). Ś Ñ1 V1 B2 D1–5.8.9.12 T3 M6 हतम् (for हत). —V2 reads ^{d} in marg. —^{d}) D6 G1.2 M5 भक्ष्यान्स (for तान्भक्षान्). T2 G2.3 M3.8 समुदा (T2 °पा) हरत् (for समुदावहत्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 तं भक्षं (D1.4 तद्भक्ष्यं; D2.8.12 तं भक्ष्यं) समुपाहरन् (Ñ1 V1.3 D1–5 °त्); Ñ2 V2 B (except Ñ2 B2 all with hiatus) अ (Ñ2 ह्य; B2 सो) गृह्णाद्द्वारमामिषं; T3 तं भक्षं * * मुद्यतः (damaged).

16 ^{a}) Ś D8.12 मुहूर्तं. D1 स्लब्ध- (for लब्ध-). D1–5.9 -संज्ञं (for -संज्ञस्). V1.2 च (for तु). —^{b}) Ś D8.12 ततस्; G1 पुरस् (for पुनस्). Ñ1 V1 D1–5.9 एव (for तस्थौ). D3 वृत- (for धृत-). Ñ1 V1 D1–5.9 -[आ]युधं. Ñ2 V2 B शत्रुघ्नः पुनरुत्थितः. —M6 om. 16^{cd}. —^{c}) Ñ1 V1 D1–5.9 शत्रुघ्नं; Ñ2 V2 B अतिष्ठद् (for शत्रुघ्नो). D6.7.10.11 T4 M3 वै पुर-; T3 वै रिपु- (for राक्षस-). D5 -द्वारे. —Ñ1 damaged for ^{d}. —^{d}) T1 M3 मुनिभिः (for ऋषिभिः). T2 संप्रपूज्य च. Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 M7 पूजितः परमर्षिभिः; V1 D1–5.9 मुन (D5 ऋष) यः समपूजयन्.

17 B2 transp. 17 and 18. —^{a}) Ś Ñ2 V3 B D8.12 स; D7 T1.2 G2.3 M1.3 तु (for तं). Ñ1 V1 D1–5.9 प्रजग्राह (for अमोघं तं). —^{b}) Ñ1 स घोरं; V1 D1–5.9 सो (D2 [with hiatus] अ) मोघं (for जग्राह). —V2 om. 17^{cd}. —^{c}) Ñ V1 D1–5.9 T3 ज्वलज्ज्वलनसंकाशं. —^{d}) Ś Ñ V3 D1–5.8.9.12 T3 दीपयंतं; T1 दीप्त°; M1 पूज°; M6 द्योत°; G (ed.) भास°; Ct as in text (for पूरयन्तं).

18 Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 om. 18–19. B2 transp. 17 and 18. —^{a}) Ś D8 -वेगं; Ñ2 -स्वनं; V2 B -[आ]सनं; D12 -सितं (for -[आ]ननं). Ś D8 -शितं; Ñ2 V2 B -मुखं (for -वेगं). —G (ed.) om. 18^{bc}. —^{b}) D6.7.10.11 -संनिभं (for -गौरवम्). —D11 om. 18^{cd}. —^{c}) D3.6 M7 नत- (for नतं). D6 M7 -पर्वं च (M7 स) (for पर्वसु). Ñ2 V2 B निर्मितं हरि (B1 ब्रह्म) णा पूर्वं; M3 नतपर्वसु पर्वसु. —^{d}) Ś2.3 संयोगेषु; B4 संगरेषु (for संयुगेषु). D3 [अ]निवर्तिनं (for [अ]पराजितम्).

19 Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 om. 19 (cf. v.l. 18). G (ed.) om. 19^{ab}. —^{a}) B2 -शोणित- (for -चन्दन-). D6.7 G1 Cm.t -लिप्तांगं; Cg.k as in text (for -दिग्धाङ्गं). —^{b}) D8 T4 M2.4.8.9 -पत्र-; M1 -वक्त्रं; M5 -पर्वं- (for -पत्रं). T4 -परिष्कृतं. D6.7 T3 चारुचंद्रा (D7 °चंद्र; T3 °वज्र) परिष्कृतं. —^{cd}) V3 रावण-; M9 मानव-; Cm.g.k.t as in text (for दानव-). B1–3 M7 -न (M7 -सु) रेंद्राणाम्; T4 -[अ]सुरेंद्राणाम्; Ct as in text (for -[अ]चलेन्द्राणाम्). B3 पुरुषाणां; M7 om. (for असुराणां). D7.10.11 T3.4 G1.2 M2.3.5.8 Cg च दारणं; B2 चारुदर्शनं (hypm.) (for च दारुणम्). Ñ2 V2.3 B1.4 M6 पु (B1 शू) राणां चावदारुणं (V2 °हारकं); D3 सर्ववेगविदारणं (for ^{d}). Ś D8.12 वानरें (D12 °रणें) द्रमहेंद्राणां सर्ववेगाप (D8.12 °व) हारकं. —After 19, Ñ2 V2 B2.3 G (ed.) ins.:

तं दाप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते ।
दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २०
सदेवासुरगन्धर्वं समुनिं साप्सरोगणम् ।
जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१
ऊचुश्च देवदेवेशं वरदं प्रपितामहम् ।
कच्चिल्लोकक्षयो देव प्राप्तो वा युगसंक्षयः ॥ २२

नेदृशं दृष्टपूर्वं न श्रुतं वा प्रपितामह ।
देवानां भयसंमोहो लोकानां संक्षयः प्रभो ॥ २३
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
भयकारणमाचष्टे देवानामभयंकरः ॥ २४
वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः ।
तेजसा यस्य सर्वे स्म संमूढाः सुरसत्तमाः ॥ २५

G. 7. 75. 25
B. 7. 69. 25
L. 7. 72. 25

1046* धनुष्याधीयमाने तु तेन तस्मिञ्शरोत्तमे ।
प्राज्वलच्च नभस्युल्का निर्घाताश्च प्रपेदिरे ।

[(l. 1) $B_{2.3}$ मनुष्य- (for धनुषि). B_2 [आ]रोप्यमाणे; B_3 [आ]नीयमाने (for [आ]धीयमाने). G (ed.) च (for तु). G (ed.) [अ]स्मिंस्तु (for तस्मिञ्). —(l. 2) B_3 आकुलंतो (sic); G (ed.) प्राज्वलंत (for प्राज्वलच्च). $Ñ_2$ V_2 B_2 [उ]ल्को (for [उ]ल्का). B_3 नभस्त्यक्त्वा.]

20 ^{b}) D_6 om. (hapl.) after मु in ^{b} up to मु in ^{d}. $Ñ_2$ V_2 $B_{2.3}$ $D_{7.10.11}$ T_4 समुपस्थितं; G_2 समये स्थितं (for समुपस्थिते). $Ñ_1$ V_1 B_4 $D_{1-5.9}$ T_3 युगक्षयमिवापरं (B_4 °मुपस्थितं; D_5 °मिवागतं); B_1 समुद्गतं युगांतके. —^{c}) $M_{6.7}$ वै सर्व- (for सर्वाणि). V_2(marg.) $B_{1.3.4}$ तं दृष्ट्वा सर्वभूतानि. —^{d}) Ś Ñ $V_{1,2}$ B_{2-4} $D_{1-5.8.9.12}$ परं (for परि-). Ś V_1 $D_{1.3-5.8.12}$ मोदम् ; $Ñ_1$ $D_{2.9}$ हर्षम् (for -त्रासम्).

21 ^{a}) $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ सहदेवर्षि-; $Ñ_2$ V_2 B ततः सदेव-; M_7 सदेवं सह- (for सदेवासुर-). $B_{1.3.4}$ D_4 M_3 -गंधर्व- (for -गन्धर्वं). —^{b}) D_3 ससिद्धं; $D_{6.7.10.11}$ $T_{2.4}$ Ct मुनिभिः; M_3 तापसं (for समुनिं). $Ñ_1$ V_1 $D_{1.2.4.9}$ ससिद्धाप्सरसोरगं($Ñ_1$ °सां गणं; V_1 D_2 °सो गणं); $Ñ_2$ V_2 $B_{1.3.4}$ सयक्षऋषिचारणं; B_3 सहयक्षर्षिचारणं; D_5 ससिद्धं सासुरोरगं; G (ed.) सहसिद्धाप्सरोगणं. ❀ Ck : समुनिमिति । लुगभाव आर्षः ।; Ct : मुनिभिः सहितमिति शेषः. ❀ —^{c}) Ś $Ñ_1$ V_3 $D_{8.12}$ सर्वं तथा($Ñ_1$ यथा; V_3 तदा); V_1 $D_{1-5.9}$ सर्वमथ; $M_{6.7}$ सर्वं च न (for हि सर्वम्). $Ñ_2$ संमूढं; G_1 अस्वास्थ्यं (for अस्वस्थं). —^{d}) Ś $V_{2.3}$ B_{1-3} $D_{8.12}$ $M_{6.7}$ उपागमत् ; $Ñ_1$ V_1 B_4 $D_{1-5.9}$ उपाद्रवत् ; $Ñ_2$ उपाव्रजत् (for उपस्थितम्).

22 ^{a}) $Ñ_2$ B अथ तं; $D_{1-5.9}$ T_3 M_6 उवाच (for ऊचुश्च). T_1 G_1 सर्वे; T_2 G_2 $M_{1.3}$ सर्व-; K(ed.) देवा (for देव-). —^{b}) M_1 ते (for प्र-). B ऊचुर्देवाः पितामहं. —$D_{5.10.11}$ om. (hapl.?) 22^{c}–23^{b}. —^{c}) Ś $Ñ_1$ V_2 $B_{1.2}$ $D_{2.8.12}$ कश्चिल् ; $D_{3.7}$ क्वचिल् (for कच्चिल्). B_2 लोके (for लोक-). Ś V_3 $D_{8.12}$ प्राप्तः; $Ñ_1$ V_1 $D_{3.6.7}$ T_4 नाथं; V_2(marg. also as in text) नाथ; $D_{1.4}$ नाद्य; $D_{2.9}$ नाम; T_3 [ऽ]द्यायं (for देव). —^{d}) Ñ $V_{1.2}$ (marg. also as in text) $D_{1-4.9}$ T_{1-3} G_3 $M_{1.3.4}$ संप्राप्तः; Cv as in text (for प्राप्तो वा). Ś V_3 B_3 $D_{8.12}$ M_7 सुरसंक्षयः; Ñ V_1 $D_{1-4.9}$ T_3 सुरसत्तम; V_2 (marg. also as in B_1) [ऽ]यं भयावहः; $B_{1.2}$ [अ]थ सुरक्षयः; $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3.4}$ वा युगक्षयः (for युगसंक्षयः). B_4 प्राप्तोथ वा सुरक्षयः.

23 $D_{5.10.11}$ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). $D_{3.4}$ transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) $B_{2.3}$ पूर्वदृष्टं (for दृष्टपूर्वं). Ś Ñ V_3 $B_{2.4}$ $D_{2.8.9.12}$ $M_{2.4.6.8.9}$ नः; V_1 (also) $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ च; B_1 $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ तु; B_3 (also as in text) $D_{1.4}$ हि; G_2 तं; $M_{5.10}$ तच् (for न). D_3 नेदृशो दृष्टपूर्वो नः. —^{b}) D_3 श्रुतो (for श्रुतं). $D_{1.4}$ $T_{1.2}$ G_3 M_3 न श्रुतं; Ck श्रुतं च; Ct as in text (for श्रुतं वा). Ś $V_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.8.9.12}$ वापि; Ñ B_2 चापि; $D_{1.4}$ च प्र-; M_1 नैतत् (for वा प्र-). T_3 न श्रुतं वा पितामह. —$Ñ_2$ V_2 B om. 23^{cd}. —^{c}) $Ñ_1$ $D_{1.2.4.5.9}$ क्षयकृद्वाणो($Ñ_1$ °स्काले); V_1 उपरुद्धानां; D_3 क्षयकालोसौ (for भयसंमोहो). T_3 दैत्यानां जयकृच्छूलो. —^{d}) $Ñ_1$ V_1 M_1 देवानां; Ct as in text (for लोकानां). Ś V_3 $D_{8.12}$ संशयः प्रभो; $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 संक्षयोपमः; $D_{6.7.10.11}$ T_4 $M_{1-4.9}$ Ct संक्षयं प्रति; M_8 संक्षयं विभो (for संक्षयः प्रभो). ❀ Cv : लोकानां (संक्षयं ?) प्रतीति पाठः. ❀ —After 23, D_1 ins. 1048*.

24 D_1 om. 24^{ab}. V_2 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) $Ñ_1$ damaged; V_1 रुद्राणां; $D_{2-5.9}$ T_3 सुराणां (for तेषां तद्). M_7 इति तेषां वचः श्रुत्वा. —^{b}) V_2 ब्रह्म- (for ब्रह्मा). $Ñ_1$ V_1 $D_{2-5.9}$ T_3 व(D_4 ना)रदः सर्वभूतकृत् ; $M_{6.7}$ देवः सलिलसंभवः. —For 24^{ab}, Ś $Ñ_2$ V_3 B $D_{8.12}$ subst.; V_2 (marg.) ins. after 24^{ab} (transp.) :

1047* देवानां भाषितं श्रुत्वा देवः कमलसंभवः ।

[$Ñ_2$ V_2 B वचनं (for भाषितं). —$Ñ_2$ illeg. for the post. half. V_3 D_{12} सलिल- (for कमल-).]

—V_2 reads 24^{cd} in marg. —^{c}) Ś $V_{2.3}$ B (B_1 [before corr.]) $D_{8.10-12}$ T_1 G_2 $M_{2.4}$ आचष्ट. —For 24^{cd}, Ñ V_1 $D_{2-5.9}$ T_3 subst.; V_2 cont. after 1047*; D_1 ins. after 23; $D_{6.7.10.11}$ T_4 $G_{1.3}$ $M_{2.4.5.7.10}$ ins. after 24 :

1048* उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ।

[V_2 T_3 मधुरं वाक्यं (for मधुरां वाणीं). V_2 शृणुत त्रिदिवौकसः; D_5 शृणुध्वं वचनं मम (for the post. half).]

25 D_2 om. 25. —^{a}) T_1 राक्षसस्य (for लवणस्य). Ś V_3 $D_{8.12}$ $M_{6.7}$ [अ]सौ; $Ñ_1$ V_1 $D_{1.3-5.9}$ T_3 [अ]द्य;

G. 7. 75. 25
B. 7. 69. 25
L. 7. 72. 26

एषो हि पूर्वं देवस्य लोककर्तुः सनातनः ।
शरस्तेजोमयो वत्सा येन वै भयमागतम् ॥ २६
एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशरः ।
सृष्टो महात्मना तेन वधार्थं दैत्ययोस्तयोः ॥ २७
एवमेतं प्रजानीध्वं विष्णोस्तेजोमयं शरम् ।
एषा चैव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ २८
इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना ।
रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ २९
तस्य ते देवदेवस्य निशम्य मधुरां गिरम् ।
आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ ॥ ३०

Ñ2 om.; V2 B [अ]थ (for [आ]जौ). —^{b}) Ñ1 शरं; D8 पार: (for शर:). Ñ1 -धारितं; D9 -प्रेरित:; T4 M6 -पातित:; Ck.t as in text (for -धारित:). —Ñ2 illeg. for 25^{c}–26^{b}. —^{cd}) V1.2 B1.2.4 D6.7.10.11 T3.4 M7 तस्य; D3 चास्य (for यस्य). Ñ1 सर्वे. Ñ1 V1 D9 च; D1.4 वै; D3 M6 हि; D5 [ऽ]पि; T1 G2 M3.5 स्थ; T2 G3 M1 स्यु: (for स्म). Ś V2.3 B2–4 D3.12 संमूढा: सर्वे ते (V2 वै; B2 हि; B4 च); B1 D6.7.10.11 T3.4 संमूढा: सर्वे स्म (by transp.). D4 ** सत्तमा: (for सुरसत्तमा:).

26 Ñ2 illeg. for 26^{ab} (cf. v.l. 25). D4 reads 26 twice. —^{a}) V2 reads up to पूर्वं (see var.) in marg. D3 अयं (for एषो). V2.3 B2–4 D12 M6.7 वै; T4 [ऽ]पि (for हि). Ś Ñ1 V B2–4 D1.3.4 (both times).5.7.8.12 T3 G1 M2.6.7.9.10 पूर्व- (for पूर्वं). D10.11 Ct पूर्वस्य (for हि पूर्वं). Ś D5.8.12 M1.9 -देहस्य; Ck.t as in text (for देवस्य). B1 एष एव शरश्चास्य; D2 एषो हि देव पूर्वस्य; G (ed.) विष्णोरेवं हि देवस्य. ❀ Ck : एषो पूर्वस्येति छान्दस: संधि: ।; so also Ct. ❀ —^{b}) Ś D8 -कर्ता (for -कर्तु:). V2 B महात्मन:; V3 स्वयंभुव: (for सनातन:). —B4 om. 26^{c}–27^{b}. —^{c}) D8 पारस् (for शरस्). Ś D8.12 येन; Ñ V1 D1.2.4 (both times).9 T3 यस्माद्; V2 B2 भीमो; V3 प्राप्ता; D3.5 T2 G1 M2.4–7.10 दिव्यो; K (ed.) वत्स (for वत्सा). —^{d}) K (ed.) तेन (for येन). D6 T1.2 G M1–5.8–10 वो (for वै). Ś D8.12 L (ed.) भयं चो (D12 वो) पह् (L [ed.] °ह्र) तं भवेत्; Ñ1 भयकृतमहद्भयं; Ñ2 भयं व: समुपागमत्; V1 भयं वस्तानितं महत्; V2 B3 M6.7 भयं वो (B3 वा) यत्कृते (V2 °तं) भवे (M7 °व) त्; V3 भयं चोपकृतोभवत्; B1 भयं वो प्रकृतं भवेत्; B2 भयं वोपगतं यत:; D1–4 (both times).5 T3 भयं वो (T3 वै) यत्कृतं (D2 °ते) महत्; D9 भयं वोपकृतं महत्.

27 B3.4 om. 27^{ab} (for B4, cf. v.l. 26). —^{a}) D2 एको; D5 पुरा (for एष). Ñ1 V1 D1–5.9 T3 हि (for वै). Ś Ñ2 V3 B1.2 D8.12 स एष; V2 स एव (for एष वै). M6.7 य एष कैटभस्यार्थं. —^{b}) Ś V2 (marg.).3 D5.8.12 T3 मधोश्चैव (D5 °श्चापि); M6 मध्वर्थं तु (for मधुनश्च). D2 महाशन:; T1 G2 महात्मन:; M3 दुरात्मन: (for महाशर:). —^{c}) M3 (before corr.) धृष्टो (for सृष्टो). M5 वधार्थिना (for महात्मना). K (ed.) येन; Cg.k.t as in text (for तेन). D5 सृष्टो महार्थं श्रुतस्तेन (unmetric). —^{d}) D2 यथार्थं; D6.7.10.11 T3 वधार्थे (for °र्थं). D1.4 द्वयो:; M8.9 तदा (for तयो:). Ś Ñ2 V B D2.3.5.8.9.12 T3 रक्षसोर्द्वयो:; Ñ1 राक्षसद्वयो: (sic); M6.7 दितिपुत्रयो: (for दैत्ययोस्तयो:).

28 B4 om. 28^{ab}. —^{a}) D6.7 T4 M5.7.10 एवमेतत्; T2 G3 एतमेकं; G3 M6.3 एतमेवं (by transp.) (for एवमेतं). G2 प्रजानाति; M6.7 विजानीध्वं. Ś D8.12 L (ed.) एवं (L [ed.] °व) प्रजानीत; V1 T3 एष (T3 °तत्) प्रजानीते; D2-4.9 एवं (D9 °व) प्र (D2.3 वि) जानीत; D5 एतद्विजानीत (for एतं प्रजानीध्वं). Ñ1 एतमेकं विजानीत; Ñ2 B2 D10.11 M3 Cg.k.t एक (Ñ2 °ष) एव प्रजानाति (B2 °नीत); V2 B1.3 एष एक: प्रजानां हि; V3 T3 एक (T3 °व) मेक: प्रजानाति; D1 एकमेनं प्रजानीत. —^{b}) Ñ V B2 D10.11 T1–3 M3 Ck.t विष्णुस्. Ñ2 V2 B1–3 तेजोमय: शर: (for °मयं शरम्). —^{c}) V2.3 B1.4 D6.9 M1.3.9 एव; Cv.m.g.k.t as in text (for एषा). B3 D10.11 G2 M1.9 Cg.k.t एव; D6 देव-; D7 दैव-; D12 वै च; Cv as in text (for चैव). T1.2 G3 एषैव हि (for एषा चैव). Ñ2 B1.3 विष्णो: (for पूर्वा). G (ed.) एष वै स शर: पूर्वं. ❀ Cg : एषा एवेत्यसंधिरार्ष: ।; so also Ck.t. ❀ —^{d}) Ś D8.12 विष्णोश्चैव; Ñ2 B1 शत्रुघ्नस्य (for विष्णोस्तस्य). Ś Ñ V3 B2.3 D1–5.8.9.12 M6 रघूत्तम:; Cm.g.k.t as in text (for महात्मन:).

29 D7 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) T1.3.4 M9.10 गच्छथ. Ś V1 D8.12 प्रयात यूयं; Ñ1 तथानष्टयं (sic); Ñ2 V2.3 B तस्माद्गच्छत (B2 °थ); D1.3–5 तद्यात यूयं; D2.9 तद्द्य यूयं; M6 ता गच्छतेह (sic) (for इतो गच्छत). —D3 om. from पश्यध्वं up to यत्र in 30^{c}. V2 marg.; V3 पश्यामो (for पश्यध्वं). —B4 om. 29^{cd}. —^{c}) Ś Ñ V B1–3 D1.2.4.5.8.9.12 G1 M2.4–7.10 लवणं (for वीरेण). —^{d}) Ś Ñ2 V2 (marg. after निरु).3 B1–3 D8.12 G1 M2.5–7.10 निरुद्धेगं (Ś D8 वध्यमानं; Ñ2 निरु** [illeg.]; V2.3 °द्वेग-; B2.3 °द्वेगा; G1 M2.5–7.10 °द्विग्ना) निशाचरं; Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 M4 निरुद्धि (Ñ1 भयम) ग्ना महासुरं (Ñ1 °रा:).

30 D3 om. up to यत्र in ^{c} (cf. v.l 29). —^{a}) Ś V3 B2 D8.12 ते तस्य (by transp.). —^{b}) Ś D8.12 मधुराक्षरं; Ñ1 V1 D4 °रां गिरां; Ñ2 V2 (marg.).3 B D6.7.10.11 T G2.3 M1.3.8.9 वचनं सुरा: (for मधुरां गिरम्). —^{c}) Ñ1 D2.5.9 आगच्छन् (for आजग्मुर्). —D1 om. from यत्र up to ददृशु: in 31^{c}. V3 D5 M4 तत्र (for यत्र). Ś Ñ V2 (from तद् up to ^{d} in marg.).3 B D3.5.8.12 G1 तद्युद्धं (D8 °द्धे); M2.4–7.10 तद्द्वंद्वं (for युध्येते). —^{d}) D6

तं शरं दिव्यसंकाशं शत्रुघ्नकरधारितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ३१
आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनन्दनः ।
सिंहनादं मुहुः कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ ३२

आहूतश्च ततस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३३
आकर्णात्स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः ।
स मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ।
उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३४ G. 7. 75. 34 B. 7. 69. 34 L. 7. 72. 37

-लवणासुरौ. Ś Ñ V2.3 B D3.5.8.12 G1 M2.4–7.10 शत्रुघ्नस्य च (M4 तु) रक्षसः (Ñ2 V2.3 B च रक्षसा; M6 महात्मनः).

31 D1 om. up to ददृशुः in ^{c} (cf. v.l. 30). D2.9 om. 31^{ab}. —^{a}) Ś Ñ V1 B1.3.4 D3–5.8.12 M6 घोर-; V2 (marg.) सूर्य-; V3 om. (for दिव्य-). Ñ1 D3.5 -संनादं (for -संकाशं). —V3 om. (hapl?) 31^{cd}. —^{d}) D2.8 -[अ]ग्निर् (for -[अ]ग्निम्). Ñ1 D6 [आ]स्थितं; B2 [उ]च्छ्रितं; T1 [उ]द्धतं (for [उ]त्थितम्). —After 31, V2.3 (after 31^{ab} due to om.) ins.; B2 ins. after 33:

1049* अथोवाच स शत्रुघ्नो लवणं राक्षसाधमम् ।
प्रवेष्टव्यं न दुर्बुद्धे मृत्युस्तेऽहमुपागतः ।
ततः श्रुत्वा तु लवणो वाक्यं शत्रुघ्नचोदितम् ।
अस्त्रं च वैष्णवं दृष्ट्वा भैरवं स समुद्यतम् ।
क्षुब्धचेता उवाचेदं शत्रुघ्नमपराजितम् । [5]
मुहूर्तं तिष्ठ दुर्बुद्धे रघूणां कुलपांसुल ।
यावत्कृत्वाह्निकं क्षिप्रमाहारं च पुनर्गृहात् ।
निष्क्रमामि सशूलोऽद्य ततस्त्वं न भविष्यसि ।
शत्रुघ्नश्चाब्रवीद्वीरो मोक्ष्यसे न मयि स्थिते ।
प्रेतलोकगतश्च त्वमाह्निकं वै करिष्यसि । [10]
ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्वाक्यं लवणो दुष्टमानसः ।
यस्मान्न क्षमसे पाप मुमुक्षुं मां क्षणान्तरम् ।
तस्मात्ते नगरी कृत्स्ना क्षुधार्ता विद्रविष्यति ।
मुक्त्वा स पापं लवणः शत्रुघ्नमभिदुद्रुवे ।

[(l. 1) V2 न बलं (for लवणं). B2 -[अ]धिपं (for -[अ]धमम्). —(l. 3) B2 क्रुद्धोऽति- (for श्रुत्वा तु). V3 -देशितं (for -चोदितम्). B2 श्रुत्वा शत्रुघ्नभाषितं (for the post. half). —(l. 4) V3 समपश्य तं (for स समुद्यतम्). —(l. 5) V2 (marg. also क्रुद्धचेता) क्षुब्धं च तम् (for क्षुब्धचेता). —(l. 7) V2 reads गृहात् in marg. —(l. 10) B2 प्रेतलोकं. —(l. 12) V2 reads क्षणान्तरम् in marg. —(l. 13) V2 तस्माद्वो; B2 भयार्त- (for तस्मात्ते). B2 विचरिष्यति (for विद्रवि°). —(l. 14) V2 शापं (for पापं). V3 अपि (for असि-).]

32 T1.2 M1.8 om. 32–34^{b}. —^{a}) V2 B1.3.4 आकर्णम् (for आकाशम्). V2 B1.2.4 कृत्वा (for दृष्ट्वा). V3 ब्रह्माणं चागतं दृष्ट्वा. —^{b}) Ś Ñ V1 B2 D1–5.8.9.12 दैवतैर्; V2 B1.4 धनुः सः; V3 राघवो; M7 देवैः स (for देवैर्हि). —^{c}) Ñ1 D2.3.5.9 ततः; V2 B1.3.4 महत्; D6.7.10.11 T3.4 M3 भृशं; M9 पुनः (for मुहुः). B2 मुहुः कुर्वन्; M4 पुरस्कृत्वा. —^{d}) Ñ1 पश्यत; V1 D1.2.4.5.9 प(D1 द)श्यते; D3 T3 [अ]पश्यत्तं (for ददर्श). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3 M7 मुहुः (for पुनः). Ñ2 V2 B1.3.4 पुनर्लवणमाह्वयत्; B2 दृश्यते लवणस्य सः; G3 हर्षेण च परिप्लुतः.

33 T1.2 M1.8 om. 33 (cf. v.l. 32). B2 om. 33^{ab}. —^{a}) Ñ1 B3 आहूय. Ś1 marg.; Ñ1 B4 D3.5 तु (for च). Ñ2 B1 D6.7.10.11 T3.4 M3 च पुनस्; B3 लवणस् (for च ततस्). —^{b}) Ñ1 V1 D1–5.9 महाहवे (for महात्मना). —After 33^{ab}, D11 ins., ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः. —^{c}) Ś D3.12 क्रोधसंतप्तो; Ñ1 V1 D1–5.9 रघुमुख्येन; Ñ2 °रक्ताक्षो; V2 B2–4 °संरक्तो (for क्रोधसंयुक्तो). G1 रक्षः कोपसमायुक्तो. —^{d}) M2 समवस्थितः (for समुपस्थितः). Ñ2 V2 B वृक्षमा(B2 °क्षाना)दाय विष्ठितः. —After 33, B2 ins. 1049*.

34 T1.2 M1.8 om. 34^{ab} (cf. v.l. 32). —^{a}) B2 D2.9 आकर्णं. Ś V3 D3.12 हि; Ñ1 D1.3–5 च; D2.9 तु (for स). —^{b}) V2 (reads from धन्विनां up to ^{d} in marg.) धन्विनां वरं; B1.2.4 धनुषां वरं (for धन्विनां वरः). —^{c}) M3 तं (for स). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 मुमोच तं (for स मुमोच). —^{d}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 शत्रुघ्नो लवणं प्रति (Ñ2 B °णोरसि; V2 ल**** [illeg.]). —After 34^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 ins.:

1050* मुच्यमानस्य तस्याथ इषो रूपं तदाभवत् ।
पूर्णाहुत्या सिच्यमाने रूपमग्नाविवातुलम् ।
दह्यमानः स तान्वृक्षाञ्शरो वज्रोऽद्भुतोपमः ।
पपात सुमहातेजा लवणस्य तदोरसि ।

[(l. 1) Note hiatus between the two halves. D2.9 T3 सुज्यमानस्य (for मुच्य°). Ñ1 मु***** स्याथ (damaged); V1 विसृज्यमानस्यास्याथ; D3 मुच्यमानशरस्यास्य (for the prior half). T3 विष्णो (for इषो). T3 तथा (for तदा). —(l. 2) D1.2–5 T3 सिच्यमानं. Ś D3 आहुत्या सिच्यमानस्य (for the prior half). D1.3–5 अग्नेर् (for अग्नौ). Ś D3.12 वह्नेरिव तदा (for रूपमग्नाविव). Ñ1 V1 D1.4 [आ]कुलं; V3 ज्वलन्; D9 [अ]नलं (for [अ]तुलम्). —(l. 3) Ś D3.12 द(D3 गृ)ह्यमानः; D1.4 दाहमानः (for दह्°). V3 T3 च (for स). T3 शत्रोर् (for शरो). Ś D12 वक्र-; D2.9 T3 वज्र-; D3 चक्र- (for वज्रो). D1.4 वह्न्यर्कसंप्रभः; D3.5 वज्राहतो(D5 °नलो)पमः (for वज्रोऽद्भुतोपमः). —(l. 4) Ś स (for सु-). D2.5.9 ततो (for तदा).]

G. 7. 75. 35
B. 7. 69. 35
L. 7. 72. 37

गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः ।
पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३५
शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः ।
पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ३६
तच्च दिव्यं महच्छूलं हते लवणराक्षसे ।
पश्यतां सर्वभूतानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ ३७
एकेषुपातेन भयं निहत्य
लोकत्रयस्यास्य रघुप्रवीरः ।
विनिर्बभावुद्यतचापबाण-
स्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३८

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

—e) G (ed.) स निर्भिद्य (for विदार्याशु). Ñ2 V2 B1.3.4 स चोरस्तस्य निर्भिद्य; B2 शरो रक्षश्च निर्भिद्य. —f) Ś D8.12 महीतलं (for रसातलम्). —For 34ef, Ñ1 V1 D1–5.9 T3 subst.:

1051* निर्भिद्योरस्तदा तस्य सशरोऽमरपूजितः ।
रसातलं विवेशाशु सर्पराज इव श्वसन् ।

[(l. 1) D6 [उ]रस्ततस्; T3 °स्थलं (for °स्तदा). Ñ1 D2.9 विनिर्भिद्योरसस; D8 बभौ घोरस्ततस् (for निर्भिद्योरस्तदा). Ñ1 रण-; V1 शर-; D2.9 नर- (for ऽमर-). —D9 om. l. 2. —(l. 2) Ñ1 om. the prior half. D5 प्रविश्य (for विवेश). D2.5 T3 [अ]थ (for [आ]शु). D2.4 इवाश्वसन्.]

35 a) Ñ1 V1.3 D1–5.9 M6 स्नात्वा रसातले; D8.12 गत्वा रसातले. Ñ2 V2.3 B चैव; T2 G3 M8 दिव्यं (for दिव्यः). T3 रसातलादथागत्य. —b) Ñ1 D1–5 स शरो रिपुमर्दनः; V1 स शरो विविदारणः; T3 स शरोमरपूजितः. —c) D5 अनु- (for एव). V3 reads from र्ण up to d in marg. —d) Ñ1 V1 D1–5.9 इक्ष्वाकुमपराजितं; G (ed.) शत्रुघ्नस्य महाकरं.

36 T1 G2 transp. 36 and 37. M7 om. from -शर- in a up to नि in b. —b) T2 तु (for स). Ñ2 V2 B [ऽ]थ (B3 [ऽ]पि) राक्षसः (for निशाचरः). —c) Ś2.3 सुमहा-; D8.12 सुमहान् (for सहसा). Ñ1 D1–5.9 T1 G2 पपात सु(T1 G2 स)महातेजाः; T2 M1 स (M1 नि)पपात महातेजा. —d) V3 D12 M6 द्रुमः (for [अ]चलः). —After 36 (transp.), T1 G2 ins. 1052*.

37 T1 G2 transp. 36 and 37. Ñ1 damaged up to व in b. —a) D2.9 ततः (for तच्च). B2 सुमद् (sic); D2.9 महा- (for महच्). K (ed.) महत्तेन. Ś Ñ2 V B1.2.4 D T3.4 transp. दिव्यं and शूलं. B3 G1 M2.4–7.10 तच्च शूलं महावीर्यं (B3 °वेगं). —b) T4 याते (for हते). Ñ -रक्षसि (for -राक्षसे). G (ed.) लवणे निहिते युधि. —c) V2 (before corr. as in text).3 B4 D3.5–7.10.11 -देवानां (for -भूतानां). —d) D1.3–5 G3 करम् (for वशम्). T3 अभि- (for अनु-). Ś V3 D8.12 M6 करमागमत्; L (ed.) करमागतं (for वशमन्वगात्). —After 37, Ñ1 V1 D1.3–5.9 T2 M3 ins.; D2 T3 G3 M1 ins. after 38; T1 G2 ins. after 36 (transp.):

1052* ततश्च ते देवमहर्षयश्च
गन्धर्वसिद्धाः सहिताप्सरोभिः ।
अपूजयन्दाशरथिं समेता
दिष्ट्येति दिष्ट्येति मुहुर्वदन्तः ।

[(l. 1) Ñ1 V1 D1.2.4.9 T3 तु (for च). T3 om. ते. T2 ततश्च देवा ऋषयश्च सर्वे. —(l. 2) D5 -यक्षाः (for -सिद्धाः). D1.3–5 सह च (for सहिता). D9 शिरोभिः (for -[अ]प्सरोभिः). —(l. 3) D3 संपूजयन्. Ñ1 V1 D1–5.9 समेत्य (for समेता). —(l. 4) Ñ1 च दिष्टेति (for [इ]ति दिष्ट्येति). T1.2 M3 नदंतः.]

—Thereafter M1 cont.; Ñ2 B1.3.4 ins. after 37; V2 B2 (l. 4 only) D6.7.10.11 T4 G1.3 M2.4–10 ins. after 38:

1053* ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च
प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः ।
दिष्ट्या जयो दाशरथेरवास-
स्त्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशान्तः ।

[Ñ2 illeg. for l. 1. —(l. 1) M4 om. हि. G1 M5 देवाः सह-; G3 M4 देवाः सर्षि- M6.7 देवर्षि स- (for देवा ऋषि-). M3 सहर्षयः पन्नगाश्च. V2 अथर्षयो देवगणाः ससिद्धाः; B1.3.4 ततः स देवर्षिगणाः सपन्नगाः; M1 ततो देवा ऋषयः पन्नगाश्च; M10 तथैव सिद्धर्षिमहोरगाश्च. —(l. 2) G2 प्रपूजितैर् (sic); G (ed.) अपूजयन् (for प्रपूजिरे). Ñ2 B1.3.4 M1.4 स-; T4 G1 M2.5–7.10 च (for हि). Ñ2 B1.3.4 सिद्धाः; M1 सेंद्राः (for सर्वाः). V2 प्रपूजयंत्यप्सरसश्च वीरं. —(l. 3) Ñ2 V2 B1.3.4 G2 M8.9 तवाद्य; G1 त्वयाप्तो; M1 त्वयाद्य; Ct as in text (for अवाप्तस्). —(l. 4) D6 सर्वजन-; G3 M8.9 सर्वे एव (for सर्प इव). G3 M8 प्रशांताः; M9 प्रहृष्टाः (for प्रशान्तः). Ñ2 V2 B1.3.4 दिष्ट्या च (B4 om. च) लोकाः सर्व एव (Ñ2 V2 बहुशः; B3 जगति) प्रस- (Ñ2 °प)न्नाः; G1 M2.4–7.10 लोकाश्च सर्वे प्रवदंति तु(G1 हृ)ष्टाः; M1 सर्वा दिशः सर्व एव प्रशांताः.]

38 a) M5 स तं (for भयं). D1.3.4.8 M6 विहत्य; D6.7.10.11 T4 M5 निपात्य (for निहत्य). Ñ2 V2 B एकेषुणा चैव निहत्य शत्रुं. —b) Ñ2 V2 B [अ]पि; D9 [अ]द्य (for [अ]स्य). Ñ1 damaged after घु up to [अ]थ (see var.) in c. V1 D1–5.9 T1.2 G2 M1.3 रघूत्तमः सः (D5 °मस्य; D9 °मश्च) (for रघुप्रवीरः). —Ñ2 illeg. for cd. —c) B2 विनिर्गताद् ; G1 स दीर्घबाहू (for विनिर्बभाव्). V2

६२

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ।
ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १
दिष्ट्या ते विजयो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः ।
हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय राघव ॥ २
वरदाः स्म महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकाङ्क्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ ४
इमां मधुपुरीं रम्यां मधुरां देवनिर्मिताम् ।
निवेशं प्राप्नुयां शीघ्रमेष मेऽस्तु वरो मतः ॥ ५ G. 7.76.5 B. 7.70.5 L. 7.73.5

D6.7.10.11 T3 M9 उत्तम- (for उद्यत-). Ś V2.3 B D8.12 T3 M5–7.10 -पाणिस् (for -बाणस्). Ñ1 V1 D1–5.9 T1.2 G2.3 M1.3 तमो विदार्या(D9 °हत्या)थ (Ñ1 damaged up to थ) रराज वीरः.—d) Ś V2 B2 D12 प्रमृद्येव; Ñ2 विदार्येव; B4 प्रपीड्येव; D8 समृद्धेव; M8 प्रणुन्नेव; M10 निहत्येव (for प्रणुद्येव). Ñ1 V1 D1–5.9 T1.2 G2.3 M1.3 सूर्यो यथा चारु- (for तमः प्रणुद्येव).—After 38, Ś V3 D8.12 L (ed.) ins.:

1054* ततस्तु देवा ऋषयः सपन्नगाः
प्रनर्तयन्त्यप्सरसश्च सर्वाः ।
दिष्ट्या जयोऽनेन रणेऽपि प्राप्तो
दिष्ट्या लोकाः सर्व एव प्रशस्ताः ।

[(l. 2) V3 यक्षा पुनश्च; D8 प्रवर्तयंति (for प्रनर्तयन्ति). D12 (also as above) सर्वशः (for सर्वाः).—(l. 3) D12 च (for ऽपि). V3 महारथेन (for रणेऽपि प्राप्तो).—(l. 4) V3 हि लोकाः प्रसभं (for लोकाः सर्व एव). L (ed.) दिष्ट्या च लोकाः सकलाः प्रसन्नाः.]

—After 38, V2 B2 (l. 4 only) D6.7.10.11 T4 G1.2 M2.4–10 ins. 1053*; while D2 T3 G3 M1 ins. 1052*.

Colophon: —*Sarga name*: Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 लवणवधः(Ś1 °मरणं).—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.4.12 om.; Ñ2 T3 74; V1 53; B1 75; B2 59; B3 73; B4 76; D1 63; D3 M6 67; D5 64; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 69; D8 66; D9 71; T4 77; M8 68.—After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

62

Cv does not comment on Sarga 62.

1 a) Ñ1 om. तु (subm.). G2 तस्मिन् (for देवाः).—b) B4 सर्षि-; M7 वह्नि- (for साग्नि-). M6.7 -पुरोधसः (for -पुरोगमाः). T2 G2 M1.5.9 सहेंद्राः सा(M5 समहेंद्रा)-प्सरोगणाः; M8 सहेंद्राप्सरसो गणाः.—c) Ś V3 B2 D8.12 ते; Ñ1 D1.3.4 T3 तं; D5 तां; T1.2 G2.3 M2.3.8.10 च (for सु-). M6.7 तमूचुर् (for ऊचुः सु-). M1 समुचितां (for सुमधुरां). V1 D2.9 T3 M6.7 -मधुरं वाक्यं; D1.3.4 °रां वाचं (for -मधुरां वाणीं).—d) Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 -सूदनं; G1 M6 -घातिनं (for -तापनम्).

2 a) Ś V3 D8.12 T1.2 G2.3 M9 त्वं विजयी; Ñ1 V1 D1–4.9 त्वं जीवितो; B1 [अ]सि विजयी; D5 त्वं जीवसे (for ते विजयो). Ñ2 B1.4 वीर; V2 marg. (for वत्स).—b) V2 reads from ल up to ष in c in marg. G (ed.) दिष्ट्या ते राक्षसो हतः.—Ñ1 damaged for c.—c) D11 reads from पुरुष up to d in marg. G (ed.) प्रीताः स्मो नरशार्दूल.—d) V3 D6.7.10.11 T4 G1 M7 सुव्रत (for राघव).

3 M1 om. 3–4.—a) Ñ V1 B1.3.4 D1–5.9 स्मो; V2 D6.7.10.11 T3.4 तु; B2 सु- (for स्म). M7 परमार्थं (for वरदाः स्म).—b) M7 [आ]गताः सह (for समागताः).—c) B1–3 D1.4 विजयाकांक्षिणे; D8 वराभिकांक्षिणस्; T1.2 G3 विजयः कांक्षितस्; G2 M7 विजयं कांक्षिणस्. ❀ Ck.t: तुभ्यं तव(Ck °वेति यावत्). ❀—d) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T2.4 G2.3 M3.8.9 च नः; V2 marg. (for हि नः).

4 M1 om. 4 (cf. v.l. 3).—b) Ñ2 B तदा; D1.3–5 देवान् (for शूरो). Ñ1 वरदानं तथात्मनः.—c) Ś V2.3 B D8.12 G1 M2.4–7.10 -तेजाः (for -बाहुः).—d) V2 marg.; B1.2.4 शत्रुतापनः; B3 स प्रतापवान् (for प्रयतात्मवान्).

5 a) M9 दिव्यां (for रम्यां). Ś Ñ (Ñ1 damaged except इयं) V B D1–5.7–12 M2.4.6.7 इयं मधुपुरी रम्या.—b) D6 मथुरां (for मधुरां). Ś Ñ2 V2.3 B D5.7.10–12 M2.4.6.7 मधु(D7 °थु)रा देव(V2 B2 °ना पूर्वं)निर्मिता (D5 संमता); Ñ1 V1 सर्वदैवतसंमिता; D1–4.9 सर्वतो देवसंम(D2.9 °मि)ता; D8 पूर्वं मयविनिर्मिता.—c) Ś Ñ V B2.4 D1.3.4.7–12 T4 M2.4.6–8 प्राप्नुयाच् (for प्राप्नुयां). M8 नित्यम् (for शीघ्रम्).—d) D2.9 एवम्; D11 एष वो (for एष मे). Ñ2 V2 B2 परो (for वरो). Ś Ñ1 V1.3 D1.3–8.10–12 G1 M2.4–7.10 परः; Ñ2 V2 B वरः; D2.9 शुभः (for मतः). G (ed.) एष मे कांक्षितो वरः. ❀ Cm: इयमिति । इयं मधुरा । निवेशं सपौरजानपदमहाबलसेनानिर्दे(वे?)शभूतमहाराजधानीत्वं प्राप्नुयादित्यर्थः ।; so also Cg.k.t. ❀

G. 7. 76. 6
B. 7. 70. 6
L. 7. 73. 6

तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् ।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६
ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा ।
शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७
सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ।
निवेशनं च शत्रुघ्नः शासनेन समारभत् ॥ ८
सा पुरी दिव्यसंकाशा वर्षे द्वादशमे शुभा ।
निविष्टा शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९
क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः ।
अरोगा वीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १०

—After 5, M6 ins. :

1055* परितोषश्च मे स्फीतो गुरुनन्दनतस्तथा ।
देवानां च प्रसादेन निहतो लवणो मया ।
ज्येष्ठस्य भूमिपालस्य राज्ञो राज्यगुणैषिणः ।
महत्या प्रभया शीघ्रं हतो मधुसुतो मया ।
इत्येवमुक्तास्ते देवाः शत्रुघ्नेन महात्मना ।
शत्रुघ्नं देवशत्रुघ्नं व्याहर्तुमुपचक्रमुः ।
एवमेव महाबाहो शत्रुघ्न रघुनन्दन ।
यस्त्वं मधुवने हंसि लवणं भूमिकम्पनम् ।

6 ^{a}) V1 ते देवाः; D2.9 देवास्ते (for तं देवाः). —V2 reads from प्रीत up to ^{b} in marg. B1.4 प्रीतिमनसो; G (ed.) बाढमित्येवं (for प्रीत°). —^{b}) Ñ1 D1.3–5 चाब्रुवन्; M4 सोदरं (for राघवम्). V1 बाढमेतमथाब्रुवन्; D2.9 T3 बाढमित्यब्रुवन्स्म तं; G (ed.) प्रीताः शत्रुघ्नमब्रुवन्. —^{c}) Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 [इ]यं नगरी; D3 [इ]यं नाम्ना तु (for पुरी रम्या). V2 (marg.) B आहुर्भविष्यति पुरी. —^{d}) Ś1.2 Ñ1 B3 D1.3.4.8 मथुरेति; Ś3 Ñ2 V1 D2.5.9.12 T3 मधुरेति; V2 (marg.) रम्या सैषा; B1.4 वीरस्यैषा; B2 शूरस्यैषा; M10 शौरसेनी; Cm.g.k.t as in text (for शूरसेना). Ś Ñ V1 D1–5.8.9.12 T3 [ए]व विश्रुता; G (ed.) [अ]भिशब्दिता (for न संशयः). —After 6, V2 G (ed.) ins. :

1056* पूजिता सर्वलोकस्य यथा देवपुरी दिवि ।

[G (ed.) लोक- (for देव-).]

—Then V2 cont. l. 1–2 of 1057*.

7 ^{a}) Ś Ñ V1 D1–5.9.12 T3 एवम्; V2 B1.2 तथा च; B3 तस्य च; M1 तं तथा (for ते तथा). Ñ2 D2.9 महात्मानं (for महात्मानो). D8 दत्त्वैव वरं महात्मानो (hypm.). —Ñ2 illeg. for ^{b}. —^{b}) D3 दिवि (for दिवम्). Ś Ñ V2.3 B D1.3–5.8.12 खं(Ñ1 D1.3–5 सं; V2 B ते) विविशुस्; G1 M2.4–7.10 संप्रय(M6 °प्राप्तु)युस् (for आरुरुहुस्). Ñ1 D1.3–5 ततः (for तदा). V1 D2.9 T3 देवलोकं ययुस्ततः. —V2 om. 7^{cd}. —^{c}) B2 वै (for ऽपि). Ñ V1 D1–5.9 -बाहुस् (for -तेजास्). —^{d}) D1.3–5 स्वां; Cm as in text (for तां). G2 om. सेनां. Ñ1 V1 D1–5 समुदा(D1.3.4 °पा)वहत्; B1.2 °पाह्वयत्; B3 सममादयत्; B4 समुपाक्रमत्; D7 °पाविशत्; T3 °पाहरत् (for समुपानयत्). —For 7, G (ed.) subst.; while V2 cont. l. 1–2 after 1056* and ins. l. 3 after 7^{ab} :

1057* इत्युक्त्वा देवताः सर्वा विमानैः शतशो नभः ।
कृत्वा वितिमिरं सर्वं प्रतियाता यथागतम् ।
गतेषु देवसंघेषु शत्रुघ्नो रघुनन्दनः ।
तां सेनामानयामास यां हित्वा पूर्वमागतः ।

[(l. 1) V2 ता*क्त्वा (illeg.) (for इत्युक्त्वा) and गताः (for नभः).]

8 ^{a}) D2 या (for सा). Ñ1 T1–3 G2.3 M3.5.8.9 आगम्य; D2.9 आगत्य (for आगच्छच्). —^{b}) D8 कृत्वा (for श्रुत्वा). B4 शत्रुघ्नस्य च शासनं. —^{c}) D5 निवेशं तं (for निवेशनं). —V2 reads from शत्रुघ्नः up to ^{d} in marg. Ś Ñ1 D9.12 T3 G2 च चक्रे स(G2 °क्रेसौ); V1 D5 ततश्चक्रे; V3 च प्रयतः; D1.3.4 T1.2 G3 M3 चं चक्रे सा(D3 °क्रेस्याः); M6 च सदनं; M8.9 चान्यसनं (for च शत्रुघ्नः). —Ñ2 illeg. for ^{d}. —^{d}) Ś Ñ1 V1.2 B D2.3.10–12 M1.6.8.9 Cm.g.k.t श्र(D10.11 M1 Cm.g.t श्रा)वणेन(M8 °णे सा); V3 D1.4.9 स (V3 D9 स्व)बलेन; D5 स बलस्थ; T1–3 G2.3 M3 मधुरायां; G1 तत्र शीघ्रं (for शासनेन). Ś Ñ1 V1 D3.5.9.12 T3 G2 महाबलः; V2 B D2 तदाकरोत्; V3 स चाभवत्; D1.4 G3 M3 महाबला; D6 समाविशत्; D7.11 T4 G1 M2.4.5.10 समाचरत्; Cm.g.k.t as in text (for समारभत्). —For 8^{cd}, D8 subst. :

1058* दूरीकृत्वा भयं घोरं लवणेन महाबल ।

9 ^{a}) V2 D10.11 Ck.t स पुरा; Cg.tp as in text (for सा पुरी). D1–5.9 देव- (for दिव्य-). Ś V3 D12 -संवासा; V2 D10.11 -संकाशो; D1–5.9 -संस्थाना (for -संकाशा). V1 सा पुरस्य च संस्थाना. —V2 reads 9^{b} (except वर्षे) in marg. —^{b}) Ñ1 V1 D1–5.9 [ऽ]भूद्द्वादशे; M6.7 G (ed.) तु(G [ed.] वै) द्वादशे; Cg.k.t as in text (for द्वादशमे). Ś V2.3 B2.3 D2.7–12 M1.6.7 शुभे; Ñ2 V2 B1.4 [ऽ]भवत्; G (ed.) तदा (for शुभा). —^{c}) Ñ2 V2.3 B3.4 D10.11 Ck.t निविष्टः; B2 निवेशः; Cg.tp as in text (for निविष्टा). V2 B4 शूरसेनायां(B4 °न्यः); T1.2 G2.3 M3.7 शूरसेना सा; G (ed.) विषयश्चास्याः (for शूरसेनानां). Ñ1 V1 D1–5.9 निविष्टो विषयश्चैव. —^{d}) M6.7.9 [अ]कुतोभयं. Ś V3 D8.12 T3.4 M5 विषयाश्चाकुतोभयाः; Ñ1 V1 B4 D1–5.9 शूरसेनस्ततोऽभवत्; Ñ2 विषयः स ततोऽभवत्.

10 D6 om. 10. —^{a}) Ñ1 V1.2 D1–4 श(D1.4 सस्य; D3 रस)वंत्यस्यां(V2 *sup. lin.* also °त्यस्मिन्); Ñ2 B

अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ।
शोभिता गृहमुख्यैश्च शोभिता चत्वरापणैः ॥ ११

यच्च तेन महच्छून्यं लवणेन कृतं पुरा ।
शोभयामास तद्वीरो नानापण्यसमृद्धिभिः ॥ १२

G. 7. 76. 13
B. 7. 70. 12
L. 7. 73. 12

सस्यवंत्यासन् ; D5.9 सस्यवंति स्युः (D9 °तीति) (for सस्ययुक्तानि). M7 क्षोणी च सस्यसंयुक्ता. —^{b}) D5 तोयदः (for वासवः). Ś V3 D12 M6 काले देवो ववर्ष च; Ñ V2 B D1–4.9 काले देवश्च (Ñ2 V2 B °वः प्र) वर्षति; V1 M7 देवः काले च वर्षति; D8 पर्जन्यः कालवृद्धिकृत् . —^{c}) Ñ V B1.3.4 D1.4.5.7.10.11 G2 अरोगवीर-; D2.9 अप्रमत्ताश्च; D3 आरोग्यवीर-; D5 अरोगवतं (sic) (for अरोगा वीर-). V2 B1 -पुरुषां; D1–3.9.12 T4 G3 M5.8 -पुरुषाः (for -पुरुषा). —^{d}) Ś D8.12 शत्रुघ्नपरि-; B1 शत्रुघ्नेन तु (for शत्रुघ्नभुज-). V2 B1 -पालितां; D1–3.9.12 T4 G2 M5.8 -पालिताः (for -पालिता). —After 10, Ñ2 V2 B2 ins. l. 1 of 1059*.

11 ^{a}) V2 B2 -प्रतीकाशां; Cm.g.k.t cite as in text. —^{b}) Ñ2 V2 B2 T1 M3 -तीरमाश्रितां (Ñ2 T1 M3 °ता); D1.3–5 °संस्थिता (for -तीरशोभिता). —G (ed.) om. 11^{cd}. —^{c}) D5 हर्म्य- (for गृह-). —^{d}) M9 नदीभिश् (for शोभिता). V3 G1 M6.8.9 चांतरापणैः (for चत्व°). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 चत्वरैरापणैस्तथा; D5–7.10.11 T3.4 M2.4.5.7.10 चत्वरापणवीथिकैः (D6.7 T3 °वीथिका; T4 °वीथिकाः; M2.4.5.7.10 °शोभिता). ❀ Ct : वीथीकस्याश्चीत्वमार्षम् . ❀ —For 11, B1.3.4 subst.; Ñ2 V2 B2 ins. l. 1 after 10 and subst. l. 2–4 for 11^{cd}; Ś1 V3 D8.12 ins. l. 3–4 after 11^{ab}; D7.10.11 T G M1–5.8(l. 1–3).7–10 only l. 4 cont. after 1062* :

1059* वप्रप्राकारसम्पन्नां गोपुराट्टालसंवृताम् ।
शोभितां राजमार्गेण नानापण्यविभूषिताम् ।
उद्यानवेश्मसम्पन्नां समृद्धनरसंवृताम् ।
नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ।

[(l. 1) B3.4 -संपन्ना; M6 -विपुलां (for -सम्पन्नां). Ñ2 -तोरणां; B3.4 -संवृता (for -संवृताम्). M6 गोपुरार्गलशोभितां (for the post. half). —(l. 2) B3.4 शोभिता. M6 -पण्योप- (for -पण्यवि-). B3.4 -भूषिता. —After l. 2, M6 ins. :

1059(A)* वर्णशालागृहैर्मुख्यैरजितैरजितान्तराम् ।

—(l. 3) Ś1 V3 D8.12 M6 -वनसंपन्ना(M6 °न्नां); B3.4 -वेश्मसंपन्ना. B3 -बल-; B4 -शर-; M6 -जन- (for -नर-). Ñ2 V2 B1 -सेवितां; B3.4 -संवृता (for -संवृताम्). Ś1 V3 D8.12 संवृद्ध (V3 °द्धा)तरुसंवृता (for the post. half). —(l. 4) Ñ2 V2 B1.3.4 D7.8.10.11 G2.3 M1.2.4.8.10 -देशगतैश् (for -देशा°). G1 M2.4.5.10 पुरुषैर् (for वणिग्भिर्). Ś1 V3 B3.4 D8.12 -शोभिता; M1.9 -सेवितां (for -शोभिताम्).]

—Thereafter, Ñ2 cont. l. 1–2 of 1062*; while B2 cont. :

1060* निवेशयामास तदा स्थानेन च विशेषतः ।

—Thereafter, B2 further cont. l. 1–2 of 1062*.

—After 11, D6.7.10.11 G1 M2.4.5.9.10 ins. :

1061* चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावणिजशोभिता ।

[M2.4.9.10 चातुर्वर्ण्यैः. D7.11 -वाणिज-; D10 -वाणिज्य- (for -वणिज-).]

12 Ñ2 B transp. 12 and 13 (Ñ2 illeg.). —^{ab}) Ś V3 D8.12 या च; V1 एवं; B1 पूर्वं; B4 यस्य (for यच्च). V3 B3 [अ]नेन (for तेन). Ś V3 D8.12 -शुभ्रा; Ñ1 D1.4.6.7.9–11 T4 G M2–8.10 Cg.k.t शुभ्रं; D2 गृहं; D5 T1–3 M1.9 श्वभ्रं (for शून्यं). V2 reads कृतं पुरा in marg. Ś V2 D8.12 कृता; M2.4 तदा; M5 गृहं; Cm as in text (for कृतं). Ś Ñ1 V2 D1.3–5.8.12 M1.8.9 तदा; D6.7 G1 M10 गृहं; M2.4.5 कृतं; M6 om.; Cg.k.t as in text (for पुरा). D10.11 transp. महच् and पुरा. —^{c}) T1.2 G2.3 M3 शत्रुघ्नो (for तद्वीरो). Ś V3 D8.12 व्यशोभयत शत्रुघ्नो; D6.7.10.11 T4 G1 M1.2.4–10 तच्छो(M7 स शो)भयति शत्रुघ्नो. —^{d}) V2 D2.9 -पुण्य-; B1 -पथ-; D1.4 -पुष्प- (for -पण्य-). Ñ V1.3 D6–8.12 T4 M5.8.9 -पण्योपशोभितं (Ñ V1.3 D8.12 °तां); D10.11 G1 Ct -वर्णोपशोभितं; T1.2 G2.3 M1.3 -वर्णैन तद्गृहं; M2.4.6.7.10 -पण्येन शोभितं. —After 12, Ñ1 V2 B4 (l. 1 only) D1–7.9–11 S ins. (Ñ1 D1–5.9 subst. l. 3 only for 13^{ab} ; while Ñ2 cont l. 1–2 after 1059*; B2 cont. l. 1–2 after 1060* :

1062* आरामैश्च विहारैश्च तटाकैश्च समन्ततः ।
शोभिता शोभनीयैश्च यैश्चान्यैर्दिव्यमानुषैः ।
तां पुरीं दिव्यसंकाशां नानापण्योपशोभिताम् ।

[(l. 1) V2 B2 आगारैश्; G1 आहारैश् (for आरामैश्). B2 महाहारैस्; T4 विरामैश्च (for विहारैश्च). B4 नानावृक्षैश्च पुष्पैश्च (for the prior half). Ñ2 B2.4 तडागैश्च; V2 D6.7.10.11 T4 K (ed.) शोभमानं(T4 °नैस्; K [ed.] °नां) (for तटाकैश्च). B4 सपंकजैः; T4 ततस्ततः (for समन्ततः). Ñ1 D1–4.9 T3 उद्यानैश्च पुरैश्चैव(T3 सरोभिश्च) तडागैश्चैव सर्वशः(Ñ1 D2.9 °तः); D5 पुरैश्चोपवनैश्चैव सर्वशः शोभनैर्वृतां. —(l. 2) Ñ V2 B2 D5.10.11 G3 M6.10 शोभितां (for शोभिता). Ñ V2 B2 D1–5.9 T3 शोभमानैश् (for शोभनीयैश्). Ñ V2 B2 D1–5.9–11 T3 तथान्यैर्; D7 यत्रान्ये; M10 तैश्चान्यैर् (for यैश्चान्यैर्). Ñ2 V2 D7.10 दैव-; B2 (marg. also) D11 देव-; M7 दीप्त- (for दिव्य-). D7 -मानुषाः; G (ed.) -पूरुषैः (for -मानुषैः). D6 T1.2 G2.3 M1–3.8.9 ये चान्ये दिव्यमानुषाः (for the post. half). —(l. 3) Ñ1 देव- (for दिव्य-). G1 M2.4.5.10 सा पुरी दिव्यसंकाशा (for the prior half). G (ed.) -पुण्योप- (for -पण्योप-). G1 M2.4.6.7.10 यमुनातीरशोभिता(M6.7 °तां); M5 नानावर्णोपशोभिता (for the post. half).]

—Thereafter, D7.10.11 T G M1–5.8(l. 1–3).7–10 cont. l. 4 only of 1059*.

G. 7. 76. 15 B. 7. 70. 15 L. 7. 73. 13 तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः ।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ १३

तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ।
रामपादौ निरीक्षेयं वर्षे द्वादशमे शुभे ॥ १४

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

---

13 Ñ$_2$ B transp. 12 and 13 (Ñ$_2$ illeg.). D_8 om. 13–14^{b}. V_1 om. 13^{ab}. For subst. in Ñ$_1$ $D_{1-5.9}$ cf. v.l. 1062*. —^{a}) V_2 B_3 **समृद्धां तां** (by transp.); B_1 **समृद्धार्थः**; $B_{2.4}$ **समृद्धां तु**; M_9 **स समृद्धां** (for **तां समृद्धां**). Ś D_{12} **च शत्रुघ्नो**; V_3 B_1 D_6 T_2 **समृद्धार्थां** (for **समृद्धार्थः**). —^{b}) Ś D_{12} **ददृशे** (for **शत्रुघ्नो**). V_2 B **लक्ष्मणानुजः**. —^{cd}) D_7 G_1 **परमः**; M_1 **तां पुरीं** (for **परम-**). V_2 B_{1-3} **-स्फीतां**; T_{1-3} G_3 M_3 **-प्रीत्या** (for **-प्रीतः**). B_1 M_1 **उपागतः** (for **उपागमत्**). G (ed.) **हर्षं शत्रुघ्न आविशत्** (for ^{d}). Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ **निरीक्ष्य परया प्रीत्या शत्रुघ्नो हर्षमागमत्** (D_5 **°गतः**).

14 D_8 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). —^{a}) Ñ V_1 B_2 $D_{1-5.9}$ T_3 **चिंता** (for **बुद्धिः**). —^{b}) Ś M_2 **निरीक्ष्य**; Ñ$_1$ **विवेश्य**; M_7 **प्रवेश्य**; G (ed.) **निविश्य** (for **निवेश्य**). Ś $D_{1.3.5.7}$ **मथुरां**; M_{10} **मधुरा-**; Ck as in text (for **मधुरां**). —^{c}) Ś Ñ$_2$ V B_2 $D_{6-8.10-12}$ $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.2.4.10}$ **निरीक्षे** ($D_{6.7.10}$ T_4 G_2 $M_{4.10}$ **°क्ष्ये**)**हं**; Ñ$_1$ $D_{1.3-5}$ **प्रपश्येयं** (for **निरीक्षेयं**). —^{d}) Ñ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9-11}$ T_3 **वर्षे द्वादश आगते**; V_2 B_2 **वर्षेस्मिन्द्वादशेचिरात्**. —For 14, $B_{1.3.4}$ subst.; while Ñ$_2$ V_2 B_2 $D_{7.10.11}$ ins. after 14 :

1063* **ततः सताममरपुरोपमां पुरीं**
निवेश्य वै विविधजनाभिसंवृताम् ।
नराधिपो रघुपतिपाददर्शने
दधे मतिं रघुकुलवंशवर्धनः ।

[(l. 2) B_3 तां (for वै). —(l. 3) B_2 नरपति- (for रघु°). —(l. 4) B_{2-4} दधौ; D_7 दध्रे (for दधे). V_2 मतिं दधौ (for दधे मतिं).];

while M_7 ins. :

1064* **हत्वा मधोः पुत्रममन्दवीर्यः**
स तान्सुरेशान्शिरसा प्रणम्य ।
कृत्वा निवासं भवने तदीये
द्रष्टुं स रामं प्रययौ महीशः ।

Colophon : V_1 om. —*Sarga name* : Ś Ñ$_1$ V_3 $D_{1.3-5.8.12}$ **मथु(D_4 °धु)रानिवेशः**(Ś$_1$ V_3 **°शनं**); Ñ$_2$ V_2 $B_{1.3.4}$ **मधुपुरनिवेशः**(B_3 **°शनं**); B_2 **मधुवनप्रवेशः**; $D_{2.9}$ **मधुपुर्यां शत्रुघ्ननिवासः**; L (ed.) **मथुरोपनिवेशः**. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ$_1$ $V_{2.3}$ $D_{2.12}$ om.; Ñ$_2$ T_3 75; B_1 76; B_2 60; B_3 74; B_4 77; $D_{1.4}$ 64; D_3 T_4 78; D_5 66; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7-10}$ 70; D_8 67; D_9 72; M_6 68. —After colophon, T_4 concludes with **श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः**; G $M_{1.2.5.8}$ with **श्रीरामाय नमः**; M_{10} with **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

६३

ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् ।
अयोध्यां चक्रमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १
मन्त्रिणो बलमुख्यांश्च निवर्त्य च पुरोधसम् ।
जगाम रथमुख्येन हययुक्तेन भास्वता ॥ २
स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनन्दनः ।
अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ३
स प्रविश्य पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः ।
प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ॥ ४ G. 7. 78. 7 B. 7. 72. 7 L. 7. 75. 8

63

D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) B8 पूर्णे; M2 गते; Cm.g.k.t as in text (for ततो). Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.8.9.12 T3 तु (B3 स) द्वादशे. —^{b}) Ś Ñ1 V1 B2.3 D1–4.7–9.12 T3 शत्रुताप (B3 °पात) नः; Ñ2 D5 शत्रुसूदनः; V2 (before corr. as in Ś) B1.4 शत्रुकर्षणः (for रामपालिताम्). —^{cd}) V2 B ईहते; V3 प्रययौ; T2 चक्रमे; M7 प्राक्रमद् (for चक्रमे). V3 पूर्णां (for गन्तुम्). G (ed.) चक्रेयोध्यां मतिं गंतुम् (for ^{c}). T1.2 लब्धभृत्य-. G2 -पदानुगः; Ck.t as in text (for -बला°). V3 सामात्यः सपदानुगः (for ^{d}). D7 प्रययौ सेनया सार्धं रामसंदर्शनोत्सुकः. —For 1^{cd}, Ś Ñ V1 D1–5.8.9.12 T3 subst.:

1065* अयोध्यागमने बुद्धिं चकाराल्पपदानुगः ।

[Ñ2 illeg. for the prior half. Ñ2 T3 -बल- (for -पद-).]

2 ^{b}) B2–4 G1 निवृत्य; M4 निवार्य (for निवर्त्य). G1 M4.5 स (for च). V3 G1 M4.5 पुरोधसः. —For 2^{ab}, Ś Ñ1 V1.2 D T G2.3 M1.2.8.9 G (ed.) subst.:

1066* ततो मन्त्रिप्रधानांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च ।

[Ś1.2 V1 पुर-; Ś3 D8.12 सुर-; D3 मंत्र-; G (ed.) बल- (for मन्त्रि-). D6.7.10.11 T1.4 M1.3.8.9 -पुरोगांश्; T2 G2.3 -पुरोधांश् (for -प्रधानांश्). Ś V1 D8.12 स (for च). T3 निवेश्य (for निवर्त्य). D2.9 T3 सः (for च).]

—Ñ1 damaged from मुख्येन in ^{c} up to श (see var.) in ^{d}. —^{c}) D6.7.10.11 हयमुख्येन; K (ed.) हयमुख्यैश्च; (for रथ°). T3 अनुगानां सहस्रेण. —^{d}) Ś D8.12 जय-; G1 वाजि- (for हय-). L (ed.) भासता (for भास्वता). Ñ V1.2 B (B3 m. also) D1–7.9–11 T G2.3 M1.3.8.9 हया (D6.7.10.11 रथा) नां च शतेन च (V2 B2.4 वै; D2 T4 हु; D3.5–7.10.11 T1.2 G3 M1.3 सः); B2 (orig.) हयानामयुतेन च.

3 ^{a}) G1 गणिकान्; Cv.m.t as in text (for °तान्). Ś Ñ V B4 D1–5.8.9.12 T3 स गत्वा दिवसैः कैश्चित्; M7 गणितान्विविधान्मासान्. —^{b}) Ś Ñ V B4 D1–5.8.9.12 T3.4 सं (T3 सु) हृ (Ś3 प्र) ष्टो; B3 संप्राप्तो (for सप्ताष्टौ). B1 सौम्यो राघवनंदनः. —After 3^{ab}, Ś Ñ V B D S ins. a passage relegated to App. I (No. 9). ☞ Ñ1 missing from 3^{c} up to 67.4 (वायुमु in l. 4 of 1127*). —^{c}) D1.4 शूरो; M1 तत्र (for तूर्णं). G1 शत्रुघ्नः प्रययौ शीघ्रं. —^{d}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 रामसंदर्शनोत्सुकः (T3 °न्मुखः); Ñ2 V2 B राघवं द्रष्टुमुत्सुकः; Cv as in text. —For 3^{cd}, T1.2 G2.3 M3 subst.:

1067* वाल्मीकिं मुनिशार्दूलमयोध्यां प्रययौ तदा ।

—After 3, Ś V1 B2 D1–5.8.9.12 T3 ins.:

1068* तां गोपुरवतीं रम्यामुद्यानशतशोभिताम् ।

[B2 D3.5 -वन- (for -शत-).]

4 ^{ab}) Ś D5.8.12 संप्रहृष्टां; V1.3 D2.3.6.7.9–11 T3.4 G1 M2.4–9 स (V1 D3.6 T4 सं) प्रविष्टः; D1.4 स (D4 सं) प्रहृष्टः (for स प्रविश्य). T3 प्रीति- (for पुरीं). B3 D3.5 श्रीमान्; L (ed.) हृद्यां (for रम्यां). Ñ2 B1.3.4 D3.5 इक्ष्वाकुकुल-. B3 -संभवः (for -नन्दनः). T1.2 G2.3 M1.3 स त्वयोध्यां समासाद्य नानापण्योपशोभितां. —After 4^{ab}, D1–5.9 T3 ins.; while Ś D8.12 ins. l. 2 only after 4; whereas Ñ2 B2 ins. l. 2 only after 4^{ab}; V1 ins. after 4:

1069* प्राविशद्वै स नृपतिर्वासवो मरुतैरिव ।
समपूज्यत पौरैश्च द्विजैर्जानपदैरपि ।

[(l. 1) V1 D3 प्रविशन् (for प्राविशद्). T3 प्रविश्य नृपवर्योयं (for the prior half). D2.9 मारुतैर्; T3 विबुधैर् (for मरुतैर्). D5 मरुद्भिरिव वासवः (for the post. half). —(l. 2) Ś1 सुसंपूज्य तु; Ś2.3 D8.12 स संपूज्यत; Ñ2 B2 पूज्यमानः स- (for समपूज्यत). Ś चारैश्; D3 वारैश् (for पौरैश्).]

—Ñ2 illeg. for ^{c}. —^{d}) B2 महामतिः (for °द्युतिः). —For 4^{cd}, D1–5.9 T3 subst.; while Ś V1 D8.12 cont. after 1069*:

1070* रामायतनमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ।

—Thereafter, all the above MSS. (including L [ed.]) cont.; while Ñ2 V2 B D7.10.11 ins. after 4:

1071* स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।
पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ।

[(l. 1) V1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 2. —(l. 2) Ñ2 D9 अपश्यत्सुर-; V2 B2–4 पश्यत्यमर-; B1 अपश्यद्देव-; D1.3–5 ददर्शामर-; D2 पश्यन्स सुर-; L (ed.) पश्यन्नगर- (for पश्यन्नमर-).]

G. 7. 78. 9
B. 7. 72. 9
L. 7. 75. 11

सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ५
यदाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहम् ।
हतः स लवणः पापः पुरी सा च निवेशिता ॥ ६
द्वादशं च गतं वर्षं त्वां विना रघुनन्दन ।
नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ७
स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम ।
मातृहीनो यथा वत्सस्त्वां विना प्रवसाम्यहम् ॥ ८
एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
मा विषादं कृथा वीर नैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ ९
नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव ।
प्रजाश्च परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १०
काले काले च मां वीर अयोध्यामवलोकितुम् ।
आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव ॥ ११

5 V2 reads 5^{ab} in marg.—^{ab}) Ñ2 V2 B1–3 अभिवाद्य. G (ed.) ततोभिवाद्य राजानं शिरसा च प्रणम्य च. —^{c}) Ś V1 D1.4.8.12 T1.2 M5.7 वाक्यं (for भूत्वा). —^{d}) D3.5 राघवं सत्यविक्रमं.

6 ^{a}) Ś2.3 V2 B1 D1–5.8.9.12 T3 G2 M9 यथाज्ञप्तं (D2.9 °प्तो). —^{b}) Ś V1.3 D1.3–5.8.12 M6 तत्सर्वं (by transp.); Ñ2 V2 (marg.) B सर्वं वै (for सर्वं तत्). T3 कृतवाहनं (meta.) (for °नहम्). —^{d}) V1 D1–7.9 T3 चापि; D10.11 M1 चास्य; D12 * च; G3 damaged (for सा च). ❀ Cm: पुरी निवेशिता बहुविधारामानेकसज्जनामिति। (°नानामति?)दिव्यगृहैश्च संपूर्णा कृतेत्यर्थः।; Ck.t cite: अस्य पुरी निवेशिता. ❀

7 ^{a}) V1 D1.4.6.7.10.11 द्वादशैता(D1.4 °शेमा)नि वर्षाणि; T1.2 G M1.3.7–9 द्वादशैते गता वर्षास्; M2.4.10 द्वादशेहाभवन्वर्षास्; M5 द्वादशे चाभवद्वर्षास् (sic). —^{b}) Ñ2 V1.2 B D1–5.9 T3 वस(V2 युग)तस्त्र(T3 °स्य) मे(B2 वै) प्र(T3 वि)भो. —^{cd}) Ñ2 V1 D2.9 G1 [उ]त्सहेहं(G1 °हे तम्) (for [उ]त्सहेयम्). Ñ2 V1.2 B D1–5.9 T3 पुनर् (for अहं). T3 वक्तुं (for वस्तुं). M1 transp. अहं and त्वया. G1 M2.4.6.7.10 वीर विना (for विरहितो). G1 damaged for नृप. Ś V1.2 (marg.) D1–4.8.9.12 T3 विनाभूतस्त्वयानघ; D5 त्वयानघ विनाकृतः (for ^{d}).

8 ^{a}) Ś Ñ2 V1.3 B D1–5.8.12 T3 मम; G1 * मे; M6 तन्मे (for स मे). B4 कुरु तत् (for काकुत्स्थ). —^{b}) B4 काकुत्स्थ (for कुरुष्व). Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 T3 M6 वदतां वर(V2 D12 °रः) (for [अ]मितविक्रम). —^{c}) D6 M1 मात्रा (for मातृ-). —^{d}) D6.7.10.11 T1.4 G2.3 M1.3.8.9 न चिरं; T2 न * रः (for त्वां विना). Ś V3 D8.12 नोत्सहाम्यहं; Ñ2 V2 B न वसाम्यहं; T3 तादृशोस्म्यहं; G1 निवसाम्यहं (for प्रवसाम्यहम्).

9 ^{a}) D6.7.10.11 काकुत्स्थं(D10.11 °त्स्थः) (for शत्रुघ्नं). —^{b}) Ñ2 V1 B D1–5.9 T3 प्रो(D2.9 उ)वाच(Ñ2 B भ्रातरं) भ्रातृवत्सलः(B2 D3.9 °लं). —V2 reads 12^{cd} twice (second time in marg.). —^{cd}) V1 D1–5.9 T3 गमः; M9 कथं (for कृथा). V1.3 D1–7.9–12 T G2.3 M1.3.8.9 शूर; M3 देवी (sic) (for वीर). M7 (with hiatus) एतत् (for नैतत्). Ñ2 V2 (second time) B प्राह गाढं(Ñ2 **) परिष्वज्य मा विषादं कृथा इति.

10 ^{a}) Ś Ñ2 V1.2 B D1–5.8.9.12 T3 न विषीदंति. —^{b}) Ñ2 V2 B1.2.4 विप्रवासेन; B3 विप्रवत्सल; D9 विप्रावासेषु. Ś D8 मानद (for राघव). —D7 om. (hapl.) 10^{cd}. —^{c}) V3 D10.11 G1 M1.2.4–10 Ck.t प्रजा हि; K (ed.) प्रजा नः. G1.3 M2.4.5.7.8.10 -पाल्यास्ते; Ct as in text (for -पाल्या हि). D6 T4 प्रजाभिः परिपाल्याभिः. —For 10^{cd}, Ś Ñ2 V1.2 B D1–5.8.9.12 T3 G (ed.) subst.:

1072* राज्यं हि परिरक्षन्तो राज्यवृत्तानुवर्तिनः ।

[D2.9 राज्ञा (for राज्यं). Ñ2 B2–4 सं-; B1 तु; G (ed.) स्वं (for हि). V3 राजार्यं (sic) (for राज्यं हि). Ñ2 V3 B2 -रक्ष त्वं; B3 -रक्षस्व; D2.9 -रक्ष्यंते (for -रक्षन्तो). V1 D1–4.9 राज- (for राज्य-). D2.9 -वर्तिना (for -वर्तिनः). Ñ2 V2 B राजवृत्त(B2.3 °त्ति)मनुस्मरन् (for the post. half).]

11 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) V1 D5 हि; V2 om. (subm.); D1.3.4.6.7.10.11 तु (for च). Ñ2 धर्मज्ञ; V1 D1–5.9 T3 मां(D1.3.4 [इ]मां) शूर; V2 शूर त्वम्; B शूरस्त्वम् (for मां वीर). —^{b}) Ñ2 illeg.; M5.7.8 ह्य(M8 त्व)योध्याम्; Cm.k.t अयोध्याम् (as in text). Ñ2 B2.3 D6.7 अवलोकय(Ñ2 °यन्; D6 °येः); V2 B1.4 °लोककः (for °लोकितुम्). Ś V3 D8.12 ह्य(V3 अ)योध्यां चावलोकय; V1 D1–5.9 T3 त्वमयोध्यां विलोकय. —^{c}) Ś V1 D1–5.9.12 T3 आगम्य तु (D1.2.4.9 च); Ñ2 V2 M6 आगच्छेस्त्वं; B1.4 समागच्छेर्; B2.3 आगच्छेथा (for आगच्छ त्वं). Ś V1 B1.4 D1–5.8.9.12 T3 -व्याघ्र (for -श्रेष्ठ). —^{d}) Ś V1.3 D3.5.8.12 T3 G1 M2.4.6 गंता चासि(V1 °हं); D1.4 गत्वा चाहं; G2 गंतासि स्व-; M8 गतोसि च. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 पुरीं (for पुरं). Ś V3 D8.12 सथा; D2.3.5.9 T4 ततः (for तव). G1 M8.9 परंतप; Ct as in text (for पुरं तव). Ñ2 V2 B1.2.4 गंताह(B4 °तव्य)मपि च (Ñ2 वा) स्वयं; B3 (with hiatus) गंतासि अपि च स्वयं; M7 गंतासि रघुनंदन.

ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः ।
अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १२
तस्मात्त्वं वस काकुत्स्थ पञ्चरात्रं मया सह ।
ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः ॥ १३
रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोनुगम् ।
शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १४
स पञ्चरात्रं काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया ।
उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १५
आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ १६
दूरं ताभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना ।
भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरीं तदा ॥ १७   G. 7. 78. 22 B. 7. 72. 21 L. 7. 75. 23

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

---

12 ^{a}) $D_{5.6}$ [अ]थि (for [अ]पि). —^{b}) M_1 परंतप (for न संशयः). $\tilde{N}_2$ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.9}$ T_3 प्राणेभ्यो(B_2 °णैश्चा)पि विशेषतः. —^{c}) $D_{1.4}$ G_2 $M_{2.6.7}$ अवश्य- (for अवश्यं). Ś $D_{5.8}$ ते; V_1 B_2 $D_{1-4.9.12}$ T_3 तु; $B_{1.3.4}$ हि (for च). —^{d}) Ś $D_{8.12}$ -रक्षणं (for -पालनम्).

13 ^{a}) $\tilde{N}_2$ B वसेह; $T_{1.2}$ G_3 M_1 त्वं वत्स (for त्वं वस). $D_{2.9}$ शत्रुघ्न; D_{11} om. (for काकुत्स्थ). —^{b}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{1-5.7-10}$ सप्तरात्रं. M_6 महाबल; K (ed.) इहावस (for मया सह). —^{c}) $\tilde{N}_2$ B ततो; V_3 क्षिप्रं (for ऊर्ध्वं). Ś B_{2-4} $D_{1.3-5.8.12}$ मथुरां; $\tilde{N}_2$ B_1 स्वपुरीं (for मधुरां). —^{d}) D_3 ससूत- (for सभृत्य-). —After 13, B_2 ins.:

1073* अवश्यमेव कर्तव्यं मद्वाक्यमवधारय ।

14 V_2 reads 14^{ab} twice (second time in marg.). —^{a}) $\tilde{N}_2$ वचनं (for [ए]तद्वचः). $V_{1.2}$ (first time) रामस्यैवंविधैर्वाक्यैर्; $D_{1.2.4.9}$ T_3 रामस्यैवं बहुविधैर्. —$\tilde{N}_2$ illeg. for ^{b}. —^{b}) Ś $D_{8.12}$ $T_{1.2}$ मनोगतं; $B_{1.3}$ सुभाषितं; B_2 सुशोभनं (for मनोनुगम्). V_1 $D_{1.2.4.9}$ ध(D_9 क)र्मयुक्तैर्महापदैः; V_2 (second time as in B_4) धर्मयुक्तैः सुभाषितैः; B_4 धर्मयुक्तस्य भाषितं; T_3 शिक्षितो वचनैः शुभैः. —^{d}) Ś $\tilde{N}_2$ V B_{2-4} $D_{1-4.8.12}$ T_3 [आ]ह(V_2 D_2 [ए]व) राघवं($\tilde{N}_2$ illeg.; $B_{3.4}$ पार्थिवं); B_1 [ए]व पार्थिवं; $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1.9}$ [ए]वम(G_2 M_1 °व सो)ब्रवीत् (for [ए]व चाब्रवीत्).

15 ^{a}) $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.3.4}$ T_3 पंचरात्रं तु(V_2 B_3 च); B_2 $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1-5.7-10}$ सप्तरात्रं च($M_{2.4.5.7.10}$ तु); G_1 स सप्तरात्रं (for स पञ्चरात्रं). $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.3.4}$ शत्रुघ्नो (for काकुत्स्थो). —^{b}) M_1 तदाज्ञया; Ck.t as in text (for यथा°). V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 रामस्याज्ञाचिकीर्षया. —^{c}) $\tilde{N}_2$ V_2 B तत्रोषित्वा; V_1 $D_{1-5.9}$ प्रोष्य तत्र; D_8 त * तत्र (for उष्य तत्र). $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.4}$ महाबाहुर्($B_{1.4}$ °भागो) (for महेष्वासो). G (ed.) उषित्वा परमेष्वासो.

16 ^{a}) $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.3.4}$ G_2 M_1 तं; B_2 स; $D_{1-5.9}$ T_3 G_1 $M_{2.4-7.10}$ च (for तु). B_{1-3} $D_{1.4}$ T_3 महाराजं; B_4 $D_{2.9}$ °भागं (for महात्मानं). —^{c}) Ś $\tilde{N}_2$ V_3 $D_{8.12}$ transp. भरतं and लक्ष्मणं. $\tilde{N}_2$ V_2 (marg.) B [उ]भौ (for [ए]व). —V_2 reads ^{d} in marg. —^{d}) Ś V_3 $D_{11.12}$ उपाहरत्; G_1 $M_{4.5.9.10}$ अथारुहत् (for उपारुहत्). $\tilde{N}_2$ V_2 B मातरश्चैव(V_2 °तृश्चैव तु) सर्वशः; V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 संप्रतस्थे महाबलः(V_1 °रथः); M_7 (with hiatus)आरुरोह महारथं. —After 16, $\tilde{N}_2$ V_2 B ins.:

1074* प्रणम्य विधिवद्वीरस्ताभिश्चैवाभिनन्दितः ।
आरुरोह रथं श्रीमान्नानारत्नविभूषितम् ।

[(l. 1) B_2 स्त्रीभिश् (for ताभिश्). B_3 -मंत्रितः (for -नन्दितः). —(l. 2) B_3 ततः (for रथं). B_2 शीघ्रं (for श्रीमान्). B_3 रथं (for नाना-). $\tilde{N}_2$ -[उ]पशोभितं (for -विभूषितम्).]

—Thereafter, V_2 cont.:

1075* स चैवं निर्गते धीमान्संप्रतस्थे नराधिपः ।

17 ^{ab}) Ś V_3 $D_{6-8.10-12}$ T_4 $G_{1.3}$ $M_{2.4.6.7.9.10}$ पद्भ्याम्; K (ed.) आभ्याम् (for ताभ्याम्). Ś V_3 $D_{8.12}$ $M_{1.9}$ उप- (for अनु-). G (ed.) स दूरानुगतो वीरो (for ^{a}). V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 दूरं चानु(V_1 °भ्या)गतो वीरो भरतेन महात्मना. —^{c}) $D_{1-5.9}$ T_3 लक्ष्मणेन (for भरतेन). —^{d}) V_1 $D_{3.5}$ स्व- (for [आ]शु). Ś V_3 $D_{8.12}$ M_6 ययौ मधु- (for जगामाशु). G_2 $M_{3.6}$ पुरं (for पुरीं). $M_{6.7}$ तथा; K (ed.) ततः (for तदा). V_2 जगाम मधुरां पुरीं; T_3 जगाम नगरं तथा. —For 17, $\tilde{N}_2$ B subst.; while V_2 subst. l. 1–2 for 17^{ab}:

1076* स लक्ष्मणेनानुगतो महाबलो
ह्यभिप्रतस्थे भरतेन चैव हि ।
स दूरमध्वानमितो निवर्त्य तौ
पुरं स्वमेवाभिययौ महात्मा ।

६४

G. 7. 79. 1
B. 7. 73. 1
L. 7. 76. 1

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः ।
प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १
ततः कतिपयाहःसु वृद्धो जानपदो द्विजः ।
शवं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २
रुदन्बहुविधा वाचः स्नेहाक्षरसमन्विताः ।
असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३
किं नु मे दुष्कृतं कर्म पूर्वं देहान्तरे कृतम् ।
यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४
अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसमन्वितम् ।
अकाले कालमापन्नं दुःखाय मम पुत्रक ॥ ५

[Ñ2 illeg. for l. 1–2. —(l. 2) B3 [अ]ति- (for [अ]भि-). —(l. 3) Ñ2 V2 अदूरम् (for स दूरम्). B2.4 निवर्त्य (for निवर्त्य तौ). —(l. 4) Ñ2 मधोः पुरं तत्प्रययौ महाबलः.]

—Thereafter, B2.4 cont.; while V2 ins. after 17 :

1077* दिवसगणनया क्रमेण गत्वा
स तु मधुरां नगरीं रघुप्रवीरः ।
सततमनुशशास राजसूनुः
शिरसि च रामवचो निशम्य भक्त्या ।

[(l. 2) V2 om. स तु. V2 मथुरा-; B4 माथुरीं (for मधुरां). V2 B4 नर- (for रघु-). —(l. 3) V2 अन्वशासत (for अनुशशास). V2 B2 धर्मभीरुः (V2 °तीव्रः) (for राजसूनुः). —(l. 4) B4 om. च. V2 निधाय (for निशम्य).]

—After 17, M7 ins. :

1078* इत्थं शत्रुघ्नः सत्कृतो भ्रातृवर्यै-
र्नत्वा तान्सर्वांस्तेजसादित्यकान्तान् ।
भूयस्तं नत्वा राघवं रामभद्रं
तेनानुज्ञातो निर्जगामोग्रधन्वा ।

Colophon. Ñ1 missing (cf. v.l. 3). —*Sarga name* : Ś V3 D6.7.12 शत्रुघ्नप्रस्थानं; Ñ2 B1.2.4 D8 शत्रुघ्नप्रस्थापनं(B1 °नः); V1 शत्रुघ्नप्रतिवर्तनं; V2 शत्रुघ्नगमनं; B3 शत्रुघ्नप्रत्यागमनं; D1.4 शत्रुघ्नप्रतिगमनः; D2.9 शत्रुघ्नपरिवेदनः(D9 °गमनः); D3 शत्रुघ्नप्रत्यागमं; D5 शत्रुघ्नप्रयाणं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś V2.3 D2.12 om.; Ñ2 illeg.; V1 56; B1 78; B2 62; B3 76; B4 79; D1.4 65; D3 M8 70; D5 66; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 72; D8 69; D9 74; T3 77; T4 80; M6 71. —After colophon, T3 G M1.2.5.8 conclude with श्रीरामाय नमः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

64

☞ Ñ1 missing for Sarga 64 (cf. v.l. 7.63.3). D12 begins with ॐ.

1 *a*) G3 सु-; M7 om. (subm.) (for स). Ś V1.3 B1.2.4 D1.4.8.12 स तु (by transp.); B2 तत्र; D2.9 T3 च स; M1 [अ]थ स (for तु स). V2 marg.; G1 M2.4–6.10 तं प्रस्थाप्य च(M4.5 स; M6 तु) शत्रुघ्नं. —*b*) Ś V1 B D1.2.4.8.9.12 T1–3 G2 M1 भ्रातृभिः; Ct as in text (for भ्रातृभ्यां). —*c*) V1.3 D2.3.9 T4 सुखं (for सुखी). V1 तत्र; B4 राजा (for राज्यं). —*d*) Ś Ñ2 B3 D8.12 प्रति- (for परि-). V1 राज्यं धर्मेण पालयन्.

2 *a*) Ś Ñ2 V B D1.3–5.8.9.12 M6 कतिपयाहस्य; D2 °पर्यातस्य; Cm.k.t as in text (for °पयाहःसु). —*b*) B1 जानपद- (for °पदो). —*c*) Ś D8.12 पुत्रं शवम्; Ñ2 V1.2 B D1.2.4.5.9 T3 बालं शवम् (by transp.); V3 शवं सुतम्; D3 बालं मृतम्; D6.7.10.11 M2.3.8–10 मृतं बालम्; G2 शर्मं बालम्; M6 शावं बालम् (for शवं बालम्). —*d*) B2 उपाद्रवत्; B4 D2.9 °विशत् (for °गमत्). —After 2, D10.11 read 4*ab* for the first time, repeating it in its proper place.

3 *a*) V3 नदन् (for रुदन्). D5 विलपन्बहुधा वाचः; Cgp रुदन्बहुविधं विप्रः. —*b*) D10.11 T1.2 G2.3 M1.3.8 Ck.t स्नेहदुःखसमन्वितः; T3 स्नेहरूक्षसमन्विताः; M9 स्नेहाद्दुःख°; Cv as in text. —Ñ2 B1 om. 3*cd*. —*c*) D3 [इ]ति शोकार्तः (hypm.) (for पुत्रेति). —*d*) Ś V1.2 B2–4 D1.2.4.5.8.9.12 T3 शोकार्तः स जगाद(V1 B2–4 D1.4.5 [m. also] T3 °म) ह; D3 स जगाद मुहुर्मुहुः.

4 V2 reads in marg. 4*ab*. D10.11 read 4*ab* for the first time after 2, repeating it here. —*a*) B2 तु; B3 वा (for नु). V3 D12 दुःकृतं (for दुष्कृतं). V1 D1–4.9 T3 दुष्कृ(D2.3.9 दुःकृ)तं किं नु(D1.4.9 तु) मे पुत्र(V1 भद्र; D1.4 तत्र); V2 किं नु मे दुष्कृतेन त्वं. —*b*) Ś V1.3 D1.3.4.8.12 T1.2 G2.3 M3.5.8 पूर्व-; Ñ2 B D5–7.10.11 (D10.11 both times) M1.2.4.7 पुरा; G1 M10 पुत्र; M6 पर- (for पूर्वं). G3 गतं (for कृतं). V2 मृतः पुत्राद्य बालकः; D2.9 देहांतरकृते कृतं. —*c*) B2 यदर्थं; D6.7 तदहं; D12 यद्यं (for यदहं). Ñ2 B2.3 पुत्र बालं; V2 (marg.) B1 बालपुत्रं (for पुत्रमेकं). D6.7.10.11 तु; M6 च (for त्वां). V1 बालकं यदहं पुत्रं; D1–5.9 T3 त्वामेक(D1 T3 °कं)पुत्रं(D1 T3 °त्र) यदहं.

5 *b*) Ś1.2 पंचवर्षं. Ś V3 D8.12 -दशाधिकं; D1.4 -शतान्वितं; D10 Ct -सहस्रकं (for -समन्वितम्). Ñ2 V2 (partly marg. from क) B पंचवर्षकमेव च(Ñ2 हि; V2 ह). —*c*) D4 अंतकाले (hypm.) (for अकाले). B2 दुःखमापन्नं; D6.7.12 T3.4 G1 M1.3.8 कालमापन्नो; M6 °संपन्नं;

अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः ।
अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६
न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहम् ।
केन मे दुष्कृतेनाद्य बाल एव ममात्मजः ।
अकृत्वा पितृकार्याणि नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ७

नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् ।
मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ८
रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ।
त्वं राजञ्जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ९

G. 7. 79. 12
B. 7. 73. 11
L. 7. 76. 10

Cm.g.k.t as in text (for °मापन्नं). —V2 reads in marg. 5^{d}. —d) V2 तं मे पुत्राय (sic); B2 D6.7.10.11 Cm.t मम दुःखाय (by transp.). V1 पुत्रकं; V2 D1 T4 पुत्रकः; M5 नंदन; Cm.t as in text (for पुत्रक). ❀ Ct: पञ्चवर्षसहस्रकं वर्षशब्दोऽत्र दिनपरः सहस्रवत्सरं सत्रमुपासीतेतिवत्। तेन षोडशवर्षमित्येके। तेन किंचिदूनं चतुर्दशवर्षमित्यर्थं इत्यन्ये. ❀ —After 5, T1.2 G2.3 M1 ins. 1080*; while G1 repeats it after 7^{ab}.

6 Ś D8 om. (hapl.) 6. —a) G1 M2.5–7 स्वल्पैर् (for अल्पैर्). —b) B2.3 गमिष्यावो (for गमिष्यामि). —V2 reads in marg. 6^{c}. —c) M10 इयं; Cm.t as in text (for अहं) V1.2 D1–5.9 T3 जननी ते तथै(T3 °वै)वे(D9 °था चे)यं. —d) B2 M1 शोकेन तव (by transp.); D2.9 T3 शोकेन मम; Ct as in text (for तव शोकेन).

7 a) D2 [अ]कृतं; D9 [अ]द्य तं (for [अ]नृतं). V1 B2 D1–5.9 T3 किंचित्; V2 marg.; B1 चोक्तं; D6 T1.2 G3 M3 तूक्तं; G2 दुःखं (for ह्युक्तं). —b) V1 D1–4 कृतं; D5.9 T3 कृतां (for न च). G2 M1 पापं (for हिंसां). V1 D1–5.9 T3 न च(D9 मे) स्मरे; B1.3 करोम्यहं; G (ed.) कथंचन (for स्मराम्यहम्). Ś3 D8.12 न चाहं संस्मराम्यृतं (sic). —After 7^{ab}, Ñ2 B ins.; while V2 cont. after 1080*:

1079* जन्मप्रभृति वै तात न च पापं स्मराम्यहम् ।

[V2 [ए]व; B4 वै (for च). B2 पीडां नैव (for न च पापं). B3 न पापं स्मरयाम्यहं (sic) (for the post. half).]

—After 7^{ab}, V2.3 D1–7.9–11 T3.4 G1 (repeats) M2–5.7.9.10 ins.; T1.2 G2.3 M1 ins. after 5:

1080* सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव स्मराम्यहम् ।

[V2 चापि; D1–5.9 T3.4 पीडां(T4 °डा); D6.7 प्राणो; T1.2 G1(first time).2.3 M3 दुःखं; Ck.t as above (for पापं). G1 (first time) कृतं तत्र; G2.3 कृतांतं तं(G3 °सं-) (for कृतं नैव). V2 पीडां नैव करोम्यहं; D1–5.9 T3 कृतां(D4 * *; T3 कर्तुं) नाहमनुस्मरे; D6 T4 M5.7 Ctp न कदाचन विद्य(D6 °ध्य)ते; D7 M1.4.9.10 न कदाचिन्न(M10 °तु) विद्यते; D10.11 न स्मरामि कदाचन; G1 (second time) M2 कदाचिन्न हि(M2 *) विद्यते (for the post. half).]

—B2 om. 7^{cd}. —c) V1 B3 D1–4.9 T3 केनार्थं; V2 D6.7.10.11 T1.2 G3 M1.3.8 केनाद्य; D5 केनाहं; T4 M9 तेनाद्य; G2 केनान्य- (for केन मे). Ñ2 B1.3.4 त्वं; V2.3 D6.7.10.11 T1.2.4 G2.3 M1.3.8.9 [अ]यं (for [अ]द्य). —d) T2 एवं (for एव). Ś2.3 G2 महात्मजः(Ś2 °नः); M10 दुरात्मनः (for ममात्मजः). Ñ2 B1.4 मृतः पुत्राद्य बालकः. —e) G1 अदत्वा (for अकृत्वा). V2 -शुश्रूषां (for -कार्याणि). —f) Ś D8.12 यातो; Ñ2 V D1–7.9–11 T3.4 गतो (for नीतो). Ś1 Ñ2 D12 M8 वैवस्वतं क्षयं; V2 वैवस्वतं पुरं. B2 वैवस्वतक्षयं गतः.

8 a) B4 वा; D1.4.5 हि (for मे). —b) M10 न श्रुतं (for श्रुतं वा). Ñ2 B2.3 घोरसंहितं. —D5 repeats 8^{cd} (followed by 1082* and 1084*) after 9^{ab}. —c) Ś1 D8 -वेलायां; Ś2.3 D12 -वेलानां; Ñ2 B -वयसां; T2 -कालं तु; G1 -काले तु (for -कालानां). M1 मृत्युप्राप्तमकालानां. —d) T1.2 G3 M1.3 न राम-; Ct as in text (for रामस्य). M6 विजये; Cg.k.t as in text (for विषये). Ś D8 M1.4 तथा; D10.11 ह्ययं (for यथा). —After 8, Ś V3 D8.12 ins.:

1081* पुनर्जगाद वाक्यं स पुत्रशोकेन पीडितः ।

9 V3 repeats 9^{ab} after l. 2 of 1084*. —a) Ñ2 B3 कर्म; V1 D1–5.9 T3 व्यक्तम्; V2 B1.2.4 मन्ये; V3 (second time) घोरात् (sic) (for किंचिन्). —b) D6 अन्यन् (for अस्ति). Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 इदं(D1 °द) घोराग्नि(V1 D1.4 °रनि; D4 °राति; T3 °रार्थं)दर्श(Ś D8.12 वर्त)नं; V3 (second time) तद्व्यक्ताव्यवस्थितं. —After 9^{ab}, D5 repeats 8^{cd}. —c) D7.10.11 T4 M2.4–10 Ct स; Cg.k as in text (for त्वं). Ñ2 V2 B D6 न राजा जीवयेदे(B2 °यत्ये; D6 °यत्वे)नं. —d) V2 reads बालं in marg. B2 मे निधनं (for मृत्युवशं). —For 9^{cd}, Ś V1.2 D1–4.5(reads after 8^{cd} [r.]).8.9.12 T3 subst.; Ñ2 V3 B D6.7.10.11 T1.2.4 G M (D10.11 T4 M3 read twice) ins. after 9^{ab}:

1082* न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् ।

[Ñ2 V2 B1.4 तथा हि; V1 यतस्तद्-; V3 D6.7.10.11 T4 (D10.11 T4 first time) M2.4.6–8 यथा हि; B3 D2 न ह्यत्र; T3 न चास्य; M3 (first time) यथास्य; M5 यथाद्य (for न ह्यन्य-). Ś V1 D1–5.8.12 -विषयस्थान्वै(D2 °स्थो वै) (for °स्थानां). D6 क्षयं (for भयम्). Ñ2 V2.3 B2–4 D6.7.10.11 T1.2.4 G M (D10.11 T4 M3 first time) मृत्युरागतः; B1 मृत्युरापतेः (sic). Ś D1–5.8.9.12 T3 बालकान्मृत्युरा(D2 °को मृत्युमा)विशत् (D1.2.4.9 °शेत्); V1 बालान्मृत्युरिहाविशत् (for the post. half).]

—Then Ñ2 V2 B2–4 cont.:

1083* राज्ञो हि दुष्कृतेनैव ह्यकाले म्रियते जनः ।
दुर्भिक्षं वा सुभिक्षं वा राज्ञः कर्मविपाकजम् ।

G. 7. 79. 13 B. 7. 73. 13 L. 7. 76. 12 भ्रातृभिः सहितो राजन्दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन्सुमहाबल ॥ १०

संप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ।
रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं नृपम् ॥ ११

[(l. 1) G (ed.) वै (for हि). V2 [ए]वम् (for [ए]व). V2 B2.4 (B2.4 with hiatus) अकाले; B3 चाकाले (for ह्यकाले). B4 प्रजा (for जनः). —(l. 2) B3 राज- (for राज्ञः).];

while, V1 D1–5.9 T3 cont. after 1082*; Ś V3 D8.12 (after l. 1) cont. after 1087*; M3 ins. after 10^{ab}; L (ed.) ins. after 10^{cd} (first occurrence):

1084* इत्येवं विलपन्विप्रः पत्न्या सार्धमनाथवत् ।
द्वारि तिष्ठति रामस्य भृशं शोकाभिपीडितः ।
रामं गर्हयमाणस्तु भ्रातॄंश्चास्याति दुःखितः ।
वसिष्ठवामदेवादीनृत्विजश्चास्य संमतान् ।

[(l. 1) Ś D8.12 एवं स; V3 एवं वै (for इत्येवं). —(l. 2) V1 [अ]तिष्ठत; T3 [अ]तिष्ठस्त; M3 तिष्ठंश्च (for तिष्ठति). D9 रामाय (for रामस्य). Ś2.3 लोकाभि-; D2.9 शोकेन; D5 शोकाति- (for शोकाभि-). —(l. 3) V1 च (for तु). D3.5.9 स रामं (D3 रामं च) गर्हमाणस्तु (for the prior half). D5 [ए]वाति-; D9 [अ]धिक- (for [अ]स्याति-). —(l. 4) D9 T3 [अ]पि; M3 [अ]भि- (for [अ]स्य). Ś V1 D8.12 ऋत्विजानति- (for ऋत्विजश्चास्य).]

—Thereafter, Ś D8.12 repeat 10^{cd}.

—After 9, Ñ2 V2 B D6.7.10.11 T1.2.4 G M L (ed.) ins.:

1085* राजद्वारि मरिष्येऽहं पत्न्या सार्धमनाथवत् ।
ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ।

[(l. 1) B1 D6 M8.9 राजद्वारे. D6.7.10.11 T4 M1 मरिष्यामि; T1.2 G3 M3.8.9 °ष्ये वा (for °ष्येऽहं). V2 असंशयं (for अनाथवत्). —T4 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 B4 समुत्पाद्य; V2 B1–3 ततो रामः (for ततो राम). M6 ब्रह्महत्यागतो राम (for the prior half). Ñ2 B4 ततो रामः; M1.6 त्वमुपेत्य (for समुपेत्य). Ñ2 V2 B1.2.4 भवेत् (for भव). B3 भ्रातृभिः सह भोक्ष्यते; L (ed.) संप्रेक्ष्य सुखी भवेत् (subm.) (for the post. half). ❀ Cg: सुखी भवेत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ।; so also Ck.t. ❀]

10 B3 om. 10–11^{b}; D2 T4 om. 10; V1 D1.3–5.9 T3 om. 10^{ab}. —^{a}) Ñ2 V2 B1.2.4 राजा; M1 राम; M4 om. (for राजन्). —^{b}) Ś2.3 B1 आयुम् (sic); V2 B2 G1 M2.4.10 चायुर् (for आयुर्). Ñ2 V2 B1.2 अवाप्नुयात्; B4 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.3.8.9 °प्स्यसि (for अवाप्नुहि). —After 10^{ab}, V3 B2.4 ins.; while B3 cont. after 1085 (owing to om.):

1086* पुरोहितस्तथा चायं मित्रावरुणसंभवः ।

[B2.4 [ए]व (for च). V2 B2 मैत्रावरुण-).]

—After 10^{ab}, M3 ins. 1084*.

—Ś D8.12 repeat 10^{cd} after 1084*. —^{c}) Ś V3 D7.8.12 (Ś D8.12 both times) उषितोऽस्मि (Ś3 D8.12 °स्मिन् [second time]); D1.4 उषितान्सु- (for उषिताः स्म). Ś V3 D8.12 (except V3 all second time) पुरे; D5 वयं (for सुखं). V1 राज्यं; D1.3–5.9 T3 राज्ञां; D8 राजा (sic) (for राज्ये). —^{d}) Ś V1 D1.3–5.8.9.12 T3 (Ś D8.12 second time) विषयेषु महात्मनां; Ñ2 V2 B1.2.4 राज्ञो दशरथस्य ह (B2 वै). —After 10, Ś V D3.5–8 (Ś D8 after 10^{cd} [first occurrence]).10.11 S G (ed.) ins.; D12 ins. l. 1 and l. 2 after 10^{cd} (first and second occurrence respy.):

1087* इदं तु पतितं यस्मात्तव राम वशे स्थितान् ।
कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् ।

[V1.2 D3.5 T3.4 M8–10 om. l. 1. T1.2 G M1 transp. l. 1 and l. 2. —(l. 1) Ś1 lacuna for the prior half. D6 न (for तु). T1.2 M1.2.4.6.7 Cm तपति नो (for तु पतितं). Ś1 D6.7 Ck.t तस्मात्; Ś2.3 ह्यस्मिन्; D10.11 ह्यस्मात्; M3 कस्मात् (for यस्मात्). V3 D8.12 इदं ते (V3 तं) प्रत्ययेनास्मि (for the prior half). M5 राजन् (for राम). Ś1.2 V3 D8.12 स्थितः; K (ed.) स्थिताः. —Ś V3 D8 M2.4–7 om. l. 2. —(l. 2) T2 M3 वा; G1 च (for first हि). D8 नास्ति स्वल्पं हि; M1 * *स्वल्पं न; M10 वयं स्वल्पं हि (for स्वल्पं हि न हि). V1.2 D3.5.12 T3 G (ed.) रामस्य विषयस्थानां न ह्य (G [ed.] नास्त्य)ल्पमपि नः (V2 * * * नास्ति मे) सुखं.]

—Thereafter, Ś V3 D8.12 cont. 1084*.

—After 10, Ñ2 B1.4 ins.:

1088* रामं नृपतिमासाद्य जाता सम्प्रति दुःखिताः ।

—After 10^{cd} (first occurrence), L (ed.) ins. 1084*.

11 Ś B3 D1.4.8.9 om. 11^{ab} (for B3, cf. v.l. 10). V2 reads in marg. 11^{a}. —^{a}) V3 अयं बालोऽपि विषय. —^{c}) Ś2 नाथं रामम् (by transp.); V2 D4 M5 रामनाथम्; M1 बालं नाथम्; Cm.k.t as in text (for रामं नाथम्). Ś V1.2 D1–5.8.9.12 T3 अनुप्राप्य; G1 M2.4.7 इवासाद्य (for इहासाद्य). —^{d}) D10.11 ध्रुवं; T3 भृशं; M6 दृढं (for नृपम्). D6.7 T4 बालानां निधनं ध्रुवं; T2 जामांतशरणं नृपं (sic). —After 11, D1.4 ins.:

1089* वसुधे किं न दीर्णासि राज्ञो दशरथाच्च्युता ।
रामहस्तमनुप्राप्ता कष्टात्कष्टतरं गता ।

[(l. 1) D1 राजा [sic] (for राज्ञो).]

राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ।
असद्वृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ १२
यदा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च ।
कुर्वते न च रक्षास्ति तदाकालकृतं भयम् ॥ १३
सुव्यक्तं राजदोषोऽयं भविष्यति न संशयः ।
पुरे जनपदे वापि तदा बालवधो ह्ययम् ॥ १४
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्निन्दयानो मुहुर्मुहुः । G. 7. 79. 19 B. 7. 73. 19 L. 7. 76. 20
राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगूहति ॥ १५

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

---

12 V3 reads in marg. 12[ab] (except राजदो). —[ab]) D3 राज्ञां (for राज-). V3 सप्रति-; D3 च परि-; D6 ह्यधर्म-; G1 M3.4.6.7.10 स्वपरि- (for ह्यविधि-). Ñ2 V2 B प्रजाः सम्यगपालिताः (for [b]). Ś V1 D1.2.4.5.8.9.12 T3 राजदोषा हि वर्धं(D1.4.5 °तं)ते नृणामपरि(Ś D8 °प्रति) पा (V1 ला)लनात् (D2 °लतां). —[c]) Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 वृत्तहीने; B1 असद्वृत्ताद् ; T1 असद्वृत्तौ; M6 असंमते; Ct as in text (for असद्वृत्ते). Ś Ñ V B3.4 D1–8.10–12 G1 M3.4.5.7.10 हि; D9 M6 [ऽ]पि (for तु). B1 हि नृपतेर्; B2 नरपताव् (for तु नृपताव). —V2 reads in marg. 12[d]. —[d]) G1 ह्यकाले (for अकाले).

13 [a]) Ś V2 D6.7.10.11 T1 यद्वा; V3 यतः; D5 T2.4 यथा (for यदा). Ś D8.12 नृपेषु; B1.4 पुरे हि; B3 पुरे च (for पुरेषु). Ñ2 [अ]युक्ता हि; B2 युक्ता हि; B3 D6 M6 युक्तानि; T4 [अ]वृत्तानि; Cm.g.k.t as in text (for [अ]युक्तानि). —[b]) V1 T3 राजा; B1.3 तथा; B4 राज्ये; D1.9 जने; D2.3 जनो; D4 om. (hapl.) (for जना). D3 T3 वा (for च). V1 D1.2.4.9 -पदे तथा(V1 °दा) (for -पदेषु च). —[c]) Ś V3 D8.12 कुर्वंति; D1.2.4.9 कुरुते; T3 कुर्वंते (for कुर्वते). Ś B4 D8.12 रक्षंति; V1 वै रक्षां; V3 शार्दूल; B2 D9 रक्षां तु; D1 रक्षां हि; D3 T4 रक्षां स (for रक्षास्ति). —[d]) Ś2 damaged for तदा. B4 काले; G (ed.) मृत्यु- (for काल-). B1 भवेत् (for भयम्). V3 तेषु गृहेत वै नृपः (sic).

14 [a]) V2 B1–3 तद्व्यक्तं; B4 M6 सुव्यक्तो; Cm.g.k.t as in text (for सुव्यक्तं). Ś Ñ2 V B4 D1.3–5.8.10–12 हि; T3 तु (for ऽयं). B1.3 -दोषेण; D2.9 -दोषं हि; Cm.t as in text (for -दोषोऽयं). —[b]) B जातो मे(B2 जायते; B3 मृतोयं)नात्र संशयः. —[c]) Ś Ñ2 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 चैव; V2 B3.4 D7.10.11 T4 G1 M3.4–7.10 चापि (for वापि). —[d]) Ś Ñ2 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 यथा; V2 B D6.7.10.11 T1.2.4 G1 M4–9 तथा; K (ed.) ततो (for तदा). D12 G2 M4 ह्यहं (sic); M8 [ऽ]प्ययं (for ह्ययम्). ❀ Ctp तथाकालवधो ह्ययं. ❀ —After 14, Ñ2 ins. 1092*; while G2 ins. after 14; whereas M10 ins. after 15 :

1090* कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो माभूद्राजा कालस्य कारणम् ।

Cf. Mbh. (crit. ed.) XII. 70.6.

—Thereafter, M10 cont. :

1091* नृपवरमिति निन्दयन्द्विजन्मा
स्वजनसमूहसमावृतोऽप्यशान्तः ।
मृतशिशुमुपगूहयन्स्वमूर्त्या
व्यलपदहो सुतशोकमत्यरूदम् ।

15 [b]) Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 निंद्य(Ś1.2 V1 T3 °द्र)-मानो; Ñ2 V3 D6.7.10.11 T1.2.4 G2.3 M1.3.8 Cg.k.t उपरुध्य (V3 °तप्य; T1 M1 °रुह्य); V2 B2–4 निंदन्नथ; M6 अपलप्य (for निन्दयानो). —Ñ2 om. 15[cd]. —[c]) V2 B2–4 स द्विजो (for राजानं). D3.5 भृश- (for दुःख-). —[d]) T1.2 -गृह्य तु; G2 -गूह्य तु; G3 -गुह्यति; M3.6.7 -गूहते (for -गूहति). Ś V3 D8.12 सुतं समवगूहत; V1 D1–4.9 T3 जगर्हे (D1–4 °र्हं) गृह्य तं सुतं; V2 B2.4 उपगू(V2 °गृ)ह्य सुतं तदा; B3 ततोतुष्टः सुतं शवं; D5 जगृहे तं मृतं सुतं. ❀ Cg.k.t : राजानमुपरुध्य (Ct °ध्येत्यन्वयः). ❀ —For 15, B1 subst.; while Ñ2 ins. after 14 ; whereas V2 B2–4 cont. after 1093* :

1092* एवं द्विजो बहुविधैः करुणस्तदानीं
वाक्यैः सुदुःखपरितप्तमना नरेन्द्रम् ।
संत्यज्य बालमुपगृह्य रुरोद दुःखा-
च्चुश्राव चैव नृपतिः परिदेवितं तत् ।

[(l. 2) B4 वाक्यैः सुतप्तमनसं विदधे नरेंद्रं. —Ñ2 illeg. for l. 3. —(l. 3) B2.4 संतुष्य (sic); B2 संतप्त- (for संत्यज्य). B3 दुःखी (for दुःखाच्च्). —(l. 4) V2 परिवेदितं (meta.) तत्; B2 °देवितस्ततः.]

—After 15, V2 B2–4 ins. :

1093* ब्राह्मण्या ब्राह्मणः सार्धं पुत्रं क्रोधेन धारयन् ।
स तत्रोपाविशद्भूमौ राजद्वारि सुदुःखितः ।

[(l. 1) B3 om. from the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 2. V2 सुतमंगेन; B2 पुत्रं क्रोडे नि- (for पुत्रं क्रोधेन). —(l. 2) B2.4 तत्रैव (for स तत्र). B2 G (ed.) [उ]पविश(B2 °वसे)द् (for [उ]पाविशद्). B2 च (for सु-).]

—After 15, M7 ins. :

६५

G. 7. 80. 1
B. 7. 74. 1
L. 7. 77. 1

तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवितम् ।
शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १
स दुःखेन सुसंतप्तो मन्त्रिणः समुपाह्वयत् ।
वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातॄंश्च सहनैगमान् ॥ २
ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः ।
राजानं देवसंकाशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥ ३
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ।
कात्यायनोऽथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥ ४
एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ।
मन्त्रिणो नैगमाश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥ ५

1094* अथ द्विजः शोकभयातुरस्तदा
प्रभत्स्य रामं जगतां पतिं प्रभुम् ।
विलोक्य भूयः शवभूतमात्मजं
स संतताश्रुर्निपपात भूतले ।

—After 15, M8 ins. :

1095* विप्रः प्रियं पुत्रमकालमृत्युं
प्रगृह्य दुःखात्स तु पर्यदेवयत् ।
उवाच रामं च मनोभिरामं
संजीवय स्वात्मजमेनमद्य ।

—After 15, M10 ins. 1090* and 1091*.

Colophon : D1.3–5 om. —*Sarga name* : Ś Ñ2 V1 D2.6.8.9.12 ब्राह्मणपरिदेवनं (D2.9.12 °नो); V2 ब्राह्मणपुत्रमरणे ब्राह्मणपरिवेदनं; V3 ब्राह्मणबा ** (illeg.); B1.4 ब्राह्मणप्ररोदनं; B2 ब्राह्मणप्रबोधः; B3 ब्राह्मणपुत्रमरणं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś V2.3 D2.12 om.; Ñ2 B3 77; V1 57; B1 79; B2 63; B4 T4 81; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 73; D8 70; D9 75; T3 78; M6 71; M8 72. —After colophon, D8 concludes with रामः; T3 G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

65

☞ Ñ1 missing for Sarga 65 (cf. v.l. 63.3). D1.3–5 cont. the previous sarga. D12 begins with ॐ. —Before 1, Ś D1.3–5.8.12 ins. :

1096* आर्तो रोरूयमाणस्तु सबन्धुरतिदुःखितः ।

[D1.3.4 च (for तु). D5 विवंधुर्. D12 इति (for अति-).]

1 [a]) Ñ2 V2 B D6.7 [अ]ति- (for तु). T3 तदा तु; M5 स तथा; M7 ततः सु-; Cm.g.k.t as in text (for तथा तु). Ś V1 D1–5.8.9.12 आर्तवद्बहुरूपस्य (Ś1 V1 D2.3.5.9 °पं तद्; D1.4 °पं तु). —[b]) D5–7.10.11 G1 M1.6.7 Cm.g.k.t -देवनं (for -देवितम्). —Ñ2 illeg. for [c]. —[c]) B संश्रुत्य (B1 °त्वा); M1 श्रुत्वा तु (for शुश्राव). —[d]) V2 B D1–4.9 T3 M2.4.5.7.10 -समन्वितः. D5 दुःखशोकेन पीडितः.

2 [a]) Ñ2 B2 D6.7.10.11 च; T2 M1 तु (for सु-). Ś V2 B4 D5.8.12 M3.7 स तु (Ś D8.12 च) दुःखेन; V3 सर्वदुःखेन (for स दुःखेन सु-). D1.3.4 T3 समुत्तस्थौ (for सुसंतप्तो). —[b]) Ś2 D6.7.10.11 तानुपाह्वयत्; Ñ2 V1.2 D1–5.9 T3 समुपानयत्. Ś1.3 V3 B D8.12 M6.7 सर्वानाहूय मंत्रिणः. —[c]) Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 M6.7 पुरोधस (V3 °हित)मुपाध्यायं (V1 D1.2.4 °यान्). —[d]) Ś V D1–5.8.9.12 T3 M3 भ्रातरौ (D9 °रं); Ñ2 B ज्ञातींश्च; Cv as in text (for भ्रातॄंश्च). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 M6.7 नैगमांस्तथा; Ñ2 V2 (marg.) B सह नैगमैः; M6.7 [ए]व सनैगमान्; Ct as in text (for सहनैगमान्).

3 T3 om. (hapl. [see var.])3–4. B1.4 M6 om. 3. —[ab]) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 समागताः; M7 प्रवेशिरे (archaic) (for प्रवेशिताः). Ñ2 V2 B2.3 ततो वसिष्ठप्रमुखा ऋषयोऽष्टौ प्रविश्य तं. —M1 om. (hapl.) 3[c]–5[b]. Ñ2 illeg. for [cd]. —[d]) T1.2 G2.3 M3 तदा; M5 तथा; M8 तु च (for ततो). G1 [ऽ]ब्रवीत् (sic). Ś V1 D1.3–5.8.9.12 ऊचुर्वर्धस्व (D5 उपासंति च) नित्यशः; V2.3 B2.4 वर्धयामासुरादताः (V3 °रोजसा; B2 °राशिषा); D2 मूर्ध्नि बद्धांजलिं त्विह; M4.7 वर्धयस्वेति तेब्रुवन्.

4 T3 M1 om. 4 (cf. v.l. 3). —[a]) Ś3 D8.12 मा (D12 म)द्गल्यो; M8 मौर्गल्यो (for मौद्गल्यो). —[b]) Ś Ñ2 V3 D8.12 स-; V1 B1.3 D1–5.9 G2.3 M6–9 [ऽ]थ (for च). Ś V3 B4 D1–6.8.12 कश्यपः. —[d]) T2 G2 तदा (for तथा). B2 गौतमश्चापि नारदः.

5 M1 om. 5[ab] (cf. v.l. 3). Note hiatus between [a] and [b]. —[a]) V1 M2 द्विजातयः; M5 °वराः (for द्विजर्षभाः). —[b]) Ś D8.12 G1 ह्यासनेषु; M5 चासनेषु (for आसनेषु). Ñ2 V2 B तत्र वै (V2 B4 °त्रैव; B2 °थान्ये) समुपागताः (V2 °मन्); V1 D1–5.9 T3 मंत्रिणो नैगमास्तथा. —After 5[ab], D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–5.8–10 ins. :

1097* महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

—[cd]) Ś V3 D8.12 च तथा सर्वे; T1.2.4 G1.2 M1–5.8–10 नैगमांश्चैव (for नैगमाश्चैव). D7.10.11 Ct अनुकूलिताः; M6 °कल्पतः; M7 अमरोपमाः; Cv as in text (for अनुकूलतः). Ñ2 V2 B ततो राजा तु तान्सर्वान्यथार्हमुपवेशयत्. —For 5[cd], V1 D1–5.9 T3 subst.; V2 ins. after 5 :

1098* आसनेषूपविविशुः सर्वे ते रुचिरेष्वथ ।

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ।
राघवः सर्वमाचष्टे द्विजो यस्मात्प्ररोदिति ॥ ६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां संनिधौ नृपम् ॥ ७
शृणु राजन्यथाकाले प्राप्तोऽयं बालसंक्षयः ।
श्रुत्वा कर्तव्यतां वीर कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८
पुरा कृतयुगे राम ब्राह्मणा वै तपस्विनः ।
अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९
तस्मिन्युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते *अनावृते ।
अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ॥ १०
ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् ।
क्षत्रिया यत्र जायन्ते पूर्वेण तपसान्विताः ॥ ११
वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि ।
मानवा ये महात्मानस्तस्मिँस्त्रेतायुगे युगे ॥ १२

G. 7. 80. 12
B. 7. 74. 12
L. 7. 77. 12

[V_2 तदा सु-; D_3 T_3 सर्वेषु; D_5 सर्वे सु- (for सर्वे ते). $V_{1.2}$ च (for [अ]थ).]

6 ^{a}) V_2 तेषामृषीणामष्टानां. —^{b}) $\tilde{N}_2$ B M_6 राघवो (for सर्वेषां). $D_{1-5.9}$ T_3 दीनश्चेत($D_{1.3.5}$ °तेज)सां. —^{c}) G_1 $M_{2.4.5.10}$ आचष्ट. Ś $\tilde{N}_2$ V B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_6 आचचक्षे ततः सर्वं($\tilde{N}_2$ V_3 $B_{1.2.4}$ च तत्सर्वं; V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 रघुश्रेष्ठो; V_2 [reads from थ up to ^{d} in marg.] M_6 °थ तत्सर्वं). —^{d}) Ś V_3 $D_{6-8.10-12}$ $T_{1.2.4}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.8.9}$ Cm.t द्विजोयमुप(V_3 °मनु)रोदि($D_{10.11}$ Cm.t °ध)ति(D_6 °नं); $\tilde{N}_2$ B ब्राह्मणस्य प्ररोदनं; V_1 D_3 द्विजं तमुपरोदिनं; V_2 ब्राह्मणं सप्ररोदनं; $D_{1.2.4.5.9}$ T_3 द्विजं तं(D_1 तं द्विजं) सुतरोदिनं; K (ed.) Cg द्विजोयमुपरोधते.

7 ^{ab}) $D_{2.9}$ इत्येवं (for तस्य तद्). Ś V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 भाषितं (for वचनं). V_1 राज्ञः श्रुत्वा (by transp.). B_4 (marg. also as in text) मानदः (for नारदः). —^{d}) Ś V_2 (before corr.; after corr. marg. as in text).$_3$ $B_{1.4}$ $D_{8.12}$ तदा; $D_{6.7.10.11}$ स्वयं (for नृपम्).

8 ^{a}) Ś $\tilde{N}_2$ V_1 B $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_6 राम; Cm.g.k.t as in text (for राजन्). $V_{1.3}$ D_7 M_5 यथाकालं; D_{12} °कामं; T_2 यदाकाले; Cv.m.g.k.t as in text (for °काले). —V_2 reads 8^{b} in marg. —^{b}) $\tilde{N}_2$ V_2 B प्राप्तवान् (for प्राप्तोऽयं). Ś $\tilde{N}_2$ $V_{2.3}$ B $D_{1-4.8.9.12}$ बाल($D_{2.9}$ दार)कः क्षयं; V_1 कालिक°; T_3 बाल(before corr. दार)क° (for बालसंक्षयः). D_5 बालं प्राप्तपरिक्षयं; $D_{6.7.10.11}$ G_3 प्राप्तो बालस्य संक्षयः; $T_{1.2}$ M_3 प्राप्तो बालश्च संक्षयं. —^{c}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.8.9}$ राजन्; G_1 $M_{2.4.5.7.10}$ राम (for वीर). $\tilde{N}_2$ B_{2-4} श्रुत्वा चैव प्रतीकारं. —^{d}) $B_{1.4}$ वचनान्नृप; $D_{4.8.11}$ रघुनंदनः.

9 ^{a}) D_5 -युगं (for -युगे). Ś $\tilde{N}_2$ V_3 $D_{1.4.6-8.10-12}$ राजन्; V_2 तात; M_7 सौम्य (for राम). —V_2 reads 9^{b} in marg. —^{b}) T_2 ये (for वै). Ś $D_{8.12}$ ब्राह्मणानां तपस्विता D_{12} ****); V_1 $D_{1.2.4.5.9}$ सर्वं तु(V_1 D_2 तद्; D_9 तं) ब्राह्मणोत्तरं; G (ed.) ब्रह्मसर्वमनुत्तमं. —V_2 reads 9^{cd} in m. (except अब्राह्म). —^{c}) T G $M_{1-5.8-10}$ ततो; G (ed.) न वै (for तदा). $V_{1.2}$ (after corr. marg. as in text) $D_{1.2.4.5.9}$ नैव कश्चिद् (for तदा राजन्). —G_2 om. 9^{d}. —^{d}) $\tilde{N}_2$ V_2 (after corr. marg. as in text) B कदाचन (for कथंचन). V_1 तपस्वी भुवि विद्यते; $D_{1.2.4.5.9}$ G (ed.) अतपस्वी(G [ed.] °पाश्च) न विद्यते. —After 9, T_3 ins. (cf. v.l. 9^{cd}):

1099* ब्राह्मणो नैव यः कश्चिदतपस्वीह विद्यते ।

10 $\tilde{N}_2$ $B_{1.3.4}$ $M_{6.7}$ transp. ^{ab} and ^{cd}. G_2 reads 10^{ab} after 14. —^{a}) T_3 M_4 अस्मिन्; Cm.g.k.t as in text (for तस्मिन्). D_1 -ज्वलित-; M_1 -चरिते; Cm.g.k.t as in text (for -ज्वलिते). $\tilde{N}_2$ तस्मिन्प्रज्वलिते राम. —^{b}) V_3 भूताभूते; M_5 धर्मभूते. Ś $V_{1.3}$ $D_{8.9.12}$ $G_{1.2}$ $M_{1.2.4.8-10}$ ह्यनावृते; $\tilde{N}_2$ V_2(marg.) B ह्यनापदि; $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_6 त्वनावृते; D_2 [अं]तरात्मनि; D_5 त्वया कृते; $T_{1.2}$ G_3 M_3 सनातने; M_5 प्रकाशिते; M_7 तदानघे; Cv.m.g.k.t cite अनावृते. —G_2 om. 10^{c}–11^{c}. —^{cd}) M_7 नमृत्यवस्. M_7 तथा; G (ed.) द्विजाः; Cm as in text (for तदा). $\tilde{N}_2$ V_2 B_{2-4} $M_{6.7}$ मर्त्या (for सर्वे). Ś $\tilde{N}$ $V_{1.2}$ B_{2-4} $D_{1-5.8.9.12}$ जायंते($Ś_3$ D_4 °ति); D_6 जीवंते (for जज्ञिरे). Ś $\tilde{N}_2$ $V_{1.2}$ (marg. also).$_3$ B_{2-4} $D_{1-5.8.9.12}$ दीर्घं(V_1 $D_{1.2.4.9}$ चिर) जीविनः($D_{4.5}$ °ताः); D_6 °दर्शनाः; G (ed.) विगतामयाः; Cm.g.k.t as in text (for दीर्घदर्शिनः). B_1 अमृत्युर्वै तदा राजन्दीर्घजीवी च जायते.

11 G_2 om. 11^{abc} (cf. v.l. 10). —^{a}) V_2 $B_{1.2.4}$ गते; D_5 M_7 तत्र; Cm.g.k.t as in text (for ततस्). V_1 B_1(before corr.).$_{3.4}$ D_5 -त्रेतायुगे. $B_{3.4}$ (before corr.) $D_{2.5}$ राम (for नाम). —^{b}) Ś V_3 $D_{8.12}$ ब्राह्मणानां; $\tilde{N}_2$ V_2 (before corr.) B $D_{2.9}$ T_4 मानुषाणां; Cm.g.k.t as in text (for मानवानां). $\tilde{N}_2$ $B_{1.2.4}$ ततोभवत्; B_3 धनुष्मतां; $D_{6.7}$ मनीषिणां (for वपुष्मताम्). —^{c}) $\tilde{N}_2$ V_2 B D_5 तत्र (for यत्र). —^{d}) G_3 damaged for पूर्वेण त. $\tilde{N}_2$ B_3 तीव्रेण; B_1(with hiatus) उग्रेण; B_4 वीर्येण; L (ed.) [ऽ]पूर्वेण (for पूर्वेण). $D_{2.9}$ वृताः; G_2 [अ]न्वितं; Cm.g as in text (for [अ]न्विताः).

12 ^{a}) B_1 धैर्येण. —^{b}) V_2 तारै स (corrupt); B_2 शौर्येण; D_5 नाधिकाः (for तेऽधिकाः). Ś V_3 $B_{3.4}$ $D_{3.8.12}$ $M_{6.7}$ पूर्वजन्मसु(B_3 °तः; B_4 नः); $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.2}$ रघुनंदन; V_1 $D_{1.2.4.5.9}$ सर्वजंतुषु(D_4 °भिः); Cv.g.k.t as in text

G. 7. 80. 13
B. 7. 74. 13
L. 7. 77. 13

ब्रह्म क्षत्रं तु तत्सर्वं यत्पूर्वमपरं च यत् ।
युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३
अपश्यन्तस्तु ते सर्वे विशेषमधिकं ततः ।
स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य सर्वतः ॥ १४
अधर्मः पादमेकं तु पातयत्पृथिवीतले ।
अधर्मेण हि संयुक्तास्तेन मन्दाभवन्द्विजाः ॥ १५

(for पूर्वजन्मनि). —c) Ś Ñ2 V B1.2.4 D1–5.8.9.12 M6.7 मानवेया; Cv.g.k.t as in text (for मानवा ये). —d) V3 D6.10.11 T G M1–5.8–10 Ck.t तत्र (for तस्मिंस्). Ś D5.8.12 एव (for त्रेता-). Ñ2 V2 B [ऽ]भवन्; V1 D1–4.9 T3 तदा; D5 सदा; T4 तु ते; M3 मते; M5 नृप (for युगे). D7 तत्र त्रेतायुगेषु ये.

13 a) D8 ब्राह्म-; T3 ब्राह्मं; Cv.m.g.k.t as in text (for ब्रह्म). D2 -क्षत्रे (for क्षत्रं). Ñ2 V B D1.2.9–11 T3 च तत्; D3.5 हि तत्; D4 तं च; D6 T1.2.4 G2.3 M1.3 ततः; D7 च यत् (for तु तत्). D6 पूर्वं (for सर्वं). —b) Ś D1.3–5.8.9.12 तत् (for first यत्). D5–7.11 T3 M10 Ct अवरं; D10 अभवच्; T2 अपरो (sic); G1 परमं; Ck as in text (for अपरं). B4 तपः पूर्वं परं च यत्; D2 ततः पूर्वं परं च यत्; M6 पूर्वं यच्चापरं च तत्. —c) Ś V1 D1.4.8.9.12 राम; D2 मध्ये (for आसीत्). —d) Ś D8.12 समा; B4 D2 राम (for सम-). B D3.4 M6 -वीर्यं; Cv.m.k.t as in text (for -वीर्य-). Ś V3 D8.12 -समन्विताः; Ñ2 V1.2 B D1–5.9 -तपोन्वितं (D9 °ताः); M6 तपोर्जितं; Cv.m.k.t as in text (for -समन्वितम्).

14 a) B2.4 च (for तु). Ñ2 V2 B1 पूर्वं; B3.4 M6.9 सर्वं; M4 सर्व- (for सर्वे). V1 D1–4.9 M7 अपश्यमाना वीर्यं तु (D1.4 वीर्येषु; D3 वीर्ये तु; M7 °स्ते सर्वं); D5 अपश्यन्मानवीर्यास्ते (sic); T2 M1 अपश्यन्न तु ते (M1 कृते) सर्वे; K (ed.) अपश्यंस्तु न ते सर्वे; G (ed.) अपश्यंतो हि वीर्येण. —b) V1 B4 तदा; B1 तथा; D6 च तत् (for ततः). ❀ Cg : सर्वे जनाः। ततः क्षत्रियात्। ब्राह्मणस्याधिकं विशेषं तु नापश्यन्। अपश्यन्तस्तु ते सर्वं इति पाठः. ❀ —c) G3 damaged from क्रि up to तु in d. Ñ2 V1 D1.4 T3 स्थापयांचक्रिरे; B1 D2.3.5.9 M6 स्थापनां चक्रिरे; M4 स्थानं च चक्रिरे. Ś Ñ2 V3 B D8.12 M6 सर्वे; V1 D1–5.9 T3 M7 दृष्टाश्; V2 सम्यक्; M2.4.10 ह्यत्र; M5 ह्यस्य; Ck.t as in text (for तत्र). —d) B2 D2.4 G2 M1.8 -वर्णस्य (sic) (for -वर्ण्यस्य). Ś V3 D1–5.9.12 M6 सर्वशः; V2 (before corr. as in text) B राघव; D8 सर्वदा; D10.11 M1 Cm.k.t संमतं (for सर्वतः). Ñ2 V1 T3 चातुर्वर्ण्यं च नित्यशः (T3 पृथक्पृथक्). —After 14, B3 ins. only l. 3 of 1100*; while D6.7.10.11 T G1.3 M1–5.7–10 ins. the line of 10ab :

[T3 M3 प्रचलिते; M1 प्रचरिते. D6.7.10.11 T2–4 G1.2 M2.8–10 धर्मभूते; M7 सर्वभूते (for ब्रह्मभूते). D6.7.10.11 T G1.3 M1–5.7–10 ह्यनावृ (G3 °धृ)ते.]

—After 14, G2 reads 10ab.

15 a) B4 अधर्मं; D1 धर्मस्य (sic) (for अधर्मः). B1 अधर्म्यपदम्. B1–3 च; D5 तम् (for तु). —b) Ś B1–3 D1.4.7–9 M8 पातयन्; B4 पपात; D2.3 T3.4 M1 पातयेत्; Cm.g.k.t as in text (for पातयत्). V2 (marg.; before corr. as in B4) पातयामास भूतले; D5 अंशेनापातयत्तदा. —Ñ2 B1.2 transp. 15cd (Ñ2 m.) and 16ab. D9 repeats 15cd after 23ab. M3 reads 15cd twice. —c) Ś Ñ2 B4 D3.8.9 (second time).12 T2 G1 M1.2 तु; V2.3 M3 (second time).6 च (for हि). Ś V3 D1.3.4.8.10–12 G1 संयुक्तो; T4 M2.3 (first time).4–10 Cm संयुक्तं (for संयुक्तास्). B1 D3.5 अधर्मेण समायुक्ता (D3 °क्तो). —d) D6.7 मंदी भवन्. V1 D2.5.9 (both times) तदा; T1 M3 (second time) प्रजाः; T3 जनाः (for द्विजाः) Ś V3 D3.8.12 मंदतेजा भवेन्नृपः (D3 नृपोभवत्); Ñ2 V2 B1–3 मंदात्मनोभवन्नृपाः; B4 तेजोमंदास्ततोभवन्; D1.4 तेन मंदोभवत्सदा; D10.11 G1 M2.3 (first time).4.5.8–10 तेजो मंदं (G1 °दी) भविष्यति; M6.7 मंदतेजोभवन्नृप. —After 15, Ś V (V2 reading l. 3 and 16ab for the first time after 15ab repeating them here) B4 D (except D1) S ins.; while Ñ2 B1.2 ins. only l. 3 after 15ab; B3 ins. only l. 3 after 14 :

1100* आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं हि मलं भृशम् ।
अनृतं नाम तद्भूतं पादेन पृथिवीतले ।
अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः ।

[(l. 1) M6.7 आविशद्; Cv.m.g.k.t as above (for आमिषं). D3 यत्र (for यच्च). D3 M6 पूर्वेषु; T1 G2.3 M3 Cg सर्वेषां; M7 पुरुषं; Cv.m.k.t as above (for पूर्वेषां). Ś V1.3 D2.4.5.8.9.12 T4 आ (V1 प्र) विशेद्यदि पूर्वेण (V3 T4 °षां); V2 B4 अविसह्यं च पूर्वेषु (for the prior half). B4 D10.11 M1 च; M8 वि- (for हि). B4 बलं; M6 तलं (for मलं). V1 D2–5.9 मलं राजभवं; V2 सजवस्तं बलं (sic); D6.7 T3.4 राज्ञां यच्च मलं (for राजसं हि मलं). M8 Cv मतं; Cm.g.k as above (for भृशम्). —(l. 2) V2 B4 तद्घोरं; D5.9 तद्रूपं; D8 (with hiatus) उद्भूतं; T3.4 तत्पादं; M6.7 तद्भयो; Cm.k.t as above (for तद्भूतं). D8.12 T3.4 पातयेत्; V2 संस्मृतं; B4 संभूतं; D10.11 क्षिप्तेन (for पादेन). V1 D2–5.9 पातयामास भूतले; M6.7 भूमौ तैः पातितं च (M7 परिपाति [sic]) वै (for the post. half). —(l. 3) M3 reads twice. V2 (first time) B1.3 अधर्मं (for अनृतं). Ñ2 V2 (first time) B1 स; V1 om. (subm.); V2 (second time) B2.4 D2.3 च (for तु). D4 तं पातयित्वा; M10 पादमेकं तु (for पातयित्वा तु). Ś V3 D8.12 अनृते च समुत्पन्ने; M3 (second time) पातिते राम अनृते (for the prior half). M10 पातयित्वा तु (for पादमेकम्). B4

ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ।
शुभान्येवाचरँल्लोकाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ १६
त्रेतायुगे त्ववर्तन्त ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये ।
तपोऽतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ १७
स धर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रमथागमत् ।
पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ १८

G. 7. 80. o
B. 7. 74. 20
L. 7. 77. 20

अनाशयत् (for अधर्मेतः). Ś V3 D2.5.8.12 M8 (second time) धर्मपादः प्रणश्यति (D5 °ते); Ñ2 V1.2 (both times) B1–3 D3.4.9 धर्मपादं व्यनाशयत् (V1 D3.4.9 प्रणश्य च; B1 व्यपाश्रयत्) (for the post. half).]

—After 15^{cd} (transp.), Ñ2 B2 ins 1102*.

16 V2 repeats 16^{ab} here (cf. v.l. 15). Ñ2 B1.2 transp. 15^{cd} and 16^{ab}. B3 om. 16^{ab}. —^{a}) Ñ2 V2 (both times) B1 प्रादुरभूत्; V1 °र्भवत्; B2 °र्भूत-; D1–5.9 प्रादुष्करोत्; G2 प्राग्दु°; Cm.k.t as in text (for प्रादुष्कृतं). Ñ2 नृणाम्; V3 सर्वम् (for पूर्वम्). B4 ततः प्रादुष्करोपूर्वम्; M6.10 (both unmetric) प्रादुष्कृतं पूर्वमासीद् (M6 °युस्). —^{b}) V2 (first time) B1 आयुषां (for आयुषः). D2 प्रति-; D9 पाद- (for परि-). Ñ2 V1.2 (first time) B1.2 D2.4 -निश्चयः (V1 D2.4 °यं); D1.3.5.9 -कृतनं; T2 -निष्ठितः; Cv.m.g.k.t as in text (for -निष्ठितम्). Ś V3 D8.12 M6.7 आयुस्तप (M6 तत्काल्प) रिकीर्तितं; V2 (second time) मानुषाणां विनिश्चयः. —After 16^{ab}, Ś V3 D6–8.10–12 S ins.:

1101* पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले ।

[Ś V3 D8.10–12 M6 पातिते. D6.10.11 T1.2 M4 अधर्मेण; G2 अधर्मेश्च; M6 धर्म एव; Cg as above (for अधर्मे च). Ś V3 D8.12 M7 महीं गते. ❀ Cg : पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेणेति च पाठः. ❀];

while V1 B4 D2–5.9 ins. after 16^{ab}; Ñ2 B2 ins. after 15^{cd} (transp.):

1102* तथाप्यधर्मे पतिते महात्मानोऽनृते तथा ।

[D2 तदा (for तथा). D3.5 हि (for [अ]पि). Ñ2 V1 B2 D2.4 [अ]धर्म-. D5 पतिता (for पतिते). B2 मंदात्मानो (for महात्मानो). Ñ2 illeg.; B2 युगे (for ऽनृते). Ñ2 V1 D4 तदा; D5 सति (for तथा). B4 तदा हि ते (for ऽनृते तथा).]

—Ś1 om. 16^{cd}. —^{c}) D8.10–12 M6.7 [अ]चरत्; T2 चरँल्; Ct as in text (for [आ]चरँल्). Ś2.3 D6.7 T1.2.4 G M1.3–5.8.9 लोके; D8.10–12 M6.7 Ct लोकः (for लोकाः). —^{d}) V3 T2 G M1.4–9 धर्मसत्य- (by transp.). Ñ2 V1.3 B3.4 D2–4.9 -पुरस्कृताः; D10.11 G2.3 -परायणः; M6.7 -पुरस्कृतः (for -परायणाः). Ś2.3 D8.12 धर्मः सत्यपुरस्कृतः. —For 16^{cd}, V2 B1.2 subst.;

1103* सत्यधर्मं पुरस्कृत्य शुभान्येवाचरंस्तदा ।

[V2 सत्यं (for सत्य-).]

—Then B2 cont.:

1104* एवं क्रमेण जायेत सर्वा सृष्टिरनुत्तमा ।

17 ^{a}) G2 -युगं (for -युगे). Ś D8.12 [ऽ]भवंस्तत्र; Ñ2 V1 B2–4 D2–4.9 पुनर्वृत्ते; V2 B1 मुनि (V2 पुन) र्वीरः; V3 D6.7.10.11 T1.2 G (G3 damaged after तु up to क्ष in ^{b}) M1.3.7.10 तु (V3 D10.11 G1 च; M7 प्र) वर्तते; D1 च संवृत्ते; M5 ह्यवर्तत; M6 प्रवर्तत (for त्ववर्तन्त). D5 वृत्ते त्रेतायुगे वैश्या. —^{b}) G1 damaged from णाः up to तपो in ^{c}. M5.10 ते (for ये). Ñ2 V1.2 B D3.5.9 ब्रह्मक्षत्रमनुत्तमं (B3.4 °जायत); D1 ब्रह्मक्षत्रे तथैव च; D2.4 ब्रह्मक्षत्रमनुव्रताः (D4 °स्मरेत्). —B3 om. 17^{c}–18. —^{c}) Ś1 D8 M5 ततो (for तपो). T1.2 G3 M3 सर्वे वै (for ते सर्वे). Ñ2 V2 B1.4 तपस्तेपे महाभागः; V1 B2 D1–5.9 T3 तप (T3 °त) स्तेपुर्म (D3 °पे म) हात्मानः (B2 °भागाः). —^{d}) Ñ2 चापरे; V2 B1 G2 इतरे; B2.4 चेतरे; Cg.k.t as in text (for अपरे). D2 (sic) G (ed.) शुश्रूषामव (G [ed.] °षां चेत) रो जनः.

18 B3 om. 18 (cf. v.l. 17). G1 damaged from 18 up to the prior half of l. 1 of 1107*. —^{a}) Ś1.2 D3.10.11 T1 M6 स्वधर्मः; Ś3 Ñ2 V B1.2.4 D8.12 अधर्मः; Cv.m.g as in text (for स धर्मः). Ś D8.12 स्वपरस्; D2 (with hiatus) अवरस् (for परमस्). D1.4 स्वधर्ममपरे तेषां; D9 सोधर्मः प्रवरस्तेषां. ❀ Cg : स्वधर्मः परम इति च पाठः. ❀ —^{b}) Ś D12 G2 M2 वैश्यः; Ñ2 B2.4 D2 T1 वैश्यं. M5 -मात्रम् (for -शूद्रम्). D6.7 T3.4 M3 वैश्याञ्शूद्रांस्. Ś V3 D8.12 T4 उपागमत्; Ñ2 V1.2 B1.2.4 D1–5.9 T3 अथाविशत्; D6.7.10.11 तदागमत्; M6 तथागमत्; K (ed.) समागमत् (for अथागमत्). —G (ed.) om. 18^{cd}. —^{d}) M2.4 वैश्याश्; Cv as in text (for शूद्राश्). T1.2 M3 अशेषतः. —For 18^{cd}, V1.2 B1.2.4 D1–5.9 subst.:

1105* पूजां प्रयोजयन्ति स्म ब्रह्मक्षत्रे विशेषतः ।

[V2 B1 प्रजाः प्रयोजयन्प्रसाद् (for the prior half). V2 B1.4 D3.9 -क्षत्र- (for -क्षत्रे).]

—Then B2.4 cont.; V2 ins. after 18^{ab} :

1106* यत्पूर्वं सर्ववर्णेषु ब्रह्मक्षत्रमजायत ।

[B2 अयाचत (for अजायत).]

—Thereafter B2.4 further cont.; while Ś Ñ V3 D6–8.10–12 S (except M5) ins. after 18; V1.2 B1 D1–5.9 cont. after 1105*; B3 ins. after 17^{ab} (owing to om.) :

1107* एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह ।
ततः पूर्वं पुनश्चासमाजग्मुर्नृपसत्तम ।

G. 7.80.20
B. 7.74.22
L. 7.77.22

ततः पादमधर्मस्य द्वितीयमवतारयत् ।
ततो द्वापरसंख्या सा युगस्य समजायत ॥ १९
तस्मिन्द्वापरसंख्ये तु वर्तमाने युगक्षये ।
अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २०
तस्मिन्द्वापरसंख्याते तपो वैश्यान्समाविशत् ।
न शूद्रो लभते धर्ममुग्रं तप्तुं नरर्षभ ॥ २१

[G1 damaged up to the prior half in l. 1. V2 reads in marg. up to उद्भूतं (see var.) in the post. half of l. 1. —(l. 1) B D1.2.4.5.9 एवं निरंतरे(B2 D9 °रं). B4 D1 ह्येषाम्; D2.4.5 [ऽ]प्येषाम्; T3 त्वेषाम्; Cv.m.k.t as above (for तेषाम्). V1 एवं तेन वयं ह्येषाम्; D3 एवं निरयमप्येषाम् (for the prior half). G2 [ऽ]पि च; G3 सह; M3 च वा; M7 हते (for च ह). Ś1 V3 अधर्मेणावृतेनव; Ś2.3 D8.12 अधर्मेणानृ (D8.12 °वृ)तेन च; V1 D1-5 T3 उद्भूतमनृतं पुनः; V2 उद्भूतं चानृतं पुनः; B1.4 G (ed.) उद्भू(G [ed.] अद्भु)तं तदभूत्पुरा; B2 अनृतं परमं तदा; B3 D9 संभूतमनृतं ततः(D9 पुनः) (for the post. half). —V2 repeats l. 2–19^{b} consecutively. —(l. 2) Ś1 Ñ2 V1 सर्वं; Ś2.3 V3 B1-3 D1-6.8.9.12 T3 M6.7 सर्वे; Cv.m.g.k.t as above (for पूर्वे). Ś Ñ V1.2(second time).3 B1-3 D2.3.5.8.9.12 T3 भृशं; D1.4 विशस् (for पुनस्). Ś V3 D8.12 तीव्रम्; T2 हासम्; T3 Cm.g.t ह्रासम्; G2 M2.4.8.9 Cv सत्यम्; G3 M10 तासाम् (sic); Ck as above (for त्रासम्). V2 (first time) B4 ततः प्रभृति संतापम् (for the prior half). D6.7.10.11 Cg.t अगमन्; Cv.m as above (for आजग्मुर्). Ś V3 D8.12 M6 नृपसत्तमाः; V1 च नरर्षभ; D9 T3 वै नरर्षभाः (for नृपसत्तम). V2 (first time) B4 आजहार नरर्षभ; V2 (second time) B1-3 गत्वा राघवनंदन; D1-5 समाजग्मुर्नरर्षभ (for the post. half). ❀ Ct : त्रासमुपागमन्निति पाठे सेवकदोषस्य स्वामिप्राप्यत्वाद्राष्ट्रदोषाद्भीता बभूवुः. ❀]

19 M5 om. 19–20^{b}. V2 repeats l. 2 of 1107* and 19^{ab} consecutively. G1 damaged for 19^{ab} (except ततः पाद). —^{a}) V2(second time) B1-3 तदा (for ततः). Ś3 पदम्. V2 B3 ह्यधर्मस्य; G2 M2.8.9 Cm.g अधर्मः स; G3 अधर्मश्च; Ck.t as in text (for अधर्मस्य). V1 B2 D1.2.4.5.9 ततः पादस्त्वधर्मस्य; V2 (first time) B4 G (ed.) पादस्त(G [ed.]°दं त)स्मादधर्मस्य; D3 ततस्त्वधर्मः पादस्य. —^{b}) Ś1 D8 इव तारयन्; Ś2.3 D12 अवतारयन्; V2 (second time) B1.3 समपातयत्; M6 ते च धारयन्; Cm.k.t as in text (for अवतारयत्). V1.2 (first time) B2.4 D1-5.9 द्वितीयः समपद्यत(D4 °मुपद्यते). —V1 D2.9 om. (hapl. ?) 19^{cd}. —^{cd}) D1.3.4 तस्मिन् (for ततो). Ś Ñ2 B1 D8 -संज्ञोयं; V3 B2 -संख्योयं; B3 -संख्येयं; D1.3 -संज्ञे तु; D4.5 -संज्ञा तु; D6 T1.2 M1.3 -संज्ञा सा; D12 -संज्ञेयं M6 -संज्ञा या; M10 -संख्यास्य; K (ed.) -संज्ञास्य (for -संख्या सा). M7 ततो द्वापरमाख्येति (for ^{c}). Ś D8 युगस्तु (for युगस्य). D1 युगे चैव नराधिप (for ^{d}). V2 B4 अथान्यद्द्वापरं नाम ततो युग(V2 त्रेता * *)मजायत.

20 D1 M5 om. 20^{ab} (for M5, cf. v.l. 19). —^{a}) Ñ2 ततो; B1 अस्मिन् (for तस्मिन्). Ś Ñ2 V1 B1.3.4 D2-4.8.12 T3 -संज्ञे; D5.9 T2 G3 M1.6.9 -मध्ये (for -संख्ये). B3 च (for तु). T1 (before corr. as in text) M3.7 -संख्याते (for -संख्ये तु). —V1 om. (hapl. ?) 20^{b}–21^{a}. —^{b}) Ñ2 B1-3 युगे नृप (for युगक्षये). —M7 om. 20^{cd}. Ś1 reads 20^{c} twice. —^{c}) B4 अधर्ममनृतं. —^{d}) Ś3 D8.12 वृद्धे द्वे; Ñ2 B2.3 D3.5.9 M1 वर्धते; V2 B4 D2 वर्तते; B1 द्वे एते (sic); Cm.k.t as in text (for ववृधे). G2 पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ). D1.4 T3 ववृधाते नरर्षभ(T3 न संशयः).

21 V1 om. 21^{a} (cf. v.l. 20). M9 om. (hapl.) 21. —^{a}) Ś Ñ2 V2 B1-3 D8 ततो; D6.7.10.11 T3 M6 अस्मिन्; M4 तस्माद् (for तस्मिन्). Ś V3 B4 D8.12 T4 M2.4.10 -संख्याने; Ñ2 B1.3 -मध्येस्मिन्; V2 -संज्ञेस्मिन्; B2 -मध्ये तु; D1-5 -संज्ञे तु; D9 -संज्ञे च; T3 -संज्ञा तु; G2 M6 -संख्याते (for -संख्याते). —^{b}) Ś V1 D1.4.8.12 वैश्याः; V2 B4 वैश्यम् (for वैश्यान्). Ś V1 D2.8.12 M6 समाविशन्; Ñ2 V2 B उपा°; Cg.k.t as in text (for समाविशत्). —After 21^{ab}, Ś V3 D8.12 ins. :

1108* त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रैवर्ण्यं धर्मस्य परिनिष्ठितम् ।

[Ś3 त्रैवर्ण्यं.];

while Ñ2 (illeg.) V1.2 B D1-5.9 ins. :

1109* युगत्रयस्य त्रैवर्ण्यं धर्मस्य प्रतितिष्ठति ।

[B1-3 युगे तृतीये (for युगत्रयस्य). V1 वैधर्म्यं (for त्रैवर्ण्यं). B4 धर्मं यत् (for धर्मस्य). V2(marg.) B1-3 धर्मे(V2 °र्मं) संप्रतिवर्तते (for the post. half).]

—After 21^{ab}, D6.7.10.11 (all reads twice) S (except M9) ins. :

1110* त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्च परिनिष्ठितः ।

[M7 om. the prior half (except त्रिभ्यो). T2 तेभ्यो (for त्रिभ्यो). G1 स धर्मः; G2 धर्मे च (for धर्मश्च). D6.7.10.11 (all first time) T3.4 M3 क्रमाद्वै तप आविशत् (for the post. half).]

—T4 om. 21^{cd}. —^{c}) Ś D8.12 ह्यंशं; Ñ2 V1 B1-3 D1-5.9 T3 M3 कर्तुं (for धर्मम्). —^{d}) Ś V3 D8.12 तपः कर्तुं; V1 D1-5.9 T3 M3 तप उग्रं; D6 T1.2 G3 उग्रतस्तु; D7.10.11 M1 युगतस्तु; G1 उग्रजं तु; M4.5 उग्रं कर्तुं(M5 तह्वा); M6 तप-मुग्रं; M7.10 उग्रं तं तु (for उग्रं तप्तुं). G2 नरेश्वर. Ñ2 B1-3 धर्ममस्मिन्म(B3 °मुग्रं म)हीपते(B2 °तले); V2 B4 कर्तुमुग्रं नराधिप.

हीनवर्णो नरश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ।
भविष्या शूद्रयोन्यां हि तपश्चर्या कलौ युगे ॥ २२
अधर्मः परमो राम द्वापरे शूद्रधारितः ।
स वै विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपाः ।
शूद्रस्तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २३
यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य हि ।
करोति राजशार्दूल पुरे वा दुर्मतिर्नरः ।
क्षिप्रं हि नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ २४
स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् ।
दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ २५ G. 7. 80. 28 B. 7. 74. 32 L. 7. 77. 30

22 ^{a}) Ś B1 D12 T4 -वर्णा (for -वर्णो). V1 D1–5.9 युग-; D6.7.10.11 नृप- (for नर-). V1 D2.3.5.9 -श्रेष्ठे (for श्रेष्ठ). —^{b}) Ś D8.12 तपंते; Ñ2 V2 B1–3 नाचरेत् (B1 °रन्); T2 तस्य ते; T4 तप्यंते; Ct as in text (for तप्यते). V1 न तपो महत्; B4 न हि वै तपः; D1.2.4.9 स (D2 सु) तपश्च वै; D3 न परंतप; T3 स महत्तपः; Ck.t as in text (for सुमहत्तपः). —V2 reads ^{c} in marg. —^{c}) Ñ2 V2 B2 D6–8.10.11 T4 M3 भविष्यच्च; V1 D1–4.9 T3 G2 M1.5.10 भविता; B1.3 भविष्ये; B4 भाविनी; D5 भवित्री (for भविष्या). V1 D5 च; V3 D1–4.9 तु; B4 ते (for हि). Ś D8.12 -योनौ तु; Ñ2 V2 B1–3 -वर्णस्य; D6 T3.4 M3 -जातीनां; G2 M7 -योन्या हि; Ck.t as in text (for -योन्यां हि). —^{d}) B1 तपस्तप्यं; B2 तपस्तप्तं; B3 कोनपत्यं (sic); Cm.g.k.t as in text (for तपश्चर्या).

23 Ñ2 illeg. for ^{ab}. —^{a}) G1 स धर्मः; Ct as in text (for अधर्मः). V2 (reads from च up to ^{b} in marg.) B1–3 च महा- (for परमो). Ś D6–8.10–12 T3.4 राजन्; V2 B1–3 -राज (for राम). V1 D1.2.4.9 G1 परमोदारो (G1 °र). —^{b}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 M6 -कारितः; B4 M2.4.5.10 -चारितः; D6.7.10.11 T3.4 M3 -जन्मनः; G1 -वारितः (for -धारितः). V2 B1–3 तदा संपत्स्य (B2 °द्य) ते महान् (B1 °हत्). —After 23^{ab}, D9 repeats 15^{cd}. —^{cd}) M6 न; Ct as in text (for स). Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 ते; Ct as in text (for वै). V3 G2 M10 राम (for राजन्). B4 महत्तपाः; D6.7 प्रतिष्ठितः; T4 परिष्ठितः; Ct as in text (for महातपाः). Ś V1 D1–5.8.9.12 T3 राजन्सुमहत् (D2.5.9 °मं परं) तपः (for ^{d}). Ñ2 V2 (marg. [except स वै]) B1–3 स वै त्वया न विज्ञातो राजन्सुमहत्तपाः क्वचित्. —^{e}) Ś V3 D7.8.12 T1 तपति (for तप्यति). V1 धर्मेण (for दुर्बुद्धिस्). —^{f}) Ś V B4 D1–5.8.9.12 कृतः; B1–3 M6 नृप (for ह्ययम्).

24 ^{a}) T3.4 तु; M6 [ऽ]पि (for हि). D6.7 धर्ममधर्मं; G1 [अ]धर्मकार्यं (subm.) (for [अ]धर्ममकार्यं). T3 च; G2 वः (for वा). —^{b}) Ñ2 V2 B1.2 च; B3 तु; B4 वै; D6.7.10.11 तु (for हि). —^{c}) Ś D8 पुरे वा; Ñ2 V B D1–5.9.12 M6.7 कुरुते; Ck.t as in text (for करोति). D10.11 चाश्रीमूलं तत्; G1.2 M4.10 नृप°; M1.3 नर° (for राजशार्दूल). —V1 om. (hapl.) 24^{d}–25^{a}. —^{d}) Ś D8 कुरुते; B4 प्रमूढो; M6.7 पूर्वं वा; Ck.t as in text (for पुरे वा). G3 तपः (for नरः). D1.4 पुनरेवाथ दुर्मतिः. —^{e}) Ś V3 B D1–9.12 T3.4 G1.3 M1.2.4–10 स; Ñ2 V2 D10.11 च (for हि). —^{f}) Ś D8 राजन् (for राजा). D11 स राजा हि न संशयः; M6 स राजा नात्र संशयः. —After 24, Ś Ñ2 V2 (marg.).3 B1–3 D1–5.8.9.12 M3 ins.:

1111* चतुर्थं तस्य पापस्य भागमश्नाति पार्थिवः।

[B3 चतुर्णां (for चतुर्थं). Ñ2 V2 B1–3 चैव; G (ed.) ह्येव (for तस्य). D9 पादस्य; D12 भागस्य (for पापस्य). D12 पापम् (for भागम्). M3 अर्हति (for अश्नाति). V3 B3 पार्थिव (for पार्थिवः).]

—Then M3 cont., while D6.7.10.11 T1.3.4 ins. after 24; T2 G M1.2.4.5.7–10 ins. anly l. 3 after 24:

1112* अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च।
षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन्।
षड्भागस्य हि भोक्तासौ रक्षते न प्रजाः कथम्।

[(l. 1) D6 [इ]व; T1.3 तु (for च). —T1 om. l. 2. —(l. 2) D6 भुंजति (sic) (for भजति). T4 तं भागं (for भागं तु). —M3 om. l. 3. —(l. 3) D6.7.10.11 T3 G2 M3.5.10 च; T4 स (for हि). T1 सर्वभागस्य. T1.2 G3 हि (for [अ]सौ). G3 रक्ष्यते; M7 रक्षिते; M8 रक्षसे (for रक्षते). G3 नः (for न).]

—After 24, B4 ins.:

1113* षड्भागं हि प्रभुञ्जानः कथं रक्षति न प्रजाः।;

while M6 ins.:

1114* षड्भागपरिगुह्या हि रक्ष्यास्तेन स्वयं प्रजाः।

25 V1 om. 25^{a} (cf. v.l. 24). —^{a}) V2 B4 नृपति- (for पुरुष-). —After 25^{a}, D8 erroneously repeats 24^{d}–25^{a}. —^{b}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 च (D5 व) रस्व (for मार्गस्व). Ñ2 V2 (marg.) B1 स्वराज्ये मृगय स्वयं; B2–4 G (ed.) विषयं त्वं (G (ed.) स्वं) परिक्रम (B2 °मन्). —^{c}) D2.9 दुष्करं (for दुष्कृतं). D5 M7 यस्य; M6 यच्च (for यत्र). Ś V3 D8.12 M2.4.8 पश्येस्त्वं; V2 marg.; B4 वीक्षेथास्; M7 पश्चेच्च (for पश्येथास्). —^{d}) M1 युक्तं; M9 कर्म; Cg.k.t as in text (for यत्नं). D1.2.4 समाचरेः.

G. 7. 80. 29 B. 7. 74. 32 L. 7. 77. 31 एवं ते धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् । भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ २६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

६६

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वामृतमयं यथा ।
प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय लक्ष्मण ।
बालस्य च शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २
गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्च सुसुगन्धिभिः ।
यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३
यथा शरीरे बालस्य गुप्तस्याक्लिष्टकर्मणः ।
विपत्तिः परिभेदो वा भवेन्न च तथा कुरु ॥ ४

26 [a]) V3 एषा; M6 एतत् (for एवं). D7.10.11 T M3 चेद्; M5 हि; G (ed.) च (for ते). B2 धर्मश्च; G2 ते सर्व- (for ते धर्म-). B1.2 -बुद्धिश्; M4.7 -वृत्तिश्; M8 -सिद्धिश् (for -वृद्धिश्). —[b]) Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 बा(Ś1 Ñ2 V1 B2 D2 ब)लायुर्व(B3 बालानां व)र्धनं त(V1 य)था. —[c]) G1 नृप- (for नर-). Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 -व्याघ्र (for -श्रेष्ठ). —[d]) B4 बालकस्य. V1 जीवनं (for जीवितम्). D6.7 T1.2 M3.6.7 बालश्चायं जिजीविषु:(M6 °युर्भविष्यति); T3.4 G M1.2.4.5.8–10 बालश्चायं हि(T3.4 M2 च; M5 स) जीवति.

Colophon: —*Sarga name*: Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 नारदवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V2.3 D2.12 om.; Ñ2 B3 78; V1 58; B1 80; B2 64; B4 81; D1.4 65; D3.8 71; D5 67; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 74; D9 76; T3 79; T4 M6 72; M8 73. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G1 M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

66

☞ Ñ1 missing for Sarga 66 (cf. v.l. 63.3).

1 [a]) B4 D12 च (for तु). —[b]) T4 [अ]मृतरसं; M6 धर्ममयं (for [अ]मृतमयं). Ś V3 D5.8.12 T3 M1.3 तदा; V2 B1.2 D3 T2 G2 तथा (for यथा). —[c]) T3 गत्वा (for लेभे). —[d]) M7 वाक्यम् (for चेदम्). M3 रामो लक्ष्मणमब्रवीत्.

2 [b]) T1.2 G3 समाश्वास्य च. D6.7.10.11 सुव्रत(D7 °तं) (for लक्ष्मण). —[c]) V1 D2.9 तु (for च). Ś D8.12 त्वं; Ñ2 V1 B2.4 G1 तु (for तत्). —[d]) Ñ2 V2 B निवेशय; V1 समानय; D6 विधापय; D9 निपातय; M6 विधीयतां (for निधापय).

3 [a]) D3 स (for च). G2 परमोदारस्. —[b]) V1 तैस्तैश् (for तैलैश्). Ś V1.2 D1.2.4.8.9.12 T3 G2 M3 चापि; Ñ2 V3 B1–3 T1.2 G1.3 चैव; D3 चालि-; D6 T4 च स- (for च सु-). D5 तैलस्यासुसुगंधिभिः. —[c]) Ś Ñ2 V1.3 D1–5.8.9.12 न शीर्यते; V2 न म्रियते; B1–3 न हीयते; B4 न क्लिश्यते; M6 [अ]नुलिप्यते; Ck.t as in text (for न क्षीयते). D6.7 T3.4 देहस् (for बालस्). —[d]) Ś D8.12 सम्यग् (for सौम्य). Ś2.3 D8.12 विधीयते.

4 [a]) D6 T4 M3 शरीरं; D10.11 T1.2 G3 M1.2.7.9 शरीरो. Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 T3 M6 यथा शरीरं गुप्तं(T3 °रगुप्तिः)स्याद्. —[b]) Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 T3 M6 बालस्य; T1.2 G3 गुप्तश्च (for गुप्तस्य). V2 B1–3 [अ]क्लिष्टमेव च. D6 T4 M3 गुप्तं स्यात्क्लिष्ट(D6 °च्छुद्ध)कर्मणः; D10.11 K (ed.) Cm गुप्तः सन्क्लि(K [ed.] °क्लिश)ष्टकर्मणः. ❀ Cg.k: बालस्य शरीर इति लिंगव्यत्ययः।; Ct: क्लिष्टकर्मणः शुभाचारस्य बालस्य शरीरः। अर्धर्चादिः। गुप्तः सन् यथा न क्षीयते तथा विधीयतामिति पूर्वेणान्वयः. ❀ —[c]) V3 lacuna from भेदो up to [d]. D4.8 विपत्ति-; M2 (after corr. as in text) विभक्तिः (for विपत्तिः). Ś1.2 D2.4.8.12 परभेदो(D4.8 °दे); D6 अतिभेदो; T3.4 M3 अपि (T4 °वि)भेदो; Ck.t as in text (for परिभेदो). B1 च (for वा). D5 विकृतिः परदोषो वा; D7 Cm विपत्तिश्च परिच्छेदो. —[d]) Ś Ñ2 V1.2 B D T3.4 M3.6 न भवेच् (by transp.). Ś B1.4 D8.12 M6 तत्; B2.3 त्वं; D1.3–5 तु (for च).

तथा संदिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५
इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः ।
आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६
सोऽब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप ।
वश्यस्तव महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ॥ ७
भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः ।
अभिवाद्य महर्षींस्तान्विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८
धनुर्गृहीत्वा तूणीं च खड्गं च रुचिरप्रभम् ।
निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९
प्रायात्प्रतीचीं स मरून्विचिन्वंश्च समन्ततः ।
उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिशं हिमवतावृताम् ॥ १०
अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् ।
पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः ॥ ११ G. 7. 81. 12 B. 7. 75. 11 L. 7. 78. 11

5 ^{a}) V1 D10.11 एवं; V3 तदा; B4 इति (for तथा). Ś V1 B4 D1–5.8.9.12 सौमित्रिं (for काकुत्स्थो). G2 तथा रामस्तु संदिश्य. —^{b}) D1.4 शुभलक्षणं. —^{c}) D2.9 (both with hiatus) G3 ध्यात्वा (for दध्याव्). —^{d}) G3 [आ]गच्छेरति- (sic) (for आगच्छेति). D5 महामनाः; G1 °यशः; M7 °तपाः (for °यशाः).

6 ^{a}) Ś Ñ2 D8.12 ईप्सितं (for इङ्गितं). V2 B तस्य; V3 D3 तं तु; D1.2.4.5.9 T3 तत्तु; Cg.k as in text (for स तु). V1 इंगितं तु समाज्ञाय. —^{b}) B4 विमानं; D1–5.9 कामगं; D8 पुरुषो; T3 पुष्पकं; Ct as in text (for पुष्पको). Ś3 हैम-. B4 D1.2–5 T3 -भूषितं; D2.9 -भूषणं (for -भूषितः). —^{c}) M2 आगजाम (meta.) (for आजगाम). —^{d}) V2 D10.11 समीपे. Ś V3 B1–3 D1.3–5.8.12 M6 ह; Ñ2 V2 तु; V1 D9 G1 हि; B4 D2 च (for वै).

7 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) B4 ऊचे स (for सोऽब्रवीत्). Ś Ñ2 V B D1–4.8.9.12 T3 M8 प्रांजलिर्वाक्यम् (D9 M6 °र्भूत्वा); D5 राघवश्रेष्ठम् (for प्रणतो भूत्वा). —D9 om. (hapl.?) 7^{b}–8^{a}. —^{b}) B4 D2 M5.10 अ(M5 ह्य)हम्; T4 चायम्; G1 आगतो (for अयम्). V1 नराधिपं; V2 (m. also) B4 [इ]ति राघव(B4 °वं). —^{c}) V1 D1–5 T3 वशे तव; B4 ध्यातस्त्वया; G1 अहं तव (for वश्यस्तव). M4 महा** (for °बाहो). —^{d}) B4 ततोऽहं (for किंकरः). Ś V3 B4 D8.12 समुपागतः(B4 °तं). —For 7^{cd}, Ñ2 V2 B1–3 subst.:

1115* आज्ञापयस्व नृपते किंकरं मामुपस्थितम् ।

[B2 अव- (for उप-).]

8 D9 om. 8^{a} (cf. v.l. 7). —^{a}) D2.12 तु चिरं; M8 सुचिरं (for रुचिरं). B2 transp. भाषितं and रुचिरं. —^{b}) M6 तु राघवः (for नराधिपः). —^{c}) V3 ऋषींस्तांस् (for महर्षींस्). Ś V3 D8.12 तु; D6.7.10.11 स (for तान्). —^{d}) B1 (after corr. as in text) निर्माणं; D5.6 पुष्पकं (for विमानं). B1 सोध्यरोहयत्; B4 चाध्यरोहत; D7 सोभ्यरोहत; T1.2 G3 M1.9 अधिरोहत(G3 M1 °ति) (for सोऽध्यरोहत).

9 ^{a}) Ś Ñ2 V2.3 B1.3 D3.8.12 तूणौ; V1 D2.4.5 तूणं; B2 पाणौ; B4 बाणांश्च; D1 तूर्णं; D9 बाणं; D10.11 T G1.3 M1–3.5.8.10 तूणी (for तूणीं). B3 तु (for च). D7 M6 तूणीरं. —^{b}) V1 सुमहत्; V2 B4 D1–5.9 T3 [अ]पि(V2 B4 [ए]व) महा- (for रुचिर-). B3 रथकुंजररुचिप्रभं (sic). —D9 om. 9^{c}–11^{b}. —^{c}) V1 संक्षिप्य; D2 निरीक्ष्य (for निक्षिप्य). M7 भरते (sic) (for नगरे). D6.7.10.11 चैतौ; T1 भीमौ; T2 भूमौ (for वीरौ). —After 9, V2 reads 11^{ab}.

10 D9 om. 10 (cf. v.l. 9). V2 om. 10^{ab}. —^{a}) Ś D8.12 T2 या(T2 आ)यात्; B1.3 यातः; B2 ययौ (for प्रायात्). Ś V1.3 D1–4.8.12 T3 त्वरितो(Ś V1.3 °तौ); Ñ2 B M3 स(B2 च) दिशं; D5.7.10.11 Cg.k.t हरितं(D5 °तो; D7 °ते); D6 संरूढो; T1.2 G M1.2.4–8.10 विमलां (for स मरून्). —^{b}) B1.2 वि(B2 प्र)चेतुं (for विचिन्वंश्). M6 स (for च). Ś V1 B4 D1–4.8.12 T3 सुसमाहितः(B4 °तं); Ñ2 B1–3 रघुनंदनः; V3 D5–7.10.11 T1.2.4 G3 M1.3 च(M1 तु) ततस्ततः; M5 (also) च पुनः पुनः (for च समन्ततः). —G (ed.) reads 10^{cd} after first occurrence of 11^{ab}. —^{c}) D10 अतरच्; G1 अभिगमच् (hypm.) (for अगमच्). V1 B2.4 D1–5 T3 चापि (for श्रीमान्). —^{d}) V1 D2.3.5 T3 [आ]श्रितां (for [आ]वृताम्). Ś B2 D1.4.8.12 T1 दिशं हिमवदाश्रि(T1 °वृ)तां. —For 10^{cd}, Ñ2 (reads after 11^{ab}) V2 B1.3 subst.:

1116* विचित्य पश्चिमामाशामुत्तरां प्रययौ तदा ।

—Thereafter, V2 B1.3 cont.; while B2 ins. after 10:

1117* न तत्राधार्मिकं सत्त्वमपश्यत्किंचिदद्भुतम् ।

[B1 किंचित्; B2 मर्त्यम् (for सत्त्वम्). B1 सत्त्वं चाप्युदपश्यत (for the post. half).]

11 V1 D1–5.9 T3 om. 11^{ab} (for D9, cf. v.l. 9). V2 reads 11^{ab} after 9. Ñ2 illeg. for ^{a}. B4 G (ed.) reads 11 twice. —^{a}) B4 (first time) नापश्यत्सोथ (for अपश्यमानस्). Ś V3 D8.12 स ततः (for तत्रापि). V2 B1.3.4 (second time) M6 नापश्यत्तत्र धर्मात्मा. —^{b}) D6 (m. also as in text) अत्र च; D7 T4 अप्यत्र; G (ed.) (second time) अपि च (for अप्यथ). —For 11^{ab}, B2 subst.; Ñ2 V2 B1.3 ins. after 11:

1118* न ददर्श च तत्रापि किंचिद्दुष्कृतकारिणम् ।

G. 7. 81. 13
B. 7. 75. 13
L. 7. 78. 12

दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः ।
शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः ॥ १२
तस्मिन्सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः ।
ददर्श राघवः श्रीमाँल्लम्बमानमधोमुखम् ॥ १३
अथैनं समुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् ।
उवाच राघवो वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १४
कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम ।
कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥ १५
मनीषितस्ते को न्वर्थः स्वर्गलाभो वराश्रयः ।
यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ १६

[B2 -कारणं (for -कारिणम्).]

—After 11^{ab}, Ñ2 reads 1116*; while G (ed.) reads 10^{cd} after 11^{ab} (first occurrence).

—After 11^{ab}, M6 ins. :

1119* पर्याक्रामन्महाबाहू राघवो लोकविश्रुतः ।

—^{c}) M1.7 दिशां (for दिशं). B4 (second time) कृत्स्नां (for सर्वाम्). Ś V3 B4 (first time) D8.12 पूर्वां वै (V3 च; B4 D12 स) परिचक्राम; Ñ2 V2 B1–3 ततः पूर्वां (V2 °र्वे) दिशं यातो. —^{d}) Ś V3 D8.12 दिशं पश्यन्; Ñ2 V2 B1–3 विमानेन; D5 तथापश्यन्; D6.10.11 G3 अथोपश्यन् (for अथापश्यन्). B4 (first time) दिशं शत्रुनिबर्हणः; B4 G (ed.) (both second time) स त्व (B3 तु) पश्यंस्ततो नृपः. —After 11, Ś V1.3 B4 (after second occurrence) D S ins. :

1120* प्रविशुद्धसमाचारामादर्शमिव निर्मलाम् ।

[Ś1.2 शुचि-; Ś3 D8.12 शुचिः; V1 D2.9 सर्व-; B4 D3.5 सर्वां; D1.4 सर्वाः; M6 शुचि (for प्रवि-). Ś V3 D8.12 -समाचार; V1 D1.4 -समाचारा. T3 संप्रहृष्टजनाकीर्णाम् (for the prior half). G2 M9 आदर्शं. Ś V3 D6–8.10–12 M1.3.6.10 आदर्शतलसंनिभः (D6.7.10.11 M1.3.10 °निर्मलां; M6 °संनिभां); V1 D1.4 आदर्शा इव निर्मलाः (for the post. half).]

—Then D6.7.10.11 T4 G1 M2–5.7–10 cont. :

1121* पुष्पकस्थो महाबाहुरथापश्यन्नराधिपः ।

[The post. half = 11^{d}. D6.7.10.11 T4 M3 तदा (for अथ). M5 नरर्षभः.]

12 ^{a}) Ñ2 B2.4 D7 T4 M3 आक्रामंस्; B1 आस्थाय; D6 आक्रातंस् (for आक्रामत्). V1 D1–5.9 T3 ततो दिशं समाक्रामद् (V1 T3 °क्रम्य). —^{b}) B1.2.4 राघव- (for राजर्षि-). V1 B3 D1–5.9 T3 दक्षिणां (B3 राघवो) रघुनंदनः. —^{c}) Ś1.2 D8.12 विंध्यस्य च; V1 D1.2.4.9 (all with hiatus) शैलस्य; V3 D3.5 T2.3 M1.6.8 शैल (M6 °ल्य) स्य च (D3.5 T2.3 तु); B2 G1.3 M5.7 स शैलस्य; M3 मलयस्य; Cv.m.k.t as in text (for शैवलस्य). V1 M5.7.9 भागे; G2 तीरे (for पार्श्वे). ❀ Cv : शैवलस्योत्तरे पार्श्वे इति पाठः । स च विन्ध्यसमीपतः कश्चित् गिरिः ।; Cg : शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपवर्तिगिरेः ।; Ck : शैवलस्येति । शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपवर्तिगिरेरित्यर्थः ।; Ct : शैवलस्य शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपदक्षिणभागवर्तिगिरेः. ❀ —^{d}) Ś D8.12 सुमहात्मनः.

13 ^{a}) D9 तिष्ठंतं (for तप्यन्तं). —B3 om. (hapl. ?) from 13^{b} up to the prior half of l. 2 of 1122*. —^{b}) D9 तु (for सु-). V3 -महा ͜ लिः; M7 -महत्तमं (for -महत्तपः). —^{c}) Ś Ñ2 V1.2 (m.) B1.2.4 D1–5.8.12 भीमं; V3 M6 तत्र (for श्रीमाँल्ल्). D9 उवाच राघवो वाक्यं. —After 13, Ñ2 V2 B2–4 ins. :

1122* ज्वालां पिबन्तं रक्तेन लेलिहानं विभावसुम् ।
रुधिरेणावसिक्तं तं स्रोतःप्रासेन पावकम् ।

[B3 om. up to the prior half of l. 2. —(l. 1) V2 धूमं (for ज्वालां). Ñ2 om. रक्तेन. V2 निराहारं (for लेलिहानं). —(l. 2) Ñ2 V2 -सिचंतं (for -सिक्तं तं). —Ñ2 illeg. ; B3 स्रोतःप्रासेन वह्निना (for the post. half).]

14 ^{a}) D6.7.10.11 T1.2.4 G M1–5.7–10 राघवस्तम् (for अथैनं सम्-). V1 D1–5.9 T3 तमुपागम्य काकुत्स्थस्. —^{b}) Ś D8.12 तपंतं (for तप्यन्तं). Ñ2 V1.2 B D1–5.9 T3 तप्यमानं महत्तपः (Ñ2 V2 B रघूद्वहः). —^{c}) Ñ2 V2 B M6 नृवरो; D6.7.10.11 T4 G1.2 M1.2.4.5.7–10 च नृपो; M3 स तदा (for राघवो). T1.2 G3 तमुवाच नृपो वाक्यं. —^{d}) Ñ2 B1–3 इति तापसं; V2 B4 असि तापस; V3 D12 T2 असि सुव्रतः; D1.3–5 अमरप्रभ (for असि सुव्रत). V1 धर्मज्ञस्त्वमरप्रभः; D2.9 श्रोतुमिच्छामि तापस = 16^{d}.

15 D2.9 read 15 after 16 (transp.). —^{a}) V1 यस्यां; M2 तस्यां (for कस्यां). V2 B D1.3–5 M6 योनौ. Ś V2.3 D8.12 तपोवृद्धिं; Ñ2 B1.3 °वृद्धिर् (for °वृद्ध). —^{b}) Ñ2 B1.3 वर्तेते; T1.2 वर्धसे (for वर्तसे). Ś D8 शुभलक्षण; V1.2 B2–4 D1–5.9 दृढनिश्चयः (B3.4 °य); D12 °विक्रमः (for दृढविक्रम). —^{cd}) Ś1.2 V3 D8.12 कुतूहलात्त्वां; B1 D6.7 T1.2 G2.3 M4.6.7.10 कौ (M6 कु) तूहलत्वात्; G2 °लाच्च (for कौतूहलात्त्वां). V1.2 B4 D1–5.9 अहं दाशरथी रामः पृच्छामि त्वां कुतूहलात्.

16 B1 om. 16 up to 67.3^{b}. V2 reads 16 in marg. D2.9 transp. 16 and 17. —^{a}) B3 समीहितस् (for मनीषितस्). Ñ2 B2.3 वार्थः (for न्वर्थः). V1 D1–5.9 कोर्थो व्य (D5 °र्थोध्य) वसितस्तुभ्यं (D2.3.5.9 °स्तेद्य); V2 B4 कस्तवार्थो व्यवसि (B4 °र्थोभिलषि) तो; D6.7.10.11 T3 G M1–5.8–10 कोर्थो मनीषितस्तुभ्यं (T3 °स्तेद्य). —^{b}) V1.2 B4 G (ed.) देवलोक- (G [ed.] °के); B3 स्वकुले को; D1–5.9 T3 स्वर्गलोक-; T1 M3.9 °लोभो; T4 M5–7 स्वर्ग (M7 प्राप्तुं) लोको; Cv.m.k.t as in text (for स्वर्गलाभो). Ś V3 D8.12 धनाश्रयः; Ñ2 B2.3 D7.10.11 प (B3 व) रोपि (D7.10.11 °थ) वा; V1 D1–5.9 T3

ब्राह्मणो वासि भद्रं ते क्षत्रियो वासि दुर्जयः । वैश्यो वा यदि वा शूद्रः सत्यमेतद्ब्रवीहि मे ॥ १७ G. 7. 81. 19 B. 7. 75. 18 L. 7. 78. 17

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥

-परिग्रहे (V1 D1.4 T3 °हः); V2 illeg.; D6 M4.6.9 पराश्रयः; L (ed.) [ऽ]वरोपि वा; Cm.g.t as in text (for वराश्रयः). —D6.7.10.11 T4 M3 K (ed.) read 16[cd] twice. —[c]) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3 L (ed.) किमर्थं तप्यसे तत्त्वं (D1.4 च त्वं; D2 वाद्य; D3.9 T3 वा त्वं; D5 त्वं वा; L [ed.] स त्वं); Ñ2 V2 B2.3 D6.7.10.11 T4 M3.6.7 (D6.7.10.11 T4 M3 K [ed.] first time) तप्यसे च (Ñ2 तप्यसे त्वं; D6.7 T4 प्रतप्यसि; D10.11 वराश्रयो; M3 प्रतप्स्यसि; M6.7 तपस्यसि) यदर्थं त्वं (Ñ2 तु; B2.3 च); B4 G (ed.) तपस्तप्य (G [ed.] °प)सि यस्यार्थे. —[d]) B4 D2.5.9 तत्त्वतः (for तापस). Ś V3 D6–8.10–12 T4 M3.6.7 (D6.7.10.11 T4 M3 first time) तपस्त्व (D6.7 T4 M3 वदस्वा; D10.11 तपस्य)न्यैः सुदुश्चरं; Ñ2 V2 B2.3 तपोन्यैर्दुश्चरं नरैः; K (ed., first time) तपस्यसि सुदुष्करं. —After 16 (transp.), D2.9 read 15.

17 B1 om. 17 (cf. v.l. 16). D2.9 transp. 16 and 17. —[a]) Ñ2 B2–4 किं ब्राह्मणो; M5–7 ब्राह्मणो हि (for ब्राह्मणो वा). —[b]) B2.3 [अ]थ; D3 M6.7 सु- (for [अ]सि). —[c]) B4 M6 [अ]प्यथ (for यदि). G (ed.) शूद्रस्त्वं (for वा शूद्रः). —[d]) M10 नः (for मे). V2 B4 सत्यं कथय सुव्रत. —For 17[cd], V1 D1–7.9–11 T G3 M1.3.5.7.9 K (ed.) subst. :

1123* वैश्यस्तृतीयो वर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ।

[D11 reads from वर्णो in the prior half up to the post. half in marg. T2 M3 तृतीय-. D1 [ऽ]सि; D4 च (for first वा). M7 सत्यभाग्; Cg.k.t as above (for °वाग्). V1 D1–5.9 T3 सत्यमुच्यतां.]

—Thereafter V1 D1.3–5 cont.; while Ś V3 D8.12 ins. after 17 :

1124* तपः सत्यात्मकं नित्यं सत्ये ह्यमृतमाहितम् ।

[D3.5 विद्धि (for नित्यं). D3.4 तु; D5 च (for हि). V1.3 आस्थितं (for आहितम्).]

—Then V3 cont.; while B3.4 ins. after 17 :

1125* कुलं जातिं कथयतः सस्यश्च भवति ते व्रतम् ।

[V3 फलं (for व्रतम्).]

—Thereafter V3 (further) B3.4 cont.; while Ñ2 B2 ins. after 17; whereas D7.10.11 K (ed.) cont. after 1123* :

1126* इत्येवमुक्तः स नराधिपेन
अवाक्शिरा दाशरथाय तस्मै ।
उवाच जातिं नृपपुंगवाय
यत्कारणं चैव तपःप्रयत्नः ।

[(l. 2) B2.4 अवाङ्मुखो; K (ed.) ह्यवाक्शिरा (for अवाक्शिरा). —(l. 4) B2 तपःप्रयत्नतः.]

Colophon : Ś V1 B1 D1.4.5.8.12 M3 om. —*Sarga name* : Ñ2 V3 B2.3 D6 शम्बूकदर्शनं (V3 °नो); V2 शम्बूकशूद्रदर्शनो; B4 D2.3.9 शूद्रदर्शनो (B4 °नं). —*Sarga no.* (figures, words or both) : V2.3 D2 om.; Ñ2 B3 79; B2 65; B4 82; D3 72; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 75; D9 77; T3 80; T4 83; M6 73. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

६७

G. 7. 82. 1
B. 7. 76. 1
L. 7. 78. 18

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
अवाक्शिरास्तथाभूतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
शूद्रयोन्यां प्रसूतोऽस्मि तप उग्रं समास्थितः ।
देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २
न मिथ्याहं वदे राजन्देवलोकजिगीषया ।
शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ शम्बूकं नाम नामतः ॥ ३
भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् ।
निष्कृष्य कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४
तस्मिन्मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥ ५

67

☞ Ñ1 missing 1–4 (including वायु in l. 4 of App. I [No. 11] (cf. v.l. 63.3). Ś V1 B1 D1.4.5.8.12 M8 cont. the previous Sarga.

1 B1 om. 1–3^{b} (cf. v.l. 66.16). —^{a}) Ś Ñ2 V1.3 B2.3 D1–5.8.9.12 T3 तद्भाषितं. —^{b}) D4 -कारिण: (for -कर्मण:). —^{c}) T2 तदा; G1 ततो (for तथा-). B2 T1.2 G1.3 M1.3 भूत्वा; M6 शूद्रो (for -भूतो). —^{d}) B4 स वाक्यमिदमब्रवीत्.

2 B1 om. 2 (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś Ñ2 V2.3 B2.3 D2.3.5.6.9.12 शूद्रयोनौ; V1 D1.4 शूद्रयोनि-. D6.7.10.11 प्रजातो (for प्रसूतो). Ś Ñ2 V B2–4 D1–5.8.9.12 M6 [ऽ]हं (for ऽस्मि). —T1.2 G3 M1.3 transp. 2^{b} and 3^{d}. —^{b}) Ñ2 V3 B2.3 तपश्चोग्रं. T1.2 G3 M1.3 समास्थितं; T4 M2 समाश्रि(M2 °हि)त: (for °स्थित:). Ś V3 D8.12 चराम्युग्रतरं (V3 D12 °मिदं)तप:. —^{c}) D1 देव त्वां; M4 देव * (for देवत्वं). D12 नाम (for राम). —^{d}) M6 सशरीरं. Ś V3 D8.12 [ऽ]द्य पार्थिव; Ñ2 B2.3 M6 नरोत्तम; V2 (m.) B4 महाबल; D6 M2.4.5.7.8 महायशा: (for °यश:). V1 D1–5.9 T3 स(D1.3–5 स्व)शरीरेण धर्मवित्.

3 B1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) B2 मिथ्या न (by transp.). B4 ब्रुवे (for वदे). Ś D8 देव; Ñ1 B4 D1–7. 9–11 T G2.3 M1.3.10 राम; V3 D12 वीर (for राजन्). —^{b}) Ś2.3 D8 जीवलोक-; B4 स्वर्गलोक-. V2(marg.).3 D1.4 -चिकीर्षया (for -जिगीषया). —^{c}) B1 शूद्रयोनौ समुत्पन्न:. —T1.2 G3 M1.3 transp. 2^{b} and 3^{d}. —^{d}) Ñ2 V B1 शंबूको; D1–9 T3.4 G1.2 M10 शंबुकं; T1.2 M1.3 शंबुको; G3 चंबुको; M2.6–9 जंबुकं; M4 जंबुको (for शम्बूकं). B1 राघव (for नामत:).

4 Ś1 om. 4^{ab}. V2 reads 4^{a} (except भाष) in marg. —^{a}) Ñ2 वदतस्; D1 भाषितं (for भाषतस्). B3 च संगम्य (hypm.) (for शूद्रस्य). B1 एतच्छ्रुत्वा तु शूद्रस्य; B4 भाषमाणस्य तस्यैवं. —B1 om. 4^{b}. —^{b}) D2.3 G3 M1 स; D5 om. (subm.) (for सु-). B2 D8 -रुचिरं (for -रुचिर-). B3 स्वरुचिरसमप्रभं (sic); D1.4 (both with hiatus) आ (D4 अ)विमृश्य चिरं प्रभु:. —^{c}) D2 M4 निकृष्य; D9 निक्षिप्य; G2.3 निष्क्रम्य; M5.6 विकृष्य (for निष्कृष्य). D6 कोषाद् (for कोशाद्). —After 4, Ś Ñ V B2–4 D S ins. a long passage relegated to App. I (No. 11).

5 D8 om. from 5 up to साध in the post. half of l. 1 of 1127*. M5 om. 5^{a}. —^{a}) B3.4 एव स (for मुहूर्ते). Ś Ñ V B2–4 D1.2.4.5.8.9.12 जीवेन; B1 विप्रस्य (for बालोऽसौ). —V2 reads 5^{b} in marg. —^{b}) Ś Ñ V B2 D2.5.8.9.12 स बाल:; B3.4 बालक:; D1.4 चेतसा (for जीवेन). Ñ1 समपूजित:; B2.3 सम(B2 प्रत्य)पद्यत; D4.11 समयुज्यते (for समयुज्यत). B1 पुत्रो जीवितमाप्तवान्; M10 जीवितेन स युज्यते. —After 5, Ś Ñ V B2–4 D S ins.:

1127* स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधयाम नरर्षभ ।
अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रक्ष्यामस्तन्महायशः ।
तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः ।
द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यामुपासतः ।
काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनिं तमभिवादितुम् ।
त्वं चापि गच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ।
स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः ।
आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ।
ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः ।
रामोऽप्यनुजगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ।
दृष्ट्वा तु देवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसां निधिः ।
अर्चयामास धर्मात्मा सर्वांस्तानविशेषतः ।
प्रतिगृह्य ततः पूजां संपूज्य च महामुनिम् ।
जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगाः ।
गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च ।

[D8 om. up to साध in the post. half of l. 1. —(l. 1) B2 भद्रेण (for भद्रं ते). D6.7.10.11 T1 M2.4.8.9 साधु याम; M1.3 साधयामो; M5.10 साधु राम. Ś Ñ V B2–4 D1.3–5.8.12 साध (Ñ2 V2 B2–4 D1 °धु)याम: परंतप; D2.9 मा भयं ते परंतप; G2 साधु राम नरोत्तम (for the post. half). ❀ Cg: यामेति लोडुत्तमबहुवचनम् ।; Ck.t: यामेति लोट्. ❀ —(l. 2) D1 M8 अगस्त्य- (subm.) (for अगस्त्यस्य). Ś Ñ2 V1 D1.4.8.12 [आ] श्रमपदे. D6.7 T4 G2 M2–4.7–10 तं (for तन्). M1 नरर्षभ; M6 दृढव्रतं (for महायश:). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 द्रष्टा(T3 गंता)र: स्मो महामुने:(D1.4 °निं); Ñ2 V2 B2 D10.11 द्रष्टुमिच्छाम राघव(B2 °महे वयं); B3.4 द्रष्टुकामा महाबल(B4 नरेश्वर) (for the post. half). —(l. 3) Ś V1 B3.4 D1–5.8.9.12 T3 G1.2 M6 -समाप्तिर्हि. B3.4 T3 महर्षे:. Ś Ñ V B2–4 D1–5.8.9.12 T3

ततोऽगस्त्याश्रमपदं रामः कमललोचनः ।
स गत्वा विनयेनैव तं नत्वा मुमुदे सुखी ॥ ६
सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥ ७
तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः ।
स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्टया प्राप्तोऽसि राघव ॥ ८ G. 7. 83. 6 B. 7. 76. 25 L. 7. 79. 6

सुमहात्मनः; $D_{6.10.11}$ G_2 M_4 °द्युते; M_6 °धृते (for °द्यतेः). —(l. 4) M_7 om. (subm.); G (ed.) तु (for हि). Ś Ñ $V_{1.3}$ B_3 $D_{1.3-5.8.12}$ द्वादशे हि(B_3 तु) स वै(B_3 D_5 गते) वर्षे; $D_{2.9}$ T_3 स हि वै(T_3 सहितैर्) द्वादशे वर्षे (for the prior half). $D_{10.11}$ समासतः; M_9 उपागतः (for उपासतः). Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 जलवासादु(T_3 °समु)पागतः (for the post. half). —(l. 5) V_2 T_4 G_1 M_5 तं (for तद्). —T_1 $M_{1.3}$ repeat the post. half in place of the post. half of l. 6. V_2 $B_{3.4}$ (all with hiatus) अगस्त्यम्; $D_{6.7.10.11}$ M_{10} मुनिं सम्-; G (ed.) ह्यगस्त्यम् (for मुनिं तम्). V_2 $B_{3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ T_1(first time)$_{.4}$ G_1 $M_{2.3}$(both times)$_{.4-6.8}$ अभिनं(M_5 °वं)दितुं; B_3 तमनिंदितं (for अभिवादितुम्). —For l. 5, Ś Ñ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 subst.:

1127(A)* ते गमिष्याम वै द्रष्टुमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।

[V_1 $D_{2.9}$ तद् (for ते). Ñ$_1$ सं-; $D_{2.3.5}$ तं (for वै). T_3 समेत्य च तं (for गमिष्याम वै).]

—T_2 om. l. 6. —(l. 6) D_6 अपि. T_4 G_2 M_1 [आ]गच्छ (for गच्छ). —V_2 reads the post. half in marg. Ñ$_2$ V_2 B_2 तं द्रष्टुम् (by transp.). Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $B_{3.4}$ $D_{1-4.8.9.12}$ T_3 वर्ध(V_1 हर्ष)यस्व महामुनिं; D_5 वर्धस्व स्वमहामुनिं (for the post. half). —Ñ$_1$ reads l. 7 for the first time after l. 2, repeating it here. —(l. 7) D_6 समाज्ञाय (for प्रतिज्ञाय). —(l. 8) Ś$_2$ B_4 $D_{8.12}$ G_1 तु; D_5 स्वं; $D_{6.7.9}$ T G_3 $M_{1-4.7.10}$ तद् (for तं). —After l. 8, Ñ$_2$ V_2 B_{2-4} ins.:

1127(B)* अग्रे ततः सुरगणाः प्रययुर्विमानै-
र्दिव्यैर्मनःपवनवेगसमानवेगैः ।
रामोऽपिताननु विमानवराधिरूढो
द्रष्टुं तदा कलशयोनिमभिप्रयातः ।

[(l. 1) B_3 om. अग्रे. —(l. 2) V_2 महापवन-. —(l. 3) B_4 अथ (for अनु-). —(l. 4) Ñ$_2$ अतः प्रयातः.];

while D_3 M_6 ins. after l. 8:

1127(C)* जगाम त्रिदशैः सार्धमगस्त्यस्याश्रमं प्रति ।
द्रष्टुकामो महाप्राज्ञमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।

[(l. 1) M_6 सह देवेभिर् (for त्रिदशैः सार्धम्). —(l. 2) M_6 मुनिवरम् (for महाप्राज्ञम्).]

—Then Ñ$_2$ V_2 B_{2-4} D_3 M_6 ins. an addl. colophon; while Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ T_3 M_8 ins. after l. 8.

[*Sarga name*: Ś $D_{8.12}$ शूद्रशंबूकवधः; Ñ$_1$ $D_{1-4.9}$ शूद्रवधः; Ñ$_2$ $V_{1.2}$ B_{2-4} D_5 शंबूकवधः; V_3 शंबूकशूद्रवधः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ$_1$ $V_{2.3}$ $D_{2.12}$ om.; Ñ$_2$ B_3 80; V_1 59; B_2 66; B_4 83; $D_{1.4}$ 67; D_3 73; D_5 68; D_8 72; T_3 81; $M_{6.8}$ 74. —After colophon, M_8 concludes with श्रीरामाय नमः.]

—Before l. 9, Ś Ñ$_1$ V B_3 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_3 (after l. 8) ins. a long passage relegated to App. I (No. 10). Ś$_3$ begins l. 9 with ॐ. —(l. 9) B_4 D_6 तैर्; T_2 स्वैर् (for ते). Ś $D_{8.12}$ सूर्यसंनिभैः; V_2 (before corr., after corr. as above) बहुभूषितैः; B_2 °भिर्वरैः (for बहुविस्तरैः). —(l. 10) D_2 [ऽ]थ; D_9 हि (for ऽपि). Ñ$_1$ $V_{1.2}$ (before corr., after corr. as above) $D_{2.3.5.9}$ T_{1-3} $M_{1.4}$ कुंभयोनिं तपोनिधिं(D_3 $T_{1.2}$ M_4 °धनं) (for the post. half). —(l. 11) Ś Ñ$_1$ V_1 $D_{1.2.4.9.12}$ [ए]व; Ñ$_2$ D_8 om. (subm.) (for तु). B_4 देवांश्च; G (ed.) देवांस्तु (by transp.). Ś$_{1.3}$ V_3 $B_{2.3}$ $D_{8.12}$ स(B_3 [ऽ]पि) तपोनिधिः; Ñ$_1$ V_1 $D_{1.2.4.9}$ भगवानृषिः; V_2 (before corr., after corr. as above) B_4 सुमहातपाः; G (ed.) सुसमाहितः (for तपसां निधिः). D_6 अगस्तिस्तपतां वरः (for the post. half). —(l. 12) V_2 B_4 पूजयामास. Ś V_3 $D_{8.12}$ तुष्टात्मा; Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 सुप्रीतः (for धर्मात्मा). Ñ$_1$ तान्विनिषेवतः; B_4 स नवि° (for तानविशेषतः). ❀ Cg.k.t: अविशेषतः अपक्षपातत इत्यर्थः. ❀ —(l. 13) Ñ$_1$ प्र * गृह्य. Ñ$_1$ V_1 D_5 T_3 तु तां; $D_{2.9}$ च तां (for ततः). Ś Ñ$_1$ V B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 संभाष्य. Ñ$_1$ T_4 तु (for च). $D_{1.4}$ महात्मनः. —(l. 14) Ś V_3 $D_{8.12}$ तुष्टा (for हृष्टा). T_2 नागपृष्ठं. $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ सहानुगैः; G_2 सनातनं (for सहानुगाः). —After l. 14, T_4 ins. App. I (No. 10). —(l. 15) M_1 हतेषु (sic). D_9 देवेषु (hypm.) (for तेषु). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.4.5.9}$ सः; V_2 ह (for च).]

6 For 6, Ś Ñ V B_{2-4} D S subst.:

1128* ततोऽभिवादयामास अगस्त्यमृषिसत्तमम् ।

[Note hiatus between the two halves. Ñ$_2$ B_4 प्रह्वो; G (ed.) प्रज्ञो (for ततो). B_4 $D_{3.5}$ [ऽ]भिवादयांचक्रे. Ñ$_1$ V_1 $D_{1.2.4.9}$ T_3 अभिवादयितुं चक्रे; V_2(before corr., after corr. m. as above) प्रह्वोभिवादनं चक्रे (for the prior half). Ś $D_{8.12}$ M_5 ह्यगस्त्यम्; Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ G_1 सोगस्त्यम्; Ñ$_2$ V_2 (m. also) $B_{2.3}$ सादरम् (for अगस्त्यम्). Ś Ñ$_2$ B_2 D_8 मुनिसत्तमं. V_2 (before corr.) B_4 सो(V_2 अ)गस्त्याय महात्मने (for the post. half).]

7 B_1 om. 7. —[a]) Ñ$_1$ V_1 B_4 $D_{1-5.9}$ T_3 अभिवाद्य. M_5 महाबाहुर् (for महात्मानं). —[c]) B_3 प्राप्तो (for प्राप्य). —[d]) V_1 निवसस्स; G (ed.) विषसाद (for निषसाद). $M_{6.7}$ स पार्थिवः (for नराधिपः).

8 [a]) B_1 मनीषी च (for तमुवाच). —[b]) Ś Ñ V_3 B_{1-3} $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{2.3}$ M_6 नराधिपं; V_1 महानृपं; V_2 B_4

G. 7. 83. 7 B. 7. 76. 26 L. 7. 79. 8

त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः ।
अतिथिः पूजनीयश्च मम राजन्हृदि स्थितः ॥ ९
सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् ।
ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ १०
उष्यतां चेह रजनीं सकाशे मम राघव ।
प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्ता स्वपुरमेव हि ॥ ११
इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ।
दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ।
प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ १२
दत्तस्य हि पुनर्दानं सुमहत्फलमुच्यते ।
तस्मात्प्रदास्ये विधिवत्तत्प्रतीच्छ नरर्षभ ॥ १३

नरेश्वरं; T1 G3 M3 महायशाः (for महातपाः). —^{c}) Ñ1 D2.3.5.9 T3 महाभाग; V2 marg.; B3 रघुश्रेष्ठ; D1.4.12 T1.2 M3.5 नरव्याघ्र (for नरश्रेष्ठ).

9 Ś V3 D8.12 L (ed.) read 9^{ab} twice. V2 reads in marg. 9^{a}. —^{a}) L (ed., second time) एवं (hypm.) (for मे). Ś V3 D8.12 (all second time) वीर; Ñ2 V2 B1–3 नित्यं (for राम). Ñ1 V1 D1–6.9 T3 त्वं हि (D6 मे) नित्यं (Ñ1 °त्वो) बहुमतो (D1.4 महाभाग); B4 त्वं हि राम महाबाहो. —^{b}) B1 आवृतः (for उत्तमैः). Ś V3 D8.12 (all first time) कर्मभिर्लोकविश्रुतैः; D1.4 गुणैश्च बहुभिर्वृतः. ❀ Ct: उत्तमैर्बहुभिर्गुणैस्त्वं बहुमतो बहुमान्यः। अतिथित्वाच्च पूज्यः. ❀ —After 9^{ab} (first occurrence), Ś V3 D8.12 ins.:

1129* तथा गतिश्च सर्वेषां मुनीनां दीप्ततेजसाम् ।

—^{c}) B1 श्लाघ्यश्च (for अतिथिः). D1 [s]सि (for च). —^{d}) D5 मे स (for मम). Ś Ñ V B D2.3.5.8.9.12 T3 M3.6 नित्यं (for राजन्). D1.4 राम नित्यं महाद्युते. ❀ Cg: हृदि स्थित इति।, so also Ck.t. ❀

10 ^{ab}) D5 M7 पुरा; Cg सुरा (as in text). Ś D8.12 तु; V1.3 च (for हि). G2 (with hiatus) त्वा (for त्वाम्). D1.4 सुरैश्च कथितं ह्येतत् (for ^{a}). G1.3 M1.5.7.8 स्म त्वां गतं (for त्वामागतं). Ñ1 V1 D1–5.9 T3 शूद्रघातिनमागतं (for ^{b}). —After 10^{ab}, T4 ins. गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरम्. —^{c}) Ś Ñ V1.2 B1.3 D2.3.5.6.8.9.12 T3 G1.2 M6–9 च; D1.4 स्व-; M5 हि; M10 स (for तु). —^{d}) Ñ V1.2 B1–3 D1.3.4.9 T M3.6 सं (T3 वै) जीवितः; D5 स्वनुजीवितः (hypm.); M8 जीवान्वितः; Cm.g.k.t as in text (for जीवापितः). D2.9 सुतः संजीवितस्त्वया. —For 10^{cd}, B4 subst.:

1130* ब्राह्मणार्थे पराक्रान्तं स च बालोऽपि जीवितः ।

—After 10, Ñ2 V2 D7 ins.; while B2 D6.10.11 ins. after 11^{ab}; whereas K (ed.) ins. after 11:

1131* त्वं हि नारायणः श्रीमाँस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः ।

[(l. 2) V2 सर्वदेवानां (for °भूतानां).]

—After 10, D1.4 ins.:

1132* राजधर्मेण वर्धन्ते धनमायुर्यशोबलम् ।

11 D1.4 om. 11^{ab}. —^{a}) Ñ2 उषित्वा; B3 उष्यैतां. Ñ1 *ह; V2 अद्य; T1.2 G1.3 M1 चैव; M3 चैक- (for चेह). V2 D5.7.9.10 T G2.3 M1.3–6.8–10 रजनी. Ś D8.12 रजनीं चेह (by transp.). —^{b}) Ś B1 D8.12 (except B1, all with hiatus) आवासे; B2 सकामो; M1 सकाशं (for सकाशे). —After 11^{ab}, B2 D6.10.11 ins. 1131*; while D8 reads 13 and 12^{ab} (including star passage). —D12 om. (hapl.) 11^{c}–12. —^{c}) Ś Ñ V1.2 (reads in marg. up to मे in ^{d}).3 B1.3 D1–5.8.9 M6 [अ]सि; B2 [अ]पि (for त्वं). —^{d}) B4 T1.2 G1.3 M1.3 गंतासि; G2 गच्छ स्व-; M7 गंता श्वः. G1 M1 पुनर् (for -पुरम्). V3 च (for हि). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9 T3 गंतायोध्यां महाद्यु(Ñ1 V1 D5 T3 °म)ते. —After 11, D8 ins. a long passage relegated to App. I (No. 12); while K (ed.) ins. 1131*.

12 D12 om. 12 (cf. v.l. 11). For sequence in D8, cf. v.l. 11. —^{a}) B4 राम; T1 दिव्यं (for सौम्य). —^{b}) Ś Ñ V B D1–5.8.9 M6 सुकृतं (for निर्मितं). D8 वि****; L (ed.) विश्वकर्मणः. —D8 om.; Ś1 reads 12$^{c–f}$ in marg. —^{e}) M1 भद्रं ते (for काकुत्स्थ). —^{f}) M7 मे प्रियं; Ct as in text (for मत्प्रियं).

13 For sequence in D8, cf. v.l. 11. —^{a}) Ñ V1.2 B D1–5.9 T2.4 लब्धस्य; G1 M2 (after corr. *sec. m.* as in text).10 युक्तस्य; Cm.g.k.t as in text (for दत्तस्य). B3 M2.10 च; D3 तु (for हि). Ś Ñ2 V2.3 B1.2 D6.7.10–12 Ct दाने; D8 दानैः; M6 सौम्य; Cm.g.k as in text (for दानं). —^{b}) M4 अक्षयं; M6 धारणं (for सुमहत्). B2 पुण्यम् (for फलम्). Ś Ñ2 V2 B1 D6–8.12 अश्नुते (for उच्यते). —After 13^{ab}, Ś V2.3 B D6–8.10–12 S ins.:

1133* भरणे हि भवाञ्शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि ।

[Ś V2 B D8.12 तारणे; M6 धारणे; Ct as above (for भरणे). B1 भगवन्; B3 च भवान्; T1.2 न भवान् (for हि भवान्). —V2 B4 om. from the post. half up to the prior half of 1134*. G3 मारुताम्. D6.7.10.11 स्नेहेन (D10.11 फलानां) महतामपि (for the post. half) ❀ Cg: भरणेऽपि भवाञ्शक्तः फलानां महतामपि इति च पाठः. ❀]

—Then V2 B4 D6.7.10.11 cont.; while Ñ V1 D1–5.9 ins. after 13^{ab}:

1134* त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः ।

तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेस्तस्य महात्मनः ।
दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ १४
प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् ।
आगमं तस्य दिव्यस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ १५
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्वपुषा युक्तमुत्तमम् ।
कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वाहृतम् ॥ १६
कुतूहलतया ब्रह्मन्पृच्छामि त्वां महायशः ।
आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ १७
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ।
शृणु राम यथावृत्तं पुरा त्रेतायुगे गते ॥ १८   G. 7. 83. 30 B. 7. 76. 36 L. 7. 79. 28

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तषष्टितम सर्गः ॥ ६७ ॥

[V2 B4 om. for the prior half.]

—^{c}) V3 यस्मात्. Ś3 प्रदद्ये; D7 दास्ये च; T1.2 G3 M3 दास्यामि (for प्रदास्ये). V3 तस्मात्त्वं; D2.9 विधिना (for विधिवत्).—^{d}) Ś Ñ1 V B1.3 D1(before corr. as in B2).2–8.12 T1.2 G M1.2.4–10 प्रतीच्छस्व; B2.4 D9 T3.4 M3 प्रतीच्छ(B4 °च्छे) त्वं (for तत्प्रतीच्छ). Ñ V B1–3 D6.7.10.11 M6 नराधिप; G2 नरेश्वर; M7 नरोत्तम (for नरर्षभ).—After 13, Ś Ñ V B D1–7.9–12 T3 M3 G (ed.) L (ed.) ins. a long passage relegated to App. I (No. 12); while B (ed.) reads 14^{cd} within brackets for the first time followed by App. I [No. 12] within brackets (except l. 1) repeating 14^{cd} (within brackets) in its proper place.

14 B (ed.) reads $14–15^{b}$ (repeating 14^{cd} within brackets). K (ed.) transp. ^{ab} and ^{cd} (followed by App. I [No. 12]).—^{a}) Ś V3 D8.12 M6 स; M1.5.7.8 तं (for तद्).—^{b}) Ś V3 D8.12 M1.6 तस्मान् (for तस्य). V3 M6 महाद्युते: (for °त्मन:). K (ed.) मुनेराभरणं वरं.—B (ed.) repeats 14^{cd} here (cf. v.l. 13).—^{c}) V3 दीप्तम्. V3 मेध्यं (sic) (for चित्रं).—^{d}) D5 T4 पावकं; D6 भास्वरं (for भास्करम्). Ñ2 V2 B दीप्यमानमिवांशुभि:.—After 14, K (ed.) ins. App. I (No. 12).

15 B (ed.) reads $14–15^{b}$ (repeating 14^{cd} within brackets).—^{a}) B1 स प्रगृह्य. G2 तदा (for ततो). Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 T3 [ऽ]गस्त्याद् (for रामस्).—^{b}) M3 उत्तम: (for °मम्). Ś D8.9.12 दिव्यमाभरणं तत:; Ñ1 V1 D1–5 T3 राघवस्तमृषिं तत:; Ñ2 V2 B1.2.4 राघवस्त्वृ(V2 B4 °मस्तमृ)षिस्तस्मात् (B4 °सं); V3 B3 तच्च(B3 रामस्) तद्रत्नमुत्तमं.—^{c}) V3 अप्राप्तिस् (sic); Cm.g.k.t as in text (for आगमं). B2 द्रव्यस्य; D6.7.10.11 M4 दीप्तस्य (for दिव्यस्य).—^{d}) Ñ V1 B3.4 D1–5.9 T3 प्रष्टुं सम्-; B1.2 प्रज्ञातुम् (for प्रष्टुमेव).—After 15, V2 reads 17^{ab}.

16 ^{a}) D2 इत्यद्भुतम्. D5 महाश्चर्यं; D6.7.10.11 T4 M6–8 Ct इदं दिव्यं; K (ed.) इदं दिव्य- (for इदं ब्रह्मन्).—D9 M9 om. (hapl.) $16^{b}–17^{a}$.—^{b}) Ñ1 D1.2.4.8 वपुष्मत्; D5 चक्षुष्मत् (for वपुषा). Ñ1 D1–5 T2.3 सु(D2 तु)मनोहरं; D6.7.10.11 T1.4 G3 M1.3 युक्तमद्भुतं; G2 °मूर्छितं (for युक्तमुत्तमम्). Ś V3 D8.12 वपुष्मंतमनुत्तमं; Ñ2 B2.4 पुष्पादिव मधुच्यु(B4 °क्र)तं; V1 वपुष्मंतं मनोरमं; V2 B1.3 वपुर्बिभ्रदनु(B3 °विंद्रवमु)त्तमं. ❀ Ct : वपुषा संनिवेशविशेषेण युक्तम्. ❀ —^{c}) D6.7 कदा. B4 (m. also) D3.6.7.10.11 वा (B4 हि) भवता (for भगवता). D8 प्रोक्तं (sic) (for प्राप्तं).—^{d}) Ñ2 V2 B वा कृतं; D4 चाहृतं; D6.7.10.11 वा हृतं. ❀ Cm.t : कथं केन प्रकारेण कुतो हेतो: केन पुरुषेणाहृतम् । दत्तम् ।; Cg : केन पुरुषेण वा हृतं उपहृतम् दत्तमिति यावत् ।; so also Ck. ❀

17 D9 M9 om. 17^{a} (cf. v.l. 16). V2 reads 17^{ab} after 15.—^{a}) Ñ2 V2 B1 D2.6–8.10.11 T2–4 G1 M1.2.6 कौतूहलतया. Ñ1 V1.2 B1.2 D1.3–5 T3 चैव (for ब्रह्मन्).—^{b}) Ś V3 D8.12 M6 तपोधन(D8 °नं); Ñ V1.2 B D1–5.9 T2.3 महा(D4 * *)मुने(Ñ2 °मते) (for महायश:).—^{c}) Ś D8 M1 आचार्याणां (for आश्च°). Ñ2 तु भूतानां; V3 B3.4 बहूनां वै(V3 च).—^{d}) M1 महान् (for भवान्). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 M6 सन्निधि:(B3.4 निधिर्हि)परमो भवा(T3 महा)न्.—After 17, Ñ1 reads colophon of this Sarga.

18 ^{a}) Ś B2 D1.4.6–9.12 T4 वदति (for ब्रुवति).—^{b}) Ñ1 V1 D1.3–5 अथाददे; Ñ2 V2 (m. also as in B3) B1.2 उदाहरत्; B3.4 उदीरयत्; D9 अब्रवीत् (subm.) (for अथाब्रवीत्). M1 महर्षिर्वाक्यमब्रवीत्.—D11 om. 18^{cd}. G1 M10 read 18^{cd} before 68.1.—^{cd}) V2.3 B3.4 D1.4 T4 M2.5.10 राजन् (for राम). V3 पुरा-; M8 मया (for यथा-). M1 transp. यथा- and पुरा. M7 om. त्रेता. V2 D1.10 T1.2 G3 M1–9 Cm.k.t युगे; T4 शुभे; G1 वने; G2 प्रभो; M10 व्यये (for गते).—After 18, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.7.9.12 T3 M3 ins.; while Ñ2 V2 B ins. only l. 1 after 18; whereas T2 ins. after 68.5^{ab}:

1135* द्वापरे समनुप्राप्ते वने यदृष्टवानहम् ।
आश्चर्यं सुमहाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ।

६८

G. 7. 84. 1 B. 7. 77. 1 L. 7. 79. 30 पुरा त्रेतायुगे ह्यासीदरण्यं बहुविस्तरम् ।
समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १
तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् ।
अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २
तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह ।
फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपैः ॥ ३
तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् ।
पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रान्तशैवलम् ॥ ४
तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ।
अरजस्कं तथाक्षोभ्यं श्रीमत्पक्षिगणायुतम् ॥ ५

[(l. 1) M3 रमणीयप्रदेशेस्मिन् (for the prior half). D5 वने तद्; T2 वने यं. —(l. 2) T2 तं; M3 मे (for सु-). Ś V3 D8.12 राम तत्रावलोकय (Ś2 °यन्) (for the post. half).]

—After 18, M7 ins.:

1136* एवमुक्तवति राघवे तदा
विप्रवर्य इति तं जगाद ह ।
तच्छृणुष्व रघुवीर भूपते
वृत्तमद्भुततमं पुरातनम् ।

Colophon: Ś V1 B1 D1.3–5.8.12 om.; Ñ1 reads after 17. —*Sarga name*: Ñ1 आभरणप्रदानिकः; Ñ2 V3 B2 D9 आ (B2 स्वा) भरणप्रदानं (V3 D9 °नः); V2 B3.4 अगस्त्यादाभरणला (B4 °लं) भः (V2 °लब्धः); D2 आभरणदानः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 V2.3 D2 om.; Ñ2 B3 81; B4 T4 84; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 76; D9 80; T3 83; M6.8 75. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

68

Ś V1 B1 D1.3–5.8.12 cont. the previous Sarga. —Before 1, G1 M10 read 67.18^{cd}.

1 ^{a}) T1.4 G M वनं; Cm.g.k.t as in text (for पुरा). Ś D8.12 T3 कृत- (for त्रेता-). V2.3 B2 रम्ये; B1 [ऽ]रण्यं; B3.4 (both with hiatus) तात; D6.7.10.11 S (T3 with hiatus) राम; D9 त्वासीद् (for ह्यासीद्). —^{b}) V2.3 B2 काकुत्स्थ; B1 D6.7.10.11 T1.2.4 G M बभूव (for अरण्यं). M1.2.4.8.10 बहु (M1.2 भुवि) विस्तृतं; Cg.k.t as in text (for °विस्तरम्). —^{d}) Ñ V1.2 B D1–5.9 T3 M3 मृगपक्षिवि-; D10.11 विमृगं पक्षि-; M10 निर्मितं पक्षि- (for निर्मृगं पक्षि-).

2 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 M6.7 निः (Ś V3 D8.12 M6.7 निष्) पुरुषे; B4 निर्मनुजे (for निर्मानुषे). Ñ1 V1 M5 रम्ये; Cm.g.k.t as in text (for ऽरण्ये). —^{b}) B2 M2 (after corr. *sec. m.* as in text) कुर्वाणं (for कुर्वाणस्). —D8.12 om. (hapl.); Ś1 reads in marg. 2^{c}–5^{b} (including star passage). —^{c}) Ñ2 B3.4 D9 M6 च (M6 प्र-) क्रमितुं; V2 चाक्रामितुं; T3.4 आश्रयितुं; Cv.m.g.k.t as in text (for आक्रमितुं). B3 सौम्यं. —^{d}) Ś V2.3 D3.5–7.10.11 T G M1.3.4.5.8.9 Cm.k.t तदा; M3 तथा; Cg as in text (for तद्). Ś Ñ V1 B3 D1–5.9 G1 M1.2.4.6–10 उपागतः (M2.4.8.9 Cm °तं); Cg.k.t as in text (for उपागमम्).

3 D8.12 om.; Ś1 reads 3 in marg. (for both, cf. v.l. 2). —^{b}) M3 निर्देशन्; Cv.g as in text (for निर्देष्टुं). Ś Ñ V B D1–5.9 T3 नाशकं प्रभो (V2.3 B तदा); T1.2 G1 M3.5 नैव शक्नुमः; G2.3 वै न (G3 नैव) शक्यते (G3 °*); G (ed.) नाशकं तदा (for न शशाक ह). ❀ Cv.g: न शशाक नाशक्नुवम्।; Ct न शशाक न शक्तवान्। अपरोक्षे लिडार्षः. ❀ —^{c}) Ś2.3 फलैर्मूलैस्; V2 B1.3 फलमूल-; G2 damaged (for फलमूलैः). Ś Ñ V1 B2 D1–5.9 T3 तथा शा (D1.4 °थाशो) कैर् (Ś1.2 °खैर्); B1 -सुखादैश्च (for सुखास्वादैर्). —^{d}) Ś2.3 lacuna after बहु. T1.2 M3 -मूलैश् (for -रूपैश्). B1 D3.6.7.10.11 T1.2.4 G M1.2.4–10 काननैः; D2.9 कांचनैः (for पादपैः). Ś1 बहुभिश्चैव संवृतं.

4 D8.12 om.; Ś1 reads 4 (including star passage) in marg. (for both, cf. v.l. 2). —^{a}) T3 अस्य (for तस्य). Ñ2 B1.3 त (B3 अ) स्य मध्ये त्वरण्यस्य. —G1 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. G3 damaged for 4^{c} (except पद्मो). —For 4^{cd}, Ś Ñ V B D1–5.9 T3.4 M1.6–8 subst.; D6.7.10.11 T1.2 G M2–5.9.10 ins. after 4^{ab}:

1137* हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।

[D1.4 -कूजितं (for -शोभितम्).]

5 D8.12 om.; Ś1 reads 5^{ab} in marg. (for both, cf. v.l. 2). T3.4 om. 5–6; M1 om. 5. G1 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. —^{a}) D2 तद्वा (for तद्). —D2 om. (hapl.) 5^{b}–6^{c}. —^{b}) Ś Ñ V B1–3 D1.3.4.9 निःसत्वं वनमुत्तमं; B4 निःशब्दं च नरोत्तम; D5 निःसत्त्वं मुनिवर्जितं. —After 5^{ab}, T2 ins. 1135*. —D5 om. 5^{c}–6. —^{c}) M6 अक्षयं तत; Cg as in text (for अरजस्कं). Ś1 V3 D6.7.10.11 M8.10 तदा; M7 तद् (for तथा). Ñ1 V1.2 B1.2 D1.3.4.9 T2 सरश्चाक्षोभ्य-सलिलं (Ñ1 V1 °वचनं; D1.3.4 °मचरं); B3.4 सरस्तदक्षोभ्य-जलं. —^{d}) Ś V3 D8.12 M6 सरः; Ñ V1.2 B1.2 D3.9 नैकं-; B3.4 बहु-; D1.4 नक्र- (for श्रीमत्). D1.4 -मत्स्य- (for पक्षि-). Ś1 V3 B1 M4.5.7 -[आ]वृतं (for -[आ]युतम्). T2 मृगपक्षिविवर्जितं.

तस्मिन्सरःसमीपे तु महदद्भुतमाश्रमम् ।
पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम् ॥ ६

तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ ।
प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे ॥ ७

अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमजरं क्वचित् ।
तिष्ठन्तं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ ८

तमर्थं चिन्तयानोऽहं मुहूर्तं तत्र राघव ।
विष्ठितोऽस्मि सरस्तीरे किं न्विदं स्यादिति प्रभो ॥ ९

अथापश्यं मुहूर्तात्तु दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ १०

अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन ।
उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ।
गान्ति गेयानि रम्याणि वादयन्ति तथापराः ॥ ११   G. 7. 84. 12 B. 7. 77. 12 L. 7. 79. 41

---

6 D_5 $T_{3.4}$ om. 6; D_2 om. 6^{abc} (for all, cf. v.l. 5). V_2 reads 6^{ab} in marg. —^{a}) Ś V_3 $D_{8.12}$ सरसस्तत् (for तस्मिन्सरः-). Ñ $V_{1.2}$ $B_{1.2}$ $D_{1.3.4.9}$ M_3 समीपे तस्य सरसो. —^{b}) $B_{3.4}$ (with hiatus) अपश्यमहम्; $D_{1.4}$ ददर्शाद्भुतम्. D_6 आश्रयं (for आश्रमम्). $Ñ_1$ V_1 $D_{3.9}$ ददर्शाहं महाश्रमं; $Ñ_2$ V_2 $B_{1.2}$ ददृशेहमथा($Ñ_2$ °शे महदा)श्रमं. —After 6^{ab}, B_2 ins.:

1138* नानामृगसमाकीर्णं नानावृक्षसमाकुलम् ।

—^{c}) G_3 damaged from णं up to र्थं. —^{d}) B_1 -संवृतं; B_3 -संमितं (for -वर्जितम्).

7 V_2 reads 7^{ab} in marg. —^{a}) M_6 तदा (for तत्र). $Ñ_2$ V_2 $B_{1.2}$ तदा(V_2 °त्रा)श्रमे वसानोहं. —^{b}) T_3 संस्मरन्; M_7 नैदाघे; Cm.g.k.t as in text (for नैदाघीं). Ś V_3 $D_{8.12}$ रघुनंदन; $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 G_2 पुरुषोत्तम; $Ñ_2$ V_2 $B_{1.2}$ रजनीं नृप (for पुरुषर्षभ). —^{c}) Ś $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_6 पुनर्; $Ñ_2$ V_3 B D_6 कल्यम्; Cv.k.t as in text (for काल्यम्). M_7 उत्थाप्य; Cv.m.g.k.t as in text (for उत्थाय). —^{d}) $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ सरस्तीरमुपागमं. ❀ Cg.k.t: उपचक्रमे। अपरोक्षेऽपि लिडार्षः. ❀

8 ^{a}) $Ñ_1$ $B_{1.3}$ तथा (for अथ). $Ñ_1$ $V_{1.2}$ B D_2 अहं (for शवं). $Ñ_1$ सर्वं; $Ñ_2$ D_9 अहं; V_1 B_2 D_2 श्वा(D_2 शा)वं; B_1 शल्वं; $D_{1.5}$ श्वभ्रे; D_{12} om. (for तत्र). D_4 अपश्यंस्तू-यमानं तु. —^{b}) M_1 संपुष्टम् (for सुपुष्टम्). $Ś_1$ V_3 $D_{7.10.11}$ $M_{1.2.3.9}$ Cm.k.t अरजः; $Ñ_2$ B_1 $D_{3.8.12}$ M_6 अरुजं(D_3 °जे); T_4 $G_{1.2}$ $M_{4.5.7}$ अरजं (for अजरं). $Ś_1$ V_3 $D_{1.5.8.12}$ शुचिः; $Ś_{2.3}$ D_3 शुचिं; $D_{2.9}$ शिवं (for क्वचित्). V_2 $B_{3.4}$ शवमुत्सृष्टमव्रणं; B_2 सुप्रकृष्टमरुक्कचित्; D_4 पुरुषं चाजरं(also च शुचिं) क्वचित्. —After 8^{ab}, K (ed.) ins.:

1139* पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम् ।

—^{c}) V_2 marg.; B_1 (m. also) विष्ठितं; $B_{3.4}$ शयानं (for तिष्ठन्तं). —^{d}) M_6 वाप्या स्थले; M_8 तोये तदा (for तोयाशये). Ñ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 सरसो नाति(D_5 °वि)दूरतः; V_2 $B_{1.2}$ समीपे सरसस्तदा; $B_{3.4}$ सरसस्तत्समीपतः.

9 ^{a}) G_3 damaged for तमर्थं चिन्त. $Ś_{1.2}$ V_3 B_1 $D_{8.12}$ तद् (for तम्). B_{2-4} तमहं चिंतयामास. —^{b}) Ś $D_{8.12}$ अपि; Ñ V B $D_{1-5.9}$ T_3 M_6 इव (for तत्र). —D_{11} om. 9^{cd}. —^{c}) $D_{3.5}$ धिष्ठितस्तु; D_6 T_{2-4} G_2 $M_{2.4.10}$ विस्मितोस्मि; T_1 G_3 M_3 उषितो°; M_1 स्थितोस्म्यहं (for विष्ठितोऽस्मि). G_1 विस्मितः सरसस्तीरे. —^{d}) $D_{3.5}$ इदं; $D_{6.7.10}$ त्विदं (for न्विदं). M_1 किंचिदस्यामितप्रभे. —For 9^{cd}, Ś Ñ V (V_2 reads before 9^{ab}) B $D_{1.2.4.8.9.12}$ subst.:

1140* धिष्ठितं सरसस्तीरे किमिदं त्विति चिन्तयन् ।

[Ñ $V_{1.3}$ B_1 विष्ठितः; V_2 B_2 विष्ठितं; $B_{3.4}$ तिष्ठंतं; $D_{1.2.4.9}$ धिष्ठि(D_2 तिष्ठ)तस् (for धिष्ठितं). $Ñ_1$ V_1 $D_{1.2.4.9}$ तु सरस् (for सरसस्). $B_{3.4}$ एतद् (for इदं). Ś V_3 $B_{3.4}$ $D_{8.12}$ इति; B_1 व्यति- (for त्विति). B_{2-4} विस्मितः; $D_{1.4}$ तर्कयन् (for चिन्तयन्).] —Thereafter, $B_{3.4}$ cont.; while V_2 ins. after 9^{ab} (transp.):

1141* न तत्र मानुषाः केचित्तद्वनं हि सुदारुणम् ।
निःसंपातं समन्ताच्च सर्वथाहं कुतूहली ।

[(l. 2) V_2 सर्वथा सकुतूहलः; B_4 सर्वसत्त्वविवर्जितं (for the post. half).]

10 ^{a}) $T_{1.2}$ G_3 तदा; M_6 तत्र (for अथ). Ś $Ñ_2$ V_3 B $D_{8.12}$ $T_{1.2}$ G_3 M_3 मुहूर्तेन; $D_{5.7}$ $M_{5.7}$ मुहूर्तं तु (for मुहूर्तात्तु). —^{b}) M_9 -विक्रमं (for -दर्शनम्). —V_1 om. 10^{cd}. —^{d}) M_1 असंयुक्तं (for हंसयुक्तं). B_4 मनोरमं; D_5 मनोहरं (for मनोजवम्). —After 10, Ś V_3 $D_{8.12}$ ins. l. 1 of 1143*.

11 ^{a}) T_4 अत्यर्थंस्वर्गिणं तत्र. —^{b}) M_1 विमानं (for विमाने). —^{d}) $M_{2.4.5.10}$ -भूषितं (for -भूषणम्). —For 11^{abcd}, $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ subst.; while T_2 ins. l. 2 only after 11^{cd}:

1142* तत्रापश्यं सहस्रं तु विमानेऽप्सरसां नृप ।
वपुष्मतीनां तत्सर्वं रमयन्ति स्म तं नरम् ।

[(l. 1) $Ñ_1$ V_1 त(V_1 अ)त्राप्यर्धं-; $D_{2.9}$ तथाप्यर्धं(D_9 °विधं); $D_{3.5}$ तत्राप्यर्ध- (for तत्रापश्यं). $D_{2.9}$ च (for तु). D_1 विमानमप्सरसां (hypm.). —After l. 1, $D_{1.4.5}$ ins.:

1142(A)* तासां मध्ये स्थितः सौम्य पुरुषो देवराडिव ।

—(l. 2) $D_{2.9}$ तत्रस्थं; $D_{3.5}$ T_2 तत्संस्थं (for तत्सर्वं). D_1 वपुष्मत्यश्च ताः सर्वा (for the prior half).]

G. 7. 84. 13
B. 7. 77. 15
L. 7. 79. 42

पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च ।
तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १२
ततो भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहु च सुष्ठु च ।
अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १३
उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गी पुरुषर्षभ ।
आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १४
तमहं देवसंकाशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै ।
अथाहमब्रुवं वाक्यं तमेवं पुरुषर्षभ ॥ १५

whereas Ñ2 V2 B subst. for 11^{abcd}; Ś V3 D8.12 ins. l. 1 after 10 and subst. l. 2 for 11^{ab} :

1143* अध्यर्धस्त्रीसहस्रं तु श्रीमदप्सरसां तदा ।
तस्मिन्विमाने काकुत्स्थ स्वर्गिणं तमनामयम् ।

[(l. 1) V3 अध्यास्त (for अध्यर्ध-). B3 च (for तु). Ś Ñ2 D8.12 तथा (for तदा). —(l. 2) Ñ2 B1 स्रग्विणं चापि (for स्वर्गिणं तम्). B2 मनोरमं (for अनामयम्). B3 रमयंति स तं किल (for the post. half).]

—^{e}) Ś V3 D8.12 M2.6.10 जगुर्गेयानि; Ñ2 V1.2 B2–4 D2.3.5–7.9–11 T G2 M3.5.7.9 गायंति दिव्य- (D2.9 यानि; D5 दिव्यं; D7 T3 M9 गेयं; D10.11 काचिद्; T4 M5.7 गेय-); B1 गायंति गेयानि (hypm.); G3 * * * (damaged) दिव्य- (for गान्ति गेयानि). Ś Ñ1 V3 B1 D1.2.4.8.9.12 M6 दिव्यानि; Ñ2 V1.2 B2–4 T1.2 G2.3 M3 -गेयानि; D3 -गेयं च; D5 गेयेन (for रम्याणि). —^{f}) T4 ताडयंति; M6 वादयंत्यस् (for वादयन्ति). Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 स्म च (for तथा). M7 [अ]परे (for [अ]पराः). —After 11, Ś V3 D3.6–8.10–12 T G M1–6.8–10 ins.; while Ñ V1.2 B D1.2.4.5.9 M7 ins. l. 1 only after 11 :

1144* मृदङ्गवीणापणवान्नृत्यन्ति च तथापराः ।
अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैर्महाधनैः ।
दोधूयुर्वदनं तस्य पुण्डरीकदलेक्षणम् ।
ततः सिंहासनं हित्वा मेरुकूटमिवांशुमान् ।

[Ś D8 om. (hapl.) l. 1. T3 reads l. 1 twice. —(l. 1) T1.2 (first time) G3 M3 क्ष्वेलयंति तथा चान्या (for the prior half). D12 G1.2 M2.4–6.10 ननृतुश्; M1 नृत्यंतश् (for नृत्यन्ति). T1 G3 M3 [अ]पि (for च). D1.4 समीपगाः; D5 M1.7 तथापरे; G1 [अ]प्सरोगणाः (for तथापराः). —(l. 2) T3 -रम्यैश्च (for -रश्म्याभैर्). ❀ Cm.t : चन्द्ररश्म्याभैः चामरैरिति शेषः. ❀ Ś D3.8.12 T1.4 G1.3 M3.5 च(Ś D8.12 स) चामरैः; M8 महायनैः (for महाधनैः). —(l. 3) Ś1 V3 D8.12 विविजुर्; Ś2.3 विव्यजुर्; D3 वीजंति; T1.3 G2.3 M3.5.6.8.10 दुधुवुर् (for दोधूयुर्). ❀ Ct : दोधूयुरिति यङ्लुगन्तस्य. ❀ T2 transp. वदनं and तस्य. D7.11 T4 -दलेक्षणाः; D10 T1–3 G1 M1–4.10 -निभेक्षणं(D10 T3 M3 °णाः) (for -दलेक्षणम्). —D3 reads l. 4 in marg. —(l. 4) T1.2 G3 M3 त्यक्त्वा; M1 कृत्वा (for हित्वा). M2.4.10 हेम- (for मेरु-). Ś V3 D8.12 -कूटाद्; D7.10.11 M1 -कूट (for -कूटम्).]

12 ^{a}) G3 तथा (for तदा). Ś D8 वै मम पुरो; M6.9 मम काकुत्स्थ (for मे तदा राम). ❀ Ck.t : पश्यतो मे । समक्षमिति शेषः. ❀ Ñ V1.2 B D1–5.9 T3 अथापश्यमहं तस्माद् (V1 घोरं); V3 D12 मे(D12 स) पश्यतो मम पुरो. —^{b}) M1 विमानम् (for विमानाद्). Ś Ñ1 V3 D8.12 M7 सः; Ñ2 तत्; V1 D1.4 ह; V2 B1–3 तं; D2.9 तु; M6.9 वै (for च). —^{c}) Ś D8.12 भक्ष्यं(Ś1 °क्षं) च; M1.4.6 तच्छवं (for तं शवं). V2 भक्षमाणं तं (for भक्षयामास). —^{d}) B3 स्वर्गी च; G1.2 M1.4.5 सर्वं हि (for स स्वर्गी). —For 12^{cd}, Ñ V1 B1.2 D1–5.9 T3 subst. :

1145* स्वर्गिणं भक्षमाणं च शवं रघुकुलोद्वह ।

[V1 B1 स्रग्विणं; T3 स्वर्गिणा (for स्वर्गिणं). Ñ V1 भक्षयानं; D2.3.5 भक्षयंतं; T3 भक्ष्यमाणं (for भक्षमाणं). Ñ1 D3 (m.) T3 तं; Ñ2 B1 तु; D2 om. (subm.); D5 तत् (for च). Ñ1 सर्वं (for शवं). T3 भूमौ रघूत्तम (for रघुकुलोद्वह).]

13 ^{a}) Ś V3 D8.12 भक्षयित्वा; T1.2 G3 M3 तथा भुक्त्वा (for ततो भुक्त्वा). —^{b}) Ñ1 B4 च बहु (by transp.); V1 T3 सुबहु- (for बहु च). Ñ1 V1 T3 -पीवरं (for सुष्ठु च). Ñ2 D1–7.9–11 T2 -सुपीवरं; B3 -रसं बुधः (for च सुष्ठु च). —D1.4 om. 13^{c}–14. D3 reads 13^{cd} after 14. —^{c}) B1 सोवतीर्य. D3 सुरः; M6.9 ततः; M7 च स (for सरः). V3 B1 D5 ततः(D5 सरः) स्रग्वी; G1 सरस्यस्मिन्. —^{d}) Ś V3 D8.12 तदो(V3 °तो)पस्पृष्टवान्नृपः; Ñ1 V1 D2.3.5 T3 स्पृ(D3.5 सृ)ष्ट्वारोहदपः(Ñ1 °त्पयः; D3 °दयं; D5 °दथो) पुनः; Ñ2 V2 B1 ततश्चा(B1 °स्ता)पोस्पृशत्तदा; B2 तदपोपस्पृशत्तदा; B3.4 (both with hiatus) उपस्प्र(B3 °स्त्र)ष्टुं प्रचक्रमे; D9 प्रवेष्टुमुपचक्रमे; M6.9 सरश्चोपास्पृशत्स्वयं.

14 Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 om. 14 (for D1.4, cf. v.l. 13). V3 om. 14^{ab}. —^{a}) D3 अपः (for उप-). D8.12 T4 यथान्यायं. —^{b}) B1 स्रग्वी (for स्वर्गी). Ś D8 रघुसत्तम; Ñ2 V2 B1.2 D6.7.10–12 M6.7.9 रघुनंदन; K (ed.) रघुपुंगव (for पुरुषर्षभ). —D12 reads 14^{c}–15^{a} twice. —^{c}) M6.9 प्रारोढुम् (for आरोढुम्). —^{d}) Ñ2 V2 B तद्वि(B2 तं वि)मानमनुत्तमं. —After 14, D3 reads 13^{cd}.

15 D12 reads 14^{c}–15^{a} twice. —^{a}) V3 B1 तदहं; B2–4 ततोहं; M9 ततस्तं (for तमहं). —^{b}) Ś D8.12 आरूढं सम्- (D12 तम्) (for आरोहन्तम्). V3 M6 अवेक्ष्य; G1 उपेत्य (for उदीक्ष्य). Ñ V1.2 B1 D1–5.9 आरोहंतं(D1 °हं च) श्रियान्वितं; B2–4 अवोचंत श्रियान्वितं(B3 निशम्य तु; B4 विशांपते); G3 आरो * * समीक्ष्य वै; M9 आरोहं * * वेत्य वै. —B2–4 om. 15^{cd}. —^{c}) T1.2 G3 M3 अहं तदा(G3 °था);

को भवान्देवसंकाश आहारश्च विगर्हितः ।
त्वयायं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १६

आश्चर्यमीदृशो भावो भास्वरो देवसंमतः ।
आहारो गर्हितः सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १७ G. 7. 84. 18 B. 7. 77. 20 L. 7. 79. 47

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

M$_5$ यथार्हम् ; M$_8$ यथाहम् ; M$_9$ * * * म् ; K (ed.) विमानम् (for अथाहम्). ❀ Cg : अहमित्यस्य क्रियाभेदाद्भेदः. ❀ —^{d}) D$_{6.7.10.11}$ M$_4$ तमेव; T$_{1.2}$ G$_3$ स्वर्गिणं; T$_4$ ममेयं (sic) (for तमेवं). G$_2$ पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ). —For 15^{cd}, Ś V$_3$ D$_8$ subst. :

1146* श्रोतुमिच्छामि कामं त्वामित्येवं वाक्यमब्रुवम् ।

[V$_3$ transp. श्रोतुमिच्छामि and कामं त्वाम्. V$_3$ (with hiatus) इत्येतद्.]

—For 15^{cd}, Ñ V$_{1.2}$ B$_1$ D$_{1-5.9.12}$ T$_3$ M$_6$ subst. :

1147* कथय श्रोतुमिच्छामीत्यवोचं परमं वचः ।

[Ñ$_1$ V$_1$ D$_{3.5}$ M$_6$ कामया; D$_{1.4}$ आश्चर्यात्; D$_2$ निष्कामं; D$_9$ निकामं; D$_{12}$ कामं कं; T$_3$ काम्यया (for कथय). V$_1$ D$_{1.4}$ ह्यवोचं (for [इ]त्यवोचं). B$_1$ पुरुषर्षभं. Ñ$_2$ V$_2$ [इ]त्यवदं पुरुषर्षभ; D$_{2.5.9}$ (all with hiatus) इत्यवोचं परं वचः(D$_5$ °रंतप); D$_{12}$ M$_6$ (all with hiatus) इत्येतद्वाक्यमब्रवीत्(M$_6$ °मुक्तवान्) (for the post. half).]

16 ^{b}) B$_{3.4}$ कर्म चेदं विगर्हितं. —^{c}) Ś V$_3$ B$_{2-4}$ D$_{8.12}$ T$_{1.2}$ G$_3$ M$_3$ सं-; Ñ$_1$ D$_{3.5}$ तु; V$_1$ D$_{2.9}$ च; D$_{1.4}$ न; D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ [इ]दं; T$_3$ [अ]नु-; M$_7$ यद्; M$_9$ कं (for [अ]यं). B$_4$ -भक्ष्यते; D$_5$ भोजने (for भुज्यते). —^{d}) V$_3$ D$_7$ किमिदं; B$_4$ किमन्नं (for किमर्थं). Ś Ñ V B D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ M$_6$ क्व च वर्तसे (for वक्तुमर्हसि).

17 ^{a}) Ś Ñ$_1$ V B$_{2.4}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ कश्चा(Ñ$_1$ क्व चा)यम् ; Ñ$_2$ B$_{1.3}$ कस्त्वायम् ; D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ कस्य स्याद् (for आश्चर्यम्). D$_{1.3-5}$ ईश्वरो (for ईदृशो). D$_{1.4.9}$ भागो; D$_2$ भोगो (for भावो). —^{b}) Ś V$_3$ D$_{8.12}$ भास्करो; D$_{10.11}$ M$_9$ आहारो; G$_2$ भासा त्वं (for भास्वरो). Ś V$_3$ D$_{8.12}$ -संनिभः; Ñ V$_{1.2}$ B D$_{1-5.9}$ T$_3$ M$_7$ -नि(M$_7$ -भ)मितः; D$_{6.10.11}$ G$_1$ -संमत; T$_4$ M$_8$ -संमितः; M$_6$ -संभवः (for -संमतः). —^{c}) D$_{10.11}$ आश्चर्यं (for आहारो). Ñ$_1$ पश्यते; V$_1$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ यस्य ते; D$_5$ यश्च ते; D$_{10.11}$ वर्तते (for गर्हितः). Ś V$_3$ D$_{8.12}$ चैव; Ñ$_1$ V$_1$ D$_{2-5.9}$ T$_3$ वीर; Ñ$_2$ V$_2$ B$_1$ M$_6$ चापि; B$_2$ तस्तु (corrupt); B$_{3.4}$ चायं; D$_1$ तीरे (for सौम्य). —^{d}) M$_6$ सर्वशः; Cg.k.t as in text (for तत्त्वतः). —After 17, Ñ$_2$ V$_2$ B D$_{7.10.11}$ G (ed.) ins.; while Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.3-5.9}$ T$_{2-4}$ M$_8$ ins. l. 1 only after 17 :

1148* नाहमौपयिकं मन्ये तव भोज्यमिमं शवम् ।
इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी
कौतूहलात्सूनृतया गिरा च ।
श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेत-
त्सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ।

[Ñ$_2$ V$_2$ B$_{1.2.4}$ om. l. 1. —(l. 1) D$_{10.11}$ T$_{3.4}$ M$_3$ भक्ष्यम् (for भोज्यम्). V$_1$ D$_9$ इदं (for इमं). B$_3$ भोज्यं शवमिदं तव (for the post. half). —(l. 2) B$_4$ नृपेंद्र (for नरेन्द्र). V$_2$ (m. also) B$_1$ स्वर्वी; B$_2$(also as above).$_3$ स्वर्गी; B$_4$ सिद्धः (for नाकी). —(l. 3) B$_2$ प्रस्तुतया; G (ed.) प्रश्रितया (for सूनृतया). V$_2$ B$_{1.3.4}$ कौ(B$_3$ कु)तूहल(B$_4$ °लं)प्रसृतया (for कौतूहलात्सूनृतया). V$_2$ तदा; B$_1$ तु (for च). —(l. 4) B तु (for च). B$_1$ एव (for एतत्). —(l. 5) V$_2$ तदा (for तथा). V$_2$ विधिं मे (for ममेति). B$_1$ सर्वं तदा कथितवान्विधिवन्ममेति; B$_{2.4}$ सर्वं तदाख्यापितवान्विधिं मे; B$_3$ सर्वं तदासि कथितस्ममेति (corrupt).];

whereas M$_7$ ins. after 17 :

1149* श्रुत्वैवं मम वचनं सरोजनेत्रः
स स्वर्गी रघुवर मामिदं जगाद ।
श्रुत्वा तं सरसिजसंभवस्य वाक्यं
निश्वासग्लपितमुखः प्रणम्य मूर्ध्ना ।

Colophon : Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.4}$ om. —*Sarga name* : Ś Ñ$_2$ V$_3$ B$_{2-4}$ D$_{2.3.6.8.9}$ अगस्त्यवाक्यं; V$_2$ D$_{12}$ अगस्तिवाक्यं; B$_1$ आभरणलाभः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś V$_{2.3}$ B$_4$ D$_{2.12}$ om.; Ñ$_2$ 82; B$_1$ D$_9$ 81; B$_3$ 83; D$_{3.8}$ 74; D$_5$ 44; D$_{6.7.10.11}$ T$_{1.2}$ G M$_{1-5.7.9.10}$ 77; T$_3$ 84; T$_4$ 85; M$_6$ 76; M$_8$ 78. —After colophon, D$_2$ concludes with राम; D$_5$ with श्रीगणे°; T$_4$ with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M$_{1.2.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M$_{10}$ with श्रीरामचन्द्राय नमः.

६९

G. 7. 85. 1
B. 7. 78. 1
L. 7. 80. 1

श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् ।
प्राञ्जलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १
शृणु ब्रह्मन्यथा वृत्तं ममैतत्सुखदुःखयोः ।
दुरतिक्रमणीयं हि यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २
पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः ।
सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३
तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन्द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत ।
अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोऽभवत् ॥ ४
ततः पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन् ।
तत्राहं कृतवान्राज्यं धर्मेण सुसमाहितः ॥ ५
एवं वर्षसहस्राणि समतीतानि सुव्रत ।
राज्यं कारयतो ब्रह्मन्प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६
सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम ।
कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥ ७

69

Ñ1 V1 D1.4 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) B2 सम्यक्; B4 सर्वं; M6 महां (for वाक्यं). Ś3 D8.12 श्रुत्वा तु भाषितां वाचं. —^{b}) Ñ1 V1 D1.3–5.9 मत्तो; D2 स तद्; G M2.4.5.10 इदं (for मम). Ś3 D8.12 शुभाक्षरां; Ñ1 सुभास्वरं (for शुभाक्षरम्). M6 वाक्यं वाक्यविशारदः. —D11 reads from वा in ^{a} up to ^{d} in marg. —^{c}) B2 उवाच प्रांजलिश्चेदं. —^{d}) B1 स्रग्वी (for स्वर्गी). V2 (before corr.) विस्तरेस्तदा; B3.4 G (ed.) विस्तरेण मां (B4 ह; G [ed.] हि); M2.4.10 पुरुषर्षभ (for रघुनन्दन).

2 ^{a}) D6.7.10.11 पुरा (for यथा). —^{b}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 ममेदं (B3.4 °ह) सुखदुःखजं; T3.4 ममैतत्सुखदुःखदं. ❀ Cg.k : सुखदुःखयोरिति ।; so also Cm.t. ❀ —D1.4 om. 2^{cd}. —^{c}) D10.11 अनति- (for दुरति-). D6.7.10.11 T1.3.4 च (for हि). Ñ1 V1 D2.3.5.9 काम्या (D9 °मा) हि दुरतिक्रम्या (D2 °रितक्रामा). —^{d}) D2 भो; G3 मा (for मां). Ñ1 D5 मां पृच्छसि (by transp.); D3 मा पृच्छसे (for पृच्छसि मां). V1 यन्मां त्वं पृच्छसि द्विज. ❀ Cm : अनतिक्रमणीयमेतत् सुखदुःखकारणं यथा पृच्छति तथैव यथावृत्तान्तमनतिक्रम्य वक्ष्यामि तच्छृण्विति संबन्धः. ❀ —For 2^{cd}, Ś V3 D8.12 subst. :

1150* कालो हि दुरतिक्राम्यो यत्त्वं मां पृच्छसे द्विज ।

[D12 कामो (for कालो). V3 परिपृच्छसि (for पृच्छसे द्विज).]; while, Ñ2 V2 (marg. also; before corr. as in B4) B1.2 M6 subst. for 2^{cd} :

1151* यदिदं पृच्छसि मुने स कालो दुरतिक्रमः ।

[V2 B1 यदि मां; M6 यत्त्वं मां (for यदिदं).];
whereas, B3.4 subst. :

1152* दुरतिक्रममेतन्मे यत्पृच्छसि महामुने ।

3 ^{a}) G2 पिता (for पुरा). Ś D5.8 वैदर्भिको; T1.2 G3 विदर्भको. —^{b}) D1 पितामह- (for पिता मम). —^{c}) M2 सुवेद (for सुदेव). B1 T1.2 G3 व (B1 वा) सुदेव इति ख्यातस्. —^{d}) Ś Ñ1 D1–4.8.9.12 धार्मिकः; V1.3 B1.2 D5 G1 (after corr. as in text) विश्रुतः (for वीर्यवान्).

4 ^{a}) Ś2.3 Ñ1 B4 D8.12 राजन्; V2 (before corr. as in text) B2 विप्र; B1 वीर; T1.2 G3 M3 राज्ञो (for ब्रह्मन्). —M8 om. (hapl.) 4^{b}–6^{c}. —^{b}) Ñ2 V2 (before corr. as in B3) B1.2 (marg. also as in B3) धर्मेण सुसमाहितं; B3.4 स्त्रीद्वये समजायत. —^{c}) M9 om. श्वेत. —^{d}) Ś D8.12 M1 वीर्यवान्; B3.4 M6.7 कनीयान् (for यवीयान्).

5 M8 om. 5 (cf. v.l. 4). V3 damaged for ^{ab}. —^{a}) Ñ1 D1–5.9 T3 [उ]परते; M7 निर्याते (for स्वर्याते). Ś Ñ2 V2 B D8.12 दिवं यातेथ (Ś D8.12 °ते च) पितरि; V1 पितर्युपरते पौरा. —V2 reads 5^{bc} in marg. —^{b}) Ś D8.12 श्वेतं; V1 राज्ये (for पौरा). B3 D12 T3 M1 अभिषेचयन्. D5 पौरो मां समषेचयत्. —D9 om. 5^{c}–6^{b}. —^{c}) D1.2.4.5 कारयन् (for कृतवान्). B3.4 राज्यं चकार तत्राहं. —^{d}) V2 D10.11 धर्म्यं च (for धर्मेण). ❀ Cg : धर्म्यं धर्मादनपेतं यथा भवति तथा ।; so also Ck.t. ❀

6 M8 om. 6^{abc} (cf. v.l. 4). D9 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). —^{b}) K (ed.) ममातीतानि. Ñ V1 D1–4 बहूनि समुपाव्रजन् (Ñ2 °क्रमन्; D2 °द्रवन्); V2 (before corr. as in B1) B4 बहूनि समतीषिते (B4 °षिरे); B1–3 बहूनि समति (B2 °भि)क्रमन्. —^{c}) B3 पालयते (sic); D6.7.9 T3 G3 M3 कारय (D9 G3 °यि)ता (for कारयतो). Ñ1 V1 B3 D1–4.9 मह्यं; B4 मे वै (for ब्रह्मन्). —^{d}) D5–7 T1.2 G3 M1.3 रक्षिताः (M1 °तुः); G2 रंजतः (for रक्षतः). Ś V3 D8.12 M6 प्रजाश्चैवा (M6 °श्चाप्य)नुशासतः; Ñ1 V1 D1.3.4 प्रजाः पालयतस्तथा; Ñ2 V2 B सम्यक्पालयतः प्रजाः; D3.9 प्रजाश्च परिपालतः.

7 D2 om. (hapl.?) 7. —^{b}) Ś Ñ1 V1 D1.3.4.8.9.12 विज्ञातार्थो; Ñ2 ज्ञात्वायुः स्वं; V2 (marg.) विदितोस्मि; B1.2 ज्ञात्वा चायुर्; B3 विदितास्तो (sic); B4 M6 विदितायुर्; Cg as in text (for विज्ञातायुर्). —V2 reads from 7^{c} up to तपो (see var.) in ^{d} in marg. —^{c}) B3 काले धर्मं; B4 आत्ममृत्युं (for कालधर्मं). V2 B3.4 ततो ज्ञात्वा (for हृदि न्यस्य). Ś D1.4.8 मरणे हृदयं कृत्वा; Ñ1 V1.3

सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् ।
तपश्चर्तुं प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८
भ्रातरं सुरथं राज्ये अभिषिच्य नराधिपम् ।
इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥ ९
सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महामुने ।
तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १०
ततो मां स्वर्गसंस्थं वै क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम ।
बाधेते परमोदार ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः ॥ ११
गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ।
भगवन्ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः ॥ १२
कस्येयं कर्मणः प्राप्तिः क्षुत्पिपासावशोऽस्मि यत् ।
आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३
पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज ।
स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः ॥ १४ G. 7. 85. 14 B. 7. 78. 14 L. 7. 80. 13

$D_{3.5.9.12}$ T_4 मरणं हृदये कृत्वा; $Ñ_2$ $B_{1.2}$ मृत्युं कृत्वा च मनसि; M_6 कामार्थधर्मान्निन्यस्य. ❀ Cg : कालधर्मं हृदि न्यस्य स्वस्य मरणकालं ज्ञात्वेत्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —^{d}) Ś V_2 $B_{3.4}$ $D_{3.5.8.12}$ T G_3 $M_{5.7}$ तपोवनम्; B_2 ध्रुवं वनम्. Ś V_3 B_4 $D_{8.12}$ G_1 M_6 उपागतः (for उपागमम्).

8 ^{a}) D_5 घोरं (for दुर्गं). —^{b}) M_4 वन- (for मृग-). Ś $Ñ_2$ V_3 B $D_{2.3.8.9.12}$ M_6 निर्मृगं पक्षिवर्जितं. —^{c}) M_1 तप्तुं; M_{10} कर्तुं (for चर्तुं). —^{d}) M_1 तटे (for शुभे). —For 8^{cd}, Ś Ñ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ subst.:

1153* प्रविष्टस्तप आस्थातुमस्यैव सरसोऽन्तिके ।

[B_1 निविष्टस्. B_2 सोस्थातुम्. V_2 (aftr corr.) $B_{1.2}$ अस्य च (for अस्यैव). V_2 (before corr.) $B_{3.4}$ सरसोस्य समीपतः (for the post. half).]

9 V_2 reads from 9^{a} up to त्वा (see var.) in ^{b} in marg. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ñ $V_{1.2}$ (before corr.) $B_{1.2}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ राज्येभिषिच्य सुरथं. —^{b}) Ś $D_{8.12}$ $M_{3.5}$ ह्यभिषिच्य; Ñ $V_{1.2}$ (before corr.; after corr. m. as in B_3) $B_{1.2}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ भ्रातरं तं (B_2 तु); $B_{3.4}$ स्थापयित्वा (for अभिषिच्य). $D_{6.7.10.11}$ महीपतिं (for नराधिपम्). —$Ñ_1$ om. 9^{cd}. —^{c}) Ś $Ñ_2$ V B $D_{1.4.8.12}$ M_6 समाश्रित्य; $D_{2.9}$ समास्थाय (for समासाद्य). D_5 इदं समास्थाय सरस्. —^{d}) $Ñ_2$ $B_{3.4}$ $D_{1-5.9}$ [ऽ]तप्यं; $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ D_{12} M_6 तेपे; T_3 $M_{1.9}$ तप्तुं (for तप्तं). $Ñ_2$ V B $D_{1-5.9.12}$ M_6 सुदारुणं (for मया चिरम्). Ś D_8 ह्यतपं सुमहत्तपः.

10 ^{b}) Ś Ñ V_1 B $D_{1.3-5.8.12}$ T_3 त्रीणि तप्त्वा (B_4 °प्तं); V_3 lacuna; $D_{2.9}$ तपस्तप्त्वा; $M_{1.3.6}$ तपस्तीव्रं; M_5 सरस्तीरे (for तपस्त्रीणि). Ś $Ñ_1$ V_3 B_1 $D_{1.4.6-8.10-12}$ T_3 $M_{2.4.10}$ महा(D_{12} * *)वने; $B_{3.4}$ महत्तपः; D_2 तपोवने; D_9 द्विजोत्तम (for महामुने). V_2 त्रीणि तप्यमहं तपः. $D_{3.5}$ त्रीणि तप्त्वा तपो वने. —D_9 om. 10^{cd}. —^{c}) Ś Ñ $V_{1.2}$ (before corr. तत्र) $B_{1.2}$ $D_{1-5.8.12}$ T_3 शुभं; $B_{3.4}$ काले; G_3 $M_{3.6}$ कृत्वा (for तप्त्वा). Ś $Ñ_2$ $V_{2.3}$ B $D_{1.4.8.12}$ त्रिविष्टपं; $Ñ_1$ V_1 D_2 T_3 M_6 त्रिभुवनं (T_3 °ने); D_3 तु भवनं; D_5 तपोवनं (for सुदुष्करं). Ś $D_{8.12}$ प्राप्तं; $V_{1.3}$ प्राप्तं. —^{d}) Ś V_3 $D_{8.12}$ स्वर्गलोकम्; V_2 (before corr. as in text) लोकालोकम् (for ब्रह्मलोकम्). V_2 (before corr. as in text) $B_{3.4}$ अनामयं (for अनुत्तमम्).

11 V_2 reads 11^{a} in marg. —^{a}) Ñ $V_{1.2}$ (before corr. as in B_2) B_1 $D_{1-5.9}$ T_4 स्वर्गं($D_{1.3.4.9}$ °र्गं)प्राप्तं तु मां तत्र (D_5 मत्वा); B_{2-4} तस्य मे स्वर्गसंस्थस्य; $D_{6.7.10.11}$ $M_{1.8}$ B (ed.) तस्य (B [ed.] °स्ये)मे स्वर्गभूतस्य; $T_{1.2}$ G_3 M_3 तस्य मे स्वर्गिभूतस्य. ❀ Cg : स्वर्गभूतस्य स्वर्गं प्राप्तस्य ।; so also Ck.t. ❀ —B_3 om. (hapl.) 11^{b}–13^{a}. —^{c}) M_8 एधेते (for बाधेते). Ś B_2 $D_{8.12}$ परमोदारं(B_2 °रे); $D_{6.10.11}$ परमे वीर; D_7 परमेतीव; T_1 परमाचार (for परमोदार). $Ñ_1$ V_1 B_4 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ अबाधि($D_{1.2.4.5.9}$ °धे) तां भृशं चा(B_4 °शम; D_4 °शं वा)हम्; V_2 आराध्यतां भृशं चाहम्. —^{d}) $Ñ_1$ B_4 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ अभवं; V_1 अभवद्; V_2 बभूव (for ततोऽहं). Ś V_3 $D_{8.12}$ बाधितेंद्रियः.

12 B_3 om. 12 (cf. v.l. 11). V_2 reads 12^{ab} in marg. —^{a}) $Ñ_1$ $D_{1-5.9}$ तत्र; $V_{1.2}$ (before corr.) B_4 ततस् (for गत्वा). $D_{7.8.12}$ G_1 त्रिभुवनं($D_{8.12}$ °ने); Cm.k.t as in text (for त्रिभुवन-). —^{b}) Ś $Ñ_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ $D_{8.12}$ T_4 G_1 $M_{3.5.6}$ अथाब्रुवं (for उवाच ह). $Ñ_1$ $V_{1.2}$ (before corr.) B_4 $D_{1-5.9}$ T_3 अवोचं वै($Ñ_1$ °चं प्र; D_5 °चैनं) पितामहं. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ किमेवं (for भगवन्). Ś Ñ V $B_{1.2.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ $M_{6.7}$ स्वर्ग- (for ब्रह्म-). $Ñ_1$ -लोकं हि. —^{d}) $Ñ_1$ T_1 M_4 -विवर्जितं.

13 B_3 om. 13^{a} (cf. v.l. 11). —^{a}) $D_{6.7.10.11}$ T_4 कस्यायं; T_2 तस्येयं (for कस्येयं). $D_{6.7.10.11}$ T_4 पाकः; G_2 M_2 पंक्तिः; $M_{4-6.9.10}$ पक्तिः (for प्राप्तिः). —^{b}) M_1 -परो (for -वशो). T_4 [अ]हं (for यत्). Ś Ñ $V_{1.2}$ $B_{1.2.4}$ $D_{8.12}$ क्षुत्पिपासे यदाप्नुयां(V_2 °प्नुवं; B_1 °प्नुवं; B_4 °प्नुवे); V_3 क्षुत्पिपासे यथा भवेत् (sic); B_3 क्षुत्पिपासो यदापहत् (sic); $D_{1-5.9}$ क्षुत्पिपासे यथा($D_{2.3.9}$ °दा)प्तवान्; $D_{6.7.10.11}$ क्षुत्पिपासानुगो ह्यहं; T_3 क्षुत्पिपासापरोस्म्यहं; M_6 क्षुत्पिपासावशो ह्यहं. ❀ Ct : क्षुत्पिपासे अनुगे यस्य सः. ❀ —^{c}) V_2 B_{2-4} यश्च; B_1 न च (for कश्च). —^{d}) V_3 ततो (for तन्मे). Ś Ñ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ ब्रूहि त्वं(V_2 $B_{1.2}$ तं; $B_{3.4}$ तत्) प्रपितामह.

14 M_8 om. 14^{ab}. —^{a}) $Ñ_2$ V_2 $B_{1.2.4}$ एवमुक्तस् (for पितामहस्). T_3 च (for तु). V_3 ततः प्राह; $B_{3.4}$ तु

G. 7. 85. 15 B. 7. 78. 15 L. 7. 80. 14

स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् ।
अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५
दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि वने सत्त्वनिषेविते ।
तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥ १६
स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् ।
भक्षयस्वामृतरसं सा ते तृप्तिर्भविष्यति ॥ १७

(B4 स) माबोचद्; D1.4 त्वथोवाच (for तु मामाह). —^{b}) D1–5.9 भोजनं ते (for तवाहार:). Ś V3 D3.8.12 G1 M2.10 स्वदेहज:(D3 °जं); T1 G3 सदैव च; T2 तदैव च (for सुदेवज). Ñ1 V1 भोजनं तेस्तु देवज(V1 °हजं); Ñ2 V2 B1.2 भोजनं पद्म(°* * *)संभव:; B3.4 आहारस्तव कल्पित:. —For 14^{ab}, T4 subst.:

1154* पृच्छन्तमेवं मां ब्रह्मा तदा प्राह पितामह: ।
शृणु राजन्यथावृत्तं कदाचिद्धि महीतले ।

—^{c}) B1 D9 बहूनि (for स्वादूनि). D5 स्वादु-; T4 मृदु- (for स्वानि). Ś Ñ2 V3 B2 D8.12 स्वानि मांसानि स्वादूनि. —^{d}) B1 स्वादु (for तानि). V1 G2 भक्षस्व (for भक्षय). B3 भक्षय त्वयि नित्यश:; D1 दत्तानि भक्ष नित्यश:; T4 तानि भक्षयता सदा.

15 ^{a}) M6.7 त(M7 त्व)च्छरीरं. Ñ1 V1 D1–4.9 हि ते (D1.4 तं)पुष्टं; Ñ2 V2 B1.2 हि पुष्टं ते (for त्वया पुष्टं). ❀ Cg: स्वशरीरं त्वया पुष्टमिति । मुख्यं तपो न कृतं स्वशरीरमेव केवलं त्वया पुष्टम् ।; so also Ck.t. ❀ —^{b}) Ś V1.2 B2 D8 कुर्वतस्. D1 उच्यते (sic) (for उत्तमम्). —After 15^{ab}, V2 (l. 1 only) B4 ins.; G (ed.) subst. for 15^{c}–16^{b}.:

1155* नादत्तं भवति श्वेत नापि दत्तं विनश्यति ।
न हि दत्तं त्वयेन्द्राभ कस्यचित्तप्यते तप: ।

[(l. 1) V2 प्रणश्यति.]

—T4 om. 15^{cd}. —^{c}) Ñ V2 B2.4 नानुप्तं; B1 नाभ्युप्तं; B3 नाप्यं ते; D2.9 नादत्तं (for अनुप्तं). Ñ D3.9 जायते; B3 रोचते; D2 ज्ञायते (for रोहते). V1 नाप्तं प्रजायते; D4 नानुपूजयते (for अनुप्तं रोहते). B1 [ऽ]तेत्रि; B4 काले; D2 ह्येतत्; D9 [ऽ]न्ये तत्; T2 सत्यं; G3 तेन (for श्वेत). D1 न तु पूजा यतेश्वेव; D5 मानुषं जातये चैव. —^{d}) Ś D8.12 न किंचिद्धै; Ñ V1.2 B D2–5.9 कदाचिद्धि (for न कदाचिन्). Ñ1 D2–5.9 महीपते; V1 D6 T3 महीतले. D1 कदाचिच्च कृता त्वया. —After 15, Ś1 (marg.) ins.:

1156* धनानि नैव दत्तानि वस्त्राणि सुबहून्यपि ।
मिष्टान्नं न कदाचिद्वा ब्राह्मणेभ्यो ददौ त्वया ।;

while, T2.3 ins. 1157*.

16 B (ed. [first time within brackets]) reads 16^{ab} twice. —^{a}) T1 G3 M3 उत्सिर्; T2 गतेर्; T3 दत्ता; M1 तत्र; M9 om.; B (ed. [first time]) तृप्तिर् (for दत्तं). T1.3 G1.3 M2.3.5.9 B (ed. [first time]) सूक्ष्मापि. ❀ Ct: ते सूक्ष्म: लिङ्गव्यत्यय:. ❀ —^{b}) D6.7.10.12 T2 G3 तप एव निषेवसे(D6.7 °वितं); T3 कस्मैचिदत ईदृश:. —For 16^{ab}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T4 M6 subst.; T2.3 ins. after 15; M3 ins. after 16^{ab}; B (ed. [within brackets]) ins. after 16^{ab} (first occurrence):

1157* अपि चेद्भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये पुरा ।
न हि दत्ता त्वया तत्र मोहादतिथयेऽपि वै ।

[B M6 om. l. 1. —(l. 1) D2.9 T2 वै; D3.5 ते (for चेद्). M3 पुरा त्वं; B (ed.) पुरात्तु (for अपि चेद्). V2 D1–3.5.9 भक्षमाणाय; T2 याचमानाय; T3 भैक्षमाणाय. V1 भिक्षमाणायातिथये; T4 यत्किंचिद्भिक्षमाणाय (for the prior half). Ś1 Ñ1 D12 भिक्षायै; V3 भैक्षं वै; D1.4 भिक्षापि (for भिक्षा वै). V2 याचते (for यतये). M3 नृप (for पुरा). —V3 T4 om. l. 2. —(l. 2) T2 सा (for हि). D1.2.4.5.9 T2–4 M3 भद्रम् (for तत्र). Ñ1 V1 त्वयेंद्राभ; D3 महेंद्राभ (for त्वया तत्र). D1 क्षोभाद् (for मोहाद्). Ñ1 मोहादभिगताय वै; V1 मोहादभिजने पुरा; D2.9 मोहादतिथये पुरा; T2 आहारोतिथयेपि च; T3 महतेतिथये पुरा; T4 मदादतिथयेपि वै; M3 यस्मादतिथयेपि वै (for the post. half). Ñ2 V2 B न दत्तमन्नपानं च भवेत्तस्मिंस्त्वयानघ; M6 न हि दत्तं महेंद्राभ भुवनेस्मिंस्त्वयानघ.]

—^{cd}) M3 येन (for तेन). B2 स्वर्गं (for स्वर्ग-). Ñ2 ह्यद्य; V2 राम (sic) (for वत्स). V1 (before corr.) -गतस्यापि (for °गतो वत्स). M1.7.9 बाध्यते. Ś B2 D8.12 क्षुत्पिपासायु(B2 ग)तो ह्यसि; Ñ2 V2.3 B1 T3 G1.2 M2.4–8.10 क्षुत्पिपासावशो ह्यसि (for ^{d}). Ñ1 V1 B3.4 D1–5.9 T4 तेन स्वर्ग(D5 °र्गं)गतस्यापि क्षुत्पिपासे तवा(D9 °था)नुगे(T4 °नघ). —After 16, V2 B3.4 G (ed.) ins.:

1158* न च दत्तं वने शून्ये निर्जने पक्षिवर्जिते ।
अतिथिर्न च वै तत्र कश्चित्संपूजितस्त्वया ।
सर्वकामफलैस्तूर्णं पूज्यन्ते पूर्वसाधव: ।
नृशंसमतिरत्यर्थं क्षुत्परीत: समन्तत: ।
नोपयुक्तानि सततं फलान्यतिथिभि: सह । [5]
पाद्येनार्घ्येण भोज्येन स्वागतेनासनेन च ।
वने नैव द्विजातीनां सत्क्रिया क्रियते त्वया ।
बुभुक्षितं परिश्रान्तमतिथिं गृहमागतम् ।
योऽभ्यर्चयति विश्वेशं तस्य यज्ञफलं भवेत् ।

[(l. 3) B4 नित्यं (for तूर्णं). G (ed.) सर्व- (for पूर्व-). B4 पूजनीय: सदातिथि: (for the post. half). —B4 om. l. 4. —(l. 7) B3 न कृता (for क्रियते). —(l. 9) V2 B3 महत् (for भवेत्).]

17 D6 om. 17^{ab}. —^{a}) B1 स च; T4 सर्वं (for स त्वं). B1 त्वं; B4 प्र-; G2 M1.3 स्व- (for सु-). D2 T4 आहारं. —^{b}) D12 सु- (for स्व-). —^{c}) V2 D6.7.10.11 T3.4 M1.4 भक्षयित्वा; M6 तद्भक्षय (for भक्षयस्व). V2 (after

यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः ।
आक्रमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे ॥ १८
स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि ।
किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् ॥ १९
सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् ।
आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २०
बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिदं मया ।
क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २१
तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय ।
अन्येषामगतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥ २२ G. 7. 85. 26 B. 7. 78. 22 L. 7. 80. 21

corr. as in text) B4 [आ]मिषरसं; B3 [आ]मिषमिदं; D1.6 [आ]मिषं स्वादु; D2.9 [अ]मृतमयं (for [अ]मृतरसं). —^{d}) V3 B3.4 D6.7.10.11 T G M2–5.8.10 Ct तेन; M6.7 येन (for सा ते). V3 D6.7.10.11 Ct वृत्तिर् ; B2 पुष्टिर् (for तृप्तिर्).

18 V2 reads 18^{ab} (except यदा) in marg. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{ab}) D12 यथा (for यदा). T1.2 G3 घोरम् (for श्वेत). Ś D8.12 श्वेत अगस्त्यस्ते; Ñ1 त्वगस्त्यस्तच्छ्वेत; V1 श्वेत अगस्त्यो वै; V2 (before corr.) B1 तु चेतद्धि वनं; B2 तवैतद्विपिनम् ; B3 श्वेत त्वगस्त्यस्ते; B4 त्वेतद्वनं श्वेत; D1.4 त्वगस्त्यो वै श्वेत; D2.3.5.9 त्वगस्त्यस्ते श्वेत; T4 त्वगस्त्यः श्वेताख्य-; M6 तु भुवनं चेदम् (for तु तद्वनं श्वेत). G1.2 ह्यगस्त्यः. Ñ2 V2 D10.11 T1 G3 M3 स (for सु-). V2 महामुनिः (for -महानृषिः). Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.8.9.12 T4 काननं सुमहातपाः(D1.4 °यशाः); B4 कुंभयोनिर्महामुनिः (for ^{b}). V3 तपश्चतुं महाराज अगस्त्यो मुनिसत्तमः. —^{c}) Ś Ñ V B D T4 M10 आगमिष्यति. T2 दुर्धर्षं. —^{d}) B1.4 ततः; T1 G3 M1.8 स त्वा; M7 स ते; M9 स त्वां (for तदा). V3 B4 D10.11 T1 G1.3 M1.7–9 Ck.t विमोक्ष्यते; D3–6.9.12 T3 M5 विमोक्षसे; G3 विमोक्ष्यति (for विमोक्ष्यसे).

19 ^{a}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 शक्तः (for सौम्य). M1 अगस्त्यो रक्षितुं सौम्य. —^{b}) Ś D8 नान्यस्त्वां वै महामते; Ñ V1.2 B D1–5.9 सेंद्रानपि सुरा(D5 महा)सुरान् ; V3 D12 नान्यस्त्वां खलु(D12 °स्त्वामपि) सुव्रत. —^{c}) M6 त्वा (for त्वां). —^{d}) M7 -श्रमान्वितं (for -वशं गतम्). —For 19^{cd}, Ś V3 D8.12 subst. :

1159* शक्तः सुरगणांस्त्रातुं किं पुनस्त्वां सुरोत्तम ।;

—For 19^{cd}, Ñ1 V1 D1–5.9 subst., while V2 T2.3 ins. after 19 :

1160* आहारं चाजरं दातुं राजर्षे किं पुनस्तव ।

[Ñ1 वा जने; V1 वा चिरं; D5 वाजरं (for चाजरं). D3 दत्तं (for दातुं). V2 आहारं गर्हितं चेदं (for the prior half). V1 अलं (for पुनस्).]

20 ^{a}) M1 श्वेतो; Cm.g as in text (for सोऽहं). —^{b}) T4 -श्रेष्ठस्य (for -देवस्य). Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 T3.4 भाषितं; V3 G1 M1.3.4–10 नित्यदा; G2 नित्यशः (for निश्चयम्). —^{c}) V2 आहारे. Ś1.2 V3 भुंजे; Ś3 भुक्त्वा; T2 कुर्यां; B1 कुर्वे; B2 भुंक्ते; D8.12 भुंक्ष्व (sic); Cm.g.k.t as in text (for कुर्मि). Ñ V1 B3.4 D1–5.9 T3.4 भुंजे बीभत्समाहारं. —^{d}) D3 स्वं; D4 सु-; Ck.t as in text (for स्व-). Ñ V1 B2–4 D1–5.9 T3.4 G1.2 M2.4.5.10 अनुत्तमं (for द्विजोत्तम).

21 M1 om. (hapl.) $21–23^{b}$. —^{a}) D2.4.9 T1 G3 M3.5 Cm बहु- (for बहून्). Ñ2 B1.2 -गणो; T1 G3 -गणं (for -गणान्). D6 गर्ह्यं; M6 एतद् (for ब्रह्मन्). —^{b}) T1 G1.2 M2–5.10 भक्ष्यमाणम् (for भुज्यमानम्). Ś V2 D8.12 मया त्विदं; V1 D1–5.9 च(V1 तु) तन्मया; T3.4 तु यन्मया (for इदं मया). Ñ1 भुंजमानं तु तन्मया; Ñ2 B1.2 भक्ष(B2 °क्ष्य) माणस्य वर्तते; T2 भक्ष्यमाणमिदं स्वयं; M6 भक्षमाणमनुत्तमं. —^{c}) D3 कृतं (for क्षयं). Ñ1 नापैति; B3.4 न चैतद्; M7 नाप्नोति; Ck.t as in text (for नाभ्येति). Ś Ñ V1.3 B1.2 D8.12 T3.4 M6 सुभृशं; V2 सदृशं; B3.4 आयाति; D1–5.9 सुभृतं (for ब्रह्मर्षे). —T1.2 G3 M3 read erroneously 23^{d} in place of 21^{d} repeating it in its proper place. —^{d}) B3.4 [अ]भून् (for [अ]पि). G1 महत्तमा; M9 ममोत्तमं. Ñ2 V2 B1 तृप्तिश्चोपैत्यनुत्तमा; B2 तृप्तिर्भवत्यनुत्तमा; D1.4 न तृप्तिश्चाप्यनुत्तमा.

22 M1 om. 22 (cf. v.l. 21). V3 D1.4 om. $22–23^{b}$. B3 reads twice 22^{ab}. V2 reads 22^{a} in marg. —^{a}) T3 M3 कृच्छ्राभि- (for मे कृच्छ्र-). M3 -प्राप्तस्य; Cm.g.k.t as in text (for -भूतस्य). Ś Ñ2 B1.2.3(first time).4 D8.12 M6 स मां त्वं(B4 तन्मूले; M6 स त्वं मां) कृच्छ्रमापन्नं; Ñ1 V1 B3 (second time) D2.3.5.9 M4 तन्मुने कृच्छ्रभूतं मां(B3 मे); V2 (before corr. तं मुने मां महाघोरात्) स हि मां त्वं कृच्छ्रमपि. —^{b}) Ś V1.2 B3(second time).4 D3.5.8.12 T3.4 Cg विमोचय; Ñ2 B1–3 (first time) प्रमोचय; M6 विमोक्ष्यसे; Cv.m.g.t as in text (for विमोक्षय). —^{c}) D6.10.11 T3 न गतिर् (for अगतिर्). G1 योहं; G2 चाहं; M4.7 यत्र (for ह्यत्र). Ś B4 D8.12 अन्येषां न(B4 अन्यस्य हि) भवेच्छक्तिः; Ñ1 V1 नान्यस्य भवते शक्तिः; Ñ2 B1–3 अन्यस्य हि गतिर्नास्ति; V2 अन्यथा हि ग * * * ; D2.3.5.9 T4 नान्यस्य शक्तिर्भवति; D7 अन्येषां न गतिस्तत्र; T1.2 G3 M3.5 अद्य मे न गतिर्ह्यत्र. —^{d}) Ñ2 V2 B1.2 त्वामृते द्विजपुंगव(B2 °सत्तम); B3.4 कुंभयोनेर्द्विजाद्दते.

G. 7. 85. 27
B. 7. 78. 23
L. 7. 80. 22

इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम ।
प्रतिगृह्णीष्व ब्रह्मर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २३
तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ।
तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २४
मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ।
मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेः स ननाश ह ॥ २५
प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा ।
तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ २६
तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम ।
तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

23 V3 D1.4 M1 om. 23^{ab} (cf. v.l. 21 and 22). —a) B3 इदश- (for इदम्). Ñ2 V2 B दिव्यं (for सौम्य). —b) B3 T3.4 G3 तरणार्थं; D6.7.10.11 M5.6.10 धारणार्थं (for तार°). V2 (before corr. as in B3) B1.2 ममैव च; B3.4 ममो(B4 °यो)द्यतं (for द्विजोत्तम). —V3 lacuna for 23^{cd}. —c) Ñ2 V2 B3.4 विप्रर्षे; D6.7.10.11 T1 G2 भद्रं ते (for ब्रह्मर्षे). Ś Ñ1 V1 B1 D1–5.8.9.12 T4 M6 ब्रह्म(Ś D5.8 मह)र्षे प्रतिगृह्णीष्व. —After 23, Ś1 (marg.).2.3 Ñ V B2–4 D1–7.9–11 T1–3 G2.3 M3.7–9 ins.:

1161* इह तावत्सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज ।
भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददाम्याभरणानि च ।
सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुंगव ।
तारणे भगवन्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

[Ñ1 om. l. 1. —(l. 1) Ñ2 V2 B2.4 इमा; D6.7.10.11 G2 इदं (for इह). Ś Ñ2 V B2.4 D1–5.9 M7 गावः; M8 गाश्च (for तावत्). B4 सुवर्णस्य; M7 सुवर्णाश्च. —M7 om. from the post. half up to the prior half l. 2. Ñ2 V2 B4 [उ]त्तमं (for द्विज). Ś V1.3 D1–5.9 धनं वस्त्रमनुत्तमं; B2 धनं वस्त्रं तथोत्तमं (for the post. half). B3 ते ह गावो धनं धान्यं विद्यते मुनिसत्तम. —(l. 2) B3 T1 M8 भक्ष्य-; T2 ब्रह्म- (for भक्ष्यं). G2 भोक्ष्यं (for भोज्यं). Ś Ñ1 V1.3 B3 D1–5.9 T3 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे). Ñ2 V2 B2.4 ब्रह्म(B4 विप्र)र्षे भक्ष्यभोज्यं च (for the prior half). V2 ददानि; M7 वस्त्राणि (for ददामि). Ñ1 V1.3 B2.3 D1–5.9 ददा(D1.4 दास्या)म्या(B2 °न्या)भरणं तथा(V3 तदा; B2.3 ततः; D2.5.9 तव) (for the post. half). —B2.3 om. l. 3. —(l. 3) D6.7 T1.2 G3 M3.9 सर्व- (for सर्वान्). D5 प्रददामि (for प्रयच्छामि). Ś V1 D2.3.5.9 T3 सर्वभो(D5 °भा)गां(D2 °ग्यां)श्च ते(D9 भो) द्विज; Ñ1 सर्वकामांश्च ते द्विज; D1.4 भोगांश्च ते द्विजर्षभ (for the post. half). —Ś om. l. 4. —(l. 4) B2 तारणो; D1.4 °णाद्; D5 °यन् (for तारणे). T3 तु भवान् (for भगवन्). Ñ1 V1 तारणं तु य(V1 त)था मह्यं; B3 तारणार्थं तथामात्यं; D2.9 तारणेन भवान्मह्यं (for the prior half). Ñ1 V1 B3 ब्रह्मंस्त्वं (for प्रसादं).]

24 V3 lacuna for abc. —a) V2 तस्य हि; G (ed.) अहं तु (for तस्याहं). B1 धर्मिणो (for स्वर्गिणो). M6 राम (for वाक्यं). —b) B3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). V2 (before corr.) B4 भक्ति-; D7 धर्म-; M6 शोक- (for दुःख-). Ś Ñ2 V1 B1 D1.3–5.8.12 T2 M1.2.5.8–10 -समन्वितः. —c) D5 वारणाय. Ś1.2 D8.12 [उ]पजगृहे; Ñ1 V1 B3 D2.9 [उ]पचक्राम (for [उ]पजग्राह). G (ed.) तारणार्थाय जग्राह. —d) D3 तथाभरणम्. Ñ1 V1 D2.9 तदा(D2.9 °स्या)भरणसंपदा.

25 a) Ñ1 V1 B3 D1–5.9 T3 ततो(D1.2.4.9 °दा) गृहीते तु(D5 हि) मया(Ñ1 V1 B3 तदा); B4 प्रतिगृहीते तु मया. —c) M1 मानुषे. B4 सर्वको (for पूर्वको). —d) D6.7.10.11 T4 Cg वि- (for स). Ñ V1.2 B D1.2.4.9 स ह्य(V1 ह्य; D2 च)नश्यत; D3 स विनश्य च (sic); D5 स न दृश्यते (for स ननाश ह).

26 a) Ś3 Ñ1 V3 D3.5.8.10–12 T1.2 G M1.3 प्रणष्टे. Ś3 D8.12 स्व-; Ñ1 B3 M3 [ऽ]थ; T1–3 G M2.4.5.7.8.10 च (for तु). Ś2.3 B4 D1.3.4.8.12 स; Ñ1 V3 B3 D2.5.9 T1.2.4 G3 M3 तु; Ñ2 om. (subm.); V1 [ऽ]थ; M1 ह (for ऽसौ). —b) Ñ1 V1 B3 राजा परमया मुदा. —After 26^{ab}, B3 reads 27^{cd} (followed by 1163*). —c) V2.3 B4 हृष्टः; M6 तृप्तं (for तृप्तः). Ś V2.3 B4 D8.12 T1.2 G3 M3.6.7 राम (for राजा). Ñ1 V1 D1–5.9 T4 युक्तो राम वि(Ñ1 V1 T4 °जन्वि; D2 °जवि; D9 °जा वि)मानेन; Ñ2 B1–3 प्रमुक्तो हि(B3 °क्रोध) महातेजा. —d) Ñ1 V1 तदा; D6.7.10.11 T1–3 G M1–5.8–10 सुखं; M7 शुभं (for पुनः).

27 a) Ñ1 V1 D2.9 T4 मे (for [इ]दं). —b) Ś Ñ1 V B2.4 D2.3.9.12 दत्तम्; M1 दीप्तम् (for दिव्यम्). T3 (with hiatus) उत्तमाभरणं. Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 शुभं (for मम). —B3 reads 27^{cd} (followed by 1163*) after 26^{ab}. —c) M5 मुहूर्ते; Cm.t as in text (for निमित्ते). —d) Ñ1 V1 B3 (all with hiatus) इदम्; V2 B2.4 D2.9 T3.4 दिव्यम् (for दत्तम्). M3 उत्तम- (for अद्भुत-). M7 दत्तमद्भुतमुत्तमं. —For 27, Ñ2 B1 subst.; while V2 B2.4 ins. after 27; whereas B3 subst. for 27^{ab}:

७०

तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वागस्त्यस्य राघवः ।
गौरवाद्विस्मयाच्चैव भूयः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १
भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः ।
श्वेतो वैदर्भको राजा कथं तदमृगद्विजम् ॥ २
निःसत्त्वं च वनं जातं शून्यं मनुजवर्जितम् ।
तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३
रामस्य भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ।
वाक्यं परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४
पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलवर्धनः ॥ ५
तं पुत्रं पूर्वके राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् ।
पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६ G. 7. 86. 6 B. 7. 79. 6 L. 7. 81. 6

1162* एतद्धि तच्छक्रनिभेन तेन
तस्मिन्निमित्ते मम दत्तमासीत् ।
विभूषणं भूषितमात्मजैर्गुणै-
र्दत्तं मया धारय निर्विशङ्कः ।

[(l. 1) B$_3$ तद्युक्त- (for तच्छक्र-). —(l. 3) B$_{3.4}$ विभूषितं. B$_{1.4}$ भूषणम् (for भूषितम्). —(l. 4) V$_2$ B$_2$ समाधारय (for मया धारय).]

—After 27, Ś Ñ$_1$ V$_1$ B$_3$ D$_{3.8.9.12}$ T$_{2-4}$ ins.:

1163* श्वेतो वैदर्भको राजा तदाभूद्गतकल्मषः ।

[D$_9$ नाम (for राजा). B$_3$ तदासौ त्यक्तकल्मषः (for the post. half).]

Colophon. —*Sarga name*: Ś Ñ V$_{1.3}$ B D$_{1-9.12}$ श्वेतोपाख्यानं; V$_2$ अगस्तिरामसंवादे श्वेतोपाख्यानं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ$_1$ V$_3$ D$_{2.4.12}$ om.; Ñ$_2$ 83; V$_1$ 61; V$_2$ 80; B$_1$ D$_9$ 82; B$_3$ 84; B$_4$ D$_3$ T$_3$ 85; D$_5$ 70; D$_{6.7.10.11}$ T$_{1.2}$ G M$_{1-5.7.9.10}$ 78; D$_8$ 75; T$_4$ 86; M$_{6.8}$ 77. —After colophon, D$_2$ concludes with राम; T$_4$ with श्रीरामार्पणमस्तु; G M$_{1.2.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M$_{10}$ with श्रीरामचन्द्राय नमः.

70

D$_{12}$ begins with ॐ.

1 ^{a}) B$_{2.3}$ D$_{2.5}$ M$_1$ अद्भुतमिदं; G$_1$ अद्भुतं मया (sic) (for अद्भुततमं). —^{b}) T$_1$ G$_3$ M$_3$ [अ]गस्त्याच्च. G$_2$ भाषितं (for राघवः). —After 1^{ab}, B$_2$ ins.:

1164* अपूर्वं श्रूयते वाक्यं तव वक्त्रान्महामुने ।

—^{c}) D$_3$ च स्मयाच् (for विस्मयाच्). G$_2$ [अ]पि (for [ए]व). —^{d}) K (ed.) पुनः (for भूयः). Ś Ñ$_2$ V$_2$ (before corr.)$_{.3}$ B$_{1-3}$ D$_{8.12}$ M$_6$ नम्रः (Ñ$_2$ V$_3$ B$_1$ प्राज्ञः; V$_2$ पुनः; B$_{2.3}$ प्रभुः; M$_6$ प्रह्वः) पुनरभाषत.

2 M$_2$ om. (hapl.) 2–4. —^{b}) Ś V$_3$ D$_{8.12}$ M$_6$ तपस्तेपे स यत्र वै; Ñ V$_{1.2}$ B D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ य(B$_3$ त)त्रासौ तप्तवांस्त(Ñ$_2$ V$_2$ [after corr.] B$_{1.2}$ D$_{2.9}$ °वा)पः. —^{c}) Ś D$_8$ श्वेतो वैदर्भराजापि. —^{d}) M$_3$ स्याद् (for तद्). Ś V$_3$ D$_{8.12}$ कथं तदमृगं द्विज; Ñ$_1$ तदभून्निर्मृगं कथं; Ñ$_2$ V$_{1.2}$ B D$_3$ T$_4$ तदभूद्दग(B$_1$ °दाश्र)मं(T$_4$ °मृगं) कथं; D$_{1.2.4.9}$ तदंतम(D$_9$ °द्वनं वा)गमत्कथं; D$_5$ तदभूदंडकं कथं; G$_1$ कथं तन्निर्मृगं कृतं.

3 M$_2$ om. 3 (cf. v.l. 2). —^{a}) Ñ$_2$ स (for च). V$_1$ निष्कारणं; D$_7$ निस्वनं च; D$_{10.11}$ तद्वनं स; T$_2$ निर्मृगं च (for निःसत्त्वं च). Ñ$_2$ V$_2$ (before corr.)$_{.3}$ B$_4$ D$_{10.11}$ M$_3$ कथं (for वनं). Ś D$_{8.12}$ सर्वं; Ñ V$_{1.2}$ (before corr.) B$_{2-4}$ D$_{1-5.9-11}$ T$_4$ राजा; V$_3$ ब्रह्मन् (for जातं). —^{b}) Ś V$_3$ D$_{8.12}$ कथं (for शून्यं). Ś V$_3$ B$_4$ D$_{8.12}$ मानुष-; Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1-5.9}$ मृगवि-; D$_7$ मनुवि-; G$_1$ पक्षिवि- (for मनुज-). —^{c}) Ś V$_3$ D$_{8.12}$ M$_{3.6}$ कर्तुं; G$_2$ M$_1$ तप्तुं; Cg.k.t as in text (for चर्तुं). Ś V$_3$ D$_{8.12}$ M$_6$ [ऽ]यं; T$_3$ [ऽ]भूत् (for स). Ñ V$_{1.2}$ B D$_{1-5.9}$ T$_4$ प्रविष्टस्तप आस्थातुं. —^{d}) Ś V$_3$ D$_{8.12}$ [अ]हं मुने; B$_3$ तन्मुने; M$_6$ [अ]हं कथां (for तत्त्वतः). Ñ V$_{1.3}$ B$_{1.2}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ कथं(T$_3$ तन्मे) वद(Ñ$_2$ V$_3$ B$_{1.2}$ °थयस्व) महामुने.

4 M$_2$ om. 4 (cf. v.l. 2). —^{a}) V$_1$ तस्य तद् (for रामस्य). D$_{6.7.10.11}$ वचनं; D$_{12}$ [आ]भाषितं (for भाषितं). —^{b}) B$_{1.2}$ D$_{2.9}$ T$_{3.4}$ -समन्वितः. —V$_3$ lacuna from ^{c} up to वाक्य in ^{d} (see var.). —^{c}) Ś Ñ$_1$ V$_1$ B$_{3.4}$ D$_{3.8.12}$ T$_{3.4}$ मुनिः; D$_{1.2.4.9}$ ततः (for वाक्यं). —^{d}) Ñ V$_{1.2}$ B D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ समुपचक्रमे. Ś V$_3$ D$_{8.12}$ वाक्य(V$_3$ lacuna)मेतदुवाच ह.

5 ^{a}) Ś$_{1.2}$ V$_3$] पूर्वं; Ś$_3$ D$_{8.12}$ पूर्वं (for पुरा). D$_5$ त्रेतायुगे. Ñ$_1$ V$_1$ राजन्; B$_4$ राजा (for राम). —^{b}) G$_{1.2}$ M$_{2.4-6.10}$ नृपः; M$_7$ [ऽ]भवत्; Cm.g.k.t as in text (for प्रभुः). —^{c}) B$_4$ यस्य. V$_1$ D$_{2.9}$ T$_{3.4}$ च(V$_1$ हि; T$_4$ तु) नाम्ना (for महान्). D$_{1.3-5}$ तनयस्तस्य नाम्नासीद्. —^{d}) Ś D$_{6-8.10-12}$ T$_{1.2}$ G$_3$ M$_3$ कुलनंदनः; Ñ V$_{2.3}$ B D$_{1.2.3}$(reads in marg. from मि up to पि in 7^b)$_{.4.9}$ T$_{3.4}$ M$_{6.7}$ अमितप्रभः; V$_1$ अभवत्सुतः; D$_5$ इति स प्रभुः (for कुलवर्धनः).

6 D$_3$ reads 6 in marg. (cf. v.l. 5). —^{a}) M$_{6.7}$ स (for तं). Ś Ñ V B$_{2-4}$ D$_{1-4.8.9.12}$ पूर्वजं; B$_1$ D$_{7.10.11}$ T$_{3.4}$ M$_{10}$ पूर्वकं (for पूर्वके). Ñ$_1$ राजा (for राज्ये). D$_5$ तं पुत्रं पूज्यराज्येन. —^{b}) T$_4$ मुनि- (for भुवि). Ś Ñ V

G. 7. 86. 7
B. 7. 79. 7
L. 7. 81. 7

तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव ।
ततः परमसंहृष्टो मनुः पुनरुवाच ह ॥ ७
प्रीतोऽस्मि परमोदार कर्ता चासि न संशयः ।
दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८
अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै ।
स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥ ९
तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान्भव पुत्रक ।
धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १०

इति तं बहु संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ ११
प्रयाते त्रिदिवे तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः ।
जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ १२
कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् ।
जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३
तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन ।
मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४

B1.2 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 संमतं (D4 °तः; T4 °त); G1 दुर्जयः (for दुर्जयम्). B3.4 स्थापयित्वा सुसंमतं. —ᶜ) V2 (marg.) B1.3 रघु- (for राज-). —ᵈ) V2 B भवान् (for भव). Ś3 कांत; B1 भर्ता (for कर्ता). B2 चाहवे; D10.11 [उ]वाच तं (for [उ]वाच ह). D2 भवत्कीर्तिमुवाच ह (sic).

7 D3 reads up to पि in ᵇ in marg. (cf. v.l. 5). —ᵃ) V2 D6.7.10.11 [ए]व (for [इ]ति). D5 वै (for च). V1 B1 प्रतिज्ञाय; V2 B2–4 प्रतिज्ञाते (for °ज्ञातं). —V3 lacuna from ᵇ up to र in ᶜ. —ᵇ) Ñ2 तेन; B3.4 मनु- (for पितुः). —ᶜ) Ñ1 पिता (for ततः). B1 -संक्रुद्धो; D5 -संहृष्टं; D6.7.10.11 T1.2 M3 -संतुष्टो (for -संहृष्टो). —ᵈ) D6.7.10.11 T1 M1.3 पुत्रम् (for पुनर्). Ñ2 B1.2 M6 अथाब्रवीत् (for उवाच ह). Ś V3 D8.12 प्रत्युवाच महातपाः; Ñ1 V1.2 (before corr. as in Ñ2) B3.4 D1–5.9 T3.4 पुनस्तं (D1.4 पुनः सं; D5 सुतं तं) प्रत्युवाच ह.

8 ᵃ) Ś D5.8.12 M8 परमोदारं (D5 M8 °रः). —ᵇ) V1 भर्ता; B4 वक्ता (for कर्ता). G1 om. च (subm.). T1.2 G3 M3 त्वं कर्ता; T3.4 भक्त्या ते (for कर्ता च). Ś V2 (before corr. as in T3) B4 D3.5.8.9.12 [अ]स्मि; B1 D2 [अ]स्मिन्; T3.4 M7 [अ]पि (for [अ]सि). V2 B4 नरर्षभ (for न संशयः). B3 कर्तासि परमर्षभ. —ᶜ) V3 इंद्रेण; Cm.g.k.t as in text (for दण्डेन). V2 (also as in text) B3.4 हि (for च). Ś V1 D2.8.12 रक्षन्; V2 B D3.5 T3.4 G3 रक्ष्या (for रक्ष). —ᵈ) Ś Ñ V1.3 B2.3 D1–5.8.9.12 T3.4 न (for मा). Ñ V1 B2.3 D1.5 दंडो; D3 दंड्यो; D2.4.9 T3.4 दंड्या; G3 रक्षम् (corrupt) (for दण्डम्). Ś V3 D8.12 T3.4 M5 अकारणं; Ñ1 ह्यकारणात्; Ñ2 V1 B2.3 D1.2.4.5.9 ह्यकारणे (D2 °णं); D3 स्वकारणे (for अकारणे). V2 (before corr.; after corr. as in V1) B4 स च पाल्यः कृतागसि; B1 दंडो न ह्यस्त्यकारणे.

9 ᵃ) Ś Ñ V B3.4 D5.8.12 अपराधेषु; D6.7 अपकारिषु (for अपराधिषु). B1 पात्यते चापराधेन. —ᵇ) B1 यो दंडो; B3 पश्यते (for पात्यते). Ñ1 D6.7 M7–9 च (for वै). Ś V3 D8.12 M6 पुरुषर्षभ; Ñ2 मनुजाधिप; V1 D2.5.9 मानुषेषु वै; V2 B T1.2 G M1–5.10 मानवाग्रज (for मानवेषु वै). —ᶜ) V2 B3.4 विधिना (for विधिवन्). Ś Ñ2 V B3.4 D1.3–5.8.9.12 युक्तः (for मुक्तः).

10 ᵃ) Ś D8.12 तस्मिन् (for तस्माद्). D11 दंड. —ᵇ) M7 पार्थिव (for पुत्रक). —Ñ2 B1 om. 10ᶜᵈ. —ᶜ) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 ते (for हि). M5 दंडं (for लोके). G2 धर्मो हि परलोकेषु. —ᵈ) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 कृत एव (V1 D2–4.9 °वं); Ñ1 कृतमेवं; V2 B4 कुर्वन्नेव (B4 °वं); B3 कुर्वत्येवं (for कुर्वतस्ते).

11 ᵃ) T1.2 [इ]दं; M6 तद् (for तं). Ś D8.12 चैव (for बहु). B1 इति संदिश्य बहुधा; B4 (with hiatus) बहुधा इति संदिश्य. —ᵇ) Ñ2 V2 (before corr.) B1.2 पुनः (for मनुः). —ᵈ) D6.7.10.11 T3.4 M3 सनातनं (for अनुत्तमम्).

12 ᵃ) D6 T1.2 G2.3 M त्रिदिवं. Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 तस्मिन्प्रयाते त्रि(Ñ2 B1.2 तु)दिवम्. —ᶜ) Ñ1 V1 पुत्रम् (for पुत्रान्). —ᵈ) B3.4 इति चिंतामगात्प्रभुः.

13 ᵃ) D6 ब्रह्म- (for बहु-). B1 -तापैस्; D11 -रूपश् (for -रूपैश्). Ś Ñ (Ñ2 marg. also) V3 B1.3 D1–5.8.12 M6 तु; D9 om. (subm.) (for च). ❀ Cm.t : बहुरूपैः यज्ञदानतपोलक्षणैः ।; so also Cg.k. ❀ —ᵇ) M7 स मनुजः (for मनुसुतः). Ñ1 V1 D5.7.10.11 तदा; D1.3.4 ततः; D9 स्थितान् (for सुतान्). —ᶜ) Ñ1 V1 D1–5.9 पुत्राणां; T1.2 G3 M3 तेजस्वी (for धर्मात्मा). —ᵈ) Ś D8.12 तदा; Ñ2 V2.3 B सुतान् (for शतं). Ñ1 V1 D1–5.9 M7.8 -सुतोपमं; M6 -सुतानिव.

14 For 14ᵃᵇ, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 subst. :

1165* सर्वेषामभवत्तेषां कनीयान्रघुनन्दन ।

[Ñ2 V1 D1.4 अधमस्; B4 अंतरे; D2.3.5.9 M6 अवरस् (for अभवत्). V1 रघुसत्तम.]

—ᶜ) T1.2 G3 M3 मूर्खश् (for मूढश्). —V2 reads ᵈ in marg. —ᵈ) Ś V3 B2 D8.12 न शुश्रूषुश्च; Ñ V1 D1–5.9 शुश्रूषुर्न च; V2 शुश्रूषुर्नापि; B1 [अ]शुश्रूषुश्चैव; M6 (with hiatus) अवजज्ञे च (for न शुश्रूषति). B3 (with hiatus) अशुश्रूषुर्द्विजातिषु; B4 न शुश्रूषुर्द्विजातिषु.

नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पतेजसः ।
अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥ १५
स पश्यमानस्तं दोषं घोरं पुत्रस्य राघव ।
विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिंदम ॥ १६
स दण्डस्तत्र राजाभूद्रम्ये पर्वतरोधसि ।
पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७
पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो ।
पुरोहितं चोशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८
एवं स राजा तद्राज्यं कारयत्सपुरोहितः ।
प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा दिवि ॥ १९ G. 7. 86. 19 B. 7. 79. 19 L. 7. 81. 19

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

15 ^{a}) T4 [अ]स्य स (for तस्य). Ñ1 [इ]ति; D1.4 T1.2.4 G3 M3 तु (for च). —^{b}) M7 तस्य (for चक्रे). V3 [ऽ]ति- (for ऽल्प-). Ś V1 D3.12 स बुद्धिमान् ; Ñ D1–5.9 [ऽ]ति(D9 च)बुद्धिमान् ; T1.2 G3 M3 [ऽ]ल्पमेधसः; M6 °चेतसः (for ऽल्पतेजसः). —For 15^{ab}, V2 B subst. :

1166* चक्रे नाम पिता तस्य दुर्बुद्धेर्दण्ड इत्युत ।

[V2 B1.2 transp. चक्रे and नाम. B1 दुर्बुद्धेर्. V2 B4 इत्यथ.]

—^{c}) Ś B2.3 D8.9.12 भविद्यं; Ñ1 V B1.4 D1–5 M6 भविष्यद्; G3 अवश्य-; Cg.k.t as in text (for अवश्यं). —^{d}) Ś V3 D8.12 ह्यस्य पश्यति; Ñ1 V1 तस्य कथ्यते; Ñ2 B1.3.4 तस्य दृष्टवान् ; V2 (before corr. as in Ñ2) B2 M6 तस्य पार्थिव; D1.3.4 तस्य वीक्ष्य सः; D2.9 तस्य पश्यतः; D5 वीक्ष्य तस्य सः; M1 [ऽ]स्य पतिष्यति (for ऽस्य भविष्यति).

16 ^{ab}) Ś V3 D8.12 सं- (for स). Ñ1 तप्यमानस्तु; D1.3–5 स वीक्ष्यमाणस् ; D7.10.11 T3.4 M3.5 Ct अपश्यमानस् (for स पश्यमानस्). D7.10.11 Ct देशं (for दोषं). Ñ2 B1.2.4 पश्यन्नथ(B2 °मानस्) तदा रोषाद् (B4 समं दंडं); V2 G (ed.) पश्यन्न(G [ed.] °न्त्व)थ स तं दंडं; B3 पश्यन्नृपयुतं दंडं (for ^{a}). V3 transp. दोषं and घोरं. V2 B पुत्रं तु (for पुत्रस्य). —V2 reads ^{cd} in marg. —^{c}) Ś1.2 V3 D8.12 स विंध्यमलयोर् ; Ñ1 B2 (m. also as in text) D1.4.5 T3.4 विंध्यस्य शृंग(Ñ1 सह्य)योर् ; V1 माल्यवद्विंध्ययोर् (for विन्ध्यशैवलयोर्). B3 पार्श्वे (for मध्ये). D2.3.9 विंध्यशैलवनात्पार्श्वे. —^{d}) Ś D8.12 राष्ट्रं; G3 damaged (for राज्यं). Ś1.2 V3 D8.12 M5.6 अरिंदमः. Ñ V1 B3.4 D1–5.9 T3.4 G (ed.) राज्यम(Ñ2 °ज्यं त)स्य (B3.4 D5 °स्मै) ददौ प्रभुः(G [ed.] पिता); B1.2 तस्य राज्यमदात्पिता.

17 ^{a}) Ś1 [आ]सीद् (for [अ]भूद्). —^{b}) V2 रम्य-; M5 राज्ये (for रम्ये). B4 सागर- (for पर्वत-). M7 -मूर्धनि. —^{c}) V1 नाम; D3.9 राजन् ; M1 रम्यं (for राम). —^{d}) Ś Ñ1 V1 B3.4 D1–5.8.9.12 न्यवेशयत संम(D5 °भृ)तं(Ñ1 °तः); Ñ2 V2 B2 स (B2 सं)न्यवेशयदुत्तमं(V3 °यदात्मनः). —After 17, V3 ins. :

1167* तथा हि सकला राजन्भवे * वाभिसंमतम् । (sic)

18 ^{c}) T1.2 G3 M2.3 पुरोधसं (for °हितं). D6.7.10.11 M3.4.10 तु (for च). —^{d}) V3 सुव्रतः; M6 सत्तमं (for सुव्रतम्). —For 18, Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 subst.; while V3 subst. l. 1 only for 18^{ab}; whereas T3.4 subst. l. 2 only for 18^{cd} :

1168* नाम तस्य पुरस्याथ मधुमत्तेति चाकरोत् ।
तथा चोशनसं विप्रं पुरोधसमथाकरोत् ।

[(l. 1) B1 तस्य नाम (by transp.). V2 (before corr. as above; after corr. marg.) B4 च (B4 [अ]थ) चक्रे स (for पुरस्याथ). D1 मधुमद् ; D3 °मंत; D4.5 °मान् (for मधुमत्त). Ñ1 V1.2 (before corr. as above; after corr. marg.) B4 D2.9 मधुमत्त इति(V2 °मंत इव; D2.9 °मंतमिति) स्वयं (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 अथ; Ñ2 V2 B वव्रे (for तथा). D5 पुत्रं (for विप्रं). Ñ2 V2 B अनुत्तमं; D5 इवा° (for अथाकरोत्).]

19 ^{a}) V3 राजा च (for स राजा). V2 lacuna from तद् up to ^{b}. —^{b}) Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 T1.3.4 M3 चकार; D6.7.10.11 G3 M5.8 श्चकरोत् ; T2 G1.2 M2.4.6.10 कारयन् (for कारयत्). B3.4 सुसमाहितः; M5 स महीपतिः (sic); M6 सपुरोहितं. M7 कारयामास सुव्रतः. —^{c}) V2 (m. also as in text) संहृष्ट-; M9 प्रहृष्टं. Ś V3 D8.12 -जनसंकीर्णं (for -मनुजाकीर्णं). —^{d}) Ś Ñ V B D T M6 -राजो (for -राज्यं). D2 T1.2 -दिवं; M1.5 -विधि; M3 वृषा (for दिवि). —After 19, Ñ2 V2 B D6.7.10.11 ins. :

1169* ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः
साधं च तेनोशनसा तदानीम् ।
चकार राज्यं सुमहान्महात्मा
शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ।

[(l. 1) V2 (before corr. as above) B4 -सूनुः (for -पुत्रः). —(l. 2) V2 B हि (for च). —(l. 3) Ñ2 B1.2.4 D6.7 सुमहद् (for °महान्). —(l. 4) V2 B3.4 [आं]गिरसा (for [उ]शनसा).]

७१

G. 7.87.1 B. 7.80.1 L. 7.82.1

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसंभवः ।
अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १
ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् ।
अकरोत्तत्र मन्दात्मा राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २
अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् ।
रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोरमे ॥ ३
तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोऽपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४
स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः ।
अभिगम्य सुसंविग्नः कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५
कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वासि सुता शुभे ।
पीडितोऽहमनङ्गेन पृच्छामि त्वां सुमध्यमे ॥ ६
तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः ।
भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् ॥ ७

Colophon. *Sarga name*: Ś V_3 $D_{8.12}$ मधुमत्तनिवेशनं (V_3 °नः); Ñ$_1$ V_1 D_2 मधुसंनिवेशः; Ñ$_2$ B_1 D_6 दण्डोपाख्यानं; V_2 मधुमत्पुरनिवेशः; $B_{3.4}$ मधुमन्तःपुरनिवेशनं (B_4 °वेशः); B_2 दण्डकोपाख्यानं; D_1 मधुमत्तिदेशः; D_3 मधुमन्निवासः; $D_{4.5}$ मधुवन्निवेशः; D_9 मधुमत्संनिवेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ$_1$ $V_{2.3}$ $D_{3.12}$ om.; Ñ$_2$ 84; V_1 62; B_1 D_9 83; B_3 85; B_4 T_4 87; $D_{3.8}$ 76; $D_{5-7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7.9.10}$ 79; T_3 86; $M_{6.8}$ 78. —After colophon, T_4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G $M_{5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

71

D_{12} begins with ॐ.

1 ^{a}) Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ एवम्; Cm.g.k.t as in text (for एतद्). Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 रामस्य (for रामाय). —^{b}) V_1 भगवांस्तदा; D_{11} कुल° (for कुम्भसंभवः). —^{c}) Ś V_3 $D_{8.12}$ रामम्; Ñ$_1$ D_{1-5} तस्याम्; Ñ$_2$ V_2 $B_{1.2}$ D_9 तस्य; V_1 तस्माद्; $B_{3.4}$ पुनर् (for अस्याम्). Ñ$_1$ D_9 चैव; Ñ$_2$ V_2 $B_{1.2}$ [ए]व च; T_3 एवं (for एव). T_3 परं; M_6 चापरं (hypm.) (for [अ]परं). Cg.k cite ^{c} as in text. —V_3 lacuna from 1^d up to 2^b. —^{d}) Ñ$_2$ वक्तुं सम्-; V_2 $B_{3.4}$ व्याहर्तुम्; $B_{1.2}$ कथितुम् (for कथायाम्). ❀ Cm: अस्यामेव उपक्रान्तायामेव कथायाम् ।; Ct: अस्यामेवापरं वाक्यमुपक्रान्तकथायामेव संबद्धम्. ❀

2 V_3 lacuna for 2^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) G_3 damaged for ततः स. Ś Ñ$_1$ $D_{2.8.12}$ T_3 G_2 काकुत्स्थो. —^{b}) $Ś_{1.2}$ Ñ$_1$ $D_{1-5.8.9.12}$ बहून् (for बहु-). Ś Ñ$_1$ $D_{1-4.8.12}$ -गणायुतान्; V_1 -गणान्वितान्; M_6 -गुणायुतं. —^{c}) V_2 $D_{6.7.10.11}$ Ct दांतात्मा; $T_{3.4}$ धर्मात्मा (for मन्दात्मा). Ś V_3 $D_{8.12}$ कारयंस्तत्र धर्मात्मा; Ñ$_1$ V_1 $B_{3.4}$ $D_{1-5.9}$ अकारयत (D_5 °यत्स) धर्मात्मा. —^{d}) D_5 -दंडकं (for -कण्टकम्).

3 ^{a}) $D_{2.9}$ च (for तु). V_2 B कस्यचित्त्वथ कालस्य. —^{b}) Ñ$_2$ राजा तं भार्गवाश्रमं; B_{2-4} भार्गवस्याश्रमं शुभं (B_3 प्रभुः). ❀ Cg.k भार्गवः शुक्रः तस्यायमपि भार्गवः तम् ।; Ct भार्गवः शुक्रः तत्संबन्धिनमाश्रमम्. ❀ —^{c}) $D_{2.8}$ उपक्रामच्; $T_{3.4}$ जगामाथ; Ct as in text (for उपाक्रामच्). —^{d}) Ś V_3 $D_{8.12}$ मासि चैत्रे (by transp.); Ñ$_2$ V_1 $D_{1-4.9}$ चैत्रे (V_1 D_3 °त्र)मासे; V_2 B मासे चैत्रे (for चैत्रे मासि). D_{12} om.; G_1 मनोहरे; M_7 °रमं (for मनोरमे).

4 ^{a}) M_7 तस्य; M_{10} अत्र (for तत्र). Ñ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 तु; B_3 च; T_4 वै; G_1 तां (for स). B_1 भार्गवस्य च कन्यां स. —V_3 lacuna from व in ^{c} up to ^{d}. —^{d}) Ś D_{12} अनिंदितां; Ñ$_1$ V_1 तदोत्तमां; V_2 (before corr. as in text) $B_{2.4}$ नराधिपः; D_8 अनिर्मितां (for अनुत्तमाम्).

5 ^{a}) B_2 दृष्ट्वैव तां; $T_{1.2}$ G_3 दृष्ट्वा तां स (by transp.) (for स दृष्ट्वा तां). Ñ$_1$ B_1 तु (for सु-). Ś $V_{2.3}$ $D_{8.12}$ तां स दृष्ट्वैव दुर्मेधाः; $B_{3.4}$ तां दृष्ट्वैव (B_4 °वं) सुदुर्बुद्धिर्. —^{b}) Ś Ñ$_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ $D_{1.3-5.8.12}$ M_4 कंदर्प-; Ñ$_1$ V_1 $D_{2.9}$ ह्यनंग- (for अनङ्ग-). —^{c}) D_7 अधिगम्य. Ś Ñ V_1 $B_{1.2}$ $D_{2.8.9.12}$ समुद्विग्नः; T_1 G_2 $M_{3.4.9}$ सुसंविग्नां (for सुसंविग्नः). G_1 अभिगच्छन्सुसंपन्नः.

6 ^{a}) M_3 अपि (for असि). —^{b}) $D_{2.9}$ कुतो (for कस्य). Ś B_1 $D_{1.3-5.8.12}$ M_1 चासि; B_2 वा त्वं; $T_{3.4}$ चैव (for वासि). Ñ$_2$ M_3 (before corr.) सुमध्यमे; V_2 $D_{2.9}$ शुभानने (for सुता शुभे). —^{d}) D_9 *च्छामि; K (ed.) गच्छामि (for पृच्छामि). Ñ$_2$ B_1 $D_{3.6.7.10.11}$ T_4 (also as in text) शुभानने; V_2 (before corr.) B_4 सुशोभने (for सुमध्यमे).

7 ^{a}) V_1 [ए]व तद्; V_2 $B_{1.2}$ $D_{1-4.9}$ [ए]वं (D_4 °व) तु (V_2 $B_{1.2}$ प्र-); K (ed.) चैवं (for त्वेवं). $T_{3.4}$ एवं तस्य (for तस्य त्वेवं). Ñ$_1$ D_5 तस्यैवं भाष (D_5 ब्रुव)-माणस्य. —V_3 lacuna for ^{b}. —^{b}) $Ś_{1.3}$ $D_{6-8.12}$ $M_{4.5}$ मोहान्मत्तस्य; $Ś_2$ Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_{2-4} मदोन्मत्तस्य; Ñ$_2$ V_2 B_{1-3} मोहाविष्टस्य; Cg.k.t as in text (for मोहोन्मत्तस्य). —^{d}) Ś $D_{8.12}$ परं; $V_{2.3}$ B_2 T_1 G_1 M_5 नृप; B_4 प्रियं; $D_{6.7.10.11}$ त्विदं (for नृपम्).

भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः ।
अरजां नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८
गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः ।
व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः ॥ ९
यदि वात्र मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा ।
वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥ १०
अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्घोराभिसंहितम् ।
क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ ११
एवं ब्रुवाणामरजां दण्डः कामशरार्दितः ।
प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय सोऽञ्जलिम् ॥ १२
प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि ।
त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते शुभानने ॥ १३
त्वां प्राप्य हि वधो वापि पापं वापि सुदारुणम् ।
भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १४ G. 7. 87. 14 B. 7. 80. 15 L. 7. 82. 14

8 ^{b}) Ś Ñ V1 D1.3–5.8.12 T3.4 शुक्रस्य; V3 द्विजस्य; D2.9 विप्रस्य (for देवस्य). —^{c}) Ñ1 अजरां; B1 सुरजां (for अरजां). D12 om. नाम. —^{d}) D1.4 श्रेष्ठाम् (for ज्येष्ठाम्). V3 B1 आश्रमवासिनः. —After 8, D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins.:

1170* मा मा स्पृश बलाद्राजन्कन्या पितृवशा ह्यहम् ।

[T2 M5.10 मां (for first मा). D6.10.11 मां (for second मा). M8 तामस्पृशत् (for मा मा स्पृश). —G3 damaged for तृवशा ह्यहम्. G1.2 M3.10 [अ]स्मि (for हि).]

9 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 वृद्धः (for गुरुः). M8 च (for मे). V2 (before corr.; after corr. m. as in text) B3.4 उशना मे पिता राजंस्. —^{b}) B4 तु (for च). T1.2 G3 M3 शिष्योसि (for च शिष्यो). V2 B3.4 पितुर्मम (for महात्मनः). —^{c}) M7 च (for सु-). Ñ1 om. -महत्. D2 प्रासं; D5 प्रासः (for क्रुद्धः). B3 स दद्याद्व्यसनं क्रुद्धस्. —^{d}) Ś V3 D8.12 सा; B1 M6 न (for स). B3 G2 M2.3.10 तव; G3 स वै (for स ते). B2 तातो (for दद्यान्). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 महायशाः; T1 महत्पिता (for महातपाः).

10 ^{a}) B1 D1 ते (for वा). Ś Ñ V B2–4 D2–4.6.8.9.12 T3.4 M6 ते; B1 D1 वा; D5.10.11 [अ]न्यन्; T1.2 G1 M3 [अ]द्य; G3 स्यान् (for [अ]त्र). ❀ Cg.k: यदि वान्यदिति ।; Ct यदि वान्यत् कामभोगानुकूल्यम्. ❀ —^{b}) D1.2.4.9 विधि- (for धर्म-). B3 -जुष्टेन; D4 -दृष्टे च (for -दृष्टेन). Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T2–4 कर्मणा; B3.4 वै पथा; D7 सर्वथा; T1 G3 M1.3 वर्त्मना; M10 सत्पथे; Ct as in text (for सत्पथा). V2 B1.2 संपदा धर्मयुक्तया. —^{c}) Ś Ñ2 V B D6–8.10–12 T3.4 G2 M1.5–7 नरश्रेष्ठ (D12 °व्याघ्र); L (ed.) नरश्रेष्ठं (for नृपश्रेष्ठ). —^{d}) D5 मां (for मे). V3 (before corr.) B3.4 महाप्रभं; B1 °मतिं; B2 °द्युवत् (sic); D1–4 °श्रुतेः; D5 °मुनिं (for महाद्युतिम्).

11 V3 om. 11. —^{ab}) M2.4.10 भवेत् (for फलं). Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 विपुलं दुःखं; T3.4 M6 विविधं (M6 ह्यफलं) घोरं (for तु फलं तुभ्यं). M2.4.10 भयं (for भवेद्). —G1.2 M1.5 transp. फलं and भवेद्. M6 क्रोध- (for घोर-). Ñ1 V1 T3.4 -[अ]भि(Ñ1 °ति)संज्ञितं; B1 D5–7 -[अ]भिसंधि(B1 °श्रि; D5 °ह)तं (for -[अ]भिसंहितम्). ❀ Cm.g.k: घोराभिसंहितं महानर्थसंबद्धम् ।; so also Ct. ❀ —V2 reads ^{c} in marg. —^{c}) D1.3–5 तु (for हि). Ś Ñ V1.2 B1 D1–5.8.9.12 T3.4 मह्यं; B2 मे वै; T1.2 G3 M3.10 सौम्य (for मेऽसौ). B3.4 G (ed.) पिता मम हि सक्रोधस्(G [ed.] स क्रोधात्). —After 11, D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins.:

1171* दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता ।

[G2.3 वा (for च). M1 [अ]नवद्यांगीं. T2 स्वर (for तव). D10.11 Ct मा (for मां). T3 G1 M1.4.8–10 याचतः. ❀ Ct: याचितः पिता मा मां तव दास्यते इत्यन्वयः. ❀]

12 Ñ1 om. 12–14. —^{a}) M1 एवं ब्रुवाणां राजा तु. —^{b}) T2 काल- (for काम-). D6.7.10.11 -वशं गतः; T2 G1 M1 -वशार्दितः (for -शरार्दितः). —For 12^{ab}, Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1172* एवं स राजा तां कन्यां ब्रुवन्तीं भार्गवीं तदा ।

[V1 राजा स (by transp.). B3.4 D5 कन्यां तां (by transp.). V3 स तत्तदा तथाश्रित्य (for the prior half). V2 भार्गवीं; B2–4 D2.9.12 T3.4 ब्रुवतीं; D8 युवतीं (for ब्रुवन्तीं). V2 ब्रुवतीं (for भार्गवीं). B3 तथा (for तदा).]

—Ñ2 damaged for ^{cd}. —^{c}) D3.9 तदो(D9 * *)न्मत्तः. —^{d}) D6 [आ]दाय (for [आ]धाय). D6.7.10.11 T1.2 G3 M3.5 चां(D10 प्रां)जलिं. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 शिरसाभिन(D5 °सा प्रण)तः प्रभुः; V2 B M6 प्रां(B4 M6 सां)जलिः प्रग्रहो नृपः.

13 Ñ1 om. 13 (cf. v.l. 12). —^{b}) M8 कथं (for कालं). Ñ2 B3.4 कर्तुम्; V2 B1.2 वक्तुम्; Cm.g.k.t as in text (for क्षेप्तुम्). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 कामो(D2.9 मदो)न्मत्तस्य भार्गवि(Ś V3 D8.12 °सिनि). —^{d}) Ñ2 V1 B2 D1–5.9 T1.2 M3.4.7.8 विशी(M8 °दा)र्यंते (Ñ2 B2 °ति); V2 B4 विदीर्यंति; B1 विषीदंति; T3.4 वितप्यं(T4 °पद्यं)ते (for विदीर्यन्ते). Ś V3 D8.12 सुमध्यमे; D5 सुशोभने; D6.7.10.11 वरानने (for शुभानने).

14 Ñ1 om. 14 (cf. v.l. 12). T4 om. 14^{ab}. —^{a}) B3 तं; G2.3 तां; M3 त्वा (for त्वां). Ś Ñ2 V1.2 B D6–8.10.11 M3.5.6.9 तु; V3 मां; D1–5.9 T3 मे (for हि). D12 प्राप्स्यसे (for प्राप्य हि). ❀ Cg.k: त्वां प्राप्य मे यदि वधादिर्भवेत् भवतु नामेति शेषः ।; so also Ct. ❀ Ś1 Ñ2 V1

G. 7. 87. 15
B. 7. 80. 16
L. 7. 82. 15

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद्बली ।
विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥ १५
तमनर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् ।
नगरं प्रययौ चाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १६
अरजापि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः ।
प्रतीक्षते सुसंत्रस्ता पितरं देवसंनिभम् ॥ १७

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

$B_{1.2}$ D_{1-6}(marg.)$_{.9.12}$ T_3 $M_{1.3.6}$ वास्तु; V_2 $B_{3.4}$ मेस्तु; K (ed.) वा स्याच् (for वापि). —$Ñ_2$ damaged for [b]. —[b]) M_3 शापो (for पापं). $T_{1.2}$ च (for वा). K (ed.) यदि (for [अ]पि सु-). M_3 -दारुणः. Ś $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ T_3 वधाद्वापि यदु(Ś V_3 $D_{8.12}$ तथो)त्तरं; V_2 B_4 वधाद्वा यत्परं भवेत्; B_1 M_6 पापी ये वोपि(M_6 °यो चास्मि) तद्(M_6 ताम)धात् (corrupt); B_2 (m. also as in V_2) मेपायो वास्तु यः शुभे; B_3 वधात्किमपरं भवेत्; D_5 बंधनं च यदुत्तरं. —[c]) $T_{1.2}$ G_3 भवेद् (for भक्तं). $B_{3.4}$ M_6 हि भज (for भजस्व). V_1 भजस्व त्वं स्वयं देवि. —[d]) Ś $Ñ_2$ V $B_{1.2}$ $D_{1-5.8.9.12}$ त्वयि भ(D_9 स)क्तिर्हि(D_5 °क्तयस्ति) मे प(D_8 पु)रा($Ñ_2$ * * * *); $B_{3.4}$ भक्तत्यागो न संमतः; M_6 भक्तिर्हि परमा शुभा.

15 [a]) D_4 om. तु. V_2 (*sup. lin.* also) शुभां कन्यां; $D_{2.9}$ तु कन्यां तु(D_9 स) (for तु तां कन्यां). —[b]) $D_{6.7.10.11}$ प्राप्य (for गृह्य). $Ñ_1$ $V_{1.2}$ (*sup. lin.* as in text also) $B_{3.4}$ $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ बलात्सं($Ñ_1$ ततः सं)गृह्य(V_2 °कृष्य; B_4 °वेष्ट्य) बाहु(V_1 $T_{3.4}$ पाणि)ना; D_5 स संगृह्याथ बाहुना. —[c]) $T_{1.2}$ G_3 M_3 सं-; Cg.t as in text (for वि-). ❀ Ck: विष्फुरन्तीं विलुठन्तीं "स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः" इति षत्वम्. ❀ Ś $Ñ_1$ V_1 $D_{8.12}$ यथाप्राणं. $T_{3.4}$ वेपमानामति(T_4 °था)क्रम्य.

16 [a]) B_1 एतमर्थं; M_7 ततोनर्थं; Cm as in text (for तमनर्थं). T_1 G_3 $M_{1.7-9}$ महद्घोरं. —[b]) $D_{1.3.4}$ M_1 [अ]ति- (for सु-). B_1 -दारुणः. ❀ Cm: अत्र महाघोरसुदारुणशब्दाभ्यां लोकद्वयभयंकरत्वमुच्यते. ❀ —V_2 reads [c] in marg. —[c]) $Ñ_2$ V_2 $B_{1.2}$ स्वपुरं (for नगरं). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ स्वं(D_3*) जगाम; G_1 प्रविवेश (for प्रययौ च). $Ñ_2$ V_2 $B_{1.2}$ $D_{6.7.10.11}$ M_6 आशु (for चाशु). $B_{3.4}$ आगमत्स्वपुरं राम. —[d]) Ś $Ñ_2$ B_{1-3} D_{12} मधुमत्तम्.

17 D_9 om. 17. V_2 reads [ab] in marg. Note hiatus between [a] and [b]. —[a]) B_1 सुरजाभि-; M_1 अरजा वि-. ❀ Cg: अरजाऽपीति ।; Ck: अरजापीति आकारान्तो नामत्वात् ।; so also Ct. ❀ G_2 च (for सा). Ś $Ñ_1$ V $B_{3.4}$ $D_{1-5.8.12}$ भार्गवी रुद(D_4 °दं)ती दीना(B_3 गत्वा; D_4 नाम्ना). —[b]) $Ñ_1$ B_4 D_{1-5} M_5 सा($Ñ_1$ B_4 D_5 स्वा; M_5 ह्या)श्रमस्य; V_3 भार्गवस्य (for आश्रमस्य). V_2 $B_{3.4}$ समीपतः (for [अ]विदूरतः). $Ñ_2$ आश्रमादपि दूरतः. —[c]) D_6 T_1 M_3 प्रतीक्षं(T_1 °क्ष)ती (for प्रतीक्षते). B_2 स्म; G (ed.) तु (for सु-). Ś $D_{8.12}$ स्म($Ś_1$ स्व)पितरं; B_1 तु सा त्रस्ता; T_4 सुदुःखार्ता (for सुसंत्रस्ता). $Ñ_1$ V_1 $B_{3.4}$ D_{1-4} प्रत्यपालयदुद्विग्ना; D_5 (with hiatus) प्रत्युपालभ्य उद्विग्ना. —[d]) Ś $D_{8.12}$ तत्रस्था (for पितरं). Ś $Ñ_1$ B_4 $D_{2.3.8}$ -संमतं; $V_{1.3}$ $D_{1.4.5.12}$ -संमितं; $T_{3.4}$ -वर्गिनं(T_4 °नी) (for -संनिभम्). ❀ Cg: प्रतीक्षन्ती पितरं आस्ते इति शेषः। प्रतीक्षते स्म संत्रस्तेति च पाठः. ❀ —After 17, $Ñ_2$ V_2 B ins.:

1173* इति कर्म सुदारुणं स कृत्वा
दण्डो दण्डमवासवांस्तमुग्रम् ।
शृणु सर्वमशेषतस्तदद्य
कथयिष्ये तव राजसिंहवृत्तम् ।

[(l. 1) $Ñ_2$ damaged from स up to दण्डो in l. 2. B_1 कृत्वा स (by transp.); B_3 कृत्वा (for स कृत्वा). —(l. 2) B_4 om. दंड. B_1 om. तम्. V_2 असमग्रं; B_3 अयमुग्रं; B_4 यदुग्रं (for तमुग्रम्). —(l. 3) $Ñ_2$ अस्य; B_3 om. (for अद्य). —(l. 4) B_4 प्रकथयिष्ये. $Ñ_2$ राजसिंह सवृत्तं (for °वृत्तम्).]; while M_7 ins. after 17:

1174* अथ सा शशिकान्तमाननं
हृदि निक्षिप्य भयातुरा तदा ।
विरुरोद हतं च भूपतिं
पितरं चाप्रतिमं निरीक्ष्य तम् ।

Colophon. —*Sarga name*: Ś $Ñ_1$ $D_{8.9.12}$ अरजाप्रमाथो; $Ñ_2$ B_2 D_6 अ(B_2 सु)रजाधर्षणं; V_2 $B_{1.3.4}$ सु($B_{3.4}$ अ)रजाभिगमः; V_3 रजोन्मथनः; D_{1-4} अरजारजः; D_5 अरजासरजा. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś $Ñ_1$ V $D_{2.12}$ om.; $Ñ_2$ 85; B_1 D_9 84; B_3 86; B_4 T_4 88; $D_{3.8}$ 77; D_5 72; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7.9.10}$ 80; T_3 87; $M_{6.8}$ 79. —After colophon, T_4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु। श्रीरामाय नमो नमः; G $M_{2.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

७२

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः ।
स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः संन्यवर्तत ॥ १
सोऽपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम् ।
ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २
तस्य रोषः समभवत्क्षुधार्तस्य विशेषतः ।
निर्दहन्निव लोकांस्त्रीञ्शिष्यांश्चेदमुवाच ह ॥ ३
पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविदितात्मनः ।
विपत्तिं घोरसंकाशां क्रुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४
क्षयोऽस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य दुरात्मनः ।
यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छति ॥ ५ G. 7. 88. 5 B. 7. 81. 5 L. 7. 83. 5

72

D12 begins with ॐ.

1 a) D1 स मुहूर्तम्; D12 सुमुहूर्ताद्; M3 भार्गवस्तम्; Cm.g.k as in text (for स मुहूर्ताद्). Ś Ñ2 D8.12 -स्पृष्ट्वा; Ñ1 D5 -स्पर्श्य; V1 D3.9 M6 -स्पृश्य; Cm.g.k.t as in text (for -श्रुत्य). V2 B ततो राम मुहूर्तात्स. —b) Ś Ñ2 V3 D8.12 महर्षिर्; Ñ1 V1 B1–3 G2 M6 ब्रह्मर्षिर् (for देवर्षिर्). Ś V1.3 D8.12 -द्युतिः (for -प्रभः). —c) D9 तमाश्रमं शिष्यकृतं. —d) Ś2.3 Ñ1 D3.6–8.11.12 T1–3 G2.3 M2.3.6.9 स न्यवर्तत; D2.9 सोभ्यवर्तत; G1 M5.8 सत्र्यवर्तत; M1 सन्निवर्तत; M7 om. (for संन्यवर्तत).

2 a) B1 सुरजां (for अरजां). D2.9 तमनर्थं महाघोरं. —b) Ś V3 D12 [अ]भिपरिप्लुतां; D8 [अ]धिपरिप्लुतां (for समभि°). —Ñ1 om. ^{cd}. —c) V3 D10(marg.).11 ग्रह- (for [अ]रुण-). —d) M7 वपुषा; Cg.k.t as in text (for प्रत्यूषे). M3 हि; M6 च; M7 [ए]व; Ct as in text (for न). M3 [अ]विराजतीं; Ct as in text (for विराजतीम्). —For 2^{cd}, Ś Ñ2 V1.2 (marg.) B D1–5.8 9.12 T3.4 subst.:

1175* उषस्यरुणसंयुक्तां ज्योत्स्नामिव निरञ्जनाम् ।

[D2 ओष्ठस्फुरण- (for उषस्यरुण-). V2 (before corr. as above) B3.4 प्रत्युषस्यरुणत्र(V2 °ग्र)स्तां; B2 प्रत्यूषारुणसंकाशां (for the prior half). Ñ2 विभावसोः; V1 D1–5.9 T3.4 नि (D1 T3.4 सु)रंजितां; V2 (before corr. as in B2) B3.4 हतप्रभां; B1.2 विराजतीं (B2 °जितां) (for निरञ्जनाम्).]

—Thereafter Ñ2 V2 B3.4 cont.; while B2 ins. after 4:

1176* स तामपृच्छद्दयितां सुतां परमदुःखिताम् ।
किमेतदिति सोवाच दण्डस्य दुरतिक्रमम् ।

[(l. 1) B2 कृषितां(sic) (for दयितां). B3 ऋषिः (for सुतां).]

—Thereafter B2 cont. 1178*.

3 Mı damaged for ^{a} except तस्य रो. —b) Ś Ñ1 V1 B3.4 D1–5.8.9.12 M2.10 महात्मनः (for विशेषतः). —After 3^{ab}, D3 ins.:

1177* कन्यां ममाश्रमस्यैव नात्मानं कोऽवबुद्धवान् ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मुनिः किंचिदवाङ्मुखः ।
दण्डापचारबुद्ध्या स बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।

—Ś2 reads 3^{c}–5^{b} twice. —c) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 निर्दग्धुमिव; T3.4 निर्दग्धुकामो (for निर्दहन्निव). Ñ2 V2 B1.3 दिव्येन चक्षुषा वीक्ष्य. —d) Ś V3 D8.12 शिष्यानिदम्; Ñ1 V1 D2.9 स शिष्यान्सम्-; Ñ2 V2 B1.2.4 T3.4 ततः(B3 क्रुद्धः; T3.4 भृगुः) शिष्यान्; D1.3–5 शिष्यान्स सम्- (for शिष्यांश्चेदम्).

4 Ś2 reads 3^{c}–5^{b} twice. —a) B4 वीक्षध्वं. Ś V2.3 B1.2 D8.12 विपरीतेन; Cm.g.k.t as in text (for विपरीतस्य). M6 विपरीतस्य दंडस्य. —b) V2.3 दंडेन; M6 पश्यत (for दण्डस्य). Ñ V1 D1–5.9 T3.4 [अ]दीर्घदर्शि (D5 °जीवि)नः; T1 G2.3 M2–5.7–9 [अ]विजितात्मनः. Ś B1.2 D8.12 दंडेनाविदितात्मना; G1 दंडकस्य दुरात्मनः. —c) Ś V3 D8.12 विशता; T4 रुदंतीं; Cm.g.k.t as in text (for विपत्तिं). M5 क्रोध- (for घोर-). Ś V3 D8.12 -संकाशं (for -संकाशां). —d) Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 दीप्ताम्; D7.10.11 Ct क्रुद्धाद्; Ck as in text (for क्रुद्धाम्). Ś V3 D8.12 मत्समीपं दुरात्मना; Ñ2 V2 B1.2 आत्मनः संकरीकृतां; B3.4 कालेनोपहतात्मनः. ❀ Cg: अग्निशिखामिव स्थितां क्रुद्धामरजाम् । क्रुद्धादग्निशिखामिवेति पाठे क्रुद्धान्मत्तो जायमानामग्निशिखासदृशीं विपत्तिं विनाशं पश्यध्वम्. ❀ —After 4, V2 B4 ins.; while B2 ins. 1176* and then cont.:

1178* व्याहारयति मे वाचं निगूढामपि कर्मणा ।
दण्डकोपसमुत्थेन दीप्तामग्निशिखामिव ।

[(l. 1) V2 वाचं मे (by transp.). —(l. 2) V2 -समुत्सेक- (for -समुत्थेन).]

5 Ś2 reads 3^{c}–5^{b} twice. —a) B4 सुमहान् (for दुर्मतेः). Ñ2 V2 B1–3 जातः; V3 कार्यः; Cg as in text (for प्राप्तः). —b) V3 lacuna from दु up to ^{c}. Ś D8.12 M6 [अ]जितात्मनः; Ñ1 V1 B3.4 D1–4.9 T3.4 न संशयः; D6.10.11 M4 महात्मनः; M7 बलानुगः (for दुरात्मनः). D5 सानुबंधस्य निश्चितः. —B4 om. 5^{cd}. —c) V1 सु-; B1 यां; G1.2 M2.4 यत्; Ct as in text (for यः). Ś Ñ1 D2.8.12 M6 प्रदीप्त-(D2 M6 °प्तं) (for प्रदीप्तां).

G. 7. 88. 6
B. 7. 81. 6
L. 7. 83. 6

यस्मात्स कृतवान्पापमीदृशं घोरदर्शनम् ।
तस्मात्प्राप्स्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६
सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ ७
समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः ।
धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८
सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च ।
महता पांसुवर्षेण नाशं यास्यन्ति सर्वशः ॥ ९
दण्डस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयः ।
पांसुभूत इवालक्ष्यः सप्तरात्राद्भविष्यति ॥ १०
इत्युक्त्वा क्रोधसंतप्तस्तमाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११
श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोऽश्रमावसथो जनः ।
निष्क्रान्तो विषयात्तस्य स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२

Ñ2 V2 B1.2 इवाग्नेयीं (for हुताशस्य).—d) Ñ2 B1 स; V2 B2.3 सं- (for वै). Ñ2 V2 B1-3 स्पृष्टवानिमां (B3 °निह); D10.11 M10 स्प्रष्टुमर्हति. Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 M6 ह्य (V1 D5.12 [all with hiatus] अ; D9 त्व) चिरं (D1.4 °षां; M6 साचिः सं) स्पृष्टवानिह (Ś V3 D8.12 °निव); M4.7 शिखां स्प्रष्टुमिहेच्छति; Cg as in text.

6 a) Ś B1 D8.12 M6 च; D2.9 त्वं (for स). B2 स यस्मात् (by transp.). M4.7 घोरम्; M6 वामम् (for पापम्). B1 कृतमन्यायम् (for कृतवान्पापम्).—b) Ś D1-5.8.9.12 -संसिरं; D6.7.10.11 -संहितं; T3 -संज्ञितं (for -दर्शनम्).—c) Ñ V3 D2.3.5.9 प्राप्स्यसि. B3.4 समवाप्स्यति तस्मात्स; M6 प्राप्यते हि सुदुर्मेधाः.—d) Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 M6 पांशु (D12 M6 °सु) वर्षमनुत्तमं (D5 °समन्वितं).

7 a) Ñ1 V1 D1-5.9 T3.4 स राजा सप्तरात्रेण (Ñ1 °वर्षेण).—b) D4 स्व- (for स-). Ñ2 B3 D6.7.10.11 -पुत्र- (for -भृत्य-).—V3 lacuna from c up to विष- in 8b.—d) T4 दारुणः (for दुर्मतिः).

8 V3 lacuna up to विष- in b (cf. v.l. 7). M7 om. 8-9.—a) Ñ1 तस्माच्च (for समन्ताद्).—b) Ñ1 B2 विषयश् (for विषयं). V3 D5 तस्य (for चास्य). M6 विषयोस्य दुरात्मनः.—c) Ś V3 D8.12 M6 महता; D3 वर्षते; G3 यस्य ते; Cm.g.k.t as in text (for धक्ष्यते). Ñ1 D1-6.8.9 पांशु-. B3.4 पांशुवर्षेण धक्ष्यते (B4 दह्यते).—d) G2 महेंद्रः (for महता). T3.4 वह्निना भृशं; L (ed.) पापकर्मणः (for पाकशासनः). Ś V3 D8.12 M6 नाशं यास्यति सर्वशः (Ś1 V3 दुर्मते: [sic]; D8.12 दुर्मतिः).

9 V3 M6.7 om. 9 (for M7, cf. v.l. 8).—a) Ś D8.12 यानि (for सर्व-). Ś Ñ1 V1 D8.12 जानीत; B1 पापानि (for यानीह).—b) Ś Ñ1 V1 B3.4 D2.3.5.8.9.12 जंगमस्थावराणि च; Ñ2 V2 B2 जंगमानि स्थिराणि च.—After 9ab, Ś D8.12 ins.:

1179* दण्डदोषात्पांशु (D12 °सु) वर्षमिह क्षिप्रं भविष्यति ।

—c) Ś Ñ V1.2 B D1-5.8.9.12 सर्वेषां (for महता). Ñ1 D1-6.9 पांशु-. Ś D8.12 -वर्षाणां (for -वर्षेण).—d) D6.7 T3 सर्वतः (for सर्वशः). Ś D8.12 पतनात्प्रलयो भवेत्; Ñ V1.2 B D1-5.9 क्षयः (Ñ1 °यं) क्षिप्रं भवि (B1 करि) ष्यति; D10.11 विलयं सर्वतोगमन्; T1.2 G3 सर्वाणि विलयं गमन्. ❀ Cg: विलयमगमन् गमिष्यन्तीति यावत् ।; so also Ck.t. ❀

10 D5 om. 10.—a) B1 पापविषयो (for विषयो यावत्).—b) B1 यावच् (for तावत्). B1 चैव; G2 M1 वर्ष-; M10 सर्वं (for सर्व-). Ś Ñ V1 B3.4 D2.8.9.12 सवनमाश्रमं (B4 °मुच्छ्रयं); V2 चैवनमाश्रमं (sic) (sup. lin. also) चैव समंततः; V3 B2 D1.3.4.6.7.10.11 T G3 M3.5.6 सर्वं (B2 चैव; D6.7 T4 सर्व) समुच्छ्रयं (D1.3.4 °च्छ्रितं) (for सर्वसमुच्छ्रयः). ❀ Cm: सर्वसमुच्छ्रयं उच्छ्रयते उन्नतत्वस्मादेशादिति उच्छ्रयः चराचरप्राणिमात्रम् ।; so also Cg.k.t. ❀—c) Ś2 Ñ1 V D1-4.6.9 पांशु-. Ś Ñ1 V B2-4 D1.2.4.6-9.12 T4 M3.5-9 -भूतम्; Ñ2 B1 D10.11 T1-3 G3 -वर्षम्; D3 -भूमिम् (sic) (for -भूत). Ś D1-4.8.9.12 [अ]सेव्यं; Ñ1 B1 M6 [अ]कल्प्यं; Ñ2 V1.2 B2-4 [अ]कस्मात्; D6.7.10.11 T G3 M3.5.7-9 [अ]लक्ष्यं (for [अ]लक्ष्यः). V3 अपध्वस्तं (for इवालक्ष्यः). ❀ Cg.k: पांसुवर्षमिवालक्ष्यमिति । so also Ct. ❀—d) B3 सर्व- (for सप्त-). B1 D10.11 Cg.t -रात्रं (for -रात्राद्).—After 10, B2 ins. twice (first time in marg.):

1180* सत्यमेवं भवेद्वाक्यं नान्यथा चैव जायते ।

11 D10 reads 11 in marg.—a) Ś V3 D8.12 -संपन्नः; D6.7.10.11 T3.4 -ताम्राक्षः; G1 -संरक्तस्; G3 -संत्रस्तस् (for -संतप्तस्).—b) Ś Ñ1 V1.3 D3.5.6.8.12 T3.4 स्वम्; Ñ2 B1.2.4 T1.2 G3 M3 तद्-; D2.9 त (D9 स्व) स्य; Ck.t as in text (for तम्). V3 lacuna from दा up to d. Ś Ñ1 B2 D2.5.8.12 -निवासिनां; Cm.k.t as in text (for -निवासिनम्). ❀ Cg: तदाश्रमवासिनमिति । स्वाश्रमनिवासिनमित्यर्थः. ❀—c) Ś D8.12 जनपदाद्बाह्ये; Ñ V1.2 B D1-5.9 °पदस्यांते; Cm.g.k.t as in text (for °पदान्तेषु).—d) B3 अपि (for इति). Ñ1 [अ]वोचयत्; Ñ2 B4 D9 [अ]वोचत; V1 B1.3 D1.3.4 [अ]चोदयत्; V2 (after corr.; before corr. as in V1) [अ]शेचत; B2 [अ]भाषत; D2.5 [अ]नोदयत् (for चाब्रवीत्). Ś D8.12 संरब्धमित्युवाच ह.

12 M10 om. (hapl.) 12-13b.—a) M6 क्रुद्धस्य तद् (for तूशनसो). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D2.8.9.12 उक्तमात्रे (V3 °त्रो) ह्यु (B3.4 तू) शनसा; Ñ2 V2 B1.2 उक्तमात्रे (Ñ2 V2 °त्रो) ह्यनेनासौ (B2 marg. also चानेनासौ).—b) D6.7

स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् ।
इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३
इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् ।
अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४

त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् ।
अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५
इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समुपाक्रमत् ।
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १६

G. 7. 88. 17
B. 7. 81. 18
L. 7. 83. 17

$T_{3.4}$ G_1 $M_{3.5}$ आश्रम- (for सोऽश्रम-). M_6 -[आ]वसतिर् (for -[आ]वसथो). Ś V_3 $D_{8.12}$ स तत्र विषये जनः; $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.3.5.9}$ सो(V_1 [with hiatus] $D_{3.5}$ आ; $D_{2.9}$ ह्या)-श्रमावसथी जनः; $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{2.4}$ स तत्रा(B_2 marg. also सखी)वसथी जनः(B_2 कृतः); $B_{1.3}$ तत्रस्था(B_3 °त्र यो) वसथीकृतः; $D_{1.4}$ सर्वोपि तापसो जनः. ❀ Cg : सोश्रमावसथ इति छान्दसः संधिः ।; so also Ck.t. ❀ —^{c}) M_6 निष्क्रम्य (for निष्क्रान्तो). Ś Ñ V B $D_{1-5.7-12}$ M_6 तस्मात् (for तस्य). D_6 T_1 विषयांतस्य; M_5 विषयांते च. —^{d}) $\tilde{N}_1$ V_2 B $D_{1.3-5}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ च; $\tilde{N}_2$ V_1 $G_{1.2}$ स (for ऽथ).

13 M_{10} om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). —^{a}) Ś $D_{8.12}$ तत्; Ñ V $B_{1.2.4}$ $D_{1-5.9}$ M_6 तं; Cm.g.k.t as in text (for स). V_3 मुनिगणम्; T_2 मुनिवरो (with hiatus); G_1 मुनिः पुत्रीम् (for मुनिजनम्). —^{b}) Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{2.9}$ $T_{3.4}$ सो($\tilde{N}_1$ उ; B_1 सु)रजाम्; M_6 स्वां सुताम् (for अरजाम्). Ś $D_{8.12}$ मुनिर् (for इदम्). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. V_2 reads ^{cd} in marg. also. —^{c}) V_2 (marg.) दुर्वृत्ते; Cm.g.t as in text (for दुर्मेधे). $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1.2.4.5.9}$ आश्रमे त्वं(D_5 स्वं) सु($\tilde{N}_1$ च)दुर्मेधे; $\tilde{N}_2$ V_2 B_{1-3} आश्रमे त्वं (B_3 इहैव च) स्वधर्मेण; D_3 आश्रमे त्वं सुदुर्धर्षे. —^{d}) Ñ $V_{1.2}$(marg. also as in text) $B_{1.2}$ $D_{1.2-5}$ वसेह; B_3 वस त्वं; $D_{2.9}$ वस च; M_5 ह्याश्रमे; G (ed.) वत्से ह (for आश्रमे). Ñ V_1 $D_{1.3-5}$ [ए]व समा°; V_2 (marg.) M_5 सु(V_2 [ए]व) समाहिते; B_2 [ए]वसमन्विता; D_2 [ए]वसमाश्रिता; Cg.k.t as in text (for सुसमाहिता). ❀ Cm : समाहितेति । समाहिता शोभनसमाधिमती. ❀

14 ^{a}) $\tilde{N}_1$ वचन- (for योजन-). —^{b}) $\tilde{N}_2$ सुरुचिरं शुभं (for °रप्रभम्). —^{c}) $\tilde{N}_1$ अरजा; B_1 सुरजे; D_2 अरजं; D_9 अजरे (for अरजे). M_9 damaged for विज्वरा भुङ्क्ष्व. Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ G_2 विरजा($\tilde{N}_2$ °जं); M_7 विज्वरं (for विज्वरा). M_7 भुक्त्वा (for भुङ्क्ष्व). —^{d}) $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{3.4}$ $D_{1-5.9}$ $M_{2.4.9}$ कालम् (for कालश्). $\tilde{N}_1$ $B_{3.4}$ $D_{1-5.9}$ अत्र; V_1 एतं; M_4 चास्य (for चात्र). $\tilde{N}_1$ V_1 B_4 $D_{2.3.9}$ समाससी; B_2 समीक्ष्यतां; B_3 D_5 समाः शतं; $D_{1.4}$ स्थिता सती; $D_{6.8.12}$ $T_{1.2}$ $M_{5.8-10}$ प्रतीक्षतां; $T_{3.4}$ प्रतीयतां; M_4 प्रतीप्सितं (for प्रतीक्ष्यताम्). —After 14, V_2 ins. 1181*.

15 $\tilde{N}_1$ $D_{1.2.4.5.9}$ om. 15. —^{a}) M_8 तत् (for त्वत्-). $Ś_2$ B_2 $D_{3.8}$ T_{1-3} G $M_{1-3.6.8-10}$ -समीपं (for -समीपे). M_5 तु (for च). D_7 ये च (by transp.). —^{b}) Ś V_3 $D_{8.12}$ चानिशं; $\tilde{N}_2$ V_1 B_2 यां निशां; D_3 नित्यशः (for तां निशाम्). —For 15^{ab}, $B_{3.4}$ subst.; while V_2 ins. after 14:

1181* सत्त्वानि योजनं यावदिह यानि वसन्ति वै ।

[V_2 यांति; B_3 [आ]यांति (for यानि).]

—$\tilde{N}_2$ om.; V_2 reads 15^{cd} in marg. —^{cd}) V_3 $D_{3.6}$ पांशु- (for पांसु-). Ś V $B_{1.2}$ $D_{8.12}$ M_6 -वर्षस्य; G_1 -वर्षेषु (for -वर्षेण). $Ś_1$ D_3 G_2 $M_{5.10}$ नित्यशः; $V_{1.2}$ $B_{1.2}$ तां निशां (for नित्यदा). V_2 (before corr.) $B_{3.4}$ अवध्यानि भविष्यंति पांशुवर्षस्य(B_3 °ह)तानि वै. —After 15, Ś $\tilde{N}_1$ V B $D_{1-5.7-12}$ $T_{3.4}$ ins.; while $\tilde{N}_2$ ins. after 16^{ab} (first occurrence):

1182* श्रुत्वा नियोगं तस्यर्षेररजा भार्गवी तदा ।
तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता ।

[(l. 1) V_2 B_{2-4} तन्मुने:; B_1 तं तत्र; $D_{2.9}$ देवर्षे:; D_8 तस्यार्थे; $D_{10.11}$ ब्रह्मर्षे: (for तस्यर्षेर्). V_3 श्रुत्वा नियोजनं सा तु (for the prior half). $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1.2.4.7.9-11}$ $T_{3.4}$ सारजा; $\tilde{N}_2$ V_2 B सा कन्या; V_3 * पिता; $D_{3.5}$ सरजा (for अरजा). V_3 विरजा (for भार्गवी). V_2 (before corr.) -सुता; B_4 शुभा; T_3 तथा (for तदा). —After l. 1, D_7 ins. 16^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. —(l. 2) $B_{3.4}$ [उ]वाच पितरं (for पितरं प्राह). $D_{1.5}$ भार्गवी; D_8 भ्रातरं (sic); D_{12} भर्तारं (for भार्गवं). T_4 transp. पितरं and भार्गवं. Ś V_3 $D_{8.12}$ भृशदुःखितं; $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.2}$ भृगुनंदनं; B_3 दुःखपीडिता; B_4 दुःखसंहिता (for भृशदुःखिता).]

16 $\tilde{N}_2$ reads 16^{ab} twice. —^{a}) B_3 भार्गवी (for भार्गवो). B_3 सा तु; B_4 $D_{1.3.4}$ वासात्; D_5 देशं; D_9 कन्यां; M_5 वाक्यं (for वासम्). —^{b}) Ś V_3 B_1 $D_{8.12}$ M_6 समुपागमत्; $D_{6.7.10.11}$ समकारयत् (for समुपाक्रमत्). $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{3.4}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ G (ed.) तस्मादन्यमु($D_{2.9}$ °दु; G [ed.] °म)पा(B_3 °मथा)क्र($T_{3.4}$ ग)मत्. —After 16^{ab}, Ś V_3 $D_{8.12}$ ins.:

1183* स तु शप्तस्तदा तेन प्रदेशो ब्रह्मवादिना ।;

while $D_{6.7.10.11}$ T G $M_{1-5.7-10}$ ins.:

1184* तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् ।

[G_1 त्याज्यं; $M_{1.2.8}$ राजन् (for राज्यं).]

—D_7 repeats 16^{cd} here (cf. v.l. 1182*). —^{c}) Ś $\tilde{N}_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{8.12}$ -भूतः (for -भूतं). $M_{2.4.6.9.10}$ भस्मसंभूतं. M_8 स सप्ताहाद्भस्मभूतं. —^{d}) Ś V_3 $D_{5.8.12}$

G. 7. 88. 18 B. 7. 81. 18 L. 7. 83. 18

तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलसानुषु ।
शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन पुरा वैधर्मके कृते ॥ १७
ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र जनस्थानमथोऽभवत् ॥ १८
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव ।
संध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ १९
एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः ।
कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २०
स तैर्ऋषिभिरभ्यस्तः सहितैर्ब्रह्मसत्तमैः ।
रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २१

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

य(V3 D5 त)थोक्तो(D5 °क्तं) (for यथोक्तं). Ñ2 V2 B1.2.4 स चापि ब्रह्मतेजसा; B3 तच्च सर्वं नराधिप; M6 स चाभूत्तस्य तेजसा.

17 ^{a}) V3 om. तस्यासौ. Ñ1 D2.3 यस्य; D9 यश्च (for तस्य). Ñ1 V1 D1–7.9 T3.4 [अ]यं (for [अ]सौ). D3 राम (for दण्ड-). Ñ2 V2 B T1.2 G3 M3 दंडस्य (for [अ]सौ दण्ड-). B3 विषये (for -विषयो). —^{b}) Ñ2 V2 B1 मध्ये (for विन्ध्य-). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 -शैलस्य (for -शैवल-). Ñ2 B1 -विंध्ययोः; V2 -रित्वयोः (sic); B3.4 -संधिषु (for -सानुषु). B2 मध्ये विंध्यस्य शृंग(marg. also शैवलविंध्य)योः; D6.7.10.11 विंध्यशैवलयोर्नृप. —^{c}) Ñ1 V1.2 (before corr.) B4 D1–5.9 T3.4 ह्युशनसा; G2 महर्षिणा (for ब्रह्मर्षिणा). Ś D8.12 तात; Ñ1 V1.2 (marg.) B1–3 D2.9 M6 राम; V2 (before corr.) B4 राजन्; D1.3–5 T3.4 पूर्वं (for तेन). —V2 reads ^{d} in marg. —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 तस्मिन्; Ñ2 damaged; B3 राम (for पुरा). Ś V3 D3.8.12 वै धर्षणे; Ñ V1 D1.2.4.5.9 G2 M10 वै (Ñ2 *; D1.4 त्वा)धार्मि(D5 कर्मि)के; B1.3 वैदर्भके; D7 M9 वैधर्म्यके; T3.4 वै भार्गवी-; M6 चाधर्मके (for वैधर्मके). Ñ V1 D2.9 नृपे (for कृते). V2 (before corr.) B2 (marg. also with hiatus).4 अपराधादुरात्मनः; D10.11 वैधर्म्ये सहिते कृते. ❀ Cv : तस्येत्यादि । तस्य राज्ञो वैधर्मके कृते तेन ब्रह्मर्षिणा शप्तो दण्डविषयोऽसौ ।; Cm : दण्डस्येति । वैधर्म्यके वैधर्म्यं विपरीतधर्मः । स एव धर्म्यकः । स्वार्थे कः । तेन दण्डेन विपरीतधर्मे कृते सति विन्ध्यशैवलसानुषु ब्रह्मर्षिणा यो दण्डविषयः दण्डदेशः शप्तः । तस्येति प्रथमार्थे षष्ठी । सोऽसावित्यर्थः । Cg.k : तस्यासौ । व्यत्ययात् षष्ठी । सोऽसावित्यर्थः ।; Ct : तस्यासौ । व्यत्ययात् षष्ठी । सोऽसावित्यर्थः । विन्ध्यशैवलयोः मध्ये इति शेषः. ❀

18 ^{a}) Ñ2 V2 B M6 तदा (for ततः). —Ñ1 V1 B3 D1.2.4.5.9 om. 18^{cd}. —^{c}) Ś V3 D3.8.12 तत्र; V2 D10.11 ह्यत्र (for यत्र). B4 स तपस्विजनो यत्र. —^{d}) Ś D8.12 T4 अथ; V2.3 D3.6.7.10.11 M1.4.5.8.10 अतो (for अथो). Ñ2 B1.2.4 तज्जनस्थानमुच्यते.

19 ^{a}) Ñ2 B1 एवं (for एतत्). B4 मे (for ते). —^{b}) D8 तत् (for यन्). Ś D3.12 T1.2 G3 M3.6 त्वं; B1 से (for मां). Ñ2 V2 B1.2 संश(B2 °श्र)यं (for राघव). D1.4 यन्मां त्वं परिपृच्छसि. —^{c}) V3 lacuna for संध्यामुपासितुं. Ñ2 V2 B M6 राम (for वीर). —^{d}) Ñ2 V2 (marg.) B1.2 ह्यरिसूदन; V2 (before corr.) B3.4 [ऽ]यमुपस्थितः; D1.3.4 ह्य(D1 ह्यु)पवर्तते; M3 [ऽ]भ्यतिवर्तते (for ह्यतिवर्तते).

20 ^{a}) Ñ1 V1.2 (before corr. as in text) D1–4.9 T3.4 राम; B3.4 राजन्; D5 वीर (for सर्वे). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{d}) Ś D8.12 ह्यादित्यं. V2 (before corr.; marg. also as in B3) प्रतिपाशते (for पर्युपासते). Ñ1 V1 B3.4 D1–5.9 T3.4 पूजयंति दिवाकरं(B3.4 तमोनुदं; D3 दिवौकसां).

21 ^{a}) Ś B3 D8.9.12 अन्यैर्; D8 सत्यैर् (for स तैर्). D10.11 ब्राह्मणम् (for ऋषिभिर्). Ś D8.12 अभ्यस्तैः; V2 B2–4 D3 अभ्यर्च्य; D9.10.11 T2 Cm.g.k.t अभ्यस्तं; Cmp as in text (for अभ्यस्तः). Ñ1 D1.2.4.5 सत्यैरेभिस्त्रिरभ्यस्तैः (D2 °रस्यास्ते [sic]); V1 सहैवोपास्यतां वीरः; V3 अनेकऋषिभि * *; D6 स तैर्महर्षिभिस्ततः; D7 सर्वैर्ब्रह्म समभ्यस्तं. —^{b}) Ś D8.12 संहितैर्; V1 ऋषिभिर् (for सहितैर्). Ś1 D10.11 M3.7 -वित्तमैः; Ś2.3 V1.3 D6–9.12 T3.4 M6 -वादिभिः (for -सत्तमैः). Ñ1 स्तुतिब्रह्मभिरन्वितैः; V2 B2–4 D2 स्तवै(D3 स्तुतै)र्ब्रह्माभि(D2 °द्वि) र्निर्मितैः; D1.4 स्तवैर्ब्रह्मादिभिर्वृतैः; D3 स्तुतो ब्रह्मामिनंदितैः; D5 स्वैर्ब्रह्माभिर्विवृतैः. —^{c}) V2 B2–4 स्तु(V2 त)तोस्तमगमद्देवस्(V2 B3 °व). —^{d}) V3 ततो; B2.4 त्वं च (for गच्छ). —For 21, Ñ2 B1 subst.; while V2 B2–4 ins. after 21 :

1185* अभिष्टुतः सुरवरसिद्धसंघै-
गतो रविः सुरुचिरमस्तशैलम् ।
त्वमप्यतो रघुवर गच्छ संध्या-
मुपासितुं प्रयतमना नरेन्द्र ।

[(l. 1) Ñ2 सनर; B2 सुरगण-; G (ed.) सुरवरः (for सुरवर-). V2 B4 -देव- (for -सिद्ध-). —(l. 4) B1 भवानिति (for नरेन्द्र).];

while M7 ins. after 21 :

७३

ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः संध्यामुपासितुम् ।
उपाक्रामत्सरः पुण्यमप्सरोभिर्निषेवितम् ॥ १
तत्रोदकमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २
तस्यागस्त्यो बहुगुणं फलमूलं तथौषधीः ।
शाकानि च पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ।
प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपावसत् ॥ ४
प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाह्निकमरिंदमः ।
ऋषिं समभिचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५
अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसंभवम् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ G. 7. 89. 6 B. 7. 82. 6 L. 7. 84. 6

1186* यस्य राघव सुवर्णकोमलै-
बाहुभिर्मुकुलिता महीरुहाः।
बन्धुजीवदलमण्डलः स्वयं
चास्तमेष तिमिरापहो गतः।

Colophon :—*Sarga name*: Ś1.3 D8.12 दण्डकशापः; Ś2 Ñ1 V1.3 B1 D1–5.9 दण्डशापः; Ñ2 V2 B3 दण्डोपाख्यानं (V2 °नः); B2.4 दण्डकोपाख्यानं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.4.12 om. Ñ2 86; V1 63; B1 D9 85; B3 87; B4 T4 89; D3.8 78; D5 73; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 81; T3 88; M6.8 80. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु। श्रीरामाय नमो नमः; G1.3 M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः।; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

73

1 [a]) D5 ऋषि- (for ऋषेर्). V2 आकर्ण्य (for आज्ञाय). —D1 om. (hapl.) from संध्याम् in [b] up to 2[a]. —[c]) D6.10.11 M6 Ct अपाक्रा(D6 °क्र)मत्; D7 अभ्ययात्तत्; G2.3 उपक्रामत्; M7 उपाक्रमत् (for उपाक्रामत्). —[d]) D6.7.10.11 Ct अप्सरोगणसेवितं. —For 1[cd], Ś Ñ V B D2–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1187* उपचक्राम तत्पुण्यमप्सरोबहुलं सरः।

[B1 उपाचक्राम. B4 विपुलम् (for तत्पुण्यम्). B1 चाप्सरो-; D5 सरोज- (for अप्सरो-). V2 (after corr. marg.; before corr. as above) B1 -गणसेवितं (for -बहुलं सरः). T3.4 अप्सरोभिश्च संकुलं (for the post. half).]

2 D1 om. 2[a] (cf. v.l. 1). —[a]) D10 T1–3 G3 M3.7 अथो(D10 M7 ततो; T3 दत्तो)दकम्. —[b]) D8 मत्वा सु- (for अन्वास्य). M7 राघवः (for पश्चिमाम्). —[c]) Ś V2.3 B1.2 D8.12 रम्यं; B3.4 वीरः (for रामः). —[d]) Ś D8.12 महौजसः (for महात्मनः). B4 कुंभयोनिमथार्चितुं.

3 [a]) Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 M6 बहुविधं (for °गुणं). —[b]) V1 D10.11 G1 कंद-; V2 D6.7 फलं (for फल-). B1.2.4 -मूल- (for -मूलं). Ś V3 D8.12 न्यवेदयत्; Ñ1 सवाडवं; Ñ2 V2 (marg.) B2.4 M6 रसान्वितं; V1 D1–5.9 सखांडवं; B1 -समन्वितं; B3 समाकुलं; D6.7 T1 G3 ततोधिकं; D10.11 तथौषधं; T2 ततोदकं; T3 च षड्रसं; T4 च तद्रसं; G1 महौषधीः; M3 Cg.k तथौषधिं; M9 ददावृषिः; G (ed.) रसायनं (for तथौषधीः). ❀ Cg : कन्दमूलं कन्दरूपं मूलं कन्दमूलम्।; so also Ck.t. ❀ —[c]) D10.11 M10 शाल्यादीनि; M1.9 एतानि च (for शाकानि च). M2.6 विचित्राणि (for पवि°). Ś Ñ1 V1.2(before corr.).3 B3 D1–5.8.9.12 T3.4 रसवंति च शाका(V2 °ली)नि; Ñ2 V2 (after corr. marg.) B1.2.4 शोभनं(B2 [marg. also as in B1] भोजनं) रसवच्चित्रं; G2 एतानि चमकल्पानि. —[d]) Ñ V1.2 B D1–5.9 T3.4 उपाहरत् (for अकल्पयत्).

4 [a]) Ś2.3 D8.12 M6 तु भुक्त्वा (for भुक्तवान्). Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T4 नरव्याघ्रस्; V2 (marg.; before corr. as in Ñ1) B1 रघुश्रेष्ठस् (for नरश्रेष्ठस्). —[c]) Ś D8.12 प्रीतस्य; V2 B पूतश्च (for प्रीतश्च). B2 तां (for second च). M5 परितुष्टात्मा. —[d]) M9 रात्रीं. Ś Ñ V B1.2.4 D1.4.7.8.10–12 T2–4 G1 M1.3.10 समुपाविशत्; B3 सुखमावसत्; D5 समुपाहरत् (for समुपावसत्). D2.9 तां तु रात्रिमुपाविशत्.

5 [a]) D4 om. from काल्यम् up to [d]. Ñ1 D3.6 कल्य; B D2.7.12 कल्यम्; D1 G2 पुनर्; Cv.m.g.t as in text (for काल्यम्). D9 प्रभाकल्ये समुत्थाय. —[b]) T4 G2 M1.2.4.5.8.9 कृत-; Cg.t as in text (for कृत्वा). Ś B3.4 D8.12 अनुत्तमं; D2.3.5 अरिंदमं(D3 °म) (for अरिंदमः). Ñ2 V2 B1.2 D1 G (ed.) कृत्वा पौ(B2 D1 पू)र्वाह्निकीं (G [ed.] °कां)क्रियां (Ñ2 B1 D1 °कं विधिं). —[cd]) G3 M1.3 ऋषीन्. Ś Ñ1 V3 D6–8.10–12 T3.4 M6 समुपचक्राम. Ś D1.8.9.12 M5 °द्वहः; D6 नरो° (for रघूत्तमः). Ñ2 V2 B अनुज्ञापयितुं रामो महर्षिमुपचक्रमे.

6 [a]) V2 B3.4 सोभिवाद्य; D4 पुनर्वाद्य (for अभिवाद्य). Ñ2 B2 चापि (for रामो). B1 अब्रवीच्चाभिगम्याथ. —[b]) Ñ2 V2 B तमृषिं संशि(Ñ2 शंसि; V2 संश्रि)तव्रतं. —[c]) D2 आपृच्छ्य. Ñ1 V1 D1–5.9 M2.4.5.7–9 साधये (V1 शाधि मे; D3 सिद्धये; D9 साधु वै; M2.4.7–9 स्वालये; M5 स्वालयं) ब्रह्मन्; Ñ2 B साधु यास्यामि; V3 M6 साधयिष्यामि; D6.7.10.11 T3.4 स्वाश्रमं(T3.4 °लयं) गंतुं; G1 त्वां गमिष्येहं; K (ed.) स्वां पुरीं गंतुं (for

G. 7. 89. 7
B. 7. 82. 7
L. 7. 84. 7

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः ।
द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७
तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् ।
उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८
अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् ।
पावनः सर्वलोकानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९
मुहूर्तमपि राम त्वां ये नु पश्यन्ति केचन ।
पाविताः स्वर्गभूतास्ते पूज्यन्ते दिवि दैवतैः ॥ १०
ये च त्वां घोरचक्षुर्भिरीक्षन्ते प्राणिनो भुवि ।
हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११

त्वां गमिष्यासि). —M1 om. (hapl.) 6^{d}–7^{c}. —^{d}) V1 D1–4 सम(V1 D2 समा)नुज्ञातुम् (for माम°).

7 M1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). —^{a}) Ñ2 B1 [अ]वगृहीतो. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 महामुने(Ś V3 D8.12 °ने:); V2 (after corr. marg. as in text) B3 तवानघ (for महात्मनः). —D1.4 om. (hapl.) 7^{cd}. —^{c}) B1.2 पुनश्च (for द्रष्टुं). D2 गमिष्यामि. V2 B3.4 द्रष्टुं च पुनरेष्यामि. —^{d}) Ś V3 D3.5.8.12 इतो गतः; Ñ1 V1 D2 इहागतः; V2 B4 D7.9–11 T2 Ct महात्मनः (for इहात्मनः). ❀ Cg : अतः परमपि यदा आकाङ्क्षा तदा आत्मनः पावनार्थमागमिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः. ❀

8 D4 reads 8^{ab} twice. —^{a}) Ñ1 V1 D1–4 (both times).5.9 एवं; V2 om.; M8 तस्मिन् ; Cg as in text (for तथा). Ñ1 भवतु; V1.2 (*sup. lin.* also as in text) B1.3.4 D1–4 (both times).5.9 ब्रुवति (for वदति). Ñ1 काकुत्स्थ. —^{b}) D4 (first time) वाक्य * * महामुने. —M4 om. 8^{c}–11. D4 reads 8^{c}–9^{b} consecutively. —^{d}) Ñ1 V1 D1–4 (both times).5.6.9 T3.4 बाष्प- (for धर्म-). D1 -नेत्रं; M6 -नेता; Cm.g.k.t as in text (for -नेत्रस्). Ś D8.12 सोगस्त्यो हर्षितस्तदा; Ñ2 V2 B1.2 सोगस्त्यो मुनिसत्तमः; V3 प्रयांतं मुनिपुंगवः; B3.4 बाष्पकंठो महामुनिः.

9 M4 om. 9; D4 repeats 9^{ab} (for both, cf. v.l. 8). V3 om. 9–15^{b}. —^{a}) D1.4 (both times) अत्यद्भुततमं; D2.3 इत्यद्भुतमिदं. —^{b}) T3.4 नाम (for राम). —^{c}) Ś Ñ1 V1 B3.4 D2.8.9.12 पावनं; Cm.k.t as in text (for पावनः). Ś Ñ V1.2 B D T2.4 G1.2 M7 Cm.k.t -भूतानां (for -लोकानां). —^{d}) Ñ1 D2.9 त्वयोक्तं; Cm.t as in text (for त्वमेव). G2 पुरुषोत्तम (for रघुनन्दन).

10 V3 M4 om. 10 (cf. v.l. 9 and 8 respy.). V2 reads 10^{ab} in marg. —^{a}) Ś V2 (before corr.) B3 D8.12 येपि (for अपि). V2 सर्वभूताश्च (for मुहूर्तमपि). V2 B1.3 ये रामं; D1 राम त्वं; D2 राजस्त्वं (sic); D9 तावत्त्वां; M1 राम त्वा (for राम त्वां). —^{b}) V2 B1 मैत्रं; B2 नेत्रैः; B4 T3.4 मैत्र्या; D6 ये तु; T1.2 G3 M3 ये हि; G2 M2.6.10 ये च; B (ed.) येतु (for ये नु). B4 मानवाः; T3.4 ये नराः (for केचन). Ś D8.9.12 नेत्रैरीक्षंति मानवाः (D9 ये नराः); Ñ1 V1 मैत्रेणेक्ष्यं(V1 °क्षं)ति ये नराः; Ñ2 D3–5 मै(D3 ने)त्रेणेक्षं(Ñ2 °च्छं)ति ये नराः; V2 (before corr.) B3 मैत्रात्स्पृ(V2 °त्प)श्यंति मानवाः; D1 नेत्रेणेक्ष्यसि यात्सरान्; D2 मैत्रेण क्षत्रिया नराः. —^{cd}) M8 स्वर्गिभूतास्. D10.11 T2 च (for ते). Ś Ñ1 D1.3–5.8.9.12 सर्वश(D8 °त) स्ते वै; Ñ2 V2 (before corr.) B1.2.4 प्राणिनस्ते वै (V2 °स्तेन); V1.2 (marg.) B3 D2 सर्वभूतैस्ते(V1 °श्च; B3 °स्तैः); D6.7 T1 सर्वलोकेषु; T3.4 सर्वभावैस्ते; M6 सर्वभूतास्ते (for स्वर्गभूतास्ते). M3 पूता वै स्वर्गिभूतास्ते (for °). ❀ Cg : स्वर्गभूताः स्वर्गं प्राप्ताः ।; so also Ck.t. ❀ Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 कथ्यंते; Ñ2 V2 B1.2.4 क्रीडंति; D6.7.10.11 G3 पूज्यास्ते (for पूज्यन्ते). T2 तेपि; M5 भुवि; K (ed.) सर्व- (for दिवि). D8.12 G1 M1 देवतैः. Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 त्रिदिवौकसैः(V1 D1.4 °सः); Ñ2 B1.3 D6.7.10.11 M6 त्रिदिवेश्वरैः; V2 B2.4 त्रिदशेश्वरैः (for दिवि दैवतैः). G2 पूजिताः सर्वभूताश्च पूजिता भुवि देवतैः (sic).

11 V3 M4 om. 11 (cf. v.l. 9 and 8 respy.). —^{a}) B4 येन (for ये च). D4 त्वा. V2 B1.2 D3 चक्षुभिर्घोरैर् (metri cause); G (ed.) चक्षुर्भिर्घोरैर् (for घोरचक्षुर्भिर्). —^{b}) Ñ V1 D1.3.4 वीक्षंते(Ñ2 V1 °ति); D6.7.10.11 T3.4 पश्यंति (for ईक्षन्ते). Ś V2 B1.2 D8.12 निरीक्षंतीह(Ś3 D8 °ते ह) मानवाः; B3.4 निरीक्षंति(B4 °ते) च मानवाः. —^{cd}) D6 पापास्; M10 गतास् (for हतास्). Ñ1 D1–5.9 ब्रह्मदंडेन. —V2 reads ^{d} in marg. Ñ1 * नग-; D1–4.9 नरक-; Ct as in text (for निरय-). D5 नरकमानिनः. Ś D8.12 ते सर्वे भयमापन्ना यांति वै निरयं तथा. —After 11, Ñ V1.2 B D1–7.9–11 T G M1–3.5–10 ins.; while M4 ins. after 8^{ab} (owing to om.) :

1188* ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् ।
भुवि त्वां कथयन्तोऽपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ।

[(l. 1) D5 ते; M4 त्वां; Cm.k.t as above (for त्वं). D2.6.7.9 T2–4 G3 ईदृशं त्वां(T3.4 तु). D2.7 M7.9 नरश्रेष्ठ. D2.6.7.9.10 T3.4 पावनं; T2 G3 ह्लादकं; Ct as above (for पावनः). V2 B3.4 ईशस्त्वं सर्वभूतानां पावनाय नरर्षभ. —(l. 2) Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 लोके (for भुवि). D4 T3.4 त्वा; Cm.t as above (for त्वां). M3 Ck कीर्तयंतो; Cm.t as above (for कथयन्तो). Ñ1 V1 B3 D2.6.7.9–11 हि; T3.4 M5 ये; M3 वै (for ऽपि). Ñ2 V2 B1.2.4 M6 कथयंतो(B2 °स्ते)पि (V2 M6 हि) लोके त्वां (for the prior half). B2 आप्स्यंति; Cm as above (for एष्यन्ति). Ñ B1.2 D1–5.9 M6 मानवाः; T3.4 ते (T4 ये) नराः (for राघव). V2 B3.4 यास्यंति त्रिदिवं जनाः (for the post. half).]

—Thereafter V2 cont. :

गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ।
प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १२
एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ।
अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशीलिनम् ॥ १३
अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं तांश्च सर्वांस्तपोधनान् ।
अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १४
तं प्रयान्तं मुनिगणा आशीर्वादैः समन्ततः ।
अपूजयन्महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १५
स्वस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते ।
शशी मेघसमीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १६
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः ।
अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो विमानादवरोहत ॥ १७
ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामिनम् ।
कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्तं द्वाःस्थं रामोऽब्रवीद्वचः ॥ १८

G. 7. 90. 1
B. 7. 82. 20
L. 7. 84. 18

1189* सर्वेषामेव भूतानां प्रियो बहुमतो मतः ।

12 V3 om. 12 (cf. v.l. 9). —ᵃ) Ñ1 D6.7.10.11 त्वं गच्छ (for गच्छ च). B2 विश्वस्तम्; D1 राम त्वम्; T3.4 चाभीष्टम्; G (ed.) चाविघ्नम् (for चारिष्टम्). Ñ1 B1 D2.9 T3.4 M7 अव्यग्रं. V2 B3.4 साधयस्व (B4 गच्छ त्वं वै) नरव्याघ्र. ❀ Cm : गच्छेति । रिष्टं दुःखम् । अरिष्टं सुखम् ।; Cg : गच्छेति । अरिष्टं सुखम् ।; so also Ck.t. ❀ —ᵇ) B3.4 प्रस्थानम्. —D8 om. (hapl.?) from भयम् up to जगतो in ᵈ. G2.3 M6 -भयः (for -भयम्). —Ś2.3 om.; Ś1 reads 12ᶜᵈ in marg. —ᶜ) Ñ1 V1 D1-5.9 प्रशाधि धर्मेण पुरीं (Ñ1 पुरं; D3.5 महीं); B3.4 प्रशाध्ययोध्यां धर्मेण. —ᵈ) Ñ1 V1 परमो; D1-4.9 परमा (for जगतो). D5 गतिर्हि परमात्मवान्.

13 V3 om. 13 (cf. v.l. 9). —ᵇ) B3.4 D1 T1 G2.3 M1.6-9 सांजलिः (for प्राञ्जलिः). Ś D8.12 प्रश्रयान्; V1 प्रणतो; D2.9 T3.4 G2 प्रयतो; D3 प्रग्रही; Cm.g.k.t as in text (for प्रग्रहो). —ᶜ) G1.3 M1 अभिवादयत. D1.3-5 प्रीतः; G1 प्रीत्या; M6 क्षिप्रं (for प्राज्ञस्). Ś D8 अभिवादं तदा (Ś1 °था) चक्रे; Ñ V1.2 B D2.9.12 T3.4 अभिवादयितुं चक्रे (Ñ2 B3.4 रामः). —ᵈ) D6.7.10.11 M7 सत्य- (for पुण्य-). D6.7 T2 M4 -शालिनं; M3 -*लिनं (for -शीलिनम्). Ś V1 B1.2 D1.3-5.8.9.12 T3.4 सोगस्त्यमृषिसत्तमं; Ñ1 V2 D2 सोगस्त्यो (V2 D2 °स्त्यं) मुनि (D2 नृप) सत्तमः (V2 °मं); Ñ2 B3.4 सोगस्त्यमुपचक्रमे.

14 V3 om. 14 (cf. v.l. 9). Ś1 om. 14ᵃᵇ. —ᵃ) T4 सोभिवाद्य. D3.6.7.10.11 T2 M1.2.4.5.8-10 ऋषि-; D12 मुनिः (for मुनि-). M1 -श्रेष्ठस्; M5 -श्रेष्ठांस् (for -श्रेष्ठं). —ᵇ) Ñ2 V2 (after corr. marg.; before corr. as in text) B1.2 महामुनीन्; M6 ऋषीन्प्रभुः (for तपोधनान्). —ᶜ) V1 अरोहयत्; D2 आरोहत; D9 आरुरोह; M6.7 अभ्या (M6 °भ्य) रोहत् (for अध्यारोहत्). Ñ1 D2.5.8.12 T3.4 M6 तदा (D12 °म) व्यग्रः; V2 (before corr.) B3.4 महाबाहुः; D6 M7 तदव्यग्रं (for तदव्यग्रः). Ñ2 V2 (marg.) B1.2 अध्यारोहत चाव्यग्रः (V2 B1 °व्यग्रं; B2 °स्युग्रं). —After 14, Ñ2 V2 B ins.:

1190* अभ्यर्चितस्तु ऋषिभिर्जगामाशु महामतिः ।

[B1 अभ्यर्जितस्. B4 च (for तु). V2 B4 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). Ñ2 सु- (for [आ]शु). V2 B1 महाद्युतिः.]

15 V3 om. 15ᵃᵇ (cf. v.l. 9). —ᵃ) Ś2.3 D1.2.4-6.12 प्रयातं. B3.4 ऋषि- (for मुनि-). —ᵇ) Ś D8.12 ह्याशीर्वादैः; D2.11 आशीर्वादं. —ᶜᵈ) Ś V3 D8.12 महात्मानं; Ñ1 महाभागः; V2 (before corr.) B3.4 महाबाहुं; D1.3-5 T3.4 महेष्वासं (for महेन्द्राभं). D1.4 [अ]परं; D5 [अ]सुराः (sic) (for [अ]मराः). Ñ2 V2 (after corr. marg.) B1.2 अर्चयांचक्रिरे सर्वे महेंद्रममरा इव.

16 Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 om. 16. —ᵃ) V2 B D6 M6 प्रद (D6 सन्द) दृशे; G (ed.) प्रदृश्यते (for स ददृशे). D3 स्वस्थं ददृशिरे रामं. —ᵇ) Ś V3 D8.12 पुष्पकेन वि (V3 lacuna from वि up to ᵈ) भूषितः. —ᶜ) Ś Ñ2 V2 B D8.12 M6 चंद्रो मेघसमूहस्थो (B1 °समुत्सृष्टो); D3 शीतरश्मिं कलापूर्णं. —ᵈ) Ñ2 V2 B गच्छन्नि (B1 पूर्वां नि; B3 पृथ्वीं नि) जां पुरीं; D3 जलधरे तथा; G3 मेघसमागमे (for जलधरागमे).

17 ᵃᵇ) G1 -दिवसं. V1 प्राप्तः. M2.4 समंततः (for ततस्ततः). Ś V3 D8.12 रामः (V3 प्राप्तः) परपुरंजयः; Ñ1 V1 B4 D1-5.9 प्राप्तः (V1 कृत; D5 प्राप्त) सर्वार्थनिश्चयः (D5 °यं); Ñ2 V2 B1-3 हृष्टपुष्टजनैर्वृतां (for ᵇ). M6 ततोर्धरात्रसमये वर्जमानस्तपोवनं. —ᶜ) Ś3 D8.12 प्राप (for प्राप्य). —ᵈ) Ś D8.12 अवरुह्य च (for अवरोहत). Ñ V2 B D1.3-5.10.11 T3.4 मध्यां (Ñ2 B3.4 D10.11 °ध्य; V2 °ध्यं; B1.2 °ध्ये) कक्षा (B1 °क्ष; D4 T3.4 °क्ष्या) मवातरत्; V1 पद्मयां कक्षामतारयत्; D2.9 कक्षांतरमवातरत्; T1.2 G3 M3 मध्यकक्ष्यामवारुहत्; G (ed.) मध्यकक्षां समाविशत्. ❀ Cg.k : मध्यकक्ष्यामिति । प्राप्येति शेषः ।; so also Ct. ❀ —After 17, Ñ2 V2 B1.2.4 G (ed.) ins.; while B3 ins. after 19 (first occurrence):

1191* ततस्तु तद्ब्रह्मविनिर्मितं शुभं
विमानवर्यं बहुरत्नमण्डितम् ।
विसृज्य वीरो रघुवंशवर्धनो
व्यचिन्तयद्यज्ञविधिं महात्मा ।

[(l. 2) B1.2 विमानरत्नं; G (ed.) °वरं (for विमानवर्यं). V2 -भूषितं (for -मण्डितम्). —(l. 4) B1 विचिंतयद्; B2 विचिंतयन्. V2 यज्ञविधिर्. B4 महात्मना; G (ed.) महामनाः.]

18 Ñ2 V2 B (Ñ2 B1.3 [repeats] 18ᶜ-19) read 18-19 before 74.1. Ñ2 B1 om. 18ᵃᵇ. —ᵃ) Ś3 V2 D8.12 विसर्ज्यैः; Ñ1 [ऽ]तिगम्य; V1 D1-5.9 T3.4 [ऽ]भिगम्य; Ct

G. 7. 90. 2
B. 7. 82. 20
L. 7. 84. 19
लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ । | ममागमनमाख्याय शब्दापय च मा चिरम् ॥ १९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

as in text (for विसृज्य). M6 सुचिरं (for रुचिरं). —^{b}) —D2 om. from काम up to तौ in 19^{b}. V3 कामचोदितं; B2.4 T1.2 G3 कामगामि तत्; D1 कामयामिनं; D9 जवगामिनं; M6 हेमभूषितं (for कामगामिनम्).—After 18^{ab}, D6.7.10.11 T3.4 ins.:

1192* विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ।

—^{c}) Ś Ñ1 V1.2(before corr.).3 B2.3(first time).4 D3.4.7.9–11 M7 कक्षांतर-(B2 °रं); D1.5 कक्षं(D5 °क्ष्यं)तर-; D6 G1 M5 कक्ष्यां(D6 °क्षां)तरे; Cg as in text (for कक्ष्यान्तर-). Ñ1 -विनिर्मुक्तं; V1 B2.4 D1.3–5.9 -विनिक्षि(V1 °निःक्षि)प्तान्; D7.10.11 -स्थितं क्षिप्रं; T3.4 -स्थितान्भक्तान्; Cg.k as in text (for -विनिक्षिप्तं). Ñ2 V2 (after corr. marg.) स निविश्यासने शुभ्रे; B1 स निषद्यासने शुभ्रे; B3 (second time with hiatus) निषद्य आसने शुभ्रे. —^{d}) D6 प्रातान्; D10.11 चारं; T1.2 M5 द्वास्थं (for द्वाःस्थं). Ñ V2 (after corr. marg.) B1.3 (second time) द्वास्थं राजाब्रवीदिदं; V1 D1.3–5 T3.4 द्वास्थान्राजाब्रवीदिदं (V1 °द्वचः); V2 (before corr.) राज त्वां मुनिवाच ह (sic); B2.4 राजा द्वास्थानुवाच ह; B3(first time) राजा द्वास्थमुवाच ह; D9 द्वास्थान्राजा समब्रवीत्.

19 D2 om. up to तौ in ^{b} (cf. v.l. 18). For sequence and repetition in Ñ2 V2 B1, cf. v.l. 18. V3 om. 19^{ab}. —^{a}) Ñ1 गच्छ त्वं लक्ष्मणं चैव. —^{b}) Ś1.2 गतौ तौ; Ñ1 भरतं; Ñ2 B1 गच्छ त्वं; V1 D1.4.5 T3.4 गच्छत्वं; V2 भ्रातरं; B2.3 (second time) गच्छंतं; B3(first time).4 भ्रातरौ; D3.9 गच्छंतु (for गत्वा तौ). Ñ1 M3 रघु- (for लघु-). Ś Ñ B1.3 (second time) -विक्रमः; V1 D1–3.5.9 T3.4 -विक्रमाः; V2 D12 -विक्रमः; B2 D4 -विक्रमं (for -विक्रमौ). D8 ग****विक्रम. —^{c}) D1.4.5.8.9.12 समागमनम्. V1 आख्यानम्; B4 T3.4 G1.2 M1.2.4.5.7 आज्ञाय; D3 आख्याहि; M6 आज्ञाप्य; M10 आख्याय (for आख्याय). —^{d}) Ś V3 D1–5.7.8.10–12 T1.2 G3 M5–7 Cm.g.k.t शब्दापयत; Ñ1 D9 प्रस्थापयत; Ñ2 B3(first time).4 G2 शीघ्रमानय; V1 आख्यापयत; V2 B2 समुपानय; B3 (second time) समानय च; D6 शीघ्रं नयत; T3 समानयत; T4 संज्ञापयत; G1 च शब्दापय (by transp.); M3 शब्दापय हि (for शब्दापय च). —After 19 (first occurrence), B3 ins. 1191*.

Colophon. —*Sarga name*: Ś Ñ V B2.3 D3.5.8.9.12 रामप्रत्यागमनं(Ñ1 B3 °गमं; V3 °गमः; D3.5.9 °मनः); B1 रामप्रत्याभिगमनं; B4 D1.2.4 श्रीरामप्रत्यागमनः(B4 °मनं). —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.12 om.; Ñ2 87; V1 64; B1 D9 86; B3 88; B4 T4 90; D3(marg. also 80).8 79; D4.5 74; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 82; T3 89; M6.8 81. —After colophon, D2 concludes with रामः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

७४

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
द्वाःस्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १
दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ ।
परिष्वज्य ततो रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २
कृतं मया यथातथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम् ।
धर्मसेतुमतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३
युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् ।
सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः ॥ ४
इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिबर्हणः ।
सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ५
सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित् ।
प्राप्तश्च सर्वलोकानां कीर्तिं स्थानं च शाश्वतम् ॥ ६
अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह ।
हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ वक्तुमर्हथः ॥ ७

G. 7.90.9
B. 7.83.8
L. 7.85.7

74

D_{12} begins with ॐ. Before 1, $\tilde{N}_2$ V_2 B ($\tilde{N}_2$ $B_{1.3}$ [repeats] 18^{c}–19) read 73.18–19.

1 ^{a}) Ś Ñ V B $D_{1-6.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 श्रुत्वा तु; Cg.k.t as in text (for तच्छ्रुत्वा). —^{c}) Ś Ñ V B $D_{1.2.4-7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G M द्वास्थः; $D_{8.9}$ T_3 द्वास्थाः (for द्वाःस्थः). $\tilde{N}_1$ $D_{1.2.4}$ कुमारान् . —^{d}) G_1 पार्थिवाय (for राघवाय). $D_{8.9}$ T_3 न्यवेदयत् .

2 ^{a}) M_6 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D_2 तौ (for तु). —V_3 lacuna from वः up to यौ in ^{b}. M_7 राघवौ. D_{12} प्राप्तः (for प्राप्तौ). —^{b}) $B_{3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ उभौ; M_7 प्रीतौ (for प्रियौ). —^{c}) $T_{1.2}$ G_3 M_8 तदा (for ततो). $D_{2.5.9}$ तु(D_5 च) रामस्तौ (for ततो रामो). $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1.3.4}$ पर्यष्वजत रामस्तौ(D_3 काकुत्स्थो); $B_{3.4}$ प्रणतौ संपरिष्वज्य. —^{d}) D_8 वाचाम् (sic) (for वाक्यम्). $\tilde{N}_1$ चैवम्; V_1 $D_{1.3-5}$ चेदम् (for एतद्). $B_{3.4}$ ततो वाचम्(B_4 °क्यम्) (for वाक्यमेतद्).

3 ^{a}) M_7 कर्म (for मया). M_9 om. यथा. $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.2.4}$ यथोद्दिष्टं; D_3 य * * थ्यं; M_8 तु सर्वं वै (for यथातथ्यं). —^{b}) $\tilde{N}_1$ अचिंतयत् (for अनुत्तमम्). —^{c}) $Ś_{1.3}$ V_3 $D_{3.8}$ धर्मं (for धर्म-). Ś $\tilde{N}_1$ V $D_{1-5.8.9.12}$ T_4 -हेतुम्; Cg.k.t as in text (for -सेतुम्). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_2 $D_{5-7.10.11}$ G $M_{2.4.7.8.10}$ अथो; $B_{3.4}$ $T_{3.4}$ अहं (for अतो). —^{d}) M_7 अर्हसि (for इच्छामि). V_2 (before corr.; after corr. marg. as in text) $B_{3.4}$ कर्तुमिच्छे यशस्करं. —After 3, $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7-10}$ K (ed.) ins. :

1193* अक्षयश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम ।
धर्मप्रसवनं त्वेतत्सर्वपापप्रणाशनम् ।

[(l. 1) K (ed.) Cg अक्षय्यश्; Ct as above. —(l. 2) M_1 धर्मस्य (for धर्मप्र-). $D_{7.10.11}$ T_1 $M_{4.10}$ Cgp.k.t -प्रवचनं; K (ed.) Cg -प्रसाधकं (for -प्रसवनं). $D_{6.7.10.11}$ चैव(D_{11} °वं); G_2 $M_{4.5.10}$ चैतत्; K (ed.)ह्येतत् (for त्वेतत्). M_7 सर्वमेतत् (for सर्वपाप-).]

4 ^{a}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 भवद्भ्याम्; Cg as in text (for युवाभ्याम्). —^{b}) V_2 (after corr. marg.; before corr. as in text) B_3 महाक्रतुं (for अनुत्तमम्). $\tilde{N}_1$ राजसूये महोदये. —^{d}) $\tilde{N}_1$ ततो; B_1 तदा; D_5 G_3 यत्र; M_1 क्षत्र-; Cg.k.t as in text (for तत्र). $\tilde{N}_1$ V_1 च; $D_{6.7.10.11}$ तु; Cg.k as in text (for हि).

5 V_2 om. 5. $\tilde{N}_1$ $D_{1.2.3}$ (om. 5^{ab} and 6^{cd})$_{.4.5.9}$ transp. 5 and 6. —^{a}) Ś D_8 T_2 यष्ट्वा (for इष्ट्वा). Ś V_2 $B_{1.3.4}$ $D_{3.8.9.12}$ हि; $\tilde{N}_1$ सु- (for तु). —$Ś_1$ om. (hapl.) 5^{b}–6^{a}. —^{b}) $B_{3.4}$ [ऽ]मित्र- (for शत्रु-). —V_3 reads ^{cd} after corr. in marg. —^{c}) $D_{4.5}$ M_6 स हुतेन; T_2 G_2 $M_{2-4.7}$ सुकृ(T_2 G_2 °हृ)तेन (for सुहुतेन). V_1 $D_{1.4.5}$ $T_{1.2}$ G_3 M_3 समृ($D_{1.4}$ °मि)द्धेन; $D_{2.9}$ सुसुद्धेन; D_{12} सुयष्टेन (sic); M_6 सुयष्ट्वा तु (for सुयज्ञेन). $\tilde{N}_1$ संगतेन समिद्धेन; $\tilde{N}_2$ $B_{1.2.4}$ सु(B_2 स्व)समृद्धेन विधिवद्; V_2 (before corr. as in $\tilde{N}_2$)यज्ञेन सुकृतेनासौ; B_3 स्विष्टेन सुख्यातेनासौ (unmetric); D_3 सद्भूतेन निरुद्धेन; D_8 सुहूतेन तु षष्ठेन. —^{d}) M_1 वारुणत्वम् . $\tilde{N}_1$ $D_{1-5.9}$ उपागतः; V_2 (before corr. as in text) B_3 अवाप्तवान्; B_4 अवाप्नयात् (for उपागमत्).

6 $Ś_1$ om. 6^{a} (cf. v.l. 5). V_1 om. 6. $\tilde{N}_1$ $D_{1.2.3}$(om. 5^{ab} and 6^{cd})$_{.4.5.9}$ transp. 5 and 6. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) $Ś_{2.3}$ $\tilde{N}_1$ V_3 $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 इष्ट्वा हि ($D_{1.2}$ M_6 तु) (for सोमश्च). D_{12} राजयज्ञेन. —^{b}) $\tilde{N}_1$ $D_{1-5.9}$ M_6 सोमो; V_3 राज-; D_6(m. also as in text)$_{.7}$ $T_{3.4}$ चेष्ट्वा (for इष्ट्वा). Ś $D_{8.12}$ राजयज्ञे(D_{12} °सूये)न; $\tilde{N}_2$ V_2 B यज्ञेनेष्ट्वा हि($B_{3.4}$ स) (for इष्ट्वा धर्मेण). V_3 यज्ञवित्. —^{c}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ सर्वलोकेषु. Ś V_3 $D_{8.12}$ प्राप्तवाँल्लोकविख्यातं; $\tilde{N}_1$ $D_{1.2.4.5.9}$ M_6 प्राप्तः सर्वेषु लोके(D_2 काले)षु; $\tilde{N}_2$ V_2 B प्राप्तवान्सर्वलोके(V_2 °भूते)षु. —^{d}) $D_{1.2.4.6-9.12}$ $T_{1.4}$ G $M_{1.3.8}$ कीर्ति-. D_5 तु (for च). $D_{2.9}$ अनुत्तमं (for च शाश्वतम्).

7 ^{a}) M_7 तस्मिन् . —L (ed.) om. 7^{bc}. —For 7^{ab}, Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 G (ed.) subst.; while T_2 ins. after 7^{cd} (first occurrence) :

G. 7. 90. 10
B. 7. 83. 9
L. 7. 85. 8

श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः ।
भरतः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ८
त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुंधरा ।
प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ ९
महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः ।
निरीक्षन्ते महात्मानो लोकनाथं यथा वयम् ॥ १०
प्रजाश्च पितृवद्राजन्पश्यन्ति त्वां महाबल ।
पृथिव्यां गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥ ११
स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप ।
पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १२

1194* तस्माद्भवन्तौ संचिन्त्य कार्येऽस्मिन्यत्कृतं हितम् ।

[$B_{1.2}$ तन्मां (for तस्माद्). Ś V_{3} $D_{8.12}$ तद्भवंतौ सु- (for तस्माद्भवन्तौ). $D_{2.9}$ यत्नेन; G (ed.) यच्छेय: (for संचिन्त्य). Ś Ñ V_{1} $D_{8.9.12}$ क्षमं (for कृतं). V_{2} (before corr. as in B_{2}; after corr. marg.) यत्तु संहितं; B_{1} कर्तुमर्हथ; B_{2} वक्तुमर्हत:; B_{3} यत्क्रमस्थितं; B_{4} यत्क्षमं स्थितं; T_{2-4} यज्ञसंज्ञिते (T_{2} °ज्ञके) (for यत्कृतं हितम्). V_{3} अस्मिन्नहनि यत्क्षमं; M_{6} क्षणेस्मिन्मम यत्क्षमं; G (ed.) संचिंत्य तन्मया सह (for the post. half).]

—T_{2} reads ^{cd} twice. V_{2} reads ^{c} after corr. in marg. —^{c}) $D_{6.7}$ यच्च युक्तं; Cg.k.t as in text (for [आ]यतियुक्तं). G_{2} से; M_{6} तत् (for second च). Ś $D_{8.12}$ अस्मिन्नहनि यद्युक्तं; $Ñ_{2}$ V_{2}(before corr.) $B_{3.4}$ आयत्यां च(V_{2} तु) तदात्वे च; V_{1} $D_{1-5.9}$ यदायत्यां तदा त्वेव(V_{1} D_{2} °दात्वे च) ($D_{1.4}$ सुखं चैव); $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ हितं(V_{3} इदं)वा यदि वा युक्तं; T_{2}(second time)$_{.3.4}$ युक्तिमंतौ तथा त्वेनं(T_{2} °दा दक्षौ). —^{d}) Ñ V_{1} $B_{3.4}$ $D_{1-5.9}$ T_{2}(second time)$_{.3.4}$ युक्तं तद् ($Ñ_{2}$ यद्); G_{1} तत्तथा (for प्रयतौ). V_{2} om.; B_{4} कर्तुम् (for वक्तुम्). $Ñ_{2}$ V_{2} $B_{3.4}$ $D_{2.5.9.11}$ T_{2} (both times) G_{1} M_{6} अर्हथ($Ñ_{2}$ V_{2} $B_{3.4}$ D_{5} °त:).

8 ^{a}) V_{2} reads after corr. in marg. from रा up to ^{b}. $Ñ_{2}$ V_{2} $B_{1.2}$ M_{6} [इ]दं (for [ए]तद्). V_{2} (before corr.) $B_{3.4}$ वचनं तस्य (for राघवस्यैतद्). —^{b}) Ś V_{3} $D_{8.12}$ वाक्यं धर्मसमन्वितं; V_{2}(before corr.)$B_{3.4}$ G [ed.] भ्रातु:(B_{3} °तृ)श्रे(G [ed.] °तुर्ज्ये)ष्ठस्य धीमत:. —^{c}) D_{5} वाक्यम् (for भूत्वा). —V_{2} reads ^{d} after corr. in marg. —^{d}) D_{5} एवम् (for वाक्यम्). M_{7} चैतद् (for एतद्). V_{2} (before corr.) $B_{3.4}$ वचनं प्रत्युवाच ह.

9 ^{a}) M_{7} सत्वं (sic) (for धर्म:). M_{6} [ऽ]पर: (for पर:). Ñ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.9}$ त्वं(D_{3} स्व)धर्म:($Ñ_{1}$ V_{1} °र्मे)परम: साधो(B_{3} शास्ता). —^{c}) Ś V_{3} $D_{8.12}$ M_{4} प्रतिष्ठा हि; Cg.k.t as in text (for प्रतिष्ठिता). —^{d}) $T_{1.2}$ M_{3} स्वयं; M_{5} जयश् (for यशश्). $Ñ_{2}$ V_{2} B $T_{3.4}$ [अ]मित्रकर्षण ($T_{3.4}$ °र्शन) (for °तविक्रम). Ś V_{3} $D_{8.12}$ लोकानामव्ययं यश:; D_{2} यस्य त्वमितविक्रम.

10 V_{3} om. 10. —^{a}) $Ñ_{2}$ लोक-; V_{2} (*sup. lin.* also as in text) B_{3} प्रजा- (for मही-). B_{3} धर्मे त्वा; D_{5} M_{6} सर्वेषां (for सर्वे त्वां). —^{b}) $B_{3.4}$ शचीपतिम्. D_{6} T_{2} $M_{1.6}$ [अ]परा:(D_{6} °रं; M_{1} °रे); Ck.t as in text (for [अ]मरा:). —^{c}) B_{1} प्रतीक्षंते; M_{8} निरीक्षंतो. V_{2} B_{2-4} महाबाहो; $D_{6.7.10.11}$ G_{1} M_{1} महात्मानं (for महात्मानो). —^{d}) $Ś_{2.3}$ $Ñ_{1}$ $B_{1.4}$ $D_{5.8.9.12}$ $T_{1.2}$ G_{3} $M_{3.5.6}$ लोकनाथ. Ś V_{1} $D_{1.3-5.8.12}$ तथा; M_{8} त्वया (for यथा). M_{6} [अ]व्ययं (for वयम्).

11 ^{a}) $D_{10.11}$ G_{1} Ck पुत्राश्; Cg as in text (for प्रजाश्). $T_{3.4}$ स्व- (for च). V_{2} (after corr. marg. as in text) विधिवद्. V_{1} राम (for राजन्). M_{6} यथा च पितरं राजन्; M_{7} प्रजापतिश्च विधिवत्. —^{b}) M_{7} पश्यति. Ś Ñ V_{1} B $D_{2.8.9.12}$ महामते; $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ महीपते($T_{3.4}$ °तिं); M_{6} महाबलं. —V_{2} reads ^{cd} in marg. —^{cd}) $D_{1.6.7.10.11}$ $T_{1.3.4}$ G_{3} M_{10} पृथिव्या. D_{8} पति-; G_{1} केतु-; M_{7} अधि- (for गति-). —G_{3} damaged from तो up to णि in ^{d}. G_{1} प्राणानाम्. —V_{3} lacuna from म up to वं in 12^{a}. $Ñ_{2}$ $B_{1.2}$ सर्वेषां प्राणिनां प्रभो; M_{7} प्राणिनामसि पार्थिव (for ^{d}). V_{2} (before corr. as in $Ñ_{2}$) $B_{3.4}$ त्वं पृथिव्यां नरश्रेष्ठ प्राणिनां परमा गति:.

12 V_{3} lacuna up to वं in ^{a}(cf. v.l. 11). —^{a}) $Ñ_{1}$ -विधे; D_{2} कथं; Ck.t as in text (for -विधं). —^{b}) Ś $Ñ_{2}$ $V_{2.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{8.12}$ M_{6} आहर्ता तु($Ñ_{2}$ तत्); B_{3} आह कर्तुं (sic); Ck as in text (for आहर्तासि). D_{5} M_{9} तथा; Ck as in text (for कथं). $T_{3.4}$ बत (for नृप). —M_{7} om. (hapl.) 12^{cd}. —^{c}) $Ñ_{1}$ V_{3} $D_{3.7.10}$ पृथिव्या; $D_{2.9}$ जगत्यां (for पृथिव्यां). Ś Ñ V_{1} $B_{3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ सर्वभूता(B_{4} °वर्णा)नां; V_{2} (before corr. as in $Ś_{1}$) $B_{1.2}$ स(V_{2} पू)र्ववंशानां (for राजवंशानां). —^{d}) D_{9} विशोको. Ś $V_{1.3}$ B_{3} $D_{1.3.8.12}$ ह्यत्र; $Ñ_{1}$ ह्यनु-; D_{5} यच्च (for यत्र). —After 12, Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-6.8.9.12}$ $T_{3.4}$ L (ed.) ins.; while $Ñ_{2}$ V_{2} B G (ed.) ins. after 13:

1195* श्रूयते राजशार्दूल सोमस्य मनुजेश्वर ।
ज्योतिषां सुमहद्युद्धं संग्रामे तारकामये ।
वरुणस्य महाघोरे संग्रामे मत्स्यकच्छपा: ।
निवृत्ते राजशार्दूल यत्र क्षीणा जलेचरा: ।
श्रूयते राजसूये तु शक्रस्याक्लिष्टकर्मण: ।
देवासुरं महायुद्धं सर्वोत्सादमवर्तत ।
हरिश्चन्द्रस्य यज्ञान्ते राजसूयस्य राघव ।
आडीवकं महायुद्धं सर्वक्षत्रविनाशनम् ।

[(l. 1) $Ñ_{1}$ $D_{1-6.9}$ $T_{3.4}$ राजसूये(D_{5} °यो) हि($T_{3.4}$ °न); B_{1} हि महाराज; $B_{3.4}$ नरशार्दूल (for राजशार्दूल). —After the prior half of l. 1, D_{1} erroneously ins. the post. half of l. 5 repeating it in its proper place. $Ñ_{2}$ V_{2} $B_{1.2}$ हि

पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन्पौरुषमागताः ।
सर्वेषां भविता तत्र क्षयः सर्वान्तकोपमः ॥ १३

स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम ।
पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १४

भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वामृतमयं यथा ।
प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः ॥ १५

उवाच च शुभां वाणीं कैकेय्या नन्दिवर्धनम् ।
प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेन हि ॥ १६ G. 7. 90. 23 B. 7. 83. 17 L. 7. 85. 20

(V2 च; B1 [अ]पि) महौजसः; B3.4 D2.4 मनुजेश्वरः; D6 हि नरेश्वर (for मनुजेश्वर). —(l. 2) B2 हि; D3 च (for सु-). B3 -महायुद्धं. D1 वधश्च प्राणिनां चैव (for the prior half). —After l. 2, D6 T3.4 read l. 7–8. —(l. 3) Ñ2 B महाघोरः; V2 महद्युद्धं (for महाघोरे). Ñ2 V3 B संग्रामो मत्स्यकच्छपैः (for the post. half). —(l. 4) Ś D8.12 निंद(D12 °दं)तो; Ñ2 V2 B नि(B2 सं)वृत्तो; D3 वव्रते; T3.4 निर्वृत्ते; L (ed.) निर्वृते (for निवृत्ते). Ñ1 D1–6.9 T3.4 राजसूये वै(T3.4 तु) (for राजशार्दूल). V1 B3.4 जलेश्वराः. —(l. 5) V2 श्रूयंते; T3 श्रूयतां (for श्रूयते). T3.4 वै (for तु). Ś Ñ2 V1 B1.2 D8.12 राजशार्दूल; V3 B3.4 राजसूयांते(B3 °यं तु) (for °सूये तु). Ś Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.12 क्षत्रस्य; D2.9 मित्रस्य (for शक्रस्य). V2 (also as above) B3.4 मनुजेश्वर (for [अ]क्लिष्टकर्मणः). —(l. 6) Ñ2 V3 B1.3.4 D5.6.8 दे(D6 दै)वासुर-; T3.4 दैवासुरं. Ñ2 V3 B D2.5.6.9 महद्युद्धं. —D1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 8. T3.4 सत्त्व- (for सर्व-). D4.9 -[उ]च्छेदम्; G (ed.) -[उ]त्सेधम् (for -[उ]त्सादम्). D5 व्यवर्तत. Ś D8.12 सर्वोत्साहनिवर्तकं; Ñ1 V2 B1.2 यत्र वर्ष(V2 marg.)मवर्तत; V3 सर्वस्मादनुवर्तनं; B3 यत्र वर्षशतं ततः (for the post. half). —(l. 7) D3.4 पर्यंतं(D4 °ते) (for यज्ञान्ते). Ñ B1.2 D5 राजसूयश्च. —Ś2 om. from l. 8 up to 14^{b}. —(l. 8) Ñ1 V1 आतीवकं; B2 आडिवकं; B3.4 आभीरक-; D5 आटीवकं; D6 आसीत्किल; D8 अदीर्घकं; T3.4 आ(T4 अ)पताकं (for आडीवकं). Ñ2 V2 B1.3.4 D2.6 T3.4 महद्युद्धं. Ñ2 -प्राणि-; V2 B1.2 -सत्त्व-; B3.4 -प्राण-; D5 -पक्ष- (for -क्षत्र-). V2 D2.9,12 -विनाशकं.]

—Thereafter Ñ2 V2 B D6 cont. 1197*.

13 Ś2 om. 13 (cf. v.l. 1195*). —^{a}) Ś1.3 V3 D8.12 पृथिव्यामेव राजानो. —^{b}) Ś1.3 V3 D12 M7 राज-; D8 राज्य-; M6 ये च (for राजन्). G1 M1.5–7 पौरुष्यम्. Ś1.3 V3 D8.12 M6 आश्रिताः; Ck.t as in text (for आगताः). —For 13^{ab}, Ñ2 V2 B subst. :

1195* ये केचित्पुरुषा राजन्पौरुषं समुपाश्रिताः ।

[B4 केचित्तु (for ये केचित्). B2 सत्त्वमाश्रिताः.]

—^{c}) Ñ2 V2 B चात्र; Ck.t as in text (for तत्र). —^{d}) Ś1.3 D8.12 संवर्तक-; Ñ2 V2 B कालांतक- (for सर्वान्तक-). D10.11 Ck संक्षयः सर्वकोपजः; M3 क्षयः सर्वांतको महान्. —For 13, Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 subst. ; while Ñ2 V2 B D6 cont. after 1195* :

1197* पृथिव्यां यानि सत्त्वानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।
पार्थिवानां प्रजानां च राजसूये ध्रुवं क्षयः ।

[(l. 1) T3 भूतानि (for सत्त्वानि). T4 पृथिव्या गतिभूतोसि (sic) (for the prior half). Ñ2 च (for [अ]पि). —(l. 2) D2.9 transp. पार्थिवानां and प्रजानां. Ñ2 B1.2 वै (for च). D3.6 T3.4 च सर्वेषां (for प्रजानां च). Ñ2 ध्रुवः; D6 T3 महा- (for ध्रुवं). Ñ1 क्षयं. V2 B राजसूय(V2 B2 °यः)क्रतुः क्षयः; T4 राजसूयान्महाक्षतिः (for the post. half).]

—After 13, Ñ2 V2 B G(ed.) ins. 1195*.

14 Ś2 om. 14^{ab} (cf. v.l. 1195*). V2 reads 14^{ab} twice. —^{a}) V2 (first time) सत्यं; B3 D6.10.11 सर्वं; Cg as in text (for स त्वं). —^{b}) Ñ2 V3 B1.2 M3.5.6.10 अमित-; M7 अद्भुत-; Cv as in text (for अतुल-). Ñ2 V3 B1.2 D7 T1.2 M10 -विक्रमः. Ś1.3 Ñ1 V1.2 (first time) B3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 बुद्ध्या संचिं(T4 निश्चि)त्य राघव; G3 गुणै * * * * * * (damaged). —V3 om. (hapl.) 14^{c}–15. —^{d}) B4 सा हि (hypm.) (for हि). —For 14^{cd}, Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.; while V2 (after the first occurrence) B4 ins. after 14^{ab}:

1198* प्राणिनां चिन्तय शुभं त्वं हि तेषां परा गतिः ।

[V2 B3.4 D2.9 T3.4 हितं (for शुभं). V2 B3.4 त्वमेषां(V2 °षा) परमा गतिः (for the post. half).]

—Thereafter V2 B3.4 cont. :

1199* स त्वमेवंविधं यज्ञं यजेथा नात्र संशयः ।

[Prior half = 12^{a}. B4 सत्यम् (for स त्वम्).]

15 V3 om. 15 (cf. v.l. 14). —^{a}) Ñ1 च; Ñ2 B1.2 M1.5 हि (for तु). —D5 om. 15^{b}–16^{a}. —^{b}) Ñ2 V1 B1 D2.3.9 तथा; M3 तदा (for यथा). Ś D8.12 T3.4 श्रुत्वामृतरसोपमं(T3 ° समं तदा; T4 °वदावृतं). —^{d}) Ñ2 damaged after रामः up to 16^{b}. Ñ1 V1.2 (after corr. marg. as in text) B3.4 D1–4.9 रामः प्राणभृ(D1.3.4 प्रहर)तां वरः.

16 Ñ2 damaged for ^{ab}; D5 om. 16^{a} (for both, cf. v.l. 15). —^{a}) V3 स (for च). M9 मधुरां (for च शुभां). Ś D8.12 वाचं. Ñ1 V1.2 B D1–4.9 T3.4 परिष्वज्य; V3 D6.7.10.11 शुभं वाक्यं (for शुभां वाणीं). —^{b}) Ś Ñ1 V3 D (except D3). कैकेय्यानंदवर्धनं; G1.2 M1.2.4–9 कैकेयी°. —V1 om. 16^{c}–17^{b}. —^{c}) Ś V3 D8.12 एतेन (for प्रीतोऽस्मि). Ñ2 V2 B परितुष्टश्च; M7 om. (hapl.) (for °तुष्टोऽस्मि). —^{d}) D6.7 T3.4 G2 M8–10 ह; M2.4.7 च (for हि). D10.11 Ck.t वचनेनघ; M6 °नौजसा (for वचनेन हि). Ś V3 D8.12 परेण वचनौजसा; Ñ V2 B D1–5.9 वाक्येनाने(D5 °न्ये)न सुव्रत(B3 च त्वया; D1.4.5 राघव; D2.3 ते प्रभो).

G. 7. 90. 24 B. 7. 83. 18 L. 7. 85. 21 इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमाहितम् ।
व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥ १७
एष तस्मादभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् ।
निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन वै ॥१८
प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां यज्ञेन संमितः ।
तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधूक्तं सुसमाहितम् ॥ १९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

17 V1 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). —a) G3 damaged from स up to ध in b. Ñ1 D1-5.9 T3.4 M7 इदं च(D1.4 T4 *; D3.9 M7 तु; D5 हि) वचनं श्रीमान्(D3.5 श्रीमत् ; T3 रम्यं; T4 वीर; M7 क्लीबं [sic]). —b) D6.10.11 -समागमं; D7 -सनातनं; B (ed.) °गतं (for -समाहितम्). —After 17^{ab}, Ñ1 D1-5.9 T3.4 ins.; while Ś ins. after 18; D6 ins. after 17:

1200* हृद्यं तथ्यं च पथ्यं च सर्वस्य प्रीतिवर्धनम् ।

[D5 तथा (for तथ्यं). D1.3.4 transp. तथ्यं and पथ्यं. Ś पश्यंस्त्वं (for पथ्यं च). D5 सूर्यस्य (for सर्वस्य). D6 T3.4 प्रियवर्ध(D6 °दर्श)नं (for प्रीतिवर्धनम्). Ś सर्वसत्त्वविवर्धन (for the post. half).]

—c) Ś D8 व्याहृत्य. —d) Ś2 Ñ1 B3 D1.3-5 T3.4 M1 पृथिवी-(Ś2 M1 °व्यां); B4 प्रजानां; D2.9 जगती- (for पृथिव्याः). Ñ1 V1.2 B3 D1-5.9.10 T3.4 M6 परिपालने.

18 a) Ñ1 V1 D1-5.9 T3.4 एवं (for एष). Ś एष तेस्मद्- (Ś3 ते मद्-); Ñ2 B2.4 Cg.k.t एषस्त्वस्माद्; V2 B1 D10.11 T2 G3 एष्य(B1 °त)दस्मद्-; B3 समयगस्माद्; D6.7 एषोहं त्वद्-; M3 एष ह्यस्माद्; M6 एष तुभ्यम् (for एष तस्माद्). Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 T4 M6 अभिप्रायो(Ñ2 V2 B °यं); Cv.g.k.t as in text (for °प्रायाद्). —b) B2 D9 राजसूय- (for °सूयात्). D10.11 क्रतुक्रमात्; T2 M7 रघूत्तमात्. Ś D8.12 राजसूये हि मे परः. ☞ D12 lacuna from 18c up to 76.15. —c) Ś Ñ1 V1 D1-5.8.9 T3.4 नि(D3 वि)वर्ति(V1 °वारि)तो महाबाहो; Ñ2 V2 B T1.2 G3 M3 निवर्तये(T1 G3 °वर्तामि; T2 °रता सु; M3 °वृत्तोस्मि) महाबाहो. —d) Ś Ñ1 V1 D1-4.8.9 T3.4 त्वया तु(Ñ1 D1.3.4 T3.4 सु-; D8 नु-); Ct as in text (for तव सु-). V3 D6.7.10.11 T3.4 G1 M5 च (for वै). V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 तद्वाक्यपरिबो(V2 °रो)धितः; D5 त्वया सुव्याहृतेन वै. —After 18, Ś ins. 1200*, while V3 D3 (marg.) ins. l. 2 only of 1201* after 18.

19 Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9 transp. ab and cd. —a) Ñ1 V1 D1-4.8 पालने (for पालनं). —b) Ś1.2 राज्यं; D1.3.5.8 राज्ञो (for राज्ञां). V1 धर्मेण; D1 यज्ञे सु- (for यज्ञेन). Ñ1 V3 संमिते; D2.3 संमतः; D4.5 °तं (for °मितः). —For 19^{ab}, D6.7.10.11 subst.; while V2 B3.4 S subst. l. 2 only for 19^{ab}; whereas V3 D3 (marg.) ins. l. 2 only after 18:

1201* लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः ।
बालानां हि शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ।

[(l. 2) D7.10.11 T3.4 M7 Ct तु (for हि). V2 B3.4 बालादपि; D6 बालकात्तु (for बालानां हि). M7 -पूर्वजैः (for -पूर्वज). V2.3 B3.4 D3 M6.8 ग्राह्यं भरत पूर्वजैः (for the post. half).]

—c) V3 T2 G1 तद्; T1 G3 त्वद् (for ते). Ś Ñ1 V1.2 B4 D1-5.8.9 गृह्णामि ते; T4 शृणु हितं; Ck.t as in text (for शृणोमि ते). —d) D3 साधूनां (for साधूक्तं). Ś D2.8.9 तु (for सु-). V2 B3.4 प्रजानां हितकाम्यया; V3 D6.7.10.11 S साधु(M9 धर्म)युक्तं महामते(V3 D6.7.10.11 T3.4 °बल). —For 19, Ñ2 B1.2 subst.; while V2 B3.4 ins. after 19:

1202* बालानामपि हि शुभं वचो निशम्य
ग्राह्यं वै रघुवर पूर्वजैरपीह ।
तत्तेऽहं वचनमनुत्तमं महार्हं
श्रुत्वैव प्रयतमनाः करोमि सर्वम् ।

[(l. 1) V2 B1 om. हि. —(l. 2) B1 om.; B2 कर्तव्यं; B3 चक्रे वै (for ग्राह्यं वै). —Ñ2 damaged for l. 3 except तत्ते. —(l. 3) V2 तत्ते तु; B1 तत्ते *; B4 इतेदं (for तत्तेऽहं). B4 उत्तमं (for अनुत्तमं). V2 महात्मन् ; B2.4 महार्थं (for महार्हं). —(l. 4) B1.2 [इ]दं; B3 [ए]तत् (for [ए]व).];

whereas M7 ins. after 19:

1203* एवं सुवृत्त्यायतदीर्घबाहौ
रामे च रामावरजे च शान्ते ।
रामानुजः सुस्मितपूर्वभाषी
तं प्राह वाक्यं मधुरार्थमेवम् ।

Colophon: V1 om. —*Sarga name*: Ś1 रामवाक्यं; Ś2.3 Ñ1 V2.3 B3.4 D1-5.8.9 भरतवाक्यं (V3 °* * [illeg.]); Ñ2 B2 राजसूयनिवर्तनं; B1 राजसूयनिवृत्तिः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.4 om.; Ñ2 88; B1 D9 87; B3 89; B4 T4 91; D3.8 80; D5 76; D6.7.10.11 T1.2 G M1-5.7.9.10 83; T3 90; M6.8 82. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

७५

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि ।
लक्ष्मणोऽपि शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १
अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां क्रतुपुंगवः ॥ २
श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि ।
ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३
पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे ।
वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४
विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः ।
अनुरागेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ।
शशास पृथिवीं सर्वां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६
तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही ।
रसवन्ति प्रसूतानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ G. 7. 91. 7 B. 7. 84. 7 L. 7. 86. 7

75

☞ D12 lacuna for Sarga 75 (cf. v.l. 74.18). V1 cont. the previous sarga.

1 ^{a}) V3 अथ (for तथा). Ñ1 T4 रामेण (sic); V1.2 B3 M7 रामे च (for रामे तु). —^{b}) B2 D6.7 M7 तु (for च). Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9 T3.4 M5 भरतेन महात्मना (V3 T3.4 M5 °त्मनि). —V3 om. 1^{c}–2^{b}. —^{c}) V1 D6.7.10.11 T3.4 M3.8 [ऽ]श्च; M5.6 हि (for ऽपि). —^{d}) Ñ1 B4 रघुनंदनः. —After 1, B2 ins.:

1204* अश्वमेधो हि राजेन्द्र रोचते मे महाभुज ।

2 V3 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś D1–5.8.9 महाराज (for °यज्ञः). —^{b}) B4 शमनं; Ct as in text (for पावनः). Ś D5.8 पापानां नाशनः (D5 पातनं) परं (Ś3 °रः); Ñ1 V1 D1–4.9 पापानां पावनं महत् (D2.9 °नः परः). —V2 reads 2^{cd} in marg. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8.9 अपापस्त्वं (B2 °स्य) हि; Ñ2 V2 (after corr. m.) B3.4 G (ed.) अपापस्यापि (G [ed.] °स्य स); B1 अपापः स्यात्सु-; D6 T4 पापापहोपि (T4 °ति-) (for पावनस्तव). Ñ V1 B1.2 D1–4.6.8.9 G1 M1.2.4.5.7.9.10 दुर्धर्षं; B3.4 ते राजन् (for दुर्धर्षो). V2 (before corr.) अपापाय मते राजन्; M7 ****व दुर्धर्षं. —V3 lacuna for ^{d}. —^{d}) Ś V2 (before corr.) B3.4 D2.3.5.8.9 T3.4 क्रतुरु (V2 D5 °स)त्तमः; Ñ1 V1 D6.7.10.11 रघुनंदन (D11 °नः); Ñ2 V2 B1.2 ते क्रतूत्तमः (for क्रतुपुंगवः). D1.4 (both with hiatus) अश्वमेधो महाक्रतुः.

3 ^{a}) Ñ V1.2 B1.2 श्रूयतां. Ś D8 हि पुरावृत्ताद्; Ñ2 V2 B च (Ñ2 तु) यथापूर्वं (for हि पुरावृत्तं). —^{b}) M7 तु; M9 स (for सु-). G1.2 M2.4.5 सुमहायशः (for °त्मनि). Ś Ñ1 V1.2 (before corr. as in Ñ2) D1–5.8.9 वासवः परमात्मवान् (V2 °वीरहा); Ñ2 V3 B M1.6 वासवः सु (G [ed.] स)महायशाः; D6.7 T3.4 वासवस्य महात्मनः. —^{c}) Ś Ñ V B D1–5.8.9 M6 श्रीमान् (for शक्रो). —^{d}) V2 B1.3.4 अश्व- (for हय-). D8 याचितः (for पावितः).

4 ^{a}) B3.4 T1.2 G M तदा; Cm as in text (for पुरा). V3 युगे; M1 कश्चित् (for किल). D1.9 महाराज (D9 °**) (for महाबाहो). —^{b}) G2 -महाहवे; Cm.t as in text (for -समागमे). —^{d}) Ñ1 दैत्यो यो; T3.4 दैत्येंद्रो (for दैतेयो). G2 देव- (for लोक-). V1 M7 -संमितः; V2 (after corr. marg.; before corr. as in text) B2–4 -विश्रुतः; M4.6.9 -सत्तमः (for -संमतः). D3 दैत्यो लोकेषु संमतः.

5 ^{a}) Ñ1 D2 विस्तीर्णं. —V3 lacuna for ^{bc}. —^{b}) B1 M4.8.9 उच्छ्रितं. T3 तथा; Cg.k.t as in text (for ततः). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9 T4 उ (Ñ1 ह्यु)च्छ्रितो (Ñ1 V1 D3 °तं) द्विगुणं तथा; B3.4 त्रिगुणं परि (B3 चोच्छ्रि)तस्तथा. —^{c}) Ś Ñ1 V1.2 D1–5.8.9 तं लोकः (Ś V1 D8.9 °काः); Ñ2 B1.2 M6 लोकस्तं (B1 °कं तं; M6 °कास्ते); B3.4 तं सर्वं (B4 राम); Ck.t as in text (for लोकांस्त्रीन्). —^{d}) Ś V1 D7–9 पश्यंति; Cv.t as in text (for पश्यति). Ñ1 V1 D1.3.4 T1.2 G3 M3 सर्वशः; M1 राघव (for सर्वतः). Ñ2 V2 B1.2.4 सर्वस्नेहेन पश्यति; B3 लोकः स्नेहादवर्तत; M6 स्नेहाद्रक्तास्तु सर्वशः.

6 ^{a}) M7 कर्मज्ञश्. Ñ2 B वदान्यश्; D6 कृतयज्ञश् (hypm.); M6 बहुज्ञश् (for कृतज्ञश्). —^{b}) B1 बुद्धौ (for बुद्ध्या). —^{c}) Ś Ñ2 V1.3 B1.2 D1–5.8.9 प्रशास्ति (V1 D1.3.4 °स्ता; B1 °स्ते); Ñ1 प्रशांतां; V2 (before corr. as in B1; after corr. marg.) B3.4 शास्ति स्म (for शशास). V2 D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1–7.9 स्फीतां (for सर्वां).

7 M7 om. from 7 up to मु in 9^{a}. —^{a}) Ś Ñ V B D1–5.8.9 महीं; T3.4 सदा (for तदा). —^{b}) Ñ1 D1.3–5 -काल- (for -काम-). G1 M5 -सुखा (for -दुघा). Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9 -फल (Ñ2 B1.2.4 D3.9 °ला)द्रुमाः (V3 D1.2 °मां); V2 (after corr. marg.) -फलाश्रयां; M6 -दुहा धरा (for -दुघा मही). —^{c}) Ñ1 V1 D1.3–5 रसवंतः (for °वन्ति). Ñ1 प्रसूता वै; Ñ2 B2.4 D2.9 M6 प्र (D9 च)भूतानि; V1 D1.3.4 प्रसूता (D1 °ना)श्च; B1 प्रवृत्तानि; D6 प्रभूताश्च; D8.10.11 T2 G3 प्रसूनानि; T4 च सूतानि (for प्रसूतानि). V3 सदा वसंतः संभूतो. —^{d}) D10 reads मूलानि च in marg. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9 वासांसि विविधानि च.

G. 7.91.8
B. 7.84.8
L. 7.86.8

अकृष्टपच्या पृथिवी सुसम्पन्ना महात्मनः ।
स राज्यं तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् ।
तपो हि परमं श्रेयस्तपो हि परमं सुखम् ॥ ९
स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु परमेश्वरम् ।
तप उग्रमुपातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १०
तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् ।
विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११
तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः ।
बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि बाधितुम् ॥ १२
यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एव सुरेश्वर ।
यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३

8 M7 om. 8 (cf. v.l. 7). —a) B3 अकृष्टपुष्या. —b) Ś Ñ1 V3 D1–4.8.9 नि:सपत्ना; V1 सस्यानि सु-; D5 तत्प्रभावान् (for सुसम्पन्ना). Ñ1 यथासुखं; T2 M1 महात्मना (sic); G1.2 M2.4–6.8–10 महात्मनि (for °त्मनः). T3.4 गतवैरा जनास्तथा. —c) Ś Ñ V B1.2 D1–5.8.9 T3.4 राजा; B3.4 महीम् (for राज्यं). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D2.3.5.8.9 T3.4 M1 ता (B3.4 ई; D3 *)दृशीं (M1 °शो); Ñ2 V2 B1.2 पृथिवीं (for तादृशं). B3 स्फीतां (for भुङ्क्ते). M6 अभवच्चापि तद्राज्यं. —d) Ś Ñ V1.2 B1.2.4 D2.3.5.8.9 T3.4 स्फीताम्; V3 महीम् (for स्फीतम्). Ś1.3 D8 -दर्शन:; Ś2 Ñ V B1.2.4 D2.3.5.9 T3.4 -दर्शनां (for -दर्शनम्). B3 अद्भुताद्भुतदर्शनां.

9 M7 om. up to सु in a (cf. v.l. 7). —a) Ñ2 V2 (before corr. as in text) B1.2 M6 बुद्धिर (B2 °द्धिर्य) थोत्पन्ना. —b) Ñ1 V1 M6 चर्तुम्; Ñ2 V2.3 B1.2 D1.3–5 T3.4 कर्तुम्; M8 कार्यम् (for कुर्याम्). Ś D2.8.9 तपश्चरितु- मुत्तमं. —c) D4 परम- (for °मं). V2 (before corr. as in text) B2 M4 श्रेष्ठस् (B2 °ष्ठं) (for श्रेयस्). —d) Ñ2 V2 B1.3.4 D1.2.4.6.7.10.11 T1.2 G M1.2.4–10 संमोह इ (Ñ2 V2 B1 °हश्चे; B3.4 °हस्त्वि; D1.2.4.7.10.11 M6 °हमि)तरत्सु (D2 M6 °रं सु)खं; V1 संमोहं विषयेत्यजं; V3 संमोहत इतश्चहं (sic); B2 संमोहश्चाभवत्सुखं; D3.5 संमोहमिव तत्सुखं.

10 a) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9 निक्षिप्य स (by transp.). Ś V1 B2 D2.8.9 श्रेष्ठं; Ñ1 V3 D1.3.4 वीरं; B3.4 राज्ये (for ज्येष्ठं). M6 सुसंश्रेष्ठं (for सुतं ज्येष्ठं). D5 निक्षिप्य तं वरं वीरं. —b) V2 ससुरं; B4 शंबरं (for पौरेषु). D5.7.10.11 T M3.8.9 Cm.g.k.t मधुरेश्वरं (D5 °र:); G2 च नरे°; G3 मधुमी° (for परमेश्वरम्). Ś V3 D8 और्वरं (Ś1 °रसं; V3 सुश्रवं) तु सुरेश्वरं; Ñ1 V1 संबलं स (V1 ससुरं च)सुरेश्वरं; Ñ2 B1.2 सर्वलोकमहेश्वरं; B3 स स्वयं परमेश्वर:; D1–4.9 शंबरं त्वसुरेश्वर: (D3.9 °रं); D6 शंबरमसुरेश्वरं. —After 10ab, T3.4 ins.:

1205* तपो हि परमं पुण्यमित्यसौ दानवर्षभ: ।

[For the prior half, cf. 9c.]

—c) B1.2.4 उग्रं तप: (by transp.). —V3 lacuna from स up to 11. Ś D2.8.9 समाविष्टस्; Ñ V2 (after corr. marg.) B1.2.4 D6.7.10.11 G2 M2.4.10 समातिष्ठत्; D1.4 अथा (D4 इवा)तिष्ठत् (for उपा°). —d) G1 तर्पयन् (for ताप°). M6 देवान्सर्वान्प्रतापयन्.

11 V3 lacuna for 11 (cf. v.l. 10). Ś2.3 read 11–12b twice. —a) Ś2.3 (both second time) तपति. Ś (Ś2.3 first time) Ñ V1 B1.2 D1–4.8.9 T3.4 त (Ś2 B1 D1.3.4.8 ता)प्यमानेषु लोके (Ñ2 V1 B1.2 देवे)षु; V2 B3.4 देवेषु तप्यमानेषु; D5 तपत्सु तेषु लोकेषु; M6 ततस्तस्मात्स- मुद्विग्नो. —b) V2 (after corr. marg. as in text) सम- वर्तत (for परमार्तवत्). Ś (Ś2.3 first time) Ñ1 V1 D1–5.8.9 T3.4 देवता: प (D9 reads from प up to 12b in marg.)रमौजस: (T3.4 °सं); M1 देवा: सेंद्रपुरोगमा:. —c) Ś (Ś2.3 first time) Ñ1 V1 D1.2.4.5.8.9 T3.4 परमतेजोढ्यं; Ñ2 V2 B D3 परमतेजस्वी (D3 °जाढ्यं); G1 M1.6 समुपसंगम्य (for समुपसंक्रम्य). —d) M9 एवम् (for एतद्). Ś (Ś2.3 first time) Ñ1 V1 D1–5.8.9 T3.4 वाक्य (Ñ1 D1.3.4 T3.4 °च)मूचु: (D5 तमूचु: सु) समाहिता:.

12 D9 reads 12b in marg. (cf. v.l. 11). V1 om. 12ab. Ś2.3 read 11–12b twice. V2 reads 12 in marg. —a) Ś2.3 (both second time) तपस्विना (for °स्यता). Ś1 Ñ1 V3 D1–5.8.9 T4 त (D1.4.9 ता)प्यंते ते (D5 सु; T1 च) महात्मानो; Ś2.3 (both first time) तपंते (Ś3 °स्ये) ते महात्मानो; V2 (before corr.) B3.4 तप्यमानेन तपसा; T3 तप्यंतीव महात्मानो. —b) D8 lacuna from वृत्रेण up to 76.15. Ś (Ś2.3 first time) Ñ1 V3 D1.3–5 तेजसा; Ñ2 V2 (before corr. as in text; after corr. marg.) B1.2.4 तापिता: (for निर्जिता:). Ś2.3 (both second time) D6.7.10.11 लोका: सर्वे विनिर्जि (Ś2 °वलि)ता:. —c) Ñ2 V2 (after corr. marg.) B1.2 चैव; M9 स ह (for स हि). B1 धर्मज्ञ (for धर्मात्मा). Ś Ñ1 V (V2 before corr.) B3.4 D1–5.9 T3.4 बलवानेष धर्मेण. —d) V3 B2.4 नैवं (V3 °व); T3.4 नेमं (for नैनं). Ś2.3 V2 (before corr.) B4 शक्यामि (Ś3 °म); Ñ2 B1–3 शक्नोमि; D2.9 T3.4 शक्ष्याम (for शक्ष्यामि). V3 धिष्ठितुं; D6.7.10.11 शासितुं (for बाधितुम्). Ś1 V1 नैव (V1 °नं) शक्यमबाधितुं; Ñ1 D1.3–5 न शक्ष्यामो विबाधितुं.

13 ab) D2 यच्च; D5 यदा; M2.5 अद्य; Cg as in text (for यदि). Ñ1 [ए]ष (for [अ]सौ). D9 T1 M1 आतिष्ठन् (T1 M1 °ष्ठत्). M6 जय; Cg.k.t as in text (for भूय). T1.2 G2 M3.10 [अ]सुरेश्वर:; T3.4 सुरोत्तम (for सुरेश्वर). Ñ2 V2 B2–4 तप्यते यद्यसौ भूयस्तप एव (V2

त्वं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबल ।
क्षणं हि न भवेद्वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४
यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः ।
तदा प्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् ॥ १५
स त्वं प्रसादं लोकानां कुरुष्व सुमहायशः ।
त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशान्तमजरं जगत् ॥ १६
इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः ।
वृत्रघातेन महता एषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७
त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम् ।
असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८ G. 7.91.18 B. 7.84.18 L. 7.86.18

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

B3 °वा) सुरोत्तम(V2 B3 °मः); B1 यदासौ तप्यते भूयस्तप एवोत्तमं परं. —V1 M6 om. (hapl.) 13ᶜ–14.—ᶜ) Ñ1 लोके. B2 D6 M4 चरि(D6 भवि; M4 वधि)ष्यंति; Cm.k.t as in text (for धरिष्यन्ति). —ᵈ) Ś D2 एव; D1.3–5 स्वामी; D9 देवा; M9 om.; Ct as in text (for अस्य). D1.4 च सानुगाः; Ck.t as in text (for वशानुगाः). Ñ2 V2 B L(ed.) तावत्स्थास्यंति तद्वशे(L [ed.] °ने).

14 V1 M6 om. 14 (cf. v.l. 13). V2 reads 14ᵇ in marg. V3 lacuna up to हि in 14ᶜ.—ᵃ) B3.4 D10.11 T2 Cg तं (for त्वं). T1.2 तु; Cg as in text (for च). Ñ2 B2 तमेवं(B2 °नं); V2 त्वं चैव; B1 L (ed.) त्वमेवं (L[ed.]) °नं); M9 त्वयैनं (for त्वं चैनं). B2 D7 M1.2.4.7 परमोदार. —ᵇ) G1.2 M8.10 अवेक्ष्य(M8 °क्ष)सि; M7 संरक्षसि; M9 न वेक्षसि(for उपेक्षसि). Ñ2 V2 (after corr. marg.) B1 च नित्यशः; T1 G1 महाबलं (for महाबल). V2 (before corr.) B3.4 विष्णो नोपेक्षसे यदि; B2 समुपेक्षसि नित्यशः; M1.2.4.5 संरक्षसि समाधिना. —For 14ᵃᵇ, Ś Ñ1 D1–6.9 T3.4 subst.:

1206* त्वं देव परमोदारः किमुपेक्षसि सुव्रत ।

[Ś1.3 Ñ1 D5 देवः (for देव). D6 T4 परमोदार. D1.4 सुव्रतं; D5 सुव्रतः (for सुव्रत).]

—ᶜ) Ś Ñ1 B3.4 D1–5.9 T3.4 क्षणाद्धि(D1.4 °द्ध); Ñ2 V2 B1.2 क्षणेन; M8 तत्क्षणं (for क्षणं हि). D5 स (for न). M7 न हि (by transp.); M10 न च (for हि न). D2 विप्रः (for वृत्रः). —ᵈ) D5 T3.4 त्वयि क्रुद्धे (by transp.). B1 D4.5 G2 सुरेश्वरः.

15 D1.4 om. 15. —ᵃᵇ) D5 तैः (for हि). V2 B1.2.4 T3.4 प्रभृति (for हि प्रीति-). B2 D6 T1 M2.5 -संयोगस्. Ñ2 M5 त्वयि; L(ed.) तव (for त्वया). Ñ2 V2 B1.4 M6 समागताः(M6 °मः); M2.4.7.8 °हितः (for समागतः). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.9 त्वं हि विष्णो(Ś2.3 Ñ1 V1 °ष्णुर्)विभा(V1 °रिहा; D3.5 विभो)गतः; T3.4 देवैस्त्वं देव गच्छसि (for ᵇ). B3 त्वयि तुष्टे यदा मोहो विष्णो लोकेषु जायते. —D10.11 om. 15ᶜᵈ. —ᶜ) Ś Ñ1 V D2.3.5.9 T3.4 लोका(Ñ1 D5 °को) वै; Ñ2 B देवा वै (for लोकानां). —ᵈ) T1 नाथसीम् (for नाथत्वम्). Ś V3 D2.9 T3.4 उपलेभिरे; Ñ1 V1 G2 M6 उपपेदि(G2 M6 °जग्मि)वान्; Cg as in text (for °लब्धवान्). Ñ2 V2 B नाथवंतस्त्वया वि(V2 प्र)भो; D3.5 नाथवत्त्वं(D5 °त्वां) प्रपेदिरे.

16 ᵃ) G2 सत्यं; Cg as in text (for स त्वं). Ñ2 V2 (after corr. as in text) B1.2 T1 M3 देवानां; Ck as in text (for लोकानां). —ᵇ) Ś Ñ1 V1.3 D1–7.9–11 T3.4 G2 M4.10 सुसमाहितः; Ñ2 B1 सुमहद्बलः; V2 (before corr. as in B3; after corr. marg.) B3 M3.6 सुमहाबल (V2 °लः); B3.4 वदतां वर (for सुमहायशः). —V3 lacuna from 16ᶜ up to वै in 17ᵃ. —ᶜ) T3.4 त्वयि स्थितेन; Ck.t as in text (for त्वत्कृतेन हि). V2 B3.4 देवेश (for सर्वं स्यात्). —ᵈ) T3.4 प्रणाशम् (for प्रशान्तम्). Ś2 D1.4.6.7.10.11 M6 अरुजं; Ñ1 V1 D3.5 T3 G3 M2(before corr.).5 अरजो(T3 G3 M2.5 °जं); V2 B3.4 G1.2 M2 (after corr. *sec. m.*).10 अखिलं; M7 समरं (for अजरं). B2 प्रशांतोपद्रवं जगत्.

17 V3 lacuna up to वै in ᵃ (cf. v.l. 16). —ᵃ) Ś Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 वयं; Cg as in text (for इमे). Ñ2 V1 B1.2 D1.4 विष्णो सर्वे (by transp.). V3 त्वां चैव (for विष्णो त्वां). —ᵇ) M1 वनौकसः (for दिवौ°). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.9 पश्यामः(V1.3 D2 °म) पुरुषोत्तमं(Ñ1 D3 °म; D2.5 °मः); T3.4 पश्यामः पुरुषर्षभं. —Note hiatus between ᶜ and ᵈ. —ᶜ) G2 M3 वृत्रपा(M3 °भू)तेन; Cg.k.t as in text (for °घातेन). —T4 om. from महता up to त्व in 18ᵃ. —ᵈ) Ñ2 V2.3 B1.2 D6.7.10.11 T2 M4 Ct तेषां; T1 G3 M2.5 ह्येषां; M8 येषां; K (ed.) त्वेषां (for एषां). G1.2 सौख्यं; Cg.k.t as in text (for साह्यं). Ś Ñ1 V1 D1–5.9 साह्यमस्मात्(Ś Ñ1 °स्मान्; D1.2.4.5 °स्मत्); B3.4 शक्य(B4 साह्य)मेषां; T3 सहायं नः (for एषां साह्यं). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 वै (for ह). —After 17, Ñ2 ins.:

1207* तथा ब्रुवति देवेशे ****मथाब्रुवन् ।।

while B1 ins. l. 1–2 and 5–6 of 1208* after 17.

18 T4 om. up to त्व in 18ᵃ (cf. v.l. 17). —ᵃ) M4 *या; Cm.g as in text (for त्वया). B2–4 सह्यं; M10

७६

G. 7.91.19
B. 7.85.1
L. 7.87.1

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः ।
वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह लक्ष्मणम् ॥ १
राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः ।
भूय एव कथां दिव्यां कथयामास लक्ष्मणः ॥ २
सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ।
विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ३
पूर्वं सौहृदबद्धोऽस्मि वृत्रस्य सुमहात्मनः ।
तेन युष्मत्प्रियार्थं वै नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४
अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् ।
तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रं हनिष्यथ ॥ ५

सौख्यं; Cm as in text (for साह्यं). Ś D1–5.9 T3.4 नित्यं (T4 * *)साहाय्यं; G2 नित्यं सौख्यं हि (for नित्यशः साह्यं). —b) Ś D2.9 कार्यम् (for कृतम्). Ś V1 D1–5.9 T3.4 एव; Ñ V3 B2 एवं (for एषां). Ś Ñ V1.3 D1–5.9 T3.4 महामते; Cm as in text (for °त्मनाम्). M1 (before corr.) कृत्वा वाक्यविशारदः. —B1 om. 18cd. —cd) Ś Ñ V1 B2 D1–5.9 T3.4 अस्माक(B2 अशक्य; D1.4 इदानीं; D5 असह्य)मपि(V1 मिह)सर्वेषाम् (for °). Ś1 V2 B2–4 D1.3–7 T G1.3 M1.3.5.9 भव; Cm.g.k.t as in text (for भवान्). L (ed.) न चापरैषां गतिरद्य विद्यते कुरु तत्त्वयं (cf. 1209*). —After 18, Ñ2 ins.; V2 ins. l. 1–2 only; B1 ins. after 17; B4 ins. l. 3–4 only after 18:

1208* त्वया हि नित्यं गुरुणा महात्मना
दिवौकसां सह्यमनुत्तमं कृतम् ।
वृत्रेण वयं निहताः स्म एव
बलेन नित्यं तपसा च देव ।
प्रतीत्य विष्णो क्रियतां प्रहेलया [5]
जगत्प्रशान्तं हि भवेत्कृतेन वै ।

[(l. 2) B1 विभो (for कृतम्). —B1 om. l. 3–4. —(l. 3) B4 सर्वे (for एव). —(l. 5) B1 साधो (for विष्णो).]

Then Ñ2 V2 B4 cont.:

1209* न चापरेषां गतिरद्य विद्यते
कुरुष्व मे सह्यमनुत्तमं विभो ।

[(l. 2) B4 तत् (for मे).]

—After 18, B3.4 (after 1209*) ins. the lines of 1–2 of sarga 76; while after 18, M7 ins.:

1210* उत्तिष्ठ तूर्णं कमलायताक्ष
कुरु प्रसादं त्रिदशेषु नाथ ।
चक्रेण वृत्रं जहि दानवेन्द्रं
वज्रेण कुध्रानिव वज्रपाणिः ।

Colophon: *Sarga name*: Ś वृत्रवधार्थं विज्ञप्तिः; Ñ1 V1 D2.9 वृत्रवधविज्ञप्तिः(V1 °ज्ञासं); Ñ2 V2 B2.3 D1.4 वृत्रघातो(Ñ2 D1.4 °वधो)द्यमः(D1 °पाय-; D4 °पायं); V3 B4 वृत्रवधः; B1 वृत्रवधव्यवसायः; D3 वृत्रवधोपाख्यानं; D5 लक्ष्मणवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B2 D2.4 om.; Ñ2 89; V1 65; B1 D9 88; B3 90; B4 T4 92; D1.5 76; D3 81; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 84; T3 91; M6.8 83. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

76

☞ D8.12 lacuna for 1–15 (cf. v.l. 75.12 and 74.18 respy.).

1 B1.2 om. 1–2. —a) V2 om. (subm.); B4 च (for तु). —b) M1.2.10 वाक्यविशारदः. —D5 om. 1cd. —c) Ś अनुप्राप्तं; Ñ1 V1.3 D1.3.4.9 अनुध्यात्वा; Ñ2 D2 अनुध्याय; V2 परं ध्यात्वा; B3.4 परं मत्वा; M6 महाघोरं (for अशेषेण). —d) D6.11 T1.2 G3 M7 सुव्रतः; D7.10 T3.4 M8 सुव्रत (for लक्ष्मणम्). Ś Ñ V1.3 D1–4.9 कथयस्वेति चाब्रवीत्; V2 B3.4 कथयेति(B3 °यस्व) समब्रवीत्; M6 कथयस्वेह लक्ष्मण.

2 B1.2 om. 2 (cf. v.l. 1). —b) Ñ V1.2 B3.4 D3–5.9 G1.3 M1.2.4.5.7–10 -नंदि- (for -[आ]नन्द-). —d) D5 कारयामास. D5–7.10.11 सुव्रतः (for लक्ष्मणः).

3 a) V2 अथ शक्रवचः; B1 शक्रस्य तु वचः; B2 स शक्रस्य वचः; B3.4 वासवस्य वचः. —c) B1 [अ]थ (for [इ]दं). —d) M1 देवान् (for सर्वान्). M9 -समागमान्. M6 सांत्व-पूर्वमिदं वचः.

4 a) Ś Ñ1 V3 B2 D1.2.4.5 M4 पूर्व-; V1 M7 सर्व-; Cm.g.k.t as in text (for पूर्वं). Ś B3.4 -सौहार्द-; Cm.g.k.t as in text (for सौहृद-). —b) Ñ2 V2 (before corr. as in text) B3 D6.9–11 T3 M2.4.9.10 [इ]ह; V1 M6 तु; D7 M1 [ए]व; T4 G1.2 M5.7.8 [इ]व; M3 [अ]हं (for सु-). B1 महदात्मनः; T1.2 G3 [इ]हात्मनो भृशं (for सुमहात्मनः). —c) M1 ततो (for तेन). D7.10.11 हि (for वै). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.9 तेन सर्वं(V1 °र्वे) सहास्य(V1 D4.5.9 °स्य)स्य; Ñ2 V2 B1.2 तेन सर्वमिदं सोढा(Ñ2 °ढं); B3.4 सहे(B3 सोढा) सर्वमिदं तेन. —d) Ś [ए]व; Ñ1 D2 हि; Ñ2 V2.3 B D1.3–5 च; D9 वै (for [अ]हं). B3.4 सुरद्विषं (for महासुरम्).

5 a) = 55.2a. Ñ1 B3 T1 G3 M2–8.10 अवश्य-. Ś1 marg.; G2 हि (for च). —b) Ñ2 B1.2.4 कार्यम्; D1.3.4

त्रिधाभूतं करिष्येऽहमात्मानं सुरसत्तमाः ।
तेन वृत्रं सहस्राक्षो हनिष्यति न संशयः ॥ ६
एकोंऽशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु ।
तृतीयो भूतलं शक्रस्ततो वृत्रं हनिष्यति ॥ ७
तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् ।
एवमेतन्न संदेहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८
भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः ।
भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९
ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः ।
तदरण्यमुपाक्रामन्यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १०
तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तपन्तमसुरोत्तमम् ।
पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११
दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् ।
कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात्पराजयः ॥ १२
तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वज्रं प्रगृह्य बाहुभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ G. 7. 92. 11 B. 7. 85. 13 L. 7. 87. 13

M5 हितम् (for सुखम्). —c) B3.4 आचक्ष्ये (sic) (for आख्यास्ये). —d) Ñ1 D2.4 हनिष्यति(D2 °सि); Ñ2 V2.3 B1 T1.2 G3 M3 वधिष्यथ(V3 °सि). B3.4 येनासौ न भविष्यति; D6.7.10.11 सहस्राक्षो वधिष्यति; K (ed.) येन वृत्रो निहन्यते.

6 a) Ś तथाभूतं; Ñ2 V3 B2 D7.10.11 Ct त्रेधा°; G1 त्रिधाभागं; Cg.k as in text (for त्रिधाभूतं). Ś V1.3 B3.4 D1–7.9–11 (D5–7.10.11 all with hiatus) T3.4 करिष्यामि; Ñ1 भविष्यामि; G3 करिष्ये माम् ; M5 हनिष्यहम् (sic) (for करिष्येऽहम्). —b) Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–4.9 T3.4 शरीरं; K (ed.) ह्यात्मानं (for आत्मानं). Ñ2 V2 (before corr. as in text; after corr. marg.) B1.2 वै सुरोत्तमाः (for सुरस°). —D6 om. 6cd. —c) Ś Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 येन. —d) Ñ V B1.3.4 D1.3–5.7.10.11 T1.2 G M1.3.8.9 वधिष्यति(Ñ1 °सि) (for हनि°).

7 a) Ś Ñ V B3.4 D5–7.10.11 T G1.2 M3.7 Cm.g एकांशो(D7 °शं). Ś Ñ1 V1 D9 वासवो भूयाद्; Ñ2 B1.2 त्वामिहायातु; V2.3 B4 वासवभुक्तो(B4 °जं); B3 °वं तत्र; D1–5 तव संभूयाद् ; D6.7 वासवे(D7 °वो)यातु (for वासवं यातु). M6 एकं शस्त्रमयं याति. —b) V3 D6 T3 M6 द्वितीयं. D5 M6.7 वज्र. Ñ2 V2 B2.4 D5 G2.3 च; T4 तत् ; M10 मे (for तु). B3 एष्यति (for एव तु). —c) V1.3 M6 तृतीयं; Cv as in text (for तृतीयो). Ñ1 V3 D1.2.4.5 भूतले; Cv as in text (for भूतलं). Ś3 Ñ2 V1.3 B1.2 D1.3.4.9 M6 शक्र; V2 (before corr.; after corr. marg. as in Ś3) B3.4 देवा; D5.7.10.11 T3.4 Cg.k.t यातु (for शक्रस्). ❀ Cm : तृतीयो भूमितलं यात्विति. ❀ —d) D6.7.10.11 तदा; G1.2 तेन (for ततो). D6.7 T G3 M1–4 वधिष्यति(T3.4 °थ) (for हनिष्यति). Ś Ñ V1.3 B1.2 D1–5.9 M6 ततो वृत्रवधं कुरु; V2 (before corr.; after corr. marg. as in Ś1) B3.4 मम भागः प्रवेक्ष(B3 समेष्य)ति(V2 °ते).

8 ab) G3 तदा (for तथा). V2 (before corr. as in text; after corr. m.) ब्रुवाणाः सर्वदेवताः (for b). Ś Ñ1 V1 B3.4 D1–5.9 T3.4 तथा(B3 अथ) ब्रुवंतं(B3.4 °वाणं) देवेशमब्रुवन्सर्वदेवताः. —c) Ś Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 भवत्वेवं (for एवमेतन्). Ś Ñ V1.2 (before corr. as in text; after corr. marg.).3 B1.2 D1–5.9 T3.4 G1 महाबाहो (for न संदेहो). —d) Ś D7.10 वदति. Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.9 T3 वृत्रहन् ; V2.3 B4 शत्रुहन (for दैत्यहन्).

9 a) B1 तेन; B2 ते हि; T4 अस्तु (for तेऽस्तु). —b) D5 निबर्हणे (for -वधैषिणः). —c) Ś B3 D2.9 M6 परमोदारं. —T2 damaged for d (except वास). —d) B1 तेन (for स्वेन).

10 a) Ñ2 V2.3 B M6 देवा (for सर्वे). B3 D4 महात्मानं. —b) Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.9 T3.4 स(B3 D9 म)हेंद्रेण दिवौकसः. —c) Ñ2 M6 तम् ; D6 M1.4.7–9 तदा (for तद्). B2 तदरण्यं समाक्रामन् ; D5 तद्वनं समुपाक्रामन्.

11 V2 reads 11ab twice (second time within brackets). T2 damaged for a (except सा भूतं). —a) Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.9 अपश्यंस् ; Cm as in text (for तेऽपश्यंस्). Ñ2 V1.2 (second time) B1–3 युक्तं; V3 illeg.; D1.4 पूर्णं; Cm.g.k.t as in text (for भूतं). V2 (first time) B4 तत्रापश्यं(B4 °त्र याता)स्ततः सर्वे. —b) Ś1 Ñ1 V2 (first time) B4 D2.4.9 T1 M3 तप्यंतम्; V1 पश्यंतम् ; D1 ** तम् ; M6 जपंतम् (for तपन्तम्). V2 (second time) T1.2 G3 M3 असुरेश्वरं; G2 इव तेजसा. —d) Ś V1 B3.4 D1–5.9 T3.4 [अ]म(D2.5 °प)रान् (for [अ]म्बरम्). T1 G3 M3.6 दहंतमिव चांबरं.

12 D2 om. 12ab. —ab) Ś दृष्ट्वैव हि; T3.4 ते दृष्ट्वैव; M6 दृष्ट्वैवं च. L (ed.) [अ]सुर- (subm.) (for चासुर-). T3 damaged for श्रेष्ठं देवा. Ś V1 D1.3–5.9 चिंताम् (for त्रासम्). Ñ1 उपाययुः; B3 उपाक्रमन् (for °गमन्). —c) Ś D2.9 त्वेनं; V1 एतं (for एनं). B2 D1.3–5 M3.6 हनिष्यामः. —d) Ś Ñ1 V1 B2 D1–4.9 त्वस्य; D5 चास्य; T3.4 अस्य (for न स्यात्). V1 पराक्रमः; B4 पराभवः (for °जयः).

13 ab) T2 damaged for तत्र सहस्राक्षः. V2 (before corr.; after corr. as in text) B4 एवं (for तत्र). D5 पुरंजयः (for °दरः). —c) Ś Ñ V2 B D2.3.9 T2 G3 निगृह्य; D1.4 संगृह्य; L (ed.)विगृह्य. D6.7.10.11 T3.4 पाणिभ्यां (for बाहुभ्यां). V1 निगृह्य वज्रं बाहुभ्यां. —d) V2 B3.4 अ(B3 सो)क्षिपद्; G (ed.) आक्षिपद् (for प्राहिणोद्).

G. 7. 92. 12
B. 7. 85. 14
L. 7. 87. 14

कालाग्निनेव घोरेण दीप्तेनेव महार्चिषा ।
प्रतप्तं वृत्रशिरसि जगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४
असंभाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः ।
चिन्तयानो जगामाशु लोकस्यान्तं महायशाः ॥ १५
तमिन्द्रं ब्रह्महत्याशु गच्छन्तमनुगच्छति ।
अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥ १६

14 [a]) M6 कालास्येन; Cg as in text (for °ग्निना). —T2 damaged from व up to दीप्ते in [b]. M7 [ए]व (for [इ]व). Ñ2 V2 B G (ed.) ततः कालोपमास्येन (B3.4 °मः सैवं [sic]; G [ed.] °मास्येण). —[b]) D6 T1.2 M1.3.7 [ए]व; G2 च (for [इ]व). Ñ2 V2 B1.2.4 प्रदीप्तेन; K (ed.) Cg.k तप्तेनेव; Ct as in text (for दीप्तेनेव). B3 प्रदीप्तानलसंमितं. ❀ Cg : दीप्तेनेति च पाठः. ❀ —For 14[ab], Ś Ñ1 V1.3 D1-5.9 subst. :

1211* तं कालमिव दीप्ताग्निं तथान्तकमिवाहितम् ।

[D1.3.4 तद्दीप्तम् (for तं कालम्). Ś2.3 दीप्तास्यम्; D1.3.4 कालाग्निं. Ñ1 V3 अनंतकम्; V1 D1-5 अंतेंतकम् (for तथान्तकम्) Ś1 D2 इवाहतं.]

—Ś2.3 read 14[c] twice. —[c]) Ś2.3 (both second time) Ñ2 V2 B2.4 D10.11 T3.4 Cg.k.t पतता; B1 प्रदीप्तं; D6.7 T1.2 G3 M3 पति(T1 °त)ते; M2.10 प्रदीप्ते; M6.8 प्रापतद्; M7 प्रवृत्ते (for प्रतप्तं). Ś (Ś2.3 first time) Ñ1 V1.3 D1-4.9 वज्रं (Ś °ज्रो) वृत्रस्य; B3 पतद्वृत्रस्य; D5 वज्रं तत्तस्य; L (ed.) वज्रं दृष्ट्वास्य. Ś1 शिरसं; Ś2.3 (both both times) Ñ2 V3 (before corr. as in text; after corr. marg.) B1.3 D10.11 T4 G1.2 M1.4.9 Cg.k.t -शिरसा (for -शिरसि). —[d]) B3 दृष्ट्वा (for जगत्). Ś1 छेदयामास तत्र वै; V2 (before corr.; after corr. m. as in text) B4 दृष्ट्वा त्रासमगाज्जगत्. —After 14, Ś1 ins. :

1212* कुठारेण यथा छेदं करोति पुरुषोत्तमः ।
तथा हि वर्षपूगेण वज्रस्तस्य शिरस्थ वै ।
छेदं वै कारयामास ह्यगत्तत्र वज्रतः ।
वृत्रस्य कन्दरा ह्यासीद्बहुयोजनविस्तरा ।
दिने दिने द्व्यङ्गुलं वै न्यूनं भूतं ततो बहु ।
वृत्रस्य छेदनं कृत्वा भूमेः पृष्ठे ततोऽपतत् ।
तच्छरीराद्बृहज्ज्वालामालाभूदन्तरिक्षगा ।
ततोऽभवच्छरीराद्धि यक्षिणी रूपिणी तदा ।
ब्रह्महत्येति कथिता सर्वेषां नामकारिणी ।
तां दृष्ट्वा देवताः सर्वे दुःखशोकपरायणाः ।
किं करोमीति वादिन्यो दिशो दश पलायिताः ।
वदन्ति विविधा वाचा दुःखशोकपरायणाः ।

15 Ś1 om. 15. —[a]) T2 damaged from व्यं up to वृ in [b]. Ñ1 V1 असंभवं; D2.3.9 °भाव्यो; G1 °बाधं; G3 M7 °भाव्य-; Cm.g.k.t as in text (for असंभाव्यं). D2.3.9 बधस्; T4 कथं; G1 व्ययं; Cm.g.k.t as in text (for वधं). Ñ2 V2 (before corr. as in text; after corr.) B1.3 चैव; G2 M6 तत्र (for तस्य). —[b]) Ñ1 D1-5.9 T3.4 वसुधाधिप (D2.4.5 °पः); B4 च सुराधिपः; Cm.g.k.t as in text (for विबुधा°). —[c]) V3 (before corr.; after corr. marg. as in text) विचिंतयन्; M5 वीज्यमानो; Cm.g.k.t as in text (for चिन्तयानो). Ñ1 V1.3 D1.3-5.9 T3.4 तदा नाशं; B3 महातेजाः; G1 [ऽ]गमच्चाशु (for जगामाशु). —[d]) B3 जगामाशु; B4 लोकानां सु-; D5 लोकस्याथ; Cm.g.k.t as in text (for लोकस्यान्तं). —T2 damaged from यशाः up to तमि in 16[a]. —After 15, Ñ V B D1-5.9 T3.4 G (ed.) L (ed.) ins.; while Ś1 cont. l. 2 only after 1212* (due to om.); Ś2.3 ins. after 16 (first occurrence); whereas D8.12 ins. l. 2 only before 16 :

1213* भ्रष्टेन चाथ वज्रेण वृत्रस्तत्राभ्यहन्यत ।
तेन चाधर्मयोगेन स्पृष्टस्तत्र शतक्रतुः ।

[Ś2.3 lacuna for l. 1. —(l. 1) Ñ1 V3 दुष्टेन; Ñ2 B2 मुक्तेन (B2 °*); V1 श्रेष्ठेन; T3.4 सृष्टेन (for भ्रष्टेन). V2 B1.3.4 ततस्तेन स (B1 °नैव); D4 भ्रष्टेन चाद्य; L (ed.) दीप्तेनाथ (subm.) (for भ्रष्टेन चाथ). V1 वृत्रस्याभ्यहनच्छिरः; V2 B3.4 क्षिप्रं वृत्रो व्यहन्यत (B3 °पाहनत् [sic]); B1 क्षिप्रं विप्रमवाहनत् (sic); B2 वृत्रस्तस्मादहन्यत (for the post. half). —(l. 2) Ś1.3 D8.12 दंडश्च; D3 तेनैव (for तेन च). Ś D8.12 प्रभ्रष्टोसौ; V2 B1.3.4 संस्पृष्टः स; V3 (marg. also) संतप्तः स; T3.4 वृत्रहाभूच्; G (ed.) संसृष्टः स (for स्पृष्टस्तत्र).]

16 T2 damaged up to तमि in [a] (cf. v.l. 15). D8.12 resume from here. Before 16, D8.12 ins. l. 2 only of 1213*. Ś2.3 read 16 twice both first time lacuna from [b] up to l. 1 of 1213*. —[a]) Ś2 (both times).3 (first time) वृत्र-; Cm.g.k as in text (for ब्रह्म-). Ś (Ś2.3 both times) Ñ V1.3 D1-5.8.9.12 T G3 M6 तु (for [आ]शु). V2 (before corr.; after corr. marg. as in B1) तं शक्रं वृत्रहत्याशु; B1.2 तं च शक्रं ब्रह्महत्या; B3.4 तं शक्रं ब्रह्महत्यापि (B3 °त्या च). —[b]) Ś D8 अनुधावति; M6 °जग्मिवान्; Cm as in text (for °गच्छति). —After 16[ab], M6 ins. :

1214* तत्तेजो विष्णुरेवासीद्यथा वृत्रवधे तथा ।

—[c]) V2 (before corr.; after corr. as in text) B2-4 आविशच्; B1 अपश्यच्; T4 अतपच् (meta.); Cm.g.k as in text (for अपतच्). D5 तस्य; M7 चात्र (for चास्य). —[d]) Ś V3 D8.12 यथेंद्रो; Ñ1 D2.9 T3.4 तथेंद्रं; Ñ2 B2.3 M6 (all with hiatus) अथेंद्रो; V1 D1.3.4 तच्चेंद्रं; V2 D5 तथेंद्रो; B1 तेनेंद्रं; B4 तदेंद्रो; Cg.t as in text (for तमिन्द्रं). T2 damaged; M6 खेदमाविशत्. —After 16 (first occurrence), Ś2.3 ins. 1213*.

हतारयः प्रनष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७
त्वं गतिः परमा देव पूर्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८
हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् ।
बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ १९
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २०
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ २१
एवं संदिश्य देवानां तां वाणीममृतोपमाम् ।
जगाम विष्णुर्देवेशः स्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ G. 7. 92. 21 B. 7. 85. 22 L. 7. 87. 23

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

17 ^{a}) Ñ V1.2 B D1–5.9 T3.4 G2 हते वृत्रे(B1 D4 विप्रे) (for हतारयः). Ñ V1 D1.3.4.9 T3.4 प्रन(Ñ1 T3.4 °ण)ष्टेंद्रे(D4 °*); B2.3 पुनस्ते तु; D3 पुनस्त्विंद्रे; D5 तु वै सेंद्रा; T1.2 G M3.5 Ck प्रणष्टेंद्रा; Cm as in text (for प्रनष्टेन्द्रा). Ś V3 D8.12 ततः सर्वे तु नष्टेंद्रा. —^{b}) D2.9 वह्नि-; T3.4 चाग्नि- (for साग्नि-). —^{c}) D6.7.10.11 M3 -[ई]शानं (for -श्रेष्ठं). —^{d}) Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 पूजयंति मुहुर्मुहुः. —After 17, Ñ2 V2 B D5 ins.:

1215* ऊचुश्च ते सुराः सर्वे पूजयित्वा यथार्हतः ।

[Ñ2 तं (for ते). V2 reads सर्वे in marg. D5 स्वते मुत युतः सर्वे (sic) (for the prior half).]

18 Ñ1 om. 18^{ab}. —^{a}) V1 D1–4.9 विश्रुतः; D5 क्व गतिः (for त्वं गतिः). Ś V1.3 B1 D1–5.8.9.12 परमो देवस्; Ñ2 B2.3 G2 3 M1.3.5.6.8.9 °मो देव; D6.7.10.11 T3.4 °मे(T3 °मी)शान; G1 M7 °मोदारः(M7 °र) (for परमा देव). —^{b}) Ś V3 B3.4 D5.8.12 त्वं पूर्वो; V1 D2.9 त्वं सर्व-; D1.3.4 त्वं पूर्वं (for पूर्वजो). D10.11 Ck.t पिता (for प्रभुः). —^{c}) D6 Ck -देवानां (for -भूतानां). —^{d}) T2 damaged for त्वमुप. B1.2 D2.5.9 M7 विष्णुस्त्वम्; Ck as in text (for विष्णुत्वम्). Ś V3 B1 D2.8.12 इह(B1 D2 अपि)जग्मिवान्; V2 (before corr.; after corr. m. as in text) B3.4 गतवानसि; D5 मम याज्ञवान् (sic); Ck as in text (for उपजग्मिवान्).

19 ^{a}) Ñ2 V2 B1.2 D5 M6 वृत्रस्; Ck as in text (for चायं). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 देव (for वृत्रो). —^{b}) M1 [आ]शु (for च). —V3 lacuna for ^{c}. —^{c}) Ś Ñ1 V1.2 (before corr.; after corr. m. as in text) B3.4 D1–4.8.9.12 वृणोति; D5 om. (for बाधते). B3 D2 नरशार्दूल. —^{d}) B3.4 आशु; K (ed.) तस्या (for तस्य). B1 तस्य मोक्षं (by transp.). Ś D8.12 [आ]शु; D1.3.4 [अ]भि- (for वि-). V1 तमभिनिर्दिश. Ñ2 मोक्षार्थमतिनिर्दिश.

20 ^{ab}) M7 तस्य तेषां वचः श्रुत्वा (for ^{a}). V2 (before corr. as in text; after corr. marg.) B1.2 देवान्विष्णुरथाब्रवीत्; D5 देवा विष्णुस्त्वरब्रवीत् (corrupt) (for ^{b}). T4 इत्युक्तो दैवतैर्विष्णुस्तानुवाचाथ माधवः. —^{c}) B4 (marg. also as in text) D5 M4.9 जयतां (meta.); Ck.t as in text (for यजतां). —^{d}) M1.5.7 पाकयिष्यामि. T2 damaged for वज्रिणम्. Ś Ñ2 V2(before corr. as in B3; after corr. marg.).3 B1.2 D5.8.12 पावयिष्ये शतक्रतुं (Ś V3 D8.12 पुरंदरं); B3 पापमेवं प्रहास्यति; B4 ब्रह्महत्यां विहास्यति.

21 ^{a}) Ñ1 V1 D1–4.9 यज्ञेन (for पुण्येन). —^{d}) V1.2 B4 D9 T4 M3.4.6.7 अकुतोभयं.

22 D11 om. 22. V3 lacuna up to म in ^{b}. —^{a}) M6 पूर्वं (for एवं). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3.4 G2 M5 उक्त्वा स (D2.9 च; T4 G2 M5 तु); V2 B3.4 व्यादिश्य; M1.6.7 प्रविश्य; M2.4.8–10 प्रदिश्य (for संदिश्य). D6.7.10 M3 तां वाणीं (for देवानां). —D1 repeats erroneously 21^d in place of 22^b. —^{b}) V2 B3.4 T3.4 वाणीं ताम् (by transp.); D6.7 M3 देवानाम्; D10 देवानां च (for तां वाणीम्). —^{c}) Ś Ñ1 V B3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 आकाशं; M1 त्रिदशैः (for देवेशः). —^{d}) Ś V3 D8.12 सुराश्च दिवमाविशन्; Ñ1 V1.2 D1–4.9 T3.4 जग्मुर्देवास्तदंतरं(V2 [before corr.] °वा यथागतं; D2.9 °वास्तदंतरे; T3.4 °वास्तदांबरं); B3.4 देवा जग्मुस्तथैव च. —For 22, Ñ2 B1.2 D5 subst.; while B3.4 ins. after 22 :

1216* इति हि सुरगणान्प्रशास्य सर्वा-
न्विधिवदतिप्रणतश्च तैर्महात्मा ।
अतुलबलपराक्रमोऽथ विष्णुः
स्वभवनमेव ययौ त्रिविष्टपात् ।

[(l. 1) Ñ2 om.; B1.3 [इ]ह (for हि). B3 प्रभाष्य (for प्रशास्य). —(l. 2) B3.4 D5 अभि- (for अति-). —(l. 3) B4 विपुल- (for अतुल-). —(l. 4) B1 स्वभुवनम्. D5 त्रिविष्टपं च देवाः (unmetric).]

—After 22, M7 ins. :

1217* ततोऽम्बरस्थः प्रबभौ मुनीन्द्रै-
रभिष्टुतः पत्त्ररथेन्द्रकण्ठे ।
रथाङ्गकोदण्डधरो मुरारि-
र्महेन्द्रचापादिव नीलमेघः ।

Colophon : —*Sarga name* : Ś Ñ V1.3 B1.2 D2.5.8.9.12 वृत्रवधः; V2 B3 D1.3 वृत्रवधोपाख्यानं; B4 D4 वृत्रवधाख्यानं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2.3 D2.5.12 om.; Ñ2 90; V1 66; B1 D9 89; B2 75; B3 91; B4 T4 93; D1.4 77; D3 82; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 85; D8 81; T3 92; M6.8 84. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G1 M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

७७

G. 7.93.1 B. 7.86.1 L. 7.88.1
तथा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः ।
कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषमुपाक्रमत् ॥ १
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
कालं तत्रावसत्कंचिद्वेष्टमानो यथोरगः ॥ ३
अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् ।
भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निःस्नेहा शुष्ककानना ॥ ४
निःस्रोतसश्चाम्बुवाहा ह्रदाश्च सरितस्तथा ।
संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५
क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन्संभ्रान्तमनसः सुराः ।
यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।
तं देशं सहिता जग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७

77

1 D1 reads 1 twice. —[a]) Ś Ñ V B D1(both times).2–5.8.9.12 T3.4 अथ; D6.7.10.11 Cm.g.t तदा (for तथा). B3 चैतम्; B4 ह्येतम् (for सर्वम्). —[b]) Ś D8.12 विनयेन (for अखिलेन). D1(both times).2–4.9 T3.4 [ए]व (for स). —[c]) Ś V1.3 B3.4 D1(both times).2–4.8.9.12 T3 रघुश्रेष्ठः(Ś D8.12 °ष्ठं) (for नरश्रेष्ठः). —[d]) B2 कथादेशे; D8 कथां शेषाम् (for कथाशेषम्). Ś V1.3 D1(both times).2–4.8.9.12 T3.4 अथाब्रवीत्; Ñ V2 B1.2 D5 ततोब्रवीत्; B3 उपागमत्; D10.11 T1.2 G3 M3 Ck.t प्रचक्रमे; M6 समानयत् (for उपाक्रमत्).

2 [d]) Ś2.3 च वृत्रहा; V2 यथा न सः; B3.4 तदा न सः (for न वृत्रहा). Ñ1 D2.9 T3.4 संज्ञां नोपालभ(Ñ1 °पलभे [sic])त्पुनः; V1 संज्ञां नोपालभत्ततः.

3 D9 erroneously reads 4[a] for the first time in place of 3[a], repeating it in its proper place. —[a]) D2 अंतम् (for सोऽन्तम्). —[b]) T2 damaged for -संज्ञो विचेतनः. —[c]) Ś3 कथं (for कालं). Ñ1 तं निवसेत्; V1 तं न्यवसत्; B2 तदावसत्; D1–4.9 स (D1.3.4 सं-) न्यवसत् (for तत्रावसत्). Ñ1 V2 B1–3 D2.5.7.12 T2–4 G2.3 M3.4.7.8 किंचिद्; Cg.t as in text (for कंचिद्). —[d]) V1 B D9 चेष्टमानो; D1 दृश्य°; D2.3 द्रेष्य°; D6 दीप्य°; D8 दिष्ट° (for वेष्टमानो). D2 ह्यधोगतिः; D10.11 इवोरगः; G2 महीतले (for यथोरगः).

4 Note hiatus between [a] and [b]. —[a]) V2 (before corr.) B3.4 प्रनष्टे तु; D4 अथ नष्ट-; M5 तस्मिन्नष्टे; Cg as in text (for अथ नष्टे). —[b]) G1 अगमत् (for अभवज्). Ñ1 V1 D1–4.9 जगदुद्विग्नचेतनं(D2.3 °सं); V2 (before corr.) B3.4 जगत्सर्वं समाकुलं; T2 * * * * * * * गत् (damaged). —[c]) Ś B3.4 D8.12 भूश्च (for भूमिश्). Ś D8 निः(D8 नि)-स्नेह-; Ñ1 चैव तु; V1 चैवात्र; B3 [अ]पि नष्ट-; B4 [अ]पि ध्वस्त-; D12 विध्वस्त-; T3.4 G1 चैवाभि-; M8.9 चोद्ध्वस्त- (for च ध्वस्त-). Ñ1 V1 संत्रस्ता; T3.4 G1 -संतप्ता (for -संकाशा). D2.9 भूमिश्चैवाभवत्त्रस्ता. —[d]) Ś D8 विध्वस्ता; Ñ1 निःश्रेष्ठा; V1 निःशक्ता; D1.4 निःशेषं; D2 निष्पक्षा; D3.9 निश्लक्ष्णा; D5–7.10–12 T1.2 G M निस्नेहा; T3.4 निर्दग्धा; Cm.g.k as in text (for निःस्नेहा). B1 ध्वस्त- (for शुष्क-).

5 [a]) D7 T1.3.4 G1 M2–9 निस्रोतसश् (for निःस्रो°). Ś V3 D8.12 च सरसो; Ñ1 V1 D2.9 स्रोतवहा; Ñ2 V2 (before corr.) B3.4 स्रवंत्यश्च; V2 B2 D5 G1 M2–4.9 चांबुवहा(V2 reads from चांबुवहा up to 5[b] in marg.); D1.3.4 च सरितो; D6 च नद्यश्च; D7 च ते सर्वे; D10 ते सर्वे तु; D11 ते च सर्वे; T3.4 सर्वनद्यो (for चाम्बुवाहा). B1 T2 G3 M1.10 नि(B1 निः)स्रोताश्चाम्बुवाहाश्च(M10 °म्बुशोषा वै); G2 अस्रोतश्चांबुसंशोषं. —[b]) V2 B1 D5 M6 सरांसि; M7 सरश्च (for ह्रदाश्च). B2 तदा (for तथा). Ś V3 D8 विमलोदकाः; Ñ V1 D1–4.9.12 T1.3.4 G3 M3 विगतोदकाः (for सरितस्तथा). V2 (before corr.) B3.4 विपन्नानि सरांसि च; T2 mostly damaged; L (ed.) ह्रादाश्चाविमलोदकाः. —[c]) Ś2.3 D8.12 संशयश्; Ñ1 संस्थेयं; B3.4 D1–4.9 T4 संक्षयश्; Cm as in text (for संक्षोभश्). G2 चाति- (for चैव). Ś D8.12 M2.4.10 भूतानाम्; V1 लोकानाम्; M1 दैत्यानाम् (for सत्त्वानाम्). —[d]) B2 अनावृष्टिस्. B2 ततो; T3.4 -कृतं; M5 -क्षतो; Cm.g.k as in text (for -कृतो). Ñ1 D11 भवेत्; T3.4 भयं (for ऽभवत्).

6 [a]) M1 च (for तु). Ś Ñ1 V2.3 B1.2 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 प्रक्षीयमाणे; Ñ2 B3.4 संक्षीयमाणे; V1 प्रतीक्षमाणे (for क्षीयमाणे तु). —[b]) T1 G3 पुरा (for सुराः). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 संभ्रांताः(Ś V3 D8.12 °त्रस्ताः)सर्वदेवताः (D5 °* * *); T2 संभ्रा * * * * * राः (damaged). —[c]) B1.2 D5 यथोक्तं; D1.3 यदुक्तो; D4 य उक्तो (for यदुक्तं). Ñ1 V1 D2.9 T3.4 Cm यज्ञं; B3.4 वाक्यं; D1.3.4 यज्ञस्; D5 सर्वं (for पूर्वं). —[d]) Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 तमे(D2 °दे)व; D6 तद्यज्ञं; M7 तत्सर्वं (for तं यज्ञं). Ñ1 -उपानयेत् (sic); T1.2 G M2.3.8 -उपानयत्; T3.4 -उपागमन्; M5 -उपाहरन्; M7 -उपाक्रमे; Cm.g.k.t as in text (for -उपानयन्). Ñ2 V2 B1.2 D5 हयमेधमुपानयन्(Ñ2 D5 °हरन्).

7 [a]) Ñ2 B3.4 सुरगणाः सर्वे (by transp.). —[b]) T2 damaged for ध्यायाः स. Ś Ñ1 V1.3 D8.12 साध्याश्चैव;

ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षं मोहितं ब्रह्महत्यया ।
तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधं प्रचक्रिरे ॥ ८
ततोऽश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९
ततो यज्ञसमाप्तौ तु ब्रह्महत्या महात्मनः ।
अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क्व मे स्थानं विधास्यथ ॥ १०
ते तामूचुस्ततो देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः ।
चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११
देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् ।
संनिधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ १२
एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै ।
द्वितीयेन तु वृक्षेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ १३ G. 7. 93. 15 B. 7. 86. 14 L. 7. 88. 13

D1.4 ससाध्याश्च (for सोपाध्यायाः). V1 सहर्षयः; B1.3.4 D1.3.4.8.12 M7 महर्षिभिः; B2 G1.3 T1 सुरर्षिभिः (for सहर्षिभिः). —^{c}) D5 सखिभिः सार्धं; D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M3 समुपाजग्मुर् (for सहिता जग्मुर्). Ś Ñ1 V1.2 (m. also as in text).3 B3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 जग्मुस्तं देशं (Ñ1 V1.2 B3 D9 °व)माश्रित्य (V2.3 B3.4 °मुद्दिश्य). —D5 reads erroneously from 95.8^b up to 96.4 in place of 7^d to 78.2^b. —^{d}) V3 पाप- (for भय-). T3.4 -पीडितः (for -मोहितः).

8 ^{a}) V2 तत्र; B4 ते वै; G2 तं तु (for ते तु). M5 सुराः सर्वे (for सहस्राक्षं). —^{b}) D6.7.10.11 T2–4 आवृ (T2 * *)तं (for मोहितं). —^{c}) G2 देवेंद्रम्; Cg.k.t as in text (for देवेशम्). —^{d}) T1.2 G3 M3 उपाक्रमन् (for प्रचक्रिरे). —For 8, Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 subst., while V2 ins. after 8; B3.4 ins. l. 1 after 8^{ab} and subst. l. 2 for 8^{cd}; T3.4 ins. l. 2 only after 8:

1218* दीक्षयित्वा सहस्राक्षं मुहूर्ते यज्ञिये विधौ ।
पुरस्कृत्य सुराः सर्वे हयमेधमुपाहरन् ।

[(l. 1) V2 B3.4 ततो देवा (for सहस्राक्षं). D12 मुहूर्तं. Ś V3 D8.12 यज्ञजे; V2 B3 याज्ञिके (for यज्ञिये). Ñ1 विधिः (sic); V2.3 B3.4 D1.3.4 तदा (for विधौ). —(l. 2) T3.4 [अ]मरगुरुं (for सुराः सर्वे). D9 अयोजयन् (for उपाहरन्). Ñ1 V1 D2 T3.4 हयमेधेन यो (D2 या)जयन् (for the post. half). V2 B3.4 याजयामासुरमरा (B3 °स्ते देवा) हयमेधेन वासवं.]

9 ^{ab}) Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–4.8.9.12 T3 तत्र (for ततो). —T3 damaged for महेन्द्र. Ś3 स महान्; Ñ2 V2 (before corr. as in Ś3) B1.2 M6 स (M6 सु)श्रीमान् (V2 reads from श्रीमान् up to ^{d} in marg.) (for सुमहान्). Ś V2 (before corr.).3 B3.4 D8.12 अवर्तत शतक्रतोः (for ^{b}). —^{c}) D10.11 M2.4.6–9 ववृते (for ववृधे). Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 पावनार्थाय (for ब्रह्महत्यायाः). Ś V3 D8.12 पावनार्थं तदा तत्र; B3.4 पावनो मनुजश्रेष्ठ. —^{d}) Ñ2 V2 B1.2 शचीपतेः (for नरेश्वर). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 ब्रह्महत्याविनाश (Ś D8.12 °निशात) नः (T3.4 °कः).

10 ^{a}) V2 (before corr. as in text) D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M1.5.8.9 यज्ञे समाप्ते; T2 यज्ञसमाप्ते. V2 (before corr. as in B3) च; B3.4 तं (for तु). —^{b}) Ś V2 (before corr.) B3.4 D8 सुरर्षभं; Ñ1 [अ]सुरद्विषां; V1 D4 T3.4 सुरर्षभात्; V3 D1–3.9.12 सुरर्षभान् (for महात्मनः). —M6.7 om. (hapl.?) 10^c–12^b. —^{c}) B1 उपगम्य; B4 अभिवाद्य; T3.4 अपक्रांता (for अभिगम्य). Ñ2 V2 (before corr. as in text) B1.2 शक्रं (V2 reads from श up to ^{d} in marg.); T3.4 देवान् (for वाक्यं). —^{d}) M9 त्वं; Ck as in text (for क्व). Ś1 D8.12 निधास्यथ; D1 भविष्यति; D3 विकथ्यत; Ck as in text (for विधास्यथ). Ñ2 V2 B1.2 स्थानं मे त्वं (B2 त्वं मे) विधत्स्व ह; V2 (before corr.) B3.4 स्थानं मे कल्पयत्विह (V2 B4 °येति ह).

11 M6.7 om. 11 (cf. v.l. 10). —^{a}) K (ed.) तदा (for ततो). Ś Ñ V (V2 before corr. as in B3; after corr. except देवा m.) B1.2 D1–4.8.9.12 तामूचुर्ब्रुवतीं देवा (B1 दृष्ट्वा); B3.4 ऊचुश्च तां तदा (B3 °तो) देवास्. —^{b}) Ś Ñ V1 D1–4.8.9.12 हृष्टाः; B1 देवाः; B2 दृष्ट्वा (for तुष्टाः). B3.4 -समाधिना (for -समन्विताः). —V3 lacuna for 11^c. —^{d}) Ś D8.12 आत्मन्येव; B1 आत्मना त्वं; B3 (with hiatus) तव एव (for आत्मनैव). D1.3.4 दुरासदं; Cm.g.k.t as in text (for दुरासदे).

12 M6.7 om. 12^{ab} (cf. v.l. 10). —^{a}) V2 (before corr.) B4 वचनं; B3 च वचः (for भाषितं). —^{b}) Ñ1 V1 ततस्तु सा; D2.9 ततस्तदा (for महात्मनाम्). —^{cd}) Ñ2 B1.4 संनिधि-; B2 D8.10.11 Cv.gp.k.t संदधौ; D7 T3.4 M4.8 संदध्यौ; Cg as in text (for संनिधौ). Ś V3 D8.12 वासम्; Cv.m.t as in text (for स्थानम्). Ñ1 B3 D1.3.4 अत्यंतं; V2 अत्यर्थं (before corr. °न्यच्च); B1.2.4 अन्यत्तु; M5 अभ्येत्य; Cv.m.g.k.t as in text (for अन्यत्र). V1 चतुर्धा धार्यमात्मानं (for ^{c}). V1 वासयामास (for वरया°). Ś V3 D8.12 दुर्मनाः; V2 B2.4 दुर्धरा; D1 सा तदा; D6 दुर्वहा; M6.7 वासवं; Cv.g.t as in text (for दुर्वसा). D2.9 चतुर्धा व्यस्य चा (D2 भज्यमा)त्मानं वासयामि सुदुर्वसा.

—After 13^a, M6 ins.:

1219* वृक्षेषु स्नेहवत्स्वहम् ।
चतुरो वार्षिकान्मासान् .

13 —^{b}) M1 पूर्णोदक-; Cm.t as in text (for पूर्णोदासु). D6 T2.4 G2 M3.6 च (for वै). M7 सर्वंतिषु (for नदीषु वै). —For 13^{ab}, Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 subst.:

G. 7. 93. 15
B. 7. 86. 15
L. 7. 88. 14

योऽयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु ।
त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १४
हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु प्रेक्षापूर्वमदूषकान् ।
तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १५
प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे ।
तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यथेप्सितम् ॥ १६

1220* भागेनैकेन सलिले निवत्स्यामि सुरोत्तमाः ।

[V2 B3 वत्स्यामि; B4 यास्यामि (for सलिले). Ś V3 D8.12 प्रथमांशेन तोयेषु (for the prior half). Ś D1.8 निवसामि (for निवत्स्यामि). D1 सुरेश्वरः. Ñ2 V2.3 B D12 सलिले(Ñ2 वत्स्येहं; V3 निवत्स्ये; B1.2 वसेयं; D12 निवसेत)सुरसत्तमाः (for the post. half).]

—Thereafter, V2 B3.4 cont.; D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins. after 13^{ab} :

1221* चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामचारिणी ।

[B3 अन्ये; Cm as above (for मासान्). V2 M3 वर्षघ्नी; B3 वह्निघ्नी; T1.2 वत्स्येहं; G3 वसेहं; Cg as above (for दर्पघ्नी). M3 नाम (sic) (for काम-). V2 B3.4 G1 -रूपिणी; K (ed.) Cg -वारिणी; Cgp.t as above (for -चारिणी).];
while, D3 cont. after 1220* :

1222* चतुरो वार्षिकान्मासानगस्त्योदयनं यतः ।
तस्माद्भयं (sic) सदातोयां वर्जयित्वा समुद्रगाम् ।

[(l. 1) prior half = l. 2 of 1219*.]

—^{c}) V1 [ए]व; D1.3.4.9 च (for तु). V2 B3.4 वृक्षेषु च निवत्स्यामि. —^{d}) Ñ V1 सत्येनैव; B1 सत्येनैतद्; D3 सत्यमेतं (for सत्यमेतद्). —V3 lacuna from द्र up to l. 1 of 1224*. B2 ते (for वः). —For 13^{cd}, V2 B3.4 D6.7.10.11 S subst. :

1223* भूम्यां सर्वमहं कालमंशेनैकेन दुर्वसा ।
वसिष्यामि न संदेहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ।

[(l. 1) V2 B3.4 भूमौ. D6.7.10.11 T3.4 M3 अहं सर्व- (for सर्वमहं). V2 B3.4 द्वितीयांशेन; D6.7.10.11 T G2 एकेनांशेन; M7 अंशेनैव च (for अंशेनैकेन). V2 B3.4 दुर्धरा; D6.7.10.11 T3.4 M9 सर्वदा; T2 दुर्वहा; M6 चेश्वर; M7 केनचित् (for दुर्वसा). —(l. 2) D6 M10 चरिष्यामि; M6.7 निवत्स्यामि. V2 B3.4 वृक्षेषु च निवत्स्यामि (for the prior half). V2 B3.4 M6.7 सत्यमेतद्; G1 M1.2.5.8 सत्येनैव; M9 सत्येनैवं; M10 सत्यमेव (for सत्येनैतद्). M6.7 ते (for वः).]

14 ^{a}) M5 वै (for मे). —^{d}) M1 -हारिणी; Cm.g.k.t as in text (for -घातिनी). —For 14, Ś Ñ V B3.4 D1–4.8.9.12 subst.; while B1.2 subst. l. 1 only for 14; whereas T3.4 ins. l. 2 only after 14 :

1224* तृतीयो यस्तु मे भागः स्त्रीणां विरजसे भवेत् ।
चत्वार्यहानि भविता ताभिः संवसते पुमान् ।

[V3 lacuna for l. 1 (cf. v.l. 13). —(l. 1) B2 तृतीयस्तु; B3 यस्तृतीयस् (by transp.) (for तृतीयो यस्). Ś B2 D8.12 च (for तु). B1 मेस्तु यो (for यस्तु मे). D2 भागस्तु (for मे भागः). Ñ1 V D1–4 L (ed.) स स्त्रीणां रजसि स्थितः (Ñ1 °सोन्वयात्; V1 °सोनुगात्; D2 °सि त्वियात्; L (ed.) °सि भवेत्); Ñ2 सोस्तु स्त्रीणां रजः सुराः; V2 B1.2 स्त्रीणां सो(B2 °णाम)स्तु रजस्वला (V2 also m. °जसांकया [hypm.]); B3.4 स स्त्रीषु रजसान्वितः (B3 राजसत्तम); D9 सोक्तः स्त्रीणां रजसा (subm.) (for the post. half). —(l. 2) T3.4 च सुरास् (for भविता). —D1 om from the post. half up to र्थे in 15^{c}. Ñ V B3 D2–4 T3.4 ताभिर्यः (V3 °*) संवसे(D2 T3.4 °विशे)त्पुमान्; B4 G (ed.) ताभिर्यः संगमिच्छति (B4 °मेति च); D9 तासिर्यः स भवेत्पुमान् (for the post. half).];
while M6.7 subst. for 14 :

1225* तृतीयेन तु भागेन यौवनस्थास्वहं सुराः ।
प्रमदासु निवत्स्यामि चतुरो दिवसान्परान् ।

[(l. 1) M7 [इ]यं (for [अ]हं).]

15 D1 om up to र्थे in 15^{c} (cf. v.l. 1224*). Ś V3 D8.12 repeat 15^{ab} after 1226*. Ñ2 reads 15^{ab} twice. T3.4 read 15 twice (omitting ^{b} and ^{c} in the second occurrence). —^{ab}) Ñ2 (first time) D9 हंता स; B4 चत्वारो; Cm.k as in text (for हन्तारो). Ś V3 D8.12 (all both times) ब्राह्मणं ये; V1 D2.9 ब्राह्मणानां; Ck as in text (for ब्राह्मणान्ये). Ñ2 (second time) V2 B1.2 वै; V1 ये; D2–4.9 च (for तु). Ñ2 (first time) ब्राह्मणानेव. D6.10.11 T1.2 G3 M3.5 Ck.t मृषा-; Cm as in text (for प्रेक्षा-). B1.2 उपेक्षकाः; D3 च दूषकाः; G2 M8.9 अदोषकान्; Cm.k as in text (for अदूषकान्). Ś V3 D8.12 (all both times) प्रेक्ष्य पूर्वं च (all second time सु)दुष्कृतं; Ñ1.2 (first time) V1 D2.9 प्रेक्ष(V1 °क्षं)ते (Ñ1 °क्ष्य तत्; D2 °क्षिता) कर्म दुष्करं; Ñ2 (second time) प्रेक्ष्य पूर्वमुपेक्षकाः; D4 पेक्ष्यथा तमुपेक्षकाः (corrupt) (for ^{b}). T3.4 (both first time) हंता गोब्राह्मणानां स भोक्ष्यते प्रेत्य रौरवं. —^{c}) T3.4 (both first time) चतुर्थेनैव वृक्षेषु. —V2 reads 15^{d} in marg. —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–4.6–9.12 श्रयिष्यामि; T3.4 (both first time; second time as in Ś1) वसिष्यामि; Ct as in text (for संश्रयिष्ये). V2 (m. also) वसुंधरां; B1 D1.4 M6 सुरोत्तमाः (for सुरर्षभाः). V2 (before corr.) B3.4 भजिष्ये पातकान्वितान्.

16 ^{a}) Ś Ñ V B1.2 D1.3.4.8.9.12 M6.7 तामूचुस्ते(Ś V3 D1.4.8 M6.7 °श्च); B3.4 तामब्रुवंस् (for प्रत्यूचुस्तां). Ñ2 V2 B1.2 सुराः सर्वे; M1 तथा देवा (for ततो देवा). D2 तामूचुस्तेन ते देवा. —^{b}) Ś V1.3 D2.8.9.12 दुर्धरे; Ñ2 B2 D3 M6 दुर्वशे; T4 वर्तते; M7 दुर्धरे (for दुर्वसे). B4 यथावदनुपूर्वशः. —After 16^{ab}, D3 ins.; while Ś V3 D8.12 ins. erroneously after 19 :

ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवः समपद्यत ॥ १७
प्रशान्तं च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते ।
यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १८
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन ।
यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ १९ G. 7. 93. 20 B. 7. 86. 20 L. 7. 88. 19

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

1226* निष्कृतिश्चापि तेषां तु शृणु त्वं समयो यथा ।
अल्पोदकं जलं तत्र स्त्रीं भुक्त्वा निन्दितस्तथा ।
वृक्षे विश्राम्य हिंसाश्च प्रदीप्ताग्नावजुह्वतः ।

[(l. 1) D_{3} त्वं शृणुष्व (for तु शृणु त्वं). D_{12} तथा (for यथा). —(l. 2) V_{3} अथोदकं. $Ś_{2.3}$ D_{12} जलं यत्र; D_{3} न लंघेत (for जलं तत्र). D_{8} स्त्रीभुक्तां निंदितांस्तथा (for the post. half). —Ś V_{3} $D_{8.12}$ om. l. 3.]

Thereafter Ś V_{3} $D_{8.12}$ repeat 15^{ab}.

—^{c}) V_{2} तथास्तु; M_{4} भवति (for भवतु). Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.12}$ भद्रं ते; $Ñ_{2}$ V_{2} $B_{1.3.4}$ M_{6} तुष्टाः स्म(V_{2} $B_{3.4}$ स्मो); B_{2} हृष्टाः स्म (for तत्सर्वः). —V_{3} lacuna for 16^{d}. —^{d}) Ś $Ñ_{1}$ V_{1} $D_{1-4.8.9.12}$ दुरासदे; $D_{6.7.10.11}$ यदीप्सितं; M_{6} यथेच्छसि (for यथेप्सितम्). V_{2} $B_{3.4}$ गम्यतां च यथागतं.

17 D_{9} om. 17^{ab}. —^{ab}) V_{2} (before corr.) $B_{3.4}$ प्रमुदिता; B_{1} प्रीतार्थिता; T_{3} प्रीत्यान्वितं (for प्रीत्यान्विता). V_{2} (before corr.) $B_{3.4}$ सह शक्रेण धीमता (for ^{b}). Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3.4.8.12}$ ते प्रीतमनसो देवाः सह शक्रेण रेमिरे; D_{2} ते देवाः प्रीतमनसः शक्रेण सह रेमिरे. —^{cd}) Ś $V_{1.2}$ B_{2-4} $D_{2.8}$ धू(V_{2} $B_{3.4}$ ग)तपाप्मा च; $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} पावि(G_{3} प्रापि) तात्मा च; M_{8} पूतपापात्मा; K (ed.) स च पूतात्मा (for पूतपाप्मा च). —V_{2} reads ^{d} in marg. V_{2}(before corr.) B_{3} शक्रोभूत् (for वासवः). $D_{1.4}$ transp. विज्वरः and वासवः. Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{2.8.9.12}$ L (ed.) पर (L [ed.] °ह) मासवान्; V_{3} (before corr.) B_{3} $D_{1.3.4}$ परमात्मवान्; B_{2} प्रत्यपद्यत (for समपद्यत).

18 ^{a}) M_{6} प्रशांताश्च दिशः सर्वाः. —V_{2} reads ^{c} in marg. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ $M_{2.10}$ om; M_{9} तु (for च). V_{2} (before corr.) $B_{3.4}$ अश्वमेधं क्रतुवरं. —^{d}) B_{2} T_{2} $G_{2.3}$ तथा (for तदा). B_{1} G_{2} $M_{1.4}$ ह्यपूजयत्; $D_{1.4}$ [ऽ]भ्यवर्तयत्.

19 ^{a}) V_{2} $B_{3.4}$ हय- (for ह्यश्व-). —^{b}) V_{2} $D_{6.7.10.11}$ प्रसादो (for प्रभावो). —^{c}) G_{1} यजयस्व (sic) (for यजस्व सु-). Ś Ñ V (V_{3} marg.) B $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ तेन राजेंद्र; M_{5} सुमहाबाहो (for सुमहाभाग). —^{d}) Ś V_{2} (before corr.).$_{3}$ $B_{3.4}$ $D_{8.12}$ राघव; V_{2} marg. (for पार्थिव). —After 19, $Ñ_{2}$ V_{3} B $D_{7.10.11}$ K (ed.) ins. :

1227* इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं
नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ।
परितोषमवाप हृष्टचेताः
स निशम्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ।

[(l. 2) B_{4} (m. also as above) मोहकं (for मनोहरं). —(l. 4) B_{3} om. स. K (ed.) °मय्येंद्र- (for निशम्येन्द्र-). B_{1} -समानतेजाः (for °विक्रमौजाः).]

Colophon : D_{5} $M_{6.9}$ om. (for D_{5} cf. v.l. 7). —*Sarga name* : Ś $Ñ_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3.4.8.9.12}$ लक्ष्मणमंत्रः($Ñ_{1}$ °वाक्यं); $Ñ_{2}$ $B_{1.2}$ यज्ञोपाख्यानं; V_{2} $B_{3.4}$ ब्रह्महत्याव्यपोहः (B_{3} °पोहनं); D_{2} श्रीलक्ष्मणमन्त्रो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś. $Ñ_{1}$ $V_{2.3}$ $D_{2.12}$ om.; $Ñ_{2}$ 91; V_{1} 67; B_{1} D_{9} 90; B_{3} 92; B_{4} T_{4} 94; $D_{1.4}$ 78; D_{3} 83; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7.10}$ 86; D_{8} 82; T_{3} 93; M_{8} 85. —After colophon, T_{4} concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G $M_{1.5.8}$ conclude with श्रीरामाय नमः; M_{3} with श्रीरामाय नमः । श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

७८

G. 7. 94. 1
B. 7. 87. 1
L. 7. 89. 1

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन्राघवो वचः ॥ १
एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ।
वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २
श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम सुधार्मिकः ॥ ३
स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महायशाः ।
राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४
सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महासुरैः ।
नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५
पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तै रघुनन्दन ।
अबिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६
स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः ।
बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लीकानां महायशाः ॥ ७

78

M$_{6.9}$ cont. the previous Sarga.

1 D$_{5}$ erroneously reads from 95.8^{b} up to 96.4 in place of 77.7^{d} to 78.2^{b}. V$_{3}$ om. 1.—^{a}) Ś Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{1-4.8.9.12}$ T$_{3.4}$ श्रुत्वा तु; Cm.g.k as in text (for तच्छ्रुत्वा).—^{b}) D$_{2.6.7.9-12}$ -विदां वरः (for -विशारदः).—^{d}) T$_{4}$ प्रशासन् (for प्रहसन्). ❀ Cg: अश्वमेधवैभवं स्वयमपि जानामीति प्रहासः ।; so also Ck.t. ❀

2 ^{a}) T$_{2}$ G$_{3}$ तथ्यम्; Cm.t as in text (for एवम्). V$_{2}$ D$_{10.11}$ एव (D$_{11}$ °वं) (for एतन्). B$_{3}$ सुरश्रेष्ठ; T$_{3.4}$ °व्याघ्र (for नरश्रेष्ठ).—D$_{1.4}$ om.; V$_{2}$ reads 2^{cd} in marg.—^{cd}) Ś$_{3}$ D$_{5.8.12}$ वृत्रपा(D$_{5}$ °स्यां)तम्; T$_{4}$ शत्रु° (for वृत्रघातम्). Ś Ñ V$_{1.2}$(after corr.).$_{3}$ B$_{1.2.4}$ D$_{2.3.8.9.12}$ T$_{3.4}$ हय-; M$_{9}$ (with hiatus) अश्व-; Cm.t as in text (for वाजि-). M$_{5}$ -घात-; Cm.t as in text (for -मेध-). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{2.8.9.12}$ -गुणं (for -फलं). D$_{2.9}$ तथा; G$_{3}$ M$_{1}$ च तत्; Ct as in text (for च यत्). V$_{2}$ (before corr.) B$_{3}$ हयमेधफलं चैव वृत्रस्य च महावधः (V$_{2}$ °धं).

3 ^{a}) T$_{2}$ श्रूयतां. Ś Ñ$_{1}$ D$_{8.12}$ च (for हि).—^{c}) Ñ$_{2}$ B$_{1}$ M$_{7}$ सुतो; B$_{2}$ श्रुतो (for पुत्रो). V$_{3}$ D$_{1.3.4}$ बाह्ले (V$_{3}$ °ह्ली)यकः (for बाह्लीश्वरः). Ñ$_{2}$ V$_{2.3}$ B T$_{4}$ राजा (all except V$_{2}$ B$_{3.4}$ with hiatus) (for श्रीमान्). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{2.8.9.12}$ T$_{3}$ (all with hiatus) पुत्रोथ बाह्लि(D$_{2}$ T$_{3}$ °ल्हि)को(Ñ$_{1}$ जो) राजा(D$_{2}$ नाम). ❀ Cm.g.k.t बाह्लिदे(Cm °ह्ली दे)शविशेषः. ❀ —^{d}) Ś V$_{1.3}$ D$_{1.2.4.9.12}$ इडो; Ñ$_{1}$ इदो; D$_{3.8}$ इंद्रो (for इलो). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.8.9.12}$ T$_{3.4}$ महायशाः (for सुधार्मिकः). V$_{2}$ B$_{3.4}$ य इलो नाम राघव.

4 ^{a}) D$_{2.9}$ धरणीं (for पृथिवीं).—^{b}) Ś D$_{8.12}$ वशी- (for वशे). Ś Ñ V$_{1}$ D$_{1-4.8.9.12}$ T$_{3.4}$ महाबलः; V$_{2}$ (marg. also as in text) B$_{3.4}$ सपर्वतां; G$_{2}$ सुधार्मिकः (for महायशाः).—V$_{2}$ reads ^{cd} in marg. V$_{3}$ lacuna for ^{c}.—^{c}) Ñ$_{2}$ V$_{2}$ (after corr.) B$_{1.2}$ प्रजाश् (for राज्यं). B$_{2}$ D$_{1.3.4}$ G$_{1.2}$ M$_{1.6.8}$ नरव्याघ्रः. V$_{2}$ (before corr.) B$_{3.4}$ पृथिव्यां पार्थिवांश्चैव.—^{d}) M$_{2}$ वृत्रवत् (for पुत्र°). Ś Ñ$_{1}$ B$_{2}$ D$_{1.3-5.8.12}$ T$_{4}$ M$_{1.6}$ परि(B$_{2}$ पूर्वं [sic]; D$_{5}$ प्रति) पालयत्(Ñ$_{1}$ °येत्; D$_{12}$ °यन्) (for पर्य°).

5 ^{b}) D$_{3}$ दैवतैश् (for दैतेयैश्). Ñ V$_{1}$ B$_{1.2}$ D$_{1-4.9}$ T$_{3.4}$ महाबलैः; V$_{3}$ D$_{5-7.10.11}$ महाधनैः (for °सुरैः). B$_{4}$ बलवद्भिस्तथासुरैः.—^{c}) Ñ$_{1}$ V$_{3}$ नर-; Ñ$_{2}$ V$_{2}$ (before corr.) B$_{4}$ यक्ष- (for नाग-). M$_{1}$ -गंधर्व- (for -गन्धर्वैर्).—^{d}) Ñ$_{1}$ T$_{3.4}$ सुमहाबलैः (for सुमहात्मभिः). Ñ$_{2}$ V$_{2}$ (before corr.) B$_{4}$ सिद्धचारणकिंनरैः.

6 V$_{2}$ reads ^{ab} in marg.—^{a}) Ñ$_{1}$ V$_{1}$ B$_{3.4}$ D$_{1-4.9}$ सं(D$_{1}$ स)पूज्यते नित्यकालं; V$_{2}$ (before corr.) संपूज्य नित्यकालं स.—^{b}) Ś D$_{8.12}$ भयेन (for भयार्तै). Ñ$_{2}$ V$_{2}$ (after corr.) B$_{1.2}$ सुमहायशाः (for रघुनंदन).—^{c}) Ś V$_{3}$ D$_{8.12}$ बिभ्यति स्म; Ñ$_{2}$ B$_{1.2}$ बिभ्यत्यस्य; V$_{2}$ (after corr.) बिभ्यते स्म (for अबिभ्यंश्च). ❀ Ct: भयार्तत्वं कुतस्तत्राह अबिभ्यन्निति। अबिभयुरित्यर्थः। तत्र हेतुः सरोषस्येति. ❀ —For 6^{cd}, Ñ$_{1}$ V$_{1.2}$ (before corr.) B$_{3.4}$ D$_{1-4.9}$ T$_{3.4}$ G (ed.) subst.:

1228* बिभ्यन्ति यस्य रोषस्य लोकाः सर्वे महात्मनः ।

[Ñ$_{1}$ बिभ्यते (for बिभ्यन्ति). V$_{2}$ B$_{3.4}$ ह्यस्य; G (ed.) तस्य (for यस्य). D$_{1.3.4}$ यस्य बिभ्यंति (by transp.); T$_{3.4}$ तस्य बिभ्यंति. V$_{1}$ D$_{1.4}$ T$_{3.4}$ रुष्टस्य; V$_{2}$ B$_{3.4}$ रोषात्तु (for रोषस्य). Ñ$_{1}$ महायशाः (for °त्मनः).]

7 ^{a}) M$_{3.7}$ रक्षिता; M$_{9}$ सदृशो (for तादृशो). D$_{5.7.10.11}$ [ऽ]पि (for हि). Ñ$_{2}$ V$_{3}$ B$_{1.2}$ सोधिराजो महानासीद्; B$_{3.4}$ विक्रांतो गर्वि(B$_{4}$ °तोधिग)तः श्रीमान्.—^{b}) Ś V$_{3}$ D$_{8}$ M$_{5}$ वीर्ये धर्मे (by transp.); B$_{3}$ कर्मो धैर्ये (sic) (for धर्मे वीर्ये). Ñ$_{2}$ वीर्येण; M$_{9}$ शौर्ये च (for वीर्ये च). Ś$_{1.3}$ V$_{2.3}$ B$_{1.2}$ D$_{8}$ M$_{6}$ विश्रुतः; Ñ$_{1}$ संवृतः; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ D$_{1-4.9}$ T$_{3.4}$ संम(D$_{1.4}$ °ग)तः (for निष्ठितः). B$_{3.4}$ व्यवस्थितः. D$_{12}$ वीर्यधर्मेण विश्रुतः.—^{c}) G$_{3}$ परमोदारैर्.—^{d}) V$_{2}$ महाराजो; V$_{3}$ D$_{5-7.10.11}$ T$_{1.2}$ M$_{3}$ बाह्लो(D$_{6.10}$ °ल्ही)केशो; D$_{1}$ बाहि°; D$_{3}$ बाल्हि°; D$_{9}$ बाह्लि°; T$_{3.4}$ G M$_{6-10}$ बाल्हि(T$_{3}$ M$_{6}$ °ह्लि)राजो(T$_{3.4}$ °जा); M$_{1.2.4}$ बली राजा (for बाह्लीकानां). Ñ$_{1}$ महाबलः (for महायशाः).

स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने ।
चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८
प्रजघ्ने स नृपोऽरण्ये मृगाञ्शतसहस्रशः ।
हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९
नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना ।
यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ १०
तस्मिंस्तु देवदेवेशः शैलराजसुतां हरः ।
रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११
कृत्वा स्त्रीभूतमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः ।
देव्याः प्रियचिकीर्षुः स तस्मिन्पर्वतनिर्झरे ॥ १२
ये च तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः ।
यच्च किंचन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह ॥ १३ G. 7. 94. 13 B. 7. 87. 14 L. 7. 89. 13

8 ^{a}) Ś D8.12 हि चक्रे; Ñ1 V1 D9 T3.4 चक्राम; Ñ2 B3.4 जगाम; V2 B1.2 D2 कदाचिन्; T1 G3 M3 चक्रे च (for प्रचक्रे). V3 सोभिचक्रे; D1.3.4 प्रचक्राम; D5 M6.7 प्रचक्रमे; T2 M2.5.8.9 संप्रचक्रे. V1 °तेजा; D7 M5 °बाहो (for महाबाहुर्). —^{b}) M9 रुचिरं. Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 T3.4 रुचिरप्रभः; Ñ2 B3.4 विक्रमान्वितः (Ñ2 °तैः); V2 B1.2 अगमन्नृपः; V3 रघुनंदन (for रुचिरे वने). —^{c}) V1 B2.3 D1.3.4.6 M8 मनोहरे; B1 धन्यतरे (for मनोरमे). D5–7.10.11 T1 G3 M3 मासे.

9 D11 om. (hapl.?) 9. V2 reads ^{ab} in marg. —^{a}) Ś V3 D8.12 त(Ś1 D12 उ)द्देशे स नृपो रम्ये; Ñ1 V1 D2.9 T3.4 प्रतस्थे (T3 °जघ्ने) सोभ्युपागम्य; Ñ2 V2 (before corr.; after corr. as in B2) B1.3.4 महद्वन(V2 °द्वल)मुपागम्य; B2 प्रतस्थे नृपः सतुरगो (hypm.); D1.3.4 स(D1.4 सं)प्रस्थवनमागम्य; T1 G3 M3 प्रजघ्ने चाभ्युपागम्य; M6 प्रतस्थे स नृपो वन्यान्. —^{b}) Ś V3 D8.12 M6 बहु- (for शत-). —^{c}) Ś V3 D8.12 M6.7 जघान नैव(M6.7 न च) तृप्तिस्तु; Ñ2 V2 B जघान न च वै तृप्तिर् (Ñ2 B3.4 तृप्तिं स). —^{d}) Ś V2(after corr. marg.).3 B1.2 D8.12 M6.7 (all except V2 B1.2 with hiatus) आसीत् (for राज्ञस्). Ñ2 V2 (before corr.) B3.4 जगाम जगतीपतिः. —For 9^{cd}, Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 subst.:

1229* निघ्नन्नपि न तृप्तोऽभूत्स राजा बाह्लिवंशजः ।

[D1.3.4 पार्थिवो (for स राजा). D2 T3.4 बाल्हि-. Ñ1 V1 वह्लिसंभवः (V1 °वर्धनः).]

10 ^{a}) Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 M6.7 ततो; Cm.g as in text (for नाना-). M1 -मृगगणायूथं; Cm as in text (for -मृगाणामयुतं). —^{b}) D5–7 हतं तेन (for वध्यमानं). —^{c}) B1.2 यातो (for जातो). Ñ1 महात्मानो (sic); M5 महास्नेहस् (for °सेनस्).

11 ^{a}) Ñ1 यस्मिंस्. V2 B1.3.4 T1.2 G2.3 M1–4.8–10 च (for तु). M5 कस्मिंश्चिद् (for तस्मिंस्तु). Ñ B3 D1.3.4 G1.2 M6.9 देशे; B1 शैल- (for देव-). Ś V1.3 D8.12 T3.4 देशे तु (V1 स); D2.5–7.9–11 प्रदेशे (D9 om. from शे up to शः in ^{a}) (for तु देव-). —^{b}) M3 रुद्रः (for हरः). —^{d}) V2 (before corr.) B4 D1.3.4 वृतः (for सह).

12 V2 reads ^{ab} twice. —^{a}) Ś1 Ñ2 V2 (first time) B4 D2.9–11 M8 Ck.t -रूपम्; D7 -वेशम् (for -भूतम्). V2 (second time) B1.2 स्त्रीरूपं परमं कृत्वा. —^{b}) Ś D8.12 T3.4 स सर्वा(T3.4 गणा)न्पार्षदांस्तथा; Ñ1 सर्वान्पारिषदांस्तु तान्; Ñ2 सर्वेषां पार्षदां च सः; V1 सर्वान्वै पार्षदांस्तु तान्; V2 (with hiatus; second time) आत्मनः पार्षदांश्च तान्; V3 स्वं रूपं पार्षदांस्तदा; B1.2 (both with hiatus) आत्मनः पा(B2 प)रिषदांस्तथा (hypm.); B3.4 सर्वाननुचरांस्तथा; D1.3.4 स्वकान्पारिषदांश्च तान्; D2.9 सर्वेषां पार्षदां महत् (D9 °हान्); M6 पुरुषांश्च महात्मनः. —^{c}) M9 देव्यां. B1 प्रीति-; D7 M3 Ct प्रियं; M5 प्रीतिं (for प्रिय-). D5–7.10.11 T2 G1.3 M3.10 सन् (for स). Ś Ñ V B3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 -चिकीर्षार्थं. ❀ Ck : देव्याः प्रियचिकीर्षुरिति. ❀ —^{d}) B3.4 तत्र (for तस्मिन्). Ś D8.12 -रोधसि; V3 D1 G1 -मूर्धनि (for -निर्झरे).

13 ^{ab}) Ś1.2 तत्र; Ś3 D8.12 तत्त्वं; V3 ते च; B2 D5–7.10.11 G1 यत्र; D2 येन; K (ed.) Cg ये तु; Cm.k as in text (for ये च). V2 (before corr.) B1 D1–4.9 M6.7 तस्मिन्; D5–7.10.11 T1 G1 M2 यत्र; Ck as in text (for तत्र). Ñ1 सर्वे; T1 M6 वृक्षाः; G3 यक्षाः; Cm as in text (for सत्त्वाः). Ś Ñ V1.3 B2 D8.12 T3.4 पुरुषलिंगिनः; D1.3.4.9 पर्वतवासिनः; D2 सर्वत्र वासिनः; Cv.m.g.k.t as in text (for पुरुषवादिनः). B3 सत्त्वानि पुरुषनामानि यानि तत्र कानने (unmetric); B4 G (ed.) सत्त्वानि पुरु(B4 पुरुष [hypm.]) नामानि यानि तत्र च कानने. —^{c}) G1 किंचिच्च; Cv.m.g.k.t as in text (for किंचन). —^{d}) G1 स्त्रीसंज्ञं प्र-; Cm.g.k.t as in text (for नारीसंज्ञं). —For 13^{cd}, Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 subst.; while D5–7.10.11 M3 K (ed.) ins. after 13^{ab}:

1230* वृक्षाः पुरुषनामानस्ते सर्वे स्त्रीजनाभवन् ।

[V2 (before corr.) ततः (for वृक्षाः). B3.4 वृक्षाः पुंनामधेयाश्च (for the prior half). Ś B3.4 D8.12 ये हि (B3.4 सर्वे) ते स्त्रीकृतास्तदा; Ñ1 सर्वे ते स्त्रीकृतं महत्; Ñ2 V1 D1.3.4 सर्वं (Ñ2 V1 °र्वे) तत्स्त्रीकृतं (D1 °मयं) ह्यभूत्; V2 B1.2 ते चापि स्त्रीकृतास्तदा (V2 °था); V3 ये तु ते स्त्री * * * * (lacuna); D2.9 सर्वं स्त्रीषु कृतं ह्यभूत्; M3 K (ed.) तेभवन्स्त्रीजनास्तथा (K [ed.] °दा) (for the post. half).]

G. 7. 94. 14 B. 7. 87. 14 L. 7. 89. 14

एतस्मिन्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः ।
निघ्नन्मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ १४
स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृगपक्षिणम् ।
आत्मानं सानुगं चैव स्त्रीभूतं रघुनन्दन ॥ १५
तस्य दुःखं महत्त्वासीद्दृष्ट्वात्मानं तथागतम् ।
उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६
ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् ।
जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ १७
ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महायशाः ।
प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल ।
पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९
ततः स राजा शोकार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना ।
न स जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥ २०
ततः शोकेन महता शैलराजसुतां नृपः ।
प्रणिपत्य महादेवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१

---

14 a) D2.3.9 राज्ञः; M5 राम (for राजा). —V2 reads b in marg. —b) B1.2 T1 M3 -बलः (for इलः). Ś Ñ V1.3 D1–4.8.9.12 T3.4 कर्दमस्य सुतस्त्विडः (Ñ1 D1.3 °स्त्विहः; Ñ2 D9 T3.4 °स्त्विलः; V1 °स्थितः); V2 (before corr.) B3.4 कर्दमस्यात्मजस्त्विलः. —c) G1 मृगान्; M5 शत- (for मृग-). —d) V2 reads in marg. from प up to 15a. V2 (before corr.) B3.4 समुपागमत् (for उपचक्रमे).

15 V2 reads a in marg. (cf. v.l. 14). —a) D1.4 G2 तद्; Cm.g as in text (for स). B1 दृष्ट्वा स (by transp.). D3 om. सर्वं. V2 (before corr.) B3.4 स सर्वं स्त्रीमयं दृष्ट्वा; G (ed.) सर्वं स्त्रीमयं दृष्ट्वा तु. —b) Ñ2 D3 T1 G3 M1–4.10 -पक्षिकं; D2 -सेवितं (for -पक्षिणम्). —c) V2 reads from सानुगं up to 16b in marg. V2 (before corr.) B2.4 सबलं; D5–7.10.11 T3 M10 स्त्रीकृतं (for सानुगं). V2 (after corr.) B2 अथ; B1 सोथ; D12 चैवं (for चैव). —d) Ś V3 D8.12 M6.7 स्त्रीकृतं; D5–7.10.11 T3 M10 सानुगं; Cv.m as in text (for स्त्रीभूतं). Ś2 D8.12 रघुनंदनौ; Ñ2 V2 (after corr.) B1.2 प्र(Ñ2 हि)ददर्श ह; V2 (before corr.) B3.4 कर्दमात्मजः (for रघुनन्दन).

16 V2 reads ab in marg. (cf. v.l. 15). —a) Ñ2 ततो; D2 पश्य; T3 तच्च; Cm.g.k as in text (for तस्य). Ñ2 illeg. for दुःखं महत्त्वासी. Ś V3 D5–8.10–12 T3 G2 M1.7.10 च (for तु). Ñ1 महज्जातं; V1 समापन्नं; V2 (after corr.) महद्भूतं; B1 समुद्भूतं; B2 महद्भूत्वा; D1–4.9 समुत्पन्नं; T4 महच्चापि; M8 महानासीद् (for महत्त्वासीद्). V2 (before corr.) B3.4 राजा(B4 दृष्ट्वा)तप्यत दुःखेन. —Ś V3 D8.12 om. 16bc. —b) B2 [आ]त्मानं चापि (for दृष्ट्वात्मानं). Ñ2 V2 (before corr.) B3.4 T3.4 M2.5.6.10 तथाविधं (M2.6.10 °कृतं); Ck as in text (for तथागतम्). —c) Ñ1 V1 B4 D1–4.9 T3.4 तु; Cm.k as in text (for च). T3 सत्कर्म. —d) Ś V3 D8.12 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). Ñ1 D2.3 वासम्; D9 शर्मम् (for त्रासम्). V3 B3 D1.4 तं (D1.4 च) समुपागमत्; D12 °मुपागतः (for त्रासमुपागमत्).

17 a) V1 D1–4.9 देवदेवं; V3 lacuna (for ततो देवं). D1.4 महादेवं (for महात्मानं). —b) G2 M6 नीलकंठं (for शितिकण्ठं). M1 तपस्विनं (for कपर्दिनम्). —d) V3 -पशु-; D6 -वर- (for -बल-).

18 a) B3 च हरः; D5 चोवाच (for वरदः). —b) B2 देव्या सह (by transp.). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–4.8.9.12 त्रिशूलधृत् (B3.4 D1.2.4.8.9 °भृत्); V2 सहानुगः; D5–7.10.11 T3.4 M1 महेश्वरः (for महायशाः). —D5 om. 18c–19b. —c) B2 प्रजा * * (for प्रजापति-). Ś Ñ1 V B3.4 D1–4.8.9.12 वीरम्; Ñ2 B1 सौम्यम्; B2 (with hiatus) सौम्य (for वाक्यम्). —d) Ś D8.12 मधुरा गिरः; Ñ1 V1.2 (*sup. lin.* also as in Ñ2).3 B2–4 D1–4.9 T3.4 मधुरं वचः; Ñ2 B1 M7 वृषभध्वजः; M2.3.9 परमः स्वयं (for वरदः स्वयम्). ❀ Cv : उवाच वरदः स्वयमिति पाठः. ❀

19 D5 om. 19ab (cf. v.l. 18). —a) G1 राजेंद्र (for राजर्षे). —b) Ñ1 D2.8.12 M7 कर्दमेय. —V3 lacuna from महाबल up to d. Ś1 V2 B3.4 D3.8.12 महामते; Ñ1 D1.4.11 M7 महाबलः (M7 °व्रत) (for महाबल). —c) Ś Ñ1 V1.2 (before corr.) B2.3 D1–4.8.9.12 वीर (for सौम्य). —d) Ś Ñ1 V1.2 (before corr.) B2–4 D1–4.8.9.12 ब्रूहि किं करवाणि ते.

20 a) K (ed.) दुःखार्तः (for शोकार्तः). —b) D4 प्रत्याख्याने (for °ख्यातो). D1.2.4.9 महायशाः (for महात्मना). —c) T2 च (for स). Ś Ñ V B D T3.4 G1 M3 स्त्रीभूतोन्यं न (Ñ2 V3 B1.2 °तो नैव; D5–7.10.11 T3.4 °तोसौ न; G1 °तो न च; M3 °तो न स) जग्राह (D9 जनं ग्राह). —d) T2 G1 Cg अन्यत्; Ct as in text (for अन्यं). V3 (m.) B1.2 महायशाः; M2 सुरेश्वरात्; Ck as in text (for सुरोत्तमात्). Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 वरं पुंस्त्वादृते तदा (Ñ1 °तेभवत्; V1 °ते नृपः; V3 °ते तथा; D1.2.4 °ते भवात्; D9 °ते महत्). ❀ Ct : अन्यद्वाक्यमिति पाठे पुंस्त्वातिरिक्तवरदातृवाक्यं न जग्राहेत्यर्थः ।; so also Ck. ❀

21 a) V2 तत्र (for ततः). Ñ1 V1 D1–4.9 संततः (for महता). V3 (*sup. lin.* also) B1.2 शोक (V3 °के) समाविष्टः. —b) D5 प्रति (for नृपः). —V2 reads from c up to 22b in marg. —cd) D5–7.10.11 G2.3 M2.4.6.9 (all with hiatus) उमां (D11 °मा) देवीं; M5 ह्युमां देवीं; M7

ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनि ।
अमोघदर्शने देवि भजे सौम्ये नमोऽस्तु ते ॥ २२
हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसंनिधौ ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य संमता ॥ २३
अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तथा ह्यहम् ।
तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि ॥ २४
तदद्भुततमं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् ।
संप्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २५
यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः ॥ २६
ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेतद्भविष्यति ॥ २७
राजन्पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि ।
स्त्रीभूतश्चापरं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ २८　G. 7. 94. 28 B. 7. 87. 29 L 7. 89. 28.

जगादेदं (for महादेवीं). M7 तद्गतेन; Cm.t as in text (for सर्वेणैव). Ś Ñ1 V1.2(before corr.).3 B3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 L (ed.) उवाचानन्य(L[ed.] °च नान्य) मानसः (for ^{d}). Ñ2 V2 (after corr.) B1.2 मूर्ध्ना निपत्य वरदां प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्.

22 V2 reads ^{ab} in marg. (cf. v.l. 21). V3 lacuna from ^{a} up to काना in ^{b}. —^{a}) Ś2 Ñ1 V2 B1.4 D2 M6.7 ईशा. Ś D8.12 वरेण्ये (for वराणां). D1.4 G3 वरदा; K (ed.) वरये (for °दे). B2 चराचराणां वरदे. —^{b}) Ñ1 V B1.2 D1–4.9 चासि; Ñ2 चैव (for असि). T2.4 G2 लोकानवसि. Ñ2 V1.2 भाविनि; V2 B D5.10.11 T2–4 G M1.2 Ct भामि(V2 B °वि)नी (for भामिनि). Ś D8.12 चात्म(D12 °सि)वासिनि. —^{c}) Ñ1 V2 B3.4 D1.2.4 T3.4 अमोघदर्शना. Ś1.2 Ñ1 V1.2 B D7.10 T2–4 M3.4.10 देवी. Ñ2 G1.2 अमोघं दर्शनं देवी(Ñ2 चैव). —^{d}) T3.4 भव; G1 M10 भवे; M1 Cm.k भज. Ś Ñ1 V1.2 D8.12 भव सौम्या(V1 D12 °म्य) शुभानने; Ñ2 B2–4 भ(Ñ2 त)व सौम्यानने शुभे(B2 मम); V3 B1 D1–4.9 भव(V3 D1 °ज) सौम्या(B1 °म्ये; D9 °म्य) शुभे मम; D7.10.11 भज सौम्येन चक्षुषा; T1.2 G3 M3.6 भज सौम्येन मां शुभे(T1 शिवे); M7 सौम्येनेक्षस्व चक्षुषा. ❀ Cg.t : सौम्येन चक्षुषा अनुग्रहचक्षुषा मां भज अनुगृहाण. ❀

23 ^{c}) M6 परं (for शुभं). —D12 om. (hapl. ?) 23^{d}–25^{a}. —^{d}) Ś V3 D8 M3 संनिधौ; V3 संमिता; B3.4 D2.3.5 T3.4 संमतं(D5 °ते) (for संमता). D1.4 देवी तुष्टेन चेतसा.

24 D12 om. 24 (cf. v.l. 23). —^{a}) Ś Ñ V B1.2.4 D1–4.8.9 M5 वरदो देवो (by transp.); B3 च परो देवो; Cg.k as in text (for देवो वरदो). —^{b}) M6.7 परार्धस्य. D6.10.11 तव; M6 यथा (for तथा). D5.7 M7 तवा(M7 °था) प्यहं; T1 G3 M3.5 द(M5 प्र)दाम्यहं (for तथा ह्यहम्). Ś Ñ V B1–3 D1–4.8.9 T3.4 वरदार्धं(Ñ1 V1 T4 °दान)स्य चाप्यहं; B4 वरार्धस्येव चाप्यहं. —^{c}) B4 एवं (for अर्धं). —M4 om. (hapl. ?) 24^{d}–28^{a}. V2 reads in marg.; V3 lacuna for 24^{d}. —^{d}) M1 damaged from च्छसि up to अद्भुत-त in 25^{a}. Ś D8 वा यदी(Ś2 D8 °दे)च्छसि; G1 यदि वांछसि; Cg.k.t as in text (for यावदिच्छसि). Ñ2 V2 (after corr.) B1.2.4 यत्ते मनसि वर्तते.

25 D12 om. 25^{a} (cf. v.l. 23). M4 om. 25; M1 damaged up to second त in ^{a} (for both, cf. v.l. 24). —^{a}) V2 B1.2 D2.9 अद्भुतमिदं; D5–7.10.11 T3.4 अद्भुततरं (for °तमं). Ś Ñ V B D1–4.8.9 वाक्यं (for श्रुत्वा). —^{b}) D1.4 उत्कम् (for वरम्). D1 अभूत्तत: (for अनुत्तमम्). Ś Ñ2 V B1.2 D2.3.8.9.12 स्याहृतमुत्तमं; Ñ1 हृद्गतमानसं; B3.4 श्रुत्वा महीपतिः (for वरमनुत्तमम्). —V2 reads 25^{cd} (second time in marg.) twice. —^{c}) Ś1.2 Ñ1 B1.2 D1–4.9 श्रुत्वा; Ś3 D8.12 स्तुत्वा (for भूत्वा). V2 (second time) श्रुत्वा हृष्टं मन: कृत्वा. —^{d}) Ś V3 D8.12 वचनम् (for वाक्यमथ). Ñ V1.2(second time) B1.2 D1–4.9 प्रत्युवाच नराधिपः; V2 (first time) B3.4 वाक्यमेतदुवाच ह.

26 M4 om. 26 (cf. v.l. 24). G2 om. 26–27^{b}. —^{a}) Ś Ñ2 V3 B D8 T2.3 देवी; Ñ1 V1 D1–4.9 चैव(V1 D2 °वं) (for देवि). Ś Ñ V B3 D1–4.8.9.12 [अ]सि (for मे). —^{b}) Ñ2 भुवि सुंदरी; D6 T1 M5 [अ]प्रतिमं भुवि. —^{c}) M8 मास-. —For 26^{cd}, Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 subst. :

1231* स्त्री भवेयमहं मासं मासं च पुरुषस्तथा ।

[B1 परं (for अहं). D9 om. (hapl.) मासं. V2 D1 पुरुषं. Ś V3 B1.2 D8.12 तदा (for तथा).]

27 M4 om. 27 (cf. v.l. 24). G2 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). —^{b}) D3 T1 M3 सा (for सु-). Ñ V1.2 B D1–4.9 -रुचिरं वच:(Ñ2 B1.2 तदा; V2 [after corr.] तथा; D1.4 तत:) (for °रानना). —V3 lacuna for ^{cd}. —^{c}) V3 (after corr.) B2 नृपं (for शुभं). D10 वाच (sic) (for वाक्यम्). V2 (before corr.) B3.4 नरेंद्रं तम् (for शुभं वाक्यम्). —^{d}) V2 D5–7.11 G1.2 M1.2.5.8.10 एव (for एतद्). Ś D8.12 एतत्तव; D10 वाक्यमेव (for एवमेतद्). M1 damaged for भविष्यति.

28 M4 om. 28^{a} (cf. v.l. 24). M8 om. 28^{ab}. Ñ V1.2 B1.2 D1–4 T3.4 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) M2.9 राजा; Cg.k.t as in text (for राजन्). M1 सन् (for त्वं).

G. 7. 94. 29
B. 7. 87. 29
L. 7. 89. 29
एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाथ कार्दमिः । | त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाभवत् ॥ २९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

Ñ V1 D1–4.9 T3.4 पुरुषश्च पुनर्भूत्वा; V2 (marg. also; before corr. as in B3) B2 पुरुषश्च यदा भूतः; B1 यदा च पौरुषो भावः; B3.4 यदा त्वं पुरुषीभूतः. —b) Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 स्त्रीत्वं च (D1.3.4 T3 त्वं; T4 तनू); G1 M10 स्त्रीभूतं (for स्त्रीभावं). V2 (m.) B1.2 स्त्रीत्वं नैव (B1 न च); M1 damaged (for स्त्रीभावं न). —After 28^{ab}, D11 reads 79.8 for the first time, repeating it in its proper place and om. 28^{cd}. —c) B4 यदा स्त्री (for स्त्रीभूतश्च). V3 D5–7.10 M4.9.10 परं (for [अ]परं). Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 यदा तु प्रमदा भूत्वा; Ñ2 V2 (marg. also; before corr. as in text) B1.2 य(Ñ2 त)दा च (B2 त्वं) प्रमदाभूतः (B1 °भावः). —d) V2 (marg.; before corr. as in text) B1.2 पुंस्त्वं त्वं (B1 पुंभावं) न स्मरिष्यसि.

29 a) B3 पुरुषो राजा (by transp.). T1.2 G3 स एवं पुरुषो राजा. —b) T2 स (for [अ]थ). Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T2.4 भवति (for भूत्वाथ). Ś V3 D8.12 कर्हिचित्; Ñ1 D5.9 कर्दमिः; D1.4 T3.3 G1.3 M1 का(D1 क)र्दमः; T4 पार्थिवः; Cg.k.t as in text (for कार्दमिः). —c) Ś V3 D8.12 M6 त्रिलोक-; Ñ1 V1 D2 भूत्वैव; D1.3.4.9 भूत्वैक- (for त्रैलोक्य-). M4 भूत्वा (for नारी). —d) Ś D8 इडा; D12 त्विडा; T3.4 तथा; M3 इलो (for इला). Ñ1 V1 D1.2.4.9 भवत्य(Ñ1 °त्व)थ(V1 °सौ); B1.2 भवेदिति; D3 यथाभवत् (for इलाभवत्). Ñ2 मासं भूत्वा वसत्यथ; V3 मासमेवाभिजायते.

Colophon. *Sarga name*: Ś V1 D1–4.8.9.12 इडोपाख्यानं; Ñ1 इडोपाख्यानः; Ñ2 B1.2.4 D5.6 इलोपाख्यानं (Ñ2 °ने); V2 जनस्त्रीभावः; V3 इन्द्रोपाख्यानं; B3 इलास्त्रीभावोत्पत्तिः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.12 om.; Ñ2 92; V1 68; B1 D9 91; B3 93; B4 T4 95; D1.4.5 79; D3 84; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 87; D8 83; T3 94; M6 85; M8 86. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G M5.8.10 with श्रीरामाय नमः.

७९

तां कथामिलसंबद्धां रामेण समुदीरिताम् ।
लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १
तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः ।
विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २
कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिम् ।
पुरुषो वा यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३
तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ।
कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४
तमेव प्रथमं मासं स्त्री भूत्वा लोकसुन्दरी ।
ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्येऽस्य पूर्वं पदानुगाः ॥ ५
तत्काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी ।
द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ G. 7. 95. 6– B. 7. 88. 6– L. 7. 90. 6–

79

1 V2 (before corr. as in text) reads 1^{ab} in marg. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 इड-; Ñ2 V2 B1.2 दिव्य-; D5–7.10.11 ऐल- (for इल-). Ñ1 D1.4.6.7.11 T2–4 M1.2.5.7.9 -संबंधां; Ñ2 V2 B1.2 -संकाशां; T1 M3 -संबाधां (for -संबद्धां). —^{b}) V3 M6.7 [अ]भिसमीरितां. Ñ2 V2 B1.2 काकुत्स्थेन समीरितां. —^{c}) T3.4 भरतो लक्ष्मणश्च (by transp.). —^{d}) B4 परं (for श्रुत्वा). V2 (after corr. m. as in text) B3.4 T3.4 विस्मयमागतौ (for परमविस्मितौ). Ñ2 विस्मयं परमं गतौ.

2 V2 om. 2–3^{b}. —^{a}) Ś Ñ V1.3 B1.2 D1–4.8.12 T3.4 राघवं (for तौ रामं). B2–4 D2.3.6.11 T3.4 G2.3 M2.3.10 प्रांजलिर् (sic); Cg.k as in text (for प्राञ्जली). Ś V3 D8.12 भूतौ (for भूत्वा). B1 प्रांजलिर्वाक्यं. —B1 om. 2^{bc}. M5 om. (hapl.) from महात्मनः in ^{b} up to राज्ञो in 4^{d}. —^{cd}) Ś Ñ V1 D1.3.4.8.9.12 वाक्यस्य; D2 राज्ञस्य (for भावस्य). ❀ Cm: तस्य भावस्य स्त्रीपुरुषभावस्य ।; so also Cg.k.t. ❀ T1 G3 तौ तं; T3 तथा (for तदा). Ś D3.8.12 संप्रष्टुमुपचक्र(D3 °जग्म)तुः; Ñ V1 संप्रष्टुं तौ त(V1 स)मूचतुः; V3 B1 प्रष्टुं समुपचक्रमे(V3 °तुः); D1.2.4.9 संप्रज्ञातुं(D9 °तं) तमूचतुः (for ^{d}). B2–4 उपचक्रमतुः प्रष्टुं प्रभावं तस्य विस्तरं.

3 M5 om. 3; V2 om. ^{ab} (for both, cf. v.l. 2). —^{a}) D1–4.9 भूत्वा (for -भूतो). B1 कथं स्त्रीभूत एवासौ. —^{b}) Ñ2 V1.3 D7.9–11 T2 G M4.7.10 Cg.k.t दुर्गतिः; T3.4 भूपतिः (for दुर्गतिम्). —^{cd}) D6.7.10.11 स (for वा). M9 पुरूरवा (for पुरुषो वा). T1.2 M3 यथा (for यदा). M1 भूपः (for भूतः). M6 कथं वा पौरुषं राजा वर्तयामास तत्प्रभो. ❀ Ct: तथा पुरुषभूतोऽसौ कां वृत्तिं वर्तयति. ❀ —For 3^{cd}, Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 subst.:

1232* पुरुषो वा पुनर्भूत्वा कां स्म वृत्तिमवर्तत ।

[V2 reads the prior half in marg. Ñ2 V2 (after corr.) B1.2 यदा च पुरुषो भूतः(B1 लोके) (for the prior half). Ñ2 V2 B1 स; B2 (also as in B1) प्र-; B3 तु; B4 च; T3.4 कां (for स्म). D9 कस्माद् (for कां स्म). Ñ D1.3.4 अवर्तयत् (for अवर्तत).]

4 M5 om. up to राज्ञो in ^{d} (cf. v.l. 2). —^{a}) Ś Ñ V B1.2 D1–5.8.9.12 T3.4 वचनं (for भाषितं). B3.4 स तयोस्तद्वचः श्रुत्वा. —^{b}) Ś V2 B1.2 D8.12 M6 -समन्वितः. —^{c}) T3.4 दुर्धर्षः; G3 धर्मज्ञस् (for काकुत्स्थस्). —^{d}) Ś Ñ1 V B2–4 D1–5.8.9.12 T3 (also as in text) M6.7 यथाभवत्; Ñ2 यथा * * (damaged); B1 यथाविधि; D7.10.11 Cm.t यथागमं; T4 यथा भवेत्; Ck as in text (for यथागतम्).

5 T1 repeats 5^{ab} after 6^{ab}. —^{a}) Ñ1 V2 D6.12 T3.4 G1 M4 तमेवं; T1 (second time) इला वै; M3 इलस्तु (for तमेव). D4 प्रथनं. —^{b}) Ś Ñ1 V1 D8 M1.4.8.9 स्त्रीभूतो; B3.4 D5.7.11 G2 M5–7.10 स्त्रीभूता; D2.9 संभूता (for स्त्री भूत्वा). —G1 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}. —^{c}) Ñ1 B1 D9.12 परिवृतः. M8 transp. परिवृता and स्त्रीभिर्. —^{d}) Ś B1 D7.8 T G2 M1.2.4.5.8–10 ये च(Ś D8 तु); V2 D2.4.5.11.12 G3 यस्य; B3.4 यास्य; D8 ये स्युः; D6 ये ताः; L (ed.) यास्तु; Ck.t as in text (for येऽस्य). Ś D8 तस्य; D7 पूर्वं; D11 T1 G3 M3 पूर्व- (for पूर्वं). V2 B3.4 समागताः; B1 तदानुगाः. Ñ1 अस्य पूर्ववशानुगाः. ❀ Ck: पदानुगा इति. ❀

6 G1 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). —^{a}) Ś1.2 Ñ1 V1 B3 D1–4.8.9.12 ताः (for तत्). D5 काननं च (for तत्काननं). Ś Ñ V B1.2.4 D1–5.8.9.12 M6.7 विगाहंत्यो(Ñ2 V2.3 B1.2.4 M6.7 °ती); V2 (before corr.) B3 विगाह्याथ. —^{b}) Ś Ñ1 V1.2 (before corr.) B3 D1–5.8.9.12 भजंत्यः पुष्पितान्द्रु(Ś3 D8 °तद्रु)मान्(Ñ1 °तान्वनान्; B3 °तान्क्रमान्); Ñ2 V2.3 B1.2.4 M6.7 भेजे वै(B2 भ्रमंती) पुष्पशोभितं. —After 6^{ab}, T1 repeats 5^{ab}. —V2 reads 6^{c} in marg. —^{c}) T3.4 मृदु-; M7 तृण- (for द्रुम-). D11 transp. द्रुम and गुल्म. Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.8.9.12 गुल्मद्रुमं च(V1 तु) गच्छंत्यश्(Ś1.2 V1 °त्याश्). —^{d}) Ś D8.12 चेलुः; Ñ1 D1.4 चारु-; V1 B3 D3.5 चेरुः; V2 marg., B1 शरत्-; D2.9 श्वेत- (for पद्भ्यां). Ś1.2 V1.2 B3 D1–5.8.9.12 -दलेक्षणाः; G2 M3 -निभेक्षणा. T1 पद्भ्यां पद्मवदक्षिणी; G3 पद्मपत्रनिभेक्षणा.

G. 7. 95. 7
B. 7. 88. 7
L. 7. 90. 7

वाहनानि च सर्वाणि संत्यक्त्वा वै समन्ततः ।
पर्वताभोगविवरे तस्मिन्रेमे इला तदा ॥ ७
अथ तस्मिन्वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः ।
सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणायुतम् ॥ ८
ददर्श सा इला तस्मिन्बुधं सोमसुतं तदा ।
ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णं सोममिवोदितम् ॥ ९
तपन्तं च तपस्तीव्रमम्भोमध्ये दुरासदम् ।
यशस्करं कामगमं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १०
सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता ।
सह तैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११
बुधस्तु तां निरीक्ष्यैव कामबाणाभिपीडितः ।
नोपलेभे तदात्मानं चचाल च तदाम्भसि ॥ १२

7 ^{a}) V2 B1.2 तु (for च). —V3 lacuna for 7^{bc} (except संत्य). —^{b}) D6 G1.2 M3.5.8.9 सा (for सं). T4 च (for वै). Ś D8.12 संत्यक्तानि; Ñ2 V2 B1.2.4 त्यक्त्वा चैव; D1.4 विध्वस्तानि; D2.3 विष्टब्धानि (for संत्यक्त्वा वै). Ñ1 V1 B3 D9 विसृज्य(D9 °ष्ट्वा) कानने(Ñ1 °नं) ततः; D5 विध्वस्तानि च सर्वशः. —^{c}) M4 सर्वथा; Cm.t as in text (for पर्वत-). V1 पर्वतादवरुह्य च; G1 पर्वते भोगभवने. —^{d}) B2 [ऽ]भ्रमच् ; D1.4 यत्र (for तस्मिन्). —Note hiatus between रेमे and इला. Ñ1 भ्रमद्; V2 देशे; B1 M6 रम्ये; B2 चापि; B3 राम; D1.4 [अ]भ्रमद् (for रेमे). D3 transp. तस्मिन् and रेमे. Ś2.3 Ñ1 D1.3.4.8.12 इडा (for इला). D2.9 भ्रमति सा; D6 marg. (for रेमे इला). D6 (m.) तथा (for तदा). Ñ2 V2 B1.2.4 M7 तदा इला (by transp.; with hiatus); B3 * चाल *; M2 सदा त्विला; M6 (with hiatus) सदा इला (for इला तदा). D5 यथाभ्रमदिडा तथा. —After 7, V2 B1.2.4 ins. :

1233* ते च राज्ञो गिरेस्तस्य निर्झरेषु सहस्रशः ।

[B2 तदा (for ते च). B2 समंततः (for सहस्रशः).]

8 D11 reads 8 for the first time after 78. 28^{ab} repeating it here. —^{a}) Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 ततस्; D5 सरस् ; Cg as in text (for अथ). —^{b}) D4 पर्वतेस्य; Ct as in text (for पर्वतस्य). —After 8^{ab}, Ñ1 reads 9^{cd}. —^{c}) B3 सत्यतो (for सरः सु-). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 सरोगम(D9 °भव)त्सुरुचिरं. —^{d}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 पुण्यं (for नाना-). Ś1.2 V2(before corr.).3 B1.2.4 T3 -गणान्वि(V2 B1.2 °न्वि)तं; D2.9 -मृगायुतं; T4 -गणैर्युतं.

9 ^{a}) G3 ददृशे; Ck.t as in text (for ददर्श). —Note hiatus between सा and इला. M6.7 तम् (for सा). Ś D8.12 इडा(Ś1 °ला) नाम; V3 इला तत्र; T4 G1 M3 त्विला तस्मिन् (for इला तस्मिन्). Ñ V1.2 (marg.) B1.2.4 D1–5.9 इला(D1–4.9 °डा) ददर्श तस्मिन्सा (Ñ2 V2 B1.2.4 °स्मिंस्तु); V2 (before corr.) B3 सा ददर्श इला(V3 गता) तत्र. —^{b}) T1 G3 M3 ततः (for तदा). —Ñ1 reads 9^{cd} after 8^{ab}. —^{c}) B3 वपुषा स्वेन (by transp.). —^{d}) Ś Ñ2 V1.3 B1 D1.3.4.7.8.12 T4 पूर्ण- ; D5 पूर्व- (for पूर्णं). Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 चंद्रम् (for सोमम्). V3 [उ]दिता; D6.7 [उ]द्यतं (for [उ]दितम्). Ñ1 पूर्णचंद्रनिभानना.

10 V3 lacuna for ^{ab}. —^{a}) V2 reads from न्तं up to व्र in marg. Ś Ñ2 V2 B1.2.4 D8.12 Cm तपस्यंतं; T1.2 G M1.3–5.8–10 तप्यंतं च(M9 तं); M2.6.7 तप्यमानं (for तपन्तं च). Ñ1 V1.2 (before corr.) D1–5.9 T3.4 तप(D2 °त)स्तप्यं(D5 °पं)तमुग्रं तं; B3 तपस्तप्यंतमत्युग्रम् . —^{b}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 पुण्ये(D1.3–5 °ण्यां)भसि; B3 अंबुमध्ये (for अम्भोमध्ये). T1 G3 M3.10 सुदारुणं (for दुरासदम्). —D1.4 om. 10^{cd}. —^{c}) V2 (m. also as in text) M8 कामगतं; D6.7.10.11 T3.4 M6 कामकरं(M6 °समं). —^{d}) Ñ1 B3.4 तारुण्यं; D7.10.11 G3 M1.4.8.10 कारुण्ये (for तारुण्ये). B2.4 प्रत्युपस्थितं; D2.9 समव°; T1 परत° (sic); M6.9 पर्युप° (for पर्यवस्थितम्).

11 ^{a}) M4–6.8 तज्- (for तं). B2 जलाश्रयं. V2 B1.2.4 गत्वा (for सर्वं). —^{b}) D2.5.9 G1 शोभयामास; D12 भोक्ष (meta.)यामास (for क्षोभ°). Ñ1 D1–5.9 T3.4 भा(Ñ1 का)मिनी; Ñ2 V1 भाविनी (for विस्मिता). V2 (before corr. m. [except क्षोभ-]) B3 क्षोभयंती शुभानना. —^{c}) V2 (before corr.) B3 सहिता; B4 D5 G1 M1.2.4.5.8.9 सहितैः (for सह तैः). Ś D8.12 पुरुषै(Ś1.2 °षो) रेमे; Ñ1 D2.9 सर्वपुरुषैः (for पूर्वपुरुषैः). —^{d}) Ś2 Ñ1 M8 स्त्रीभूतो; D6 °भूता (for °भूतै). Ñ1 V1 D1.3–5 T2 रघुनंदनो; V2 (before corr.) अन्वयायिभिः; B2.3 अनुयायिभिः (for रघुनन्दन).

12 ^{a}) D8.12 तं (for तां). Ñ1 निरीक्षार्थे; D6.7.10.11 T2 G1.2 M1.2.4.5.8–10 समीक्ष्यैव; T3.4 निरीक्ष्येळां; M7 समीक्ष्याथ (for निरीक्ष्यैव). —^{b}) Ñ2 V2 B मन्मथेन (for कामबाण-). Ś Ñ1 V1 D T3.4 -वशं गतः; Ñ2 [ए]व पी°; B2 (m.) [अ]तिपी°; T1.2 G1.3 M1–4.8.9 -निपी°; M5 -प्रपी° (for -[अ]भिपीडितः). V3 (with hiatus) अत्यंतं शर-पीडितः; G2 M10 कामबाणेन पीडितः. —^{c}) M1 नोपपेदे. M8 यथा (for तदा). B1.2.4 शर्म; G2 M1.2.4.5.8–10 स्थानं (for [आ]त्मानं). ❀ Cm.g.k.t : आत्मानं नोपलेभे आत्मध्यानं न प्राप्तवान् . ❀ —^{d}) V2 चचार च; V3 D1.3–7.9–11 T3.4 M7 स (T3 M7 सं)चचाल(D3.5.9 °र) (for चचाल च). V3 lacuna; D5.9 T4 M6 ततोंभसि (for तदाम्भसि). Ś Ñ V1 D8.12 स(Ś D8.12 प्र)चचार ततों(Ñ1 °थां)भसि; B चचार च (B3 अचलच्च) ततों(B3 °दां)भसि; D2 स ततार ततोंभसि. ❀ Ct : अंभसि स्थितः स चचाल. ❀

इलां निरीक्षमाणः स त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभाम् ।
चिन्तां समभ्यतिक्रामत्का न्वियं देवताधिका ॥ १३
न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरःसु च ।
दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणैतेन शोभिता ॥ १४
सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहा ।
इति बुद्धिं समास्थाय जलात्स्थलमुपागमत् ॥ १५
सोऽश्रमं समुपागम्य चतस्रः प्रमदास्ततः ।
शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६
स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी ।
किमर्थमागता चेह सत्यमाख्यात माचिरम् ॥ १७ G. 7. 95. 17 B. 7. 88. 17 L. 7. 90. 17

13 ^{a}) Ś D8.12 इडां (for इलां). B2 च; B3 D10 T3.4 M3 तु (for स). Ś V2.3 B1 D8.12 T1.2 G3 M6–8 निरीक्ष (Ś1.2 V3 B1 D8.12 °क्ष्य) माणस्य; Ñ2 निरीक्ष्यमाणः सः; B4 D6.7.11 निरीक्ष्यमाणस्तु. Ñ1 V1 D1–5.9 निरीक्ष्यमाणः स बुधस्. —V2 reads ^{b} in marg. —^{b}) Ś Ñ V1.3 B1.4 D1–5.8.9.12 त्रैलोक्यस्या°; B2 D6.7.10.11 त्रैलोक्याद्°; M2 त्रैलोक्येभ्य° (for त्रैलोक्याभ्य°). Ñ1 D1.4 ततः; Ñ2 B1.4 स्त्रियं; V1 D2.3.9 तदा; V2 B3 श्रियं; D5 हि तां; M7 प्रियां (for शुभाम्). V2 (before corr.) B3 बुधः स्त्रिग्धेन चक्षुषा. —After 13^{ab}, Ñ2 V2 B1.2.4 ins.:

1234* वृत्तं वृत्तादपक्रामद्वेलामिव महोदधेः।

[V2 B1 अपाक्रामद् (for अप°). Ñ2 वृत्तं बुधः समाक्रामद् (for the prior half). Ñ2 महाशुचः; V2 महोदधिः (for महोदधेः).]

—B4 om. 13^{cd}. —^{c}) D7.10.11 G2 M6 Cm.k.t चित्तं (for चिन्तां). G2 -[अ]धि- (for -[अ]ति-). Ś D8.12 चिंतामस्याति (D12 °भि) चक्राम; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 चिंताम (Ñ1 V1 °तया) भ्य (D3 °प्य) धिचक्राम; Ñ2 V2 (before corr. as in B3) B1–3 चिंतयामास कामार्तः (V2 [reads from च up to ^{d} in marg.] B1 च तदा); T1.2 G3 M3 चिंतां समधि (T1 °भि; M3 °भ्य) गच्छत्स; Cg as in text. —^{d}) Ś3 Ñ1 B2.3 D1–4.6–9.12 T3.4 G1 M9 तु; Ck as in text (for नु). Ñ1 लोकसुंदरी; T1.2 M6 देवतापि वा (for देवताधिका). V2 (before corr. as in text) B1 कामार्तः का त्वियं त्विति (V2 तदा). ❀ Ck : देवताभ्योऽधिका. ❀ —After 13, Ś V3 D8.12 ins.:

1235* शङ्कयामास धर्मात्मा ततश्चाप्यभ्यवादयत्।
असौ पृच्छामि निष्क्रम्य कस्यैषा लोकसुन्दरी।

[(l. 1) Ś1 चा*; Ś2 चास्य (for चापि). Ś2.3 [अ]भिवादयत् (for [अ]भ्यवादयत्). —(l. 2) V3 अहं (for असौ). Ś1.2 विश्रम्य; V3 विक्रम्य (for निष्क्रम्य).];

while T3.4 ins. after 13:

1236* न दृष्टा हि मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता।

[T4 च (for हि) and वन- (for [अ]नेन).]

14 Ñ1 V1 D1–5.9 om.; V2 reads in marg. 14^{ab}. V3 lacuna for ^{b}. —^{ab}) T2–4 दैवीषु न; M6 देवेषु न; M7 [ए]व देवीषु (for देवीषु न). Ś D8 यक्षीषु; T2 M1.2.4.5.8.9 नारीषु (for नागीषु). D12 न यक्षीषु; G2 गंधर्वीषु (for नासुरीषु). T M3.4 वा (for च). Ś D8 तथा चा (D8 वा, प्सरस:सु च (sic); V2 (before corr.) B3 नाप्सरःसु सु (V2 च) मध्यमा; D6 G1 M1.2.4.5.7–10 ना (M10 अ) प्सरः (M5.9 °रा) स्वा (M5.8–10 स्व) सुरीषु च (M2.4.5 वा) (for ^{b}). Ñ2 V2 B1.2.4 नैव देवी न गंधर्वी नाप्सरा नैव मानुषी. —V3 reads 14^{cd} (except दृष्टपूर्वा) in marg. —^{c}) V1 D3.5 न दृष्टा तु (D3.5 हि); M4 दृष्टरूपा (for दृष्टपूर्वा). Ñ2 V2 B1.2 (also m.).4 T3.4 M6 मया (V2 तदा) नारी (B2 देवी); B2 न काचिच्च; M8 मया कापि (for मया काचिद्). D1.4 न च दृष्टा मया कापि. —^{d}) Ś Ñ2 V2.3 B1.2.4 D6–8.10–12 T3.4 [अ]नेन; T2 M4 [ए]केन (for [ए]तेन). Ś Ñ2 V2.3 B1.2.4 D8.12 शोभ (Ś2.3 °भि) ना (for शोभिता). Ñ1 V1.2 (before corr.) B3 D1–5.9 (V2 D1.4 all with hiatus) अ (D2.9 ना) नया रूपसंपदा (D4 °दी).

15 ^{a}) G2 ईदृशी; Cg as in text (for सदृशी). Ś Ñ V2.3 B D1–5.8.9.12 ममेयं सदृशी स्यात्तु (Ñ2 V2 B भार्या; D1.4 च स्याद्); V1 ममेयं सहचरी स्याद्. —^{b}) Ś V3 D8.12 ना (D8 वा) स्याः; T2 नान्यं (for नान्य-). Ś Ñ2 V3 B2.4 D T G3 M1.3.9.10 Cg.t -परिग्रहः (for °ग्रहा). —^{d}) Ñ1 जल- (for जलात्). Ś1.2 V3 B3.4 D7.10.11 कूलम् (for स्थलम्).

16 V2 reads ^{ab} (before corr. as in B4) in marg. —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D2.3.5.6.8.9.12 T3.4 सोथा (D2.3.5.6.9.12 °प्या) श्रमम्; Ñ2 V2 B1 D7.10.11 G2 M10 आ (M10 स्वा) श्रमं सम्-; D1.4 सोपि स्थलम्; T1.2 G1.3 M1.3 स आश्रमम् (for सोऽश्रमं सम्-). B2 M2 आश्रमं स समागम्य. ❀ Cm.g : आश्रममिति. ❀ —^{b}) B1 स तदा (for चतस्रः). Ś V1.3 B3 D3.5.8 T4 M6 तदा; Ñ1 B4 D2.9 T3 तथा (for ततः). D6.7 M1.2 प्रमदोत्तमाः (for प्रमदास्ततः). Ñ2 ततस्तां प्रमदां तदा; V2 D10.11 ततस्ताः प्रमदोत्तमाः; D1.4 तदा ताः प्रमदा बुधः. —B1 om.; V2 reads in marg. 16^{cd}. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 आह्वयामास; Ñ2 V2 B2 समाह्वयत; D6.11 M3 Cm शब्दापयति; G2 आनयिष्यति; Cg.t as in text (for शब्दापयत). Ñ2 सर्वात्मा (for धर्मात्मा). —^{d}) Ñ2 B2 चैवैनं; V2 G1 चैनं सं- (G1 तु) (for चैनं च). Ś Ñ1 D8.12 ननु (Ñ1 तं तु) ताश्चाभ्यवादयन्; V1 D2.9 L (ed.) तं च (L [ed.] न तु) ताश्चाभ्यवादयन्; B3.4 D1.3–5 तं च ता अभ्यवादयन्; G (ed.) तं च ताः समवादयन्.

17 V3 lacuna for ^{a}. —^{a}) M6 तां (for ताः). G1 transp. स and ताः. Ñ1 V1 D2.3.5 ताः सो (D3 सं) पृच्छत;

G. 7. 95. 18
B. 7. 88. 18
L. 7. 90. 18

शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् ।
श्रुत्वा तु ताः स्त्रियः सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा ॥ १८
अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा ।
अपतिः काननान्तेषु सहास्माभिरटत्यसौ ॥ १९
तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य तु ।
विद्यामावर्तनीं पुण्यामावर्तयत स द्विजः ॥ २०
सोऽर्थं विदित्वा निखिलं तस्य राज्ञो यथागतम् ।
सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुंगवः ॥ २१
अत्र किंपुरुषा भद्रा अवसञ्शैलरोधसि ।
वत्स्यथास्मिन्गिरौ यूयमवकाशो विधीयताम् ॥ २२

V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 पप्रच्छ ताः स; B1 समाह्वयत; D1.4 स चापृच्छत; D9 ताश्च सोपृच्छद्; T1.2 G3 स ताः पृच्छति (for स ताः पप्रच्छ). Ś D8.12 स ताः पुनरुवाचेदं. —^{b}) B1 [इ]यं (for [ए]षा). —^{c}) Ñ2 B1.2 D6.7.10.11 T4 [ए]व (for [इ]ह). —^{d}) D5–7.10.11 M7 सर्वम् ; D9 सारम् ; G1 सम्यग् (for सत्यम्). M1 मेचिरं. Ñ2 V2 B1.2 श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां(B1 [marg. also कथ्यतां]तत्त्वतां).

18 ^{a}) Ñ1 V1 B2 D1.3–5 श्रुत्वा (for शुभं). Ś V3 D8.12 श्रुत्वा(V3 °त्तं) बुधस्य; Ñ2 V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 D2.9 श्रुत्वा तस्य तु(B4 च); T3.4 शुभं तस्य तु (by transp.) (for शुभं तु तस्य). —^{b}) Ñ1 V1.2 B3.4 D1–5.9 अतीव; T1 मधुवन् ; M3 निशम्य; M9 यथार्थं; Ct as in text (for मधुरं). G1 मधुराक्षरसंयुतं. —^{c}) M3 स्मित्वा (for श्रुत्वा). D6.7.10.11 T3.4 श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा. —M4 om. (hapl.) 18^{d}–23^{a}. —^{d}) M6 श्लक्ष्णया मधुरां गिरा (sic). —For 18^{cd}, Ś Ñ1 V1 B3.4 D1–5.8.9.12 subst. :

1237* प्रत्यूचुरभिपूज्यैनं परमं श्लक्ष्णया गिरा ।

[D1.4 अभिपृच्छैनां; D9 अभिवीक्ष्यैनं (for अभिपूज्यैनं). B4 ता ऊचुरभिवाद्यैनं (for the prior half). B3.4 मधुरं (for परमं). L (ed.) परं श्लक्ष्णया.];

while Ñ2 V2.3 B1.2 subst. for 18^{cd} :

1238* श्रुत्वोचुस्ताः स्त्रियः सर्वा बुधं परमया गिरा ।

[Ñ2 प्रत्यूचुस् ; B2 अब्रुवंस् (for श्रुत्वोचुस्). V2 श्लक्ष्णं; B1 सौम्यं (for बुधं). V3 मधुरया.]

19 M4 om. 19 (cf. v.l. 18). —^{a}) D2.6.9 एव (for एषा). —^{b}) Ñ2 [ऽ]नघ; B1 D2.5 तदा (for सदा). —V3 lacuna for ^{cd} (except अपतिः का). —^{c}) Ś D8 रमते; D12 रमंती (for अपतिः). M7 सहितास्माभिः (for काननान्तेषु). B1.2.4 अपतित्वाद्वनांतेषु. —^{d}) M7 काननांते (for सहास्माभिर्). Ñ V1.2 B D1–7.9–11 T3.4 M6–8 चरति (for अटति). Ñ1 V1 B1.2 D1–5 [अ]पि; D9 M6 [उ]त (for [अ]सौ). Ś D8.12 सदास्माभिश्चरेदिह.

20 M4 om. 20 (cf. v.l. 18). —^{a}) Ñ2 V2 D5.10.11 T1 G M2.3.5–7.10 Ck.t आव्यक्तपदं; Cm.g as in text (for अव्यक्त°). D1.4 स तद्वाक्यं च सुव्यक्तं; D8 तद्वाक्यं व्यक्तमव्यक्तं. —^{b}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 ताभ्यः स्त्रीभ्यो (for तासां स्त्रीणां). Ś3 D2.8.12 निशाम्य. Ñ2 B वै; V2.3 D5–7.10.11 T1 G2.3 M3.10 च (for तु). —^{c}) D2.8 G3 M5.6.8 आवर्तिनीं (for °र्तनीं). Ś D8.12 दिव्याम् ; D1.4 तत्र (for पुण्याम्). V3 वशीकरणविद्यां तां. —^{d}) V1 B1.2.4 D2.6.9–11 M1.3 आवर्तयति; V3 तदावर्तयत (hypm.) (for आवर्तयत). Ś Ñ2 V2.3 B1.2 D8.12 धर्मवित् ; Ñ1 V1 B3.4 D2.3.5.9 वेदवित् (for स द्विजः). D1.4 भूयः ससार वेदवित्. ❀ Cg : आवर्तिनीं आवर्तिन्याख्यां विद्यामावर्तयत आवर्तयति स्म । प्रकृतप्रयोजनार्थम् । द्विजः क्षत्रियो बुधः; Ct : आवर्तनी विद्या सांग्रहणीपर्यायनामिका संवर्तविद्या तामावर्तयति स्म. ❀

21 M4 om. 21 (cf. v.l. 18). —^{a}) D3 सोथ; D5 सोर्थी (for सोऽर्थं). Ñ1 V1 D1–5.9 संभूतिं(D2 °तिस् ; D9 °तं); D10.11 T4 G2 M2.10 Cg.k.t सकलं (for निखिलं). Ñ2 V2 B3 विदित्वा सर्वमर्थं च; B1 इति मत्वा सर्वमर्थं; B3.4 तं भावं तत्त्वतो ज्ञात्वा. —^{b}) Ś Ñ2 B1 D8.12 M6 यथातथं; Ñ1 D5 तथागतं; V1 D2.9 तथागतिं (D9 °तं); V2.3 B2 D10.11 यथा तथा; D1.3.4 उवाच ताः(D3 तं); D6.7 समागमं (for यथागतम्). —Ñ1 V1 D1–5 om. 21^{c}–22^{b}. —^{c}) Ś V3 D8.12 T3.4 M6 तु (for च). Ñ2 V2 B1.2 ताः सर्वा योषितः सोथ; B3 सर्वत्र वार्थिनीनारीर् ; B4 G (ed.) सर्वाः सर्वा(G [ed.]°स्तत्रा)र्थिनीर्नारीर् ; D9 ता उवाच ततः सर्वं. —^{d}) Ñ2 V2 B1.2 प्रोवाच; B3.4 उवाच (for बभाषे). Ś V2 (after corr. m.; before corr. as in B4) B2 D8.12 T1.2 G3 M3.6 मुनिसत्तमः; Ñ2 मधुरं वचः; B3 स बुधस्तदा; B4 मधुरस्तदा; G (ed.) मधुरं तदा (for मुनिपुंगवः). D9 विदित्वा तन्मनोगतं.

22 M4 om. 22 (cf. v.l. 18); Ñ1 V1 D1–5.9 om. 22^{ab} (for all [except D9] cf. v.l. 21). M5 reads 22^{ab} twice. —^{a}) Ś D8 अथ; Ñ2 B यूयं; G2 यत्र; M5 (first time) तत्र; Cg.k.t as in text (for अत्र). D10.11 Ct किंपुरुषीर् ; T1 किंपुरुषो. Ś V3 D8.12 रामा; Ñ2 V2 B1.2 D10.11 Ck.t भूत्वा; B3.4 पूर्वं; T1.2 G1.3 M3.5(second time).6.7.10 नाम (for भद्रा). —G3 M10 om. (hapl.) 22^{b}–23^{c}. —^{b}) Ś V3 D8.12 T1.2 M5(second time).6 यूयं शैलस्य (V3 lacuna from शै up to सि); G1 आसञ्शैलस्य; M1 आवासं शैल; M3 ह्यवसञ्शैल- (for अवसञ्शैल-). D6.7 -मूर्धनि (for -रोधसि). Ñ2 V2 B पर्यटध्वं शिलोच्चये; D10.11 Ct शैलरोधसि वत्स्यथ. ❀ Cg.k : शैलस्य रोधसि वत्स्यथ. ❀ —^{c}) Ś वस च; V3 D8.12 वासं च (for वत्स्यथ). M6 दरौ (for गिरौ). Ś V3 D8.12 T1.2 M6 शीघ्रम् (for यूयम्). D10.11 आवासस्तु गिरावस्मिन् ; M6 वत्सरां-

मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा ।
स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तॄन्समुपलप्स्यथ ॥ २३

ताः श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः ।
उपासांचक्रिरे शैलं बह्व्यस्ता बहुधा तदा ॥ २४

G. 7. 95. 24
B. 7. 88. 24
L. 7. 90. 24

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

स्मिन्गिरौ शीघ्रम् . —[d]) D10.11 शीघ्रमेव (for अवकाशो). ꙮ Cg : यूयं सर्वाः किंपुरुषीर्भूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो भूत्वा. ꙮ —For 22[cd], Ñ V1.2 B D1–7.9 T3.4 G1.2 M1–3.8.9 subst.; M5 ins. after 22[ab] (first occurrence):

1239* वासं शैलवरे रम्ये यूयं तत्र गमिष्यथ ।

[B1 आशु; D1.4 वासः; M1 मासं (for वासं). Ñ2 V2 B D2.9 -वने; T3 -वरं (for -वरे). V1 D2.9 पुण्ये; T3 रम्यं (for रम्ये). D6.7 T3.4 अत्र (for तत्र). Ñ1 V1 किं नार्यो नाध्यगच्छत; Ñ2 V2 B1–3 D1–5.9 किं चा(Ñ2 V2 B1 यश्चा; B2 तथा; D5 किं वा)स्मिन्न (D3.4.9 °न्ना)धिगच्छथ; B4 किं नास्मिन्नाध्यगच्छथ (for the post. half).]

23 M4 om. 23[a] (cf. v.l. 18). G3 M10 om. 23[abc] (cf. v.l. 22). —[a]) Ñ1 D2.9 मूलपुष्पैः; V1 D1.3.4 मूलपुष्प-; V2 (before corr.) B3.4 पुष्पमूल-; D5 कंदमूल-; Cg as in text (for मूलपत्र-). Ñ2 V2 B1.2 पुष्पैः (for सर्वा). —[b]) Ñ1 V1 D1–5.9 सर्वशः; Ñ2 V2.3 B3.4 M6 सर्वदा; B2 सर्वथा; T3.4 नित्यशः (for नित्यदा). B1 सर्वदा वर्तयिष्यथ. —[c]) Ñ1 -पुरुषं. Ś V1.3 D2.3.5.6.8.9.12 M4 किंपुरुषा (for °षान्). —[d]) Ñ1 भर्तारम् (for भर्तॄन्सम्-). B1 -अभि- (for -उप-). D5 -लिप्सथ; T3 -लभ्यथ; G1 -लक्ष्यथ (for -लप्स्यथ). ꙮ Cm : स्त्रिय इति । किंपुरुषस्त्रियो यूयं किंपुरुषान्नाम प्रसिद्धान् उपलप्स्यथ ।; Cg : स्त्रियः किंपुरुषस्त्रियो यूयं किंपुरुषान्नाम प्रसिद्धान् भर्तॄन् समुपलप्स्यथ । अन्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः ।; so also Ck.t. ꙮ

24 [a]) V2 B D2.3.5.9 T2–4 G2 M5.6.9.10 तच्च ; D1.4 ते; K (ed.) Cg तां (for ताः). D5 -सुतस्य (unmetric) (for -पुत्रस्य). —[b]) Ś V3 D8.12 M6 सर्वाः; D6.7.10.11 M4 स्त्रियः; G1.2 M1.2.5.7–10 वाक्यं (for वाचं). Ś3 D8 -पुरुषे (for -पुरुषी-). G3 -कृतां; Cm.g.k.t as in text (for -कृताः). Ñ V1 B3 D1–5.9 T3.4 भूताः(Ñ2 सर्वाः; B3 भूत्वा; D1.4 [with hiatus] आज्ञां; T3.4 स्त्रियः) किंपुरुषास्ततः(Ñ1 °था); V2 B1.2.4 सर्वाः किं (V2 °र्वार्थे)पुरुषाभवन् . —[c]) G2 वासं च (for उपासां-). Ñ2 V2 B2–4 चैव(V3 °वं); D6 G1.2 M1.5.10 शैले; T1.2 G3 M3 तस्मिन् ; M7 सर्वे (for शैलं). ꙮ Cg.k : शैलमुप शैलस्य समीपे इत्यर्थः । Ct : शैलमुप शैलसमीपे आसांचक्रिरे. ꙮ —[d]) M3 तान् ; M6 तं. M3 बहुलांस् (for बहुधा). T3.4 तथा (for तदा). Ñ2 V2 B शैलं(B1 ताश्च) सर्वा ह्य(Ñ2 °स्त्व)शेषतः; D6.7.10.11 बध्वस्ता बहुलास्तदा. —For 24[cd], Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 subst.; while Ñ2 V2 B T3.4 ins. after 24[ab] :

1240* आजग्मुः पर्वतोद्देशं सोमपुत्रस्य शासनात् ।

[Ś Ñ1 D8.12 जग्मुस्तं; V3 ययुस्तं (for आजग्मुः). Ś V3 D8.9 T3.4 पूर्वतोद्देशं; D9 T3.4 पर्वतोद्देशे. Ñ2 V2 B1.2 जग्मुः शैलवृतं देशं (for the prior half).]

—After 24, M7 ins. :

1241* दृष्ट्वा बुधस्त्विलां तां
नारीभूतां शशाङ्कसदृशास्याम् ।
मन्मथपरीतचेताः
प्राह वचः सुभ्रु मां भजस्वेति ।

Colophon. V1 om. —*Sarga name* : Ś D8.12 इडोपाख्यानं; Ñ1 D2–4.9 किंपुरुषीयः; Ñ2 V2.3 B D6 किंपुरुषोत्पत्तिः; D1 किंपुरुषयोगः; D5 किंपुरुषस्त्रियः; D8 बुधदर्शनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2.3 D2.12 om.; Ñ2 93; B1 92; B4 T4 96; D1.4.5 80; D3 85; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 88; D8 84; D9 91; T3 95; M6 86; M8 87. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

८०

G. 7. 95. 1 B. 7. 89. 1 L. 7. 91. 1 श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा ।
आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १
अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः ।
कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २
सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किंनरीरृषिसत्तमः ।
उवाच रूपसम्पन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३
सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने ।
भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता ।
इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५
अहं कामकरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी ।
प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६
तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षसमन्वितः ।
स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥ ७

80

V1 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 ^{b}) Ś V3 D8.12 भरतो लक्ष्मणस् (by transp.). Ś D6-8.10.11 G1.2 M5 तथा (for तदा). Ñ V1.2 (after corr. marg. as in text) B3.4 D1-5.9 T3.4 उभौ(D1 °भौ तौ [hypm.]) भरतलक्ष्मणौ. —^{c}) Ś V3 D8.12 तं ब्रूत; Ñ V1 D5 काकुत्स्थौ; V2 (before corr. as in B3; after corr. marg.) B1.2 [अ]वोचेताम्; B3.4 D1-4.9 T3.4 काकुत्स्थं; D10.11 T1.2 G3 तं(D10 [marg.] तौ; D11 च) ब्रूताम्; L (ed.) तौ ब्रूत (for चाब्रूताम्). ❀ Cg : अब्रूताम्; Ck : ब्रूतामब्रूताम्; Ct : ब्रूतामब्रुवताम्. ❀ —^{d}) Ñ V1 D1-5.9 T3.4 तौ तदा(Ñ2 V1 °था) प्रत्यनंदतां; V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 तदा प्रतिननंदतुः.

2 ^{a}) Ñ2 V2 B3 ततो (for अथ). V2 B3.4 भूय; B1 G2 एनां; M2 (after corr. *sec. m.* as in text) एकां (for एतां). —^{b}) V2 B4 एनामेव; B3 मधुरां सु- (for भूय एव). —^{d}) Ñ1 D1.4.9 ह; V1 D2.5 हि; D3 किं (sic) (for वै). Ś D8.12 -सुतस्थले; B3.4 -सुताश्रितां (for -सुतस्य वै).

3 ^{a}) Ñ2 B2 अथ ता; V2 (before corr.; after corr. marg. as in B2) B3.4 सर्वतो (for सर्वास्ता). Ñ V1.3 D7.9-11 T3.4 विहृता. B1 अथ तां विद्रुतां दृष्ट्वा; D1.3-5 M7 सर्वांस्तान्विद्रुतान्दृष्ट्वा; D6 T1.2 G3 M3 सर्वासां निष्क्रमं दृष्ट्वा. —^{b}) Ñ B1 किंनरीम्; D1.3-5 M7 किंनरान्; D6 T1.2 G3 M3 तासां तु (with hiatus) (for किंनरीर्). Ś V3 D8.12 किंनर्यो(Ś D8 °रीर्)गिरिसत्तमात्; V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 ता नारीः शशिनः सुतः; T3.4 किंनरैस्तु बुधस्तदा. —^{d}) Ś B4 D8.12 स्त्रियं तां (by transp.); B1.3 स्त्रियं स; D5 नारीं तां (for तां स्त्रियं). Ś V2(*sup. lin.* also as in Ñ2).3 B1.2 D8.12 वचः; Ñ2 B4 ततः (for इव). ❀ Cg : सर्वा इति। सर्वासां इलाव्यतिरिक्तानां विद्रुतत्वात् हासः कामविकारमूल एव।; Ct : विहृता गता दृष्ट्वा। विद्रुताः इति पाठान्तरम्। प्रहसन्नेव सर्वासां स्वबुद्ध्या निराकरणात् प्रहासः. ❀

4 ^{a}) T1.2 G3 M3 सुरुचिरः; G2 स्म दयितः (for सुदयितः). M7 अहं सोमस्य दयितः; M8.9 सोमस्य चाहं दयितः. —^{b}) M7.8 पुत्रः (for सुतः). —^{c}) D2.9 मां भजस्व (by transp.). —^{d}) Ñ2 V2 B1.3.4 प्रीति-; V1 D6 भर्तृ-; B2 स्वयं; D7 T2 G2.3 M1-6.8-10 भक्तं; Cg.k.t as in text (for भक्त्या). Ñ1 D1-5.9 T3.4 G1 भर्तृ(G1 °क्तं)स्निग्धे(D2.9 T3.4 °स्नेहे)न चेतसा(T3.4 चक्षुषा); M7 स्निग्धेनैव स्वचक्षुषा. ❀ Cg.k.t : स्निग्धं स्नेहयुक्तम्. ❀

5 ^{a}) Ñ1 V2(after corr. marg. as in text) B3.4 D5 वाक्यमाज्ञाय(Ñ1 D5 °कर्ण्य); V1 D1-4.9 वाक्यमाधुर्यं (for वचनं श्रुत्वा). —^{b}) Ś3 D8.12 शून्य-; B2 वने; D1.3.4 श्रुत्वा; T1.2 G3 M3 सैषा (for शून्ये). B1.4 सा (for स्व-). Ñ2 V B D2.3.7.9.10 T3.4 -वर्जिते. D5 श्रुत्वा जनविसर्जिता. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 इडा. T2 G2 M1.5.10 -प्रख्या (for -प्रख्यं). Ñ2 V2 B इला सु(V2 सं; B3 च)रुचिरं वाक्यं. —^{d}) Ñ1 महाव्रतं; V3 °मुनिं; D2.9 सुखावहं; D6.7.10.11 °प्रभं (for महाग्रहम्). ❀ Cg : महाग्रहो ग्रहदेवः. ❀

6 ^{a}) Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 M6 इयं; Cm.g as in text (for अहं). Ñ2 V2 (also *sup. lin.* as in text) B3 कामपरा; B1.4 D5.10.11 Cg.t °चरी(B4 °रा); D1.4 कर्म°; Cm as in text (for कामकरी). D5 सौम्या. —^{b}) B1.2 [अ]हं (for [अ]स्मि). —^{c}) B2 D3 सोमपुत्र. —V3 lacuna for 6^{d}–7^{a}. —^{d}) Ñ1 D1-3.5-7.9 यदी(D2.6.7 °दि)च्छसि; D4 यदीप्ससि. Ñ V1 B D1-5.9 महामते(B3.4 °व्रत) (for तथा कुरु).

7 V3 lacuna for ^{a} (cf. v.l. 6). Ś1 D8 om. 7. —^{a}) G2 ततस् (for तस्यास्). Ñ V1.2 B D1-5.9 तत्त(V1 स त)-स्या(B2 तस्याः सु)मधुरं वाक्यं; T3.4 M7 तस्यास्तद्वचनं(M7 °दद्भुतं) श्रुत्वा. —^{b}) T3.4 हर्षेण तु; M7 वाक्यं हर्ष- (for श्रुत्वा हर्ष-). D2.3.9 -समन्वितं. D6.7.10.11 श्रुत्वा हर्षमुपागतः. —T4 om. (hapl. ?) 7^{cd}. —^{cd}) Ś2.3 D12 स च; Ñ2 V2 B1.2 तदा (for स वै). Ñ2 V2 B1.2 transp. कामी and रेमे. B1 M3 सोम(M3 चंद्र)सुतस्तदा; B2 चंद्रसमप्रभुः. B3.4 सोमात्कामविहाराय तां(B4 °र्थी सं)प्रगृह्य शुचिस्मितां. —For 7^{cd}, Ñ1 V1 D1-5.9 subst. :

बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् ।
गतो रमयतोऽत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८
अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः ।
प्रजापतिसुतः श्रीमाञ्शयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९
सोऽपश्यत्सोमजं तत्र तप्यन्तं सलिलाशये ।
ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १०
भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि सहानुगः ।
न च पश्यामि तत्सैन्यं क्व नु ते मामका गताः ॥ ११

तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन्परया गिरा ॥ १२
अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः ।
त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः ॥ १३
समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः ।
फलमूलाशनो वीर वस चेह यथासुखम् ॥ १४
स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महायशाः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं दीनो भृत्यजनक्षयात् ॥ १५ G. 7. 96. 16 B. 7. 89. 15 L. 7. 91. 16

1242* तां स कामविहाराय प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

[D1.4.5 सकामो(D5 °मां) (for स काम-). V1 सोथ कामं विहायाशु (for the prior half).]

8 V2 reads ^{ab} after corr. in marg. —^{a}) Ñ V1.2 (before corr. as in B3).3 B2 D1–5.9 M6 स तस्य(Ñ1 °स्यां); B1 तस्य स; B3.4 तस्यासौ (for बुधस्य). Ś1 तस्य मासस्ततश्चैक; Ś2.3 D12 स तस्य नृपतेर्मास; D8 तस्य मास: स नृपतेर्. —^{b}) Ś D1.3-5.8.12 इडां सु-; V2 (before corr. as in B3) B1.2 T1.2 G3 M3.6 इलां सु-; V3 इडां तां (for तामिलां). Ñ1 V1 D2.9 इडाया:(Ñ1 °यां) समनीयत; Ñ2 B3.4 इलया सह धीमत:. —For 8^{cd}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 subst.:

1243* क्षणभूत इवात्यर्थं तदा रमयतो गतः ।

[M6 क्षणी- (for क्षण-). Ñ1 V1 -भूतम् . Ś1 D8 तया; Ś2.3 यथा; D12 तथा (for तदा). Ñ1 V1.2(after corr. marg. as above) B3.4 D2.9 व्यप(Ñ1 B3.4 °ती)याद्रमतो वने (for the post. half).]

9 ^{a}) G1 मासेंदु- (for मासे तु). T1.2 G3 M3 च पूर्णे तु; M6 सुसं° (for तु संपूर्णे). —^{b}) V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 पूर्णचंद्रनिभानन:. —^{c}) D9 om.; M5 -सम:; Cm.g.k.t as in text (for -सुत:). —^{d}) Ś Ñ1 V1 B3.4 D1–5.8.9.12 शयनात्; Ñ2 B1 M5 शयान:.

10 ^{a}) Ñ2 V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 स ददर्श बुधं तत्र. —^{b}) Ñ1 V1.3 D2.6.9–11 M5 तपंतं; D7 पश्यंतं (for तप्यन्तं). V2 (before corr.) B3.4 सलिले तप: (for °लाशये). Ñ2 V2 (after corr. m.) B1.2 M6 तपस्यंतं जलाशये. —^{c}) B2 -पादं; T2 G1 M1 -बाहुर्; M6 -बाहु- (for -बाहुं). —^{d}) D1.2.4 स (for तं).

11 ^{a}) B2 तुंगं (for दुर्गं). —^{b}) Ś D8.12 M6 बलानुग: (for सहा°). —^{c}) M7 क्व (for न). T1.2 G1.3 M1–5.8–10 तत्सर्वं; G2 तान्सर्वान् (for तत्सैन्यं). —^{d}) Ś D8.12 कुत्र; Ñ1 क्व च (for क्व नु). Ñ1 M2.6 मे; D9 वै (for ते). D2 क्व नु सेना समागता.

12 D11 reads 12 twice. —^{b}) D1.4 कार्दमस्य तु भाषितं. —^{c}) Ś B3.4 D8.12 बुधो; Ñ1 V1.3 D1–5.9 ततो (for शुभं). —^{d}) Ś1 सांत्वया. Ś Ñ1 V1 D3.5.8.9.12 श्लक्ष्णया; D2 सूत्रया (for परया). Ñ2 B1.2 M6 मधुरं(Ñ2 अधिकं) तदा (B2 नृपं; M6 गिरं); V2 (after corr. marg. as in B1) B3.4 निरतं नृपं; D1.4 मधुराक्षरं (for परया गिरा). T1.2 G3 M3 सांत्वं मधुरया गिरा. —After 12, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T2–4 ins. :

1244* शृणु सर्वं यथातथ्यं राजर्षे शुभलक्षण ।
संस्तम्भयस्व चात्मानं मा च शोके मनः कृथाः ।

[(l. 1) D1 स त्वं; D2.9 तत्त्वं (for सर्वं). B2 तथा (for यथा-). Ś Ñ V1.3 D8.12 T2 -तत्त्वं; D2.9 सर्वं (for -तथ्यं). Ñ1 V1.3 D2.3.12 T4 -लक्षणं (for -लक्षण). Ñ2 कर्दमात्मज. —(l. 2) Ś Ñ1 V3 B4 D1–4.8.9.12 संस्तंभय त्वमा(V3 तथा)त्मानं (for the prior half). B1 स्म (for च). D2 नम: (meta.) (for मन:).]

13 ^{b}) B1 ते भृत्या (by transp.). Ś Ñ1 V B3.4 D2.3.5.8.9.12 T3.4 वि(B3 च; D9 तु) नि(D2 तु वि; T3 [ऽ]ति वि)सूदिता:; D1.4 च विनाशिता: (for विनिपातिता:). —^{c}) Ś1.2 D8.12 T4 आश्रमपदे. B2 तस्थौ (sic); B4 गुप्तो (for सुप्तो). —^{d}) V1 D1–5.9 -बलार्दि(D1.4 °ह)त:; M4 -भयान्वित: (for -भयार्दित:).

14 ^{a}) Ś Ñ1 D8.12 राजेंद्र; Ñ2 V1.2 B D1–4.9 M6 राजर्षे (for भद्रं ते). —^{b}) D1.4 निर्भये. —^{c}) B3 -[अ] शनैर्. G2 दिव्ये (for वीर). —^{d}) D6.7.10.11 निवसेह; M5 वसेह च (for वस चेह). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 वसेह(D5 *वसे:) कतिचित्क्षपा:(D1 °त्समा:); Ñ2 V2 (before corr. as in V3; after corr. marg.) B1 M6.7.10 कंचित्कालं ममा (M7.10 वसा)श्रमे; V3 B2–4 वस कांश्चिदिह क्षपा:; T3.4 निवसेह कति क्षपा:.

15 ^{a}) D5 [अ]नेन (for तेन). —^{b}) D6.7.10.11 महामति: (for °यशा:). —^{c}) Ñ1 D1.3–5 T1.2 G3 M3 ततो (for शुभं). —^{d}) D1.4 [ऽ]भूत्स्व- (for भृत्य-). T1.2 G3 M3 -क्षयाद्भृशं; T3.4 G2 M6 -बलक्षयात् (for -जनक्षयात्).

G. 7. 56. 17 B. 7. 89. 16 L 7. 91 17 त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः ।
वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६

सुतो धर्मपरो ब्रह्मञ्ज्येष्ठो मम महायशाः ।
शशबिन्दुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते ॥ १७

न हि शक्ष्याम्यहं गत्वा भृत्यदारान्सुखान्वितान् ।
प्रतिवक्तुं महातेजः किंचिदप्यशुभं वचः ॥ १८

तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुधः परममद्भुतम् ।
सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९

न संतापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल ।
संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २०

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः ।
वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१

---

16 V3 lacuna for ^{ab}.—^{a}) B2 त्यजामि. Ś2.3 Ñ1 D12 शुभं; V2 स्वयं; B1 इदं; T1 G1.3 M3 Ck सुतं; Cg.t as in text (for स्वकं). Ś1 V1 D8 शुभं वाक्यं; Ñ2 B2-4 स्वयं (Ñ2 गत्वा [unmetric]) प्राणान्; D2.9 M5 स्वकं देहं (for स्वकं राज्यं).—^{b}) V2 B3 हि; B2 च (for [अ]हं). Ś Ñ V1 D8.9.12 T4 न तु (Ñ1 V1 न च; Ñ2 न हि; T4 दीनो) भृत्य-; D1-5 नाहं भृत्य- (for नाहं भृत्यैर्). V2 निराकृतः; B2 (marg. also as in text) विनास्थितः; D5 -विनाशनं; G1 विना हतः; Cm.g.k.t as in text (for विनाकृतः). T3 दीनो भृत्यविनाशकृत्.—^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 अहं; T3.4 क्षयं; Cg.k.t as in text (for क्षणं).—D9 om. (hapl.?) 16^{d}-17^{c}.—^{d}) B1.3.4 D6 T3.4 साम्; Cg.k.t as in text (for सम्-).

17 D9 om. ^{abc} (cf. v.l. 16).—^{a}) Ś1.2 D8.12 तथा; V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 पुत्रो; (for सुतो). G1 धर्मचरो. Ś D8.12 ज्येष्ठो; V2 (after corr. marg.) M7 राजन् (for ब्रह्मन्). Ñ1 अतो ब्रह्मपरो ब्रह्मन्.—^{b}) Ś D8.12 मम राजा; Ñ1 V1 D2.3.5 मम ज्येष्ठो (by transp.); D1.4 मम श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो मम).—^{c}) Ś1 शशबिंद; Ñ1 D4 T3.4 M3-5 शशिबिंदुर्; D3 शिशुबिंदुर्.—^{d}) M7 प्रशास्यते; Cg.k.t as in text (for प्रपत्स्यते). Ś D8.12 राज्यं मे समवाप्स्यति; Ñ1 V1 D1-5.9 T3.4 राज्यं वै (D1.3-5 मे) प्रतिपत्स्यते; Ñ2 V2.3 B1.2 M6 स च (V3 M6 मे) राज्यमवाप्स्यति (V2 °ते); B3.4 बाह्लिभूमौ नराधिपः.

18 ^{a}) M5 च; Cg as in text (for हि). Ś3 D12 शक्यामि; B1-3 D3.5 शक्नोमि; D6.7 M7 पश्यामि; Cg.k.t as in text (for शक्ष्यामि). Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.12 T3.4 गंतुं; B1 ब्रह्मन्; D9 त्वत्र; D10.11 Cg.k.t हित्वा; M5 स्मित्वा (for गत्वा).—^{b}) Ś D8.12 पुत्र-; M1 भृत्यान् (for भृत्य-). Ś V3 D8.12 सुखैधितान्; Ñ2 B1.2 सुखस्थितान्; V2 (after corr. marg. as in Ñ2) B3.4 T1 G1.3 M5 सुदुःखितान्; D7 सुतान्वितान्; M7 समाहितान्; Cg.k.t as in text (for सुखान्वितान्). Ñ1 V1 D1-5.9 भृत्यदारविनाकृतः; T3.4 °वर्गविनाशकः.—^{c}) M9 om. वक्तुं. Ś V3 D8.12 महासत्त्व; Ñ2 B1 D6.7 M1.5.6 °तेजाः; V2 (after corr. marg. as in Ñ2) B2-4 °प्राज्ञ (for °तेजः).—V3 lacuna for ^{d}.—For 18^{cd}, Ñ1 V1 D1-5.9 T3.4 subst.:

1245* प्रतियातुं महासत्त्व पुरं देवपुरोपमम् ।

[D2.9 प्रतिगंतुं (for °यातुं). Ñ1 पुरंदर- (for पुरं देव-). D9 -पुरोत्तमं.]

19 ^{ab}) Ś D8.12 ततो (for तथा). Ñ2 V1 B1-3 D1.2.4.5.9 [उ]क्तवति (for ब्रुवति). Ś Ñ V1.2 B1.2.4 D1-5.8.9.12 बुधः सोमसुतः प्रभुः (Ś D8.12 शुभः); D6.7 T3.4 बुधः परमबुद्धिमान् (for ^{b}). M9 बुधस्तु शोचमानं तं राजानममितप्रभं.—^{d}) G2 M1 तु; M6 (with hiatus) ते (for त). ❀ Ck: अद्भुतमागम्य अद्भुतकर्मसिद्धिहेतुभूतं परमं वचः सान्त्वपूर्वं तव कियत्कालवासेन सौख्यं भविष्यतीत्येवमादि सान्त्ववादपूर्वं ते इह किंचित्कालं वासो रोचतामित्यथोवाच ।; so also Ct. ❀—For 19^{cd}, Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 subst.:

1246* प्रत्युवाच शुभं वाक्यं दुःखार्तं राजसत्तमम् ।

[D1 सतां; D4.5 स तं (for शुभं). Ñ2 राज * * * (damaged); V2 (after corr. marg. as above) B3.4 कर्दमात्मजं; B2 °संमतं (for राजसत्तमम्). B1 सांत्वयन्मधुरं तदा; D1 दुःखशोकविनाशनं (for the post. half).]

20 M7 om. 20.—^{b}) Ś V3 B3 D8.12 M6 महायशः; Ñ1 V1 महीपते; Ñ2 D1-5.9 °मते; V3 B1.2.4 °द्युते (for महाबल).—After 20^{ab}, Ñ2 V2 B ins.:

1247* फलमूलाशनो भूत्वा ममाश्रमपदे वस ।

—^{c}) V2 (after corr. marg.) B2-4 [अ]हं; D6.7.10.11 T3.4 [अ]द्य (for [इ]ह). Ś D8.12 संवत्सरे गते (D12 °रेपिते) वीर; Ñ V1.3 B1 D1-5.9 M2.4.9 संवत्सरोषिते (B1 M2.4.9 °तः; D2.9 °तो) शू (Ñ2 V3 D1-5.9 वी) र; M6 सर्वं सहोषिते वीर.—^{d}) Ś Ñ2 V2 (before corr.; after corr. marg. as in B1).3 B3.4 D8.12 M6 कथयिष्यामि ते शुभं (Ñ2 हितं); Ñ1 V1 B2 D1-5.9 T2 कथयिष्ये शुभं (D5 पुनस्; T2 हितं) त्वयि (B2 तव); B1 जनयिष्ये सुतं तव.—After 20, Ñ2 V2 B ins.:

1248* पुनः समेष्यति भवान्सर्वभृत्यजनेन ह ।

[B2 च (for ह).]

21 ^{a}) Ñ V1 D1-5.9 इति तस्य वचः श्रुत्वा.—^{c}) Ñ1 D1-5 [अ]भि-; B2 D9 नि- (for वि-). Ñ2 V2 (after corr. marg. as in text) चकार बुद्धिं वासाय.—^{d}) Ñ V1

मासं स स्त्री तदा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा ।
मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२
ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतम् ।
जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमात्मजम् ॥ २३
जातमात्रं तु सुश्रोणी पितुर्हस्ते न्यवेशयत् ।
बुधस्य समवर्णाभमिला पुत्रं महाबलम् ॥ २४
बुधोऽपि पुरुषीभूतं समाश्वास्य नराधिपम् ।
कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ G. 7. 96 27 B 7. 89 25 L. 7. 91. 26

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

B1.2 D1–5.9 यथोक्तं; V2 (after corr. marg. as in Ñ) तदुक्तं (for यदुक्तं). D5 om. ब्रह्म.

22 M6 om. 22.—^{a}) V2 सा; G3 om. (subm.) (for स). T3 G3 M1–5.7.8.10 तथा भूत्वा; M9 तथाभूता. Ś V3 D8.12 G2 स मासं स्त्रीगतो (G2 °समबला) भूत्वा. —^{b}) Ś D8.12 निशां; V3 पुनः; D6.7 तदा; D10.11 सदा; G2 बुधं; M5 शुभं (for शुभा). V2 B1.2 G (ed.) रम (V2 वर)-यामास तं ग्रहं (G [ed.] वै बुधं). —For 22^{ab}, Ñ V1 B3.4 D1–5.9 T2 subst.:

1249* भूत्वा सा स्त्री बुधं मासं रमयत्येव भामिनी ।

[V1 B3 D1–4 स (for सा). D1.4 च तं (for बुधं). V1 भाविनी. Ñ2 B3.4 वर (Ñ2 रम) यामास शोभना (for the post. half).]

—^{c}) G3 M5 -रूपेण (for -भावेन). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T2 मासं च (D2.9 तु) पुरुषो भूत्वा. —^{d}) Ñ1 D1.3 T2 G1.2 M1.2.7–10 धर्मं (for धर्म-). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T2 ह (for सः).

23 Note hiatus between ^{a} and ^{b}.—^{a}) D2.9 G2 M2.5 स; Cm.k as in text (for सा). Ñ1 D1.3–5 M3 दशमे; Cv.m.k.t as in text (for नवमे). —^{b}) Ś D8.12 इडा; Ñ V1.2 B D1–5.9 T3.4 बुधात्; M6 सुतं; Cm.g as in text (for इला). Ñ2 सोमात्मजात्. Ś V3 D8.12 M6 बुधात्; Cm.g.k as in text (for सुतम्). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B3.4 D1–4.6–12 T3.4 ऊर्जितं; D5 एव वै (for आत्मजम्).

24 ^{a}) V3 D10.11 M4 जातमात्रे (V3 °त्रम्); Cg.k.t as in text (for °मात्रं). Ś Ñ1 V1 B4 D1–4.8.9.12 बुधः (D2.9 °धात्) पुत्रं; Ñ2 V2 (before corr. as in Ś; after corr. marg.) B1–3 च तं बालं (B3 पुत्रं); D6 तु सा पुत्रं; T4 सुतं श्रोणी (for तु सुश्रोणी). —^{b}) T2 Cg.t पितु-; Ck as in text (for पितुर्). Ñ1 B1 D6 T1.4 G1 M3.5.7 Ck न्यवेदयत्; Cg.t cite the text (for °शयत्). —After 24^{ab}, T1 G1 M3 ins.:

1250* बुधः संवर्धयामास पुत्रं संवत्सरान्तरम् ।

[G1 तु (for सं-).]

—T1 transp. 24^{cd} and 25^{ab}. —^{c}) T1 सौम्यस्य; T2 G3 M3 सोमस्य (for बुधस्य). D3.7.10.11 (all with hiatus) -वर्णं च (for -वर्णाभम्). Ś V1.2 (after corr. marg. as in text).3 B4 D1–5.8.9.12 सोमस्य सोमपुत्रा (V2.3 B4 °वर्णा) भं; Ñ1 सौम्यः समानपुत्रं तं. —^{d}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 इडा (Ñ1 °ला) पुत्रं महायशा.

25 T1 transp. 24^{cd} and 25^{ab}. V2 reads ^{ab} in marg. —^{a}) B3 D10 11 तु; D9 om. (subm.) (for ऽपि). —^{b}) V3 तम् (for सम्-). D10.11 स वै संवत्सरांतरं. —D1.4 om. 25^{cd}. —^{d}) M3 नर्म- (for धर्म-). ❀ Cm: संवत्सरान्तरं संवत्सरान्तरप्राह्यपेक्षितावशिष्टमासत्रयपर्यन्तं वर्धयामास । पश्चात्स्त्रीशापविमुक्तेनैलेन सह पुत्रस्यापि पुरप्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।; so also Ck.t. ❀ —For 25^{cd}, Ś Ñ1 V1 B3.4 D2.8.9.12 T3.4 L (ed.) subst.; V2 (before corr.) ins. after 25^{ab}:

1251* शुभाभिर्धर्मयुक्ताभिः कथाभिरभिरामयत् ।

[Ś3 D8.12 दम- (for धर्म-). Ś D8.12 अभि (D12 om. [hapl.]) रोचते; V2 B3.4 L (ed.) सोभ्यवास (L [ed.] °रोच) यत्.]

—After 25, M7 ins.:

1252* अथ सोमसुतः समीक्ष्य मासे
परिपूर्णे पुरुषं क्षितीशपुत्रम् ।
सति माससमापनाय राज्ञे
कथयामास कथाः प्रहासपूर्वाः ।

Colophon. B4 om. —*Sarga name*: Ś V3 पुरूरवसः; Ñ पुरूरवसोत्पत्तिः; V1 पुरूरवसजन्मवर्णनं; V2 B2 D1.3.4.8.12 पुरूरवसो जन्म; B1 D5 पुरूरवोत्पत्तिः; B3 पुरूरवाजन्म; D2 पुरूरवजन्मवर्णनः; D9 पुरूरवोजन्मवर्णनः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.5.8.12 om.; Ñ2 94; V1 69; B1 D9 93; B3 95; D1.4 81; D3 86; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 89; T3 96; T4 97; M6 87; M8 88. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामायणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

८१

G. 7. 97. 1
B. 7. 90. 1
L. 7. 92. 1

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् ।
उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः ॥ १
सा प्रिया सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता ।
अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २
तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः ।
रामः पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३
पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् ।
संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ॥ ४
च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् ।
प्रमोदनं मोदकरं ततो दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५
एतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः ।
उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितः ॥ ६

81

B4 continues the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) M6 तद्; M10 अथ; Cm.g.k as in text (for तथा). Ñ1 रामेण; B1 D1.4.5 काकुत्स्थे (for रामे तु). D3 ततो ब्रुवति काकुत्स्थे. —^{b}) Ś V3 D8.12 पुत्र-; V2 (with hiatus) ऐल- (for तस्य). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 (all with hiatus) इडा(T3.4 °ला)पुत्रस्य जन्म तत्(Ñ1 °न्मतः); B3.4 (both with hiatus) ऐलजन्म तदुत्तमं. —V2 reads ^{cd} in marg. —^{c}) V3 om. भूयो. —For 1^{cd}, Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 subst.:

1253* भरतो लक्ष्मणश्चोभावब्रूतां राघवं वचः ।

[Ñ1 [प]व (for [उ]भाव्). D1 चैव ऊचतू (with hiatus). Ñ1 बक्षतां राघवो वचः; V1 ऊचतुर्मधुरं वचः (for the post. half).]

—For 1^{cd}, V2 (before corr.) B3.4 subst.:

1254* लक्ष्मणो भरतश्चैव पुनर्वचनमूचतुः ।

[V2 अब्रवीत् (for ऊचतुः).]

2 T1 reads 2–4 *inf. lin.* —^{a}) Ś D8.12 (all with hiatus) सा इडा; Ñ1 V1.3 D1–5.9 इडा सा; V2 B4 स राजा; D6.7.10.11 T3.4 इला सा; G2.3 Ck सुप्रजा; M4.8–10 सा प्रजा; M6 तां प्रजां (for सा प्रिया). Ñ2 B1–3 स राजा सोमपुत्रेण. —^{b}) Ñ2 V2 B1.2.4 [उ]षितः; M6 [उ]षितां (for °ता). B3 संवत्सरसुखोषितः. —V2 reads ^{cd} in marg. —^{c}) D1.3.4 M6 नृपश्रेष्ठ; T1 damaged (for नरश्रेष्ठ). —^{d}) D6.7 T3.4 शीघ्रं (for तत्त्वं). D1.3–5 तन्मो(D3.5 °न्मे) वक्तुमिहार्हसि. — For 2^{cd}, Ñ1 V1.2 (before corr.) B4 D2.9 subst.:

1255* आश्रमे राजशार्दूल कां नु बुद्धिमवर्तत ।

[V2 (before corr.) दुर्गसंकाशे; B4 स्वर्गसंकाशे (for राजशार्दूल). D2.9 तु (for नु). Ñ1 B4 वृत्तिम् (for बुद्धिम्).]

3 T1 reads 3 *inf. lin.* (cf. v.l. 2). —^{a}) V2 reads from स्तद्वा up to 3^{d} in marg. Ñ2 V2 B1–3 तयोस्तद्वाक्यमुभयोर्; B4 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा. —^{b}) B4 भ्रात्रोः स (for निशम्य). Ñ2 B4 रघुनंदनः (for परिपृच्छतोः). —^{c}) Ś D7.8.10–12 M4 [इ]दं (for [इ]मां). Ñ1 V1.2 B1–3 D1–5.9 T3.4 राघवः पुनरेवाह(V2 B1.3 °वोचे); Ñ2 V2 (before corr.) B4 उवाच पुनरेवाथ. —^{d}) V2 -सुतं मुनिं; D5 सुतस्य तां (for -सुते कथाम्). Ñ2 V2 (before corr.) B4 कार्दमे(V2 °मैः) प्रथितां कथां; G (ed.) कार्दमैः कथितां कथां.

4 T1 reads 4 *inf. lin.* (cf. v.l. 2). —^{a}) B2 पुरुषत्वे (for °षत्वं). D3 om. after ग up to प्रमो in 5^{c}. T4 महा- (for गते). V2 reads from शूरे up to ^{b} in marg. Ñ2 B4 G2 वीरे; D1.4 राज्ञि (for शूरे). —^{b}) Ś V3 D8.12 M6 -धर्मवित्; V2 B1–3 -वीर्यवान् (for -बुद्धिमान्). Ñ2 V2 (before corr.) B4 बा(Ñ2 V2 वा) ह्लिराजे बुधस्तथा(B4 °दा). —^{c}) M6 पर्वतं (for संवर्तं). Ś D8.12 संव्रतः परमोदारान्. —^{d}) B2.4 आ(B4 व्या)जहार; B3 स जहार (for आजुहाव). V1 महामुनिं (for °यशाः).

5 D3 om. up to प्रमो in ^{c} (cf. v.l. 4). V2 reads ^{ab} in marg. —^{a}) D9 om. च (subm.). Ñ2 च्यवनं भार्गवं पुत्रं; V2 (before corr.) B3.4 भार्गवं च्यवनं चैव. —^{b}) Ś D8.12 °ष्टनेमिजं. V2 (before corr.) मुनिं चारिष्टमेव च; T1.2 G3 [अ]रिष्टनेमिनमेव च. —^{c}) V3 D4 प्रमोद*; D2.9 प्रमोहनं; G1 प्रमोदिनं (for °दनं). Ñ1 D1.2.4.9 मोद(D2 मोह; D4 * *)नकं; D3 मोद * * (for मोदकरं). Ñ2 V2 B2–4 प्रमोदं का(Ñ2 B3 क)श्यपसुतं; B1 M6 तमोविकरणं प्राप्य(M6 °णप्रख्यं); D5 प्रमोदकं प्रमुदनं; M1 प्रमोदं मोदनकरं. —^{d}) Ñ2 V2 B3.4 मुनिं; B1.2 T1 G1 M3 तथा (for ततो). Ñ2 V2 B3.4 तथा (for मुनिम्). Ś V3 D8.12 T2 G3 Ck दुर्धरं (V3 दुर्धर्षं; T2 G3 Ck दुर्वासं [metri causa]) लोकपूजितं; Ñ1 V1 D1–5.9 दुर्धर्षं चापराजितं.

6 ^{a}) V1 D9 स तान्; D2 तान्स (for एतान्). M7 तत एतान् (for एतान्सर्वान्). Ś V3 D8.12 समाहूय (for समानीय). —^{b}) T1 G1.3 M3 वाक्यज्ञांस् (for वाक्यज्ञस्). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 तीक्ष्णविक्रमः; Ñ2 B1.2 वाक्यकोविदः (B2 °दान्); D7.10.11 M1.5.8.9 तत्त्वदर्शनः (for तत्त्वदर्शिनः). Ñ1 वाक्यं सुश्लि * या गिरा; V2 (before corr.; after corr. m. as in B2) B4 ग्रहः सोमसुतो बुधः; B3 बुधः

अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः ।
जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७
तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् ।
कर्दमः सुमहातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥ ८
पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च ।
ओंकारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमन् ॥ ९
ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे ।
हितैषिणो बाह्लिपतेः पृथग्वाक्यमथाब्रुवन् ॥ १०
कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् ।
द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥ ११
नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरेण वृषध्वजम् ।
नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः ॥ १२
तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ।
कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः ।
रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३   G. 7 97 14 B. 7 90.14 L. 7.92.14

सोमसुतस्तदा. —^{c}) $D_{2.9}$ सुहृदः सर्वान् (by transp.). —^{d}) V_1 D_5 वीर्येण; V_3 धर्मेण (for धैर्येण). $D_{6.7.10.11}$ T_2 G_3 $M_{1.2.4.5.7-10}$ सुसमाहितान्. —After 6, V_3 reads 13^{ab} for the first time repeating it in its proper place.

7 ^{a}) $\tilde{N}_2$ V_2 B $M_{4.10}$ महाबुद्धिः (for °बाहुः). —^{b}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 G_3 सुतो बली (D_5 वशी); $\tilde{N}_2$ V_2 B T_2 M_2 सुतस्त्विलः (T_2 °ला); T_4 सुतोभवत्; G_1 M_6 त्विलः (M_6 [with hiatus] इला)सुतः (for इलः सुतः). D_1 (also) स्त्रीभूतो माससेव च. —V_2 reads ^{c} in marg. —^{c}) Ś Ñ $V_{1.2}$ (before corr.) $B_{3.4}$ $D_{2-5.8.9.12}$ वेत्थ बुद्धया; V_2 $B_{1.2}$ $T_{3.4}$ $M_{1.2.4.8-10}$ जानीथैनं ($B_{1.2}$ $T_{3.4}$ °वं); V_3 योवबुद्धया; Ck.t as in text (for जानीतैनं). Ś $\tilde{N}_2$ $V_{1.2}$ (before corr.)$_{.3}$ $D_{2.4.5.8.9.12}$ यथाभूतस् (D_9 °भूयस्); D_3 यथाभूत्सा (for यथाभूतं). D_1 तच्छ्रेयो येन च स्याद्धि. —^{d}) B_3 *स्य; $D_{2.3}$ ह्य(D_3 *)स्मै; $D_{6.7.10.11}$ M_7 ह्यत्र; G_3 ह्यपि (for ह्यस्य). Ś V_3 B_4 $D_{8.12}$ तच्छ्रेयोस्य; $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{4.5.9}$ तच्छ्रेयोस्मै; D_1 तदेव च (for श्रेयो ह्यस्य).

8 V_2 reads ^{a} in marg. —^{a}) B_1 विवदताम्; M_3 तु वदताम् (for संवदताम्). V_1 B_1 D_7 T_4 एवं; T_3 एनं (for एव). Ś $\tilde{N}_2$ V_3 $D_{8.12}$ बुधे तथा ब्रुवति तांश् ($\tilde{N}_2$ V_3 *); $\tilde{N}_1$ तेषामेवं संवदतां; V_2 B_2 तेषां बुधे वदत्स्येवं; $B_{3.4}$ बुधे तथा तान्ब्रुवति. —$D_{6.10.11}$ T_1 transp. ^{b} and ^{d}. D_7 reads ^{d} for the first time in place of ^{b} repeating it in its proper place. —^{b}) $\tilde{N}_2$ D_{11} $M_{1.6}$ तद् (for तम्). T_1 त आश्रममुपागमन्. —$\tilde{N}_1$ M_{10} om. (hapl.); V_1 reads 8^{c}–9 in marg. —^{c}) $D_{1.4.5}$ कार्दमिः (for कर्दमः). V_2 $D_{1.4.6.7.10.11}$ T_1 तु; M_7 हि (for सु-). —^{d}) $\tilde{N}_2$ M_6 महामतिः (for महात्मभिः).

9 $\tilde{N}_1$ V_3 M_{10} om., while V_1 reads 9 in marg. (for all except V_3, cf. v.l. 8). —^{a}) Ś V_2 B $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 पुलहश् (for पुलस्त्यश्). —^{c}) T_2 प्रणवश् (for ओंकारश्). —^{d}) B_2 M_1 तद् (for तम्). $Ś_3$ V_1 B_4 $D_{1.2.4.5.8.10.11}$ G_3 $M_{1.2.4.5.7}$ उपागमत्.

10 ^{a}) $\tilde{N}_1$ V_1 सर्वे प्र- (for ते सर्वे). $\tilde{N}_2$ $B_{3.4}$ प्रीति ($B_{3.4}$ °त)मनसः. —^{b}) Ś V_3 $B_{3.4}$ $D_{2.8.9.12}$ सरस्तीरमुपागमन् (V_3 °विशन्; $B_{3.4}$ °गताः); $\tilde{N}_1$ V_1 सरस्तीरं समागमन्; B_2 परस्परमुपागमे; $D_{1.3-5}$ सरस्वतीरमाश्रिताः ($D_{3.5}$ °गमन्; D_4 °स्थिताः). —^{c}) $Ś_{1.2}$ $\tilde{N}_2$ V B T_{2-4} G $M_{1-5.7.9.10}$ बाल्हिपतेः; $Ś_3$ D_8 वैह्निपतेः; $\tilde{N}_1$ $D_{1.3.6.11.12}$ बाह्लि ($\tilde{N}_1$ D_6 °ल्हि)पतेः (for बाह्लिपतेः). —^{d}) $D_{6.7.10.11}$ T G_3 M_{2-9} -वाक्यानि (for -वाक्यम्). Ś Ñ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ उदी (D_8 °दै)रयन् (for अथाब्रुवन्).

11 D_2 om. (hapl.) 11–13^{b}. G_1 om. 11^{ab}. —^{a}) D_5 च (for तु). —^{b}) Ś $D_{8.12}$ सुतार्थे; D_5 सुनाथं; T_1 श्रुत्वार्थं; M_7 हितार्थं (for सुतार्थं). B_2 धर्मसंहितं; L (ed.) [ऽ]मरसंहितं (for परमं हितम्). —^{cd}) Ś V_3 $D_{8.12}$ तत्सर्वं; $\tilde{N}_1$ $D_{1.3-5}$ मे सर्वं; $\tilde{N}_2$ $V_{1.2}$ (before corr.; after corr. marg. as in text) $B_{3.4}$ $T_{3.4}$ मे सर्वं; B_2 मे वाक्यं; T_2 यद्वाक्यं (for मद्वाक्यं). —T_4 om. (hapl.) 11^{d}–13^{a}. B_1 यत्प्रियं (for यच्छ्रेयः). $B_{1.2}$ $D_{1.3-5}$ ह; M_6 तु (for हि). D_{10} तथा कुरुत सर्वे वै पुरुषोयं भवेदिति.

12 D_2 T_4 om. 12 (cf. v.l. 11). D_9 om. 12–13^{b}. —^{a}) $\tilde{N}_1$ V_1 T_3 नैव; $D_{1.5}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.6}$ नान्यत्; Cg.t as in text (for नान्यं). Ś V_3 $D_{8.12}$ [अ]हं बुद्धया; $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.3.4}$ शरणं; B_3 बुद्धयाहम् (for भैषज्यम्). —^{b}) T_3 वृषध्वजात्. Ś $\tilde{N}_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.2}$ $D_{6-8.10-12}$ M_7 Ct ऋते तु ($\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.2}$ तमृते; $D_{6.7.10.11}$ M_7 Ct अंतरा) वृषभध्वजं (D_6 also °जात्). —After 12^{ab}, Ñ V $B_{1.3.4}$ $D_{1.3-5}$ T_3 M_6 ins. 1256*, while Ś $D_{8.12}$ subst. 1256* for 12^{c}–13. —^{c}) V_2 $B_{3.4}$ $D_{1.3-5}$ अश्वमेधः; V_3 अश्वमेधात् (for नाश्वमेधात्). M_7 वरो (for परो). $\tilde{N}_1$ V_1 T_3 अश्वमेधो महायज्ञः; $\tilde{N}_2$ $B_{1.2}$ न चाश्वमेधात्परमो (B_2 °मो यज्ञो [hypm.]). —^{d}) M_3 तस्य (for चैव). $\tilde{N}_2$ B_1 यज्ञोभीष्टः पिनाकिनः; B_2 $M_{1.7-9}$ रुद्रस्याराधनं प्रति (= 13^{f}); D_1 वेदैश्च प्रतिपादितः.

13 $D_{2.9}$ om. 13^{ab}; T_4 om. 13^{a} (cf. v.l. 11 and 12 respy.). V_3 reads 13^{ab} for the first time after 6 repeating it here. —^{a}) $\tilde{N}_1$ V (V_2 after corr. m. as in text; V_3 both times) B_3 ते वै; B_4 अतो; $D_{1.3-5}$ T_3 तं वै (for तस्माद्). B_1 प्रयामहे (for यजामहे). —^{b})

G. 7. 97. 15 B. 7. 90. 14 L. 7. 92. 15 संवर्तस्य तु राजर्षिः शिष्यः परपुरंजयः ।
मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥ १४
ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः ।
रुद्रश्च परमं तोषमाजगाम महायशाः ॥ १५
अथ यज्ञसमाप्तौ तु प्रीतः परमया मुदा ।
उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाचेदमिलां प्रति ॥ १६
प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ।
अस्य बाह्लिपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७
तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः ।
प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात्पुरुषस्त्विला ॥ १८
ततः प्रीतमना रुद्रः पुरुषत्वं ददौ पुनः ।
इलायै सुमहातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९

V2 B3.4 द्विजेंद्रास्तं; B1 पार्थिवस्य; D4 पार्थिवं तु; T1.2 M3.6 पार्थिवार्थं (for पार्थिवार्थे). Ñ2 महेश्वरं; T3.4 महामखं (for दुरासदम्). D1 श्रेयोस्माद्धि भविष्यति. —V2 reads ^{cd} in marg. —^{d}) D2.6.7.9 T3.4 G2 M1.4.9.10 उक्ते (for उक्तास्). B1 चैव (for एव). G2 द्विजोत्तमाः (for द्विजर्षभाः). V2 (before corr.; m. also as in text) B3.4 कर्दमस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा सर्वे द्विजोत्तमाः. —^{e}) D2 महा- (for स्म तं). Ñ1 आरोचंत महाप्राज्ञाः; Ñ2 V1.3 D1.4 अ(Ñ2 V1 आ) रोचयन्महाप्राज्ञाः; V2 B1.3.4 अरोचयंताश्वमेधं; D3.5.9 अरोचयन्महायज्ञं. —For 12^{c}–13, Ś D8.12 subst.; B2 subst. for 13; while Ñ V B1.3.4 D1.3–5 T3 M6 ins. after 12^{ab}:

1256* तस्माद्यज्ञेन महता पूजयाम महेश्वरम् ।

[Ś3 B2 D8.12 M6 यज्ञेन; D1 अन्येन (for यज्ञेन). D4 एतस्माद्यज्ञे (for तस्माद्यज्ञेन). Ñ1 V3 B2 T3 पूजयामो; D4 पूजयामास (hypm.) (for पूजयाम). Ñ2 B1.2 कपर्दिनं (for महेश्वरम्). V2 B3.4 पूजयामो वृषध्वजं(V2 °मः कपर्दिनं); D1 पूजनीयो महेश्वरः; M6 यजामो वृषभध्वजं (for the post. half).]

14 ^{a}) M6 पर्वतस्य; Cm.g as in text (for संवर्तस्य). B4 च (for तु). Ś Ñ1 V3 D8.12 विप्रर्षेः; Ñ2 B1.3 M6 ते सर्वे; V1 D1–5.9 T3 देवर्षेः; V2 B3.4 ते विप्राः; D6 T2.4 M3 राजर्षेः (for राजर्षिः). —^{b}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 शिष्यः परमसंमतः; Ñ2 B1–3 M6 शिष्यत्वमु(B2 °त्वेनो)पपेदिरे; V2 B4 शिष्यत्वं च प्र(B4 चोप)पेदिरे. —^{c}) M6 मरुत्तस्य च विख्यातं. —^{d}) Ś V3 D8.12 यज्ञं तं (by transp.). Ñ1 D9 T3.4 समुपानयत्; V1 G1 M5 समुपागमत्; V3 lacuna; M6 समुपाहरन्; Cm.g.k.t as in text (for °हरत्). D2 त्रयस्त्रस्समुपानयत् (sic). —For 14^{cd}, Ñ2 V2 B subst.:

1257* मरुत्तयज्ञप्रतिम ऐलो यज्ञस्तदा बभौ ।

[V2 B4 -प्रतिमम्. Ñ2 इल-; B2 ऐल- (for ऐलो). V2 B3.4 ऐल(B3 °लो)यज्ञं स चाकरोत् (for the post. half).]

15 ^{a}) Ñ2 V2 (before corr. as in text) B1.2 स च (for ततो). —Ñ2 om. 15^{c}–16. —^{c}) Ś D8 तु; D12 तं (for च). D5 परमां प्रीतिम्; D6 T1 परमस्तेषाम्; M1 परिसंतोषम् (for परमं तोषम्). V1 रुद्रः परमसंतोषम्. —^{d}) T1.2 G3 M3.6 जगाम सु- (for आजगाम). Ñ1 V1 D1–4.9 महामनाः.

16 Ñ2 om. 16 (cf. v.l. 15). —^{a}) V2 B3 D6.7.10.11 T2.4 G1 M1 यज्ञे समाप्ते; M6 यज्ञसमाप्त्यां (for यज्ञसमाप्तौ). —^{b}) V2 (before corr.) B4 M6 सुप्रीतः(M6 प्रीतस्तु) परया मुदा(V2 °मं तदा). —^{d}) M7 [ए]वम् (for [इ]दम्). V2 (after corr.) B1.2 (all with hiatus) तानुवाच (for उवाचेदम्). B1 इलं; D1.3–5 इडां; M10 इळं (for इलां). B3.4 D9 समीपतः (for इलां प्रति). Ś Ñ1 V1.2 (before corr.) D2.8 12 T3.4 उवाचेंद्रसमीरतः; D6.7.10.11 T1.2 G3 M3 (all with hiatus) उवाच इलसंनिधौ.

17 ^{b}) B1 तुभ्यं (for भक्त्या). D5 भक्त्यास्य च द्विजोत्तमाः. —V3 lacuna for 17^{c}. —^{c}) Ś1 अथ; Ś2 अ * (for अस्य). Ś Ñ V1.2 B D6 T2–4 G M1–7.9.10 बाल्हिपतेश्; D3.8.11.12 वाह्लिपतेश्. V2 B3.4 ब्रूत; B1.2 तस्मात् (for चैव). —^{d}) B1.2 हितं (for प्रियं). Ñ2 V2 B2.3 महत्; M5 तथा (for शुभम्). Ś D8.12 transp. प्रियं and शुभम्.

18 ^{a}) M2 एवं (for तथा). Ś Ñ2 V B2–4 D1–5.8.9.12 T3.4 G1.2 M5.6 त(D1.4 य)थो(D2 °दो)क्तवति; B1 इत्येवमुक्ते (for तथा वदति). —^{b}) Ś D8.12 तत्र; D2 ते तु (for ते सु-). B1.2 M6 -महौजसः (for -समाहिताः). —^{c}) G1 M2.5.6 प्रसादयंतो. T2 सर्वेशं (for देवेशं). B3.4 तमब्रुव(B3 °वोच)न्प्रसाद्यैव(B4 °नं). —^{d}) V3 स्त्रयं; T3 G3 M10 त्विलः (for त्विला). V2 B1.2.4 पुमान्राजा भवेदि(B2 [marg. also].4 °वत्वि)ति; B3 पुरुषत्वं व्रजत्विला. ❀ Ck : देवेशं प्रसादयन्ति स्मेति । पुरुषत्वं विनान्यद्वरं वृणीष्वेति प्राग्वद्यथा न वदेत्तथा विशिष्य प्रसन्नमकुर्वन्नित्यर्थः ।; so also Ct (except up to स्मेति). ❀ —For 18^{cd}, Ś Ñ V1 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

1258* देवं प्रसादयित्वाहुः पुरुषोऽयं भवत्विति ।

[Ñ1 प्रसादयामास. Ñ2 भवेदिति (for भवत्विति).]

19 ^{a}) B1 प्रीति- (for प्रीत-). T1.2 G3 M3 देवः (for रुद्रः). Ñ V1.2 B3 D1–7.9–11 T3.4 M1.2.4.7–9 ततः प्रीतो महादेवः(B3 °रुद्रः). —^{b}) D1.4 प्रभुः; T3.4 विभुः (for पुनः). Ś V3 D8.12 पुनर्ददौ (by transp.). —^{c}) Ś Ñ1 V1 D1.3–5.8.9.12 इडायाः; Ñ2 V2 B1.3.4 इलायाः; V3 इडायै; D2 इडस्य (for इलायै). V3 B3 (also) च (for सु-). —^{d}) Ś D8.12 रुद्रस्तु (for दत्त्वा च).

निवृत्ते हयमेधे तु गते चादर्शनं हरे ।
यथागतं द्विजाः सर्वे अगच्छन्दीर्घदर्शिनः ॥ २०
राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् ।
निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१
शशबिन्दुस्तु राजासीद्बाह्ल्यां परपुरंजयः ।
प्रतिष्ठान इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२
स काले प्राप्तवाँल्लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् ।
ऐलः पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ ।
स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ G. 7. 97. 25 B. 7. 90. 24 L. 7. 92. 25

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

20 ^{a}) G2 M2.5 निर्वृत्ते (for निवृत्ते). B1.2 D6.7.10.11 च . (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 वृत्ते यज्ञ(Ñ1 V3 °ज्ञे) विधौ तस्मिन् . —^{b}) Ñ2 V2 (before corr.) B4 भवे; K (ed.) गतश् (for गते). D1.4 वा (for च). Ñ2 V2 (before corr.) B4 गते; K (ed.) हरः (for हरे). B3 भवे चादर्शने युते (sic). — Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ñ1 तथागतं. D2.9 तथा (for द्विजाः). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 जग्मुः (for सर्वे). —^{d}) Ñ2 V2 B3.4 जग्मुस्ते; D6.7.10.11 T1.2 G1.2 M1–5.7–10 तेगच्छन् ; K (ed.)ह्यगच्छन् (for अगच्छन्). D6 M1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). Ś V3 D8.12 M6 प्रययुश्चिरजीविनः; Ñ1 V1 B1.2 D1–5.9 T3.4 सर्वे ते (B1.2 जग्मुस्ते; T3.4 ते सर्वे) दीर्घजीविनः.

21 V2 reads 21 in marg. V3 lacuna up to मध्य in ^{b}. —^{a}) Ñ1 [अ]पि; D1.4 च (for तु). G (ed.) स राजा (for राजा तु). Ñ1 D1.8.11.12 Cg.t वाह्लिम्; D6 वाल्हिम् ; T1 M8 Cm बाह्लीम् ; M1 बाल्हिम् ; M2.10 बाल्हीम् ; M9 बलिम् ; Ck as in text (for बाह्लिम्). Ñ2 D3 वाह्ली (D3 °ह्लि)कम् ; B2.3 बाह्लिकम्; D2 M5 बाल्हिकम् (for तु बाह्लिम्). M3 उद्दिश्य (for उत्सृज्य). V2 * * * * कमुत्सृत्य (illeg.); B1 राज्ये बाह्लीं समुत्सृज्य. —^{b}) D3 मध्ये (for मध्य-). B2 तु (for हि). B3.4 महायशाः; M2 ह्यनुत्तमां (for ह्यनुत्तमम्). Ñ1 V1.2 B1 D1.3–5 T3.4 M7 मध्य(Ñ1 °ध्ये) देशमनुत्तमं; D2.9 मध्यदेशं मनोरमं. — B3 om. 21^{cd}. —^{c}) M2 पुरीं (for पुरं). —^{d}) Ñ1 महायशाः; Ñ2 मनोहरं (for यशस्करम्). —After 21, M3 ins.:

1259* सर्वलक्षणसम्पन्नं सौधप्राकारविस्तृतम् ।

22 M3 om. 22^{ab}. B3.4 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) Ś2 T2–4 M5 शशिबिंदुस्; Ñ1 D6.8.11 शशबिंदुस्; D3 शशिबिंदुस्; Cg as in text. V2 B2.3 D2.9–11 G1.2 M1.2.4.6–10 च; B1 अपि (hypm.) (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 राजाभूद् ; Ñ2 V2 B D10.11 M6 राजर्षिर् (for राजासीद्). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1.3.4.8.12 T3.4 भूमौ; D6 वाल्हेः; D7 बाह्लेः; D10 M6 Cg.t बाह्लिं; D11 बाह्लीं; G1.3 M10 बाल्ह्यां; G2 बाल्हाः; M1.2.4.7 बाल्ह्यः; M5.9 बाल्ह्याः; M8 बाह्लयः (for बाह्ल्यां). M6 परपुरंजयं. Ñ2 V2 B L (ed.) बाह्लि(B1 °ह्ली; L [ed.] °ल्हि)देशेभवन्नृपः; D2.9 भूमौ परमदुर्जयः; D5 तत्रैव रिपुमर्दनः. — D5 om. (hapl. ?) 22^{c}–23^{b}. —^{c}) Ñ2 B1 D6.7.10.11 T3 G1.2 M2–5.7–10 प्रतिष्ठाने (with hiatus). M1 damaged for इलो रा. V2 B2 M6 त्विलो (for इलो). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 इडो राजा(Ś1 °ज्ये; Ś3 D8.12 °ज्यं) प्रतिष्ठाने; B3.4 प्रतिष्ठाने पुरवरे(B3 पुरुरवे). —^{d}) Ñ V1.2 B1.2 D1–4.9 [ऽ]भवत् (for बली). B3(with hiatus).4 इलश्च(B4 स इलः) पार्थिवोभवत् .

23 D5 M1 om. 23^{ab} (for D5, cf. v.l. 22). —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D2.3.8.9.12 परमं; B3 स राजा; D1.4 परं च(D4 om. [subm.]) (for स काले). Ś1 (with hiatus) लोके; T1.2.4 G3 लोकान् (for °कम्). —^{b}) B2 D6 G2 M9 ब्रह्मम् (M9 °न्); T1.2.4 G3 ब्राह्मान् ; Cg as in text (for ब्राह्मम्). B1 om.; T1.2.4 G3 अनुत्तमान् . Ś V3 D8.12 इडो(V3 °डा) ब्रह्म सनातनं; Ñ1 V1 D1–4.9 इंद्रलोकमनुत्तमं; Ñ2 V2 B4 इलो ब्राह्मणमु(V2 °ण उ)त्तमं; B3 इलः स्वर्गमितोगतः. —^{c}) B1 एवं; T2.4 इलः (for ऐलः). M4.8.10 पुरूरवो. Ñ2 B4 (both with hiatus) आसीत्; V2 B1.2 राज्यं (for राजा). B3 पुरूरवस्ततश्चासीत् . —^{d}) Ñ2 V2 B प्रतिष्ठाने महीपतिः(V2 B1.2 चकार ह). —For 23^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 subst. :

1260* ऐडो बुधसुतो राज्यं प्रतिष्ठानेऽकरोत्प्रभुः ।

[D2.5.8 इडो. D2 राजा; D5 राजन् (for राज्यं). D2 प्रतिष्ठानं. V1 D2 गतः (for ऽकरोत्). Ś D8 बली; V3 विभुः; L (ed.) तदा (for प्रभुः).]

24 ^{a}) Ñ1 V1 D1–5.9 एवमेषो (for ईदृशो हि). B3.4 M5 हयमेधस्य. —^{b}) V1 D7.10.11 T4 G3 M6 पुरुषर्षभ; B1 हि नरर्षभौ. —^{c}) Ñ1 V1 D1–5.9 स्त्री सती; B4 M4.5 स्त्रीभूतं; D6.7.10.11 स्त्रीपूर्वः(D7 °र्वं); T3.4 स्त्री भूयः (for स्त्रीभूतः). —^{d}) T4 अति- (for अपि). Ś V3 D8.12 यदन्ये (V3 D12 °न्ये)न सुदुर्लभं; Ñ1 V1 D1–5.9 कांक्षितं येन (D2.5 यत्र) केन(D9 * *)चित् ; Ñ2 V2 (after corr. m.) B1.2 येन वा(B1.2 बा)ह्लि(B1 °ह्ली; G [ed.]°ल्ही)पतिः पुरा; V2 (orig.) B3.4 यज्ञैरन्यैः सुदुर्लभं(V2 °भरं).

८२

G. 7. 98. 1
B. 7. 91. 1
L. 7. 93. 1

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः ।
लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १
वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ कश्यपम् ।
द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २
एतान्सर्वान्समाहूय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण ।
हयं लक्षणसम्पन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३
तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ।
द्विजान्सर्वान्समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४
ते दृष्ट्वा देवसंकाशं कृतपादाभिवन्दनम् ।
राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५

Colophon. —*Sarga name*: Ś D8.12 पुरुषत्वप्राप्तिः (D12 °प्तिःपुरूरवसोपाख्यानं); Ñ1 इडोपाख्यानः; Ñ2 damaged; V1 D9 इडापौरुषं (D9 °षः); V2 इलापुरुषलाभः; V3 पुरूरवोपाख्यानं; B1.3 इलस्य (B3 इला) पुरुषत्वलाभः; B2 बाह्लिपतिपुरुषोद्भवनं; B4 पुरुषत्वलाभः; D1 L (ed.) इडापुरुषत्वयोगः (L [ed.] °प्राप्तिः); D2 इडाशापमोचनः; D3.4 इडापुरुषीयः; D6 इलायाः पुरुषसंभवः; G (ed.) इलापौरुषलाभः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.8.12 om.; Ñ2 damaged; V1 70; B1 D9 94; B3 96; B4 T4 98; D1.4 82; D3 87; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 90; T3 97; M6 88; M8 89. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

82

D12 begins with ॐ.

1 [a]) Ñ1 V1 एतम्; Ñ2 V2 B1.2 D1–5.9 T3.4 एवम्; Cm.g.k.t as in text (for एतद्). D2.9 उक्त्वा तु (D9 स); D5 आस्थाय (for आख्याय). —[b]) M1 भ्रातृगाम्; Cm.g.k.t as in text (for भ्रातृभ्याम्). M9 अमरप्रभः. Ś V3 D8.12 भ्रातरावमितौजसौ; Ñ V1.2 (after corr. marg. as in text) B3.4 D2–5.9 भ्रात्रोरमिततेजसोः; D1 भ्रातरौ च महौजसौ. —[c]) B3.4 [अ]सौ (for [आ]ह). Ñ1 V1 D1–5.9 उवाच लक्ष्मणं भूयो; V2 (after corr. marg. as in text) लक्ष्मणं भरतं चैव. —[d]) V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 उवाच ह; B1 वचस्त्विदं (for इदं वचः).

2 [a]) B2.4 D4 वशिष्ठं. —[b]) Ñ1 B D7 T3 G2.3 M काश्यपं. —V2 reads [cd] after corr. in marg. B3 reads erroneously 4[cd] in place of 2[cd]. —[c]) V2 (before corr.) B4 अन्यांश्च (for द्विजांश्च). Ś V1 D1–4.6.8.9.12 T3.4 G1 सर्वान्; V2 (before corr.) B4 विप्र- (for सर्व-). B2 D5 सर्वांश्च (for च सर्व-). D3 प्रविशन् (for -प्रवरान्). Ñ1 B1 द्विजांश्च (B1 °जान्स) प्रवरान्सर्वान्. ❀ Cg: द्विजांश्च सर्वप्रवरानिति गुरुवैषम्यमार्षम् ।; so also Ck. ❀ —M4 om. (hapl.) 2[d]–6[c]. —[d]) D12 -पुरस्कृताः; M1 -पुरस्करान्; Cm.g.k.t as in text (for -पुरस्कृतान्). Ñ2 B4 यज्ञकर्मविशारदान्; V1.2 (before corr. as in B4; after corr.) B1.2 येश्वमेधे पुरस्कृताः.

3 M4 om. 3 (cf. v.l. 2). —[a]) M8 सर्वान्द्विजान् (for एतान्सर्वान्). Ñ1 V1 D1–7.9–11 T3.4 M1.6–9 Cm समानीय (for °हूय). —[b]) B1 D2 स-; G2 M1 [अ]थ (for च). Ñ2 V2 (after corr. marg. as in text) B3.4 कथ (Ñ2 मंत्र)यिष्यामि (for मन्त्रयित्वा च). B1 D2.4.9 लक्ष्मणं (D2 °णः). Ś D8.12 दर्शयंतु ममाग्रतः. —Ś2.3 D8.12 om. 3[c]–4[b]. V2 reads [cd] after corr. in marg. —[c]) D2 हयो (for हयं). B2 G1.2 M2 लक्ष्मण- (for लक्षण-). V2 (after corr.) B1.2 -संयुक्तं; V3 -संपूर्णं; D2 -संपन्नः. Ñ2 V2 (before corr.) B3.4 संमंस्यते हयं येन. —[d]) Ñ1 नियोक्ष्यामि; D2 परीक्ष्योपि; D5.11 विमोक्षामि (for विमोक्ष्यामि). V2 (after corr.) B1.2 मोक्तुमिच्छामि सुव्रत. —After 3, Ñ2 V2 B1 ins.:

1261* तानानय महाभागान्मत्सकाशं त्वरान्वितः ।

[V2 महाभाग. V2 मत्समीपे त्वरान्वितान् (for the post. half).]

4 M4 om. 4 (cf. v.l. 2). Ś D8.12 om. 4[ab] (for all except Ś1, cf. v.l. 3). —[a]) D5 निश्चित्य (for तद्वाक्यं). —[c]) Ś D8.12 एतान् (for द्विजान्). Ñ1 D2.5.9 T3.4 M1.7.8.10 समानीय (for °हूय). —[d]) Ñ2 T3.4 लक्ष्मणः; V2 marg. (for राघवम्). D5 न्यवेदयत राघवे. —For 4[cd], V1 subst. l. 3 only; while Ś Ñ1 V3 D1–5 (D1.3–5 l. 2–3 only).8.9.12 T3.4 ins. after 4:

1262* दृष्ट्वा स्थितान्स तान्सर्वान्प्रदीप्तानिव पावकान् ।
तानागतान्विदित्वा च रामः परपुरंजयः ।
निश्चक्राम स्वभवनात्पूजयिष्यन्यथार्हतः ।

[(l. 1) V3 तु तान् (for स्थितान्). Ñ1 D2.9 तु तान्; V3 स्थितान्; T3.4 परान् (for स तान्). Ś D8 सतान् (for सर्वान्). Ś D8.12 भास्करान् (for पावकान्). —(l. 2) Ś V3 D8.12 नाना- (for तान्). V3 विलोक्याथ (for विदित्वा च). T3 damaged; T4 च राघवः (hypm.) (for च रामः). —(l. 3) Ñ1 V1 द्विजांस्ततः (for यथार्हतः). V3 पूजयामास तान्द्विजान् (for the post. half).]

5 M4 om. 5 (cf. v.l. 2). —[a]) Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 T3.4 तान्; T1 स; M9 तं (for ते). Ñ1 दृष्ट्वा तान् (for ते दृष्ट्वा). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T1.3.4 -संकाशान्. —[b]) Ś Ñ2 V B D1–4.8.12 T3.4 कृत्वा; D9 ज्ञात्वा (for कृत-). B1

प्राञ्जलिस्तु ततो भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् ।
उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वचः ॥ ६
स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् ।
अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ७

विज्ञाय तु मतं तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
प्रेषयस्व महाबाहो सुग्रीवाय महात्मने ॥ ८
शीघ्रं महद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्च तदाश्रयैः ।
सार्धमागच्छ भद्रं ते अनुभोक्तुं मखोत्तमम् ॥ ९   G. 7. 98. 10 B. 7. 91. 10 L. 7. 93. 10

-[अ]भिवादनं. D6.7 T2 G M1.2.5-8.10 कृते पादाभिवं(G2 °नं; M1.6 °वा)दने. —After 5^{ab}, D3 ins.:

1263* आदिदेशासनं तेषां सौवर्णं रत्नचित्रितम् ।
बृसीषु विष्टरेष्वाशु काञ्चनीषु समाविशन् ।

—For 5^{cd}, Ś Ñ V1.2(after corr. marg.).3 B D1-5.8.9.12 T3.4 G (ed.) subst.:

1264* अर्चयित्वा यथान्यायं स्वयमेव महायशाः ।

[V2 (before corr.) B3.4 G (ed.) च (G [ed.] तु) विधिवत्; T3.4 °न्याय्यं (for यथान्यायं). Ś V3 D8.12 समाधिना; Ñ2 B1.3 महामतिः; V2 (after corr.) महात्मना (for महायशाः). V2 (before corr.) B4 स महात्मा महामतिः (for the post. half).]

6 M4 om. 6^{abc} (cf. v.l. 2). T3.4 om. 6^{ab}. —^{a}) D6.7.10.11 M1 स(M1 तु) तदा; M6 तु तथा (for तु ततो). Ś Ñ V1.2.3 (lacuna [except ततो]) B D1-5.8.9.12 ततो विनीतवदस(Ñ1 °नयन्तान्स)र्वान्(Ñ2 V2 B °त्कृत्वा). —^{b}) D1.4 रामो राजीवलोचनः; D3.5 रामस्तान्संहिताविदः. —^{c}) M2 मधुरं (for धर्मसं-). —^{d}) Ś V3 B3 D8.12 अश्वमेधाय पार्थिवः. ❀ Cg : उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वचः इति च पाठः. ❀ —For 6^{cd}, T G3 M3 subst.:

1265* आचचक्षेऽश्वमेधस्य अभिप्रायं महायशाः ।

[Note hiatus between two halves. M3 ह्यभिप्रायं. T3.4 महात्मनां (for महायशाः).]

—Thereafter all the above Mss. cont., while D6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.5.7-10 ins. after 6 :

1266* ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ।
अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म नित्यशः ।

[(l. 1) D6.7.10.11 [ऽ]पि; Cg as above (for तु). T1.2.4 G1.3 नमस्कृत्य; Cg as above (for नमस्कृत्वा).—(l. 2) M1 च (for स्म). D6.7.10.11 सर्वशः; Cv as above (for नित्यशः). M7 प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः (for the post. half).]

whereas D3 ins. after 6:

1267* भवन्मतमनुप्राप्य हयमेधं महाक्रतुम् ।
यक्ष्यामि तमहं विप्राः प्रसन्ना यदि मेऽनघाः ।
राघवस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणास्तमथाब्रुवन् ।
कुरु यज्ञं महाबाहो यत्ते चेतसि वर्तते ।
अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
यजस्वानेन काकुत्स्थ हयमेधेन राघव ।

7 ^{a}) Ś Ñ V B D1-5.8.9.11.12 T1.2 G3 M3.6 ततेषां; T3.4 सर्वेषां (for स तेषां). —^{b}) Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 रुचिरं(Ś D8.12 उचितं; V2 [before corr. as in V1; after corr. marg.] B1.2.4 D9 रुरुचे; D1.4.5 रुचितं) परमाद्भुतं. —^{d}) T1.2 G3 M3.6 भूयः(M6 भृशं) प्रीतिरवर्धत. —For 7^{cd}, Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 subst.:

1268* अश्वमेधमतं राज्ञः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।

[Ś D8.12 अश्वमेधं(D12 °धे). V2 B2-4 D5 -[आ]श्रिते (for -मतं). Ś1.2 Ñ V3 राज्ञा; V2 B2 रामं (for राज्ञः). B1 अश्वमेधं महायज्ञं (for the prior half). B4 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्).]

8 ^{a}) D3 M6 च; D6 M1.2.9.10 तन् (for तु). Ś Ñ V B D1.4.5.9 रुचिरं(D1.4.5.9 °तं); D2.8.12 चिरं तु; D7.10.11 T3 M4.5.7.8 कर्म तत्; T4 धर्मतस् (for तु मतं). —^{c}) D5 मतं दूतं; M3 द्रुतं दूतान् (for महाबाहो). —^{d}) M6 सुग्रीवस्य महात्मनः.

9 ^{ab}) Ś Ñ1 V1.3 B1.2 D1-5.7-12 T3.4 Cm.g.t यथा (for शीघ्रं). V3 भवद्भिर् (for महद्भिर्). V1 बहुभिर्; D5 ऋषिभिर् (for हरिभिर्). Ñ2 V2 B3 वक्तव्य(Ñ2 सुग्रीव) श्च महाबाहुर्(Ñ2 °हो) (for ^{a}). V1 वानरैश् (for बहुभिश्). B2 transp. हरिभिर् and बहुभिश्. D6.7 ऋक्षमुख्यैस्; Cg.k.t as in text (for बहुभिश्च). Ś Ñ1 V1 D1-5.8.9.12 T3.4 चर्क्ष(Ś D8.9.12 ऋक्ष; D1.4 चर्षि) पुंगवैः; Ñ2 V2 B3 सह वानरैः; B1.2 D10.11 Ck.t च वनौकसां (B1.2 °सैः); G1 M4-9 च तथा(M6 वना)श्रयैः; M1 च वनाश्रितैः; M2.10 भीमविक्रमैः (for च तदाश्रयैः). V3 युगपद्दक्षपुंगवैः (for ^{b}). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ñ2 V2 B3 क्षिप्रम् (for सार्धम्). Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T M3 आयाति(T1.2 M3 °तु) (for आगच्छ). —^{d}) T1.2 G1.3 M1-5.8.9 ह्यनुभोक्तुं; M6 अनुभुंक्ष्व; Cm.g.k.t as in text (for अनुभोक्तुं). D6.7.10.11 M2.5 महो(M3 °खो)त्सवं (for मखोत्तमम्). Ś V3 B1.2 D1-5.8.9.12 T4 यज्ञं मे(Ś D8.12 यज्ञं स; D5 याज्ञिये) प्लवगेश्वरः(B1 °रैः; B2 °र); Ñ1 V1 T3 यज्ञं मे प्लवगोत्तमः(T3 °गर्षभः); Ñ2 V2 B3 हयमेधोनुभूयतां. —For 9, B4 subst.; while Ś Ñ V B1-3 D1-5.8.9.12 T3.4 G (ed.) L (ed.) ins. after 9 :

1269* अङ्गदं च हनूमन्तं नलं नीलं च पाटलम् ।
गजं गवाक्षं पनसं सर्वानेतानिमन्त्रय ।
वीरं शतबलिं मैन्दं द्विविदं गन्धमादनम् ।
वीरबाहुं सुबाहुं च सर्वानेतानिमन्त्रय ।

G. 7. 98. 15
B. 7. 91. 11
L. 7. 93. 16

विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः ।
अश्वमेधं महाबाहुः प्राप्नोतु लघुविक्रमः ॥ १०
राजानश्च नरव्याघ्र ये मे प्रियचिकीर्षवः ।
सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञभूमिमनुत्तमाम् ॥ ११
देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मपरायणाः ।
निमन्त्रयस्व तान्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १२

सूर्याभं कुमुदं चैव सुषेणं हरियूथपम् ।
ऋषभं विनतं चैव सर्वानेतान्निमन्त्रय ।
ये चान्ये कृतकर्माणो मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
पृथिव्यां वानराः सर्वे तानपीह निमन्त्रय ।
गोलाङ्गूलं महाराजं गवाक्षं भीमविक्रमम् ।
ऋक्षराजं च धूम्रं च सहसैन्यं निमन्त्रय ।
जाम्बवन्तं महाभागं विनतं चैव यूथपम् ।
दरीमुखं केसरिणं गवयं च निमन्त्रय ।

[Before l. 1, B2 ins. :

1269(A)* अन्यांश्च हरिशार्दूलानानयस्व प्रयत्नतः ।

—(l. 1) B4 स- (for first च). Ś V2.3 B2 D8.12 हनुमंतं च (by transp.). Ñ1 D2.9 च पाटलिं; Ñ2 B3 सपाटलं (B3 °नं); V2 B1.2 D1.4 सुपाटलं; V3 D3.5 सुपाटलिं; B4 च केशरिं; T3 महाबलं. —(l. 2) Ñ2 V2 B गयं (for गजं). Ñ2 V2 B3.4 गवयं; D12 परमं (for पनसं). —B3 om. from the post. half up to the prior half of l. 3. T3.4 अन्यान् (for एतान्). —Ś3 Ñ2 V3 D9 om. (hapl.) l. 3–6; D5 om. (hapl.) l. 3–4. —(l. 3) V2 B1.2.4 D1.4 चैव (for मैन्दं). B3 सुषेणं (for द्विविदं). V2 B4 मैंदं (B4 °द्रं) द्विविदमेव च; B1.2 D1.4 मैंदं च (B1 वै) द्विविदं तथा (for the post. half). —B3 om. l. 4. —(l. 4) Ñ1 वीरं, Ś1.2 D8.12 केसरिणं (for सुबाहुं च). V1 एव (for एतान्). —D8 om. (hapl.) l. 5–12; Ś1.2 D1.3 om. (hapl.) l. 5–6. V1 reads l. 5–6 after l. 8. —(l. 5) V2 B सूर्याक्षं (for सूर्याभं). T4 सूर्यामुखं च कुमुदं (for the prior half). Ñ1 हरिपुंगवं; V2 B1.2.4 गंधमादनं (for हरियूथपम्). —(l. 6) B2 शरभं (for ऋषभं). V2 पनसं; B1 विनितं (for विनतं). V1 सर्व्वानेव; T3.4 सहसैन्यान् (for सर्वानेतान्). —(l. 7) D2 त्यक्तजीविनः. —(l. 8) D2.9 धरित्र्यां (for पृथिव्यां). V1 सर्वान् (for अपि). Ñ2 V1 त्वं (for [इ]ह). —Ś V3 D12 om. (hapl.) l. 9–10. —(l. 9) Ñ1 B1.2 गोलांगुलं. Ñ1 महाबाहो; B1 °स्मानं; T3.4 °बाहुं (for महाराजं). B4 ताराक्षं; G (ed.) गवयं (for गवाक्षं). Ñ1 भीमदर्शनं; Ñ2 B1.3 हरियूथपं; B2.4 सह यूथपैः (for भीमविक्रमम्). V2 अन्ये च हरियूथपैः (for the post. half). —B3 om. l. 10.—(l. 10) Ñ2 V3 B1 सधूम्राक्षं (for च धूम्रं च). B4 G (ed.) L (ed.) ऋक्षेशं जांब(G [ed.] °बु)वंतं च (for the prior half). V1.2 महा(V2 °हत्)सैन्यं; T3.4 सहसैन्यान् (for सहसैन्यं). B2 रंभं शतबलिं चैव सर्वानेतान्निमंत्रय. —B4 D1 om. (hapl.) l. 11–12. —(l. 11) D5 जांबुवंतं. Ś1 च गवयम्; Ś2.3 Ñ2 B2.3 D12 महाबाहुं (for °भागं). V2 B1 सूर्याक्षं जांबवंतं च (for the prior half). —Ś1 om. from the post. half up to the prior half of l. 12. Ñ2 सरभं; V3 विनीतं (for विनतं). D5 देवयूथपं. —(l. 12) Ś2 Ñ1 V3 हरिमुखं; V1 नदी°; T4 दधि° (for दरी°). Ś2.3 D12 सुबाहुं च; Ñ1 V1.3 केशरिणं; V2 च ऋषभं. Ś1 इत्यादीनि; V2 सर्वानेतान्; D2.9 गवाक्षं च (for गवयं च). B3 केशरिं चैव गवयं दरीमुखदधिमुखं. —For l. 12, Ñ2 B1.2 subst.; V2 ins. after l. 11:

1269(B)* हरिं केसरिणं चैव गवयं च दरीमुखम् ।

[V2 महाबल-; B2 गवयश्च (for गवयं च). Ñ2 च हरी-; B1 सवली- (for च दरी-).]

10 [a]) B4 D1.2 विभीषणं. Ś सु-; D8.12 स्व-; G1 तु (for च). Ñ1 धर्मात्मा (for रक्षोभिः). —[b]) Ñ1 transp. कामगैर् and बहुभिर्. B4 वृतं. D1–4.9 बहुभिः कामरूपिभिः. —[c]) D1.4 अश्वमेधे. V2 illeg. from महा up to [d]. Ñ1 D6.7.10.11 T4 महायज्ञम्; B3.4 G (ed.) क्रतुं द्र(G [ed.] य)ष्टुम्; T1.2 G M महाबुद्धिर् (for महाबाहुः). —[d]) V1 प्राप्नोति; D5 संप्राप्तो; M5 आयातु (for प्राप्नोतु). D8 लब्ध-; T3.4 [अ]लघु- (for लघु-). Ñ1 B1.2 D6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.7–10 आया(Ñ1 B1.2 प्राप्नो; D6 आयां)त्वतुलविक्रमः (D6 °माः; M7 °म); B3.4 आगच्छेति निमंत्रतां (B4 °त्रय); T1.2 G3 M3.6 आयात्व(M6 प्राप्नोत्व)नुचरैः सह. —After 10, M7 ins.:

1270* भ्राता च मधुराभर्ता सौमित्रिरमितद्युतिः ।
अश्वमेधं महायज्ञमनुभोक्तुं त्वरान्वितः ।
प्राप्नोतु भार्गवं श्रेष्ठं पुरस्कृत्य तु काञ्चनम् ।
मन्त्रिषु न्यस्तराष्ट्रश्च क्षिप्रमानीयतामिह ।

11 [a]) T2 स्युर् (for च). D6.7.10.11 महाभागा; T1 G3 नरव्याघ्राः M5 [ए]व ते सर्वे (for नरव्याघ्र). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 पृथिव्यां पार्थिवाश्चैव. —[b]) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 नः; T3.4 [ऽ]न्ये (for मे). Ñ1 V1 B D1–5.9 T3.4 हित- (for प्रिय-). Ś2.3 -चिकीर्षया. T1.3 G3 M3 ये च मे प्रियकारिणः. —[c]) G3 सानुगं. B2 सर्वे (for क्षिप्रम्). —D11 repeats erroneously 10[d] in place of [d] (except यज्ञ). —[d]) Ś Ñ V B1.3.4 D1–5.8.9.12 T G3 M3 K (ed.) हयमेध (T1.2 G3 M3 K (ed.) यज्ञं भोक्तु(K [ed.] द्रष्टु))मनुत्तमं; B2 क्षिप्रं सप्तर्षिभिः सह (cf. the post. half of l. 2 of 1271*); D6.7.10 यज्ञभूमिनिरीक्षकाः.

12 [a]) D1.4 तु (for च). T1.2 G3 M3.6.8 -गतांश्चैव (for -गता ये च). —[b]) D2.5 द्विज-; M6.8 द्विजान् (for द्विजा). D6.7.10.11 M1.2.4–10 -समाहिताः (M6.8 °तान्) (for -परायणाः). T1.2 G3 M3 सदारांश्च नरर्षभ. —[c]) B3.4 D4.6.7.10.11 G1.2 M1.2.4–10 आ(D4 नि)मंत्रयस्व (B3 °यत; B4 D4 M1 °य च). —[d]) Ś D1.4.8.12 हयमेधाय (for अश्व°). —For 12, B2 subst.; while Ñ V3 B1 D2.3.6.9.12 T3 G (ed., l. 1–2 only) L (ed.) ins. after 12; Ś D1.4.5.8 T4 ins. l. 1,

ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्तां तपोधनाः ।
देशान्तरगता ये च सदाराश्च महर्षयः ॥ १३

यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिषे वने ।
आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १४

G. 7. 98. 20
B. 7. 91. 16
L. 7. 93. 22

l. 6 and l. 7 only after 12; V1 B4 subst. for 13; V2 ins. l. 1–5 after 12 and l. 6 after 13; B3 ins. l. 1–2 after 12 and subst. l. 3–6 for 13^{cd} :

1271* देवर्षयश्च ये सर्वे ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
आहूयन्तां महात्मानः क्षिप्रं सप्तर्षिभिः सह ।
द्विजा वैखानसाः साध्या वालिखिल्या मरीचिपाः ।
आहूयन्तां महात्मानो नाकपृष्ठान्महर्षयः ।
संहिताध्यायिनो ये च ये च पृष्ठानुयायिनः । [5]
आहूयन्तां महात्मानः सिद्धाश्चक्रधराश्च ये ।
न्यायमीमांसका ये च वैयाकरणपुंगवाः ।

[B2 reads l. 1 after l. 5. —(l. 1) Ñ1 तत् (for ये). V3 B1.2 D1.3–6 स्वर्गे; T3.4 विप्रा (for सर्वे). D5 ब्रह्मलोकं. V2 (after corr. as above) B4 -[ऋ]षयस् (for -गताश्). Ñ2 V2 B2–4 तथा (for च ये). —After l. 1, Ñ1 reads l. 6 for the first time repeating it in its proper place and reads l. 2 after l. 7. —B2.4 om. (hapl.?) l. 2. —(l. 2) G (ed.) सिद्धाः (for क्षिप्रं). V3 देवर्षिभिः. B3 सर्वे सप्तर्षयस्तथा (for the post. half). —Ñ1 V3 B1 D2.3.6.9.12 T3 om. l. 3–4; V1 om. l. 3. —V1.2 transp. l. 4 and l. 5. —(l. 4) V1 तद्विप्रनिमन्नत्तमं (corrupt) (for the post. half). —(l. 5) D2 -[अ]ध्यायते (sic) (for -[अ]ध्यायिनो). D9 om. (hapl.) ये च. B3 पूर्व- (for पृष्ठ-). B2 -गामिनः. Ñ1 V1.3 D2.3.9.12 L (ed.) सू (V1 मि)श्राव (V3 D2.12 पृष्ठार्थं; L [ed.] पृष्ठाभि)भाषिणः; D6 T3 शिष्यानुभाषिणः (T3 °ताः) (for पृष्ठानुयायिनः). —V1 om. l. 6. —(l. 6) D1.4 महाबाहो (for महात्मानः). D6 T3.4 सिद्धविद्या- (for सिद्धाश्चक्र-). D2 च प्रवराश्; D3.4 चक्रचराश्; L (ed.) °वराश् (for चक्रधराश्). Ñ2 V2 B तथा (for च ये). Ñ1 (second time) सिद्धाश्चकाश्च चारणाः; D1 सिद्धाश्च खेचराश्च ये (for the post. half). —B2.4 om. l. 7. V1 reads l. 7 after l. 1. —(l. 7) Ś V3 D8.12 चैव (for ये च). Ñ2 ये व्याकरण- (for वैयाकरण-).]

—Thereafter, V2 B3.4 cont.; Ś V3 D8.12 L (ed.) ins. after 14; Ñ2 B2 ins. after 13; D3 cont. after 1273* :

1272* शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी सान्त्वपूर्वं महायशाः ।
आहूयतां महाबाहुः सकलं नैमिषं वनम् ।

[(l. 1) Ñ2 V2 B2–4 सदारः सु- (for सान्त्वपूर्वं). —(l. 2) Ś D8 महाबाहो; L (ed.) महात्मानः (for महाबाहुः). D3 आहूयताशगामाशु (for the prior half). D8.12 सबलो (for सकलं). Ñ2 B2.3 अश्वमेधमनुत्तमं; V2 B4 अश्वमेधे क्रतूत्तमे (for the post. half).]

13 For subst. in V1 B4 (cf. v.l. 1271*). Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) M6 मुनयश् (for ऋषयश्). Ś Ñ V2.3 B1–3 D1–5.8.9.12 T3.4 शिष्य (D9 सिद्ध)सहिताः; T1.2 G3 M3.6 च महात्मान (for च महाबाहो). —^{b}) Ś V3 D2.8.12 प्रब्रूयंतां; D1.3.4 प्रब्रूयास्तान् (for आहूयन्तां). Ś Ñ V2.3 B1–3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 महामते (V3 °धनाः; M6 °व्रताः) (for तपोधनाः). —After 13^{ab}, T2 ins. 1278*. —G (ed.) om. 13^{cd}. —^{c}) Ś Ñ2 V3 D6.7.10–12 G1.2 M1.2.4–10 सर्वे; D5 T1.2 G3 M3 चैव (for ये च). —After 13^{c}, B2 reads 12^{b} in marg. erroneously. —^{d}) T3.4 सदाचारा (for सदाराश्च). V2.3 B1.2 ब्राह्मणर्षयः; D6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.5.7–10 च द्विजातयः (for च महर्षयः). —For 13^{cd}, B3 subst. l. 3–6 of 1271*. —After 13, Ñ2 B2 ins. 1272*; while V2 ins. l. 6 of 1271*; whereas D3 ins. :

1273* राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणो लघुविक्रमः ।
दूतान्संप्रेषयामास किष्किन्धां रघुनन्दनः ।
अन्यान्संप्रेषयल्लङ्कां पार्थिवानयने परान् ।
ते तेषां दूतमुख्यानां वचः परममद्भुतम् ।
अश्वमेधमतं राज्ञः साधु साध्विति चाब्रुवन् । [5]
आजग्मुः संघशस्तत्र द्रष्टुं चैवाश्वमेधकम् ।

—Thereafter, D3 cont. 1272*.

—After 13, D6.7.10.11 T G M1–5.8–10 ins. :

1274* तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ।

[D7 T2 M4.9.10 तालाप (T2 M9 °नु)चरास्; M3 °वरणास्; Cm.g.k.t as above (for तालावचरास्).]

14 V1 om. 14. —^{a}) D8 -वीराश् (for -वाटश्). D1 यज्ञवाटसमीपे तु. —^{b}) Ś2.3 Ñ2 V3 B4 D1–6.8.9.12 T1.3.4 G M3.5.9.10 गोमत्यां; Cm.g.k.t as in text (for गोमत्या). D5 निमिषे; D6 T G1.3 M (all here and elsewhere below) नैमिशे. Ś V3 D8.12 तथा (for वने). V2 B1.2 नैमिषे भवितानघ. —^{c}) Ñ1 आनयतां (sic); D2 आनाययंतां; D4 आज्ञाप्यंतां; T3.4 विधीयंतां; Cm.t as in text (for आज्ञाप्यतां). Ñ1 V3 D2.9 महात्मानः (for महाबाहो). Ñ2 B3.4 लक्ष्मण क्रियतां साधु. —T1 reads from 14^{d} up to the prior half of l. 1 of 1276* *inf. lin.* —^{d}) Ñ2 B3.4 T1.2 G3 M3.6 तपोवनं (for अनुत्तमम्). —For 14^{cd}, V2 B1.2 subst.; Ñ2 B3.4 ins. after 14 :

1275* आज्ञाप्यन्तां सुनिपुणाः शिल्पिनो वेश्मकर्मसु ।

[B2 आहूयंतां (for आज्ञाप्यन्तां).]

—Thereafter, B3 cont. l. 1 of 1280*.

—After 14, Ś V3 D8.12 L (ed.) ins. 1272*; while D6.7.10.11 S ins. :

1276* शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्तन्तां समन्ततः ।
शतशश्चापि धर्मज्ञ क्रतुमुख्यमनुत्तमम् ।
अनुभूय महायज्ञं नैमिषे रघुनन्दन ।

G. 7.98.21 B. 7.91.19 L. 7.93.24 शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् ।
अयुतं तिलमुद्गस्य प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १५

सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः ।
अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महामतिः ॥ १६

तुष्टः पुष्टश्च सर्वोऽसौ मानितश्च यथाविधि ।
प्रतियास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः । [5]

[M6.7 om. l. 1. T1 reads up to the prior half of l. 1 *inf. lin.* —(l. 1) T2 G3 M8 प्रवर्त्यतां. T4 ततस्ततः (for समन्ततः). —M10 om. l. 2. G3 damaged from l. 2 up to अनुभूय in l. 3. —(l. 2) T1 [अ]भि- (for [अ]पि). D10.11 T1.3.4 Cg.t धर्मज्ञा (for °ज्ञ). M8 -पुण्यम्; Ct as above (for -मुख्यम्). —(l. 3) M2 महायज्ञ; Cm.g.t as above (for °यज्ञं). —(l. 4) T1.2 सर्वेषां (for सर्वोऽसौ). —(l. 5) T2 M3 Cg.k प्रीतिं (for प्रति-). T2 यास्यसि; Cm.t as above (for °ति). M6 प्रयास्यति च (for प्रतियास्यति). M7 मम; Cm as above (for जनः). ❀ Cm : धर्मज्ञः सर्वो जनः नैमिषे महायज्ञं महान्तोऽङ्गभूता यज्ञा यस्येति तथा ।; Cg : यद्वा धर्मज्ञ इति पाठे अनुभूय दृष्ट्वा प्रीतिं यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः तुष्ट इति । प्रतियास्यतीति च पाठः. ❀]

15 [a]) B4 बाहुः (sic) (for शतं). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1-5.8.9.12 T4 शत-; V2 B1.2 चाथ; B3 M8 बहु-; M5 भार- (for वाह-). T2.4 G3 Cm.g.k.t -सहस्राणि; Cv as in text (for -सहस्राणां). —[b]) V3 निशीराद्य (sic); G (ed.) बलिनां च (for तण्डुलानां). V1 च पुष्कलं; D1 अनुत्तमं (for वपुष्मताम्). D6 वाहानां तंदुलस्य हि. —After 15[ab], Ś V3 D8.12 ins.; while Ñ1 V1 D1-5.9 T3.4 ins. before 17[ab]:

1277* तैलाज्यस्य तु द्रव्यस्य परिसंख्या न विद्यते ।

[D1.3.5.9 तै(D5 चै)लाज्यस्य तु; T4 तैलाज्यमुख्य-. D1.3-5 वित्तस्य (for द्रव्यस्य).]

—[c]) M4 प्रयुतं. D2 तैल- (for तिल-). Ś Ñ2 V3 D8.12 -मुद्गानां; G2 -भाराणाम्; Cv.m as in text (for -मुद्गस्य). —[d]) Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 T3.4 गच्छत्व(B1.3.4 °न्त्व)ग्रे; G2 आनयस्व; Cv as in text (for प्रयात्वग्रे). Ñ D2 महाबलः; B3.4 समाहिताः(B4 °तं); D1.4 ममा(D1 °दा)ज्ञया (for महाबल). —After 15, Ś Ñ2 V2.3 B D6-8.10-12 T1.3.4 G M1-6.8-10 ins.; T2 ins. after 13[ab]:

1278* चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य च ।
अतोऽनुरूपं स्नेहं च गन्धसंक्षिप्तमेव च ।

[(l. 1) Ś V3 D6-8.10-12 T1.3.4 G3 M3 कुलु(Ś2 V3 D6.11 °ल; D7.10 °लि)त्थानां; T2 च शुद्धानां (for कुलत्थानां). Ñ2 V2 B गोधूमानां मसूराणां (for the prior half). —Ś V3 D8.12 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) T1.2 अथो; T3.4 G1 M3.10 ततो; G2 मनो-; Cm.g.t as above (for अतो). D7.10.11 T2.4 G3 M1.4.10 गंधं. T1 M3 -संयुक्तम्; Cv.m.g.k.t as above (for -संक्षिप्तम्). —For l. 2, Ñ2 B subst.:

1278(A)* अनुरूपं तैलयवं घृतं चैव विधीयताम् ।

[Ñ2 च तैलस्तु; B3 यवं तैलं; B4 °घृतं (for तैलयवं). B4 यवश् (for घृतं).]

—After 15, T2 ins. 1281*.

16 [a]) V3 हिरण्य- (for सुवर्ण-). V2 B2 -कोटि-; B1 °टिर्; G2 °ट्या; M3 °टीर्; Cm.g.k.t as in text (for -कोट्यो). B1 अतुला; T4 °लं (for बहुला). B3.4 दशकोटीः (B4 °ट्यः) सुवर्णस्य. —[b]) B2 सहिरण्य-; G2 हिरण्यं च; Cv.m.g.k.t as in text (for हिरण्यस्य). Ś B4 D8.12 दशोत्तराः; V3 T2 तथोत्तमाः; M5 शतोत्तरं; Cm.g.k.t as in text (for शतोत्तराः). —After 16[ab], D1 T2 M4 ins.; Ñ1 G3 M3 ins. after 17; V1 G1 M9 ins. after 18; while T1.4 M7 subst. for 16[cd]:

1279* अग्रतो भरतं कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ।

[Ñ1 repeats 1279* after 1282*; D1 T1 after 17; T2.4 after 17 and 18 (T4 18[ab]); G3 M3.4 after 18. D1 (first time; second time as in T4) [आ]शु; T4 (all times) [ए]ष (for [अ]ग्रे). T1.2 (T1 both times; T2 all times) M3 (second time) गच्छेत्वग्रे. Ñ1 T4 G1 M4 (Ñ1 T4 M4 first time).7 महामतिः(Ñ1 °तिं); V1 D1 (second time) महाबलः; T1.2 (both first time) समाहिताः; T2 (second time) समंततः (for समाधिना).]

—Ś V3 D8.12 om. 16[cd]. Ñ2 V2 B1.3 repeat 16[cd] after l. 2 (V2 after l. 1) of 1280*; V1 T3 after 17 and 18[ab]; D2.9 after 17, after 1284* and 18; D3.4 after 17, 18[ab] and 18; D5 after 18[cd]; D6.7 after 17 and l. 2 of 1280*; G1 M5.9 after 17; G2 M1.2.8.10 after 17 and 18; M6 after 17[ab], 17, 18[ab] and 18. D1 reads 16[cd] before and after 18[cd]; T2 after 18[ab]; M4 after 17. —[c]) B3 (second time) प्रायाद् (for कृत्वा). V1 (second time) भरतस्त्वग्रतः कृत्वा. —[d]) Ñ1 [अ]न्र; Ñ2 V2 B3.4 D4 (Ñ2 V2 second time; B3 D4 first time) [आ]शु; V1 D1.3-5 T3 (V1 D3.5 second time; D1 both times; D4 second third and forth times; T3 all times) [ए]ष; D2.3.5.9 (all first time) [आ]त्म- (for [अ]ग्रे). T2 M2 (third time) गच्छेत्वग्रे. Ñ V1.2 B3.4 M3 (Ñ2 V2 second time; V1 B3 M3 first time) समाहितः; V1 (third time) D3.4 (both second time) M6 (first time) महाबलः (M6 °लाः); D1-5.9 T2.3 G M1.2.4.5.7-10 (D1 G3 first time; D2.9 first, second and third times; D3.4 M1 first and third times; D5 both times; T3 G2 M2.3 third time; M4.5 second time; M10 second and third times) समाधिना; G2 M1.2.4-6.8.9 (G2 M1.2.6.8.9 second time; M4.5 first time) महायशाः (for महामतिः). Ñ2 V2 B1-3 (Ñ2 V2 B1 first

अन्तरापणवीथ्यश्च सर्वांश्च नटनर्तकान् ।
नैगमान्बालवृद्धांश्च द्विजांश्च सुसमाहितान् ॥ १७

कर्मान्तिकांश्च कुशलाञ्शिल्पिनश्च सुपण्डितान् ।
मातरश्चैव मे सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च ॥ १८

G. 7. 98. 26
B. 7. 91. 24
L. 7. 93. 28

time; B3 second time) प्रयातु(B1[second time].2 गच्छतां; B3 तत्र वै) लघुविक्रमः; D6.7 (both third time) गच्छत्वतुलविक्रमः. —After 16^cd, Ñ2 V2 B1(l. 2 only).3 ins. (all after first occurrence); B2.4 ins. l. 3 only after 16^ab; D6.7 ins. after 16^cd (second occurrence); G (ed.) ins. l. 3 and l. 1 after 16^ab:

1280* आज्ञाप्यतां च तत्सर्वं यद्वसिष्ठाय रोचते ।
अलंकृताः शुभाः कन्याः सान्तःपुरकुमारिकाः ।
चेलादीनामथान्येषामनन्तं नीयतां तथा ।

[B3 cont. l. 1 and ins. l. 3 after 1275* and 16^ab respy. —(l. 2) V2 B1.3 अलंकृत्य शुभां कन्यां सांतःपुरकुमारिकां. —V2 reads l. 3 before l. 1. —(l. 3) B2.4 रत्नादीनाम्; D7 बाला°; G (ed.) माषा° (for चेलादीनाम्). Ñ2 V2 तथा (for अथ). B3 रत्नादीनामनंतानामशेषं नीयतां द्रुतं.]

—After the first occurrence of 16^cd, D5 reads 18^cd.

17 Before 17, Ś V3 D8.12 read 1282*; while Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 ins. 1277*. D6.7 repeat 17^ab after 1280*. —^a) Ñ2 B1.3.4 चत्वरापणवीथीश्च; V2 D1.3–5 °वीथीश्च; D6.7 (both second time) त्वरयापणवीथीं(D7 °थ्य)श्च; T3 °रथ्यासु; T4 °वीथ्यासु. ❀ Cm: अंतरापणवीथ्यः मार्गमध्ये तत्र चापेक्षितापणवीथ्यः तत्प्रवर्तका वणिजश्रेष्ठस्थः ।; Cg k: अन्तरा मार्गमध्ये तत्र चापेक्षिताः आपणवीथ्यः । तत्प्रवर्तका वणिजश्रेष्ठथः ।; so also Ct. ❀ —^b) Ñ2 D6.7 (D6.7 second time) स- (for च). Ñ1 D6.7(D6.7 first time).10.11 T1.2 G M सर्वे च(T1.2 M1.3 तथैव) नटनर्तकाः. —After 17^ab, M6 repeats 16^cd (second time); T2 reads 18^cd (preceded by 1282*); while D6.7 (both after the first occurrence).10.11 G1.2 M1.2.4.5.8–10 ins. after 17^ab; whereas T2 ins. after 15:

1281* सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ।
भरतेन तु सार्धं ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः ।

[(l. 1) M5.8.10 सूना (for सूदा). G1 M1.2.5.9.10 दास्यश्च; M8 च सर्वे (for नार्यश्च). T2 सूदाश्च बहवश्चान्ये; G2 सूताश्च बहवो नित्यं (for the prior half). T2 G2 सर्वे (for नित्यं). —(l. 2) M5 यानि (for यान्तु). T2 सैन्येन.]

—^c) T1.2 G3 M3 K (ed.) नैगमा बा(K [ed.] ब)ल-वृद्धाश्च. —^d) G2 सर्वांश्च (for द्विजांश्च). Ñ1 V1 B2 D1–5.9 T3.4 ये च केचिद्द्वि(B2 ये च द्वि)जातयः; Ñ2 V2 B1.3.4 वृद्धा ये(Ñ2 ये चान्ये) च द्विजातयः; T1.2 G3 M3 द्विजाश्च सुसमाहिताः. —After 17, V1 D2–4.6.7.9 T3 G1.2 M1.2.5.6.8–10 repeat 16^cd (V1 D2–4.6.7.9 T3 G1.2 M1.2.5 8–10 second time; M6 third time); D1 T1.2.4 repeat 1279*; Ñ1 G3 M3 ins. 1279*; M4 reads 16^cd.

18 ^a) D1.4 शिल्पिकार्येषु; D5 कर्मांतिकेषु; T2 रत्नं वीरांश्च (for कर्मान्तिकांश्च). —^b) D1.4 सुसंस्थितान्; T2 सुपंडिताः (for °ण्डितान्). —For 18^ab, Ś Ñ V3 B1 D6–8.10–12 T1 G M1(reads twice).3–10 subst. (Ś V3 D8.12 read before 17); while T2 ins. before 18^cd:

1282* कर्मान्तिका वर्धकिनः शिल्पिनश्च सुपण्डिताः ।

[Ś V3 D6.8.12 T1 G2.3 M1(second time).3.6 च बहवः; Ñ B1 च कुशलाः (for वर्धकिनः) M1 (second time) सुसंस्थिताः (for सुपण्डिताः). D6.7.10.11 कोशाध्यक्षा(D6.7 °क्षा)श्च नैगमान्(D6.7 °माः); T2 G1.3 M1(first time).2.4.5.8–10 कोशा(M10 °षा)ध्यक्षा लिपिं(G1 लिपी; G2 M2 च किं)कराः; M7 कोशाध्यक्षकरास्तथा (for the post. half).]

—Thereafter G1 M1.2.4.5.7–10 cont.:

1283* भरतस्यैव सेनाया गच्छन्त्वग्रे समाधिना ।

[M5.10 च (for [ए]व). M8 गच्छंत्वग्रे. M1.2.8 समाहिताः (M8 °ताः).]

—After 18^ab, D2.9 ins.:

1284* आज्यकुम्भान्महाबाहुर्भरतोऽथ सहस्रशः ।
गव्यानामाज्यसंपूर्णान्नीत्वा गच्छतु सत्वरम् ।

—Thereafter, both repeat 16^cd (third time).

—After 18^ab, Ñ1 (after 1282*) T4 repeat 1279*; V1 D3.4 T3 M6 repeat 16^cd(V1 D3.4 T3 third time; M6 forth time); T2 reads 16^cd. —T3.4 om. 18^cd. Before and after 18^cd, D1 reads 16^cd twice. D5 reads 18^cd after the first occurrence of 16^cd. T2 reads 18^cd (preceded by 1282*) after 17^ab. —^c) Ś D8.12 मम भ्रातॄंस्; Ñ2 V2.3 B2–4 D10.11 मम मातॄस्; B1 मम माता; D2.3.5.9 मातॄश्च नस् (for मातरश्च). Ś Ñ V B D2.3.5.8–12 तथा (for [ए]व मे). D6.7 G1.2 M1.2.4–6.8–10 सर्वा मे(by transp.). D1.4 मातॄश्चैव च नः सर्वाः; M7 भ्रातरश्चैव सर्वे मे. —^d) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 सांतःपुर-कुमारि(Ñ1 °र)काः; D6.7 G1.2 M2.4.5.7–10 कुमारा स्त्रीगणा-स्तथा(D6.7 °गैर्वृताः; G1 M8.9 °णानि च; M5 °णाश्च ये; M7 °णा अपि). —After 18, D2–5.9 G2 M1.2.6.8.10 repeat 16^cd (D2–4.9 forth time; D5 second time; G2 third time; M1.2.8.10 third time; M6 fifth time); T2 G3 M3.4 repeat 1279*; V1 G1 M9 ins. 1279*.

G. 7. 98. 26
B. 7. 91. 25
L. 7. 93. 28
काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षार्हां यज्ञकर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महामतिः ॥ १९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

---

19 D_{5} om. 19^{ab}. —^{a}) Ś V_{3} $D_{8.12}$ M_{6} कांचनीम(M_{6} °नीं चा)पि मे पत्नीं($Ś_{1}$ पत्नीं से); $Ñ_{1}$ V_{1} पत्नी मे कांचनी सौम्य; $Ñ_{2}$ $B_{1.2}$ पत्नीं च कांचनमयीं; V_{2} B_{3} $D_{1-4.9}$ T_{2-4} पत्नीं मे(V_{2} B_{3} च) कांचनीं सौम्यां($D_{1.4}$ T_{2-4} °म्य). —^{b}) Ś $Ñ_{2}$ V B $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{2.3}$ M_{9} दीक्षितां; $D_{6.7.10.11}$ T_{4} M_{1} Cm.t दीक्षायां(T_{4} °यै) (for दीक्षार्हां). B_{2} सर्व-; D_{11} ज्ञांश्च (for यज्ञ-). Ñ V_{1} $B_{1.2.4}$ $D_{1-4.9}$ T_{2-4} M_{6} -कर्मसु (for -कर्मणि). —^{c}) T_{1} भरतं (for भरतः). —^{d}) Ś $D_{8.12}$ समाहितः; V_{3} $D_{6.7.10.11}$ M_{1-3} महायशाः (for महामतिः). Ñ $V_{1.2}$ B D_{5} T_{2-4} यातु शीघ्रमरिंदमः($Ñ_{1}$ D_{5} T_{2-4} °तंद्रितः; $B_{2.3}$ °रिंदम); T_{1} गच्छंत्वग्रे समंततः. —After 19, $Ś_{2.3}$ $D_{7.10.11}$ K (ed. [l. 1–2 only]) ins. :

1285* उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महौजसाम् ।
सानुगानां नरश्रेष्ठ व्यादिदेश महाबलः ।
अन्नपानानि वस्त्राणि अनुगानां महात्मनाम् ।
भरतः स तदा यातः शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ।
विप्राणां प्रवराः सर्वे चक्रुश्च परिवेषणम् ।
विभीषणश्च रक्षोभिः स्त्रीभिश्च बहुभिर्वृतः ।
ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ।

[Cf. 83. 5–8. —(l. 1) $Ś_{3}$ उपकार्यान्महार्हांश्च (for the prior half). —(l. 2) K (ed.) नरश्रेष्ठो. —(l. 3) Note hiatus between the two halves. $Ś_{2.3}$ ह्यनुगानां.]

Colophon : $Ñ_{2}$ damaged. —*Sarga name* : Ś V_{3} $D_{8.12}$ यज्ञवाटप्रयाणं(V_{3} °णो); $Ñ_{1}$ V_{1} यज्ञवाटगमनं; V_{2} $B_{2.3}$ अश्वमेधसंभारः; $B_{1.4}$ अश्वमेधारंभः; $D_{1.3.4}$ यज्ञप्रारंभो; $D_{2.9}$ यज्ञप्रयाणो; D_{5} यज्ञसमारंभो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś $Ñ_{1}$ $V_{2.3}$ $D_{2.4.8.12}$ om., V_{1} 71; B_{1} D_{9} 95; B_{3} 97; B_{4} T_{4} 99; D_{1} 83; D_{3} 88; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7.9.10}$ 91; T_{3} M_{8} 90; M_{6} 89. —After colophon, T_{4} concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G_{1} $M_{1.2.5.8.10}$ with श्रीरामाय नमः.

८३

तत्सर्वमखिलेनाशु प्रस्थाप्य भरताग्रजः ।
हयं लक्षणसम्पन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १
ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वे च विनियुज्य सः ।
ततोऽभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिषम् ॥ २
यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् ।
प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३
नैमिषे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः ।
आजग्मुः सर्वराष्ट्रेभ्यस्तान्रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४
उपकार्यान्महार्हांश्च पार्थिवानां महात्मनाम् ।
सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाद्युतिः ॥ ५
अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् ।
भरतः संददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६ G. 7. 99. 6 B. 7. 92. 5 L. 7. 94. 6

83

1 T3.4 repeat 1^{ab} after 2^{ab}.—^{a}) B4 संविधाय; T3.4 (both second time) अचिरेण (for अखिलेन). V2 B1–3 [उ]क्त्वा (for [आ]शु). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 (T3.4 first time) अग्रत: कृत्वा; Cm.k.t as in text (for अखिलेनाशु).—^{b}) Ñ1 V1 D1–4.9 संस्थाप्य (for प्रस्थाप्य). Ś V3 D8.12 रघुनंदन:; Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3.4 (T3.4 first time) भरतं नृप:; M1 भरतानुज: (for भरताग्रज:).—^{c}) D7 G2 लक्ष्मण-; M1 क्षणेन (for लक्षण-). B1 -संयुक्तं (for -सम्पन्नं).—^{d}) M1.7 कृष्णवर्णं; M5 °वालं; M6 °शारम्; Cv.m.g.t as in text (for कृष्णसारं). ❀ Cv: कृष्णशारमिति क्वचित् ।; so also Cm.g. ❀ Ś Ñ2 V2 B1–3 D8.12 G3 व्यमोचयत्; Ñ1 V1 D1–5.9 व्यसर्जयत्; V3 व्यमोक्षत; B4 अमोचत; T2 स्वमोच ह; M6 अमोक्षयत् (for मुमोच ह).

2 ^{a}) Ś V3 B3.4 D8.12 चैव (for सार्धम्). Ñ2 damaged for ^{b}.—^{b}) Ś Ñ1 V1.2 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 हयस्य; B2 हयं च; D6 M1 Cm अश्वेन (for अश्वे च). D2.5.9 विनियोज्य; Cm as in text (for °युज्य). V2 B1 D5–7.10.11 T1.2 G M3.5.6.9 च; M7 ह (for स:). V3 हये निक्षिप्य सादरं; T1.2 G1.3 M3 अश्वतंत्रे नियुज्य च; M8 अश्वेन च वियुज्य ह. ❀ Cg.k: अश्वतन्त्र इति. ❀ —After 2^{ab}, T3.4 repeat 1^{ab}.—^{c}) B3.4 जगाम; M1 ह्यगच्छत् (for ऽभ्यगच्छत्). Ñ1 V1 D1–5.9 अध्य(Ñ1 °च्य; V1 D5.9 °भ्य)गच्छत (for ततोऽभ्यगच्छत्).—^{d}) Ñ1 सुमंत्रश्च स:; V1 D9 स सुमंत्रस्तु; V2 B मासमात्रेण; D2 स सुमित्रेण; D3 सुमंत्रै: सह; D5 स मुहूर्तेन (for सह सैन्येन). D1.4 मुनिभि: सह राजभि:.

3 ^{b}) B1.2 D1–4.9 च परमा(D1 °म)द्भुतं.—M7 om. 3^{d}.—^{d}) V2 इव (for इति). B4 D6 T1.2 G3 M1.3.6 वचो (D6 च यो)ब्रवीत्. Ś Ñ V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 साधु साध्विति चाब्रवीत्(D5 °ब्रुवन्).

4 ^{a}) D7 च ततस् (for वसतस्). B4 वसतो नैमिषे (by transp.).—^{b}) B4 जनाधिपा:.—^{c}) V2 B1.2 आगता: (for आजग्मु:). B3 ते सु-; B4 तेथ; G (ed.) ते स्व- (for सर्व-). G1 -देशेभ्यस् (for -राष्ट्रेभ्यस्). D10.11 आनिन्युरुपहारांश्च. ❀ Cg: उपहारा: उपदा: ।; so also Ck.t. ❀ —^{d}) Ñ2 V2 B राजा (for राम:). Ñ1 V1 D1–5.9 T4 समपूजयत्(Ñ1 °त: [sic]) (for प्रत्यपूजयत्). Ś V3 D8.12 सत्रमस्याभ्यपूजयन्.—After 4, M7 ins.:

1286* लक्ष्मणावरजो राजा मधुरायां त्वरान्वित: ।
अल्पभृत्यपरीवारो रामपादावुपास्पृशत् ।

5 B3 reads 5^{ab} twice. D10.11 read 5 after 8.—^{a}) Ś1.2 D8 अथ काले; Ś3 V3 D12 अथ कार्या; Ñ1 V1 B3 (first time) D1–6.9–11 T1.3.4 G2 M1–4.10 उपकार्या; B4 तेषां शय्या; T2 G3 M5–9 उपहारा(M8 °र्या)न्; G1 औपकार्या (for उपकार्यान्). Ś V3 D8.12 महर्षीणां; Ñ1 D3 महार्थाश्च; V1 B3(first time).4 D1.2.4–6.9–11 T1.3.4 G1.2 M1–4.10 महार्हाश्च (for महार्हांश्च). Ñ2 V2 B2.3 (second time) आसनानि च(Ñ2 V2 om. च [subm.]) वासांसि(Ñ2 V2 B3 °श्च); B1 आसनानि निवासश्च. ❀ Cv: उपकार्या महार्हा इति पाठ: ।; Cm: उपकार्या: देशांतरादागतजनाय निर्मितगृहाणि. ❀ —^{b}) Ñ2 V2 B1.2.3 (second time) शय्याश्चै(B3 शैय्यां चै)व (for पार्थिवानां). Ś V3 D8.12 तथैव च; G1.2 M2.4.5.8–10 महौजसां (for महात्मनाम्).—^{c}) Ś V3 D8.12 सानुरागो; B1 तांश्च सर्वान्; D5 राघवोथ (for सानुगानां). Ñ1 D1.4 T3.4 नरव्याघ्रो; B3.4 निवासार्थं; D6 नरश्रेष्ठान्; G (ed.) निवेशार्थं (for नरश्रेष्ठो).—^{d}) V2 B1.3 D3 आदिदेश (for व्यादिदेश). V3 नराधिप:; B1 D6.7.10.11 महाबल:; B3 स पार्थिव:; B4 D1.2.4.5.9 T G3 M3 महामति: (T2 °तिं); G1 महाद्युतिं (for महाद्युति:).

6 D7 om. 6–8.—^{a}) V2 B2 D5.6.10.11 T1 G1.2 M2 अन्नपानादि. V3 B3 वासांसि (for वस्त्राणि). B4 अन्नं पानमथो वस्त्रं.—^{b}) B4 सहस्रश:; M6 महौजसां (for महात्मनाम्). Ś V3 D8.12 शयनान्यासनानि च; Ñ2 V2 B1–3 D10.11 सर्वोपकरणानि च.—^{c}) D3 भरतं. Ś V3 D8.12 M6 संदधे चा(D8 वा)शु; Ñ1 V1 यं विदध्याच्च; Ñ2 V2 B2 D10.11 सहशत्रुघ्नो; B1.3 च सशत्रुघ्नो; B4 सतत: सर्वं; D1.3–5 विदधत्याशु; D2.9 सं(D2 यं)विधायाथ; D6 T3.4 संवि(D6 °नि)धायाशु; M1.2.4.5.7–9 संदधावाशु.—^{d}) D6 शत्रुघ्नसहितं. M10 तथा (for तदा). Ñ2 V2 B1.3 यथोचि(B1 °दि)तमथो ददौ; B2 यथार्हमथ तद्ददौ; B4 विधिपूर्वमकारयत्; D10.11 नियुक्तो राजपूजने.

G. 7. 99. 7 B. 7. 92. 6 L. 7. 94. 7 वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ।
विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥ ७
विभीषणश्च रक्षोभिः स्रग्विभिर्बहुभिर्वृतः ।
ऋषीणामुग्रतपसां किंकरः पर्युपस्थितः ॥ ८
एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोऽभ्यवर्तत ।
लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तिता ॥ ९
नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः ।
छन्दतो देहि विस्रब्धो यावत्तुष्यन्ति याचकाः ।
तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १०

7 D7 om. 7 (cf. v.l. 6). —a) Ś D8.12 महावीर्याः (for महात्मानः). —b) D6 M2.4.5.7.10 -प्रमुखास् (for -सहितास्). B1-3 मुदा; B4 समं; D2 तु वै; D6 G2 M9 तथा; T1.2 G3 ततः (for तदा). T3.4 सुग्रीवेण समन्विताः. —c) D6 विप्रेभ्यः. G1 M10 प्रमुखाः; M6 प्रयताः (for प्रणताः). Ś Ñ1 V1.3 D1-5.8.9.12 T3.4 धिष्ठि(D2 वेष्टि)ताः प्रय(Ś V3 D8.12 विस्मि; D2.9 सहि)ता भूत्वा; Ñ2 B1.4 D10.11 परिवेषणं च (B1 °णेषु) विप्राणां (hypm.); V2 B2 परिवेषेषु (B2 °षं च) विप्राणां; B3 प्रवेशनेषु विप्राणां. —d) V1 (marg. also as in text) परमाद्भुतं (for परिवेषणम्). Ñ2 V2 B D10.11 प्रयताः संप्रचक्रिरे (V2 B1.2 °क्रमुः). ❀ Cv: परिवेषणं भोजनम्. ❀

8 D7 om. 8 (cf. v.l. 6). —b) Ñ1 D2.12 T1.2 G3 M3 बहुभिः स्रग्विभिर् (by transp.); D1.4.5 बहुभिः शुचिभिर्; D3 बहुभिः श्रुत्वभिर् (sic); D6 बहुभिर्धन्विभिर्; T3.4 बहुभिः प्रबलैर्. Ñ2 V2 B D10.11 बहुभिः (B2 तैः सुरैः) सुसमाहितः; D9 बहुभिः परिवारितः. —d) Ś Ñ1 V3 D1.4.8.12 समधिष्ठितः; Ñ2 B3.4 D10.11 समपद्यत; V1.2 B1.2 D2.3.5.9 T3.4 समतिष्ठत; D6 M2.4 पर्यवस्थितः; M7-9 प्रत्युपस्थितः (for पर्युपस्थितः). T1.2 G3 M3 पूजां चक्रे महात्मनां; G1 परिचर्यां चकार ह. —After 8, D5 reads 10ab; while D10.11 read 5.

9 a) Ś2 च; B1 D2 M10 स; D8 स्व- (for सु-). B1 निहितो (for -विहितो). Ś3 राज्ञो (for यज्ञो). —b) Ñ2 B1.2 सोश्वमेधः; V2 D5-7.10.11 ह्यश्वमेधो. Ś Ñ1 V1.3 B2-4 D1.3-5.8.12 T3.4 प्रवर्तितः; Ñ2 V2 B1 D2.9 प्रवर्तते; D6.7.10.11 T2 M3 ह्यवर्तत (for ऽभ्यवर्तत). —Ñ2 damaged for cd. —c) Ñ1 V1 D1-4.9 T3.4 G1.2 M10 सा (for च). Ś V3 D8.12 भृशं गुप्तो; V2 B1.2 [अ]पि गुप्तोसौ; B3.4 [अ]भिसंगुप्तो; D5-7.10.11 सुगुप्ता सा; G (ed.) [अ]भिसंप्राप्तो (for [अ]भिगुप्ता च). —D3 reads 9d-10a in marg. —d) G1 सहचर्या; M9 (with hiatus) अश्वचर्या; Cm.g.k.t as in text (for हयचर्या). D6.7.10.11 T1.2 G3 M3 प्रवर्तत (T1.2 G3 M3 °ते); M7 प्रतिष्ठिता (for प्रवर्तिता). Ś V3 B3.4 D8.12 यथा शक्रस्य धीमतः; V2 B1.2 हयो न्यायेन धीमता. —After 9, D6.7.10.11 T1.2 G M1-5.9.10 ins.:

1287* ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ।

[T1.2 G3 M3.5 ईदृशो. M2.4.9.10 अद्भुतं; Ct as above (for उत्तमम्). T1.2 G3 M3.5 यज्ञः परममद्भुतं; T2 M5 °तः); G2 यज्ञः स परमाद्भुतः (for the post. half).]

10 D3 reads a in marg. (cf. v.l. 9). D5 reads 10ab after 8. —a) Ś V3 D8.12 ततः; M3 योन्यः; Cm.g.k.t as in text (for नान्यः). G3 क्रुद्धो; Cm.g.k.t as in text (for शब्दो). D7 T1 G2 M5 भवेत्; Cm.g.k.t as in text (for ऽभवत्). Ś Ñ2 V3 D8.12 तस्मिन्; B4 चास्मिन् (for तत्र). V2 B1-3 शब्दो बभूव तस्मिन्हि (B2 °स्मिंस्तु). —b) B4 अश्वमेधे. —c) Ñ1 V1 D2.5.9 देहि छं V1 वृं|देन; D1.4 दत्त छंदेन; D3 देहि दानानि; T1.2 G3 M3 Cm.g.k.t देहि देहीति (for छन्दतो देहि). Ñ1 V1 D1-6.9 T3.4 G3 M1.3.6 विश्रब्धं (G3 M3 °ब्धा); K (ed.) देहीति (for विस्रब्धो). —For 10cd, Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 subst.; D3 ins. after 10ab:

1288* दीयतां भुज्यतां चैव लिह्यतां भक्ष्यतामिति ।
एवं शतसहस्राणां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ।

[D3 reads up to सह in l. 2 in marg. —(l. 1) D3 पीयतां (for दीयतां). Ñ2 V2.3 B1.2.4 D3 [इ]ति (for [ए]व). Ñ2 दीयतां; V2 B3 भक्षतां; B1.2 भक्ष्यतां; B4 पीयतां (for लिह्यतां). B लेह्यताम् (for भक्ष्यताम्). —(l. 2) Ñ2 -सहस्राणि. Ś3 D3 भक्षभोज्यम्; B2 मोक्ष्यभोज्यम्. Ś1.2 D8.12 अनंतकं; Ñ2 V3 अनंतरं (for अनुत्तमम्).]

—B2 cont.; Ñ1 V1 D1-5.9 ins. after 10cd:

1289* सुविस्मिता भवन्त्यन्ये दातॄणां च क्वचित्क्वचित् ।

[Ñ1 अविसृतं; D2.5.9 अविस्मृता (for सुविस्मिता). Ñ1 भवत्वन्नं; V1 भवन्नत्र (sic); D3 भवंत्वन्ये; D5 भवंत्येते. D2 तु (for च). Ñ1 नृणां चैव (for दातॄणां च). B2 दीयतामित्यभूद्वाणी मातॄणां च क्वचित्क्वचित्.]

—After 10cd, D6.7.10.11 T G M2-5.7-10 ins.; M1 ins. l. 1 after 10cd and subst. l. 3 for 11cd; M6 ins. l. 3 only after 10cd:

1290* तावत्सर्वाणि दानानि क्रतुमुख्ये महात्मनः ।
विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ।
न निःसृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् ।

[(l. 1) D10.11 T1.2 G3 M2.3.10 Cm.g.k.t दत्तानि; G1 रत्नानि (for दानानि). T1.2 G3 M3 क्रतुमध्ये. M1 महात्मभिः (for °त्मनः). D6 T3.4 G2 M2.4.5.7-10 om. l. 2. —(l. 2) T1.2 G1.3 M3 Ck भक्ष्याणि; Cm.g as above (for गौडानि). T1.2 G1.3 गौडानि लवणा (T1 विविधा)नि च; M3 गौडानि मधुराणि च (for the post. half). —(l. 3) T3.4 सुनिसृतं; G2 M1.2.

न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाप्यथवा कृशः ।
तस्मिन्यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ ११
ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः ।
नास्मरँस्तादृशं यज्ञं दानौघसमलंकृतम् ॥ १२
रजतानां सुवर्णानां रत्नानामथ वाससाम् ।
अनिशं दीयमानानां नान्तः समुपदृश्यते ॥ १३
न शक्रस्य न सोमस्य यमस्य वरुणस्य वा ।
ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १४
सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः ।
वासो धनानि कामिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १५ G. 7. 99. 16 B. 7. 92. 19 L. 7. 94. 16

4.6.7.9.10 अनिःसृतं; Cm.g.k.t as above (for न निःसृतं). T2 यावदर्थिनः; Cm.g.k.t as above (for °र्थिनाम्)].

—^{e}) Ś Ñ V B1.2 D1–5.8.9.12 वानरै राक्षसैश्चैव; B3.4 राक्षसैर्वानरैश्चैव. —^{f}) Ñ1 दत्त्वाम् (sic) (for दत्तम्). Ś Ñ V1.3 B1.2 D1–4.8.9.12 [उ]पदृश्यते; V2 B3 [अ]भ्यदृश्यते; B4 T1.2 M3 ह्यदृश्यत; D5 [उ]पलक्ष्यते; T3.4 च(T4 न) दृश्यते; M1 [अ]नुदृश्यत; M7 [अ]भ्य * * त; Cm.g.k.t as in text (for [अ]भ्यदृश्यत).

11 ^{a}) V2 B1.2 आसीन्न (for न कश्चिन्). Ñ1 V1 त्रस्तो; D1.3.4 चासीन्; D5 चैव; D6.7.10.11 T3.4 वापि (for तत्र). Ś D8.12 मलिनांबरो न तत्रासीद् (hypm.); Ñ2 B3.4 नाशुक्लवासांस्तत्रासीन् ; V3 मलिनो दुर्दशो वापि. —^{b}) G2 M1.6 न दीनो (for दीनो वा). Ś1.3 V2.3 B1.2 D8.12 [अ]थ कर्षितः; Ś2 [अ]पकर्षितः; T1.2 G3 M3 [अ]थ कर्शितः; G1 [अ]थवा कृशी. Ñ1 V1 न दीनो नोपकर्ष(V1 °वासि)तः; Ñ2 B3.4 न दीनो न च कर्षितः; D1–5.9 न दीनो नाति(D1.3.4 °पि; D5 °प)कर्शि(D1.9 °र्षि)तः. —^{c}) D9 यस्मिन् (for तस्मिन्). D9 यज्ञे वरे. V2 रम्ये (for राज्ञो). —^{d}) Ñ1 -जनावृतौ; T3.4 G2 जनाकुले. —For 11^{cd}, M1 subst. l. 3 of 1290*.

12 ^{a}) B4(*sup. lin.*) ये च (for तत्र). Ñ1 B1 तत्र च (by transp.). —^{b}) Ś V3 D8.12 ऋषयश् (for मुनयश्). — G3 reads 12^{cd} (second time in marg.) twice. —^{c}) T1 G3 (second time) M1.7.9 न ह्यस्ति (for नास्मरँस्). T1 सदृशं; Cg.k as in text (for तादृशं). —^{d}) Ñ1 V1 D1.3.4 नाना(D1.4 °न)र्द्धि-; D5 चानर्द्धि-; T1.2 G3 (both times) दानेन; M6 दानवत् (for दानौघ-). D2.9 नानादेशमलंकृतं; K (ed.) नाप्यासीत्स कदाचन. ❀ Ct : नास्मरंस्तादृशं यज्ञं न चाप्यासीत् कदाचन इति पाठे तादृशयज्ञ इतः पूर्वं नासीदित्याहुरिति शेषः. ❀ —For 12^{cd}, Ś Ñ2 V3 D8.12 subst. :

1291* तेऽपि तामद्भुतां राज्ञो यज्ञर्द्धिमनुमेनिरे ।;

while V2 B1.2.4 subst. for 12^{cd} :

1292* विस्मितास्तेऽपि तां दृष्ट्वा राज्ञो यज्ञर्द्धिमुत्तमाम् ।

[V2 यज्ञर्द्धिमद्भुतां.];

whereas B3 subst. for 12^{cd} :

1293* शशंसुरद्भुतं राज्ञो यज्ञागतामनुत्तमाम् ।

—After 12, D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3 ins. 1294*.

13 ^{a}) D6.7.10.11 हिरण्यानां (for रजतानां). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 रजतस्य सुवर्णस्य. —^{b}) T1.2 G1 M3 अश्मनाम् (for रत्नानाम्). —^{c}) Ñ1 V1 T3.4 दीयतामेव; D2.9 दीयते सर्वं; D6.7 दीप्यमानानां (for दीयमानानां). —^{d}) D6 G1.3 ततः; D7.10.11 राशिः; D8 नार्तः (for नान्तः). V2 B समुपलक्ष्यते. V1 नांतरः समदृश्यत; V3 नादः समुपपद्यत. —For 13, G2 M1.2.4–10 subst.; D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3 ins. after 12 :

1294* यः कृत्यवान्सुवर्णेन सुवर्णं लभते स्म सः ।
वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ।

[(l. 1) M6 यत् (for यः). G2 सुवर्णेषु. —M2 om. (hapl. ?) from सुवर्णं up to 14^{c}. —(l. 2) G1 M5 धनार्थी (for वित्तार्थी). M6 यथा धनार्थी वित्तं च (for the prior half).]

—After 13, D3 ins. :

1295* गवां शतसहस्राणि घण्टाभरणवाससाम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रामो ह्यश्वमेधे महाक्रतौ ।

14 M2 om. 14^{abc} (cf. v.l. 1294*). —^{a}) M1.7–9 [इ]ह (for second न). T1.2 G3 M4 धनेशस्य (for न सोमस्य). D5 न शक्रसोमयोश्चैव. —^{b}) M4 om. (hapl.) यमस्य. D9 वरुणस्य यमस्य (by transp.). Ś Ñ V B2–4 D1–5.7–10 T4 G1 M1.10 च (for वा). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{cd}) T1 M1.4.7–9 नेदृशो. T1 M1.3–5.7–9 वा (for न). ❀ Cv : दृष्टपूर्वो न इति पाठः. ❀ M5 ह्येवम् (for एवम्). T1.2 G3 M3 आहुर् (for ऊचुस्). T1.2 G3 M1.6 मनीषिणः (for तपोधनाः). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 अभवत्तादृशो यज्ञो राघवस्य यथाविधः(D3 °धिः).

15 V3 om. 15. T1 om. 15^{ab}. —^{a}) D1.3–5 कपयो (for वानरास्). Ś Ñ1 V1.2 B2 D1–4.8.9.12 T3.4 दृश्याः; Ñ2 B3.4 यज्ञे; B1 प्रेक्ष्याः; D5 हृष्टाः; T2 G1.3 M3 चैव; G2 तस्य (for तस्थुः). D7 सर्व एव च; M6 सर्वतश्चैव (for सर्वत्रैव च). M7 वानराः (for राक्षसाः). Ñ2 B3.4 राक्षसाश्च समाहिताः. —^{c}) D6 पानोदनादि-; D7.10.11 T G1.3 M1.3.4 वासोधनान्न-(T3.4 G1 M4 °दि-). D6 T3.4 रत्नैश्च; D7.10.11 T1.2 G3 M1.3.4.6–9 कामेभ्यः; M2 वासेभ्यः (for कामिभ्यः). K (ed.) वासोधनान्नमर्थिभ्यः (for ^{c}). —For 15^{cd}, Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.12 G (ed.) subst. :

1296* वस्त्रान्नदानधनदाः कामतो लोकवासिनाम् ।

G. 7. 99. 17 B. 7. 92. 19 L. 7. 94. 17 ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः । संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

[B_3 देवास्तु; G (ed.) बह्वन्न- (for वस्त्रान्न-). Ñ V_1 D_{1-5} रत्न-; $B_{1.2}$ -पान- (for -दान-). D_2 -धनतः (for -धनदाः). $B_{3.4}$ -पानैर्विविधैर् (for -दानधनदाः). $D_{1.4}$ यज्ञ- (for लोक-). Ś $Ñ_1$ D_{12} -वासिना; D_2 -वासिनः. $Ñ_2$ $B_{3.4}$ अवृश्यंत समंततः (for the post. half).];

while D_9 subst. for 15^{cd} :

1297* संतृप्ताश्चैव दृश्यन्ते वस्त्रान्नधनरत्नतः ।
सर्वं च दीयते तत्र कामतो लोकवासिनाम् ।

[(l. 2) post. half = post. half of 1296*.]

16 ^{b}) Ś Ñ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ स यज्ञः ($Ñ_2$ illeg. after यज्ञः) परमाद्भुतः; V_2 B यज्ञः परमभास्वरः. —^{c}) $T_{1.2}$ G_3 M_1 यज्ञो; M_6 ग्रासं (meta.) (for साग्रं). —^{d}) $D_{6.7}$ $G_{1.2}$ M_{2-10} ववृधे; Cm.g.k.t as in text (for वर्तते). M_7 transp. च and न. $D_{6.7}$ च महीपतेः; $G_{1.2}$ $M_{2.4-6.10}$ नाभ्य(M_5 °व्य)हीयत; M_8 नापि हीयते; Cm.g.k.t as in text (for न च हीयते). —For 16^{cd}, Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst. :

1298* अहीनः सर्वकरणैः संवत्सरमवर्तत ।

[$Ñ_1$ अनीहः (meta.) (for अहीनः). B_2 स तदा समवर्तत (for the post. half).]

—After 16, M_7 ins. :

1299* ततः सशिष्यो भगवान्मुनीन्द्रः
प्रहृष्टपौरद्विजदेववर्गः ।
निशम्य यज्ञं रघुनायकस्य
वरः स वाल्मीकिऋषिः प्रतस्थे ।

Colophon. V_1 om. —*Sarga name* : Ś $Ñ_1$ V_3 B_1 $D_{2.8.9.12}$ यज्ञसमृद्धिः; $Ñ_2$ V_2 यज्ञप्रवर्तनः; $B_{2.3}$ यज्ञवर्णनं; B_4 यज्ञसमृद्धिवर्णनं; $D_{1.3.4}$ यज्ञविभूतिर्; D_5 भूतिर्. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś $Ñ_1$ $V_{2.3}$ B_4 $D_{2.8.12}$ om.; $Ñ_2$ 97; B_1 D_9 96; B_3 98; $D_{1.4}$ 84; D_3 89; D_5 93; $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G $M_{1-5.7.9.10}$ 92; T_3 99; T_4 100; M_6 90; M_8 91. —After colophon, T_4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G $M_{2.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M_{10} with श्रीरामचन्द्राय नमः.

८४

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे परमकेऽद्भुते ।
सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ १
स दृष्ट्वा दिव्यसंकाशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् ।
एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्शुभान् ॥ २
स शिष्यावब्रवीद्धृष्टो युवां गत्वा समाहितौ ।
कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतां परया मुदा ॥ ३ G. 7. 100. 4 B. 7. 93. 4 L. 7. 95. 5

84

V1 continues the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 ᵃ) Ś D5.8.12 महायज्ञे; Ñ1 V1.3 B1.2 D1–4.9 T3.4 त(D1.4 य)था यज्ञे; Ñ2 V2 (before corr.; after corr. m. as in Ñ1) B3.4 तथा तस्मिन् (for तथाभूते). —ᵇ) T1.2 M3 पारमिके (for परमके). Ś Ñ1 V1.3 B1.2 D1–5.8.9.12 T3.4 विस्तीर्णे परमाद्भुते; Ñ2 V2 (before corr.; after corr. m. as in Ñ1) B3.4 वाजिमेधे महाक्रतौ; D6 7.10.11 यज्ञे च परमाद्भुते; M6 यज्ञे प्रवरदक्षिणे; M7.8 यज्ञे परममद्भुतं(M8 °ते). —ᶜ) Ś1.2 Ñ1 D1–4.9 [ऽ]भ्याजगाम; Ś3 D8.12 [ऽ]प्याजगाम; V1 च जगाम; B2 ह्याजगाम; T3.4 निर्जगाम; M6 [ऽ]थ जगाम (for आजगाम). D2.5.9 T2 G M1.2.4.5.8–10 [अ]थ (for [आ]शु). Ñ2 B3.4 आजगामाशु(Ñ2 B3 °म स)वाल्मीकिः; V2.3 स शिष्येभ्यो जगामाशु; B1 स शिष्याभ्यां जगामाशु. —ᵈ) Ś Ñ1 V B1.2 D T3.4 भगवानृषिः; M6 यज्ञसंसदि. Ñ2 B3.4 सशिष्यो यज्ञसंनि(B4 °*)धिं.

2 ᵃ) M8 देवसंकाशं (for दिव्य°). V3 om. from 2ᵇ up to the prior half of 1300*. —ᵇ) B3.4 क्रतुम्; D1 om. (for यज्ञम्). D1.4 परमदर्शनं. Ś D8.12 यज्ञवाटमनुत्तमं. —Note hiatus in °. —ᶜ) D6.7.10.11 -संघातश्; M7 -वाटेषु; M9 -पानानां (sic); Cm.g.k as in text (for -वाटानां). ❀ Ct: 'एकान्ते ऋषिवाटानामिति' पाठे समीपे इति शेषः । 'ऋषिसंघातः' इति पाठे वाल्मीकिना सहागतो ऋषिसमूह इत्यर्थः. ❀ —ᵈ) Note hiatus between चकार and उटजान्. Cm.g.k.t cite उटजान् (as in text). G1.2 M5.6.8.10 उटजं शुभं(M6 तथा) (for उटजाञ्शुभान्). —For 2ᶜᵈ, Ś Ñ V B1–3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1300* ऋषिवासेषु पुण्येषु वासं समुपचक्रमे ।

[V3 om. the prior half. Ś V1 D1–4.8.9.12 T3.4 ऋषिवाटेषु; Ñ1 यज्ञवासेषु; D5 मुनिवाटेषु (for ऋषिवासेषु). Ś Ñ1 V1 D12 मुख्येषु; Ñ2 * * च; D8 मध्येषु (for पुण्येषु). Ñ2 [आ] वासं. Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 कारया(D3 °*)मास वाट(T3.4 °लि)कं (D9 के) (for the post. half).];

while B4 subst.:

1301* ऋषिवासेषु पुण्येषु ब्राह्मणायतनेषु च ।
वासं समुपचक्राम सशिष्यो मुनिसत्तमः ।

Thereafter Ś Ñ V B D1–5 8.9.12 T3.4 cont.; while T1.2 G1.3 M3 cont. after 1303*:

1302* ततः सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः ।
वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान् ।

[(l. 1) Ś V3 D1.3.4.8.12 तत्र; Ñ1 V1 D5 T G1.3 M3 आसीत्; D2.9 अथ (for ततः). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–4.8.9.12 T3.4 संपूजितो; T2 M3 सुमहतो (for सुपूजितो). Ñ1 V1 D1.4 राजा; T2 M3 राज्ञो (for राज्ञा). B2 सुमहात्मभिः; G1 च महामतिः (for च महात्मभिः). —(l. 2) G1.3 तु (for सु-). Ñ1 D9 T1 परमात्मवान्; B2 परमार्थवान्; D1.3–5 प्रीतिसंयुतः (for परमात्मवान्). Ś V3 D8.12 न्य(D12 अ)विशत्परमासने (for the post. half).]

—After 2, D6.7.10.11 T1.2 G M ins., while Ś Ñ1 V1.3 D2.3.8.9.12 T3.4 cont. l. 2 only after 1302*:

1303* शकटा बहवः पूर्णाः फलैर्मूलैः सुशोभनैः ।
वाल्मीकिवाटे रुचिरे गोमत्या अविदूरतः ।

[(l. 1) D10.11 शकटांश्च बहून्पूर्णान्; M6 शकटी बहुशः पूर्णा (for the prior half). G1.2 M1.2.4–10 फलमूलैः (for फलैर्मूलैः). M5 च शोभनैः (for सुशोभनैः). D10.11 फलमूलांश्च शोभनान् (for the post. half). —(l. 2) D12 वाल्मीकिर्. Ś D8 -रुचिरे वाटे (by transp.); T1 -वाटा रुचिरा; T2 G3 -वाटो रुचिरो (for -वाटे रुचिरे). V3 वाल्मीकिर्यज्ञवाटे तु (for the prior half). Ś Ñ1 V3 D3.8.12 T2.3 गोमत्याम्; D6.7.10.11 स्थापयन् (for गोमत्या). T1.2 M3 ह्यविदूरतः (for अवि°). ❀ Ct: शकटानन्नादिपूर्णान् फलमूलांश्च शोभनान् सर्वतो रुचिरे वाल्मीकिवाटेऽस्थापयन्नित्यर्थः । रुचिरोऽभूदिति शेष इति कतकव्याख्यानुसारी पाठो मृग्यः क्वचित् । "शकटैर्बहुभिः पूर्णैः फलमूलैश्च शोभनैः वाल्मीकिवाटो रुचिरः शोभयन्निव सर्वतः" इति पाठः स इत्यन्ये. ❀]

3 Ś2.3 D8 om.; Ś1 reads in marg. 3. —ᵃ) B4 D5 सशिष्यो; T4 M2 स शिष्यान् (for स शिष्याव्). ❀ Ck.t: शिष्यौ कुशलवौ. ❀ V2 B1–3 D1.3–5 चाब्रवीद्; B4 ह्यब्रवीद् (for अब्रवीद्). Ś1 V3 D8.10.11 T1.3 G M4.10 हृष्टौ; B3 हृष्ट्वा; D1.4.5 दृष्टः; T2 दृष्ट्वा; L (ed.) वाक्यं (for हृष्टो). —ᵇ) Ś1 D12 कुमारौ ब्रह्मचारिणौ; Ñ V B D1–5.9 T3.4 कुमारौ देवरूपिणौ (V1 D1.3.4 T3.4 °वर्णिनौ). —V2 (after corr.) reads 3ᶜᵈ in marg. —ᶜ) = I.2.40ᶜ. V2 क्षमे; D5 कृच्छ्रं (for कृत्स्नं). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 M6 धैर्याद्; Ñ2 V2 B3.4 इदं (for काव्यं). Ś1 V3 D12 गत्वा भवंतौ तत्रैव; V2 (before corr.) भवंतौ गायतां कृत्स्नं; B1 विधिवद्भवंतौ गायतां (hypm.); B2 भवंताविह गायेतां. —ᵈ) D7 T1.2 G2.3 M1.3.7.9.10 गायेतां; G1 M2.4 5.8 गायेथां (for गायतां). Ñ1 V1 परमाद्भुतं (for परया मुदा). Ś1 V2(before corr.).3

G. 7. 100. 5 B. 7. 93. 5 L. 7. 95. 6

ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च ।
रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ४
रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म च वर्तते ।
ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ५
इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च ।
जातानि पर्वताग्रेषु आस्वाद्यास्वाद्य गीयताम् ॥ ६
न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै ।
मूलानि च सुमृष्टानि नगरात्परिहास्यथ ॥ ७
यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः ।
ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥ ८

$B_{1.2}$ D_{12} रामायणमतंद्रि(B_2 °त्रि)तौ; $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{3.4}$ गीयतामित्यतंद्रितौ($\tilde{N}_2$ °निंदितौ); $D_{1.3.4}$ गीयतां परमाद्भुतं; $D_{2.5.9}$ गायेथां(D_5 °तां) परमाद्भुतं; M_6 गायेतां मधुरं गिरा. —After 3, $Ś_1$ (m.) V_3 D_{12} ins. :

1304* अनिशं गायतामेव नान्तः समुपदृश्यते ।
यज्ञवाटेषु मुख्येषु गोमत्यामविदूरतः ।

[(l. 1) $Ś_1$ एवं (for एव). —(l. 2) For the post. half cf. the post. half of l. 2 of 1303*. D_{12} गोमत्याश्च (for °त्याम्).]

4 ^{a}) $\tilde{N}_2$ V_2 B ऋषिवासेषु (for °वाटेषु). Ś $\tilde{N}_1$ V_1 D_{12} मुख्येषु; D_8 मध्येषु; G_2 रम्येषु (for पुण्येषु). —$Ś_2$ om. (hapl. ?) 4^{bc}. —^{b}) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ देवतायतनेषु च; $B_{3.4}$ ब्राह्मणायतनेषु च. —V_3 $T_{1.2}$ G_3 om. (hapl.) 4^{cd}. —^{c}) M_3 चर्यासु; Ct as in text (for रथ्यासु). —^{d}) Ś D_8 राजद्वारेषु चैव हि; $\tilde{N}_1$ $V_{1.2}$ B पार्थिवानां गृहेषु च; $\tilde{N}_2$ पार्थिवावसथेषु च; D_{12} राजमार्गेषु पार्थिव.

5 ^{b}) $\tilde{N}_1$ B_4 $D_{1.2.4.5}$ $T_{3.4}$ $M_{9.10}$ प्रवर्तते; V_2 $D_{6.7.10.11}$ च कुर्वते; D_9 च विद्यते (for च वर्तते). ❀ Cg.k : यत्र कर्म च अश्वमेधयाग इत्यर्थः. ❀ B_3 यत्कर्म च प्रवर्तते. —^{c}) $T_{1.2}$ G_3 ऋषीणाम् (for ऋत्विजाम्). Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ उदारे($V_{2.3}$ B_4 D_5 $T_{3.4}$ °द्याने)षु तथान्येषु. —^{d}) Ś Ñ V_2 B $D_{1-5.8.9.12}$ संगमेषु; V_1 $T_{3.4}$ चत्वरेषु; V_3 संयुगेषु (for तत्र गेयं).

6 ^{a}) M_7 [अ]स्य (for [अ]त्र). Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ इमानि($Ś_1$ V_3 °नि च [hypm.]) फलमूलानि. —^{b}) $D_{6.7.11}$ साधूनि (for स्वादूनि). Ś V_3 $D_{8.12}$ च मृदूनि; Ñ $V_{1.2}$ $B_{1.2}$ $D_{1-5.9}$ $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ रुचिराणि; B_3 मधुराणि; B_4 च शुभानि; M_6 रसवंति (for विविधानि). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) M_6 स्निग्धानि परमोदाराणि. —^{d}) M_5 ह्यास्वाद्य; M_6 [आ]स्वाद्य. $D_{6.7.10.11}$ G_1 $M_{1.4.5.7-9}$ Cg.k.t गायतां (for गीयताम्). —For 6^{cd}, Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ subst. :

1305* गिरिभ्यः समुपात्तानि भुक्त्वा भुक्त्वा प्रगीयताम् ।

[Ś V_3 $D_{8.9.12}$ ऋषिभिः (for गिरिभ्यः). $Ś_1$ संप्रदत्तानि; V_3 $B_{1.2}$ (m. also) स्वयमानीय (for समुपात्तानि). $\tilde{N}_2$ भुक्त्वा तानि; V_2 B_2 (m. also as in B_3) भक्ष्य भक्ष्य; B_1 भक्षंभक्षं; $B_{3.4}$ जग्ध्वा जग्ध्वा; D_5 भुक्त्वा चैव; D_9 भुक्त्वा * * (for भुक्त्वा भुक्त्वा). Ś Ñ V_3 $D_{8.9.12}$ प्रगायतां; V_2 $B_{3.4}$ प्रदीयतां; B_2 (m. also) च गीयतां (for प्रगीयताम्).]

7 ^{a}) $D_{1.4}$ M_6 यास्यतः; M_1 यास्यति; M_2 यास्यथ (for यास्यथः). Ś $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.7.8.12}$ G_2 $M_{1.4.5.7-9}$ Cv क्षयं; $D_{1.3-5}$ क्लमं; M_2 [अ]श्रमं; Ct as in text (for श्रमं). D_1 om. from वत्सौ up to यदि in 8^{a}. $\tilde{N}_2$ V_2 $B_{1.2}$ न याचेतां कञ्चित्किंचिद्; V_3 तावत्सस्यथ गायंति (corrupt). —^{b}) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2-5.9.12}$ $M_{5.10}$ च; $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ [अ]थ (for वै). $\tilde{N}_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.2.4}$ त्विदं फलं; B_3 (with hiatus) इदं फलं (for फलानि वै). —^{c}) Ñ $V_{1.2}$ B $D_{2-5.9}$ मूलं च (for मूलानि). Ś $\tilde{N}_2$ V_3 B_{2-4} $D_{8.12}$ परमोदारौ; $\tilde{N}_1$ $V_{1.2}$ B_1 $D_{2-5.9}$ परमोदारं; T_1 $G_{1.2}$ $M_{2.4.5.10}$ च सुपुष्टानि; T_2 M_3 च सुपुष्पाणि; T_4 चैव सृष्टानि; M_1 च समृष्टानि (for च सुमृष्टानि). —^{d}) V_1 $D_{6.7.10.11}$ T_1 Ct न रागात्; D_{3-5} न गेयात्; T_2 न गानात्; T_4 नगानां; G_3 $M_{5.10}$ नागरान् ; Cv.m.g.k as in text (for नगरात्). $\tilde{N}_1$ V_1 B_3 $D_{3.4.7.10.11}$ $T_{3.4}$ $M_{5.6.10}$ Cv.t परिहा(B_3 °या)स्यथः($\tilde{N}_1$ $T_{3.4}$ °तः); $T_{1.2}$ $G_{1.2}$ M_3 Cg.k.t बहिरास्यथः(T_1 *inf. lin.* also तां; T_2 °थ); Cm as in text (for परिहास्यथ). Ś V_3 $D_{8.12}$ तावुच्चैरुप(V_3 °रव)-गास्यथः; $\tilde{N}_2$ B_4 भा($\tilde{N}_2$ भ)वांश्चैव न हास्यथः; V_2 $B_{1.2}$ गीत्वा(B_1 दत्तं)चैव निर(B_2 °वा)स्यतां; $D_{2.9}$ न ग्लानिं परियास्यथः; G (ed.) युत्रां चैत्र न हास्यथः. —After 7, $\tilde{N}_2$ B_1 ins., while V_2 B_4 cont. after l. 2 of 1308*; B_2 ins. l. 1–2 after 7 and cont. l. 3–4 after l. 4 of 1308*; B_3 cont. l. 3–4 only after l. 2 of 1308* :

1306* इदं काव्यं मया प्रोक्तं भवद्भ्यां श्रावितं महत् ।
यावल्लोका धरिष्यन्ति तावद्धेयं भविष्यति ।
उत्पत्स्यन्ते च लोकेऽस्मिन्कवयश्चित्रबुद्धयः ।
पृष्ठतस्तेऽनुयास्यन्ति मया भुवि यदीरितम् ।

[V_2 B_4 transp. l. 1–2 and l. 3–4. —(l. 1) $B_{1.2}$ वाक्यं (for काव्यं). —(l. 2) G (ed.) लोका यावद् (by transp.) (for यावल्लोका). V_2 B_4 लोका यावद्भविष्यंति (for the prior half). —After l. 2, B_2 cont. l. 3–4 of 1308*. —(l. 3) V_2 B_4 ये लोके; B_3 श्रयो लोके (for लोकेऽस्मिन्). B_2 बहवश् (for कवयश्). —(l. 4) B_4 च (for ते). V_2 पृच्छतश्च (for पृष्ठतस्ते). V_2 B_3 प्रयास्यंति; B_1 [ऽ]नुगायंति; B_2 [ऽ]नुगास्यंति; B_4 प्रगास्यंति (for ऽनुयास्यन्ति). B_3 om. the post. half. V_2 B_4 भुक्तां सरस्वतीं (for भुवि यदीरितम्).] —After 1306*, V_2 $B_{3.4}$ cont. l. 3–5 of 1308*.

8 ^{a}) D_1 om. यदि. Ś V_3 $D_{8.12}$ शब्दं युवां; $\tilde{N}_1$ V_1 D_{1-5} सं(D_1 *)शब्दयेद्; $\tilde{N}_2$ वाहूय वां; V_2 कौतूहलं; $B_{1.2}$ कौतुकवान् ; D_9 संदिशयेद् (for शब्दापयेद्). T_4 प्रातः (for

दिवसे विंशतिः सर्गा गेया वै परया मुदा ।
प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टं मया पुरा ॥ ९
लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनकाङ्क्षया ।
किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलोपभोगिनाम् ॥ १०

यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ ।
वाल्मीकेरथ शिष्यौ हि ब्रूतामेवं नराधिपम् ॥ ११
इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वा पूर्वदर्शितम् ।
मूर्छयित्वा सुमधुरं गायेतां विगतज्वरौ ॥ १२

G. 7. 100. 16
B. 7. 93. 13
L. 7. 95. 14

रामः). V2 (before corr.) B3.4 यदि वा(B3 चा)हूय रामो वा. —[b]) Ñ1 V1 D1–5.9 M6.8 महारथः(Ñ1 °थं) (for महीपतिः). Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 शृणुयात्स महारथः(Ś D8.12 °मतिः; V3 समाहितः). —[c]) Ś Ñ2 V2.3 B1.2.4 D8.12 महर्षिषूपविष्टेषु; B3 G (ed.) महर्षिषु परीते(G [ed.]°रिष्टे)षु. —[d]) D6.7.10.11 यथायोगं; G2 तत्र गेयं (for ततो गेयं). Ñ2 V2 B3.4 विशेषतः; T2 G2 M1.5 प्रवर्त्यतां (for प्रवर्तताम्). Ś Ñ1 V1.3 B1.2 D1–5.8.9.12 T3.4 गायेतां(Ñ1 T4 °यतां; V1 येथाः) सुसमाहितौ.

9 [a]) M6 अह्नाय (for दिवसे). Ś V3 D8.12 दिवसेः; Ñ2 विंशकान्; V2 B1–3 D2 विंशतिं (for विंशतिः). Ś V3 D8.12 सर्वे; Ñ B1–3 D1–5.9 सर्गान्; V2 यज्ञान् (sic); L (ed.) सर्वं (for सर्गा). —[b]) Ś V3 B1–3 D2–5.8.9.12 M6 गायेतां; Ñ2 V2 D1 गायतां; V1 गायेथाः; B4 गीयंतां; G1.3 गेया स्युः (for गेया वै). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M1.6.7.9 गिरा (for मुदा). D6.7.10.11 T3.4 गेया मधुरया गिरा. —After 9[ab], Ñ2 V2 B2 ins., while B3.4 D3 ins. after 9 :

1307* रामस्य चरितं दिव्यं सीताया लक्ष्मणस्य च ।
सबलस्य सपुत्रस्य विनाशं रावणस्य च ।

[(l. 2) B3.4 विनाशो; D3 निधनं (for विनाशं).]

Thereafter B2–4 D3 cont. l. 1–2 of 1308*.

—[c]) Ś V1.3 D8.12 युक्तं; Ñ1 युक्ता; Ñ2 V2 B2–4 प्रोक्तं; B1 प्रोक्तान्; D1–5.9 युक्तान् (for तत्र). —[d]) Ñ1 B1 D1–5.9 यथोद्दिष्टान्; L (ed.) °थादिष्टं. Ñ, V1 B3.4 D3.5 transp. मया and पुरा. —After 9, Ñ2 ins., V2 ins. l. 1–2 after 9 and cont. l. 3–5 after 1306*; B2 cont. l. 1–2 after 1307*, l. 3–4 after l. 2 of 1306* and l. 5 after 9; B3.4 cont. l. 1–2 after 1307* and l. 3–5 after 1306*; D3 cont. l. 1–2 after 1307* :

1308* आर्षमेतदृषिप्रोक्तं लोके स्याद्वायनं महत् ।
आधारः सर्वकाव्यानां नदीनामिव सागरः ।
ये वैतद्बहु मंस्यन्ते ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।
अस्मिँल्लोके सुखं प्राप्य यास्यन्ति परमां गतिम् ।
तदिदं गीयतां वत्सौ श्राव्यतां च महीपतिः । [5]

[(l. 1) V2 D3 इद(D3 आर्ष)माद्यम्; B3.4 आर्षमाद्य- (for आर्षमेतद्). V2 B3.4 D3 लोकस्योन्मीलनं; B2 लोकस्योद्वायनं (for लोके स्याद्वायनं). —(l. 3) B3 om. the prior half. B2 ये च तद; G (ed.) ये चैतद् (for ये वैतद्). V2 B4 तद्वत्तु (for तद्बहु). —(l. 4) B4 शुभं (for सुखं). —(l. 5) B3 काव्यं (for वत्सौ). B3 गीयतां (for श्राव्यतां).]

10 M6 reads 10 after 13. —[a]) V2 B1.2 नैव च; V3 चैव न; B3.4 च वा न; M8 [अ]पि न हि (for चापि न). —[b]) D6.7.10.11 -वांछया (for -काङ्क्षया). —[c]) V2 B3.4 M6 [आ]श्रमपदे (for °मस्थानां). —[d]) V2 B3.4 -समाहिते; D6.7.10.11 T3.4 -[अ]शिनां स(T4 त)दा; T1.2 M3.10 -[उ]पजीविनां; G1.3 -[उ]पभोजिनां; M1 -[उ]पशोभिनां; M7 -प्रभोगिनां. M6 धर्मयोगसमाश्रिते. —For 10[cd], Ś Ñ V1.3 B1.2 D1–5.8.9.12 subst. :

1309* निर्धनैः फलमूलाशैर्वस्तव्यं ह्याश्रमे सदा ।

[B2 निर्गुणैः (for निर्धनैः). Ñ2 B1.2 फलमूलैश्च; D2 फलमूलांशैर्. Ś V3 D8.12 निर्धनौ(V3 °नैतौ) फलमूलाशौ (for the prior half). B1 आश्रमे; D1.2.9 स्वाश्रमे (for ह्याश्रमे). D1 तदा (for सदा). V1 चाश्रये यथा (for ह्याश्रमे सदा).]

11 [a]) Ñ1 V1.3 B1 D1–4 G2 पृच्छेत; Ñ2 V2 G3 M5–10 पृच्छेच्च; M1 पृच्छसि; M2.4 पृच्छेत्सु (for पृच्छेत्स). Ś D8.12 परिपृच्छेत. —[b]) V2 (before corr.) पुत्रौ (for युवां). Ñ2 सुताविति; V2 (before corr.) B3.4 M6 कुमारकौ (for [इ]ति दारकौ). Ś Ñ1 V(V2 after corr. m.) B1.2 D1–5.8.9.12 पुत्रौ(V2 B1.2 राजा) कस्य युवामिति. —T4 om. (hapl. ?) 11[cd]. —[c]) M6 अत्र (for अथ). D6.7.10.11 M2.4.7 द्वौ; G1 स्थः; G2 M1.5.6.10 स्वः; M9 om. (subm.) (for हि). M8 शिष्योसौ (for शिष्यौ हि). M3 Cg.k आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्वः. —[d]) T2 G3 एव; M5 तत्र (for एवं). D6.10 T1 G2 M3.4.7.8.10 Cg ब्रूतमेवं(T1 °व; M8 °नं); G1 प्रब्रूतं वै; M6 वाचयेतां (for ब्रूतामेवं). —For 11[cd], Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3 subst. :

1310* वाल्मीकिशिष्यावावां हि इति वाच्यः स पार्थिवः ।

[Note hiatus between the two halves. Ñ1 V1 B3 हीत्यर्थौ(B3 °र्थे-); B4 इत्यर्थे-; D2.3.9 हीत्यथो; D5 हि तदा; T3 हि त्वथो (for हि इति). D1.4 चावां हि त्वथो (for आवां हि इति). Ñ1 V1 B3.4 D1–5.9 T3 स D5 सु)पुत्रकौ (for स पार्थिवः). Ñ2 V2 B1.2 वक्तव्यः स तु वाल्मीकि(V2 °केः)शिष्यावित्येव बालकौ.]

12 [a]) Ś V3 D8.12 समं तंत्र्या; Ñ1 V1 D1–5.9 M6 स (M6 इ)मास्तंत्र्यः(D2.5.9 °त्रीः); D6 T3.4 इमां तंत्रीं; Cg.k.t as in text (for इमास्तन्त्रीः). Ś V3 D8.12 सुमधुरं; D6 T3.4 सु(D6 स)मधुरां; Cm as in text (for सुमधुराः). B3.4 इमाश्च तंत्रीर्मधुराः. —[b]) D6.7 च (for वा). T4 गायेथा; M8 स्वस्थौ वां; Cg.k as in text (for स्थानं वा). D6.7.10.11 G1.2 M1 Cm.g.k.t [अ]पू(D6 पू)र्वदर्शनं; M2 [अ]पूर्वदर्शिनं (for पूर्वदर्शितम्). Ś Ñ1 V1.3 D8.12 सूक्ष्मया नारदोक्तया; Ñ2 पुरा नारददर्शिता; V2 B1 स्थाने वां पूर्वदर्शिता(B1 °तौ);

G. 7. 100. 17
B. 7. 93. 14
L. 7. 95. 15

आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् ।
पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १३
तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समाधिना ।
गायेतां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १४
इति संदिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा ।
वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १५
तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ
निवेश्य वाणीमृषिभाषितां शुभाम् ।
समुत्सुकौ तौ सुखमूषतुर्निशां
यथाश्विनौ भार्गवनीतिसंस्कृतौ ॥ १६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥८४॥

B2 स्थाने वा पूर्वदर्शिते; B3.4 शुक्तानावदयोजिता: (sic); D1.4 सूक्ष्मया(D4 °क्ष्मा या)नारदार्पि(D4 °र्थि)ता:; D2.3.5.9 सूक्ष्मा या(D5 °क्ष्मी या) नारदोद्धृता:; T1.2 M3 स्थानं पूर्वप्रकल्पितं; M6 नारदेनाभिदर्शिता:. —c) G2 योजयित्वा; Cm.g.k.t as in text (for मूर्छयित्वा). D2.3.5 समधुरं; T1.2 G3 M5.10 तु मधुरं; T3 सुमधुरौ; Ct as in text (for सुमधुरं). —d) Ñ1 V1 G3 M1.4.5 Cm गायेथां; V2 B2 D5.10.11 Ct गायतां (for गायेतां). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 परया गिरा; Ñ2 V2 B1.2 तदनंतरं (for विगतज्वरौ). B3.4 ततो गेयं नृपाग्रत:.

13 a) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 आदौ (for आदि-). Ś V3 D8 गायंतौ; Ñ V1 B1.2 D1–5.9 गातव्यं(Ñ1 °व्या); V2 (before corr. as in V1) B3 गेयं तन्; B4 गेयं तु; D12 गायंतं; M9 गायेथा (for गेयं स्यान्). —b) M1 न चावज्ञापभाषणं. —c) D2.6 राजा (for पिता). T1 वा (for हि). Ñ1 V1 T3.4 -लोकानां; B1 -सत्वानां (for -भूतानां). —d) D2.9 पिता; M8 रामो (for राजा). G2 M5.7–10 धर्मवित् (for धर्मत:). —After 13, M6 reads 10.

14 a) Ś Ñ V B D1.2.4.5.8.9.12 M6 तौ; D3 ततो (hypm.) (for तद्). V2.3 पुरा (for युवां). B1 हृष्टपुष्टौ च (for हृष्टमनसौ). —b) Ś Ñ V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 समाहितौ; D6.7.10.11 समास्थितौ (for समाधिना). —c) Ñ1 V2 B2 D10.11 गायतां; Ñ2 B1 D5 गायेतं; V1 गायेथा:; B3.4 गीयतां; G1.3 M2–5 गायेथां (for गायेतां). Ś Ñ1 V1 B3 D1–4.8.9.12 T3.4 मधुरं गीतं; V3 गीतं मधुरं; B1.2 गेयं मधुरं; T2 G3 मधुरां गीतिं (for मधुरं गेयं). —d) T2 damaged after तन्त्री-.

15 B4 om. 15. —a) T1 G3 संचिंत्य (for संदिश्य). Ś V3 D8.12 माधुर्यम्; Ñ1 V1 B3 D1–5.9 मधुरं; B1 G2 बहुधा (for बहुशो). —b) Ś Ñ1 V1.3 B3 D1–5.8.9.12 ऋषि: (for मुनि:). Ś Ñ V1.3 B2.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 प्रभु:; V2 B1 शुभं; M5 तथा (for तदा). M7 परमबुद्धिमान् (for प्राचेतसस्तदा). —B1 reads c in marg. —c) Ś V3 D8.12 सुमहातेजास्; M8 परमोदारं (for परमोदारस्). —d) D11 om. after तूष्णीं. Ñ1 B3 D3 T3.4 M5.6 आस्ते; V1 आसे (sic); D1.2.4.5 आस (for आसीन्). Ś D8.12 महातपा:; V2 महात्मना; D6.7.10 महामुनि: (for °यशा:). —After 15, D6.7.10 S (except M6) ins.:

1311* संदिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ ।
तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिंदमौ ।

[(l. 1) T1.2 G1.3 M7.8.10 मुनिशार्दूलौ (for °ना तेन). —(l. 2) M1.5.7 तथेति (for तथैव). T4 अनिंदितौ (for अरिंदमौ).]

16 a) Ś V2.3 B1.2.4 D8.12 तथेति तां; Ñ1 V1 तदद्भुतं (for तामद्भुतां). B2 वै; M9 -[अं]तां (for तौ). Ñ2 तथेति राज्ञां (for तामद्भुतां तौ). V2.3 B3.4 D1–5.9 T1.2 G1.3 M2.4.8.9 कुमारकौ (for कुमारौ). —b) Ś Ñ2 B4 D12 निधाय; Ñ1 B2 D1–5.9 निशम्य; V2 (before corr. as in V3) निविश्य; V3 D8 विधाय; M7 निवेद्य; Cm.g.t as in text (for निवेश्य). B2 ऋषि * * तां; M8 ऋषिणा कृतां (for ऋषिभाषितां). B2 om.; D6.7.10.11 तदा (for शुभां). —c) V2 (before corr. as in text) समं कृतौ; B1 ततस्तु तौ (for समुत्सुकौ). Ñ1 V1 D1.3–5 तां (for तौ). Ś Ñ V1.3 B2 D1–5.8.9.12 च समूषतुर्; D6 T2–4 G1.3 M2–10 Cgp सममूषतुर् (for सुखमूषतुर्). B1 जातु समूषतुर् (for तौ सुखमूषतुर्). —d) D10.11 G3 Ct -संहितां; T1 -संश्रितौ; T2 -संश्रुतौ; M3 -संहितौ; M5 -सत्कृतौ; Cm as in text (for -संस्कृतौ). Ñ1 V1.3 B3 D1–5.9 -सत्कृ(D3.5 -संस्कृ)तौ पुरा; M6 -गीतसंस्कृतां (for -नीतिसंस्कृतौ). Ś V2 (before corr.; after corr. as in Ñ2) D8.12 भृगुतनयेन संस्थितौ(V2 सत्कृतौ); Ñ2 B4 यौ भृगुपुत्रसत्कृतौ; B1 भार्गवकेन संस्कृतौ; B2 भार्गवविप्रसंस्कृतौ. ❀ Cg : भार्गवनीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षितावित्यर्थ:. ❀

Colophon. *Sarga name* : Ś Ñ1 V3 D1.4.8.12 वाल्मीक्य(Ñ1 D1 °का; D2 °कि अ)नुशासनं; Ñ2 लवकुशसंदेश:; V1 वाल्मीकिशासनं; V2 B4 कुशलवानुशासनं; B1 वाल्मीकिवचनं; B2 कुशलवसंदेश:; B3 वाल्मीकिशासने; D6 लवकुशयोर्वाल्मीकिनानुशासनं; D9 वाल्मीकेरनुशासनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2.3 D2.3.12 om.; Ñ2 98; V1 72; B1 D9 97; B3 99; B4 T4 101; D1.4 85; D3 90; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 93; T3 100; M6 91; M8 92. —After colophon, D3 concludes with राम:; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नम: ।; G M2.5.8 with श्रीरामाय नम: and M10 with श्रीरामचन्द्राय नम:.

८५

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ।
यथोक्तमृषिणा पूर्वं तत्र तत्राभ्यगायताम् ॥ १
तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वचर्यां ततस्ततः ।
अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २
प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धां तन्त्रीलयसमन्विताम् ।
बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३
अथ कर्मान्तरे राजा समानीय महामुनीन् ।
पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४

G. 7. 101. 4
B. 7. 94. 4
L. 7. 96. 4

85

1 a) Ñ2 V3 B1.2 तस्यां(V3 °तो) रात्र्यां; D5 ततो निशि (for तौ रजन्यां). Ś1.3 Ñ2 V3 B1.2 D8.12 व्यतीतायां; M6 निवृत्तायां (for प्रभातायां). V2 (*sup. lin.* also as in Ñ2) B3.4 ततो रजन्यां व्युष्टायां. —b) M1 स्नात्वा (for स्नातौ). —c) B3 D2.9 T1.2 G3 M3.4.6 सर्वं (for पूर्वं). —d) V2 D6.7(marg.).10.11 सर्वं; B4 ततस् (for first तत्र). B4 ताव् (for second तत्र). V1 [आ]शु गा°; B2 [अ]थ गा°; M10 ह्यगा° (for [अ]भ्यगायताम्). B3 D6.7.10.11 तत्रोप(B3 ताश्याम)गायतां; D5 [ए]व चाभ्यगायतां.

2 a) M4 om. (subm.); M6.7 स (for तां). B1.3.4 T2 च; M6 तु (for स). Ñ1 D9 M7 शुश्राव च(Ñ1 तु); D2 शुश्रुवे च (for स शुश्राव). —b) B3 ह्यात्मचर्यां; M4 पूर्वाचारान् ; Ct*p* as in text (for पूर्वचर्यां). Ś V3 D8.12 शुभां (for ततः). V2 (m. also as in text) B1.2 कथां दिव्याद्भुतोपमां; D10.11 T1.2 G3 M1.3.6 Ct पूर्वाचार्य(T1 M3 पूर्वां चर्यां)विनिर्मितां. —c) T1.2 G3 M3 अपूर्व-; Cv.m.g.t as in text (for अपूर्वां). Ñ2 B1.4 D1.3.4 T1 G3 पाठ°; B2 प्राच्य°; B3 श्लोक°; D2 °जातां; D5 पद°; D9 काव्य°; T2 °जातं; T3 अथ जातिं; G1 M3.7 पद्य°; Cv.g as in text (for पाठ्यजातिं). Ś D8.12 अपूर्वौ दृश्यते बालौ; V3 (with hiatus) दृश्यते उद्भुतौ बालौ. —d) T1 G3 स्नेहेन; Cg.t as in text (for गेयेन). Ś D8.12 समुपप्लुतौ; Ñ V B D1–5.9 T3.4 समभिप्लुतां(V2 °तं; V3 °तौ); Cm.t as in text (for समलंकृताम्). ❀ Ct : पाठ्यजातिं पाठ्यस्य गेयस्य जातिं षड्जादिस्वरूपामिति कतकः । 'पाठ्यजातं' इति पठित्वा पाठ्यं नाम गानाधारस्य केवलवाक्यस्य स्वरूपोच्चारणमात्रमिति तीर्थ आह. ❀

3 a) D6 वृद्धां; T1.2 G3 M3 Ct युक्तां; Cm as in text (for बद्धां). Ś D8.12 स्वरैस्तु सप्तभिर्बद्धं; Ñ2 V2.3 B स्वैरश्च सप्तभिर्बद्धां. —b) Ś D8.12 -समन्वितं. —c) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 बालयो (for बालाभ्यां). —d) Ś Ñ V B1.2 D1–5.8.9.12 T3.4 कौ(D3 कु)तूहलमुपेयिवान् .

4 a) Ñ2 V2 B1.2 ततः (for अथ). Ś V1 D8.12 M6 रामः (for राजा). —b) Ñ2 D7.10.11 T3.4 समाहूय; D6 समादाय (for °नीय). B3.4 विप्रानाहूय सर्वशः. —After 4^{ab}, D1.3.4 ins. :

1312* ऋषिवाटेषु सर्वेषु कारयामास वाटकम् ।

[D3 ऋषिवासेषु मुख्येषु (for the prior half) and राघवः (for वाटकम्).]

—c) Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 राज्ञश्चैव (for पार्थिवांश्च). Ś V3 D3.8.12 M9 नरव्याघ्रान्; D5 महाभागः; M5 नरश्रेष्ठः (for नरव्याघ्रः). —M6 om. 4^{d}. —d) T2 प्रथितान् (for पण्डितान्). B3.4 transp. पण्डितान् and नैगमांस्. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 पंडितांश्चैव नैगमान् . —After 4, V3 B T2 G3 M1.3 ins.; Ñ2 D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M2.4.5.7.8.9 (l. 1 only).10 ins. after 5^{ab}; T1 subst. l. 1 only for 5^{ab}; M6 cont. after 1314* :

1313* स्वराणां लक्षणज्ञांश्च औत्सुक्याद्द्विजसत्तमान् ।
पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दःसु परिनिष्ठितान् ।
कलामात्राविशेषज्ञाञ्ज्योतिषे च परं गतान् ।
क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ।
भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैरुक्तांश्च विशेषतः ।
हेतूपचारकुशलान्वचने चापि हैतुकान् ।

[M6 om. l. 1. Note hiatus between the two halves. —(l. 1) V2 तु (for च). Ñ2 D10.11 T3.4 G1 M1 Cm.g.t उ(T3.4 ह्यु)त्सुकान् ; D6 हैतुकान् ; D7 ह्यौत्सुक्याद् ; M8 औद्विक्याद् (sic) (for औत्सुक्याद्). Ñ2 V2 B1.3 -पुंगवान् (for -सत्तमान्). —G2 om. l. 2–4. —(l. 2) B1.3.4 M2.8 पद-; Cg.t as above (for पाद-). B2 -समानज्ञांश् (for -समासज्ञांश्). V2 B3 शब्देन; B1.4 शब्दैश्च; M5 शब्देषु; G (ed.) शब्दे च; Cg.t as above (for छन्दःसु). —(l. 3) T2.4 M3.8 काल-; M6 तथा; Cm.g.t as above (for कला-). Ñ2 V2 B1–3 D7.10 T3.4 G3 M1.4 -मात्र-; Cg.t as above (for -मात्रा-). Ñ2 V2 B G3 M3.6 Cm.g.t -विभाग(V2 B4 °व; B3 °*)ज्ञा(B2.3 °स्ता)न् (for -विशेषज्ञान्). —After the prior half, B4 reads erroneously the post. half of l. 1 in marg. Ñ2 B1 परिनिष्ठि(B1 °संग)तान् ; D6.7 T3.4 M3 च सुनिष्ठितान् ; M2 चाविशिक्षितान् ; Cg.t cites as above (for च परं गतान्). —(l. 4) G3 त्रिधा; Cm.g as above (for क्रिया-). B1 -कर्म- (for -कल्प-). —B3 om. from the post. half up to the prior half of l. 5. M5 कथा- (for तथा). Ñ2 V2 B1 वाक्य-; D7.10.11 T2–4 G1 Ct कार्य-; Cg as above (for काव्य-). M1 द्विजान् (for जनान्). D6.7.10.11 T3.4 Ct -विशारदान् ; Cg*p* as above (for -विदो जनान्). —D6.7.10.11 T3.4 om. l. 5. V2 repeats l. 5 after 6^{ab}. —(l. 5) V2 (second time)

G. 7. 101. 7
B. 7. 94. 5
L. 7. 96. 5

पौराणिकाञ्शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः ।
एतान्सर्वान्समानीय गातारौ समवेशयत् ॥ ५

हृष्टा ऋषिगणास्तत्र पार्थिवाश्च महौजसः ।
पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ ॥ ६

परस्परमथोचुस्ते सर्व एव समं ततः ।
उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोद्धृतौ ॥ ७

जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि ।
विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥ ८

M5 भाष्यज्ञान्; B1 G3 M1.2.8 भाषज्ञान; G2 भावज्ञान्; Cm.g as above (for भाषाज्ञान्). Ñ2 V2 (both times) B4 निगदांश्चैव; B1.2 M6 नैगमांश्चैव; T2 G1.3 M3 इंगितज्ञांश्च; M2 निश्चयज्ञांश्च (for निगमज्ञांश्च). G2 नैरूतौ; K (ed.) नैगमांश् (for नैऋक्तांश्). M3 [अ]प्यशेषत: (for विशेषत:). Ñ2 V2 (both times) B1.2.4 गीतनृत्य(B1.2 नृत्यगीत)विशारदान् (for the post. half). —Ñ2 V2 B M6 om. l. 6. —(l. 6) G3 M1 वा (for च). T2 G1.2 M1.2.5.10 हेतुकान्; Cv.g.t as above (for हैतुकान्). D6.7.10.11 T3.4 हैतुकांश्च बहुश्रुतान् (for the post. half).]

—Thereafter, D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M2.4.5.10 cont.; T2 G3 M1.3.6 subst. for 5^{ab}:

1314* छन्दोविद: पुराणज्ञान्वृद्धांश्च द्विजसत्तमान् ।

[D10.11 वैदिकान्; T3.4 अन्यांश्च (for वृद्धांश्च).]

—D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M2.4.5.10 further cont.; T1 M6–9 cont. after 1313*; T2 G3 M1.3 cont. after 1314*:

1315* लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वांश्चित्रज्ञांश्च विशेषत: ।
वृत्तिज्ञानथ सूत्रज्ञान्गीतनृत्तविशारदान् ।

[M4.6.8 om. l. 1. D6.7.10.11 T3.4 read l. 1 after l. 1 of 1313*. —(l. 1) D6 G गंधर्वांश्; D7 T1.3.4 M3 गांधर्वै (for गान्धर्वांश्). D6.7 भाषाज्ञांश्; D10.11 नैगमांश्; T3.4 भाष्यज्ञांश् (for चित्रज्ञांश्). —(l. 2) D6.7 T4 G1 M1 वृत्तज्ञान्; D10.11 T3 चित्रज्ञान् (for वृत्तिज्ञान्). D6.7 T3.4 कल्प-; D10.11 वृत्त- (for अथ). D6 T1 -वृत्त-; D7.10.11 T3 -नृत्य-; M3 -वृत्ति- (for -नृत्त-).]

—Thereafter, B (ed.; within brackets) K (ed.) further cont.:

1316* शास्त्रज्ञान्नीतिनिपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् ।

[B (ed.) -प्रकाशकान् (for -प्रबोध°).]

5 V2 repeats 5^{ab} after 6^{ab} preceded by l. 5 of 1313*. —^{a}) V1 वेदविदो; V2 (first time) B3.4 च विविधान्; D1.2.4.7 छंदविदो (for शब्दविदो). Ś Ñ2 V2 (second time).3 B1.2 D8.12 ये च (B2 तु) पौराणिका वृद्धास्. —^{b}) Ś V2 (second time) B1.2 D8.12 तत्र ये च; Ñ2 यज्ञे ये च; V3 ये च तत्र; D6.7.10.11 ये वृद्धाश्च (for ये च वृद्धा). —For 5^{ab}, T1 subst. l. 1 only of 1313*; while T2 G3 M1.3.6 subst. 1314*. —After 5^{ab}, Ñ2 D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M2.4.5.7.8.9 (l. 1 only).10 ins. 1313*. —^{c}) Ś V3 D8.12 सर्वांस्; Ñ2 B3.4 D2.9 एवं; D1.3–5 स तान् (for एतान्). Ś D8.12 तांश्च; V3 तान्स (for सर्वान्). Ñ2 B1.2 M6 समाहूय (for °नीय). —^{d}) D6 T1.2 G3 M3 गायंतौ; M1 भ्रातरौ; M6 गेये तान् (for गातारौ). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 संप्रवेशयत; D6 G2.3 M2 (after corr. *sec. m.*).10 समचोदयत्; L (ed.) संप्रावेशयत् (unmetric); Ct as in text (for समवेशयत्). —After 5, D6.7.10.11 (D10.11 9–10 only) read 9–12.

6 ^{a}) G3 damaged up to ग. T1.2 M6 प्रहृष्टर्षि- (for हृष्टा ऋषि-). M6 ते तु (for तत्र). D6.7.10.11 K (ed.) हृष्टा (K [ed.] दृष्ट्वा) मुनिगणा: सर्वे; M3 प्रहृष्टा ऋषयस्तत्र; M9 (with hiatus) दृष्ट्वा अपि गुणांस्तत्र. —^{b}) G1.2 पार्थिवांश्. T1.2 G3 M3 [अ]मितौजस:; G1 विशेषत: (for महौजस:). —For 6^{ab}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1317* ते प्रहृष्टा ऋषिगणा राजानश्च महाबला: ।

[Ñ V1.3 B1.2 ते प्रविष्टा; V2 B3.4 उपविष्टा; T4 तत्र हृष्टा (for ते प्रहृष्टा). Ñ1 रुषि-; D1.3–5 T3.4 मुनि- (for ऋषि-). V2 (before corr. as above) B3.4 महौजस:.]

—After 6^{ab}, V2 repeats l. 5 of 1313* and 5^{ab}.

—^{c}) D7 (with hiatus) पिबंति. T1 damaged from र्भ्यां up to पर in 7^{a}. D6.7.10.11 चक्षुर्भि:; M6 नेत्राभ्यां (for चक्षुर्भ्यां). Ś V3 D8.12 वे (Ś2 V3 वी)क्षंते सततं नेत्रै; Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 प्रेक्षंत: (T3.4 °ते) सततं तत्र. —^{d}) T2 M8–10 गायनौ; M1 यूनथौ (sic); M5 गंडकौ (for गायकौ). Ś V3 D8 राघवं दारकं; D12 दारकौ राघवं (for राजानं गायकौ). Ñ1 V1 D1.3–5 T3.4 तौ च (T3.4 चैव) दारकौ (for गायकौ च तौ). Ñ2 V2 B पश्यंतश्च (B3 °ति च; B4 °ति स्म) कुशीलवौ; D2.9 गातारौ तत्र दारकौ; D6.7.10.11 M6 पश्यंति स्म (D7 च) मुहुर्मुहु:.

7 T1 damaged up to पर in ^{a} (cf. v.l. 6). G2 om. 7–8^{b}. —^{a}) Ś V3 D8.12 च (for ते). B3.4 इदं प्रोचु: (for अथोचुस्ते). Ñ2 V2 B1.2 D6.7.10.11 ऊचु: परस्परं चेदं (Ñ2 V2 B1.2 चैव); M6 ते परस्परमूचुश्च. —^{b}) Ś Ñ2 V2.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 समागता: (B4 °तान्); N1 महारथा:; V1 महाबला:; D6.7.10.11 समाहिता:; K (ed) समंतत: (for समं तत:). —^{c}) D1 इमौ च (hypm.); D3–5 T3.4 इमौ (for उभौ). D2 परम-; D9 तु राम- (for रामस्य). —^{d}) Ś D8.12 दीपाद्दीपाद्; B4 T1.2.4 G3 M1–4.6.8–10 बिंबाद्बिंबात् (for बिम्बाद्बिम्बम्). B4 [उ]द्गतौ; T2 (also as in text) M3 [उ]त्थितौ; Ct as in text (for [उ]द्धृतौ).

8 G3 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). —^{a}) D6 illeg.; D7

तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् ।
गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ ९
ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ।
न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गेयसम्पदा ॥ १०
प्रवृत्तमादितः पूर्वं सर्गान्नारददर्शनात् ।
ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ ११
ततोऽपराह्णसमये राघवः समभाषत ।
श्रुत्वा विंशतिसर्गांस्तान्भरतं भ्रातृवत्सलः ॥ १२
अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ।
ददस्व शीघ्रं काकुत्स्थ बालयोर्मा वृथा श्रमः ॥ १३ G. 7. 101. 16 B. 7. 94. 18 L. 7. 96. 13

वन्यौ तौ; G (ed.) जटिनौ; Ct as in text (for जटिलौ). Ś D8 चैव रुचिरौ; D12 * * नाज्ञास्यंश्च (sic) (for यदि न स्यातां). —^{b}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 चीर(Ñ V1.2 B1–3 D1.4 न वा; V3 यदि; B4 D3.5 T3.4 न च)वल्कलधारिणौ. —^{c}) B3.4 विशेषो. Ś V1 D8.12 G1 M2.4.6.8.9 [अ]वगच्छामो; Ñ2 B4 °गम्येत; D1.4 [अ]ध्य°; Ct as in text (for [अ]धिगच्छामो). —^{d}) B3.4 (both with hiatus) अनयो; T2 M9 गायंतौ; M6 उभयो; M8 गायकौ; Ct as in text (for गायतो). M7 अस्य राघवे; Ct as in text (for राघवस्य च). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 राघवस्यान(Ś1 Ñ1 °स्य त; Ś2.3 D8.12 °स्याव)योस्तथा(D12 °स्तदा; T3.4 °रपि); Ñ2 V2.3 B1.2 राघवस्याथ(B2 °पि) बालयोः. —After 8, D6.7.10.11 ins.:

1318* एवं प्रभाषमाणेषु पौरजानपदेषु च ।

9 For sequence in D6.7.10.11, cf. v.l. 5. —^{a}) Ś D8.12 तथा प्र-; L (ed.) तथा च (for तेषां सं-). D7 -वसतां (for -वदताम्). Ś Ñ1 V3 D1–3.5.8.12 T2 G1.3 M1–3 एव; D6.7.10.11 T1 तत्र (for एवं). —^{b}) Ñ2 B3.4 विस्मितात्मनां (for हर्षवर्धनम्). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 विस्मितानां परस्परं. —B2 om. 9^{cd}. —^{c}) B1 आरेभतुस्; D6 चक्रमतुस् (for प्रचक्रतुस्). M8 तस्य (for तत्र). Ś Ñ V1.3 D8.12 उपचक्रामतुर्गेतुं(Ñ1 °गीतिं; V3 °गेयं); V2 गीयमाने ततस्तत्र; B3.4 D1–5.9 T3.4 उपचक्र(D1.4.9 °क्रा)मतुर्गातुं(B3.4 °तुः स्थातुं; D2 °तुर्दातुं); M6 गेयं समलयं बालौ. —^{d}) G1 ऋषि- (for मुनि-).

10 For sequence in D6.7.10.11, cf. v.l. 5. —^{a}) B2 सर्वत्र; D9 प्रभृत्तौ (sic) (for प्रवृत्तं). —^{b}) V2.3 D3 गंधर्वम्. Ś V2.3 D5.8 इति (for अति-). —^{c}) M3 तृप्ति- (for तृप्तिं). T1.2 G3 M3 गताः (for ययुः). —^{d}) T1.2 G3 M3 गान-; G2 गीत- (for गेय-). M1 -संपदं. —For 10^{cd}, Ś Ñ V B1.2.4 D1–5.8.9.12 subst.; while B3 (repeats after 11^{ab}) T3.4 ins. after 10:

1319* श्लोकै रामायणं बद्धं विचित्रपदमर्थवत् ।

[Ś Ñ V B1–3(B3 both times).4 D2.5 श्लोके (for श्लोकै). T3.4 बद्धा (for बद्धं). B3 (second time) विविधं परम् (for विचित्रपदम्).]

11 For sequence in D6.7, cf. v.l. 5. —^{a}) Ś V1 D2.8.9.12 प्रवृत्तिम्. Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 कृत्वा; D6.7.10.11 Cg पूर्व-; Ck as in text (for पूर्वं). —^{b}) Ś D8.12 सर्गे; Ñ V2.3 B D5.10.11 T2.3 G2.3 M7 Cg सर्गं; V1 D1.3.4 सर्वं (for सर्गान्). Ś D8 -दर्शितां; Ñ V1.2 B D1–5.9 T2 -दर्शनं; V3 D10–12 G2 Cg -दर्शितं; M6 -भूषितान्; Cm as in text (for -दर्शनात्). —After 11^{ab}, B3 repeats 1319*. —^{c}) M6 तत्र (for ततः). D1.3 M2 सर्वान् (for सर्गांश्च). Ñ1 V1 D1.3.4.9 वै; D2 वा; D5 तु (for च). T3.4 सर्गाणां (for सर्गांश्च). —^{d}) Ś Ñ V B2 D2–5.8.9.12 T3.4 विंशतिं ताव्(Ñ1 V1 D2.9 T3.4 सम्-) (for यावद्विंशति). D1 विंशतिं तावद्गायतां (unmetric). ❀ Ct: तत्र गेये नारददर्शितं पूर्वसर्गमादितः प्रवृत्तं कृत्वा ततःप्रभृति यावद्विंशतिसर्गानगायताम्। अनेन प्रत्यहं संक्षेपरामायणमादितः कृत्वा यावद्रामायणसमाप्तिविंशतिसर्गाणां गानमिति तीर्थः. ❀ —After 11, Ñ2 V2 B1.2 ins.:

1320* स्वरैश्च सप्तभिर्बद्धांस्तन्त्रीलयसमन्वितान् ।

[Cf. I.4.7^{cd}.]

12 For sequence in D6.7, cf. v.l. 5. —^{a}) B1 तथा; B2 अथ (for ततो). B1 M1.8 [ऽ]पराह्णे (for ऽपराह्ण-). —^{b}) Ś B2 D8.12 G2 M5.10 प्रत्यभाषत. —^{c}) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 तं; Ñ1 T3.4 वै; G1 स (for तान्). B3.4 श्रुत्वा स विंशतिं सर्गान्; D6.7 T1.2 G3 M1–3.6–9 श्रुत्वा विंशतिकं(M1.2.6–9 °मं) सर्गं; G2 M4.5.10 तच्छ्रु(G2 तं श्रु)त्वा विंशतिं सर्गान् (G2 °तिं सर्गं; M4 °तिमं सर्गं [hypm.]). —^{d}) Ñ2 V2 B1–3 D10.11 भ्रातरं (for भरतं). Ś Ñ V B1.3.4 D1–5.8.9.11.12 भ्रातृवत्सलं(D2.9 °नंदनं); B2 केकयीसुतं (for भ्रातृवत्सलः). D6.7 T1.2 G M1–5.7–10 कौतूहलसमन्वितः(M7 °तं); M6 हर्षेण परमान्वितः.

13 ^{a}) Ś Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 आभ्यां(D8 °दौ) दश- (for अष्टादश-). L (ed.) -सहस्रं तु. —^{b}) Ś V2.3 B1.2 D8.12 सुवर्णं तत्(V2 त्वं; V3 हि; B1 च; B2 तु) (for सुवर्णस्य). Ś Ñ2 V2 B D8.12 कृताकु(B3 °ङ्कु)तं; Ñ1 V1 D1–5.9 T4 M5 महामते(M5 °मुने); V3 परस्परं (for महात्मनोः). —^{cd}) Ñ2 V2 B4 D10.11 प्रयच्छ; D5 दिशस्व (for ददस्व). M8 सौमित्रे (for काकुत्स्थ). M7 वृथाश्रमं. Ś Ñ2 V3 D8.12 यद्वान्यदपि कांक्षितं; Ñ1 V1 D1.3–5 T3.4 यद्वा(T3.4 °दा)भ्याम(D5 °सम)सिकांक्षितं; V2 B D2.9–11 यद्(B1.2 D9 °वा; B3.4 °द्वा)न्यद(D2 °म)सि(B2 °पि)कांक्षितं (for ^{d}). M6 आभ्यां ददत वै शीघ्रं बालाभ्यां मा वृथाश्रमं. —For 13^{cd}, D6.7 subst.; whil D10.11 ins. after 13:

G. 7. 101. 17 B. 7. 94. 19 L. 7. 96. 15 दीयमानं सुवर्णं तन्नागृह्णीतां कुशीलवौ ।
ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ।। १४
वन्येन फलमूलेन निरतौ स्वो वनौकसौ ।
सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ।। १५
तथा तयोः प्रब्रुवतोः कौतूहलसमन्विताः ।
श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ।। १६
तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः ।
पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ।। १७
किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ।
कर्ता काव्यस्य महतः को वासौ मुनिपुंगवः ।। १८

1321* ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् ।

—After 13, Ñ2 V2 B2–4 L (ed.) ins.:

1322* एवमुक्तस्तु रामेण भरतः कैकयीसुतः ।
यथाज्ञप्तं नरेन्द्रेण तत्ताभ्यां दातुमुद्यतः ।

[(l. 1) V2 B2 केकयी- (for कैकयी-). —(l. 2) Ñ2 यच्चाज्ञप्तं; B2 यथाज्ञप्तस् (for यथाज्ञप्तं). B2 तु रामेण (for नरेन्द्रेण). L (ed.) तत्राभ्यां (for तत्ताभ्यां). B2 दातुमुत्तमं; B3 तु समुद्गतं (for दातुमुद्यतः).]

14 ^{a}) Ś1 देयमानं (sic); Ś2.3 D8.12 द्योतमानं; Ñ1 °माने (for दीयमानं). Ñ1 सुवर्णे. Ś Ñ1 V1 B4 D1–4.6–12 T3.4 तु; Ñ2 V2.3 B1–3 च; G1 तौ (for तन्). —^{b}) G1.3 M8 न गृह्णीतां (for नागृह्णीतां). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 न तौ (Ñ1 V1 D1–5 T3.4 तज्) जगृहतुस्तदा. —^{cd}) Ñ1 स्म; D2.9 तु (for च). B1 ऊचेचतुः (sic) (for ऊचतुश्च). Ś Ñ2 V3 D8.12 हिरण्यैर्हि (V3 °श्च); Ñ1 V1 D2.9 T3.4 ततस्तौ तु (D2 वा); V2 marg.; B1 सुवर्णेन; B2 हि राज्येन; D1.3–5 तदा तौ तु (for महात्मानौ). D6.7 M1 एतेन (for अनेन). Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3.4 धनेन तौ (D1.4 च; D2 वा; D5 *; D9 वां; T3.4 नौ); D3 *** नौ; M8 सुविस्मितौ (for [इ]ति विस्मितौ). Ś Ñ2 V3 B1.2 D8.12 किं करिष्याव (Ś3 D8.12 °म) इत्यपि (B1 °त्युत); V2 (marg.) B3.4 किं धनेन विशांपते; M5 नेति नेति च सस्मितौ (for ^{d}). M6 (with hiatus) किमनेन करिष्यावो महात्मन्न तथा उभौ.

15 ^{a}) D2 अन्येन (for वन्येन). V2 B3.4 वन्येषु फलमूलेषु. —^{b}) D6.7 G2 M5.10 नियतौ; Cg.k.t as in text (for निरतौ). M8 स- (sic); M9 om. (subm.); M10 स्व- (for स्वो). D6.7.10.11 वनवासिनौ (for स्वो वनौकसौ). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 निर (D2 रचि) तानां वनौकसां (V3 **** [lacuna]; D3.5 तपस्विनां). —^{d}) D6.7 M4.7 करिष्यामहे. M5 वयं (sic) (for वने). —For 15^{cd}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1323* किमस्माकं सुवर्णेन हिरण्येनापि वा पुनः ।

[Ś Ñ2 V B4 D8.12 T3.4 transp. सुवर्णेन and हिरण्येन. Ś1 तथा नृप; Ś2.3 Ñ2 V2 B D8.12 [अ]पि वा नृप (Ñ2 राघव); V3 नराधिप (for [अ]पि वा पुनः).]

16 V2 reads ^{a} in marg. —^{a}) Ñ2 B3 G2 प्रवदतोः; M6.10 तु ब्रुवतोः (for प्रब्रुवतोः). Ś V1.2 (before corr.).3 B1.2 D1–4.8.9.12 तयोस्तु ब्रुवतोस्तत्र (D1.3.4 °तोरेवं); Ñ1 तयोस्तु वचनं श्रुत्वा; D5 तयोस्तद्वदतोरेव. —Ñ2 om. 16^{bc}. —^{b}) K (ed.) कुतूहल-. Ś Ñ1 B4 D2.8.9.12 M10 -समन्वितः; V1 D1.3–5 -समन्वितान् (for -समन्विताः). —D10 om. (hapl.?) 16^{cd}. —^{d}) Ñ illeg.; G2 सु*स्मिताः; M6 श्रुतस्य वै (for सुविस्मिताः). —For 16^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 subst.; T3.4 ins. after 16:

1324* सदस्यात्राघवः प्रेक्ष्य सर्वानेव महौजसः ।
[Ś V3 D2.8.9.12 वनौकसः (for महौजसः).];

while, B3.4 G (ed.) subst. for 16^{cd}; Ñ2 V2 (after 16^{ab}) B2 ins. after 16:

1325* राघवस्ते च राजानः श्रोतारस्तत्र चापरे ।
विस्मयं परमं गत्वा मुहूर्तं ध्यानतत्पराः ।

[B2 om. l. 1. —Ñ2 om. l. 2. —(l. 2) B3 ज्ञात्वा (for गत्वा). G (ed.) -तत्परः (for -तत्पराः).]

17 ^{a}) Ñ2 B2–4 तयोश्; D2 कस्य (for तस्य). Ñ2 B3.4 चा (B4 आ) गमनं (for चैवागमं). D2 नाम; D5 सर्वं (for रामः). D9 कोस्य वागमयन्नाम. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 परमाद्भुतं; Ñ2 महदद्भुतं; B3.4 च समुद्भवं (for श्रोतुमुत्सुकः). —^{c}) T1.2 M3 सु- (for तौ). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D1–5.8.9.12 प्रमाणं चैव पप्रच्छ (V3 गेयस्य). —^{d}) Ñ1 D1–5 तदा तौ; B3.4 तौ तदा; D9 वदतं; G1.2 M2.5.8–10 तदोभौ; M4 ततोभौ (for तावुभौ). ❀ Ct: तौ ताविति वीप्सा. ❀ —For 17^{c}–18^{b}, Ñ2 V2 B1.2 M6 subst. 1326*.

18 G3 damaged for ^{a}. —^{ab}) T2 G3 M3.5 महात्मनोः (M3 °नौ [sic]) (for महात्मनः). Ś V3 D8.12 अस्य निष्ठा कृता केन काव्यस्य सुमहात्मना (V3 °तपाः). —For 17^{c}–18^{b}, Ñ2 V2 B1.2 M6 subst.; Ñ1 V1 D1–5.9 subst. l. 2, B3 l. 3 and B4 l. 2–3 only for 18^{ab}:

1326* किंप्रमाणमिदं काव्यमिति पप्रच्छ तावुभौ ।
कस्मिन्निष्ठागतं काव्यं कुतश्चैव प्रवर्तितम् ।
केन चैव कृतं वत्सौ केन चैव प्रकाशितम् ।

[V2 reads l. 1 in marg. —(l. 1) prior half = 18^{a}. B3 वाक्यम् (for काव्यम्). M6 शिशू (for उभौ). —B1 om. l. 2. —(l. 2) V1 तस्मिन्. V1 D1.3–5 निष्ठां गतं; M6 निगदितं (for निष्ठागतं). Ñ1 V1 D1–4.9 को वास्य सु (V1 °व्यस्य) महातपाः; D5 को वा साधुर्महायशाः; M6 प्रतिष्ठा सुमहात्मनि (for the post. half). —(l. 3) Ñ2 पूर्वं; B2 वासौ (for वत्सौ).]

पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ।
वाल्मीकिर्भगवान्कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंनिधिम् ।
येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ १९

आदिप्रभृति राजेन्द्र पञ्च सर्गशतानि च ।
प्रतिष्ठा जीवितं यावत्तावद्राजञ्शुभाशुभम् ॥ २०

G. 7. 101. 0
B. 7. 94. 27
L. 7. 96. 21

—^{d}) Ś B D8.12 कश्चासौ; Ñ2 V2.3 D1–4.9–11 T1.2 G3 M3.5–7 Ct क चासौ; D5 कुत्रवासौ; T4 शुभस्य; M1 क वासौ (for को वासौ). V2 (*sup. lin.* also as in text) -दारुण: (for -पुंगव:). ❀ Cv : को वासौ मुनिपुंगव इति पाठः. ❀

19 ^{a}) M6 पृच्छंतं तं रघुश्रेष्ठम्. —^{c}) M1.4.7.8 कृत्वा (for कर्ता). —^{d}) D10.11 Cg.k.t -संविधं; M1 -संविधिः; M2.4.7–10 Cm -संविधिं; M5 -संविधौ (for -संनिधिम्). ❀ Ct : '-संविदम्' इति वा पाठ इति कश्चित्. ❀ —M6 om. 19^{ef}. —^{e}) G2 तेन (for येन). M9 [ए]तं (for [इ]दं). T3 रचितं; T4 रुचिरं (for चरितं). —For 19, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 subst.:

1327* पृच्छमानं तु काकुत्स्थं तावूचतुररिंदमौ ।
राजंस्तवेदं चरितं कृतं वाल्मीकिना शुभम् ।

[(l. 1) Ñ2 V2 B पृच्छंतमेवं (B3 °मिति); V1.3 D5.12 पृच्छमानौ तु (for पृच्छमानं तु). V2 B अतंद्रितौ; D1.3–5 अरिंदमं (for अरिंदमौ). Ñ2 ऊचतु ***** (damaged) (for the post. half). —After l. 1, Ñ2 V2 B ins.:

1327(A)* आवां वाल्मीकिशिष्यौ तु तेन सार्धमिहागतौ ।

—(l. 2) B1 तवैव; B2 तदेव (for तवेदं). Ñ2 V2 B1–3 प्रोक्तं (for कृतं).]

—Thereafter, Ñ2 B1.2 cont.; while V2 B4 ins. after 20; B3 ins. after 20^{ab}; D6.7.10.11 S ins. after 19:

1328* संनिबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् ।
उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ।

[(l. 1) G2 M1.2.4–6.8–10 संनि(M1 तेन)बद्धानि (for संनिबद्धं हि). M5.6.10 सहस्राणि च(M6 तु) विंशतिः (for the post. half). Ñ2 V2 B निबद्धानि सहस्राणि श्लोकानां पंचविंशतिः; T1.2 G1.3 M3 चतुर्विंशतिसाहस्रं श्लोकानां च नि(G1 M3 संनि; G3 स सु)बंधनं. —After l. 1, M5 ins.:

1328(A)* चत्वारि च तथान्यानि काव्येऽस्मिन्रघुनन्दन ।

—T3.4 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 B [अ]त्र; M5 [अ]पि (for [ए]व). G1 भावितेन (for भार्गवेण). Ñ2 B यशस्विना; M8 महात्मना (for तपस्विना).]

—Then Ñ2 B1.2 further cont., V2 B4 cont. after 1328*; B3 cont. l. 1 after 1328* and along with D3 ins. l. 2–8 after 20:

1329* प्रहृष्टावूचतुस्तत्र पुरा रामस्य दारकौ ।
तव जन्म च काकुत्स्थ मृत्युर्दशरथस्य च ।
वनवासश्च रामस्य सुग्रीवस्य च दर्शनम् ।
परिक्रिया च या चैव तथा दारापकर्षणम् ।
वालिनश्च वधो घोरः सागरे सेतुबन्धनम् ।
रावणस्य वधश्चैव सर्वमत्र नराधिप ।
एतत्सर्वं भगवता काव्येऽस्मिन्निहितं नृप ।
आवयोरुपदिष्टं च आवाभ्यां चाभिभाषितम् ।

[(l. 1) B2 तौ तु (for तत्र). B2–4 पुरो (for पुरा). —(l. 2) D3 भवतां जन्म (for तव जन्म च). —B4 D3 om. l. 3. Ñ2 damaged for l. 3 (except वन). —(l. 3) After the prior half of l. 3, V2 reads the post. and the prior halves of l. 4. B2 तथा सुग्रीव- (for सुग्रीवस्य च). —Ñ2 B1.2 om. l. 4. —(l. 4) V2 जटायोश्चैव निधनं (for the prior half). B3 तव (for तथा). D3 प्रतिक्रिया यथा चैव तच्च दारापकर्षणं. —(l. 5) B1 लवणांभसि (for सागरे सेतु-). —(l. 6) B4 सर्वत्र च (for सर्वमत्र). —For l. 6, B3.4 D3 subst.; V2 ins. after l. 5:

1329(A)* सह राक्षसकोटीभी रावणस्य वधो महान् ।

—B1 om. l. 7–8. —Ñ2 damaged for l. 8. —(l. 8) Note hiatus between the two halves. B2 व्यपदिष्टं (for उपदिष्टं). D3 वा (for च). B2 प्रकाशितं; B3 [अ]पि शिक्षितं (for [अ]भिभाषितम्). D3 युवाभ्यामभिभाष्यतां (for the post. half).]

20 V3 reads 20 twice. —^{a}) Ś Ñ V1.3 (both times) D1–5.8.9.12 आदौ; B1.3 आदेः (for आदि-). B1 काकुत्स्थ; D6.7.10.11 वै राजन् (for राजेन्द्र). —^{b}) Ś V3 (first time) D8 वै; D3 तु (for च). —After 20^{ab}, D5–7.10.11 ins.:

1330* काण्डानि षट्कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ।

[D5 सप्त. (hypm.) (for षट्).]

—Thereafter they cont.; T G1.2 M2.3(after 20).4–10 ins. after 20^{ab}:

1331* कृतानि गुरुणास्माकमृषिणा चरितं तव ।

[G1 कृतानि (sic) (for ऋषिणा). M7 नृप (for तव).]

—B1 om. 20^c–21. Ñ2 B2 M6.7 om. 20^{cd}. —^{c}) Ś1.2 जीवनं; D6 भूतलं; M8 जीविता (for जीवितं). Ś V3 (both times) D8.12 चैव (for यावत्). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 (both times) D1–4.8.12 तव; V2 B3.4 कृतं; D9 *था (for तावद्). V2 तव; B3.4 तावद्; T1.2 G3 राज्यं; M3 राज्ञां (for राजञ्). Ś V3 (both times) D8.12 कृतं शुभं; V1 यथा शुभं; D5–7 T3 प्रवर्तते; G1 शुभानन (for शुभाशुभम्). D10.11 तावत्सर्वस्य वर्तते; G2 तावत्पापहरं शुभं. —After 20, V2 B4 ins. 1328* and B3 D3 ins. l. 2–8 of 1329*.

G. 7. 101. 29 B. 7. 94 28 L. 7. 96. 22 यदि बुद्धिः कृता राजञ्श्रवणाय महारथ ।
कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥ २१
बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् ।
प्रहृष्टौ जग्मतुर्वासं यत्रासौ मुनिपुंगवः ॥ २२
रामोऽपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः ।
श्रुत्वा तद्गीतमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥ २३

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

21 B1 om. 21 (cf. v.l. 20). —ᵃ) Ś D8 स्थिता (for कृता). —ᵇ) Ś Ñ2 V2.3 B2–4 D8.12 श्रवणे ते (V3 च) (for श्रवणाय). Ś D8 रघूद्वह; Ñ1 V1.3 D1–5.9.12 T3.4 कुलो(V1 **)द्वह; Ñ2 V2 B2–4 कुतूहलात्; G (ed.) कुतूहलं (for महारथ). —ᶜ) D3 कामांतरे; D5 कर्मांतर- (for कर्मान्तरे). D2 M9 क्षीण(meta.)भूतस्; T4 G3 क्षणीभूते(G3 °तं); M10 °भूय; Cg.k.t as in text (for क्षणीभूतस्). B2 कर्मांतरोपेक्षितया. —ᵈ) Ś Ñ V B2.3 D1–5.8.9.12 M6 ततः शृणु; B4 पुनः शृणु; T4 तच्छृणु त्वं; G(ed.) शृणु राजन्; Ct as in text (for तच्छृणुष्व). Ś Ñ V1.2 B2.3 D8.12 महामते; V3 D1–5.9 महाद्युते; B4 महीपते; T2 G2 M2.4–10 सहानुगः; M1 समाहितः (for सहानुजः).

22 ᵇ) G1 अनु- (for चानु-). D3.7.10.11 राघवौ; T1.2 G3 M2.4.7.8 राघवः (for राघवम्). —For 22ᵃᵇ, Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.; while B3 ins. l. 4 only after l. 1 of 1333*:

1332* एवमुक्तस्तु काकुत्स्थो ह्युवाच मुनिदारकौ ।
युवामनुपरोधेन श्रोतुमिच्छामि सर्वशः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनमुभौ तौ मुनिदारकौ ।
विसर्जितौ तु रामेण गातारौ प्रयतात्मना ।

[Ś1 om. (hapl.) l. 2–3. —(l. 3) D5 एतावदुक्त्वा. T3 तावुभौ (by transp.). —(l. 4) Ś V1 D12 T4 मानिना; D8 मुनिना; T3 गंतारौ (for गातारौ). B3 T3 प्रयतात्मनौ.]
—ᶜ) D6.7.10.11 T3.4 स्थानं; T1.2 G M3.5.6.9.10 वाटं (for वासं). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 L (ed.) वासं(L [ed.] °टं) तं(D5.9 तौ) जग्मतुः शीघ्रं. —ᵈ) Ś Ñ1 V1.3 D1.3–12 T3.4 M3.6 यत्रास्ते; D2 जग्राह (for यत्रासौ). Ś Ñ1 D8.12 -सत्तमः (for -पुंगवः). —For 22, Ñ2 V2.3 (l. 1 only for 22ᵃᵇ) B subst.:

1333* एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं यथावन्मुनिदारकौ ।
अभिचक्रामतुर्वासं यत्र वाल्मीकिरावसत् ।

[(l. 1) Ñ2 एवमुक्तस्तु. V3 B3.4 उत्थाय; B1 तत्र तौ (for यथावन्). —(l. 2) V2 (after corr. as above) वासं तं जग्मतुस्तत्र; B3 वासं तज्जग्मतुर्यत्र; B4 आवासं जग्मतुर्यत्र (for the prior half). V2 (after corr. as above) B3.4 वाल्मीकिर्भगवानृषिः (for the post. half).]

23 ᵃ) V3 ऋषिभिः (for मुनिभिः). —ᶜ) T1.2 G3 M3.6 तु (for तद्). Ñ1 V3 D6.7.10.11 M1.2.5 गीति- (for गीत-). Ñ2 V2 B अहो गीतमि(B2 °तिरि)ति प्रोच्य. —ᵈ) T3 G3 M1.6 पर्ण- (for कर्म-). —After 23, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.7–12 T3.4 ins.:

1334* शुश्राव तत्तालजयोपपन्नं
सर्गान्वितं सुस्वरशब्दयुक्तम् ।
तन्त्रीलयव्यञ्जनयोगयुक्तं
कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम् ।

[(l. 1) Ś V3 D8.12 T3.4 श्रुत्वा तु (for शुश्राव). D12 तालमय- (for °लय-). —(l. 2) Ś V3 D8.12 सौष्ठवम्; Ñ1 V1 D1–4.9 सौष्ठव-; D10 सस्वर-; T3.4 संगत- (for सुस्वर-). Ś V3 D8.12 अर्थ-; Ñ1 -कर्म-; D3 -वर्ग- (for -शब्द-). —Ñ1 om. l. 3. —(l. 3) D2.9 -लयं (for -लय-).]

—Thereafter, Ñ1 cont.:

1335* रामायणं स्वचरितं महात्मा ।

—After 23, M7 ins.:

1336* अथ चित्रपदं निशम्य गीतं
लयतन्त्रीसहितं पुराणवृत्तम् ।
पुलकीकृतगात्रयष्टयस्ते
हृदयश्चित्रगता इवावतस्थुः ।

Colophon: —*Sarga name*: Ś Ñ2 V2 B1.3.4 D8.12 गीतश्रवणं(B1 °णो); Ñ1 V1 D1.3.5 काव्यश्रवणं(D5 °णो); V3 B2 गीतिश्रवणं; D2.9 श्रवणवर्णनो; D4 श्रवणं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.8.12 om.; Ñ2 99; V1 73; B1 D9 98; B3 100; B4 T4 102; D1.4 86; D3 91; D5 95; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 94; T3 101; M6 92; M8 93. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G1 M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

८६

रामो बहून्यहान्येव तद्गीतं परमाद्भुतम् ।
शुश्राव मुनिभिः सार्धं राजभिः सह वानरैः ॥ १
तस्मिन्गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ ।
तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥ २
मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३
यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ।
करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ G. 7. 102 9 B. 7. 9 4 L. 7. 97 5

86

Before 1, Ñ2 V2 B1.2.4 ins.; B3 subst. l. 1–2 for 1 and then cont. l. 4–9 :

1337* अहानि सुबहून्येवं रामो गीतमनुत्तमम् ।
शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः ।
श्रुत्वा रामाश्रितं काव्यं सर्वः प्रमुदितो जनः ।
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी मातरश्च याः ।
प्रगृह्य बाहून्दुःखार्ता रुरुदुस्ता महास्वनम् । [5]
सुग्रीवो हनुमांश्चैव नलो नीलस्तथाङ्गदः ।
वर्तमानमिवातीतं तस्मिन्गीते समर्थयन् ।
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
एते ध्यानपराः सर्वे विश्वामित्रश्च कौशिकः ।

[Ñ2 B1.2 om. l. 1–2. —(l. 1) B4 [ए]व. —B4 om. l. 3. —(l. 3) B1.2 वाक्यं (for काव्यं). —(l. 4) Ñ2 B2 वानराश्च ये; B1 च नरास्तु ये (for मातरश्च याः). —B1 transp. l. 5 and 6. —(l. 5) B3 मुखमाच्छाद्य बाहुभ्यां (for the prior half). Ñ2 B2 च; B1 सु- (for ता). B4 -स्वरं (for -स्वनम्). —(l. 6) B1 [ङ्ग]गदस्तथा (by transp.). —B1 om. l. 7–9. —(l. 7) Ñ2 समुन्नयन् (for समर्थयन्). —(l. 9) V2 (m. also as above) गौतमः (for कौशिकः).]

—Thereafter B3 further cont., while V2 ins. after 1 :

1338* तथा प्रवदतां तेषां सर्वेषां च मुहुर्मुहुः ।
कर्मान्तरेषु तद्गेयमनुप्रासं यथाक्षरम् ।

[(l. 1) B3 प्रध्यायतां (for प्रवदतां). —(l. 2) B3 यशस्करं.]

1 ^{a}) M4–8 [ए]वं. —^{b}) M2.6.7 तं गीतं. B4 D6.7.10.11 परमं शुभं. —For 1^{ab}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

1339* एवं बहून्स दिवसान्गेयमद्भुतविस्तरम् ।

[Ñ1 -दुष्करं; V1 T3.4 -दर्शनं; D5 -विश्रुतं (for -विस्तरम्).]

—^{c}) D5 M4 श्रुत्वा च (for शुश्राव). B2 सौमित्रिणा च शुश्राव. —^{d}) D6.7.10.11 पार्थिवैः; M7 जृंभितैः (for राजभिः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 च स-; M6 सर्क्ष- (for सह). Ñ2 B1.2.4 राक्षसैरृक्षवानरैः; V2 ऋक्षवानरराक्षसैः; T1.2 G3 M3 पार्थिवैर्वानरैः सह. —After 1, Ś D8.12 ins. 1340*; V2 ins. 1338*.

2 Ś D8.12 om. 2. —^{a}) Ñ1 सु-; V2 B2.3 T3.4 स; V3 D2.3 च; B1.4 D1.4 [ऽ]थ; Cg.k as in text (for तु). D5 विज्ञातौ (for °य). —^{b}) D2 स तौ (for सीता-). B3 -पुत्र-. —^{c}) Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 तस्यास्तु प(V3 D4.5 पा)र्षदो मध्ये. —^{d}) Ñ1 V1 D1–5.9 T3 रामो वाक्यमुदीरयत् (D1.4 °न्); Ñ2 V2.3 B2 T4 M3 रामो वाक्यम(M3 दूताव)थाब्रवीत्; B3 रामो वाक्यमुवाच ह. —After 2, Ñ V B D1–5.9 T3.4 ins.; while Ś D8.12 ins. after 1 (owing to om.) :

1340* शत्रुघ्नं वीर्यसम्पन्नं हनूमन्तं च वानरम् ।
विभीषणं च धर्मज्ञं सुषेणं च परंतपम् ।

[D12 om. l. 2. —(l. 2) Ś V3 D8 दुर्धर्षं; Ñ1 धर्मात्मा (for धर्मज्ञं). Ñ1 [ए]व वानरं. Ñ2 B1 [अ]रिमर्दनं; V1 illeg.; V2 परस्परं; B2.4 [अ]प्यरिंदमः (B4 °मं); D1.2.4.5.9 परंतपः (for परंतपम्).]

—After 2, D6.7.10.11 ins. :

1341* दूताञ्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ।

[D6 -मनीषिणः; D7 (before corr.; after corr. m. as above) -मनीषिभिः.]

3 M6 om. 3. —^{b}) M7 om. (hapl.) भगवतो. D7.10.11 T1.2 G2.3 M5 Cm.k.t [ऽ]तिके (for ऽन्तिकम्). —For 3–4^{b}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 subst. 1342*.

4 ^{b}) T1.2 G3 M3 सा वि-; T4 तु वि-; M6 गत- (for वीत-). —For 3–4^{b}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 subst. :

1342* भगवन्तं महात्मानं वाल्मीकिमृषिसत्तमम् ।
आनयध्वमिहोदारं ससीतं देवसंमितम् ।
अस्यास्तु पर्षदो मध्ये प्रत्ययं जनकात्मजा ।

[(l. 1) V2 B3 मुनि- (for ऋषि-). B3.4 -पुंगवं (for -सत्तमम्). —B3 om. from l. 2 up to 8^{b}. —(l. 2) Ñ1 महात्मानं (sic) (for इहोदारं). Ñ2 V1 B1.4 -संनिभं (for -संमितम्). —(l. 3) Ñ2 V1.2 B1.2.4 परिषदो; V3 तु पार्षदो. Ñ2 प्रत्यक्षं (for प्रत्ययं).]

—V1 om. (hapl.) 4^{c}–6^{b}. —^{c}) M6 [आ]त्मशुद्धिं च; Cm as in text (for °नः शुद्धिम्). Ś Ñ V2.3 B1.2.4 D1–5.8.9.12 L (ed.) ददातु शुद्धिं(L [ed.] शीघ्रं) विधिवद्. —^{d}) Ś2.3 V2 D8 अनुमान्यं; B2 D3 अनुमन्ये; M6 [अ]प्यनुज्ञाप्य; Cm.g.k.t as in text (for °मान्य). Ñ1 महामतिं (for °मुनिम्).

7. 102. 10 · 7. 95. 5 · 7. 97. 6

छन्दं मुनेस्तु विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् ।
प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५
श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा ।
करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममेह च ॥ ६
श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् ।
दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुंगवः ॥ ७
ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम् ।
ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८
तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् ।
विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९
एवं भवतु भद्रं वो यथा तुष्यति राघवः ।
तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ १०
तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसः ।
प्रत्येत्य राघवं सर्वे मुनिवाक्यं बभाषिरे ॥ ११

---

5 V1 B3 om. 5 (cf. v.l. 4). —^{a}) D6 सर्वं; G1 M10 छंदो; Cm.g.k.t as in text (for छन्दं). Ñ2 V2 B2.4 D7.10.11 T3.4 G1.2 M5.8–10 च (for तु). Ś V3 D8.12 मुनेस्तु (V3 °श्च) मतमाज्ञाय; Ñ1 D1–5.9 ऋषेस्तु (D2.9 °श्च) चित्तं विज्ञाय. —^{b}) D2 मनोगतिं. —^{c}) D5 G3 M4 दातुकामाय. —^{d}) Ñ1 तदा (for ततः). M4 शंसतु; Ct as in text (for शंसत). Ś Ñ V2 B1.2.4 D1–5.8.9.12 मा चिरं (for मे लघु). V3 मानं समभिसंमतं; M6 ऋषेर्दूतान्समाविशत्.

6 B3 om. 6; V1 om. 6^{ab} (for both, cf. v.l. 4). —^{a}) T4 सुरथं (sic) (for शपथं). Ś Ñ1 V3 D8.12 L (ed.) चा(L [ed.] च)रित्रयुक्ता श्वः का(D12 क)ल्ये (Ś2 श्वः काले; Ñ1 चास्त्येमा [sic]); D1–5.9 चारित्र्ययुक्ता (D9 °त्रयुक्तं) साकल्ये(D2.9 तत्कालं; D3.5 साकल्यं). —^{b}) D2.9 जानकी (for मैथिली). —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 पर्षदो मध्ये; B1 G1 परिषदो मध्ये (hypm.); D1.3.4 पार्षदो मध्यं(D3 °ध्ये). —^{d}) M5.7–9 शोधनार्थे. D6.7.10.11 T3.4 [ए]व (for [इ]ह). Ś V3 D8.12 शपथं मम कारणात्; Ñ1 V1 D1–5.9 शपथं शासनान्मम; Ñ2 V2 B1.2.4 चारित्रे प्रति सा पुनः; M6 शोधयंती च पूर्वकान्.

7 B3 om. 7 (cf. v.l. 4). —^{a}) Ñ2 V2.3 B1.2.4 D2.9 [इ]दं; V1 [ए]वं; D5 [ए]व (for [ए]तद्). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 B1 D1–5.8.9.12 M7 वचनं(D5 तद्वाक्यं) परमाद्भुतं. —^{c}) T1.2 G3 दूता वि-; G2 दूतास्ते; M1.6.8 त्वरिताः; M3 दूतास्तु; M7 यथार्यं (for दूताः सं-). D10.11 बादं; T2 G3 स्थानं; M5.10 सर्वे (for वाटं). Ś V3 D8.12 जग्मुस्ते(V3 ते जग्मुर्) ऋषिवाटं तं; Ñ V1.2 B1.2.4 D1–5.9 T3.4 जग्मुस्ते त्वरिता(Ñ1 सहिता; T3.4 त्वरया) वाटं(Ñ2 V2 B1.2.4 तत्र; V1 D3.9 बादं). —^{d}) D6.7.10.11 वै (for [आ]स्ते). Ś Ñ2 V2.3 B1.2.4 D8.12 G (ed.) यत्र प्रा(G [ed.] प्र)चेतसो मुनिः(V2 [after corr.] पुनः).

8 B3 om. 8^{ab} (cf. v.l. 4). —^{a}) Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 अभिवाद्य; D6 T3.4 M2.4.8–10 Cvp तं प्रणम्य. —V2 reads ^{b} in marg. —^{b}) Ś Ñ1 V (V2 after corr. as in text) D1–5.8.9.12 वाल्मीकिम् (for ज्वलन्तम्). Ñ2 V2 (before corr. as in text) B1.2.4 T1 M9 इव पावकं; M5 इव तं प्रभुं (for अमितप्रभम्). —^{c}) M1 damaged for ऊचु. Ś D8.12 तदार्थं वचनं; Ñ1 V1 B2 D1–4.9 T3.4 रामस्य वाक्यानि; V3 तद्राघववचः; D5 वाक्यानि रामस्य (for ते रामवाक्यानि). —^{d}) Ñ1 V1 D1–5.9 श्लक्ष्णानि (for मृदूनि). Ñ2 V2 B1.3.4 रुचिराणि; M5 च मधूनि; Cm.t as in text (for मधुराणि). Ś V3 D7.12 सर्वं आ(V3 °र्वंदा)देशकारिणः; B2 रुचिराणि बहूनि च.

9 ^{a}) Ś Ñ2 B1.2.4 D8.12 तद्वचनं; K (ed.) तद्व्याहृतं; G (ed.) च वचनं (for तद्भाषितं). —T3 om. (hapl.) 9^{b}–14^{a}. —^{b}) M5 मनोगतिं. —^{c}) Ś1.3 D8.12 G2 M10 च; Ś2 D5 M6 स (for सु-). —After 9^{c}, Ś2 erroneously reads 7^{d}. —^{d}) B4 उवाच ह (for अथाब्रवीत्). Ś V3 D8.12 स मुनिर्वाक्यमब्रवीत्.

10 T3 om. 10 (cf. v.l. 9). —^{a}) B1 वो भद्रं (by transp.); D1.4 भद्रं च; M9 भद्रं ते. —^{b}) V2 B2 D6.7.10.11 वदति (for तुष्यति). —^{c}) Ñ1 V1 D1–5.9 T4 करिष्यति तथा सीता. —^{d}) Ś V3 D8.12 देवता. Ś Ñ V1.2 B2–4 D2.3.5.7–12 G2.3 M1–4.7.8.10 स्त्रियः. V3 स्त्रियः पतिः; D1.4 सदा पतिः (for पतिः स्त्रियाः). —After 10, B3 reads 14–15^{b} for the first time, repeating them in their proper place.

11 T3 om. 11 (cf. v.l. 9). —^{a}) Ñ1 यथा; D1.4 इति; M6 तदा; Cg.k.t as in text (for तथा). Ś Ñ1 V1.3 D6.8.12 [उ]क्तं; M10 [उ]क्ते. V2 B4 ऋषिणा; V3 मुनिभिः (for मुनिना). Ś Ñ1 V1 D6–8.12 सर्वं. —Ś2.3 repeat consecutively 11^{bc}. —^{b}) D6.7.10.11 राज- (for राम-). Ñ1 रामं गत्वा. Ś (Ś2.3 both times) D8.12 वनौकसः; M3 °जसं (for महौजसः). —V3 om. 11^{c}–12^{b}. —^{c}) B1 आगत्य; B3 प्रपद्य; D2.9 समेत्य; M1 प्रत्ये * (damaged) (for प्रत्येत्य). D2.9 तत्र; D3.5.10.11 G2 M10 सर्वं; M3 क्षिप्रं (for सर्वे). Ñ2 V2 B सर्वं रामाय (for राघवं सर्वे). —^{d}) V2 B2 D2.9 T2 G M1.2.4–10 मुनेर्. Ś V1 D8.12 तद्(V1 °था)ब्रुवन्; Ñ1 D1–5.9 T4 अथाब्रुवन्; V2 B2.4 G (ed.) न्य(G [ed.] अ)वेदयन्; G3 M4 अभाषिरे (sic) (for बभाषिरे). Ñ2 B1.3 मुनेस्तद्वाक्यमब्रुवन्.

ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः ।
ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२
भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः ।
पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योऽभिकाङ्क्षते ॥ १३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४
राजानश्च महात्मानः प्रशंसन्ति स्म राघवम् ।
उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५
एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वो भूत इति राघवः ।
विसर्जयामास तदा सर्वांस्ताञ्शत्रुसूदनः ॥ १६   G. 7. 102. 21 B. 7. 95. 16 L. 7. 96. 17

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

12 T3 om. 12; V3 om. 12^{ab} (cf. v.l. 9 and 11 respy.). —^{a}) D5 प्रकृष्टं (for प्रहृष्टः). —^{b}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 तेषां (for वाक्यं). Ś D8.12 वचस्तदा; Ñ1 D1–5.9 महात्मनां; Ñ2 B1–3 महामुनेः; B4 M6 महौजसः; M10 महाबलः (for महात्मनः). —^{c}) D8.9 चैव (for तत्र). Ñ1 V1 D1–5.9 तान् (for च). Ś V3 B4 D8.12 सर्वानेव महर्षीस्तान्; Ñ2 V3 B1–3 ऋषीन्सर्वान्प्रमुदितान्. —^{d}) Ñ2 V3 B1–3 पार्थिवांश्च; V3 B4 नृपतींश्च; D1.4.5 राम(D1.4 नान्य [sic]) श्चैव; G3 राज्यं चैव (for राज्ञश्चैव). Ś D8.12 नृपतिश्चैवभाषत.

13 T3 om. 13 (cf. v.l. 9). —^{a}) Ś V3 D8.12 ते सर्वतः; Ñ2 V2 B मुनयश्च (for भगवन्तः). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 च (for वै). D5 M1 भवंतः सह शिष्या वै. —^{b}) M1 वै (for च). Ñ2 V3 B1–3 राजानश्च सहानुगाः. —^{c}) M6 शृण्वंतु (for पश्यन्तु). —^{d}) Ñ1 D5 यच्च (for यश्च). D10.11 T3 G M9 Cm.g.k [ऽ]पि; M4 हि (for ऽभि-). Ñ1 V1 B3 D2.9 [अ]न्योप्यभि-; Ñ2 V2 B1 M6 [अ]न्योपीह; B4 [अ]न्योप्यधि- (for [ए]वान्योऽभि-). Ś V3 B2 D1.3–5.8.12 यश्चान्योप्यभि(B2 °पीह)कांक्षति; D6.7 T1 M3 ये चैवान्येपि कांक्षिणः; T4 ये वै चान्येषु कांक्षिणः.

14 T3 om. 14^{a} (cf. v.l. 9). B3 repeats 14 here (cf. v.l. 10). —^{a}) Ñ2 V3 (after corr. as in text) B1.2.3 (first time) इति (for तस्य). Ś D8.12 M1 तद्भाषितं (for तद्वचनं). —^{b}) Ś D8 शपथं च (D8 om. च [subm.]); B3 (first time) रामस्य सु-; D12 शपथस्थं (for राघवस्य). —^{c}) Ñ1 V1 D1–4.9 मुनि- (for ऋषि-). Ñ1 -मुख्याय; V2 (after corr. m. as in text) D6 -संघानां (for -मुख्यानां). —^{d}) B1.2 T1.2 G1.3 M5.6.8.9 साधुकारो; M3 साधु साधो.

15 B3 repeats 15^{ab} here (cf. v.l. 10). —^{a}) Ś V3 D8.12 राजानं. V3 तु (for च). Ś V3 D8.12 महाबाहुं; Ñ2 V2 B1.2.3(both times).4 M1 नरव्याघ्रं; G2 [अ]परे मर्त्याः; M3 महात्मानं. —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 प्रशशंसुश्च(Ñ1 °सुः स्म). G1 M1.2.4.10 भूमिपं; G2 M5 भूपतिं (for राघवम्). Ñ2 V2 B प्रशशंसू रघूत्तमं. —For ^{cd} cf. 7.52.14^{cd}. —^{c}) Ś V2.3 B4 D8.12 नरव्याघ्र; Ñ2 B1–3 रघुश्रेष्ठ (for नरश्रेष्ठ). —^{d}) M10 त्वयैतद् (for त्वय्येव). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 त्वय्ये(D2 तथै)तदि(B4 °वमि)ति चाब्रुवन्.

16 ^{a}) Ś2 Ñ1 V3 D8.12 स; Ś3 सु- (for वि-). —^{b}) Ñ1 भूते(with hiatus); T3.4 भूयाद् (for भूत). M8 भूतेति च. —^{d}) G1.2 M3.4–7.10 -तापनः (for -सूदनः). —For 16^{cd}, Ś V2.3 B D8.12 subst.:

1343* ऋषयः पार्थिवाश्चैव गातारौ तौ शशंसिरे ।

[V3 B शशंसुर्गायनौ(V2 °नं; B1 °तं) तदा (for the post. half).];

while Ñ V1 D1–5.9 T3.4 subst. for 16^{cd}:

1344* ऋषींश्च पार्थिवांश्चैव गातारौ च व्यसर्जयत् ।

[V1 D1.3–5 ऋषीं(V1 मु *)स्तान्. Ñ1 तौ (for third च). D3 च विसर्जयन्; T3.4 विससर्ज सः.]

—Then Ñ2 cont.; V2 B cont. after 1343*; D7.10.11 ins. after 16:

1345* इति संप्रविचार्य राजसिंहः
श्वो भूते शपथस्य निश्चयम्।
विससर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वा-
न्स महात्मा महतो महानुभावः ।

[(l. 1) B1 संपरिवार्य; B2 तत्परिधार्य; D11 संप्र * चार्य. —(l. 2) B2.4 D7 निश्चयं तं(D7 वै); B3 विनिश्चयं तदा (for निश्चयम्). —(l. 3) B1 om. नृपांश्च. B4 om. सर्वान्.]

—After 16, M7 ins.:

1346* यथाह वाल्मीकिरहं मुनीन्द्र-
स्तथा करिष्यामि न चिन्तनीयम् ।
* * उवाचाप्रतिमप्रभावो
विवेश शय्याभवनं क्षितीशः ।

Colophon: D12 om. —*Sarga name*: Ś D8 रामवाक्यं; Ñ1 V1 D1–4.9 श्वो भूतं(V1 °तः); V2 B3.4 सीताशपथनिश्च(B4 °र्ण)यः; V3 श्वो भूतकः; B1 सीताशपथस्य निश्चयं; B2 D6 शपथनिश्चयः; D5 सीतांगीकारः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.8 om.; Ñ2 100; V1 74; B1 D9 99; B3 101; B4 T4 103; D1.4 87; D3 92; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 95; T3 102; M6 93; M8 94. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G M1.3.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

८७

G. 7. 103. 1
B. 7. 96. 1
L. 7. 98. 1

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः ।
ऋषीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २
अगस्त्योऽथ तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः ।
मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महातपाः ॥ ३
भार्गवश्च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् ।
भरद्वाजश्च तेजस्वी अग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४
एते चान्ये च मुनयो बहवः संशितव्रताः ।
राजानश्च नरव्याघ्राः सर्व एव समागताः ॥ ५

87

D12 cont. the previous Sarga.

1 ^{b}) Ś1 Ñ2 V2.3 B D5.6.9–11 T1.2 M3.5.8.9 यज्ञवाटं. —^{d}) T2 G1.2 M2.4–10 शब्दापयत; Cm.g.k.t शब्दापयति (as in text).—For 1^{cd}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1347* सर्वांस्तानानयामास महर्षींन्रघुनन्दनः ।

[V2 B2–4 आनाययामास; D1.4 T3.4 तानाह्वयामास. Ñ2 ब्रह्मर्षीन् (for महर्षीन्).]

2 ^{a}) M6 वासिष्ठो. —^{b}) D6 कश्यपः. —^{c}) D7.10.11 M6.8 दीर्घतमा; M10 महातेजा (for दीर्घतपा). —^{d}) B1 महायशाः; B3 °नृषिः; T1.2 G3 M3.6 °व्रतः (for महातपाः). —For 2-4, Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. 1348*. —After 2, V2 (before corr.) ins. l. 2 only of 1348*.

3 For 2–4, Ś etc. subst. 1348*. —^{a}) B2.3 अगस्त्यश्च; D6.7.10.11 पुलस्त्योपि. G2 M10 भगवान् (for ऽथ तथा). Ñ2 V2 B1–3 महातेजाः; M6 तदागस्तिः (for तथा शक्तिर्). —^{b}) Ñ2 V2 B2.3 M6 शंभु(M6 शक्ति)र्गार्ग्यश्च; B1 शंतुर्दाल्भ्यस्तु (for भार्गवश्चैव). T1.2 G3 M6 मानवः (T1 °सः) (for वामनः). G1 महातपाः (for [ए]व वामनः). —^{c}) V2 (after corr. m.) ऋषिश्रेष्ठः (for च दीर्घायुर्). —^{d}) Ñ2 V2 B2 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.3–5.7–9 च(B2 सु)महायशाः.

4 ^{a}) V2 D6.7.10.11 G1 M2.4.5.7.8.10 गर्गश्च; G2 गार्ग्यश्च (for भार्गवश्). B1 कांचनश् (for च्यवनश्). B1.3 [अ]पि (for [ए]व). —D7 transp. 4^{b} and the post. half of 1349*. —^{b}) V2 B1–3 भार्गविः (for धर्मवित्). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ñ2 V2 B1–3 ऋचीकश्च महातेजा(V2 °त्मानं [sic]); M6 श्चिनृदी च महाभाग. —^{d}) Ñ2 V2 B1–3 वह्नि-; G2 M3.5 ह्यग्नि- (for अग्नि-). V2 सुप्रतिः; B2 M6 सुव्रतः (for सुप्रभः). —For 2–4, Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.; while V2 (before corr.). ins. l. 2 only after 2:

1348* वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ कश्यपम् ।
दुर्वाससं मुनिवरं विश्वामित्रं च कौशिकम् ।
भृगुमगस्त्यावृषिवरौ शक्तिं गार्ग्यं च वामनम् ।
मार्कण्डेयमृषिश्रेष्ठं मौद्गल्यं च महामुनिम् ।
भार्गवं च्यवनं चैव शतानन्दं च धार्मिकम् । [5]
प्रमतिं च महाभागमग्निपुत्रं च सुव्रतम् ।

[(l. 1) Ñ1 V1.3 B4 D9 T3 काश्यपं. —(l. 2) B4 राघवः (for कौशिकम्). —(l. 3) D5 पुलस्त्य- (hypm.) (for भृगु-). Ñ1 V1 D2.9 अगस्त्यमप्यृषिवरं; B4 T3.4 अगस्त्यं च मुनिश्रेष्ठं (B4 महातेजाः); D1.4 भरद्वाजं मुनिवरं (for the prior half). B4 शंभुं; D3 शुक्रं; D9 रामं (for शक्तिं). T4 गर्गं. V1 D2.9 स- (for च). D1.4 गार्ग्यं च सह; D5 गर्गं भर्गं च. Ñ1 V1 D2.9 T3.4 गालवं (for वामनम्). —(l. 4) T4 मुनिश्रेष्ठं. D3 om. च (subm.). B4 च महामतिं; T3.4 पुलहं तथा. —(l. 5) Ś D8.12 लोहितं; V3 B4 धर्मवित् (for धार्मिकम्). —Ś Ñ1 D8.12 om. l. 6. —(l. 6) V1.3 सुमतिं; B4 विमतिं; D5 प्रमितं; D9 प्रमिर्तिं; T3.4 सुमित्रं (for प्रमतिं). V3 महात्मानम्. B4 अग्नेः पुत्रं; D1.3–5 अत्रिपुत्रं; T3.4 अग्निमित्रं. V1 B4 सुप्रभं (for सुव्रतम्).] —Then T3.4 cont.; while D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 ins. after 4:

1349* नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः ।

[D6 महाबलः; G2 M1.10 °तपाः (for °यशाः).]

—Thereafter B (ed., within brackets) K (ed.) cont.:

1350* कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः ।

5 D6 om. (hapl.?) 5–6^{b}. —^{ab}) G1 [ऽ]पि (for second च). V3 ऋषयो (for मुनयो). Ś V1 D2.4.8.12 बहव ऋषयो; Ñ1 D1.3.5.9 G3 बह्वो ऋषयो (metricausa); Ñ2 V2 B D7.10.11 T G2 M1.3.5–7.10 बह्वो मुनयः (by transp.). Ś Ñ1 V1.3 B4 D2.3.5.8.9.12 विविशुः सभां (D3 °दः); D1.4 विविशुस्तदा (for संशितव्रताः). —V2 B1–3 repeat 5^{cd} before 7. T3.4 M9 read 5^{cd} twice. M6 repeats 5^{cd} for the first time after 7^{ab} (first occurrence) repeating it again after 1352*. —^{c}) B1 (first time) महात्मानः (for नरव्याघ्राः). V2 B1–3 (all second time) D7.10.11 T3.4 M6.9 (T3.4 M6.9 first time) कौतूहलसमाविष्टाः. —^{d}) Ś D8.12 समागमन्; T4 (second time) °हिताः (for समागताः). —For 5^{c}–6^{b}, Ñ2 subst. 1351*. —After 5^{cd} (first occurrence) M6 reads 7^{ab} for the first time repeating it in its proper place.

राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः ।
समाजग्मुर्महात्मानः सर्व एव कुतूहलात् ॥ ६
क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
सीताशपथवीक्षार्थं सर्व एव समागताः ॥ ७
तथा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् ।
श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ ८
तमृषिं पृष्ठतः सीता सान्वगच्छदवाङ्मुखी ।
कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ ९
तां दृष्ट्वा श्रीमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् ।
वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुकारो महानभूत् ॥ १०   G. 7. 103. 10 B. 7. 96. 11 L. 7. 98. 10

6 D_6 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). Ś $D_{8.12}$ T_2 om. (hapl.) 6–7. —^{ab}) B_4 मानवाश्च. B_4 राक्षसाश् (for वानराश्). $\tilde{N}_1$ V B_{1-3} $D_{1-5.9}$ M_6 transp. राक्षसाश् and वानराश्. —For 5^c–6^b, $\tilde{N}_2$ subst.; while $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.3.9}$ $T_{3.4}$ ins. after 7; V_2 $B_{2.4}$ ins. after 6:

1351* नागरश्च जनः सर्वः कौतूहलसमन्वितः ।

[V_2 B_4 मुख्यः (for सर्वः). $\tilde{N}_2$ V_3 नागराश्च जनाः सर्वे; B_2 सागरस्य जलेशोपि (for the prior half). D_3 कुतूहल-. $\tilde{N}_2$ V_3 -समन्विताः.]

—Then V_2 cont.; while $B_{1.3}$ ins. after 6^{ab}; B_2 ins. after 7^{cd} (first occurrence); $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.3.4}$ G $M_{1-5.7-10}$ ins. after 7^{ab}; M_6 ins. after 6 (followed by 5^{cd} third occurrence):

1352* नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।

[V_2 B_{1-3} -दिग्देशजाश्; T_1 $G_{1.3}$ $M_{3.5.8}$ -देशागताश् (for -देशगताश्). M_7 च महा- (for संशित-).]

—Thereafter B (ed., within brackets) K (ed.) cont.:

1353* ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथापरे ।

—After 1351*, B_2 reads 7^{cd} (followed by 1352*) for the first time repeating it in its proper place. —$B_{1.3}$ om. 6^{cd}. —^{cd}) $\tilde{N}$ V $D_{1-5.9}$ समापेतुर्; $B_{2.4}$ समुत्पेतुर् (for समाजग्मुर्). T_1 M_3 महात्मानं. M_1 समुद्भव-; L (ed.) सर्वं एवं. B_2 समागताः; $M_{1.5}$ कुतूहलाः; M_7 महाबलाः; L (ed.) °हलं (for कुतूहलात्). $D_{6.7.10.11}$ M_6 सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात्. —After 6, $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ ins.:

1354* नानादेशनिवासी च जनः कौ(D_3 कु)तूहलान्वितः ।

7 Ś $D_{1.4.5.8.12}$ T_2 om. 7 (except $D_{1.4.5}$, cf. v.l. 6). $\tilde{N}_2$ B_4 $D_{2.9}$ om. 7^{ab}. Before 7, V_2 B_{1-3} repeat 5^{cd}. M_6 reads 7^{ab} for the first time after 5^{cd} (first occurrence) repeating here. —^{ab}) $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ ये च (for चैव). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ D_3 वैश्य(V_3 चैव; D_3 वैश्याः)शूद्राश्च; T_1 M_3 च विशः शूद्राः (for चैव वैश्याश्च). B_1 $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ transp. वैश्याश् and शूद्राश्. $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ D_3 T_1 M_3 शतशोथ; B_2 °श्चापि; G_3 बहवोथ (for शूद्राश्चैव). M_7 समंततः (for सहस्रशः). —After 7^{ab}, $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.3.4}$ G $M_{1-5.7-10}$ ins. 1352*; while, M_6 repeats for the first time 5^{cd} after 7^{ab} (first occurrence). —B_2 repeats 7^{cd} here (cf. v.l. 1351*). —^{c}) D_7 G_2 -वीक्षार्थे. $\tilde{N}$ V $B_{1.3.4}$ $D_{2.3.9}$ $T_{3.4}$ M_6 सीतायाः शपथं द्रष्टुं($\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ दृष्ट्वा; $\tilde{N}_2$ V_3 $B_{1.4}$ प्रेप्सुः; M_6 श्रोतुं); B_2 (second time as in $\tilde{N}_2$) सीतायाः शपथेच्छातः. —^{d}) B_2 तूर्णम् (for सर्व). $\tilde{N}_2$ समाययुः; B_4 °गमन्; $D_{2.9}$ महारथाः (for समागताः). —After 7, $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.3.9}$ $T_{3.4}$ ins. 1351*.

8 ^{a}) $D_{6.7.10.11}$ M_1 तदा; G_3 यथा (for तथा). V_3 तद्भयाकुलं; $D_{1.5}$ सभागतं (for समागतं). $\tilde{N}_1$ om.; T_3 द्रष्टुम् (for सर्वम्). —^{b}) $D_{1.4}$ अचेतनं (for इवाचलम्). —For 8^{ab}, $\tilde{N}_2$ V_2 B_{1-3} M_6 subst.:

1355* तथा समागतान्सर्वाञ्श्रुत्वा दूतान्महामुनिः ।

[B_2 श्रुत्वा (for सर्वान्). $\tilde{N}_2$ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). B_2 दूतान्सर्वान्स तान्मुनिः; M_6 श्रुत्वा भूय उवाच ह (for the post. half).]

—^{c}) $Ś_3$ $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ दृष्ट्वा; M_6 श्रो वै (for श्रुत्वा). Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ मुनिवरं. $\tilde{N}_2$ V_2 B_{1-3} वृतः शिष्यगणैस्तूर्णं. —^{d}) Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ ससीतं समुपागतं.

9 ^{a}) G_1 M_{10} कृत्वा (for सीता). Ś $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ अग्रतस्तमृषिं($D_{1.4}$ °स्तं मुनिं) कृत्वा(B_4 दृष्ट्वा); B_3 $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.5}$ तमृषिं चा(B_3 °षिम)ग्रतः कृत्वा (B_3 M_5 सीता). —^{b}) Ś $\tilde{N}_2$ D_8 तदा किंचिद्; $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ याति किंचिद्; V_2 (after corr.) B_1 $D_{6.10.11}$ (all with hiatus) अन्वगच्छद्; B_2 तथा°; B_3 त्वनु°; B_4 यांतं किंचिद्; D_5 T_3 यांती किंचिद्; D_7 T_4 ह्यन्व°; D_{12} पत्नी ** (lacuna); $T_{1.2}$ G_3 सा त्व°; G_2 सानु° (for सान्वगच्छद्). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ T_3 M_6 अधोमुखी. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ बाष्पयुता; $\tilde{N}_1$ °कंठा; $\tilde{N}_2$ $V_{1.3}$ °मुखी; V_2 B °वती; $D_{6.7.10.11}$ T_2 G_3 $M_{6.7.10}$ °कला; D_9 °कुला (for बाष्पगला). —^{d}) G_2 [आ]त्मानं (for रामं). Ś $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $B_{3.4}$ $D_{1-5.8.12}$ $T_{3.4}$ सीता($B_{3.4}$ कृत्वा) यज्ञं विवेश ह($\tilde{N}$ B_4 D_2 $T_{3.4}$ तं; B_3 सा); D_9 सीता यज्ञनिवेशनं.

10 ^{a}) $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $B_{1.4}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ दृष्ट्वा लक्ष्मीम् ($B_{1.4}$ श्रियम्); K (ed.) Ct दृष्ट्वा श्रुतिम् (for तां दृष्ट्वा श्रीम्). $\tilde{N}_2$ D_{10} श्रुतिम्; D_7 M_5 श्रियम् (for श्रीमिव). Ś $D_{8.12}$ L (ed.) तां दृष्ट्वा च (D_8 च दृष्ट्वा; L[ed.] om. च [subm.]) समायांतीं. —^{b}) Ś $\tilde{N}_1$ B_1 $D_{8.12}$ ब्राह्मणस्य; B_3 वाल्मीकिम्; D_1 वाल्मीकेर्हि; $D_{3.4}$ ब्राह्मणान्

G. 7. 103. 11
B. 7. 96. 12
L. 7. 98. 11

ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ ।
दुःखजेन विशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ ११
साधु सीतेति केचित्तु साधु रामेति चापरे ।
उभावेव तु तत्रान्ये साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ १२
ततो मध्यं जनौघानां प्रविश्य मुनिपुंगवः ।
सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १३
इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी ।
अपापा ते परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १४
लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत ।
प्रत्ययं दास्यते सीता तामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १५
इमौ च जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ ।
सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १६
प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।
न स्मराम्यनृतं वाक्यं तथेमौ तव पुत्रकौ ॥ १७

(for ब्रह्माणम्). V3 चात्रगामिनीं; D6 अनुपार्थिनीं (sic). M5 ब्राह्मणानां तथागतां; G (ed.) सुव्रतां ब्रह्मचारिणीं. ❀ Ck: ब्रह्माणमनुयान्तीं श्रीमिवेति । आदिब्रह्मणो ज्येष्ठकनिष्ठपुत्र्यौ रमोमे । तथोपनिषत्तत्त्वम् रमा अम्बिका * * *. ❀ —c) D5.6 वाल्मीकि-. —d) Ś Ñ V B D T3.4 M1 साधुवादो; M3 साधु साधो (for साधुकारो).

11 a) Ś1 Ñ V2.3 B1.4 D6 हलाहला-; B2 D1 हलाहल:; D9 * * हला-; D12 हलहल:. —b) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 अभवत्तदा; M7 एव चाबभौ. Ñ2 V2 B सर्वत: समुपस्थित:; M6 मानवानां महानभूत्. —c) D10.11 M9 Cg.k.t दुःखज (M9 ° * *) न्म-; T2 दुःखितेन; Cm as in text (for °जेन). —For 11cd, Ś Ñ2 V2 B D8.12 L (ed.) subst.:

1356* शब्दापिहितकण्ठानां बाष्पाकुलितचक्षुषाम् ।

[Ñ2 V2 B बाष्पव्याकुल-; L (ed.) बाष्पव्याकुलित- (hypm.). Ñ2 V2 B1.2 -चेतसां (for -चक्षुषाम्).];

while Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 subst. for 11cd:

1357* दुःखशोकाभितप्तानां भाषतां गद्गदा गिर: ।

[Ñ1 V1 दुःखं शोक-; D1.4 शोकदुःख- (by transp.). Ñ1 V3 तावतां (for भाषतां). Ñ1 V1.3 गिरं.]

12 a) Ś Ñ V B D T G3 M3 साधु राम; M6 सीते साधु (by transp.). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3.4 तत्राहु:; Ñ2 V2 B तत्रोचु:; D1.3–5 M6 तत्रान्ये; L (ed.) त आहु: (for केचित्तु). —b) Ś Ñ2 V3 B D8.12 सीते साधु; Ñ1 V1.3 D1–7.9–11 T G3 M3 साधु सीते. Ñ1 V1.3 तथापरे; B4 [इ]ति चाब्रुवन्; D1–4.9 T3.4 [इ]त्यथापरे; T2 [इ]ति वा पुरे (for [इ]ति चापरे). —Ñ2 damaged for c. —c) D6.7.10.11 T1.2 G3 M3.6 च (for तु). Ś V1.3 D1.2.4.8.12 साध्वित्युभयतोऽप्यन्ये; Ñ1 D2.9 T3.4 साध्वित्युभयत (Ñ1 ° * * *) स्त्वन्ये; V2 B2–4 साध्वित्युभयोरपरे; B1 साध्विति ह्युभयोरेव; D5 साधु भूपतयोऽप्यन्ये. —d) Ś Ñ1 V B D T3.4 प्रेक्षका: सं (Ś D8.12 °का वै) प्र (Ñ1 V3 D2.9 सम) चुकुशु: (D3 चक्रमु:).

13 a) Ś Ñ V D2.6–12 T3.4 M10 मध्ये. Ś Ñ V B D T3.4 M6 जनौघस्य. —b) B2 मुनिसत्तम: (for °पुंगव:). —d) Ś D8.12 उपचक्राम; D1.4 ऋषि: प्रोवाच. G1 पार्थिवं (for राघवम्).

14 a) D1.4 सा जानकी; D12 G1 दाशरथी. —V3 om. (hapl.) 14b–15c. —b) G1.2 M1.2.4.5.8.9 सुवृत्ता (for सुव्रता). Ś B4 D8 ब्रह्मचारिणी; G3 धर्मचारिणा; M10 साधुचारिणी. —c) V1 D6.7.10.11 अपवादात्; T1.2 G1.3 M3 Cm.t अपवादै:; G3 अपवाद- (for अपापा ते). Ñ1 तेषु वा; Ñ2 V2 B1.3.4 हि त्वया; B2 भवता; D1.3–5 ते पुरा; D2.9 [इ]ति पुरा (for ते परि-). Ś D8.12 अपवादेषु च त्यक्ता; T3.4 अपवादभयात्त्यक्ता.

15 V3 om. 15abc (cf. v.l. 14). —a) Ñ2 B2 लोकापवादाद्. Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 -भीतेन (for -भीतस्य). —b) T1.2 G3 M3.5.7–9 महायश:; G2 M1 °बल; M2.4.6 °व्रता (for महाव्रत). Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 त्वया राम महामते (V1 न संशय:; D1–3.9 महावने). —c) M6 दास्यति प्रत्ययं. Ś D8.12 सद्यस्; Ñ2 V2 B1.3.4 साद्य; B2 सत्ये (for सीता). —d) Ś Ñ V2.3 B D1–4.8.9.12 M1.4–7.9 Cm.t तद्; T1 M3 तम् (for ताम्). V3 (also) अर्हति. D5 (with hiatus) अनुज्ञां दातुमर्हसि.

16 ab) Ñ1 V1.3 D10 M5 तु; D11 तौ (for च). Ś D8.12 पुत्रौ वैदेह्या:; Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 सीतातनयाव् (for जानकीपुत्राव्). Ś D8 पुत्रौ. V3 B2 G2 transp. इमौ and उभौ. V1 M5 तु; B4 om. (subm.) (for च). G1 तावुभौ. Ś V3 D1.4.8.12 T1 G3 M3 यमलजात (Ś D8.12 °पुत्र) कौ; Ñ2 B3 D3.5 M6 यमक°; B2 यमज°; D9 च सम° (for च यमजातकौ). ❀ Cm.g.k.t: यमजातकौ यमलतयोत्पन्नौ. ❀ —c) V1 तु तव (for तवैव). Ś D8.12 तु दुर्धर्षौ; Ñ1 V3 D1–4.9 सुदु° (D1 om. from दु up to वर्षं in 18a); Ñ2 B4 D5 दुराधर्षौ (B4 °र्षं); V2 B1–3 महाबाहो; M6 [ए]व दुर्धर्षं; M10 [ए]तौ दु° (for [ए]व दुर्धर्षौ). M8 तवैव पुत्रौ दुर्धर्षौ. —d) B1.3 M6 सत्येनैतद्; B2 सत्येनैव; T4 तथ्य°; G2 सत्यमेव (for सत्यमेतद्). D3–5 [अ]हं (for ते). V1 प्रज्ञासत्त्वबलान्वितौ. —After 16, Ñ1 reads 19–20.

17 D1 om. 17 (cf. v.l. 16). —a) V2 (before corr., after corr. m. as in B1) B4 M5 प्राचेतसोऽहं. B1–3 M6 महर्षेश्च्यवनस्याहं. —b) Ś Ñ1 V1 D2–5.8.9.12 पुत्रो रघुकुलोद्वह. —c) Ś Ñ V B D2–5.8.9.12 अनृतं न स्मराम्युक्तं. —d) Ś Ñ V B D2–5.8.12 यथेमौ; D6.7.10.11 T3.4 इमौ तु; D9 (with hiatus) यथा इमौ (hypm.) (for तथेमौ).

बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ।
तस्याः फलमुपाश्नीयामपापा मैथिली यथा ॥ १८
अहं पञ्चसु भूतेषु मनःषष्ठेषु राघव ।
विचिन्त्य सीतां शुद्धेति न्यगृह्णां वननिर्झरे ॥ १९
इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता ।
लोकापवादभीतस्य दास्यति प्रत्ययं तव ॥ २० G. 7. 103. 21 B. 7. 96. 22 L. 7. 98. 21

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

18 D1 om. up to वर्ष in ^{a} (cf. v.l. 16). —^{a}) Ś Ñ1 V2 (before corr.) B4 D1–5.8.9.12 बहून्वर्ष (D1 om.) गणा(D5 °शता)न्सौम्य(Ñ1 D2.9 °न्सम्यक्); V1.3 बहुवर्षगणान्सौम्य. —^{b}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 कृता मया (by transp.). —T1.2 G M2–7.9.10 read 18^{cd} twice. —^{c}) Ñ2 V2 B2 न तस्याः फलमश्नीयाम्; D6.7.10.11 (all with hiatus) तस्याहं फलम(D6.7 °स्याः फलमुपा)श्नामि; T1.2 G3 M3 (all second time) फलं तस्याहमश्नीयाम्; G1.2 M2.4–7.9.10 (all second time) फलं तस्याप्युपाश्नीयाम्. —^{d}) M4 (first time) पापानां (for अपापा). Ñ2 V2 B2 न चेत्; D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M3 (except D6.7.10.11, all both times) यदि; M7 (both times) तथा (for यथा). K (ed.) यदि मैथिली. ❀ Cg : तस्याहं फलमश्नामि अपापा मैथिली यदि इति च पाठः. ❀ —For 18^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 subst. (Ñ1 V1 B4 D2–4.12 read twice); while V2 D7.10.11 ins. after 18^{ab} :

1358* नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ।

[Ñ1 (first time) D5 सोपाश्नीयां; V2 प्रस्तया न (sic); V3 B1.3.4 (both times) प्राप्नुयां न (for नोपाश्नीयां). Ś Ñ1 V1.3 B3.4 (second time) D1–5.8.12 (Ñ1 V1 D2–4.12 both times) तस्य. Ñ1 V1 D3.12 (all second time) पापेयं (for दुष्टेयं). V3 D9 यदि जानकी; D12 (first time) * * (lacuna) मैथिली; G (ed.) मैथिली यदि (by transp.).]
—Then Ñ1 V1.3 B1.3.4 D2–4.7.10–12 (Ñ1 V1 B4 D2–4.12 after first occurrence) T3.4 cont.; Ñ2 V2 B2 ins. after 18; D6 ins. after 18^{ab}; T1.2 G M2–7.9.10 ins. after 18^{cd} (first occurrence); M1 ins. after 19 :

1359* मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ।

[B4 D2 कर्मणा मनसा (by transp.). V1 वापि (for वाचा). Ñ2 B1.2 कृतं पूर्वं; V2 B3 D12 T1.2 G3 कृतपूर्वं. D6 अकिल्बिषं; M6 न कल्मषं; Ct as above (for न किल्बिषम्). B4 G (ed.) न मेस्ति कलुषं(G [ed.] °षी) कृतं; D2 पूर्वभूतमकिल्बिषं (for the post. half).]
—Thereafter Ñ2 V2 B1–3 cont. :

1360* तेन मे सत्यवाक्येन अपापां विद्धि मैथिलीम् ।

[Note hiatus between the two halves. B1 सत्येन (for मे सत्य-). V2 जानकीं (for मैथिलीम्).]
—After 1358* (second occurrence), Ñ1 cont. l. 1 only of 1361*.

19 Ñ1 reads 19–20 after 16. —^{a}) V3 T4 च पंच- (for पञ्चसु). —^{b}) T3 मनःपृष्ठेषु. —^{cd}) D6.7.10.11 G3 M7 सीता (for सीतां). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 सीतां शुद्धसमाचारां(D1.4 °रो) (for ^{c}). Ñ1 V1 D1–7.10.11 T3.4 M6 Ct जग्राह; T1 G3 M1.8 न्यगृह्णं; G2 (with hiatus) अगृह्णां; M5.9.10 ह्यगृह्णां (for न्यगृह्णां). Ś V3 D8.12 दृष्ट्वाहं समुपानयं; B4 दृष्ट्वेह समुपागमं; D9 जग्राह निर्जने वने (for ^{d}). Ñ2 V2 B1–3 दृष्ट्वा सीतां तदा(Ñ2 तथा; B2 त्वया) शुद्धां(B2 त्यक्तां) नीतवानाश्रमं पुरा. —After 19, M1 ins. 1359*.

20 B1 om. 20. Ñ1 reads 19–20 after 16. Note hiatus between ^{a}and^{b}. —^{a}) Ś Ñ2 V2.3 B2.3 D8.12 सेयं; B4 सीता; D7 शुद्धा. —^{b}) Ś Ñ2 V2.3 B2–4 D8.12 निर्दोषा; V1 D5.6 T3.4 M5.6 ह्यपापा; D1.4 निष्पापा. Ś D8.12 च पतिव्रता; B3 [अ]ति च देवता; G1 M1.4.6 पतिदैवता (for °देवता). —^{c}) D9 -भीतेश्च. —^{d}) Ś Ñ V B2–4 D T3.4 प्रत्ययं तव दास्यति. —After 20, Ś V1 D1.3.4.8.12 T3.4 ins.; while Ñ1 cont. l. 1 only after 1358* (second occurrence) :

1361* इयमेव महाभागा भर्तृव्रतसमन्विता ।
करोतु शपथं सीता समीपे तव राघव ।

[(l. 1) Ñ1 V1 D1.3.4 T3.4 स्वयमेव. D8 भर्तृवर्ग- (for °व्रत-). Ñ1 V1 D1.3.4.12 T3.4 भर्तृव्रतमनुष्ठिता (for the post. half). —V1 D1.3.4 T3.4 om. l. 2.]
—Then Ś3 (m.) cont.; while Ñ2 V2 B D7.10.11 ins. after 20 :

1362* तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा
दिव्येन दृष्टिविषयेण मया प्रदिष्टा ।
लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या
त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ।

[(l. 2) K (ed.) तदा (for मया). Ñ2 V2 B2 प्रहृष्टा; B1 [अ]भिदिष्टा; B3 च दृष्टा; K (ed.) प्रविष्टा (for प्रदिष्टा). —(l. 3) Ś3 -मानसेन; V2 B2–4 -चेतसेयं (for °सा या). —(l. 4) B3 विशुद्धा.]
—After 20, M7 ins. :

८८

G. 7. 104. 1
B. 7. 97. 1
L. 7. 99. 1

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ।
प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां देववर्णिनीम् ॥ १

एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् ।
प्रत्ययो हि मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २

प्रत्ययो हि पुरा दत्तो वैदेह्या सुरसंनिधौ ।
सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता ।
परित्यक्ता मया सीता तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ३

जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ ।
शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ४

1363* दाशरथे मिषतस्ते
दास्यति सा प्रत्ययं वरारोहा ।
या लक्ष्मणेन नीता
परिवादात्सत्यमेव लोकस्य ।

Colophon: D1.3.4 T3 om. —*Sarga name*: Ś Ñ V B2–4 D2.8.9 वाल्मीकिवाक्यं; B1 सीतासमागमः; D5 सीतागमनं; D12 वाल्मीकिविवादः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.8.12 om.; Ñ2 101; V1 75; B1 D9 100; B3 103; B4 T4 104; D5 97; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 96; M6 94; M8 95. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M5.8 with श्रीरामाय नमः; M1 with रामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

88

D1.3.4 T3 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ. Before 1, M1 ins.:

1364* ततो हलहलाशब्दो मानवानां महानभूत् ।
दुःखजेन विशालेन शोकेनाकुलिताक्षरम् ।
[Cf. 7.87.11.]

1 a) V2(before corr.).3 B4 वाल्मीकेस्तु. Ñ2 B2 तथोक्ते तु; V2(before corr.; after corr. marg. as in B1).3 B4 वचः श्रुत्वा; B1.3 तथोक्तेन (for [ए]वमुक्तस्तु). —b) V2 (before corr.; after corr. marg. as in text) B4 वाक्यमब्रवीत् (for प्रत्यभाषत). ❀ Cm: एवमुक्तः तव प्रत्ययं सीता दास्यतीति वाल्मीकिनोक्तः प्रत्यभाषत । वाल्मीकिमिति शेषः।; Ck.t: तव प्रत्ययं दास्यतीत्युक्तः. ❀ —c) Ś Ñ1 V1.3 D3.8.12 पर्षदो(Ñ1 °दां); B1 G2.3 M7 जनता-; M3 जगतां (for जगतो). —d) D10.11 वर- (for देव-). Ś D8.12 शृणु त्वं देवसंमित; Ñ1 V1 D1–4.9 शृण्वतो(Ñ1 V1 शृणुते) देवरूपिणः; Ñ2 V2 B1–3 मुनीन्सी(Ñ2 °निं सी)ताकृते तदा; V3 B4 ऋषीणां चैव(B4 महर्षीणां च) शृण्वतां.

2 a) M5 अस्तु; Cm.k.t as in text (for एतन्). Ś Ñ1 D1–4.8.12 महाब्रह्मन्; V1 D9 °बाहो (for °भाग). —b) Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 T3.4 सुव्रत; Cm.t as in text (for धर्मविन्). —c) V2 (before corr.) B1–3 प्रतीतं(B3 °ता); Cm.g.k.t as in text (for प्रत्ययो). D5–7.10.11 तु; G1 [ऽ]पि; Cg.k as in text (for हि). V2(before corr.) त्वया; B1-3 मया; M5 महा- (for मम). Ś Ñ V1.2 (after corr. marg.).3 B4 D1–4.8.9.12 T3.4 G(ed.) जनितो मह्यं(V2 °तः प्रच्छं; B4 °तः स्पष्टं; G[ed.] °तस्तुष्टस्) (for हि मम ब्रह्मंस्). —d) Ś Ñ V2 B D1–4.8.9.12 M6 अकिल्बिषैः (for अकल्मषैः). —After 2, T4 ins. l. 3 only of 1370*.

3 T4 om. 3–4^{b}. —a) B1–3 D5–7.10.11 T1.2 G M1–7.9.10 च; M8 मे (for हि). Ñ2 D5.7.10.11 वृत्तो; B2 दृष्टो; D1 ब्रह्मन्; Cm.t as in text (for दत्तो). —b) Ñ1 V2 B D3.7.10.11 M5 वैदेह्याः(M5 °ह्यां); D2.9 जानक्या. Ś1.2 D8.12 M3 देव- (for सुर-). —After 3^{ab}, D1.4 ins.:

1365* असताप्यपवादेन दूषितः सोऽभिशस्तकः ।

—Thereafter D1.4 cont.; while Ś Ñ V1.2 B D2.3.5–12 T3 ins. after 3^{ab}:

1366* शपथश्च कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ।

[Ś D8 अभिशप्त(D8 °स्त)तया लंकां; Ñ1 V1 D1.2.4.9 T3 अभिशस्ता(Ñ1 D1.4 °शस्तया [hypm.]; T3 आदिष्टया) वै(D2.9 तु) लंकायां; Ñ2 V2 B लंकाद्वीपेभि(V2 B1 °ति)शप्ता(B1 °स्ता) यास्; D3.12 अभिशस्तया लंकायां(D3 वै लंकां) (for the prior half). Ś D8 वह्निं (for वेश्म).]

—Then D5–7.10.11 T3 cont.; while T1.2 G M ins. after 3^{ab}:

1367* लोकापवादो बलवान्येन त्यक्ता हि मैथिली ।
[M1 च (for हि).]

—V3 om. 3^{c}–4^{b}. —c) M6 -रवाद् (for -भयाद्). —d) Ś D8.12 अपापा (Ś2 damaged after second पा) च(Ś1 हि) सती शुभा; Ñ V1.2 B D2.3.9 अपापापि(B1.2.4 °पा हि) सती(Ñ2 च यत्; B3 मया) पुरा(V2 B4 पुरा सती); D1.4 अपापा पतिदेवता. —e) B2 यतः (for मया). —f) Ś2 Ñ V2 D1–3.6.8.12 T2 G1.3 M1.7–9 Cm अर्हसि.

4 V3 T4 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). —a) Ś D8.12 पुत्रौ चेमौ (by transp.); D4 वेमौ पुत्रौ; D7 [इ]मौ च पुत्रौ; D9 पुत्रौ चोभौ; G2 चैतौ पुत्रौ (for चेमौ पुत्रौ). L(ed.) om. मे (subm.). Ñ2 V3 B जानामि पुत्रकौ चेमौ. —b) B1 मम; D5 मया (for यम-). D2 -यातौ; T2

अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः ।
पितामहं पुरस्कृत्य सर्वे एव समागताः ॥ ५
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ।
अश्विनावृषिगन्धर्वा अप्सराणां गणास्तथा ।
साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः ॥ ६

ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः ।
तं जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥ ७

तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरीक्षन्ते समाहिताः ।
मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ ८ G. 7. 104. 10 B. 7. 97. 12 L. 7. 99. 8

-जात- (for -जातौ). Ś $D_{8.12}$ M_1 यमलौ(M_1 °जौ) च. —^{c}) Ś $D_{8.12}$ अद्य वै सौम्य; M_{10} जनतामध्ये; Cm.k.t as in text (for जगतो मध्ये). —^{d}) Ś Ñ V_1 $D_{1.3.4.8.12}$ T_4 G_2 वैदेह्यां; B_2 सीतायां; Cm.k.t as in text (for मैथिल्यां). T_{1-3} $G_{1.2}$ M_3 अस्ति; Cm.k.t as in text (for अस्तु). $Ñ_1$ $D_{2.3.9}$ ते (for मे).

5 T_4 om. 5–6. —^{ab}) $Ñ_2$ B_1 अभिप्रायस्य (for अभिप्रायं तु). Ś $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{1.4.8.12}$ $M_{1.6}$ रामस्य विज्ञाय (by transp.); V_3 रामस्य श्रुत्वा ते (for विज्ञाय रामस्य). V_2 om. सुर. —After 5^{ab}, $D_{10.11}$ K (ed.) ins.; while $Ñ_2$ B_2 further cont. after 1370(B)*; whereas $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{3.6}$ cont. after l. 1 of 1370*:

1368* सीतायाः शपथे तस्मिन्सर्वे एव समागताः ।

[G_3 damaged up to ए. $T_{1.2}$ G_1 $M_{3.6}$ शपथं श्रोतुं(G_1 द्रष्टुं; M_6 श्रुत्वा). K (ed.) महेंद्राद्या महौजसः (for the post. half).]

—^{c}) D_5 प्रपितामहं (hypm.). —^{d}) Ś $Ñ_1$ V_3 B_4 $D_{2.8.9.12}$ T_3 समागमन्.

6 $D_{1.4}$ T_4 om. 6 (for T_4, cf. v.l. 5). —^{b}) $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.6}$ K (ed.) अ(K [ed.] ह्य)श्विनौ स-(T_2 सु-; G_3 च) (for विश्वेदेवा). V_2 (before corr.) तथा गणाः; V_3 B_4 तथाश्विनौ (for मरुद्गणाः). Ś $D_{8.12}$ अश्विनौ च महर्षिभिः; $Ñ_1$ $D_{2.9}$ ह्यश्विनावृ(D_9 °श्यामृ)षिसत्तमाः; $Ñ_2$ V_2 (*sup. lin.*) B_{1-3} ऋषयो मरुद(B_2 °तो)श्विनौ(V_2 °तां गणाः); V_1 $D_{3.5}$ अ(V_1 ह्य)श्विनावृषिभिः सह. —D_3 om. 6^{c-f}. $D_{6.7.10.11}$ om. 6^{cd}. —^{d}) T_3 $M_{2.10}$ तथा अ(T_3 चा [to avoid hiatus])प्सरसां गणाः. —^{e}) M_5 सिद्धाश्च (for साध्याश्च). M_9 देवाश्च (by transp.) $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.4}$ च (for ते). G_1 $M_{1.5}$ देवताः सर्वाः; K (ed.) विश्वेदेवाश्च (for देवाः सर्वे ते). —^{f}) G_1 M_5 सर्वे ते; M_4 om. (for सर्वे च). T_1 moth-eaten for च परम. —For 6^{c-f}, Ś Ñ V B $D_{2.5.8.9.12}$ M_6 subst.; while $T_{1.2}$ G_3 M_3 subst. for 6^{cd} only:

1369* गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्वे एव समागताः ।

[B_4 मुनयश्च (for सर्वे एव). V_3 B_4 समागमन्.]

—Thereafter Ñ $V_{2.3}$ B M_6 cont. l. 1 only; while V_1 reads 8^{cd} for the first time followed by l. 1 only of 1370* in marg., repeating 8^{cd} in its proper place; whereas $D_{6.7.10.11}$ T_{1-3} G $M_{1-5.7-10}$ ins. after 6; while D_{12} ins. l. 1 only after 7; T_4 ins. l. 3 only after 2:

1370* नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ।
दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ।
प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ।
शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ।

[(l. 1) Ñ V B D_{12} T_3 यक्षाः सुपर्णाश् (for सुपर्णाः सिद्धाश्). M_6 नागयक्षसुपर्णाश्च (for the prior half). $Ñ_1$ D_{12} T_3 M_6 तथान्ये ये च धार्मिकाः; $Ñ_2$ V_2 (before corr. as in B_4; after corr. marg.) B_{1-3} तथा विद्याधरोत्तमाः; V_1 तथा चान्ये च मानवाः; V_3 B_4 यथा(B_4 ये चा)न्ये धर्मचारिणः; M_{10} सर्वे ते सिद्धमानसाः (for the post. half). —After l. 1, Ñ V_1 (marg.).$_3$ B D_{12} T_3 K (ed.) ins.; while $D_{7.10.11}$ erroneously cont. after 1370*; whereas $D_{2.9}$ cont. after 1369*:

1370(A)* सीताशपथसंभ्रान्ताः सर्व एव समागताः ।

[Cf. 1368*. D_2 -संप्राप्ताः (for -संभ्रान्ताः). V_2 (marg. also) B_4 समागमन्; $D_{2.9}$ °ययुः (for समागताः).]

—Thereafter $Ñ_2$ B_2 cont.:

1370(B)* इन्द्राद्याः सकला देवा नारदाद्याः सुरर्षयः ।

—Then they further cont.; while $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{3.6}$ cont. 1368* after l. 1 of 1370*. —(l. 3) M_5 हि (for मे). D_6 मुनि-; $D_{7.10.11}$ M_4 नर- (for सुर-). $D_{6.7.10.11}$ -श्रेष्ठ. —(l. 4) Cf. 4^{cd}. M_{10} जनता- (for जगतो). G_1 मैथिल्यां (for वैदेह्यां). $T_{1.2}$ $G_{1.2}$ अस्ति (for अस्तु).]

7 $Ś_{2.3}$ B_3 om. (hapl.) 7–8^b. D_8 om. 7. —^{a}) $Ś_1$ D_{12} वृतो (for ततो). Ñ $V_{1.2}$ (before corr.; after corr. marg.) $B_{1.2.4}$ $M_{4.6}$ वायुः सुख- ($Ñ_1$ सुखः; V_1 शिवः; V_2 B_4 शुचिः); $D_{2.9}$ गंधवहः (for वायुः शुभः). $Ñ_2$ V_2 (after corr. marg.) $B_{1.2}$ $M_{4.6}$ -स्पर्शो (for पुण्यो). ❀ Cm.t : शुभपुण्यशब्दौ शैत्यमान्द्योपलक्षणपरौ. ❀ —^{b}) D_9 दिव्यः. M_5 -गंध-. $Ś_1$ Ñ V $B_{1.2.4}$ $D_{1-5.9.12}$ M_6 -गंध(V_3 $D_{2.9}$ पुण्य)वहः शुचिः($Ñ_1$ तदा; $Ñ_2$ $B_{2.4}$ M_6 शुभः; $D_{1-5.9}$ सुखः); $T_{1.2}$ G_3 $M_{1.3}$ -गंधो (M_3 °ध)मनोहरः (for -गन्धो मनोरमः). —^{c}) $Ñ_2$ V_2 (m.) $B_{1.2}$ सुरांश्चैव; D_2 सुरश्रेष्ठं; T_1 °श्रेष्ठान् (for सुरश्रेष्ठो). ❀ Ck : सुरश्रेष्ठो वायुः सम्राट्-चतुर्मुखमूर्तिः. ❀ —^{d}) D_3 om. from यामास in ^{d} up to सर्वान्स in 9^a. B_1 प्रह्लादयति (for ह्लादयामास). Ñ B_2 $D_{2.9}$ सर्वशः (for सर्वतः). —After 7, D_{12} ins. l. 1 only of 1370*.

8 D_3 om. 8; $Ś_{2.3}$ B_3 om. 8^{ab} (for both, cf. v.l. 7).

G. 7. 104. 11
B. 7. 97. 13
L. 7. 99. 9

सर्वान्समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ ९
यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १०
तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् ।
भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ ११
ध्रियमाणं शिरोभिस्तन्नागैरमितविक्रमैः ।
दिव्यं दिव्येन वपुषा सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२

Ś1 om. from 8^{a} up to मानवाः in ^{c}. —^{a}) Ñ V1.2 (before corr. as in text; after corr. m.) B1.2 D1.2.4.9 T3.4 अचिंत्यं च (for इवाचिन्त्यं). —^{b}) Ñ1 V1 D1.2.4.8.9.12 निरीक्षंत:; Ñ2 V2 (before corr. as in B4; after corr. marg.) B1.3 ददृशुस्ते; V3 B4 D5.10.11 M8 Ct निरैक्षंत; Cg.k as in text (for निरीक्षन्ते). Ñ V B1.3.4 D1.2.4.5.8.9.12 T1.2 G2.3 M1–3.6.10 Cm समागता: (for समाहिता:). ❀ Cm : निरीक्षंते विचारयंतीत्यर्थ:. ❀ —V1 reads 8^{cd} for the first time after 1369* (followed by l. 1 of 1370*) and repeats here. —^{d}) V1 (first time).2 B1–3 पुरा; D6 सर्वं; Cm.g.k.t as in text (for पूर्वं). V1 (second time) -युगं (for -युगे). V1 (second time) B1–3 D2.6.12 T1.2.4 M1.4–6 तथा; V2 D7 (both before corr.; after corr. marg. as in text) तदा; Cm.g.k.t as in text (for यथा).

9 D3 om. up to सर्वान्स in ^{a} (cf. v.l. 7). —^{a}) T4 सदोगतान् (for समागतान्). —^{b}) D2.9 T4 कौशेय-; D4 कषाय-; Cm.t as in text (for काषाय-). —For 9^{cd}, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 subst.:

1371* उदङ्मुखी ह्यधोदृष्टि: प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।

[V1 D1–4.12 उदङ्मुखा; V2 B4 अवाङ्मुखी. Ñ2 V2 B बाष्पकलं (B2 °कंठा); D9 ह्यवाग्दृष्टि: (for ह्यधोदृष्टि:).]

10 ^{a}) V3 यदा; D12 तथा (for यथा). B3 हि; M8 से (for [अ]हं). —^{b}) M6 न वि- (for [अ]पि न). V2 (before corr. as in text; after corr. marg.) B4 कामये; Cm.k.t as in text (for चिन्तये). —^{c}) B2 M3 यथा (for तथा). V3 त्वं; M1 ते (for मे). Ś B2 (marg. also) D8.12 धरणी; D5 T3.4 M9 मेदिनी; Cm.k.t as in text (for माधवी). D2 om. देवी. —^{d}) Ñ1 V3 D1–3.6.10.12 M1 अर्हसि; D5 इच्छति; Cm.k.t as in text (for अर्हति). —After 10, Ñ V B2–4 D2.3.5(l. 1 only).6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins.:

1372* मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्थये ।
यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च ।

[V3 G2 M5 om. l. 1. —(l. 1) T3.4 M7 transp. मनसा and कर्मणा. Ñ2 V1.2 B2.3 D6.7.10.11 T4 समर्चये (for समर्थये). B4 राममेव यथार्चये; D5 यथाहं राममर्चये (for the post. half). —After l. 1, Ñ V1.2 B2–4 D2.3.6.7.10.11 T G1.3 M1–4.7–10 ins. the line of 10^{cd}. B2 यथा. T3.4 मेदिनी; Cm.k.t as above (for माधवी). D2 देवि; D10 marg. (for देवी). Ñ1 V2 D2.6.10 T4 G3 M1 अर्हसि; Cm.k.t as above (for अर्हति). —Ñ1 V1 D2.3 M1 om. l. 2. —(l. 2) V2 M10 तथा (for यथा). T2.3 transp. न and च. V3 न कंचन; M4 वरं न च (for परं न च). V2 B2–4 न रामात्कामये परं (for the post. half). —Thereafter, V3 G2 M5 ins.; while Ñ2 V2 B2–4 D6.7.10.11 T G1.3 M2–4.7–10 second time ins. the line of 10^{cd}. T3.4 मेदिनी; Cm.k as above (for माधवी). V3 सत्त्वेन मे (for मे माधवी). D10 (m.) देवि. D6.10 अर्हसि; Cm.k as above (for अर्हति). ❀ Cm : ननु रामेण प्रत्यय: करणीय इत्युक्ते सीतया केनाभिप्रायेण स्वपदप्रवेशोद्योग: क्रियत इति चेद्रामाभिप्रायादिति वदाम: । रामेणोपेन्द्रावतारे भृगुप्रार्थनया मानुषावतारे पत्नीवियोगोऽङ्गीकृत: etc.; Ct : अयं स्वपदप्रवेशोद्योग: सीताया भृगुप्रार्थनयोपेन्द्रावतारे मानुषे लोकेऽङ्गीकृतपत्नीवियोगस्य प्रागुक्तास्मद्रीत्याङ्गीकृततदर्थवाल्मीकिशापस्य च रामस्याभिप्रायज्ञानादेव वाल्मीक्याश्रमगमनवदिति न रामप्रतिकूलाचरणप्रसक्ति: सीताया इति बोध्यम्. ❀]

11 D5 om. 11. —^{a}) Ñ1 यथा; B1–3 M6 तत:. Ś Ñ1 D1.3.4.8.12 शपंत्या:; V1 शपथै:; D2.9 वदंत्या:; D6.7 T3.4 वदं(D6.7 °द)त्यां; Cg.k.t as in text (for शपन्त्यां). Ś Ñ1 V1 D1–4.8.9.12 सीताया:; Ñ2 V2.3 B3.4 सीतायां (for वैदेह्यां). —^{b}) Ñ1 V B D1.4 T3 G1.3 M3.4.6.10 महाद्भुतं; D2.9 समंतत:; D3 महानभूत्; T1.2 G3 ततोद्भुतं; T4 महोत्सुकं; Ct as in text (for तदद्भुतम्). —^{c}) V2 (before corr. as in B4, after corr. m.) B1–3 M6 भूतलं(M6 °ले) (for भूतलाद्). Ś Ñ1 V1 B4 D1–4.8.9.12 T3.4 M1.6 दिव्यमत्यर्थं(D12 °र्थं); Ñ2 V3 दिव्यसंकाशं; V2 (before corr. as in B4; after corr. m.) B2 सहसा भित्त्वा; B1.3 भित्त्व सहसा (for उत्थितं दिव्यं). —^{d}) V1 उपस्थितं; V3 अनुत्थितं (for अनुत्तमम्).

12 ^{a}) M1 ध्रियमाणं (sic); M6 वंद्यमानं; Cm.g.k.t as in text (for ध्रियमाणं). Ś Ñ2 V B1.3 D5–8.10–12 तु; B2.4 च (for तन्). —^{b}) M4–7 अतुल-; Cm as in text (for अमित-). Ś Ñ V B D1–6.8.9.12 उ(Ś D8.12 ह्यु)दतिष्ठद्वरासनं(D2 °द्वरासदं). —D1 om. 12^{c}–13^{b}. —^{c}) Ñ1 नित्यं; D5 दिव्यैर् (for दिव्यं). Ñ2 पन्नगैर्दिव्यसंकाशै:. —^{d}) T G1.3 M3 दिव्य- (for सर्व-). Ś Ñ V1.3 D2–5.8.9.12 नागै(Ñ2 शूरै)रमितविक्रमै:; V2 B पन्नगैरमितप्रभै:(B2 °रूपशोभितै:; B4 °रमितप्रभं); D6(m. also as in Ś).7.10.11 दिव्यरत्नविभूषितै:; M6 सिंहासनमुपागमत्.

तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् ।
स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ १३
तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् ।
पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ १४
साधुकारश्च सुमहान्देवानां सहसोत्थितः ।
साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् ॥ १५
एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः ।
व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ १६
यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते ।
राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ १७
अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।
दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥ १८
केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः ।
केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित्सीतामचेतनाः ॥ १९ G. 7. 104. 23 B. 7. 97. 25 L. 7. 99. 19

13 D1 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12).—a) D4 सु-; D5 T3.4 च (for तु). B2 D7 धरिणी (for धरणी). V1 सीतां (for देवी).—b) Ś Ñ V B D2–5.8.9.12 T3 सीतां(V1 काले) संगृह्य(V2 B °तामादाय) बाहु(V1.3 T3 पाणि)ना; T4 सीताया गृह्य पाणिना; M6 दोर्भ्यां सीतां प्रगृह्य तां.—c) T1.2 G3 M3 स्वागतैर्; Ct as in text (for स्वागतेन). M1 [अ] भिवाद्य; M7.8 °वंद्य; Ct as in text (for °नन्द्य). T2 [ए]व (for [ए]नाम्). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 स्वागतं ते (Ś D8.12 सा) ह्यु(V1 D2.9 T3 M6 तेप्यु; D3.5 तेभ्यु) वाचैनाम्; Ñ2 V2 B स्वागतं ते तथोक्त्वा(V2 °क्तं) ताम्; V3 स्वागते चाथ युज्यैताम्.—d) V2 B G1 संन्यवेशयत्.

14 a) Ś Ñ2 V1.2 B D1.3–5.8.12 देवीं; Ñ1 D2.9 T3.4 सीतां (for दृष्ट्वा).—b) T4 रसातलात् (sic).—After 14^{ab}, B2 ins.:

1373* तवैतत्कीर्तिरतुला यावत्तिष्ठति मेदिनी ।;

while D1.4 ins. after 14^{ab}:

1374* सुसंभ्रान्तमना रामस्तथा व्याकुललोचनः ।
मा मेति व्याहरत्पृथ्वीं सा च पातालमभ्यगात् ।

[(l. 2) D4 या (for सा).]

—d) Ñ1 दिव्य-; M3 दिव्यां; Ct as in text (for दिव्या).—After 14, V2 ins.:

1375* सिंहनादो महांश्चैव देवानां हितशोभितः ।

15 a) Ś D8.12 साधुशब्दश्च; Ñ V B D1–5.9 T3.4 M1.3 साधुवादश्च (Ñ2 B1–3 °दो). Ñ2 B1–3 महांश्चैव (for च सुमहान्). M6 विवादः श्रूयते तत्र.—b) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 परमाद्भुतः(D2.9 M6 °तं); Ñ2 B1–3 हि तदोत्थितः; V2 B4 शुश्रुवे तदा; D6 सहसोच्छ्रितः.—c) G1 M10 वैदेहि; M5.9 वै सीता (for वै सीते). Ñ2 V2 B धन्या त्वमसि वैदेहि.—d) G2 वृत्तम् (for शीलम्).—For 15^{cd}, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1376* श्लाघ्या त्वमसि वैदेहि यस्यास्ते मतिरीदृशी ।

[V3 पुण्या; D2 दिष्ट्या; D9 दिव्या (for श्लाघ्या). Ś2.3 D8 अपि (for असि). Ś V3 D8.12 गतिर् (for मतिर्).]

16 a) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 ऊचुर्; M6 वाचो (for एवं). Ñ1 वाचा; D12 श्लाघ्या; M6 चापि (for वाचो).—b) V3 ह्यंतरीक्ष-; D1.4 ये विमान-; M5.8.9 [ऽ]प्यंतरिक्ष-; M6 (with hiatus) अंतरिक्ष- (for ह्यन्तरिक्ष-). V3 M5 शुभाः (for सुराः). Ñ2 V2 B ख(Ñ2 स्वर्; V2 खं)ग(B2 प्रख्या)ताः सुरसत्तमाः.—Ñ1 V1.3 D1–5.9 om. 16^{c}–17. T3.4 om. 16^{cd}.—c) Ś D8.12 ते सुमनसो; Ñ2 V2 B सुमहात्मानो (for हृष्टमनसो).—d) G2 दृष्ट्वा सीतां प्रवेशितां.

17 Ñ1 V1.3 D1–5.9 om. 17 (cf. v.l. 16).—a) T4 [अ]न्ये (for [अ]पि).—b) B4 तु (for ते). T3.4 संशितव्रताः (for सर्व एव ते).—c) D6 नरव्याघ्र.—d) Ś Ñ2 V2 B D8.12 T1.2 G3 M3 विस्मयं; Cg.k.t as in text (for विस्मयान्). Ś D8.12 जग्मुरुत्तमं; Ñ2 V2 B परमं गताः; T1.2 G3 M3 चोप(T2 प्रति)पेदिरे; M6 न चुकूजिरे; Cg.k.t as in text (for नोपरेमिरे).

18 a) B3 अंतरीक्षे.—b) Ñ1 सर्व-; B2 तथा; Ct as in text (for सर्वे).—c) Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 T3.4 वानराश्च (for दानवाश्च). Ś D8.12 महात्मानः; D5 G1 °भागाः; M1 °वीर्याः; M5 °नागाः (for महाकायाः).—d) Ś Ñ2 V2 B2–4 D8.12 पन्नगास्तथा; B1 °गा स्थिताः (for °गाधिपाः). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 सीताशपथकारणा(D1.4 °विस्मया)त्.

19 T4 om. 19^{ab}.—a) L (ed.) संहृष्य; Cm.g.k.t as in text (for °ष्टाः). Ñ1 V1.3 D1–5.9 चिंतापरा हृ(D2.9 हृ)ष्टाः(V1 D1.3.4 °ष्टा) (for विनेदुः संहृष्टाः).—b) Ś D8.12 केचिद्ध्यानं समास्थिताः; B1 केचिद्ध्यानपरास्तथा; B2 (m. also) केचित्स्थावरजंगमाः.—c) D1.4 धामं (for रामं). Ñ1 V1 D2.9 निरीक्षंतः; M3 निरैक्षंत (for निरीक्षन्ते).—d) V3 स्थिताः (for केचित्). V3 केचिद्; D2 चिंताम् (for सीताम्). Ś Ñ2 V2 B D2.8.9.12 अचिंतयन्; Ñ1 V1.3 D3.5.7.10.11 M2.4 Ct अचेतसः; D1.4 अयोनिजां; Cm.g.k as in text (for अचेतनाः).

G. 7. 104. 24
B. 7. 97. 26
L. 7. 99. 20
सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः । तं मुहूर्तमिवात्यर्थं सर्वं संमोहितं जगत् ॥ २०

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

८९

तदावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ।
अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् ।
शोकेन परमायत्तो न शान्तिं मनसागमत् ॥ १
विसृज्य पार्थिवान्सर्वानृक्षवानरराक्षसान् ।
जनौघं ब्रह्ममुख्यानां वित्तपूर्णं व्यसर्जयत् ॥ २
ततो विसृज्य तान्सर्वान्रामो राजीवलोचनः ।
हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश सः ॥ ३

20 Ś Ñ V1.2 B D1–4.8.9.12 T3.4 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) V1 सीतां प्रवेशतीं, B1 यावत्; D2.9 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D5 सीता प्रवेशयामास (sic). —^{b}) G1 प्ररोदनं; M9 समागतं; Ck.t as in text (for समागमः). Ś D8.12 बभूवात्यस्थमानसं (Ś3 °नुषं); Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 सर्वं (V1 साध्वीं) संमोहितं जगत्; Ñ2 V2 B जगदासीत्समाकुलं. —V3 om. 20^{cd}. —^{c}) D6.10.11 G1 M2–4.6.8–10 तन् (for तं). —^{d}) D6.7.10.11 M10 Ct समं; M1 तस्मिन्; Ck as in text (for सर्वं). M8 च तत्; Ck.t as in text (for जगत्). —For 20^{cd}, Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1377* सुमुहूर्तं तु तत्सर्वं तूष्णीभूतमचेतनम् ।

[D5 च (for तु). Ñ2 V2 B मुहूर्तमिव (B4 °मपि) (for सुमुहूर्तं तु). Ñ2 V2 B D2.12 T3.4 तूष्णीं (for तूष्णी-).]

Colophon: D1 M8 om. —*Sarga name*: Ś Ñ2 D6–8 सीताभूमिप्रवेशः (Ś3 °वेशनः); Ñ1 V2.3 B D2.9 सीतारसातलप्रवेशः (B1 °वेशनः); V1 सीतारसातलं; D3 सीताप्रवेशनं; D4.5 सीताप्रवेशः; D12 सीताया भूमिप्रवेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B2 D2.8.12 om.; Ñ2 B3 T3 103; V1 76; B1 D9 101; B4 T4 105; D3 93; D5 95; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 97; M8 96. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

89

1 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1.5.8.9.12 हुत-; Ñ2 V2 B अथ; D6.7 M3 तथा; D10.11 M2 Cg.t तस्य; Ck as in text (for तदा). —^{b}) B1–3 तदा (for रामः). V1 परपुरंजयः; D7 °दर्शनः (for परमदुर्मनाः). —^{c}) B4 अपश्यन्मैथिलीं रामो. —^{d}) D3 इव (unmetric) (for इदं). Ś Ñ2 B1–3 D8.12 शून्यं जगद् (B3 तु सम) मन्यत. —^{e}) Ś V1 D1–5.8–12 M6.10 परमायस्तः; V3 D6 T1.2 G3 M3 परमापन्नो; M5 तु परायत्तो; M7 मनसायस्तो (for परमायत्तो). Ñ2 V2 B1.3.4 शोकनीहारसंच्छन्नो; B2 शोकहीनावसंच्छन्नो. —^{f}) Ñ2 B1–3 T3.4 M2 समुपागमत् (for मनसागमत्). Ś B4 D8.12 शांतिं लेभे न वै तदा (B4 कदाचन); Ñ1 V1.3 D1–5.9 शमं (V3 शर्म) नैवोपलब्धवान्.

2 ^{a}) D2 विसर्ज्यं; Cm.g as in text (for विसृज्य). G3 M5 वानरान् (for पार्थिवान्). —Ś1 om. (hapl.) 2^{b}–3^{a}. —^{b}) D9 -रक्षसः (for -राक्षसान्). —^{c}) Ñ2 V2 B1–3 जनौघान्. Ś2.3 Ñ2 B1–3 D8.12 द्विज-; V2 B4 D1.4.6.7.10.11 T3.4 विप्र- (for ब्रह्म-). Ś2.3 Ñ2 V2 B D8.12 -मुख्यांश्च; D2 -सख्यानां (for -मुख्यानां). —^{d}) V3 मणि-; M6 रत्न-; Cm.g.k.t as in text (for वित्त-). Ś2 V1 B1.3 D6.7.10.11 T1.2 G M1.3.10 Cm.g.k.t -पूर्वं; Ś3 Ñ2 V2 B4 D8 -पूर्णान्; D12 -पूर्वान् (for -पूर्णं). Ś2.3 विसृज्ययेत् (sic); B1 D3.4.8 M1 विसर्जयत्; D6.7.10.11 T1.2 G3 M3.5.7–9 विसृज्य च (for व्यसर्जयत्). —After 2, B2 ins.:

1378* ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं लक्षं लक्षं प्रयत्नतः ।;

while T1 M3 B (ed.; within brackets) ins.:

1379* एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत्स तु राघवः ।

3 Ś1 om. 3^{a} (cf. v.l. 2). —^{ab}) Ś2.3 D8.12 तथा (for ततो). D2.3.9 विसर्ज्यं. Ñ1 B4 D1–5.9 transp. सर्वान् and रामो. —^{c}) Ñ V B1 D5.6.10.11 T3.4 M6 सदा; M2.4.10 तथा; M7 ततः (for तदा). —^{d}) D8.12 सोयोध्यां (for अयोध्यां). Ś Ñ V B1.3.4 D T3.4 G1 M1.2.4.5.7.10 ह (for सः). B2 अयोध्यायां विवेश सः. —After 3, T1 M3 B (ed.; within brackets) K (ed.) ins.:

1380* इष्टयज्ञो रघुपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ।

[K (ed.) नरपतिः.]

न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः ।
यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ॥ ४
दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधमुपाकरोत् ।
वाजपेयान्दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ५
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः ।
ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥ ६
एवं स कालः सुमहान्राज्यस्थस्य महात्मनः ।
धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य तु ॥ ७
ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ।
अनुरज्यन्ति राजानो अहन्यहनि राघवम् ॥ ८   G. 7. 106. 12 B. 7. 99. 11 L. 7. 101. 12

4 ^{ab}) G1.2 M5.6 परं (for परां). Ñ2 V2 B चासावपरां (for सीतायाः परां). B2 (m. also as in text) दध्रे (for वव्रे). M10 transp. वव्रे and स. Ñ2 B राघव- (for स रघु-). Ś D8.12 न सीताविरहे भार्यामन्यां वव्रे (D12 दध्रे) स राघवः; T4 स सीतायां समासक्तो न शांतिं समुपागमत्. —For 4^{ab}, Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 subst.:

1381* सीतायां परमं भावं वृणोति स रघूत्तमः ।

[Ñ1 V1.3 D2 T3 सीतायाः. V3 परमैश्वर्यं (for परमं भावं). Ñ1 आवृणोत् (for वृणोति). D2.3.5 T3 स (for स). V3 कृतचित्तो (for वृणोति स). D5 रघूद्वहः (for रघूत्तमः). V1 आवृणोद्रघुनंदनः (for the post. half).]

—T4 reads 4 ^{cd} twice. —^{cd}) Ś D8.12 हि; Ñ2 om. (subm.) (for च). B1.3 पत्नीं तां (B3 च) (for पत्न्यर्थं). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 (second time) प्र(Ñ1 V1 [ऽ]थ; T4 स)कुरुते (for च पत्न्यर्थं). T1.2 G3 M3.5.6 transp. जानकी and काञ्चनी. T1 M3.4.9 भवेत्; Cm.k.t as in text (for भवत्). Ś D8.12 कांचनीं तामकारयत्; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 (second time) सीतां पत्नीं हिरण्मयीं (T3.4 °यां); Ñ2 V2 B कांचनीं (B1 नियमं) ता(B1 स)मकल्पयत् (for ^{d}). T4 (first time) परं तु कांचनीं भार्यां चक्रे स रघुनंदनः.

5 ^{a}) T4 चैव (for वर्ष-). —^{b}) D6.7.10.11 T3.4 -मेधान् (for -मेधम्). Ñ1 V1.3 D1–5.9 M6 उपागमत् (M6 °हरत्); D6.7.10.11 T3.4 G1 M5.7.8 अ(D6 य)थाकरोत् (for उपाकरोत्). Ś D8.12 वाज(Ś1 °जि)पेयानुपाहरत्; Ñ2 V2 B हयमेध(Ñ2 B3 °धे)चतुःशतं. ❀ Cm: सीतावियोगानन्तरं दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानकरोदित्येतद्वचनं कल्पभेदविवक्षयोक्तमिति द्रष्टव्यम्। ❀ support of this Cm In quotes Padmapurāṇa. ❀ Cg: दश वर्षसहस्राणीत्यनेन प्रथमयज्ञ एव सीताया भूप्रवेश इत्युक्तम्।; Ct: दश वर्षसहस्राणीति यागकालमर्यादेयम्; न तु सीतावियोगानन्तरं तावान्यागकाल इति कतकः. ❀ —After 5^{ab}, Ñ2 V2 B ins.:

1382* ईजे स रामो धर्मात्मा गुणैः स बहुभिर्युतः ।

[B4 च (for first स). V2 B1 राज- (for रामो). B2 रामः स (by transp.). Ñ2 सु-; B2 स्वैर् (for second स). B4 स गुणैर् (by transp.). V2 (m. also as above) वृतः (for युतः). B1 विबुधोपमः (for बहुभिर्युतः).]

—^{c}) Ś1 D1.2.4.5.9 वाजि- (for वाज-). Ś2.3 D8 -पीयान्; V1 -पेयं; D2.9 -मेधान् (for -पेयान्). Ñ1 V3 D1–5.9 T3.4 दश शतान्; V1 स चकार; D6 T1.2 G1.3 M3 बहु(G1 शत)गुणांस्; M7 बहुविधान् (for दशगुणांस्). —^{d}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 बहून्; T2 तदा; T3.4 बहु-; M3 सदा (for तथा). T3.4 -रत्न- (for बहु-).

6 ^{a}) Ś D8.12 -[अ]तिरात्रैश्च; D1.4 °रात्रिभ्यां. —^{b}) V1 यज्ञैश्च सु-; B1 D1.4 M3 गोशतैश्च; D6 गोलक्षैश्च (for गोसवैश्च). L (ed.) महावरैः. Ś D8.12 शतशोथ सहस्रशः. —After 6^{ab}, Ñ2 V2 B ins.; while Ś D8.12 ins. after 6:

1383* सौत्रामणिशतैश्चैव पार्थिवो रघुनन्दनः ।

[Ś B4 D8.12 [अ]पि (for [ए]व). Ś D8.12 तं कालं सोभ्य(Ś1.2 °ह्य)तिक्रमत् (for the post. half).]

—^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 क्रतुवरैः पुण्यैः(Ñ1 V3 D3.5 T3.4 °रैरन्यैः; V1 °रैः श्रीमान्; D1.4 °रै रम्यैः) (for क्रतुभिरन्यैश्च). —^{d}) B3 सित-; B4 अद्र्य-; D1.4 पूर्ण-; D2 आत्म- (for आप्त-). V1 अवाप्तवरदक्षिणैः. ❀ Cg: गोसवैः गोसवाख्ययागैः। अश्वमेधसंक्षेपैरिति संक्षेपवचनमेतत्परं वेदितव्यम् शतशब्दस्य बहुसंख्यावचनत्वात्। गोशतैश्चेति पाठः. ❀

7 ^{a}) T1 M3 कालश्च; T2 G3 कालः स (by transp.) (for स कालः). —^{b}) D2.9 T1.2 G3 M3.6 राज्ञस्तस्य (for राज्यस्थस्य). D11 महातपः (for महात्मनः). —^{c}) Ś D2.12 धर्मं (for धर्मे). Ś प्रतपमानस्य; B3 प्रयत°; D1.4 प्रतीय°; D5 प्रवर्त°; D8 प्रतय° (meta.) (for प्रयतमानस्य). —^{d}) B1 व्यतीता; D1.4 स प्रायाद् (for व्यतीयाद्). Ñ2 हि; V2 B1 D1.3–5 M6 ह; B2.3 D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M1.2.4.5.7.9.10 च (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 राघवस्य प्रजा मु(Ñ1 V1.3 D3.9 स)दा; V2 (before corr.) B4 राघवस्य जगाम ह.

8 Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 M6 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{b}) Ś D8.12 तस्य; T1.2 M3 स्थित्वा (for स्थिता). ❀ Ct: स्थिता स्थितानि. ❀ Ñ1 D1.2.4 वै राम- (for रामस्य). Ś D8.12 शासनं; D5 शासनात् (for शासने). Ñ2 B4 शासनेस्य स्थितानि वै; B1–3 M6 स्थितानि राम(M6 बहु) शासने. —D11 om. 8^{cd}. Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ñ V1.2 D6.7.10 M3.6.8.9 Ct अनुरंजंति; V3 अनुगच्छति; B1.3.4 अन्वरज्यंत; B2 अनुरज्यंते; D1.4 अनुरक्षंति (for अनुरज्यन्ति). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T G1.3 M3 राजानम् (for राजानो). —^{d}) D6.7.10 M1.2.4–10 ह्यहनि (for अहनि). Ś Ñ2 V2 B D8.12 प्रत्यहं रघुनंदनं.

G. 7. 106. 13
B. 7. 99. 12
L. 7. 101. 13

काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदस्तथा ॥ ९
नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तदा ।
नाधर्मश्चाभवत्कश्चिद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०
अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी ।
पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ ११
अन्वियाय सुमित्रापि कैकेयी च यशस्विनी ।
धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १२
सर्वाः प्रतिष्ठिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च ।
समागता महाभागाः सहधर्मं च लेभिरे ॥ १३
तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति ।
मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १४
पित्र्याणि बहुरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् ।
चकार रामो धर्मात्मा पितॄन्देवान्विवर्धयन् ॥ १५

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

---

9 ^{a}) M5 वर्षतु. —^{b}) V1 M5 सुभिक्ष-; B1 आभीक्ष्णं; B2–4 D6.9 G2 M1 सुभिक्षा; D1 सुभक्ष्यं; Cm.g.k.t as in text (for सुभिक्षं). Ś Ñ2 V2 (before corr.) B2(m. also as in B1).4 D8.12 नीरुजः(D8.12 °जाः) प्रजाः; B1 विपुला दिशः (for विमला दिशः). —^{c}) Ñ1 -तुष्ट- (for -पुष्ट-). Ś D8.12 -जनाकीर्णाः. —^{d}) Ś D8.12 पुरे (for पुरं). Ś D8.12 जनपदे; Ñ2 B D7.10.11 T3.4 G2 °पदास्; V1.2 D2–5.9 T1.2 G3 M1.2.5.6.9.10 °पदं (for जनपदस्). T1.3 G2.3 M1 तदा (for तथा).

10 D1.4 transp. ^{ab} and ^{cd}. —^{a}) Ś बाल्ये न; Ñ1 V1.2(after corr. marg.).3 B1.2 D2.3.5.9 न बालो; B4 कश्चिन्न; D1.4 नाधर्मो; D8.12 बालो न (for नाकाले). D1.4 विद्यते (for म्रियते). B4 [ऽ]काले; M7.8 तस्मिन् (for कश्चिन्). Ś D8.12 transp. म्रियते and कश्चिन्. —Ñ1 V1.3 D2.3.5.9 T3.4 transp. ^{b} and ^{d}. —^{b}) M7 व्यथा (for व्याधिः). Ś Ñ2 V2 B1–3 D8.12 अभूत्; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 क्वचित्; B4 महत्; D6.7.10.11 T2 G1.2 M1.2.4–7.10 तथा (for तदा). —^{c}) D1.4 नासुखी; D6.7 नानाथो; D10.11 नानर्थो; T1 M2.4.10 नाधर्मे; T2 G3 M1.3 नाधर्मी; G1 अधर्मो (for नाधर्मश्). Ñ1 V1.3 D2.3.5–7.9–11 T3.4 M6 विद्यते; D1.4 नाधनः; G1 नाभवत्; M1 वाभवत् (for चाभवत्). Ś B4 D8.12 संबभूव न चाधर्मो; Ñ2 V2 (marg.) B1–3 G2 नाधार्मिकोभव(B1–3 °को भवे)त्कश्चिद्. —^{d}) Ñ1 V3 D12 प्रशास्यति. —After 10, M9 ins.:

1384* राम रामेति रामेति प्रजानामभवत्कथा ।
रामभूतं जगत्सर्वं रामे राज्यं प्रशासति ।
[(l. 2) post. half = 10^{d}.]

11 ^{a}) B2 reads कालस्य *sup. lin.* —^{b}) Ś Ñ2 V2 B1.2.4 D8.12 तपस्विनी; M6 मनस्विनी (for यशस्विनी). —Ñ2 D1.5 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}. —^{d}) Ś D8.12 उपेयिवान्; D3.4 उपागता (for उपागमत्).

12 Ñ2 D1.5 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). Ñ1 reads 12^{ab} twice. —^{a}) Ñ1 अनपेक्षं (second time धर्मं कृत्वा); V1 D4 अनुपक्षं; D2.9 अथ पश्चात्; D3 पुत्रपक्षं; M6 कौसल्या च; Ct as in text (for अन्वियाय). Ñ1 (both times) V1.3 D2–4.6.7.9–11 T3.4 M2.4.6.7.10 च (for [अ]पि). Ś D8.12 अनुपक्षं च कैकेयी; V2 B कैकेयी च महाभागा. —^{b}) Ś V2 B D8.12 सुमित्रा (for कैकेयी). Ś B1 D8.12 तपस्विनी. —^{c}) G2 कर्म (for धर्मं). V3 transp. कृत्वा and बहुविधं. —^{d}) Ñ1 V1 B2.3 D1–5.9 T3.4 M6 त्रिदिवं. Ś3 D4.6.8 T1.2 G2.3 M1.3–5.7–10 पर्यवस्थिताः; V3 D2.5.9 M6 पर्युप(V3 °पा)स्थिता(D2 M6 °ताः); B पर्यवस्थिते; T3.4 पर्युपासिताः.

13 ^{a}) B1 D6.7.10.11 प्रमुदिताः (for प्रतिष्ठिताः). —^{b}) M8 दशरथस्य (sic). Ś2.3 Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 T3.4 ताः; Ñ2 V2 हि; B1.3.4 ह (for च). Ś1 राज्ञे दशरथे वृताः. —^{d}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 M6 सह(M6 स्वर्ग)लोकांश्; Ñ2 B1.3 सर्वा(B3 °र्वं)लोकांश्; V2 सर्वांल्लोकांश्; B2 सर्वान्कामांश्; D10.11 Cg.k.t सर्वधर्मं (for सहधर्मं). Ñ V B1–3 D1.2.4.5.9 भेजिरे (for लेभिरे). Ś D8.12 सालोक्यं पतिना सह; B4 सालोक्यं चाभिपेदिरे.

14 ^{a}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 ता(Ñ1 V3 ते)भ्यो; Ñ2 आसां (for तासां). —B2 om. (hapl.) from महादानं up to रामो in 15^{c}. Ś D8 महानादं (meta.); M8 महादानान् (for महादानं). —^{b}) D9 M6 om. (hapl.) second काले. Ñ2 V2 B1.3.4 ददौ नृपः; G2 ददाति च (for प्रयच्छति). —^{c}) V1 T3.4 पितॄणाम्. —^{d}) V1 ब्राह्मणानां (for ब्राह्मणेषु). Ś Ñ V2.3 B1.3.4 D1.3–5.8.9.12 M6 महात्मसु; V1 तथैव च; D2 महत्सु च (for तपस्विषु). —After 14, V1 ins.:

1385* चक्रुरद्भुतसंकाशं राघवायोपचक्रमे ।

15 B2 om. up to रामो in ^{c} (cf. v.l. 14). —^{a}) Ś Ñ2 V2 B1.3 D8.12 पित्र्यांश्च; B4 पैत्र्यां च; G1 M1.4 पैत्र्याणि

कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित्केकयो नृपः ।
स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥ १
गार्ग्यमङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ।
दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २
कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् ।
रामाय प्रददौ राजा बहून्याभरणानि च ॥ ३
श्रुत्वा तु राघवो गार्ग्यं महर्षिं समुपागतम् ।
मातुलस्याश्वपतिनः प्रियं दूतमुपागतम् ॥ ४ G. 7. 107. 4 B. 7. 100. 4 L. 7. 102. 4

(for पित्र्याणि). ❀ Cm.g.k.t : पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि. ❀ Ś D8.12 बहुरत्नौघान् ; Ñ2 V2 B1.3.4 °रत्नाढ्यान् ; D10.11 Cg.k.t ब्रह्म°; Cm.tp as in text (for बहुरत्नानि). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 पैतृकैरथ(D2 °र्धन)रत्नौघैर् (D9 T3 रक्षोघ्नैर्). —b) Ś D8.12 च बहु विस्तरान् ; Ñ1 D2 परमदुश्च(D2 °ष्क) रान् ; B3 च बहुदक्षिणान् ; D5 कुर्वन्सुविस्तरान् (for परमदुस्तरान्). —d) Ñ1 V1.3 D1.3–5 पित्रा दत्तं; D2.9 पितृदत्तं; T1 G1.3 M3.8 पितृदेवान् ; M1 पित्रा राज्यं (for पितृन्देवान्). Ś V2 B D8.12 च तर्पयन्; D1.2.4.9 व्यवर्धयत् (for विवर्धयन्). M7 पितृदेवविवृद्धये. —After 15, V2 ins. erroneously :

1386* सामभिः सान्त्वयामास तनयौ जयकोविदः ।
मा कुर्वतां वृथा शोकं हे वत्सौ जानकीकृते ।
नैकत्रशुद्धां (द्धो ?)रामश्च कालो हि दुरतिक्रमः ।

—V2 cont., while Ñ V1.3 B D1–7.9–11 S ins. after 15 :

1387* एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् ।
यज्ञैर्बहुविधैर्धर्मं वर्धयानस्य नित्यदा ।

[(l. 1) B2 सर्व- (for वर्ष-). T1.2 G3 M3 [इ]ह; M6 [अ]ति-; M9 [अ]पि (for [अ]थ). Ñ1 V3 D2.9 बहूनि समुपाक्र (V3 °ग)मत्; Ñ2 V2 B1.3.4 सुबहून्यति(V2 B3 °भि)चक्रमुः; V1 D1.3–5 दश तस्य त(D3 य)दात्यगुः(D3.5 °दा ययुः); B2 व्यतीतानि महात्मनः (for the post. half). —(l. 2) V2 D6.7.10.11 G1 M4.10 बहुविधं. T1.2 G3 M3 चापि; M1 चैव (for धर्मं). V2 वर्धयन्नस्य; B1.3 M1.9 Cm.g वर्धं(M1 °र्तं)मानस्य; D2.9 T1.2 G3 M3 वर्त(D2.9 °र्ध)यामास (for वर्धयानस्य). Ñ2 V2 B नित्यशः; D6.7.10.11 T3.4 सर्वदा; M6 धीमतः (for नित्यदा). ❀ Ctp : 'यज्ञैर्बहुविधैर्देवान्वर्धयानस्य' and then reads एवं प्रशासं(cf. st. 5) etc. from पद्मपुराण. ❀]

Colophon: M6 om. —*Sarga name* : Ś Ñ2 V1.3 B3 D3–8.10–12 **यज्ञावसानं**; Ñ1 V2 B2.4 D1.2.9 **यज्ञावसानः**; B1 **श्रीरामयज्ञसमाप्तिः**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2.3 D2.4.8.12 om.; Ñ2 104; V1 78; B1 D9 103; B2 D1 90; B3 T3 105; B4 T4 107; D3 95; D5–7.10.11 T1.2 G M2–5.7.9.10 99; M1 89; M8 98. —After colophon, T4 concludes with **श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।**; G M1.2.5.8 with **श्रीरामाय नमः**; M10 with **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

90

M6 cont. the previous Sarga.

1 a) B1 अथ (for त्वथ). —b) B1 सुधाजित्; M1 कदाचित् (for युधाजित्). Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 T3.4 G2 के(D1–5.9 कै)कयाधिपः; V3 स नराधिपः; D6 कैकयो नृपः. —cd) T1 moth-eaten for स राघ. —For 1cd, Ñ V B D1–5.9 T3.4 subst. :

1388* पुरोहितं प्रहितवान्सकाशं राघवस्य ह ।

[Ñ2 V2 B राघवस्य महात्मनः (for the post. half).]

2 D1 om. 2. —a) Ñ1 V1.3 B3 D2.4.9 आं(V1.3 अं)गिरसं(B3 °सः); T2.3 अंगीरसः. Ñ1 V1.3 D4 वृद्धं (for पुत्रं). —b) M6 महर्षिम्. M7 अमितौजसं. —c) D8 वा (for च). —d) Ś Ñ V1.3 B4 D2–5.8.9.12 -दायम् (for -दानम्). B2 प्रीतिदायकमुत्तमं.

3 T1.2 G3 M1.3.7 om. (hapl.) 3ab. —a) Ś Ñ V1.3 B1–3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 कंबलाजिन-(B1–3 T3.4 °दीनि). Ñ1 V1 D1–5.9 M10 -वस्त्राणि; V3 M6 -वासांसि (for रत्नानि). M2.4 कंबलानि विचित्राणि. —b) Ñ1 V B4 D1.2.4.9 चीर-; B2 वीर-; D3 M6 चीन-; M5 चित्रं (for चित्र-). V2 B4 -पट्टान् ; B2 -वासम् ; M6.8 -पट्टम् (for -वस्त्रम्). Ñ1 V B2.4 D1.3–5 अनुत्तमं(V2 B4 °मान्); D2.9 अनेकधा; G1.2 M2.4–6.8.10 अथोत्तरं. Ś Ñ2 B1.3 D8.12 चीन(Ś3 D8 चीनि; Ñ2 [also as in B1]वीर; B1.3 चीर)पट्टांस्तथोत्तमान् ; T3.4 बहुवस्त्रौघसंचयं. —c) D6 च (for प्र-). —d) D6.7.10.11 T1.2 शुभानि (for बहूनि). —For 3cd, Ś Ñ V B D1–5.8.9 T3.4 subst. :

1389* बहु चाभरणं मुख्यं रामाय प्रददौ नृपः ।

[Ś D8.12 तथाभरणरत्नानि; B2 रत्नाभरणकं मुख्यं (for the prior half). Ñ1 om. (hapl. ?); Ñ2 V2 B प्राहिणोत् (for प्रददौ). Ñ1 V1.3 D1–5.9 प्रभुः (for नृपः).]

4 Ñ1 om. 4. —a) V2 M6 तं(M6 स) श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु). D6.7.10.11 T3.4 धीमान् ; T1.2 G3 M3.5.6 वाक्यं (for गार्ग्यं). V1.3 D1.3–5 गार्ग्यं(D3 °र्ग्यं स [hypm.]) रामो वै(V1 D4 om. [subm.]); B1 D2.9 रामो गार्ग्यं वै(B1 तं) (for राघवो गार्ग्यं). —b) Ñ2 V2 B1.3 कैकेयात् ; V3 D1–5.9 ब्रह्मर्षिं; B4 केकयात् (for महर्षिं). Ś V2 B1.3.4 D8.12 त (V2 B1.3.4 स)मुपस्थितं; D6.7.10.11 T3 गार्ग्यमागतं; T4

G 7. 107. 5 B 7. 100. 5 L 7. 102. 5 प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुगः ।
गार्ग्यं संपूजयामास धनं तत्प्रतिगृह्य च ॥ ५
पृष्ट्वा च प्रीतिदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ।
उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६
किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवानिह ।
प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७
रामस्य भाषितं श्रुत्वा ब्रह्मर्षिः कार्यविस्तरम् ।
वक्तुमद्भुतसंकाशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८
मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ ।
युधाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९
अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः ।
सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १०

अमितप्रभं (for समुपागतम्). B2 पुरोहितमुपस्थितं. —M6 om. 4^c–5^b. G2 om. (hapl.) 4^{cd}. —^{c}) D6.7 T3.4 मातुलेनाश्वपतिना. ❀ Cm.g.k.t : अश्वपतिनः । (Ck °न इति । छान्दसो नकारः; Ct नुमार्षः) अश्वपतेरित्यर्थः. ❀ —^{d}) T1.2 G3 M3 प्रिय(M3 °यं)ज्ञाति(T2 दूत)म्. M10 उपागमत्. D6.7.10.11 T3.4 K (ed.) प्रहि(T3.4 प्रेषि)तं तन्महाध(K [ed.]°हृद्ध)नं. —For 4^{cd}, Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 subst.; while T4 ins. after 4:

1390* स मातुलस्याश्वपतेः प्रियं दूतमनुत्तमम् ।

[V1.3 D1–5.9 T4 तं (for स). V2 (before corr.; after corr. m. as above) [अ]श्वपतेः. V2 भूतम्; D5 हितम् (for दूतम्). T4 प्रियदूतम्. D1.4 उपस्थितं (for अनुत्तमम्).]

5 M6 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). —^{a}) Ñ2 V2 B1–3 प्रत्युद्गतश्च. Ś B4 D8.12 [अ]थ (for च). Ñ1 V1 D1.3–5 प्रत्युज्ज(V1 °त्याज)गाम; V3 D2.9 T3.4 G1 M5.10 प्रत्युद्ग(D2.9 प्रत्यग)च्छत. —^{b}) L (ed.) क्रोशमानं. Ñ2 B4 D6.7.10.11 T1–3 G3 M3 सहानुजः. —^{c}) D2.9 स गार्ग्यं (for गार्ग्यं सं-). —After 5^c, Ś Ñ V B D T3.4 G2 M3.9 ins.; while G1 M6 ins. l. 2 only after 5^a:

1391* यथा शक्रो बृहस्पतिम् ।
ततः संपूज्य तमृषिं.

[(l. 2) D6.7.10.11 G1.2 तथा (for ततः). Ś B3 D8 संपूजितम् (unmetric). G2 M9 महर्षिं (for तमृषिं). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 संपूज्य तं तु(V3 °ज्यमानं; D1.4 °ज्य स च; D2.5.9 °ज्य तत्र) ब्रह्मर्षिं; M6 अथ संपूजयामास.]

—^{d}) Ñ1 V1 B2 D2.3.5.9 सर्वं तत्; V3 सर्वतः; D1.4 तत्सर्वं; D6.7.10.11 T3.4 M3 तद्धनं (by transp.) (for धनं तत्). —After 5, Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 ins.; while T3.4 ins. after 6^{ab} (first occurrence):

1392* महर्षिं तं पुरस्कृत्य स्वगृहं प्रविवेश ह ।

[V1.3 D1.3.4 ब्रह्मर्षिं. B4 तु (for तं). D5 राजर्षिर्तं (for महर्षिं तं). Ñ1 V1 D2.3.9 (all with hiatus) अयोध्यां; V3 राघवः; T3.4 सभां सं- (for स्वगृहं). Ñ2 V2 B रामः स्वपुरमाविशत् (for the post. half).]

6 T3.4 read 6^{ab} twice. —^{a}) G1 M2.7 दृष्ट्वा च; M5 प्रहृष्टः; Ck.t quote पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा च). D10.11 T1.2 G3 M3 प्रतिपदं; M6 च प्रणतः (for च प्रीतिदं). Ś D8.12 कुशलं पूर्वं; D6.7 T3.4 (both first time) प्रीतिमतुलां. Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 (T3.4 both second time) श्रुत्वा तु प्रीणि(T3.4 प्रण)ताः(D5 प्रीतिमतः) सर्वे; Ñ2 V2 B प्रविष्टः(Ñ2 V2 [after corr. m.] पृष्ट्वा च [before corr. तु]; B3 दृष्ट्वा च) प्रीतिमान्सर्वं; G2 दृष्ट्वा प्रीतिप्रदं पृष्ट्वा. ❀ Cm.g.k.t : प्रतिपदं (Cg.k. cite प्रतिपदमिति) प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः. ❀ —^{b}) V3 सचिवे (for कुशलं). V1 D3.5 ते; V3 B1.3.4 ह; D2 तु (for च). Ś D8.12 प्रीतिमान्मातुलाय ह(Ś1 हि; D12 च). —After 6^{ab} (first occurrence), T3.4 ins. 1392*. —^{c}) Ś B D8.12 उपविष्टो; Ñ2 तमवेक्ष्य (for उपविष्टं). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 M1.4.6 महात्मानं(Ś D8.12 °तेजा; Ñ2 V2 B °राजः; M1.4 °बाहुं) (for महाभागं). —^{d}) V1 D2.9 राजा; M2.7 रामं (for रामः). D6.7 M7.9 उपक्रमे; T1.2 G3 M3.5 उपाक्र(M5 °ग)मत् (for प्रचक्रमे). Ś Ñ2 V2 B D2.5.8.12 प्रष्टुं(Ś D8.12 वक्तुं) समुपचक्रमे.

7 G2 om. (hapl.) 7–8. —^{b}) T1.2 G3 M2.3.8 किमर्थं. G3 भगवन्. —^{d}) D7 [इ]ह (for [इ]व).

8 G2 om. 8 (cf. v.l. 7). —^{b}) Ñ V1.2 B D2.6.7.9.11 T3.4 M2.3 महर्षिः (for ब्रह्मर्षिः). V2 (before corr.; after corr. m. as in text) B1.3 वाक्यविस्तरं; D5 कार्यमुत्तमं. —B2 reads 8^c–9 twice. —^{c}) B2 (second time) अयम् (for वक्तुम्). Ś D8.12 -विस्तारं; Ñ1 -विज्ञानं; V1.3 D1–4.9 -वृत्तान्तं (for -संकाशं). —^{d}) Ñ1 प्रचक्रमे.

9 Ñ1 D1–5.9 om. 9^{ab}. B2 reads 8^c–9 twice. —^{a}) Ñ2 V2 B (B2 both times) त्वां (for ते). M10 महाभाग (for °बाहो). —^{b}) Ñ2 V B2 (second time) D6.7.10.11 T2.3 G2.3 M1.5–7.10 नरर्षभः(V3 B2 °भं). Ś D8.12 तव वाक्यं महामते(Ś2 damaged for महामते); G (ed.) वाक्यं यन्मानवर्षभ. —^{c}) B1 D1 युधाजित्(D1 °वत्) (for युधाजित्). Ś V1 D8.12 T1–3 G M1–3 -संयुक्तः; V3 -संपन्नः (for -संयुक्तं). Ñ1 रोचसे; D5 रोच्यते (sic).

10 ^{a}) G (ed.) अस्ति (for अयं). B1 गान्धर्व-. Ś D8.12 M6 -चरितः; Ñ1 V1 D1–4 -रुचिरः(Ñ1 D2 °तः); D9 -रचितः (for -विषयः). ❀ Cm.k : गन्धर्वविषयः । गन्धर्वगोचरः; Ct : गन्धर्वविषयो गन्धर्वदेशः. ❀ —^{b}) V2.3 D5.11 -शोधितः (for -शोभितः). —^{c}) D12 सिद्धैर् (for सिन्धोर्). Ś D8.12 सर्वो (for पार्श्वे). B3 सिंधोरुभयपार्श्वे च. —^{d}) Ś1 देशे; M7 शैलः (for देशः). Ś V3 D8.12 -शोभितः (for -शोभनः). ❀ Cm.

तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः ।
शैलूषस्य सुता वीरास्तिस्रः कोट्यो महाबलाः ॥ ११
तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वविषयं शुभम् ।
निवेशय महाबाहो द्वे पुरे सुसमाहितः ॥ १२
अन्यस्य न गतिस्तत्र देशश्चायं सुशोभनः ।
रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामनृतं वदे ॥ १३
तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च ।
उवाच बाढमित्येवं भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४
सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः प्राञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् ।
इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विजयिष्यतः ॥ १५
भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च ।
मातुलेन सुगुप्तौ तौ धर्मेण च समाहितौ ॥ १६
भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ।
निहत्य गन्धर्वसुतान्द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ G. 7. 107. 19 B. 7. 100. 17 L. 7. 102. 18

g.k.t : सिन्धोः सिन्धुनद्या उ(Ct. °नदस्यो)भयतः पार्श्वे वर्तमानः परमशोभनोऽयं देशः. ❀

11 ^{a}) Ś1.3 Ñ V1.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 तं तु; Ś2 damaged; V2 अनु-; M8 तत्र (for तं च). G1 तं चरिष्यंति. Ś D8.12 वै(D12 ते) सिद्धाः (for गन्धर्वाः). —^{b}) D6.8 G2 -[आ]युध- (for युद्ध-). Ś1.3 Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 -कांक्षिणः; Ś2 damaged; M8 -दुर्मदाः (for -कोविदाः). —^{c}) D1.4 शीलूषस्य. Ñ V D1–7.9–11 T1.2 G2 M2–4 वीर. ❀ Cm.g.k.t : शैलूषः गन्धर्वराजः. ❀ —^{d}) K (ed.) त्रिकोट्यो वै (for तिस्रः कोट्यो).

12 ^{a}) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3 त्वं(Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3 तु) निर्जित्य(V3 °त्वा); B1 विजित्य तु; M1 निर्जित्य च (for विनिर्जित्य). —^{b}) Ñ2 V1.3 D1–7.9–11 -नगरं(D1.4 °रे) (for -विषयं). Ñ1 गंधर्वं नगरं; V2 गांधर्वविषये. V2 (after corr. m. as in D1) ततः; D1.4 शुभे (for शुभम्). —^{c}) Ñ1 महाराज (for °बाहो). —^{d}) Ś1.3 D8.12 पुत्रौ द्वौ; Ś2 damaged; Ñ1 पुरे वै; Ñ2 V1.2 B D6.7.10.11 Ct स्वे पुरे; V3 पुरेस्मिन्; D1–5.9 पुरे द्वे (by transp.); T1.2 G3 M1.3 पुरं च (for द्वे पुरे). B1 D7.10.11 T3.4 M6 सुसमाहिते. ❀ Cg : स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः. ❀ —After 12, Ñ2 V1 (l. 2 only) B1 ins.; while V2 B2.4 G (ed.) ins. after 13^{ab}; whereas B3 ins. l. 1 after 12 and subst. l. 2 for 13^{ab} :

1393* रम्ये पुष्पफलाढ्ये तु निवेशय महामते ।
अन्यो वा प्रेष्यतां जेतुं तं देशमृषिणा सह ।

[(l. 1) B2.4 रम्य-. B4 -[आ]ढ्यं तं; G (ed.) -[आ]कीर्णं (for -[आ]ढ्ये तु). —(l. 2) B1 भद्र (for जेतुं). B4 देशं तम् (by transp.). V2 महत् (sic) (for सह).]

13 ^{a}) Ś V2 B2.4 D8.12 नान्यस्य; G2 अन्यत्र; M5 अन्येन; Cm.g.k.t as in text (for अन्यस्य). Ś D8.12 [अ]त्र; V2 B2.4 स्याद् (for न). G3 M1 चागतिस्. Ś V2 B2.4 D8.12 वीर; Ñ2 V3 यत्र; D1.3–5 ह्यत्र (for तत्र). —^{b}) M6 [अ]पि (for [अ]यं). B1 D10.11 Cg.k.t परम- (for चायं सु-). D2.9 सुशोभितः. —For 13^{ab}, B3 subst. l. 2 of 1393*. —After 13^{ab}, V2 B2.4 G (ed.) ins. 1393*. —D5 om. 13^{cd}. Ś2 damaged for ^{c}. —^{c}) M6 नरव्याघ्र (for महाबाहो). Ś1.3 D8.12 सेव्यतां तं महाबाहुर् (D12 °हो); M1 रोचते यदि रोचंतां. —^{d}) Ñ V2 B1–3 D1–4.9 हि त्वाम्; V3 हि त्वा; M6 त्वाहम् (for [अ]हं त्वाम्). Ñ1 V3 D2.9 सदृशं; Ñ2 V1.2 B1–3 D6.7.10.11 M1.5.8 अहितं (for अनृतं). Ñ1 V3 वदेत्; V2 तव (for वदे). Ś D8.12 भगवानेव राघवः; B4 ब्रुवतो वचनं मम.

14 ^{a}) Ś D8.12 वीरो (for प्रीतो). —^{b}) Ñ2 V2 B संदेशं; M6 ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्). Ś2.3 V2 (*sup. lin.* also as in text) B1–3 D8.12 ह; B4 हि; M9 तु (for च). —^{c}) M9 om. उवाच. Ś Ñ V B1.2 D4.6–12 T3.4 G1.2 M3.6.10 [ए]व; M9 [उ]क्त्वा (for [ए]वं). —^{d}) B1 [अ]नुवैक्ष्यत; D6 [अ]न्ववेक्ष्य तं; D7 T2 M8.10 Cm.g.t [अ]न्ववेक्षत. Ck quotes चान्ववेक्षते.

15 D3 reads 15–16^{b} in marg. —^{a}) V3 प्रांजलिर् (for राघवः). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 हृष्टः; G2 प्रीतं (for प्रीतः). —^{b}) Ś2.3 Ñ2 D2.3.6.8.12 T1.2 G2.3 M2.4.8.10 प्रांजलिः; Ñ1 D7.10.11 T3.4 G1 M1.5–7.9 सांजलि-(Ñ1 D7 T4 G1 M1.5 °लिः); V3 राघवः (for प्राञ्जलि-). V1.2 (*inf. lin.* also as in text) B1 नृपः; V3 मुनिं (for द्विजम्). —^{cd}) Ś Ñ1 V1 B3 D1–5.8.9.12 ब्रह्मर्षे तं देशं (by transp.). Ñ2 V2.3 B1.2.4 विप्रर्षे(V2 B2 देवर्षे; V3 lacuna; B1 महर्षे) तं देशं. Ś D8.12 जनयिष्यतः; D6.7.10.11 विचरिष्यतः; M8 विभजिष्यतः.

16 D3 reads 16^{ab} in marg. (cf. v.l. 15). —^{a}) Ñ1 om. वीरौ. —^{b}) Ñ2 भक्षः; B4 reads in marg. (for तक्षः). Ñ1 V2 B (B4 marg. also as in text) D1–5.9.12 T4 G1.2 M2.4.5.7.9.10 पुष्क(D9 °ष्क)र (for पुष्कल). ❀ Ck.t : तक्ष इत्यकारान्तः. ❀ —M1 om. 16^{c}–17. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.9.12 M6 च; Ñ2 V2 B2–4 D10 T1.2.4 G1.3 M3.10 तु (for तौ). B1 सुसंगुप्तौ. D2 युधाजिन्मातुलेनाप्तौ. —^{d}) Ñ1 V3 D1.3.4.9 धर्मे च (for धर्मेण). Ś Ñ V B D1–5.8–12 G2 M6.7 सु- (for च). M10 समागतौ.

17 M1 om. 17 (cf. v.l. 16). —^{a}) Ñ1 तु (for च). Ś V1.3 D8.12 भरतस्तु; Ñ2 V2 B1–3 D1–5.9 T1 भरतश्च. V3 [अ]थ तत्कृत्वा. —^{b}) B3 D2 G2 स्व- (for स-). Ñ1 D1–5.9 -पद- (for -बल-). B4 स्वबलान्वितौ; D1 सत्पदानुगौ;

G. 7. 107. 20
B. 7. 100. 18
L. 7. 102. 19

निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ संनिवेश्य च ।
आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८
ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् ।
आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९
नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरःसुतम् ।
भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां च निर्ययौ ॥ २०
सा सेना शक्रयुक्तेव नगरान्निर्ययावथ ।
राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुरासुरैः ॥ २१
मांसाशीनि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च ।
अनुजग्मुश्च भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२
भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः ।
गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३

D6 राघवानुगौ. —[d]) Ś3 D12 स्वे; M5 तत्- (for द्वे). Ñ2 V B1–3 D1–5.9 M6 पुरे द्वे (by transp.); G3 पुराणि. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 तु करि(D12 भवि)ष्यति; Ñ2 V2 B1–3 रचयिष्यति; B4 T1 G2 विभजिष्यति; D6 (marg.) विहरिष्यतः; G1 M2.6.7.10 विजयिष्यतः(M6 °ति); M5 निवसिष्यतः.

18 Note hiatus between [a] and [b]. —[a]) Ś V3 D8 निविश्य (for निवेश्य). D2.5.12 T1.2 G1.3 M2.7.8 तौ; T3 च (for ते). T4 मिथिलेशः (for निवेश्य ते). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 पुरे रम्ये; Ñ2 B M6 पुर(Ñ2 °रे)श्रेष्ठे; V2 (before corr. as in B; after corr. m.) पुरे वीरः; Cm.t as in text (for पुरवरे). —[b]) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 ह्यात्मजौ; V2 (after corr. m.) सुतौ ताव्; T2 G1.2 M2.4.7–10 चात्मजौ(M4 °जे); M5 स्वात्मजौ; Cm.t as in text (for आत्मजौ). Ś D1–5.8.9.12 विनिवेश्य(D3 °युज्य; D5 °योज्य); V2 (after corr. m.) B4 अभिषिच्य (for संनिवेश्य). V1.2 (after corr. m. as in text) ह (for च). V3 स्वात्मजेषु निवेश्य च; T3.4 ह्यात्मजौ चारुविक्रमौ. —[c]) D2.3.12 M6 ते; M7 वै (for मे). Ś1 Ñ2 V1.2 B वीरः; Ś2.3 D8.12 शूरः; Ñ1 V3 D1–5.9 ब्रह्मन् (for भूयः). —[d]) Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 समीपम् (for सकाशम्). Ñ1 D2 T4 इति; Ñ2 V2.3 B इह (for अति-). Ś D8.12 भरतः पुनः (for अतिधार्मिकः).

19 [a]) G2 महर्षिम्. Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 M6 एवमुक्त्वा तु(Ñ2 B1–3 D9 च; D2 स)ब्रह्मर्षिं(Ś D8.12 काकुत्स्थो; Ñ2 V2 B तमृषिं); D5 T3.4 स एवमुक्त्वा ब्रह्मर्षिं. —[b]) M6.7 भरतः. B4 च (for स-). V2 B D1.2.4.9 -पदा(B4 सहा)नुगं(D1.4 °गः); M1 -बलागतं; M7.8 -बलानुगः. —[c]) V2 B1.2.4 प्रेषयामास च(V2 स); B3 संप्रेषयामास (for आज्ञापयामास). Ñ1 V1.3 D1–5.9 ततः (for तदा). Ñ2 उपविश्य ततो रामः. —[d]) Ś D8.12 चाभिषेच्य तौ; D6 G2 M10 अभ्यषेचयत्.

20 [a]) Ñ1 सु-; V1 G2 [ए]व; V3 D1.3–5 तु (for च). M7 धर्मेण (for सौम्येन). —[b]) Ś Ñ2 V2 B D8.12 नमस्कृत्य(B3.4 °त्वा) (for पुरस्कृत्य). D3 om. सुतम्. Ś D8.12 द्विजोत्तमान्; Ñ2 V2 B M6 महामुनीन् (M6 °निं); Ct as in text (for [अ]ङ्गिरःसुतम्). —[c]) Ś D8.12 भरतं. Ñ2 V2 B पुत्राभ्यां (for सैन्येन). Ś V1.3 D1–5.8.9.12 सेनया सार्धं (for सह सैन्येन). Ñ1 सेनया भरतः सार्धं. —[d]) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 कुमारौ च; Ñ2 V2 B स्वबलेन (for कुमाराभ्यां). Ś V3 D8.12 वि(D8.12 व्य)सर्जयत्; Ñ1 V1 D1.3–5 विसर्जितौ; V2 B1 D7.10.11 विनिर्ययौ; D2.9 विवर्धितौ (for च निर्ययौ).

21 V1 reads 21–22[b] after 24[ab]. —[a]) Ś Ñ2 V2 B2–4 D8.12 M6 बलसंपन्ना; Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 चक्र(V3 D1.4 क्रम)युक्तेन; D3 क्रमयोगेन; T3.4 चतुरंगेण; M2.4.8.10 °गुसेन; Cm.g.k.t as in text (for शक्रयुक्तेव). B1 स सेनाबलसंपन्नः. —[b]) Ś Ñ V1 D1.3–5.8.9.12 महती; V3 D2 सुमहत्; B1.2.4 M6 साकेतान्(B2.4 °ता); B3 सत्कृता; Cg as in text (for नगरान्). T1.2 G3 M3 प्रययाव्; Cg as in text (for निर्य°). T4 तथा; G1 यथा; M7 तदा (for अथ). Ñ1 V1.3 D1–5.9 M6 प्रययौ(V3 °जगौ) तदा (for निर्ययावथ). —M1 om. 21[c]–25[b]. —[c]) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 रामेण (for राघव-). Ś B1 D1 [अ]नुगतं (for °गता). Ñ1 om.; D1–4 पूर्वं; D6.7 नित्यं (for दूरं). —[d]) B1 दुराधर्षं. Ś Ñ V B D T G3 M3.6 सुरैरपि; M7 * * सुरैः (for सुरासुरैः).

22 M1 om. 22 (cf. v.l. 21). V1 reads 21–22[b] after 24[ab]. —[a]) Ś D8.12 मांसाशनानि; V1.3 D1–5.9 T1.2 G3 M3.9 मांसादानि च (for °शीनि च). Ñ1 क्रव्यादाश्च पिशाचाश्च; D6.7.10.11 T3.4 G1.2 M5.7.8.10 मांसाशि(T4 °दि)नश्च ये सत्त्वा. —[b]) Ñ1 V3 च (for सु-). Ñ2 V2 B सुबहूनि च(B1.2 °न्यपि); V1 D2.9 सुमहांत्यपि; M7 सुसमाहिताः. —[c]) D6.7.10.11 T3.4 हि; M2 om. (subm.) (for च). Ś Ñ V B1.3 D1–5.8.9.12 अनुगच्छंति; B2.4 अन्वगच्छंत; G2 M4.7.9.10 अनुप्रजग्मुर्. V3 काकुत्स्थं (for भरतं). —[d]) Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 पिपासंतो ह्य(V3 °च्य)सृग्बहु; Ñ2 V2 B M6 रुधिरं तु(M6 °राणां) पिपासवः; D1.4 पिपासू सृग्बहूनि च (sic); D3.5 पिपासून्यसृगुत्तमं.

23 M1 om. 23 (cf. v.l. 21). T3 M4 om. (hapl.?) 23–25[b]. —[a]) M5 भूतग्रहाश्. Ñ2 V2 B1.2 सु- (for च). —[b]) T1.2 M3 मांसभक्ष्याश्(M3 °क्ष्याः). T1.2 G3 M3 च (for सु-). Ś D8.12 रुधिराणि पिपासवः. —[c]) T4 -मांसास्थि- (for °नि). Ś D8.12 गंधर्वांस्तान्समासाद्य. —[d]) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 महाबलाः(Ñ2 V2 B D5 °स्वनाः; V1 D3 °मनाः; D1.4 °शनाः); T4 समाययुः; M6 महारणे; M10 समंततः (for सहस्रशः).

सिंहव्याघ्रसृगालानां खेचराणां च पक्षिणाम् ।
बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४

अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५ G. 7. 107. 27 B. 7. 100. 25 L. 7. 100. 26

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

24 T3 M1.4 om. 24 (cf. v.l. 21 and 23). —a) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9 -शृगालानां; Ñ2 V2 B -मृगाश्चैव; D6.7.10.11 T4 G2 -वराहाणां (for -सृगालानां). —b) Ñ2 V2 B1.3.4 खेचराश्चैव पक्षिणः; B2 पक्षिणः खेचरा अपि. —After 24^{ab}, V1 reads $21–22^{b}$. —c) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 M6 सुबहूनि; Ñ2 V2 B बहुसत्त्व- (for बहूनि वै). —D11 reads from ह up to d in marg. —d) D7 सेनायां; M7.9 सेनया; Cm.g.k.t as in text (for सेनाया). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T4 सेनाग्रे (V1 °यां) सं(Ñ2 V2 B1 °ग्रेण; B2.3 °ग्रे च; D2.9 °ग्रेषु)प्रतस्थिरे; D6 (m. also) सेनाग्रं संप्रतस्थिरे.

25 T3 M1.4 om. 25^{ab} (for M1, cf. v.l. 21 and for the rest, 23). —a) Ś D8.12 अस्त्वर्यं; D1.3.4 अध्यर्धं (for अध्यर्ध-). G3 उषिताः. Ñ2 V2 B अर्धमासमुषित्वा सा(Ñ2 °त्वा तु; V2 B1 °त्वासौ). —b) M7 युधि (for पथि). D2.9 सेना पथि (by transp.). D5 निराशया; G3 निरामयाः. —c) B2 D2.3 G3 M2.10 -जनाकीर्णान् (B2 °र्णं; G3 °र्णाः). —d) Ś Ñ V B2.3 D2.5.8.12 M2 कैकेयान्; B1.4 D1.3.4.9 T3.4 M10 के(D1.3.4.9 कै)कयान्; D3 M5 केकेयं; D7 G2 M4.6.7.9 कैकेयं; Cg.k.t केकयं (as in text). Ñ1 V1.3 B1 D1.3–7 T3.4 M5 समुपाविशत्; D2.9 सुप्रवेशयत्; G3 समुपागमन्; L (ed.) समुपाद्रवत्. —After 25, M7 ins.:

1394* अहंयुभिस्तप्तसुवर्णनेत्रै-
मृगेन्द्रनादैः सितवक्त्रदंष्ट्रैः ।
तदाक्षपादैः पृथुशैलदर्पै-
श्चकम्पिताङ्गा धरणी बभूव ।

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 भरतनिर्यापणं; Ś2.3 B1.2 D8 भरतनिर्याणं; Ñ V3 B3 D3.12 सेनानिर्याणो(B3 D3 °णं); V1 सेनानिर्गमनं; V2 B4 भरतप्रयाणो(B4 °णं); D1.2.4.5.9 भ(D2 श्रीभ)रतसेनानिर्याणो(D2.9 °णं). —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.4.8.12 om., Ñ2 105; V1 79; B1 D9 104; B2 D1 91; B3 T3 106; B4 T4 108; D3 M6 96; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 100; M8 99. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

९१

G. 7.108.1
B. 7.101.1
L. 7.103.1

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ।
युधाजिद्गार्ग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १
स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः ।
त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान्देवरूपिणः ॥ २
भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमौ ।
गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३
श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः ।
योद्धुकामा महावीर्या विनदन्तः समन्ततः ॥ ४
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ ५
ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् ।
संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्ययोजयत् ॥ ६

91

D12 begins with श्रीगुरवे नमः.

1 ^{a}) B3 सेनामभि-; D2.9 °धिपं; G2 Ck °पतिः; Cg.t as in text (for सेनापतिं). —^{b}) Ñ2 V2 B1–3 M6 के(M6 कै)कयीसुतं; D1–5.7.9.12 G2 M7 कैक(D3 °के[unmetric])याधिपः. —After 1^{ab}, V2 reads 2^{cd} —^{cd}) V3 D6.7.10.11 G1 गर्ग-; D1.4 आर्य-; T2 M1 गार्ग-; M2 गर्ग्य- (for गार्ग्य-). Ś Ñ1 V B3 D1–4.7.8.12 T3.4 G1 M7 -सहितः. B4 परं हर्षम् (for परां प्रीतिम्). B1 G (ed.) युधाजित्परमां (B1 सुधाजितः परां) प्रीतिमुपागमदनंतरं.

2 ^{a}) M8 वि- (for स). Ś Ñ2 V1 B D1–5.8.9.12 T4 M6 बल-; V2 पुर- (for जन-). —^{b}) V3 भरतं (for महता). D1–4.7.9 M7 कैकय-. —V2 reads 2^{cd} after 1^{ab}. —^{cd}) Ś2 [ऽ]ति-; Ñ1 प्र-; V1 T3.4 [ऽ]थ (for ऽभि-). D7.10.11 के(D7 कै)कयाधिपः; T1.2 G2.3 M3.6 काम° (for देवरूपिणः). Ñ1 V1.3 D1–6.9 T3.4 गंधर्वनगरं प्रति; M8 गंधर्वं कामरूपिणं (for ^{d}). Ñ2 V2 B भरतेन समागम्य मंत्रयामास चैव हि(B4 ह).

3 ^{a}) Ś2.3 [अ]युधाजिच्. Ñ2 V2 B युधाजिद्भरतश्चैव. —^{b}) B4 ततस्तौ; D5 समौ तौ (for समेतौ). T3.4 बहु-; Ct as in text (for लघु-). Ś2 D10.11 Ct -विक्रमैः. Ñ2 V2 B1–3 प्रतस्थाते महाबलौ. —Ñ1 om. 3^{cd}. —^{c}) V1.3 D1–5.9 T3.4 -विषयं (for -नगरं). V1.3 T3.4 तं तु; D2.9 तत्र (for प्राप्तौ). Ñ2 V2 B गतौ गंधर्वनगरं. —^{d}) T2 समेतौ; Cm.g.k.t as in text (for सबलौ). M4 सबलौघ- (for सबलौ स-). V2 (before corr. as in text; after corr. marg.) B2.3 च सह-; M3 सबल- (for सपद-). D3 सपदांतरौ; D6.7 सह सैनिकैः M6 सहवाहनौ; Cm.g.k.t as in text (for सपदानुगौ). V1.3 D2.9 T3.4 गत्वा(V3 °तो) रामानुजस्तदा (V3 D2.9 °तः). —After 3, T3.4 ins.:

1395* कुमारसहितो वीरो योद्धुकाम उपस्थितः ।

4 M6 repeats 4^{ab} after l. 1 of 1397*. —^{a}) Ś1 om. तु (subm.). M5 श्रुत्वा तु नगरं प्राप्तौ. —^{b}) Ñ1 T1.2 G1(after corr. as in text).3 M3.5.7 ते समाहिताः; Ñ2 V2 (before corr. as in text; after corr. marg.) B1–3 ते समंततः; V3 समुपागताः; M1 ते महाबलाः (for ते समागताः). —^{c}) B2 योद्धुकामं. Ñ1 V1.3 D1–5.9 ततः(D2.9 स्थिताः) सर्वे; Ñ2 V2 B1.3 महानादं; B2 °त्मानं (for महावीर्या). —^{d}) Ś1 D10.11 M9 व्यनदंतः(D10.11 °न्ते); Ñ1 V1.3 D1–5.9 गर्जंति स्म; B2 न विदंतो; B3 D6 T3.4 G1 M2.4 नि(M2.4 ह्य)नदंतः; M3 व्यनदन्वै; G3 निनर्दंतः; M1 ह्यनंतं तं; M6 विमर्दंतः; Cg.k.t quote व्यनदन् (for विनदन्तः). Ś D8 समाहिताः; Ñ2 V2 (before corr.; after corr. marg. as in text) B1–3 महाबलाः; D1–4.9 ततस्ततः; M3.10 सहस्रशः (for समन्ततः). T1.2 G3 व्यनद(T2 °ते)न्सुसमाहिताः; M7 निर्ययुर्युद्धकांक्षिणः. —After 4, Ñ2 V2 B1.3.4 ins.:

1396* सहसा ते ययुः सर्वे गन्धर्वाः कालचोदिताः ।
संनद्धा बद्धतूणीरा विविधायुधपाणयः ।

[l. 1) B3.4 [ऽ]भ्ययुः (for ययुः). B1 -देशिताः (for -चोदिताः). —(l. 2) Ñ2 B4 बहु- (for बद्ध-).]

5 ^{a}) D4 om. ततः. —^{b}) M7 अतुलं (for तुमुलं). Ś1 T G2.3 M रोम- (for लोम-). —^{cd}) Ś D8.12 M6 त्ववि(Ś तु वि)रतं; Ñ1 V1 D2.5.9 तदासीद्वै; Ñ2 V2 B महाघोरं; D1.3.4 तदा सिद्धैर्; T4 अतीवासीन् (for महाभीमं). G2 तथा (for न च). Ś D8.12 [अ]न्येतरयोर् (for [अ]न्य°). G2 M4 जयं. Ñ2 V2 B न चाभूद्विजयः क्वचित् (for ^{d}). V3 स तदा युध्यतो वालीन्न जयो न पराजयः (sic). —After 5, Ś D8.12 read 8^{ab}; while V3 D6.7.10.11 S ins.:

1397* खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः ।
नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ।

[(l. 1) G2 -ग्राह-; Cg.k.t as above (for -ग्राहा). K (ed.) शौणित-. M9 ** *णित- (for नद्यः शोणित-). D7 T2.4 M3.8 Cm -संश्र(D7 °भ)वाः (for -संस्रवाः). —After l. 1, M6 repeats 4^{ab}.]

6 ^{b}) V3 कालपाशं; D5 कालशस्त्रं. Ś D8.12 तु (for सु-). —^{c}) D1.2.10 सवर्तं (for संवर्तं). Ñ1 V3 संवर्तनं नाम तदा(V3 °तो). —^{d}) M6 गंधर्वेभ्यो. Ś D8.12 [अ]वि (D12 [अ]भ्य) योजयत्; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 प्रयुक्तवान्; Ñ2 V2 B1.2.4 न्ययोजयत्; D6.7.10.11 T1 M3.5.9 [अ]भ्यचोदयत्; M6.8 ह्ययोजयत्.

ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः ।
क्षणेनाभिहतास्तिस्रस्तत्र कोट्यो महात्मना ॥ ७
तं घातं घोरसंकाशं न स्मरन्ति दिवौकसः ।
निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ८
हतेषु तेषु वीरेषु भरतः कैकयीसुतः ।
निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ।
तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्करं पुष्करावतौ ॥ ९
गन्धर्वदेशो रुचिरो गान्धारविषयश्च सः ।
वर्षैः पञ्चभिराकीर्णो विषयैर्नागरैस्तथा ॥ १०
धनरत्नौघसंपूर्णे काननैरुपशोभिते ।
अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरे ॥ ११ G. 7. 108. 12 B. 7. 101. 12 L. 7. 103. 11

7 a) D2.9 ते हताः; M5 बद्धास्ते (by transp.). Ñ1 V3 D2.9 -चक्रेण; B1.3.4 -कल्पेन (for -पाशेन). —b) Ñ2 संवर्ताख्ये; B2 सर्वैतास्त्र- (for संवर्तेन). V3 महाबलाः; B2 (before corr.; after corr. marg. as in text) -विमोहिताः (for विदारिताः). B1.3.4 संवर्ताख्येन दारिताः. —cd) Ś D8.12 क्षणे तस्मिन्. V2 B1–3 निहताश्च(V2 °स्); B4 [ए]व हतास् (for [अ]भि°). Ñ2 V1 B1–3 चैव; D6 ते तु; D7.10.11 T3.4 तेन (for तिस्रस्). Ñ1 V3 D1–5.9 M6 क्षणेन तस्मिन्नि(D5 °न्न नि)हतास् (for c). Ñ V1.3 B D1–7.9–11 T3.4 M6 तिस्रः (for तत्र). Ś V2 B4 D8.12 T1.2 G1.3 M3–5 transp. तिस्रस् and तत्र. Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 M6 महाबलाः; Ñ2 V2 B1–3 महौजसः; D6.7 T1.3 G1.3 M1.2.4.5.7.8.10 महात्मनां(M1 °नः).

8 D1.4 T2 om. 8. Ś D8.12 read 8ab after 5. —a) Ś D5.8.12 घोरं; Ñ1 V1.3 वधं; G1 यातं (for घातं). D2.3.9 ते घोरा; M5 यद्घातं; M9 om. (for तं घातं). D2 -संकाशा. Ñ2 V2 B1–3 एवं घोरं हि (Ñ2 V2 तु) समरं(B2 मानुष्यं); B4 ते तथा समरं घोरं; D6.7.10.11 T3.4 तद्युद्धं तादृशं घोरं. —b) D9 G2 [अ]स्मरंत; T4 G4 M8.9 स्मरंते; Cm.g.t स्मरन्ति (as in text). Ñ1 V1.3 D2.3.5.9 दिवि स्थि(D5 स्मृ)ताः (for दिवौकसः). —c) D2.3.5 निमिष-. —d) D3.5 महाक्षयं(D5 °यः); G1 महौजसां (for महात्मनाम्). Ñ2 V2 B यः कृतो भरतेन ह; T3.4 भरतेन निपातिताः.

9 a) M1 गतेषु (for ह°). D1.4 भरतः; D6.7.10.11 G2 M2.4 सर्वेषु (for वीरेषु). Ñ2 V2 B1–3 G (ed.) हृ(B3 श्रु)त्वा चैव हि तान्सर्वा(G [ed.] °न्वीरा)न्. —b) D1.4 स वीरः (for भरतः). V1 D2.9–11 T1 केकयी-; D3.6 कैकेयी- (unmetric). Ñ2 V2 B1–3 गंधर्वान्भरतस्तथा(Ñ2 B3 °दा). —c) T2 विवेशयामास. Ś Ñ1 V2.3 B3.4 D1–5.8.9.12 ततः (for तदा). —d) G1 स्वसुतौ (for समृद्धे). V3 ते (for द्वे). Ñ1 V1 B4 पुरे ततः(Ñ1 °दा) (for पुरोत्तमे). M6 पुर्यौ रामसुतावुभौ. —e) V2 तक्षस्; B1 तत्र (for तक्षं). Ñ2 V2 B G (ed.) -शि(B2 -श; G [ed.] शी)लां चैव; M3 -शलायां तु. —f) Ñ2 V2 B2–4 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M3–6 Cm.t पुष्कलं (Ñ2 V2 B2–4 °रः); B1 पुरीं वै (for पुष्करं). Ñ2 V2 B D6.7.10.11 T1.2.4 G2.3 M1–6.8–10 Cm.t पुष्कला(V2 B2.3 M4.8.10 °रा)व(M1 °य)ते(Ñ2 V2 B °तीं; D6.7 T1.2.4 M3.9 °तौ). —For 9ef, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 subst. :

1398* पुष्करं पुष्करावत्यां तक्षं तक्षशिलां प्रति ।

[D9 पुष्करावर्तें. D3 पुष्कलं पुष्कलावत्यां (for the prior half). V3 तथा (for प्रति). Ś D8.12 -शिलापतिं.]

10 a) Ś Ñ V B1.3.4 D T1.3.4 Cm.t -देशो; B2 -देश-; G2 M5.7–10 -देशौ. Ś Ñ V1.2 B T3.4 M5.8–10 रुचिरे (M5.8–10 °रौ); V3 M7 विषये(M7 °यौ); G2 विपुलौ (for रुचिरो). —b) Ś D2.9.12 G1 गं(D2 गां)धर्व°; Ñ1 B4 D1.4–7.9–11 T4 M5 °विषये; D1.4.8 गंधार°. M5 °विषयौ; Cm.t cite गान्धारदेशो (for गान्धारविषयश्). Ś V1.3 D2.3.8.9.12 T3.4 [ऽ]भवत्; Ñ1 V2 (before corr.) D1.4.5 च तत्; G2 च यः (for च सः). Ñ2 V2 (after corr. marg.) B1–3 गंधर्वैरुपशोभिते. —D6.7.10.11 T1.2 om. 10cd. —c) V वर्षे (for वर्षैः). Ñ2 V B2.4 आकीर्णे; B1 T2 आकीर्णैर्; G2.3 M3.5.7.9.10 आकीर्णौ (for आकीर्णो). Ś D8.12 सपूर्णैः पंचभिर्वर्षैर्. —d) Ś Ñ2 V2 B4 D8 नगरे; M6.7 विषयो; M8 विषये; M9.10 विषयौ (for विषयैर्). T2 G2.3 M2–4.7.8 नगरैस्; M6 नगरे (for नागरैस्). Ś Ñ2 V2 (aftre corr. marg. as in B1) B4 D8 ते(Ñ2 द्वे) बभूवतुः; B1.3 विपुलैश्च ह; B2 विपुलैः शुभैः (for नागरैस्तथा). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 गंधर्व(D2.9 नृगस्य)विषयस्तदा (Ñ1 D5 °ये तदा; D2.9 T4 °यस्तथा); D12 नागर ते बभूव ह (sic).

11 a) Ś D8.12 M6.8 -[ओ]घरत्न- (by transp.); B2 -पुत्रौघ-; M7.10 -रत्नैश्च (for -रत्नौघ-). Ñ1 V D1–4.6.7.9–11 T3 -संकीर्णे(Ñ1 °र्णैः; D1–4.9 T3 र्णः); B2 T4 M5.7 -संपूर्णैः(T4 °र्णः); B3 -संपन्ने; D5 -संयुक्तः (for -संपूर्णे). —b) M5 सज्जनैर् (for काननैर्). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 M5.7 -शोभितः(Ñ1 M5.7 °तैः). —Ñ1 om. 11cd. —c) Ñ2 B2.3 D11 T1 G1.3 M3 अन्योन्यं; Cm.t अन्योन्य- (as in text). Ś V B1.3 D8.12 संहर्ष-; M1.4 °घात- (for संघर्ष-). V1 D1.3–5.12 T3.4 M7 -कृतः(D3.5 T4 M7 °त-) (for -कृते). Ñ2 B2 चक्रतुस्तौ तु; D2.9 -हर्षसंयु(D9 °पृ)क्तः; T1.2 G3 M3 संघर्षयति; Cm.t as in text (for -संघर्षकृते). —d) Ś D8.12 भूति-; B2 [अ]द्भुत-; M7 बहु- (for गुण-). D7.10.11 T2 G2.3 M1–3.5 Cm.t -विस्तरैः. Ñ2 [अ]द्भुतविक्रमौ; V1.3 D1–5.9 [अ]द्भुतविस्तरः(V1 °दर्शनः; V3 °विस्तरैः); T3.4 [अ]भूत्स(T4 °त्सु)विस्तरः; M4 विस्तरैरुभे (for गुणविस्तरे). V2 (before corr.; after corr. marg. as in B3) स्पर्धास्ते नगरीस्तव (sic); B1.3.4 स्पर्धास्तवन(B1 °र्धाचत्वर)विस्तरे (B4 °स्मृते); M6 स्पर्धमाने परस्परं.

G. 7. 108. 13 B. 7. 101. 13 L. 7. 103. 12 उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकल्मषैः ।
उद्यानयानौघवृते सुविभक्तान्तरापणे ॥ १२
उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते ।
गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानैः समवर्णिभिः ॥ १३
शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः ।
निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः ।
पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां कैकयीसुतः ॥ १४
सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् ।
राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १५
शशंस च यथा वृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् ।
निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

12 Ś1 om. 12^{ab}. —^{a}) B1 G1 M4 शुभे; Cg as in text (for उभे). M6 -प्रख्यैर्. Ś2.3 D8.12 पुत्र(D12 °र)योस्ते व्यवर्धतां; Ñ1 V1.3 D2.9 T3.4 तयोस्तु पुर्यो(V3 *****[lacuna])रुभयोर्; B4 पुरे तयार्थं वर्धतां (sic); D1.3–5 तयोस्तु पुण्यकथयोर्. —D6 om. 12^{b}–13^{c}. —^{b}) Ś2.3 L (ed.) उप(Ś2.3 **)हारैर् (for व्यवहारैर्). Ś2.3 Ñ V2 B D1.3–5.7.8.10–12 T1.2 G1.3 M3.6 Cm.g.k.t अकिल्बिषैः (for अकल्मषैः). —^{c}) D1.4 उत्थान- (for उद्यान-). Ś D8.12 -वन-; V2 (before corr. as in Ś; after corr. marg) -[आ]राम-; B2 -पान- (for -यान-). Ś V2 D7.8.10–12 -संपूर्णे; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 -[आ]वसथैः; Ñ2 B -संपन्ने (for -[ओ]घवृते). —^{d}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 प्र-; V2 सं- (for सु-). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 -[आ]पणैः.

13 D6 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). G1 reads 13^{ab} after 1399*. —^{a}) Ś1.2 D8.12 ते वै; M2 शुभे (for उभे). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 पुरोत्तमे; M6 पुर्युत्तरे; M8 सुरुचिरे (for पुरवरे). D1.4 तत्र (for रम्ये). —^{b}) V3 काननैर्; G2 M1.2.4.8 Cg.k विस्तारैर्; Cm.t as in text (for विस्तरैर्). Ś Ñ V1 B1–3 D1–5.8.9.12 काननोत्तम-(B2 °र-); B4 सरोभिः परि- (for विस्तरैरुप-). Ś2.3 Ñ1 V1 B2 D1–5.8.9.12 -भूषिते (for -शोभिते). —M1 om. (hapl.?) 13^{c}–14^{b}. —^{c}) B2 मृग-; D4 गृहे (for गृह-). V3 -मुखैश्; D5 -पूगैश् (for -मुख्यैः). Ñ1 V1.3 D1–5.9 च (for सु-). D12 -रचितैर् (for -रुचिरैर्). —^{d}) Ś Ñ1 V B4 D1–9.12 T G M3.5.7.8 Ck विमान-(D4 °नं); M2.4.10 समान-; Cg.t as in text (for विमानैः). Ñ2 B1–3 घन-; V2 D5 -शत-; B4 G1 M2.4.10 -वर-; D2 -गत-; M6 उप- (for सम-). Ś D8.12 -दर्शनैः; Ñ2 B -संनिभैः; V2 -संकुलैः; D5 G2 M5 -वर्तिभिः; M6 -संस्थितैः (for -वर्णिभिः). D6.7.10.11 T3.4 Cg वसु(D10.11 Cg बहु)-भिर्वृते (for समवर्णिभिः).

14 Ñ2 V2 B D12 M1 om. 14^{ab} (for M1 cf. v.l. 13). —^{a}) Ś V1.3 D8 M7.9 शोभितैः(M7 °ता); Ñ1 शोभने; D2 शोभेते; D3 शोभते (for शोभिते). D9 शोभमानैश्. —^{b}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 देवतायतनोप(Ñ1 V1 °त्त)मैः; —After 14^{ab}, D6.7.10.11 T G M2–4.8–10 ins.:

1399* सालैस्तालैः समाकीर्णे चम्पकैरुपशोभिते ।

[M4.8.10 तालैः सालैस् (by transp.). G1 तमालैश्च; G3 M8.9 समाकीर्णैश्(M8 °र्णे-) (for °कीर्णे). D6.7.10.11 T3.4 तालै(T3 °डै)स्तमालैस्तिलकैर् (for the prior half). —T1 damaged from the post. half up to 14^{d}. D6.7.10.11 बकुलैर्; T3.4 पनसैर् (for चम्पकैर्). G1 चोप- (for उप-). D6 -शोभितं.]

—Thereafter, G1 reads 13^{ab}.

—Ñ1 V1 D2 om. 14^{c}–16. —^{c}) G2 निवेद्य (for निवेश्य). V3 विप्रैर् (for वर्षैर्). —M1 om. 14^{e}–16^{b}. —^{f}) Ś1 Ñ2 V2.3 B D8.10.11 केकयी-; D3.6 कैकेयी- (unmetric). B1 केकयात्मजः; T1.2 G2.3 M3 लक्ष्मणाग्रजः.

15 Ñ1 V1 D2 M1 om. 15 (cf. v.l. 14). —^{a}) T1.2 G3 सोभिगम्य; M3 सोभ्यगच्छन्; M7 अभिवाद्य (for सोऽभिवाद्य). —^{b}) B2 स्थितं; M2.4–9 [अ]व्ययं (for [अ]परम्). —^{c}) B2 तथैव; B4 तं चैव (for राघवं). B1 परमः (for भरतः). —^{d}) D1 ब्राह्मणम्; D8 उल्वणम् (for ब्रह्माणम्).

16 Ś1 Ñ1 V1 D2 om. 16; M1 om. 16^{ab} (for all except Ś1, cf. v.l. 14). —^{a}) T4 om. शशंस. D4 तद् (for च). Ś2 om.; Ś3 Ñ2 V2 B D1.4.5.8.9.12 ततोशं(Ś3 ***)सद्; M6 प्रशशंस; Ct as in text (for शशंस च). —^{b}) D1.3–5 आदितः; M2.4 आत्मना (for उत्तमम्) D9 गंधर्वाणां वधं तदा. —D9 om. 16^{cd}. —^{c}) V3 स निवेशं; B2 विवे° (for निवेशनं). D5 प्र- (for च). D3 M6 देवस्य; D8.12 संदेश्यं; Ct as in text (for देशस्य). —^{d}) Ś2.3 प्रीतिं (for प्रीतो). Ś2.3 V2 B2.4 D8.12 M6.7 स; Ñ2 V3 B1.3 T4 G1 च (for ऽस्य). M3 हितोभवत् (for ऽस्य राघवः). D1.3–5 तयोश्च पुरमुख्ययोः.

Colophon D5 om. colophon: —*Sarga name*: Ś B1 D8.12 गंधर्ववधः; Ñ1 D1–4.9 गां(D3 गं)धारनिवेशः; Ñ2 V2 B2.4 गंधर्वविषयनिवेशः(Ñ2 °शनं; B2 °वासः); V1.3 गंधर्वनिवेशः(V3 °शनः); B3 विषयनिवेशं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.4.8.12 om.; Ñ2 106; V1 80; B1 D9 105; B2 D1 92; B3 T3 107; B4 T4 109; D3 M6 97; D6.7.10.11 T1.2 G3 M10 101; G1.2 M1–5.7–9 100. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8.10 with श्रीरामाय नमः.

९२

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह ।
वाक्यं चाद्भुतसंकाशं भ्रातॄन्प्रोवाच राघवः ॥ १
इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ ।
अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्हौ दृढधन्विनौ ॥ २
इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् ।
रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३
न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् ।
स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४
तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह ।
अयं कारापथो देशः सुरमण्यो निरामयः ॥ ५
निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः ।
चन्द्रकेतोश्च रुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६
तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः ।
तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७

G. 7. 109. 7
B. 7. 102. 7
L 7. 104. 7

92

1 ^{b}) Ñ V B4 D1–5.9 T3.4 G1 भ्रातृभिः (Ñ1 V3 D1–5.9 °भ्यां) सह राघवः. ❀ Cv: तच्छ्रुत्वादौ द्वित्वे बहुवचनप्रयोगः एकव्यतिरिक्तं बह्विति दर्शनात्; Ct: भ्रातृभिरिति बहुवचनं द्वित्वे आर्षम्. ❀ —M4 transp. 1^{cd} and 2^{ab}. —^{c}) Ñ2 B2 M3 om. च. V3 lacuna from सं up to तृ in ^{d}. Ñ1 वाक्यमद्भुततमं रामः (hypm.); V1 वाक्यं चैवाद्भुतं रामः; D2.9 वाक्यमत्यद्भुततमं. —^{d}) Ś Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 D8.12 रामो भ्रातॄनुवाच ह; Ñ1 V1 प्रोवाच सर्वभ्रातृषु; V2 (before corr.) B4 रामो (V2 भूयो) भ्रातॄनभाषत; V3 * * प्रोवाच धर्मवित्; D1.3–5 उवाच भरतानुजं; D2.9 M3 रामः (M3 तदा) प्रोवाच भ्रातृषु (M3 लक्ष्मणं). ❀ Cm: भ्रातॄन्प्रोवाच । भ्रातॄनिति बहुवचनं द्वितीयाद्विवचनार्थे. ❀

2 M6 om. 2^{ab}. M4 transp. 1^{cd} and 2^{ab}. —^{a}) D2.9 उभौ; D3 यौ * (for इमौ). —^{b}) Ś D8.12 नृप-; Ñ1 नित्य-; V3 न च; B2 सर्व-; D9 श्रुतौ (for तव). —^{c}) D12 चित्रकेतुश्च. V3 अंगदश्चंद्रकश्चैव; B1 G2 अंगदं चंद्रकेतुं च. —^{d}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 समर्थौ; V2 D10.11 राज्यार्थे. Ś2 damaged for दृढ. D2.9–11 T3.4 G1.2 M3.6 Ck.t -विक्रमौ (for -धन्विनौ).

3 M5 om. (hapl.) 3. —^{a}) Ñ2 V1.2 B उभौ (for इमौ). M7 [ऽ]भिषेक्ष्यामो; Cm.k.t as in text (for ऽभिषेक्ष्यामि). —^{b}) Ñ2 देशं; V1 देवाः (for देशः). V2 B देशं साधु निरूपय. ❀ Cm.t: विधीयतां निरीक्ष्यताम्. ❀ —^{c}) M3 हि संवासो (for ह्यसंबाधो). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 M6 L (ed.) रम्य (M6 पुण्य)श्च वन (D1.4 M6 न च; L [ed.] जन)संबाधो (Ñ1 V1 D2.9 °चारो; V3 °वासो); Ñ2 V2 B रमणीयमसंबाधं. —^{d}) Ś D8.12 वसेतां (for रमेतां). V2 वने (unmetric); V3 अत्र (for यत्र). Ś V3 D1.4.8.12 M6 धार्मिकौ; Ñ1 V1 D2.3.5.9 धर्मिणौ; Ñ2 B1 संस्थितौ; V2 B2–4 सुस्थितौ (for धन्विनौ).

4 ^{a}) V3 lacuna for न राज्ञां यत्र. B2 बाधा (for पीडा). M9 यत्र राज्ञां यत्र * *. —^{b}) M1 विनाशतः. Ñ V B D1–5.9 T3.4 न चैवाश्रमवासिनां. —^{c}) T1.2 M3 प्रदेशो. D3 दिश्यतां (for दृश्यतां). M3 सौम्यो; M5 वीर. —^{d}) M1 damaged for महे यथा. B2 D2.9 M9 वयं; Ct as in text (for यथा).

5 ^{b}) V2 तं (for ह). —^{c}) D1.4 अथ (for अयं). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 राम (Ś2 lacuna; Ś3 कारु)वनोद्देशो; Ñ2 B1.3.4 D10.11 M6.7 कारुपथो देशो; V3 T4 कामपथो देशः; B2 चारुपथो देशो; D6.7 T1.2 G M3.5 तारा (D6 °रु) पथो दे (T1.2 G3 °थोद्दे)शो; T3 राम महादेशो; M1.2.4.10 कारा (M4 काक; M10 कौर)पथोद्देशः; G (ed.) कारपथोद्देशो; L (ed.) कारपथो देशो. ❀ Cm: कारापथाख्यः । तारापथ इति वा पाठः । पाश्चात्यदेशविशेषः ।; Cg: कारुपथः कारुपथाख्यः पाश्चात्यदेशविशेषः ।; Ck: कारपथः कारपथाख्यः पाश्चात्यदेशविशेषः ।; Ct: कारुपथस्तदाख्यः पाश्चात्यौदीच्यदेशविशेषः. ❀ —^{d}) Ś Ñ2 V2 B D6–8.10–12 T1.3.4 M3.6 रमणीयो; Ñ1 V1 D1–5.9 सुखो (Ñ1 D2.9 °ख)रम्यो; V3 सुसुरम्यो; G1 सुरम्यश्च (for सुरमण्यो). M3 सुरमण्यं निरामयं.

6 B3 om. 6–7^{b}. —^{a}) D1.4 निर्माप्यतां (for निवेश्यतां). Ñ1 D3.5 अत्र; V3 अस्य; D2 पुत्र (for तत्र). M6 अंगदस्य (for तत्र पुरम्). Ś D8.12 अंगदस्य पुरीं वीर; Ñ2 V2 B1.2.4 (all except B2, with hiatus) निवेशय पुरीं वीर (B2 °राम्). —^{b}) Ś D8.12 निवेशय; Ñ1 V1.3 D1.2.4.9 ह्यं (V3 त्वं)गदस्य; M6 पुरं तत्र; Cm.g.k.t as in text (for अङ्गदस्य). —^{c}) Ñ1 V B2.4 D2.9 तु; D10.11 T G3 M3 सु- (for च). Ś D8.12 अपि पुरं; Ñ2 तु रुचिरां; D6.7 सुरुचिरम्. —^{d}) Ś Ñ1 V B1.2.4 D2.3.8.9.12 चंद्रवक्त्रं; Ñ2 °कांतां; D5 चंद्रवक्रं (for चन्द्रकान्तं). Ñ2 V2 B1.2.4 मनोरमं (Ñ2 °मां) (for निरामयम्). D6.7 T3 M6 चंद्रकांतो निरामयः.

7 B3 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). —^{a}) D9 यद्वाक्यं (for तद्वाक्यं). —^{c}) Cm quote यथोद्देशं. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 तच्चकार य (V1 [with hiatus] श)थोद्देशं (D1.4 °दिष्टं); Ñ2 B L (ed.) तं चकार पथं दे (L [ed.] °थोद्दे)शं; M6 तं च तारापथे देशे. —^{d}) Ś D8.12 G1 M6 (with hiatus). 8.10 अंगदं च (G1 M6 सं-; M8.10 स); Cm.t as in text (for अङ्गदस्य). Ñ1 V1.3 D1–5.9 निवेशनं (V3 [also]

G. 7. 109. 8
B. 7. 102. 8
L. 7. 104. 8

अङ्गदीया पुरी रम्या अङ्गदस्य निवेशिता ।
रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८
चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता ।
चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९
ततो रामः परां प्रीतिं भरतो लक्ष्मणस्तथा ।
ययुर्युधि दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १०
अभिषिच्य कुमारौ द्वौ प्रस्थाप्य सबलानुगौ ।
अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११
अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ।
चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२
लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः ।
पुत्रे स्थिते दुराधर्षे अयोध्यां पुनरागमत् ॥ १३
भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमथाधिकम् ।
अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपागमत् ॥ १४

D9 °ने); B1 M1 निवेशयत् ; G2 न्यवेदयत्; Ct as in text (for न्यवेशयत्).

8 D2.9 om. 8^{ab}. Note hiatus between a and b. —a) Ś D8.12 सांगदाख्या; V3 M6 सांग(V3 lacuna)दीया; B2 M10 अंगदीय-. D5 पुरा धन्या (for पुरी रम्या). —M7 repeats b in place of d. —b) Ś V2 D8.12 अं(V2 ह्वं)-गदाय; Ñ1 B3.4 D6.7.10.11 [अ]प्यंगदस्य; V1 D1.3–5 T3.4 M5.6 ह्यंग°; G1 °देन; G2 M10 ह्यंगदेन; G (ed.) त्वंग°; Ct as in text (for अङ्गदस्य). V3 त्वंगदं वाक्यमब्रवीत् (sic). —After 8^{ab}, V3 reads erroneously sargas 97–100. —c) M6 सा (for च). D2.9 रमणीये वनोद्देशे.

9 a) Ś D12 T2 सुमल्लस्य; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 तु(D1.2.9 T3.4 च) बालस्य; Ñ2 B कुमारस्य; D6.7.10.11 G1 M1.2.4.5.7–9 च म°; D8 समस्तस्य; Cv.m.g.k.t quote मल्लस्य (for तु मल्लस्य). V2 चंद्रकेतुकुमारस्य. —b) Ś D8.12 पुरी भूमौ; Ñ2 मंदभूमिर् ; B मल्लभूमिं; D1.4 वनभूमौ; D3.5 चंद्रभूमौ; M5 °भूमौ; G (ed.) °भूमिर्; Cm.g.k.t as in text (for मल्लभूम्यां). Ñ1 V1 D2.9 T3 सं(Ñ1 स)प्रस्थाप्य महाबल:(D9 °लं); V3 T4 ददौ तस्य महात्मन:(T4 °बल:). —c) Ñ2 V1.3 B1–3 D1–5.9 T3 चंद्रवक्त्रेति(B1 °वक्त्रा च) (for चन्द्रकान्तेति). T3.4 विख्यातां. Ś Ñ1 D8.12 (all with hiatus) चंद्रवक्त्रा इति ख्याता. —d) T3.4 दिव्यां. V3 T3.4 -पुरीमिव (for -पुरी यथा).

10 b) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 भरतश्च स(V1 °त: सह)लक्ष्मण:; D6.7.10.11 T3.4 लक्ष्मणो भरतस्तथा. —c) Ñ2 ततो; D1.3–5 ययौ; D2.9 यस्तु (for ययुर्). V2 D2.5–7.9–11 Ct युद्धे; Cm as in text (for युधि). V3 प्रययु: सु-. Ś Ñ2 V2 B1.2 D1.5.8.12 M10 दुराधर्षौ; D2–4 (all with hiatus) °धर्षो; D9 (with hiatus) °धर्षे; Cm.t as in text (for °धर्षा). —d) V1.3 M6 ह्यभिषेकं; Cm.t as in text (for अभिषेकं). Ñ1 V1 D2.9 च(D9 अ) कारयन्(D2.9 °यत्) (for च चक्रिरे). Ś Ñ2 V2 B D1.3–5.8.12 कुमारौ चाभ्यषेचयन्(Ñ2 D1.3–5 °यत्).

11 a) Ś D8 M2.4.5 तौ; Ñ2 V1.2 B4 तु; V3 यत् ; B1–3 च; D5 स (for द्वौ). —b) Ś D8.12 च महामना:; Ñ1 D2.9 सु(Ñ1 च)महाबल:; V2 B T3.4 M6 च(B2 T3.4 सु) महाबलौ; D6.7.10.11 सुसमाहितौ; M10 सबलानुग:; Cm as in text (for °नुगौ). Ñ2 V3 प्रस्थापयदरिंदम:; V1 D1.3–5 प्रस्थापयद्राति(D3.5 °थारि)हा; K (ed.) प्रस्थापयति राघव:. —c) Ś D2.8.9.12 अंगद: (for अङ्गदं). Ñ1 भूतां (for भूमिं). —d) Ś2 damaged; Ñ2 V2 B त(B1.3 अ)थोत्तरां; D1.3.6 M6 उदङ्मुखीं(D6 °खां); G1 M8.10 उदक्कुवं (with सु below); Cm as in text (for उदङ्मुखम्). Ś1.3 D2.8.9.12 चंद्रकेतुरुदङ्मुख: (D2.9 °खीं).

12 a) Ñ2 V1.2 B D2.9 अंगदस्य च(B4 तु); D1.3–5 °दं तत्र (for °दं चापि). Ñ1 सौमित्रं; G2 सौमित्रिं. —b) G3 हा; M6 स: (for ह). —c) M6 चंद्रकेतुं. B1.3 च; M8 स (for तु). D9 महत: (for भरत:). —d) Ñ1 V1 D2.9 पृष्ठ-ग्राहो. G3 हा; M6 स: (for ह). Ś Ñ2 V2 B D1.3–5.8.12 पार्ष्णि(D1.3–5 पृष्ठं) जग्राह वीर्यवान्.

13 a) V2 च (for तु). Ś D12 [अं]गदाख्या(Ś2 damaged from ख्या up to थो in b)यां; D9 [अं]गदीयां तु. —b) Ś1 (with hiatus)संवत्सरे. D1.5 अथाधिकं (for अथोषित:). —D1 om. (hapl. see var.) 13^{c}–14^{b}. Note hiatus between c and d. —c) B3 दुराधर्षम्. Ñ2 सुतं तमेव *** (illeg.). —d) Ś Ñ1 V1 D2–5.9.12 T3.4 G1 ह्य(Ś D12 सो)योध्यां. D4 M6 आगत:; M1 आविशत् (for आगमत्).

14 D1 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). —a) Ñ2 V2 B तथोषित्वा; V1 ततश्चैव; D2.9 तथा सौम्य:; D3 तथोपोष्य; D4 तथाप्युष्य (for तथैवोष्य). —b) Ś2 damaged for वत्सर. Ś Ñ2 V2 B D8.12 उदारधी:; Ñ1 V1.3 D10.11 T1.2 G1 M3.6 अतोधिकं; D3.7 G3 M10 अथो° (for अथाधिकम्). —c) M6 साकेतं (for अयोध्यां). B2.3 D1 आगत्य. Ś D8.12 सं(Ś1.2 सा)केतं चाभि(D8 **)संगम्य. —M7 om. (hapl.) 14^{d}–15^{a}. —d) Ś3 D8.12 रामपादान् ; B4 रामपादम्. Ś D8.12 उपासितुं; Ñ1 अभ्यवादयत् (hypm.); Ñ2 V2 B D10.11 उपास्त स:; V1 D3.5 T4 न्यषेवत; V3 न्यवेष्य तत् ; D1.4 निषेवते; D2 भ्यषेवयत् (metri causa); D9 न्यषेचत; T3 न्यवर्तत; M6 उपस्पृशत् (for उपागमत्).

उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ ।
कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५
एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा ।
धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६

विहृत्य कालं परिपूर्णमानसाः
श्रिया वृता धर्मपथे परे स्थिताः ।
त्रयः समिद्धा इव दीप्ततेजसो
हुताग्नयः साधु महाध्वरे त्रयः ॥ १७

G. 7. 109. 17
B. 7. 102. 17
L. 7. 104. 17

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

15 M7 om. 15^{a} (cf. v.l. 14). —^{ab}) Ñ1 V1 D1.3.4 भरतसौमित्री. Ś D1.3.4.8 उपाश्रितौ; V1 damaged; T3.4 अनुव्रजौ; G1 °द्रुतौ (for अनुव्रतौ). Ñ1 नित्यं राममुपासतुः; Ñ2 V2 B रामपादाश्रितं(B3.4 [also] °तं)दितौ (for ^{b}). V3 D2.9 नित्यं(V3 उभौ) राममुपालंतौ तदा भरतलक्ष्मणौ. —^{c}) Ś D8.12 M6.7 अति-; M4 इति (for अपि). —^{d}) Ś D8.12 जानीतो(Ś3 °ते); D6.7 T3.4 जानाते (for जज्ञाते). T1.2 G3 M3 सुधार्मिकौ. Ñ1 V1.3 D1–5.9 धर्मिणौ नाव(V3 न व्य; D1.4 नान्व)बुध्यतां; Ñ2 B धार्मिकौ नावगच्छतां. ❀ Cg.k.t : न जज्ञाते जानातेर्लिट् द्विवचनम् । नावगतवन्तौ । संधिः छान्दसः. ❀

16 ^{a}) B1.3 दश (for वर्ष-). —^{b}) Ś2 damaged for दश. V3 चैकं; D1.3.4 [ए]कं च (for तेषां). D12 T2 M3.5 तथा (for तदा). Ñ1 V1 D9 दशैकं च महात्मनां; Ñ2 B दश वर्षशतानि च; V2 दशैव विव्यचक्रमुः; D2 ययुस्तेषां दश तदा; D5 दशैकं च तदा ययुः. —After 16^{ab}, Ñ2 V2 B ins. :

1400* ययुस्तेषां सुमनसां यशः प्रथयतां भुवि ।;

while M5 ins. after 16^{ab} :

1401* प्राणिनो रक्षमाणानां दश वर्षशतानि च ।

—^{c}) D7 प्रयतमानायां. —^{d}) Ś Ñ2 V2 B D8.12 चैव हि; D6 सर्वदा; T2–4 G1.3 M6 नित्यशः (for नित्यदा).

17 ^{a}) B2 विकृत्य. D2 काले; D7 कामं (for कालं). —^{b}) Ñ1 [अ]न्विता; D3 कृता; D5 धृता (for वृता). Ñ1 V1 धर्मपरे; D10.11 °पुरे; Ck quotes धर्मपुरं (for धर्मपथे). Ñ1 V1 M6 प्रतिष्ठिताः; Ñ2 V2 (before corr. as in B2) B1 D10.11 च संस्थिताः; B2 T4 परिस्थिताः; K (ed.) सुसंस्थिताः (for परे स्थिताः). Ś D8.12 धर्मपथि स्थिताः परे; V3 D1.3–5 T1.2 M3.5 धर्मपरे पथि(T2 °थे) स्थिताः; B3.4 धर्मपथेषु संस्थिताः; D2.9 धर्मपराः स्थिताः पथि. —^{c}) Ś D8.12 उज्ज्वलत्-; Ñ1 V1 D1–5.9 भृशं; V2 B2.4 तपः-; M10 बभुः (for त्रयः). Ñ V2 B D2.3.5.9 समृद्धा. B4 शुभ- (for इव). D1 दिष्ट- (for दीप्त-). Ś3 D7.10.11 T3.4 समिद्धाहुति°. Ñ2 B1.3 -तेजसा. V3 भृशं समृद्धाः स्वगुणेन संवृताः. —^{d}) B (ed.) साधु-. T2 स्थिताः; M6 यथा (for त्रयः). Ś D8.12 मता यथाध्व(Ś1.2 °थांव)रे. Ñ1 V1 D1–5.9 त्रयोऽग्नयः साधु हुता महर्षिभिः(Ñ1 V1 °हाध्वरे); Ñ2 V2 B हुताग्नि(B2 °श) कल्पाः प्रभुर्नरोत्तमाः(V2 °रेंद्राः; B1 °राधिपाः); V3 स्वसंवृतास्ते सुसुदुःमहर्षिभिः (sic); M8 महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोऽग्नयः.

Colophon. —*Sarga name* : Ś V1 D8.12 पुत्राभिषेकः; Ñ1 लक्ष्मणभरतपुत्राभिषेकः; Ñ2 लक्ष्मणभरतसमागमः; V2 B4 लक्ष्मणपुत्रयोरभिषेकः; B1 कुमाराणां पुरनिवेशः; B2 भरतपुत्राभिषेकः; B3 लक्ष्मणसुतयोरभिषेकः; D1.3–5 लक्ष्मणपुत्राभिषेकः; D2.9 पुत्राभिषेचनः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2.3 B4 D2.8.12 om.; Ñ2 107; V1 81; B1 D9 106; B2 D1.4 93; B3 T3 108; D3 M6 98; D5 91; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 102; T4 110; M8 101. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G1 M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

९३

G. 7. 110. 1
B. 7. 103. 1
L. 7. 105. 1

कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते ।
कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १
सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् ।
मां निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २
दूतो ह्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः ।
रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः ।
न्यवेदयत रामाय तापसस्य विवक्षितम् ॥ ४
जयस्व राजन्धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते ।
दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपस्वी भास्करप्रभः ॥ ५
तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह ।
प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृक् ॥ ६

93

D12 begins with ॐ.

1 ^{a}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 ततः काले तु कस्मिंश्चित् (V3 गते तस्मिन्). —^{b}) Ñ1 V1 D2.9 T3.4 रामं; D1.3–5 गते (for रामे). Ś D8.12 राज्य-; D9 धर्मे (for धर्म-). Ś Ñ V2.3 B1.3 D2.3.8.9.12 M6 -पथि; D6.7.10.11 M8 Ct -परे; Ck as in text (for -पथे). Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 स्थितं (for स्थिते). B4 रामे धर्मेव्ववस्थिते. —After 1^{c}, V3 reads 7.97.1^{b}–6^{b}, 7^{c}–8 and 9^{c}. —^{d}) Ś V1 D3.5.8.12 रामं द्रष्टुम्; D1.4 द्रष्टुं रामम् (for राजद्वारम्). V3 D2.9 T3.4 सहसा (V3 रामं भो) द्रष्टुमागतः.

2 D10 om.; B (ed.) reads 2 within brackets. —^{a}) B2 द्वारस्थं (for वाक्यं). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 D2.8.12 द्युतिमंतं (for धृति°). V1.3 B1 D1–5.9 मन (B1 तप)स्विनं (for यशस्विनम्). —Ñ2 om. 2^{c}–3. —^{cd}) Ś D8.12 भो (for मां). Ñ1 V1.2 (before corr.; after corr. marg. as in text) D1–5.9 निवेदयस्व (V2 °य त्वं); V3 निवेदयाशु; M10 संनिवेद्य (for मां निवेदय). Ñ1 V2 (before corr.; after corr. marg. as in text).3 D1–5.9 प्राप्तं मां (for संप्राप्तं). T4 transp. रामाय and संप्राप्तं. D6.7 वाक्य- (for कार्य-). —After 2, V3 ins. :

1402* स गत्वा कथयामास ******* । (lacuna)

3 Ñ2 om. 3 (cf. v.l. 2). V3 om. 3^{ab}. D2.9 repeat 3^{ab} after 4; D8 T3.4 repeat 3^{ab} after 5^{ab}. —^{a}) B1 सुतो (for दूतो). D11 (with hiatus) अतिबलस्य; G3 M8 [ऽ]स्म्यति°. Ś3 [अ]थं; D2.9 (both second time).9 (both times) [ए]ष; T3.4 (both second time) [अ]यं (for [अ]हं). —^{b}) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T3.4 (D2.3.9 T3.4 both times) तस्य धीमतः; B4 अतितेजसः (for अमितौजसः). ❀ Cm : बलस्य महर्षेश्चतुर्मुखस्येत्यर्थः ।; Cg : महर्षेरिति । ब्रह्मण इत्यर्थः ।; Ck : अतिबलस्य महर्षेरिति जगन्महाप्राणरूपत्वाच्चतुर्वेदमुखत्वाच्च भगवान् ब्रह्मा तेन सामान्यतो विवक्षितः सत्यवचस्त्वाच्च ।; Ct : अतिबलस्य महर्षेः । जगत्प्राणरूपत्वाच्चतुर्वेदमुखत्वाच्च सत्यवचस्त्वाच्च ब्रह्मातिबलो महर्षिः. ❀ —^{c}) M10 रामं दिदृक्षयायातं. —^{d}) D6.7.10.11 M1.5.6.9 महाबलः. —For 3^{cd}, Ś Ñ1 V B D1–5.8.9.12 T3.4 subst. :

1403* दिदृक्षुरागतो धीमांस्त्वरितं मां निवेदय ।

[V2 B रामं (for धीमांस्). V3 D2.9.12 T3.4 त्वरितो. D1.4 मा.]

4 ^{c}) Ś1 G1 M6 निवेद्यत; Ñ2 V B D1–5.9 T3.4 आचचक्षेथ (Ñ2 V2 B4 °चक्षे स; V1.3 B1–3 °चक्षे च) (for न्यवेदयत). —^{d}) Ś D8.12 तापसागमनं शुभं; Ñ1 V1 D1–4 T3.4 स (V1 सु)संप्राप्तं तपोधनं; Ñ2 V2.3 B D5.9 G (ed.) संप्राप्तं तं (G [ed.] तु) तपोधनं; D10.11 तापसं तं समागतं. —After 4, D2.9 repeat 3^{ab}.

5 D2.9 om. 5^{ab}. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. V2 reads 5^{ab} (after corr.) in marg. —^{ab}) Ś D8.12 प्रायः स्व-; Ñ1 यजस्व; M6 जयेति; Cm.t as in text (for जयस्व). Ś Ñ2 V1.3 B3.4 D1.3–8.10–12 T1.3.4 G1.2 M2.4.7.9 राज- (D8 °ज्य-); Ñ1 B2 G3 M3.10 राम (for राजन्). D3.5 -मार्गेण (for धर्मेण). Ś V1 D1.4.8.12 G2 M10 ह्युभौ; Ñ1 शुभौ; Cm.t as in text (for उभौ). Ś V1.3 D3.5.8 M6 महायशाः; Ñ1 D1.4.12 T3.4 °यशः; Ñ2 V2 B T1 G3 M3.5 °मते; T2 °महत् ; M7.9 °मुनेः (for °द्युते). V2 (before corr.) जय राम त्वतो लोके धर्मेण सुमहामते. —After 5^{ab}, D3 T3.4 repeat 3^{ab}. —^{c}) B1 ततस् (for दूतस्). D7 प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1.4.5.8.12 दू (V3 त)तस्त्वद्दर्शनाकांक्षी; D2.3.9 T3.4 आगतो दर्शनाकांक्षी. —^{d}) D6 तापसः; D7.10.11 तपसा (for तपस्वी). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 द्वारि तिष्ठति; V2 D6.7 भास्करोपमः (for भास्करप्रभः). B4 मुनिर्द्वारमुपागतः.

6 ^{a}) Ś1 D7.10.11 लक्ष्मणोक्तं वै (D7 तु); M7 लक्ष्मणप्रोक्तं. —^{b}) M5 ह्युवाच (for उवाच). Ś B2 D8.12 श्रुत्वा रामोऽब्रवीदिदं. —For 6^{ab}, Ñ V B1.3.4 D1–5.9 T3.4 subst. :

1404* इति ब्रुवाणं सौमित्रिं राघवः प्रत्युवाच ह ।

[D1.4 एवं (for इति). Ñ1 रामः स; V1 तं रामः (for राघवः). B1 काकुत्स्थं सौमित्रिं (for सौमित्रिं राघवः). D1.3–5 प्रत्य (D1 °ति)भाषत (for प्रत्युवाच ह).]

सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् ।
ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥ ७
सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८
तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ।
ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुं चैवोपचक्रमे ॥ ९

पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः ।
आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १०
तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामुने ।
प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥ ११
चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमुदीरयत् ।
द्वंद्वमेतत्प्रवक्तव्यं न च चक्षुर्हतं वचः ॥ १२ G. 7. 110. 12 B. 7. 103. 11 L. 7. 105. 12

—c) Ś3 प्रवर्त्यंतां; B4 D3 प्रविश्यतां (for प्रवेश्यतां). —D11 om. (hapl.) from त up to स्त in d. D3 T1.2 G3 M3 तावन् (for तात). Ś D8.12 मुनेर्दूतो; M10 नरश्रेष्ठ (for मुनिस्तात). —d) T1 M3.7 वाक्यधृत्. Ś B2 D8.12 मनुजः (B2 महौजाः) सत्यवाग्भव; Ñ V1.2(before corr. as in B1; after corr. marg.).3 B3.4 D1–5.9 T3.4 सत्कृतः शीघ्र (B4 पूर्व)मेव च(Ñ2 V2 B4 D5 हि; V3 तु; B3 ह); B1 क्षिप्रं सत्कृत एव हि. ❀ Cv : तस्य वाक्यधृक् मुनेर्वाक्यधृक् ।; Cm : तस्य मुनेर्वाक्यधृक्वाक्यधारणदूत इत्यर्थः ।; Cg : तस्य वाक्यस्य धृदिति, रामवाक्यधारीति सौमित्रिविशेषणम् ।; Ck : तस्य वाक्यधृगिति रामस्याज्ञाधारीत्यर्थः ।; Ct : तस्य वाक्यधृक् । यस्य दूतस्तस्याज्ञाधारीत्यर्थः. ❀

7 V2 reads 7ab (after corr.) in marg. —a) D9 च (for तु). V2 (before corr.) B4 स सौमित्रिस्. —b) G1.2 M4.7.10 प्रवेशयत (for प्रा°). Ś Ñ2 B2 D8.12 मुनिं प्रावेशयत्स तं(Ñ2 °यस्ततः; B2 °य*तं); V2 (after corr.; before corr. as in B4) B1.3 M6 तं मुनिं संप्रवेशयत् (metri causa); B4 प्रावेशयदृषिं ततः. —d) Ś B2 D8.12 M6 प्रह (M6 °भा)सन्तं महाबलं. ❀ Cm.t : तेजोभिरंशुभिरित्येते पदे शरीरकान्तिकिरणप्रतिपादके इति(Cm °दनपरे । अतो) न पुनरुक्तिः. ❀ —For 7cd, Ñ V B1.3.4 D1–5.9 T3.4 subst.:

1405* तेजसा तपसा चैव ज्वलन्तमिव पावकम् ।

[D9 चैव तेजंतं (sic) (for तपसा चैव).]

8 a) Ñ1 V1 [ऽ]भ्यागत्य; V3 [ऽ]भिवाद्य; B1.3 [ऽ]धिगम्य. Ś B2 D8.12 नृपश्रेष्ठं; Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 M5.6 नर° (for रघु°). —b) Ñ2 V2 B1.3.4 राघवं रघुनंदनं; G2 ज्वलंतमिव तेजसा. —d) T1.2 G3 M3 वर्धय (for वर्धस्व). Ñ2 V2 B1.3.4 ततो(Ñ2 वचो)ब्रवीत् ; V1 च राघ° (for [आ]ह राघवम्). M10 आशीर्वादमुदैरयत्.

9 a) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T4 M6 महाबाहुः (for °तेजाः). —b) Ñ1 V1 D2 धूप°; B1 °मर्घ्यं; D1.3–5 °मर्घं-; D9 मधुपर्कं-; T3.4 पाद्य° (for पूजामर्घ्य-). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 -पुरःसरं(V3 D1.4 °रां); Ñ2 V2 (before corr.; after corr. marg. as in text) B1.3 T4 -पुरस्कृतां(B1 T4 °तं). Ś D8.12 पूजामर्घ्ये पुरोगतः; M6 पूजामादाय तापसीं. —V2 reads 9c (after corr.) in marg. —cd) Ś D8.12 ऋषिं; Ñ2 कृत्वा; G1 ततः (for ददौ). G1 आप्रष्टुं; M6.10 अव्यग्रः (for अव्यग्रं). Ñ1 V1.2(before corr.).3 B4 D1–5.9 प्रयोज्य(V2 B4 निवेद्य; D2 आवेद्य) कुशलं पश्चात् (for c). D12 द्रष्टुम्; G1 व्यग्रं (for प्रष्टुं). Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 T1.2 G2.3 M3 एव; Ñ2 V3 B1.3.4 सम्- (for चैव). T3.4 दत्त्वोपवेश्य कुशलं पश्चात्प्रष्टुं प्रचक्रमे.

10 a) Ś Ñ2 D8.12 तु; G1 सु- (for च). Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 T3.4 रामोपि (for पृष्टश्च). —b) Ś Ñ2 V2 B1–3 D8.12 रामोपि; V3 पृष्टवान् (for रामेण). Ñ1 V1 B4 D1–5.9 T3.4 पृष्टः पृ(V1 हृ)ष्टेन(D2 °ति) धीमता. —c) Ñ2 B4 शुभ्रे; B1.3 चित्रे (for दिव्ये). —For 10cd, Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 subst. :

1405* निषण्णश्चासने मुख्ये स्वास्तीर्णे चन्द्रसंनिभे ।

[V1 तु (for च). D1.4 विस्तीर्णे. V3 D1.3–5 -वर्चसि (for -संनिभे).]

11 a) B4 राजा (for रामः). —b) Ś B2 D6–8.10–12 महामते(D6 °तेः); D2.9 °बल; D4 °मुनेः (for °मुने). V3 स्वागतेति महामुनिं (sic). —c) Ñ2 V1.2 B1.3.4 मंत्रयस्व; D7.10.11 T1–3 G M2.3.8 प्रापयास्य; M6 प्रयच्छस्व (for प्रापयस्व). V3 पाद्यानि; D3 वक्ष्यामि (for वाक्यानि). —d) M5 येन (for यतो). Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 T3.4 यदर्थं (D9 °र्थे) त्वमिहागतः; V3 ब्रूहि त्वं किमिहागतः.

12 a) Ś D1.2.4.5.8.9.12 नोदितो; V1 देशितो; V2 (after corr. marg.) प्रेषितो (for चोदितो). G3 रामवाक्येन (for राजसिंहेन). V3 इति ते रामचंद्रस्य. —b) V1 B4 अ(V1 य)थाब्रवीत् ; B2 D8 T1.3 M2–4.6.10 उदैरयत् ; D6.7.10.11 M5 अभाषत; T4 उवाच ह (for उदीरयत्). Ñ2 V2 B1.3 तं मुनिर्वाक्यमब्रवीत्. —c) V1 गुह्यमेतत् ; B2 तत्त्वमेतत्; D6.7.10.11 T3.4 द्वंद्वे ह्येतत् ; D9 द्वंद्व एतत् (for द्वंद्वमेतत्). B1 तु वक्तव्यं; B2 D2.9 प्रयोक्तव्यं; B4 मम वचो (for प्रवक्तव्यं). V2 (before corr. as in text ; after corr. marg.) तस्मै रामाय महाबाहो (hypm.); V3 अतिगोप्यं नरश्रेष्ठ. —d) T2 चैव तु; M10 विचक्षुर् (for च चक्षुर्-). T1 M3 -गतं; T2 M8–10 -हितं (for -हतं). Ś Ñ1 B2 D1–5.8.9.12 अनालक्ष्य(D2 मनोलक्ष)गतं(Ñ1 °क्षकरं) वचः; Ñ2 V1.2 B1.3.4 M5 न(V2 *) श्रोतव्यं(M5 वक्तव्यं) हि(V1 M5 च) केनचित् ; V3 नाख्यानायस्य कान्यचित् (corrupt); D6.7.10.11 T3.4 हितं(T3.4 इदं) वै यद्यवेक्षसे(D6.7 °सि); G1 न चान्यात्रहितं वचः; G3 न च चुक्षुमितं वचः. ❀ Cm : द्वंद्वे हितमिति ।

G. 7. 110. 13
B. 7. 103. 12
L. 7. 105. 13

यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यस्तव राघव ।
भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यवेक्षसे ॥ १३
तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १४
स मे वध्यः खलु भवेत्कथां द्वंद्वसमीरिताम् ।
ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १५
ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारसंग्रहे ।
तमुवाच मुनिं वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १६
यत्ते मनीषितं वाक्यं येन वासि समाहितः ।
कथयस्व विशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

देवानां हितं यद्यपेक्षसे यद्याकांक्षसे तदा द्वंद्व एकांते प्रवक्तव्यम् । देवगोप्यस्य गोपने देवानां हितं भवतीत्याशयः ।; Cg : द्वंद्वमेतदिति । "द्वंद्वं रहस्य" इत्यादि द्वंद्वशब्दस्य रहस्यार्थे द्विर्वचननिपातः । रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः । द्वंद्वे हि तत्प्रवक्तव्यमिति च पाठः ।; Ck : द्वंद्वमेतदिति द्वंद्वं रहस्येत्यादिना द्विशब्दस्य रहस्यार्थे द्विर्वचननिपातः—रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः ।; Ct : द्वंद्वे रहस्ये हितं वै यद्यवेक्षसे । देवानामिति शेषः । देवगोप्यगोपने हि देवानां हितं भवतीति भावः. ❀ —After 12, Ś Ñ1 V1 B2 D1–5.8.9.12 T3.4 ins. :

1407* नान्येन चैव श्रोतव्यं नाख्यातव्यं च कस्यचित् ।

[D1.4 तु (for second च). Ś D8.12 द्रष्टव्यं नैव; B2 नाभ्यातश्चैव (sic) (for नाख्यातव्यं च).]

13 a) Ś Ñ V B2.3 D2.3.5.8.9.12 M6 शृणुयाद्यो (V2.3 B3 D2.9 M6 °द्वा); B1 शृणु यो हि (sic); D1.4 यश्च सद्यो (for यः शृणोति). B1 त्वां (for वा). D1.3.4 निरीक्षेत. B4 यश्चैव शृणुयादेतत्. —b) V2 (*sup. lin.* also) तव पार्थिव; D6.7.10.11 T3.4 भविता तव (for तव राघव). M7 स च वध्यस्तव प्रभो. —c) Ś D8 स त्वं हि; Ñ1 D3.4 संधिं च; Ñ2 तस्य वै; V1 सत्यं च; V2 B1.3 एतद्वै; V3 संचिन्त्य; B2 (after corr. marg.; before corr. संविदं) महर्षेर्; B4 भगवन्; D1 त्वां च मां; D2.9 संदिष्टं; D5 श्रद्धेतुं (sic); D6.7 T3.4 रहो वै; D12 स वि * (lacuna); T1.2 G3 भवेद्वा; G1 भवान्वै (for भवेद्वै). V3 -मुख्यश्च; D1.4 -मुख्यं च (for -मुख्यस्य). —d) V3 मम वेक्षसे; B4 चेदवेक्षसे; G1.2 M1.5.9.10 Cg यद्यपेक्षसे(G1 °ते); Cm.k.t as in text (for यद्यवेक्षसे).

14 a) B1 ततोपि; M3 स तथा (for तथेति). Ś B2 D8.12 तत्; M3 [इ]ति (for च). —c) D1 द्वारे. —V3 lacuna from स up to 15a. B4 reads महाबाहो in marg. —d) Ñ2 B1.3.4 D1.3.4.9.12 M5 Ck प्रतीहारं; D6.7 द्वारस्थं शीघ्रं(D7 सर्वं); T3.4 प्रतिहारान्; Cm.g.t as in text (for प्रतिहारं). B4 M6 विवर्जय; D11 विसर्जनं (sic); Cm.g.k.t as in text (for विसर्जय). V1 वचनं मे निबोधत.

15 V3 lacuna for a (cf. v.l. 14). —a) G1 वै; Cm.k.t as in text (for मे). Ñ1 B2 (m. also) D1.4.5 T3.4 वध्यस्तु खलु मे स स्याद्(D5 T3.4 सौम्य); Ñ2 V1.2 B1.3.4 D2.9 वध्यः स खलु मे(D2.9 ते) सौम्य. —b) Ś B2 (before corr.) D8.12 श्रुत्वा द्वंद्व-; D6.7.10.11 वाचं द्वंद्व-; G2 कथा द्वंद्व-; Cm.g.k कथाद्वंद्वं (for कथां द्वंद्व-). Ś B2 (before corr.) D8.10–12 Cm.k.t समीरितं; G2 -समीरिताः. Ñ1 V1.3 B2(m. also).4 D1.2.4.5.9 T3.4 यः कश्चि(D2.9 यश्च य)च्छृणुयादिदं(B4 °दिह; T3.4 °दिमं). ❀ Cg*p* : वाचं द्वंद्वमिति च पाठः. ❀ —c) Ñ1 [ए]व; D3 om. (subm.) (for च). Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 T3.4 संवादं (for सौमित्रे). —d) B1 च; D3 यः; D12 मा (for वा). M10 वचः (for च यः). Ñ1 V1.3 B4 D1.2.4.5.9 T3.4 यो निरीक्षेत वा नरः(B4 वानघ; D5 मानवः). —For 15, M6 subst. :

1408* महर्षेर्मम सौमित्रे द्वंद्वमेतत्समीरितम् ।
पश्येद्वा शृणुयाद्यो वा स वै वध्यो भवेदिति ।

16 a) Ś Ñ V B1–3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 तथा; B4 तदा (for ततो). M6 संदिश्य (for निक्षिप्य). Ñ V B1.3.4 D1.2.4.5.9 सौमित्रिं(D9 °त्रं) (for काकुत्स्थो). —b) Ñ2 V1.2 B1.2.4 D10.11 T1.2 G1 M2–5.8–10 द्वारि (for द्वार-). D10.11 M3.10 Cg.k.t संग्रहं; T3.4 -पालकं (for -संग्रहे). —c) D7 मुनेर्; D10.11 मुने (for मुनिं). Ñ V B1.3.4 D1.2.4.5.9 उवाच तं(Ñ1 V1 °चैनं; B1.3.4 D2.9 °च च) महात्मानं(Ñ1 V1 °बाहुं). —d) G1 सादरं (for राघवः).

17 a) D1 M7 तत्ते; D3 यत्तु; M6 यत्तन् (for यत्ते). Ś ममेरितं; V2 (before corr.; after corr. as in text) B4 विवक्षितं; B2 D3.8.12 M7 समीहि(D3 °चि; D8.12 °रि)तं; M5 मनीषिंस्तद्; M6 मनीषिणो; Cm.t as in text (for मनीषितं). Ś B2 D3.8.12 कार्यं (for वाक्यं). —b) Ś1 चास्य (sic); Ś2.3 B1.2 D2.5.8.12 T3 G1 M6.10 चासि; V3 वार्यं; D6.7 वा च; T2 [आ]थासि; T4 वात्र (for वासि). Ś B4 D8 G1 समागतः; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 विस(D5 T3 °व)र्जितः (Ñ1 °तं); B3 समाहितं; D6.7 [अ]सि प्रेषितः; T4 प्रचोदितः; M1.2.7 समीरि(M7 °हि)तः; Cm.g.k.t as in text (for समाहितः). —c) Ñ2 B2–4 कथयाशु; D3 M6 कथयेह; Cm.t as in text (for कथयस्व). V2 B1 D3.6.7.10.11 T G M1–8 [अ]विशंकस् (for विशङ्कस्). —d) Ñ2 V2 B1.3.4 T3 M10 Cv वर्तसे; Cm.g.k.t as in text (for वर्तते). Ś B2 D3.8.12 मम विप्र हितं वचः. —For 17cd, Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 subst. :

९४

शृणु राम महाबाहो यदर्थमहमागतः ।
पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १
तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय ।
मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २
पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः ।
समयस्ते महाबाहो स्वर्लोकान्परिरक्षितुम् ॥ ३
संक्षिप्य च पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि ।
महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४

G. 7. 111. 4
B. 7. 104. 4
L. 7. 105. 4

1409* तत्सर्वमखिलेनाहं श्रोतास्मि कथयस्व मे ।

[V3 निश्चयेन; D1.4 निखिलेन (for अखि°). Ñ1 V1 D2.9 [इ]ह (for [अ]हं). Ñ1 ह; V3 D1.4 तत्; D2.9 च (for मे).]

Colophon. —*Sarga name*: Ś Ñ1 V1.2 B D2.3.5.8.9.12 कालाभि(Ñ1 V1 D2.5.9 °स्या)गमनं(D2.3.5.9 °नो); Ñ2 D10.11 कालागमनं; V3 कालसमागमनो; D1.4 कालाभ्यागमो (D4 °तो). —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B3.4 D2.8.12 om.; Ñ2 108; V1 D5 82; B1 D9 107; B2 D1.4 94; D3 M6 99; D6.7.10.11 T1.2 G M1-5.7.9.10 103; T3 109; T4 111; M8 102. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

94

D12 begins with ३०. —Before 1, B4 ins.:

1410* राघवस्य वचः श्रुत्वा कालो मुनिस्वरूपधृक् ।
कथयामास निभृतं लक्ष्मणे द्वारि तिष्ठति ॥

while M6.8 ins.:

1411* तथा तादृग्विधे शून्ये विजने नृपशासनात् ।
स कालदूतो दूताभो राजानमिदमब्रवीत् ।
[(l. 1) M8 स तु (for तथा).]

1 ^{a}) Ñ V B1.3.4 D1-7.9-11 राजन्; D12 नाम (for राम). Ñ1 V1.3 D1-5.9 यथासत्यं(V1 °र्वं); D7.10.11 महासत्व; T3.4 M5.8.9 महातेजा(M8.9 °जो)(for महाबाहो). —^{b}) D1.4 आयतं. —^{cd}) T1 damaged for न प्रे. Ñ V1.3 D1.2.4.5.9 [ऽ]हं; B3 हि (for ऽस्मि). Ñ V B1.3.4 D1.2.4.5.9 तवांतिकं(D1.4 °के); D12 महाबलः; M6 °यशः (for महाबल). —After 1, G1 reads 3^{ab}.

2 Ś D8.12 repeat 2 after 12. M6 reads 2 after 13. —^{a}) Ś D8.12 (all second time स्वया)तत्र; B1 ते च (for तव). Ñ2 V2 B (B2 marg. also)देहे (for भावे). —^{b}) Ś D3.8.12 (Ś D8.12 both times) T2 G1.2 M5.6.8 -पुरंजयः (for -पुरंजय). —For 2^{ab}, Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 subst.:

1412* अहं हि पूर्वजे देहे पुत्रस्तव परंतप ।

[D5 ते (for हि). V3 D2.5.9 पूर्वजो देव (for पूर्वजे देहे). V3 त्वं गपि स (corrupt) (for पुत्रस्तव). Ñ1 V1.3 D9 परंतपः.]

—^{c}) Ś D3.8.12 (Ś D8.12 first time)तत्र; V3 तथा; D1.12 (D12 second time) T2.4 G3 M9 मया; Ct as in text (for माया-). Ś Ñ1 D3.5.8.12 (Ś D8.12 both times) M6 संभवजो; D1.3.4.9 संभ(D1 °भा)वतो; T3 संगमजो; M5.9 10 संभा(M5 °प्रे)षितो; Ct as in text (for -संभावितो). Ś2.3 D3.8.12 (Ś2.3 D8.12 second time) M6 वीरः; V3 सोयं; G1 राम (for वीर). Ñ2 V1.2 B माया संभव एषोस्मि(B4 °वास्मि). —^{d}) D1.4.9 सर्वं; M6 सर्वं (for सर्व-). Ś D8.12 (all both times) -समोहरः(D12 [second time]°बलः); Ñ1 V3 B2 D1.2.4.5.9 -हरः समः; Ñ2 V1.2 B1.3.4 -हरः प्रभुः; T2 -समा * तः (damaged); T3.4 -हरः स्मृतः; M2.6 -समाहरत्(M2 °न्); Cm.t as in text (for -समाहरः). ❀ Cm: पूर्वके भावे पूर्वस्यामवस्थायां । चतुर्मुखोत्पत्तिहेतुभूतनाभिपङ्कजालंकृतदिव्यमङ्गलविग्रहावस्थायामित्यर्थः ।; Cg: पूर्वसद्भावे पूर्वजन्मनि । अहं तव पुत्रः । सर्वसमाहरः कालरुद्र इति यावत् । परपुरंजयः त्रिपुरसंहारकः । तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय इति च पाठः. ❀

3 G1 reads 3^{ab} after 1. —^{a}) Ś Ñ2 V B D1-5.8.9.12 T3.4 M6 त्वां (for च). D3 T3.4 भगवन्. —^{b}) B3 नेह (for [आ]ह). D11 Ck लोकपिता; Ct as in text (for °पतिः). D3 (marg.) स्वयं; M5 प्रभो (for प्रभुः). Ñ V B1.3.4 D1.2.4.5.9 T3.4 देवर्षिपूजितः; M6 लोकपितामहः (for लोकपतिः प्रभुः). —^{c}) Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3 महाप्राज्ञ; V3 °भाग; B1 °नासीत्; D6.7.10.11 T4 कृतः सौम्य (for महाबाहो). —^{d}) Ñ V1.3 D1-5.9 T3 स्वर्लोकं; V2 B1.3.4 T1.2 G M1-8 Cg.k स्वान्(V2 B1.3.4 त्रीन्)लोकान्; D6.7.10.11 Cg*p.* लोकान्सं- (for स्वर्लोकान्). Ś Ñ1 V1 D8.12 G1 परिसर्पि(G1 °पालि)तुं; V2 °रक्षितं; Cg as in text. B2 स्वर्गलोकविसर्पितुं. ❀ Cm.t: समयस्ते इति । 'भवन्तु विगतज्वराः' इत्यन्तो ब्रह्मसंदेशः । लोकान्देवमनुष्यादीन्रावणादितो रक्षितुं यः समयः कृतः । 'दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥' इत्येवंरूपकालविषयः कृतः ।; so also Ck. ❀

4 ^{a}) T1 G3 M3 संकल्प्य; Cm.g.k.t as in text (for संक्षिप्य). Ś Ñ V B D T3.4 M6.7 हि (for च). M1.3 पुरान्; M9 सुरा (for पुरा). D5 M7 लोकं; Cg.k as in text

G. 7. 111. 5
B. 7. 104. 5
L. 7. 106. 5

भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् ।
मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५
मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता ।
इयं पर्वतसंबाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६
पद्मे दिव्यार्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ।
प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम् ॥ ७
सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् ।
रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८
ततस्त्वमपि दुर्धर्षस्तस्माद्भावात्सनातनात् ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९

(for लोकान्). —^{b}) M3 ह (for हि). Ñ V B D1.2.4.5.9 ए(D5 चै)कस्त्वं(Ñ2 V2 B1.3.4 वीर त्वं)मायया सह. —T4 reads 4^{cd} twice. —^{c}) G3 महार्णवं; Cv.m.k.t as in text (for महार्णवे). D6.7 शयानोपि; G1 M5.9 °नेप्सु; M6 °नस्तु; Cv as in text (for शयानोऽप्सु). Ś D8.12 त्वमेव मायया सार्धम्; Ñ V B D1.2.4.5.9 T4 (first time) भार्यया शुभ (T4 च त)या देव्या(V2.3 दिव्या); D3 त्वया सभार्यया सार्धम्; T3 भार्यया च महादेव्या. —^{d}) V3 damaged for मां त्वं पूर्व. T4 (both times) M9 मा (for मां). Ś D8.12 अप:; Ñ1 V1 D5 त्वं मां (by transp.); Ñ2 जन-; V2 B1.3.4 जलं; B2 जनं; D2.9 स मां; D3 आप: (for मां त्वं). D3 पूर्वं; Ct as in text (for पूर्वम्). Ś D2.8 अजीजनत्.

Ñ2 V2 B मेदसा तथा(B2 कृता); D1.3.9 पुरुषर्षभ (for चाभवन्मही). Ś Ñ1 V1.3 D2.4.8.12 मेदिनीं पुरुषर्षभ.

5 ^{a}) Ś B2 D8.12 भगवंतं. V2 (after corr. marg.) T1 M3.7.8 महा-; D3 M6 तथा (for ततो). Ñ1 D2.9 ततो भोगवंतं (by transp.). Ś Ñ1 D8 राम; D2.9(with hiatus).12 T2 नाम; Ct as in text (for नागम्). —^{b}) Ś Ñ1 D8.12 ह्यनंतम्. —^{c}) B3 जनयिष्ये (for जनयित्वा). V2 [अ]थ; V3 B4 T1.2 G M1.3 तु; B3 [इ]ति; D3 द्वे; D4 त्वां; Cg as in text (for त्वं). B1 जनयित्वा तु द्वे सत्वे. —^{d}) M6 यौ; Cm तौ; Ck.t as in text (for द्वौ). Ñ1 V1.3 D2.9 हि; D1 तौ; D4 तु (for च). Ś1 V3 D1.4.5.8.12 दैत्यौ; Cg.k.t as in text (for सत्त्वौ). D4 महाबल (for °बलौ). Ñ2 V2 B2–4 द्वे सत्वे सु (V2 सत्वेथ; B2 च सत्वे) महाबले; B1 मायया सुमहाबले; D3 सत्वे सिंधौ महाबले.

7 D3 reads up to चैव (see var.) in ^{c} in marg. (cf. v.l. 6). —^{a}) Ñ1 V1 B4 D1.2.4.5.9 पद्मं (for पद्मे). V2 D3.6.7.10.11 T G1.3 M1.3.8 दिव्येर्क-; B1.3 तु दिव्य- (for दिव्यार्क-). Ñ1 V1.2 B4 D1.4.5 -संकाशं; D2.9 -सदृशं (for -संकाशे). Ś V3 D8.12 पद्मकिंजल्कसंकाशा(V3 D8.12 °शं). —^{b}) Ñ2 V2 B तत: (for अपि). —^{c}) D6 G1 M1–3 प्रजापत्यं; Cm.g.k.t as in text (for प्राजा°). M10 च यत्; Cm.k.t as in text (for त्वया). Ś Ñ2 V2 B1.3.4 D8.12 M6 प्रजापतिं स(Ñ2 B1 °तीन्स)मुत्पाद्य; Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 प्रजापतिं च मां(V3 °तीन्तत:)कृत्वा; B2 D3 प्रजा: सर्वा:(D3 °श्चैव) समुत्पाद्य. —^{d}) M10 पूर्वं (for सर्वं). D7 चैव; G1 एव; Cm.g.k.t as in text (for मयि). Ś Ñ V B1.2.4 D1–5.8–12 M6 transp. सर्वं and मयि. Ñ1 V3 B1.3 D2.9 न्यवेश(V3 D2.9 °द)यत्; Ñ2 V1.2 B4 D1 न्य(V1 D1 नि)वेशय:(D1 °यं) (sic); D4 निवेदय; M10 निपातितं; Cm.g.t as in text (for निवेशितम्). B2 मयि सर्वा: निवेशिता:.

6 ^{a}) B3.4 D1.2.4.5.9 मधु-; T2 G2 M1.6.7 मधुश्. Ś2.3 om. च (subm.). T2 G2 M1.6.7 कैटभश्. Ś1 कैटभकं (for च कैटभं). Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 -कैटभकौ दैत्यौ(D1.4.5 हत्वा); Ñ2 -कैटभाविति ख्यातौ (hypm.); V2 B1.2(marg. also).3.4 -कैटभविख्यातौ(B4 °ते) (for च कैटभं चैव). —D3 reads from 6^{b} up to चैव (see var.) in 7^{c} in marg. —^{b}) G1 Ck तयोर्; Cg.t as in text (for ययोर्). Ñ2 V2 B भूरस्थिसंचयै:; D3 M5 अस्थिचयावृता(M5 °योद्धृता); Cg.k.t as in text (for अस्थिचयैर्वृता). Ś D8.12 दैत्यं(Ś1 °त्यौ) हत्वा स्थिरं चलं; Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 हत्वा मे(D1.4.5 तयोर्मे) दोस्थिसंचयात्(D5 °यै:; D9 °यां). —^{c}) Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 इमां; Ñ2 V2 B1.3.4 अभूत् (for इयं). Ñ1 V1.3 D1.2.5.9 -संबाधां; D7 -संबंधा; M7 -संकाशा; Cg.k.t as in text (for -संबाधा). Ś D8.12 इमां संमतसंबाधां; B2 अभूतपूर्वसंबाधा. —^{d}) D7 तु (for च). D5 तथा; D6.7.10.11 तदा (for मही).

8 ^{a}) M6 [ऽ]यं; Cg.k.t as in text (for ऽहं). Ñ1 D3.6.7.11.12 T G2.3 M3.7 स; M1 नि-; M8 वै; Cg.k.t as in text (for सं-). Ś Ñ2 V2 B D3.8.12 M1 [ऽ]पि; Ñ1 [ऽ]यं; M6 [ऽ]हं; Ck as in text (for हि). V1.3 D1.2.4.5.9 संत्यक्त(V1.3 °उग्र)संभा(V3 °सा)रस्(V1 °रं) (for संन्यस्तभारो हि). —^{b}) T1 damaged for त्वा. V3 त्वम् (for त्वाम्). Ś2.3 B2 D8.12 M1.10 उपास्ये; Ñ V B1.3.4 D1.2.4–6.9 अवोचं; D7.10.11 Ct उपास्य; Cg.k as in text (for उपासे). Ś Ñ V1.2 B3.4 D1.2.4–6.8.9.12 M6 जगत्पते; G2 जगद्गुरुं. —^{c}) D1.4 रक्षा. D8 विधत्सु (for विधत्स्व). Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 भूतेभ्यो (for भूतेषु). B2 रक्षां च भूतेषु तथा. —^{d}) B2 मयि (for मम). Ś Ñ2 V2 B D3.6.8.12 M6 अत्र (for भवान्). Ñ1 V1 ये मे भूता(V1 ये वृद्धा)पहारिण:; V3 D1.2.4.5.9 T3.4 ये(V3 D1.4 यो)मे वी(V3 lacuna after वी)र्यापहारिण:.

9 ^{a}) B2 अतस्; D5 तस्मात् (for ततस्). G2 om. from मपि in ^{a} up to त्प in 10^{c}. Ñ2 V1.2 B2 D3.7.10.11 T3.4 G1 M2.4 असि; B4 मयि; D5 अति- (for अपि). Ñ V B D3.5.12 T2 Cm.k दुर्धर्ष(B1 °र्षं); D10.11 G1.3 M3 Cg.t दुर्धर्षात्; T4 धर्मज्ञ (for दुर्धर्षस्). —^{b}) M10 तमो-; Cm.k.t as in text (for तस्माद्). M5 शापात्; Cm.g.k.t as in

अदित्यां वीर्यवान्पुत्रो भ्रातॄणां हर्षवर्धनः ।
समुत्पन्नेषु कृत्येषु लोकसाह्याय कल्पसे ॥ १०
स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर ।
रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषु मनोऽदधाः ॥ ११
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मनः पुरा ॥ १२
स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह ।
कालो नरवरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३
यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् ।
वस वा वीर भद्रं ते एवमाह पितामहः ॥ १४

G. 7. 111. 14
B. 7. 104. 14
L. 7. 106. 14

text (for भावात्). Ñ$_2$ V$_2$ B भावात्तस्मात् (by transp.). B$_2$ सनातन (for सनातनात्). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{2.5.9}$ स्वस्थो भव सनातनः(V$_3$ D$_2$ °न; D$_5$ °नात्); M$_6$ तस्मादेष सनातनः —D$_9$ om. 9^{cd}. —^{c}) D$_{6.7.10.11}$ T$_{3.4}$ Cgp रक्षां विधास्यन् (T$_4$ °धस्स्व) (for रक्षार्थं सर्व-). B$_3$ -भूतानि (for -भूतानां). —^{d}) Ñ$_1$ V$_{1.3}$ B$_4$ D$_{2.3}$ M$_7$ विष्णुस्त्वं; Cv.m.g.k.t as in text (for विष्णुत्वम्). Ś D$_{5.8.12}$ T$_3$ M$_5$ अपि; D$_3$ अभि- (for उप-). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_2$ हि सनातनः; B$_{1.4}$ समुपस्थथा(B$_4$ °था:); B$_2$ उपनिष्ठवान् (for उपजग्मिवान्).

10 G$_2$ om. up to त्प in ^{c} (cf. v.l. 9). —^{a}) Ś D$_{1-5.8.9.12}$ T$_3$ M$_{7.9}$ Ck आदित्यो(Ś$_3$ °त्य; T$_3$ M$_{7.9}$ Ck °त्यान्). Ñ$_1$ V$_2$(before corr.)$_{.3}$ G$_{1.3}$ M$_1$ अदित्या- (G$_{1.3}$ M$_1$ °त्यान्); Ct as in text (for अदित्यां). V$_2$ (after corr. marg. as in text)वीर्यसंपन्नः. —^{b}) Ñ$_1$ V$_3$ बुद्धिकृन्नव(V$_3$ °वान्); D$_{2.9}$ बुद्धिकृच्छिवः; D$_7$ वंश°; D$_{10.11}$ T$_1$ Cg.k.t वीर्य° (for हर्षवर्धनः). Ñ$_2$ V$_{1.2}$ B कश्यपात्समजायथाः(B$_3$ °यत). —^{c}) G$_2$ damaged for समुत्प-. Ś Ñ$_2$ V$_{1.2}$ B D$_{3.8.12}$ M$_6$ कार्येषु; Ñ$_1$ V$_3$ भूतेषु; M$_1$ [क्ष]कृत्येषु; Cg.k as in text (for कृत्येषु). D$_2$ समुत्पन्नः प्रकृतिषु. —^{d}) V$_{1.2}$ B$_3$ लोके; D$_{6.7.10.11}$ T$_{3.4}$ तेषां (for लोक-). Ś Ñ$_1$ V$_3$ B$_2$ D$_{1-5.8.9.12}$ लोकत्राणाय; B$_1$ लोके शक्याय; M$_5$ लोकस्वर्गाय; Cg.t as in text (for लोकसाह्याय). Ñ$_1$ V$_3$ D$_{1.2.4.5.9}$ M$_{2.4}$ वर्तसे; D$_6$ G$_1$ M$_{7.10}$ कल्पते; Cg.t as in text (for कल्पसे).

11 ^{a}) Ñ$_1$ V$_3$ सर्वाम् (for स त्वं). Ś Ñ$_1$ V$_3$ B$_2$ D$_{8.12}$ M$_6$ उत्पा(B$_2$ °त्प)द्यमानासु; Ñ$_2$ D$_{10.11}$ Cgp.k.t उज्जास्य°; V$_1$ B$_1$ उद्भ्रास्य°; V$_2$ उज्जांत°; B$_3$ उद्भ्राम्य°; B$_4$ उत्त्रास्य°; T$_1$ G$_3$ उत्पस्य°; T$_2$ उत्त्रस्य°; Cm.g as in text (for वित्रास्य°). D$_{1.4.5}$ सर्वासु छाद्य(D$_5$ वध्य)मानासु; D$_{2.3.9}$ सर्वासूत्सा(D$_9$ °त्प)द्यमानासु. —^{b}) Ñ$_1$ V$_3$ D$_{1-6.9}$ T$_{3.4}$ वदतां; Ñ$_2$ V$_2$ B$_{1.3.4}$ जयतां; D$_{10.11}$ G$_{1.2}$ M Ck.t जगतो; Cg as in text (for जगतां). D$_3$ वरं; D$_{6.8.9.12}$ M$_8$ वरः; M$_6$ गुरुः; M$_{10}$ हितः; Cg.k.t as in text (for वर). —^{c}) D$_2$ स रावण-; M$_{10}$ राक्षसानां; Cg.k.t as in text (for रावणस्य). —Ñ$_1$ om. 11^d–12^a. —^{d}) B$_2$ समागतः; D$_6$ G$_2$ M$_7$ मनो दधे(M$_7$ °धौ); T$_2$ मनोरथः; M$_1$ महोदयः; Cg.k.t as in text (for मनोऽदधाः). ❀ Cm quotes मनोरथाः. ❀ Ś Ñ$_2$ V B$_{1.3.4}$ D$_{1.3-5.8.12}$ T$_{3.4}$ मर्त्यलोकमुपागतः(V$_1$ °मः); D$_{2.9}$ मर्त्यलोकं त्वमागतः; M$_6$ मानुषत्वमथाकरोः.

12 Ñ$_1$ om. 12^a (cf. v.l. 11). —^{a}) B$_1$ कृतो (for कृत्वा). Ñ$_2$ B$_4$ रामस्य; D$_{2.9}$ देवेषु; T$_2$ वासश्च; Cg.k.t as in text (for वासस्य). Ś Ñ$_1$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{3\ 4}$ समयं; Ñ$_2$ V B D$_{10.11}$ Cgp.k.t नियमं(V$_1$ B$_{1.4}$ °मः); D$_6$ नियतं; M$_{10}$ नियतिः; Cg as in text (for नियतिं). —^{d}) Ñ$_1$ V$_3$ D$_{1-5.9}$ त्रिदशे(D$_5$ °दिवे)षु (for स्वयमेव). V$_2$ D$_{6.7.10.11}$ T$_{1.2.4}$ G$_{2.3}$ M$_{1.4.5.7-10}$ Cg.t [आ]त्मना; D$_{2.5.9}$ [आ]गतः (for [आ]त्मनः). V$_1$ B$_1$ त्वया; D$_7$ [आ]त्मना; Cg.t as in text (for पुरा). —After 12, Ś D$_{8.12}$ repeat 2.

13 ^{a}) Ñ V B D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ स ते; M$_8$ यस्त्वं; Cv.g.t as in text (for स त्वं). Ś D$_{8.12}$ मनोपमापुत्र (sic); Ñ$_2$ V$_{1.2}$ B मनो(B$_3$ समा) गतः कालः; V$_3$ मनो **** (lacuna); T$_{3.4}$ मनोरथः पूर्णः; M$_5$ महोदयस्तत्र; Cv.m.g.k.t as in text (for मनोमयः पुत्रः). —^{b}) Ñ$_2$ V$_{1.2}$ B$_{1.3}$ पूर्णोयं(V$_2$ °हं); B$_{2.4}$ संपूर्णो; D$_6$(marg. also पूर्वको)$_{.7}$ पूर्णांशो; Cg.k.t as in text (for पूर्णायुर्). Ś B$_{2-4}$ D$_{8.12}$ मा(D$_{12}$ दा)नवेषु (for मानुषेषु). B$_1$ च; G$_1$ हि; Ck as in text (for [इ]ह). Ñ$_1$ V$_3$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ पूर्णे चा(Ñ$_1$ V$_3$ वा)युषि ते(D$_{1.4}$ वै)नृप (V$_3$ D$_{2.5}$ °षु; D$_{1.3.4}$ °पः). —V$_2$ om. 13^{cd}. —^{c}) M$_8$ [अ]यं ते नर-; Ct as in text (for नरवर-). Ck quotes नरश्रेष्ठ. —^{d}) Ś D$_{6-8.12}$ M$_6$ उपवर्तते; Cm.g.k.t as in text (for उपवर्तितुम्). —For 13^{cd}, Ñ V$_{1.3}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ subst.; B$_{1.4}$ cont. after 1416*; V$_2$ ins. after 16^{ab} :

1413* कालस्तापसरूपेण त्वत्सकाशमुपागतः ।

[D$_{2.9}$ T$_{3.4}$ समीपम् (for सकाशम्). Ñ$_1$ V$_{2.3}$ B$_{1.4}$ D$_5$ इहागतः; Ñ$_2$ उपागम (for उपागतः).];

while B subst. for 13^{cd} :

1414* कालस्ते देव देवानां समीपे परिवर्तितुम् ।

[B$_3$ स कालस्ते हि (for कालस्ते देव).]

—After 13, M$_6$ reads 2.

14 D$_5$ om. 14–15^b. G$_3$ om. 14^{ab}. —^{a}) Ñ$_1$ V$_1$ D$_2$ T$_{3.4}$ ततो; V$_2$(before corr)$_{.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1.3.4}$ अतो (for यदि). M$_9$ भूतो; Cm.k.t as in text (for भूयो). Ś B$_2$ D$_{8.12}$ M$_6$ महाबाहो; Ñ V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_{3.4}$ च(Ñ$_2$ हि) ते बुद्धिर्; V$_2$(before corr.) B$_{1.4}$ च यत्श्र(B$_4$ ते श्र)द्धा; D$_{11}$ T$_2$ G$_2$ महाराजा(D$_{11}$ °जन्) (for महाराज). —^{b}) Ś D$_{8.12}$ M$_6$ प्रजाम् ; M$_4$ om.; Cm.k.t as in text (for प्रजा). Ñ V$_{1.2}$(before corr.)$_{.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-4.9}$ T$_{3.4}$ यदि राज्यम्

G. 7. 111. 15
B. 7. 104. 15
L. 7. 106. 15

अथ वा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव ।
सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥ १५
श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् ।
राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६
श्रुतं मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् ।
प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७
भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ।
हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ १८
मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिनाम् ।
स्थातव्यं सर्वसंहारे यथा ह्याह पितामहः ॥ १९

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

(for प्रजा इच्छसि). D$_{6.7}$ पालितुं; Cm.g.k.t as in text (for [उ]पासितुम्). B$_{2}$ प्रजाः श्रद्धा प्रशासितुं. —For 14^{ab}, V$_{2}$ (after corr. in marg.) B$_{3}$ subst.; while Ñ$_{2}$ ins. after 14^{ab} :

1415* यदि वा ते प्रजा राम भूयः श्रद्धा प्रशासितुम् ।

[B$_{3}$ प्रजां and श्रुत्वा (for प्रजा and श्रद्धा respy.).]

—^{c}) Ś V$_{3}$ D$_{8.12}$ M$_{6}$ उपास्व; Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{1-4.9}$ तत्तथा; Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B$_{2.3}$ प्रशाधि (for वस वा). Ś Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B$_{2.3}$ D$_{8.12}$ M$_{6}$ राम; Ñ$_{1}$ V$_{1}$ D$_{1-4.9}$ भव (for वीर). T$_{3.4}$ तथा भवतु; M$_{10}$ पालयस्वेति (for वस वा वीर). V$_{2}$ (before corr.) B$_{1.4}$ एवं भवतु काकुत्स्थ. —^{d}) G$_{2}$ एतत् (for आह).

15 D$_{5}$ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). Ś V$_{1.2}$ (before corr.) B$_{1.2.4}$ D$_{1-4.8.9.12}$ यदि (for अथ). Ś V$_{1}$ B$_{2}$ D$_{2.8.9.12}$ ते; D$_{1.3.4}$ च (for वा). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ B$_{1.2.4}$ D$_{1-4.8.9.12}$ ग(D$_{1.3.4}$ [अ]ग)मने बुद्धिर्; Ñ$_{2}$ V$_{2}$ (before corr. as in V$_{1}$) B$_{3}$ त्वं(V$_{2}$ [अ]द्य) जिगमिषु; M$_{6}$ गच्छ देवेशं; Cm.g.t as in text (for विजिगीषा ते). —^{b}) M$_{7}$ पुरा; Cm.k.t as in text; Cg स्वर्ग (for सुर-). Ś Ñ V B D$_{1-4.8.9.12}$ M$_{6}$ सुर(Ñ$_{1}$ V$_{1.2}$[before corr.]$_{.3}$ B$_{1.4}$ D$_{1-4.9}$ देव) लोकं(Ś$_{3}$ Ñ$_{1}$ B$_{2.4}$ D$_{1-4.8.9.12}$ °के) जितेंद्रियः. —^{c}) B$_{1}$ दुःखिता (for विष्णुना). Ś B$_{1.2}$ D$_{8.12}$ लोका (for देवा). M$_{8}$ सनाथास्ते भवान्विष्णो. —^{d}) V$_{2}$ भवंतं (for भवन्तु). —After 15, V$_{2}$ B$_{1.4}$ ins.:

1416* अहं मनोगतः पुत्रः पूर्णायुः प्राणिनामिह ।

[B$_{1}$ इति (for इह).]

—Thereafter, B$_{1.4}$ cont. 1413*.

—After 15, M$_{6}$ ins.:

1417* यदि त्वं हि चिरस्थाय लोके लोकेश्वर प्रभो ।
स त्वं वत्स महाबाहो न जह्याः स्वर्गलोकजम् ।
निराशा देवताः स्वर्गे तव दर्शनकाङ्क्षिणः ।
तस्मात्प्रयातुमर्हस्त्वमेवमाह प्रजापतिः ।

16 ^{a}) Ś D$_{8.12}$ तथा (for श्रुत्वा). Ñ$_{1}$ V$_{1.2}$ B$_{1.4}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ पितामहस्यैतद्; Ñ$_{2}$ B$_{3}$ कालस्य वचनं; V$_{3}$ पितामहोद्दिष्ट- (for पितामहेनोक्तं). —^{b}) Ś D$_{8.12}$ श्रुत्वा; B$_{2}$ तदा; M$_{7}$ om. (for वाक्यं). D$_{1}$ मम; D$_{8}$ om. (for काल-). Ñ$_{2}$ B$_{3}$ पितामह-; G$_{1}$ कालेन च (for वाक्यं काल-). G$_{2}$ -समीरिते; M$_{8}$ -समन्वितं; Ck.t as in text (for -समीरितम्). —After 16^{ab}, V$_{2}$ ins. 1413*. —^{c}) D$_{2}$ प्राहसत् (for प्रहसन्). —^{d}) D$_{4}$ T$_{2}$ सर्वं; M$_{7}$ काल-; Cm.g.k.t as in text (for सर्व-). D$_{2.9}$ -सारमथ (for -संहारम्). D$_{9}$ आहरत् (for अब्रवीत्).

17 ^{a}) Ś B$_{2}$ D$_{7.8.10-12}$ T$_{1.2}$ G M$_{1-4.7.8.10}$ Cm.k.t श्रुत्वा (for श्रुतं). Ñ$_{1}$ V$_{3}$ D$_{3.5}$ T$_{3.4}$ यद्; B$_{2}$ M$_{3}$ तु; D$_{1.4}$ तद्; T$_{1.2}$ G$_{3}$ च (for मे). V$_{1}$ संश्रय (for श्रुतं मे). D$_{2.9}$ देवाधि- (for मे देव-). —^{b}) Ś Ñ$_{2}$ V$_{2}$ (after corr. in marg.) B$_{2.3}$ D$_{8.12}$ M$_{6}$ L (ed.) अद्भुतदर्शनं(Ś B$_{2}$ D$_{8}$ °विस्तरं; L [ed.] °विक्रमं); Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ तच्च(V$_{3}$ भव्यं)समर्पितं; V$_{2}$ (before corr.) B$_{1.4}$ D$_{2.3.5.9}$ T$_{3.4}$ तच्च(V$_{2}$ B$_{1.4}$ एतन्) ममेप्सितं; D$_{1.4}$ तच्च मम प्रियं (for परममद्भुतम्). —^{c}) Ñ V$_{1.2}$(marg.)$_{.3}$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ Ck.t च; M$_{6}$ सु- (for हि). Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B$_{3.4}$ परमा; B$_{1}$ मे परा (for महती). Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.9}$ परमोत्पन्ना (for महती जाता). —^{d}) L (ed.) -संभवात्. —After 17, D$_{6.7.10.11}$ T G M$_{2-5.7-10}$ ins.:

1418* त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः ।

[T$_{1.2}$ G$_{2.3}$ M$_{3}$ चेह; G$_{1}$ एव; M$_{2.4.5.8-10}$ चैव (for अपि). T$_{3.4}$ M$_{10}$ रक्षार्थं (for कार्यार्थं).]

—Thereafter, M$_{10}$ cont.:

1419* तत्र वाक्येन भगवन्पूर्ववृत्तं स्मराम्यहम् ।

18 ^{a}) V$_{2}$ तु (for ऽस्तु). Ś D$_{8.12}$ गमिष्येहं. —^{b}) V$_{2}$ B$_{3}$ चैव (for एव). D$_{1.4}$ यन्मामाह पितामहः. —Ś$_{2}$ damaged from ^{c} up to न in ^{d}. —^{c}) B$_{1}$ हृद्गतं. Ś$_{1.3}$ D$_{8.12}$ [ऽ]र्थोद्य; V$_{3}$ B$_{4}$ D$_{2.5.9}$ T$_{3.4}$ चापि; B$_{1}$ वापि; D$_{1.4}$ चाभि-; D$_{3}$ चासि; M$_{3}$ ह्यपि; M$_{6}$ सेसि; Ctp ह्यस्ति (for ह्यसि). B$_{2}$ मे (for सं-). —^{d}) Ś$_{1.2}$ Ñ$_{1}$ D$_{6.7.10.11}$ Ct तत्र; Ś$_{3}$ Ñ$_{2}$ D$_{8}$ [इ]त्यत्र; V$_{1.3}$ B$_{1.4}$ D$_{2.3.5.9}$ T$_{3.4}$ [ऽ]त्रास्ति; Cg as in text (for ऽस्त्यत्र). D$_{1.4}$ तत्रास्ति (for मेऽस्त्यत्र).

19 ^{a}) Ś Ñ$_{1}$ V$_{1}$ B$_{1}$ D$_{8.12}$ M$_{6}$ [अ]पि (for हि). V$_{2}$ (after corr. marg. as in text) B$_{4}$ ममापि; D$_{7}$ प्रयाहि (sic) (for मया हि). Ñ$_{2}$ V$_{2}$ B$_{2.3}$ M$_{6}$ -कार्येषु; Cg.k.t as in text (for -कृत्येषु). V$_{3}$ कृतकृत्येन; B$_{1.4}$ पूर्वके कृत्ये (for सर्वकृत्येषु). —^{b}) B$_{1}$ देश- (for वश-). Ś B$_{1.4}$ D$_{1-4.6.8.}$

९५

तथा तयोः कथयतोर्दुर्वासा भगवानृषिः ।
रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १
सोऽभिगम्य च सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः ।
रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २
मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ।
अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३
किं कार्यं ब्रूहि भगवन्को वार्थः किं करोम्यहम् ।
व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन्मुहूर्तं वा प्रतीक्षताम् ॥ ४
तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः ।
उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५

G. 7. 111. 2[illegible]
B. 7. 105. 5[illegible]
L. 7. 107. 5[illegible]

10.12 T1.2 G1 M1–4.6.9.10 Cg.k.t -वर्तिना; Ctp as in text (for -वर्तिनाम्).—D11 om. 19cd. —c) D7.10 G2 M1.3.5 -संहार(M1 °रं) (for -संहारे). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 मायया(B2 च सदा; B4 हि मया)पुत्र(Ś D8.12 पुत्रो; V1 B3 चैव); T3.4 च मया वत्स (for सर्वसंहारे).—d) Ś3 [अ]प्याह; Ñ2 V1.2 (after corr. marg. as in B1) B2–4 चाह; V3 M5 त्वाह; B1 [आ]ह स; M8 [अ]प्याह (for ह्याह). Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 प्रजापतिः.

Colophon. B4 D5 om. colophon.—*Sarga name*: D6 om.; Ś1.2 कालाभिगमनं; Ś3 D8.12 कालाभिगमनवाक्यं; Ñ V B1.2 D1–4.7.9–11 कालवाक्यं; B3 कालपुरुषसंवादः.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B3 D2.8.12 om.; Ñ2 109; V1 83; B1 D9 108; B2 D1.4 95; D3 M6 100; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 104; T3 110; T4 112; M8 103.—After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु ।; श्रीरामाय नमो नमः ।; G M2.5.8 श्रीरामाय नमः ।; M10 श्रीरामचन्द्राय नमः.

95

B4 D5 cont. the previous Sarga. D12 begins with ॐ.

1 a) Ñ V3 D2.3.5.9 तयोस्तथा (by transp.); D1.4 तयोः कथाः (for तथा तयोः). D6.7.10.11 संवदतोर्; M7 विहर°; M10 प्रब्रुव° (for कथयतोर्). V1 तयोः कथयतोश्चैवं; V2 B1.3.4 कथां(V2 [after corr.] B4 तथा) कथयतोस्तत्र (B3 °तश्चैव).—b) T3.4 दूर्वासा. Ś B1.2 D8.12 मुनि(B2 ऋषि)सत्तमः; Ñ2 स महामुनिः; V2 B4 मुनिपुंगवः; B3 सुमहत्तपाः; T1 °वान्मुनिः; M6 सुमहा° (for भगवानृषिः). D5 दुर्वासाः शांभवीकला.—c) V2 T3.4 राम(V2 °ज)सं- (for रामस्य). Ñ2 रामदर्शनमाकांक्षन्.—V3 lacuna for d.—d) Ś B1 D8.12 उपागतः.

2 a) M6 अभिगम्य. Ñ2 D6.7.10.11 T1.2 G M3.5.7.8 तु (for च). Ś Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 महात्मानं (B3 om. [hapl. see var.] from म up to अभिवाद्य in 3c); V2 (orig. as in Ś; m. also) तु सौमित्रिं (for च सौमित्रिम्).—b) Ñ2 G1 M6 मुनि° (for ऋषि°). Ś Ñ1 V1.2(orig.; m. also as in Ñ2).3 B1.4 D1–5.8.9.12 T3.4 सौमित्रिं वाक्य (Ś V2 B1.4 D8.12 °त्रिमिद)मब्रवीत्.—c) D3 रामदर्शनं (unmetric) (for रामं दर्शय). M6 मां (for मे). G1 क्षिप्रं (for शीघ्रं). D5 शीघ्रं मे (by transp.).—T1 damaged for d except ते.—d) D6.7 कालो; Cm.g.k.t as in text (for मेऽर्थो). G3 M1.10 निवर्तते; M6 विपद्यते; Cm.g.k.t as in text (for ऽतिवर्तते). Ś Ñ V1 D1.4.5.8.12 T3.4 कार्यमात्ययिकं हि मे(V1 D1.4.5 T3.4 मम); V2 B4 कार्यं सामयिकं हि मे; V3 B1.2 D2.3.9 G (ed.) कार्यमात्य(V3 D9 °त्या)यिकं मम(B1 हि यत्; G [ed.] हि मे).

3 B3 om. up to अभिवाद्य in c (cf. v.l. 2).—a) Ś Ñ1 V1.3 B1.4 D1–5.8.9.12 ऋषेस्; M1 तस्य (for मुनेस्). Ñ2 V3 B1 M1 तद् (for तु). Ś Ñ V B1.4 D1–5.8.9.12 T1.2 G2.3 M3 वचनं (for भाषितं).—b) D2.9 सौमित्रिर् (for लक्ष्मणः). Ñ1 V1.3 B1.4 D1–5.9 वाक्यमब्रवीत् (for परवीरहा).—c) M6 महर्षिं तं (for महात्मानं).—d) Ñ1 V1.3 B1.3.4 D1.3–5 मुनिं ज्वलनसंनि(D3 °प्र)भं; V3 ज्वलंतमिव तेजसा; D2.9 मुनिं ज्वलिततेजसं.

4 a) Ñ1 V3 D1–5.9 तेन (for ब्रूहि). B2 ते चास्ति (for भगवन्).—b) Ś1.2(damaged).3 Ñ V1.2(after corr. m. as in text).3 B D1–5.8.9.12 M6 केन; D6.7.10.11 T4 को हि:; Cg.k as in text (for को वा). M10 कोर्थः किं वा. Ñ1 V1 D1–5.9 किं द(D2.3 व)दामि ते; T3.4 किंकरो ह्यहं; Cg.k.t as in text (for किं करोम्यहम्).—c) Ñ V1.2 B1.3.4 D1.2.4.5.9 [ऽ]सौ; V3 om. (subm.) (for हि). Ñ V2(after corr. m. as in text).3 B1.4 D1–5.9 पार्थिवो (for राघवो). V3 राजन् (for ब्रह्मन्).—d) Ñ1 V1.3 D1–5.9 च; Ñ2 V2 B3.4 सं-; G3 त्वं (for वा). B1 मुहूर्तकं; T3.4 क्षणमात्रं (for मुहूर्तं वा). V1 B1.3.4 D1.3.4 T1.3.4 G2.3 M1–4 प्रतीक्ष्यतां. Ś B2 D8.12 प्रति(Ś1 परि) पालय; D6.7.10.11 K (ed.)परि(K [ed.] प्रति)पाल्यतां (for वा प्रतीक्षताम्).

5 a) V1 स (for तच्). M6 श्रुत्वा तद् (by transp.). Ñ1 V1 D1–5.9 मुनिराषि(Ñ1 V1 D9 °हृद्धि)मः; V2.3 B1.4 D6 T3.4 G1.3 M3.4.7.10 मुनिशार्दूलः.—b) B3 G2 M2 कोपेन (for क्रोधेन).—d) B3 पावकः (for चक्षुषा).

G. 7. 111. 26 B. 7. 105. 6 L. 7. 107. 6 अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय ।
विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा ॥ ६
भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च संततिः ।
न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि ॥ ७
तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यं तस्य महात्मनः ।
चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८
एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् ।
इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च ।
निष्पत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १०
सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥ ११
तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुः ।
प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२

6 ^{a}) V3 D2 च; T3.4 हि; M5 वा; Cg as in text (for मां). Ś1.3 Ñ1 V1 D1.3–5.8.12 क्षणेन; V2 B1.2.4 M6 मुहूर्तं (for क्षणे मां). B1 om.; D1.4 G1 रामाय (for सौमित्रे). —D9 om. (hapl.) 6^{b}–7^{a}. V2 reads ^{b} after corr. in marg. —^{b}) D1.4 यदि त्वं; M6 रामं न; Ct as in text (for रामाय). Ś3 D8.12 G2 M6 प्रति(G2 न नि)वेदये;; Ñ2 V2 (after corr.) B3 D1–5 M1 प्रतिहार(Ñ2 V2 B3 M1 °पाद)-य(D1.4.5 °ये:); M2 प्रनि°; Ct as in text (for प्रतिवेदय). Ñ1 V1.3 रामं मां दर्शयिष्यसि; V2 (before corr.) B1.4 M3 Cm.g राघवाय निवेदय; T3.4 न दर्शयसि राघवं; G1 प्रतिवेदयिता न चेत्. —After 6^{ab}, B2 ins.:

1420* मामागतं च कार्यार्थे विशेषं प्रतिपादय ।

—Then B2 cont.; while Ñ2 V2 B1.3.4 ins. after 6^{ab}:

1421* अन्यथा क्रियमाणे तु वाक्ये वाक्यविशारद ।

[B1 क्रियमाणं and वाक्यं (for °णे and °क्ये).]

—After 6^{ab}, T1 reads 7^{cd} for the first time repeating it in its proper place; while M3 B (ed.; within brackets) ins. after 6^{ab}:

1422* अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ।

[Prior half=6^{a}. B (ed.) निवेदयते.]

—^{c}) V2 B1 कोशलं(B1 °लान्); D5 विषयांस् (for विषयं). Ś Ñ V B D1.2.4.8.12 T G3 M3.6 च; D3 वै; D5 ते (for त्वां). D8 परं (for पुरं). V3 D1–5 [ए]तद्; B1 [इ]दं (for [ए]व). —^{d}) Ñ1 V1.3 T3.4 दहिष्ये; Ñ2 V2 शपेहं; B1.4 शपेयं; B3 शप्स्येहं; D1–5 हनिष्ये. V1 M5 तदा (for तथा).

7 D9 om. 7^{a} (cf. v.l. 6). —^{a}) B4 भवंतं (for भरतं). Ś D8.12 M6 च त्वया सार्धं; Ñ1 V1 D1–5 T3.4 त्वां च सौ°; Ñ2 V2 B1.2.4 त्वां च (B4 स)शत्रुघ्नं; B3 च भवंतं च (for चैव सौमित्रे). —^{b}) T3.4 भवतां (for युष्माकं). Ñ V B D1–5.9 T3.4 चैव संततिं(Ñ1 V1 सत्कृतं) (for या च संततिः). —T1 repeats 7^{cd} here (cf. v.l. 6). —^{cd}) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T1(second time).3.4 च;B2 तु (for हि). V2 B2.3 शक्नोमि; B4 D8.12 शक्यामि; D2.9 वक्ष्यामि; M1 शक्यो हि (for शक्ष्यामि). Ñ1 V1.3 D1–4.9 ते; D5 वै (for [अ]हं). V3 B1 सत्यं (for भूयो). Ś D8.12 मृत्युं; V3 भूयो (for मन्युं). D1.3–5 transp. भूयो and मन्युं. Ś D8.9.12 धारयते(D8.12 °तो); M6 वार° (for धारयितुं). T1 (first time; second time as in T2) यदि; T2 G3 M3 यतः (for हृदि). —After 7, Ś D8.12 ins.:

1423* एतद्वाक्यं च मे श्रुत्वा शीघ्रं दर्शय राघवम् ।

[Ś1 राघव (for °वम्).]

8 ^{a}) Ś D8 वज्र- (for घोर-). —D5 first time reads erroneously from 7.95.8^{b} up to 7.96.4 in the place of 7.77.7^{d} to 7.78.2^{b}. —^{b}) Ś D8 महामुनेः (for °त्मनः). Ñ2 B3 वाक्यमद्भुतदर्शनं; V2 (after corr. m. as in Ñ2) B1.4 मुनिना व्याहृतं वचः. —^{cd}) Ñ1 V3 D2.9 संचिंतयित्वा; V1 चिंतयित्वा च (for चिन्तयामास). Ñ1 V1.2(after corr. m. as in Ñ2).3 B1.2.4 D1–5.9 T3.4 सौमित्रिस्; M6 सहसा (for मनसा). Ś D8.12 तत्र वाहस्य (for तस्य वाक्यस्य). V3 B2 D1–5.9 निर्णयं (for निश्चयम्). Ñ2 B3 चिंतयानः सुमनसा सहसा व्यथितेंद्रियः.

9 ^{b}) V2 (after corr. m. as in text) B1 D7 मा भूत्सर्वस्य संक्षयः(D7 नाशनं). —^{cd}) Ś D8.12 स (for वि-). Ñ1 V1.3 B1.2.4 D1–5.9 इत्येवं(B1.4 °त्यसौ) निश्चयं कृत्वा रामाय प्रत्यवेदयत्.

10 ^{b}) M8 तत् (for च). Ñ2 V1.2 B1.3.4 M10 व्यसर्जयत् (for विसृज्य च). —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) Ś B2 D2.3.5.8.9.12 T3.4 निर्गत्य; Ñ1 V1 D7.10.11 K (ed.) निः(K [ed.] नि)सृत्य; V3 अतीव; D1.4 द्वारस्थं (for निष्पत्य). Ñ1 V1.3 D1–7.9–11 M5.6 त्वरितो. Ñ2 B1.4 विनिष्पाद्य(B4 °निःसृत्य) त्वरायुक्तः; V2 (after corr. m. as in Ñ2) B3 विनिष्पत्यासनात्तूर्णं. —^{d}) Ñ1 V1 B2 D2.9 M2 ह्यत्रिपुत्रं; Ñ2 V2 (before corr.) B1.3.4 D1.3–5 पुत्रमत्रेर् (by transp.); V2 (after corr. m.) अत्रि°; V3 मुनि°. V1 तं; M6 सः (for ह).

11 ^{a}) B2 अभिवाद्य महाबाहुं. —^{b}) D3 दीप्ततेजसं (for इव तेजसा). —^{c}) Ś2.3 इव; V3 अथ (for इति). —^{d}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 मुनिं वाक्यमथाब्रवीत्.

12 D9 om. (hapl.?) 12. V2 reads 12 after corr. in marg. —^{ab}) M10 transp. वाक्यं and श्रुत्वा. T1.2 M2.3 प्रभुं. M6 स श्रुत्वात्रिसुतो मुनिः (for ^{b}). —^{cd}) M6

अथ वर्षसहस्रस्य समाप्तिर्मम राघव ।
सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं रामो हर्षेण महतान्वितः ।
भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४
स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ।
साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५
तस्मिन्गते महातेजा राघवः प्रीतमानसः ।
संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपेयिवान् ॥ १६
दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद्घोरदर्शनम् ।
अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७

G. 7. 111. 38
B. 7. 105. 17
L. 7. 107. 17

रामं प्रत्याह (by transp.). B2 G2 M2.4 धर्मात्मा; G1 से वाक्यं; G3 damaged (for दुर्वासाः). V3 B1.4 प्रत्युवाच ततो रामं (B4 वाक्यं) दुर्वासाः श्रूयतामिति. —For 12, Ñ V1.3 (V2 before corr.).3 B3 D1–5 T3.4 subst.; B2 ins. l. 2 only after 12^{ab} :

1424* एवमुक्तस्तु रामेण अत्रिपुत्रो महायशाः ।
दुर्वासास्तु मुनिश्रेष्ठः काकुत्स्थं वाक्यमब्रवीत् ।

[Note hiatus between two halves. —(l. 1) T4 om. from the post. half of l. 1 up to 14^{a}. D1.3–5 सोत्रिपुत्रो; T3 ह्यत्रेःपुत्रो). T3 म * * पाः (for महायशाः). —(l. 2) V2 B3 [अ]पि (sic); V3 B2 D2.3 T3 स (for तु). Ñ V1 मुनिः. Ñ2 V2 B3 राघवं (for काकुत्स्थं). V3 मुनिम् (for वाक्यम्). B2 ह्यत्रिपुत्रो महायशाः (cf. the post. half of l. 1); T3 रामं वाक्यमथाब्रवीत् (for the post. half).]

13 T4 om. 13 (cf. v.l. 12). —^{b}) M3 तपसो मम; M6 नियमस्य मे (for मम राघव). —After 13^{ab}, Ñ2 V2 B ins. :

1425* क्षुधितो भोक्तुमिच्छन्वै त्वामायातो रघूत्तम ।

[Ñ2 B4 इच्छार्थं; B1 इच्छन्त्वाम्. V2 (after corr. m. as above) नराधिप (for रघूत्तम). B1 आयातो रघुसत्तमं (for the post. half).]

—D1 reads 13^{c}–14^{b} twice. —D9 om. (hapl.) 13^{d}–14^{c}. —^{d}) Ś D8.12 तथा तथा; V1 D2 तथानय; T3 ममानघ; M6 तथा कुरु; L (ed.) तु वानघ (for तवानघ).

14 T4 om. 14^{a} (cf. v.l. 12). D9 om. 14^{a-c}; D1 reads 14^{ab} twice (for both, cf. v.l. 13). —^{a}) M6 श्रुत्वा तद् (by transp.). D6.7.10.11 M5 राजा (for रामो). Ñ2 तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं; V1 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं. D10.11 read 16^{b} in place of 14^{b}. —^{b}) Ñ1 V3 D5 तु (V3 [अ]भि; D5 च) समन्वितः; V2 B1.3.4 [अ]भि (B1 °पि) परिप्लुतः; D1 (both times).2–4 [अ]भूत्समन्वितः; D6.7 T1.2 M3 महतावृतः. Ś V1 D8.12 हर्षमोह (V1 रामो हर्ष)-समन्वितः. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.8.12 तस्य संसिद्धं; Ñ2 V2 B द्विजमु°; G (ed.) विप्रमु° (for मुनिमुख्याय). —^{d}) Ś D8.12 -सुखम्; Ñ1 D1.4 -मुख्यम्; V3 -यथम्; D5 [अ]नघम् (for -सिद्धम्). V2 B1.4 उपानयत् (for उपाहरत्).

15 G3 om. (hapl.?) 15. —^{a}) Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 M6 भुक्तवान्; T1.2 M3 भुक्त्वा च (for तु भुक्त्वा). Ś Ñ1 V1.2 B2.3 D1.2.4.5.8.9.12 द्विजश्रेष्ठस्; Ñ2 तु दुर्वासास्; M2 नर°; M6 ऋषि° (for मुनिश्रेष्ठस्). V3 भोजयित्वा द्विजश्रेष्ठं. —^{cd}) Ñ1 V1.3 D1.2.4.5.9 सुप्रीतः परितुष्टश्च (for ^{c}). D12 तम् (for स्वम्). D3 उपागतः. B1 साधु साध्विति रामाय संभाष्य समुपागमत्.

16 M1 om. 16 (hapl.? see var.); D7 om. 16^{ab}; D10.11 om. 16^{a}. —^{a}) Ñ2 V2 B D3 M6 महाप्राज्ञे (Ñ2 B3 °भागे; B2 D3 M6 °दीप्तौ); D6 (marg.) T3.4 G1 महाराजो (D6 [also] तेजा; T3 °राजा) (for महातेजा). —D10.11 read 16^{b} in place of 14^{b}. —^{b}) B2 D6 G2 M3 प्रीति-; G3 om.; Cg.k.t as in text (for प्रीत-). Ñ2 V2 B3 प्रीतो राघवनंदनः; B1.4 प्रीते च मनुजाधिपः. —For 16^{ab}, Ś V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 subst. :

1426* तस्मिन्क्षणे महाभागे गते ब्रह्मर्षिसत्तमे ।

[V1 काले (for क्षणे). —V3 lacuna for the post. half. V1 देवर्षि- (for ब्रह्मर्षि-).]

—For 16^{ab}, B (ed.; within brackets) subst., while K (ed.) ins. after 16^{ab} :

1427* तस्मिन्गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः ।

—^{c}) Ś सोऽस्मरत्; Ñ2 V1.2 B1.3.4 D1.2.4.8.9.12 सं (D1 स)-स्मरन् (for संस्मृत्य). Ś Ñ1 V1 D1.2.4.8.9.12 -वाक्यं तु (for -वाक्यानि). D5 ततः स्मरन्कालवाक्यं. ❀ Cm : कालवाक्यानि अस्मदेकांतसमये प्रविष्टस्य वधः कार्यः इत्येतादृशवाक्यानि ।; Ck : कालवाक्यानि दर्शनावसरप्रदवधविषयकानीति शेषः ।; Ct : कालवाक्यानि मन्त्रश्रोतुरावयोर्द्रष्टुश्च वधविषयकानि. ❀ —^{d}) Ś D1.4.5.8.12 रामो; Ñ1 om.; B2 पुनर्; G2 दूतो; M6 घोरं (for ततो). Ś1 दुःखे; T1 M3 मौनम् (for दुःखम्). Ś D8.12 समाविशत्; Ñ1 V1 समेयिवान्; V2 (before corr. as in text; after corr. m.) B1 D6.7.10.11 T3.4 G2 M2.4.5.7–9 उपागमत् (for उपेयिवान्).

17 ^{a}) Ś Ñ1 V B D1–4.8.9.12 T3.4 स (V2.3 सु) दुःखेन; M6 दुःखेन तु. Ś B2 D1.4.8.12 T3.4 तु (for सु-). V2 (before corr. as in text; after corr. m.) B1.4 समाविष्टः (for सुसंतप्तः). Ñ2 D5 स च (D5 तु) दुःखेन संतप्तः. —^{b}) V3 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). D3 घोरदर्शिनं. Ś Ñ1 V1 D1.2.4.5.8.9.12 तच्छ्रु (Ś D8.12 °त्स्मृ)त्वा कालभाषितं; Ñ2 V2 B1.3.4 स्मृत्वा तं नियमं कृतं; V3 B2 T3.4 स्मृत्वा कालस्य (B2 तत्काल)भाषितं. —^{d}) M6 सः (for ह).

G. 7. 111. 39 B. 7. 105. 17 L. 7. 107. 18 ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः । नैतदस्तीति चोक्त्वा स तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १८

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

९६

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् ।
राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १
न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ।
पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २
जहि मां सौम्य विस्रब्धः प्रतिज्ञां परिपालय ।
हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३

18 ^{b}) Ś Ñ2 V2 B D8.12 M6 कालवाक्यं विचिंत्य च(Ś D8.12 महामनाः; M6 विचिंतयन्); Ñ1 V1.3 D1–5.9 स तं (D1.3.4 सत्यं) लक्ष्मणमेव च. —^{c}) D1.5 तद् (for [ए]तद्). L (ed.) न चैतद् (hypm.). G1 अस्तु. —G3 damaged from स up to शा in ^{d}. Ñ1 om. (subm.); V1 तु; D9 [अ]भूत्; G2 M1 च; M10 [अ]थ (for स). V2 B1.4 चैवोक्त्वा; D6.7.10.11 T3.4 Ct निश्चित्य; M6 संस्मृत्य; Cm.g.k as in text (for चोक्त्वा स). —^{d}) Ñ1 V1 अथ; D9 एव (for आसीन्). Ś B1 D5.8 M5 महामनाः.

Colophon : Ñ1 V1 om. —*Sarga name* : Ś D8.12 दुर्वासो(Ś1 °सा)भिगमनं; Ñ2 V3 B2.3 D5 दुर्वासागमनं (V3 ° * * * [lacuna]); V2 दुर्वाससमागमः; B1 D1.4.7 दुर्वासा(B1 °स) आ(D7 °सोप)गमनं; B4 D8 दुर्वासस आ(D8 °सोभि)गमनं; D2 श्रीदुर्वासावाक्यं; D3 दुर्वाससागमनं; D9 दुर्वासोवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V2.3 D2.8.12 om.; Ñ2 B3 110; B1 D9 109; B4 112; D1.4 96; D3 M6 100; D5 93; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 105; T3 111; T4 113; M8 104. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

96

Ñ1 V1 cont. the previous Sarga. Before 1, Ś Ñ V1.3 B2.4 D1–5.8.9.12 T3.4 ins.; while L (ed.) ins. after 1 :

1428* तं तथोद्विग्नमनसं ध्यानमूकत्वमागतम् ।
सोच्छ्वासहृदयं सास्रं निन्दमानं प्रियाप्रिये ।

[(l. 1) T3.4 तत उद्विग्न° (for the prior half). Ś Ñ V3 D8.12 आस्थितं (for आगतम्). —(l. 2) V3 lacuna up to निन्दमानं. D1.4 सोच्छ्वासं. Ś D8.12 साश्रुं; Ñ1 V1 शीघ्रं; Ñ2 B4 साग्रं; B2 सार्थं; D9 साश्र(sic) (for सास्रं). D5 चिंत्यमानं; D9 नंद° (for निन्दमानं). D4 -[अ]प्रियं (for °ये). Ś D8.12 निंद्यमानमचेतसं (for the post. half).]

1 D5 first time reads erroneously from 7.95.8^{b} up to 7.96.4 in place of 7.77.7^{d} to 7.78.2^{b}. —^{a}) Ś Ñ2 B1.2 D8.12 तथा; M6 अतो (for अथो). T2 दीनो. Ñ1 V1.3 D1–5.9 दीनतरं(V3 °मुखं); V2 B3.4 तदासीनं (for अथो दीनं). —^{b}) D1.4 सौम्यम् (for सोमम्). Ñ [आ]प्लवं; D2.9 T1.2 प्लुतं; Cm.g.k.t as in text (for [आ]प्लुतम्). V1 अभिप्लुतं (for इवाप्लुतम्). V2.3 B2.3 दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतं; T3 दृष्ट्वा शोकेन विप्लुतं. —^{c}) D12 राघवे. V3 दीनं (for वाक्यं). —^{d}) Ś D8.12 हृष्टो भ्राता तदा(D8.12 °द)ब्रवीत्; Ñ1 D1–5.9 हृष्टो दीनमथा°; Ñ2 V2 B प्रहृष्टमि(B2.4 °ष्ट इ)दम°; V1 प्रहृष्टो दीनम°; V3 ज्ञात्वा वाक्यमथा°.

2 M2 om. 2^{ab}. —^{a}) B2 महाप्राज्ञ. —^{b}) T1 मद्दुःखं (for मदर्थं). Ñ V B1.3.4 D1–5.9 M6 कर्तुं(M6 गंतुं)मर्हसि मत्कृते. —^{c}) V2 -कर्मणि; B4 D1.3.4 G2 M7 -निर्वाण-; M9 om. (for -निर्माण-). T3 -बद्धो; G1.2 -सिद्धा; M7 -बंधा; Cm.g.k.t as in text (for -बद्धा). D2 पूर्वनिर्माणमथा हि (sic) बद्धो; M5 सर्वं निर्वाणं बद्धं हि (unmetric); L (ed.) पूर्वनिर्वाणबद्धा हि.

3 ^{a}) D2.9 त्यज (for जहि). L (ed.) om. मां (subm.). Ñ V B D1–6.10.11 M6.9.10 सौम्य विस्र(V2 D1–5 °श्र)ब्धं(M9 °ब्धां); T3.4 त्वमविस्रब्धः; G (ed.) निर्विशंकस्त्वं (for सौम्य विस्रब्धः). —^{b}) Ś2.3 B1 D8.12 प्रति°; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 पालय स्वकां (for परिपालय). G (ed.) सत्यं पालय सुव्रत. —^{c}) Ś Ñ V B1–3 D1–5.8.9.12 T3.4 M6 -प्रतिज्ञे(Ñ2 V2.3 B1.3 °ज्ञः) (for -प्रतिज्ञाः). Ś1

यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि ।
जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४
लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः ।
मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५
अब्रवीच्च यथावृत्तं तेषां मध्ये नराधिपः ।
दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत ।
वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७
दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते लोमहर्षणम् ।
लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८
त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ।
विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मो हि विलयं व्रजेत् ॥ ९ G. 7.112. 9 B. 7.106. 9 L. 7.108. 10

$\tilde{N}_{1}$ V_{1} B_{2} D_{5} काकुत्स्थे. —^{d}) Ś $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ B_{2} $D_{1-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ त्वय्यहं; $\tilde{N}_{2}$ $B_{3.4}$ व्रजेद्धि; V_{2} (before corr. as in $\tilde{N}_{2}$; after corr. marg.) M_{6} व्रजेयं; B_{1} पतेद्धि; D_{5} (with hiatus) अप्यहं (for प्रयान्ति). D_{5} नरके; D_{7} M_{10} नरकान्. Ś $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ B_{2} $D_{1-5.8.9.12}$ व्रजे; $\tilde{N}_{2}$ $B_{1.3.4}$ ध्रुवं; V_{2} M_{6} त्वयि; $T_{3.4}$ भजे (for नराः).

4 ^{a}) $T_{3.4}$ प्रियं (for प्रीतिर्). Ś $\tilde{N}_{2}$ $B_{2.3}$ $D_{8.12}$ यदि राजन्मम($\tilde{N}_{2}$ $B_{2.3}$ °यि) प्रीतिर्; V_{2}(before corr.; after corr. marg. as in $\tilde{N}_{2}$) $B_{1.4}$ मयि ते यद्य(B_{1} °द्)नुक्रोशो. —^{b}) D_{5} यद् (for यदि). B_{3} अनुगृह्यता. M_{5} सधनुर्गृह्यतामिषुं. —^{c}) G_{1} यदि (for जहि). $\tilde{N}_{1}$ V_{1} $D_{1-4.9}$ [ऽ]द्य; M_{6} तु (for त्वं). —^{d}) $\tilde{N}_{2}$ V_{2} $B_{1.3.4}$ सत्यं पालय सुव्रत ($\tilde{N}_{2}$ * * * [illeg.]). —After 4, V_{1} reads an addl. colophon :

[*Sarga name*: लक्ष्मणवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): 84.]

5 ^{ab}) M_{1} damaged up to रा in ^{b}. Ś Ñ $V_{1.3}$ $B_{2.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ [ए]वम्; L (ed.) (with hiatus) [ए]व (for तथा). B_{3} प्रव्यथित-; L (ed.) प्रज्वलित- (for प्रचलित-). V_{2} $B_{1.4}$ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः संक्षुभितेंद्रियः. ❀ Cm.g.k.t : प्रचलितेन्द्रियस्त्यक्तावाङ्मुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः. ❀ —M_{6} om. 5^{c}–6^{b}. —^{c}) B_{1} मंत्रिणं; G_{3} लक्ष्मणः (for मन्त्रिणः). Ś $\tilde{N}_{2}$ V B $D_{8.12}$ स्वान्(V_{3} B_{1} च) समानी(Ś B_{2} $D_{8.12}$ °हू)य; $\tilde{N}_{1}$ $D_{1-5.9}$ तु(D_{2} च; D_{9} तान्) समानाय्य (for समुपानीय). —^{d}) Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ वसिष्ठं (for तथैव). Ñ V_{1} B_{4} $D_{1-5.9}$ M_{1} पुरोहितं; $D_{6.10.11}$ T $G_{2.3}$ M_{4} पुरोधसः.

6 M_{6} om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). —^{a}) Ś $\tilde{N}_{2}$ B_{3} $D_{8.12}$ तद्; B_{2} तं; B_{4} तु; D_{5} स (for च). B_{4} $M_{4.9}$ तथा-; $D_{6.10.11}$ तदा; D_{7} ततो (for यथा-). —^{b}) $D_{6.7.10.11}$ T G_{3} M_{3} स राघवः; G_{2} M_{2} रघूत्तमः (for नराधिपः). —^{cd}) D_{6} दुर्वासोधिगमं; T_{2} G_{3} $M_{1.2.7}$ °साभि(M_{2} °साधि)गमं; G_{2} °सोभिगतं. M_{10} तापसस्य वचश्च सः (for ^{d}). $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ दुर्वासा आगतश्चेति प्रतिज्ञातं च तापसे. —For 6^{cd}, Ś $\tilde{N}_{2}$ V_{2} B $D_{8.12}$ subst. :

1429* दुर्वाससोऽभिगमनं प्रतिज्ञां चैव तापसे ।

[B_{1} [ऽ]प- (for ऽभि-). Ś $D_{8.12}$ प्रतिज्ञाय च; L (ed.) प्रतिज्ञा या च.]

—After 6, M_{6} ins. :

1430* स्मृत्वाचचक्षे रामस्तु मन्त्रिणां पुरुषोत्तमः ।

[cf. 5^{c}–6^{b}.]

7 ^{a}) $\tilde{N}_{2}$ B_{3} ते च (for सर्वे). —^{b}) Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_{6} सनैगमाः; D_{6} $T_{1.2}$ G_{3} $M_{3.10}$ सहानुगाः; D_{7} G_{2} $M_{1.2.4.5.7-9}$ °गमन्; G_{1} °विशन्; Ct as in text (for समासत). —After 7^{ab}, M_{10} ins. :

1431* वसिष्ठं चोदयन्ति स्म ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ।

—G_{2} om. 7^{cd}. —^{c}) $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ M_{3} च (for तु). M_{6} पुरोहितो वसिष्ठश्च. —For 7^{cd}, Ś $\tilde{N}_{2}$ V_{2} B $D_{8.12}$ subst. :

1432* पुरोहितो वसिष्ठश्च राघवं वाक्यमब्रुवन् ।

[$Ś_{1}$ V_{2} $B_{1.2}$(marg. also as above) अब्रवीत् (for अब्रुवन्).]

8 ^{a}) $\tilde{N}_{1}$ $D_{1-5.12}$ दिष्टम्; G_{1} दृष्ट; M_{7} इदम् (for दृष्टम्). G_{1} एव; M_{10} च तन्; Ct as in text (for एतन्). —^{b}) $Ś_{2.3}$ यक्षं ते (meta.); V_{1} B_{2}(also as in text)$_{.4}$ G_{1} क्षयस्ते; D_{3} क्षयांते; D_{5} क्रियते; G (ed.) क्षमं ते (for क्षयं ते). Ñ B_{4} $D_{1-7.9-11}$ S रोमहर्ष(D_{2} °र्षि)णं($\tilde{N}_{2}$ B_{4} G_{1} °णः); $V_{1.2}$(before corr. as in B_{1}) B_{2} लोमहर्षणः; $B_{1.3}$ पुरुषर्षभ (for लोमहर्षणम्). ❀ Ct : दृष्टमेतत्क्षयं क्षय एव दृष्टः. ❀ —M_{2} om. 8^{c}–10^{b}. B_{2} (first time in marg.) reads 8^{cd} twice. —^{cd}) $T_{1.2}$ M_{10} वियोगं. $\tilde{N}_{1}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ वै; M_{8} तु (for च). Ś B_{2}(first time as in V_{2}) $D_{8.12}$ [इ]ह काकुत्स्थ; $\tilde{N}_{2}$ $B_{3.4}$ विनाभावाद् (for वियोगश्च). M_{6} लक्ष्मणेपि च संयोगस् (for ^{c}). $D_{1-5.9}$ T_{3} G_{1} M_{1} महायशाः(G_{1} °बल). Ś $\tilde{N}_{2}$ B_{2} (first time as in V_{2})$_{.3.4}$ $D_{8.12}$ विनाभावस्तवा(B_{3} °दा)नघ (for ^{d}). V_{2} B_{1} लक्ष्मणस्य विनाभावस्त्वया सार्धं नराधिप.

9 M_{2} om. 9 (cf. v.l. 8). —^{a}) V_{3} B_{4} $D_{2.3.9.12}$ $T_{3.4}$ त्यजेमं; M_{1} अजेयो (for त्यजैनं). D_{3} बलवत्-. $\tilde{N}_{2}$ V_{2} B_{3} त्यजैनां दुर्बलां बुद्धिं; V_{1} त्यज त्वं लक्ष्मणं वीरं. —^{b}) Ś $V_{1.2}$ $B_{1.4}$ $D_{8.12}$ प्रतिज्ञां प्रति($V_{1.2}$ $B_{1.4}$ D_{12} परि)पालय; Ñ V_{3} $D_{1.2.4.9}$ प्रतिज्ञां मा विचाल($\tilde{N}_{1}$ °लोप; $\tilde{N}_{2}$ °पाल)य; $B_{2.3}$

G. 7. 112. 10
B. 7. 106. 10
L. 7. 108. 11

ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत न संशयः ॥ १०

स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् ।
लक्ष्मणस्य वधेनाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११

मा प्रति प्रति(B3 परि)पालय; D3.5 प्रतिज्ञां त्यज मा वृथा (D5 मा विवारयां [corrupt]). —B3 om. 9^{c}–11^{b}. V3 om. 9^{cd}. —^{cd}) Ñ2 B4 विपन्नायां (for °नष्टायां). Ñ1 V1 प्रतिज्ञया तु हीनस्य; V2 B2 D1–5.9 प्रतिज्ञायां तु (D1.3.4 हि; D9 च) मोघायां; D6.7.10.11 T3.4 M5.6 प्रतिज्ञायां वि(D6.7.10.11 हि)नष्टायां (for °). Ñ V1 B3.4 D1–5.9 T3.4 ते; V2 चेद्; G3 M3 [ऽ]पि (for हि). Ñ2 B4 नाशमेष्यति; D2.3.9 T3.4 विफलो भवेत्; K (ed.) च लयं व्र° (for विलयं व्रजेत्). B1 नाशमेष्यति कालेन विपन्नायां स धर्मकः.

10 B3 om. 10; M2 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9 and 8 respy.). —^{a}) Ś D8.12 प्रण(D12 °न)ष्टे; Ñ2 V2 B1.4 विपन्ने; D6 विसृष्टे (for विनष्टे). M4 हि (for तु). —^{c}) G1 सुष्टं (for सर्वं). —^{d}) Ñ1 D5 M10 विनश्यति; Ñ2 V2 B1.2 (marg. also as in V1).4 विपद्येत; V1.3 D7.10.11 T3.4 M3.4 विनश्येत्तु; D1–4.9 विनंक्ष्यति (for °नश्येत). M6 विनश्येक्षात्र. D8 संशयं (for °यः).

11 B3 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). V3 om. from 11 up to colophon. —^{b}) Ñ1 V1 D1.2.4.5.9 T3.4 [अ]नु-; B3 T1.2 G3 M3 [अ]पि; D3 [अ]त्र; Cm.g.t as in text (for [अ]भि-). Ñ1 B3 D1–4.9 T3.4 -पालकः; V1 D5 -पालय; G2 M6 -पालनं; Cm.g.t as in text (for -पालनात्). V2 B1.4 धैर्येण सु(V2 तु)समाहितः. —^{c}) Ś Ñ1 V1 B2 D1–5.8.9.12 T3.4 परित्यागात् (D1 °गो; T4 °गे); B3 वधाकांक्षी (for वधेनाद्य). D10.11 Ct लक्ष्मणेन विना चाद्य; T2 लक्ष्मणत्यागमात्रेण; G1 त्यागेन लक्ष्मणस्याद्य. —^{d}) M2 सर्वं; M6 -साह्यं; M10 -सत्यं; Cm as in text (for स्वस्थं). Ś B2 D8.12 सर्वं (Ś1.3 °र्वे)सत्यं कुरुष्व हि; Ñ V1.2 B1.4 D1–5.9 T3.4 त्रैलोक्यं(T4 लक्ष्मणं) त्रातुमर्हसि. —After 11, B2 ins. :

1433* अन्यथा कुर्वतः सत्यं स राष्ट्राणि विनाशयेत् ।

—Thereafter B2 cont.; while Ś Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3.4 M1.6 ins. after 11 :

1434* जानीमस्त्वां महाबाहो भ्रातृस्नेहवशानुगम् ।
देववाक्यमिदं चापि ततस्त्वां त्वरयामहे ।
नास्य दोषेण काकुत्स्थ प्रतिज्ञां हातुमर्हसि ।
त्वयि हीनप्रतिज्ञे तु राज्यार्थो हि निरर्थकः ।
प्रत्यक्षं ते महाबाहो प्रतिज्ञां परिरक्षता ।
त्यक्तो दशरथेन त्वं वनवासाय पार्थिव ।
त्वत्कृतेनैव शोकेन स्वर्गं दशरथो गतः ।
नैव त्वं वर्तसे राम प्रतिज्ञापरिपालनात् ।
स त्वं पुरुषशार्दूल मेरुमन्दरसारवान् ।
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय लक्ष्मणं त्यक्तुमर्हसि ।

[(l. 1) Ś Ñ2 B2 D8.12 M6 महात्मानं; B3 महाबाहुं. Ś B3.4 D8.12 भ्रातृषु स्नेहवत्सलं; Ñ2 V2 B1.3 सततं(B1 भ्रातृभ्यो) भ्रातृवत्सलं; M6 भ्रातृस्नेहेन दुःखितं (for the post. half). —Ś D8.12 om. l. 2–3. —(l. 2) D5 देवं. D4.5 वा (for च). Ñ2 [अ]त्र (for [अ]पि). Ñ त्वा (for त्वां). V1 त्वरयाम्यहं. M6 भ्रात्रर्थं दुःखितो राजन्साधूनां दुःखमुत्तमं. —For l. 2, V2 B1.3.4 subst.; while B2 ins. after l. 3 :

1434(A)* त्वां च जानीमहे यस्त्वं स्मारयामो यतोऽनघ ।

[V3 स्मरयामो. B1 ह्यतोनघ; B2 पुरातनं (for यतोऽनघ).]

—Thereafter, B2 repeats l. 3. —(l. 3) Ñ2 V2 B4 नास्मान्; B1 °स्मद्; B2(second time).3 M6 तस्माद्; T3.4 नान्य- (for नास्य). Ñ1 दोषस्य; B3 क्रोधेन; M1 स्नेहेन (for दोषेण). D1.4 नान्यस्य दोषे. B1 त्वं भद्र (for काकुत्स्थ). V1 त्रातुम्; B2(first time) हर्तुम् (for हातुम्). Ñ2 V2 B1.2(second time).3.4 M6 गंतु(B2 M6 त्यक्तुं; B3 स्मर्तुं)मर्हसि सुव्रत(M6 लक्ष्मणं) (for the post. half). —(l. 4) D8 दीन- (for हीन-). M1 -प्रयत्ने (for -प्रतिज्ञे). B1.4 D1.3–5 हि (for तु). V1 D1 M1 [ऽ]पि (for हि). Ś D8.12 राघवार्थो; Ñ1 शक्यार्थो हि; Ñ2 V2 B M6 लक्ष्मणोपि(B1 M6 °णो हि); D3 सत्यार्थोपि (for राज्यार्थो हि). D4.5 राज्यार्थेपि निरर्थकं (for the post. half). —(l. 5) M6 प्रतिज्ञा- (for प्रतिज्ञां). B2 परिपालयत्; M6 -परिपालनं (for परिरक्षता). —(l. 6) M6 पित्रा (for त्यक्तो). D2.9 °वासे च; M1 °वासेन (for °वासाय). Ñ1 V1 D1–5.9 M1 दीक्षितः; B2 राघव; T3.4 धीमता (for पार्थिव). —(l. 7) B1 च (for [ए]व). T3 M6 त्यक्त्वा(M6 °क्तस्) तेन; M1 तद्गतेन (for त्वत्कृतेन). B3 स्वयं (for स्वर्गं). M1 नृपः; M6 [ऽ]नुगः (for गतः). —D2.9 read l. 8 after l. 5. —(l. 8) Ś1.2 M1 नैवं; M6 एवं (for नैव). D8 om. त्वं (subm.). V1 वीर; D8 राजा (for राम). T3.4 एवं वर्तय राम त्वं (for the prior half). Ś2.3 Ñ1 V1 D9 M6 प्रतिज्ञां. M6 प्रति- (for परि-). Ś D8 -पालने; D9 -पालयन्; T4 -वर्तनात् (for -पालनात्). —(l. 9) M6 सत्यं धैर्येण राजेंद्र मेरुमंदरयोः समं. —For l. 8–9, Ñ2 (l. 2 only) V2 B subst.; while Ś1(l. 2 only).2.3 D8.12 ins. after l. 9 :

1434(B)* कल्याणवृत्तः कल्याण साधुवृत्तो महाबलः ।
तथा त्वमपि दुर्धर्षः प्रतिज्ञां परिपालय ।

[(l. 1) Ś2.3 D8.12 सत्यवक्ता; B2 शुचिर्दांतो (for साधुवृत्तो). B1.4 महीपतिः (for महाबलः). —(l. 2) Ś D8.12 अथ; B2 अतस् (for तथा). Ñ2 V2 असि (for अपि). Ñ2 V2 B D12 दुर्धर्ष. Ñ2 B1 प्रतिपालय.]

—Thereafter, M6 cont. :

1435* संयोगश्च वियोगश्च सुखं दुःखं च कालजम् ।
सर्वं पश्यस्व कालज्ञ कालस्य गतिरीदृशी ।

[(l. 2) post. half = 2^{d}.]

तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ।
श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२
विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः ।
त्यागो वधो वा विहितः साधूनामुभयं समम् ॥ १३
रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेक्षणः ।
लक्ष्मणस्त्वरितः प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४

स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः ।
निगृह्य सर्वस्रोतांसि निःश्वासं न मुमोच ह ॥ १५
अनुच्छ्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः ।
देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरवकिरंस्तदा ॥ १६
अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् ।
प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रो दिवं संप्रविवेश ह ॥ १७ G. 7. 112. 23 B. 7. 106. 17 L. 7. 108. 23

12 V3 om. 12 (cf. v.l. 11). —^{a}) Ś Ñ1 V1 B1 D1–5.8.9.12 T3.4 तु (for तत्). —^{b}) T1.2 M3.10 -[अ]भि- (for -[अ]र्थ-). Ñ1 -संहितः. —^{cd}) Ś Ñ B2 D1–5.8.9.12 तु (Ñ1 D5 स; D3 स्व-)प(D3.4 पा)र्षदो (for परिषदो). Ñ1 वचनम् (for लक्ष्मणम्). V1 श्रुत्वा पर्याकुलो रामो वचनं चेदमब्रवीत्.

13 V3 om. 13 (cf. v.l. 11). D2.9 read 13^{ab} twice. —^{a}) V2 B1.3.4 परित्यक्तोसि (for विसर्जये त्वां). G2 सौमित्रिं; Cm as in text (for सौमित्रे). Ñ1 V1 D1–4.9 (D2.9 second time) गच्छ लक्ष्मण शीघ्रं त्वं(V1 वै); D5 वत्स लक्ष्मण गच्छ त्वं. —^{b}) B2 धर्मपरिक्षयः. D2.9 (both first time) धर्मस्य विप्लवः. —V2 reads 13^{cd} in marg. —^{c}) G2 [अ]भिहितस् (for विहितः). Ś Ñ2 V2 B D8.12 M6 परित्यागो(Ś1.2 °गे) वधो वे(Ñ2 B3 °धश्चे)ति(V2 °धश्चैव; B1.4 M6 °धो वापि); Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 त्यागो वापि वधो वापि(Ñ1 वा *). —^{d}) D10.11 M3 K (ed.) ह्यु(K [ed.] तू)भयं; Ct as in text (for उभयं).

14 V3 om. 14 (cf. v.l. 11). —^{a}) D1.4 [आ]भाषिते; D2.6.7.9 व्याहृते(D9 °तं) (for भाषिते). D9 वाक्यं. Ś B2 D8.12 राघवस्य वचः श्रुत्वा; V2 B1.3.4 रामस्य भाषितं(B3 वचनं) श्रुत्वा. —^{b}) V2 B1.4 T3.4 शोक-; B3 स तु; D2 शब्द- (for बाष्प-). D1.4 G1 M5.10 -पर्याकुल-; Cm.t as in text (for -व्याकुलित-). Ś B1.4 D8.12 -[अ]क्षरं; Ñ1 V1 -[ई]क्षणं(V1 °णे); Ñ2 D2.9–11 T3.4 M7 -[इं]द्रियः; Cm.t as in text (for -[ई] क्षणः). V2 (before corr. as in text; after corr.) B3 T1.2 M3 बाष्पव्याकुललोचनः; M6 प्रांजलिर्बाष्पगद्गदः. —^{c}) B4 लक्ष्मणं (for लक्ष्मणस्). B4 T1.2 G1.3 M2.3.6.10 त्वरितं (for °तः). B1 यातः (for प्रायात्). —^{d}) V2 M3 नि-; T2 च (for न). B4 लक्ष्मणो व्याकुलेंद्रियः. —For 14^{cd}, Ś Ñ V1 B2 D1–5.8.9.12 subst.:

1436* लक्ष्मणः संप्रणम्यैनं त्वरितः सरयूं ययौ ।

[Ś2.3 D8.12 [ए]वं; B2 D3 [ए]व (for [ए]नं). V1 स गृहं (for सरयूं). D1–5.9 स्वगृहं त्वरि(D5 न त)तो (for त्वरितः सरयूं). Ñ1 संप्रणम्य न * * * लक्ष्मणः स्वगृहं ययौ.]

15 V3 om. 15 (cf. v.l. 11). —^{a}) D6 (with hiatus) -तीरे. Ś D8.12 त्वरया युक्त (for सरयूतीरम्). —^{b}) Ś D3.12 उपस्पृश्य; D5 °स्पृश्यं (for उपस्पृश्य). V2 (after corr. marg. as in text) B1.4 M6 यथाविधि (B1 °धिं) (for कृताञ्जलिः). —^{c}) D2 निगृंह्य. Ñ1 D1–6 M6 -श्रोतांसि; Cm.g.k.t as in text (for -स्रोतांसि). —^{d}) Ś B2 D8.12 श्व(Ś3 D8 श्य)सनं; Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.9 T3.4 नो(V2 प्रो; B3 सो; T3.4 [both with hiatus] उ)च्छ्वासं; D6.10.11 T1.2 G M1–5.7–9 निश्वासं; M6 श्वासं वै (for निःश्वासं). Ñ V1.2 B1.4 D1.2.4.5.9 प्र-; B2 तं; B3 D3 स (for न). —After 15, V2 (marg.) B2.4 ins. l. 1–2 of 1438*.

16 V3 om. 16 (cf. v.l. 11). V2 (first time in marg.) reads 16^{ab} twice. —^{a}) V2 (first time as in B3; second time) B1.2.4 अंतःश्वसन-; B3 निरुच्छ्वासं तु; D6.10.11 G1.2 M2.3.6 Cg अनिश्वसंतं; Cm as in text (for अनुच्छ्वसन्तं). B1 ते; G (ed.) तु (for तं). V2 (first time) B3 M6 तं(V2 ते) वीरं; G1 युंजंतः (for युक्तं तं). ❀ Cm.g.k.t युक्तं योगयुक्तम्. ❀ —^{b}) M2 सासुराः; M6 सहेंद्राः (for सशक्राः). V2 (first time) B1 देवाश्चा(V2 °वाः सा)प्सरसस्तथा; D6 सशक्राप्सरसो गणाः. —For 16^{ab}, Ś D8.12 subst.:

1437* यत्तदक्षरमव्ययं शक्रसोमाप्सरोगणाः ।;

while Ñ V1 D1–5.9 T3.4 subst. for 16^{ab}; V2 (marg.) B2.4 ins. l. 1–2 only after 15 :

1438* यत्तदक्षरमव्यक्तं परं ब्रह्म सनातनम् ।
पदं तद्वासुदेवाख्यमात्मानं सोऽभ्यचिन्तयत् ।
निरुच्छ्वासगतं वीरं देवाः साग्निपुरोगमाः ।

[(l. 1) B2 चतुर् (for यत्तद्). T3.4 परब्रह्म. —(l. 2) B2 (also as above) T4 परं; T3 एवं (for पदं). Ñ1 V1 T4 आत्मनः(T4 °ना) (for आत्मानं). D9 सोभ्ययोजयत्. —(l. 3) D5 तं तु (for वीरं). V1 -पुरोगणाः (for -पुरोगमाः). D2.9 सशक्राप्सरसो गणाः = 16^{b} in D6 (for the post. half).]
—^{c}) Ñ V1 B1 D1–5.9 T3.4 सेंद्राः (for देवाः). B3 D2.9 ऋषि- (for सर्षि-). G1 देवाः सर्वे नरश्रेष्ठं. —^{d}) V2 B3 D10.11 G1.2 M1–5.7–9 अभ्यकिरंस्. M6 तु तं (for तदा). Ś Ñ V1 B1.2.4 D1–5.8.9.12 T3.4 दिव्यैः पुष्पै(B4 पुष्पवर्षै)रवाकिरन्. Ck cites अभ्यकिरत्.

17 V3 om. 17 (cf. v.l. 11). —^{a}) Ś Ñ1 D5.8.12 M6.7 अदृश्यो(Ñ1 °श्यं); Cm.g.k.t as in text (for अदृश्यं).

G. 7. 112. 24
B. 7. 106. 18
L. 7. 108. 24
ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः । हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वेऽपूजयनृषिभिः सह ॥ १८

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

Ś Ñ1 V1 B2 D1–5.8.9.12 L (ed.) विबुधैः कैश्चित्(L [ed.] °धैश्चैव); Ñ2 V2 B1.3.4 मनुजैश्चैव(B1.4 °जैः कैश्चित्) (for सर्वमनुजैः). —b) B1 शरीरं च; D5 सशरीरी. Ś Ñ V1.2 (after corr. m.) B D1–5.8.9.12 स(Ñ2 तु; V2 चैव [hypm.]; B3.4 च; D3.5 स्म) वासवः(V2 [before corr.] राघव) (for महाबलम्). —c) Ś Ñ V1.2 B D1–5.8.9.12 M6 गृहीत्वा; Ct as in text (for प्रगृह्य). Ñ2 V2 B हृष्टो; D1.3–5 सद्यो (for शक्रो). —d) Ś D8.12 गृहं सं(Ś1 स-)प्र-; D10.11 T3.4 M2 Ct त्रिदिवं प्र-(D10.11 Ct सं-); M6 नाकपृष्ठं (for दिवं संप्र-). Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.9 नाक (D2.9 मेरु)पृष्ठ(D9 °शृंग)मुपा(D5 °मथा)गमत्(B4 °तं; D9 °तः); D6.7 त्रिदिवं स(D7 सं) प्रवेश ह (sic).

18 V3 om. 18 (cf. v.l. 11).—a) D2 विष्णुं. —Ś2 damaged from र्भा up to सुरस in b. —b) Ś1 आगताः; Ñ1 D1.3.4 तं सुरं (for आगतं). V1 तं सुरेश्वरसत्तमाः. —V3 reads 18cd in marg.. —c) Ñ1 V1 D1–5.9 T G3 M3 दृष्ट्वा (for हृष्टाः). Ś B2 D8.12 प्रहृष्टाः; L (ed.) हृष्टाश्च. Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 महर्षयः (for प्रमुदिताः). Ñ2 V2 B1.3.4 प्रहृष्टमनसः(Ñ2 B3 °सा) सर्वे. —d) Ñ2 V2 B1 M3 समहर्षयः (for ऋषिभिः सह). Ś B2 D8.12 महर्षिगणपूजि(B2 °सेवि)तं; Ñ1 V1 D1–5.9 T3.4 लक्ष्मणं सम(Ñ1 V1 D2.9 प्रत्य)पूजयन्; B3.4 पूजयामासुरंजसा; D6.7.10.11 T1.2 G3 पूजयंति(T1 °तः) स्म राघवं (T1.2 G3 सुरर्षयः). ❀ Cm : विष्णोश्चतुर्भागश्चतुर्थो भागः चतुर्भागः चतुर्थभाग इत्यर्थः ।; Cg : चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । शेषसुपर्णविष्वक्सेनविष्णुरूपेण चतुर्विभागो विष्णुस्तत्र शेषरूपश्चतुर्थांशो लक्ष्मणः । सुपर्णभूतो भरतः । विष्वक्सेनरूपः शत्रुघ्न इति रहस्यार्थः । अत एव पुराणान्तरेषु शेषावतारो लक्ष्मण इति प्रसिद्धिः । अनन्तगरुडविष्वक्सेनविष्णुरूपेणात्मानं चतुर्धा व्यूह्य वर्तते सर्वेश्वर इति ध्येयम् ।; Ck : चतुर्थो भागश्चतुर्भागः तं शेषसुपर्णविष्वक्सेनात्मना शेषशायी विराड् विष्णुः स्वमूर्त्या सह चतुर्विभागवानवतारेषु प्रागुक्तरीत्या तत्प्राधान्येनावतीर्णस्य भगवतो ब्रह्मणः शेषांशभूतं लक्ष्मणं प्राप्येत्यर्थः । अनेन शेषशायिमूर्तेर्नित्यसंबन्धादवतारेऽपि तदा तत्साहित्यम् । इममेवार्थमभिप्रेत्य युद्धकाण्डे सुपर्णेनाभिहितं तवाहं सखा भवामि स्वयमेव वेत्स्यसीति असावेव भरतः; Ct quotes Kataka शेषसुपर्णविष्वक्सेनैः etc. and refutes thus इदं पाद्मविरुद्धम् । तत्र हि भरतशत्रुघ्नौ शङ्खचक्रांशावित्युक्तमिति प्राग्दर्शितम् । गरुडस्य स्वरूपेणैव रामसविधे आगमनमुक्तं युद्धकाण्डे तेन विरुद्धं च. ❀ —After 18, M7 ins. :

1439* त्रिविष्टपेन्द्राः प्रसमीक्ष्य लक्ष्मणं
यदृच्छया प्राप्तमकुण्ठदीधितिम् ।
जयस्व रामानुज वेदनायके-
ष्वभिष्टुवुर्मन्त्रशिखास्ततस्ततः ।

Colophon : V3 om. —*Sarga name* : Ś Ñ1 V1.2 B1.2.4 D1–5.8.9.12 लक्ष्मणपरित्यागः; Ñ2 B3 D10 लक्ष्मणविजयः(B3 °णत्यागः; D10 °णवियोगः). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2 D2.8.12 om.; Ñ2 B3 111; V1 85; B1 D9 110; B4 117; D1.4 97; D3 M6 102; D5 94; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 106; T3 112; T4 114; M8 105. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8.10 with श्रीरामाय नमः.

९७

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः ।
पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १
अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् ।
अयोध्यायां पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २
प्रवेशयत संभारान्मा भूत्कालात्ययो यथा ।
अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् ।
मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४
भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५
सत्येन हि शपे राजन्स्वर्गलोके न चैव हि ।
न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६
इमौ कुशीलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप ।
कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ ७ G. 7. 113. 7 B. 7. 107. 7 L. 7. 109. 7

97

V3 reads erroneously sargas 97–100 after 92.8^{ab}.

1 D9 om. 1^{ab}. V3 om. 1^{a}. —^{a}) V1 वीरस्; M9 om. (for रामो). —V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{b}) Ñ1 तीव्रं; V1.3 D1.3–5 T3.4 तीव्र- (for दुःख-). Ś -समन्वितं. —^{c}) D6 °हितं; D7.10.11 M2 °धसो (for पुरोधसं). Ś B2 D2.8.12 T1.2 G2.3 M2.3 मंत्रिगणं(T1.2 °णैर्; G2.3 M2.3 °णान्) (for मन्त्रिणश्च). Ñ V1.2 B1.3.4 D1.3–5 T3.4 वसिष्ठं मंत्रिणश्चै(V2 B1.3.4 °णं चै)व; V3 वसिष्ठं गौतमं चैव. —^{d}) V3 मंत्रिणश्; B1 D3 निगमांश् (for नैगमांश्). B4 G3 [ए]वम् (for [इ]दम्). D2.9 समब्रवीत्. B2 (marg. also) पूजयन्भक्तिसंनतः.

2 V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{a}) Ś B2 D8.12 अहं; D3 अथ; D11 om. (for अद्य). B1 [ऽ]भिषिच्यामि; D2 [ऽ]भिषिंचामि (for ऽभिषेक्ष्यामि). —^{b}) Ś1.3 B2.4 D3.8 भ्रातृ°; Ś2 ** वत्सलं; M5 धर्मिणां वरं (for धर्मवत्सलम्). —^{c}) Ś D5–12 T1.2 G1.3 M1.3.6.10 Ct अयोध्यायाः; M4 Cg.k अयोध्याधि- (for °ध्यायां). Ś B2 D2.8.9.12 M6 पतिं शूरं; Ñ V B1.3.4 D1.3–5 महाबाहुं(V3 °*; D5 °हो); T3.4 महाभागं (for पतिं वीरं). —^{d}) V3 तुलं (sic); D5 वने; M4 पुनः; Cm.g.k.t as in text (for वनम्).

3 V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. Ś2 damaged for ^{a}. —^{a}) V3 प्रावेशयत; B2 T1.2 M5 प्रवेशयथ (B2 °तु) (for प्रवेशयत). D2.9 संभारं. —^{b}) Ś Ñ V3 B D3.5.8.12 M6 न स्यात्; D1.4 मा च (for मा भूत्). Ś D8.12 महान् (for यथा). D2.9 T1.2.4 G3 M3 मा भू(D2.9 स्या)त्कालस्य(D9 °वि) पर्ययः. —^{d}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 लक्ष्मणस्य पदानुगः(V3 °रायणः).

4 V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{a}) M5 [उ]क्ताः (for [उ]क्तं). Ñ V B1.3.4 D1.3–5 एवं ब्रुवति काकुत्स्थे. —^{b}) Ñ1 D1.3.4 तथा; Ñ2 V B1.4 D5 T3.4 तदा (for भृशम्). B3 सर्वाः प्रांजलयस्तथा. —^{c}) Ś B2 D8.12 शिरोभिः (for मूर्धभिः). G2 भूत्वा (for भूमौ). —For 4^{cd}, Ñ V B1.3.4 D1–5.9 T3.4 subst.:

1440* विषण्णाः पतिता भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ।

[B1 विपन्नाः; D2.9 तदा नि- (for विषण्णाः). D1.4 द्रुमा इव (by transp.).]

5 V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{a}) D1.3.4 तु (for च). Ñ2 V2.3 B1.3.4 विषण्णो; D2 °वर्णो (for विसंज्ञो). —^{b}) B3 D5–7.10.11 राघव- (for रामस्य). M6 तच्छ्रुत्वा रामभाषितं. —^{c}) Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 च (for वि-). —^{d}) Ś Ñ V1.3 B2.4 D T3.4 वचनं (for राघवं). M6 वाक्यं चैतदुवाच ह.

6 V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{a}) Ś Ñ V1.3 B2–4 D1–5.8–12 M6 [अ]हं; D6.7 च (for हि). D5 राम (for राजन्). V2 B1 राजञ्शपेहं सत्येन. —^{b}) V3 स्वर्गलोके च; D6 G M4.5.7.10 °लाभे न; D10.11 Ct °भोगेन; T3.4 °लाभं न; M2 °लोभो न (sic); M6 °लोकान्न; M8 °वासे न; L (ed.) °लोकेन; Cm.g.k as in text (for स्वर्गलोके न). B3 ह (for हि). Ñ V1 D1.3–5.9 M6 चा(D1.4.9 वा)नघ; V3 राघव (for चैव हि). D2 स्वर्गलोके तवानघ. —V3 om. 6^{c}–7^{b}. —^{c}) D6 कारये (for कामये). B3 G3 M5 तथा; T1.2 M3 ह्यहं; G2 [ऽ]थवा; M8 *था; Cm.g.k as in text (for यथा). Ñ V1 D1.3.4 T3 [ऽ]यं(Ñ2 T3 °हं) राज्यं हि (for यथा राज्यं). D2.9 कामयेहं(D9 °* [subm.])न राज्यं हि; D5 कामयेयमहं राज्यं; T4 न काम्यमेव राज्यं हि; M1 न कामयेथा राज्यं च. —^{d}) D1.3.4 त्वद् (for त्वां). M5 यथा (for विना). B1.3 विना त्वां(by transp.).

7 V3 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). —^{a}) Ś D5.8 T1.3 G1.3 M3 Cg.k कुश- (for कुशी-). —^{b}) Ñ2 D10.11 अभिषिच्य. Ñ2 V2 B1.3.4 परंतप; T1.2 G1.3 M5 नराधिपौ; G2 M2 नरेश्वरं (M2 °र). Ś Ñ1 D8 अभिषेक्षस्व पार्थि(Ñ1 राघ)व; V1 B2 D1–5.9.12 T3.4 M6 अभिषिंच(V1 °षिच्य; D9 °षेच)स्व पार्थि(V1 D2.5.9 T3.4 राघ)व(B2 M6 °वौ). —V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{c}) Ñ V B D1–4.9 को(D1.4 कौ; D2 कु)शलायां; D5.6.10.11 M1.7 Cm.t को(D5 M1.7 कौ)शलेषु; G M4.5.8.9 Ck कौसलेषु; Cm.g as in text (for कोसलेषु). Ś D8.12 कुशं कोश(D8.12 °स)लराजानम्.

G. 7. 113. 8
B. 7. 107. 8
L. 7. 109. 8

शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वरितविक्रमाः ।
इदं गमनमस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु माचिरम् ॥ ८
तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान् ।
पौरान्दुःखेन संतप्तान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः ।
ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ १०
वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् ।
किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वान्वचनमब्रवीत् ॥ ११
ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचनमब्रुवन् ।
गच्छन्तमनु गच्छामो यतो राम गमिष्यसि ॥ १२

—^{d}) Ñ1 V1.3 D1–6.9 T3.4 M6.8 लवं तथा (by transp.). Ñ2 V2 B उत्तरायां लवं तथा (Ñ2 B1.4 नृपं). —After 7, Ś D8.12 ins.:

1441* इति तस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।

8 V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{a}) Ś D8.12 भरतस्य; Ñ2 शत्रुघ्नं तं (for शत्रुघ्नस्य). V2.3 B1.3 D6.10.11 G1.2 M2.7.8 च; D5 हि; M6 [अ]पि (for तु). D1.4 समीपे तु (for तु गच्छन्तु). —^{b}) Ś Ñ V B1–3 D1–5.8.9.12 T4 विस्त (D2.9 निष्ठु)रवादि (T4 °गामि)नः; V2 (also) शीघ्रागमं वचः; B4 ये शीघ्रगामिनः; T2 °गामिनः; M6 विस्तारभाषिणः (for त्वरितविक्रमाः). —^{c}) D3 इमं (for इदं). V1 D2 संगतम् (for गमनम्). —^{d}) Ś D12 T1 [आ]ख्यात; V2 (before corr.) B1 M1.4–7 [आ]ख्यातु (M6 °तुम्) (for [आ]ख्यान्तु). D6.7.10.11 शीघ्रं ख्या (D10.11 °घ्रमा)ख्यातु (for स्वर्गायाख्यान्तु). M6 अंजसा (for माचिरम्). Ñ V1.3 D1–5.9 T3.4 श्राव (Ñ2 स्वर्गा [sic]; T3.4 स्मार)यंतु त्वरान्विताः. ❀ Cm.t: इदमस्माकं प्रवर्तमानं गमनं गमनोद्योगं शत्रुघ्नस्य शीघ्रमाख्यातुं कथयितुं माचिरमविलम्बं यथा भवति तथा दूता गच्छन्तु । आख्यातु माचिरमित्यत्र तुमोऽनुस्वारलोप आर्षः ।; Cg.k: इदमस्माकं प्रवर्तमानं स्वर्गाय गमनवृत्तान्तं शत्रुघ्नस्याख्यातुं दूता गच्छन्तु, गत्वा चाख्यान्तु । मा चिरं विलम्बो मा भूत् ।; then Cg adds: इदं गमनमस्माकं शीघ्रमाख्यान्तु मा चिरमिति च पाठः. ❀

9 V3 om. 9^{ab}. —^{a}) Ś D8.12 [उ]क्ता (for [उ]क्तं). —^{b}) Ś B2 D8.12 गताः (B2 ताश्च) सर्वाः सुदुःखिताः; M6 दृष्ट्वा राममधोमुखं. —For 9^{ab}, Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.9 T3.4 subst.:

1442* भरतस्य वचः श्रुत्वा ताश्च दुःखसमन्विताः ।

[T3.4 तु (for च). Ñ2 V2 B1.3.4 प्रकृतीस्ताः सुदुःखिताः (for the post. half).]

—V3 reads 1^{b}–6^{b}; 7^{c}–8 and 9^{c} after 93.1^{c}. —^{c}) T1 G3 M3 शोकेन; T2 सुदुःख- (for दुःखेन). Ś D8.12 प्रकृतीर्दुःखभारार्ता; Ñ1 V1.3 B2 D1–5.9 T3.4 प्रकृतीः पति (B2 °तीर्दुःखि)ता दृष्ट्वा; Ñ2 V2 B1.3.4 G (ed.) दृष्ट्वा चाधोमु (Ñ2 चाधोन्मु; B1 वाचोन्मु)खाः (G [ed.] °खीः) सर्वाः; M6 पौरांश्च दुःखितान्दृष्ट्वा.

10 ^{a}) M6 पश्य (for वत्स). M6 इमां. Ś D8.12 सर्वा इमा वत्स राम; Ñ V B D1–5.9 T3.4 वत्स राघव पश्येमा (Ñ2 V2 B1.3 °श्यैतां; V3 °श्येमां; D5 °श्य त्वं). —^{b}) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 भूमौ हि (for धरणीं). Ś Ñ2 V2 B D8.12 M6 भूमौ (Ñ2 V2 B1.3.4 M6 °मिं) प्रकृतयो; G1 प्रकृतीर्धरणीं (by transp.). V3 M1 जनाः (for गताः). D5 भूमौ * प्रकृतिं हिताः (sic). —^{cd}) Ñ2 V2 B1.3.4 G (ed.) विद्धया (G [ed.] °ध्या [sic])साम्; V1 बुद्ध्वा सम्-; M5 यत्त्वेषाम्; M10 ज्ञात्वा सम्- (for ज्ञात्वैषाम्). Ñ2 V1.2 B1.3.4 कामं; T4 वाक्यं (for कार्यं). B3 आसां बाहुद्गतं कार्यं; M6 जानीहि त्वीप्सितं कार्यं (for ^{c}). Ñ2 V2 B4 G1 M6.10 [आ]सां (for [ए]षां). B1 आसां मा; B2 स मा त्वं; B3 मा तासां (for मा चैषां). V1 एतासां कर्तुमर्हसि (for ^{d}). Ś D8.12 (with hiatus) विद्धस्सुहृद्गतं कार्यं देव आज्ञापयत्विमाः. —For 10^{cd}, Ñ1 V3 D1–5.9 subst.:

1443* आसां कामानुगं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

[D3 सानुगं (corrupt); D5 कर्मानुगं. Ñ1 V3 अशोका (V3 तवांका)न्मानुषांश्चैव; D2.9 सर्वेषामीप्सितं चैव (for the prior half).]

11 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) B1 च; B3 om. (subm.) (for तु). Ñ1 V3 D1–5.9 तद्वाक्यम्; Ñ2 B4 तद्वाक्याद् (for वाक्येन). —^{b}) V1.3 D1–5.9 उ (V1 प्रो)त्थाय; T3.4 G1 M1.2.4.5.7–10 ह्युत्थाप्य (for उत्थाप्य). B3.4 D6 M1 प्रकृतिं (B4 °तीस्); T4 प्रकृतीर् (for प्रकृती-). B4 तदा; T4 विभुः; M3 -जनान् (for -जनम्). Ñ1 V1.3 D1–5.9 प्रत्यपूजयत् (D3.9 °यन्). Ś D8.12 समुत्थाय जनं ततः. ❀ Cg.k.t: प्रकृतीजनमित्यत्र छान्दसो दीर्घः. ❀ —^{c}) Ñ1 V1.3 D2.9 सस्नेहाद्; Ñ2 V2 B1.3 सस्नेहो; D1.3–5 ताः स्नेहाद् (for काकुत्स्थः). B4 किं कार्यं ब्रूत भद्रं वो. —^{d}) Ś B2 D8.12 प्रजाः; M1.3 सर्वा (for सर्वान्). Ñ V B1.3.4 D1–5.9 राघवो वाक्यम°. —After 11, Ś2 repeats erroneously 10–11^{a}.

12 ^{a}) Ś Ñ1 V2.3 B2 D1–5.8.9.12 प्रकृतयः सर्वाः (by transp.); Ñ2 V1 B1.3.4 प्रकृतयो रामं (Ñ2 B3 °यः प्रीताः) (for सर्वाः प्रकृतयो). —^{b}) Ś B2 D8.12 राममाहुः (B2 °हवा) सुदुःखिताः; Ñ1 V1.3 D1–5.9 प्रत्यूचुः प्रांजलीकृ (V3 D2.5.9 °लिः स्थि)ताः; Ñ2 B3 प्रां (B3 सां)जलिप्रग्रहास्तथा; V2 B1.4 प्रत्यूचुः सांजलिग्रहाः. —After 12^{ab}, Ś B2 D8.12 ins.:

1444* गमने कृतसंकल्पं रामं दशरथात्मजम् ।

एषा नः परमा प्रीतिरेष धर्मः परो मतः ।
हृद्गता नः सदा तुष्टिस्तवानुगमने दृढा ॥ १३
पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः ।
सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समं गच्छाम सत्पथम् ॥ १४
तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा ।
वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वर ॥ १५
स तेषां निश्चयं ज्ञात्वा कृतान्तं च निरीक्ष्य च ।
पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ १६
एवं विनिश्चयं कृत्वा तस्मिन्नहनि राघवः ।
कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ १७ G. 7. 113. 18 B. 7. 107. 17 L. 7. 109. 17

—^{c}) Ñ1 V3 D1–5.9 यास्यामो (D2 °म); D12 गच्छामि; M1.3 Cm.t गच्छाम (for गच्छामो). —^{d}) D7.10.11 T3.4 G1 M10 Cm.t यत्र (for यतो). M6 राजन्; Ct as in text (for राम). Ś B2 D8.12 राम त्वं यत्र गच्छसि; Ñ V B1.3.4 D1–5.9 येन गच्छसि राघव. —After 12, T3.4 read 14^{cd} for the first time repeating it in its proper place.

13 D5 om. 13. B1 reads 13 after 16^{ab}; while D6.7.10.11 read 13 after 15 (D7 repeats 13^{ab}). —^{a}) M5 व:; Cm as in text (for न:). T3 परम- (for परमा). —^{b}) Ś Ñ V B D1–4.8.9.12 G1 M6 एष धर्मः सनातन:; D6.7 (second time).10.11 T3.4 एष न: परमो वर: (T3.4 मत:). —^{c}) B3 हृत्कृता; B4 D6 T4 त्वद्गता; D7 त्वद्दृता (for हृद्गता). Ś Ñ V3 B1.2 D1–4.8.9.12 परा (for सदा). Ś D8.12 वृद्धिस्; Ñ V B D1–4.9 बुद्धिस्; D6.7 दृष्टिस्; D10.11 प्रीतिस्; T3.4 तृप्तिस् (for तुष्टिस्). —^{d}) Ñ1 -गमनं. Ñ1 B1 दृढं; Ñ2 V3 D10.11 नृप; T1 M1.10 धृता (for दृढा). D6.7 -गमनेन न: (D7 स:) (for -गमने दृढा).

14 ^{a}) Ś3 D8.12 पादेषु; B1 पौरे च (for पौरेषु). Ś D8.12 गमने; B3 ते यदि (by transp.) (for यदि ते). Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 स्नेहो (for प्रीतिर्). Ñ1 पौरेष्वेषु यदि स्नेहो. —^{b}) M3.5.10 [ऽ]पि (for हि). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 यद्यनुग्राह्यता (Ñ1 °क्रोशता) नृप (D2.9 तथा); M6 यदि प्रीतिरनुत्तमा. —T3.4 read 14^{cd} for the first time after 12, repeating it here. —^{c}) Ñ2 V2 B1.3.4 राजंस्त्वाम्; D2.9 काकुत्स्थम् (for काकुत्स्थ). —^{d}) Ś D8.12 चानु-; Ñ1 V1.3 B2 D1.3–5 T3.4 (T3.4 both times) ह्यनु-; Ñ2 V2 B1.3.4 D2.9 अनु-; G1 M3.5 समा- (for समं). Ñ V B2–4 D1.4 स (V1 D1.4 त्व)त्पथा (V3 B4 °थे); B1 नान्यथा; D3 T3.4 (T3.4 both times) सर्वथा; T1.2 G3 M3.10 सत्वरा:; Cm.g.k.t as in text (for सत्पथम्). M6 गच्छेम त्वत्पदं प्रति.

15 ^{a}) Ñ1 तवाधनं; V1 D5 ततो (D5 °था) वनं; V2 अपावनं; G (ed.) तपोधन (for तपोवनं). D6 G1 स्वर्गं (for दुर्गं). Ś Ñ2 V3 B1.3.4 D8.12 वनं (Ś3 D8.12 °रं) वा (B1.3 °वा)पि; Ñ1 V1.3 B2 D1–5.9 T3.4 पुरं (B2 °रे)वा (Ñ1 °वा)पि (for वा दुर्गं वा). —^{b}) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 स्वर्गं वा जय (Ś3 D8 यज [meta.])तां वर. —^{c}) Ñ1 तु; V3 हि; T1.2 G3 M3.6 च (for ते). M4 om.; M10 ते वयं (by transp.). V3 ते त्याज्या: (sic); B1 न: सर्वान्; T4 सर्वज्ञ; Cm.g.k.t as in text (for न त्याज्या:). —^{d}) Note hiatus between नय and ईश्वर. G1 M1.2.4.5.7–10 राघव; Cg.k.t as in text (for ईश्वर). Ś Ñ V B2–4 D1.3–5.8.12 T3.4 सर्वान्नयतु (D1.4.5 °य नु; D3 °यति) नो भवान्; B1 ययतुर्नो भवानिति (sic); D2.9 सर्वान्नय यतो भवान्. —After 15, D6.7.10.11 read 13 (D7 repeats 13^{ab}).

16 D7.10.11 om. 16^{ab}. —^{a}) Ś1.2 D8.12 तेषां स (by transp.); Ś3 Ñ2 V2.3 B D2.9 T3.4 तेषां तु (B2 ते); Ñ1 V1 D1.3–5 M6 तेषां तन्; T2 सर्वेषां (for स तेषां). Ś D8.12 निश्चितं (for निश्चयं). Ñ1 V1 मत्वा; D1.4 श्रुत्वा; D3 (marg.).5 कृत्वा (for ज्ञात्वा). —D2.5 om. (hapl.) 16^{b}–17^{a}. —^{b}) M5 सुकृतानां; Cm.g.k as in text (for कृतान्तं च). M4.7 तु (for second च). Ś D8.12 T1 G3 Cm.t [अ]न्ववेक्ष्य हि (T1 G3 Cm च); B2 T2 [अ]नु (T2 °न्व)वेक्ष्यत (for निरीक्ष्य च). Ñ V B3.4 D1.3.4.9 T3.4 कृतांत (V1 वसिष्ठ)स्य च तद्वच: (B3 °द्बलं); B1 कृतांतैश्च सुदुष्करं; M6 कृतांतं तमवेक्ष्य च. —After 16^{ab}, B1 reads 13; while M6 ins.:

1445* कृतान्तस्यैव च कृतं बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ।
समाहितमना राजा जातिस्मरणतां गत: ।

—G (ed.) om. 16^{c}–17^{b}. —^{c}) D6 सर्वेषां; Cm as in text (for पौराणां). G1 -बुद्धिं (for -भक्तिं). Ś2.3 D8.12 हि (for च). Ñ V B1.3.4 D1.3.4.9 T3.4 भक्तं पौरजनं सर्वं (Ñ2 V2 B1.3.4 रामो; T3.4 चैव). —^{d}) Ś Ñ1 V1.3 B2 D1.3.4.8.9.12 T3.4 M6 [आ]ह राघव:; V2 M5 [ए]व चाब्र°; T1.2 G3 M3 [ए]वमब्र°. ❀ Ct: पौराणामनुगमनविषयां दृढभक्तिमन्ववेक्ष्य स्वकृतान्तं स्वकर्तव्यसिद्धान्तं चान्ववेक्ष्य बाढमित्यब्रवीत्. ❀

17 G (ed.) om. 17^{ab}; D2.5 om. 17^{a} (for both cf. v.l. 16). —^{a}) Ñ2 V2 B1.4 स; B2 तं; M1 हि (for वि-). V2 B1.3 ज्ञात्वा (for कृत्वा). D10.11 स्वकृतांतं चान्ववेक्ष्य. —^{b}) Ñ2 V2.3 B1.3.4 D2.3.5.9 पार्थिव: (for राघव:). —After 17^{ab}, D6 T1.2 G M2.3.6 ins.:

1446* सुतौ प्रस्थापयामास धर्मिष्ठौ धर्मवत्सल: ।

—G (ed.) transp. 17^{cd} and 18^{ab} and reads after 19. 17^{cd}=7^{cd}. —^{c}) Ś B2 D6.8.10 कोशलेषु; D11 G1.2 M1.4.5.7–9 कौस (M7 °श)लेषु (for कोसलेषु). B1 (with hiatus) कुशप्रस्थे कुशं मंत्य; D3 कुशं तु कोशले कृत्वा. —^{d})

G. 7. 113. 18
B. 7. 107. 17
L. 7. 109. 17

अभिषिञ्चन्महात्मानावुभावेव कुशीलवौ ।
रथानां तु सहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ॥ १८
दश चाश्वसहस्राणि एकैकस्य धनं ददौ ।
बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ ॥ १९
अभिषिच्य तु तौ वीरौ प्रस्थाप्य स्वपुरे तथा ।
दूतान्संप्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २०

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

B1 उत्तरायां; D3 ह्युत्तरं तु; T3 ह्युत्तरेषु (for उत्तरेषु). D6 T4 M2.5.6 लवं तथा (by transp.). —For 17^{cd}, Ñ V B3.4 D1.2.4.5.9 subst.:

1447* कुशं प्रस्थापयामास उत्तरां कोशलां लवम् ।

[Note hiatus between the two halves. D1.4 च (for प्र-). V2 B3 प्रस्थापयन्नित्यं; B4 प्रास्थापयद्धिध्यं (for प्रस्थापयामास). D2 उत्तरं. V2 B3 D1.4 कौशलां (for को°). Ñ1 V3 उत्तरं कोश (V3 °स)लं; Ñ2 D9 कौ(D9 को)शलामुत्तरं; D5 उत्तरान्कौशलान् (for उत्तरां कोशलां).]

18 V2 B3 om. 18^{ab}. G (ed.) transp. 17^{cd} and 18^{ab} and read after 19. Ñ V1.3 B1.4 D1–5.9 read 18^{ab} after 19. —^{a}) Ś B1.4 T1.2 G2 M2.4.6.10 अभ्यषिंचन्; Ñ1 V1.3 D1–5.9 अभिवाद्य; B2 D6.7.10.11 T3.4 M7 अभिषिच्य (for अभिषिञ्चन्). Ś3 V3 D1–5.9 महात्मानं; B1 T1.2 G3 M3 महाबाहुर्; L (ed.) महात्मा ताव् (for महात्मानाव्). —^{b}) M6 [अ]पि (for [ए]व). Ñ1 V3 गतौ चैव; V1 D1–5.9 गतावेवं(V1 °व); D6.7.10.11 T3.4 उभौ रामः (for [उ]भावेव). —After 18^{ab}, D10.11(D10.11 l. 1 only) T1.2 G M2.3.5.6 B (ed.) K (ed.) ins.:

1448* अभिषिच्य सुतौ वीरौ सुप्रतिष्ठाप्य वै पुरे ।
पुनः समीक्ष्य सीताया राघवः स्मरणं गतः ।
परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ।

[(l. 1) M3 स तौ (for सुतौ). G1 सं- (for सु-). M5 प्रतिष्ठाप्य च वै पुरा (for the post. half). D10.11 अभिषिक्तौ सुतावंके प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः. —B (ed.) K (ed.) om. l. 2. —(l. 2) M5 प्रतीक्ष्य (for समीक्ष्य). G3 सीतायां. M6 पुनः पुनः समीक्ष्याथ (for the prior half). G3 ततोव-; M6 सीतायाः (for राघवः). —B (ed.) reads l. 3 within brackets. —(l. 3) G2 चाघ्राय (for [उ]पाघ्राय).]

—T1.2 G1.3 read 18^{cd} twice. —^{cd}) D6.7 T3.4 त्रि-; T1.2 G1.3 (all second time) M10 च (for तु). T1.2 G1.3 (all first time) M3.6 रथायुत-; G2 M2 अथो रथ- (for रथानां तु). —V2 reads 18^{d}–19^{a} after 19. M1.3 नागशतानि (for नागायुतानि). D6.7.10.11 T3.4 G2 M2 नागानामयुतानि च(G2 °तत्रयं) (for ^{d}). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 अष्टौ रथसहस्राणि सहस्रं चैव दंतिनां. —After 18, T1.2 G(T1.2 G1.3 after first occurrence) M2.3.6 ins.:

1449* दशायुतसहस्राणि अश्वानां साश्वरोहिणाम् ।
सुवर्णभारांश्च बहून्रूप्यभारशतानि च ।

[Note hiatus between the two halves. —(l. 1) G1 रथ-; G2 M2 शत- (for दश-). G1 -सहस्राणां; G2 M2.6 -सहस्रं च (for -सहस्राणि). —(l. 2) G1.2 स्वर्णभारांश्च सुबहून् (for the prior half). G1 रूप्यभारांश्च भूरिशः (for the post. half).] —Then G2 cont.:

1450* आयुधानां बहूंश्चापि त्रीणि नागशतानि च ।

—M6 cont.:

1451* मणिमुक्ताप्रवालानि भास्वन्ति रुचिराणि च ।
अप्सरोभिः स्त्रियस्तुल्या दासीदासायुतानि च ।

19 V2 reads 18^{d}–19^{a} after 19. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ś1 D8 षष्टिर्; Ñ V B1.4 D1–4.9.12 षष्टिं; B2.3 षष्टिश् (for दश). Ś1 D8.12 अश्व; T1 [अ]युत- (for चाश्व-). Ś2.3 षष्टिरथ-. V2 -सहस्रशः (for -सहस्राणि). D5 K (ed.) षट्सहस्राणि(K [ed.] दशायुतानि) चाश्वानाम्; M2 आयुधानां बहूंश्चापि; M3 रत्नौघान्विविधांश्चापि; M6 एकबुद्धिर्नृपः सम्यग्. —^{b}) T3.4 M1.4.5.7.8 चै(T3.4 ह्ये)कैकस्य. V3 ददौ बलं; T3.4 बलं ददौ (for धनं ददौ). Ś Ñ1 D1–5.8.9.12 ह्ये(D1–5.9 ए)कैकाय ददौ बलं; Ñ2 V1.2 B1.3.4 प्रत्येकं दत्तवान्बलं(B1.4 °न्धनं). —^{c}) D6 वर- (for first बहु-). Ñ1 B1 -बलौ (for -धनौ). Ś D8.12 बहुरत्नधनौ(Ś °रौ) तौ च. —^{d}) T4 om. (hapl.) -पुष्ट-. Ś D8 -[आ]कुलौ; D5–7.10.11 -[आ]श्रयौ (for -[आ]वृतौ). B4 T2 G2.3 M2.4.7 -जनावुभौ (M4.7 °युतौ). T1 हृष्टपु ***** (damaged); M5 बहुसेनासमन्वितौ. —After 19, Ñ V1.3 B1.4 D1–5.9 read 18^{ab}; while V2 reads 18^{d}–19^{a}; G (ed.) reads 17^{cd} and 18^{ab} (transp.); whereas B2 D6.7.10–12 T3.4 M6 K (ed.) L (ed.) ins.:

1452* स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तौ कुशीलवौ ।

[L (ed.) स्व- (for स्वे). D12 च; K (ed.) तु (for तौ).]

20 ^{a}) Ñ1 V1.3 B2 D1–7.9–11 T1–3 M3.4.10 ततो; Ñ2 V2 B1.3.4 सुतौ; T4 G M1.7 च तौ (for तु तौ). Ñ1 V3 प्रीताव् (for वीरौ). —^{b}) Ś D8.12 च; G3 M3.5 स्वे (for स्व-). K (ed.) Cg.k.t प्रतिष्ठाप्य (for प्रस्थाप्य स्व-). Ś D8.12 ततः; D6.7.10.11 T3 M10 सदा (for तथा). Ñ V B1.3 D1–5.9 उभौ प्रस्थाप्य राघवः(V2 °वौ); B4 संप्रस्थाप्य च राघवः;

९८

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः ।
प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं न चाध्वनि ॥ १
ततस्त्रिभिरहोरात्रैः संप्राप्य मधुरामथ ।
शत्रुघ्नाय यथावृत्तमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २
लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च ।
पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३
कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि ।
कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥ ४
श्राविता च पुरी रम्या श्रावतीति लवस्य च ।
अयोध्यां विजनां चैव भरतं राघवानुगम् ॥ ५

G. 7. 113. 24
B. 7. 108. 5
L. 7. 110. 5

M6 तथा प्रस्थाप्य स्वे पुरे. —c) M2 स (for सं-). V1 D9 स दूतान् (for दूतान्सं-). V3 D1.3–5 M10 प्रस्थापयामास (for संप्रेषयामास). —d) Ñ1 V1 D1–5.9 शत्रुघ्नस्य महात्मनः. —After 20, V3 D1.4 ins.:

1453* अश्वशाश्च यथाशीघ्रमन्वयाद्गुच्यतां तथा ।

[V3 अन्वयात्तु तथा शीघ्रम् (for the prior half).]

Colophon: Ñ2 V2 B1.3.4 om. —*Sarga name*: Ś Ñ1 V3 B2 D1.3–5.8.12 कुश(Ñ1 V3 B2 D1.4 °शी)-लवाभिषेको; V1 कुशीलवाभिषेचनं; D2.9 कुमारकुशीलवाभिषेचनं(D9 °षेको). —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D2.8.12 om.; V1 86; D1.4 98; D3 104; D5 95; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 107; D9 111; T3 113; T4 105; M6 103; M8 106. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।; G M1.8 with श्रीरामाय नमः; M5.10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

98

V3 erroneously reads Sargas 97–100 after 92.8ab. Ñ2 V2 B3.4 cont. the previous Sarga.

1 a) Ñ V B1.2.4 D1–5.9 T3.4 कोश(B3 कौश; T3.4 कोस)लेंद्रेण (for रामवाक्येन). —b) D1.2.4.5.9 नोदिता. B3 श्रास°; M5 विस्मयान्विताः (for लघुविक्रमाः). —c) Ś1.2 D12 अभ्ययुर्; Ś3 D8 अभ्ययन्; Ñ V1.3 D1–5.9 प्रययुर्; V2 B1.3.4 प्रयाता; T1 प्रचक्रुर्; M5.6 ते(M6 आ)जग्मुर् (for प्रजग्मुर्). Ś Ñ1 V1.2 B1.3.4 D1–5.7.9 मथुरां. —d) M6 वासं चक्रुर् (by transp.). B2 महा-; D6.7.11 T1.2 G M3 च न (by transp.) (for न च). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 वासं दु(T3 मा)र्गेषु चावसन्(Ñ1 चाविशन्; V3 संविशन्; D5.9.12 वावसन्); Ñ2 V2 B1.3.4 L (ed.) न च(B1 च न)मार्गे(L [ed.] °र्गं) तदावसन्.

2 T1 damaged up to शत्रुघ्नाय in c. —a) D3 ते च; D5 M2 ते तु; T2 M1.6 तत्र (for ततस्). Ñ2 V2 B1.3.4 अहोरात्रैस्त्रिभिस्ते तु. —b) Ś V1.3 B2.4 D1–5.8.9.12 संप्राप्ता; T3 G3 स प्राप्य. D12 G1 M8 पुरीं; T4 तदा (for अथ). Ś Ñ V B D1–5.8.9 मथुरां पुरीं(B2 ततः). —c) Ñ1 V1.3 D1–5.9 अभिप्रायं(D9 °प्य) (for शत्रुघ्नाय). M6 तथा (for यथा-). D5 -सर्वं; D6.7.10.11 -तत्त्वम् (for -वृत्तम्). —d) Ś3 आचख्युः; D8.12 आवाप्युः (for आचख्युः). D10–12 सर्वं (for सर्वम्). B2 च (for तत्). Ñ V B1.3.4 D1.3.4 G (ed.) सर्वं तं(B1 तैर्; B4 D1.3.4 तद्; G [ed.] ते) व्याचचक्षि(B3 [also] °क्षि)रे; D2.5.9 सर्वं(D5 तथ्यं) तस्याचचक्षिरे.

3 a) G1 लक्ष्मणस्य च (hypm.). D6 परित्याग-. —b) Ś D8.12 प्रयाणं (for प्रतिज्ञां). M5 om. (subm.); M8 तत् (for च). —After 3ab, V3 ins.:

1454* प्रध्यत्वं चापि सौमित्रे रामस्यागमनं तथा ।

—cd) Ś B2 D8 -[अ]भि- (for -[अ]नु-). Ñ V B3.4 D1–5.9 अनुरागं च पौराणामभिषेकं च(B3 °कश्च) पुत्रयोः.

4 M4 damaged up to रामेण in d. —a) Ñ V3 B1 च(Ñ तु) पुरीं; V1 D1–5.9 तु(D1.3.9 च; D5 नु) पुरी; B3–4 नगरीं (for नगरी). Ñ V3 B रम्यां. —b) Ś3 B3 D8 विंध्ये (for विन्ध्य-). Ñ1 V1.3 D1–5.9 -शैलस्य (for -पर्वत-). Ñ V B1.3.4 D1–5.9 सानुषु (for -रोधसि). —c) D8 कुशावती. V3 तु; B1 च (for [इ]ति). T2 कुशा च प्रति. M6 वै (for सा). Ś V2 B3 D8.12 सा नाम्ना (by transp.); Ñ1 V1.3 D1–5.9 विख्या(V3 °ज्ञा)ता; Ñ2 B1.3.4 या नाम्ना (for नाम्ना सा). —d) Ñ1 V1.3 D1–5.9 नाम्ना(D1.3–5 °म) तद्वैदिकं(V3 D1.3–5.9 °शं) महत्; Ñ2 V2 B1.3.4 विख्याता सर्वतो दिशं(B4 °शि).

5 ab) Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.9 लवस्य; D10.11 श्रावस्ति; T3.4 M3.6 श्रा(M6 श्या)वती; M10 विश्रुता; Cm.g.k.t as in text (for श्राविता). Ś Ñ D1.3.4.8.9.12 तु; V1 om. (subm.); D6.7.10.11 T3.4 M3.6 [इ]ति (for first च). B2 नगरी (for च पुरी). Ñ V2 B1.3.4 पुरीं रम्यां. B2 D8.12 L (ed.) श्रावंती (L [ed.] °वस्तीं)तु; D6.7.10.11 T3.4 M3 श्राविता च; G1 M7 श्र(M7 शा)वतीति; Cm शृण्वतीति; Cg.k.t श्रावस्तीति (for श्रावतीति). D6.7.10.11 ह; D8.12 वै (for second च). Ś वर्तेते(Ś2.3 °र्तीत [sic]) लवणस्य वै; Ñ V1.2 B1.3 D1–5.9 श्रा(D3 सा)वती(V2 B3 °वंतीं; D1.4.5 °वस्ती; D2 °वंती) लोकविश्रुता(Ñ2 V2 B1.3 °तां); B4 श्रीमतीं लोकविश्रुतां; M1 श्रावती लवणस्य च; M6 श्यावस्तीति लवाल्या (for b). V3 (with hiatus) लवणस्य पुरी नाम्ना अवंती लोकविश्रुता. —c) Ñ1 V1 D1–5.9 निर्जनां; V3 निर्जितां; B1.4 कोशलां; B3 निकृतं (for विजनां). V1 om.; D6.7.10.11

G. 7. 113. 25 B. 7. 108. 6 L. 7. 110. 5

एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने ।
विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजन्निति ब्रुवन् ॥ ६
श्रुत्वा तं घोरसंकाशं कुलक्षयमुपस्थितम् ।
प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोहितम् ॥ ७
तेषां सर्वं यथावृत्तमाख्याय रघुनन्दनः ।
आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ८
ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यषिञ्चन्नराधिपः ।
सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९
द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः ।
धनधान्यसमायुक्तौ स्थापयामास पार्थिवौ ॥ १०
ततो विसृज्य राजानं वैदिशे शत्रुघातिनम् ।
जगाम त्वरितोऽयोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११
स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
क्षौमसूक्ष्माम्बरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२

T3.4 कृत्वा (for चैव). Ś Ñ2 V2 B2 D8.12 चैव विजनां (by transp.). Cm quotes विजनानां च. —^{d}) Ñ V B1.3 D1–5.9 च सह- (for राघव-). M1.4 -[अ]नुजं; Cm.k as in text (for -[अ]नुगम्). Ś B2 D8.12 चानुगामिनं. B4 विजनां भरतानुगं; D6.7.10.11 T3.4 राघवो भरतस्तथा. —After 5, D6.7.10.11 T3.4 ins. :

1455* स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ।

6 B1 om. 6–7^{b}. —^{a}) Ś V1 B2 D2.8.9.12 G1 एतत्; Cm as in text (for एवं). D1.6.7 नि(D7 वि)विच्य (for निवेद्य). —B2 om. 6^{bc}. —^{c}) M6 विनेदुस्; Cm as in text (for विरेमुस्). —^{d}) G3 इवाब्रुवन् (for इति ब्रुवन्). Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–5.8–12 T3.4 G1 M3.6 Cg.k.t त्वर वीरे(Ś2 D10.11 M3.6 Cg.k.t °र राजे; B2 D1 °रयस्वे; G1 °रयामे)ति चाब्रुवन्. —For 6^{cd}, Ñ2 V2 B3.4 subst.; Ś D8.12 ins. after 6^{ab} :

1456* शत्रुघ्नमब्रुवन्दूता रामवाक्यं महारथम् ।

[Ñ2 V2 B3.4 भूयस्त्वरस्वेति(Ñ2 °यस्व; V2 °य त्वं) (for दूता रामवाक्यं). Ñ2 रथोत्तमं (for महारथम्).]

7 B1 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). —^{a}) M3.8 तु (for तं). Ś Ñ V B2.3 D T3.4 तच्छ्रुत्वा; B4 M6 तं श्रुत्वा (by transp.) (for श्रुत्वा तं). Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 घोरमशिवं. —^{b}) D8 -लक्षम् (sic) (for -क्षयम्). Ñ2 V2 B2–4 उपागतं; V1 D2.9 अनुत्तमं; M9 अवस्थितं (for उपस्थितम्). —Ñ1 V3 D1.2.4.5.9 om. 7^{cd}. —^{c}) B3 विकृतस् (for प्रकृतीस्). Ñ2 V2 B2 D3 च; G2 सु- (for तु). M2 समाहूय (for °नीय). B1 स पौरानानयामास; B4 पौरानानाययामास. —^{d}) D6.7 T3 च्यवनं; T4 वचनं; M8 कांचनीं; Cm.g.t as in text (for काञ्चनं). D7 reads च in marg. Ś B2 D6–8.10–12 T3.4 M10 पुरोधसं (for °हितम्).

8 ^{a}) Ñ2 वृत्तं; D1.3–5 चैव (for सर्वं). V1 इदं (for यथा-). Ś B1.3.4 D8.12 °तत्त्वम् ; Ñ2 °वच्च; D1.3–5 °तथ्यम् (for °वृत्तम्). Ñ1 V3 तेषां यथातत्त्वमिदम् ; D2.9 यथातत्त्वमिदं तेषाम्. —^{b}) Ñ1 D1.2.4.5.9 आख्यानं(D1.2.4.9 °तं); D10.11 Ck.t अब्रवीद्; M3.10 आचख्यौ; Cm as in text (for आख्याय). —^{d}) B1 भाविनं; D1 G3 भविष्यां (sic); D6.8 T3 भविष्यद्; Cm.t as in text (for भविष्यं). D1.4 प्राणिभिः (for भ्रातृभिः).

9 ^{ab}) D3 तत्र (for ततः). Ñ1 B2 D1–5.9 वीरम्; T1 G1.3 M3–7 शूरश्; M8 भूयश् (for वीरः). Ñ1 D2.9 T3.4 अ(T3.4 ह्य)भिषिच्य; B2 T1 G1 M6 सोभिषिंचन् ; D1.3.5 अभि°; D4 अभ्य° (for सोऽभ्यषिञ्चन्). Cm quotes अभ्यषिंचद्. B1.4 महारथः; G3 M5 नराधिपं; Cm नराधिप. G3 M2 आहूय च ततः पुत्रावभ्यषेचन्नराधिपः. —^{c}) Ś3 B1.3.4 D1–5.7–9 मथुरां. —^{d}) M6 शूरसेनश् (for शत्रुघाती). Ñ2 B2.4 [ह]ति; B1 तु (for च). M1 शत्रुघ्नोतीव. G3 वेदितं; Cm.t as in text (for वैदिशम्). V3 शत्रुघ्नः प्रति ये ददौ (sic).

10 ^{a}) Ñ2 द्विधा कृत्य. Ñ1 V3 D1–5.9 T4 च; M6 [आ]शु (for तु). M4.7–9 तु कृत्वा (by transp.) (for कृत्वा तु). Ñ2 ततः; G1 तथा (for तु तां). Ñ1 V1.3 B1 D1–5.9 T3.4 तत्सैन्यं; B3 D12 तत्सर्वं (for तां सेनां). Ś D8 पुरीं सर्वां (for तु तां सेनां). —^{b}) Ś B2 D8.12 M7 मथु(M7 °धु)रां; V1 B3 D2.6.7.9 मथुरीं(V1 D2.9 °रं) (for माधुरीं). V1 ददौ; D2.9 नृपः (for द्वयोः). Ñ1 V3 D1.3–5 माथुरं(V3 °धुरां)नृ(D3 भू)प(V3 m. नृप)पुत्रयोः; Ñ2 B1.4 पुत्राभ्यां प्रददौ तदा; T3.4 माधुरं च स्वपुत्रयोः; M6 मधुरायां तु पुत्रयोः. —^{cd}) Ś3 D4 M6 -समायुक्तो. D10.11 धनं च युक्तं कृत्वा वै (for ^{c}). Ñ2 V2 B1.3.4 स्थापयित्वा स (for °यामास). Ñ1 V1.3 D1–5.9 तौ सुतौ(D1 **); Ñ2 V2 B1 D10.11 M5 पार्थिवः (for पार्थिवौ). T3 दत्त्वाभिषिच्य राजानं सुबाहुं मधुरापुरे. ❀ Cg.k : धनं युक्तं च कृत्वेति; Ct धनं च युक्तं कृत्वा. ❀

11 B1.4 om. 11^{ab}. —^{a}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 प्रस्थाप्य (for विसृज्य). G1 स जनं (for राजानं). D6.7.10.11 T4 M3 सुबाहुं मधुरायां च(M3 तु). —^{b}) Ñ V B2.3 D2.9 T1.2 M2.5.9 वैदिशं(V3 °कं); D1 T3 वैदेशे; D3 विदिशे (for वैदिशे). D5 शत्रुघातनं (for °घातिनम्). M6 सुबाहुं शूरसेनकं. —^{c}) B3 त्वरया (for त्वरितो). Ś1.2 त्वरितं योध्यां (sic). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 अयोध्यां(D2 °ध्यायां [hypm.]) प्रययौ शीघ्रं; D6.7.10.11 T4 M3 ययौ स्थाप्य तदा(T4 °तो)योध्यां. —^{d}) Ñ2 B2 पार्थिवः (for राघवः).

12 ^{a}) Ñ2 V2 B1.3.4 ततो गत्वा(V2 रामं) (for

सोऽभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः ।
उवाच वाक्यं धर्मज्ञो धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १३
कृत्वाभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवयोर्धनैः ।
तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४
न चान्यदत्र वक्तव्यं दुस्तरं तव शासनम् ।
त्यक्तुं नार्हसि मां वीर भक्तिमन्तं विशेषतः ॥ १५
तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनन्दनः ।
बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वचनमब्रवीत् ॥ १६
तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः ।
ऋक्षराक्षससंघाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ G. 7. 113. 36 B. 7. 108. 17 L. 7. 110. 16

महात्मानं). —^{b}) Ś Ñ1 V1.3 B3 D1–5.8.9.12 T3.4 M5.6 तेजसा (for पावकम्). —^{c}) Ś1.3 B2 D8 T1.2 M6 °सूत्र-; Ś2 D6.7.10.11 T3 M3 सूक्ष्मक्षौम- (by transp.); Ñ1 V1.3 °रक्त-; Ñ2 V2 B1.3 °शुक्ल-; B4 °शुक्र-; D9 °रम्य-; T4 साक्षात्क्षौम- (for क्षौमसूक्ष्म-). D1.3–5 -धरैर्. —^{d}) B1 आस्थितं; B3 अक्षयं (for अक्षयैः). T1.2 G3 M3 सह धार्मिकैः.

13 ^{a}) B1 अभिवाद्य (for सोऽभिवाद्य). Ñ1 G1 महात्मानं (for ततो रामं). —^{b}) Ś Ñ2 B2 D8 संय(B2 °न; D3 °जि)तेंद्रियः; Ñ1 V1.3 B1 D1–5.9 T3.4 पुरुषर्षभः(V3 D1.3–5 T4 °भं); G (ed.) स नमस्कृतः (for प्रयतेन्द्रियः). —^{c}) M6 वीरं (for वाक्यं). D5–7.10.11 धर्मज्ञं; G1 धर्मात्मा- (for धर्मज्ञो). B3 राघवं धर्म्यं (for वाक्यं धर्मज्ञो). —^{d}) M10 रामम् (for धर्मम्). B1 [अ]व- (for [अ]नु-). Ñ1 V1.3 B1 D1–4.9 T3.4 -पालयन् (for -चिन्तयन्). D3 [अ]तिपालयन्.

14 M10 om. 14^{ab}. —^{ab}) Ñ1 V2 कृत-; V3 D2 श्रुत्वा; D3 दत्त- (for कृत्वा). Ñ1 उभयोर्; V3 पुत्रयोर्; D2 नृपयोर् (for सुतयोर्). Ñ1 D2.9 हृष्टो; V1.3 D6.7.10.11 T3.4 हृयो; D1.3.4 हृष्टं; M6 भक्त्या (for युक्तं). Ñ1 D1.4 T2 राघववर्धनं (Ñ1 °नैः); V1.3 D6.7.10.11 T3.4 G M2 °नंदन(V1.3 नः; G3 °नं); D2.9 T1 M3.6 °वर्धनः(T1 M3 °न); D3 °दर्शनं (for राघवयोर्धनैः). Ñ2 B1.3.4 आगतोस्मि रघूत्तमः V2 **** मनुत्तमः D5 राघवः प्रीतिवर्धनं (for ^{b}). Ś B2 D8.12 अभिषिच्य ततो(B2 °था) वीरौ यथाज्ञप्तं(Ś2 B2 °ज्ञातं)तथा विभो. —D9 om. 14^{c}–15^{b}. —^{c}) D5 M10 राम (for राजन्). —^{d}) D5 त्वां (for मां). M2 बुद्धिमान् (for विद्धि मां). V2 कृष्यनिस्करं (sic). —After 14, G1 reads 15^{cd} for the first time repeating it in its proper place.

15 D9 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). V1 om. 15. —^{a}) D6 वा (for च). D6.7.10.11 T1 G3 M5.7.9.10 Ct अद्य; T4 अपि (for अत्र). Ś D8.12 [अ]हमस्मिन्; Ñ2 B1 [अ]हं प्रति-; V2 B4 [अ]हमद्य; B2.3 G1 M4.6.8 [अ]-हमन्यद् (M8 °त्र) (for [अ]न्यदत्र). Ś V2 B1.4 D8 G1 M4.6.7 वक्तव्यः (for वक्तव्यं). Ñ1 V3 D1–5 T3 न च वारयितव्योस्मि(D2 °स्मिन्); M1 तवाहमन्यं वक्तव्यस. —^{b}) Ś B2 D8.12 कर्तव्यं(Ś °व्यस्); Ñ1 V3 D1.3–5 ह्युत्तरं; Ñ2 V2 B1.3.4 D2 उत्तरं (for दुस्तरं). D1.4 शोभनं; T2 दर्शनं; Cv.t as in text (for शासनम्). D6.7.10.11 G1 M1.4.7.8 अतो(G1 M1.4.7.8 तव)वीर न(D7 °र प्र)शासनं; M6 तव वीराँऽशासनात्. —G1 repeats 15^{cd} here (cf. v.l. 14).

Ñ2 V2 B2 D12 M5.10 read 15^{cd} twice. —^{cd}) D9.12 (first time) मा (for मां). B2 (first time) प्रीतं (for वीर). Ñ2(first time) D6.7.10.11 G1.2 M1.2.4.5(G1 M5 second time).6–10 Cv.t K (ed.) वि(D6.11 नि) हन्य(D7 °हस्य; M5.9 °लोक्य; K [ed.] °लोक्य)मानमि(Ñ2 Cv °नं ने)च्छामि; B1.2(second time).3.4 D12 (second time)हन्य(D12 त्यज्य)मानं न हीच्छामि (for ^{c}). Ñ2 (first time) B2–4 D6.7.10–12 G1.2 M1.5.6(B2 D12 G1 M5 second time).8.9 Cv.t म(B2 D12 M5.9 त्व; M6 त)द्विधेन; B1 त्वाविधिं च; M2 विद्विधेन (sic); M4.7 मद्वितेन; M10 (first time as in Ñ2)शक्तिमंतं (for भक्तिमन्तं). V2 (first time)विहन्यमा ******** विशेषतः. ❀ Cm : न चान्यदिति। अन्यत्र वक्तव्यम्। मास्त्विति। न वक्तव्यमित्यर्थः। Cg.k : (Cg cites न चेति) अन्यत्र वक्तव्यमिति। मास्त्विति। न वक्तव्यमित्यर्थः। विलोक्य-मानमित्यादि। त्वद्विधेन परमानुग्रहसमर्थेन विलोक्यमानमनु-गृह्यमाणमेव संपादयितुमा(Ck °यितुं मदा)त्मानमिच्छामि। ; Ctp : विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः इति पाठे त्वद्विधेन परमानुग्रहसमर्थेन विलोक्यमानमनुगृह्यमाणमेवे-च्छामि। आत्मानमिति शेष इत्यर्थः। ❀

16 M6 om. 16^{ab}. —^{a}) T1.2 G3 M3 अक्लिष्टां (for अक्लीबां). V2 बुद्धिसिथलां (sic). —^{b}) B1 विदित्वा (for विज्ञाय). —^{cd}) Ś D8 कृतमित्येव; V2 om. (for बाढमित्येव). M4 सौमित्रिं (for शत्रुघ्नं). Ś B2 D6–8.10–12 रामो वाक्य(B2 °च)मुवाच ह; Ñ V B1.3.4 D1–5.9 T3.4 राघवो(D2.9 T3.4 रामो वै) वाक्यमब्रवीत् (for ^{d}). M6 यथेष्टं तव शत्रुघ्न रामस्त्वेनमथाब्रवीत्.

17 ^{a}) Ñ1 V1.3 D1–5.9 अथ; Ñ2 B1 अस्य (for तस्य). B1 G1.2 M2 रामस्य; D6.7 T3.4 M3 वीरस्य; Cv.m.t as in text (for वाक्यस्य). Ñ1 V1.3 D1–5.9 तस्यांते; B3.4 चाथां (B3 °त्थां)ते (for वाक्यान्ते). Ś B2 D8.12 तच्छ्रु(B2 तं श्रु)त्वा तादृशं सर्वे; V2 तस्य वाक्यांतरे सम्यक्. —^{b}) Ñ2 V1 B1 स(B1 च)विभीषणाः (for कामरूपिणः). —^{c}) D7 ऋक्षा (for ऋक्ष-). M1 -वानर- (for -राक्षस-). Ñ1 B2 ऋक्षवानरगोपुच्छ-(B2 °रक्षांसि); V1.3 D1–5.9 ऋक्ष(D2.9 ऋक्षा)गोपुच्छरक्षांसि. —^{d}) V1.3 D9 समुपेतुर्; B1.3 D1.3–5 T4 समुत्पेतुर्; D2 समुपैतुर् (for समापेतुर्). Ś D8.12 सहस्रशः; V2 वनौकसः; B2 समंततः (for अनेकशः). Ñ1 रक्षांसि च महाबलाः. —After 17, D6.7.10.11 S (except M6) ins. :

G. 7. 113. 37
B. 7. 108. 19
L. 7. 110. 17

देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणां सुतास्तथा ।
रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव समागताः ॥ १८
ते राममभिवाद्याहुः सर्व एव समागताः ।
तवानुगमने राजन्संप्राप्ताः स्म महायशः ॥ १९
यदि राम विनास्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषर्षभ ।
यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥ २०
एवं तेषां वचः श्रुत्वा ऋक्षवानररक्षसाम् ।
विभीषणमथोवाच मधुरं श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१

1457* सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ।
ते रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ।

[M4 om. (hapl.) from l. 2 up to st. 18.—(l. 2) M3 om. the prior half. D10.11 तं (for ते). T3.4 M7 रामं तं (for ते रामं). M8 ते तमक्षुद्रमनसः (for the prior half). T3.4 स्वर्गाभिमुखमुक्तं (T3 °खुकं) (for the post. half).]

18 M4 om. 18 (cf. v.l. 17).—^{a}) Ś2 damaged for -पुत्रा. Ś D8.12 नागसुता; Ñ2 V2 B2.4 T3.4 M7 मुनिसुता; M8 ऋषिगणा (for ऋषिसुता).—V2 om. from 18^b up to रामक्षयं in 18^c.—^{b}) T1 तदा (for तथा). Ś B3 D8.12 च ये सुताः (for सुतास्तथा). Ñ2 B4 ये तदर्थं तु (B4 च) जज्ञिरे; T3.4 M7 तदर्थं ये च (M7 येभि) जज्ञिरे; M6 एतदर्थं हि जज्ञिरे. —For 18^{ab}, Ñ1 V1.3 B1.3 D1–5.9 subst.:

1458* देवगन्धर्वपुत्राश्च ऋषिपुत्राश्च वानराः ।

[B1.3 D1.3–5 मुनि- (for ऋषि-). B1 सानुगाः (for वानराः).]

—Ñ2 om. 18^c–19. Ś D8 om. 18^{cd}.—^{c}) V3 D1.3–5.9.12 रामे (for राम-). M6 -दुःखं (for -क्षयं). Ñ1 V3 D2.9 तु; B2 च (for ते). V1 रामस्य गमनं ज्ञात्वा; B1.4 रामस्य वचनं श्रुत्वा; G1 रामाभिप्रायमाज्ञाय.—^{d}) V1 B2 ससुग्रीवाः (for सर्व एव). B1 ऋक्षवानरराक्षसाः; D12 ततो राममुपागमन्; M7 सर्वमेवोपचक्षिरे.

19 Ñ2 om. 19 (cf. v.l. 18). B3 D6.7.10.11 M1.5.7.9 om. (hapl.) 19^{ab}. D12 reads 19^{ab} twice. B (ed.) reads 19^{ab} within brackets.—^{a}) Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 (second time) T3.4 अनुसृ(Ñ1 °स्पृ)त्योचुः; V1 B2.4 T1.2 G1 M3.6 अभिवाद्योचुः; V2 B1 D12 (first time) अभिवाद्याशु (for अभिवाद्याहुः).—^{b}) V2 समब्रुवन् (for समागताः). Ś Ñ1 V3 B2 D1–5.8.9.12 (second time) T G3 M3 सर्वे(Ñ1 G3 °र्वं) वानरयूथपाः (D1.3–5 T G3 M3 °राक्षसाः); V1 मुनिवानरराक्षसाः; B1.4 ऋक्षवानरसंघशः (B4 °राक्षसाः); G1.2 M2 सर्वे प्रांजलयः स्थिताः.—^{c}) M6 राम (for राजन्). B1.2.4 तवानुगमनार्थं हि (B2 च).—^{d}) Ś Ñ1 V1 D2.3.8.9.12 B1.2.4 स्म (B2 सु) महामते; V2 सुमहौजसः; V3 इह राघव; B3 स्म महौजसः; D1.4 स्म यथानघ; D5 रघुनंदन; D6.7.10.11 स्म समागताः; T3.4 स्म इहा(T4 °वा)नुगाः; M1 स्म महायशाः; M3 कृतनिश्चयाः; M6 सुमहायशः (for स्म महायशः).

20 V3 om. 20.—^{a}) Ñ1 रामं (for राम). V1 सहास्माभिर्; T1 ** स्माभिर् (damaged); T3.4 विहायास्मान् (for विनास्माभिर्).—^{b}) V2 om. after त्वं up to यमद in ^{c}. Ś Ñ1 V1 B2 D8.9.12 गच्छेथाः; D3 गतस्त्वं; M6 गच्छसि (for गच्छेस्त्वं). Ñ1 B3 D3.4 पुरुषर्षभः; D6.7.10.11 पुरुषोत्तम; M2 पुरुषर्षभाः; M6 त्वं नरोत्तमः (for पुरुषर्षभ).—^{c}) Ś D8.12 सर्वे; B2.4 वयं (for यम-). M6 यमदंड. D6.7 अथ (for इव). Cm.g.k.t quote उद्यम्येव. Ñ1 D1–5.9 सर्वे खलु हताः स्मोद्य (Ñ1 स्यामो; D2.9 सौम्य).—^{d}) Ñ1 D1–5.9 दंडेन महता नृप; Ñ2 B1.4 त्वया स्याम निपातिताः; V2 B2 त्वया स्मो विनि°; B3 त्वया यास्याम पातिताः; D8.12 त्वया स्युर्विनि°; T4 त्वया हि विनि°; M5 त्वयास्मासु निपातितं; M6 त्वया मूर्ध्नि निपातितः; M10 त्वयाद्य विनि°; Cv.m.g.k.t as in text.—After 20, D6.7.10.11 S (except M6) ins.:

1459* एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोऽपि महाबलः ।
प्रणम्य विधिवद्वीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ।
अभिषिच्याङ्गदं वीरमागतोऽस्मि नरर्षभ ।
तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ।

[(l. 3) T3 अभिषिंच्य (for °षिच्य). D6.7.10.11 T3.4 (m. also) नरेश्वर; T1.2.4 G3 M3 नराधिप (for नरर्षभ).—(l. 4) G2 M3 राम (for राजन्).]

—Thereafter, D6.7 B (ed. [within brackets]) cont. 1461*; while M3 B (ed. [within brackets]) ins. after 20:

1460* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ।
वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ।

21 ^{ab}) M2.4.7 बहु; M9 om. (for वचः). Ś Ñ1 V B2–4 D1–5.8.9.12 श्रुत्वा तु (Ś2 damaged up to तु; B2 श्रुत्वैतद्) वचनं तेषां (V2 om. तेषां); Ñ2 illeg.; B1 M5 तेषां तु (M5 एतेषां) वचनं श्रुत्वा (for ^{a}). D5 मृग- (for ऋक्ष-). Ś -राक्षसान् (for -रक्षसाम्). D10.11 B (ed.) तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्स्मयन्.—For 21^{ab}, T3.4 M3 subst.; D6.7 B (ed. [within brackets]) cont. after 1459*:

1461* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा न च तेऽहं विनाकृतः ।
गच्छेयं देवलोकं वा वारुणं वा पदं महत् ।

[(l. 1) M3 सखे शृणुष्व सुग्रीव (for the prior half). M3 त्वया (for च ते).—(l. 2) D6 तव (for देव-). T3.4 M3 परमं (for वारुणं).]

—^{c}) V3 D1.4.5 उवाचाथ (by transp.) (for अथोवाच).—^{d}) Ñ V B1.3.4 D1.2.4.5.9 T3.4 राघवः (for मधुरं). B2

यावत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण ।
राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थः स्वं धरिष्यसि ॥ २२
प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २३
तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् ।
जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां विलोपय ॥ २४
मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर ।
तावत्त्वं धारयन्प्राणान्प्रतिज्ञामनुपालय ॥ २५

G. 7. 113. 44
B. 7. 108. 30
L. 7. 110 24

D6.7 श्लक्ष्णं मधुरया (for मधुरं श्लक्ष्णया). D10.11 राक्षसेंद्रं महायशाः.

22 M4 om. 22–25. —a) Ś3 राजा; B1.4 एव; G2 M2 लोका; Ct as in text (for प्रजा). M6 Cm प्रजा यावद् (by transp.). V2 चरिष्यंति; T1.2 G1.3 वसिष्यंति; T4 भविष्यंति; Cm.t as in text (for धरिष्यन्ति). —b) B1.4 प्रजास् (for तावत्). Ś Ñ2 V2 B2 D3.8.12 राजा; Ñ1 एष; V1.3 D1.2.4.5.9 T3.4 एव; B1.4 तावद्; B3 रक्षो; D7 त्वं हि; T1 त्वं * (moth-eaten); G1 M5.10 तं वै (for त्वं वै). Ś Ñ V1 B1.2 D3.4.8.12 विभीषणः. —After 22ab, Ś B2 D8.12 ins.; D3 subst. for 22cd:

1462* राक्षसानां महावीर्यो भविष्यति विभीषणः।

[B2 न संशयः (for विभीषणः).]

—c) G1.2 M2.3 महावीर; M5 महाबाहो (for महावीर्य). —d) D6.7 T1.2 G M1.2.5.7–10 त्वं; Ct as in text (for स्वं). D6.7 भविष्यसि; M3 गमिष्यसि; M5 करिष्यसि; Cm धरिष्यति; Cg.t as in text (for धरिष्यसि). M6 लंकानाथो भविष्यसि. —For 22cd, Ś Ñ V B D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 subst.:

1463* कारयन्सुमहद्राज्यं लङ्कां त्वं पालयिष्यसि।

[Ñ1 D5 कारयस्व; Ñ2 V1.2 B1.3.4 राक्षसेषु; B2 चकार सु- (for कारयन्सु-). D1.4 वाक्यं (for राज्यं). V3 D2.9 T3.4 कुर्वन्सु (V3 कुरु त्वं) विपु (T4 सक) लं राज्यं (for the prior half). Ñ2 V1.3 B4 लंकास्थः; B3 लंकायां (for लङ्कां त्वं). V1 D5 पालयिष्यति; B2 T3.4 परिपालय.]

—Then T3.4 cont.; D6.7.10.11 M3 ins. after 22:

1464* यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्त्विह ।

[(l. 2) T3.4 करोत्विह; M3 कुरुष्व ह (for तवास्त्विह).]

—Thereafter all above MSS. cont.; while Ñ V B D1.2.4.5.9 cont. after 1463*; D3 after 1462*; T1.2 G M1.2.5–10 ins. after 22:

1465* शापितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् ।

[(l. 1) Ñ1 V2 स्थापितस्त्वं; B3 स्थापयित्वा; D3.5 शायितस्त्वं; D6.7.10.11 T3.4 M3 शासि(D6 °स)तश्च(M3 °स्त्वं) (for शापितस्त्वं). Ñ1 V1 B1.4 D1–5.9 न चेत्कुर्याद्व(V1 न चेत्कर्ता व; B1.4 D1.4 न चेत्कुर्या व; D2.9 नावकुर्याद्व; D5 न ते कुर्याद्व)चो मम; V3 कुर्याश्चिद्व वचो मम; B2 ततः कुर्या मम प्रियं; M6 न कुर्यास्त्वं वचो मम (for the post. half).]

23 M4 om. 23 (cf. v.l. 22). —a) Ñ1 V1 B1 D1–5.9 त्वं रक्ष; B4 T1.2 G1.3 M3 रक्ष स्व-; M2 सुरक्ष (for संरक्ष). Ñ2 V2 B3 राक्षसेंद्र प्रजाः (V2 °जां) पाहि; V3 प्रजां रक्ष सुधर्मेण. —b) V3 राघवं (sic) (for नोत्तरं). Ś D8.12 कर्तुम्; V2 दातुम् (for वक्तुम्). —After 23, D6.7.10.11 T3.4 M3 K (ed.) ins.:

1466* किं चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल ।
आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ।
आराधनीयमनिशं देवैरपि सवासवैः ।
तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः ।
राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् । [5]

[(l. 1) K (ed.) महामते (for °बल). —(l. 3) M3 सर्वैर्देवैः (for देवैरपि). —M3 om. l. 5.]

24 M4 om. 24 (cf. v.l. 22). B3 om. 24ab. —a) Ñ V1.3 B1.2.4 D2.9 एवमुक्त्वा तु; V3 D5 एवमाख्याय; D1.4 एवमाज्ञाप्य; D3 एवमाज्ञाय; T1 त * * * * (damaged) (for तमेवमुक्त्वा). —b) Ñ2 V3 B1.4 ततो (for अथ). V3 उवाच ह (for अथाब्रवीत्). —M6 reads 24cd twice. —c) G2 M2 मत्कृते; M6 (second time) जीवितुं; Cm.g.k.t as in text (for जीविते). D6 कृतधीयस् (for °बुद्धिस्). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 M6 (first time) वायुपुत्र चिरं जीव. —d) Ś न (for मा). V3 प्रतिज्ञां मा (by transp.); G (ed.) न मद्वाक्यं (for मा प्रतिज्ञां). Ñ1 V3 B4 D1.3–5 वृथा कुरु; Ñ2 V1.2 B1.2 D2.7.9–11 T3.4 M6 (first time) Cgp.t वृथा कृथाः; D6 कृथा वृथा; Cm.g.k as in text (for विलोपय). —After 24, V3 ins. 1470*.

25 M4 om. 25 (cf. v.l. 22). V3 transp. 25 and 26 (including star passage). —a) T3.4 प्रसरिष्यंति. —For 25ab, Ś Ñ V B1.3.4 D1–5.8.9.12 subst.:

1467* यावल्लोका धरिष्यन्ति मत्कथा वानरर्षभ ।

[V2.3 D2.3 लोके. Ś D8.12 गमिष्यंति; Ñ1 V3 D2.9 वदिष्यंति; V2 चरिष्यंति (for धरिष्यन्ति). B1 यावल्लोकेषु स्थास्यंति; B4 स्थास्यंति यावल्लोकेषु (for the prior half). —Ś D8.9 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 2 of 1470*. Ñ1 V B3 D1.2.4.5.12 कथां.]

—c) Ñ V1 D2.12 T1.2 G M2.3.6.7 धारय; B1.3 M1 धारयेत् (for धारयन्). D12 प्रीतो (for प्राणान्). V3 धारयामास (sic) (for °यन्प्राणान्). D6.7.10.11 T3.4 तावद्दुर (D10.11 °द्रम) श्च सुप्रीतो. —d) V1 प्रतिज्ञा-; D6.7.10–12 T3.4 मद्वाक्यम् (for प्रतिज्ञाम्). Ñ V2.3 B1.3.4 D1.2.4.5.12 परिपालयन् (Ñ1 V3 B3.4 D1.4.5 °लय); V1 -परितो भव;

G. 7. 113. 47
B. 7. 108. 34
L. 7. 110. 27
तथैवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तानृक्षवानरान् । | मया सार्धं प्रयातेति तदा तान्राघवोऽब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

D6.7.10–12 T3.4 G1 अनुपालयन् (for अनुपालय). —For 25cd, B2 D3 subst.; D12 cont. after 1467* :

1468* तावत्त्वं सततं स्थाता जराव्याधिविवर्जितः ।

[B2 स्थास्त्वा.]

—Thereafter B2 cont. :

1469* सर्वत्र सुलभं तुभ्यं भक्षणं च भविष्यति ।

—Then B2 further cont.; D3 cont. after 1468*; Ś D8.9 cont. after the prior half of 1467* (owing to om.); Ñ V1.2 B1.3.4 D1.2.4.5.12 ins. after 25; V3 ins. after 24; T3 cont. after 1471*; T4 cont. l. 1 after l. 1 of 1472* and l. 2–3 after l. 2 of 1471* :

1470* मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यमृतप्राशनावुभौ ।
यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदेतौ धरिष्यतः ।
पुत्रपौत्राश्च येऽस्माकं तान्रक्षन्तीह वानराः ।
अतस्ते व्याहरिष्यन्ति न चोर्ध्वं मानुषीं गिरम् ।

[Ś D8.9 om. up to the prior half of l. 2. B3 reads l. 1 after l. 4. —(l. 1) D1.3.12 मैदश्; D4 मैंदश्; T4 मैंदं (for मैन्दश्). T4 द्विविदं (for °दश्). Ñ2 V1.2 B1.2.4 [उ]भाव् (for [ए]व). —D1 om. after ह्य up to पुत्रपौत्राश्च in l. 3. Ñ2 V1.2 B1.2.4 D2.3 (D2.3 with hiatus) अमृत-; B3 तावमृत- (hypm.) (for ह्यमृत-). V2 B3.4 D2 T3.4 -प्राशिनाव्; D5 -प्राशिताव् (for -प्राशनाव्). Ñ2 V1.2 B हरी (for उभौ). —(l. 2) V3 लोके; B4 लोको (for लोका). V3 वदिष्यंति; B1.3 भविष्यंति (for धरिष्यन्ति). T3.4 यावत्कलिश्च संप्राप्तस् (for the prior half). D9 तावत्तेजो (for °देतौ). V2 B1.2.4 भविष्यतः (for धरिष्यतः). T4 प्राणान्धरिष्यथ. Ś2 ताव * * * * * * (damaged) (for the post. half). —(l. 3) Ś D8.12 पुत्राः (for पुत्र-). D3 -पुत्राश्च (for -पौत्राश्च). Ñ V B1.3.4 T3.4 युष्माकं; D8.9 योस्माकं (for येऽस्माकं). Ś D8.12 T3.4 तान्रक्षंत्विह; Ñ2 V2 B1.3.4 धर्मं प्राप्स्यंति (for तान्रक्षन्तीह). D12 दानवाः (for वानराः). —Ś Ñ1 V3 D1–5.8.9.12 T3.4 om. l. 4. —(l. 4) V2 गिरः; B2.4 (before corr.) गिरिं; B3 गिरां (for गिरम्). V1 ह्येतः अवेति वानराः (sic) (for the post. half).]

—After 25, D6.7.10.11 T3 ins.; T4 cont. l. 2 only after l. 1 of 1470* :

1471* एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना ।
वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप च ।
यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ।
तावत्स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ।

[D6 om. l. 2–3. —(l. 2) D7 अवाप्य (for अवाप). T4 राघवं परया मुदा (for the post. half). —(l. 3) D11 विचरिष्यंति.]

—Thereafter, D6.7.10.11 cont.; T1.2.4 (l. 1 only) G M1–3.5.7–9 ins. after 25; M4 ins. after 21 (due to om.); M10 cont. after 1474* :

1472* जाम्बवन्तं महात्मानं वृद्धं ब्रह्मसुतं तथा ।
मैन्दं च द्विविदं चैव पञ्च जाम्बवता सह ।
यावत्कलौ च संप्राप्ते तावत्कालं च जीवथ ।

[(l. 1) D10.11 तथोक्त्वा तु; G1 अथोवाच (for महात्मानं). G2 M2 ऋक्षं (for वृद्धं). D6.7.10.11 T2 G1 M10 तदा (for तथा). —(l. 2) D6.7 मैदं (for मैन्दं). T1.2 G2.3 प्राह (for पञ्च). ✿ Cv : वाक्यं च पूर्वोत्तररूपमेव कपीश्वरान्पञ्च जाम्बवता सहेति परशेषः विभीषणहनुमन्मैन्दद्विविदाञ्जाम्बवता सह पञ्चसङ्ख्यांस्तान्यावद्यावत्कलिस्तु संप्राप्तः प्रलयः संप्राप्तो भवेत्तावज्जीवथ ।; Cm : जाम्बवता सह ये पञ्च विभीषणहनुमन्मैन्दद्विविदास्ते । यूयं यावत्कीर्तिनाशः । प्रलयरूपः प्राप्नोति सर्वस्य तावत्कालं जीवत । कलौ प्रलये च संप्राप्ते सति देहं त्यजतेति शेषः । जांम्बवद्विभीषणहनुमतां महाप्रलये मैन्दद्विविदयोस्तु मध्य इति विवेक इति भावः ।; So also Cg.k.t. ✿ —(l. 3) D6.7.10.11 G3 M2.4.7 कलिश्च (M4.7 °स्तु); G1 M3 कलेस्तु; M1 लोके तु; M5 काले तु; M8.9 कलौ तु (for कलौ च). D6.7.10.11 G2 M2.4.7 संप्राप्तस्; G1 M3 संप्राप्तिस् (for संप्राप्ते). M10 कलिरसंप्राप्तः. T1.2 G3 M3 चरिष्यथ; M10 तु जी° (for च जीवथ). D6.7.10.11 तावज्जीवत सर्वदा (for the post. half).]

—After 25, M6 ins. :

1473* यावद्रामकथा लोके तावद्राजा विभीषणः ।
हनूमांश्चैव सुग्रीवश्चरिष्यति प्रजाहिताः ।;

while M10 ins. :

1474* तमेवमुक्तः स ततः सुग्रीवस्य पुरोधसम् ।

26 V3 transp. 25 and 26 (including star passage). —a) D6.7 तदैवम् ; D10.11 G2 M2.8 तदेवम् ; T1.2 G1.3 M3.6.10 तानेवम् ; M5.7 तमेवम् (for तथैवम्).

९९

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १
अग्निहोत्रं व्रजत्वग्रे सर्पिर्ज्वलितपावकम् ।
वाजपेयातपत्रं च शोभयानं महापथम् ॥ २
ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः ।
चकार विधिवद्धर्म्यं महाप्रस्थानिकं विधिम् ॥ ३
ततः क्षौमाम्बरधरो ब्रह्म चावर्तयन्परम् ।
कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्यां प्रसज्य प्रययावथ ॥ ४

G. 7. 114. 4
B. 7. 109. 4
L. 7. 111. 4

Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 एवमुक्त्वा तु (for तथैवमुक्त्वा). G3 धर्मस्थः; M5 सर्वांस्तान् (for काकुत्स्थः). —b) V2 B4 तदा; B1 ततस् (for सर्वांस्). — M4 damaged from स्तान्नृ up to c. Ñ1 नृप-; D7 ऋषि- (for ऋक्ष-). Ś D8.12 M1 -राक्षसान्; D2.9 -पुंगवान् (for -वानरान्). M5 ऋक्षवानरराक्षसान्. —c) Ś3 D12 प्रयाति (for प्रयात). V2 B1.3.4 T1.2 G M1.2.5–10 बाढमित्येव (G1 °त्याह; M5.8.10 °त्यब्र)गच्छध्वं (G1 °च्छामस्); D6.7.10.11 T3.4 M3 उवाच बाढं (M3 चैवा)-गच्छध्वं. —d) Ś D8.12 वानरान्; Ñ2 तदानीं; D2 तत्र तान् (for तदा तान्). V2 B3 M6 मया सार्धमथाब्रवीत्; B1.4 मया सार्धमिति ब्रुवन् (B4 ब्रवीत्); D6.7.10.11 T G2.3 M1–5. 7–10 Cv मया सार्धं यथेप्सितं (D10 °थोदितं; D11 °थोदितः); G1 त्वरमाणो महायशाः.

Colophon: Ñ1 V3 D1.3–5 T3 om. —*Sarga name*: Ś D8.12 विभीषणनिवर्तनं; Ñ2 शत्रुघ्नागमनं; V1 पुत्रयोरभिषेकः; V2 B3 शत्रुघ्नपुत्रयोरभिषेकनाम (B3 °कः); B1 पौरजननिर्वासनं (before corr. शत्रुघ्नस्य अभिषेकः); B2 विभीषणानुगमनं; B4 शत्रुघ्नपुत्राभिषेकः; D2.9 वानरानुशासनो नाम. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V2 D2.8.12 T3 om.; Ñ2 B3 112; V1 87; B1 D9 111; B4 114; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 108; T4 116; M6 104; M8 107. —After colophon, D2 concludes with रामः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

99

V3 reads erroneously Sargas 97–100 after 22.1ab. Ñ1 V3 D1.3.4 T3 cont. the previous Sarga.

1 a) V2 च (for तु). —b) Ñ1 D1–4.9 महाभुजः; D5 °सुतः (for °यशाः). —B3 om. 1c–3b. M1.4 damaged from 1c (M4 from 1d) up to व्रज in 2a. ☞ Ñ1 missing from स in d up to Sarga 100. —d) M6 पुरोहितम्. B1 अथो (for अथ).

2 B3 om. 2 (cf. v.l. 1). M1.4 damaged up to व्रज in 2a (for both, cf. v.l. 1). —a) Ñ2 V2 (before corr. as in text) प्रयातु (for व्रजतु). Ś B1.2.4 D8.12 अग्नयो मे व्रजं (B1.2.4 प्रयां)त्वग्रे; V1.3 D1–5.9 T3.4 अग्निहोत्राणि यां (D9 *)त्वग्रे. —b) Ś D8 दीप्यमानाः समंततः; Ñ2 V2 D6.7.10.11 M6 दीप्यमानं सह द्विजैः (M6 स्वतेजसा); V1.3 D1–5.9 T3.4 दीप्यमानानि सर्वशः (V1 also °तः); B1.4 दीप्यमाना द्विजैर्वृताः; B2 दीप्यमानाः सहद्विजाः; D12 दीप्यमानाः सह द्विजैः; T1.2 G3 M3 संप्रज्व°. —c) Ś1 वाजिपेय-. Ś V1.3 D1.3–5.8.12 T3 -[अ]तिरात्राणि; Ñ2 B1 -[आ]तपत्राणि; V2 B2.4 -[अ]भिषिक्ताश्च; T4 -[अ]र्जितं छत्रं; Cm.g.k.t as in text (for -[आ]तपत्रं च). D2.9 वाजपेयानि पात्राणि. —d) Ś B2 D8.12 शोभयंतु (B2 °तो); D6.7.10.11 T1.2 M2.3.6.10 शोभमानं (for °यानं). D6.7.10.11 °पथे; T1.2 M3 °घनं; G2 M2 °बलं (for महापथम्). Ñ2 V1.3 B1.4 D1–5.9 T3.4 निर्यांतु मम चा(V1.3 च ममा)ग्रतः; V2 (before corr.; after corr. m. as in V1) शोभयंतो महर्षयः.

3 B3 om. 3ab (cf. v.l. 1). V3 om. (hapl.) 3. —a) Ś B2 D8.12 नृपतेः (for तेजस्वी). V2 (after corr. m.; before corr. as in text) वसिष्ठप्रमुखाः. —b) D8 तद्विशेषतः. —c) V2 (after corr. m.; before corr. as in text) चक्रुस्ते; B1.2 चचार (for चकार). M5 सुमहद्; M10 धर्मविद्; Ct as in text (for विधिवद्). Ś D8 होमं; Ñ2 B2.3 D2.9 T3.4 M5 कर्म; V1 तस्य; V2 B1 D5.6.7.10–12 T1.2 G2.3 M1–4.6.7 Ct धर्मं; B4 तत्र; D5 सर्वं (for धर्म्यं). —d) Ś D8.12 ततः प्रास्थानिकं; Ñ2 V1 B2.3 D3 Cg महाप्रास्थानिकं; V2 B (ed.) Ct माहाप्रा°; G (ed.) महाप्रस्थानिकीं; Ck as in text (for महाप्रस्थानिकं). B2 शुभं (for विधिम्). D6.7 M1 महाप्रस्थानकाश्रयं (M1 °स्सेव च).

4 D11 repeats 4 after 8. —a) D6.7.10.11 (both times) T3.4 सूक्ष्मांबर-. Ś B2 D8.12 क्षौमांबरधरो रामो; B1.4 ततः क्षौमांबरो रामो. —b) Ś D8.12 ब्रह्म (D8 °ह्मं) हि; B1 G1.2 M1.6 ब्राह्मम्; B2 D10.11 (both times) T1.2.4 M7.8 Cm.g.k ब्रह्मम् (for ब्रह्म च). Ś2.3 B1.2 D8.12 [आ]वर्तयत्. Ś2.3 पथं; B1 कुलं; D6 T4 पथि; T1 G1.3 पदं (T1 m. also °रं); M6 क्रमं (for परम्). Ñ2 V2.3 B4 D2.9 ब्रह्मचारी समाहितः (V3 जितेंद्रियः); V1 D1.3–5 T3 ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः; B1 रामो ब्रह्मक्रमं जपन्. ❀ Cg : परं ब्रह्मावर्तयन्निति । अकारान्तत्वमार्षम् ।; Ck : परं ब्रह्ममावर्तयन्निति अकारान्तत्वं छान्दसं । प्रागगस्त्योपदिष्टब्रह्मसिद्धान्तप्रधानमहामन्त्रसर्वस्वं श्रीमद्ब्रह्महृदयमावर्तयन्स्वस्य ज्ञानोवाग्वृत्तिभ्यामनुसंदधानः ।; Ct : ब्रह्ममावर्तयन्नित्यकारान्तत्वमार्षम् । then quotes कतक. ❀ —c) D3 कुशम्. V B1.4 D1–5.9 T3.4 आदाय (for गृहीत्वा). —d) B3 असंगः; D6.7.10.11 (both times) सरयूं; G1 M2 असक्तः; M5 संस्यज्य; Cm.g.k as in text (for प्रसज्य). Ś D8.12 L (ed.) स जपन्नुचयाथ वा (L [ed.] °या यथा); Ñ2 V

G. 7. 114. 5 B. 7. 109. 5 L. 7. 111. 5

अव्याहरन्क्वचित्किंचिन्निश्चेष्टो निःसुखः पथि ।
निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्यमानो यथांशुमान् ॥ ५
रामस्य पार्श्वे सव्ये तु पद्मा श्रीः सुसमाहिता ।
दक्षिणे ह्रीर्विशालाक्षी व्यवसायस्तथाग्रतः ॥ ६
शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् ।
अनुव्रजन्ति काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः ॥ ७
वेदा ब्राह्मणरूपेण सावित्री सर्वरक्षिणी ।
ओंकारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८
ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव महीसुराः ।
अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं स्वर्गद्वारमुपागतम् ॥ ९
तं यान्तमनुयान्ति स्म अन्तःपुरचराः स्त्रियः ।
सवृद्धबालदासीकाः सवर्षवरकिंकराः ॥ १०

B1.2.4 D1–5 T3 M10 महाप्रस्थानमुच(V1 °नमास्थि; B2 D2.5 न उच)तः; D9 M6 महाप्रस्थानिकं विधिं(M6 ययौ); G2 असक्तः प्रययौ यथा. —After 4, M10 ins. :

1475* फुल्लाब्जपत्रनयनः प्रसज्य प्रययौ ततः ।

5 ^{a}) Ś2.3 V1.3 D1–5.8.9.12 T4 न व्याहरन्(D1–3.5 °त्); T1 G3 अव्याहृतं; M6 अव्याहारः (for अव्याहरन्). B2 (m. also as in text) नवे (for क्वचित्). M1 कंचित् (for किंचित्). —^{b}) V2 B1.3 M6 निः(B1 नि)शब्दो; D6.7 T3 निःशब्दं (for निश्चेष्टो). Ś V1.3 B2 D1–5.8.12 T4 निर्मम:; V2 निःसुखे; D7 T3 सुसुखी; D9 निर्गतः (for निःसुखः). Ś1 परं (for पथि). B4 निर्ममो निरहंकृतिः. —^{c}) Ñ2 B4 निश्चक्राम (for निर्जगाम). V1 पुरात् (for गृहात्). Ś V3 B2 D8.12 T4 निर्गत्य(V3 T4 °र्गम्य; B2 °ष्क्रम्य) नगरात्; D1.3.4 निश्चक्राम पुरात्; D2.5.9 निःक्रामन्नगरात्; L (ed.) निरगान्नगरात् (for निर्जगाम गृहात्). D5 स्वस्मात्. —^{d}) B2 वीक्ष्यमाणो (for दीप्यमानो). V2 B3 महायशाः; B1 T1.2 G3 M3 इवांशुमान्; G2 M2 यथानलः; M5 यथा रविः (for यथांशुमान्). V3 B4 D1–5.9 T3.4 सिता(V3 स्थितो; B4 महा)ब्दादिव चंद्रमाः.

6 ^{a}) D2 स तस्य (for रामस्य). D1–4.9 G1 M10 transp. पार्श्वे and सव्ये. V1.3 B3 M6 सव्यपार्श्वे तु(B3 च); D5–7.10.11 T3.4 दक्षिणे पार्श्वे (for पार्श्वे सव्ये तु). Ś B2.4 D8.12 सव्ये पार्श्वे राघवस्य; Ñ2 V2 B1 सव्ये (B1 वाम)पार्श्वे तु(Ñ2 च) रामस्य. —^{b}) Ś Ñ2 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 T3.4 M3 Cg सपद्मा श्रीः (for पद्मा श्रीः सु-). Ś B2 D8.12 इवा (B2 °हा)भवत्; V1 B3 D1.3–5 समास्थिता; V3 समन्विता; D5 समाश्रिता; T3.4 उपस्थिता; K(ed.) उपाश्रिता (for -समाहिता). D6.7.10.11 समुपश्रिता. —^{c}) D12 T2 G1.2 M2.3 श्रीर् (for ह्रीर्). ❀ Cm : पद्मा पद्मचिह्ना पद्महस्तेत्यर्थः। ह्रीः भूः। लक्ष्मीमहीदेव्योः सर्वेश्वरस्य पत्नीत्वं ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतिसिद्धम्।; Ck : पद्मा पद्माङ्का। ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वे इत्यादेर्वक्ष्यमाणरीत्या उपसंक्रमितव्य वैराजोपग्रहसंसर्गपर्यंतं विराट्शक्त्योर्ह्रीरमयोरनुसेवनं 'श्रुतौ' ह्रीशब्दा (द्) भूः।; Ct: पद्मा पद्महस्ता, श्रीर्लक्ष्मीः, मही देवी। 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति श्रुतेः। श्रुतौ ह्रीर्मही. ❀ Ñ2 V2 मतिश्चैव (for विशालाक्षी). B4 दक्षिणे क्रीडते वाणी; D6.7.10.11 T3.4 सव्येपि च महीदेवी; K (ed.) सव्ये तु ह्रीर्महादेवी. —^{d}) B3 तथाद्भुतः; M10 ततोग्रतः (for तथाग्रतः). —After 6, V2 B1 ins. :

1476* ततः शङ्खं समाध्मासीद्वन्दिवर्गं प्रहर्षयन् ।
[V2 -वर्गः (for -वर्गं).]

7 ^{a}) Ś Ñ2 V2.3 B D1–5.8.9.12 तत्र; G2 M2.10 -[आ] कारा (for चापि). V1 शराश्च विविधास्तत्र. —^{b}) Ś V2 B D8.12 M6 चायत्त(Ś2.3 B1 D8.12 M6 °त)विक्रमं(M6 °ग्रहं); Ñ2 V1.3 D1–4.9 T3 च ज्यासमन्वितं(D3 °तः); D5–7.10.11 G1 आयत(D7.11 °स)सुसमं; G3 °विस्तरं; M5 °विक्रमं (for आयतविग्रहं). T4 धनुषो ज्यासमन्विताः. —M6 om. 7^{cd}. —^{c}) Ś1.2 D8.12 अन्वाव्रजंस्तं; Ś3 V1.2 अनुव्रजंश्च(V2 °जंत); B1 अथान्वुवंश्च; B2 अन्वव्रजंत; D5 अनुगच्छंति (for अनुव्रजन्ति). Ñ2 ते सर्वे (for काकुत्स्थं). D6.7.10.11 T4 G1 K (ed.) पंचा(D10.11 K [ed.] तथा)युधाश्च(T4 वि°; K [ed.] °नि) ते सर्वे(T4 सर्वे मे). —After 7^c, V1 erroneously reads 9^d. —M1 om. (hapl.) 7^d–9^c. —^{d}) Ñ2 रामं; D6.7.10.11 T4 G1 ययुः (for सर्वे). G (ed.) मानुष- (for पुरुष-).

8 M1 om. 8 (cf. v.l. 7). —^{a}) B3 D1.4.9 G3 M5 देवा; D2 देव- (for वेदा). Ś B2 D8.12 ब्रह्मर्षि-; D5 वाहन- (for ब्राह्मण-). M6 -रूपाभाः; Ck as in text (for -रूपेण). —^{b}) V3 प्रविशन्; D2.9–11 Ck.t गायत्री (for सावित्री). Ś B2 D8 स्त्री सरस्वती; Ñ2 V1.2 B1.4 ब्रह्मरूपिणी; V3 D2.9 सव्यदक्षिणे; B3 समुपस्थिता; D1.3–5 सव्यदक्षिणा(D3 °णं); D12 स्त्रीस्वरूपिणी; G2 M2 °साक्षिणी; M5 जपतत्परा; M6 °लक्षणा; Ck.t as in text (for सर्वरक्षिणी). —^{c}) V2 B4 T1 च (for ऽथ). Ś1.2 M9 वषट्काराः; Ck.t as in text (for वषट्कारः). —^{d}) Ñ2 V2 B3 अनुव्रजन्; V1.3 D2.9 T3.4 तथा(V1 D2 °दा) व्रजन् (for अनुव्रताः). Ś B1.2.4 D1.3–5.8.12 राघवमन्वयुः. —After 8, V2 ins.; while B2 ins. after 9^{ab} :

1477* आजग्मुर्देवगन्धर्वाः सर्वे राघवनन्दनम् ।

—After 8, D11 repeats 4.

9 M1 om. up to 9^c (cf. v.l. 7). T2 om. (hapl. ?) 9–12^d. —^{a}) M6 विषयाश्च; Ck as in text (for ऋषयश्च). D2 तदात्मानं; M6 महात्मानं; Ck as in text (for महात्मानः). —^{b}) V1.3 D1–4.9 चैव (for एव). Ś Ñ2 V1.3 B1.2.4 D1–5.8.9.12 महीधराः; V2 B3 M3 समागताः; D6 T1 G1.3 M5.8.10 महीं गताः; G2 M6.9 महीगताः; M2 °चराः (for

सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ११
रामव्रतमुपागम्य राघवं समनुव्रताः ।
ततो विप्रा महात्मानः साग्निहोत्राः समाहिताः ।
सपुत्रदाराः काकुत्स्थमन्वगच्छन्महामतिम् ॥ १२
मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्राः सहबान्धवाः ।
सानुगा राघवं सर्वे अन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् ॥ १३

G. 7. 114. 13
B. 7. 109. 13
L. 7. 111. 13

महीसुराः). M4.7 सर्वे राममनुव्रताः. —After 9^{ab}, B2 ins. 1477*; while M10 ins. :

1478* स्थावराः कूर्मयश्चैव सर्वे एव महीधराः ।

—B3 om. 9^{cd}. —^{c}) Ñ2 V1.3 M6 अन्वगच्छंति (sic); B1 अनुयांति स्म; D1–5.9 T3.4 अनुगच्छंति; G (ed.) अनुव्रजंति (for अन्वगच्छन्त). D6.7.10.11 G1 अन्व (G1 °नु) गच्छन्महात्मानं. —^{d}) V2 (after corr. m. as in text) B1.4 -मार्गम् (for -द्वारम्). Ś Ñ2 V B1.2.4 D1–6.8.9.12 G1 M6 उपस्थितं (V1 °ताः); D7.10.11 उपावृतं; M10 अनावृतं (for उपागतम्).

10 T2 om. 10 (cf. v.l. 9). Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ñ2 तुष्टास्तम्; B1 उपांतम्; D6 यावत्तम्; G1 धावंतम् (for तं यान्तम्). Ś D8.12 अनु (D8.12 °न्व) गच्छन्ते; Ñ2 V1.2 B2 D6.7.10.11 G1 °गच्छंति; B1.3.4 अनु (B4 °न्व) गच्छन्; L (ed.) अगच्छन्ते (subm.) (for अनुयान्ति स्म). V3 D1–5.9 त (D1 य) थानुयांति काकुत्स्थं; T3.4 अनुगच्छंति गच्छंतं; M6 तं राममुपयांति स्म. —^{b}) V3 D4.6.7.10.11 G2 M2.4.6–10 ह्यं (D4 *) तःपुर- (for अंतःपुर-). D2.9 -गताः; D3 -हराः; D7 G1 M1.4.7 -वराः (G1 M7 °र-) (for -चराः). Ś Ñ2 V1.2 B D8.12 तथैवांतःपुरं महत्; T1 G3 M3 सर्वे (G3 ह्यंतः) पुरनिवासिनः; M5 सर्वा ह्यंतःपुरस्त्रियः. —^{c}) V3 ते (for स-). V2.3 B1.3.4 T4 -बालवृद्ध- (by transp.); G2 M1.9.10 °बालाः (for -वृद्धबाल-). Ś Ñ2 B (B3 before corr. दासाहं) D8.12 -दासीकं; G2 M10 सस्त्रीकाः (for -दासीकाः). —^{d}) Ś D8 सषंड (D8 °*) वर-; D1.3–5 सवर्ष (D4 °*) धर- (for सवर्षवर-). Ś V3 D8.12 -रक्षिकं (V3 °ताः); Ñ2 B -कोविदं; V1.2 -कोविदाः; D1.3.5 M6 -रक्षकाः; D2.9 -र (D2 *) क्षिणः; D4 -रक्षसां; L (ed.) -रक्षकं (for -किंकराः). T3 सपार्षदाः सनायकाः; T4 सद्वास्थाश्च सनायकाः. ❀ Cm.g.k.t वर्षव (Cm.g °ध) राः षण्डाः. ❀

11 T2 om. 11 (cf. v.l. 9). —^{a}) D2.9 स (for च). B2 शत्रुघ्नो (for भरतः). —^{b}) B2 भरतः (for शत्रुघ्न-). T1 G3 M1–9 विभुः; G2 M10 प्रभुः (for ययौ). V2 B3.4 शत्रुघ्नश्च महायशाः; B1 सांतःपुरमहाबलः. —After 11, G2 ins. :

1479* सहपुत्रा ऋषिगणा गन्धर्वाणां तथा तथा ।

12 T2 om. 12^{abcd} (cf. v.l. 9). Ś D8.12 om. 12^{ab}. —^{a}) D6.7.10.11 G1 M3 Ct रामं गतिम् (G1 °तम्); G (ed.) रामगतिम् (for रामव्रतम्). V1.2 D1–5.9 M10 रामं व्रजंतमागम्य (D5 °त्य); V3 सुजना * समागम्य; B1.3.4 तदा स (B1 °र्दर्थ) मुपसंगम्य; T3.4 प्रजा रा (T4 °जाः का) मं व्रजंतं तं. —^{b}) D1.4 तं च सुव्रतं; D3.5 समनुव्रतं; M1.7.10 Ct °नुव्रतः; M4 समरव्रतैः (for समनुव्रताः). B1 रघुवीरमनुव्रजन्; B3.4 रामं समनुवव्रजुः; D6.7.10.11 M3 साग्निहोत्रमनुव्रताः (D10 M3 °तं; D11 °तः); T3.4 सानुगाः समनुव्रजन्; G1 साग्निहोत्रमुपागताः. —^{c}) Ś Ñ2 D8.12 विप्राश्चैव; V2 B तथा विप्राः; D6.7.10.11 ते च सर्वे (for ततो विप्राः). V2 T3.4 महात्मानं; Ct as in text (for महात्मानः). —^{d}) V2 B1.3 साग्निहोत्र-. Ñ2 B3.4 D6.7.10.11 T1 G M3.8 समागताः; V1.3 D1–5.9 T3.4 समंततः (for समाहिताः). —^{e}) B1 पुत्रदाराः स-; M5 सवृद्धबालाः; M7 पुत्रदाराश्च (for सपुत्रदाराः). —^{f}) D6.7.10.11 G1 अनुजग्मुर् (for अन्वगच्छन्). T1.2 G2.3 M3 महीपतिं (for महामतिम्). Ś B2 D8.12 अनुजग्मुस्तदा नृपं; Ñ2 V2 B1.3.4 अनु (B4 °न्व) गच्छन्नशेषतः (Ñ2 °न्सहस्रशः); V1.3 D1–5.9 T3.4 M6 अनुगच्छंति सर्वशः (D1.3.4 °तः); G(ed.) अनुगच्छंति राघवं. —After 12, V3 ins. l. 1 of 1482* for the first time repeating after 14.

13 V1 transp. 13 (including l. 1 of 1481*) and 14. V2 reads 13^{ab} in marg. —^{a}) D9 सभ्य- (for भृत्य-). Ñ2 -दाराश् (for -वर्गाश्). Ś D8.12 सभृत्य (Ś1.2 °भ्रातृ) मातृस्त्रीकाः; B2 सामात्यभृत्याः सस्त्रीकाः. —^{b}) D8 सुपुत्राश्; T2 सभृत्याः. Ś V1.3 B2 D1–4.8.9.12 T3.4 च स- (for सह-). M1.2.4.5.7.8.10 सह बांधवैः. Ñ2 V2 B1.3.4 D6.7.10.11 G1 सपुत्रपशुबांधवाः (B3.4 °शवस्तथा); G (ed.) पौरवर्गाः सबांधवाः. —Ś om. 13^{cd}. Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{c}) G2 पौराश्च (for सानुगा). —D1 om. from वं up to गच्छंत (see var.) in 14^{c}. D3.4 यांतम् (for सर्वे). Ñ2 V2 B1.3.4 सानुगं राघवं यांतम्; V1 B2 D2.6–12 T3.4 G1 M6 सर्वे सहानुगा (T3 °गै) श्चैव (D6.7.10.11 G1 M6 °गा रामम्); V3 सर्वे ते सानुगाश्चैव; D5 सासुरा वा दिवं यांतम्. —B2 om. (hapl.) from 13^{d} up to the prior half of l. 1 of 1480*. —^{d}) B1.3 D6.7 T2 अनुगच्छन्; D3–5 अनुजग्मुः; G2 M5.10 ह्यन्वगच्छन् (for अन्वगच्छन्). Ñ2 सहस्रशः; V2 सदैव तं (for प्रहृष्टवत्). V1.3 D2.8.9.12 T3.4 ह्य (V3 D2 अ) नु (V1.3 °न्व [sic]) गच्छंति राघवं; M6 अनुगच्छंति हृष्टवत्. ❀ Cg : प्रहृष्टवत्, देहविसर्जनसमये समीपावस्थानजः प्रहर्षः ।; Ck : प्रहृष्टवत् प्रहृष्टः सन्देहविसर्जनसमये समीपेऽवस्थानलाभजः प्रहर्षः पुत्रैस्तु तल्लब्धमिति । So also Ct. ❀ —After 13, V1 ins. l. 1 of 1481*; while V2 ins. l. 2 of 1482*. —After 13, B2 D8.12 L (ed.) ins :

1480* स्थावरा जङ्गमाश्चैव अयोध्यावासिनो जनाः ।
स्वर्गबुद्धिं तदा यान्तमनुजग्मुः प्रहृष्टवत् ।

[(l. 1) Note hiatus between two halves. D8 ह्ययोध्या-. L (ed.) तदा (for जनाः). —(l. 2) B2 सुहृष्टवत्.]

G. 7.114.14 B. 7.109.14 L. 7.111.15 ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः ।
अनुजग्मुः प्रगच्छन्तं राघवं गुणरञ्जिताः ॥ १४
स्नातं प्रमुदितं सर्वं हृष्टपुष्टमनुत्तमम् ।
दृप्तं किलिकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १५
न तत्र कश्चिद्दीनोऽभूद्व्रीडितो वापि दुःखितः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥ १६

14 D1 om. up to गच्छंत (see var.) in 14^c (cf. v.l. 13). V1 transp. 13 (including l. 1 of 1481*) and 14. —^a) V2 समाश्वस्ता (for प्रकृतयो). V3 transp. सर्वाः and प्रकृतयो. —Ś2 om. (hapl.) from ^b up to सर्वं (see var.) in 15^ab. —^cd) T1.2 G3 M3 प्रयांतं हि; M5 प्रयच्छंद्दतं (for प्रगच्छन्तं). Ś1.3 Ñ2 V3 B2 D T3.4 G1 M6 गच्छंत (D1 om.)मनुगच्छंति; V1 गच्छंतं तं ययुः सर्वे; K (ed.) गच्छंतमन्वगच्छंस्तं (for ^c). M1 गुणरंजितं; M5 °वर्तिनं (for गुणरञ्जिताः). Ś1.3 Ñ2 B3 D8.12 M6 येन गच्छति राघवः (for ^d). V2 अनुगच्छंति गच्छंतमनुरागेण रंजिताः; B1.3.4 गच्छंतमनुपूर्वेण (B4 °न्वयुर्येन) जगाम रघुनंदनं (B4 °नः). —After 14, Ś1.3 V1 (only l. 1 after 13 transp.) B3 D8.12 L (ed., only l. 1) ins.:

1481* विशुद्धहृदयाः सर्वे प्रहृष्टमनसो जनाः ।
यदुत्सुकमिवाचिन्त्यं पौरजानपदं तथा ।

[(l. 1) B3 प्रकृष्ट- (for प्रहृष्ट-). V1 D12 नराः; B3 तथा (for जनाः). —(l. 2) B3 तद् (for यद्).];

while Ñ2 V3 B (B1 only l. 2) D1–7.9–11 T G M1–5.7–10 ins. after 14; whereas V2 ins. l. 1 after 12 for the first time repeating it hear and ins. l. 2 after 13; M6 subst. only l. 1 for 14^ab:

1482* ततः सस्त्रीपुमांसस्ते सपक्षिपशुबान्धवाः ।
राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः ।

[(l. 1) M1 तं; M9.10 तत (for ते). Ñ2 V2 (second time) B3 -गणं सर्वं; M5 -पुमान्सर्वे; M6 -गणाः सर्वे (for -पुमांसस्ते). V2 (first time) B3.4 ततः स्त्रीपुरुषं सर्वं; V3 अश्वकुंजरसंपन्नाः; D1–6.9 सस्त्रीपुंसा (D3.5.9 °स)स्तथा (D2.9 °तः) सर्वे; G2 M2.4.7.8 ततश्च सस्त्रीपुंसं तत (for the prior half). Ñ2 V2.3 B3.4 D1.3–6.9 -पुत्र- (for -पक्षि-). Ñ2 B3.4 -पशुबांधवं; V2 (second time) -ज्ञातिबांधवं; V2 (first time) G2 M1.2.4.5.7–10 -पशुवाहनं; B3 -बलवाहनं; D2.9 T1.2 G3 M3.6 -पशुवाहनाः (for -पशुबान्धवाः). —(l. 2) Ñ2 V2 B1.3.4 [अ]नुगमनं; B2 M2 °गं सर्वे; D1–5.9 °गाश्चासन्; T1.2 G2.3 M1.4.5.7–10 °गं सर्वं; G (ed.) °गा लोकाः (for [अ]नुगाः सर्वे). Ñ2 V2 B1.3.4 चक्रे; T1.2 G3 M1.2.4.7–10 हृष्टं; G (ed.) सर्वं (for हृष्टा). Ñ2 V2 B1.3.4 T1.2 G3 M1.2.4.7.10 -कल्मषं; D2.9 -मत्सराः; M5.8.9 -किल्बिषं (for -कल्मषाः). B2 प्रकृष्टमनसस्तथा; G3 हृष्टपुष्टजनावृतं (for the post. half).]

15 ^ab) B1.3.4 पुरं; T1.2 G3 M3.5 शांतं (for स्नातं). V1 शांताः समुदिताश्चैव; V2 स्नाताः समुदितास्ते वै; D6.7.10.11 T3.4 G1 M6 स्नाताः (M6 श्रुत्वा) प्रमुदिताः सर्वे (for ^a). B3.4 अनुद्धतं (for अनुत्तमम्). V1.2 ततो (V2 सर्वे) राममनुव्रजन्; B1 हृष्टपुष्टसमुद्धतं; B2 संप्रहृष्टतनूरुहं; D6.7.10.11 T3.4 G1 हृष्ट (D7 T3 G1 °ष्टाः) पुष्टाश्च वानराः; G2 हृष्टं विगतकल्मषं; M5 हृष्टं सर्वमनुत्तमं; M6 हृष्टतुष्टा अनुव्रताः (for ^b). Ś D8.12 तं स्त्रीपुरुषं सर्वं (Ś2 om., cf. v.l. 14) हृष्टपुष्टतनूरुहं; Ñ2 V3 D1–5.9 स्नाताः (D2 °त्वा) शुक्लांबरधराः सर्वे प्रयतमानसाः. —T4 om. 15^c–17. Ñ2 om. 15^cd. V2 transp. 15^cd and 16^ab. —^c) Ś B2.4 D3.12 हृष्टं; V2 D3.9 G1.3 हृष्टाः; V3 D10.11 Ck.t दृढं; B1 दृप्ताः; D1.3–5 कृत्वा; D2 दृष्टाः; D7 T3 दृप्ताः; T2 हृष्टैः; M6 सर्वे (for दृप्तं). Ś V3 B1.2.4 D T3 M3.7 Cm.g.t किलकिला- (V3 °लां); M3 किलुकिला-; Ck as in text (for किलिकिला-). V3 श्रुत्वा; D1.3–5.9 -शब्दश्च; D2 -शब्दा (for -शब्दैः). V2 (before corr. as in Ś1; after corr. m. also) प्रमुदिताः सर्वे (for किलिकिलाशब्दैः). B3 संहृष्टः कोकिलाशब्दैः. —^d) D6.7 T3 G1 सर्वे; M6 जनाः; Cg.k.t as in text (for सर्वं). Ś D8.12 अनुस्मरन् (D8 °त्); D6.7 T3 G1 M6 °व्रताः; L (ed.) अन्वव्रजन् (unmetric) (for अनुव्रतम्). V2 B अनुवव्राज राघवं; V3 (with hiatus) D2.9 अनुगच्छंति राघवं; B3 (m. also) सर्वे राममनुव्रजन् (cf. var. of V2 in ^b); D1.3–5 अनुयाताश्च राघवं. —For 15^cd, V1 subst.:

1483* ततः स्त्रीगणाः सर्वे रामस्य गुणरञ्जिताः ।
जगाम राघवश्चैव सपुत्रपशुबान्धवः ।

16 T4 om. 16 (cf. v.l. 15). V2 transp. 15^cd and 16^ab. —^a) V1.3 B1.3.4 D1.3–5 M6 कश्चित्तत्र (by transp.). Ś D8.12 दीनः कश्चिद् (by transp.) (for कश्चिद्दीनो). Ś D8.12 हि; D6.7.10.11 T3 G1.2 M10 वा (for ऽभूद्). B1 विमना (for दीनोऽभूद्). B2 न तत्र दीनोभूत्कश्चिद्. —^b) V1.2 मलिनो; T1.2 G3 M3 व्यलीको; M1 व्रीलिको; Cm.g.k.t as in text (for व्रीडितो). D5 न (for वा). D6.7 न (for [अ]पि). Ś D8.12 दुःखितो वात्र दृश्यते; Ñ2 *जन्नपि स दुःखितः; B1.3.4 दुःखितो न च दुर्मनाः; D1.4 व्रीडा नापि न दुःखितः; D2.9 न क्लीबो नातिदुःखितः; D3 न व्रीडा नापि दुःखितः; M6 न च क्लीबो न दुर्मनाः. —After 16^ab, M6 ins.:

1484* मलिनाम्बरवेषो वा नास्रग्वी न पथि स्थितः ।

—M10 om. (hapl.?) 16^c–17. V2 om. 16^cd. —^c) M1.8 हृष्ट-. B1 पुष्टमिदं; D10.11 Cm.t समुदितं (for प्रमुदितं). Ñ2 हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे; V1 D2.9 M6 प्रहृष्टमनसः सर्वे (M6 °सो जग्मुः); V3 T1.2 G2 M3 प्रहृष्ट (M3 °ष्टं)मुदितं सर्वं; D1.3–5 प्रहृष्टो (D1.4 °ष्ट)मुदितः सर्वो. —^d) Ś1.2 D8 गंधर्व- (D8 °र्वं); Ś3 D12 गंधर्ववत्; B3.4 अगच्छत् (for बभूव). D1–5 परमाद्भुतः. Ñ2 V1 M6 गंधमाल्योपशोभिताः; B1 अन्वगच्छत्पुरं महत्.

द्रष्टुकामोऽथ निर्याणं राज्ञो जानपदो जनः ।
संप्राप्तः सोऽपि दृष्ट्वैव सह सर्वैरनुव्रतः ॥ १७

ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः ।
अगच्छन्परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥ १८

G. 7. 114. 18
B. 7. 109. 19
L. 7. 111. 19

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥

17 T4 M10 om. 17 (cf. v.l. 15 and 16 respy). —[a]) B1.3.4 च; T1 हि; M6 तु (for ऽथ). Ś D8.12 तं द्रष्टुकामा; V3 B2 D1–5.9 द्रष्टुकामाश्च. V1 D2 निर्वाणं; V2 D7.10.11 T3 G1 M3 निर्यातं (for निर्याणं). —[b]) V2 D6.7.10.11 T3 G1 रामं; B3 सर्वे (for राज्ञो). B3 जनपदो. Ś D8.12 ज(Ś3 जा)नपदाश्रितं; V1.3 D1.3–5.9 जा(V1 D9 ज)नपदा(D1.4 °द)स्तथा; V2 जानपदे जने; B3 D2 जानपदा जनाः. —[c]) Ś V1.3 B2 D1–5.8.9.12 संप्राप्तास्ते; D6.7.10.11 T3 G1 M3 यः प्राप्तः सो (for संप्राप्तः सो). —D12 lacuna from ऽपि up to [d]. Ś D8 महात्मान; Ñ2 V2 B1.2(m. also).4 [ऽ]पि संप्रेक्ष्य; B3 [ऽ]भिसंप्रेक्ष्य; D1–5.9 [ऽ]पि दृष्ट्वैनं(D5 °वं) (for ऽपि दृष्ट्वैव). M5 प्राप्तः सोपि च दृष्ट्वैव. —[d]) B1 M3 सर्वो रामम्; B3.4 पथि(B4 °था) रामम् (for सह सर्वैर्). M6 अनुव्रतं (for °व्रतः). Ś D8 ऋषयश्च तपोधनाः(Ś2.3 °नं); Ñ2 V2 G (ed.) राममेवानुया(G [ed.] °भ्यय)त्तदा; V1.3 D1–5.9 मतिं स्वर्गाय(D9 °र्गे प्र) चक्रिरे; B2 रामं स्वर्गाय दीक्षितं (m. also यथा राममनुव्रतः); D6.7.10.11 T3 G1 K (ed.) स्वर्गायानुगतो जनः(K [ed.] मुदा).

18 [b]) M6 जनाश्चान्ये सहस्रशः. —M6 om. 18[c]–l. 1 of 1485*. —[c]) Ś V3 B3 D2.3.6.7.9–12 T2–4 M3.7 आगच्छन्. Ś B2 D8.12 लक्ष्म्या (for भक्त्या). Ñ2 V1.2 B1.3.4 जग्मुः परमया लक्ष्म्या(V1 भक्त्या). —[d]) Ś1.3 D8 प्राप्यमानाः; Ś2 आप्यतः सु- (sic); B2 D12 दीप्यमानाः; D5 पृष्ठतश्च; T4 हृष्टास्तु सु-; M1 पृष्ठ ** (for पृष्ठतः सु-). G1 समुपासिताः (for सुसमाहिताः). —After 18, Ś1 ins. l. 1 only in marg.; while Ñ2 V B D1–7.9–11 S (M6 after 18[ab]) ins.:

1485* यानि भूतानि नगरे अन्तर्धानगतान्यपि ।
राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ।
यान्यपश्यंश्च काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च ।
सत्त्वानि स्वर्गगमने अनुजग्मुर्हि तान्यपि ।
नोच्छ्वसत्तदयोध्यायां सुसूक्ष्ममपि दृश्यते । [5]
तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रताः ।

[M6 om. l. 1. —(l. 1) Note hiatus between two halves. Ś1 lacuna; M10 यावद् (for यानि). V3 श्रुतानि; B2 सर्वाणि; D5 भू ** (for भूतानि). Ś1 V3 B1.4 D1.4.9 M3.5.10 अंतर्धान-; V2 स्वंत°; D6.7.10.11 T3.4 G1 [ऽ]प्यंत°; Cm.k.t as above (for अन्तर्धान-). B2 D6.7.10.11 T3.4 G1 च (for [अ]पि). —B3 om. l. 2. D1.4 repeat l. 2–4 consecutively. —(l. 2) V2 * नुगच्छंति; V3 तान्युपाजग्मुः; B2 चान्वयुः सर्वे (for तान्यनुययुः). Ñ2 B1 रामं तान्यनुगच्छंति(B1 °यांति स); M6 तं राममनुगच्छंति (for the prior half). Ñ2 V2 B1.2.4 D1–5(D1.4 both times).9 M1.6 स्वर्गद्वारम् (for स्वर्गाय सम्-). Ñ2 B1.2 M1 उपागतं; V2 उपागमन्; V3 -उपाविशन्; B4 अवस्थितं (for -उपस्थितम्). —After l. 2, B2 (marg.) ins.:

1485(A)* अहोरात्रैस्त्रिभिर्गत्वा हिमवन्तं ददर्श ह ।

—(l. 3) M3 तानि (for यानि). Ñ2 V B2.4 D1–7(D1.4 both times).9–11 T G1.3 M6 पश्यंति; B1 [अ]पश्यंत; M1 [अ]पश्यंस्तु (for [अ]पश्यंश्च). D4.11 om. (hapl.) (both times) राणि च. V2 स्थावरा जंगमानि च; M6 जंगमा स्थावराणि च (for the post. half). —(l. 4) Note hiatus between two halves. B2 reads twice. Ñ2 V1 D2.6.7.9–11 T3.4 G1 सर्वाणि (for सत्त्वानि). D10.11 राम°; T3.4 °गमनम् (for स्वर्गगमने). V2 B1.4 भूता(V2 सत्त्वा)नि प्रस्थितं स्वर्गम् (for the prior half). Ñ2 V B4 M1 ह्य(V2 B4 अ)नु(V3 अति)गच्छंति; B1 अनुयांति स्म; B2 (first time) D1–5.9 M10 मतिं कुर्वंति; D7 T1.2 G3 ह्यनुजग्मुर्हि(G3 °श्च) (for अनुजग्मुर्हि). Cm quotes अनुजग्मुः. D6.7 T3.4 G1 [अ]थ (for [अ]पि). B2 (second time) भूतानि प्रस्थितं सूक्ष्ममन्वगच्छंत तान्यपि; M6 तानि सर्वाणि सत्त्वानि अनुगच्छंति राघवं. —After l. 4, D6 ins.:

1485(B)* तृणगुल्मलतावृक्षशैललोष्टादिकं तथा ।

—(l. 5) Ñ2 V1.3 D1–5.9 नासीत्सत्त्वम्; V2 B3.4 T1.2 G3 नोच्छ्वसंतम्; B1 चकासंतम्; T3.4 नोच्छ्वासं तद्; G1.2 नोच्छ्वासितम्; M5 न च सत्तम्; M10 नासीत्तृणम् (for नोच्छ्वसत्तद्). B2 न भूतं हि तदायोध्यां (for the prior half). ❀ Cg.k: उच्छ्वसत्सप्राणमित्यर्थः ।; Ct उच्छ्वसत् । प्राणिमात्रमित्यर्थः. ❀ B2 तद्; D11 G1 स-; Cg.k.t as above (for सु-). Ñ2 V1.3 D1–5.9 अपि किंचन; D6.7 T3.4 क्वा(T3.4 ना)प्यदृश्यत; M3 अपि दृश्यते (unmetric) (for अपि दृश्यते). B1.3.4 अपि सूक्ष्ममल(B1 °वे)क्षतः (for the post. half). M6 अयोध्यायां न शोभास्ति नराणां स्वर्गकांक्षिणां. —(l. 6) B2 येपि; D6.7.10.11 T3.4 चैव (for चापि). B3 तेपि (for सर्वे). —For l. 6, Ñ2 V2 B1.3.4 M6 subst.:

1485(C)* राममेवानुयातेषु तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।

[B1.3.4 [उ]प- (for [अ]नु-). M6 -यांति स and -गतानि (for -यातेषु and -गतेषु respy.).];

while V1.3 D1–5.9 subst.; Ñ2 ins. after l. 5:

1485(D)* यद्राघवं नानुयाति स्वर्गप्रस्थानमागतम् ।

[Ñ2 V1.3 -यांतं (for -याति). D2 राघवं नानुगच्छंतं; D9 राघवं नान्वगच्छत (for the prior half). V1 आययौ; D1.4 आस्थितं (for आगतम्). V3 -द्वारमुपागतं; D2.9 -द्वारमुपस्थितं.]

१००

G. 7. 115. 1
B. 7. 110. 1
L. 7. 112. 1

अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ।
सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः ॥ १
अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ २
आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः ।
विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ३

—Thereafter Ñ2 V1.2 B M6 G (ed.) cont.:

1486* उत्सवः सुमहांस्तत्र हर्षाच्छोकप्रणाशनः ।
सत्कृतो राजसिंहेन पुत्रवत्पश्यता प्रजाः ।

[(l. 1) V1 B2 च (for सु-). M6 अमन्यतोत्सवं तत्र (for the prior half). M6 -प्रणाशनं (for -प्रणाशनः). B2 दुःखशोकविवर्जितः (for the post. half).—Ñ2 V1 om. l. 2. —(l. 2) V2 B4 सत्कृता; B1 कृतोथ; M6 सत्कृतं; G (ed.) सततं (for सत्कृतो). V2 पालितो जनः; B2 पालिता प्रजाः; M6 पालितं जगत्; G (ed.) पालिते जने.]

Colophon: V1 om. —*Sarga name*: Ś मणिप्रदानिकं; Ñ2 V2 B1.3.4 महाप्रस्थानं; V3 D1.3–5.8.9 महाप्रस्थानिकं (V3 D5 °को); B2 D2 प्रस्थानिको (D2 °कं); D12 L (ed.) महाप्रस्थ(D12 °स्था)गमनो.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V2.3 D2.4.5.8.12 om.; M4 damaged; Ñ2 B3 D9 113; B1 112; B4 115; D3 104; D6.7.10.11 T1.2 G M1–3.5.7.9.10 109; T3 114; T4 117; M6 105; M8 108. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

100

Ñ1 missing for Sarga 100 (cf. v.l. 99.1). V3 reads Sargas 97–100 after 92.8[ab]. V1 cont. the previous Sarga.

1 [a]) Ś D3.8.10–12 T3 अध्यर्धं; T4 अत्यर्ध- (for अध्यर्ध-).—[b]) Ñ2 V2 B1.4 प्रत्यङ्मुखीं प्रति; V1 D2.9 पश्चान्मुखो (D2 °खं) ययौ; V3 पुण्यामुपस्थितां; D1.3–7 T3.4 M6 °खीं प्रति (T3.4 M6 स्थितां); G1 °खे श्रितां; Cs as in text (for °खाश्रिताम्). Ś B2.3 D8.12 रामः प्रत्यङ्मु (B2.3 पश्चान्मु)-खो नदीं.—[c]) M5 पुण्यसंकाशां.—[d]) Ś D8.12 ववंदे (for ददर्श).—After 1, Ś Ñ2 V1.2 B D2.7.8.10–12 M6 G(ed.) ins.:

1487* तां नदीमनुकूलाच्च सर्वत्रानुसरन्नृपः ।
अहोरात्रैस्त्रिभिर्गत्वा हिमवन्तं ददर्श ह ।

[(l. 1) Ñ2 D7.10.11 आकुलावर्तां; V1 B1 एककूलेन; V2 (before corr., after corr. m. as in V1) आत्मनावर्तां; B2 D2 अनुकूलां च. M6 नदीं दक्षिणकूलेन (for the prior half). B1 संवृता°; D7 सर्वे चा°; M6 सर्वतो°; G (ed.) सर्वाम° (for सर्वत्रा°). D2 अपि (for नृपः).—(l. 2) B3 ज्ञात्वा; M6 यातो (for गत्वा). Ñ2 D7.10.11 आगतः सप्रजो रामस्; V1.2 B2 आगच्छत्स(V1 °स्य स; B2 °च्छत्स्व)पुरामात्यस् (for the prior half). B4 ददर्श सः; M6 समीपतः (for ददर्श ह). Ñ2 V1.2 B2 D7.10.11 तं देशं रघुनंदनः (for the post. half).]

2 [a]) B1 हि (for तु).—[b]) D2.9 M1.7 ब्रह्मलोकात्.—[d]) Ś D8.12 सिद्धैश्च सुम°; B1.3.4 मुनिभिश्च म°; D7.10.11 भूषितै (D7 °त)श्च म°.

3 V1 om. 3.—[a]) Ś B1.3.4 D8.12 आगच्छद्; D2.9 प्रययौ; D6.7 T3.4 G1 M5 आगतो; M6 आयातो; Ct as in text (for आययौ). D1–4.9 तत्र (for यत्र). D1.4 काकुत्स्थं.—[b]) B1 स्वर्गार्थं. V2 (after corr. m. as in text) B1.3.4 सुसमाहितः; M9 °पाहितः (for समुपस्थितः). D1–5 M10 स्वर्गद्वारमुपस्थि(D5 M10 °पाग)तः (D1.4 °तं).—[c]) Ñ2 V2 B1.3.4 G2 -वर- (for -शत-). V2 -कोटिभिर्.—[d]) V3 शुभ्राभिः. V3 D1–5.9 सर्वतो वृतः; T2 G1 M5 °संवृतं; M2 °संस्थितं (for अभिसंवृतः). Ś Ñ2 V2 (after corr. m. as in text) B2–4 D8.12 दिव्यै (V2 B3.4 देवै)रलुगत-स्ततः (V2 B2–4 D12 °दा).—After 3, Ś1 Ñ2 V2.3 B D1–7.9–11 S L (ed.) ins.:

1488* दीप्यते स्म तदाकाशं ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् ।

[M10 प्रदीप्तं (for दीप्यते). G1 M5 व्योम; G3 [आ]काशे. Ś1 D6.7.10.11 दिव्यतेजोवृतं व्योम; Ñ2 B दिदीपे (B2 आदीप्य) सर्वमाकाशं; V2 देवगंधर्वसंकाशं; V3 D1–5.9 T3.4 दीपयन्सर्वतो व्योम (for the prior half). B2 ज्योतिर्वृतम्. D3 रघूत्तमं (for अनुत्तमम्).]

—Then Ñ2 V2.3 B D1–7.9–11 S L (ed.) cont.; while V1 ins. l. 2 only after 3:

1489* स्वयंप्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ।
पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः ।

[(l. 1) V3 स्वयंप्रभाभिस्; D2.9 °भश्च; G (ed.) आगतैस्तैः स्व- (for स्वयंप्रभैः स्व-). Ñ2 V3 B1.3.4 महादीप्तैः; B2 दीप्तिमद्भिः; M7–9 सु°; Cm.k.t as above (for स्वतेजोभिः). V3 भवद्भिः; D1.4.5.9 T3.4 महद्भिः; D3 बहुभिः; L (ed.) सुकृतैः (for स्वर्गिभिः). B3 पुण्यकर्मिभिः; D9 स प्रतापवान्; L (ed.) पुण्यकीर्तिभिः.—(l. 2) D1.4 T1.2 G2.3 M3.5.8 पुण्यवाता. Ñ2 V D1.3–5.9 T3.4 ववुस्तत्र; B1.2 D2 प्रवांति स्म; B3.4 प्रवविरे; T2 G3 [आ]ययुश्चैव; M6 °र्दिव्या (for ववुश्चैव). V2 (after corr. as above) B1 सुखावहाः.]

पपात पुष्पवृष्टिश्च वायुमुक्ता महौघवत् ॥ ४
तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णे गन्धर्वाप्सरसंकुले ।
सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ॥ ५
ततः पितामहो वाणीमन्तरिक्षादभाषत ।
आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ ६

भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्वकां तनुम् ।
वैष्णवीं तां महातेजस्तदाकाशं सनातनम् ॥ ७

त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते ।
ऋते मायां विशालाक्ष तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥ ८ G. 7. 115. 10 B. 7. 110. 11 L. 7. 112. 10

4 ^{ab}) Ś B2 D8 अपतत्; D1.3–5 प्रापतत्; D12 आपतत् (for पपात). V3 D1.3–5 -वर्षं (for -वृष्टिश्). V1 D2.9 सपुष्पवृष्टिवर्षं च (for ^{a}). Ñ2 V2 पाप(Ñ2 om.)मुक्ता; V1.3 D2.3.5.9 वायुमुक्तं; B3.4 स्वर्गान्मुक्ता; D1.6 बलिपुष्प-; D6.7.10.11 T3.4 G1 M3.5 देवैर्मुक्ता; M6 वात° (for वायुमुक्ता). Ś B2 D8.12 समंततः; V3 महौजसं; D5 जलौघवत्; M6 महात्मनि (for महौघवत्). B1 महौघश्चापि पुष्पाणां नाकपृष्ठात्पपात ह. —After 4, M10 ins.:

1490* गगनाच्चन्द्रकोटीव दीपयन्ति दिशो दश ।
ईक्षन्ते राघवं सर्वे पुष्पवृष्ट्या च विस्मिताः ।
राक्षसानां शरीराणि तत्र पुण्ये समाविशन् ।

5 ^{a}) M1 ततस्; M10 तीर्थे (for तस्मिंस्). B4 G3 सूर्य-. Ñ2 D6.7.10.11 T3.4 G1 M3.5 °शतैः कीर्णे; M4 °शताकीर्णे. —^{b}) B1.3.4 -[अ]प्सरसायुते; T1 G2.3 M4.8.9 -[अ]प्सरसां कुले. V2 वाक्यं चाप्सरसां शुचि; D6.7 T3.4 G1 M3.5 ज्योति चाप्सरसां गणैः(M3 कुले). ❀ Cg.k.t : गन्धर्वाप्सरसंकुले गन्धर्वाप्सरःसंकुल इति यावत्. ❀ —For 5^{ab}, Ś V1.3 B2 D1–5.8.9.12 M6 subst.:

1491* गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नृत्यत्पौरैश्च संकुलम् ।

[V1.3 तस्मिंस्तूर्ये उपस्थिते; D1–5.9 तस्मिन्सूर्ये (D5 °न्स्वर्गम्; D9 °न्स्वर्गं) उपस्थिते; B3 नृत्यत्तूर्यैश्च संकुलः; M6 तस्मिंस्तूर्ये विनादिते (for the post. half).]

—^{c}) Ñ2 B2–4 G2 M10 -सलिले; B1 -पुलिने (for -सलिलं). Ś D8.12 पुण्यं (for रामः). —^{d}) Ś D8.12 स पद्भ्याम्; B पद्भ्यामेव (for पद्भ्यां सम्-). T1 पद्भ्यामेव व्यगाहत. —After 5, M6 ins.:

1492* ततः स सरयूतोये मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ।
रराज राजा विरजाः सहजेनौजसा वृतः ।

6 V3 om. 6. T3 damaged from ^{a} up to राम राम in 1494*. —^{a}) V2 B1.3.4 वाचम् (for वाणीम्). V1 D1–5.9 पितामहस्ततो(D2 °दा; D9 °था) वाक्यम्. —^{b}) Ś1.2 ह्यंतरिक्षे हि; Ś3 V2 B D8 अंतरी(Ś3 D8 ह्यंतरि)क्षेभि-(B1 °भु); V1 °रीक्षाद्; D6.7 T4 G1 अं(D7 T4 त्वं)तरिक्षे तु; D10–12 त्वं(D12 ह्यं)तरिक्षाद्; M5 °क्षेनु-(for अन्तरिक्षाद्). B3 अभाषयत्. —After 6^{ab}, G2 M10 ins.:

1493* हर्षयन्वानरान्सर्वान्राक्षसांश्चैव देवताम् ।

—^{d}) Ś Ñ2 V2 B D1.3.5–9.12 G1 M1.5.6.8.9 मानद; D4 मानदः; Ck.t as in text (for राघव). —For 6^{cd}, T3.4 subst.:

1494* राम राम महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ।

[T3 damaged for राम राम.]

7 ^{a}) V3 पितृभिः. Ñ2 V1 D1–5.9 T3.4 देवेश; V3 देवैश्च; M5 देवार्हैः; M7 देवाभः; M10 देवांशैः; Cm.k.t देवाभैः (as in text). Ś B2 D8.12 सहितः श्रीमान्; M6 सहितो देवैः (for सह देवाभैः). V2 भज प्रियां तनूं * *; B1 भजांघ्रिं पांसुलं वीर; B3.4 प्रविश स्वां तनुं वीर. —^{b}) Ś D8.12 प्रविशालं; Ñ2 V1 B2 D3.5.9 T3.4 प्रविश त्वं. D6 M6 Ct स्विकां तनुं; G (ed.) स्वकां तनूं; Cm.g स्वकां तनुं (as in text). V2 B1.3.4 भ्रातृभिः सहितस्त्रिभिः. —After 7^{ab}, Ñ2 V2 B1.3 D6.7.10.11 read 9^{cd} for the first time repeating it in its proper place. —B1–3 om. 7^{cd}. —^{c}) Ś1.2 D2.3.5.9.12 वैष्णवीं त्वं; Ś3 D1.4 °वं त्वं(D1.4 तं); V1 विष्णुत्वं वा; V2 B4 °वं हि; D7 M1 °वीं वा; D8 °वीं त्वां; M6 °वं वा; G (ed.) °वीं सु- (for वैष्णवीं तां). Ś D3.8.12 महाबाहो; D2.5.6.9 T2.4 G1.2 M1.3.5 महातेजा(M5 °राज). —G3 M8 om. (hapl.) 7^{d}–9^{c}. —^{d}) Ś D8.12 व्रजाकाशं; V2 B4 तवा°; D6.7.10.11 M3.6 यद्वा°; T1 तत्वा°; T2 M1.7 तद्वा°; G2 स्वहप्रकाशं; M10 तच्चा° (for तदाकाशं). Ñ2 V1.3 D1.3–5 यद्वान्यं(V3 सृज त्वं) मनसेप्सितं; D2 यद्वा गच्छ गुणान्वितं; D9 यद्वा स्वस्य गुणान्वितां; T3.4 G1 M5 यदा(T3 °था)कारां सनातनीं. ❀ Cv : वैष्णवीं स्वकारणभूतस्योपेन्द्रात्मकस्य विष्णोः स्थानम् ।; Cm : यद्वाकाशं सनातनमाकाशमेव प्रविश ।; Ck : वैष्णवीं तां महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयमिति प्राञ्चः पाठः ।; Ct : हे महातेजः वैष्णवीमौपेन्द्रीं यतो वा मनुष्यदेहस्तां वा प्रविश । यद्वाकाशं सनातनं. ❀

8 G3 M8 om. 8 (cf. v.l. 7). —^{a}) Ś D8.12 लोकगुरुर्; Ñ2 V B1.4 D1–5.9 °पतिर्; T3.4 °करो (for °गतिर्). D9 प्राप्तः (for देव). M1 देवलोकगतं देव. —^{b}) B3 नो त्वां; G (ed.) न हि. T3–4 M1.4.6.7.9 कश्चित् (for केचित्). M1.6 प्रजानति. Ś Ñ2 V1.3 B2 D1.3–5.8.12 G2 M10 न त्वां जानाति (D3 त्वं जानासि) कश्चन; D2 त्वां जानाति न कश्चन; D9 समानदो भ्रातृभिः सह (hypm.). —T4 repeats 8^{cd} in marg. —^{c}) D1 कृते; D2 यत्ते; M10 सुंव (for ऋते). Ś Ñ2 V3 B2 D1–5.8.12 T4 (second time) मत्तो; V2 मां त्वां; V3 मां हि; M6 महद् (for मायां). B1 ज्ञानवंतो; B4 मामृते तु; D9 देवेश प्र-; T3 G1 मायां विना; T4 (first time) मया विना; M5 मायाविनो (for ऋते मायां). Ś D8.12 विशालाक्षं; D6.7.10.11 T4 (second time) M1–3 विशालाक्षीं. —^{d}) Ñ2 V3 D2–5.9 भूतपूर्व-; V1 सर्वभूत-; V2

G. 7. 115. 0 B. 7. 110. 11 L. 7. 112. 11

त्वमचिन्त्यं महद्भूतमक्षयं सर्वसंग्रहम् ।
यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः ।
विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ १०
ततो विष्णुगतं देवं पूजयन्ति स्म देवताः ।
साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ ११
ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च याः ।
सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १२
सर्वं हृष्टं प्रमुदितं सर्वं पूर्णमनोरथम् ।
साधु साध्विति तत्सर्वं त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥ १३

यं ते पूर्वं; B1 (before corr., after m. as in B2) यस्ते हस्त-; B2–4 यस्ते (B4 °त्ते)पूर्व- (for तव पूर्व-). Ś Ñ2 V B3 D8.12 T1.2 G1 M5 -परिग्रहं; B2.3 D2.9 M1 °ग्रहः; D1.3–5 T3.4 (first time) M6 °ग्रहात् (for °ग्रहाम्). ❀ Cv : ऋते मायां मायामतिक्रम्य । मायया मोहिता न जानन्तीत्यर्थः ।; Cm : केचित्तपोबलादिभिः अतिशयितज्ञानसम्पन्ना अपि मायां ज्ञानशक्तिम् । ऋते विना । विशालाक्षीमित्यनेन तस्याः सर्वविषयता साक्षात्काररूपता चोच्यते । पूर्वपरिग्रहामित्यनेन सहजत्वमुच्यते ।; Ct : ऋते इति । मायां ज्ञानशक्तिरूपां विनान्ये न जानन्तीत्यर्थः । विशालाक्षीमित्यनेन तस्याः सर्वविषयता सूचिता । पूर्वपरिग्रहाम् । तेन सहजत्वं सूचितम् . ❀ —After 8, V1 ins.; while V2 ins. after 9ab :

1495* पवित्रं परमं चैव शाश्वतं दिव्यमव्ययम् ।
योगिनस्त्वां विजानन्ति परं ब्रह्म सनातनम् ।

[(l. 1) V2 शरीरगमनं चैव (for the prior half). —(l. 2) V2 illeg. for the post. half.]

9 G3 M8 om. 9abc (cf. v.l. 7). V1 om. (hapl. ?) 9ab. —ab) Ś D8.12 M1 तम् ; Ñ2 V2.3 B1.2.4 D6.7.10.11 G2 M9 Cm.g.t त्वाम् (for त्वम्). B3 त्वामचिंत्यं महाभूतम् (for a). T1 damaged from सं up to महा in c. Ś V3 D1–5.8.9.12 लोकसं(D1.3.4 °वि)ग्रहे(Ś2.3 V3 °हं); Ñ2 V2 B1–3 सर्ववि°; D6.7.10.11 चाजरं तथा (for सर्वसंग्रहम्). T3.4 त्वमाचिंत्यां महद्भूतामक्षय्यां चा(T4 °य्याम)जरां तथा; M6 त्वमाचिंत्यो महाभूतो ह्यक्षयः सर्वसंग्रहः.—After 9ab, V2 ins. 1495*.—Ñ2 V2 B1.3 D6.7.10.11 repeat 9cd here (cf. v.l. 7).—c) V2 (first time) यामिच्छेत. Ś Ñ2 V2 (Ñ2 V2 second time) B2 D1.2.4.5.8.9.12 T4 महावीर्य (Ś Ñ2 °र्यस् ; D5 °र्यं); Ñ2 V2 B1.3 D3.6.7.10.11 M6 (except D3 M6, all first time) °बाहो; V1 °वीर; V3 °प्राज्ञ; B1 (second time) तनूं वीर; B3.4 (second time) तनुं(B4 °नूं) देव; M1.5 °तेजास् (for महातेजस्).—d) B3 (second time) तां नूनं; D8 सा तनुः; G (ed.) तां तनूं. Ñ2 V2 B1.3(all both times).4 D6.7.10.11 (except B4 all first time) स्वकां; B2 स्विकां (for स्वयम्). Ś D8.12 प्रविवेश्यतां; D2.9 प्रविशस्व च. ❀ Cm : त्वामचिन्त्यमिति । अचिन्त्यं देशतः परिच्छेदशून्यम् । महद्भूतम् । भू प्राप्ताविति धातोरुत्पन्नेन भूतशब्देन सकलवस्तुप्राप्तत्वात्कथन(त्वकथनात् ?) वस्तुपरिच्छेदशून्यतोच्यते । अक्षयं कालपरिच्छेदशून्यं अजरं विकारशून्यम् ।; Cg : त्वामिति । सर्वसंग्रहं सर्वानुग्राहकम् । अक्षयं चाजरं तथेति च पाठः ।; Ct as in Cm. ❀

10 a) Ś B2 D8 पितामहस्य तच्छ्रुत्वा.—b) D3 विचिंत्य च. Ñ2 मतिं ततः (for महामतिः). V2 B1.3.4 M6 बुद्ध्या संचिंत्य राघवः.—For 10ab, V3 D1.2.4.5.9 subst. :

1496* पितामहस्य वचनाद्दिवं संप्रविवेश ह ।

[D5 वाक्यात्तद् (for वचनाद्). D2.9 इति (for दिवं). V3 समाविशत्स्वयं.]

—c) V3 D1.4.5 दिव्यं तद्; D2.9 तद्दिव्यं (for विवेश). G1 वैष्णवीं. B1 देहं (for तेजः). Ś B2 D3.8.12 वैष्णवं प्राविशत्तेजः.—D9 om. 10d.—d) M5 स्वशरीरं. D7 M6.9 सहानुगः; Cm as in text (for °नुजः). D3 सशरीरः स राघवः.—After 10, V1 ins. :

1497* गतः स परमं स्थानं यत्र तिष्ठन्ति *** ।

11 a) V3 D1.2.4.5.9 M1.7 विष्णुतनुं(M7 °पदं); B3.4 M6 विष्णुं गतं; D6.7.10.11 T3.4 G1 M3.5 Cm.t विष्णुमयं; M8 विष्णुगते. Ś B2 D3.8.12 शक्रं; Ñ2 V1.3 D1.2.4.5.9 देवाः; M2 तेजः (for देवं). V2 ततो विष्णुं महात्मानम् ; B1 ततोपि विष्णुमात्मानम्.—b) V3 D1.4 पूजयंतः. Ñ2 V1.3 D1.2.4.5.9 सुरोत्तमाः (Ñ2 D9 °मं); G (ed.) सुरेश्वरं (for स्म देवताः). Ś V2 B D3.8.12 पूजयां(V2 B1 उपासां)चक्रिरे सुराः.—c) V2 B1.3.4 D3 सर्वे (for चैव).—B1 om. from 11d up to the prior half of 1498*.—d) Ś D3.8 सोम- (for साग्नि-). M6 -पुरोधसः.

12 B1 om. 12 (cf. v.l. 11).—a) V3 ते (for ये). V2 B3 सिद्धा; V3 D2.9 [आ]दित्या; M6 दिष्ट्या (for दिव्या). Ś V2 B2–4 D3.8.12 मुनि-; M7 सुर- (for ऋषि-).—b) T1 damaged from याः up to तस्य in 13c. Ñ2 V2.3 B2–4 D1–5.9 तथा; V1 [ऽ]पि च; D7 T4 च ये (for च याः). Ś D3.12 नारदाद्या(Ś1 रुद्राश्चैव) महर्षयः.—cd) M4 दैत्या. M5 -मानव- (for -दानव-). M6 दैत्यदैवतदानवाः (for d). V2 नागा यक्षाः सुपर्णाश्च देवदानवपन्नगाः.

13 T1 damaged up to तस्य in c (cf. v.l. 12).—a) D10.11 G3 पुष्टं; G2 M7–9 हृष्ट- (for हृष्टं). T2 M3.10 transp. हृष्टं and प्रमुदितं.—b) D10.11 G3 सुसंपूर्ण-; M1 संप्रपूर्ण-; Cm as in text (for सर्वं पूर्ण-).—For 13ab, Ś Ñ2 V B D1–5.8.9.12 T3.4 M6 G (ed.) subst. :

1498* सर्वे प्रहृष्टमुदिताः सर्वे पूर्णमनोरथाः ।

[B1 om. up to the prior half (cf. v.l. 11). Ś D8.12 परं च; V2 T3.4 हृष्टाः प्र-; V3 B3.4 D3 प्रहृष्टा (for प्रहृष्ट-). V1 D2.9 -वदनाः. Ñ2 B2 सर्वे प्रमुदिता हृष्टाः(B2 भूताः); G (ed.)

अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह ।
एषां लोकाञ्जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १४

इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता मनस्विनः ।
भक्ता भाजयितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १५

तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः ।
लोकान्सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः ॥ १६

यच्च तिर्यग्गतं किंचिद्राममेवानुचिन्तयत् ।
प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या वै संताने तु निवत्स्यति ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ १७　　G. 7. 115. 19 B. 7. 110. 20 L. 7. 112. 20

सर्वे प्रहृष्टास्त्वरिताः (for the prior half). Ñ2 V2 B4 सुसं-; B1 ते सं-; B3 हृष्टाः (for सर्वे). D5 पूर्णा.]

—Then Ś V2 D8.12 cont.; while D3 ins. after 13:

1499* पूजयांचक्रिरे तत्र देवदेवं जनार्दनम् ।
[D3 जयं वै चक्रिरे.]

—^{c}) Ś D8 सर्वे ते; Ñ2 V3 B3 D1–5.9.12 T3.4 M6 ते सर्वे; V1 तं प्राहुस्; V2 B1.3.4 [अ]भाषंत; D10.11 G3 तैर्देवैस् (for तत्सर्वं). —^{d}) M5 -किल्बिषं (for -कल्म°). Ś Ñ2 V1.3 B2 D1–5.8.9.12 T3.4 त्रिदिवस्था बभाषिरे; V2 B4 त्रिदिवे गत-कल्मषाः; B1.3 त्रिदिवे विगतज्वराः (B3 °क्लमाः); M6 त्रिदिवं प्रशशंसिरे.

14 ^{a}) B1.3 तथा; D3 स तु (for अथ). —^{b}) B1.3 अभाषत; D4.11 उवाच (subm.) (for °च ह). —^{c}) Ś V B2.4 D2.3.5-12 T2 G2 M7.8 Ct ए(V2 ते; D6.9 ये)षां लोकं; Ñ2 B1 लोकानेषां (by transp.); B3 स्थानमेषां; M1 एषां त्वं तु; M9 एषां जले (sic) (for एषां लोकाञ्). G (ed.) एषां स्थानं तु लोकानां. —^{d}) D1 सुव्रतः. D3.5 स्वर्गं दातुं त्व (D5 स्वं दातु)मर्हसि.

15 ^{a}) G (ed.) एते. Ś B2 D1.4.5.8 M1 तु (for हि). —G3 illeg. from सर्वे up to 16^{a}. Ś मे स्नेहाद्; V1 B2 D1.2.4.5.9.12 मत्स्नेहाद्; V3 D3 मां स्नेहाद् (by transp.); M2 देहान्माम् (for स्नेहान्माम्). G2 M10 (both with hiatus) इमे सर्वे महात्मानः. —T1 damaged from ^{b} up to त्य in ^{d}. —^{b}) Ñ2 V2 (before corr. as in B4, after corr. m.) B1.3 अनुगच्छन्; V1 B4 D9 T3.4 °यांति (for अनुयाता). Ś V1.3 B2 D1.2.4.5.8.9.12 T3.4 हि(Ś V1 D8.12 च) मानवाः; D3.6.7.10 G1 M1.5 यशस्विनः; D11 तप°; Ck as in text (for मनस्विनः). M6 अनुगच्छंति देहिनः. —^{c}) G1 M3.5 भक्त्या. Ñ2 V1 B2.3 D1.2.4.9 च भजि(V1 B3 °क्ति)-तव्याश्; V3 M3 च(M3 हि) भजनीयाश्; B4 चैवानुरक्ताश्; D3.5–7.10.11 G2 M9 हि भ(G2 M9 भा)जि°; T2 हि भावि°; T3.4 G1 M5.8 सभाजि°; M1 भोजयितारश्; M6 हि तव भक्ताश् (for भाजयितव्याश्). D3 वै (for च). Ś D8.12 रक्ताश्च भक्तिमंतश्च; V2 भक्ता ये च परा नित्यं; B1 भक्ताश्च गमने शक्ताः; Ctp भक्ता हि भाषितव्या मे. —^{d}) B1 मुक्तात्मानश्; M1 त्यक्त-मानाश्. Ś B2 D1.4.5.8.12 [ऽ]थ सर्वशः; Ñ2 [ऽ]थ मत्कृते; V3 यशस्विनः; M8 न मत्कृते (for च मत्कृते). V2 त्यक्ता ** इति कृते; M4 ***** मत्कृते. ❀ Ct: भक्ता अत एव मे भजितव्या भजनीयाः. ❀

16 G3 illeg. for ^{a} (cf. v.l. 15). M4 om. 16^{ab}. —^{a}) M8 तत्कृत्वा. V1.3 D1.2.4.5.9 विष्णुगदितं; T1.2 G2 M2.3.7 वचनं तस्य; M10 भाषितं तस्य (for विष्णुवचनं). —^{b}) D4 ब्रह्म-. Ś B2 D3.8.12 वचनमब्रवीत्; Ñ2 V2 B1.3.4 वाक्यमुवाच ह; V1 (m. also as in V3) लोकपितामहः; V3 D1.2.4.5.9 M6 लोकेश्वरो(M6 °ककुद्)ब्रवीत्; G (ed.) वाक्य-मथाब्रवीत् (for लोकगुरुः प्रभुः). —After 16^{ab}, V1 ins.:

1500* सर्वलोकमयो येषां त्वं नाथो हि हृदि स्थितः ।

—^{c}) Ñ2 V2 B लोकं; V1 तस्मात् (for लोकान्). Ñ2 V1.2 B संतानकं; V3 D2.7.11 M1.7 Ct संतानकान्; D1.4 सना-तनान्; D9.10 T1.2 G M5.8.9 संतानिकान्; M6 संतापजान्; Ck सांतानिकान् (as in text). V2 B1 D2 राम (for नाम). D5 लोकाः संतानिकानां मे. —^{d}) Ñ2 यास्यंत्वेते; V1 °ति हि (unmetric); V2 सर्वमेते; V3 प्राप्स्यंतीमे; B1.3 प्रयांत्वेते; B2 D5 °स्यंत्येते; D1.4 यांत्वेते सु-; M6 वसंत्वत्र (for यास्य-न्तीमे). Ñ2 B1–3 सुदुर्जयं; V B4 D1.2.4.5.9 M6 समाहिताः (for °गताः). G (ed.) यास्यंति सुसमाहिताः. —For 16^{cd}, Ś D3.8.11 subst.; while Ñ2 B2.3 ins. after 16^{ab}:

1501* एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि सुव्रत ।

17 G3 illeg. for ^{ab}. —^{a}) G1 तिर्यग्गतिः; M2 तिर्यग्भवं. M7 जंतू (for किंचिद्). Ś V1.3 B1–3 D1–5.8.12 T3.4 M6 यश्च तिर्यग्गतोप्य(B3 °तो ह्य)त्र; Ñ2 V2 B4 तिर्यग्योनिगतो-प्यत्र; D2 यश्च प्राणिगतो यत्र; D9 ययुश्च प्राणिनोप्यत्र. —^{b}) Ñ2 B1 रामं त्वाम्; M1 धर्मं (for राममेव). Ś D8.12 [अ]नुज-गिमवान्; V1.3 B D1.3–5.9 T3.4 M6 [अ]नुचिंतयन्; V2 विचिंतयन्; D6 [अ]नुचिंतयेत् (for °यत्). D2 (with hiatus) नाम मे अनुचिंतयेत्; T3 राम रामेति चिंतयन्. —^{c}) D1.4 T4 त्यजति; D6 त्यक्त्वाति-. V1 D2.9 T3.4 वै भक्त्या (by transp.); V2 B1.3 D6.7 भक्त्या च; B2 D5 T2 M5.8 भक्तो वै; D1.4 धर्मात्मा; D10.11 G3 M4.10 भक्त्या तत्; M1 भक्तं वै (for भक्त्या वै). —^{d}) B1 स (for तु). Ñ2 V2 B3.4 M6 स संताने; D6 T1 G2 संता(G2 °ते)नेषु; D7.10.11 T2 G3 M1.5.7 संतानेषु; G1 M3 तत्संताने (for संताने तु). Ś B2 D3.8.12 स संतानेषु वत्स्यति; V1 शाश्वतं क्षणमभ्युयात्; V3 D1.2.4.5.9 T3.4 स संतानफलं(V3 T3.4 °गतिं) लभेत्. ❀ Cv: सन्ताने तु निवत्स्यतीति पाठः. ❀ —After 17^{cd}, V1 ins.:

1502* तस्मिन्कुले तु पुरुषा वानरा राक्षसास्तथा ।

—M6 om.; G2 reads ^{ef} twice. —^{e}) D10.11 सर्वैर्ब्रह्म-;

G. 7. 115. 20
B. 7. 110. 20
L. 7. 112. 21

वानराश्च स्वकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः ॥ १८
येभ्यो विनिःसृता ये ये सुरादिभ्यः सुसंभवाः ।
ऋषिभ्यो नागयक्षेभ्यस्तांस्तानेव प्रपेदिरे ॥ १९
तथोक्तवति देवेशे गोप्रतारमुपागताः ।
भेजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः ॥ २०

M1 सर्व एव. Ś D8.12 सर्वे संतानका नाम; Ñ2 * * * * न वा वासा (illeg.); V1.3 D2.3.9 T3.4 सर्वे संतान(D3 °नि)कं याता(V1 D3 नाम; T3.4 यांतु); V2 B एवं(B2 °ष) संतानके वासो(B3 राम; B4 वासं); D1.4.5 सर्वे सां(D5 सं) तानिकान्याता. —^{f}) Ś V B1.2.4 D2.3.5.8.9.12 T3.4 अनंतरं; D1.4 °रात् (for अनन्तरे). M1 ब्रह्मलोके निरंतरे. —After 17^{ef}, Ś B2 D3.8.12 ins.:

1503* निवत्स्यन्ति महात्मानो ये त्वां भक्ता जनार्दन ।

[B2 त्वद्- (for त्वां).]

—Then B2 cont.; while Ñ2 V2 B1.3.4 ins. after 17^{ef}:

1504* कीर्तिर्यावच्च रामस्य तावदेषां भविष्यति ।

[B4 कथा (for कीर्तिर्). B3 तेषां (for एषां).]

18 M3 reads 18^a–19 (including 1506*) after 23. —^{ab}) Ś2.3 D8.12 स्वका येपि; B1 वियोनित्वम्; B2 [अ]पि स्वां योनिं; B3 [ए]व सुनय; K (ed.) Ct स्विकां योनिम्; Cm as in text (for स्वकां योनिम्). Ś1 * * * श्च स्वकान्यांश्च (for ^{a}). V3 [ए]वाभिसं-; G1 M5 [ए]तत्त(M5 °द्य) था (for [ए]व तथा). Ś B2 D1–5.8.9.12 राक्षसाश्चापि संययुः (Ś D8.12 °युगे); Ñ2 B4 सहिता ऋक्षराक्षसैः; V2 B1.3 ऋक्षराक्षसजातयः; M6 ऋक्षरक्षांसि चाययुः (for ^{b}). V1 स्वां स्वां योनिं प्रवेक्ष्यंति राक्षसा वानरादयः. ❀ Cv : ययुः प्रतिपेदिर इति भविष्यति भूते निर्देशः; Cm.t : अत्र ययुः पतिपेदिर इति भूतनिर्देशस्तु(Ct : निर्देशः) भविष्यदर्थः; Ck missing. ❀ —After 18, Ñ2 V2 B1.3 ins.:

1505* तिर्यग्योनिं समुत्सृज्य यान्तु पूर्वां स्वकां तनूम् ।

[Ñ2 V2 यांति (for यान्तु). Ñ2 B3 तनुं.]

19 M3 reads 18–19 (including 1506*) after 23. V2 B1.3 transp. ^{ab} and ^{cd}. G3 M4 partly damaged for ^{a}. —^{a}) D3.5 तेभ्यो. V2 विनिष्कृता; D2.9 T1–3 G2 M1 विनिसृताः. Ñ2 B4 D6.7.10.11 T G2 M3 सर्वे; V1.3 B2 D1.3–5 ये वै; V2 B1.3 ह्येते; D2.9 ते वै (for ये ये). Ś D8.12 येस्माद्वि(D12 यस्मिन्वि)निहतास्ते वै. —^{b}) D6 स्वयंप्रभाः; D7 T3.4 M2.7 स्वसंभवाः; G1 सुसंभृताः; M4 स्वयंभुवा (sic); M5 ससंभ्रमाः (for सुसंभवाः). Ś1 Ñ2 V3 B3.4 D2.8.9.12 सुरासुर(D9 °* *)समुद्भवाः; Ś2.3 स्व स्व(Ś2 * *)योनिसमुद्भवाः; V1 B2 D1.3–5 M6 सुरा(V1 D1.4 °राः)सुरतनूद्भवाः; V2 B1 देवदानवविक्रमाः(B1 °क्रियाः); D10.11 Ck.t सुरेभ्यः सुरसंभवाः. —After 19^{ab}, Ś V1.3 B2 D T3.4 ins.; while Ñ2 ins. after 23; G1 M3 ins. after 19:

1506* आदित्यतनयश्चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम् ।

[D1.4 आदित्यमगमच्चैव; D6.7.10.11 T3.4 तेषु प्रविविशुश्चै(D10.11 °शे चै)व; G1 तेषु च प्रविशत्स्वेव; M3 विशत्सु तेषु वै स्वांशं (for the prior half). Ś2 * * मंडलं; M3 वानराधिपः (for सूर्यमण्डलम्).].

—After 19^{ab}, Ñ2 ins.:

1507* ऋषि* * * * * * * * * * प्रयान्तु वै ।

—After 19^{ab}, V2 B1.3 G (ed.) ins.:

1508* ते अयिष्यन्ति तानेव देवसिद्धर्षिचारणान् ।

[V2 * * गच्छंति (for ते अयिष्यन्ति). V2 देवर्षिसिद्धचारणान्; G (ed.) स्वर्गं देवर्षिसेविते (for the post. half).]

—^{c}) B1.3 सर्वेभ्यो (for ऋषिभ्यो). V3 ऋषयो नागयक्षांश्च. —^{d}) V2 B4 स्थानं ते च; M1 तांस्तेनैव (for तांस्तानेव). B1 स्वस्थानं प्राप्नुवंतु च; B3 तामेव प्राप्नुवंति च; M6.7 तानेवप्रतिपेदिरे. —For 19^{cd}, Ś V1 B2 D1–5.8.9.12 L (ed.) subst.; while Ñ2 subst. and reads (preceded by 1506*) after 23:

1509* ऋषीन्नागांश्च यक्षांश्च तांस्तांस्ते प्रतिपेदिरे ।

[D1–5.9 च नाग- (for नागांश्च). V1 ऋषयश्च ऋषींश्चैव (for the prior half). V1 ते सर्वे; D1.4 तान्सर्वे; D2.9 तान्सर्वान् (for तांस्तांस्ते). L (ed.) प्रपेदिरे (subm.). B2 तां तां योनिं प्रपेदिरे; D3.5 तांस्तान्सर्वान्प्रपेदिरे (for the post. half).]

—For 19^{cd}, D6.7.10.11 T3.4 subst.; while G1 M3 cont. after 1506*:

1510* पश्यतां सर्वदेवानां स्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे ।

[D6.7 T3.4 G1 स्वां मूर्तिं. G1 प्रत्युपेयिवान् (for प्रतिपेदिरे). M3 प्राप सूर्यं त्रयीतनुं (for the post. half).]

20 ^{a}) Ś2.3 राघववत्सत्र; V1.3 D6.7.10.11 G1 M4.5 तथा (V3 °तो) ब्रुवति; B3 तथोक्त° (for तथोक्तवति). Ś3 D2.4 देवेश. —^{b}) Ś3 सप्रतारम्; B1 गोप्रचा°; D1.4 नदीतीं°; T3 यो यो रामम्; T4 यो यां योनिम् (for गोप्रतारम्). Ś Ñ2 V3 B4 D2.3.9.12 T3.4 उपागमत्(Ś1 B4 D3.9 °न्); V1.2 B1.3 D1.4.5 उपागतः(V2 B1.3 °तं); B2 अवाचरन् (for °गताः). D3 तस्य ब्रह्मणः संनिधौ (unmetric); M5 गोप्रतारामुपागतां. —After 20^{ab}, V2 ins.:

1511* तानेव देवसिद्धर्षिदेवगन्धर्वचारणान् ।

—Ñ2 illeg. for ^{c}. —^{c}) M4 damaged for भेजिरे. —^{d}) Ñ2 °र्णमनोरथाः; D7 °र्णास्त्वविक्लवाः; M5 °र्णा ह्यविक्लवाः. —For 20^{cd}, Ś V B D1–5.8.9.12 T3.4 subst.:

1512* स सर्वैः सरयूं भेजे हर्षविस्फुरितेक्षणः ।

[V1.3 D1–5.9 T4 स जनः; V2 B2.3 ते सर्वे; B1.4 तत्सर्वं; T3

अवगाह्य जलं यो यः प्राणी ह्यासीत्प्रहृष्टवत् ।
मानुषं देहमुत्सृज्य विमानं सोऽध्यरोहत ॥ २१
तिर्यग्योनिगताश्चापि संप्राप्ताः सरयूजलम् ।
दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २२
गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च ।
प्राप्य तत्तोयविक्लेदं देवलोकमुपागमन् ॥ २३
देवानां यस्य या योनिर्वानरा ऋक्षराक्षसाः ।
तामेव विविशुः सर्वे देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥ २४
तथा स्वर्गगतं सर्वं कृत्वा लोकगुरुर्दिवम् ।
जगाम त्रिदशैः सार्धं हृष्टैर्हृष्टो महामतिः ॥ २५ G. 7. 115. 28 B. 7. 110. 28 L. 7. 112. 28

समनः (for स सर्वः). V2 B2 मेजुर्; B3 (sic) D2 लेभे (for भेजे). D3 -विरफारित-. B3 -[ई]क्षणाः. V1 D1.4.5.9 प(D5.9 वा)रिपूर्णमविक्लवः(V1 °वां); V2 हर्षप्राणा*न्तेजसा; V3 T3.4 °पूर्णस्त्व(V3 °र्णोत्थ)विक्लवः; B1 °पूर्णेन चेतसा; B3.4 °पूर्वमविक्लवं; D2 वारिपूर्णमिव प्लवः (for the post. half).]

21 Ñ2 reads 21^{ab} twice. —^{a}) D11 अथ गाह्य. Ś D8.12 ततः पूतः; Ñ2 (second time as in V2) B1 [अ]-भवत्पु(Ñ2 °त्प्री)तो; V1.3 B2 D2.3.5.9 T3.4 जलं(B2 ततः) सर्वे; V2 B3.4 ततो यो यो; D1.4 जनः सर्वः; D6.7 G1 M5 [आ]शु सर्वे वै; D10.11 [अ]प्सु यो यो वै; G2 M2 [आ]शु सरयूं (for जलं यो यः). —^{b}) M6 भवति (for ह्यासीत्प्र-). Ś V1.3 D T3.4 G1 M5.7 प्राणांस्त्यक्त्वा प्र(Ś D8.12 °क्त्वाति; V1 D1.3.4 °क्त्वा च; D2.9 °क्त्वाथ; M7 °जति)हृष्टवत्; Ñ2 (second time as in B4) हृष्टवत्सलिलं ततः; V2 B3.4 जले मज्ज(V2 तिष्ठ)ति हृष्टवत्; B1 G (ed.) यो यस्तत्सलिलं ततः (B1 °था); B2 विविशुर्जलमादरात्. —After 21^{ab}, V2 ins.:

1513* मानुषं देह*** ****मनोहरैः ।

—Ñ2 illeg. for ^{cd}. —^{c}) V1 स्वं स्वं देहं समुत्सृज्य; V2 देहमुत्सृज्य विमलं. —^{d}) Ś V2 B4 D8.12 अ(V2 सो)धिरोहति; V1 चाध्यरोहयत्; B1.3 चारुरोह सः (for सोऽध्यरोहत). V3 D1–7.9 T3.4 G1 M5 ते(V3 D6.7 T3 स्व)विमानान्यथा (V3 °न्युपा)रुहन्; B2 ते विमानान्यरोहयन्. ❀ Ct : अथ यो यः प्राणी तदा सरयूजलमवगाह्य हृष्टवद्धृष्ट आसीत्स मानुषं देहमुत्सृज्य विमानमध्यरोहत. ❀

22 ^{a}) V3 D1.4 -गति-; D2.9 -योनौ; D5.6 -योनिं. Ś V3 B1–3 D1.4.7.8.10–12 T3.4 -गतानां च; Ñ2 V2 B4 G2 M6.10 °श्चैव; V1 D2.3.5.9 °ता ये च(D2.9 वै) (for -गताश्चापि). —^{b}) Ś V3 B3 D8.12 सत्त्वानां; Ñ2 V2 B4 ये सत्त्वाः; V1 ये गताः; B1.3 सर्वेषां; D1.4.7.10.11 T3.4 Ct शतानि; D2.3.5 प्रविश्य; G1 M5 भूतानि (for संप्राप्ताः). Ñ2 V2 B M6 सरयूजले; V1 D6.7 T3 G1 M5 °यूं तदा; V3 D1–5.9 T4 °यूं तथा. —Ñ2 om. 22^{c}–23^{b}. —^{cd}) B2 D6 G2 M8.10 दिव्यं; T3 दिव्यां; M3 दीप्ता (for दिव्या). Ś D8.12 दिव्येन वपुषा तत्र (for ^{c}). D7 देवदीप्ता; M3 दिव्या देवा (for देवा दीप्ता). Ś B2 D8.12 भास्करस्योदयं प्रति; M6 दीप्तदेवसमाभवन् (for ^{d}). V2 B1.3.4 दिव्यं वपुः समभवद्भास्करस्येव संपदा. —For 22^{cd}, V1.3 D1–6.9 T3.4 G1 M5 subst.; while D7.10.11 Ct ins. after 22^{ab} :

1514* संप्रविश्य दिवं जग्मुः प्रभासुरवपूंषि च ।

[V1 ते प्रविश्य; D2.3.5.9 देहत्यागाद् (for संप्रविश्य). D10.11 संप्राप्य त्रिदिवं. V1 D4.10.11 तु; D6.7 ते (for च). V3 सुरतेजोविभूषिताः; D3.5 तदा रामप्रसादतः; D9 प्रभावंति वपूंषि च (for the post. half).]

23 Ñ2 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). —^{a}) D11 -तोये; M1–4.7.10 -तीरं; Ct as in text (for -तोयं). Ś V2 B D8.12 जंगमानि च(B3 सजंगमानि) सत्त्वानि(V2 before corr. °र्वाणि); V1.3 D1–5.9 T3.4 G1 M5 तथान्यानि च सत्त्वानि(T3 °र्वाणि); M6 अत्यद्भुतानि सर्वाणि. —^{b}) B1 तथैव; B2 च यानि (for चराणि). B3 तथैव स्थावराणि च. —V2 transp. 23^{cd} and 24^{ab}. —^{c}) B1 तं तोय-. Ś B2 D8.11 -विक्षेपं (for -विक्लेदं). V1 प्राप्य यत्नादनशनं; V3 D1–5.9 T2–4 G1 M5 प्राप्य तत्तोयममलं(T2 °क्लीबं; T3 °नघं); B3 तं तोयक्लेदिताः संतः; G2 त्यक्त्वा शरीरं पूर्वं तु; Ct as in text. —^{d}) V2 B1.3 स्वर्गलोकम्. T3.4 उपागताः; M6 अथागमन् (for उपागमन्). ❀ Cg : तत्तोयविक्लेदं तत्तोयसेचनम्. ❀ —After 23, Ñ2 reads. 1506* followed by 1509*; while M3 reads 18–19 (including 1506*).

24 V2 transp. 23^{cd} and 24^{ab}. —^{ab}) Ś B2 D8.12 सुराणां समयं कृत्वा; Ñ2 V2 B4 असुरा यातुधानाश्च; V3 D10.11 तस्मिन्येपि समाप(V3 °त्र समुत्प)न्नाः; B1 स्वैः स्वैश्चाभ्युत्थितैः सार्धं; B3 स्वैः स्वैरंगैः समायाताः; D1–5.9 तस्मिंस्तत्र तु(D5 च) संनादे; D6.7 K (ed.) Ct तस्मिंस्ते (K [ed.] °स्मिन्न)पि समापन्ना; T3.4 ये च तत्र समापन्ना; G (ed.) नानामुखैः समायाता (for ^{a}). D1–3.5 M3 सर्क्ष-; D4 M1.6.7.10 सर्वे-; D9 यक्ष-; M4 सह- (for ऋक्ष-). Ś V2.3 B1–3 D6–8.10–12 T3.4 G1 M5 ऋक्षवानरराक्षसाः(Ś D8.12 °राक्षसां); Ñ2 B4 वानरा राक्षसैः सह (for ^{b}). V1 ऋक्षाश्च वानराश्चैव राक्षसाश्च महाबलाः. —Ś1 om. 24^{c}–25. —^{c}) Ś2.3 V3 B2 D1–5.7–9.12 T3.4 तेपि प्र-; V1 दिवं प्र-; V2 स्वान्वै *; B1.3.4 स्वानेव; D6 स्वां योनिं (for तामेव). Ñ2 सह यानैश्च विविशुः सर्वे (hypm.); D10.11 तेपि स्वर्गं प्रविविशुः. —^{d}) G M1.5.10 देहं. B3 विक्षिप्य. V2 B1.3 तेंभसि; V3 तज्जले (for चाम्भसि). Ś2.3 B2 D8.12 भक्त्या रामस्य तज्जलं; V1 सार्धं रामस्य तत्त्वतः; D1–5.9 देहानाक्षिप्य(D9 °च्छिद्य) वै तदा(D5 तत्र वै).

25 Ś1 om. 25 (cf. v.l. 24). —^{ab}) M10 ततः (for तथा). B1 कृत्वा (for सर्वं). B4 दृष्ट्वा (for कृत्वा). B4 जनं; G2 M10 स्वयं; M3 स्वकं (for दिवम्). B1 रामं सर्वमनुत्तमं; B3 कृत्वा लोकगुरुं हरिं (for ^{b}). Ñ2 V2 G (ed.) तथा

स्वर्गगतिं कृत्वा रामः सर्वामनुत्तमां(G [ed.] °र्वैसुरोत्तमः); V1.3 B2 D1-5.8.9.12 ततः(V1 °था) स्वर्गं(D2 सभा)गताः सर्वे स्मृ(V1 न)त्वा लोकगुरुं वि(D2 प्र)भुं. —After 25^{ab}, V1.2 D2 ins. :

1515* एवं रामो महाभागो भ्रातृभ्यां सह राघवः ।

[V1 जगाम च (for एवं रामो). V1 महाबाहो and भ्रातृभिः.]; while D3.5 ins. after 25^{ab} :

1516* इदं हि वेदैः संमितं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
श्रुत्वा रामायणं सर्वं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
वासोभिर्भूषणै रत्नैः श्रुत्वा यत्नेन पूजयेत् ।
न पूजयति यो मोहात्काव्यं निरवशेषतः ।
ब्रह्महेत्यभिधीयेत सतां मार्गाद्बहिष्कृतः ।

[(l. 3) D3 [श्रं]ते च (subm.) (for यत्नेन).]

—V1.3 D1.3-5.8.12 om. 25^{cd}. —^{cd}) B1 D2 M8 त्रिदिवैः. Ñ2 V2 B1-3 संप्रहृष्टो; D2.9 हृष्टपुष्टो; M10 हृष्टो हृष्टैर् (by transp.). Ñ2 V2 B4 महायशाः; M3 परं पदं; M10 महात्मभिः (for महामतिः). T1 हृष्टो****मतिः(damaged); K(ed.) सदा हृष्टैर्दिवं महत् (for ^{d}). M6 ब्रह्मलोकं ययौ ब्रह्मा सार्धं त्रिदशपुंगवैः. —For 25, Ś2.3 subst. :

1517* तेषु स्वर्गं प्रविष्टेषु ब्रह्मलोकमगात्स्वकम् ।

[Ś3 ततः (for तेषु) and lacuna *from* प्र up to the post. half.];

while D6.7.10.11 T3.4 G1 M5 subst. for 25 :

1518* ततः समागतान्सर्वान्स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि ।
हृष्टैः प्रमुदितैर्देवैर्जगाम त्रिदिवं महत् ।

[(l. 1) T3 प्राप्य (for स्थाप्य). T4 देव° (for लोक°). D6 दिवं. —(l. 2) T3 सर्वैर् (for देवैर्). T3.4 G1 M5 स्वपदं; Ct as above (for त्रिदिवं).]

—After 25, Ñ2 V2 B1-3 M10 ins.; D5 ins. after l. 3 of 1534*; D6.7.10.11 T1.2 G2.3 ins. after 26; G1 cont. l. 1 after 1518* and l. 3-4 after l. 8 of 1530*; M1.2 ins. l. 1 after 25 and l. 2-4 after 26; M3 ins. l. 1-2 after 25 and l. 3-4 after 26; M5 cont. after l. 8 of 1530* :

1519* ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथा पुरा ।
येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
नित्यं शृण्वन्ति संहृष्टाः काव्यं रामायणं दिवि ।

[M5 om. l. 1-2. D5 om. l. 1. —(l. 1) V2 एत *** * (for ततः प्रतिष्ठितो). B1 T2 स्वर्गलोके; G2 विष्णुलोके; M1 तस्य लोके. T2 G2.3 M1.10 पुरं (for पुरा). —(l. 2) D5 तेन लोकाश्च देवाश्च (for the prior half). M1 विष्णोश्चरितमद्भुतं (for the post. half). —After l. 2, D5 ins. :

1519(A)* पूजितं तेन येनेह श्रुतं रामायणं शुभम् ।

—M1 om. l. 3-4. —(l. 3) G1 M5 एतद्देवाः; M3 सर्वे देवाः; G (ed.) ततो भूताः. D6 सत्- (for च). Ñ2 B3 ससिद्धाः सा (Ñ2 °द्धाश्चा)प्सरोगणाः; V2 B1.2 सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः (for the post. half). —(l. 4) K (ed.) संतुष्टा. Ñ2 B1-3 नित्यशः श्रावयंतीदं(B2 °ह) (for the prior half). K (ed.) दिव्यं (for काव्यं). V2 नारायणं. Ñ2 V2 B1-3 शुभं; M5 परं (for दिवि).]

—Then B1-3 G (ed.) cont.; while V2 ins. l. 1-4 only after l. 5 of 1527* :

1520* स यत्र राघवस्तत्र देवा यक्षाः सवानराः ।
ऋषयश्च महाभागा अशृण्वन्वैष्णवं स्तवम् ।
विष्णोः प्रियमिदं नित्यं पुष्कराक्षस्य धीमतः ।
शृणुयात्पुण्यवान्मर्त्यः काव्यं वाल्मीकिना कृतम् ।
य इदं शृणुयान्नित्यं नारायणपरायणः ।
विष्णुना सह नाके तु मोदते नात्र संशयः ।
य इदं सर्वदा सर्वं पुण्यं पुण्यं पठेन्नरः ।
स शुचिः स विशुद्धात्मा पुत्रवान्पशुमान्भवेत् ।

[(l. 1) B1 सपुत्रा राघवास्तत्र; B3 सपुत्रबांधवास्ते तु (for the prior half). B2 देव- (for देवा). G (ed.) सपरमर्षयः. V2 सपुत्रं राघवं ते च देवसिद्धाः सचारणाः. —(l. 2) G (ed.) यक्षाश्चैव (for ऋषयश्च). —(l. 3) V2 B2 विष्णु-. V2 दिव्यं (for नित्य). —(l. 4) V2 B1 श्राव्यंते(B1 शृण्वंति) नित्यमुष्मांते; B3 शृण्वंति नित्यं श्रुत्वा च (for the prior half). B1 वाल्मीकिभाषितं. —After l. 4, B2 ins. :

1520(A)* एतदाख्यानमव्यग्रः सभविष्योत्तरं द्विजः ।

—Thereafter, B2 cont. 1536* and then further cont. :

1520(B)* य इदं शृणुयान्नित्यं भक्त्या परमया युतः ।
अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
य इदं शृणुयान्नित्यं श्लोकार्धं श्लोकमेव वा
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

—B3 ins. after l. 4 :

1520(C)* सायं प्रातस्तथा मर्त्यः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
शृणोति श्रद्धया यस्य तस्य विष्णुः प्रसीदति ।
हिरण्यं रजतं वस्त्रं कुप्यं च तुरगान्क्षितिम् ।
दद्यात्क्रमेण काण्डेषु सद्यः सुश्रद्धयान्वितः ।

—G (ed.) om. l. 5-8. —(l. 5) B1 श्रुत्वा तु चरितं विष्णोर् (for the prior half). —(l. 6) B1 सह लोके तु; B2 स समं लोके. —(l. 7) B1 धन्यं; B2 धर्म्यं (for first पुण्यं). —(l. 8) B1 सर्वभूतेषु; B2 सर्वधर्मात्मा (for स विशुद्धात्मा). B2 अर्थवान् (for पशुमान्). B1 प्राप्नोति महतीं श्रियं (for the post. half).]

—After 1519*, M5 cont. :

1521* कृतं वाल्मीकिना पुण्यं कृतकृत्येन धीमता ।
श्रुत्वा रामायणं काव्यं किं किं न लभते नरः ।

—M5 further cont. l. 3-5 only, D5-7.10.11 T1.2 G1.3 M1-3 cont. after 1519*; V2 cont. only l. 5-6, 9-10

after 1524*; Ñ2 B4 cont. only l. 9–10 after 1527*; B1 cont. only l. 5–6 after 1529*; B3 ins. only l. 4–6 after 26^{ab} (first occurrence) and cont. l. 9–10 after 1527*; T4 cont. only l. 4–6 after 1530*; G2 cont. l. 1–3 after 1519* and ins. l. 4–6, 9–10 after 26 (second occurrence); M4.7.9 ins. only l. 4–5 after 26; M6 ins. only l. 4–6, 9–10 after 26^{ab}; M8 ins. only l. 4–5 after 26^{ab}; M10 cont. l. 1–3 after 1519* and ins. l. 4–10 (om. l. 7–8) after 26:

1522* इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् ।
रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ।
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत पादमप्यस्य यः पठेत् ।
पापान्यपि च यः कुर्यादहन्यहनि मानवः ।
पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिमुच्यते ।
वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुहिरण्यकम् ।
वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः ।
सपुत्रपौत्रो लोकेऽस्मिन्प्रेत्य चेह महीयते ।

[M1 om. l. 1.—(l. 2) D5.6 T1.2 G1 वेदसंज्ञं (T2 damaged from ज्ञं up to व in the post. half); D7 देवसंज्ञं; G2 वेदमिश्रं; G3 देव° (for वेदसमं). D10 (m.) शृणुयाच्च; M1 बुधेषु (for श्राद्धेषु).—After l. 2, T1 M3 B (ed. within brackets) K (ed., within brackets and second time ins. after 1541*) ins.:

1522(A)* गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ।;

while G2 M10 ins. after l. 2:

1522(B)* सपुत्रपौत्रः पितृभिर्वैकुण्ठं सह गच्छति ।

—D11 transp. l. 3 and l. 4.—B (ed.) K (ed.) repeats l. 3–4 (preceded by 1522(A)* and followed by l. 7–10 of 1530*) after 1541*.—After l. 3, G2 M10 ins.:

1522(C)* विद्यार्थी लभते विद्यां प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम् ।

—(l. 4) T4 M6 पापात्स परि- (for सर्वपापैः प्र-).—D5 om. (hapl.?) from the post. half up to l. 6. T1 M3.9 पदम्. M1 अर्धस्य (for अप्यस्य).—T2 damaged from यः up to the prior half of l. 5. B3 न पापं प्रभवेत्तस्य योऽस्य पादमपि स्मरेत्.—M6 reads l. 5–6 after l. 10.—(l. 5) V2 B1 चैव (for [अ]पि च). B3 बहु; T4 सदा (for च यः). G3 M2.10 पापानां निचयं. T1 G1.2 M1–5.7–10 (except M5 all with hiatus) कृत्वा; T4 कुर्वन् (for कुर्याद्). G3 प्रणश्यंति. G3 कृतानि; M5 ह्य° (for first अहनि).—(l. 6) B3 M1 पठन्; G2 M10 पठेद् (for पठति). G1 M5 पठ्यते कमपि. M1 स पापात् (by transp.); M4 पापात्सं-. M3.10 सपदि; M7 सर्वात्प्र- (for स परि-). B3 T4 सोऽपि (B3 तस्मात्) पापात्प्रमुच्यते (for the post. half). B1 पठनादेव चैवास्य सर्वपापात्प्रमुच्यते.—After l. 6, V2 ins. l. 17-39 of 1527*; while B3 ins.:

1522(D)* पठन्रामायणं चार्चं नरः स्वर्गतिमाप्नुयात् ।

—After l. 6, D5 (after the prior half of l. 4 owing to om.).7 ins.:

1522(E)* रामायणे श्रुते पश्चाद्रथं हेममयं सुधीः ।
चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं तथा क्षौमपताकया ।
रत्नैश्च विविधैर्युक्तं किङ्किणीनादनादितम् ।
संपादिते रथे सम्यग्धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छतमष्टोत्तरं सुधीः ।;

while G1 M5 ins. l. 9–10 of 1530* (followed by l. 27–29, 33–36 [G1 l. 27–33]) of 1543*.—After l. 6, M1 ins.:

1522(F)* पुत्रकामो लभेत्पुत्रं धनकामो लभेद्धनम् ।

—G1 om. l. 7–10. G3 M1–3 om. l. 7–8.—(l. 10) Ñ2 V2 B3.4 त्रिदिवे; M2 सगणः (for लोकेऽस्मिन्). T1.2 G2.3 M1.2.4.7–10 चापि; M3 स्वर्गे (for चेह). Ñ2 V2 B3.4 च मोदते (for महीयते).—For l. 7–10, M5 subst.:

1522(G)* वाचकस्यापि शक्त्या वै श्लक्ष्णं वासोयुगं वसु ।
माणिक्यं कटकं वापि भूमिं धेनुं च यत्नतः ।
तेन प्रीतो हरिर्विष्णुरात्मसायुज्यमानयेत् ।
इदं पुण्यमिदं पुण्यमित्युक्त्वा च प्रजापतिः ।
श्रावयेद्धारयेन्नित्यं यथाशक्ति नरः सदा ।
शृण्वन्रामायणं * * यः पादं पदमेव वा ।
स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ।

—Then D10 further cont.; V2 B3.4 cont. after 1538*:

1523* रामायणं गोविसर्गे मध्याह्ने वा समाहितः ।
सायाह्ने चापराह्ने च वाचयन्नावसीदति ।
गवां शतं सकलकामदुघां च यो दद-
द्दिने दिने कांस्यसुदोहनान्वितम् ।
तदाप्नुयाद्विगतभयो बहुश्रुतः
प्रकीर्तयन्दशरथपुत्रसंभवम् ।

[(l. 1) V2 च; B4 सु- (for वा).—(l. 2) V2 B4 संध्यायाम् (for सायाह्ने वा). B3 D10 वा (for च). V2 नावसीदति मानवः (for the post. half).—(l. 3) V2 B4 -शृंगिणां ददद्.—(l. 4) V2 B4 फलमिहकांस्यदोहिनां (V2 °सुदोहिनीनां).—(l. 6) V2 B4 पठेत्तु यो (for प्रकीर्तयन्). V2 -संस्तवं (for -संभवम्).—Then B4 ins. दशरथपुत्रसंभवमिति ॐ तत्सत् ॥];

—After 1522*, V2 cont. 1536*; while Ñ2 ins. an illeg. line; B1.4 D5 (first time also as in Ś).6.7.10.11 T1.2.4 G2.3 M1.2.3 (after l. 2 of 1519*).4–10 cont.; while Ś V1 B2.3 (reads twice) D1–4.8.9.12 cont. after 1525*; Ñ2 V2 ins. after l. 8 of 1527*:

G. 7. 115. 0 B. 7. 111. 1 L. 7. 112. 29 एतावदेव आख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् । | रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ २६

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

॥ समाप्तं उत्तरकाण्डम् ॥

1524* अयोध्यापि पुरी रम्या शून्या वर्षगणान्बहून् ।
ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयास्यति ।
एतदाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम् ।

[Ñ2 illeg. for the prior half. —(l. 1) B3 (second time) अयोध्या च; G2 M अथायोध्या. Ś B2 D1–4.5 (first time).6.8.9.12 T4 नगरी (for [अ]पि पुरी). V1 B3 शून्या; M5 पुण्या (for रम्या). Ś B2 D8.12 -गणानि च (B2 D12 तु); B1 -गणांस्तु या; D1.4 -शतानि तु; D2.9 -शतान्यपि; D3.5 (first time) -[अ]युतानि वै (for -गणान्बहून्). Ñ2 V2 सर्वशून्याभवत्तदा; V1 B3 बहून्वर्षगणांस्तदा (for the post. half). —B1 illeg. for l. 2. —(l. 2) Ś D1.3.4.5 (first time).8.12 T4 भविता तु कुशं (D1.4 T4 ऋषभं; D3.5 वृषभं) प्राप्य (for the prior half). Ś V1 B2.4 D1.4.8.12 T4 निवेशम्; V2 B3 (second time) आ(B3 प्र)वासम्; B3 (first time) दिव्यं सम्-; D2 निदेशम्; D3.5 (first time) विशेषम्; D9 विवेशम् (for निवासम्). Ś1 D2.4.12 -लप्स्यते; Ś2.3 D8.9 -लभ्यते; D1.3.5 (first time) -लिप्स्यते; T4 -लक्ष्यते (for -यास्यति). M5 राजधानी भविष्यति (for the post. half). —After l. 2, M2 ins.:

1524(A)* एतद्रामायणं कृत्स्नं नादरं कुरुते नरः ।
स प्रेत्य रौरवे घोरे पच्यते नात्र संशयः ।
यं यं कामयते कामं शृण्वन्रामायणं नरः ।
तं तं नियतमाप्नोति राघवस्य प्रसादतः ।

—B3 ins. l. 3 only third time after l. 8 of 1527*; B4 repeats l. 3 only after 1525*. D2.9 repeat l. 3 after 1532*. —(l. 3) Ś D1.3.4.5 (first time).8.12 M5 इदम् (for एतद्). Ñ2 V2 B3 (second and third times).4 D2.9 (B4 D2.9 second time) T4 M1.3 अग्र्यं (B3 [first time] D9 M1 °ग्रः); B1 अमृतं (for आयुष्यं). D3.5 (first time) आख्यानमायुर्यम्. —Ñ2 illeg. for the post. half. Ś D8.12 रामाख्यं सोत्तरं स्मृतं; V1 B2 शुभार्थं (B2 सौभाग्यं) सोत्तरं शुभं; V2 B3 (all times).4 (both times) D2.9 (both second time) सभविष्योत्तरं द्विजः; B1 पावनं सोत्तरं द्विजः; D1.4 संभाव्यं चोत्तरं शुभं; D3.5 (first time) इदं चैवोत्तरं शुभं (for the post. half). D2.9 (both first time) इदमायुष्यमाख्यानं शुभाख्यं चोत्तरं शुभं.]

—Then D5–7.10.11 T1.2 G2.3 M1–4.7.9.10 B (ed.) K (ed.) cont. 1539*; while T4 cont. 1531*.

—After 1522*, M3 cont. l. 7–10 of 1530* (followed by l. 29–30, 39–40, 34–35, 41 of 1543*).

—After 25, D10.11 M6 ins. an addl. colophon; G2 ins. after l. 17 of 1540*:

[*Sarga no.* (figures, words or both): 110.]

—After colophon, G3 M5 conclude with श्रीरामाय नमः.

26 G (ed.) om. 26. B3 G2 read 26 twice. —^{a}) Note hiatus between एतावदेव and आख्यानं. Ś V3 B2.3 (second time) D8.12 M2.4 एतदेव तद्; Ñ2 V2 B4 एतद्धि (V2 °द्धै) सर्वम्; V1 D1–7.9.11 T1–3 G M3.5–10 एतावदेतद्; B1 इदं पवित्रम्; M1 एतावदिदम्. Ñ2 V2 B4 M6 आख्यातं; T4 चाख्यानं (for आख्यानं). B3 (first time) रामायणमिदं काव्यं. —T2 om. 26^{bc}. —^{b}) V1 देव-; B3 (first time) बहु- (for ब्रह्म-). B2.3 (second time) -भाषितं. M6 रामस्य चरितं महत्. —After 26^{ab}, Ś B2.3 (after first occurrence) D1–5.8.9.12 ins.; V1 cont. after 1527*; V2 (after l. 6) B4 ins. after l. 8 of 1527 (B4 followed by only l. 3 second time of 1524*); T4 cont. after 1531*:

1525* रामायणं तथा श्लोकं पादं चार्धं च यः पठेत् ।
पापान्यपि सदा कुर्वन्न स पापेन लिप्यते ।

[Ś V1 transp. l. 1 and l. 2. —(l. 1) D3.4 रामायणात्. Ś3 पदं भागं; V1 पादं पदं; V2 D8.12 पदं पादं; B2–4 पादमर्धं; D2.3.9 अर्धपादं; D5 अर्धपाठं (for पादं चार्धं). B2.3 तु (for च). —(l. 2) After the prior half, V1 ins.:

1525(A)* अहन्यहनि मानवः ।
पठेदेवं पदं वापि.

V2 स पापैर्नैव लिप्यते; B2 D2.9 स पापेन न लिप्यते; B3 T4 सर्वपापैः प्रमुच्यते; B4 न हि पापैः स लिप्यते (for the post. half).]

—Then Ś V1 B2.3.4 (only l. 3 for the first time repeating it in its proper place) D1–4.5 (first time).8.9.12 cont. 1524*; while T4 further cont. after 1525*:

1526* आख्यानमेतत्पुण्यं हि पवित्रं पापनाशनम् ।

—After 26^{ab}, Ñ2 B4 ins.; V2 ins. l. 1–8 after 26^{ab}; cont. l. 9–16 after 1535* and ins. l. 17–39 after l. 6 of 1522*; B3 ins. after colophon (cf. post. colophon line); D1.4 cont. after 1531*; M1 cont. only l. 36–37 after l. 10 of 1540*:

1527* यश्चैनं शृणुयान्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पठन्नेकमपि श्लोकं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यश्चैनं शृणुयान्नित्यं शुचिर्धर्मसमाहितः ।
विष्णुनाचरितं लोके श्रुत्वा पापात्प्रमुच्यते ।
य इदं निखिलं पुण्यं धर्माख्यानं सदा मुदा ।

ब्रूयात्स तु विशुद्धात्मा पुत्रवान्पशुवान्भवेत्।
शृणुयादेकचित्तो वा नारायणपरायणः।
स हि रोगैर्महाघोरैर्विप्रमुच्येत दारुणैः।
रामायणोत्तरमिदं शृणुयाच्छ्रावयेत्तु यः।
तस्य तस्य मतिस्तेजो विस्तरं सधनं बलम्।
सुखोत्पन्नानि वर्धन्ते पुण्यानि च सुखानि च।
सर्वार्थसम्पदः सिद्धिर्भवेत्तस्य न संशयः।
रामायणं वाचयित्वा यः क्रियासु प्रवर्तते।
न तस्य दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र वा।
लोकत्रयस्य कर्तारं रामं ये शरणं गताः।
न ते पश्यन्ति निरयं जन्मना न दरिद्रताम्।
न तत्र दानवाः सन्ति न पिशाचा न राक्षसाः।
यत्र देवो गृहे विष्णुः कीर्त्यते हि सदा नरैः।
का शक्तिः सर्वलोकेषु सुचिरेणापि भाषितुम्।
रामलक्ष्मणसीतानां सर्वेषां यो गुणान्वदेत्।
यस्य जिह्वासहस्रं च सहस्रवदनश्च यः।
सोऽपि वक्तुं न शक्नोति रामस्यामितविक्रमान्।
इदं रामायणं काव्यं संपठनाद्भावनाश्रयम्।
श्रुत्वैव सर्वपापानि प्रणश्यन्ति सदा नृणाम्।
अहन्यहनि यो विद्वान्पठेद्रामायणं नरः।
न तस्यापद्भवेत्काचित्कीर्तिमांश्च भवेत्सदा।
विप्रो वेदान्तगश्च स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत्।
वैश्योऽपि धान्यधनवाञ्शूद्रः सुखमवाप्नुयात्।
शृण्वन्ति य इदं पुण्यमार्षं वाल्मीकिना कृतम्।
श्रद्दधाना जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते।
समागमं प्रवसिता लभन्ते चापि बान्धवैः।
सततं राजपुत्रेण गर्भिण्या च समाधिना।
श्रोतव्यं राज्यकामेन पुत्रार्थिन्या तथा स्त्रिया।
यश्चैकचित्तः शृणुयादिदं विष्णोः पुरातनम्।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य मोदते दिवि देववत्।
रामायणमिदं पुण्यं शृण्वतः पठतस्तथा।
प्रीयते भगवान्रामः स च विष्णुः सनातनः।
देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति कीर्तनाच्छ्रवणात्तथा।
रामायणं धारयतस्तुष्यन्ति पितरस्तथा।

[D1.4 om. l. 1–8. Ñ2 illeg. from l. 1 up to the prior half of l. 2.—(l. 1) B3 (m. also) यश्चेदं.—B4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 3.—(l. 2) V2 पठत्येकम्.—(l. 3) Ñ2 भूत्वा (for घर्मै-).—(l. 4) V2 विष्णोर्वा.—Ñ2 illeg. for the post. half.—Ñ2 mostly illeg. for l. 5.—(l. 5) V2 B3 सर्वं (for पुण्यं).—After l. 5, V2 ins. only l. 1–4 of 1520*.—(l. 6) Ñ2 illeg.; V2 ब्रूयात्सर्व-; B3 शृणुयात्सर्व- (hypm.) (for °त्स तु). Ñ2 धनवान् (for पशुवान्).—After l. 6, V2 ins. 1525*.—(l. 7) V2 एकचित्तेन.—Ñ2 illeg. from the post. half up to l. 9.—After l. 8, Ñ2 (illeg.) V2 (followed by l. 5–6, 9–10 of 1522*) ins. 1524*; while B3 ins. only l. 3 of 1524* and 1535*.—(l. 9) D1 रामायणमिदं श्रेयः (for the prior half). V2 श्रावयेत्सुनरो द्विजः; B3 D1 श्रावयेद्यो नरं द्विजं (D1 °रो द्विजान्); D4 यः पठिष्यति मानवः (for the post. half).—(l. 10) Ñ2 कीर्तिर्; D1.4 धर्मं (for second तस्य).—Ñ2 illeg. from तेजो up to l. 11. B3 तं ते (sic) (for तेजो). D1.4 साधनं (for स°).—(l. 11) D1.4 वर्ग्यं- (for सुख-). B3 वर्तंते (for वर्धन्ते).—(l. 12) V2 सर्वथा (for सर्वार्थ-). D1.4 -संपदां.—(l. 13) B3 महाकाव्यं (for वाचयित्वा).—Ñ2 illeg. from यः up to l. 15.—(l. 14) V2 D1.4 च (for वा).—(l. 15) B3 श्रवणं (for शरणं).—(l. 16) Ñ2 निलयं; D1.4 दुःखानि (for निरयं). D1.4 न जन्मनि. B3 [अ]युतैरपि (for दरिद्रताम्). Ñ2 यांति विष्णोः परं पदं (for the post. half).—After l. 16, V2 ins.:

1527(A)* न पापं प्रभवेत्तस्य योऽन्नाश्वा* ****।

—Ñ2 illeg. for l. 17–18.—(l. 17) V2 पिशाचा न च (for न पिशाचा न).—(l. 18) D1.4 देववरो (for देवो गृहे). V2 कीर्णाति. V2 B3 हि (B3 ह) सदा हृदा (for हि सदा नरैः). D1.4 कर्ता चेह सदा सदा (for the post. half).—After l. 18, D1.4 ins.:

1527(B)* रामस्य चरितं चेदं सर्वमक्लिष्टकर्मणः।

—V2 om. l. 19. D1.4 read l. 19–26 after 1527(E)*.—(l. 19) D1.4 को नरः (for का शक्तिः). B3 [अ]भि- (for [अ]पि).—(l. 20) D1.4 सह रामेण सीतायाः (for the prior half).—Ñ2 lacuna for the post. half.—(l. 21) B3 तस्य. D1.4 हि (for च). D1.4 हि (for second च). B3 लभते नात्र संशयः (for the post. half).—(l. 22) Ñ2 V2 प्राज्ञः (Ñ2 °ज्ञः) सर्षिगणानां च स तु तेषां गुणान्वदेत्; B3 प्राज्ञः ऋषिगणानां च संततिस्तस्य वर्धते; D1.4 कृत्स्नान्नारायणगुणान्स तु वक्ष्यति वा न वा.—(l. 23) D1.4 आर्षं- (for इदं). D1.4 वाक्यं.—Ñ2 illeg. from the post. half up to l. 24. Post. half hypm. V2 B3 D1.4 पठतो राघवोत्तरं (V2 °मं) (for the post. half).—(l. 24) D1.4 श्रुत्वा च सकलान्कामान्प्रयच्छंति सदा नृणां.—(l. 25) Ñ2 पुण्यकालेषु (for अहन्यहनि).—(l. 26) D1.4 [आ]पत्तस्य (by transp.). B3 तस्य नापद्भवेत्किंचित् (for the prior half). Ñ2 सर्वपूज्यो **स* (for the post. half).—After l. 26, D1.4 ins.:

1527(C)* एवमेतद्यथातत्त्वमनुतिष्ठन्समाहितः।
ख्यातिं कामांश्च मोक्षं च धर्मार्थौ च समश्नुते।
रामायणं विसर्गे च मध्याह्ने चापि भारतम्।
पुराणमपराह्णे च वाचयन्नावसीदति।
वाचकं पूजयेद्यस्तु कार्पटैर्भूषणैरपि।
विष्णुः संपूजितस्तेन कौशल्यानन्दवर्धनः।
पुस्तकं दापयेद्यस्तु सर्वालंकारभूषितम्।
श्लोके श्लोकेऽश्वमेधेन इष्टो देवो जनार्दनः।
सुवर्णं रजतं गाश्च वासांसि विविधानि च।
मणिना पूजयेद्यस्तु सदा रामस्य तुष्टये।

[Note hiatus between the two halves in l. 8.]

—D1.4 om. l. 27–28. Ñ2 illeg. from l. 27 up to वैश्योऽपि in l. 28. —(l. 27) V2 वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात्; B3 विप्रो वेदस्यांतगः स्यात् (for the prior half). —(l. 28) V2 धनधान्यश्च (for धान्यधनवान्). —(l. 29) Ñ2 illeg. for शृण्वन्ति य. D1.4 लोके ये चेदम् (for य इदं पुण्यम्). —Ñ2 illeg. mostly for l. 30. —(l. 30) D1.4 [अ]पि (for [अ]ति-). V2 कुर्वन्त्यभिभवंति ते (for the post. half). —(l. 31) Ñ2 प्रवसनैर्; V2 प्रवासात्तु; B3 बांधवैश्च; D1.4 प्रवसितैर्. Ñ2 चापि बांधवाः; B3 ते प्रवासिताः (for चापि बान्धवैः). —After l. 31, D1.4 ins.:

1527(D)* ईप्सितान्हि वरान्सर्वान्प्राप्नुवन्तीह मानवाः ।
श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्तीदं प्रयुज्यते ।
विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति तस्य वै ।
श्रुत्वा रामायणं पुण्यं पूजयेत्वस्तु वाचकम् ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विश्वे च वसवस्तथा ।
तोषिता ऋषयः सर्वे पितरश्च स्वधाशिनः ।
तेन लोकाश्च वेदाश्च वसुधा च ससागराः ।
नद्यः सरांसि सर्वाणि पुण्यान्यायतनानि च ।
पूजिताः पूजिते व्यासे सर्वे च धरणीधराः ।

—D1.4 om. l. 32–35. Ñ2 mostly illeg. for l. 32–33. —(l. 32) V2 वा (for च). V2 B3 मुनेर्वचः (for समाधिना). —(l. 33) V2 पुत्र- (for राज्य-). —Ñ2 om. l. 34–35. —(l. 36) Ñ2 transp. रामायणम् and इदं. D1.4 काव्यं; M1 सर्वं (for पुण्यं). D1.4 शृणुयात्पुरुषस्. Ñ2 V2 M1 सदा (for तथा). —Ñ2 mostly illeg. for l. 37. —(l. 37) B4 प्रीयेत. M1 सततं (for भगवान्). D1.4 M1 हि (for च). B3 पुरातनः. —After l. 37, D1.4 ins.:

1527(E)* आदिदेवो महाविष्णुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
स कर्ता जगतां स्वामी तेन सर्वमिदं ततम् ।

—D1.4 om. l. 38–39. —(l. 38) Ñ2 illeg. except देवाश्च for l. 38–39. B3 स्मरणात् (for श्रवणात्). —(l. 39) V2 B3 श्रावयतस् (for धारयतस्).]

—Then Ñ2 B3.4 cont. l. 9–10 of 1522*. —After 26^{ab}, V1 ins.:

1528* सर्वपापैः प्रमुच्येत शृणुयाद्यो हि नित्यशः ।

While B1 ins.:

1529* पठन्नायुष्य *** लभते विपुलं यशः ।

—Then cont. l. 5–6 of 1522*.

—Whereas B3 ins. l. 4–6 of 1522* after 26^{ab} (first occurrence).

After 26^{ab}, T3.4 ins.; G1 M5 ins. l. 1–8 after 26 and l. 9–10 after l. 6 of 1522*; M3 cont. only l. 7–10 after 1522*; B (ed.) K (ed.) ins. only l. 7–10 after l. 4 (second occurrence) of 1522*:

1530* हरिः सनातनो विष्णुः प्राप्तो देवैर्यथा दिवम् ।
पूजितं राघवं दिव्यं प्रापुर्भागं महात्मनः ।
यो नरः शृणुयाद्भक्त्या सदा पर्वसु पर्वसु ।
पराञ्जयते राजा यथा विष्णुर्महायशाः ।
यशश्च महदाप्नोति प्रेत्य चानन्तमश्नुते ।
श्रेयो भवति भूतानां सर्वेषां नात्र संशयः ।
यः पठेच्छृणुयान्नित्यं चरितं राघवस्य च ।
भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
चिन्तयेद्राघवं नित्यं श्रेयः प्राप्तुं य इच्छति ।
श्रावयेदिदमाख्यानं ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ।

[(l. 1) G1 M5 हरिं सर्वेश्वरं विष्णुं प्राप्तं देवैर्यथा दिवं. —(l. 2) T3 G1 M5 प्रादुर्भावं (for प्रापुर्भागं). —(l. 3) G1 M5 तत्परः (for second पर्वसु). —(l. 5) G1 M5 चानंदम्. —(l. 6) G1 M5 प्रियो (for श्रेयो). —(l. 7) G1 M5 हि; M3 इ (for च). —(l. 8) M5 नियमतो (for निष्कल्मषो). —After l. 8, G1 (l. 3–4) M5 cont. 1519*. —(l. 9) T3 यदा (for य). —(l. 10) T3 एवम् (for इदम्).]

—Then T3 cont. l. 27–41 of 1543*; T4 cont. l. 4–6 of 1522*.

—After 26^{ab}, M6 ins. l. 4–6 and l. 9–10 of 1522*; While M8 ins. l. 4–5 of 1522*.

—T3 om. 26^{cd}. —^{c}) G3 (first time) प्रख्यं (for ख्यातं). V3 आदिकाव्यमिदं सर्वं; T4 रामायणमिदं काव्यं. —^{d}) V3 T4 G2 (both times) पुरा; G3 पुण्यं (for मुख्यं). —For 26^{cd}, Ś Ñ2 (illeg.) V1 B2 D1–5.8.9 (D2.9 read twice).12 M6 subst.; T4 cont. after 1524*:

1531* कृतवान्भार्गवो धीमान्ब्रह्मा चैवाभ्यपद्यत ।

[D2.9 (both second time) स्वर्गतो (for भार्गवो). Ś2 (after corr. m. as above) आदितो ब्रह्मणो. M6 श्रीमान् (for धीमान्). T4 प्रचेतःपुत्रश्च (hypm.) V1 [अ]भ्यमन्यत; D1.2.4.9 (D2.9 [both second time]) [अ]न्वपद्यत. B2 ब्रह्मा चैवानुमन्यते; D2.9 (both first time) ब्रह्मा तच्चान्व(D2 °मर्थं)-मन्यत; D3.5 ब्रह्मैत्वयं समपद्यत; T4 M6 ब्रह्मा तदनुमन्यत(T4 °ते) (for the post. half).]

—Then D2.9 (both after first occurrence) cont.:

1532* पठेदेकं तु यः श्लोकं स वै पापात्प्रमुच्यते ।
सर्वदा पठते यस्तु ब्रह्मलोकं स गच्छति ।

[(l. 1) D9 च श्लोकं च सर्व- (for तु यः श्लोकं स वै).]

—Thereafter D2.9 repeat only l. 3 of 1524*.

—After 1531*, D1.4 cont. 1527*; while D2 (after second occurrence) cont.:

1533* इदं यः शृणुयान्नित्यं धर्मज्ञो धर्मवत्सरः ।
धर्मार्जितं धर्मधर्मे नियोज्य त्रिदिवं व्रजेत् ।
आनृशंस्यं प्रियं शौर्यमृजुतामार्जवां गतिम् ।
प्राप्नोति हि नरः सम्यग्रामस्य चरिते कृते ।

—Whereas D3.5 (only l. 1–3) cont.:

1534* श्रुत्वा रामायणं पुण्यं पूजयेद्यस्तु भक्तितः।
हरिर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विश्वे च वसवस्तथा।
पूजिता ऋषयः सर्वे पितरश्च सहाश्विभिः।
तेन लोकाश्च देवाश्च त्रैलोक्यं सचराचरम्।
पूजितं तेन येनेह श्रुतं रामायणं शुभम्।
इति श्रीरामचरितं श्रुतं सर्वार्थसिद्धिदम्।
शृणुयाच्छृणुयान्मर्त्यः स कृतार्थो न संशयः।
रामायणं महापुण्यं यः शृणोति नरः सदा।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं तस्यौ तत्त्रितयं स्थिरम्।

[After l. 3, D5 ins. 1519*. D3 reads l. 8–9 in marg.]

—For 26^{cd}, V2 M5 subst.; B3 cont. after 1524* (repeated consecutively); B4 cont. after l. 3 (first occurrence) of 1524*:

1535* वाल्मीकिः कृतवान्सर्वं ब्रह्मणोऽनुमते प्रभुः।

[M5 श्रीमांस् (for सर्वं) and तद्ब्रह्माप्यनुमन्यत (for the post. half).]

—Then V2 cont. l. 9–16 of 1527*; while M5 cont. only l. 41 (followed by 1544*) of 1543*.

—For 26^{cd}, B1.3 (both times).4 subst.; V1 cont. after 1531*; V2 cont. after 1522*; B2 cont. after 1520(A)* (first occurrence):

1536* चक्रे प्रचेतसः पुत्रो वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः।

[V2 कृतवान् (hypm.); B3 (first time) वाक्यं (for चक्रे). B1.3 (first time) भगवान्हरिः; B2 भगवानृषिः; B3 (second time, *sup. lin.* also as above) मुनिसत्तमः. V1 भगवान्वाल्मीकिऋषिः (for the post. half).]

—Thereafter, V1 further cont.:

1537* यस्येदं लिखितं गेहे सदा तिष्ठति पूजितम्।
तस्य नारायणो देवः सुखं तिष्ठति नित्यदा।
यश्चैत*** भक्त्या नैरन्तर्येण मानवाः।
तेन वेदाः पुराणानि सर्वे शास्त्रार्थसंग्रहाः।
प्राप्ताः स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागाः सिन्धुसागरे।
देवागारे कुरुक्षेत्रे रावणस्य(?) विशेषतः।
विप्रो वै ग्रहणे चैव यत्फलं जपतो भवेत्।
तत्फलं द्विगुणं तस्य संयतात्मा शृणोति यः।
श्रुत्वा तु पूजयेद्देवं यथाध्यानं यथाविधिः।
चतु*नं परं ब्रह्म रामचन्द्राभिधं मुदा।
भ्रातृभिर्भरताद्यैश्च प्रकृत्या सीतया युतम्।
संपूज्य विधिवद्भक्त्या नानाविभवमङ्गलैः।
गोभूहिरण्यवासोभिर्नानालंकारमण्डनैः।
वाल्मीकिं काव्यकर्तारं संपूज्य श्रद्धयान्वितम्।
सद्विद्यं सत्कुलं शान्तं पुराणज्ञं द्विजोत्तमम्।
गोभूहिरण्यवस्त्रैश्च यथालाभेन ***।
एवं कृते तु यत्पुण्यं तच्छक्यं न मयेरितुम्।
अपि वर्षसहस्राणि *गमत तु रोदितम्।
इहैव तु सुखी भूत्वा निरातङ्को गतज्वरः।
ततोऽवसाने धर्मा* प्राप्नुयाद्वै परं पदम्।
एतच्च *र्षमध्ये तु पठेदपि कदाचन।
न पठेत्तु * मध्ये तु देवदेवेषु नो पठेत्।
ये च धर्मध्वजा राजन्देवद्विजपरायणाः।
तेषां सिध्यै अहरहः पठनीयो द्विजातिना।
वाल्मीकेर्व(द)नारविन्दगलितं हृद्यं परं पावनं।
पथ्यं वागमृतं परं प्रतिदिनं ये श्रोत्रपात्रे नराः।
**सच्चरितं चराचरगुरो रामायणं सर्वदा
तस्य श्रीर्भवने भवत्यविचला नश्यन्ति चारातयः।
वाल्मीकिवक्त्राब्जविनिर्गतं ये
शृण्वन्ति रामायणमेव नित्यम्।
ते विष्णुलोके सततं वसन्ति
भुक्त्वा तु भोगानखिलानवद्यान्।

—After 1536*, V2 B3 (after second occurrence).4 cont.:

1538* एवमेतद्यथावृत्तमनुतिष्ठन्समाहितः।
कीर्तिं ख्यातिं च सौख्यं च धर्माथौं स समश्नुते।

[(l. 1) B3 यथार्थं त्वम् (for °वृत्तम्). —(l. 2) V2 ख्यातिं कीर्तिं (by transp.). V2 B3 च (for स).]

—Thereafter V2 B3.4 cont. 1523*. —For 26^{cd}, M8 subst.; while D5–7.10.11 T1.3 G2.3 M1–4.7.9.10 B (ed.) K (ed.) cont. after 1524*:

1539* व्यधात्प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत।

[V2 B3.4 D5–7.10.11 T1.2 G2 M2.4.7–10 कृतवान् (hypm.); M1.3 कृत्वा (for व्यधात्). M7 प्राचेतसः. M8 ह्यन्वपद्यत; M8 [अ]प्यनुमन्यत.]

—Then G2 M1 (only l. 1–10 [om. l. 3 and 6]) further cont.:

1540* आदिकाव्यमिदं श्राव्यं व्यक्तं वाल्मीकिना कृतम्।
यः शृणोति पठेद्वा स पापात्सपदि मुच्यते।
मुक्तिकामो लभेन्मुक्तिं धनकामो धनं लभेत्।
लभते पतिकामा च पतिं कन्या मनोहरम्।
प्रवासिनोऽपि च तथा लभन्ते ज्ञातिबान्धवान्।
यं यं कामयते मर्त्यस्तं तं काममवाप्नुयात्।
कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं
यशश्च मुख्यं सुखवृद्धिकामैः।
श्रुत्वा वरं काव्यमिदं महार्थं
प्राप्नोति विष्णोः पदमव्ययं तत्।
आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं
सौभ्रातृदं बुद्धिकरं शिवं च।
श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भि-
राख्यानमुख्यं सुखवृद्धिकामैः।
देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा।
भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम्।

लेखयन्ति नरास्तेषां ये च वासस्त्रिविष्टपे ।
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ।
प्रव्याहरत विश्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ।
शृण्वन्रामायणं पुण्यं पाठकं यस्तु पूजयेत् ।
ग्रामैर्वस्त्रैस्तथा यानैर्भूषणैः स्रग्भिरेव च ।
स याति परमं स्थानं यत्रासौ तिष्ठते हरिः ।
तं तु पूज्यमवज्ञाय वाचकं यस्तु दुर्मतिः ।
मूको भवति जन्मानि सप्त सप्त च सप्त च ।
पुत्रकामश्च पुत्रान्वै धनकामो धनं लभेत् ।
भक्त्या रामायणं श्रुत्वा अक्षयं सुखमश्नुते ।
ये चेह विपुलां कीर्तिं प्रार्थयन्ति मनीषिणः ।
राममेव च वक्तारं जानीयुर्मत्सरं विना ।
त्यक्त्वासूयां तु ये शश्वत्तद्रामायणमुत्तमम् ।
मनोरथाः फलन्त्येव तेषामिव यथा तथा ।

[(l. 1) M_1 काव्यं पुरा (for श्राव्यं व्यक्तं). —(l. 2) M_1 [अ]पि (for स). M_1 स पापात्परि-. —(l. 4) M_1 पतिकामा पतिं कन्या लभते तं मनोरमं (cf. l. 8 of 1542*). —(l. 5) M_1 चापि (for ज्ञाति-). —(l. 7) M_1 -संचयं (for second -वृद्धिं). —(l. 8) M_1 वयश्च. M_1 सुखमुत्तमं च (for °वृद्धिकामैः). —(l. 9) M_1 महत्- (for वरं). —(l. 10) M_1 प्राप्नोति सर्वामपि चार्थसिद्धिं. —After l. 17, G_2 reads col. Note hiatus between the two halves in l. 26.]

—After 1539*, B (ed., within brackets) K (ed.) further cont.:

1541* अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयायुतस्य च ।
लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य मानवः ।
प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि ।
गतानि तेन लोकेऽस्मिन्येन रामायणं श्रुतम् ।
हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति ।
यश्च रामायणं लोके शृणोति सदृशावुभौ ।
सम्यक्श्रद्धासमायुक्तः शृणुते राघवीं कथाम् ।
सर्वपापात्प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ।
यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं तनुम् ।
पुत्रदाराश्च वर्धन्ते संपदः संततिस्तथा ।
सत्यमेतद्विदित्वा तु श्रोतव्यं नियतात्मभिः ।

—Then B (ed., within brackets) K (ed.) cont. 1522(A)* and repeat l. 3-4 of 1522*; l. 7-10 of 1530*; l. 29-30, 39-40, 34-35, 41 of 1543*. —After 26, V_3 ins.:

1542* यः पठेत्स सभामध्ये नरः पापात्प्रमुच्यते ।
इदं पुराणमाख्यानं राज्ञां च विजयावहम् ।
नियतं नियते ** वाल्मीकेन महात्मना ।
यः पठेत्स सभामध्ये नरः पापात्प्रमुच्यते ।
एवमेतत्पुरा** *** शुभसंभवः ।
सर्वार्थसिद्धो भवति य इमां शृणुयात्कथाम् ।
धनकामो धनान्येव पुत्रान्पुत्रेच्छया लभेत् ।
लभते पतिकामापि पतिं कन्या मनोरमम् ।
समागमः **तानां लभते चैव बान्धवैः ।
राघवेणेव कौशल्या स्वसुता(?) लक्ष्मणेन च ।
भरतेन च कैकेयी सुमित्रा प्रियवादिनी ।
समागता महाभागे सीता चापि यशस्विनी ।
श्रुत्वा रामायणं काव्यं प्राप्नोति प्रियसंगमम् ।
शृण्वतः पठतश्चैव सर्वपापं प्रणश्यति ।
महीं हि म्रियते राजा शत्रुं चापि निकृन्तति ।
श्रुत्वा रामायणं पुण्यं वीर्यमस्य वराप्नुयात् ।
इदं सुविजयं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
वेदवेत्ता भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यमश्नुते ।
धनं धान्यं तथा वैश्यः शूद्रः शुद्धिमवाप्नुयात् ।;

while $D_{6.7.10.11}$ $T_{1,2}$ $G_{2.3}$ ins. 1519*.

—After 26, T_4 ins.; T_3 cont. only l. 27-41 after 1530*; G_1 (only l. 27-33) M_5 ins. l. 27-29, 33-36 (preceded by l. 9-10 of 1530*) after l. 6 of 1522* and M_5 cont. l. 41 after 1535*; M_3 cont. l. 29-30, 39-40, 34-35, 41 (preceded by l. 7-10 of 1530*) after 1522*; B (ed., within brackets) K (ed.) cont. l. 29-30, 39-40, 34-35, 41 after 1530*:

1543* शृण्वन्रामायणं पुण्यं वाचकं यस्तु पूजयेत् ।
ग्रामैर्वस्त्रैस्तथा चान्यैर्हिरण्यैः स्रग्विलेपनैः ।
स याति परमं स्थानं यत्रासौ तिष्ठते हरिः ।
तं तु पूज्यमवज्ञाय वाचकं यस्तु दुर्मतिः ।
मूको भवति जन्मानि सप्त चैव स मानवः ।
रामायणे समाप्ते तु रामं संपूज्य यत्नतः ।
वाचकस्यापि शक्त्या वै श्लक्ष्णवासोयुगं ददौ ।
माणिक्यं हाटकं चापि भूमिं गां च प्रयत्नतः ।
तेन प्रीतो हरिर्विष्णुरात्मसायुज्यमानयेत् ।
इदं पुण्यमिदं पुण्यमित्युक्त्वा च प्रजापतिः ।
रामायणमिदं काव्यं शृण्वतः पठतस्तथा ।
पुण्यतीर्थानि सर्वाणि सेवितानि न संशयः ।
प्रीयते भगवान्रामः स हि विष्णुः सनातनः ।
श्रुत्वा रामायणं पुण्यं पूजयेद्यस्तु वाचकम् ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
नदाश्च सागरा नद्यः सरांसि च ह्रदास्तथा ।
पुण्यतीर्थानि दिव्यानि पुण्यान्यायतनानि च ।
पूजितानि न संदेह एवमाह पितामहः ।
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यातं तन्महर्षिणा ।
यः शृणोति परं तस्मै पदं तस्मै ददाति वै ।
कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं
स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं यशः ।
श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं
प्राप्नोति सर्वं भुवि चार्थसिद्धिम् ।
न तत्र दानवाः सन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।

यत्र देवपतिर्विष्णुः कीर्त्यते च सदानघः ।
अवश्यं गर्भिणी श्रुत्वा रामस्य चरितं शुभम् ।
ध्रुवं पुत्रं जनयते देवदेवस्य कीर्तनात् ।
यस्त्विदं रघुनाथस्य चरितं सकलं पठेत् ।
स वैष्णवं महालोकं गतो वै नात्र संशयः ।
रामायणस्य श्रवणे तुष्यन्ति पितरः सदा ।
रामायणे च यच्छ्लोकं पादं वाथार्धमेव वा ।
श्रुत्वा पापानि धुन्वन्ति भ्रूणहादीनि मानवाः ।
चतुर्वर्गप्रदं नित्यं चरितं राघवस्य च ।
तस्माद्यत्नवता नित्यं श्रोतव्यं नात्र संशयः ।
रामायणे समाप्ते तु रामं संपूज्य शक्तितः ।
वक्तुर्द्विजस्य देयं वै स्वर्णरत्नादि शक्तितः ।
तेन प्रीतो हरिर्विष्णुरात्मसायुज्यमानयेत् ।
पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ।
प्रपितामहपिता चैव विष्णुं यान्ति न संशयः ।
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यातं भद्रमस्तु वः ।

[(l. 30) G_1 M_3 सोसुक्षये विष्णुलोकं (for the prior half). M_3 K (ed.) गच्छत्येष(K [ed.]°व) न (for गतो वै नात्र). —(l. 31) G_1 तथा (for सदा). —(l. 32) T_3 ये (for यच्). T_3 पदार्धम्. G_1 रामायणस्य यः श्लोकमथवार्धं च यः पठेत्. —(l. 33) G_1 M_5 पापान्यपि तथा कृत्वा (for the prior half). G_1 M_5 मानवः. —After l. 33, M_5 ins.:

1543(A)* तानि सर्वाणि नश्यन्ति पठतोऽप्यस्य शृण्वतः ।
पापान्यपि तथा कुर्वन्स हि पापैः प्रमुच्यते ।

—(l. 34) M_3 तु (for च). —M_5 om. l. 35. —(l. 35) M_3 परमं सदा (for नात्र संशयः). —After l. 35, M_3 ins.:

1543(B)* शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा ।
स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ।

—(l. 36) T_3 M_5 यत्नतः (for शक्तितः). —(l. 37) T_4 देवैस्तु (for देयं वै). —T_3 om. l. 39–40. —(l. 39) M_3 तस्य (for चैव). M_3 तथैव प्रपितामहः (for the post. half). —(l. 40) The prior half hypm. M_3 तत्पिता तत्पिता (for प्रपितामह°). M_3 सनातनं (for न संशयः). —(l. 41) M_3 आख्यानं.]

—Thereafter $M_{3.5}$ further cont.:

1544* प्रत्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ।

—After 26 (second occurrence), G_2 ins. l. 4–6 and l. 9–10 of 1522*; while M_{1-3} ins. l. 2–4 (M_3 l. 3–4) of 1519*; whereas $M_{4.7.9}$ ins. l. 4–5 of 1522*; M_{10} ins. l. 4–10 of 1522*.

Colophon. V_3 om.; $\tilde{N}_2$ illeg.; G_1 reads after 24. —*Sarga name*: Ś $V_{1.2}$ B_3 $D_{2.3.5-12}$ M_9 स्वर्गारोहणं(D_9 °हिणीकं); B_1 महाप्रस्थानगमनः; B_2 श्रीरामादिस्वर्गः; B_4 दिवावरोहणः; T_4 श्रीनारदवाक्ये; M_8 संकीर्णप्रकरणे सर्वेषामयोध्यावासिनां स्वर्गारोहणवर्णनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś V_3 B_4 $D_{2.4.8.12}$ om.; V_1 88; B_1 113; B_3 T_4 118; D_{5-7} $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1-4.7.9.10}$ 110; D_3 T_3 105; D_9 114; $D_{10.11}$ G_2 M_5 111; M_6 106; M_8 109. —After colophon, $Ś_1$ ins.:

समाप्तोऽयमुत्तरकाण्डः । समाप्तमिदं रामायणं नाम महाकाव्यम् ॥;

—$Ś_{2.3}$ ins.:

समाप्तमिदं रामायणं नाम महाकाव्यम् । श्रीरामचन्द्राय नमो ($Ś_3$ °न्द्राय सलक्ष्मणाय)नमः ॥

ॐ आदर्शदोषादतिविभ्रमाद्वा
यदप्यशुद्धं लिखितं मयात्र ।
तदत्र प्राज्ञैः परिशोधनीयं
दोषो न देयो मम लेखकस्य ।

—$Ś_2$ cont.:

ॐ श्रीशुभसंवत् । ५८ श्रा० सुदि नवम्यां बुधे ॥

सुहृदवनिमण्डले कुशिकनन्दनो गाधिराट्
नरेन्द्रमुकुटोल्लसन्मणिविचित्रपादासनः ।
यमाद्यपुरुषं श्रितं विविधकान्तिशाखाशतैः
प्रपूजितमगात्प्रथां गुणगणैः कुलं कौशिकम् ॥ १ ॥
काले तत्राजनि मुनिजनैः कीर्तनीयप्रभावः
शाखामूलं गुणगणनिधिर्बालको बालभावात् ।
आरभ्याराधितशिवपदप्राप्तपुण्यप्रकर्षो
योगाल्लोकान्मुनिजनशताग्रामसंन्यस्तभारः ॥ २ ॥
रामात्मजः साहिधरामसंज्ञो ।
लक्ष्मीसमाराधनधीरधीमान् ।
संप्राप्य पुत्रं स्वगुणानुरूपं
कृतेष्टदेवाख्यमगात्स्वलोकम् ॥ ३ ॥
प्राप्य स्मृतिख्यातिमतिप्रभाभि-
र्युक्तं सुपुत्रं समगाद्दिवं सः ।
जयाभिधो लोकजयाभिकामो
वैद्याधरः सोऽपि जगाम लोकम् ॥ ४ ॥
तस्यात्मजः पितृगुणैरनूनः
सुरूपकैर्वाच्यसमान ॐ संज्ञा ।
यस्यास्ति पत्नी स्वगुणानुरूपा
दयाभिधाना गृहधर्मदक्षा ॥ ५ ॥
अन्योन्यसंवीक्षणजातहर्षा-
त्पिण्डीभवत्प्रेमरसप्रसूतिः ।
तयोस्तनूजो द्विजदेवभक्तः
सद्वंशमुक्तामणितां गतोऽस्ति ॥ ६ ॥
श्रीधैर्यमान्यादिगुणव्रजेन
बलद्वयस्थानविराजितेन ।
यस्याङ्कुरो गाधिसुतं जनानां
संस्मारयन्भाति स्ववंशमूलम् ॥ ७ ॥
तपोरतेः पात्रसमानदृष्टे-
रस्य व्रतक्षामतनोः स्म खेटः ।
बद्धस्थितो वेश्मनि देवराजो
शच्येकवेणी व्रतिनी विभाति ॥ ८ ॥

तं प्राप्य भर्तारमुदारकीर्तिं
    पतिव्रता पुष्पलतासनामा ।
असूत पुत्रौ सुनयौ क्रमेण
    द्यौः पुष्पवन्ताविव लोकनेत्रे ॥ ९ ॥
यौ ताततुल्यौ तनुतः प्रमोदं
    यज्ञक्रियाबद्धधृतेः स्म धीरौ ।
पुत्रौ गुणज्ञौ धुरि सज्जनानां
    तावेव नारायणनीलकण्ठौ ॥ १० ॥
श्रीशंकरोऽसौ गिरिशप्रसादा-
    द्रसेन जायात्मजसेव्यमानः ।
आरोग्यमैश्वर्यमभिप्रपन्नो
    जीवन्सदा कल्पक्षयेऽपि भूयात् ॥ ११ ॥
तेन * * कृतिनेदं धर्मवृद्धिमभीप्सता ।
रामायणं महाकाव्यं रामाय प्रतिपादितम् ॥ १२ ॥

Ś3 cont. :

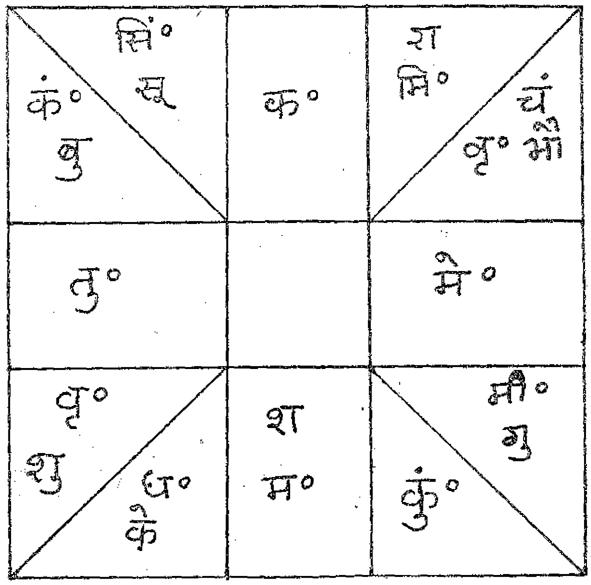
ॐ माता रामो मत्पिता रामचन्द्रः । संवत् ४२ ज्ये० सुदि दशम्यां रवौ ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥ श्रीरामसीताभ्यां नमः ॥

Then ins. (one additional page *sec. m.*) :

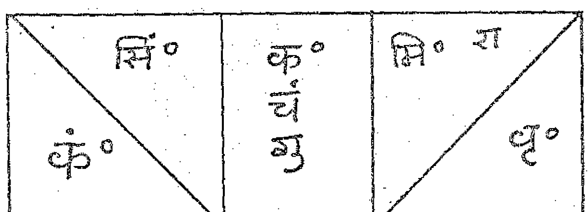
ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ श्री सूत उवाच ॥

ॐ कदाचिन्नारदो योगी परानुग्रहवाञ्छया ।
पर्यटन्सकलाँल्लोकान्मर्त्यलोकमुपागतः ।
तत्र दृष्ट्वा मूर्तिमद्भिः छन्दोभिः परिवारितम् ।
बालार्कप्रभया सम्यग्भासयन्तं सभागृहम् ।
मार्कण्डेयादिमुनिभिः स्तूयमानं मुहुर्मुहुः ।
सर्वार्थगोद*जानं सरस्वत्या समन्वितम् ।
चतुर्मुखं जगन्नाथं भक्ताभीष्टफलप्रदम् ।
प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या तुष्टाव मुनिपुंगवः ।
प्रसन्नस्तु मुनिं प्राह स्वयंभूर्वै ध्रुवोत्तमम् ।
किं प्रष्टुकामस्त्वमसि तद्वदिष्यामि ते मुने ।
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य मुनिर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।
त्वत्तः श्रुतं मया पूर्वं सर्वमेव शुभाशुभम् ।
इदानीमेकमेवास्ति श्रोतव्यं सुरसत्तम ।
तद्रहस्यमपि ब्रूहि यदि तेऽनुग्रहो मयि ।
प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः ।
दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराङ्मुखाः ।
परापवादनिरताः परद्रव्या[m. gloss °धने]भिलाषिणः ।
परस्त्रीसक्तमनसः परहिंसापरायणाः ।
देहात्मदृष्टयो मूर्खा नास्तिकाः पशुबुद्धयः ।
मातापितृकृतद्वेषाः स्त्रीदेवाः कामकिंकराः ।
विप्रा लोभग्रहग्रस्ता वेदविक्रयजीविनः ।
धनार्जनार्थमभ्यस्तविद्या मदविमोहिताः ।
त्यक्तस्वजातिकर्माणः प्रायशः परवञ्चकाः ।
क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः स्वधर्मत्यागशीलिनः ।
तद्वच्छूद्राश्च ये केचिद्ब्राह्मणाचारतत्पराः ।
स्त्रियश्च प्रायशो भ्रष्टा भर्तृवञ्चननिर्भयाः ।
श्वशुरद्रोहकारिण्यो भविष्यन्ति न संशयः ।
एतेषां नष्ट** ********* । (lacuna)

ॐ नमः कृष्णाय ॥
प्राग्ग्रे कर्कटे चैव सिंहे सूर्यो बुधाङ्गना ।
पञ्चमे वृश्चिके शुक्रो मीने जीवः स्वधर्मजः ।
आयस्थाने वृषे चन्द्रस्तथैव च महीसुतः ।
रिपुस्थाने तथा केतुर्द्वादशे राहुरेव च ।
सप्तमे मकरे सौरः श्रीकृष्णस्य च जातकम् ।

ॐ नमः रामचन्द्राय ॥
ॐ कर्कटे जीवचन्द्रौ च तुले सौरश्च केन्द्रगः ।
जायाधाम्नि गृहे भौमो मीने शुक्रो बुधस्तथा ।
मेषे सूर्यः कर्मधाम्नि द्वादशे राहुरेव च ।
रिपुस्थाने तथा केतू रामचन्द्रस्य जातकम् ।

—V1 ins. :

समाप्तं चेदं श्रीमद्रामायणाख्यं महाकाव्यम् । शुभमस्तु । श्रीरस्तु लेखकपाठकयोः ॥ संवत् १८०५ श्री १६७० आषाढकृष्ण-

नवम्यां बुधे च श्री श्री धीमान् अजावराजस्य श्रवणार्थं श्रीमातुरसं श्रीराजीवशर्मणा लिखितैषा पुस्तकी पुटकिनीनगरे मो**पुरग्रामे ॥
श्रीः श्रीः श्रीससीतारामलक्ष्मणाभ्यां नमः ।

—V_2 ins. (cf. 6.21–27 and 1162*):

इति रामायणं संपूर्णम् ॥
क्षयं नाभ्येति सुभृशं तृप्तिं चोपैत्यनुत्तमाम् ।
तन्मुने मां महाघोरात्कृच्छ्रादस्माद्विमोचय ।
अन्यथा मे गतिर्नास्ति त्वामृते द्विजपुंगव ।
इदमाभरणं दिव्यं तारणार्थं ममोद्यतम् ।
प्रतिगृह्णीष्व विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
इमागारः सुवर्णं च धनं वस्त्राणि चोत्तमम् ।
ब्रह्मर्षे भक्ष्यभोज्यं च ददाम्याभरणानि च ।
सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुंगव ।
तारणे भगवन्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
तस्य हि स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ।
तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ।
मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ।
मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेः स त्वनश्यत ।
प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा ।
हृष्टः प्रमुदितो राम जगाम त्रिदिवं पुनः ।
तेनेदं शक्रतुल्येन दत्तमाभरणं मम ।
तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
एतद्धि तच्छक्रनिभेन तेन
तस्मिन्निमित्ते मम दत्तमासीत् ।
विभूषणं भूषितमात्मजैर्गुणै-
र्दत्तं मया धारय निर्विशङ्कः ।

इत्युत्तरकाण्डे श्वेतोपाख्यानम् ॥

अथ उत्तरकाण्डे	नर्मदावगाहः
ऋषिसमागमः	रावणग्रहणं
विश्रवोत्पत्तिः	रावणमोक्षः
वैश्रवणवरप्रदानं	वालिरावणसख्यं
सुकेशवरप्रदानं	नारदसमागमः
राक्षसोत्पत्तिः	यमपराजयः
राक्षसनिर्याणं	रसातलविजयः
मालिवधः	बलिदर्शनं
प्रहेत्याख्यानं	मान्धातृयुद्धं
रावणोत्पत्तिः	महासुरं
रावणवरदानं	महापुरुषदर्शनं
लङ्काप्रवेशः	स्त्रीपरिवेदनं
इन्द्रजिज्जन्म	मधुपुरगमनं
धनदं प्रति यात्रा	नलकूबरशापः
कैलाशयुद्धः(°द्धम्)	सुमालीवधः
वैश्रवणपराजयः	इन्द्रग्रहणं
रावणोद्रावणं	अहल्योपाख्यानं
सीतोत्पत्तिः	वज्रहनुख्यानं
मरुत्समागमः	हनुमानवरलाभः
अनरण्यवधः	अगस्तिगमनं

प्रकृतिसमागमः	रामाश्वासनं
राजप्रशंसा	नृगशापः
पुष्पकप्रत्यागमनं	नृगोपाख्यानं
सीतादोहदः	वसिष्ठनृपयोरन्योन्यशापः
भद्रवाक्यं	ऊर्वशीशापः
कुमाराह्वानं	मिथिसंभवः
श्रीरामवाक्यं	ययातिशापः
लक्ष्मणावर्तनं	पुरोरभिषेकः
वाल्मीकिसंग्रहः	सारमेयवाक्यं
लक्ष्मणसंतापः	After this, illeg.
सूतवाक्यं	

—B_1 ins.:

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।
श्रीसीतायाः पतये नमो नमः ।
यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं
तत्र तत्र शिरसा कृताञ्जलिः ।
बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं
मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ।

श्रीगुरवे नमः ॥ शकाब्दाः १५५५ ॥ श्रीहरिः ॥ शुभमस्तु ॥
अश्लेषाकर्कटराश्यौ चन्द्रे १५५५

रामायणं गोविसर्गे मध्याह्ने सुसमाहितः ।
संध्यायामपराह्णे च वाचयन्नावसीदति ।
गवां शतं सकलकामदुघां च ये ददु-
र्दिने दिने कांस्यसुदोहनां च ।
तदामुयाद्विगतभयो बहुश्रुतः
प्रकीर्तयन्दशरथपुत्रसंभवम् । } Cf. 1523*
एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः ।
सपुत्रपौत्रस्त्रिदिवे प्रेत्य चेह च मोदते । } Cf. l. 9–10 of 1522*

—$B_{2.3}$ ins.:

रामायणमिदं पुण्यं (B_3 प्रोक्तं) श्रोतव्यं चानसूयया ।
प्रातरुत्थाय सततं मध्याह्नेऽह्नः क्षयेऽपि वा ।
रामायणमिदं श्रुत्वा धर्मज्ञो धर्मवान्नरः ।
धर्मार्जितं धर्मवर्त्म (B_3 °मध्यं) संनियोज्य दिवं व्रजेत् ।
आनृशंस्यं श्रियं शौर्यमृजुतामार्जवं (B_3 °वीं) मतिम् ।
प्राप्नोति हि नरः सम्यग्रामस्य चरिते श्रुते (B_3 [also] शुभे) ।
रामायणविनिक्षिप्तौ कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
गोभूरत्नादिकं धान्यं दानं देयं च शक्तितः ।
स्निग्धेन मृदु (B_3 मधु)ना चैव वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
व्यासकल्पमुपाध्यायं पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ।

—Thereafter, B_2 cont.:

इत्यार्षे रामायणे महर्षिवाल्मीकिये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां उत्तरकाण्डः समाप्तः ।

ॐ तत्सत्— ॐ रामचन्द्राय नमः । रामभद्राय नमः ।;

While B_3 ins. 1527* and then cont.:

॥ इति क्षोडपत्रं ॥

इत्यार्षे रामायणे महर्षिवाल्मीकिये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डं समासं। ॐ तत्सत् स्वाक्षरमिदं श्रीराधामोहनदेवशर्मणः शकाब्दा १७६७ शक ॥ * ॥

—B_4 ins.:

रामः करोतु कल्याणं रावणद्विपकेशरी ।
सरयूकूलकल्लोलकोलाहलकुतूहली ।
श्रीरामचन्द्राय नमः ॥
समासं चेदमुत्तरकाण्डमिति ॥ ० ॥
लिखितं श्रीगोवर्धनदेवशर्मणो लिपिरियं ॥ सा ॥
शूरभूमवरचोडा ॥ शकाब्दाः १७२१ ॥

श्री श्रीनन्दनन्दनचरणपरायणश्रीयुक्तः श्रीदेवनारायणसिंहस्य श्री श्रीरामायणमिदं ।

—D_1 ins.:

श्रीरस्तु शुभं भवतु कल्याणं ।

—D_2 ins.:

शाके भूगजबाणभूमिगुणिते मासे शुभे फाल्गुने
नक्षत्रे हरिदैवते समलिखद्रामायणं पूर्णकम् ।
वारे देवगुरौ दिनान्तसमये शीघ्रं तृ*डो हरि-
र्नानापापहरं समस्तशुभदं श्रीरामचन्द्रस्तवम् ।

॥ श्रीः ग्रंथपत्रगणना ६८०

श्रुत्वा रामायणं भक्त्या पारायणफलेप्सुभिः ।
वाचकं श्रद्धया रामप्रीतये वस्त्रगोधनैः ।
पूजनीयः प्रयत्नेन येनासौ तुष्टिमाप्नुयात् ।
कपिलां वत्ससहितां स्वर्णशृङ्गविभूषिताम् ।
ताम्रपृष्ठीं रौप्यखुरीं मुक्तपुच्छां समर्पयेत् ।
शय्यालप्रोतवासांसि तिलपात्राण्यनेकधा ।
वाचकं तोषयेद्भक्त्या दद्याद्वत्तं च वार्षिकम् ।
वाचके तुष्टिमापन्ने सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
पलमेकं सुवर्णस्य त्रिपलं वा सशक्तितः ।
प्रदद्याद्वाचकायैवं श्रीरामः प्रीयतामिति ।
एवं विधानतः श्रुत्वा रामायणमखण्डितम् ।
वाचकं तोषयित्वा वै स्वर्गलोके महीयते ।
तत्र भुक्त्वाखिलान्भोगान् ******** ।
बहून्वर्षगणान्स्थित्वा सम्राड्भवति भूतले ।
तत्र कीर्तिं स्थिरां कृत्वा देवताः प्रकृतीस्तथा ।
प्र * * * * * * * * * * * ति निश्चितम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाद्विष्णुमयो भवेत् ।

—D_3 ins.:

श्रीरामचरितं संपूर्णं ॥ संवत् १७८७ ॥ अब्धीन्दुवसुऋषिसंख्यागते अब्दे(?) ॥ श्रावणे शुक्ले पक्षे ॥ रविवारे तिथ्यां प्रतिपदायां ॥ लिखितमिदं पुस्तकं ॥ श्रीराधाकृष्ण ॥ श्रीराधाकृष्ण ॥ श्रीराधाकृष्ण ॥ श्रीराधाकृष्ण ॥

—D_4 ins.:

उत्तरकाण्डं समासं ॥ रामाय नमः ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ समाप्तोऽयं उत्तरकाण्डः ॥ श्रीः ॥ श्रीरामो जयति ॥ श्रीवाल्मीकीयरामायणनामग्रंथः समाप्तः ॥ संपूर्णोऽयं ग्रंथः ॥ श्रीरामजी प्रसन्नोऽस्तु ॥ शुभं जय ॥

—$D_{5.7}$ ins.:

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो
नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ।
यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं
तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् ।
बाष्पभारभरितोरुवक्षसं
मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ।
यस्याज्ञया प्रवर्तन्ते भुवनानि चतुर्दश ।
येन सृष्टमिदं विश्वं रामाख्यं विष्णुमाश्रये ।

—Then D_5 cont.:

श्रीमदुत्तरकाण्डं समाप्तिमगमत् शुभं भवतु ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ शके १६८९ सर्वजीतनामसंवत्सरे ज्येष्ठशुद्धत्रयोदशि बुधवारयां उत्तरकाण्डलेखनसमाप्तिः । शुभं भवतु ॥ श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ श्रीराम ॥ जय राम ॥ जय जय राम ॥ छ ॥ छ ॥;

while D_7 cont.:

इत्युत्तरकाण्डं समाप्तिमगमत् ।

—D_6 ins.:

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो
नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ।

संवत् १८३२ फाल्गुनमासे शुक्लपक्षे द्वितीयायां शुक्रवारे लिखितं श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्र श्रीराधोदासजीके मठ श्रीराममहोल्ला श्रीपुरुषोत्तमदास श्रीवैष्णव श्रीरामाय नमः श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीजगन्नाथाय नमः राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम ।

—D_8 ins.:

श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ॥ संवत् १८३५ मिती कार्तिक सुदि ५ः कृष्णगढनगरे लिपिकृतं ब्राह्मणऋषिरामेण सरवाडनगरस्थेन ॥ पुस्तकोऽयं त्रिवाडीनंदकिशोरजीकस्य ॥ श्रीरस्तु ॥

—D_{10} ins.:

इति श्रीरामायणं समाप्तिमगमत् । शुभं भवतु । मंगलं दद्यात् श्रीरामः ।

निर्मलं कतकक्षोदादपि रामायणाम्बुधिम् ।
अत्यन्तनिर्मलं चक्रे रामः स्वमतिवाससा ।
रामो रामायणाम्भोधौ सेतुं कृत्वा सुविस्तृतम् ।
पाखण्डिरक्षोवक्त्राणि ध्वस्तवान्साधुतोषकः ।
उत्तरान्तैः सुवर्णिते निषेधावधिके परे ।

सप्तमे राघवे राम रतिरस्तु चिदात्मके ।
अथ रामायणश्रवणविधिर्लिख्यते ।

—Thereafter, D_{10} cont.; D_9 ins. l. 1–25 after colophon; D_{11} ins. l. 8–32 after colophon :

रा(D_9 श्रीरा)मायणे श्रुते दद्याद्रथं हेममयं सुधीः ।
चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं तथा क्षौमपताकया ।
रत्नैश्च विविधैर्युक्तं किङ्किणीनादनादितम् ।
संपादिते रथे सम्यग्धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छतमष्टोत्तरं सुधीः ।
(Cf. 1522(E)*)

एवं कृते विधाने च महाकाव्यं फलप्रदम् ।
रामायणे भवेन्नूनं नात्र कार्या विचारणा ।
[After l. 7, D_9 ins.: इति रामायणविधानम् ।]
श्रुत्वा रामायणं पुण्यं दद्याद्व्यासाय दक्षिणाम् ।
सुवर्णं धेनुसंयुक्तं वासांसि विविधानि च ।
कर्णयोः कुण्डले दद्यादङ्गुलीयकमेव च ।
शय्यासनं तथा छत्रमुपानत्करकं त(D_9 °जस्त)था ।
भूमिदानं तथान्नस्य दानं ताम्बूलमेव च ।
भक्ष्यं भोज्यं च विविधं लेह्यं चोष्यं महर्द्धिमत् ।
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
लभते श्रवणादेवाध्यायस्यैकस्य मानवः ।
प्रयागाद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
नैमिषादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि ।
कृतानि तेन लोकेऽस्मिन्येन रामायणं श्रुतम् ।
हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते (D_9 °स्त)भानौ प्रयच्छति ।
यश्च रामायणं लोके शृणोति सम एव सः ।
सम्यक्श्रद्धासमायुक्तो लभते राघवीं कथाम् ।
सर्वपापात्प्रमुच्येत विष्णुलोकं(D_9 °के) स गच्छति ।
आदिकाव्यमिदं सर्वं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ।
यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं गतिम् ।
पुत्रदाराश्च वर्धन्ते सम्पदः सन्ततिस्तथा ।

[For l. 14–25 cf. 1541*]

सत्यमेतद्विदित्वा तु(D_9 च) श्रोतव्यं नियतात्मभिः ।
इति रा(D_{11} श्रीरा)मायणश्रवणविधिः ।
रामं रामानुजं सीतां भरतं भरतानुजम् ।
सुग्रीवं वायुसूनुं च प्रणमामि पुनः पुनः ।
यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं
तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् ।
बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं
मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ।
रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ।
मङ्गलं लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम् ।
मङ्गलं सर्वलोकानां भूमौ भूपतिमङ्गलम् ।

संवत् १८८८ आश्विनशुक्ल ९ शनौ तद्दिने लिखितं पुस्तकं प० श्रीतिवारीलाषनेन मूलसंख्या ४००० शुभं भूयान्मङ्गलं दद्यात् श्रीजानकीनाथाय नमः श्रीरघुकुलभूषणाय नमः श्री राम ।

—Then D_9 cont. :

इत्यार्षे रामायणे महर्षिवाल्मीकिविरचिते दानश्रवणप्रशंसानाम सर्गः ११५ । राम राम संवत् सत्रहस (?) १७४२ समै नाम कार्तिकवदी तेरशी तादासमातकी हारमानकी पोथी लीखितं च अनकाथ हडहाप्र राम राम राम राम छ छ छ छ छ छ राम ॥ छ छ छ ॥; while D_{11} cont. : संवत् १८७६ शा. १७४१ ॥

—D_{12} ins. :

उत्तरकाण्डः समाप्तः समाप्तमिदं रामायणं महाकाव्यमुत्तरकाण्डे अमी वृत्तान्ताः ।

रामप्रश्नः	१	प्रकृतिसमाख्यानं	४१
अगस्त्यवाक्यं	२	राज्ञः प्रयाणं	४२
विश्रवसोत्पत्तिः	३	वानरराक्षसप्रयाणं	४३
सुकेशवरदानं	४	सारमेयद्विजसंवादः	४४
राक्षसवरप्रदानं	५	ऋषिदर्शनं	४५
माल्यवत्सेनानिर्याणं	६	लवणोत्पत्तिः	४६
मालिनो वधः	७	शत्रुघ्ननियोगः	४७
रावणप्रसूतिः	८	शरप्रदानं	४८
रावणाभिषेकः	९	शत्रुघ्ननिर्याणं	४९
इन्द्रजिज्जन्मवर्णनं	१०	मित्रसहोपाख्यानं	५०
रावणप्रस्थानं	११	कुशलवजन्म	५१
कैलासयुद्धं	१२	च्यवनोक्तं मान्धातृपाख्यानं	५२
कैलासनिर्जयः	१३	लवणवधः	५३
महेश्वरदर्शनं	१४	मथुरानिवेशः	५४
वेदवत्युपाख्यानं	१५	गीतश्रवणं	५५
मरुत्तसमागमः	१६	शत्रुघ्ननिर्याणं	५६
अनरण्यवधः	१७	ब्राह्मणकोपः	५७
नर्मदातीरगमनं	१८	नारदवाक्यं	५८
रावणाग्रहणं	१९	शूद्रशम्बूकवधः	५९
रावणमोक्षः	२०	गृध्रोलूकसंवादः	६०
वालिसख्यं	२१	आभरणप्रदानं	६१
नारदसमागमः	२२	अगस्त्यवाक्यं	६२
यमलोकविध्वंसनं	२३	श्वेतोपाख्यानं	६३
यमविजयः	२४	मधुमत्तनिवेशनं	६४
पातालविजयः	२५	अरणीमथनं	६५
मान्धातृरावणयुद्धं	२६	दण्डशापः	६६
मृत्युभवनाभाङ्कशतं	२७	रामप्रत्यागमनं	६७
दण्डकप्रयाणं	२८	भरतमन्त्रः	६८
सैन्यीयवक्षनं	२९	वृत्रोपाख्यानं	६९
रावणशापः	३०	यज्ञार्थमिन्द्रनिदर्शनं	७०
सुमालिवधः	३१	लक्ष्मणमन्त्रः	७१
इन्द्ररावणसमागमः	३२	इन्द्रोपाख्यानं	७२
इन्द्रजिन्महेन्द्रग्रहणं	३३	किंपुरुषोत्पत्तिः	७३
इन्द्रजिद्वरदानं	३४	पुरूरवोजन्म	७४
महेन्द्रमोक्षणं	३५	यज्ञवाटप्रयाणं	७५
महेन्द्रग्लानिः	३६	यज्ञसमृद्धिः	७६
अहल्यादर्शनं	३७	कुशीलवानुशासनं	७७
पुरुषोत्तमनिदर्शनं	३८	गीतश्रवणं	७८
वायुदर्शनं	३९	श्वोभूतिकं	७९
ऋषिप्रयाणं	४०	सीताशपथः	८०

सीतायाः पृथ्वीप्रवेशः	८१	कालवाक्यं	८८
पितामहदर्शनं	८२	लक्ष्मणपरित्यागः	८९
यज्ञावसानं	८३	कुशलवाभिषेकः	९०
सेनानिर्याणं	८४	विभीषणनिवर्तनं	९१
गन्धर्ववाक्यं	८५	महाप्रस्थानिकं	९२
पुत्राभिषेकः	८६	स्वर्गारोहणं	९३
कालागमनं	८७		

रामायणं महापुण्यं श्रोतव्यं चानसूयया ।
प्रातरुत्थाय सततं मध्याह्नेऽह्नः क्षयेऽथ वा ।
रामायणमिदं श्रुत्वा धर्मज्ञो धर्मवान्नरः ।
धर्मार्जितं धनं धर्मे नियोज्य त्रिदिवे व्रजेत् ।
आनृशंस्यं श्रियं शौर्यं सृजतां(?) मार्दवं मतिम् ।
प्राप्नोति हि नरः सम्यग्रामस्य चरिते श्रुते ।
रामायणविनिष्पत्तौ कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
गोभूरत्नादिकं धान्यं दानं देयं च भक्तितः ।
गन्धैरर्घ्यैस्तथा माल्यैः सद्वासोभूषणैस्तथा ।
व्यासकल्पमुपाध्यायं पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ।
श्रुत्वा रामायणं सम्यग्ध्यात्वा जह्वा हरिं परम् ।
गोभी रत्नैः सुवर्णेन पूजयेत्पावकं द्विजम् ।
पावके पूजिते चैव हरिर्भवति पूजितः ।
दद्याद्वस्त्राणि सूक्ष्माणि गृहं चैव सुसंवृतम् ।
समाप्तं रामायणं महाकाव्यम् ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
षष्टिः श्लोकास्तथा ज्ञेयाः काण्डेऽस्मिन्परिसंख्यया ।

नमो भगवते वासुदेवाय नमः । ॐ नमो रामचन्द्राय नमः । श्रीगणाधिपतये नमः ।

राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम
राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम
राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम
९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९ ९

—T_1 ins.:

लक्ष्म * * * * * * घ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रस्वामिने नमः । श्रीशुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीरस्तु ॥

—T_2 ins.:

श्रीरामाय नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्राय नमः । श्री श्री श्री श्री श्री ।

—T_3 ins.:

रामार्पणमस्तु । श्रीपरमेश्वरार्पणमस्तु । उत्तरकाण्डः समाप्तः । विभवनामसंवत्सर चैत्रवद्य दशमी (१०) बुधवासर श्रीमद्रामायणं प्रतिकाण्डबाल अयोध्या अरण्य किष्किन्धा सुन्दर युद्ध उत्तर सप्तकाण्डलु श्रीरामार्पणं गा वासि श्रीकेनापुरलक्ष्मणगारिकि विलिख्ये तु । श्री हरिहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । श्रीहनुमत्सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसमेतश्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीरामार्पितं चै. सु. कोनेरु श्रीरामार्पणमस्तु श्री श्री श्री ।

—T_6 ins.:

श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः ।

—G_1 ins.:

हरिः ॐ शुभमस्तु बहुधान्यनाम संवत्सरं ११३ (आनिभाषायां) मिथुनमासि २४ दिने भृगुवासरं हस्तनक्षत्रं (कूटिनदिनत्तिल) एवं युक्तदिने रामायणं समाप्तं श्रीनिवासस्वहस्तलिखितं । हरिः ॐ शुभमस्तु श्रीमद्वेंकटनिवासाय श्रीनिवासाय मंगलं । ॐतत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । कैलासपतीसहायं (श्रीरामचन्द्राय परमगुरवे नमः रामचन्द्रन् written in Telugu script) ।

—G_2 ins.:

श्रीरामचन्द्राय नमः । हरिः ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ।

—G_3 ins.:

श्रीरामाय नमः । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो
नमश्च चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ।

श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्राय मंगलं । शुभमस्तु ।

—M_1 ins.:

श्रीरामाय नमः हरिः ॐ शुभमस्तु । इत्युत्तररामायणं समाप्तं । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

वैकुण्ठं गरुडध्वजं मुररिपुं श्रीशार्ङ्गिणं चक्रिणम्
लक्ष्मीवक्षसमिन्द्रनीलवपुषं पीताम्बरं स्रग्विणम् ।
गोपस्त्रीपरिवेष्टितं करलसद्वेणुं जगन्मोहनम् ।
गोवृन्दं परिचारयन्तमनिशं (lacuna) ।

—M_2 ins.:

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

—M_3 ins.:

श्रीमदुत्तरकाण्डः समाप्तः ।
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

—M_4 ins.:

श्री श्रीरामाय नमः श्री ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।
श्रीगुरुभ्यो नमः श्री ।

—M_5 ins.:

सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्राय नमः ।

इन्द्रनीलमणिसंनिभदेहं
वन्द्यमानचरणं मुनिवृन्दैः ।
लम्बमानतुलसीवनमालं
चिन्तयामि सततं रघुवीरम् ।

उत्तरकाण्डः समाप्तः श्रीरामः शरणं मम ।

—M_6 ins.:

उत्तररामायणं समाप्तं श्रीरामचन्द्राय नमः।
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः।
बिन्दुसल्लिपिविसर्गवीचिका-
शृङ्गभङ्गपदभेददूषणम्।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः।

—M_7 ins.:

इति श्रीमदुत्तररामायणं समाप्तम्।

—M_8 ins.:

श्रीरामाय नमः॥ उत्तररामायणं समाप्तम्॥
उत्तरं परमं दिव्यं रामायणमनुत्तमम्।
नियतं पठते मर्त्यो विष्णुलोके महीयते।
आदिकाव्यं कृतं येन काव्यं रामायणं शुभम्।
प्राचेतसाय मुनये तस्मै वाल्मीकये नमः।
दशाधिकं शतं सर्गास्त्रिसहस्रं शतोत्तरम्।
वाल्मीकिना कृतं ग्रन्थमुत्तरं भुवि दुर्लभम्।
बिन्दुदुल्लिपिविसर्गवीचिका-
शृङ्गपङ्क्तिपदभेददूषणः।
हस्तवैकलमबुद्धिपुर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः।

इडालिकुलसंभवेन वरदराजेन भगवद्भक्तिकलितहृदयेन देशान्तराद्बहुकोशानाहृत्य विविच्य वाल्मीकिना स्वयं शोधितं पाठमुद्धृत्य विवेकतिलकं नाम व्याख्यानं कृतवान् (कृतम्)। तद्व्याख्यानपाठोऽयम्। उत्तररामायणं समाप्तम्। समाप्तश्चायं काव्यः। गुरुभ्यो नमः। शुभमस्तु।

श्यामावदातमरविन्ददलायताक्षं
बन्धूकपुष्पसदृशाधरपाणिपादम्।
सीतासहायमजितं धृतचापबाणं
रामं नमामि शिरसा रमणीयवेषम्।
युद्धे हत्वा दशास्यं त्रिभुवनविषमं वामहस्तेन चापं
भूमौ विष्टभ्य तिष्ठन्नितरकरधृतं भ्रामयन्बाणमेकम्।
आरक्तोपान्तनेत्रः शरदलितवपुः कोटिसूर्यप्रकाशो
वीरश्रीबन्धुराङ्गस्त्रिदशपतिनुतः पातु मां वीररामः।
श्रीमन्मार्ताण्डवंशे दशरथनृपतेरात्मजत्वं प्रपन्नः
साकं शेषारिशङ्खैर्निशिचरनिवहं संहरिष्यन्सुरार्थे।
गुर्वादेशेन हत्वा पथि रजनिचरीं प्राप्य सिद्धाश्रमं य-
श्चक्रे यागस्य रक्षां स दिशतु सततं मङ्गलं रामचन्द्रः।
राज्यं गच्छन्निमीनामथ पथि विगलच्छापशल्यामहल्यां
कृत्वा भङ्क्त्वा भवानीरमणभुजसरोजालयं चापदण्डम्।
पाणौ कृत्यावनेयीं भृगुसुतविजयी भ्रातृभिः प्राप्तदारै-
र्योऽवात्सीदात्मपुर्यां स दिशतु सततं मङ्गलं रामचन्द्रः।
मातुर्वाचा सुमित्रातनयजनकजामात्रमित्रः प्रविष्टः
कान्तारं शान्तचेताः कलशभवमुनेराश्रमं प्राप्य भूयः।
प्रीत्यै तस्य प्रतिज्ञां निशिचरकुलनिर्मूलनायात्तरोष-
श्चक्रे यो विश्ववीरः स दिशतु सततं मङ्गलं रामचन्द्रः।
यस्या भ्राता दशास्यो निशिचरतरुणीं कामुकीं कारयित्वा
भ्रात्रा तां कृत्तनासां झटिति खरमुखं राक्षसौघं च हत्वा।
मायाशक्त्यैव रक्षोमुषितजनकजः क्लृप्तसुग्रीवसख्यो
यो जघ्ने वानरेन्द्रं स दिशतु सततं मङ्गलं रामचन्द्रः।
नष्टां कान्तां विचेतुं दिशि दिशि चलिते वानराणां निकाये।
श्रुत्वा कान्ताप्रवृत्तिं पवनसुतगिरा प्राप्य पाथोधितीरम्।
आग्नेयास्त्रानुभावक्षपितमदभरं दीनदीनं नदीनं
तेने यो मानशाली स दिशतु सततं मङ्गलं रामचन्द्रः।
मध्ये पाथोधि बद्ध्वा झटिति गिरिशतैः सेतुमाढौक्य लङ्कां
हत्वा सभ्रातृमित्रं रणशिरसि रुषा रावणं दारचोरम्।
कान्तां स्वीकृत्य शुद्धां ज्वलनपतनतः प्राप्य रम्यामयोध्यां
योऽवात्सीदात्तमोदं स दिशतु सततं मङ्गलं रामचन्द्रः।
नित्यं यो रामचन्द्रस्तुतिमिति जपति ध्वस्तसर्वारिसंघो
भुक्त्वा भोगानशेषानभिनवयशसा पूरयित्वा त्रिलोकीम्।
अन्ते संछिद्य कान्ताधनतनयगृहाद्येषु रूढं ममत्वं
साक्षादालीयतेऽसौ भगवति भवसिन्धुप्लवे चक्रपाणौ।

श्रीरामाय नमः। कोल्ल 911 माण्ड् कर्कटमासं 19 ञाराळ्च एकादशिनाड् एलुतित्तीर्त ग्रन्थं। तृगकण्डुलबहि विष्णुशर्मणा लिखितमिदं पुस्तकं। (nos. are written in Malayālm numerals).

कालपयोधरललितां कोमलतरकलभमिलितकर्णयुगाम्।
कैरववरपुरनिलयां भैरवदयितामुपास्महे वरदाम्।
शुभमस्तु।

—M_9 ins.:

श्रीरामाय नमः। सीतायै नमः। श्रीगणपतये नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः। श्रीवाल्मीकये नमः।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः।
श्रीसंगमेशोऽवतु शुभमस्तु। हरिः—

उत्तराख्ये तु काण्डेऽथ शतं सर्गा दशाधिकाः।
तत्र षट्त्रिंशता तावत्संवादोऽगस्त्यरामयोः।
रक्षसां चरितं तत्र त्रिंशता चतुरुत्तरैः।
शिष्टाभ्यां तु पुनर्द्वाभ्यां पवनात्मजचेष्टितम्।
प्रश्नस्तत्रादिमे तावद्द्वयोरथ पुनः क्रमात्।
समुत्पत्तिर्विश्रवसो धनेशस्योद्भवादि च।
रक्षोवंशानुकथनं परैरथ तु पञ्चभिः।
हेत्यादीनां समुत्पत्तिस्तत्रैकस्मिन्परे पुनः।
कथा माल्यवदादीनामुत्पत्तिर्विजयादिका।
हरिणा निग्रहस्तेषां परेषु तु पुनस्त्रिषु।
तत्राद्ये समरारम्भः क्रमादथ पुनर्द्वयोः।
मालिनः पञ्चताप्राप्तिः परेषां च पलायनम्।
रावणस्य कथैवाथ परैः षड्विंशतोच्यते।
तत्राद्ये संभवस्तस्य क्रमादथ पुनस्त्रिषु।
वरप्राप्तिं च लङ्कायां प्रवेशः पुत्रजन्म च।
पश्चाद्धनेशसंदेश एकेनान्यैस्तु दिग्जयः।
तत्र तावद्धनेशस्य विजयः प्रथमं त्रिभिः।
तेषु चाद्ये रणारम्भः पुष्पकाहरणं परे।

कैलासोद्धरणं पश्चाच्चतुर्भिरथ तु क्रमात्।
प्रधर्षणं वेदवत्या मरुत्तस्य च निर्णयः।
निवातकवचैः सख्यं कालकेयवधोऽपि च।
विजयश्च जलेशस्य अथैकेन त्रभाधिना (?)।
परेण तु पुरीं प्राप्य भगिन्याः परिसान्त्वनम्।
परेषु तु पुनः षड्भिर्विजयो वृत्रवैरिणः।
तत्र प्रस्थाप्य मधुना सख्यमाद्ये परे पुनः।
रम्भाप्रधर्षणं मार्गे परेषु पुनराक्रमात्।
सुमालिनिधनं युद्धे युद्धारम्भश्च वज्रिणः।
बन्दीकृतिश्च शक्रस्य त्रिष्वन्त्ये तु विमोचनम्।
पराजयः कार्तवीर्यादवशिष्टेष्वथ त्रिभिः।
नर्मदातीरसंप्राप्तिस्तत्राद्येऽथ द्वयोः क्रमात्।
युद्धे हठात्कृतिस्तेन पुलस्त्येन च मोक्षणम्।
हस्तिने पुनरृक्षेन्द्रं प्राप्य तस्मात्पराजयः।
इति नक्तंचरकथा क्र*थे मारुतद्वयोः।
तत्राद्ये तस्य जन्मादि वरप्राप्त्यादि तूत्तरे।
इत्यगस्त्येन संवादः सर्गैः षट्त्रिंशतोदितः।
अथाधिराज्यकथनं सीतायाश्च विवासनम्।
लक्ष्मणेन च संवादः षड्भिः पञ्च च सप्तभिः।
*न कृत्यानुकथनं तत्रैकेनापरेण तु।
विसर्जनं बान्धवानां द्वाभ्यामथ पुनः क्रमात्।
ऋक्षराक्षसमुख्यानां संभावनविसर्जने।
पुष्पकोपस्थितिं पश्चादर्धेऽर्धे चोत्तरे पुनः।
भरतस्तुतिरुद्यानं प्रविश्य च रतिः क्रमात्।
इत्याधिराज्यकथनमथ सीतापरित्यजिः।
तत्रापवादश्रवणं भ्रातॄणां समुपानयः।
लक्ष्मणाज्ञापना चापि राघवस्यादितस्त्रिषु।
सीताप्रवासनं पश्चाल्लक्ष्मणस्याथ तु द्वयोः।
तस्यै चिकीर्षितोक्तिश्च तामुक्त्वा च निवर्तनम्।
तस्या वाल्मीक्याश्रमाप्तिः पश्चाद्द्वाभ्यां पुनः पथि।
सौमित्रेश्च सुमन्त्रस्य मिथः संभाषणं शुचा।
बहुप्रलापस्तत्राद्ये पुरातनकथापरे।
अन्तिमेन तु सौमित्रे रामपादोपसेवनम्।
रथशीर्षेषु रामस्य नानावृत्तान्तकीर्तनम्।
नृगशापकथा तत्र निमिशापकथापि च।
द्वाभ्यां त्रिभिश्चान्तिमाभ्यां पुनर्नाहुषचेष्टितम्।
शापस्तत्र नृगस्याद्ये परे श्वभ्रोपसेवनम्।
परेषु पुनरेकेन शापो निमिवसिष्ठयोः।
द्वाभ्यां पुनर्वसिष्ठस्य जराविनिमयोऽपि च।
इति त्र्यधिकविंशत्यैकोनषष्ठ्यात्रसायिभिः।
सर्गे राघवसौमित्रिसंवादान्ता कथोदिता।
लक्ष्मणस्य वधः पश्चात्त्रयोदशभिरुच्यते।
तत्र तावन्महर्षीणां तद्वधाभ्यर्थनादिमे।
परे तु तदुदन्तोक्तिर्द्वयोरथ पुनः क्रमात्।
शत्रुघ्नं प्रति रामाज्ञा तदीयं चाभिषेचनम्।
ततः प्रस्थानमेकेन तस्य यात्रा पुनर्द्वयोः।
वाल्मीकेराश्रमं प्राप्य निवासस्तत्र चादिमे।
परे कुशीलवोत्पत्तिः परेषु तु चतुर्ष्वथ।
शूलप्रभावकथनं द्वंद्वयुद्धं च रक्षसा।
वधश्च तस्य मधुरानिवेशनमपि क्रमात्।
अन्त्याभ्यां तु पुनर्द्वाभ्यां रामपादोपसर्पणम्।
वाल्मीकेराश्रमे वासस्तत्रैकेनापरेण तु।
नत्वा रामं माधुरान्*प्रत्यपोवर्तनं पुनः।
इति द्विसप्ततितमान्तिमैः षष्टितमादिमैः।
* [अ]धिकैर्दशभिः सर्गैः प्रोक्तो लवणनिग्रहः।
अथ शिष्टेषु दशभिः कथा शूद्रवधाश्रिता।
तत्र सार्धैस्त्रिभिस्तावत्कथा तद्वधगोचरा।
कुम्भोद्भवेन संवादः सार्धैरथ तु पञ्चभिः।
विप्रप्रलापस्तत्रैकेनोभाभ्यां तु पुनः क्रमात्।
देवर्षेः शूद्रवृत्तोक्तिस्तस्य चान्विष्य दर्शनम्।
अर्धेन तु वधस्तस्य सा ******मे।
बुधसंगैलजननहयमेधास्ततः क्रमात्।
अथात्र शिष्टैरखिलैर्हयमेधप्रवर्तनम्।
तत्रादिमे रघुपते राज्ञासंभारसंभृतौ।
परे तु यज्ञवाटाप्तिं परेषु तु पुनः क्रमात्।
वाल्मीकेः काव्यगानाज्ञा तद्गानं च कुमारयोः।
सीतानिनीषा रामस्य तस्याश्च मुनिना नयः।
भूप्रवेशश्च सीतायाः क्रुद्धे रामे च धातृवान्।
इति षोडशभिः सर्गैरश्वमेधाश्रिता कथा।
अष्टोत्तरनवत्यन्तगामिभिः परिकीर्तिता।
स्वर्गारोहणसंबद्धा कथाथ निखिलैः परैः।
स्वःप्राप्तिस्तत्र मातॄणामेकेनाथ पुनर्द्वयोः।
गान्धारराज्याभिषेको भरतात्मजयोर्द्वयोः।
तत्र क्रमेण प्रस्थानं गन्धर्वाणां वधोऽपि च।
ततः सौमित्रिसुतयोरभिषेकपदद्वयोः।
कालस्योपस्थितिः पश्चादेकस्मिन्नथ तु द्वयोः।
संवादस्तेन दुर्वासो मुनेश्चाशूपसादनम्।
लक्ष्मणस्य परित्यागः स्वर्गप्राप्तिश्च तत्परे।
कुशीलवाभिषेकश्च संगमश्च सुहृज्जनैः।
महाप्रस्थानयात्रा च क्रमादथ पुनस्त्रिषु।
स्वर्गारोहणमन्त्ये तु साकं सर्वैः सुहृज्जनैः।
इत्येवं कोसलेन्द्रस्य स्वर्गारोहणसंश्रिता।
कथा द्वादशभिः सर्गैरन्ततः परिकीर्तिता।
सर्गैरादित आरभ्य दशाधिकशतेन च।
उत्तरं तस्य चरितं विस्तरात्परिकीर्तितम्।
सर्गाणां पाठभेदोऽत्र पुनः कोशेषु दृश्यते।
टीकासंग्रहकारोक्तमार्गेण त्वं मयेरितम्।
तत्रा *श्लोकसंख्या च सर्गसंख्या च कीर्तिता।
टीकान्तरे चैवमेव श्लोकैः संख्यानुवर्णिता।
बालकाण्डे च साहस्रं साशीति द्विशती तथा।
श्लोकानामथ सर्गाणां सप्तसप्ततिरीरिता।
श्लोकाश्चतुःसहस्राणि पञ्चाधिकचतुःशती।
अयोध्याकाण्डगाः सर्गाः शतमेकोनविंशतिः।
द्विसाहस्रं सप्तशती श्लोका द्वात्रिंशता सह।
आरण्यकाण्डः सर्गास्तु पञ्चसप्ततिरीरिता।

द्विसाहस्रं षट्शतानि श्लोका विंशतिरेव च ।
किष्किन्धाकाण्डगाः सर्गाः सप्तषष्टिरुदीरिताः । [115]
त्रिसाहस्रं च षट्चैव श्लोकाः सुन्दरकाण्डगाः ।
सर्गाणामष्टषष्टिस्तु संख्याताः परमर्षिणा ।
युद्धकाण्डे तु पद्यानां दशोनाः षट्सहस्रकाः ।
एकत्रिंशच्छतमिताः सर्गा अपि च कीर्तिताः ।
त्रिसाहस्रं शते द्वे च चतुस्त्रिंशत्तथैव च । [120]
श्लोका उत्तरकाण्डस्थाः सर्गाः पञ्चत्तरं शतम् ।
चतुर्विंशत्सहस्राणि द्विशतं सप्तसप्ततिः ।
पद्यानि षट्शतं सप्तचत्वारिंशच्च सर्गतः ।

श्रीरामाय नमः । इति उत्तररामायणं समाप्तं । शुभमस्तु । (1001) माण्ट् मेटमासं 15 (written in Malayalam numbers) एलुतितीर्त वटक्केरट्टत्त कुञ्ञुण्णिकोलोमूत्तेन रामायणं ग्रन्थं श्रीसंगमेशोऽवतु ।

—M10 ins.:

श्रीरामचन्द्राय नमः । उत्तररामायणं समाप्तं । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ।
प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ।
रामं रामानुजं सीतां भरतं भरतानुजम् ।
सुग्रीवं वायुसूनुं च प्रणमामि पुनः पुनः ।

शुभमस्तु । श्रीरामचन्द्राय नमः । कोल्लं आ 818 आमतमेट मासं 15th (written in M. numbers) पूयवुं पूर्वपक्षत्तिल् सप्तमियुं व्यालाच्चयुं कूटिय दिवसं एलुतित्तीर्न्न काञ्ञियूर मनेक्कले उत्तररामायणं ग्रन्थं । कण्णनूर शंकरन् एलुतियत् ।

रामायणमिदं काव्यं लिखितं शंकरेण तु ।
आज्ञया मूर्तिकण्ठस्य युद्धकाण्डं तदुत्तरम् ।

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः ३ । शुभमस्तु । श्री । सुवेलारोहणं पौर्णमास्यां कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भः । तस्यां रात्र्यां नागपाशबन्धमोक्षौ च । द्वितीयायां धूम्राक्षस्य वधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्यामकम्पनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य । षष्ठ्यां रावणमकुटभंगः । सप्तम्यां कुम्भकर्णस्य । अष्टम्यामतिकायस्य । नवम्यां ब्रह्मास्त्रप्रयोगः । तस्यां रात्र्यां निकुम्भस्य । दशम्यां मकराक्षस्य । एकादश्यादित्रयोदश्यामिन्द्रजिद्वधः । चतुर्दश्यां मूलबलस्य । अमावास्यायां रावणस्य वधः ।

APPENDIX I

This Appendix comprises 13 additional passages found in some of the 41 MSS. which have been cited in the foot-notes to the constituted text. They are either too big or unimportant to be included in the foot-notes below the text.

The order of the MSS. and the principles adopted in writing the foot-notes to these passages are the same as those of the foot-notes to the constituted text.

1

After Sarga 23, Ś Ñ V1.3 B D1–4.6–12 T1 (only l. 1–123) M3 B (ed.) K (ed.) G (ed.) L (ed.) ins.; while D5 cont. only l. 1 after 459*; whereas T3.4 cont. after 457*:

ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरुर्युद्धलालसाः ।
स तु तत्र दशग्रीवो गृहं पश्यति भास्वरम् ।
वैदूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम् ।
सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः ।
वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंकुलम् ।
बह्वासनयुतं रम्यं महेन्द्रभवनोपमम् ।
तं तु दृष्ट्वा गृहवरं दशग्रीवः प्रतापवान् ।
कस्येदं भवनं सौम्य मेरुमन्दरसंनिभम् ।
गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ।
एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
शून्यं संप्रेक्ष्य तद्द्वारं पुनः कक्षान्तरं ययौ ।
सप्तकक्षान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत ।
ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ।
श्रुत्वा स तु महाहासमूर्ध्वरोमाभवत्तदा ।
ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहनः ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षादिव यमः प्रभुः ।
तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः ।
विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं रावणाय निशाचरः ।

D12 begins with ॐ.—Before l. 1, V1 ins. 457*; D1.4 ins. 456*; T1 M3 K (ed.) repeat $7.23.45^{cd}$ (followed by 454*. K [ed.] l. 1 only).—(l. 1) Ñ2 स्व-; D2.3.6.7 [ऽ]स्य (for ऽश्म-). Ñ2 -नगरीं. Ś Ñ1 V3 D8.12 विविशुर् (for विचेरुर्). B2 -दुर्गमाः; D1.3.4.6.7.10.11 -दुर्मदाः (for -लालसाः).—(l. 2) B1 तस्य (for तत्र). D9 ऐक्षत (for पश्यति). Ñ1 D1.3.4.6.7.10.11 T1.3.4 M3 य(Ñ1 T1.3.4 M3 त)त्रापश्यद् and परम- (for स तु तत्र and पश्यति). B3 D2.12 भास्करं; T4 damaged (for भास्वरम्).—(l. 3) Ś Ñ V3 D1–4.6–12 T1.3 M3 वैडूर्य-; T4 damaged (for वैदूर्य-).—(l. 4) V3 पताकाभिः (for वेदि°). Ś3 D12 समं ततं; T1.3.4 M3 अलंकृतं (for समन्ततः).—(l. 5) B4 वद्ध- (for वज्र-). Ñ1 -संकाशं (for -सोपानं). Ś V1 D8.12 -स्वन- (for -जाल-). Ñ1 V1.3 D3.6.7 -संयुतं; Ñ2 B T4 -शोभितं; D1.4 -भूषितं; D10.11 T1.3 -संवृतं; M3 -संकुतं (for -संकुलम्).—(l. 6) Ś D2.8.9.12 भद्रासन-(D8 °ने; D12 °नं); Ñ1 V3 B1.2 रक्षा(B1.2 वज्रा)सन-; V1 बह्वासनं; D3.6.11 T4 वद्धा(T4 सिंहा)सन- (for बह्वासन-). V1 -पुरं; D12 च तं (for -युतं). T1 गम्यं (for रम्यं).—D8 om. (hapl.) from -भवनोपमम् up to -जानीष्व l. 9. Ñ1 -भवनादरं; V3 M3 -सदनोपमं.—(l. 7) Ś2.3 D1.4 तत्तु; Ñ1 B2.4 तत्र (for तं तु). G (ed.) transp. दृष्ट्वा and गृहवरं. D7.10.11 दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं (for the prior half).—(l. 8) D9 कामदं; T4 damaged (for कस्येदं). Ś1 V1 B4 D8.12 T1 M3 सौम्यं; Ñ1 दिव्यं; B1.3 D3.6.7.10.11 T4 रम्यं (for सौम्य). Ś1 D2.9.12 T3 M3 -कंदर-; Ñ1 -मंडल- (for -मन्दर-).—(l. 9) Ñ2 V1 T4 जानीहि; B3 जानासि (for जानीष्व).—T3 transp. l. 10 and l. 11.—(l. 11) Ñ2 V1.3 B D1.3.4.6.7 T3.4 स (D1.3.4 T3.4 निः; D6.7 नि)शून्यं (for शून्यं सं-). Ñ1 प्रविश्य; T1 M3 प्रेक्ष्य च (for संप्रेक्ष्य). Ñ2 च (for तद्). Ś2.3 D12 वीरः (for द्वारं). D10.11 निःशून्यं प्रैक्षत वरं (for the prior half). Ś2 B4 D12 T1.3.4 M3 कक्ष्यांतरं; B2 D1.3.4.6.7.10.11 B (ed.) कक्षा(B [ed.] °क्ष्यां)तरे (for कक्षान्तरं).—(l. 12) D1 तप्त- (for सप्त-). Ś V1 B3 D12 T1 M3 -कक्ष्यांतरं; T3.4 -कक्ष्यां ततो (for -कक्षान्तरं). D1 om. ततो. D3.6.7 ज्वालम्.—(l. 13) Ś D2.8.9.12 तेन (for ततो). Ś2.3 दृष्ट्वा; V1 B1–3 D6.10 हृष्टः (for दृष्टः).—Ś2.3 om. (hapl.) from हृष्टो up to तत्र in l. 15. Ñ1 V3 B1.2 D1.4 T1.3.4 M3 दृष्ट्वा; D2.3.8 दृष्टो (for हृष्टो). Ś1 D2.8.9.12 हास्यम् (for हासं). B4 transp. हृष्टो and हासं. B1.2 ह (for सः). Ś1 V3 D2.8.9.12 अमुंचत (for मुमोच सः).—(l. 14) Ñ2 B1.2.4 त्रस्तः; B3 हृष्टः (for श्रुत्वा). Ś1 D8.9 तु स (by transp.); D2 तु सु-; D12 तस्य; M3 स तं (for स तु). T4 K (ed.)स तं(K [ed.]तु) श्रुत्वा. Ś1 D8.9 महाहास्यम्; Ñ2 B महात्मा वै (for महाहासम्). Ñ2 B1.3.4 च सः (for तदा). B2 -[अ]द्विवर्चसः (for [अ]भवत्तदा).—(l. 15) Ñ1 V1 ज्वाल-. B3 T3.4 M3 -मध्य- (for मध्ये). T4 -गतस् (for स्थितस्).—Ś1 D8 om. from हेममाली up to वृत्तान्तं in l. 17. D3.7 हेममालं. Ś2.3 Ñ1 V1 D2 विमोहयन्; Ñ2 °रोचनः; V3 D1.10.11 °मोहितः; D3.6.7 व्यपोहत(D7 °हितुं); D12 व्यमोहयत्; T1 M3 व्यदृश्यत (for विमोहनः).—(l. 16) Ś2.3 D2.9.12 दिवसकृत्; K (ed.) यम इव (by transp.) (for इव यमः). D1.3.4.6.7.10.11 स्थितः; D9 -प्रभः (for प्रभुः).—(l. 17) Ñ1

अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः ।
प्रवेष्टुकामो वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
बद्धमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः ।
द्वारमावृत्य सहसा ज्वालाजिह्वो भयानकः ।
रक्ताक्षश्चारुदशनो बिम्बोष्ठश्चारुदर्शनः ।
महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः ।
गूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालो लोमहर्षणः ।
गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य तिष्ठति ।
अथ संदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ।
हृदयं कम्पते चास्य वेपथुश्च व्यजायत ।
निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ।
अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् ।
किं त्वं चिन्तयसे रक्षो विश्रब्धं ब्रूहि माचिरम् ।
युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर ।
एवमुक्त्वा तु तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् ।
योत्स्यसे बलिना सार्धं मया वा मन्यसे कथम् ।
रावणो हि ततो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत ।
अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
गृहेऽत्र तिष्ठते को वै तद्ब्रूहि वदतां वर ।
अनेन सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् ।

V1.3 T3.4 M3 ततो (for तथा). D6 नु (for तु). Ś2.3 D2.9.12 [अ]द्भुतं तत्र(Ś3 lacuna); B1 तु तत्सर्वं (for तु वृत्तान्तं). Ś D2.8.9.12 प्रहस्तोथ (for त्वरमाणो). —(l. 18) Ś D2.9.12 विनिवर्त्य(D9 °वृत्य); Ñ2 B विनिर्गत्य; D8 विचिन्वत्य (for विनिर्गम्य). —(l. 19) B4 राजा (for राम). G (ed.) पुष्कराद् (for पुष्पकाद्). T1.3.4 M3 आजगाम and अवतीर्य (for अथ राम and अवरुह्य). —(l. 20) D1.3.4.6.7.10.11 प्रवेष्टुमिच्छन् (for °ष्टुकामो). —T4 damaged from थ up to मः. Ñ1 V3 [अ]सौ (for [अ]थ). B3 -चयप्रभः (for -चयोपमः). —(l. 21) D1.3.4.7.10.11 चंद्र-; T3.4 लब्ध- (for बद्ध-). Ś D2.8.9.12 धनुष्मांश् (for वपु°). Ñ V1.3 B1–3 D1.4.9.11 T1.3 M3 पुरुषस्य(Ñ2 D1 °श्च) (for पुरुषोऽस्य). D9 [ऽ]भवत् (for स्थितः). T4 पुरुष * * * स्थितः (damaged) (for the post. half). —(l. 22) D1.4 ज्वालाजि(D4 °*)ह्वो; T3 °भिर्यो; K (ed.) °सक्तो (for ज्वालाजिह्वो). M3 (before corr.) भयावहः (for °नकः). —(l. 23) Ś Ñ2 B D2.8.12 श्वेताक्षश् (for रक्ता°). Ñ V1.3 B T1.3.4 M3 श्वेत- (for चारु-). Ñ2 B2 T1 M3 -वदनो (for -दशनो). B2.3 D3 T4 बिंबौ(T4 लंबो) ष्ठश् (for बिम्बोष्ठश्). Ñ1 V3 T1.3.4 M3 चोर्ध्वरोमवान् (for चारुदर्शनः). Ś D2.8.9.12 विमुखः(Ś2 D2.12 °खो) प्रियदर्शनः (for the post. half). —(l. 24) Ñ2 D6 -नादश् (for -नासश्). D8 om. च (subm.). Ñ2 B1 भयावहः; B2–4 महाभयः (for महाहनुः). —(l. 25) B1 मूढ-; B2 दृढ-; D1.3.4.6.7.10.11 रूढ- (for गूढ-). T3 -जत्रुर् (for -श्मश्रुर्). V1 विगूढ-. D6 -[अ]स्थि- (for [अ]स्थिर्). M3 दंष्ट्राभो. V1 B4 D9 T1.3 M3 रोमहर्षणः (for लो°). D6 दंष्ट्रो लोमप्रहर्षणः; T4 दंष्ट्राभ्यां * * * र्षणः (damaged) (for the post. half). —After l. 25, M3 ins. :

1* एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः ।

—(l. 26) V3 आवृत्य (for विष्टभ्य). Ñ V1.3 B2.4 D9 T3.4 वि(Ñ1 V1 D9 धि)ष्ठितः; T1 M3 सं(M3 सु)स्थितं (for तिष्ठति). B1 द्वारि तिष्ठत्यविस्मितः (for the post. half). —B1.3 om. l. 27–30. —(l. 27) Note hiatus between the two halves. Ñ2 V1.3 B2.4 T1.3.4 M3 व्यजायत (for बभूव सः). —(l. 28) Ñ1 V1.3 T1.3.4 स्पंदते (for कम्पते). Ñ2 ह्यस्य; B4 तस्य (for चास्य). M3 अस्पंदतास्य हृदयं (for the prior half). Ś3 D12 वा (for च). Ś2.3 D3.6.7 विजायते; Ñ2 D10.11 T1 M3 [अ]प्यजायत; V1 B2 [अ]स्य जायते; B4 निशाचरे (for व्यजायत). V3 * * * * च वेपथुः (lacuna) (for the post. half). —(l. 29) D1 [अ]मान्यानि (subm.); D12 मनोज्ञानि (for [अ]मनो°). Ś3 विचिंतयत्. B2.4 तान्यप्यचिंतयत्. —D6 om. l. 30. B2 reads l. 30–34 after l. 39. —(l. 30) D11 reads स in marg. D3 सद्भाव-; D9 स एवं (for स एव). —(l. 31) T1.3.4 M3 नु (for त्वं). Ś1 विश्रब्धो; D8.12 T1.3.4 M3 °स्रब्धं (for विश्रब्धं). V1 ब्रूहि विस्रब्धं; V3 ब्रूहि विश्रब्धं (by transp.). Ñ2 B D1.3.4.6.7.10.11 ब्रूहि विश्र(Ñ2 D10.11 °स्र)ब्धमानसः(B3 °वसात्मज) (for the post. half). —(l. 32) Ś Ñ1 D8.12 T3.4 महावीर(T3 °र्यं) (for अहं वीर). Ś D2.8(Ś1 D8 l. 33–34 only).9.12 read l. 33–35 after l. 39. —(l. 33) Ś3 D12 च; D1.3.4.6.7.10.11 स (for तु). B1 उक्तोथ (for उक्त्वा तु). Ś B D2.8.9.12 कथयामास वीर्यवान् (for the post. half). —Ś2.3 D2.9.12 repeat l. 34 before l. 40. —(l. 34) B1 योत्स्येहं; B2.3 योत्स्यामि; D2.9 (both second time) योत्स्यते; D6 योत्स्ये त्वं (for योत्स्यसे). Ñ1 च; V3 om. (subm.) (for वा). D7.10 अथवा (for मया वा). D2 (first time) [ऽ]धिकं (for कथम्). Ñ V1.3 T1.3.4 M3 तद्विधीयतां (for मन्यसे कथम्). Ś B D2.8.9.12 (all [except Ś1 B D8] second time) तत्सर्वं संविधीयतां(B2 °यते) (for the post. half). —B1.3 om. l. 35–39. Ś1 D8 om. l. 35. —(l. 35) Ś2.3 D9.12 [ऽ]भिहितो; D1.4 निहि(D4 °ह)तो; D2.3.6.7.10.11 [ऽ]भिहतो; T1 M3 [ऽ]सि च किं; T3.4 [ऽ]पि हि किं (for हि ततो). Ś2.3 D2.9.12 चोर्ध्वं- (for ऊर्ध्वं-). T1.3.4 M3 कथं ह्यसि (for व्यजायत). —After l. 35, Ś2.3 D2.9.12 ins. :

2* अथ संदृश्य भगवान्रक्षो वचनमब्रवीत् ।

[D3 संधाय; D9 तं दृश्य (for संदृश्य).]

—(l. 36) B4 समाधाय (for °लम्ब्य). —(l. 37) Ś2.3 T1 गृहे प्र-; Ñ1 गृहे नु; B2.4 गृहे तु; D1.3.4.6.7.10.11 गृहेषु (for गृहेऽत्र). T4 तिष्ठतः. Ñ1 V3 [ऽ]सौ; D3.6.7.10.11 हि; T1.3.4 M3 वा (for वै). B2 T1.3 M3 तं (for तद्). Ś B1.3 D2.8.9.12 ब्रूहि मे (for तद्ब्रूहि). —(l. 38) D1.3.4.6.7.10.11 T1.3.4 M3 तेनैव (for अनेन). D1.4 (both with hiatus) अथवा (for यथा वा). T3 मन्यसे. —(l. 39) D3.7.10.11 T1 एनं (for एवं). D1.3.4.6.7.10.11 अपि (for एव). B4 [अ]व-; D9 [अ]धि- (for

स एवं पुनरेवाह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति ।
एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः ।
वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः ।
बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः ।
अमर्षी दुर्जयो जेता बलवान्गुणसागरः ।
प्रियंवदः संविभागी गुरुप्रियकरः सदा ।
कालाकाङ्क्षी महासत्त्वः सत्यवाक्सौम्यदर्शनः ।
दक्षः सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः ।
एष गर्जति बात्येष ज्वलते तपते तथा ।
देवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगैश्च पतत्रिभिः ।
भयं यो नाभिजानाति तेन त्वं योद्धुमिच्छसि ।
बलिना यदि ते सार्धं रोचते राक्षसेश्वर ।
प्रविश त्वं महासत्त्व संग्रामं कुरु माचिरम् ।
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः ।
स विलोक्याथ लङ्केशं जहास दहनोपमः ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः ।
अथ संदर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ।
समुद्गृहीतं रक्षो वै उत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् ।
दशग्रीव महाबाहो किं ते कामं करोम्यहम् ।
किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर ।
एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा ।
सोऽहं मोचयितुं शक्तो बन्धनात्त्वां न संशयः ।
एवमुक्तस्ततो हासं बलिर्मुक्त्वैनमब्रवीत् ।
श्रूयतामभिधास्यामि यत्त्वं पृच्छसि रावण ।
य एष पुरुषः श्यामो द्वारि तिष्ठति नित्यशः ।

ऽत्र). B4 D6 -तिष्ठते. —After l, 39, Ñ2 reads l. 54. —(l. 40) B3 D1.4 शूर-. Ś3 D1 सत्त्व- (for सत्य-). B2 -परायण: (for -पराक्रमः). —Ś D2.8.9.12 om. l. 41–44. —(l. 42) T1 M3 कालार्क (for बा°). —(l. 43) T1 वीरो; M3 धीरो (for जेता). T1 M3 बलिर्वै (M3 °र्हि) (for बलवान्). —V3 transp. l. 44 and l. 45. —(l. 44) V3 सत्यवादी; D1.4 T1 संविभक्तो (T1 °भागे) (for संविभागी). M3 प्रियं वः संविभागेषु (for the prior half). V3 प्रियः (for गुरु-). D1.3.4.6.7.10.11 T1.3.4 M3 -विप्रप्रियः (for -प्रियकरः). D10 प्रियः (for सदा). —(l. 45) V3 repeats the prior half of l. 42 in place of the prior half of l. 45. T3.4 M3 कालकांक्षी. Ś3 D2.8.9.12 सत्यवान्; Ś3 Ñ2 V1 B4 सत्त्व° (for सत्यवाक्). Ś2.3 सत्य-; V3 प्रिय-; T3.4 सम- (for सौम्य-). Ś2.3 D2.8.9.12 -विक्रमः (for -दर्शनः). —(l. 46) T1.3 M3 वीरः; K (ed.) स च (for दक्षः). Ś B1.3 D2.8.9.12 गूढः (Ś2.3 D12 °ढ-); D1 शूर-; T1.3 M3 दक्षः (for शूरः). —(l. 47) Ñ V3 B1–3 D7.10.11 गच्छति; B4 वर्षति (for गर्जति). B3 D3 बात्येव (D3 °*); T3.4 पात्येष. Ś2 एष गर्जितवानेष (for the prior half). Ś1 D7.8 तप्यते. Ś D7.8.12 यथा (for तथा).—(l. 48) B1 दैत्यैश्च; B3 दिव्यैश्च (for देवैश्च). Ś1 सर्षि-; Ś3 D12 सर्प-; Ś3 D2.8.9 सर्व- (for भूत-). T3.4 -संघातैः (for -संघैश्च). Ś2.3 D12 पतगैश्च; D10 (with hiatus) असुरैश्च (for पन्नगैश्च). V1 B स (for च). V1 पतत्रिणः; T1.3.4 M3 महर्षिभिः (for पतत्रिभिः). D3 शतपत्रिभिः. —(l. 49) Ś2.3 B2 येन (for तेन). T1.3 M3 किं (for त्वं). Ś1 V3 D3 युद्धम् (for योद्धुम्). V3 D6 इच्छति. Ñ2 युद्धं तेन त्वमिच्छसि (for the post. half). —(l. 50) D1.4 मानसं (for बलिना). Ś2.3 याति (for यदि). D1.4 नो (for ते). B2.4 M3 युद्धं; D1.3.4.6.7.10.11 योद्धुं (for सार्धं). Ñ2 B transp. यदि ते and रोचते. —(l. 51) Ś Ñ1 D2.8.9.12 महाबाहो; V3 D1.3.4.7.11 °सत्त्वं (for महासत्त्व). —(l. 52) D1 प्रविश त्वं (for °वेश). —(l. 53) Ś D2.8.9.12 प्र- (for स). Ñ2 V1 B1.3.4 तु (for [अ]थ). Ś1 D8 लंकेशो. B2 अविलोक्य तु नक्षत्रं (for the prior half). T1.3.4 M3 अट्ट(T3.4 मंद)हासं जहास च (for the post. half). —B1.3 om. (hapl. ?) l. 54. —(l. 54) D1 om. from दुष्प्रेक्ष्यः up to l. 55. Ś3 T3 दुष्प्रेक्षः; V1 D2-4.7.9-12 दुःप्रेक्ष्यः (for दुष्प्रेक्ष्यः). —(l. 55) M3 तस्य (for अथ). —Ś1 repeats the post. half of l. 52 in place of the post. half of l. 55. Ś2.3 D2.8.12 बलिनो विश्वरूपिणः; Ñ1 बलिर्वैरोचनस्तदा; Ñ2 V1.3 B1.3.4 D9 बलिना विश्व(Ñ2 V1 B4 °ष्णु)रूपि(V3 °प्रधारि)णा (for the post. half). —(l. 56) Note hiatus between the two halves. Ñ V1.3 B1–3 स तद्गृ(V1 B1.2 तं गृ)हीत्वा; D9 सम्यग्गृहीत-; T1.3.4 M3 ततो गृहीत्वा (for समुद्गृहीतं). M3 तद्रक्षः (for रक्षो वै). B4 G (ed.) तद्गृहीतं(G [ed.] °त्वा) करे रक्षः (G [ed.] °क्ष); D1.3.4.6.7.10.11 K (ed.) संगृ(D1 दुर्गृं; K [ed.] स गृ)हीत्वा च तद्रक्षः (for the prior half). B3 तत्सार्धं; K (ed.) ह्युत्संगे (for उत्सङ्गे). —(l. 57) D1.3.4.6.7.10.11 T1.3.4 कं (for किं). Ś1 V3 D3 ते कर्म; Ś2.3 D12 अकाले; Ñ2 V1 B ते कार्यं (for ते कामं). —(l. 58) B2 आगमेन (for °मन-). D6 T4 मे (for त्वं). —(l. 59) Ś2.3 स एवम् (hypm.) (for एवम्). B1 उक्त. —(l. 60) Ñ2 V1 यथा; B2 तव (for मया). Ñ2 V1 महाराज; T4 °बाहो (for °भाग). —After l. 60, B2 ins. :

3* नीत्वा च तव सर्वस्वं छलेनैवं कृतं कथम् ।

—(l. 61) D1.3.4.6.7.10.11 मोक्षयितुं (for मोच°). T1.3.4 M3 नाश (for त्वां न). Ñ1 असंशयं (for न संशयः). —After l. 61, Ś D2.8.9.12 ins. :

4* कोऽयं तिष्ठति ते द्वारि पुरुषः कालरूपधृत् ।
एवं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

[(l. 1) D9 यो (for को). D2 द्वारे (for द्वारि). D2.8.9 -रूपधृक्. —(l. 2) Ś1 D8 एतं; D9 एतत् (for एवं). D9 अर्हसि.] —(l. 62) D1.3.4.6.7.10.11 T1.3.4 M3 उक्ते. V3 transp. ततो and बलिर्, V3 हत्वा; M3 कृत्वा (for मुक्त्वा). Ñ2 V1 [ए]तद्; D6 T4 M3 [ए]वम्; T1.3 [इ]दम् (for [ए]नम्). —(l. 63) D6 संनि- (for अभि-). D2 T1.3.4 यस्; K (ed.) L (ed.) यं (for यत्). T1.3.4 M3 वदसि (for पृच्छसि). Ñ2 राघव (for रावण). —(l. 64) Ś1 D8 स यज्ञ-; Ś2.3 D12 पुराण-; V1 यस्त्वसौ; B2.4 स एष (for य एष). Ś1 चासौ; V1 द्वारि (for श्यामो). Ś

एतेन दानवेन्द्राश्च तथान्ये बलदर्पिताः ।
वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।
बद्धश्चाहमनेनैव कृतान्तो दुरतिक्रमः ।
क एनं पुरुषं लोके बन्धयिष्यति रावण ।
सर्वभूतापहर्ता च य एष द्वारि तिष्ठति ।
कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ।
न त्वं वेद न चैवाहं भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
कलिश्चैवैष कालश्च सर्वभूतापहारकः ।
लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च ।
संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तं महेश्वरः ।
इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर ।
सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ।
नैवंविधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ।
अहं त्वं चैव राजेन्द्र ये चान्ये पूर्ववत्तराः ।
नेता ह्येषां महाभूतः पशुं रशनया यथा ।
वृत्रो दनुः शुकः शम्भुर्निशुम्भः शुम्भ एव च ।
कालनेमिश्च प्रह्लादः कूटो वैरोचनो मृदुः ।
यमलार्जुनौ च कंसश्च कैटभो मधुना सह ।
एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ।

$D_{2.8.9.12}$ हरिस्; V_1 मम; $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ द्वारे (for द्वारि). V_1 T_4 किंकरः; $B_{2.4}$ $D_{3.4.6.7.10.11}$ नित्यदा; D_1 सर्वदा (for नित्यशः). —(l. 65) B_2 यथा (for तथा). $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ बलवत्तराः; D_8 om. बल; M_3 बलिद°; G (ed.) °दर्पिणः (for बलदर्पिताः). —(l. 66) Ñ$_1$ $V_{1.3}$ क्षयं (for वशं). D_3 नीत्वा (for नीता). Ñ$_2$ $B_{1.3}$ पूर्वं; D_7 पूर्वैः (for °र्वे). B_2 पूर्वचराश्; D_3 ** तराश्; D_4 °तराश् (for पूर्वतराश्). —(l. 67) B_2 (before corr.) नद्धश् (for बद्धश्). $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ सो (for च). $D_{10.11}$ [ए]वं (for [ए]व). —(l. 68) D_{12} वचनं (for क एनं). Ś$_{2.3}$ Ñ V_3 B_4 D_{9-12} पुरुषो. V_1 युद्धे (for लोके). Ś V_1 $D_{8.12}$ ब(Ś$_1$ बं)धयिष्यति (for बन्ध°). $D_{1.4}$ राक्षस; $D_{3.6.7.10.11}$ मानवः (for रावण). —After l. 68, Ñ$_2$ reads l. 71. —(l. 69) V_3 पूर्व- (for सर्व-). Ñ$_2$ D_{12} -[अ]पहं(Ñ$_2$ °ह्र)ता; V_1 -प्र°; $B_{1.3}$ -[उ]प° (for -[अ]प-हर्ता). $D_{1.3.4.6}$ हि; $D_{7.10.11}$ वे (for च). V_3 एव (for °ष). B_3 यत्र यद् (for य एष). Ś Ñ$_2$ V_3 $B_{1.2.4}$ $D_{2.8.9.12}$ ह्यनु- (V_3 $B_{2.4}$ °व-); V_1 ह्यत्र (for द्वारि). B_4 -तिष्ठते. —(l. 70) Ñ$_1$ [अ]पि (for [ए]व). Ś$_3$ D_{12} ध्याता; T_1 दाता (for धाता). —L (ed.) om. 71. —(l. 71) Ñ$_2$ $B_{3.4}$ चैव; B_2 चैनं (for वेद). Ś V_3 $D_{8.12}$ वाहं वै; $D_{2.9}$ $T_{3.4}$ M_3 चाहं वै (for चैवाहं). D_1 कृत- (for भूत-). K (ed.) -प्रभुं. Ś$_1$ D_8 भूता ना(D_8 नो)पि च नित्यदा; Ś$_{2.3}$ D_{12} भूतात्मानं हि नित्यदा; Ñ $V_{1.3}$ B_{2-4} $D_{2.9}$ भूतं भव्यं च(V_1 $D_{2.9}$ °तभव्यस्य) नित्यदा (Ñ$_2$ B_3 सर्वथा[B_3 °दा]) (for the post. half). B_1 त्वं चैवाहं च यद्भूतं भव्यं चैव हि नित्यदा. —(l. 72) $T_{3.4}$ [ए]ष (for [ए]व). Ñ$_1$ V_3 $T_{1.3.4}$ M_3 हि (for [ए]ष). V_1 $B_{2.4}$ कालश्चैष (B_4 °व) हि; B_1 कालं चैव हि; B_3 कालत्रयस्य (for कलिश्चैवैष). B कालेशः (for कालश्च). Ñ$_2$ कालः कालाधिपश्चैव (for the prior half). Ñ$_2$ B_1 कालकर्ता च सोव्ययः; B_3 काले चैव व्यवधंत; B_4 G (ed.) लोकत्रय(G [ed.]°रक्षा)करस्तथा; D_7 सर्वभूतोपकारकः (for the post. half). —(l. 73) Ś$_2$ Ñ$_2$ V_1 B $D_{8.12}$ हंता; $T_{1.3.4}$ M_3 कर्ता (for हर्ता). $T_{1.3.4}$ M_3 हर्ता (for स्रष्टा). —Ñ$_2$ B read l. 74–91 after l. 109. —(l. 74) Ñ$_1$ V_3 [ए]व (for [ए]ष). D_6 भूतात्मा (for °तानि). —(l. 75) Ś$_1$ Ñ$_1$ V_3 सृज्यते. Ś $D_{2.8.9.12}$ विश्वम्(Ś$_3$ °श्वं) (for सर्वम्). Ś$_3$ सनाद्यंतं; B_1 $D_{4.7.9}$ अनाद्यंत-; $B_{2.4}$ $D_{1.6.8}$ $T_{1.3.4}$ M_3 अनाद्यंतो($D_{6.8}$ °ते) (for अनाद्यन्तं). —After l. 75, $T_{1.3.4}$ M_3 ins. :

5* करणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुषसत्तमः ।

—(l. 76) Ñ$_2$ च (for हि). Ñ$_1$ दत्तं चैव (unmetric) (for हि दत्तं च). B_3 भूतं (for हुतं). —(l. 77) Ñ B_{2-4} सर्वस्यैव; V_3 $T_{3.4}$ सर्व एव (for सर्वमेव). G (ed.) तु (for हि). Ś$_{2.3}$ D_{12} लोकेश; B_2 लोकस्य (for लोकेशो). Ś$_1$ दाता (for धाता). —(l. 78) Ñ$_2$ B_4 भुवन(Ñ$_2$ °नं)त्रयं; D_4 भुवने त्रये (for भुवनत्रये). —(l. 79) Ś$_1$ reads in marg.; D_{12} त्वा (for त्वं). D_2 त्वं वै च; D_6 चैव तु; T_1 M_3 च त्वं च (for त्वं चैव). $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ पौलस्त्य; $T_{1.3.4}$ रक्षेंद्र; M_3 लंकेश (for राजेन्द्र). V_3 अहं वै त्वं राक्षसेंद्र (for the prior half). Ś$_{2.3}$ $D_{8.12}$ वा (for च). B_4 बलवत्तराः (for पूर्व°). —(l. 80) Ś$_1$ V_1 D_8 नित्यो; Ñ$_1$ ततो (for नेता). Ś $D_{1.2.4.6.8.12}$ ह्येष(D_6 °व); $V_{1.3}$ $T_{1.4}$ M_3 तेषां (for ह्येषां). Ś$_{2.3}$ D_{12} महाभूतान्; Ñ B यथा सिंहः; V_1 अभूद्भूतं; V_3 $D_{1.3.4.6.7.9-11}$ महद्भूतं($D_{1.4}$ °तान्); T_1 M_3 महात्मैष; T_4 महत्त्वेषः (for महाभूतः). T_3 सर्वांश्चैव महत्यैषः (for the prior half). Ś$_{2.3}$ पशून् (for पशुं). V_3 पशुपतिर् (for रशनया). Ñ B पशूनां यमसादनं(Ñ$_1$ °नः) (for the post. half). —(l. 81) D_2 पुत्रो (for वृत्रो). Ś$_1$ D_8 धनुः (for दनुः). D_7 शुक्रः (unmetric) (for शुकः). V_3 $D_{9.12}$ वृत्रो दनुसुतः. Ś$_1$ D_8 शंभो; Ś$_{2.3}$ B_1 D_{12} शुंभो (for शम्भुर्). Ñ$_2$ V_3 D_8 निशंभुः; D_2 निःशुंभः (for निशुम्भः). D_3 शंभुर्; K (ed.) दंभुर् (for शुम्भ). B_1 चैव दानवः (for शुम्भ एव च). —After l. 81, Ñ$_1$ ins. :

6* हिरण्याक्षश्च दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तथा ।
संह्लादश्चानुह्लादश्च प्रह्लादो ह्लाद एव च ।

—(l. 82) Ñ$_2$ V_1 $B_{3.4}$ $D_{2.9}$ कालनेमी. Ñ$_2$ B_4 स (for च). V_1 damaged from ह्लादः up to मृदुः. Ñ$_1$ $B_{1.3}$ संह्रा(B_3 °ह्ला)दः; B_4 $D_{4.12}$ प्रह्रादः; $D_{7.9}$ प्राह्लादिः(D_9 °दः); $D_{8.11}$ प्राह्लादः(D_{11} °दिः); D_{10} प्रह्लादिः (for प्रह्लादः). B_2 transp. च and प्रह्लादः (unmetric). T_1 रूपो; M_3 तथा (for कूटो). B_3 विरोचनो (for वै°). Ś$_{2.3}$ D_{12} मृडः; Ñ$_1$ $T_{1.3.4}$ M_3 बलिः (for मृदुः). Ñ$_2$ कूटो वैरोचनोंधकः; V_3 कुंभो वै रावणो बलः; B_3 कालकूटो विरोचनः (for the post. half). —Ñ$_2$ om. l. 83–85; Ś$_3$ om. l. 83. —(l. 83) prior half hypm. Ñ$_1$ $V_{1.3}$ D_3 यमा (V_1 **)र्जुनौ च; D_2 पशुकार्जुनश्च; G (ed.) यमलार्जुन-. $D_{1.4}$ हार्दिक्यः (for कंसश्च). Ś$_1$ D_8 यमलार्जुनकंसाश्च (for the prior

सर्वैस्त्रिदशराज्यानि कारितानि महात्मभिः ।
युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ।
प्रमत्ता भोगसक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ।
ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिनः कामरूपिणः ।
समरे च दुराधर्षाः श्रूयन्ते येऽपराजिताः ।
तेऽपि नीता महद्भूताः कृतान्तबलचोदिताः ।

half). —Ś1 om. (hapl.) from कैटभो up to च in l. 87. —For l. 83, T1.3.4 M3 subst.:

7* कालकेयस्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः ।
हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूम्रशम्बरौ ।

[(l. 1) M3 तारकाख्यो. —(l. 2) T3 धूम्र- (for धूम-).]

—(l. 84) B1 तपंते; B4 D3.7 पतंति (for तपन्ति). B1.3 M3 घोतंते (for घोतन्ति). V3 एते घोतंति तप्यंति (for the prior half). Ś2.3 B3 D8.9.12 भांति (for वान्ति). T1 M3 कर्षंति (for वर्षन्ति). —After l. 84, D3.6.7.10.11 K (ed.) ins.:

8* सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्तप्तं महत्तपः ।
सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ।
सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तं भोगैर्महत्तरैः ।
दत्तमिष्टमधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः ।
स्वपक्षेष्वनुगोप्तारः प्रहन्तारः परेष्वपि ।
सामरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समम् ।
शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ।
सर्वविद्याप्रवेत्तारः संग्रामेष्वनिवर्तकाः ।

[(l. 3) D6 सर्वैश्वर्यं समासाद्य (for the prior half). K (ed.) भुक्त- (for भुक्तं). —(l. 4) D7 इदम् (for दत्तम्). —(l. 5) D6 स्वपक्षस्य (for °क्षेषु). K (ed.) प्रहर्तारः (for प्रहन्तारः). —(l. 6) K (ed.) समरेषु and समः (for सामरेषु and समम्). —(l. 7) D6 -शास्त्रास्त्र-; D10.11 -शास्त्रार्थ- (for -शस्त्रास्त्र-). —After l. 8, D3 reads erroneously गुणसंपन्नाश्च.]

—(l. 85) T1 सर्वे- (for सर्वैस्). Ñ1 कृतानि सु-; M3 कांक्षितानि (for कारितानि). B4 महाद्युतेः (for महात्मभिः). —(l. 86) V1 lacuna from गणाः up to सहस्र. T1 M3 सुदारुणाः (for सुरगणाः). B1 निर्जितानि (for °ताश्च). —After l. 86, D3.6.7.10.11 K (ed.) ins.:

9* देवानामप्रियासक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः ।

[D10.11 अप्रिये सक्ताः; K (ed.) अपि ये शक्ताः (for अप्रियासक्ताः).]

—(l. 87) B4 प्रयुक्ता; D9 प्रपन्ना (for प्रमत्ता). D3.6.7.10.11 चोप-; D9 मार्ग- (for भोग-). B3 D2 -शक्ताश्च; T1 M3 -रक्ताश्च (for -सक्ताश्च). —After l. 87, D3.6.7.10.11 B (ed.) K (ed.) ins.:

10* यः स देवान्प्रधर्षेत तदेषां विष्णुरीश्वरः ।
उपायपूर्वकं नाशं स वेत्ता भगवान्हरिः ।
प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतान्निधनं नयेत् ।
पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ।
एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना ।

[(l. 1) D6 यक्ष-; D7 यदा; B (ed.) यस्तु; K (ed.) यस्स (for यः स). D3.6.7 प्रधर्षते (D6 °ति) (for प्रधर्षेत). D10.11 K (ed.) तदेषां (K [ed.] °षो) (for तदेषां). —(l. 2) D11 सर्वतो; K (ed.) संवेत्ता (for स वेत्ता). —(l. 3) D10.11 [ए]तान् (for [ए]तान्).]

—(l. 88) V3 न (for ते). Ñ2 B च (for हि). Ñ1 V1.3 बहवः (for बलिनः). Ś D2.8.9.12 T1.3.4 M3 बलिना काम (D9 °ल) रूपिणा (for the post. half). —(l. 89) Ś2.3 D12 सर्वे ते (for समरे). Ñ1 [ऽ]पि; V3 हि (for च). T1.3.4 M3 ये हि दुर्धर्षा (for च दुराधर्षाः). Ñ2 B1.3.4 D9 च (for ये). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.12 न (Ñ1 V1 हि) पराजिताः; B2 (m. also as in Ñ2) बलमोहिताः (for येऽपराजिताः). T1.3.4 M3 नृपा (T3.4 कृता) स्ते च पराजिताः (for the post. half). —(l. 90) B1 एते; B4 ते च; T3 ते हि; M3 तेन (for तेऽपि). Ñ B1–3 सर्वे (for नीता). Ś V1.3 B3 D2.8.9.12 महाभूताः; T1.3.4 M3 क्षयं तेन (M3 सर्वे) (for महद्भूताः). Ś1 D8.12 -बलि- (for -बल-). Ś D2.8.9.12 -नोदिताः; V1.3 -देशिताः; B2–4 -मोहिताः (for -चोदिताः). Ñ2 -वशमागताः. —After l. 90, D3.6.7.10.11 B (ed.) K (ed.) ins.:

11* एवमुक्त्वाथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः ।
यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ।
एतद्गृहीत्वागच्छ त्वं मम पार्श्वं महाबल ।
ततोऽहं तव व्याख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ।
तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण ।
एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ।
यत्र स्थितं महादिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन ।
लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ।
न च चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत्कथंचन ।
लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ।
उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः ।
छिन्नमूलो यथा शाखी रुधिरौघपरिप्लुतः ।
एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्पकसंभवः ।
राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ।
ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम् ।
लज्जयावनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ।
आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम् ।
यत्त्वया चोद्यतं वीर कुण्डलं मणिभूषितम् ।
एतद्धि पूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् ।
एतत्पतितवच्चैवमत्र भूमौ महाबल ।
अन्यत्पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु ।
मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ।
हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् ।
न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ।
न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ संध्ययोर्न हि ।
न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ।
विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् ।

इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च ।
ऋषीणां चैव मुख्यानां शतान्यथ सहस्रशः ।
वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना ।
पाशहस्तो महाज्वालो ह्यूर्ध्वरोमा भयानकः ।
दंष्ट्रालो विद्युज्जिह्वश्च सर्पवृश्चिकरोमवान् ।
रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ।
पापानां शासिता चैव स मया युधि निर्जितः ।
न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ।
एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ।
एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ।
अनन्तः कपिलो जिष्णुर्नरसिंहो महाद्युतिः ।
ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ।
द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ।
नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः ।
ज्वालामाली महानादो योगी भक्तजनप्रियः ।
एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः ।

प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ।
तस्य वादे समुत्पन्ने घोरो लोकभयंकरः ।
सर्ववीर्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ।
उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृक् ।
दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ।
तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ।
एष तिष्ठति द्वारिस्थो वासुदेवो निरञ्जनः ।
तस्य देवाधिदेवस्य गदतो मे शृणुष्व ह ।
वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ।

[(l. 2) D3.6.7 चक्राभम् (for चक्रं दीप्त-). —(l. 4) K (ed.) चास्यास्ये (for व्या°). —(l. 7) K (ed.) महद् (for महा-). —(l. 9) D6 [ऽ]पि (for ऽभूत्). —(l. 12) D7.10.11 शालो (for शाखी). —(l. 13) K (ed.) पुष्कर- (for पुष्पक-). —(l. 15) D3.6.7 चोत्थितः (for °तम्). —(l. 18) K (ed.) [उ]द्धृतं (for [उ]द्यतं). —(l. 19) D3.6 ईक्षतां. —(l. 20) D7 पततिं तच्च; K (ed.) पतितमत्र (for °वच्च). D6 K (ed.) अत्र भू(K [ed.] °न्यङ्ग)यो (for अत्र भूमौ). —(l. 22) D6 मुकुरं; K (ed.) मकुटं (for मुकुटं). —(l. 24) D7 हि (for वि-). —(l. 25) D6 हि वा (for दिवा). K (ed.) अपि (for न हि). —(l. 28) D7 प्रह्रादेन. —(l. 30) K(ed.) -दृश्यस्य (for -वर्यस्य). D7 प्रह्रादस्य. —(l. 31) K (ed.) -रूपधृत्. —(l. 33) D3 तत्समुध्दृत्य (for तत उध्दृत्य). —(l. 34) B(ed.) द्वारस्थो; K(ed.) द्वाःस्थो वै (for द्वारिस्थो). —(l. 35) K(ed.) तत्त्वतो (for गदतो).]

—L (ed.) om. l. 91. —(l. 91) Ś1 D3 om. (hapl. ?) from the post. half up to the prior half of l. 93. Ś2.3 D2.9.12 शूराणाम् (for सु°). —(l. 92) B1 एव; T1 M3 सप्त (for चैव). M3 -संख्यानां (for मु°). T1.3 M3 शतशो (for शतानि). D1.4 [अ]पि; D3.6.7.11 [अ]ब्द-; D10 [अ]ष्ट- (for [अ]थ). —(l. 93) V3 वशे. Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 स एव (V1 D2.9 °ष) (for य एष). —After l. 93, Ñ2 reads l. 114. —(l. 94) Ñ2 B [ऽ]थ तम् (for वाक्यम्). —(l. 95) Ñ2 सर्वदेहिनां (for सह मृत्युना). —(l. 96) B1.3 D9 [ऽ]-प्यूर्ध्व-; B2 D1–4.6–8.10.11 T4 ऊर्ध्व- (for ह्यूर्ध्व-). B1 -लोमा (for -रोमा). B2 महाभयः (for भयानकः). —(l. 97) D12 विद्युज्जिह्वा. T1.3.4 M3 transp. दंष्ट्रालो and विद्युज्जिह्वश्च. —V3 om. (hapl. ?) from सर्प- up to च in l. 98. D1.3.11 सर्व- (for सर्प-). Ñ2 B1.4 G (ed.) -रोषरा(G [ed.] °रु)ट्; B2 -रोमकः (for -रोमवान्). D9 सर्पवृश्यकरो महान् (for the post. half). —(l. 98) Ś1 D8 अक्षोभ्यो; B2 ऋक्षोथ (for रक्ताक्षो). Ñ2 B4 -वेशश्; B1 -केशश् (for -वेगश्). B1 T1.3.4 M3 -भूत-; D3 -सर्व- (for -सत्त्व-). —(l. 99) L (ed.) दुष्प्रेक्षः. B3 [अ]मि- (for [अ]नि-). —(l. 100) T1.3.4 M3 शमिता (for शासिता). —(l. 101) T3 मे च (by transp.). V3 तत्र तु (for मे तत्र). Ś D8.12 L (ed.) तत्र मे तत्र(L [ed.] न च) (for न च मे तत्र). Ñ1 V1 कश्चिद् (for काचिद्). B3 transp. भीः and काचिद्. Ś Ñ1 V1 D2.8.12 T1 यथा वा; V3 जाता मे; B2 त्रासो वा (for व्यथा वा). —(l. 102) Ñ2 B4 D8.9 T3 M3 एतं; V1 B1–3 एतत्; V3 D1.2 T1.4 एवं (for एनं). D2 कर्तुम् (for वक्तुम्). V3 D6.11 M3 अर्हसि. —(l. 103) B1 बलिर्वैरोचनिश्चैवीत् (for the post. half). —(l. 104) T1 एतत् (for एष). Ñ2 त्रिलोक-; B1.2.4 वै लोक- (for त्रैलोक्य-). Ś D8.12 -दाता (for -धाता). L (ed.) हरी (for हरिर्). G (ed.) L (ed.) नारायण-. —(l. 105) B3 (m. also) अंतकः (for अनन्तः). Ñ2 B D2.6 T1.3.4 M3 विष्णुर् (for जिष्णुर्). B2 T1.3.4 M3 नारसिंहो (for नर°). —(l. 106) V1 B3 शतधामा; D1.4 श्रुत°; D3.6.7.9–11 क्रतु° (for ऋतधामा). B2 वसुधामा (hypm.) (for सुधामा). —(l. 107) Ś2.3 B4 D12 -संकाशः (for -सदृशः). Ś Ñ2 B2–4 D2.3.8.11.12 T3 पुराणः (for पुराण-). V1 -पुरुषोव्ययः. —D2 transp. l. 108–109 and l. 110–111. —(l. 108) Ś2.3 सुनाथश्च (for सुरनाथः). —After l. 108, T3.4 ins. :

12* धाता कर्ता प्रहर्ता च त्रैलोक्यप्रभुरव्ययः ।

[T4 च हर्ता.]

—(l. 109) D1.3.4.6.7.10.11 महाबाहो; K (ed.) °बाहुर् (for °नादो). T1 M3 गीतसक्त- (for योगी भक्त-). D1 -[अ]धिपः (for -प्रियः). —After l. 109, B4 ins. :

13* भक्त्या तुष्टो भवाधीशो भक्तेशो भक्तवत्सलः ।

—(l. 110) Ś D2.3.9.12 सृजति. —(l. 111) Ñ1 reads the prior half of l. 112 in place of the prior half of l. 111 repeating it in its proper place. V3 सर्वं (for चैव). B4 लोकान् (for कालो). V3 चैव (for भूत्वा).

एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबल: ।
एष यज्वा च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरि: ।
सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ।
सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा ।
सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुज: ।
वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्यय: ।
एवं मुनिगणा: सर्वे चिन्तयन्तीह मोक्षिण: ।
य एनं वेत्ति पुरुषं स तु पापै: प्रमुच्यते ।
स्मृत्वा स्मृत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमस्मादवाप्नुयात् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रावणो निर्ययौ तदा ।
न च तं पुरुषं तत्र पश्यते रजनीचर: ।
हर्षान्नादं विमुञ्चन्वै निष्क्रामन्वरुणालयात् ।
येनैव संप्रविष्ट: स पथा तेनैव निर्ययौ ।

Colophon

—(l. 112) Ñ1 (both times) D1.3.4.6.7.10.11 यज्ञश् ; Ñ2 युक्तश् (for यज्वा). Ñ1 (first time) यक्षश् ; Ñ2 V3 T1.3.4 M3 यज्ञ(T3.4 °ज्ञा)श् (for याज्यश्). Ś2 शक्र- (for चक्र-). —(l. 113) Ñ2 B4 -वेद- (for -देव-). B3 -ज्ञान- (for -भूत-). T4 प्रभु: (for तथा). —Ś Ñ1 V1.3 B3.4 D2.8.9.12 T4 om. (hapl.) l. 114. —(l. 115) Ñ2 B3 महादेवो (for °रूपी). Ñ1 महाप्रभु:; B2 (m. also) °बल: (for महाभुज:). —(l. 116) V1 -गतिर् (for -गुरुर्). —(l. 117) Ś1 Ñ2 B1 D1.2.7.8.12 एनं (for एवं). T1.3.4 M3 कथयंति (for चिन्तयन्ति). Ś D8.12 [इ]ह योगिन:; Ñ V1.3 B2–4 हि मोक्षिण:; T3 मनीषिण: (for [इ]ह मोक्षिण:). —(l. 118) V3 D8 एवं (for एनं). Ñ2 B2(m. also as obove).4 पुरुष: (for °षं). Ñ1 T1.3.4 M3 transp. वेत्ति and पुरुषं. Ñ B सर्व-; D1.4 न स; D3.6.7.10.11 न च (for स तु). Ś Ñ1 D8.9.12 पाशैर् (for पापै:). Ś D2.8.9.12 विमुच्यते; D1.3.4.6.7.10.11 प्रलिप्यते (for प्रमुच्यते). —B2 om. l. 119. —(l. 119) Ñ2 V1.3 B1.4 D9 श्रुत्वा; T1 M3 स्तुत्वा (for first स्मृत्वा). Ñ1 D3.4.6.7.10.11 T3 स्तुत्वा; D1 ख्यात्वा; T4 श्रुत्वा (for second स्मृत्वा). Ś1 V3 D8 तथा दृष्ट्वा; Ś2.3 lacuna; T1.3.4 M3 तथैवेष्ट्वा (for तथेष्ट्वा च). Ñ2 B1.3.4 सर्वकामान्(B3 °मम्) (for सर्वमस्माद्). D1.3.4.6.7.9–11 T1.3.4 M3 अवाप्यते; D2 °मवान् (for अवाप्नुयात्). —(l. 120) Ś V1.3 B3 D2.8.9.12 एवं (for एतच्). B1 च (for तु). V3 उक्ते तु वचने. T1 तथा (for तदा). V1 श्रुत्वैवं स तदा वाक्यं तमा * * तिविस्मित:. —After l. 120, D3.6.7.10.11 K (ed.) ins.:

14* क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबल: ।
तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृक्प्रभु: ।
नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति रूपधृक् ।
अन्तर्धानं गतो राम ब्रह्मण: प्रियकाम्यया ।

[(l. 2) D3 दृष्ट्वा हरिर् (unmetric) (for च तं दृष्ट्वा). D3 मुसलशंख- (for हरिर्मुसल-). K (ed.) -धृक्प्रभु:. —(l. 3) D3.6 विश्वधृक् ; K [ed.] विश्वधृत् (for रूपधृक्).]

—V1 om. l. 121–122. —(l. 121) Ñ1 V3 पश्य; D6 दृष्ट्वा (for तत्र). D4 नश्यते; M3 ददर्श (for पश्यते). Ñ2 पश्यति स्म निशाचर: (for the post. half). —Ñ2 illeg. from l. 122 up to स in l. 123. K (ed.) reads l. 122–123 within brackets. —(l. 122) V3 स (for वै). Ś1 न्यक्रामद्; Ś2.3 D8.12 निष्क्रमन् ; V3 B T4 निष्क्रांतो (for निष्क्रामन्). V3 वारुणाल्यात् ; D1.3.4.6 वरुणालयं. —(l. 123) T4 तु (for स). Ś B1.2.4 D2.8.12 य(B1.4 ग)त एवागतो येन; B3 स तत्र वागतो येन; D9 पथा येन यथायातस् (for the prior. half). Ñ2 D8 यथा; V3 D6.9 तथा; T4 तदा (for पथा). B2 च न (for तेन). D2 निर्ययु:; T1 M3 निर्गत: (for निर्ययौ). Ś Ñ2 B1.2.4 D8.12 निवृत्य तु(Ś2.3 च); B3 निवर्तते (for [ए]व निर्ययौ).

Colophon: T1 M3 om. —*Sarga name*: Ś1 बलिवशनं; Ś2.3 Ñ2 B D8.12 बलिदर्शनं; Ñ1 बलिरावणसंवादं; V1.3 D6 पातालविजय:; D1.3.4 पातालविजये(D1.4 °य:)बलिदर्शन:; D2.9 पाताल(D2 °ले)बलिदर्शनं; G (ed.) बलिनिदर्शनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D2.6.12 om.; Ñ2 T3 25; V1 22; B1.3.4 D1.4 28; B2 (m. within brackets प्रक्षिप्तसर्ग:) D10.11 1; D3.9 27; D7 24; D8 T4 26. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—Before l. 124, D7.10.11 T3.4 M3 K (ed.) ins.:

15* अथ संचिन्त्य लङ्केश: सूर्यलोकं जगाम ह ।
मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ।
पुष्पकं तत्समारुह्य रवेस्तुरगसंनिभम् ।
नानापातगतिं दिव्यं विहारवियति स्थितम् ।
यत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ।
वरकाञ्चनकेयूररत्नाम्बरविभूषितम् ।
कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् ।
केयूरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् ।
तमादिदेवमादित्यमुच्चै:श्रवसवाहनम् ।
अनाद्यन्तमनध्यं तं लोकसाक्षि जगत्पतिम् ।
तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो रक्षसां वर: ।
स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दित: ।
गच्छामात्य वदस्वैनं निदेशान्मम शासनम् ।
युद्धार्थं रावण: प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु ।
तस्य तद्वचनाद्रक्ष: सूर्यस्यान्तिकमागमत् ।
पिङ्गलं दण्डिनं चैव पश्यते द्वारपालकौ ।
ताभ्यामाख्याय तत्सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् ।
तूष्णीमास्ते प्रहस्तस्तु तत्र तेजोंऽशुदीपित: ।
दण्डी गतो रवे: पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान्रवे: ।
श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह ।
उवाच वचनं धीमान्बुद्धिपूर्वं क्षपापह: ।
गच्छ दण्डिञ्जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद ।
यत्तेऽभिकाङ्क्षितं कार्षी: कंचित्कालं क्षपाचरम् ।

अथ संचिन्त्य रक्षेन्द्रः सोमलोकं जगाम ह ।
मेरुशृङ्गवरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ।
अथ स्यन्दनमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ।
अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ।
रतिश्रान्तोऽप्सरोऽङ्केषु चुम्बितैः स विबुध्यते ।
दृष्टस्तु पुरुषस्तेन दृष्ट्वा कौतूहलान्वितः ।
अथापश्यदृषिं तत्र दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ।
स्वागतं तव देवर्षे कालेनेहागतो ह्यसि ।
कोऽयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ।
निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति ।
रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये त्वाहं महामते ।

स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसस्य महात्मनः ।
कथयामास तत्सर्वं सूर्योक्तवचनं तदा ।
स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो राक्षसेश्वरः ।
घोषयित्वा जगामाथ स्वजयं राक्षसाधिपः ।

Colophon

[(l. 1) D10 लोकेशः; T4 M3 पौलस्त्यः (for लङ्केशः). —(l. 2) Note hiatus between the two halves. T3 -शृंग- (for -शृङ्गे). —(l. 4) T3.4 M3 मनो- (for नाना-). D7 -यान-; T3.4 M3 -वात- (for -पात-). D10.11 -गतिर् (for -गतिं). T4 विहारं; M3 विहारि (for विहार-). —(l. 5) T3.4 M3 तत्र (for यत्र). T4 प्रभुं (for शुभम्). —(l. 6) T4 -केयूरं (for -केयूर-). T3 M3 -रक्त-; T4 मुक्ता- (for -रत्न-). —(l. 7) D11 तद् (for तु). T4 प्रकाशाभ्यां (for शुभाभ्यां तु). D7 T4 -विकासिनं; T3 -विलासितं (for -विकासितम्). —(l. 10) M3 विभुं सप्ताश्ववाहनं (for the post. half). —(l. 11) D10.11 M3 अमध्यं (for अवध्यं). D10.11 च (for तं). T4 (m. also as above) -गुरुं (for -पतिम्). M3 लोकसाक्षिणमीश्वरं (for the post. half). —(l. 12) T4 M3 राक्षसाधिपः (for रक्षसां वरः). —(l. 13) T4 ततः प्रहस्तमवदद् (for the prior half). M3 -बलार्दितं (for -बलार्दितः). —(l. 14) M3 वद ह्येनं (for °स्वैनं). M3 संदेशान् (for नि°). —After l. 14, M3 K (ed.) ins.:

15(A)* मार्ताण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो ब्रूहि मा चिरम् ।

[K [ed.] मार्तंडं.]

—(l. 15) M3 युद्धार्थी (for °र्थं). T4 तस्य युद्धं (by transp.). —(l. 17) T4 प्रहस्तो रावणादेशात् (for the prior half). T3 आविशत्; T4 अभ्ययात् (for आगमत्). —(l. 18) T4 दृष्ट्वा (for चैव). T3 (with hiatus) अपश्यद्; M3 सोपश्यद् (for पश्यते). T4 द्वारदेशे समास्थितौ (for the post. half). —(l. 19) M3 आभ्याम् (for ताभ्याम्). —(l. 20) M3 स (for तु). T3.4 -पीडितः (for -दीपितः-). M3 सूर्यतेजःप्रतापितः (for the post. half). —(l. 21) T4 M3 गत्वा and विभुं (for गतो and second रवेः). —(l. 22) T4 निशम्य and हि (for श्रुत्वा तु and ह). —(l. 23) M3 श्रीमान् (for धीमान्). D7 तमोपहः; M3 दिवाकरः (for क्षपापहः). T4 ततस्तु भगवान्सूर्यो दंडिनं वाक्यमब्रवीत्. —(l. 25) T3.4 क्षपाचरैः (T4 °रः) (for °चरम्). M3 K (ed.) कुरु यत्ते कांक्षितं तन्नाहं कालक्षिपां सहे. —(l. 26) M3 राक्षसाय (for °सस्य). T4 रावणस्य महामतिः (for the post. half). —(l. 27) T3.4 M2 सूर्योक्तं. M3 यथा (for तदा). —(l. 28) M3 वै महात्मनः (for राक्षसेश्वरः). —(l. 29) T4 तं जयं. M3 विजयं राक्षसेश्वरः (for the post. half).]

Colophon: M3 om.—*Sarga no.* (figures, words or both): D7.11 om.; D10 2; T3 26; T4 27. —After colophon, T3 concludes with श्रीरामाय नमः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु.]

D12 ins. ॐ before l. 124. —(l. 124) T4 ततः (for अथ). Ñ1 V3 B3 राजेंद्रः; V1 तत्रैव; B2 (m. also) लोकेंद्रः; D1.3.7.10.11 लंकेशः; D6 लोकेशः; T3.4 M3 पौलस्त्यः; G (ed.) लंकेंद्रः (for रक्षेन्द्रः). D9 सौमलोकं. —Ñ2 illeg. from जगाम ह up to the prior half of l. 126. —D12 om. (hapl.) l. 125–129. —(l. 125) Ś1.3 D2.8 9 T3.4 M3 -शृंगे; B2 -पृष्ठे (for -शृङ्ग-). B1.2 D3 -वने (for -वरे). D1.4 दिव्ये (for रम्ये). V1 रजनीचर- (for °नीमुष्य). —After l. 125, B3 ins.:

16* ऊर्ध्वं गच्छन्विमानेन सोऽपश्यदिति राघव ।

—(l. 126) M3 तदा कश्चिद्रथारूढो (for the prior half). B1–3 D1.3.4 -गंध- (for -अनु-). D6 दिव्यस्रग्विलेपनः (subm.) (for the post. half). —(l. 127) Ñ1 V3 T3.4 स; B3 च (for तु). —B2 reads l. 128 after l. 124. —(l. 128) D1.4 निद्रां गतो (for रतिश्रान्तो). Ś1 D8 [ऽ]प्सरःसंघैः (D8 °गैः); Ś2.3 °रः संघः (Ś3 °गः); Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 °रोंकेशु; D2.9 °रोत्संगे (for ऽप्सरोऽङ्केषु). Ś D8 श्रावितः; D2.7.9-11 T4 M3 चुंबितः. Ñ2 B4 च; M3 सन् (for स). Ñ1 प्रबुध्यति; L (ed.) विमुच्यते (for विबुध्यते). V3 D1.3.4.11 प्रतिबुध्यते. D6 चुचुंबितः विबुध्यते (for the post. half).—(l. 129) Ś1 D2.9 स दृष्टः; Ś2.3 संदृष्टः; Ñ1 वृद्धस्तु; B4 दृष्टश्च; D8 संहृष्टः (for दृष्टस्तु). D1.4 कुतूहल-. T3.4 M3 रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः. —(l. 130) B1 अपश्यत्पर्वतं तत्र (for the prior half). —After the prior half, M3 ins.:

17* पर्वतं मुनिसत्तमम् ।
दशग्रीवो महात्मानं.

Ñ1 V1 B2 चैनम्; Ñ2 B1.3.4 D2.6.7.10.11 चैवम् (for चेदम्). D1.3.4 पर्वतं त(D3 स)म् (for दृष्ट्वा चेदम्). Ñ2 B2.3 D6.7.10.11 तं (for ह). —(l. 131) T3 तत्र (for तव). Ś1 V1 विप्रर्षे (for देवर्षे). Ñ2 B1.2.4 D6 काले चेह (Ñ2 चैव; D6 देव-); V3 D1.3.4 T3.4 M3 दिष्ट्या चेह (T3.4 M3 चैव); D7.10.11 कालेनैव (for °नेह). —(l. 132) B3 (with hiatus) अप्सरोगण-; D1.4 स्वाप्सरो° (for ह्य°). Ñ1 -संयुतः (for -सेवितः). —(l. 133) T4 प्रहसन् (for इव सं-). Ñ2 विस्यति; D1.3.4 बुध्यते; T4 विंदते (for विन्दति). —(l. 134) After नैव, D4 wrongly repeats from संयाति in l. 133 up to नैव in l. 134. —(l. 135) Ñ2 तथा (for यथा-).

एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ।
सैष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् ।
तपसा निर्जिता यद्वद्भवता राक्षसाधिप ।
प्रयाति पुण्यकृत्तद्वत्सोमं पीत्वा न संशयः ।
त्वं तु राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ।
नेदृशेषु विरुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु ।
अथापश्यद्रथवरे महाकायं महौजसम् ।
जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रनिःस्वनैः ।
कोऽयं गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ।
किंनरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोहरम् ।
श्रुत्वा चेदमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ।
एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्तकः ।
युध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ।
कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः ।
संग्रामे निहतो वीरो हत्वा च समरे बहून् ।
इन्द्रस्यातिथिरेवैष अथवा यत्र गच्छति ।
नृत्यगीतविलासैश्च सेव्यते नरसत्तमः ।
पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसंनिभः ।
रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ।
य एष दृश्यते राजन्विमाने सर्वकाञ्चने ।
अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ।
सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणाम्बरः ।
एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ।
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।

B1.4 -तथ्यं (for -तत्त्वं). Ñ1 T3.4 M3 तव; Ñ2 D6.7.10.11 चाहं; B2 [ऽ]हं त्वा (for त्वाहं). Ś1 B2.4 D2.8.9.12 महाद्युते (for °मते). V3 D1.3.4 राक्षसपुंगव (for त्वाहं महामते). —(l. 136) Ñ2 D6.7.10.11 अनेन (for एतेन). V3 सर्वे (for लोका). —(l. 137) Ñ2 B D6.7.10.11 T3.4 M3 एष (for सैष). Ś Ñ1 V1.3 D8.9.12 सौख्याय (for मोक्षाय). Ñ1 V1.3 B1 M3 स्व(B1 यत; M3 स)सुखं (for सुसुखं). Ś B2 D1.3.4.8.12 सुख्यं(Ś1 °ख्य-; B2 सुख-; D1.3.4 सुखं) स्थानमनुत्तमं (for the post. half). —(l. 138) Ñ1 V3 B2 D1.3.4 निर्जितं (for निर्जिता). V3 B2 D8.9 तद्वद्; B1 यद्यत्; B4 T3.4 M3 लोका (for यद्वद्). B1 तपता; D3 तपसो (for भवता). D7 राक्षसेश्वर. D1 तद्वद्भवति राक्षस; T3.4 M3 विक्रमेण यथा त्वया (for the post. half). —(l. 139) V3 स चापि, D8.9 स याति (for प्रयाति). T3 M3 पुण्यवान् (for °कृत). V3 तत्र; B3 प्रीतः; B4 तत्तत्; D1 T3.4 M3 वत्स; D3 यद्वत (for तद्वत्). D4 पुण्य * * द्वत्. Ś1 तथा तेनाजिता लोकाः; Ś2.3 तथाने(Ś3 °था ये)न जिता लोकाः; D2.8.12 जातः पुण्यक्षयस्तद्वत् (for the prior half). V3 [अ]मृतं (for सोमं). —(l. 140) B1 यस् (for त्वं). Ñ1 V1.3 T3.4 M3 च; D1 om. (subm.) (for तु). Ñ2 V3 D6.7.10.11 -पराक्रमः (for -व्रतस्तथा). —(l. 141) Ñ1 V1 T3.4 M3 च(T4 *; M3 न) क्रुध्यंति; D1.3.4 च कुप्यंति; D2 च सिध्यंति (for विरुध्यन्ति). Ñ2 B D6.7.10.11 नैवे(B4 न चे) दृशेषु क्रुध्य(B1 कुप्यं)ति; V3 न च दृष्ट्वा प्रकुप्यंति (for the prior half). Ñ2 D6.7.10.11 धर्मचारिषु. —(l. 142) Ñ2 B2 D6.7.10.11 T3.4 M3 रथवरं; B1 °गतं; D1.4 रथं वीर (for रथवरे). K (ed.) महाकाव्यं (for °यं). D3 महाबलं (for महौजसम्). —(l. 143) Ś1.2 जाज्वल्यमान-. Ś D1–4.8.9.12 रूपेण (for वपुषा). Ñ V1.3 D6 -निस्वनैः; T3.4 M3 -संकुलं (for -निःस्वनैः). —(l. 144) Ñ1 D7.10.11 T3.4 M3 क्वैष (for कोऽयं). B4 विप्रर्षे (for देवर्षे). V3 D1.3.4 क एष याति विप्रर्षे(V3 पुरुषो) (for the prior half). —Ñ2 illeg. for the post. half. V3 D6.7.10.11 T3 भ्राज(T3 रोच)मानो; D1 शोभनो वै (for शोभमानो). —After l. 144, B1 ins.:

18* किंनरैः शोभमानोऽसौ प्रच्छन्नव्रजगामिभिः ।

—(l. 145) Ś D2.8.9.12 सं- (for च). B1 गंधर्वैश्च प्रगायंति (for the prior half). B3 नृत्यंति (for नृत्यद्भिश्). Ś1 D8 [अ]प्सरोगणैः; Ś2.3 V3 D12 मनोहरैः; Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 मनोरमं(B4 °मैः) (for मनोहरम्). —(l. 146) Ś1 D8 [ए]वैनम्; Ñ V1.3 D6.7.10.11 चैनम्; T3.4 M3 चैवम् (for चेदम्). Ñ1 V1.3 [इ]दं (for [अ]थ). —(l. 147) D1.4.8 युद्धे (for योद्धा). —(l. 148) Ś D8.12 चैष (for [ए]वैष). T3.4 झर्झरीकृतः. —(l. 149) Ś2.3 कृते; V3 कृतः (for कृती). B3 बले (for रणे). V3 गोग्रहे; B1 स्वाम्यर्थ (for स्वाम्यर्थे). —(l. 150) Ñ2 B D6.7.10.11 [ऽ]मित्रैर्; T3 M3 वीरान् (for वीरो). D6 स (for च). M3 सबलान् (for समरे). Ś Ñ2 B3.4 D2.8.9.12 रिपून् (for बहून्). —(l. 151) Note hiatus between the two halves. Ś Ñ1 V3 B1.3.4 D2.8.9.12 एषो वै (for एवैष). V1 T3 M3 ह्यथवा (for अथवा). T3 ह्यत्र (for यत्र). B1 तिष्ठति; B2.3 (with hiatus) इच्छति; T3 M3 चेच्छति (for गच्छति). T4 ह्यथवामुत्र वेच्छति (for the post. half). D1.3.4 इंद्रस्यातिथ्यमत्रै(D1 °माने)ष यशसा व्याप्य गच्छति. —(l. 152) Ś1 B1 D2 8.9 गीतनृत्य- (by transp.); Ś2.3 D12 गाननृत्य-; M3 नृत्तगीत- (for नृत्यगीत-). T3.4 M3 तु (for च). Ñ2 B D6.7.10.11 -परैर्लोकैः; D2 -विशालैश्च (for -विलासैश्च). —D8 om. l. 154–158. —(l. 155) V3 राजा (for राजन्). —(l. 156) V1 B3 D1.4 T3.4 -संयुक्तः; D2.9 -संकीर्णे (for -संयुक्ते). Ñ2 D6.7.10.11 पूर्णचंद्रनिभाननः (for the post. half). —(l. 157) Ñ2 D6 महाराजो (for °राज). D1 महाराज सुवर्णादि- (for the prior half). —(l. 158) B2 राजेंद्र (for शीघ्रेण). B1 D1.3.4 स; D10.11 तु (for सु-). Ñ1 V1.3 विमानेन (for यानेन सु-). —(l. 159) Ñ2 om. from the post. half up to the prior half of l. 162. —For l. 155–159, Ś D12 subst.:

19* एष वीर महाशैवो लिङ्गार्चनरतः सदा ।
रुद्राक्षमालया युक्तो नित्यं भस्माङ्गरागवृत् ।
अनेन देवदेवस्य शिवस्यानुचरैः सह ।
अर्केणेव द्वितीयेन गम्यते शिवसंनिधौ ।
ततो राक्षसराजेन्द्रः पर्वतं वाक्यमब्रवीत् ।

[(l. 1) D12 सहस्रैश्च (for महाशैवो). D12 -रते तदा (for -रतः सदा). —(l. 2) Ś1 D12 -रागधृत्(D12 °धृक्) (for -रागवृत्).]

य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम ।
को ह्यत्र याचितो दद्याद्युद्धातिथ्यं ममाद्य वै ।
तन्ममाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि धर्मतः ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा ।
स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः ।
वक्ष्यामि ते महाराज यस्ते युद्धं प्रदास्यति ।
एष राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्वरो महान् ।
मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति ।
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
कुत्रासौ विद्यते राजा तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ।
सोऽहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नरपुंगवः ।
रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् ।
युवनाश्वसुतो राजा मान्धाता राजसत्तमः ।
सप्तद्वीपसमुद्रान्तां जित्वेहाद्यागमिष्यति ।
अथापश्यन्महाबाहुस्त्रैलोक्यबलदर्पितः ।
अयोध्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् ।
सप्तद्वीपाधिपं यान्तं स्यन्दनेन विराजता ।
काञ्चनेन विचित्रेण महोदारेण भास्वता ।
आज्वल्यमानं रूपेण दिव्यवस्त्रानुलेपनम् ।
तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ।
एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ।
यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व राक्षस ।
मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे ।

—(l. 160) B D2.6.7.10.11 एते वै; G (ed.) ये एते (for य एते). Ñ1 V3 [ए]तान्; V1 [ए]ष; B D6.7.10.11 त्वम् (for तान्). B4 मुनि- (for ऋषि-). —(l. 161) B1 ह्येषां; B2 [ऽ]प्यत्र; D1.3.4 T3 M3 [ऽ]त्र मे; T4 [ऽ]न्वत्र (for ह्यत्र). Ś D8.12 M3 याचतो (for याचितो). Ñ1 V3 देयाद् (for दद्याद्). D1.3.4 महामुने; T3.4 M3 महाद्युतिः (for ममाद्य वै). —(l. 162) Ś2.3 इदम्; V3 तत्त्वम्; B D6 तत्सम-; D7.10.11 तं मम; T3.4 M3 क्षिप्रम् (for तन्मम). B3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञ). Ñ1 V1.3 D1.3.4 [अ]सि (for मे). B2 त्वं मे (by transp.). D1.3.4 मम (for त्वं हि). D9 T3.4 M3 पर्वत (for धर्मतः). —After l. 162, B1 ins.; while B4 ins. after l. 170:

20* एषोऽहं युद्धश्रद्धेप्सुः कुत्र यामीति तद्वद ।
यत्र संगम्य योद्धा मे संप्रयात्युपगम्यताम् ।

—B1.4 om. l. 163–168. —(l. 163) T3 पर्वतो रावणं (by transp.). T3.4 तथा (for तदा). —(l. 164) Ñ1 V1.3 स्वर्गामिनो; B3 G(ed.)ध(G[ed.]श)र्मार्थिनो (for स्वर्गार्थिनो). —After the prior half, Ñ2 errneously repeats the post. half of l. 157 to the prior half of l. 158. —(l. 165) Ś1 D1.2.4.8.9 तु; Ñ V3 B1.3.4 त्वां; B2 T3 M3 च (for ते). Ñ2 B2.3 D6.7.10.11 महाभाग (for °राज). —M3 repeats the post. half of l. 157 in the place of the post. half of l. 165. —D1.4.6 om. (hapl.) l. 166–167. —(l. 166) Ñ2 D7.10.11 स तु; M3 यस्तु (for एष). Ś2 Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 राजन् (for राजा). Ñ1 V1.3 महाराजः (for °तेजाः). B3 D2 चतुर्- (for सप्त-). G (ed.) -द्वीपे शूरो (for -द्वीपेश्वरो). V1 सप्त ते भवनत्रये (for the post. half). —(l. 167) B2.3 यो हि; D10 [इ]त्यति-; G (ed.) योभि- (for [इ]त्यभि-). —(l. 168) Ś D2.3.9.12 एवं तस्य (for पर्वतस्य). —B2 reads erroneously the post. half of l. 171 in place of the post. half of l. 168. —V1 om. (hapl.) l. 169–171; D9 om. l. 169. Ś3 repeats from l. 169 up to the prior half of l. 171 after l. 173. B1 reads l. 169–170 after l. 159. B2 reads in marg. l. 169–171. —(l. 169) Ś1 यत्र; Ś3 (second time) अथ; Ñ2 B1.4 D6.10.11 कुतः; B2.3 D2 क्व च; D1 ध्रुवं; D8 तत्र (for कुत्र). B1 वै (for [अ]सौ). Ñ V3 D6.7.10.11 T3.4 तिष्ठते; B दृश्यते; M3 वर्तते (for विद्यते). D1.3.4 तिष्ठत्यसौ (for [अ]सौ विद्यते). Ñ2 D6.7.10.11 तत्सम-; T2.4 M3 तं मम (for तन्मम). Ñ2 B D6.7.10.11 सुव्रत; T4 पर्वत (for तत्त्वतः). —(l. 170) T3.4 M3 अहं (for सोऽहं). Ś1 D8 यत्राद्य; Ñ2 B D6.7.10.11 तत्रैव (for तत्राद्य). —(l. 172) M3 ह्येष (for राजा). —D6 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 175. V1 damaged from the post. half up to जित्वे in l. 173. —(l. 173) T3.4 सप्तद्वीपां (for °द्वीप-). M3 सप्तद्वीपान्समुद्रांताञ् (for the prior half). B2.3 D1.3.4.7.10.11 [अ]भि- (for [अ]द्य). Ś2.3 Ñ2 B1.4 D2.8.9 गमिष्यति (for [आ]गमिष्यति). T3.4 M3 जित्वाद्य स्वर्गमिच्छ(M3 °मेष्य)ति (for the post. half). —(l. 174) Ś1.2 D2.8.9 महाबाहुं; Ñ1 V1 °राजस् (for °बाहुस्). D1.2.10.11 त्रैलोक्ये; T3.4 M3 विरिंचि-(T4 °च-) (for त्रैलोक्य-). B1.4 D7.10.11 T3.4 M3 -वर- (for -बल-). —(l. 175) Ñ2 V3 B D7.10.11 अयोध्यायाः (for °ध्याधि-). Ñ2 B D6.7 नरोत्तमं; D1.3.4 जनेश्वरं (for नृपोत्तमम्). —(l. 176) B D2 चतुर्- (for सप्त-). V3 प्राप्तं (for यान्तं). Ś Ñ1 D8.12 विराजितं; Ñ2 V3 B3 D6.10 T3 °जिता; D2 °जते; M3 °जकं (for विराजता). —B2 reads l. 177 twice. —(l. 177) V3 पवित्रेण; D4 विचित्राणि (for °त्रेण). B2 (first time) हेमदंडेन चित्रेण (for the prior half). Ś D2.8.9.12 मुकुटेन च; Ñ2 D6.7.10.11 मा(Ñ2 D6 म)हेंद्राभेण; B1.4 महेंद्राहेंण; B2 (second time) महार्हेण च; K (ed.) महाहारेण (for महोदारेण). B2(first time).3 श्वेतछत्रेण राजितं (for the post. half). —(l. 178) D9 स्वरूपेण (hypm.); T4 वपुषा (for रूपेण). V3 गायन्नप्सरसोत्पेतं (for the prior half). V3 म*- (for दिव्य-). Ñ V1 B D6.7.10.11 -गंधानु-; V3 -दिव्यानु-; D1 -सुगंध-; D3.4 -स्रग्गंध-; D9 T3.4 M3 -स्रगनु- (for -वस्त्रानु-). —B om. l. 180–184. —(l. 180) Ś D2.8.9.12 दशग्रीवं प्रहस्येदमुक्तवान्प्रत्यु(D2.9 °मेवमुक्तमु)वाच ह. —(l. 181) Ś Ñ2 D2.8.9.12 नष्टं; D1.3.4 द्रष्टुं (for नेष्टं). M3 मामिति (for राक्षस). —(l. 183) Ś D2.8.12 [अ]थ; D1.3.4 च (for [अ]पि). —(l. 184) M3 किमरे (for किं पुनर्). G (ed.) मनुषात. D1–4.8 T4 रावणं (for °णो).

किं पुनर्मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ।
एवमुक्त्वा राक्षसेन्द्रः क्रोधात्तं प्रदहन्निव ।
आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ।
अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः ।
ववर्षुः शरजालानि क्रुद्धा युद्धविशारदाः ।
अथ राज्ञा बलवता कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ।
समहोदरधूम्राक्षा ह्यकम्पनपुरोगमाः ।
अथ प्रहस्तो नृपतिमिषुवर्षैरवाकिरत् ।
अप्राप्तानेव तान्सर्वान्प्रचिच्छेद नृपोत्तमः ।
भुशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरैः ।
नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना ।
ततो नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रबिभेद तम् ।
तोमरैः सुमहावेगैः पुरा क्रौञ्चमिवाग्निजः ।
ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गरं यमसंनिभम् ।
प्राहरत्सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति ।
स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसंनिभः ।
संचूर्ण्य रावणस्तेन पातितः शक्रकेतुवत् ।
तदा स नृपतिः प्रीत्या हर्षोद्धतबलो बभौ ।
सकलेन्दुकरस्पृष्टं यथाम्बु लवणाम्भसः ।
ततो रक्षोबलं सर्वं हाहाभूतमचेतनम् ।
परिवार्याथ तं तस्थौ राक्षसेन्द्रं समन्ततः ।
ततश्चिरात्समाश्वास्य रावणो लोकरावणः ।
मान्धातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो भृशम् ।
रथं साश्वयुगाक्षेपं बभञ्ज च महाबलः ।
विरथः स रथात्प्राप्य शक्तिं घण्टाट्टहासिनीम् ।

$D_{1.3.6.7}$ आविशत्. —(l. 185) $B_{1.3}$ तु(B_1 [अ]थ) रक्षेंद्रः; B_4 तु राजेंद्रः; $T_{3.4}$ M_3 दशग्रीवः (for राक्षसेन्द्रः). Ñ$_2$ $B_{1.2.4}$ स; V_1 B_3 $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ सं- (for तं). Ś $D_{8.12}$ प्रहसन् ; Ñ$_2$ B $D_{6.7.10.11}$ प्रज्वलन् (for प्रदहन्).—(l. 186) B_2 -दुर्दमान् (for -दुर्मदान्). B_3 राक्षसा दुर्मदानभूत् (for the post. half). —(l. 187) Ś $D_{2.8.9.12}$ ततः (for अथ). Ś$_{2.3}$ om. (subm.); B ते; D_2 च (for तु). L (ed.) तु क्रुद्धाः (by transp.). $D_{1.3.4}$ राक्षसस्य (for रावणस्य). —(l. 188) Ś$_1$ $B_{1.4}$ M_3 ववृषुः (for ववर्षुः). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $T_{3.4}$ M_3 -वर्षाणि (for -जालानि). Ś $D_{1-4.8.9.12}$ नाना-; M_3 शूराः; G (ed.) क्रोधाद् (for क्रुद्धा). —(l. 189) $D_{1.4}$ कंकपत्र- (for °पत्रैः). Ś $D_{2.3.7}$ T_4 शिलाश(Ś$_{2.3}$ °त्रि)तैः; M_3 अजिह्मगैः (for शिलाशितैः). —V_3 om. l. 190. —(l. 190) D_{10} सर्वैः. Ñ$_1$ ताडयामास (for ताडिताः सर्वे). —(l. 191) Ñ$_1$ $V_{1.3}$ B_2 $T_{3.4}$ M_3 महोदरविरूपाक्ष-; Ñ$_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ G (ed.) महोदरविरूपाक्षा(G [ed.] °ज्ञा) (for the prior half). Ñ$_1$ V_1 B_2 -अकंपन- (metri-causa); V_3 -कुंभकर्ण- (for ह्यकम्पन-). D_8 -पुरोगमैः. $T_{3.4}$ M_3 -मारीचाकंपनादयः (for the post. half). —(l. 192) D_9 अद्य (for अथ). Ś$_{2.3}$ नृपतिर्; Ñ$_2$ V_1 $B_{2.3}$ $D_{6.7.10.11}$ तु नृपं; B_4 नृवरं (for नृपतिम्). V_3 अथ प्रहस्तं विनदन् (for the prior half). V_1 $B_{2.4}$ D_6 $T_{3.4}$ M_3 शरवर्षैर्; V_3 अस्त्रवर्षम् ; B_1 इषुभिस्तं (for इषुवर्षैर्). B_1 ह्यवाकिरत्; D_8 अवाक्षिपत् (for अवाकिरत्). —(l. 193) Ś$_1$ V_1 $D_{2.8.9.12}$ सर्वांस्तान् (by transp.) (for तान्सर्वान्). T_4 स (for प्र-). B_4 नरोत्तमः. —(l. 194) T_4 moth eaten from ण्डी up to the prior half of l. 195. T_3 फलकैर् (for भल्लैश्च). V_3 D_6 मुशुंडीभिंदिपालैश्च (for the prior half). Ś$_3$ भिंडीपालैः; B_{2-4} D_{12} भिंदिपालैः; $D_{1.3.4}$ °मालैः; D_6 भल्लैश्चैव (for भिण्डिपालैश्). Ś Ñ$_2$ B_{1-3} $D_{1.3.4.6.8.9.12}$ स- (for च). V_3 शक्तिभिश्चापि (for भिण्डिपालैश्च). B_4 शरोत्तमैः (for च तोमरैः). —(l. 195) T_3 शलभा इव (for नरराजेन). V_3 $D_{1.4}$ वह्निना (for तेऽग्निना). Ñ$_2$ B $D_{6.7.10.11}$ तृणभारा($B_{2.3}$ D_7 °र) इवाग्निना (for the post. half). —(l. 196) M_3 पुनर् (for ततो). Ś $D_{1-4.8.9.12}$ तूर्णं (for क्रुद्धः). Ñ$_1$ प्रविवेदनात्; V_1 प्रबिभेदनात्; V_3 प्रतिभेदितुं; D_3 प्रबिभेदितः; T_4 प्रबिभेद तान् (for प्रबिभेद तम्). —(l. 197) $V_{1.3}$ तु; $D_{6.7.10.11}$ च; D_8 M_3 स (for सु-). B_3 सहसा (for सुमहा-). $V_{1.3}$ T_4 -भागः; T_3 M_3 घोरैः (for -वेगैः). Ñ$_2$ D_{11} पुनः; B_1 सह (for पुरा). Ñ$_1$ V_1 $B_{1.3.4}$ [अ]ग्निना; V_3 द्विपं; D_{12} [अ]ग्नितः (for [अ]ग्निजः). —(l. 198) $D_{1.4}$ बहु (for मुहुर्). —D_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 200. $T_{3.4}$ M_3 वज्र- (for यम-). —B_3 om. (hapl.) from संनिभम् up to वज्र- in l. 200. —(l. 199) Ś$_3$ प्राहरन्; M_3 मुमोच (for प्राहरत्). Ś $D_{2.8.12}$ चाति-; Ñ$_1$ V_1 त्वति-; B_3 T_3 सोभि-; D_3 इति; D_4 त्विति; D_9 चापि (for सोऽति-). V_3 पर्वतनिभं (for सोऽतिवेगेन). V_3 राव * * (for राक्षसस्य). —(l. 201) Ñ$_2$ $B_{1.2.4}$ $D_{6.7.10.11}$ स तूर्णं; B_3 स तं तु; $D_{1.4}$ सत्वरं; $D_{3.9}$ $T_{3.4}$ संचूर्णो(D_3 °र्णन् ; T_4 °र्ण्य); M_3 घूर्णितो (for संचूर्ण्य). Ñ$_2$ D_7 पतितस् (for रावणस्). Ñ$_1$ V_3 M_3 पतितः; Ñ$_2$ D_7 रावणः; B_3 प्रापितः (for पातितः). $D_{6.10.11}$ transp. रावणस् and पातितः. D_{12} शत्रु-; L (ed.) शुक्र- (for शक्र-). V_3 -केतुना. —(l. 202) D_1 om. स (subm.). V_3 स चापि; B_2 ततोसौ; B_3 तदासौ; T_3 तथा स (for तदा स). B_4 [अ]योध्यापतिः; G (ed.) मर्त्य° (for स नृपतिः). M_3 प्रीतो (for प्रीत्या). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ -[उ]द्भूत-; $B_{2.3}$ $D_{6.7.10.11}$ -[उ]द्गत-; D_2 -[उ]द्धूत-; $T_{3.4}$ M_3 -[उ]द्भूत- (for -[उ]द्धत-). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ -मनो (for -बलो). —(l. 203) V_3 संपूर्ण- (for सकल-). Ñ$_2$ B_{1-3} $D_{6.7.9-11}$ -कलां(B_{1-3} °लाः) स्पृ(D_6 दृ)ष्ट्वा; B_4 -कलास्पृष्टं; T_3 M_3 -करैः स्पृष्टं (for -करस्पृष्टं). Ś$_{2.3}$ यथेंदु (for यथाम्बु). —(l. 204) D_6 महाभूतम्; T_4 °भीतम् (for हाहाभूतम्). Ś$_1$ V_1 D_8 अचेतसं; B_1 विचेतनं (for अचेतनम्). —(l. 205) Ś$_1$ Ñ$_2$ V_3 B $D_{6.8}$ [अ]थ सं-(Ś$_1$ D_8 तत्); Ś$_{2.3}$ $D_{9.12}$ [अ]ग्रतस्; V_1 रथं; $D_{1.4}$ [अ]वसं-; D_2 [अ]पतत् (for [अ]थ तं). —(l. 206) D_4 * * श् (for ततश्). B_1 $D_{1.3.4.7.10.11}$ T_4 समाश्वस्य($D_{3.4}$ °*); M_3 °श्वस्तो (for समाश्वास्य). —Ñ$_2$ illeg. for l. 207. —(l. 207) $D_{1.6.9}$ लोकेश्वरो (for लङ्के°). B_2 विभुः (for भृशम्). —$D_{7.10.11}$ om. (hapl.) l. 208–216; Ñ$_2$ om. l. 208–210. —(l. 208) $B_{2.4}$ $D_{1.6}$ साश्वं; B_3 सानु- (for साश्व-). Ñ$_1$ D_8 -भुजाक्षेपं; V_3 B_{2-4} -युगाक्षे(V_3 °क्षं) च; D_1 ससूतं च; D_9 -युगापेक्षं (meta.); G (ed.) -युगाक्षं तं (for -युगाक्षेपं).

मान्धाता प्रविचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति ।
मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानोः शिखामिव ।
दीप्यन्तीं रुचिराभासां मान्धातुः करविच्युताम् ।
तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः ।
ददाह शक्तिं रक्षेन्द्रः पतंगमिव पावकः ।
यमदत्तं तु नाराचं विनिष्कृष्य दशाननः ।
पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ।
मूर्छितं तु नृपं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः ।
चुक्रुशुः सिंहनादांश्च चिक्ष्वेडुश्च महाबलाः ।
लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन ह्ययोध्याधिपतिस्तदा ।
दृष्ट्वा तं शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदान्वितैः ।
जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः ।
महता शरवर्षेण पीडयन्राक्षसं बलम् ।
चापस्य तु निनादेन तस्य बाणरवेण च ।
संचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससंकुलम् ।
अथाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ।
कार्मुकासिधरौ वीरौ वीरासनगतौ तदा ।
मान्धाता रावणं चैव रावणश्चैव तं नृपम् ।
क्रोधेन महताविष्टौ शरवर्षमसुञ्चताम् ।
तौ परस्परसंक्षोभात्प्रहारैः क्षतविक्षतौ ।
कार्मुकेऽस्त्रं समाधाय रौद्रमस्त्रममुञ्चत ।

D4 रथं साश्वसस्तनक्षेपं (corrupt); T3.4 M3 रथं चाश्वयुजं (T3 °गं) क्षिप्रं (T4 शीघ्रं) (for the prior half). Ñ1 V1.3 स (for च). —(l. 209) B2 च (for स). T3.4 M3 रथं (for रथात्). D8 om.; T3 घंटाभि- (for घण्टाट्ट-). —(l. 210) B2 मारुतो (for मान्धाता). Ñ1 स वि-; V1.3 B2 D1.4.6.9 प्रति-; B1.3 परि-; B4 तु प्र-; T3.4 M3 विप्र- (meta.) (for प्रवि-). V1 बली (for बलाद्). —(l. 212) Ś Ñ2 D8 T3 रुचिराभासं; Ñ1 V1.3 इव तां भासां; D1.3.4 रुचिरां भ्रांतां (for रुचिराभासां). D1.3,4 T3.4 M3 मांधातृ- (for मान्धातुः). V3 -चोदितां; M3 K (ed.)-नि (K [ed.]-निः)सृतां (for -विच्युताम्). —Ś1 om. l. 213–216. —(l. 213) Ñ1 V1 सम्-; B4 तदा (for ताम्). T4 वेगेन (for शूलेन). Ś2.3 D12 तामायांतीं त्रिशूलेन (for the prior half). Ñ2 D1.4 पौलस्त्य-; T4 damaged (for पौलस्त्यो). —(l. 214) Ñ1 V1.3 T4 राजेंद्रः; B2 रक्षो वै; D1.3.4 शस्त्रात्मा; T3 M3 लंकेशः (for रक्षेन्द्रः). —(l. 215) Ś2.3 B2.3 D9.12 यमदंडं (D9 °तं); Ñ1 D2 T3 मयदत्तं; D1.4 यमदंष्ट्रं (for यमदत्तं). B2 (m. also as above) D1.3 च (for तु). Ś2.3 D12 तुमुलारा (D12 °र)वं (hypm.); T4 महच्छस्त्रं (for तु नाराचं). Ñ1 V1.3 D3 विनिकृष्य; Ñ2 D6 निष्कास्य स; B1 विकृष्य स; B2–4 निष्कृष्य स; D8 विनिष्टभ्य; M3 K (ed.) वि (K [ed.] नि) कृष्याथ (for विनिष्कृष्य). —(l. 216) D8 चांगेन (for वेगेन). B2 G (ed.) च तेनाह (G [ed.] °न ह)तो (for तेनाभिहतो). —(l. 217) B2 om. तु (subm.). V3 M3 नृपतिं; D9 तु भृशं (for तु नृपं). Ñ1 V1 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). D1.3.4 राक्षसास्तुष्टमानसाः (for the post. half). —V3 om. l. 218. —(l. 218) Ś2.3 D12 सु- (for second च). Ñ B1.4 D6.7.10.11 प्रक्ष्वेलंतो (Ñ1 °डते); V1 प्रक्ष्वेडंश्च; B2 प्रस्फुरंतो; B2 D3 प्रहसंतो; D2–4.9 चिच्छे (D3.4 °क्ष्वे) दुश्च; D8 वि * * *; T3 M3 क्ष्वेलंतश्च; T4 विनेदुश्च (for चिक्ष्वेडुश्च). T3 M3 निशाचराः (for महाबलाः). —(l. 219) Ñ2 D2.6.7.9–11 (all with hiatus) अयोध्याधि-; B1.2.4 ह्ययोध्यायाः; D1.3.4 त्वयोध्याधि- (for ह्ययोध्याधि-). V1 B2 T3 तथा (for तदा). T4 स ह्ययोध्याधिपस्तदा (for the post. half). —(l. 220) Ś स्व-; D9 तु; L (ed.) स्वं (for तं). V1 T3.4 M3 transp. दृष्ट्वा and तं. Ñ V3 B D6.7.10.11 संनिभिः (for शत्रुभिः). Ś1.3 D8.9 सक्तं; Ś2 V1 D2.12 शक्तं; Ñ1 V3 सार्धं (for शत्रुं). Ś D8.9.12 पीड्यमानं; Ñ1 V3 युध्य° (for पूज्यमानं). Ñ2 B3 D6.7.10.11 निशाचरैः; B2 मुदान्वितं; D9 मुदाचितैः (for मुदान्वितैः). —(l. 221) Ś D2.8.9.12 ततः कोपाद्; B3 जातकोप- (for जातकोपो). Ś D8.12 चंडांशु-; Ñ1 V1 चंडार्क- (for चन्द्रार्क-). Ñ1 V1 -छविः (for -द्युतिः). V3 * * षधीसमद्युतिः (for the post. half). —(l. 222) Ñ1 V1 D2.8.12 पीडयद्; D6.7.10.11 पातयद् (for पीडयन्). —D8 om. (hapl. ?) from बलम् in the post. half up to राक्षसस- in the post. half of l. 225. M3 बलात् (for बलम्). B2 (m. also as above) D1.3.4 पीडयामास राक्षसान् (for the post. half). —L (ed.) reads l. 223 within brackets. —(l. 223) Ñ1 V1.3 T3.4 M3 च; D10.11 [ए]व (for तु). Ñ2 B D6 मांधातुस्तु; D7 वायोरिव (for चापस्य तु). Ñ2 B D6 राक्षसस्य (for तस्य बाण-). Ñ2 -वरेण (meta.) (for -रवेण). Ñ2 D6 तु (for च). Ś D9.12 L (ed.) बाणशब्देन रावणः (L [ed.] °णं) (for the post. half). —(l. 224) V1 शैलान्; B2 शैलम् (for सैन्यम्). Ś D12 मुहूर्तम्; Ñ1 V3 D10.11 उद्भूतम्; Ñ2 B1 D6.7 उद्धृतम्; V1 B2 उद्धत (for उद्धूत). B3 उद्धतश्चैव. Ñ V3 B1 D6 सागरं (for °रः). —(l. 225) B2 प्रावर्तत सुघोरं हि (for the prior half). —Ñ1 om. (hapl.) from -संकुलम् up to राक्षस- in l. 226. —(l. 226) D4 अतिविष्टौ; M3 क्रुधा° (for अथा°). Ñ1 B3 -पुंगवौ (for -सत्तमौ). —(l. 227) D1.4 वीर (for वीरौ). D1.4 वीरसैन्य-; D6 M3 व (M3 श) रासन- (for वीरासन-). M3 तथा (for तदा). Ś D2.8.9.12 वी (Ś3 D8 व) रमार्गे (D12 °र्गं) स्थितौ तदा; V3 श्येन*चनिताबुभौ (for the post. half). —(l. 228) D1–4.9.12 T3.4 M3 राक्षसश्च् (for रावणश्च्). V3 राक्षसो मनुजेश्वरं; B3 तं नृपं रावणस्तदा (for the post. half). —(l. 229) Ñ2 V3 B D6.7.10.11 T3 मुमोचतुः; M4 ववर्षतुः (for असुञ्चताम्). —(l. 230) D4 पर** (for परस्पर-). B2 -संरंभात्; T3 -संक्षोभौ (for -संक्षोभात्). D9 प्रहार- (for °रैः). B2 D1.2.4 कृत- (for क्षत-). D12 -विग्रहौ (for -विक्षतौ). T3.4 झर्झरीकृतौ; M3 K (ed.) जर्ज (K [ed.] °र्झ) रीकृतौ (for क्षतविक्षतौ). —(l. 231) B3 रावणस्तं (for कार्मुकेऽस्त्रं). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T3.4 [ऽ]स्त्रं तु (V3 D9 तत्र) संधाय (for ऽस्त्रं समाधाय). V3 इंद्रम् (for रौद्रम्). Ś D2.8.9.12 अयुंक्त सः; Ñ1 विमुंचत; Ñ2 B2.4 अमुंचतां; V1 प्रयुक्तवान्; T3 अयुज्यत; G (ed.) मुमुंचतां (for अमुञ्चत). D1.3.4 रौद्रं रक्षो मुमोच यत् (for the post. half). M3 रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुंक्त स महाबलः.

आग्नेयेन तु मान्धाता तदस्त्रं पर्यवारयत ।
गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन च राजराट् ।
गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ।
तोलयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत् ।
तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ।
दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाराधितं महत् ।
ततः स्म कम्पते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च संगताः ।
अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम् ।
पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामासतुर्नृपम् ।
उपालब्धश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमः ।
तौ तु कृत्वा परां प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा ।
संप्रस्थितौ सुसंहृष्टौ यथा येनैव चागतौ ।

Colophon

गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः ।
दशयोजनसाहस्रं प्रथमं तु मरुत्पथम् ।
यत्र तिष्ठन्ति नित्यस्था हंसाः सर्वगुणान्विताः ।
अत ऊर्ध्वं तु गत्वा वै मरुत्पथमनुत्तमम् ।
दशयोजनसाहस्रं तदेव परिगण्यते ।
तत्र संनिहिता मेघास्त्रिविधा नित्यशः स्थिताः ।
आग्नेयाः पक्षिणो ब्राह्मास्त्रिविधास्तत्र ते स्थिताः ।

—(l. 232) V3 om. (subm.); B1 M3 स; T4 च (for तु). B4 अथाग्नेयेन (for आग्नेयेन तु). —D9 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half l. 235. Ñ1 V3 D1.3.4 T4 M3 प्रत्यवार(V3 °षेध)यत् (for पर्यवारयत). —(l. 233) V3 गंधर्वरक्षो रक्षेंद्रो (for the prior half). M3 स (for च). V3 वारुणानपि (for °णेन च). —(l. 234) V1 स गृहीत्वा (by transp.). Ś D8.12 सर्वास्त्रं (for ब्रह्मास्त्रं). D1.3.4 ब्रह्मास्त्रं सं(D3 स)गृहीत्वा च(D3 तु) (for the prior half). —(l. 235) Ñ2 B1.3 D7 चोदयामास; B2 योज°; D10.11 वेद°; T3 लोल° (for तोलयामास). Ś D8 धर्मात्मा (for मान्धाता). T4 दीप्तं (for दिव्यं). Ñ1 हतं; V3 B2 तदा (for महत्). —V3 B3 (hapl.) om. l. 236–238. —(l. 236) D1.4 हि (for तु). B4 त्रैलोक्ये. —(l. 237) B4 तु सर्व- (for त्रस्तानि). D9 सः (for च). —(l. 238) D1.3.4 च (for तु). Ś D1–4.8.12 साधितं; M3 [अ]धिगतं (for [आ]राधितं). Ñ1 [आ]राधितस्य ह. T4 तपसा ***** (damaged) (for the post. half). —(l. 239) Ñ V1 B D6.7.10.11 सं-; V3 च; T3.4 M3 प्र- (for स्म). Ñ1 V1.3 D1.9 T3.4 M3 -कंपितं(Ñ1 °ताः) (for कम्पते). V3 illeg. for सर्वं. Ś D8.12 तच्च (for स-). —(l. 240) Ñ2 सं-; V3 B1 च; D1.6.10.11 सु- (for प्र-). Ś D8.12 भये; V1.3 D1.9 T4 भयं; B2 नरा; B3 बिले; B4 बिलं; L (ed.) भयान् (for लयं). V3 जाताश् (for नागाश्). Ñ1 पन्नगाः सह. V1 संहृताः; T3.4 भेजिरे; M3 मेनिरे (for संगताः). B1 बिलं नागालयं गताः (for the post. half). —(l. 241) D9 ध्यानयोगमुपास्य तौ (for the post. half). —(l. 242) D12 पौलस्त्यो; T3 पुलस्त- (for पुलस्त्यो). D8 रावणश् (for गालवश्). B1 D7.10.11 वारयामास तं; K (ed.) वरयामासतुर्. V1.3 T3.4 भृशं (for नृपम्). —(l. 243) Ñ2 B1–3 D6.7.10.11 सोपालंभैश्(B2 °र्); V3 D2 M3 उप(V3 °पा)लब्धै(D2 °ब्ध)श्; B4 सोपावस्थैश् (for उपालब्धश्). D8 om. च (subm.). B2 बहुविधैर् (for च वि°). Ñ2 B1.3.4 D6.10.11 M3 -सत्तमं; B2 -संभवं; D1.2.4.12 -पुंगवः (for -सत्तमः). D7 राक्षसमुत्तमं. —B2 transp. l. 244 and l. 245. —(l. 244) Ś D2.8.9.12 च; Ñ1 सु- (for तु). Ñ2 दृष्ट्वा (for कृत्वा). Ñ2 D6.7.10.11 तदा (for परां). D6.7 तथा (for तदा). V1 नरराक्षससत्तमौ (for the post. half). —(l. 245) D3 om. सं-. V3 -**तौ (for -प्रस्थितौ). Ñ2 V1 T4 M3 तु; V3 D2 च (for सु-). T3 K (ed.) बतं (K [ed.] तु तौ)हृष्टौ (for सुसंहृष्टौ). Ñ1 V1 B1–3 D4 T4 पथा (for यथा). Ś D2.8.9.12 येनेह; Ñ1 V1 येनेव; B1 येनोप (for येनैव). D2.9.12 वागतौ; D3 निर्गतौ (for चागतौ). V3 यथा जित्वा समागतौ (for the post. half).

Colophon. M3 om.; Ñ2 illeg. —*Sarga name*: Ś Ñ1 B4 D2.8.9.12 मांधातृ(Ś2 °तॄ; Ś3 D2 तु; Ñ1 °ता)रावणयुद्धं; V1.3 B1–3 D6.7 मांधातृ(V3 °*; B1.2 °तुर्; D6 °ता)युद्धं; D1.3.4 मांधाता(D3 °तृ)रावणयोर्युद्धं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B2.3 D2.7.12 om.; V1 23; B1.4 D1.4 29; D3.9 T4 28; D6 2; D8 T3 27; D10.11 3. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—(l. 246) D8 रामाभ्याम्; D12 एताभ्याम् (for गताभ्याम्). B1 चाथ (for अथ). V3 T3 राक्षसेश्वरः. D1.3.4 आरुरोह दशाननः (for the post. half). —V3 repeats l. 247 after l. 249. —(l. 247) D8 रथ- (for दश-). B2 -विस्तीर्णं (for -साहस्रं). D1 प्रथमे (for प्रथमं). Ñ1 V1.3 B3 तं; M3 स (for तु). —After l. 247, M3 ins.:

21* अल्पकामन्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः ।

—D1 repeats l. 248 and 249 consecutively. —(l. 248) B3 तत्र (for यत्र). —V3 lacuna from स्थ up to सर्व-. D6 मंत्र हि; D7.10.11 नित्यं हि; M3 संन्यस्ता (for नित्यस्था). D2 -समन्विताः (for -गुणा°). —(l. 249) Ś D1(both times).2-4.8.9.12 तत; B3 D10 अथ (for अत). D6 हि (for तु). T3 तु गंधर्वैर्; M3 द्वितीयं तु (for तु गत्वा वै). V3 अनिलार्धगतिश्चैव (for the prior half). D1 (first time) om. अनुत्तमम्. M3 गत्वा चैष मरुत्पथं (for the post. half). —Ś1 V3 om. l. 250. —(l. 250) D1.3.4 योजनानां सहस्राणि (for the prior half). Ñ1 V1 तं देव; D1.3.4 दश यत्; D12 तं चैव; T4 तदेवं; M3 तद्धि वै (for तदेव). —(l. 251) B4 D1.4.12 यत्र (for तत्र). B1 संविहिता (for संनिहिता). M3 तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे (for the prior half). B3 D3 विविधा (for त्रिविधा). V3 B1.3.4 T3.4 M3 नित्य संस्थि(M3 °श्रि)ताः; D1.4 यत्र नित्यशः (for नित्यशः स्थिताः). —(l. 252) V1 पक्षिजा; V3 पार्वता; T3 M3 पक्षजा (for पक्षिणो). Ñ2 B2–4 D6.10.11 T4 ब्राह्मयास्; B1 व्यग्रास (for ब्राह्मास्). Ś1 D2.8.9.12 पक्षि(D3 °क्ष)जा राम; Ś2.3 पक्षजा

अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् ।
नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ।
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ।
चतुर्थं वायुमार्गं तु शीघ्रं गत्वा परंतप ।
वसन्ति यत्र नित्यस्था भूताश्च सविनायकाः ।
अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ।
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ।
गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागा वै कुमुदादयः ।
कुञ्जरास्तत्र तिष्ठन्ति ये च मुञ्चन्ति शीकरम् ।
गङ्गातोयेषु क्रीडन्ति पुण्यं वर्षन्ति सर्वशः ।
ततः करिकराद्भ्रष्टं वायुनाथ लवीकृतम् ।
जलं पुण्येषु पतति हिमवर्षं तु राघव ।
ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते ।
योजनानां सहस्राणि दशैव तु स राक्षसः ।
यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः ।
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ।
सप्तमं वायुमार्गं तु यत्रैते ऋषयः स्थिताः ।
अत ऊर्ध्वं तु गत्वा वै सहस्राणि दशैव तु ।
अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता ।
आकाशगङ्गा विख्याता आदित्यपथसंस्थिता ।
वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ।
अशीतिं तु सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ।
चन्द्रमास्तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ।

नाम; D$_{1.3.4}$ पुष्करावर्ता (for पक्षिणो ब्राह्मास्). Ñ$_1$ आग्नेयदक्षिणाप्राच्यास् (for the prior half). D$_6$ तस्य; M$_3$ इति (for तत्र). Ñ$_1$ संस्थिताः; M$_3$ संस्मृताः (for ते स्थिताः). Ś D$_{2.8.9.12}$ ब्रह्माद्यास्त्रिविधाः स्मृताः; D$_{1.3.4}$ ब्राह्मा(D$_1$ °ह्म्या)श्च त्रिविधाः स्मृताः (for the post. half). —(l. 253) D$_1$ वायु- (for वायोः). —(l. 254) D$_2$ (double saṃdhi) [अ]त्र (for च). V$_3$ (with hiatus) अतंद्रिताः (for मनस्विनः). —(l. 255) Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.4}$ दशैवं तु; V$_3$ स दशैव; B$_4$ दश वै तु (for दशैव तु). —D$_{11}$ reads the post. half in marg. V$_3$ दशैव (for तथैव). Ś$_{1.2}$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.8.9}$ हि (for च). —Ś$_3$ D$_{12}$ om. (hapl.) l. 256–259. —(l. 256) B$_{2.4}$ च (for तु). Ñ$_1$ गत्वा शीघ्रं (by transp.) (for शीघ्रं गत्वा). B परंतपः; G (ed.) ततः परं (for परंतप). Ś$_{1.2}$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.8.9}$ गत्वाश्व(V$_3$ °नु; D$_{1.4}$ °स्य)पद (Ś$_2$ °थ)रोमशं(Ś$_1$ °शः; Ś$_2$ D$_8$ °शां); T$_{3.4}$ M$_3$ गतवान्रावणस्तथा(T$_{3.4}$ °स्त्वरन्) (for the post. half). —(l. 257) D$_3$ वसंते (for वसन्ति). Ñ$_1$ V$_3$ B$_{1-3}$ D$_{1.3.4.8.9}$ तत्र (for यत्र). Ś$_{1.2}$ V$_3$ D$_8$ सत्त्वस्था; M$_3$ नित्यं वै (for नित्यस्था). Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.2.4}$ तु; V$_3$ ते (for च). B$_3$ हरयः (for भूताश्च). —(l. 258) V$_1$ तत्र (for अथ). Ñ$_2$ B D$_{6.7.10.11}$ स (for तु). Ś D$_{2.8.12}$ शीघ्रं वै (by transp.) (for वै शीघ्रं). Ś$_2$ D$_8$ चतुर्थं (for पञ्चमं). —V$_3$ om. l. 259-260. —(l. 259) B$_3$ D$_{6.7.10.11}$ च (for तु). V$_1$ D$_8$ हि; B$_3$ ह; D$_{1.3.4.9}$ तत् (for च). —(l. 260) B$_4$ यत्र गंगा (by transp.) (for गङ्गा यत्र). Ś V$_3$ D$_{8.12}$ ये; T$_3$ M$_3$ च (for वै). Ś D$_8$ कुमुदालयाः. —(l. 261) D$_{1.4}$ M$_3$ यत्र (for तत्र). D$_{11}$ ति** (for तिष्ठन्ति). Ñ V$_1$ B$_{1-3}$ D$_{6.7.10.11}$ ये तु; V$_3$ D$_{1.4}$ यत्र; D$_2$ येषु (for ये च). D$_3$ om. ये च मुञ्चन्ति. D$_{10.11}$ सीकरं; T$_{3.4}$ M$_3$ शीकरान् (for शीकरम्). —(l. 262) V$_1$ -तोयेन (for -तोयेषु). Ś Ñ$_1$ V$_1$ D$_{1.3.4.8.9.12}$ क्रीडंतः; V$_3$ **ति; D$_2$ क्रीडंते; T$_3$ तिष्ठंति; T$_4$ M$_3$ तिष्ठंतः (for क्रीडन्ति). Ñ$_1$ पुष्पं; V$_3$ पुण्यैर्; B$_{1.2}$ पुत्रं (for पुण्यं). B$_{1-3}$ वर्षंति; D$_9$ वर्षंत; M$_3$ कुर्वंति (for वर्षन्ति). D$_6$ पुण्यवर्षं च (for पुण्यं वर्षन्ति). V$_3$ T$_4$ M$_3$ सर्वतः (for सर्वशः). —(l. 263) Ñ$_2$ B D$_{6.7.10.11}$ रविकर-; V$_3$ करात्परि-; T$_4$ करिकर- (for करिकराद्). V$_1$ करिकरं दृष्टं. Ñ V$_1$ B$_4$ D$_{2.9}$ पेलवीकृतं; V$_3$ विरलीकृतं; B$_{1.3}$ जाह्न(B$_2$ [m. also] फेन)वीजलं; B$_3$ प्रबलीकृतं; D$_{1.4}$ फेनवी°; D$_{3.6.7.10.11}$ पेशली°; T$_{3.4}$ M$_3$ लोलितं भृशं (for [अ]थ लवीकृतम्). —(l. 264) Ś$_1$ Ñ$_1$ V$_{1.3}$ पुष्पेषु; D$_3$ पुंड्रेषु; T$_3$ M$_3$ कुंजेषु; T$_4$ कुंडेषु (for पुण्येषु). M$_3$ पतितं (for पतति). Ñ$_2$ D$_{6.7.10.11}$ पुण्यं प्रपतति; B$_1$ G (ed.) पुण्ये(G [ed.] °ण्यं) निपतति (for पुण्येषु पतति). V$_3$ जलेषु पतति नैव (for the prior half). V$_3$ संवारयति; B$_{1.2}$ D$_{7.10.11}$ T$_3$ हिमं वर्षति; T$_4$ हिमवंतं तु; M$_3$ हिमं भवति (for हिमवर्षं तु). D$_{1.4}$ राजते (for राघव). —(l. 265) Ñ$_1$ B$_4$ T$_4$ तु; B$_2$ वै (for स). V$_3$ D$_6$ षष्ठांशं(D$_6$ °शः); D$_9$ षष्ठः स (for षष्ठ स). Ñ$_1$ B$_{2.3}$ D$_{1.4.6.9}$ महाद्युतिः; V$_3$ °मते (for महाद्युते). —B$_1$ om. l. 266. —(l. 266) V$_1$ T$_3$ M$_3$ तथैव; T$_4$ तदैव (for दशैव). Ñ$_1$ स तु (by transp.); T$_3$ च तु; T$_4$ च स (for तु स). Ñ$_1$ राघव (for राक्षसः). Ś D$_{1-4.8.9.12}$ तावंत्येव स(D$_2$ च) राघव(Ś D$_8$ °वणः) (for the post. half). —(l. 267) Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-4}$ -संवृतः (for -सत्कृतः). Ś D$_{8.9.12}$ ज्योतिषा(Ś$_3$ °षां) चैव संवृतः; T$_4$ ज्ञाति ****** (damaged) (for the post. half). —Ś$_1$ om. l. 268. —(l. 268) M$_3$ तथैव (for दशैव). Ś$_{2.3}$ D$_{8.12}$ च (for तु). T$_4$ (double saṃdhi) ततोपरि. —(l. 269) Ñ$_1$ V$_3$ D$_{1.3.4}$ च (for तु). Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ सप्तमे वायुमार्गे च(D$_6$ °चक्र) (for the prior half). Ñ$_2$ B$_4$ D$_6$ T$_4$ ते; D$_9$ [ए]व; M$_3$ वै (for [ए]ते). V$_1$ सप्तर्षयः (for [ए]ते ऋषयः). Ñ$_2$ D$_{6.7.10.11}$ स्मृताः (for स्थिताः). —(l. 270) Ś D$_{1.2.4.8.9.12}$ तत (for अत). B$_1$ तु (for वै). M$_3$ (with hiatus) अथ ऊर्ध्वं स गत्वाथ (for the prior half). T$_4$ च (for तु). —(l. 271) Ñ$_1$ V$_3$ B D$_{1.3.4}$ च (for तु). Ś B$_4$ D$_{1-4.8.9.12}$ गंगा यत्र (by transp.) (for यत्र गङ्गा). —(l. 272) Note hiatus between the two halves. D$_{12}$ आकाशमार्गमाख्याता (for the prior half). Ś D$_8$ आकाश-; V$_1$ ह्याकाश-; T$_{3.4}$ M$_3$ ह्यादित्य- (for आदित्य-). Ś D$_{2.8.9}$ -पथि; B$_1$ -प*- (for -पथ-). B$_2$ M$_3$ -पथमास्थिता. —(l. 273) Ñ$_1$ V$_3$ वार्यमाणा; D$_{1.3.4}$ प्रेर्यमाणा (for धार्यमाणा). Ś$_{2.3}$ D$_8$ महामेघा; B$_2$ °भागा (for °वेगा). V$_3$ B$_4$ महात्मना (for महास्वना). —(l. 274) B$_1$ यत्र तिष्ठति चंद्रमाः (for the post. half). —(l. 275) Ś Ñ$_1$ V$_1$ B$_4$ D$_{2.6.8}$ M$_3$ अशीतिस् (for अशीतिं). V$_3$ B$_{1.2}$ च (for तु). D$_6$ सहस्रस्य (for सहस्राणि). Ś D$_3$ तथा दश; V$_3$ D$_{1-4.12}$ T$_3$ M$_3$ तथोपरि (for प्रमाणतः). —(l. 276) D$_1$ तिष्ठति; D$_4$ ति** (for तिष्ठते). Ñ$_1$ चंद्रमा यत्र तिष्ठंति (sic)

शतं शतसहस्राणां रश्मयश्चन्द्रमण्डलम् ।
प्रकाशयन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहम् ।
ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव ।
स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ।
नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निभयपीडिताः ।
रावणं जयशब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ।
राजञ्शीतेन वध्यामो निवर्ताम इतो वयम् ।
चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ।
स्वभावेनैष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः ।
एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्छितः ।
विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तमपीडयत् ।
अथ ब्रह्मा समागच्छत्सोमलोकं त्वरान्वितः ।
दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत ।
गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं पीडयस्व वै ।
लोकस्य हितकामोऽयं द्विजराजो महाद्युतिः ।
मन्त्रं च ते प्रदास्यामि प्राणात्ययगतिर्यदि ।
यस्त्विमं संस्मरेन्मन्त्रं नासौ मृत्युमवाप्नुयात् ।
एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
यदि तुष्टोऽसि मे देव लोकनाथ महाद्युते ।
यदि मन्त्रश्च मे देयो दीयतां मम धार्मिक ।
यं जप्त्वाहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः ।
असुरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ।
त्वत्प्रसादात्तु देवेश अजेयः स्यां न संशयः ।
एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

(for the prior half). —(l. 277) S $D_{8.12}$ तथा (for शतं). $\tilde{N}_2$ B $D_{6.7.9-11}$ M_3 -सहस्राणि (for -सहस्राणां). $D_{7.10.11}$ T_3 M_3 -मंडलात् (for -मण्डलम्). —(l. 278) $\acute{S}_3$ $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B $D_{1-4.8.9.12}$ प्रकाशयति. D_3 लोकांश्च; D_9 लोकं स; D_{12} लोकान्वै; L (ed.) लोकानि (for लोकांस्तु). Ś $\tilde{N}_1$ V_3 $D_{2.8}$ -सुखावहः; V_1 -भयावहः; $D_{7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_3 °वहाः (for -सुखावहम्). —(l. 279) D_9 गत्वा (for दृष्ट्वा). $B_{1.2}$ D_{12} दशग्रीवश्च (for दशग्रीवं). —$\tilde{N}_2$ om. from the post. half up to prior half of l. 280. Ś $D_{1-4.8.12}$ निर्ददाह तं (for निर्दहन्निव). — (l. 280) D_{12} हतः (for स तु). V_3 शीतां * ना (for शीताग्निना). —D_3 reads from शीघ्रं up to शी in l. 283 in marg. B_1 तप्तं; D_2 तीव्रं (for शीघ्रं). Ś V_1 $D_{8.12}$ $T_{3.4}$ M_3 प्रा(Ś V_1 D_8 प्र)पतद्; $\tilde{N}_2$ प्रदहद्; V_3 $D_{1.3.4}$ प्रावेपद्; D_2 आपतद्; D_9 प्रा * * *; D_{11} प्राहरद् (for प्रादहद्). Ś $V_{1.3}$ B_3 $D_{1-4.8.12}$ रावणस् (for रावणं). B_2 तथा (for तदा). $\tilde{N}_1$ व्यदहन्निव रावणः; $B_{1.4}$ रावणं प्रा(B_4 प्र)दहत्तदा(B_1 °था) (for the post. half). —(l. 281) V_3 $D_{1.3.4}$ प्रावेपंस् (for नासहंस्). Ś $D_{2.8.12}$ शीतांशु-; M_3 शीताग्नि (for शीताग्नि-). —(l. 282) $D_{1.4}$ उग्र- (for जय-). $\tilde{N}$ V_1 B $D_{10.11}$ [ऽ]थैनम्; $D_{6.7}$ [ऽ]प्यैनम् (for वाक्यम्). $D_{1.3.4}$ प्रहस्तोथाब्रवीदिदं (for the post. half). —(l. 283) Ś D_8 वध्याम; $\tilde{N}_1$ V_1 वाध्योमि (sic); V_3 वध्या*; B_{1-3} दह्यामो; $D_{2.12}$ वध्यामि; D_3 $T_{3.4}$ M_3 बाध्यामो (for वध्यामो). D_9 राक्षसांस्तेन वध्येम (for the prior half). Ś $D_{2.8.12}$ निवृत्ताः (D_2 °वर्ताः)स्म; V_3 * * र्ताम; B_1 विवर्ताम (for निवर्ताम). V_3 B_3 हता (for इतो). —(l. 284) B_4 चंड- (for चन्द्र-). B_3 -प्रभावेण (for -प्रतापेन). $\tilde{N}_1$ V_1 राक्षसा; $T_{3.4}$ राक्षसान् (for रक्षसां). $\tilde{N}_1$ V_1 आविशन्. —(l. 285) $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9-11}$ $T_{3.4}$ स्वभाव एष; B_{1-3} $D_{6.7}$ स्वभाव एव; M_3 K (ed.) स्वभासा (K [ed.] °षा) ह्येष (for स्वभावेनैष). D_{12} transp. राजेन्द्र and शीतांशुर्. D_3 दहनात्मजः. —(l. 287) D_9 विस्तार्य (for विस्फार्य). T_3 आयम्य (for उद्यम्य). V_1 $B_{1.3}$ M_3 प्र(M_3 ह्य) पीडयत् (for अपीडयत्). Ś $D_{2.8.12}$ शरैश्चंद्रमता(D_2 °पी)डयत् (for the post. half). —(l. 288) $\tilde{N}_2$ B $D_{6.7.9-11}$ तदागच्छत्; M_3 स * * *; K (ed.) समागम्य (for समागच्छत्). $D_{1.3.4}$ अथागम्या(D_3 °त्या)ह तं ब्रह्मा (for the prior half). B_3 सौम्यं लोकं; M_3 चंद्रलोकं (for सोम°). —(l. 289) D_4 दशधा च (for दशग्रीव). —(l. 290) $\acute{S}_3$ इति (unmetric); $\tilde{N}_2$ B_4 अतः (for इतः). $\tilde{N}_1$ गच्छ सौम्य इतः शीघ्रं; V_3 गच्छ * * * * सौम्य(lacuna) (for the prior half). D_4 om. मा (subm.). $\tilde{N}_2$ B_4 च (for वै). T_4 पीडये: शु*; M_3 पीडयाशुगैः (for पीडयस्व वै). —(l. 291) $\tilde{N}_2$ B $D_{7.9-11}$ वै (for ऽयं). V_3 -कामेश (for -कामोऽयं). D_6 स्वलोकस्य हि कामो वै (for the prior half). —(l. 292) B_3 चंद्रं (for मन्त्रं). D_9 वः (for च). $\tilde{N}_2$ $B_{3.4}$ $D_{6.7.10.11}$ संप्रदास्यामि; $B_{1.2}$ D_9 संप्रवक्ष्यामि (for ते प्रदास्यामि). $\tilde{N}$ V_1 B_4 $D_{6.7.10.11}$ यदा; B_{1-3} D_9 यथा; D_4 युधि (for यदि). D_1 -गतिं युधि; T_3 M_3 -भयेभयं (for -गतिर्यदि). T_4 * * * संप्रदास्यामि प्राणस्य * * * * * (damaged). —(l. 293) $\tilde{N}_2$ $D_{6.7.10.11}$ यस्त्वेतं; $D_{1.4}$ T_4 य इमं; D_2 M_3 यस्त्विदं; D_3 य इदं (for यस्त्विमं). V_1 स्मरते मंत्रं; B_4 तु स्मरेन्मंत्रं; D_4 संस्मरन्मंत्रं; D_9 स्मरते नित्यं (for संस्मरेन्मन्त्रं). M_3 न स (for नासौ). —D_2 om. (hapl.) l. 294–299. —(l. 294) $B_{1.2}$ उक्त्वा (for उक्तो). $\tilde{N}$ $V_{1.3}$ $D_{1.3.4.6.7.9-11}$ T_4 देवम् (for वाक्यम्). —D_4 om. (hapl.) l. 295–300. $\tilde{N}_1$ reads l. 295 in marg. —(l. 295) T_3 सौम्य; T_4 नाथ (for देव). $\tilde{N}_2$ B $D_{6.7.9-11}$ महाव्रत; $V_{1.3}$ °प्रभो (for महाद्युते). $T_{3.4}$ M_3 (all with hiatus) अनुग्राह्यो यदि ह्यहं (T_3 °यं) (for the post. half). —(l. 296) $\tilde{N}_1$ मंत्रस्तु मे; M_3 मंत्रेश्वरो (for मन्त्रश्च मे). $\tilde{N}_2$ B_4 देयो मे (by transp.); B_2 देयो हि (for मे देयो). —(l. 297) Ś $\tilde{N}_1$ $D_{2.4.8}$ जप्याहं; $\tilde{N}_2$ B_4 जप्त्वा हि; V_3 हि जप्य; D_9 जप्त्वा च (for जप्त्वाहं). —(l. 298) M_3 अमरेषु (for असुरेषु). B_2 स (for च). —(l. 299) Note hiatus between the two halves. L (ed.) यत्- (for त्वत्-). Ś $D_{8.9.12}$ च (for तु). V_1 देवदेव; B_2 च देवेषु (for तु देवेश). $\tilde{N}_2$ B_1 $D_{6.7.10.11}$ स्यामजेयो (by transp.); B_3 तोषयामि; B_4 D_9 यतो यामि (for अजेयः स्यां). V_3 $D_{1.3}$ अहं प्र (D_3 वि)भो (for न संशयः). B_2 विजयी नात्र संशयः; M_3 न भयं विद्यते मम (for the post. half). —(l. 300) $\tilde{N}_2$ उक्त्वा (for उक्तो). Ś $D_{2.3.8}$ दशग्रीवो; $\tilde{N}_1$ दशास्येन (for दशग्रीवं). B_4 रावणम् (for वचनम्). —After l. 300, $\acute{S}_2$ erroneously repeats l. 295–296. —(l. 301) $\tilde{N}$ B $D_{6.7.9-11}$ जप्तव्यो (for ते दद्मि). D_{12} M_3 प्राणात्यये जपेदं तन्(M_3 तु वै दद्मि); T_4

प्राणात्ययेषु ते दृष्टिं न नित्यं राक्षसाधिप।
अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जप मन्त्रमिमं सदा।
जप्त्वा च राक्षसपते त्वमजेयो भविष्यसि।
अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति।
शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुंगव।
मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम्।
नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत।
भूतभव्य महादेव हरिपिङ्गललोचन।
बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद।
अर्चनीयोऽसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः।
हरो हरितनेमी च युगान्तदहनोऽनलः।
गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः।
महाभागो महाशूली महादंष्ट्रो महेश्वरः।
कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः।
देवान्तकस्तपोऽन्तश्च पशूनां पतिरव्ययः।
शूलपाणिर्बृहत्केतुर्नेता गोप्ता हरो हरिः।
जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च महायशाः।
भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः।
सर्वगः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः।
कमण्डलुधरो देवः पिनाकी झर्झरी तथा।
माननीयोऽर्चनीयश्च ओंकारो ज्येष्ठसामगः।
मृत्युश्च मृत्युदूतश्च पारिजातश्च सुव्रतः।

प्राणात्यये * * * * (damaged) (for the prior half). D12 राक्षसेश्वर. —(l. 302) V1 अथ सूत्रं; D8 अक्षसूनुं (for अक्षसूत्रं). Ś Ñ1 D2.8.12 च (for तु). Ñ2 B2.3 D6.12 जपन्; V1.3 D7.9–11 T3.4 M3 जपेन् (for जप). Ñ2 गुरुं; V1 B D9 प्रभो; D1.4.6.7.10.11 T3.4 M3 शुभं; D3 सुत (for सदा). Ñ1 जपेन्मंत्रं सदा व्रती (for the post. half). —M3 om. l. 303. —(l. 303) Ñ V1 B1.3.4 D1.3.4.6.7.10.11 T3.4 तु; B2 वै (for च). D12 राक्षस तेन (unmetric) (for राक्षसपते). B3 त्वयाजेयो भविष्यति (for the post. half). —D9 om.; Ñ1 reads in marg. l. 304. —(l. 304) Ñ2 D6.7.10.11 राक्षसपते (for °श्रेष्ठ). D6 om. ते (subm.). —(l. 305) T4 प्रदास्यामि (for प्रवक्ष्यामि). V3 तव (for येन). —(l. 306) D1.4 मंत्रसं- (for मन्त्रस्य). Ś D2.8.12 परमं जयं; D1.3.4 जयमुत्तमं (for समरे जयम्). —Before l. 307, D4 ins. श्री; T4 ins. ॐ. —(l. 307) D3 om. देव-. B3 सर्वलोक- (for सुरासुर-). Ñ2 V1 B3.4 D3.4 -नमस्कृतः. —B3 om. l. 308. B4 transp. l. 308 and 309. —(l. 308) B4 -भवन्नाथ (for महादेव). D10.11 T3 M3 हर- (for हरि-). Ñ2 D4 -लोचनः. —(l. 309) B3 बुद्धिरूपी (for वृद्ध°). V3 om. च (subm.). Ś D2.8.12 -परिवारणः (D2 °ण); Ñ1 V1.3 D1.3.4.9 -वसनच्छदः (for -वसनच्छद). —(l. 310) Ś Ñ1 D2.8.12 अर्हणीयोसि; V1 D1.3.4 T3 M3 आर (M3 °रु ,णे (T3 °णी)योसि (for अर्चनीयोऽसि). Ś D2.8.12 देवस्त्वं; Ñ1 देवेश (for देव त्वं). B2.4 T3 -प्रभुरव्ययः. —D8 om. (hapl.) l. 310–313. Ś2 reads l. 311–314 in marg. —(l. 311) Ś Ñ1 V3 D12 हरितरोमा; V1 °नेमा; D1.3.4 °केशी; D2 °रोमी; T3.4 M3 °नेमिस् (for हरितनेमी). T3.4 M3 त्वं (for च). V1 (with hiatus) आगंतुर्; B3 युगांतः (for युगान्त-). Ś D2.8.12 -करलोचन; V1 गहलोनलः; V3 D8 -कमलो (D3 °ला)नलः; B1 -करणोनलः; B2 (m. also -करणलोचनः [hypm.]) -करणोनिलः; B3 कमललोचनः (hypm.); B4 -कमनोनिलः; D1.4 -समयोनलः (for -दहनोऽनलः). Ñ1 युगांताक्षीणीलोनिलः (corrupt) (for the post. half). —(l. 312) D1.4 गंगेशो (for गणेशो). Ś1 -शंभुषु; Ś2.3 D12 -शुश्रूषुर्; D9 -विस्रब्धः (for -शम्भुश्च). B2 लोकनाथो; B3 °साक्षी (for लोकपालो). Ñ1 महाजनः; T4 G (ed.) °बलः (for °भुजः). —(l. 313) Ñ2 B4 D11 महाभोगो; V3 °हामो; B3 °भीमो; D2 °योगी; T3 M3 °देवो (for महाभागो). D1.4 महामूलो; T3 °शूरो (for °शूली). Ś D12 महाशूली महायोगी (for the prior half). Ś1 महादंडो; Ñ2 D3.6.7.10.11 °दंष्ट्री; B1.2 महान्द्रष्टा; B3 महादंतो; B4 D1.4 °दंडी (for महादंष्ट्रो). Ś2.3 महोरगः; M3 महाभुजः (for महेश्वरः). —V3 om. l. 314–315. —(l. 314) B1.2 कालस्य (for कालश्च). D10.11 बलरूपी (for काल°). D9 लोकश्चाकालरूपी च (for the prior half). D1.4 महेश्वरः (for महोदरः). —After l. 314, Ś2.3 ins.:

22* स देवो वा तथा * * * * * * * * * * । (lacuna)

—V1 om. l. 315. —(l. 315) Ñ1 देवांतश्च; D1.4 T3.4 वेदांतगस्; D2.9–11 देवांतगस्; D6 वेदांतकस् (for देवान्तकस्). Ñ2 तपांतश्च; B1.2 तपोनंतः; B3 सुखानंतः (for तपोऽन्तश्च). Ś1 D12 सु (D12 स)देवो वातकेतुश्च; Ś2.3 D8 * * वातग (D8 °रा)योंतश्च; M3 वेदांतगो वेदमयः (for the prior half). D9 ईश्वरः (for अव्ययः). —(l. 316) D3 शूलपाश- (for शूलपाणिर्). Ñ1 V1.3 वृषत्केतुर्; Ñ2 B D9–11 वृष (D9.11 °षः)केतुर्; D1.3.4 वृषांकश्च; D6.7 वृषाकेतुर् (for बृहत्केतुर्). T3 M3 शूलभृ (M3 °धृ)च्छूलकेतुश्च; T4 वृषकेतुः शूलपाणिः (for the prior half). D1.4 देव-; D3 वेद- (for नेता). Ś1 हरिर्हरी; Ś2.3 D8.12 हरिर्हरः (by transp.); V3 हरोहरः; M3 हरिः शिवः (for हरो हरिः). —(l. 317) Ñ1 V1 B1–3 मौंजी; V3 मौली; B4 मौंडी (for मुण्डी). Ñ V1.3 B D9 T4 मुकुटी; D6.7.10.11 लकुटी (for लगुडी). M3 लगुचंडी (for लगुडी च). —(l. 318) Ś D2.8.12 प्रेतेश्वरो; Ñ1 शूलचरो; B1 वृषेश्वरो; D1.3.4 सर्वेश्वरो (for भूतेश्वरो). —D11 reads from the post. half up to l. 319 in marg. Ś B1.2 D8 भूतभावनः; Ñ2 B4 सर्वसंभवः; T3 सप्रभावनः (for सर्वभावनः). —(l. 319) M3 सर्वदः. V3 सर्वहा स्रष्टा; B D9 सर्वकारी (B3.4 °मी) च; T3 सर्पहारी च (for सर्वहारी च). V3 पुरुरक्षपरोव्ययः (for the post. half). —(l. 320) B4 वीरः (for देवः). Ś1 Ñ2 V1 B त्रिशरी; Ś2.3 जर्जरी; Ñ1 V3 च शरी; D2 कर्करी; D6 त्रिशुली; D7.10.11 T3.4 M3 धूर्जटिस (D7 °टी); D9 ऋषभी; D12 जर्फटी (for झर्झरी). —(l. 321) Note hiatus between the two halves. Ñ2 B D6.7.9–12 (all with hiatus) च ओंकारो; T3.4 M3 [ऽ]र्हणीयश्च (for ऽर्चनीयश्च). Ñ2 B D6.7.9–11 वरि (B4 °शि)ष्ठो; T3 ज्याकारो (for ओंकारो). Ś D12 [ऽ]प्यथ (for ज्येष्ठ-). D9 -सागरः (for -सामगः). Ś2.3 D8 ओंकारोथ समागमः; M3 ओंकारः

ब्रह्मचारी गुहावासी वीणापणवतूणवान् ।
अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा ।
श्मशानचारी भगवानुमापतिररिंदमः ।
भगस्याक्षिनिपाती च पूष्णो दशननाशनः ।
ज्वरकर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ।
उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः ।
उन्मादो विमदाकारश्चतुर्थो लोकसत्तमः ।
वामनो वामदेवश्च प्रादक्षिण्यश्च वामनः ।
भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम् ।
शक्रहस्तप्रतिष्टम्भी वसूनां स्तम्भनस्तथा ।
ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुकलोचनः ।
वानस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः ।
जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ध्रुवः ।
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावनः ।
त्रिनेत्रो बहुरूपश्च सूर्यायुतसमप्रभः ।
देवदेवोऽतिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा ।
नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सर्वबीजमयस्तथा ।
सर्वतूर्यनिनादी च सर्वबन्धविमोचकः ।
मोहनो बन्धनश्चैव सर्वधारी नरोत्तमः ।

सामवेदगः (for the post. half). —(l. 322) Ñ V1.3 B3.4 D3.6.9–11 T4 मृत्युभूतश्; D1 °हंता (for °दूतश्). Ñ V1 B पारिणात्रश्; D1.3.4.6.7.9–11 T3.4 M3 पारियात्रश् (for °जातश्). Ś2.3 D8 सुरव्रतः; D9 (with hiatus) च अव्ययः (for च सुव्रतः). —(l. 323) T4 गृहे वासी; M3 गृही योगी (for गुहावासी). Ś Ñ1 V1.3 D2.8 वाणी-; B3 वेणी- (for वीणा-). Ś2.3 D8.12 -पाणव-; D9 -पल्लव- (for -पणव-). Ś1 V1 D12 -वेणुवान्; Ś2 Ñ1 V3 -तूर्णवान्; Ñ2 B4 D3 -तूर्यवान् (for -तूणवान्). —(l. 324) D7 अपरो (for अमरो). B3 M3 तदा (for तथा). D12 बालसूर्यो नमस्तथा (for the post. half). —(l. 325) Ñ2 V1 D6.7.10.11 श्मशानवासी (for °चारी). Ñ2 B1–3 D1.3.4.6.7.9–11 अनिंदितः (for अरिंदमः). —(l. 326) D12 मूल्योर् (for पूष्णो). Ñ1 V3 D1.3.4 दशनपातनः; B3 D9 °नाशकः; T3 दंतनिपातनः (for दशननाशनः). V1 विपूर्णो दशनपातनः (hypm.) (for the post. half). M3 भगनेत्रप्रहर्ता च पूषदंतनिपातनः. —(l. 327) Ñ B3 D6.7.10.11 M3 ज्वरहर्ता; D3 क्षुरकर्ता; D9 ज्वरहस्तः (for ज्वरकर्ता). B1 पाशहंतः (for °हस्तः). —(l. 328) B1.2 (m. also as above) सुनिकृष्णो; B3 मुनिपृष्टो; D1 मुनिक्षिप्तो; G (ed.) मुनिसिद्धो (for मुनिर्दीप्तो). D1.4 दिशां पतिः; D8 द्विषां पतिः (for विशांपतिः). —(l. 329) D6 उन्नादो; D12 उन्मादी (for उन्मादो). Ñ V3 B1.2.4 D1.3.4.6.7.10.11 T3.4 वेप(Ñ1 °ख; B4 T3 °द; D6 °म) नकरश्; V1 वैकालकरश्; B3 D9 वेपनः(D9 °ना) पाणिश्; D2 विमनाकारश् (for विमदाकारश्). B1 च गणो (for चतुर्थो). V1 लोकशंकरः; T3 (metricausa) लोकउत्तमः (for लोकसत्तमः). M3 उन्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिदशोत्तमः. —(l. 330) Ñ1 V1 B3 D3 प्राग्दक्षिणश्च (unmetric); Ñ2 V3 D6.7.10.11 प्रागप्रदेक्षिण-; B1.2 त्र्यक्षो दक्षिण-; B4 प्राहुदक्षिण-; D1.4 T3.4 M3 प्राग्दक्षिण्यश्च; D9 प्रागदक्षिण-; D12 प्रदक्षिणश्च (unmetric); G (ed.) प्राच्यदक्षिण- (for प्रादक्षिण्यश्च). T3.4 M3 नामतः (for वामनः). —(l. 331) B1.2 T3.4 त्रिदंडी (for त्रिजटी). B1–3 जटिनः; D6.7.10 कुटिलः; D11 * * लः; T3 च जटी (for जटिलः). —(l. 332) Ñ1 B2 T3.4 M3 चक्रहस्तः(Ñ1 °स्त-); Ñ2 V1 B4 शत्रुहस्त-; V3 B3 शस्त्रहस्तः; D1.3.4 शक्तिहस्तः; L (ed.) शस्त्र° (for शक्रहस्त-). Ñ1 V1 D1–4 प्रविष्टंभी; B1–3 परिष्टंभी; T3 -प्रतिष्ठांगो; L (ed.) -प्रवष्टंभी (for -प्रतिष्टम्भी). Ñ1 V1 D1.3.4 M3 चमूनां (for वसूनां). B4 संभवस् (for स्तम्भनस्). Ś D2.8.12 चमू(D8 वसू)स्तंभन एव च; V3 चमूवान्शुभदंस्तथा (for the post. half). —(l. 333) Ś D2.8.12 ऋतानृतकरः; Ñ1 मत्तो ऋतु°; V3 B1 D9 मंत्रो ऋतु°; B3 महाऋतु°; B4 मंत्रो धातु°; D6 ऋतऋतु° (for ऋतुर्ऋतुकरः). T3.4 M4 मधुर- (for मधुक-). B1.4 मधुर्मधुकरो वरः; B2 मधुशर्करो वरः (subm.) (for the post. half). —(l. 334) Ś2 वनस्पत्यो. Ś1 Ñ V1.3 B4 D3.4 वाजिसनो; Ś2.3 D8.12 वाजिसना; B3 वाजिमेधी; T3 वाजिकरोः; T4 G(ed.) वाजिसेनो; M3 श्रीकरश्च; K (ed.) शीकरश्च; L (ed.) वाजसनिर् (for वाजसनो). —(l. 335) B1.2 जगद्धर्ता; B3 जगन्नाथश्. V3 च कवची (for च कर्ता च). T3 जनः; T4 [ऽ]जिनः; M3 ध्वजः (for ध्रुवः). —(l. 336) Ñ1 कर्माध्यक्षो. V1 D6.7.9–11 त्रिधर्मा; B3 त्रिरत्ना; D1.4 सुधर्मा; T4 damaged; G (ed.) त्रिधर्मो (for त्रिवर्त्मा). B3 भूतजीविनः (for °भावनः). —B3 om. l. 337. —(l. 337) T3 द्विनेत्रो. Ñ1 V1.3 D1.3.4 T3 M3 बहुनेत्रश्; B1.2 D9 T4 वह्निरूपश्; B4 वस्तिरूपश् (for बहुरूपश्). —V3 om. from the post. half up to prior half of l. 342. D9 सूर्यातप- (for °युत-). —(l. 338) M3 [ऽ]धि-; K (ed.) [ऽ]भि- (for ऽति-). Ñ1 देवो देवाधिदेवश्च; D9 देवोतिदेवश्चेंद्रश्च (for the prior half). Ñ2 B4 D9 चंद्रार्पित- (for चन्द्राङ्कित-). D12 -रजस् (for -जटस्). B3 चंद्रान्वितजटाधरः; D6 मृगांकिमुकुटस्तथा (for the post. half). —(l. 339) Ś1.2 D2.8.12 नृत्तको(D2 °की) (for नर्तको). B4 नायकश्; D3 लोहकश् (for लासकश्). D6 नर्तस्तोल्लासकश्चैव (for the prior half). Ś D8 -छविः; D12 -प्रभः (for -[आ]ननः). D1.4 पूज्यश्चैव महोत्कटः (for the post. half). —Ś B1 D8.12 om. l. 340. B2 reads l. 340 after l. 344. —(l. 340) M3 सुब्रह्मण्यः (for ब्रह्मण्यश्च). G (ed.) वरेण्यश् (for शरण्यश्). Ñ1 V1 D1.3.4 T3.4 M3 -देवमयस्; Ñ2 D7.10.11 -जीवमयस्; D6 -जीवसमस् (for -बीजमयस्). —After l. 340, D3 ins. :

23* अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।

—B3 om. l. 341–343. —(l. 341) Ś1 Ñ2 B1.4 D9 T3.4 M3 सर्वभूत-; Ś2.3 D8 सर्वरूपी (for सर्वतूर्य-). B1.4 -विनोदी; D9 T3.4 M3 -निवासी(M3 °सश्) (for -निनादी). Ś2.3 D8 सर्वगंध-; D12 ° बंधु-; T4 G (ed.) °भूत- (for सर्वबन्ध-). Ñ1 B1.2.4 -विमोक्षणः; Ñ2 D6.7.11 -विमोक्षकः; V1 D1.3.4 -विमोचनः (for -विमोचकः). —(l. 342) T3 M3 वंचन(M3 °*)श्; K (ed.) वंचकश् (for बन्धनश्). V3 सर्वदामी; D8.12 सर्वभारी; T3 सर्पधारी (for सर्वधारी). Ñ1 V1 D1.3.4 धरोत्तमः; V3 T3 M3 वरोत्तमः

पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ।
हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः ।
मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नामाष्टशतमुत्तमम् ।
जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ।

Colophon

दत्त्वा तु रावणस्येदं वरं स कमलोद्भवः ।
पुनरेवागमत्क्षिप्रं ब्रह्मलोकं सनातनः ।

2

Ñ$_{2}$ B D$_{6.7.10.11}$ cont. after App. I, No. 1; Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.8.9.12}$ T$_{4}$ M$_{3}$ ins. after Sarga 30:

केनचित्त्वथ कालेन रावणः प्रययौ गृहात् ।
पश्चिमार्णवमागच्छत्सचिवैः सह राक्षसः ।
द्वीपस्थो दृश्यते तत्र पुरुषः पावकप्रभः ।
महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ।
दृश्यते भीषणाकारो युगान्तानल उत्थितः ।
देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ।
शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावणो यथा ।
पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ।
तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा स्थितं मध्येऽनलं यथा ।
अब्रवीत्तं दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ।
अभवत्तस्य सा दृष्टिर्हेममाला इवाकुला ।

(for नरोत्तमः). Ñ$_{2}$ D$_{6.7.9-11}$ सर्वदो(D$_{6.10.11}$ °दा) निधनोत्तमः; B$_{1.2.4}$ सर्वदो निधनो(B$_{2}$ धनदो)व्ययः; T$_{4}$ सर्वथा खेचरोत्तमः (for the post. half).—(l. 343) D$_{9}$ पुष्पदंत-. Ś D$_{8.12}$ विश्रवाश्; Ñ$_{1}$ V$_{3}$ विभानुश्; D$_{2}$ T$_{3}$ विभावश्; L (ed.) विश्वपाश् (for विभागश्). V$_{1}$ मुखी (for मुख्यः). Ś$_{1}$ स्मर-; Ś$_{2.3}$ सह- (for सर्व-). —(l. 344) D$_{12}$ हरिश्रेष्ठो (for °श्मश्रुर्). T$_{3.4}$ M$_{3}$ धराधारी (for धनुर्धारी). V$_{1}$ हरिः शत्रुर्वराधारी (for the prior half). —After l. 344, M$_{3}$ ins.:

24* भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ।

—(l. 345) Ś V$_{1}$ D$_{1-4.8.12}$ ब्रह्मप्रोक्तम्; T$_{3}$ ब्रह्मणोक्तम्; T$_{4}$ ब्रह्मन्मंत्रम् (for मया प्रोक्तम्). K (ed.) नाम्नामष्टोत्तरं शतं (for the post. half). —After l. 345, Ñ$_{2}$ D$_{6.7.9-11}$ ins.:

25* सर्वपापहरं दिव्यं शरण्यं शरणार्थिनाम् ।

[Ñ$_{2}$ om.; D$_{10.11}$ पुण्यं (for दिव्यं).]

—(l. 346) Ñ$_{2}$ D$_{1.3.4.6.10.11}$ जप्तम्; D$_{7}$ सत्यम्; D$_{9}$ जाप्यम्; D$_{12}$ ज * म् (for जप्यम्). M$_{3}$ एव (for एतद्). D$_{12}$ मय- (for शत्रु-). B$_{2}$ -विमर्दनं (for -विनाशनम्).

Colophon. M$_{3}$ om. B$_{2}$ reads colophon after 26*. —*Sarga name*: Ś D$_{8}$ ब्रह्मप्रोक्तो महादेवनामाष्टशत(D$_{8}$ °शतस्तवः); Ñ$_{1}$ V$_{3}$ रुद्रनामाष्टशतं(Ñ$_{1}$ °तं ब्रह्मप्रोक्तं); Ñ$_{2}$ B$_{1.3}$ D$_{7}$ ब्रह्मप्रोक्तो (B$_{1}$ D$_{7}$ °क्त)महास्तवः; V$_{1}$ रुद्रस्याष्टशतं; B$_{2}$ ब्रह्मोक्तस्तवराजः; B$_{4}$ ब्रह्मोक्तमहापुरुषस्तवः; D$_{1-4}$ ब्रह्मप्रोक्तस्तवः; D$_{6}$ नामाधिकः; D$_{9}$ ब्रह्मप्रोक्तो महापुरुषस्तवः; D$_{12}$ महेश्वरस्तवः; L (ed.) ब्रह्मप्रोक्तो महादेवाष्टशतस्तवः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ$_{1}$ V$_{3}$ B$_{1-3}$ D$_{2.7.12}$ om.; Ñ$_{2}$ 27; V$_{1}$ 24; B$_{4}$ D$_{1.4}$ 30; D$_{3.9}$ T$_{4}$ 29; D$_{6}$ additional Sarga 3; D$_{8}$ T$_{3}$ 28; D$_{10.11}$ additional Sarga 4. —After colophon, T$_{4}$ concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—B$_{1}$ D$_{9}$ om. l. 347–348. Before l. 347, Ś$_{2}$ ins. ॐ. —(l. 347) Ś B$_{1}$ D$_{8.9}$ च; V$_{1}$ D$_{12}$ [अ]थ (for तु). Ñ V$_{1.3}$ D$_{1.3.4.6.7.10.11}$ T$_{4}$ [ए]वं; B$_{4}$ [ए]नं; D$_{6}$ [ए]व (for [इ]दं). Ñ$_{1}$ V$_{3}$ मंत्रं (for वरं). T$_{4}$ कमलसंभवः (for स कमलोद्भवः). —(l. 348) M$_{3}$ जगामाशु (for [आ]गमत्क्षिप्रं). Ñ$_{2}$ D$_{6.7.11}$ पितामहः; V$_{1}$ B$_{2-4}$ D$_{1.3.4.12}$ T$_{3.4}$ M$_{3}$ सनातनं (for सनातनः). D$_{10}$ ब्रह्मा लोकपितामहः (for the post. half). —After l. 348, Ñ$_{2}$ B$_{2-4}$ D$_{6.7.10.11}$ T$_{4}$ ins.:

26* रावणोऽपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तथा ।

[Cf. 461*. T$_{4}$ तु (for ऽपि). Ñ$_{2}$ B$_{3.4}$ तदा (for तथा).]

2

D$_{12}$ begins with ॐ. —(l. 1) T$_{4}$ कस्यचित् (for केनचित्). B$_{3}$ सुकालेन (for [अ]थ कालेन). Ñ$_{2}$ B D$_{6.7.10.11}$ लोकरावणः; D$_{1.3.4}$ नारदाज्ञया (for प्रययौ गृहात्). —(l. 2) Ñ$_{1}$ राक्षसैः सह; B$_{2}$ M$_{3}$ सह राक्षसैः; D$_{5}$ सह रावणः (for सह राक्षसः). —(l. 3) B$_{2}$ D$_{1.3.4}$ M$_{3}$ ददृशे तेन(B$_{2}$ तत्र) (for दृश्यते तत्र). D$_{3}$ पावकर्षभः. Ś Ñ$_{1}$ D$_{2.5.8.9.12}$ द्वीपस्थं पश्यते त(Ñ$_{1}$ दृष्टवान्त)त्र पुरुषं पावकप्रभं. —(l. 4) D$_{1.4}$ शुद्ध- (for महा-). Ñ$_{1}$ -प्रख्यं; D$_{3}$ -पुक्ष (for -प्रख्य). Ñ$_{1}$ एकमेव व्यवस्थितं (for the post. half). —For l. 4, Ś D$_{2.5.8.9.12}$ subst.; while Ñ$_{1}$ ins. after l. 3:

1* महान्तं कनकाकारमेकमेव व्यवस्थितम् ।

[D$_{2.9}$ हाटकाकारम्; D$_{5}$ हाटकप्रभम् (for कनकाकारम्). Ñ$_{1}$ एकांते पर्यवस्थितं (for the post. half).]

—(l. 5) D$_{1.3.4}$ भयदो घोरो (for भीषणाकारो). Ś Ñ$_{1}$ V$_{1.3}$ D$_{2.5.8.9.12}$ T$_{4}$ M$_{3}$ यदा(Ñ$_{1}$ V$_{3}$ D$_{5.9}$ T$_{4}$ यथा; V$_{1}$ अथा; D$_{8}$ तदा; M$_{3}$ * था) दृश्ये(T$_{4}$ °श्य)त भयदो (for the prior half). D$_{8}$ -[अ]ग्नि* (for -[अ]नल). Ñ$_{2}$ B D$_{6.7.10.11}$ -[अ]न(B$_{4}$ नि)लसंनिभः; D$_{2.5.9}$ -[अ]नलवस्थितः (for -[अ]नल उत्थितः). —(l. 6) Ś V$_{1}$ एव; Ñ$_{1}$ D$_{6}$ अपि (for इव). Ñ$_{1}$ अपि (for second इव). —(l. 7) Ś D$_{8.12}$ वारणानां; V$_{1}$ मृगाणां च; V$_{3}$ श्वापदानां; B$_{2}$ M$_{3}$ मृगाणां तु; D$_{1.3.4}$ चतुष्पदां; D$_{9}$ ऋषभाणां (for शरभाणां). D$_{5}$ चतुष्पदानां सिंहो वै (for the prior half). —D$_{4}$ om. from हस्तिषु up to समाश्रित्य in l. 40. D$_{2}$ हस्तिश्च (for हस्तिषु). Ñ$_{2}$ B$_{1.2.4}$ D$_{6.7.10.11}$ M$_{3}$ [ऐ]रावतो (for [ऐ]रावणो). B$_{3}$ हस्तिनां रावणो. —(l. 8) V$_{1}$ परिपत्रश् (for पारिजातश्). —(l. 9) D$_{9}$ यथा (for तथा). M$_{3}$ कुंडमध्ये. Ñ$_{2}$ B$_{2-4}$ D$_{6.7.10.11}$ महाबलं(B$_{2}$ °लः); B$_{1}$ महार्णवे (for ऽनलं यथा). D$_{1.3}$ स्थितं दीप्तानलप्रभं (for the post. half). —M$_{3}$ reads l. 10 and l. 13 after l. 23. —(l. 10) Ñ$_{2}$ B$_{1-3}$ D$_{6.7.10.11}$ च; B$_{4}$ स (for तं). —M$_{3}$ reads l. 11–12 after l. 30. —(l. 11) V$_{3}$ अवर्तत् (for अभवत्). Ś V$_{1}$

दन्तानां दशतः शब्दो यन्त्रस्येवाभिमिथतः।
जगर्ज चोच्चैर्बलवान्सहामात्यैर्दशाननः।
स गर्जन्विविधैर्नादैर्लम्बहस्तं भयानकम्।
दंष्ट्रालं विकटं चैव कम्बुग्रीवं महोरसम्।
मण्डूककुक्षिं सिंहास्यं कैलासशिखरोपमम्।
पद्मपादतलं भीमं रक्ततालुकराम्बुजम्।
महानादं महाकायं मनोऽनिलसमं जवे।
भीममाबद्धतूणीरं सघण्टाबद्धचामरम्।
ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीकृतनिःस्वनम्।
मालया स्वर्णपद्मानां कटिदेशावलम्बया।
ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम्।
सोऽञ्जनाचलसंकाशः काञ्चनाचलसंनिभम्।
प्राहरद्राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः।
स द्वीपिना सिंह इव शरभेणेव कुञ्जरः।
सुमेरुरिव नागेन नदीवेगैरिवार्णवः।
अकम्पमानः पुरुषो राक्षसं वाक्यमब्रवीत्।
युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते।
रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयंकरः।
तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि।
धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुकौ।

D8.12 ग्रहमाला (for ग्रहमाला). Ś D8.12 [आ]स्थिता; Ñ1 [उ]च्छ्रुता; V3 D2.5.9 [अ]च्छुता (D2 °तं); B द्रुतं; L (ed.) स्थिता (for [आ]कुला). D1.3 ग्रहमालेव विद्रुता; T4 M3 बला (M3 ग्रह)मालेन चाच्छुता (for the post. half). —(l. 12) B1–3 D6.7.10.11 दंतान्सं- (for दन्तानां). V3 D1.2.5 दशनः (for दशतः). D2 दशनशब्दो (unmetric). Ś D8.12 प्रपीडितः; Ñ1 D1–3.5 T4 [अ]तिवाद्य (Ñ1 °च)तः (D2 तं); V1.3 B2.3 [अ]भिवाद्यतः; M3 [अ]तिभीकरः (for [अ]भिमिथतः). B1 पर्वतस्येव मिथतः; D9 मंत्रस्येवेति वाद्यतः (for the post. half). —(l. 13) Ñ2 जगर्जतः स; B1.2 D6.7.10.11 जगर्जोच्चैः स (B1.2 om. स [subm.]); B3.4 जगर्जतोच्चैर्; D3 जगर्ज वाचैर् (for जगर्ज चोच्चैर्). Ñ2 V3 B1.2.4 D6.7.10.11 M3 सहामात्यो; B3 स्वस्वामात्यैर् (for सहामात्यैर्). D2 सहामात्यं दशाननं (for the post. half). —(l. 14) V1.3 D5 जगर्ज; T4 ससर्ज; M3 गर्जतं (for स गर्जन्). D9 अविधैर् (for विविधैर्). Ś B2.3 D8.12 लघु-; V1 शूल- (for लम्ब-). —B3 om. l. 15. —(l. 15) D1.3.5 विकचं (for विकटं). Ś1 V1 D8.12 [ए]कं (for [ए]व). Ś2.3 दंष्ट्राकरालं विकटं (for the prior half). Ś Ñ1 V1.3 D8.12 सरो(Ñ1 V1 °लो)मशं; Ñ2 B4 महोरगं; B1.2 (also as above) महोदरं; D9 मनोरमं; M3 महौजसं (for महोरसम्). D1–3.5 T4 कंबुग्रीवमरोमशं (T4 °नौपमं) (for the post. half). —(l. 16) Ś2.3 D8 मांडूक-. Ś Ñ1 D1–3.5.8.9.12 M3 पिंगाक्षं; Ñ2 B4 T4 सिंहाक्षं (for सिंहास्यं). V1 मंदकुक्षिं पिशंगाक्षं; V3 निमग्नं कुक्षिपिंगाक्षं; B1 D6 मंडूककुक्षिसिंहास्यं (for the prior half). —D5 om. l. 17–19. —(l. 17) Ś V1 D2 -ताल-; Ñ1 -तालुं; Ñ2 B4 -पद्म-; B1 -ताम्र- (for -तालु-). Ś V1 D2.8.9 -वरां (D2.9 -तलां)बुजं; Ñ1 तलांबुजं; T4 -मुखांबुजं (for -कराम्बुजम्). V3 रक्तं तालुं तलाद्दतं; M3 रक्तांबुजनिभाननं (for the post. half). —(l. 18) B2 महाकार्यं (for महाकायं). B1 महाकार्यं महानादं (for the prior half). Ś Ñ1 V1.3 D2.8.9.12 T4 M3 transp. महानादं and महाकायं. Ñ1 जवं (for जवे). —(l. 19) D2 अवाप्य (for आबद्ध-). Ś3 -कुलिशं (for -तूणीरं). Ś D8.12 सशरं बद्ध-; V1 सघंटारव-; D3 घंटामाबद्ध- (for सघण्टाबद्ध-). V3 -रावणं (for -चामरम्). —(l. 20) D1 तारा- (for ज्वाला-). D2.3.9 -मालां. D1.5 -परिक्षिप्ता (for °प्तं). D1 किंकणी-. Ñ B3 D6.7.10.11 -जाल(Ñ1 °र)निस्वनं; V1.3 B4 D1.3.12 T4 M3 -कृत(V1 -भूत) निस्वनं (for -कृतनिःस्वनम्). —(l. 21) Ś स्वर्णपर्णानां; B1 स्वर्णपद्माभं; B4 पद्मसंधानां (for स्वर्णपद्मानां). Ñ1 B1–3 कक्षो- (Ñ1 °क्षौ); V1 B4 D1.2.5.9 T4 M3 वक्षो- (for कटि-). B1.2 D1.3 कक्षोद्देश- (for कटिदेश-). Ñ2 D6.7.10.11 कंठदेशेवलंबया (for the post. half). —(l. 22) V3 नरेंद्रम् (for ऋग्वेदम्). Ś D8.12 सामासं (for शोभन्तं). D8 -माली (for -माला-). B3 -विभूषणं (for -विभूषितम्). —(l. 23) D3 सांजनाचल-. Ñ B4 D10.11 T4 -संकाशं (for -संकाशः). Ś D2.8.9 अंज(D2.9 कांच)नाचलसंकाशं; D5 दिव्यगंधानुलिप्तांगम्; D12 सांजनाजलसंकाशं (for the prior half). Ś D8.12 कनकाचल-; D5 आंजनाचल- (for काञ्चनाचल-). B2 -संनिभः (for -संनिभम्). —(l. 24) Ñ1 प्रहरद्; D3 प्रहाराद्; M3 धृत्वा स (for प्राहरद्). D12 राक्षसपतिं. B2 D12 -शक्त्यृष्टि-; D5 -शक्त्यर्ष्टि; D6.11 M3 -शक्तयुष्टि-; D9 -शक्त्याष्टि- (for -शक्त्यृष्टि-). Ś D8.12 T4 -तोमरैः; M3 -पट्टसान् (for -पट्टिशैः). —(l. 25) Ñ2 D1.6.7.10.11 द्वीपिना स (by transp.); B3 द्वीपिना च (for स द्वीपिना). B1 द्वीपिना सिंह इव स (for the prior half). Ñ1 V1 B2 (m. also as above) D3.9 करभेन; Ñ2 D6.7.10.11 ऋषभेण; V3 D5 करभेण; T4 कलभेन; M3 शलभेन (for शरभेण). B1.2 D2.5.6 [ए]व (for [इ]व). —(l. 26) Ś1.2 Ñ1 सुमेरुम्; V1 सुपर्णं (for सुमेरुर्). Ñ2 B D6.7.10.11 नागेंद्रैः; M3 भागेन (for नागेन). V3 -वेगम् (for -वेगैर्). D1 [अ]र्णवाः. —(l. 27) Ś Ñ1 V1 D2.3.5.8.12 T4 M3 अकंप्यमानः; Ñ2 B3.4 सो(B3 सं)कंपमानः (for अकम्पमानः). D2 पुरुषं (for पुरुषो). B2 M3 रावणं; D2.12 राक्षसो (for राक्षसं). —(l. 28) D12 युद्धे (for युद्ध-). D6 -श्रद्धा. D1 [अ]हं (for ते). Ñ1 वीर (for रक्षो). —(l. 29) B1 [अ]पि (for च). Ś Ñ1 V1.3 D1–3.5.8.9.12 T4 M3 -भयावहः (Ñ1 D1–3 °नकः) (for -भयंकरः). —(l. 30) V3 रथ-; D5 तस्माद् (for तथा). D1 संस्कृतानि; D3 संसृतानि; D9 संस्थितानि (for संश्रितानि). T4 तथा (for तम्). —(l. 31) Ñ2 B4 धर्मं (for धर्मस्). T4 चैव (for तस्य). V3 जपश् (for तपश्). Ñ1 धर्मस्य तपसश्चैव (for the prior half). Ś1.2 V1 D12 तपस; Ś3 D8 तमसः; D5 गर्जतः (for जगतः). V3 तस्य (for सिद्धि-). Ś V1.3 D1.3.8.12 M3 -हेतुके; Ñ1 -हेतुकं (for -हेतुकौ). —After l. 31, Ñ1 ins.:

2* तस्मिन्नेवाश्रयं मूले तस्य * * स्वदर्शिनः।

ऊरू ह्याश्रित्य तस्थाते मन्मथः शिश्नमास्थितः ।
विश्वेदेवाः कटीभागे मरुतो वस्तिशीर्षयोः ।
मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षिसंस्थिताः ।
पार्श्वादिषु दिशः सर्वाः सर्वसंधिषु मारुतः ।
पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहः ।
गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च ।
सुवर्णस्य च दानानि कक्षलोमानुगानि वै ।
हिमवान्हेमकूटश्च मन्दरो मेरुरेव च ।
नरं तु तं समाश्रित्य अस्थिभूता व्यवस्थिताः ।
मणिर्वज्रोऽभवत्तस्य शरीरे चौरवस्थिता ।
कृकाटिकायां संध्या च जलवाहाश्च मेहने ।
बाहू धाता विधाता च भगः पूषा च तौ करौ ।
शेषश्च वासुकिश्चैव विशालाक्ष इरावतः ।
कम्बलाश्वतरौ चोभौ कर्कोटकधनञ्जयौ ।
स च घोरविषो नागस्तक्षकः सोपतक्षकः ।
करजानाश्रितास्तस्य विषवीर्यं मुमुक्षवः ।
अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ।
पक्षमासर्तवश्चैव दंष्ट्रयोरुभयोः स्थिताः ।

—(l. 32) V1 B1.2 D2.5.12 T4 M3 संश्रित्य; D1 संसृत्य (for ह्याश्रित्य). Ś ऊरु संश्रित्य तस्थुस्ते; Ñ1 B4 ऊरुमाश्रित्य तिष्ठाते (Ñ1 रुद्रास्ते); V3 ऊरु संसृत्य ते तस्य; D3 ऊरु संवृत्य तु स्थाने; D8 वस्तू संश्रित्य तस्थुस्ते; D9 ऊर्ध्वं संश्रित्य * स्थाने (for the prior half). Ñ1 शिश्नमेव च; V3 हंतुमुद्यत: (corrupt); B4 D7.10.11 शिश्नमाश्रित: (for शिश्नमास्थितः). —(l. 33) B2.3 कटि-; D5 गुह्य- (for कटी-). B2 -स्थाने; B4 -देशे (for -भागे). Ś Ñ2 B2 D2.6.7 मारुतो (for मरुतो). Ñ2 D6.7.10.11 वस्तिपार्श्वयो:; B3 वह्निशीर्षयो:; D1 वस्ति°; M3 यस्य शीर्षगा: (for वस्तिशीर्षयोः). —(l. 34) D2 तत्र; D5 सप्त (for तस्य). Ñ1 D2.5.9 T4 कुक्षिमाश्रि(D9 °स्थि)ता:; Ñ2 D6.7.10.11 कुक्षित: स्थिता:. —(l. 35) Ñ1 V3 D1–3.9 पार्श्वास्थिषु; B2 D5 M3 पार्श्वयो(M3 °स्था)श्च; B3 पार्श्वादिष्ट-; T4 पार्श्वदेशे (for पार्श्वादिषु). D2.5.9 सर्वे; G (ed.) पर्व- (for सर्व-). Ñ1 B D1–3.5.9 T4 M3 मारुता:; V1 देवता: (for मारुतः). —After l. 35, Ñ2 D6.7.10.11 ins.:

3* पृष्ठं च भगवान्रुद्रो हृदयं च पितामहः ।

—(l. 36) Ś Ñ1 D8.12 चास्थिता:; B4 संश्रिता:; D1 त्वाश्रिता:; D3 त्वासृता:; D5 च श्रिता: (for चाश्रिताः). Ś D8.12 पृष्ठे (for पृष्ठं). Ś D8.12 हृदये (for हृदयं). D5.10.11 पितामहा:. —(l. 37) D2 T4 विचित्राणि (for पवित्राणि). —Ś D2.8.12 om. (hapl.) l. 38–39. —(l. 38) Ñ2 B3.4 D6.7.10.11 G (ed.) सुवर्णवर (Ñ2 °कर; G [ed.] °धन)दानानि; B1.2 सुवर्णदानानि सदा (for the prior half). Ñ1 V1 B1 सक्तलोक-(V1 °म-; B1 °तोम-); Ñ2 *कलोम-; B2–4 सु(B4 यद्)हृल्लोम-; D1 तस्य लोम-; D7 कक्षो लोम- (for कक्षलोम-). D7.10 च (for वै). V3 सक्तलोकानि यानि च; D2 यत्क्रियाकाश्च वै तथा; D3.5 L (ed.) यत्र(D5 °त्तद्) रोमानि (L [ed.] °णि) यानि वै(D5 च); D9 कर्माणि यानि वै सदा; D11 कक्षलोमानि यानि च; T4 M3 शिश्नलोमाश्रितानि वै; G (ed.) हृल्लोमान्यनुगानि वै (for the post. half). —After l. 38, Ñ1 ins.:

4* तमेव संश्रितान्याहुर्विद्वांसो वेदपारगाः ।

—(l. 39) B3 D5 हिमकूटश्च (for हेम°). —(l. 40) Note hiatus between the two halves. Ñ2 न वर्णं; D1.3 पुरुषं (for नरं तु). Ñ1 V1 B4 D2.9 transp. तु and तं. D2.5.9 समासाद्य; D3 समासृत्य (for समाश्रित्य). Ś D8.12 तानि सर्वाणि पाण्योश्च (for the prior half). Ś D8.12 सर्वभूता; Ñ1 V1 D2.5.9 T4 M3 ह्य(D9 स्व)स्थिभूता; B चास्थि° (for अस्थि°). D6.7.10.11 न्यवस्थिता: (for व्यव°). V3 ह्यस्थिभूताश्च संस्थिता: (for the post. half). —V1 om. (hapl.?) l. 41. —(l. 41) Ś D1.4.5.8.12 मणिवज्रो; Ñ2 B4 D6.7.10.11 पाणिर्वज्रो; V3 मणिमुक्तो; B1.2 मणिबंधे; B3 पाणिर्भुजो; D9 मेरुर्वजो; T4 M3 मही (T4 °गिर्)वक्षो (for मणिर्वज्रो). Ś3 Ñ1 D1.4.8.12 भवेत् (for ऽभवत्). D9 शरीरं. Ś Ñ1 V3 B1.2 D3.4.12 चोरि(Ñ1 D3.4 °र)व(V3 D12 °वा)स्थिता; D8 मेरिव स्थिता (corrupt); D9 चोरिव स्थितं (for चौरवस्थिता). D2 शरीरोद्यानत: स्थित: (for the post. half). —(l. 42) B1 क्रुकोटिकायां; D1.4.8.9 कृकी(D9 °का)ट(D4.8 टि)कायां (for कृकाटिकायां). B3 D1 संध्ये; D11 संध्यां (for संध्या). D3.4 [इ]व (for च). T4 M3 उभे (T4 *प)संध्ये कायसंधौ (for the prior half). Ś D8 जलवाहश्च; D6 जलवीराश्च; D9 जलदाश्चैव (for जलवाहाश्च). Ñ2 B D3.5–7.10.11 ये (D3.6 मे) घना: (for मेहने). —(l. 43) Ñ2 V1 D4.8.10.11 बाहु-; B1.4 बाहौ (for बाहू). D8 पीना (for धाता). Ñ1 transp. धाता and विधाता. D1 om. च (subm.). D5 बलौ; T4 M3 (both with hiatus) उभौ (for च तौ). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 तथा विद्याधरादय:; B2 पूषा चंद्रश्च वैश्रवै: (for the post. half). —(l. 44) D9 om. from the post. half up to the prior half of l. 45. Ñ2 B1.2.4 इवावृत: (B1.2 °वह:) (for इरावतः) D5 विशालाक्षस्तथापर: (for the post. half). M3 ऐरावतो विशालाक्ष: शेषो वासुकिरेव च. —(l. 45) D1.3–5 कंबला(D5 °रा)श्वतुरौ (for कम्बलाश्वतरौ). V1.3 M3 नागौ (for चोभौ). T4 कंबलाश्वतरा नागा (for the prior half). Ś कार्कोटक-; D6 ककेटिक- (for कर्कोटक-). —(l. 46) Ś V3 D8.12 सर्वे; B2 स तु (for स च). V3 चोरु- (for घोर-). Ś V3 D8.12 -विषा नागास्; D1.4 -विषो नाम; D5 -विधो नागस् (for -विषो नागस्). Ś D8 तक्षकाश्च; Ñ1 B1–3 D12 M3 तक्षकश्च (for °क: स). Ś3 D8 [उ]पतक्षका:; V1 [उ]पलक्षक:. D3.5 नाम नामत:; D6 सोमयक्षक: (for सोपतक्षकः). V3 D2 रक्षक:(V3 तक्षका:) सोपितक्षक: (for the post. half). —(l. 47) Ś D3.12 T4 करजानाश्रितस्; V3 करजाता: स्थितास्; B1–3 करजालाश्रि(B3 °शि)तास्; D2.5.9 °जाताश्रितास् (D9 °तस्); D6.7 °जानास्थितास् (for करजानाश्रितास्). Ñ2 B D6.7.10.11 चैव; D5 चास्य (for तस्य). Ñ2 B1.4 D5–7.10.11 विषवीर्य- (for विषवीर्यं). D3.11 मुमुक्षक:(D11 °त:) (for मुमुक्षवः). —D9 om. l. 48–49. —(l. 48) V3 समाश्रित्य (for अभूत्तस्य). D6 अग्निरास्ये त्वभूत्तस्य (for the prior half). V3 रुद्राव्. D5 स्कंधो रुद्रैरधिष्ठित: (for the post. half). —(l. 49) Ś D12 अब्दा; B1.3 D1.2.4.5 दंता; D8

नासा कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु च वायवः ।
ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती ।
नासत्यौ श्रवणौ चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ ।
वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च ताराऋपाणि यानि च ।
सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजांसि च तपांसि च ।
एतानि नररूपस्य तस्य देहाश्रितानि वै ।
तेन वज्रप्रहारेण लब्धमात्रेण लीलया ।
पाणिना पीडितं रक्षो निपपात महीतले ।
पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य स निशाचरान् ।
ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः ।
प्रविवेश च पातालं नृत्यन्पर्वतसंनिभः ।
उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान्स्वयम् ।
क्व गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ।
एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्तमथाब्रुवन् ।
प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ।
अथासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् ।
स तु शीघ्रं बिलद्वारं प्रविवेश च दुर्मतिः ।
संप्रविश्य च तद्द्वारं रावणो वरनिर्भयः ।
अपश्यत्स नरांस्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ।
केयूरधारिणः शूरान्रक्तमाल्यानुलेपनान् ।
अङ्गुलीयककव्राद्यैर्विविधैश्च विभूषितान् ।
दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ।

अर्ध-; D8 अक्ष- (for पक्ष-). V3 -[अ]र्णवश् (for -[ऋ]तवश्). Ñ1 दंता मासर्तवस्तस्य; V1 दंता मासस्तु ऋतवो (for the prior half). V1.3 दंतयोर् (for दंष्ट्रयोर्). M3 (with hiatus) दंतान्मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोः ऋतवः स्थिताः. —(l. 50) Ś Ñ1 D8.12 नास्या; Ñ2 D1.6.7.10.11 नासे (for नासा). B1.4 नासाग्रे चाप्यमावास्या (for the prior half). D6 om. च (subm.). B1–3 राघवः (for वायवः). D10.11 छिद्रेषु वायवः स्थिताः (for the post. half). —(l. 51) Ś D8 आस्ये; B4 जिह्वा; D12 आदौ (for ग्रीवा). Ñ2 V3 B4 D1 भवेद् (for [अ]भवद्). Ñ1 V1 D2.3.9 वेदी; B1 देव (for देवी). D8 वाण्यां; D10.11 वीणा (for वाणी). V1 देवी; B2 (m. also as above) चैव (for चापि). —(l. 52) B1 चरणौ; B2 D6.7.9–11 श्रवणे (for श्रवणौ). D5 श्रोत्रे (for नेत्रे). —(l. 53) V1 शेषांगानि (for वेदाङ्गानि). V1 om. च (subm.). Ñ1 च यज्ञश्च; D2.9 च सर्वाणि; D3 च यज्ञानां; D5 स्रुवश्चास्य (for च यज्ञाश्च). V1 जाता; V3 D7 T4 M3 नाना- (for तारा-). D5 -रोमाणि (for -रूपाणि). —D9 om. l. 54. —(l. 54) Ś D8 संवृतानि च; D2 गायत्र्यादीनि; D3 सुवर्तनी च (for सुवृत्तानि च). V1 विश्रुतानि च यज्ञाश्च (for the prior half). D4 om. (hapl.) च तपांसि. Ñ1 V1 T4 M3 तेजःसिद्धि-; V3 ऋद्धिसिद्धि- (for तेजांसि च). Ñ2 B2.4 वयांसि (for तपांसि). —(l. 55) V3 नरदेवस्य (for नररूपस्य). B3 नररूपस्य देहस्य (for the prior half). Ś D8.12 देवस्य (Ś3 °वश्रि; D8.12 °वाश्रि)तानि; Ñ1 V1 देहास्थितानि; D2.9 M3 देहं श्रितानि (for देहाश्रितानि). D5 देहाश्रितानि वैति च (for the post. half). —(l. 56) Ñ1 V1.3 D2.9 T4 M3 मुष्टि- (for वज्र-). Ś B1–3 D1.3.4.8.12 -प्रभावेण; D7 -प्रकारेण (for -प्रहारेण). Ś Ñ2 B4 D3.8 नर-; Ñ1 V1 D12 नल्व-; V3 लघु-; D1.4 नख-; D2.9 तनु-; T4 स्वल्प-; M3 स्वल्प-; L (ed.) तल- (for लब्ध-). D5 न खल्वत्रेण; G (ed.) लंबमानेन (for लब्धमात्रेण). —(l. 57) Ñ1 पीडयामास; B4 D5.9 T4 पीडितो रक्षो; D1.4 M3 ताडितं रक्षो (for पीडितं रक्षो). —(l. 58) B4 पीडितं (for पतितं). Ñ1 मत्वा; B1.2.4 D2.8.9 T4 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). Ś Ñ1 V1.3 D2.3.5.8.9.12 T4 M3 च (for स). D3 निशाचरं (for निशाचरान्). D1 विद्रवंत निशाचराः; D4 विद्रावत निशाचरं (for the post. half). —(l. 59) D7 ऋग्वेदः. Ñ1 V1 -संवृतः; D6.7 -प्रथमः (for -प्रतिमः). D7 (m. also) [ऽ]ति- (for ऽथ). V3 प्रतिपत्स्याथ (for -प्रतिमः सोऽथ). —(l. 60) V3 स (for च). Ś Ñ1 D8.12 पाताले (for पातालं). Ñ1 B1.3.4 नित्यं; Ñ2 D6.7.10.11 निजं; B2 नृत्येन (hypm.); M3 गच्छन् (for नृत्यन्). B3 -संनिभं (for -संनिभः). Ś D8.12 गृहं पातालसंनिभं; V1 वृतं पर्वतसंनिभं (for the post. half). —After l. 60, B2 ins.:

5* महाबाणो महावीर्यः सर्वेषां भयकारकः ।

—(l. 61) Ñ1 ह (for च). —Ś D8 om. l. 62–63. —(l. 62) D1.4 स हि तद् (for सहसा). Ñ1 V1 ब्रूते; D2 M3 भूतः (for ब्रूत). V3 B1 -सारणान् (for -सारणाः). —(l. 63) B4 D6 उक्त्वा (for उक्ता). B3 तद्यथा; D6.7.10.11 ते तदा (for तमथ). —(l. 64) D6 ततो (for नरो). B3 देव; D1.5 चैव (for ऽत्रैव). —(l. 65) Ñ B1.3.4 D2.5–7.10.11 T4 संगृह्य; B2 (m. also as in B1) संसृज्य; D5 [अ]मुं गृह्य (for [अ]सिं गृह्य). B3 पन्नगान् (for °गम्). —(l. 66) D5 च (for तु). Ś D8 शीघ्रं स च; Ñ1 V1 D12 T4 M3 शीघ्रं स तु (by transp.); V3 शीघ्रं तु स (by transp.); B4 स शीघ्रं तद्; D1.3.4 अनुपृष्ठं (for स तु शीघ्रं). D5 बिलद्वारि; D9 बलिद्वारं (for बिलद्वारं). Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 संप्रविश्य; B3 प्रविश्य स (for प्रविवेश). Ś1.2 Ñ1 V1.3 D5.9 स; Ś3 B D1–4.8 T4 सु- (for च). —B2 om. from l. 67 up to 7.39.22[ab] (for sequence and om. cf. Sargas 31, 24 and 35). —(l. 67) Ś Ñ1 V1.3 D8.12 स (for सं-). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 प्रविवेश च; M3 प्रविश्य च स (for संप्रविश्य च). V3 तदा (for च तद्). B3 चत्वारं (for तद्द्वारं). D1.3.4 ततः प्रविश्य द्वारेण; T4 प्रविश्य च तदा द्वारं (for the prior half). Ñ2 B1.4 D6.7.10.11 निर्भयस्त(D6 °यं त)दा; V1 बलनिर्भय ; V3 लोकरावणः; B3 निर्भयस्ततः (for वरनिर्भयः). —(l. 68) V1 D2.5.9 M3 च (for स). D1.3.4 तत्र पुरुषान् (for स नरांस्तत्र). Ñ B1.3.4 D6 सं(Ñ1 स) प्रविश्य त्वपश्यद्धै; D7.10.11 स प्रविश्य च पश्यद्धै (for the prior half). —(l. 69) D5 कांश्चिद् (for शूरान्). —(l. 70) M3 -हाराद्यैर् (for -वज्राद्यैर्). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 वरहाट(B1 अद्वितीय)करलाद्यैर् (Ñ2 B1.4 °लौघैर्; B3 °लाहैर्) (for the prior half). B3 विवरैश्; M3 भूषणैश् (for विविधैश्). Ś D8.12 अपि (for च वि-). —(l. 71) Ś D1–3.8.9.12 T4 M3 नृत्यंतस्; D6

नित्योत्सवा वीतभया विमला: पावकप्रभा: ।
नृत्यन्त्य: पश्यते तत्र राक्षसो भीमविक्रम: ।
द्वारस्थो रावणस्तेषां तिस्र: कोट्यस्तु निर्भया: ।
यथा दृष्ट: स तु नरस्तुल्यास्ते तस्य सर्वश: ।
एकवर्णानेकबलानेकरूपान्महौजस: ।
चतुर्भुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यत्स राक्षस: ।
तांस्तु दृष्ट्वा दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ।
स्वयंभुवा दत्तवरस्तत: शीघ्रं विनिर्ययौ ।
अथापश्यत्परं तत्र पुरुषं शयने स्थितम् ।
पाण्डुरेण महार्हेण शयनासनवेश्मना ।
शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावगुण्ठित: ।
दिव्यस्रगनुलेपा च दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्यैव भूषणम् ।
वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता ।
लक्ष्मीर्देवी सपद्मा वै भ्राजन्ती लोकसुन्दरी ।
प्रविष्ट: स तु रक्षेन्द्रो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् ।
जिघृक्षु: सहसा साध्वीं सिंहासनमुपस्थिताम् ।
विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा ।
हस्ते ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृत: ।
सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावण: कालनोदित: ।
अथ सुप्तो महाबाहु: पावकेनावगुण्ठित: ।
ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविद्धपटं तदा ।

नृत्यं च (for नृत्यन्त्यस्). B1 नृत्यतस्तत्र शूराणां (for the prior half). B1 कोटीर् (for कोट्यो). B1 D5.6 M3 महात्मन: (for महात्मनाम्). —(l. 72) Ś D8.12 नित्योज्ज्वला:; D10.11 नृत्योत्सवा (for नित्योत्सवा). Ś V1 D2.5 8.9.12 M3 शांतभया; Ñ1 शांतमना; V3 शांति° (for वीतभया). Ñ1 निर्मला:; B4 विमना: (for विमला:). V3 स्वधिक- (for पावक-). D1.3.4 नित्योत्सवान्शांतभयान्विमलान्पावकप्रभान्. —(l. 73) Ś D5.12 क्रीडंती:; Ñ1 V1 B1.3.4 D8.9 क्रीडंत:(B4 °न्त्य:); Ñ2 V3 क्रीडति; D2 क्रीडंतं; D3 क्रीडितै:; D11 नृत्यंत:; G (ed.) क्रीडत: (for नृत्यन्त्य:). V3 पश्यतस्; D3 रावणस्; D5 प्रेक्षते; D8 पश्यतां (for पश्यते). Ñ2 D6.7.10.11 तास्तु; B1 तांस्तु (for तत्र). D1.4 क्रीडत: पश्य तत्रस्ते(D4 °स्तां); M3 क्रीडत: प्रेक्षते तान्वै (for the prior half). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 रावणो; D3 प्रेक्ष्यते (for राक्षसो). B4 लोकरावण: (for भीमविक्रम:). V3 राक्षसा भीमविक्रमा: (for the post. half). —(l. 74) Ñ2 B D1.3.4.6.7.10.11 तत्र (for तेषां). Ñ2 D6.7.10.11 तासु; B4 त्रिषु (for तिस्र:). Ñ1 V1 स; D1.3.4 सु- (for तु). Ñ2 B1.3 D5–7.10.11 कोटि(B1 °टी)षु(D5 °टि: सु-); V3 कोट्य: सु-; B4 लोकेषु (for कोट्यस्तु). Ñ2 B1.4 D5–7.10.11 निर्भय: (for °या:). G (ed.) तिस्र: कोटिविनिर्भय: (for the post. half). —(l. 75) V3 अथ दृप्त:; D5.8 यथा दृप्त: (for यथा दृष्ट:). B4 transp. स and तु. D1.3.4 पुरुषस् (for तु नरस्). B3.4 [ऽ]पि च (for तस्य). Ñ2 D7.10.11 तुल्यांस्तानपि; V1.3 तुल्यास्तस्य च; B1 तुल्यास्ते तेन; D1.3.4 तत्तु(D3 स तु)ल्या युधि(D3.4 °ध-); D6 तुल्यस्तानपि (for तुल्यास्ते तस्य). T4 वर्चं* (for सर्वश:). —(l. 76) Ñ1 V1 स्त्वेकगुणान्; V3 D2 स्त्वेकनरान्; D6 एकप्रभान्; D7.10.11 एकवेषान् (for एकबलान्). B1 एकवर्णा एकवेषा; B3 D2.5.9 M3 एकवर्णांस्त्वेकब(B3 °क)लान् (for the prior half). B1 एकरूपा (for °रूपान्). —(l. 77) D3 om. स (subm.). Ñ1 ततोपश्यत; V1 D2 तत्र पश्यत; B3 तत्र पश्यति; B4 D5.6.9 T4 तत्रापश्यत (for तत्रापश्यत्स). V1.3 B1 T4 M3 रावण: (for राक्षस:). —(l. 78) D4 om. तु (subm.). Ñ1 V1 B3.4 M3 दृष्ट्वाथ; B1 D2.3.5.9 दृष्ट्वा स (for तु दृष्ट्वा). V3 तूर्ध्वरोमा. —(l. 79) D1.3.4 तत्र (for तत:). —(l. 80) D1 यथापश्यत्. M3 भुजंग- (for पुरुषं). D5 पावकप्रभं; T4 शयनस्थितं (for शयने स्थितम्). —After l. 80, D5 ins.:

6* महानुरूपं श्रीमन्तं दिव्यं च शयने स्थितम् ।

—(l. 81) Ñ1 दीप्तशयन- (for शयनासन-). Ś D8.12 शयनी(Ś3 D8 °ने)येन संवृतं; D5 पवनाशनशालिना; M3 कौस्तुभेन विराजितं (for the post. half). —(l. 82) B3 च (for स). Ś1.3 D8 [इ]व; Ś2 [ए]व (for [अ]व-). B3 T4 M3 -कुंठित: (for -गुण्ठित:). —T4 om. (hapl.) l. 83. —(l. 83) Ś D8.12 -अनुलेपादि(Ś1 °पा हि); V3 M3 °लेपी च; B1.3 °लोमा च; D1.3.4 -गंधलेपा च; D2.5.9 -अनुलिप्तां(D2 °प्ता) च(D9 °प्तांगो) (for अनुलेपा च). V3 D5.9.12 M3 -भूषित:(D5 °तां) (for -भूषिता). —(l. 84) Ñ1 दिव्यांबरा धरा साध्वी; V3 °धर: स्रग्वी; D5 दिव्यांबरधरां साध्वीं; D9 दिव्यांब * * रा साध्वी (for the prior half). —D5 om. (hapl.) from त्रैलोक्यस्य up to साध्वीं in l. 88. Ñ1 शरीरस्य (for त्रैलोक्यस्य). Ś Ñ2 V1.3 B3 D3.4.8.12 [इ]व; D7.10.11 [ए]क- (for [ए]व). V3 सुंदर:; D9 भूषणे (for भूषणम्). M3 विभूषणं. —(l. 85) B1.3.4 D2.9 M3 बालव्यजन-. —(l. 86) Ś3 Ñ2 D2.6–8.10–12 लक्ष्मीदेवी; V1.3 B1.3.4 D1.3.4 M3 लक्ष्मीरिव(D1.3.4 °रेव; M3 °व हि) (for लक्ष्मीर्देवी). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 भ्राजते (for भ्राजन्ती). —Ñ2 illeg. for l. 87. —(l. 87) Ś1 Ñ V1.3 D2.8.9.12 T4 M3 प्रहृष्ट: (for प्रविष्ट:). Ñ1 D1.3.4 पौलस्त्यो; Ñ2 B4 T4 M3 लंकेशो; V3 दैत्येंद्रो (for रक्षेन्द्रो). Ñ2 illeg. for तां चारुहासिनीम्. B4 वै (for तां). Ñ1 transp. दृष्ट्वा and तां. D6 चारुभाषिणीं. —(l. 88) V1.3 T4 M3 स तदा (for सहसा). Ñ1 V3 D1.4.12 M3 उपाश्रितां (for उपस्थिताम्). Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 सिंहासनसमास्थि(B3 °श्रि)तां (for the post. half). —(l. 89) Ñ2 D6.7.10.11 [अ]पि; D1.2.5.9 च (for तु). D11 दुर्मदस् (for दुर्मतिस्). —(l. 90) M3 हस्तैर्. Ñ2 B4 तां चापि; V3 तामेव; B3 D2.9 तामिच्छन्; D6.7.10.11 अन्विच्छन् (for तामैच्छन्). Ñ1 हस्तेनैव ग्रहीतुं ताम्; B1 हस्तेन गृहीतं चापि (for the prior half). Ñ1 ऐच्छन्काम- (for मन्मथेन). D1 च पीडित:; T4 वशंगत: (for वशीकृत:). D5 मन्मथस्य वशंगत: (for the post. half). —(l. 91) V1 -विषवत्तद् (for -विषं यद्वद्). Ñ V3 B1.3.4 D2.6 T4 M3 कालचोदित:; V1 कालदेशित: (for कालनोदित:). —(l. 92) Ś D8.12 असुप्त: स (for अथ सुप्तो). D1.3.4 महातेजा: (for °बाहु:). T4 M3 -कुंठित: (for- गुण्ठित:). —(l. 93) D1 ग्रहीतुं (for ग्रहीतु-). Ś Ñ1 V1 B4 (m. also) D2–4.7.9 T4 M3 व्यपविध्य; V3 ह्यपविध्य (for व्यपविद्ध-). Ñ1 -पदं; D1 -[अ]परं; D6.7 -परं (for -पटं). Ś1 यथा; Ś2.3 D2.8.12 तथा

जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ।
तेजसा तस्य संदीप्तो रावणो लोकरावणः ।
कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ।
पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते ।
प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन जीवसि राक्षस ।
गच्छ रावण विस्रब्धो नाधुना मरणं तव ।
लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन रावणो भयमाविशत् ।
एवमुक्तस्तथोत्थाय रावणो देवकण्टकः ।
लोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महाद्युतिम् ।
को भवाञ्शौर्यसम्पन्नो युगान्तानलसंनिभः ।
ब्रूहि त्वं को भवान्देवो भूतो वेह व्यवस्थितः ।
एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ।
प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगम्भीरया गिरा ।
किं ते मया दशग्रीव वध्योऽसि नचिरान्मम ।
एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युवशं गतः ।
न स जातो जनिष्यो वा मम तुल्यः सुरेष्वपि ।
प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्वीर्यमाश्रितः ।
न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्बलः ।
न तं पश्यामि त्रैलोक्ये यो मे कुर्याद्वरं वृथा ।
अमरोऽहं सुरश्रेष्ठ तेन मे नाविशद्भयम् ।
अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वद्धस्तान्नान्यतः प्रभो ।
यशस्यं श्लाघनीयं च त्वद्धस्तान्मरणं मम ।

(for तदा). Ñ2 व्यवचत तदा स च; B4 परपशाथ करेण सः; D5 देवदेवो महाप्रभुः (for the post. half). —(l. 94) D5.6 स (for तं). Ś D8.12 transp. तं and दृष्ट्वा. V1 राक्षसोत्तमं; D2.5.9 राक्षसर्षभं (for °साधिपम्). —(l. 95) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 सहसा (for तस्य सं-). —After l. 95, Ñ1 V1.3 D3.5 T4 M3 ins. :

6* घोणावातेन दीर्घेण तस्मिन्नाम रसातले ।

[D3 घोर-; T4 प्राण-; M3 घ्राण- (for घोणा-). D5 -पातेन (for -वातेन). T4 दीप्तेन (for दीर्घेण).]

—Ñ1 cont. :

7* वायुरेको यथा तूलं स दूरं नीयते तथा ।

—(l. 96) B4 D7.10.11 कृंत° (for कृत्त°). Ñ1 इवाशाखी; B1 D2.5.9 यथा वृक्षो (for यथा शाखी). —(l. 97) Ś1.3 Ñ1 B4 D1.2.5.9 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). D6 देवम् (for चेदम्). —(l. 98) B3.4 D5.12 T4 नात्र (for नाद्य). Ś V3 D8 वर्तते (for विद्यते). —(l. 99) D9 प्रजापतेर् (for प्रजापति-). B3 -वराद् (for -वरो). Ś D8.12 दत्तो; Ñ2 V3 B2.3 D2–5 M3 रक्षो (for रक्ष्यो). Ñ B1.3.4 D6.7.10.11 तेन (for येन). D2 रक्षसि; D5.12 जीवति (for जीवसि). T4 M3 रावण (for राक्षस). —(l. 100) Ś Ñ1 V1.3 D8.12 T4 M3 विस्र(V3 °श्र)ब्धं; Ñ2 B2.3 D1–5.7 विश्रब्धो. M3 नात्र वै (for नाधुना). —(l. 101) After the prior half of l. 101, M3 ins. :

8* राक्षसो भीमविक्रमः ।
तं तु दृष्ट्वा महात्मानं.

M3 आप सः (for आविशत्). —(l. 102) Ñ1 V1 D3.5.7.10.11 T4 M3 तदोत्थाय; Ñ2 D1.2.4 ततोत्थाय; B1 ततो रक्षः; D6 तदा तेन (for तथोत्थाय). Ñ1 V1 B4 D5 लोक- (for देव-). —(l. 103) M3 रोम-, D1.9 लोकह(D9 °म)र्षणम् (for लोमहर्षणम्). —V3 om. after ह्य up to भू in l. 105. V1 महामतिं; M3 °मुनिं (for महाद्युतिम्). —After l. 103, B3 ins. :

9* बाहु प्रह* संपन्नो युगान्ताग्निसमप्रभः ।

—B3 transp. l. 104 and 105. —(l. 104) Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 वीर्य(B4 शौच)संपन्नो; D2.9 शौर्यमापन्नः; D8 सर्व° (for शौर्यसम्पन्नो). D2.5.9 कल्पांत- (for युगान्त-). B3 -संनिभैः (for -संनिभः). —(l. 105) D5 किं (for को). Ñ B3 D6.7.10.11 देव (for देवो). M3 देवदेवो वा (for को भवान्देवो). Ś1 अब्रवीत्तं महान्देवो (for the prior half). —Ś D8 om. (hapl.) from भूतो up to देवो in l. 107. Ñ2 B2 D6.7.10.11 कुतो भूत्वा (for भूतो वेह). V1 B1 च यः स्थितः; D2.9 च यस्थितः; L (ed.) यतः स्थितः (for व्यवस्थितः). B3 वयं यस्माद्भयार्दिताः; D5 भूतो वेदयतः स्थितः; D12 भूतो वैकचरः स्थितः; T4 भूतं चेहतनं स्थितं; M3 सर्वदेहेषु सुस्थितः (for the post. half). —(l. 106) D6.7.10.11 ततो देवो (for स तेनाथ). —(l. 107) T4 इत्युवाच (for प्रत्युवाच). —(l. 108) D2 मे; M3 तन् (for ते). D2 त्वया (for मया). M3 इह (for मम). Ñ2 B1.3.4 विज्ञातेन निशाचर (for the post. half). —(l. 109) D1.2.4.9 एतच्छ्रुत्वा; D3 तच्छ्रुत्वाथ; D5 एवं श्रुत्वा (for एवमुक्तो). —(l. 110) V3 च (for तु). Ś1 मृत्युं (for मृत्यु-). Ñ2 B3 D2.7.9–11 -पथं(D9 °थे); B1 -मयं (for -वशं). Ñ1 नाहं मृत्युमुपागतः (for the post. half). —(l. 111) V3 [ऽ]जनिष्यद् (for जनिष्यो). B1 नासुरेणापि यक्षेण (for the prior half). Ś Ñ1 V1 D2.8.12 T4 M3 मत्तुल्यो वा; D1.4 शत्रुस्तुल्यं; D3 स * तुल्यः; D5 मत्तुलो वै; D9 मनुष्ये वा (for मम तुल्यः). V3 मच्छल्यो वा सुरेश्वरः (for the post. half). —(l. 112) T4 को (for यो). D7 प्रजापतिं यो हि सुरो (for the prior half). B3 आस्थितः (for आश्रितः). V3 लब्ध्वा चातुलतां गतः (for the post. half). —(l. 113) V3 ततस्ते (for न तत्र). Ś V3 D8.12 परिहासो (for °हारो). V3 D9 प्रपन्नश् (for प्रयत्नश्). B4 [अ]ति- (for [अ]पि). Ś D8.9 T4 M3 दुर्लभः (for दुर्बलः). —(l. 114) V3 मे; B3 ते; T4 तु (for तं). Ñ2 D1.3.4.6.7.10.11 M3 त्रैलोक्ये(Ñ2 °क्यं) तं न पश्यामि (for the prior half). D12 missing for यो. M3 तत् (for मे). D11 यथा (for वृथा). Ś D8 transp. वरं and वृथा. —(l. 115) V3 अमरं हि; D2 M3 अमरो वा(D2 मे) (for अमरोऽहं). Ś Ñ1 V1.3 D8.12 येन (for तेन). Ñ2 B3.4 D6.7.10.11 T4 M3 मां; D9 ते (for मे). V3 रथं (for भयम्). D11 नाविशंकय (for °शद्भयम्). B1 न तेन भयमाविशत् (for the post. half). —(l. 116) V3 अथापि तु; B3.4 T4 तथापि च; D1–5.9 अथवा मे; L (ed.) अथ चापि (by transp.) (for अथापि च). D5 त्वत्तः स्यान्; D6 स्वहस्तान्; T4 M3 त्वत्तो मे(T4 यन्) (for त्वद्धस्तान्). D2 अन्यतः (for नान्यतः). —(l. 117) Ñ2 V1

अथास्य गात्रे संपश्यद्रावणो भीमविक्रमः ।
तस्य देवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
आदित्या मरुतः साध्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
रुद्राश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा ।
समुद्रा गिरयो नद्यो वेदा विद्यास्त्रयोऽग्नयः ।
ग्रहास्तारागणा व्योम सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजंगमाः ।
ये चान्ये देवता यक्षाः संस्थिता दैत्यराक्षसाः ।
गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ।
आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् ।
द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोट्यस्तु काश्च ताः ।
शयानः पुरुषः कोऽसौ दैत्यदानवदर्पहा ।
रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ।
श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवं सनातनम् ।
भगवान्कपिलो नाम द्वीपस्थो नर उच्यते ।
ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते तस्य धीमतः ।
तुल्यतेजःप्रभावास्ते कपिलस्य नरस्य वै ।
नासौ क्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ।
न बभूव तदा तेन भस्मसाद्राम रावणः ।
खिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणः पतितो भुवि ।
वाक्शरैस्तं विभेदाशु रहस्यं पिशुनो यथा ।
अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ।

B4 D1.4.10 यशस्य (for यशस्यं). D2.9 भविष्यति कथंचिच्च (for the prior half). B4 (with hiatus) उत्कृष्टं; D5 त्वत्तः स्यान्; T4 M3 त्वत्तो मे (T4 यन्) (for त्वद्धस्तान्). M3 त्विदं (for मम). —(l. 118) Ñ1 B1 D1.3.4 सोपश्यद्. Ś D2.5.8.9.12 अपश्यदथ गात्रेषु (D2.9 °भ्यो; D5 °ण); V3 अथ गामुपसंगम्य; T4 M3 अथापश्यत्तस्य गात्रे (for the prior half). —(l. 119) V3 D1–5.9 T4 M3 देव- (for तस्य). Ś D8.12 देवस्यैकस्य (for तस्य देवस्य). D2.9 सदेवासुरपन्नगं (for the post. half). —(l. 120) Ñ1 V1.3 D4.6.9 आदित्य- (for आदित्या). Ś Ñ1 V1.3 D2.5.8.9.12 T4 M3 वसवो (for मरुतः). Ś D8 M3 रुद्रा (for साध्या). Ś Ñ1 V1 D2.5.8.9.12 T4 M3 मरुतो (for वसवो). D8 [ऽ]पि; D12 वा (for ऽथ). V3 मरुतः पावकस्तथा (for the post. half). —(l. 121) Ś D8 साध्याश्; M3 सिद्धाश् (for रुद्राश्). V3 (with hiatus) अमरश् (for पितरश्). Ñ2 [अ]पि (for [ए]व). V3 वैवस्वतस् (for वैश्रवणस्). —Ś1 om. l. 122–124. —(l. 122) D2 गंधर्वाप्सरसो वैद्यो (for the prior half). Ś2.3 Ñ B1.4 D8.12 वेद- (for वेदा). V1 विद्या वेदस्; V3 विद्याविद्यास्; D5 दानवेंद्रास्; D9 T4 M3 विद्या वेदास् (by transp.) (for वेदा विद्यास्). —(l. 123) B1 तथा (for -गणा). Ñ1 सर्वे; Ñ2 व्योम्नि; V3 सोमः (for व्योम). D6 °गणो व्योमो. D7.10.11 सिद्धा; M3 साध्या (for सिद्ध-). —(l. 124) D2 मुनिगणास्तथान्ये (for वेदविदो गरुडो). Ñ2 B4 [ऽ]पि; D2.9 च (for ऽथ). Ñ2 B4 भुजंगमः. —(l. 125) Ñ2 B4 याश्चान्या (for ये चान्ये). D12 दैवता; T4 संति ते; M3 संस्थिता (for देवता). Ñ2 B1 D6.7.10.11 संघाः; B3 यथा (unmetric); B4 वंद्याः; T4 M3 देवाः (for यक्षाः). D2.5.9 संश्रिता (for संस्थिता). Ś D8.12 देव- (for दैत्य-). T4 M3 दैत्यदानव- (for संस्थिता दैत्य-). —(l. 126) V3 समतस्तस्य (for शयनस्थस्य). D5 दृश्यते (for दृश्यन्ते). —(l. 127) D2.5.9 प्राह (for आह). D1.3 [ऽ]पि (for ऽथ). D1.4 [अ]प्यगस्तिं (for ह्यगस्त्यं). Ś D8.12 मुनिसेवितं; D4 मुनिसत्तमः (for °सत्तमम्). —(l. 128) B1.3.4 D3.7 च (for तु). D2.9 हि (for च). Ś D1.12 च तास्तु काः (by transp.); Ñ1 (by transp.) D5 तु ताश्च काः (D5 ताः); V1.3 T4 M3 च ताश्च काः (for तु काश्च ताः). —(l. 129) Ś Ñ1 V1.3 D8.12 T4 कश्च; M3 कश्चिद् (for कोऽसौ). D7 देव- (for दैत्य-). —(l. 130) B4 D5 (both with hiatus) अगस्त्यो; D11 त्वगस्त्यो (for ह्यगस्त्यो). V3 बभाषे मुनिपुंगवः (for the post. half). —(l. 131) D6 अपि (for अभि-). B1 देवदेव-; D10.11 M3 देवदेवः; B (ed.) °देव (for देवदेवं). D10.11 M3 सनातनः; B (ed.) सनातन (for सनातनम्). —V1 reads l. 132 (including star passage) after l. 119, repeating them here. —(l. 132) V1 (both times).3 D1.3.4 भवान्हि (for भगवान्). D1–4.9 T4 M3 राम (for नाम). Ñ1 भवान्हि पुरुषो रामो (for the prior half). Ñ1 द्वीपस्थ- (for द्वीपस्थो). —After l. 132, Ś Ñ1 V1.3 D3.5.8.12 T4 M3 ins.:

10* स च नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
विधाता चैव भूतानां संहर्ता च तथैव सः ।
अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।

[(l. 1) Ñ1 V1 (both times).3 D3.5 T4 M3 वै (for च). Ñ1 V3 नाम (for देवः). V3 देवश्चक्र- (for शङ्खचक्र-). —D3 transp. l. 2 and l. 3. —(l. 2) Ñ1 सर्व- (for चैव). Ñ1 संहर्तारम्; D5 संवृता च; D8 संहर्तीव (for संहर्ता च). Ñ1 V1 (both times).3 D3.5.12 T4 M3 च (for सः). —(l. 3) V3 रक्षिणो (for अच्युतो). V3 रक्षिता; D3 पुरुषः (for प्रभवः). V1 (first time) अनादिरादिभूतस्य संहर्ता च स्वयं प्रभुः.]

—(l. 133) Ś2.3 नृत्यंत (for नृत्यन्ति). Ś D8.12 दूतास्; Ñ1 V1.3 D1–5.9 सुतास्; D6 नरास् (for सुरास्). V1 तस्य च; D5 ते तत्र (for ते तस्य). —(l. 134) V1 तस्य (for तुल्य-). D2.9 उच्यते यः (for तुल्यतेजः-). Ś1.2 Ñ1 D2 -प्रभावस् (Ñ1 °श्); M3 -प्रतापास् (for -प्रभावास्). Ñ1 च (for ते). Ś D8.12 ऋषेस्तस्य (for कपिलस्य). Ñ1 च; D5 ते (for वै). —(l. 135) V3 योसौ; M3 नाति- (for नासौ). B4 शप्तम् (for दृष्टस्). —(l. 136) M3 ततो (for तदा). V3 T4 M3 राम (for तेन). Ñ1 रावणस्तदा; V3 T4 M3 रावणः प्रभो; B4 राम राक्षसः (for राम रावणः). —(l. 137) Ś Ñ1 V1.3 D2.8.12 छिन्न-; M3 भिन्न- (for खिन्न-). D1.4 स्निग्धरोमा (for खिन्नगात्रो). V3 नरव्याघ्र (for नगप्रख्यो). B4 स्पृष्टगात्रं हि तद्रक्षो (for the prior half). D1.4 पातितो (for पतितो). —Ś D8.12 om. l. 138. —(l. 138) V3 वासरे सं- (for वाक्शरैस्तं). B3.4 स्तंभितो (B4 °ते)वाशु (B4 °थ); D6 तं विभेदश्च (for तं विभेदाशु). Ñ2 B4 पिशुने (for पिशुनो). Ñ1 वृक्षं परशुना यथा (for the

आजगाम महातेजा यत्र ते सचिवाः स्थिताः ।

Colophon

श्रुत्वैतत्तु ततो राम आश्चर्यमिति चाब्रवीत् ।
पूज्यमानाः स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ।
तेऽप्याश्चर्यमिति प्राहुर्वानरा राक्षसास्तथा ।
विभीषणश्च धर्मात्मा पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ।
आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् ।
अगस्त्योऽथाब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ।
दृष्टः सभाजितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ।

3

V3 ins. after 35.53^ab; D9 ins. after Sarga 36; D7.10.11 cont. after colophon read after l. 46 of App. I No. 4; T4 M3 ins. after l. 2 of 736* (T4 after addl. colophon):

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् ।
य एषऋक्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ।
जननी का च भगवन्न त्वया परिकीर्तिता ।
वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन्माता नाम च तत्कृता ।
एतद्ब्रह्मन्समाचक्ष्व कौतुहलमिदं हि नः ।
स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ।
शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः ।
नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ।
कदाचिद्दृष्टमानोऽसावतिथिर्मामुपागतः ।
अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखासीनः कथामेनां मया पृष्टः स कौतुकात् ।
कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ।
मेरुर्नगवरः श्रीमाञ्जाम्बूनदमयः शुभः ।
तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ।
तस्मिन्दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः शतयोजना ।
तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ।

---

post. half). —(l. 139) Ś D8.12 शीघ्रेण; D2 [अ]दीर्घेण (for दीर्घेण). V1 B4 रावणः (for राक्षसः). —(l. 140) B3 जगाम च (for आजगाम). Ñ1 V1.3 D5 M3 हतौजाश्च (M3 °स्तु); B1 D2.9 महौजाश्च (for महातेजा). Ñ1 गताः (for स्थिताः). —After l. 140, V3 T4 M3 ins.:

11* तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ।

Colophon. V1 M3 om. Ñ1 reads colophon after l. 141; while D3.5 read after l. 145. —*Sarga name*: Ś1 Ñ B1.3.4 D1.3.4.6-8 महापुरुषदर्शनं (D1 °नो); Ś2.3 पुरुषदर्शनं (Ś3 °नः); V3 D12 पुरुषोत्तमदर्शनं; D5 अगस्त्यरामसंवादे महापुरुषवर्णनो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B1.3 D7.12 om.; Ñ2 31; B4 20; D1.4.5 38; D3 T4 37; D6 4; D8 36; D9 32; D10.11 50. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—Ñ2 B1.3.4 D6.7.10.11 T4 ins. l. 141–147 after 7.30 (for var. in B1.3 D6.7.10.11 T4 cf. 643*). —D12 ins. ॐ before l. 141. —(l. 141) D1.4 [ए]व; D2.5.9 [ए]वं; D3 [ए]नं (for [ए]तत्). D5 स (for तु). V3 दृष्ट्वैवं तु. Ñ1 V1 M3 श्रुत्वैतद्वचनं प्राह (M3 सर्वं) (for the prior half). Ñ1 V1 M3 राघवः (for चाब्रवीत्). V3 इदमब्रवीत्. —(l. 142) V3 D1.3-5 समीपगाः. —(l. 143) D2 तथा (for तेऽपि). D2.9 राक्षसैः सह (for राक्षसास्तथा). Ñ1 V1.3 D1.3-5 M3 आश्चर्यमिति ते (V3 सं; M3 तत्) प्राहुर्वानरा (V3 °हू राघवा) राक्षसैः सह. —For l. 141–143, Ñ2 B4 subst.; while D3 ins. l. 2 only after l. 141:

12* आश्चर्यमिति तद्रामो लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ।
अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तथा ।

[Cf. l. 1–2 of 643*. —(l. 2) D3 °स्य वचः. Ñ2 तदा (for तथा).]

—(l. 144) Ñ V1.3 B4 D1-5.9 M3 तु (Ñ2 च) रामस्य (for च धर्मात्मा). V3 रामम् (for वाक्यम्). —(l. 145) V3 ह्यस्य (for ऽस्म्यद्य). Ñ1 श्रावितो मेद्य; B4 श्रावितोस्म्यद्य (for स्मारितोऽस्म्यद्य). Ñ1 D3 यत्तु; V3 यत्र (for यत्तद्). V3 भुक्तं; D2 भूतं; D9 रूपं (for वृत्तं). —(l. 146) Ñ2 V1.3 B4 D2.3.5.9 M3 अथागस्त्यो (by transp.) (for अगस्त्योऽथ). M3 सर्वम् (for रामं). V3 D1.2.4 एतत्सर्वं (by transp.); M3 एतद्राम (for सर्वमेतच्). Ś D8.12 कृतं त्वया; D2 मया श्रुतं (for श्रुतं त्वया). Ñ V1 B4 D3.5.9 एतत्सर्वं श्रुतं मया (for the post. half). —(l. 147) Ś D8.9.12 [अ]स्मि; Ñ2 V1.3 D2 [अ]पि (for [अ]सि). Ñ1 सभाजितस्यापि (for °तश्चासि). M3 दृष्टा सभाजिताश्चापि (for the prior half). Ñ V1.3 B4 D1-5.9 M3 यास्यामहे (for गच्छा°). —After l. 147, M3 ins.:

13* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ।

3

V3 om. l. 1–8. —(l. 2) D9 एषक्षराजो. —(l. 3) M3 हि (for च). D10.11 भवनं (for भगवन्). D9 T4 कास्य भवनं (T4 °*) (for का च भगवन्). D10.11 सा; T4 damaged (for न). —(l. 4) T4 damaged for सुग्रीव. T4 नाम्नी; B (ed.) चापि (for ब्रह्मन्). D9 T4 M3 माता का नामतः स्मृता (T4 °तस्त्विह); D10.11 K (ed.) माता मे नाम तत्कृता (K [ed.] °मतः कुतः); B (ed.) नामनी केन हेतुना (for the post. half). —(l. 5) T4 damaged for the prior half. —(l. 6) D9 संप्रोक्तो (for स प्रोक्तो). —(l. 7) M3 समाहितः (for समासतः). —(l. 9) D7.10.11 अतिधर्मम्; T4 damaged; K (ed.) अतिथिस्त्वम् (for अतिथिर्माम्). —(l. 10) V3 T4 च (for तु). D7 T4 M3 यथान्याय्यं. —(l. 11) V3 D9 T4 एतां; K (ed.) त्वेनां (for एनां). M3 तु (for स). —(l. 13) V3 सुमेरुर्नगः (subm.) (for मेरुर्नगवरः). —(l. 15) V3 दिव्याश्रमे; M3 दिव्यसभा (for दिव्या सभा). K (ed.) ब्राह्मी या (for ब्रह्मणः). —(l. 16) T4 damaged for तस्यामास्ते. V3 महादेवः; D9 यदा ** (lacuna)

योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्रवत् ।
तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ।
निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
तस्मिन्नश्रुकणे राम वानरः संबभूव ह ।
उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम ।
समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ।
पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं सदा ।
तस्मिन्रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ।
ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुंगव ।
कंचित्कालमिहास्व त्वं ततः श्रेयो भविष्यति ।
एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः ।
प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ।
उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगत्पतिम् ।
यथाज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ।
एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा ।
स तदा द्रुमखण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ।
ब्रह्मन्प्रतिबलः शीघ्रं वने फलकृताशनः ।
चिन्वन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ।
दिने दिने च सायाह्ने ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत् ।
गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् ।
एवं तस्य गतः कालो बहु पर्यटतो गिरिम् ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव ।
ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृषया परिपीडितः ।
उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ।
नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ।
चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ।
ददर्श तस्मिन्सरसि वक्त्रच्छायामथात्मनः ।
कोऽयमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ।
रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पश्यतो हरिः ।
क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं मावमन्यते ।
तदस्य दुष्टभावस्य पुष्कलं कुमतेर्गृहम् ।
एवं संचिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात् ।
आप्लुत्य चापतत्तस्मिन्ह्रदे वानरसत्तमः ।
उत्प्लुत्य तस्मात्स ह्रदादुत्थितः प्लवगः पुनः ।
तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ।
मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा ।
विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुन्तलमूर्धजा ।
मुग्धसस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ।
ह्रदतीरे च सा भाति ऋजुयष्टिर्लता यथा ।
त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ।
लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला ।

(for सदा देवः). —(l. 17) T_4 damaged for सतस्तस्य. V_3 D_9 M_3 नेत्रेभ्यो. M_3 [अ]द्रवत् (for ऽस्रवत्). $D_{7.10.11}$ यदश्रु स्र(D_{11} °सुस्र)वत्; T_4 अश्रु चापतत्. —(l. 18) V_3 गृहीत्वा (for °तं). V_3 मर्दितं; D_9 चार्चितं (for चर्चितं). V_3 M_3 च (for तु). —(l. 19) V_3 निक्षिप्यमानं. M_3 लोकधारिणा (for °कर्तृणा). —(l. 20) V_3 वैरश्रुतो (corrupt) (for अश्रुकणे). T_4 हि (for ह). —(l. 21) V_3 D_9 T_4 M_3 स (for च). —(l. 22) V_3 तुष्टः (for उक्तः). —(l. 23) V_3 पुरा; K (ed.) तदा (for सदा). —(l. 24) V_3 D_9 अस्मिन् (for त°). V_3 T_4 गिरिवरे रम्ये (by transp.). —(l. 25) T_4 [अं]तिकपरो (for °चरो). —(l. 26) V_3 $D_{7.10}$ किंचित्. V_3 [आ]स्थित्वा (for [आ]स्व त्वं). M_3 तव (for ततः). —(l. 27) V_3 D_9 वै तेन (for चैतेन). —(l. 28) T_4 damaged from दौ up to लोक in l. 29. —(l. 29) V_3 देवदेवं (for आदिदेवं). V_3 D_9 T_4 M_3 प्रजापतिं; K (ed.) जगद्गुरुं (for जगत्पतिम्). —(l. 32) V_3 T_4 ततो (for तदा). M_3 रमणीये तु (for द्रुमखण्डेषु). V_3 T_4 -वनेषु (for -घनेषु). M_3 फलपुष्पोपशोभिते (for the post. half). —(l. 33) V_3 D_9 T_4 M_3 ब्रमन्न (T_4 °न्प्र)तिबलः; D_7 ब्रह्मन्नतिबलः. K (ed.) ब्रह्मप्रतिबलः शैघ्र्ये (for the prior half). V_3 फलरसाशनः. —(l. 34) K (ed.) कचिन् (for चिन्वन्). T_4 damaged after मु up to दिने च in l. 35. —V_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 36. —(l. 35) D_9 om. (hapl.) दिने. T_4 आययौ (for आगमत्). —(l. 36) V_3 om. first च (subm.). —(l. 37) M_3 न्यवेशयत् (for न्यवेद°). —(l. 38) V_3 गिरेः. —(l. 40) V_3 जगाम (for ऋक्षराड्). D_9 T_4 वानरवृषस्; M_3 वानरस्तत्र (for °श्रेष्ठस्). V_3 D_9 T_4 M_3 तृष्णया (for तृषया). —T_4 damaged after प up to ग in l. 41. —(l. 41) V_3 ददृशे तत्र दृष्टवान् (for the post. half). —(l. 42) $D_{7.9}$ M_3 -विहंग- (for -विहग-). V_3 शुचिम्; T_4 शुभं (for सरः). D_9 प्र* * सलिलाशयं (for the post. half). —(l. 44) T_4 damaged for सरसि. D_{10} वक्र- (for वक्त्र-). —(l. 45) V_3 कोयमात्मविपर्जने मन्तर्जे * गते महान् (corrupt). —(l. 46) D_9 चांतर्जलं (for °र्गतं). V_3 तस्य (for तत्र). K (ed.) पाथसो (for पश्यतो). D_9 हरेः. V_3 विकृतं कुरुते हरिः; T_4 damaged; M_3 वीक्षतो धीरजायत (for the post. half). —(l. 47) T_4 damaged for क्रोधा. T_4 न (for मा). V_3 यतो मामवमन्यते (for the post. half). —(l. 48) V_3 वयं कुर्मो विनिग्रहं; D_9 करिष्यामि विनिग्रहं; T_4 M_3 कर्तव्यो निग्रहो मया (for the post. half). —(l. 49) D_9 om. (hapl.) from वानर up to स in l. 52. —(l. 50) V_3 न्यपतत् (for चा°). V_3 स वै वानरपुंगवः (for the post. half). —(l. 51) V_3 चैव देवेश; M_3 °त्संह्लादो; K (ed.) °त्सरस (for तस्मात्स ह्रदाद्). M_3 मुदितः (for उत्थितः). —T_4 damaged from पुनः up to the prior half of l. 52. —(l. 52) D_7 चाप; M_3 आप (for प्राप). —(l. 53) D_9 लावण्ये (for °ण्य-). —(l. 54) V_3 $D_{7.9}$ M_3 -कुंचित- (for -कुन्तल-). —(l. 55) V_3 वरा; K (ed.) मुग्धा (for मुग्ध-). V_3 च सा (for शुभा). —(l. 56) V_3 D_9 T_4 M_3 स्थिता (for च सा). K (ed.) ह्रदतीरस्थिता. V_3 शुभा; K (ed.) तथा (for यथा). —(l. 57) T_4 damaged from क्य up to सर्व-. V_3 नर- (for सर्व-). T_4 -प्रमर्दिनी (for -प्रमाथिनी). —(l. 58) D_9 पद्म- (for

रूपेणाप्यभवत्सा तु श्रियं देवीमुमां यथा।
द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत्सा वराङ्गना।
एतस्मिन्नन्तरे देवो निवृत्तः सुरनायकः।
पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा।
तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि परिभ्रमन् ।
तस्मिन्नेव पदे सोऽभूद्यस्मिन्सा तनुमध्यमा।
युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी।
कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः।
ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रौ पन्नगाविव।
तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः।
ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम्।
अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथाभवत् ।
ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम्।
अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः।
वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः।
भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ।
बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत ।
तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किंचिद्वचः शुभम् ।
निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत।
ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः समजायत।
एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ।
दत्त्वा तु कांचनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः।
अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ।
सूर्योऽपि स्वसुतस्यैव निरूप्य पवनात्मजम्।
कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सवितांम्बरम्।
तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे।
स तद्वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ।
स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवंगमौ।
पिङ्गेक्षणौ हरिवरौ बलिनौ कामरूपिणौ।
मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा।
गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत्।
दृष्ट्वर्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः।
बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम्।
सान्त्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत्।
गच्छ मद्वचनाद्दूत किष्किन्धां नाम वै शुभाम्।
सा ह्यस्य गुणसंपन्ना महती च पुरी शुभा।
तत्र वानरयूथानि सुबहूनि वसन्ति च ।
बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः।
पुण्या पुण्यवती दुर्गा चातुर्वर्ण्यपुरस्कृता।
विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना।
तत्रर्क्षरजसं दृष्ट्वा सपुत्रं वानरर्षभम्।
यूथपालान्समाह्वाय यांश्चान्यान्प्राकृतान्हरीन्।
तेषां संभाष्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि।
अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने।

चन्द्र-). —(l. 59) D9 M3 [अ]भ्यभवत्; T4 [अ]ध्यवसत्. D7 नु (for तु). D9-11 उमा. T4 M3 तथा (for यथा). V3 गौरीव प्रतिमा तथा; K (ed., with hiatus) श्रीर्गौर्देवी उमा यथा (for the post. half). —(l. 60) B (ed.) तथा (for तत्र). —(l. 62) T4 damaged from ण up to त in l. 63. V3 तदा (for पथा). —(l. 63) M3 तस्मिन् (for तस्याम्). V3 मध्याह्न-; D7.9 T4 अथ च; M3 मध्ये च (for एव च). —(l. 64) K (ed.) वने (for पदे). V3 एव प्रदेशे तु; M3 प्रदेशे सोप्यायाद् (for एव पदे सोऽभूद्). V3 ह्यस्मिन् (for यस्मिन्). —(l. 66) V3 च (for तु). —(l. 67) V3 M3 सुरेंद्रतपनावुभौ (for the post. half). —(l. 68) T4 damaged after तद्रू up to त्याजि. V3 D9 T4 धर्मम् (for धैर्यम्). M3 त्यक्तवीर्यौ बभूवतुः (for the post. half). —(l. 69) M3 रेतो वै विनिपातितं (for the post. half). —(l. 70) D7 अथो (for अथ). D7 M3 स निवृत्तमदोभवत् (for the post. half). —For l. 69–70, V3 subst.:

1* ततस्तस्याः सुरेन्द्रः स रूपं दृष्ट्वा मनोहरम्।
असंभाष्यैव तां नारीमतिप्रीतितरोऽभवत्।

—(l. 71) V3 स वानरपतिर्जज्ञौ (for सा वानरपतिं जज्ञे). M3 प्रासूत बलशालिनं (for the post. half). —(l. 72) K (ed.) अमोघरेतसस्त्वात्तस्य (for the prior half). —(l. 73) V3 D9 T4 नाम्ना (for नाम). —T4 damaged from भूव up to तस्यां in l. 74. V3 ह (for सः). —(l. 75) V3 वीर्यं (for बीजं). K (ed.) तु सिक्तं (for निषिक्तं). D9 M3 अनुवर्तिना (for °र्तत). —(l. 76) T4 [अ]थ (for [अ]पि). M3 शोभन- (for सा वर-). D9 प्रोक्ता (for नोक्ता). V3 शुभा (for शुभम्). —(l. 77) D9 समजायत (for °पद्यत). —(l. 78) V3 वीर्ये (for बीजे). D10.11 पतितं वीजं. —T4 mostly damaged for l. 79. —(l. 79) V3 उत्पादितौ वीर्यौ; D9 उत्पाद्य ताभ्यां तौ; M3 उत्पादितौ वीरौ. —(l. 80) V3 च (for तु). —(l. 81) D7 गुणसंपन्नां. V3 M3 अक्षयं गुणसंपूर्णं (for the prior half). —(l. 82) V3 [अ]र्थं; D9 T4 [ए]वं; M3 [ए]नं (for [ए]व). V3 बलमात्मजं (for पवना°). —(l. 83) V3 स्वयमंबरं (for सविताम्बरम्). —(l. 84) T4 damaged from यां up to second दि. D9 रजन्यां (for निशायां). —(l. 85) K (ed.) तु (for तद्). T4 तत् (for तु). —(l. 86) V3 चास्य महाबलौ (for स्वस्य प्लवंगमौ). —(l. 87) M3 अपश्यत् (for बलिनौ). —D9 om. l. 88–89. —(l. 89) V3 गृहीत्वा तत्र तौ बालौ; M3 गृहीत्वार्क्षरजास्तौ तु (for the prior half). K (ed.) आगतः (for आगमत्). T4 गृहीत्वर्क्ष * * * * * * * * * *ययौ (damaged). —(l. 90) V3 प्राप्तं (for पुत्रं). D9 दृष्ट्वार्क्षराजं सपुत्रं (for the prior half). —(l. 91) V3 तदा (for हरिम्). —(l. 92) V3 तथा (for अथ). —(l. 94) M3 सर्व- (for ह्यस्य). —(l. 95) V3 -यूथा*. V3 बहूनि तत्र संनिधौ; M3 बहूनि निवसंति च (for the post. half). —(l. 97) V3 D7 पण्या पण्य(D7 °ण)वती; D10 M3 पुण्या पण्य(M3 °ण)वती. K (ed.) -युता सदा (for -पुरस्कृता). —(l. 99) D7 पृष्ट्वा; M3 पुत्रं (for दृष्ट्वा). V3 वानरोत्तमं (for °र्षभम्). —(l. 100) M3 समाहूय. V3 यूथपान्स समाहूय (for the prior half). V3 पश्चात्तान्; D7 तांश्चान्यान् (for यांश्चान्यान्). —(l. 101) D7 संभाष्य. M3 मदीये; K (ed.) मदीय-. —(l. 102) V3 महदासनं. —(l. 104) V3 D7 अथ

इष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता।
अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यन्ति वशानुगाः।
इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तं हरीश्वरम्।
पुरतःकृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम्।
स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमः।
स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः।
राज्याभिषेकविधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तथा।
स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः।
आज्ञापयामास हरीन्सर्वान्मुदितमानसः।
सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवंगमाः।
वालिसुग्रीवयोरेष एष चर्क्षरजः पिता।
जननी चैष तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते।
यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः।
सिद्धयन्ति तस्य कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः।
एतच्च सर्वं कथितं मया विभो
प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तत्।
उत्पत्तिरेषा रजनीचराणा-
मुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम्।

Colophon

एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्तदा।
भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ।
राघवोऽथ ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत्।
कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया।
बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृतो मुनिपुंगव।
उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज।
किं चित्रं मम ब्रह्मर्षे सुरेन्द्रतपनावुभौ।
जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनां वरौ।
एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत।
एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्पुरा किल।
अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनीम्।
यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता।
तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु।
पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम्।
सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः।
वपुषा सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा।
विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः।
उक्तवान्रावणो राम तमृषिं सत्यवादिनम्।
को ह्यस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः।
यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून्।
कं यजन्ति द्विजा नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः।
एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन।
विदित्वा हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः।
उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक।
यो वै भर्ता जगत्कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं न विद्महे।
सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः।
यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः।
येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम्।
तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे।
पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानिताश्च यजन्ति तम्।
पुराणैश्चैव वेदैश्च पञ्चरात्रैस्तथैव च।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम्।
दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः।
सर्वाञ्जयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते।
श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः।
उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम्।
दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः।

(for अस्य). —V_3 om. l. 105–170. —(l. 105) K (ed.) तु (for तं). —(l. 106) $D_{7.9}$ T_4 M_3 गुहां (for पुरीं). —(l. 107) T_4 संप्रविश्य. —(l. 109) T_4 M_3 राजाभिषेक-. D_9 स्थापितो (for स्नातोऽथ). M_3 तदा (for तथा). —(l. 112) D_9 -स * द्रायां. —(l. 113) D_7 (with hiatus).$_9$ T_4 M_3 एव (for first एष). D_7 एकरत्वृक्षरजाः; D_9 त्वेषर्क्षरजसः; T_4 त्वेष त्वृक्षरजाः; M_3 ह्येष त्वृक्षरजः; K (ed.) ह्येव त्वृक्षरजाः. —(l. 114) $D_{7.9}$ M_3 [ए]व (for [ए]ष). —(l. 116) T_4 सर्वे- (for तस्य). D_7 M_3 कार्याणि (for कार्यार्था). T_4 हर्षवर्धकाः; M_3 हर्षदानि वै. —(l. 117) D_9 मयापि (for मया विभो). —(l. 118) T_4 [ए]व (for [इ]ह). D_7 T_4 M_3 तव (for तत्).

Colophon. V_3 M_3 om. —*Sarga no.* (figures, words or both): D_7 38; D_9 T_4 40; $D_{10.11}$ 1; K (ed.) 6 प्रक्षिप्त. —After colophon, T_4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—(l. 121) M_3 पुराणां (for पौराणीं). K (ed.) ततः (for तदा). —(l. 122) D_9 धीरो (for वीरो). —(l. 123) D_9 M_3 वाक्याद्धृष्टो; T_4 वाक्याद्दृष्टा (for वाक्यं श्रुत्वा). —(l. 125) $D_{10.11}$ °हले वास्मिन्; T_4 °हलाच्चास्मिन्; M_3 °हलश्चास्मि. D_7 M_3 संवृत्तो. —(l. 127) T_4 तु महाब्रह्मन् (for मम ब्रह्मर्षे). M_3 ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं (for the prior half). D_9 -तनयाव् (for -तपनाव्). —(l. 128) D_9 बलिनौ (for बलेन). —(l. 129) M_3 च (for तु). —(l. 131) D_9 T_4 M_3 पुरातनीं (for सनातनीम्). —(l. 132) D_9 T_4 M_3 हृतां पुरा (by transp.). —(l. 136) D_9 सदृशं; T_4 damaged; M_3 ददर्श (for वपुषा). —(l. 138) D_7 राम तमृषिं सर्वज्ञं (for रावणो राम तमृषिं). —(l. 139) D_9 यो (for को). —(l. 141) M_3 कथयंति; B (ed.) कं जयंति (for कं यजन्ति). D_9 *जा; K (ed.) जना (for द्विजा). —(l. 142) M_3 भगवान्. —(l. 143) M_3 ध्यानदृश्या (for °दृष्टिर्). —(l. 144) D_9 प्रेक्ष्य (for प्रेम्णा). —(l. 145) K (ed.) बिभर्ति (for वै भर्ता). T_4 damaged for जगत्. D_9 [उ]त्पत्तिर्. —(l. 149) M_3 विधिना विबुधा (by transp.). —(l. 150) T_4 damaged for पिबन्ति ह्य. D_9 M_3 मानवाश् (for मानिताश्). —T_4 damaged from जन्ति up to l. 151. D_7 जयंति (for यजन्ति). —(l. 151) D_{10} पौराणैश्. M_3 दैवैश् (meta.) (for वेदैश्). M_3 पांचरात्रैस्. D_9 पंचरात्रागमैरपि (for the post. half). —(l. 154) M_3 जयंति. M_3 तं स्मृत्वानन्यचेतसः (for the post. half). —(l. 155) T_4 damaged for महर्षे and from धिपः up to पुन in l. 156. —(l. 157) D_9 T_4 पुरा (for ऽरयः). —(l. 158)

कां गतिं प्रतिपद्यन्ते किं च ते हरिणा हताः।
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः।
दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवःस्थलम्।
पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले।
पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च।
ये ये हतास्त्रक्रधरेण राजं-
स्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन।
ते ते गतास्तन्निलयं नरेन्द्राः
क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः।
श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः
सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम्।
तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः
कथं नु यास्यामि हरिं महाहवे।

Colophon

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः।
पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः।
मनसश्चेप्सितं यत्तद्भविष्यति महाहवे।
सुखी भव महाबाहो कंचित्कालमुदीक्षय।
एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः।
कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः।
राक्षसेशवचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुंगव।
स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम्।
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च।
स्थावरेषु च सर्वेषु नदीषु नगरीषु च।
ओंकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः।
धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः।
स एव कालो ह्यनिलोऽनलश्च
स ब्रह्मरुद्रेन्द्र स एव चापः।
विद्योतति ज्वलति भाति लोका-
न्सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति।
क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो
विष्णुः पुराणो भवनाशकैकः।
अथवा बहुनानेन किमुक्तेन दशानन।
तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम्।
नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुणवाससा।
प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदो यथा।
श्रीमान्मेघवपुः श्यामः शुभः पङ्कजलोचनः।
श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः।
तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदाः।

T4 समपद्यते. K (ed.) के (for किं). D9 T4 वा (for च). —(l. 160) T4 damaged from लम् up to the prior half of l. 161. D9 नभस्तलं (for दिवःस्थलम्). —(l. 164) K (ed.) त्रिलोक- (for त्रैलोक्य-). —(l. 165) D9 तन्निलये; K (ed.) तत्र लयं (for तन्निलयं). D7 नरेंद्र. —(l. 167) T4 damaged for श्रुत्वा तत. —(l. 170) D7 प्रयास्यामि; B (ed.) न यास्यामि (for नु यास्यामि).

Colophon: V3 M3 om. —*Sarga no.* (figures, words or both): D7 om.; D9 T4 41; D10.11 2; K (ed.) 7 प्रक्षिप्त. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—(l. 171) T4 damaged up to रा in रावणस्य. —(l. 172) V3 प्रत्युवाच (for व्याजहार). —(l. 173) V3 ते वै; D9 यत्तु; K (ed.) यत्ते (for यत्तद्). M3 तवाहवे. —(l. 174) D11 महा * * (for महाबाहो). V3 D9 किंचित्. T4 उदीक्षयन्. —(l. 175) T4 एतच्च् (for एवं). V3 उक्तो (for श्रुत्वा). —(l. 176) T4 damaged from स up to चः in l. 177. V3 स त्वम् (for सर्वम्). —(l. 177) V3 रावणस्य; K (ed.) राक्षसस्य (for राक्षसेश-). D7.9 T4 M3 प्रत्युवाच तं (for प्रत्यभाषत). V3 प्रत्युवाच महामुनिः (for the post. half). —(l. 178) V3 त्वयि (for तव). —(l. 179) V3 सूक्ष्मो (for देवः). T4 सर्वगुणोपेतः (for °गतो देवः). V3 व्यक्ताव्यक्तः (for सूक्ष्मोऽव्यक्तः). —(l. 180) K (ed.) प्रोतं (for व्याप्तं). —D9 om. (hapl.); T4 damaged for l. 182. —(l. 182) V3 सागरेषु (for स्थावरेषु). K (ed.) वनेषु (for नदीषु). V3 नगरेषु. —(l. 183) V3 कारणं (for ओंकारश्). D10.11 सत्यश् (for सत्यं). D7 -वसु (for च सः). —(l. 185) Note hiatus between रात्रिश्च and उभे. —(l. 186) V3 [अ]पि (for [ए]व). —(l. 187) M3 सर्पोतिकायो (for स एव कालो). K (ed.) ह्यनलश्च वायुः (for ह्यनिलोऽनलश्च). —T4 damaged for l. 188. —(l. 188) D9 ब्रह्मेंद्ररुद्राश्च. D7 -गणस्तथापः (for स एव चापः). V3 ब्रह्मा स रुद्रः सलिलं स एव; M3 (with hiatus) स ब्रह्मरुद्राश्च स एव आपः; K (ed.) स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बालः. —(l. 189) V3 D7.9 M3 विद्योतति (V3 °ते) ज्वलति वर्षति वाति (D7 M3 भाति च पाति; D9 भाति ववाति) लोकान्; T4 * * * ति ज्वलति याति च * * लोकान् (damaged). —(l. 190) V3 प्रयाति तपति संहरति प्रशास्ति; D7 सर्वान्सृजत्यवति संहरति प्रशास्ति. —(l. 191) V3 विकरोति च लोकनाथो; D9 जगति प्रथितो महात्मा (for [अ]व्ययलोकनाथो). —(l. 192) D7 भवनाशनैकः; D9 पुरुषौघनाशनः; T4 पुरुषश्च नैकः; M3 भवनाशहेतुः. V3 विष्णु प्रधानपुरुषो भयनाशकश्च. —(l. 193) V3 T4 बहुनोक्तेन; D7 M3 बहुना तेन. V3 किमनेन; T4 damaged (for किमुक्तेन). —(l. 194) T4 damaged from मिदं up to नीलो in l. 195. —(l. 195) V3 -वस्त्रधानः (corrupt); D9 -वाससः; M3 -मेहनः; K (ed.) -वस्त्रकः (for -वाससा). —(l. 196) V3 जलदो (for तोयदो). D9 T4 तथा (for यथा). —(l. 197) D7.9 शुभ- (for शुभः). K (ed.) पंकजारुणलोचनः (for the post. half). V3 श्रीमानस्य महाबाहुः पुंडरीकनिभेक्षणः. —(l. 198) T4 समायुक्तः (for [उ]रसा युक्तः). T4 damaged for कृतलक्षणः. D9 -[अ]ङ्कुत- (for -कृत-). —(l. 199) T4 damaged from शत up to

संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ।
न शक्यः स सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ।
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ।
न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु संचितैः ।
शक्यते भगवान्द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ।
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः ।
शक्यते भगवान्द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ।
अथवा पृच्छय रक्षेन्द्र यदि तं द्रष्टुमिच्छसि ।
कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ।
कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु ।
हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ।
इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि ।
तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ।
महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ।
महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिस्तदा ।
भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ।
पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधे वने ।
विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महामनाः ।
तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मी सीतेति विश्रुता ।
दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ।
रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ।
छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ।
शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ।
सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येका मूर्तिरिव स्थिता ।
एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् ।
महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ।
एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ।
सनत्कुमारात्तद्वाक्यं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्धार्थं विचचार ह ।
श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
शिरसश्चालनं कृत्वा विस्मयं परमं गतः ।
श्रुत्वा तु वाक्यं स नरेश्वरस्तदा
मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः ।
पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधान-
मुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ।

Colophon

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः ।
उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ।
श्रूयतामिति चोवाच रामं सत्यपराक्रमम् ।
कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ।
यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं यथा तथा ।

संग्रा in l. 200. V3 गिरेरिव महानदी (for the post. half). —(l. 200) D9 समग्रा रूपिणी. V3 दिवम् (for देहम्). —(l. 201) V3 स न शक्यः (by transp.); D7 न च शक्यः; D9 T4 न स शक्यः (by transp.); M3 स शक्यो न (by transp.) (for न शक्यः स). D10 [s]मरैर् (for सुरैर्). V3 अपि (for न च). —(l. 202) V3 भयप्रसादं कुरुते तमेवं द्रष्टुमर्हसि. —(l. 203) V3 स्वातुं (for तात). V3 सुसंचितैः; D9 T4 च संचितैः. —D9 om. (hapl.) from the post. half of l. 204 up to the prior half of l. 206. —T4 damaged from यणैः in l. 205 up to भ in l. 206. —(l. 206) D11 -निर्दिग्ध-. T4 M3 -कल्मषैः. —(l. 207) V3 देवेंद्र; D9 राजेंद्र (for रक्षेन्द्र). D7 अथापृच्छे राक्षसेंद्र; M3 अथवा राक्षसेंद्र त्वं (for the prior half). V3 यदिदं (for यदि तं). —(l. 208) T4 तत् (for ते). —(l. 209) V3 D9 T4 M3 तु (for वै). V3 मुख्ये and च (for मुखे and तु respy.). —(l. 210) V3 देवमुख्यानां. —T4 damaged from हः up to the prior half of l. 211. V3 नरविग्रहः. —(l. 211) V3 भावी (for भाव्यो). —M3 om. (hapl.) l. 214. —(l. 215) T4 damaged from the post. half up to हि in l. 216. V3 D9 M3 सदा (for तदा). —(l. 216) M3 तथा (for तदा). —(l. 217) V3 विष्णुर् (for विभुर्). V3 विपिने; M3 विजने (for विविधे). —(l. 218) B (ed.) भ्रात्रा सह (by transp.). V3 महात्मना; T4 M3 महायशाः (for °मनाः). D10.11 स भ्रात्रा स महामनाः (for the post. half). —T4 mostly damaged for l. 220. —(l. 220) Note hiatus between two halves. V3 [ए]व; M3 [इ]ष्टा (for [ए]षा). —(l. 223) M3 चारुशील- (for शीलाचार-). —(l. 224) V3 रश्मिर्यथा सहस्रांशोर् (for the prior half). V3 एक-; M3 ह्येक- (for ह्येका). —(l. 225) T4 damaged after माख्या up to मह in l. 226. —(l. 227) V3 उक्तो (for श्रुत्वा). —(l. 228) V3 स (subm.) (for सह). V3 विरोधं तु; M3 विरोधेप्सुश्. —After l. 228, V3 ins.:

2* सनत्कुमारात्तद्वाक्यं श्रुत्वा राक्षसपुंगवः ।
अनुज्ञातः पुरीं प्रायात्प्रतिपद्य महात्मने ।

—(l. 229) V3 वाक्यं सनत्कुमारस्य; M3 सनत्कुमारवाक्यं तु (for the prior half). V3 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). —(l. 230) T4 damaged after मुमु. V3 M3 युद्धार्थी. —(l. 231) V3 D9 T4 तु (for च). —(l. 232) V3 ह्यादौ कथय मे कथां; K (ed.) तमर्थं परिचिंतयन् (for the post. half). —(l. 233) V3 स नरेश्वरस्य; T4 भुवनेश्वरस्तदा. —T4 damaged for l. 236. —(l. 236) V3 स्वभाववाक्यं (for उवाच वाक्यं). V3 ते (for मे).

Colophon: M3 om. —*Sarga name*: V3 रावणचिंताकरणो. —*Sarga no.* (figures, words or both): V3 D7 om.; D9 T4 42; D10.11 3; K (ed.) 8 (प्रक्षिप्त). —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—(l. 237) V3 महातपाः (for °यशाः). —(l. 239) T4 damaged from ति up to स. V3 ह्योवाच; M3 चामंत्र्य (for चोवाच). —(l. 241) T4 तथावृत्तं; M3 यथाख्यानं (for यथावृत्तं). V3 कृतं तथा; D7 तथा तथा; D9 T4 M3 च तत्तथा (for यथा

प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ।
एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ।
सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ।
एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः ।
कथयामास दुर्धर्ष मेरौ गिरिवरोत्तमे ।
देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् ।
कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ।
नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद ।
तां कथां श्रृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ।
यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह ।
ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणम् ।
यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ।
स पुत्रपौत्रवान्राम स्वर्गलोके महीयते ।

Colophon

ततः स राक्षसो राम पर्यटन्पृथिवीमिमाम् ।
विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ।
दैत्यदानवरक्षःसु यं श्रृणोति बलाधिकम् ।
तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ।
एवं स पर्यटन्सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ।
ब्रह्मलोकान्निवर्तन्तं समासाद्याथ रावणः ।
व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमंशुमन्तमिवापरम् ।
तमभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच हृष्टमनसा नारदं रावणस्तदा ।
आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ।
कस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः ।
योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यदृच्छया ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु नारदः प्रत्युवाच तम् ।
अस्ति राजन्महाद्वीपं क्षीरोदस्य समीपतः ।
यत्र ते चन्द्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ।
महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिःस्वनाः ।
महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघबाहवः ।
श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप ।
बलवीर्यसमोपेतान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ।
कथं नारद जायन्ते तस्मिन्द्वीपे महाबलाः ।
श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैस्तु महात्मभिः ।
एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ।
त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्सदा ।
रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच ह ।
अनन्यमनसो नित्यं नारायणपरायणाः ।
तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ।
एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप ।
तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायणं सदा ।
श्वेतद्वीपे तु तैर्वास अर्जितः सुमहात्मभिः ।

तथा). —(l. 243) T_4 damaged from महा up to सुता in l. 244. D_7 महात्मना (for दुरा°). —(l. 244) V_3 श्रुत्वा (for सुता). V_3 कन्या मनोरमा; D_9 राम * * * ते (for राम महामते). —(l. 245) V_3 महाराज (for °बाहो). —D_9 om. from the post. half up to the prior half of l. 246. V_3 च महातपाः; M_3 स महायशाः. —(l. 249) V_3 तु; D_{11} स (for सु-). —(l. 250) B (ed.) -प्रणाशनीं. —(l. 251) V_3 मुनयो (for ऋषयो). —(l. 252) V_3 प्रेक्षंते; D_{11} ऊचुस्ते (for ऊचुस्तं). V_3 D_9 T_4 M_3 -कुलेक्षणाः. —(l. 253) V_3 [ए]नां (for [इ]मां). V_3 विद्वान् (for नित्यं). M_3 च (for वा).

Colophon : V_3 M_3 om. —*Sarga no.* (figures, words or both): D_7 om.; D_9 T_4 43; $D_{10.11}$ 4; K (ed.) 9 (प्रक्षिप्त). —After colophon, T_4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु.

—(l. 255) K (ed.) रावणो (for राक्षसो). $D_{7,10.11}$ पृथिवीतले (D_7 °तलं). —(l. 256) V_3 D_9 विजयार्थं. D_9 महाघोरै (for °शूरै). —T_4 damaged from परि up to दैत्य in l. 257. —(l. 257) V_3 -यक्षाणां and महाबलं (for -रक्षःसु and बलाधिकम् respy.). —(l. 258) T_4 युद्धाय (for °र्थी). D_9 तमाह्वयत युद्धार्थं (for the prior half). —(l. 259) $D_{10.11}$ संपर्यटन्. —(l. 260) K (ed.) निवृत्तं तम् (for निवर्तन्तं). D_9 स (for [अ]थ). K (ed.) आससादाथ नारदं (for the post. half). —(l. 261) T_4 damaged for मेघपृष्ठस्थ. D_9 इवांबुदः (for इवापरम्). V_3 सतोयमिव तोयदं (for the post. half). —(l. 262) V_3 D_9 तमभिद्रुत्य; M_3 तं चाभिपद्य; K (ed.) तं चाभिसृत्य (for तमभिसृत्य). D_9 ह्यभिद्रुत्य (for °वाद्य). —(l. 263) V_3 संहृष्टमना; $D_{10.11}$ हृष्टमनसो; M_3 °च्चित्तः स (for हृष्टमनसा). V_3 रावणो रक्षसां वरः; M_3 रावणो नारदं तथा (for the post. half). —(l. 264) $D_{10.11}$ -भवनं; B (ed.) -भुवनं (for -भवनाल्). V_3 सहस्रशः (for ह्यनेकशः). —(l. 265) V_3 महाबाहो (for °भाग). —(l. 266) K (ed.) यथासुखं (for यदृच्छया). —After l. 266, M_3 ins.:

3* तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः ।

—(l. 267) M_3 महात्मा (for नारदः). V_3 ह (for तम्). —(l. 268) V_3 M_3 -द्वीपः; D_9 -द्वीपे. —(l. 269) $D_{10.11}$ तत्र (for यत्र). V_3 om. ते (subm.). —T_4 mostly damaged for l. 270. —(l. 271) M_3 महात्मानो (for °मात्रा). V_3 महासत्त्वा महाधैर्या (for the prior half). —(l. 273) V_3 -मदोत्पेता; D_9 -बलोपेतान्; K (ed.) -समायुक्तान् (for -समोपेतान्). M_3 बलवीर्यैः सदोपेतान् (for the prior half). V_3 यादृशास्स. —(l. 277) V_3 समस्तम् (for मे सर्वम्). V_3 वदतासुर (for प्रभो नारद). —(l. 278) M_3 कृत्स्नं (for सर्वं). V_3 क * द्रामलकं यथा (for the post. half). —(l. 279) K (ed.) तं (for ह). —(l. 280) M_3 -मानसा (for -मनसो). —(l. 281) D_7 सदा (for तद्). —(l. 283) V_3 तद्गति- (for तद्गत-). K (ed.) श्रिताः (for सदा). V_3 D_9 M_3 रावण (D_9 °क्षस) ते त(M_3 स)दा; T_4 रावण सर्वदा (for नारायणं सदा). —(l. 284) Metri causa. V_3 M_3 यैर् (for तैर्). V_3 वासम्. T_4 M_3 आर्जितः. D_9 M_3 तु (for सु-). K (ed.) पुण्यकर्तृभिः (for सुमहात्मभिः). V_3 अर्जितं सुकृतात्मभिः (for the post.

ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानस्य संयुगे।
चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे।
न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः।
न च दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम्।
नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः।
ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे।
आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः।
नारदोऽपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः।
दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ।
स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः।
रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव।
महता सिंहनादेन दारयन्स दिशो दश।
गते तु नारदे तत्र रावणोऽपि महायशाः।
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत्सुरैरपि।
तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः।
तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम्।
अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः।
सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दृशम्।
अब्रुवन्रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः।
राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः।
अवस्थातुं न शक्ष्यामो युद्धं कर्तुं कथंचन।
एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः।
रावणोऽपि हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम्।
विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः।
गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिपः।
कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः।
प्रविवेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावणः।
प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः।
एकया स स्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य दशाननः।
पृष्टश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः।
को वा त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद।
इत्युक्तो रावणो राजन्क्रुद्धो वचनमब्रवीत्।
अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः।
युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन।
एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः।
प्राहसंस्ते ततः सर्वे सुस्वनं युवतीजनाः।
तासामेका ततः क्रुद्धा बालवद्गृह्य लीलया।
भ्रामितस्तु सखीमध्ये मध्ये गृह्य दशाननम्।
सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम्।
दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम्।
हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः।
भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता।
पाणावेकाथ संदष्टा रोषेण वनिता शुभा।
मुक्तस्तयाशुभः कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात्।
गृहीत्वान्या तु रक्षेन्द्रमुत्पपात विहायसा।

half). —(l. 285) M_3 आयम्य (for आनम्य). —(l. 286) V_3 चंक्रे युद्धेन देवस्य (corrupt) (for the prior half). —(l. 287) V_3 नान्यैस्तपोभिर्नैव (for तात न तपोभिर्न). —(l. 288) D_9 संख्यः (for मुख्यैः). V_3 स्वयं (for सुखम्). —(l. 290) V_3 हरिं (for तेन). —(l. 291) D_7 आपृच्छन्. V_3 श्वेतद्वीपं स; D_7 श्वेतद्वीपस्य. —V_3 lacuna for l. 292. —(l. 296) V_3 D_9 M_3 नादयन् (for दारयन्). —(l. 297) T_4 रावणे and नारदो (for नारदे and रावणो). —(l. 298) M_3 प्राप (for प्राप्य). V_3 महद्द्वीपं. —(l. 299) D_9 T_4 द्वीपस्य तेजसा राम (for the prior half). —(l. 300) V_3 तत्रास्य (for तत्तस्य). V_3 -समं महत्; T_4 M_3 -गतं(T_4 °मं) हतं (for -समाहतम्). —(l. 301) V_3 om. from the post. half up to the prior half of l. 305. —(l. 302) M_3 दुद्रुवुः (for दुर्दृशम्). —(l. 304) M_3 विचेतनाः (for °तसः). —(l. 305) D_9 om. कर्तुं. V_3 किं पुनर्योद्धुमाहवे (for the post. half). —(l. 307) D_9 M_3 च (for हि). —(l. 308) D_9 सहितैः. —(l. 309) D_{9-11} गतं तु पुष्पकं. —(l. 310) V_3 -संयुतः; K (ed.) -वर्जितं (for -वर्जितः). —(l. 311) V_3 रम्यं (for तस्मिन्). D_9 T_4 M_3 राक्षसः (for रावणः). V_3 श्वेतद्वीपं स राक्षसः (for the post. half). —After l. 311, V_3 ins.:

4* सर्वत्र कुसुमामोदं सर्वमोषधिसंयुतम्।
पुण्यगन्धावरुद्धं तद्वायुना द्वीपमावृतम्।

—(l. 312) V_3 [अ]सौ (for [आ]शु). —After l. 312, V_3 wrongly ins.:

5* विश्वमेकाभिर्देवस्य विष्णोः क्षीरोदशायिभिः।

—After l. 312, D_{11} repeats l. 293–l. 298. —(l. 313) M_3 सुस्मितं. $D_{10.11}$ दशाननं; K (ed.) स रावणः (for दशाननः). V_3 स ताभिः सहसाश्रित्य परिवार्य समंततः. —(l. 314) V_3 त्वं समागतः (for इह चागतः). —(l. 315) K (ed.) हि (for first वा). —(l. 316) D_{11} [उ]क्त्वा (for [उ]क्तो). V_3 राम (for राजन्). —(l. 317) V_3 राक्षसेश्वरः; D_9 राक्षसाधिपः (for नाम राक्षसः). —(l. 318) M_3 किंचन. —(l. 319) V_3 नामगोत्र- (for रावणस्य). —(l. 320) D_9 प्रहसंस्तास; $D_{10.11}$ प्रहसंते; T_4 प्रहसंत्यस. D_9 T_4 सर्वाः. M_3 सुस्वरं; K (ed.) सस्वनं. V_3 युद्धायागमनं सर्वा जहसुः संघशः स्त्रियः. —(l. 321) M_3 तासामेव ततः क्रुद्धो; K (ed.) एकया क्रुद्धया तासां (for the prior half). V_3 बालगृह्यात्प्रलीलया; M_3 बालया गृह्य चान्यया (for the post. half). —(l. 322) V_3 भ्रामयित्वा. V_3 सा निक्षिप्य तमब्रवीत्; M_3 विक्षिप्तः स दशाननः (for the post. half). —(l. 323) D_9 T_4 M_3 समागृह्य (for °हूय). M_3 कीटमागतं. V_3 सखे गच्छत पश्यध्वं दशास्यं कीटमागतं. —(l. 324) V_3 तमेवं (for दशास्यं). —(l. 325) $D_{7.11}$ च सं(D_{11} *)क्षिप्तो. M_3 श्रमलालसः (for भ्रम°). —(l. 327) D_9 पाणावेकांगसंदष्टा (for the prior half). —(l. 328) D_7 तया * भः; D_9 तस्याः शुभः; T_4 K (ed.) तया ततः (K [ed.] शुभः) (for तयाशुभः). D_9 धुनत्या. —(l. 329) M_3 तु लंकेशम्; K (ed.) राक्षसेंद्रम् (for तु रक्षेन्द्रम्). —For lines 325–329, V_3 subst.:

6* कौतूहलं मे सुमहद्येन युद्धस्य कार्मुकम्।
एवमुक्त्वा तया क्षिप्तो हस्ताद्धस्तं दशाननः।

ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् ।
तया स ह विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ।
पपात सोऽम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः ।
पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ।
प्रापतत्सागरजले तथासौ विनिपातितः ।
एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ।
युवतीभिर्विगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः ।

आक्षिप्यमाणो ह्यबलः समाकुलितविग्रहः ।
ततस्ताः सोऽदशत्पार्श्वे करजै रघुनन्दन ।
मुमोच साशुभं क्रुद्धा दृष्ट्वैनं विकृताननम् ।
विकृतां सुमुखीं दृष्ट्वा ततो मोहसमन्विता ।
महामाया महावेगा देवी योगीश्वरी तथा ।
रावणं गृह्य सहसा गरुडा नित्यविक्रमा ।
करावतूलनं कृत्वा खं जगाम मनोजवा ।

—(l. 330) D_9 अभि- (for अपि). V_3 स तामपि रुषाविष्टो (for the prior half). —(l. 331) D_9 T_4 M_3 च; K (ed.) हि (for ह). V_3 ततस्तया (for तया स ह). —(l. 332) V_3 सहसा; M_3 चांभसो (for सोऽम्भसो). —(l. 333) D_9 शिखरे. V_3 महाशनि-; (for यथा वज्र-). —V_3 om. l. 334. —(l. 334) D_9 प्रापयन्. D_7 सागरतले. D_7 तयासौ. M_3 जले तस्थौ निपातितः (for the post. half). —(l. 335) V_3 D_9 नाम (for राम). —(l. 336) V_3 निगृह्याशु. M_3 स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु (for the post. half). —After l. 336, V_3 ins.; while M_3 K (ed.) ins. after l. 338 :

7* ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ।
दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः ।
ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ।
स्वभावतोऽल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् ।
नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ।
स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः ।
बलवद्भिस्तु संधेयमिति संचिन्त्य निश्चितम् ।
भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् ।
अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ।
सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् ।
जाज्वल्यमानं तपसा समिद्भिरिव पावकम् ।
अपश्यद्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् ।
स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
व्रीडितः परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् ।
भगवन्केन लोकोऽयं कल्पितः सुमहात्मना ।
के वा लोके वसन्त्यस्मिन्सर्वज्ञानवतां वर ।
किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मञ्शंस मे सुसमाधिना ।
एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि मे श्रुतः ।
एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ।
उवाच वाक्यं प्रहसञ्श्रूयतामिति पुत्रक ।
यो हि वै सर्वमेवेदं बिभर्ति सचराचरम् ।
त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विद्महे ।
यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ।
आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् ।
यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ।
कैलासनिलयः श्रीमान्भवश्च क्रोधसंभवः ।
यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हविरध्वरे ।
पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान् ।
यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ।
गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि ।
येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्ऋताः ।
निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिनः ।
तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना ।
गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ।
अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः ।
अद्वेष्टाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः ।
यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ।
एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः ।
यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते ।
सांख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च यः ।
मुनिभिर्देवसंघैश्च स्थाप्यते भगवान्हरिः ।
मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हसि ।
पितामहोऽपि तं देवं न च जानाति रावण ।
यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् ।
जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न संशयः ।
एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ।
कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि ।
कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ।
कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोऽयं तपसा मया ।
शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ।
आकर्ण्य सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच मुनिर्धीमांस्तत्सर्वमनुपूर्वशः ।
स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ।
सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
    दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ।
स एव कालो वरुणः स एव
    स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ।
ओंकारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री संध्य एव च ।
धराधरधरो देवः सोऽनन्त इति विश्रुतः ।
विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति
    गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ।
लोकान्सृजत्यवति संहरते सदैव
    दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ।
स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ।
प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ।

तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः ।
शक्यः प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ।
एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः ।
अकामकारिभिर्देवैरक्रोधैर्दम्भतामसैः ।
यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् ।
आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ।
अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विशेषतः ।
वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ।
नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर ।
उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम् ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्य च ।
समासाद्य महत्सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ।
नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः ।
द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ।
तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
देवान्संश्रावयामास समीपे पद्मयोनिनः ।
निशम्य सुमहत्पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः ।
नारदं संपरिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ।
हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः ।
अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ।
स कदाचिन्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् ।
सभायां गर्वयन्दर्पान्नृसिंहवपुषं हरिम् ।
समुद्वह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे ।
रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ।
स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुष्यजन्मनः ।
भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ।
श्रीवत्साङ्कं तदङ्कस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् ।
नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ।
तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन ।
वज्रायुधनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोऽस्तु ते ।
कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम ।
त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ।
त्वद्धते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो ।
प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं हरिः ।
हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः ।
राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ।
मानुषत्वमुपागम्य लोकान्हन्तुं कृतोद्यमम् ।
तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ।
वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना ।
मयापि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ।
मयावलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः ।
यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ।
नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् ।
वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात्प्रमुच्यते ।
जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ।
सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा ।
स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ।
अनुभाष्य सुरान्सर्वान्ययौ स्वं लोकमीश्वरः ।
नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ।
स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् ।
स मया शाश्वतः सम्यगभिवाद्याभिपूजितः ।
आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया ।
मयाप्येतत्सहस्येत्य पावनार्थं मनोरमम् ।
भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् ।

[Vs var. are as follows K (ed.) Var. are occasionally cited. —(l. 1) om. स (subm.). —(l. 3) बलम् (for भयम्). —(l. 6) या: समाचष्ट. —(l. 7) च (for तु). स * यम् (for संधेयम्). इति म * ह्यधिश्रितः (for the post. half). —(l. 8) तेषां (for तासां). प्रगृह्यर्थं (for प्रवृत्त्यर्थं). तत्र तं प्रविलोभयत् (for the post. half). —(l. 9) पितामहमजं. —(l. 10) सनत्कुमारभावार्थं (for the prior half). —(l. 12) द्वीपस्य (for अपश्यद्). वैजयन्तमहाभयम् (for the post. half). —(l. 15) तु (for सु-). —(l. 16) [अ]त्र (for [अ]स्मिन्). —(l. 17) वा (for च) ध्यायसि. परमेण समाधिना (for the post. half). —(l. 18) एतत्सर्वं प्रब्रूहि (subm.) (for the prior half). संमतः; K (ed.) विश्रुतः (for मे श्रुतः). —(l. 19) तद्गतं (for हृद्गतम्). —(l. 20) विप्रः (for वाक्यं). पुत्रक श्रूयतामिति (for the post. half). —(l. 21) [ए]ष (for वै). —(l. 23) प्रकृतेः (for तमसः). —(l. 24) अव्ययं (for ईश्वरम्). —(l. 25) वाक्य- (for नाभि-). —(l. 26) lacuna for कैलासनिलयः. —(l. 27) विविधा (for विधिना). —(l. 29) त्रिदिवस्त्वापराजिताः (for the post. half). —om. l. 30–31. —(l. 32) K (ed.) -शालिना. —(l. 33) तु (for सु-). —om. l. 34. —(l. 35) यैर्यजंति महात्मानं (for the prior half). —(l. 36) अद्वेषाः. —(l. 37) यजंतः. —(l. 39) पंचरात्रोपयाजते (for the post. half). —(l. 40) सांख्ययोगेन. जयते चेष्टते (for ध्यायते चेज्यते). —(l. 42) यस्तरेतुं त्वमर्हसि; K (ed.) कस्तमन्वेष्टुमर्हति (for the post. half). —(l. 43) विजानाति (for च जा°). —(l. 44) प्रभुं (for विभुम्). —(l. 45) यस्य (for तस्य). —(l. 47) राम (for रक्षः). -सत्तमं (for -पुंगवम्). —(l. 48) श्रूयते च कथं भुवि (for the post. half). —(l. 49) Vs om. च (subm.). —(l. 50) कथं (for कियत्). —(l. 53) श्रीमांस् (for धीमांस्). अथ सर्वशः (for अनुपूर्वशः). —For l. 54–66, cf. l. 179–190 of No. 3. —(l. 55) तेन (for येन). —(l. 57) वसते समवित्सु च (for the post. half). —(l. 60) च वासवः (for second स एव). —(l. 61) -तनुः (for -मुखः). —(l. 64) उद्योतते (for विद्योतति). om. (hapl.) पाति. —For l. 65–67 subst. :

7(A)* जागर्ति उत्पाति तपति दहतेऽपि चैकः
लोकान्सृजन्स हर्षते सदैव ।
दैत्यार्दनो जगति यो भवति प्रसह्य

नारदोऽपि महातेजा रावणं प्राप्य धर्षितम् ।
विस्मयं सुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च ।
एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ।
विज्ञायापहृता सीता त्वत्तो मरणकाङ्क्षया ।
भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
शार्ङ्गपद्मायुधो वज्री सर्वदेवनमस्कृतः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ।
पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ।
वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ।
किं न वेत्सि त्वमात्मानं यथा नारायणो ह्यहम् ।
मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना ।
गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि ह्येवमाह पितामहः ।
त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपथात्मकः ।
त्रिकालकर्म त्रैविद्य त्रिदशारिप्रमर्दन ।
त्वयाक्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ।
त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान्बलिबन्धनकारणात् ।
अदित्या गर्भसंभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ।
लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ।
तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ।
निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबान्धवः ।
प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
प्रशान्तं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ।
सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधातलात् ।
त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे प्रभो ।
लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ।
एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ।
ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ।
यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ।
तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ।
यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसंनिधौ ।

—For l. 68–69 and l. 70–71 cf. l. 201–202 and l. 205–206 of No. 3. —(l. 68) न शक्यः स (by transp.). नैव (for न च). —(l. 69) यस्य कुरुते (by transp.): चैनं (for वै तं). —(l. 70) तच्चित्तैस् (for तद्गतैस्). —(l. 71) -कल्मषैः (for -किल्बिषैः). —(l. 73) न काम- (for अकाम-). घोरैर् (for देवैर्). दृश्यते न चराचरैः (for the post. half). —(l. 75) तेन (for तथा). निर्मिते* (for कृता तेन). —(l. 76) पुरा (for युगे). —(l. 77) प्रवेक्ष्यति. —(l. 78) अर्हस्त्वं (for मत्तो वै). —(l. 79) प्राप्स्यते. —(l. 81) महासैन्यं. स शंकितः (for अशङ्कितः). —After l. 82, V3 ins. l. 338. —(l. 83) महामतिः (for शुभां सभाम्). —(l. 85) पद्मजन्मनः. —(l. 86) लोकसंभवः. —(l. 87) [अ]प्याह (for प्राह). -भविष्यकृत्. —(l. 89) वरदानं महात्मनः (for the post. half). —(l. 91) गर्जयद् ; K (ed.) गर्हयन् (for गर्व°). —(l. 92) समुत्पत्य नखैश्चैनं (for the prior half). —(l. 93) नखसंदर्शजं (for रक्तसंस्पर्शजं). —(l. 94) स तद्धंसक्षयं जन्म (corrupt) (for the prior half). मानुष- (for मानुष्य-). —(l. 95) मानुष्याद्वि नयप्राप्तिः (for the prior half). —(l. 99) वज्राधिक-. —(l. 100) वृद्धवृक्षो (for हरे देव). —(l. 101) -वामन (for -वत्सल). —(l. 102) विधेर् (for पदे). —(l. 103) मद्रूपं (for त्वन्मयो). —(l. 105) हंसयुक्तेन यानेन (for the prior half). -जालशालिना. —(l. 107) राक्षसेनापि बाणेन (for the prior half). —(l. 108) कृतोद्यमः. —(l. 110) ब्रह्मवादिनः. —(l. 111) राक्षस- (for पद्माक्ष-). —(l. 112) मया विना सुतं सर्वं (for the prior half). —(l. 113) * * ते मन्ये (for पठते नित्यं). उत्तमं (for आदितः). —(l. 116) तु (for first च). तु (for second च). —(l. 119) हि (for first च). —(l. 121) पश्चात् (for तस्मात्). —(l. 122) यात्वापगामाशु (for मामाजगमाशु). —(l. 123) शाश्वतः (for शाश्वतः). —(l. 124) आख्यातं (for आचष्ट). मया (for मम). —(l. 125) K (ed.) मनोहरं (for °रमम्). —(l. 126) इहेरितं (for उदाहृतम्).] —

—V3 om. l. 337. —(l. 337) T4 प्रेक्ष्य; M3 वीक्ष्य (for प्राप्य). D9 दर्पितं (for धर्षितम्). —V3 reads l. 338 after l. 82 of 7*. —(l. 338) D9 T4 परमं (for सुचिरं). B (ed.) कृत्वा (for गत्वा). —(l. 339) T4 महातेजा (for °बाहो). —(l. 340) D9 विजयाय हृता; M3 विज्ञा * च हृता. V3 वधमभीप्सया (for मरणकाङ्क्षया). —(l. 341) V3 चतुर्मूर्तिः सुरेश्वरः (for the post. half). —(l. 342) M3 -पद्मायुधधरः. V3 क्षीरोदपर्यंकशयः श्वेतद्वीपायनो हरिः. —V3 reads l. 345–346 after l. 353 omiting l. 347–348. —(l. 346) M3 राम (for यथा). V3 ह्यसि (for ह्यहम्). —(l. 347) D9 स्मारयात्मानम् (for स्मर चा°). —(l. 348) D9 M3 (both with hiatus) एवम् (for ह्येवम्). —(l. 349) V3 त्रिदशोत्तमः; D9 त्रिचरागमः; K (ed.) त्रिपदात्मकः (for त्रिपथात्मकः). D7.10.11 B (ed.) त्रिधामानि च (B [ed.] °मा च त्रि) राघव; T4 त्रेधामूर्तौ च राघव (m. also त्रिधामा त्रिदशाननः) (for the post. half). —(l. 350) V3 D9 त्रिकालकर्ता (D9 °र्मा). M3 त्रैविद्यस् . D9.11 T4 M3 -प्रमर्दनः. —(l. 351) V3 त्वयावृत्तास् ; B (ed.) मयाक्रांतास्. V3 चरणैर् (for पुराणैर्). —(l. 352) V3 बंधुभूतैश्च दैवतैः (for the post. half). —(l. 354) V3 लोकानुग्रहणार्थाय (for the prior half). —(l. 355) V3 सात्त्विकं (for साधितं). —(l. 356) D9 -पशु-; D11 -*ण- (for -गण-). —(l. 357) V3 मुनयश् (for ऋषयश्). —(l. 359) M3 वसुधातले. —(l. 360) V3 राम संभूता; B (ed.) इह चोत्पन्ना (for इयमुत्पन्ना). T4 कुले (for गृहे). M3 शुभा (for प्रभो).
—After l. 360, V3 ins.:

8* शीलाचारस्तु गो(गुणो ?)पेता साध्वी धैर्यपरायणा ।
छायेव त्वामनुगता निशाकरमिव प्रभा ।

—After l. 361, V3 ins.:

9* सा मुह्य सुमहात्मा वा * * *वं महालया ।
गुह्याद्गुह्यतरं त्वां हि पुरा प्राह पितामहः ।

—(l. 362) V3 हि माहात्म्यं (for समाख्यातं). —(l. 364) D9 तथा (for यथा). —(l. 366) V3 यचैवं श्रावयेद्विद्वान्शृणुयाद्वापि

अन्नं तदक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ।
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ।
परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ।
वानराः सहसुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः ।
राजानश्च सहामात्या ये चान्येऽपि समागताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः ।
सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ।
राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः ।
ततोऽगस्त्यो महातेजा राघवं चेदमब्रवीत् ।
दृष्टाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् । } (cf.
एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम् । } 7.36.46)

Colophon

संनिधौ. —(l. 367) V_3 कुलं (for अन्नं). M_3 अनंतमक्षयं. D_9 नित्यं (for दत्तं). V_3 D_9 उपतिष्ठते. —After l. 367, V_3 ins.:

10* तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

—Thereafter, V_3 reads the prior half of l. 376 and 377 (including 12*). —For l. 368–369, V_3 subst. and reads after l. 371:

11* राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयानः पुनः पुनः ।
सर्वे कृतजयाः शब्दाः सर्वे शान्तमनाश्चिरम् ।
रामं राजीवताम्राक्षं शिरोभिर्वचनं गताः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरो हर्षं लेभे परं ततः ।

[For l. 1 cf. l. 1 of 739*.]

—(l. 370) V_3 वानराश्च ससुग्रीवा (for the prior half). —(l. 371) M_3 महामात्या. V_3 जांबवांश्च महामात्यो (for the prior half). —V_3 om. l. 372–375. D_{11} om. l. 373–374. M_3 om. l. 375–377. —(l. 375) K (ed.) अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया. —(l. 376) V_3 D_7 दृष्टः सभाजितश्चासि; T_4 K (ed.) दृष्टः संभाषितश्चापि (T_4 °श्चैव) (for the prior half). —V_3 om. the post. half. —T_4 M_3 om. l. 377. —(l. 377) V_3 महात्मानं (for गताः सर्वे). D_9 मुनयस् (for पूजितास्). —After the prior half of l. 377, V_3 ins.:

12* मैत्रावरुणिरव्ययम् ।
रामं प्रदक्षिणीकृत्य महद्भिर्मुनिपुंगवैः ।
दृष्टः संतर्पितः सम्यगनुज्ञातो महात्मना ।
वसिष्ठमभिवाद्याशु ययौ धीमान्सुमानयन् ।
महोदयोऽपि भगवाञ्ज्ञानन्सर्वमशेषतः ।
माहात्म्यं लोकनाथस्य.

V_3 नमस्कृत्योपचक्रमे (for the post. half). —After l. 377, D_9 ins.:

13* राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मितम् ।

—Thereafter D_9 cont. (l. 1 and 4 only); while V_3 cont. after 11*:

14* ततोऽस्तं भास्करः प्राप्तो विसृज्य नरवानरान् ।
राक्षसांश्च महातेजा गुरुं चैवाभिवाद्य च ।

4

D_9 cont. after App. I, No. 3; Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D_{1-6} S L (ed.) ins. before Sarga 37 and $D_{7.10.11}$ ins. l. 1–46 before Sarga 37 and cont. l. 47–74 after App. I, No. 3:

अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि ।
व्यतीता सा निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धनी ।
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां पुनरेवापरेऽहनि ।
बन्दिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि ।
ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किंनरा इव शिक्षिताः ।
तुष्टुवुर्नृपतिं सुखं यथाकालं प्रहर्षिणः ।

संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ।
प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्तःपुरमुपाविशत् ।
अभिषिक्तः स धर्मेण मुनिभिः सागरादिभिः ।
शक्रेणापि कुबेरेण बहुप्रस्थापितं *व ।

For l. 1 and l. 3–4 cf. l. 2 of 739* and 740* respy.

[(l. 1) D_9 भास्करे याते. —(l. 4) D_9 सोंतःपुरचरोभवत् (for the post. half).]

Colophon: T_4 M_3 om. —*Sarga name*: V_3 ऋषिभिः प्रयाणं; D_9 ऋषिप्रयाणो; $D_{10.11}$ अगस्त्यवाक्यं. —Sarga *no.* (figures, words or both): V_3 D_7 om.; D_9 44; $D_{10.11}$ 5; K (ed.) 10 (प्रक्षिप्त). —After colophon, D_{11} concludes with श्रीरामाय रामभद्राय नमः.

4

Before l. 1, $D_{1.4}$ ins. 4* and then D_4 cont. 5* (var.) ललितपद् and reads श्रीरामाय रामभद्राय सदा सुखावह. —(l. 1) M_2 अभिसुप्ते; Cg.k अभिषिक्ते (as above). $Ñ_2$ हि (for तु). V_1 D_5 विदितात्मभिः (D_5 °ना); B_4 D_6 $M_{1,2,8-11}$ विजितात्मनि. —(l. 2) V_1 B_3 $D_{10,11}$ M_5 व्यतीता या (M_5 सु-); V_3 प्रतिज्ञाता; $D_{1.4}$ व्यतियाता; $D_{2.9}$ या प्रवृत्ता; D_8 विनिर्याता; G_2 भूतिदा सा (for व्यतीता सा). Ñ V_3 M_2 सर्वा; $B_{1.3}$ पूर्वं; $T_{1.2}$ G_3 M_3 पुण्या; Ck as above (for पूर्वा). T_3 हित-; Ck as above (for हर्ष-). $Ñ_2$ V_3 B_4 $D_{6.7.10.11}$ $M_{1.5.8}$ -वर्धिनी; D_4 -वर्धनं; Ck -वर्धनी (as above). ꙮ Cg: अभिषेकदिनस्य या निशा पौराणां हर्षवर्धिनी पूर्वा प्रथमा निशा आसीत् सा च व्यतीता ।; so also Ct. ꙮ —(l. 3) B_3 M_6 ततो (for तस्यां). $D_{2.9}$ निशायां (for रजन्यां). D_{5-7} T_4 $M_{3.6}$ प्रातर् (for पुनर्). $M_{4.5}$ परे (for [अ]परे). Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.9-11}$ प्रातर्नृपतिबोधकाः (D_1 °कं) (for the post. half). —(l. 4) Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ D_{1-5} $T_{1.2}$ G_3 $M_{3.6.10}$ पर्युपातिष्ठन् ($B_{1.4}$ °संते) (for समुपातिष्ठन्). V_3 प्रातर्; D_2 G_2 M_1 सौम्ये; M_6 रामं (for सौम्या). B_3 सुप्तं वेश्मनि राघवं (for the post. half). —Ñ $V_{1.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-5.9}$ T_3 $G_{2.3}$ $M_{5.6.8}$ om. l. 5–6. —(l. 5) $T_{1.2}$ सर्वे गानवशीकृताः (for the post. half). —(l. 6) $D_{6.7.10.11}$

वीर सौम्य विबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन ।
जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ।
विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव ।
बुद्धिर्बृहस्पतेस्तुल्या प्रजापतिसमो ह्यसि ।
क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः ।
वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ।
अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् ।
नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ।
यथा त्वमसि दुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः ।
न त्वां कीर्तिः प्रजहते लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ।
श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
एताश्चान्याश्च मधुरा बन्दिभिः परिकीर्तिताः ।
स्तुतयः स्तुतितत्त्वज्ञैर्बोधयन्ति स्म राघवम् ।
स तद्विहाय शयनं पाण्डुरप्रच्छदास्तृतम् ।
उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ।
तमुत्थितं महाबाहुं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः ।
सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपजह्रुः सहस्रशः ।
कृतोदकः शुचिर्भूत्वा स्नात्वा हुतहुताशनः ।

T4 वीर यथावत्सं- (for सुप्तं यथाकालं). T1.2 G1 M8 मनीषिणः; M1 प्रहर्षिताः (for प्रहर्षिणः). —(l. 7) Ñ2 विवर्धस्व; B3 D2.6.7.10.11 T4 M6 प्रबुध्यस्व. Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 M6 सुप्रजा (Ñ V1.3 B3.4 °जास्)त्वया; D6.7 T4 M5 -[आ]नंद(M5 °दि) वर्धन (for -प्रीतिवर्धन). —(l. 8) D9 जगद्धितार्थं (for जगद्धि सर्वं). — G2 om. (hapl.) l. 9–14. —(l. 9) B1 परो (for यथा). V1.3 D1–4.9 ते हि; D5 अपि; T1.2 M3 ते च (for चैव). Ñ1 [अ]श्विनोः समं; Ñ2 B1.4 [अ]श्विनोपमं. —D9 om. (hapl.) l. 10–12. —(l. 10) Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.10.11 T3.4 G3 M3.10 बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः (for the prior half). —M2 om. (hapl.?) from the post. half up to the prior half of l. 12. D5 नये (for ह्यसि). —G3 M5 om. l. 11–13. —(l. 11) Ñ1 V1.3 D1–5 T3.4 M3 क्षमया पृथिवीतुल्यस्; M6 क्षमा पृथिव्या तुल्या ते (for the prior half). T1 G1 M6 तेजस्ते भास्करोपमं (for the post. half). B1.3.4 G (ed.) क्षमा(B1 क्षांतिः) पृथिव्या इव ते तेजस्ते भास्करो(G [ed.] °रे) यथा. —(l. 12) V3 बलेन; D3 वेगात्तु (for वेगस्ते). —M6 om. l. 13. Ñ2 B1.3.4 read l. 13 after l. 17. —(l. 13) Ñ1 V1 D3.5 अकंप्योसि; V3 D1.2.4.9 अकंप्यो हि (for अप्रकम्प्यो). Ñ1 V1 D2.9 चंद्रः सौम्यस्तथा भवान्; Ñ2 B1.3.4 D1.3.4.5 T3 चंद्रः सौम्यतया(B4 °स्तथा)नघ(D1.3.4 T3 °या भवान्; D5 °या यथा); V3 चंद्रः सौम्येन ते भवान् (for the post. half). —After l. 13, Ñ V1.3 B1.3.4 D1–6.9 T3 ins.; while T4 ins. after l. 11:

1* दानाद्धनपतेस्तुल्यः समत्वं च स्वयंभुवा ।

[V1 B4 D2.9 दानं; V3 D6 T3 दाने (for दानाद्). V1 B4 D2.9 तुल्यं. Ñ2 B1.3 स्थानं त्वममृतस्येव(Ñ2 °ह) (for the prior half). D1.3–5 T4 समत्वे. Ñ1 V1.3 B1.3.4 स्वयंभुवः; Ñ2 स्वयं प्रभुः (for स्वयंभुवा).]

—(l. 14) T3 पुरुषाः (for पार्थिवाः). Ñ1 V3 B1.3.4 D1–7.9 M8 पूर्वे; T4 सर्वे; M5 राजन्; Cg.k.t as above (for पूर्वं). B3 M6 भविष्यंति. Ñ1 न केचन; Ñ2 B1.3.4 M6 न चापरे; V1.3 D2.9 T4 कदाचन; D1.3–5 न वा पुनः; D6 [ऽ]मराधिप (for नराधिप). —(l. 15) Ñ V1 B1.4 D2.3.5.9 यादृक्त्वम्; V3 त्वं यादृशो; D1.4 यादृक्कर्मा (for यथा त्वम्). M8 अपि (for असि). Ñ1 V1 B4 D1.3.4.9 M6 दुर्धर्ष. D2 धर्मनिष्ठो; D6 धर्मनित्यं. Ñ1 V1.3 D1–5.9 नराधिप(D4.5 °पः) (for प्रजाहितः). T3 धर्मे नित्यं समाहितः (for the post. half). —Ñ2 om. l. 16. —(l. 16) G3 प्रजहति; M2.9 प्रजिहते. Ñ1 V1.3 D1–5.9 जहाति न त्वां कीर्तिश्च(D1.3–5 °स्तु); B1.3.4 यथा(B1 सदा) त्वां भजते कीर्तिर्; D6.7.10.11 M3.6 न त्वां जहाति ते कीर्तिर्(D10.11 M3 कीर्तिश्च[M3 °र्वै]); T4 G1 प्र(T4 न)जहाति न(T4 हि) कीर्तिस्त्वां (for the prior half). D11 reads *inf. lin.* पुरुषर्षभ. —(l. 17) B4 D1–5.9 ह्रीश्च; M8 हृष्टो (for श्रीश्च). B1 धर्मः स. B3 काकुत्स्थे. V3 D6 T2 M6 प्रतिष्ठितः; D5 °ष्ठिते; M2.4.7.9.10 भविष्यतः (for प्रतिष्ठितौ). Ñ2 B1.4 G (ed.) नित्यं त्वय्येव तिष्ठतः(G [ed.] °ते); G2 त्वयि धर्मं प्रतिष्ठितं (for the post. half). —(l. 18) Ñ1 वक्तव्या; V1 T4 विविधा; D5 मधुरं (for मधुरा). T3 एतैश्चान्यैश्च मधुरैर् (for the prior half). M7 वंदिनः —D6.7.10.11 T4 read l. 19 twice. —(l. 19) M9 त्विति (for स्तुति-). Ñ V1 D2.9 स्तुति(Ñ2 सर्व)कालज्ञैस्; V3 D1.4 °शिक्षज्ञैः; B1 °शिक्षादैर्; B3 M6 संस्तुता दिव्या; B4 °शिक्षांगैर्; D3.5 °शब्दज्ञैः (for स्तुतितत्त्वज्ञैर्). D6.7.10.11 T4 (all first time) सूताश्च संस्तवैर्दिव्यैर् and (all second time) स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः(D7 °नस्तु); T3 स्तोत्रैः स्तुतिविशेषज्ञैः (for the prior half). Ñ2 V1.3 D1–7.9–11 T3.4(D6.7.10.11 T4 second time) प्रत्य(Ñ2 D2.9 ततो; V1.3 स्तुतो; D1.3–5 श्रुत्वा)बुध्यत राघवः; M5 प्रत्यबोधयंत राघवं (for the post. half). —After l. 19, G1 M1.2.4.7.9.10 ins.:

2* तं रौक्मे शयने सुप्तं कुमारमिव मातरः ।

[G1 M1.4 रौक्म- (for रौक्मे).]

—Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 G2.3 M5.8 om. l. 20–21. —(l. 20) M7 तं (for तद्). G1 M1–4.6.7.9.10 पांडर-. D6.7.10.11 T4 Ct -[आ]च्छादनं(D10.11 T4 °न-) (for -प्रच्छद-). B3 -[अ]न्वितं; D6.7 ततः (for -[आ]स्तृतम्). ❀ Ct: पाण्डुराच्छादनमुत्तराच्छादनपटः. ❀ —(l. 21) B4 उत्तस्थे; G1 उत्तस्थुर्. M1 पुरा (for हरिर्). B4 हरिर्देवगणैरिव (for the post. half). —(l. 22) B4 D2 M6.7 Cg समुत्थितं. D6.7.10.11 °त्मानं (for महाबाहुं). B3 M6 दृष्ट्वा; M8 ययुः (for प्रह्वाः). V1 D2 T4 प्रयतांजलयो. V3 स्थिताः; T1.2.4 G3 M7 (also as above) नृपाः (for नराः). —(l. 23) B1.4 पूर्णैर्; G1 शुद्धैर् (for शुभ्रैर्). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 गृहीत्वा भाजनैस्तो(D2.9 °ने तो)यं (for the prior half). Ñ V1.3 D1–7.9–11 T1.2.4 G उपतस्थुः; B3 उपद्रुद्रुः; M1.5 उपनिन्युः. T3 G1 M7.10 समंततः (for सहस्रशः). —(l. 24) Ñ V1 B1.3.4 D1–5.9 T4 M5

वेदीगृहं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ।
तत्र देवान्पितॄन्विप्रानर्चयित्वा यथाविधि ।
बाह्यं कक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ।
उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ।
क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।
रामस्य विविशुः पार्श्वे शक्रस्येव यथामराः ।
भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः ।
याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किंकरा मुदिताननाः ।
भृत्याश्च रामपार्श्वस्था बहवः समुपासिरे ।
वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः ।
सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ।
विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः ।
उपास्ते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ।

स्नातो; D6.7.10.11 M3 काले (for स्नात्वा). ❀ Cg : कृतोदकशुचिः उदकेन कृतशौच इत्यर्थः. ❀ —(l. 25) Ñ1 V1 G2 वेदिगृहं; Ñ2 D6.7.10.11 T4 देवागारं; B1 देवीगृहं; T3 G1 दिव्यं गृहं (for वेदीगृहं). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 M6.7 [अ]थ (for [आ]शु). T3 -नंदन.; G3 -वर्धनं (for -सेवितम्). ❀ Cg.t : देवागारं देवपूजागृहम् ।; Ck : देवपूजार्थवेदिकागृहं वेदीगृहम् . ❀ —(l. 26) Ñ1 V1 D2.5.9 देवान्पितॄन्गुरून्विप्रान् ; V3 D1.3.4 देवतानि पितॄन्विप्रान् (for the prior half). —(l. 27) D11 T1–3 M4.5 बाह्य-; M9 बहु (for बाह्यं-). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.9.10 G2.3 M3 बाह्य(V3 वाच्यं; B4 न्याय्यं; D1.3.5.7.9 बाह्यं)कक्षांतरं; G1 बाह्ये कक्ष्यांतरे. M6 राजा (for रामो). M1 प्रविवेश (for निर्जगाम). V1.3 B3 D5 जनावृतः; D1–4.9 T4 M6 जनावृ(T4 °नैर्वृ)तं. —After l. 27, Ñ1 (first time) V3 B1.3.4 ins.; Ñ2 V1 D1–5.7.9 T4 ins. after l. 29, while Ñ1 cont. (second time) after 4* :

3* समामेवाभिजग्मुस्ते पुण्यामिक्ष्वाकुसेविताम् ।

[T4 [उ]प- (for [अ]भि-). Ñ1 (first time) V3 B1.3.4 -चक्राम (for -जग्मुस्ते). D2.9 -शोभितां (for -सेविताम्).]

—(l. 28) Ñ2 V1.3 D1–5.9 T4 समुत्थिता (for उपतस्थुर्). M6 उपासते स्म श्रीमंतो (for the prior half). —(l. 29) D11 reads the post. half in marg.—For l. 28–29, Ñ1 B1.3.4 subst.:

4* उपास्त च ततो मन्त्रं मन्त्रिभिः सपुरोहितैः ।
वसिष्ठप्रमुखैः सर्वैर्दीप्यमानैरिवाग्निभिः ।

[(l. 1) Ñ1 उपातिष्ठत्; B1 उपास्ते च. —(l. 2) B3 महर्षिभिः (for इवाग्निभिः).]

—(l. 30) D6.7 -जनपदे स्थिताः (for °पदेश्वराः). —(l. 31) Ñ V1.3 B1.3.4 D1–7.10.11 T4 G2 M6.8 [उ]पाविशन् ; D9 [उ]पविश्य (corrupt) (for विविशुः). T1.2 G1.3 M3 पार्श्वं. M3 शक्रस्य तु. Ñ1 V3 B4 D1.3–5 [अ]मरा दिवि; Ñ2 V1 D2.9 T4 [अ]मराः प्रभोः; B1.3 M6 दिवौकसः (for यथामराः). —(l. 32) Ñ V1 B3 D2.3.9 T4 G2 M1.5.6 [ए]व; V3 D1.4.5 [अ]पि (for [अ]त्र). Ñ1 D2.9 M6 [ए]व ते त्रयः; Ñ2 महौजसः; V1.3 [अ]पि ते त्रयः; B3 T1–3 G3 M3 महाबलः; D1.3–5 [इ]ति ते त्रयः (for महायशाः). —After l. 32, B1.4 D6.7.10.11 T1–3 G2.3 M1.3.6 ins.; G1 ins. after l. 33:

5* उपासांचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ।

[M1 om. क्रिरे हृष्टा. B1.4 रामं (for हृष्टा). B1 देवास्त्रय; T3 त्रेतास्त्रय (for वेदास्त्रय). B4 इवांबरं (for इवाध्वरम्).]

—Ñ1 B1 repeat l. 33 consecutively. —(l. 33) Ñ1 (second time).2 B1(first time).3.4 प्रह्वाः; Ñ1 (first time) V1 D5 T4 ते तु; V3 तेन; D7 एते (for याताः). Ñ1 (first time) V3 सर्वे; V1 D5 प्राप्ताः; T4 प्रह्वाः (for भूत्वा). B1 (second time) M6 प्रया(B1 °ण)ताः सां(B1 प्रां)जलिपुटाः; D1–4.9 ते तु सांजलयः प्राप्ताः; T1–3 G3 M3 प्रयतांजलयो भूत्वा; M1.5 प्रयाताः प्रणता भूत्वा (for the prior half). Ñ1 (first time) सभायां; D9 किंनराः (for किंकरा). Ñ1 (both times).2 V1.3 B1 (first time).3.4 D1–5.9 M4 समुपाविशन् ; T3 मुदिता जनाः (for मुदिताननाः). ❀ Cv : भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महाबलः । याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किंकरा मुदितानना इति पाठः. ❀ —After l. 33, G2 reads l. 39–40. —Ñ1 V1.3 D1–5.9 om. l. 34. —(l. 34) Ñ2 B3.4 M6 भृत्या रामस्य; B1 भूम्यां रामस्य; D6.7 T4 मुदिता राम-; D10.11 मुदिता नाम; M3 भृत्याश्च रामं. Ñ2 B1.3.4 विधिवत् ; M6 मुदितास् (for बहवः). Ñ2 D6.7.10.11 T4 °विशन् ; T3 M1 °सते; M6 तमुपासिरे (for समुपासिरे). ❀ Ct : मुदिता नाम तन्नामकाः किंकराः. ❀ —(l. 35) B1 D5 सु- (for च). L (ed.) महात्मानो. Ñ B1.4 D1.3–6 T3 G1 M5 विविशु ; V1 D2.9 T4 विशंतः; V3 B3 विविधाः; D7 विंशतः; G2 निवसन् ; G3 विशंति; M4 न्यविशन् ; M10 बहुशः (for विंशतिः). ❀ Cv : विंशतिः कामरूपिण इति । अतिप्रधाना एते सुग्रीवाङ्गदहनुमज्जाम्बवत्सुषेणतारनीलनलमैन्दद्विविदकुमुदशरभशतबलिगन्धमादनगजगवाक्षगवयधूम्ररमसज्योतिर्मुखाः ।; Ck also mentions the names of twenty monkeys as in Cv except रम्भ for रमस; Ct quotes Ck. ❀ —(l. 36) Ñ V1.3 D1–5.9 T4 सर्वे; B3 चैव; B4 वीराः (for रामम्). B1 सुग्रीवमुख्या राजानः (for the prior half). B1.3.4 सर्वे ते सु-; M3 उपासंत; M8 °संतो (for उपासन्ते). Ñ V1 D2.9 T4 ते रामं (Ñ2 राजानं) पर्यु(V1 समु)पासते(T4 °सिरे); V3 बहुबाहो जनाश्च ते; D1.3–5 ये तदा पर्युपासते; T3 महौजसमुपासते; M6 उपासां चक्रिरे तदा (for the post. half). —Ñ2 D5 om. (hapl. see var.) l. 37–40. —(l. 37) V1 D1.3.4 T4 M2.7.9.10 तु (for च). Ñ1 V1.3 B1.4 D1–4.9 T4 धर्मात्मा (for रक्षोभिश्). Ñ1 V3 D1.3.4 सचिवैर्वृतः; V1 B4 D2.9 T4 सचिवैः(T4 मंत्रिभिः) सह; B1 स चरैः सह; M5 अभिसंवृतः (for परिवारितः). —(l. 38) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T4 समुपास्ते; B1.3.4 °पास्त; T2 G3 M5 उपासत; G1 M8 °संत; M2.4.9 °संते; M3 °स्त तं; L (ed.) तमुपास्त (for उपासते). B3 पर्वते; B (ed.) गुह्यकः. Ñ1 V1.3 B1.4 D1–4.9 T4 राघवं राक्षसेश्वरः (for the post. half). —V1

तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः ।
शिरसा वन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ।
तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिसत्तमैः ।
राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ।
यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते ।
अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ।
तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ।
कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महर्षिभिः ।

Colophon

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः ।
प्रशासत्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ।
ततः कतिपयाहःसु वैदेहं मिथिलाधिपम् ।
राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ।
भवतो गौरवव्यग्रा भवता पालिता वयम् ।

om. l. 39–42. G2 reads l. 39–40 after l. 33.—(l. 39) T1.2 तदा; M1 ततो (for तथा). B3 T4 नैगम-; T1.3 G3 नियम- (for निगम-). Ñ1 T4 कुलपुत्राश्च; V3 D1–4.9 कुलवृद्धाश्च; B1.4 M6 कुलजाताश्च (for कुलीना ये). M5 तु (for च). M8 येन (for ये च). B3 कुलजाश्चैव. Ñ1 D2.9 वानराः (for मानवाः).—(l. 40) T3 M3.5 उपासत (for °सन्ते). Ñ1 V3 D1–4.9 T4 प्रणम्य शिरसा रामं राजानं(Ñ1 °घवं)पर्युपासते(T4 °सिरे).—For l. 40, B1.3.4 M6 subst.:

6* शिरोभिरभिसंपूज्य समुपासन्त राघवम् ।

[B1.3 राघवं समुपाविशन्(B3 °सिरे); M6 चक्रिरे समुपासनं (for the post. half).]

—After l. 40, D1 repeats erroneously l. 37–39.—(l. 41) Ñ1 V3 D1–5.9 T4 ततः (for तथा). Ñ V3 B1.4 D1–4.9 T4 वीरः; D5 रामः (for राजा). D6.7.10.11 ऋषिभिर्वरैः; M1 °भिस्तदा; K (ed.) °भिर्वृतः (for ऋषिसत्तमैः). Ñ1 महर्षिः स महातपाः; Ñ2 B1.3.4 D5 सुमहद्भिर्महायशाः(B1 °हौजसा); V3 सममेभिर्महौजसा; D1.3.4 सह सद्भिर्महायशाः; D2.9 T4 महद्भिः स (D2 °द्भिश्च)महायशाः (for the post. half). V1 B1 om. l. 42.—(l. 42) M8 राजद्भिश्च. T3 राक्षसैः परिवारितः (for the post. half).—For l. 42, Ñ V3 B3.4 D1–5.9 subst.; while T4 ins. after l. 42:

7* शुशुभे विमलः पूर्णो ग्रहैरिव निशाकरः ।

[T4 विपुलः (for विमलः).]

—(l. 43) Ñ2 योगेश्वरो. B1.4 यथा च देवप्रवरो (for the prior half). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 M1.6 देव(B3 M1.6 मह)र्षिभिरुपास्यते(D5 °वृतः); T3 G1 ऋषिभिः पर्युपासते (for the post. half). ❀ Ct: ऋषिभिः ऋषयोऽत्र वसिष्ठाद्याः. ❀—(l. 44) M2.6.8 अधिकं. T3 M2.9 हि रोचते; M1 विराजते; M6 व्यरोचत (for विरोचते).—For l. 44, Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 subst.:

8* तथा सोपास्यते रामस्तैर्महात्मा नरेश्वरैः ।

[Note double samdhi in सोपास्यते. Ñ2 D1.3.4 च (for स). B1.4 तथोपास्यत रामस्तैः; B3 तदोपास्यश्च रामस्तैः (for the prior half). V3 B1.3.4 स (for तैर्). V1.3 D2.9 T4 नरेश्वरः; B1 पुरःसरैः (for नरेश्वरैः).]

—(l. 45) D6 स्युर्; D7 तु; G1 स- (for सु-). G1 तथा (for कथाः). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.9 T4 ततः(Ñ2 B1 °स्तत्)सु(Ñ1 °तस्तं; B3 हा स मे; D1–5 °तः स)मधुरं बहु(Ñ1 वचः; D2.9 मुहुः). (for the post. half).—(l. 46) V1.3 D1–5.9 कथ्यते; M2.7 कल्प्यते; M6 चक्रिरे (for कथ्यन्ते). V1.3 D1–5.9 T4 धर्मसंयुक्तं. V1.3 D1–5.9 पौराणैश्च(D1 °*; D3–5 °स्तैर्) (for पुराणज्ञैर्). V1 D1–7.9–11 T4 महात्मभिः. M6 पुराणैर्ऋषिभिः कृताः (for the post. half). Ñ B1.3.4 कथयांचक्रिरे पौराः पुराणं धर्मसंहि(Ñ1 °मि)तं.—After l. 46, Ñ V1.3 D1–5.7.9 T4 ins.:

9* अर्थयुक्तमनेकार्थं कामं मोक्षं सविस्तरम् ।

[Ñ2 अर्थ **; V3 अन्वयुक्तम् (for अर्थयुक्तम्). T4 काममोक्षं. Ñ1 V1 सुविस्तरं. V3 D1.3.4 काममोक्षसमन्वि(V3 °मुश्रि)तं (for the post. half).]

—Then Ñ cont.; B1.3.4 ins. after l. 46:

10* स राघवो ह्येवमुपास्यमानो
नरेन्द्रशाखामृगराक्षसाद्यैः ।
चकार कार्याणि समीक्ष्य सम्य-
ग्वशास्त्रेषु राज्ञां विहितानि यानि ।

[(l. 4) B1 विदितानि (for विहितानि).]

Colophon. V1 D1.2.4.5 T4 om.—*Sarga name*: Ñ1 damaged; Ñ2 B1.4 D1.9 प्रकृतिसमागमः; V3 प्रकृतिसमाश्वासं; B3 रामराज्यस्थापनं; M8 रामस्य दिनवृत्तान्तकथनं.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 damaged; V3 om.; Ñ2 B3 D3 40; B1 41; B4 T3 42; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 37; D9 45; M6 35.—After colophon, G M1.5.8 conclude with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.—After colophon, D7.10.11 ins. App. I, no. 3.

—(l. 47) B3 M6 उपास्य(B3 °स)मानः स ह्ये(B3 संध्ये)वम् (for the prior half).—(l. 48) B3 M6 आस्ते स; T3 G M1.2.5 प्रशासन; Cg.k.t प्रशासत (as above). G2 पौर- (for सर्व-). M1 -पदानि (for -पदेषु). B3 M6 कुर्वन्पौरजनस्य हि (for the post. half). ❀ Cg: प्रशासदिति शत्रन्तं पदम् ।; Ck: प्रशासदिति । अभ्यस्तत्वाच्छतुर्नं नुम् ।; so also Ct. ❀—For l. 48, Ñ V1.3 B1.4 D1–5.9 T4 subst.:

11* पौरजानपदानां च कुर्वन्कार्याणि सर्वशः ।

[V1 D1.2.4.9 स; B4 हि (for च). D5 °जानपदानर्चन्; T4 पौराञ्जानपदाञ्शासन् (for the prior half). Ñ2 B1.4 सर्वदा.]

—(l. 49) Ñ1 V1 B4 D1–5.9 [अ]हस्सु; Ñ2 -काले (for -[अ]हःसु). V3 सहेतुकं पुरस्कृत्य (for the prior half). B3 विदेहं.—(l. 50) V1.3 T4 वचनं चेदमब्रवीत् (for the post. half).—(l. 51) Ñ1 V1 D2 भवंतो; Ñ2 त्वं च नो; V3 सर्वतो;

भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ।
इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः ।
अतुलाः प्रीतयो राजन्संबन्धकपुरोगमाः ।
तद्भवान्स्वपुरं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव ।
भरतश्च सहायस्ते पृष्ठतश्चानुयास्यति ।
तथेति स नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि भवतो राजन्दर्शनेन जयेन च ।
यान्याहृतानि रत्नानि मदर्थं संचितानि वै ।
दुहित्रे तानि वै राजन्सर्वाण्येव ददामि च ।
ततः प्रयाते जनके कैकेयं मातुलं प्रभुम् ।
राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ।
इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः ।
आयत्तं त्वयि नो नाथ गतिश्च पुरुषर्षभ ।

B1.3.4 D1.3–5.9 T4 M5.6.10 भवान्तो; D10.11 T2 भवान्हि; T3 भवतां (for भवतो). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–5.10 11 T3 G2.3 M5.10 गतिरग्र्य(D2.5 °ग्र्यु) श्च; D9 गतिरित्युक्त्वा; T2 गौरवम्यग्रो; T4 गुरुरव्यग्र; M6 गतिरग्र्यात्मा. G1 M1 भवता गौरवं प्राप्ता (for the prior half). T1 (*inf. lin. pr. m.* also) पाविता (for पालिता). ❀ Cv: भवतो गौरवव्यग्रा भवतो गौरवेण वयमिह शीघ्रमागताः ।; Cg : भवान्हि गतिरव्यग्रेति । अचला प्रतिष्ठेत्यर्थः । भवता पालिता इति । कन्याप्रदानादिना परिपालितवंशा इत्यर्थः । तेजसा तपोवीर्येण । पाविता इति च पाठः ।; so also Ck.t. ❀ —(l. 52) T4 M3 तपसा (for तेजसा). Ñ2 V3 B1.4 राजन्; M7.10 [अ]ग्र्येण (for [उ]ग्रेण). M6 च हतो (for निहतो). M1 रणे (for मया). Ñ1 V1 D1–5.9 भवंतमाश्रिताश्चैव सर्वार्था(D5 संपदो)स्त्वद्(Ñ1 °र्थावश; V1 °र्था **)ता हि नः. —(l. 53) D1.3.4 तु; D9 M5 हि (for च). Ñ V1.3 D1–5.9 T3 वि(Ñ V3 वै)देहानां; B4 M4 मिथिलानां (for मैथिलानां). —(l. 54) T3 अधिकाः (for अतुलाः). Ñ1 D1.4. 5.9 T3 सांबंधिक; B3 M6 स्वसंबंध-; D2 सबांधव-; D3 सामंतक- (for संबन्धक-). Ñ V1.3 B1.3 4 D1–5.9 -पुरस्कृताः; T3.4 -पुरः सराः; M4 -पुरोगताः. M5 दर्शनेन जयेन च (for the post. half). ❀ Ct : संबन्धकपुरोगमाः संबन्धकं संबन्धः पुरोगमोऽग्रेसरो यासां ताः, संबन्धः प्रीतयश्चेत्यर्थः. ❀ —(l. 55) M2 तान्; Cg as above (for तद्). B1.4 तत्पुरं स्वं भवान्यातु (for the prior half). B4 रत्नम्; G2 धनानि; Cg.k.t as above (for रत्नानि). B1.4 सर्वशः; D1.5 पार्थिवः. —Ñ1 V1 D2.9 om. l. 56. —(l. 56) D6 7.10.11 T4 M3.6 सहायार्थ(M6 °येन) (for सहायस्ते). Ñ2 V3 B1.3.4 D1.3–5 भरतेन सहाये(B4 °ने)न (for the prior half). Ñ2 B1.3.4 G(ed.) त्वामेव (G [ed.] °प ,हि (for पृष्ठतश्च). V3 D1.3–5 त्वनुयायिना; G2 M3 त्वानुसास्यति; M1.3 तेनु(M1 ते तु)यास्यति; M5 [ऽ]नुगमिष्यति (for चानुयास्यति). M6 मार्गे त्वां सोनुयास्यति (for the post. half). —(l. 57) T3 M2.3.9 स मतिं; M1 च नृपः; M4 सत्कृतिं (for स नृपः). T1 (marg. also).2 श्रुत्वा; M10 चोक्तो (for कृत्वा). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 M3 तथेत्युक्त्वा तु(D1.3–5 स)जनको; Ñ2 B1.3.4 तथेत्युक्त्वा स(Ñ2 °क्त्वा च; B3 °क्रतु)- राजर्षिर्; D6.7.10.11 स तथेति ततः(D6 मतिं)कृत्वा; G2 तथैव नृपतिश्चोक्तो (for the prior half). Ñ2 B1.4 अवोचद्राघवं वचः (for the post. half). ❀ Cv : तथेति कृत्वा तथेति तद्रत्नादानं कृत्वा ।; Cg : तथेति कृत्वा तथास्त्विवत्यङ्गीकृत्येत्यर्थः ।; so also Ck.t. ❀ —After l. 57, B4 ins.:

12* दर्शिता भवता प्रीतिर्विनयश्च त्वयानघ ।

—(l. 58) D2.3.5 भवता. Ñ V1 D1–5.9 राम; V3 T4 सौम्य (for राजन्). V1 B3 D6.7.10.11 M3 नयेन; V3 D1–5.9 दमेन (for जयेन). —(l. 59) M3 स्वानि; Cg as above (for यानि). Ñ V1.3 B1 D1–7.9–11 T4 M6.8 [ए]तानि तु(B1 हि; T4 M6.8 च); B3.4 तानि च (for [आ]हृतानि). Ñ1 V1 B3 D1–5.9 T4 मदर्थे; V3 मत्कृते. Ñ1 संहृतानि; Ñ2 B1.3.4 संजि(B1 °जि)तानि; V1.3 D1–5.9 सत्कृतानि; G (ed.) वर्जितानि. Ñ1 V3 D1.4 G1 च; B3 D2.3.5.9 M6 ते (for वै). —(l. 60) D7.10.11 दुहित्रोस. B3.4 D6.7.10.11 T4 M1.6.8 [अ]हं (for वै). B4 D7 M5.10 ददानि. B3.4 D6.7.10.11 T4 M1.6.8 वै; M3 मे (for च). —For l. 60, Ñ V1.3 B1 D1–5.9 subst.; while B4 ins. after l. 59:

13* एतान्यहं प्रयच्छामि तुभ्यमेव नरर्षभ ।

[V3 प्रवेक्ष्यामि; D5 प्रददामि. D1.4 दुहित्रे च; D2.3 तुभ्यमेतन् (D3 °तं) (for तुभ्यमेव).]

—Thereafter Ñ2 cont., while B3.4 ins. after l. 60:

14* एवमुक्त्वा परिष्वज्य रामेण प्रतिपूजितः ।
भरतेन सहायेन प्रययौ मिथिलां प्रति ।

[(l. 1) B3 परिगृह्य (for परिष्वज्य). B4 [अ]प्यभिवादितः (for प्रतिपूजितः). —(l. 2) Ñ2 तदा सार्धं (for सहायेन).]

—After l. 60, T4 M3 B (ed., within brackets) ins.:

15* एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः ।
प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ।

[(l. 2) T4 समनुज्ञाय.]

—(l. 61) B3 प्रस्थाप्य (for प्रयाते). V1 भवने; B3 जनकं. V3 प्रयाते जनके राज्ञि (for the prior half). Ñ2 D10.11 G M3.10 Cg.k.t केकयं. Ñ2 B1 विभुः; B3 D6 T3 प्रभुः; B4 प्रति (for प्रभुम्). G2 मातुलाधिपं. Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 मातुलं स(D2.5.9 T4 च) युधाजितं (for the post. half). —(l. 62) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 कैकेयं (for राघवः). —D1 om. from प्राञ्जलिर् up to वयं (see var.) in l. 63. Ñ2 B1.3.4 युधाजितमथो रामः (for the prior half). Ñ V1.3 B1.3.4 D2–5.9 T4 राघवो वा(Ñ2 B1.3.4 प्रांजलिर्वा)क्यमब्रवीत; D6.7.10.11 G2 M1.5. 6.8 विनयाद्वाक्यमब्रवीत् (for the post. half). —(l. 63) M6 भरतं च सलक्ष्मणं (for the post. half). V1.3 D1–5.9 T4 तव राज्यमिदं सर्वं भ्रातरश्च वयं(D1 om. up to वयं) प्रभो. —(l. 64) D6 त्वं हि (for त्वयि). D1–4.7.10.11 M1.6 आयत्तास्त्वं हि (M1 °स्त्वयि); D9 आयैकस्त्वं हि (for आयत्तं त्वयि). D1.2.4.9 चास्माकं; D3 नोस्माकं; D6.7.10.11 नो राजन्; M6 नो नाथो. Ñ

राजा हि वृद्धः संतापं त्वदर्थमुपयास्यति ।
तस्माद्गमनमद्यैव रोचये तव पार्थिव ।
लक्ष्मणश्चानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ।
युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् ।
रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षयमस्त्विति ।
प्रदक्षिणं स राजानं कृत्वा केकयवर्धनः ।
रामेण च कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ।
लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः ।
जितेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ।

5

After 7.38.13, Ś Ñ V1.3 B1.3.4 D (D6 l. 1 only) T3 (after 7.38.12^{ab}).4 ins.:

हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः ।
अङ्गदं च महाबाहुरङ्कमारोप्य वीर्यवान् ।
रामः कमलपत्राक्षः पिङ्गाक्षमिदमब्रवीत् ।
अङ्गदस्तव पुत्रोऽयं सुमन्त्री चानिलात्मजः ।
वालिसुग्रीवयोर्वीरौ मम चापि हिते रतौ ।
अर्हतोऽभ्यधिकां पूजां मत्कृते च कपीश्वर ।
इत्युक्त्वा व्यपमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशाः ।
आबबन्ध स हुभयोर्मारुत्यङ्गदयोः समम् ।

B1.3.4 अर्थे(Ñ2 सर्वे)षु त्वं हि नो नाथे; V1 D5 आयत्तास्त्वं(D5 अत्यंतं त्वं) हितोस्माकं; V3 आपन्नास्त्वमितोस्माकं (for the prior half). Ñ V1.3 B1.4 D1–4.9 गुरुश् ; D5 मान्यश् (for गतिश्). B4 परमर्षभः; D1.4.9 पुरुषर्षभः. T3 गतिः पुरुषपुंगव (for the post. half). T4 त्व * * राज्यमाय * * * कं त्वं गुरु * * (damaged). —(l. 65) Ñ V1.3 D2.9 तु; B1.4 [अ]पि; D1.4 वि-; G2 M5 च (for हि). V2 दुःखं (for वृद्धः). V3 संवादं (for संतापं). —D9 om. (hapl. ?) l. 66–67. —(l. 66) Ñ1 अव्यग्रं (for अद्यैव). Ñ V1.3 B1.3.4 D1–6.10.11 T4 G1 M1.5.8 रोचते; D7 रोचतां (for रोचये). D11 एव (with hiatus) (for तव). Ñ V1 B1.4 D1–5 T4 मे तवा(D2 मम चा)नघ; V3 (with hiatus) अमरोपम. —(l. 67) D7.10.11 Cg लक्ष्मणेन; T2 लक्ष्मणस्त्वा (for लक्ष्मणश्च). Ñ B1.3.4 [ए]व यांतं त्वां; V1.3 D1–5 T4 [अ]नुयात्र(V3 D1.3.4 °त)स्ते(V3 °श्च); M1.3–5.7.10 [अ]नुयात्रार्थं (M4.7.10 °र्थे); L (ed.) [अ]नुयाता ते. Ñ2 D7.10.11 Cg.t -गमिष्यते. ❀ Cg : लक्ष्मणस्त्वनुयात्रार्थं पृष्ठतोऽनुगमिष्यतीति च पाठः. ❀ —(l. 68) D6.7.10.11 बहुलं (for विपुलं). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 [आ]भरणानि; T3 विपुलानि (for विविधानि). —(l. 69) B4 D5 च; G1 M1.5–8 तं (for तु). V1 B3 D1.3.4 युधा(B3 मया)जितस. M7 अथ (for तथा). V1.3 B3.4 D1–5.9 T4 [उ]क्त्वा (for [आ]ह). D10.11 राघव; M8 पार्थिवं (for राघवम्). D3 राघवं प्रति (by transp.). —(l. 70) Ñ2 V1.3 D1–5.9 T4 उवाच धनंरत्नानि(D2.9 °नं) (for the prior half). B1.3.4 D7.10.11 T2 M4.7 [अ]क्षय्यम. Ñ V1.3 D1–5.9 T4 तुभ्यमेव ददाम्यहं (for the post. half). —(l. 71) Ñ1 V1 D1–4.9 T4 तु; D5–7.10.11 च (for स). Ñ2 स रामं च; M1 तदा कृत्वा (for स राजानं). M1 रामं (for कृत्वा). Ñ1 V1.3 B1.3.4 D2.3 कैकेय-; D1.4.6.9 M6.7 कैकय-. Ñ2 B1.3.4 M6 -नंदनः; Cg as above (for -वर्धनः). —(l. 72) D1.4 स; D6 तु; T1.2 G3 M3 हि (for च). D1.6 T1 G3 M1.3.4.7 कृतं (for कृतः). Ñ V1.3 B1.3.4 D2.3.5.9 T4 सत्कृतः (for च कृतः). Ñ2 B1 द्रुतं ययौ; V3 B4 ततो ययौ; B3 ययौ तदा; D1.3–5 जगाम सः; T4 [अ]भिनंद्य च; G2 सलक्षणं (for प्रदक्षिणम्). —Ñ V1.3 B1.4 D1–5.9 om. l. 73–74. —(l. 73) T1.2 G3 M3 महातेजाः (for सहायेन). D7 प्रणतः (for प्रयातः). B3 केकयाधिपः; D6 M6 कैकयेश्वरः. —M2.4.5.7–10 om. l. 74. —(l. 74) B3 असुरेण; D6.7.10.11 T4 Cg.t हतेसुरे; Ck जितेसुरे (as above). G3 राघवः (for वासवः). B3 विष्णुवैं वासवं तथा (for the post. half).

5

(l. 1) T3 स (for च). V3 नृपतिस्तं हनूमंतम् (for the prior half). —(l. 2) Ñ V1.3 D7.10.11 T3 महाबाहुम् (for °हुर्). ❀ Ct : अङ्कमारोप्य । बालाविवेति शेषः । अनेन भगवता स्वस्य निरतिशयबलवत्त्वेनेश्वरत्वं सूचितम्. ❀ —(l. 3) Ś2 * * वम् (damaged); Ñ2 V1 B1.3.4 D7.9–11 सुग्रीवम् (for पिङ्गाक्षम्). T3 वानरेंद्रमथाब्रवीत् (for the post. half). —(l. 4) Ñ2 B1.3.4 D7.10.11 ते सु-; D2 त्वथ (for तव). D5 वा (for च). Ñ2 V1 D7.10–12 मंत्री चापि (for सुमन्त्री च). D1.4 मंत्री च पवनात्मजः (for the post. half). —(l. 5) Ñ B1.3.4 D7.10.11 सुग्रीवमंत्रिते(Ñ1 B3 °णौ) युक्तौ (for the prior half). K (ed.) transp. च and [अ]पि. ❀ Ct : मन्त्रिते मन्त्रे. ❀ —(l. 6) D5 अतोपि; D7 अर्हतौ (for अर्हतो). Ś व्यधिकां; Ñ2 D7.10.11 विविधां; B1.3 T3 ह्यधिकां; T4 [ऽ]त्यधिकां; G (ed.) [ऽ]प्यधिकां (for ऽभ्यधिकां). Ś D8.12 मत्कृतां; Ñ2 B1.3.4 D7.10.11 T4 त्वत्कृते(D7 °तां); V3 दुष्कृते (for मत्कृते). Ñ B1.3.4 D7.10.11 T3 वै (for च). Ś1 कपीश्वरौ; Ñ B1.3.4 D7.10.11 T3.4 हरीश्वर(Ñ2 °रः); D1.2.4.8 कपीश्वरः. —After l. 6, T3 ins.:

1* इत्युक्त्वा च महाबाहुः परिष्वज्य हरीश्वरौ ।

—(l. 7) Ś D8.12 स म(Ś3 सुम)हार्हाणि; V1 सोवमुच्यांगाद् ; V3 B1.3.4 व्यवमुच्यांगाद् ; D1–5.9 T4 [अ]भ्यव(D3.5 च वि) मुच्यांगाद्(D5 °च्यांगान्) (for व्यपमुच्याङ्गाद्). T3 अवमुच्यात्मनः कंठाद् (for the prior half). D2 महात्मना; D9 T3.4 महामनाः (for °यशाः). —(l. 8) Ñ1 अबध्नात्तु; Ñ2 D7.10.11 स बबंध (for आबबन्ध). Ñ V3 B1.3.4 D7.10.11 महार्हाणि; V1 स ह्युभाभ्यां; D1.3–5 स्वयं रामो; D2 T4 ह्युभाभ्यां स; D9 भुजाभ्यां स (for स ह्युभयोर्). Ñ V3 B1.3.4 D7.10.11 तदांगदहनूमतोः; V1 corrupt; D1.3–5 हनूमत्यंगदे तथा; D2.9.12 T4 हनूमांगदयोः समं (metri causa) (for the post. half). T3 अवरोप्य

आभाष्य च महावीर्यान्राघवो यूथपर्षभान् ।
नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ।
सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च ।
जाम्बवन्तं गवाक्षं च धूम्रं विनतमेव च ।
बलीमुखं प्रजङ्घं च संनादं च महाबलम् ।
दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ।
मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यां च पिबन्निव ।
भवन्तः सुहृदो मह्यं शरीरं भ्रातरस्तथा ।
युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात्काननौकसः ।
धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ।
एवमुक्त्वा ततस्तेषां ददौ भूषणमुत्तमम् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः ।

6

After 7.42.7^{ab}, $D_{1.4}$ ins. :

दश वर्षसहस्राणि मायामानुषविग्रहः ।
चकार राज्यं विधिवल्लोकवन्द्यपदाम्बुजः ।
एकपत्नीव्रतो रामो राजर्षिः सर्वदा शुचिः ।
गृहमेधी यमखिलमाचरञ्शिक्षयन्परान् ।
सीताप्रेमानुवृत्त्या च प्रश्रयेण दमेन च ।
भर्तुर्मनोहरा साध्वी भावज्ञा सा ह्रिया भिया ।
एकदाक्रीडविपिने सर्वभोगसमन्विते ।
एकान्ते दिव्यभुवने सुखासीनं रघूत्तमम् ।
नीलमाणिक्यसंकाशं दिव्याभरणभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं शान्तं विद्युत्पुञ्जनिभाम्बरम् ।
सीता कमलपत्राक्षी सर्वाभरणभूषिता ।
राममाह कराभ्यां सा लालयन्ती पदाम्बुजम् ।
देवदेव जगन्नाथ परमात्मन्सनातन ।
चिदानन्दादिमध्यान्तरहिताशेषकारण ।
देव देवाः समासाद्य मामेकान्तेऽब्रुवन्वचः ।
बहुशोऽप्यर्थमानास्ते वैकुण्ठागमनं प्रति ।
त्वया समेतश्चिच्छक्त्या रामस्तिष्ठति भूतले ।
विसृज्यास्मान्स्वकं धाम वैकुण्ठं च सनातनम् ।
आस्ते त्वया जगद्धात्रि रामः कमललोचनः ।
अतोऽग्रे याहि वैकुण्ठं त्वं तथा च रघूत्तमः ।
आगमिष्यति वैकुण्ठं सनाथान्नः करिष्यति ।
इति विज्ञापिताहं तैर्मया विज्ञापितो भवान् ।
यद्युक्तं तत्कुरुष्वाद्य नाहमाज्ञापये प्रभो ।
सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा रामो ध्यात्वाब्रवीत्क्षणम् ।
देवि जानासि सकलं तत्रोपायं वदामि ते ।
कल्पयित्वा मिषं देवि लोकवादं त्वदाश्रयम् ।
त्यजामि त्वां वने लोकवादाद्भीत इवापरः ।
भविष्यतः कुमारौ द्वौ वाल्मीकेराश्रमान्तिके ।
इदानीं दृश्यते गर्भः पुनरागत्य मेऽन्तिके ।
लोकानां प्रत्ययार्थं त्वं कृत्वा शपथमादरात् ।
भूमेर्विवरमार्गेण वैकुण्ठं यास्यसि द्रुतम् ।
पश्चादहं गमिष्यामि ह्येवमेष सुनिश्चयः ।
इत्युक्त्वा तां विसृज्याथ रामो ज्ञानैकलक्षणः ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्बलमुख्यैश्च सर्वतः ।
तत्रोपविष्टं श्रीरामं सुहृदः पर्युपासते ।

7

After 7.50.10, $Ś_1$ $D_{5-7.9-11}$ S (except M_6) ins. :

शृणु राजन्पुरा वृत्तं तदा देवासुरे युधि ।
दैत्याः सुरैर्हन्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ।

च धर्मात्मा राघवः कपिकुंजरौ. —(l. 9) Ś $D_{8.12}$ हि (for च). D_2 आभाषत (for आभाष्य च). D_5 महावीर्यो; T_3 महावीरो; T_4 महाबाहू (for °वीर्यान्). V_3 यूथपुंगवान्; B_4 हरियूथपान् (for यूथपर्षभान्). —(l. 10) $Ś_1$ B_4 नलं नीलं (by transp.). —(l. 11) V_3 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ चैव (for वीरं). Ś $D_{8.12}$ च महात्मानं (for पनसं वीरं). —(l. 12) $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{7.10.11}$ विनतं धूम्रम् (by transp.). D_5 धूम्राक्षं विनतं तथा (for the post. half). —(l. 13) $Ś_1$ D_2 वालीमुखं; $D_{1.3-5}$ T_4 नाडीमु ($D_{3.4}$ T_4 °मु)खं (for बलीमुखं). B_4 प्रजंघश्. V_3 नांदीमुखं च पयसं; T_3 प्रजंघं च गजं चैव (for the prior half). —(l. 14) Ś $D_{8.12}$ महाबाहुम् (for दधिमुखम्). V_3 इंद्रयानं; D_5 °जातं; D_{12} मित्रजानं (for °जानुं). D_3 om. च (subm.). —After l. 14, D_5 ins. :

2* एतांश्चान्यांश्च सुबहून्यूथपानिदमब्रवीत् ।

—(l. 15) T_3 मधुर-. $Ś_2$ Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ $D_{1.3.4.7.10.11}$ आ (V_1 B_1 चा)पिबन्निव; V_3 पूजयन्निव (for च पिबन्निव). —(l. 16) $Ñ_2$ $B_{1.3}$ $D_{7.10.11}$ सुहृदो मे भवंतश्च; B_4 G (ed.) सुहृदो हित (G [ed.] हि भ)वंतो मे (for the prior half). $Ñ_1$ जीवनं; V_3 हे वीरा (for शरीरं). —(l. 17) V_1 भवद्भिर् (for युष्माभिर्). —(l. 18) $D_{1.3.4}$ हि (for च). Ś B_3 $D_{8.12}$ हि राजा; $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $T_{3.4}$ तु राजा; $D_{2.9}$ च राजा (by transp.) (for राजा च). —V_3 lacuna from सुहृदां up to उक्त्वा in l. 19. —(l. 19) Ñ $B_{1.3.4}$ $D_{7.10.11}$ ददौ तेभ्यो($Ñ_1$ °षां) (for ततस्तेषां). $Ñ_1$ ततो (for ददौ). $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ $D_{7.10.11}$ भूषणानि यथार्हतः (for the post. half). —(l. 20) $Ñ_2$ $B_{1.3}$ $D_{10.11}$ T_3 वज्राणि (for वस्त्राणि). Ś $D_{8.12}$ स स्वयं (for सस्वजे). B_3 च नरर्षभान्; B_4 पुरुषर्षभः; $D_{2.9}$ च नराधिपः (for च नरर्षभः). V_3 माल्यानि विविधानि च (for the post. half).

6

D_4 Variants —(l. 4) शिक्षया (for शिक्षयन्). —(l. 7) सर्वभोग- (for सर्व°). —(l. 9) om. (hapl.) from भूषितम् up to सर्वाभरण- in l. 11. —(l. 18) त्वं तथोत्तमं (for (for च सनातनम्). —om. (hapl. ?) l. 19–20. —(l. 29) मेंतिकं (for मेऽन्तिके). —After l. 35, D_4 cont. :

1* हास्यप्रौढिकथास्तज्ज्ञा हासयन्तः स्थिता हरिम् ।

7

❀ Cv cites all the lines and adds इत्येते नव श्लोकाः प्रायेण कोशेषु न दृश्यन्ते. ❀ —(l. 1) $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ M_1 यथा; Cv.t as above (for पुरा). M_4 damaged for तदा देवा-. $T_{1.2}$ G_3 M_3 पुरा; Ck as above (for तदा). $T_{1.3.4}$ M_3 दैव- (for देव-). —(l. 2) $Ś_1$ $D_{5.7.9-11}$ $T_{3.4}$ Cv भर्त्स्यमाना(Cv

तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्निर्भयास्तदा ।
तया परिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरोत्तमः ।
चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ।
ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः ।
शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुबलार्दनम् ।
यस्मादवध्यां मे पत्नीं ह्यवधीः क्रोधमूर्छितः ।
तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ।
तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ।
शापाभिहतचेतास्तु आत्मना भावितोऽभवत् ।
अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ।
तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ।
लोकानां संप्रियार्थं तु तं शापं गृह्य मुक्तवान् ।
इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि ।
इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ।

°नां [?]); $M_{2.4.5.7.8}$ भज्य° (for हन्य°). M_{9} असुराः सुरैर्भिद्यमाना (hypm.) (for the prior half). $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} उपाश्रिताः; Cv as above (for समा°). ❀ Ck.t : भृगुपत्नीं स्वपुरोहितमातरम्. ❀ —(l. 3) $D_{6.10.11}$ $M_{2.7}$ तदा; Cv as above (for तया). M_{10} तस्मात्ते वसन् (for तत्र न्यवसन्). Ś$_{1}$ $D_{5.6.11}$ $T_{3.4}$ अभयास्; Cv as above (for निर्भयास्). T_{2} तथा; Cv as above (for तदा). —(l. 4) M_{1} तथा; Cv as above (for तया). D_{5} तया हि परिगृहीतान् (unmetric) (for the prior half). Ś$_{1}$ $D_{5-7.10.11}$ सुरेश्वरः; T_{3} सुरोत्तमान्; M_{4} * * * * (damaged); Cv as above (for सुरोत्तमः). —(l. 5) Ś$_{1}$ $G_{1.2}$ शत-; $D_{6.7}$ सित-; Cv as above (for शित-). —(l. 6) G_{2} M_{1} भृगुः प(M_{1} °गुप) त्नीं (for पत्नीं भृगु-). G_{1} -कुलोद्भवः (for °द्वहः). —(l. 7) T_{2} च सुसंक्रुद्धो (for सहसा क्रुद्धो). — M_{4} damaged from र्दनम् up to मे in l. 8. $D_{7.10.11}$ G_{2} -कुलार्दनं; Cv as above (for -बलार्दनम्). —(l. 8) $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} भार्याम् (for पत्नीं). Ś$_{1}$ $D_{5-7.10.11}$ T G $M_{3.8}$ अवधीः; M_{5} Cv व्यवधीः (for ह्यवधीः). ❀ Cg.k.t : अवध्यां स्त्रीत्वादृषिपत्नीत्वाच्च वधानर्हाम् (Cg °च्चेति भावः). ❀ —After l. 10, M_{5} K (ed. [within brackets]) ins. :

1* एवं शापं भृगुर्दत्त्वा विष्णोः स्मृत्वा च विव्यथे ।
[K (ed.) वैभवं (for विव्यथे).]

—(l. 11) Note hiatus between the two halves. M_{4} damaged for तच्चेता. D_{5} M_{10} शापाभिभूत-; $M_{3.8}$ शापोपहत-; M_{5} Ck शोकाभिहत-; Cv.g.t as above (for शापाभिहत-). $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} स; Cv.k as above (for तु). Ś$_{1}$ $D_{5.10.11}$ Cg.k स्वात्मना (for आत्मना). M_{1} बोधितो; Cv.g.k.t as above (for भावितो). —After l. 11, D_{6} $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_{3} ins. :

2* पुनरेव ययौ शापमृषिर्दुर्मददुर्मदः ।
विष्णुशक्तिमविद्वान्स प्रपेदे शापमूढताम् ।
चिरकालमसंज्ञोऽभूच्छापान्धतमसा वृतः ।
दृष्ट्वा सप्तर्षयश्चैनं कृपां चक्रुश्च भक्तिभिः ।
सक्तशापः पुनस्तस्थौ मन्दं भृगुरथाब्रवीत् ।
रक्षध्वमृषयः श्रेष्ठाः शापान्मत्पुरतः स्थिताः ।
श्रुत्वा तु भृगुवाक्यं तमाहुश्च परमर्षयः ।
स्तुत्यैर्ब्रह्मेशशक्राद्यैः स्तूयमानमहर्निशम् ।
नारायणं प्रपद्यस्व स्तोत्रैरेव च सुव्रत ।
भृगुणाराधितो विष्णुरागतस्त्वरितं भृगुम् ।
मा भैर्भृगोऽनृतं वाक्यं नाभविष्यद्द्विजस्य ते ।
संमोचयित्वा शापात्त्वामहमेनं गृहीतवान् ।

[(l. 1) $T_{1.2}$ -दुर्दमः; $G_{1.3}$ -दुर्मदं (for -दुर्मदः). —(l. 4) D_{6} G_{3} [ए]वं; T_{2} [ए]व (for [ए]नं). $G_{1.3}$ भक्तितः (for भक्तिभिः). —(l. 5) $G_{1.3}$ त्यक्त- (for सक्त-). $G_{1.3}$ पुरस् (for पुनस्). —(l. 6) $T_{1.2}$ M_{3} मामृषिश्रेष्ठाश्; $G_{1.3}$ मां मुनिश्रेष्ठाश् (for ऋषयः श्रेष्ठाः). G_{3} स्थितात् (for स्थिताः). G_{1} शापान्मुक्तं पुरस्थितं (for the post. half). —(l. 7) G_{1} तद्; G_{3} च (for तम्). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ (G_{3} with hiatus) ऊचुस् (for आहुश्). $G_{1.3}$ ते (for च). —(l. 8) G_{1} सर्वदैत्येश- (for स्तुत्यैर्ब्रह्मेश-). —(l. 9) $G_{1.3}$ स्तोत्रेणैव (for स्तोत्रैरेव). —(l. 10) G_{1} चागतं (for त्वरितं). G_{1} प्रभुं (for भृगुम्). —(l. 11) T_{2} $G_{1.3}$ भीर् (for भैर्). M_{3} मा भैषीरनृतं वाक्यं न भविष्यति ते वृथा. —After l. 12, M_{3} ins. :

2(A)* इत्युक्त्वान्तरधाद्विष्णुः परमात्मा सनातनः ।
भृगुः स्वशापान्मुक्तोऽथ चचार सुमहत्तपः ।
नारायणं हृदि ध्यायन्परमात्मानमव्ययम् ।]

—(l. 12) D_{6} देवेशं (for तं देवं). $T_{3.4}$ $M_{1.2.7}$ पीडितं; Cg.k.t as above (for पीडितः). D_{5} शापं गृह्य विमुक्तवान् (for the post. half). —For l. 12, M_{3} subst. and reads after l. 9 of 2* :

3* तेषां तु वचनं श्रुत्वा भृगुः शापेन पीडितः ।
अर्चयामास तं देवं नारायणमभीष्टदम् ।

—After l. 12 D_{5} ins. :

4* तदा दृष्ट्वा महात्मानं भृगुशापेन पीडितम् ।

—M_{3} reads l. 13 and 14 after l. 10 of 2*. —(l. 13) D_{9} भावितो (for [आ]राधितो). $T_{1.2}$ G_{3} $M_{1.3}$ ततो (M_{3} °दा) ब्रवीद्देवदेवः प्रीतिमान्भक्तवत्सलः. —(l. 14) $T_{1.2}$ G_{3} M_{3} तु हितार्थाय; M_{1} प्रियकामार्थं (for संप्रियार्थं तु). D_{9} शापं सं-; $T_{1.2}$ G_{2} $M_{1.2.4.5.7-10}$ Cv शापं तं (by transp.); Cg.k.t as above (for तं शापं). T_{1} G_{2} $M_{1.10}$ Cg ग्राह्यमुक्तवान्; Ck.t गृह्यमुक्तवान्. M_{3} शापस्ते गृह्यते मया (for the post. half). ❀ Cv : 'लोकानां संप्रियार्थं तु शापं तं गृह्य मुक्तवान्' इत्यस्यार्धस्यान्ते इति शब्दो द्रष्टव्यः। अस्य चायमर्थः। ममावतारकथया लोकाः संप्रियेरन्नित्येवं तं शापं गृहीत्वा मुक्तवानिति अनुज्ञातवानिति। पूर्वजन्मनि अदित्यां काश्यपाद्विष्णुसंज्ञावतारे। अनखिलमखिलवर्जं गतागतं भूतं भव्यं च।; Cg : तं शापं मनुष्यजन्मादिप्रापकं लोकानां संहितार्थं सम्यग्रावणवधरूपहितसंपादनार्थम्। ग्राह्यं परिग्राह्यमेवेत्युक्तवान्।; Ck : लोकानामित्यादि। तं शापं मनुष्यजन्मादि प्रापकम्। लोकानां भूरादिलोकतल्लोकानां संप्रियार्थं सम्यग्रावणवधरूपप्रियसंपादनार्थं गृह्यं परिग्राह्यमेव भविष्यतीत्युक्तवान्. ❀ —(l. 16) D_{6} गृहागतो विपुत्रत्वं

राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद ।
तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ।

8

Before Sarga 52, Ś1(*sec. m.* l. 1–64).2.3 (both om. l. 1–58) Ñ V B D(D8.12 om. from l. 1 up to the prior half of l. 64) S ins.:

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् ।
सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।
दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ।
यादृशस्त्वं महाबुद्धे लक्ष्मणायतलोचन ।
यत्तु मे हृदये सौम्य वर्तते शुभलक्षण ।
तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ।
चत्वारो दिवसाः सौम्य मम कार्यानुशासनम् ।
अकुर्वतोऽस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति ।
आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ।
कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियश्च पुरुषर्षभ ।
पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने ।
स मृतो नरके घोरे पात्यते नात्र संशयः ।
श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महारथः ।

(for the prior half).—(l. 17) D7 -व्याख्यातस् (for -विख्यातस्). M10 इह राम इति ख्यातस् (for the prior half). T3.4 G2 M10 मानदः.—(l. 18) T1 प्राप्यते (for प्राप्स्यते). T3.4 -शापस्य तं (for -शापकृतं). D9 भृगुणापकृतं.—Thereafter, D9 reads 50.15–16.

8

Ñ1 V1 D1.2.4.9 om. l. 1–6; D8 om. l. 1–2.—(l. 1) D5 च सुप्रीतो (for तु तद्वाक्यं).—D5 om. from the post. half up to the prior half of l. 2.—(l. 2) B4 प्रीतिमान् (for सुप्रीतश्च). D5 रामो (for वाक्यम्). D5 वाक्यम्; T G3 M1–3.6–9 चैतद् (for एतद्) —T3.4 G2 M2.4.5.7.8.10 om. l. 3–6.—(l. 3) B2 D3.5 ता(D3 त्वा; D5 ही)दृशो (for त्वीदृशो). T1.2 G1.3 M1.3 दुर्लभा त्वीदृशी बुद्धिर् (for the prior half). M6 त्वस्मिन् (for अस्मिन्). B2 (marg. also as above) लोके विशेषतः.—(l. 4) D6 T1 G1.3 त्वदृशस्; T2 *दृशस् (for यादृशस्). Ś1 Ñ2 V2.3 B D3.7.10.11 मम सौम्य मनोनुगः (for the post. half).—(l. 5) D5 त्वं (for यत्). Ś1 Ñ2 V2.3 B D3.6.7.10.11 च (for तु). M6 ते (for मे). D5.6 T1.2 G1.3 M1.3 हृदयं. Ś1 Ñ2 V2.3 B3.4 D3.6.7.10.11 किंचिद् (for सौम्य). D5 वर्तसे. Ś1 Ñ2 B3.4 M1 (before corr.; after corr. as above) शुभलक्ष्मण.—T1.2 G1.3 M1.3 om. l. 6.—(l. 6) D3 काकुत्स्थ; D5 M9 तच्छ्रुत्वा; M6 श्रुत्वा तु (for च श्रुत्वा).—(l. 7) T1.2 G2 M3.8 चतुरो; M5 चत्वारि (for चत्वारो). T1.2 G2.3 M1.5.8 दिवसान (M1 °सा ह्य; M5 °सान्य ,ह्य; M8 सारवानद्य (for दिवसाः सौम्य). Ś1 Ñ V1.3 D1–7.9–11 T3.4 कार्यं पौर(D5 पुण्य)जनस्य च(Ñ1 T3.4 ह; D1.4 यत्; D3.5 तत्) (for the post. half). V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B4 दिवसा ह्यद्य चत्वारः सौम्य कार्याणि कार्यिणां. ❀ Cm.k.t: दिवसाः (Ck °सा इति) गता इति शेषः. ❀ —(l. 8) T2 च; M1 [ऽ]न; M2.4.7–10 [ऽ]द्य; M3 हि (for ऽस्य). Ś1 Ñ V B1–3 D1–7.9–11 T3.4 M6 अकुर्वाणस्य(V3 °णि च) (for अकुर्वतोऽस्य). Ñ1 V1.3 D2.9 काकुत्स्थ; D1.3–5 मे यातास् (for सौमित्रे). B4 अपश्यतो हि मे वीर (for the prior half). B2 मम (for तन्मे).—(l. 9) M8 आनयंतां (for आहूयन्तां). V1 नृपतयः (for प्रकृतयः). B4 पुरोधा नैगमाश्च ये (for the post. half).—(l. 10) D5 M6 वा (for च). D3 ये चान्ये (for पुरुषाः). Ś1 Ñ2 V2 B D6.7.10.11 स्त्रियो वा; D5 शेषाश्च (for स्त्रियश्च). V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B4 रघुनंदन (for पुरुषर्षभ). D8 मंत्रिणश्च नरोत्तमाः (for the post. half). ❀ Cm.g.k.t: स्त्रियश्चेति(Ct °यो वा)कार्यार्थिन्य इत्यनुषज्यते(Cm.k °नुकर्षः ।; Ct °न्य इति शेषः). ❀ —For l. 10, Ñ1 V1.3 D1.2.4.9 subst.; while D8 ins. after l. 9:

1* कार्यार्थी च जनः सर्वः क्षिप्रमिक्ष्वाकुनन्दन ।

[D1.4 कार्यार्थं च जनं सर्वं (for the prior half).]

—Thereafter, D8 cont.:

2* वाद्यानां चैव वाद्यानि भेरीशङ्खविमिश्रिता ।
उपतिष्ठन्तु मे शीघ्रं सूतमागधबन्दिनः ।
स्त्रियश्चाभरणोपेता नृत्यन्तो मम चाग्रतः ।

—After l. 10, D8 ins.:

3* शोभयन्तु शुभं तात जनैः कार्यदिदृक्षुभिः ।

—(l. 11) Ñ1 V1.3 D1–4.9 पौरकार्यं हि; B1 °कर्माणि; D6 पौरे कार्याणि (for पौरकार्याणि). Ñ1 V1 D2.3.9 सदा नृपः(Ñ1 बुधः; V1 D3 यदा); V3 यदा तदा; D1.4.5 समाहितः (for दिने दिने).—(l. 12) Ś1 B2 D10.11 M8 संवृते(B2 °तो); Ñ1 V1.2 (before corr.; after corr. marg. as above).3 B4 D1–4.9 व्यक्तं स; Ñ2 D7 स(D7 सं)व्यक्तं; G2.3 स मृते (for स मृतो). M2 लोके (for घोरे). D1.3.4 घोरं नरकं; D5 नरकं घोरं (for नरके घोरे). Ś1 Ñ2 D10.11 पतितो; Ñ1 V B D2.6.7.9 पच्यते; D1.3.4 पतते; D5 प्राप्नुयात् (for पात्यते). ❀ Cg: पतितः स्वकर्मणेति शेषः। स मृतो नरके घोरे पात्यते नात्र संशय इति च पाठः।; Ck: संवृते संवृताख्ये। पतित इति। भवेदिति शेषः।; Ct: संवृते वायुस्पर्शहीने। पतितः। भवेदिति शेषः. ❀ —After l. 12, Ñ1 ins. an addl. colophon:

[*Sarga name*: शोकापनयनः.]

—Then ins.:

4* इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः पुनर्वचनमब्रवीत् ।

—(l. 13) D5 श्रूयतां. Ś1 om. (subm.); T3.4 M5 च (for हि).—G1 damaged after पु up to second म in the post. half (var.). B2 G3 पुरा राजन्; D2 महाराजा; D5 महाभाग (for पुरा राजा). Ś1 Ñ2 V2 B D5–7.10.11 M1.3 महायशाः; T1.2 G M1.4.5.7–10 म(G1 *[damaged])हाबलः

पृथिव्यां पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक्शुचिः ।
स कदाचिद्गवां कोटिं सवत्सां स्वर्णभूषिताम् ।
ब्राह्मणेभ्यो नृपवरः प्रददौ पुष्करेष्विह ।
ततः सङ्गाद्गता धेनुः सवत्सा बहुदोहना ।
ब्राह्मणस्याहिताग्नेस्तु दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ।
स विनष्टां क्षुधार्तो वै अन्वेषंस्तत्र तत्र च ।
नापश्यत्सर्वराष्ट्रेषु संवत्सरगणान्बहून् ।
ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् ।
स ददर्श स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः ।
आगच्छ शबलेत्येवं सा च शुश्राव गौः स्वरम् ।
तस्य तं स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै ।

(for महारथः). —(l. 14) Ś1 Ñ V B D1–4.6.7.9–11 T3.4 बभूव (for पृथिव्यां). Ś1 T1 ब्रह्मणः; Ct as above (for ब्रह्मण्यः). Ñ1 V1.3 D1–5.9 सत्यसंगरः; B3 T1.2 M3.6 सत्यवाञ्शुचिः(M6 °वागृजुः) (for सत्यवाक्शुचिः). —(l. 15) Ñ1 कदाचित्स (by transp.). Ś1 Ñ2 V2 B1–3 D6.7.10.11 कोटीः. Ñ1 V1 D1–4.9 T3.4 हेमभूषितां; V3 B4 स्वर्ण°; T1.2 G3 M1.3 रत्न° (for स्वर्णभूषिताम्). Ś1 Ñ2 V2 B1–3 D6.7.10.11 सवत्साः स्वर्णभूषिताः (B1.2 °षणाः); D5 स्वर्णघंटाविभूषितां (for the post. half). —(l. 16) T1.2 G M1.2.3 ददौ(G2.3 M1.3 नृगो) राजा (for नृपवरः). M6 प्रादाद्दि (for प्रददौ). D5 G2.3 M1 हि (for [इ]ह). T1 G1 M3 पुष्करेषु स दक्षिणां (for the post. half). —For l. 16, Ś1 Ñ V B D1–4.6.7.9–11 T3.4 subst.:

5* नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ।

[B4 भूदेवो. D2 भूमिदेवस्य (for °वेभ्यः). B2.4 D1.4 पुष्करे प्रददौ. Ñ1 V1.3 D1.3.4 T3.4 प्रभुः; B2.3 नृगः; D2.9 पुनः (for नृपः).]

—(l. 17) Ñ1 V1.3 D1–4.9 तस्य; Ñ2 V2 B D5 M6 तत्र (for ततः). Ñ1 V3 T4 संग-; V1 [उ]त्संग-; B1.4 संज्ञा-; T3 संघ-; G3 M2.3.7.9 संघात्; Cm.g.k.t as above (for सङ्गाद्). Ś1 Ñ2 V2 B1.2(marg. also as V1).3 D6.7.10.11 स्पर्शितानघ; Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 T3.4 कांस्य(Ñ1 काम्य; D2.9 T3.4 काम)दोहना(D3 °हिनी); T2 G Ck.t*p* बहुदोहिनी; M1 °हनी (for बहुदोहना). —(l. 18) D7 T3.4 च (for तु). Ñ V B D1–4.6.9 T1 G3 M3.6 [अ]ग्नि(D6 T1 G3 M3 °ग्नि)वेश(V1 °श)स्य (for [आ]हिताग्नेस्तु). D5 याज्ञिकस्य ब्राह्मणस्य (for the prior half). B D5.7 T G2 M1.3–5.7–10 Cm [उं]छवृत्तिनः(D5 °तः). Ñ1 V1.3 D1–4.9 तपसा भावितात्मनः (for the post. half). ❀ Cv : ततः संघाद्गता धेनुरप्राप्य गृहदर्शनमिति पाठः । ❀ —After l. 18, D6.7 G1.2 M5 ins.:

6* नृगस्य गोसमूहे तु ददतः पूर्वमेव सा ।

[D6.7 गोसमूहेषु.]

—(l. 19) Note hiatus between the two halves. ❀ Ck : स इति नष्टगोक इत्यर्थः ।; Ct : स नष्टगुः. ❀ Ś1 Ñ2 V2 B D5.10.11 M6 नष्टां गां (for विनष्टां). D6.7 विनष्टा सा(D7 स); T3.4 विनष्टां स (by transp.). V2 (before corr.; after corr. marg. as above) T2 क्षुधार्तां. V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B4 D5 G2 ताम्; B1 G1 [ऽ]थ (for वै). B2 क्षुधयायुक्तो. Ś1 Ñ2 B D7.10.11 G1 अ(Ñ2 ह्य)न्विष्यं(D7.10.11 °षं)स्(B4 °षं); V2 (before corr.; after corr. marg. as in Ś1) अनिच्छन्; D6 आन्विष्य; T1.2 G3 M3 अन्वेष्यत्; M1.3 अन्वेष्टुं; M5 अन्वेष्यंस; M6 अन्वैषत् (for अन्वेषंस्). Ś1 D6.7.10.11 ह; M5 वै (for च). Ñ2 V2 (before corr.; after corr. marg. as in B3) B4 दीनमानसः; B1.3 M6 तां ततस्ततः; B2 तामितस्ततः (for तत्र तत्र च). D5 अन्वेष्टुमुपचक्रमे (for the post. half). —For l. 19, Ñ1 V1.3 D1–4.9 subst.:

7* स तु तत्रागतां धेनुमन्वेष्टुं तत्र तत्र वै ।

[Ñ1 V1 D3 [आ]गतो. Ñ1 अन्यत्र; D1.4 अन्येषु (for अन्वेष्टुं). V3 चैव तावुभौ (for तत्र तत्र वै).]

—(l. 20) D1.4 अपश्यत् (for नापश्यत्). T1 (*inf. lin. pr. m.* also).2–4 G2.3 M3.6 -राज्येषु (for -राष्ट्रेषु). ☞ After संवत्सर in the post. half, T4 abruptly ends. Hence T4 variants for the subsequent portion are incorporated from a Ms. from Adyar which is complete for Uttara. —Ś1 om. l. 21–22. —(l. 21) D2.9 कनखले; T2–4 खनखलं; M8 कनकलं; M9 कशबलां; Cm.g as above (for कनखलं). Ñ1 जीर्णां (for जीर्ण-). M2 -वत्सां (*inf. lin. pr. m.* also -वत्स-) (for -वत्सां). Ñ V2 B M6 निराकृतां; T3 विनाकृतां (for निरामयाम). V1.3 D1–5.9 जीर्णां(V3 दीनां) वत्स (D5 °त्स)विनाकृतां (for the post. half). ❀ Ck : जीर्णवत्सामित्येव पदं । संवत्सरगणान्बहूनित्युक्तत्वात, दुर्बलां वृद्धामिति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।; Ct : जीर्णवत्साम् । संवत्सरगणान्बहूनित्युक्तेः. ❀ —(l. 22) Ñ2 V2 B2.3 तां; D2 सं- (for स). B4 D5.6 T G1 M ददर्श तां; D7.10.11 ददृशे तां (for स ददर्श). Ñ1 V1.3 D1–4.9 तदा गां स्वां(Ñ1 स्वां गां; V3 तां गां); D10.11 स्विकां धेनुं (for स्वकां धेनुं). D3 निकेतने (for निवेशने). —(l. 23) Ñ V B D1–5.9 T3 M6 तां(V1.3 सं; D1–4.9 T3 स) दृष्ट्वा (for अथ तां). M6 शब्देन (for स्वकेन). Ś1 D6.7.10.11 T1.2.4 M3.8 ब्राह्मणः (for स द्विजः). Ñ1 V1.3 B2.4 D1–4.9 T3 स्वेन ता(B4 गा)मा(D9 नाम्ना)ह्यद्विजः (for the post. half). ❀ Ck.t : स्वकेन स्वकृतेन(Ck °नेत्यर्थः). ❀ —(l. 24) B4 एह्येहि (for आगच्छ). V1 बकुले; V3 D1–4.9 T3 बहुले (for शबले). V1.2 D3 T3 G1.2 M8 [इ]त्येव; T4 चेति (for [इ]त्येवं). B3 (with hiatus) शबले आव्रजेत्येवं (for the prior half). B4 तं (for सा). Ś1 Ñ2 V B2 D7.10.11 T4 M2.4.5.7.8.10 तु; B4 सा; D6 [अ]तु- (for च). G3 चाच: (for सा च). V3 G3 M1 श्रुत्वा तु(G3 च) (for शुश्राव). D5 transp. च and शुश्राव. Ñ1 V1 D1–5.9 T3 तं (for गौः). Ñ1 D2 स्वनं; Ñ2 V2 B4 G3 स्वयं (for स्वरम्). V3 तद्वचं. T1.3 M3 सा श्रुत्वा च जगौ स्वरं(M3 °नं) (for the post. half). —(l. 25) D3.4.7 तस्य तत्; G1 ततोस्य; G2 ततस्तद; K (ed.) तस्य तु; G (ed.) तस्य सा.

अन्वगात्पृष्ठत: सा गौर्गच्छन्तमनलोपमम् ।
गत्वा तमृषिमाचष्टे मम गौरिति स द्विज: ।
स्पर्शिता राजसिंहेन तस्मिन्दाने नृगेण ह ।
तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितो: ।
विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतु: ।
तौ राजभवनद्वारि अप्राप्य नृगदर्शनम् ।
अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतु: ।
ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ ।
क्रुद्धौ परमसंतप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ।
अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् ।
अदृश्य: सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ।
बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च ।

D2.9 स्वनमाज्ञाय. —M4 damaged for -स्य द्विजस्य. B4 D5 क्षुधितस्य (for क्षुधार्तस्य). Ñ1 V1.3 B1 D1.4 ह; Ñ2 V2 तु; B2.3 D3 हि; D5 तत; M1 च (for वै). —(l. 26) Ñ V B3 D2–5 M8 अन्वयात (for अन्वगात्). Ñ2 V2 B3.4 धेनुर्; B1.2 गौ: सा (by transp.); M6 गौस्तं (for सा गौर्). Ś1 D6.7.10.11 T1.2.4 G M1.3–5.8–10 पावकोपमं; D1.4 अनिलोपमा; D5 तं महाद्युतिं; T3 अकुतोभयं (for अनलोपमम्). —After l. 26, Ś1 D6.7.10.11 T3.4 M3 ins.:

8* योऽपि पालयते विप्र: सोऽपि गामन्वगाद्रुतम् ।

[D6.7 हि (for first ऽपि).]

—(l. 27) G (ed.) [अ]थ (for तम्). T3.4 M10 आचष्ट; Cm as above (for आचष्टे). Ś1 D7.10.11 गत्वा च तमृषिं च (Ś1 पृ)ष्टे (for the prior half). Ś1 D10 स त्वरन्; D6.7.11 T1.3.4 G1.3 M3–5.8 सत्वर:(D11 G1 M4.5 °रं); G2 सत्वत: (for स द्विज:). ❀ Ct : योऽपि नृगतो लब्धदानस्तमृषिं गवानुगम्यमानमृषिम् । कतकतीर्थौ तु तमृषिं यस्य गेहे स्थिता तं त्वरन्स: कृतगवासेधो द्विजो नृगेण स्पर्शिता दत्तेत्याचष्टे इत्यनुकर्षं इति व्याचख्यतु: । मम तु भाति गवानुगमनादन्वेष्टृब्राह्मणीयत्वं सिद्धम् । नृगतो मया लब्धेति परेण सोऽभियुक्तोऽन्वगादित्यत्र कर्तुरेव गत्वेत्यत्र कर्तृत्वप्रतीतेरक्षरस्वारस्यसिद्धत्वं चेति. ❀ —(l. 28) V3 प्रदत्ता; G1.2 विप्र: स; M5 विप्रोन्यो; Cm.g as above (for स्पर्शिता). Ñ2 V2 B नर(V2 B4 नृप)देवेन (for राजसिंहेन). Ś1 D6.7.10.11 T3.4 मम दत्ता; B4 M1 तस्मिन्काले; G1.2 यस्मै दत्ता; M3 मह्यं दाने; M5 दत्ता दाने; M8 तस्मिन्दत्ता (for तस्मिन्दाने). B2 नरेण; B4 M4 नृपेण(damaged from ण up to तयो in the prior half of l. 29); Ck as above (for नृगेण). Ñ2 V2 B हि; G सा; M5 वै; Ck as above (for ह). —For l. 27–28, Ñ1 V1.3 D1–5.9 subst.; Ñ2 V2 B M6 subst. l. 1 only for l. 27 and then Ñ2 alone ins. l. 2 after l. 28 :

9* तां दृष्ट्वा ह्रियमाणां गां ब्राह्मणो येन राजत: ।
नृगात्प्रतिगृहीता सा स तूर्णं त्वरितोऽन्वगात् ।

[(l. 1) B1.2 ज्ञात्वा तां; B3 तां ज्ञात्वा (for तां दृष्ट्वा). D1.3–5 M6 [आ]हृ(D5 °ह्र)यमानां (for ह्रियमाणां). Ñ2 B1.2 M6 हि (for गां). D2.9 transp. तां and गां. Ñ2 V2 B M6 ब्राह्मणो यस्य(B1.2 M6 यस्य विप्रस्य) सा तु गौ: (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 नृपात्. D5 परि- (for प्रति-). Ñ1 गौ:; Ñ2 [इ]ति (for सा). V1 सततं; D5 स तु तं (for स तूर्णं). V3 [ऽ]भ्ययात् (for ऽन्वगात्). Ñ2 स तु तं **तोब्रवीत् (for the post. half).]

—(l. 29) V2 B1.2.4 तु द्विजयोर् (for ब्राह्मणयोर्). Ñ2 illeg.; T3 तयोर्विवाद: सुमहान्; M6 तस्य तेन विवादोभून् (for the prior half). M1 transp. वादो and आसीद्. T3.4 गोनिमित्तमभूत्पथि (for the post. half). —(l. 30) V3 B4 T1.2 G3 सं(V3 B4 तौ)वदंतौ (for विवदन्तौ). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 नृगं तं च(T3 भूपं); Ñ2 B1.2 तु(B3 च) तौ तत्र; V2 B4 M5.6 तथा (M5 °दा)न्योन्यं (for ततोऽन्योन्यं). B3 विवदतावुभौ तत्र (for the prior half). Ñ1 V B4 D1–5.9 T1.2 M3 राजानम्; T3 विप्रौ ताव् (for दातारम्). Ñ2 B1–3 उप- (for अभि-). —(l. 31) Note hiatus between the two halves. D5 -भुवन- (for -भवन-). Ñ2 B1.2 M6 -द्वारं; T2 -द्वारे (for -द्वारि-). —M4 damaged from प्य up to अ in the prior half of l. 32. Ś1 D10.11 न प्राप्तौ (for अप्राप्य). G1 नृप- (for नृग-). Ś1 D10.11 T1 G1 M3.5.9 -शासनं (for -दर्शनम्). Ñ1 V B4 D1–5.9 T3 (also as in Ñ2) दिदृक्षू(T3 °क्षौ) नृपतिं स्थितौ; Ñ2 B1–3 D6.7 T4 M6 सं(B1.2 न)प्राप्तौ कार्यगौरवात् (for the post. half). —After l. 31, D3 ins.:

10* स राजा रुचिरं रेमे सह स्त्रीभिस्तु मन्दिरे ।
यानारस नृत्यगेयैश्च वाद्यैश्चैव मनोरमै: ।
न हि दर्शयतेऽत्मानं कार्यिणां कार्यसिद्धये ।
क्रीडते स दिवारात्रौ नृत्यवादित्रनि:स्वनै: ।
एवं तु रममाणेऽस्मिन्ब्राह्मणौ द्वारि तिष्ठत: ।

—(l. 32) D6.7 तौ स्थित्वा (for वसन्तौ). —For l. 32, Ñ1 V B4 D1–5.9 subst.:

11* बहूनहोरात्रगणान्क्षुधार्तौ द्वारमागतौ ।

[B4 अर्थेतो (for क्षुधार्तौ). V3 B4 रोषमीयतु:; V3 D2.5 द्वारमास्थि(D5 °श्रि)तौ; D1.3.4 रोषमागतौ (for द्वारमागतौ).]

—(l. 33) V3 D1.4.5 T3 महात्मानं; B1 महाघोरौ; G2 °नादौ (for महात्मानौ). B1–3 -पुंगवौ (for -सत्तमौ). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3 नृगं(V1 °पं) तं(T3 तौ) ब्राह्मणर्षे(D1 T3 °णावु)भौ (for the post. half). —(l. 34) T2 damaged for परमसंत. V2 T3 -संप्राप्तौ; G2 -संक्रुद्धौ (for -संतप्तौ). V3 क्रोध- (for घोर-). M8 [अ]क्षि- (for [अ]भि-). D5 -संहतं; D6.7 -संधितं; T3 -संवृतं; T4 -संयुतं (for -संहितम्). M6 घोरमिदं नृगं. —(l. 35) D1.5 अर्थिन:. D1 तस्मात् (for यस्मात्). V3 नावैषि दर्शनै: (for त्वं नैषि दर्शनम्). —Ñ2 illeg. for l. 36. —(l. 36) Ñ1 V1.2 B D1.3–5 T3.4 तस्माददृश्यो (for अदृश्य: सर्व-). D2.3.5 T2.4 M1.2(also).8 भविष्यति. —(l. 37) Ñ2 V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B4 बहूनि तु(Ñ2 च); V3 दशवर्ष-; B1–3 बहून्यब्द- (for first बहुवर्ष-). —M4 damaged for बहुवर्षशता. D6 reads बहु in marg. Ñ2 B1–3

श्वभ्रे त्वं कृकलीभूतो दीर्घकालं भविष्यसि ।
उत्पत्स्यति च लोकेऽस्मिन्यदूनां कीर्तिवर्धनः ।
वासुदेव इति ख्यातो विष्णुः पुरुषविग्रहः ।
स ते मोक्षयिता राजञ्शापादस्माद्द्विजेरितात् ।
कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति ।
एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ ।
तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ।
एवं स राजा तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ।
कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ।

बहून्यब्द- (for second बहुवर्ष-). V2 (before corr.; after corr. as above) B4 वर्षाणामभिपत्स्यसे; V3 शतानि दश पंच च (for the post. half). —For l. 37, Ñ1 V1 D1–5.9 L (ed.) subst.:

12* अष्टादशयुगं कालमावयोः शापमोहितः ।

[D2.9 L (ed.) वृतं वि(D9 कृतादि; L [ed.] कृतावि)परिवर्तनं (for the post. half).]

—(l. 38) V2 सत्त्वे; D1.3.4 तत्र (for श्वभ्रे). K (ed.) [ऽ]स्मिन् (for त्वं). D6.7 T2–4 M3 कृकलासो वै(T2 °सात्मा); G2 कृकलीभूत्वा (for कृकलीभूतो). V3 कूपे त्वं वर्षमेवं च (for the prior half). ⁂ Ck : कृकलीभूत इति । कृकलासीभूत इत्यर्थः ।; so also Ct. ⁂ M6 तत्र (for दीर्घ-). Ś1 Ñ V B2–4 D2–5.9–11 निवत्स्यसि; D1 निवत्स्यति; T1.3.4 M3 वसिष्यसि; T2 भविष्यति; M6 करिष्यसि (for भविष्यसि).—G1 om. l. 39–41. —(l. 39) Ś1 Ñ V2 B D7.10.11 M6 Ct उत्पत्स्यते; Cm as above (for उत्पत्स्यति). Ś1 D6.10.11 M6.7 हि; B3 तु; D9 om. (subm.); T2.4 [इ]ह; T3 [अ]थ (for च). V1 कुले चास्मिन्; B1.2 (marg. also as above) तु यो लोके; B4 च लोके यो (for च लोकेऽस्मिन्). Ñ1 V1.3 D1–5.9 यादवः; B3 बहूनां (for यदूनां). Ñ V B D1–5.9 M6 पुरुषर्षभः; M5 वंशवर्धनः (for कीर्तिवर्धनः).—(l. 40) Ñ1 V1.3 D1–5.9 वसुदेवसुतः श्रीमान् (for the prior half). T1 लोके (for विष्णुः). Ñ V B D1–5.9 T3 मानुष-; M5 परम-; Cm.t as above (for पुरुष-). —(l. 41) D5 त्वां (for ते). B1 D2.5 मोचयिता. Ś1 D6.7.10.11 T4 शापाद्; Ñ2 B1–3 चैव (for राजञ्). Ñ2 B1.3 नात्र संशयः (hypm.); D1–4.9 भविष्यति (for द्विजेरितात्). Ś1 D6.7.10.11 T4 राजंस्तस्माद्भविष्यसि(D6.7 °ति); Ñ1 T1 G2.3 M1.3–5.8.9 तस्मा(Ñ1 M3 अस्मा; T1 तस्मा)च्छा(M8 °त्ता)पाद्भविष्यति; V1 पापादस्माद्भविष्यति; V2 B4 तस्माच्छापात्सुदारुणात्; V3 शाप * * * * * * (lacuna); B3 शापांते नात्र संशयः; T2 अस्माच्छापाद्विमोक्ष्यसे (for the post. half). —Ñ1 T1 M3 om. (hapl. see var.) l. 42. —(l. 42) Ñ2 V B D1.2.4.9 T3.4 ह्यनेन (Ñ2 V1 B1–3 D9 °क-); D3 कृतेन (for च तेन). M6 निष्कृतिस्तव कालेन (for the prior half). M6 कृता तेन (for निष्कृतिस्ते). V3 B1–3 नराधिप (for भविष्यति). —After l. 42, Ś1 Ñ V B2–4 D1–5.7.9–11 (Ś1 D7.10.11 l. 1–2 only) T3 ins.:

13* भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ ।
उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ।
वसिष्ठस्य चतुर्थश्च समुत्पत्स्यति वै कविः ।
स राजवंशं प्रक्षीणमुत्पाद्य कुरुराजसु ।
प्रजानां युगदौर्बल्याद्धर्मकार्यं वदिष्यति ।
ततः प्रभृति घोरं तु युगं तत्प्रतिपत्स्यति ।

[(l. 1) V3 भारावतरणार्थाय; B2 D1.3.4.9 भारावतारणार्थं हि (B3 °णार्थाय; D3 °णार्थत्वं); D5 रावणतारणार्थं हि (for the prior half). —(l. 2) D5 द्वापरांते ह्युपस्थिते (for the post. half). —D1 om. l. 3. —(l. 3) D2–4 वसिष्ठाच्च (for वसिष्ठस्य). Ñ2 B2.4 तु (for च). V1.2(after corr.).3 D5 चतुर्थस्य; B3 वचस्तस्य (for चतुर्थश्च). V2 (before corr.) उपनितो वसिष्ठस्य; B2 (marg.) चतुर्थो वेदव्यासः * (for the prior half). B2 समुत्पतति (for समुत्पत्स्यति). Ñ V2 B3.4 भविष्यति (V2 before corr. चतुर्थस्य) महाकविः (for the post. half). —(l. 4) V3 प्रकीर्णम् (for प्रक्षीणम्). B2 समुत्पाद्य स्व-; D1.4 उद्धर्ता कुरु- (for उत्पाद्य कुरु-). Ñ1 V2 (the post. half *int. lin.* marg.) B2(marg. also).3.4 स राजानौ कुरोर्वंशे(V2 before corr. °नं समुत्पन्नं) पुत्रौ जनयता मुनिः(B4 संजनयिष्यति). —(l. 5) V2 B4 अति- (for युग-). Ñ1 V3 -दौर्बल्ये(V3 °ल्यं) (for -दौर्बल्याद्). Ñ1 व्यासो धर्मान्; Ñ2 V2 B2.4 नार्यं (Ñ2 °र्ये)धर्मं; V1.3 D4 धर्मं काव्यं; B3 नार्यान्धर्मान्; D2.9 धर्म कार्यं(D9 चार्यं); D3 धर्मशास्त्रं; T3 धर्म्यं काम्यं (for धर्मकार्यं). —B3.4 D5 om. l. 6. —(l. 6) Ñ1 V3 D3 तदा; D1.4 तस्मात् (for ततः). D3 च (for तु). V2 परिपद्यति; B2 D1.4 T3 प्रतिपत्स्यते; D9 च प्रवत्स्यति (for प्रतिपत्स्यति). V3 युगांतं प्रतिवत्स्यति (for the post. half).]

—(l. 43) Ñ1 क्रोधम् (for शापम्). V3 आलोभं (for उत्सृज्य). T4 विगतज्वरं. —(l. 44) Ñ1 V1 दत्त्वा; Ñ2 V2 B1.2.4 धेनुं; V3 D1–4.9 वृद्धां; M1 गां स (for गां हि). B3 नाकत्वं; D5 तौ तु तां (for तां गां हि). B1 शबलां; B2 शरणं; M8 दुर्लभां (for दुर्बलां). Ñ1 V1.3 D1–4.9 धेनुं; Ñ2 V2 B दत्त्वा; D10 (marg.) तौ च; G3 M6 बद्धां (for वृद्धां). Ñ V2 B ययतुर् (for ददतुर्). B3 (marg. also) वासनाय (for ब्राह्मणाय). D5 गां (for वै). V3 ब्राह्मणाय ददौ तदा (for the post. half). —After l. 44, T3 ins.:

14* उत्सृज्य यातौ धेनुं तां स्वं स्वमाश्रममण्डलम् ।

—(l. 45) Ñ2 आस्ते (for एवं). Ñ2 V2 D1.3.4 तच्छापं; B1 तं पापम्; G1 संतापम् (for तं शापम्). V1 एवं तच्छापं राजा तु (for the prior half). —B2 reads the post. half in marg. Ñ D2.5.9 उपभुंजन्; D1.4 °भुज्य; M6 °भुंक्ते (for उपभुङ्क्ते). Ñ1 B2 (m. also) बहून्युगान्; Ñ2 V1.3 D1–4.9 T3 युगा(Ñ2 * *)न्बहून् (for सुदारुणम्). —(l. 46) D1.4 कार्यार्थिनो. Ñ1 D1.3.4.9 विमर्शो; B1 विवादो; B2 D2 विसर्गो; D6.7 विलंबो; Cg.k.t as above (for विमर्दो). V2 B4 विमर्देन (for विमर्दो हि). D5 G1 M1.5 राज्ञो; Cm.t as above (for राज्ञां). V2 B4 स दोषैरभ्यभूयत (for the post. half). —After l. 46, D5 ins.:

तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः ।
सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नावैति पार्थिवः ।

Colophon

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ।

अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईरितः ।
महान्नृगस्य राजर्षेर्यमदण्ड इवापरः ।
श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभः ।
किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ।
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् ।

15* द्विजानां धारयञ्शापं बहून्वर्षगणानिति ।

—D5 om. l. 47–48. —(l. 47) D1.3.4 शाप-; D3 शीघ्र- (for शीघ्रं). T3 मेघ (for मह्यम्). Ñ2 B1–3 G1.2 M2.4–7.9.10 अभिवर्तंतां (for दर्शनं मह्यम्). V2 B4 तस्मात्संदर्शने शीघ्रं (for the prior half). Ñ1 V2 B4 उपगच्छंतु; D6.9 अनु (D9 °ति) वर्तंतु; T2 अभिवर्धंतु; Cm.g.k.t as above (for अभिवर्तन्तु). T1.2.4 G3 M1.3.5 Cg*p* कांक्षिणः; Cm.g.k.t as above (for कार्यिणः). Ñ2 B1–3 मम दर्शनकांक्षिणः; T3 कार्यार्थी गच्छतु सुखं; G1.2 M1.2.4.6.7.9.10 दर्शनं मम (G1 कर्म) कांक्षिणः (for the post. half). —(l. 48) Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3 विफलस्य; T1.2 G3 M3.6 स्व (M3.6 अ) कृतस्य (for सु°). Ñ2 B2 T4 च; V3 तु (for हि). Ś1 फले. Ñ2 अश्नंति; V1 D1–4.9 T3.4 G2.3 M1.3.6.9 ना (D1.3.4.9 T3.4 M3.6 नो) पैति; V2 B G (ed.) आ (G [ed.] प्रा) प्नोति; M3 ना * ति; Cv as above (for नावैति). Ñ2 G2.3 M5.6 पार्थिवं (Ñ2 °वाः); V3 B मानवः; M10 लक्ष्मण (for पार्थिवः). —After l. 48, Ś1 Ñ1 V1.3 D1–4.7.9–11 T3.4 M3 L (ed.) ins.:

16* तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवाञ्जनः ।

[D1 सर्व-; D2.9 स्वयं; D3.4 शश्वत् (for गच्छ). V1 तद्गच्छ सु- (for तस्माद्गच्छ). Ñ1 V1.3 प्रतीक्ष (Ñ1 °क्ष) स्ते; D1.3.4 प्रतीक्ष्य (D3 °क्ष्या) स्ते; D2.9 प्रतिक्षिष्ये (for प्रतीक्षस्व). D3 L (ed.) °वज्जनं (for कार्यवाञ्जनः).]

—Thereafter, Ñ1 cont.:

17* इति नृपतिवरो जगाद वाक्यं
धृतिमतिसत्त्वगुणो निवेश्य बुद्धिम् ।
परममुपगतोऽमुदा हि शोकं
जनकसुतां हि विसृज्य पौरवाक्यात् ।

—After l. 48, V2 ins.:

18* विफलस्य हि कार्यस्य न फले युज्यते नृपः ।

Colophon: Ñ2 V1.3 B1–3 D1–4 om. —*Sarga name*: Ś1 B4 नृगशापः; Ñ1 V2 नृगोपाख्यानं; D5 नृगशापवर्णनं; D9 नृगगोपालाख्यानः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 V2 B4 om.; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 53; D9 56; T3 59; T4 60; M6 51. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.8 with श्रीरामाय नमः; M5 with श्रीकृष्णाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—(l. 49) T1–3 G3 M3 वचनं (for भाषितं). V2 B4 ततः श्रुत्वा कथामेतां; G (ed.) ततः कथामेनां श्रुत्वा (for the prior half). —Ś1 lacuna from भा up to the prior half of l. 50. Ñ1 V1.3 D1–4.9 परवीरहा; V2 B4 D5 परमात्मवान्; B1–3 T1 M5 परमार्थ (B1 °र्ते) वत्; M6 परमाद्भुतं (for परमार्थवित्). —(l. 50) M6 भूत्वा (for वाक्यं). Ñ1 रामं सं-; T3.4 भ्रातरं (for राघवं). D1.4 transp. प्राञ्जलिर् and राघवं. —(l. 51) Ś1 lacuna from प in the prior half up to न्नृ in the prior half of l. 52. Ñ2 B3 D1.2.4.5.9 Cg अ (Ñ2 स्व) ल्पे (for अल्प-). G1 -[अ]पराधात्; Cg as above (for -[अ]पराधे). V2 B4 विप्राभ्याम् (for काकुत्स्थ). Ñ1 V1.3 D2.3.9 उत्तमः; Ñ2 B1–3 D1.4–7.10.11 T3.4 Ct ईदृशः; M6 कारितः (for ईरितः). V2 B4 उक्तः शापो महानयं (for the post. half). ❀ Ct: ईदृशः शापः । दत्त इति शेषः. ❀ —(l. 52) Ñ V1.3 D1–4.9 T3 दत्तो (for महान्). D1 भूपस्य; D2.4 नृपस्य; M6 नृशंसो (for नृगस्य). D5 विप्रर्षि- (for राजर्षेर्). V2 B4 नृगे नृपे नृपश्रेष्ठ; B3 नत्वा नृ * * राजस्य; T4 सुमहान्नृगराजर्षेर् (for the prior half). —Ś1 lacuna from the post. half up to किमुवाच in the prior half of l. 54. Ñ V B D1–5 T3 M6 ब्रह्मदंड; D9 om.; Cg as above (for यमदण्ड). B1–3 [अ]र्पितः (for [अ]परः). —T3 repeats l. 53 after 21*. —(l. 53) V3 च (for तु). Ñ1 V3 B4 T2.3 (first time).4 M1–4.7–10 शाप°; Ck.t as above (for पाप°). Ñ2 B1–3 D1.4.5 M6 श्रुत्वा शा (B2 पा) पसमायुक्तम्; V1 D2.3.9 T3 (second time) श्रुत्वा स शापमुत्सृ (T3 °संस्पृ) ष्टम् (V1 °संपृक्तम्; D3 °मुत्सृज्यम्) (for the prior half). D2.3.9 G1 आत्मनः (G1 °ना) (for आत्मानं). Ñ2 V2.3 B2–4 D1.4.6.7.10.11 T1.2.3 (second time) G M1–4.7.8 पुरुषर्षभ. —V2 also reads l. 54 in marg. as in B1. —(l. 54) Ñ2 B1–3 किं चका (Ñ2 °चा) र; V2 B4 कृतवान्किं; D4 किमु नायं (for किमुवाच). V3 तदा; D1 नृपो; M2.4.7.9.10 ततो (for नृगो). D5 महातेजा (for नृगो राजा). —T4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 59; V1 om. (hapl.?) from the post. half up to the prior half of 20*. D2.9 -समन्वितः; D5 -विमूर्छितौ (for -समन्वितौ). Ñ1 V2 B3.4 ब्रह्म (B3 द्विज) शापनिपीडितः; Ñ2 D3 शाप (D3 ततः) शोकसमन्वितः; V3 नृगः शोकसमाकुलः; B1.2 द्विजौ वा स (B2 तौ) किमुक्तवान्; D1.4 तौ द्विजौ क्रोधमूर्छितौ (for the post. half). —V2 reads l. 55 twice (first time marg. as in B2). —(l. 55) V3 लक्ष्मणश्च; V3 तत्क्षणेन (for लक्ष्मणेन). V3 च (for तु). Ñ V3 D1–4.9 राघवः परवीरहा (for the post. half). —For l. 55, V2 (marg.) B1–3 subst.:

19* राघवस्तु ततो वाक्यं सौमित्रिमिदमब्रवीत् ।

[B1 उक्तवान् (for अब्रवीत्).];

while Ñ V3 D1–5.9 L (ed.) ins.; V1 ins. after the prior half of l. 54:

शृणु सौम्य यथा पूर्वं स राजा शापविक्षतः ।
अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा ।
आहूय मन्त्रिणः सर्वान्नैगमान्सपुरोधसः ।
तानुवाच ततो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ।
दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ।
नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् ।
गतौ त्रिभुवनं विप्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ।
कुमारोऽयं वसुर्नाम स इहाद्याभिषिच्यताम् ।
श्वभ्रं चैव सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिसंमतम् ।
वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा ।
ग्रैष्मिकं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ।

20* प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।

[L (ed.) शुभलक्ष्मणम् .]

—(l. 56) Ś1 श्रुत्वा (for शृणु). Ñ V1.3 D1–4.9 चक्रे; V2 B4 [अ]कार्षीत ; B1–3 राजा; D5 कुर्वन् ; G2 M5 -वृत्त (for पूर्वं). M1 नरश्रेष्ठ (for यथा पूर्वं). B3 कृतवान् (for स राजा). V1 -विह्वलः; G1.2 -मोहितः; M5 -भक्षितः; Cg.t as above (for -विक्षतः). B1.2 कृतवान्कार्यविद्विजौ (for the post. half). —For l. 56, T3 subst. :

21* शृणु वत्स नृगस्यास्य कथाशेषं हि तत्त्वतः ।

—(l. 57) Ñ V1.3 D1–4.9 T3 दत्त्वा शापं(Ñ1 गावं) (for अथाध्वनि). D5 (also) वीरौ; D9 om. (for विप्रौ). V2 B4 अथ तौ ब्राह्मणौ यातौ (for the prior half). D11 M9 om. (subm.) (for स). Ś1 B4 (before corr.; after corr. marg. as above) D6–7.10.11 G1 नृपस् (for नृगस्). V2 B4 नृपः; T2 G2 M4 तथा (for तदा). Ñ V1.3 D1–4.9 T3 नृपसत्तमः (for स नृगस्तदा). —G3 om. (hapl.) l. 58–65. —(l. 58) M1 च (for स-). D5 सपुरोहितः; T2 सपुरोधसं (for °धसः). —For l. 57–58, B1–3 subst.; while Ñ V B4 D1–4.9 T3 subst. l. 2 only for l. 58 :

22* गतौ स्वं स्वं गृहं श्रुत्वा स नृगो राजसत्तमः ।
मन्त्रिणो नैगमांश्चैव तथाहूय पुरोहितम् ।

[(l. 1) B1 ज्ञात्वा; B3 राजा (for श्रुत्वा). B1 नृपो (for नृगो). —(l. 2) Ñ V1 D1–4.9 T3 चा(V1 T3 त्वा)ह्वयामास (for नैगमांश्चैव). V3 सचिवैर्मन्त्रयामास (for the prior half). Ñ2 नैगमांश्च; B1 तथाह्वयत (for तथाहूय). Ñ1 V1.3 D1–4.9 पुरोधा नैगमांस्तथा(V1.3 °मानि च); T3 पुरोधो निगमानपि (for the post. half).]

—Then Ñ2 V2 B cont. :

23* ते राज्ञः शासनं श्रुत्वा राजवेश्म त्वरान्विताः ।
आजग्मुर्मन्त्रिणस्तस्य पुरोधा नैगमास्तथा ।

[(l. 1) B2.3 राज- (for राज्ञः). B1.2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). B4 तेजोवेश्म (for राज°). V2 पुरान्विताः (for त्वरा°). —(l. 2) B2 सर्वे (for तस्य). B3 तदा (for तथा).]

—D1.3.4 om. l. 59. —(l. 59) Ś V2 D6.7.10.11 T1.2 G1.3 M1.3.5.6.3.9 नृगो (for ततो). Ś2.3 B3 D6 M3 सर्वांश्च; T4 सर्वांश (for °वांश्च). M3 प्रकृति (for प्रकृतीस्). B4 अथ; T1 G3 M2–5.7–10 तदा (for तथा). —(l. 60) D1.4 सुखेन (for दुःखेन). D1.3.4 च; T1.2 G3 M3 स (for सु-). B3.4 D5 M6 परमाविष्टः (for सुस°). D6 M6 सु- (for मे). B3.4 शृणुतेदं; D7 श्रूयतां मे (for श्रूयतां मे). Ś V2 B3.4 D5–7.10.11 समाहिताः(Ś1.2 D5.6 °तः). D1.2.4.9 सर्वांस्तान्प्रत्यभाषत (for the post. half). —For l. 60, Ñ2 B1.2 subst. :

24* श्रूयतामिति सौमित्रे दुःखेन परमातुरः ।

—For l. 59–60, Ñ1 V1.3 D2.9 subst.; while T3 subst. for l. 59 :

25* भृशं दुःखसमाविष्टः सर्वांस्तान्प्रत्यभाषत ।

[V1.3 T3 शोक- (for दुःख-).]

—D1 om. l. 61–62. —(l. 61) D5 चैवम् (for °व). Ñ V2 B नारदप्रतिमावेतौ (for the prior half). D3.4 M6 दत्त्वा मम (by transp.); D5 अपवाद- (for मम दत्त्वा). D6 *इं कथं (for महद्भयम्). —(l. 62) D5 नु भुवनं; G1 M10 स्व(G1 तु)भवनं; Cg.k.t as above (for त्रिभुवनं). Ś D6.7.10.11 भद्रौ (for विप्रौ). Ñ1 V1.3 T3 ततस्त्रिभुवनं यातौ; Ñ2 V2 B उभौ (B1 ततो) यातौ द्विज(B3 नर)श्रेष्ठौ; D2–4.9 गतौ स्वभवनं दिव्यं (for the prior half). M5 अरिंदमौ (for अनिन्दितौ). Ñ V B D2–4.9 T3 देवभूतौ महामुनी(Ñ1 V1 °ऋषी; D2 °नृषी); D5 M6 देवभूतावुभावृषी (for the post. half). —(l. 63) V1.3 D2–4 मद्य; D9 मह्यं (for नाम). D6 कुमारो वसुनामायं (for the prior half). Ś D7.10.11 T3.4 M3 स चेहाद्य; Ñ V2 B D6 सोद्य(Ñ2 क्षिप्रं; D6 स च) राज्ये; V1.3 D1–3.9 क्षिप्रमद्य(D3.9 °मेव) (for स इहाद्य). —(l. 64) Ś D6.7.10.11 T4 च यत् (for चैव). Ñ1 V1.3 D1–4 T3 M6.9 श्वभ्रा(D1 शुभ्रा; D4 शुभ्रा श्चैव सुख(D3 °खं)स्पर्शाः; Ñ2 V2 B1–3 श्वभ्राणि चैव रम्याणि; B4 D5.9 श्वभ्रश्चैव सुखस्पर्शी (for the prior half). V2 B1.2 D2 T3 M9 क्रियतां. Ś1 Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3 M9 शिल्पि(D5 °ल्प) संमताः(D4.5.9 °तः); Ś3 शिल्पसंमतां; Ś3 D10.11 शिल्पिभिर्मम(Ś3 °ताः); Ñ2 V2 B1–3 मम(B1.2 चैव) शिल्पिभिः; B4 T1.2 M3 शिल्पिनिर्मितं(B4 °तः); M6 शिल्पिसत्तमैः (for शिल्पिसंमतम्). —After l. 64, Ś Ñ V1.3 B2.4 D1–5.7–12 T3 ins. :

26* यत्राहं क्षपयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिःसृतम् ।

[D3 तत्र (for यत्र). D7.10.11 T3 संक्षयिष्यामि (for क्षप°). Ñ1 सोयं (for शापं). Ñ1 B4 D5 -निर्मितं; D1.4 T3 -निस्(T3 °सु)तं; D2.9 -संस्मृतं (for -निःसृतम्).]

—(l. 65) Ñ1 D1.4.5 वर्षाघ्नं. Ś1 Ñ1 V1.2 B1.2.4 D1–5.8.9.12 श्वभ्रमेकं (by transp.); Ś2.3 Ñ2 V3 B3 शु(Ś2 श्व)भ्र (V3 B3 °भ)मेकं Ś2.3 °के) (for एकं श्वभ्रं). Ñ1 च (for तु). T3 वर्षघ्नं मे कुरु श्वभ्रं (for the prior half). Ñ2 V1 हिमघ्न-. Ñ2 V1 T4 M6 परमं (for अपरं). Ñ1 तुहिनघ्नमतः परं; D1.3.4 हिमघ्नं च तथापरं (for the post. half). —(l. 66) V1 D6.7.

फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवत्यश्च या लताः ।
विरोप्यन्तां बहुविधा बह्वास्वादाश्च गुल्मिनः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि तेषु श्वभ्रेषु नित्यशः ।
परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा ।
एवं कृत्वा विधानं स संनिवेश्य वसुं तदा ।
धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ।
प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मे निपातितः ।
नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ।
मा कृथास्त्वं तु संतापं मत्कृते पुरुषर्षभ ।

10.11 T G2.3 M1.3.5.8.10 ग्री(M10 ग्रै)ष्मश्च; D1 ग्रैष्मकं (for ग्रैष्मिकं). V2 B1.2 G M1.3.5.6.8.9 च (for तु). V3 येस्माकं तु सुखस्पर्शाः; D2.5.9 ग्रीष्मघ्नं(D5 ग्रैष्मकं) सुखसंस्पर्शम् (for the prior half). V3 शिल्पं; D1–4.9 आशु; D5 एवं (for एकं). B2 G3 कुर्वंति. Ñ2 ग्रीष्मं सुखस्पर्शमेकं कुर्वंतु मम शिल्पिनः. —(l. 67) V3 सारवंतश्च (for फलवन्तश्च). D3 वृक्षाश्च. Ñ1 V3 D1.3.4 फलव (D3.4 °वं)त्यश्च ; D2.6.9 M9 पुष्पवं° (for पुष्पवत्यश्च). D4 om. च (subm.). D6 ता लताः; G1 पालिताः (for या लताः). Ś D5.8.12 M5 पुष्पवंतश्च पादपाः (for the post. half). —(l. 68) Ś D5.8 M2.7 विरोप्य(M2.7 °ह्यं)तां; T2.4 G M3.10 आरोप्यंतां (for विरोप्यन्तां). Ś3 बहुविधान्. T2 बह्वास्वाद्याश्च. Ś D8 गुल्माः कंटकिनस्तथा; D5 गुल्माः स्वादुसवृद्धिनः; D6 T3.4 M6 गुल्माश्चोदक(M6 °दार)वत्सलाः(T3.4 °स्फलाः) (for the post. half). ✿ Cm.g.k.t : गुल्मिनः कक्षवृक्षाः. ✿ —For l. 68, Ñ1 V1.3 D1–4.9 subst. :

27* गुल्माश्च स्वादुसम्पन्ना रोप्यन्तां वै सहस्रशः ।;

while Ñ2 V2 B subst. for l. 68 :

28* छायावन्तश्च ये गुल्मास्ते रोप्यन्तां सहस्रशः ।

[B2 छादयंतश्च (for छायावन्तश्च). B3 वृक्षास्त (for गुल्मास्त).]

—After l. 68, D6.7.10.11 T G M1–5.7–10 ins.; Ñ2 V2 B D8 cont. l. 2 only after 30* :

29* क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतो दिशम् ।
सुखमत्र वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्ययः ।

[(l. 1) M5 क्रियतां रमणीयाश्च (for the prior half). M4 damaged for श्वभ्राणां. —(l. 2) Ñ2 V2 B1–3 सुखमे(B1 °खादे)षु(Ñ2 °व) निवत्स्यामि; B4 सुखदेषु च वत्स्यामि; D8 एवं तेषु निवत्स्यामि (for the prior half). D8 यथा (for यावत्).]

—(l. 69) V1 शुभगंधीनि (for च सुगन्धीनि). Ñ2 V3 B3 शुभ्रेषु; V2 (before corr. as in B4; after corr. marg.) सर्वेषु; D6.7 T3.4 M3 कुर्वंतु (for श्वभ्रेषु). Ñ1 D2.9 सर्वतः; Ñ2 V1.2(before corr. as in B4; after corr. marg.).3 B3 D1.3.4 M6 सर्वशः (for नित्यशः). Ś D8.12 श्वभ्रे श्वभ्रे(D12 शुभ्रे शुभ्रे) च सर्वतः; B1 तेष्विश्रेषु च सर्वशः; B4 श्वभ्रेष्वेषु समंततः; D10.11 क्रियतां तेषु नित्यशः (for the post. half). —(l. 70) Ś D8.12 [अ]धस्ताद् ; D5 पश्य; D6 तरश्चुर् ; T1 G3 M4–6 ते(M6 च) स्युर् (for मे स्युर्). Ñ1 V1.3 D2.9 L (ed.)पश(Ñ1 यथा; D8 रथ)चर्या यथा(L [ed.] पथो) न स्या(V3 तस्मा)द् ; Ñ2 V2 B परिपाठ्या च मध्ये(V2 [before corr.; after corr. marg.] B3.4 यथा च) स्याद् ; D1.3.4 परिचर्या यथा मे स्याद् (for the prior half). —M4 partially damaged for the post. half. Ś D7.8.12 G1 M3 अत्यर्थं; V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B3.4 अंतरं; D2.9 आह(D9 °हू)तं; D6 अर्धार्धं-; M6 अध्यर्धं; G (ed.) अध्यर्ध- (for अध्यर्धं). G1 योजयन् (for योजनं). Ñ2 यथा; B1 (marg. also as above) T1.2 G3 M2.7.9 तदा (for तथा). Ś Ñ1 V1.3 D1–5. 8.9.12 M6 योजनस्य च(Ñ1 V1 D3.4.12 ह; D1 हि; M6 तु); V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B3.4 स्वर्धयोजनं (for योजनं तथा). ✿ Cv : परिवार्यं यथा मे स्युरिति पाठः । अत्रापि क्रियतामिति संबध्यते. ✿ —After l. 70, Ñ2 V2 B D8 ins. :

30* श्वभ्रेषु रमणीयेषु श्रिया जुष्टेषु सर्वशः ।

[Ñ2 V2 B2.3 शुभ्रेषु. D8 शिला- (for श्रिया). B3 हृष्टेषु (for जु°). T2 सर्वतः.]

—(l. 71) Ś D8.12 T1.2 G3 च; V1 तत् ; G2 हि; M2.4.7 तं; M5 तु (for स). Ñ V1 D2.5.9 M6 संदिदेश (for संनिवेश्य). T1.2 G1 M1.5 सुतं; G2 तु तं; G3 सुखं (for वसुं). D5 ततः; M4 तथा (for तदा). Ś V2.3 B D1.3.4.8.12 M3 संदिदेश सुतं तदा (for the post. half). —(l. 72) Ñ1 V3 B2 D5 M1 धर्मनित्य(B2 °त्याः); B3 D4.8.12 G2 धर्मनित्यं; D2.9 नित्यधर्माः; M6 धर्मतस्तु; Ck.t as above (for धर्मनित्यः). Ñ1 V B4 D1–4.9 सदा (for प्रजाः). B1 क्षत्र-; D5 शुभ्र-; T4 पुत्रः (for पुत्र). T4 पालयन् ; Ck.t as above (for पालय). Ñ1 V B1 D1–4.9 राज्यं त्वं(V2 B1 धर्मेण) परि(D1.3.4 त्वमनु)पालय; B4 मा चाधर्मरतो भव (for the post. half). ✿ Cm : धर्मनित्यो भूत्वा किं च ईश्वरो दुःखानुभवे मूलं किं तु ममैव जन्मान्तरसंपादितं दुष्कृतमित्यभिप्रेत्याह ।; Ck.t : हे पुत्र ! धर्मनित्यो भूत्वा प्रजाः क्षत्रधर्मेण पालयेत्यादेरेवमुक्त्वेत्यग्रेण(Ct °त्यनेनाष्टादशश्लोकस्थप्रथमपादेन) संबन्धः. ✿ —(l. 73) B2 हि; M1 मे (for ते). D1.4 प्रत्यर्पिते; G1 प्रत्यक्षस्ते; G2 अत्यनंतो (for प्रत्यक्षं ते). Ś1 मया; B3 D4 तथा; D6.7 यदा; M6 ह्ययं (for यथा). Ñ1 D9 वृत्तः; V1 पुत्र; V3 D2 -वृत्तं; D1.4 भूयस् ; D8 दत्तः; D5 शापाद् (for शापो). —M4 damaged from भ्यां up to त in the prior half of l. 74. Ś Ñ2 V2 B D8.10–12 T3.4 G2 M6.8 मयि; D5 अवि-; D6.7 T1.2 G3 अभि-; M1 एष (for मे नि-). Ñ1 V1 D1–4.9 शापस्ताभ्यां(D1.4 ताभ्यां शापः) सुदारुणः; V3 तथा शापं सुदारुणं (for the post. half). —(l. 74) G1 नरश्रेष्ठे. Ś D5.8.12 न रोष त्वम् (for सरोषाभ्याम्). Ñ1 V1.3 D1–4.9 विमुक्तो मम विप्रा(V3 पुत्रा)भ्यां (for the prior half). T2 अपराद्धे. Ś Ñ B1–3 D3.9.12 च; V3 D2.3.5 न; D1.4 तु; G1 M6 हि; Ct as above (for ऽपि). Ñ1 D1–4.9 तद्विधे; V3 यद्विधः; D5 तादृशः (for तादृशे). V1.2 (before corr.; after corr. as in Ś1) B4 तथाविधे (for ऽपि तादृशे). ✿ Cg.k : तादृशे(Ck °श इति) अल्पेऽपीत्यर्थः ।; so also Ct. ✿ —(l. 75) Ñ2 V3 B1–3 चैव;

कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ।
प्राप्तव्यं लभते सर्वः सुखं दुःखं यथा कृतम् ।
पूर्वे जात्यन्तरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ।
एवमुक्त्वा नृगस्तत्र सुतं राजा महायशाः ।
श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभः ।
एवं प्रविश्य स नृगः श्वभ्रमन्तर्विभूषितम् ।
द्विजाज्ञां धारयामास बहुवर्षगणायुतम् ।

Colophon

D10.11 त्वनु- (for त्वं तु). Ñ1 V1.3 D1-4.9 मा गास्त्वं पुत्र संतापं; B4 मा गमस्त्वं च संतापं (for the prior half). M8 मत्तोपि (for मत्कृते). V1 D4 T3 पुरुषर्षभः; D6.7.10.11 हि नरर्षभ (for पुरुषर्षभ). —V2 illeg. from l. 76 up to यथा in the post. half of l. 77. —(l. 76) D5 M8 बलवान् ; D6.7 G2 कुशली(G2 °लं); Ck.t as above (for कुशलः). Ś Ñ V1.3 B D2.3.8.9.12 T3 कृतांतो बलवाँल्लोके; D1.4 किं तु द्रुवयेत लोकेषु (for the prior half). —After the prior half, T4 erroneously reads the post. half of l. 79 repeating it in its proper place. Ś D8 T3 येनास्मि(T3 °हं) (for येनास्मि). M8 व्यसने कृते (for °नीकृतः). Ñ1 V1.3 B2 D1-4.9 येनाहमसि(Ñ1 V1 B2 °ति; D1.4 °पि)पीड़ितः; Ñ2 B1.3.4 येनास्म्येवंविधः(B1 °धं) कृतः (for the post. half). ❀ Cg : कृतान्तः ईश्वरः l; Ck.t : कृतान्तः प्राचीनकर्म । कुशलः सुखदुःखप्रापण-प्रभुः(Ck °भुरित्यर्थः) । व्यसनी व्यसनवान् . ❀ —(l. 77) T3 कर्मभिर् (for प्राप्तव्यं). Ś V3 B2-4 D1-5.8.9.12 M6 सर्वं; V1 लोकः (for सर्वः). V3 B3 D1.3.4.12 M6 सुखदुःखं(V3 °ख-). D5 पुरा (for यथा). —For l. 77, D6.7.10.11 T1.2.4 G M1-5. 7-10 subst. :

31* प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति ।
लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ।

[(l. 1) M4 damaged up to second प्रा. M1.9 प्राप्तव्यान् ; Cm.g.t as above (for प्राप्तव्यानि). D7 [ए]वम् (for [ए]व). D7 आप्नोति; M5 चा°; Cg.k.t as above (for प्राप्नोति). M1.9 गंतव्यान् . —(l. 2) M1.9 लब्धव्यान् ; Cm.g.t as above (for लब्धव्यानि). D6 T2 लभं(T2 °भ्यं)ते. M7 सुदुःखानि; Cm.g as above (for दुःखानि च). M3 शुभानि; Cm.g.k.t as above (for सुखानि).]

—(l. 78) V1.3 D1.3.4 T1.3 M1.3.5.8 पूर्व-; G1 पुत्र; G2 पूर्वं; Cv.m.g.k.t as above (for पूर्वे). V2(before corr. as in B4; after corr. marg.) जन्मांत * (for जात्यन्तरे). Ñ1 V1.3 D1.3.4 राजन् (for वत्स). Ś D8.12 T3 पूर्वजन्मांतरस्थेन(T3 °कृतम्); Ñ2 B2 (marg. also as in Ś) D2.9 पूर्वजन्मांतरे राजन्(B2 पुत्र); B1.3.4 D5 M6 पूर्व(M6 °र्वे)जात्यंतरस्थेन(B3 °रास्थानं; B4 °रस्थेपि) (for the prior half). —After the prior half, T1.2 M3 ins. :

32* मया पापं महत्कृतम् ।
तस्मात्प्राप्तं मया पुत्र.

G2 हि; M3 च (for ह). Ś D5.8.12 M6 कृथाः सुत; V2 B4 कृथाः नृप (for कुरुष्व ह). Ñ1 V3 B2 (marg. also as above) D1-4.9 मा कार्षीर्वि(V3 न कार्यं वि)क्लं मनः(D1.4 तथा). V1 न कार्षीर्विप्रियं मनः; T3 इह भुंक्ते तु नान्यथा (for the post. half). —After l. 78, D3 ins. :

33* कार्यार्थिनां तु दातव्यं दर्शनं पुत्र ते सदा ।

—(l. 79) Ś Ñ2 V2 B1.3 D5.8.12 M6 सुतं(Ś3 स तं; B3 तु स) तत्र(V3 * * ; B1 तं तु); Ñ1 V1.3 B2 D2.3 स(B2 स्व) तनयं; B4 [अ]थ पुत्रं स; D1 ततश्चैव; D4 स तेनाथ; D6.10.11 T4 नृपस्तत्र (for नृगस्तत्र). —M4 damaged from तं up to म. Ś Ñ V B D1-5.8.12 M6 नृगो; G2 स तं (for सुतं). V3 राम; D5 नाम (for राजा). —(l. 80) B4 पुत्रं (for श्वभ्रं). Ñ1 B2 धर्मात्मा; D1-4 दी(D4 ही)नात्मा; D6 M6 स्वकृतं; Ck.t as above (for सुकृतं). B1 शापाय (for वासाय). Ñ V1.3 B1.4 D1.6.7.10-12 T1.2 G M1-7.9 पुरुषर्षभ. T3 कृकलासत्वमायथौ (for the post. half). —For l. 79-80, D9 subst.; Ñ1 V1 B2.4 D1-5 T3 ins. after l. 80 :

34* तं शापमद्यापि गुरुं क्षपयत्येव भूपतिः ।

[T3 स (for तं). B4 [ए]ष (for [ए]व). V1 रक्षत्येव स; D1 क्षपयेदेव (for क्षपयत्येव). Ñ1 D1.3.4 T3 भूमिपः.]

—(l. 81) Ś Ñ1 V1 B4 D1-5.8.9.12 M6 प्रविष्टः; V2 प्रहृष्टः (for प्रविश्य). V2 [ए]व (for स). Ñ1 V3 B4 D2.9 नृपः (for नृगः). Ś Ñ1 V B4 D1-5.8 9.12 T3 श्व(Ś3 शु)भ्रं रत्न(V3 नाति; D2.9 हेम)विभूषितं (for the post. half). —(l. 82) V1 द्विजा *; D1-4.9 T1 द्विजाभ्यां (for द्विजाज्ञां). Ñ1 V1 D1-4.9 धारयञ्शापं; V2 B4 °यञ्रास्ते; V3 °यञ्यायं (for धारयामास). Ś1.2 -गणान्नृगः (for -गणायुतम्). Ś3 D8.12 बहून्वर्षगणान्नृपः(Ś3 °पः); Ñ1 V1.3 D1-5.9 बहून्व(V1 D1 °हुव)र्षगणा(Ñ1 V3 °शता)निति(V3 °नि च; D2.9 °नपि); V2 B4 वर्षाणि स्म (B4 सु)बहून्यसौ (for the post. half). —For l. 81-82, Ñ2 B1-3 D6.7.10.11 K (ed.) subst.; while V2 ins. l. 3-4 only after l. 82 :

35* एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं
श्वभ्रं महद्रत्नविभूषितं तत् ।
संपादयामास तदा महात्मा
शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ।

[(l. 1) Ñ2 B2 D10.11 प्रविश्येव; B3 °ष्टं स (for प्रविश्यैव). B3 नृगस् (for नृपस्). —(l. 2) B3 पुत्रं (for श्वभ्रं). K (ed.) महारत्न-. B1 ततः; D7 च तत् (for तत्).]

—After l. 82, Ñ1 ins. :

36* एवं स राजा द्विजशापविह्वितो-
ऽप्राप्तप्रमादो भुवि खेदमुत्तमम् ।
नृगो नरेन्द्रो * * * * पृथिव्यां
पातालवासी ह्यभवत्तदानीम् ।

Colophon. —*Sarga name* : Ś D8.12 नृगश्व(Ś3 °शु) भ्रप्रवेशः; Ñ1 V1 नृगशापवर्णनं; Ñ2 B4 D6 नृगोपाख्यानं; V2.3 B1-3 D1-4.9 नृगशापः; D5 रामलक्ष्मणसंवादे नृगशापः. —*Sarga*

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया ।
यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ।
एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् ।
तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ।
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः ।
कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ।
आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकोः सुमहात्मनः ।
पुत्रो द्वादशमो वीरो धर्मे च परिनिष्ठितः ।
स राजा वीर्यसम्पन्नः पुरं देवपुरोपमम् ।
निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ।
पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति स्वयम् ।
निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायशाः ।
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहत्पुरम् ।
यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन्मनः ।
ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् ।
अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोनिधिम् ।

no. (figures, words or both) : Ś Ñ1 V2.3 B4 D2.12 om.; Ñ2 D9 57; V1 40; B1 56; B2 41; B3 55; D1.4 M6 52; D3.6.7.10.11 T1.2 G M1-5.7-10 54; D5 53; D8 50; T3 60; T4 61. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—Before l. 83, D12 ins. ॐ. —(l. 83) V3 D2.9 वै (for ते). D6.8.10.11 नृपशापस्य. D3.9 विस्तारो (for विस्तरो). V2 विहितो (for ऽभिहितो). —(l. 84) Ñ1 V3 D1-4.9 बुद्धिर् (for श्रद्धा). T1 G3 M3 [इ]व; T2 [इ]मां; M6 [अ]थ; Cg.k.t as above (for [इ]ह). B4 M1 शृणु स्वम्. D5 यथा (for कथाम्). Ś [अ]परं यथा; D12 परं यथा; T2 परां कथां (for [अ]परां कथाम्). Ñ1 V3 D1-4.9 अपरां मे(Ñ1 स्वं) कथां शृणु; D5 शृणुष्व वचनं यथा (for the post. half). —(l. 85) V3 lacuna; B3 repeats; G1 लक्ष्मणः (for सौमित्रिः). Ñ1 transp. रामेण and सौमित्रिः. Ś B1 D5.8.12 इदम् (for पुनर्). V2 B3.4 M6 अवदद्वचः; B2 अब्रवीत्ततः (for पुनरब्रवीत्). —(l. 86) Ñ1 B4 प्रभो (for नृप). —T4 om. l. 87. —(l. 87) B3 (with hiatus) इक्ष्वाकुकुल-(for राम इक्ष्वाकु-). Ś B3 D8 M6 -वर्धनः; D12 -वंशजः (for -नन्दनः). —(l. 88) D5 कथाः. D5 -धर्मिष्ठा; T1.2 G3 M3 -धर्मात्मा (for -धर्मिष्ठां). —(l. 89) Note hiatus between the two halves. D6.7 T2-4 G2 M3.6.10 तु (for सु-). D5.10.11 T1 G3 M5 Ck इक्ष्वाकूणां महात्मनां (for the post. half). Ck: इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकुपुत्राणामित्यर्थः ।; so also Ct. ❀ —For l. 89, Ñ1 V1.3 B4 D1-4.9 subst. :

37* ऐक्ष्वाकुः प्रथितो लोके निमिर्नाम प्रजेश्वरः ।

[Ñ1 V1.3 B4 इक्ष्वाकुः. V3 कथितो. V1 B4 वीरो (for लोके). V1 B4 D2.9 नरे(D2.9 जने)श्वरः; V3 महायशाः (for प्रजेश्वरः).]

—(l. 90) M3.4.7 द्वादशको; Ck.t as above (for द्वादशमो). D6.7.10.11 T4 वीर्ये; T1.2 G M2-4.7-10 वीरं (for वीरो). M4.5.10 धर्मेण (for धर्मे च). M6 परमात्मवान् (for परिनिष्ठितः). —For l. 90, Ś Ñ V B D1-5.8.9.12 T3 subst. :

38* द्वादशस्तनयो धीमान्धर्मिष्ठः परमात्मवान् ।

[Ñ2 V2 (marg.) B1-3 वीरो (for धीमान्). Ś D8 पुत्रः शक्रसमो वीर्ये; D12 पुत्रो धात्रा समो वीरो (for the prior half). Ś D8.12 धर्मे च; Ñ1 V3 D1.2-5 T3 धार्मिकः; B2 धर्मज्ञः (for धार्मिष्ठः). Ñ1 V1.3 D5.9 परमा(V1 तदवा)त्मवान्; B3 D1 परमार्थवान्(D1 °त्मनः) (for परमात्मवान्).]

—(l. 91) V2 पुरे (for पुरं). B1.4 D7 T3 M1 पुरंद(T3 °रं च)र- (for पुरं देव-). M6 राजपुरोत्तमं (for देवपुरोपमम्). —(l. 92) Note hiatus between the two halves. B4 महद्; D1.3.4 यदा (for तदा). V3 तदा निवेशयामास (for the prior half). B4 उद्देशे; D6 T2.4 अभ्यासे; G1 M1 स्व(M1 द्व)भ्याशे; Ct as above (for अभ्याशे). D10.11 गोतमस्य; Cm.k.t as above. B4 ह; M10 च (for तु). Ś Ñ1 V1.3 D1.3.4.8.12 गौ(V3 गो)तमोद्देशमा(V3 D1.3.4 °सं)श्रितं(V3 °श्रुतः); Ñ2 V2 B1-3 D5 M6 गौतमस्याश्रमं प्रति; D2.9 गौतमादेशमाश्रि(D9 °श्रि तः; T3 गौतमाश्रित्य संश्रितं (for the post. half). —(l. 93) Ś D5.8 T1.2 G3 M1.3 तु कृतं; Ñ1 V1 D1-4.9 च कृतं; Ñ2 V2 B कृतवान्; V3 वै कृतं; D7 T3.4 G1 M6 स्व°; G2 [अ]स्य कृतं; Ck.t as above (for सुकृतं). D1 (also) नादं (for नाम). B1 इव (for इति). Ś Ñ1 V1.2 (also as above) B4 D1-4.8.9.12 श्रुतिः; V3 विश्रुतः (hypm.); B3 स्मृतं; D6.7.10.11 T G3 M1-3.5-7 श्रुतं (for स्वयम्). —G3 om. l. 94-97. —(l. 94) D5 M9 निवेश्य(M9 °शे); D6.7 T3.4 निविश्य; Cm.k.t as above (for निवेशं). Ś1.3 B3.3 D6-8.12 T G3 M3 तत्र; V3 यत्नत्; Cm.k.t as above (for यत्र). Ñ1 न्यवेशयंत; B4 यदा निवासं; D1 निवेशयन्स; D2-4.9 निवेशयन्य(D3.4 °श)न् (for निवेशं यत्र). Ñ1 V1.3 D1-4.9 नृपतिर्; B2 राजर्षे; D6.7 T3.4 राज्यं तु (for राजर्षिर्). B2 नित्यं; T3 निजं (for निमिश्). V1.3 D1-5.9 निमिर्यत्नात्स्व(V3 °द)लं(V1 D5 °यं)कृतं (for the post. half). —(l. 95) V3 तु (for सु-). Ś Ñ2 V1.2 B1-3 D6-8.10-12 सु(D7 स)महापुरं(B1.2 °री) (for सुमहत्पुरम्). —(l. 96) V1 D9 इति; V3 D1-4 यदि (for दीर्घ-). Ñ1 V B4 D1-4.9 -यज्ञेन; D8 G1 -सूत्रेण; Cm.t as above (for -सत्रेण). D1 पितृन्. G3 प्रह्लादवान् (for °दयन्). —B4 om. l. 97. —(l. 97) Note hiatus between the two halves. V1 स (for हि). Ñ2 V3 B1.2 तमिक्ष्वाकुं (for इक्ष्वाकुं हि). V1 तदा नृपः; V3 सुतं मनोः (by transp.). Ś D1-5.8.9 स इक्ष्वाकुसुतो मुनीन्(Ś1 D5 निमिः; Ś2.3 D8 मुनिः); Ñ1 V2 (before corr.; after corr. marg. as in Ñ2) B3 निमिरिक्ष्वाकुनंदनः; D12 इक्ष्वाकुसुसुतो निमिः (for the post. half). —T4 om. l. 98. B1 D6.7.10.11 T3 M3 read l. 98 after l. 100. B3 repeats l. 98-99 after l. 103 (first occurrence). —(l. 98) Ś D8 आंगिरसं. Ś D5.8.12 तपोन्वितं; Ñ1 B4 [आ]नयत्पुरं(B4 °स्त्वयं); Ñ2 V2 B1-3 (B3 second time) M1 तपोधनं; L (ed.) तपस्विनं (for तपोनिधिम्). V1 B3 (first time)

वसिष्ठं चैव यः पूर्वो ब्रह्मयोनिर्द्विजर्षभः ।
वरयामास राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुसत्तमः ।
तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिवर्धनम् ।
वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण प्रतीक्ष तदनन्तरम् ।
तदन्तरमथो विप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ।
निमिस्तु राजा तान्विप्रान्समानीय नराधिपः ।
यजते हिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः ।
पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ।

D1–4.9 चाव (B3 च व)रयत्स्वयं (for चैव तपोनिधिम्). V3 पुलहं च बृहस्पतिं (for the post. half). —Ñ2 illeg. for l. 99. —(l. 99) B3 (first time) [अ]पि (for [च]व). V2 reads marg. from यः up to the post. half. Ś Ñ1 V1.3 B3(both times).4 D1–5.8.9.12 विप्रर्षि(D1.3–5 °र्षिर्) (for यः पूर्वो). D6.7.10.11 T3.4 M3 वर(D7 पूज)यामास (for चैव यः पूर्वो). V2 T2 ब्रह्मयोनि-. B2 द्विजोत्तमः (for द्विजर्षभः). Ś Ñ1 V1 B3(both times).4 D1–5.8.9.12 ख्यातकीर्ति (D1.3–5.9 °र्तिं)तपोधनं; V3 अथानेतुं तपोवनं; D6.7.10.11 T3.4 M3 पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमं; M2.4.5.7.9 ब्रह्मर्षिर(M5 °म)मितप्रभः (for the post. half). —T4 om. (hapl. see var.) l. 100–101; V3 om. l. 100. B3 reads l. 100 before l. 102. —(l. 100) Ś3 B1 वारयामास; D6.7.10.11 T3 M3 अनंतरं स (for वरयामास). Ñ2 V2 सर्वांस्तान्; V1 विप्रर्षिं; B1.4 G (ed.) स(B1 *; G [ed.] वै) सर्वान्; B2.3 सर्वान्स; D2.9 विप्रर्षिर् (for राजर्षिर्). Ñ2 V2 B इक्ष्वाकुकुल- (for निमिरिक्ष्वाकु-). Ś D5.8.12 -वंशजः; Ñ V1.3 B D6.7.10.11 T3 G1.2 M1.3.6.10 -नंदनः(G1 °न); D2.9 -संभवः; M4.9 -संमतः (for -सत्तमः). ꙮ Ct : पूर्वं वसिष्ठवरणं ततोऽन्यादिवरणम्. ꙮ —(l. 101) M1 स (for तु). B2 D6.7.10.11 T1–3 G1.3 M1.3 राजर्षिसत्तमं; B3.4 इक्ष्वाकुनंदनं (for राजर्षिवर्धनम्). —For l. 101, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 subst. :

39* अथाह वचनं विप्रो वसिष्ठो मुनिरजसा ।

[D1 transp. वचनं and विप्रो. V3 विप्रः प्रोवाच राजानं (for the prior half). Ñ1 मुनिवंशजः.]

—(l. 102) Ñ1 V1.3 D1–4.9 इंद्रेणाहं वृतः पूर्वं (for the prior half). Ś D8.12 प्रतीक्षंस ; D5 G1.3 M2 प्रतीक्ष्व(D5 °क्षा; M2 °क्षे) (for प्रतीक्ष). Ñ1 V1.3 D1–4.6.7.9–11 T3.4 Ct (all with hiatus) अंतरं परि(V3 D1.3.4.10 T4 Ct प्रति) पालय; Ñ2 V2 B T1.2 G2 M3.6.10 प्रतीक्षस्व तदंतरं (for the post. half). ꙮ Cm : प्रतीक्षस्व । तदनन्तरमिन्द्रयागसमाप्तिपर्यन्तावकाशं मां प्रतीक्षस्व । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः । अनन्तरं वसिष्ठगमनानन्तरम् ।; Cg : प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । प्रतीक्ष त्वं तदन्तरमिति च पाठः । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः ।; Ck : प्रतीक्ष प्रतीक्षस्वेति यावत् । इन्द्रयाजनसमाप्तिपर्यन्तं मां प्रतीक्षस्व । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः । अनन्तरं वसिष्ठस्य गमनानन्तरम् ।; Ct : अन्तरं प्रतिपालय । इन्द्रयागसमाप्तिपर्यन्तावकाशं प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । इन्द्रं याजयित्वा त्वां याजयिष्य इति भावः । देवानामपि यज्ञाधिकारः प्राङ्निरूपितः. ꙮ —After l. 102, Ñ2 B2 ins. :

40* एवमुक्त्वा वसिष्ठस्तु शक्रस्य भवनं गतः ।;

while V2 B4 G (ed.) ins. after l. 102 :

41* तच्छ्रुत्वा नाकरोद्वाक्यं स हि राजा महायशाः ।

[V2 लोक * * क्यं; G (ed.) [अ]भिहितं वाक्यं (for नाकरोद्वाक्यं).]

—B3 reads l. 103–104 (by transp.) for the first time after l. 101 and repeats here. —(l. 103) Ś Ñ1 V1.3 D1–4.6.8.12 T3 M3 तमंतरम् ; B3 (second time) D9–11 M1 Cm.g.k.t अनं(D9 **)तरम् ; D7 T1.2 G M3.5.10 तमध्वरम् (for तदन्तरम्). Ś1 D10.11 महा-; Ñ1 अतो; B4 अथ (for अथो). Ś2.3 V1.3 D2.8.9.12 गत्वा; Ñ1 D1.3.4 बुद्ध्वा; Ñ2 V2 B1–3 (B3 both times) D5.6 M1 विप्रं; B4 [उ]पेत्य; T3.4 दृष्ट्वा; G (ed.)[उ]त्पत्य (for विप्रो). M3.5 प्रत्यपूजयत् ; M7.9 पर्यपूरयत् (for प्रत्यपूरयत्). Ś Ñ V B (B3 both times) D1–6.8.9.12 T3.4 M1 गौतमं प्रत्यपूजयत् (D2 °यन्) (for the post. half). ꙮ Cm : गौतमं प्रत्यपूजयत् । वसिष्ठपुरुकुर्येति शेषः । तदनन्तरं वसिष्ठेन प्रतीक्षणीयमित्युक्तमवकाशं गौतमेनाभिपूरितमपश्यत । स्वेन करणीयमार्त्विज्यं गौतमेन क्रियमाणमपश्यदित्यर्थः ।; Cg : गौतमः प्रत्यपूरयत्, वसिष्ठकर्तव्यं हौत्रमिति शेषः ।; Ck.t : अनन्तरं वसिष्ठगमनानन्तरम् । वसिष्ठः(Ct गौतमः) प्रत्यपूरयदिति । वसिष्ठकर्तव्यं होत्रार्था(Ct हौत्रार्त्वि)ज्यम् । राज्ञ इति शेषः. ꙮ —(l. 104) D2 T1.2 G3 M3 हि (for ऽपि). V1 महाराजश् (for °तेजा). Ñ2 V2 B1–3(B3 second time) शक्र- (for इन्द्र-). Ñ1 V1.3 B3(first time).4 D1–4.9 चक्रे यज्ञं शतक्रतोः (for the post. half). —(l. 105) T1.2 G M2–5.7–10 हि (for तु). Ś D5.8.12 तं विप्रं; D6.7 T3.4 विप्रांश्च; D10.11 विप्रांस्तान् (by transp.) (for तान्विप्रान्). Ñ1 V1 D1–4.9 राजा च स(Ñ1 स च) निमिर्विप्रान्(D2.9 °प्रं); V3 राजा चाप्यत्रिप्रभृतीन् (for the prior half). ꙮ Cg : तान् अत्र्यादीन् ।; so also Ck.t. ꙮ Ñ V1.2 B3 D1–3.9 महाम(Ñ V2 B3 °हु)तिः(V1 °तिं); D4 महामुनिः; G1 नरर्षभः (for नराधिपः). V3 विप्रानाहूय सर्वतः; B1.2 आनाय्य स महाद्युतिः (for the post. half). —(l. 106) Ś Ñ1 V2.3 B4 D1.3.4.7.8.10–12 T3 अयजद् ; Ñ2 B1–3 M6 ईजे स; V1 अयाजि; D2.5.9 इयाज; D6 यजेते (for यजते). V3 B4 D1–4.9 सागरस्य (for स्वपुरस्य). —After l. 106, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 ins. :

42* धनरत्नौघबहुलां बहुसंस्कारसंस्कृताम् ।

[D5 -रत्नैश्च; T3 -रत्नादि- (for -रत्नौघ-). D4 om. (hapl.) for लां बहु-. D5.9.12 T3.4 -बहुलं. Ś D5.8.12 निमिः (for बहु-). D5.9.12 T3.4 -संस्कृतं(D5 T4 °तः) (for -संस्कृताम्). V3 संस्कारसंस्कृतं बहु (for the post. half).]

—(l. 107) V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B4 राजा (for पञ्च). Ś D2.8.9.12 -सहस्रान्स; V1.2 (before corr.; after corr. marg. as above).3 -सहस्रं स; D3 -सहस्रां तां (for -सहस्राणि). Ś Ñ1 V1 D2–4.8.9.12 यज्ञ-(D4

इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः ।
सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ।
तमध्वरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् ।
क्रोधेन महताविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मसत्तमः ।
स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्तं समुपाविशत् ।
तस्मिन्नहनि राजापि निद्रामाहृतवान्सुखम् ।
ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः ।
अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ।
यस्मात्त्वमन्यं वृतवान्मामवज्ञाय पार्थिव ।
चेतनेन विनाभूतो देहस्तवैष भविष्यति ।
ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् ।
ब्रह्मयोनिमथोवाच स राजा क्रोधमूर्छितः ।
अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ।
मुक्तवान्मयि शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ।
तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विनाकृतः ।

°ज्ञं); V_2 om. ; V_3 यज्ञे; B_4 स तु; D_5 निमिर् (for राजा). D_1 दीक्षा याज्ञीम् (for राजा दीक्षाम्). V_3 $D_{4.5}$ G_2 उपागतः(D_4 °मन्); $D_{6.7}$ अथो(D_7 °था)गमत् ; $D_{10.11}$ $T_{3.4}$ अथाकरोत्; $M_{2.7}$ उपाहरत् (for उपागमत्). —After l. 107, Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ (marg.) T_3 G (ed.) ins. :

43* दीक्षामुपागमच्छक्रः पञ्च वर्षशतानि च ।

[D_1 उपागतः (for °मच्). G (ed.) शक्रोपि दीक्षामगमत् (for the prior half). Ñ$_1$ $D_{2.3}$ तु; V_1 वै (for च). T_3 -समान्वितं (for -शतानि च).];

while Ñ$_2$ V_2 B_{1-3} D_5 $M_{6.9}$ ins. after l. 107 :

44* इन्द्रो वर्षसहस्रं तु वाजिमेधमथाकरोत् ।

[D_5 च (for तु). $M_{6.9}$ -सहस्रेण (for -सहस्रं तु). $M_{6.9}$ (with hiatus) अश्व- (for वाजि-). D_5 सोश्वमेधमुपागमत् (for the post. half).]

—D_9 reads in marg. l. 108–109. —(l. 108) Ñ V B $D_{1.3.4.9}$ T_3 -यज्ञे ($V_{2.3}$ °ज्ञ)समाप्ते तु (B_1 च); D_2 -यज्ञे तु संप्राप्ते; M_2 (also as above) यज्ञावसानेषु (for -यज्ञावसाने तु). —V_1 om. 109–111. $T_{3.4}$ transp. l. 109–110 and l. 112–113. —(l. 109) Ñ$_1$ $D_{1.4.9}$ अगमद् (for आगतो). M_8 विप्रो (for राज्ञो). V_2 B जगाम यजतो यज्ञे(B_2 राज्ञो) (for the prior half). Ñ$_1$ V B हो(B_2 हौ)मं; $D_{1.4}$ यज्ञं; D_6 M_6 होत्रं (for हौत्रं). $D_{1.4}$ $M_{6.8}$ अनिंदितं (for अनिन्दितः). Ś Ñ$_2$ $D_{2.8.9.12}$ होतृ($D_{2.9}$ °त्र)कर्मण्यनिंदि(D_2 °तंद्रि)तः; D_5 होमं कर्तुमिहोद्यतः (for the post. half). —Ñ$_2$ $B_{2.4}$ read l. 110 twice. —(l. 110) Ś Ñ$_2$ $V_{2.3}$ B (Ñ$_2$ $B_{2.4}$ first time) D $T_{3.4}$ $M_{2.4.6-9}$ तदंतरम् ; Ñ$_1$ तदनंतम् (for तमध्वरम्). Ñ$_1$ V_3 $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ उपागम्य; G_2 M_6 अथोपश्यद् (for अथापश्यद्). Ñ$_2$ $B_{2.4}$ (all second time) स तत्र समुपायातो (for the prior half). Ś Ñ$_2$ $V_{2.3}$ $B_{2.4}$ (Ñ$_2$ $B_{2.4}$ second time) $D_{8.9,11.12}$ [अ]भिपूजि(D_1 °रि)तः D_1 कृतं तथा; T_{2-4} $M_{1.5}$ °जितं (for [अ]भि पूरितम्). Ñ$_2$ B (Ñ$_2$ $B_{2.4}$ first time) गौतमं वृतमृत्विजं (for the post. half). —$T_{3.4}$ om. l. 111. —(l. 111) $D_{6.7.10.11}$ कोपेन (for क्रोधेन). G_1 महता युक्तो. Ś $D_{8.12}$ G_1 ब्रह्मवित्तमः; Ñ$_1$ V_3 $D_{1-4.9}$ भगवानृषिः; Ñ$_2$ V_2 B M_8 द्विजसत्तमः; D_5 ब्राह्मणोत्तमः; $D_{6.7.10.11}$ $M_{2.4.7.9}$ ब्रह्मणः सुतः (for ब्रह्मसत्तमः). —(l. 112) D_5 राज- (for राज्ञो). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.9}$ $T_{1.2}$ G_3 उपविश्य ह; Ñ$_2$ V_2 B उपविष्टवान् (for समुपाविशत्). D_{10} राजद्वारमुपाविशत् (for the post. half). —(l. 113) Ś D_8 राजन्यो; Ñ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9.12}$ T_4 M_6 राजा तु(M_6 स); V_2 B_2 $D_{6\ 7.10.11}$ T_3 $M_{3.4.8.10}$ Cg राजर्षिर्; Ck as above (for राजापि). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3.10}$ आग(M_{10} °श्रि)तवान् (for आहृतवान्). $D_{6.7}$ स्वयं (for सुखं). Ñ$_2$ निद्रयापहृतवान्सुखं; $V_{1.3}$ $D_{1-5.9-11}$ $T_{3.4}$ निद्रया(D_2 °यो)पहृतो भृशं (for the post. half). —(l. 114) Ś Ñ$_1$ V_3 B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 प्रादुर्भूतो (for °रासीन्). —(l. 115) Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ अदर्शनात्तु ($D_{1.4}$ °नाच्च) (for अदर्शनेन). Ñ$_1$ B_{1-3} व्याजहार स च(Ñ$_2$ वचः) क्रुधा; Ñ$_2$ V_1 $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ व्याजहार वचो(Ñ$_2$ * *)थ सः; V_2 व्याजहाराथ स क्रुधा; V_3 व्याजहार महात्मनः; B_4 व्याजहार च स क्रमे (for the post. half). —(l. 116) Ñ V_2 B आहूय(B_4 °हृत्य) मां पूर्वं(B_2 पूर्वं मां) (for त्वमन्यं वृतवान्). D_2 T_2 अवि(T_2 °नु)ज्ञाय (for अवज्ञाय). Ñ V_2 B दर्शनं न(B_2 नो) प्रयच्छसि (for the post. half). ❀ Ct : मामवज्ञायेत्यस्य स्वपिषि चेति शेषः. ❀ —(l. 117) Ś $D_{1.5.8.12}$ चैतन्येन; M_1 जीवात्मना; Cm as above (for चेतनेन). Ñ V_2 B तस्मात्पापसमाचार(B_3 °रोध); $V_{1.3}$ $D_{2-4.9}$ विनाभू($D_{2.9}$ कृ)तश्चेतनया; M_4 चेत * * * * भूतो (for the prior half). Ś $D_{1.5.8.12}$ M_3 तव; M_6 तेद्य (for त्वेष). G_2 देहक्लेशं. Ñ V B $D_{2-4.9}$ विदेहस्त्वं भविष्यसि; $D_{7.10.11}$ देहस्ते पार्थिवैष्यति (for the post. half). —(l. 118) $V_{2.3}$ राजर्षेः; $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ राजा तु (for राजर्षिः). M_8 परम् (for शापम्). Ś V_1 $D_{2.3.8.9.12}$ महामुनेः; V_3 $D_{1.4}$ महात्मनः (for उदाहृतम्). Ñ V_2 B तं शापं श्रुतवांस्तदा; D_5 M_6 श्रुत्वा शापविमोक्षणं (for the post. half). —(l. 119) Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{2-4.8.9.12}$ $T_{3.4}$ उवाचाथ (by transp.); D_1 उवाचेदं; G_3 स राजा तु (for अथोवाच). G_3 शशाप; M_3 संरंभात् (for स राजा). D_5 राजा क्रोधविमूर्छितः (for the post. half). —(l. 120) M_4 damaged for स्य क्रोधे. Ś $D_{8.12}$ अजानता तेन($D_{8.12}$ °तानेन) मुने; V_1 अजानते शयाने तु; V_3 भुकाने च शयाने च (corrupt); $D_{1-4.9}$ अज्ञानगे($D_{2.9}$ °जानाने; D_3 °ज्ञानतः) शयाने च(D_3 तु); $T_{3.4}$ निद्रासक्ते शयाने तु (for the prior half). —(l. 121) $D_{7.10.11}$ M_5 उक्तवान् (for मुक्तवान्). B_1 असि; $B_{2.4}$ $D_{7.10.11}$ T_2 G_1 $M_{2-4.6-9}$ मम (for मयि). Ñ$_2$ V_2 B_{1-3} यस्मात्त्वं; B_4 यच्छापं; M_8 शापाग्निर् (for शापाग्निं). Ñ$_1$ B_4 D_6 ब्रह्म- (for यम-). T_2 [अ]परः (for [अ]परम्). Ñ$_2$ V_2 B_{1-3} शापमग्निशिखोपमं; $V_{1.3}$ $D_{2-4.9}$ $T_{3.4}$ यस्मात्त्वं सत्पथि($V_{1.3}$ $T_{3.4}$ °थे) स्थिते(V_1 D_2 $T_{3.4}$ °तः); D_1 यस्मात्त्वं सत्यधिष्ठितः (for the post. half). ❀ Cv : मुक्तवान्ममेति पाठः. ❀ —(l. 122) T_4 यस्मात् (for तस्मात्). Ñ V_2 B D_6 T_4 त्वमपि(T_4 °सि); V_3 त्वं चापि; M_3 तथापि (for तवापि). Ñ V $B_{3.4}$ $D_{1-5.9}$ विप्रर्षे; B_2 देवर्षे; D_8

देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ।

Colophon

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । (cf. l. 49)
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् । (cf. l. 50)
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ।
पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ ।
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः ।
प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ।
तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ ।
अभूतां नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ ।
अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः ।
वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितरं प्रति ।
सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धीमतः ।
पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ।
भगवन्निमिशापेन विदेहोऽस्मि कृतः प्रभो ।

M5 राजर्षे (for ब्रह्मर्षे). D1.2.4 चैतन्येन (for चेतनेन). Ś D5.8.12 चैतन्येन विनाकृतं; Ñ V B चेतना देहवर्जितः (for the post. half). ※ Cg.k : चेतनेन विनाकृत इति । मृत इत्यर्थः ।; so also Ct. ※ —(l. 123) V3 D3.10.11 स सुचिर-; D9 G3 तु(G3 स) रुचिर- (for सुरुचिर-). D1.3.4 -प्रेक्ष्यो (for -प्रख्यो). Ś D5.8.12 देहं सुरुचिरं (Ś3 D5 °र)प्रख्यं (for the prior half). D9 न भविष्यत्यसंशयः; M4 भ ******* (for the post. half). —For l. 123, Ñ V2 B subst.:

45* वायुभूतश्चरंल्लोकाननिकेतो भविष्यसि ।

[B3.4 भविष्यति (for °सि).]

—Then, Ñ1 cont.; Ś V1.3 D1–5.8.12 ins. after l. 123; D9 T3.4 ins. before l. 130 :

46* एवं शप्तो मुनी राज्ञा राजा च मुनिना तथा ।

[D5 तदा (for तथा).]

—Then, Ñ1 further cont., while V1 cont. after 46* :

47* तौ परस्परशापेन देहावुत्सृजतावुभौ ।

—Thereafter, Ñ1 cont.; Ś2.3 cont. after 46*; Ñ2 V3 B cont. after 45*; while D7.10.11 ins. after l. 123 :

48* इति रोषवशादुभौ तदानी-
मन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ ।
सहसैव बभूवतुर्विदेहौ
तुल्यव्याधिगतौ महाप्रभावौ ।

[(l. 1) B1.4 रोषवशौ. —Ñ2 illeg. for l. 2–4. —(l. 2) B शापितौ. B3 om. नृप. B1 नृपद्विजौ; B2 (marg. also as above) नृपद्विजेशौ. Ś2.3 अन्योन्यं प्रविशितौ नृपेंद्रविप्रौ. —(l. 4) B2 शून्य- (for तुल्य-). Ś2.3 D7.10.11 तत्तुल्याधिगतप्रभाववंतौ. ※ Ct : तदिति ब्रह्मनाम । ब्रह्मणस्तुल्यं तुल्यतयाधिगतः प्राप्तो यः प्रभावस्तद्वन्तौ । ब्रह्मतुल्यप्रभावाविति यावत्. ※]

Colophon : V1 D1–4 T3.4 om. —*Sarga name* : Ś Ñ1 B3.4 D8.12 निमिवसिष्ठयोरन्योन्य(Ñ1 °न्यं)शापः (Ś2.3 D8 °पवर्णनं); Ñ2 निमिवसिष्ठशापः; V2 वसिष्ठयोरन्योन्यशापः; V3 D9 M6 अन्योन्य(M6 वसिष्ठ)शापः; B1.2 ने(B2 नि)मिवसिष्ठयोः शापः; D5 निमिवसिष्ठयोः शापकथनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B3.4 D12 om.; Ñ2 D9 58; B1 57; B2 42; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 55; D8 51; M6 53.

—After colophon, G M1.5.8 conclude with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—Ś V1 D2.8.9.12 T3.4 om. l. 124–129. —(l. 124) M1 रामेण; Cm.g.k.t as above (for रामस्य). V3 वचनं (for भाषितं). G2 परमाद्भुतं (for °वीरहा). —Ñ2 illeg. for l. 125. —(l. 125) Ñ1 D5–7.10.11 भूत्वा (for वाक्यं). —M4 damaged from दीप्त in the post. half up to देहौ in the prior half of l. 126. Ñ1 वाक्यं स रघुनंदनं (for the post. half). —(l. 126) V2.3 D5–7.10.11 निक्षिप्य; Cg as above (for निक्षिप्त-). B1.2 तु (for तौ). —(l. 127) M4 कथं (for पुनर्). Ñ B1.2.4 D6 देवसंनिभौ; V2 B3 °संनिभौ; D1.3.4 °संगतौ; D5.7 °सत्तमौ; M6 °संमितौ; M8 देहसत्तमौ; Cg.k.t as above (for देवसंमतौ). —(l. 128) Ñ V2.3 B (with hiatus) इक्ष्वाकुकुल-; K (ed.) रामश्चेक्ष्वाकु- (for राम इक्ष्वाकु-). —(l. 129) M4 damaged for तेजा लक्ष्मणं. Ñ2 B1.2.4 महाभागं (for °तेजा). V2.3 B2–4 D1.3.4.10.11 पुरुष(B4 भरत)र्षभः. —V1 om. l. 130–132. Before l. 130, D12 ins. ॐ. —(l. 130) Ś D6–8.10–12 T1.3.4 देहम् (for देहाव्). Ñ1 V2 B2(marg. also).4 देहावत्यजतां तदा(B2 °था; B4 °तः); D1–5.9 देहावत्यजतामु(D4.5 °तु)भौ (for the post. half). —D1.2.4.9 om. l. 131–132. —(l. 131) D5 प्रभूताव् (for अभूतां). Ś D5.8.12 ऋषिराजर्षी (for नृपविप्रर्षी). —(l. 132) D2 अशरीरौ. —M4 damaged for the post. half. Ś D8.12 तस्मिन्; D3 [ऽ]न्योन्यं; D5 नाशे; M6 तस्य; Cg.k.t as above (for ऽन्यस्य). Ś D8 महा(D8 **)मुनेः; Ñ1 V2.3 B2–4 M8 °मतिः; B1 D3 °मतेः; T3 °त्मनः; M5 °मनाः (for महामुनिः). —(l. 133) Ñ2 B1–3 सु-; M8 स (for तु). V2 भगवान् (for जगाम). D6.7.10.11 T3.4 पितुरंतिकं (for पितरं प्रति). Ñ1 वसिष्ठश्च ततो विप्रो ब्रह्माणमगमत्तदा; V1 D2.9 वसिष्ठोपि हि ब्रह्माणं(V1 दुःखानि) जगामाथ पितामहं; V3 B4 वसिष्ठोप्यगमत्तत्र ब्रह्माणं च(B4 °प्यथ ब्रह्माणमभ्यगछत्त्) पितामहं; D1.3.4 वसिष्ठश्चैतो ब्रह्माणमगमत्तु पितामहं. —(l. 134) Ñ1 D1 [ऽ]भिगम्य; Cm.t as above (for ऽभिवाद्य). Ś D5.8.12 T1.2 G M3.8 पितुः; V3 मुनिः (for ततः). D1 वेदवेदस्य (for देवदेवस्य). Ś Ñ V B D T3.4 M6 धर्मवित् (for धीमतः). —(l. 135) Ś3 D8 M2.4.7 वायुभूतम्. Ñ1 V1.3 D1–4.9 मनोगतिः; Ñ2 B1–3 M6 महामुनिः (for इदं वचः). —(l. 136) M4 damaged for भगव. V1 गतः (for कृतः). D6.7.10.11 T3.4 विदेहत्वमुपागमं (for the post. half). —After l. 136, D6.7.10.11 T (T3.4 l. 1 only) G M1.3 K (ed.) ins. :

देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः ।
मित्रावरुणजं तेज आविश त्वं महायशाः ।
अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम ।
धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ।
एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम् ।
कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ।
तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् ।
क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः ।
एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः ।
यदृच्छया तमुद्देशमागता सखिभिर्वृता ।
तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये ।
आविशत्परमो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते ।
स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

49* लोकनाथ महादेव वायुभूतोऽहमब्जज ।
सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति ।
लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ।

[(l. 1) D6.7.10.11 T3.4 देवदेव and अंडज (for लोकनाथ and अब्जज). K (ed.) (with hiatus) अंडजोपि त्वमब्जजः (for the post. half). —(l. 2) T1.2 महादुःखं. —(l. 3) M1 सर्वकर्माणि; Cg.k.t as above (for सर्वकार्याणि). D6 G1 M1 देहहीनस्य (for हीनदेहस्य). G1.2 मे (for वै).]

—(l. 137) Ñ1 [अ]स्य हि (for [अ]न्यस्य). Ś Ñ2 B1–3 D5.8.12 M6 संभवे(B1.3 D5 M6 °वो)न्यस्य(B1 °प्यन्य; B2 चास्य) देहस्य; D1.4 देहस्यास्य समुत्पत्तौ (for the prior half). ❀ Ct : सद्भावे प्राप्तौ. ❀ —(l. 138) Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 -द्युतिः; G2 M4 -प्रभुः (for -प्रभः) —(l. 139) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 G1 M6 मित्रावरुणयोस्तेजः(Ś D8.12 °योरोजः; D5 °योरंशे; G1 °तेजस्वी) (for the prior half). Ś Ñ2 B2–4 D5.8.12 प्रविश त्वं; Ñ1 समाविश; V1.3 D2.3 त्वमाविश (by transp.); D1.4 त्वमाश्रय; D9 त्वमाविश्य; T3 आविश्य त्वं; M6 आविशस्व (for आविश त्वं). Ś Ñ V1.2 B1–3 D1–4.8.9.12 T3.4 महामुने; V3 B4 °तपः; D5 °द्युते; D7.10.11 T1.2 G1.3 M1–5. 7.9.10 °यशः; M6 °मते (for महायशाः). ❀ Cm.t : मित्रावरुणजं मित्रावरुणाभ्यां विसृष्टम्(Ct तद्विसृष्टम्). ❀ —(l. 140) M8 Cm.g अयोनिजत्वं. T4 [अ]पि त्वं (hypm.); G2 सु- (for [अ]पि). Ñ1 V1.3 D1.4.9 transp. भविता and तत्रापि. Ñ D5 मुनिसत्तम; V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B4 द्विपदां वर (for द्विजसत्तम). —(l. 141) B3 निःसृतो; G (ed.) तु समा- (for महता). V2 B3 मुक्तः; M8 युक्तं (for युक्तः). —V3 reads the post. half in marg. Ś2.3 D8 इष्यसि; B3 G1.2 M2.4 एष्यति (for एष्यसि). Ś D8.12 तां तनुं; G2 मे वशः; Cm.g.k.t as above (for मे वशम्). Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 पूत(V3 B4 पुन)श्चैत्र(V3 D5 °वं) भविष्यसि(Ñ1 D5.9 °ति) (for the post. half). —(l. 142) Note hiatus between the two halves. Ś D8.12 M6 देवेशम् ; D2 मावेन; D5 वेदेन; G2 विधिना (for देवेन). Ñ V B D1–5.9 T3.4 सोभिवाद्य; G2 स्वभिवाद्य; K (ed.) चाभिवाद्य. Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 पितामहं (for प्रदक्षिणम्).—(l. 143) M9 पितामहे. Ñ2 B1–3 तत्र; V2 B4 D5.12 चैव (for तूर्णं). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9 T3.4 कृत्वा प्रदक्षिणं चैव (for the prior half). V3 (with hiatus) अगमद् ; M1 आययौ (for प्रययौ). —(l. 144) V2 B4 अथाकरोत् ; G3 अधारयत् ; Cm.g.k.t as above (for अकारयत्). Ś Ñ2 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 वरुणश्च महात्मना(Ñ2 °तपाः; V1 °मतिः; V3 D1.4 °बलः; D2.5.9 °मनाः; T3 °त्मनः; T4 °यशाः); Ñ1 वरुणश्च तथाकरोत् ; L (ed.) वरुणस्य महात्मनः (for the post. half). —(l. 145) Ś D8.12 सहायेन; M5 सहोपेतं (for °पेतः). Ñ1 B4 क्षीरोदेषु (B4 °दे सु)महातेजाः; Ñ2 V1 D2.5.9 क्षीरोदमुपसंगम्य; V2 B1–3 क्षीरोदेत्यु(B2 °दे तू)दधि(V2 °दे सागर) श्रेष्ठे; V3 D1.3.4 T3.4 क्षीरोदमुपपेदा(T3 °सेवा)ते (for the prior half). B1 D1.3.4 T3.4 पूज्यमानौ. Ñ1 V2 B2.4 T3.4 सुरासुरैः; M1 सुरोत्तमैः; L (ed.) सुरेश्वरः (for सुरेश्वरैः). Ś V3 D8.12 पूज्यमानौ सुरेश्वरौ; Ñ2 पूजयेतां सुरेश्वरं; V1 D2.5.9 तौ (D2 तं) संपूज्य परस्परं (for the post. half). —(l. 146) Note hiatus between the two halves. M1 अंतरे का *; Ck.t as above (for एव काले तु). K (ed.) ऊर्वशी. D5–7. 10.11 M1.8 परमाप्सरा. —For l. 146, Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 subst.; while D5 ins. after l. 145 :

50* उर्वशी त्वथ कालस्य कस्यचित्परमाप्सराः ।

[D3.5 -[अ]प्सरा (for -[अ]प्सराः).]

—(l. 147) B2 तदुद्देशम् ; D1.4 तत्सकाशम् ; D6 तु तं देशम् ; D9 तं सुदेशम् ; T1.2 G M1.3.8.10 Ck समुद्देशम् ; T3.4 समुद्रांतम् (for तमुद्देशम्). T1.2 G3 M3 आययौ (for आगता). Ś D8.12 आगता देवनिर्मिता; Ñ1 V1 D1.3–5 अ(V1 आ)गमत्स(D5 आगता स)खीगणा; V2 B आ(B2 अ)गच्छत्सा सखीवृता; V3 आत्मनो वरमंगना; D2.9 आजगाम सखीवृता(D2 °गणा) (for the post. half). —(l. 148) V2 दृष्ट्वा तां (by transp.); G1 दृष्ट्वा तु (for तां दृष्ट्वा). Ś D8.12 उर्वशीं (for क्रीडन्तीं). —After l. 148, B2 reads in marg. the post. half of l. 149 for the first time repeating it in its proper place; 52* and l. 152. —D5.9 om. l. 149. D2 reads l. 149 after l. 164. —(l. 149) V1 आगमत् ; V2.3 D3 G1 अविशत् ; B2.4 T2 प्रा(T2 प्र)विशत् ; T3 आवसत् ; T4 अपश्यत् (for आविशत्). Ñ2 B कामो; T3.4 धर्मो (for हर्षो). D6 तदा तु मदनो वरुणम् (hypm.); D10.11 तदाविशत्परो हर्षो; G2 M8 ह(M8 प्रह [hypm.])र्षः परमो वरुणम् (for the prior half). Ś B1 D8.12 हि; Ñ2 B2(second time).4 तु (for च). D6 G2 M8 आविवेश; M6.8 वरुणस्य (for वरुणं च). Ś Ñ2 B (B2 second time) D8.12 G3 M8 [उ]र्वशीकृतः. T2 हि वशीकृतः (for चोर्वशीकृते). Ñ1 V1.3 B2 (first time m.) D1–4 T3.4 मित्रं वरुणमेव च(T4 °माशयं) (for the post. half). —(l. 150) Ś D8 -[इं]दुवदन-; D12 -[इं]दुसदृश- (for -चन्द्रनिभ-).

वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ।
प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता ।
मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर ।
वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः ।
इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते ।
एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि ।
कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् ।
तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् ।
उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।
काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् ।
भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ।
उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् ।
ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन्कुम्भे न्यपासृजत् ।

—(l. 151) G2.3 M1 वारयामास (for वर°). Ś1 वारुणं तु; D3 रमणाय; D8.12 वारुणीं तु (for मैथुनाय). —For l. 150–151, Ñ2 V2 B M6 subst.:

51* तामम्भसां पतिर्वाक्यमुवाच परमाङ्गनाम् ।
मया सह रमस्वेति बहुवर्षगणान्मुदा ।

[l. 1) B3 वाचम् (for वाक्यम्). —(l. 2) B3 -गणाञ्शुभे; B4 -शतं मुदा; M6 -गणायुतं (for -गणान्मुदा).]

—Then V2 cont.; while Ñ1 V1.3 D1–5.9 (m.) T3.4 subst. for l. 150–151; B2 ins. after l. 148:

52* तामूचतुस्तौ संहृष्टावुर्वशीं देववर्णिनीम् ।
आवां त्वमनवद्याङ्गि वरयस्व वरानने ।

[(l. 1) Ñ1 V3 B2 ताव् (for ताम्). Ñ1 V2 B2 ततो हर्षाद्; V1 D2.9 तौ हृष्टार्थाव्; T3.4 सुसंहृष्टाव् (for तौ संहृष्टाव्). V3 तां शूलहस्तां संहृष्टाम् (for the prior half). Ñ1 V2 दिव्य-; V3 D2 वर- (for देव-). Ñ1 V2 B2 D5 -रूपिणीं (for -वर्णिनीम्). —(l. 2) V2 B2 शुभानने (for वरानने).]

—Thereafter V1 D1.3–5 T3.4 cont.:

53* सा मित्रं मनसा वव्रे स च तां मनसागमत् ।

[V1 [अ]गच्छत् (for वव्रे).]

—After 51*, B2 cont.:

54* तवाज्ञापालनं चैव करिष्यामि न संशयः ।

—B2 reads l. 152 for the first time after 52* repeating it in its proper place. D9 reads in marg. from l. 152 up to कुम्भेऽस्मि in l. 155. —(l. 152) V2 (before corr.) B2(first time).4 अथोवाचोर्वशी तत्र (for the prior half). B2 (first time) प्रांजलिर्वरुणं (by transp.). V2 (before corr.) B2(first time).4 वचः (for स्थिता). —For l. 152, Ś Ñ V1.2 (after corr. in m.).3 B1–3 D1–5.8.9(m.).12 M6 subst.:

55* तमुवाचोर्वशी वाक्यं प्राञ्जलिः सुसमाहिता ।

[Ñ1 V1 तावुवाच; V3 तदुक्तं च; B2 उवाच च; D2.9 तावुभौ च (for तमुवाच).]

—(l. 153) Ñ1 V1.3 D1–5.9 [अ]स्मि (for [अ]हं). Ñ V B D1–5.9 पूर्वं (for साक्षात्). G1 नरेश्वर. Ś D8.12 पूर्वं च वरुणेश्वर; Ñ V2 B नोत्सहेन्यमु(B2 °हाम्यनु)पासितुं; V1.3 D1–5.9 नोत्सहेन्यं निषेवितुं (for the post. half). —(l. 154) M6 तत्र (for वाक्यं). Ś D8.12 अनंगशर-; Ñ1 V1.3 D1–5.9 काममार्गण-; Ñ2 M6 कामस्य(Ñ2 illeg.) शर-; B1–3 तां कामशर-(B2 °वश-) (for कन्दर्पशर-). —(l. 155) M1.2 रेतः; Cm.k.t as above (for तेजः). Ś D8.11 समुत्क्षिप्य; Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 करिष्यामि; V2 M1 °त्स्रक्ष्ये; B3 °त्सृज्य; D6 °त्स्रष्ट (for समुत्स्रक्ष्ये). —(l. 156) Ś Ñ V B D1–4.9.12 T3.4 भावम्; D8 भारम् (for एवम्). D1–4.9 उत्सृज. M6 तेजः स्वं (for सुश्रोणि). Ś D8.12 न लक्ष्यं; Ñ V B D1–4.9 मयि त्वं; D5 त्वामहं (for त्वय्यहं). —(l. 157) Ś D5.8.12 कृतकृत्यो; D6.7 T3.4 M6 °कार्यो; D9 °कर्मा; M10 °क्षमो; Ck.t as above (for कृतकामो). Ś3 D8.12 नेच्छामि. Ś1 संगतिं; Ś2.3 V1 D8.12 संगतं (for संगमम्). Ñ1 यदि ते संगमो भवेत् (for the post. half). —B3 om. l. 158–160. —(l. 158) Ñ1 V1.3 D1–4.6.7.9–11 -नाथस्य (for -पालस्य). Ś D5.8 तु; D12 च (for सु-). Ñ1 V1.3 D1–4.9 श्रुत्वा वाक्यमुदाहृतं (for the post. half). —(l. 159) T2.3 ऊर्वशी. D4 परमा प्रीता; D8 T1.2 G3 M1.3.5.8 परमप्रीत्या. D5 सत्त्वानीकम् (fot श्रुत्वा वाक्यम्). M6 अपूजयत् (for उवाच ह). Ś Ñ1 V B1.2.4 D1–4.8.9.12 तत्र(Ñ1 तं तु; V3 B1.2.4 श्रुत्वा) भावं न्यवेश(V2 D8 °द)यत् (for the post. half). —(l. 160) V1 D5 कामस् (for कामम्). Ś Ñ V3 B1.2.4 D1.3.4.8.12 देव; V1 D5 तव; V2 देहि; D2.9 G2 M2 एवं; M10 एव; Cm.g.k.t as above (for एतद्). D5 भवेद् (for भवतु). Ś3 D8.9.12 G1.2 M6 [ए]व (for [ए]वं). T3 संगतिर्मास्तु शारीरी; T4 संगतं मास्तु शारीराद् (for the prior half). Ś3 D8 तव (for त्वयि). —(l. 161) Ś D5–7.10.11 M1 चाप्यधिकस्(D6.7.10.11 °कं). Ñ V B D1–4.9 G (ed.) त्व(D9 ह)द्गतो ह्यस्तु(Ñ1 V1 D2 ह्यत्र; V2 B1 यस्तु; D1.3.4 ह्येव; D9 यत्र; G [ed.] ह्यस्ति) मे (V3 सं)भावो; T3.4 त्वत्कृते चैव मे भावो; M6 एवमभ्यधिकं तुभ्यं (for the prior half). M6 स्नेहो (for देहो). B2 मित्रे च वै; B3 मित्रस्य वै; D3 °* सु-; M5 °स्य च (for मित्रस्य तु). Ñ1 V3 मित्रदेवे स्वयं मम; V1 D2.5.9 T3.4 मित्रे चैव वसे(D5 विशे; T3.4 वसेत्) स्वयं; D1.3.4 मित्रे देहः(D3 °ह्रो देवः) स्वकं मम (for the post. half). —(l. 162) Note hiatus between उर्वश्या and एवम्. T2 ऊर्वश्या. M3 चैवम् (for एवम्). Ś D5.8.12 G1 M4.6.7.9.10 उक्ते तु. Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 उर्वश्यास्त्वथ वाक्यांते(Ñ1 °क्येन); V2 B इत्युर्वश्या वचस्युक्ते (for the prior half). Ś D8.12 तेजोभून्; Ñ1 V3 तेजस्तु; V1 B4 तेजः सु-; V2 B2.3 तेजस्तन्; D1–4.9 तेजश्च (for रेतस्तन्). B3 महद्दुःखितं; D1.3.4 सुमहाद्भुतं (for महद°). B1 तेजस्तत्रापि चोत्तमं (for the post. half). —(l. 163) D5 ज्वलनार्क- (for °दग्नि-). T1.2 G1.3 M1.3 -शिखाप्रख्यं. B1 एव (for कुम्भे). Ñ2 V2 B2.3 D5 T1.2 G M2.4 ह्यवा(G1 °पा)सृजत्; B1 [अ]च वा°; D7 न्यवारयत्; D10.11 M3 न्यवा°; M1

उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता ।
तां तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत् ।
मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमविसर्जिता ।
भावेनान्यं वृतवती कस्मात्त्वं दुष्टचारिणि ।
अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता ।
मानुषं लोकमासाद्य कंचित्कालं निवत्स्यसि ।
बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशिराजः पुरूरवाः ।
तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ।

Colophon

[ऽ]स्य वा°; M5 व्यवा°; M6 [ऽ]प्यवा° (for व्यपासृजत्). T3.4 कलशे व्यसृजत्प्रभुः (for the post. half).—For l. 163, Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–4.8.9.12 subst. :

56* ज्वलज्ज्वलनसंकाशं कुम्भे च व्यसृजत्प्रभुः ।

[Ś D8.12 जज्वालानल-; B4 ज्वलदनल- (for ज्वलज्ज्वलन-). Ś D8.12 कुंभे चापि(D12 °स्य); V3 कुंभमध्ये; B4 D1.3.4 कुंभे स वि-(B4 तद्) (for कुम्भे च वि-).]

—(l. 164) T3 ऊर्वशी. Ś3 D12 च (for तु). Ś D5.12 स मित्रो यत्र; D2.9 यत्र मित्रश्च (for मित्रो वै यत्र). Ñ1 V1.3 B4 D2.3.9 T3.4 सुव्रतः; D1.4 सुप्रभः (for देवता). Ñ2 V2 B1–3 उत्सृज्य चोर्वशी भावमगमन्मित्रमंतिकं.—(l. 165) Ś D5.8.12 M6 स तु; V2 B4 स च; B1–3 ततो (for तां तु). B2 स्वयं क्रुद्ध; M5 (with hiatus) सुसंगम्य (for °क्रुद्ध). Ñ1 V3 D1–4.9 T3.4 मित्रोथ(T3.4 °त्रो वै) परमक्रुद्धः; V1 मित्रः परमसंक्रुद्ध (for the prior half). T3 ऊर्वशीम्. D1 इह च; D2.9 वाक्यम् (for इदम्). M1 इदं वचनमब्रवीत् (for the post. half). ❀ Cg : उर्वशी त्विति । सुसंक्रम्य सम्यक्परिष्वज्य । तस्याः स्वस्मिन्ननुरागाभावमालोक्येत्यर्थः । तां तु मित्रः सुसंक्रुध्येति च पाठः. ❀—(l. 166) Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 त्वं हि(Ñ2 हि त्वं) वृता; D10.11 [अ]भिमंत्रिता (for निमन्त्रिता). Ś D5.8.12 मया(D5 यथा) पूर्वं वृता भद्रे; Ñ1 V1.2(before corr.).3 B4 D1–4.9 T3.4 मयि (B4 °या) पूर्वोषिता भद्रे (for the prior half). Ś D8.12 यस्मात्त्वम्. Ñ1 V B D1–4.9 T3.4 किमर्थम् (for कस्मात्त्वम्). Ś Ñ1 B3 D10.11 M8 Cg.k.t अव(B3 च वि)सर्जिता; B1 अविशंकिता; D1 वरवर्णिनि; D6.7 T1.2 G M1.3.4 Cm.gp असि(D6 °व) वर्जिता; T3.4 M5.10 मां विव° (for अविसर्जिता). D5 यस्मात्तस्य विवर्जिता; M6 कस्मान्मां न विवर्जिता (for the post. half). —(l. 167) Ś2.3 D6.7.10.11 T3 G1 M8 पतिमन्यं; V1 भावैः सा वै; V3 D1–4.9 भावेन वै; T4 प्रियमन्यं (for भावेनान्यं). D5 भावोन्ये स्वकृतवती (for the prior half). Ś D5–8.10–12 T3.4 M6.8 किमर्थं; Ñ V2 B पुरुषं; V1.3 D1–4.9 त्वमन्यं; T1.2 M3–5.10 त(M5 य)स्मात्त्वं (for कस्मात्त्वं). D1.2.5.6 T1.2.4 G M1–5.7.8.10 दुष्टचारिणी.—(l. 168) Ñ1 [अ]सि; V1.3 D1.3.4 T3.4 [अ]द्य (for त्वं). V2 (before corr. as above, after corr. m.) B1–3 तदनेनाद्य पापे(B1 °द्युपाये)न (for the prior half). M4 damaged for मत्क्रोधकलु. B4 मत्क्रोधे.—(l. 169) V1 B3 D3 मानुषी-; B2 D5.10–12 Ck.t मनुष्य-; M5 मानुष्यं; Cm.g as above (for मानुषं). D3 -योनिम्; D6 रूपम् (for लोकम्). V1.3 D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.3 Cm.g.k.t आस्थाय (for आसाद्य). V2.3 B1 D1–5.9.12 G2 M7 किंचित्कालं. Ñ1 V1 भविष्यसि; V3 D1.3.4 वसिष्यसि(D3 °ति); D2.9 भविष्यति; D5.10.11 निवत्स्यति (for निवत्स्यसि).—(l. 170) Ś D8.12 राजा यः; Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 धर्मात्मा (for राजर्षिः). Ñ1 V2 B2.4 मानवेंद्रः; B1 G1 M3 काशीराजः (for काशि°). B3 पुरोरवाः. Ś D8 पुरूरव इति श्रुतः; V1.3 D1–4.9.12 नरेंद्रर्षिः(D12 पुरूरवाः) प्रतापवान्; L(ed.) पुरूरवा इति श्रुतिः (for the post. half).—(l. 171) Ś D6–8.10–12 T1.3.4 M5 अभ्या(T4 °द्या)गच्छ; Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 गमिष्यसि; D5 corrupt; M6 चाधिगच्छ; M9 च संगच्छ (for अद्य गच्छ). Ś D8 भद्रं ते; Ñ2 V2 (after corr. m.) B1.3 D5 M6 दुर्मेधे; M10 दुर्वृत्ते (for दुर्बुद्धे). V2 (after corr. m.) भर्ता तव (for स ते भर्ता). Ñ1 V1.2 (before corr.).3 B4 D1–4.9 तमभ्येहि(B4 तं त्वं याहि) स ते भर्ता भविष्यति महायशाः.—After l. 171, Ś2.3 Ñ V2.3 B D3.6(only l. 1).7.10.11 K (ed.) ins. :

57* ततः सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् ।
प्रतिष्ठाने पुरूरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ।
तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रो महाबलः ।
नहुषो यस्य पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युतिः ।
वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तेऽथ त्रिदिवेश्वरे ।
शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ।
सा तेन शापेन जगाम भूमिं
तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ।
बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः
शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ।

[(l. 1) B3 पुरोरवसम्. Ñ1 B4 D3 अभ्ययात् (for °गात्).—(l. 2) Ś2 V3 प्रविष्ठाने; K (ed.) प्रतियाता (for प्रतिष्ठाने). Ś3 पुरूरवसं (hypm.); Ñ D7 पुरवरे; V2 B4 D3 °रवे; V3 पुरे चैव; B3 पुरोरवं; Ct as above (for पुरूरवं). B1 पुरूरवे प्रतिष्ठाने (for the prior half). B2 सुतम् (for [आ]त्मजम्). Ñ1 V2 (before corr., after corr. m. as above) B4 D3 transp. [आ]त्मजम् and औरसम्.—(l. 3) D3 यस्य (for तस्य). B3 आयुर्नाम; D7 वायुः पुत्रो.—(l. 5) V3 धात्रेथ; B1 श्रस्तेथ; B2 भ्रांते तु; D3.7 भ्रांतेथ (for श्रान्तेऽथ). V2 त्रिदशेश्वरे; D3 त्रिदशाधिपे.—(l. 6) Ś3 B3 शत- (for शतं).—After l. 6, D3 ins :

57(A)* मित्रावरुणयोर्वीर्यं तस्मात्कुम्भादपाक्रमत् ।
यद्वै तेजस्तु मित्रेण उर्वश्यां पूर्वमाहितम् ।
तस्मिंस्तु सोऽभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ।
कालेन केनचित्तस्मिन्मित्रावरुणसंभवः ।

[Note hiatus between the two halves in l. 2.]

—D7 om. l. 7–10.—(l. 7) D3 तेनैव (for सा तेन). V3 भूपतिं (for भूमिं).—(l. 8) B1 ततोर्वशी. V3 B1.2 D3 सा रुदती (for चारुदती).—(l. 9) B4 न्यवसच्च (for अवसच्च).

तां श्रुत्वा दिव्यसंकाशां कथामद्भुतदर्शनाम् ।
लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ।
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ । (cf. l. 126)
पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ । (cf. l. 127)
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।
तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ।
ततः कुम्भे नरश्रेष्ठ तेजःपूर्णे महात्मनः ।
तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ।
पूर्वं समभवत्तत्र अगस्त्यो भगवानृषिः ।
नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ।
तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्यां पूर्वमाहितम् ।
तस्मिन्समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः ।
वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम् ।

—(l. 10) Ś2.3 इंद्रसदं; V3 सा दिवमा- (for इन्द्रसदो). Ś2.3 B3 सा; B1 पुनः; B2 इति (for च). D3 ततः क्षयानिंद्रसदोपमानिति.]

Colophon. M4 damaged for *Kāṇḍa name.*—*Sarga name*: Ś Ñ V2.3 B D1–5.8.9.12 उर्वशीशाप:(B3 °पं); V1 उर्वशीशापवर्णनं.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 B3 D2.12 om.; Ñ2 D9 59; V1 41; B1.4 58; B2 43; D1.4 53; D3.5 55; D6.7.10.11 T1 G M1–5.7–10 56; D8 52; T2 46; T3 61; T4 62; M6 54.—After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु। श्रीरामाय नमो नमः; G M1.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—(l. 172) Ś D8.12 M6 -संयुक्तां; Cm.g.t as above (for -संकाशां). D5 त्वद्भुत- (for अद्भुत-). Ś D5.8.12 -विस्तरां; T2 -दर्शनीं; T3 -कारिणीं; T4 -शालिनीं; G2.3 -दर्शिनीं; M8 -दर्शनः (for -दर्शनाम्).—(l. 173) Ñ V B3 D1.2.8 परमः (for परम-). M1 -प्रीत्या (for -प्रीतो). D12 राघवो. B4 पुनर् (for वाक्यम्).—(l. 174) B3 निक्षिप्य देहौ; B3 विक्षिप्तदेहौ; D6.7 लुप्तदेहौ तु; M4 damaged (for निक्षिप्तदेहौ). Ñ2 पार्थिवद्विजौ; V3 द्विजसत्तमौ; B1 वै नृपद्विजौ; B2 नृपतिद्विजौ; G2 ऋषि° (for द्विजपार्थिवौ).—V3 repeats l. 175 after l. 179.—(l. 175) D5 संबंधं (for संयोगं). Ñ1 B4 ईयतुर्; V1.3 (both times) D1–4.9 T3.4 आगतौ; Ck.t as above (for जग्मतुर्). Ś D1.4.5.8.12 देवसंनिभौ(Ś1.2 °भौ); Ñ1 V2 B2.4 M6 °संमितौ; Ñ2 देव*** (illeg.); V1.3 (first time) D2.3.9 मुक्तसंशयौ; V3 (second time) मुक्तसंयमौ; B1.3 देव(B1 °ह)निर्मितौ; T3.4 तौ कथं वद; M8 °सत्तमौ (for देवसंमतौ).—(l. 176) Ś D8.12 सत्यपरायणः.—(l. 177) M4 damaged for the prior half. M8 तं (for तां). D6 पुनः (for कथां). Ś D5.8.12 वसिष्ठेक्ष्वाकुनाथयोः; Ñ V B D1–4.9 T3.4 वसिष्ठक्षितिनाथ(V1 B1 °पाल)योः (for the post. half).—D6.7 (second time) read l. 178 after l. 181.—(l. 178) Ś Ñ V B1.3 D2–4.7(first time).8–11 यः सः; B2 यच्च; B4 D5 यश्च; D1 यत्स; D12 यत्तत्; T3 यस्य (for ततः). Ś Ñ V B D1–6.7(both times).8–11 T3 M10 कुंभो; M6 कुंभान्. V2 D10–12 रघुश्रेष्ठ; V3 द्विज°; D5 नृप°; D8 वर° (for नरश्रेष्ठ). Ś D8.12 -पूर्वं; Ñ V B1.3.4 D1–6.7(both times).9–11 T3 M10 Cm.k.t -पूर्णो; B2 -स्कंधं; M6 -पूर्णान् (for -पूर्णे). Ś Ñ1 D3.4.6.7(both times).8.10–12 T2.4 G2.3 M3.8.9 Cm.k.t महात्मनोः.—(l. 179) V2 B1.2 D5 M6 तस्मात् (for तस्मिंस्). D9 तेजोमये. Ñ2 V2 (marg.) B1–3 सुमहाप्रभौ (for ऋषिसत्तमौ).—(l. 180) Note hiatus between the two halves. M1 तस्माद् (for तत्र). M3 ह्यगस्त्यो (for अगस्त्यो). M4 ****षिः (damaged).—For l. 180, Ñ V B D1–4.9 T3.4 subst.:

58* अगस्त्यस्तत्र भगवान्संबभूवाग्रजो मुनिः ।

[D1.4 अगस्तिस्. V3 D1.3.4 स बभूव. Ñ2 V3 D1–4 T3.4 [अ]ग्रतो (for [अ]ग्रजो). Ñ2 महान् (for मुनिः).]

—(l. 181) M6 अहं (for नाहं). Ñ V2 B M6.7 पुत्रस् (for सुतस्). Ñ1 तथा (for तव). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 G2 M5.6.8 तस्मात्कुंभाद्; G1 मित्रं कुंभाद् (for मित्रं तस्माद्). Ś Ñ1 V1.3 B2(marg. also).4 D1–4.8.9.12 T3.4 जगाम सः; B1 व्यपाक्रमत्; Cm.g.k.t as above (for अपाक्रमत्). ※ Cv: नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रमित्यत्रामित्रमिति पदच्छेदः। अमित्रश्च वरुणः। मित्रमिति च्छेदेऽप्ययमेव विवक्षितः। तयोरैक्यादेकीभूतौ मित्रावरुणौ पदं चक्रतुरिति हि पूर्वमुक्तम्. ※—V2 reads l. 182 in marg.—(l. 182) Note hiatus between the two halves. Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–4.8.9.12 T3.4 तेजस्; Ñ2 V2 B1–3 तद्वै; M5 यस्मिंस्; Cm.g.k.t as above (for तद्धि). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–4.8.9.12 T3.4 तत्र (for तेजस्). B2 D5 च; D8 सु- (for तु). Ñ2 V2 B1–3 मित्रेण. Ś V2 D6–8.10–12 T1 G1 M5 उर्वश्याः. V2 D6.7 आहृतं; G1 आगतं; Cm.g.k.t as above (for आहितम्). Ñ1 V3 B4 D1.2.4 T3.4 यदुर्वश्यां समाहितं(V3 °तः; D3 °ते); V1 D2.9 उर्वश्याश्च(D9 °श्यां च) समाहितं; D5 [उ]र्वश्यां पूर्वं समाहितं (for the post. half).—M2.4.7 om. l. 183.—(l. 183) M1 तस्मात्; Cm.g.k.t as above (for तस्मिन्). M5 एवाभवत् (for सम°).—V2 reads the post. half in marg. D6 M6.9.10 यत्तु (for यत्र). Ś Ñ1 V1.3 B2(marg. also).4 D1–5.8.9.12 T3.4 वसिष्ठो भगवानृषिः; T1.2 G M1.5 यत्तेजस्तत्तु(M5 °त्र) वारुणं (for the post. half).—D9 om. l. 184–185. B2 (reads first time in marg.) repeats l. 184–185 after l. 185 repeated consecutively.—(l. 184) Ñ2 V2 (marg.) B1.3 कालेन केनचित्तस्मान् (for the prior half). D7 -वरुणि- (for -वरुण-). Ś Ñ1 V1 B3 (both times).4 D1–5.8.12 T4 G1 M6 -संभवं; Ct as above (for -संभवः).—(l. 185) Ś Ñ1 V1.3 B2 (first and third time) D1–5.8.12 वसिष्ठं; M4 ****स्.(damaged) (for वसिष्ठस्). V2 reads from युक्तो up to कु in marg. Ś D8.12 युक्त(after क्त, Ś2 repeats erroneously the post. half of l. 181 [see var.])म्; Ñ1 V1.3 B2(first and third time).4 D1–5 T3.4 पूर्णम्; Ct as above (for युक्तो).

तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् ।
वव्रे पुरोधसं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ।
एवं तेऽपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।
कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथोद्भवम् ।
इष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते ।
तं ततो याजयामासुर्यावद्दीक्षां मनीषिणः ।
तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः ।
गन्धैर्माल्यैः पूजयन्तः पौरभृत्यसमन्विताः ।
ततो यज्ञसमाप्तौ तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् ।
आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ।
सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तदाब्रुवन् ।
वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ।

—Note hiatus between जज्ञे and इक्ष्वाकु-. B2 (second time) M6 त्विक्ष्वाकु-; K (ed.) चेक्ष्वाकु- (for इक्ष्वाकु-). M5 -नंदन (for -दैवतम्). Ś Ñ1 V1.3 B2 (first and third time).4 D1–4.8.12 T3.4 इक्ष्वाकुकुलदैवतं (B4 °नंदन); D5 पूर्णचंद्रनिभाननं (for the post. half). —(l. 186) V2 reads the prior half in marg. D5 इक्ष्वाकुश्च (for तमिक्ष्वाकुर्). Ñ1 B4 इक्ष्वाकुः पूर्वजो राजा (for the prior half). —Ś2 om. from the post. half up to the prior half of l. 190. B1 अनिंदितः. —(l. 187) V2 reads the prior half in marg. Ś1.3 D8.12 पुरोहितं (for पुरोधसं). V2 G1 सौम्यं (for सौम्य). Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 T3.4 पुरोहितं पुरा च (Ñ1 B4 वरं च; D1.4 पुनर्व)व्रे (for the prior half). M4 damaged for स्य भवाय. Ś1.3 D8.12 भवाय वै; Ñ1 V1.3 B2.4 D1–5.9 T3.4 सुखावहं; V2 marg.; D6.7.10.11 M1.2.7–10 हिताय नः; G2 M5.6 भ(M6 त)वानघ (for भवाय नः). —(l. 188) Ś1.3 Ñ V B D2.5.8.9.12 M6 एष; D1.3.4 एषा; Cm.g as above (for एवं). D6.7.10.11 T3.4 तु (for ते). V1 D2.9 स विदेहस्य; D5 पूर्णदेहस्य; D6.7 T3.4 पूर्वदेह(D7 °हो)स्य (for ऽपूर्व°). D1 om. (hapl.) वसिष्ठस्य. —(l. 189) Ñ1 V1 D2.9 वंशस्य; V3 D1.3.4 उत्पत्तिः (for कथितो). Ś1.3 D5.8.12 भवतः; Ñ1 T2 निगमः; V3 D1.3.4 कथिता; B4 [ऽ]धिगमः (for निर्गमः). Ś1.3 D5.8.12 सम्यग्; V1 प्रोक्तो (for सौम्य). Ś1.3 D8 राज्ञः; D2 तन्मे; D12 मुनेः; M8 शेषं (for निमेः). Ś1.3 Ñ2 V2 B1–3 D6–8.10–12 G1 M2.4–8.10 Ck.t यथाभवत्; Ñ1 B4 यथातथं; V1.3 D1–4.9 T3.4 परंतप; K (ed.) यथा भवेत् (for यथोद्भवम्). D1 निमेः शृणुत तद्भवान् (for the post. half). ❀ Cm : अपूर्वदेहस्येति छेदः ।; Cg : अपूर्वदेहस्य नूतनदेहस्य । निर्गमः उत्पत्तिः ।; so also Ck.t. ❀ —D4 om. l. 190–191. —(l. 190) Ñ1 T4 दृष्ट्वा विदेह-; D9 विदेहं ते च (for इष्ट्वा विदेहं). B2 पूर्वं; T4 सर्वे- (for सर्व). D2.9 एव हि; T4 -देवतैः; M4 damaged (for एव ते). —M10 om. l. 191–193. —(l. 191) Ś D8.12 तच्चेतो; Ñ1 तथैते; Ñ2 V1.3 D1–3.5.9 T3 तथैव; V2 (marg.) B1.2.4 D7.10.11 M6 तं च ते; B3 एवं च ते (hypm.); T4 तदैव; M8 तं तु ते (for तं ततो). Ś D1.3.8.12 T1.2 G2 योजयामासुर् (for याजया°). B1 T1.2 M3 यावद्दीक्षा; D6.7.10.11 यज्ञदीक्षां; M2.4.7 यावद्दीक्षं. Ś Ñ1 V1.3 D1–3.5.8.9.12 T3.4 यावद्दीक्षा समाप्यते; M6 यावद्दीक्षापरीक्षणाः (for the post. half). —V2 reads l. 192 in marg. —(l. 192) Ś D8.12 तदा; V3 ते तु; B1 तच्च; B3 तस्य; D2.9 तं वि-; D4 इष्ट्वा वि- (hypm.) (for तं च). Ñ1 B4 नरेंद्रस्याथ तद्दे(B4 °श्रितं दे)हम् (for the prior half). Ñ1 B4 अरक्षन्; Ñ2 V1.3 D1–4.9 T3.4 तेरक्षन् (for रक्षन्ति). Ś D1.3–5.8.12 ऋषि-सत्तमाः; Ñ V1.3 B4 D2.9 T3.4 ऋषि(Ñ2 T4 मुनि)पुंगवाः (for स्म द्विजोत्तमाः). —D9 om. l. 193–194. —(l. 193) D6.7.10.11 M5.8 च वस्त्रैश्च; T1.2 G2.3 M1.3 च संपूज्य; G1 M6 च पूज्यंतः (for पूजयन्तः). Ś D8.12 गंधमाल्यैश्च सु(D8 पू)ज्यंते (for the prior half). T2 M5 पौरा (for पौर-). —For l. 193, Ñ V B D1–5 T3.4 subst.:

59* वरैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ।

[B2 D2 सु- (for first च). V3 वरगंधैश्च माल्यैश्च (for the prior half). Ñ2 V2 B1–3 पूजयंतो; V3 वक्ष्यमाणं (for पूज्यमानं).]

—D1.3.4 read l. 194 twice. —(l. 194) Ś1 Ñ V B3 D5–7.10.11 T1–3 G M1.3.5.8–10 यज्ञे (for यज्ञ-). Ñ1 B1 D6.7.10.11 T1–3 G M1.3.5.8.10 समाप्ते (for -समाप्तौ). V2 B1 D1.3.4 (D1.3.4 first time) च (for तु). D1.3.4 (all second time) ततो ऋषीणां प्रवरो (for the prior half). Ś Ñ V B D1–4 (D1.3.4 first time).8.12 T3.4 देवास्तत्र समागताः (Ñ V2 B °म्युः) (for the post. half). —D5 reads l. 195–196 twice. —(l. 195) T2 ते चैतत्; M5 चेतस्त्वां; Cv.m.g.k.t as above (for ते चेतस्). D5 (both times) ऋषिमिश्र समेत्य च (for the post. half). —For l. 195, Ś Ñ V B D2.8.9.12 T3.4 subst.; while D1.3.4 ins. for the first time after l. 194 (first occurrence) repeating it after l. 195:

60* आगताः परमां तुष्टिमृषिभिस्ते समेत्य च ।

[D1.4 (both first time) निमिषे तस्मिंस् (for परमां तुष्टिम्). V3 परमां तुष्टिमृषिभिः; D3 (first time) गमनं निमिषे तैस्तु (for the prior half). V3 संप्राप्तां (for ऋषिभिस्). Ś D8 तं; V2.3 तैः (for ते). D1.4 (both second time) सुलोचन; D2.9 [ऽ]भिगम्य च (for समेत्य च). D1.3.4 (all first time) तुष्टिं च परमां ययौ (for the post. half).]

—(l. 196) D2.9 प्रतीताश् (for सुप्रीताश्). Ñ B ते (for च). M6 द्विजाः; Cm.g.k.t as above (for सुराः). M1 निमि- (for निमेश्). D5 चैते; D6 M2 चैतत् (for चेतस्). G1 M2.4.7.9.10 तथा; M6 ततो (for तदा). Ñ B1 निमिं(B1 °शि) राजानम्; V(V2 marg.) B2–4 D1–4.9 T3.4 निमेरात्मानम् (for निमेश्चेतस्तदा). —D12 om. (hapl.) l. 197–200. —(l. 197) V1 एवं (for वरं). Ś Ñ V2 B D5.8 M6 वृणीष्व; Cm.g.k.t as above (for वरय). V3 राजेंद्र (for राजर्षे). Ś D8 यत्ते; V1 कुले; B1.4 कुतो; T4 G1 M1 कुत्र; Cm.k.t as above (for क्व ते). D7 निरूप्यते; T1 M8.9 निरुध्यतां; G1 वसिष्यति; M5

एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत्।
नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः।
बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाब्रुवन्।
नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि।
त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते।
वायुभूतेन चरता विश्रामार्थं मुहुर्मुहुः।
एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम्।
ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं तपोधनाः।
अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा।
मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः।
मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत्।
यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः।

निरीक्ष्यतां; Cm.k.t as above (for निरूप्यताम्). Ñ $V_{1.2}$ B $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ जन्म विधीयतां (D_5 °ते); D_6 (with hiatus) चेतोसि उच्यतां (for चेतो निरूप्यताम्). V_3 ब्रहि जन्म तवेप्सितं (for the post. half). ꙮ Cg: क ते चेतो निरूप्यतामिति च पाठः. ꙮ —$Ś_{2.3}$ transp. l. 198 and l. 199. —(l. 198) G_1 उक्ते; M_2 उक्तं (for उक्तः). Ś D_8 एवमुक्त्वा सुराः सर्वे (for the prior half). —$Ś_1$ D_8 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 200. $Ś_{2.3}$ om. the post. half. V_2 reads from the post. half up to the prior half of l. 199 in marg. $B_{1.2}$ $M_{1.6}$ निमि-; Cm.g.k.t as above (for निमेश्). $Ñ_2$ V_2 B_{1-3} ततो; $M_{4.6}$ तथा; Cm.g.k.t as above (for तदा). B_2 [ऽ]भवत् (for [अ]ब्रवीत्). $Ñ_1$ V_1 B_4 $D_{1-4.9}$ $T_{3.4}$ उवाचात्मा निमिस्तदा; V_3 स तान्निमिरुवाच ह; D_5 निमिश्चिन्ते तदाब्रवीत (for the post. half). —After l. 198, V_3 ins.:

61* वसिष्ठप्रमुखान्सर्वान्दृष्ट्वा वै सुरसत्तमान्।;

while D_5 ins.:

62* नेच्छेतां परमात्मानं सशरीरी दयालवः।

—M_9 om. (hapl.) l. 199–200. —(l. 199) $V_{1.3}$ $D_{1-4.9}$ वसेयं; D_5 उषिष्ये (for नेत्रेषु). D_9 om. (hapl.?) सर्व-. $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ -सत्त्वानां; Cm.g as above (for -भूतानां). $Ñ_1$ B_4 भूतानां चक्षुषि सदा (unmetric) (for the prior half). $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ दृष्ट्वां (V_3 D_1 °ष्ट्वा; D_5 °ष्टौ) वै (for वसेयं). —(l. 200) $Ś_{2.3}$ om. the prior half. $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ देवास्ते; V_2 $B_{3.4}$ तं देवा (for विबुधा). —$M_{2.7.10}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 204. $Ñ_2$ $B_{1.2}$ M_1 निमि- (for निमेश्). $Ñ_2$ B_2 ततो; B_1 $M_{4.6}$ तथा (for तदा). $Ñ_1$ V $B_{3.4}$ $D_{2.3.5.9}$ $T_{3.4}$ आत्मानम् (for चेतस्तदा). $D_{1.4}$ निमेर्वचनमुत्तमं; D_8 निमेषेन तदब्रुवन् (for the post. half). —(l. 201) $D_{1.3.4}$ -सत्त्वानां (for -भूतानां). $D_{2.5}$ M_3 चरिष्यति. V_3 वायुर्भर्ता भविष्यसि (for the post. half). —(l. 202) M_4 त्वत्कृतेन (for त्वत्कृते च). $T_{1.3}$ G $M_{3.5.8}$ निमिषिष्यंति (for च निमिष्यन्ति). G_1 M_8 पृथिवीतले. —For l. 202, $Ñ_1$ V $B_{3.4}$ $D_{1-4.9}$ L (ed.) subst.:

63* निमिष्यन्ति च चक्षूंषि त्वत्कृतेनैव देहिनः।

[$Ñ_1$ हि (for च). $V_{1.2}$ $B_{3.4}$ D_{1-4} निमिषिष्यंति; D_9 G L (ed.) निमेषिष्यंति (for निमिष्यन्ति च). V_3 त्वत्कृते च (for त्वत्कृतेन). B_3 [ए]व च (hypm.) (for [ए]व). $D_{2.9}$ त्वत्कृते सर्वदेहिनां (for the post. half).]

—(l. 203) V_2 (marg.) * नोत्र सर्वभूतानां; V_3 वायुभूते ततस्तस्मिन् (for the prior half). $D_{1.2.4.9}$ G Cg.k विश्रमार्थं; D_3 विश्वासार्थं; D_6 विश्र°; Ct as above (for विश्रामार्थं). —For l. 202–203, Ś $Ñ_2$ $B_{1.2}$ $D_{5.8.12}$ M_6 subst.; V_2 ins. only l. 2 after l. 197:

64* नयनैर्निमिषिष्यन्ति विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः।
चक्षूंषि सर्वभूतानां वायुभूतेन पार्थिव।

[(l. 1) $Ñ_2$ $B_{1.2}$ त्वत्कृते; M_6 यत्कृते (for नयनैर्). Ś D_{12} विश्रमार्थे; D_5 विश्रामार्थं; D_8 विश्रामार्थे. —(l. 2) D_5 भक्षसे वायुभूतानां (for the prior half). $Ñ_2$ वायुभूतश्चरिष्यसि; M_6 वायुभूतस्तु पार्थिव (for the post. half).]

—(l. 204) $V_{1.3}$ $T_{3.4}$ ततो देवाः (for तु विबुधाः). D_5 त एवमुक्त्वा विबुधाः (for the prior half). Ś Ñ V B $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 [ऽ]गच्छन् (for जग्मुर्). D_3 जग्मुश्चैव (for सर्वे जग्मुर्). T_4 यथासुखं. —(l. 205) $V_{1.3}$ $D_{2.3.9}$ $T_{3.4}$ च (for ऽपि). $Ñ_2$ V_2 $B_{1.2.4}$ $D_{1.4-6}$ निमि-; V_3 ऋषेर् (for निमेर्). $M_{2.4-9}$ देहे (for देहं). $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{2.3.6.7.9-11}$ $T_{3.4}$ M_3 समाहरन्; $Ñ_2$ V_2 B ममंथिरे (for तपोधनाः). —(l. 206) $D_{4.7.9}$ G $M_{2-4.7.8}$ Cm अरणीं; D_{12} आरणिं; Cg.t as above (for अरणिं). D_3 ते तत्र (hypm.) (for तत्र). V_3 निःक्षिप्य. $Ñ_1$ V_2 $B_{1.4}$ तस्य देहात्तु; $B_{2.3}$ न्यस्य देहं तु (B_2 °हेषु) (for तत्र निक्षिप्य). $D_{7.10}$ मंथनं (for मथनं). $Ñ_1$ V_2 B मंथानं चापि चक्रिरे; $Ñ_2$ $V_{1.3}$ $D_{2.3.9}$ $T_{3.4}$ तेकुर्वन्मथनं (V_3 °थितं) तदा (T_3 °था) (for the post. half). —(l. 207) V_3 ते तु; T_1 M_6 मंत्रैर्; Cm.g.k.t as above (for मन्त्र-). D_2 -हेतोर्; D_8 -होमे (for -होमैर्). $V_{1.3}$ $D_{2.3.9}$ $T_{3.4}$ अथ; B_1 (marg. also as above).2 M_6 तथा (for तदा). M_1 महात्मनः (for निमेस्तदा). —(l. 208) Ś $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ M_6 महायशाः; $Ñ_2$ V_2 B यतश्च सः; V_3 महौजसः (for महातपाः). —(l. 209) Ñ $V_{1.2}$ B $D_{2.3.9}$ अतो ($B_{1.4}$ $D_{2.9}$ °थो) मिथिरिति ख्यातो ($Ñ_2$ B प्रोक्तो); V_3 lacuna (for the prior half). D_9 जनकाज् (for जननाज्). —After l. 209, B_2 ins.:

65* विख्यातश्च ज्ञानयुक्ते सर्वधर्मपरायणः।

—(l. 210) $M_{1.2.4.5.7.9.10}$ विदेह-; Cm.g.k.t as above (for विदेहात्). T_4 $M_{1.3}$ विदेहस्. M_6 स (for तु). $M_{1.5}$ [ऽ]भवत् (for स्मृतः). —For l. 210, Ś $D_{5.8.12}$ subst.:

66* यस्माद्विदेहः सम्पन्नो विदेहः स ततोऽभवत्।

[D_5 विदेहात् (for first विदेहः).]

—D_5 cont.:

एवं विदेहराजस्तु जनकः पूर्वकोऽभवत् ।
मिथिर्नाम महातेजास्तेनासौ मैथिलोऽभवत् ।

Colophon

एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा ।
प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् ।
निर्वृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः सह ।
निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः ।
न क्षमां कृतवान्राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ।
एवं ब्रुवति वीरे तु लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ।

67* एवं ब्रुवाणं तं रामं लक्ष्मणः परवीरहा ।
पुनरेव महात्मानमुवाचामितविक्रमम् ।

—For l. 210, Ñ V B D1–4.9 T3 subst.:

68* विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपाः ।
तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्वे तद्वंशजा नृपाः ।

[D1.4 read l. 1 after l. 204. —(l. 1) B1 विदेहे; D3 वैदेहश्; T3 विदेहाच्. B2.4 धर्मान्; D1 तत्र; D3 तस्मात्; D4 तस्मिन् (for यस्मात्). V1 B2 D2 महायशाः; D1.4 त्वलोचने (for महातपाः). T3 सुमहायशाः. —V1 reads from l. 2 up to 69* in marg. —(l. 2) V1.3 D1–4.9 T3 -वंशसंभवा; B4 -वंशगा नृपाः.]

—Ñ1 V1(m.).3 D1–4.9 T3 cont.:

69* ख्याताः पुण्यवतां श्रेष्ठाः सत्यार्जवपरायणाः ।

[V1.3 -समन्विताः (for -परायणाः).]

—B1.3 om. l. 211. —(l. 211) Ś D8.12 -राजस्य; V3 -राजानं; D6.7.10.11 T4 -राजश्च; G1 -राजा तु (for -राजस्तु). Ñ1 V3 D2.9 पूर्वजो जनको; V1 B4 पूर्वको जनको (by transp.); D1.4 वैदेहो जनको; D3 पौर्वको जनको (for जनकः पूर्वको). —D5 om. l. 212–215. —(l. 212) D4 M1 निमिर्; M5 ऋषिर् (for मिथिर्). Ñ1 V2 B4 महावीर्यो; M4 * * तेजास् (damaged). Ñ1 D1.3.4 तेन सा; Ñ2 V2 B1–3 येनासौ; V1 यस्यासौ; V3 यत्र सा; B4 येन सा; D2 T3 मथनात्; D6.7.10.11 तेनायं; D9 यस्य सा (for तेनासौ). Ś Ñ V1.3 B D1.3.4.8.9.12 T1.4 G2 मिथिला; V2 D2 T3 M5.6.8 मिथिलो. —After l. 212, Ś2.3 Ñ V2 B D3.7.10.11 ins.:

70* इति सर्वमशेषतो मया
कथितं संभवकारणं तु सौम्य ।
नृपपुंगवशापजं द्विजस्य
द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य ।

[(l. 1) Ś2.3 Ñ1 B2 D3 मया ते. —(l. 2) Ś2.3 च (for तु). —(l. 3) B2 द्विज- (for नृप-). B1 -शापजं विसृज्य; D3 -वंशवर्तिनो महात्मनः (for -शापजं द्विजस्य). —(l. 4) Ñ V2 B यदभूच्च (B4 °*) वै (for च यदद्भुतं). D3 प्रथितं यच्चरितं बभूव कुंभयोनेः.]

Colophon. —*Sarga name*: Ś V3 D1.4.8.12 निमि(D4 °मी)संभवः; Ñ V1.2 B2.4 D3.9 मिथिसंभवः (D9 om. संभवः); B1.3 मिथिनिमिसंभवः; D2 मिथिलसंभवः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.12 om.; Ñ2 illeg.; V1 42; B1.3 (m. also *sec. m.* 58) 59; B2 44; B4 D9 60; D1.4 54; D3 56; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 57; D8 53; T3 62; T4 63; M6 55. —After colophon, T3 G M1.2.8 conclude with श्रीरामाय नमः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; M5 with श्रीकृष्णाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—(l. 213) Ñ1 damaged for एवं ब्रुवति. B1 इति. M1 वदति; Cm.k.t as above (for ब्रुवति). Ñ2 V2 (after corr. m.) B1–3 काकुत्स्थे (for रामे तु). Ś V1.3 D1–4.8.9.12 T3 ब्रुवाणं रामं तु (D1.3.4 तं रामं). M1 damaged for वीरहा. —(l. 214) Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 T3 पुनरेव (for प्रत्युवाच). Ś V1 D8.12 महातेजा; B1 रघुश्रेष्ठं; T3 [अ]परं वाक्यम् (for महात्मानं). V1 तेजसं. Ñ1 V3 B4 D2.3.9 T3 G (ed.) उवाचामिततेजसं (G [ed.] °विक्रमं); B1 रामं कमललोचनं; D1.4 उवाचामित्रकर्शनः (for the post. half). —(l. 215) Ñ1 B1.3.4 एतद्धि (for आश्चर्यं). D8 महदद्भुतमाधुर्यं (for the prior half). Ś D8.12 विदेहं तु; Ñ V1.3 B D1–4.9 T3 M6 °हेषु (for विदेहस्य). Ñ1 पुराभवत्; V3 D1–4.9 T3 सनातनं. ❀ Cv: महदद्भुतमाश्चर्यमिति । अत्राद्भुताश्चर्ययोर्युगपत्प्रयोग आश्चर्यस्यातिशयदर्शनार्थः ।; Cg: पुण्यश्रवणत्वेन महदद्भुतम् । आश्चर्यादप्याश्चर्यमित्यर्थः. ❀ —(l. 216) Ś1.2 D3–6 T1.4 G2 M3.4 निवृत्तं; Ñ2 B1–3 वृत्तं वै; B4 प्रवृत्तं; D2.9 निमित्तं; Cm as above (for निर्वृत्तं). M4 lacuna from रा up to the post. half. M7 वरिष्ठस्य. D7.10.11 मुनेश्; Cm.g.k as above (for निमेः). Ś V1 D1–4.8.9.12 तथा; Ñ2 V2 B D6.7.10.11 T4 M3.6.9 च ह; V3 T3 तदा; Cm.g.k.t as above (for सह). —(l. 217) Ñ1 B4 हि; Ñ2 B3 च (for तु). B1 क्षत्रियश्रेष्ठो; D4 °यशूरो; D5 सुकृती शूरो. M4 damaged for विशेषेण च दी. Ñ1 V1.3 D12 M5 तु; M10 [अ]पि (for च). Ś D8 त्वदीरितः; M6 च धार्मिकः (fot च दीक्षितः). —(l. 218) D6.10.11 M2 Cm.k.t न क्षमं. Ñ V B4 D1–4.9 अकरोत (for कृतवान्). Ñ V B D3.9 कस्माद्; D1.2.4 तस्माद्; T2 G3 राजन्; M1 राम (for राजा). D5 न क्षमा च कृता राजन्वसिष्ठेन महात्मना. —M1 om. l. 219–222. —(l. 219) Ś D8.12 लक्ष्मणेनैवमुक्ते तु; D1.3.4 एवं ब्रुवंतं तं वीरं (for the prior half). Ś D8 सौमित्रिं; V1 B4 D2.9 लक्ष्मणे; V3 G2.3 लक्ष्मणः. —(l. 220) V3 रामं. Ś V1.3 D2–4.8.9.12 T3 कथयतां (for रम°). V3 श्रेष्ठं; T3 वर्यो (for श्रेष्ठो). T4 लक्ष्मणं. V1 वाक्यमब्रवीत् (for दीप्ततेजसम्). —For l. 219–220, Ñ2 V2 B1–3 D5 M6 subst.; while D6.7.10.11 T3.4 K (ed.) subst. for l. 219:

71* लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामोऽथ जयतां वरः ।
उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ।

सौमित्रे दु:सहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना ।
सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तन्निबोध समाहित: ।
नहुषस्य सुतो राजा ययाति: पौरवर्धन: ।
तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ।
एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता ।
शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वण: ।
सुता तूशनस: पत्नी ययाते: पुरुषर्षभ ।
न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ।
तयो: पुत्रौ तु संभूतौ रूपवन्तौ समाहितौ ।
शर्मिष्ठाजनयत्पूरुं देवयानी यदुं तदा ।
पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च ।
ततो दु:खसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ।
भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मण: ।
सहसे हृद्गतं दु:खमवमानं च दु:सहम् ।
आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् ।

[(l. 1) D6.7.10.11 T3.4 एवमुक्तस्तु तेनायं(T3.4 °नैव) (for the prior half). K (ed.) श्रीमान् (for रामो). Ñ2 B3 रमयतां वर:; D5 परपुरंजय:; D6.7.10.11 T3.4 M6 क्षत्रियपुंगव: (for ऽथ जयतां वर:). —(l. 2) D11 om. वाक्यं. Ñ2 B1.3 M3 सर्ववाक्य-. Ñ2 V2 B1–3 D6 T4 M6 -विशारद:; D5 -विदां वरं (for -विशारदम्).]

—(l. 221) M4 damaged for सौमित्रे. Ś Ñ1 D8.12 कोपो; V2 B3.4 क्रोधो; T4 वीरो; M7 दोषो (for रोषो). D1 [आ]ख्यातो; D5 T1.2.4 G2.3 M3 क्षांतं; M9 क्रांतो (for क्षान्तो). —(l. 222) Ś1.2 V1 B3.4 D2.8.9.12 संबंधकं; Ñ1 V3 स मे त्वंतं; V2 समूर्धकं; D1.4 सम्यग्धियं; D3 सात्विकं तु; D5–7 G1 M10 स त्वं गुणं(D7 °णे); T1.2 G2.3 M3 सत्त्वा(T1 °र्वा)त्मकं; M5 सत्त्वाधिकं; Cv.m.g.k.t as above (for सत्त्वानुगं). T3 Cg.k.t तं निबोध; T4 M8 सन्निबोध. —For l. 221–222, Ñ2 B1.2 M6 subst.; Ś B4 D6–8.10–12 T3.4 M3 ins. after l. 220; V2 D5 (only l. 1) cont. after 71*; B3 cont. l. 1 after 71* and ins. l. 2 after l. 222 :

72* न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ।
यथा तु क्षत्रियेणैव क्षान्तं शुक्रस्य तच्छृणु ।

[(l. 1) Ś D5.8.12 न सर्वं क्षमया वीर; Ñ2 V2 B न क्षमा वीर सर्वत्र (for the prior half). Ś D8 सुखं नैव; Ñ2 B1.3.4 पुरुषे (B3 °षं) वै; D5.12 M6 सुखेनैव; D9 T4 पुरुषेण; L (ed.) मुखेनैव (for पुरुषेषु). Ś D8.12 प्रपश्य(D12 °श्य)ते; D5 प्रशस्यते; D6 प्रदर्श्यते; M3 [उ]पदृश्यते (for प्रदृश्यते). —B4 D6.7.10.11 T3.4 M3 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 B1.2 च (for तु). V2 (after corr. m.) विप्रस्य; B3 शुक्रेण.]

—(l. 223) D1.3.4 नघुषस्य. Ñ2 V2 B1.2 वीर; B3 वीरो (for राजा). Ś Ñ1 V1.3 B4 D1–5.8.9.12 M6 पौरवत्सल:; Ñ2 V2 B1–3 इति विश्रुत:; T3 पुरुषर्षभ:; M5 पुण्यवर्धन:; G (ed.) °शासन:; Cm.k.t as above (for पौरवर्धन:). —(l. 224) Ñ2 V2 B1–3 आसीद्भार्या-; D5 तस्य पत्नी-; M4 damaged (for तस्य भार्या-). B1–3 तस्य; M6 चासीद् (for सौम्य). —(l. 225) M6 transp. तु and तस्य. Ñ V B D1–4.9 T3 बहुमान-(T3 °ना); G M1.4.5 नहुषस्य. V3 -पुर:सरा; G1 पुरा श्रुता; M5.10 तु(M10 सु)संमता; Cm.g.k.t as above (for पुरस्कृता). Ś D5.8.12 बहुमानमुपस्थिता (for the post. half). —M1 om. (hapl.) l. 226–229. —(l. 226) Ś Ñ V1.2 B1.3.4 D1–5.8.9.12 T3 M6.9 दयिता; V3 B2 दुहिता; D7 T4 Cm दैतेया; Cg.k.t दैतेयी (as above). V3 B2 दयिता; M6 om. (hapl.) (for दुहिता). —(l. 227) M4 damaged for the prior half. D6.7.10.11 T3.4 अन्या; Cm as above (for सुता). D5.6 (both with hiatus) उशनस:. D6.7 T3.4 पुत्री; T1.2 G2.3 चैका; M3 चान्या; Ck.t as above (for पत्नी). Ñ2 V2 B1.2 (m. also as above).3 द्वितीया सा(V2 B3 °यास्या)भवत्प्रभो; T1.2 G2.3 M3 पत्नी यन्नाहुषस्य वै (for the post. half). —(l. 228) M8 भर्तु: (for न तु). T3.4 M3 देवयाना. —For l. 227–228, Ñ1 V1.3 D1–4.9 subst. :

73* सुतां तूशनसो राजा ययाति: पुरुषर्षभ: ।
अद्विषत्सततं पत्नीं देवयानीं सुमध्यमाम् ।

[(l. 1) D1.2.4.9 उशनसो. T1 राजन् (for राजा). D1 पुरुषर्षभ. —(l. 2) V1 द्विषत: (for अद्विषत्). V3 lacuna for सुमध्यमाम्.]

—(l. 229) D8 तौ च पुरुषौ (hypm.) (for तयो: पुत्रौ). Ś D8.12 समुद्भूतौ; D5 समुत्पन्नौ; M6 रूपवंतौ (for तु संभूतौ). Ś D5.8.12 चोपपन्नौ(D5 रूपवंतौ) गुणान्वितौ; M6 बभूवतुररिंदमौ (for the post. half). —For l. 229, Ñ V B D1–4.9 subst.; while T3 ins. after l. 229 :

74* देवगर्भोपमं पुत्रं प्रथितं स्वेन तेजसा ।

[V2 B1 गर्भं (for पुत्रं). B1 दधतु:; B3 प्राथितं; T3 प्रदीप्तं (for प्रथितं). D2 तेन (for स्वेन).]

—(l. 230) V1 त्वेकं; V2 B3 पुत्रं; V3 पुत्रिं; D6 पुरुं. T4 M3 देवयाना; M4 दे * * *. V1.3 ह्वयं; D8 om. (for यदुं). Ś Ñ V2.3 B D1–5.8.9.12 T3.4 G1 M1.3.8 तथा; V1 सुतं (for तदा). —D5 om. l. 231. —(l. 231) D1.2.4.6.9.10 पुरुस्तु; M1 पूर्वस. V3 च (for तु). B3 -कृतेन तु; T3 °तैस्तथा; G1 °तैरपि; Ck.t as above (for -कृतेन च). V3 गुणै: सर्वैरलंकृत: (for the post. half). ❀ Cm : गुणैर्मातृकृतै: । राज्ञानुवर्तनमातृगुणै:. ❀ —(l. 233) L (ed.) जातां. Ñ V1.3 B2.4 D1–4.9 शुक्रस्य; T3 शुद्धस्य; M4 damaged (for देवस्य). —(l. 234) Ñ1 V2 B सहसि; M9 सहते. Ś D5.8.12 M6 तत्कथं; Ñ1 V3 D1.3.4 ह्यद्य किं; Ñ2 V2 B [ए]वंविधं; V1 D2.9 ह्यतुलं; D6 दुर्हृदं; T3 त्वं कथं (for हृद्गतं). T3 भीरु (for दु:खम्). Ñ V2.3 B M7 अप°; T3 ह्यव°; Cm as above (for अवमानं). D9 T3 सुदु:सहं. —(l. 235) Ś Ñ2 V2 B1–3 D5.8.12 M6 तावुभौ; T1.2 G2.3 M3 आवां तु (for आवां च). Ś D8.12 सहितं(D12 °तौ) शीघ्रं. Ñ V1.2(before corr., after corr. m. as in Ñ2).3 B2(m. also).4 D1–4.9 ते वयं सहिता मात:(V3 मात्रा; D2 सार्धं); T3 तं

राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ।
यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि ।
क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ।
पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः ।
देवयानी सुसंक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ।
इङ्गितं स तु विज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा ।
अगमत्त्वरितं तत्र देवयानी स्म यत्र सा ।
दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् ।
पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ।
पृच्छन्तमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम् ।
देवयानी सुसंक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम ।
भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्ये वा न तु शक्ष्यामि जीवितुम् ।
न मां त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् ।

वयं नसहा मातः; T4 आवाभ्यां सहिता देवि (for the prior half). Ś Ñ2 B1.2(m. also).3 D5 8.12 M6 प्रविशावो; Ñ1 V1 B2.4 D1–4.9 T3 °शामो(V1 T3 °म); T4 °श त्वं (for प्रविशाव). —(l. 236) Ś2.3 Ñ1 V B2.3 D1–5.8.9.12 राजापि; B1 ययाती; B4 राजानं. G1 रमयतां; M6 विरमतां (for तु रमतां). Ś3 दैत्यपत्न्या; M4 damaged (for दैत्यपुत्र्या). Ś Ñ V1.2(before corr.).3 B2(m. also).4 D1–4.8.9.12 T3 यथासुखं; V2 B1–3 चिरं सह (B1.2 महत्); D5 M6 चिरं सुखं; D6 बहुक्षणाः (for बहुक्षपाः). —B1 om. l. 237–268. —(l. 237) Ś D8.12 M6 वा म (M6 दुर्म)र्षणीयं. D8.12 G1 M4 मम; Ck.t as above (for माम्). V1.3 D1–4.9 म(V1.3 य; D9 त)दवज्ञाकृतं भयं (for the post. half). —(l. 238) Ś1.2 V1.3 D1–5.8.9.12 क्षमस्व. D1.4.8 च (for न). Ñ1 B4 इत्युक्त्वा सोत्य(B4 °भ्य)रोरवीत्; V1.3 D1–4.9 इत्युक्त्वा सो(D3 °क्त्वासौ)रुदद्भृशं (for the post. half). —Ś V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 om. l. 239. —(l. 239) Ñ2 भृशमार्तस्य. M2.7.10 शोचतः (for रोदतः). Ñ1 B4 (both with hiatus) आर्तस्य रुदतो भृशं; D3 दीनस्य रुदतः स्वरं; M4 परमा * * * (damaged) चतः (for the post. half). —(l. 240) T3.4 M3 देवयाना. Ś V3 D1–5.8.12 भृशं; Ñ1 V1 D9 T3 ततः; Ñ2 B3 D6.7.10.11 T4 M9 तु सं- (for सुसं-). D2.12 M6 ततः; D5 स्वकं; M8 तथा (for तदा). —(l. 241) Ś V1.3 D1–5.8.9.12 चिंतितं; D6.7 T3.4 Ct*p* ईप्सितं; Cg.k as above (for इङ्गितं). Ś D12 तच्च; V3 D1.3.4.8 तत्तु; D2 च स; D5 तस्य; G2 स हि (for स तु). V1 D9 तमभिप्रायं; D6.7.10.11 तदभिज्ञाय. Ś V1.3 D1–5.8.9.12 स(D9 सु)महायशाः; Ñ1 B4 भगवान्मुनिः; Ñ2 V2 B2.3 M6 भा(M6 भ)र्गवो मुनिः; T3.4 °स्तथा (for भार्गवस्तदा). ॐ Cm.g.k: इङ्गितं सखे(Cm न मे) दरोषभावम्।; Ct: इङ्गितमिति पाठे सखेदरोषभावमित्यर्थः। ईप्सितं इति पाठान्तरम्. ॐ —(l. 242) Ñ2 T4 M1.3–8 आगमत्; D6.7.10.11 आगतस्. Ñ2 B2.3 त्वरितस् (for °तं). T1.2 यत्र. Ñ1 V3 (before corr., after corr. m. as above) B4 भार्गवः सोगमत्तत्र (for the prior half). T3.4 देवयाना. Ñ1 B2–4 तु; T4 [अ]स्ति; M8 च (for स्म). T1 तत्र सा. —For l. 242, Ś V1.3 D1–5.8.9.12 subst.:

75* समीपं क्षिप्रमेवास्या महाबुद्धिरुपागमत् ।

[Ś D8.12 समीपे. Ś3 [अ]स्य (for [अ]स्या). D9 महायशाः (for उपागमत्). Ś D8 दुहितुः समुपागतं(Ś1 °गमत्) (for the post. half).]

—(l. 243) V2 B3 तु (for च). Ś V2 D8.12 M6 तां दीनमनाम्(M6 °ना); B2.3 तां दीनतमाम् (for [अ]प्रकृतिस्थां ताम्). D2 दृष्ट्वा प्रकृतिकूपस्थां; D5 दृष्ट्वा सुतां दीनमना; M4 mostly damaged (for the prior half). D2 तामहृष्टाम्; D3.8.12 T4 M8 अपहृष्टाम्; D5 अहृष्टां ताम्; M5 अप्रतुष्टाम्; Cg.k.t as above (for अप्रहृष्टाम्). B4 अप्रतिष्ठामचेतसां; M1 देवयानीं सुविह्वलां (for the post. half). —(l. 244) D2 कान्यः (for वाक्यं). Ñ V B2–4 D1–4.9 सो (for च). —(l. 245) Ñ1 V1.3 B4 D9 T3 तु; D1–4 च (for वै). Ś Ñ2 B2.3 D5.8.12 M6 असकृत्तं तु(Ñ2 B2.3 °च्चैव) पृच्छंतं; V2 (before corr., after corr. m. as in Ñ2) पृच्छंतमसकृत्तु तं; T2 द्विजेंद्रमसकृत्तत्वं (for the prior half). D9 पितरं (for भार्गवं). Ś V2 (before corr., after corr. m. as above) B2 D8.12 M6 मुनिसत्तमं; Ñ1 V2 D2.10.11 T1–3 दीप्तचेतसं; Ñ2 B3 मुनिपुंगवं; D5 मुनिसत्वरं (for दीप्ततेजसम्). —(l. 246) T3.4 देवयाना. Ś Ñ2 B3 D5–8.10–12 T3.4 तु सं-; Ñ1 V2 (before corr., after corr. m. as above) B4 [अ]थ सं-; V3 भृशं (for सुसं-). Ñ1 V3 B4 D1–4.9 प्रत्यु(V3 तमु)वाच ह (for वाक्यमब्रवीत्). —After l. 246, Ñ V2.3 B2–4 D1–4.9 T3 ins.:

76* बाष्पविक्लवया वाचा कृशा दैन्यसमन्विता ।

[D3 कृशी. D2.9 -समागता (for -समन्विता).]

—(l. 247) D2 अहमग्नि-. Ś D8.12 विशे तीक्ष्णम्; Ñ1 विषं गंतुम्; Ñ2 V1.2 (before corr., after corr. m. as in V3) D1–4.9 विषं शस्त्रम्; V3 B2.3 जलं वापि; D5 प्रवेक्ष्यामि (for विषं तीक्ष्णम्). —Ñ2 illeg. from the post. half up to the prior half of 77*. Ś D8.12 अथ; Ñ1 D1–4.6.9 आपो; D5 जलं; T3 शस्त्रं (for अपो). Ñ1 V1 B4 D1–4.9 द्विजसत्तम; M6 [अ]प्यृषि° (for मुनि°). V2(before corr. as in Ñ1, after corr. m.).3 B2.3 विषं वा मुनिपुंगव (for the post. half). —(l. 248) M5 transp. भक्षयिष्ये and प्रवेक्ष्ये. Ś D5.8.12 विषं वापि; T1 (before corr.)प्रवेक्ष्येहं; K (ed.) प्रवेक्ष्यामि. G2 ननु (for न तु). —For l. 248, Ñ V B2–4 D1–4.9 T3 subst.:

77* दुःखेनानेन संतप्ता भजिष्ये ज्ञातमस्तु ते ।

[Ñ2 illeg. for the prior half. D9 [अ]नल- (for [अ]नेन). V2 B2–4 संयुक्ता; D3 संप्राप्ता. Ñ1 भक्षिष्ये; D1.4 भविष्ये (for भजिष्ये). B3 शुभम्; D1.4 ज्ञानम् (for ज्ञातम्).]

—(l. 249) Ñ1 V1 D1–4.9 T3 स; V3 मां (for न). V3 च; M1 मा (for मां). D2.9 transp. मां and त्वम्. Ñ1 V1.3 D1–4.6.7.9 T3.4 M5.8.9 Cv अनु-; G1 एव; G3 अभि-; M2 अवि-; M3 इह; M4.7 अपि; M10 अथ; Cg.k.t as above (for अव-). Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3 -जानीहि (for -जानीषे). Ś D5.8.12 M6 अनुजानीहि(D12 °थ; M6 °ध्व) मां तात; Ñ2 V2 B2–4 अनुमन्यस्व

वृक्षं हि समवज्ञाय वध्यन्ते वृक्षचारिणः ।
अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गवम् ।
मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि न च मां बहु मन्यते ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः ।
व्याहर्तुमुपचक्राम उशना नहुषात्मजम् ।
यस्मान्मामवजानीते नाहुषस्तु दुरात्मवान् ।
जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यति ।
एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वास्य च भार्गवः ।
पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशाः ।

Colophon

श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदार्तो नहुषात्मजः ।

मां तात (for the prior half). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ मंदभागि (D$_9$ °गासि)नीं; Ñ$_2$ B$_{2-4}$ D$_6$ Ct अप°; Cg.k as above (for अवमानिताम्). ※ Ct : दुःखितामपमानितां मां त्वं न जानीषे न जानासि । अवप्रयोगो धात्वर्थमात्रे आर्षः. ※ —(l. 250) D$_6$ तु; T$_4$ न (for हि). Ś D$_{8.12}$ -अतिक्रम्य; V$_{1.3}$ D$_{2.9}$ M$_{4.8}$ -अवि(D$_9$ M$_{4.8}$ °नु) ज्ञाय (for -अवज्ञाय). T$_3$ वृक्षहानाम°; G$_1$ M$_5$ वृक्षं ह्यस्याम्य(G$_1$ स ह्यन)वज्ञाय (for the prior half). Ś$_2$ -जीविनः; Ñ$_2$ V$_2$ B$_{2-4}$ -वासिनः; V$_3$ -चारिभिः (for -चारिणः). D$_{5.6}$ T$_4$ लतायाः परिपालनं; G$_1$ M$_{2.4-9}$ का लता(G$_1$ रोप्ता च; M$_5$ लता च) परिपाल्य (M$_6$ °मृग्य)ते (for the post. half). —For l. 250, D$_{7.10.11}$ T$_{1.2}$ G$_{2.3}$ M$_{1.3.10}$ K (ed.) subst.; while G$_1$ M$_5$ ins. after l. 249:

78* वृक्षस्यावज्ञया तात छिद्यन्ते वृक्षजीविनः ।

[D$_{7.10.11}$ ब्रह्मंश् (for तात). K(ed.) खिद्यंते (for छिद्यन्ते).]

—(l. 251) Ś D$_{7.8.12}$ T$_4$ M$_{4.7}$ अवज्ञाय; Cv.m.g.k.t as above (for अवज्ञया). D$_{10.11}$ T$_2$ भार्गव (for भार्गवम्). —For l. 251, Ñ V B$_{2-4}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ subst.:

79* त्वय्यवज्ञां करोत्येष परं परिभवं तथा ।

[V$_1$ D$_{1.4.9}$ त्वय्य(D$_1$ तवा; D$_9$ मय्य)वज्ञा परा ह्येषा; V$_3$ दुरवज्ञाय न ह्येषा; D$_{2.3}$ T$_3$ तवा(D$_3$ त्वय्य)वज्ञाप(D$_2$ °क)रो ह्येष (for the prior half). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-4}$ T$_3$ परः परिभवस्. V$_3$ तु सः (for तथा).]

—(l. 252) Ś D$_{12}$ त्वयि; D$_5$ मया; D$_8$ त्वया (for मयि). D$_5$ प्रयुक्तस. Ś D$_{8.12}$ T$_{1.2}$ G$_3$ M$_{3.6}$ स; D$_5$ तु (for हि). Ñ V B$_{2-4}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ G (ed.) यन्मां राजाव(Ñ$_1$ D$_{1.3.4}$ T$_3$ °जा न; D$_9$ °जा वि)जा(G [ed.]°मा)नीते (for the prior half). Ś$_{1.3}$ D$_{8.12}$ न यन्मां; Ñ V B$_{2-4}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ न चापि; G$_1$ शर्मिष्ठां (for न च मां). ※ Cg : अवज्ञाय स राजर्षिः परिभूय च भार्गवमिति पाठे भार्गवविषयावमानाबहुमानाभ्यां मय्यवज्ञानबहुमानाभावं करोतीत्यर्थः. ※ —(l. 253) Ś D$_8$ तु (for तद्). D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ G$_1$ कोपेन. V$_2$ D$_5$ G$_{1.2}$ M$_{5.8-10}$ [अ]पि; D$_{2.9}$ स (for [अ]भि-). V$_2$ D$_{6.7.10.11}$ T$_2$ -परिवृतः. —(l. 254) Note hiatus between two halves. Ś D$_{8.12}$ प्रहसन् ; Ñ$_2$ V$_{1.3}$ D$_{1-7.9-11}$ भार्गवो (for उशना). D$_{1.3}$ नघुषात्मजं. Ñ$_1$ B$_4$ उशना नाहुषं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे. —(l. 255) M$_{8.9}$ त्वम् (for माम्). D$_{5-7.10.11}$ T$_4$ G$_1$ M$_{8.9}$ अवजानीषे. D$_{5-7.10.11}$ T$_4$ G$_1$ नाहुष त्वं; G$_2$ नाहुषस्तद्. Ñ$_1$ B$_4$ अवजानासि यस्मात्त्वं सुतां मे नहुषात्मज. —For l. 255, Ś Ñ$_2$ V$_2$ B$_{2.3}$ D$_{8.12}$ M$_6$ subst.:

80* यस्मान्मे तनयां मोहादवजानासि नाहुष ।

[Ś D$_{8.12}$ यदि (for यस्मान्). Ś D$_8$ मानुष; D$_{12}$ मारिष (for नाहुष); while V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ subst. for l. 255 :

81* अवजानाति त्वां यस्मान्नहुषस्यात्मजो नृपः ।

[V$_1$ अभि- (for अव-). D$_1$ -जानासि. V$_1$ मां यस्मान् ; V$_3$ यस्मान्मां; D$_1$ त्वं य°; D$_2$ स्त्रीं य°; D$_3$ T$_3$ यस्मात्त्वां (by transp.) (for त्वां यस्मान्). D$_{1.3.4}$ नघुषस्य. T$_3$ [आ]त्मसंभवः (for [आ]त्मजो नृपः).]

—(l. 256) T$_4$ G$_1$ transp. जरया and परया. Ś Ñ V$_2$ B$_{2-4}$ D$_{5.8.12}$ M$_6$ तस्मात्त्वं जरया जीर्णः(Ś D$_{8.12}$ जीर्णं; M$_6$ कीर्णं); V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ तस्मात्स(D$_2$ °त्वं) जरया भग्नः; D$_{6.7.10.11}$ वयसा जरया जीर्णः (for the prior half). Ś Ñ V$_2$ B$_{2-4}$ D$_{1.5-8.10-12}$ M$_6$ उपयास्यसि. —D$_9$ reads l. 257 in marg. —(l. 257) Ñ V$_2$ B$_{2-4}$ स राजानं; V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ समाश्वास्य (for दुहितरं). G$_3$ M$_4$ समाश्वस्य. D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ स (for च). Ñ V$_2$ B$_{2-4}$ तां(B$_3$ स्वां) सुतां (for भार्गवः). V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ T$_3$ तनयामृषिसत्तमः(D$_3$ °म) (for the post. half). —(l. 258) Ś D$_{5.8.12}$ मुनिर् (for पुनर्). Ś D$_{8.12}$ स तदा; Ñ V$_2$ B$_{2-4}$ विप्रर्षिर् ; V$_{1.3}$ D$_{1-4.9}$ धर्मात्मा; M$_1$ भवनं (for ब्रह्मर्षिर्). V$_3$ भास्वरस्तु; B$_2$ M$_6$ भवनं सु-. B$_3$ महातपाः. —After l. 258, Ś$_{2.3}$ Ñ V$_{2.3}$ B$_{2-4}$ D$_{7.10.11}$ ins. :

82* स एवमुक्त्वा द्विजपुंगवाग्र्यः
सुतां समाश्वास्य च देवयानीम् ।
पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा
दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ।

[(l. 1) B$_2$ इति (for स).]

Colophon : V$_1$ D$_{1.3}$ T$_3$ om. —*Sarga name* : Ś Ñ B$_{2-4}$ D$_{5.6.8.12}$ ययातिशापः; V$_2$ श्रीरामलक्ष्मणसंवादे ययातिशापः; V$_3$ D$_{2.9}$ दे(D$_2$ श्रीदे)वयानीवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ$_1$ V$_{2.3}$ B$_{3.4}$ D$_{2.12}$ om.; Ñ$_2$ D$_9$ 61; B$_2$ 45; D$_5$ M$_6$ 56; D$_{6.7.10.11}$ T$_{1.2}$ G M$_{1-5.7-10}$ 58; D$_8$ 54; T$_4$ 64. —After colophon, T$_4$ concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M$_{1.2.5.8}$ with श्रीरामाय नमः; M$_{10}$ with श्रीरामचन्द्राय नमः.

Before l. 259, Ś V$_1$ D$_{1.3-5.8.9.12}$ T$_3$ ins. :

83* ययातिरपि धर्मात्मा देवयानीसमुद्भवम् ।

[D$_{12}$ begins with ॐ. D$_{1.4}$ ततो राजा (for ययातिर्). T$_3$ अथ (for अपि). T$_3$ देवयाना-. D$_5$ देवयानीं समुद्वहन् (for the post. half).]

—Cv does not comment on l. 259–302. —(l. 259) Ñ$_2$ B$_3$ ज्ञात्वा. D$_5$ चोशनसं; D$_6$ (with hiatus) उशनसं. Ś V$_{1.3}$ D$_{1.3.4.8.9.12}$ T$_3$ त(D$_9$ स)मभिशापं तु; D$_2$ तु मुनिशापं तु

जरां परमिकां प्राप्तः स पुत्रमिदमब्रवीत् ।
यदो त्वमसि धर्मज्ञ मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ।
जरां परमिकां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ।
न तावत्कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ ।
अनुभूय यथाकामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ।
यदुस्तु वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् ।
पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ।
बहिष्कृतोऽहमर्थेषु संनिकर्षाच्च पार्थिव ।
प्रतिगृह्णातु ते राजन्यैः सहाश्नासि भोजनम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् ।
इयं जरा महाबाहो मदर्थे प्रतिगृह्यताम् ।
नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः ।
पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा ।
प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ।
ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान्सहस्रशः ।

(for तूशनसं क्रुद्ध). Ś Ñ B2–4 D5.8.12 M6 श्रुतार्थो; V1 D1–4.9 T3 शुक्रात्स; V3 शुक्रस्य; G1 शप्तोथ (for तदार्तो). —(l. 260) D6.7 T4 पलिततां (for परमिकां). Ś Ñ2 V B2–4 D1–5.8–12 T3.4 Ct प्राप्य; Ñ1 damaged; G2 प्राप्तां; Cm as above (for प्राप्तः). D5 सुपुत्रम्; D6.7 T1.2.4 G1.3 M1.3 स्वपु°; G2 स पुत्राव्; M4 स पुत्रान्. Ñ V B2–4 D1–4.9–11 T3 यदुं वचनम° (for the post. half). —(l. 261) D12 यतस् (for यदो). M4 damaged for सि धर्मज्ञ. Ś1 त्वमपि; Ñ2 V2 (m.) B2.3 D9 जरेयं (for त्वमसि). Ś D5.8.10–12 T1 M1 धर्मज्ञो. Ñ1 V1.3 B4 D1–4 T3 जरा त्वयेयं (T3 °याद्य) धर्मज्ञ (for the prior half). Ś Ñ1 V3 D1.3.4.8.12 T3 मदर्थे. D2 G1.2 M1.2.4.7 परि- (for प्रति-). —(l. 262) Ś D5.8 तु (D5 सु)महतीं; D12 महतिकां (for परमिकां). Ñ V B2–4 D1–4.9 T3 त्वयि संक्रा(B2.4 D1.4.9 क्र)म्य धर्मज्ञ(Ñ V2 B2–4 दुर्वारां); T4 M3.5.10 जरा परमिका पुत्र; M6 जरा सुमहती पुत्र (for the prior half). T3 भोगान्; G1 भोगे. T4 अन्यैर् (for रंस्ये). Ś Ñ V2 B2–4 D5.8.12 M6 transp. भोगै and रंस्ये. Ś D5.8 महाबलः; Ñ V B2–4 D1–4.9 T3 यथासुखं; D6 T4 M3 °यशाः; D12 °बलैः; M6 °बल (for महायशः). —(l. 263) B4 न यावत्. D1–4.9 कृतकार्यो; T1.2 G2.3 M1–5.7.9.10 °कामो; M8 °कालो (for कृतकृत्यो). V2 B2.4 विषयेस्मिन्. Ś Ñ2 V2 (m. also) B2 D5.8.12 नरोत्तम; D4 नरर्षभः; M6 च पार्थिव (for नरर्षभ). Ñ1 V3 विषये पुरुषर्षभ (for the post. half). —(l. 264) T3 अनुभूत्वा. Ś1.3 V1.3 D1–4.8.9.12 हि (V3 च) कामान्वै; Ś2 D6.7.10.11 T4 तदा कामं; T3 चिरं भोगान्; M4 damaged; K (ed.) तथा कामं (for यथाकामं). Ñ V2.3 B2–4 D1–4.9 T3 पुनः (for ततः). Ś D5.8.12 संप्राप्नुयां; Ñ1 प्राप्स्यामि तां; V2 प्राप्स्यामहे (for प्राप्स्याम्यहं). —(l. 265) Ñ V2 B2–4 पितुस्तद्; V1.3 D1–4.9 T3 स पितुर्. D5.6.10.11 T2.4 G1 M2.4.6–9 यदुस्तद्. M10 तद्वचः (for वचनं). Ñ1 damaged for श्रुत्वा प्रत्युवाच. Ñ V B2–4 D1–4.9 T3 यदुस्तदा(D2.9 T3 °था); D12 M8 नरर्षभः. —(l. 266) G2 तु (for ते). D1 पुरुः. Ñ1 B4 असौ (for प्रति-). Ś D8.12 ते; Ñ V2 B2–4 D5 M6 [इ]मां; G1 तां (for वै). —(l. 267) D12 om. the prior half. Ś Ñ1 V1.3 D2.3.8.9 T3 अर्थेभ्यः; D1.4 अर्थिभ्यः; M1 अर्थेन. B3 महार्हेषु; M4 damaged (for ऽहमर्थेषु). Ś Ñ1 V1.3 D1–4.8.9.12 T3 सर्वेभ्यस्तव; Ñ2 B2.3 त्वया सर्वेषु; D5 T4 °कृष्टस्तु (T4 °श्च) (for संनिकर्षाच्च). M6 नरोत्तम (for च पार्थिव). V2 (after corr. m. as in Ñ2) B4 तव पार्थिवसत्तम (for the post. half). —(l. 268) Ś प्रतिगृह्णंति; Ñ2 V2 B2–4 D5.8 G2 M2.7.9 प्रतिगृह्णंतु. Ś1 Ñ1 D7.10.11 G3 वै; Ś2.3 D8.12 मे (for ते). V1.3 D1–4.9 T3 जरां ते तेद्य(V3 [ऽ]चैव; D1 ते च; D2.9 प्रति)गृह्णं(T3 °ह्णा)तु (for the prior half). Ś पौरा (Ś3 °र)जानपदास्तदा; Ñ2 V2 B2.3 D5 T4 M6 यैर्(D5 M6 येना)श्नासि सुखं सह(D5 न भोजनं; T4 सुभोजनं); V3 यैः सहेच्छसि भोजनं; D8.12 यैं * * * * * सदा (lacuna); T1.2 G1.3 M1.3.5.8.10 यः सहाश्नाति भोजनं; T3 यैः सहाश्नासितो जनैः (for the post. half). —(l. 269) D1.3–5 तस्यैतद्. Ś Ñ1 V1.3 B1.3 D1–5.8.9.12 G2 M3–10 भाषितं (for वचनं). T3 तमेवमुक्त्वा राजा स; G (ed.) एवमुक्त्वा स राजर्षिर् (for the prior half). D1.5 राजा पुरुम्; D2 राजा पौरम्; T3 पूरुं पुत्रम्; G (ed.) यदुं पूरुम्. Ñ1 अभाषत (for अथाब्रवीत्). —Then M1 reads erroneously the prior half of l. 278. —Ś D5.8 om. (hapl.) l. 270–271. —(l. 270) T1.2 G2.3 M1.6.8 इमां जरां; T3.4 जरेयं मे. Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9.12 T3.4 महाप्राज्ञ; G1 °भागा; G2 M1.2.7.9.10 °तेजो; M4.5 °तेजा (for महाबाहो). Ñ2 V B2–4 D6.7.9–12 G1.2 M6.8–10 मदर्थं; B1 मदन्नं; M4 damaged; M5 ममार्थे (for मदर्थे). G1.2 M10 परिगृह्यतां. —After l. 270, B3 ins.:

84* त्वयि संक्राम्य तु जरां रंस्ये भोगैर्यथासुखम् ।

—(l. 271) D1.3.4 पुरुः; D2 पौरः. —(l. 272) Ñ B D2.3.6 T3 G2 [ऽ]स्मिन् (for second ऽस्मि). Ś Ñ V1 B D1–5.8.9.12 T3.4 M3.6 transp. तव and स्थितः. V3 स्थितश्च तव शासने; T1.2 G3 शासने तव पार्थिव (for the post. half). —Ñ2 illeg. for l. 273–274. —(l. 273) D1.2.4 पुरोर्. M4 damaged for माज्ञाय नाहुषः परया. Ñ1 V2 आदाय (for आज्ञाय). Ś D8.12 परमाज्ञया; G (ed.) L (ed.) परमया मुदा (hypm.). —(l. 274) M8 जरां साम्रामयच्छ तां (for the post. half). —For l. 274, Ś V2 B1–3 D8.12 M6 subst.:

85* संक्रामयामास जरां प्रतिपेदे च तत्सुतः ।

[V2 B2.3 M6 लेभे हर्षं च वीर्यवान्; B1 सुखं लेभे स वीर्यवान् (for the post. half).];

while Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 T3.4 subst. for l. 274; V3 ins. after l. 273:

86* संयुक्तोऽभूत्प्रहृष्टश्च संक्राम्य तु जरां ततः ।

[V3 D2 संहृष्टो; G (ed.) संमुक्तो. V3 [ऽ]भूत्प्रयुक्तस्तु; D1 °हृष्टात्मा; T3.4 बाष्पहृष्टस्तु (for ऽभूत्प्रहृष्टश्च). Ñ1 V1.2 संक्राम्यत. B4 तदा; T3 सुते (for ततः).]

—(l. 275) D1.3.4 पुनः; D2.9 तदा (for ततः). G1 तु (for

बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ।
अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् ।
आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ।
न्यासभूता मया पुत्र त्वयि संक्रामिता जरा ।
तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि तामहं मा व्यथां कृथाः ।
प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् ।
त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपम् ।
एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः ।
देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ।
राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपो दुरासदः ।
प्रतिहंसि ममाज्ञां त्वं प्रजार्थे विफलो भव ।

स). Ñ2 B1 ईजे शत-; B2 यजे शत-; B3 यजे यज्ञान्; M6 यज्ञान्कुर्वन् (for प्राप्य यज्ञान्). Ś Ñ1 V2 (before corr., after corr. m. as in B2).3 B4 D2.3.8.9.12 T3.4 यज्ञान्बहुविधान्बहू(Ś D8.12 °न्यज)न्; V1 यज्ञान्कृत्वा वरान्बहून्; D1.4 यज्ञांश्च विविधान्बहून् (for the post. half). — (l. 276) M4 damaged for पालयामास मेदि. D12 स प्रजाः (for मेदिनीम्). Ñ2 V2 B1–3 महीं पालितवांश्च ह (B2.3 सः) (for the post. half). — For l. 276, Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 T3.4 subst.; while V2 ins. after l. 276 :

87* आजहार स धर्मात्मा पालयामास च प्रजाः ।

[T3 चरयित्वा (for आजहार). Ñ1 V2.3 B4 च; D3 सु- (for स).]

—(l. 277) M1 अति- (for अथ). D3 reads कालस्य in marg. B1 transp. दीर्घस्य and कालस्य. D1–5 पुरुम्. Ñ1 V1.3 D1–4.9 T3.4 उवाच ह; B3 ततोब्रवीत्. — (l. 278) Ñ1 V1.3 आनय तां; B3 °य ते; D1.4.9 °यैतां; D2 आनीयतां; D3 T3 °यैनां; G2 M2 (after corr. *sec. m.*) आदाय स्व- (for आनयस्व). D5 प्रदीयतां राजपुत्र (for the prior half). — Ñ1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 279. G2 पुनर् (for न्यासं). V3 मां. D1.4 यौवनं च नयस्व मे; D6.7 T3 न्यासं निर्यात(T3 °र्वाह)याम्यहं (for the post. half). — (l. 279) D1 -भूता मम; D2.9 -भूततया; T3 -भूतां मया; M6 -धर्मान्मया (for -भूता मया). D1 तु या; G2 Ck यत्र; M5 तत्र (for पुत्र). Ñ1 V1.3 D1–4.9 तव (for त्वयि). T3 संक्रामितां. T3 M5 पुरा; Cg.k as above (for जरा). V2 (before corr.) B4 transp. त्वयि and जरा. — (l. 280) M4 damaged for तस्मात्प्र. T4 अस्मात्. D6.7.10.11 जरां (for अहं). Ś D8.12 मा वृथा; V2 B1 नान्यथा (for मा व्यथां). M3.5 कृथा व्यथां; M4 व्यथां * * (damaged). T2 M1 प्रीतियुक्तेन चेतसा; G3 न्यासभूतामिमां जरां (for the post. half). ❀ Ct : तस्मात्पूरो मया जातः प्रतिदेहि जरां मम इति पाठे यस्मान्मया न्यासभूता जरा त्वयि संक्रामिता तस्मान्मया जातः. ❀ — For l. 280, Ñ V1.3 B4 D1–5.9 T3 subst.; while V2 ins. after l. 279 :

88* पुनरिच्छाम्यहं त्वत्तः शीघ्रं मे प्रतिदीयताम् ।

[Ñ1 शीघ्रं मे संप्रयच्छतां; V2 B4 तामानय ममानघ; D5 शीघ्रं हि प्रतिदीयते; T3 शीघ्रमेव प्रदीयतां (for the post. half).]

—M1 om. l. 281–282. — (l. 281) Ś D8.12 प्रीतोस्मि ते. Ś D8.12 परिग्रहात्; T1.2 M2.4.7–9 प्रतिग्रहे; G2 परिग्रहे (for प्रतिग्रहात्). — (l. 282) M4 damaged from धिपम् up to एवमुक्त्वा in l. 283. Ś D8.12 G3 प्रीत्या (G3 °ति)युक्तेन चेतसा (for the post. half). — For l. 281–282, Ñ V B D1–5.9 T3 subst. :

89* यस्मात्त्वया कृतं वाक्यं ममेदं पितृगौरवात् ।
तस्मात्त्वं यशसा युक्तो राज्यं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।

[(l. 1) Ñ1 तस्मात्. Ñ1 V1 D2.9 चेदं; D1.3–5 इदं (for त्वया) Ñ V1 D2.3.5.9 मम वै; D1.4 त्वया वै; T3 ममैवं (for ममेदं). — (l. 2) Ñ1 यस्मात्. T3 श्रेयसा (for यशसा). D5 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि).]

—B1 om. (hapl. see var.) l. 283–290. — (l. 283) D10 reads from पूरुं up to सुतं in l. 284 in m. Ś1 D8 तु तं पुत्रं; D12 M8 तु तं पूरुं; G1 सुतं भीरुं (for सुतं पूरुं). D12 महाजात्मजः. — (l. 284) T4 देवयाना-. Ś1 D5.8.12 क्रोधाद् (for क्रुद्धो). Ś1 D8.12 T1.2 G3 M1.3.6 अथाब्रवीत् (for उवाच ह). D5 M2.7 राजा वचनमब्रवीत् (for the post. half). —For l. 283–284, Ś2.3 Ñ V B2–4 D1–5.9 T3 subst.; while Ś1 D8.12 ins. after l. 268 :

90* एवमुक्तस्तु पुत्रेण यदुना पुरुषर्षभ ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञः क्रुद्धोऽत्यर्थं तमात्मजम् ।

[(l. 1) Ñ V1.3 D1.2.9 T3 पुरुषर्षभः. — (l. 2) Ś D8.12 महात्मानं; Ñ V2 B2–4 °तेजाः (for °प्राज्ञः). V2 B2.4 क्रुद्धोत्यंतं तम्; V3 °द्धो दुष्टं तम्; D2.9 °द्धस्तु यदुम् (for क्रुद्धोऽत्यर्थं तम्).]

—After l. 284, T4 ins. :

91* लम्बोदरगणाध्यक्षमम्भोदरखणी मणिम् ।
शयमोदकमीड्यं स्वाशयमोदकमोमहे । (sic)

Ś2.3 Ñ V B2–4 D1–5.9 T3 read l. 285–289 (including subst. stars) after l. 268. Ś1 D8.12 read l. 285–289 after 90* repeating (Ś1 only l. 285–286) them here. — (l. 285) Ñ1 damaged for राक्षसस्त्वं मया. Ś1 (second time) D5 रक्षस्त्वं हि. V2 मया सुतः. Ś1 D12 (both second time) क्षत्ररूपी; D6.7.10.11 T4 G M1.2.5–10 क्षत्ररूपो (for पुत्ररूपो). —M4 damaged from दः up to हं in l. 286. Ñ2 V2 B2–4 दुरात्मवान् (for °सदः). — (l. 286) Ś2 D1.4.8 (second time) प्रतिहिंसि; D2 प्रतिहंति; G3 प्रहन्यत्सि (sic). Ś1 D5.12 (Ś1 D12 second time) च; Ś1.2 D8(both times).12 (Ś1 D12 first time) T1 G2.3 M1–3.7 यत्; Ñ2 V1.3 D1–4.9 T2 M4.6.8–10 यः; D6 वै (for त्वं). Ñ1 V2 B2–4 आज्ञां यत्र करोषि त्वं (for the prior half). Ś1.2 Ñ V1.3 B2–4 D1–4.8.9.12 (Ś1 D8.12 both times) प्रजया; V2 प्रजाया; D5 प्रतिज्ञा-; T3.4 M6 प्रजानां; Cg.k.t as above (for

पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे ।
राक्षसान्यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ।
न तु सोमकुलोत्पन्नो वंशः स्थास्यति दुर्मते ।
वंशोऽपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ।
तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् ।
अभिषेकेण संपूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ।
ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ।
त्रिदिवं स गतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ।
पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता नृपः ।
प्रतिष्ठाने पुरवरे काशिराज्ये महायशाः ।
यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः ।
पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवंशं च शाश्वतम् ।
एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना ।

प्रजार्थे). Ś Ñ V B2–4 D1–5.8(Ś1 D8 both times).9.12 (first time) विफलीकृतः; T2 विषमो भवान्; M5 °लो भवेः; Cm.g.k.t as above (for विफलो भव). —(l. 287) V2 तं; B2 त्वं; D8(first time).12 (both times) मा (for मां). V2 (before corr.) B3.4 पुत्रो नियोज्यो(B4 °यम्यो) भूत्वा त्वं (for the prior half). D6 कस्मात्. B3.4 माम् (for त्वम्). B2 न मेव°; D5.12 (second time) न बहु° (for त्वमवमन्यसे). —(l. 288) D5 तस्मात्तु (for राक्षसान्). V3 D12 (second time) च; M2.7 वा (for त्वं). —M4 damaged from रुणान् up to न तु in l. 289. D5 दुर्मते (for दारुणान्). —(l. 289) Ñ1 V2 न हि; B4 न च; T2 न ते; G (ed.) तव; Cg as above (for न तु). Ś V1.2 D2.5–12 (D8.12 both times) T3.4 G1 M6.10 -कुलोत्पन्ने; Ñ2 B2.4 T1.2 G3 M1 °द्भूतो; V3 -कुले पुत्र; M3 °द्भूते (for -कुलोत्पन्नो). Ś1.3 V3 D2.5–12 (D8.12 both times) T3.4 G1 M3.6.10 वंशे. Ś D7.9 M3 स्थास्यसि; V3 पश्यामि; G (ed.) हास्यति (for स्थास्यति). D10.11 Ck.t दुर्मतेः. Ñ2 B2–4 वंशस्ते ख्यातिमेष्यति; V2 (m. also as in Ñ2) वंशो जानाति दुर्मते (for the post. half). —(l. 290) Ś1 D12 T1.2 G3 M1.3 हि; D6.7 T4 तु (for ऽपि). Ś1 G1 M6 भवता. T3 भविता न तु राज्यं ते संततेस्तु कदाचन. —For l. 290, Ś2.3 Ñ V B (B1 reads before l. 269) D1–5.8(reads twice).9 subst.; while Ś1 D12 ins. after l. 289 (first occurrence):

92* भविता खलु वंशोऽपि दुर्विनीतश्चिरं तव ।

[V2 B2.3 न च; V3 कुल- (for खलु). Ś D8 (second time) हि (for ऽपि). Ñ1 damaged from दुर्विनीतश्चिरं. V2 B4 चिरंतनः (for चिरं तव).]

—L (ed.) om. l. 291. —(l. 291) Ñ1 V2 B D5 M5 एवमुक्त्वा स(Ñ1 D5 तु). Ś D8.12 राजर्षिं (for °र्षिः). —G (ed.) om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of 94*. Ñ1 V1 सुतं; D1.2.4 पुरुं. Ñ1 V1 D1–5.9 सु(D1.3.4 तं)प्रियमात्मजं(D2.5 °नः); Ñ2 V2.3 B प्रियमथात्मजं(B1 °ब्रवीत्); D6 M4.6 राजवि(M6 °र्षिं)व(M4 damaged)र्धनं (for राज्यविवर्धनम्). —(l. 292) Note hiatus between two halves. Ś D8.12 T3 M6 संयोज्य (for संपूज्य). G1 स गृहं; Ct as above (for आश्रमं). Ś D8.12 M6 धर्मारण्यं जगाम ह (M6 विवेश सः) (for the post. half). —For l. 292, Ñ V B D1–5.9 subst. :

93* संयोज्य चाभिषेकेण विवेशाश्रममात्मवान् ।

[Ñ2 V2 B अभिषिच्य च(B1 °च्यत) राज्ये तं (for the prior half). V3 [अ]थ महात्मवान् (for [आ]श्रममा°).]

—(l. 293) Ś1 D8 दृष्टांतम्; Ś3 दिष्ट्यांतम्. Ś D8.12 M6 उपलब्धवान् (for °जग्मिवान्). Ñ V B D1–5.9 T3 तस्मिन्पुण्ये (B4 D2.9 °ण्य)वने वसन्(Ñ B1.2 वसन्वने; V2 [before corr. m. as in V1] महावने; D5 वने शुभे) (for the post. half). —(l. 294) M8 वीरो (for राजा). Ś D8.12 M6 त्रिविष्टपं ब्रह्म-लोकं (for the prior half). Ś D8 नाहुषो ययौ; D12 ब्रह्मर्षिर्ययौ (for नहुषात्मजः). —For l. 294, Ñ V B D1–5.9 T3 G (ed.) subst. :

94* पुण्यकर्मा नरेन्द्रर्षिः स ययातिर्दिवं ययौ ।

[G (ed.) om. the prior half. D1.4 पुण्यकामी. Ñ2 स राजर्षिर् (for नरेन्द्रर्षिः). Ñ1 V1 D2.9 ययातिस्तु. V2 B1.3 D1.3.4 transp. दिवं and ययौ. Ñ2 ययातिस्त्रिदिवं ययौ; D5 सह दारैर्ययौ दिवं; T3 ययातिः प्रययौ दिवं (for the post. half).]

—(l. 295) T1.2 G2.3 M1.3.5.8.10 पूरुस्त्वकारयद्राज्यं (for the prior half). D6.7.10.11 T3 वृतः; T1 नृप (for नृपः). —For l. 295, Ś V2 (before corr. as in Ñ, after corr. m.) B1–3 D8.12 M6 subst. :

95* पूरुश्च कारयामास राज्यं धर्मेण राघव ।

[V2 B3 धर्मवित्; B1.2 पालयन्; D12 पार्थिव; M6 पार्थिवः (for राघव).];

while Ñ V1.3 B4 D1–5.9 subst. for l. 295 :

96* कारयामास धर्मेण राज्यं पूरुश्च धर्मवित् ।

[V3 पालयामास. Ñ2 पुरुस्तु; V1.3 B4 D1.4 पुरुश्च.]

—(l. 296) B3 पुरुवः (for पुरवरे). B1 transp. प्रतिष्ठाने and पुरवरे. —V3 om. from the post. half up to the prior half of l. 297. Ś Ñ2 V1 B1.3 D2.3.8.12 M6 काशि-राजो; G3 काशीराज्ये; M5 काशिराज्यं. V2 (before corr., after corr. m. as above) B2.4 महेंद्र इव वीर्यवान् (for the post. half). —(l. 297) B1 जदुश्. Ś V2 B1.3.4 D1–5.8.9.12 M8 च (for तु). Ś D8.12 M6 [अ]जनयद्राजा (for जनयामास). —(l. 298) V3 चक्रे (for पुरे). Ś D8.12 क्रौंचावटे; B1 °पदे; D1.2 °वते; D3.4 क्रौंचावते; D5 °वरे; M9 क्रौंचा° (for क्रौञ्चवने). Ñ V B D1–5 राज्यं (for दुर्गे). D9 पुरोक्तोवनते राज्यं (for the prior half). Ñ1 V B D1–5.9 T3 वंशं(D5 वंशाश्; T3 वासं) चैव चकार सः(B1.2 ह); Ñ2 बहुवर्षांश्चकार ह; D6.7.10.11 T2.4 G1.2 M1.6 राजवंश(D6 °धर्म)बहिष्कृ(T4 M6 °श्च शाश्व)तः (D10.11 °ते) (for the post. half). —(l. 299) Ñ2 V2 (before corr. as in Ñ1, after corr. m.) B1–3 एवं. Ñ2

धारितः क्षत्रधर्मेण यन्निमिश्चक्षमे न च ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् ।
अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ।
Colophon

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा ।
वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घर्मदा ।
ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकं क्रमम् ।

V2 B1.3 दक्तः (for मुक्तः). B2 तृशनसः शापस. Ś शापोत्सर्गं; B2 तदा क्षांतो; D6.7 शापोत्सृष्टो (for °त्सर्गो). Ś D8.12 तु नाहुषे. —For l. 299, Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 T3 subst.; while B2 ins. after l. 298:

97* ययातिनैष शापाग्निः सृष्टः काव्येन लक्ष्मण ।

[Ñ1 D2.9 T3 यया(D2 °जा)तेरपि(D2.9 °थ); V1.3 B2.4 D1.3–5 ययातिनाथ(V3 °ना च; B2.4 °नैव). Ñ1 V3 T3 स्पृष्टः; D5 दत्तः. V3 कालेन; T3 कार्येण (for काव्येन).]

—B2 reads l. 300 for the first time before l. 298 repeating it here. —(l. 300) Ñ1 V1 B2 (second time) वारितः; V3 T3 पालितः (for धारितः). V3 स च; B2 (both times).4 क्षात्र-; B3 क्षेत्र- (for क्षत्र-). D10.11 यं (for यन्). M5 ते (for च). Ś1 निमिरेको न चक्षमे; Ś2.3 D8.12 निमिर्यो हि न चक्षमे; Ñ1 V2.3 D1 निमिना न तु(V3 च) धा(Ñ1 V3 वा)रितः; Ñ2 V1 B2(first time).4 D2–4.9 T3 निमिना तु न धारि(V1 राधि; T3 पालि)तः; B1 निमिस्तत्रैव चक्षुषि; B2 (second time).3 M6 निमिस्तद्वै(M6 °मैर्यादं)न चक्षमे; D5 निमिनाथावधारितः; G3 M10 शापः क्षांतो(G3 °तं)महात्मना; M8 नियमश्चक्षमे न च; K (ed.) यन्निमिश्च न चक्षमे (for the post. half). —(l. 301) B1–3 एवं; L (ed.) एष. Ś D8.12 दर्शितं (for दर्शनं). Ś D6–8.12 T4 -कर्म(D12 °र्मि)णां; T1.2 G3 M1.3 -कांक्षिणां; G1 -धर्मिणां; G2 -कांक्षिणः; M5 -कार्यिणां (for -कारिणाम्). Ñ V B D1–5 T3 सर्वकार्य(D5 °र्यं)निदर्शनं; D9 सर्वथा कार्यदर्शनं (for the post. half). ❀ Cg.k : कारः कृत्यमेषामस्ती(Ck °त्यमस्त्येषामि)ति कारिणः कार्यापेक्षिण इत्यर्थः । ❀ —After l. 301, Ñ1 V1 D1–5.9 T3 ins.:

98* ज्येष्ठकानिष्ठवृत्तं हि क्षमाबुद्धिवरप्रदम् ।

[D9 ज्येष्ठे. Ñ1 -वृत्ते हि; D2.9 -निर्वृत्तं (for -वृत्तं हि). D5 ज्येष्ठे कनिष्ठवृत्तिर्हि; T3 ज्येष्ठकानिष्ठ्यभावं हि (for the prior half). Ñ1 क्षमावृत्ति-. Ñ1 D2.9 -सुखप्रदं (for -वरप्रदम्). D1.4 क्षमा बुद्धिमतां भवेत्; D3 क्षमया हि सुखप्रदं; D5 T3 क्षमाबुद्धिः सुखप्रदा (for the post. half).]

—(l. 302) Ś D8.12 M6 अभि- (for अनु-). Ñ V B D1–5.9 T3 वर्ति(T3 भवि)तव्यं तथा(Ñ1 V1.2 D1.3.4 यथा; D5 सदा) सौम्य (for the prior half). Ś D6–8.12 T1 M3 नृपे; Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 मयि; D2 [आ]वयोः; D9 तयोः; M6 गृहे; Cm.t as above (for नृगे). Ñ2 V2 B य(V2 त)था दोषो न मे(Ñ2 नो)भवेत् (for the post. half). ❀ Ct : एतत्ते सर्वं प्रजाकार्यानवलोकने शापः केषांचित्तदक्षमा केषांचित्क्षमेत्यादिकं सर्वमाख्यातम् । अतः कारः कृत्यं तद्येषामस्ति ते कारिणस्तेषां कार्यापेक्षिणां सर्वेषां दर्शनमनुवर्तामहेऽङ्गीकुर्मः । यथा नृगे दोषो मे न स्यान्न भवेदित्यर्थः. ❀ —After l. 302, Ś2.3 Ñ2 V2 B D3.7.10.11 ins.:

99* इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च
प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् ।
अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा
कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमागुण्ठितेव ।

[(l. 1) V3 B D3 तु (for च). B (ed.) -[आ]ननेन. —(l. 2) B2.3 D3 विपु(B3 °म)ल(D3 प्रचुर)तरलतारं. —(l. 3) Ś3 -मुक्ता (for -रक्ता). D3 बभूव (for बभौ च). G (ed.) सर्वा (for पूर्वा). —(l. 4) V2 B -विरक्तं (for -विमुक्तं). D3 कुसुमरसकिरंती पूर्वसंध्या तदानीं. ❀ Ct : विमुक्तं युक्तम्. ❀]

[Colophon. —*Sarga name* : Ś V2.3 B D1.3.4.8.12 पुरोरभिषेकः(B3 °कथाकथं); Ñ1 यायातं; Ñ2 पुरोरभिषेचनं; V1 D2.9 ययातिवर्ण(V1 °ते)नं; D5 corrupt. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.12 om.; Ñ2 B4 D9 62; V1 43; B1.3 61; B2 46; D1.4.8 55; D3.5 M6 57; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7–10 59; T3 63; T4 65. —After colophon, D3 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.]

—V2 missing from l. 303 up to the prior half of l. 337. —(l. 303) B1 समुदितोर्; B3 समुद्दतोर्. D1.4 ह्येवं; D12 G1 M2(after corr. *sec. m.*).5.8 एव (for एवं). T2–4 तथा (for तदा). —After l. 303, M6 ins.:

100* प्रियोपाख्यानसंयुक्तं दिव्यं परममद्भुतम् ।

—(l. 304) Ñ1 V1.3 B4 D1–5.9 वासंती सा(V3 च); T3 वार्षिकाथ. Ś Ñ2 B D8.12 M6 याता; Ñ1 V1 D1.3–5.9 प्रायान्; V3 जाता (for प्राप्ता). ❀ Cv : वासन्तिकी निशा प्राप्तेति । एतेन वसन्ते समानीता देवी पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति ।; Cg.k : वासन्तिकी निशा प्राप्तेति । कालान्तर इति शेषः । एतेन वसन्ते समानीता देवी पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति । इदं च कालवचनमृषिकार्योचितत्वप्रदर्शनार्थम् ।; so also Ct. ❀ —After l. 304, D3 ins.:

101* ततः प्रभातसमये तमोघ्न उदिते रवौ ।
आहताः स्फुटकोणाभिर्भेर्यो मेघस्वनास्तदा ।
उत्थितो भीमनिर्ह्रादः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।
प्रबोधार्थं नरेन्द्रस्य राघवस्य महात्मनः ।

Ñ2 (only l. 305) B2 repeat l. 305–306 after colophon of App. I (No. 10). D6.7.10.11 K (ed.) read l. 305 for the first time before l. 303 repeating it here. —(l. 305) D1 om. ततः. D2.9 M2.7 पूर्वाह्णिकं. V1 विधि; M2.7 क्रमात् (for क्रमम्). Ñ V3 B (Ñ2 B2 both times) D6.7.10.11 T1.2 G3 M1.3.10 K (ed.) (D6.7.10.11 K [ed.] all first time) कृत्वा पौ(B2 [first time].3 पू)र्वाह्णिकीं(Ñ1 D6 °कां)क्रियां; D5–7.10.11 T3.4 G1.2 M6 K (ed.)

अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ।
राजधर्मानवेक्षन्वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह ।
पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ।
मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथान्यैर्धर्मपाठकैः ।
नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभिः सा सभा वृता ।
सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च ।
शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन ।
कार्यार्थिनस्तु सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपाक्रम ।
रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ।
न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै ।
नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ।
पक्वसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता ।
न बालो म्रियते तत्र न युवा न च मध्यमः ।
धर्मेण शासितं सर्वं न च बाधा विधीयते ।
दृश्यते न च कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ।
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैवं न्यवेदयत् ।
अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् ।
भूय एव तु गच्छ त्वं कार्यिणः प्रविचारय ।
सम्यक्प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् ।
तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षन्ति स्म परस्परम् ।

($D_{6.7.10.11}$ K [ed.] all second time) कृतपू($T_{3.4}$ $G_{1.2}$ °पौ)र्वाह्णिकक्रियः(G_2 °क्रमः). —$\tilde{N}_2$ reads l. 306 after repetition of l. 305. —(l. 306) Ś $D_{8.12}$ दर्शने. Ś $D_{8.12}$ पौरकर्मिणां; $G_{1.3}$ $M_{4.6}$ °कारिणां; $M_{2.7.10}$ पुरवासिनां; L (ed.) °कर्मणां (for पौरकार्यवित्). $\tilde{N}_2$ B_2(both times)$_{.4}$ अभ्यारभ($\tilde{N}_2$ °भ्यधाव)त काकुत्स्थः पौरकार्याण्यवेक्षितुं. —For l. 306, $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $B_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ subst.; while Ś B_2(after first occurrence)$_{.4}$ $D_{8.12}$ M_3 G (ed.) L (ed.) ins. after l. 306; $\tilde{N}_2$ $D_{6.7.10.11}$ K (ed.) ins. after l. 305 (first occurrence):

102* धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः ।

[B_3 धर्मासने.]

—Commentators do not comment from l. 307–465. $T_{1.2}$ G $M_{1.2.4-10}$ om. l. 307–465. —(l. 307) Ñ अपीक्षन्वै; D_9 न च वेक्ष; G (ed.) अवेक्ष्य वै (for अवेक्षन्वै). B_1 अवेक्ष्य राजधर्मान्वै; M_3 राजभिर्मानवैः क्षत्रैर् (for the prior half). $V_{1.3}$ B_{2-4} D_2 निगमैः सह. —(l. 308) Ñ $V_{1.3}$ B_3 $D_{3.5.7}$ $T_{3.4}$ M_3 काश्यपेन. Ś $D_{8.12}$ वै (for च). —(l. 309) Ś V_1 $D_{8.12}$ -वाचकैः; Ñ V_3 -पालकैः; D_5 $T_{3.4}$ M_3 -पारगैः (for -पाठकैः). —T_4 om. l. 310. —(l. 310) Ś V_3 $D_{8.12}$ नी(V_3 म)तिमद्भिश्च; $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{2.9}$ परमर्द्धि($D_{2.9}$ °र्द्धि)भी; $\tilde{N}_2$ illeg.; B अथ सद्भिश्च; $D_{1.3.4}$ परमप्रीतै(D_1 °तो); D_5 परिषच्चासीद् (for अथ सभ्यैश्च). T_3 M_3 भ्रातृभिश्च महद्भिश्च (for the prior half). $Ś_{2.3}$ राजभिः. D_3 om. सा (subm.). V_3 सुसमाहितः; D_1 शासनावृतः; $D_{5.8.9}$ सा समावृता; D_6 स समावृतः; T_3 संगता सभा; M_3 सा सभा तदा (for सा सभा वृता). —$\tilde{N}_2$ illeg. for l. 311. —(l. 311) $\tilde{N}_1$ V_3 B_{1-3} $D_{2.9.12}$ (all with hiatus) इव; V_1 चैव; $T_{3.4}$ M_3 [इ]व च (for यथा). B_4 transp. सभा and यथा. V_1 नरेंद्रस्य. Ś $\tilde{N}_1$ $D_{3.4.8.12}$ transp. यमस्य and वरुणस्य. $B_{1.4}$ D_4 वा (for च). D_1 वरुणस्य यथा सभा (for the post. half). —(l. 313) $D_{2.9}$ तं च (for तत्र). $D_{5.6.10}$ शुभलक्ष्मणं. —(l. 314) Ś $D_{8.12}$ महाभाग (for °बाहो). D_{12} सौमित्रा-. $\tilde{N}_2$ V_1 B_{2-4} $D_{3-5.9}$ -[आ]नंदि-. V_3 B_1 D_8 -वर्धनः (for -वर्धन). —(l. 315) $\tilde{N}_2$ $B_{1.2}$ $D_{6.7.10.11}$ च (for तु). V_3 D_{12} $T_{3.4}$ उपचक्रमे($T_{3.4}$ °म); B_2 M_3 त्वमुपक्रम; $D_{6.7}$ समुपागताः; D_9 त्वमुपागम (for °क्रम). Ś D_8 व्यापारयितुमर्हसि (for the post. half). —(l. 316) $D_{8.12}$ [आ]भाषितं श्रुत्वा; $T_{3.4}$ M_3 [आ]ज्ञामभिश्रु(T_3 °सृ)त्य. Ś $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ $B_{3.4}$ $D_{1-4.8.9.12}$ T_4 शीघ्रविक्रमः; $D_{6.10}$ शुभलक्ष्मणः; T_3 M_3 परवीरहा (for शुभलक्षणः). D_5 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्वारदेशमुपागमत्. —After l. 316, B_2 ins.:

103* त्वरमाणो ययौ वीरो रामवाक्यं हृदि स्मरन् ।

—(l. 317) Ś $D_{1.8.12}$ उपाक्रम्य; D_5 अथागम्य. D_7 कारिणश् (for कार्यिणश्). B_4 चाब्रवीत्; D_5 सोह्वयत्; T_4 स्वाह्व° (for चाह्वयत्). T_3 स्वयं कार्यार्थिनोह्वयत्; M_3 ह्यर्थिनः समुपाह्वयत् (for the post. half). —(l. 318) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ M_3 चाब्रवीत् (for अब्रवीत्). V_3 B_3 न च कश्चिद्ब्रवीत्तत्र (for the prior half). D_1 हि विद्यते; D_5 T_4 इहास्ति वै. —(l. 319) $\tilde{N}_1$ B_3 $D_{3.5.9}$ [ई]तयो; B_2 भयं (for [आ]धयो). V_3 तत्र (for चैव). $\tilde{N}_1$ V_1 T_3 रामो. —After l. 319, $T_{3.4}$ M_3 ins.:

104* न दुर्भिक्षं न दारिद्र्यं नरकं न कुरूपता ।

—$B_{1.3.4}$ D_2 om. (hapl.) l. 320–323. —(l. 320) V_1 बहुसस्या; $D_{1.3-5.10}$ $T_{3.4}$ सर्वसस्या. T_3 सर्वौषध-. —(l. 321) Ś $D_{8.12}$ देही; $\tilde{N}_1$ चेह (for तत्र). V_3 युवा वा; D_4 न वायु (meta.) (for न युवा). D_3 om. च (subm.). D_{11} transp. न and च. D_5 मध्यगः. —(l. 322) Ś $\tilde{N}_1$ $D_{8.12}$ शासते; V_1 D_9 $T_{3.4}$ शासतः; V_3 शासनं; D_1 भुवि शं; $D_{3.4}$ सुशिवं (for शासितं). D_3 वाचा (for बाधा). $T_{3.4}$ M_3 च(T_4 न) जीविनां (for विधीयते). —(l. 323) D_1 न दृश्यते (by transp.). Ś $\tilde{N}_2$ $D_{8.12}$ कार्यार्थं; D_5 राज्यार्थी (for कार्यार्थी). $\tilde{N}_1$ V_1 D_8 रामो. —(l. 324) V_3 वाक्यं (for भूत्वा). B_3 स रामाय, B_4 रामस्यैवं; D_1 °य च; $D_{2.4.5.9.12}$ °यैव (for रामायैवं). Ñ $V_{1.3}$ D_3 निवेदयत्. —(l. 325) M_3 स धर्मात्मा (for प्रसन्नात्मा). $\tilde{N}_1$ V_1 $T_{3.4}$ M_3 पुनर् (for इदम्). —(l. 326) $\tilde{N}_1$ च; V_1 B $T_{3.4}$ M_3 हि (for तु). $\tilde{N}_1$ $V_{1.3}$ B_{2-4} D_9 कार्यिणं; D_7 कारिणः; M_3 अर्थिनं (for कार्यिणः). $B_{2.4}$ परिचारय; $D_{1.3-5}$ °लोकय (for प्रविचारय). D_2 कार्याणां प्रविचारयन्; $T_{3.4}$ पश्य कार्यार्थिनं जनं (for the post. half). —(l. 327) V_3 B प्रणिहिते($B_{1.3}$ °तो) दंडे(V_3 B_3 नित्यं); D_2 प्रणिहिता नीत्या. V_3 नाधर्मं; B_2 माधर्मो (for नाधर्मो). —(l. 328) T_4 यस्माद्. D_3

बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः ।
तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ।
एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् ।
अथापश्यद्द्वारदेशे श्वानं पादद्वये स्थितम् ।
तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः ।
दृष्ट्वा तु लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ।
किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्ध मा चिरम् ।
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ।
सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे ।
भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः ।
राघवाय तदा वक्तुं प्रविवेश नृपालयम् ।
निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् ।
वक्तव्यं यदि ते किंचित्तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै ।
स लक्ष्मणवचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ।
देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा ।
नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् ।
प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामि धर्मो विग्रहवान्हि सः ।
सत्यवादी रणपटुः सर्वसत्त्वहिते रतः ।
षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ता नीतिकर्ता स राघवः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतां वरः ।
स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा ।
वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ।

राजनयात् (for °भयात्). V3 च; D6.7.10.11 [इ]ह; K (ed.) [इ]व (for स). —(l. 329) Ñ1 damaged for the prior half. Ś D8.12 भुवि; T3 M3 एव (for इव). Ñ2 V1 मया युक्ता; B2 समायुक्ता; B4 सदा युक्ता. Ś D5.8.12 वै; Ñ V3 D2.3.9 ये; B1.2.4 नः (for मे). —(l. 330) B2 तस्मात्त्वं हि (for तथापि त्वं). Ñ1 महाबाहुः. B1 प्रजां. Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M3 -रक्षण-; B3.4 रक्षः सु- (for रक्षस्व). B2 प्रजासु तत्परो भव (for the post. half). —(l. 331) Ñ1 नृपासनात् . —(l. 332) Ś3 D8.12 दूर- (for द्वार-). Ñ2 B1.2 D6.7.10.11 अपश्यद्द्वारदेशे वै (for the prior half). Ñ1 V1 B1 D3 पादद्वयं; B3.4 M3 °द्वय-; D6.7.10.11 तावदव-; D8 पद°; T4 पदयुग- (for पादद्वये). D5 स्थितं श्वानं पदद्वये (for the post. half). —(l. 333) Ñ V1.3 B1 D6.7.10 तमेवं; D9 तेनैव. Ś D8.12 वीक्ष्य(Ś3 °क्ष) माणो; Ñ V1.3 B1.2 D2.3.6.9–11 वीक्ष्यमाणं. D5 तं (for वै). Ś D1.3.4.8.12 प्राक्रोशंतं; V3 प्रक्रो°; B1.2.4 (all with hiatus) उत्क्रो°; B3(with hiatus)उपक्रांतं (for विक्रोशन्तं). —(l. 334) Ś Ñ2 D5.6.8.10.11 [अ]थ; Ñ1 B2–4 D2 T4 च (for तु). B2 तस्थौ; B3 तस्मै (for तं वै). Ñ1 V1 च (for [अ]थ). Ñ2 D6.7.10.11 transp. पप्रच्छाथ and स. D3 धैर्यवान् . —(l. 335) Ñ1 damaged for कार्यं महाभाग ब्रूहि वि. D5 कार्यं सु- (for ते कार्यं). B1.4 महाबाहो; D1.3–5 महाप्राज्ञ. Ñ1 V1.3 D2.9 विश्रब्ध मा चिरं; Ñ2 B D6.7.10.11 विस्र(B1.3 °श्र)ब्धमानसः; L (ed.) विस्रब्धं मा चिरं. D1.3–5 T3.4 M3 विश्र(T3.4 M3 °स्र)ब्धं ब्रूहि मा चिरं (for the post. half). —V3 om. (hapl. see var.) l. 336–342. —(l. 336) D2.9 [ऽ]ब्रवीदिदं (for ऽभ्यभाषत). —(l. 337) V1 D6 रामस्य; D3 * मा *; D8 * * य (for रामाय). Ñ1 D1.3–5.9 [अ]क्लिष्टकारिणे. —(l. 338) B1 वेदय (for भयेषु). D3 वै (for च). V2 [अ]भयदा * * . V2 * * त्सहे; D9 प्रचक्रमे (for समुत्सहे). —(l. 339) D10.11 च (for तु). —B2 reads l. 340 twice. —(l. 340) V2 B1.2(second time).3.4 D6.7.10.11 तदा(V2 B1 यथा)ख्यातुं; B2 (first time) तथाख्यातुं; T4 तथा वक्तुं (for तदा वक्तुं). —D4 om. (hapl.) from नृपालयम् up to जगाम in l. 341. Ñ1 D9 नृपालये; Ñ2 V2 (m.) B1.3.4 D6.7.10.11 [आ]लयं शुभं; B2 (first time) तदा° (for नृपालयम्). B2 (second time) प्रविशत्याह तं तदा (for the post. half). —B2 om. l. 341. —(l. 341) T3.4 M3 रामाय (for रामस्य). V2 damaged for नर्निर्जगाम. —Ñ1 damaged from नृपालयात् up to the prior half of l. 342. —After l. 341, B4 ins. :

105* सारमेयमुवाचापि लक्ष्मणः परवीरहा ।
प्रविश त्वं मया सार्धं राघवाय निवेदय ।

—(l. 342) D1 त्वं च; T3 स त्वं (for तत्त्वं). —(l. 343) Ñ2 B3 D6.7.10.11 T4 M3 लक्ष्मणस्य (for स लक्ष्मण-). —M3 om. l. 344–348. —(l. 344) D4 om. (hapl.) नृपागारे. B1.2 T3 द्विजवेश्मनि. D2.5.9 तदा (for तथा). —(l. 345) B1.4 योग्या; B3 योग्यं. Ś Ñ2 D3.8.12 प्रवेशो नास्ति; Ñ1 V1.3 D1.4 T3.4 नात्र(T3.4 नैव) योग्याः स्म; D2.9 नात्र योग्योस्मि; D5 नैवात्र योग्याः (for नात्र योग्यास्तु). —V3 lacuna for the post. half. Ñ1 T3 योनिनाम् ; V1 जातीनाम् ; D6.7 प्राणीनाम् (for योनीनाम्). Ś2.3 B D2.9 त्वियं; D8.12 न्वियं (for वयम्). —(l. 346) Ñ2 illeg. for ष्टुं नात्र शक्ष्यामि. Ś D8.12 प्रवेशो. V1 [अ]भि- (for [अ]त्र). Ś D8.12 वक्ष्यामि; Ñ1 शक्या वै; V1 B2 T3 शक्नोमि; V2.3 B1.3.4 D6 शक्यामि; K (ed.) शक्ष्यामो. V2 damaged for धर्मो विग्रहवान् . Ś धर्मे (for धर्मो). Ś D3.7.8.10–12 नृपः; V1 इव; V2 * सः; D5 असि (for हि सः). Ñ1 स धर्मो विग्रहवान्हि सन् (hypm.) (for the post. half). —(l. 347) D6 सत्त्ववादी. V3 नरपतिः (for रणपटुः). Ś3 स च सत्त्व-; K (ed.) G (ed.) सर्वभूत- (for सर्वसत्त्व-). —(l. 348) V1.2(after corr. m.).3 D2.5.9 षड्गुणस्य(V1 °ण्यस्य-); B2 षाड्गुण्यं सं-. V2 B1.2.4 D6.7.10.11 M3 पदं वेत्ति; B3 सतां वृत्तिर् ; D1.3.4 परं वेत्ता (for पदं वेत्ता). D3 * तिकर्ता; D9 नीतिवेत्ता. Ś Ñ2 D8.12 च; B3 [अ]स्ति (for स). V1 D5 T3.4 सनातनः (for स राघवः). —(l. 349) Ś Ñ2 D8.12 धर्मज्ञः (for सर्वज्ञः). —(l. 350) T3 स सोमस्य. Ś D8 च स (by transp.). V1 मृत्युर्हि; T3 मृत्योश्च. B1.3 धर्मो (for यमो). D12 तदा (for तथा). V2 B4 य(B4 रा)मो धनद एव च (for the post. half). —V3 om. (hapl.) l. 351. Ñ2 D6.7.10.11 read l. 351 (Ñ2 illeg. for the post. half except सूर्यो) for the first time after l. 344 repeating it here. —(l. 351) D5 सोमिः. Ś3 D12 शक्रः क्रतुश् (for शतक्रतुश्). B3 D1.3–5 स सूर्यो. Ś D8 वरुण एव च; Ñ1 V1 T3.4 M3 वायुस्तथैव च(T3 °र्पां

तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालस्य राघव ।
अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नोत्सहे सभाम् ।
आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः ।
नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानन्दवर्धन ।
यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो ।
श्वा वै तिष्ठति ते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ।
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
संप्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति ।

Colophon

श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा ।
श्वानमाहूय मतिमान्राघवाय न्यवेदयत् ।
दृष्ट्वा द्वारि स्थितं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् ।
विवक्षया स्फुटं ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ।
अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः ।
तं तु दृष्ट्वा स राजानं सारमेयोऽब्रवीद्वचः ।
राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयते प्रजाः ।
राजा नीत्यां सुनीतायां धर्मं रक्षति रक्षिता ।
यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ।

निधिः; T4 M3 °रपां पतिः); D6.7.10.11 (all first time) वायुश्च तिष्ठति (for वै वरुणस्तथा). —(l. 352) Ñ1 तस्मात्त्वं. V3 लक्ष्मण; D5 धीमतः (for राघव). D6.7.10.11 प्रजापालः स राघवः (for the post. half). —(l. 353) D1.4 अनाज्ञप्तस्य. D5 प्रभावं (for प्रवेष्टुं). Ñ2 V2 B D6 [उ]त्सहाम्यहं; D1 °हे मनः; D5 °हे ह्यहं; D7.10.11 [इ]च्छयाम्यहं (for [उ]त्सहे सभाम्). —(l. 354) Ñ1 B2–4 D2.9.10 T3.4 M3 महाभाग. Ñ1 D5 महामतिः (for °द्युतिः). T3.4 M3 प्रवेशय(T4 °विवेश) महामते (for the post. half). —D9 reads l. 355–358 in marg. —(l. 355) Ś V3 B1.2.4 D2.8.9.12 प्रविष्टस्तु(B4 °श्च); B3 °ष्टं तु (for प्रविश्याथ). —(l. 356) Ñ1 अभि-; T4 अपि (for मम). V1 वै ज्ञाप्यं; V3 विज्ञप्तिं; D8 विज्ञप्तं (for विज्ञाप्यं). Ś2.3 Ñ V1.2 B D3–5.9.12 कौसल्यानंदि-. D1.4.11 -वर्धनं (for -वर्धन). —Ñ2 om. l. 357–359. —(l. 357) D5 तन्मयोक्तं; M3 यत्त्वयोक्तं. B3 महत् (for विभो). Ś D8.12 तदाभिनयजं विभो; D6 तव यच्छासनं विभो; M3 शासनं कृतवानहं (for the post. half). —(l. 358) Ñ2 D10–12 ते(D12 om. [subm.]) तिष्ठते. D5 ते द्वारे; M3 च द्वारि. D6 श्वा चैव तिष्ठते द्वारि (for the prior half). T4 कार्यार्थि (for कार्यार्थी). D2 समुपाहृतः. V3 श्वा वै ते द्वारि कार्यार्थी समुद्विग्नः समागतः. —(l. 359) B2 वाक्यमथ (for वचनम्). —T4 om. l. 360. B3 reads l. 360 for the first time after l. 357 repeating it here. —(l. 360) Ś V3 B4 D5.6.8.12 T3 M3 तं (for सं-). T3 M3 सौमित्रे (for वै क्षिप्रं). V2 संप्राप्य सुक्षिप्रं(subm.); D2 तं प्रवेशयति क्षिप्रं (for the prior half). Ś2.3 Ñ1 T3 M3 यत्र; V1 कोत्र; B3 (first time) सोत्र; D1.3.4 स तु (for योऽत्र). —After l. 360, V1 ins. :

106* तत्र गच्छामि सौमित्रे तस्य कार्यं करोम्यहम् ।

Colophon : V2 M3 om.; B3 reads colophon after l. 358; while B4 reads after l. 362. —*Sarga name*: Ś Ñ V3 B D1–6.8.9.12 सारमेयवाक्यं; V1 सारमेयिकः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 B2.4 D2.6.7.12 om.; Ñ2 D9 63; V1 44; B1 62; B3 61; D1.4.8 56; D3.5 58; D10.11 1; T3 64; T4 66. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः.

—Ś Ñ1 V1.3 B1.3 D1–5.8.12 T3.4 om. l. 361–362. —(l. 361) D9 तथा (for तदा). M3 रामस्याज्ञामभिश्रुत्य लक्ष्मणः परवीरहा. —M3 om. l. 362. —For l. 361–362, V2 subst. :

107* लक्ष्मणस्तु ततः क्षिप्रं सभाद्वारं निवेशयत् ।
* * * * * * * * * * * * * * या ततः । (damaged)

—B2 reads in marg. l. 363–365. —(l. 363) Ñ2 B2 D6.7.10.11 समागतं; B4 पुरःस्थितं; D9 [आ]गारागतं (for द्वारि स्थितं). V2 damaged for श्वानं. T3 लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् (for the post. half). —(l. 364) Ñ1 B1.3 विवक्षायां. Ñ1 हि मां; V B1.3.4 D2.9 हि ते; D1.3–5 हितं (for स्फुटं). Ñ2 D6.7.10.11 विवक्षितार्थं मे ब्रूहि; B2 विवक्षा यदि ते ब्रूहि (for the prior half). —D4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 366. —For l. 364, T3.4 M3 subst.:

108* आगच्छ सारमेय त्वं ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
[T4 * यद् (for यत्ते).]

—(l. 365) T4 तथा (for अथ). V2 B3 D2 पश्यति; D8 [अ]प*त (for [अ]पश्यत). Ñ1 [अ]पश्यदासनस्थं; T3.4 [अ]पश्यत तत्रस्थो; M3 [अ]पश्यत्तु संप्राप्तो. B1 श्वा नृपं (for रामं श्वा). V1 रामः श्वानमथापश्यत्तत्रस्थं भिन्नमस्तकं. —D10.11 om. l. 366–367. —(l. 366) Ñ1 D2.9 तत्र; Ñ2 V2 B1.3.4 D6.7 ततो; B2 om.; D1 तं *; T4 तं सु- (for तं तु). Ś D8 (before corr. तु; after corr. marg.).12 [अ]थ (for स). T3 समागतं तु (for तं तु दृष्ट्वा स). T3.4 M3 भयं त्यक्त्वा (for सारमेयो). —(l. 367) V2 B3 च; D9 वै (for first [ए]व). B1.2.4 कर्ता च; D5 च सर्व- (for [ए]व कर्ता). Ñ1 कीर्तिभुंजानां (for कर्ता भूतानां). D5 तथा (for राजा). V2 B D6.7 चैव (by transp.). D3 T4 निशाकरः; B (ed.) विनायकः (for विनाशकः). —(l. 368) V2 सुप्ते च; D3 सुप्ते*. V2.3 B2 D1.2.4–7.10.11 पालयति. —D5.9 om. (hapl.) l. 369–370. K (ed.) reads l. 369–370 after l. 372. —(l. 369) V1 D2.4.12 M3 राज- (for राजा). Ñ2 V2 B4 D6.7.10.11 नीत्या सुनीतया राजा (V2 B4 °जन्); B2 नित्यं सुनीत्या राजा तु; B3 नीत्या सुनीत्या भो राजन्; D1 राजभीत्या सुनीतायां (for the prior half). Ñ1 V1 B3 D1.4 धर्मो; T3 धर्म्यं (for धर्मं). Ñ1 V1 B3 D1.4 T3 रक्षितः; D3 रक्षकः (for रक्षिता). T4 M3 रक्षंति रक्षिणः(M3 °ताः). —(l. 370) D2 क्षिप्रं नश्येत; T3 धर्म्यं वध्यंति; M3 धर्मं निघ्नंति (for क्षिप्रं नश्यन्ति). V3 क्षिप्रमेव प्रणश्यति; B3 क्षिप्रं नश्यति वै

राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता।
राजा कालो युगश्चैव राजा सर्वमिदं जगत्।
धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः।
यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्।
धारणाद्विद्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन्प्रजाः।
तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः।
एष राम परो धर्मो रक्षणात्प्रेत्य चेह च।
न हि धर्माद्भवेत्किंचिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः।
दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम्।
एष राजन्परो धर्मः फलवान्प्रेत्य राघव।
त्वं प्रमाणं प्रमाणानां भासि राघव सुव्रत।
विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै।
धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः।
अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम।
प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि।
शुनः स वचनं श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत्।
किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्धं मा चिरम्।
रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम्।
धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत्।
धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः।
इदं तु विज्ञाप्य कृतं श्रूयतां मम राघव।
भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथे वसन्।

प्रजा; $D_{1.4}$ त्वधर्मो वर्धते तदा (for the post. half). T_4 यथा स पालयेद्राजा धर्मं विंदंति वै प्रजाः. —D_5 reads l. 371 after l. 366. —(l. 371) Ś V_3 D_8 भोक्ता (for गोप्ता). D_5 राजा च (for सर्वस्य). B_2 पतिः (for पिता). —(l. 372) M_3 कारयिता (for कालो युगश्). $Ñ_1$ V_2 $B_{1.2.4}$ $D_{1.3.4.6.7.10.11}$ युगं चैव; V_1 युगस्यापि; D_5 °स्यैव; T_4 युगै° (for युगश्चैव). — D_2 om. l. 373–375. —(l. 373) V_2 damaged from धा up to र्मे. V_1 धारयेद् (for धारणाद्). D_9 धर्मं (for धर्मम्). —Ś $D_{8.12}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 375. D_5 विहिताः (for विधृताः). —D_9 om. (hapl.) l. 374–375. —(l. 374) V_2 तस्माद्. D_7 धारयसे. $Ñ_1$ धर्मं; V_1 $T_{3.4}$ धर्मं; V_3 नित्यं; M_3 धर्मस् (for सर्वं). —$Ñ_1$ V_3 $D_{1.3-5}$ om. l. 375. —(l. 375) V_2 repeats erroneously the prior half of l. 373 in the place of the prior half of l. 375. B_2 D_6 विदुषां; $T_{3.4}$ M_3 वा विशां (for विद्विषां). Ś $Ñ_2$ $D_{6.8}$ रंजयन्; V_1 $B_{3.4}$ D_{12} [अ]रंजयत; V_2 रंजयेत् (for [अ]रञ्जयन्). $B_{1.2}$ T_4 धर्मो(B_2 सर्वां) रंजयते(T_4 °ति) (for धर्मेणारञ्जयन्). —(l. 376) V_1 यस्माद् (for तस्माद्). $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{2-5.9}$ $T_{3.4}$ M_3 धारण (for °णम्). $Ñ_1$ $V_{1.3}$ B_{1-3} $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ M_3 इत्युक्तः. $Ñ_1$ स्व- (for स). Ś D_8 धर्मम् (for धर्म). V_1 B_3 सर्वधर्मेति; V_2 स धर्मो भाति (for स धर्म इति). T_4 निश्चितः. —V_3 $D_{2.4.9}$ M_3 om. (hapl.) l. 377–379. $Ś_1$ om. l. 377. $Ñ_2$ $D_{6.7.10.11}$ transp. l. 377 and l. 380. —(l. 377) $Ñ_2$ illeg. for the prior half. B_2 राजन् (for राम). $Ñ_1$ B_2 T_4 रक्षणं; V_2 $B_{1.3.4}$ रक्षणे; V_3 धारणात ; D_9 corrupt (for रक्षणात्). T_3 तत्र (for प्रेत्य). V_3 (with hiatus) आवह; B_1 चैव हि; D_4 वेह च; D_5 हेतवे; D_8 om. (for चेह च). B_2 सर्वतोधिकं (for प्रेत्य चेह च). —$Ś_1$ reads l. 378–379 after l. 380. —(l. 378) V_2 damaged for र्माद्भ. $Ñ_1$ ऋते (for भवेत्). $Ñ_2$ illeg. from प up to तिः. Ś $Ñ_1$ B_4 $D_{8.12}$ दुष्प्राप्य(D_8 °*)म्; V_1 $D_{1.3.5.10}$ दुःप्राप(V_1 D_1 °प्य)म् (for दुष्प्रापम्). —(l. 379) B_3 दद्यात् (for दया). V_2 damaged for चार्जवम्. —(l. 380) T_3 राज्ञः (for राजन्). V_2 damaged for रो धर्मो. $Ñ_1$ V_1 $D_{1.3.5}$ $T_{3.4}$ चेह च (for राघव). —(l. 381) $Ñ_2$ $D_{6.7.10.11}$ असि राघव; $T_{3.4}$ शासिता मम (for भासि राघव). $Ñ_1$ V_1 D_4 सुव्रतः. —(l. 382) $Ñ_2$ विदितं; D_5 विहितश् (for विदितश्). V_2 damaged for चैव ते धर्मः. D_{10} धर्म्यः (for धर्मः). Ś $Ñ_2$ $V_{2.3}$ $B_{1.3}$ $D_{8.12}$ $T_{3.4}$ M_3 च (for तु). B_1 ह; B_2 [इ]ह (for वै). B_4 स्थितः; $D_{1.3-5}$ शुभः (for तु वै). —$Ñ_2$ illeg. for l. 383. —(l. 383) V_3 तेजसां (for धर्माणां). V_3 पुरो (for परं). B_3 स्थानं; D_4 धर्मं (for धाम). V_1 त्वं परे धर्मे ; $B_{1.2}$ परमं(B_2 °मो) धाम; D_1 T_4 त्वं परो धर्मो; T_3 M_3 परमो धर्मो (for त्वं परं धाम). B_1 गुणाढ्यं; $D_{2.9}$ गुणवान् (for गुणानां). —(l. 384) V_3 यन्; T_3 M_3 तु (for च). T_4 आज्ञायां तु (for अज्ञानाच्च). Ś $D_{8.12}$ महाराज; B_4 तथा राजन्. V_1 वक्तव्यं; $D_{1.4}$ प्रोक्तस्त्वं; T_4 वस्तव्यं (for उक्तस्त्वं). D_4 -सत्तमः. —(l. 385) Ś $D_{8.12}$ मूर्ध्ना प्रसादयिष्यामि (for the prior half). $Ś_1$ V_3 क्रोधम् (for क्रोद्धुम्). —(l. 386) $Ñ_2$ illeg. for शुनः स. $Ś_{1.2}$ D_5 पुनस् (for शुनः). Ś V_3 $D_{8.12}$ तद्; $Ñ_1$ $T_{3.4}$ M_3 तु; $B_{1.2}$ सु-; B_3 च (for स). K (ed.) शुनकस्य वचः श्रुत्वा (for the prior half). —$Ś_1$ V_3 D_8 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 388. $D_{2.9}$ रामो वाक्यमथाब्रवीत् (for the post. half). —(l. 387) V_1 तु (for ते). $D_{1.4}$ कामं (for कार्यं). Ñ $V_{1.2}$ $B_{3.4}$ $D_{2.9}$ विश्रब्ध. $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ M_3 विश्र($T_{3.4}$ M_3 °स्र)ब्धं ब्रूहि; L (ed.) ब्रूहि विस्रब्धं. $Ś_{2.3}$ ब्रूहि ब्रूह्यविश्रब्धतः; B_2 ब्रूहि विस्रब्धमात्मनः (for the post. half). —(l. 388) $D_{2.9}$ वचः (for इदम्) $B_{1.2}$ T_4 [ऽ]भ्यभाषत (for ऽब्रवीदिदम्). —(l. 389) V_3 राज्यं. Ś $D_{8.12}$ विदितं; V_3 विद्येत; $D_{1.3.4}$ वर्धेत; D_2 विंदंते (for विन्देत). B_1 च (for [ए]व). D_5 च (for [अ]नु-). V_2 -पालयः; V_3 $D_{1.5}$ $T_{3.4}$ M_3 -पालयन् . —D_5 om. l. 390–392. —(l. 390) $Ñ_1$ तस्माच् (for धर्माच्). B_2 reads in marg. याति. V_3 राजा धर्माणि यः कुर्यात् (for the prior half). V_3 स तु (for राजा). $Ś_3$ -[अ]भयावहः; B_3 $D_{8.11}$ -भयावहः; D_6 -मलापहः. —(l. 391) Ś $Ñ_2$ D_8 L (ed.) विज्ञाप्य(L [ed.] °प्यं) सुकृतं; V_1 तु ज्ञाप्य वै कृतं; B_2 D_7 विज्ञापये कर्म(D_7 कृत्यं); B_4 विज्ञापयामि त्वां; $D_{6.10.11}$ विज्ञाय यत्कृत्यं; D_9 तु विक्षेपकृतं; D_{12} विज्ञादपि कृतं; M_3 तु विज्ञाप्यमतः. V_3 एवं विज्ञाय प्रोवाच (for the prior half). —(l. 392) $Ñ_1$ $V_{1.2}$ -सिद्धिश्. $Ñ_1$ V_3 B $D_{1-4.9}$ तु; M_3 यो (for च). Ś D_8 सर्वार्थिकः कश्चिद्; D_{12} सर्वादिकः कश्चिद्. D_9 om. (hapl.) वसथे. B_2 D_4 ब्राह्मणोवसथे. Ś $D_{8.12}$ [ऽ]भवत्; K (ed.) [ऽ]वसत्;

तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः ।
एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वाःस्थः संप्रेषितस्तदा ।
आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वार्थसिद्धकोविदः ।
अथ द्विजर्षभस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ।
किं ते राम मया कार्यं तद्ब्रूहि त्वं ममानघ ।
एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ।
त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज ।
किं ते ह्यपकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ।
क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः ।
क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ।
तपते जपते चैव यच्च दानं प्रयच्छति ।
क्रोधेन सर्वं दहति तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ।
इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् ।
कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम् ।
मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् ।
श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ।
न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वापि प्रकोपितः ।
अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथात्मा दुरधिष्ठितः ।
विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ।
प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवा ।

—(l. 393) Ñ1 V1 B3 D3.8 दत्त-. V3 D1.3–5.9.12 निःकारणम्. Ñ1 V1.2 अनागसि (V2 °** [damaged]); V3 D3 M3 °गसे; D4 °गसा (for अनागसः). —(l. 394) V2 damaged for ण द्वाः. Ś3 Ñ V1.3 B1–3 D1–7.9.10 T3.4 M3 द्वास्थः (D5 °स्थैः). Ś2 D8 स; M3 यः (for सं-). B4 द्वारस्थः. Ñ1 V1 -प्रेक्षितस्; V3 -भाषितस् (for -प्रेषितस्). —(l. 395) B1 D5 तु; D6 T4 स (for च). V3 सर्वार्थे. Ś V1.3 B1 D6.8 -सिद्धि-. D1–5.9 सिद्धः (D5 °द्धिः) सर्वार्थ-; D7.10.11 T3.4 M3 सर्वसिद्धार्थ-; D12 सर्वार्थः सिद्ध-; G (ed.) सर्वशास्त्रार्थ-; L (ed.) सर्वार्थः सर्व-. D1.3.4 -पूर्वकः; D5 -पूजकः (for -कोविदः). Ñ1 B3 -सिद्धि (B3 °द्ध)को द्विजः. —(l. 396) Ñ2 अर्थाद् (for अथ). Ñ2 D6.7.10.11 द्विजवरस्; V2 B1.4 द्विजः स्थितं (V2 ** [damaged]); B2 द्विजश्च तं (for द्विजर्षभस्). B1.2 दृष्ट्वा (for तत्र). B3 स्थितस्तत्र च राजानं (for the prior half). B3 स तं (for रामं). B1 तं तु; B2 तत्र (for दृष्ट्वा). V2.3 B1–3 D1.2.5.7.9 महाद्युतिं; B4 °मतिं (for महाद्युतिः). —(l. 397) D1 च ते (hypm.). Ś D8.12 राजन् (for राम). V3 त्वया (for मया). V1 B3 D2.3.9 मया राम (by transp.). Ñ2 B1.2 D6.7.10.11 किं ते कार्यं मया राम (for the prior half). Ñ2 तं; D1.3.4 यद् (for तद्). B3 ब्रूहि तत्त्वं (by transp.); D5 तत्त्वं ब्रूहि (for तद्ब्रूहि त्वं). V1 मम राघव; D8 त्वं समानघः. —(l. 399) V1 B3 D2.3 T3 दत्त-. V2 B भो; V3 हे (for वै). —After l. 399, B2 ins.:

109* अपराधः कृतः किं वा स्वेच्छया वा कृतस्त्वया ।

—(l. 400) Ñ2 V1 B3 ते वा; V3 तेन; D6.7.10.11 तव; T3.4 M3 नाम (for ते हि). V2 B4 ते पाप (B4 °पं); B1 तेन्याय्यं. Ś1 [अ]पकृते; D9.12 [उ]पकृतं. D5 ह्य*; T3 पूर्वं (for विप्र). B2 कस्तेन्यायः कृतोनेन (for the prior half). Ś1 प्र-; Ś2.3 D8.12 [अ]प-; B2 D5 [अ]यं; D3 [अ]पि (for [अ]भि-). Ś Ñ1 V1 D8.12 त्वया; V2 B1.3 प्रभो (for यतः). —(l. 401) Ñ1 damaged for क्रोधः प्राणहरः. D9 प्रहरणः (for प्राणहरः). V1 D9 मृत्युमुखो; V3 प्राणहरो; B4 [ऽ]मित्र°; D1.4 नेत्रहरस्; T3.4 M3 कार्यहरो (for मित्रमुखो). D1.4 तथा (for रिपुः). —(l. 402) Ś Ñ1 V1 D5.8.10.12 ह्यसिर्म (D8 °रिमन्म)हांस्; D1.4 शस्त्रानलात (for ह्यसिर्महा-). —Ñ1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 409. D4 om. सर्वं. V2 damaged; B4 क्रोधोवि°; D1.3.4 °पकर्षते (for क्रोधोऽपकर्षति). —(l. 403) V2 B4 तप्यते. Ñ V1.2 B1.4 D6.7.10.11 यजते; D5.9 जयते (for जपते). Ś D3.8.12 T4 M3 वापि; V1.3 D2.9 T3 चापि (for चैव). Ś1.2 सर्व-; Ś3 D8.12 पर्व-; T3.4 M3 यस्तु (for यच्च). B1 प्रदीयते; D3 नियच्छति. D1.4 तप्यते यत्तपो विप्र दानं यच्च प्रदीयते. —(l. 404) M3 क्रोधस्तु. K (ed.) वै सं- (for सर्वं). Ś Ñ1 D8.10–12 हरति. D1.4 नश्यते तच्च क्रोधेन (for the prior half). Ñ B2 D7.10.11 T3 M3 विसर्जयेत्; V2 विवर्जये. —(l. 405) V2 इंद्रि ** (damaged). V1 D1–4.9 प्रसृ (D2.9 °सृ)ष्टानां; V3 B2–4 D5 T3.4 M3 प्रहृष्टानां; B1 प्रकृष्टानां (for प्रदुष्टानां). —(l. 406) V3 D1.4 वृत्त्या; D3 भृत्यः; T4 धुर्य-; M3 मत्या (for धृत्या). Ś V3 D5.8 संहृत-; B1.3 संवृत्य; D9 T3.4 M3 संगृह्य (for संहृत्य). Ś D8.12 -गौरवं; V3 -गोचरः. D1.4 [इं]द्रियमात्मनः. —(l. 407) V3 B2 D2.9 T3.4 M3 कर्मणा मनसा (by transp.). B3 चक्षुषश्. Ś Ñ2 D8.12 T4 [अ]पि; V2 न; B4 यः (for च). D2.9 स (D9 स्व)माचरन्; D6 समाहरेत्. —(l. 408) V2 damaged for कस्य च. Ñ2 V1.2 D2 च (V2 *)रते; T4 चरति. V2 B3 वि- (for च). Ś D8.12 स द्वेष्टि न; V1 D2–4.9 T3 च द्वेष्टि न (by transp.); V3 तद्द्वेष्टि न; D1 वा द्वेष्टि न. T3 खिद्यते; T4 विव्यते (for लिप्यते). M3 न च द्वेष्टास्य विद्यते (for the post. half). —(l. 409) D1.4 तु (for तत्). V1 D2.9 transp. न and तत्. D5 ततस्तु यद् (for न तत्कुर्याद्). Ś शर्वो वा; D1 सर्वार्थो; D4 स चार्थो (for सर्पो वा). Ñ1 V2.3 दुरधिष्ठितः (V2 °** [damaged]); V1 दुरीकृतः; B D6.7.10.11 व्या (D6.7 ह्या) हतः पदा; D1.2.4.5.9 वि (D5 [अ]ति) प्रकोपितः; T3.4 M3 दुरतिक्रमः (for [अ]पि प्रकोपितः). Ñ2 सर्पो ****** (illeg.) (for the post. half). —(l. 410) Ś D8.12 अर्थिने; T4 M3 अग्निर्वा. Ñ1 B1.2.4 भृशसंक्रुद्धो; V2 damaged; B3 भयसंयुक्तो; D2 नापि सं°; D9 नातिसं° (for नित्यसंक्रुद्धो). B3 दुरात्मा; D2.3.9 यदात्मा; M3 यत्कुर्याद्. B1 ह्यविधिष्ठितः; B3 नावधि°; D6.7.10.11 M3 दुरनु° (for दुरधिष्ठितः). —(l. 411) V3 B2 D6 -विनयश्च. D1.3.4 निवर्तते; M3 विलीयते (for विधीयते). —(l. 412) T3 प्रकृतेर्. V2 damaged from गूह up to ति. V1.3 B3 T4 गृह्यमाणस्य; D1.3.4 गूढ°; T3 गुह्य शून्यस्य (for गूहमानस्य). V3 B D2.9 निश्चयः. V3 D2.10.11 ध्रुवं; D8 *वा (for ध्रुवा). B (ed.) निश्चयेन कृतिर्ध्रुवा (for the post. half). M3 प्रकृतेर्गुणशून्यस्य सर्वं भवति निश्चयः. —After l. 412, T3.4 M3 ins.:

एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीन्नृपसंनिधौ ।
मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा ।
भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ।
रथ्यास्थितस्त्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः ।
अथ स्वैरेण गच्छन्तं रथ्यान्ते विषमे स्थितम् ।
क्रोधेन क्षुधयाविष्टस्ततो दत्तोऽस्य राघव ।
प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् ।
त्वया शास्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ।
अथ रामेण ते पृष्टाः सर्व एव सभासदः ।
किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वा को निपात्यताम् ।
सम्यक्प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता ।
भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठात्रिसकश्यपाः ।
धर्मपाठकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा ।
एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र संगताः ।
अदण्ड्यो ब्राह्मणोऽदण्ड्य एवं शास्त्रविदो विदुः ।
ब्रुवते राघवं सर्वे राजधर्मेषु निष्ठिताः ।
अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा ।
राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव ।
त्रैलोक्यस्य भवेच्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः ।
एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत् ।
यदि तुष्टोऽसि मे राम यदि देयो वरो मम ।
प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति मे श्रुतम् ।

110* स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
यत्नाद्यत्क्रियते विप्रः क्रोधेनास्य निरर्थकम् ।

[(l. 1) M3 स्वाध्यायं. —(l. 2) T3 यत्क्रोध्य. M3 कुरुते (for क्रियते). T3 विप्र. T3 क्रोधनस्य; M3 क्रोधे सर्वं (for क्रोधेनास्य).]

—(l. 413) Ś Ñ1 D1.8.12 तु (for स). Ñ1 स विप्रो (unmetric); V3 वै विप्रो (by transp.); D1.3–5 रामेण (for विप्रो वै). —Ñ1 damaged from the post. half up to सर्वा in the prior half of l. 414. D1.3–5 ब्राह्मणो (for रामेण). —(l. 414) Note hiatus between the two halves. B1 सर्वत्र- (for सर्वार्थ-). V2 damaged for द्धस्तु अ. V1 -सिद्धिश्च; D12 -सिद्धिस्तु; T3.4 M3 -सिद्धश्च. V3 बभाषे (for अब्रवीन्). Ñ2 D6.7.10.11 राम- (for नृप-). D1.3–5 सर्वार्थसिद्धिः प्रोवाच वाक्यं नृपतिसंनिधौ. —(l. 415) Ñ1 V1.2 D1–3.6.8 T4 M3 मया दत्त-. Ś D8.12 वै; Ñ2 V3 D1–5.9 [ऽ]स्य (for ऽयं). B4 T3 [आ]क्लिष्ट-; M3 [आ]क्रांत- (for [आ]विष्ट-). —(l. 416) Ś D8 अटमानो (Ś1 °ने) वै. V3 नियत-; B2 नागत- (for विगत-). Ś1 V1.2 D1.3–5.9 -भिक्षुके; Ś2.3 V3 B1.2 D8.12 -भैक्षुके. Ñ1 कालवर्तेपि भिक्षुकैः; T3.4 M3 क्षुधासंपीडितेन च (for the post. half). —After l. 416, T3.4 M3 ins. :

111* भिक्षामलभमानेन भिक्षाकाले मया विभो ।

[T4 प्रभो (for विभो).]

—(l. 417) D2 रथ्यां स्थितस्. Ñ1 मया; B1 D5.6 T3.4 स्वयं (for त्वयं). D12 [अ]तो (for वै). Ñ2 D2.9 वै श्वा (by transp.). V3 श्वायं भिक्षान्वितश्चाहं (for the prior half). D6 [आ]गच्छेति. Ñ1 भाषितं. —(l. 418) Ñ2 B2 D7.10.11 गच्छंस्तु; M3 [आ]गच्छंतं. Ś D3.8.12 अथ श्वानमगच्छंतं; D1.4.5 स्वैरेण (D1 °णा) गच्छतश्चास्य (for the prior half). V2 B3 D4.10.11 विषम-; D6 विषमं; B (ed.) विषमः. Ñ2 B2 D1.4.5.7.10.11 स्थितः (for स्थितम्). —(l. 419) Ñ1 damaged; D4 क्रोधेन च (hypm.); M3 अपश्यं; K (ed.) क्रोधे तु (for क्रोधेन). L (ed.) महताविष्टस्. K (ed.) तदा (for ततो). B1.2.4 M3 दंडो (for दत्तो). D1.3–5 दत्तवानस्मि (for ततो दत्तोऽस्य). —(l. 420) D1.3–5 प्रहारं. V1 शास (for शाधि). —(l. 421) B1 D2.6.7.10.11 शस्तस्य; D1.4 शप्तस्य; T3 शास्तेन (for शास्तस्य). —(l. 422) Ñ1 पृष्टास्ते (by transp.); Ñ2 B1.2 D2.6.7.10.11 संपृष्टाः. D1.4 ते वै (for एव). Ś D8.12 महर्षयः; B1 °सदाः (for समासदः). —(l. 423) B4 तस्य (for अस्य). Ś D8.12 च; Ñ1 V3 D1–5.9 प्र- ; Ñ2 चेद् ; V1 T3.4 M3 तद् (for वै). Ñ1 damaged for दण्डो. Ñ2 V2 B1.3 D6.7.10.11 वे (for वा). T3 [अ]न्यो (for को). B3 वज्रदंडो; D2.9 को वा दंडो (by transp.). Ñ2 V2 B1.3.4 D6.7.10.11 [ऽ]स्य (for नि-). B3 कः कर्तव्योस्य वै दंडो ब्रूत सौम्या निपात्यतां. —(l. 424) Ñ1 राज्ञा; D5 T3.4 M3 राजा (for प्रजा). D5 T3.4 M3 रक्षितः. —B1.3.4 om. l. 425–428. —(l. 425) Ś3 Ñ2 -[आं]गिरस-. V2 -मुख्याश्च; V3 -कुत्साद्य-; D11 -कुत्साश्च; T3 -कुत्साद्या (for -कुत्साद्या). D5 भृग्वद्यंगिरसकुत्सा (for the prior half). Ś D8.12 वसिष्ठादिस-; Ñ2 V2 D6.7.10.11 °ष्ठश्च स-; V3 °ष्ठाद्याः स-; B2 °ष्ठस्तु स-; D1.3–5 °ष्ठात्रेय-; M3 सवसिष्ठात्रि- (by transp.). Ñ2 V2 D7.10.11 -काश्यपः; V1 D1.4.12 T4 M3 -काश्यपाः; B2 D6 -कश्यपः. —(l. 426) V2 damaged for धर्म. Ś3 D8.12 -पादुक-; V1 -पालक-; D1.4 -पावक-; T3 -पारक-; T4 -पारग-; M3 -वादन- (for -पाठक-). B2 सहिता (for सचिवा). Then D11 ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः. —(l. 427) Ñ1 damaged from त्र up to ड्यो in l. 428. —(l. 428) V2 damaged for ड्यो ब्राह्मणो. Ś3 B2 [ऽ]दंड; Ñ2 V2 D6.7.10.11 दंडैर् (for ऽदण्ड्य). Ñ2 इह; V3 D6.7.10.11 इति (for एवं). —V3 om. l. 429. —(l. 429) D2 ऊचुस्ते; D6 ब्रुवंति; D9 ब्रुवंतु; M3 ब्रुवंतो (for ब्रुवते). V2 राक्षसं (corrupt); B1 राघवे (for राघवं). Ś3 सर्व. Ñ1 -धर्मे सु-. Ś D8 M3 [अ]धिष्ठिताः; V1 D12 वि°; B4 T4 [अ]नु°; D9 धि° (for निष्ठिताः). T3 राजधर्मे व्यवस्थिताः (for the post. half). D1.3–5 इति रामोब्रवीत्सर्वान्राजधर्मेषु निष्ठितान्. —(l. 430) B3 तं (for ते). D4 सदा; M3 पुनः (for तदा). —(l. 431) Ś V3 D3.8.12 शास्ति हि. Ñ1 सर्वत्र; V3 धर्मस्य (for सर्वस्य). D12 माधव (for राघव). —(l. 432) D1.3.4.7.10.11 T4 भवान् ; D9 [अ]भवन् (for भवेच्). D12 चाशु (for शास्ता). Ñ1 damaged for विष्णुः सनातनः. V2 damaged for विष्णुः सना. V3 D1.4.5 विष्णुसनातनः. —(l. 433) Ś V3 B1 D1.2.4.8.12 एवमुक्तस्. D4 om. तु (subm). D12 च (for वै). —(l. 434) V2 damaged for तुष्टोऽसि मे. Ś D8 वै (for मे). Ñ1 V1 D2.9 देव; Ñ2 V2 B1.2.4 D6.7 राजन् (for राम). Ñ1 V1.3 देवो (for देयो). —(l. 435) D1.4 च ध्यानं

प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्यं नराधिप ।
कालञ्जरे महाराज कौलपत्यं प्रदीयताम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येऽभिषेचितः ।
प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोऽर्चितः ।
अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन् ।
वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते ।
एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् ।
न यूयं गतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ।
अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् ।
अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः ।
देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव ।
संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ।
विनीतः शीलसम्पन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः ।
सोऽहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ।
एष क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्मोऽहिते रतः ।
क्रूरो नृशंसः परुषो विद्वन्मानी न धार्मिकः ।
कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ।
य इच्छेन्नरकं गन्तुं सपुत्रपशुबान्धवः ।
देवेष्वधिकृतः स स्याद्गोषु गोब्राह्मणेषु च ।
ब्रह्मस्वं देवद्रव्यं च स्त्रीणां बालधनं च यत् ।
दत्तं हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ।
ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव ।
सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञके ।

च; D3 त्वया राम. D1.4 तत् (for किं). V2 B1.4 च; V3 तच्; B2 D3 नः; B3 D6.7.10.11 वि-; D1.4.9 ते; D3 om. (subm.); T4 वै (for मे). —(l. 436) D10 यच्छ त्वं (for प्रयच्छ). —V2 damaged from ब्रा up to रे in l. 437. B1 चास्य विप्रस्य; B2 [अ]स्य ब्राह्मणस्य (by transp.). D1 नराधिपः; K (ed.) धराधर (for नराधिप). —Ś2.3 read l. 437 twice. —(l. 437) Ś (Ś2.3 both times) D1–4.8.12 का (D2 कौ)लिंजरे; D5 कालंजिरे; D9 कालिंजेरे; T3.4 M3 कालांतरे; K (ed.) कौलंचरे. V3 महाबाहो; B1.2 D2 T3.4 M3 °भाग (for °राज). Ś D8.12 प्रदीयते; Ś2.3 (first time as in Ś1) नराधिप; B4 विधीयतां (for प्रदीयताम्). —(l. 439) V2 damaged for प्रययौ ब्राह्मणो. Ś1 तुष्टो (for हृष्टो). D2 राजस्कंधेन. Ñ1 सोन्नतः; V3 शोभितः (for सोऽर्चितः). —(l. 440) B3 रामं च (for ते राम-). V2 विस्मयाना. —V2 damaged from वचो up to the prior half of l. 441. —D9 om. l. 441–442. —(l. 441) V3 B2.4 D6 M3 दत्त एवास्य; B1.3 D2 दत्तवानस्य. M3 तु (for [अ]यं). Ñ1 V1 दोषो; T3.4 दंडो (for शापो). B1 (before corr.).4 D3 महाद्युतिः; B2 D2 °मते; D1.4 °स्मनः (for महाद्युते). —V2 mostly damaged for l. 443. —(l. 443) K (ed.) नीति- (for गति-). V3 -कालज्ञाः; D5 -सत्त्वज्ञाः. B1 [अ]भि- (for वै). —(l. 444) D2.9 [ऽ]ब्रवीद्वचः; T4 [ऽ]भ्यभाषत. B1.2 श्वा वै वचनमब्रवीत् (for the post. half). —(l. 445) Note hiatus between the two halves. V2 damaged from स्त्र up to न्न. D1.3–5 आसीदहं (D5 अहमासीत्) कुलपति (corrupt) (for the prior half). V1 सोयं; D1.4 राम; D2.9 T3.4 M3 ह्यासं; D3.5 तत्र (for आसं). Ñ1 V1 B2 मिष्टान्न-; D6.7 शिष्टानु-. —(l. 446) V2 देवद्विजादि-. Ś D8.12 -भृत्यांश्च; Ñ1 -पूजी च; V1.3 -पूजश्च; D1.3.4 -पूजां च; D5 -पूजासु (for -पूजायां). Ñ2 दासो दासेषु; V3 दासीदासे च; B4 M3 दासदासीषु; D9 दासादासेषु. B3 पालकः (m. also भागदः) (for राघव). —Then D11 ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः. —B3 reads l. 447 twice. —(l. 447) B1.3 (second time) सुविभागी; M3 संविदाशी. Ś2.3 D8.12 M3 शुभगतिर्; V3 D5 शुभ(D5 °चि)मतिर्; B1 च भवति; B3 (second time) शठवतो; D6 सुरपतिर् (for शुभरतिर्). B3 (first time) भक्षणे; D1.4 भक्षिता (for रक्षिता). —(l. 448) B3.4 सर्वभूत- (for °सत्त्व-). —After l. 448, V2 ins.:

112* घृतं चोद्धृत्य हस्तेन नैवेद्यं समकल्पयम् ।
कृत्वा च हस्तयोः शौचं सुगृहं पुनरागमम् ।
अभूच्च हि दलीभूतं घृतं प्राप्तमहं नृप ।

—V1 D9 om. (hapl.); D6 reads l. 449–450 after l. 452. —(l. 449) Ś1.2 B2 D2 प्राप्ताम् (for प्राप्त). —(l. 450) Ś2.3 V1.2 B D5–7.10.11 एवं. Ñ2 illeg. from क्रोधा up to विप्र. V3 सुधर्माद् (for त्यक्तधर्मो). Ś3 D2.5–7.10.11 T3 -धर्माहिते; B3.4 D1.3.4 T4 -धर्महिते. —(l. 451) D6.7.10.11 क्रुद्धो (for क्रूरो). V1 D2.6.7 नृशंस-. Ñ1 V1.2 B D1.2.4.6–8 T4 M3 पुरुषो (for परुषो). Ś Ñ2 V2 D9 [ऽ]विद्वान्मानी; V3 बुधमानी; B [ऽ]-विद्वान्पापी; D3 विदुर्मानी (for विद्वन्मानी). V3 स्वधार्मिकः. D6.7 10.11 (all with hiatus) अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः (for the post. half). —(l. 452) D6 कुलं नि- (for कुलानि). Ś D8.12 पातयामास; Ñ1 V1.3 B1 D5 T3.4 M3 पातयत्येष. —(l. 453) T4 यस्मात्. V1 T3.4 M3 रोचयेत् (for कारयेत्). —(l. 454) B1 यदि; B3 न च (for य). Ñ2 V1.2 B2.4 D2.5–7.9–11 यमिच्छेन्नरकं (V2 damaged up to कृतः in l. 455) नेतुं (D5 घोरं) (for the prior half). D6 सपुत्रं. Ñ2 V1 D2.5–7.9–11 -पशुबांधवं; B2 -पौत्रबांधवैः. —(l. 455) Ñ1 V3 B1 T3.4 [अ]-धिकृतं (Ñ1 °तिं; V3 °तः) कुर्याद्; Ñ2 D6.7.10.11 [अ]धिष्ठितं कुर्याद्; B2 °तं दद्यात् (for °तः स स्याद्). V1 तं देवेष्वधिपं कुर्याद्; B3.4 देवेष्वपि कृतं दद्यात्; D2.9 तं देवेषु नियुंजीत (for the prior half). Ś1.2 गोष्ठे गो-; Ś3 D8.12 गोष्ठगो-; Ñ1 V D1–6.9 T3.4 M3 गोषु च; Ñ2 D7.10.11 गोषु तं; B तथा वै (for गोषु गो-). B4 [इ]ह (for च). —(l. 456) V3 D1.3–5.7.10.11 M3 देवताद्रव्यं (for °द्रव्यं च). B1 देवद्रव्यं च ब्रह्मस्वं (for the prior half). D1 तथा (for च यत्). B2 स्त्रीणां बालस्य यद्धनं; D5 स्त्रीणां बालधनेन वा (for the post. half). —V2 om. l. 457. —(l. 457) V3 द्रव्यं (for दत्तं). Ñ2 illeg. for भूय इष्टैः. Ś D8.12 यो राजन्; D2.9 यो मोहाद्; D5 वै पुंस (for यो भूय). D6 इहस्थैः सह नश्यति (for the post. half). —(l. 458) Ñ1 V1 D5 ब्राह्मणे; V3 ब्रह्मणो (for ब्राह्मण-). D6 वै च; M3 यच्च (for चैव). —(l. 459) Ñ1 V1 सम्यक् (for सद्यः). —V2 damaged

मनसापि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं वा हिनस्ति यः ।
निरयान्निरयं चैव पतते स नराधमः ।
एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
श्वाप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः ।
मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमान्नोऽपदूषितः ।
वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपाविशत्तदा ।

Colophon

from रे up to यं in l. 461. Ñ1 T3 [ऽ]स्मिन्; V1.3 D6 T4 M3 स; D1.3.4 तु (for वै). Ś B1.2 D2.8.12 वै घोरे (by transp.). D1.3.4 निरये (for नरके). Ś B2 D2.3.8.9.12 -संज्ञिते; Ñ1 V1 D6 -संज्ञिके; D1.4 -संकुले (for -संज्ञके).—Ś1 om. l. 460-461. B1.3 om. l. 460.—(l. 460) B2.4 D5 च (for हि). Ś2.3 D8.12 ते देव; B4 विप्रस्वं (for देवस्वं). B2 transp. देवस्वं and ब्रह्मस्वं. B2 च (for वा). Ñ1 V1 ब्राह्मणस्वं; Ñ2 D7 ब्रह्मस्वं तु; V2.3 D10.11 ब्रह्मस्वं च; B4 देवस्वं च. V2 D6.7.10.11 हरेत्तु यः; M3 य इच्छति (for हिनस्ति यः).—(l. 461) V3 निरयं निरयाच् (by transp.); B4 नरकान्नरकं; D6 असिपत्रवने (for निरयान्निरयं). V2 चैवं. Ñ2 D6.7 पतत्येष; B2 °ते च; B4 °ति स; D1 गच्छति स; D9-11 °त्येव (for पतते स). Ś2.3 D8.12 T4 नराधिप; B4 °धिपः; D9 स राघव (for नराधमः).—(l. 462) V2 B3.4 ततः (for एतच्). V2 om. तु (subm.) D1.3.4 [ऽ]भूद् (for वै). Ñ2 B1.2 D6.7.10.11 तच्छ्रुत्वा वचनं रामो; D2.9 एतद्वै राघवः श्रुत्वा; D5 एवं श्रुत्वा स रामोभूद् (for the prior half).—V2 damaged from लो up to l. 464.—After l. 462, Ñ1 ins.:

113* उवाच परमप्रीतः सारमेयमिदं वचः ।

—Ñ1 transp. l. 463 and l. 464.—(l. 463) Ś Ñ1 V3 D8.12 गत्वा; D3 गच्छन् (for [अ]गच्छन्). Ñ1 B3.4 (all with hiatus) यत्र (for यत).—B1.3 om. (hapl.?) l. 464.—(l. 464) Ś D3.8.12 पूर्वजात्यां च; V3 °जं पार्थ; B2.4 T3.4 M3 °जातिज्ञो; D2 जातिमात्रश्च; D5 °कांत्या स (for पूर्वजात्या स). Ñ1 तस्मात्पूर्वकजात्यां वै (for the prior half). T3.4 M3 -मात्रेण (for -मात्रोऽप-). B2 -[ऽ]पदेशितः. Ś Ñ1 V3 D1.3-5.8.12 सांप्रतं जातिदूषितः(Ś1 °दुःखितः; Ñ1 D1.3.4 °दूषकः) (for the post. half).—D6 om. l. 465.—(l. 465) V2 महाबाहुः; B2-4 °प्राज्ञः; D1-5.9 °तेजाः; T3.4 M3 ततः(T4 °था) श्वा वै (for महाभागः). Ś1 V3 D1.2.4.8 [उ]पविशत्तदा; Ñ2 V2 B1.2.4 D7.10.11 [उ]प(B1 [अ]यं)विवेश ह; T3.4 [उ]पाविशत्स्वयं; M3 [ए]वाविशत्स्वयं. Ñ1 V1 प्रहृष्टः सोभव(Ñ1 °वस) त्तदा; B3 ययौ चैव विवेश ह (for the post. half).

Colophon: M3 om.; V2 damaged for colophon.—*Sarga name*: Ś Ñ2 B1.3.4 D1.3.4.6.8.12 सारमेयब्राह्मणसंवादः; Ñ1 V1 कौलपतिकः; V3 कौलपत्यं; B2 ब्राह्मणसारमेयवाक्यं; D2.9 वरप्रदानः; D5 सारमेयसंवादः.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V3 D2.6.7.11.12 om.; Ñ2 B4 D9 64; V1 45; B1 63; B2 48; B3 62; D1.4.8 57; D3 59; D5 69; D10 2; T3 65; T4 67; K (ed.) 12.—After colophon, D11 concludes with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः.—Thereafter, Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 L(ed.) cont. a passage relegated to App. I (No. 10).

9

After 6.63. 3^{ab}, Ś Ñ V B D S ins.:

वाल्मीकाश्रममासाद्य वासं चक्रे महाबलः ।
सोऽभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः ।
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ।
बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः ।
कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ।

9

—B1 reads from l. 1 up to the prior half of l. 7 after l. 15.—(l. 1) Ś D2.6-9.12 T1.4 M1.3 वाल्मीकि-; Ck.t वाल्मीक- (as above). D6.10.11 आगत्य; D7 T1 आगम्य; (for आसाद्य). Ñ2 V2 (before corr., after corr. m. as above) B D1.4 T3 वाल्मीकेराश्रमं प्राप्य(T3 गत्वा); G1 M2.4.6.7.10 वाल्मीकेर्वासमासाद्य (for the prior half). D6.7.10.11 महायशाः; T1.2.4 G2.3 M1.3.8.9 °रथः (for °बलः).—(l. 2) G1 अभिवाद्य.—(l. 3) Ś Ñ V1.2 D1.4.8.9.12 G1 M5-9 अथातिथ्यं; D2 यथातथ्यं; T2.4 तदा° (for तथातिथ्यं). D5 सपाद्यमर्घमातिथ्यं (for the prior half). D2 जगृहे. Ñ2 स मुनेस्ततः; V2(m.)मुनित°; B1 नियत°; D5 T1.2 G1 मुनिसत्तमात्; M4 मुनिभि°; M8 च पुन°; G (ed.) विधिवन्नृपः (for मुनिहस्ततः). B2 स जग्राह मुनेस्ततः (for the post. half).—(l. 4) Ś D8.12 G1 M2.4-7.10 बहुचित्राः. Ñ1 D1-4.9 च; D5 तु; G1 स- (for सु-). B1.4 कथास्तत्र (for सुमधुराः). V1 बह्वीः सुमधुराश्चैव; G (ed.) मधुरा बहुरूपाश्च (for the prior half).—Ñ1 damaged for the post. half. B1.4 मधुराश्च; M6 कथास्तस्य (for °स्तत्र).—(l. 5) V2 वाल्मीकिः (for स मुनिः). Ñ V1 D1-5.9 T3 महर्षिः कथयामास (for the prior half). D7 महामते (for °त्मने). Ś Ñ1 V1 D1-5.8.9.12 शत्रुघ्नस्य महात्मनः (for the post. half).—(l. 6) Ś1 D8.12 M1 स; Ś2 D4.9 om. (hapl.) (for च). T1.2 G2 प्रत्युवाच. B मधुरं; M6 मुनिभिर् (for च मुनिर्). T1.2 G2.3 M8.9 पुनस्तस्य; M1 मुनिस्तस्य (for मुनिर्वाक्यं). T3 वधं प्रति; G1 यथाश्रितं; Cg.k.t as above (for वधाश्रितम्).—(l. 7) D1-3.12 सुदुःकरं; T3 °धर्षं; G2 °ष्कृतं (for सुदुष्करं). G1 इदं (for कृतं).—B1 om. for the post. half. Ś V3 D8.12 पूर्वजैर् (for °कैर्).—G3 damaged from तं तव up to पार्थि in the prior half of l. 8. V3 न कृतं. G1 M2.4-8.10 पुरा (for तव). Ñ V1.2 D1-4.6.7.9-11 T3.4 लवणं नि(D1.4 वि)घ्नता त्वया; B2-4 सौम्य राघवनंदन (for the post. half). D5 दुष्करं कर्म लवणं निघ्नता च कृतं त्वया. ꕥ Ct: 'न कृतं तव पूर्वकैः' इति पाठे तव पूर्वकैर्मान्धात्रादिभिर्यन्न कृतं तत्त्वया कृतमित्यर्थः. ꕥ —(l. 8) Ś3 D8.12 सौम्या; V2 B1.3.4 वीर; B2 वीरा (for सौम्य).—T3 transp. the post. half

उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् ।
सुदुष्करं कृतं कर्म पूर्वैरकृतं तव ।
बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः ।
लवणेन महात्मानो युध्यमाना दुरात्मना ।
त्वया तु निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ ।
जगतश्च भयं राजन्प्रशान्तं तव तेजसा ।
रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः ।
इदं तु सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः ।
प्रीतिश्च महती जाता देवानां लवणे हते ।
भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ।
तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ ।
सभायामुपविष्टेन वासवस्य महात्मनः ।
ममापि परमा प्रीतिस्त्वया शत्रुघ्न वर्धिता ।
उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ।
इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामुनिः ।
आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ।
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् ।
शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथाक्रमम् ।

of l. 8 and the post. half of l. 9. M2 गताः (for हताः). —(l. 9) V2 D6.7.10.11 M8–10 महाबाहो; T1.2 G2.3 M1.3 °युद्धे (for महात्मानो). —Ñ1 damaged from the post. half up to त्वया in the prior half of l. 10. T3 transp. लवणेन and युध्यमाना. Ś1 निराकृताः; Ś2.3 lacuna; V1.3 B3.4 M9 महात्मना; D5 दुरासदाः; D6.7.10.11 महाबलाः; L (ed.) सहस्रशः (for दुरात्मना). —(l. 10) B3 D6.7.10.11 स त्वया (for त्वया तु). Ś Ñ1 V1 D1.3.4.8.9.12 T3 पुनर्; V3 D5 तु स; D2 [अ]यं नि-; M4 विनि- (for तु नि-). —After हतः; D1 reads erroneously सबलवाहनाः. —T4 om. (hapl.) l. 11–16. —(l. 11) T3 तु (for च). Ñ1 व्यक्तं; D6.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.3.8 Ck.t तत्र; M2 सर्वं (for राजन्). V2 (before corr., after corr. m. as above) भयं घोरं; M9 बलं तत्र. Ñ1 सांप्रतं (for प्रशान्तं). —(l. 12) Ś V3 D8.12 रामेण च; D2 T2 लवणस्य (for रावणस्य). —M8 om. l. 13. —(l. 13) D6.7.10.11 G1 M9 च (for तु). Ś Ñ1 V1.2 (before corr., after corr. m. as above) D1–5.8.9.12 T3 महत्तरं (for तु सुमहत्). —G3 damaged from कृत up to the prior half of l. 14. G (ed.) कृतवांस्त्वम्. D6.7 G3 M9 अरिंदम (for अयत्नतः). Ñ1 V1 D5.9 T3 त्वयायत्नात्कृ(D9 °या तात कृ)तं प्रभो; D2 कृतं यत्नात्त्वया प्रभो (for the post. half). ❀ Ck : रावणवधादपि सुमहत् दुष्करमिदं तु लवणवधकर्म त्वया स्वयत्नेन लीलयैव कृतम्।; so also Ct. ❀ —(l. 14) Ñ1 V1.3 (before corr. as above, after corr. m.) D1–5.9 [ए]व परा; D6.7 T1–3 G3 M1.3.8.9 [अ]पि परा; D10.11 [अ]स्मिन्परा (for महती). —Ñ1 damaged from the post. half up to भूतानां in the post. half of l. 15. —(l. 15) Ñ2 V2 B मर्त्यानां (for भूतानां). B2.3 M6.7 कृतं प्रियं (by transp.); M5 गतं भयं (for प्रियं कृतम्). B1 संप्राप्तो रघुनंदन (for the post. half). —B1 om. from l. 16 up to the prior half of l. 24. —(l. 16) G (ed.) युद्धं च तद् (by transp.). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 यथा(V1 तथा; D2.9 तदा) वृत्त(D12 °द्धं); Ñ2 V2 B2–4 मया स(V2 पू)र्वं (for मया दृष्टं). Ś V3 D8.12 श्रुत्वा वै; Ñ1 D1.3–5 श्रुतं मे(Ñ1 वै); V1 D2.9 दृष्टं(V1 °ष्ट्वा) वै; L (ed.) श्रुत्वैव (for यथावत्). Ñ2 V2 B2–4 श्रुतं पुरुषसत्तम; G (ed.) श्रुतमेव मयानघ (for the post. half). —(l. 17) L (ed.) उपविष्टस्य. V2 शत्रुघ्नस्य (for वासवस्य). —D3 om. (hapl.) from महात्मनः up to उपाघ्राय in the post. half of l. 20. V2 B4 महर्षिभिः; D12 महात्मना; M5 [अ]थ राघव (for महात्मनः). Ñ2 B2.3 शक्रस्य च(Ñ2 om. [subm.]) महा(B3 महद्)द्भुतं (for the post. half). Ñ1 V1 D2.9 सभायां देवराजस्य ह्यासीनेन तदा मया(V1 D2 मया तदा); D6.7.10.11 T G2.3 M1.3.8.9 (all with hiatus) सभायां वासवस्याथ(M1 °थो) उपविष्टेन राघव. —(l. 18) B2 महती; B3 D6 T2 परम-; M6 च परा (for परमा). —D1 om. from the post. half up to मूर्ध्नि in the prior half of l. 20. Ñ V1.2 B2–4 D2.4.6.7.9–11 T G M1.3.8.9 हृदि(Ñ V1.2 B2–4 D2.4.9 त्वयि) शत्रुघ्न वर्ते(Ñ1 °र्धं)ते; D5 शत्रुघ्न त्वयि वर्तते (for the post. half). —(l. 19) G3 damaged from मि up to मुपा in the post. half of l. 20. Ñ1 D3 तदाघ्रास्यामि; B2.3 उपाजिघ्रामि. Ś Ñ V B2–4 D2.4.8.9.12 M6.7 मूर्ध्नि त्वां(D3 M6 त्वा) (for ते मूर्ध्नि). —Ñ1 damaged from ह up to मूर्ध्नि the prior half of l. 20. Ś V3 D8 स्नेहेन. V1 D2.5 [ए]ष; V2 [अ]स्य; B3 [ए]व; D4.9 [ए]वं (for [ए]षा). V1 D2.4.5.9 परो विधिः; M9 परा रतिः; Cg.t as above (for परा गतिः). —(l. 20) Ñ1 उपाजिघ्रत्. D6.7.10.11 महामतिः (for °मुनिः). —After l. 20, Ñ2 V2 B2–4 ins. :

1* शत्रुघ्नस्य महात्मासौ वाल्मीकिर्मुनिसत्तमः ।
[B2.4 -पुंगवः (for -सत्तमः).]

—(l. 21) B2.3 तत्र; T1.2 G2.3 M1.3.5.9 तेषां (for तस्य). —Ñ2 illeg. for the post. half. D11 om. च तस्य. Ś Ñ1 V B2–4 D1–4.8.12 T3 ससैन्यस्य महायशाः(T3 °तपाः); D5.9 शत्रुघ्नस्य महात्मनः(D9 °यशाः) (for the post. half). —After l. 21, V2 ins. :

2* आमन्त्रितश्च तेनैव राघवश्च महायशाः ।

—(l. 22) V1 शुश्राव (for भुक्तवान्). Ñ V1.2 B2–4 D1–5.9 रघुश्रेष्ठो. D7 गीति- (for गीत-). Ś B4 D3.5.8.12 गीतं मधुरनि(Ś2.3 D8.12 °निः)स्वनं; Ñ V1.3 B2.3 D1.2.4.9 गीतं मधुरमुत्तमं (for the post. half). —D6.7.10.11 T1.3.4 G2.3 (damaged first time from the prior half of l. 23 up to त्रिस्थान in the post. half of l. 1 of 3* and second time up to त in the post. half) M3 read l. 23 twice. —(l. 23) G1.2 (second time) यस्मिन्. D6.7 T4 (all first time) यथा श्रु(D6 ग)तं; D6.7.10.11 T3.4 (all second time) M3 (first time as above) पुरा कृतं; D10.11 (both first time) T1.2 G M1.6.8 Cm.k.t (T1 G2.3 second

तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः ।
श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः ।
स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
तस्मिन्गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् ।
पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतसम्पदम् ।
अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन् ।
परस्परं च ते तत्र सैनिकाः संबभाषिरे ।
किमिदं क्व च वर्तामो मायेयं स्वप्नदर्शनम् ।
अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः ।
शृणुमः किं न्विदं स्वप्ने गीतबद्धमनुत्तमम् ।
विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् ।
साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुंगवम् ।
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् ।
सैनिकानक्षमोऽस्माकमीदृशं परिपृच्छितुम् ।

time; first time as above) यथा क्रतं; M9 यथाश्रितं (for यथाक्रमम्). Ś Ñ1 V1.3 B3 D1-5.8.9.12 T3 (first time) विविधं विधिसंहि(V1 °ज्ञि)तं; Ñ2 V2 B2.4 यथोक्तं(B4 °क्त) विधिसंहितं(B4 °धिसंसदि) (for the post. half). —After l. 23 (first occurrence), D6.7.10.11 T1.3.4 G2.3 M3 ins.; while T2 G1 M1.2.4.5.7-10 ins. after l. 23 :

3* तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् ।
संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् ।

[(l. 1) G3 damaged up to त्रिस्थान in the post. half. M1 -करणाश्रितं. —M7 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) D6.10.11 T2.4 Cm.g.k.t संस्कृतं (for सत्कृतं).]

—(l. 24) B2 स्वल्प-; D5 यानि (for तानि). Ś Ñ V1.3 B3 D1-5.8.9.12 सर्वाणि; B2.4 यान्यासन्; G (ed.) पद्यानि (for सत्यानि). —D9 reads in marg. from the post. half up to वर्तमान in the prior half of 4*. V2 यथावृत्तं च; M2 (after corr. *sec. m.* as above) °वृत्तानु- (for °वृत्तानि). Ś V1.2(*sup. lin.* also as above).3 B2.3 D1.2.4.8.9.12 T1.2 G2.3 M2(after corr. *sec. m.*).3.7 सर्वशः; Cm.g.k.t as above (for पूर्वशः). —(l. 25) Ñ1 D1-5.9 [अ]भूत्नर-; B3 तु नर- (for पुरुष-). Ñ1 damaged from शार्दूलो up to the post. half. V2 (before corr., after corr. m. as above) साश्रु- (for बाष्प-). —(l. 26) D1.4.6 सुमुहूर्तम्. V2 ध्यात्वा; D3 निःसंज्ञो (hypm.) (for [अ]संज्ञो). Ś V3 D7.8.12 T4 M9 विनिःश्वस्य; Ñ1 V1 B3 D1-5.9 M6 निः(V1 D2 M6 नि)श्वस्य च; Ñ2 V2 B1.2.4 निः(Ñ2 V2 नि)श्वस्याथ; T1.2 G2.3 M1.3.8 निशम्य च; Cm विनिश्वस्य (as above). Ñ1 V1.3 B3 D1-5.9 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). —(l. 27) M8 यस्मिन्. B2 सति (for गीते). Ñ2 यथातीतं; G1 महावृत्ते; Cm.t as above (for यथावृत्तं). Ś D8.12 वर्तमान. D6.7 अथ (for इव). —For l. 27, Ñ1 V1 B3 D1-5.9 T1-3 G2.3 M1.3 subst.:

4* वर्तमानमिवातीतं तस्मिन्गीते स शुश्रुवे ।

[D9 reads up to वर्तमान in marg. V1 D1.4 अथ; D2.9 यथा (for इव). T1.2 G2.3 M1.3 संवृत्त(G2 M1 वर्तत)मिव तत्सर्वं (for the prior half). B3 D2.5 च; D9 [ऽ]ति-; T3 [ऽ]थ; M1 प्र- (for स). D9 -विश्रुवे (corrupt). T1.2 G2.3 M3 तस्मिन्काले(G2 यस्मिन्गीते) प्रशुश्रुवान् (for the post. half).]

—V2 reads l. 28 and the prior half of l. 29 in marg. B2 reads l. 28 (second time in m.) twice. —(l. 28) V1 अन्वगाश्चैव; B2 (second time) D1.5 G3 पादानुगाश्च; D6.7 M6 तदानुगाश्च. B2(second time) तस्य (for राज्ञस्). V2 B1.2(first time).4 प(B2.4 पा)दाताश्चैव राज्ञश्च(B2 °स्तु) (for the prior half). T4 तच्; M2.5.10 ते (for तां). D6.7.10.11 T4 G3 गीति- (for गीत-). Ś Ñ V2.3 B (B2 both times) D1.2.4.8.12 तच्छ्रुत्वा(B2 [second time] श्रुत्वा ते; B3 D1.4 ते श्रुत्वा) गीतमद्भुतं(Ñ2 V2 B1.2(first time).3.4 °मर्थवत्); V1 D3.5.9 T3 ते(D9 T3 तच्) श्रुत्वा गीतमुत्तमं(D5 °निःस्वनं) (for the post. half). —After l. 28, M6 ins.:

5* बहिश्चराश्च बहवो वल्लभा राजकिंकराः ।
परस्परं समालोक्य गीतसम्पद्विचेतसः ।

—(l. 29) Note hiatus between the two halves. Ñ1 V1 D1-5.9 भृशं दीना; V2 (m.) सुदीनाश्च (for च दीनाश्च). G (ed.) बभूवुर्दीनमनस (for the prior half). D6-8.10.11 T3.4 M5 ह्याश्चर्यम्. B1 D1.4 ते (for च). —V1 T4 om. (hapl.) l. 30-34. —(l. 30) D6.7.10.11 ये (for ते). V2 सर्वे (for तत्र). —Ñ1 damaged from षिरे up to माये in the post. half of l. 31. Ñ2 V2 B D1-5.9 T3 समभाषंत सैनिकाः(D1.4 नैगमाः) (for the post. half). —(l. 31) Ś1 damaged; D1.4 विषयं च क(D4 क्व च). B तिष्ठामो (for वर्तामो). Ñ1 B1-3 माये(Ñ1 * *)दं; Ñ2 D1-5.9 T3 स्यादिदं; D3.7.10.11 T1.2 G2.3 M1.3.8.9 किमेतद्; G1 ** यं (damaged) (for मायेयं). —After l. 31, V2 ins.:

6* वने वयं श्रुतिसुखं मधुरं मधुराक्षरम् ।

—(l. 32) V3 अर्थोन्यो यः; D5 योर्थः सो न; M2 (after corr. *sec. m.* as above) अर्थो योगः (for अर्थो यो नः). —G3 damaged for the post. half. V3 स च; D7 तथा; G2 M1 तदा; Cm.g.k.t as above (for तम्). D5 सोत्र प्रत्यक्षदृष्टवान् (for the post. half). —(l. 33) T2 damaged for शृणुमः किं. V3 त्विदं; D6.7.10.11 G3 M7 इदं; G1 न्विमं; M6 न्वयं (for न्विदं). D3.7 T1.2 G2.3 M3.6.9 स्वप्नो; G1 M2.4.5.7.8.10 साधु; Cm.k.t as above (for स्वप्ने). D6.7.10 M2.5.7 गीतबंधम्. V3 K (ed.) गीतबद्धा(K [ed.] °बंधं)श्रितो भवेत्; D11 G1 गीतबंधनमु(D11 * *)त्तमं; T1.2 G2.3 M1.3 गीतमेव श्रुतं भवेत्; M6 गीतं वेदाश्रितं भवेत्; M9 गीतमेवाश्रितोभवत् (for the post. half). —For l. 32-33, Ś Ñ V2 B D1-4.8.9.12 T3 subst.; while T2 ins. after l. 33:

आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः ।
न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तानि वै मया ।
एवं तद्वाक्यमुक्त्वा तु सैनिकाग्र्यरघुनन्दनः ।
अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा ।

Colophon

तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा ।
चिन्तयानं तमेकाग्रं रामगीतमनुत्तमम् ।
तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्रीलयसमन्वितम् ।

7* नेदं श्रुतमिहास्माभिरध्वस्थैराश्रमे पुरा ।
यदद्य शृणुमः साधु गीतमाधुर्यमुत्तमम् ।

[(l. 1) Ñ2 गेयं; D1 तत्र; D4 तेन; T2 इदं (for नेदं). Ñ2 हि श्रुतम्; T2 श्रुतमहो (for °मिह). D2 रथस्थैर्; D9 इहस्थैर्; T2 अदृष्टं (for अध्वस्थैर्). D1.4 T2 आ(T2 चा)श्रमं. Ñ2 V2 B आश्रमेन्यत्र कुत्र(Ñ2 कहिं)चित् (for the post. half). —(l. 2) B2 अत्र; T2 इदं (for अद्य). B1 च मनः- (for शृणुमः). D1.4 नादं ते परमं श्रुत्वा (for the prior half). —Ñ2 illeg. for the post. half. D3 गीतं. V2 -साश्चर्यम्; B -वादित्रम् (for -माधुर्यम्). T2 अद्भुतं (for उत्तमम्).]

—Ś D8 om. (hapl. see var.) l. 34-35. —(l. 34) D3 विस्माय. Ñ V2 B D1–5.9.12 M1 परमं (for ते परं). B2.3 चेदम्; M4 इति (for इदम्). M4 चाब्रुवन्. —(l. 35) B4 साम्ना (for साधु). Ñ V2.3 B D1.2.4.5.9.12 T3 नरव्याघ्र. Ñ V1.2 (before corr., after corr. as in B) D1.5.9.12 T3 ऋषिसत्तमं; B M7 मुनिसत्तमं; L (ed.) ऋषिमुत्तमं (for मुनिपुंगवम्). —(l. 36) Ñ1 damaged from व्र in the prior half up to हल in the post. half. Ś2 damaged for शत्रुघ्न. B1.4 G2 -समन्वितः. —Ñ2 illeg. for l. 37. —(l. 37) Ñ1 सैनिका. Ś Ñ1 V B2–4 D1–5.8.12 T3 अक्षमं प्रष्टुम्; B1 (with hiatus) अक्षमान्द्रष्टुं; D9 न क्षमं प्रष्टुम् (for अक्षमोऽस्माकम्). Ś Ñ1 V2.3 B D3.8.12 इदमस्माभिरीदृशं(Ñ1 °रागतं); V1 D1.2.4.5.9 T3 अस्माभिरिद(D2.9 °रस)मीदृशं; D6.7.10.11 T4 G1 M2–5.7.8.10 Ct परि(M2 अपि)प्रष्टुमिहेदृशं(D10.11 Ct °शः); M6 परिप्रश्न इहेदृशः (for the post. half). ❀ Cm : ईदृशमिदं प्रष्टुं न क्षमम् । कुशलवयोर्गानमन्ययोर्वेति संदिहानस्तयोश्चेद्रहस्यत्वात्प्रष्टुं न क्षममित्युक्तवानिति भावः ।; Ct : ईदृशोऽर्थः परिप्रष्टुं न क्षमः. ❀ —After l. 37, Ñ1 ins. :

8* श्रुतं च स्वरतीमानमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ।

—(l. 38) G3 damaged for आश्चर्या. Ś V3 D8.12 आश्चर्यं मोहनीयं च; V2 (m.) B आश्चर्यं द्रष्टु(V2 °र्यंभूत)मसमं (for the prior half). T3.4 प्रभवंति (for भवन्त्यस्य). M7 शुभे (for मुनेः). Ś Ñ2 V2.3 B D8.12 वाल्मीकेराश्रमेभवत्(Ñ2 V2 B °मे शुभे; V3 °मे* *); Ñ1 V1 D1–5.9 वाल्मीकेस्तु(D1.4 °केश्च; D5 °केः सु) महाश्रमे(D9 सहस्रशः) (for the post. half). —(l. 39) D8 ननु (for न तु). V3 तानि वै तदा; D7.10.11 T1.2.4 G2.3 M1.3 तं महामुनिं; G1 तानि तानि वै (for तानि वै मया). —For l. 39, Ñ V1.2 B D1–5.9 T3 subst. :

9* अस्माभिश्च न तत्सर्वमन्वेष्टव्यं कुतूहलात् ।

[Ñ1 D2.3.5.9 T3 तु (for च). B1.2.4 D9 ततः (for न तत्). B1.3.4 कुतूहलैः.]

—(l. 40) Ñ1 damaged for the prior half. M2.5 तान्; M3 स (for तद्). M2.5.6 स; M4 [अ]सौ (for तु). Ś Ñ2 V1 B2 D2.8.9.12 T3 एवमु(Ñ2 °तदु)क्त्वा तु(Ñ2 V1 D2.9 T3 स) तद्वाक्यं(B2 वाक्यं स); V2 (m.) D1.4 एवमुक्त्वा ततो वाक्यं; B1.3 एतदुक्त्वा तु वाक्यं स(B3 वै); B4 एतदुक्त्वा तान्वाक्यं (subm.); D3.5 स एवमुक्त्वा तद्वाक्यं(D5 °त्सर्वं) (for the prior half). —(l. 41) Ś V3 D8.12 M6 महर्षींश्च; V1 B2 °र्षिं च; D5 महात्मानं (for महर्षिं तं). Ñ V1.2 B D1.4.5 G1 M2.4.5.7 संविवेश; D2.3.9 स विवेश; D6 T3 M10 स्वनिवेशं; T1 M3 तन्नि°; T4 M1 सन्नि° (for स्वं निवेशं). Ñ V1 D1–5.9 ततो निशि; V2 B2.3 G1 M2.4.5.7 निशां तदा; B1.4 तदेति च(B1 ह); T2 ययौ निशि (for ययौ तदा).

Colophon: D1.4.5 om. —*Sarga name* : Ś V3 D8.12 गीतश्रवणं; Ñ1 संगीतिका; Ñ2 V2 शत्रुघ्नगीतश्रवणं; V1 गीतकः; B1.4 संगीतप्रवेशः; B2.3 संगीतकरणं; D2.9 वाल्मीकिगीतकः; D3 संगीतकः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ1 V D2.12 om.; Ñ2 B3 75; B1 77; B2 61; B4 78; D3 M8 69; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 71; D8 68; D9 73; T3 76; T4 79; M8 70. —After colophon, D2 concludes with राम; T4 with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमो नमः; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—D12 begins with ॐ. Before l. 42, Ś V3 D1–5.8.9.12 T3 ins. :

10* गीतमाधुर्यसंभ्रान्तस्तन्मनास्तद्गतेन्द्रियः ।

[V2 -श्रवण- (for -माधुर्य-). Ś D8.12 -विश्रांतं; V3 -संभ्रांतम् (for -संभ्रान्तस्). Ś D8.12 तच्चित्तं तद्गतेंद्रियं; V3 आत्मना चाकुलेंद्रियं (for the post. half).]

—(l. 42) Ś D8.12 तत्प्रियं च; Ñ1 तत्रापि च; V1 D2.3 T3 तत्प्रियाच्च; D1.4.9 तत्प्रियश्च; D5 तत्प्रियत्वे (for तं शयानं). Ñ1 D1.3.4.9 T3 नरव्याघ्रो; V2 B1 रघुव्याघ्रं(B1 °श्रेष्ठं) (for नरव्याघ्रं). Ñ2 शयानं न च काकुत्स्थं (for the prior half). Ñ1 V2 B2.3 D1.3.4.9 T3 M1 निद्रां; G1 damaged (for निद्रा). Ś Ñ1 V1.2 B3 D2.3.5.8.9.12 T2 नैति स(Ñ1 च) राघवं(Ñ1 D3.9 T3 °वः); Ñ2 B1.4 शत्रुघ्नमाविशत्; B2 न समुपागमत्; D1.4 नैवाभ्यगच्छत; M1.4.5.8.10 नाभ्यगमत्तदा (for नाभ्यागमत्तदा). —(l. 43) Ñ2 V2 B2–4 T1.2 M3 चिंतयंतम्; B1 कथयंतम् (for चिन्तयानं). Ñ1 V1 D3.5.6 T1.2.4 G2.3 M अनेकाग्रं; Ñ2 V2.3 B D7.10.11 G1 अनेकार्थं; G(ed.) अथैकाग्रं (for तमेकाग्रं). D1.4 गीयमानं वने तस्मिन्; T3 चिंतयानस्तदेकाग्रं (for the prior half). —Ñ1 damaged from the post. half up to सु in the prior half of l. 44. D1.4 नाम-; T3 गायद्- (for राम-). D6.7 -गीतिम् (for -गीतम्). —V1 om. l. 44. —(l. 44)

श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुंगवम् ।
भगवन्द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् ।
त्वयानुज्ञातुमिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ।
इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुसूदनम् ।
वाल्मीकिः संपरिष्वज्य विससर्ज स राघवम् ।
सोऽभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् ।

10

Ñ2 B1.2.4 D6.7.10.11 L (ed.) cont. after App. I (No. 8); Ś Ñ1 V B3 D1–5.8.9.12 T3.4 (after l. 14) M3 (after l. 8) ins. before l. 9 of 1127*:

अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते ।
नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलाशतमण्डिते ।
नानापक्षिरवोद्घुष्टे नानामृगसमाकुले ।
सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते ।
गृध्रोलूकौ प्रवसतो बहून्वर्षगणानपि ।
अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः ।
ममेदमिति कृत्वासौ कलहं तेन चाकरोत् ।
राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः ।

Ś D1.2.4.8.9.12 T3 तं तु; Ñ2 B1.4 श्रुत्वा; D3 तं सु-; D5 तत्तु (for तस्य). Ñ2 D5 गीतं (for शब्दं). Ś2.3 D1–5.9 स- (for सु-). V2 तं शब्दं साधु मधुरं; B2.3 श्रुत्वा तु (B3 सु)मधुरं गीतं (for the prior half). —(l. 45) Ñ2 V2 B1.2 तत्र; B3 भद्र-; B4 ततो (for श्रुत्वा). V2 om. रात्रिर्. Ś Ñ1 V1 D1.4.8.12 श्रुत्वा जगाम सा रात्रिः; D2.3.5.9 T3 जगाम शृण्वतो रात्रिः (for the prior half). —(l. 46) G1 M2.5.7.10 ततो (for तस्यां). D6.7.10.11 G1 M2.4.5.10 रजन्यां (for निशायां). D2 गत्वा; D9 कृतं (for कृत्वा). Ś D6 पौर्वाह्णिकां (D6 °की-); Ñ1 ***कं; V1 D10.11 T1.3 G2 M6–8 Ct पौर्वाह्णिक-; B1.3 पूर्वाह्णिकीं; D1.2.4.5.9 पूर्वाह्णिकं (D1 °क-); D3 T2 G3 M1–4.9 पौर्वाह्णिकं (for पौर्वाह्णिकीं). Ñ1 V1 D1–4.9–11 T1–3 G2.3 M1–4.9 Ck.t कर्म; D5 कृतं; M6 क्रमः (for क्रियाम्). ꣸ Cm : पूर्वाह्णिकक्रियं प्रातःकालकर्तव्यस्नानसंध्यावन्दनादिकम्. ꣸ —(l. 47) Ñ2 V3 B मुनिसत्तमं; M7 मधुराक्षरं (for मुनिपुंगवम्). —(l. 48) B2 भवनं (for भगवन्). D1.2.4.5.9 राजानं (for राघवं). Ś V3 D8.12 राममिक्ष्वाकुनंदनं (for the post. half). —(l. 49) V1 D1–5 तद् (for त्वया). Ñ2 B1.3.4 D3 Ck.t [अ]नुज्ञातम्; Cg as above (for °ज्ञातुम्). T3 तस्मादनुज्ञाम् (for त्वयानुज्ञातुम्). Ś D8.12 त्वयाज्ञप्तो ह्यहं गच्छे; D9 अनुज्ञातुमिहेच्छामि (for the prior half). T4 सह स्वैः; M5 ऋषिभिः; Ct as above (for सहैभिः). Ś D8.12 सैनिकाग्र्यैः; M6 संशितैर्व्रतैः (for संशितव्रतैः). Ñ1 V1 D1.3.4 T3 भवता (T3 °तां) सह तापसैः; Ñ2 B3 गमनं वै (B3 °सार्थं) सहानुगः; D2.5.9 भवता तापसैः सह (for the post. half). V2 (marg. except त्वयानुज्ञा) त्वयानुज्ञातो भगवन्गच्छेयं शरणानुगः. —(l. 50) D1.4 व्याहृतं (for -वादिनं). Ś V3 D8.12 ऋषिः; Ñ B1.3.4 D1–5.9 T3 तत्र; V1 वीरं (for तं तु). V1 D1.4.9 राघवं (for शत्रुघ्नं). Ñ1 -मर्दनं; Ñ2 B1.3 T1–3 G2.3 M1.3 -तापनं (for -सूदनम्). —(l. 51) B3 M3 तं (for सं-). T1.2 G2 M1.3.7.8 च (for स). Ñ2 V2 B महामुनिः; D1.4 मुदा सुतं; D2.9 T3 सवाहनं (for स राघवम्). —After l. 51, Ś2.3 Ñ1 V1 D1.2.4.5.8.9.12 T3 ins.:

11* व्रजेति सोऽभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः प्रययौ ततः ।

[D1.4 त्वमभि- (for [इ]ति सोऽभि-). Ś2.3 D3 क्रमात् (for ततः).]

—(l. 52) D1.4 अभिवाद्य. V3 ऋषिश्रेष्ठं; T1.2 G2.3 M1.3 महात्मानं; M6 नरश्रेष्ठं (for मुनिश्रेष्ठं). Ñ2 V2 B पार्थिवः; D1.4 T4 M5 सप्रभं; G1 सुव्रतः; M1 सुप्रभः; M8 सौभगं (for सुप्रभम्). T1.2 G2.3 M3 ज्वलंतमिव तेजसा (for the post. half). —After l. 52, Ś Ñ1 V1 D1–5.8.9.12 ins.; while V3 ins. l. 2 only after l. 51:

12* स तेनाम्बुदनादेन इन्द्रवैवस्वतोपमः ।
ततो मध्याह्नसमये वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ।

[(l. 1) Note hiatus between the two halves. D3 रथेन (for स तेन). Ñ1 रथेनांबु- (for तेनाम्बुद-). —Ñ1 missing from the post. half up to l. 2. V1 चंद्र-; D3.5 शक्र- (for इन्द्र-). —(l. 2) V1 D1.3–5 शीघ्रपातिभिः; B3 °यायिभिः (for °गामिभिः).]

10

Cv.m.g.k.t do not comment on this passage. —(l. 1) V1 तत्र (for तस्मिन्). —(l. 2) Ś V3 M3 नदा (M3 °द्या)कीर्णे; V2 (before corr. as above) नदीकूले. B2 गिरौ पुंखे; K (ed.) गिरिचरे (for गिरिवरे). M3 कोकिल-. B2 D6.7.10.11 -[अ]नेक-; B4 -कुल-; M3 -स्वन- (for -शत-). K (ed.) -[अ]नेककूजिते. —Ñ2 V2 B1.2 D6.7.10.11 om. l. 3. —(l. 3) Ś Ñ1 V1.3 -वरोद्घुष्टे; D2 -रवैर्जुष्टे; D8 -वचोजुष्टे. T4 transp. -पक्षि- and -मृग-. —(l. 4) Ñ1 D1.3–5 T3.4 -गज- (for -सम्-). Ś V3 D8.12 -द्विपशत-; V1.2 B T3 -द्विजसम्- (for -द्विजगण-). D2.9 -समाकुले; D5 -समन्विते; M3 -गणायुते (for -गणावृते). —(l. 5) B3 K (ed.) प्रहरतो; B4 D6 च वसतो (for प्रवसतो). B1 -[उ]लूकः प्रवसते. —T4 om. (hapl.?) from the post. half up to the prior half of l. 11. Ś Ñ2 V1 B2 D6–12 बहु-. Ñ1 D2.3.9 अथ; D5 सदा; T3 बहून् (for अपि). V3 वर्षान्बहुगणांस्तथा (for the post. half). —(l. 6) D9 स पापनिश्चयः. —(l. 7) V2 B1.3.4 [ए]तद्; B2 [ए]ष (for [इ]दम्). V1 च; D2 [आ]दौ (for [अ]सौ). V3 तेन कारणात्; B2 चक्रतुस्ततः (for तेन चाकरोत्). —After l. 7, B2 ins.:

1* उभौ विवदमानौ तौ कलहं चक्रतुः सदा ।

—(l. 8) Ś V1.3 D8.12 स सर्व- (for सर्वस्य). D5 गोप्ता च (for लोकस्य). —(l. 9) D2 सौम्य (for शीघ्रं). —Ś D8 om. (hapl.) from the post. half up to the

तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत् ।
इति कृत्वा मतिं तां तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम् ।
गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां जातकोपौ ह्यमर्षितौ ।
रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ ।
तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा ।
अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत् ।
सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ।
बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि महाद्युते ।
परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ।
दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे ।
सागरश्चासि गाम्भीर्ये लोकपालसमो ह्यसि ।
क्षान्त्या धरण्या तुल्योऽसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः ।
गुरुस्त्वं सत्त्वसम्पन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ।
अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः ।
शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुंगव ।
ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव ।
उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ।
एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत् ।
सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ।
जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुषः ।
त्वं तु सर्वमयो देवो नारायण इवापरः ।
या च ते सौम्यता राजन्सम्यक्प्रणिहिता विभो ।
सम्यक्चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ।
कोशे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः ।

---

prior half of l. 12. Ñ1 V1 D1–5.9 T3 M3 कस्य (for यस्य). Ñ1 तद् (for [ए]तद्). D2.9 महद् (for भवेत्). —Ñ1 V1.3 B1.3 D1–5.9.12 T3 om. l. 10. —(l. 10) Ñ2 B2.4 D6.7 तौ तु; M3 साध्वीं (for तां तु). Ñ2 -[अ]र्थे-; D6 -[अ]र्थां (for [अ]र्थं). M3 संरंभाद्राघवं ततः (for the post. half). —L (ed.) om. l. 11. —(l. 11) Ñ1 V2.3 D1–5.12 प्र(D2 तु; D5 च; D12 अ)पश्येतां; B1 प्रयास्येतां; B3 प्रशस्येतां; T3 M3 प्रपत्स्येतां (for प्रपद्येतां). Ñ1 जातकार्यौ; D10.11 कोपाविष्टौ; M3 जातरोषाद् (for जातकोपौ). Ñ1 V3 D2.9 ह्यमर्षणौ; V1 D1.4.5.12 अमर्षणौ; B1.2.4 ह्यमर्षिणौ; D3 T4 M3 अमर्षिणौ; T3 अमर्षिता (for ह्यमर्षितौ). —(l. 12) B3 प्रपश्य (for प्रपद्य). D3 T3.4 तं (for तौ). Ñ1 प्रपद्यतः. V3 वीरौ (for शीघ्रं). T3 M3 क्रोध- (for कलि-). T4 कलहाकुल-. T3 -लोचनौ (for -चेतसौ). —(l. 13) B2 द्वौ (for तौ). D2 -विद्वेषौ (for °षात्). T3 विभोः (for तदा). T4 विवदंतौ प्रणम्य च (for the post. half). M3 पस्पर्शतुस्तदा तूर्णं चरणौ राघवस्य ह. —(l. 14) Ś Ñ2 D8.12 तु (for तं). D5 स नरेंद्रं; D7 [अ]मरेंद्रं तं (for नरेन्द्रं तं). Ś Ñ2 V1.3 D8.12 transp. दृष्ट्वा and गृध्रो. —(l. 15) D2.9 transp. सुराणां and असुराणां. Ś V3 D8.12 त्वं; D1.4.9.10 हि (for च). Ś V3 D8.12 प्रमाणं च; V1 B1 त्वं प्रमाणं (B1 °धानं); B3.4 °नोसि (for प्रधानस्त्वं). B1 यतो (for मतो). Ñ1 त्वं प्रधानेन मानसः; D1–5.9 T3.4 M3 त्वं प्रधानतमो मतः (D2 मम) (for the post. half). —(l. 16) D2.6.9 शुक्रस्य (for शुक्राच्च). Ñ1 V1 D2.9.12 त्वं विशिष्टो; T4 नीतियुक्तो (for विशिष्टोऽसि). V1 महामते; V2 B1 T4 महाद्युतिः. —For l. 16, Ś V3 D1.8 T3 M3 subst.:

2* बृहस्पतिश्च शुक्रश्च त्वं वसिष्ठो महाद्युते ।

[T3 दिवि विष्णो (for त्वं वसिष्ठो). T3 वसिष्ठस्त्वं महामते (for the post. half).]

—(l. 17) B1.2.4 D3.12 -[अ]पर- (for -[अ]वर-). Ñ1 V2 B D1–5.9 लोकानां (for भूतानां). —T4 om. from the post. half up to the prior half of l. 18. —(l. 18) B3 D2–6 दुर्निरीक्ष्यो; B4 सुनिर्विण्णो (for दुर्निरीक्ष्यो). V2 B इव (for चैव). —(l. 19) B1 सागरं; D2.9 समुद्रश्; D10.11 सागराश् (for सागरश्). V2 हि; B1 वा (for च). Ś Ñ V1.3 B1 D1–8.12 T4 M3 [अ]पि; D10.11 [ए]व (for [अ]सि). D9 सागर इव. V2 B1.4 गांभीर्यात्; B2 धर्मेण (for गाम्भीर्ये). Ñ2 B3 D6.10.11 -पालो यमो; V2 B1.4 D5.7 -पालोपमो (B4 °रो) (for -पालसमो). —(l. 20) B1 D1.4 धरण्यास्; B2 धरणि-; B4 धरणी-; D2.9 धरिञ्या; T3.4 M3 धरित्री- (for धरण्या). Ś V3 त्वं; D12 तु (for ऽसि). D5 क्षांत्या च धरया तुल्यः (for the prior half). D1.3.4 च; D5 [ऽ]पि; D9 ते (for हि). Ñ1 V1 B2 D1.3.4.12 T4 [अ]निलो यथा (B3 T4 ह्यसि) (for [अ]निलोपमः). D2.9 (both with hiatus) अनिलो यथा. —(l. 21) B2.4 शूरस्; D1.4 यतस् (for गुरुस्). Ś V1.3 B3 D1.3.4.6–8.10–12 T3.4 सर्व-; B2 रूप-; D5 गुण-; D9 सत्य- (for सत्त्व-). Ś V3 D8.11.12 -भूतानां; D1.4.5 -संपूर्णः (for -सम्पन्नः). B1 चराचरगुरुश्चैव (for the prior half). D2.9 कीर्त्या (for कीर्ति-). Ś V3 D8.12 [ऽ]सि; M3 [ऽ]पि (for च). Ñ2 राघवः. —B4 om. (hapl.) l. 22–24. —(l. 22) D1.4 सर्वासु (for सर्वास्त्र-). —(l. 23) Ś Ñ V1.3 D8.12 शृणु त्वं (for शृणुष्व). D6 reads वै राम in marg. Ñ1 D1.4 T3.4 M3 रघुनंदन (for नरपुंगव). —(l. 24) T3.4 बहु- (for बाहु-). M3 दुर्बुद्धिरकृतात्मवान् (for the post. half). —(l. 25) B3 वहते; D9 रमते (for हरते). Ś V3 D12 अत्र; Ñ1 स त्वं; V1 B2 D3 तत्त्वं; D1.4.5 ततस् (for तत्र). D1.4 ज्ञातुम्; D5 दातुम् (for त्रातुम्). Ñ1 V1 B2 D3 त्रा(B2 ज्ञा)तुमिह (for त्वं त्रातुम्). —(l. 26) Note hiatus between the two halves. Ñ1 B2 D3.5 T3.4 M3 उक्तस्. Ś3 उक्तेन (for उक्ते तु). —V1 om. l. 27–30. —(l. 27) D9 °गुणः (for शतक्रतोः). D3.5 T3.4 M3 च (for वा). B1 वरुणात् (for वा यमात्). B3 D12 तदा (for तथा). Ñ1 transp. यमात् and तथा. —After l. 27, D11 (within brackets) reads l. 30 for the first time repeating it in its proper place. —(l. 28) B4 नाम (for राम). B2 कश्चिद् (for किंचिद्). Ñ1 D5 मानवः (for मानुषः). —(l. 29) D5 च; D8 om. (subm.) (for तु). K (ed.) धर्ममयो. Ñ1 B3 D3.5 देव (for देवो). D2.9 T3.4 M3 सर्वदेवमयस्त्वं तु (for the prior half). —(l. 30) T3.4 M3 तु (for च). B3 जायते (for या च ते). D3 राम (for राजन्). B2 D9 प्राणिहिता; B3 प्राणिहिते; T4 च प्रणतिर् (for

दाता हर्तासि गोप्तासि तेनेन्द्र इव नो भवान् ।
अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः ।
अभीक्ष्णं तपसे पापांस्तेन भास्करसंनिभः ।
साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः ।
वित्तायत्ता सपद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ।
धनदस्य तु कोशेन धनदस्तेन नो भवान् ।
समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव ।
धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारविधिक्रमात् ।
यस्य रुष्यसि वै राम मृत्युस्तस्याभिधावति ।
गीयसे तेन वै राजन्यम इत्युरुविक्रमः ।
यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ।
आनृशंस्यपरो राजा सर्वेषु कृपयान्वितः ।
दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ।
अचक्षुषो भवेच्चक्षुरगतेश्च गतिर्भवेत् ।
अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक ।

प्रणिहिता). B1–3 प्रभो (for विभो). —(l. 31) D6.7.10.11 समं (for सम्यक्). D1 वा (for च). Ś V3 D8.12 च करुणाविष्टस्; Ñ1 चरसि चाविष्टस्; V2 परगुणो भ्राजंस्; B1 परगुणान्विष्टस्; B2.4 परगुणाविष्टस्; B3 परगुणाद्विप्रात् (for चरसि चान्विष्य). Ñ2 illeg.; D2 स सम्यक्चरसिन्विष्य (corrupt); T3 M3 प्रजाह्लादकरस्त्वं तु; T4 सत्वरं * श्च निविष्टस् (for the prior half). B3 तत्र (for तेन). Ś Ñ1 V3 D12 -[अं]गजो; V2 B3 D1.2.4.6 -[अं]शजो(B3 °तो); B1.2 -[आ]त्मको; B4 -[आ]त्मजो; D3 T3 M3 -समो (for -[अं]शको). D8 सोमो राजा (unmetric); D9 सोममयो (for सोमांशको). D2 भवेत् (for भवान्). —Ś2.3 V3 D11 om. (hapl.); Ś1 reads in marg. l. 32–33. —(l. 32) Ñ2 V1.2 B3 कोषे; B1.2 D6.7.10 क्रोधे; D9.12 T4 कोश- (for कोशे). V2 reads प्रजानाथ in marg. Ñ2 D6 -नाथो (for -नाथ). Ñ1 चाप्यपलापहः; V2 B2.3 D2.5.8 T3 पापभयाप(B3 °व)ह; T4 °भयेषु च; M3 च निरतो भवान् (for पापभयापहः). B4 क्रोधे दंडे प्रजानाथे दाने पापे भयावहः. —(l. 33) D8 होता (for दाता). V1 D1–5.9 प्रहर्ता; T4 M3 [अ]पहर्ता (for हर्तासि). V1 चासि (hypm.); D5 च (for second [अ]सि). Ś1 D8.12 दाता भोक्ता प्रहर्ता च; Ñ1 T3 त्राता प्रहंता(T3 °हर्ता)भोक्तासि (for the prior half). D9 महेंद्र (for तेनेन्द्र). D1.4.5 वै; D2 भो (for नो). V1 [इं]द्रशरणो; M3 °सदृशो (for [इ]न्द्र इव नो). Ñ1 महान् (for भवान्). —M3 om. (hapl.) l. 34–38. D2 transp. l. 34–35 and l. 36–37. —(l. 34) Ś3 D9 T4 अदृश्यः (for अधृष्यः). Ñ1 T3 -भूतानां (for -भूतेषु). D8 (marg.) वा (for च). B2 चानिल-; T4 भास्कर- (for चानल-). D2 स्थावरेषु चरेषु च (for the post. half). —(l. 35) B1.3 सुतीक्ष्णस्(B3 °क्ष्णं) (for अभीक्ष्णं). V2 तपते; D4 तापयन् (for तपसे). Ś3 तापांस्; Ñ1 पापं; Ñ2 D6.7.10.11 लोकांस् (for पापांस्). D1 तावपत्याय (corrupt); D5 तप्यसे पापात् (for तपसे पापांस्). T3 राघव (for भास्कर-). Ñ1 T3.4 -भास्करः (for -संनिभः). Ś V3 D1–4.8.9.12 त्वं ना(D1–4.8.9 रा)म भास्करः; V1 D5 त्वं भास्करोपमः (for भास्करसंनिभः). —D9 om. l. 36–38. —(l. 36) Note hiatus between the two halves. Ś2 हि; D2 [ऽ]पि; D3.5 त्वम् (for ऽसि). T4 वैश्रवणस्तुल्यो (for वित्तेशतुल्योऽसि). Ś Ñ1 V3 B1.2 D1.2.4.8.12 ह्यथवा; T3 दानाच्च; T4 ह्यर्थेन (for अथवा). V1 च धनाधिपः; D2 धनदाधिपः; T4 °धिक (for धनदाधिकः). —(l. 37) Ñ2 V L (ed.) वित्ते यस्(L [ed.] °त्ता); B1.2.4 वित्तेशस्त्वं(B2.4 °त्वात्); B3 D6.7.10.11 वित्तेशस्य; D1.4 वित्तं यतः; D3 वित्तैर्यैस्मात्; D5 नित्ययुक्ता; T3 हस्ते यस्मात् (for वित्तायत्ता). B3 D7.10.11 [इ]व; D6 सु- (for स-). V1 वित्ते यस्मात्पद्मा श्रीर्; V2 वित्ते यदा सपद्मा सा; T4 हस्ते यस्मात्सपद्मा श्रीर् (for the prior half). —(l. 38) V2 B च (for तु). D3.5 धनदश्चासि (for °दस्य तु). Ñ2 V1.2 B1.3 कोषेण; B2.4 क्रोधेन; D6.10.11 कोपेन; B(ed.) कार्येण (for कोशेन). D1.4 तथांशेन (for तु कोशेन). B3 स च (for तेन). Ñ1 V3 D1 वा; D5 वै (for नो). D2 भवेत् (for भवान्). Ś D8.12 नाथो(Ś2 damaged) वै तेन नो(Ś1.2 ते; D8 स) भवेत् (for the post. half). —(l. 40) V2 मित्रामित्रेषु (for शत्रौ मित्रे च). Ś V3 D8.12 (all with hiatus) समता इति (for समतां याति). Ñ1 D1.3.4 चा(Ñ1 ते)नघ (for राघव). —D11 reads l. 41 (except धर्मेण शास) in marg. —(l. 41) D2 शाससे; D9 °ते (for °नं). Ś V3 D8.12 दिव्यं; M3 तेस्ति (for नित्यं). —After नित्यं, B2 erroneously repeats the post. half of l. 40 and the prior half of l. 41. D2.7.10.11 T3 व्यवहारे; D6 °हारो (for °हार-). Ś V1.3 D12 -विधिं; D3 -विधिः (for -विधि-). D2 -क्रियां (for -क्रमात्). D9 व्यवहारमिति क्रमात् (for the post. half). —(l. 42) Ñ1 D2.5 कुप्यसि; D9 T4 M3 रुष्यति (for रुष्यसि). V2 B हि (for [अ]भि-). D6.7.10.11 तस्य मृत्युर्वि- (for मृत्युस्तस्याभि-). —(l. 43) D8.12 गीयते (for °से). T3 मानवै (for तेन वै). Ñ2 V2 B D6.7.10.11 T4 राम (for राजन्). —D5 om. (hapl.?) from the post. half up to the prior half of l. 45. Ñ2 D6.7.11 [अ]ति-; V2 B D10 [अ]मि- (for [उ]रु-). Ś1.2 V1.3 D12 T3.4 M3 -विक्रम; B1 -विश्रुतः (for -विक्रमः). —(l. 44) B1 यच् (for यश्). M3 तु (for च). V1 B1–3 D1.4 [ए]व; V2 [ए]षां (for [ए]ष). T4 मानुषाद्भावात्. V2 भवता; V3 D2.8.12 भवते; T4 ततोन्यं (for भवतो). —(l. 45) V2 B1.4 D6 आ(B1.4 अ)नृशंस- (for आनृशंस्य-). B4 -परे; D9 -तमो (for -परो). V2 B1.3.4 D2.9 राजन्; M3 नित्यं; K (ed.) राम (for राजा). V2 B1.2.4 D3.5–7.10.11 M3 सत्त्वेषु; K (ed.) जातिषु (for सर्वेषु). V2 B D6.7.10.11 क्षमया (for कृपया). —(l. 46) Ñ1 हि (for तु). D3 *नाथस्य; D8 स्वनाथस्य (for त्वनाथस्य). —(l. 47) Ś Ñ1 D8.12 अचक्षुषां; D4 अचक्षु* (for अचक्षुषो). V2 B4 हि त्वं; M3 भवांश् (for भवेच्). Ñ2 D6.7.10.11 अचक्षुषोत्तमं; B1 आचक्षुषोंतरं (for अचक्षुषो भवेच्). V2 B T3 M3 त्वं; D6 सु-; D7.10.11 स (for च). Ñ2 D6.7.10.11 M3 भवान्; B1.2 तथा; T3 भव (for भवेत्). Ñ1 V1.2

ममालयं प्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ।
त्वं हि देवमनुष्येषु शास्ता वै नरपुंगव ।
एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत्स्वयम् ।
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्च महाबलः ।
एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ।
नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
ह्रीमन्तश्च कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः ।
तानाहूय स धर्मात्मा पुष्पकादवरुह्य च ।
गृध्रोलूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः ।
कति वर्षाणि वै गृध्र त्वयेदं निलयं कृतम् ।
एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स्म तम् ।
इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा ।
उत्थितैरावृता सर्वा तदा प्रभृति मे गृहम् ।
उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता ।
यदेयं पृथिवी राजंस्तदा प्रभृति मे गृहम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सभासद उवाच ह ।
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ।

B3.4 D1.3–5.9 transp. गतिर् and भवेत्. —(l. 48) D6 इति (for मम). B1 धार्मिकः; D1 °र्की; T3 (within brackets also as above) राघव (for धार्मिक). —(l. 49) B1 माम् (for मम). Ś2.3 Ñ2 B1.3 D8.12 [आ]लय- (for [आ]लयं). Ś V3 D8.12 [ऽ]यं; D5 सन् (for तु). V2 B3.4 प्रतिष्ठातुं; B2 प्रविशंतं (for प्रविष्टस्तु). Ñ1 मे; V1 M3 [ऽ]यं (for मां). B3.4 पुनः (for नृप). V2 B1.2.4 गृध्रो वारयते पुनः (for the post. half). —(l. 50) B1 चैव; B3.4 D2 K (ed.) देव (for देव-). Ś V3 D8.12 हि (for वै). V1 B1 रघुपुंगव; B3.4 D2 K (ed.) नरपुंगवः; T3 M3 रघुनंदन (for नरपुंगव). —(l. 51) Ñ2 om. तु (subm.). Ś D8.12 राजा (for रामः). —T4 om. from the post. half up to the prior half of l. 55. D5 आहूय सचिवान्स्वयं (for the post. half). For l. 52–53 cf. I.7.2. —(l. 52) Ś V3 D8.12 सृष्टिर्; Ñ2 V1 D5 वृष्टिर्; V2 D9 धृतिर्; D1.3 पृष्टिर् (for धृष्टिर्). Ś D8.12 सुराष्ट्रो (Ś3 °ष्ट्रे) (for सिद्धार्थो). T3 M3 ह्यर्थसाधकः (for राष्ट्रवर्धनः). —(l. 53) Ś D8.12 अकोपो; D9 अधर्मो (for अशोको). T3 M3 मंत्रपालश्. B1 D9 तु (for च). Ś Ñ V D8.11.12 सुमंत (Ś3 D8.12 तु)श्च; K (ed.) सचिवः सु- (for सुमन्त्रश्च). —D3 reads from महाबलः up to ह्रीमन्तश्च in l. 56 in marg. V1 [अ]ष्टमो भवेत्; T3 M3 तथाष्टमः (for महाबलः). —(l. 54) V1 हि; T3 M3 ये (for च). —(l. 55) Ś V3 D8 नित्य- (for नीति-). Ś V3 B4 D8 M3 सर्वे (for सर्व-). T4 -विदां वराः (for -विशारदाः). —(l. 56) M3 श्रीमंतश्च; K (ed.) प्रीतिमंतः (for ह्रीमन्तश्च). T4 ये च मंत्रेषु (for नये मन्त्रे च). —(l. 57) Ñ2 B1 धीमतः; V2 B4 विनीतः; D1 आह्वयन्; D2 आह्वयत् (for आहूय). B3 तच्छ्रीमतः; T4 नारदाय (for तानाहूय). Ñ1 D10.11 च; V2 सु- (for स). B1 सर्वान्वा; G (ed.) महात्मा (for धर्मात्मा). B4 पुष्करात्. D6.7.10.11 अवतीर्य (for अवरुह्य). B1.3 D1.4.5 तु (for च). —D1 reads l. 58 twice. —(l. 58) Ñ1 -विवादात्तौ; B3 -विवादं तु; D5 -विषादं तं (for -विवादं तं). V2 स (for स्म). V1.3 स राघवः (for रघूत्तमः). —(l. 59) Ñ1 ते (for वै). Ñ2 V1 B D1.4.7.10.11 तवेदं; V2 तदेव (for त्वयेदं). B3 त्वयायं निलयः कृतः (for the post. half). —(l. 60) B2 तन्मे त्वं; D2 इदं मे; D12 एतन्मां (for एतन्मे). —Ñ2 illeg. from the post. half up to l. 61. Ñ1 जानाति (for जानासि). Ś V3 D8.12 परिजानासि. Ñ1 V3 T3.4 M3 गृध्र वै (for तत्त्वतः). —(l. 61) D3.5 ततो (for तु वै). Ś1 (marg.)-3 Ñ1 V2 D2.3.5.8.9.12 T3.4 M3 बभाषे (for भाषते). Ś1 reads राघवं in marg. V1 स्म तत; V2 B3 D4 तदा; V3 B1.2 D6.7.10.11 स तं; D1 प्रति; D2 T3.4 M3 वचः; D3.5 स्मृतं; D9 पुरः (for स्म तम्). —V2 om. l. 62–64. —(l. 62) Ś V3 D8 मानुषैर् (for मनुष्यैः). Ś Ñ1 V3 D8.12 T3.4 आवृता; B2.4 पूरिता (for परितो). T3 यथा (for यदा). V1 D1–5.9 ऊर्ध्वबाहुभिः; M3 तु पुरावृता (for परितो यदा). —(l. 63) D2 उद्धृतैर्; D3.5 उच्छ्रितैर्; D9 उषितैर्; T4 उत्थिता; M3 उदितैः (for उत्थितैर्). Ś Ñ1 V3 D8.12 T3.4 M3 शोभिता (for आवृता). Ś1.3 V3 B3 D8.12 सर्वैस्; Ś2 राजंस्; D6 यदा (unmetric) (for सर्वा). B2 ततः (for तदा). D4 om. मे (subm.). —Ś1 D10 om. (hapl.) l. 64–65. Ñ2 illeg. for l. 64. —(l. 64) Ś2.3 V1 D2.3.8.12 T3 M3 तु (for च). B2 तत्र; D2 राम (for रामं). Ś2.3 D8.12 न देशैर् (for पादपैर्). —(l. 65) D6.12 यद् (for यदा). Ñ2 पादपै (for पृथिवी). V1 सर्वा (for राजंस्). B2 ततः (for तदा). —(l. 66) V3 lacuna from तु up to द. Ś2 om. (subm.); V2 reads in marg. (for तु). Ñ V1.2 B1.3.4 D2.3.6.7.9–11 T3 M3 transp. वै and रामः. V2 B1.3 D10.11 सभासदम् (for °सद). D2.9 T3.4 M3 तानुवाच सभासदः (for the post. half). —l. 67–70=Mbh. 5.35.49. V1 reads l. 67–70 in marg. —(l. 68) Ś D1–4.8.12 T3.4 transp. वृद्धा and न ते. D9 विदंति. —(l. 69) Ñ2 V2 धर्मः स नो; V1 धर्मस्तु नो; V2 (marg. also) B1 धर्मं न तद्; B2 वृद्धः स नो; B3 धर्मस्तथा; D5 नासौ वृद्धो; M3 धर्मं न वै (for नासौ धर्मो). D2.9 सत्यं च नास्ति; D12 सत्यमस्ति न (by transp.) (for न सत्यमस्ति). —(l. 70) D2 नो (for न). V3 B1.2 D5 M3 सत्यं न तत् (by transp.) (for न तत्सत्यं). B4 यत्र (for यच्). D1 शीलेन; D4.5 छलना- (for छलेन). V1 -बद्धं; D7 -सिद्धं (for -विद्धम्). V3 शीलमुपैति दैन्यं; B1.2.4 छलमभ्युपैति; M3 च हि नानुबद्धं (for छलेनानुविद्धम्). V2 सत्यं न ते यत्तच्छलान्वं धर्मः (unmetric). —D1 om. l. 71–76. —(l. 71) Ñ1 V3 D2.3.5 T4 यत्र (for ये तु). V2 सख्याः (for सभ्याः). Ñ2 B2–4 D7.10.11 सदा; V2 B1 D6 सदो (for सभां).

ये तु सभ्याः सभां गत्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ।
जानन्न वाब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा ।
सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ।
तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
तस्मात्सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ।
एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ।
उलूकः शोभते राजन्न तु गृध्रो महामते ।
त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ।
राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ।
शास्ता राजा नृणां येषां न ते गच्छन्ति दुर्गतिम् ।
वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः ।
सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् ।
द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ।
सलिलार्णवसंभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ।
पुनर्भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् ।
तां निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ।
सुष्वाप देवः सर्वात्मा बहून्वर्षगणानपि ।

Ñ$_2$ D$_{6.7.10.11}$ ज्ञात्वा (for गत्वा). B$_2$ तुष्टिं; B$_3$ दृष्टिं (for तूष्णीं). Ñ$_1$ V$_3$ D$_8$ आ(Ñ$_1$ चा)सने (for आसते). D$_4$ ध्यायंति शासते. —V$_2$ B$_{1.3}$ om. l. 72–73. —(l. 72) V$_3$ lacuna from प्राप्तं up to पाशान् in l. 74. D$_7$ यथाप्राप्तां. M$_3$ प्रब्रुवते. D$_{2.9}$ सत्यं ते (for ते सर्वे). Ś Ñ V$_1$ B$_{2.4}$ D$_{3.4.8.12}$ T$_4$ transp. ते and सर्वे. Ś$_3$ नृप- (for ऽनृत-). —Ś V$_2$ B$_{1.3}$ D$_{8.9.12}$ om. l. 73. —(l. 73) D$_5$ च (for न). B$_{2.4}$ D$_{6.7}$ च (for वा). Ñ$_1$ [अ]भिब्रुवन् ; Ñ$_2$ V$_1$ D$_{3-5}$ विब्रुवन् ; D$_2$ T$_4$ [अ]पि ब्रुवन्; D$_9$ [अ]ब्रुवति; T$_3$ M$_3$ [अ]प्यब्रुवन् (for वाब्रवीत्). B$_{2.4}$ D$_{3.5}$ T$_4$ काम- (for कामात्). V$_1$ लोभात् ; D$_5$ T$_4$ -क्रोध- (for क्रोधाद्). T$_3$ M$_3$ अपि (for तथा). Ñ$_1$ V$_1$ B$_{2.4}$ D$_{3.4}$ transp. भयात् and तथा. —(l. 74) G (ed.) वारुण- (for वारुणान्). Ñ$_2$ illeg. for आत्मनि. D$_{3.4}$ प्रविमुंचति. Ś Ñ$_1$ V$_3$ D$_{2.8.12}$ T$_4$ विमुंचंते त(Ñ$_1$ D$_2$ T$_4$ °चति स; V$_3$ [with hiatus] °सृज्यंते तु; D$_{12}$ [with hiatus] °ते तु) आत्मनि; V$_2$ B$_{1-3}$ विमुंचंतीह चात्मनि; D$_5$ स विमुंचति चात्मनि; T$_3$ संयुनक्ति स आत्मवान् ; M$_3$ प्रयुनक्ति स आत्मने (for the post. half). —(l. 75) Ñ$_2$ येषां; D$_{3.5}$ तस्य (for तेषां). B$_3$ स मुच्यते; D$_2$ न मुच्यते; D$_6$ प्रमुच्यति; D$_9$ विमुच्यते (for प्रमुच्यते). —(l. 76) Ñ$_1$ सत्यं च; D$_4$ मर्त्येन; T$_4$ सर्वेषु (for सत्येन). Ś D$_{2.8.9.12}$ T$_3$ M$_3$ सत्यं प्रवक्तव्यं. —(l. 77) D$_{2.9}$ एवं (for एतच्). D$_9$ om. एव. B$_4$ तथा (for तदा). —(l. 78) Ñ$_1$ D$_{2.3.9}$ T$_{3.4}$ M$_3$ शुध्यते (for शोभते). —V$_3$ lacuna from the post. half up to l. 79. B$_2$ च (for तु). Ś D$_{12}$ महीपते; Ñ$_1$ महाद्युते; D$_8$ महीतले (for महामते). —(l. 79) V$_1$ जनानां (for राजा हि). —(l. 80) B$_2$ D$_{2.6}$ T$_2$ राज- (for राजा). —D$_9$ om. l. 81–82. —(l. 81) Ñ$_2$ V$_2$ B$_{3.4}$ D$_{6.7.10.11}$ नृणां; B$_{1.2}$ नृणां; D$_2$ तेषां; T$_4$ येषां (for राजा). Ñ$_1$ transp. शास्ता and राजा. Ñ$_2$ V$_2$ B D$_{6.7.10.11}$ T$_4$ नृपो (for नृणां). D$_2$ राजा; T$_4$ राजन् (for येषां). Ñ$_1$ V$_3$ T$_3$ M$_3$ नराणां च(M$_3$ हि) (for नृणां येषां). D$_6$ reads ते in marg. Ñ$_2$ V$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{1.4.10.11}$ T$_3$ transp. न and ते. B$_2$ ते गच्छंति न (by transp.) V$_3$ ते गच्छंति सुदुर्गतिं (for the post. half). —(l. 82) Ś Ñ$_1$ V$_{1.3}$ B$_{1.3}$ D$_{5.8.12}$ ते; D$_{1.2.4}$ च (for तु). Ś D$_{5.8.12}$ पुरुषोत्तम; B$_1$ पुरुषर्षभाः. D$_{1.4}$ भविष्यंति रघूत्तम (for the post. half). —(l. 83) V$_3$ lacuna for वचनमब्रवीत् . —(l. 85) Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{1-5.9}$ T$_{3.4}$ -महा(Ñ$_1$ V$_3$ D$_5$ -वना)र्णवा; V$_2$ B$_3$ °बला; M$_3$ -वना मही (for -महावना). —(l. 86) B$_3$ सलिलांतर-; M$_3$ सलिलं क्रोड- (for सलिलार्णव-). Ñ$_2$ (also as above) D$_{6.7.9-11}$ -संपूर्णं; V$_2$ -संभूता; D$_2$ -संपूर्णा (for -संभूतं). —D$_1$ om. l. 87–90. —(l. 87) Ś$_{2.3}$ V$_1$ D$_{3-5.8.9.12}$ T$_4$ एकम् ; V$_3$ एवम् (for एक). Ś D$_{2.8.9.12}$ यदा; B$_2$ तथा; D$_4$ सदा (for तदा). V$_2$ B$_{3.4}$ मुक्तो; B$_1$ सुप्तो; D$_6$ युक्त- (for युक्तो). T$_3$ M$_3$ महाचलः (for इवापरः). Ś D$_{8.12}$ T$_4$ युक्तमंतरिवां (T$_4$ °वतं मेरुचरां)बरं; Ñ$_1$ V$_{1.3}$ मुक्तमेकमि(V$_1$ °रुरि)वांबरं; D$_2$ मुक्तमेरुचितांबरं; D$_{3.4}$ व्य(D$_4$ यु)क्तमेरुरिवांबरं; D$_5$ विष्णुं मेरुमिवामरं; D$_9$ मुक्तमेव तदांबरं (for the post. half). —(l. 88) Ñ$_2$ B$_2$ D$_{6.7.10.11}$ पुरा भूः; V$_2$ B$_3$ स्वयंभूः (for पुनर्भूः). V$_2$ B$_4$ तु (for च). D$_{2.5}$ पुनर्भूः सहितो लक्ष्म्या; T$_4$ पुनर्भूतं प्रवातेन (for the prior half). —M$_3$ wrongly repeats the post. half of l. 86 in place of the post. half of l. 88. V$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_2$ विष्णुर् (for विष्णोर्). Ś D$_{8.12}$ आश्रिता; V$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_2$ आत्मनः (for आविशत्). —B$_3$ om. l. 89–91. —(l. 89) V$_2$ (before corr. as in B$_1$) विनिसृत्य; V$_3$ D$_{12}$ M$_3$ तन्निगृह्य; B$_{1.4}$ विनिगृह्य; D$_{5.6}$ स(D$_6$ तां) विगृह्य ; T$_3$ स नि° (for तां निगृह्य). Ś Ñ$_1$ V$_3$ D$_{8.12}$ प्रविष्टः; D$_{2.3.9}$ प्राविशत् (for प्रविश्य). V$_2$ -[अं]तरं; D$_5$ -[अ]र्णवे (for -[अ]र्णवम्). T$_4$ प्रविवेश महार्णवं (for the post. half). —(l. 90) V$_1$ B$_{2.4}$ D$_{3.5-7.10.11}$ देवः भूतात्मा; T$_3$ सुमहाभागो; M$_3$ स महाभाग (for देवः सर्वात्मा). Ñ$_1$ V$_{2.3}$ B$_1$ D$_{2.9}$ T$_4$ तस्मिन्सुप्ते(Ñ$_1$ °प्त; T$_4$ °न्मध्यस्थे) महाभागे; D$_4$ तुष्टाव प्रणतो भूत्वा (for the prior half). B$_{1.4}$ M$_3$ बहु- (for बहून्). —(l. 91) Ś$_3$ विष्णोः (for विष्णौ). V$_2$ सुप्ते विष्णोस् . D$_2$ महा- (for तदा). D$_1$ तत्र; K (ed.) ब्रह्म (for ब्रह्मा). —B$_1$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 94. V$_2$ (*sup. lin.* also) प्रविश्य (for विवेश). Ś D$_{8.12}$ प्रति जठरं (unmetric); M$_3$ जलमंततः (for जठरं ततः). D$_1$ ब्रह्मा जठरमाविशत् (for the post. half). —D$_1$ om. (hapl.) l. 92. —(l. 92) Ś D$_{8.12}$ वृद्धः सुप्तं; Ñ$_1$ T$_4$ वृ(T$_4$ ब)द्धश्रोत्रं; V$_1$ D$_{3-5}$ बद्ध(V$_1$ °द्धा)श्रोतस् ; V$_2$ वृद्धः सोंतस् ; B$_2$ विनिसंतोस् (corrupt); T$_3$ बद्धस्रोतस ; M$_3$ बद्धस्रोतं (for रुद्धस्रोतं). Ś D$_{8.12}$ स (for तु). D$_9$ om. तं (subm.). V$_3$ स * * * सहस्रं स (illeg.) (for the prior half). D$_5$ योगी

विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ।
रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् ।
नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ।
स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः ।
सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान्समहीरुहान् ।
तदन्तरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपाः ।
जरायुजाण्डजाः सर्वाः स ससर्ज महातपाः ।
तत्र श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह ।
दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ।
दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः ।
वेगेन महता तत्र स्वयंभुवमधावताम् ।
दृष्ट्वा स्वयंभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा ।
तेन शब्देन संप्राप्तो हरो वै हरिणा सह ।
अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ ।
मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः ।
भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा ।
शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ।
ओषध्यः सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः ।
मेदोगन्धा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ।
तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मतिः ।

नाभ्यां; T3 M3 °योग:; T4 °योगं (for महायोगी). T3 स वा (for सम्-). Ñ1 महायोगिनमाविशत (for the post. half).—(l. 93) B2 नाभौ; B3 नाभ्या (for नाभ्यां). D5 तस्य नाभ्यां (for नाभ्यां विष्णोः). Ś Ñ2 V2 B2.4 D2.8.9.12 समुत्पन्नः; Ñ1 V3 D1.3–5 समुत्पन्नं; V1 T3.4 M3 समुद्भूतं. Ś Ñ2 D3.8.9.12 पद्मो हेमविभूषितः Ñ1 V1.3 D1.3–5 T3.4 M3 पद्मं हेमविभूषितं; B3 पद्मे हेमसमप्रभे (for the post. half).—(l. 94) M3 तस्मान् (for स तु). Ś Ñ2 D5.8.12 M3 निर्गत्य; Ñ1 V3 B3 निष्क्रम्य; V2 om. (for निर्गम्य). T4 तस्माद् (for ब्रह्मा). T4 यो विभूत्वा (for योगी भूत्वा). Ś D8.12 समन्वितः; D1.4 महाप्रभः (for महाप्रभुः).—(l. 95) D5 T4 ससर्ज (for सिसृक्षुः). D5 चैव; T3.4 M3 सर्वां (for वायुं). Ś Ñ V D1.2.4.8.9.12 T4 च (for स-). Ś B3 D8 महीरुहः (for °रुहान्).—(l. 96) Ś Ñ2 V1 D3–5.8.12 तदंतराः; Ñ1 रुदंत्यस्ताः; V3 तदनंतरं (hypm.); V3 तदंतायाः; B T3 M3 तदंतरं; D1 तदं राम (corrupt); T4 अनंतरं (for तदन्तरे). M3 प्रजानाथो. B1.4 L(ed.) म (L [ed.]मा)नुष्याः स-; D9 मनुष्याश्च (for समनुष्य-). Ś Ñ1 V B2.3 D1–5.8.12 T3.4 M3 मनुष्यांश्च(Ś V3 D8.12 मानुषांश्च; V2 B2.3 °न्स) सरीसृपान् (for the post. half).—(l. 97) D2.10 सर्वे (for सर्वाः). Ñ1 V1.2 D1.3–5 T3.4 M3 -[अं]ड-जान्सर्वान्. B2 जनेतु जनजान्सर्वान् (for the prior half). Ś V2 D1.4.8.12 T3.4 M3 ससर्ज सु-(T3.4 M3 च); Ñ V1.3 B D3.5.6.7.10 ससर्ज स (by transp.); D2.9 क्रमयश्च (for स ससर्ज).—(l. 98) Ś D8.12 विष्णोः; Ñ1 V B1–3 D1–5.9 T3 M3 तस्य; K (ed.) ततः (for तत्र). Ś Ñ1 D8.12 कर्ण-; V2(before corr. as above).3 B4 D1–5 T3.4 M3 गात्र- (for श्रोत्र-). Ñ1 B2 -[उ]द्भूतः; D1.4 T3 -[उ]त्पन्नौ (for -[उ]त्पन्नः). M3 -समुत्पन्नः (for -मलो°). D1.4 मधुकैटभदानवौ; T3 कैटभौ मधुरित्युभौ (for the post. half).—T4 om. (hapl.) l. 99–103.—(l. 99) D1.4 संक्रुद्धौ (for दानवौ). B2 च (for तौ). Ñ1 V3 महात्मानौ (for महावीर्यौ). D5 सुदारुणौ (for दुरासदौ).—V2 om. l. 100–102.—(l. 100) D2.9 प्रजास्तु तौ (for प्रजापतिं). Ś Ñ1 V3 D3.5.8.12 T3 M3 तौ तु; B1.2.4 तं तु (for तत्र). B3 दृष्ट्वा पतिं तौ तत्रात्तु (corrupt) (for the prior half).—(l. 101) B3 क्रोधेन (for वेगेन). Ś Ñ2 V1 D5.8 तौ तु; Ñ1 V3 D1–4.9.12 T3 M3 तं तु (for तत्र).—After l. 101, Ś D8.12 ins.:

3* धावमानौ समालोक्य रावो मुक्तः स्वयंभुवा ।

—(l. 102) Ñ2 वरो (for रावो). B1 निकृतस्. T3 तथा (for तदा).—(l. 103) B4 D5 संभ्रांतो. D5 [ऽ]थ (for वै). B2 D6.7.10.11 संप्राप्तौ दानवौ (for संप्राप्तो हरो वै).—(l. 104) Ś D3.12 अर्ध-; M3 हरि- (for अथ). Ś V1 D3 -चंद्र-; Ñ1 V3 वज्र- (for चक्र-). D1.4 रुदितौ (for सूदितौ).—(l. 105) M3 मेदिता (for मेदसा). B4 पूरिता; T3 स्नापिता (for प्लाविता). V3 D2.3.5.9 वै; B3 [इ]यं; T3 M3 सा (for च). V1 भूमिस्तयोः सर्वा (for सर्वा पृथिवी च).—(l. 106) Ñ1 विशोभिता.—Ś2 om. l.107–110.—(l. 107) V2 (before corr.) तां; D5 तैर् (for वै). D2.9 T3.4 M3 विशुद्धां (for शुद्धां वै). T4 पृथिवीं (for मेदिनीं). V2 चैव (for तां तु). B1.3.4 वृक्षाः सर्वामपूज(B4 °र)यन् (for the post. half).—(l. 108) V B2.3 D1–4.6–11 औषध्यः; D5 ओषधयः (hypm.) (for ओषध्यः). Ñ1 B2 D2 सर्वशस्यानि. Ś1.3 Ñ2 V1.2 D1.3–5.8.9.12 M3 निष्प(M3 °ष्पा)द्यंते; Ñ1 V3 नियुज्यंते; T3.4 निष्पाद्यंत (for निष्पद्यन्त).—(l. 109) Ñ2 D8 मेद- (for मेदो-). Ś1.3 Ñ1 V1.2 D3 T3 -गंधात्; D1.3.4 गत्वा (for -गन्धा). Ñ1 हि; D2.6.7 नु (for तु). V2 (before corr.) B4 वसुधा (for धरणी). D6 सा (for [इ]ति). Ñ1 [अ]भिविश्रुता; V2 (before corr.) B4 D1.5 °धीयत; B1 °संहिता (for °संज्ञिता).—(l. 110) M3 यस्मान् (for तस्मान्). V2 om. (subm.); D2.9 तु (for [इ]ति). V1 D1.4 मतं (for मतिः).—(l. 111) Ñ1 D2.9 च; M3 स (for तु). Ś V3 D8.12 M3 [ऽ]यं; Ñ1 om. (subm.) (for वै). D9 वै दंड्यो (by transp.) (for दण्ड्यो वै). Ñ2 V3 पापाहर्ता; D2 T3.4 M3 पापकर्मा(T3.4 M3 °र्ता) (for पापो हर्ता). B4 पराश्रयं. Ś Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.9.12 M3 पापकर्ता(Ś V1.3 D1.8.9.12 °र्मा) प(Ś3 पु)रालये (for the post. half).—(l. 112) V3 महालयं; D1 महातपः; D9 °बलः (for °नयम्).—After l. 112, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 M3 ins.:

4* एवं चिन्तयमानस्य रामस्य सुमहात्मनः ।

[D5 च (for सु-). D2.9 T3 राघवस्य (for रामस्य सु-).]

—(l. 113) Note hiatus between the two halves. D4 [अ]शरीरिणा (for °रिणी). T3 वाक्याद्; T4 वाक्य (for वाणी). Ñ1 V2.3 B1.4 अं(Ñ1 त्वं)तरीक्षात्; B2.3 त्वंतरिक्षात्;

तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम् ।
पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम् ।
अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात्प्रबोधिनी ।
मा वधी राम गृध्रं त्वं पूर्वदग्धं तपोबलात् ।
कालगौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो नरेश्वर ।
ब्रह्मदत्तेति नाम्नैष शूरः सत्यव्रतः शुचिः ।
गृहं त्वस्यागतो विप्रो भोजनं प्रत्यमार्गत ।
साग्रं वर्षशतं चैव भुक्तवान्नृपसत्तम ।
ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ।
हार्देनैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युते ।
मांसपेश्यभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः ।
अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोऽस्य दारुणः ।
गृध्रत्वं गच्छ वै राजन्मा मैनं ह्यथ सोऽब्रवीत् ।
प्रसादं कुरु धर्मज्ञ अज्ञानान्मे महाव्रत ।
शापस्यान्तो महाभाग क्रियतां वै ममानघ ।
तदज्ञानकृतं मत्वा राजानं मुनिरब्रवीत् ।
उत्पत्स्यति कुले राजा रामो नाम महायशाः ।
इक्ष्वाकूणां महाभागो रामो राजीवलोचनः ।

D2.9 अं(D9 त्वं)तरिक्षे; M3 ह्यंत° (for अन्तरिक्षात्). Ś D8 अभाषत; B4 D2.4 प्रबोधनी; D12 प्रवादिनी; T3 अवोचत; M3 बभूव ह (for प्रबोधिनी). D3.5 गगनादुदतिष्ठत (for the post. half). —(l. 114) Ñ2 D5 T3.4 तं; D7 वै (for त्वं). —After the prior half, T4 ins. :

5* अनेकगृहहारिणम् ।
श्रूयतां राम वृत्तान्तं.

B1 D2.5.9 M3 पूर्वं (for पूर्व-). V1 तपोधनात्; B2–4 D2 °वनात् (for °बलात्). —(l. 115) Ś1.2 V1.3 B3 काले; D2.9 किल; T3.4 M3 पुरा (for काल-). B1 D1 -गोतम- (for -गौतम-). B4 (marg. also) प्रजानां तु; D9 °नाथ (for प्रजानाथो). Ś V (V2 before corr. as above) D3.5.8.12 धनेश्वरः(V1.2 °र); Ñ1 D2.9 T4 जनेश्वरः(D9 °र); B D1 M3 नरेश्वरः (for नरेश्वर). —(l. 116) M3 ब्रह्मदत्तेन; K (ed.) °दत्तस्तु (for °दत्तेति). B3 [अ]थ; D2.9 वै (for [ए]ष). Ś Ñ V B4 D8.12 नामैष; T4 वै नाम्ना (for नाम्नैष). D3.5 T3 ब्रह्मदत्त इति ख्यातः (for the prior half). V2 सत्यवचः. —(l. 117) V2 B3 D6 तस्य; K (ed.) अस्य (for त्वस्य). Ś Ñ1 V1.3 D1.3–5.8.12 T3.4 M3 गृहमागम्य(V3 lacuna; T4 गृहागतस्तु; M3 गृहमागत्य) विप्रोस्य; D2.9 गृहागतस्य विप्रस्य (for the prior half). Ñ1 D1.4–6 M3 भोजनं प्रत्ययाचत; V1 °नं प्रति समाह्वयत् (hypm.); V2 °नार्थी च राघव; K (ed.) °नं प्रति गौतमः (for the post. half). —V1 om. l. 118. —(l. 118) B4 साग्र- (for साग्रं). D5 दिव्यं (for चैव). B2 शतवर्षसहस्रं तु (for the prior half). Ñ2 V2 D6.7.10.11 भोक्तव्यं (for भुक्तवान्). Ś V3 D8.12 राम (for नृप-). M3 यो वै वर्षशतं नैव भुक्तवांस्तपसि स्थितः. —(l. 119) Ś Ñ1 V1.3 B2 D1–4.8.9.12 T3.4 तु वै; V2 B1 च वै; D5 तथा (for स वै). Ñ2 illeg.; M3 तदैतस्य (for स वै तस्य). V2 D1.5 अर्घं (for अर्घ्यं). Ś B4 D3.6.8.9.12 T3 M3 स्वयं नृप; V1 च वै ततः (for स्वयं नृपः). —(l. 120) Ñ2 V2 B1.3.4 D6.7.10.11 हार्दं च (for हार्देन). B1.2 M3 तत्र (for तस्य). Ś V2 D8.12 भोजनार्थे. Ñ2 B2.3 D6.7.10.11 महाद्युतेः; D1 महाद्युतिः. —(l. 121) Note hiatus between the two halves. Ñ2 D6.7.9–11 मांसमस्य; D5 मांसं यस्य; M3 मांसं तस्य (for मांसपेशी). D9 भवेत् (for [अ]भवत्). V1 मांसमेतस्य भवति; T4 मांसमप्याददौ तस्य (for the prior half). Ś V1.2 B1 D2.4.8.9.12 T4 M3 ह्याहारे; D1 स्वाहारे; D3 त्वाहारे. V1 D1.4 सु-; D3 [ऽ]स्य; M3 च (for तु). B2.4 ह्याहारेषु; D5 आहारस्य (for आहारे तु). —V3 om. l. 122. —(l. 122) Ś D8 महात्मना; V1 [ऽ]तिदारुणः (for ऽस्य दारुणः). —V3 reads l. 123 in marg. —(l. 123) Ñ2 B D7.10.11 गृध्रस्त्वं भव; V2 D6 °त्वं भज (for गृध्रत्वं गच्छ). V1 B2 मांसादो; B1 नाथानं (corrupt); B3 नास्त्यंतं; B4 दत्त्वैनं; D6 नामैनं; G (ed.) अथैनं (for मा मैनं). V1 ह्यसि (for ह्यथ). Ś D8.12 मांसादोस्यथवा(Ś1.2 °दो स्यादथा)ब्रवीत्; Ñ1 D3 T3 मांसाद-(Ñ1 °*)मथ सो°; Ñ2 V2 स्वात्मानं ह्यथ माब्रवीत्; V3 D1 मांसादोस्याथ(D1 °दो ह्यसि) सो°; D2.9 मांसदाताथ सो°; D4 मांसाशो ह्यसि सो°; D5 मांसादोथ भविष्यसि; M3 मांसाद इति सो°; K(ed.) इति शप्तस्तथ सो°; L (ed.) मांसादोस्यथा° (subm.) (for the post. half). —B3 K (ed.) om. (hapl.) l. 124–126. D5 om. l. 124–125. —(l. 124) Note hiatus between the two halves. Ñ1 वै विप्र; B4 मे ब्रह्मन्; D2 कर्मज्ञ (for धर्मज्ञ). V1 D1.3.4.9 ह्यज्ञानान्; D2 स्वा° (for अज्ञानान्). Ś Ñ V D2.8.9.12 T3.4 महायशाः; B2 °तपाः; B4 D1.3.4 M3 °यशः (for महाव्रत). B1 अज्ञानं मे महातप (for the post. half). —Ś2 om. l. 125–128. V1 D12 om. (hapl.) l. 125–127. —(l. 125) Ñ1 V2.3 B1.2 D6.7.10.11 [अं]तं (for [अ]न्तो). —D8 om. (hapl.) from महाभाग up to इक्ष्वाकूणां in the prior half of l. 128. Ś1.3 B4 च (for वै). Ś1.3 [ए]व मानद; Ñ1 V3 D6 महानघ; B1 महातप (for ममानघ). —(l. 126) B1 तथा (for तद्). D1.4 अथो (for मत्वा). V3 lacuna for राजानं. D1.4 इदम् (for मुनिर्). D5 तेन प्रसादितो विप्रः पुनरेव वचोब्रवीत्. —V3 lacuna for l. 127. —(l. 127) B1.2.4 उत्पत्स्यते; D4 उत्पत्स्य*; D9 उत्पतिता (for उत्पत्स्यति). D5 महातेजा; D7.10.11 कुले राज्ञां (for कुले राजा). Ñ1 D1.3.4 धर्मो रामो; D5 धर्मराजो (for रामो नाम). B2 महातपाः. —For l. 125–127, M3 subst. :

6* इति वै प्रार्थितस्तेन राज्ञा स ऋषिसत्तमः ।
उवाच धर्मनिरतः शापस्यान्तं महातपाः ।

—(l. 128) D6 कुले जातो; D12 महाबाहो (for महाभागो). D6.7.10.11 राजा (for रामो). —(l. 129) M3 दृष्टो (for स्पृष्टो). Ñ2 D6.7.10.11 विपापस् (for विशापस्). Ñ2 V1.2 B D1.4 नरपुंगवः; V1 D9 राजसत्तम; B D6.7.10.11 °पुंगव; D2.5.9 [अ]मरसत्तमः (for नरसत्तम). —After l. 129, M3 ins. :

तेन स्पृष्टो विशापस्त्वं भविता नरसत्तम ।
स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः ।
गृध्रत्वं त्यज्य वै राजा दिव्यगन्धानुलेपनः ।
पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम् ।
साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो ।
विमुक्तो नरकाद्राम शापस्यान्तः कृतस्त्वया ।

Colophon

11

After 67.4, Ś Ñ V B_{2-4} D S ins. :

तस्मिञ्शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ।
साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः ।
पुष्पवृष्टिश्च महती दिव्यानां सुसुगन्धिनाम् ।
पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ।
सुप्रीताश्चाब्रुवन्देवा रामं सत्यपराक्रमम् ।
सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते ।
गृहाण च वरं सौम्य यं त्वमिच्छस्यरिंदम ।
स्वर्गभाङ् न हि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन ।
देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः सुसमाहितः ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरंदरम् ।
यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु ।

7* इत्याकाशगतां वाणीं निशम्य स कृपानिधिः ।
रामो राजीवपत्राक्षो दण्डं तं न चकार ह ।

—D_9 om. l. 130–132. —(l. 130) Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). M_3 दृष्टो रामेण पृष्टश्च तत्क्षणाद्वै महात्मना. —(l. 131) Ñ V_3 B $D_{8.12}$ त्यज्य राजा वै; V_2 $D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_3 त्यक्त्वा-त्राजा; $D_{3.5}$ संपरित्यज्य (for त्यज्य वै राजा). —Ñ$_2$ illeg. for the post. half. Ś $D_{8.12}$ -स्रग्-; B_1 -माल्य- (for -गन्ध-). —(l. 132) T_4 स राजा (for पुरुषो). V_3 lacuna from दि up to दं. M_3 -गंधो (for -रूपो). V_3 नराधिपं (for च राघवम्). Ś Ñ$_1$ $D_{2-5.8.12}$ $T_{3.4}$ M_3 बभाषेदं(Ñ$_1$ D_{2-5} $T_{3.4}$ M_3 °षे तं) नराधिपं (D_2 नरोत्तमं; M_3 रघूत्तमं); V_1 D_1 तदाभाषन्न(D_1 आबभाषे न)राधिपं (for the post. half). —(l. 133) D_3 अथ (for साधु). V_3 $B_{3.4}$ प्रभो (for विभो). —(l. 134) V_2 B $D_{6.7.10.11}$ घोराच् (for राम). Ś $D_{8.12}$ पापस्य (for शापस्य). B_2 D_6 T_3 त्वया कृतः (by transp.). —After l. 134, D_5 ins. :

8* इत्युक्त्वा स ययौ स्वर्गमुलूकः स्वगृहं तथा ।

Colophon : T_4 M_3 om. —*Sarga name* : Ś Ñ $V_{2.3}$ B $D_{1-6.8.9.12}$ गृध्रोलूकसं($D_{1.4}$ °वि)वादः; V_1 गृध्रोलूकीयं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś Ñ$_1$ $V_{2.3}$ $D_{2.6.7.12}$ om.; Ñ$_2$ B_4 65; V_1 60; B_1 64; B_2 49; B_3 81; $D_{1.4}$ 68; D_3 74; D_5 69; D_8 73; D_9 79; D_{10} 3; D_{11} 2; T_3 82; K (ed.) 13 प्रक्षिप्त; L (ed.) 63. —After colophon, Ñ$_2$ B_2 ins. :

9* ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ।
अभ्यधावत काकुत्स्थः पौरकार्याण्यवेक्षितुम् ।

[Cf. var. l. 305–306 of App. I (No. 8). B_2 अद्यारमत (for अभ्यधावत).]

—After colophon, D_{12} concludes with गुरवे नमः.

11

Ñ$_1$ missing from l. 1 up to वायु in the prior half of l. 4 (cf. v.l. 67.1). —(l. 1) B_2 सेंद्राग्निश्च; D_3 सेंद्राग्नि- (subm.) (for सेन्द्राः साग्नि-). $M_{6.7}$ -पुरोधसः. —(l. 2) V_3 $D_{5-7.10.11}$ ते (for प्र-). V_3 B_4 T_3 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). —(l. 3) $D_{6.7.10.11}$ महत्यासीद्; M_{10} सुमहती. Ś V_3 $D_{3.5.8.12}$ M_6 ततो वृष्टिः सु(D_3 °ष्टिश्च)महती (for the prior half). Ñ$_2$ V_2 B_3 पुष्पाणां (for दिव्यानां). T_3 वरगंधिनां; $G_{1.3}$ M_3 स(M_3 च) सुगंधिनां. —V_2 reads l. 4 in marg. —(l. 4) Ñ$_2$ $V_{1.2}$ $B_{2.3}$ $D_{1.2.4.9}$ आकाशाद्; B_4 पपात (for पुष्पाणां). T_3 देव-; G (ed.) वारि- (for वायु-). D_1 -*क्तानां; $D_{2.4.6}$ -युक्तानां. Ñ$_2$ V_2 $B_{2.3}$ राममागता($B_{2.3}$ °मत्); B_4 राघवस्य हि (for प्रपपात ह). Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 राघवं सर्वतो(Ñ$_1$ $D_{3.5}$ T_3 °मवा)किरत्; M_5 सर्वत्र निपपात ह (for the post. half). —V_3 om. (hapl.?) l. 5. —(l. 5) Ś $D_{8.12}$ सुसंप्रीता; Ñ$_1$ ततः प्रीता; $D_{2.9}$ प्रीतात्मानो; D_5 सुप्रीतयश्च (hypm.); L (ed.) सुसंप्रीत्या (for सुप्रीताश्च). $T_{3.4}$ G_1 M_3 [अ]वदन्; M_{10} [अ]भवन् (for [अ]ब्रुवन्). $V_{1.2}$ $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2}$ G_2 $M_{1.2}$ transp. देवा and रामं. Ñ$_1$ B_2 वाक्यविशारदं; Ñ$_2$ V_1 B_3 $D_{1-5.9}$ वाक्यविदां वरं; T_3 वाक्यमिदं शुभं (for सत्यपराक्रमम्). —(l. 6) Ñ$_2$ V_2 B_{2-4} राम; V_1 सम्यक्; $D_{6.7.10.11}$ T_4 M_{10} देव (for सौम्य). —M_6 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 7. Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 कृतं ते(T_3 वै) रघुनंदन; Ñ$_2$ V_2 B_{2-4} कृतं ते(V_2 वै) नृप(V_2 राज; $B_{2.3}$ नर)सत्तम; D_{11} marg. (for the post. half). —M_7 om. l. 7. —(l. 7) V_3 marg.; B_4 वृणीष्व (for गृहाण). B_2 त्वं; B_3 [अ]त्र; M_{10} [आ]शु (for च). Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 राम (for सौम्य). D_6 यत्त्वम्; G_1 यद्यद् (for यं त्वम्). M_3 सुव्रत (for [अ]रिंदम). Ś V_3 $D_{8.12}$ यत्ते मनसि कांक्षितं; Ñ$_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ T_3 यमि($D_{2.9}$ °दी; D_3 °दि)च्छसि महाव्रत; Ñ$_2$ V_2 (marg.) $B_{2.3}$ M_6 यदि(V_2 °मि; B_2 M_6 °दी)च्छसि महाम(M_6 °यु)ते; B_4 यावदिच्छसि राघव (for the post. half). —(l. 8) Ś $D_{8.12}$ तत्कृतं; Ñ V B_{2-4} $D_{1-5.9}$ T_3 त्वत्कृते (for स्वर्गभाङ्). T_4 G_2 M_{10} न तु; M_7 अपि; Cm.g.k.t as above (for न हि). Ś Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 स(T_3 न)शरीरोऽप्ययाद्दिवं($D_{8.12}$ °द्विना); Ñ$_2$ V_2 B_{2-4} G (ed.) सु(B_4 न; G [ed.] स)शरीरेण स्वर्ग(B_3 सुकृद्; B_4 नाक)भाक् (for the post. half). —(l. 9) M_5 वचनं (for भाषितं). Ñ$_1$ सुमहाहितः; G_2 $M_{5.7}$ सु(M_5 स) महामतिः (for सुसमाहितः). $D_{6.7.10.11}$ T_4 रामः सत्यपराक्रमः (for the post. half). —(l. 10) M_7 प्रोवाच. B_4 भूत्वा (for वाक्यं). M_{10} रघूत्तमः (for पुरंदरम्). —(l. 11) V_1 प्रसन्ना यदि मे देवा (for the prior half). V_2 [ऽ]यं; D_2 प्र-

दिशन्तु वरमेतन्मे ईप्सितं परमं मम ।
ममापचाराद्बालोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः ।
अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ।
तं जीवयथ भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ ।
द्विजस्य संश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् ।
राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः ।
प्रत्यूचुस्तं महात्मानं प्रीताः प्रीतिसमाधिना ।
निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालकः ।
जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ।
यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः ।

12

After 7.67.13, Ś Ñ V B $D_{1-7.9-12}$ T_3 M_3 G (ed.) L (ed.) ins.; D_8 ins. after 7.67.11; K (ed.) ins. after 14; while B (ed.) ins. (within brackets l. 2–26) after first occurrence of 14^{cd} (within brackets):

अथोवाच महाबाहुरिक्ष्वाकूणां महारथः ।
रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
प्रतिग्रहो वै भगवन्ब्राह्मणस्याविगर्हितः ।
क्षत्रियेण कथं विप्र प्रतिग्राह्यं विजानता ।
प्रतिग्रहो हि विप्रेन्द्र क्षत्रियाणां सुगर्हितः ।
ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि ।
एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ।
आसन्कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरा युगे ।

(for स). $Ñ_2$ B_{2-4} D_5 $M_{6.8}$ द्विजपुत्र(M_6 °स्यैव)स्य(B_4 °त्राय) जीवितं (for the post. half).—(l. 12) Note hiatus between the two halves. M_6 दिशध्वं; Ct as above (for दिशन्तु). $D_{6.10.11}$ $M_{1.2}$ Ct एतं मे; M_6 एषो मे; M_{10} एतद्वै. Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.4.8.12}$ वरमेतद्धि भवतां($Ñ_1$ *वृतं); $Ñ_2$ V_2 B_{2-4} दीयतां वरमेतद्धि(V_2 marg.; B_2 वर एषोपि); $D_{2.5.9}$ वरमेनं हि ददतां(D_5 ददथ; D_9 वदत); D_3 वरमेतं विददथ; T_3 वरमेतद्दिवे ह्यथ (for the prior half). Ś Ñ V B_3 $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 कांक्षितं (for ईप्सितं). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.4.8.12}$ T_3 हि मे; $Ñ_2$ वरं; D_2 महत् (for मम). B_2 कांक्षितः परमेप्सितः; B_4 कांक्षितं सुरसत्तमाः; M_6 परमो मम कांक्षितः (for the post. half).—(l. 13) Ñ V_2 B_{2-4} $D_{2.9}$ T_3 $G_{1.2}$ $M_{1.5.10}$ ममापराधाद्. $Ñ_2$ V_2 $B_{2.3}$ बालोयं; K (ed.) यातोसौ (for बालोऽसौ).—M_4 om. from the post. half up to l. 21. $Ś_{2.3}$ $D_{8.12}$ $M_{1.5}$ [ए]ष; V_1 च; D_7 [ए]व (for [ए]क-). $Ś_1$ (*sup. lin.* also as above) -बालकः (for -पुत्रकः). $Ñ_2$ V_2 (m.) $B_{2.3}$ देवा ब्राह्मणपुत्रकः (for the post. half).—(l. 14) D_3 -काले; D_6 om. (hapl.) (for -कालः). D_5 कामेन (for कालेन). V_2 (marg.) $B_{2.3}$ अकाल एव कालेन (for the prior half).—After l. 14, B_2 ins.:

1* तस्मान्मया प्रदातव्यो ब्राह्मणाय च बालकः ।

—D_9 om. l. 15–16.—(l. 15) Ś $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.12}$ स संजीवतु; Ñ B_{2-4} T_1 $G_{1.3}$ $M_{2.3.5.6.8.10}$ तं($Ñ_1$ सं)जीवयत; Ct as above (for तं जीवयथ). $T_{1.2}$ G_3 वक्तुम्; Ct as above (for कर्तुम्). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.12}$ नानृती($D_{1.4}$ °तः) स्यामहं सुराः($D_{1.4}$ पुरा) (for the post. half).—(l. 16) $Ś_{1.2}$ D_3 संमतो; D_3 M_3 संस्तुतो (for संश्रुतो). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.12}$ G_1 ह्यर्थो; B_4 योर्थो; T_2 [ऽ]र्थं मे; G_2 $M_{5.10}$ [ऽ]र्थो हि; M_6 मेर्थो (by transp.); Cm.g.k.t as above (for ऽर्थो मे).—For l. 16, $Ñ_2$ V_2 $B_{2.3}$ subst.:

2* संश्रुतं हि मया तस्य जीवितं द्विजसंनिधौ ।

—(l. 17) D_5 वचः श्रुत्वा (for तु तद्वाक्यं). $Ñ_2$ V_2 $B_{2.3}$ श्रुत्वा देवाः सवासवाः(V_2 पुरस्सराः); D_5 ततस्ते विबुधोत्तमाः (for the post. half).—(l. 18) Ś $Ñ_1$ $B_{2.4}$ $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ T_3 ते (for तं). D_2 महात्मानः. $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{1-3.5.7.9.10}$ राघवं प्रीता(D_6 $G_{2.3}$ °त्या; M_{10} °तं) (for तं महात्मानं). D_3 ऊचुस्तेपि सुरा रामं (for the prior half). $D_{6.7.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{1-3.5.7.9.10}$ देवाः (for प्रीताः). Ś $Ñ_2$ V_3 $D_{1.4.8.10-12}$ प्रीतिसमन्वितं; $Ñ_1$ $D_{3.5}$ T_3 प्रीतेन चेतसा; $V_{1.2}$ $B_{2.4}$ $D_{2.6.9}$ $T_{1.2}$ G $M_{1.5.7.9.10}$ प्रीतिसमन्वि(V_2 B_4 °माहि)ताः; B_3 °विवस्वताः; Cv as above (for प्रीतिसमाधिना).—(l. 19) $Ñ_1$ $D_{2.3.6.8.12}$ T_1 G_2 M_7 निवृत्तो.—M_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 21. Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $B_{3.4}$ $D_{1-5.8.9.12}$ ब्राह्मणस्यैक(Ś V_1 $D_{8.12}$ °ष; B_3 $D_{5.9}$ °व)पुत्रकः (for the post. half).—(l. 20) D_2 जीवंतं. Ś V_3 $D_{8.9.12}$ प्राप्नुयाद् (for प्राप्तवान्). M_1 राम (for भूयः). $Ñ_2$ V_2 B_{2-4} संगतश्; $T_{1.2}$ $M_{2.5-7.9}$ समग्रश्(T_2 °ग्रं; $M_{6.7}$ °ग्रैश्) (for समेतश्). $Ñ_2$ B_2 $M_{6.7}$ बांधवैः; D_5 तेजसा (for बन्धुभिः).—D_3 om. l. 21.—(l. 21) M_6 शूद्रोसौ त्वया चैव (for काकुत्स्थ शूद्रोऽयं वि-).

12

(l. 1) D_2 तथा (for अथ). $Ñ_2$ V_2 B_4 $D_{6.7}$ महातेजा; $D_{10.11}$ महात्मानम् (for °बाहुर्).—(l. 2) Ś $V_{1.3}$ $D_{5.8.12}$ सर्वधर्मम्; $D_{1.4}$ धर्मं सर्वम् (for क्षत्रधर्मम्).—$Ñ_2$ om. (hapl.) l. 3–4.—(l. 3) V_2 हि; $D_{6.7.10.11}$ [ऽ]यं (for वै). B ब्रह्म (B_{1-3} भगव [hypm.])न्प्रतिग्रहो नित्यं (for the prior half). $Ñ_1$ V_2 $B_{3.4}$ $D_{6.9.12}$ विगर्हितः; B_2 [अ]पिगर्हितं; $D_{1.4}$ [अ]तिगर्हितः; G (ed.) [अ]पिगर्हितः; L (ed.) [अ]वगर्हितः (for [अ]विगर्हितः).—K (ed.) reads l. 4–5 within brackets.—(l. 4) B_3 प्रतिगृह्यं; $D_{2.5.9}$ °ग्राह्यो (for °ग्राह्यं). V_2 B_1 भवेद्गतः; $B_{2.4}$ भवेद्वुत; B_3 भवेदिह; $D_{6.7.10.11}$ भवेत्ततः (for विजानता).—Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ T_3 M_3 om. l. 5.—(l. 5) B_1 [ऽ]पि; B_2 [ऽ]ति (for हि). V_2 (after corr.) B_2 वि-; B_1 तु; B_3 स्व- (for सु-).—After l. 5, K (ed.) ins.:

1* गृह्णीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुंगव ।

—(l. 6) B_2 D_9 ब्राह्मणस्य; T_3 ब्राह्मणाय (for ब्राह्मणेन). Ś $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-4.8.9.12}$ यथा दत्तं; D_5 यथाहृतं; T_3 हि दातव्यं; M_3

ह्यपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ।
ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् ।
सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ।
प्रयच्छास्मासु लोकेश पार्थिवं नरपुंगवम् ।
यस्मै पूजां प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि ।
न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ।
ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् ।
समाहूयाब्रवीत्सर्वांस्तेजोभागान्प्रयच्छत ।
ततो ददुर्लोकपालाश्चतुर्भागं स्वतेजसः ।
अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ।
तं ब्रह्मा लोकपालानां सहांशैः समयोजयत् ।
ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ।
तत्रेन्द्रेण तु भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः ।
वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति पार्थिवः ।
कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा ।
यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः ।

यदा दत्तं (for विशेषेण). Ñ$_1$ D$_{2.3.5.9}$ तन्मे त्वं (for दत्तं तद्). Ś V$_{1.3}$ D$_{1.4.8.12}$ T$_3$ M$_3$ तन्मे वक्तुमिहार्हसि; D$_3$ दत्तं तद्वस्तु गर्हितं (for the post. half). —D$_1$ om. l. 7. —(l. 7) B$_4$ T$_3$ महामुनिः (for महानृषिः). —(l. 8) Ñ$_1$ V$_3$ B$_3$ D$_{2.5}$ आसीत् (for आसन्). D$_{1.11}$ कृते (for कृत-). B$_4$ तात (for राम). Ś V$_{1.3}$ D$_8$ ब्राह्मभूते. V$_2$ तदा युगे; B$_{1.4}$ पुरा तदा; B$_{2.3}$ युगे तदा; D$_5$ पुरातने (for पुरा युगे). D$_6$ ब्रह्मभूतपरा नराः (for the post. half). —(l. 9) तत्र (for सर्वाः). Ś$_1$ V$_{1.2}$ B$_{3.4}$ D$_{5.8.12}$ च (for तु). —Ś$_{2.3}$ D$_{8.12}$ om. (hapl.) l. 10–11. Ś$_1$ reads l. 10 in marg. D$_4$ repeats l. 10–11 consecutively. —(l. 10) B$_3$ देवदेवेन (for °देवेशं). —V$_3$ om. (hapl. ?) from the post. half up to the prior half of l. 12. Ñ$_2$ B$_{1.2}$ D$_{6.7}$ राजार्थे; T$_3$ M$_3$ रक्षार्थं (for राजार्थं). Ś$_1$ शरणार्थमुपागमन् (for the post. half). —For l. 10, V$_2$ B$_4$ subst. :

2* ताः प्रजाश्चैव राजार्थं ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।

[V$_2$ तं (for ताः). V$_2$ रक्षार्थं (for राजार्थं).]

—Then V$_2$ B$_4$ cont. :

3* तं प्रजा देवदेवेशमभिगम्येदमब्रुवन् ।

[V$_2$ ताः (for तं). V$_2$ (before corr. as above) प्रजानाथमुपाद्रवन् (for the post. half).]

—D$_5$ om. l. 11–14; B$_2$ om. l. 11–13; Ś$_1$ om. l. 11. —(l. 11) Ñ$_1$ D$_3$ देवदेव; Ñ$_2$ B$_1$ त्वया देवः; V$_1$ D$_{1.2.4}$ (both times) T$_3$ देवदेवः; D$_9$ देवराजः (for त्वया देव). —(l. 12) B$_1$ [अ]स्मांश्च; K (ed.) नो हि (for [अ]स्मासु). Ñ$_1$ सुरलोकेश; V$_1$ B$_4$ D$_{1.4}$ [अ]स्मासु देवेश; T$_3$ [अ]स्माकमधिपं; M$_3$ नो देवदेव (for [अ]स्मासु लोकेश). Ś D$_{8.12}$ पप्रच्छुः सुरलोकेशं (for the prior half). Ś V$_3$ D$_{8.12}$ सुरसत्तमं; V$_1$ B$_{3.4}$ D$_{1.3.4}$ M$_3$ सुरपुंगवं (B$_{3.4}$ D$_4$ °व); V$_2$ B$_1$ सुरसत्तम ; T$_3$ चतुरानन (for नरपुंगवम्). —(l. 13) Ñ$_1$ यस्मिन् ; M$_3$ येन; K (ed.) तस्मै (for यस्मै). D$_{2.9}$ T$_3$ M$_3$ प्रजाः (for पूजां). V$_3$ lacuna from ना in प्रयुञ्जाना up to l. 14. T$_3$ धूतपापाश्च रेमिरे (for the post. half). —Ś Ñ$_1$ V$_1$ B$_1$ D$_{1-4.8.9.12}$ T$_3$ M$_3$ om. l. 14. —(l. 14) Note hiatus between the two halves. V$_2$ B$_{2-4}$ वत्स्यामो; G (ed.) वसेम (for वसामो). B$_3$ मे (for नो). Ñ$_2$ B$_2$ परं (for परः). —After l. 14, K (ed.) ins. :

4* प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वार्थमुत्तमम् ।

—(l. 15) B$_3$ महामतिः; D$_{2.9}$ सनातनान् (for सवासवान्). —(l. 16) D$_2$ T$_3$ M$_3$ तेजोभागं; D$_5$ तयोर्भागांश ; D$_9$ प्रजाभागं (for तेजोभागान्). V$_3$ B$_1$ D$_{2.3.6.9}$ M$_3$ प्रयच्छथ; D$_5$ च यच्छत (for प्रयच्छत). —(l. 17) B$_2$ देहाद् (for ददुर्). Ñ$_2$ V$_2$ B$_{1-3}$ चतुर्भागान् ; D$_{6.7.10.11}$ सर्वे भागान् (D$_{11}$ °गाः) (for चतुर्भागं). B$_1$ च तेजसः; D$_{3.7}$ स्वतेजसा (for स्वतेजसः). B$_4$ चतुर्भागांशमेव हि; L (ed.) चतुर्भागान्स्वतेजसां (for the post. half). —(l. 18) Ñ$_1$ अक्षपच्च; V$_2$ B$_{1-3}$ आक्षिपच्च; B$_4$ D$_{1.6.7}$ अक्षुरच्च; D$_2$ अक्षिपच्च; T$_3$ अक्षयं त्वं. M$_3$ अक्षयत्वं (for अक्षुपच्च). Ñ$_1$ यतो; M$_3$ ददौ (for ततो). Ś V$_3$ D$_{8.12}$ यज्ञे; Ñ$_1$ ततो; V$_2$ B यस्माज् (for यतो). V$_1$ यातः; D$_3$ ज्ञातः (for जातः). Ñ$_1$ D$_2$ क्षमो; V$_3$ ततो; M$_3$ क्षितौ (for क्षुपो). Ś D$_{8.12}$ [ऽ]भवत् (for नृपः). T$_3$ ददौ तस्माद्भूनृपः (for the post. half). —B$_3$ om. (hapl.) l. 19–21. —(l. 19) Ñ$_2$ ब्रह्म-; D$_{1.4}$ जातं (for ब्रह्मा). Ś V$_1$ D$_{8.12}$ सह तैः (V$_1$ * [subm.]); Ñ B$_1$ D$_{2.3.5-7.9.10}$ समांशैः; V$_2$ समानैः; B$_2$ महांशैः; B$_4$ सर्वांशैः; D$_{11}$ सतांशैः (for सहांशैः). V$_1$ संनियोजयत् (for समयो°). V$_3$ lacuna for the post. half. —(l. 20) D$_{2.9}$ transp. ततो and ददौ. V$_2$ B$_4$ D$_{3.6}$ transp. ददौ and नृपं. Ś V$_1$ D$_{8.12}$ ज (V$_1$ क्ष)यपीडितं; Ñ$_1$ जयसंमितं; V$_2$ (m.) B$_{1.4}$ क्षुपमीश्वरं (by transp.); V$_3$ D$_{2.9}$ क्षुत्प्रपीडितं; D$_{1.3.4.5}$ क्षुपपीडितं; T$_3$ दिव्यतेजसं; M$_3$ क्षुद्विनाशिनं; L (ed.) जयसंयुतं (for ईश्वरं क्षुपम्). —(l. 21) Ś$_{1.2}$ Ñ V B$_{2.4}$ तत्रैंद्रेण; B$_1$ तच्चैंद्रेण (for तत्रेन्द्रेण). Ñ$_2$ D$_{6.7.10.11}$ च (for तु). Ñ$_1$ आप्लावयन् (for आज्ञापयन्). V$_3$ वपुः पुष्णाति राघव; M$_3$ महिमानं ययौ नृपः (for the post. half). —(l. 22) Ś$_3$ V$_3$ D$_{5.8}$ T$_3$ वरुणेन. V$_3$ स्वभावेन; B$_{1.3.4}$ D$_7$ च भागेन; D$_3$ विभागेन (for तु भागेन). D$_5$ सर्वान् ; T$_3$ M$_3$ पुनः (for वपुः). Ś Ñ$_1$ V$_3$ D$_{3.8.12}$ पुष्णाति (for पुष्यति). D$_9$ वपुष्मानिति. Ś D$_{8.12}$ राघव (for पार्थिवः). —Ś$_1$ om. (hapl.) l. 23–24. —(l. 23) Ñ$_2$ V$_2$ B$_2$ D$_{2.3.5.9}$ T$_3$ M$_3$ त (T$_3$ ह्य)थांशेन; V$_3$ तथांगेन; B$_{3.4}$ च भागेन (for तु भागेन). B$_1$ तथा कौबेरभागेन (for the prior half). —D$_1$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 25. B (ed.) वित्तपाभां (for °मासां). Ś$_{2.3}$ Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{2.3.5.8.9.12}$ T$_3$ M$_3$ ह्या (V$_1$ आ [with hiatus])दत्ते (Ś$_3$ D$_8$ °त्य)र्थान्ददाति च (T$_3$ M$_3$ सः); B$_{3.4}$ भूरि वित्तं समाददे; D$_4$ ह्यादत्ते च ददाति च (for the post. half). —(l. 24) V$_3$ यस्य; B$_2$ यश्च; T$_3$ यत्तु (for यस्तु). V$_3$ यस्य; M$_3$ यामे (for याम्यो). Ñ$_1$ V$_{1.3}$ D$_{2.4.5}$ T$_3$ M$_3$ भवेद् (for ऽभवद्). Ś$_{2.3}$ D$_{8.12}$ अनुग्राह्यो भवेद्राम (for the prior

तत्रेन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन ।
प्रतिगृह्णीष्वाभरणं तारणार्थं मम प्रभो ।

13

After sarga 88, Ś Ñ V B D S ins. :

रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्वमानवाः ।
चुक्रुशुः साधु साध्वीति मुनयो रामसंनिधौ ।
दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः ।
अवाक्शिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः ।
स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् ।
क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ।
अभूतपूर्वः शोको मे मनः स्प्रष्टुमिहेच्छति ।
पश्यतो मे तदा नष्टा सीता लक्ष्मीरिवासतः ।
सादर्शनं पुरा नीता लङ्कापारे महोदधेः ।
ततश्चापि मयानीता किं पुनर्वसुधातलात् ।

half). Ś2.3 Ñ1 V1.3 D2.4.8.9.12 T3 M3 शास्ति; Ñ2 D3.5 शास्ति च(Ñ2 *) (for शास्ति स). V2 वै; B1 D3 ताः (for स). D5 प्रभुः (for प्रजाः). —(l. 25) Ś V3 D8.12 M3 कौबेरेण; Ñ B1.2 D6 तत्रैद्रेण; B3 corrupt; D2.3.5.9 तदें(D2 °दिं; D5 °दैं)द्रेण (for तत्रेन्द्रेण). B3 नृपश्रेष्ठ; M3 रघुश्रेष्ठ (for नरश्रेष्ठ). V1 D4 तत्त्वमैंद्रेण भागेन; V2 (marg.) B4 तत्कु(V2 तत्र कौ [hypm.])बेरस्य नृपतेर्; T3 प्राजापत्येन भागेन (for the prior half). V1 D1.4 श्रेष्ठेन; T3 तेन वै (for भागेन). B3 नृपनंदन (for रघु°). —(l. 26) Ś D8.12 -गृहाण (for -गृह्णीष्व). Ñ2 V2 B D6.7 नृपते; D10.11 भद्रं ते (for [आ]भरणं). Ś D8.12 गृहाणार्थं; M3 धारणार्थम् (for तारणार्थं). B1.2 महाभुज; M3 अथ प्रभो (for मम प्रभो). —After l. 26, K (ed.) ins. :

5* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् ।

13

D12 begins with ॐ. —(l. 1) Ś2.3 Ñ1 V1.3 D1–4.8.9 T3.4 सीतायां (for वैदेह्यां). Ñ2 V2 B1.3.4 -पार्थिवाः; V1 D6.7.10.11 M5 -वानराः (for -मानवाः). —(l. 2) Ñ2 V2 B1.3.4 साधुवादं च (B4 °दांश्च); B2 साधवः सर्वे; M10 च महात्मानो (for साधु साध्वीति). ❀ Ct : साधु साध्वीति दीर्घ आर्षः. ❀ M5 राममब्रुवन् (for °संनिधौ). —For l. 2, Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T3.4 subst.; while V2 B4 ins. after l. 2 :

1* विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च शोकाच्चैव प्रचुक्रुशुः ।

[D5 तु (for प्र-).];

whereas T1.2 G3 M1.3.6 subst. :

2* साधु साध्विति वैदेहीमुच्चैरुच्चैः प्रचुक्रुशुः ।

[M1 (with hiatus) सीतां वै; M6 (with hiatus) सीतेति (for वैदेहीम्).]

—After 1*, V2 B4 cont.; while Ñ2 B1–3 G (ed.) ins. after l. 2 :

3* हाहाकारो महानासीद्देवानां महदद्भुतम् ।
दृष्ट्वा ऋषिगणानां च पार्थिवानां च विस्मयम् ।

[(l. 1) B2 चाभूद् (for आसीद्). B1 च महाद्भुतं. —(l. 2) G (ed.) मुनि- (for ऋषि-). B2–4 -जनानां (for -गणानां).]

—(l. 3) D8 रणकाष्ठम्; G2 °काष्ठाव; M3 * ड * (lacuna) ष्ठम् (for दण्डकाष्ठम्). Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 शोक- (for बाष्प-). Ś Ñ1 V1.3 B1 D1–5.8.9.12 T3.4 M8 -व्याकुलितेंद्रियः; M7 °ललोचनः (for °लितेक्षणः). —(l. 4) D1.12 अर्वाक्शिरा. D8 -मुखो (for -मना). Ñ2 V3 B1.3.4 D2.3.5.9 T3.4 M4.6.10 [ऽ]पि; D1.4 [ऽ]थ (for हि). M9 * * त् (for ह्यासीत्). Ñ1 V3 [अ]श्रूणि वर्तयन् (V3 °त्); V1 D1–5.9 T3.4 M6 [अ]श्रूण्यवर्तयत् (for [आ]सीत्सुदुःखितः). —(l. 5) Ñ V1.3 B1–3 D2–5.9 T3.4 रुदित्वा सु(B1 सुरु [hypm.]; B2.3 च; D3 स; D9 तु)चिरं; D1 रुदित्वा रुचिरं. Ś Ñ1 V1 D1–5.9.12 तत्पूर्वं(Ś °र्वं-); V3 स चोष्णं; D8 तत्सर्वं (corrupt) (for बहुशो). Ñ2 V2 B उष्णं (Ñ2 मुक्त-; B3 उष्ण-)बाष्प(B3 बाष्पमुष्ण)मवासृजत् (for the post. half). —(l. 6) B1.3 क्रोधबाष्प-; D5 T3.4 शोकक्रोध- (by transp.) (for क्रोधशोक-). Ñ2 V2 (*sup. lin.* as above) B1–3 रामो वाक्यमथ; M7 वचनं राघवो (for रामो वचनम्). —After l. 6, D8 ins. रामाय नमः ॥ विष्णवे नमः ॥ कृष्णाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥. —(l. 7) Ñ1 D10.11 M4 अभूतपूर्वं; V2 B1 व्यतीतेतीह (for अभूतपूर्वः). Ñ1 D10.11 M4 शोकं. V1 मां; V3 [ऽ]यं (for मे). Ñ1 V1 B2 D1–5.9 पुनः (for मनः). D10.11 इव (for इह). D7.11 M7 [इ]च्छसि (for [इ]च्छति). Ñ1 V2.3 B1.2 D1–5.9 संस्प्र(Ñ1 V2.3 B1 D2 °प्र; D9 °द्र)ष्टुमिच्छति. —For l. 7, Ś Ñ2 B3.4 D8.12 L (ed.) subst. :

4* व्यतीतार्थे तु मां शोको भूयः संस्प्रष्टुमिच्छति ।

[Ñ2 अतीतोपि; B4 व्यतीतेर्थे (for व्यतीतार्थे). Ñ2 B3 हि; B4 [ऽ]पि (for तु). Ñ2 B3.4 transp. शोको and भूयः. Ś Ñ2 B3 D8.12 संप्रष्टुम् (for संस्प्रष्टुम्). L (ed.) अर्हति (for इच्छति).]

—(l. 8) B1 च (for मे). Ś D3.12 G1.2 M2.4.10 अपश्यतो. Ś D1.3.4.8.12 यदा; Ñ V1 B4 D2.5.9–11 T2–4 M7 यथा; V2 B1–3 [ऽ]धुना; V3 M3 तथा; M9 सदा (for तदा). M10 नष्टां सीतां लक्ष्मीम् (for नष्टा सीता लक्ष्मीर्). Ś V2 B D8.12 °वापरा; Ñ V1.3 D1–5.9 °वार्थिनः; D6.7.10.11 T3.4 श्रीरिव रूपिणी (for लक्ष्मीरिवासतः). —(l. 9) Ñ1 V1 D2.5.9 T3.4 Cg.k अदर्शनं; D1.4 रावणेन; D3 सुदर्शनं (for सादर्शनं). G1.2 M1.2.4.5.7–10 पुनर् (for पुरा). V1 D7.10.11 T4 Ct सीता; Cg as above (for नीता). Ś Ñ2 B4 D8.12 सा(Ñ2 या) मया(Ñ2 °मा) दर्शनं नीता(Ś2 °त्वा); V2 D1–3 या मया(V2 °या)पश्यतो नीता; L (ed.) सा ममादर्शनान्नीता (for the prior half). B2 लक्ष्मीः; D2.4.11 G1 M4 Ct लंकां. M1 -पारं; Ct as above (for -पारे). T G3 M3.6.8 महोदधौ; Ct as above (for महोदधेः). —(l. 10) Ñ1 V1 पुनरिह; V3 D1–5.9 T3.4 च पुनर्; G2 चापान्मया

वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम ।
दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ।
कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली ।
कृषता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ।
तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे ।

पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ।
आनय त्वं हि सीतां मे मत्तोऽहं मैथिलीकृते ।
नाद्य दास्यसि चेत्सीतां तथारूपां महीतले ।
सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते ह्यहम् ।

(for चापि मया). D5 आनीत्वा. Ś3 D8 -तलं. —(l. 11) T3 देहि (for देवि). Ś B4 D5.8 हे(B4 त्वं; D5 देवि [hypm.]) भगवति; D6 T4 M1.7 देवि(M7 °हि)भवती. Ś Ñ2 B4 T4 M7 सीतां (for सीता). Ś Ñ2 V2 B D8.12 निर्यातयस्व मे; D9 विवास्यतां मम; T1.2 M3 निर्यास्यतां मम; T4 निर्यातयेर्मम. —(l. 12) Ś D8.12 M6 वै; D9 M4.10 ते; T3.4 चेद् (for वा). V3 दर्शयिष्ये तथा. Ś V2 (before corr.) B1.3 D8.12 क्रोधं (for रोषं). D5 रोषं वा (by transp.). V2 अव(before corr. उप)गच्छति; M7 अन्वगच्छसि; Ck.t as above (for अवगच्छसि). Ś Ñ1 V1.3 D1–5.8.9.12 T2.4 सर्वमापो भविष्यति(Ś1.2 Ñ1 D1.8.12 °सि); Ñ2 मत्तस्त्वं न भविष्यसि (for the post. half). —Ś2 D8 om.; Ś3 reads in marg.; D12 lacuna for the prior half of l. 13. —(l. 13) M6 भूमे (for कामं). B1 तु सा (for श्वश्रूर्). Ñ2 V3 B1.3 [इ]ह; B2 [अ]ग्रे (for [ए]व). Ś1 एतत्संश्रृणु ब्रह्म *; L (ed.) वसुंधरे पुरा लब्धा (for the prior half). V2.3 D6.7.10.11 T3.4 तु (for हि). T2 त्वत्कोशादिव; M6 स्वसुता चापि (for त्वत्सकाशाद्धि). —(l. 14) Ñ2 V B D1.6.7.9–11 T3.4 M7–9 कर्ष(B2.3 °र्षि)ता; M6 कृष्यता (for कृषता). V2 D6.7.10.11 T4 फाल- (for हल-). D1.4 -चक्रेण (for -हस्तेन). Ñ1 V1.3 D1–6.9 T3.4 समुद्धृता; G1 [उ]द्धृता सती. —(l. 15) G2 M10 तस्मिन् (for तस्मान्). B1 निष्पाद्यतां; T1.2 निर्यास्यतां (for निर्यात्यतां). Ś2 Ñ1 V2 D3.6 सीतां (for सीता). —After the prior half, Ś Ñ2 V2 B D8.12 ins. :

5* यद्यवेक्षा स्थिता मयि ।
दुहिता तव सीतेति नवा वृष्टिरिवागता ।
एवं प्रसाद्यमानापि प्रसाद्य बहुमानतः ।
नैव दर्शयसे सीतां संरब्धा रोषकारणम् ।
साधु निर्यात्यतां सीता.

[(l. 1) B3.4 [अ]पेक्षा (for [अ]वेक्षा). Ñ2 V2 B [अ]स्ति ते (for स्थिता). —(l. 2) B1 न हिता तव; D8 दुहितरेव (for दुहिता तव). Ñ2 V2 B हि नष्टा(B4 °ष्ट-) (for [इ]ति नवा). Ñ2 B4 दृष्टिर् (for वृष्टिर्). —(l. 3) B2 त्वं (for [अ]पि). Ñ2 V2 B1.3.4 त्वं मया; B2 मया च (for प्रसाद्य). —Ñ2 B2 repeat l. 4 followed by 5(A)* after l. 20. —(l. 4) V2 B4 चेद् (for [ए]व). D8.12 संबद्धा (for संरब्धा). Ñ2 B2(both first time).4 G (ed.) L (ed.) सं(B2.4 सां)बद्ध:(G [ed.] °बंध:) सो(L [ed.] °द्धस्या)प्य(Ñ2 °प)कारणं(B4 °ण:); Ñ2 V2 B1–3 (Ñ2 B2 both second time) त(B1 क)थारूपा (V2 °थाकथा)मनिंदि(B1 °द्य)तां (for the post. half). —After l. 4, V2 B3 ins.; while Ñ2 B2 ins. after second occurrence of l. 4; whereas B1 cont. after 6* :

5(A)* तस्मात्क्रोधादहं त्वद्य दारयिष्ये शितैः शरैः ।

[V2 तस्मात्तु (hypm.) (for तस्मात्). Ñ2 B1.2 त्वाद्य (for त्वद्य).]

Ñ2 om. (subm.); M1 सं-; Ct as above (for वा). Ś D8.12 प्रदेहि (for प्रयच्छ). M2 मे प्रयच्छ वा (by transp.). —B3 om. l. 16–19. —(l. 16) D3 G1 M1 नाग- (for नाक-). Ś D8.12 -पृष्ठे च; B1 -पृष्ठेषु (for -पृष्ठे वा). T1 वसेहं; T2 वसेतं (corrupt); M6 वसामि (for वसेयं). Ñ1 D1.4 त्वया; T4 तदा; Ck.t as above (for तया). V2 B1.2.4 M1 सह सीतया. —(l. 17) T4 M7 आनयस्व; M1 आयांतीं त्वं; M5 आनीय त्वं; Cm as above (for आनय त्वं). M7 [इ]ह (for हि). T4 तां; M1 वै (for मे). D6.7.10.11 T3 तां सीतां; M3 मे सीतां (by transp.) (for सीतां मे). D6.7 T3 नतोहं; T1.2 M3 तप्तो°; T4 हतोयं; G3 मत्तो मे; M5 मत्तो वै; M6.7 मंदो° (for मत्तोऽहं). —M6 transp. l. 18 and l. 19. —(l. 18) D6 reads the prior half twice. D10.11 T1.2 G3 M3 Cm मे; M5 [अ]स्य (for [अ]द्य). D6 (both times) T2 दास्यति (for दास्यसि). —After the prior half first occurrence, D6 erroneously repeats the post. half of l. 17. D7.10.11 M6 यथारूपां. M6 महीं मम; Cm.t as above (for महीतले). —(l. 19) Ñ2 B2 आपर्वत-. M4.5 -वनं कृत्स्नं (for -वनां कृत्स्नां). B1 यत्पूर्वमभवत्कृत्स्नां (for the prior half). D6.7.10.11 M2.4.5 व्यथयिष्यामि; T1–3 G3 M3 बाधयि°; G1 वधिष्याम्यद्य (for विधमिष्यामि). D6.7.10.11 ते स्थितिं; T3.4 लक्ष्मण; M2 त्वामहं (for ते ह्यहम्). Ñ2 V2 B1.2.4 खनिष्यामि वसुंधरां; M6 बंधयिष्यामि मेदिनीं (for the post. half). —For l. 17–19, Ś B4 D8.12 subst.; while Ñ1 V1.3 D1–5.9 subst. only l. 3–4 for l. 17–19; whereas Ñ2 V2 B1.2 subst. only l. 1, 4–5 for l. 17–18; T3.4 ins. only l. 3 after l. 18 :

6* आनयध्वं खनित्रं हि सुतीक्ष्णं मैथिलीकृते ।
भवतामीक्षतां कृत्स्नां खनिष्येऽहं वसुंधराम् ।
आनयैतद्धनुःश्रेष्ठं सशरं मैथिलीकृते ।
भेत्स्यामि वसुधामेतां ततो विज्ञाय तन्मतम् ।
अद्य दास्यति वा सीतां तथाभूतां महीमिमाम् ।

[B4 reads l. 1 after l. 4. —(l. 1) Ñ2 V2 B1.2.4 (all with hiatus) मे(B4 *) अथाहं (for हि सुतीक्ष्णं). —Ś1 om. (hapl.) l. 2–3. B4 om. l. 2. —(l. 3) Ñ1 V1.3 B4 D2.3.5.9 आनयध्वं; D1.4 आदाय स; T3 °यस्व; T4 °य त्वं (for आनयैतद्). —(l. 4) D5 वेत्स्यामि (for विज्ञाय). B4 यदि सीता न दीयते (for the post. half). —B4 reads l. 5

नाशयिष्यामि वा भूमिं सर्वमापो भवन्त्विह ।
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते ।
ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ।
राम राम न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत ।
स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ।
इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ।
अस्याः परिषदो मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ।
एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ।

after l. 20. —(l. 5) Ñ2 V2 B1.2.4 तथारूपां. Ś1 अवेहि मां; Ñ2 B1 अनिंदितां; V2 B2.4 स्वयं मही; L (ed.) महीं त्विमां (for महीमिमाम्).]

—Ñ1 V1.3 D1–5.9 om. l. 20. —(l. 20) D6.7.10.11 T3.4 [अ]हं; G2 वै; M7–9 ते (for वा). Ś D8.12 transp. वा and भूमिं. D6 T3.4 G3 सर्वा (for सर्वम्). M9 पापे (for आपो). Ñ2 V2 B M6 भविष्यति; D6.7.10.11 T3.4 M1.2.4.5.7.10 भवंत्विह; T1.2 °त्विति; M8 जगद्भवेत् (for भवत्विह). Ś D8.12 न मे पापं भविष्यति (for the post. half). —(l. 21) B3 वदति; D6.7.10.11 ब्रुवाणे (for ब्रुवति). Ñ1 शोकक्रोध- (by transp.); V2 दुःखशोक-; B1 क्रोधेनापि (for क्रोधशोक-). —After l. 21, V3 B1–3 G1 M9 ins.; while Ñ2 cont. after 9*:

7* तं समीक्ष्य निरानन्दं दुःखशोकाभिसंप्लुतम् ।

[V2 (before corr.; after corr. marg. as above) B1 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य). V2 (before corr. as above; after corr. marg.) B2 तदा रामं (for निरानन्दं). G1 M9 दुःखेन समभिप्लुतं (M9 °तः) (for the post. half).];

while M7 ins.:

8* चलिता पृथिवी सर्वा कुपिते राघवे तदा ।
संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे मेघाश्चासन्सविद्युतः ।
पद्मासनस्थो भगवाञ्शतानन्दो विधिः प्रभुः ।
विज्ञाय तत्र वृत्तान्तं रामस्य व्यसनं महत् ।

—(l. 22) M7 देव- (for सुर-). Ñ2 V2 (before corr.) B1.3 -गुरुप्रस्त्यम् (for -गणैः सार्धम्). B2 ततो ब्रह्मा सुरगुरु (for the prior half). B1 प्रोवाच. —For l. 22, Ś Ñ1 V (V2 after corr. marg.) B4 D1–5.8.9.12 subst.; while Ñ2 ins. after l. 21:

9* स्वयंभूः पूर्वजो देवो ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

[V1 B4 D1 स्वयंभुः; V2 मयस्तु (for स्वयंभूः). —D9 om. from जो up to च (see var.) in l. 24. Ś D8.12 सर्वगो; V1 पूर्वको; D1.4 भगवान् (for पूर्वजो).]

—(l. 23) D1.4 महाबाहो (for न संतापं). Ñ1 क्षंतुम् (for कर्तुम्). D11 **सि (for अर्हसि). Ñ2 V2 B मानद (for सुव्रत). D1.4 न पापं कर्तुमर्हसि (for the post. half). —(l. 24) Ś Ñ1 V1 D1–5.8.12 स्मरस्व पूर्वजं; V2.3 स्मर त्वं पूर्वजं. T2 धाम; Cg.k as above (for भावं). G1 M10 अत्र; G2 इह (for मन्त्रं). D6 -कर्षणं; D7.11 -कर्षण (for -कर्शन). Ś Ñ1 V D1–4.8.9.12 T3.4 आत्मानं च (D9 om.) महाभुज (Ś D8.12 °हौजसं; V3 °हाबल); Ñ2 B1.3.4 आत्मानममितौजसं; B2 यदत्रामित्रकर्षण; D5 आत्मानं नित्यमेव च (for the post. half). —After l. 24, V2 (after l. 25) B1–3 D6.7.10.11 S (except M6) ins.:

10* न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् ।

[D6 T4 Cm तं; G2 तत् (for न). V2 त्वा; B2 [अ]हं; Cg as above (for त्वां). G1 M1.7 स्मारये त्वाम्; M5 °हम्; Cg as above; Ck स्मारयिष्ये (for स्मारयेयम्). V2 B1–3 न संशयः. ❀ Cm: अनुत्तमं समाभ्यधिकरहितं तं सर्वज्ञत्वेनोपनिषत्प्रसिद्धं त्वां स्मरयेयं ।; Ct: 'तं खलु त्वाम्' इति पाठेऽनुत्तमं समाभ्यधिकरहितं ब्रह्मस्वरूपं तमुपनिषत्प्रसिद्धं स्मारयेयं स्मरणाय प्रार्थये. ❀]

—Then B2.3 (both owing to om.) read l. 26. —B1–3 om. l. 25. —(l. 25) Ñ1 V3 D3 G1 M6.7 इदं; Cm.g.t as above (for इमं). D3 om. after मुहूर्तं up to सर्वं in l. 28. Ñ V1.2 B4 D2.6.10.11 T G2 M1–6.8.10 Cm दुर्धर्षं. Ś Ñ V1.3 D1.2.4.5.8.9.12 स्मारये (Ś D8.12 स्मरणी)यं (D9 °येहं) तवानघ; V2 B4 भवंतं स्मारयाम्यहं (for the post. half). —After l. 25, D6.7.10.11 S ins.:

11* सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा ।
नागलोकं सुखं प्रायास्त्वदाश्रयतपोबलात् ।
स्वर्गे ते संगमो भूयो भविष्यति न संशयः ।

[(l. 1) G1 तपः (for तव). M6.7 -परायणं; Cm.g.t as above (for -परायणा). ❀ Ct: 'तपःपूर्वपरायणा' इति पाठे पूर्वं वेदवतीदेहेऽनुष्ठिततपःशेषानुष्ठानपरायणेत्यर्थ इति कतकः. ❀ —(l. 2) T1 G3 M2–5.8.10 नाक-; Cm.t as above (for नाग-). D10 T1.2 M8.9 Cm -लोक-; M5 -लोके; Ct as above (for -लोकं). M7.8 प्राप्ता; Ct as above (for प्रायात्). D6 T3.4 तव; G3 तद् (for त्वद्-). M4 -महो- (for -तपो-). —(l. 3) G1.2 M4.6.8 संगमं; M1 संक्रमो; Cm.g.k as above (for संगमो).]

—M6 om. l. 26–28. V2 reads l. 26 twice (var.). M10 reads l. 26 after l. 36. —(l. 26) V2 (second time in m.) गुणांस्तव (hypm.); V2 (before corr.; first time) B2 किं चा(V2 त)स्याः (hypm.); T3.4 अहं (for अस्याः). D6.7.10.11 T3.4 M5.7.8 तु परिषन्-. Ś Ñ1 V1.2 (first time).3 B3.4 D1.2.4.5.8.9.12 G2 अस्मिंस्तु (B3 किं त्वस्याः) पर्षदो (V2 B4 जगतो; G2 परिषन्) मध्ये (for the prior half). Ck cites परिषन्. ❀ Ct: परिषदिति लुप्तषष्ठ्यन्तं. ❀ Ñ2 V2 (second time) B2.3 न; B1 त्वां (for यद्). B2.3 ब्रवीषि. Ñ2 V2 (second time) B1–3 महाभुज (Ñ2 V2 °जं) (for निबोध तत्). Ś Ñ1 V1.2 (first time).3 B4 D1.2.4.5.8.9.12 न वक्ष्ये (D9 ***)त्वत् (V2 B4 ब्रुवे ते; D1 वक्ष्येहं; D8 वक्ष्ये तत्)समुद्भवं (B4 °वः) (for the post. half). —(l. 27) B1 वाक्यं ते; D1.4 काव्यांते; D6 M1 कार्यं ते; M8 कार्यांते; M7 काव्यस्य (for काव्यं ते). Ś B4 D8.12 महाकाव्यं (for हि काव्यं ते). Cm.g.k.t quote काव्य (Ck °र्यं)मेव.

सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ।
जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् ।
भविष्यमुत्तरं चैव सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ।
आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते ।
श्रुतं तु पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह ।
दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ।
स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः ।
शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ।
उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः ।

M_7 उत्तरं तु तत. Ś Ñ V B $D_{1.2.4.5.8.12}$ गेयेन सम(Ś $D_{8.12}$ तद)भिप्लुतं(D_{12} °विस्मृतं); M_1 कार्याणि उत्तम श्रुतं (corrupt) (for the post. half). —(l. 28) B_4 सर्वान् (for सर्वं). $Ñ_1$ B_4 $D_{1.2.4.8.9.12}$ विस्तरशो. $T_{1.2}$ $M_{1.3}$ राजन् (for राम). V_2 B_4 व्याख्यास्यंति; D_6 $M_{7.8}$ व्याख्यास्यामि; Cm.g.k.t as above (for व्याख्यास्यति). Ś $D_{8.12}$ गुरुस्तव; V_2 (before corr. as above; after corr. marg.) $B_{2.4}$ गुणांस्तव (for न संशयः). $Ñ_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ व्याख्यातं त्व($D_{2.9}$ °तं त; T_3 °तं स; T_4 °नास्त)द्गुणान्वितं (for the post. half). —(l. 29) B_2 तं (for ते). M_{10} राम (for वीर). B_1 आजन्मप्रभृति वीर (for the prior half). D_6 सुखं; Cm.t as above (for सुख-). B_2 -जीवनं (for -सेवनम्). —For l. 29, Ś Ñ $V_{1.2}$(before corr.; after corr. m. except जन्मप्रभृति as above)$_{.3}$ B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ subst. :

13* श्रुतं हि सर्वमेवैतन्मया सार्धं सुरर्षभैः ।

12* जन्मप्रभृति काकुत्स्थ तव सर्वं शुभाशुभम् ।

[V_2 तच्च; D_5 ततः (for तव). V_1 पूर्वं (for सर्वं). $T_{3.4}$ सर्वं तव (by transp.).]

—(l. 30) Ñ V B_{2-4} $D_{1-7.9-11}$ $T_{1.3.4}$ $G_{2.3}$ $M_{3.5-7.9}$ Cm.t भविष्यद्; T_2 Cg.k °ष्यति (for भविष्यम्). V_3 सर्वं; $D_{10.11}$ चेह; M_5 वीर; Cg.k.t इह (for चैव). V_3 पूर्वं (for सर्वं). —$Ś_{2.3}$ Ñ $V_{1.3}$ $B_{2.4}$ $D_{1-5.8.12}$ transp. l. 31–32 and l. 33–34. D_4 repeats consecutively l. 31. —(l. 31) V_2 B_{1-3} M_6 समाहितं (for प्रतिष्ठितम्). Ś B_4 $D_{8.12}$ त्वद्वृत्त(D_8 om.)मखिलं कृतं; Ñ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ यद्वृत्तमखिलं तव (for the post. half). —$T_{3.4}$ repeat l. 32 after l. 34. —(l. 32) V_2 (after corr. marg.) च (for हि). $Ñ_2$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ ($T_{3.4}$ both second time) वै श्रोतुं; M_6 काव्यस्य; Ct as above (for काव्यानां). $Ñ_1$ [ऽ]स्याहते श्रोतुं; V_1 [ऽ]थार्हति श्रोतुं; B_1 [ऽ]पीह ते वाक्यं (for ऽर्हति काव्यानां). Ś $D_{8.12}$ L (ed.) नार्हति श्रोतुमन्योपि (L [ed.] °न्यो हि); V_2 (before corr.) अन्यो हि नार्हते काव्यं; V_3 न त्वत्तोहमिति श्रोतुं (for the prior half). V_3 पार्थिवाद् (for यशोभाग्). Ś Ñ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ ($T_{3.4}$ both second time) पार्थिवे(D_4 °व) त्वयि तिष्ठति; V_2 B त्वामृते पुरुषोत्तमं(V_2 B_1 °म); M_6 (with hiatus) अग्रं यातुं त्वया विना (for the post. half). —$Ś_1$ V_2 $B_{1.3}$ D_9 M_6 om. l. 33–34. —(l. 33) $D_{7.10.11}$ M_2 ते; M_1 नु (for तु). M_8 मयि (for मया). G_2 पूर्वं; M_1 सर्वैः (for सर्वं). —For l. 33, $Ś_{2.3}$ Ñ $V_{1.3}$ $B_{2.4}$ $D_{1-5.8.12}$ $T_{3.4}$ subst. :

13* श्रुतं हि सर्वमेवैतन्मया सार्धं सुरर्षभैः ।

[V_3 ते; B_4 तु (for हि). $Ñ_2$ B_4 पूर्वम् (for सर्वम्). V_3 एवेदं; B_2 $D_{1.4}$ एतद्वै (for एवैतन्). $Ś_{2.3}$ $D_{8.12}$ शुभाशुभैः; V_1 $T_{3.4}$ मह(T_3 सुर)र्षिभिः (for सुरर्षभैः).]

—(l. 34) D_5 ह्यभूतपूर्वं (for अद्भुतरूपं). —D_4 reads the post. half for the first time after the first occurrence of l. 31 repeating it here. $D_{6.7}$ $T_{3.4}$ सनातनं; T_1 M_8 अनाकुलं; G_3 $M_{4.5.7.10}$ °वृतं; M_1 अनुव्रतं; Cm.g.k.t as above (for अनावृतम्). $Ś_{2.3}$ $D_{8.12}$ सत्यं चानृतवर्जितं; Ñ V_1 $B_{2.4}$ $D_{1-3.4}$(both times)$_{.5}$ काव्यं सत्यवता कृतं; V_3 सर्वं सहपराक्रमं (for the post. half). —(l. 35) M_1 damaged for धर्मेण सुसमा. Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 धैर्येण (for धर्मेण). —After l. 35, Ś $Ñ_2$ V_2 $B_{2.4}$ $D_{8.12}$ ins. :

14* त्यज शोकं महाराज बुद्धिमांस्त्वं हि राघव ।
अवधानपरश्चैव सहैभिर्मुनिपुंगवैः ।

[(l. 1) $Ñ_2$ V_2 B_2 महावीर्य; B_4 °बाहो (for °राज). V_2 B_4 असि (for त्वं हि). —$Ñ_2$ om.; while V_2 $B_{2.4}$ read l. 2 after l. 36.]

—(l. 36) $Ś_3$ D_8 शेष्यं. V_2 (before corr.) B_4 $D_{1.4}$ T_3 भविष्यत्; Cm.g.k.t as above (for भविष्यं). $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ तत्सर्वं; V_2 (before corr.; after corr. marg. as above) अखिलं (for काकुत्स्थ). V_2 (before corr.; after corr. marg. as above) B_4 गेयं (for काव्यं). Ś $D_{8.12}$ शुभं (for शृणु). —(l. 37) G (ed.) उत्तमं. $V_{1.2}$ $D_{2.9}$ T_4 राम; Cm as above (for नाम). Ś $D_{8.12}$ कथितं तव. Cg.t quote उत्तरं नामेति. Ś $Ñ_1$ V_1 $D_{1-5.8.9.12}$ M_5 काकुत्स्थ; Cm.t as above (for काव्यस्य). $Ñ_2$ V_2 (after corr. marg.)$_{.3}$ B_{1-3} $T_{1.2}$ M_3 शेषमस्य; V_2 (before corr.) B_4 °मेतं; D_{10} °मात्रं; G_3 °स्य च; Cm °मस्ति (for °मत्र). Ct quote शेषोऽस्ति. Ś $D_{8.12}$ महामते; Ñ $V_{1.3}$ B_2 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ महीपते; V_2 (before corr. as in B_4; after corr. marg.) °मुने; $B_{1.3}$ °मुनेः; B_4 °बल; D_6 G_3 M_6 °यशाः; M_{10} °तपः (for महायशः). —M_{10} om. l. 38. —(l. 38) $Ñ_1$ V_1 त्वं; $D_{2.3.9}$ तं (for तच्च). V_2 (after corr. marg.) B_{1-3} M_6 तन्निबोध; V_2 (before corr.) B_4 शृणु राम; T_4 तच्छृणु त्वं; Cm.t as above (for तच्छृणुष्व). Ś Ñ $V_{1.3}$ $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ महासत्त्व($Ś_2$ ° * *); V_2 (after corr. marg.) B_2 M_6 °भाग; V_2 (before corr.) $B_{1.3.4}$ °बाहो; T_1 M_3 °राज; Ct as above (for महातेज). Ś $Ñ_2$ $V_{1.2}$(before corr.)$_{.3}$ B_4 $D_{1-5.8.9.12}$ मुनिभिः (for ऋषिभिः). Ś $Ñ_2$ V_1 $D_{8.12}$ देवसंनिभैः(V_1 °भितैः); V_2 $B_{1.2.4}$ $D_{1.3-5}$ M_6 सार्धमक्षयैः; V_3 सुसमाहितः; B_3 सार्धमानवैः; $D_{2.9}$ सर्वसंम(D_9 °मि)तैः (for सार्धमुत्तमम्). $Ñ_1$ मुनिना समुदीरितं (for the post. half). —D_6 om. (hapl.) l. 39. —(l. 39)

तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ।
न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् ।
ऋते महर्षिभिर्वीर त्वया वा परमर्षिणा ।
एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ।
जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सवासवैः ।
ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्रह्मलौकिकाः ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः ।
उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ।

T_2 [अ]न्याथ; Ct as above (for [अ]न्येन). B_1 एवम् (for इदम्). V_2 B $M_{2.10}$ उत्तरं (for उत्तमम्). —(l. 40) Ñ$_2$ om. the prior half. B_2 ऋते हि ऋषिभिर्; B_4 ऋते महर्षिणा; $D_{10.11}$ Cm.g.t परमऋ(D_{11} °ऋ)षिणा; M_6 ऋते महर्षिणं. V_2 B_{1-3} दिव्यैस्; B_4 दिव्यांस् (for वीर). $D_{3.5.9}$ T_2 M_6 च; Ct [ए]व (for वा). Ś $D_{8.12}$ पार्थिव धर्मिणा; Ñ$_2$ वापि परंतप; V_3 च परमर्षिभिः; $D_{6.7.10.11}$ T_3 [ए]व ($D_{6.7}$ वा) रघुनंदन; T_1 G_3 M_3 परमहर्षिणा; T_4 राघवनंदन (for वा परमर्षिणा). Ck quote परमर्षिणेति. V_2 B त्वां चैव रघुनंदन (for the post. half). —For l. 40, G (ed.) subst.:

15* महर्षिभ्यश्च ते राम श्रावणीयं विशेषतः ।

—(l. 41) G (ed.) एवमुक्त्वा तु. Ś Ñ $V_{2.3}$ B $D_{1-5.8.9.12}$ M_6 भगवान् (for वचनं). —(l. 42) Ś $D_{8.12}$ सहसा तत्र; B_1 त्रिदिवैः सार्धं; G_2 °वं भूयो (for त्रिदिवं देवो). Ś Ñ$_1$ V_1 $D_{2.8.9.12}$ सह देवैर् (by transp.); Ñ$_2$ V_2(after corr. m.)$_{.3}$ $B_{2.3}$ $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ सह सर्वैः; B_1 देवः सर्व-; Ct as above (for देवैः सह). Ś $D_{8.12}$ स्वमालयं; Ñ$_1$ V_1 $D_{2.9}$ दिवौकसैः; Ñ$_2$ V_2 (after corr. marg.) B_{1-3} $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ सुरोत्तमैः; V_3 महर्षिभिः; $D_{10.11}$ Ct सबांधवैः (for सवासवैः). M_{10} देवतैः सह वासवैः (for the post. half). —(l. 43) Ś $D_{8.12}$ [ऽ]पि (for च). V_2 (before corr.) महाबाहो (for महात्मान). Ś Ñ V B $D_{1.2.4.5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ मुनयो (for ऋषयो). V_2 $D_{10.11}$ $T_{1.3.4}$ M_5 ब्राह्म-, Cm.g.t as above (for ब्रह्म-). Ś Ñ V B_{1-3} $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ -वादिनः; Cm.g.t as above (for -लौकिकाः). —(l. 44) B_4 तेभि- (for सम्-). Ś Ñ V B_{1-3} $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ तेनु(D_3 तत्रा)ज्ञां ब्रह्मणः(V_3 $D_{2.9}$ समनु) प्राप्य (for the prior half). B_4 न्यवसन् (for न्यवर्तन्त). Ś Ñ V_3 B $D_{1.3-5.8.12}$ $T_{3.4}$ [अ]मितौजसः (for महौ°). —(l. 45) G (ed.) उत्तमं. Ñ$_1$ V_3 $T_{3.4}$ श्रोतुमिच्छंतो (for °मनसो). Ś$_3$ $D_{8.12}$ भविष्या; Ñ$_1$ $D_{1.3-5}$ $T_{3.4}$ M_6 भविष्यद् (for भविष्यं). Ś Ñ$_2$ B $D_{8.12}$ यत्र; Ñ$_1$ ह्रदि; V_1 तच्च; M_6 यद्धि; G (ed.) या च (for यच्च). Ñ$_2$ V_1 $B_{1.4}$ M_1 राघवः; V_2 B_2 D_2 राघव. —After l. 45, Ś Ñ V B $D_{1-5.8.9.12}$ $T_{3.4}$ G (ed.) ins.:

16* कीर्तिं चैवास्य लोकेषु प्रापयन्तः पुनर्दिवि ।
एतस्मिन्नन्तरे वाणी निःसृता वसुधातलात् ।
मुञ्च त्वं तात संतापं कृतान्तो ह्यत्र कारणम् ।
काङ्क्षसे यदि वैदेहीं वृथा तेऽयं परिश्रमः ।
दुर्लभं दर्शनं तस्यास्त्रिदिवे सा प्रतिष्ठिता ।
इहस्था भुज्यते नागैर्मर्त्यलोके च मानवैः ।
पितॄणां सा स्वधा स्वर्गे सा तृप्तिरमृताशिनाम् ।
श्रीवत्सवक्षसो देहे सा च लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ।
सिद्धानां स्वर्गसंस्थानां सा च मूर्ध्नि प्रतिष्ठिता ।
निवर्तय मनो राम वैदेह्या दर्शनं प्रति ।
द्रष्टव्या यदि ते वीर पुत्रौ पश्य कुशीलवौ ।
श्रूयतां च शुभं वाक्यं सत्यं वाल्मीकिना कृतम् ।
उत्तरं यद्भविष्यं च यथा प्राह पितामहः ।

[(l. 1) V_3 लोकस्य (for लोकेषु). Ñ$_1$ V_3 $D_{1.4.9}$ पिपासंतः; $D_{2.3.5}$ $T_{3.4}$ यथा($T_{3.4}$ °थुः) संतः (for प्रापयन्तः). Ñ$_1$ V_3 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ दिवं (for दिवि). —For l. 1, Ñ$_2$ $V_{1.2}$ B subst.; while M_6 ins. after l. 45:

16 (A)* प्राप्य लोके शुभां कीर्तिं यथा यास्यति वै दिवम् ।

[V_1 यत्र; B_4 M_6 पुनर् (for यथा). B_2 (m. also as above) यास्यसि; M_6 यास्यंति (for यास्यति). V_2 B_2 (marg. also)$_{.3}$ सुव्रत; B_1 सुव्रतः; M_6 सुव्रताः (for वै दिवम्). G (ed.) भविष्यति शुभा गतिः (for the post. half).]

—(l. 2) Ś$_{1.2}$ Ñ$_2$ V_3 D_1 निसृता; D_9 विस्तृता (for निःसृता). V_2 B_4 धरणीतलात्; $D_{8.12}$ °तलं (for वसुधातलात्). —(l. 3) Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ राम वर्जय(V_3 मा कुरु); Ñ$_2$ V_2 B जहि त्वं(V_2 B_4 °हीहि) राम (for मुञ्च त्वं तात). Ñ$_1$ V_1 [ऽ]कृत-; Ñ$_2$ B_1 D_9 यत्र (for ह्यत्र). V_3 कृतोपरमकारणात् (for the post. half). —(l. 4) Ñ$_2$ $V_{1.2}$ B_{2-4} यच्च; B_1 यत्र; T_3 ह्रदि (for यदि). Ñ$_2$ तत्र; D_9 [अ]यं ते (by transp.) (for तेऽयं). V_2 $B_{1.3.4}$ तद्वृथा($B_{1.3}$ वृथा किं) परितप्यसे; B_2 तद्वृथा तप्यसेनघ (for the post. half). —(l. 5) Ñ$_2$ V_2 B त्रैलोक्ये (for त्रिदिवे). Ñ$_2$ B_1 या; T_3 सं- (for सा). —(l. 6) V_1 इह सा (for इहस्था). Ñ$_2$ $V_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ पूज्यते; B_2 (m. also as in B_1) स्तूयते (for भुज्यते). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ लक्ष्मीर् (for नागैर्). Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1.3.4.9}$ $T_{3.4}$ -लोके हि; D_2 -लोकेषु (for -लोके च). V_2 $B_{1.2}$(marg. also)$_{.4}$ मानुषैः (for मानवैः). —(l. 7) B_1 च (for first सा). V_2 $B_{1.3}$ $D_{8.12}$ सुधा (for स्वधा). Ñ $V_{1.3}$ B_2 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ लोके; V_3 सर्गे; B_1 पूर्णे (for स्वर्गे). V_2 अमृतात्मनां; D_4 अमृताशिनी (for °शिनाम्). —(l. 8) V_3 नित्यं (for देहे). Ś$_{1.2}$ D_8 श्रीवत्सवत्मैयोर्देहे; Ñ$_1$ $D_{1.4}$ श्रीवक्षसो हि सा नित्यं; V_1 श्रीरस्य हि सा देवी (subm.); $D_{2.9}$ श्रीवत्ससहिता नित्यं; $D_{3.5}$ श्रीवत्सस्था हि सा लक्ष्मीर्; $T_{3.4}$ श्रीर्वक्षसि च ते नित्यं (for the prior half). Ñ$_1$ V_3 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ विष्णोर्; Ñ$_2$ $V_{1.2}$ B सैव (for सा च). $D_{3.5}$ नित्यं (for लक्ष्मीः). —Ñ$_1$ V_3 $B_{1.3}$ om. (hapl.) l. 9. —(l. 9) V_1 $D_{1.2.4.9}$ $T_{3.4}$ -संस्थाने (for -संस्थानां). $D_{2.9}$ वै (for च). Ñ$_2$ V_2 (before corr. देवी; after corr. marg.) $B_{2.4}$ सिद्धिः; $D_{2.9}$ मूर्तिः (for मूर्ध्नि). —(l. 10) Ñ$_1$ $V_{2.3}$ B_4 $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ मतिं (for मनो). —(l. 11) Ñ$_1$ $V_{1.3}$ $D_{1-5.9}$ $T_{3.4}$ वैदेही; Ñ$_2$ V_2 B_4 ते सीता (for ते वीर). B_1 यदि ते विद्यते कांक्षा (for the prior half). B_1 वीर (for पुत्रौ). —(l. 12) Ñ$_2$ V_1 B_1 D_5 काव्यं (for वाक्यं). Ñ$_2$ V_2 (before corr. देवा, after corr. m.)

ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवस्य भाषिताम् ।
श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ।
भगवञ्छ्रोतुमनसो मुनयो ब्रह्मलौकिकाः ।
भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वोभूते संप्रवर्तताम् ।
एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ ।
तं जनौघं विसृज्याशु कर्मशालामुपागमत् ।

Colophon

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् ।
गीयतामविशङ्काभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ।
ततः समुपविष्टेषु महर्षिषु महात्मसु ।
भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ।
प्रविष्टायां तु वैदेह्यां भूतलं सत्यसंपदा ।

B1–3 यद्दै; V1 रम्यं (for सत्यं). V3 वृतं (for कृतम्). —(l. 13) Ñ1 B4 D1–5.9 T3.4 उत्तरे. Ñ1 V1.2 D4 ते; V3 सद्; B3 तं; T3.4 तद् (for च). Ñ2 तु भविष्यवद्; B4 यद्भविष्यच्च; D1 ये भविष्यंते; D2 या भविष्यंति; D3.5 यद्भविष्य(D5 °ष्यं)ति; D9 यं भविष्यं च (for यद्भविष्यं च). Ñ1 V3 D1–5.9 T3.4 (except V3 T3.4 all with hiatus) एवमाह; V2 यथा वाचा (for यथा प्राह).]

—(l. 46) M2 देवः (for रामः). Ś D8.12 सतां वाणीं; Ñ1 V3 महात्मानः (corrupt); D1–5.9 T3.4 महात्मा वै (T4 °त्मासौ) (for शुभां वाणीं). M6 -देवप्र-; K (ed.) Cm*p*. -देवेन; Cm as above (for -देवस्य). G1 भामिनीं; Cm भाषितं (for भाषिताम्). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 श्रुत्वा तद्व(Ś V2 B2.4 D8.12 तां व; Ñ2 B1.3 च व; V1 तु व)सुधातलात् (for the post. half). —(l. 47) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 पितामहवचः कुर्वन् (Ñ1 V1.3 D1–5.9 T3.4 °चः श्रुत्वा; B4 °चस्तच्च) (for the prior half). —(l. 48) V2 D6.7.10.11 ऋषयो (for मुनयो). Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 देवसंम(V2.4 B4 °मि)ताः; D10.11 M5 ब्राह्म° (for ब्रह्मलौकिकाः). —M9 reads l. 49 after l. 43. —(l. 49) Ś V3 B1.3 D8.12 M1.4.5.7–10 भविष्यम्. M8 श्वोभूतं. Ñ1 V1.3 B4 D1–4.9 T3.4 तत्प्रवर्ततां; V2 B1 T1.2 G3 G (ed.) सं(G [ed.] तत्)प्रवर्त्यतां; D5 तत्प्रवर्तनं; M1 संविवर्त्यतां (for संप्रवर्तताम्). —(l. 50) V1 स; B1 तु; D1 वै (for वि-). B2 reads कृत्वा in marg. Ś Ñ V1.3 B2–4 D1–5.8.9.12 T3.4 संगृह्य च; G1 संप्रहृष्य; Ck as above (for संप्रगृह्य). —D12 repeats l. 51 after 18*. —(l. 51) Ñ2 B2 जनौघं तं (by transp.); M3 तज्जनौघं. B2 प्रगृह्य; B4 विमृश्य (for विसृज्य). Ñ2 B1 D6.7.10.11 T3 M4.7.10 [अ]थ; T4 [अ]थो (for [आ]शु). Ś Ñ1 V (V2 before corr.; after corr. marg. as above) D1–5.8.9.12 (first time) निवार्य(Ñ1 विगृह्य; V2 विसृज्य) च जनं(D9 चैव तं) रामः(D3 सर्वं); D12 (second time) विसृज्य वचनं रामः (for the prior half). Ñ2 D7 M3 Cg.k.t पर्ण-; D1.4 होम-; T4 धर्म- (for कर्म-). B3 उपाविशत् (for °गमत्). Cg*p*. 'कर्मशालामुपागमत्' इति पाठान्तरं. —After l. 51, D7.10.11 K (ed.) ins.:

17* तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीता च शर्वरी ।

[D10.11 व्यतीताथ; K (ed.) व्यतीयाय (for °ता च).];
while D12 ins.:

18* दीप्तिमन्तं तदात्मानमृषिं दीप्ततेजसा (subm.) ।

Colophon. —*Sarga name*: V3 illeg.; Ś Ñ2 V2 B2.4 D7.8.12 पितामहदर्शनं(B2 °नः); Ñ1 V1 B1.3 D1.3.4 पितामहवाक्यं; D2.9 काव्यव्याख्यानः; D5 सीतावसुधाप्रवेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś Ñ1 V2.3 D2.5.8.12 om.; Ñ2 103; V1 77; B1 D9 102; B2 D1.4 89; B3 T3 104; B4 T4 106; D3 94; D6.7.10.11 T1.2 G M1–5.7.9.10 98; M6 95; M8 97; G (ed.) 105; L (ed.) 100. —After colophon, T4 concludes with श्रीरामार्पणमस्तु । श्रीरामाय नमोः नमः ।; G M1.2.5.8 with श्रीरामाय नमः; M10 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

—(l. 52) Ś Ñ V B D1–5.8.9.12 T3.4 स रजन्यां; M6 रजन्यां सु-. Cm.g.k.t cite रजन्यां त्वित्यादि(Ct °न्यामिति). D2.5.9 व्यतीतायां (for प्रभा°). Ś V2 (before corr. as above; after corr. marg.) B4 D8.12 मुनींस्तदा; Ñ1 D3 महामुनिं; T4 परान्मुनीन् (for महामुनीन्). —(l. 53) Ñ1 V3 D1–5.9 T3.4 गाय(V3 D2.9 गीय; D1.3.5 T3 गाये)तां शंक(D5 सीत)याहीनौ(D2.9 °नं; D4.5 °नो) (for the prior half). D4 T1 G3 M5.7 राज- (for रामः). T4 M8 पुत्रान्. G2 अचोदयत् (for उवाच ह). —For l. 53, Ś Ñ2 V1.2 B D8.12 subst.:

19* पुत्रावुवाच काकुत्स्थो गीयतां निर्विशङ्कितौ ।

[Ś D8.12 तावुवाच स; V2 °वुभौ वा (for पुत्रावुवाच). Ñ2 गायेतां; B2 गायतां; B3 गीयेतां (for गीयतां). Ñ2 अविशंकितौ; V2 (before corr. as above; after corr. marg.) B4 निर्विशंकया (for निर्विशङ्कितौ).]

—(l. 54) Ñ1 V1.3 D1–5.9 T4 सुखोपविष्टेषु (for समुप°). T1.2 G3 M3 तेषु तत्र; K (ed.) ब्रह्म° (for महर्षिषु). —(l. 55) Ś V1.3 D8.12 T2 G1 M1.2.4.7–10 भविष्यम्. V3 श्रव्यं; D1.4 वाक्यं; M7 चैव (for काव्यं). Ś D8.12 अगा(Ś1 °गी; Ś2.3 D8 °गे)येतां; V1 D6 (marg. also) गायेतां तौ; V3 गीयेतां तौ; D2.9 गायतस्तौ (for जगतुस्तौ). —After l. 55, Ś V2 (before corr., l. 1 only) D8.12 ins.:

20* उत्तरं वै भविष्यं च रामः श्रुत्वा महामतिः ।
यज्ञस्यावभृथे रामस्तदा परमदुर्मनाः ।

[(l. 1) V2 सं- and हि (for वै and च). D12 कृत्वा (for श्रुत्वा). V2 महीपतिः.];
while Ñ2 V1.2 (after corr. marg.) B G (ed.) ins.:

21* ततः श्रुत्वा रघुश्रेष्ठः काव्यमुत्तरसंज्ञकम् ।
संस्तम्भयन्नपि मनो न विसस्मार मैथिलीम् ।

[(l. 1) G (ed.) उत्तम- (for उत्तर-). Ñ2 -संहितं. —V1 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 V2 B1–3 विस्मरति (for विसस्मार).] —V2 B1.3.4 om. l. 56. —(l. 56) Ñ2 B2 मैथिल्यां; D6.7.10.11 T4 M5.7.9 सीतायां; Cm as above (for वैदेह्यां). D12 भूतले. Ś Ñ V1.3 D2.8.9.12 स नृपस्तदा; B2 त्यक्तसंपदं; Cm.g.k.t as above (for सत्यसंपदा).

APPENDIX II

Since the Ms. containing the commentary of Maheśvaratīrtha was received late when Sargas 1 to 46 of Uttarakāṇḍa were already printed we could include the important variations from that commentary in the Critical Apparatus of Uttarakāṇḍa only from Sarga 47 onwards. The selected important variations from the above commentary for Sargas 1 to 46 are recorded below as App. II.

1

6 c) विष्ठिताः. प्रतिहारार्थं as in text.

7 a) तूष्णीमिति मानसी त्वरा विवक्षिता। अद्भुतमिति कायिका. [आ]शु as in text.

13 c) दृष्ट्या for दिष्ट्या. त्वत्कुशलेनैव वयं कुशलिन इति तात्पर्यम्। कुशलं त इत्यपि पाठः.

22 b) comments as in Cv.

26 a) किं for वै. cites प्रभावः.

b) बलं as in text.

2

1 a) तस्य तद् as in text.

6 a) comments as in Ck.

12 a) तृणबिंदोस.

14 a) सा तु and -ध्वनिं both as in text.

b) तपोधनं as in text.

c) सा as in text.

d) cites [अ]नुव्यंजित-.

3

1 a) अथ as in text.

3 a) ज्ञात्वा and तद्वृत्तं both as in text.

d) comments as in Cg.

6 comments on l. 1 only of 57* प्रजान्वीक्षिकया प्रजानां शुभाशुभवीक्षणरूपया बुद्ध्या। ज्योतिःशास्त्रसिद्धया। अस्य पौत्रस्य श्रेयो गुणं चिंतयन्.

7 b) विश्रवा इव as in text.

d) एष as in text.

10 comments on 60* as in Ct.

16 a) हि as in text.

d) यत्पदं by transp.

17 a) त्वं तु तद्गच्छ for तत्कृतं गच्छ.

b) निधीशत्वम् for धनेशत्वम्.

d) त्वं चतुर्थो for चतुर्थोऽस्य.

19 d) वरद्वयं for महावरम्.

28 d) तस्य as in text.

31 a) cites अप्सरोनृत्तविभूषितालयः.

4

1 c) पूर्वं as in text.

6 a) क इति बलोत्कटः। बलाधिकः.

7 c) As in text.

d) नुद as in text.

9 b) कमल- for सलिल-.

c) सत्वान् as in text.

12 c) मुंक्षितैरित्यत्र अभ्यासलोप अनुनासिकश्च छान्दसः। तत्र तु बुभुक्षितैः सत्वैः रक्षाम इति। अबुभुक्षितैः तृषितैः सत्वैरपाजक्षाम इत्युक्त इत्यर्थः.

20 a) संध्यादुहितरं सालकटंकटाख्यां कन्यां.

24 a) सा as in text.

25 a) समुत्सृज्य for तमुत्सृज्य.

b) विद्युत्केश- for °त्केशाद्.

d) विसृज्य for विस्मृत्य.

31 c) खगः as in text.

5

7 d) व्याधयोपेक्षिता इव अचिकित्सिता व्याधय इव उपेक्षिता इति संधिरार्षः.

17 comments on 79*. ओजस् and आत्मतेजसा both as above.

40 d) बबाधिरे। तानिति सम्यक्पाठः. comments as in Cv.

6

1 a) वध्यमाना as in text.

6 c) समरोद्धर्षा as in text.

7 c) अशिव- for अशिवं.

8 c) सापेक्ष as in text.

10 a) एतमेव for एवमेव.

12 c) संभ्रांतवद् as in text.

23 a) अमरा as in text.

c) परीप्संत as in text.

26 c) कंठं च for करं च. धुन्वान as in text.

37 b) विष्णोर्दोषश्च नास्त्यत्र कारणं राक्षसेश्वर विष्णोरसमद्वधप्रतिज्ञायां यः कारणं स्यात्तादृशो विष्णोः सहजो दोषो नास्तीत्यर्थः.

41 a) सुमरचमराः क्रमेण नीलश्वेतवालयुक्ताः.

43 a) लंकाविपर्ययं as in text.

46 a) cites घननादसमान्.
47 a) गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः.
48 a) -[अ]वपाशिताः as in text.

7

2 a) श्यामावदाताः as in text.
3 c) अमृतघटं क्षौद्रघटम्. दंशाः for जीवा.
4 d) विपर्यये संहारकाले लोका यथा हरिं विशन्ति । तथा तं शरा विशन्ति.
25 b) लंबाभरणं for हेमाभरणं.
c) ररास as in text.
37 b) हरिहयानुजः इन्द्रानुजः उपेन्द्र इत्यर्थः.
40 b) सर्वप्राण- as in text. -समीरिताः.

8

1 d) वेलामेत्य इवार्णव इत्यत्रासंधिरार्षः.
6 e) -[उ]त्सादने. दत्तं as in text.
f) तदेतद् and -पाल्यते both as in text.
12 d) गिरेः.
22 a) As in text.
d) सालकटङ्कटे वंशे सालकटङ्कटा माल्यवदादेः पितामही विद्युत्केशपत्नी तस्याः वंशे.
24 a) न चान्यो as in text.

9

3 comments on l. 1 only of 142*. रसातलात्प्रविष्टोसौ मर्त्यलोकमित्येव तत्पूर्वमुक्तस्यैवानुवादः.
4 c) त्वत्- as in text.
d) धर्म- as in text. यन्निताः । प्रयोजनानन्तरं परित्यज्य नियता धर्मबुद्धयः ।
5 d) प्रत्याख्यानाद्भीतैः प्रत्याख्यानशङ्कया भीतैरित्यर्थः.
11 b) दारुणं कालं प्रदोषकालम्.
d) चरण- and स्थिता both as in text.
19 d) ब्रह्मवादिनः for ब्रह्मयोनितः.
23 b) सज्वाल- as in text.
33 a) पुत्र as in text.
b) तेजसा वृतं as in text.
c) समे चापि as in text.
d) ईदृशं as in text.

10

2 c) स्वं स्वं धर्मविधिं.
3 d) सूर्यपञ्चमैः सूर्यपञ्चसंख्याकोग्नयेषां तैः पञ्चाग्निमध्य इत्यर्थः.
9 d) स्वर्गस्थस्य as in text.
26 परमापद्गतस्यापि सांसारिकव्यवहारवशतः । परमकृच्छ्रं प्राप्तस्यापीत्यर्थः । धर्मे मम मतिर्भवेत् । रामो विग्रहवान्धर्म इत्युक्तत्वात् । अत्र धर्मशब्देन परमो नारायणो विवक्षितः । अन्यथा धर्ममात्रविवक्षायां सा सा भवतु धर्मिष्ठेत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात्.
27 b) येषु येषु as in text.
37 c) राक्षसेंद्रस्य as in text.
d) [ई]प्सिता as in text.
42 c) श्लेष्मातक- as in text.

11

7 a) निवेशिता as in text.
19 c) वनं as in text.
26 c) [अ]ध्येवं for [अ]ध्येतन्.
33 a) -प्रदानात्.
38 f) प्रति- for तत्र.
39 d) सह भ्रात्रा सहानुगः.

12

8 b) हेमपुरं नाम ऋक्षविले नगरं । मायया विचित्रवस्तुनिर्माणहेतुभूतया शक्त्या.
10 b) कुक्षिविनिर्गता.
18 a) न as in text.
b) तपोधनात् as in text.
c) सा दत्ता as in text.
23 a) तु as in text.
d) ववृधे as in text.
24 a) तु as in text. कन्यायां.
b) स्नेहान् for स्नेहेन.
d) सरो मा वर्धतेत्युक्तं ततः सा कन्या सरमा भवत् । पृषोदरादित्वात्साधुत्वं.

13

6 a) दांत- for दन्त-. -विन्यस्तं as in text.
11 a) तथावृत्तं as in text.
c) कुलानुरूपं as in text.
d) संस्मृत्य as in text.
16 a) एतावत् as in text.
b) चारित्रसंग्रहः as in text.
c) धर्मे and व्यवस्थानं both as in text.
19 c) देवतानां.
22 d) देव्यां and निपातितं both as in text.
24 d) उपागतं as in text.
28 c) व्रतमिति । एतत्सुदुष्करं व्रतमेकविंशतिदिनसाध्यं केदारव्रतमित्यर्थः.
34 d) भ्रात्रा for भ्रात्रा. चोदितः for प्रेषितः.
37 a) त्रीँल्लोकान् as in text.
c) पतन् as in text.

14

8 c) हर्षनादं हर्षजं नादं सिंहनादमित्यर्थः.
9 d) समयोधयन् as in text.
17 a) As in text.
b) पृथिवीतले as in text.
c) प्रेक्षताम् as in text.

d) As in text.

19 a) तेन as in text.

c) शैलात् for मेजे.

21 c) मर्यादां as in text. प्रतिहाराणां for द्वारपालानां.

15

10 a) As in text.

12 c) As in text. शुक्रप्रोष्ठपदौ निधिरक्षकमश्विनौ.

d) शङ्खश्चसमावृतः शङ्खश्चनिध्यभिमानिभिर्देवैः संवृतः.

13 b) शापाद् as in text.

14 d) निरयं as in text.

16 a) देवता नामिनंदति.

c) As in text.

d) नीतः as in text. सत्राव-; Cmp स च न for तच्च न. बुध्यसे as in text.

19 a) दुर्बुद्धेः as in text.

b) जायते and मतिः both as in text.

c) कुरुते as in text.

21 a) -गामी त्वं as in text.

c) त्वां and समभिभाषिष्ये both as in text.

d) दुर्वृत्तेषु. [ए]व for [ए]ष. निर्णयः as in text.

22 a) उत्तास्.

b) समाहृताः as in text.

d) विप्र- as in text.

26 b) राक्षसेश्वरः as in text.

Comments on 287* (l. 1) [अ]करोत् for चकार.

29 a) निर्जित्य as in text.

d) जयलक्षणं as in text.

16

1 a) स जित्वा as in text.

4 a) As in text.

b) अगमं for ह्यगमं.

16 a) शक्यं as in text.

b) हंतुं for कर्तुं. यत्त्वां and निशाचर both as in text.

c) न हंतव्यो as in text.

d) स्वकर्मभिः as in text.

24 a) मानुषा as in text.

Comments on l. 2 only of 316*. वर्त्मसु स्थिता देवाः ततो वर्त्मभ्यश्चालिता.

26 b) शौण्डीर्याद्बलात्.

17

1 a) अथ राजन् as in text.

4 a) प्रतिक्रिया as in text.

8 d) स्मृता as in text.

14 a) सत्यं as in text.

d) विष्ठिता as in text.

15 a) अहं as in text.

c) आरुह्य as in text.

19 d) धर्मसंग्रहः for °संचयः.

22 a) मा वद for मा मैवम्.

27 d) धर्मिणः as in text.

28 Comments on l. 1 only of 344* प्रसूताः as above.

29 c) शैलाभं as in text.

d) तव as in text.

18

2 c) उशीरवीजमित्येतद्देश नाम.

3 d) देवगणैर् for ब्रह्मगणैर्.

11 a) As in text.

b) As in text.

c) कर्म दौरात्म्यकं as in text.

d) श्लाघ्यसे. भ्रातृनिर्जयात् as in text.

12 a) धर्मं as in text.

b) As in text.

c) श्रुतपूर्वं as in text.

d) वदसि for भाषसे.

13 c) रणाय as in text.

d) संवर्तो as in text.

18 a) तान् as in text.

c) वितृप्ता विशेषेण तृप्ताः.

19 c) आसाद्य as in text.

23 b) प्राग्वंशे प्राग्घविर्गेहे.

24 a) तथान्यैर् for यथान्ये.

c) ते न इति छेदः । ते रोगाः.

29 a) मच्छरीरं जलम्.

30 c) नीलाभ्रसंवीताः as in text.

d) -निर्मलाः as in text.

32 a) सद्रव्यं स्वर्णवर्णं.

c) एष कांचनको as in text.

33 d) स्वभवनं and गताः both as in text.

19

5 a) दुष्यंतः as in text.

9 a) श्रुतार्थेन as in text.

c) निष्क्रामश्चिरक्रामदिति.

d) -वधोद्यतं as in text.

11 a) -बलं as in text.

Comments on 370*. (l. 2) रणोत्साहं and -समन्वितं both as above.

12 d) वनापगशतं छान्दसो ह्रस्वः.

17 c) वज्रदग्ध as in text.

20

1 a) ततो as in text.
Comments on l. 2 of 384*. (l. 2) पृष्ट्वा as above.
5 a) किंचिद् as in text.
Comments on 385*. समाधिमैकाग्र्यम्.
6 b) दैवतैः as in text.
c) अयं for ह्ययं. लोको as in text.
Comments on l. 2-8 of 386*. (l. 2) न मानुषः as above.
(l. 4) शतैर्वृतं as above.
(l. 6) प्रणयी as above.
(l. 8) -संमूढं as above.
7 c) विचित्रार्थं as in text.
d) यस्य and गतिः both as in text.
9 a) -सुतस्नेहैर् as in text.
b) -मनोरमैः as in text.
c) मोहेनायं and ध्वस्तः both as in text.
12 b) -प्रिय as in text.
13 a) लोकत्रयं and जित्वा both as in text.
b) स्थाप्य and नागान् both as in text.
c) अमृतार्थी.
d) As in text.
15 a) सुदुर्गः सुदुर्गमः.
16 b) हासं मुक्त्वा by transp.
24 a) यः as in text.
b) सुकृते and दुष्कृते both as in text.
25 a) अपरं as in text. किं तु for किं नु. कृत्वैवं as in text.
b) विधानं सं- as in text.
c) कौतूहलं समुत्पन्नः समुत्पन्नकौतूहलोहं.

21

2 b) अग्निः पुरस्कृतः स्वकृत्ये साक्षितया येन.
c) विधानम् as in text.
d) प्राणिनो as in text. यादृशं विधानं पुण्यपापरूपं कर्म तादृशमनुतिष्ठन्तं तत्तदनुगुणफलं प्रयच्छन्तम्.
7 c) दंडप्रहरणस्य as in text.
15 a) देवनिष्ठानभूतं देवाधिष्ठानभूतं.
21 a) स शूलानि as in text.

22

1 a) तस्य तु by transp.
4 c) संक्षीयते for संक्षिप्यते.
24 d) मुहूर्तम् as in text.
25 a) [ए]तन् as in text.
b) [ए]षा and निसर्गतः both as in text.
28 a) तस्य for यस्य. निश्छिद्राः as in text.
31 a) वि- as in text.
34 Comments on 435*. (l. 3) कुद्धेन निर्विशेषं. प्रियाप्रिय इति। द्वन्द्वैकवद्भावान्नपुंसकत्वं.
(l. 4) प्रजाः and संहरते both as above.
37 d) उभयतोऽनृतं दण्डपातनेनापि रावणस्य जीवने दण्डस्यानृतत्वम्। रावणस्य मारणे मम वचनस्यानृतत्वम्।
39 d) प्रभविष्णुः स्वामी.
41 a) एषं as in text.
b) अस्य as in text. प्रणश्यामि अदृश्यो भवामि. "णश अदर्शने" इति धातुः.
43 c) हृष्टः as in text.

23

1 a) ततो for स तु.
3 a) गच्छन् for हृष्टः.
b) प्रविष्टः as in text. पयसां for °सो.
c) -गणाध्युष्टां.
5 b) वसन्नित्यडभाव आर्षः.
11 d) सुहृदां as in text.
14 b) अवधार्य अनुसृत्य निवातकवचानिति शेषः। समासवान् सम्यक्प्राप्तवान्.
15 Comments on l. 2-4 only of 443*. (l. 2) प्राच्छिनत् for चाच्छिनत्.
(l. 3) °जिह्वं as above.
(l. 4) संलिहंतं as above. राक्षसान्.
17 a) क्षरंतीं and नित्यं both as in text.
c) पयोभिर्निष्पंदाद्.
Comments on 444*. गोवृषेंद्रवरा- as above.
18 c) यं समासाद्य as in text.
e) यत्र as in text.
f) स्वधा for सुरा.
19 b) सुरभिं as in text.
22 d) निर्जितोस्मीति वा वद। एवं चेत्ते भयं नास्तीति रावणोब्रवीदिति वः राजा निवेद्यतामिति योजना.
23 d) गौश्च पुष्करश्चेति द्वौ पुत्राणां पौत्राणां क्रमेण बलाध्यक्षौ.
27 a) समीक्ष्य स्व- as in text.
c) अर्दिताः for °ताः
d) निवृत्ताः as in text.
28 a) महीतल- as in text.
29 b) तुल्यस्थानम्. आकाशरूपमुभयोरवस्थानम्.
c) आकाशे युद्धमाकाशयुद्धम्.
35 a) त्यक्त्वा as in text.
d) स्वप्रभावात्सहजदेवतात्वप्रयुक्तवैभवेन आकाश एव विष्ठिताः न विव्यथुः.
44 a) वृथा as in text.
b) परिश्रम्य for परिश्राम्य. नृपे गते by transp.

24

1 a) निवर्तमान as in text.
2 b) रक्ष इति पृथक्पदम् । कन्या अनूढाः स्त्रीः समर्तृकाः.
3 Comments on l. 1–2 only of 467*. (l. 2) भयं शोकमशिवाश्च दुःखाश्च च यासां तास्तथा.
5 a) अङ्गर्याविषा as in text.
b) शोकाग्निमय- as in text.
d) बाष्पजं as in text.
6 d) संनिरुद्धा अग्नयो यस्मिन्नग्निहोत्रे तदग्निहोत्रमिव पुष्पकमाभाति.
11 a) मानुषाल्लोकाद् for मानुषाँल्लोकान्.
12 a) दुर्बला as in text.
14 b) विक्रमः सर्वथैव सदृशः योग्यः । तस्य तपःसंपादितभगवत्प्रसाद-स्येत्यर्थः.
26 b) न भेतव्यं च सर्वशः बान्धवादिभ्यो मा भैषीः स्वैरं चरेत्यर्थः.
28 d) खरस्य मम मातृष्वसेयस्य पार्श्वतः समीपे भव वसेत्यर्थः । मम राज्यपरिपालनास्वस्संमाननावकाशाभावात्.
29 d) प्रयाणे प्रेषणे निग्रहे वा दाने अन्नपानवस्त्रादिदाने च.

25

1 a) तु दत्त्वा as in text.
2 b) निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवर्तिकर्मसिद्धिहेतु-भूतकाननम्.
3 a) ददर्श as in text.
17 a) लक्षिण्यो and -भूनाश् both as in text.
25 d) सुमालिसुताया अस्माकं जनन्याः कैकस्याः माल्यवतः सुता पुष्पोत्कटा ज्येष्ठा भगिनीति मता । माल्यवांस्तु नः जनन्याः कैकस्याः ज्येष्ठपिता अस्माकं त्वार्यकोऽभवत्तस्य माल्यवतः दुहितुः पुष्पोत्कटायाः दुहिता कुम्भीनसी नामाभवदेषा कुम्भीनसी भ्रातॄणामस्माकं धर्मतः स्वसा भवतीत्यर्थः.
26 a) अन्तर्जलोषिते तपोऽर्थमिति शेषः.
28 d) भ्रातृभिरस्माभिः.
Comments on 507*. तदेतत् as above. दुर्मते for दुर्मतेः.
e) -[अ]भिसंप्राप्तं as in text.
f) लोके and अस्तु both as in text.
30 d) -प्रहरणायुधाः as in text.
31 b) रावणनिर्भयं रावणान्निर्भयं.
47 c) As in text.
d) अर्थाय प्रयोजनाय साहाय्यं कल्पयितुं संपादयितुं युक्तम्.

26

1 a) स तु तत्र as in text.
2 b) तुल्यपर्वतवर्चसि रमनिविष्टकैलासपर्वततुल्यप्रभे.
Comments on l. 2 only of 519*. (l. 2) तु as above.
c) गुणान्कैलासपर्वतीयसकलकामभोगार्हधर्मान्.
3 c) फुल्लाभिः as in text.
Comments on l. 5–6 only of 521*. (l. 5) -कंठिनः as above. मधुरकण्ठे ध्वनियुक्ताः.
(l. 6) समं as above.
5 c) वासयंति as in text.
d) मक्षिकोद्भवं । मधुमाधवं शर्कराप्रकृतिकं मधु शार्करो माधवो क्लियामिति वैजयन्ती उभयगन्धिन इत्यर्थः.
9 Comments on l. 1–2 and l. 4 of 525*. (l. 1) मंदार- as above.
(l. 2) -[उ]त्सवि- for -पुष्पवि-.
(l. 4) रतिप्राभृतं रतेरुपायनभूतं प्राभृतमुपायनमित्यमरः.
10 b) कैश्चित्रकैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः षडर्तुकुसुमाकल्पितशृङ्गारैः.
Comments on 527*. कान्तिः प्रत्यवयवशोभारूपं सौन्दर्यम् । श्रीः आभरणसंपद् । द्युतिः समुदायावयवशोभारूपं लावण्यम् । कीर्तिः । एतत्संजातप्रधानचित्रकैः कुसुमालंकारैः । कान्त्यादि-भिश्चान्यतमा श्रीरिवान्या लक्ष्मीरिव बभावित्यर्थः.
13 b) कां सिद्धिं as in text.
14 a) त्वदानन-. [अ]स्य for [अ]थ.
16 a) सुवर्णचक्र- as in text.
d) स्वर्गरूपिणं स्वर्गो निरतिशयसुखं तस्य रूपमस्यास्तीति तथा निरतिशयसुखहेतुभूतमित्यर्थः.
21 a) [ऽ]पि as in text.
b) भर्तृणं यदि as in text.
22 c) यदि मे भार्या as in text.
d) स्नुषा भवेः as in text.
26 a) -संकेता as in text.
27 a) यथा तस्य as in text.
b) भावो मां प्रति as in text.
30 Comments on l. 3–4 only of 541*. (l. 3) -लोक- and सुराणां both as above.
31 Comments on l. 1 only of 543* as in Cv.
40 a) तत् for एवं.
46 d) मृत्युं as in text.
47 d) अकामासु नाभ्यरोचयतीदं वचनं सीतायाः अक्षतत्वस्य सम्भ्रमवचः.
Comments on 551* तेन as above.

27

1 d) इंद्रलोकं as in text.
9 c) त्वन्मतं as in text.
d) उपपादमवष्टभ्य यथा दग्धाः यथा हताः तथा कुरु । रावण-स्यापि रावणविरोधेन वधोपाययत्नं कुरु.
10 c) परायणं as in text.
14 a) एष as in text.
c) हंतुं युधि as in text.
16 a) मां as in text.
c) [ऽ]थ for तं.
17 c) [ए]ष as in text.
28 d) समरेष्वनिर्वर्तिनां रक्षसां कीर्तिं प्रति क्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः सह युद्धं समभवदिति योजना.

25 f) चन्द्रायते चन्द्रवदाचरति.
33 a) राक्षसेंद्र- as in text. राक्षसेन्द्रा एव गजा: तै:.
c) वामनादयो दिग्गजा:.
38 f) तत्र तत्र नीयते देवपूजार्थं राक्षसैरिति शेष:.
Comments on 660* l. 8–12 only. (l. 8) cites विधिनार्चयत:.
(l. 12) विधिहीनां.

32

5 b) -भुजासक्त for -भुजासेतुं.
c) कूलापहारं as in text.
d) प्रतिस्रोत: as in text.
9 d) पूर्वाम् as in text.
11 b) सव्येतरकराङ्गुल्या दक्षिणहस्ताङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वेषणघोतित्रुटिशब्दसहितं यथा तथा.
c) -प्रभवम् as in text.
15 b) स्वंतम् as in text.
c) पाद- as in text.
21 c) कुतो राव: as in text.
d) सकृदेव रावणप्रस्थानेन सहैव घनै: सरक्तप्रेषित: सरक्तवर्ष: राव: कृत इत्यर्थ: । सकृत्सहैकवारे चेति वैजयन्ती.
28 a) युद्धस्य as in text.
b) भो: साधु as in text.
c) य: क्षीबं as in text. क्षीगतं for क्षीबृतं.
d) उत्सहसे for इच्छसि नो.
29 a) युद्धेति । समरे यदि श्रद्धास्ति श्व: समरेऽर्जुनं युध्य युध्यस्व.
40 a) बाहुविक्षेपकरणां बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमणं यस्या: सा तथा.
c) गारुडं वेगम् as in text.
d) आपपातैव as in text.
43 b) -संनिभ: as in text.
45 d) -शतोच्छ्रयां as in text.
54 d) प्रतिश्रुता: as in text.
55 d) सौदामिनी as in text.
57 a) अर्जुन: आप्नोति as in text.
b) -गणाधिप:.
60 c) दुर्बलेन as in text. यथावेगं for यथा सेना.
d) द्विधा भूत्वा for द्विधाभूता. [अ]पतत् as in text.

33

5 a) पादचारम् as in text.
b) सुदुर्दृशम् । सुदुर्दर्शनम्.
13 a) cite स तमिति.
c) पुलस्त्योवाचेति संधिश्छान्दस:.
16 b) पुत्रकस्य मदीयबालस्य रावणस्य यश: त्वया पीतमपहृतम् । नाम च रावणजिदित्येवं नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितम्.
17 b) किंचिद्वचोपि नोचेति अपि तु क्रिया केवलमुत्तरमिति मुमोचैव.
d) प्रहृष्टवत् as in text.
18 c) अहिंसकं सख्यं परस्परहिंसाप्रवृत्तिराहित्यरूपं साक्षिकमग्निसाक्षिपूर्वकत्वसहितम्.

34

1 d) कृत: as in text.
5 b) तुभ्यं प्रतिबल: युद्धं दातुमिति शेष:.
8 c) तथा as in text.
d) तदंतं as in text.
Comments on 689*. (l. 2) ते भविष्यति as above.
12 d) अत्र द्वितीयवालीरावणशब्दौ यौगिकौ । नि:शब्दपदं नि:शब्दपदविक्षेपं यथा तथा.
14 a) शशम् as in text.
b) सिंहो वा as in text.
16 a) द्रक्ष्यंति and मर्मांकस्थं both as in text.
19 cd) हस्तग्राह्यमिति । पादशब्देन रावणपादशब्देन हेतुना हस्तग्राह्यं रावणं मत्वा.
25 a) अपक्रामन्.
b) हि as in text.
Comments on 693*. हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपक्रामन् । मांसशोणितं बिभ्रज्जीवितप्रेप्सु: प्राणी गच्छतस्तस्य मार्गादपक्रामतीति किं पुनर्वक्तव्यं.
26 a) -संपातान् for -संपातो.
c) क्रमश: as in text.
d) संध्याकाले प्रात:संध्याकालरूपदेवतारूपं ब्रह्माणमवन्दतेत्यर्थ: । तस्य दक्षिणसमुद्रे शौचं पश्चिमे स्नानमुत्तरे प्रोक्षणं पूर्वेऽर्घ्यमेतादृशं परमव्रतं महेन्द्र: पुत्रद्वारा रावणस्य समूलोन्मूलनार्थमनुतिष्ठतीत्यर्थ:.
27 a) सभाज्यमान: as in text.
d) सभाज्यमान: पूज्यमान: । सर्वसमुद्रेषु संध्यामुपासित्वेति वचनम् । संध्यावन्दनशेषाङ्गानुष्ठानार्थत्वात्सर्वत्र संध्यावन्दनं कृत्वेत्युच्यत इति द्रष्टव्यम्.
34 d) आसादितस्त्वया as in text.
36 a) अश्रांतवत् as in text.
38 a) तुभ्यं तव.
39 c) नौ as in text.
43 d) भ्राता as in text.

35

1 a) अपृच्छत as in text.
d) अपृच्छतेत्यस्य विवरणमिदमाहेति.
2 a) अतुलं as in text.
d) एताभ्यामेतयो: वालीरावणयो: न केवलं बलमेवाधिकम्.
3 b) प्राज्ञता नय- as in text.
7 a) बंधाद् as in text.
8 c) तानि as in text.
11 d) वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची.
21 a) शालिशूकसमाभासम् । शाल्यग्रसमानवर्णम्.
b) प्रसृता.
30 a) अदोषज्ञ: दोषज्ञो विद्वान्स न भवतीत्यदोषज्ञ: ।
32 a) परामृष्ट: as in text.
b) -रथोपरि as in text.

28

3 ᵃ) स रथेन as in text.
ᵈ) तां सेनां by transp.
5 ᵃ) आविध्य and विस्रस्तान् both as in text.
14 ᵃ) रावणपुत्रस्य as in text.
15 ᵇ) तं as in text.
16 ᵃ) नाभ्यजानात्.
18 ᵈ) तेन पुलोम्ना। येन सा शची उत्पादितेति शेषः.
19 ᵃ) प्रणाशमदर्शनम्.
23 ᵃ) -चपला as in text.
30 ᵃ) युद्धाद्युद्धस्थानात्.
32 ᵇ) नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः.
ᶜ) As in text.
ᵈ) केनापि and [अ]युध्यत both as in text.
34 ᶜ) प्रयुद्धः as in text.
36 ᶜ) वाहनेषु as in text.
38 ᵃ) बाहुभ्यां as in text.
ᵇ) As in text.
ᶜ) देवैश्- and संविद्धाः both as in text.
ᵈ) मम्रिरे as in text.
39 ᵃ) चित्रकर्म इति संधिरार्षः.
46 ᵃ) प्रयुध्यतोर् as in text.

29

9 ᵈ) यावदन्तं नयस्व मामिति। द्विर्द्विवारं त्वां ब्रवीमि खलु। तत्कथं न नयसीति शेषः.
10 ᵃ) स as in text.
ᵇ) बर्तामहे वयं as in text.
17 ᵇ) रावणं संत्यज्य वज्रपातादिप्रहर्तुमयुक्तत्वात्पुरःस्थितिर्निःप्रयोजनेति.
20 ᶜ) न्यवर्तयद् as in text.
ᵈ) समावृत्य as in text.
28 ᵇ) स for sथ.
29 ᵈ) स्वसैन्यमभितोऽनयत्। स्वसेनायाः पार्श्वमित्यर्थः। अमरा महेन्द्रमपहृतं दृष्ट्वा विद्यावानपि असुरमायासंहारविद्यावानपि इन्द्रः येन रावणिना मायया नीयते। तत्किमिति चुक्रुशुरिति संबन्धः.

30

4 ᵈ) त्रीँल्लोकानपि जेष्यामीति प्रतिज्ञा सफला जाता.
9 ᵈ) प्राणिनां and भुवि both as in text.
10 ᶜ) या and सिद्धिः both as in text.
11 ᵃ) ममेष्टमित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम्. [इ]ष्टं and नित्यशो both as in text.
ᵇ) इज्यैः as in text.
ᶜ) अवततुं as in text.
ᵈ) As in text.
Comments on 630*. (l. 1) मम and रथ both as above. post. half as above.
(l. 2) च and निश्चयो both as above.

12 ᵇ) विभावसौ for °सोः. जप्यहोमेत्यत्र तद्वन्द्वैकवद्भावः.
13 ᵃ) हि as in text.
16 ᶜ) किमु पुरा for किमुत्कण्ठां.
ᵈ) करोति. दुष्कृतं as in text.
17 ᵈ) एकवर्णाः एकविधदेहकान्तियुक्ताः। समाभाषाः एकविधवचनाः एकरूपाः एकविधशरीरावयवसंनिवेशाः.
19 ᵃ) तासां and विशेषार्थं both as in text.
20 Comments on l. 1 only of 632*. (l. 1) वैरूप्यप्रभवं इत्यं निश्चयम्.
23. ᵈ) निर्यातिता as in text.
24 ᵈ) स्पर्शिता दत्ता.
30 ᵈ) भविष्यति as in text.
31 ᵃ) तत्र as in text.
ᵈ) As in text.
32 ᵃ) स्थावरं as in text.
ᶜ) एतेन as in text.
ᵈ) त्वया as in text.
36 ᵇ) गमिष्यन्ति as in text.
ᶜ) समाश्रित्य as in text.
ᵈ) विभ्रमो विपरीतव्यापार उपस्थितः प्रवृत्तः.
Comments on l. 4-5 only of 643*. (l. 5) अगस्त्यस्त्वब्रवीद् as above. अगस्त्येनोक्तं सर्वं सत्यमेवेति रामं प्रति विभीषणेनोक्तमितिभावः.

31

1 ᵃ) रामो as in text.
2 ᵃ) भगवन् and लोकाः both as in text.
ᶜ) राजमात्रक्षत्रियः केवलप्रभुर्वा कश्चन तदा नासीत्.
3 ᵃ) हत- for हीन-.
ᵇ) पृथिवीश्वरा for °क्षितः.
ᵈ) अथ विद्यमाना एव पृथिवीश्वरा हतवीर्याः किम्। अथवा वीर्यवत्त्वेऽपि वराद्वैर्दिव्यास्त्रबलैः बहिष्कृताः किम्।
7 ᵈ) यत्र पुरे अर्जुनराज्यवेलायामग्निः शरकुण्डेशयः शरैः परिस्तरे कुण्डे वसतीत्यर्थः। शत्रूणामभिचारार्थं शरपरिस्तरणकुण्डे नित्यं संनिहितो वर्तत इत्यर्थः.
8 ᵃ) तमेव as in text.
ᵈ) ईश्वरो राजा.
11 ᶜ) अब्रुवन् as in text. राक्षसश्रेष्ठम् for °पतिम्.
12 ᵇ) पौराणां पौरेभ्यः.
ᶜ) अपसृत्य पुरादिति शेषः.
13 ᵃ) [आ]विष्टम् as in text.
14 ᵃ) ·शिखर- as in text.
16 ᵃ) स्यन्दमानाभिः as in text.
ᵇ) Cmp स्फटिक for अगति. अगतिप्रतिमं जलमाकाशप्रतिमं जलम्.
ᶜ) स्फुटीभिश्चल- as in text.
ᵈ) अनंतम् for वमन्तम्. विष्ठितं for विष्टितम्.
20 ᵃ) फुल्लद्रुम- as in text.
21 ᶜ) -सुस्पर्शां for -संस्पर्शा.

c) ततस्तस्त: as in text.

34 a) बुभुक्षापनयनं दत्त्वा। बुभुक्षापनयनं बुभुक्षा अपनीयते अनेनेति व्युत्पत्तिः.

37 a) शृंगार- as in text. -धारिणं for -कारिणम्.

43 b) [आ]लक्षित: and स्वर: both as in text.

46 c) हस्तान्तेन as in text.

49 Comments on 708*. प्रचारं and संगृह्य both as above.

51 a) नि:स्वाध्याय.

60 c) वायुं as in text.

36

2 a) चलत् as in text.

d) तिस्रोऽवस्था इत्यत्र अलुगार्ष:। तिस्रोऽवस्था यस्येति तथा.

5 a) सर्वभूतेषु संनिरुद्धमन्त:प्रतिष्ठितं यथा भवति तथा स्थित्वा यथापुरा तथापूर्वं प्राणापानात्मना चचार.

7 a) तत and त्रिककुत् both as in text.

b) त्रिदिवार्चित: for त्रिदशार्चित:.

14 c) शास्त्रं दास्यामि शास्त्राध्ययनं शास्त्रार्थज्ञानं च दास्यामि.

16 d) अविषादं as in text.

19 a) ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां.

29 a) स्रुग्भाण्डानि स्रुगादियज्ञोपकरणानि। अग्निहोत्राण्यग्निहोत्रसाधनभूतान्यग्नय:.

c) भग्नविच्छिन्नविध्वस्तशब्दा: स्रुग्भाण्डादिषु क्रमेण योज्या:.

d) संशान्तानां शान्तिप्रधानानां मुनीनामित्यर्थ:.

30 b) शंभुना ब्रह्मणा.

d) तस्य शक्तित: ब्रह्मण: सामर्थ्यात्तमवध्यं जानन्तो मुनय: क्षमन्ते तस्य चेष्टितमिति शेष:.

32 a) नातिक्रुद्धातिमन्यव: अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति तथा.

38 b) छिद्र- as in text. अद्वैतमेकप्रकारम्.

d) आबाल्यं बाल्यमारभ्य आहार्यमिति पाठे स्थिरं सख्यम्.

39 d) यदा as in text.

40 a) न क्षेप इति। एष मारुतिरात्मनि यदा बलं वेदयानो जानानो भवति तदा एष सुग्रीवो वालिना भ्राम्यमाणोऽपि नानादिक्षु विभ्राम्यमाणोऽपि न भवतीति संबन्ध:। अपरिमितबलशालिहनूमत्सहितसुग्रीवस्य वालिना भ्राम्यमाणत्वान्मारुते: स्वप्रबलाज्ञानमिव सुग्रीवस्यापि मारुतिबलपरिज्ञानं नास्तीति भाव:.

Comments on 726*. (l. 1) -शापाहृतबलस् for -शापाहृत°. (l. 2) कुंजर-.

41 a) -मति- as in text. प्रताप: for -प्रतापै:.

Comments on 728*. (l. 4) ससूत्रेति। सूत्रमष्टाध्यायी-लक्षणम्। वृत्तिस्तत्कालीनसूत्रवृत्ति:। अर्थपदं वार्तिकम्। महार्थं महाभाष्यम्। संग्रहं महाभाष्यात्पूर्वकालीनार्षशब्दग्रन्थ:। छंदगता पूर्वोत्तरमीमांसानुखेन वेदार्थनिर्णये.

d) उद्यद्गुरोरुदयगिरे: महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थं धारयन्नर्थत: पाठतश्च गृह्णन्निति.

46 Comments on l. 7–8 and l. 12–13 of 737*. (l. 7) -जानपदान् and स्वकार्येषु both as above. (l. 8) अहं as above. (l. 12) अनुग्रहीतुं for °गृहीत:. (l. 13) अनिशं and संगतै: both as above.

App. 1 No. 4

(l. 1) अभिषिक्ते and विदितात्मनि both as above. (l. 2) व्यतीता सा and पूर्वा both as above. हर्ष- as above. -वर्धिनी for -वर्धनी. (l. 14) पुरुषा: for पार्थिवा:. पूर्वं as above.

37

2 d) यस्मात्त्वया भरतेन सह मम रावणजयसहायार्थमुद्योगश्च कृत:। तस्माद्भवता परमप्रीतिर्दर्शिता.

14 c) गमिष्याम.

Comments on l. 1 only of 752*. (l. 1) बाढमित्येव as above.

38

1 b) प्रहृष्टवत् प्रहृष्टा: सन्त:.

3 c) रामरावणं रामस्य रावणो रामरावण इति। वध्यघातुकसंबन्धषष्ठ्या समास:। रामस्य शत्रू रामरावण इत्यर्थ:.

6 Comments on 755*. (l. 1) तानि for स्वानि. मुख्यानि प्रसिद्धानि. (l. 2) वसुमन्ति महानिधिमन्ति.

7 a) यथापुराणि यथाप्राप्तस्वस्वपुराणीत्यर्थ:.

c) प्रियकामार्थम् as in text.

8 Comments on l. 2 of 756*. (l. 2) अजाविकान्तदीयचर्ममयान् तल्पविशेषानित्यर्थ:.

13 d) शिरोभि: बाहुभिश्च धारयामासु:। शिरोभि: किरीटादिरूपेण बाहुभिरङ्गदाङ्गुल्यादिरूपेण धारयामासुरित्यर्थ:.

15 d) एवं तेषामिति। वसन्ते श्रीरामस्याभिषेकं दृष्ट्वा तस्य सेवया ग्रीष्मप्रावृषी नीत्वा शरदि स्वस्वदेशान्प्रति गतेषु राजसु। एवं निवसतामुपहारप्रदानसन्माने हेमन्तर्तु: स्थितानां वानरादीनां साग्रो गत: शिशिरर्तो: प्रथमो मासो गत:। न तु रामाभिषेकमारभ्य साग्रो मासो गत इत्यर्थ:। वसन्तकाले रामाभिषेकस्योक्तत्वात्.

17 a) ययौ as in text.

b) शिशिर: सुखं as in text.

d) एवं च तेषां वानरादीनामयोध्यायां संवत्सरं निवासो दर्शितो भवति। रामभक्त्या तत्सर्वं कालजातं सर्वं मुहूर्तमिव समर्थयन्नत्यवहन्नित्यर्थ:.

Comments on l. 2 of 764*. (l. 2) प्रीतिकरणै: रामकृतसत्कारै:.

39

1 a) तथा as in text.

9 c) पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसानां स्वामात्यादीनां रक्षणस्य च संमतोऽसि परमाप्तोऽसि। अतो लङ्कां प्रशाधीति संबन्ध:.

10 d) वत्स्यन्तु वसन्तु लोट्यपि स्यप्रत्यय आर्ष:.

24 a) बाष्पगला: as in text.

b) As in text.

Comments on l. 2 of 778*. (l. 2) देही and इव both as above. [अ]त्यजन्. शरीरात्माभिमानानां स्वस्वशरीरपरित्यागवदत्यन्तानभिमतो रामविश्लेषोऽभूदित्यर्थः.

40

1 a) सुखं सुखी by transp.
8 a) लोकस्य भूरादशेषाभिमतलोकप्रापणस्य संयानं समीचीनयानभूतस्त्वं राघवनन्दनं वहेदिति यदेष मे परमः कामः। अतस्त्वं गच्छेति संबन्धः.
11 e) प्रायात् as in text.
f) पुष्पकं. -पूजितं for -भूषितः.
13 a) अत्यद्भुतानि as in text.
d) अमानुषाणां सत्त्वानां पुष्पकादीनाम्.
14 a) अनामयश्च.
b) साग्रो मासो गतः। तवाभिषेकानन्तरमिति शेषः। तन्मध्ये तावन्मात्रेण मर्त्यानामनामयादिगुणप्रादुर्भावः.
15 b) वपुष्मन्तो हृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः.

41

1 a) स विसृज्य as in text.
d) अशोकवनिकेति। सामान्यतो महाप्रभूणां शृङ्गारविहारोपवनमन्तःपुरवर्ति.
2 a) -[अ]गरु- as in text.
3 a) पाटलीभिश्च as in text.
4 a) सर्वदा as in text.
5 d) चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षाणामवतंसस्थानि यैर्वृक्षैः शोभितामिति संबंधः.
8 Comments on l. 5 only of 792*. (l. 5) संघर्षजातानां संघर्षात् स्पर्धयैव जातानां जातपुष्पाणाम्.
11 a) Cmp -कृतोपेतां; -गृहोपेतां as in text.
b) -[आ]सन- for -गृह-. -समावृतां as in text.
18 a) पूर्वाह्णे as in text.
c) -भागार्धं as in text.
22 a) अपत्यलाभो as in text.
b) मम and समुपस्थितः both as in text.

42

1 a) तत्र as in text.
5 a) मम for माम्.
6 d) व्रजंति as in text. राजानः धर्माधर्मैविचारहीनाः भूपालाः पुरे राज्ये च वर्तमानैर्जनैर्वक्तव्यतां कथनीयतां सर्वजनकृतदुर्भाषणविषयतामित्यर्थः.
7 a) कथाः शुभा as in text.
d) वर्तंते as in text.
11 a) विस्रब्धः as in text.
b) निर्भयं.

16 a) हत्वा च as in text.
d) स्व- and पुनरानयत् both as in text.
17 b) सुखं as in text.
c) अंकमारोप्य as in text.
19 a) अस्माकम् as in text.
b) सहनीयं परपृष्टदारानयनरूपं कश्मलमित्यर्थः.
21 a) [य]तद् as in text.
d) निवेशितां as in text.
22 a) सर्वे तु as in text.
b) अभिवाद्य as in text.
d) एव for एतन्.

43

1 a) संविसृज्य for विसृज्य तु.
6 a) प्रयांतं as in text.
b) भरतमन्तिकात्भरतस्यान्तिकं प्राप्येत्यर्थः.
10 c) शिरसा as in text.
12 c) एतेष्विति मह्यं मम जीवितमेतेषु स्थितमेतदधीनमिति यावत्.
15 d) गतशोभमित्यत्र पुनरपि मुखशब्दः पर्यायपम्यकथनार्थं इत्यपौनरुक्त्यम्.
18 c) भवद्भिश्च कृतं राज्यं भवद्भिः संपादितम्। भवद्भिः कृतं भवद्भिः सह राज्यं संपादितमिति वा.
19 a) कृतशास्त्रार्था अनुष्ठितशास्त्रार्थानुष्ठानाः.
b) बुद्धा as in text.
d) मदर्थोऽयं वक्ष्यमाण इति शेषः। अन्वेष्टव्यः अनुसरणीयः.

44

2 a) सर्वे as in text.
b) मनोऽन्यथा मा कुरुवध्म्। मदभिप्रायाननुकूलभावं मा कुरुध्वमित्यर्थः.
c) सीतायां as in text.
d) यादृशी वर्तते as in text.
10 d) अयं त्विति। महान्वादः वर्तते। तच्छ्रवणाच्छोकदश्च वर्तते.
11 d) अकीर्तिरिति। यस्य अकीर्तिः गीयेत तस्य शब्दोऽकीर्तिमतः पुरुषस्य तस्य नाम यावत्कीर्त्यते तावत्स अकीर्तिमान्पुरुषः अधमाँल्लोकान्निरयेषु पतति.
14 c) भूनं for भूयः.
d) अतोऽधिकं as in text.
15 a) त्वं as in text.
16 c) दिव्यसंकाशः दिव्यदेशसदृशः.
18 b) सीतां प्रति सीतापरित्यागमुद्दिश्य.
c) मह्य मम.
19 c) मां as in text.
d) वाक्यान्तरेऽस्मद्वाक्यमध्ये। मामनुनेतुं ये ब्रुयुस्ते शापिताः.

45

4 ^{c}) सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरप्रभम्.

7 ^{d}) शीघ्रं गत्वा गङ्गातीरमिति शेषः। अपनेयासि ऋष्याश्रमात्प्रत्यवरोप्य प्रापणीयासि.

Comments on l. 2–3 of 847*. (l. 3) प्रतिज्ञातं as above.

15 ^{a}) अञ्जलिकृता कृताञ्जलिः.

16 ^{a}) अर्थं दुर्निमित्तप्रतिपादकवाक्यसमूहमित्यर्थः.

18 ^{d}) योजयस्वेति। अत्रोपमाद्वयम्। त्रियम्बकः रुद्रः। पर्वतः हिमवान्.

21 ^{b}) जलाशयं as in text.

24 ^{c}) कच्चिद् as in text.
^{d}) द्विरात्रं. शोकमागतः कच्चित्.

46

1 ^{b}) नैषादीं निषादसंबन्धिनीं निषादोपनीतामिति यावत्.
^{c}) समायुक्तां as in text.

4 ^{a}) हृद्गतं and महच्छल्यं both as in text.
^{c}) निमित्ते as in text.
^{d}) वचनीकृतः as in text.

5 ^{a}) [ऽ]च as in text.
^{d}) -निंदिते as in text.

9 ^{c}) तद्भयाः and मह्यम् both as in text.

12 ^{c}) न्यस्तानि as in text.
^{d}) [अ]मर्षः as in text.

14 ^{c}) As in text.
^{d}) दौहृदं as in text.

15 ^{b}) तपोवनं as in text.

APPENDIX III[1]

RĀMĀYAṆA COMMENTARIES

By

Late Prof. G. H. BHATT, Baroda

There are many commentaries on the Vālmīki Rāmāyaṇa. Aufrecht mentions the following commentaries.[2] :—

Sr. No.	Names	Authors	Remarks
1	Kataka[3]	Kataka Mādhav Yogīndra	Printed
2	Caturthadīpikā[4]	—	
3	Tīkā	Īśvaradīkṣita[5]	
4	,,	Umāmaheśvara[6]	
5	Rāmāyaṇaviṣamapadārtha-vyākhyā	Devarāma Bhaṭṭa[7]	
6	Tīkā	Rāmānuja[8]	Extracts printed
7	,,	Rāmāśramācārya[9]	
8	,,	Vidyānātha[10]	
9	,,	Vaidyanātha[11]	
10	Guru-Vālmīkibhāva-prakāśikā	Hari Paṇḍita[12]	
11	Tīkā	Śivarāma Sanyāsin[13]	
12	Tattvadīpikā[14]	Maheśvaratīrtha	Printed
13	Taniślokī[15]	Ātreya Ahobala	Extracts printed
14	Tilaka[16]	Nāgeśa Bhaṭṭa; composed in the name of Rāmavarmā	Printed
15	Dharmākūtam[17]	Tryambaka Yajvan, c. 1700-1727 A.D.	Printed
16	Manoharā	Lokanātha Cakravarti[18]	Printed
17	Bhūṣaṇa[19]	Govindarāja	The name of the commentary on each one of the seven Kāṇḍas is different:— 1 Maṇimañjīrā 2 Pītāmbarā 3 Ratnamekhalā 4 Muktāhāra 5 Śṛṅgāratilakā 6 Ratnakirīṭā 7 Maṇimukuṭā Printed
18	Rāmāyaṇa Kūṭaṭīkā[20]	Rāmacandra Tīrtha	Oppert attributes this to Ānandatīrtha
19	Rāmāyaṇatātparyaviro-dhabhañjinī[21]	Kṛṣṇapāda (?)	
20	Rāmāyaṇavirodhaparihāra[22]	,,	
21	Rāmāyaṇasaptabimba[23]	Hayagrīva Śāstrin	
22	Vālmīkitātparyatarаṇi[24]	Viśvanātha	
23	Vālmīkihṛdaya[25]	Ātreya Ahobala	
24	Vidvanmanoramā[26]	?	
25	Vivekatilaka[27]	Varadarāja Uḍāri	Approximately 1250 A.D.
26	Śṛṅgārasudhākara[28]	?	
27	Subodhinī[29]	(Abhinava Rāmabhadrāśrama ?)	
28	Setu	?	

The other later catalogues show that there are other commentaries on the Rāmāyaṇa as shown below :—

Sr. No.	Names	Authors	Remarks
1	Caturarthī[30]	Śeṣa Kavi	—
2	Tīkā	Annavan Tiruvarighan (A Vaiṣṇava Paṇḍita)	—
3	,,	Nṛsimha Paṇḍita[31]	—
4	,,	Rāmacandra Sarasvatī[32] or Rāmacandrānand Sarasvatī	
5	,,	Vimalabodha[33]	Quoted by Lokanātha. He has commented on the Mbh. also.
6	,,	Sarvajña Nārāyaṇa[34]	,,
7	,,	Satyatīrtha[35]	Extracts printed
8	Tattvadarpaṇa	Nārāyaṇa Yati	—
9	Tattvabodhanī	Draviḍa	—
10	Munibhāvaprakāśikā[36]	?	Extracts printed
11	Rāmāyaṇatātparyasaṅgrahavivṛti	Appaya Dīkṣita	
12	Rāmāyaṇa Śiromaṇi[37]	Bansidhara Śivasahāya	Printed
13	Rāmāyaṇasāracandrikā[38]	Śrīnivāsa Rāghavācārya of Śrīraṅgam	
14	Virodhabhañjanī or Vālmīkiyavirodhabhañjanī[39]	Brahmavidyā Dīkṣita or Brahmavidyādhvarin	
15	Viṣamapadavivṛti[40]	Harīta Veṅkaṭeśvara	Extracts printed
16	Vyākhyāsaṅgraha	Anantasūri	Three more commentaries are written by the same author.
17	Saṅgraha[41]	Veṅkaṭeśa	

It is quite possible that there may be many more commentaries in Sanskrit.[42] It is noteworthy that most of the commentators hail from South India. Lokanātha Cakravarti is a Bengali commentator who freely quotes from the commentaries of Sarvajña Nārāyaṇa and Vimalabodha who might be Northern and who are the commentators on the Mahābhārata also. Their Rāmāyaṇa commentaries are not at present available and Lokanātha Cakravarti is the only available source for their views.

Sarvajña Nārāyaṇa probably flourished between A.D. 1100 and 1300.[43] It seems that the same scholar has also written (1) Manvarthavivṛti a commentary on the Manusmṛti, (2) Kāmadhenudīpikā and (3) Śuddhidīpikā.[44] An attempt is here made to collect all the passages attributed to Sarvajña Nārāyaṇa in the commentary of Lokanātha Cakravarti published in the Calcutta Sanskrit Series, No. 2, Calcutta, as Fragments of Sarvajña Nārāyaṇa's commentary on the Rāmāyaṇa.

Fragments of Sarvajña Nārāyaṇa's Commentary on the Rāmāyaṇa (References are to the Kāṇḍa, Sarga and Stanza in the Calcutta Sanskrit Series edition).

K.S.S.

1.1.14 प्रताप: परैरसह्यतेति ।
1.1.16 वीर्यं युक्तोत्साह इति ।
1.1.19 स सत्य इत्यादौ स्वल्पसत्यत्वादि व्यवच्छेदे तात्पर्यादपौनरुक्त्यामिति । स चार्यं इति पाठ: (इति) ।
1.1.54 क्रोधमूर्च्छितोऽभूदिति ।
1.4.44 प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् अनुमानोपमानशब्दैरिति ।
1.4.45 स्वरभेदात् सप्तजातयो भवन्ति । ताभिरिति ।
1.5.7 नवधा पुरीभूमे: संस्थानं विच्छेदनं तेन शोभितेति ।
1.5.8 सुविभक्तान्तरायणेति पाठो नारायणीय: । अन्तरायणो मध्यभाग इति तद्व्याख्या । अयनं गृहं मध्यमिति वा ।
1.5.16 आरोहं पर्वतमिति ।
1.6.25 सत्त्वरूपो गुण ऋजुता, वीर्यरूपो गुणो बलमिति ।
1.10.25 पुत्रिकाकृतो इति पाठे पुत्रिका पुत्रप्रतिनिधिरिति ।
1.13.26 निचित: संचित: । चैत्यश्चिति: आहवनीयस्थापनार्था इति ।
1.15.2 अस्मिन् काल इति सर्वज्ञपाठ: ।
1.19.9 करणीसुता कृत्रिमसुतेति ।
1.20.11 पराक्रम: शिक्षाधिक्यमिति ।
1.36.8 दूरस्थत्वादप्रत्यक्षायामपि प्रत्यक्षतामापाद्येति ।
1.54.4 षड्रसानामिति ।
1.62.28 वैश्वानरपथाद् बहि: सर्वदक्षिणवीथ्याबहिरिति ।
1.65.11 पञ्च पञ्च दशेति । पञ्चपञ्च पञ्चविंशतिर्वा ।
1.69.22 आमर्षितम् आलोकितमिति ।
1.72.3 चयो वप्र: तदुपरिस्थैरट्टालकै: पर्यन्तो वेष्टनं यस्य नगरस्य तत्तथा इति ।
1.76.7 सुवर्णस्य परिमितस्य हिरण्यस्य ।
2.1.8 अनर्हितकथ: (?) कथाविघ्नस्याकर्तेति ।
2.1.13 क्रियासु कार्येषु प्रतिपत्तिमान् निश्चयवान् इति । सर्वसुहृदां सुखाय अर्थग्राही प्रयोजनग्राहीति ।
2.1.33 गुणकीर्त्या गुणेन कीर्त्या चेति ।
2.2.29 धर्मं दृष्ट्वेति ।
2.6.15 संरभते इति ।
2.10.27 शून्येन लघुनेति ।
2.22.12 दशविप्रान् दशविप्रेभ्य एवमुत्तरोत्तरमिति नारायण: ।
2.22.13 या माता पृथिवीं पृथिवीस्थान् गुरूनतिक्रामति सर्वान् गुरुत्वेनाभिभवति अभिभूय गुरुर्भवतीत्यर्थं इति नारायण: ।
2.26.22 राज्ञा हि समयं कृत्वा-शपथं कृत्वेति नारायण: ।
2.28.25 वीरासनमासनविशेषमिति नारायण: ।
2.29.11 प्राप्तादेशा आरब्धलक्षणजातसुफला इति ।
2.31.19 पीटकाभाण्डं वंशभाण्डमिति ।
2.33.11 अन्योन्येनेति नारायणीय: पाठ: ।
2.35.46 सशैलगण्डामिति पाठो नारायणीय: ।
2.39.20 कठिनं सर्वसम्भारभाण्डमिति नारायण: । कठिनगात्रश्चेति नारायणीयपाठ: ।
2.39.45 गमने चक्रोपरिस्थितिरगमने पृथिव्यामिति नारायण: ।
2.42.4 अलं रावणे इति नारायण: ।
2.52.24 पुन: शुकपादमरेर्दशेति वाक्यं आर्तत्वात् सारिकाया इति नारायण: ।
2.54.30 गोलाङ्गुल: काकमुखवानर इति ।
2.66.17 शेषं तव कार्यं त्वत्तेज: मयि मुञ्च शापदानेनेत्यर्थं इति नारायण: ।
2.72.25 परं शतान् शताधिकान् इति ।
2.79.3 कृतं सुकृतं तत्त्वोपदेशकं शास्त्रं कृतशास्त्रमिति नारायण: ।
2.81.6 चतुर्दशशतानिति नारायण: ।
2.85.18 मृतमानेतुमिति नारायण: ।
2.86.1 केचित्तु तेषां मते द्वादशाहमशौचं तत्र दशाहे समतीते एकादशनिर्गमे तदा द्वादशिकं श्राद्धं दशपिण्डदानरूपं यद्दशाधिकं ब्राह्मणानां एकादशिकं त्रयोदशिकं तेषां मते आचक्षते इति नारायण: ।
2.87.9 शलाकाकीलक:, काशो भूम्यन्तर्निविष्टप्रस्तरादिविच्छिन्नद्वार इति नारायण: ।
2.87.16 सुधाकुट्टिमं सुधामयीकृतमिति नारायण: ।
2.88.1 भरतप्रधानामिति नारायण: ।
2.88.18 दायार्धं ग्रहणयोग्येति नारायण: ।
2.90.16 वरटा गृहनिर्माणकारिण: म्लेच्छा इति सर्वज्ञ: ।
2.90.25 स्वस्तिकारा: स्वस्तिकर्तार इति ।
2.93.9 पूजितो वचसा अर्चितोऽर्घ्यादिना इति ।
2.94.15 घोषो वर्णानां समूहोच्चारणम् ।
2.96.7 सौममुपरितलगृहस्थलीं सिंहासनं वेति नारायण: ।

2.97.27 तत्र हि मित्रो देवता, मध्ये सूर्यास्ते वरुण इति नारायणः।
2.100.2 'पाद्यम् अर्घ्यकृतातिथ्यम्' इति पाठे अर्घ्येण कृतमातिथ्यं यत्र पाद्ये तदिति।
2.100.25 समसंघातेन मेलकेन या युक्तियोगस्तद्वान् इति नारायणः।
2.100.44 सुवर्णरीतिः सुवर्णखण्ड इति नारायणः।
2.100.57 रक्तचन्दनं कुंकुममिति नारायणः।
2.100.68 "लोहं सुवर्णेऽपि चे"ति सर्वज्ञः।
2.100.70 रसाला इति सर्वज्ञः।
2.100.74 अञ्जनीः अञ्जनशलाका इति।
2.100.75 प्रतिपानं जलपानम् इति सर्वज्ञः।
2.103.1 स्वं चित्तं वैदेह्या इति सर्वज्ञः।
2.103.6 ज्योतीरसः सुवर्णमिति नारायणः।
2.105.8 भूतार्थं सत्यार्थमिति नारायणः।
2.105.20 रक्तोत्पलं प्रान्तरक्तोत्पलमिति सर्वज्ञः।
2.105.31 गौरमात्रेऽपि लोहित इति नारायणः। यद्यपि लोहितपदं स्त्रीपरं तथाप्येकशेषितकामिपदविशेषणत्वात् पुंलिङ्गता इति नारायणः।
2.108.8 'अभिज्ञानांकित' इति पाठो नारायणीयः।
2.108.22 अग्निसमीपत्वेन वेदीमित्युक्तमिति।
2.111.26 इङ्गुदपिन्याकम् दलितेङ्गुदचूर्णम् इति नारायणः।
2.113.16 स्थानेन काला नारायणः।
2.115.3 तव दुहितृसन्तत्यै राज्यं देयमिति भरतप्रोचनायेति नारायणः।
3.3.7 समाहितवतीं वनाय निश्चितामिति सर्वज्ञः।
3.13.16 'आहृतो' इति पाठे आनीय। संन्यासविधिनिक्षेप इति नारायणः।
3.19.7 शतह्रदानां विद्युतां दहनानिलयोर्गिरिभवयोरिति नारायणः।
3.19.23 सार्वज्ञस्तु पाठः 'पञ्चवटीनि' दीर्घः संज्ञाशब्दत्वादिति तद्व्याख्यानम्।
3.20.15 अश्विनाविति, आदित्यावेतौ न तु सूर्यपुत्राविति नारायणः।
3.20.32 सप्तवृक्षान् पिण्डफलान् गुच्छफलानिति नारायणः।
3.22.7 प्राज्यकामा बहुकामा इति नारायणः।
3.23.5 महाबलेति लक्ष्मणस्येति नारायणः।
3.23.38 कामवक्तव्यतां गतामिति नारायणस्य पाठः। वक्तव्यतां हीनतामिति तद्व्याख्यानम्।
3.25.17 त्वया नाथेनोपलक्षिता वा इति नारायणः।
3.28.23 'ग्रहोपला:' इति पाठो नारायणीयः।
3.35.5 यद्वा करकात् कमण्डलोर्भ्रष्टः शौचादिदुःखं पश्यतीति नारायणः।
3.35.16 अनुपायेन यथोक्तविधानमुल्लंघ्य विपरीतक्रमेण दत्तस्य यथा फलं विपरीतम्, तथेति नारायणः।
3.43.31 'राजगण्डकमालये'ति पाठो नारायणीयः। राजगण्डको नागमणिरिति तत्त्वाख्यानम्।
3.44.37 तत्र सन्निपातश्च कदाचित् फलसर्वं तरुत्वगादि अखिलं खिलं अप्रहतम् अखिलं प्रहतं सत् त्वक्सारं त्वक्षयसारं कर्पूरमिति नारायणः।
3.50.42 नारायणस्तु अकारप्रश्लेषणं विनैव व्याचष्टे।
3.50.43 यो हि अर्थो प्रार्थितैः अर्थकृच्छ्राणि संवृणोति तस्य तमेव अर्थम् अर्थानामुपर्युपरि आहुरिति नारायणः।
3.50.50 उदरस्य समुत्थाने भक्षयितुरुदरस्य भक्षणेनेति नारायणः।
3.51.16 श्रवणान्तं कर्णसमीपं व्यवच्छिन्नेन विशिष्टेनेति नारायणः।
3.53.50 तस्या हरणे सकामं आत्मानं अमन्यत इति नारायणः।
3.54.13 पञ्चविंशकः पूर्णपञ्चविंशतिवर्षः, ततोऽप्यधिकवयाः न तु पञ्चविंशतिवर्षः प्रागुक्तविरोधादिति नारायणः।
3.54.42 पञ्चपञ्चकं पञ्चविंशति तत्त्वानि सांख्यशास्त्रोक्तानि प्रकृत्यादीनि तत्त्वज्ञ इति नारायणः।
3.54.62 स्यन्दनिका क्षुद्रनदीति नारायणः।
3.59.5 तत्सर्वं ममाधुना दुर्निमित्तं जातमित्यर्थः, इति नारायणः।
3.59.15 हृष्टाश्च व्यथिताश्चेति नारायणपाठः। हृष्टा आसन् रावणवध-सम्भावनया इति तद्व्याख्या।
3.59.19 तप्तं! शानीकृतं हिरण्यं तन्मयाभरणमिति नारायणः।
3.70.21 राक्षसभयात् पलायितेति सर्वज्ञः।
3.70.26 भूतोत्सवमिति सर्वज्ञः।
3.70.53 तस्य मोहदर्शनेनेति नारायणः।
3.71.2 भूतात्मा भूतानामात्मा अधिष्ठातेति नारायणः।
3.76.16 विपुलेन विस्तृतेन, आयतेन दीर्घेणेति सर्वज्ञः।
3.77.55 गिरिप्रस्तरम् गिरिस्थलीमिति नारायणः।
3.77.72 सहायार्थे इति पाठः सार्वज्ञः।
3.79.23 प्रत्यक्स्थलेति पाठो नारायणीयः। प्रत्यक् स्थला प्रत्यगुन्नता प्राक्प्रवणा इति व्याख्या।
4.6.14 संसृष्टभावेन स्वानुभवेनेति सर्वज्ञः।
4.9.69 'स्वैरं गतो भोगेषु' इति पाठः सार्वज्ञः।
4.16.21 धर्मवैतंसिकं धर्मावरणच्छद्मिनमिति सर्वज्ञः।
4.16.27 भूमिं भूमिः रूप्यं ताम्रादि कृताकृतमिति (?) सर्वज्ञः।
4.16.44 तत्र दर्शे दर्शने सतीति सर्वज्ञः।
4.17.3 धर्मार्थेत्यादि वाक्यस्य विशेषणम् तथ्यवचनमिति सर्वज्ञः।
4.21.4 "विहितं न ततोऽन्यथा" इति पाठः सार्वज्ञः।
4.28.2 अभिप्रायनिवृत्ताशमिति सर्वज्ञपाठः।
4.28.13 अभिनीतार्थं प्रतिश्रुतमर्थमिति सर्वज्ञः। अभिनीततर्थमिति पाठे अतीव नीतार्थः।
4.28.22 सीताया अन्वेषणे या आज्ञा तया प्रतिहन्यते इति सर्वज्ञः।
4.29.4 संरक्तां कामीजनानुरागि मिति सर्वज्ञः।
4.29.26 समर्थसहायभजने हि युद्धं जायते इति नारायणः। "कुरु प्रयत्नं" प्रयत्नसाध्यं यदन्यदपेक्षितं तदपि कुरु इत्यपि नारायणः।
4.29.30 न तु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य बलं निहन्तुं मम मन्मथस्येति पाठे न तु मन्मथस्य बलं निहन्तुं शक्यमिति नारायणः।
4.30.8 'निर्णीय परिसंख्याप्येति पाठे व्यवस्थाप्येति सर्वज्ञः।'
4.30.14 कालस्य परिणामः समाप्तिरिति नारायणः।
4.31.2 कर्मण उपकारस्य (?) मरणरूपफलानुबन्धमिति सर्वज्ञः।
4.33.6 काममयैः काम्यरत्नादिबहुलैरिति सर्वज्ञः।
4.35.22 लङ्कायां किलेत्यत्र लङ्कास्थितत्वनिर्णयेऽपि लङ्का कुत्र स्थितेत्यज्ञानादनुसंधानमिति सर्वज्ञः।
4.35.25 'आगमस्तु न मे व्यक्त' इति पाठः सार्वज्ञः।
4.36.9 कस्यचिदन्यस्य मानवस्य, न दुन्दुभेः, तस्य प्रागेव विक्षिप्तत्वादिति सर्वज्ञः।
4.38.17 ग्राहकं संग्राहकमिति सर्वज्ञः।

4.40.32 ये च देशा गम्यन्ते तेष्वपि प्लवेन पक्षिवदाकाशगमनेन, प्लवनेन उत्प्लुत्य यानेनेति सर्वज्ञः।
4.41.69 केचित्तु पारिप्लवा चञ्चला प्रभा इति सर्वज्ञः।
4.44.44 उपवाह्यो नृपवाह्यो गज इति सर्वज्ञः।
4.44.66 तत्र शतद्रुरस्ति, तथा कौशिकी, तथा वैतरणीति सर्वज्ञः।
4.44.70 तं कालमेघप्रतिमम् उत्तरं समुद्रं जम्बुद्वीपस्य बान्तरजलाशयमिति सर्वज्ञः।
4.48.4 सानुप्रस्थानिति पाठे सानुरूपान् प्रस्थान् प्रकृष्टस्थानानीति सर्वज्ञः।
4.48.7 'सर्वेषु अहःसु' इति पाठः सार्वज्ञः।
4.53.21 तस्य मयस्य इन्द्रेण सह वैराभिसर्गेन वैरोत्पादनेन इति सर्वज्ञः।
4.57.4 विधिर्नियतिः, किल निश्चितम्। परे लोकेऽपीति सर्वज्ञः।
4.61.18 अनादृत्य अनुक्तवैवेति सर्वज्ञः।
5.10.4 "वर्द्धमाने" प्राकारे पुरद्वारं तद्विशेषैश्च, प्राङ्गणैरिति सर्वज्ञः।
5.10.21 उत्कटान् उद्गतकटिभागानिति सर्वज्ञः।
5.12.38 वीरैः कर्मसु शक्तैः निष्ठितः सम्पादितः कर्मान्तः निःशेषं कर्म यत्र तदिति सर्वज्ञः।
5.12.45 पयोधरैरिति पाठः सर्वज्ञस्य।
5.13.2 'शाला' इति पाठे शालाः प्रकोष्ठानिति सर्वज्ञः।
,, प्रधानशालाश्चेति पाठः सार्वज्ञः। तद्व्याख्या च—प्रधानशालाः प्रधानगृहानिति।
,, शशाङ्कमालाः शशाङ्कयुक्तमाला यासां ता इति सर्वज्ञः।
5.13.5 आत्मबलानुरूपं गृहमिति प्रकृतमिति सर्वज्ञः।
5.13.11 ———इति सर्वज्ञः।
5.13.12 चामीकरचारुभाण्डा इति पाठे भाण्डमाभरणमिति सर्वज्ञः।
5.14.47 'पदविन्यासनुन्यस्ता' इति सर्वज्ञसंमतः पाठः।
5.14.54 "निद्रागुणपराजिता" इति पाठः सर्वज्ञस्य। तद्व्याख्यानं—"निद्रागुणेन पराजिता 'अभिभूता' इति।
5.32.11 'यस्त्वल्पकृतोत्सेधश्चतुःकिष्कुः परिकीर्तितः। तत्प्रमाणो नरो यः स्याच्चतुःकिष्कुः स उच्यते' इति सर्वज्ञः।
,, 'द्विशुक्लो यस्य धवला दन्ता तारां विनाऽक्षिणी' इत्यर्थं इति सर्वज्ञः।
,, जिव्होष्ठतालुनेत्राणि नखदन्ताः पदद्वयम् शिश्नाग्रवक्रेपश्चाभा दशपद्मः स उच्यते इति सर्वज्ञः।
5.32.12 "वक्षः कक्षौ नखा नासा मुखं चैव कृकाटिका। षडुन्नतानि यस्येह प्रोच्यते स षडुन्नतः इति सर्वज्ञः।
,, पाणिपादमुखग्रीवाः श्रवणं हृदयं शिरः। ललाटमुदरं पृष्ठं मध्यान्तः पूजिता दश इति सर्वज्ञः।
,, "दिग्देशज्ञातिवर्णाश्च तेजसा यशसा श्रिया। व्याप्नोति यो नरश्रेष्ठस्त्रिभिर्व्याप्नोति स स्फुटम्"॥ इति सर्वज्ञः।
,, त्रिवलीमान उदरे गम्भीरे चेद् वलित्रयमिति सर्वज्ञः।
,, गुरुदेवद्विजनतो विनतो नरः इति सर्वज्ञः।
,, नासयोर्वदने स्वेदे कक्षयोश्चापि यस्य तु गन्धः स्यात् सुरभिर्लोके चतुर्गन्धः स उच्यते इति सर्वज्ञः।
,, धर्मार्थकामान् स्वे काले सेवमानस्त्रिकालवित् इति सर्वज्ञः।
5.32.13 'महास्योष्ठहनुरवच्' इति सर्वज्ञः।
,, "नेत्रतारे भ्रुवौ श्मश्रुः केशाः कृष्णाश्च यस्य सः। चतुष्कृष्णश्चतुर्लेखो ध्वजमुद्रादिभिश्च यः।
पाण्योश्च पादयोर्युक्तो रेखाभिः परिकीर्तितः।।" इति सर्वज्ञः।
,, "यश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैर्नेत्रद्वयेन च। कृत्स्नं पश्यति स प्रोक्तः षोडशाक्षो नरोत्तमः"॥ इति सर्वज्ञः
,, हृत् पृष्ठं कटिरंगुल्यः समा यस्य चतुःसम इति सर्वज्ञः।
5.32.14 पादौ गुल्फौ स्फितौ पार्श्वे वृषणौवक्षणौ कुचौ। कर्णोष्ठौ सक्थिनी जंघे हस्तौ बाहू तथाऽक्षिणि। चतुर्दश समद्वन्द्वः समान्येतानि यस्य वै। इति सर्वज्ञः।
,, भुजवंशावुरुवंशौ जानुवंशौ च यस्य च। पृष्ठवंशो नसोवंश इति सर्वज्ञः।
5.32.35 अग्निपर्वतः अस्ताचल इति सर्वज्ञः।
5.37.31 मया तु हतप्रवीरस्य कथंचिन्मार्दवं नापादयेत् वीरघात आपादयेदेवेत्यर्थं इति सर्वज्ञः।
5.54.13 तथा नार्हति राघवः, तस्य उचितं न भवति इति सर्वज्ञः।
5.56.3 'विवृद्ध' इति सर्वज्ञः।
5.59.2 अस्माभिरेव तस्या नयनं युज्यते इति सर्वज्ञः।
5.59.18 वीर्यमुत्पत्तिस्थानं, विक्रमः शक्तिसंपत्, शौर्यमारम्भ इति सर्वज्ञः।
5.61.14 प्रवदन्तीत्यत्र 'प्रनदन्तीति' पाठः सर्वज्ञः।
5.65.17 "सर्वज्ञेन यूयं कृतकर्माणं" इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययं कृत्वा कृतकर्मणो युष्मानतुवर्तितं युक्तमिति व्याख्यानम्।
5.67.29 रोदयमानस्य कपटेन दुःखं जनयन् इति सर्वज्ञः।
5.68.2 अश्रूणि वारि पूर्णाभ्यां इति सर्वज्ञसंमतः।
5.74.28 'भूतदानेन भूतेशो प्रविणाधिपतिर्यथेति' सार्वज्ञः पाठः।
5.75.9 विधमन्तो वृक्षानिति संबंध इति सर्वज्ञः।
5.75.28 क्षरन्तः स्यन्दमानमिति सर्वज्ञः।
,, प्रतिचन्द्रं चन्द्रप्रतिबिम्बमिति सर्वज्ञः।
5.76.11 केदारो धान्यभूमिः, धान्यं यथा क्षेत्रस्य उपस्नेहेन जनसंबंधे जीवति तथा उपस्नेहेन वैदेह्या जीवामि। यतस्तां जीवन्तीं शृणोमीति सर्वज्ञः।
5.79.19 तपसा सीताहरणतापेनेति सर्वज्ञः।
5.83.4 सानुबन्धम् समूलमिति सर्वज्ञः।
5.83.23 स्वाधीनतां वृत्तानुमनोचितां, मदः काम इति सर्वज्ञः।
5.83.32 कोपि राजनेतु (?) सर्वज्ञः।
5.83.43 अथवा परवैगुण्यं बुद्ध्वा प्रत्यादिशन्नपीति सर्वज्ञपाठं परस्य रामस्य वैगुण्यं गुणसाहित्यं बुद्ध्वा प्रतिदिशन् प्रकाशयन्नपि यत् सामादीनां प्रवर्तनं कर्तुं युक्तमिति, नेति शेषः।
5.83.53 व्यादेश आज्ञा, विचिता आदेश इति सर्वज्ञः।
5.84.9 भजमानैर्भक्तैः सविशेषैः विशेषज्ञैः जनैर्हेतुभिः परीक्षितो विचारितो विशुद्धार्थः परिणामशुद्धः आश्रावितः स्वामिने कथितः इति सर्वज्ञः।
5.84.10 न कारणं नम (?) गोवृद्धेर्हितं।
5.84.11 केषांचित् सुखावहो विग्रह इति सर्वज्ञः।
5.85.4 स्थैर्यं स्थिरप्रयत्नो नास्ति तावत् निश्चलचित्तत्वं चांचल्यभावमात्रमपि नास्तीत्यर्थ इति सर्वज्ञः।
5.86.11 यदि तस्य व्यतिक्रान्तं धर्मार्थं प्रभवेन्मनः। भवेद्रामस्य दोषो हीति पाठः सर्वज्ञसम्मतः। तद्व्याख्यानं च धर्मार्थं व्यतिक्रान्तं मनः प्रभवेदिति अन्वयः। न भवेद्वनवासिनः वनवासमात्रेण चापबाणधारणमधर्महेतुर्नेत्यर्थः।

5.88.11 सुखं सुखस्वरूपोर्थः प्राप्यते स्वनिश्चयेन स्वबुद्धया यतो धर्मः सुखहेतुरिति सर्वज्ञः।
5.89.18 अर्थस्येति पाठः सर्वज्ञः। तद्व्याख्यानम्—अर्थमात्रस्य बुधः परिज्ञानं कुरुते नानर्थस्य।
5.89.23 'ऐतिह्यमनुमानं चे'ति सर्वज्ञः। व्याख्यानं च तस्य—तत्रैतिह्यं लौकिकं वाक्यम्, आगमो वैदिकवाक्यम्।
5.90.5 व्यसनेषूपस्थितेषु अन्योन्यं नित्यं संहृष्टाः संहर्षवन्तः संहर्षः सर्वज्ञः।
5.91.44 कालो यमः पुरुषविग्रह इवेति पूरणीयमिति सर्वज्ञः।
6.1.1 'ससैन्ये सागरं तीर्णे' इत्याकार पाठः इति सर्वज्ञः।
6.3.21 यः शैले स्थितो गच्छंश्च कायेन योजनं सेवते योजनमात्रेण यस्य देहस्तिष्ठतीत्यर्थः इति सर्वज्ञः।
6.3.24 सेवते यदधः स्थानमिति सर्वज्ञः।
6.3.44 एकैक एषां कोटिमिर्दशभिः दश-दशकोटिभिरिति सर्वज्ञः।
6.4.18 इह वानरसैन्ये आगमात् कथावगमात् युक्तेन उद्युक्तेन मया विदित इति सर्वज्ञः।
6.4.31 तरलाभासा विद्युन्निभेति सर्वज्ञः।
6.7.33 प्रचारः गवां चरणदेश इति सर्वज्ञः।
6.15.23 चैत्यः प्रधानप्रासादः इति सर्वज्ञः।
6.23.13 उत्संगिनी क्रोडवती गभीरेत्यर्थः इति सर्वज्ञः।
,, पार्श्वौ वक्षश्च इति अंकितं पूजितलक्षणमित्यर्थः सार्वज्ञः।
6.26.35 स्वेन स्वानुभूतेन अनेनानुमानेन लिङ्गेनेति सर्वज्ञः।
,, 'स्वेनोपमानेति' पाठे स्वेनोपमानेनेत्यर्थः।
6.30.13 अथर्वाणं अथर्ववेदं समुद्दिश्य उच्चार्य मंत्रसंस्तवैर्मंत्रस्तुतिरूपैरर्थवादैः चोदिताः प्रेरिता निशाचरा इति सर्वज्ञः।
6.36.86 आत्मनः प्रत्यपासरदिति सार्वज्ञः पाठः।
6.40.5 पूर्वं चेतरकार्याणीति पाठः सार्वज्ञः। तद्व्याख्या इतरकार्याणि परकार्याणि युद्धादीनि इति।
6.40.11 विक्रमं युद्धं, योगमौषधादिकृतमुपायमिति सर्वज्ञः।
6.43.8 विनिश्चितं श्रेयः काम एव फलं ययोस्ताविति सर्वज्ञः।
6.44.42 शुष्काशनिः तैर्विमुखैः, यद्वा ज्वालानां समृद्धिः जलैर्विना वज्रपातः उद्युता युक्ताः शुष्काशनिर्गता इति सार्वज्ञपाठः।
6.45.12 प्रांशुभिर्दीर्घैः गिरिसारैः गिरिशृंगैरिति सर्वज्ञः।
6.54.18 मणिचित्रितलोमानि, भौमानि उपरिगृहाणीति सर्वज्ञः।
6.63.18 उपलभेति पाठे पश्येति सर्वज्ञः।
6.65.11 सुविभक्ता व्यवच्छिन्नैरिति सर्वज्ञः।
6.65.13 'तमसान्तर्हितस्ये'ति पाठः सार्वज्ञः।
6.65.19 'आयोग'मिति सार्वज्ञः पाठः।
6.68.28 सुपक्षराजिता शोभनैर्गृध्रादिपक्षैः संजातराजा (?) इति सर्वज्ञः।
6.80.4 गतिमनुगतिमिति सर्वज्ञः।
6.83.62 पंचमेन मार्गेण वातस्कन्धेनेति सर्वज्ञः।
6.84.37 स्वस्तिकार्धविभूषणाः स्वस्तिकं चतुष्पथं तदर्धं काकपादाकृतीति सर्वज्ञः।
6.90.22 गतानृण्येन गतमानृण्यं येन तेन आनृण्यं गन्तुमिति सर्वज्ञः।
6.95.24 कामकारः कानपूराकृतिः काम इच्छा देवेन हन्यते भवान्न तु मानुषेणेति सर्वज्ञः।
6.97.3 नागाह्वयो नागकेशरः तस्य स(श?)स्यकं चूर्णमिति सर्वज्ञः।
6.99.5 रामेण मया रावणो हतः इति सर्वज्ञः।
6.99.33 "स हि चारित्र्यलक्षण" इति नारायणः।
6.102.11 'मा देवा' इति पाठः सार्वज्ञः।
6.106.7 'प्राप्तवासना' इति सार्वज्ञः, अभिषंगो व्यसनमिति तद्व्याख्या।
7.7.21 कोका वनश्वानः शुना वनशुना इति सर्वज्ञः।
7.10.39 संमतिरात्मीया वाग् इति सर्वज्ञः।
7.20.8 शरकाण्डाग्रतः शररूपस्य काण्डस्य क्षिप्तस्याग्रतः इति सर्वज्ञः।
7.31.12 ऋग्वेदमतिशुद्धमिति नारायणः।
7.34.7 'मधुमाधवमासनिमित्तकगन्धवन्त' इति सर्वज्ञः।
7.34.12 'चापतलोपमम्' इति पाठे चापस्य कार्मुकस्य तलं मध्यं तदुपममिति सर्वज्ञः।
7.38.25 स्पर्शिता दत्ता इति सर्वज्ञः।
7.39.7 त्रियुग्मः सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रता नित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्चेति षट् इति सर्वज्ञः।
7.59.5 "यद्वै तेजस्तु मित्रेण उर्वश्यां पूर्वमाहितं तस्मिन् समभवत् कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणमि'ति सर्वज्ञसंमतपाठे यद्वै यच्च पूर्वसंगमादुर्वश्यां तेजः आहितं समर्पितं यत्तु वारुणं तेजः समभवत् तदुभयं तेजस्तया भावनिवेशादेकी तस्मिन् कुम्भे आहितमित्यन्वय इति सर्वज्ञः।
7.70.16 प्रतापार्थोपचारेणेति पाठे प्रजानामर्थनाशेन कृतेनेति सर्वज्ञः।
7.80.16 "अधर्मं पातयित्वा च धर्मपादं व्यनाशदि"ति पाठे अधर्ममधर्मपादमनृतं पूर्वं यदायुः तस्य परिनिष्ठितं परिमितं प्रादुष्करोत् प्रादुरकरोत् इति सर्वज्ञः।
7.80.24 शूद्रैराचरितः परमो धर्मोऽपि अधर्मः एवेति सर्वज्ञः।
7.89.5 कृताह्निकमनुत्तममिति पाठः सर्वज्ञः।
7.105.18 भविष्यदुत्तरं उत्तरकाण्डमिति सर्वज्ञः।
7.111.16 मनोगतो हृद्य इति नारायणः। पूर्णमायुर्यस्मिन् काले स आयु पूरणकाले इति नारायणः।
7.113.39 'त्वया यास्याम निपातिताः' इति पाठः सार्वज्ञः।
7.114.4 'ब्राह्ममावर्तयन् क्रम'मिति सार्वज्ञपाठे ब्रह्मणो वेदस्य संबंधिनं क्रमं आवर्तयन् पुनः पुनरुच्चारयन्निति तद्व्याख्या।

References to Appendix III

1 Appendix III has been prepared on the basis of an article '*Rāmāyaṇa Commentaries*' by Late Prof. G. H. Bhatt which appeared in the Journal of the Oriental Institute Vol. XIV, Nos. 3-4, March-June, 1965 (pp. 350-361) with slight alterations and additions necessitated by further research. Prof. Bhatt's notes have also been utilized for this purpose. Also see, *History of Classical Sanskrit Literature*, by M. Krishnamachariar, pp. 22-26.

2 Catalogus Catalogorum pp. 523-524.

3 Śrīmadvālmīkirāmāyaṇa with Amṛtakataka of Mādhavayogi. Vol. I, II, III Bālakāṇḍa, Ayodhyākāṇḍa, parts I and II edited by K. S. Varadacharya, Oriental Research Institute, Sanskrit Series 102, 107, 111, University of Mysore, Mysore, 1960, 1964, 1965. Also Vol. IV—Araṇyakāṇḍa edited by N. S. Veṅkaṭanāthāchārya, Oriental Research Institute, Sanskrit Series 110, University of Mysore, Mysore, 1965. The said commentary on Kiṣkindhā and Sundara Kāṇḍas is under print.

4 Unpublished complete commentary. Acc. No. 7084, Lists of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert Vol. II, Madras, 1885.

5 Unpublished complete commentary. Acc. No. 5148, *Ibid.*, Vol. I, Madras, 1880. Aufrecht; C°. gives names of following commentators—Īśvara Dīkṣita, Umāmaheśvara, Nāgeśa, Rāmānanda Tīrtha, Lokanātha, Viśvanātha, Śivarāma Sannyāsin, Hari Paṇḍita.

6 Unpublished complete commentary. Acc. No. 4885, *Ibid.*, Vol. II, Madras, 1885.

7 (a) Unpublished complete commentary. Acc. No. XIII-38, Catalogue of Sanskrit Manuscripts existing in Oudh compiled by Paṇdit Deviprasad Fascicules III-XIII.

(b) Unpublished complete commentary. Acc. No. 210, Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Sanskrit College Library, Benaras, Allahabad-8.

(c) Also, Acc. no. 1099, An Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute, Baroda, Vol. II. p. 854.

8 Śrīmadvālmīkirāmāyaṇam with commentaries Bhūṣaṇa, Rāmānujīya, Taniśloki and Māheśvaratīrthīyā and glosses Munibhāvaprakāśikā etc. up to Yuddha and Tilaka and Satyatīrthīyā for Uttarakāṇḍa. Parts I, II, III. Published by Gaṅgavishnu Srikrishnadas, proprietor 'Lakshmi—Veṅkateshvara' printing press, Kalyana, Bombay, 1934-35. Commentary Māheśvaratīrthīyā is available only up to the first Śloka of the first Canto of Uttarakāṇḍa.

9 Unpublished complete commentary. Acc. No. XV-30, Catalogue of Sanskrit Manuscripts existing in Oudh compiled by Pandit Deviprasada Fascicule XV, Oudh, 1882.

10 Unpublished complete commentary. Acc. No. 8770, Lists of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert Vol. II, Madras, 1885.

11 (a) Complete commentary, Nos. 11766, 11768, 11770 containing Kāṇḍas I-III (up to Sarga 68, incomplete and illegible), IV-VI and VII respectively. Palm leaf MSS. in grantha script having 218, 296 and 58 leaves respectively. A Classified Index of the Sanskrit Manuscripts in the Palace at Tanjore prepared by A.C. Burnell, London, 1880.

(b) Commentary printed up to Araṇyakāṇḍa. No. 9394 contains Kāṇḍas I-III. Palm leaf MS. in grantha script. Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvatimahal Library, Vol. XV, by P.P.S. Shastri, Tanjore, 1932.

12 (a) Unpublished commentary. No. 923R contains Kāṇḍas I-IV. Palm leaf MS. in Telugu script having 78 folios in all. A Triennial Catalogue of Manuscripts years 1913-1916 of the Government Oriental Manuscripts Library, Vol. II A.B.C. by S.K. Shastri, Madras, 1917.

(b) Unpublished complete commentary. Acc. Nos. 221, 7851, List of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert, Vol. I & II Madras, 1880 & 1885 respectively.

13 Unpublished complete commentary, Acc. No. 40. Pustakānām Sūcipatram by Pandit Rājārāma Śāstri a native of Kashmir. It belongs to Pandit Radhakrishna of Lahore.

14 Vide foot-note 8.

15 Vide foot-note 8.

16 The Rāmāyaṇa of Vālmīki with the commentary (Tilak) of Rām edited by Kāśinātha Pāṇḍuraṅg Parab, second revised edition, printed and published by The Proprietor, Nirṇayasāgara Press, Bombay, 1902.

17 The commentator has commented upon first six kāṇḍas only. Dharmākūtam Bālakāṇḍa and Ayodhyākāṇḍa part I and part II by Tryambakarāya Makhi printed in Vols. I, II and III respectively in Śri Vani Vilas Sanskrit Series No. 24 by Śri Vani Vilas Press, Srirangam, 1916, 1924 and 1926 respectively. Dharmākūtam Araṇya, Sundara, Kiṣkindhā and Yuddha kāṇḍas by Tryambakarāya Makhi printed in Tanjore Saraswati Mahal Library Series as Nos. 70, 29, 102 and 111 respectively and published by The Honorary Secretary, T.M.S.S.M. Library, Tanjore, 1955, 1951, 1963 and 1964 respectively.

18 Vālmiki Rāmāyaṇam with the commentary of Lokanātha Chakravarti Kāṇḍas I, II, III, IV Parts I, VIII, XX, XXXIX edited by Amareshwar Thakur published by Metropolitan Printing and Publishing House Ltd., 56, Dharmatalā Street, Calcutta. Also ibid., The Calcutta Sanskrit Series Nos. 11, 26 Kāṇḍas V (Part XXXV) and VI edited by Narendrachandra Vedāntatīrtha, published by Metropolitan Printing and Publishing House Ltd., 90 Lower Circular Road, Calcutta, ibid., The Calcutta Sanskrit Series No. 26 Kāṇḍas VII, Part liv, edited by Hemantakumar Kāvya-Vyākarana —Tarkatīrtha published by Metropolitan Printing and Publishing House Ltd., II, Clive Row, Calcutta, 1941.

19 Vide foot-note 37 below and foot-note 8 above. M. Krishnamachariar, *op. cit.*, pp. 22-23.

20 (a) Unpublished complete commentary. Acc. No. 227, List of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert Vol. I, Madras, 1880.

(b) Unpublished complete commentary. Acc. No. 1017, Notices of Sanskrit Manuscripts by Rajendra Lal Mitra, Calcutta, 1871-90.

21 Unpublished complete commentary. Acc. No. 1557, List of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert Vol. I, Madras, 1880.

22 Unpublished complete commentary. Acc. No. 5555, *ibid.*, Vol. II, Madras, 1885.

23 Unpublished complete commentary. Acc. No. 370, *ibid.*, Vol. I, Madras, 1880.

24 Unpublished complete commentary. Acc. No. V 6, catalogue of Sanskrit Manuscripts existing in Oudh by Pandit Deviprasad, Fascicule V.

25 (a) Unpublished complete commentary. Acc. No. 5348, List of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert, Vol. I, Madras, 1880.

(b) Unpublished complete commentary. Acc. No. 83, Alphabetical Index of Manuscripts in Government Oriental Manuscripts Library, Madras, 1893. M. Krishnamachariyar, *op. cit.*, p. 23 assigns him to c. 16th century A.D.

26 Unpublished complete commentary. Acc. No. 7746, List of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert Vol. II, Madras, 1885.

27 (a) Unpublished commentary. Acc. No. 3409R contains Kāṇḍas I-V and VI; incomplete, up to Sarga 71 only. Paper MS. in *Grantha* script. A Triennial Catalogue of Manuscripts for the Government Oriental Manuscripts Library, Vol. IV, Part I ABC by M.M.S.K. Shastri, Madras, 1928. Used in the Critical Edition of Vālmīki Rāmāyaṇa up to Sundara.

(b) Unpublished complete commentary. Acc. No. 179b, A classified Index to the Sanskri Manuscripts in the Palace at Tanjore by A.C. Burnell, London, 1880.

(c) Unpublished commentary. Acc. No. 11778B contains Kāṇḍas VI and VII. Palm leaf MS. The Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswathi Mahal Library, Tanjore. Used in the Critical Edition of Vālmīki Rāmāyaṇa for Yuddha and Uttarakāṇḍas.

(d) Prof. V. Raghavan assigns Uḍāli Varadarāja to approximately 1250 A.D. The Date and Identification of the author and the discovery of his commentary by Dr. V. Raghavan, vide, his article, "*Udāli's Commentary on the Rāmāyaṇa,*" *Annals of Oriental Research, University of Madras*, Vol. VI, 1941-42, part I, 1942.

28 Unpublished complete commentary. Acc. No. 6249, List of Sanskrit Manuscripts in Private Libraries of Southern India by G. Oppert Vol. II, Madras, 1885.

29 Unpublished complete commentary. Acc. No. 8985, *ibid.*

30 Unpublished complete commentary. Acc. No. 77, Alphabetical Index of Manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, 1893. See M. Krishnamachariyar, *History of* Classical Sanskrit Literature, p. 24.

31 (a) Unpublished incomplete commentary. Acc. No. 1894, A Catalogue Raisonne'e of Oriental Manuscripts in the Library of the (late) College Fort Saint George by the Rev. William Taylor, Vol. I, Madras, 1857.

(b) Unpublished incomplete commentary. Acc. No. 536 contains Ayodhyākāṇḍa incomplete. Palm-leaf Ms. in Telugu script. Reports on Sanskrit Manuscripts in Southern India by E. Hultzsch, No. 1. Madras, 1895.

32 Unpublished complete commentary. Acc. No. Extra 59, *ibid.*

33 Unpublished complete commentary. Acc. No. 1259, Notices of Sanskrit Manuscripts Volume X, Calcutta, 1892.

34 *ibid.*

35 Vide ante footnote 8.

36 Vide ante footnote 8.

37 Rāmāyaṇa of Vālmīki with three commentaries called *Tilaka*, *Śiromaṇi* and *Bhūṣaṇa*, Kāṇḍas I-VII edited by Shastri Shrinivas Katti Mudholkar, printed and published at the Gujarati Printing Press, No. 8, Sassoon Buildings, Circle, Fort, Bombay, 1912-20.

38 Unpublished commentary. Acc. No. 1490R contains Kandas I-VI, VI incomplete. Palm-leaf MS. in Grantha script. A Triennial catalogue of Manuscripts of years 1913-1916 of the Government Oriental Manuscripts Library, Vol. II A.B.C. by S.K. Shastri, Madras, 1917.

39 (a) Unpublished incomplete commentary. Shelf No. D 1895. Palm-leaf MS. in Grantha script. Alphabetical Index of Sanskrit Manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, Part II, Madras, 1940.

(b) Unpublished complete commentary. Acc. No. 305, Reports on Sanskrit Manuscripts in Southern India by E. Hultzsch No. 1, Madras, 1895.

40 Śrīmad Vālmīki Rāmāyaṇa, A Critical Edition with the commentary of Śri Govindarāja And Extracts from many other commentaries and Readings, Bāla and Ayodhyā Kāṇḍas I & II Edited and published by T.R. Krishnacharya and T.R. Vyasacharya, proprietors Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam, printed at the Nirnayasagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay, 1911.

41 Unpublished complete commentary. Acc. No. 13, A collection of Manuscripts belonging to the Modern Sanskrit Literature presented to the Library of the India Office by A. C. Burnell.

42 M. Krishnamachariyar in his *History of Classical Sanskrit Literature*, pp. 22-26, has referred to several commentaries on the Rāmāyaṇa, some of which are already noted above. But he has besides noted the following :—Rāmāyaṇānvayī of Raṅgācārya, Rāmāyaṇabhūṣaṇam by Prabalamukundasūri, Rāmāyaṇadīpikā of Vidyānātha Dīkṣita, Sarvārthasāra of Veṅkateśvara, Rāmāyaṇasāradīpikā, Gurubālacittaranjanī and Vidvanmanoranjanī of anonymous authorship, Rāmāyaṇasārasamgraha by a Varadarāja of Nodari family, Atreya gotra, chola pandita Brahmādhirāja (whom he takes as different from the author of Vivekatilaka), Rāmāyaṇataniślokīvyākhyā in Tamil by Periavāchāmbillai, Ārṣagītā of Hamsa Yogin, Rasaniṣyandinī of Parittiyur Kṛṣṇa Śāstrigal (1842-1911 A.D.), and Rāmāyaṇārthaprakāśikā of Veṅkaṭa, son of Lakṣmaṇa.

43 Cf. Sukthankar Memorial Edition, Vol. I, p. 272. Mm. P. V. Kane is of the view that Sarvajña Nārāyaṇa, the commentator of Manusmṛti (and who is probably identical with the Rāmāyaṇa commentator) flourished earlier than A.D. 1400 as he is mentioned by Rāyamukuṭa (A.D. 1431)—History of Dharmaśāstra, Vol. I, p. 157.

44 Mm. Kane P. V., Hist. of Dharmaśāstra, Vol. I, p. 708.

ERRATA AND CORRIGENDA

Misprints in the Constituted Text and the Critical Apparatus are shown below.

TEXT

Sarga	St.	For	Read
2	25^{c}	साऽपि तश्राऽ°	सापि तश्रा°
4	2^{c}	मुहुर्	मुहुर्
4	23^{b}	-कटंकटा	-कटङ्कटा
6	40^{b}	गिरि°	गिरि°
7	second 36	३६	३७
12	2^{a}	ददौ तां	स्वसारं
,,	2^{c}	स्वसां	ददौ तां
12	24^{b}	स्नेह°	स्नेहे°
15	18^{b}	तपो°	तपोऽ°
27	16^{c}	नवाहं	नैवाहं
29	3^{c}	अन्योऽन्यं	अन्योन्यं
34	37^{c}	मनो°	मनोऽ°
35	43^{a}	क्रोश°	क्रोश°
60	19^{a}	योहि	यो हि
61	20^{a}	दाप्त°	दीप्त°
65	18^{c}	सवर्वं°	सर्वंव°
98	20^{b}	पुरुषषभ	°र्षभ

CRITICAL APPARATUS

Page	For	Read
P. 3, col. 2, l. 14	Cr and Cm (except st. 1)	Cr (except st. 1)
P. 3, col. 2, l. 16	up to st. 17	up to st. 15
P. 7, Concordance	G. 7. 1. 0	G. 7. 1. 29
P. 7, col. 1, l. 22	Ms K (ed.) cont. l. 1–6 of 32*.	Ms B (ed.) K (ed.) cont. l. 1–6 (B [ed.] om. l. 5 and rest within brackets) of 32*.
P. 7, col. 2, l. 37	Ms K (ed.) con. l. 1–6 of 25*.	Ms B (ed.) K (ed.) cont. l. 1–6 (B [ed.] om. l. 5 and rest within brackets) of 25*.
P. 8, col. 1, l. 32	M_2 विनि°	Ms विनि°
P. 9, col. 1, l. 4	cf. v. l. 23	cf. v. l. 20
P. 10, col. 1, l. 10	$D_{1.4}$ °रमन:	$D_{1.4}$ °रमन:; G (ed.) °मुने

Errata

Page	For	Read
P. 23, col. 2, l. 4	om. 26^{ab}	om. 22^{ab}
P. 29, col. 2, l. 10	मनुजेश्वर (sic)	मनुजेश्वर (sic); K (ed.) तत्र सत्तमा:
P. 32, col. 1, l. 18	D_3 om. 41^{b}	D_3 om. up to समा in 41^{ab}
P. 57, col. 1, l. 17	Cont. l. 5 only	Cont. l. 2 only
P. 59, col. 2, l. 15	मे सुतस	मे सुतम्
P. 66, col. 1, after l. 12	—	Add after 165*, B (ed., within brackets) K (ed.) cont.: 165 (1)* भविष्यति न संदेहो महरात्तव राक्षस।
P. 95, col. 2, l. 25	(owing to om.)	(owing to om.); whereas B (ed.) ins. (within brackets)
P. 113, col. 1, l. 36 and l. 1–3 of col. 2		347 * before—^{e}).
P. 117, col. 2, l. 10	$D_{6.7.10.11}$ T	$D_{6.7.10.11}$ $T_{1\ 3.4}$
P. 134, col. 1, l. 24		Add after शोभितान् G (ed.) स्वकर्मफलभक्षतः
,, 154, col. 2, l. 25	l. 1–122)	l. 1–123)
,, 157, col. 1, l. 31	पितन्मातृ°	पितृन्मातृ°
P. 181–187, concordance	L. 7.30	L. 7.33
,, 194, col. 2, l. 31	—After 45,	—After 44,
,, 201, col. 2, l. 3	—After 33,	—After 35,
,, 205, col. 1, l. 31	—V_3 B_4 M_3 K (ed.) om. l. 2	V_3 B_4 M_3 om. l. 2
,, 242, col. 1, l. 2	B_2 om. Sargas 35–40	B_2 om. Sargas 35–39 (st. 22^{b})
,, 250, ,, ,, l. 32	V_2 ins.	V_3 ins.
,, 262, col. 2, l. 31	$D_{7.10.11}$ ins. l. 1–47	$D_{7.10.11}$ ins. l. 1–46
,, 265, col. 1, l. 35	$D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_{1-4}	$D_{6.7.10.11}$ $T_{3.4}$ M_{2-4}
,, 268, col. 2, l. 5	D (D_6 l. 1 only) ins.	D (D_6 l. 1 only) T_4 ins.
,, 282, col. 1, l. 11	$M_{1.6}$ तथा (for कुश-)	$M_{1.6}$ तथा (for कुथ-)
,, 376, ,, ,, Add after l. 13	—	After 2, B (ed.) reads within brackets 3 then reads 4^{ab} repeating them in there proper place
P. 429, col. 2, l. 34		Read 13 in the begining of l 31
,, 464, ,, ,, l. 6		16 G (ed.) om. 16
,, 471, ,, 1 l. 24	B_2 प्रध्यायतां	B_2 प्रध्यायतां; G (ed.) प्रस्रुतां
,, 477, ,, ,, l. ,,	$V_{1.2}$ $B_{1.3}$	V_1 $B_{1.3}$
,, 482, ,, ,, ,, Add after col. of sg. 88	—	After sg. 88, all MSS. ins. App. I (No. 13)
P. 505, col. 2		Read K (ed.) in l. 19 before subst. in l. 18 and cancel-while ins. after 16^{ab}
,, 506, col. 1, l. 9		Add after महामना:, G (ed.) महामति:*
,, 518, ,, 2, l. 32		In the place of 1459* read 1460*
,, 522, ,, ,, l. 37		Add after M_3 °चरा:—G (ed.) समाहिता:
P. 570 and 571, col. 1, 6* l. 37 and l. 7 respy.		6(A)* and 6(B)* respy.
P. 13. l. 36 Introduction	follows the NE....by NW	follows the NW but is contaminated by NE
P. 36 Introduction	were	where